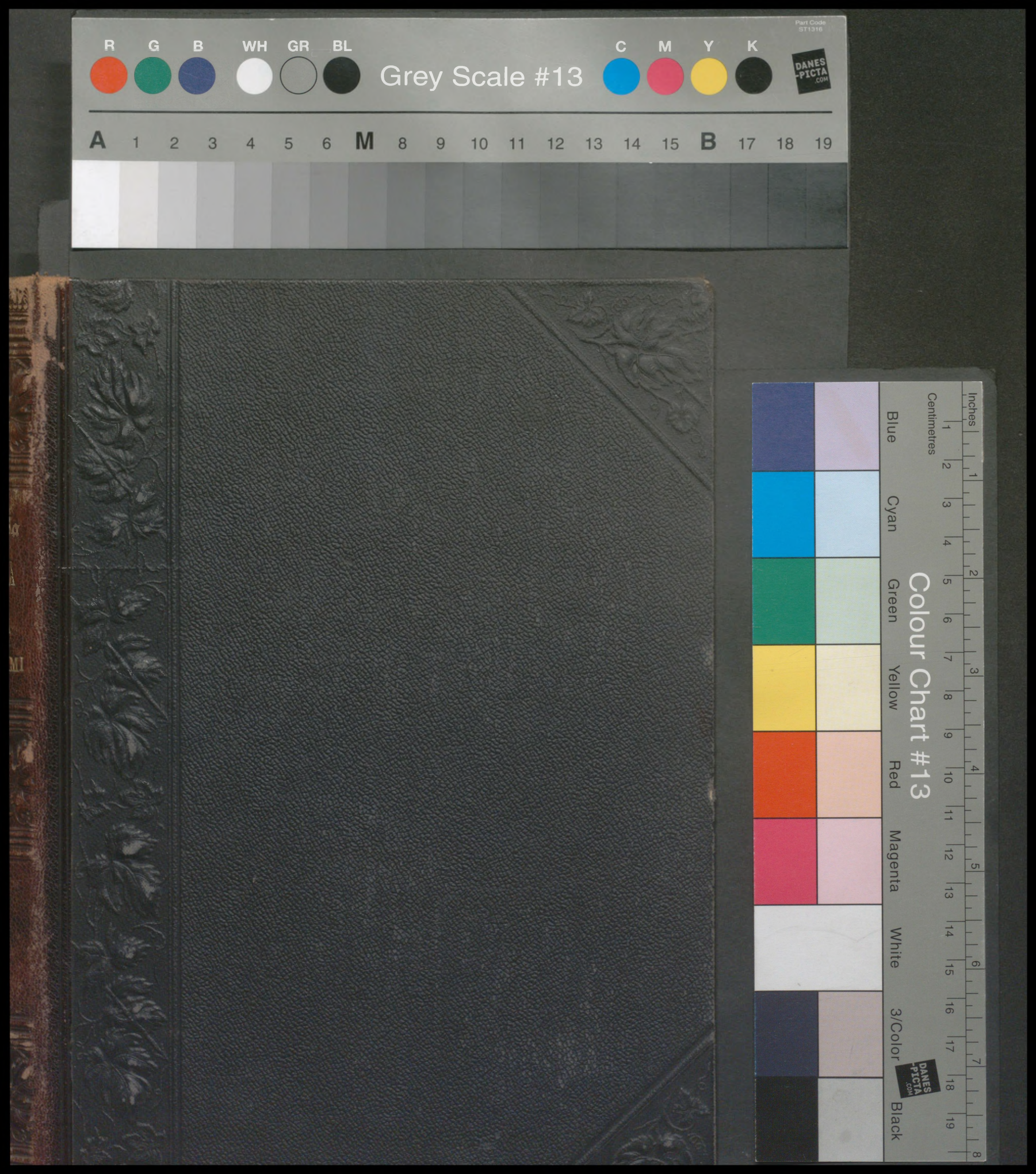
R G B WH GR BL
Grey Scale #13
C M Y K
Part Code ST1316
DANES-PICTA.COM
A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19
Colour Chart #13
Blue Cyan Green Yellow Red Magenta White 3/Color Black
Inches
Centimetres
DANES-PICTA.COM

S. Orgelbranda

Encyklopedja Powszechna

Z ILUSTRACJAMI I MAPAMI.

Tom V

od litery E do Fyt.

Z 436 rysunkami, 1 mapą Egiptu, 2 Europy, 2 Francyi i tablicą Flag.

GŁÓWNY ZARZĄD POLITYCZNY
WOJSKA POLSKIEGO
Zarząd II
Nr inw. 1638.

WARSZAWA.

WYDAWNICTWO TOWARZYSTWA AKCYJNEGO
ODLEWNI CZCIONEK I DRUKARNI
S. ORGELBRANDA SYNÓW.

1899.

Druk. Tow. S. Orgelbranda Synów, Krakowskie-Przedmieście 66.

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ.

Варшава, 14 Сентября 1899 года.

BIBLIOTEKA NAUKOWA
Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego
80309/2

E.

E, dwunasta głoska w naszym alfabecie (złożonym z 45 głosek), a trzecia w szeregu samogłosek. Grecy mieli na wyrażenie tego dźwięku dwie litery: ε (epsylon), oznaczające krótkie brzmienie, i η (eta), oznaczające długie brzmienie; w alfabecie łacińskim i wszystkich z niego powstałych oznacza **E** zarówno krótkie jak i długie brzmienie. U nas **E** jest samogłoską *czystą*, w jednych razach *miękką*, w drugich *twardą*; **e** miękkie ma tę własność, że miękczy poprzedzające spółgłoski twarde. Samogłoska **e**, mająca brzmienie otwarte, dobitne, przechodzi niekiedy w **é** *(pochylone)*, zbliżone do brzmienia środkującego między *e* a *i* (*y*), np. *chleba*, *chléb*. Oprócz **e** czystego mamy jeszcze **ę** *(nosowe)*, które powstaje ze zlania się którejkolwiek samogłoski czystej ze spółgłoską nosową **m** lub **n**, np. w wyrazie *imię* powstało **ę** z **en** *(imien)*. Żaden wyraz czysto polskiego pochodzenia od **e** się nie zaczyna. Na monetach francuskich **E** oznacza mennicę w Tours; na pruskich w Królewcu; na austrjackich w Karlsburgu; w muzyce jedną z siedmiu nut skali muzycznej; w chemji jest symbolem *erbu*. Na kompasie i w meteorologji międzynarodowej **E** = *East* (ang.) albo *Est* (fran.) wschód; w fizyce **E** oznacza elektryczność : + *E* i — *E*, elektryczność dodatnia i ujemna; w matematyce (entier) część całkowitą, zawartą w jakiejkolwiek wielkości, np. $\mathbf{E}\ ^5/_2 = 2$. Głoską **e** oznacza się podstawa logarytmów Neppera; jest to granica, do której dąży funkcja $(1 + {}^1/_m)^m$, gdy m rośnie nieograniczenie, bez względu na jego znak. Wielkość ta wyraża się szeregiem:

$$e = 1 + \frac{1}{1} + \frac{1}{2!} + \frac{1}{3!} + \frac{1}{4!} + \ldots \frac{1}{m!} + \ldots = 2{,}71828\ldots$$

gdzie $m! = 1 . 2 . 3 \ldots m$. Liczba **e** ma ważne znaczenie w analizie matematycznej.

Eacje, uroczystości na wyspie Eginie na cześć Eaka (ob.).

Eacydowie, albo Eacydy, władcy greccy, wywodzący ród swój od Eaka, ob. Eak.

Eagle (po ang. *orzeł*), moneta złota w Ameryce północnej, wyrównywająca 10 dolarom. Wybijają się też $^1/_2$ eagle i $^1/_8$ eagle. W Kalifornji biją również sztuki po 5 i 9 **E**.

Eagle.

Eaglehawk, miasto w angielsko-australskiej kolonji Victoria, położone na północ od Melbourne, połączone z niem koleją, liczy 8,000 miesz., zajmujących się przeważnie eksploatacją w pobliżu leżących kopalni złota.

Eak (gr. *Ajakos*, łaciń. *Aeacus*), syn Zeusa i porwanej przezeń nimfy Eginy, córki rzecznego boga Asopos, urodzonej na wysepce Enopji czyli Enone (późniejsza Egina). Na jego prośby Zeus w wyludnionej krainie zamienił mrówki w ludzi, nad którymi **E.** panował *(Myrmidonowie)*. Prawość jego za życia zjednała mu po śmierci urząd sędziego w Tartarze, zasiadającego między Minosem a Radamantem. Pochodzący od niego znakomici mężowie, jak: Peleus, Achilles, Neoptolemus, Pyrrhus z Epiru, Perseusz macedoński, nazywają się *Eacydami*. Por. Wörner w „Słown. mitolog." Roschera (str. 114); Hermann „De mythol. Graec. ant." (XXIII); P. W. Forchhammer „Mythologie eine Wissenschaft" (w *Philologus*, zesz. 46, str. 193 i następne).

Ealing, przedmieście Londynu w hrabstwie Middlessex, o 10 klm. na zachód od Hyde-Parku, liczy 24,000 miesz.

Earl, powstał z duńskiego *Jarl*, ukazuje się po zdobyciu tego kraju przez Kanuta (1016) zamiast używanego dotąd saksońskiego *Ealdorman*, tytuł szlachecki w Anglji, odpowiadający naszemu tytułowi hrabiowskiemu, był do XIV w. najwyższem dostojeństwem szlachty angielskiej, następnie atoli zeszedł na drugi stopień, gdy Edward III swego syna, Księcia Czarnego (1346) księciem (Duke) Cornwall, a później jeszcze na trzeci, kiedy Ryszard III swego ulubieńca, Roberta de Vere (1386), mianował margrabią Dublina. Dziś **E.** jest tylko tytułem honorowym. W r. 1889 było 120 **E**-ów w Anglji, 44 w Szkocji, 64 w Irlandji, mają oni prawo do tytułu urzędowego: „Right honourable;" w dokumentach, pochodzących od króla, **E.** nazywani są: „Our trusty and well-beloved cousin;" weszło to w zwyczaj od Henryka IV, który zostawał w powinowactwie z każdym prawie **E**-em. Por. Chambers „Encycl." (IV, 159).

Earle William, generał angielski, * 1833 r. w Liverpoolu, † 1884 r. w Egipcie. Brał udział w kampanji krymskiej, był gubernatorem Gibraltaru, od r. 1872—76 sekretarzem wojskowego lorda Northbrooke'a w Indjach, od r. 1882 do 1884 komendantem Aleksandrji. Wraz z lordem Wolseley, wysłany był na pomoc Gordonowi, oblężonemu w Chartumie, poległ w bitwie pod Kirbekanem.

Earlom Ryszard, miedziorytnik angielski, * 1743 r. w Londynie, † 1822 tamże. Wykonywał sztychy według Correggia, Rubensa, van Dyck'a, Rembrandt'a i in. Najpiękniejsze z prac jego są dwa sztychy: „Kwiaty" i „Owoce," według obrazu z galerji Huysum, i „Betsabe przyprowadzająca Dawidowi Abisagę." Spis krytyczny dzieł jego wydał Wessely (Hamburg 1889).

Early british—wczesny brytański styl architektoniczny, po francusku zwany anglo-saksońskim, pokrewny romańskiemu, uprawiany w Anglji od 600 do 1020 r. W tym stylu zbudowany jest kościół św. Michała w St. Allban.

Early english—wczesny angielski styl architektoniczny i pokrewny romańskiemu północnej Francji, uprawiany w Anglji od połowy XIII do połowy XIV w.

Earn, jezioro w szkockiem hrabstwie Perth, 13 klm. długie, 2 klm. szerokie; wypływa z niego rzeka t. n., która, ubiegłszy 74 klm., wpada do zatoki Tay.

East (ang. wym. ist), wschód.

Eastbourne, miejscowość lecznicza w hrab. Sussex w Anglji, w pobliżu Beachy Head, powstała ze starej osady rybackiej, posiada teatr, park wielki, 34,977 miesz. (1891).

East Ham, miasto w angiel. hrabstwie Essex, na północo-wschód od Londynu, ma 33,000 m.; dawniej należało do West Ham.

Eastlake Karol Lock, znakomity malarz angielski, * 1793 r. w Plymouth, † 1865 w Pizie, od r. 1851 prezes londyńskiej akademji sztuk pięknych; a w r. 1855 mianowany był dyrektorem galerji narodowej, w Rzymie i Wenecji studjował mistrzów włoskich, a głównie Tycjana. Dla dogodzenia swym ziomkom przeszedł od malarstwa historycznego do rodzajowego, w którem niepospolity okazał talent. Szczególniej piękne są jego sceny z życia bandytów i sceny ludowe z życia nowoczesnej Grecji; np. „Portret kobiety greckiej w stroju narodowym"; „Wygnańcy Grecji"; „Rodzina wieśniacza, napadnięta przez rozbójników" i t. d. Dał się także poznać jako znakomity pisarz dziełami: „Materials for a history of oil painting" (ostatnie wydanie 2 t., Londyn 1869) i „Contributions to the literature of the fine arts" (Lond. 1848, n. w. 1870).—Jego żona *Elżbieta* **E.**, z domu Rigby, * 1816, † 1893, znana jest jako kobieta wysoko wykształcona i autorka dzieł: „Letters from the shores of the Baltic" (Londyn 1841, nowe wyd. 1861); „Livonian tales" (Londyn 1846 i 1861) i „History of Our Lord, as exemplified in works of art" (2 t., Londyn 1864); „Life of John Gibson" (1869); „Five great painters" (1883). Oprócz tego przełożyła Kuglera „Historję malarstwa" (1886) i napisała doskonały życiorys swego męża. Por. „Lady Eastlake Journals and Correspondence" wydane przez C. Eastlake Smith (Londyn 1895).

East London, okrąg w angielskiej kolonji Kaplandu, w Afryce połud., obejmuje 1,766 klm. kw. i liczy 22,000 miesz. Miasto główne t. im. ma 7,000 m.

East-Main, nazwa wschodniej części kraju, leżącego przy zatoce Hudsońskiej.

Eastman Marja, autorka amerykańska, * 1817 r. w Warrenton w Wirginji, jako córka Tomasza Henderson, w 1835 r. poślubiła kapitana Samuela **E.**; napisała: „Dacotah or life and legends of the Sioux" (New York 1849); „Romance of Indian life"; „Chicora and other regions of the conqaerors and the conquered" (1854) i „Aunt Phillis'cabine" (1852), książka w rodzaju „Chaty wuja Toma", która w przeciągu kilku tygodni rozeszła się w 18,000 egzemplarzy.

Easton, gł. miasto hrabstwa Northampton, w stanie Pensylwanji, w Unji północno-amerykańskiej, przy ujściu rz. Lehigh do Delawaru, handel, fabryki, 14,481 miesz. (1890).

East Portland, miasto w północno-ameryk. stanie Oregon, nad rz. Willamette, naprzeciw Portlandu, ma 10,000 miesz.

East Riding (wym. *Ist Raiding*), wschodni obwód ang. hrabstwa York (ob.).

East-River, cieśnina pomiędzy Long-Island-Sound i portem New-Yorku, oddziela z jednej strony miasto New-York od Brooklynu, z drugiej od Williamsburga, ma 30 klm. długości. Między New-Yorkiem i Brooklynem na szerokości 1,200 m. przerzucono tędy olbrzymi most, a w r. 1892

postanowioną została budowa tunelu, mającego łączyć New-York z Williamsburgiem.

East-Saint-Louis, miasto w północno-amerykańskim stanie Illinois nad rz. Mississipi, naprzeciw miasta Saint-Louis, połączone z niem mostem żelaznym; 15,169 m. (1890).

East Stonehouse, miasto w hrabstwie Devon, w Anglji, na półwyspie między Devon-port i Plymouth, posiada olbrzymie magazyny i śpichrze marynarki, szpital i koszary dla marynarzy, liczy 15,000 miesz.

Eastvick Edward Bockhouse, orjentalista i dyplomata angielski, * 1814 r., † 1883 na wyspie Wight. Języki wschodnie studjował w Oksfordzie, a 1836 wstąpił w Bombaju do wojska Kampanji Indyjskiej, następnie był tłómaczem, 1845 profesorem języka indyjskiego w kolegjum w Haileybury, w 1859 podsekretarzem stanu, w 1860 sekretarzem legacji na dworze perskim. Ogłosił: „Sindhi vocabulary" (1843); „Hindustani grammar" (2 wyd., Londyn 1858); „Dry leaves from young Egypt" (3 wyd., 1851) i in. Oprócz tego przełożył z Saadiego „Giulistan" i wydał cenne dzieło o Indjach „Kaisar-nama-i Hind, or lay of the Empress" (1878—82).

Eau Claire, główne miasto w hrabstwie t. n. w północno-amerykańskim stanie Wisconsin, nad rz. Chippewa, 17,415 miesz. (1890).

Eau de Cologne, ob. Kolońska woda.

Eau de Javelle i **Eau de Labarraque,** roztwory podchloranów alkalicznych, używane do odwietrzania, oraz do bielenia i wywabiania plam.

Eaux-Bonnes, miejscowość kąpielowa w dep. franc. Pirenejów Niższych, okr. Oloron, przy złączeniu się rzek Sonde i Valentin, 748 m. nad p. m. położona. Tutejsze źródła siarczane mają temp. 12—32° i używają się przy chorobach dróg oddechowych. Frekwencja roczna 6—10,000 gości.

Eaux Chaudes, miejscowość kąpielowa w depart. Niższych Pirenejów we Francji, posiada 7 źródeł siarczanych 10—34° C.

Ebal, dziki i skalisty szczyt gór Efraim w Palestynie, leżący naprzeciwko góry Garizim; z niej to miał Mojżesz wyrzec przekleństwo na nieposłusznych prawu Bożemu.

Ebbe, pasmo gór w Westfalji, po zachodniej stronie rz. Lenne; szczyt najwyższy Nordhelle ma 683 m. wysokości.

Ebbw Vale, miasto w hrabstwie Monmouth w Anglji, nad strumieniem Ebbw, liczy 17,035 miesz. (1891).

Ebe Gustaw, architekt niemiecki, * 1834 r. w Halberstadzie, kształcił się w berlińskiej akademji sztuk pięknych. Wraz z architektem I. Bendą (* 1838) wykonał projekty ratusza w Wiedniu, Magdeburgu, Hamburgu i teatrów w Poznaniu i Wrocławiu. W r. 1890 wykonał w Berlinie gmach teatru Concordia. Wydał „Akanthus. Handbuch der ornamentalen Akanthusformen aller Stilarten" (Berlin 1883) i „Die Spätrenaissance. Kunstgeschichte der europ. Länder von der Mitte des XVI bis zum Ende des XVIII Jahrh." (Berlin 1886).

Ebel Jan Wilhelm, * 1784 r. w Passenheimie w Prusiech Wschodnich, † 1861 w dobrach hr. von der Gröben w Prusiech Wschodnich; od r. 1816 pastor w Królewcu; wsławił się głównie procesem, jaki przeciwko niemu i Diestlowi wytoczono w r. 1835 za rozkrzewianie gnostycyzmu i dopuszczanie się czynów, niezgodnych z przyjętemi zasadami moralności. Zwolenników jego zwano *Mucker*. Por. Hahnenfeld „Die religiöse Bewegung in Königsberg" (Brunśw. 1858); Kanitz „Aufklärung nach Aktenquellen über den Königsberger Religionsprozess" (Bazylea 1862).

Ebel Herman Wilhelm, jeden z głównych przedstawicieli filologji celtyckiej w Niemczech, * 1820 r. w Berlinie, † 1875 w Misdroy; uczeń Potta i Boppa, od 1858 nauczyciel gimnazjalny w Schneidemühl. Od 1872 profesor lingwistyki porównawczej w Berlinie. Najgłówniejszem dziełem **E.** jest nowo-opracowane przezeń wydanie Zeusa „Grammatica Celtica" (Berl. 1871). Z innych prac jego celniejsze: „De verbi britannici futuro ac conjunctivo" (Schneidem. 1866); „De Zeussii curis positis in grammatica celtica" (Schneidem. 1869). Oprócz tego umieszczał cenne rozprawy w Kuhna „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung". W Schleichera „Indo-german. Chrestomathie" opracował część staro-iryjską (Wejmar 1869).

Ebeling Fryderyk Wilhelm, * 1822 r. w Halli, historyk niemiecki, był urzędnikiem archiwum saskiego. Napisał: „Geschichte der religiös-politischen Unruhen in Frankreich von Franz I bis zu Karl IX" (Lipsk 1868); „Geschichte der komischen Literatur in Deutschland" (Lipsk 1869); „Zur Geschichte des Hofnarren Friederich Taubmann" (Lipsk 1884) i in.

Ebeling Adolf, pisarz niemiecki, * 1827 r. w Hamburgu, † 1896, studja uniwersyteckie ukończył w Heidelbergu, w 1851 osiadł w Paryżu, gdzie od 1862 do 1870 był profesorem w Akademji handlowej. W r. 1873 został powołany na profesora szkoły wojskowej w Kairze, gdzie przebywał do r. 1878. Powróciwszy z Egiptu, wydał: „Lebenden Bilder aus dem modernen Paris" (Kolonja 1863—67, 5 t.). Nadto ogłosił: „Bruchstücke aus der Beschreibung einer Reise nach Brasilien" (Hamb. 1849); „Jenny, die schwedische Sängerinn" (nowella, 1850); „Eine Mutter im Irrenhaus" (Brema 1851); „Vermischte Schriften" (1867—68, t. 2); „Regenbogen in Osten" (1868); „Bilder aus Kairo" (2 t., 1878); „Die heutige Aegypten" (1885); „Napoleon III und sein Hof" (1891—93) i tłómaczenia pamiętników hrabiny Rémusat, hrabiny Durand i księcia Talleyranda.

Ebelmen Jakób Józef, chemik, * 1814 r., † 1852, nauki wyższe odbywał w szkole politechnicznej paryskiej i szkole min, gdzie w r. 1840 objął katedrę docymazji, a następnie utworzoną dla niego katedrę ceramiki w konserwatorjum sztuk i rzemiosł; w r. 1847 objął po Brongniarcie kierunek fabrykacji porcelany w Sévres, która mu zawdzięcza wiele ulepszeń. **E.** poczynił wiele ciekawych odkryć, zbadał własności eteru bornego i krzemnego, zbadał teorję wysokich pieców i wykazał rolę węgla w fabrykacji stali, sztucznie utworzył wiele minerałów, jak hydrofan, szmaragd, perydot i in. Liczne jego rozprawy, jak: „Sur la composition et l'emploi des gaz des hauts fourneaux“ (1841); „Sur les produits de la décomposition des espèces minerales de la famille des silicates“ (1847) i in. wydane zostały przez Salvetat'a p. t. „Recueil des travaux scientifiques de M. E.“ (2 t., 1855).

Ebenaceae, rośliny, ob. Hebanowate.

Ebenalp, góra w grupie Säntis w kantonie Appenzell w Szwajcarji, 1,640 m. wysoka, posiada dwie piękne groty.

Ebenezer, zwie się tak miejscowość w Palestynie, leżąca o 10 klm. od Jerozolimy (Judea). Za czasów Elego, Izraelici byli tu przez Filistynów pobici, wkrótce potem Samuel pobił Filistynów i w tem miejscu postawił kamień dziękczynny, który nazwał Eben Ezer, czyli kamień pomocy.

Ebenezer, stacja misyjna Towarzystwa Nadreńskiego w Afryce, w Kraju Przylądkowym, hrabstwie Clanwilliam, na lewym brzegu rzeki Olifant, niedaleko od jej ujścia do Atlantyku.

Ebenezer, hernhucka stacja misyjna w australskiej prowincji Wiktorji, hrabstwie Grant.

Eberbach, pod Eltville, w ks. Nassau, posiadłość należąca do książąt nasauskich, sławna winami, niegdyś wielkie opactwo Cystersów. W odnowionym kościele klasztornym są groby kilkunastu arcybiskupów mogunckich i hrabiów nasauskich. Obecnie jest tutaj dom poprawy.

Eberc *(Ebertz, Eberz)*, herb: W polu złotem czarna głowa dzicza. Nad hełmem w zawoju złoto-czarnym takaż głowa. Labry czarne, podbite złotem. Potwierdzenie indygenatu w r. 1768.

Eberc.

Eberhard.

Eberhard, *Eberhardt* v. *Radwan* odm., herb: W polu czarnem, na kościelnej chorągwi srebrnej o trzech połach ze złotemi końcami, razem klin tworzącemi, trzy złote obrączki. U szczytu takaż chorągiew, klinem do góry, bez obrączek. Labry czarne, podbite srebrem. Nadane 1775 r. Zygmuntowi Eberhardowi (nie Everhardowi). Por. „Księga herbowa“ hr. J. Ostrowskiego.

Eberhard, książę frankoński († 939), syn zabitego pod Fritzlar hr. Konrada, a brat Konrada I, króla niemieckiego, na którego korzyść zrzekł się pretensji do tronu i był ciągle jego stronnikiem. Po śmierci Konrada I prowadził wojnę z Sasami i został przez wojsko cesarskie zabity pod Andernach nad Renem.

Eberhard, biskup warmiński od 1300, † 1326.

Eberhard II Kłótliwy *(Rixosus)*, hrabia Wirtembergu, panujący od 1344—92, jako pełen wojennego zapału niesforny lennik, był powodem wielu kłopotów dla cesarza i rzeszy. Usilnie dążył do podniesienia rodu swego, połączył się z Rudolfem Habsburskim i z bratem swym Ulrykiem zawarł umowę w r. 1361, obowiązującą niepodzielność ziem rodowych i walczył z miastami cesarstwa, które zwyciężył r. 1372 i w tymże roku zmusił cesarza Karola do potwierdzenia przywilejów swego rodu.

Eberhard V Brodaty *(im Bart)*, pierwszy ks. wirtemberski, * 1445 r., † 1496 bezdzietnie; w młodości charakteru dzikiego i namiętnego, oddany myśliwstwu i rozkoszom zmysłowym; po odbytej pielgrzymce do Ziemi Świętej, poświęcił się w cichości dobru swojego kraju, któremu nadał ustawę stanową, ukrócił nadużycia mnichów; jako przyjaciel nauk, założył sławny uniwersytet w Tübingen (1477) i otaczał się uczonymi. Jako naczelnik ligi szwabskiej, starał się usilnie o utrzymanie porządku i spokojności. Położone przez niego zasługi spowodowały cesarza Maksymiljana I do nadania mu w Worms 1495 godności książęcej. Por. Rösslin „Leben E-s im Barte“ (Tybinga 1793); Pfister „E. im Bart“ (Tybinga 1822); Bossert „E. im Bart“ (Stuttgard 1884).

Eberhard Jan August, * 1739 r. w Halberstadt, † 1809; pierwotnie duchowny w Berlinie i Charlottenburgu 1774, od 1778 profesor filozofji w Halli; oprócz innych, pozostawił ważniejsze pisma: „Neue Apologie des Socrates“ (2 t., Berlin, 2 wyd. 1788); „Handbuch der Ästhetik“ (Halla 1803—15); „Versuch einer allgemeinen deutschen Synonimik“ (6 t., Halla 1795—1802, dalszy ciąg Maassa, 12 t., 1818—21 i Grubera 6 t., 1826—1830, 4 wyd. Lipsk 1853), oraz „Synonimisches Handwörterbuch der deutschen Sprache“ (Halla, 12 wyd. 1861, 14 wyd. 1888). Por. Nicolai „Gedächtnisschrift auf Eberhard“ (Berl. 1810); Sprengel „Wieland's Neuer Merkur“ (№ 4).

Eberhard Konrad, znakomity rzeźbiarz i malarz, * 1768 r. w Hindelang w Algawji (Bawarja), † 1859, od r. 1816 profesor akademji mo-

nachijskiej. Utwory jego dłóta znajdują się po większej części w Monachjum, Neinfenburgu i Regensburgu. Najcelniejsze z nich są: „Faun“; „Leda“; „Muza“; „Djana i Endymjon“; nagrobki biskupów Saitera, Wittmana i in. Pracował przeważnie na polu sztuki religijno-romantycznej. Był on również niepoślednim malarzem.— Jego brat *Franciszek* **E.**, * 1767 r. w Hindelang, † 1836; wykonał także kilkanaście dzieł mniejszego rozmiaru z alabastru. Przy końcu życia ociemniał.

Eberhard Chrystjan August Gottlob, literat niemiecki, * 1769 r. w Belzig, † 1845 w Dreźnie; pierwotnie teolog, od 1792 autor beletrystyczny, od 1807 zarządzający księgarnią Rengera w Halli, udał się 1835 do Hamburga, a stąd 1842 do Drezna. Ze znacznego zbioru pism jego (20 t., Halla 1830—31), poemat p. t. „Hannchen und die Kuchlein“ (1822, wyd. 19, Lipsk 1862, 25 w. Lipsk 1884), najwięcej miał powodzenia. Z innych dzieł jego celniejsze są: „Ferdinand Werner, der arme Flötenspieler“ (powieść, 2 t., Halla 1802); obszerny poemat „Der erste Mensch und die Erde“ (Halla, 2 wyd. 1834) i „Blicke auf Tidge's und Elisa's Leben“ (Berlin 1844). Pisma zbiorowe wyszły w Halli 1830—31 w 20 t.

Eberhard Henryk Wilhelm, żył w pierwszej połowie XIX w., budowniczy w Darmsztadzie, może być uważany za wynalazcę cynkografji (ob.), wydał następujące dzieła: „Denkmäler der Baukunst in Verbindung mit Werken der Bildbauerkunst und Malerei des Orients, der Aegyptier, Griechen, Römer und des Mittelalters“ z pięknemi cynkografjami (1822—32); „Baustudien zum Nachzeichnen für Anfänger“ (1821); „Grundzüge der Perspective“ (2 części, Wiesbaden 1823).

Eberhard Filip, lekarz weterynarji, był około 1840 r. inspektorem stada rządowego koni w Janowie; wydał kilka dzieł o hodowaniu koni, jak: „Niektóre uwagi, dotyczące sprowadzania koni angielskich do naszego kraju“ (w Roczniku gosp. kraj. 1844); „O stosunku wyścigów do umiejętnego chowu koni“ (tamże); „O chowie i ulepszeniu ras koni“ (1856) i in.

Eberle Adam, malarz niemiecki, * 1805 r. w Akwizgranie, † 1831 w Rzymie, kształcił się pod kierunkiem Corneliusa, wykonał plafony w Odeonie w Monachjum, z obrazów jego ceniony najwięcej „Niewola babilońska.“

Eberle Robert, malarz niemiecki, * 1815 r. w Meersburgu nad jeziorem Badeńskiem, † 1860 w Ebersing pod Monachjum; od 1830 kształcił się w Monachjum. Malował przeważnie zwierzęta i znakomicie odtwarzał ich cechy charakterystyczne. Z obrazów jego ważniejsze: „Pasterz z trzodą“, „Stado owiec wracające do domu podczas burzy“, „Stado napadnięte przez wilków“ i in. — Syn jego *Adolf* **E.**, * 1845 r. w Monachjum, uczeń Pilotego. Od r. 1861 dał się poznać jako utalentowany malarz rodzajowy.

Eberlin Jan, Franciszkanin, * około 1465 r. w Günzburgu w Szwabji, † 1530; został kaznodzieją ewangelickim w Wertheimie. Jego rozmaite broszury mają znakomitą wartość, mianowicie dla badaczów języka i historji. Por. Riggenbach „I. E. von Günzburg“ (Tybinga 1874); Radlkofer „E. von Günzburg“ (Monachjum 1887); Werner „Joh. E. von Günzburg, der evang.-sociale Volksfreund“ (Heidelb. 1889).

Ebermayer Ernest, chemik i meteorolog, * 1829 r., kształcił się w Monachjum, następnie był nauczycielem w kilku szkołach przemysłowych w Bawarji, od 1858 profesorem chemji, mineralogji, geognozji i gospodarstwa rolnego w instytucie leśnym w Aschaffenburgu, od 1878 w Monachjum. Napisał: „Die physikalische Einwirkungen des Waldes auf Luft und Boden“ (1873); „Die gesammte Lehre der Waldstreu“ (1876); „Naturgetzliche Grundlagen des Waldse-und Ackerbaues (1882); „Ergebnisse der Beobachtungen über Blitzschläge und Hagelfälle in den Staatswaldungen Bayerns“ (1891);

Ebers Henryk, lekarz, * 1806 r. w Wilnie, † 1864, medycynę studjował w Wilnie i Petersburgu, od 1828 był lekarzem wojskowym w lazaretach pod Warną, w r. 1831 był lekarzem sztabowym w 8 pułku strzelców pieszych wojska polskiego. Następnie przebywał we Francji, od r. 1848—51 w Poznańskiem, od 1851 w Ameryce. W 1857 osiadł w Krakowie, skąd wydalony 1863, wrócił tam na krótko przed śmiercią.

Ebers Jerzy Maurycy, badacz starożytności wschodnich, zwłaszcza egipskich, * 1837 w Berlinie, † 1898, uczeń Lepsiusa i Brugscha. W r. 1869 podróżował po Wschodzie; od 1870 profesor starożytności egipskich w Lipsku. R. 1872 będąc znów w Egipcie, znalazł w Tebach najlepiej zachowany rękopis papirusowy, zawierający podręcznik medycyny, tak zwany *papyrus E.*, znajdujący się obecnie w bibljotece uniwersyteckiej w Lipsku i ogłoszony drukiem 1875 r. Oprócz głównego dzieła: „Die Bücher Moses“ (Lipsk 1868), ogłosił: „Disquisitiones de dynastia vicesima sexta regum aegyptiorum“ (Berlin 1865); „Eine ägypt. Konigstochter“ (3 t., 2 ed. 1864, 11 w. 1883, przekład polski P. Wilkońskiej, Lwów 1877), romans, w którym maluje życie Egipcjan w epoce, gdy przeszli pod jarzmo Persów; „Uarda“ (1877, t. 3); „Homo sum“ (1878); „Die Schwestern“ (1880, przekł. pol. 1883); „Der Kaiser“ (1881, t. 2); „Ein Wort“ (1883, przekład polski 1883); „Aegypten in Wort und Bild“ (2 wyd., Stuttgard 1878—79, t. 2); „Cicerone

Jerzy Ebers.

durch das alte und neue Aegypten" (1886, t. 2); „Die Frau Burgermeisterin" (Stuttg. 1882); „Eine Frage" (1881); „Die Nilbraut" (1887); „Die Gred" (1889); „Peraspera" (1892); „Kleopatra" (1894, przekład polski 1894); „Serapis" (Stuttg. 1885, przełożył Wład. Kornel Zieliński, Lwów 1887); „Der geschnitzte Holzsang des Hatbastru" (1884); „Antike Porträts" (1893); „Wie altägyptisches in die europ. Volksmedizingelangte" (1895); „Im blauen Hecht" (1895); „Die Unersetzlichen" (1896). Dzieła wyszły w Stuttgardzie 1893 p. t. „Gesammelten Werke." Por. G. Ebers „Die Geschichte meines Lebens" (Stuttg. 1892): R. Gosche „G. E." (Lipsk 1887).

Ebersbach, wieś w saskim okr. Bautzen, nad granicą czeską, węzeł kilku dróg żelaznych, fabryki tkackie i przędzalnicze, 8,000 miesz.

Ebersberg Ottokar Franciszek, piszący pod pseudonimem *O. F. Berg*, komedjopisarz niemiecki, * 1833 r. w Wiedniu, † 1886 w szpitalu dla obłąkanych w Döbling pod Wiedniem, od r. 1885 napisał przeszło 100 fars; niektóre z nich, jak: „Einer von unsere Leut" (1868); „Die Pfarrersköchin" (1871); „Die Probiermamsell"; „Verlassene Kinder"; „Der letzte Nationalgardist" (1872); „Nemesis"; „Der deutsche Bruder"; „Eine verrückte Person" (1871) i inne, cieszyły się wielkiem powodzeniem. 1861 założył czasopismo humorystyczne *Kikeriki*. Założył nadto pismo: *Wiener illustrierte Extrablatt* w r. 1872 i redagował humorystyczne pismo *Brum-Brum*, a od 1858—59 satyryczne *Tritsch-Tratsch*.

Eberswalde, miasto w Prusiech, w regencji Poczdamskiej, w okręgu Oberbarnim, nad kanałem Finow, przy drodze żel. Berlin—Szczecin, do r. 1876 nazywało się Neustadt **E.**, liczy 18,200 miesz., posiada akademję leśną i gimnazjum, szpital dla obłąkanych i źródła mineralne.

Ebert.

Ebert, *Eberd*, *Ebbert* v. *Łuk* odm., herb: W polu srebrnem łuk czarny, napięty, ze strzałą srebrną. U szczytu pół męża, czarno ubranego, w białym pasie, z rękoma na biodrach, w białym kapeluszu, na którego szpicu kulka z piórkami koguciemi. Indygenat z r. 1685 za waleczność.

Ebert Fryderyk Adolf, znakomity bibljograf, * w r. 1791 w Taucha, bibljotekarz w Dreźnie 1825 i Wolfenbüttel 1823, od r. 1828 nadbibljotekarz królewski, † 1834 tamże; zasłużył się wielce nietylko bibljotece drezdeńskiej, ale także jako znakomity autor w zakresie bibljotekarstwa i bibljografji. Główne jego dzieło jest: „Allgemeines bibliographisches Lexikon" (2 t., Lipsk, 1821-1830). Z innych prac **E.** zasługuje jeszcze na uwagę: „Die Bildung des Bibliothekars" (Lipsk, 1820); „Geschichte und Beschreibung der königl. öffentlichen Bibliotek zu Dresden" (Lipsk, 1822) i „Zur Handschriftenkunde" (2 t., Lipsk, 1825—27).

Ebert Karol Egon, * 1801 w Pradze, † 1882; dyrektor archiwum i nadworny radca księcia Karola Egona Fürstenberga, od 1854 jego pełnomocnik i administrator majątku. W swoich utworach poetycznych, jak: „Dichtungen" (2 t., Praga, 1824): „Fromme Gedanken eines weltlichen Mannes" (Lipsk, 1859); „Wlasta, ein bömisch-nationales Heldengedicht" (Praga, 1829) i „Das Kloster" (Sztutgardt, 1833); dowiódł niepośledniego talentu lirycznego. Występował on także kilkakrotnie jako autor dramatyczny. Jego „Poetischen Werke" wyszły w Pradze w 7 t., 1877.

Ebert Adolf, filolog, * 1820 w Kassel, † 1890. Kształcił się w Lipsku, Getyndze i Berlinie, następnie był profesorem w uniwersytecie w Marburgu, od 1862 w Lipsku na katedrze literatury romańskiej. Napisał: „Quellenforschungen aus der Geschichte Spaniens" (1849); „Handbuch der italienischen Nationallitteratur" (1854, drugie wydanie, Frankfurt, 1864); „Entwickelungsgeschichte der französischen Tragödie, namentlich im XVI Jahrhundert" (1856); „Allgemeine Geschichte der Litteratur des Mittelalters im Abendland" (1874 — 80, 2 wyd. 1889) i in. W r. 1859 założył z Ferdynandem Wolfem pismo p. t. *Jahrbuch für romanische und englische Litteratur*, i pomieszczał w niem pomniejsze studja.

Eberty Jerzy Fryderyk Feliks, pisarz niemiecki, * 1812 w Berlinie, † 1884; do 1849 był sędzią w Wrocławiu, porzucił następnie karjerę prawniczą i 1854 został profesorem tamże. Wydał między innemi: „Die Gestirne und die Weltgeschichte" i „Gedanken über Raum. Zeit und Ewigkeit" (1846, 2 wyd. 1874); „Walter Scott" (2 wyd. 1871); „Lord Byron" (1862, 2 wyd. 1879); „Geschichte des preussischen Staats" (7 t., 1866—73); „Jugenderinnerungen eines alten Berliners (1878); „Versuche auf dem Gebiet des Naturrechts" (1852).

Eberty Edward Gustaw, polityk niemiecki, * 1840, † 1894 w Zgorzelicach. Od r. 1858—62 kształcił się w Berlinie i Heidelbergu, w 1876 r. obrany został na syndyka, a od 1890—93 należał do parlamentu niemieckiego, jako członek stronnictwa wolnomyślnego. Napisał: „Die Aufgaben der Berliner Kommunalverwaltung" (Berlin, 1878); „Ueber Lebensmittelversorgung von Grossstädten in Markthallen" (Berlin, 1884); „Heimstätten für Genesende" (Lipsk, 1888); „Gewerbegericht und Einigungsämter" (Wrocław, 1890).

Ebingen, miasto w wirtemberskim okręgu Szwarcwaldzkim, posiada bardzo ożywiony przemysł i 8,000 miesz.

Ebionici, ob. Nazarejczycy.

Eblé Jan Chrzciciel, hrabia, generał francuski, * 1758 w Saint-Jean-de-Rohrbach, † 1812 w Królewcu. Odznaczył się w bitwach pod Hond-

schoote, Dunkierką i Wattignies, za co otrzymał stopień generała dywizji, w 1800 dowodził armją Batawską, w 1803—5 hanowerską, a w 1808 został ministrem wojny królestwa Westfalji. Brał udział w przeprawie przez Berezynę, gdzie bohaterstwem swojem ocalił znaczną część armji francuskiej. Za zasługi otrzymał od Napoleona tytuł hrabiowski i został mianowany pierwszym inspektorem generalnym armji.

Ebn albo **Ibn**, wyraz arabski, znaczący dosłownie *syn*, kładzie się przed wielu imionami własnemi.

Ebner-Eschenbach Marja, baronowa, z domu hr. Dubsky, poetka i powieściopisarka, * 1830 w Zdzisławicach na Morawach, w 1848 zaślubiła barona E i osiadła w Wiedniu. Napisała dramaty: „Marja Stuart" (1860); „Marja Rolland"(1867), oraz „Doktor Ritter" (1871); „Die Prinzessin von Banalien" (1872); „Freifrau von Bazena" (1876); „Die Veilchen" (1878); „Neue Erzählungen" (1881); „Zwei Komtessen" (1885, 3 wyd. 1891); „Aphorismen" (3 wyd., 1890); „Das Gemeindekind" (1887, 3 wyd. 1892); „Miterlebtes" (1889, 2 wyd. 1890); „Unsühnbar" (1891); „Parabeln, Märchen und Gedichte" (1892) i in. Por. G. Müller „Frauenstein, Von Heinrich von Kleist bis zur Gräfin Marie E." (Hanower, 1891); A. Marchand „Poètes et Penseurs" (Paryż, 1892).

Ebn-Junis Ali-Ben-Abderrahman, astronom arabski, * 979, † 1008, pracował nad dziełem mistrza swego Abdul-Wefy, znanem p. t. „Tablice Hakemit," które na Wschodzie miało zastąpić Almagest. Część jego manuskryptu posiada bibljoteka państwowa w Paryżu. Część tego przełożył Caussin (1804), Sédillot je dopełnił i wykazał wysoką znajomość podówczas trygonometrji u Arabów.

Eboli, miasto w prowincji włoskiej Salerno (w Kampanji), 8,405 miesz.

Eboli Anna de Mendoza, księżna, * 1540, córka Don Diego Hurtado de Mendoza, wicekróla Peru, od 1559 żona Rui Gomeza de Sylva ks. Eboli († 1573), ulubieńca Filipa II, króla hiszpańskiego, kobieta piękna, chytra, przewrotna i intrygantka, ważną odgrywała rolę na dworze Filipa II; nieprzyjaciółka królowej Elżbiety Valois i księcia Don Karlosa, w końcu kochanka króla, uwięziona przezeń (1579), po odkryciu blizkich jej stosunków z sekretarzem stanu Perezem. Uwolniona w r. 1581 z więzienia, zamieszkała w swym pałacu Pastrana, w którym † 2 lutego 1592. Schiller w swoim „Don Karlosie" przedstawił jej charakter zupełnie sprzecznie z prawdą historyczną. Por. Muro „Vida de la princessa de E." (Madryt, 1877); Lauser „Die histor. Fürstin E." w „Unsere Zeit" (Lipsk, 1879).

Ebonit, kauczuk wulkanizowany, ob. Kauczuk.

Eboracum, łacińska, starożytna nazwa angielskiego miasta Yorku.

Eborowicz Antoni, lekarz, * 1816 w Warszawie, † 1880. W r. 1839 ukończył studja medyczne w Paryżu, poczem osiadł w Warszawie. Z prac jego wymieniamy: „O kołtunie i wrzodach atonicznych na goleni" (w *Jour. des connaisances medicales);* „O starości" (w *Tyg. lekarskim* 1857); „Różnica między chorobami zaraźliwemi i zaduchowemi" w *Pamiętniku Towarzystwa Lekarskiego* z 1865 i in.

Ebrard Jan Henryk August, * 1818 w Erlangenie, † 1888 tamże; od 1853 radca konsystorza w Spirze, w 1844 był profesorem teologji w Zürichu, w 1847 w Erlangen. Napisał między innemi: „Kritik der evangelischen Geschichte" (Frankfurt, 1842, 3 wyd. 1868); „Das Evangelium des Johannes"(Zürich, 1845); „Erklärungen des Hebräerbriefs" (Królewiec, 1850); „Das Dogma vom heiligen Abendmahl und seine Geschichte" (2 t., Frankf., 1845—46); „Christliche Dogmatik" (2 t., Królewiec, 1851—52, nowe wyd. 1863); „Versuch einer Liturgik" (Frankfurt, 1843); „Der Commentar über die Apokalypse" (2 t., Królewiec, 1853); „Vorlesungen über praktische Theologie" (Królewiec, 1854); „Die iro-schottische Missionskirche des VI—VIII Jahrhunderte" (1873); „Apologetik" (2 w., 1878—80); „Bonifatius der Zerstörer des columbanischen Kirchentums auf den Festlande" (1882). Pod pseudonimem Gottfrieda Flammberga, Zygmunta Sturma i Chrystjana Deutscha ogłosił sporo prac belletrystycznych i dramatów, jak: „Duplessis-Mornay" (1859); „Rudolf von der Pfalz" (1860); „Hermann" (1861); „Stephan Klinger" (1872) i in. Oprócz tego **E.** wydawał kolejno czasopisma: *Zukunft der Kirche,* (Zurich, 1845—47), *Reform. Kirchezeitung* (Erlangen, 1851 — 53); *Evang. Blätter* (Londyn, 1854—1857) i wydał pierwszy tom autobiografji p. t. „Lebensführungen in jungen Jahren" (Gütersloh, 1888).

Ebro, rzymski Iberus, jedna z główniejszych rzek Hiszpanji, poczyna się na górze Sierra Reinosa, w miejscu, gdzie góry Kantabryjskie i Iberyjskie się łączą, przechodzi w kierunku południowo-wschodnim Starą-Kastylję, Nawarrę, Aragonję i Katalonję i przyjąwszy do swego koryta wiele rzek pomniejszych, jak Aragon, Gallego, Segro, Jalon, Gwadelupę, wpada po przebiegu 750 klm., około przylądka Tortosa, do morza Śródziemnego. Kotlina albo system rzeki Ebro obejmuje 81,500 klm. kw.

Ebroin, mer pałacowy *(major domus),* małoletniego Klotarjusza III, króla Neustrji, od 660 r. w Neustrji i Burgundji, okrutnem postępowaniem dla podtrzymania władzy królewskiej, przywiódł do powstania baronów, a po śmierci Klotarjusza III (670), samowolnie wyniósł na tron Tierrego III, syna Klodoweusza II. Obrażeni tem baronowie Burgundji, Neustrji i Austrazji połączyli się z sobą i uwięzili dumnego mera w opactwie Luksenil 673. Po śmierci Childeryka II uwolniony z więzienia, rządził srodze i samowładnie, aż

nareszcie w r. 681 został zabity przez Franka Ermenfryda, który obawiał się konfiskaty dóbr swoich. Por. żywot św. Leodegarego, „Gesta Francorum“ i żywoty św. Prejektusa i św. Austrudy.

Ebstein Wilhelm, lekarz, * 1836 w Jauer, medycynę studjował we Wrocławiu i Berlinie, od r. 1861 — 1870 był lekarzem i prosektorem przy szpitalu Wszystkich Świętych we Wrocławiu, od 1874 profesorem polikliniki w Getyndze. Napisał: „Recidive des Typhus“ (1869); „Nierenkrankheiten“ (1875); „Die Natur und Behandlung der Gicht“ (1885); „Das Regimen bei der Gicht“ (1885); „Die Natur und Behandlung der Harnsteine“ (1884); „Die Fettleibigkeit (Korpulenz) und ihre Behandlung nach physiologischen Grundsätzen“ (7 wyd., 1886); „Die Zuckerharnruhr“ (1887); „Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern“ (1891) i in.

Ebulioskop, ob. Alkoholometrja.

Ebur (łac.) kość słoniowa. *E. fossile*, zęby mamuta. *E. ustum*, kość słoniowa palona.

Eburneacja, zgęszczenie i stwardnienie kości do tego stopnia, że staje się podobną do kości słoniowej, jeden ze skutków zapalenia kości, ob. Osteitis.

Eburonowie, naród zamieszkujący niegdyś Galję belgicką, między Renem a Skaldą, z główn. miastem Aduatyka. Około 55 r. przed Chr. przeszli Ren i zajęli przestrzeń pomiędzy Renem a rz. Mozą. Sąsiadami **E**-ów byli Menapjowie i na zachodzie Nerwjowie, którym **E**. płacili haracz. Wytępił ich Juljusz Cezar. Potomkami **E**-ów i spadkobiercami byli prawdopodobnie Tungrowie. Por. Juljusz Cezar „De Bello Gallico;“ baron J. de Witté „Monnaies gauloises attribuées à Tournai et aux Eburons“ w „Bulletin de l'Académie royale de Belgique“ (1854, XXI); A. Wauters „Nouvelles Etudes sur la géographie ancienne de la Belgique“ (Bruksella, 1867).

Eburyn, masa plastyczna, wyrabiana z mąki kostnej, zmieszanej z białkiem i krwią, przez poddanie silnemu ciśnieniu w wysokiej temperaturze; jest to materjał twardy, przydatny do wielu celów praktycznych.

Eça albo Esa de Queciros, Józef Marja, powieściopisarz portugalski, * 1845 w Povoa de Varcim. Podróżował po Wschodzie, był konsulem w Hawanie, Newcastle i Brystolu, a od roku 1889 w Paryżu. Należał on do kierunku realistycznego, najlepsze powieści jego są: „O crime do padre Amoro“ (1874, 3 wyd. 1886); „O primo Basilio“ (1877); „As maias“ (1889); „A correspondencia de Fradique Mendes“ (1891). Nadto wydał zbiór artykułów satyrycznych, drukowanych w publikacji „As Farpas,“ p. t. „Uma sampanha alegre das Farpas“ (1890).

Ecballium, rodzaj roślin z rodziny dyniowatych, z jedynym gatunkiem *E. elaterium*, zwanym *ogórkiem pryskającym*. Jest to ziele trwałe w krajach nadśródziemnomorskich, o kwiatach żółtych i owocach 4—5 cm. długich, zielonych, trójkomorowych i wielonasiennych; przy dojrzeniu owoce te pękają i rozrzucają gwałtownie nasiona na odległość około metra, razem z lepką cieczą. Wszystkie części tej rośliny są bardzo gorzkie.

Owoc Ecbalium.

Ecbasis captivi (ucieczka jeńca), jest to najdawniejszy poemat zwierzęcy, napisany wierszem łacińskim około r. 940, przez mnicha lotaryńskiego, a wydany przez E. Voigt'a w Strasburgu, 1875.

Eccarius Jan Jerzy, krawiec i publicysta niemiecki, sekretarz generalny stowarzyszenia międzynarodowego robotników, * 1818 w Friedrichorda w księstwie Gotha; w r. 1846 przeniósł się do Londynu i wkrótce wystąpił na pole literackie w czasopismach *Neue Rheinische Zeitung* i *Red Republican*. W r. 1864 miał czynny udział w założeniu stowarzyszenia międzynarodowego robotników, był 1865 r. członkiem komisji wykonawczej ligi reformy, w 1866 został redaktorem odpowiedzialnym czasopisma *Common Wealth;* w r. 1867 wybrany został sekretarzem generalnym stowarzyszenia międzynarodowego robotników. Oddzielnie wydał: „A Working Man's refutation of Stuart Mill“ (1867, przekład niemiecki Eichhoffa, Berlin, 1869).

Ecce homo, *Oto człowiek*, słowa, które wyrzekł Piłat, przedstawiając ludowi ubiczowanego i w cierniowej koronie Jezusa Chrystusa (Ewang. św. Jana, XIX, 5). Temi wyrazami zwykle mianują artyści obraz Zbawiciela, wyobrażający tę chwilę. Najbardziej rozpowszechniony w reprodukcjach jest Ecce Homo słynnego malarza Gwidona Reniego.

Echymosis, *plama krwista*, jest to forma krwotoku (ob.), przy której krew w nieznacznej ilości zbiera się pod skórą, błoną śluzową albo surowicą; **E.** ma postać niewielkiej czerwonej plamy, która stopniowo po kilku dniach znika. **E.** często i bardzo obficie występuje przy zakażeniu krwi, i należy wtedy do objawów ciężkich choroby.

Eccles, miasto w hrabstwie Lancaster w Anglji, nad rz. Irwell, o 7 klm. odległe od Manchesteru, 30,000 miesz.

Ecclesfield, miasto w angielskiem hrabstwie York, posiada liczne fabryki, szczególnie wyrobów stalowych; 26,000 miesz.

Ecclesia militans (łac.) kościół wojujący.

Ecclesia non sitit sanguinem, kościół nie

Ecce homo.
Alberta Dürera (drzeworyt).

Ecce homo.
Guido Reni'ego (Muz. Luwru).

Ecce homo.
Ary Schefera (Muz. Luwru).

pragnie krwi. Słowa wzięte z dekretu trzeciego koncyljum Laterańskiego, odbytego 1179 i postanawiającego prześladowanie heretyków. Dekret ten był źródłem późniejszej Inkwizycji św., gdyż następne koncyljum werońskie z r. 1184 nakazało już biskupom oddawać podejrzanych o herezję pod sąd, a osądzonych wręczać władzy świeckiej dla dokonania wyroku, gdyż Kościół, jak twierdzi postanowienie pierwsze, *non sitit sanguinem*.

Eccremocarpus, rodzaj roślin z rodziny bignoniowatych, piękne, pnące się rośliny o liściach naprzemianległych, kwiatach w kształcie rurek lub dzwonków w gronach wiszących; owoc jest torebką wielonasienną. Gatunek *E. scaber* rośnie w Chili, u nas hoduje się jako roślina ozdobna.

Echague Don Rafał, generał hiszpański, * 1815 w San-Sebastjan, † 1887 w Madrycie; walczył od 1833 we wszystkich wojnach domowych po stronie Krystynosów. Jako stronnik O'Donnela, należał do liczby głównych przywódców rewolucji 1854 roku; z rozpoczęciem wojny marokańskiej, otrzymał dowództwo nad pierwszą dywizją, z którą 22 do 25 listopada 1859 r. odparł silne napady Marokańczyków i odznaczył się w styczniu 1860 roku pod Tetuanem. Za zasługi mianowany generał-porucznikiem. Za rządów Gonzaleza Bravo, **E.** razem z Serranem, Dulce i innymi generałami liberalnymi został 7 lipca 1868 aresztowany i wygnany na wyspy Kanaryjskie. Rewolucja wrześniowa 1868 przywróciła mu wolność; w r. 1873 i 1876 dowodził wojskiem w walkach z Karlistami.

Echard Jakób, od 1660 Dominikanin, * 1644 w Rouen, † 1724 w Paryżu. Wydał obszerne dzieło p. t. „Scriptores ordinis Praedicatorum, recensiti, notisque historicis et criticis illustrati“ (2 t., Paryż, 1719—21); w dziele tem znajdują się wiadomości o polskich Dominikanach. Następnie drukował drugą pracę p. t. „Sancti Thomae Summa suo auctori vindicata, sive de Vincentii Bellovacensis scriptis dissertatio“ (Paryż, 1708). Por. Denifl „Quellen zur Gelehrtengeschichte des Predigerordens im XIII und XIV Jahrhund.“ w „Archiv für Litter, und Kirchengeschichte des Mittelalters“ (1866).

Echegeray José, powieściopisarz hiszpański, * 1835 w Madrycie, syn profesora języka greckiego, kształcił się w szkole inżynierskiej w Murcji, następnie od 1858 był profesorem tamże i ogłosił wiele prac z dziedziny fizyki i matematyki. Rewolucja 1868 zwróciła go na drogę działalności politycznej; zasiadał naprzód w kortezach, 1873 mianowany był ministrem handlu i oświaty, od r. 1874 poświęcił się wyłącznie literaturze dramatycznej. Ogłosił: „La esposa del vengador“ (1874); „En el seno de la muerte“ (1879); „O locura o santidat“ (1877); „La muerte en los labios“ (1881); „El gran Galeotto“ (1881, tłómaczenie niemieckie Lindaua, polskie Jana Kleczyńskiego, Kraków, 1894) i in. Wybór dramatycznych utworów **E.** wyszedł w 2 tom. w Madrycie, 1885, p. t. „Obras escogidas.“ Por. Zacher „Don José **E.**“ (Berlin, 1892); Revilla M. „Obras“ i „Criticas.“

Echelles (Les), miasto w Sabaudji, przerznięte rzeką Guiers, na głównym trakcie z Lionu do Chambery, ma 600 miesz.; otrzymało tę nazwę od trudnych, niegdyś tylko przy pomocy drabin przebywać się dających, skał i wąwozów. Teraz prowadzi tędy zbudowany przez Napoleona I wysoki i szeroki tunel, zwany *La Grotte*, długi na 308 metrów, wykuty w skale, który w połączeniu ze wspaniałemi mostami stanowi bardzo wygodne przejście.

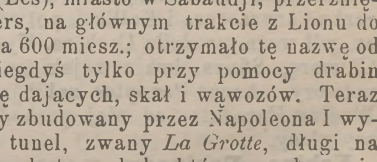

Echeneis — głowa.

Echeneis, *Podnawka*, rodzaj ryb ciernioplętwych, z rodziny makrelowatych, wyróżniający się wielką tarczą przyssawkowatą na górnej powierzchni głowy i karku; tarcza ta, poprzecznie sfałdowana, jest przeobrażoną płetwą

grzbietową, a za pomocą niej może się **E.** przyczepiać do wielkich ryb, jak do rekinów, oraz do dna okrętów. Sądzono nawet, że mogą w ten sposób bieg statków powstrzymywać. Ciało mają wrzecionowate, pokryte drobnemi łuskami. **E.** *remora*, długości 2 m., żyje w morzu Śródziemnem i w morzach zwrotnikowych, **E.** *naucrates*, o połowę mniejsza, w morzach międzyzwrotnikowych, dostarczać ma dobrego mięsa.

Echérac Artur August d', rzeźbiarz i krytyk sztuki francuski, * 1832 w Guérel (Creuse), kształcił się pod kierunkiem Gautherin'a, wykonał wiele popiersi i dał się poznać jako autor utworami, ogłoszonemi pod pseudonimem G. Dargenty: „Le roman d'un exilé" (1872); „Eugène Delacroix" (1885); „Le baron Gros" (1887), nadto wiele artykułów krytycznych pomieścił w czasopismach paryskich.

Echeveria, rodzaj roślin z rodziny *Crassulaceae*, nizkie, wytrzymałe krzewy o liściach mięsistych i kwiatach dzwonkowatych. Z wielu gatunków meksykańskich niektóre hodują się w klombach ogrodowych.

Echeverria Don Esteban, jeden z celniejszych poetów południowo-amerykańskich, * 1809 w Buenos-Ayres, † 1851 w Montevideo. Z Francji wyniósł wielką cześć dla Lamartine'a i Byrona. Z utworów jego znane są szczególnie: „Elvirà ó la novia del Plata" (1830), poemat niezmiernie fantastyczny; „Consuelos" (1834); „Cautiva" (1837), która jest echem „Childe Harold'a" i „Jocelyn'a," posiada jednak nieporównane obrazy argentyńskich pampasów, i „Guitarra" (1842). Wygnany przez Rosas'a, napisał „La insurreccion del Sud" (Montevideo, 1849). Por. Torres Caicedo „Ensayos biograficos" (Paryż, 1868).

Echidna, zwierzę, ob. Kolczatka.

Echidna (grec. żmija), w mitologji greckiej córka Chryzaorosa i Kalliroi, potwór, pół dziewicy, pół węża, urodziła Cerbera, Hydrę lernejską, Chimerę, Sfinxa, lwa nemejskiego, Scyllę i inne potwory. Argus Panoptes zabił ją podczas snu. Według Herodota, od niej pochodzili królowie scytyjscy.

Echina, Echinady, w starożytności grupa małych wysp na morzu Jońskiem, przy brzegach Etolji i Akarnanji, teraz wyspy Kurzolari. Największa z nich jest Doliche. W 1571 zwycięstwo Andrzeja Dorii nad Turkami.

Echinaster, rodzaj gwiazd morskich (ob.).

Echinocactus, *Jazgrza*, rodzaj roślin z rodziny opuncjowatych *(Cacteae)*. Łodyga ich, kulista lub jajowata, ma na sobie żeberka podłużne, pokryte brodawkami, uzbrojonemi w krótkie ciernie. Z tych to brodawek wyrastają kwiaty

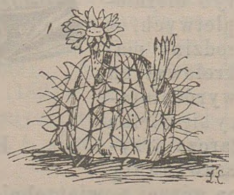

Echinocactus.

krótkotrwałe, ale piękne i okazałe. Najpospoliciej hodowany gatunek jest **E.** *visnaga*, pokryty tak gęsto kolcami, że na wielkim okazie naliczono ich do 51000; kwiaty są połyskująco żółte, a cała roślina dorasta 2,8 metra wysokości, przy średnicy 94 cm. Do piękniejszych należy również **E.** *harizonthalonius* z Meksyku.

Echinocereus, rodzaj roślin z rodziny kaktusów, różniący się od rodzaju *Cereus* krótką rurą kwiatową; łodygę ma kulistą lub walcową. Niektóre gatunki u nas często siehodują.

Echinococcus, *Ziarnowiec*, robak pasożytny, należący do tasiemców. Dojrzały tasiemiec *(Taenia echinococcus)* ma kilka milimetrów długości i składa się z kilku członków, z których ostatni, największy, jest dojrzały; żyje on gromadnie w kiszkach psów, dojrzały członek (proglotyd) niewiadomo jaką drogą dostaje się do przewodu pokarmowego człowieka, przebija swemi haczykami ściany przewodu, osiada w którymkolwiek z wewnętrznych organów, najczęściej w wątrobie, i tam się rozwija. Wyrasta on w pęcherz często bardzo znacznych rozmiarów; na ścianach tego pęcherza osadzone są zarodki **E.**, a cały pęcherz otorbiony tkanką łączną. Odróżniają **E.** *ludzkie* i **E.** *zwierząt*. Jest on szkodliwy tylko przez skutki mechanicznego ucisku; jest to dość częsta przypadłość w wątrobie, sprowadza wtedy żółtaczkę, wodną puchlinę brzucha *(arcites)*. Poznać go można jako wyniosłość sprężystą w okolicy wątroby. Usunąć go nieraz można na drodze operacyjnej.

Echinodermata, ob. Jeżowce.

Echinoidea, ob. Szkarłupnie.

Echinops, *Jeżonóg*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, wielkie, wytrzymałe, pokryte włoskami zioła, o liściach kolczastych i kwiatach pojedyńczych, zebranych w główki kuliste. Znanych jest około 70 gatunków w Europie południowej, Ameryce północnej i Azji Mniejszej. **E.** *banaticus* polecany był jako roślina pastewna.

Echinopsis, rodzaj roślin z rodziny kaktusów, o łodydze mięsistej, kulistej lub prawie walcowej, żeberkowatej, pokrytej kolcami; kwiaty są białe lub różowe. Większa część gatunków pochodzi z Brazylji i Chili; niektóre bywają hodowane i w Europie.

Echinopsis.

Echinorhynchus, ob. Jeżogłów.

Echinospermum, roślina, ob. Zadziorka.

Echinostachys, rodzaj roślin kopalnych z rodziny Typhaceae.

Echinus, ob. Jeżowiec.

Echites *(Poplot)*, rodzaj roślin z rodziny toinowatych, obejmujący krzewy czołgające się lub

wijące, rzadziej drzewa, z sokiem mlecznym, w krajach gorących; ze 170 około gatunków niektóre mają własności lekarskie, jak **E.** *caryophyllata* w Indjach wschodnich, której liście używają się tam przeciw podagrze. Z krzewu **E.** *suberecta* na Jamajce ma pochodzić straszliwa trucizna *wurara*. Liczne gatunki hodują się jako ozdobne.

Echium, roślina, ob. Żmijowiec.

Echiurus, rodzaj robaków z gromady Gephyrea (ob.).

Echjon, w mitologji greckiej jeden z pięciu „Spartów“ Kadmusa (ob.), którzy pozostali żywi i stali się praojcami rodów tebańskich. **E.** pomagał Kadmusowi do zbudowania Teb i zaślubił córkę jego Agawę, z której miał syna Penteosa.

Echo, *odgłos*, głos odbity. Głos, jako objaw ruchu falowego, odbija się według ogólnych praw tego ruchu (ob. Falowy ruch). Jeżeli więc promienie głosu padają prostopadle na ścianę, zostają od niej odbite i wracają w tymże kierunku, a obserwatorowi w tem miejscu się znajdującemu wydaje się, jakoby głos od ściany wychodził. Sposób ten odbijania się głosu zowie się **E.** czyli *odgłosem*. Dla powstania **E.** konieczna nadto, aby ściana odbijająca nie znajdowała się zbyt blizko źródła głosu; jeżeli przypada nader blizko, łączy się z głosem powstającym i wzmacnia go, — ma to miejsce w szczupłych miejscach zamkniętych; przy nieco większej odległości głos odbity tworzy niejako przedłużenie głosu bezpośredniego, który przy mowie, śpiewie i t. p. zakrywa następne głoski i stanowi szkodliwy wogóle *pogłos*, o którego usunięcie starają się przez urządzenie sal akustycznych; warunki jednak podobnych budowli nie są dostatecznie znane. Wyraźne **E.** powstaje dopiero, gdy ściana odbijająca znajduje się w odległości przynajmniej 17 metrów; w istocie ucho dla rozróżnienia zgłoski wymaga około $^1/_{10}$ sekundy, że zaś głos na sekundę przebiega 333 metry, to przy odległości ściany 17 m. głos odbity przebiegnie do ściany i z powrotem 34 metry i wpada do ucha później o $^1/_{10}$ sekundy, niż głos bezpośredni i rozróżnionym być może. Bardziej odległe przedmioty mogą wydawać echo kilkozgłoskowe; także chmury, granice lasu i t. p. wywołują **E.** Przy istnieniu kilku ścian stosownie rozmieszczonych może powstawać **E.** kilkakrotne. Słynne **E.** są przy Adersbach w Czechach (7 zgłosek 3 razy), w zamku Simonetta pod Medjolanem (strzał pistoletowy 17 razy), między wieżami w Verdun (13 razy). W salach eliptycznych głos cichy, wychodzący z jednego ogniska, przez odbicie od sklepienia, zbiera się w ognisku drugiem, gdzie go wyraźnie słyszeć można; podobne urządzenie posiada zakrystja w kościele katedralnym w Lublinie, kopuła św. Pawła w Rzymie, jeden z pokojów obserwatorjum paryskiego. Fale głosowe odbijają się nietylko od przegród stałych; zjawisko to ma w ogólności miejsce, gdy fale głosowe przechodzą z jednego środka do innego, jak np. z powietrza rzadszego do gęstszego, lub nawzajem. W nocy, lub przy niebie zachmurzonem, sygnały akustyczne słyszane są dalej aniżeli za dnia i przy pogodzie, w tym ostatnim bowiem razie powstają prądy powietrza gęstszego i rzadszego, a stąd głos rozpraszają jakby powietrze zamącone było *obłokiem* akustycznym.

Echo, w mitologji greckiej, uosobienie echa (odgłosu), nimfa, która Herę szpiegującą Zeusa pomiędzy nimfami, gadulstwem swojem zabawiała; z tego powodu zazdrosna bogini zamieniła ją w skałę, której tyle tylko zostawiła głosu, że mogła jedynie ostatnie, słyszane przez siebie wyrazy powtarzać. Według podań, kochała się w Narcyzie, a bożek Pan w niej, oboje bez wzajemności. Por. F. Wieseler „Die Nimpha E.“ (Getynga, 1854); tegoż „Narkissos“ (1856).

Echteler, Józef, rzeźbiarz niemiecki, * 1853. Kształcił się w Monachjum. Główne dzieła: „Pirytous,“ „Walka o Helenę,“ „Wenus zdobiąca się różami,“ oraz wiele biustów, między innemi cesarzów: Wilhelma I, Franciszka Józefa, Aleksandra II, królów: bawarskiego i Wirtemberskiego. **E.** wynalazł aparat, za którego pomocą można według maski zdjętej z twarzy człowieka, zrobić w medaljonie jego popiersie („Naturplastikoskopie“). Prócz tego wynalazł masę bardzo oporną i twardą (euforyt).

Echter Michał, malarz niemiecki * 1812 r., † 1879 w Monachjum, kształcił się w akademji miejscowej, w 1847 towarzyszył Kaulbachowi do Berlina, gdzie pomagał mu w ozdabianiu Muzeum nowego i w galerji narodowej. W r. 1860 wykonał w Maximilianeum w Monachjum bitwę Węgrów pod Lechfeld 955, „Pokój zawarty w Pawji“ i w. in. Do najpiękniejszych jego utworów należą: „Telegrafja i komunikacja kolejowa“ na kolejowym dworze monachijskim, 30 obrazów ściennych, przedstawiających sceny z Nibelungów, i in. Od roku 1868 był profesorem w Monachjum.

Echtermeyer Karol, rzeźbiarz, * 1845 roku w Kassel, kształcił się w Monachjum, a od 1866 w Dreźnie, pod kierunkiem Hähnela. Wykonał: dla politechniki w Brunświku 2 wielkie grupy, wyobrażające Sztukę i Naukę, posąg kurfirsta Fryderyka Kłótliwego, pomnik dla Franciszka Abta i w. in. W 1883 został profesorem w technicznej szkole w Brunświku.

Echternach, miasto w w. księstwie Luksemburskiem, nad r. Sure, ma 4,200 miesz. Istnienie swoje zawdzięcza **E.** opactwu Benedyktynów, założonemu w r. 698 przez Willibrorda. Zabudowania klasztorne i kościół (bazylika z XI w.) gruntownie zostały odrestaurowane w r. 1862.

Corocznie odbywa się tu uroczystość ku czci św. Willibrorda, połączona z t. zw. „procesją skaczących świętych,“ na pamiątkę choroby św. Wita, która w r. 1374 te strony nawiedziła, a odwrócenie której mieszkańcy uważają za dobrodziejstwo św. Willibrorda.

Echuca, miasto w brytańsko-australskiej kolonji Wiktorji, nad rzeką Murray, 5000 miesz., ważny port handlowy rzeczny, punkt składowy handlu wewnętrznego, stacja graniczna dróg żelaznych od Melbourne i Deniliquin.

Ecija, miasto w hiszpańskiej prowincji Sewili, nad rz. Genil, ma 23,000 miesz. i kilkanaście pięknych kościołów. W wiekach średnich ubiegało się ono o pierwszeństwo z Sewilą i Kordubą. Klimat tu najbardziej gorący w Hiszpanji.

Eck Jan Mayr, von, główny przeciwnik M. Lutra, * 1486 we wsi Eck w Szwabji, † 1543; prof. teologji i prokanclerz uniwersytetu ingolsztadzkiego od 1510. W 1568 napisał „Odeliści“ przeciwko *tezom* Lutra, z którym i Karlstadtem dysputował w Lipsku od 27 czerwca do 16 lipca 1519; w 1521 i 23 udał się do Rzymu, skąd wrócił z bulą, potępiającą Lutra, w której użytą została po raz pierwszy nazwa *Lutevanie;* był na sejmie augsburskim i uczestniczył w dysputach religijnych w Wormacji 1540, a w Regensburgu 1841. Wydał: „Opera contra Lutherum“ (Augsburg, 4 t., 1530 — 1535). W 1537 wydał przekład niemiecki Nowego Testamentu według Emsera i we własnym przekładzie Stary Testament. Por. Wiedemana „Dr. Joh. Eck“ (Regensburg, 1865).

Eck Jan.

Eck Mikołaj, właściwie *Eke,* * 1541 w Rydze, był burmistrzem Rygi za czasów Stefana Batorego, † 1623. Odegrał wielką rolę w Inflantach podczas „zaburzeń kalendarzowych,“ wybuchłych z powodu wprowadzenia kalendarza gregorjańskiego do Rygi. Por. H. Hildebrand „Riga's Armenanstalten bis zum Beginn des XIX Jahrhunderts“ w „Mittheilungen aus dem Gebiete der livl. Geschichte“ (t. XV, z 1893.

Eck Hanusz, mincarz lubelski w r. 1598—99, wspominany w aktach grodzkich lubelskich. Prawdopodobnie przeniósł on się w r. 1599 do Wschowy, jak świadczą bite tamże w r. 1599 i 1601 szóstaki koronne, na których pod popiersiem znajduje się E. K.

Eck Wilhelm, von, mincarz elbląski z roku 1651. Znane są z jego cyfrą W. v. E. dwugroszówki, orty, półtalary, czworograniaste (klipingowe), stemplem orta bite, talary, oraz talary połtoraczne i podwojne, stemplem talara bite.

Eckardt Ludwik, poeta niemiecki, * 1827 r. w Wiedniu, z powodu udziału w rewolucji 1848 przeniósł się do Szwajcarji, został docentem estetyki w Bernie. 1860 profesorem w Lucernie, od 1862—64 bibljotekarzem dworskim w Karlsruhe, następnie redaktorem czasopisma radykalnego *Deutsche Wochenblatt* w Mannheimie, od 1868 r. przebywał w Wiedniu i † 1871 r. w Tetschen w Czechach. Oprócz kilku dramatów i powieści: „Sokrates“ (1858); „Friedrich Schiller“ (1859); „Palm“ (1860); „Weltbürger und Patriot“ (1862); „Josephine“ (1868); romans „Nikolaus Manuel“ (1862), wydał nadto: „Vorschule der Aesthetik“ (2 t., 1864); „Wandervorträge“ (1868) i in. Biografję **E.** napisał Arnold (1867).

Eckardt Juljusz, publicysta niemiecki, * 1836 w Wolmarze w Liflandji, kształcił się w Petersburgu, Dorpacie i Berlinie, od 1860—67 sekretarz kontystorza w Rydze, następnie w Lipsku, a od 1870 w Hamburgu, został 1874 sekretarzem senatu tamże, lecz z powodu skargi rosyjskiego posła na jego działalność literacką, opuścił Hamburg 1882 i wstąpił do służby pruskiej. W 1885 został niemieckim konsulem generalnym w Tunisie, w 1889 w Marsylji, 1892 w Sztokholmie. Wydał: „Die baltischen Provinzen Russlands“ (2 wyd. 1869); „Russische und Baltische Charakterbilder“ (2 wyd., 1876); „Jungrussisch und Altlivländisch“ (2 wyd., 1871); „Livland im XVIII Jahrhundert“ (1876); „Russlands ländliche Zustände seit Aufhebung der Leibeigenschaft“ (1870). Przypisują mu autorstwo książki: „Aus der petersburger Gesellschaft“ (Lipsk, 1873, 5 wyd., 1880); „Russland vor und nach dem Krieg“ (1879); „Von Nikolaus bis Alexander III“ (1881); „Russische Wandlungen“ (1882) i „Aussichten des deutschen Parlamentarismus“ (1882).

Eckart albo *Eckhard,* filozof, teolog i mistyk niemiecki, znany pod nazwą *Mistrz* **E.**, * ok. 1260 w Strasburgu, † pomiędzy 1327 i 29. Wykładał w Paryżu w kolegjum św. Jakóba 1302 r., gdzie otrzymał stopień doktora teologji, wstąpił następnie do zakonu Dominikanów i doszedł do wysokich dostojeństw. W latach 1317—27 przebywał w rozmaitych miastach (Strasburgu, Frankfurcie, Kolonji i in.) i w kazaniach wykładał swój system. Obdarzony ognistą wyobraźnią, wielkim darem słowa, wywierał wielki wpływ na swoich słuchaczów. 1325 r. kapituła zakonu złożyła go z urzędu i odebrała mu prawo kapłańskie; papież Jan XXII potępił jego naukę. **E.** śród mistyków niemieckich XIV w. pierwsze zajmuje miejsce; nauka jego głównie opartą jest na panteizmie; w śmiałości poglądów i wniosków przeszedł wszystkie panteistyczne systematy starożytności

i wieków średnich. Z licznych uczniów **E.** najsłynniejsi są: Jan Tauler, Henryk Suso i Jan Ruthbroek. Prace **E.** pomieścił Pfeiffer w dziele: „Deutsche Mystiker d. VIX Jahrhunderts" (Lipsk, (1857). Por. Martensen „Meister E., eine theol. Studie" (Hamburg, 1842); Bach „Meister E., der Vater der deutschen Spekulation" (Wiedeń, 1864); „Lasson „Meister E., der Mystiker" (Berlin, 1868); Jundt „Essai sur le mysticisme spéculatif de maître E." (Strasburg, 1871); Linsenmann „Der ethische Charakter der Lehre Meister E.-s." (Tybinga, 1873); Preger „Geschichte der deutschen Mystik im Mittelalter" (Lipsk, 1874).

Eckenbrecher Karol Paweł Temistokles, von, malarz niemiecki, * 1842 w Atenach, wychowany w Konstantynopolu, od 1861 kształcił się w Düsseldorfie, gdzie był uczniem Oswalda Achenbacha, następnie podróżował po Europie i Afryce. Odznaczył się jako pejzażysta (wodospady, doliny norweskie, fjordy i t. p.); wykonał w 1880 kilka panoram, z pomiędzy których wyróżnia się „Bitwa pod Gravelotte."

Ecker Aleksander, anatom i antropolog, * 1816, † 1887, kształcił się w Heidelbergu, od 1844 był profesorem anatomji i fizjologji w Bazylei, od 1850 we Fryburgu, gdzie wykładał zoologję, fizjologję i anatomję porównawczą. Napisał: „Physiologische Untersuchungen über die Bewegung des Gehirns und Rückenmarks" (1843); „Der feinere Bau der Nebennieren" (1847); „Icones phisiologicae" (1851—59); „Crania Germaniae" (1863—65); „Die Anatomie des Frosches" (2 wyd., 1888); „Die Hirnwindungen des Menschen" (2 wyd., 1882) i in., od 1866 wraz z Lindenschmitem wydawał „Archiv für Anthropologie".

Eckerberg, zakład wodoleczniczy, ob. Nemitz.

Eckermann Jan Piotr, * 1792 w Winsen w Hannowerskiem, † 1854; przybył 1823 do Wejmaru, gdzie został prywatnym sekretarzem Goethego, które to obowiązki troskliwie aż do jego śmierci sprawował. Spełniając wolę testamentu Goethego, wydał 1832—33 pozostałe po nim pisma i dzieła „Werke" (2 t., Stuttgard, 1837). Największą atoli zjednał sobie wziętość wydaniem „Rozmów z Goethem" (3 t., 1836—37—48, 6 wyd., Lipsk, 1885), które na wszystkie języki europejskie były tłómaczone. W r. 1838 wyszły **E.** „Gedichte". Por. Rollett „Erinnerungen an E." w „Chronik der Wiener Goethevereins" (Wiedeń, 1887).

Eckernförde, miasto powiatowe w pruskim obwodzie regencyjnym Szlezwickim, posiada seminarjum nauczycielskie, szkołę cieśli, fabryki maszyn, tytuniu, browary, dobry port, 6,000 m. W pobliżu kąpiele morskie *Borby*. Po przyłączeniu do Prus w 1864 handel znacznie podupadł.

Eckersberg Krzysztof Wilhelm, znakomity malarz historyczny i portrecista duński, * 1783 w pobliżu Apenrade, † 1853 w Kopenhadze. Po ukończeniu akademji sztuk pięknych w Kopenhadze, studjował dawnych mistrzów we Włoszech i Paryżu, gdzie był uczniem Davida 1810—13. Od 1817 roku profesor akademji kopenhaskiej. Z utworów jego najcelniejsze: „Mojżesz", w chwili gdy rozkazuje połączyć się rozstąpionym wodom m. Czerwonego, 1817; „Śmierć Baldura," „Przystań Helsingörska" 1826, scena z Oehlenschlägera „Axel i Walburg" i cykl 4 obrazów z historji duńskiej (najgłówniejsza jego praca) w sali tronowej w Kopenhadze. W utworach jego uderzają szczególnie szlachetny styl, wyborny koloryt i doskonała kompozycja. Por. Richard Mutter w „Geschichte der Malerei im XIX Jahrhundert" (t. III, Monachjum, 1894).

Eckert, herb polski, znany tylko z nazwy.

Eckert Karol, kompozytor muzyczny, * 1820 w Poczdamie, 1852 towarzyszył H. Sonntag w wycieczce artystycznej do Ameryki północnej, od 1854—62 kapelmistrz dworski w Wiedniu, następnie do 1868 w Sztutgardzie, a od 1869 w Berlinie. † 1879 w Sztutgardzie. Pisał opery „Kättchen von Nürnberg"; „Wilhelm von Oranien", „Der Laborant" i in., oratorja „Ruth", „Judith", uwertury, pieśni i in.

Eckhard albo *Ekkhart*, Dominikanin w Erfurcie, w r. 1307 wikarjusz generalny w Czechach, † 1329 w Kolonji; teolog mistyczny i swojego czasu wielce ceniony kaznodzieja. Jego pisma niemieckie i kazania wydał Pfeiffer w „Deutsche Mistiker des XIV Jahrhunderts" (2 t., Stuttgard, 1857).

Eckhel Józef Hilary, znakomity numizmatyk, * 1737 w Enzersfeld w Niższej Austrji, † 1798, jako profesor starożytności i konserwator cesarskiego gabinetu w Wiedniu. Najważniejsze z dzieł przez niego napisanych są: „Doctrina nummorum veterum" (8 t., Wiedeń, 1792—98; *Addenda*, Wiedeń, 1826) i czynią go założycielem numizmatyki naukowej. Por. Kenner „J. H. v. Eckhel" (Wiedeń 1871).

Eckhof Konrad, słynny autor niemiecki dramatyczny, * 1720 w Hamburgu, † 1778 w Gotha, jako współdyrektor tamecznego teatru nadwornego. Własną tylko pracą i talentem doszedł do takiej doskonałości, że stał się założycielem właściwej sceny niemieckiej. Zarówno w tragedji, jak i komedji niezrównanym był artystą. Por. Uhde w „Neuer Plutarch" (t. IV, 1876).

Eckius Walenty *Philoropolitanus*, pedagog i poeta, * w pierwszej połowie XVI w. w Lindau w Szwajcarji, stąd zwany Leudanus Rhetus albo Philoropolitanus, popierał wyższe nauki w akademji krakowskiej, po których ukończeniu udał się do Węgier i po kilku latach pobytu znowu powrócił do Krakowa, jako profesor poezji. Pod koniec życia przebywał w Węgrzech, gdzie sprawował urząd syndyka miasta Bardjowa. Przez czas pobytu swego w Krakowie przyjaźnił się z najznakomitszymi uczonymi tamecznymi i od 1512 do 1545 ogłosił kilkanaście dzieł łacińskich tak wierszem,

jak prozą treści rozmaitej, np. „De versificandi arte opusculum“ (Kraków, 1515, 3 wyd., 1539); „De mundi contemptu et virtute amplectenda dialogus” (Kraków, 1519, 2 wyd., 1528); „De Reipublicae administratione dialogus” (Kraków, 1520).

Eckius Jan, ob, Eck Jan.

Eckmühl, wieś nad rz. Laber, w bawarskim powiecie Niższej Bawarji, pamiętna zwycięstwem Napoleona I, odniesionem 22 kwietnia 1809 nad Austrjakami pod dowództwem arcyksięcia Karola. W nagrodę okazanej tutaj waleczności Davoust (ob.) mianowany został przez Napoleona księciem **E.**

Eckstein Ferdynand, baron, publicysta francuski, * 1790 w Altonie z rodziców żydowskich, przeszedł w Rzymie w 17 roku życia na łono kościoła katolickiego, służył 1812—14 w Lützowa korpusie ochotników, następnie w Niderlandach, a w końcu przeszedł do służby francuskiej, gdzie w 1818 został generalnym inspektorem w ministerjum policji, pozyskał godność barona i przeniósł się do ministerjum spraw zagranicznych. Od rewolucji lipcowej poświęcił się wyłącznie pracom naukowym, † 1861 w Paryżu. Jeszcze za czasów restauracji zjednał sobie imię zdolnego publicysty. Z prac jego celniejsze: „De l'Espagne, considérations sur son passé, son présent et son avenir” (1836); „Des Jésuites” (1827); „Les éléments de la vie sociale et politique dans la tribe postorale” (Paryż, 1855); „Des sources de l'opinion publique en Europe” (1857) i „Voyages du docteur David Livingstone” (1859). Oprócz tego był współredaktorem dzienników: *Drapeau blanc*, *La quotidienne*, *Le Catholique*, i współpracownikiem wielu innych czasopism.

Eckstein Ernest, poeta niemiecki, * 1845 r. w Giessen, odbył wiele podróży i przebywa obecnie w Lipsku. Z jego utworów poetycznych, odznaczających się piękną formą i bogactwem fantazji, pisanych jednak nieco pośpiesznie, zasługują zwłaszcza na uwagę epopeje komiczno-satyryczne „Schach der Königin” (1870, 3 wyd., 1879); „Venus Urania” (1872, 5 wyd., 1883). Nadto wydał: „Pariser Silhouetten” (3 wyd., 1876); „Novellen” (2 t., 1874); „Leichte Waare” (2 wyd., 1874); „Initium fidelitatis” (poezje humoryst. 1875, 7 wyd. 1877); „Beiträge zur Geschichte des Feuilletons” (2 t., 1876); „Die Gespinster von Varzin“ (3 wyd., 1877); „Der Stumme von Sevilla“ (1871); „Satirische Zeitbider“ (1876); „Der russische Diplomat“ (1876); „Lisa Toscanella“ (1876); „In Moll und Dur“ (1877); „Sturmnacht“ (1878, t. 2); „Die Claudier“ (1881); „Prusias“ (1883); „Das Vertmächtniss“ (1884, t. 3); „Aphrodite“ (1886—88); „Pia“ (1887); „Nero“ (1889, przekład polski 1891); „Camilla“ (1889); „Hertha“ (1891) i in. W przekładzie polskim: „Bezrobocie flecistów“ (1893). Dziennikarskie i literackie szkice i artykuły **E.** wyszły zebrane p. t. „Leichte Waare“ (Lipsk, 1875, 3 wyd., 1878).

Ecluse, po holendersku Sluys, miasto w holenderskiej prowincji Zelandji, nad morzem Północnem, o 3½ mili od Middelburga, liczy 2,100 miesz. Pamiętne jest wielką bitwą morską, stoczoną 1339 r. pomiędzy flotą angielską a francuską, w której ta ostatnia przez króla angielskiego Edwarda III prawie zupełnie zniesioną została.

Ecluse, twierdza, ob. Fort de l'**E.**

Économats, nazwa magazynów utrzymywanych przez wielkie towarzystwa dróg żelaznych dla robotników. Ubodzy mogą tam nabywać towary po cenie kosztu.

E contra (łac.), z drugiej strony, z przeciwnego punktu.

Ecossaise, nazwa tańca szkockiego z muzyką w takcie na $^3/_2$ lub $^3/_4$ złożonego z dwóch okresów ośmiotaktowych. W późniejszych czasach **E.** zmieniła tempo z taktem na $^2/_4$. Chopin w 1830 r. napisał 3 **E.**, które zostały wydane po jego śmierci u Schlesingera w Berlinie. Por. Förster „Ecossaise-Lehre” (Wrocław, 1833).

Ecouen, miasto we francuskim depart. Seine-Oise, o 2 mile odległe od Paryża, liczy 1,280 miesz. i ma wspaniały zamek wystawiony za panowania Franciszka I, przez Annę de Montmorency. W zamku tym Napoleon I urządził zakład wychowawczy dla 300 córek kawalerów Legji honorowej. Od r. 1877 **E.** jest obwarowany i należy do pierwszej linji obronnej Paryża.

Ecsed (wym. *Eczed*), obszar bagnisty w węgierskim komitacie Szatmar, po obu stronach rzeki Kraszna, 30 klm. długi i do 10 klm. szeroki; znaczna część jego osuszona już została. Miasteczko *Nagy*—**E.** na brzegu zachodniem Lagniska, ma 3,500 miesz., trudniących się koszykarstwem.

Ectropium, *odwinięcie powieki;* brzeg powieki odwrócony jest ku przodowi i od oka odciągnięty; łącznica powieki na zewnętrzne wpływy wystawiona, a gałka oczna obnażona w części, stąd zawsze prawie cierpieniu temu towarzyszy zapalenie łącznicy powieki i gałki ocznej. Stan taki powstaje, gdy powieka z tyłu odepchniętą zostaje przez guzy i t. p., częściej daleko, gdy blizny na skórze powieki, kurcząc się, przyciągają ku sobie brzeg powiekowy. Leczy się **E.** prawie wyłącznie na drodze operacyjnej, jeśli wyleczenie możliwem jest w danym wypadku.

Ecuador, rzeczpospolita w Ameryce południowej, ob. Ekwator.

Eczmiadzin (po armeńsku: *Zstąpił Jednorodzony)*, niegdyś miasto, obecnie wieś, w kraju Zakaukaskim, gub. Erywańskiej, rezydencja głowy *(katolikosa)* kościoła armeńsko-gregorjańskiego, nad rzeką Arabanem. Klasztor **E.**, założony w r. 303 przez św. Grzegorza, z bogatą biblioteką; por. Brosset Cataloque de la bibliothèque d'**E.**” (Petersburg, 1840). Pod tym klasztorem

Rosjanie odnieśli zwycięstwo nad Persami w 1804 i 1827. Od **E.** bierze nazwę pow. Eczmiadziński, obejmujący 3,858 klm. kw., ze 124,643 m. (1897).

Ed., skrócenie wyrazu *editio* wydanie, albo *edidit* wydał.

Edam, miasto w niderlandzkiej prowincji Holandji północnej, ma 6,500 miesz. Słynie z handlu serem edamskim, wyrabianym w okolicy.

Edda (po islandzku: *prababka*), wspólna nazwa dwu różnych dzieł staropółnocnej literatury, które wielkiej są wagi dla poezji, mitologji i starożytności skandynawskich. Starożytniejsza czyli *poetyczna Edda*, zawierającą zbiór staropółnocnych pieśni i podań, zwana także *Eddą Seamunda*, ponieważ odkrywca jej (1643), Brynjulf Svendson, biskup islandzki, za zbieracza tych pieśni, uznał (czy słusznie, nie wiadomo) Seamunda Mądrego Sigfussona, (* 1056, † 1133). **E.** ta zawiera ogółem 39 pieśni o bogach i bohaterach, różnych co do wieku i znaczenia; są jednak starsze od okresu skaldów. Z pieśni mitologicznych najważniejsza *Völuspâ* (przepowiednia wieszczki) i bohaterskie, należące do cyklu podań o Zygfrydzie i Nibelungach. Z rozmaitych jej wydań najgłówniejsze są: wielkie wydania Arna-Magneańskiej komisji (3 t., Kopenhaga, 1787 — 1828), wydania Muncha (Chrystjanja, 1848) i Möbiusa (Lipsk, 1860). Lelewel przetłómaczył ją na język polski w całości (2 wyd., Wilno, 1828), niektórych zaś pieśni piękny przekład dał Brodziński. Z licznych przekładów na język niemiecki najlepszy jest Geringa (Lipsk, 1892). „Późniejsza, albo *prozaiczna*, albo tak zwana *Snorri'ego Edda*, której autorstwo w części przynajmniej przypisują Islandczykowi Snorri'emu Sturlusonowi (1178—1241), jest to podręcznik staropółnocnej mitologji i poetyki, w trzech częściach. **E.** ta jest niewątpliwie utworem różnych autorów i z różnych pochodzi czasów. Najzupełniejsze jej wydania dali: Rask (Sztokholm, 1818) i Sveindiörn Egilsson (Reykjavik, 1848—49); krytyczne zaś wydanie sporządziła komisja Magneańska (t. 1-2, Kopenhaga, 1848-52). Por. E. H. Meyer „Eddische Kosmogonie" (Freiburg, 1890).

Eddystone, ława skalna na kanale La Manche przy ujściu do zatoki Plymouth. Znajduje się tu latarnia morska, wzniesiona w r. 1878—1882.

Edelfeldt Albert, malarz finlandzki, * 1854, kształcił się w uniwersytecie helsingforskim, potem w akademji antwerpskiej, a w końcu u Geroure'a w Paryżu. Wystawił: „W salonie" (1878), „Blanka de Namur, królowa Szwecji i książę Hakon" (1880); „Pogrzeb dziecka w Finlandji" (1881); „Portret Dagnan'a Bouveret'a" i „U artysty". Następnie „Stara chłopka finlandzka" (1883); „Przed kościołem," „Wioska finlandzka," „Zachód słońca," „Rynek w Helsingforsie" i in. W r. 1882 otrzymał wielką nagrodę na wystawie powszechnej i order Legji honorowej.

Edelinck Gerard, znakomity miedziorytnik, * 1640 w Antwerpji, † 1707 w Paryżu; miedzioryty jego są bardzo liczne, a między niemi szczególnie odznaczają się kopje obrazów Rafaela, Leonarda da Vinci i Lebruna. Portrety jego są również wysokiej wartości. Ani brat jego *Jan Edelinck*, * 1630, ani syn, *Mikołaj Edelinck*, * 1680, † 1768, nie dorównali mu w sztuce. Por. H. Delaborde „G. E." (Paryż, 1886) i tegoż „La Gravure" (Paryż, 1895).

Edeling v. *Edling*, herb polski, znany tylko z nazwy.

Edelmann Jan Krystjan, pisarz teologiczny i kaznodzieja, * 1698 w Weissenfelsie, † 1767 w Berlinie; miał udział w przedsięwzięciach hr. Zinzendorfa, ostatecznie od 1749 żył w Berlinie. Pismami swemi powstawał zarówno na luteranizm, jak i na papizm. Swoje poglądy wyraził w dziełach: „Christus und Belial" i „Die Göttlichkeit der Vernunft" (oba 1741); „Unschuldige Wahrheiten" (1735—1743); „Glaubenbekenntnis" (1746 —48) i t. d. Uwagę na jego dzieła zwrócili Strauss i B. Bauer, którzy wydali „Auswahl aus Edelmanns Schriften" (Bern, 1847). Jego autobiografję („Selbstbiographie) wydał Klose (Berlin, 1849). Por. Mönckeberg „H. S. Reimarus und Johann Christian **E.**" (Hamburg, 1867); Guden „Johann Christian E." (Hanower, 1870); B. Bauer „Einfluss des englischen Quäkerthums auf die deutsche Kultur" (Berlin, 1878).

Edelsheim Ludwik, minister badeński, * 1823 w Karlsruhe, † 1872; kształcił się w Heidelbergu i Berlinie. Powołany do Badenu w 1861, był posłem w Wiedniu 1863 i w Dreźnie 1864. W r. 1865 został ministrem spraw zagranicznych. Brał udział w konferencjach w Augsburgu i Bambergu w 1866 i głosował za zbrojną neutralnością tych państw podczas wojny Prus z Austrją.

Edelsheim-Gyulai Leopold Wilhelm, generał austrjacki, brat Ludwika, * 1826 w Karlsruhe, † 1893 w Budapeszcie. Odznaczył się 1859 jako pułkownik huzarów pod Magentą i Solferino. Mianowany 1863 generał-majorem, w 1869 został komendantem kawalerji austrjackiej, 1873 radcą tajnym, pod koniec życia mieszkał w Budapeszcie. Por. „General der Kavalerie Freiherr von **E.** Eine Charakterstudie" (Lipsk, 1893).

Eden, wyraz hebr. oznaczający rozkosz. Tym wyrazem nazwał Mojżesz okolicę, w której umieścił raj ziemski; stąd **E.** używany w tem samem znaczeniu, co raj. Eden jest sumeryjskim czyli turańskim wyrazem, znaczył pierwotnie „nizinę," a potem „pustynię, step." Por. Encykl. Erscha i Grubera, sekcja III, t. XI; Schmidt i Unger w „D. Alter. d. Menschheit u. d. Paradies" (Wiedeń, 1866); Delitzsch Fryderyk „Wo lag das Paradies?" (Lipsk, 1881).

Eden, rzeka w Anglji, przepływająca w północno-wschodnim kierunku hrabstwa Westmoreland i Cumberland, ma długości 113 klm. i wpada do zatoki Solway.

BIBLIOTEKA NAUKOWA

Edenfi Ładysław, * na początku XVI wieku, † 1560, wódz Jana Zapolskiego, po którego śmierci wszedł do służby Ferdynanda I (1552). W r. 1553 pokonał Turków i uśmierzył Sykulów, którzy niezadowoleni z nowego rządu, usiłowali oddać je Izabeli, wdowie po J. Zapolskim (1555).

Edenkoben, miasto w bawarskim okręgu regencyjnym Palatynatu, posiada kościół katolicki i ewangelicki, szkołę łacińską, pomnik Ludwika I, źródło siarczane, fabryki mebli i kamienia winnego, kuźnice, 5,000 miesz. W pobliżu willa królewska *Ludwigshöhe*.

Edentata, zwierzęta, ob. Bezzębne.

Eder *(Edder)*, rzeka mająca swe źródło w Westfalji, przepływa część prowincji Hessen-Nassau i księstwo Waldeck, długa 135 klm., wpada do Fuldy.

Eder Józef Marja, fotograf, * 1855, kształcił się w Wiedniu, od r. 1882 był profesorem chemji w szkole przemysłowej w Wiedniu, dokonał kilku wynalazków w technice fotograficznej i przeprowadził badania nad działaniem chemicznem światła barwnego, czem przyczynił się do rozwoju fotografji ortochromatycznej. Napisał: „Ausführliche Handbuch der Photographie“ (2 cz., 1882—85); „Theorie und Praxis der Photographie mit Bromsilber-Gelatine;“ „Die ortochromatische Photographie“ (1885); „Anleitung zur Herstellung von Moment-Photographien“ (2 wyd., 1887) i in.

Edesa, *Edessa*, obecnie *Urfa* lub *Orfa*, starożytne miasto w północnej Mezopotanji nad rzeką Eufratem, nazywało się za czasów Aleksandra W. Kallirhoe; w r. 132 albo 137 przed Chr. zostało stolicą państwa edeseńskiego albo osrhoeńnickiego. Za panowania Trajana zburzona przez Rzymian. W r. 216 po Chr. z całym krajem pod nazwiskiem *Colonia Marcia Edessenorum* do państwa rzymskiego wcielona. Cesarz Caracalla był tu zamordowany w r. 217. Chrześcijaństwo bardzo wcześnie zakwitło w Edesie. Z rozszerzeniem się islamizmu, Edesa dostała się pod panowanie Kalifów arabskich, którzy nietylko kwitnącemu tutaj chrześcijanizmowi, ale i dotychczasowej świetności miasta stanowczy cios zadali. Wprawdzie **E.** podczas pierwszej wojny Krzyżowej, w 1097 roku przez chrześcijan zdobyta pod kierunkiem Baldwina, brata Gotfryda de Bouillon, została miastem stołecznem hrabstwa, które w 1144 przez muzułmanów, pod dowództwem Zengi, opanowane zostało. Później w 1637, przeszła Edesa w ręce Turków, którzy ją dotąd posiadają. Por. von Gutschmid „Untersuchungen über die Geschichte des Königr. Osroëne w „Mémoires de l'Académie impériale“ (Petersburg, 1887); Tixerond „Les origines de l'Eglise d'Edesse“ (Paryż, 1888); Martin „Les origines de l'Eglise d'Edesse“ (Paryż, 1888); Dashian „Zur Abgar-Sage“ (1890); R. Duval „Histoire politique, religieuse et littéraire d'Edesse jusqu'à la première croisade“ (Paryż, 1892); za ich panowania miasto znów się nieco rozwinęło pod nazwą *Urfu* (ob.).

Edeseński obraz, podług jednej legendy obraz Marji, który sam Chrystus Pan przez samo tylko obtarcie jej oblicza wycisnął na płótnie, podług drugiej zaś własny wizerunek, który miał przesłać królowi edeskiemu Abgarowi.—Pod tą nazwą czczonych było kilka obrazów; obecnie zaś jeszcze Rzym z Genuą spierają się o prawdziwość jego, która jest naturalnie taką, jak i owego listu, jaki miał napisać Chrystus Pan do tego króla. Ob. Abgar.

Edfu, miasto w Egipcie górnym, na lewym brzegu Nilu, niegdyś bardzo bogate, obecnie licha osada o 2,000 miesz., trudniących się garncarstwem i tkactwem. Do dziś dnia wznoszą się

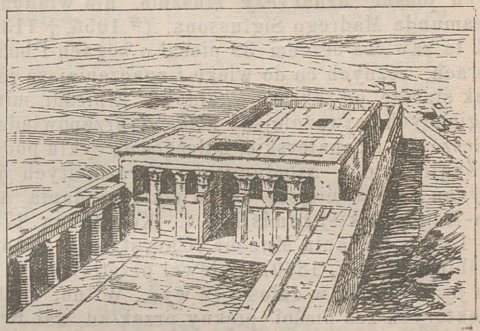

E d f u.

tam ruiny świątyni Horusa z epoki Ptolemeuszów (około 180 r. prz. Chr.), fronton ma 68 metrów szerokości, a dziedziniec, otoczony kolumnadą 49 metrów długości i 42 szerokości. Obok stoją zwaliska świątyni bogini Hathor.

Edgar, król anglo-saksoński, * 944, † 975 r., wstąpił na tron w r. 959, po śmierci brata swego Edwina, 'był młodszym synem króla Edmunda I. Panował szczęśliwie, rządził przy pomocy mądrego ministra, arcybiskupa kantuaryjskiego św. Dustana. Koronował się w r. 973 w Bath. Był opiekunem kościołów i klasztorów i starał się utrzymywać w kraju pokój, w skutek czego otrzymał przydomek *The Pacific*. Por. Stubbs, „The constitutional history of England in its origin and development“ (Londyn, 1874—78); Green „The conquest of England“ (Londyn, 1884).

Edgeworth Henryk Allen Essex de Firmont, * 1745 w Edgeworth-town w Irlandji, przybywszy z ojcem do Francji, wychowywał się u Jezuitów w Tuluzie, później w Sorbonie i został księdzem; od r. 1777 był spowiednikiem księżniczki Elżbiety, której, jak i jej bratu Ludwikowi XVI, towarzyszył na rusztowanie. W r. 1796 umknął do Irlandji, a następnie udał się z Ludwikiem XVIII do Rosji; † 1807 w Mitawie. Jego pamiętniki wydał C. Sneyd Edgewort po angielsku, po francusku zaś Dupont (Paryż, 1815),

jak również jego Listy pisane do przyjaciół pomiędzy 1777—1807 (Paryż, 1818). Wiele szczegółów o E. znajduje się w pracy A. Kraushara p. t.: „Burboni w Warszawie," pomieszczonej w *Tygodn. ilustr.* z r. 1897.

Edgeworth Marja, * 1767 r. w Berkshire, † 1849 r. w Edgeworth-Town w Irlandji, córka znanego z rozmaitych wynalazków właściciela ziemskiego i członka parlamentu *Ryszarda Lovella Edgeworth*, * 1744 w Bath, † 1817 r.; zjednała sobie sławę literacką jako autorka dzieła: „Essays on practical education" (1798), oraz wydanego wspólnie z ojcem drugiego dzieła: „Essay on Irish bulls" (1801). Oprócz tego wydała „Memoirs of Rich, Lovell E. begun by himself and concluded by his daughter" (2 t., Londyn, 1820): napisała cały szereg romansów, odznaczających się bystrością sądu, czystością języka, jasnością ekspozycji, świetną fantazją i głęboką charakterystyką. Najcelniejsze z nich są: „Castle Rackrent" (Londyn, 1802); „Belinda" (1803); „Leonora" (1806); „Tales of fashionable life" (3 t., 1809); „Harrington" (1817) „Helen" (3 t., 1834). Z jej powiastek dla młodego wieku najlepsze: „Rosamund" (1822) i „Harry and Lucy" (1825). W polskiem tłómaczeniu mamy: „Sieroty" Żółkowskiej (Wilno, 1829) i „Wychowanie domowe" Ehrenbergowej (2 t., Warszawa, 1862) i „Powieści dla młodszej dziatwy" (Warszawa, 1875). Oprócz powyżej wymienionych prac E. wydała uzupełnione przez siebie pamiętniki swojego ojca p. t.: „Memoirs of Richard Lovell E." (1826 i 2-e wyd., 1844). Wybór dzieł E. wydano p. t.: „Tales and novels" (14 t., Londyn, 1825 i 1870). Por. Francis Anne E. „A memoir of M. E. with selections from her letters, edited by her children" (Londyn, 1867); H. Zimmern, „M. E." (Londyn, 1883).

Edgren Anna Karolina, księżna Cajanello, autorka szwedzka, * 1849 w Sztokholmie, † 1892 w Neapolu, z domu Leffler. W r. 1872 wyszła za sekretarza prefektury G. E. Edgrena, w r. 1889 rozwiodła się i wyszła za księcia Cajanello. W roku 1869 wydała pierwszy zbiór nowel pod pseudonimem, w 1882 pod własnem nazwiskiem ogłosiła drugi zbiór nowel p. t.: „Ur. lifvet" i dramaty „Skadespelerskan" (1883); oprócz tego zasługują na wzmiankę „Under toffeln" (1883), „Elfvan" (1883); „Sanna komnor" (1883); „Hur man gör godt" (1885); „Kampen för lyckan" (1887) i in. Była wybitną przedstawicielką kierunku realistycznego. Napisała biografję Zofji Kowalewskiej (ob.), przełożoną na język polski, przez Jadwigę Szczawińską Dawidową p. t.: „Pamiętnik Zofji Kowalewskiej" (Warszawa, 1898).

Edhem-pasza, mąż stanu turecki, * 1813, na wyspie Chios z rodziców pochodzenia greckiego, † 1893, kształcił się we Francji, gdzie 1838 ukończył szkołę górniczą. Powróciwszy do Konstantynopola, został oficerem sztabu generalnego i położył zasługi pracami topograficznemi; od 1849 adjutant sułtana Abd-ul-Medżida, wstąpił następnie do służby dyplomatycznej; 1854 w charakterze komisarza Porty jeździł do Serbji, 1856 został po Alim-paszy ministrem spraw zagranicznych i na stanowisku tem okazał się stronnikiem politycznych dążności Reszyda-paszy. W roku 1875 był ambasadorem tureckim w Berlinie, a w roku 1876 jednym z przedstawicieli Porty na konferencji w Konstantynopolu. Po upadku Midhata został 1877 roku wielkim wezyrem, z poleceniem dalszego rozwijania zapowiedzianych reform konstytucyjnych. Klęski jednak wojenne i gwałtowne wstrząśnienia wewnętrzne uniemożliwiły przeprowadzenie tego zadania, zresztą pozornego tylko. W lutym 1878 zastąpionym został przez Achmeda Wefika paszę, w lutym 1879 został posłem w Wiedniu, a 1883 ministrem spraw wewnętrznych, ustąpił z tego stanowiska 1885 r.

Edinburgh *Review*, kwartalnik angielski, założony w r. 1802 przez Fr. Jeffreya, Lindneya Smitha i Henr. Broughama w Edymburgu. Jest to wielkie, pismo prowadzone poważnie, treści literacko-politycznej. Obecnie wychodzi w Londynie. Redaktorem od roku 1855 jest Henryk Reeve.

Edison Tomasz Alva, słynny wynalazca, * 1847 r. w Milan, w stanie Ohio Ameryki płn. Nauki pobierał jedynie w szkole elementarnej i w jedenastym roku życia przedawać zaczął gazety na pociągu kolei żelaznej Great-Trunk. Po kilku latach sam zaczął układać gazetkę kolejową *(Great Trunk Herald)*, którą odbijał ręczną prasą; za opisanie jednak skandalicznej przygody pewnej damy, mieszkającej na jednej ze stacji tej drogi, odebrano mu ten sposób zarobkowania. Wtedy wstąpił jako operator nocny do biura telegraficznego, gdzie widok cudów elektryczności wzbudził w nim ducha wynalazczego. Ale gdy naczelnikowi swemu przedstawił pewne ulepszenie telegrafów, uważany przez niego za warjata, stracił znowu posadę. I kilka innych wynalazków nie miało powodzenia, zwolna jednak zwrócono nań uwagę, a E. szeroko zasłynął wielu wynalazkami, z których ważniejsze są: telefon, fonograf, megafon, mikrotazymetr. Posiada on od roku 1876 pracownię w Monlo Park pod Nowym-Yorkiem, gdzie wyłącznie zajmuje się wynalazkami. Jednym z najważniejszych jego wynalazków jest lampa elektryczna żarowa. Por. Clure „**E.** and his inventions" (1879); Durer „**E.**, sa vie ses oeuvres" (1892).

Edison Tomasz

Edisona lampa, ob. Elektryczne światło.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA W GDAŃSKU

Edisona machina, ob. Magnetoelektryczne i dynamo-elektryczne machiny.

Edite, bibite, collegiales! Jedzcie, pijcie, towarzysze. Słowa popularnej piosnki studenckiej.

Edkins Józef, misjonarz i sinolog angielski, * 1823 r., od 1848 do 1880 pozostawał w usługach londyńskiego towarzystwa misjonarskiego, mianowicie w Szangaju, Pekinie i Tientsinie i brał udział w przekładzie Nowego Testamentu na język chiński. Oprócz gramatyk języka mandaryńskiego i djalektu szangajskiego, ogłosił: „Religion in China“ (3 wyd., Londyn, 1884); „Chinese Buddhisme“ (1880); „The evolution of the chinese language“ (1888); „Evolution of the hebrew language“ (1889) i in. W 1885 pozostawał w służbie rządu chińskiego.

Edla v. *Edle*, herb polski, znany tylko z nazwy.

Edling, herb, ob. Edeling.

Edlund Eryk, fizyk, * 1819 w prow. Nerike w Szwecji, † 1888 w Sztokholmie; kształcił się w Upsali, 1850 został profesorem fizyki w akademji sztokholmskiej. Położył ważne usługi dla meteorologji w Szwecji, pod jego kierunkiem zaprowadzono w kraju sieć obserwatorjów meteorologicznych. Badania jego nad prądem elektrycznym doprowadziły go do nowej teorji elektryczności, według której prądy elektryczne są objawem przepływu eteru i teorję tę, wyłożoną w dziele „Théorie des phénomènes electriques“ zastosował szczęśliwie do wyjaśnienia ogółu tych zjawisk. Ważne są też prace jego w dziedzinie nauki o cieple.

Edmond Charles, pseudonim Edmunda Chojeckiego (ob.).

Edmonds Jan Worth, prawnik północno-amerykański i jeden z najgorliwszych stronników *spirytyzmu* (ob.), * 1799 w Hudsonie, od 1836—38 był agentem rządu unji pomiędzy plemionami zachodn. Indjan, następnie powrócił do New-Yorku, został inspektorem więzień i położył wielkie zasługi nad ich polepszeniem. Od 1853 r. słowem i pismem bronił i rozszerzał zasady spirytyzmu, który jedynie, wedle jego poglądów, może uszlachetnić społeczność ludzką. Wydał „Spiritualism“ (2 t., New-York, 1853). Por. Kiesewetter „Geschichte des neueren Occultismus“.

Edmonton, przedmieście Londynu w angielskiem hrabstwie Middlessex, nad rzeką Kerr, o 13 klm. od Londynu, ma 26,000 miesz. i wiele pięknych mieszkań londyńskich kupców.

Edmund (święty), król Wschodniej Anglji, * 841, † 870, koronowany 855 r., pobożny, sprawiedliwy i opiekun ubogich, napadnięty został przez Ingwara, księcia duńskiego, który wziął go do niewoli i 20 listopada 870 r. okrutnie zamordował. Żywot jego opisał w sto lat potem św. Abbon. Kościół rzymsko-katol. pamiątkę jego obchodzi 20 listopada; dzień ten w roku 1122 zaliczono do rzędu świąt narodowych.

Edmund (św.), * 1190, † 1242, pobierał nauki w Paryżu, następnie wykładał w Oksfordzie 1219—26 r. filozofję Arystotelesa, 1234 został arcybiskupem w Canterbury. Za stawiony opór królowi Henrykowi III, przymuszony był uciec do Francji, w Soissy kanonizowany był w 1427. Pamiątkę jego kościół rzymsko-kat. obchodzi 16 listopada. Przypisywane mu jest dzieło „Speculum Ecclesiae.“

Edmund I Stary, król angielski, * około 922, † 946, wstąpił na tron 941, a w 5 lat potem został zamordowany w Pucklechurch (Gloucestershire) przez pewnego barona, nazwiskiem Liofa.—**Edmund** II, zwany *Żebro żelazne*, * około 981 roku, wstąpił na tron angielski 1016. Po zawarciu traktatu z królem duńskim Kanutem, któremu ustąpił północną część swoich posiadłości, w miesiąc potem został zamordowany 1016 r.

Edom, po hebrajsku znaczy: czerwony, albo według Pisma Świętego: *lisowaty*. Tak zwano Ezawa, że miał rude włosy, albo też, że sprzedał pierworodztwo swoje Jakóbowi za misę soczewicy czerwonej. Od tego imienia wziął nazwisko kraj E., zwany później Idumea, leżący na południe od morza Martwego.

Edredon *(Somateria)*, rodzaj ptaków z rzędu pływających, z rodziny kaczkowatych *(Anatidae)*, cechujący się dziobem długim, wązkim, ze skórą daleko naprzód nań zachodzącą, zresztą do kaczek podobny, od których niedawno dopiero oddzielony został; obejmuje ptaki morskie, żyjące towarzysko na dalekiej północy. Najbardziej znany jest **E.** *pospolity, kaczka edredonowa (S. molissima, Anas molissima)*, z dziobem zielonawo-szarym i nogami podobnej że barwy. Upierzenie samca z wierzchu białe, na spodzie czarne, zdobią jeszcze dwie czarne smugi i zielona łatka na tyle szyi. Samica jest rudo-żółta, czarno-prążkowana. Gniazdo wyścielają puchem, odznaczającym się miękkością i sprężystością, który stanowi ważny przedmiot handlowy. Poszukiwane są też ich jaja, z których pozwalają im wysiadywać tylko jaja co trzeciego lęgu. Inny gatunek **E.,** *S. spectabilis (Anas spectabilis)*, mniej jest ważny.—**E.** *roślinny*, ob. Ochroma.

Edredon.

Edris albo *Idris*, syn Abd-allaha, potomek Alego; ścigany przez Abbassydów, uszedł do

Afryki połnocnej 784, gdzie osiadłszy w Walily, założył 788 po Chr. państwo Moslemów, lecz w roku 791 za podmową Harun-al-Raszyda został otruty. Był on założycielem dynastji *Edrisitów*, która panowała w północnej Afryce od 791 do 926.

Edrisi (El-), z przydomkiem *Abu-Abd'allah-Mohammed*, słynny geograf arabski, * 1099 w Septa (Ceuta) w Afryce, † pomiędzy 1175 a 1186; napisał z polecenia króla Sycylji Rogera II wielkie dzieło geograficzne „Nushat-ul-muschtâk," które Jaubert w całości przetłómaczył na język francuski (2 t., Paryż, 1837—40). Zawarty w tej pracy opis Polski opracował Lelewel („Polska wiek. średn." 2 t.). Wyborną ocenę **E.** dał Lelewel w „Géographie du moyen âge (1 i 3 t.). W bibljotece Bodlejańskiej w Oksfordzie znajdują się dwa rękopisy geografji E-ego. W bibljotece królewskiej w Paryżu znajduje się najzupełniejszy rękopis E-ego, kopjowany 1334.

Edukacja, ob. Wychowanie.

Edukacyjne komisje, ob. Komisje edukacyjne.

Edukt, tak nazywano niekiedy przez działania chemiczne otrzymywane ciała, które już przed zachodzącym rozkładem w nich się znajdowały, dla odróżnienia ich od produktów w działaniu dopiero powstających.

Eduowie, po łac. *Aedui* potężny naród celtycki w Galji, mieszkający między rzekami: Ligierą, Saoną i Rodanem; stolicą ich było miasto Bibracte, dzisiejsze Autun. Por. J. Caesar „De bello Gallico," „Dictionnaire archéologique de la Gaule" (1 t., Paryż, 1875).

Edwal (niem. Edwahlen), po łotewsku Edol, dobra położone w powiecie Goldyńskim, okręgu Windawskim w Kurlandji, należące niegdyś do znanej w Polsce Ziemi Piltyńskiej. We wsi Edwalu wznosi się piękny zamek zbudowany 1264—76, należał do Jana Behr'a. Por. Archiw. piltyńskie w gmachu rycerstwa kurlandzkiego w Mitawie: „Album baltischer Ansichten" (3 t., Mitawa, 1866); G. Manteuffel „Piltyń i archiwum piltyńskie" (Warszawa, 1884).

Edward, imię kilku królów i książąt angielskich. **Edward Stary,** siódmy król angielski, 901—925, syn Alfreda W., szczęśliwy zdobywca; przypisują mu założenie uniwersytetu w Cambridge.

Edward Młodszy albo **Męczennik** (św.), 975 — 978, mając zawziętego wroga w macosze swojej Elfrydzie, został po 4 latach panowania z jej rozkazu zamordowany. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamięć 18 marca.

Edward Wyznawca (święty); 1042—1066, synowiec poprzedniego, przed wstąpieniem na tron przepędził 27 lat na wygnaniu w Normandji. Większą część panowania spędził na ucieraniu się z teściem swoim, hrabią Godwinem † 1053, który śmiałe stawiał czoło królowi i wichrzył ustawicznie. Aleksander III policzył **E.** w poczet świętych 1161 r. Pamiątkę jego kościół rzymsko-katol. obchodzi 13 października. Por. Freeman „History of the Norman Conquest" (Londyn, 1870).

Edward I, tego imienia z rodu Plantagenetów, 1272—1307. * 1239, syn i następca Henryka III, surowy, wojowniczy monarcha, po 10-letnich bojach zdobył księstwo Walji (od jego czasów następca tronu angielskiego zowie się księciem Walji), a zwycięstwem, odniesionem nad Baliolem pod Dunbar 1296, przywiódł w zależność lenną Szkocję, z której przywódcami, Wallace'm, † 1305 r., i Robertem Bruce, krwawe musiał staczać walki. Zginął pod Carlisle, w wyprawie przeciw temu ostatniemu 1307 roku. Zebraniem rozproszonych praw i poprawą sądownictwa zasłużył sobie na przydomek *Justynjana*. Mimo to rządy jego były samowolne. Por. Stubbs „Constitutional History" (Londyn, 1875); Seeley „Life and reing of Edward I" (Londyn, 1872); Tout „E. the first" (Londyn, 1893).

Edward II, 1307—27, syn i następca poprzedniego, * 1284 w Carnarvon, jako następca tronu pierwszy nosił tytuł księcia Walji. Był to monarcha niedołężny i leniwy, wpływy zauszników, zwłaszcza Gavestona, wywołały bunty możnowładców, zakończone dopiero śmiercią królewskiego ulubieńca (1312). W r. 1314 przegrał ze Szkotami wielką bitwę pod Bannockburn, skutkiem czego Robert Bruce oswobodził Szkocję od zwierzchnictwa Anglji. Koalicja szlachty, pod przywództwem Tomasza Lancaster, została zniszczona (1322) w otwartym buncie przeciw królowi i jego nowym ulubieńcom Despencerom (ojciec i syn). Żona jego Izabela, królewna francuska, zarówno piękna jak okrutna, zakończyła nieporozumienia z bratem swoim Karolem IV, królem francuskim, traktatem 1323, a następnie w połączeniu ze swym ulubieńcem Mortimerem i tłumem niechętnych **E.** poddanych, rozpoczęła z mężem wojnę (1326) pod pozorem usunięcia Despencerów. Król popadł w niewolę i postanowieniem parlamentu pozbawiony tronu, został sromotnie zamordowany 1327 w Berkeley-Castle. Władza parlamentu nabrała pod jego panowaniem większego znaczenia.

Edward III, 1327—77, syn i następca poprzedniego, * 1312 w Windsor, pomścił śmierć swego ojca ukaraniem jego nieprzyjaciół. W r. 1330 skazał na śmierć przez powieszenie Mortimera, a Izabelę wysłał z Londynu, upokorzył Szkotów i przywiódł ich do posłuszeństwa w bitwie pod Halidon-Hill 1333 roku. Po bezdzietnej śmierci swego wuja 1328, króla francuskiego Karola IV, ubiegał się o koronę francuską, i gdy po długich rokowaniach przyszło do wojny, w wielkiej bitwie morskiej (1340) odniósł świetne nad Filipem VI Valois zwycięstwo. Jest to początek stuletniej wojny między Francją a Anglją o ko-

ronę francuską. Po kilkuletnim rozejmie przedsięwziął **E.** wielką do Francji wyprawę lądową i zupełną zadał Francuzom klęskę pod Crecy 1346 r. Gdy pośrednictwo papieża Klemensa II okazało się bezowocnem, Anglicy pod wodzą syna królewskiego Edwarda, księcia Czarnego, zwyciężyli Francuzów pod Poitiers 1356 i zdobyli znaczną część kraju; jednakże skutkiem niepomyślnej wyprawy 1359, stanął pokój w Bretigny 1360, mocą którego zrzekł się **E.** pretensji do korony francuskiej i otrzymał prowincje Guienne, Poitou, hrabstwo Ponthieu i 3 miljony talarów, jako wykup za Jana króla francuskiego. Karol V, następca Jana, nie chciał dotrzymać ciężkich warunków traktatu i rozpoczął na nowo wojnę 1369 r., w której Francuzi odzyskali stracone prowincje. Wyczerpane zasoby państwa, sędziwy wiek króla i choroba księcia Czarnego stały na przeszkodzie energicznemu prowadzeniu wojny. Ze wszystkich twierdz pozostały Anglikom we Francji tylko Calais, Bordeaux, Brest, Cherbourg i Bayonne. Smutek i zgryzoty po śmierci księcia Czarnego zagnały **E.** III do grobu (1377). Dumne plany i samowolność **E.** III zadały Anglji wiele ran, których nawet nie mogły uleczyć gorliwe jego starania o podniesienie przemysłu i handlu. Panowanie **E.** III ważne zajmuje miejsce w historji rozwoju konstytucji angielskiej. Podczas ciągłej prawie wojny musiał król dla otrzymania zasiłków bezustannie zwoływać parlament, który, korzystając z okoliczności, nowe z uszczerbkiem praw korony wyjednywał dla siebie ustępstwa, spójniejsza przybierał formę i na trwalszej gruntował się podstawie. W tej właśnie epoce nastąpił podział parlamentu na *izbę wyższą*, złożoną z prałatów i baronów, i *izbę niższą* czyli gmin, złożoną ze szlachty wiejskiej i mieszczan. Oprócz prawa uchwalania podatków miał już parlament udział w prawodawstwie, a izba gmin mogła zarządzać śledztwa o nadużycia i stawiać ministrów w stanie oskarżenia. Przy końcu panowania E-a poczęła się gwałtownie szerzyć w Anglji opozycja religijna pod wodzą Johna Wicleffa. Prywatne życie **E.** III było naganne; jedna z jego metres, hrabina Salisbury, była wedle podania pobudką do ustanowienia w r. 1349 *orderu podwiązki*. Por. Longman „History of the life and times of **E.** III“ (2 t., Londyn, 1869); Warburton „**E.** III“ (Londyn, 1875).

Edward IV, 1461—83, * 1442 w Rouen, syn Ryszarda, księcia Yorku, który, gdy w r. 1455 przeciwko Henrykowi IV (ob.) z domu Lancaster ogłosił się protektorem, rozpoczął 30 lat trwającą wojnę domów Yorku i Lancaster, czyli wojnę Czerwonej i Białej Róży. Po śmierci Ryszarda w bitwie pod Wakefield (1460), syn jego, sprzymierzony z potężnym hrabią Warwick, wszedł do Londynu i 4 maja 1461 został ogłoszony królem angielskim pod imieniem **E.** IV, następnie zadał Henrykowi VI ciężką klęskę między Towton i Saxton i 1465 wziąwszy go do niewoli, osadził w wieży londyńskiej (Tower). Nienasycony w zemście, licznych dopuszczał się nad przeciwnikami okrucieństw. Zawiść możnowładców przeciwko krewniakom żony królewskiej, Elżbiety Woodville, posiadającej wielkie u dworu wpływy, wywołała ogólne powstanie, skutkiem którego Henryk VI powrócił znowu na tron, a **E.** IV zmuszony był uciekać do Burgundji (1470); przy pomocy ks. Burguudji wrócił do Anglji, zebrał silną armję, otrzymał stanowcze zwycięstwo pod Barnet i wziął do niewoli Henryka VI; posiłkowe zaś wojska Francuzów, przyprowadzone przez Małgorzatę, żonę Henryka VI, rozbił (4 maja 1471) pod Tewkesbury; królowa i królewicz Edward dostali się w niewolę. Henryk VI, syn jego i mnóstwo magnatów poszli na rusztowanie; podobnyż los spotkał brata jego, ks. Clarence (1478). Rozlewem krwi zabezpieczywszy sobie koronę, uciskał szlachtę i duchowieństwo, by uzyskać przez to środki do nasycenia niepomiernej chciwości. Pod koniec życia zerwał przyjazne stosunki ze Szkocją i Francją; myśląc o zemście, † 1483 r. Dwaj jego małoletni synowie, **E.** V, * 1473 i *Ryszard* zostali zamordowani 1483 r. przez swego stryja ks. Gloucestera, wyniesionego na tron pod imieniem Ryszarda III (ob.). Tragiczną śmierć młodych książąt przedstawili Delaroche i Hildebrandt w obrazach, a Delavigne w dramacie.

Edward VI, 1547—53 r., syn Henryka VIII, † 1547 i Joanny Seymour, ostatni potomek męski z familji Tudor, * 1537 w Hampton Court, panował pod opieką lorda Somerset, a po jego upadku (1549) pod kierownictwem hrabiego Warwick, ks. Northumberland, za którego wpływem wyłączył od następstwa tronu przyrodnie siostry Marję i Elżbietę, a ogłosił Joannę Gray swoją następczynią, co wywołało w roku 1549 groźne powstanie. Za niego w Anglji 1548 wzmogła się reformacja. Zmarł młodo na suchoty 1553. Por. Froude „History of England“ (Londyn, 1881); Maurenbrecher „England im Reformationszeitalter“ (Dusseldorf, 1866 r.); Ranke „Engl. Geschichte“ (Lipsk, 1877—79).

Edward, książę Walji i Akwitanji (od barwy swej zbroi zwany *Księciem Czarnym*), najstarszy syn Edwarda III; * 1330 r. w Woostock, jeden z najznakomitszych wodzów angielskich w Wiekach Średnich. Jako gubernator angielskich we Francji prowincji, rezydował w Bordeaux 1355 r. Pierwsze dowody waleczności złożył w bitwie pod Crecy (1346), a pod Poitiers (1356) stanowcze nad Francuzami odniósł zwycięstwo. W r. 1367 wkroczył z 30,000 armją do Hiszpanji na pomoc Piotrowi Okrutnemu, pozbawionemu tronu kastylskiego przez Henryka Trastamare, pod Navarette rozbił wojska nieprzyjacielskie, ale gdy się widział zawiedzionym

przez chytrego Piotra, który nie chciał zapłacić przyrzeczonych kosztów wojennych, wrócił **E.** do Bordeaux; srogim jednak uciskiem, dokonywanym dla pokrycia ogromnych długów, popadł w nienawiść u baronów. Karol V, król francuski, pociągnął go za to do odpowiedzialności; **E.** odpowiedział wojną 1369 roku, przy zdobyciu Limoges bez litości kazał wymordować 3,000 mężczyzn, kobiet i dzieci, walecznym tylko rycerzom darował wolność. Osłabiony na siłach i strapiony śmiercią najstarszego syna Edwarda, wrócił do Anglji 1371 r., gdzie zdala od dworu i spraw publicznych, † 1376 w Canterbury. Syn jego Ryszard, wstąpił na tron angielski po śmierci dziadka swego **E.** III i panował jako król Ryszard II. Por. James „Life of Edward the Black Prince“ (Londyn, 1822) i Le Poittevin de la Croix „Histoire des expéditions d'Edouard III et du Prince Noir” (Bruksela, 1854); Pauli „Aufsätze zur engl. Geschichte“ (Londyn, 1869); L. Creighton „Life of **E.** the Black Prince“ (Londyn, 1890).

Edward Karol, wnuk wygnanego z Anglji króla Jakóba II Stuarta, syn nieuznanego w tymże kraju Jakóba III, * 1720 w Rzymie, znany pod nazwą *Pretendenta*; usiłował, jako ostatni potomek domu Stuartów, dowieść i utrzymać prawa swej familji przeciwko rodzinie hanowerskiej do tronu angielskiego. Zawiedziony w nadzei otrzymania pomocy od Francji, wylądował z bardzo szczupłemi siłami 27 czerwca 1745 r. na północno-zachodnim brzegu Szkocji; na czele nielicznego wojska pobił Anglików, zajął Edymburg, Perth i Carlisie, kazał ojca swego królem a siebie regentem ogłosić i z Manchestru zagrażał samemu nawet Londynowi. Pobity jednak przez księcia Cumberland pod Culloden (1746), musiał uchodzić w góry Szkocji i śród wielkich niebezpieczeństw zdołał nareszcie schronić się do Francji, która wyznaczywszy mu roczną pensję, wydaliła go do Włoch, gdzie pod nazwiskiem hrabiego Albany, pełen wszelkiego rodzaju uroszczeń, † 1788 w Rzymie. Por. Pichota „Histoire de Charles Edouard, dernier prince de la maison de Stuart“ (Paryż, 1830, 4 wyd., 1846); Klose'go „Leben des Prinzen Karl“ (Lipsk, 1842) i Lorda Stanhope „The Forty-five“ (Londyn, 1851); Ewald „Life and times of Prince Charles“ (2 t., Londyn, 1875); Hassel „Der Auffstand des jungen Prätendenten K. Stuart” (Lipsk, 1876).

Edward (portug. Duarte), 11-y król Portugalji, * 1391 r. w Vizeu, † 1438 w Tomar. Syn Jana I, założyciela nowej dynastji. Bardzo wykształcony i szlachetny, rządził rozumnie, ale przedsięwzięta bez dostatecznych środków przeciw Tangerowi wyprawa w r. 1437 skończyła się klęską, wkrótce potem kraj nawiedziła zaraza, i sam król padł jej ofiarą. Po nim wstąpił na tron syn Alfons V. Por. Ferd. Denis „Hist. de Portug.”

Edward z Sulgostowa, pseudonim Edwarda Nowakowskiego.

Edwards Jerzy, przyrodnik, * 1693 w Stratford, w hrabstwie Kent, † 1773; był bibljotekarzem towarzystwa lekarskiego w Londynie. Godnem uwagi jest jego dzieło: „A natural history of un common birds and of some other rare animals” (4 t., 1743—51), którego dalszym ciągiem jest: „Gleanings of natural history” (3 t., 1758—64).

Edwards Henryk Sutherland, publicysta angielski, * 1823 r. w Londynie, kształcił się tamże i we Francji, następnie przez wiele lat przebywał w Paryżu i w Rosji, gdzie jako korespondent dziennikarski, udał się na koronację Aleksandra II i przebywał czas dłuższy, studjując język i zwyczaje miejscowe. Rezultaty swych obserwacji wydał w 1858 w zbiorze szkiców p. t. „The Russians at home“ (1858, nowe wyd. 1879). Ogłosił nadto „History of the opera” (1862, t. 2). W 1862 w charakterze korespondenta „Times'a“ przebywał w Warszawie i napisał „The polish captivity” (1863, t. 2). Następnie przebywał w Petersburgu, Moskwie, podróżował po Rosji południowej i Galicji, owocem zaś tych podróży była książka „The private history of a Polish insurrection“ (1864). Podczas wojny francusko-niemieckiej był korespondentem *Times'a* w armji niemieckiej. Napisał: „The Germans in France” (1874). Po wybuchu rozruchów w Turcji ogłosił: „The Slavonian provinces of Turkey” (1876). Nadto ogłosił jeszcze kilka komedji i powieści, jak: „The three Louisas” (1866); „The governor's daughter” (1868) i „Malvina” (1871); ostatnie prace jego są: „The lyrical drama,” szereg studjów nad operą nowoczesną (1881); „The Prima-Donna” (1888); „The famous first representations” (1886); „Idols of the French stage” (1888) i in. Drugie powiększone wydanie dzieła jego o Rosji „The Russians at home and the Russians abroad” wyszło w r. 1879; „The Romanoffs” (1890); „Old and new Paris illustrated” (1893).

Edwards Amelja Blanford, powieściopisarka angielska, * 1831 w Londynie, † 1892, krewna lorda Walpole, jest autorką wielu powieści, romansów i pism dla młodzieży. Znaczniejsze: „My brother's wife“ (1855); „Hand and glove” (1859); „Barbara's history” (1864); „Half a million of money“ (1865); „Miss Carew” (1865); „Debenhanc's vow” (1870); „In the days of my youth” (1873); „Monsieur Maurice” (1873); podróże: „Untradden peaks and unfrequented valleys” (1873); „A thousand miles up the Nil” (1877); przekład polski p. t. „Tysiąc mil na falach oceanu“ (Lwów 1880). Oprócz tego brała udział w poszukiwaniach archeologicznych w Egipcie i przełożyła na angielski pracę Maspero p. t. „Egyptian archeology.” Jako poetka, wydała tom „Ballads“ (1865) i antologję dawniejszych poetów: „Poetry book of the elder poets“ (1879).

Edwards Matylda Barbara Betham, * 1836 r., powieściopisarka angielska, kuzynka Amelji E.

Karol Dickens wydał jej pierwsze poezje: „The golden lee“ w „All the Year round.“ Nadto napisała romanse p. t. „The white house by the sea“ (1857); „Doctor Jacob“ (1864) i „Kitty“ (1869). Oprócz tego opisy podróży „A year in Western France“ (1875); „France of to-day“ (1892); humorystyczne „Mrs. Punch's letters to her daughter“ i „Handbook to Southern, Eastern and Central France.“

Edwards Milne, zoolog, ob. Milne Edwards.

Edwardsia, tak nazwany przez Quatres Jages'a rodzaj korali (Anthozoa) wieloczułkowych (Zoantharia), samotnie żyjących. Ciało wałeczkowate, z 8-u podłużnemi rowkami. Czułków 16. Długość ciała 6 cm., przebywa w m. Śródziemnem.

Edwardsyt, minerał, ob. Monacyt.

Edwin święty, król Nortumbrji, * około 585, † 633 r. Zjednoczył on Deirę i Bernicję pod swem berłem i uczynił York swą stolicą, zdobył Bretonom West Riding w Yorkshire i podboje w Szkocji posunął aż do Edymburga. W r. 625 zaślubił Aethelborgh, córkę Aethelberta, pierwszego króla chrześcijańskiego Kentu, i ta będąc chrześcijanką, sprowadziła misjonarzy i biskupa Paulina. **E.** obiecał także przyjąć wiarę chrześcijańską, jeśli zwycięży w wojnie przeciw królowi Anglji Zachodniej, a zwyciężywszy, przyjął chrzest i kazał zburzyć świątynie pogańskie. W obronie starych bóstw wystąpił pogański król Mercji, Penda i pobił chrześcijan pod Heathefield. **E.** wraz z synem został zabity, kościół zaliczył go w poczet świętych i obchodzi pamiątkę jego dnia 4 października.

Edyga, Edygej, sławny chan mongol., † 1431, spółczesny Tamerlanowi. Po upadku Tochtamysza pierwszy raz wystąpił na obszerniejszą widownię, ale tylko jako jeden z wodzów Tamerlana, chociaż w Złotej Hordzie nader rozległą posiadał władzę. Podczas wyprawy Witolda, wielkiego księcia litewskiego, na Tatarów, celem przywrócenia Tochtamysza na władztwo w Złotej Hordzie, **E.** zadał mu pamiętną i straszną klęskę 12 sierpnia 1399 nad rz. Worsklą. W r. 1408 wyprawił się na w. ks. moskiewskie i, spustoszywszy wiele kraju i miast, powrócił z łupami do Hordy. To samo uczynił 1416 r., zniszczył mnóstwo pogranicznych włości litewskich i Kijów. W późnej już starości zawarł przymierze z Witoldem i nie złamał go już do śmierci. Pod koniec życia przeniósł się **E.** z Tatarstwem do Krymu, gdzie uorganizował owo państwo, później tak groźne dla Polski i Litwy. **E.** pozostawił 20 synów. Por. Hammer-Purgstall „Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak“ (Peszt 1840); Karamzin „Historja Rosji“ (t. V); Szajnocha „Jadwiga i Jagiełło“.

Edygier-Machmet, carewicz astrachański a następnie wybrany ostatni car kazański; od r. 1542—1552 był w służbie rosyjskiej; po zdobyciu Kazania, wzięty do niewoli, przyjął chrześcijanizm, oraz nazwisko *Symeona Kasajewicza.* Brał udział w wojnach z Krymem (1555) i Inflantami; † 1565.

Edykt Nantejski, ob. Nantes.

Edykt restytucyjny czyli dekret cesarza Ferdynanda II, ogłoszony d. 6 marca 1629 r., mocą którego nakazano, aby ewangelicy zwrócili kościołowi rzymsko-kat. wszystkie majątki ziemskie, jakie zajęli byli od ugody pasawskiej (1552).

Edyle, Ethele, inaczej *Chabe* lub *Mokosiej,* nazwa herbu Wukry (ob.).

Edylowie (łac. aediles), tak nazywali się urzędnicy w Rzymie starożytnym; dwaj Aediles plebis, 494 przed Chr. ustanowieni byli równocześnie z trybunami; byli oni opiekunami dobra powszechnego, czuwali nad obyczajami Rzymian, mieli dozór nad gmachami rządowemi, nad ozdobieniem miasta, zarządzali policją miejską i t. p. W III w. po Chr. już tych urzędników nie spotykamy. Por. Hofman „De aedilibus Romanorum“ (1842); Mommsen „Die Ludi Magni und Romani“ w „Rhein. Mus.“ (t. 14, 1859).

Edymburg, *Edinburgh,* miasto stołeczne Szkocji, w pobliżu zatoki Forth, ma 264,000 miesz. Miasto położone ne trzech łańcuchach pagórków, połączone jest szeregiem domów z leżącem o pół godziny drogi miastem Leith, które stanowi port **E.** Składa się Edymburg z dwu części: Starego i Nowego miasta. Stare miasto,

Edymburg.

niezbyt piękne, posiada starożytny zamek rezydencjonalny królów szkockich, zwany Holyrood, za którym leży 800 stóp wysoka skała Arthur's-Seat (siedzenie Artura); na zachodnim krańcu miasta wznosi się z pośród masy nowszych gmachów, na skale mającej 400 stóp wysokości, starożytny warowny zamek *Edinburgh - Castle,* będący najdawniejszą częścią miasta, obecnie na koszary i magazyny zamieniony. Nowe miasto odznacza się symetrycznością ulic i pięknością budowli. Tutaj znajdują się pomniki lorda Melville, Walter-Scotta, Pitta i Nelsona. Z rozmaitych za-

kładów naukowych, uniwersytet założony 1582 roku przez Jakóba VI, a mianowicie wydział jego lekarski i nauk przyrodniczych, używa europejskiej sławy. Bibljoteka uniwersytecka zawiera 180,000 tomów i 3000 rękopismów; największa zaś bibljoteka publiczna *Advocates Library* z 300,000 tomów. **E.** posiada nadto liczne towarzystwa naukowe i muzea. Ważnym i obszernym jest handel miasta Edymburga i po Londynie miasto to jest najpierwszem w Anglji pod względem handlu księgarskiego. Por. Anderson „A history of E.“ (Edymburg 1856); Dalzel „History of the university of E.“ (2 t., Edymburg 1862); Wilson „Memorials of **E.**“ (2 t., 1891).

Edymburski książę, Alfred Ernest Albert, drugi syn królowej Wiktorji angielskiej, ob. Alfred, książę Sasko-Kobursko-Gotajski (Sachsen Koburg-Gotha).

Edyngtonit, minerał, nazwany na cześć Edingtona z Glasgowa, natrafia się w małych, wyraźnych kryształach, białoszarawych, wpółprzezroczystych i dosyć świetnych. Pierwotna jego postać jest słup kwadratowy. Twardość=4—4,5; c. wł.=2,7—2,75. Znajduje się w Szkocji i podług Gerhardta ma być krzemianem glinki, wapna i sody.

Edyp (greck. *Oidipus*, łaciń. *Oedipus*), podług Odysei Homerowej, syn Epikasty, którą, zabiwszy wprzód ojca, w niewiadomości pojął za żonę. Epikasta, dowiedziawszy się o tak bliskich stosunkach, powiesiła się, **E.** zaś, prześladowany przez Erynnje, panował w Tebach, aż nareszcie zginął w bitwie. Podług późniejszego podania, rozpowszechnionego przez tragików attyckich, jest **E.** synem króla tebańskiego Lajosa i Jokasty. Mit o **E.** i jego dzieciach jest treścią kilku tragedji greckich i rzymskich, a mianowicie: „Król Edyp,“ „Edyp w Kolonie“ i „Antygona“ Sofoklesa; „Siedmiu przeciw Tebom“ Eschylosa; „Feniejanki“ Eurypidesa; „Oedipus,“ „Phönissa“ Seneki. Sztuka plastyczna również upamiętniła losy **E.**, mianowicie na zachowanych w znacznej liczbie wazach greckich. Por. Hermann „Quaestionum Oedipodearum capita tria“ (1837).

Edyta święta, * 961 r., † 984, córka naturalna króla Nortumbrji Edgara i Wulfryty, przełożonej klasztoru w Wilton, którą król zgwałcił i którą później zaliczono w poczet świętych. Ogromnie skromna i miłosierna **E.**, w piętnastym roku życia wstąpiła do klasztoru, odmówiła bogactw, a nawet ofiarowanej, po śmierci jej brata Edwarda, korony r. 978. Życiorys **E.** napisał mnich Goscellin w XI w „Vitae Sanctorum“ (Kolonja 1570).

Edyta (anglo-saks. Eadgyth), królowa angielska, † 1075, córka Godwina hr. Wessexu, w r. 1045 zaślubił ją król Edward Wyznawca, ale przez pobożność żył z nią w stosunku braterskim. Po śmierci Edwarda mieszkała w Winchester i w waśniach pomiędzy swymi braćmi Tostigem i Haraldem, stała po stronie okrutnego Tostiga i modliła się o powodzenie wyprawy Tostiga przeciw bratu.

Eeckhout Gerhard, van den, malarz holenderski, * 1621 r. w Amsterdamie, † 1674, jeden z celniejszych uczniów Rembrandta, rozpoczął swój zawód obrazami, naśladującemi utwory mistrza, później zaś przeszedł do malarstwa historycznego. Na wyróżnienie zasługują obrazy p. t. „Chrystus i cudzołożnica“ (w Amsterdamie); „Salomon“ 1654 (w Brukseli); „Matka z dzieciątkiem“ 1659; „Sofonista“ 1664 (w Brunświku) i „Dawid przed Abigailą“ (w Schleissheim) i in.

Eecloo, miasto obwodowe w belgijskiej prowincji Wschodniej Flandrji, nad rz. Lièvе, ma 12,000 miesz.; fabryki płótna i koronek.

Eekhoud Jerzy, powieściopisarz belgijski, * 1854 r. w Antwerpji, kształcił się w szkole wojskowej w Brukseli, poczem oddał się pracy dziennikarskiej. W r. 1883 ogłosił w Brukseli pierwszą swą większą nowelę „Kees Doorile“; w 1884 zbiór nowel „Kermesses“; w 1886 romans „Les milices de Saint-François“; w 1888 „La nouvelle Carthage“; 1888 „Les fusillés de Malines“ (Bruksela 1890), romans z czasów powstania chłopów przeciwko panowaniu Francuzów w 1798; „Le cycle patibulaire“ (1891) i in. **E.** należy do najwyżej cenionych obecnie powieściopisarzów belgijskich. W r. 1881 założył czasopismo *La Jeune Belgique*.

Eetjon, ojciec Andromachy (ob.), król Cylików, zabity przez Achillesa jeszcze przed wojną Trojańską.

Efebowie (greck. *Efeboi*), u Greków młodzież od 16—18 lat wieku, która, poczynając uczęszczać na lekcje gramatyki, retoryki i filozofji, nie zarzuca jeszcze ćwiczeń gimnastycznych.— *Efebija*, u Ateńczyków oznaczało przejście do pełnoletności, obchodzone publicznie po ukończeniu lat 18 osobnemi uroczystościami.

Efeci, ob. Efetowie.

Efekt, *sprawność*, *potęga*, praca mechaniczna, wykonana przez daną siłę w ciągu jednostki czasu (ob. Siła). Jednostką **E.** jest praca 1 kilogrammetra wykonana w ciągu 1 sek. **E.** *elektryczny* jest to iloczyn siły elektrowzbudzającej i siły prądu, mierzony iloczynem 1 wolt × 1 amper = 1 woltamper = 1 watt. W technice za jednostkę efektu przyjmuje się *siła konia*, czyli *koń parowy*, oznaczający pracę 75 kilogrammetrów wykonaną w ciągu sekundy. Koń parowy = 736 wattom. Wyższą jednostką jest *kilowatt*, czyli 1000 wattów = 1,36 konia parowego.

Efekt (z łac. *effectus*), działanie, skutek, mianowicie skutek pomyślny. W estetyce i sztukach pięknych oznacza wrażenie wywołane przez artystę na słuchaczu lub widzu.

Efemera, owad, ob. Jętka.

Efemerydy (z greck.), w ogóle pisma perjodyczne, pisma obejmujące wypadki dzienne. W szczególności zaś tabele astronomiczne, obejmujące naprzód obliczone, codzienne położenie słońca, księżyca, planet i inne zjawiska niebieskie. Takie **E.** wydawał najpierw Peurbach (1450—61), daleko ściślejsze Regiomontanus (1475—1506) i in. Obecnie najsłynniejsze **E.** są: londyński „Nautical Almanac“ od r. 1667, paryskie „Connaissance de temps“ od r. 1679, berlińskie „Astronomische Jahrbücher,“ wydawane od r. 1776 roku przez Bodego, następnie Enckego i Förstera.

Efendi, tytuł honorowy turecki, dawany znaczniejszym urzędnikom duchownym i cywilnym z wyjątkiem dworskich i wojskowych; np. *Hakim-efendi*, pierwszy przyboczny lekarz sułtana; *Imam-efendi*, kapłan serajowy; *Reis-efendi*, minister spraw zagranicznych. Z dodatkiem na końcu litery m (Efendim) znaczy: mój panie!

Efetowie, tak się nazywali u Ateńczyków sędziowie kryminalni, wyrokujący w sprawach o zabójstwa, morderstwa, rany i t. p., postanowieni przez Drakona. Przepis ten trwał jeszcze za czasów Demostenesa. Sąd ten złożony z 51 członków rozstrzygał pod przewodnictwem Archonta, Bazyleusa, w niektórych wypadkach czasowej banicji. Por. Forchammer „Die Epheten“ (1876); Thonissen „Le droit pénal de la rép. ath.“ (1875); Gilbert „Handbuch d. griech. Staatsalterth.“ (Lipsk 1881).

Efez, w starożytności jedno z tak zwanych dwunastu miast Jonji w Azji Mniejszej, stanowiące, z powodu swego obszernego i wygodnego portu, środkowy punkt handlu dla Azji zachodniej. Obwarowane później przez Lizymacha, uważane było w czasach rzymskich za główne miasto Azji Mniejszej. Następnie zdobywane kilkakrotnie i niszczone, podupadło zupełnie, i dzisiaj jest tylko ubogą wioszczyną (Ajazuk). W czasach starożytnych słynęło ze wspaniałej świątyni Djany (Artemision), którą do cudów świata liczono.—W dziejach kościoła chrześcijańskiego **E.** miał również wielkie znaczenie, albowiem św. Paweł Apostoł utworzył tutaj 50 r. pierwszą gminę chrześcijańską. Tu w r. 431, odbył się także trzeci sobór powszechny zwany *Efeskim*, który uznał w Chrystusie P. dwie natury: boską i ludzką; w r. zaś 449 tak zwany *rozbójniczy* albo *rozbój efeski*. W r. 1391 **E.** dostał się w ręce Turków i znikł całkiem z powierzchni ziemi, w drugiej połowie w. XVII, miejsce to rozciągające się na północ od rzeki Kajstru, było zupełną pustynią. W r. 1868 dobyto tam liczne wykopaliska, opisane przez Wooda (1877) i Fergussona (1883). Por. Curtius E. „Ephesus“ (Berlin 1874). Numizmatyce E-u poświęcił źródłową monografję Barcley V. Head pod tyt. „Ephesus“ w „Numismatic chronicle“ (nowa serja, t. XX).

Effiat Antoni *Coeffier*, margrabia d', * 1581, † 1635 r.; zaufany dworzanin Richelieu'go. Mianowany 1617 r. kapitanem, odznaczał się wielokrotnie, a szczególnie przy oblężeniu La Rochelle, gdzie dowodził jako generał brygady. Przechodząc wyższe stopnie, pozyskał 1631 r. godność marszałka Francji, a w następnym roku dowodził armją alzacką. Zostawił kilka dzieł, dotyczących polityki, wojskowości i finansów owej epoki: „L'état des affaires des finances“ (1628); „Lettres du marquis d'E. sur les finances“; „Les heureux progrés des armées de Louis XIII en Piémont“ (1633); „Mémoires concernant les dernières guerres d'Italie“ (1632). Por. „Gr. Enc.“ Lamirault'a.

Effigies (po łacinie: wyobrażenie, obraz, podobieństwo), w numizmatyce oznacza głowę lub popiersie portretowe pewnej osoby. We Francji, aż do w. XVII, było we zwyczaju wystawiać na katafalku, in effigie królów przez cały miesiąc po ich zgonie. Oprócz tego w prawodawstwie kryminalnem od w. XII do XVII in effigie wymierzano zaocznie karę, wystawiając ich portret za kratami więzienia, przybicie go do pręgierza, szubienicy albo rusztowania.

Efimow Dymitry, budowniczy rosyjski, * 1811 r., † 1864; członek akademji sztuk pięknych w Petersburgu; po odbyciu podróży po Grecji, Egipcie, Nubji i Palestynie, osiadł 1856 w Petersburgu i wybudował wiele kościołów oraz gmachów publicznych i prywatnych w Rosji.

Efjaltes, ob. Ephialtes.

Eflorescencja, ob. Wykwitanie.

Efod, szata arcykapłańska, opisana Exod. 28, 6—14. Wulgata tłómaczy w tem miejscu: superhumerale (naramiennik), w innych nazywa: ephod. Por. „Encyklopedja Kościelna.“

Efor, Ephorus, historyk grecki, rodem z miasta Kume w Eolidzie (między 405 i 330 przed Chr.), uczeń retora Isokratesa, napisał obszerne dzieło historyczne; była to pierwsza historja powszechna Greków; pomiędzy innymi i przez Polibjusza wielce cenione „Dzieje,“ złożone z 20 ksiąg, z którego tylko szczupłe pozostały ułamki, zebrane w Müllera „Historicorum Graecorum fragmenta“ (tom 1, Paryż 1832). Por. Bauer „Benützung Herodoti durch Eph. bei Diodor“ w „Jahrb. f. Phil.“ (Suppl. X, str. 279—342); Klügmann „De Eph., historico graeco“ (Getynga 1860).

Eforinus albo *Eforyn* Anzelm, z Frejburga na Szląsku, uczeń akademji krakowskiej, w której, w 22 roku życia objął katedrę djalektyki i logiki. Następnie wykładał historję Plinjusza i wykłady te ogłosił drukiem. W r. 1530 wydał historję naturalną Plinjusza ze swemi objaśnieniami. Wyjechawszy potem za granicę z synami Seweryna Bonara, kasztelana bielskiego, zwiedził całe Niemcy i Włochy. W akademji padewskiej otrzymał stopień doktora medycyny, a od

cesarza Karola V godność szlachecką. Wróciwszy do Polski, został mianowany pierwszym lekarzem miasta Krakowa. Dzieła przez niego wydane są: „C. Plinii in libros historiae naturalis praefatio" (Kraków 1527 i 1529); C. Plinii II naturalis historiae liber XIX medico commentario distinctus ac illustratus" (Kraków 1530); „De utilitate artis medicae" (wiersz, Kraków 1542); „Medicinale compendium ad senatum urb. cracoviens," (Kraków 1543). Oprócz tego pisał wiersze, z których doszły do nas tylko epigramata, umieszczone w dziele „Luctus Pannoniae."

Eforowie, nazywali się w Sparcie urzędnicy naczelni, czuwający nad wewnętrzną administracją; później najważniejszym ich obowiązkiem był nadzór nad wychowaniem młodzieży. Eforowie zostali ustanowieni w 745 r. przed Chr. dla kontrolowania innych władz, jak króla i senatu, później jednak, wraz z osłabieniem władzy królów, potęga pięciu fforów wzrosła nadzwyczajnie. „Eforowie, powiada Ksenofont, mają moc karania i natychmiastowego wykonania kary na kim chcą; mogą oni urzędników odwoływać, aresztować, skarżyć i sądzić. Gdy oni wchodzą, muszą królowie powstawać; na ich wezwanie są obowiązani do sądu przybywać i nawet prywatne swe stosunki ich kontroli poddawać." Eforowie zwoływali zgromadzenia ludowe, mianowali posłów i dowódców, dawali im instrukcje i w ten sposób byli przedstawicielami władzy najwyższej. W działalności swej, napiętnowanej duchem oligarchicznym, dopuszczali się nieraz mnogich niesprawiedliwości, i dlatego Montesquieu słusznie ich gani. Obecnie *Efor* oznacza nadzorcę, przełożonego jakiego instytutu publicznego.— W niektórych krajach niemieckich **E.** zowią superintendenta, a jego djecezję *Eforjum*, sam zaś urząd *Eforatem*. Por. Müller „Die Dorier" (1844); Gabriel „De magistr. Laced."(Berlin 1845); Schaefer „De ephoris Laced." (1863); Dum „Die Entstehung des Spart. Ephorats" (1881); Gachon „De ephoris spartan." (Montpellier, 1888); Curtius E. „Gr. Gesch." (1867—9).

Efraimity, inaczej *Bąki*, zowie się moneta, bita głównie w Lipsku podczas wojny Siedmioletniej z rozkazu Fryderyka II, króla pruskiego, przez towarzystwo Żydów, na których czele stał dzierżawca mennicy Efraim; były to tynfy polskie fałszowane, które z powodu nizkiej wartości zostały wkrótce zupełnie zdyskredytowane, chociaż, dla oszukania publiczności, wybijane w r. 1759 opatrywano datą 1753 r. Dopiero pokój zawarty w Hubertsburgu położył koniec temu nadużyciu.

Efrem (ś.) Syryjczyk, zwany *Syrus* albo *Prophеta Syrorum*, ojciec kościoła, * 300 r. w Nisybisie, † około 387 r. Wyświęcony na djakona, towarzyszył św. Jakóbowi na sobór nicejski w r. 325, poczem żył po większej części w Edesie, gdzie założył szkołę i walczył przeciwko Marcjonitom, Manichejczykom i in. Jego greckie i syryjskie, po większej części egzegetyczne pisma, wydał Assemani p. t. „S. Patris Nostri Ephraemi Opera omnia, quae exstant graece, syriace et latine" (6 t., Rzym 1732—46); wybór zaś z tych pism, P. Zingerle (5 t., Insbruk 1830—37). Pamiątkę jego obchodzi kościół grecko-katol, 28 stycznia a rzymsko-kat. 1 lutego. O znaczeniu **E.** jako poety, pisał Ferry „S. Ephrem poète" (Nimes 1877). Życiorys św. **E.** opracowali Alsleben „Leben des heiligen E." (Berlin 1853) i Zingerke.

Efrem, metropolita kijowski od r. 1090, rodem Grek, † 1105 r.; przybywszy na Ruś, osiadł w monasterze kijowskim peczerskim, następnie perejesławskim metropolitą. Czynami swemi zdaje się dowodzić, że skłonnym był do pewnej unji z kościołem rzymsko-kat.

Efremow Filip, urodzony w Wiatce w drugiej połowie XVIII w., miał udział w wyprawie, wysłanej na uśmierzenie Pugaczewa; tu wzięty do niewoli przez Kirgiz - Kajsaków, sprzedany został chanowi bucharskiemu. Umknąwszy do Indji Wschodnich, powrócił do Petersburga (1782), gdzie otrzymał urząd tłómacza języków wschodnich, napisał dzieło p. t. „Podoficera rosyjskiego Efremowa, dziesięcioletnia podróż i przygody w Bucharji, Chiwie, Persji i Indjach, oraz powrót stamtąd przez Anglję do Rosji" (Petersburg 1786). Trzecie wydanie tego dzieła poprawione i powiększone, wyszło roku 1811 w Kazaniu.

Efremów, miasto powiatowe w gub. Tulskiej, nad rz. Krasiwaja Miecz, przeszło 9,000 miesz., trudniących się w znacznej części wyrobem sławnej kaszy gryczanej, tudzież handlem miodem, pieńką i zbożem. — **E.** powiat, 3,624 w. kw., a ludności 171,672 (1897).

Efuzja, wypływanie, w szczególności wydobywanie się gazu z zamkniętego naczynia, w którego ścianie znajduje się otwór; według prawa Grahama, kwadrat szybkości wypływu gazu jest w stosunku prostym do ciśnienia, a w odwrotnym do ciężaru właściwego gazu. Prawo to jest wnioskiem bezpośrednim z kinetycznej teorji gazów. Opierając się na niem, wskazał Bunsen łatwy sposób oznaczania ciężaru właściwego gazów przez określenie szybkości, z jaką wypływają z naczynia o bardzo małym otworze.

Egalité, ob. Filip, ks. Orleański.

Egan Pierce, nowelista angielski, syn również pisarza, *Pierce'a Egan'a*, znanego ze swych obrazów życia londyńskiego („Life in London," „Tom and Jerg" i t. d.) i „History of pugilism", * 1814 w Londynie, † 1880 tamże. Zawód artystyczny porzucił dla literatury. W duchu historyczno-romantycznej szkoły Jamesa, Granta i Ainswortha, zaczął pisywać sensacyjne nowele, które w pewnych warstwach społeczeństwa angielskiego znalazły liczne koło czytelników. Później

zwrócił się do życia obecnego, brał treść do swych romansów z gazet, spraw sądowych i z życia ludu londyńskiego, zapełniając je scenami pełnemi okropności, niepodobieństw i dziwactw najfantastyczniejszych. Z mnóstwa tego rodzaju utworów, oddzielnie drukowanych, celniejsze są: „Imogen“, „The poor girl“, „Fair Lilias“ i t. d.; większą nierównie liczbę umieszczał w różnych dziennikach, a zwłaszcza w *Home Circle*, który sam redagował 1849—54, i *London Journal*, którego do ostatnich chwil życia był jednym z głównych współpracowników. Obok tego dawał niekiedy ilustracje do dzienników, jak np. *Illustrated London News*. Wybór dzieł jego na nowo wydano u Bennetta w Londynie 1890.

Egbert, król anglo-saksoński (802—839), syn Edmunda, króla Kentu, jednego z królów Heptarchji, naprzód panował w Wessex, potem siłą oręża zdobył wszystkie sześć królestw Heptarchji. On to w r. 824 nadał wszystkim podwładnym mu królestwom wspólną nazwę królestwa *Anglji* i został przez to pierwszym królem angielskim z dynastji saksońskiej; † 839. W ostatnich latach panowania **E.** walczył z Normanami, których pobił pod Hengestdune w r. 837. Po jego śmierci wstąpił na tron syn jego Ethelwulf.

Egede Hans, * 1686 r. w Norwegji, † 1758 r., ksiądz ewangelicki; od r. 1721 do 1736 jako misjonarz przebywał w Grenlandji, po powrocie do Danji założył seminarjum dla Grenlandczyków, wydał rozliczne dzieła o Grenlandji.

Egede Paweł, najstarszy syn poprzedniego, * 1708 r. w Norwegji, † 1789 r., był także księdzem i profesorem teologji w Kopenhadze; ukończył w r. 1766 rozpoczęte przez ojca tłómaczenie „Nowego Testamentu“ na język grenlandzki; ułożył „Duńsko-grenlandzko-łaciński słownik“ (Kopenhaga 1750); „Grenlandzko-łacińską gramatykę“ (tamże 1760), „Katechizm“ i t. d., oraz wydał pamiętniki ojca. Po śmierci ojca został superintendentem misji grenlandzkiej z tytułem biskupa.

Egedesminde, osada duńska na wyspie przy brzegach zach. Grenlandji, ma 1,100 miesz.; przystań statków udających się na połów wielorybów.

Egejskie morze, starożytna nazwa dzisiejszego Archipelagu greckiego, pochodząca od Egeusza (ob.), czy też Egei, królowej Amazonek.

Egelhaaf Gottlob Albert Fryderyk, historyk niemiecki, * 1848 r., filozofję i historję studjował w Tybindze, następnie w r. 1874 był nauczycielem gimnazjalnym w Heilbron i od 1885 w Sztutgardzie. Napisał: „Friedrich Wilhelm, der Grosse Kurfürst“ (Stuttg. 1880); „Grundzüge der deutschen Litteraturgeschichte“ (6 wyd. 1888, 8 wyd. 1891); „Grundzüge der Geschichte“ (2 wyd. 1885—90, 3 cz.); „Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation“ (2 wyd. 1885, 3 wyd. 1893); „Analekten zur Geschichte“ (1886); „Deutsche Geschichte im XVI Jahr. bis zum Augsburger Religionsfrieden“ (1888—92). Jego podręcznik „Dziejów powszechnych“ tom I przełożył na język polski i uzupełnił St. Krzemiński (Warszawa 1895).

Egeln, miasto w pruskiej regencji Magdeburskiej, fabryki machin, cukrownie, browary, 5,500 miesz. Warzono tu niegdyś słynne piwo *egelei*.

Eger (po czesku: Ohrza), rzeka, poczyna się na północnym stoku Schneebergu, w górach zwanych Fichtelgebirge w Bawarji, wchodzi do królestwa Czeskiego i ubiegłszy 310 klm., wpada do Elby.

Eger (po czesku Cheb), miasto powiatowe w królestwie Czeskiem, nad rz. Ohrzą, u stóp gór zwanych Fichtelgebirge, 19,000 miesz., przeważnie Niemców; w tutejszym ratuszu, 25 lutego 1634 r., Wallenstein, a poprzedniego wieczora w dawnym zamku cesarskim generałowie Illo i Telcky, zostali zamordowani. Miasto posiada kilka zakładów przemysłowych, gimnazjum wyższe, dwa seminarja nauczycielskie i jest siedliskiem władz powiatowych. Ludność okoliczna, wyłącznie niemiecka, zachowała charakterystyczne swoje ubiory i obyczaje.

Eger Antoni August, * około 1850, kształcił się w Warszawie, potem był we Francji, gdzie zajmował się agronomią i ekonomią. Napisał: „Współczesne kierunki umysłowe“ (1876); „Gra w szachy“ (1878); „Sztuczna hodowla ryb“ (1880) i inne. Używał pseudonimu Aug. Helcin. W r. 1879 — 84 był redaktorem *Ekonomisty*.

Egeran, minerał, ob. Idokraz.

Egerbrunnen, ob. Franzensbad.

Egerja, italska, dar wieszczenia posiadająca nimfa czyli kamena, od której, według dawnych podań, drugi król rzymski Numa otrzymał księgę praw. Po śmierci jego, tak serdecznie w gaju pod pozycją opłakiwała stratę swego ulubieńca, że Djana przez współczucie zamieniła ją w strumień. W pobliżu Rzymu dotychczas pokazują grotę Egerji. **E.** była nietylko wieszczką, lecz także nimfą obdarzającą życiem, do której zanosiły modły kobiety ciężarne.

Egersund, miasto portowe w Norwegji, obwodzie Stavanger, liczy 3,000 miesz.

Egesta, toż co Segesta (ob.).

Egestas artes docet (łac.) niedostatek uczy wszystkiego.

Egeusz (grec. *Aigeus*, łaciń. *Aegeus*), wnuk Kekropsa, syn Pandjona i Pylji, król ateński. Pozbawiony tronu przez Palantydów, został nań powtórnie wprowadzony przez syna swego Tezeusza. Powziąwszy fałszywą wiadomość o śmierci Tezeusza w wyprawie do Minotaura na wyspę Kretę, rzucił się w morze, które od niego morzem Egejskiem nazwano.

Eggan, miasto handlowe w Gwinei Wyższej, w Afryce, w kraju Nupe, na prawym brzegu

Nigru, należy do angielskiej Royal-Niger-Company, liczy 25,000 miesz.

Egge, pasmo wzgórz w Westfalji, stanowiące południowe przedłużenie Teutoburskiego lasu. Najwyższy punkt, Völmerstod ma 464 metrów wysokości.

Eggeling Juljusz, orjentalista niemiecki, * 1842 w Hecklingen w Anhalcie, kształcił się 1862—66 we Wrocławiu i Berlinie, w roku 1867 udał się do Anglji, gdzie w r. 1869 został sekretarzem i bibljotekarzem Towarz. azjatyckiego w Londynie, w 1872 r. profesorem sanskrytu w University College, 1875 profesorem filologji porównawczej w uniwersytecie w Edymburgu. Główniejsze jego prace są: Komentarze o „Rigveda-Pratiçakhya“ (Lipsk, 1869); „Katantra“ (1874—78); „Kardhamana Tanaratnamahododadhi“ (1879—1880); przekład „Catapatha-Brahmana“ (1882); „Catalogue of Sanskrit manuscripts in the library of the India Office“ (Londyn, 1887); „Grammar, lexicography, prosody” (1889).

Egger Emil, helenista francuski, * 1813 roku, + 1885 w Paryżu; kształcił się w Paryżu, od 1835 był nauczycielem w różnych szkołach, od 1839 do 1861 r. wykładał w szkole Normalnej gramatykę porównawczę, od 1854 był członkiem Akademji napisów, od 1873 członkiem wyższej rady wychowania publicznego. Napisał: „Essai sur l'histoire de la critique chez les Grecs“ (1850); „Nations élementaires de grammaire comparée“ (8 wyd., 1880); „Apollonius Dyscole, essai sur l'histoire des théories grammaticales dans l'antiquité“ (1854); „Mémoires de littérature ancienne“ (1861); „Mémoires d'histoire ancienne et de philologie“ (1863); „Etudes historiques sur les traités publics chez les Grecs et les Romains“ (1866); „L'Hellenisme en France” (2 t., 1869); „Observations et reflexions sur le développement de l'intelligence et du langage chez les enfants“ (5 wyd., 1886); „Histoire du livre“ (1880). Po jego śmierci wydano jeszcze: „La littérature grecque“ (Paryż, 1890). Por. Bailly „Notice sur E. E.” (Paryż, 1886).

Egger Józef, historyk niemiecki, * 1839 w Tyrolu, kształcił się w Innsbrucku, gdzie 1865 r. był profesorem szkoły wyższej. Jest współwydawcą *Tirolischen Weistümer* (4 t.) i nadto napisał: „Geschichte Tirols von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart“ (Innsbruck, 1878—80, t. 3); „Die Tiroler und Vorarlberger“ w zbiorowem dziele „Die Völker Oesterreich-Ungarns“ (Cieszyn, 1882).

Eggers Bartholomeo, rzeźbiarz holenderski, żył w XVII w. w Amsterdamie. Wykonał grobowiec książąt Wassenaer-Obdam i posągi cesarzów: Justynjana, Konstantyna, Karola W., Rudolfa II i in. Posągi cesarzów i książąt domu Hohenzollern znajdują się w Berlinie.

Eggers Jakób, baron, wojownik i pisarz szwedzki, * 1704 r. w Dorpacie, † 1773 w Gdańsku. Wzięty wraz z matką do niewoli przez Rosjan, odzyskał wolność r 1722 i wstąpił do armji szwedzkiej. W r. 1728 udał się do Francji, a w r. 1733 wstąpił do służby króla Stanisława Leszczyńskiego i bronił Gdańska. Później zaciągnął się do wojska heskiego i ufortyfikował Rheinfels 1735 r. W r. 1743 ze Szwedami należał do kampanji przeciw Rosji, a w r. 1747 w wojsku francuskiem brał udział w oblężeniu Berg-op-Zoemu. Następnie był nauczycielem wojskowym książąt saskich, Ksawerego i Karola, a od 1757 redaktorem *Neues Kriegs-Ingenieur-Artillerie-See- und Flotten-Lexicon* w Dreźnie. W r. 1858 król polski August III mianował go komendantem Gdańska z tytułem generała. Por. „Ehrengedächtnis des Freiherrn Jakob von E.” (Gdańsk, 1773); H. K. Egger „Geschichte des Geschlechts **E.**” 1879—87).

Eggleston Edward, pisarz północno-amerykański, * 1837 roku, założyciel (1874) kościoła niezależnego i adogmatyczno-filantropijnego (Church of Christian Endevour). Wydał: „The hoosier Schoolmaster“ (1871); „The end of the world“ (1872), przekład niemiecki w Bibljotece Reelama), „Mystery of Metropolisville“ (1873); „The cirenit rider“ (1874); „Roxy“ (1878). „The Graysous“ (1888); „The Faith doctor” (1891); „A history of the united States and its people for schools“ (1888); „The household history of United States” (1888); „A first book in American history” (1889).

Eggmühl, ob. *Eckmühl.*

Egham (wym. *Eggem*), w angiel. hrabstwie Surrey, nad Tamizą, o 26 klm. od Hyde-Park, 2,500 miesz. W pobliżu dwa wspaniałe zakłady, fundacji fabrykanta pigułek Holloway,—sanatorjum dla obłąkanych (od 1887) i zakład naukowy dla kobiet, *Women's College* (od 1886). Na sąsiednim Cooper's Hill znajduje się szkoła inżynierów indyjskich, założona 1871. Wzdłuż Tamizy ciągnie się łąka *Runnimede*, gdzie król Jan podpisał 1215 r. ustawę „Magna charta.“

Egibi, nazwa naczelnika pokolenia w starożytnym Babilonie, a później nazwa samego pokolenia, czyli jednej z kast, na jakie dzieliło się społeczeństwo babilońskie. **E.** należeli do arystokracji pieniężnej Babilonu.

Egibijskie tablice, są to tablice z gliny wypalonej, zapisane pismem klinowem, znalezione w okolicach starożytnego Babilonu, na pagórku Dżumdżum, nabyte od Arabów przez asyrjologa G. Smith'a i przewiezione do „British Museum” w Londynie. Są to rachunki domu handlowego Bne Egibi, możnej rodziny kupieckiej, której ostatni potomek Marduk-nar-sipal żył około 487 r. przed Chr. Obejmują one okres czasu od panowania Nabukudurussura 602 do Darjusza I, 496, i stanowią cenne źródło chronologiczne do dziejów starożytnego Wschodu. Wyciągi z nich podali: Boscawen w „Trans. Soc.

Bibl. Arch. VI" i Strassmeier „Actes du VI Congrès des Orient" (Leyden, 1885).

Egidy Krzysztof Maurycy, publicysta niemiecki, * 1847, † 1899 w Moguncji, jest autorem wydanej w Lipsku r. 1890 sensacyjnej broszury „Ernste Gedanken." Wychowywał się w szkole kadetów w Poczdamie i Berlinie, w r. 1865 mianowany podporucznikiem, brał udział w kampanji r. 1866, a później podczas wojny niemiecko-francuskiej był w saskiej gwardji konnej, w r. 1889 został podpułkownikiem, a w r. 1890 dostał dymisję za napisanie broszury wyżej wymienionej, wzywającej współziomków do religijnego odrodzenia. Potem osiadł w Berlinie i napisał: „Weiteres zu den Ernsten Gedanken" (Berlin, 1891); „Ausban der Ernsten Gedanken" (Berlin, 1891); „Bericht über die Pfingstversammlung" (Berlin, 1891). Pisma te wyszły w zbiorze p. t.: „Das einige Christentum." W r. 1892 wydał „Ernstes Wollen." Prace te wywołały liczne odpowiedzi, z których najważniejsze były W. Bernemanna „Bittere Wahrheiten" (Getynga, 1891).

Egida (grec. *Aigis*, łac. *Aegis*, kozia skóra), tarcza Zeusa, ukuta przez Hefajstosa (Wulkana), którą podług Homera i inni zasłaniają się bogowie, jak Atene i Apollon. Gdy zaś w napadzie gniewu wstrząsał Zeus **E.**, był to złowróżbny znak burzy i klęsk, a ludy wówczas drżały i korzyły się przed jego potęgą. Ale tarcza ta była zarazem i symbolem opiekuńczej jego wszechwładzy nad bogami i ludźmi. U poetów i sztukmistrzów jest **E.** tarczą, puklerzem, przyłbicą, wszelkiego rodzaju osłoną od grożącego nieprzyjaciela. Przenośnie i dziś jeszcze oznacza **E.** czyjąś opiekę.

Egill Skallagrimsson, * 904, † 990, poeta islandzki, życie jego opisuje „Egils saga Skallagrimssonar" (w skróceniu „Eigla"), wydane ostatnio przez Finnura Jonssona (Kopenhaga, 1886—88). Ożenił się w Norwegji, w Anglji walczył pod królem Atelstanem i tam stracił brata. W Norwegji zabił szwagra, który skrzywdził go na majątku i syna króla Eryka, w skutek tego ojciec tegoż skazał go na stracenie, ale ułożył na cześć Eryka pieśń p. t.: „Höfudhlausn" (Ocalenie głowy), którą wykupił się od śmierci. Kiedy utonął mu ukochany syn młodszy **E.**, chciał się zamorzyć głodem, ale uratowany przez córkę, opłakał swą stratę w „Sonatorrek" (Strata syna). Por. Jenssen „Glaubwürdigkeit der Egilssaga" w Sybla „Historische Zeitschrift" (1872).

Egilsson Sveinbjörn, uczony islandzki, * roku 1791 w Innri-Njardvik, † 1852; od 1846 rektor szkoły w Reikjawik, przełożył na język łaciński: „Fornmanna sögur" (12 t., 1828—46); na język islandzki Homera i Eddę, oraz wydał „Lexicon poeticum antiquae linguae septentrionalis" (2 t., 1854—60). Wspólnie z N. M. Petersenem, Rafnem i innymi wydał „Fornmanna Sögur" (Kopenhaga, 1825—37); Eddę Młodszą 1848—53 i in.

Egina, jedna z wysp zwanych Sporadami w zatoce t. n., dawniej Saronickiej, do greckiego obwodu Atyki należąca; obejmuje 85,4 klm. kw., z ludnością 7,200; obfituje w rozmaite płody krajowe i dostarcza wybornych migdałów. Miasto główne tegoż nazwiska ma 4,200 miesz. i dobry port. W starożytności Egina, pierwotnie zowiąca się Oenone, używała znakomitej sławy z żeglugi i handlu; podczas wojen perskich flota jej przyczyniła się wiele do ocalenia Greków w bitwie pod Salaminą. Początkowo jako osada Doryjczyków, przybyłych z Epidauru, wyswobodziła się z pod władzy swojej metropolji, ale w roku 457 przed Chr. zmuszoną została do hołdu przez Ateńczyków.

Eginetyjska sztuka, tak się nazywają w historji sztuki greckiej prace szkoły sztukmistrzów przed Fidjaszem, których siedliskiem była wyspa Egina. Najznakomitszymi jej przedstawicielami są: w czasach mitycznych Smilis, w epoce zaś historycznej Kallon i Onatas, którzy naśladując naturę, śmiałemi i ostremi rysy tworzyli swe dzieła z gliny, drzewa, śpiżu i marmuru. Najciekawsze pomniki z tego okresu przejścia do kwitnącego stanu sztuki greckiej są rzeźby *(Eginety)*, w liczbie 17 marmurowych posągów, które w r. 1811 wykopane przy świątyni Pallady w Eginie, pomieszczone zostały w sali eginetów w glyptotece monachijskiej. Utrzymują także, jakoby w Eginie pierwsza moneta około r. 800 przez Chr. była bitą, ob. Grecja, sztuka.

Eginhard, właściwie *Einhard*, znany biograf Karola W., * około r. 770, przybył w młodym wieku na dwór jego, został mianowany tajnym sekretarzem i zawiadującym budowlami publicznemi, a obok tego był nieodstępnym jego towarzyszem. W r. 806 jeździł w poselstwie do papieża Leona III w sprawie zatwierdzenia testamentu Karolowego. Po śmierci ,Karola, z żoną swoją Emmą, która według podania była córką Karola W., usunął się do willi Mühlheim w Odenwaldzie i wybudował w r. 827 klasztor, zwany Seligenstadt (w wielkiem księstwie Heskiem), do którego wstąpił jako zakonnik, umarł w nim 840, i tu wraz z żoną † 836 roku, został pochowany. Jego „Vita Caroli Magni" (najlepsze wydania Pertza w „Monumenta Germaniae historica" i Idelera (2 t., Hamburg, 1839), jest największem w swoim rodzaju dziełem biograficznem z wieków średnich; drugą pracą **E.** są: „Annales regum Francorum Pippini, Caroli Magni, Hludovici imperatoris" od 741 do 829 r., najlepsza ed. w Pertza „Monumenta" (1-y t.); z innych pism jego. 68 listów, „Epistolae," mają niepoślednią wartość historyczną. Kompletne wydanie dzieł **E.** z tłómaczen. francuskiem sporządził Teulot (2 t., Paryż, 1840—43). Podanie o **E.** i Emmie było niejednokrotnie obrabiane przez poetów; Fouqué

utworzył z niego piękny romans, Auber osnuł na niem operę pod tytułem „Śnieg.“ Por. Dahla „Ueber **E.** und Emma“ (Darmstadt, 1817); „Oeuvres complètes d'Eginhard, réunies pour la première fois et traduites en français“ par A. Teulet (Paryż, 1840).

Egipska mitologja. Pierwotne studja nad nią ograniczały się źródłami grecko-rzymskiemi (Jabłoński „Pantheon“ 1750, Bohlen, Prichard „Ananalysis“ 1819, 1837), z odkryciem sztuki czytania *hieroglifów* (ob.) przez Champolliona („Panthéon,“ 1823, „Lettres“) rozpoczęła się era prawdziwej wiedzy w tym przedmiocie. Największe zasługi położyli Bunsen, Lepsius, Brugsch, Gutschmid, Röth Maspero i in.—**E. m.** odrazu znajdujemy w formie systemu sztucznego, który wyrobili kapłani miejscowi, i ledwo ze wskazówek drobnych można jej rozwój tak scharakteryzować. Zrazu każde miasto ze swoim obwodem miało odrębnego swego boga. W dolnym

Bóg Atum (Heliopolis)

Bóg Mont (Hermonthis)

Bóg Sobk (Fajum)

Egipcie w Memfis czczono *Ptah* (od *poth* tworzyć) z tytułami ojciec ojców bogów, ojciec prawdy (Meu), jako twórca świata, niby jaja, zowie się *Tatamen*, i za symbol ma chrabąszcza, W pobliskiem Anu (Heliopolis) czczono *Ra* w kształcie słońca z 2 skrzydłami, symbolami jego są: krogulec, byk i kot. Ra utrzymuje, Ptah tworzy świat; pierwszy jest czerwony, Ptah zielony, obaj są objawami słońca, pierwiastku czynnego. Ono samo, lub jego córka kotka, walczą ze złym wężem *apep* (apotis), to jest ciemnością i nocą.

Bóg Set uczy króla, Tutmozisa I, strzelania z łuku.

W Sais czczono *Nejt*, krowę, co urodziła słońce, pierwiastek twórczy żeński, słynny z obchodu iluminacją. Symbolem jej sęp. W Buto i Bubaste czczono bóstwa świetlne *Pacht* (dom). W górnym Egipcie był w Tebach *Amun* (ukryty), pan nieba, koloru niebieskiego, z 2-ma piórami na głowie, odpowiadał Ptahowi; bogi słońca wschodzącego *Mentu* albo *Mont* i zachodzącego *Amu*, odpowiadają Ra. W Sjenie jest bóg *Knef* (Chnubis, Num) powodzi, obfitości wód, a więc płodności; jego symbolem był tryk. W Fajum Sobk z głową krokodyla, dalej Atum w Heliopolis. Wreszcie *Mut* (matka), pani ciemności, z sępem, kończy cykl bogów górnego Egiptu. Po połącze-

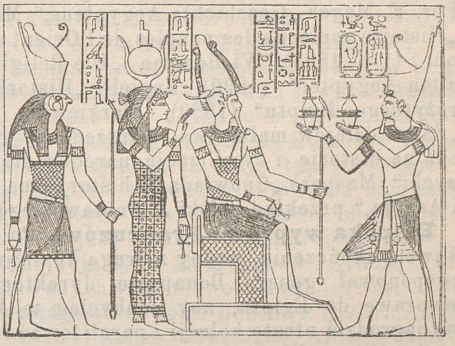

Król Sety I składa ofiarę Ozyrysowi, za którym stoi żona jego Izyda i syn Horus.

niu politycznem Delty z górnym Egiptem rozwinął się w Tis kult *Ozyrysa*, *Izydy* i syna ich *Horusa* (ob.), w którym przeciwieństwo światła i cienia, walka zła i dobrego, zaledwo przewidziana w powyższych serjach bogów, rozwija się w zupełny system i wciela w siebie kult słońca (doln. Eg.) i Nilu (górn. Eg.) i na tle walki z Apepem rozsnuwa ideję sądu pośmiertnego i metempsyhozy. Pierwotny kult żywiołów natury, w skutek ideograficznej pisowni, przechodzący w

Naczynia do przechowywania wnętrzności mumji, z głowami demonów opiekuńczych.

cześć zwierząt, przechodzi w końcu w system sumienia i wieczności ciał, jeżeli nie duszy. Zdaje się też, że dalszym wynikiem tego rozwoju jest usiłowanie Amenofisa IV (Amenhotep, koło 1450 przedChr.) zaprowadzenia monoteizmu, czci jedynego Ra, zamiast dotychczasowej identyfikacji przez dodanie Ra do nazwy innych bogów np. Hosiri Ra, Amun-Ra i t. d. Ra w owej epoce otrzymał przydomek *Aton* (ob.), co znaczy tar-

czę słoneczną i przeciwstawiony został *Ammonowi*, którego kapłani osiągnęli wielki wpływ w Egipcie. Pośmierci Amenofisa IV (ob.) reforma ta upadła i Ammon (ob.) znowu wziął górę. Tytuł Faraon—Ra, dla króla obu Egiptów, usunięcie Seta (Tyfona), pierwiastku zła, naprzód przezwiskiem *Sutech* za Ramzesa II, a potem za 21 dynastji zupełnie z teologji, dowodzi tej samej unitarnej dążności **E. M.**, wynikłej z samego rozwoju pojęć religijnych u Egipcjan i w ogóle u wszystkich ludów. Por. E. Meyer „Geschichte Aegyptens;“ Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique“ (1 t., 1895); Wiedemann „Die Religion der alten Aegypter“ (1890); Żagiell „Historja starożytnego Egiptu“ (1880); Narkiewicz Jodko „Zarys dziejów malarstwa, poprzedzony rzutem oka na historję i cywilizację narodów starożytnych;“ Maspero „Opowiadania historyczne, Egipt i Asyrja,“ przekład polski J. Popławskiego.

Egipska wyprawa Francuzów. Po szczęśliwem ukończeniu wojny z drugą koalicją, zaproponował gener. Bonaparte dyrektorjatowi wyprawę do Egiptu, aby zdobyciem tej krainy wynagrodzić utratę kolonji i paraliżować interesa Anglji na Wschodzie. Przygotowania czyniono w największej tajemnicy. Naczelne dowództwo nad 40,000 armją objął Bonaparte i wypłynął z Tulonu 20 maja 1798; flotę transportową eskortował admirał Brueys. Po drodze zdobyto Maltę, którą wraz z wyspami Gozzo i Comino odstąpił zakon Maltański Francji; 1 lipca wziął Bonaparte szturmem Aleksandrję, a 21 t. m. rozbił do szczętu Mameluków pod Piramidami, ale flota francuska została zniszczona (1 sierpnia) przez Nelsona w porcie Abukir (ob.). Gdy skutkiem tego Turcja wypowiedziała wojnę Francji, Bonaparte, stłumiwszy bunt w Kairze, wyruszył (luty 1799) do Syrji, zdobył El-Arisz i Jaffę, lecz po daremnych szturmach musiał odstąpić od walecznie bronionej twierdzy St.-Jean d'Acre (19 maja) i ze stratą wrócił do Egiptu. Wkrótce odjechał do Francji, zostawiając na swem miejscu generała Klebera (ob.), który świetnemi zwycięstwy potrafił się utrzymać w podbitym kraju, ale (14 czerwca 1800) został zamordowany. Następca jego, niedołężny gen. Menou, musiał skutkiem poniesionych od Anglików klęsk, kapitulować (30 sierpnia 1801) i resztki wojska przewieziono na okrętach angielskich do Francji. Wyprawa ta nie była pomyślną pod względem wojskowym, ale jest niezmiernie ważną pod względem naukowym (ob. Egipt). Por. Adera „Histoire de l'expédition d'Egypte et de Syrie” (Paryż, 1826); Schneidewinda „Geschichte der Expedition der Franzosen nach Aegypten“ (1830).

Egipski język. Dokładnie trudno określić pochodzenie języka egipskiego. W budowie gramatycznej ma on charakter zbliżony do semickich, w źródłosłowach różni się od nich. Istniał on bardzo długo i upadł dopiero po zawojowaniu Egiptu przez Arabów i Turków, przerodziwszy się w koptyjski, który dopiero w zeszłem stuleciu istnieć przestał. Ponieważ język ten doszedł do nas w formie martwej, piśmiennej, przemawiającej tylko do oczu, trudno określić jego właściwości dźwiękowe. zwłaszcza, że jak w językach semickich, nie uwzględniano w piśmie samogłosek, tylko spółgłoski. Rzeczowniki i przymiotniki miały końcówki jednakowe. Rodzajów było dwa. Liczbę mnogą wyrażano przez dodatek *u*, albo *iu*, a prócz tego w piśmie dodawano do wyrazu w liczbie mnogiej trzy kreski równoległe, lub też powtarzano znak tak samo trzy razy. Istniała także liczba podwójna, wyrażona przez końcówkę *ui* (dla rodzaju męskiego lub przez *ti* dla żeńskiego), oraz przez kreski podwójne albo podwójne powtórzenie znaku hieroglificznego. Rodzaj żeński miał przeważnie końcówkę *t: aat* = wielka, *sent* siostra, *choret*=wdowa; *nefrit*=bogini. Końcówek dla wyrażenia stosunków pomiędzy przedmiotami nie znano, używając natomiast rozmaitych przyimków. Przymiotnik następował zawsze po rzeczowniku. Stopnie porównania wyrażano za pomocą partykuły *er*, odpowiadającej naszemu *niż*, np. aa er tfe—f= „większy, niż ojciec jego.” Stopień najwyższy wyrażano przez powtórzenie rzeczownika w liczbie mnogiej: król królów czyli największy z królów. Słowo wyrażało tylko czynność bez uwzględnienia czasu, trybu. Całą konjugację naszą oddawano za pomocą zaimkowych przystawek i przyimków, których istnieje w języku egipskim wielka ilość; natomiast mało tam spotykamy spójników. Por. Le page Renout „An elementary grammar of the ancient Egyptian language.“

Egipskie pismo, ob. Hieroglify.

Egipt, państwo w północno-wschodniej części Afryki, leży po obu brzegach Nilu, począwszy od pierwszej katarakty tej rzeki aż do morza Śródziemnego, między 31°35′ a 21°53′ szer. płn., oraz między 23°45′ a 35° dług. wsch. wzgl. Greenw. Rozległość **E.** w różnych czasach była bardzo zmienną. Po zwycięstwach Mehemeta Alego i jego następców obejmował **E.** obszar blizko 3 miljonów klm. kw., ale po powstaniu Mahdiego w r. 1882 zmniejszył się do 994,300 klm. kw., z tego wszakże tylko 28,000 klm. kw., położonych w dolinie Nilu, jest uprawnych i zamieszkanych. Reszta bowiem kraju, po za górami Libijskiemi, odgraniczającemi dolinę Nilu od zachodu, i Arabskiemi, odgraniczającemi ją od wschodu, jest piaszczystą i jałową pustynią. Tak więc **E.** stanowi właściwie przestrzeń leżącą między równoległe do siebie idącemi Libijskiemi i Arabskiemi górami, którą we środku przerzyna Nil. Oddalenie gór, a przez to i szerokość doliny Nilu, jest zmienna, nie przenosi jednak 30 klm. Żyzne zaś grunty w wyższej części kraju mają tylko 7 — 10 klm. szerokości; ku północy dolina staje się szerszą, a na 300 klm. od ujścia Nil tworzy Deltę, przez

rozdzielenie się naprzód na 2, a potem na 7 ramion, których największa odległość od siebie nie przechodzi 171 klm. W południowej części kraju góry składają się z czerwonego granitu, który od leżącego tam miasta *Sjeny* zwano *sjenitem*. Tam się znajdowała wyspa *File (Philae)*, z wielu sławnemi świątyniami; na północ od niej były znane katarakty Nilowe. Idąc z biegiem Nilu ku północy, góry także zmieniają swój skład; granit przechodzi w piaskowiec, po za którym zaczyna się kamień wapienny. W tej okolicy właśnie wznosiły się starożytne Teby, stolica wyższego **E.** Przy pierwszem rozdzieleniu się rzeki, a więc w okolicach dzisiejszego Kairu, leżało sławne miasto Memfis. — *Klimat* **E.** w ogóle jest zdrowy i suchy, szczególnie w wyższej części kraju, gdzie deszcze ukazują się raz na lat 3, 4, 5 lub 10. Dlatego przy takiej suszy wszelka roślinność zniknąćby musiała, gdyby nie Nil i jego perjodyczne, z wielką regularnością powtarzające się wezbrania, które całą dolinę zalewają i użyźniają. Woda tej rzeki opada aż do miesiąca czerwca, w czerwcu zaczyna się podnosić, a w sierpniu występuje z brzegów i zalewa przez ciąg 3 miesięcy całą dolinę, aż do stóp gór; w październiku woda opada i zaczynają się zasiewy, które rychło wschodzą i dojrzewają, tak, że w początku marca odbywa się żniwo. Panujące wiatry są tu północne, w kwietniu dopiero ukazują się wiatry południowe, zwane *Szard*, a czas ich trwania *Chamsin*. Powietrze w ogóle gorące; średnia temperatura roczna w Aleksandrji wynosi 21° C., w Kairze 21½° C., w Tebach 29° C., przytem niebo jest wiecznie jasne, prawie nigdy chmurami lub mgłą nie zakryte. — *Wody*. Oprócz Nilu niema innych wód bieżących, natomiast jezior dosyć znaczna liczba, jak Birket el Kerun (26,000 hektarów), jeziora gorzkie (30,000 hekt.) na cieśninie Suez, i 6 małych jezior sodowych (6,000 ha) na płd. Aleksandrji; słynne starożytne jezioro Meris oddawna wyschło. Ważniejsze są na północy jeziora słone, wązkim tylko przesmykiem lądu od morza Śródziemnego oddzielone, z których największe są Menzaleh (184,000 ha) i Burlos (112,000 ha), bardzo rybne i z licznemi wyspami. Na granicy zachodniej częste są zbiorowiska wody podziemnej, skąd już w starożytności przez wiercenie wodę otrzymywano. — *Produkty*. Egipt obfituje w najrozmaitsze *utwory królestwa kopalnego*. Góry dostarczają: granitu, sjenitu, porfiru, złota, alabastru, od 1850 siarki; dalej soli, saletry i oleju skalnego. — *Z roślin* najważniejsze są: palma daktylowa (która w starożytności mało była cenioną), bawełna (starożytnemu **E.** nieznana), ryż, groch, bób, len, zboże, szczególniej pszenica i jęczmień; owoce, jak winogrona figi, oliwki, pomarańcze, cytryny i inne. W starożytnym **E.** słynęły jeszcze, dziś mało znane, lotus i papirus. — Ze *zwierząt* w dawnym **E.** spotykano prócz wielbląda i innych domowych gatunków: wilki, lisy, lwy, lamparty, dzikie kozy, bawoły, krokodyle, konie rzeczne, a prócz tego w wielkiej obfitości węże i ryby, dalej ibisy, pelikany, sępy, gołębie, kury i t. d. Niektóre z tych zwierząt zaginęły, przenosząc się w inne strony, lub zjawiają się bardzo rzadko. — Florę **E.** przedstawili Acherson i Schweinfurth w tomie 2 pamiętników Instytutu egipskiego w Kairze. — *Ludność*, według spisu z 1897 r., razem z ludnością półwyspu Synajskiego i Suakinu wynosi 9,677,000 miesz., a na 1 klm. kw. ziemi urodzajnej przypada przecięciowo 333 miesz. Charakter ludności bardzo się zmienił przez pomieszanie nowych przybyszów, szczególniej Arabów, z dawnymi tuziemcami. Fellahowie, uboga ludność rolnicza dolin, a jeszcze więcej chrześcijańscy Koptowie, najlepiej i najwierniej przedstawiają typ mieszkańca starego Egiptu. Prawdziwi Arabowie zamieszkują oazy pustyni i wielkie miasta, chociaż w tych ostatnich jest bardzo wielu Europejczyków. Dalej znajdujemy w **E.** Cyganów, Żydów, Turków i używanych jako niewolników Negrów. W ogóle według narodowości liczono w 1894 r.: 7,366,000 Egipcjan i Nubijczyków, 25,300 Arabów osiadłych, 236,900 Beduinów koczujących i 110,400 cudzoziemców. Najznaczniejsze miasta są Kair z 576,400 i Aleksandrja z 320,000 miesz. — *Językiem* krajowym jest arabski, na dworze wicekróla mówią po turecku, a Europejczycy w handlowych stosunkach używają języka włoskiego i greckiego. — *Religja* panująca mahometańska (7,069,200), wyznawcy innej wiary, a szczególnie chrześcijanie (475,000 Koptów, 164,000 innych wyznań) są tolerowani i mogą starać się o rozszerzanie swych zasad. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest, jak dawniej tak i dziś, *rolnictwo*, a przytem chów bydła, który jednakoż znacznie się zmniejszył; górnictwo nie ma teraz wielkiego znaczenia. — *Handel* za to ciągle się podnosi; sprzyja temu już samo położenie **E.** nad dwoma morzami i posiadanie wielkiej spławnej rzeki, dającej życie całemu krajowi. Jeszcze więcej do ogromnego ożywienia stosunków handlowych przyczyniło się przekopanie międzymorza Suez, wprowadzenie uprawy bawełny i ciągłe ulepszanie środków komunikacyjnych. Przywóz towarów w roku 1891 wynosił 9,2, wywóz 13,9 miljonów funtów egipskich. Ważnym jest także, szczególnie obecnie, gdy **E.** jest najprostszą z Europy do Indji wschodnich drogą, handel przewozowy; wartość jego w 1891 r. przechodziła 1 miljon funtów egipskich. Przeważny udział w handlu przypada Anglji. — *Koleje żelazne* w r. 1891 miały długość 1815 klm., kilka wszakże nowych linji podjęto. Długość linji telegraficznych w 1895 wynosiła 3,491 klm., urzędów pocztowych było 680. — *Jednostką monetarną* jest piastr; funt egipski dzieli się na 100 piastrów i 1,000 millièmes, wartości 20,75 marki niemieckiej; w handlu liczy się też na worki po 500 piastrów. Od r. 1875 wprowadzony

jest układ miar metryczny. — *Oświata* pozostaje na bardzo nizkim stopniu; szkoły elementarne, istniejące przy meczetach, uczą tylko czytania i pisania, oraz Koranu na pamięć, a wyjątkowo tylko rachunków; szkół takich w całym kraju liczono w 1878 roku 5,370; szkoła wyższa meczetu El Azhar w Kairze jest najważniejszą na Wschodzie i siedliskiem fanatyzmu mahometańskiego. Od 1868 dopiero zaczęto zakładać szkoły rządowe, choć w 1891 r. jeszcze istniało takich szkół początkowych tylko 54, szkół średnich 3, oraz 8 szkół wyższych i 2 fachowe, do których należały: szkoła politechniczna, lekarska, rolnicza, żeglarska. Z zakładów naukowych posiada **E.** instytut w Aleksandrji, towarzystwo geograficzne w Kairze, obserwatorjum w Abazjeh pod Kairem. Z 27 gazet jest 10 arabskich, 9 francuskich, 5 włoskich, 3 greckie. — *Konstytucja.* **E.** jest państwem hołdowniczem Turcji pod władzą absolutną dziedzicznego wice króla, mającego tytuł *khedive.* Wskutek okupacji angielskiej od r. 1882 władza wicekróla uległa ograniczeniu, zarząd bowiem długu państwowego przeszedł pod komisję europejską, a armja poddana generałowi angielskiemu. Opłata hołdownicza Turcji wynosi 750,000 funt. tur. rocznie. Ministerjum składa się z 6-u departamentów: sprawiedliwości, skarbu, spraw wewnętrznych, robót publicznych i oświaty, wojny i marynarki, oraz spraw zagranicznych; komisarz turecki należy również do gabinetu. Pod względem administracyjnym kraj dzieli się na Egipt dolny z 4 gubernatorstwami (Kair, Aleksandrja, Damieta i Rozeta) i 6 mudirjatami, Egipt górny z 1 gubernatoratem (Kosseir) i 8 mudirjatami, Międzymorze z 2 gubernatoratami (Port Said i Suez, oraz El-Arisz) i oazę Siwah. Gubernatoraty obejmują zarządy miast, mudirjaty są to prowincje pod zarządem mudirów, posiadających rady przyboczne (dywany). Stolicą jest Kair. Wprowadzona w r. 1866 próba reprezentacji narodowej sprawiła wrażenie igraszki. — *Sądownictwo* jest zawiłe. Europejczycy bowiem podlegają sądom konsularnym; właściwymi sędziami są mudirowie (kadi), tłómaczami prawa muftowie. — *Finanse* pod zarządem angielskim znacznie się poprawiły; budżet na rok 1896 przedstawiał w dochodach 0,260,000, w wydatkach 9,630,000 funt. eg.; dług publiczny w tymże roku 104,499,160 funt. eg. — *Armja* (1896) liczy: 664 oficerów, 712 urzędników i 13,685 żołnierzy, składając się z 12 bataljonów piechoty, 1 pułku jazdy, 1 bataljonu jazdy na wielbłądach; posiada 1,300 koni, 1,700 wielbłądów, 150 armat. Do służby wojskowej obowiązany jest każdy Egipcjanin od 21 roku życia przez 4 lata w armji lądowej, lub 6 lat w marynarce. — *Flota wojenna* liczy dwa wielkie okręty, oraz 5 mniejszych parowców i 2 żaglowce. — *Herbem* jest okrągła tarcza niebieska ze srebrnym półksiężycem i 3 gwiazdami. Rysunek na markach pocztowych (sfinks i piramida) błędnie jest za herb państwa poczytywany. — *Flaga* jest czerwona z białym półksiężycem i takąż gwiazdą.

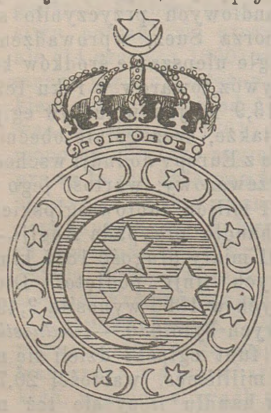

Herb Egiptu.

Dzieje, Starożytna kultura i historja. Podług mniemania jednych uczonych, w najdawniejszych czasach przedhistorycznych przybyli Egipcjanie z Azji, według innych, są oni pochodzenia afrykańskiego, chociaż język (ob. *Egipski* język) przedstawia wiele pokrewieństwa z semickiemi. Najprawdopodobniej na stworzenie plemienia egipskiego złożyły się dwa żywioły, miejscowy, oraz napływowy, tak zwany proto-semicki (ob.), przybyły z Azji przez międzymorze Suez. Kiedy po raz pierwszy wtargnęli proto-semici w dolinę Nilu, zastali tu bez wątpienia afrykańskich autochtonów, z którymi

Posąg Ramzesa II. (Muz. Turyńskie).

Król w stroju uroczystym.

mniej więcej się pomieszali; fakt ten wskazują niektóre własności w fizycznej budowie ludu, jako ślady zmieszania pierwiastków azjatyckich z afrykańskiemi. Najpiękniejszy typ egipski widzimy w rodzinach królewskich i możnowładczych, które trzymając się zdala od autochtonów, pozostały najwierniejsze pochodzeniu azjatyckiemu. Głowy mają w czaszce i rysach twarzy formę kaukaską, tylko kości policzkowe niekiedy są bardzo wydatne, a wargi nieco pełniejsze. Prawdopodobnie po pierwszem zaraz przybyciu nastąpił podział na *kasty*, ale nie był

Korona biała (górnego Eg.).

Korona czerwona (dolnego Eg.)

Korona podwójna.

Berło.

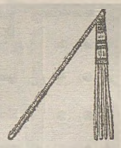

Bicz.

Miecz królewski (chopesz).

Oznaki godności królewskiej.

tak ostry i tak bezwarunkowy, jak powszechnie utrzymują. Dziedziczność zajęć i urzędów wynikała z obyczajów, ale nie była obowiązkowa. Prosty pasterz mógł zostać równie dobrze

Król Harembheb, niesiony przez żołnierzy.

kapłanem, jak i syn arcykapłana. Większe od innych znaczenie miały dwie klasy uprzywilejowane: kapłanów i wojowników, które stanowiły arystokrację narodu. Istotną cechą państwa egipskiego była monarchja dziedziczna, ograniczona świętem prawem pisanem. Za pierwszego króla uchodzi Mena około 3200 przed Chr. Król (*per-o*—„wielki dom," po asyryjsku *pir-u*, po żydowsku pharo, stąd faraon) za życia i po śmierci odbierał cześć religijną; na pomnikach ukazuje się nieraz pod dwoistą postacią: boga i człowieka. Pośmiertny kult królów przywiązany był do grobowców królewskich, które, jako świątynie, stanowiły w Tebach oddzielne miasto, zwane przez Greków Memnonją. Mimo to król, zwłaszcza jako sędzia najwyższy, ulegał prawom krajowym, świadczącym o mądrości Egipcjan i dobrem urządzeniu administracji.—*Nauki*, *sztuki* i *rękodzieła* do podziwu godnego doszły udoskonalenia. Przez ścisłe obserwacje *astronomiczne* pierwsi Egipcjanie połączyli gwiazdy w stałe konstelacje i usta-

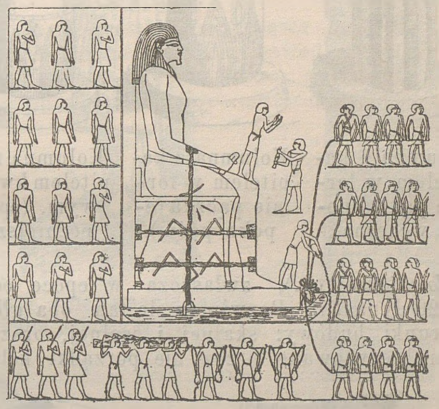

Transport kolosu alabastrowego, wyobrażającego księcia Dhutkotepa.

lili dokładną topografję nieba; znali ruchy głównych planet, a na obrocie słońca opierali obliczenie roku (ob. Kalendarz). W ogóle, wiele wiadomości z *nauk ścisłych* przyjęli od nich Grecy, a przedtem może jeszcze i Chaldejczycy. Egipskie pismo (ob. Hieroglify) pozwalało na stworzenie literatury nietylko ustnej, ale i piśmiennej.—Z literatury *poetycznej* zachowały się w znacznej liczbie hymny pobożne; istniały jednak i pieśni ludowe, śpiewane przy zatrudnieniach życia powszedniego, oraz romanse i bajki, zbiory zaklęć magicznych, księgi liturgiczne religijne (księga pogrzebowa, księga świata podziemnego, księga Amtuat, opowiadanie o stworzeniu nieba, opowiadanie o wyniszczeniu ludzi przez bogów, księga zmarłych i t. d.); dokumenty historyczne (przeważnie napisy na pomnikach i ścianach świątyń).—W *sztuce plastycznej* posunęli się Egipcjanie bardzo daleko i wydali dzieła imponujące ogromem, odznaczające się obok pewności i dokładności w wykonaniu, wielką sztywnością

i brakiem żywotności, właściwej sztuce greckiej. Cel sztuki egipskiej nie był na tyle estetyczny, ile historyczny. Ze wszystkich sztuk najwyższego w Egipcie doszło rozwoju

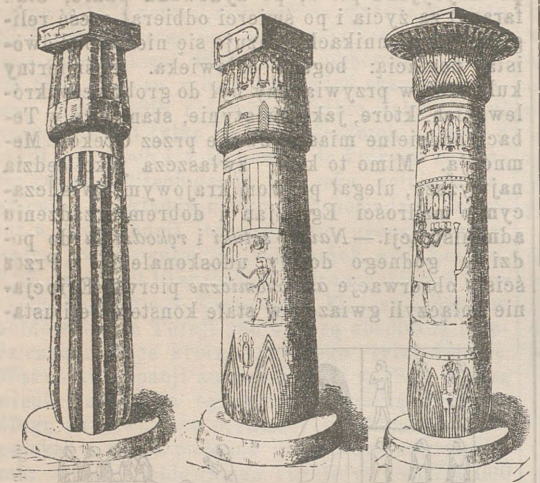

Kolumna z kapitelem w formie pąka (epoka wczesna). Kolumna z kapitelem w formie pączka (epoka późn.). Kolumna z kapitelem kwiatowym, (epoka późniejsza).

budownictwo (ob.), zwłaszcza w epoce od 18 do 20 dynastji. Rozwinęły się tam oba główne kierunki budowy: skalnej i wolnej, oraz dwa charakteryzowane przez nie porządki kolumn:

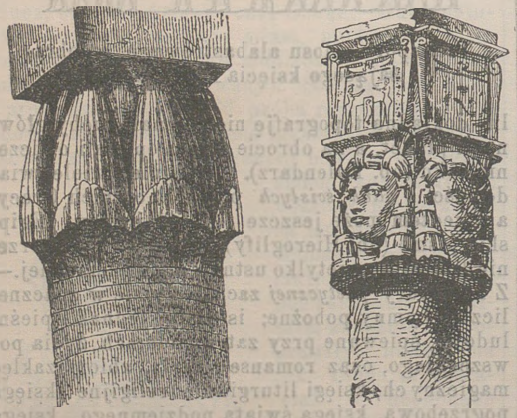

Kapitel kolumny egipskiej z File. Kapitel kolumny egipskiej z Dendery.

wieloboczny bez kapitelu (który stał się prawdopodobnie wzorem dla porządku doryckiego), wychodzący z filaru i drugi z kapitelem, naśladujący pierwotnie wiązkę roślin, związanych poniżej kielichów. Później kapitele nabrały form stylizowanych, chociaż pierwotny charakter pąków i kwiatów pozostał. Były także kapitele rzeźbione w głowy i t. p. Dziełami budownictwa są: 1) *świątynie*, których zewnętrzną stronę zdobią

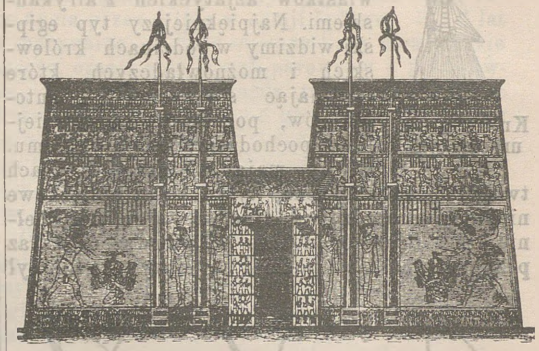

Fasada świątyni w Edfu.

jasnemi farbami pomalowane rzeźby, wnętrze zaś odznacza się wielkiem bogactwem architektoniki, rozwiniętej mianowicie w filarach; 2) *pa-*

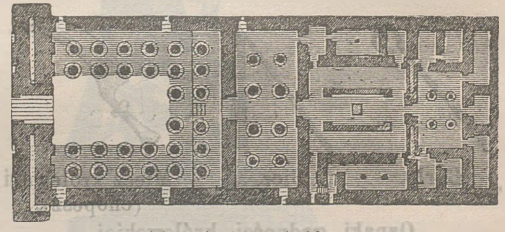

Plan świątyni Chona.

łace, ozdabiane wizerunkami scen i wypadków historycznych; 3) *piramidy* (ob.), z których najpiękniejsze i największe znajdują się pod Gizeh,

Świątynia Ramzesa II w Abu Simbel.

które wybudowali Chufu, Chefre i Menkaure; 4) *obeliski* (ob.) i 5) *katakumby* (ob.). Większa część gmachów pokryta jest pismem *hieroglificznem* (ob. Hieroglify). *Rzeźbiarstwo i malarstwo*

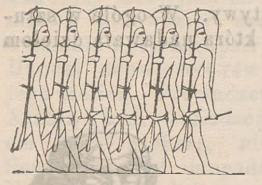

Piechota egipska z czasów Ramzesa II.

Wóz wojenny.

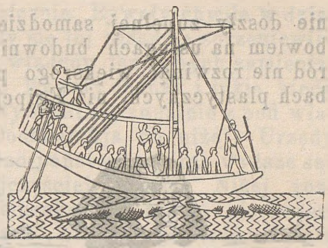

Okręt z epoki starego państwa.

Posąg drewniany (2600 pr. Chr.).

Posąg królowej Amenerdas (720 prz. Chr.).

Posąg Amen'aneuia, arcykapłana Amona w Heliopolis.

Ornament.

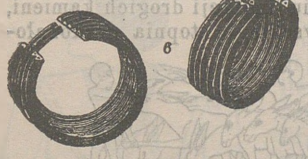

Kolczyki złote.

Rzeźbiarz.

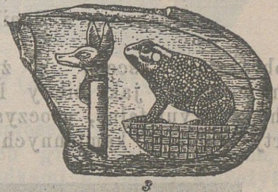

Rzeźba z kości słoniowej.

Krzesła.

Zwierciadło z głową boga Besa.

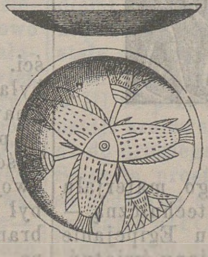

Misa.

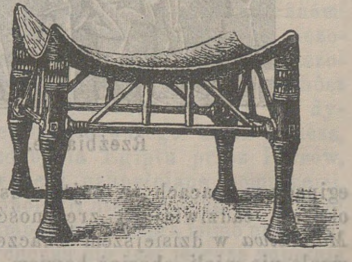

Krzesło hebanowe, inkrustowane kością słoniową.

nie doszły zupełnej samodzielności, zostawały bowiem na usługach budownictwa. Żaden naród nie rozwinął większego przepychu w ozdobach plastycznych, niż Egipcjanie; obok kolo-

Sfinks wielki i piramidy koło Gizeh.

salnych figur, strzegących wstępu do świątyń, pałaców i grobowców, każdą ścianę budynku, każdą kolumnę ozdabia płaskorzeźba. Są to bogate, ogromnych rozmiarów kompozycje,

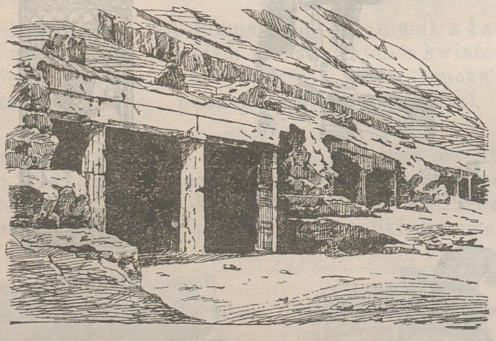

Grobowce w Benihassan.

wyobrażające sceny z życia publicznego i prywatnego, jak bitwy lądowe i morskie, pochody tryumfalne, uroczystości ofiarne, transporty kolosów kamiennych i t. d. Artyści

Rzeźbiarze.

egipscy w pracach w najtwardszego materjału okazali zadziwiającą zręczność techniczną.— *Malarstwa* w dzisiejszem znaczeniu Egipcjanie wcale nie mieli, chociaż bowiem ściany świątyń, grobowców i sarkofagi zdobne są trwałemi malowidłami, jednakże malarze nie znali ani sztuki cieniowania, ani perspektywy. W ogóle w sztuce panowała symbolika, która nadawała dziełom

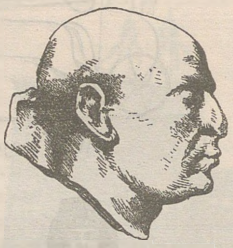

Głowa posągu z IV—III wieku przed Chr.

Głowa posągu (2200—1900 pr. Chr.)

charakter konwencjonalny i nie pozwalała rozwinąć się indywidualizmowi artystycznemu; mimo to jednak, zwłaszcza przy odtwarzaniu scen i postaci nie mitologicznych, lecz realnych: ludzi niższej klasy oraz zwierząt, umieli Egipcjanie traktować sztukę w sposób, wykazujący doskonały zmysł obserwacyjny. Zresztą sztuka

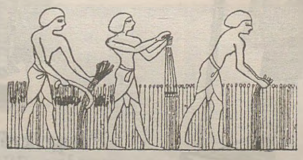

Ż n i w o.

egipska, jak każda sztuką, miała swoje okresy rozwoju i upadku, oraz style.—*Przemysł, handel i rolnictwo.* W niektórych rzemiosłach, jak naprzykład w garncarstwie, szklarstwie, wyrabianiu porcelany, a szczególnie przygotowywaniu imitacji drogich kamieni, doszli Egipcjanie wysokiego stopnia doskonało-

Młócenie zboża.

ści. Rolnictwem zajmowali się i wojownicy; była to praca lekka, bo nie potrzeba było orać i nawozić ziemi. Oprócz uprawy gruntu, wysoko posunięty był chów bydła, którego wielką ilość trzymali starzy Egipcjanie. Handel był dwojaki: wodny i lądowy. Wodny prowadzony był na Nilu i kanałach jego, które podczas wezbrania stanowiły najlepszą drogę komunikacyjną. Przed Psametychem nie miano floty, bo

w **E.** brakuje lasów, a szczególnie budulcowego drzewa; później jednak stosunki z Fenicją dostarczyły materjału na urządzenie floty. Statki nilowe przewoziły osoby i rzeczy, a wiemy o udziale floty Kleopatry w bitwie przy Akcjum. Handel lądowy był równie znaczny, a Teby były jego stolicą. Prowadzono go z Etjopją, Fenicją, Arabją i t. d. — *Ludność* w starożytnym Egipcie była większą, niżeli obecnie; dokładnej ilości określić niepodobna.— *Obyczaje.* Odzież Egipcjan była lnianą, odmienną stosownie do kasty. Król i wojownicy nosili odzież krótką, kapłani zaś długie, białe lniane szaty i skórę pantery. Kobiety używały welonów, których dziewczętom publicznym nosić nie było wolno.

Grupa wyobrażająca rodzinę egipską (1450—1150 pr. Chr.)

Pokarmem głównym był chleb, mięso, drób i ryby. Mięsa krowiego (krowy—zwierzęta święte), wieprzowego (wieprze—zwierzęta nieczyste), oraz różnych gatunków ptaków i ryb świętych jeść nie było wolno. Na zebraniach bawiono się grą, śpiewem, muzyką i tańcem, przyczem mężczyźni z mężczyznami, a kobiety z kobietami tańczyły. Kapłani żyli w jednożeństwie, zaś inni mogli mieć tyle żon, ile pragnęli; żonami mogły być i siostry.— Organizacja państwowa powstała z połączenia *hespów.* Hesp (po grecku nomos), oznaczało dzielnice, ziemie, które początkowo tworzyły państewka niezależne, a później po złączeniu Egiptu w jedną całość, zachowały pewien pozór feudalnej odrębności. Na czele państwa stał król górnego (południowego) i dolnego (północnego) Egiptu, odbierający cześć boską. Pomocnikami jego w rządzeniu byli panowie hespów (nomarchowie), oraz dworzanie. Pierwsi reprezentowali władzę prowincjonalną, drudzy— centralną. Nomarchowie dzierżyli swą władzę

Seker-cha-ban, arcykapłan z Memfis.

najczęściej dziedzicznie. Bywały chwile w dziejach Egiptu, kiedy się tej zasadzie sprzeniewierzono i opornych władców feudalnych zamieniano na urzędników. Bywały jednak i takie, kiedy panowie hespów wybijali się zupełnie z pod władzy centralnej (Dodekarchja, ob. niżej). Urzędy dworskie i centralno-państwowe, oraz wyższe sądowe, pełnili najczęściej kapłani. Niżej rozwielmożyła się biurokracja, której pierwszem ogniwem był „pisarz", która to godność należała

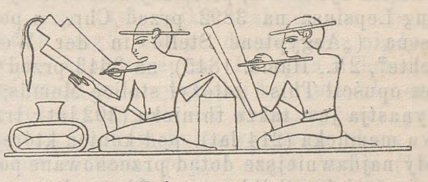

Pisarze

do bardzo popularnych w Egipcie, jako szczebel do karjery w administracji. Po za tem społeczeństwo egipskie rozpadało się na szlachetnych i nieszlachetnych. Do pierwszych należeli: 1) władcy hespów czyli nomarchowie; 2) zarządcy hespów i miast z ramienia króla; 3) wielcy urzędnicy cywilni i wojskowi, dworscy i państwowi, oraz kapłani. Do drugich zaliczano potomków szlachty podupadłej, nie dzierżących urzędów, żołnierzy, wasalów drobnych, oraz lud roboczy.—Pomniki, licznemi opatrzone napisami

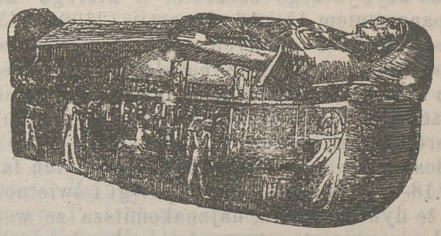

Sarkofag (XIX dynastja).

i przeróżne pozostałości świetnej cywilizacji, w ostatnich czasach gruntownie zbadane, są niezawodnymi świadkami głębokiej starożytności narodu egipskiego. Jakoż dziś już zdaje się być pewnem, że dzieje żadnego innego narodu nie są dawniejsze od egipskich. Głównemi źródłami do historji Egiptu są pomniki z licznemi napisami i chronologiczne tablice królów, pozostałe z roczników staro-egipskich, przetłómaczonych na język grecki przez kapłana Manethôsa w III w. przed Chr. Manethôs wylicza 30 dynastji królewskich od pierwszego króla Menesa, aż do drugiego zdobycia Egiptu przez Persów. Spisy te, prostowane i uzupełniane pomnikami, są podstawą chronologji staro-egipskiej, której początek dał Champollion, a która mimo prac wielu uczonych, dotychczas nie jest jeszcze zupełnie

ustaloną. Podług Lepsiusa „Chronologie der Aegypter“ (Berlin 1849) przejście z niepisanych dziejów pierwotnych, do historji, spisanej przez spółczesnych kronikarzy, nacechowane było podziałem Egiptu na dwa państwa: Wyższe i Niższe. Najdawniejszą stolicą królewską było miasto *This* w wyższym Egipcie, gdzie panowali Nekyesowie Manethôsa, stanowiący pierwszą po półbogach dynastję *thinicką*. Po niej nastąpiła dynastja *memficka* (panująca lat 253), której założycielem był *Menes*, pierwszy król historyczny, podług Lepsiusa na 3892 przed Chr., a podług Bunsena („Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte”, 2 t., Hamb. 1845), na 3643 przed Chr.; Menes opuścił This i założył stolicę Memfis; druga dynastja jest także thinicka (302 lat); trzecia znowu memficka (214 lat), pod koniec której powstały najdawniejsze dotąd przechowane pomniki, mianowicie wielkie piramidy w Daszur, na południe od Memfis. Już za czasów czwartej dynastji (podług Lepsiusa od 3124 przed Chr.), do której należą królowie Cheops, Chefren i Mencherinos (w napisach hieroglif. *Chufu*, *Chafra* i *Menkera*), założyciele piramid w Gizeh, starożytna cywilizacja egipska we wszystkich ważniejszych punktach zupełnej doszła dojrzałości. Za 11-ej dynastji (*pierwsza tebańska*), powstałej w wyższym Egipcie z szybko rozkwitających Teb i 12-ej dynastji (około 2380 pr. Chr.), panującej nad całym Egiptem, starożytne państwo egipskie pod względem potęgi i zamożności doszło do najwyższego szczebla, z którego atoli pod panowaniem 15 i 16 dynastji (2100—1650), to jest władców znanych pod nazwą *Hyksosów*, (królowie pasterscy), z pokolenia semickiego, coraz niżej zaczęło upadać. Po długich dopiero walkach w XVII w. przed Chr., kiedy najezdnicy wyparci zostali przez Tutmozysa III (1400 r.), podniosło się państwo pod rządem wielkich faraonów 18-ej dynastji do nowej potęgi i świetności, tak, że dynastja 19-a, najznakomitsza ze wszystkich, rozwinięte wewnątrz siły korzystnie zwróciła na zewnątrz i z wielkich, zwycięskich wypraw wojennych w głąb Azji, a Nilem do Etjopji (np. wyprawy Setosa I 1350 i Ramzesa II 1300—1230, których Grecy w jedną zleli osobę pod nazwą Sezostrysa), ogromne do kraju sprowadziła bogactwa. Obaj ci monarchowie wielkie w administracji wprowadzili ulepszenia, kraj na nowo podzielili, zreformowali wojskowość, zakładali miasta, kopali kanały, wznosili olbrzymie gmachy, które dziś jeszcze w Karnaku i Kurna świadczą o ich potędze. Pierwszy panował lat przeszło 50, drugi zaś przeszło 66. Lepsius, wbrew upowszechnionemu zdaniu, usiłuje dowieść, że główniejsze wypadki Mojżeszowe przypadają właśnie na czas rządów Ramzesa II i że pod panowaniem Meneftesa (Herodotowy Pheros), syna i następcy Ramzesa II, wyciągnęli Żydzi z Egiptu około 1314 r. przed Chrystusem. Dynastja 20-a posiadała w Ramzesie III 1180—1150 (Rampsinitos lub Remphis, u pisarzy greckich) jeszcze jednego potężnego monarchę; gdy atoli jego następcy zaczęli się coraz więcej oddawać zbytkom i ulegać wpływom stanu kapłańskiego, świetność państwa coraz widoczniej chyliła się ku upadkowi. Sezonchis I, pierwszy król 22 dynastji, zdobywca Palestyny i Jerozolimy, nie powstrzymał upadku państwa, które z końcem 24 dynastji (około połowy VIII w. przed Chr.), przeszło w r. 730 w ręce etjopskiego zdobywcy Sabakona albo Sebachosa (egip. *Szebach*),. Ten wraz ze swymi następcami, tworzy 25 dynastję. Ostatni jej monarcha Tarakos (biblijny Tirhaka), powrócił znowu do Etjopji, gdzie został założycielem świetnej dynastji, która po raz pierwszy wprowadziła tutaj cywilizację egipską (Meroe) i krajowi temu pewną nadała samoistność. Pod rządami Etjopów rozbudziły się na nowo siły narodu, a po ich odejściu nastąpiła epoka rewolucyjna, znana z Herodota pod nazwą *Dodekarchji*, czyli rządów 12 samoistnych władców, z których Psammetych I (650—610) potrafił przy pomocy Koryjczyków i Jończyków przywłaszczyć sobie samowładztwo nad całym Egiptem i założył nową 26 dynastję *(saicką)* około 654 r. przed Chr. Za niego to i jego następców: Nekona (610—595), Apriesata i Amazys. skutkiem odmiennego zachowania się względem państw obcych, a mianowicie względem Greków, wstąpił nowy duch, nowe życie w państwo egipskie, ogólny dobrobyt i liczba ludności nigdy, ani przedtem, ani potem, nie doszły większego rozwoju, niż przy końcu tej dynastji. Nastąpiło także odrodzenie i w pewnej mierze postępowa reforma sztuki. Ale i ten nowy objaw rozwoju został wkrótce zwichnięty. Za Psametichosa III w r. 525 przed Chr. Egipt, zdobyty przez Kambizesa, był do 405 prowincją perską; potem raz jeszcze odzyskał na lat 65 niezależność, aż nareszcie w r. 340 przed Chr., powtórnie przez króla perskiego Ochusa został zdobyty. W r. 332 popadł w ręce Aleksandra W. i był prowincją macedońską aż do Ptolemeusza Lagi (305), który przybrał tytuł królewski. Wobec przewagi i młodzieńczej świeżości ducha greckiego, narodowość egipska szybko upadać zaczęła. Aleksandrja staje się ogniskiem greckiej uczoności, greckiej cywilizacji i zarazem siedliskiem największych zbytków. Niesłychane zepsucie obyczajów, które za panowania Ptolemeuszów szerzyło się coraz bardziej, przyczyniło się niemało do osłabienia państwa i nareszcie za Kleopatry sprowadziło zupełny jego upadek. Po bitwie pod Akcjum (30 przed Chr.), Egipt wcielony został do państwa Rzymskiego, dla którego stał się głównym śpichlerzem. W pierwszym zaraz wieku po Chr. chrystjanizm zawitał do Egiptu, gdzie sama natura sprzyjała rozwojowi życia zakonnego i pustelniczego, a miasto Ale-

ksandrja stało się widownią najzawziętszych sporów chrześcjańsko-teologicznych. Mimo to napisy hieroglificzne na świątyniach egipskich sięgają jeszcze wieku III po Chr., a w File kult Izydy przetrwał nawet do połowy w. VI po Chr. —*Nowsza i najnowsza historja.* Przy podziale państwa Rzymskiego 395, Egipt dostał się państwu wschodniemu, którego losy podzielał do r. 641; wtedy bowiem zdobyty został przez Amru, jednego z wodzów Omara, i przyłączony do państwa Kalifów. W krótkim przeciągu czasu mahometanizm i ludność arabska zyskała przewagę nad chrześcjaństwem i miejscową ludnością Koptów. Pod wpływem islamizmu zniknęły resztki obyczajów, praw i narodowej religji dawnych Egipcjan. Nauki po zdobyciu Aleksandrji znalazły nową siedzibę w Konstantynopolu, a potęga wenecka i odkrycie drogi morskiej około Afryki, zadały śmiertelny cios dawnej potędze stolicy Ptolemeuszów. W 872 r. Achmed-ben-Tulun, namiestnik Egiptu, uczynił się niezawisłym od kalifów i założył dynastję *Tulunidów*, ale w r. 934 opanował kraj nowy dorobkowicz Iskid, a po nim i innym jeszcze przywłaszczycielu Kafurze, został władcą 969 Moiez-eddin Allah z rodu Fatymidów. Ten zaprowadził ulepszenia w administracji, zbudował Kair i założył sławną dynastję *Fatymidów*, wytępioną 1171 przez Saladyna (Salaheddin), syna Ejuba. Założona przez tego ostatniego dynastja *Ejubidów* obroniła się przed napaścią Ludwika IX w epoce krucjat, ale popadła w zupełną zależność od Mameluków (ob.) i zakończyła się ze śmiercią Turan-Szacha Moadhama, zabitego 1250 przez ich dowódzcę. Mamelucy pod sułtanami własnego wyboru krwawe sprawowali rządy, dopóki w r. 1517 sułtan Selim I nie zdobył Egiptu i nie wcielił go do państwa Osmanów. Pod dzikim rządem tureckim, Egipt, który od czasu zdobycia go przez Persów, coraz więcej upadał, utracił już zupełnie dawne znaczenie i pomyślność. Mamelucy potrafili z czasem zająć wysokie w zarządzie kraju stanowiska, jako naczelnicy *(beis)* oddzielnych prowincji, prawie niezależnych od tureckiego paszy. Jeden z nich, Ali, ogłosił się 1771 wielkim sułtanem Egiptu, ale gdy 1773 został zamordowany, kraj pod zarządem Ibrahim-beja i Murad-beja uznawał nominalne tylko zwierzchnictwo Turcji. Srogie panowanie Mameluków strasznie dawało się we znaki zarówno ludowi, jak i cudzoziemcom. W wyprawie 1798 (ob. *Egipska wyprawa Francuzów*) Egipt, zdobyty przez konsula Bonapartego, zostawał aż do sierpnia 1801 pod francuskiem panowaniem, które było ważne nie tylko dla wewnętrznej administracji kraju, ale nawet przypomniało dawną jego kulturę i wykazało geograf.-polityczne znaczenie dla naszych czasów. Z objęciem namiestnictwa przez Mehmeda Alego z r. 1805, rozpoczyna się nowa dla Egiptu epoka. Ten, pozbywszy się gwałtownemi środkami Mameluków (1811), uorganizował wojsko krajowe pod kierunkiem francuskich instruktorów, wystawił własną flotę, popierał przemysł i handel, starał się o podniesienie dochodów państwa przez usilne dźwiganie wszystkich sił produkcyjnych. Atoli środki, przezeń przedsiębrane, przywiodły kraj do strasznego wycieńczenia, ziemia stała się prywatną własnością namiestnika, a rolnik (Fellah) prawie jego niewolnikiem. W roli, jaką wice-król względem państw zagranicznych odgrywał, Egipt tyle tylko miał udziału, ile jego bogactwa mogły służyć do zasilenia nigdy nienasyconej kasy regenta. Polityka Mahmed Alego zmierzała najoczywiściej ku temu, aby orjentalny despotyzm podnieść do najwyższej potęgi za pomocą środków kultury europejskiej. Syn Mehmeda, Ibrahim, podbił część Arabji (1816), Nubję, Sennaar i Kordofan (1820—22), które przyjęły lennictwo Egiptu; w r. zaś 1824 wystąpił po stronie Porty w wojnie przeciwko Grecji, ale flota jego została zniszczoną pod Nawarynem. Zebrawszy jednak nowe siły, Mehmed Ali rzucił się 1831 na Syrję, którą w ciągu jednego roku Ibrahim pasza wydarł osłabionej Porcie i na mocy pokoju zawartego w Kiutahia 4 maja 1833, pozyskał zatwierdzenie namiestnictwa Syrji. Gdy w r. 1839 na nowo wszczęła się walka, skutkiem której po bitwie pod Nisib (24 czerwca 1839) flota turecka przeszła do egipskiej, poczwórne przymierze wielkich państw europejskich, zawarte 15 lipca 1840, położyło koniec zdobywczym zamiarom paszy; wówczas jedna tylko Francja sprzyjała Mehmedowi, ale flota austrjacko-angielska rozpoczęła bombardowanie fortec na brzegach Syrji, przez co pasza zmuszony do odwrotu, wkrótce poddał się sułtanowi. Hati-szeryfem z 13 lutego 1841, poręczonym przez państwa europejskie, został uregulowany stosunek Egiptu względem Porty, jako państwa lennego. Po tych niepowodzeniach znowu przedsiębrał Mehmed-Ali energiczne środki, by wydobyć z wyniszczonego kraju potrzebne zasoby, nie tyle dla ogólnego dobrobytu, jak raczej dla dumnych osobistych widoków, ale przyciśniony wiekiem i osłabiony na umyśle, nie mógł już podołać swemu zadaniu, i w miesiącu lipcu 1848 r. Ibrahim Basza, syn Mehemeda Alego, został zatwierdzony przez Portę jego następcą. Ten wszakże † 10 listopada 1848, a po nim objął rządy w styczniu 1849, wnuk Mehmeda Alego († 2 sierpnia 1849), Abbas-pasza. Porta korzystając ze słabości Abbasa-paszy, chciała za namową Anglji uszczuplić jego władzę, ale ten potrafił złagodzić wymagania sułtana pieniędzmi i znacznym kontyngensem wojska, dostarczonego podczas wojny wschodniej. Abbas † nagle z 12 na 13 lipca 1854, prawdopodobnie otruty. Następca jego Said pasza († 13 stycznia 1863), syn Mehmed-Alego, człowiek łagodnego chara-

kteru i po europejsku wykształcony, sprzyjał najzupełniej kulturze zachodniej. Ograniczył władzę krwiożerczych gubernatorów i naczelników wiejskich, zreformował sposób rekrutowania, usunął niektóre daremszczyzny, ustanowił radę państwa, zniósł niewolnictwo i handel niewolnikami, przeprowadził kolej od Kairu do Suezu. Własności gruntowej nie nadał jednak Fellahom. Zostając pod przeważnym wpływem Francji, udzielił Lessepsowi (ob.), mimo intryg Anglji i protestów Turcji, koncesję na przekopanie kanału Sueskiego. Roboty te ukończono w r. 1869. Mimo to wszystko brakło mu spokojnej rozwagi i twórczego talentu, by zostać prawdziwym odrodzicielem kraju. Rozrzutnością powiększył długi, które musi opłacać nieszczęśliwy Fellah. Miejsce jego zajął syn Ibrahima paszy, Izmail pasza, który, jakkolwiek sprzyjał kulturze europejskiej, wszakże postęp za jego panowania był raczej pozorny niż rzeczywisty. Naród, jak przedtem, tak i później, jęczał pod ciężkiem jarzmem. Przedsiębrane reformy dokonywał wice-król nie w celu ulżenia narodowi, lecz dla własnych ambitnych planów. Pomnożył i zorganizował wojsko na wzór francuski, rozpowszechnił uprawę bawełny, popierał prace około kanału Sueskiego, ale różnemi zdzierstwy $^1/_3$ (podług innych połowę) uprawnej ziemi we własne zagarnął posiadanie. Jako przyjaciel cywilizacji zachodniej, zaprowadził na swoim dworze zwyczaje europejskie, dozwolił kobietom chodzić po ulicy bez zasłon, uczęszczać na bale, ustanowił (1866) zbierającą się corocznie izbę deputowanych, mimo której wola wice-króla była prawem; założył nawet teatr i bank gry. Szkoły za to, sądownictwo i przemysł wiele pozostawiają do życzenia. Wzmagały się tylko podatki dla wice-króla, a naród w coraz większą popadał nędzę. W stosunkach z Portą okazał się początkowo uprzedzającym i sowicie się opłacał. Później wszakże (1867) wystąpił z wielkiemi pretensjami, mającemi na celu zupełne oderwanie się od Turcji i samoistność Egiptu. Sułtan odrzucił wszystkie żądania ambitnego wasala i udzielił mu tylko (1867) tytuł „khedive," co znaczy trochę więcej niż wice-król. Objazdy chedywa po dworach europejskich (1869) i otwarcie kanału Sueskiego (listopad 1869) rozogniły bardziej jeszcze tlejącą nieprzyjaźń. Odmówienie przez Francję posiłków wojennych i słabość Egiptu zmusiły wice-króla do uległości (1870). W 1872 wysłał armję dla podbicia półn. Abisynji, której część zajął w swe posiadanie. Przekształcenie kraju na wzór europejski chedyw starał się dalej przeprowadzać, pomimo usunięcia 1874 r., na życzenie Francji, Nubara paszy, ministra spraw zagranicznych, wykształconego w duchu europejskim. Napaść sułtana Dar-Furu na Kordofon 1874 dała sposobność chedywowi przyłączenia Dar-Furu do swoich posiadłości. W 1875 zaprowadzone zostały sądy europejskie, w miejsce dawniejszych konsularnych, do rozstrzygania spraw między krajowcami a cudzoziemcami. Tymczasem jednak szalona rozrzutność wice-króla ujawniła się znacznym deficytem, a dla chwilowego ratunku sprzedał on Anglji 176,402 swoich akcji kanału Sueskiego za 4 mil. funt. sterl., a zarząd finansów objął Anglik Cave przy pomocy finansistów francuskich i włoskich. Pomimo to jednak chedyw nie chciał wydatków swych zmniejszyć, a 1876 zawieszono wypłatę procentów od długów państwowych i prywatnych wice-króla. Gdy najwyższy sąd europejski w Aleksandrji nakazał sekwestratę pałacu królewskiego w Ramleh, zakazał chedyw wykonania tego wyroku. Do zrujnowania finansów przyczyniła się i nieszczęśliwa wojna z Abisynją, oraz powstanie w Dar-Fur 1877 r. W czasie wojny rosyjsko-tureckiej **E.** dostarczył Turcji korpus posiłkowy z 6000 ludzi pod wodzą syna wice-króla Hassana. Gdy w r. 1878 chedyw zmuszony był uregulowanie finansów **E.** powierzyć Anglji i Francji, w skład ministerjum Nubara paszy wszedł Anglik Wilson i Francuz Vligières, a na ich żądanie chedyw na zaspokojenie długu państwowego musiał ustąpić posiadłości swoje, dotąd uważane za prywatne. Gdy wszakże ministrowie ci, w widokach oszczędności, uwolnili znaczną liczbę oficerów i żołnierzy bez wypłacenia żołdu, wywołało to w lutym 1879 zaburzenia i upadek ministerjum Nubara. chedyw usunął nawet ministrów europejskich i, powierzywszy rządy Szeryfowi paszy, który był jego służalczem narzędziem, znowu wydatki państwa i swoje własne znacznie podniósł, co skłoniło ostatecznie mocarstwa europejskie do żądania abdykacji Izmaila paszy, na co chętnie przystał sułtan, chcąc tym sposobem okazać zwierzchnią swą władzę nad **E.** W czerwcu 1879 władzę objął Tewfik-pasza, syn Izmaila, a ten ostatni, mając zapewnioną listę cywilną 50,000 funtów ster., osiadł w Neapolu. Prezesostwo gabinetu objął energiczny i sumienny Riaz pasza, a generalna kontrola finansów powierzona Francji i Anglji. Reformy jednak, wprowadzane w organizacji wojska, wywoływały niezadowolenie, a w styczniu 1881 trzej pułkownicy oskarżyli ministra wojny, Czerkiesa, o sprzyjanie swym rodakom z krzywdą krajowców. Wszyscy trzej zostali aresztowani, ale żołnierze, wdarłszy się do gmachu ministerjalnego, oswobodzili ich przemocą, a na czele wzrastającej rewolucji stanął jeden z powyższych trzech pułkowników, Arabi bej (ob.); we wrześniu 1881 chedyw zmuszony był na miejsce Riaza powołać znowu Szeryfa, a w styczniu 1882 r. Arabi bej nawet został ministrem wojny. Silniejsze jeszcze wzburzenie spowodowała groźna nota Francji i Anglji, zapowiadająca ministrom, że mocarstwa te nie ścierpią uwłaczania władzy

EGIPT

MORZE ŚRÓDZIEMNE
Aleksandrya
Port Said
Jerozolima
Morze Martwe
Wyżyna Pustyni Libijskiej
ULAD ALI
Dolny Egipt
KAIR
Suez
Półwysep Synajski
el Akabah
Oaza Siwah
Oaza Dachel
Oaza Charcheh (Wielka Oaza)
Oaza Farafrah
Oaza Bahrieh
Oaza Siwah
PUSTYNIA LIBIJSKA
Zwrotnik Raka
Górny Egipt
Asjut
Keneh
Luksor
Esneh
Edfu
Assuan
Wadi Halfa
Abu Hamed
Abu Bianah
Korosko
Dar Sukkot
Dar Mahass
NUBIA
Dongola
Berber
Schendi
Wyspa Gos Redżeb
Chartum
Meroë
Omdurman
Abu Dali
el Obeïd
Dar el Birket
Dar Abu Uma
Szekka
Ronga
Dar Tagabo
el Faszer
Fodża
KORDOFAN
Dar el Roseres
Dar Nuba
Dar Fertit
Dar Tagale
Kurko
Senhar
Fasoglo
Bahr el Arab
Bahr el Ghazal
Bahr el Abiad
Nil Błękitny
Nil Biały
Nil
Rzeka Atbara
Rzeka Sobat
Rzeka Gash
Rzeka Salaam
Rzeka Mareb
Rzeka Tekeze
Rzeka Setit
Rzeka Barka
Rzeka Anseba
Rzeka Gash

chedywa. Za podnietą partji wojskowej izba notablów przedstawiła chedywowi w lutym 1882 projekt nowej ustawy; chedyw zgodził się na wszystko i powierzył przedstawionemu przez izbę notablów Mahmudowi Barudi utworzenie nowego gabinetu, którego duszą został Arabi, w marcu podniesiony do godności paszy. Dla usunięcia niechętnych sobie żywiołów w armji, oskarżył on 40 oficerów czerkieskich o spisek, a sąd wojenny ich potępił. Gdy jednak chedyw wyroku tego nie zatwierdził, wywołało to nieporozumienie między nim a ministrami, którzy zwołali bez jego wiedzy zgromadzenie notablów, mając zamiar detronizacji Tewfika i powierzenie władzy Arabiemu. Notable wszakże nie zebrali się, a na żądanie konsulów mocarstw zachodnich, Maleta i Sienkiewicza, którzy obawiali się rzezi Europejczyków, chedyw w maju pogodził się chwilowo z ministrami. Skoro wszakże pod Aleksandrją stanęła eskadra angielsko-francuska, konsulowie złożyli chedywowi ultimatum, domagające się usunięcia ministerjum; Tewfik zastosował się do tego żądania, ale w kilka dni później uległ groźnej postawie ulemów i oficerów i Arabiemu przywrócił ministerjum wojny, dając tem dowód zupełnej swej słabości wobec sfanatyzowanej ludności. Dla zapewnienia bezpieczeństwa Europejczyków w **E.**, mocarstwa widziały się zmuszone żądać od sułtana interwencji, a ten, korzystając z tego zwycięstwa dyplomatycznego, wysłał do Kairu Derwisza-paszę dla załagodzenia sporu między chedywem a Arabim. Derwisz wszakże nic nie wskórał, a tymczasem 11 czerwca w Aleksandrji ludność rzuciła się na Europejczyków, których tego dnia zginęło około 50. Chedyw i Derwisz zjawili się w Aleksandrji, około 400 Arabów aresztowano jako sprawców zamachu, i złożył się nowy gabinet, zawsze z Arabim, który rozporządzał niemal władzą dyktatorską; polecił on fortyfikację Aleksandrji, wezwaniu zaś sułtana do Konstantynopola zręcznie odmówił. W czerwcu zebrała się w Konstantynopolu konferencja mocarstw, ale nie zapowiadała ona zgoła rychłego załatwienia spraw egipskich, które stawały się coraz burzliwsze. W czerwcu około 40,000 Europejczyków opuściło **E.**, a gdy rozeszły się pogłoski, że Arabi zamierza zatopionemi okrętami zamknąć wejście do portów Aleksandrji i kanału Sueskiego, admirał angielski Seymour zdecydował się na energiczne działanie, wezwał gubernatora Aleksandrji o zniesienie fortyfikacji, a gdy ten odmówił, przystąpił do bombardowania miasta, z którego konsulowie europejscy w ostatniej chwili się oddalili, a flota francuska odpłynęła do Port-Said. Bombardowanie rozpoczęto 11 lipca rano, działa egipskie odpowiadały słabo, i znaczna część pięknego miasta została zniszczoną. Arabi kazał wywiesić białą chorągiew 12 lipca w południe, ale gdy działa angielskie ucichły, skorzystał z tego i z całą armją opuścił Aleksandrję, a pozostałe tłumy wywarły zemstę na Europejczykach, których zginęło do 500. Bombardowanie to i związane z niem wypadki, w całej Europie, a nawet w Anglji wywołały oburzenie. Korzystając z obecności wojska angielskiego, Tewfik, przebywający w Aleksandrji, wydał odezwę, usuwającą Arabiego od ministerjum wojny, zwołane jednak przez tego ostatniego zgromadzenie narodowe złożyło w ręce jego najwyższą władzę. Dla przywrócenia pokoju w **E.** Anglja zażądała pomocy mocarstw europejskich, napotkała tu jednak odmowę, nawet ze strony Francji, gdzie izba odmówiła kredytu na wyprawę do **E.**, co spowodowało upadek gabinetu Freycineta. Gdy i układy z Turcją, wskutek zwykłej jej chwiejności, do niczego nie doprowadziły, Anglja wystąpiła samodzielnie. Uzyskała od chedywa prawo wyłącznej policji w kanale Sueskim, co wywołało protest twórcy tego kanału Lesseps'a, a do **E.** wysłała wojsko pod dowództwem generała Wolseleya, któremu jako naczelnik sztabu generalnego, dodany został gen. Adye. Proklamacja angielska, jako cel interwencji, wskazywała przywrócenie władzy chedywa. Pierwsza potyczka bez stanowczego rezultatu stoczoną została 5 sierpnia pod Kafred Danar, a Anglicy za podstawę działań wojennych obrali kanał Sueski, na który wpłynęły ich okręty wojenne. Arabi z armją złożoną z 20,000 wojska regularnego, 60 armat, 2,500 konnicy i 6,000 Beduinów, oszańcował się pod Tel-el-Kebir. Istotna wszakże działalność wojenna rozpoczęła się dopiero we wrześniu; Arabi uderzył 9 września na Anglików, chcąc ich zaskoczyć, nim się skoncentrują, pod przewagą wszakże piechoty i artylerji angielskiej cofnąć się musiał; 13 września rano Wolseley przypuścił atak na stanowiska Arabiego, skoro zaś szańce zdobyte zostały, cała armja popadła w rozsypkę, a wszystkie działa dostały się w ręce zwycięzców. Ledwie Arabi, jako zbieg, wrócił do Kairu, usposobienie mieszkańców zwróciło się przeciw niemu, a deputacja notablów udała się do chedywa w Aleksandrji z wyrażeniem uczuć wierności. Arabi poddał się 14 września. Chedyw wrócił do Kairu, ukonstytuowało się nowe ministerjum z Szeryfem i Riazem-paszą, a dla przywrócenia ładu w **E.** przybył lord Dufferin, poseł angielski w Konstantynopolu; na czele nowo zorganizowanej armji egipskiej stanął generał ang. sir Evelyn Wood; Arabi i pięciu innych dowódców ulegli karze śmierci, co im wszakże zmieniono na wygnanie, a Anglja udzieliła im schronienia na wyspie Cejlon. Anglja stała się faktycznie władczynią **E.**, wspólna kontrola finansowa ang.-franc. została zniesioną, a miejsce jej zajął tylko finansowy doradca chedywa z ramienia Anglji. Nowa konstytucja, ułożona przez lorda Dufferi-

na, stanowi dwie izby, radę prawodawczą, złożoną z 14, i izbę notablów, z 46 członków. Posiedzenia rozpoczęły się w listopadzie 1883, a wojska ang. w znacznej części opuściły **E.**, władza jednak pozostała w ręku agentów angielskich. Podniesieniu się kraju po tylu klęskach stanęła na przeszkodzie i cholera, która zabrała około 30,000 ofiar. Jakkolwiek ustanowioną została komisja likwidacyjna, celem wynagrodzenia strat przez Europejczyków poniesionych, i wysokość ich ustanowiła na 2 miljony funtów sterl., wypłata dokonywa się nader słabo. Ledwo jednak kraj uspokajać się zaczął, rozwinęło się znów gwałtowne powstanie w Sudanie egipskim. W czasie jeszcze powstania Arabiego zjawił się w Sudanie fałszywy prorok (Mahdi), Mohammed Achmed, który zyskał licznych stronników, i w styczniu 1883 zajął stolicę Kordofanu, El-Obeid. We wrześniu na odzyskanie tego miasta posunęła się 11,000-czna armja egipska pod dowództwem gen. Hicks-paszy i w pobliżu tego miasta została otoczoną przez zastępy Mahdiego, liczące do 100,000 ludzi. Wojsko egipskie, wyczerpane trudami i brakiem wody, po trzydniowej walce 3—5 listopada 1883 uległo przemocy. Wszyscy oficerowie europejscy ponieśli śmierć, głowy ich zatknięto nad bramami El-Obeid. Niewielu tylko Egipcjan pozostało przy życiu. Współcześnie wojska egipskie, które z Suakim przywrócić chciały komunikację z Berberem, pobite zostały przez Beduinów, Egipcjanie opuścili ostatecznie wszystkie stanowiska w Sudanie z wyjątkiem Chartum, Suakim i kilku innych miejsc nad morzem Czerwonem. Generał Gordon, dawniejszy gubernator Sudanu, który umiał zjednać sobie przychylność mieszkańców, wysłany został przez rząd angielski z misją pokojową, układy jego z powstańcami wszakże do rezultatu żadnego nie doprowadziły, otoczony przez wojska powstańcze w Chartumie, został zwyciężony po bohaterskiej obronie. W 1892 r. zmarł Tewfik pasza, a tron objął 18-letni Abbas II, który próbował wyzwolić się z pod opieki angielskiej, ale napróżno, i dziś jest marjonetką w ręku rezydenta angielskiego lorda Cromera. Wpływ Anglji wzrósł, pomimo protestów Francji, a lord Kitchner posunął się znacznie naprzód aż do czwartej katarakty Nilu i zdobył Dongolę, szerząc i umacniając panowanie angielskie w Egipcie. Z dzieł traktujących o Egipcie przytaczamy przedewszystkiem „Description de l'Egypte" (2 wyd. w 26 t., Paryż 1821—30, z 12 tomami miedziorytów), dzieło wypracowane przez wielu uczonych, a dotyczące zarówno starożytności, jako też stosunków nowszych i historji naturalnej; z mnóstwa innych prac zajmujących się Egiptem starożytnym, oprócz pomnikowych dzieł: Champolliona „Monuments" (1835—1845), Gaua, Younga, Caillauda, Perringa i Roselini'ego, najcelniejsze: Lepsiusa „Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien" (9 t., 1849—60); Brugscha „Monuments de l'Egypte" (Berl. 1857); tegoż „Recueil des monuments égyptiens" (2 t., Lipsk 1862—63); „Hieroglyphisch-demotisches Wörterbuch" (4 t., Lipsk 1867—69) i „Aegyptische Gräberwelt" (Lipsk 1867); Mariette'a „Choix des monuments et des dessins" (Paryż 1856); Uhlemanna „Handbuch der gesammten ägyptischen Alterthumskunde" (4 t., 1856—57); Dümmichena „Geograph. Inschriften altägypt. Denkmäler" (2 t., Lipsk 1865—66); tegoż „Histor. Inschriften altägypt. Denkmäler" (2 t., Lipsk 1867—69); Erman Adolf „Aegypten und Aegyptisches Leben im Alberthum" (Tübingen 1898). Historję Egiptu opracowali: Brugsch „Histoire de l'Egypte" (Lipsk 1859); Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient"; Paton „A history of the Egyptian revolution from the period of the Mameluks te the death of Mehemed-Ali" (2 t., Londyn 1863, 2 wyd. 1870); Weil „Geschichte des Abbasidenkhalifats in Aegypten" (2 t., Manh. 1860—62); Quatremère „Histoire des sultans Mameloucks" (2 t., Paryż 1837—41); Mouriez „Histoire de Méhémed-Ali" (2 t., Paryż 1855). Od 1864 wychodzi „Zeitschrift für ägyp. Sprach-und Alterthumskunde," założony przez Brugscha.—Stosunki nowsze oprócz licznych podróżników (jak: Pococke, Norden, Niebuhr, Denon, Burckhardt, Belzoni, Caillaud, Ehrenberg, Minutoli. Parthey, Rüppel, Russegger, Lepsius i t. d.) przedstawiają: Wilkinson „Handbook for travellers in Egypt" (Lond. 1847); tegoż „Manners and customs" (2 wyd. 1878); Lane „An account of the manners and customs of the modern Egyptians" (3 ed., Lond. 1842); Clot-Bey „Aperçu général de l'Egypte" (2 t., Paryż 1840); Pruner „Aegypten's Naturgeschichte und Anthropologie" (Erlang. 1847); Kremer „Aegypten, Forschungen über Land und Volk" (2 t., Lipsk 1863); Sacré i Outrebon „L'Egypte et Ismail-Pacha" (Paryż 1865) i Stephan „Das heutige Aegypten" (1872); Wüstenfeld „Geschichte der Fatimiden—Chalifen" (Getynga 1881); tegoż „Die Statthalter von Aegypten" (Getynga 1875); Mourier „Histoire de Méhémed Ali" (Paryż 1855); Royle „The Egyptian campaigns 1882—85" (Londyn 1886); Ebers „Aegypten in Bild und Wort" (od 1878); Brugsch „Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen" (1877); de Leon „The Khedive's Egipt" (1877); J. C. Histoire financière de l'Egypte depuis Saïd Pacha" (1878). Polscy autorowie: Drohojowski I. (1788—1791); Potocki Jan (1805); Tyszkiewicz (1863); Charles Edmond (Chojecki, 1867); W. z W. J. „Egipt starożytny" (1893). W pismach perjodycznych pisała u nas dużo o Egipcie współczesnym Neumanowa. Piękny obraz życia egipskiego w starożytności dał Prus w romansie p. t. „Faraon."

Egiptologja. Nauka o języku, dziejach i starożytnościach egipskich.

Egistos (grec. *Aigisthos*, łac. *Aegisthus*), syn Tyjestesa i córki jego Pelopji, podczas wojny Trojańskiej uwiódł żonę Agamemnona, Klitemnestrę, a po powrocie do kraju zamordował go; w 8 lat później Orestes pomścił się na nim za śmierć ojca.

Eglantyna, nazwa francuska róży dzikiej (*Rosa canina*) i róży żółtej (*Rosa lutea*), której odmiana *R. l. bicolor* znana jest pod nazwą róży tureckiej lub kapucyńskiej.

Egle (grec. *Aigle*, łac. *Aegle*), w mitol. greckiej: 1) jedna z bachantek, mamka Bachusa; 2) najpiękniejsza z Najad, zrodziła Heljosowi (Słońcu) Charyty (Gracje); 3) córka Panepeosa, żona Tezeusza, który dla niej porzucił Arjadnę.

Egle Józef, v., budowniczy niemiecki, * 1818 w Wirtembergu, kształcił się w szkole politechnicznej w Sztutgardzie i Wiedniu, następnie zwiedził Włochy, Anglję 1848 i Francję. Był profesorem w szkole politechnicznej w Sztutgardzie 1850 r., później 1854 — 1857 r. budowniczym nadwornym. Głównemi jego dziełami są: Politechnika w Sztutgardzie (1860—65); przebudowa jednego skrzydła pałacu królewskiego (1864—67): gotycki kościół Panny Marji 1872—79 i in. **E.** był jednym z założycieli niemieckiego związku architektów i inżynierów.

Egli Jan Jakób, geograf, * 1825, † 1896, był profesorem geografji w uniwersytecie, oraz w kantonalnej szkole w Zürichu. Napisał: „Neue Erdkunde“ (7 wyd., 1887); „Neue Handelsgeographie“ (5 wyd., 1891); „Taschenbuch schweizerischen Geographie, Volkswirtschaft und Kulturgeschichte“ (2 wyd., 1870); głównemi jego dziełami są: „Nomina geographica,“ próba ogólnej geograficznej onomatologji, słownik, zawierający objaśnienie 42,000 nazw geograficznych (2 wyd., 1892), której część p. t.: „Etymologisch.-geographisches Lexicon“ (1880) i „Geschichte der geographischen Namenkunde“ (1886), ogłoszone były oddzielnie.

Egline (Jeglino), jezioro w gub. Nowgorodzkiej, połączone przez rz. Tichwinkę i Sjasę z Ładogą, a przez pośrednictwo kanału Tichwińskiego z rz. Wołczyną.

Egmont albo *Egmond*, znakomity ród holenderski, biorący nazwisko od zamku i miasteczka **E.** (aan Zee) w północnej Holandji jeszcze w XII w. Jan II **E.**, † 1452 r., odznaczył się jako dzielny wojownik, przezwany był Dzwonecznikiem *mit de Bellen*. Syn jego Arnold odziedziczył księstwo Geldrji i hrabstwo Zutfen. Był ojcem Adolfa i dziadkiem Karola 1467—1538 r., który prowadził wojnę z Filipem Pięknym i Karolem V. Karol nie miał dzieci, siostra jego Filipota wyszła za Renata II, księcia Lotaryngji. Drugi syn Dzwonecznika, Wilhelm, miał syna Jana III, który 1483 roku został statuderem Holandji, a w roku 1486 otrzymał tytuł hr. E. Syn jego Jan IV ożenił się z Franciszką Luksemburską, która mu wniosła hr. Gavre, które w 1540 otrzymało tytuł księstwa. Miał dwóch synów: Karola i Lamorala (ob.) i córkę Małgorzatę, która była matką Ludwiki Lotaryńskiej, żony Henryka III Walezjusza. Ostatnim z książąt Gavre był Prokop Franciszek, † 1707, a nazwisko i tytuły odziedziczył syn jego siostry, która wyszła za Pignatelego, księcia Bisaccia. Drugi syn Wilhelma Fryderyk E. otrzymał w posagu hrabstwo Buren i był założycielem bocznej linji rodu **E**-ów, która wygasła w r. 1548.

Egmont (Lamoral, hr. *ks. Gavre*), najznakomitszy przedstawiciel znanej rodziny holenderskiej, wywodzącej swe nazwisko od benedyktyńskiego opactwa *Egmont*, zburzonego wraz z poblizkim zamkiem w XVI wieku, syn *Jana IV hr. Egmont*, † 1528), posiadającego ogromne włości we Francji i Henegawji, * 1522 w zamku La Hamaide w Henegawji; po bezżennym bracie *Karolu*, † 1541, otrzymał wszystkie godności z wielkiemi posiadłościami; 1541 r. towarzyszył Karolowi V w jego wyprawie do Algieru, a potem we wszystkich innych wyprawach wojennych; 1557 za panowania Filipa II dowodził kawalerją w bitwie pod St.-Quentin, 1558 pod Gravelines i został namiestnikiem Flandrji i Artois. Podczas zamieszek religijnych w Niderlandach zbliżył się do stronnictwa narodowego, niezadowolonego z katolickiej polityki Filipa II, i z dworaka został ulubieńcem ludu. Za namiestnictwa Małgorzaty Parmeńskiej, występując w obronie sprawy narodowej, jako pośrednik między ludem a rządem, dokazał tego, że od 1564 został odwołany fanatyczny minister hiszpański kardynał Granvella. Działał jednak **E.** nie tyle podobno dla interesów wyższych, ile raczej z powodu obrażonej dumy. Podczas pierwszych ruchów powstańczych 1566 r. zgodził się na udzielone koncesje, przywrócił porządek, złożył wymaganą ponownie przysięgę i zerwał stanowczo z ks. Oranji. Gdy za przybyciem ks. Alby (1567), ks. Oranji i inni naczelnicy powstania uciekli za granicę, **E.**, ufny w swe stanowisko u dworu i obawiając się utraty swych posiadłości, pozostał w kraju. We wrześniu 1567 uwięziony wraz z hrabią Hoorn, oskarżony o zdradę przez Albę, został ścięty 5 czerwca 1568 w Brukseli; w przekonaniu ludu umarł jako męczennik. Dobra rodzinne **E.** zostały skonfiskowane. Najstarszy syn jego *Filip hr. Egmont*, † 1590 r., wszedł do służby Filipa II, przyjął wyznanie rzym.-katolickie i odzyskał 1577 r. tytuł ojcowski. Por. Berchta „Geschichte des Grafen **E.**“ (Lipsk, 1810); „Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parma“ (Bruksela, 1842); „Correspondance

Egmont Lamoral.

de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas“ (2 t., wyd. Gacharda, Bruksela, 1848—52); Juste'a „Le comte d'**E.** et le comte de Hornes” (Bruksela, 1862); Bavay „Le procés du comte d'**E.**” (Bruksela, 1854); Motley „The vise of the Dutch republic“ (Londyn, 1856—61).

Egmont, Zofja Anna Armanda Elżbieta Septimania de Vignerot du Plessis-Richelieu, hrabina, córka marszałka Richelieu i Elżbiety Lotaryńskiej, * 1740 w Montpellier, † 1773 w Braisne. W szesnastym roku życia zaślubiła Kazimierza margrabiego Pignateli księcia Bisaccia, hrabiego **E.** W r. 1760 otworzyła salony, w których zgromadzało się najwykwintniejsze towarzystwo paryskie, a w r. 1771 zaszczycał salony hrabiny swą obecnością król szwedzki, Gustaw III, z którym hrabina w bliskim pozostawała stosunku. Korespondencję hrabiny z królem wydał Geoffroy. Por. D'Armaillé (hrabina) „La comtesse d'**E.**“ (Paryż, 1890); Geoffroy „Gustave III et la cour de la France” (Paryż, 1867).

Ego, po łacinie *ja*.

Ego, pseudonim Noskowskiego Władysława.

Ego ero post principia. Ja będę za pierwszymi, t. j. na drugiem miejscu; nie chcę się wysuwać naprzód.

Ego sum, qui sum. Jam jest, który jest. Słowa Jehowy, wyrzeczone do Mojżesza.

Egoizm, ob. Samolubstwo.

Egorow (Jegorow), Aleksy Egorowicz, profesor malarstwa w Akademji sztuk pięknych w Petersburgu, kształcił się w Moskwie, od roku 1803 we Włoszech, nazwany był *Rafaelem rosyjskim*. Z obrazów najwyżej jest cenione: „Biczowanie Chrystusa.” † 1851.

Egos-Potamos, mała rzeczka i miasteczko w Chersonezie Trackim, pamiętne bitwą morską 405 przed Chr., w której wódz spartański Lisander zniszczył flotę Ateńczyków. Bitwa ta położyła koniec wojnie peloponeskiej, niezadługo bowiem po niej nastąpiło zajęcie Aten.

Egotyzm (łac. ego-ja), wyraz techniczny literacki. Używa się na oznaczenie rodzaju poezji i w ogóle utworów, które malują tylko osobiste uczucia, wzruszenia, przygody samego poety. E-ne bywają najczęściej poezje miłosne. Egotyzmem nazywa się także skłonność zajmowania się wyłącznie swoją osobistością w rozmowach, listach i t. p.

Egoze, albo *barra*, tłusty olej z nasion dyni, przybywa z Sierra Leone i używa się na smary do lamp, oraz do potraw.

Egressy Gabrjel, * 1807 r. w Laszlófalwie, † 1866 w Peszcie, artysta dramatyczny madziarski, od r. 1837 jeden z pierwszych aktorów teatru w Peszcie; w powstaniu 1848 r. bardzo czynny miał udział, i z tego powodu przymuszony był ujść do Turcji, skąd jednak w r. 1854 powrócił. Zasłużył się dramaturgji madziarskiej przekładem Szekspira. Oprócz tego wydał: Studja o Szekspirze. W roku 1866 „Handbuch der Schauspielkunst,“ a w r. 1851 dziennik pisany podczas pobytu swego w Turcji.—Młodszy brat jego *Benjamin* **E.**, * 1813, † 1851 w Budapeszcie, odznaczył się także jako aktor (od r. 1837), oraz jako kompozytor i tłómacz utworów scenicznych, czem zbogacił wielce repertoar madziarski. Brał podobnież udział w powstaniu, W r. 1840 wydał pieśni swojej kompozycji, żałobne i religijne, odznaczające się melodyjnością i prawdziwie narodowym rytmem.

Eguilaz Ludwik, * 1830, † 1878 w Madrycie, poeta dramatyczny hiszpański. W r. 1853 wydał komedję p. t.: „Verdades amar Jas,“ którą zdobył sławę. Oprócz tego pisał dramaty historyczne: „La vida do Juan Soldado,“ „El patriarca del Turia,“ „Las guerellas del Rey Sabio,” „Lope de Rueda, „Grazalema“ i komedje „La Clave de oro,“ „Los soldados de plomo.“„La cruz del matrimonio“ i in. Na język polski przełożyła dramat „Grazalemę“ S. Duchińska w *Bibliotece warszaw.*, odbitka r. 1877.

Egzageracja, przesada.

Egzaltacja (łac.), oznacza szlachetne, podniosłe uniesienie, namiętne podniecenie uczucia i woli, doprowadzone do przesady. Początkowo wyraz ten stosowano do nastrojów religijnych, później do wysokiego stopnia natężenia uczuć patrjotycznych, moralnych, poetycznych, i artystycznych. Przykład wymowy egzaltowanej, płynącej z najszlachetniejszych źródeł, daje nam 4-ty kurs literatur słowiańskich Mickiewicza. Por. rozprawę Kazimierza Brodzińskiego „O egzaltacji i entuzjazmie” (1830).

Egzarcha (grec.), niegdyś u Greków tyle, co biskup, zwłaszcza mający pod sobą kilka djecezji, mianowicie: antjocheński, aleksandryjski, efeski, cezarejski i konstantynopolski, później tytuł ten zamieniony został na *patrjarcha*, a pod **E.** rozumiano tylko tych biskupów, którzy uznali nad sobą zwierzchnictwo patrjarchy konstantynopolskiego, jak np. arcybiskup ternowski w Bułgarji. Od roku 1872 zowie się **E.** bułgarskim poprzedni metropolita. Obecnie **E.** w kościele grecko-kat. zowią się także wizytatorowie, jakich niekiedy wysyła patrjarcha do swoich djecezji, celem przekonania się, czy biskupi spełniają swe obowiązki i t. d.

Egzarchat. Gdy w skutek wędrówek narodów, Goci zajęli Włochy i lat 60 niemi władali, Justynjan przez Belizarjusza i Narsesa odzyskał je i jako prowincją podrzędną, ze stolicą Rawenną, pod nazwą **E.**, a rządami Narsesa do cesarstwa wschodniego przyłączył 563 r. po 20 latach bojów. Wszakże już za drugiego egzarchy, Longina, Longobardzi; zająwszy północne Włochy (Lombardja), tak rozszerzyli się, że niedługo sama tylko Rawenna stanowiła **E.**, zdobyty wreszcie 752 przez Longobardów, a 755 przez Franków. **E.** ważny jest o tyle w dziejach, że jako

nędzny reprezentant cesarstwa, pozwolił rozwinąć się moralnej władzy biskupa rzymskiego, zmusił go szukać opieki u Pepina Małego i Karola W., i dał mu materjalną podporę. Gdyż ze szczątków **E.** powstało *patrimonium S. Petri.* Wreszcie z upadkiem **E.** znikł ślad terytorjalny jedności Zachodu ze Wschodem i powstała myśl odnowienia cesarstwa zachodniego. Por. Kronika Paulusa Djakona; Joh. Diaconi „Claron. Venet," Liber pontif. eccl. Aquilegiensis," Martens „Politische Geschichte des Langobardischen Reiches unter König Liutprand," Hartmann „Untersuchungen zur Gesch. der byzantinischen Verwaltung in Oberitalien;" Hugo Cohn „Stellung d. byzantinischen Statthalters in Ober und Mittel-Italien" (1889); Diehl „Etudes sur l'administration byzant. dans l'exarchat de Ravenne" (1888); Ranke „Weltgeschichte," IV „Das Keiserthum im Konstantinopel u. die Germanen" (1888).

Egzasperacja, zgorzknienie, rozgoryczenie.

Egzedra, miejsce do siedzenia umieszczone nazewnątrz; dlatego dawni Grecy zwali **E.** przysionek, przeznaczony na dysputy, połączony zazwyczaj z gimnazjum. W języku kościelnym **E.** znaczy kazalnicę, biskupią katedrę w kościele i zewnętrzne większych kościołów zabudowania, jak baptisterium i secretarium.

Egzegeci. Egzegetą, według źródłosłowu greckiego jest „ten, który wykłada i tłómaczy." Wyraz ten obejmuje trzy kategorje: 1) tłómacza praw religijnych; 2) wolnego tłómacza zjawisk proroczych; 3) periegetę, czyli dzisiejszego cicerone.

Egzegeza (gr.), wykład, objaśnienie, wyjaśnienie, mianowicie zdań, wypowiedzianych w języku nieżyjącym, a zatem Pisma S. za pomocą sposobów przez naukę podanych. **E.** istniała już u starożytnych Izraelitów (Deut. 31, 11; 17, 8); podobnież u chrześcijan w samym ich początku. W **E.** początkowo przemagał żywioł *teologiczny;* następnie *filologiczny.* Czas pierwszego rozdziela się na trzy doby: *patrystyczną, scholastyczną* i *konfesyjną.* Z tych pierwsza miała trzy szkoły: *aleksandryjską* (Orygenes, † 254); *antjocheńską* (św. Jan Chryzostom († 407) i *rzymską,* która obie łączyła (śś. Augustyn, Hieronim i Grzegorz W.). Ze względu na formę, w jakiej się wykład odbywa, **E.** nosi nazwę: Przekładu, Komentarza, Glossy, Kateny, Scholionu, Traktatu, Homilii. Por. *Encyklopedja kościelna.*

Egzekracja (execratio, od ex i sacrare-odświęcać), w języku liturgicznym oznacza te czynności lub wydarzenia przez jakie rzecz poświęcona traci swoje poświęcenie. Kościół egzekrowany nie może służyć do nabożeństwa, dopóki na nowo nie będzie poświęcony. Por. *Encykl. kościelna.*

Egzekucja, w prawie publicznem polskiem, nazywano tak odebranie dóbr królewskich temu, który je miał nadane po statucie króla Aleksandra.—**E.** w prawie cywilnem i karnem, ob. Wykonanie wyroku.

Egzekutor testamentu, wykonawca ostatniej woli zmarłego, wskazany za jego życia, ob. Testament.

Egzekwje (łac.), niegdyś wszelki obrząd pogrzebowy; obecnie nabożeństwo żałobne czyli zaduszne. W języku liturgicznym wszystkie ceremonje przy zmarłych egzekwjami się zowią. Por. *Encykl. kościelna.*

Egzema, *pryszczyca, wyprysk,* cierpienie skóry lub błony śluzowej, zapalne, niezaraźliwe, ostro lub chronicznie przebiegające. Postać, w jakiej cierpienie to się objawia, jest rozmaita, stosownie do okresu. Z początku powstaje tylko plamka czerwona, która się następnie skutkiem nasięku podnosi i przybiera postać twardego pryszczyka (**E.** *papulosum*). Wkrótce pryszczyk zmienia się w pęcherzyk, początkowo wodnistym, a następnie ropnym płynem wypełniony (**E.** *vesiculosum);* po pęknięciu pęcherzyka i wylaniu się ropy pozostają wilgotne, czerwone powierzchowne owrzodzenia (**E.** *madidans),* które się wkrótce strupem pokrywają (**E.** *crustosum)* i pod strupem goją się bez śladu. Pryszczycy towarzyszy zawsze swędzenie, ból, a nieraz i obrzmienie sąsiednich gruczołów limfatycznych. **E.** zajmuje rozmaitą przestrzeń ciała i różne okolice; najczęściej występuje na miejscach nieprzykrytych, jak twarz, głowa i ucho. **E.** wywoływać mogą czynniki zewnętrzne i wewnętrzne; do pierwszych zaliczyć należy wpływy mechaniczne (drapanie, ścieranie ubraniem), termiczne (zmiana temperatury) i chemiczne (ciała drażniące, jak olejek krotonowy, terpentyna, ropa, uryna). Czynnikami wewnętrznemi należy objaśnić **E.,** występującą przy cierpieniach narządów trawienia, organów rodnych, wreszcie po spożyciu niektórych potraw lub lekarstw. Ostre formy, ochraniane od szkodliwych wpływów, same przechodzą, pryszczyce przewlekłe leczą się maściami ołowianemi, cynkowemi, dziegciowemi. Ob. Dermatitis.

Egzemcja, Egzempcja, Egzemta, z łacińskiego: exemptio, przywilej uwalniający od obowiązku prawem nakazanego. W dawnem prawie polskiem sprawy o wykupno zastawu zwano sprawami o egzempcje.

Egzercycjum, ćwiczenie. *Egzercytować* się, ćwiczyć się, wprawiać się.

Egzerga (gr.) znaczy: za dziełem, jest to wyrażenie medalierskie, oznacza pozostawioną u dołu medalu małą przestrzeń, na której zamieszcza się napis, cyfra, dewiza, albo data. Czasem **E**-a jest podwójna u góry i u dołu, a czasem po obu stronach.

Egzodus (grec. exodos, zboczenie z drogi, wyjście). Rzymianie nazywali tym wyrazem krotochwilę, u Arystotelesa nazywa się ostatni akt tragedji. Inni nazywali tak rodzaj intermezza

pomiędzy aktami. W przekładzie siedmdziesięciu Pisma Św. **E.** znaczy ostatni dzień święta szałasów, obchodzonego na pamiątkę wyjścia Izraelitów z Egiptu i zarazem tytuł drugiej księgi Mojżeszowej.

Egzogamja, w odróżnieniu od endogamji (ob.). Obyczaj istniejący u wielu ludów dzikich i niepozwalający na zawieranie związków małżeńskich w samem plemieniu, klanie. Por. Mac Lennon „Primitive Marriage;" Morgan „Społeczeństwa pierwotne;" Krzywicki „Ludy."

Egzokatakielowie (z grec.), niegdyś tytuł najwyższych pierwszych pięciu dygnitarzy przy stolicy patrjarchy konstantynopolskiego, którzy niejako stanowili jego przyboczną radę. Byli to: *Podskarbi dochodów kościelnych; Nadzorca klasztorów męskich; Nadzorca naczyń kościelnych; Najwyższy kanclerz; Nadzorca klasztorów żeńskich i kościołów w stolicy państwa.* Niekiedy do nich zaliczano i *Wielkiego adwokata.* Mieli oni pierwszeństwo przed biskupami.

Egzorbitancje, to wszystko, co się bezprawnie, z uszczerbkiem praw lub wolności rzeczypospolitej polskiej w kraju stało, to jest nie podług kolei praw, nazywano egzorbitancjami, czyli *Extra orbitam legum.* Do **E.** liczono nietylko nadużycia urzędników w ich urzędowaniu popełnione, lecz nawet wszystko, przez króla i inne stany, przeciwko prawu przedsięwzięte. Stąd *egzorbitować,* wyraz w dawnej polszczyźnie używany, oznaczał: prawa przekręcać, po za granicę ich wychodzić.

Egzorcysta, nazywa się kapłan, odmawiający egzorcyzmy nad energumenami.

Egzorcyzmy, zaklęcie, wypędzanie djabła z człowieka. *Egzorcysta,* zaklinacz, kapłan, wypędzający djabła zaklęciami i modlitwami. W formie prostego nakazu znajdujemy **E.** już w dziejach Chrystusa i Jego apostołów, a potyczka Szymona Maga z Piotrem apostołem jest najgłówniejszym faktem tego rodzaju. Dzieje początkowego kościoła przedstawiają ich z czasem coraz więcej, bo chrześcijanie względem pogan, z tych samych przyczyn, co Żydzi względem Mesjasza, musieli przyjąć zasadę: że tylko z pomocą Boga chrzest, robione cudy są prawdziwe. Odwrotnie, dopełnienia tych samych cudów za inną władzą, jest opętaniem, czarnoksięstwem i t. d. **E.** pokonywa te ostatnie, a tym sposobem potrzeba **E.** wzmagała się w miarę wzrostu sekt i herezji. Zatem poszło, że jednem z niższych święceń kapłańskich został egzorcysta. Cechami opętania były: wiedza o myślach egzorcysty, znajomość języków obcych i przyszłości, oraz zdarzeń gdzieindziej zachodzących, nagły rozwój władz umysłowych lub fizycznych, niezgodny z wiekiem lub płcią, wreszcie zdolność zawieszania się w powietrzu. Z tej racji Dziewica Orleańska w Rouen, a dwie dziewczyny naśladujące ją z okolic Paryża, w Paryżu zostały spalone 1431. Koło Bernu i Lozanny 1436 ludność ulega ludożerstwu, 1459 r. szał opętania ogarnia Artois, 1484 r. w Kolonji, Moguncji, Trewirze, Salcburgu i Bremie panuje. Dzieciożerstwo było główną cechą jego, a akuszerki na równi z opętanemi prześladowano, 1491 w Cambrai zakonnice, a 1504 we Włoszech różni ludzie, sądzą się być zmienionemi w zwierzęta i ptaki, w Kalahorze 1507 odrazu 30 kobiet spalono, a w lat kilka później 150 nawarskich kobiet opętanych osmagano i uwięziono na całe życie. 1557 w Tuluzie skazano 400 opętanych na stos. 1521 i 1593 w górach Jura panuje wilkołactwo, a w XVI w. *histeryczne opętanie zakonnic.* W wieku XVII matkę Keplera o opętanie posądzono. 1609 Gaskonja uległa tej chorobie, dosięgając i księży, a w tym względzie słynnymi zostali spaleni za to ksiądz Gaufridi w Aix, 1611 r., Urban Grandier 1639 w Loudon. Groby Jansenistów (biskupa Vialart, djakona Paris, † 1727) zaczęły robić cudy w w. XVIII i sprowadziły tak zwane *konwulsje jansenistowskie.* Środkiem, zalecanym przeciw opętaniu najskuteczniej i uzupełniającym powszechnie pierwotny **E.**, jest tortura i stos.

Egzorta, *exhortatio,* napominanie: zwie się tak każde przemówienie religijne okolicznościowe, czy to pogrzebowe lub inne; kończy się krótką modlitwą, życzeniem, błogosławieństwem.

Egzortacja, napomnienie.

Egzoteryczny (z grec.), wyrazem tym oznaczają nauki i dzieła filozofów starożytnych, zastosowane do pojęcia wszystkich klas społeczeństwa. Nauką zaś *ezoteryczną* albo *tajemną,* nazywano naukę udzielaną tylko uczniom wybranym.

Egzotyczny w historji naturalnej oznaczenie przedmiotów, pochodzących z obcych krajów, głównie roślin, które dla różnicy klimatu i gruntu mogą być u nas tylko w cieplarniach hodowane. — **E.** w literaturze: obcy, oderwany od życia codziennego.

Egzuberancja, wybujałość.

Eheu! fugaces labuntur anni (łac.), niestety! lata ubiegają szybko (Horacy).

Ehler v. *Eichler* herb polski, znany tylko z nazwy.

Ehlert Ludwik, kompozytor i krytyk muzyczny, * 1825 w Królewcu, był naprzód kupcem, następnie wstąpił do konserwatorjum w Lipsku, 1850 osiadł w Berlinie, gdzie dawał lekcje muzyki i pisał krytyki. W 1873 r. przeniósł się do Wiesbadenu, gdzie † 1884 r. Oprócz wielu pieśni i mniejszych utworów fortepjanowych napisał: „Symfonję wiosenną," uwerturę do „Hafisa" i in., zaś z prac literackich: „Briefe über Musik" (3-e wyd., 1879); „Römische Tage" (2-e wyd., 1877); „Aus der Tonwelt" (2 wyd., 1882 i 1884) i in.

Ehman, herb polski, znany tylko z nazwy.

Ehrenberg Chrystjan Gottfryd, naturalista, * w Delitzsch 1795, † 1876; medycynie i historji naturalnej poświęcał się w Lipsku i Berlinie; wraz z przyjacielem swym Hemprichem towa-

Ehrenberg Chrystjan.

rzyszył generałowi Minutoli do Egiptu; Hemprich w czasie tej podróży umarł, **E.** zaś wrócił w r. 1826 i objął katedrę medycyny w Berlinie; w r. 1829 towarzyszył Humboldtowi w podróży do Azji. Prace jego niesłychanie są liczne; opis pierwszej podróży zawiera dzieło „Naturgeschichtliche Reisen durch Nordafrika und Westasien in Jahren 1820 — 1825“ (1828), szczegółowe opisy zwierząt zbadanych w tej podróży wyszły oddzielnie. Najważniejsze są prace **E.** nad organizmami niższemi, zwłaszcza nad wymoczkami; nauki o nich, rzec można, był twórcą. Z wielu prac tu się ściągających najważniejszem było dzieło: „Die Infusionsthierchen als vollkommene Organismen“ (Lipsk, 1838). Dalej „Die Bildung des Kreidefelsens und Kreidemergels aus mikroskopischen Organismen“ (1849); „Die fossilen Infusorien und die lebendige Dammerde“ (1837). Wyniki dalszych jego w tym kierunku badań zawarte są w „Mikrogeologie“ (1854, 1856 i 1876).

Ehrenberg Gustaw, literat polski, * 1814 r. w Warszawie, nauki wyższe pobierał w uniwersytetach krakowskim i wrocławskim i był duszą młodzieży. W 1840 zesłany na Sybir, przebywał w kraju Zabajkalskim do 1858, w którym powrócił do Warszawy, i tu był urzędnikiem w zarządzie ordynacji Zamojskiej, a następnie od 1867 do 1870 bibljotekarzem bibljoteki ordynackiej. Od 1870 mieszkał w Krakowie, gdzie był profesorem literatury powszechnej na wyższych kursach żeńskich d-ra Baranieckiego, † 1895 w Krakowie. Wiersze swoje i powiastki prozą pomieszczał **E.** najczęściej w *Tygodniku Literackim*, W numerze 28 r. 1834 „Między ziemią i rajem“. № 87 „Wiara, nadzieja i miłość“, № 44 „Koniec życia“ i in., które później wydał w zbiorze p. t. „Dźwięki minionych lat“, poezje (Paryż, 1848); „Wykład Bajek Krasickiego wraz z tekstem tychże“ (Kraków, 1871), wzór prac tego rodzaju. Przełożył także Shakespeare'a „Zimową powieść“ (Kraków, 1871).

Ehrenberg Kazimierz, * około 1865, syn poprzedniego, poeta i publicysta, kształcił się w Krakowie, w stylu jego czuć wyraźnie wpływ Stanisława Tarnowskiego. Od 1896 redaguje *Głos narodu*. Napisał: „Świat feljetenowy“ (1895), przetłómaczył „Eneidę“ (Ateneum, 1888), napisał studjum o S. F. Klonowiczu (w „Bibliotece Warszawskiej“ 1889, t. IV) i t. p.

Ehrenberger Józef, pisarz czeski, * 1815 r. w Korouhvi pod Policzką, † 1882 w Pradze, wyświęcił się na księdza 1841. Oprócz mnóstwa artykułów historycznych, drukowanych w *Czasopisie Muzeum Czeskiego* i innych pismach, wydał: „Powieści, powiastki i gadki ojczyste“ (1846), oraz inne dla dzieci, a nadto w 1849 w *Narodních Nowinach* opisał smutne zapasy szkolne z niemczyzną pod tyt. „Jak się stałem z Czecha Niemcem, a następnie znów z Niemca Czechem“ (przełożone na język serbski). Zbiór jego powieści historycznych, oraz współczesnych wyszedł w latach 1875—6 w 36-u tomach. Por. Benesz Trzebizsky w *Osvietie* (1882); „Ottóv Slovnik naučny“.

Ebrenbergowa z Pancerów Felicja, † 1860, napisała książkę p. t. „Modlitwy i pieśni“ (Warszawa, 1861, nie puszczone w obieg). Por. „Bibljografja“ Estreichera, t. I.

Ehrenbergowa z Pancerów Emilja, przetłómaczyła dziełko Marji Edgeworth p. t. „Wychowanie domowe czyli czytanie dla dzieci“ (t. 2, Warszawa, 1862).

Ehrenbreitstein albo *Thalehrenbreisten*, m. położone u stóp skały, mającej 175 metr. wysokości, w obwodzie i powiecie pruskiej regencji Koblenckiej, na prawym brzegu Renu, naprzeciw Mozelli; ma 5,300 m. Na wspominanej skale wznosi się murowany zamek *Ehrenbreitstein*, który z fortyfikacjami leżącego naprzeciwko miasta Koblencji tworzy jedną z najsilniejszych warowni Niemiec. **E.** zburzony 29 stycznia 1799 przez Francuzów, został w 1815 na nowo odbudowany i wzmocniony i może pomieścić 14,000 załogi.

Ehrenfeucht Feliks, publicysta polski, * 1847 w Warszawie, † 1896 kształcił się w Szkole Głównej tamże, 1877 redaktor *Tygodnika powszechnego*, oraz współpracownik dzienników warszawskich, do których pisywał artykuły społeczne, ekonomiczne, recenzje teatralne, sztuki dramatyczne i nowele. Wydał: „Rocznik ubezpieczeń“ (1873); „Pocałunek“ obrazek dram. (1874); „Fałszywy kierunek“ kom. (1877); nowelle: „Joasia“ (1873); „O kawałek cukru“ (1883) i t. d., powieść „Na placówkach życia“ (1889); „Suknia balowa“ (1886); „Talizman“ (1887); prelekcje: „O prawdzie w literaturze“ (1872); „O opinji publicznej“ (1883); „O miłości“ (1884).

Ehrenfriedersdorf, miasto górnicze, w obwodzie saskiej regencji Zwickau, przy drodze z Chemnitz do Annabergu, ma 5,200 m. Bogate dawniej kopalnie tutejsze cyny i arszeniku od 1889 nie są eksploatowane.

Ehrenström Jan Albrecht, polityk finlandzko-szwedzki, * 1762 w Helsingforsie, † 1847. Jako zaufany Gustawa III, brał w 1790 udział w zawarciu z Rosją traktatu pokojowego w Werelä. Po śmierci Gustawa III, zamieszany w spisek, dążący do obalenia rządów regencji, został skazany na śmierć, w chwili stracenia ułaskawiony, otrzymał od Gustawa IV zupełną rehabilitację. Po odłączeniu Finlandji 1809, został tamże prezydentem robót publicznych 1812—18, a w 1820—25 członkiem senatu. Korespondencję jego wydał G. Adlesparra w „Handlingar röran de Sveriges historia“ (Sztokholm, 1833, t. IX. Je-

go zapiski historyczne zostały wydane przez J. J. Boëthiusa w 1882—3.

Ehrenström Marjanna, Maksymiljana Krystyna Ludwika Pollet, literatka szwedzka, * 1773 w Zweibrücken, † 1867 w Sztokholmie. W 1803 wyszła za generała Nils-Fryderyka **E**-a, brata Jana Albrechta, była frejliną królowej wdowy Zofji Magdaleny. W 1813—1831 utrzymywała szkołę żeńską w Sztokholmie, była członkiem akademji muzycznej i sztuk pięknych. Napisała po francusku „Notices sur la littérature et les beaux-arts en Suède“ (Sztokholm, 1826); „Notice sur M. de Léopold“ (1833). A. Ahnfelt wydał jej pamiętniki w „Ur svenska hofvets och aristokratiens life“ (1880).

Ehrensvärd Karol August, hrabia, admirał szwedzki, * 1745, mianowany był na początku wojny finlandzkiej 1788 admirałem, ale po pierwszej bitwie morskiej z Rosjanami 24 sierpnia 1789 pod Svensksund złożył naczelne dowództwo. W 1792 został wielkim admirałem i naczelnym dyrektorem marynarki szwedzkiej; wkrótce jednak w 1794 wziął dymisję i † 1800. Poświęcał się wiele naukom przyrodzonym i malarstwu. Z pism jego „Skrifter“ (Sztokholm, 3 wyd., 1837, ostatnie Sztokholm, 1866), najlepszem jest „Filozofja sztuk pięknych“ (Sztokholm, 1786). Życiorys **E.** napisał K. Warburg 1892.

Ehrentraut Juljusz, malarz niemiecki, * 1841 we Frankfurcie, kształcił się w berlińskiej Akademji, potem odbył podróż do Paryża, Holandji i Belgji, studjował Flamandczyków. Prace jego przypominają prace Meissoniera, którego sobie obrał za wzór. Celniejsze jego obrazy są: „Parlamentarz szwedzki“, „Strategicy“, „Błazen chory“, „Błazen w więzieniu“. Ostatnie życzenie i in. W 1878 został profesorem akademji sztuk pięknych w Berlinie.

Ehrlich Henryk, fortepjanista i pisarz muzyczny, * 1822 w Wiedniu, kształcił się tamże pod kierunkiem Henselta i Thalberga, w 1852 został fortepjanistą nadwornym króla hanowerskiego. Napisał dwa romanse: „Abenteuer eines Emporkömmlings“ (Frankfurt, 1858, t. 2); „Kunst und Handwerk“ (1861, t. 3); nadto: „Schlaglichter und Schlagschatten aus der Musikwelt“ (1872); „Die Musikästhetik in ihrer Entwickelung von Kant bis zur Gegenwart“ (Lipsk, 1881); „Lebenskunst und Kunstleben“ (Berlin, 1886); „Aus allen Tonarten“ studja (1887); „Musikstudium und Klavierspiel“ (Berlin, 1891); „Klavierspiel und Zeitideen“ (1893); „Dreissig Jahre Künstlerleben, 1862—92“ (Berlin, 1893).

Ehrmann Franciszek Emil, malarz francuski, * 1833 w Strasburgu, skończył szkołę sztuk pięknych w Paryżu, następnie przebywał we Włoszech i powróciwszy 1865 do Francji wystawił „Syrenę“, za którą otrzymał pierwszy medal. Wykonał: „Zdobywcy“, „Arjadna opuszczona przez Tezeusza“ (1873); „Oswobodzenie Andromady“, „Wenus“ (1875); „Źródło młodości“. Wreszcie poświęcił się malarstwu dekoracyjnemu.

Ehrström Eryk Gustaw, językoznawca finlandzki, * 1791, † 1835. Kształcił się na uniwersytecie w Abo, w 1824 został pastorem w Tenholi, następnie w Petersburgu. W 1821 wystąpił z programem zaprowadzenia języka fińskiego (suomi) we wszystkich szkołach; projekt ten został urzeczywistniony, i język ten stał się drugim językiem urzędowym na równi ze szwedzkim.

Eibenstock, miasto w obwodzie saskim Zwickau, w okręgu Schwarzenberg, przy drodze żel. Chemnitz-Adorf, liczy 7,212 m. (1895), posiada fabryki koronek.

Eibner Jan Jerzy niemiecki, malarz architektury, * 1825 w Hilpolstein, † 1877 w Monachjum. Odznaczył się jako uzdolniony akwarelista. Odbywszy podróż po Francji, Włoszech i Hiszpanji, wydał w 1868 album p. t. „Baudenkmäler Spaniens“.

Eibsee, jezioro w Alpach bawarskich, położone u południowego stoku Zugspitze, wzniesione na 959 m. nad p. m.

Eichendorff Józef Karol Benedykt, baron, poeta niemiecki, * 1788 w Kubowicach pod Raciborzem, od r. 1816 urzędnik pruski we Wrocławiu, w końcu 1841 tajny radca w ministerjum wyznań, † 1857 w Nissie na Szląsku. Jako poeta należy do liczby głównych przedstawicieli szkoły romantycznej; z licznych jego poezji, pieśni i balady najwięcej posiadają zalet. Nowela: „Aus dem Leben eines Taugenichts“ (Berlin, 1824, 17 wyd., Lipsk, 1891), jest prawdziwem arcydziełem. Dramaty jego mniejszej są wartości. Oprócz tego pisał wiele jeszcze rozpraw historyczno-literackich, dotyczących nowoczesnej literatury niemieckiej, na którą zapatrywał się ze stanowiska nowożytno-katolickiego. Z prac tych zasługują ua wyróżnienie: „Der deutsche Roman des XVIII Jahrhunderts in seinem Verhältniss zum Christentum“ (Paderborn, 1867); „Zur Geschichte des Dramas“ (Lipsk, 1854 i Paderborn, 1867); „Geschichte der poetischen Literatur-Deutschlands“ (Paderborn, 1866) i in. Zbiorowe wydanie dzieł jego wyszło w Berlinie 1841—43, t. 4, 3 wyd. Lipsk, 1883 i w Paderbornie 1867, t. 5. Por. H. Keister „J. v. E.“ (Kolonja, 1887); Minor w 21 tomie „Zeitschrift für deutsche Philologie“.

Eichendorff Józef.

Eichens Fryderyk Edward, miedziorytnik niemiecki, * 1804 w Berlinie, kształcił się tamże, od 1827 w Paryżu i od 1829 we Włoszech, † 1877 w Berlinie, wykonał miedzioryty z obrazów Rafaela „Widzenie Ezechjela“ (1836), Domenichina „Święta Magdalena“ (1837), Tycjana, Kaulba-

cha i wiele portretów znakomitych osób współczesnych: „Księcia Radziwiłła na łożu śmierci“ podług W. Hensela i in. Ostatnią jego pracą jest głowa Chrystusa według Seb. del Piombo, wykonana w 1871.

Eichhoff Fryderyk Gustaw, uczony francuski, * 1799 w Hawrze; słuchał teologji w uniwersytetach niemieckich, skąd przybywszy 1825 do Paryża, został 1827 nauczycielem języka niemieckiego u synów Ludwika Filipa, późniejszego króla Francuzów. Od 1830 do 1848 był bibljotekarzem królowej Marji Amelji. Od 1842 profesorem obcych literatur w Lionie, od 1847 członkiem Instytutu. † 1875 w Paryżu. Dzieła jego są: „Parallèle des langues de l'Europe et de l'Inde“ (Paryż, 1836); „Histoire de la langue et de la littérature des Slaves: Russes, Serbes, Bohêmes, Polonais et Lettons“ (Paryż, 1839); „Précis historique de la littérature du moyen âge; I, Allemands, Slaves“ (Paryż, 1841), które przełożyła na język polski Seweryna Pruszakowa p. t. „Obraz literatury średniowiekowych ludów, a mianowicie; Słowian i Niemców z dodatkami i poprawami co do literatury Słowian, W. A. Maciejowskiego“ (2 t., Warszawa, 1856); „Essais sur l'origine des Scythes et des Slaves“ (1845); „Études sur Ninive, Persépolis, la mythologie de l'Edda“ (1855); „Poésie héroique des Indiens, comparée à l'épopée grecque et romaine“ (1860); „Concordance des quatre Évangiles“ (1861); „Grammaire générale indo-européenne“ (1867); wraz z Suckau „Dictionnaire étymologique des racines allemandes“ (1855) i in.

Eichhorn Jan Gottfryd, uczony niemiecki, * 1752 w Dörenzimmern, księstwie Hohenlohe-Oehringen, a 1827 jako profesor języków wschodnich w Getyndze. Z prac jego, oprócz dzieł dotyczących krytyki i egzegezy biblijnej, zawartych po części w „Allgemeine Bibliothek der biblischen Literatur“ (10 t., Lipsk, 1787—1803), najcelniejsze są: „Uebersicht der ältesten Denkmale der arab. Geschichte“ (Gotha, 1775); „Geschichte der Literatur von ihrem Anfange bis auf die neuesten Zeiten“ (6 t., Getyn., 1805—12); „Weltgeschichte“ (5 t., Getynga, 1818—1820); „Uebersicht der französischen Revolution“ (2 t., 1797); „Allgemeine Geschichte der Cultur und Literatur des neuern Europa“ (2 t., Getynga, 1796—1899); „Geschichte der drei letzten Jahrhunderte“ (6 t., Hannow., 1817—18) i „Urgeschichte des erlauchten Hauses der Welfen“ (Hannow., 1817).—**E.** Karol Fryderyk, prawnik, syn poprzedniego, * 1781 w Jenie, został 1832 profesorem prawa w Berlinie, potem od 1838, członkiem rady stanu komisji prawodawczej i (1843—44) najwyższego sądu cenzury. W 1847 złożył urzędy i † w Kolonji 1854. **E.** jest założycielem naukowego traktowania prawa niemieckiego. Ważniejsze jego dzieła są: „Deutsche Staats und Rechtsgeschichte“ (5 t., Getynga, 1843—45); „Einleitung in das deutsche Privatrecht“ (Getynga, 1845); „Grunsätze des Kirchenrechts“ (2 t., Getynga, 1831—33). Dzieło jego „Das Verhältnis des Hochfürstlichen Radziwillschen Hauses zu den Fürstenhausern Deutschlands etc.“ przełożył na język polski L. Rzyszczewski (Warszawa, 1843). Por. Siegel „Zur Erinnerung an K. F. E.“ (Wiedeń, 1881); Frensdorff „K. F. E.“ (Getynga, 1881); Schulte „K. F. E. Sein Leben und Wirken“ (Stuttgardt, 1884).

Eichhorn Jan Albert Fryderyk, pruski mąż stanu, * 1779 w Wertheim, † 1856 w Berlinie; 1806 wszedł do służby sądowej; 1813 walczył jako ochotnik, 1814 był przez krótki przeciąg czasu członkiem rządu centralnego pod kierunkiem Steina, w krajach zajętych przez sprzymierzeńców, następnie pracował, posuwając się ciągle na wyższe stopnie, w ministerjum spraw zagranicznych, a w październiku 1840 objął ministerjum spraw duchownych, wychowania i zdrowia publicznego, którem zarządzał do 19 marca 1848. Swego czasu **E.** był rzeczywiście duszą gabinetu pruskiego. Por. „Allgemeine Deutsche Biographie“ (t. V, 736).

Eichhorn Antoni, historyk, kanonik katedry warmińskiej, † 1869 we Frauenburgu; na podstawie bogatych zbiorów kapituły warmińskiej wydał dwie cenne i sumiennie napisane monografje do dziejów kościoła polskiego: „Der ermländische Bischof und Kardinal Stan. Hosius“ (2 t., Królewiec, 1854—5) i „Der ermländische Bischof Martin Kromer als Schriftsteller, Staatsmann und Kirchenfürst“ (Brunzberga, 1868).

Eichhorst Herman Ludwik, lekarz, * 1849 r. w Królewcu. medycynę studjował w mieście rodzinnem, w 1876 został profesorem kliniki w Jenie, 1877 w Getyndze, 1878 w Zurichu. Ogłosił „Lehrbuch der physikalischen Untersuchungsmethoden innerer Krankheiten“ (1881, 3 wyd., 1889); „Handbuch der speziellen Pathologie und Therapie“ (4 t., 4 wyd., 1891) i in.

Eichler Stanisław, rodem z Krakowa, gdzie pierwsze pobierał nauki; następnie bawił z młodym Bonarem za granicą, w Rzymie i Fryburgu, potem w Paryżu i Bolonji, gdzie otrzymał stopień doktora obojga praw. Po powrocie do Krakowa był adwokatem przy najwyższym sądzie magdeburskim. Pozostały po nim: „Epigramma“ do Jana Gdańszczanina i do czytających jego dzieła (Kraków, 1539), oraz wiersz: „Epithalamium Isabellae, Sigismundi filiae, ad serenissimum maritum, Joannem, Hungariae Regem, proficiscentis“.

Eichler August Wilhelm, botanik, * 1839, † 1887, studjował matematykę i nauki przyrodnicze w Marburgu, 1871 został profesorem botaniki i dyrektorem ogrodu botanicznego w Hradcu (Graz), 1883 w Kiel, 1888 w Berlinie. Oprócz monografji, zwłaszcza o roślinach brazylijskich, ogłosił: „Blütendiagramme“ (1875—78, 2 cz.);

„Syllabus der Vorlesungen über spezielle und medizinisch-pharmazeutische Botanik“ (4 wyd., 1886); „Beiträge zur Morphologie und Systematik der Morantaceen“ (1884). Od 1881 wydawał „Jahrbuch des königlichen botanischen Gartens und des botanischen Museums zu Berlin“.

Eichrodt Ludwik, poeta humorystyczny, * 1827 w Durlach pod Karlsruhe, † 1892 w Lahr; kształcił się od 1844 w Heidelbergu, następnie był urzędnikiem w kilku miastach, 1871 został sędzią w Lahr. Z pism jego, ogłoszonych po większej części pod pseudonimem: Rudolf Rodt, wymieniamy: „Gedichte in allerlei Humoren“ (Sztutgart, 1953); „Schneiderbüchlein“ (1853); „Leben und Liebe“ (Frankfurt, 1856); „Die Pfalzgrafen“ (1859); „Alboin“ (dramat, 1865); „Rheinschwäbisch“ (2 wyd., 1873); „Lyrischer Kehraus“ (1869); „Lyrische Karikaturen“ (1869); „Biedermeiers Liederlust“ (1870); „Melodien“ (1875); „Hortus deliciarum (1876—80, 6 cz.); „Gold“; „Gesammelte Dichtungen“ (1890, t. 2). Pisywał także od 1848 do „Fliegende Blätter.”

Eichsfeld, niegdyś do elektorstwa moguncкiego, od 1802 do Prus należące księstwo, tworzy wyżynę około 420 metr. wysokości, na południowo-zachodnim stoku Harcu leżącą, obejmuje około 1540 klm. kw. Dzieli się na Wyższy (Ober-Eichsfeld), z miastem głównem Heiligenstadt, i Niższy (Unter-Eichsfeld), z miastem Duderstadt.

Eichstädt Henryk Karol Abraham, filolog, * 1772 r. w Oschatz, † 1848 r.; profesor filozofji w Lipsku 1795 i od 1797 tajny radca dworu w Jenie i wieloletni redaktor pisma: *Allgemeine Literaturzeitung* aż do 1841, jeden z najgruntowniejszych znawców języka łacińskiego w nowszych czasach, był od 1803 profesorem wymowy i poezji w Jenie. Jego pisma składają się po większej części z mów uroczystych, programów i krytycznych rozpraw o pisarzach starożytnych („Opuscula oratoria“, 2 t., Jena, 1848—49). Por. „Goethes Briefe an E.“ wydał Biedermann (Berlin, 1872).

Eichstätt, miasto w bawarskiej regencji Środkowej Frankonji, nad rzeką Altmühl, ma zamek książęcej rodziny Leuchtenbergów, piękny starożytny kościół katedralny i klasztor zakonnic z godnym uwagi kościołem; jest rezydencją biskupa i liczy 7,800 m. Na poblizkiej wyniosłej skale leży warowny niegdyś zamek ś. Wilibalda, do 1725 siedziba tutejszych biskupów.—*Biskupstwo* **E.** było założone 741 przez świętego Bonifacego. Skutkiem sekularyzacji przeszło 1802 z tytułem księstwa do Bawarji; w r. 1817 wraz z landgrafstwem Leuchtenberg nadane zostało w większej części Eugenjuszowi Beauharnais, który od niego otrzymał tytuł *księcia Leuchtenberskiego* i *księcia* **E.** Później przez koronę odkupione i oddane księciu Karolowi Bawarskiemu.

Eichthal (Eichtal), Gustaw d', etnograf francuski, * 1804 w Nancy, napisał: „Histoire et origine des Foulahs ou Fellans“ (1841); „Etudes sur l'histoire primitive des races océaniennes et américaines“ (1845); „Les Evangiles“ (praca, w której usiłuje dowieść, że chrześcijaństwo jest dalszym rozwojem judaizmu w połączeniu z kulturą grecką i rzymską, 1863, t. 2); „Les trois grands peuples méditerranéens et le christianisme“ (1865); „De l'usage pratique de la langue grecque“ (1864); „Les origines bouddhiques de la civilisation américaine“ (1863); „La sortie d'Egypte d'après les recits combinés du Pentateuque et de Manethon“ (1872); „Le site de Troie” (1875) i in. † 1886 w Paryżu.

Eichwald Karol Edward, przyrodnik, * 1795 w Mitawie, † 1876, naukom przyrodzonym poświęcał się w Berlinie, doktoryzował się 1819 w Wilnie, w 1821 objął docenturę w Dorpacie, w r. 1823 mianowany był profesorem zoologji i akuszerji w Kazaniu, w 1827 objął katedrę zoologji i anatomji porównawczej w Wilnie, gdzie po zniesieniu uniwersytetu wykładał w akademji lekarskiej oprócz powyższych przedmiotów i mineralogję; w r. 1838 powołany na profesora tychże przedmiotów do akademji lekarskiej w Petersburgu, gdzie był ostatnio do 1851 profesorem paleontologji w instytucie górniczym. W różnych czasach odbywał liczne podróże po Rosji krajach nadkaspijskich, Europie zachodniej i wiele się przyczynił do zbadania pod względem historji naturalnej Rosji i krajów sąsiednich. Z licznych dzieł jego wymienimy: „Ideen zu einer Oryktozoologie” (Mitawa, 1823); „Zoologia specialis” (3 t., Wilno, 1829—31, ze szczególnym względem na Rosję i Polskę); „Reise auf dem Kaspischen Meere und in den Kaukasus“ (Sztutg., 1834—37, 2 t.); „Naturhistorische Skizze von Litthauen, Volhynien und Podolien“ (Wil., 1830); „Memoria Bojani“ (Wilno, 1835); „Die Paläontologie Russlands“ (1851); „Mémoire sur les richesses minérales des provinces occidentales de la Russie“ (1835).

Eider lub **Eyder,** rzeka w prow. pruskiej Schleswig-Holstein, poczyna się pod Lohndorf, przepływa kilka jezior i tworzy granicę między Holsztynem a Szlezwigiem, a ubiegłszy 188 klm., wpada pod Tönning do morza Północnego. Od Holtenau na wschód prowadzi *kanał Holsztyński* albo *kanał Eiderski* do zatoki Kilskiej. Kanał ten łączy morze Baltyckie z Północnem.

Eiderstedt, półwysep na zachodnim brzegu Szlezwigu, pomiędzy odnogami Tönning i Husum. Stanowi okrąg pruskiej prowincji Schleswig-Holstein z miastem głównem Tönning.

Eidograf, przyrząd do kopjowania, podobny do pantografu, wynaleziony 1821 przez Wallace'a w Edymburgu.

Eidografja, sposób otrzymywania płyt drukarskich, wynaleziony przez Eckardta 1875 r.

w Monachjum. W skutek rozwoju metod fotomechanicznych nie wszedł nigdy w użycie.

Eidsvold, parafja w norweskim okręgu Akershus, przy kolei żelaznej Chrystjania-Drontheim, liczy 8,200 m. Tutaj w 1814 następca tronu duńskiego, późniejszy król Chrystjan VIII, wówczas namiestnik Norwegji, po ustąpieniu jej Szwecji, zebrał stany, które ukonstytowały się jako pierwszy storting i w d. 17 maja nadały krajowi dotychczas obowiązującą konstytucję. Dom, w którym odbył się ten akt, został za fundusze składkowe zakupiony i ofiarowany państwu; ozdobiony jest portretami członków owego stortingu i utrzymywany w porządku.

Eifel, płaskowzgórze w pruskiej prowincji nadreńskiej, zajmujące przestrzeń pomiędzy rz. Mozelą, Renem i Ruhr. Wzgórza **E.** dzikie, nieżyzne i pokryte lasem, średnio dochodzące 600—700 metrów wysokości. Nad niemi wznoszą się szczyty: Hohe Acht 760 m., Nürnburg 688 m. wysokości i kilka pomniejszych.

Eiffel Aleksander Gustaw, inżynier, * 1832 w Dijon, kształcił się w szkole centralnej sztuk i rzemiosł i zajął się budowaniem mostów dla dróg żelaznych. W 1865 założył w Lavallois-Perret fabrykę machin i zbudował kilka wjaduktów, pawilon miasta Paryża na wystawie 1878, oraz kopułę obserwatorjum w Nicei, ważącą 100,000 kg., a dającą się łatwo przez jednego człowieka obracać. Dostarczył też przeszło 4,000 mostów przenośnych, ale głównem jego dziełem jest słynna wieża w Paryżu, nosząca jego nazwisko (ob. Eiffla wieża). Przy śledztwie w sprawie panamskiej 1893 r. okazało się, że **E.** otrzymał od towarzystwa panamskiego 19 miljonów franków za roboty, których nie wykonał, i skazany został na zwrot części tej kwoty. Ogłosił „Conférence de G. E. sur le tour de 300 m." (1889).

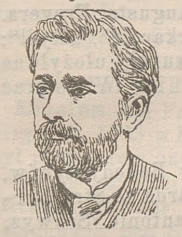

Eiffel Aleksander

Eiffla wieża, wieża wzniesiona na polu Marsowem w Paryżu 1889 r. przez A. G. Eiffla (ob.). Wysokość wieży wynosi 300 metrów, zbudowana jest z żelaza walcowanego i waży około 9 miljonów kg. Na podłożu betonów wznosi się budowla dolna, złożona z czterech słupów, tworzących razem piramidę ściętą, której podstawa tworzy kwadrat o boku 129,22 metra; ciężar jest tak rozłożony, że na 1 cm. kw. podstawa przypada ciśnienie 3 kg. Platforma pierwsza, w wysokości 57,63 m. nad gruntem, tworzy kwadrat o boku 65 m., platforma druga, w wysokości 115,73 m., kwadrat o boku 30 m. W wysokości 190 m. łączą się cztery słupy w jeden, który dźwiga platformę trzecią, o boku 16,5 m. Od niej prowadzą kręte schody do pracowni naukowej, pod którą znajduje się latarnia elektryczna. Ponad kopułą latarni, w wysokości 300 m., znajduje się taras o średnicy 1,4 m. do obserwacji naukowych. Aż do szczytu wieży prowadzą 1792 stopnie, wstępowanie wszakże ułatwione jest przez windy. Chwianie się wieży pod naciskiem wiatru nie przechodzi 15 cm. Ogólny koszt budowy wyniósł 6½ mil. franków; wieżą zarządza obecnie towarzystwo akcyjne, a w 1909 przechodzi na własność państwa.

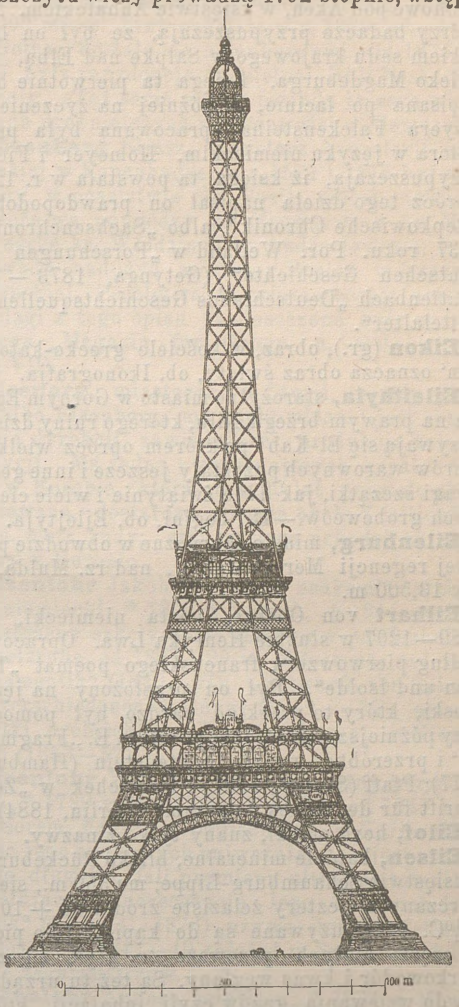

Wieża Eiffla.

Eiger, góra w Alpach Berneńskich, w stronie północnej od Mnicha; ma 3,975 metrów wysokości.

Eigg, wyspa u zachodniego wybrzeża Szkocji, należąca do grupy Hebrydów, 29,5 klm. kw. obszaru, 300 m.

Eike von Repgow, także Repkow i Repchow, autor „Zwierciadła Saskiego“ („Sächsenspiegel“) najdawniejszej niemieckiej księgi praw, żył w pierwszej połowie XIII w., pochodził ze wsi Reppechowe pod Aken, w księstwie Anhalckiem. Niektórzy badacze przypuszczają, że był on ławnikiem sądu krajowego w Salpke nad Elbą, niedaleko Magdeburga. Księga ta pierwotnie była napisana po łacinie, a później na życzenie hr. Hoyera Falckensteina opracowaną była przez autora w języku niemieckim. Homeyer i Ficker przypuszczają, iż księga ta powstała w r. 1230. Oprócz tego dzieła napisał on prawdopodobnie „Repkowische Chronik“, albo „Sachsenchronik,“ 1237 roku. Por. Weiland w „Forschungen zur deutschen Geschichte“ (Getynga, 1873 — 74); Wattenbach „Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter“.

Eikon (gr.), obraz, w kościele grecko-katolickim‘ oznacza obraz święty, ob. Ikonografja.

Eileithyia, starożytne miasto w Górnym Egipcie na prawym brzegu Nilu, którego ruiny dzisiaj nazywają się El-Kab i po którem oprócz wielkich murów warownych pozostały jeszcze i inne godne uwagi szczątki, jak dwie świątynie i wiele ciekawych grobowców.—**E.,** bogini, ob. Ejlejtyja.

Eilenburg, miasto fabryczne w obwodzie pruskiej regencji Merseburskiej, nad rz. Muldą, liczy 13,500 m.

Eilhart von Oberge, poeta niemiecki, żył 1189—1207 w służbie Henryka Lwa. Opracował podług pierwowzoru francuskiego poemat „Tristan und Isolde“. Był on przełożony na język czeski, który to przekład bardzo był pomocny przy późniejszej przeróbce poematu E. „Fragmenty“ i przeróbkę wydał Lichtenstein (Hamburg, 1877); Pfaff (Stuttg., 1881) i Knieschek w „Zeitschrift für deutsches Altertum“ (Berlin, 1884).

Eilof, herb polski, znany tylko z nazwy.

Eilsen, kąpiele mineralne, blizko Rückeburga, w księstwie Schaumburg-Lippe; ma 350 m., siedm siarczanych i cztery żelaziste źródła od + 10 do 12½°C., które używane są do kąpieli i do picia. Z części stałych przeważa tu gips, z gazów siarkowodór i kwas węglany. Są też tu urządzenia do wziewania gazów czyli inhalacji, które, jak i pijanie wody, zalecają się na nieżyt krtani i płuc. Kąpiele najskuteczniejszemi są w szlamie na podagrę, różnego rodzaju reumatyzmy, wysypki skórne, szczególnie w późniejszych okresach syfilisu.

Eimbeck albo **Einbeck,** starożytne miasto w pruskiej regencji Hildesheim nad rz. Ilmą, niegdyś stolica księstwa Grubenhagen, z ludnością 6,380 m. W XV w. było wielce handlowem, a w średnich wiekach słynęło z wyrobu wybornego piwa.

Eimmart Jerzy Krzysztof, astronom, * 1638 w Ratyzbonie, † 1705, był pierwszym dyrektorem obserwatorjum w Norymberdze od r. 1688. Zbudował sferę armilarną, przedstawiającą systemat Kopernika, którego był gorliwym obrońcą, i opisał ją w dziele: „De sphera armillaria“ i t. d. (Altdorf, 1695). Z jego rękopisów znajdowało się 57 tomów w bibljotece Jezuitów w Połocku.

Eimsbüttel, przedmieście Hamburga, w pięknem położeniu, o 3 klm. na północo-zachód od miasta, ulubione miejsce wycieczek mieszkańców, posiada szlifiernie brylantów i fabryki machin; liczy 52,200 miesz. Od 1 lipca 1894 r. stanowi część składową Hamburga.

Einberger, herb: Na tarczy dwudzielnej w polach srebrnem i błękitnem na skale kozieł. U szczytu trzy pióra strusie, białe między błękitnemi. Labry błękitne podbite srebrem. Nadany 1794 przez Franciszka II.

Einert.

Einert Teodor, * 1828 r. w Warszawie, † 1866, pedagog i kompozytor muzyczny. W 1848 został nauczycielem śpiewu w gminie ewangelickiej i pomocnikiem organisty Augusta Freyera. Napisał: „Pieśń bez słów“; „Barkarolę“; „Myśl“; marsz żałobny „Cicha łza,“ mazurki, ułożył na cztery ręce uwerturę z „Halki“ i in. Wiele prac jego pozostało w rękopisie.

Einhard, ob. Eginhard.

Einsiedeln, słynny klasztor Benedyktynów, założony przez kanonika Eberharda ze Strasburga w 934, w szwajcarskim kantonie Schwyz, wraz ze wspaniałym kościołem, gdzie znajduje się cudowny obraz Matki Boskiej, który sprowadza tysiące pobożnych pielgrzymów, mianowicie w dniu 14 sierpnia każdego roku. Cesarz Rudolf Habsburg udzielił opatom tego klasztoru tytuł książęcy. Opactwo posiada bogatą bibljotekę i gimnazjum. Przytykające do klasztoru miasto *Einsiedeln* liczy 7,250 m., utrzymuje się głównie z przejazdu obcych i cudzoziemców (posiada 60 hotelów) i rozległego handlu szkaplerzami, obrazkami, książkami do nabożeństwa i t. p. Por. Tschudi „Einsiedelische Chronik“ (Einsiedeln, 1823); Kulm „Der jetzige Stiftsbau Maria E.“ (1883).

Einspieler Jędrzej, ksiądz rzymsko-kat., pisarz słowiński, znany pod pseudonimem *Sveczan*; * 1813 w Sweczach, w Korutanach. Założył towarzystwo narodowe w Celowcu pod nazwą ś. Mohora do wydawania książek; był redaktorem pisma *Szkoljski Prijatelj*, zamienionego w 1856 na *Slovenski P.* W 1861 zaś założył w Celowcu pismo *Stimmen aus Innerösterreich*, mające na celu obronę spraw całej Słowiańszczyzny. Pisywał także do różnych pism, jak *Slovenija, Südslawische Zeitung* i in. † 1888 w Celowcu.

Eipel (węg. Ipoly), lewy dopływ Dunaju, 193 klm. długi, wpada pod osadą Szob, na Węgrzech.

Eisack, rzeka w Tyrolu, bierze początek na Brennerze (1362 metr.), przyjmuje pod Brixen rzekę Rienz i wpada poniżej Bozen do Adygi, ubiegłszy 96 klm. Przez dolinę tej rzeki prowadzi droga żelazna Brenneru, łącząca Monachjum z Weroną.

Eisele Fridolin, prawnik, * 1837 w Sigmaringen, nauki prawne studjował w uniwersytecie berlińskim, od 1872 profesor i członek sądu apelacyjnego w Basel, od 1874 profesor prawa rzymskiego w uniwersytecie fryburskim, od 1867—72 członek sejmu pruskiego. Napisał: „Ueber das Rechtsverhältniss der res publicae in publico usu etc. nach römischen Recht“ (Basel, 1873); „Die Kompensation nach römischen und gemeinem Recht“ (Berlin, 1876); „Kognitur und Prokuratur“ (Fryb., 1881); „Abhandlungen zum römischen Zivilprocess“ (1888).

Eiselen Ernest Wilhelm Bernard, * 1792 w Berlinie, † 1846 na Wolinie, przyczynił się wiele do poprawienia metody fechtunku i ćwiczeń gimnastycznych. Obok nauczania praktycznie, pisał wiele o gimnastyce, jak „Die Hantelübungen” (2 wyd, 1847); „Turntafeln“ (1837) i in.

Eiselen Jan Fryderyk Gotfryd, brat poprzedniego, * 1785 w Rothenburgu nad Saalą, † 1865, był profesorem nauk politycznych we Wrocławiu, a od 1828 w Halli. Ważniejsze jego dzieła są: „Grundzüge der Staatswissenschaft“ (1828); „Handbuch des Systems der Staatswissenschaften“ (1828); „Die Lehre von der Volkswirthschaft“ (1843); „Der preussische Staat“ (1862).

Eisenach, stolica niegdyś księstwa, a dziś powiatu, należącego do ks. Sasko-Wejmarskiego, nad rzekami Nessą i Hörsel położona, jest punktem łączącym kilka kolei żelaznych, ma 24,346 miesz. (1895), gimnazjum, szkołę realną, seminarjum nauczycielskie, szkołę rysunkową i rzemieślniczą, teatr, kilkanaście fabryk i prowadzi dosyć znaczny handel. W bliskości leży sławny średniowieczny zamek Wartburg, którego dzieje są właściwie dziejami miasta i którego liczne pamiątki historyczne ściągają tłumy turystów. Posiada **E.** kilka pięknych starożytnych kościołów, kilka pomników i nader malowniczą okolicę.

Eisenbaum Antoni, publicysta i pedagog, * 1791, † 1852. W r. 1826 został nauczycielem, a następnie dyrektorem tak zwanej szkoły rabinów w Warszawie, gdzie kształcił Izraelitów gruntownie w języku polskim. W r. 1826 założył czasopismo p. t. *Dostrzegacz Nadwiślański*, drukowane po polsku i po żydowsku.

Eisenbaum Antoni.

Eisenberg, miasto w księstwie Sasko-Altenburskiem, ma starożytny zamek (Christiansburg) i 8,000 miesz.; przy podziale w r. 1826, oderwane od Gotha, dostało się Altenburgowi. Od 1675 do 1707 było rezydencją oddzielnej linji Sasko Eisenberg.—Też samą nazwę posiada jeszcze wiele innych drobniejszych miejscowości w Niemczech.

Eisenberg Eljasz, sekretarz kancelarji niemieckiej w Kopenhadze; w r. 1571 i 1575 był wysyłany w poselstwie do Rosji, celem zawarcia małżeństwa pomiędzy ks. Magnusem a ks. Marją, córką ks. Włodzimierza Andrzejewicza, oraz z powodu nadużyć ze strony Rosjan w Laponji Norweskiej. Poselstwa te własnoręcznie opisał. Wyciągi z tego opisu zamieszczone były w Büschinga „Magazin für Geogr. u. Geschichte“ (tom VII).

Eisenerz, miasteczko w Styrji, u stóp góry Erz albo Eisenberg, ma 2,500 miesz. i jest rezydencją dyrekcji zawiadującej produkcją żelaza w Styrji. Ma jedną z najbogatszych kopalni żelaza w Europie, która od 1000 lat przeszło eksploatowana, dostarcza rocznie około 7 miljonów centn. metr. rudy; stal tutejsza uchodzi za najlepszą w Europie.

Eisenlohr Jakób Fryderyk, znakomity architekt niemiecki, * 1805 w Lörach, † 1854; radca i przełożony szkoły budownictwa w politechnice w Karlsruhe, od 1828—29 we Włoszech; ogłosił: „Ornamentik“ (1849—67); „Entwürfe von Gebäu den verschiedener Gattung“ (1852 — 59); opisał zabytki architektury średniowiecznej w Niemczech (1853—57).

Eisenlohr Wilhelm, brat stryjeczny porzed., fizyk, * 1799 w Pforzheim, † 1872; od 1840 był profesorem fizyki w politechnice w Karlsruhe. Z prac jego naukowych najważniejszem jest oznaczenie długości fali promieni ultrafjoletowych, wywołujących fluorescencję. Jego „Lehrbuch der Physik“ (11 wyd., 1876) używa dotąd wielkiej wziętości. W 1847—49 założył w Szwarcwaldzie szkołę zegarmistrzów.

Eisenlohr August, egiptolog, * 1831 w Manheim, kształcił się w Heidelbergu, do 1853 roku ogłosił: „Ein mathematisches Handbuch der alten Aegypter“ (2 t., Lipsk, 1877); „Der grosse Papyrus Harris“ (Lipsk, 1872); „The political condition of Egypt before the reign of Ramses III“ w „Transactions of the Society of Biblical archaeology“ (Londyn, 1872) i in.

Eisenmann Gottfryd, lekarz i agitator polityczny, * 1795 w Würzburgu, † 1867; odbył kampanje 1813 i 1815, następnie poświęcił się medycynie, przyłączył się do burszowstwa, a w 1821 r. do związku młodzieży, skutkiem czego został 1823 r. uwięziony. Po uwolnieniu praktykował w Würzburgu i założył 1829 r. *Bairisches Volksblatt*. Dziennik ten i ogłoszenie politycznego jego wyznania wiary ściągnęły nań 1832 r. powtórne uwięzienie, poczem skazany został na przepro-

szenie króla przed portretem i na dożywotnie więzienie w twierdzy Oberhaus; w r. 1847 został uwolniony. Wybrany 1848 do zgromadzenia narodowego, należał do stronnictwa umiarkowanego, poczem się usunął do życia prywatnego. Ogłosił: „Der Tripper in allen seinen Formen“ (2 t., 1830); „Die Krankheitsfamilie Pyra“ (2 t., 1834); „Typhus“ (1835); „Die Hirnerweichung“ (1842) i inne.

Eisenstein Ferdynand Gotthold, matematyk, * 1823 w Berlinie, † 1852, ogłosił w 15 roku życia rozprawę w dzienniku matematycznym Crellego, a po trzech semestrach pobytu w uniwersytecie wrocławskim, z podniety Gaussa, otrzymał tytuł doktora honorowego. W 1852 został członkiem akademji berlińskiej. W dzienniku Crellego zamieścił 37 rozpraw, tyczących się przeważnie teorji liczb.

Eisleben, miasto w obwodzie pruskiej regencji Merseburskiej, niegdyś stolica hrabstwa Mansfeld, sławne jako miejsce urodzenia i śmierci Lutra, rezydencja urzędu górniczego; ma 4 starożytne kościoły, a między niemi kościół św. Piotra i Pawła, w którym Luter był chrzczony; posiada nadto: gimnazjum, szkołę realną, górniczą i seminarjum nauczycielskie, liczy 24,000 miesz. W mieście znajduje się kilka zakładów górniczych miedzi i srebra. W 1883 odsłoniono tu na głównym rynku bronzowy pomnik Lutra.

Eisleben, ob. Agricola z Eisleben.

Eitelberger von Edelberg Rudolf, * 1817 w Ołomuńcu, † 1885 w Wiedniu. Był profesorem historji sztuki na uniwersytecie wiedeńskim od 1847. Członek komisji cesarskiej na wystawach przemysłowych w Londynie, Monachjum i Paryżu. Po drugiej wystawie londyńskiej (1862) założył austrjackie muzeum sztuki i przemysłu i został w r. 1864 jego dyrektorem. Z prac literackich **E.** wymieniamy najgłówniejsze: „Die Reform des Kunstunterrichts“ (Wiedeń, 1848); „Briefe über die moderne Kunst Frankreichs“ (Wiedeń, 1858); „Mittelalterliche Kunstdenkmale des osterr. Kaiserstaats“ (2 t., Stutgard, 1858—60); „Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens“ (Wiedeń, 1861); „Die Kunstdenkmäler Friauls“ (Wiedeń, 1859); „Quellenschriften zur Geschichte der Kunst des Mittelalters und der Renaissance“ (Wiedeń, 1871) i t. d. Oprócz tego drobniejsze swe prace dotyczące historji sztuki, wydał p. t. „Gesammelte kunsthistorische Schriften“ (Wiedeń, 1879—84).

Eitner Robert, historyk muzyczny, * 1832 we Wrocławiu, uczeń M. Brosiga, od 1869 redaktor pisma *Monatshefte für Musikgeschichte*, autor wielu bibljografji muzycznych, jak: „Verzeichniss neuer Ausgaben alter Musikwerke aus der frühesten Zeit bis zum Jahr 1800“ (1871); „Bibliographie der Musiksammelwerke des 16 und 17 Jahrhunderts“ (1877); „Verzeichniss der gedruckten Werke von Hans Leo Hassler und Orlandus de Lassus“ (1873—4) i dzieła pedagogicznego: „Hilfsbuch beim Clavierunterrichte“ (Berlin, 1871).

Ejalet (tur.), w państwie tureckiem większa prowincja (namiestnictwo), nad którą głównym zwierzchnikiem czyli namiestnikiem jest begler beg albo basza, a która dzieli się znowu na *liwy* (dawniej *sandżaki)* albo powiaty. Od 1865 zaczął rząd turecki ejalety łączyć w prowincje większe i takim zwiększonym prowincjom nadał nazwę *wilajetów* (gubernatorstwa generalne).

Ejdziatowicz

Ejdziatowicz, *Eydziatowicz* v. *Łuk napięty* odm., herb: W polu czerwonem srebrny łuk napięty ze strzałą. Nad tarczą korona książęca. Por. „Księga herbowa” hr. J. Ostrowskiego.

Ejgird I, *Eygird* v. *Abdank* odm., herb: W polu czerwonem za krokwią srebrną w kształcie litery **W** miecz ostrzem na dół obrócony. Nad hełmem trzy strusie pióra. — **E. II** różni się od poprzedniego tem, że miecz jest przed krokwiami.

Ejgird I.

Ejgird II.

Ejjub (ibn Sádi), gubernator miast syryjskich Baalbeku i Tahrydu, rodem Kurd, mieszkał w Egipcie, gdzie † 1173 r. Syn jego Saladyn był w drugiej połowie XII wieku założycielem nowej dynastji Ejjubidów w Egipcie. Dynastja ta panowała do r. 1250, w którym ustąpiła miejsca Mamelukom.—**E.** chan ob. Ejub chan.

Ejkadistai albo *Eikadeis*, członkowie stowarzyszenia filozoficznego w Grecji starożytnej, biorący nazwę od 20 dnia miesiąca, w którym stowarzyszenie odbywało swą sesję. Bliższe wiadomości o tym przedmiocie podają: G. F. Schoemann „Antiq. juris pub. graeci,“ (str. 305) i „Griech. Alterth.“ (I str. 382, II 576); Rangabe „Antiq. helléniq.“ (II, 89).

Ejlejtyja *(Eileithyia)*, w mitologji greckiej, nazwa Hery w Atyce i Argosie, oraz Artemidy w Cheronei beockiej, jako bogiń porodów, oraz nazwa odrębnej takiejże bogini.

Ejlemberk, *Heilemberg*, *Eilemberg*, *Eulemburg*, herb: Na tarczy ściętej, w polu góruem złotem—

pół lwa czarnego w koronie; w dolnem — trzy 6-promienne gwiazdy złote. U szczytu pół lwa jak na tarczy, ale ze skrzydłami, z których prawe,

Ejlemberg.

Ejnarowicz.

również jak łapa prawa, jest złote. Labry błękitne, podbite złotem. Por. „Księga herbowa“ hr. J. Ostrowskiego.

Ejmundowa saga, *Eymundar Saga*, poemat staro-skandynawski nieznanego autora, w którym opowiedziane są bohaterskie czyny *Ejmunda*, jednego z książąt normandzkich, w Gardariku, t. j. w państwie Waregów, świeżo założonem pośród Słowian nowogrodzkich i kijowskich. Saga ta stanowi cenne źródło do dziejów Rusi i Polski za Jarosława W. i Bolesława W. Krytyczne wydanie sporządził Józef Sękowski w petersburskiem piśmie *Biblijoteka dla cztenija* (1834).

Ejnarowicz, *Eynarowicz v. Białynia* odm., herb: W polu błękitnem, w środku podkowy srebrnej—strzała srebrna, rozdarta u dołu.

Ejragolskie starostwo albo *ciwunostwo* niegrodowe. Było położone w ks. Zmujdzkiem pow. Ejragolskim o 4 mile od miasta Rosień. W 1771 składało się z miasta Ejragoły (ob.), zamku i wsi przyległych. Ostatnim posiadaczem tego starostwa był Billewicz, opłacając z niego kwarty złp. 1,250 gr. 24. Podług spisów podskarbińskich, Ejragoła w 1569 r. zaliczała się do dóbr stołowych królewskich.

Ejragoła, miasteczko w gub. i pow. Kowieńskim, niegdyś przez Krzyżaków zwane *Eroglen, Ergalle*, na lewym brzegu Dubissy, między Srzednikiem a Rosieniami położone. W XIII wieku istniał tu już zamek obronny, który potem często bywał napadany i niszczony przez Krzyżaków. Tutejszy kościół parafjalny należy do liczby dziewięciu świątyń, które Witold z Jagiełłą od 1413 do 1417 założyli na Żmujdzi.

Ejreni, młodzieńcy w Sparcie od 20 do 30 roku życia, przeznaczeni do nadzoru nad grą i fizycznemi ćwiczeniami dzieci, wprawiającemi się do służby wojskowej.

Ejsmond Antoni, botanik, * 1852 w Skrzynnie gub. Radomskiej, nauki przyrodnicze studjował w uniwersytecie warszawskim, od roku 1876 zajmował się nauczycielstwem prywatnem w Warszawie, w 1888 objął stanowisko eksperta przy komisji tępienia filoksery w Besarabji. W celach florystycznych zwiedził liczne okolice Królestwa Polskiego, powiat Białostocki, puszczę Białowieską, a rezultaty swych badań ogłosił w „Pamiętniku fizjograficznym“ (tom V, VII i VIII).

Ejsmond Józef, zoolog, brat poprz., * 1862 w Skrzynnie, studjował w uniwersytecie warszawskim najpierw prawo, następnie nauki przyrodnicze, w 1889 został asystentem nadetatowym, w 1894 etatowym przy katedrze anatomji porównawczej. Ogłosił: „Studja nad pierwotniakami okolic Warszawy“ („Pam. fizjogr.“ t. XIII, 1895), oprócz wielu rozpraw we „Wszechświecie“ i in. Z zamiłowaniem zajmuje się też malarstwem i wykonał obrazy: „Bartek zwycięzca w karczmie,“ „Szyldwach,“ „Liwerant,“ „Na przedmieściu,“ „Tyraljerzy“ i inne.

Ejsmont Fran.

Ejsmond Franciszek Teodor, malarz współczesny, * r. 1859, kształcił się początkowo w Warszawie, następnie od r. 1879 w Monachjum. Wykonał: „Sielanka,“ „Przy studni,“ „Besarabka,“ „Miłość macierzyńska,“ „Walka o byt,“ „Zadąsana,“ „Żyd“ i in.

Ejsmond (Eysymont) F. M., * 1850, wierszopis i publicysta. W r. 1872 wydał zbiorek p. t.: „Co Bóg dał,“ potem rozprawę naukową p. t.: „Przedmiot, znaczenie i cel nauki geografji,“ następnie poezje: „Odgłos z Polesia.“ W 1875 wydał w Krakowie: „Poezje w życiu“ i „Walka idei,“ tragikomedja z dawnej przeszłości. W 1877 ogłosił w *Kłosach* opis Wiśniowca i jego zbiorów.

Ejszyskie starostwo niegrodowe. Leżało w województwie Wileńskiem, pow. Lidzkim, o 9 mil od Wilna. Składało się w 1771 ze starożytnego miasta Ejszyszki (ob.) i z włości Hornostaiszki, Starydwór i Horodyszcza. Na sejmie warszawskim z r. 1647 stany rzeczypospolitej, wynagradzając Adama Krzyckiego, starostę ejszyskiego, który 33 wsi własnych utracił w wojnie z Rosją, przyznały mu wynagrodzenie w sumie 16,000 kóp litewskich i na tem starostwie ubezpieczyły. Ostatnim posiadaczem jego był Józef Sołłohub, wojewoda witebski, który z niego opłacał kwarty złp. 2,470 gr. 20, a hyberny złp. 1,800. W 1775 na sejmie stany rzeczypospolitej wyznaczyły komisję do uczynienia zamiany względem jurydyki tego starostwa z włóki gruntu *Owsianowski* zwanego. Podług spisów podskarbińskich, Ejszyszki w roku 1569 należały do dóbr stołowych królewskich.

Ejszyszki, osada w gub. Wileńskiej, powiecie Lidzkim, niegdyś słynna wielkiemi targami na bydło i konie. Kościół parafjalny ma być fundacji Witolda, pod wezwaniem Bożego Ciała.

Ejtkuny, niem. *Eydtkuhnen*, osada w Prusiech Wschodnich, regencji Gąbińskiej, pow. Stołupiańskim, nad rzeką Leponą, która oddziela Prusy od

Królestwa Polskiego; stacja pograniczna pruska razem z komorą celną wprost rosyjskiej stacji Wierzbołowo-Kibarty, na drodze żelaznej Berlin-Królewiec-Wilno-Petersburg.

Ejub-Chan, *Ejjub*, książę afgański, młodszy syn emira Szer-Alego, mianowany był przez ojca namiestnikiem Heratu, po śmierci zaś ojca i usunięciu swego brata Jakóba przez Anglików (1879) usiłował wyrugować ich z Afganistanu. W 1880 wyruszył z wojskiem heráckiem przeciw Kandabarowi i pobił generała Buorowa pod Kuszk i Nakud (27 lipca). Ale nim zdołał opanować miasto, został w d. 1 września przez generała Robertsa pod Baba Wali pokonany i zmuszony był cofnąć się do Heratu. Po wymarszu Anglików usiłował 1881 zdobyć Afganistan, obległ Kandabar, lecz zdradzony, został pobity przez emira Abdurrahmana, ktory następnie zdobył Herat, zaś Ejub-Chan uciekł do Persji, gdzie został internowany, z przyznaniem mu ze skarbu angielskiego pensji (12,000 funt. st.); stamtąd uciekł w sierpniu 1888, zebrał w Afganistanie żołnierzy i uderzył na Harat, ale pobity pod Meszhedem, wzięty był do niewoli i oddany Anglikom, którzy go osadzili w mieście Rawalpindi w Pendżabie.

Ejubici, *Ejubidzi*, *Ayubici*, dynastja panująca w Egipcie 1171—1260, założona przez Saladyna (ob.), syna *Ejuba* lub *Ayuba-ben-Szadi*, od którego otrzymała swoje nazwisko. Ostatni z tej dynastji Taran-Szach, zwyciężywszy Ludwika IX i jego Krzyżowców 1250, został tegoż roku zamordowany przez *Bibarsa*, dowódcę Mameluków.

Ejusdem farinae (łac.), z tej samej mąki, tego samego rodzaju (Persjusz).

Ekaterynburg *(Jekaterinburg)*, miasto powiatowe w gub. Permskiej, nad rz. Isetą, założone przez Piotra I w r. 1723; zarząd główny zakładów górniczych uralskich, fabryka kryształów, skład główny drogich kamieni, z których tu wyrabiają rozmaite przedmioty, obserwatorjum, szkoła górnicza, mennica i rozmaite inne zakłady i fabryki, 15 cerkwi prawosławnych, 3 starowiercze, kościoły katolicki i protestancki, meczet, sąd okręgowy, Uralskie Towarzystwo przyrodnicze, kilka instytucji dobroczynnych i kredytowych. Jest to jedno z najlepiej zabudowanych miast w Rosji; liczy 55,488 miesz. (1897). — **E.** powiat, 24,078 wiorst kw., a ludności 418,905.

Ekaterynodar, miasto główne obwodu Kubańskiego i Ziemi Kozaków Kubańskich, nad rz. Kubaniem, założone w r. 1792; 65,697 miesz. (1897), gimnazjum, szkoła realna, seminarjum nauczycielskie, kilkanaście szkół niższych, muzeum, kilka banków, rezydencja władz administracyjnych obwodu, sąd okręgowy, zarząd akcyzy, 2 szpitale. — **E.** *oddział* obejmuje 6,141 w. kw. i w 1897 liczył 243,927 miesz.

Ekaterynograd, stanica wojska linjowego Kozaków Kaukaskich, nad rz. Małką, w obwodzie Tereckim, oddziale Piatygorskim. W r. 1778 Potemkin zbudował tu fortecę św. Katarzyny i na cześć Katarzyny II nazwał ją **E**-em. Do r. 1790 **E.** był miastem głównem obwodu i rezydencją namiestnika; dziś **E.** jest niewielką osadą.

Ekaterynopol, *Kalnibłoto*, miasteczko w gub. Kijowskiej, pow. Zwinogrodzkim, nad Tykiczem, 5,000 miesz. W pobliżu pokłady lignitu.

Ekaterynosław, miasto główne gub. i pow. t. n., nad rz. Dnieprem, założone 1786 przez Potemkina. Posiada 7 cerkwi, kościół katolicki, pomnik Katarzyny II, gimnazjum męskie i żeńskie, szkołę realną, seminarjum duchowne, wiele szkół niższych, wielkie fabryki żelaza (zakłady Towarz. Briańskiego), mydlarnie, browary, fabryki tytuniu, kilka instytucji kredytowych i liczy 121,216 miesz. (1897). — **E.** *powiat* obejmuje 6,611 w. kw. i liczy 352,433 miesz. (1897).

Ekaterynosławska gubernja leży po obu stronach Dniepru, przedstawia obszar stepowy z gruntem czarnoziemnym; obfituje w węgiel kamienny, rudę żelazną i inne minerały, dzięki czemu posiada nader wysoko rozwinięty przemysł metalurgiczny. Gubernja obejmuje przestrzeń 55,705 w. kw. i w roku 1897 liczyła 2,112,651 miesz.

Ekbatana, nazwisko kilku miast azjatyckich, z których najsławniejszem było miasto stołeczne Medji. Założycielem **E.** miał być Dejaces około r. 700 przed Chr. Po upadku państwa Medów królowie Persów uczynili je swoją rezydencją letnią. Później miasto to przeszło w posiadanie Partów, a po upadku i tego państwa tak dalece zniszczało, że dziś trudno oznaczyć, gdzie ono istniało. Najprawdopodobniej leżało w miejscu, gdzie dzisiaj wznosi się Hamadan. **E.** miała 250 stadjów obwodu, była otoczona siedmiu murami, posiadała cytadelę, świątynię słońca, pałac królewski i ogromne bogactwa. Żydzi perscy uważają **E.** za biblijną Suzę i dlatego w Hamadanie pokazują podróżnym grób Mardocheusza i Estery.

Ekfantides, komedjopisarz ateński, żył w połowie V wieku przed Chr. Utwory jego zaginęły, pozostał tylko tytuł jednej komedji „Satyry", przechowany u Ateneusza (Aten, III, 96 bc). Według przypuszczeń uczonych nowożytnych, jest on autorem komedji p. t. „Pyraunos" i „Dionysos." Miał on przezwisko „Kapnias," czyli zadymiony, okopcony, nadane mu prawdopodobnie dlatego, że pisał stylem niejasnym, zawikłanym. Por. Aug. Meineke „Fragmenta comicorum Graecorum Vol. I;" „Historia critica comicorum Graecorum," (Berlin, 1839, str. 35); Theodorus Kock „Comicorum atticorum fragmenta" (Vol. I, p. 9 — 10, Lipsk, 1880—8).

Ekhard Anzelm, Jezuita, * 1721, † 1809 w Dynaburgu; przez wiele lat misjonarz w Brazylji, po zniesieniu zakonu przybył na Białoruś i sprawował urząd wice-magistra nowicjuszów w Dynaburgu. Napisał między innemi: „Historia perse-

cutionis societatis Jesu in Lusitania“ (Norymberga, 1789—90); „Additamenta ad Petri Cardenas descriptionem Provinciarum Brasiliae“ (Norymberga, 1798); „Joannis Coffleri S. J. historiae cochinchinicae descriptio in epitomen redacta“ (Norymberga, 1803); „Nachrichten von den Sprachen in Brasilien“ (zamieszczona w dziele Murra „Nachrichten“ w t. 6).

Ekielski Aleksander, b. oficer wojsk polskich, † 1856, wydał: „Nauka rolnictwa“ (Kraków, 1860) i „Praktyczne regestra ekonomiczne“ (3 wyd., Bochnia, 1865).

Ekielski Napoleon, brat poprzedniego, ogłosił: „Moskowa za barykadą“ monodramat (Kraków, 1848); „Okolica Mogiły“ utwór poetyczny (Kraków, 1864); „Kilka słów o teatrze“ (Kraków, 1865). Oprócz tego z Łuszczkiewiczem redagował czasopismo „Szkoła ludu“ (1848), a z Sorgiem „Orzeł Biały“ (1848).

Ekielski Eustachy, notarjusz w Galicji, * 1804, † 1870. Ogłosił między innemi następujące prace: „Majątek W. K. Krakowskiego“ (Lwów, 1866); „Krótka wiadomość o archiwum akt grodzkich i ziemskich wojew. krakow. Królestwa Polskiego“ (Kraków, 1868); „Miasto Kazimierz i budowle akademickie w tem mieście,“ z planem (Kraków, 1869).

Ekierka, przyrząd rysunkowy, mający formę trójkąta prostokątnego, do kreślenia linji prostopadłych; dwie **E.** dozwalają dogodnie prowadzić linje równoległe.

Ekiwok, dwuznacznik; wyraz francuski—*equivoque*, utworzony z łacińskiego *aequus* równy i *vox* głos, wyraz.

Ekkehard, zakonnik z St.-Gallen, † 973, napisał według starych pieśni bohaterskich niemieckich, t. zw. pieśni Walthari, w heksametrach łacińskich, wydał Peiper 1873; tłóm. Simrock, 2 wyd., 1857 r., Linnig, Paderborn 1869 r., Scheffel 1855.

Ekkehard, zakonnik z St.-Gallen, * około 980, † około 1060, pisał dalszy ciąg kroniki klasztornej „Casus Sancti Galli,“ którą doprowadził do r. 972 (niemiec., 1891). Por. Meyer von Knonau „Die Ekkeharte“ 1876.

Ekklesia (zgromadzenie ludu), w Sparcie Apella, w miastach doryskich Halia, jedna z najważniejszych instytucji greckich, cechująca ustrój państwowy w jego naturze i rozwoju. Por. Fustel de Coulanges „Cité Antique;“ E. Curtius „Griech. Geschichte;“ S. Gilbert „Handbuch der griech. Staatsalterth;“ G. F. Schoemann „De comitiis Atheniensium“ (1879).

Ekklesiastes (grec. „mówca“), grecka nazwa jednej z ksiąg Starego Testamentu, napisanej przez Salomona, składającej się z 12-stu rozdziałów.

Ekklezjastyk (z grec. *ekklesia*, zgromadzenie ludzi, później gmina, kościół), oznacza w ogóle każdego duchownego, w szczególności atoli świeckiego czyli księdza. — **E.** albo *Eklezjastykus*, po polsku *Księga Jezusa, Syna Syrachowego*, jedna z ksiąg Starego Zakonu (apokryficznych); przełożona na język grecki przez wnuka autora na lat 220 przed Chr. W IV wieku po Chr. zaliczona do „Ksiąg Mądrości.“ Ma 51 rozdziałów.—*Eklezjastyka*, nauka kościoła.

Eklampsja — cierpienie, spotykane u kobiet ciężarnych w okresie przedporodowym, lub wkrótce po porodzie. Atak rozpoczyna się bólem głowy i bólami w dołku podsercowym, następnie występują drgawki, język bywa wysunięty, często też ulega przygryzieniu, chora traci przytomność, często zdarzają się wymioty. Atak trwa tylko kilka minut, poczem chora zwolna wraca do siebie, albo też, nie odzyskawszy już przytomności, w ciągłych drgawkach umiera. **E.** najczęściej zależy od zatrucia solami moczowemi wskutek zaburzeń w czynności nerek, w których występuje niedokrwistość i tłuszczowe wyrodnienie nabłonka. Bywają, choć rzadko, przypadki **E.**, zależne od podrażnienia drogą zwrotną (z organów rodnych) nerwów czuciowych. W ostatnich czasach starano się objaśnić **E.** inwazją specyficznych bakterji. Czasami można zapobiedz wystąpieniu ataku; w czasie ataku należy stosować środki znieczulające, jeżeli zaś atak długo trwa i grozi niebezpieczeństwem, wskazanem jest przyśpieszenie porodu lub poronienie.

Eklegma, wszelka mikstura gęstawa, smaku słodkiego, przepisywana w małych ilościach.

Eklektycy, wyraz grecki, używany na oznaczenie tych filozofów, którzy nie tworząc własnych systemów, z istniejących przyswajają sobie te części, które uważają za prawdę. W historji filozofji starożytnej noszą nazwę **E.** ci, którzy z systemów Pytagorasa, Platona i Arystotelesa utworzyli jeden system. *Eklektycyzm* miał zwolenników szczególnie w Rzymie, pomiędzy którymi Cycero i Quintus Sextius, Plotin i Proklus zasługują na uwagę. W historji nowożytnej filozofji do eklektyków zalicza się sławny francuski filozof *Cousin* razem ze swoją szkołą. W historji sztuki eklektykami nazywają się ci malarze, którzy w utworach swoich starali się łączyć zalety wielkich mistrzów. Mianowicie należy tu szkoła Caracci w Bolonji. Por. Fr. Kirchner „Wörterbuch der philosophischen Grundbegriffe“ (Heidelberg, 1890).

Eklektycyzm, ob. Eklektyk.

Eklipsy, ob. Zaćmienia.

Ekliptyczne spółrzędne, ob. Gwiazdy.

Ekliptyczne znaki, *znaki zwierzyńcowe*, ob. Ekliptyka.

Ekliptyka, wielkie koło sfery niebieskiej, które środek słońca w ciągu roku przebiega; oczywiście jest to tylko pozornem, gdyż ziemia porusza się raz w ciągu roku około słońca; **E.** więc jest to rzeczywiście rzut drogi ziemskiej na pozorne sklepienia nieba, a nazwa, jej nadana przez

starożytnych, pochodzi stąd, że na niej mają miejsce zaćmienia (eklipsy). **E.** pochylona jest względem równika na 23° 27′ 27″; punkty przecięcia się **E.** z równikiem zowią się *punktami równonocnemi*, punkty najwyżej wyniesione nad równik, E, K, *stanowiskami* (ob. fig.). Położenie **E.** nie jest niezmiennem, lecz ulega lekkiej zmianie, według Lagrange'a między 22° 54′ a 25° 21°. Od czasu najdawniejszych obserwacji pochyla się ona ku równikowi, wszakże tak wolno, że w ciągu następnych 30,000 lat zbliży się ku niemu, według Leverriera, najwyżej o 1° 10′. Oprócz podziału na 360° zwykło się jeszcze **E.** dzielić na 12 *znaków zwierzyńcowych*, z których każdy obejmuje 30° i które słońce w ciągu roku przechodzi. Znaki te są: baran (♈), byk (♉), bliźnięta (♊), rak (♋), lew (♌), panna (♍), waga (♎), niedźwiadek (♏), strzelec (♐), koziorożec (♑), wodnik (♒), ryby (♓). Nazwy te pochodzą od konstelacji blizko **E.** położonych, wszakże wskutek poprzedzania punktów równonocnych znaki te z równoimiennemi konstelacjami już się nie schodzą. Nazwy te zestawił ksiądz Wyrwicz w czterowiersz:

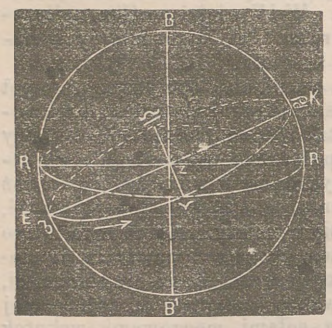

BB¹ oś świata, RR równik, EK ekliptyka.

„Baran idzie przed Bykiem, po Bliźniętach Raki,
„Lew przed Panną uchodzi,—to są letnie znaki.
„Waga chłodzi z Niedźwiadkiem, Strzelec zimnem grozi,
„Koziorożec ląd wiąże, Wodnik ryby mrozi".

Ekloga (z grec. *eklegein* wybierać), rzecz wybrana; tak nazywano pierwotnie wybór z jakiejś większej całości pewnych miejsc podobnej treści, wierszem lub prozą. Później nadano to miano na oznaczenie poezji bukolicznej, i aż do naszych czasów używają wyrazu **E.** na oznaczenie poematów pasterskich czyli naszych sielanek.

Eklogit, mało rozpowszechniona skała krystaliczna, złożona z zielonego szmaragdytu, omfacytu i czerwonego granatu; w ilościach nieznacznych zawiera również kwarc, cyanit, tybanit, siarkę i apatyt; tworzy pokłady wydłużone śród gnejsów i łupków mikowych w Styrji, Karyntji i Norwegji.

Ekonom (grec.), utrzymujący porządek, zarządzający gospodarstwem.

Ekonomja polityczna. Dla określenia nauki, której istotę i zakres pod powyższym wyrazem wyjaśniamy, istnieje, obok zaznaczonej nazwy, kilka innych nazw jeszcze, co już wskazuje, że nie jest to ściśle ustalona nauka. Z rozwojem tej dziedziny wiedzy próbowano samą nazwę dostosować do nowszych, dokładniejszych badań, ale mimo to, jako najpowszechniejsza i najbardziej utarta, utrzymała się nazwa: ekonomja polityczna, usuwając zarówno na drugi plan terminy: ekonomja narodowa, ekonomja społeczna i ekonomika, jako też spolszczone nazwy: gospodarstwo narodowe lub społeczne. Ostatnie dlatego nie są prawidłowemi, że ekonomja nie jest samem gospodarstwem, lecz nauką o niem i że należałoby zamiast nich używać ściślejszych, ale długich nazw polskich: nauka o gospodarstwie narodowem (podług Skarbka), lub nauka o gospodarstwie społecznem (podług Supińskiego). Wyraz *ekonomja* pochodzi od greckich wyrazów *oikos* i *nomos*, oznaczających dom albo rodzinę, oraz prawidło. W Grecji powstały też pierwsze zawiązki tej nauki, gdyż tu Arystoteles rozstrzygał już ze zdumiewającą bystrością sądu zasadnicze zjawiska ekonomiczne, choć oczywiście systemu naukowego w dzisiejszem pojęciu stworzyć jeszcze nie mógł. Podług Arystotelesa i jego szkoły, ekonomja była nauką zarządu dochodów panującego, lub dochodów prywatnych jednostek. Pierwiastek gospodarstwa zbiorowego, a więc narodowego, albo społecznego, w takiem pojęciu tej nauki nie istniał. Powstał on i mógł dopiero powstać wtedy, gdy jaśniej zdawano sobie sprawę z zależności oddzielnego gospodarstwa od zawiłego ustroju ludzkiego współżycia. Grecką nazwę ekonomji politycznej wskrzesił na początku XVII w. Montchrétien, ale należyte teoretyczne uzasadnienie w nowoczesnem znaczeniu nadał jej Quesnay w dziele swem p. n. „Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole" (1756). Gdy w nauce przyjęto nazwę: ekonomja polityczna (*économie politique*, po ang. *political economy*), w określeniu: *polityczna* mieściło się już pojęcie, że stosuje się do zjawisk gospodarczych, występujących w zbiorowem, t. j. narodowem, czy też społecznem współżyciu ludzi. Dlatego późniejsze poprawione terminy naukowe: ekonomja narodowa, lub ekonomja społeczna, nie rozpowszechniły się, bo właściwie nie wniosły nowego pojęcia. Nazwa *ekonomika* nie jest ścisłą, gdyż obejmuje tylko część ekonomji, tę mianowicie, która zajmuje się nie samym przebiegiem zjawisk gospodarczych, lecz ich krytyką, t. j. pożądanemi ze stanowiska sprawiedliwości i względów etycznych zmianami w podstawach życia społecznego.—Najpowszechniejszem *określeniem* ekonomji politycznej jest definicja, że stanowi ona naukę o prawach powstawania (wytwarzania), podziału i spożycia bogactw. Każdy zresztą z ekonomistów próbował samodzielnego określenia, ale żadne nie wyczerpało wszystkich składników badań, które

wchodzą do tej nauki. Lepsze są w każdym razie te określenia, które silniejszy nacisk kładą na dwa główne momenty ekonomji: na prawa gospodarczości i na społeczność zjawisk gospodarczych. Dlatego może trafniej będzie użyć ogólniejszego określenia następującego: Ekonomja polityczna jest to nauka o zjawiskach oraz prawach wytwarzania, podziału i spożycia dóbr, które występują w całym gospodarczym ustroju społecznym, w jego oddzielnych cząstkach, w formie jednostkowych gospodarstw, jako też we wzajemnym stosunku pomiędzy ostatniemi i w stosunku ich do całości. Pamiętać jednak przytem należy, że ekonomja jest współcześnie nauką opisową, a więc za pomocą spostrzeżeń wykrywającą same zjawiska, oraz krytyczną i reformującą, czyli próbującą wskazać i wywołać pożądane zmiany w formach życia gospodarczego. To też na dzisiejszym swym poziomie ma ona charakter filozoficzno-socjologiczny i dając zarys oddzielnych zjawisk we wskazanych już dziedzinach: wytwarzania, podziału i spożycia dóbr,—przechodzi od nich do uogólnień, które za prawa przyjmuje, w dalszym zaś ciągu usiłuje wytknąć drogi prawidłowemu gospodarstwu, któreby urządzenia ekonomiczne pogodziło z dobrem powszechnem. Najwłaściwszą tedy metodą badania w ekonomji jest historyczno-filozoficzna, która współrzędnie posiłkuje się dedukcją i indukcją, a więc która łączy spostrzeżenia i doświadczenia z rozumowaniem. W ekonomji znajdują też zastosowanie wszelkie formy badań, gdyż w każdej nauce społecznej, która nie ma ścisłości zjawisk biologicznych, trzeba posiłkować się wszelkiemi metodami, dostępnemi dla ludzkiego umysłu. Chcąc tu wskazać zasadnicze pojęcia ekonomiczne, można tylko spróbować podziału na szereg wytycznych punktów całego obszaru nauki ekonomji. Trzymając się pierwszego, wyżej przytoczonego określenia, należy naprzód wyosobnić następujące główne działy: 1) *powstawanie* i wytwarzanie (produkcja) *dóbr*, a współrzędnie z tem *obieg* dóbr; 2) *podział dóbr* i 3) *spożycie dóbr*. Nim się jednak rozważy te zjawiska i ich oddziaływanie na życie społeczne, trzeba już z góry ustalić jeszcze ogólniejsze pojęcia, które poniekąd za prawdy i prawa ekonomiczne przyjąćby należało; do takich zaliczamy: samo pojęcie gospodarczości, jako czynnik, który wytwarzanie i obieg dóbr warunkuje; pojęcie potrzeb ludzkich; dobra ekonomiczne, albo bogactwa lub wartości (wszystko zatem, co służy dla zaspokojenia potrzeb ludzkich); czynnika wytwarzania—i wreszcie teorja wartości, czyli ocena stosunku tego znaczenia przedmiotów, który zachodzi pomiędzy niemi a podmiotami gospodarczemi (każdą ludzką jednostką i całym związkiem społecznym). Po ustaleniu tych naczelnych praw, można już rozważyć główne działy ekonomji. W dziale o wytwarzaniu (produkcji) występują takie najważniejsze zjawiska: nauka wytwarzania; praca i jej podział; kapitał, albo zasób (wynik uprzedniego wytwarzania, przeznaczony do dalszego gospodarczego obrotu), sposób jego powstania i formy; dochód (przyrost wartości); przedsiębierstwo; stosunek pracy do przedsiębierstwa i stosunek kapitału do przedsiębierstwa; własność (prawo osoby do godziwie zdobytych dóbr). W dziale o obiegu dóbr nastręczają się takie zjawiska: cena (zrealizowanie w pieniądzach wartości); podaż i popyt (czynniki zaofiarowania i poszukiwania dóbr); pieniądze (mierniki wartości, narzędzia obiegu i środki zeskarbiania dóbr); systemy walut (formy pieniężnego obiegu); kredyt (użyczanie za odpowiedniem wynagrodzeniem do rozporządzenia gospodarczego dóbr obcych); bankowość i formy jej obrotów. W trzeciej wielkiej grupie ekonomicznych zjawisk i praw, w podziale dóbr, występują: dochód, jako część wpływów, która stanowi przyrost wartości dla jednostki gospodarczej; dochód narodowy; formy dochodów; renta i jej formy; zarobki, a w szczególności zarobki robotnicze w stosunku do przedsiębiercy; stosunek wysokości zarobków do ekonomicznego ustroju; procenty i zyski z przedsiębierstwa. (Niektóre pojęcia są tu pokrewne, albo identyczne z pojęciami, które występują w wytwarzaniu, ale rozważane są ze stanowiska odmiennego, mianowicie względnie do stosunku pomiędzy podmiotem gospodarczym a jego udziałem w wynikach wytwarzania). W dziale o spożyciu dóbr rozbiera się przedewszystkiem wpływ i stosunek spożycia w zakresie wytwarzania i podziału dóbr, a następnie analizuje czynniki poszczególne: zaspokojenie potrzeb i jego granice; różne formy spożycia; oszczędność; rozrzutność; zbytek; formy i sposoby zabezpieczenia spożycia przez stosowne instytucje, ochraniające bezpieczeństwo materjalne jednostki (ubezpieczenia). — Naturalnie, podział powyższy ani nie wyczerpuje wszystkich przedmiotów ekonomji, ani nie jest systematem, którego każda ekonomja obowiązkowo trzymać się powinna; zawiera on tylko w formie przykładów punkty naczelne rozważanych w ekonomji zjawisk oraz przedmiotów i dość rozpowszechnioną ich klasyfikację. Pierwiastek krytyczny, t. j. etyczna ocena podstaw zjawisk życia gospodarczego w dobrej ekonomji politycznej albo występuje współrzędnie przy badaniu samych zjawisk, albo objektywne badania i spostrzeżenia poprzedzają taką krytykę. *Historja nauki ekonomicznej* i jej systemów, a właściwie jej *rozwój, oraz związek z postępami w sferze samego życia gospodarczego*, rzuca dopiero należyte światło na znaczenie tej nauki. Poglądy ekonomiczne nosiły zawsze ślad tego czasu i jego warunków, wśród którego i dla których powstały. Chociaż tym sposobem miały charakter przejściowy, służyły jednak za ogniwa, z których

wytworzył się łańcuch uogólnień, będący podstawą współczesnej ekonomji, która ma już cechę ściślejszej umiejętności. Całe też dzieje zawiązków dawnej ekonomji można pominąć. W starożytności były pewne pierwsze ślady (zwłaszcza u Greków) tej nauki, wieki średnie odznaczały się jednak na tem polu zupełną jałowością, gdyż, jeśli zajmowano się ekonomicznemi zagadnieniami, to albo tylko ze stanowiska scholastycznego, albo z punktu widzenia pewnych praktycznych potrzeb, jak np. w zakresie godziwości procentów, co do „cen sprawiedliwych", lub w przedmiocie ograniczeń wywozu zboża. Dopiero *merkantylizm* może być uważany za pierwszy ścisły system ekonomiczny, usiłujący zarazem ująć w doktryny cały szereg zagadnień gospodarczych. Już z końcem XVI w., pod wpływem rozwijających się stosunków ekonomicznych, dokonał się w samem życiu przewrót, a wśród innych jego objawów, zaczęto się zastanawiać nad potrzebami samego państwa. Wydatki państwa rosły, chodziło więc o zdobycie dla niego odpowiednich środków materjalnych. Z zasobami materjalnemi kraju pomieszano jednak narzędzia wymiany i mierniki wartości — pieniądze i tym sposobem w zaraniu XVII w. powstał ów system merkantylny (kupiecki), którego główna teorja polegała na gromadzeniu bogactw widomych,—na gromadzeniu: pieniędzy, kruszców szlachetnych i na wywozie krajowych produktów przemysłowych, co znowu powodować miało dopływ obcych pieniędzy. W szczególności zasady tej szkoły streszczały się w doktrynach: że obfity obieg pieniędzy czyni kraj bogatym; że wywóz powinien mieć przewagę nad przywozem, i że w tym celu należy drogą rozporządzeń prawodawczych rozwijać handel wywozowy; że wywóz płodów rolnych musi być ograniczony; że zadaniem państwa jest regulować handel i przemysł. Przedstawicielami tego kierunku byli między innemi: we Włoszech Scaruffi i Galliani; w Niemczech Seckendorf; w Anglji James Stewart, a we Francji Monchrétien, a przedewszystkiem Colbert. Ten ostatni (minister Ludwika XIV) doprowadził ten system do względnej doskonałości i zamienił go na rodzaj daleko posuniętej ochrony państwowej handlu i przemysłu, podobnej do kierunku, który i za naszych czasów częściowo przynajmniej panuje. Reakcją przeto markantylizmowi był *fizjokratyzm* — system ekonomiczny, który jedyne źródło bogactwa upatruje w rozwoju rolnictwa, uznając je za wyłączną pracę produkcyjną. Właściwym twórcą tej szkoły był Franciszek Quesnay (lekarz przyboczny Ludwika XV), który jako ideał doskonałej organizacji państwowo-ekonomicznej przedstawiał uprawę ziemi, na którą cała gospodarcza działalność ma się zwrócić. W siłach przyrody jest potęga produkcji, a w przewyżce dochodu z tej produkcji ponad spożycie czysty zysk (profit net) narodu. Doktrynę tę rozwinął jeszcze kupiec Gournay, który stworzył maksymę: laissez faire, laissez passer, jako hasło liberalizmu ekonomicznego w zakresie handlu i przemysłu. Teorję do stosunków państwowych dostosował Turgot, minister francuski. Obie teorje grzeszyły zarówno jednostronnością; owóż sama przez się narzucała się ich synteza, którą był system *przemysłowy* czyli *industrjalny*. Dał mu początek klasyczny twórca nowoczesnej ekonomji politycznej, Adam Smith (* 1723, † 1790), w dziele swem, wydanem w r. 1770, p. n. „Inquiry in to the nature and cause of the Wealth of Nations" (Badania nad przyrodą i przyczynami bogactwa narodów). Od czasu zjawienia się tej książki, ekonomja ściśle naukowa rozpoczyna swoją erę. Ona to pierwsza wskazała, że bogactwa narodów nie stanowią ani pieniądze, ani uprawa ziemi, ale cały ogół przedmiotów, mających użytkową i zamienną wartość. W dowodzeniach Smitha występuje zarazem całokształt ekonomicznych badań. Epigonowie jego pogłębili te wywody, lecz mieli już utorowaną drogę. Tak Dawid Ricardo (* 1772, † 1823) w „Principles of Political Economy and Taxation" (1817), opierając się już na wskazaniach Smitha, głosi teorję renty gruntowej (nadwyżka wynagrodzenia w dochodzie gruntów bardziej urodzajnych) i drugą sławną teorję żelaznego prawa płacy roboczej (spadanie tej płacy do minimum koniecznych środków do życia). Kontynuatorem systemu industrjalnego jest także Malthus (* 1766, † 1834), który teorję zaludnienia sformułował w dziele: „Essay of the principle of population," w poglądach, iż nędza jest wynikiem tego przyrodzonego prawa, że ludność wzrasta znacznie szybciej, niż środki do życia. Doktrynę tę ujął Malthus w nieusprawiedliwione jednak statystycznemi danemi twierdzenie, że, gdy ludność wzrasta w postępie geometrycznym (1, 2, 4, 8, 16...), środki do życia tylko w postępie arytmetycznym (1, 2, 3, 4, 5...). Dalej zjawiają się teorje pośrednie, bądź rozwijające szkołę industrjalną, lecz przechylające się ku socjalizmowi (John Stuart Mill), bądź kładące silniejszy jeszcze nacisk na swobodę ekonomiczną (Jean Say i Fryderyk Bastiat). Ci ostatni pod niektóremi względami próbują zwrócić ekonomję na tory fizjokratyzmu. Caray znowu występuje przeciwko Malthusowi i Ricardowi, dowodząc, że procent od kapitału i renta gruntowa spadają, a płaca za pracę podnosi się. Ale jednocześnie rozpoczął panować kierunek, krytykujący specjalnie cały ustrój kapitalizmu, a wobec tego osłabiający przewagę teorji Smitha i jego zwolenników. Pierwsi z energiczną opozycją wystąpili Adam Müller (* 1779, † 1829) i Fryderyk List (* 1789, † 1847). Walczą oni przeciw uogólnieniom ekonomicznym szkoły industrjalnej, roszczącym pretensję do niewzruszonych prawd. Müller, którego nazywają ro-

mantykiem ekonomicznym, zarzuca Smithowi stronną życzliwość dla przemysłu i gospodarstwa przemysłowego, oraz przecenianie fizycznego kapitału, a List praktycznemi argumentami dowodzi, że w ekonomji powinien panować system gospodarstwa narodowego (t. j. że stosunki ekonomiczne muszą być dostosowane do politycznych warunków), i że od stopnia rozwoju narodowego zależy wybór systemu: bądź produkcji, bądź wolnego handlu. Müller i List mieli w każdym razie tę zasługę, że do nauki ekonomji politycznej wnieśli pojęcie względności teorji naukowych, obaliwszy jednostronną krańcowość poglądów. W Anglji tymczasem panował prawie niepodzielnie system t. z. manchesteryzmu, czyli do krańcowości doprowadzona teorja wolnego handlu (Mc'Leod, Cobden, Bright). Wytworzyło się tu całe stowarzyszenie, liga obrońców wolnego handlu, mająca siedzibę w Manchestrze, i stąd nazwa tej szkoły, która zresztą brała pod uwagę głównie swoje angielskie stosunki. Marx, Rodbertus i Lasalle silniejszym, niż Müller i List, taranem uderzyli w twierdzę wolnego kapitalistycznego ustroju. Wszyscy oni wychodzą ze stanowiska, że prawdy Smitha i Ricarda są uogólnieniami, wyprowadzonemi z dzisiejszej formy ustroju, który ani doskonałym, ani nieuniknionym nie jest; że przeciwnie—życie ekonomiczne dąży do ewolucji, która z biegiem historji przeistoczy formę władania na zbiorową. Rodbertus widzi w pracy jedyne godziwe źródło i sprawiedliwą miarę wartości dóbr, a w dobrach, osiąganych bez pracy, wydarte zarobkom robotniczym nieusprawiedliwione zdobycze posiadających. Rodbertus stara się drogą pośrednich reform przejść do wyższego porządku społecznego, opartego na prawie do całego udziału pracy w nadwyżce wartości. Punkt wyjścia Marxa jest podobny; dla niego jedyny czynnik, rozstrzygający o wartości, to ogólna praca człowieka, która wyłącznie tworzy wartość towaru. Różnica pomiędzy ceną siły roboczej (płacą) a wartością wytworzonego za to towaru, daje nadwartość, stanowiącą niesprawiedliwą zdobycz przedsiębiercy. Teorja Marxa, bardzo głęboka, jako analiza kapitału i zarobków robotniczych, była z jednej strony punktem zwrotnym w rozwoju nauki ekonomicznej, a z drugiej wywołała agitacyjną działalność, dążącą do udoskonalenia ustroju społecznego. Odtąd też już socjalistyczny pierwiastek w większej czy mniejszej przymieszce utrzymywał się w każdej teorji ekonomicznej. Lassale był popularyzatorem Marxa, a w agitacyjnym swym programie szedł za wskazaniami kolektywicznemi Blanc'a. Pod wpływem Marx'a, ale z cechami powściągliwego krytycyzmu, powstał najnowszy kierunek ekonomiczny, zwany *historycznym*, albo *etyczno-realnym*. Z wielkim objektywizmem i ostrożnością zapoczątkował go Roscher, który zresztą mało był samodzielnym, ograniczał się tylko formułowaniem wniosków syntetycznych. Kiess i Kautz starali się głębiej uzasadnić postulat uwzględniania czynników życia historycznego. We Włoszech Luigi, Cossa, a w Niemczech Schmoller i Rössler, kładą nacisk na etyczny kierunek rozwoju ekonomicznego życia. Brentano w Niemczech i Laveley upatrują podniesienie poziomu ekonomicznego życia w związkach robotniczych. Ten sam kierunek ma duże praktyczne powodzenie w Anglji. Nakoniec, jako wydatne dążenie do reform na drodze socjalizmu, ale w drodze interwencji państwowej występuje socjalizm państwowy, naukowo uzasadniony w Niemczech przez Adolfa Wagnera. Wszystkie współczesne kierunki mają na celu udoskonalenie organizacji ekonomicznej, ktorą formy kapitalizmu spaczyły. Niektóremi specjalnemi zagadnieniami (zwłaszcza w zakresie ustalenia granic wartości) zajmują się w Anglji Jevons, a w Austrji Menger.—*Bibljografja* prac ekonomicznych zająćby musiała zbyt dużo miejsca. Wskazówek pod tym względem szukać należy w dziełach autorów, wyżej powołanych. Dokładny wykład różnych przedmiotów ekonomicznych mieści się w „Handwörterbuch der Staatswissenschaften" (6 tom., 1893), do którego wychodzą obecnie suplementy. Posiadamy „Encyklopedję Handlową" (dwa wydania *Gazety Handlowej*). W naszej literaturze ekonomicznej pierwsze prace, obejmujące wykład całej tej gałęzi wiedzy, ukazują się w końcu XVIII wieku. Najpierwszym jest podręcznik księdza Ambrożego Popławskiego pod tytułem „Zbiór niektórych materji politycznych" (1774). Później zajmowali się nauką ekonomji dwaj bracia Strojnowscy: ks. Hieronim i Walerjan. Pierwszy wydał w r. 1786 „Naukę prawa przyrodzonego i politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodów," drugi w 1816 r. „Ekonomikę powszechną, krajową, narodową." Nax wydał w Warszawie „Wykład początkowych prawideł ekonomji politycznej"; Bromirski Jan „Spostrzeżenia i uwagi nad bogactwem i charakterem narodowym"; Morzycki „Fundament budowy społecznej" (Poznań, 1852); Jakubowski „Zasady gospodarstwa społecznego"; Z. Dangel „Ogólne zasady ekonomji politycznej"; Leon Grabowski „Ekonomja polityczna." W r. 1820 wyszło najlepsze z takich dzieł, będących pracami kompilacyjnemi, Fryderyka hr. Skarbka: „Gospodarstwo narodowe stosowane." Najwydatniejszym polskim ekonomistą był Józef Supiński. Główne jego prace są: „Myśl ogólnej fizjologji wszechświata" i „Szkoła polska gospodarstwa społecznego." Supiński, stojąc na gruncie narodowego rozwoju stosunków gospódarczych, zaleca stworzenie specjalnie polskiej szkoły gospodarstwa społecznego i zbliża się w swych wywodach do szkoły historycznej. Dziełem

bardzo wydatnem jest także „System ekonomji społecznej" Leona Bilińskiego (1880). Starannie opracowany podręcznik, obejmujący cały system tej nauki, wydał Witold Załęski p. n. „Ekonomik" (1891). Najnowszy wreszcie krótki zarys ekonomji wydał w r. 1898 Jan Stecki. Prac monograficznych, traktujących o różnych poszczególnych zagadnieniach ekonomicznych, jest w naszej literaturze znacznie więcej. Do wysoko cenionych za granicą pracowników w dziale ekonomji należał Ludwik Wołowski, twórca we Francji kredytu ziemskiego i rzecznik metalizmu. August hr. Cieszkowski poruszał wiele kwestji filozoficzno-ekonomicznych. Bankowością zajmował się Antoni Wrotnowski. Ed. Stawiski, współredaktor pierwszej „Encyklopedji Rolniczej," był rzecznikiem swobody ekonomicznej. Karol Forster popularyzował sprawy ekonomiczne. Michał Szymanowski poświęcił się badaniom finansowym. Jan Bloch ogłosił cały szereg źródłowych materjałów i monografji ekonomiczno-finansowych. Prof. Józef Milewski pisał o monetaryzmie i ogólnych kwestjach gospodarczych. Zygmunt Heryng wydał pracę o „Rublu" i „Logikę ekonomji." St. A. Kempner ogłosił książkę p. t. „Pieniądze, zarys teorji monetarnej" i w różnych czasopismach poruszał kwestje handlowo-ekonomiczne. Józef Jeziorański roztrząsał w broszurach i w pismach zagadnienia monetarne, statystyczne i rolniczo-ekonomiczne. Józef Kirszrot-Prawnicki poświęcił się badaniom stowarzyszeń oraz oszczędności w obszerniejszej monografji. A. Suligowski badał taryfy kolejowe. Dr. Zofja Daszyńska obok różnych prac ogłosiła „Szkice metodologiczne." Ludwik Górski pisał o kwestji wielkiej własności i sprawach włościańskich. Publicystycznie zagadnienia ekonomiczne roztrząsa Ant. Donimirski. Adam Zakrzewski zajmuje się statystyką. L. Krzywicki obok studjów ludoznawczych, poświęca się socjologji i ekonomji. Nadto wymienić też tu należy nazwiska: Jana Marchlewskiego, Zygmunta Pietkiewicza, Zenona Pietkiewicza, Wł. Wścieklicy, Złotnickiego, Koskowskiego.

Eks... Wyrazy, których niema pod *Eks...* ob. pod *Egz...* lub *Ex...*

Eksacerbacja, pogorszenie się stanu chorobowego, jak gorączki, lub zapalenia.

Eksartykulacja, rodzaj amputacji (ob.), polegający na oddzieleniu członka pewnego w zetknięciu z drugim, czyli wyłuszczenie członka ze stawu.

Ekscelencja (łac. zacność, wielkość, szlachetność, dostojność), honorowy tytuł królów longobardzkich i frankońskich, następnie cesarzów niemieckich do Henryka VII, jako też królów, później namiestników cesarskich i królewskich, w końcu książąt i hrabiów. Za przykładem posła francuskiego w Rzymie, ks. de Nevers, który 1593 r. przybrał tytuł **E.**, przybrali go i in. posłowie, naprzód w Rzymie, później i na dworach innych. We Francji nadawano go od 1654 wszystkim wyższym urzędnikom cywilnym i wojskowym, a zwyczaj ten wkrótce rozpowszechnił się w całej Europie. W Ameryce tytułu **E.** używa prezydent rzeczypospolitej i gubernator stanu Massachusetts. W Austrji przysługuje tylko wyższym wojskowym i radcom tajnym. U nas, jak i w Prusiech, nadawany jest także wyższym dygnitarzom władzy duchownej.

Ekscentryczność, w matematyce, ob. Mimośród. — W życiu ekscentrycznem nazywamy postępowanie niezgodne z przyjętemi powszechnie zwyczajami i poglądami: Ekscentryk jest do pewnego stopnia synonimem oryginała.

Ekscentryk, część składowa machiny, służąca do zamiany ruchu obrotowego ciągłego na prostolinijny lub obrotowy perjodyczny. Nazwa ta poszła stąd, że zasadą **E.** jest w ogóle ruch pewnej linji krzywej, obracającej się około punktu, leżącego zewnątrz środka tej krzywej. Tak np. łatwo zrozumieć, że jeżeli się obraca krążek ograniczony pewną linją krzywą, podczas

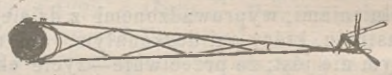

Ekscentryk kołowy.

gdy na jego obwodzie opiera się jednym końcem drążek, drążek ten nabiera ruchu prostolinijnego perjodycznego, t. j. w jedną i drugą stronę. **E.** *kołowy* (ob. fig.) jest to koło obracające się dokoła punktu K., leżącego zewnątrz jego środka; z kołem tem połączony jest pręt za pośrednictwem otaczającego je pierścienia, a stąd przy obrocie koła pręt przesuwa się naprzemian w jedną i drugą stronę. (Ob. też Machiny parowe).

Ekscerebracja, ob. Wymóżdżenie.

Eksces (z łac.), wykroczenie, nadużycie czego, wybryk; zbyteczny pobór, zdzierstwo.

Ekscytator, *rozbrajacz, wyładowywacz*, przyrząd służący do wyładowywania butelki lejdej-

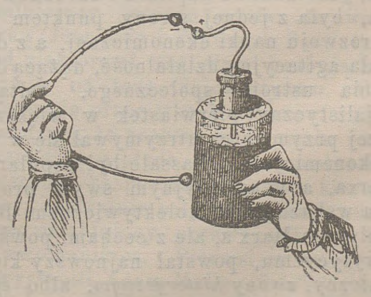

Wyładowanie butelki lejdejskiej za pośrednictwem ekscytatora.

skiej (ob.). Najprostszy **E.** stanowi rodzaj cążek z drutu mosiężnego, zakończonych kulkami, z których jedną zbliża się do zbroi zewnętrznej, drugą do drutu, idącego od zbroi wewnętrznej but. lejdejskiej; dla uniknięcia zaś uderzeń w ciele naszem, **E.** opatrzony jest rączką szklaną. Do doświadczeń na większą skalę prowadzonych służy tak zwany **E.** *powszechny*.

Eksdywizja, podział majątku pomiędzy wierzycieli, praktykowany dawniej na Litwie na mocy wyroków specjalnych sądów eksdywizytorskich.

Eksenteracja, *Eksenteiowanie*, toż co autopsja (ob.).

Ekshumacja (łac.), odgrzebanie, wyjęcie ciała nieboszczyka z grobu, dokonywane przeważnie w celach sądowych dla zbadania przyczyny śmierci, lub stwierdzenia tożsamości osoby zmarłego, niekiedy dla celów sanitarnych, gdy wyziewy pogrzebanych szkodzą pobliskim mieszkańcom, lub w celu przeniesienia zwłok zmarłego w inne miejsce.

Ekskluzywa (exclusiva). Od czasu, kiedy wybór papieża zależy całkowicie od kardynałów, wpływ świecki przybrał formę ekskluzywy, czyli urzędowego zastrzeżenia, aby niemiły rządowi kardynał (persona ingrata) nie był wybranym. Prawo **E.** miał cesarz niemiecki, obecnie austryjacki, jako orężny opiekun Kościoła. Z chwilą, kiedy mocarze zrzekli się opieki nad sprawami Kościoła, tem samem zrzekli się prawa **E.** Przy rządach parlamentarnych **E.**, jako dzieło gabinetu ministrów, nie zaś monarchy chrześcijańskiego, mogłaby być często antychrześcijańską.

Ekskomunika (łac.), wyłączenie ze społeczności kościoła. Ob. Klątwa kościelna.

Ekskrecja, ob. Wydzielanie.

Ekskrement, ob. Kał.

Ekskursja, wycieczka naukowa, głównie dla zbierania okazów zwierząt, roślin lub minerałów.

Eksner, baron, *Oechsner*, herb: Na tarczy ściętej w polach górnem srebrnem i dolnem błękitnem—lew, u góry błękitny, od dołu srebrny, gałązkę z różą czerwoną w prawej łapie trzymający. Nad koroną baronowską dwa hełmy; w pierwszym. między dwiema srebrnemi trąbami gałązka z różą czerwoną; w drugim, pół lwa od góry błękitnego, od dołu srebrnego. Labry błękitne, podbite srebrem. Indygenat 1819 r. od sejmu galicyjskiego.

Eksner.

Eksoftalmus *(Exophtalmos)*, wysadzenie gałki ocznej ku przodowi, skutkiem procesów zapalnych albo nowotworów, które w oczodole za gałką mają swe siedlisko.

Eksostosa *(Exostosa)*, ob. Kostniak.

Ekspansja, rozprężliwość, nagłe rozszerzanie się gazów lub par zgęszczonych.

Ekspedycja, odprawa, wyprawa. **E.** *pocztowa*, miejsce, z którego następuje wysyłka osób, listów i pakunków; **E.** *towarów*; **E.** *wojenna*, wyprawa, wysyłka towarów lub wojska. Stąd *ekspedytor*, urzędnik zajmujący się wysyłaniem papierów urzędowych do miejsca ich przeznaczenia.

Ekspektoracja, wyrzucanie plwociny (ob. Plwocina).

Ekspert (łac.) biegły, rzeczoznawca.

Ekspertyza, badanie, powierzane specjalistom, biegłym, których opinia służy często za podstawę wyroku sądowego. **E.** dotyczyć może oszacowania wysokości poniesionych szkód, sprawdzenia autentyczności podpisu. **E**-a lekarska orzeka o stanie umysłowym osoby, gdy idzie o uznanie jej za bezwłasnowolną. **E**-a sądowo-lekarska rozstrzyga o przyczynach śmierci zmarłego, gdy są oznaki gwałtu, o stanie umysłu przestępcy i t. p.

Eksperyment, ob. Doświadczenie.

Ekspiracja (łac.), w prawie: skończenie, wyjście terminu oznaczonego, np. ekspiracja kontraktu, a z nim dzierżawy wsi, domu, mieszkania albo zastawu. W fizjologji—wydech, ob. Oddychanie.

Eksplozja, ob. Wybuch.

Eksport (łac.), wywóz, stosuje się przeważnie do przedmiotów handlowych.

Eksporta albo *eksportacja* (od ex i porto), znaczy *wyprowadzenie* z domu albo z kościoła zwłok umarłego.

Ekspozycja (z łac. *Expositio*), wyraz ten rozmaite miewa znaczenie. I tak: *Expositio Sanctissimi*, znaczy w kościele rzymsko-kat. wystawienie N. Sakramentu. — *Exposita* oznacza księdza przy kościele filjalnym lub innym, nie mającym proboszcza. **E.** podległy jest proboszczowi właściwej parafji; sztukach pięknych i przemyśle—zbiór utworów artystycznych i przemysłowych, wystawionych na widok publiczny, co nazywają po polsku *wystawą*.—W *retoryce* oznacza **E.** rozkład albo dokładniejsze określenie pojęć w pojedyńczych częściach mowy lub rozprawy, w przeciwstawieniu do dyspozycji, przez którą rozumiemy należyte tychże części uporządkowanie. Dobrą **E.** stanowią właściwe definicje rzeczy objaśnianych, oraz dokładna ich analiza pod względem myśli, znaczenia i zastosowania. **E.** *genetyczna*, polega na tem, że pojęcie rozkłada się na części, a po dokładnem każdej z nich rozważeniu, składa się je na nowo. W dramacie **E.** oznacza zawarte zwykle w pierwszych scenach utworu przedstawienie sytuacji, to jest widowni, na której rozpoczyna się akcja i układ stosunków, z których wywiązują się zawikłania dramatyczne.

Ekspozytura, nazywa się kościół, który poprzednio był filjalnym i z czasem doszedł do praw i przywilejów kościoła parafjalnego. Przełożony takiego kościoła ma juryzdykcję podobną, jak proboszcz, nazywa się expositus, dlatego, że stałe miejsce ma w parafji.

Eksproprjacja (z łac.), wywłaszczenie (ob.) przymusowe odkupienie prywatnej własności (zwykle ziemskiej) przez państwo na użytek publiczny: przeprowadzenie dróg, urządzenie cmentarzy i t. p.

Ekspulsja (łac.), wypędzenie, według Statutu Litewskiego, gwałtowne z dóbr wypędzenie.

Ekstatyk, znajdujący się w stanie zachwycenia, skłonny do ekstazy.

Ekstaza. Zachwycenie, stan głębokiego wzruszenia, podniecenia działalności ducha, wyobraźni, uczucia, przy współczesnym zaniku, albo stępieniu świadomości i osłabieniu woli. Jako objaw chorobliwy zdarza się przy histerji, epilepsji, katalepsji. W niektórych systematach filozofji mistycznej (i u neoplatoników, u filozofów indyjskich, u kabalistów), ekstaza uważana była za objaw dodatni, za oznakę połączenia się duszy jednostkowej z duszą powszechną, z bóstwem.

Ekstein Jan, *Eckstein*, malarz czeski, * 1700, † 1770 we Lwowie, sprowadzony przez Jezuitów, za panowania Stanisława Augusta, do odmalowania sklepienia w ich kościele warszawskim. Freski jego pendzla przechowują się dotąd w kościele jezuickim we Lwowie.

Ekstemporale, *Extemporale*, *Ex tempore* (łac.), praca piśmienna, wypracowanie, wygotowana, natychmiast po zadaniu bez przygotowania, np. w szkole w obecności nauczyciela.

Ekstern (łac.) zewnętrzny, obcy, wychowaniec zakładu szkolnego, mieszkający po za budynkiem szkolnym, w przeciwieństwie do *internów*, mieszkających w samym zakładzie.

Eksterskie albo *Eggesterskie kamienie*, skały piaskowcowe w górach Egge pod Horn, w Lippe-Detmold. Na szczytach wielu z tych skał, dochodzących 40 m. wysokości, spoczywają ogromne kamienie, poruszane przez wiatry, które ich przecież strącić nie zdołają. W całej tej masie znajdują się sale sklepione, których ściany ozdobione są rzeźbami, pochodzącemi prawdopodobnie z XII wieku. Por. Dorow „Denkmalen röm. und germ. Zeit in der rhein-westfäl. Provinzen“ (1824).

Eksterytorjalność, międzynarodowe prawo wyjątku, według którego pewne osoby (szczeg. posłowie, wewnątrz obco-państwowego terytorjum nie podlegają władzy tegoż państwa. Por. Geffcken „Das Gesandschaftsrecht und die diplomatischen Verkehrsformen“ w Holtzendorffa „Handbuch des Völkerrechts“ (3 t.); Calvo „Dict. de droit intern.“ (1 t.); Martens „Sowremiennoje mieżdunarodnoje prawo”(1 i 3 t.).

Eksterytorjalny (łac.), zagraniczny, obcy.

Ekstradycja, czyli wydanie przestępcy przez rząd pewnego państwa, właściwemu rządowi, żądającemu tego wydania, w celu sądzenia i ukarania przestępcy. Prawodawstwo dotyczące wydawania przestępców wyrobiło się dopiero w XIX w. Zaczęto zawierać traktaty, wskazujące, w jakich wypadkach wydanie winno nastąpić, obecnie prawie między wszystkiemi ucywilizowanemi państwami istnieją takie traktaty i konwencje. Por. Holtzendorff „Handbuch des Völkerrechts“ (3 t.); Billot „Traité de l'extradiction” (1874); Bernard „Traité de l'extradition” (1883); Clarke „Treatise upon the law of extradition“ (1874); Renault „Des crimes politiques en matière d'extradition“ (1880); Martens „Sobranije traktatow“ (8 t.); Iwanowskij (1889).

Ekstrakt, wyciąg (ob.).

Ekstraktowe materje, ob. Wyciągowe materje.

Ekstrakty, tak nazywano w dawnej Polsce wypisy z ksiąg, czyli akt grodzkich, ziemskich lub jakichkolwiek wieczystych. Dzisiaj **E.** nazywają zwykle wszelkie wypisy urzędowe.

Ekstrawazacja *(Extravasatio)*, wydostanie się krwi na zewnątrz naczyń do tkanki; jest to krwotok wewnątrz tkanki.

Ekstyrpacja, ob. Wyłuszczenie.

Ekstyrpator (z łac. wykorzeniacz), narzędzie rolnicze, środkujące pomiędzy broną a pługiem i służące do głębokiego spulchnienia ziemi, do czyszczenia jej z chwastów, lub pokrycia, zamiast broną, zasianego zboża.

Eksudat (łac. *exsudatus)*, wypocina, wysięk (ob.).

Eksykator (z łac. *exsiccator)*, przyrząd służący do suszenia lub parowania w cieple zwyczajnem, w powietrzu zwykle osuszonem za pomocą kwasu siarczanego angielskiego; służy także do suszenia przed ważeniem rozpalonych tygli platynowych, porcelanowych i innych dla ochrony ich od osiadania wilgoci. Najprostszy **E.** składa się z płaskiego dzwonu szklanego z brzegami szlifowanemi, szczelnie przystającemi do gładkiej tafli szklanej. Na tafli stawia się naczynie z kwasem siarczanym, a nad niem umieszcza się parowniczki, zawierające płyny do parowania, przedmioty do suszenia i t. p.

Ektropion *(ectropium)*, odwinięcie powieki. Cierpienie to powstaje w skutek blizn na skórze powiek, przy zgrubieniu łącznicy, wskutek paraliżu mięśnia okrężnego u starców, paraliżu nerwu twarzowego, lub wreszcie na skutek guzów oczodołowych. Odwrócenie powieki pociąga za sobą cały szereg zmian wtórnych na rogówce i łącznicy, które cierpienie to czynią wielce dokuczliwem. Leczenie odwinięcia powieki zależy od przyczyny wywołującej; często odprowadzenie powieki i utrzymanie jej w tej pozycji przez czas pewien wystarcza do wyleczenia; odwinię-

cia bliznowatego pochodzenia leczą się na drodze operacyjnej.

Ektypografja, druk wypukły dla niewidomych.

Ektyposkop, przyrząd optyczny, zbudowany w 1897 r. przez Moussarda, służący do wywoływania złudzenia optycznego, polegającego na tem, że przedmioty wklęsłe wydają się wypukłemi.

Ekumeniczny synod, ob. Sobory.

Ekwator, ob. Równik.

Ekwator *(Ecuador*, po hiszp. równik), rzeczpospolita w północno-zachodniej stronie Ameryki południowej, do r. 1811 należąca do wielkorządztwa hiszpańskiego Nowej Grenady, a od 1819—1831 stanowiąca część związkowego państwa Kolumbji; graniczy na północ i na wschód z Kolumbją, na południe z Peru, na zachód z oceanem Wielkim. Przestrzeni ma 299,600 klm. kw., a wraz z wyspami Galapagos 307,243 klm. kw. Kraj to nadzwyczajnie wzniesiony i górzysty; Kordyljery, ciągnące się na zachodzie, dzielą się na dwa równoległe do siebie łańcuchy i tworzą wiele wysokich, dzikich, pokrytych wiecznym śniegiem wierzchołków, z których najważniejsze są: Chimborasso 6,310 m. wysoki, Yliniza 5,305 m., Cotopaxi 5,943 m. mający. Ten ostatni szczyt jest może najstraszniejszym na ziemi wulkanem; w r. 1738 płomienie przy jego wybuchu dosięgały 1,000 met. wysokości. Oprócz wybuchów wulkanów grożą tu człowiekowi i częste trzęsienia ziemi, które niekiedy zabijają tysiące ludzi; tak trzęsienie ziemi w 1797 było powodem śmierci 40,000 osób. Rzeki **E.** płyną po większej części do Amazonki, ważniejsze z nich są: Napo (1,200 klm. długa), Tigre, Pastaza. Z rzek pobrzeżnych możemy przytoczyć: Guallabamba, zwana też Esmeraldas, Guayas i inne.—*Klimat* z powodu różnej wysokości nader zmienny; w miejscach niżej położonych gorący, na wzniesieniu 3,000 m. łagodny, zdrowy i przyjemny, wyżej chłodny i ostry. Linja śniegowa zaczyna się na 5,000 albo 4,000 metr. wysokości.—*Płody.* Grunt jest w ogóle bardzo żyzny, roślinność obfita, przedstawia się bardzo wspaniale. China, kakao, trzcina cukrowa, daktyle, kawa, bawełna, indygo, zboża i t. d. udają się tu wybornie. Prócz tego jest wielka ilość dziewiczych lasów. Ze zwierząt najważniejsze są: bydło, konie, muły, owce, ptastwo wszelkiego rodzaju i inne. W płody kopalne **E.** nie obfituje zupełnie; metale dobywają się w drobnych ilościach.—*Ludność*, niezbyt gęsta, wynosi 1,404,000, jest w znacznej części pochodzenia hiszpańskiego; resztę stanowią mieszańcy krajowców z Hiszpanami i Indjanie. Religja rzymsko-katolicka panująca, a cały kraj stanowi arcybiskupstwo i 6 biskupstw.—*Przemysł*, na bardzo nizkim stopniu rozwoju, ogranicza się dostarczaniem grubszych wyrobów z wełny i bawełny, oraz kapeluszów Panama. Wywóz w r. 1892 przedstawiał wartość 7,351,800 sucres (1 sucre=5 frankom), a przywóz—7,241,095; główne przedmioty wywozu: kakao, kawa, kapelusze słomkowe, skóry, kauczuk, bawełna, ryż, trzcina cukrowa; przywozu zaś: towary bawełniane, mąka, wino i różne wyroby rękodzielnicze. Droga żelazna istnieje tylko na przestrzeni 96 klm. między portem Guayaquil i Sibambe.—*Konstytucja* państwa jest określona ustawami z 1835, 1838 i 1843 r. Na czele rządu stoi prezydent, obierany na lat 4, rządzi przy pomocy ministerjum odpowiedzialnego i przedstawicieli narodu, podzielonych na 2 izby: senat i izbę reprezentantów. Pod względem administracyjnym kraj dzielił się dawniej na 3 departamenty, obecnie jednak składa się z 17 prowincji. Stolicą kraju jest miasto Quito. *Herb* państwa przedstawia na tarczy owalnej skałę w morzu, otoczoną tęczą, słońcem i znakami zwierzyńca; na polu tylnem okręt z laską Merkurego.—*Historja.* Pierwotni mieszkańcy **E.**, *Quitus* zwani, ulegli w X w., przybyłemu prawdopodobnie morzem, narodowi *Cara*, którego państwo (*Cara*, albo *Quitu* ze stolicą *Quito*), rządzone przez dynastję *Szyri*, stało się 1487 łupem Peruwjańczyków. Na Atahuallpie, ostatnim władcy z rodu peruwjańskich Inkasów, zdobyli tę krainę Hiszpanie pod wodzą Fr. Pizzaro 1532. Utworzona 1548 *Presidencia Quito* stanowiła do 1710 r. część wicekrólestwa Peru, a odtąd część Santa-Fé de Bogata (Nowa Gronada). Wybiwszy się, przy pomocy Boliwara, po dwuletniej walce na wolność, 1822 weszła Presidencia, pod nazwą *departamentu del Ecuador*, w skład rzeczypospolitej Kolumbijskiej, od której za przykładem Wenecueli oddzieliła się 1830 i utworzyła niezależną republikę pod prezydencją gener. Juana José de Flores. Odtąd przedstawia historję **E.** obraz ciągłych rewolucji i reakcji, oraz wojen z sąsiedniemi państwami. Główną rolę wśród walk wewnętrznych odgrywał Flores, już to jako prezydent, już jako wódz naczelny, aż do r. 1845. Zgromadzenie konstytucyjne nadało 1835 republice nową ustawę, podług której na czele państwa stoi prezydent z władzą wykonawczą, kongres zaś, złożony z dwu izb, posiada władzę prawodawczą. W roku 1839 porty rzeczypospolitej otwarte zostały dla statków hiszpańskich, w roku 1841 zawarty został pomiędzy **E**-em a Hiszpanją formalny traktat przyjazny. Skutkiem rewolucji stronnictwa liberalnego musiał Flores opuścić kraj 1845, a prezydentem został jeden z kolorowych Wincenty Roca. Władza jego skończyła się 1849 r., ale szarpany stronnictwami

Herb Ekwatoru.

kongres, powierzył tymczasowo władzę wiceprezydentowi Ascasubi, a 1850 wyniósł na prezydenta Diego Noboa, kandydata klerykalistów. Zniósł on banicję na Jezuitów i dał gościnność zbiegłym z Nowej Grenady konserwatystom. W r. 1851 został przez liberalnych wypędzony. Najwyższą władzę otrzymał, jako prezydent i dyktator, generał Urbina, ze stronnictwa ultrademokratycznego, które rządziło do 1860 r. Zamachy konserwatystów z Floresem na czele pozostały bez skutku. Po Urbinie objął prezydenturę 1856 gen. Fr. Robles, który wprowadził do kraju decymalny system francuski, podniósł handel i zawarł przymierza przeciw piratom z republikanami Peru i Chili. Wśród wojny z Peru złożył jednak urząd 1859, a kraj stał się łupem niezgód między konserwatystami i demokratami. Z tego korzystał Flores, który 1860 pobił demokratycznego prezydenta Franco. Nowe wybory powierzyły władzę Dr. Garcia Moreno, przywódcy konserwatystów. Pokój zaczął się ustalać, a prezydent przedsiębrał różne ulepszenia, mające materjalny dobrobyt na celu. Po ukończeniu nieszczęśliwej wojny z Nową Grenadą 1863, złożył urząd 1865. To samo uczynił jego następca Hieronim Carrion 1868 r. W r. 1866 E-r zawarło z Chili i Peru przymierze dla obrony przeciwko Hiszpanom. Za prezydentury Ksaw. Espinosy (1868—1869), straszne trzęsienie ziemi ogromne wyrządziło szkody (sierpień 1868). W styczniu 1869 dawny prezydent Moreno podniósł bunt, ogłosił się dyktatorem i na wyborach 1870 r. otrzymał znowu władzę najwyższą. Połączywszy się ze stronnictwem klerykalnem, usiłował nadać rzeczypospolitej charakter państwa teokratycznego, w porozumieniu z ministrem handlu ogłosił prawo, na mocy którego wzbroniony został przywóz wszelkich przedmiotów potępionych przez religję i moralność, t. j. książek i dzienników, przez co prasę i handel księgarski oddał pod kontrolę Jezuitów. Inne prawo uchwalone przez kongres przyznawało papieżowi 10% dochodów państwowych. Po zamordowaniu Moreny w d. 6 siepnia 1875 upadły rządy Jezuitów. Partja liberalna wybrała na prezydenta Borrerosa, ale ponieważ ten rządził umiarkowanie, oszczędzał klerykałów i nie zgodził się na zwołanie kortezów dla rewizji konstytucji, wybuchła przeto rowolucja w 1876 r. pod wodzą generała Veintimilla, który pobiwszy wojska rządowe, został w r. 1877 wybrany prezydentem, wprowadził do konstytucji zmiany i zerwał konkordat z Rzymem (1878). Koalicja partji liberalnej z klerykalną obaliła w r. 1883 rządy Veintimilla i ogłosiła prezydentem Caamano. W r. 1888 wybrany został na prezydenta dr. Antoni Flores, w następnem 4-leciu urząd prezydenta sprawował Ludwik Cordera. Od roku 1896 na czele rzeczypospolitej stoi Eloy Alfaro. Por. Velasco „Historia del reino de Quito" (Quito 1789; tłómaczenie francuskie, Paryż 1840); Villavicencio „Geografia de la republica del **E.**" (Nowy york 1858); Schmarda „Reise um die Erde" (3 t., Brunświk 1861); Gerstäckera „Achtzehn Monate in Südamerika" (3 t., Lipsk, 1863); Moncayo „El Ecuador" (Santiago, 1886); Cavallos „Resumen de la Historia del **E.**" (5 t., Guayaquil 1885).

Ekwatorjał, przyrząd astronomiczny, służący do wymierzania w każdem położeniu zarazem wzniesienia prostego (ob.) i zboczenia (ob.) gwiazdy. Oś tego przyrządu, ustawiona równolegle do osi świata, dźwiga dwa koła, z których jedno jest do osi prostopadłe, zatem równoległe do równika niebieskiego, drugie zaś jest równoległe do osi, płaszczyzna zatem jego jest prostopadłą do płaszczyzny równika i odpowiada zawsze pewnemu kołu zboczeń. Na płaszczyźnie tego koła porusza się luneta, którą gdy na gwiazdę ustawimy, można odczytać na pierwszem kole wzniesienie proste, na drugiem zboczenie. Aby jednak oznaczenia były dokładne, przyrząd musi być najpierw ściśle wypróbowanym. Takie osadzenie czyli umontowanie lunety nazywa się *paralaktycznem*, i w taki sposób umieszczone są w obserwatorjach wielkie teleskopy i lunety, czyli refraktory, jak np. olbrzymi refraktor obserwatorjum waszyngtońskiego, przedstawiony na fig. 1. Nieco wyraźniej takie umontowanie paralaktyczne refraktora mniejszych wymiarów przedstawia fig. 2. Gdy obracamy lunetę paralaktycznie osadzoną, utrzymując ją w stałem pochyleniu, przebiega ona pewien równoleżnik.

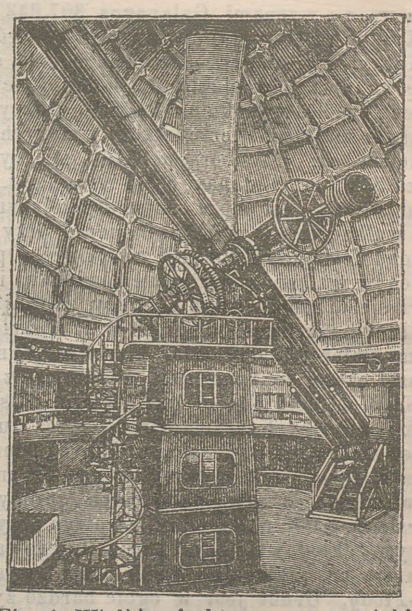

Fig. 1. Wielki refraktor waszyngtoński.

Ponieważ zaś drogami dziennemi gwiazd na niebie są właśnie równoleżniki, jeżeli więc lunetę zwrócimy na którąkolwiek gwiazdę, będziemy mogli gwiazdę tę statecznie w polu lunety utrzymać, jeżeli tylko obrót lunety dokonywany będzie z szybkością odpowiadającą obrotowi dziennemu nieba; ruch tak uregulowany utrzymywany być może, bez udziału ręki, za pomocą urządzenia zegarowego. Drobna luneta dodatkowa (fig. 2), przytwierdzona w pobliżu szkła ocznego właściwej lunety obserwacyjnej, służy do łatwiejszego odszukania danego przedmiotu na niebie, przy słabem bowiem powiększeniu posiada większe pole widzenia. W środku tego pola przypadająca gwiazda znajduje się właśnie w polu widzenia lunety większej.

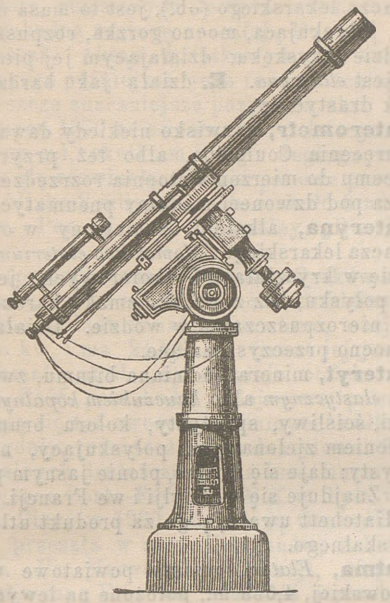

Fig. 2. Ekwatorjał.

Ekwilibrjum (łac.), równowaga. Stąd *Ekwilibrysta*, skoczek na linie utrzymujący równowagę.

Ekwinokcjum, porównanie (ob.) dnia z nocą.

Ekwipaż, w wojsku, cały przybór polowy oficerski, t. j. pakunek, sprzęty podróżne, konie wraz z ubraniem i powózką. W marynarce **E.** znaczy całą załogę okrętu wojennego.

Ekwiwalenty chemiczne, *równoważniki*, ob. Chemja.

Ekwowie *(Aequi*, zwani także *Aequicolae* i *Aequiculani)*, lud staro-italski, szczepu sabelskiego, gałąź narodu Osków; obok zajęć rolniczych lubił i wojnę, siedział po lewym brzegu rz. Anio na wzgórzach Algidus. Na ziemi ich leżały znane z pięknego położenia miasta Praeneste i Tibur. W połączeniu z Wolskami walczyli przez całe stulecie z Rzymem, któremu w końcu ulegli, zwyciężeni przez Kamila 389 przed Chr.; podczas wojen samnickich zupełnie zostali ujarzmieni (304 przed Chr.).

El lub **Al,** jeden z synonimów imienia bożego w języku hebrajskim. Al nocher (bóg cudzy), eli mój bóg. El elohim, Bóg odwieczny, **El**-szodaj, Bóg wszechmocny.

Elaborat (łac.), rzecz wypracowana, opracowany na piśmie wniosek, projekt i t. p.

Elaea (grec. oliwa), w starożytności nazwa miast i osad greckich, z których **E.** w Mizji, w Azji Mniejszej, przy ujściu rzeki Kaikos, służyła Pergamowi za przystań.

Elaeagnus, *Elaeagneae*, ob. Oliwnik, Oliwnikowate.

Elaeis, *Palma olejna*, *Masłopalma*, rodzaj roślin z rodziny palm, o kwiatach oddzielnopłciowych, z owocem oleistym, włóknistym. **E.** *guinensis* w Ameryce północnej, wydaje owoce wielkości jaja gołębiego, żółto-czerwone, pełne oleju miłej woni, używanego do potraw i do palenia, który stanowi ważny przedmiot handlu.

Elaeocarpus, *Postrzępa*, *Orzeszlin*, rodzaj roślin z rodziny lipowatych, obejmujący drzewa o kwiatach wonnych i orzechach jednonasiennych. **E.** *malabaricus* (**E.** *perim-kara)*, wielkie drzewo na Malabarze; owoc jadalny, uważa się za środek wzmacniający żołądek. **E.** *ganitrus* wydaje owoce kamieniste, używane na naszyjniki.

Elaeodendron, *Olejnik*, *Łążak*, *Oleaster*, rodzaj roślin z rodziny dławiroślowatych *(Celastrineae)*, krzewy lub niewielkie drzewa, właściwe strefie gorącej; liście naprzemianległe, kwiaty zielonawe lub czerwonawe, owoce okrągłe lub podłużne, wielonasienne. Należy tu 25 znanych gatunków w południowej Afryce, Ameryce, Azji Wschodniej i Indjach Zachodnich, oraz Australji. **E.** *croceum*, dostarcza pięknego drzewa, zwanego *bois d'or*; kora jego służy jako środek przeciw ukąszeniom jadowitych wężów.

Elagabalus *(Alag Heliog)*, wielki bóg Emezy w Syrji, czczony pod postacią wielkiego czerwonego ostrokręgowego kamienia, mającego na wierzchu tajemnicze odciski. W języku aramejskim zwał się Elah-Gabal (bóg Gabal), w akkadyjskim Gibil. Stary ten bóg-Ogień Chaldei przedsemickiej, czczony był później i w Chaldei babilońskiej, semickiej, jako też i przez plemiona syryjskie. Jako bóg ognia i słońca w Rzymie, zwany był Deus Sol E. z dodatkami sanctus albo invictus, stąd Heliogabalus. — Elagabalus cesarz rzymski, ob. Heljogabal.

Elaidyna, ob. Oleina.

Elaidynowy kwas, ob. Olejowy kwas.

Elail, ob. Etylen.

Elaina, ob. Oleina.

Elainowy kwas, ob. Olejowy kwas.

Elam, *Ilam*, u Greków *Elymais*, kraina w Azji, najprawdopodobniej część Persji w okolicach Suzy *(Szusan)*. Elamici bronili swojej niezależności przeciwko szeroko rozpostartej potędze babilońskiej i asyryjskiej, aż do VII wieku przed Chr. Dopiero król asyryjski Asurbanipal V po bitwie pod Suzą w r. 658 przed Chr., podbił Elamitów i kraj ich wcielił do swojego państwa. Później Elamici dostali się pod władzę Persów, po rozbiciu tychże przez Aleksandra Wielkiego odzyskali na pewien czas niepodległość, w końcu jednak ujarzmieni zostali przez Partów (za panowania Mitrydata I w II w. przed Chr.). O *Elamitach* jest wzmianka w Dz. Apost. 2, 9. Por. Oppert „La langue des Elamites“ (Revue d'Assyrologie, t. 1, str. 336); Delitsch-Mürdter „Geschichte Babylonien's und Assyrien's“ (1891).

Elana, Aïla (u Greków), Etath, Eloth, (w Starym Testamencie), w starożytności miasto port. Arabji skalistej, nad zatoką Elanejską (Bahar el Akuba) morza Czerwonego, zdobyte przez Izraelitów za Dawida, a za Salomona bardzo handlowe; pod panowaniem rzymskiem należało do Idumei i było rezydencją chrześcijańskiego biskupa pod panowaniem arabskiem; miasto to utraciło dawne znaczenie i powoli (około r. 1300 po Chr.) zupełnie opustoszało.

Elaopten. Olejki eteryczne, wystawione na temperaturę blizką zera lub niższą, wydzielają z siebie często ciała stałe krystaliczne, *stearoptenem* zwane; pozostające części w stanie płynnym otrzymały nazwę *elaoptenu*.

Elaphomyces, rodzaj grzybów z rodziny *Tuberaceae*, podobne są do trufli i rosną pod ziemią.

Elapso termino (łac.), po upływie terminu.

Elapsy *(Elapidae)*, rodzina wężów jadowitych, ob. Węże.

El-Arisz, ob. Arisz.

Elasmotherium, gatunek nosorożca kopalnego, którego szczątki znaleziono na Węgrzech, w Sycylji, nad Renem, oraz w Rosji.

Elastyczność, ob. Sprężystość.

Elastyna, substancja zasadnicza sprężystych tkanek zwierzęcych, występuje w więzach, w warstwie środkowej naczyń krwionośnych, w pochwach mięśniowych, strunach głosowych, w pęcherzu pławnym ryb i t. d. Należy do ciał proteinowych. Po oczyszczeniu wodą i alkoholem tworzy masę kruchą, żółtawą, włóknistą, która w wodzie nabrzmiewa i staje się wtedy sprężystą, nigdy się jednak w klej nie zamienia.

Elatea, Elateia, w starożytności znakomite miasto Focydy, którego zwaliska dzisiaj nazywają Elefta. W 480 przed Chr. miasto **E.** zburzył Kserkses w pochodzie swoim na Afrykę. W 339 przed Chr. Filip Macedoński umocnił je nowemi murami. Podczas panowania Rzymian **E.**-a pozostaje wolnem miastem, i stan jej kwitnący trwa do IV w. po Chr., poczem powoli pustoszeje i zapada w gruzy. Sławnemi tutaj były: świątynia Eskulapa i posąg Minerwy, głośny z objawiania wyroczni. **E.** uchodziła za klucz do właściwej Grecji. W 1884 odkopano tu wiele starożytnych rzeźb i cennych pamiątek.

Elater, owad, ob. Sprężyk.

Elaterja *(Elaterium)*, zgęszczony sok owoców tryskacza lekarskiego (ob.); jest to masa ciemnoszara, połyskująca, mocno gorzka, rozpuszczalna w wodzie i wyskoku; działającym jej pierwiastkiem jest *elateryna*. **E.** działa jako bardzo silny środek drastyczny.

Elateromet r, nazwisko niekiedy dawane wadze skręcenia Coulomba, albo też przyrządowi służącemu do mierzenia stopnia rozrzedzenia powietrza pod dzwonem machiny pneumatycznej.

Elateryna, alkaloid, znaleziony w owocach tryskacza lekarskiego *(Momordica elaterium)*, okazuje się w kryształach bezkolorowych, jedwabistego połysku, bez zapachu, smaku bardzo gorzkiego, nierozpuszczalna w wodzie. Działanie **E.** jest mocno przeczyszczające.

Elateryt, minerał, odmiana bitumu, zwana *bitumem elastycznym* albo *kauczukiem kopalnym*. Jest miękki, ściśliwy, sprężysty, koloru brunatnego z odcieniem zielonawym, połyskujący, nieprzezroczysty; daje się krajać, płonie jasnym płomieniem. Znajduje się w Anglji i we Francji. Scherer i Hatchett uważają go za produkt utlenienia oleju skalnego.

Elatma, *Elatom*, miasto powiatowe w gub. Tambowskiej, 4,533 m., położone na lewym brzegu rz. Oki, w pobliżu kamieniołomów wapniaka; *Elatomski powiat* obejmuje 3,569 w. kw. i 142,415 m., hodowla bydła, fabryki wyrobów lnianych i postronków.

Elba, u dawnych Rzymian *Albis*, u Słowian *Laba* lub *Łaba*, największa rzeka w północnych Niemczech; poczyna się w Czechach na południowym stoku gór Olbrzymich (Kerkonoskich, Riesengebirge), na granicy szląskiej, Spływa w wysokości 1,400 m. nad powierzchnią morza, powstając z mnóstwa drobnych strumyków, które zlewają się w kilkanaście zbiorowisk, zwanych studniami, a następnie jednoczą się w dwa większe strumienie Biała Woda i Elbebach, albo Elbeseifen. Ten ostatni tworzy majestateczny spadek, z wysokości 50 m. w głęboki, dziko-romantyczny rozdół, i stąd z Białą-Wodą i innemi mniejszemi rzeczkami połączony, już pod nazwiskiem Elby przechodzi łukiem przez północne Czechy. **E.** zaczyna być spławną pod Mielnikiem, gdzie łączy się z Wełtawą, przerzyna czeskie góry środkowe, wchodzi do Saksonji, przedziera się między górami Szwajcarji saskiej i wchodzi do Prus. Następnie tworzy granicę pomiędzy Hanowerem, Meklemburgiem, Lauenburgiem i Holsztynem; nareszcie, utworzywszy kilka wysp około Hamburga, po przebiegu 1165 klm., wpada pod Cuxhaven do morza Północnego.

Z 50 przeszło dopływów Elby najważniejsze są: Wełtawa, Eger, Mulda, Sala i Hawela ze Szprewą. Dolina jej obejmuje 143,327 klm. kw. Żeglugę na *Elbie* utrudniały dawnemi czasy wysokie opłaty i uciążliwe cła graniczne. Dopiero w 1819 zebrała się w Dreźnie komisja żeglugi na Elbie, która 25 czerwca 1821 zawarła konwencję, mocą której zniesiono wiele ograniczeń, tamujących swobodną żeglugę na całej długości rzeki aż do morza. Aktem dodatkowym z 13 kwietnia 1844 i przez późniejsze jego rewizje żegluga na Elbie jeszcze znaczniejsze pozyskała ulgi. Nakoniec 1 lipca 1870 zniesiono resztę do tego czasu płaconych ceł, skutkiem czego żegluga na **E.** znacznie się rozwinęła. Statki parowe przewożą rocznie blizko 2 miljony osób i około 3 mil. ton towarów. Por. Nehls i Bubendey „Die Elbe“ (1892).

Elba (przez Rzymian *Ilva*, przez Greków *Aithalia* zwana), wyspa włoska na morzu Śródziemnem, oddzielona od lądu kanałem Piombino, obejmuje 223 klm. kw. i ma 24,000 m. Grunt jej jest górzysty i mało urodzajny, wydaje obficie wino, którego ilość przechodzi miejscowe potrzeby, uprawiają się też owoce południowe, zwłaszcza figi i migdały; rośnie też palma daktylowa. Z rzeczy kopalnych dostarcza żelaza i marmuru. Miasto stołeczne Porto-Ferajo. W X w. była w posiadaniu Pizy, w 1220 zdobyli ją Genueńczycy; później przeszła w ręce Hiszpanów, a 1786 do Neapolu. Po pierwszej abdykacji, Napoleon otrzymał wyspę Elbę na własność i przebywał na niej od 4 maja 1814 do 26 lutego 1815. Na mocy traktatu wiedeńskiego nadaną została Elba Toskanji, a z tą przeszła 1860 r. w posiadanie Włoch.—Na wyspie znajduje się kilka bardzo skutecznych źródeł mineralnych. Por. Fatichi „Isola d'Elba“ (1885).

Elbasan, miasto w wilajecie Monasterskim, w Turcji europ., nad rz. Szkumbi, 8,000 miesz., 20 meczetów, 2 kościoły greckie, ożywiony targ wyrobami żelaznemi i miedzianemi. W pobliżu ciepłe źródło siarczane.

Elbée (Gigot d'), Maurycy Józef Ludwik, * w Dreźnie 1752. Pochodził z rodziny francuskiej, osiadłej w Saksonji. Służył naprzód w wojsku elektora, później przeniósł się do Francji i wstąpił tam do jazdy francuskiej. Podczas rewolucji, stanął 1793 na czele wieśniaków wandejskich z okolicy Beaupréau, a po śmierci Cathelineau został naczelnym dowódcą Wandejczyków. Ranny w bitwie pod Chollet, pojmany został przez republikanów i rozstrzelany 1793. Por. De Beauchamps „Histoire de la guerre de Vendée“.

Elberfeld, miasto w pruskim okręgu regencyjnym Düsseldorfskim, nad rzeką Wupper, jedno z najbogatszych i najważniejszych miast fabrycznych w Niemczech. Liczy 126,000 m., posiada liczne zakłady fabryczne i wraz z przyległem miastem Barmen jest głównem siedliskiem niemieckiego przemysłu bawełnianego, wełnianego i jedwabnego. Znajduje się tu towarzystwo biblijne i misyjne. Przez rzekę prowadzi 18 mostów; najważniejsze place miejskie są: plac Brausenwerth z pomnikiem Wilhelma I i Neumarkt z pomnikiem Fryderyka III; 4 kościoły kat., 10 ewang. i synagoga. Z zakładów naukowych **E.** posiada gimnazjum, klasyczne i realne i kilka innych szkół realnych, szkołę handlową, dalej teatr, instytut muzyczny, ogród zoologiczny. **E.** należał do hrabstwa Berg, w 1815 przeszedł pod władzę Prus. Por. „Geschichte der Stadt E.“ (1888).

Elberfeldzki systemat dobroczynności ob. Dobroczynność.

Elbeuf, miasto we francuskim depart. Niższej Sekwany, nad Sekwaną, ma 22,000 m. i wielkie fabryki sukna; wartość wyrobów wynosi około 90 mil. franków rocznie. Miasto posiada muzeum przyrodnicze, instytut głuchoniemych, teatr i bibljotekę.

Elbeuf, gałąź domu Lotaryńskiego, której założycielem był Renatus (Réné) Lotaryński, margrabia d'Elbeuf, ósmy syn księcia Klaudjusza Guise. Od 1536—1566 był on naczelnikiem galer francuskich. Syn jego Karol 1556—1605 książę (duc) i par Francji, brał udział w „Lidze szesnastu“ za co przesiedział od 1588 do 1591 w więzieniu w Loches. Syn jego Karol II duc d'E. i drugi Henryk, hrabia d'Harcourt, był protoplastą hrabiów d'Armagnac, Brienne i Marsan, i książąt Lambesc. Karol II 1596—1657 duc d'E., był gubernatorem Pikardji, intrygując przeciwko Richelieu'mu naraził się mu tak dalece, iż musiał opuścić Francję 1631. Miał trzech synów: Franciszka Ludwika, hrabiego d'Harcourt, Franciszka Marję, protoplastą hr. Lillebonne i książąt Commercy, i Karola III, który * 1620, † 1692, był gubernatorem Pikardji. Pozostawił pięciu synów, z których Henryk * 1661, † 1748, duc d'E., był gubernatorem Artois, Pikardji i Hainaut, jego jedyny syn zginął w bitwie pod Chivas 1705 r. Brat Henryka, Emanuel Maurycy, książę d'E., 1677—1763, był generałem jazdy w królestwie Neapolitańskiem i walczył w armji koalicyjnej przeciwko Ludwikowi XIV. Po śmierci brata, otrzymał tytuł księcia (duk) i para Francji w 1748. Zmarł bezdzietnie, a tytuł duca d'E. przeszedł na Karola hr. Brionne księcia Lambesc.

Elbeuf Karol Eugenjusz Lotaryński, książę Lambesc i ostatni duk d'E., * 1751 w Wersalu, † 1825 w Wiedniu. W 1789 jako dowódca wojsk zgromadzonych w pobliżu Paryża, w przewidywaniu rozruchów ludowych, rozpędzając zbiegowisko 12 lipca, dopuścił się takich okrucieństw, że wytoczono mu sprawę sądową, i **E.** uszedł do Austrji, gdzie wstąpił do wojska. Dopiero za Restauracji powrócił do Francji i w 1814 mianowany był parem.

Elbing, ob. Elbląg.

Elbląg (niem. *Elbing*), miasto powiatowe w obwodzie pruskiej regencji Gdańskiej, nad rzeką t. n., o 8 klm. od ujścia jej do Hafu Fryskiego, ma 42,000 m. trudniących się po większej części budową okrętów i machin; w tej liczbie 8,200 katolików. **E.** posiada gimnazjum, szkołę realną, szkołę głuchoniemych, bibljotekę z 28,000 tomów. Założone na początku XIII w. przez osadników lubeckich i bremeńskich, weszło wkrótce potem w poczet miast hanzeatyckich i dosięgło wysokiego stopnia zamożności i świetności, zwłaszcza zostając pod zwierzchnictwem zakonu niemieckiego. W 1454, wypędziwszy Krzyżaków, poddał się **E.** wraz z Prusami Polsce, na co pokojem Toruńskim 1466 r. Krzyżacy zgodzić się musieli. W późniejszych czasach zajmowany niejednokrotnie przez wojska obce, podupadł znacznie; w 1773 przeszedł pod panowanie pruskie i obecnie jest w stanie dość kwitnącym. Tak za czasów krzyżackich, jak i polskich, miał **E.** prawo bicia monety; elbląska mennica wybijała szelągi, denary, grosze, talary, dukaty z herbem miasta, i te były równej z gdańskiemi wartości. Gdańsk, pozbawiony przez utrzymywanie w **E.** mennicy znacznych dochodów, dokazał tyle, że elbląska mennica w 1763 zamknięta i nigdy już otwartą nie została. Por. Fuchs „Geschichte der Stadt Elbing," „Beschreibung der Stadt Elbing," oraz „Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topogr., geschichichtl. und statist. Hinsicht" (Elbląg, 1816—1852); Wernick „Elbing" (1888).

Elbrus, *Elborus*, najwyższy szczyt gór Kaukaskich, na granicy Czerkasji i Imerecji, wysoki na 5642 m.; jest to stożek trachitowy, zakończony dwoma szczytami; granica śnieżna przypada na wysokości 3260 m. Tutaj, podług poetów greckich, miał być przykutym Prometeusz.

Elbrych, herb polski, znany tylko z nazwy.

Elcano *(del Cano)* Jan Sebastjan, żeglarz, pochodzący z miasta Guetaria w Baskji, † 1526, brał udział w wyprawie Magielana i po jego śmierci objął dowództwo nad pozostałemi statkami, a 8 września 1522 przybył do portu San-Lucar. Po raz drugi udał się jako sternik w wyprawie kapitana Loaysa drogą zachodnią do wysp Moluckich i zmarł w kilka miesięcy po śmierci Loaysy, po którym objął dowództwo wyprawy. W mieście rodzinnem wzniesiono mu pomnik w r. 1801.

Elcezaici, sekta żydowsko-chrześcijańska, powstała w II w., zachowywała obrzędy zakonu Mojżeszowego: obrzezanie i sabbat, odrzucała zaś ofiary i większą część ksiąg Starego oraz Nowego Testamentu; mieli także własną księgę, jakoby z nieba otrzymaną. Potępiali dziewictwo i skutkiem tego znieważali każdego do małżeństwa. Założycielem jej miał być *Elcasaj* (Elkai).

Elche, miasto w hiszpańskiej prowincji Alicante, nad rz. Vinalopo; posiada starożytny zamek książąt Arcos i 24,000 m., zajmujących się wyrobami z esparto, oraz handlem daktylami i gałązkami palmowemi.

Elchingen, niegdyś bogate opactwo Benedyktynów, w bawarskim powiecie Szwabji, blizko Ulm, w r. 1803 przeszło ze wszystkiemi swemi ogromnemi dochodami w posiadanie Bawarji. Pod górą, na której wznoszą się wspaniałe budowle opactwa, leży wieś parafjalna *Ober-Elchingen* z ludnością 550 m., a o pół godziny drogi stamtąd, w stronie północno-wschodniej, wieś *Unter-Elchingen*, mająca 750 m. **E.** pamiętne jest bitwą 13 października 1805, w której Francuzi pod dowództwem Neya pobili na głowę Austrjaków, pod dowództwem Laudona. Ney za to zwycięstwo otrzymał tytuł księcia **E.**

Elcho Rudolf, publicysta i komedjopisarz, * 1839, jako technik długi czas prowadził życie awanturnicze, wędrował po Holandji, Belgji i Francji, na parowcu w zatoce genueńskiej był maszynistą, brał udział w wyprawie Garibaldiego do Sycylji, następnie służył w legjonie węgierskim, w 1862 udał się do Ameryki, gdzie przebywał na prerjach, następnie był aktorem, w 1868 powrócił do Niemiec, pisywał feljetony do berlińskiego dziennika *Volkszeitung*; napisał: „Wilde Fahrten. Erinnerungsblätter aus dem amerikanischen Bürgerkrieg" (Hannower, 1872, 4 t.); „Der Wandervogel" (Berlin, 1882); „Goldene Schwingen" (1886, t. 3) i in. Jego utwory dramatyczne: „Onkel Hans"; „Die Spiritisten"; „Phantome"; „Der Kurier des Zaren"; „Am Rande des Abgrunds" in. cieszą się w Niemczech popularnością.

Elde, dopływ rz. Elby, wypływa z jeziora Muritz w Meklemburg-Szwerynie i tworzy kilka jezior tamże, długi 195 klm. Spławny na całej swej przestrzeni.

Eldena, wieś w pruskim okręgu Stralsund, o 4 klm. na wschód od Greifswaldu, ze zwaliskami 1199 założonego, a 1638 przez Szwedów zburzonego opactwa Cystersów, posiada browary i kąpiele morskie. Akademja rolnicza, założona 1815, została w 1877 zniesiona.

Eldorado, (po hiszp. obsypany złotem), tak nazywano naprzód władcę domniemanego kraju, a później samą krainę złota, leżącą pono w okolicach jeziora Parime w Gujanie hiszpańskiej, a to z powodu błędnego przekonania, rozszerzonego przez towarzysza Pizarra, Franciszka Orellano, jakoby złoto kupami znajdować się tam miało. Wieki całe rozmaici awanturnicy i ludzie przedsiębierczy poszukiwali owej mniemanej krainy złota, tymczasem tak ona, jako i jezioro Parime, okazały się prostem urojeniem. W języku poetów, Eldorado oznacza miejsce idealnego szczęścia i rozkoszy. Por. Klunzinger „Antheil der Deutschen an der Entdeckung von Südamerika" (Stuttg., 1857); Santa-Anna Nery „Le pays des amazones L'El Dorado" (Paryż, 1885).

Elea, Velia, grecka Hyele, w starożytności kolonja grecka na zachodniem wybrzeżu Włoch, w Lukanji, na południe od Paestum przy ujściu rzeki Halys, dzisiejszy Alento. W r. 530 przed Chr. założyli ją Focejczycy, których kolonje w Azji Mniejszej zajął Cyrus. Od **E.** wzięła nazwę szkoła filozoficzna założona przez Ksenofanesa z Kolofonu, a rozwinięta przez Parmenidesa i Zenona, ob. Eleaci.

Eleaci, filozoficzna szkoła grecka, założona w Elei, uznająca za rzeczywistość byt oderwany, czysty, w różnicy od przedstawiającego się zmysłom naszym świata zewnętrznego, który jest tylko złudzeniem. Przytem za jedyne pewne źródło poznania, szkoła ta uważa rozum, spostrzeżeniom zaś zmysłowym odmawia wszelkiej istotnej wartości. Zasady szkoły **E.** pierwszy ogłosił Ksenofanes, Parmenides zaś i Zeno, oraz Melissos z w. Samos dalej ją rozwinęli. Pochodzące z czasów starożytnych dzieło: „O Ksenofanesie, Zenonie i Gorgjaszu" jedni przypisują Teofrastowi, według innych zaś ma być dziełem jednego z późniejszych perypatetyków. Por. J. G. Buhlego „Commentatio de ortu et progressu pantheismi inde a Xenophane i t. d." (1790); Cousina „Xenophane, fondateur de l'école d'Elée" w jego „Nouveaux fragments philos." (Paryż, 1828, str. 9—95); Pawlicki „Szkoła Eleatów" (w Bibl. Warsz. 1866).

Elear, Elier, Halier, harcownik, poprzedzający wojsko przed bitwą; ochotnik, wysłany na harce, przed uszykowanem do boju wojskiem. Elierami, czyli Halierami, nazywano także najprzedniejszą jazdę, wybraną z całego wojska. Po raz pierwszy **E**-owie wystąpili w bitwie pod Guzowem d. 6 lipca 1607 w szeregach rokoszan z czerwonemi szarfami na piersiach (ob. Piasecki „Chronica" 1645). Elearami polskimi nazwał także ks. Dembołęcki Lisowczyków, którzy w wojnie Trzydziestoletniej zaciągnęli się do służby cesarza Ferdynanda II, i napisał o nich dziełko p. t. „Przewagi Elearów Polskich..." w Poznaniu r. 1623.

Eleazar, trzeci syn Aarona, dozorca Lewitów usługujących przy służbie bożej, po śmierci ojca był jego następcą w kapłaństwie; od niego wiodą ród wszyscy kapłani w Izraelu.

Electrides insulae, bajeczne wyspy bursztynowe, według mniemania starożytnych, położone u ujścia rz. Po (Strabon), następnie na morzu Północnem (Plinjusz).

Elefanta (ind. *Gharapuri*), wyspa u zachodnich wybrzeży Indostanu w zatoce Bengalskiej, ma 7 klm. kw. powierzchni. Posiada słynną, w grocie zbudowaną świątynię, 39 m. długą, 40 m. szeroką i do 5 m. wysoką, ze sklepieniem podpartem kolumnami, z olbrzymią (5 m. wysoką) płaskorzeźbą indyjskiej Trójcy (Trimutri), przedstawiającą Bramę, Wisznu i Sziwę; ściany pokryte są płaskorzeźbami, wejście strzeżone przez ośm nagich, wykutych z kamieni figur. Por. Fergusson „Cave temples of India" (Londyn, 1880).

Elefantyna, obecnie *Dszezizereh es Saher*, t. j. wyspa kwiatów, wyspa na rzece Nilu, poniżej katarakty naprzeciwko miasta Assuan, obfituje w pamiątki historyczne. Na płd. wsch. krańcu wyspy leżało miasto **E.**

Elegja (grec. *Elegeia*), gatunek poezji opisowo-lirycznej, który na gruncie europejskim zjawił się naprzód w Jonji. Pod względem treści, były to pierwotnie utwory pośrednicze pomiędzy poezją epicką a liryczną. Pisano je dystychami (heksametr i pentametr). Nowsza elegja daje przewagę żywiołowi podmiotowemu, lirycznemu nieraz sentymentalnemu. W Grecji pisali elegje: Kallinos, Tyrteusz, Solon, Fokilides, Teognis, Archiloch, Mimnermos, Ksenofanes, Krytjas, Symonides, Eschyl, Jon, Antymachos, Platon, Arystoteles, Dyjonizjos Chalkos, Kallimach, Filetas; w Rzymie: Katullus, Tibullus, Propercjusz, Owidjusz; w wiekach średnich — trubadurowie; w czasach nowszych, we Francji: Lamartnie, W. Hugo, Béranger, Leconte de Lisle, Coppée; we Włoszech: Petrarka, Alamani, Bembo, Guarini, Marini, Filicaja, Silvio Pellico, Manzoni, Leopardi; w Hiszpanji: Roscan-Almogaver, Garcilano de la Vega, Lope de Vega; w Niemczech: Novalis, Goethe, Schiller, Jacobi, Heine; w Anglji: Gray, Grabbe, Yourg, Keats, Burns, Byron, Moore, Shelley, Tennyson, Swinburne; w Rosji: Batiuszkow, Żukowski, Puszkin; w Czechach: Kolar, Czelakovsky, Hejduk. W Polsce za najdawniejszą elegję można uważać pieśń na zgon Bolesława Chrobrego w kronice Gallusa; z w. XV znamy kilka elegji religijnych. Później pisali elegje: Adam Świnka, Grzegorz z Sanoka, Klemens Janicki, Jakób Przyłuski, J. Kochanowski, Fr. Kniaźnin, Fr. Karpiński, ks. Adam Czartoryski („Bard polski"), J. P. Woronicz, L. Kropiński, K. Brodziński, Mickiewicz, T. Olizarowski, Deotyma, Stefan Giller. K. Brodziński napisał też rozprawę o **E.** (1822).

Elejdy, właściwie *Eleleidy*, przydomek nadawany przez starożytnych Bachantkom.

Elejska szkoła, założona przez Phaedona w Elis, co do kierunku spokrewniona z megarejską szkołą (ob.). Przez Menedema kierunek ten filozoficzny rozpowszechniony został w Eretrji, stąd nazwa tej szkoły: eretryjska.

Elekcja, to jest wybór naczelnika państwa, i **Elekcyjność** czyli wybieranie przez naród lub pewne części jego swoich urzędników, właściwą była wielu państwom starożytnym, jak Rzym, Rplte greckie, Kartagina, znaną jest w wiekach średnich w państwach germańskich, oraz słowiańskich, później zjawiła się, jako powszechne głosowanie przy obiorze Napoleona III, Wiktora Emanuela, Amadeusza I, Jerzego I, Leopolda I. U *Słowian* **E.** istnieje połączona z dziedzictwem, t. j. pomimo, że wszyscy członkowie rodziny pa-

nującej są równi sobie, jeden, wybrany głosem ludu lub starszych, bierze inicyatywę w zwoływaniu sejmów, wypowiadaniu wojny, zawieraniu pokoju. W skutek tego powstają grupy federalne, złożone z krewnych, a nawet obcych sobie książąt pod wodzą *w. księcia* lub *króla królów*. Tak 789 jest Dragowit król królów *Lutyków*, a od niego są zależni jego syn, Drażko, Witzan, pono ks. obotrycki († 795). Drażko u *Obotrytów* jest zwierzchnikiem 815 r. swych braci Godeluba i Sławomira, na tej samej zasadzie, choć elektorem był Ludwik Pobożny. 823 u Lutyków młodszy Czedograd za wolą ludu otrzymuje pierwszeństwo przed starszym Miłogastem. U *Chorwatów* Samo rządzi Derwanem, ks. Serbów, Radulfem turyngijskim, Władiuchem ks. Błatna (c. 630). U *Czechów* jest wielu książąt drobnych, 872 występuje ich 5 sprzymierzonych, Spitygniew zostaje obrany ich wodzem. W *W. Morawach*, tenże sam system federalny istnieje, **E.** dopuszczający. U *Polan*, Popiel jest królem królów, Ziemowit **E.** obrany naczelnikiem po jego zgonie. **E.** przez Władysł. Hermana jest uznaną za fakt, którego skutki ponosi Władysław II, a federalizm, jako stały objaw konstytucji polskiej, istnieje od czasów Mieszka I. Dopiero od 1138 nastaje dziedzictwo udziałów, a **E.**, którą kieruje wiek w Krakowie tylko, kolizja zasad **E.** i dziedzictwa od czasów Mieszka III i Kazimierza II, sprowadza rywalizację Gniezna z Krakowem, tak, że Przemysław II nosi tytuł króla Polski, a Łokietek Krakowa i **E.** czyni narzędziem możnowładztwa. Tą drogą Szląsk za Henryka Brodatego zyskuje hegemonję. Pierwsze warunki stawione były przy **E.** Leszka Białego, drugie Ludwikowi 1355. Rywalizacja dwu Polsk osadziła jego córki na tronie, który i za Jagiellonów jest podległy **E.** Ale w tej epoce walka między zasadą **E.** a dziedzictwa zaostrza się przeciwieństwem etnograficznem i państwowem (Korona, Litwa), oraz dynastycznem (Jadwiga, Ziemowit; Kazimierz IV, Bolesław IV mazow.), a w skutek słabości Jagiełły, nieobecności jego syna i sporów z Kazimierzem IV ogarnia sprawy państwa jako sejmy z posłów złożone (1468). **E.** od 1572 rozszerza się i na Litwę i zrazu dotyka osoby, połączone z rodziną Jagiełłów przez kobiety: Annę (Walezy, Batory) i Katarzynę (Zygm. III, Wład. IV, Jan Kazim.). I tu więc **E.** łączy się z dziedzictwem. Dwie następne **E.** są wynikiem stronnictw krajowych, lecz frymark koroną, rozpoczęty przez Zygmunta III Wazę, przynosi owoce w **E.** Contiego przez większość narodu, Augusta II, III, Stanisława Leszczyńskiego (1764), St. Aug. Poniatowskiego przez obcych. Pomysł Szczęsnego Potockiego federacji województw z **E.** prezydenta, jest naturalnym wynikiem całości dziejów. Ustawa sejmowa 3 maja 1791 r. znosi właściwą elekcyjność królów w Polsce, ustanawiając zarazem porządek dziedziczenia tronu polskiego w domu elektorskim saskim. Form dla **E.** spisanych nie było do końca Rpltej, obyczajowo wytworzyły się: Piast t. j. krajowiec, katolik, obiór pod Warszawą przez posłów zwykłych, województw głosami, prymas jest interrex, proklamuje króla; sejm elekcyjny trwa 3 tygodnie, sprawy przez ten czas uznają jurydykę specjalnego *sądu kapturowego*, kończy przysięga na *pakta konwenta*. System **E.** objawia się i w nacisku szlachty, by król rozdawał wakanse. 1514 Szydłowiecki prosił szlachty o pieczęć mniejszą dla Tomickiego po sobie, 1573 obrano Górkę wojewodą poznańskim, Czarnkowskiego po śmierci Górki, zapada prawo **E.** dygnitarzy swoich przez województwa, nietylko ziemskich, lecz i senatorów. Wtedy po raz pierwszy szlachta obiera hetmana w Jędrzejowie. 1574 przez **E.** powstają trybunały. Staszic proponował, by z obieralnych wojewodów przez sejm, wybrana $^1/_3$ podlegała wskazaniu przez los, kto ma być królem. Jest to inna forma pomysłu Szczęsnego. Por. Lengnich „Ius publicum regni poloni" (Ged., 1742); Stadnicki „O tronie elekcyjn. domu Jagiellonów w Polsce" (Lwów, 1880); Szujski „O elekcji w epoce Jagiellonów" (Warsz., 1882).

Elektorowie, po niemiecku *Kurfürsten*, tak się nazywali książęta dawnego cesarstwa niemieckiego, którzy posiadali wyłączne prawo wybierania *(küren)* cesarza lub króla. Po wygaśnięciu Karolingów, posiadających władzę dziedziczną, stały się Niemcy państwem elekcyjnem. Początkowo brali w elekcji udział wszyscy dostojnicy duchowni i świeccy; ale już po XIII w. przy wyborze na cesarza Ryszarda Kornwalijskiego (1256) występuje wyraźnie 7 elektorów: arcybiskupi moguncki, trewirski i koloński, palatyn reński (ten przez czas niejaki dzielił prawo wyboru na przemian z księciem bawarskim), książę saski, margrabia brandeburski i król czeski. Elektorowie ci, mimo opozycji pozostałych książąt, utrzymali wyłącznie dla siebie prawo wyboru, zatwierdzone ostatecznie Złotą Bulą Karola IV r. 1356. Gdy palatyn Fryderyk V wygnany został z Rzeszy, miejsce jego zajął książę bawarski, ale pokojem westfalskim r. 1648 utworzono ósmy elektorat na rzecz przywróconego do godności domu palatyńskiego. Leopold I utworzył 1692 jeszcze dziewiąty dla domu brunświcko-luneburskiego, któremu przyznały stany tę godność po długim dopiero oporze 1710. Z wygaśnięciem domu bawarskiego 1777, posiadłości jego zostały wcielone do palatynatu, a godność elektorska zniesiona. **E.** posiadali ogromne przywileje. W sejmie państwa tworzyli oddzielne zgromadzenie; w posiadłościach swoich samowładnymi byli panami, w niczem niezależnymi od sejmu cesarstwa, mieli prawo miecza; państwa ich były niepodzielne, w 1338 zawarli między sobą związek *(Kurverein)* przeciw wymaganiom papieży i w celu wzajemnej obrony praw swoich. Najwyższą władzę z pomiędzy nich miał elektor

moguncki jako arcykanclerz cesarstwa niemieckiego; był pierwszym stanem w cesarstwie i dyrektorem *Corpus catholicorum* (ob.), pewne przywileje w przewodniczeniu obradom dzielił z nim elektor saski, który był rektorem *Corpus evangelicorum*. Traktat Lunewilski (1801) bardzo niekorzystne dla elektorów, mianowicie duchownych, wprowadził zmiany; w 1803 podniesiono ich liczbę do 10, trewirskiego i kolońskiego wyłączono, a natomiast mianowano nowych: badeńskiego, wirtemberskiego, hesko-kaselskiego i salcburskiego. Utworzenie ligi Reńskiej 1806 i zniesienie godności cesarza niemieckiego położyły koniec elektoratom. Po roku 1815 jeden tylko elektor hesko-kaselski nie przestał używać dawnego tytułu, który wraz z jego posiadłościami stał się łupem Prus 1866. Kraje przez takich książąt rządzone nazywały się *elektorstwami*. Por. „Deutsches Staatswörterbuch von Bluntschli und Brater" (Kurfürstenthümer, t. VI).

Elektra (grec. *jaśniejąca*), imię kilku postaci mitycznych greckich: 1) córka Okeanosa i Tetydy; zrodziła z Taumantem Harpje i Irydę, boginię tęczy; 2) córka Plejony i Atlanta, jedna z Plejad, matka (z Zeusa) Harmonji, Jazjona i Dardanosa; zrozpaczoną po upadku Troi bogowie zmienili w gwiazdę, która i potem pozostała od smutku najmniej jasną; 3) siostra Kadmosa; 4) jedna z córek Danaosa; 5) córka Agamemnona i Klitemnestry, siostra Ifigenji i Orestesa, którego ukryła przed Egistem, zabójcą ojca swego, i uprowadziła do Strophiosa w Focydzie, by z czasem pomścił wyrządzoną krzywdę. Pozostając w domu Egista, najgorszego doznawała obejścia. Za przybyciem Oresta wszystkiemi sposobami pomagała mu do zemsty, po dokonaniu której zaślubiła Pyladesa i była matką Medona i Strophiosa. Postać Elektry i związana z nią legenda posłużyła za tło tragedji Eschilosa „Choeforoi", oraz poświęconym temuż mitowi tragedjom Sofoklesa, Eurypidesa Seneki; do nowszych tragedji na tym temacie należą: „Elektra" Crébillona (1708); „Orestes" Woltera (1750); „Orestes" Alfierego (1782), oraz utwory Longepierre'a i Andrzeja Chénier'a. Por. Patin „Etudes sur les tragiques grecs" (1890—1896); K. Kaszewski: Tragedje Echilosa (1895) i Tragedje Sofoklesa w przekładzie (1888).

Elektra i Orest.

Elektrjon, w mitol. greckiej, syn Perseusza i Andromedy, ojciec Alkmeny, król Myceny, stracił dziesięciu synów w walkach z krewniakiem Pterelaosem, którego jednak wkrótce zwyciężył. Po powrocie z wojny zabity przypadkowo przez swego zięcia Amfitrjona, który z tego powodu musiał z żoną Alkmeną opuścić Myceny.

Elektrochemja. Pod tą nazwą objąć można ogół zjawisk chemicznych, wywoływanych przez prąd elektryczny, oraz teorje elektrochemiczne, mające na celu wyjaśnienie tych zjawisk. Jeżeli w prąd elektryczny wtrącone jest ciało chemicznie złożone, przewodzące elektryczność, wówczas zostaje ono rozłożonem; produkty rozkładu rozdzielają się, ukazują się w miejscach połączenia ciała z prądem, podczas gdy część między niemi będąca zostaje nierozłożoną. Rozkład ten elektrochemiczny nazywa Faraday (1835) *elektrolizą*, ciało poddane rozkładowi *elektrolitem*. Druty, lub inne formy metaliczne, przez które prąd wchodzi do elektrolitu, zowią się *elektrodami*; mianowicie, elektrod, którym wchodzi prąd dodatni, zowie się *elek. dodatnim* czyli *anodem*, ten zaś, którym prąd dodatni wychodzi, czyli odjemny wchodzi, *elek. odjemnym* czyli *katodem*. Produkty rozkładu zowią się *jonami*; mianowicie jon występujący przy anodzie *jonem odjemnym* czyli *anijonem*, występujący zaś przy katodzie *jonem dodatnim* czyli *katijonem*. Najprostszą elektrolizą jest rozkład wody, przyczem tlen zbiera się jako anijon przy anodzie, wodór jako katijon przy katodzie. Oba gazy występują tu w stosunku, w jakim tworzą wodę: 1 objętość tlenu i 2 obj. wodoru; zwykle wszakże tlen, z powodu postronnych wpływów, występuje w nieco mniejszej ilości. Co do sposobu przeprowadzenia tego doświadczenia ob. Woltametr. Dla wyjaśnienia elektrolizy Grotthus podał następującą teorję. Przyjmuje się, że części składowe elektrolitów są przeciwnie elektryczne, że np. w każdej cząsteczce (molekule) wody wodór jest elektrodatnim, tlen elektroodjemnym. W zwykłym stanie cząsteczki mają wszelkie możliwe położenia, skoro zaś zostaną połączone z prądem elekt., cząsteczki tak się obracają, że atomy dodatnie skierowane są ku katodowi, objemne ku anodowi; tak np. w wodzie wszystkie cząsteczki układają się tak, że odjemny tlen każdej cząsteczki zwrócony jest ku elektrodowi dod., dodatni zaś wodór ku elektrodowi odj. Zatem w szeregu cząsteczek leżących między obu elektrodami tlen pierwszej cząsteczki, zostając w zetknięciu z elektrodem dodatnim, zostaje przezeń przyciągniętym, wodór zaś tejże cząsteczki odepchniętym; w skutek tego cząsteczka ta zostaje rozłożoną, tlen zostaje przy elektrodzie, wodór odepchnięty jest ku drugiej cząsteczce i wchodzi w blizkie zetknięcie z jej tlenem, który także w skutek działania elektrodu

od swego wodoru oddzielonym został i łączy się z wodorem pierwszej cząsteczki w nową cząsteczkę wody. To się odbywa przez cały szereg, tylko wodór ostatniej cząsteczki nie znajduje tlenu i dlatego pozostaje przy elektrodzie odjemnym, który wywiera podobne działanie jak elektrod dodatni, ale w kierunku odwrotnym (ob. fig.).

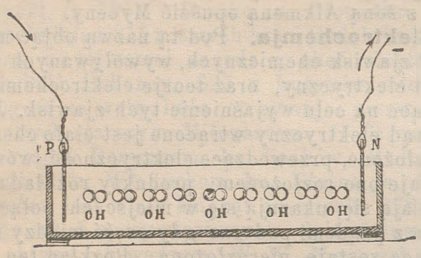

Wyjaśnienie elektrolizy.

Clausius (1857) zwrócił uwagę na niektóre trudności tej teorji i dla wyjaśnienia działań elektrolitycznych używa swej hypotezy ruchów cząsteczkowych, według której atomy wewnątrz cząsteczki, t. j. elektrycznie przeciwne jony, pozostają w ruchu i dlatego związane są tylko słabą siłą, tak, że właściwie, w zwykłych warunkach, w cieczy ma miejsce bezustanna wymiana jonów poruszających się w różnych kierunkach. Pod działaniem prądu elek. ruchy te atomów zostają uporządkowane tak, że jony dod. odbywają swe ruchy ku katodowi, odj. ku anodowi; atomy oddalone od elektrodów spotykają przy tem jon przeciwny i z nim się łączą, co dla atomów graniczących z elektrodami nie jest już możliwem i stąd się oswobadzają.—Ponieważ przy elektrolizie prąd ma do przezwyciężenia znaczny opór, przeto według prawa Ohma (ob.), użyć należy stosu o znacznej liczbie elementów, zwłaszcza, gdy rozkładamy czystą wodę; jeżeli jednak przewodnictwo wody powiększymy przez dodanie nieco kwasu siarczanego, wystarczą już dwa elementy Bunsena, nadto elektrody nie używają się w postaci drutów, gdyż wtedy warstwa cieczy między niemi będąca miałaby bardzo małą średnicę, lecz kończy się je szerokiemi krążkami platynowemi. Co do szczegółów różnych rozkładów, to sole haloidalne wydają haloid na elektrodzie dod. i metal na elek. odj.; zwykłe sole rozpadają się na metal przy katodzie i rodnik złożony elektroujemny, który się wydziela przy anodzie. Jeżeli ten jest metalem silnie elektrododatnim, to łączy się z rodnikiem w sól, która się w podobny sposób rozkłada i dlatego przewodzi metal elektrodu dodatniego do el. odjemnego. Jeżeli jednak anod jest słabo dodatni, to rodnik łączy się z wodorem znajdującej się pospolicie wody i powstaje kwas. Jeżeli oswobodzony metal, który się zbiera przy katodzie, jest silnie elektrodod., to wstępuje w pospolicie znajdującą się wodę, i tworzy wodan zasady, przyczem się wodór uwalnia, w innych razach wydziela się przy katodzie metal. Działania, które nie są wywoływane wprost przez elektrolizę, lecz są następstwem chemicznych własności jonów, zowią się *działaniami wtórnemi*; pochodzą one z działania jonów na elektrody, głównie anijonu na anod; dalej z działania jonów na elektrolity i t. d.; maskują one bezpośredni rozkład elektrochemiczny i utrudniają jego badanie. Prawa rozkładów elektrochemicznych, *prawa elektrolityczne*, podał Faraday: Elektroliza jednego i tegoż samego ciała jest proporcjonalna do siły prądu; elektroliza różnych ciał (ilości wydzielonych części składowych) przez jeden i ten sam prąd ma miejsce w stosunku ciężarów atomowych. Prawa te stwierdzone zostały przez Daniella, Buffa, Hittorfa i in. Jednem z następstw elektrolizy jest prąd tak zwany *polaryzacyjny* (ob.). Zastosowanie znajduje elektroliza w galwanochromji (ob.), w galwanicznem złoceniu i srebrzeniu (ob.), galwanoplastyce (ob.) i in. Co do powstania elektryczności przez działania chemiczne ob. Galwanizm. Por. Wiedemann „Die Lehre von Galvanismus und Eletromagnetismus“ (2 wyd., 1872); Jahn „Die Elektrolyse“ (1883); Vogel i Rössing „Handbuch der Elektrochemie und Elektrometallurgie“ (1891).

Elektrod, ob. Elektrochemja.

Elektrododatnie i elektroujemne ciała, ob. Elektryczność, Elektrochemja, Galwanizm.

Elektrodynamika, część nauki o galwanizmie (ob.), zajmująca się ruchami prądów elektrycznych, a właściwie przewodników, po których te prądy biegną; ruchy takie powstają w skutek wzajemnego na siebie działania prądów, oraz magnesów na prądy, i nawzajem. Zjawiska elektrodynamiczne dają się według Ampère'a (1820) wypowiedzieć w następny sposób: 1) Prądy równoległe, skierowane w jedną stronę, przyciągają się; prądy równoległe, skierowane w strony przeciwne, odpychają się. 2) Prądy nierównoległe, które do jednego punktu dążą, lub z jednego punktu wychodzą, przyciągają się; jeżeli zaś jeden prąd dąży do punktu, od którego się drugi oddala, to prądy te się odpychają. Dla doświadczalnego okazania tych praw Ampère urządził przyrząd, na którym zawieszać można druty rozmaicie zgięte, tak, że zachowują zupełną swobodę ruchów; przyrząd ten składa się z dwu prętów metalicznych *v*, *t* (fig. 1) pionowo umocowanych na deseczce A i zakończonych maleńkiemi zagłębieniami

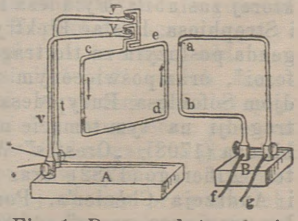

Fig. 1. Przyrząd Ampère'a.

y, *y'*, w których znajduje się rtęć; do *y*, *y'* wchodzą końce czworokątnie zgiętego drutu *cde*, który w ten sposób może wykonywać dowolne ruchy obrotowe, Podobny również metaliczny czworokąd *ab* (fig. 1) jest umocowany nieruchomo na deseczce B i łączy się z biegunami stosu elektrycznego za pomocą *f* i *g*. Na takim przyrządzie łatwo sprawdzić prawo Ampère'a; jeśli puścimy przez druty *ed* i *ab* prąd w tym samym kierunku, wówczas *cde* zostanie do *ab* przyciągniętem; gdy zaś w *ed* i *ab* prądy będą iść w kierunkach sobie wzajemnie przeciwnych, wówczas *ed* zostanie odepchnięte od *ab*. Na tej zasadzie zbudował Garthe elektrodynamiczny aparat rotacyjny (fig. 2), składający się z dwu ram AB i CD, otoczonych zwojami drutów, po których biegną prądy elektryczne; kierunek prądów w zwojach może być zmieniany dowolnie, a odpowiednio do tego ramy się przyciągają lub odpychają, dając w rezultacie ruch obrotowy ruchomej ramy CD. Inne do tego służące przyrządy są Buffa, Petriny i in. Przyciąganie i odpychanie prądów jest proporcjonalne do iloczynu z natężeń obu prądów i do iloczynu działających na siebie długości prądów, jako też odwrotnie proporcjonalne do kwadratów z odległości. Zasadnicze to *prawo elektrodynamiczne* podał Weber (1846), który je stwierdził za pomocą *elektrodynamometru* (ob.). Z powyższych zasad wypływają liczne wnioski; i tak: prądy krzyżujące się dążą do zajęcia położenia równoległego; części prądu przyległe usiłują się nawzajem odpychać; jeżeli prąd ograniczony zbliża się do nieograniczonego, lub od niego oddala, to przewodnik, po którym ten prąd bieży, posuwa się wzdłuż prądu nieograniczonego, skąd wynikają obroty prądów. Nakoniec prawa powyższe tłómaczą działania w solenoidach (ob.), na których opartą jest teorja magnesów. Por. Weber „Elektrodynamische Massbestimmungen“ (Lipsk, 1836—42); Beer „Anleitung in die Lehre von der Electricität und Magnetismus;“ Weber „Elektrodynamik etc.“ (1890).

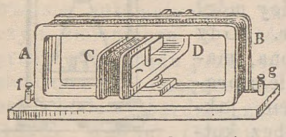

Fig. 2. Elektrodynamiczny przyrząd rotacyjny.

Elektrodynamometr, przyrząd służący do mierzenia siły prądu. Składa się z dwu cewek (ob fig.), dokoła których owinięty jest drut izolowany; jedna z tych cewek jest nieruchoma, druga może się obracać. Gdy puścimy przez nie prąd, wówczas następuje odchylenie szpulki ruchomej od jej położenia pierwotnego. Wielkość kąta odchylenia może służyć za miarę siły prądu.

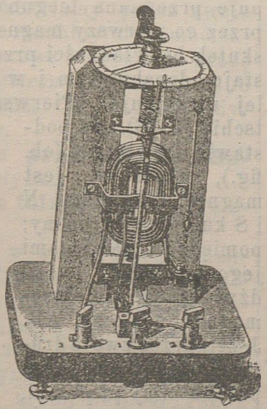
Elektrodynamometr.

Elektrofor, przyrząd podany przez Wilckego (1762) i Voltę (1775), mogący w wielu razach zastąpić machinę elektryczną; jest to krążek żywiczny, wylany na talerzu metalowym, opatrzonym rękojeścią odosobnioną. Krążek żywiczny przez uderzanie ogonem lisim staje się naelektryzowany odjemnie. Gdy położymy nań pokrywę, elektr. jego odjemna rozkłada przez wpływ (ob. Elektryczność) elektr. pokrywy, przyciąga jej elektr. dod., elektr. zaś odjemną odpycha na górną powierzchnię; rozkład ten elektryczności objaśniają fig. 2 i 3. Za dotknięciem ręką, elekt. odjemna uchodzi w ziemię, elektr. dod. pozostaje i za podniesieniem pokrywy swobodnie się po niej rozchodzi, pokrywa staje się naelektryzowaną, wydaje iskry, może być użytą do naładowania butelki lejdejskiej (ob.) przez kilkakrotne powtórzenie tego działania, i t. p., przyczem elektryczność krążka żywicznego bynajmniej się nie zmniejsza. Gdy pokrywa spoczywa na krążku żywicznym, może on zachować swą elektryczność przez czas bardzo długi.

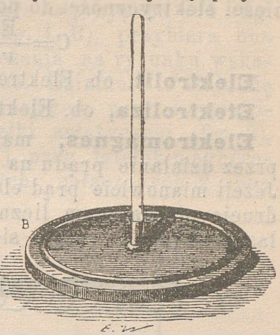

Fig. 1. Elektrofor.

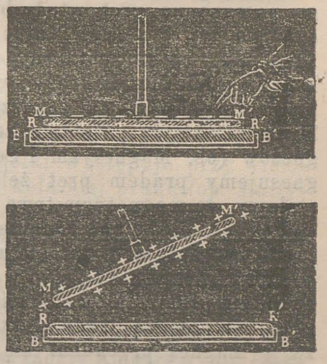

Fig. 2 i 3. Rozkład elektryczności na elektroforze.

Elektrografja, sposób wytrawiania drogą galwaniczną płyt cynkowych, stosowanych w druku.—**E.** nazywa się też metoda podana w roku 1896 przez Robineta i Perreta, otrzymywania obrazu negatywy (ob. Fotografja), na płycie fotograficznej. Sposób ten jest analogicznym do zwykle używanego, lecz zamiast promieni światła działają tu wyładowania elektryczne.

Elektro-indukcja, *elektro-indukcyjne przyrządy*, ob. Indukcja elektryczna.

Elektrojemność, *pojemność elektryczna*, ilość elektryczności, jaką musi przybrać dany przewodnik, aby jego potencjał (czyli napięcie nagromadzonej na nim elektryczności) powiększył się o jednostkę. **E.** dla różnych ciał jest różną. Matematycznie wyraża się ona, jako stosunek ilości elektryczności do potencjału:

$$C=\frac{E}{v}$$

Elektrolit, ob. Elektrochemja.

Etektroliza, ob. Elektrochemja.

Elektromagnes, magnes (ob.) utworzony przez działanie prądu na pręt żelaza miękkiego. Jeżeli mianowicie prąd elektryczny przebiega po drucie otaczającym licznemi zwojami pręt żelazny *ab* (fig. 1), staje się on magnesem; jeden

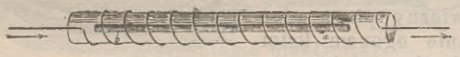

Fig. 1. Elektromagnes.

jego koniec staje się biegunem północnym, drugi południowym. Położenie biegunów oznaczyć można wedle reguły Ampère'a (ob. Elektromagnetyzm): wyobrażamy sobie, że płyniemy w prądzie elektrycznym w kierunku prądu dodatniego, patrząc na pręt, wtedy biegun północny będzie po lewej stronie; albo też według teorji Ampère'a: biegun północny znajduje się w tym końcu, gdzie prąd krąży w stronę przeciwną biegu wskazówek na zegarze. Wytłómaczenie **E.** podał Ampère zgodnie ze swoją teorją magnesów (ob. Magnetyzm i Solenoid). Jeżeli magnesujemy prądem pręt żelaza miękkiego lub stalowy, to magnetyzm trwa bez zmiany, dopóki siła prądu nie ulega zmianie; za przerwaniem prądu magnetyzm w żelazie miękkiem ginie prawie zupełnie, w stali tylko w małej części; można zatem pręty stalowe zamieniać w trwałe magnesy za pomocą prądu elektr. O zamianie żelaza w magnes przekonał się pierwszy Ampère (1820) wkrótce po odkryciu Oersteda (ob. Elektromagnetyzm). Page zaobserwował (1838), że przy magnesowaniu pręta żelaznego za pomocą spiralnej galwanicznej powstaje ton, który według Marriana zgadza się z tonem pręta podłużnym, t. j. jaki powstaje przez tarcie pręta w kierunku podłużnym. Na zasadzie tego tonu oparł Reis swój telefon (ob.). Według badań Lenza i Jacobi'ego (1838), siła elektromagnetyczna nie zależy od obszerności zwojów, lecz jest proporcjonalną do ich liczby i do siły prądu, iloczyn przeto z liczby zwojów i siły prądu zowie się siłą magnesującą spiralnej. Wszakże prawo to ma miejsce tylko w pewnych granicach; według Müllera i Webera (1850), magnetyzm dochodzi pewnej największości, po której powiększanie liczby zwojów i siły prądu nie ma już wpływu. Nad wpływem wymiarów pręta na siłę magnetyzmu pracowali Müller, Dub (1861), Lenz i Jacobi (1844), Wiedemann (1861), rezultaty prac ich nie są jednak zgodne. **E**-om zwykle nadaje się kształt podkowy (fig. 2); ciężar, jaki udźwignąć może podkowa zamknięta, jest większy od sumy ciężarów, jakie mogą udźwignąć oba bieguny; tak Magnus urządził magnes, którego każdy biegun dźwigał 1 kilogram, a który za przyłożeniem kotwicy mógł udźwignąć 70 kilogr. Gdy kotwica jest przyłożona, magnetyzm za przerwaniem prądu nie ginie całkowicie, jakby to miało miejsce bez kotwicy; reszta ta magnetyczna traci się dopiero za oderwaniem kotwicy. Co do innych szczegółów ob. Magnetyzm. Zastosowanie mają **E.** w telegrafach (ob.), motorach elektromagnetycznych (ob.), sygnałach, zegarach elektromagnetycznych i t. d. Por. Thompson „Der Elektromagnet" (1893).

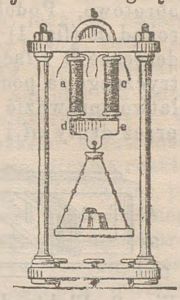

Fig. 2. Elektromagnes zgięty w podkowę.

Elektromagnetofon, przyrząd akustyczny zbudowany przez Weigla, w którym prąd przerywany wprawia w drganie płytkę metalową, wydającą w ten sposób dość silny głos. **E.** używa się do przesyłania sygnałów akustycznych.

Elektromagnetyczne motory, *elektryczne motory*. Już po odkryciu pierwszych zjawisk elektrycznych łudzono się nadzieją, że w elektryczności znajdziemy siłę, najlepiej do poruszania machin się nadającą; po poznaniu elektromagnetyzmu (1820) zdawało się, że w nim tkwi rozwiązanie tego ważnego zadania. W istocie przyciąganie i odpychanie elektromagnesu użyte być może do poruszania machiny podano też liczne konstrukcje **E**-ych m-ów. Zasada największej ich części polega na tem, że w chwili, kiedy biegun jednego magnesu przez przyciąganie zbliża się do bieguna innego magnesu, następuje przemiana biegunów, a stąd odpychanie, przez co pierwszy magnes, który tym czasem w skutek bezwładności przeszedł obok bieguna, zostaje odepchniętym i w taki sposób ruch się dalej utrzymuje. Pierwszy **E. m.** urządził Ritschie (1836). Na podstawie drewnianej (ob. fig.), osadzony jest magnes, biegunami N i S ku górze zwrócony; pomiędzy ramionami jego osadzona jest oś, dźwigająca elektromagnes poziomy AB. Jeżeli przez zwoje drutu tego elektromagnesu przepuścimy prąd taki, by koniec A stał się

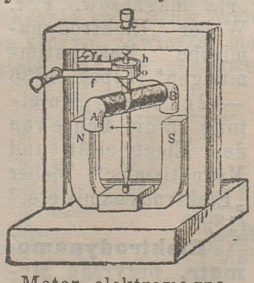

Motor elektromagnetyczny Ritschiego.

biegunem południowym, to A ulega przyciąganiu przez N, a B przez S, następuje więc obrót w kierunku strzałki. Obrót ten przerwałby się w chwili, gdy A przybywa ponad N, a B ponad S, ale w tej chwili następuje zmiana kierunku prądu, tak, że A staje się biegunem północnym, a B południowym; ponieważ zaś teraz koniec A jest odpychany przez N, a B przez S, obrót więc utrzymuje się dalej w kierunku poprzednim. Zmiana zaś prądu we właściwej chwili dokonywa się automatycznie, za pomocą komutatora, czyli zmieniacza *ih*, który pośredniczy przy przepływie prądu przez płytki metalowe *f* i *g* ze stosu do elektromagnesu AB. Inne **E. m.**, w ogólności budowy bardziej zawiłej, urządzili: Jacobi (1836), Wagner (1842), Stöhrer (1846), Page (1850), Grüel (1863), Kravogl (1867); machina tego ostatniego wywołała wielkie zajęcie na wystawie paryskiej 1867. Wielkie wszakże nadzieje, jakie wzbudzały te motory, nie ziściły się; jedną z głównych przeszkód stanowią prądy indukcyjne (ob. Indukcja), wywiązujące się przy tych ruchach, a których kierunek jest taki, że poruszającym się ciałom nadają ruch przeciwny, a stąd skutek znacznie osłabiają. Największość działania tych motorów starał się oznaczyć Jacobi, najlepszy jednak motor Kravogla zużytkowuje tylko 17% całej siły elektr. wzbudzonej przez cynk w stosie; pod tym względem **E. m.** odpowiadają motorom parowym, które też zużytkowują mniej więcej ten sam procent spalonego węgla. Ale 1 kilogram węgla wydaje przez spalenie 7,200 ciepłostek, 1 klg. cynku tylko 550, cynk przeto wydaje 6 razy mniej siły, niż węgiel, nadto jest od węgla 10 razy droższym, tak że siła poruszająca wywiązywana przez **E. m.** wypada około 40 razy drożej, niż u machin parowych. Elektryczne motory zyskały znaczenie praktyczne dopiero, gdy na podstawie zasady dynamo-elektrycznej nauczono się pracę mechaniczną w energję prądów elektrycznych przetwarzać. Gdy prąd, przez machinę dynamoelektryczną wytworzony, przesyłamy przez zwoje drutu drugiej podobnej machiny dynamoelektrycznej, ulega ona obrotowi i wytwarza pracę mechaniczną. Obecne *elektromotory* zatem są to machiny dynamoelektryczne. Ob. Magneto-i dynamoelektryczne machiny.

Elektromagnetyczne prawo Biota i Savarta, ob. Elektromagnetyzm.

Elektromagnetyczne telegrafy, ob. Telegrafy.

Elektromagnetyzm, w szczególności nauka o wzbudzaniu magnetyzmu przez prąd galwaniczny (ob. Elektromagnes), w ogóle jednak pod tą nazwą obejmuje się ogół zjawisk powstających ze wzajemnego na siebie wpływu elektryczności i magnetyzmu. Pierwsze odnoszące się tu spostrzeżenie zrobił Oersted (1820), że igiełka magnesowa pod wpływem przebiegającego obok niej prądu zbacza z południka magnetycznego; kierunek tego zboczenia określa reguła Ampère'a (1820): Jeżeli wyobrazimy sobie, że płyniemy z prądem, w kierunku biegu prądu dodatniego, tak, że patrzymy na igiełkę, wtedy biegun północny mieć będziemy po lewej stronie. Jeżeli więc igła *ns* przypada pod (fig. 1, A) lub nad prądem (fig. 1, B), przybiera ona w obu tych razach położenia na rysunku wskazane. Działanie to staje się silniejszem przy użyciu igiełki astatycznej (fig. 2), t. j. pary igiełek magnesowych, połączonych z sobą

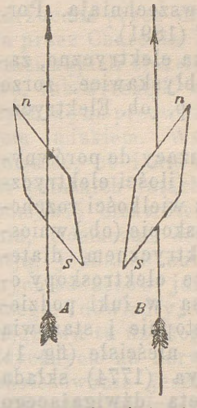

Fig. 1. Objaśnienie reguły Ampère'a.

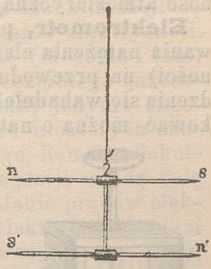

Fig. 2. Igła astatyczna.

i ustawionych w kierunkach przeciwnych, które przeto od magnetyzmu ziemskiego doznają dwu działań przeciwnych, nawzajem się znoszących i łatwiej ulegają wpływowi prądu. Wyraźniej jeszcze zboczenie igiełki występuje przy wielokrotnem obiegu do koła niej prądu (ob. Multyplikator). Wielkość siły, jaką prąd na biegun magnesu wywiera, określa się na zasadzie prawa Biota i Savarta (1820), a mianowicie, jest ona proporcjonalna do natężenia prądu i odwrotnie proporcjonalna do odległości prądu od tego bieguna. Nawzajem też prąd elektr. ulega wpływowi magnesu: jeżeli na przyrządzie Ampère'a (ob. Elektrodynamika) zawiesimy drut zgięty w czworokąt lub okrąg i przepuścimy po nim prąd elektr., drut ten, pod wpływem magnetyzmu ziemskiego (ob.) ustawia się prostopadle do południka magnetycznego. Podobnież każdy skręt solenoidu (ob.) ustawia się prostopadle do południka magnetycznego, oś zatem jego przypada w kierunku południka magnet., czyli solenoid przybiera położenie igiełki zboczeń, a jeżeli może się poruszać i w płaszczyźnie pionowej, to pochyla się jak igiełka nachyleń. Podobnie jak przewodnik, po którym bieży prąd, i solonoidy ulegają wpływowi magnetyzmu ziemskiego, i tak też zbaczają ze swego położenia pod wpływem każdego magnesu, tak, że biegun północny solenoidu i magnesu, jako też ich bieguny południowe się odpychają, bieguny zaś różnoimienne się przyciągają; toż samo ma miejsce i przy pojedyńczym skręcie prze-

wodnika, który uważać można za bardzo krótki solenoid. Zgodność ta solenoidów i magnesów powiodła do teorji magnesów Ampère'a (ob. Magnes). O powstawaniu prądów elektr. pod wpływem magnesu ob. Indukcja. Por. Wiedemanna „Die Lehre von Elektricität" (wyd. 2, 1893—8).

Elektrometalurgja, zastosowanie elektryczności do otrzymywania metalów z rud, do ich topienia, spajania i innych robót hutniczych. Metody te znacznie się w ostatnich czasach udoskonaliły i coraz się bardziej upowszechniają. Por. Borchers „Electrometallurgie" (1891).

Elektrometeory, zjawiska elektryczne, zachodzące w atmosferze, jak błyskawice, zorze biegunowe, ogień św. Elma i t. p. (ob. Elektryczność atmosferyczna).

Elektrometr, przyrząd służący do porównywania natężenia elektrycznego (ilości elektryczności) na przewodniku. Już z wielkości rozchodzenia się wahadełek w elektroskopie (ob.) wnioskować można o natężeniu elektrycznem, dlatego niektóre elektroskopy opatrzone są w łuki podzielone na stopnie i stanowią **E.** bardzo nieścisłe (fig. 1). **E.** Hanleya (1774) składa się z pręta dźwigającego półokrąg podzielony na stopnie, w środku którego zawieszone jest wahadełko; gdy pręt tego **E.** osadzimy w otworze ciała naelektryzowanego, pręt staje się elektrycznym i odpycha wahadełko, którego kąt podniesienia daje pojęcie o natężeniu elektrycz., zwłaszcza w porównaniu z natężeniem elektrycz. tegoż przyrządu w innym czasie. **E.** Bohnenbergera (1815) polega na użyciu stosów suchych Zamboniego (fig. 2.). Stos Zamboniego służy tu do tego, aby znajdujące się u góry płytki mosiężne naelektryzować w sposób różny. Gdy do nici wiszącej pomiędzy płytkami zbliżymy naelektryzowany przedmiot, wówczas odchyli się ona tem silniej, gdyż będzie przez jedną z płytek przyciągana, przez drugą odpychana. Do mierzeń ściślejszych użyć należy wagi skręceń Coulomba, zwłaszcza w postaci ulepszonej Dellmanna (1842) i Kohlrauscha (1847). W **E.** *wstaw* Kohlrauscha (1853) pojęcie o gęstości elektryczności daje wstawa kąta, o jaki się odchyla swobodnie zawieszona igiełka magnesowa (Ob. Galwanometr). Najczulszy wszakże jest **E.** *kwadrantowy* czyli *ćwiartkowy* Thomsona, w którym igła glinowa, zawieszona na nici szklanej, mieści się w pudle mosiężnem, złożonem z 4 ćwiartek. Gdy dwie ćwiartki połączymy z ziemią, a dwie drugie ze źródłem elektryczności badanej, igle zaś glinowej nadany słaby ładunek elektryczny, ulega ona odchyleniu, które wskazuje i rodzaj badanej elektryczności i daje miarę jej ilości.

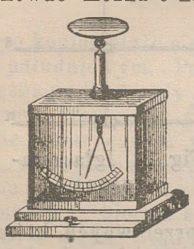
Fig. 1. Elektrometr.

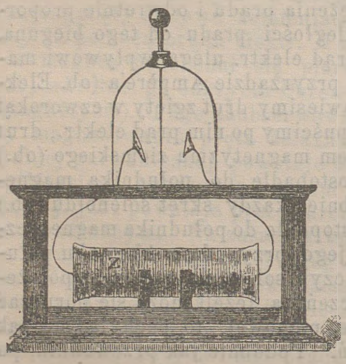
Fig. 2. Elektrometr Bohnenber.

Elektron, *elektrum*, grecka nazwa bursztynu, skąd poszła nazwa elektryczności. U starożytnych **E.** oznaczał także stop złota i srebra.

Elektropunktura, jest to akupunktura (ob.) połączona w działaniem elektryczności. Wetknąwszy igły z żądane miejsce, łączy się je ze stosem elektrycznym, skutkiem czego prąd elektryczny przez daną część ciała przepływa. **E.** stosuje się, choć dość rzadko, przy *tętniakach* i *żylakach* w celu przyprowadzenia krwi w nich zawartej do skrzepnięcia.

Elektroskop, przyrząd służący do wykazania stanu elektrycznego ciała i rodzaju jego elektryczności. Najprostszym **E.** jest *wahadełko elektryczne* (ob. Elektryczność). Dokładniejszem jest użycie dwu wahadełek obok siebie wiszących na pręcie metalowym odosobnionym, który im doprowadza elektryczność i zwykle kończy się u góry kulką; dla ochrony od ciągów powietrza i t. p. wahadełka otoczone są szkłem. W **E.** Franklina wahadełka te stanowiły dwie nitki lniane, Canton naprężył je kulkami korkowemi, Saussure użył dwu nici srebrnych z kulkami z rdzenia bzowego, Volta zastąpił je słomkami, a Bennet wązkiemi listkami złota malarskiego (ob. fig.). Carl używa dwu drucików glinowych z kulkami z rdzenia bzowego. Jeżeli kulki metalowej dotkniemy ciałem naelektryzowanem, to elektryczność przechodzi na oba wahadełka, które się tedy rochodzą, czem ujawniają stan elektryczny ciała badanego.

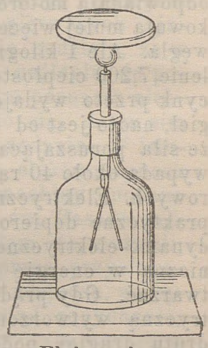
Elektroskop.

Elektrostatyka, część nauki o elektryczności, obejmująca prawa rozkładu elektryczności na powierzchni przewodników różnych kształtów, ob. Elektryczność.

Elektrotechnika, zastosowanie elektryczności do celów praktycznych. W zakres więc **E.** wchodzą: telegrafy, telefony, koleje elektryczne, oświetlenie elektryczne, galwanopla-

styka, elektrometalurgja, elektromotory. Szybki rozwój **E.** ujawnił się zwłaszcza na wystawach elektrotechnicznych w Paryżu (1881), Monachjum (1882), Wiedniu (1883), Frankfurcie nad Menem (1891).

Elektroterapja, nauka o zastosowaniu elektryczności do leczenia chorób. Jeszcze w pierwszej połowie zeszłego stulecia starano się zastosować wyłącznie wówczas znaną elektryczność statyczną do celów leczniczych; doprowadzano wtedy elektryczność do chorego, usadowionego na stołku izolowanym, na wyspie elektrycznej, lub też wywoływano wstrząśnienie wyładowaniem butelki lejdejskiej. Próby te dzisiaj należą już tylko do historji. Dopiero po rozwinięciu nauki o prądach elektrycznych stałych i przerywanych (indukcyjnych, faradycznych) medycyna z nowoodkrytego czynnika przyrody korzystać zaczęła. Pierwsze poważne prace na tem polu rozpoczął Duchenne de Boulogne (1847). Przez długie i staranne poszukiwania wyznaczył on empirycznie punkty na skórze do przyłożenia elektrodów dla każdego pojedyńczego mięśnia. Najważniejsze zastosowanie ma ta *faradyzacja umiejscowiona* w razie osłabienia lub paraliżu mięśni, zwłaszcza skutkiem przyczyn mózgowych. Usunięte od wpływu woli, pozbawione wszelkiego ruchu, mięśnie słabną, ulegają zwyrodnieniu, a gdy z czasem wpływ woli powróci, już zastanie mięśnie przerodzone, niezdolne do skurczu. Faradyzacja czysto jako bodziec zachowuje normalny skład mięśni i chroni od stanowczej bezwładności, albo też w osłabionych mięśniach podnosi energję i polepsza odżywianie dzięki poprawie w krążeniu krwi. Faradyzacja jest tu poniekąd podobną do masażu, jakkolwiek go znacznie przewyższa. Angielscy lekarze wprowadzili ogólną faradyzację całego ciała przy neurastenji i histerji, jako środek ogólnie wzmacniający; taką faradyzację stosują także przez *kąpiele faradyczne*. Prace Duchenne'a i dla fizjologji stanowią ważny nabytek. Tylko przywodząc do skurczu każdy mięsień oddzielnie, może fizjologja zbadać właściwe każdemu czynności, a tego jedynie przez faradyzację dopiąć może. Przedewszystkiem skorzystała z tego nauka o mimice twarzy. Drugi krok ważny na polu **E.** zawdzięcza nauka Remakowi. Zastosował on do leczenia chorób prąd stały, który dziś wielkiego znaczenia zażywa w terapji; stosowanie prądu stałego, galwanicznego, w lecznictwie uzyskało naukowe podstawy od chwili wynalezienia galwanometru i reostatu, dzięki cennym i źródłowym pracom Remaka, Erba, Eulenburga, Ziemssena i in. Prądy stałe działają nietylko jako bodziec, lecz wyrównywają także zboczenia w chorych nerwach obwodowych. Ma tu miejsce metoda *biegunowa (polarna)*, polegająca na kojącem, łagodzącem działaniu bieguna dodatniego (anodu), i pobudzającem, ekscytującem działaniu bieguna ujemnego. Stąd galwanizacja posiada doniosłe znaczenie w nerwobólach i porażeniach nerwów pochodzenia obwodowego; w cierpieniach ośrodków nerwowych i nerwicach funkcjonalnych (neurastenja, histerja) nie posiada ona wielkiego znaczenia. W ostatnich czasach zaczęto stosować jednocześnie galwanizację z faradyzacją, najczęściej przy atonji kiszek. *Franklinizacja*, pierwsza metoda lecznicza elektryzacji (elektryczność statyczna), zarzucona przez długie lata, wskrzeszoną została przez Charcota (1878); stosuje się ona w postaci kąpieli elektrostatycznej, natrysku na głowę, lub wreszcie w postaci iskier, wytwarzających się na przewodnikach przy połączeniu z ciałem ludzkiem. Wskazania do franklinizacji są te same, co i dla innych rozdajów elektryzacji. W ostatnich latach starano się (Moebius i inni) odmówić elektroterapji jej leczniczego znaczenia, tłómacząc dodatnie wyniki jedynie sugestją, jednakże sumienne prace niektórych znanych badaczów, jak Eulenburga, Remaka, Schultzego, dowiodły, że prócz sugestji ważną rolę odgrywa tu fizjologiczne działanie prądów elektrycznych na nerwy. Prąd elektryczny znalazł zastosowanie jeszcze w *galwanokaustyce* (ob.), która dziś wielce pomocną jest chirurgji. Por. Duchenne „Sur l'eléctrisation localisée" (1849); Ziemssen „Die Elektricität in der Medicin" (1857 i 1870); Erb „Handbuch der Elektrotherapie" (1886); Lewandowski „Elektrodiagnostik und Elektrotherapie" (1892); E. Remak „Grundriss der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie" (1895); Cybulski „De vis electricae usu medicali" (Kraków, 1837); Domański „Wykład elektroterapji do użytku praktykujących lekarzy" (1876); Pułaski „**E.** przed sądem krytyki współczesnej" (Gaz. lekar., 1895).

Elektroton, stan nerwu, sprowadzony przez stały prąd elektryczny, przez część nerwu przepływający (polaryzujący). Prąd taki zmienia i fizyczne i fizjologiczne własności nerwu, stąd odróżniają fizykę i fizjologję **E-u.** 1) *Fizyka* **E-u.** Pod wpływem prądu stałego, przebiegającego przez część nerwu, ulegają zmianie prądy nerwowe w całym nerwie (ob. Elektryczność zwierzęca); mianowicie zmieniają się w ten sposób, jak gdyby przez nerw cały przebiegał prąd tego samego, co polaryzujący, kierunku. **E.** nie zależy od tego, że rozgałęzienia polaryzującego prądu po nerwie się rozchodzą, lecz cząstki elektryczne nerwu pod wpływem polaryzującego prądu swoje położenie zmieniają i inne wydają prądy. Podług Du Bois Reymonda, pojedyńcze kulki odpowiedniemi połówkami w jedną stronę się zwracają. Skutek słabnie z odległością od polaryzującego prądu. 2) *Fizjologja* **E-u.** Gdy prąd stały przepływa po nerwie, pobudzalność jego (ob. Nerw) we wszystkich punktach się zmienia: powiększa się ze strony ujemnego bieguna *(kate-*

lektron), słabnie od strony dodatniego *(anelektroton)*; skutek zmniejsza się z odległością drażnionego punktu od polaryzującego prądu. Przewodnictwo nerwów dla bodźca w tych warunkach też się upośledza. Nie można uważać tych zmian w pobudzalnności za bezpośrednie następstwo zmian, jakim prąd nerwowy w tych samych warunkach ulega. Betzold starał się dowieść, że zwiększona pobudzalność polega na obecności słabego bodźca, a bodźcem tym mają być produkty elektrolizy (ob.), zbierające się przy biegunie ujemnym. Badania nad elektrotonem należą w fizjologji do najklasyczniejszych pod względem metody. Por. Du Bois Reymond „Untersuchungen über thierische Electrizität“ (Berlin, 1848—1849). Pflüger „Untersuchungen zur Physiologie des Electrotonus“ (Berlin, 1859), Betzold „Untersuchungen über die electrische Erregung der Nerven und Muskeln“ (1861).

Elektro-wzbudzająca siła, *elektromotoryczna siła*, ob. Galwanizm.

Elektryczna baterja, ob. Butelka lejdejska,

Elektryczna butelka, ob. Butelka lejdejska.

Elektryczna energja, energja ładunku elektrycznego, jest to praca, konieczna do naładowania danego przewodnika do pewnego napięcia, czyli potencjału. Przy wyładowywaniu przechodzi **E. e.** częściowo w pracę mechaniczną i ciepło. Energja ładunku elektrycznego (W) równa się połowie iloczynu z elektropojemności (C) przewodnika przez kwadrat osiągniętego potencjału V, czyli: $W=\frac{1}{2}CV^2$.

Elektryczna gęstość, ob. Elektryczność.

Elektryczna iskra, iskra występująca przy łączeniu się obu różnoimiennych elektryczności przez powietrze; iskra powstaje, gdy obie elektryczności, dostatecznie między sobą zbliżone, są dosyć silne, aby przezwyciężyć opór powietrza, wywołując zjawiska głosu, ciepła, światła. Długość iskry (odległość uderzenia) zależy od gęstości elektryczności na przewodnikach, jest tem większą im gęstość powietrza jest mniejszą i jest dla różnych gazów rozmaitą. Różny też jest kształt **E. i.**; zależy on od jej oporu elektrycznego, czyli oporu tej warstwy gazu, którą musi przebić; im opór ten jest mniejszy, tem, jak wykazał Biernacki, świetniejsza jest iskra, która jest wówczas rezultatem wyładowań oscylacyjnych (ob. Elektryczne drgania), im zaś opór jest większy, tem ciemniejszą jest iskra, tem słabsze są wahania elektryczne. Do wywoływania iskier w powietrzu rozrzedzonem służy *jajo elektryczne*; jest to naczynie eliptyczne (ob. fig.), w którem można rozrzedzić powietrze i w którem przesuwane być mogą dwa pręty metalowe prowadzące na zewnątrz; jeżeli kulkę jednego pręta zbliżymy do konduktora, to za każdem wyładowaniem objawia się wspaniały przebieg iskier. Przy znaczniejszej długości **E. i.** przedstawia przebieg wyraźnie zygzakowaty, na podobieństwo błyskawicy; blask i barwa iskry są różne, zależą od natury przewodników, między któremi przeskakuje, i środka, który przebiega. Co do szczegółów wyładowywania elektrycznego ważne są prace Riessa.

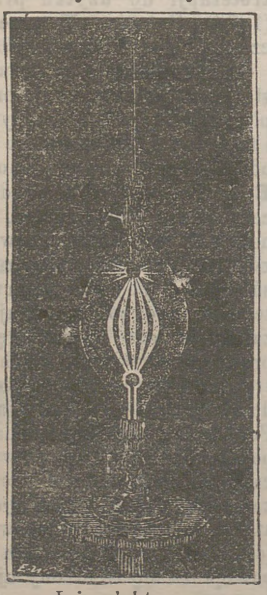

Jaje elektryczne.

Elektryczna łódź, ob. Akumulatory.

Elektryczna masa, ob. Elektryczność.

Elektryczna pojemność, ob. Elektropojemność.

Elektryczna polaryzacja, ob. Polaryzacja.

Elektryczne drgania, *elektryczne wahania*, występują przy wyładowaniu jakiegokolwiek kondensatora, jak np. butelki lejdejskiej. Elektryczność, która na początku wyładowania dąży z jednej powierzchni kondensatora na drugą, wywołuje przez samoindukcję (ob. Indukcja) w łączącym drucie ekstraprąd w kierunku przeciwnym, który ładuje krudensator elektrycznością przeciwną, wywołując przez to wyładowanie w odwrotnym kierunku, co się dalej powtarza. W ten sposób w ciągu krótkiego czasu, przez jaki trwa iskra, zachodzi cały szereg wahań. Teorję **E. d.** wyprowadził Maxwell, dopiero jednak Hertz doświadczalnie je udowodnił (1889). **E. d.** rozprzestrzeniają się w dielektrykach w kształcie fal, jakby promienie siły elektrycznej, rozchodząc się z tą samą sybkością, co promienie światła, od których różnią się tylko długością fal. Gdy długość fal świetlnych nie przechodzi tysiącznych części milimetra, długość fal elektrycznych dochodzi kilku, a nawet kilkunastu metrów. Promienie elektryczne okazują zupełną analogję z promieniami świetlnemi, podobnież rozchodzą się prostolinijnie, odbijają się, załamują, okazują objawy interferencji i polaryzacji. Metody, jakich użył Hertz do wykazania doświadczalnego promieni elektrycznych, wyłożył w rozprawie „Untersuchungen über die Ausbreitung der elektrischen Kraft“ (1892). Pewne ułatwienia metody doświadczalnej Hertza wprowadzili Lodge, Biernacki i in. Por. S. Kramsztyk „Doświadczenia Hertza nad falowaniami elektrycznemi“ (Wszechświat, z r. 1859, str. 357 i nast.), oraz W. Biernacki „O zachowaniu się przewodników wobec szybkich wahań elektrycznych“ (tamże, 1894, str. 673 i nast.) i „Pro-

mienie elektryczne“ (tamże, 1895, str. 209 i nast.).

Elektryczne dzwony, dzwony, wprawiane w ruch przez prąd elektryczny. Budowa **E. d.** opiera się na zastosowaniu elektromagnesu, który pobudza się przez zamknięcie prądu i działalność swą ciągle przerywa automatycznie. W **E. d.** najprostszej konstrukcji (fig. 1) prąd przybywa przez sprężynę *g*, skąd przez kotwicę żelazną *f* i przez drucik *m* dochodzi do szrubki *p*, a następnie do elektromagnesu *e*; obiegłszy zaś zwoje, otaczające elektromagnes, przez szrubkę *p'* wraca do stosu. Podczas przebiegu prądu, elektromagnes przyciąga kotwicę *f*, a w tej chwili młotek K uderza o dzwonek T i wydaje dźwięk. Tem samem wszakże *f* oddala się od *g*, prąd więc przerywa się i elektromagnes traci swój magnetyzm, a kotwica *f* wraca na swoje miejsce, dotyka sprężyny *g* i prąd znów przebiega, następuje zatem nowe uderzenie młotka, co powtarza się ciągle, dopóki prąd przebiega. Aby więc prąd dowolnie można było przepuszczać i przerywać, drut, po którym on płynie ze stosu galwanicznego, jest w odpowiedniem miejscu przerwany, a rozdzielone końce zetknięte być mogą między sobą przez nacisk guzika *p'* (fig. 2), skąd „kontakt“ *p* zbliża się do kontaktu *g*, złączonego z dalszym ciągiem drutu *a*.— W sygnalizacji kolejowej, gdy sygnały mają być dawane przez pewną liczbę uderzeń oddzielnych, dzwony są tak urządzone, że działają tylko w chwili przerywania prądu. Por. Erfurth „Haustelegraphie“ (2 wyd., 1886).

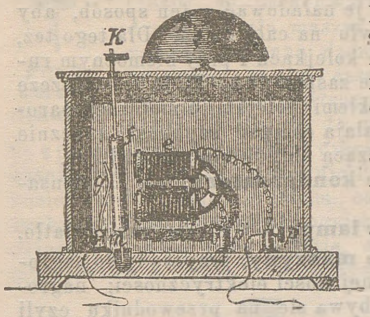

Fig. 1. Dzwonek elektryczny.

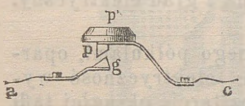

Fig. 2. Guzik do zamykania prądu.

Elektryczne fale, ob. Elektryczne drgania.

Elektryczne figury, *Figury Lichtenberga*, powstają, gdy iskra elektryczna uderza o płytkę kauczukową, posypaną nasieniem widłakowem lub mieszaniną siarki z minją. Iskra dodatnia daje drzewiasto rozgałęzioną gwiazdę, odjemna okrągłe plamy. Przy użyciu mieszaniny z siarki i minji można obie elektryczności rozpoznać po kolorze: żółta siarka skupia się na miejscach dotkniętych przez elektryczność dodatnią, czerwona zaś minja na tych, przez które przeszła elektryczność odjemna.

Elektryczne generatory, przyrządy wytwarzające elektryczność, zwłaszcza stosy i machiny dynamoelektryczne.

Elektryczne jaje, ob. Elektryczna iskra.

Elektryczne jednostki, jednostki przyjęte do pomiarów elektrycznych. Jednostką praktyczną siły elektro-wzbudzającej jest siła jednego elementu Daniella (ob. Galwaniczne stosy), lub też 1 *wolt* = 0.93 Daniella, co w układzie miar bezwzględnym (ob.) wynosi $10^8 C^{3/2} G^{\frac{1}{2}} S^{-1}$, gdzie C oznacza centygram, G gram, S sekundę. Jednostką oporu jest *jednostka Siemensa*, czyli opór, jaki przedstawia słup rtęci o długości 1 metra i o przecięciu 1 milimetra kwadratowego w temperaturze 0^0, oraz $1 om = 1{,}^{05}$ jednostek Siemensa $= 10^9 CS^{-1}$. Siła prądu mierzy się *amperem*, czyli prądem, który przy 1 wolcie zwycięża opór 1 oma, a w układzie bezwzględnym wynosi $10^{-1} C^{\frac{1}{2}} G^{\frac{1}{2}} S^{-1}$. Jednostką ilości elektryczności jest *kulomb*, przedstawiający ilość elektryczności, która, przepływając przez jednostkę przecięcia poprzecznego przewodnika w ciągu 1 sek., wytwarza prąd o natężeniu 1 ampera; 1 kulomb $= 10^{-1} C^{\frac{1}{2}} G^{\frac{1}{2}}$. Wreszcie miarą pojemności elektrycznej jest *farad*, wyrażający się stosunkiem 1 kulomb : 1 wolt $= 10^{-9} S^2 C^{-1}$. Por. Everett „Jednostki i stałe fizyczne“ (przek. Boguskiego 1885).

Elektryczne koleje stanowią zastosowanie zasady przenoszenia pracy przy pomocy machin dynamo-elektrycznych (ob. Magneto i dynamoelektryczne maszyny). Jedna taka maszyna działa tu jako generator elektryczności, zamienia pracę motora parowego w prądy elektryczne i przesyła je po drutach drugiej podobnej maszynie, która działa jako maszyna robocza, t. j. prądy te przeobraża znów w pracę, wywołuje ruch. Druga ta maszyna na osi swej opatrzona jest kołami i umieszczona na szynach; obrót więc maszyny wywołuje obrót kół, które tedy toczą się po szynach, a maszyna biedz po nich będzie, nawet wtedy, gdy do niej uczepimy wagon, byleby prądy były dostatecznie silne. Prąd dopływa po szynach (fig. 1), albo też za pomocą drutów rozprowadzonych wzdłuż drogi; w tym ostatnim razie

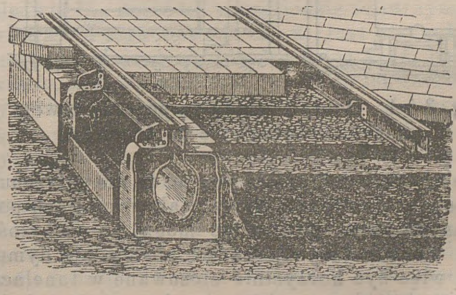
Fig. 1. Dopływ prądu przez szyny.

po drutach toczy się stosowny wózek, połączony drutem z biegną cąmaszyną (fig. 2, 3, 4). Pierwszą **E. k.** urządził Siemens w Berlinie 1879; obecnie są już zaprowadzone w wielu miejscach na przestrzeniach zresztą niewielkich. Najbardziej roz-

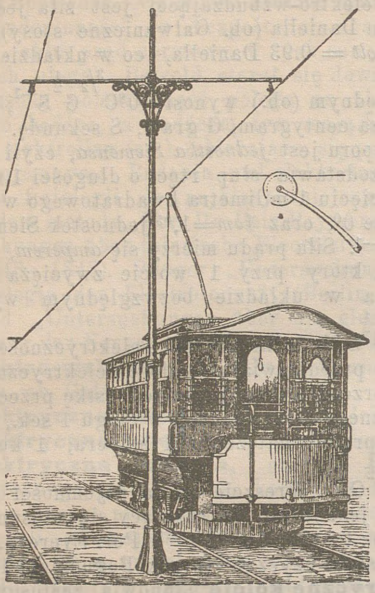

Fig. 2. Dopływ prądu po drucie. *a* zakończenie pręta doprowadzającego prąd do wagonu.

powszechnione są **E. k.** w Ameryce północnej: w 1892 posiadała Ameryka 450 kolei o 500 klm. ogólnej długości, z 6,700 wagonami i z 10,000 motorów. Przenoszenie elektryczności przy **E. k.** powoduje wprawdzie znaczną stratę siły wyłożo-

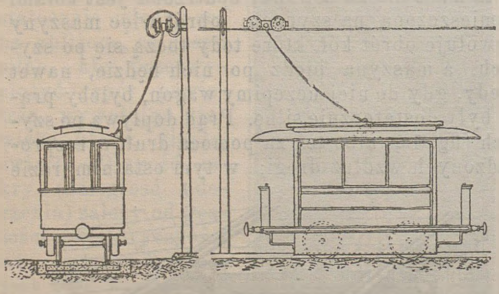

Fig. 3 i 4. Dopływ prądu za pośrednictwem wózka toczącego się po drucie.

nej, ale ważną ich zaletą jest to, że nie potrzebują one ciężkiej lokomotywy, jak w kolejach poruszanych parą, biedz więc mogą po pochyłościach znaczniejszych; nadto nie wydają dymu, mogą więc być korzystnie stosowane w tunelach i miastach. Aby wszakże więcej rozpowszechnić się mogły, wymagają jeszcze znacznych ulepszeń. Szczególniej korzystnem byłoby użycie akumulatorów (ob.) do poruszania wagonów. Wówczas nie potrzeba byłoby ani wielkich maszyn, ani doprowadzania prądu przez szyny lub druty. Lecz baterje akumulatorów zbyt wiele ważą, i to jest jedną z największych wad ich, a oprócz tego, trudno jest je naładować w ten sposób, aby ładunku starczyło na cały dzień. Dla tego też, tylko na małych kolejkach i przy niemocnym ruchu dają się one zastosować. **E. k.** tem jeszcze górują nad zwykłemi kolejami o motorach parowych, że pozwalają osiągać szybkość znacznie większą, dochodzącą do 200 klm. na godzinę.

Elektryczne kondensatory, ob. Kondensatory.

Elektryczne lampy, ob. Elektryczne światło.

Elektryczne maszyny, przyrządy do nagromadzania znacznej ilości elektryczności; nagromadzenie to odbywa się na przewodniku czyli *konduktorze c* (fig. 1)) z blachy mosiężnej w posta-

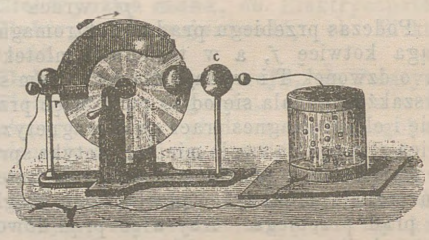

Fig. 1. Maszyna elektryczna i grad elektryczny.

ci kuli lub walca zakończonego półkulami, opartym na nóżkach szklanych; elektryczność wywiązuje się pospolicie przez tarcie okrągłej tafli szklanej o poduszkę skórzaną *r*, pokrytą amalgamatem (2 części rtęci, 1 cyny i 1 cynku) i przyciskaną sprężynami do tafli. Zatem **E. m.** składa się z trzech głównych części: ciała pocieranego, pocierającego i konduktora. Od konduktora idzie połączenie metaliczne *s* do ścian bocznych tafli pocieranej i kończy się naprzeciw niej ostrzami metalicznemi. Przez tarcie tafla szklana elektryzuje się dodatnio, dodatnia ta elektryczność przyciąga za pośrednictwem ostrzy elektryczność odjemną konduktora, zobojętnia się z nią i pozostawia takąż ilość elektryczności dodatniej na konduktorze. Przez ciągłe działanie elektryczność dod. nagromadza się na konduktorze, wszakże nagromadzanie to ma granicę, gdyż konduktor tem więcej elektr. rozprasza w powietrze, im gęstość jej jest większą; jeżeli ilość rozproszonej wyrównywa ilości elektr. wywiązywanej przez tarcie, to powiększanie gęstości elektr. na konduktorze dochodzi kresu. Za pomocą **E. m.** wykonywać się dają łatwo doświadczenia, wyjaśniające zasadnicze działania elektryczności, zwłaszcza odpychanie i przyciąganie, jak podskoki kulek (fig. 1),

Fig. 2. Parasol elektrycz.

rozpościeranie się w postaci parasola pasków papierowych, przyczepionych do pręcika metalowego (fig. 2), dzwonek elektryczny i t. d. Wynalazcą **E. E.** jest *Otto von Guericke* (około 1650), najbardziej upowszechnioną konstrukcją jest Wintera. Armstrong odkrył (1840), że para gwałtownie wychodząca z kotła maszyny parowej jest naelektryzowaną dodatnio, kocieł zaś odjemnie; na tej zasadzie zbudował *maszynę hydroelektryczną;* Faraday okazał (1844), że to ma miejsce tylko z parą wilgotną, unoszącą cząstki wody. Urządzenie takiej **E. m.** wskazuje fig. 3. *A* jest to kocieł parowy, długości 96 cm., osadzony na nóżkach szklanych, *f* drzwiczki ogniska, *a* rura wskazująca wysokość wody w kotle, *d* klapa bezpieczeństwa, *g* komin. Na górnym otworze kotła

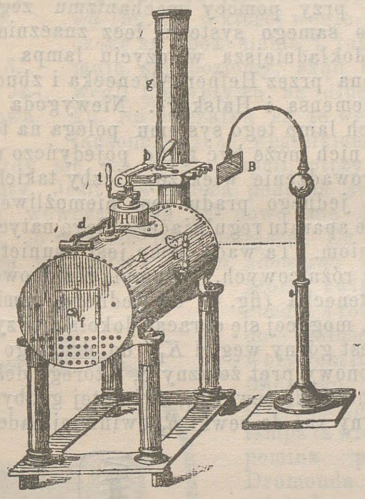

Fig. 3. Maszyna hydroelektryczna.

umieszczona jest pokrywa *H* z krótką rurą, zamykaną kranem *t*, z której para przechodzi do szeregu rur poziomych, gdzie ulega tarciu, a wydobywając się z nich, uderza o szereg ostrzy *B;* za pośrednictwem nich elektryczność dodatnia pary gromadzi się na odosobnionym konduktorze kulistym, gdy elektr. ujemna pozostaje na ścianach kotła.—**E. m.** działające przez tarcie straciły wszakże swe znaczenie w obec machin nowej konstrukcji, działających przez wpływ i zwanych stąd *influencyjnemi* (ob. Influencyjne maszyny elektryczne). Często też przez **E. m.** rozumie się maszyny *magneto i dynamoelektryczne* (ob.), służące do wytwarzania prądów elektrycznych dla celów praktycznych.

Elektryczne napięcie, ob. Elektryczny potencjał.

Elektryczne numeratory, przyrządy służące do pomiarów elektrycznych w technice, zwłaszcza do mierzenia ilości elektryczności zużytej na oświetlenie elektryczne. Są to wogóle galwanometry, tak urządzone, by dały się stosować łatwo w praktyce, jak gazometry, wskazujące ilość spalonego gazu. Ob. Galwanometry.

Elektryczne ogrzewanie, wytwarzanie ciepła przy pomocy elektryczności, daje się zastosować tam, gdzie zachodzi potrzeba szybkiego wytworzenia znacznej ilości ciepła i skupiania go na stosunkowo małej masie. Są cztery systemy **E. o.** Jeden polega na tem, że ciało, które ma zostać ogrzanem, wprowadza się w obieg prądu, jako pewien opór, przez co ulega ogrzaniu. System ten ma zastosowanie w metalurgji, jak w fabrykach glinu (aluminium). W drugim systemie, ciało, które pragniemy ogrzać, stykamy z elektrycznie ogrzanym jak wyżej przedmiotem. W trzecim systemie ciało to tworzy jeden z biegunów łuku woltaicznego. Wreszcie w czwartym systemie pieców elektrycznych ciała, które pragniemy ogrzać, umieszczamy w zamkniętej przestrzeni, przez którą przebiegają łuki woltaiczne. Takim jest piec Moissana (ob. Moissana piec), w którym otrzymuje się między innemi karbid, służący do wytwarzania acetylenu (ob.).

Elektryczne oświetlenie, E. *fale,* ob. Elektryczne światło.

Elektryczne pole, ob. Elektryczny potencjał.

Elektryczne promienie, ob. Elektryczne drgania.

Elektryczne ryby, ob. Drętwa.

Elektryczne stosy, ob. Galwaniczne stosy.

Elektryczne światło, objawy świetlne, wywoływane działaniem energji elektrycznej. We wszystkich tych zjawiskach mamy do czynienia ze światłem, powstającem przez żarzenie, lub przez bezpośrednie spalanie się pewnych ciał, otrzymujemy więc światło, wytwarzając jednocześnie ciepło; stosunek światła do wytwarzanego ciepła jest wszakże w **E. ś.** daleko większy, niż w zwykłych świeeach, a dla otrzymania danej siły światła zużywa się daleko mniej energji przy oświetleniu elektrycznem, niż przy zwykłem. Ale i maszyny elektryczne pochłaniają około $^9/_{10}$ tej energji, która się w ich induktorze wytwarza, tak, że zaledwie $^1/_{10}$ część tej energji idzie na otrzymanie światła. Z tego powodu **E. ś.** jest stosunkowo jeszcze dość drogie. Ideałem więc **E. ś.** byłoby światło, któreby otrzymać można przez całkowite wyzyskanie energji doprowadzonej. Sprowadza się to do bezpośredniego zamienienia fal elektrycznych (ob. Elektryczne drgania) na świetlne. W części cel ten zdołał osiągnąć Tesla, przez użycie prądów o silnem napięciu i szybkiej zmienności. Dotąd jednak są to tylko próby laboratoryjne. W praktyce używamy dwojakiego rodzaju **E. ś.:** światła *łukowego* i *żarowego.* Pierwsze polega na praktycznem zastosowaniu odkrycia Da-

wy'ego, że pomiędzy dwu węglami, nieco od siebie oddalonemi, przy przebieganiu prądu o znacznem napięciu powstaje jasna smuga świetlna, zwana *łukiem woltaicznym* (fig. 1). Prąd przybywa za pośrednictwem prętów opatrzonych w końce węglowe, między któremi rozpala się łuk woltaiczny. Łuk ten składa się z żarzących się cząstek węgla i jest tem silniejszy, im łatwiej elektrody ulatniają się, lub im łatwiej odrywają się od nich cząsteczki; dlatego też, by lampę łukową rozpalić, trzeba najpierw końce węgli zbliżyć aż do zetknięcia, a łuk powstaje dopiero przy ich rozsunięciu. Przy prądzie, idącym stale w jednym kierunku, spala się węgiel na biegunie dodatnim dwa razy szybciej niż na odjemnym i jednocześnie tworzy się na nim wgłębienie (fig. 2); oczywiście przy użyciu prądu przemiennego, t. j. przebiegającego naprzemian w jedną i drugą stronę, takie tworzenie się wgłębień nie ma miejsca. Łuk ognisty pomiędzy węglami, przewodzący prąd elektryczny, stawia mu pewien opór, który jest tem większy, im większą jest odległość pomiędzy węglami czyli elektrodami. Gdy staje się ona bardzo znaczną, prąd przestaje przebiegać między węglami i światło gaśnie. Stąd też bardzo ważne ma znaczenie urządzanie przyrządów regulujących, które automatycznie zbliżają wypalające się węgle. Urządzenia te są mechaniczne lub elektryczne. W pierwszych węgle zbliżają się ręcznie, lub przy pomocy mechanizmu zegarowego; w urządzeniach zaś elektrycznych rozróżniamy trojakiego rodzaju systemy: lampy wtrącane w obieg główny prądu, lampy umieszczane w odgałęzieniu bocznem prądu i lampy różnicowe. W lampach zasilanych prądem głównym (fig. 3), górny węgiel K_1 posiada nad sobą ciężarek, który stara się go wciąż do dolnego K_2 przybliżyć; jednocześnie elektromagnes E, posiłkujący się prądem, przebiegającym przez lampę, przyciągając pręt żelazny F, stara się węgle K_1 i K_2 oddalać wzajemnie. Gdy przez ciągłe wypalanie się odległość między K_1 i K_2 się powiększa, prąd a zarazem działanie elektromagnesu słabnie i ciężarek zbliża K_1 do K_2. Pierwsza lampa tego rodzaju była zbudowaną w roku 1848 przez Duboscqa i Foucaulta dla użycia na scenie teatralnej. Działanie całego aparatu w tej lampie reguluje się przy pomocy mechanizmu zegarowego. Tego samego systemu, lecz znacznie prostsza i dokładniejsza w użyciu lampa została obmyślona przez Hefner-Altenecka i zbudowana przez Siemensa i Halskego. Niewygoda jednak wszelkich lamp tego systemu polega na tem, że każda z nich może być tylko pojedyńczo używana; wprowadzenie większej liczby takich lamp w obieg jednego prądu jest niemożliwe, gdyż działanie aparatu regulującego ulega natychmiast zakłóceniom. Ta wada lamp jest usuniętą przy lampach różnicowych. W lampie różnicowej Hefnera-Altenecka (fig. 4) do jednego ramienia a dźwigni, mogącej się obracać dokoła c, przytwierdzony jest górny węgiel K_1, do drugiego ramienia b pionowy pręt żelazny S, którego dolny koniec wchodzi do cewki R_1, owiniętej grubym drutem, górny zaś do cewki R_2 owiniętej nader cienkim. Cewka R_2 w punktach d i e wchodzi jako bardzo silny opór dodatkowy, do głównego obiegu $L_1\ d\ R_1\ c\ a\ K_1\ K_2\ L_2$. Gdy odległość między węglami K_1 i K_2 staje się znaczną przez wypalenie węgli, wówczas prąd elektryczny przebiega tylko przez dodatkowy przewodnik, cewkę R_2, która, pociągając S, a zarazem i ramię b w górę

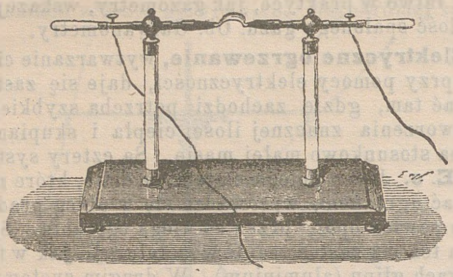

Fig. 1. Łuk woltaiczny.

Fig. 2. Zużycie węgli w łuku woltaicznym.

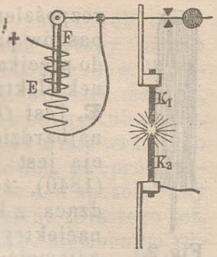

Fig. 3. Lampa elektryczna w obiegu głównym.

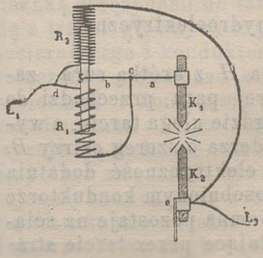

Fig. 4. Lampa elektryczna różniowa.

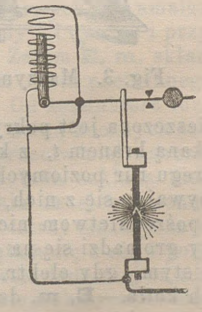

Fig. 5. Lampa elek. w odgałęzieniu bocz. prądu.

zbliża K_1 do K_2. Wtedy prąd przestaje przebiegać przez R_2 ze względu na silny jej opór i wchodzi do K_1, przez co S opada razem z b na dół i podnosi węgiel K_1. W ten sposób reguluje się odległość pomiędzy K_1 i K_2 i łuk zachowuje stałą długość. Ten sam system, lecz znacznie uproszczony, zastosowany jest w lampie wtrącanej w obieg boczny (fig. 5); w urządzeniu tem lampa każda umieszczona jest w oddzielnem odgałęzieniu prądu głównego, wygaśnięcie więc jednej nie sprowadza żadnego zakłócenia innych. Starano się też o urządzenie lamp, w których stateczna długość łuku woltaicznego dałaby się utrzymywać bez zawiłego urządzenia regulującego. Najbardziej znaną z lamp tego rodzaju jest *świeca Jabłoczkowa* (fig. 6), w której węgle umieszczone są obok siebie i łuk otrzymuje się poziomy, skąd spalanie węgli nie wpływa na długość łuku. Na początku są te węgle połączone jeszcze węgielkiem poziomym, gdy się ten ostatni spali, otrzymujemy łuk Wolty. Jeśli zaś świeca podczas świecenia zgaśnie, wówczas już na nowo nie daje się zapalić, co wartość jej zmniejsza. Do tego typu lamp też należy *lampa słoneczna* (fig. 7), której światło pochodzi z rozpalonej do białości, pod wpływem łuku woltaicznego, bryły marmurowej,— lampa ta więc przypomina poniekąd Drumonda światło (ob.). Lampy łukowe wydają w ogóle światło nader silne, wyrównywające od 200—150,000 świec normalnych, nadają się więc wyłącznie do oświetlania placów i ulic, z powodu też zbyt silnego blasku łuk woltaiczny otaczany być musi banią ze szkła matowego, tak, że ogólne urządzenie lampy łukowej ma najczęściej postać wskazaną na fig. 8. Z powodu blasku swego lampy łukowe do oświetlania mieszkań są zgoła nieodpowiednie. Do tego celu służą lampy zupełnie odmienne. Polegają one na tej zasadzie, że cienkie druty metalowe rozżarzają się pod wpływem przebiegającego przez nie prądu galwanicznego. Druty metalowe wszakże stapiają się prędko, Edison tedy wpadł na szczęśliwy pomysł zastąpienia ich włókienkami węglowemi. Gdyby jednak węgiel rozżarzał się na powietrzu, spłonąłby bardzo szybko, trzeba więc włókienka te umieszczać w kulach lub gruszkach szklanych (fig. 9), szczelnie zamkniętych i pozbawionych powietrza. Skoro przez włókienko takie przepuścimy prąd, otrzymujemy światło, którego natężenie łatwo zmieniać można, tak, iż może ono być nawet słabszem, aniżeli płomień gazowy. W obieg jednego prądu daje się wtrącić mnóstwo lampek, które rozmieścić można w różnych punktach mieszkania; jedna maszyna dynamo-elektryczna może obsługiwać ich tysiące. Lampy takie, ponieważ wydają światło przez rozżarzenie, nazywamy *żarowemi (żarzącemi, jarzącemi)*. Można im nadawać postać lamp stołowych lub zawieszać w żyrandolach; nie grożą niebezpieczeństwem pożaru, światło bowiem otoczone jest szczelnie kulą szklaną, a gdy kula ulegnie stłuczeniu, powietrze wpada, węgielek spala się natychmiast i światło gaśnie. Węgielki wyrabiają się z włókienek bambusowych, z papieru, ze sznurków konopnych i t. p.; w lampach Edisona (fig. 9) zwinięte są w podkowę; nieco zmienione urządzenie przedstawiają lampy Maxime'a (fig. 10), w których węgielki mają postać głoski M, inaczej znów skręcone są w lampach Lane-Fox'a, Böhma, Swana (fig. 11) i in.— Co do ceny, lampy żarowe wypadają dotąd nieco drożej

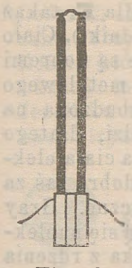

Fig. 6. Świeca Jabłoczkowa.

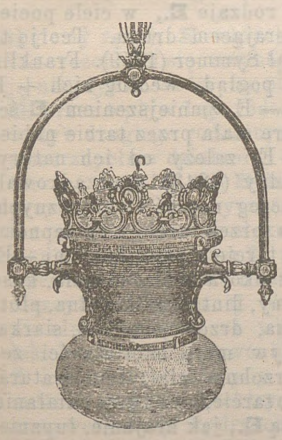

Fig. 7. Lampa słoneczna.

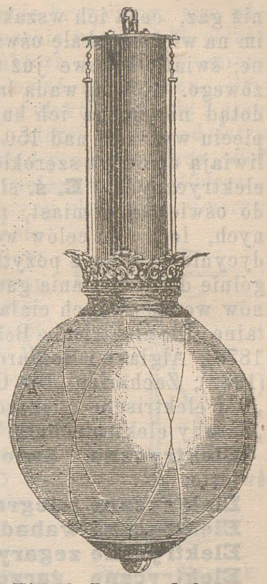

Fig. 8. Lampa łukowa, otoczona banią ze szkła matowego.

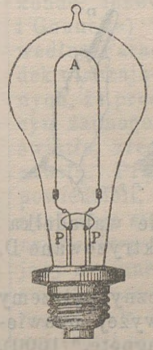

Fig. 9. Lampa żarowa Edisona.

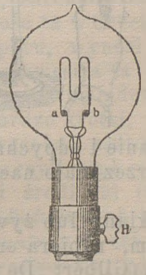

Fig. 10. Lampa Maxime'a.

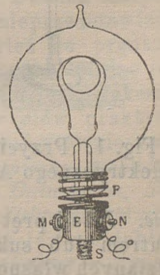

Fig. 11. Lampa Swana.

niż gaz, cena ich wszakże staje się tem niższą, im na większą skalę oświetlenie jest zaprowadzone; światło łukowe już teraz jest tańsze od gazowego. Główną wadą lamp żarowych jest to, że dotąd nie można ich budować dla prądów o napięciu wyższem nad 150 wolt, i dlatego uniemożliwiają one zbyt szerokie rozgałęzienia urządzeń elektrycznych. **E. ś.** służy obecnie już nietylko do oświetlania miast, fabryk i domów prywatnych, lecz i do celów wojennych. Nawet w medycynie daje się z pożytkiem zastosować, szczególnie do oświetlania gardła i krtani, oraz organów wewnętrznych ciała, jak żołądka. Por. Fontaine „Die elektrische Beleuchtung“ (przek. niem., 1878); Alglave i Boulard „La lumière éléctrique“ (1882); Zacharias „Die Glühlampe“ (1890); Voit „Der elektrische Lichtbogen“ (1896); Merczyng „Zasady elektrotechniki” (1889).

Elektryczne świece, ob. Elektryczne światło.

Elektryczne telegrafy, ob. Telegrafy.

Elektryczne wahadło, ob. Elektryczność.

Elektryczne zegary, ob. Zegary.

Elektryczne żarzenie, ob. Elektryczne światło.

Elektryczność, ogół objawów, jakie okazują ciała w *stanie elektrycznym* będące, czyli ciała *naelektryzowane*. Najprostsze z tych zjawisk polegają na przyciąganiu przez ciała naelektryzowane lekkich ciałek i na wydawaniu iskier, które z nich wyskakują ku ciałom zbliżanym. Najdawniejszy i najprostszy sposób wzbudzania stanu elektrycznego jest przez tarcie, a cały szereg zjawisk stąd powstających nosi nazwę **E.** *przez tarcie*. Jeżeli pręt szklany lub żywiczny potrzemy futrem lub suknem, nabiera on wyżej opowiedzianych własności (Gilbert „De magnete,” 1600). Już starożytni znali tę własność na potartym bursztynie *(elektron* Greków), stąd nazwa **E.** Kulka z rdzenia bzowego, zawieszona na nitce jedwabnej *(wahadełko elektryczne)*, zostaje przez ciało naelektryzowane przyciągniętą, poczem znów odepchniętą, przyczem sama nabiera własności elektrycznych (fig. 1); **E.** zatem udzieloną być może przez zetknięcie. Doświadczenia uczą, że **E.** po jednych ciałach (metale) rozchodzi się łatwo, gdy przez inne (jedwab, szkło, żywice) rozchodzi się z trudnością: ciała zatem rozpadają się na dobre i złe *przewodniki* (nieprzewodniki) **E**-ści. Złe przewodniki stanowią *odosabniacze (izolatory)*, gdyż ciało naelektryzowane, niemi otoczone, zachowuje swą **E.** Według Wiedemanna i Franza (1853) jest zdolność przewodnictwa dla **E.** takąż samą, jak dla ciepła (ob. Przewodniki). Ciało ludzkie, równie jak wilgotne ziemie są dobremi przewodnikami, a stąd też pręta metalowego naelektryzować nie możemy, bo wzbudzona na nim **E.** natychmiast do ziemi uchodzi, dlatego też Gilbert uważał złe przewodniki za ciała elektryczne (mogące się elektryzować), dobre zaś za ciała nieelektryczne czyli anelektryczne. Gray wszakże okazał, że i przewodniki dają się naelektryzować, jeżeli są odosobnione. Kulka z rdzenia bzowego, odepchnięta przez naelektryzowany pręt szklany, zostaje przyciągniętą przez pręt żywiczny i nawzajem; badanie innych ciał elektrycznych uczy, że zachowują się one jak szkło, albo jak żywica; stąd wypadają twierdzenia: istnieją dwa, i tylko dwa rodzaje **E**-ści (Du Fay, 1733); **E.** te mają przeciwne działanie, co jedna przyciąga, druga odpycha, stąd daje się im nazwę **E.** *dodatniej* (+E) i *odjemnej* (—E). Przez tarcie wzbudzają się zawsze dwa rodzaje **E.**, w ciele pocieranem jedna, w pocierającem druga. Teorję tę **E.** podwójnej rozwinął Symmer (1759). Franklin i Aepinus podali inny pogląd, według nich + E jest powiększeniem, — E zmniejszeniem **E**-ści naturalnej ciała. Które ciała przez tarcie nabierają + E, a które — E, zależy od ich natury; Young (1807) i Faraday (1843) uporządkowali ciała w tak zwany szereg napięć elektrycznych, w którym każde ciało przez tarcie z następnemi nabiera + E, a przez tarcie z poprzedniemi —E. Szereg Faradaya jest: skóra kocia, flanela, kość słoniowa, kryształ górny, flintglas, bawełna, płótno, biały jedwab, ręka, drzewo, metale, siarka; ważny tu jednak wpływ mają okoliczności zewnętrzne, jak powierzchnia ciał, temperatura, sposób tarcia. Nietylko tarcie, lecz i inne działania mechaniczne wywołują **E.**, jak krajanie, łupanie, ciśnienie; niektóre kryształy, jak turmalin, przez ogrzanie stają się biegunowo elektrycznemi, t. j. na jednym końcu okazują + E, na drugim — E. Zasadnicze prawa **E**-ści (Du Fay 1733) są: **E**-ści jednoimienne się przyciągają; **E.** różnoimienne w jednem ciele nawzajem się zobojętniają (jeżeli są jednakowo silne); do poznania rodzaju **E.** służy *elektroskop* (ob.). Jeżeli dwa punkty materjalne są naelektryzowane, to przyciągają się lub odpychają proporcjonalnie do iloczynu znajdujących się na nich ilości **E**-ści, a odwrotnie proporcjonalnie do kwadratu ich odległości; prawo to wykrył Coulomb 1785 za pomocą swojej wagi

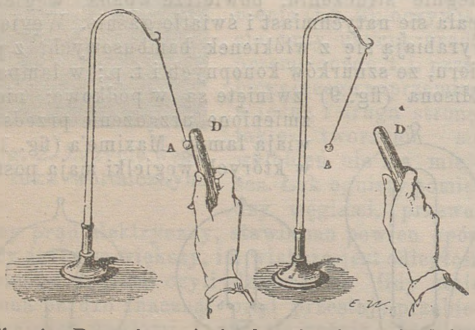

Fig. 1. Przyciąganie i odpychanie wahadełka elektrycznego A przez ciało naelektryzowane D.

skręcenia. Za bezwzględną miarę **E.** przyjął Weber (1846) tę ilość **E**-ści, która rozdzielona na małej kulce, inną kulkę, zaopatrzoną w taką samą ilość **E**-ści i znajdującą się w odległości 1 milimetra, odpycha z taką siłą, która masie 1 miligrama w czasie sekundy udziela prędkość 1 milimetra. Ilość **E.** na jednostce powierzchni, to jest cała ilość **E.** podzielona przez pole powierzchni, zowie się *gęstością* **E**-ści. Do porównania ilości **E.** służą *elektrometry* (ob.). Ciało nieelektryczne, obojętne, zawiera obie **E.** w jednakowej ilości, które zatem nawzajem się zobojętniają. Okazuje to *rozkład* **E.** *przez wpływ* (influencję). Jeżeli ku ciału nieelektrycznemu zbliżamy ciało naelektryzowane (fig. 2), to przyciąga ono jego **E.** różnoimienną w stronę ku sobie zwróconą, odpycha jego **E.** jednoimienną w stronę odwróconą (Canton 1753 r., Wilcke 1757, Aepinus 1759). Jeżeli to ciało zbliżone połączymy z ziemią przewodnikiem (dotkniemy ręką), **E.** odpychana uchodzi, a pierwsza rozchodzi się swobodnie po ciele; nazywano ją niegdyś **E.** *związaną*; obecnie (Riess) zowie się **E.** przez wpływ 1-go rodzaju, gdy tamta **E.** przez wpływ drugiego rodzaju; zresztą okazują one też same zupełnie działania, co **E.** wzbudzona przez tarcie. Rozkład ten **E**-ści odegrywa ważną rolę przy wszystkich przyrządach elektrycznych i tłómaczy wiele zjawisk elektrycznych. Do otrzymywania większej ilości **E.** przez tarcie służą *elektryczne maszyny* (ob.) i *elektrofor* (ob.). Za pomocą maszyny elektrycznej okazać można przyciąganie elektryczności na większą skalę (taniec kulek korkowych, dzwonki elektryczne i t. p.). Z konduktora maszyny elektrycznej otrzymać można iskrę (ob. Elektryczna iskra). Naelektryzowawszy kulę wydrążoną z otworami, przekonać się można, że wolna **E.** zbiera się tylko na powierzchni ciał, co zresztą wynika stąd, że **E**-ści jednoimienne się odpychają, uchodzą więc tak daleko, dopóki opór zewnętrzny rozchodzenia się ich nie powstrzyma, co ma miejsce tylko na powierzchni przewodników (Coulomb 1738, Faraday 1839). Na powyższem rozumowaniu opartem też jest dochodzenie rozkładu **E**-ści na przewodnikach (Coulomb 1787, Poisson 1811, Riess 1853). Gęstość **E**-ści na krzywych powierzchniach jest tem większą, im krzywizna jest znaczniejszą; na kuli gęstość jest wszędzie jednaka, w elipsojdzie największa w końcu osi wielkiej. Ostrze ma nieskończenie małe promienie krzywizny, tam więc gęstość **E.** jest nieskończenie wielką i **E.** ostrzami wciąż uchodzi: konduktora, na którym umieszczone jest ostrze naładować niepodobna. Przy wypływie **E**-ści z ostrzy elektryzują się i przyległe cząstki powietrza, które zostają od ostrza odpychane i powstaje stąd prąd powietrza, *wiatr elektryczny;* na tem też polega *młynek elektryczny* (fig. 3). Za pomocą maszyny elektrycznej otrzymać można naładowanie tylko do pewnej granicy; do nagromadzenia większej ilości obu **E.** służy *kondensator* (ob.), w szczególności *butelka lejdejska* (ob.). W butelce lejdejskiej na zbroi wewnętrznej zbiera się + E, na zbroi zewnętrznej — E. Jeżeli kulkę idącą od zbroi wewn. połączymy ze zbroją zewn. przewodnikiem, to + E porusza się od zbroi wewn. ku zewn., — E od zewn. ku wewn., przez co się zobojętniają; przepływ ten **E.** stanowi *prąd elektryczny*, który gdy, jak tu, ma krótki przebieg, zowie się *elektrycznem uderzeniem*, *wyładowaniem*. Wyładowanie to wywiera rozliczne skutki mechaniczne (przebicie karty, szkła i t. p.), niekiedy dosyć silne, cieplikowe (zapalanie eteru, rozgrzewanie drutu), fizjologiczne (gwałtowne wstrząśnienie, gdy związek obu **E**-ści ustalamy własnem ciałem), chemiczne, magnetyczne, które jednak daleko silniej występują przy stałym prądzie elektr. Szybkość wyładowania starali się oznaczyć Wheatstone 1835 i Federsen 1860. Szybkość przebiegu **E.** po drucie miedzianym oznaczył pierwszy na 62.500 mil na sekundę, inne wszakże badania (Walker, Fizeau i Gounelle) wydały rezultaty bardzo zmienne; według Faradaya wywiera tu wpływ znaczny środek otaczający; Kirchhoff sądzi z badań teoretycznych, że prędkość ta w drucie, nieprzedstawiającym żadnego oporu, wynosi tyleż co prędkość światła; zresztą kwestja ta w ogóle bardzo jest zawiła. Prąd przy wyładowaniu jest, jakeśmy powiedzieli, bardzo krótki; do celów praktycznych daje się wszakże zastosować głównie *stały prąd elektryczny* czyli prąd *galwaniczny*, wzbudzający się innemi środkami (ob. *Galwanizm*, *Termoelektryczność*, *Indukcja;* ob. też *Elektryczność zwierzęca*). Co do natury **E**-ści dziś jeszcze dokładnej teorji nie posiadamy; gdy mówimy o płynach elektrycznych, jest to zabytek czasów, gdy **E.**, podobnie jak światło i ciepło, uważano za substancję nieważką, stąd też pochodzi i wyrażenie prąd elektryczny; zachowujemy je jedynie jako dogodne uzmysłowienie. Starano się więc dla wyjaśnienia zjawisk elektrycznych powołać udział

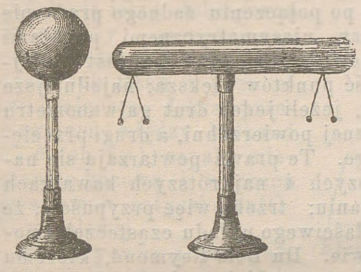

Fig. 2. Rozkład elektryczności przez wpływ.

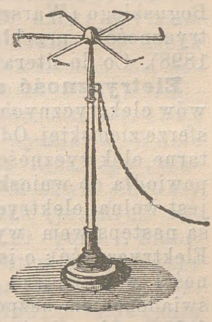

Fig. 3. Młynek elektryczny.

eteru (ob.), a teorje takie opracowali Hankel (1865) i Edlund (1870), ale dopiero teorje Maxwella, oparte na pomysłach Faradaya, a potwierdzone doświadczeniami Hertza, wykazały analogję objawów elektrycznych do światła (ob. Dielektryczność, Elektryczne drgania). Co do **E.** *przez tarcie*, mniej właściwie zwanej **E.** *statyczną*, klasycznem dziełem jest Riessa „Die Lehre von der Reibungselectricität" (1853). Por. S. P. Thomson „Elektryczność i magnetyzm" przekład J. J. Boguskiego (Warszawa, 1885); Jamieson „Elektryczność" przekład Stetkiewicza (Warszawa, 1898). Co do literatury dalszej, ob. Galwanizm.

Eletryczność atmosferyczna, ogół objawów elektrycznych, mających siedlisko w atmosferze ziemskiej. Odkąd zbadano zjawiska elementarne elektryczności, analogja ich z błyskawicą powiodła do wniosku, że atmosfera naładowana jest wolną elektrycznością i że zjawiska burzy są następstwem wyładowania elektrycznego (ob. Elektryczność); o istnieniu też wolnej elektryczności w powietrzu przekonał się Franklin doświadczeniem bezpośredniem za pomocą latawca (1752). Obecnie do tego badania służą różne elektroskopy; najodpowiedniejsze są przyrządy Thomsona, Mascarta, Palmierego. Podczas nicba pogodnego elektryczność atmosfery jest dodatnią: natężenie jej rośnie z gęstością mgły; osadzaniu się rosy także towarzyszy silne wywiązywanie elektryczności. Wszystkie osady atmosferyczne, jak deszcz, śnieg, okazują już silniejszą, już słabszą elektryczność. W ciągu dnia **E. a.** przechodzi dwie największości, około 8 rano i 9 wieczorem, i dwie najmniejszości, około 3 po południu i 2 po północy. Zjawiska elektryczne nabierają silnego natężenia w czasie burzy (ob. Piorun). Co do źródeł **E. a.**, obecnie nic jeszcze pewnego nie wiemy, jakkolwiek prace Dellmanna, Palmierego, Sohnckego, znacznie w ostatnich czasach tę część nauki rozwinęły. Źródło to widzą w ulatnianiu wody zawierającej w rozpuszczeniu sole, we wzroście roślin i innych działaniach. Peltier przypisuje elektryczność dodatnią powietrza zawsze odjemnemu naładowaniu powierzchni ziemi, co potwierdził Matteucci. Według Palmierego źródłem **E. a.** jest skraplanie pary wodnej, według Jordana zaś—ruchy atmosfery, połączone z tarciem. Najnowsza teorja Sohnckego opiera się na spostrzeżeniu Faradaya, że przez wzajemne tarcie wody i lodu pierwsza elektryzuje się ujemnie, drugi dodatnio; ponieważ chmury zwykle składają się z kropelek wody, chmury zaś pierzasto-warstwowe z igiełek lodu, ścieranie się ich wskutek silnych wichrów, towarzyszących burzom, łatwo być może obfitem źródłem elektryczności. Niektórzy badacze, jak Becquerel i Faye, wywiązywanie się elektr. w atmosferze ziemskiej przypisują wpływowi słońca. Por. S. Kramsztyk „O elektryczności atmosferycznej" (*Wszechświat* z r. 1886 i 1890).

Elektryczność zwierzęca. Prądy elektryczne w żywem zwierzęciu istnieją głównie w mięśniach i nerwach; prądy zaś w obu tych tkankach zachowują się zupełnie jednakowo. Do badania tych słabych prądów trzeba bardzo czułych galwanometrów (ob.). Ponieważ samo przyłożenie metalu do organicznych części wywołuje prądy elektryczne, więc dla uniknięcia tego użyć potrzeba skomplikowanych przyrządów. W kawałku nerwu (lub mięśnia) odróżnić trzeba powierzchnię zewnętrzną i dwa końcowe przecięcia poprzeczne: poprzeczne przecięcie dzielące cały kawałek na dwie równe części zowie się jego równikiem, końce osi—biegunami. Galwanometr okazuje w nerwie prąd płynący od równika ku obu biegunom. Punkty symetryczne względem bieguna lub równika po połączeniu żadnego prądu nie okazują; między niesymetrycznemi punktami każdej z tych powierzchni, prąd tem jest silniejszy, im odległość punktów większa; najsilniejsze powstają prądy, jeżeli jeden drut galwanometru dotyka zewnętrznej powierzchni, a drugi przecięcia poprzecznego. Te prawa powtarzają się nawet na najcieńszych i najkrótszych kawałkach dostępnych badaniu; trzeba więc przypuścić, że zależą one od właściwego układu cząsteczek (molekułów) w nerwie. Du Bois Reymond, któremu nauka wykazanie wszystkich tych praw zawdzięcza, podał też budowę i układ cząsteczek elektrycznych, któreby objawy podobne sprowadzały; układ swój teoretycznie uzasadnił i zbudował przyrząd fizyczny, który miał teorję tę urzeczywistnić. Są to kulki, w jednej połowie złożone z ciał dodatnio-elektrycznych, w drugiej z ujemnie-elektrycznych. Dwie takie kulki, dodatniemi powierzchniami ku sobie zwrócone, stanowią cząsteczkę, a z mnóstwa takich cząsteczek szeregami ułożonych, składa się nerw. Bliższe badania, mianowicie Helmholtza, okazały, że nie wszystkie prawa elektryczności nerwowej powtarzają się na schemacie Du Bois Reymonda.—Prądy nerwu ulegają zmianom w pewnych warunkach, mianowicie: jeżeli przez badany kawałek nerwu przepuścimy stały prąd elektryczny (ob. Elektrokon); jeżeli nerw do czynności przywiedziemy, prąd nerwowy też ulega zmianie, słabnie znacznie, albo zupełnie kierunek swój zmienia (ujemne wahanie). Uważano też po badaniach Du Bois Reymonda, że elektryczność stanowi właściwą siłę nerwową: wszakże podstawą czynności nerwów są niewątpliwie chemiczne procesy dokonywające się w nerwie; prądy zdają się być tylko pobocznym skutkiem tych połączeń chemicznych, a stosunek tych prądów do fizjologicznych czynności nerwów wcale nie jest jasny dotychczas. — Prócz tego elektryczność stanowi najpotężniejszy bodziec dla nerwów; wszakże prąd stały pobudza nerw do czynności tylko w chwili przyłożenia swego, albo przerwania; najsilniejszym więc bodźcem są prądy przerywane co chwi-

la, t. j. indukcyjne. Stąd elektryczność ma ważne zastosowanie przy doświadczeniach fizjologicznych i na tem też w znacznej części polega zastosowanie elektryczności do leczenia chorób (ob. Elektroterapja). Por. Du Bois Reymond „Untersuchungen über thierische Electricität“ (Berlin, 1848—49); N. Cybulski „Fizjologja człowieka“ (tom 1, 1891—1896); Niektóre zwierzęta okazują szczególnie silne działania elektryczne; znane są zwłaszcza pod tym względem pewne gatunki ryb (ob. Drętwa).

Elektryczny młynek, ob. Elektryczność.

Elektryczny opór, ob. Galwanizm, Elektryczne jednostki.

Elektryczny pistolet, pistolet Volty, przyrząd do zapalania iskrą elektryczną mieszaniny piorunującej, czyli mieszaniny tlenu i wodoru, lub tlenu i gazu oświetlającego. Iskra przebiegająca między kulkami *b* i *b'* (ob. fig.), zapala mieszaninę gazową i wyrzuca gwałtownie zatyczkę butelki metalowej.

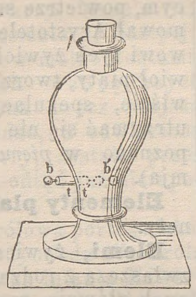

Elektrycz. pistolet.

Elektryczny potencjał, napięcie elektryczne, zdolność elektrycznego działania, która istnieje w każdym punkcie w bliskości naelektryzowanego ciała lub grupy ciał naelektryzowanych. Cała ta przestrzeń, na której działanie elektryczne ma miejsce, zowie się *polem elektrycznem*. To ostatnie ciągnie się właściwie do nieskończoności, lecz działanie jego w miarę oddalenia słabnie. Praca potrzebna na to, aby punkt, naładowany elektrycznie dodatnio, wyrzucić po za granice pola, otaczającego dodatnio elektrycznie naładowane ciało, czyli do nieskończoności, jest **E. p.** Kierunki, w jakich działają siły w polu elektrycznem, zwą się *linjami sił*. **E. p.** danego ciała mierzyć się nie daje, wielkości jego określić nie możemy, możemy tylko określać różnicę dwu potencjałów. Gdy elektryzujemy przez tarcie dwa ciała, nie czynimy nic innego, tylko to, że wytwarzamy różnicę potencjałów. W ogóle działanie elektryczne między dwoma ciałami tylko wtedy powstać może, gdy istnieje pomiędzy niemi różnica **E. p.** Por. Clausius „Die Potenzialfunktion“ (1877); Zajączkowski „Teorja potencjału“ (Lwów, 1865).

Elektryczny prąd, ob. Elektryczność i Galwanizm.

Elektryka, dawniej używana nazwa machiny elektrycznej.

Elektwarz, *clectuarium*, ob. Powidełka.

Elementarne książki zawierają początki nauk czyli ich wykład elementarny, częstokroć jednak oznaczają także wszystkie książki szkolne, to jest pomocnicze dla uczniów przy słuchaniu wykładu nauczycielskiego; w takiem też znaczeniu pojmowano je u nas, zakładając Towarzystwo ksiąg elementarnych. Napisanie dobrej książki elementarnej należy do najtrudniejszych zadań pedagogicznych.

Elementarne nauki, ob. Szkoły.

Elementarne szkoły, ob. Szkoły.

Elementarny rozbiór, *elementarna analiza*, ob. Analiza chemiczna.

Elementarz czyli *Abecadlnik*, znana powszechnie książka, przeznaczona do nauki czytania. W Anglji ukazały się one pod koniec XV wieku („Primareus“); we Francji i Niemczech na początku XVI-go, np. „Fibel“ Lutra (1525). Najdawniejszy znany **E.** czeski, pochodzi z r. 1547. chorwacki 1561; w r. 1596 wyszła w Wilnie „Azbuka słowienskaja“ przez Zizaniego (Wawrzyńca Tustanowskiego). W Moskwie pierwszy **E.** kirylicą wyszedł 1634 roku (przedruk wileńskiego), a grażdanką 1710 roku. Białoruski — Warszawa 1862; litewski pierwszy 1547 w Królewcu przez Marcina Mosvidiusa; późniejsze: Niezabitowskiego (1824); Dowkanta (1842); Olechnowicza (1846); Akielewicza (1860). Z obrazkami zaczęto drukować elementarze od początku XVIII w.; na ostatniej stronicy umieszczano zwykle tabliczkę mnożenia. — *Elementarze w Polsce* początek wzięły z prac Jakóba Parkosza († 1455), Stanisława Zaborowskiego († 1530), Seklucjana († 1498); Jana Januszowskiego († 1623 r.). Wydawano też od dawna „Elementa puerilis institutionis“ wszędzie, gdzie tylko istniały drukarnie i szkoły, mianowicie zakonne. Takiemi są **E.** benedyktyńskie, bernardyńskie, karmelickie, jezuickie, pijarskie i t. d. **E.** paulińskie, odbijane w Częstochowie od 1691 r., aż do ostatnich czasów, wielce były upowszechnione. Zawierają one zwykle oprócz abecadła pacierz, niektóre modlitwy, *ministranturę*, czyli służbę przy mszy, niekiedy drobne wierszyki i rachunki, a na samym końcu kolędę o *Różdżce*. Najlepsze **E.** były pijarskie, pod nazwą: „Nauka czytania, pisania i rachunków,“ zawierały bowiem oprócz abecadła i części moralnej, wiadomości naukowe, treściwie i przystępnie wyłożone. Znaczną w tym względzie reformę zaprowadziło Towarzystwo do ksiąg elementarnych, za Stan. Augusta założone, które wydało wyborny „Elementarz do nauczania się abecadła, sylabizowania i czytania ku wygodzie szkół parafjalnych sporządzony“ (Warsz. 1780). Podobną książkę wydało towarzystwo elementarne w Krakowie p. t.: „Elementarz dla szkół parafjalnych narodowych“ (1785). Po upadku Komisji edukacyjnej i Towarzystwa elementarnego wyszedł „Elementarz ku pożytkowi młodzieży w szkołach X. X. Congregationis S. Redemptoris“ (Warszawa 1795). Za rządów pruskich wydała władza szkolna ułożoną na wzór **E.** niemieckich „Książkę do czytania dla szkół ele-

mentarnych“ (Warszawa 1802). Równocześnie i w następnych zaraz czasach drukowano tak w kraju, jak i za granicą mnóstwo **E.** polskich, francuskich, niemieckich i t. d., nie odznaczających się jednak po większej części ani starannem opracowaniem, ani dobrym układem; wyjątek stanowią tylko: „Nauka czytania, pisania, rachunków i innych początkowych wiadomości dla szkół elementarnych” (Warsz. 1830); „Elementarz polski” (Warsz. 1830); „Początkowa nauka czytania dla głuchoniemych” (Warsz. 1817) i Gintyłła „Nauka czytania po polsku dla młodzi wyznania starozakonnego” (Wilno 1817). W nowszych czasach znacznie się zbogaciła literatura elementarzy polskich, wychodzących pod różnemi nazwiskami, tak w kraju, jak i za granicą. Najlepsze **E.** układali Sumiński (1835); Nowosielski, Smokowski, Jachowicz (1848), Estkowski (1850), Rakowicz (1850), Bogdan (1854), Gregorowicz (1859), Krajewski (1859—1869), Pruszakowa (1860), Groza (1860), Akielewicz (1860), Kwiatkowski (1861), Anczyc (1862), Nowicki (1860), Filipowicz (1862), Łukaszewicz (1863), Hermann (1865), Bujakowski (1869), Zarański (1869), Jeske, Kazimierz Promyk (Konrad Prószyński), Wernic i t. d. Spis **E.** polskich podaje Estrejcher w swej „Bibljografji” (t. I, str. 458 — 462, oraz t. VI, str. 190—191).—Co do metod, według których prowadzono i prowadzą obecnie naukę czytania, a więc i według których układane są **E**-rze, najdawniejszą z nich i do niedawna powszechną, jest metoda literowa albo metoda sylabizowania; ustępuje ona coraz bardziej metodzie głosowej, którą pierwszy wskazał Rochow 1780 r., a wyraźnie sformułował H. Stephani (1803). Jeszcze bardziej ją rozwinął Trentowski w *Chowannie* (1842), zowiąc ją metodą polską (doraźnego czytania). Z nauką czytania łączy się nauka pisania; przeważył pogląd, iż należy uczyć pisania jednocześnie z nauką czytania („Elem. Komisji edukac.” 1785, i **E.** Prokopowicza, Kraków, 1790). Później tę metodę rozwinął i spopularyzował J. B. Graser (1813). U nas pisali o metodach Estkowski „Metoda pisania i czytania” (Poznań 1851—62); Kamiński „O sposobach uczenia czytać” (Warsz. 1868); Sławiński „Nauka czytania” (Warsz. 1870); Poleszuk „Ogólny pogląd na dotychczasowe metody nauki czytania i pisania” (Toruń 1868), St. Zarański „Zarys dziejów nauki czytania” (Kraków 1868), *Encyklopedja wychowawcza* art. „Elementarz,” *W. Enc. powsz. ilustr.* (art. „Czytanie” J. Wł. Dawida i „Elementarz” L. Korotyńskiego). Por. także C. Kehr „Geschichte der Methodik des deutschen Volksschulunterrichtes” (Gotha 1879, t. II).

Elementowe lub **Elementarne duchy,** tak nazywano w wiekach średnich duchy, stojące na czele czterech żywiołów. Elementowe duchy ognia zwały się Salamandrami, wody—Undynami, powietrza Sylfami, ziemi Gnomami. Paracelsus napisał o nich oddzielną rozprawę.

Elementy, *żywioły,* materje pierwotne lub składowe ciał, które już dalej rozłożonemi być nie mogą. Pojęcia starożytnych o **E.** rozwinęły się w szkole jońskiej; według różnych systemów tej szkoły wszystkie ciała miały powstać z *wody, ziemi, ognia* i *powietrza.* U Arystotelesa cztery te żywioły odpowiadały zarazem zasadniczym własnościom ciał, które być mogą mokre i suche, gorące i zimne; woda jest **E.** mokrym i zimnym, ziemia suchym i zimnym, ogień suchym i gorącym, powietrze suchym i zimnym. Nadto przyjmował Arystoteles jeszcze istotę wolną, wpływowi tych żywiołów niepodległą, *eter,* jako żywioł piąty, tworzący sklepienie niebios. Oczywiście, spekulacyjne i bezzasadne te wywody utrzymać się nie mogły; części składowe ciał poznano w *pierwiastkach chemicznych* (ob. Chemja).

Elementy planet, *pierwiastki planet,* ob. Planety.

Elemi, żywica pochodząca z różnych drzew, zwłaszcza z rodzajów *Icica* i *Canarium,* a rosnących głównie w Ameryce południowej. Jest to masa żółtawa, słabo przeświecająca, krucha; za lekkiem ogrzaniem mięknie i daje się ciągnąć; zapach posiada mocny, smak korzenny, rozpuszczalna we wrzącym alkoholu i olejach tłustych. Zawiera olejek eteryczny, żywicę i niektóre inne substancje. W handlu odróżniają kilka gatunków **E.,** stosownie do miejsca pochodzenia. Przygotowane z niej maście używają się dla ożywienia odrętwiałych, niezabliźniających się wrzodów.

Elemir, wieś w Banacie, w komit. Torontalskim, na lewym brzegu dolnej Cisy; 3,000 miesz.; pamiętna jest bitwą, zaszłą tutaj 12 września 1848 r. pomiędzy wojskami węgierskiemi, pod dowództwem generała Kisza (który tu miał swój zamek), a serbskiemi, pod dowództwem Jowanowicza, w której pierwsze zostały pobite.

Eleometr, rodzaj areometru (ob.), służący do określania ciężaru właściwego tłustych olejów.

Eleonora, księżna *Gujenny* czyli *Akwitanji,* * 1122 r., † 1204.; w 1137, po śmierci ojca, Wilhelma X, otrzymała ogromne posiadłości i t. r. zaślubiła Ludwika VII, króla francuskiego; towarzyszyła mu w wyprawie krzyżowej (1147), podczas której prowadziła życie swawolne, przeniewierzając się mężowi; w 1152 r. nastąpił rozwód, uchwalony na koncyljum w Beangency. Wkrótce **E.** poślubiła Henryka Plantageneta, ks. Normandji, późniejszego Henryka II, kr. angielskiego, w którego dom wniosła dziedziczne posiadłości. Z powodu obustronnej niewiary wywiązały się między małżonkami nieprzyjazne stosunki. **E.** własnych synów zbuntowała prze-

ciw ojcu i przeróżne snuła intrygi. Skutkiem tego uwięziona, trzymana była pod zamknięciem 1173—1189. Dopiero Ryszard Lwie Serce, wstąpiwszy (1189) na tron ojcowski, uwolnił matkę i mianował ją regentką państwa podczas trzeciej krucjaty, w której brał udział. Po powrocie syna z niewoli francuskiej, złożyła rządy w jego ręce i usunęła się do opactwa Fontevrant, skąd wszakże musiała uciekać w r. 1202 podczas wojny Jana Bez Ziemi z Filipem II.

Eleonora Kastylska, królowa Nawary, * 1350 r., † 1416 w Pampelunie. Była córką króla Kastylji Henryka II Trastamarra, w r. 1375 została żoną infanta Nawarry, Karola III. W r. 1383 zabrawszy dzieci, uciekła do Kastylji, a w r. 1395, połączywszy się w malkontentami, brała udział w zamieszkach wewnętrznych w Kastylji. Wreszcie oblężona przez wojska królewskie, musiała się poddać, a odwieziona przez Henryka III do Nawarry, została przez Karola z honorami przyjęta i odtąd już nie opuszczała męża.

Eleonora Aragońska, królowa portugalska, † 1445 r. w Toledo, córka Ferdynanda IV, króla Aragonji. W r. 1428 wyszła za infanta Edwarda, syna króla portugalskiego Jana I. Edward, umierając 1438, po bardzo szczęśliwem z żoną pożyciu, powierzył jej regencję na czas małoletności syna Alfonsa V. Ale Stany królewskie powierzyły rządy krajowe Piotrowi, księciu Koimbry, bratu Edwarda, pozostawiając królowej wychowanie następcy tronu. **E.** wypowiedziała mu walkę i doprowadziła do rozruchów, ale zwyciężona musiała schronić się do Kastylji, gdzie umarła w nędzy; istnieje przypuszczenie, iż została otrutą przez konnetabla Albaro di Luna.

Eleonora Austrjacka, królowa portugalska, potem francuska, córka Filipa, arcyksięcia austrjackiego i Joanny Kastylijskiej, * 1498 r. w Louvain, † 1558 r. w Talavera w Hiszpanji. Owdowiawszy po Emanuelu, królu portugalskim, zaślubiła za namową brata swego Karola V w r. 1530 Franciszka I, króla francuskiego, na którego w początkach pewien wpływ wywierała. Później z powodu miłostek męża odsunęła się **E.** od niego i oddała się praktykom pobożnym. Po śmierci Franciszka wyjechała do Niderlandów.

Eleonora *Marja Józefa*, żona Michała Korybuta Wiśniowieckiego, króla polskiego, córka Ferdynanda III, cesarza niemieckiego, * 1653 r., † 1697; zaślubiła Michała 27 lutego 1670 w Częstochowie, koronowana 13 paźd. t. r. w Warsz. Spokojna i cicha, nie mieszała się wcale do rządów i posiadała miłość męża, chociaż sama nie bardzo mogła mu sprzyjać, gdyż wiernie dochowywała dawną miłość dla Karola, ks. lotaryńskiego. Wiedziała też podobno o zabiegach stronnictwa możnowładców, dążących do detronizacji króla; spodziewała się w takim razie obioru ks. Lotaryńskiego. Nadzieje jej rosły bardziej jeszcze po śmierci Michała. Utworzyło się silne stronnictwo, popierające kandydaturę Karola, ale elekcja Sobieskiego udaremniła wszystkie zabiegi jej przyjaciół. Owdowiała królowa mieszkała początkowo u Kamedułów na Bielanach, następnie w Toruniu, skąd wyjechała na Szląsk i tam poślubiła dawnego kochanka ks. Lotaryńskiego 1678, owdowiała powtórnie w 1690; wnuk jej stał się protoplastą panującego w Austrji domu Lotaryńskiego. Po śmierci Jana III miała nadzieję syna swego osadzić na tronie polskim i podczas elekcji bawiła w Ołomuńcu. Por. Załuskiego „Epistolae historico-familiares" (t. I); Chrapowickiego „Djarjusz"; J. Korzon „Dola i niedola Jana Sobieskiego" (1897).

Eleonora Marja.

Eleopten, ob. Olejki lotne.

Eleos, w mitologji greckiej, uosobienie miłosierdzia. Na agorze ateńskiej znajdował się jego ołtarz.

Elephantem ex musca facis (łac) = robisz z muchy słonia.

Elephantiasis, ob. Słoniowacizna.

Elephantis, autorka za pierwszych cesarzów rzymskich, pisywała prozą i wierszem; utwory jej odznaczały się bezwstydną lubieżnością.

Elert Piotr, z XVII w. drukarz, muzyk i śpiewak kapeli króla Władysława IV. W r. 1638 podróżował razem z Janem Kazimierzem i w przejeździe do Hiszpanji zostali z rozkazu kardynała Richelieu zatrzymani w Marsylji. Wkrótce osadzono Jana Kazimierza w więzieniu w zamku Vincennes, podczas gdy **E.** odzyskał wolność. Władysław IV, nie mogąc piśmiennie załatwić sprawy oswobodzenia brata, wysłał w r. 1640 poselstwo z wojewodą Gąsiewskim, a **E.** kazał zawiadomić Jana Kazimierza o wysłaniu poselstwa. **E.**, chcąc dostać się do więzienia, przedstawił się Richelie'umu jako śpiewak, któremu polecono rozweselić królewicza, a uzyskawszy pozwolenie widzenia się z Janem Kazimierzem, uwiadomił go o poselstwie Gąsiewskiego. **E.** napisał operę: „La Fama Reale overo el principe trionfante Vladislao IV, monarca delle Polonie, re di Svezia. Varsovia, per Pietro Elert stampato regio. Dramma per musica" i dzieło p. t. „Hooglosson Dictionarium quotide occurrentibus. Varsoviae in officina Petri Elerti. S. R. M. Typ. a. 1646" na którem podpisał się: „typographus et musicus." Por. Wassenberg w „Johan. Casim. carcer gallicus"; Jarzemski „Opis Warszawy"; Niemcewicz „Pamiętniki o dawnej Polsce."

Elettaria, rodzaj roślin z rodziny zdziebłcowatych, obejmuje zioła trwałe i krzewy w In-

djach Wschodnich. **E.** *cardamomum* ma długie liście lancetowate, kwiaty błado-zielonawe i owalne, żółte torebki owocowe, których nasiona brunatne i pomarszczone znajdują się w handlu, jako małe *kardamony* (ob.).

Eleuter (Semiginowski) Jerzy, rodem Polak, ze stanu rycerskiego, malarz nadworny i ulubieniec Jana Sobieskiego. † w r. 1711. Oprócz portretów królewskich, malował także obrazy kościelne, z których znane są: „Święta Anna" w Krakowie, w kościele św. Anny, w Warszawie: „Pan Jezus ukrzyżowany" u św. Krzyża w wielkim ołtarzu i „Święty Roch" w tymże kościele. Obrazy **E**-a były przez współczesnych bardzo cenione. Widać na nich wpływ szkoły bolońskiej i malarzy niemieckich. Por. E. Rastawiecki „Słownik malarzów polskich" (Warszawa 1857); B. Gubrynowicz „Malarze na dworze Jana III" (Lwów 1896); „Katalog wystawy retrospektywnej w Warszawie 1898 r."

Eleuterja, 1) po grecku: wolność, jako termin filozoficzny, w znaczeniu wolności woli, używany w etyce stoików; 2) **E.** źródło, płynące około Argos, z którego kapłanki Junony czerpały wodę do ofiar.

Eleuterje (greck. *eleutheria*, wolność, niepodległość), uroczystości w starożytnej Grecji, obchodzone na pamiątkę wyswobodzenia. Jedną z sławniejszych była uroczystość, ustanowiona przez Arystydesa na pamiątkę zwycięstwa Greków nad Persami pod Plateą, na cześć Zeusa, zwanego *Eleutherios* (zbawca). Z początku obchodzono ją co lat 5 na polu bitwy, później co rok w dniu 16 miesiąca *Moimakterion* (1 grudnia). W Syrakuzach obchodzono **E.** po upadku tyrana Trazybula, na wyspie Samos, po śmierci tyrana Polikratesa.

Eleuterjologja, nauka o wolności woli. Taki tytuł nadał filozof Aug. H. Ulrich swemu dziełu („Eleutheriologie oder über Freiheit und Nothwendigkeit"), w którem polemizuje z Kantem. Kant odpowiedział mu w *Allgem. Literaturzeitung* (1788). Por. Vaihinger w *Philosoph. Monatshefte* (1880).

Eleutery (św.), rodem Grek, papież czternasty z kolei od r. 171 czy 177 do 185 czy 193; † 26 maja i w tym dniu obchodzi się jego pamiątkę. Lelewel uważa, że święta **E.**, Djonizego, Wiktora, Sotera, zastępują święta Bachusa, noszącego te imiona jako przydomki. Chronologja tych św. jest w każdym razie wątpliwa. Por. Duchesne „Liber Pontificalis" (Paryż 1892); J. Barmory „Eleutherus" (Londyn 1887).

Eleutherios, jeden z przydomków Bachusa.

Eleuzyńskie misterje, ob. Eleuzys.

Eleuzys, miasteczko w Atyce nad zatoką Eleuzyńską, na półn.-zachod. stronie Aten (dziś wioseczka *Levsina*), słynne w świecie starożytnym z tajemniczego kultu Demetry i Persefony, zwanego od miejsca *Eleuzyńskiemi misterjami* (tajemnice). Początek misterjom w Atyce dali podobno Trakowie, następnie w epoce Pejzystratydów wykształcili je i podnieśli do wysokiego znaczenia Orficy, złączywszy z niemi kult Dionyzosa, zwanego tu *Jakchos*. Pierwotnie była to zapewne uroczystość narodowa w czasie żniwa, dla podziękowania Demetrze za otrzymane płody. Odbywała się w miejscowej świątyni Demetry. W roku 1882 odkopano jej ruiny i przekonano się, że był kilkakrotnie przebudowywany (Hauvette w „Bulletin corr. hell." IX, 65; Hirst w „The Athenaeum" 1885, 246). Uroczystości były dwojakie: wiosenne, zwane *małemi misterjami*, odprawiane w miesiącu Antesterjonie (luty—marzec) i jesienne, zwane *wielkiemi misterjami*, trwające 9 dni w miesiącu Boedromion (wrzesień — październik). Przyjęcie wtajemniczonych ograniczone było wielu przepisami i odbywało się wpośród różnych ceremonji. Po upływie roku, od czasu poświęcenia w małych misterjach, można było być przyjętym do wielkich. Uroczystość ściągała się głównie do metamorfoz Persefony, przypominając zejście jej w świat podziemny, zamążpójście w Hadesie, powrót do świata ziemskiego, do matki (Demetry) i poślubienie Dionyzosa. Kapłani wśród odpowiednich ceremonji składali ofiary, ukazywali wtajemniczonym trzymane w szczególnej świętości obrazy bogów lub symbole, objaśniali je wykładami i śpiewem, przedstawiali działania i losy pojedyńczych bogów, ich zjawienie się na ziemi, zejście do świata podziemnego, ich powrót lub zmartwychwstanie, wszystko jako symbol życia natury, w szeregu scen teatralnych, aby tem głębsze i trwalsze wywrzeć wrażenie religijne. Celem więc misterji było pokrzepić nadzieję w życie zaziemskie, zaszczepić wiarę w nagrodę lub karę po śmierci, a przez to wywierać wpływ dobroczynny na podniesienie moralności i zapewnienie pociechy śród przeciwności życia dalszego. Por. Uwarowa „Essai sur les mystères d'Eleusis" (3 wyd., Paryż 1816); Saint Croix „Les mystères du Paganisme"; Prellera „Demeter und Persephone" (Hamb. 1837); Mommsena „Heortologie" (Lipsk 1864); Döllingera „Heidenthum und Judenthum" (Regensb. 1857, str. 180 sq.); Schömanna „Griech. Alterthümer" (Berlin 1850—59, t. 2, str. 336 sq.); O. Rubensohna „Die Mysterienheiligthümer im Eleusis u. Samothrake" (Berlin 1892).

Elewacja (z łac. *wzniesienie*), w artylerji: kąt, który czyni oś działa z poziomem. W architekturze przedstawienie budynku w rzucie pionowym. W astronomji elewacja, ob. Wzniesienie.

Elewator—winda, w szczególności przyrząd, służący do podnoszenia w górę materjałów sypkich, jako kartofli, buraków, zboża; **E.** połączony ze śpichrzem, **E.** *zbożowy*, służy nietylko do podnoszenia zboża, lecz także do przesypywania go, celem uchronienia od stęchlizny. Budowa

elewatora polega na zasadzie przyrządów do podnoszenia wody, zwanych *paternoster* (ob.). W ostatnich czasach weszły w użycie **E.** systemu Körtinga, połączone z *injektorami*, w których materjał sypki, złożony z drobnych ziarn, jak mąka lub zboże, podnoszony jest ssącem działaniem prądu powietrza lub pary wodnej, jak w aspiratorach (ob.). Prąd pary porywa materjał ze zbiornika dolnego i przenosi go do górnego. W ten sposób urządzone są wielkie sługy zbożowe w portach lub przy drogach żelaznych.

Elfsborg, prowincja czyli län w Szwecji płd. zach., zwana także od swej stolicy *Wenersborg*—*Län*, położona na płd. wsch. jeziora Wener, obejmuje 12,825 klm. kw. z 276,000 miesz. Część północna jest równiną, pozostała zaś górzysta i pokryta lasami. Rolnictwo kwitnie tylko w okolicach bardziej urodzajnych, przemysł natomiast dosyć rozwinięty.

Elfy (Alp), bóstwa niższego gatunku, czczone przez pogańskie szczepy germańskie, odpowiadające greckim i rzymskim dryjadom, oreadom, syrenom, faunom, a więc genjuszom niejako drzew, gór, wód. Ich zwierzchniczką jest Berchta (błyszcząca), towarzyszka Oberona (Alb-rich, pana Elfów) czyli Odyna, nosząca też miano Holdy.—**E.** tworzą naród jej (Huldrafolk), ranią ludzi, napastują ich w nocy jako zmory (Alp, Nachtrude).—Przymiotami swymi zbliżają się do wil serbskich, a ponocne **E.** tańce i śpiewy (Alpleich) przypominają podobne zabawy naszych rusałek i czarownic. Por. Leistner „Das Räthsel der Sphinx“ (Berlin 1889).

Elger Jerzy, Jezuita, rodem Łotysz, * 1585 r., nauczyciel wymowy, kaznodzieja przez wiele lat w Dynaburgu, gdzie był przełożonym, *coadjutor formatus*, † 1672 r. tamże. Ogłosił następujące dzieła: „Institutiones esthonicae catholicae“ (Brunsb. 1623); „Evangelia etc. ex Latino in Lothavicum idioma translata” (Wilno 1672); „Cantiones spirituales ex Latino, Germanico et Polono translatae in idioma Lothavicum” (Wilno 1673); „Geistliche katolische Gesänge aus den lateinischen, deutschen und polnischen Psalmen und Kirchengesängen etc.“ (Brunsberg 1621); „Dictionarium Polono-Latino-Lothavicum“ (Wilno 1683).

Elgin, miasto główne szkockiego hrabstwa Elgin; liczy 7,900 m., jest rezydencją biskupa, posiada muzeum geologiczne, browary i garbarnie.—Hrabstwo *Elgin*, dawniej *Moray* lub *Murray*, ma 1376 klm. kw. i 43,500 miesz.

Elgin i Kincardine, tytuły hrabiowskiego szkockiego rodu Bruce, wywodzącego się od szkockiego króla Roberta Bruce. Do tego rodu należą: 1) Tomasz Bruce * 1766 roku, † 1841 roku w Paryżu. W wojsku dosłużył się stopnia generała (1837 roku). Obok tego używany był do misji dyplomatycznych przy różnych dworach europejskich. Najwięcej jednak znany jest jako gorliwy zbieracz zabytków starożytnej sztuki greckiej (ob. *Elgińskie marmury)*, które w barbarzyński sposób niszczone przez Turków, jego staraniem zostały w znacznej części od zupełnej zagłady ocalone; wielu ze współczesnych surowo powstawało na ten zabór, nazywając go łupiestwem; szczególnie Byron wyszydził go za to w poemacie swoim „Childe Harold.“ 2) James Bruce, syn poprzedniego, * 1811, † 1863 r. w Duramsalla w Pendżabie, mąż stanu angielski, który szczególnie jako generał gubernator Kanady (do 1855) odznaczył się wielkiemi zdolnościami politycznemi. Uspokoił ten kraj, wstrząśnięty powstaniem 1838 i przywrócił mu dawny dobrobyt i rozkwit. Wysłany 1857 r. jako komisarz z nadzwyczajnem pełnomocnictwem do Chin, poparł skutecznie, oddaną pod jego rozkazy siłą zbrojną, rząd anglo-indyjski i w r. 1858 wymusił na Chinach znany traktat, zawarty w Tien-tsin. Za powrotem do Anglji mianowany został generalnym dyrektorem poczt, lecz wkrótce wyprawiony znowu do Chin, gdzie rozpoczętą powtórnie wojnę zakończył przy pomocy Francuzów obsadzeniem Pekinu. W 1862 mianowany wice królem Indji. 3) Wiktor Aleksander Bruce, syn poprzedniego, * 1849 r., odziedziczył po ojcu w r. 1863 godność para, w r. 1886 mianowany komisarzem robót publicznych, w r. 1893 wice-królem Indji.

Elgińskie marmury (*Elgin Marbles)*, tak się nazywa wielki zbiór dzieł starożytnej sztuki greckiej, zgromadzony przez Tomasza Bruce hr. Elgina i Kincardine (ob.) w licznych jego podróżach (od 1800) po Grecji, 1816 zakupiony przez parlament i wcielony do muzeum Brytańskiego. Zbiór ten obejmuje najpiękniejsze dzieła z epoki Fidjasza i Praksytelesa, a pomiędzy niemi szczątki 14 posągów, przeszło 60 płaskorzeźb, pochodzących po większej części z Panteonu ateńskiego, kolosalny posąg z pomnika Trasyllusa, ułamki rozmaitych budowli ateńskich, mnóstwo waz, wyrobów bronzowych, kamei, monet i bogatą kolekcję wszelkiego rodzaju napisów. Zbiór ten kosztował hr. Tomasza przeszło 75,000 fun. szt. Odlewy tych utworów marmurowych znajdują się w Dreźnie i Berlinie. Sprawozdanie ze swych poszukiwań złożył Elgin w dziele: „Memorandum an the subject of the Earl of Elgin's pursuits in Greece“ (Londyn 1811). Por. Lyona „Outlines of the Elgin Marbles” (Londyn 1816); Lawrence'a „Elgin Marbles from the Parthenon at Athens“ (Londyn 1818); Elis „The Elgin and Phigalian Marbles“ (2 t., Londyn 1836, 2 wyd. 1847); A. Michaelis „Parthenon“ (Lipsk 1871).

Elgot Jan, Elgocki, syn Dobka, czyli Dobiesława, Wieniawczyk, oficjał i kanonik krakowski, profesor filozofji i prawa kościelnego, a w latach 1427 i 1438 dwukrotnie wybierany rektor akademji krakowskiej, jeździł 1430 na sobór bazylejski, a w r. 1441 miał sobie z innymi mężami

poruczone przejrzenie i poprawienie statutów tejże akademji. W r. 1441 należał do owej sławnej dysputy z Husytami, odbytej na zamku królewskim w Krakowie, do której ze strony Husytów stawał Prokop, Piotr Biedrzyk, Gwilhelm i inni, ze strony zaś akademji: Stanisław ze Skalmierza, Mikołaj z Kozłowa, Andrzej z Kokorzyna, Jan Elgot, Eljasz z Wąwolnicy, prócz wielu innych. W obronie Władysława Jagiełły, oskarżonego przez cesarza Zygmunta o sprzyjanie naukom husyckim, wystąpił ze świetną mową na soborze bazylejskim i zwrócił na siebie uwagę Feliksa V. Podczas zatargu pomiędzy soborami w Konstancji i Bazylei co do wyboru papieża, popierał sławną opozycję: „Concilium supra papam“, za co miał później wiele przykrości od legata papieskiego, Jana Baptysty. Przed śmiercią odbył pobożną pielgrzymkę do grobu Chrystusa Pana, i wróciwszy stamtąd, † 1452 r. Prócz dwu mów, mianych na soborze bazylejskim, pozostawił kilkanaście listów, pisanych do Feliksa papieża i innych znakomitych osób. Por. Wiszniewski „Historja literatury“; Bobrzyński „Star. pr. pols. pom.“

El Hadż-Omar, zdobywca Sudanu, ob. Kalifowie.

Elhaf Mikołaj, Gdańszczanin, lekarz królewski i fizyk m. Gdańska, wydał zielnik p. t. „Elenchus plantarum circa Dantiscum sua sponte nascentium“ (Szczecin 1643).

Eli, Heli, ostatni arcykapłan w świątyni centralnej w Silo. Pochodził od najmłodszego syna Arona Itamara. W Piśmie św. **E.** jest przedstawiony jako łagodny i świętobliwy, ale synowie jego Hofni i Finas dopuszczają się czynów tak bezbożnych, że Elemu, prorok boży, zapowiada zagładę jego domu. I rzeczywiście, niezadługo giną owi synowie w wojnie przeciw Filistyńczykom, a potomstwo ich wraz z kapłanem Achimelechem z rozkazu króla Saula zostaje zgładzone. Pozostał tylko jeden Ebiatar, syn Achimelecha. Eli, dowiedziawszy się o zgonie synów i o zabraniu arki przymierza przez Filistyńczyków, z przerażenia umarł.

Eli, ob. Maleszewski Eligjusz, heljominiaturzysta.

Elida, *Elis*, urodzajna i dobrze uprawna prowincja w Peloponezie, otoczona morzem Jońskiem, Achają, Arkadją i Mesenją; ważną była niezmiernie dla całej Grecji, z powodu odbywających się tam igrzysk olimpijskich. **E.** starożytna miała przeszło 100 mil kw., była przerzniętą rzeką Alfeus na dwie części i słynęła z najpiękniejszych, przez Pindara opiewanych, koni. Miasto jej główne *Elida* (Elis) nad Penejosem, założone na sposób wiejski, odznaczało się świątyniami i innemi wspaniałemi budowlami, tak, że po Atenach i Koryncie było może najpiękniejszem w Grecji. Była tam między innemi świątynia Wenery—Uranji, z posągiem dłóta Fidjasza, ze złota i kości słoniowej. Elida stała na czele *związku miast elidzkich.* Epoką rozkwitu miasta był początek V w. przed Chrystusem. Z czasem ludność zniewieściała i podpadła pod władzę Ateńczyków, a później Rzymian. W nowoczesnem królestwie greckiem, Elida należy częściowo do prowincji Achai Elis, częściowo do prowincji Mesenja.

Elidyjska i Eretryjska szkoła, właściwie jedna szkoła założona przez ucznia Sokratesa Fedona z Elidy, po którego śmierci stał na czele szkoły Plistanos, a po nim Menedem, który w połowie IV w. przed Chr. przeniósł tę szkołę do rodzinnej Eretrji. Por. C. Mallet „Histoire de l'école de Mégare et d'Erétrie.“

Elie Jakób Job, główny zdobywca Bastylji, generał rewolucyjny francuski, * 1746 r. w Alzacji, † 1825 w Varennes. Od 20 roku życia służył w wojsku, podczas wybuchu rewolucji znalazł się w Paryżu i zupełnie przypadkowym sposobem odegrał ważną rolę podczas szturmu Bastylji: pierwszy on wdarł się do twierdzy i otrzymał od gubernatora Launay tekst kapitulacji. W r. 1790 otrzymał szpadę honorową, a w r. 1793 został generałem dywizji. W r. 1796 został mianowany przez Dyrektorjat gubernatorem Lionu. Po roku dostał dymisję i zamieszkał w Courcelles-Aubréville. Por. Wiktor Fournel „Les hommes du 14 Juillet, gardes franç. et vainqueurs de la Bastille“; L. Drapeyron w „Gr. Encyclopédie“ Lamirault'a.

Elie de Beaumont Jan Chrzciciel Armand Ludwik Leoncjusz de, znakomity geolog, * 1798 w dep. Calvados, † 1874; nauki wyższe odbywał w szkole politechnicznej i szkole górniczej, w 1824 r. został inżynierem górniczym i jako badacz i pisarz oddał ważne usługi nauce. W r. 1831 został prof. geologji w szkole górniczej, w 1832 r. w Collège de France, w 1833 r. inżynierem naczelnym górnictwa, w 1838 zbadał pod względem geognostycznym Algerję, w 1853 r. obrany został sekretarzem akademji nauk. Dla znajomości formacji alpejskiej ważną jest praca: „Faits pour servir à l'histoire des montagnes de l'Oisans“ (1829). W pracy „Recherches sur quelquesunes des révolutions de la sufrace du globe“ powiązał teorję podniesień gór z historją rozwoju formacji osadowych i okazał współczesność podniesienia pasm gór równoległych. Dla ogólnej geologji ważnym jest też „Mémoire sur les groupes du Cantal et du Mont d'Or.“ Wymienimy dalej: „Observations géol. sur les differents formations dans le système des Vosges“ (1829); „Récherches sur la structure et sur l'origine du mont Etna“; „Carte géologique de la France“ (2 wyd., 1855 z 3 tomami tekstu) i „Notice sur les systèmes des montagnes“ (1852).

Eliezer, dosłownie: mój Bóg jest pomocą. W Piśmie św. 11 osób nosi to imię, najgłówniejsi z nich są: 1) **E.** pochodzący z Damaszku, po-

bożny sługa patrjarchy Abrahama, który uważał go za swego spadkobiercę, ale kiedy przyszedł na świat Izaak, Abraham wysłał **E.** do Mezopotamji, aby sprowadził żonę dla syna. (Gen. XV, 2, 24). 2) **E.** młodszy syn Mojżesza, który nazwał go Eliezer, mówiąc: „Bóg ojca mego był mi pomocą i ocalił mnie od miecza Faraonowego." (Exod. 18, 4). 3) **E.,** syn Dodawahów z Maresy, prorok za czasów judzkiego króla Józefata, któremu **E.** robił wymówki za to, że ten stowarzyszył się z bezbożnym królem izraelskim Achazjaszem. (II Kron. XX, 37).

Eligjusz św. (franc. St.-Eloi), * 588 r. w Cadillac około Limoges. † 659 lub 666 r. Jako zdolny złotnik, mianowany był, przez króla Klotarjusza II, przełożonym nad robotami menniczemi. Poza tem wyrabiał relikwjarze, ozdoby grobowców i t. p. i dochody swoje oddawał ubogim, a kiedy Dagobert I darował mu dom w Paryżu, **E.** urządził w nim klasztor, a około Limoges założył opactwo Solignac. Późno wyświęcony na kapłana, został w r. 639 biskupem Noyon i Tournai, i z wielką gorliwością, z narażeniem życia nawracał niewiernych; zwany jest dlatego apostołem Flandrji. Królowa Batylda wystawiła mu piękny grobowiec.

Eliksir, nazwa lekarstw płynnych, dość mocno działających, stąd używanych w małej ilości, najczęściej kroplami; składają się one wyłącznie prawie ze środków pobudzających, gorzkich albo narkotycznych. We współczesnej farmacji eliksirom odpowiadają *nalewki złożone (tinctura composita)*, przy niektórych jednakże środkach nazwa ta pozostała. Tak np. w aptekach znajdują się eliksiry: **E.** *ad longam vitam*, **E.** *roborans Vhyti*, **E.** *viscerale Hoffmani;* są to spirytusowe wyciągi rozmaitych leków gorzkich, **E.** *paregoricum* zawiera głównie opjum, **E.** *acidum Halleri* zawiera kwas siarczany i alkohol.

Elim, miejscowość na półwyspie Synajskim, pomiędzy Marą a puszczą Synajską. Była ona jedną ze stacji Izraelitów podczas ich wędrówki po wyjściu z Egiptu. Izraelici znaleźli tutaj 12 źródeł wód i 70 palm. (Exod. XV, 17; Num. XXXIII, 9).

Eliminacja, ob. Rugowanie.

Elio Franciszek Ksawery, generał hiszpański, * 1767 r. Kształcił się w akademji wojskowej w Puerto-S. Maria, należał do wyprawy przeciwko Marokku, brał udział w wojnie z rzecząpospolitą Francuską (1793—1795), w r. 1805 odebrał Montevideo Anglikom, później dowodził armją hiszpańską w Murcji i odniósł kilka zwycięstw nad Francuzami. W r. 1811 walczył po stronie ludu, a w roku następnym zaciągnął się pod chorągiew absolutystów i prosił króla o zniesienie konstytucji z 1812 r. Mianowany kapitanem generalnym Walencji, odznaczył się barbarzyńską surowością względem zwolenników stronnictwa, do którego sam niegdyś należał. W r. 1819, uśmierzywszy powstanie w Walencji, ukarał szubienicą pułkownika Vidala i wielu jego towarzyszów, dopomagając sam katom egzekwującym skazanych. W roku następnym lud chciał go powiesić. Nareszcie z wyroku kortezów stawiono go przed sądem; siedząc w więzieniu, uformował spisek, do którego wciągnął znaczną część garnizonu, za co sąd wojenny skazał go na tortury i bicie kołem. Wyrok ten spełniono 1822 r.

Elio y Ezpeleta don Joaquin, generał hiszpański, syn Franciszka Ksawerego, zięć Cabrery, * 1803 r., 1835—1839 generał karlistów, 1873—1874 generalny kapitan wojsk karlistowskich i minister wojny. Po upadku ruchu karlistowskiego wyjechał do Francji.

Eliot John, misjonarz angielski, * 1604 r. w Anglji, † 1690 w Roxbury. Kształcił się w Cambridge, w r. 1631 wyjechał do Bostonu i w r. 1632 został pastorem w Roxbury i tam wyuczył się języka indyjskiego i zajął się nawracaniem Indjan Massachusetts. Pierwszą grupę nawróconych ochrzcił w r. 1660. W r. 1661 przełożył na język miejscowy Nowy Testament i w r. 1663 Stary Testament, a w r. 1685 wydał nową edycję Biblji. Por. C. Francis w „Library of American Biography, by I. Sparks" (Boston 1836); Brauer „Johann E." (Alloona 1847); G. Fritchel „Geschichte der Missionen unter den Indianern" (Norymberga 1872).

Eliot Edward Granville, trzeci earl of St. Germains, mąż stanu angielski, * 1798, † 1877 r. Kształcił się w Oksfordzie, w r. 1824 został członkiem izby gmin, w r. 1841 nadsekretarzem dla Irlandji, 1845 członkiem izby wyższej i parem, 1846 poczmistrzem generalnym, 1853 lordem namiestnikiem, potem wice-królem Irlandji. Po powrocie z Irlandji został marszałkiem dworu królewskiego (lord steward) i doradcą królowej. Por. „Dict. of national Biogr." (t. XVII, 185).— Jego trzeci syn Henryk Cornwallis **E.,** * 1835 r., jest od 1881 piątym earlem of St. Germains.

Eliot Samuel historyk amerykański, * 1821 r. w Bostonie; napisał: „Passages from the history of liberty" (1847); „The liberty of Rome" (1852, t. 2); w r. 1856 mianowany był profesorem w Trinity College w Hartfordzie, w 1860 prezydentem tegoż kolegjum. Ogłosił nadto: „Manual of the United States history between the years 1492 and 1850" (1856, 1877); „Early retatione with the Indians" (1869).

Eliot Jerzy, pseudon. Marji Anny *Evans* (ob.).

Eliott Jerzy August lord Heathfield, generał angielski, * 1717 w Stobbs Roxburghshire, † 1790 w Aix-la-Capelle. Biorąc udział w wojnie o sukcesję austrjacką 1740—1748, został ranny w bitwie pod Dettingen. W 1775 był gubernatorem Gibraltaru, gdzie odznaczył się podczas wojny o niepodległość Ameryki 1779—1782. Po powro-

cie do Anglji, za zasługi, mianowany był lordem Heathfield i baronem Gibraltaru.

Elipsa, linja krzywa płaska, zamknięta, postaci koła spłaszczonego, mająca środek, przez które przechodzące linje proste zowią się *średnicami*; najdłuższa z nich *AA'* jest *osią wielką*, najkrótsza *BB'* *osią małą* (fig. 1). Na osi wielkiej znajdują się dwa punkty *m*, *n*, w równej od środka odległości, zwane *ogniskami*; linje proste, *mp*, *mq*, *np*, *nq*, wychodzące od tych punktów do punktów obwodu, zowią się *promieniami wodzącemi*; odległość ognisk, a raczej stosunek tej odległości do osi wielkiej, zowie się *mimośrodem*. Własnością zasadniczą **E.** jest to, że suma promieni wodzących, z każdego punktu obwodu poprowadzonych, jest stałą (równą osi wielkiej): $mp+np=mq+nq=mr+nr=AA'$. Okrąg koła można uważać za **E.**, której dwa ogniska zeszły się w środku. Cięciwy, łączące którykolwiek punkt **E.** z końcami jakiejkolwiek średnicy, zowią się *cięciwami spełniającemi*, a średnice do tych cięciw równoległe, średnicami sprzężonemi. Styczna do elipsy *ST* jest prostopadłą do dwójsiecznej kąta zawartego między promieniami wodzącemi, t. j. do linji łączącej punkt *p* ze środkiem *O*. Pole **E.** równa się polu koła mającego promień średnio geometrycznie proporcjonalny między połowami osi; jeżeli zatem połową osi wielkiej jest *a*, osi małej *b*, pole **E.** wyrazi się πab. Obliczenie obwodu **E.** (wyprostowanie) jest zadaniem wyższej matematyki i nie może być dokonane środkami, jakie daje matematyka elementarna. **E.** nakreślić można na zasadzie różnych jej własności; najprostszy sposób polega na tej zasadzie, że suma promieni wodzących jest stała: w punktach, mających być ogniskami (fig. 2), wbija się pionowo dwa sztyfty, zakłada się na nie końce sznura długości osi wielkiej **E.**, nakoniec sztyftem trzecim, ruchomym, wyprężamy sznur tak, aby ciągle tworzył dwie linje proste i obwodzimy go dokoła ognisk; tym sposobem np. zakreślić można klomb eliptyczny w ogrodzie. Do kreślenia zresztą **E.** służy odpowiednio urządzony cyrkiel, zwany *elipsograf*. **E.** ma wielką ważność w astronomji, drogi bowiem planet są **E.**,—prawa *biegu eliptycznego* ob. Planety. Przez obrót **E.** około osi powstaje powierzchnia krzywa zwana *elipsojdą obrotową* (fig. 3) która może być *podłużną*, gdy osią obrotu jest oś wielka, i *spłaszczoną*, gdy osią obrotu jest oś mała elipsy. Może być dalej *elipsojda o trzech osiach*, dająca w każdem przecięciu elipsę.

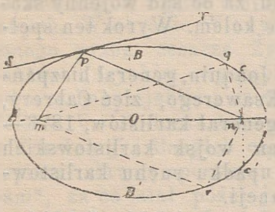

Fig. 1. Elipsa.

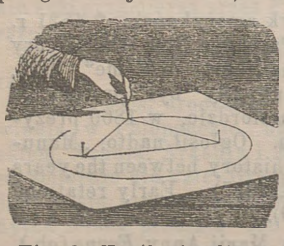

Fig. 2. Kreślenie elipsy.

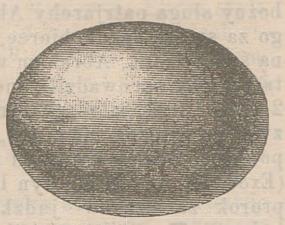

Fig. 3. Elipsojda.

Elipsa (z greck.), nazywa się w gramatyce i retoryce opuszczenie wyrazu, którego z ogólnego sensu domyślić się można. Używają **E.** mówcy i pisarze, już to dla nadania mowie wyrazistości lub dobitności, która się osiąga przez krótkie i zwięzłe zwroty. Zdarza się to szczególnie w sentencjach, maksymach i wyrażeniach przysłowiowych. Przeciwieństwo do **E.** stanowi *pleonazm*.

Elipsograf, ob. Elipsa.

Elipsojda, ob. Elipsa i Powierzchnia.

Eliptyczne funkcje, ob. Funkcje.

Elis, ob. Elida.

Elissa, *Elissar*, ob. Dydona.

Elisza, prorok izraelski, ob. Elizeusz.

Elite (franc.), wybór, kwiat (intelligencja narodu).

Elite corps, doborowy oddział wojska.

Elizabetgród (*Jelisawetgrad*), miasto powiatowe w gub. Chersońskiej, nad rzeką Ingułem, 61,840 m., założone 1754 r. i osiadłe pierwotnie przez starowierców. Obecnie rozwija się bardzo szybko, posiada liczne fabryki machin, narzędzi rolniczych, garbarnie, browary, tartaki, gimnazjum, szkołę realną, 6 cerkwi prawosławnych, szpitale, wodociąg. *Powiat Elizabetgradzki* na przestrzeni 13962 w. kw. liczy 613,635 miesz.

Elizabeth, miasto w północno-amerykańskim stanie New Jersey, 38,000 miesz. Znaczny przemysł i liczne wille kupców nowojorskich.

Elizabetpol (*Jelizawetpol*), u tubylców *Hanża*, miasto gubernjalne w kraju Zakaukaskim, nad rzeką Hanżykiem, wpada do rzeki Kura, 33,090 m.; podług dawnych podań, miało już istnieć za czasów Aleksandra W. W pobliżu wydobywa się obfibie ałun i miękkie, ciągnące się żelazo. Ludność trudni się rzemiosłami, oraz uprawą drzew owocowych i wina; **E.** jest siedliskiem biskupa ormiańskiego. *Gubernja Elizabetpolska*, utworzona z części gub. Tyfliskiej, graniczy z Persją i obejmuje 38,083 w. kw. z ludnością 871,557 miesz. Dzieli się na 8 powiatów: Elizabetpolski, Areski, Dżebrailski, Dżewanszyrski, Zangesurski, Kataski, Nuchiński i Szuszyński. *Powiat Elizabetpolski* obejmuje 8343 w. kw. z ludnością 32,798.

Elizejskie pola, Elizeum, Elizjon (greck. *Elysion pedion*), podług Homera miejsce rozkoszne świata pośmiertnego, mieszkanie cieniów błogosławionych, na zachodnim krańcu ziemi, w pobliżu oceanu. Wystawiano je sobie w postaci zachwycających niw i ogrodów. Z czasem **E.** pola uważane były przez poetów greckich jako miejsca podziemne, przeznaczone na pobyt pozagrobowy dla ludzi cnotliwych. Podobnym dla zmarłych pobytem były też *wyspy błogosławionych* (ob.).

Elizeusz, Elisaeus, hebr. Elissa (Bóg jest pomocą), prorok w królestwie Izraelskiem, syn Sofata z Abelmeholi, uczeń i następca Eljasza (ob.), † około 840, czynny za panowania królów Jorama i Jehu 851—815 przed Chr., za jego staraniem wypędzono rodzinę Achab. Kościół łaciński i grecki obchodzi jego pamiątkę 14 czerwca. Karmelici uznają go za drugiego swojego patrjarchę. Por. Enc. Kościelna.

Elizja (łac. *elisio*), czyli *wyrzutnia* (ob.).

Eljan (Aelianus), Grek z przydomkiem *taktyk*, żyjący około 100—140 po Chr. za panowania Adrjana, napisał rozprawę o szykowaniu wojsk greckich, przełożoną na francuski przez Bouchard'a de Bussy p. t. „La mobile des Grecs ou tactique d'Elien" (Paryż, 1757).—**E.** Klaudjusz (*Aelianus*), * w Preneste, uczył w Rzymie retoryki za panowania Adrjana, potem zajmował się historją naturalną. Z wielu prac jego, pisanych po grecku i po łacinie, doszły do nas: „Historiae variae", 15 ksiąg, zbieranina bez żadnego ładu; „De natura animalium libri XVII. gr. lat. cum notis diversorum" (Londyn, 1644 i Lipsk, 1784); „Cl. Aeliani epistolae rusticae XX", zamieszczone w zbiorze dzieł jego, sporządzonym przez Konrada Gessnera (Zürich, 1556). Prace jego mają z tego względu wartość, że zawierają liczne wyjątki z wielu szacownych autorów starożytnych, całkiem zagubionych.

Eljasz, prorok w królestwie Izraelskiem, rodem z m. Thisby, żył około r. 900 przed Chr. Występował przeciwko bałwochwalczemu kultowi Baala, który Jezabel i Achab wprowadzili do Izraela. Miał przepowiedzieć Achabowi śmiertelną karę za zabójstwo Nabotha, co spełniło się w mordzie, dokonanym na jego synie Joramie. Podanie twierdzi, że w oczach swego ucznia Elizeusza wzięty został żywcem na ognistym wozie do nieba. Za czasów Chrystusa oczekiwano powrotu Eljasza, jako gorliwego przedstawiciela mozaizmu, przed zaprowadzeniem państwa Mesjasza. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamiątkę 20 lipca. Karmelici zaś uważają go za swojego założyciela.

Eljasz, Helyas, Helias de Vodromo, nuncjusz stolicy apostolskiej w krajach niemieckich i polskich, w połowie XV w.; przysłany był do nas dla zarządzenia odbioru świętopietrza.

Eljasz ben Salomon z Wilna, uczony talmudysta w Polsce, * 1720, † 1797, przełożony akademji (Jeszyba), zostawił przeszło 60 dzieł, a między niemi korekcje Talmudu „Hagahot"; dzieło p. t. Ajil Meszulasz (zasady algebry, geometrji i astronomji) (Wilno i Grodno, 1834); „Dikduk Eljahu" (zarys gramatyki hebrajskiej) (Wilno, 1833). Por. Jozue Heszel Lewin, biografja p. t. „Alijoth Elijahu" (Wilno, 1856 i Szczecin, 1861); Fin „Kirja Neemana" (Wilno, 1860); Graetz „Geschichte der Juden" (tom XI); Schechter w „Studies in Judaism" (Londyn, 1896).

Eljasz Walery, właśc. *Radzikowski*, spółczesny malarz, * 1840 w Krakowie, 1856 wstąpił do szkoły sztuk pięknych w Krakowie, w 1862 pojechał do Monachjum, gdzie kształcił się pod Auschützem, Horschedtem i Schwindem. W ciągu 1865 odbył podróż po Niemczech, Francji, Belgji i Włoszech, bawiąc najdłużej w Paryżu i Florencji. Począwszy od r. 1863, wymalował kilkanaście obrazów historycznych i religijnych, zrobił ilustracje do „Marji" Malczewskiego i do poematu Pola: „Hetmańskie Pachole". Ogłosił także drukiem w r. 1870 „Illustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnicy" (3 wyd. 1886); „Szkice z podróży w Tatry"; „Ubiory w Polsce" (cz. I, 1879, cz. II, 1889): „Sala św. Anny" (1880); „Wspomnienie o Tarnowie" (1876); „Morskie Oko w Tatrach" (1880); „Zamek Orawski" (1885); „Naokoło Tatr" (1885); „Kartki z dziejów Podtatrza" (1884) i in. Z obrazów jego wymieniamy: „Kątski w Kamieńcu podolskim"; „Zdobycie Wolmaru"; „Obrona Krakowa przeciw Szwedom"; „Żółkiewski pod Cecorą"; „Chodkiewicz pod Chocimem"; „Kordecki na murach Częstochowy" „Kazimierz Wielki z wieśniakami"; „Ave Salvator"; „Sobieski w Wiedniu"; „Teofila Sobieska u grobu Żółkiewskiego".

Eljasz Walery.

Eljasza św. góra (*Mount St.-Elias*), jedna z najwyższych gór w Ameryce północnej, w terytorjum Alaska, w pobliżu morza, na 5491 m. wysokości. Te samę nazwę nosi punkt najwyższy na greckiej wyspie Eginie.

Eljasza ś. ogień (*Ogień ś. Elma, Ogień Heleny*), zjawisko polegające na ukazywaniu się płomyków na wystających szczytach, jak na masztach, zwłaszcza na przedmiotach metalicznych; jest to objaw spokojnego wyładowania elektrycznego, czyli łączenia się elektryczności chmur z elektrycznością ziemi, następującego bez błyskawicy; żeglarze uważają go za dobrą wróżbę. Żeglarze greccy przypisywali ogień ten Helenie, siostrze Dioskurów, Kastora i Poluksa, a przez przekształcenie imienia Heleny miała następnie powstać nazwa św. Elma, a dalej Eljasza.

Eljaszewicz Melchior, *Eliasowic*, herbu Geisz pleban w Krożach, potem kustosz wileński, referendarz wielki litewski, został 1630 r. biskupem żmujdzkim 1633. Na sejmie elekcyjnym po śmierci Zygmunta III protestował przeciwko wnioskowi, żądającemu, ażeby zakonnicy i bractwa nie mogli kupować ani dziedziczyć majątków ziemskich. Powstawał także wraz z biskupem łuckim przeciwko prawu uchwalonemu o pokoju dysydentów; † 1633.

Eljaszewicz Tadeusz, były uczeń uniwersytetu wileńskiego, ogłosił następujące prace: „Edyp w Kolonie, tragedja Sofoklesa, przekład z greckiego" (Wilno, 1829); „Ogólne uwagi nad klasycznością i romantycznością" (1828); „Wiek Sofoklesa, w którym pisał tragedję: Edyp w Kolonie" (1829); „O sztukach pięknych, przekład z niemieckiego" (1829).

El Kab, starożytne miasto egipskie, utożsamiane z greckiem miastem Eilithya. Była to forteca budowana jeszcze za czasów „Starożytnego" państwa, której mury dotychczas stoją. Była tam także piękna świątynia, zbudowana przez Amenofiza III. Znalezione tam grobowce z napisami i wyobrażeniami, dostarczyły cennych wskazówek, dotyczących dziejów politycznych i rolnictwa Egipcjan. Por. Maspero i P. Pierret w „Gr. Encycl." Lamiraulta.

Elkana, imię kilku osób biblijnych: 1) **E.** ojciec Samuela; 2) **E.** odźwierny, który pilnował arki w domu Obededom.a; 3) **E.** pierwszy minister króla Achaza, zabity przez Zechrego.

Elkana J. M., Izraelita, autor wielu książek elementarnych i metod do nauki języków obcych, jak: Abécédaire français" (4 wyd., Warszawa, 1864); „Elementarz nowy polsko-niemiecki" (8 wyd., Warszawa, 1863); „Nowy elementarz polsko-francus.-niem." (4 wyd., Warszawa, 1865); „Deutsche Bibel nach einer neuen Methode bearbeitet" (9 wyd., Warszawa, 1864); „Historja święta dla młodocianego wieku po pols. i po franc." (3 wyd., Warszawa, 1856); „Nowa metoda nauczenia się łatwym sposobem pierwszych zasad języków: francuskiego i niemieckiego" (14 wyd., Warszawa, 1869); „Nauka czytania języków pols., franc. i niem." (3 wyd., 1858); „Nauka czytania polskiego i franc." (17 wyd., Warszawa, 1862); „Zbiór wszystkich umiejętności dla młodocianego wieku niezbędnych" (3 tomy, 2 wyd., Warszawa, 1855—56).

Elkesaici, sekta gnostyków żydowsko-chrześcijańskich, założona przez Elkesaiego, który miał żyć w pierwszych latach II wieku, za panowania Trajana. O sekcie tej czytamy w Philosophoumena" św. Hipolita, który opowiada o misjonarzu elkesaickim, Alcybiadesie z Apamei, który był w Rzymie między 220 a 230 r. Por. Ritschl „Über die Sekte der E." w „Zeitschrift für histor. Teologie" (1853); Lipsius „Zur Quellen-kritik des Epiphanios" (Wiedeń, 1865); E. Renan „Les Evangiles" (Paryż, 1877); A. Hilgenfeld „Ketzergeschichte des Urchristenthums" (Lipsk, 1884); A. Harnack „Lehrbuch der Dogmengeschichte" (1888).

Elki, futra dość upowszechnione, odróżniane na **E.** *damskie*, pochodzące z łasicy tchórza *(Mustella putorius)*, i **E.** *męskie*, z łasicy kanadyjskiej *(Mustella canadensis)*, ob. Łasica.

Elkins Stefan Benton, polityk północno-amerykański, * 1841 w Ferry County (Ohio). W 1873 był członkiem kongresu, w 1891 do 1893 ministrem wojny.

Ellagowy kwas, *kwas besoarowy*, $C_{14}H_6O_8$, kwas powstający wraz z kwasem galasowym (ob.) przez działanie powietrza na wyciąg galasu, znajduje się też w niektórych gatunkach wschodnich bezoarów; nazwa jego jest odwróceniem nazwy gallas *(galle)*. Jest to proszek bladożółty, w wodzie bardzo trudno rozpuszczalny. Sole są żółte i krystaliczne.

Elle est grande dans son genre, mais son genre est petit (franc.): jest ona wielką w swoim rodzaju, lecz jej rodzaj jest małym. Zdanie Catalani o Sontag, które się stało przysłowiem.

Ellena Wiktor, mąż stanu włoski, * 1844 w Saluzzo, † 1892, był naczelnikiem wydziału w ministerjum rolnictwa, następnie generalnym dyrektorem ceł w ministerjum skarbu. W 1892 został ministrem skarbu w gabinecie Giollitego.

Ellenborough Edward Law, baron, słynny adwokat londyński, * 1750 r. w Great-Salkeld w Cumberland, † 1818; obroną Warrena Hastingsa 1785 wielką zjednał sobie wziętość. 1801 został adwokatem generalnym, 1802 r. sędzią najwyższym ławy królewskiej, wreszcie parem z tytułem barona. W parlamencie należał do stronnictwa torysów. Zacięty przeciwnik równouprawnienia Irlandczyków i katolików. W latach 1806—7 należał do gabinetu Grenvilla. *Edward Law* hrabia *Ellenborough*, starszy syn poprzedniego, * 1790, † 1871, umiarkowany torys; od 1828—30 prezes biura kontroli w gabinecie Wellingtona; w Grudniu 1834 wstąpił do gabinetu Peela, od 1841—44 był generalnym gubernatorem Indji Wschodnich, skąd przedsięwziął zwycięską wyprawę do Afganistanu, za powrotem mianowany *wice hrabią Santham* i *hrabią Ellenborough*. Roku 1846 w gabinecie Peela pierwszy lord admiralicji, należał potem w izbie parów do opozycji. W gabinecie Derby (luty 1858), jako minister do spraw indyjskich, wprowadził do parlamentu znany bil indyjski, po którego odrzuceniu usunął się z urzędu. W parlamencie występował bardzo gorąco w sprawie Polski 1863 i w sprawie duńskiej 1864. Por. Colchester „Edward Law, Lord E. A political diary" (1881, t. 2).

Eller Eljasz, * 1690 w Elberfeld, księstwie Berg, † 1750, tkacz, a następnie burmistrz tamże, stał się założycielem sekty mistycznej, zwanej

Ellerjanie lub *Ronsdorfiści* albo *Syjonici*. Zwany był *Ojcem Syjońskim*, a żona jego *Matką S.*, zwolennicy zaś jego *braćmi*. Z powodu zarzutów o przestępstwo przeciwko moralności, sekta ta, za wdaniem się rządu, rozproszoną została. Por. Knevel „Entdecktes Geheimniss der Bosheit der Ellerianischen Sekte" (Marb., 1751); Goebel „Geschichte des christlichen Lebens in der rhein. westfäl. kirche" (Kobl., 1852).

Ellesmere Franciszek Egerton, hrabia, mąż stanu i pisarz angielski, * 1800, † 1857. W 1827 został sekretarzem stanu do spraw finansowych, 1828—30 sekretarzem stanu do Irlandji i 1830 ministrem wojny. W 1833 po śmierci ojca, odziedziczył majorat księcia Bridgewater dziadka cioteczne go Franciszka Egertona i nazwisko jego przyłączył do swego. W 1846 zasiadł w izbie lordów, jako wice-hrabia Brackley i hr. **E.** Z prac literackich na uwagę zasługują: przekład na język angielski „Fausta" Goethego wierszem (1823); „Translations from the German, and original poems"; „The pilgrimage and other poems"; „Wallensteins Lager" (1830); „Hernani" (1830); „Mediterranean Skethes" (1843); „On the life and character of the Duke of Wellington" (1852) i in. Posiadał nadto piękną galerję obrazów, którą umieścił w Bridgewater-House.

Ellet, herb polski, znany tylko z nazwy.

Ellger, herb polski, znany tylko z nazwy.

Ellice Edward, * 1810 w Londynie, † 1880 na pokładzie jachtu „Ita", polityk angielski. W r. 1832 był sekretarzem lorda Durham i z nim udał się do Rosji, a w 1838 do Kanady. Od 1836 był członkiem parlamentu, gdzie przez 42 lata był przedstawicielem okręgu m. St. Andrews, i należał ciągle do partji liberalnej; zajmował się praktycznemi ulepszeniami w administracji kraju i popierał reformę prawa o ubogich w Szkocji. Ofiarowanej sobie w 1869 godności para nie przyjął. Por. „Dict. of. Nat. Biogr." (t. XVII, 247).

Elliot rodzina szkocka, której znakomitszymi przedstawicielami byli: *Jerzy* **E.**, * 1784, służył w marynarce, w 1830 został sekretarzem, a wkrótce lordem admiralicji, 1837 kontradmirałem i komendantem floty przylądka Dobrej Nadziei; w r. 1840 dowodził flotą na wodach chińskich i zdobył wyspę Czuzan i zagrażał Pekinowi, lecz nic nie zdziaławszy, został odwołany 1841; w 1847 awansowany na wice-admirała, † 1863.—*Karol Gilbert John Brydon* **E.**, * 1801, w 1836 jako kapitan marynarki był pełnomocnikiem angielskim w Kantonie do uregulowania stosunków handlowych w 1840 pobił flotę chińską pod Macao, w 1842 był generalnym konsulem w Texas, w 1846 gubernatorem wysp Bermudzkich, 1853—58 wyspy Trynidad, w roku 1862 został wice-admirałem, † 1875,—*Henryk George* **E.** dyplomata, * 1817, służył w ministerjum spraw zagranicznych, 1858 był posłem w Kopenhadze, 1859 w Neapolu, 1862 w Atenach, 1863 przy królu włoskim, 1867 w Konstantynopolu, od 1877 do 1884 w Wiedniu.

Elliot Ebenezer, jeden z najznakomitszych ludowych poetów angielskich, * 1781 w Masbrough, hrabstwie York, kupiec wyrobów żelaznych, wsławił się utworem „Corn-law rhymes" (1831), w którym, jako gorliwy stronnik ruchów reformatorskich (1830), wymownie i rozczulająco bronił ubogich i uciśnionych i tym sposobem wywierał niezmierny wpływ na masy ludu. Doczekawszy się zwycięstwa wolnego handlu, † 1849 w majętności swojej Barnsley. Oprócz „Poetical works" (Edynburg, 1840), pisał także i prozą. Pozostałe po nim pisma: „More verse and prose" (2 t., Londyn, 1850) mniejszej już są wartości. Zbiorowe wydanie utworów **E**-a ogłosił syn jego Edwin **E.** p. t. „Poetry and Letters" (Londyn, 1876). Por. Searlego „Life, character and genius of Ebenezer E." (Londyn, 1852).

Elliot Henryk Miers, historyk, * 1808, kształcił się w Oksfordzie, następnie był urzędnikiem w Kalkucie, 1847 został sekretarzem w departamencie spraw zagranicznych, † 1853. Napisał: „Supplement to the glossary of Indian tems" (1846); „Memoirs of the history, folk-love and distribution of the races of the north western provices of India" (1869, t. 2). Zebrany przez niego materjał do historji Indji, został przez J. Dowsona wydany p. t. „The history of India, as told by its own historians: The Muhammedan period" (1867—77, t. 8).

Elliot Henryk Jerzy, dyplomata angielski, * 1817. Od 1836 do 1831 był sekretarzem Sir Johna Franklina. W 1867—77 był ambasadorem w Konstantynopolu, a od 1877—1884 w Wiedniu.

Ellis Jerzy, pisarz angielski, * 1753, † 1875. Pod pseudonimem „Gregory Gander" wydał w r. 1774 „Bath its beautiesand amusements"; 1778 „Poetical tales". W 1784 został sekretarzem posła angielskiego w Hadze, Jamesa Harrisa. W r. 1789 napisał „Historję rewolucji niderlandzkiej"; 1790 „Specimens of the Early English Poets" (6 wyd., 1850). Wraz z Canningiem założył dziennik *Anti-Jacobin*. Nadto wydał przekład „Fabliaux" (3 wyd., 1815) i „Specimens of Early English Romances" (1805).

Ellis William, misjonarz angielski, * 1795, † 1872); wysłany przez towarzystwo misjonarskie na wyspy oceanu Spokojnego, przebywał tam 1816—24 i po powrocie ogłosił: „Narrative of a tour through Hawai" (Londyn, 1826), następnie ważne dzieło pod względem etnograficznym: „Polynesian researches" (1842, t. 2, nowe wyd., 1853, 4 t.). Przebywał kilkakrotnie na Madagaskarze i ogłosił: „History of Madagaskar" (1838, t. 2); „Three visits to Madagaskar during the years 1853, 1854, 1856" (Londyn, 1858); „History of the London Missionary Society" (1844); „The martyr church, a narrative of the introduction,

progress and triumph of christianity in Madagaskar“ (1871);

Ellis (właśc. Scharpe)'Aleksander John, filolog angielski, * 1814, † 1890 w Londynie; kształcił się w Eton i Cambridge, był członkiem kilku towarzystw uczonych, ogłosił: „Alphabet of nature” (1845); „An extension of phonography to foreign languages“ (1848); „The essentials of phonetics, containing the Shevry of an universal alphabet“ (1848); „A plea for phonetic spelling“ (1848); „Universal writing and printing“ (1856); „On early english pronunciation“ (1869—71, t. 3); „Glossic“ (1870).

Ellis Aleksander, generał rosyjski, * 1825, rodem Anglik, wstąpił do wojska rosyjskiego 1846, walczył 1849 w Węgrzech, następnie, naturalizowawszy się 1854 w Rosji, w Krymie i 1863 w Polsce; 1868 mianowany generał-majorem, zasiadał 1875 w komitecie do reorganizacji armji. W wojnie rosyjsko-tureckiej 1877—78, jako dowódca brygady strzelców gwardji, odznaczył się pod Górnym Dubnikiem 24 października 1877, oraz pod Arab-Konak.

Ellisen Adolf, * 1815 w Gartow, † 1872, od r. 1847 bibljotekarz w Getyndze; zasiadał 1848 r. w parlamencie frankfurckim, a od 1849 był członkiem stanów hanowerskich, po roku 1866 zasiadał w izbie pruskiej jako członek stronnictwa narodowo-liberalnego. Znany jest jako gruntowny znawca niektórych wschodnich i zachodnich literatur. Ważniejsze jego dzieła są: „Analekten zur mittel-und neugriechischen Literatur“ (5 t., Lipsk, 1855—62) i „Versuch einer Polyglotte der europäischen Poesie“ (Lipsk, 1846). Wydał także przekład poezji chińskich i nowogreckich p. t. „Thee und Asphodelos blüten“ (Getynga, 1841) i tłómaczył Monteskjusza i Woltera. Por. Goedeke „A. E.“ (Getynga, 1872).

Ellitszpur (*Ellichpur*), miasto, okręgowe w angielsko-indyjskiej prowincji Berar, nad rz. Parna, 27,000 m.—**E.** okrąg obejmuje 6,794 klm. kw. powierzchni i 316,000 m., zajmujących się przeważnie uprawą bawełny i ryżu.

Ellore (*Werul*), zniszczone miasto w państwie Hyderabad w Indjach Przedgangesowych, blizko miast Daulatabad i Aurungabad, znane powszechnie z wielkiej liczby świątyń wykutych w skałach, pokrytych licznemi płaskorzeźbami. Najpiękniejsza świątynia poświęcona jest Szywie. Składa się ona z portyku, kaplicy i wielkiej pagody, połączonych pomostami, i przedstawia raj, gdzie bożek zasiada ze swym dworem i tymi, co uniknęli przejścia dusz i używają przy nim wiecznej szczęśliwości. Por. Fergusson i Burgess „The cave temples of India“ (1880).

Ellwangen, miasto główne powiatu Jagst w królestwie Wirtemberskiem, nad rz. Jagst, ma 4,600 m., 6 kościołów (między któremi bizantyński kościół katedralny), gimnazjum i szkoła realna. Niegdyś uksiążęcone *probostwo* **E.**, jedno z najbogatszych i najsławniejszych w Niemczech, obejmowało 365 klm. kw. powierzchni z dochodem 120,000 fl. i w 1802 przeszło w posiadanie Wirtemberga.

Elm, wioska w szwajcarskim kantonie Glarus, 982 metrów nad poz. morza, w górnej części doliny Sernf, otoczona wysokiemi górami, pamiętna klęską, jakiej uległa wskutek oderwania się północnego skraju góry Tschingel, d. 11 września 1881. Rumowiska, które rozsypały się na prestrzeni 570,000 m. kw., miały objętość przynajmniej 10 miljonów metrów sześć. Zginęło przytem 114 ludzi. Por. Buss i Heim „Der Bergsturz von E.“.

Elma ś. ogień, ob. Eljasza ś. ogień.

Elmaly, miasto w tureckim wilajecie Konia (Karaman) w Azji Mniejszej, 1,300 m. nad p. m., 18,000 m., zajmujących się garbarstwem.

Elmina (*Sao Jorge de la Mina*), miasto portowe w posiadłościach angielskich na Wybrzeżu Złotem w Gwinei Wyższej, forteca i siedlisko władz angielskich; wraz z sąsiedniem miastem krajowców *Addina* liczy 10,000 m., handel złotem i kością słoniową.

Elmira, główne miasto hrabstwa Chemung w północno-amerykańskim stanie New-York, nad rz. Chemung (dopływ Susquehanny), 31,000 m., fabryki obuwia, tartaki.

El Obeid, miasto, ob. Obeid.

Elodea, *Moczarka, Błotnica, Zaraza wodna,* rodzaj roślin z rodziny żabiściekowych, którego gatunek **E.** *canadensis (Anacharis alsinastrum)* w ostatnich czasach zawleczony został z Ameryki płn. do Europy. Jest to roślina wodna o nitkowatej łodydze z powietrznemi kanałami, skąd może pływać pod samą powierzchnią wody; liście ma małe, kwiaty osadzone na długich szypułkach, dwudomowe; w Europie ukazały się tylko osobniki słupkowe. Roślina ta rozmnożyła się obficie w rzekach i stawach, tak, że w wodach płytkich stać się może szkodliwą dla żeglugi. Utrzymuje wszakże wodę w czystości i stąd sprzyja często hodowli ryb. Gdzie zarasta obficie, używa się na nawóz. Por. Łapczyński „O roślinności jawnokwiatowej okolic Warszawy” (Pam. fizjogr. t. 2, 1882).

Elohim, hebr., liczba mnoga od *Elóáh*, znaczy dosłownie: bogowie; używane jako „pluralis majestaticus“ o jedynym bogu izraelskim.

Elokwencja, ob. Wymowa.

Elongacja, *wydłużenie*, w astronomji odległość kątowa planety od słońca, t. j. kąt, jaki tworzą linje poprowadzone od oka obserwatora do środka słońca i planety. Droga ziemi obejmuje, jak wiadomo, drogi Merkurego i Wenery; **E.** przeto tych planet nie mogą przejść pewnej granicy, która dla Merkurego wynosi $28\frac{1}{2}^0$, dla Wenery około 48^0. W fizyce **E.** ruchu wahadłowego oznacza to samo, co amplituda czyli obszerność, ob. Wahadło.

Elpenor, pseudonim Jakóba Hoffmana.

Elphinstone Mounstuart, lord, potomek starożytnej rodziny szkockiej, znany ze swej działalności w Indjach, * 1779, † 1859. W r. 1808 otrzymał misję nadzwyczajną do Kabulu dla zawarcia sojuszu z władcą Afganistanu przeciw domniemanej rosyjsko-francuskiej napaści na Indje. Zaszczytny brał udział w bitwie pod Kirkee, która położyła koniec państwu Maratów. Jako gubernator w Bombaju 1819—27 wielką pozyskał życzliwość krajowców. Budował tu drogi, zakładał publiczne szkoły, ulepszał sądownictwo i ułożył od jego imienia nazwany kodeks, który pod względem dokładności, jasności i systematyczności porównywają z kodeksem Napoleona. Odrzuciwszy ofiarowywane mu wyższe urzędy, radami swemi wspierał rząd zawsze w sprawach indyjskich. W 1827 opuścił Indje, podróżował przez kilka lat po Grecji i Włoszech, później powrócił do Anglji i oddał się wyłącznie pracom literackim. Dziełem „History of India“ (2 t., Londyn, 1841, 5 wyd. 1866) zjednał sobie imię Tacyta indyjskich historyków. Oprócz tego napisał: „Account of the kingdom of Cabul“ (Londyn, 1815, 3 wyd., 1842). Po śmierci jego wydano jako dalszy ciąg głównego dzieła „The rise of the British pomer in the cast“ (1886). Por. Colebrooke „Life of the Honourable Montstuart E.“ (Londyn, 1884).

Elpidon, pseudonim Michała Bałuckiego.

Elpis.

Elpis, *Nadzieja*, w mitologji greckiej, bogini, uosobienie nadziei.

Elpis Melena, pseudonim, ob. Schwartz.

Elsasser Fryderyk August, * 1810 w Berlinie, od 1832 przebywał w Rzymie, gdzie † 1845. Uważany jest za jednego z najznamienitszych pejzażystów niemieckich; umiał on charakter natury krajów południowych z nieporównaną przedstawiać wiernością i poezją; zostawił mnóstwo niewykończonych szkiców. Pod koniec życia mianowany był członkiem akademji sztuk pięknych w Berlinie. Do lepszych jego obrazów należą: „Wnętrze klasztoru w Palermo“, „Grota syren w Tivoli“, „Ruiny w Rzymie“ i „Campo Santo w Pizie“.—*Juljusz* **E.,** młodszy brat jego, * 1815 w Berlinie, † 1859 w Rzymie, również był niepoślednim pejzażystą.

Elsberch *(Elzberch)*, herb polski, znany tylko z nazwy.

Elsenberg Henryk, adwokat i dziennikarz, b. redaktor dziennika łódzkiego, a dawniej współpracownik czasopism: *Gazety handlowej*, *Niwy*, *Nowin* i in. Z Monteskjusza przełożył: „O duchu praw“, a wraz z L. Mikulskim Büchnera „Siła i materja“; napisał „Pogadanki o ekonomji politycznej“ (1870).

Elsholtzia, roślina, ob. Marzymięta.

Elsner, herb polski, znany tylko z nazwy.

Elsner Jan Bogumił, * 1717 w Węgrowie na Podlasiu. Nauki pobierał w Lesznie i w Berlinie, a od 1737 w Frankfurcie n. Odrą, nast. w Lejdzie do 1742. Powróciwszy do Leszna 1743 został djakonem ew. i nauczycielem miejscowej szkoły, w 1745 pastorem w Heyersdorfie, a w 1747 gminy czeskiej berlińskiej, która w swem podaniu do synodu wyraziła się: „jak niegdyś Czechy pomagały Polsce, tak dzisiaj niechaj Polacy dopomogą Czechom“ (w niedostatku narodowych pasterzy). **E.** przybywszy do Berlina, nie umiał ani słowa po czesku, pomimo to w ciągu czternastu dni przy pomocy Bużyka i Biblji, tyle nauczył się tego języka, że wstępne swe kazanie w języku polskim miane rano, wypowiedział popołudniu po czesku z zupełnem zadowoleniem słuchaczów. Gorliwie pracował nad przywróceniem zatartych już nieco cech narodowego kościoła po wpływem germanizacyjnych dążności poprzednich pastorów. W tym celu sporządzał nowe wydania różnych dawnych książek, mianowicie Komeńskiego, zniszczonych przez Jezuitów, które licznie rozchodziły się po Czechach, Morawji i Węgrzech. W 1761 został senjorem jednoty ewang.-reform. wielkopolskiej i kuratorem wszystkich polskich alumnów ewang. uczących się po zagranicami król. polskiego; † w r. 1782 w Berlinie. Wydał mnóstwo dzieł i rozpraw (w pismach czasowych i zbiorowych) w jęz. łacińskim, czeskim i niem., a między temi: „Nowy zakon se zalmy“ (1752); „Biblia Kralicka, z przedmową literacko-historyczną“ (1766); „Fusstapfen d. göttl. Vorsehung bei den böhm. reform. Emigranten in Berlin bespürt“ (Głogowa, 1752); „De admirabili ecclesiae conditione dissertatio theol. philologica“ (Lugduni Bat., 1742); „Periculum historiae ecclesiasticae“ (Berlin, 1768). Czyt. „Das neue gelehrte Europa XVIII“.

Elsner Józef Ksawery, * 1769 w Grotkowie na Szląsku, z ojca fabrykanta instrumentów muzycznych, już na naukach we Wrocławiu 1781 r., gdzie miał się sposobić do stanu duchownego w klasztorze Dominikanów zauważony został dla śpiewu swego przez organistę Janischa, brał od niego lekcje skrzypców, a od Dreirittnera kompozycji. Młodociane jego utwory „Ave Maria“ i „Benedictus“, oraz odśpiewanie, w zastępstwie, arji śpiewaczki Cantilieri, wyjednały mu protekcję Schoena, Foerstera i Maara, dyrektorów chóru i orkiestry, z których ostatni wyuczył **E.** pisać w partyturze. W 19 roku życia porzucił teologję i oddał się studjom medycz-

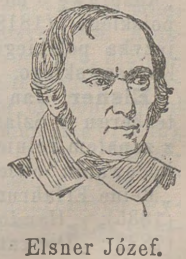
Elsner Józef.

nym. Smierć ojca **E.**, brak środków i rady przyjaciół, przerwały studja rozpoczęte i odtąd w Wiedniu muzyce się poświęca, w Bernie 1791 roku jest pierwszym skrzypkiem orkiestry teatralnej, z kompozycji daje się poznać przedsiębiercy Bullowi, który go ze swą trupą bierze do Lwowa, i tu poznawszy się z Wojciechem Bogusławskim, od roku 1796 stale pracuje dla opery polskiej. Od roku 1799 był dyrektorem opery w Warszawie; po podróży do Niemiec i Francji, 1815 urządził szkołę organistów, 1816 r. założył i dyrygował szkołą deklamacji i śpiewu, od 1821—1831 był dyrektorem konserwatorjum muzycznego, † 1854 w Elsnerówce pod Pragą. Pochowany został w Warszawie na Powązkach, gdzie mu ze składek publicznych wystawiono pomnik. Po Kamińskim i Stefanim nowy nadał zwrot operze polskiej; już we Lwowie, prócz kilku niemieckich *(Die seltenen Brüder*, na wzór *Il flauto magico* i *Der verkleidete Sultan)* oper i antraktów do Marji Stuart Szyllera, **E.** napisał melodramaty polskie „Lanufa-Iskahar“ i „Sydnej i Zuma.“ W Warszawie, na 27 sztuk, napisał 13 utworów historycznych. Z tych na wyróżnienie zasługują: „Ofiara Abrahama“ i „Trybunał niewidzialny,“ „Jagiełło w Tęczynie,“ „Mieczysław,“ „Wieszczka Urzella,“ „Sąd Salomona,“ „Żona po drodze,“ „Rzym oswobodzony,“ „Wąwozy Sierra Morena,“ „Nurzahad,“ „Amazonki,“ „Król Łokietek,“ „Leszek Biały,“ „Kabalista,“ „Karol W. i Witykind,“ „Mieszkańcy Kamkatal,“ „Śniadanie trzpiotów,“ „Kabalista,“ „Stary trzpiot.” Przeważa w nich pierwiastek historyczny i kosmopolityczny, podczas gdy Stefani jest przeważnie ludowy, a Kurpiński zrazu idąc za Mozartem, potem za Rossinim, porzucił do reszty element narodowy, zawsze jeszcze przez **E.** zachowywany, lubo w podrzędnym stopniu, a sam mało twórczy, przeżył się, nie stworzywszy typu. **E.** przygotował już tę katastrofę, lubo okupował ją bogactwem orkiestracji i śpiewu w porównaniu ze Stefanim. Kurpiński, sprowadziwszy pozorną świetność opery, z własnem wyczerpaniem się, pogrzebał ją do czasów Halki. Prócz oper, pisał **E.** piosnki, arje, kantaty i t. p. 3 symfonje, a nadto 105 dzieł religijnych, z których najważniejsze oratorjum „Męka Zbawiciela” w 2-ch częściach, wykonana 1841, 1844 i 1854 r. Ogłosił drukiem: „Rozprawę o metryczności i rytmiczności języka polskiego“ (1818, cz. I). „O zdolności do muzyki języka polskiego.“ Por. „Rys opery polskiej” Karasowskiego.

Elsner Jan Gottfryd, rolnik, *1784 w Gottesbergu w Szląsku, † 1869; poświęcił się od 1810 z zapałem rolnictwu. Główne zasługi położył w hodowaniu owiec. Z pism jego celniejsze są: „Meine Erfahrungen in der höhern Schafzucht“ (1835); „Handbuch der veredelten Schafzucht” (1832); „Die rationelle Schafzucht“ (1848); „Die vaterländische Schafzucht“ (2 wyd., 1859) i in.

Elsnic, *Oelsnitz*, *Olsnic*, *Olschnitz*, herb: W polu cielistem na prawoukośnym pasie czerwonym trzy kule białe. U szczytu na dwóch skrzydłach czarnych pasy z kulami, jak na tarczy. Por. „Księga herbowa“ G. hr. Ostrowskiego.

Elsnic.

Elssler Teresa i Fanny, znakomite tancerki, * w r. 1808 i 1810 w Wiedniu, występowały między 1830 i 41 z wielkiem powodzeniem w całej niemal Europie i zebrawszy wielki majątek, wycofały się ze sceny. Fanny wystąpiła ostatni raz w Wiedniu 1851 r., następnie mieszkała w swej posiadłości pod Hamburgiem, w 1854 roku osiadła w Wiedniu, gdzie † 1884, zaś Teresa **E.** zaślubiła 20 kwietnia 1850 r. księcia Adalberta pruskiego, † 1873 i otrzymała tytuł baronowej *von Barnim*, † 1878 w Meranie.

Elster (Halsztrów), dwie, po największej części do Saksonji należące rzeki: *Biała* **E.**, poczyna się w Czechach w pobliżu Asz, przy granicy Saskiej, i ubiegłszy 195 klm. wpada pod Hallą do Sali. W jej nurtach utonął 19 października 1813 roku książę Józef Poniatowski.—**E.** *Czarna*, bierze początek w saskich Górnych Łużycach i ubiegłszy 180 klm., wpada pod wsią **E.**, powyżej Wittenberga, do Elby.

Elster, wieś i kąpiele mineralne w saskiej prowincji Zwickau, o 1 godz. drogi od Adorf, w pobliżu granicy czeskiej, leży w powabnej dolinie, posiada wygodne i dobrze urządzone zakłady kąpielowe i piękne ogrody. Źródła tutejsze, w liczbie dwunastu, posiadają żelazo, obfitują w kwas węglany i sole przeczyszczające, temperatura ich 8—12°; od wód Franzensbadzkich różnią się tylko większą ilością żelaza. Ważniejsze źródła są: *Marienquelle* i *Moritzquelle*—do picia, oraz *Johannesquelle*—do kąpieli. Wody te znane od r. 1669. **E.** Zalecane są przy ogólnem osłabieniu systematu nerwowego i mięśniowego, przy kurczach żołądka i kiszek, przy zastoinie w wątrobie; kąpiele skutecznie działają w reumatyzmach.

Elster Ludwik, ekonomista niemiecki, * 1856 we Frankfurcie nad M. Kształcił się w Getyndze, Lipsku i Jenie, w r. 1880 habilitował się w Halli i w r. 1883 został profesorem w wyższej szkole technicznej w Akwisgranie, a w r. 1887 profesorem w uniwersytecie w Wrocławiu. Napisał „Die Lebensversicherung in Deutschland“ (Jena, 1880); „Die Postsparkassen“ (1881). Od r. 1887 wydaje w Jenie zbiór ekonomicznych monografji p. t.: „Staatswissenschaftliche Studien, od r. 1889 wraz z Conradem, Lexisem i Loeningiem „Haddwörterbuch der Staatswissenschaften“ i w r. 1891 „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik.”

Elton albo *Ałtin-Nor (jezioro Eltońskie)*, jezioro solne w pow. Carewskim, gub. Astrachańskiej, wydające wyborną sól (rocznie około 6,000,000 pud.), obejmuje 180 w. kw.

Elton Karol Abraham, pisarz angielski. * roku 1778 w Brystolu, † 1853 w Bath. Napisał „Poems“ (1804); „Tales of romance and ather poems“ (1810); „The Brothers and ather poems” (1820); „History of Roman emperors“ (1825), nadto przekład z Hezjoda i wierszem tłómaczony zbiór, p. t.: „Specimens of the classical poets from Homer to Triphiodorus“ (1815).

Elton Fryderyk, kapitan angielski, * 1840, w r. 1860 brał udział w wyprawie angielskiej do Chin, później odbył kampanję francuską w Meksyku, wsławił się podróżą odbytą 1870 roku nad rzeką Limpopo, 1871 do świeżo odkrytych kopalń złota w Marabastadt w rzeczypospolitej Transwaalskiej i 1872 r. z Natalu do Zanzibaru. W lipcu 1877 uczestniczył w wyprawie naukowej nad jezioro Nyassa i zmierzył wraz z Coterillem wysokość gór Konde, † 1877 r. Wydał: „Exploration of the Limpopo river” (1871); „Special reports upon the goldfield at Marabastadt” (1872) i „From Natal to Zanzibar“ (1873). Dziennik jego wydał Cotterill p. t.: „Travels and reseaoches among the lakes and mauntains of Eastern and Central Africa“ (Londyn, 1879).

Eltyza Robin de, mistrz zakonu krzyżacko-inflanckiego. W r. 1367 był hermistrzowskim koadjutorem (Kumpan des Meisters), panował od 1385 do 1388, prowadząc ciągły spór z arcybiskupem ryskim, Zygfrydem Blombergiem, który zmienił habity białe kapituły ryskiej, na czarne augustjańskie. Kiedy i następca Sygfryda nie chciał ustąpić, **E.** coraz bezwzględniej postępując ściągnął interdykt na cały Zakon krzyżacko-inflandzki, Jan August Hylzen, który napisał jedyną polską kronikę inflancką, mylnie nazywa w swem dziele Robina de **E.** Lobeuszem Hylzenem, albo Henrykiem Hylzenem.

Elukubracja, wypracowanie, utwór, w którym zużyty wysiłek nie odpowiada wartości.

Elul, nazwa miesiąca u Żydów, ob. Adar.

Eluvium, *grunt eluwjalny*, pokłady wierzchnie ziemi, które powstały z rozkładu skał i pozostały w miejscu pierwotnem.

Eluzaci *(Eluzates)*, naród ibero-akwitański. Zwyciężeni przez Krassusa, poddali się Rzymianom w r. 56 po Chrystusie. Znaleziony napis z II w. po Chr. w Sos, w roku 1873, daje nam pojęcie o przestrzeni, jaką kraina tego narodu zajmowała: rozciągała się na przestrzeni zajętej dziś przez Gabardan wschodni, Condomois, część północną Terenzac'u i część zachodnią Armagnac'u. Stolicą była Elusa, dziś Eauze, w departamencie Gers, którą w wieku IX zburzyli Normanowie, a miasto wcielono do djeczzji Auch.

Elvas, miasto i silna twierdza portugalska w prowincji Alemtejo, nad Gwadjaną, w pobliżu granicy hiszpańskiej; rezydencja biskupa, ma 11,000 miesz., zajmujących się handlem wełny i uprawą wina. Twierdza posiada arsenał i działolejnię.

Elvenich Piotr Józef, * 1796 w Embkenie, w obwodzie Akwizgrańskim, † 1886, teolog rzymsko-kat. stronnik Hermesa; od 1829 r. prof. filozofji i bibljotekarz przy uniwersytecie we Wrocławiu. Gdy w roku 1835 nauka Hermesa, przez papieża ogłoszoną została za kacerską, **E.** stanął w obronie swego mistrza pismem: „Acta Hermesiana“ (Get. 1836, 2 wyd., 1837) i łącznie z profesorem Braunem odbył bezskuteczną podróż do Rzymu, celem wyjednania usunięcia klątwy z Hermesa; następnie był jednym z przywódców stronnictwa starokatolickiego. Por. „Acta romana“ (Hanower, 1838). Oprócz pism, dotyczących nauki tego ostatniego, ogłosił drukiem: „Die Moralphilosophie” (2 t., Bonn, 1830—33); „Actenstücke zur gehei. Geschichte des Hermesianismus” (Wrocław, 1845); „Pius IX, die Hermesianer und der Erzbischof v. Geissel“ (2 wyd., Wrocław, 1848); „Die Wesenheit des menschlichen Geistes” (Wrocław, 1857); „Die Beweise für das Dasein Gottes nach Cartesins“ (tamże, 1868); „Der Papst und die Wissenschaft mit Rücksicht auf die Jesuiten“ (tamże, 1875) i in.

Elvert, Chrystjan Fryderyk, historyk morawski, pochodzenia francuskiego, * 1803 w Brnie, † około 1893, kształcił się w Pradze i w Wiedniu, w r. 1874 został radcą nadwornym. W latach 1861—64, 1870—76 był burmistrzem m. Brna; posłem na sejm morawski i do rady państwa. W 1853 mianowany członkiem-korespondentem król. czes. Towarzystwa naukowego. Napisał: „Geschichte des Buch-und Steindruckes, des Buchhandels und der Bücher Censr in Mähren und Schlesien“ (1854); „Geschichte des Theaters in Mähren und Osterr. Schlesien, in ihrer histor. Ausbildung” (1854); „Geschichte der Studien-Schul-und Erzielungsanstalten in Mähren und Osterr. Schlesien“ (1858); „Mährische und Schlesische Chronikon“ (1861); „Zur Cultur-Geschichte Mährens und Osterr. Schlesiens“ (1868, 2 wyd., 1884); „Beiträge zur Geschichte der böhm. Lander im XVII Jahrh.” (1868, 4-te wyd., 1878).

Elwart Antoni Eljasz, kompozytor i pisarz muzyczny francuski, * 1808 w Paryżu, † 1877, kształcił się w konserwatorjum muzycznem miejscowem, 1840 został tamże nauczycielem. Kompozycje jego miały mniejsze powodzenie, niż pisma: „Methode de chant,” „Petit manuel d'harmonie“ (6 wyd., 1882); „Traité de contrepoint et de fugue“ (1840); „Théorie musicale“ (1840); „Petit traité d'instrumentation“ (1864); „Histoire des concerts populaires de musique classique“ (1864) i in. Z jego utworów muzycznych wystawioną była na scenie tylko opera „Les Catalans.“

Elwend, w star. *Orontes*, góra w zachodniej Persji, na południe od miasta Hamadan; wysokość jej wynosi 3,270 metrów.

Ely, miasto w hrabstwie Isle of Ely w Anglji, nad rzeką Ouse, 8,200 miesz., posiada wspaniałą katedrę, budowaną od 1082 do 1553, mającą bez przedsionka 126 m. długości i wieże 82 m. wysokie. Hrabstwo *Isle of Ely*, w r. 1888 utworzone z północno-wschodn. części hrabstwa Cambridge, obejmuje 968 klm. kw. z ludnością 64,000 miesz.

Ely Ryszard Teodor, * 1854 w Stanach Zjednoczonych, ekonomista, kształcił się w Ameryce, a w r. 1879 w uniwersytecie w Heidelbergu. W r. 1885 został profesorem ekonomji politycznej w uniwersytecie Johna Hopkinsa w Baltimorze. Napisał: „Frenchand German Socialism in Modern Times“ (1883); „The Past and Present of Polit. Economy” (1884); „The Labor Movement in America“ (1886); „Problems of to Day” (1888); „An Introduction in Political Economy“ (1889); „Handwôrt. der Staatsiwssenschaften” i inne.

El-y J., pseudonim Asnyka (ob.).

Elymi, jedno z pierwotnych plemion zamieszkujących najbardziej zachodni kraniec Sycylji w epoce przedhistorycznej. Por. Grote „Historia Grec.“ V. rozdział 4.

Elymus *(Wydmuchrzyca, Żytnotrawa, Jęczmionka)*, rodzaj traw, pospolity w Europie, Azji i Ameryce, zwłaszcza **E.** *arenarius*, na miejscach piaszczystych; długiemi korzeniami nadaje się wybornie do utrwalania wydm piaszczystych nadmorskich. W czasie głodu w Islandji z nasion otrzymują mąkę; korzenie używają się do wyplatania koszów.

Elysée, dawniej *Elysée Bourbon*, pałac, ob. Paryż.

Elysia *(Enelysia)*, starożytni Grecy nazywali tak miejsce, w które uderzył piorun i które uważano za święte. Rzymianie w takich miejscach stawiali kapliczki, zwane Bidentalia. Por. Bidental.

Elzbut, herb polski, znany tylko z nazwy.

Elze Karol, historyk literatury, * 1821 w Dessau, † 1889 w Halli, kształcił się 1839—43 w Lipsku i Berlinie; przez wiele lat był nauczycielem gimnazjalnym w Dessau, od 1875 profesorem literatury angielskiej w uniwersytecie w Halli. Napisał biografję Walter Scotta i Byrona (tłómaczone na język angielski), zbiór swych studjów wydał w dziele: „William Shakespeare“ (Halla, 1876), a nadto ogłosił: „Die englische Sprache und Litteratur in Deutschland” (Drezno, 1874); „Eine Frühlingsfahrt nach Edinburg (1860); „Vermischte Blätter“ (1875); „Gedichte” (1878); „Notes on Elizabethan dramatishs” (2 t., 1880—84); „Grundriss der englischen Philologie” (2 wyd., 1888).

Elzenberg Antoni, lekarz, * 1852 w Warszawie, medycynę studjował w Warszawie, gdzie też w r. 1881 uzyskał stopień doktora medycyny po obronie rozprawy: „Zmiany anatomiczne ślinianek przy wściekliźnie u psa i człowieka“ (Pam. Tow. Lek., 1881), od 1876—1844 r. był nadetatowym prosektorem anatomji patologicznej w uniwersytecie warszawskim, w 1877 roku brał udział w wojnie tureckiej; w roku 1882 został ordynatorem szpitala żydowskiego w Warszawie na oddziale chorób skórnych i wenerycznych, gdzie też zarządza pracownią bakterjologiczną i anatomo-patologiczną. Ogłosił: „Leczenie syfilisu“ (1892); „Syfilis w stosunku do małżeństwa“ (1892) i in.

Elzevier, *Elzevir*, ob. Elzewirowie.

Elzewir, postać czcionki pisma drukarskiego, właściwa wydaniom Elzewirów, polega na szczególnym zarysie, kształcie wyciętej litery, ob. Elzewirowie.

Elzewirowie *(Elzevier, Elzevirus)*, słynna holenderska rodzina drukarzy i księgarzy, która głównie w Lejdzie i w Amsterdamie 1583—1712 wydała wiele ważnych dzieł i wielce się przyłożyła do rozwoju drukarstwa. Dzieła przez nich wydane *(elzewiry)* należą do rzadkości bibljograficznych i wysoko są cenione. Pierwszy z tej rodziny znany księgarz był *Ludwik Elzevier*, * 1540 r. w Löwen, który 1580 jako introligator i księgarz osiadł w Lejdzie i tu wydał swoim nakładem około stu dzieł. Utrzymywał stosunki z księgarzami we Frankfurcie i w Paryżu, † 1617. Księgarnię i drukarnię w Amsterdamie założył 1638 *Ludwik* **E.** wnuk poprzedniego. Wydał swoim nakładem około 250 dzieł najsławniejszych autorów. Oprócz wydań klasyków, dali oni początek całokształtu historji rozmaitych narodów, w wydawnictwie tak zwanych małych republik *(Respublicae elzevirianae)*, które w r. 1626 zaczęli wydawać w 16-ce. W bibljotece tej znajdują się i polscy historycy, p. t.: „Respublica sive status Poloniae, Lithuaniae, Livoniae etc. diversorum autorum L. B. Elzevir” (3 wyd., pierwsze 1627). Wydali oni ogółem około 2,000 książek, spisanych w 21 katalogach. Por. Berarda „Essai bibliog. sur les éditions des Elzévires les plus précieuses“ (Paryż, 1822); Reume'go „Recherches histor., geneal. et bibliog. sur les **E.**” (Bruksela, 1847); Pietera „Annales de l'imprimérie Elsévirienne“ (Gand., 1858 i 1860); Walthera „Les **E.** de la bibliothèque impériale de St.-Pétersbourg“ (Petersburg, 1864). Willems „Les Elzevier“; „Histoire et annales typographiques (Bruks., 1880).

Elzewiry, tak się nazywają rzetelne druki i zarazem wydania jawne lub utajone Elzewirów.

Elżanowski I *(Elsanowski, Flsenau)* v. *Sępia głowa*, herb: W polu czerwonem sępia głowa. U szczytu dwie trąby w pasy srebrne i czerwone. Labry czerwone, podbite srebrem.—**E.** II: W po-

Elzanowski I.

Elżanowski III.

lu czerwonem postać ludzka do pół piersi, z czarnym sępim nosem. U szczytu dwie trąby czarne.—**E.** III różni się od poprzedniego tem, że u szczytu są dwie ręce w czerwonych rękawach, pierścień złoty do góry trzymające.

Elżanowski Seweryn, publicysta polski, * w W. Ks. Poznańskiem, † około 1873 w Paryżu, dokąd w r. 1848 wyemigrował. Od r. 1857 wydawał „Przegląd rzeczy polskich," który wychodził raz lub dwa razy na miesiąc aż do 1862. Oprócz tego napisał: „O powstaniu 1831" (1858).

Elżbieta, Elisabetha, Elisabeth, Elizabetha, z hebr. Eliszeba,— Bóg przysięgi, t. j.: przysięgająca wobec Boga, oddająca cześć Bogu.—**E.** święta (5 listopada), z rodu Aarona, była żoną kapłana Zacharjasza, a matką św. Jana Chrzciciela, którego w cudowny sposób porodziła, w podeszłym będąc już wieku (Łuk. 1. 5.). Kiedy była już w szóstym miesiącu ciąży, odwiedziła ją N. Marja Panna, która była jej krewną. **E.** z natchnienia boskiego powitała Marję, jako Matkę Zbawiciela (Łuk. 1 36).

Elżbieta Łokietkówna, córka Władysława Łokietka i Jadwigi kaliskiej, siostra Kazimierza Wielkiego, * 1306 r., wyszła 1320 za Karola Roberta d'Anjou, króla węgierskiego. Najstarszego swego syna Ludwika jest współregentką, jako *Elisabeth senior regina.* Folgując rozpuście swego brata, któremu na łup wydała Klarę, córkę Felicjana Zacha, straciła 4 palce u ręki, odrąbane przez ojca zhańbionej; stąd była nazwana *regina „kikuta."* Jak gdyby na domiar kary, ukochany jej syn Andrzej, * 1327, król Neapolu, został uduszony 1345 z rozkazu swej żony Joanny, w rok po bytności **E.** w Neapolu i Rzymie, gdzie na jej cześć ustanowiono aniwersarz doroczny. Odtąd poświęca się najstarszemu synowi Ludwikowi. 1353 r. wzywa ją papież Inocenty, by nie dopuszczała Węgrom wspierać Litwy i Rusi przeciw Krzyżakom. 1355 w Nowym Sączu słuchała przysięgi Polaków na akt, uznający Ludwika, lub jego synowca, za spadkobierców Kazimierza W.—1362 o obelżywe słowo, rzucone przez Karola IV na **E.,** ledwo nie wynikła wojna, w której naprzód dzielono się ziemiami obrażającego „cześć kobiety" (por. „Szkice histor." Szajnochy, II). Ślub 1363 r. Karola z Bogusławówną i słynna uczta Wierzynka załagodziła spór. Rządząc za syna od roku 1370 w Polskach, naprzód chciała je zlać, dając W. Polsce za rządcę Małopolanina Ottona z Pilcy herbu Topór, co przy istniejących zawiściach obu prowincji wywołało gniew do **E.** W zamian obietnic wakansów, Kurozwęcki Zawisza h. Róża uzyskuje u narodu przyznanie córek Ludwika „z dość wielkim wstydem" 1373 roku. Wrzał dwór wesołością, gdy tymczasem ziemianie w męskiej dumie byli urażeni, a Nałęcze W. Polski obruszeni byli na **E.,** która Janka z Czarnkowa usunęła z podkanclerstwa, by nim obdarzyć Zawiszę. **E.** 1375 roku ledwo usunąwszy się z Polski dla niepokojów, do Chorwacji i Dalmacji, wnet zmierziwszy sobie to państwo dla małości, „zbeształa" Ludwika, który pomny czci dla rodziców, znowu powołał matkę do rządów w Polsce 1376. Tu, mimo wróżb jej, że Litwini ulękną się Ludwika, bo „długą i mocną ma rękę," po Tarnów kraj spustoszyli, na znak, że „ród lechicki uległ klątwie Izajasza," rządzony przez kobietę. Rzeź w Krakowie dworzan **E.** nową jej ucieczkę sprowadziła do Węgier. W Polsce obok tego nowe były niechęci, bo Kujawy oddała Sandomierzakowi, Piotrowi Małosze z Małochowa, za 2,000 grz., gdy dwaj Bartosze z Sokołowa i Wisemborga płacili tylko 800. Nadto usunęła Sędziwoja z Dubina na korzyść Domarata z Pierzchna, który bronił jej Węgrów. Umarła w samym końcu 1380 w Budzie. Nie lubili jej Polacy za jej unifikacyjne dążności, krętactwo w rządach, objawiające się odsyłaniem sobie spraw nawzajem z synem, a ze wstrętem do rządów kobiety łączyły się zarzuty lekkomyślności w tak późnym wieku. Dbałość **E.**-y o swą płeć uwieczniła tak zwana *larendogra* (ob.). Poczyniła wiele fundacji i ofiar dla kościołów polskich. Pomimo usterków w charakterze, jest to jedna z wybitnych postaci historycznych swego czasu; względem Polski zasłużyła się, łącząc ją z Zachodem w jedno ognisko cywilizacyjne. Oczernił ją nad miarę kronikarz Janko z Czarnkowa, oczyścił z niesłusznych zarzutów Szajnocha. Por. Bartoszewicz w „Enc. powsz." S. Orgelbranda (28-tomowej); Szajnocha „Jadwiga i Jagiełło;" Caro „Geschichte Polens;" Fessler i Klein „Geschichte von Ungarn;" Szujski „Szkice" i „Dzieje;" Smieziklas „Poviest hrvatska;" J. K. Kochanowski w „W. Enc. powsz. il."

Elżbieta Bośniaczka, córka Stefana króla Bośni i Elżbiety Kazimierzówny, ks. gniewkowskiej. Wychowana w katolicyzmie, którego wygórowanej gorącości dała dowody w kradzieży relikwji św. Szymona w Dubrowniku, prosta w obyczajach i sroga jak jej rodacy, w 1363 została żoną Ludwika węgiersko-polskiego, na którego dworze dla różnicy od jego matki nosiła tytuł: *Elisabeth regina junior.* W rok po urodzeniu się Jadwigi, **E.** podpisywała 1372 zrzeczenie

się męża praw Polski do Szląska w Wyszogradzie, oraz wymogła na nim, że wstawił się do papieża za wujem jej, Władysławem Białym, w kwestji dyspensowania go od konwersji. 1379 ofiarowała Urbanowi IV bogatą tjarę, wartości 20,000 duk., aby tak go datkiem sobie zjednać w razie potrzeby zerwania ślubów swej córki Jadwigi z Wilhelmem rakuskim, jak to ojciec oblubieńca czynił z Klemensem VII papieżem awinjońskim, dla utrzymania tych ślubów. Od r. 1382 sama rządziła Węgrami, a jako matka z kolei 3 królowych polskich, grała ważną rolę w Polsce. Przystawszy na żądania nieprzyjaznych Zygmuntowi rakuskiemu, mężowi starszej swej córki Marji, by przyszła królowa mieszkała w Polsce, wyjawione na zjazdach w Radomsku, Wiślicy i Sieradzu,—zdecydowała wybór Jadwigi i sama odrzuciła Wilhelma. Elekcyjny zjazd w marcu 1383 przyniósł **E.** rodzaj paktów konwentów, potwierdzenie jej postanowień co do Wilhelma, oraz nową zwłokę w przyjeździe Jadwigi, by nie dopuścić Ziemowita Mazowieckiego do ślubu z nią. Tymczasowo **E.** mianowała w Koszycach Ścibora Mościca rządcą Kujaw, Pielgrzyma z Węgleszyna starostą W. Polski na miejsce Domarata. Nadto uradzono, że po śmierci Jadwigi polsk., lub Marji węgiersk., siostra żyjąca póty obu krajami rządzić będzie, póki urodzenie się potomstwa rozdziału ich nie umożebni. W zamian tej umowy, która zapewniała w każdym razie rodowi Ludwika tron Polski i Węgier, **E.** pozwoliła Polakom obrać męża Jadwidze. Układ ten koszycki w istocie swej był oddaniem elekcji króla w ręce narodu, i w skutek obawy **E.** o los córki, w kraju szarpanym przez różne stronnictwa, mimo pomocy rodu Leliwitów, ledwo nie obrócił w niwecz wszystkich zabiegów. W ostatniej chwili 1384 roku przybywająca Jadwiga zapobiegła nietylko elekcji króla, lecz rozpadnięciu się Polski na możnowładczą Rzeczpospolitę. **E.**, zwlókłszy śluby Wilhelma z Jadwigą i zdawszy je na wolę Polski, podobnie postąpiła sobie z Zygmuntem, margrabią Brandeburskim, mężem Marji. Popierana przez palatyna Węgier, Mikołaja Garę, w swych antyniemieckich dążeniach, dla Marji zażądała na męża Ludwika Valois, ks. Orleanu, a na tymczasowego rejenta Karola Małego d'Anjou, ks. Durazzo i króla Neapolu, jednocześnie, gdy Jagiełło przysłał swatów po Jadwigę (1384—5). Wszakże przynaglona przez ks. Leopolda, ojca Wilhelma i rękojemcę układów hajmburskich, Władysława ks. opolskiego i ruskiego, zezwoliła **E.** na ich dopełnienie. Zygmunt dopełnia małżeństwa w Budzie, Wilhelm bawi w Krakowie. Wprędce jednak musiał ujść Zygmunt z Budy, Karol Durazzo, koronujący się własnowolnie, ginie zabity z rozkazu **E.**, z namowy pono Gary, i po chwilowem zwycięstwie niemczyzny, staje sojusz zaczepno-odporny **E.** i Jagiełły, już męża Jadwigi 1386. Tu jednak dosięga **E.** zemsta rodziny Horwatów, stronników Durazza. **E.** z Marją, uwięziona przez Iwana Horwata, bana kroack., w Nowogrodzie nad Adrjatykiem, a gdy Zygmunt dla odzyskania z żoną korony, chciał je odbić, Horwat kazał zabić **E.** 1387, w styczniu, w oczach córki. Dnia 9 lutego pochowano ją w Zadarze. Bartoszewicz (w „Enc. powsz.“ S. Orgelbranda, 28-tomowej) powiada o niej: „Kobieta rozumna, ale bez charakteru;” dążyła do tego, aby obie korony, polska i węgierska, spoczęły na skroniach jej córek; nie pogardzała żadnym środkiem, prowadziła politykę dwuznaczną i padła jej ofiarą“. Por. Szajnocha „Jadwiga i Jagiełło;“ J. Szujski w „Dziejach” i „Historji;“ Smiciklas „Powiest hrvatska;“ L. S. Korotyński w „W. Encykl. powsz. ilustr.”

Elżbieta *z Pilicy, Pilecka*, Toporczanka, * około 1380 r., † 1420 r., trzecia żona Władysława Jagiełły, córka Ottona, starosty ruskiego, wojewody sandomierskiego i generała wielkopolskiego († 1381), oraz Jadwigi, matki chrzestnej Władysława Jagiełły. Jako jedynaczka, odziedziczyła ogromny majątek i niewątpliwie miała wielu konkurentów; na tem tle nieprzyjaciele osnuli szereg ubliżających jej baśni o dwóch pierwszych jakoby jej mężach, Janie Morawczyku i Wiślu Czamborze Szlązaku, o wydzieraniu jej sobie wzajemnie i t. p. Naprawdę pierwszym jej mężem był Wincenty z Granowa, kasztelan nakielski, potem generał wielkopolski († 1410). Owdowiawszy, przebywała u swej przyjaciołki, Aleksandry Olgierdówny, siostry Jagiełły, a żony Ziemowita mazowieckiego. Tam poznał ją owdowiały już po raz drugi Władysław Jagiełło, upodobał sobie i zaślubił 1417 r. Koronacja odbyła się 19 listopada w Krakowie; dokonał jej arcybiskup lwowski, Jan Rzeszowski. Dotknięty tem arcybiskup gnieźnieński, Mikołaj Trąba, wyrobił na soborze konstancjeńskim przywilej, iż tylko arcybiskupi gnieźnieńscy mają prawo koronować królów i królowe. Część szlachty małżeństwo króla ze szlachcianką uważała za uszczerbek równości szlacheckiej. Podobnie, jak księżna Aleksandra, a dawniej i królowa Jadwiga, Elżbieta dążyła do pokojowego załatwienia zatargów z Krzyżakami. To jej jeszcze przysporzyło nieprzyjaciół. Od nich to, a szczególnie od Stanisława Ciołka, sekretarza wrogo usposobionej do króla, królowej i księżny Aleksandry kancelarji królewskiej, wyszły różne oszczerstwa i paszkwile, które nie umilkły nawet po śmierci Elżbiety 12 maja 1420 r. w Krakowie. Plotki owe, z dodatkami, powtórzyli później Długosz i Stryjkowski. Na nich oparł niepochlebny wyrok o królowej nawet Juljan Bartoszewicz. Mniej lub więcej szczęśliwie ujmowali się za królową i oceniali ją bezstronniej Marcin Błażowski (tłómacz Kromera), Mikołaj Malinowski

(„Kronika Wapowskiego“), Szajnocha („Jadwiga i Jagiełło“), Caro (t. III „Historji polskiej“), Zeissberg (we wstępie do „Rachunków na wydatki stołowe króla Władysława Jagiełły w latach 1418—1420“ w „Analekten zur Gesch. des XV Jahrh.,“ 1870); ale najlepiej tego dokonał i zbił stanowczo błędne wiadomości i świadome kłamstwa Klemens Kantecki w opowiadaniu historycznem „**E.**, trzecia żona Jagiełły“ (Lwów 1874). Między innemi wyszła na jaw, ukrywana przez jej wrogów, troskliwość Elżbiety o wszechnicę krakowską, co na owe czasy było wyjątkowem wśród kobiet całej Europy zjawiskiem. Por. L. S. K. w „W. Enc. powsz. ilustr.“

Elżbieta Rakuszanka, królowa polska i w. ks. litewska, żona Kazimierza Jagiellończyka, „matka Jagiellonów,“ córka Albrechta II, cesarza niemieckiego, króla czeskiego i węgierskiego, * 1436, † 1505 r. Już w pierwszym roku jej życia prosił o jej rękę Władysław Warneńczyk dla brata swego Kazimierza, a o starszą jej siostrę Annę dla siebie. Odpowiedziano odmownie, gdyż ojciec Albrechta nie był temu chętny, również jak babka, Barbara, która pono sama wydać się chciała za młodego Warneńczyka, po przewidywanem rychło swem owdowieniu. W r. 1438 starania były ponowione, również bez skutku. W tymże roku zmarł Albrecht i 2-letnią Elżbietę zaręczono z Fryderykiem, księciem saskim. O jej latach dziecinnych, oraz jej brata Władysława Pogrobowca, zostawiła ciekawe szczegóły w swym pamiętniku ich piastunka, Helena Kottannerin (wyd. w Lipsku 1846 r.). W r. 1442 zmarła ich matka, Elżbieta, wdowa po Albrechcie; śmierć ta zerwała po raz trzeci nawiązane układy małżeńskie, oraz dała nieletnie dzieci cesarskie pod opiekę stryja, cesarza Fryderyka III. Źle się im działo pod obcą opieką, gdyż stryj był wciąż nieobecny. W r. 1451 zmarł narzeczony Fryderyk saski, i **E.** pozostała wolną. W roku następnym Kazimierz po raz czwarty prosi o rękę **E.** i tym razem cel swój osiąga. W r. 1454 odbył się ślub i wspaniałe wesele, opisane przez naocznego świadka, Długosza. Małżonkowie żyli z sobą lat 38, rzadko, nawet podczas wojen, się rozłączając. Mieli 13-ro dzieci: czterech królów (Władysław, król czeski i węgierski, Jan Albrecht, Aleksander i Zygmunt, królowie polscy), świętego Kazimierza, kardynała Fryderyka, oraz 7 córek: Jadwigę (* 1457) księżnę bawarską, Zofję (* 1464) margrabinę brandeburską, Annę (* 1476) księżnę pomorską, Elżbietę (* 1478) księżnę lignicką, Barbarę (* 1478) księżnę saską, oraz Jadwigę (* 1465) i Elżbietę (* 1466), które żyły tylko po roku. Pomimo ciężkich utrapień w wieku dziecinnym, starannie wykształcona, między innemi przez Eneasza Sylwjusza, znaczny i dodatni wpływ wywierała na wychowanie własnych dzieci. O poglądach jej świadczą prawidła wychowania „De institutione regii pueri,“ które ułożyła dla syna Władysława, gdy spodziewał się w r. 1503 potomka. Zredagował je nieznany bliżej humanista owoczesny. Oryginał znajduje się w Wiedniu; odszukał go tam Aleksander Przezdziecki (por. *Bibl. Warsz.*, 1852, t. I), wydrukował po raz pierwszy w całości w r. 1877 Zeissberg; odpis znajduje się w Ossolineum we Lwowie. Pisali o nim, prócz Przezdzieckiego, Zeissberga, także Szajnocha („Szkice“), Bartoszewicz, Szujski, Chmielowski (*Bluszcz* 1879 i *Enc. Wychow.* t. III, pod wyrazem „Elżbieta“); wiele jest w prawidłach Elżbiety myśli i rad zdrowych, na swój czas nader postępowych. Rzadko mieszała się do spraw publicznych; do takich wypadków zaliczyć należy opór skuteczny wydaniu córki Jadwigi za Macieja Korwina, a Elżbiety za Bohdana wołoskiego; podczas bezkrólewia po śmierci męża, a potem Olbrachta, zażegnała wojnę domową; w r. 1499 skutecznie poparła objęcie wielkiego mistrzostwa krzyżackiego przez Fryderyka saskiego. Ufundowała wiele klasztorów i szpitalów. Kochowski poświęcił jej wiele pochwał w „Hypomnemoneumatach.“ W *Albumie wileńskim* Wilczyńskiego znajdują się rysunki tkanych jej ręką ornatów (ze skarbca krakowskiego i bernardyńskiego w Wilnie). Por. prócz wymienionych wyżej źródeł: Szujski „Odrodzenie i reformacja w Polsce“ (Kraków 1881); Bartoszewicz w „Enc. powsz.“ Orgelbranda (28-tomowej); L. S. K. w „W. Enc. powsz. ilust.“

Elżbieta Zygmuntowa *Rakuszanka*, żona Zygmunta Augusta, córka króla rzymskiego a potem cesarza Ferdynanda i Anny Jagielonki, córki Władysława, króla czeskiego i węgierskiego, * 1526 r. w Lincu, † 1545 w Wilnie. Zaręczona z Zygmuntem 1538 r.; ślub odbył się 6 maja 1543 r. Nie podobała się Bonie, która zatruwała jej życie, rozłączała z mężem i budziła, chociaż bezskutecznie, niechęć do niej w mężu oraz schorzałym Zygmuncie I. Podobno też sprowadziła jej zgon przedwczesny, co ostatecznie rozchwiało stosunek Zygmunta Augusta z matką. Por. Bartoszewicz w „Enc. powsz.“ t. VIII i XXVIII; J. Szujski „Dzieje“ t. II i „Historja“ (1889).

Elżbieta Mieczysławowa, księżna polska, córka króla węgierskiego Almonza († 1129 r.) i Heleny księżniczki serbskiej, młodsza siostra Beli II Ślepego, uważanego mylnie za jej ojca (por. O. Balzer „Genealogja Piastów“); * około 1128 r.; była od r. 1140 pierwszą żoną Mieczysława Starego i matką dwu synów: Ottona (* 1141, † 1180) i Stefana († 1154). Por. A. Małecki „Testament Bol. Krzywoustego“; St. Smolka „Mieszko Stary“ i Wertner „Genealogie der Prinzen Almos.“

Elżbieta, córka Mieczysława Starego, * pomiędzy 1147 a 1154, † 1209 r., była naprzód żoną Sobiesława księcia czeskiego pomiędzy 1173

a 1177 r., a potem Konrada, margrabiego Miśni. Por. O. Balzer „Genealogja Piastów“; St. Smolka „Mieszko Stary“ i Palacky „Diejiny Narodu Czeského“ (t. I).

Elżbieta Stefanowa, królewicowa węgierska, córka Ziemomysła, księcia mazowieckiego w XIII w.

Elżbieta Przemysławowa, córka Henryka II Pobożnego, księcia wrocławskiego († 1241), była żoną Przemysława, ks. poznańskiego, syna Władysława Odonicza († 1257), matką syna pogrobowca Przemysława, który wskrzesił Polskę, * prawdopodobnie w r. 1226, † 1265, pochowana w kościele poznańskim. Por. Balzera „Genealogja Piastów“; Grotefend „Stammtafeln;“ Grünhagen „Geschichte Schlesiens.“

Elżbieta Henrykowa lignicka, córka księcia kaliskiego Bolesława Pobożnego, siostra Jadwigi Łokietkowej, około 1279 żona Henryka Otyłego, ks. na Lignicy i Wrocławiu († 1296); * 1263 r., † 1304. Por. Grotefend, Balzer i Perlbach („Preussisch-polnische Studien“).

Elżbieta, * 1293, † 1357, córka ks. lignickiego Henryka V Otyłego, syna Wratysława, księcia pomorskiego; zostawszy wdową, była jako siostra Anna siódmą z porządku ksienią w klasztorze św. Klary w Wrocławiu.

Elżbieta Wacławówna, Czeszka, córka Wacława, króla polskiego i czeskiego, żona Jana, księcia Luksemburskiego,, który w r. 1311 zasiadł na tronie czeskim. **E.** * 1292 r., † 1346; była ona bardzo miłosierna, założyła dla ubogich szpital w Melniku i obsypała dobrodziejstwami klasztor w Koenigssaal. W pożyciu małżeńskiem bardzo nieszczęśliwa, pozostawiła pięcioro dzieci. Por. Gajsler „Szkic dziejów czeskich“ (t. I); Palacky „Diejiny Narodu czeského“ (t. I); Ersch i Gruber „Encyklopaedie.“

Elżbieta Konradowa, córka Henryka VI, księcia wrocławskiego, żona Konrada, księcia oleśnickiego od 1322, * około 1310 r., † podobno 1328.

Elżbieta Danmiła, Gedyminówna, księżna mazowiecka, żona Wacława (Wańki), księcia płockiego, siostra Anny, żony Kazimierza W. Przywilejem królewskim z 1351 otrzymała po śmierci męża w dożywocie księstwo wyszogrodzkie. Za staraniem króla zakończyła spory z synowcem Ziemowitem, ks. czerskim (1359), i rządziła po obu stronach Wisły cząstkami trzech ziem: Sochaczewskiej, Gostyńskiej i Wyszogrodzkiej. Nazywają ją zwykle *księżną wyszogrodzką.* † 1364 r. Por. Balzer „Genealogja Piastów.“

Elżbieta Kazimierzówna, córka Kazimierza, ks. cieszyńskiego. Z klasztoru poszła za mąż za królewicza czeskiego, Jana Luksemburskiego, margr. Morawji, na początku drugiej połowy XIV w.

Elżbieta Ziemowitowa, księżna mazowiecka, córka Bolesława II, księcia szląskiego na Ziembicy, wychowana na dworze cesarza Karola IV, żona Ziemowita, księcia mazowieckiego, podejrzewana przezeń o złamanie wiary małżeńskiej, została w więzieniu rawskiem z jego rozkazu zaduszoną. Przygody tej księżny, wedle badań Gustawa Ehrenberga, zostały zużytkowane przez Szekspira do jego dramatu p. t. „Baśń zimowa“ (patrz przekład tegoż, Kraków, 1871). Niektórzy plączą **E.** z pierwszą żoną Ziemowita Eufemją (ob.), mylnie przypisując ostatniej przygody tamtej.

Elżbieta Bolesławowa, córka Bernarda świdnickiego, przez matkę Kunegundę, czy Małgorzatę, wnuczka Władysława Łokietka, żona Bolesława III, księcia opolskiego, † 1348 r.

Elżbieta Kazimierzówna, córka Kazimierza W. i Anny (Aldony), Gedyminówna, była za pierwszym mężem Janem, księciem Niższej Bawarji, a po jego śmierci 1341, wyszła 1343 r. powtórnie za Bolesława V, księcia Pomorza szczecińskiego, † 1374 r.

Elżbieta Przemysławowa, księżna cieszyńska, żona Przemysława I, ks. cieszyńskiego od 1360, córka Bolesława na Koźlu. **E.** * około 1340 r., † 1409, miała dwóch synów: Przemysława i Bolesława. Por. Grotefend „Stammtafeln“; Grünhagen „Geschichte Schlesiens“; Boniecki „Książęta szląscy.“

Elżbieta Bogusławówna, córka Bogusława, księcia na Szczecinie i Elżbiety, córki Kazimierza W., wydaną została 1363 za cesarza Karola IV. Na gody weselne, wyprawione przez Kazimierza w Krakowie, zdumiewające niesłychanym przepychem i bogactwem, zjechało się wielu książąt obcych i miejscowych. Z małżeństwa tego pochodzili: Zygmunt, * 1368 r., późniejszy cesarz niemiecki, i Anna, * 1366 r., którą zaślubił król angielski Ryszard II. **E.** odznaczała się niezwyczajną siłą ciała; † 1393 r.

Elżbieta Kazimierzówna, córka Kazimierza, księcia na Gniewkowie, synowca Władysława Łokietka, była żoną Stefana, bana Bośni, podległego Węgrom (XIV w.). Z małżeństwa tego była Elżbieta, żona Ludwika kr. Węgier (ob. Elżbieta Bośniaczka).

Elżbieta, księżna lignicka i brzeska, córka Fryderyka VI, burgrabiego norymberskiego, * 1402 r. podług Rentschena („Brandenburgischer Cederhein etc.“, str. 369), 1418 r. podług Steckiego („Rodowody“ tabl. VI). Poślubiła Ludwika II, ks. na Lignicy i Brzegu r. 1418 czy też 1436. Owdowiawszy 1436, powtórnie wyszła za mąż 1439 r. za Wacława, ks. cieszyńskiego; † 1449 r. Fryderyk II, z powodu jej małżeństwa z ks. lignickim, rościł mniemane swe prawa do Szląska, o który prowadził wojnę.

Elżbieta z Pilicy, z rodziny Pileckich, żona Bolesława V (jak podaje Stecki, podług Hübnera jest to Bolesław VI), ks. na Opolu od 1435.

Elżbieta Magdalena, córka Jerzego II Pobożnego, ks. na Brzegu i Wołowie, * 1562 r., † 1630; od r. 1585 żona Karola II, ks. na Oleśnicy. Por. Stecki w „Rodowodach."

Elżbieta Magdalena, córka poprzedniej, * 1599 r., † 1631; od 1624 r. żona Jerzego Rudolfa, ks. na Lignicy, Brzegu i Goldbergu.

Elżbieta Magdalena, księżna kurlandzka i semigalska, * 1580 r., † 1649, żona księcia Fryderyka Kettlera, córka księcia Ernesta Ludwika pomorsko-szczecińskiego i Zofji Jadwigi, z domu księżniczki brunświcko-luneburskiej. Podczas ciężkich lat 1621—1629, kiedy wojna szwedzko-polska sprowadziła na kraj nieszczęścia, **E.** Magdalena podtrzymywała ducha męża swego i poddanych, którzy słusznie przezwali ją „Matką ludu." Zmarła bezdzietnie, pochowana w książęcych grobach Kettlerów w Mitawie. Por. Gadebusch „Livländische Jahrbücher"; listy ks. **E.** Magdaleny ogłoszone w czasopismach nadbałtyckich; bracia Seraphim „Aus Kurlands herzoglicher Zeit" (Mitawa 1892).

Elżbieta Zofja, księżna kurlandzka, druga żona księcia Fryderyka Kazimierza Kettlera, córka księcia brandenburskiego Fryderyka Wilhelma. Owdowiawszy w r. 1698, podczas małoletności syna Fryderyka Wilhelma, ubiegała się o regencję, nie chcąc dzielić jej z bratem męża, księciem Ferdynandem, którego August II edyktem r. 1698 uznał opiekunem małoletniego i administratorem księstwa. Stąd powstał zamęt, trwający aż do wybuchu wojny szwedzkiej. Książę Ferdynand uszedł przed Szwedami, a księżna **E.** Zofja prosiła o opiekę Karola XII, króla szwedzkiego. W r. 1701 księżna **E.** Zofja zaślubiła margrabiego Brandeburg - Baireuth. Por. Carl Wilhelm Cruse „Curland unter den Herzogen" (Mitawa 1837); G. Manteuffel „Przewroty w dziejach księstwa Kurlandzkiego XVIII w." (Kraków 1896).

Elżbieta Kurlandzka, córka Gotarda Kettlera, pierwszego ks. kurlandzkiego; od 1595 r. żona Adama Wacława, ks. na Cieszynie i Głogowie Wielkim; † 1601 r.

Elżbieta Marja Karolina, córka Ludwika Filipa, hr. Simmern; od 1660 żona Jerzego III, ks. na Brzegu; † 1664 r. Mąż jej † t. r. we 2 miesiące później (Sommersberg), jako stryj ostatniego z książąt Piastów, Jerzego Wilhelma, ks. na Lignicy, Brzegu i Wolanie, † 1675 r. Por. Grotefend „Stammtafeln"; Grünhagen „Geschichte Schlesiens"; Boniecki „Książęta szląscy."

Elżbieta, królewna polska, córka Augusta III i Marji Józefy, cesarzówny niemieckiej, * 1736, † 1818 r. panną.

Elżbieta Jarosławna, księżniczka kijowska, córka Jarosława Mądrego i królewny szwedzkiej Ingigerdy, córki Olafa. W r. 1045 zaślubiła Haralda Srogiego, późniejszego króla Norwegji, Wkrótce potem **E.** zmarła, pozostawiając dwie córki: Ingigerdę, która później była żoną króla szwedzkiego Filipa, i Marję.

Elżbieta, cesarzowa rosyjska, córka Piotra W. i Katarzyny I, * 1709 r., † 1761. Po śmierci Anny Iwanówny (ob.) z chwilą objęcia rządów przez Annę Leopoldównę (ob.), **E.** znalazła licznych stronników, a w ich liczbie dr. Lestocqua i ambasadora francuskiego La Chétardi'ego; z pomocą więc swych stronników, a zwłaszcza pułku Preobrażeńskiego, objęła rządy z d. 24 na 25 listopada (s. st.) 1741 r. Po zaprowadzeniu w rządzie pewnych zmian, a mianowicie usunięciu cudzoziemców i otoczeniu się krajowcami, zwłaszcza powróconymi z wygnania, ogłosiła następcą tronu syna siostry swej Anny Piotrówny, ks. holsztyńskiego, Karola Piotra Ulryka, pod imieniem w. ks. Piotra Fedorowicza (1742), który w 1745 ożenił się z ks. Anhalt - Zerbst, Zofją Augustą (Katarzyną Aleksiejewną). Zakończyła wojnę szwedzką 1743 roku korzystnym pokojem abowskim, zniosła istniejące wewnątrz kraju opłaty celne (1753); założyła uniwersytet w Moskwie (1755) i akademję sztuk pięknych (1757), oraz gimnazja i inne szkoły, a także złagodziła kodeks karny. Za jej panowania zewnętrzna polityka rosyjska święciła wiele tryumfów: wysłanie korpusu rosyjskiego nad Ren przyśpieszyło zakończenie wojny o sukcesję austrjacką pokojem w Akwizgranie (1748); w r. 1758 armja rosyjska zajęła Królewiec, w r. 1760 pobiła Prusaków pod Kurensdorfem, a w r. 1860 wkroczyła do Berlina. Za jej rządów przyjęli poddaństwo rosyjskie książęta Dagestańscy; upamiętniła się też i tem, że nie zatwierdziła ani jednego wyroku śmierci. Okres panowania **E.**-y zaznaczył się także silnem ożywieniem ruchu umysłowego w Rosji. Por. Wejdemayera „Carstwowanie E. P." (wyd. 3, Petersburg 1848, *Russkij Wiestnik* z r. 1860, Nr. 13 i nast. „Zapiski kn. Szachowskiego"; Mansteina „Mémoires historiques pol. et mil. sur la Russie"; Jeszewski „Oczerk carstwowanija E."

Cesarzowa Elżbieta.

Elżbieta Aleksiejewna, żona cesarza rosyjskiego Aleksandra I, * 1779 r., † 1826; córka markgrafa Baden-Durlach, Karola Ludwika. Odznaczała się skromnością i miłosierdziem, założyła między innemi „Instytut Patrjotyczny" i dom zarobkowy w Petersburgu. Dwie jej córki umarły w niemowlęctwie. Por. „Russkaja Starina" (1873—74); „Istoricz. Wiestnik" (1887).

Elżbieta, królowa angielska * 1533, † 1603 r., córka Henryka VIII i Anny Boleyn, w czasie rządów siostry swej Marji, uważana za dziecię nieprawego łoża. Gdy Tomasz Seymour, z którym łączyły **E**-ę serdeczne stosunki, chciał ją poślubić (r. 1548), brat jego, lord-protektor Somerset, kazał go uwięzić i jako rzekomego zdrajcę kraju stracić. Nienawidzona jako protestantka, musiała publicznie przejść na katolicyzm i żyła zdala od dworu. Obwiniona o udział w spisku przeciw królowej, była więziona w Towrze, a następnie trzymana w pewnego rodzaju niewoli na zamku Hotfield. Zgon królowej Marji Tudor (1558) obdarzył ją wolnością i tronem. Parlament uznał ją za królową 1559 i zatwierdził jej supremację w sprawach kościelnych. Ponieważ papież, Paweł IV, uznać jej nie chciał, postanowiła **E.** w całej Anglji zaprowadzić reformację, i kościół biskupi, sformułowany w 39 artykułach, ogłosiła jako kościół państwowy. Wojnę z Francją zakończyła pokojem w Château-Cambrésis 1559 r. W r. 1570, gdy papież Pius V odłączył **E** ę od kościoła, rozpoczęła prześladowanie katolików i głównej ich protektorki Marji Stuart, która na żądanie **E**-y została w roku 1586 skazaną i straconą. Z Filipem II, kr. hiszpańskim, obrażonym za udzielanie pomocy Niderlandom, za śmierć Marji Stuart i zniszczenie swej floty w Kadyksie przez Fr. Drake, w nieprzyjaznych zostawała stosunkach. *Niezwyciężona Armada* (ob.) hiszpańska, mająca zdobyć Anglję, została częścią przez admirała Howarda, częścią przez burzę zniszczona 1588 roku, a **E.** uwolniona od najgroźniejszego nieprzyjaciela. Wojna jednak z Hiszpanją ciągnęła się aż do śmierci Filipa II. Panowanie **E.** podniosło do wysokiego stopnia świetność i potęgę Anglji. Pod mądrym zarządem doświadczonych mężów, jak *William Cecil* (ob.), zakwitło rolnictwo, przemysł i handel wewnętrzny; uregulowanie finansów zmniejszyło długi państwa; podróże morskie i odkrycia, dokonane przez Fr. Drake'a, F. Cavendish'a i R. Hawkins'a, kolonje w Ameryce półn. i utworzenie kompanji wschod.-indyjskiej, rozszerzyły handel zewnętrzny i utrwaliły potęgę Anglji na morzu. Irlandja została ostatecznie pokonaną (1600) i uważana odtąd za podbitą prowincję. Ścięcie z rozkazu **E.** Marji Stuart (ob.), której syna Jakóba (ob. *Jakób I)* pozwoliła jednak wybrać na tron angielski, jako swego następcę, należy uważać głównie za objaw antagonizmu katolicyzmu i reformacji. Wszelkie, nawet przez pośrednictwo parlamentu czynione starania o swą rękę odpychała uporczywie, postanowiwszy pozostać *królową dziewicą*. Mimo to jednak przez długi szereg lat był lord Dudley, mianowany hrabią Leicester (ob.) i pierwszym ministrem, jawnym jej ulubieńcem; po jego śmierci (1588) zastąpił go hrabią Essex (ob.), który ośmielony łaską królowej, odpokutował swe zuchwalstwo na rusztowaniu 1601. Od tej chwili **E.** nieustannym dręczona była smutkiem aż do śmierci. Energiczne jej rządy, w porównaniu z gnuśnem życiem jej następcy Jakóba I, maluje dobrze znany wiersz łaciński: *Rex erat Elisabeth, nunc est regina Jacobus* (Królem była Elżbieta, teraz królową jest Jakób). **E.** posiadała wielkie zdolności, umysł giętki i wysoko wykształcony, charakter zahartowany w smutnej szkole nieszczęść, skłonny jednak do podejrzliwości, okrucieństwa i despotyzmu. Por. Camdena „Annales rerum Anglicarum et Hibernicarum regnante Elisabetha" (Londyn 1615); Lucy Aikina „Memoirs of the court of Queen E." (Londyn 1818, nowe wyd. 1875); Turnera „History of the reigns of Edward VI, Mary and E." (4 t., 2 ed., Londyn 1829); Froude'a „The reign of E." (2 t., Londyn 1861); Liske „Kobiety historyczne" w czasop. *Na Dziś* (1872); Wiesener J. „La jeunesse d'Elisabeth" (Paryż 1878); Philippson „West-Europa im Zeitalter von Philipp II, Elisabeth und Heinrich IV" (Berlin 1884); Kretschmer „Die Invasionsprojekte der kath. Machte gegen England zur Zeit Elisabeth" (Lipsk 1892).

Królowa Elżbieta.

Elżbieta turyngijska, święta, jedna z najsympatyczniejszych postaci średniowiecznych; * 1207 r. w Presburgu, † 1231 r., córka Andrzeja II, kr. węgierskiego. W 1211 r. zaręczona Ludwikowi, synowi Hermana, landgrafa turyngijskiego, wychowywała się w Worcburgu na dworze razem z oblubieńcem, którego poślubiła 1221 r. Podczas gdy mąż jej zyskiwał sławę w zawodzie rycerskim, **E.** zajęta pracami domowemi i przenikniona nawskroś miłością bliźniego, pędziła życie skromne, pełne poświęcenia dla dobra biednych i uciśnionych. Za jej wpływem mąż jej kazał postawić obok zamku szpital dla trędowatych, nad którym szczególną opiekę roztaczała. Po śmierci męża swego (1227), źle traktowana, a w końcu wypędzona przez szwagra swego, tułała się z dziećmi po okolicy, aż wreszcie znalazła przytułek u biskupa bamberskiego, a następnie (1229), przeproszona przez Henryka, osiadła w Marburgu, przeznaczonym jej na utrzymanie. Tu pod kierunkiem Konrada z Marburgu, spowiednika swego despotycznej karności, wiodła żywot surowo - ascetyczny i zmarła w założonym przez się szpitalu. Liczne cuda, jakie się dziać miały przy jej grobie, spowodowały kanonizację **E.** już w 1235 r. Na grobie jej zbudował landgraf Konrad wspaniały tum marburski pod wezwaniem św. Elżbiety.

Przez swą córkę Zofję, wydaną za Henryka Wspaniałomyślnego, ks. Brabantu, stała się założycielką książęcego domu heskiego. Życiorys **E.** pisali: Jasti „Elisabeth die Heilige“ (Zurich 1797); Montalembert „Vie de Sainte-E. de Hongrie“ (Paryż 1835), tłómaczone na polski przez Hofmanową; Simon „Ludwig IV, genannt der Heilige, Landgraf von Thüringen und Hessen, und seine Gemahlin, die Heilige E. von Ungarn“ (Frankfurt 1854); Henke w dziele „Konrad von Marburg“ (Marb. 1861) i Mielke „Zur Biographie der heiligen E.“ (Rostok 1888).

Elżbieta Valois, królowa hiszpańska, córka króla francuskiego Henryka II i Katarzyny Medycejskiej, * 1545 r. w Fontainebleau, † 1568 w Madrycie. W 14 roku życia została żoną Filipa II, jakkolwiek od kolebki przyrzeczoną była synowi jego, infantowi Don Carlosowi. Zmarła w połogu. Por. Margr. Du Prat „Elisabeth de Valois.“

Elżbieta austrjacka, córka Maksymiljana II, * 1554 r., zaślubiła 1570 r. Karola IX, króla francuskiego, słynęła z ujmującej słodyczy charakteru, wielkiej pobożności i niewyczerpanej dobroczynności. Pomimo to, nie lubiono jej na dworze, gdzie panowało wówczas ogromne zepsucie. Po śmierci męża i jedynej córki, zm. 1578 r., wyjechała z Francji i † w Wiedniu 1592 r., w założonym przez siebie klasztorze św. Klary. Napisała: „Histoire de ce qui c'est passé en France tant qu'elle y avait été.“

Elżbieta Stuart, elektorowa Palatynatu, królowa czeska, * 1596 r., † 1662 w Londynie, córka króla angielskiego Jakóba I, od r. 1613 żona Fryderyka V, elektora Palatynatu, wodza kalwinistów niemieckich, któremu Stany czeskie ofiarowały koronę św. Wacława i w r. 1619 koronowany był wraz z żoną w Pradze. Kiedy w rok później Fryderyk V, po klęsce pod Białą Górą, utracił tron, **E.** schroniła się w Brandeburgji, a później w Holandji. Po śmierci Fryderyka 1632 r., zamieszkała w Londynie. **E.** miała trzynaścioro dzieci, w tej liczbie księcia Ruperta, Zofję, żonę księcia hannowerskiego, Ernesta Augusta i Elżbietę (ob.), Por. Miss Benger „Memoirs of Elizabeth Stuart queen of Bohemia“ (Londyn 1825).

Elżbieta, córka elektora Palatynatu Fryderyka V i Elżbiety Stuart, * 1618 r., † 1680 r. w Herfordzie. W r. 1634 starał się o jej rękę król polski Władysław IV, ale **E.** nie chcąc się wyrzec protestantyzmu, odmówiła mu. Bardzo wykształcona, żyła w przyjaźni z Kartezjuszem (ob. Descartes), który jej dedykował swe „Principia philosopiae“ (1644). Zajmowała się z zamiłowaniem kwestjami filozoficznemi, żyła w przyjaźni z Malebranche'm i Leibnitzem.

Elżbieta Karolina, księżna orleańska, druga żona ks. orleańskiego Filipa I, brata Ludwika XIV, córka elektora palatyna, Karola Ludwika, * 1652 r. w Heidelbergu, † 1722 w St. Cloud. Wychowana w Niemczech, nawet na dworze Ludwika XIV zachowała surowy, męski charakter, tudzież obyczaje i język niemiecki, a wierna zawsze cnocie i honorowi, takie wzbudzała poszanowanie, że sam król chętnie szukał towarzystwa tak zwanej Palatyny. Pretensje jej do puścizny po bracie Ludwiku, podały Ludwikowi XIV pozór do srogich spustoszeń palatynatu Reńskiego 1688—1693. Spór rozstrzygnięty został w końcu przez papieża, i **E.** musiała zadowolić się odszkodowaniem pieniężnem. Po śmierci męża pozostała na dworze francuskim, zajmując się spisywaniem swoich pamiętników. Jej „Fragments des lettres originales de Madame **E.**“ (2 t., Paryż 1788) wyszły w nowej ed. p. t. „Mélanges historiques, anecdotiques et critiques“ (Paryż 1807) i „Mémoires sur la cour de Louis XIV et la régence, extrait de la correspondence allemande de M. Ch. **D.**“ (Paryż 1822), jej „Lettres inédites“ wydał Brunet (1853). Pośredniczyła także w korespondencji Leibnitza z francuskimi uczonymi. Por. Schott „E. Ch., Herzogin von Orléans“ (Heidelb. 1881).

Elżbieta Karolina, *panna de Chartres*, córka poprzedniej, * 1676 r., † 1744; zaślubiła Karola Leopolda, ks. Lotaryngji, któremu urodziła 13 dzieci, a między niemi cesarza Franciszka I. Po oddaniu Lotaryngji w posiadanie Stanisławowi Leszczyńskiemu (r. 1736), przybrała tytuł księżny Commercy. Była to niewiasta silnego charakteru; zostawszy wdową 1729 r., niejednokrotnie w chwilach krytycznych sama ster rządu obejmowała.

Elżbieta francuska Filipina Marja Helena, *Madame*, siostra Ludwika XVI, * 1764 r. w Wersalu, była powiernicą i towarzyszką tego króla tak w szczęściu, jako i w nieszczęściu, wzór niewieściej cnoty. Po skazaniu na śmierć królewskiej pary, zdawało się już, że o niej zapomniano; lecz Fouquier-Tinville wydobył ją z tego zapomnienia i stawił przed trybunałem rewolucyjnym, obwiniając ją o spiski Kapetów przeciwko Francji i wysłanie za granicę klejnotów koronnych. Zginęła pod gilotyną 10 maja 1794. Feuillet de Conches ogłosił „Correspondence de Madame Elisabeth de France, soeur de Louis XVI“ (Paryż 1868). Por. de Beauchesne „La vie de Madame E.“ (Paryż 1871).

Elżbieta Farnese, królowa hiszpańska, córka Edwarda II, księcia Parmy i Zofji-Doroty Bawarskiej, * 1692 r., † 1766. Za staraniem kardynała Alberoni, została żoną owdowiałego Filipa V, 1714 r. Siłą swego charakteru imponowała słabemu królowi, który woli jej we wszystkiem ulegał. Ambitna i chciwa władzy, nie cieszyła się sympatją swych poddanych, protegowała Włochów, otaczała się Jezuitami i popierała św. Inkwizycję. Męża swego przeżyła o lat 20. Miała 7-ro dzieci, z tych syn Ka-

rol rządził Neapolem 1738 r., Filip został księciem Parmy 1748 r. Por. E. Armstrong „E. Farnese the Termagant of Spain" (Londyn 1892).

Elżbieta Krystyna, żona króla pruskiego Fryderyka II W., z domu księżniczka Brunświcko-Wolfenbüttel, * 1715 r. w Brunświku, † 1797. Fryderyk zmuszony do zaślubienia Elżbiety (1733), żył z nią w separacji (1740); lecz po wstąpieniu na tron dawał dowody największego dla niej szacunku, darował jej zamek Schönhausen i wyznaczył jej roczną rentę 10,000 talarów. Królowa, znajdując równie jak mąż upodobanie w naukach, dzieliła swe zatrudnienia pomiędzy prace pisarskie a uczynki miłosierne. Z pism jej godniejsze uwagi: „Reflexions sur l'état des affaires publiques en 1778, adressées aux personnes craintives" (Berlin 1778) i „La sage révolution" (Berlin 1779). Por. Von Hahnke „E. Königin von Preussen, Gemahlin Friedrichs d. Gr." (Berl. 1848); Koser „Friedrich d. Gr. als Kronprinz" (Stuttg. 1886).

Elżbieta, margrabina Ansbach, * 1750 roku, † 1828 w Neapolu; z domu lady *Berkeley*, wyszła 1769 r. za Williama hr. Craven, z którym miała 7 dzieci. Rozwiódłszy się z nim, odbywała podróże po Wschodzie, gdzie zaprzyjaźniła się z Krystjanem, margrabią Ansbach (* 1736 r., † 1806), którego skłoniła do sprzedania swego księstwa Prusom za 400,000 talarów i za którego wyszła po śmierci swego męża 1791 r.; przemieszkiwała po większej części w zamku Brandeburgh-House w Anglji, zajmując się sztuką i literaturą i odbywała aż do śmierci częste podróże. Pisała komedje, podróże, satyry i t. d., w językach angielskim, francuskim i niemieckim. Z prac jej ważniejsze: „Le philosophe moderne"; „Anecdotes modernes de l'ancienne famille de Kinkervankos-Darspraken-Gotschdern," satyra na drobne dwory panujące w Niemczech; „Le soldat de Dierenstein"; „Tourney through the Crimea to Constantinople" (1784); „Pamiętniki" (wydanie angielskie, francuskie i niemieckie, 1825—26).

Elżbieta Amalja Eugenja, cesarzowa austrjacka, * 1837 r., † 1898; córka hr. Maksymiljana Józefa bawarskiego, zaślubiła cesarza austrjackiego Franciszka Józefa 24 kwietnia 1854 r. Mizantropka i wielka miłośniczka literatury pięknej, szczególnie zaś gorąca wielbicielka Henryka Heinego, dla którego postawiła pomnik w parku otaczającym jej pałac, na brzegu wyspy Korfu. Większą część życia spędziła w podróżach. Zginęła z rąk mordercy, anarchisty Luccheniego, przy wsiadaniu do statku pod Genewą.

Elżbieta Otylja Luiza, królowa rumuńska, * 1843 r. na zamku Monrepos pod Neuwied, jako córka księcia Hermana Wied-Neuwied, zaślubiła 15 listopada 1869 r. wówczas księcia, późniejszego króla rumuńskiego Karola I. Pod pseudonimem Carmen Sylvy ogłosiła szereg utworów poetyckich, nowel i romansów w języku niemieckim, jak: „Rumänische Dichtungen" (1881); „Stürme" (Bonn 1881); „Ein Gebet" (nowela, Berlin 1887); „Jehova" (Lipsk 1882); „Die Hexe" (1882); „Leidens Erdengang" (1882); „Pelesch Märchen" (i p. t. „Aus Carmen Sylvas Königreich," Lipsk 1883); „Meine Ruh" (Berlin 1886, 4 t.); „Handzeichnungen" (1884); „Mein Rhein" (1884); „Astra" (1886); „Poblo Domenick" (przekład Prażmowskiej, Warszawa 1889). Poezje jej okazują śmiałą fantazję i nieraz skłonność do pesymistycznego na świat poglądu. Por. Stackelberg „Aus Carmen Sylvus Leben" (4 wyd., Heidelberg 1886).

Królowa Elżbieta

Elżbietanki, siostry miłosierdzia, trzymające się reguły Bernardynek i tak się zowiące od swej patronki św. Elżbiety, landgrafini turyngijskiej, zm. 1231. Główną misją **E**-ek jest niesienie pomocy chorym i ubogim, i dlatego zwą się także siostrami szpitalnemi. Zakon **E**-ek rozpowszechniony jest głównie w Austro-Węgrzech. Klasztor **E**-ek znajduje się także we Lwowie.

Elżbieto-Terezjański order, austrjacki order wojskowy, ustanowiony w r. 1750, przez cesarzową Elżbietę Krystynę, wdowę po Karolu VI, a w r. 1771 przez jej córkę, Marję Teresę odnowiony. Order ten noszony bywa na czarnej wstążce, ma on formę gwiazdy i napis: „M. Theresia parentis gratiam perennem voluit."

Elżbiety św. order, bawarski order żeński, ustanowiony r. 1766, przez elektorową Elżbietę Augustę, dla dam dworskich, które obowiązane są zajmować się ubogiemi. Patronką jego jest św. Elżbieta, której wizerunek odbity jest z jednej strony orderu, z drugiej umieszczony jest monogram założycielki; cały order ma kształt krzyża, biało emaljowany, noszony bywa na błękitno-czerwonej wstędze.

Ełagin (*Jełagin*) Serg. Iwanow., marynarz, historyk floty ruskiej, * 1824; ogłosił: „Azowskij period w istorii russkago flota," „Materiały dla istorii russkago flota;" był nadto stałym współpracownikiem czasopisma *Morskoj Sbornik*.

Ełagin (*Jełagin*) Włodzimierz Mikołajewicz, * 1831 r., jako junkier brał udział w wojnie 1853 — 56, † 1863. Z prac jego, pomieszczonych w *Noworossijskim Sborniku*, *Russkiem Słowie* i *Sowremiennіku*, więcej znane: „Otkupnoje dieło," „Podżigatiel," „Gubernskij Karnawał," „Podriad" i in

Ełaginowa wyspa (*Jełaginowa*) (dawn. Mistola Sari), najwyżej na północ wysunięta w grupie położonej u ujścia Newy. Posiada pałac Cesarski i park, zakończony t. z. strzałą (La pointe), z której

roztacza się piękny widok na wschód słońca w zatoce Fińskiej.

Ełk (niem. *Lyck-Fluss)*, rz. w Prusiech wsch., wpada do Biebrzy, ma 100 klm. długości. Wypływa z gór Szeskich, przebiega jeziora Hasna i przyjmuje kilka dopływów, z których najważniejsze są Gablik i Jagrznia.

Ełk (niem. *Lyck)*, miasto główne powiatu Łeckiego, w obwodzie pruskiej regencji Gumbińskiej, o 12 mil od Gumbina, nad jeziorem t. n., 10,000 miesz., dwa kościoły, gimnazjum, fabryki płótna i sukna. Zamek tutejszy, wzniesiony na na wyspie jeziora, założony był 1272 r. — Ludność powiatu, przeważnie polska (Mazurzy), przyjęła luteranizm w 1528.

Emalja (z fran. *émail)*, *szkliwo*, masa szklista, najczęściej nieprzezroczysta, zabarwiona lub bezbarwna, służąca do pokrywania różnych przedmiotów metalicznych, cyferblatów metalowych, naczyń metalowych i t. p. Nazwa ta rozciąga się też i do polewy (ob.) różnych wyrobów glinianych. Nieprzezroczystość **E.** osiąga się głównie przez tlennik cyny, rzadziej przez kwas arsenny, chlorek srebra, fosforan wapna i in. **E.** od zwyczajnego szkła jest bardziej topliwą, zawiera ona większy stosunek zasad (ob. Szkło). Przedmioty emaljowane zwykle pokrywają się naprzód **E.** nieprzezroczystą, a na niej dają się rysunki **E.** kolorowemi. Jako farby do **E.** służą rozmaite tlenki metaliczne, masa barwiąca jest w stosunku do masy szkła w niewielkiej ilości. Sztuka emaljowania znaną była starożytnym, lecz postępowanie ich nie jest znane. Wogóle emaljowanie wymaga dokładnej znajomości użytej mieszaniny, szczególnie pod względem temperatury, w której się topi, wykonane bowiem rysunki rozlać się mogą w skutek zbyt silnego działania ognia. Najważniejsze czynności przy tem są: nałożenie na przedmioty sproszkowanej masy szklistej, zarobionej z wodą, wysuszenie jej i stopienie we właściwej temperaturze, do czego przedmioty umieszczają się w muflach (ob.). Ważną trudność emaljowania stanowi to, że metale są od ciepła silniej rozszerzalne, niż masy szkliste; w skutek tego przy nagłych zmianach temperatury **E.** łatwo odpada, co zwłaszcza ma miejsce w naczyniach kuchennych. **E.** *okienkowa*, *przegrodkowa (émail à jour*, *esmatta clara)* polega na tem, że na danym przedmiocie osadza się najpierw siatka filigranowa, złota lub srebrna, której oka zapełniają się **E.** szklistą. Wyroby te kwitły niegdyś w wiekach średnich, obecnie znowu wchodzą w użycie. **E.** *zimna* jest to niewłaściwa nazwa malowania na metalach farbami, roztartemi z werniksem kopalowym lub mastyksem. *Farba emaljowa* jest to biała farba, szybko schnąca, nadająca trwałą powłokę wyrobom drewnianym, metalowym i kamiennym. Por. Molinier „L'émaillerie" (1890); Luthmer „Das Email" (1892); Garnier „Histoire de la verrerie et de l'émaillerie" (1886).

Emanacja (z łac. *wypływ)*. W teologji i filozofji starożytnych, nazywano *systematem emanacyjnym* albo *emanatyzmem*, naukę o wypływie czyli pochodzeniu wszystkich rzeczy z pewnego najwyższego pierwiastku. Powstanie i rozwój wszystkich zjawisk świata tłómaczy się według tej teorji ową emanacją, ewolucją samą z siebie skutkiem konieczności wewnętrznej z zasadniczego pierwiastku płynącą. Pojęcia emanacji zawierają się w teozofjach indyjskich, u Chaldejczyków i Persów. Systematyczne rozwinięcie tej zasady znajduje się w filozofji greckiej w szkole aleksandryjskiej, u Neoplatoników i u Gnostyków. Według tych ostatnich istoty, z pierwotnej pochodzące doskonałości, oddalając się od źródła swego, stają się coraz gorszemi, i to tłómaczy początek złego na ziemi.

Emanacyjna teorja światła, teorja wypływu, ob. Światło.

Emancypacja (z łac.), wyzwolenie, uwolnienie; Rzymianie pod tem słowem rozumieli wyzwolenie dziecka z pod władzy ojcowskiej, przez co dziecko nie mające swych praw i będące pod władzą ojca, prawa cywilne pozyskiwało i z człowieka *alicujus juris*, stawało się osobą prawną, było już *sui juris*. Pierwotne prawo rzymskie niechętnie patrzało na **E.**, dowodem czego są naprzód wielkie formalności, jakie przy tej czynności zachować należało, a powtóre zerwanie związków familijnych między wyemancypowanym i emancypującym, między naczelnikiem rodziny a wyzwolonem dzieckiem. Późniejsze prawo rzymskie było w tym względzie łagodniejsze. Cesarz Anastazy wprowadził **E.** przez reskrypt monarszy, o Justynjan dozwolił **E.** przez proste oświadczenie przed władzami, że władzy ojcowskiej dobrowolnie się zrzeka. **E.** w obszerniejszem znaczeniu jest wyswobodzeniem, wyzwoleniem od ograniczeń prawnych, tych, którzy takim ograniczeniom podlegają. W dziejach ludzkości spotykamy częste przykłady szlachetnych dążeń warstw społeczeństwa pokrzywdzonych, do zrównania się w prawach z uprzywilejowanemi, t. j. do wyemancypowania się. Długo cierpiał stan trzeci, nim zdołał zrównać się w prawach ze szlachtą i duchowieństwem; wiele krwi kosztowało ludzkość dążenie do równouprawnienia wyznań religijnych; wiele walk stoczono dla wyswobodzenia murzynów; długo musieli czekać na pozyskanie praw Żydzi, Irlandczycy i inne narody. O tem wiadomo z historji. Gdy już równouprawnienie mężczyzn prawie że zostało dokonane, postawiono pytanie: dlaczego kobiety mają być w prawach ograniczone? dlaczego nie mogą używać równych z mężczyznami przywilejów? dlaczego dostęp do rozmaitych zatrudnień jest im wzbraniany? — słowem wystąpiła kwestja *emancypacji kobiet*. Kwestja ta, mająca ogromne znaczenie dla

całej ludzkości wywołała wiele pism i polemik. Uczeni, literaci i wszyscy czytający podzielili się na dwa obozy: zwolenników i przeciwników emancypacji. Co do bliższych szczegółów tej kwestji, odsyłamy czytelnika do art. *Kobieta.*

Emanuel, *Emmanuel*, hebr. Immanuel—z nami Bóg. W Biblji jest to imię Odkupiciela, znaczące połączenie jego natury Boskiej z ludzką. Napotykamy je w Piśmie św. u Izajasza (7,14) i u Mateusza (1, 22, 23).

Emanuel *(Emmanuel)* Jan, * 1252 w Escalonie w Hiszpanji, † 1362, wnuk Ferdynanda III, słynął jako uczony i poeta. Z 11 dzieł jego najwięcej były rozpowszechnione powieści: „El conde Lucanor," które przez 200 lat krążyły tylko w rękopisach. Pierwszą edycję sporządził Molina (Sewilla 1575). W tłómaczeniu polskiem wydał je Lucjan Siemieński (Poznań, 1847).

Emanuel *(Imanuel)* **ben Szelomo** (syn Salomona), poeta nowo-hebrajski, * 1272 w Rzymie, zbiór jego poezji „Machberót" *(Mechabberót)*, wydany 1491 w Bresoji i 1535 w Konstantynopolu, opiewa wino i rozkosze życia. Przyjaciel Dantego, naśladował jego „Komedję" („Machberot hatofel wehaeden," Praga, 1558). Odznaczył się poglądami humanitarnemi i tolerancyjnemi. Zajmował się też gramatyką i komentowaniem Biblji. Por. „Magazin für die Litteratur des Auslandes" (1860, № 3); Delitzsch „Zur Geschichte der hebraischen Poesie."

Emanuel *(Emmanuel, Manuel)* Paleolog, cesarz bizantyjski, od 1391—1425, drugi syn cesarza Jana V, od r. 1385, po śmierci starszego brata Andronika mianowany był współwładcą cesarstwa. Jan V był wasalem sułtana, dlatego też **E.** był zmuszony towarzyszyć sułtanowi w wyprawie na Filadelfję; wtedy to syn Andronika stracił dziada swego z tronu, o czem gdy **E.** dowiedział się, powrócił do Konstantynopola i ojca na nowo na tronie osadził. Wkrótce potem umarł Jan V, a **E.** musiał uznać współrządcą protegowanego przez sułtana Jana, syna Andronika. W r. 1424 był zmuszony podpisać umowę z Muradem, mocą której cesarstwo Bizantyjskie uznało nad sobą zwierzchnictwo sułtana, jako ziemia hołdownicza.

Emanuel W., Manuel I, król portugalski, * 1469, wstąpił na tron po Janie II 1495, † 1521. Za przykładem poprzedników przedsiębrał wyprawy morskie w celu odkrycia i zajęcia krajów jeszcze nieznanych. Za jego to panowania Vasco de Gama (ob.) po raz pierwszy okrążył przylądek Dobrej Nadziei, A. Cabral (ob.) odkrył i zdobył Brazylję, a Fr. Almeida (ob.) i A. Albuquerque (ob.) rozszerzali podboje w Indjach wschodnich. Handel i żegluga do wysokiego zostały rozwinięte stopnia. **E.** uporządkował finanse, zorganizował ogromną flotę, potężne twierdze, bogate arsenały, waleczną armję, dobre prawa i obszerne kolonje. Mała Portugalja do wielkiej wzrosła potęgi, a Lizbona stała się ogniskiem powszechnego handlu. **E.**, fanatyczny katolik, prześladował Żydów i wypędził ich z kraju; przyjmujących zaś katolicyzm, a zwanych *nowymi chrześcijanami*, upośledzono w prawach w porównaniu z dawnymi. Dopiero 1507 wydano prawo, znoszące różnicę między nowonawróconymi Żydami a innymi mieszkańcami kraju. **E.** hojnie też popierał nauki, oświatę ludową, dbał o szkoły publiczne i otaczał protekcją uczonych i artystów. Panowanie jego nazywają *wiekiem złotym* Portugalji. Swietność ta była krótkotrwałą. Por. Schäfer „Geschichte von Portugal" (3 t., Gotha 1836—1854).

Emanuel Filibert, zwany *Żelazny łeb*, książę sabaudzki, * 1528, † 1580; znakomity swego czasu wojownik. Wydziedziczony przez Francuzów, służył w wojsku Karola V i Filipa II; odniósł nad Francuzami wielkie zwycięstwo pod St. Quentin 1557. Poślubił Małgorzatę, córkę Franciszka I, króla francuskiego, przyczem odzyskał znaczną część Sabaudji i jest jednym z założycieli panującego obecnie we Włoszech domu Sabaudzkiego.

Emanuel Papa, * 1772, † 1821, obrońca wolności greckiej, był naprzód bankierem Izmaela i Jusufa baszy i słynął jako dobroczyńca ubogich ziomków. W 1817 stanął na czele tajnego związku greckiego „Philike Hetairia" w Konstantynopolu i przygotował powstanie przeciw Turkom w Macedonji. Starał się uzyskać pomoc od Ypsylantego i w tym celu udał się do Hydry, ale w drodze zmarł nagle na statku.

Emba, rzeka w gub. Orenburskiej w Rosji, przyjmuje wiele dopływów, i ubiegłszy 700 klm., dwiema odnogami wpada do *Embińskiego* limanu morza Kaspijskiego. W górnej jej części położony jest fort *Embińsk*, który podczas wojny z Chiwą 1873 był zbornym punktem korpusu orenburskiego.

Embach *(Amowsza, Omowża)*, rzeka w gub. Liflandzkiej, wypływa z jeziora Ledla, przepływa jezioro Wirzjaerw, z którego wypływa pod nazwą *Embach wielki* i wpada do jeziora Pejpus. Ogólna jej długość wynosi 260 klm. Spławna jest od Jurjewa.

Embargo, ob. Ambargo.

Embarras de richesses, trudność, kłopot z powodu nadmiaru.

Embelia, rodzaj roślin z rodziny Myrsinaceae, czołgające się krzewy z drobnemi kwiatami, zebranemi w grona, i jagodami czerwonemi, w Afryce, Azji zwrotnikowej i Australji. Jagody gatunku *E. ribes* używają się do fałszowania pieprzu. Zawierają *kwas emboljowy*, $C_9H_{14}O_2$, którego sól amonjakalna uchodzi za skuteczny środek przeciw tasiemcowi.

Emberk, *Emberg*, herb: W polu błękitnem, lis przepasany chustą białą. U szczytu pióro kogucie między dwoma jabłkami.

Emblemat (grec. emblema), znaczył u starożytnych wszelkiego rodzaju ozdoby architektoniczne, rzeźbiarskie i t. p. Dzisiaj emblemat znaczy to samo, co symbol, godło, albo pewien znak, zwykle formy ozdobnej, wyrażający myśl jaką lub przedmiot.

Emberk.

Emblica *(Emblika)*, rodzaj roślin z rodziny ostromleczowatych, którego jedyny gatunek *E. officinalis (Phyllantus emblica, Myrobalanus emblica)*, drzewo na 6 — 9 metrów wysokie w Azji wsch., wydaje owoce smaku z początku cierpkiego, następnie cukrowo-słodkiego; owoce te wysuszone lub zaprawione cukrem sprowadzają się do Europy pod nazwą *mirobalanów szarych*, jako przysmak; niegdyś używane były w medycynie jako środek ściągający, mogą też być użyte jak dębianki do wyrobu atramentu.

Embolistyczny, wtrącony, zwłaszcza dzień lub miesiąc dodatkowy w roku przestępnym.

Embolit, minerał krystalizujący w szeregu regularnym, żółty lub zielony, c. wł. 5, 8, składa się z bromku i chlorku srebra. Znajduje się pod Copiapo w Chile.

Embolja, w medycynie, ob. Zator.

Embonpoint (franc.), otyłość.

Embrjo, ob. Zarodek.

Embrjologja, nauka o powstawaniu i rozwoju organizmów. Każda istota żyjąca bierze początek z małej, prostej komórki i dopiero drogą całego szeregu zmian i przeobrażeń dochodzi do zwykłego swego rozwoju i staje się zdolną do życia samodzielnego. Ten okres przejściowy w życiu istot organicznych jest przedmiotem badań **E.** Pierwszem jej zadaniem jest opisać szczegółowo i dokładnie wszystkie zmiany kolejne, jakie stopniowo zachodzą w płodzie z jego rozwojem; jest to niejako anatomja embrjologiczna. Badania embrjologiczne dokonywane były przeważnie na jajkach ptasich, ze względu na trudności obserwacji płodów zwierząt ssących w rozmaitych okresach ich rozwoju. Każda istota w kolejnych swych zmianach płodowych przypomina zmiany, jakim cały świat organiczny ulega w swym stopniowym rozwoju. Ważne znaczenie posiada **E.** w patologji, bardzo wiele bowiem chorób datuje się od życia płodowego, wiele z nich jest skutkiem zboczonego rozwoju (potwory, defekty), albo też przez swe zmiany rozwój organizmu przypomina (kostnienie, rak jajnika). Już pewne wiadomości embrjologiczne napotyka się w starożytności w dziełach Arystotelesa; po nim przez długie wieki nic w tej dziedzinie wiedzy nie uczyniono. Dopiero w XVII wieku, skoro odżyły badania anatomiczne, zrobiono też i niektóre ważne na polu **E.** postępy (Graaf, Malpighi, Harvey, Swammerdam i wielu innych). Wszakże za prawdziwego reformatora uważać należy Kacpra Fryderyka Wolffa. Podług dawniejszej teorji ewolucyjnej, pierwszy zarodek był późniejszą istotą w miniaturze; rozwój organizmu polegał na prostym wzroście owej drobnej istoty; Wolff w swem klasycznem dziele „Theoria generationis (1759) zniósł teorję ewolucyjną i wykazał, że organizm rozwija się stopniowo z komórek ciała zarodka. Döllinger, Pander (1817), a zwłaszcza Baer (1828) znakomicie rozwinęli teorję Wolffa i dali początek nowożytnej **E.** Odkrycie komórki, jako zarodniczej formy organizmu, zrobiło przewrót w **E.** Reichert (1840), a przedewszystkiem Remak (1855) wprowadzili ją na nowe tory. Wreszcie prace

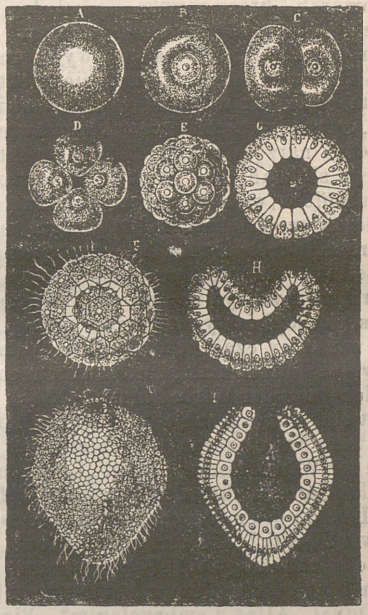

Rozwój początkowy zarodka.

Pasteur'a pogrzebały długo panującą w nauce teorję samorództwa, czyli teorję powstawania ustrojów z materji niecergicznych; współczesna nauka dowiodła, że wszystkie istoty żyjące biorą początek z podobnych istot już istniejących. **E.** dzisiejsza uczy, że wszystkie nowe organizmy powstają wskutek zapłodnienia, które może mieć miejsce w organizmie, lub po za organizmem matki, t. j. drogą płciową lub bezpłciową. W świecie zwierzęcym tę ostatnia spotyka się u istot niższych, zwierzęta zaś wyższe rozradzają się wyłącznie płciowo. Istota zapłodnienia polega na przenikaniu plennika nasiennego *(spermatozoid)* do jajka; bez tego aktu zapłodnienie pod żadnym pozorem nie może przyjść do skutku. Jajko początkowo rozpada się na dwie części, z których każda z kolei ulega następnemu po-

działowi (fig. A, B, C, D), aż w końcu tworzy się cała masa komórek obok siebie leżących, zwana *morula* (fig. E) dla podobieństwa z owocem morwy. Komórki te wkrótce układają się w jedną kulistą warstwę, tworząc ściankę pęcherzyka, wypełnionego płynem surowiczym, zwanego *blastula* (fig. F i G). Ścianka blastuli w pewnym punkcie wpukla się (fig. H), wskutek czego tworzy się pęcherzyk o ściankach z dwóch warstw komórek i z otworem; forma ta ma nazwę *gastruli* (fig. I i K), otwór zowie się *blastoporus*. Zewnętrzna warstwa komórek stanowi *zewnętrzny listek zarodkowy* czyli *ektodermę*, wewnętrzna zaś warstwa—*listek wewnętrzny* czyli *entodermę*. Wkrótce z entodermy od końca otworowego powstaje cały szereg komórek, który wciska się między entodermę i ektodermę, stanowiąc *mezodermę*. Z powyższych trzech listków zarodkowych rozwija się organizm zwierzęcy. Mianowicie z ektodermy powstaje skóra z włosami, gruczołami i paznogciami, narządy ośrodkowe układu nerwowego i nabłonek narządów zmysłowych, z entodermy rozwija się nabłonek kanału pokarmowego i jego gruczołów (wątroba, trzustka), nabłoczek dróg oddechowych i nabłonek pęcherza moczowego, wreszcie mezoderma daje początek mięśniom wszelkim, tworom łącznotkankowym, jak kości, chrząstki, więzy, naczyniom krwionośnym i organom moczopłciowym. Każdy narząd ciała ma sobie właściwy czas powstawania i ostatecznego rozwoju. Por. Remak „Untersuchungen über die Entwickelung der Wirbelthiere" (1855); Kölliker „Entwickelungsgeschichte" (1861); Hertwig „Lehrbuch der Entwickelungsgeschichte des Menschen und der Wirbelthiere;" Minot „Lehrbuch der Entwickelungsgeschichte des Menschen" (1894); Romiti „Lezioni di embriogenia umana e comparata des vertebrati;" Foster and Balfour „The elements of embryology" (1874); Prenant „Eléments d'embryologie de l'homme et des vertébrés" (1891); Duval „Atlas d'embryologie;" Vierordt „Embrjologja" (przek. polski Neufelda); Schenck „Embrjologja" (przek. Mayzla, Warszawa, 1877); Nusbaum „Zasady ogólne nauki o rozwoju zwierząt" (Warszawa, 1887).

Embrjotomja, rozczłonkowanie, rozkawalenie płodu; szereg operacji, mających na celu rozdzielić płód w macicy będący na części dla wydobycia ich przez mocno zwężoną miednicę, przez którą płodu w całości żadną miarą wydobyć nie można. Dokonywa się przez oddzielenie główki, zwykle skruszonej (ob. Cephalotrypsia), odcięcie kończyn, otwarcie klatki piersiowej i jamy brzusznej i wyjęcie ich wnętrzności pojedyńczo. Do **E.** służą haki ostre i tępe nożyczki. Operację tę tylko w szczególnych wypadkach zastępuje się cięciem cesarskiem, daleko niebezpieczniejszem.

Emden, miasto w pruskiej regencji Aurich (Fryzji wschodniej), blizko ujścia rzeki Ems; przerznięte jest licznemi kanałami, ma 14,500 miesz. i wygodne przystanie, wielki kościół gotycki, ratusz okazały, gimnazjum, szkołę realną, handlową i przemysłową. Niegdyś należało do księstwa Fryzji wschodniej, a od końca XVI do pierwszej połowy XVIII wieku zostawało pod opieką Holandji. W r. 1774 razem z Fryzją wschodnią przeszło pod panowanie Prus, w 1806 dostało się znowu Holandji, w 1809 Francji, w 1814 powtórnie Prusom, w 1815 Hanowerowi i nareszcie w 1866 Prusom.

Emenagoga, leki *namiesięczne* (ob.).

Emerigon Baltazar Marja, prawoznawca, * 1725 w Aix, † 1785, zajmował się głównie prawem handlowem. Najważniejsze jego dzieło „Traité des assurances maritimes et des contrats à la grosse," posłużyło za podstawę Kodeksu francuskiego handlowego. Ogłosił także: „Memoires et recherches sur les contestations maritimes" i „Commentaire sur l'ordonnance du mois d'août" (1781). Por. Cresp „Notice sur Emerigon" w „Revue de legislation et de jurisprudence" (t. XI).

Emersja, w astronomji, ob. Wynurzenie.

Emerson Ralf Waldo, najznakomitszy filozof północno-amerykański, * 1803 w Bostonie, był 1829 do 1832 kaznodzieją gminy Unitarjuszów, a od owego czasu mieszkał prywatnie w Concord, gdzie † 1882. Rezultaty swoich badań filozoficznych wyłożył częściowo w prelekcjach, częściowo w rozmaitych dziełach. Kierunek jego filozofji był idealistyczny, zajmował się wszakże i zagadnieniami społecznemi, które opierał na zasadzie swobody indywidualnej. Ważniejsze z dzieł jego są: „Nature" (nowe wyd., 1848); „Representative men" (Londyn, 1849); „Essays" (1841, second series, 1844—71); „English traits" (1856); „Conduct of life" (1860); „Society and solitude" (1870). Jego poezje: „Poems" (Boston, 1847), okazują znakomitą zdolność poetycką. Na język polski przełożył T. J. Rola „Roboty i dni" (Warszawa, 1879), zaś Siellawa „Przedstawiciele ludzkości" (Warszawa, 1871). Por. Cook „E., his life, writings and philosophy" (Boston, 1881); Holmes „R. W. E." (Boston, 1885).

Emerson-Tenant Jakób, Irlandczyk, znakomity helenista, * 1794, † 1869 w Londynie, autor szacownego dzieła o wyspie Cejlon, na której żył długo jako sekretarz osad.

Emery Jakób Andrzej, * 1732 w Gex, † 1811; około r. 1750 wstąpił do kongregacji św. Sulpicjusza w Paryżu, był profesorem teologji w seminarjach orleańskiem i lugduńskiem. W r. 1789 założył seminarjum kongregacji św. Sulpicjusza w Baltimore w Stanach Zjednoczonych. Później zarządzał djecezją paryską i był niejako naczelnikiem duchowieństwa, odmawiającego przysięgi, nakazanej przez zgromadzenie konstytucyjne. W 1802 został wielkim wikarjuszem arcybiskupa paryskiego. Powołany w 1809 do komisji w sprawie mianowania biskupów, stawał energicznie w obronie praw Stolicy Apostolskiej przeciw urosz-

czeniom Napoleona. Wydał: „L'esprit de Leibnitz," „L'esprit de Sainte Therèse," „Christianisme de Fr. Bacon" (1799); „Pensées de Descartes" (1811) i in.

Emerylit, ob. Mika.

Emerytura, tak się nazywa pensja za wysłużone lata w służbie rządowej. Dekretem królewskim z d. 12 (24) lutego 1824 ustanowione zostało w Królestwie Polskiem stowarzyszenie emerytalne, do którego wszyscy urzędnicy, oficjaliści i posługacze, jakiegokolwiek rodzaju służby cywilnej, pobierający płacę roczną etatową z kas publicznych, w wysokości przynajmniej złp. 100, należeć byli obowiązani, a ci, wychodząc ze służby z powodu wieku podeszłego, kalectwa, utraty zdrowia, mieli prawo do odpowiedniej pensji z funduszów stowarzyszenia. Na rzecz tych funduszów potrącano im 4 od sta od pobieranej pensji. Stowarzyszenie to istnieje dotąd, ale przepisy jego już kilkakrotnym uległy od owego czasu zmianom, a składka wnoszona przez stowarzyszonych podniesioną została, dla tych, co pobierają mniej niż 150 rs. rocznie, do 6 proc., a tych, których pensja przechodzi 150 rs., 10 od sta. Nauczyciele wnoszą tylko 6%, pozostałe 4% dopłaca skarb. Wysłużone przez urzędnika przepisane okresy lat nadają tytuł do pensji emerytalnej po ich śmierci wdowom i dzieciom małoletnim lub kalekom. Por. A. Okolski „Wykład prawa administracyjnego" (t. I, str. 411—426); „Zbiór przepisów emerytalnych w Królestwie Polskiem" wydrukowany z polecenia Namiestnika 1871 r. Na wzór stowarzyszenia emerytalnego urzędników, zgromadzenia lub urzędy prywatne pozawiązywały u siebie towarzystwa emerytalne, jak np. Towarzystwo drogi żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej.

Emesa, starożytne miasto w Celesyrji nad rz. Orontes, w najdawniejszych czasach stolica udzielnego państwa, później (ok. 72 r. po N. Chr.) przeszła pod panowanie Rzymian. Jest ona miejscem urodzenia cesarzowej Julji Domny, matki Karakali. Znajdowała się tu sławna świątynia boga słońca (syr. Elagabal), od którego urodzony tutaj, a później pełniący obowiązki arcykapłana, cesarz rzymski Heliogabal przybrał nazwisko. W 273 Aureljan zwyciężył tu królową Zenobję, do której państwo Emesa także należało. Po upadku państwa rzymskiego, Emesa doznała losu wszystkich miast syryjskich, przechodząc z kolei pod władzę Arabów, Krzyżowców i Turków. Obecnie **E.** pod nazwą Homs, Hems lub Hems jest miastem w wilajecie Syryjskim z ludnością około 23,000 mieszk., w tej liczbie 6,500 chrześcian.

Emeser, pseudonim Martyny Rylskiej.

Emetyk, podwójny winian potasu i antymonu, najważniejszy i typowy lek antymonowy (ob. Antymon). Używa się w małych dawkach w nieżytach dróg oddechowych, dla wzmożenia wydzielania śluzu, w większych zaś jako środka wymiotnego; w dużych dawkach sprowadzić może zatrucie. Środek ten częściej stosuje się w postaci winka emetykowego, które się składa z jednej części **E.** i 250 części kseresu.

Emetyna, $C_{30}\ H_{44}\ N_2\ O_4$, alkaloid znajdujący się w roślinie *Cephaelis ipecacuanha;* przedstawia się w postaci krystalicznego, biało-żółtawego proszku, bez zapachu, smaku słabo-gorzkiego i alkalicznej reakcji; rozpuszczalny łatwo w wyskoku, topi się w 50°C; w bardzo małych ilościach zadany sprowadza wymioty; od niego też zależy wymiotne działanie ipekakuany; w nieco większej ilości zażyty działa trująco.

Emfaza (grec. *emphasis*) oznacza w retoryce użycie pewnych wyrażeń w ten sposób, że więcej każą się domyślać, niżeli jawnie wypowiadają. W mowie potocznej pod *emfazą* rozumiemy takie zwroty mowy, które nadają jej jakiś przycisk odrębny, jak np. pytania, wykrzykniki, nagłe przerwy i t. p. Przesada w tym kierunku prowadzi do napuszoności, nadętości, którą niektórzy niewłaściwie za jedno z **E** ą poczytują.

Emfiteuza, *emfiteuza*, ob. Królewszczyzny, Pacht i Własność.

Emfizema, ob. Rozedma.

Emigracja, Emigranci, ob. Wychodztwo, Wychodźcy.

Emil, Maksymiljan Leopold August Karol, książę heski, * 1790 w Darmsztadzie, brat w. ks. Ludwika II; odznaczał się podczas wojen francuskich i posiadał życzliwość Napoleona. Wzięty do niewoli pod Lipskiem przez sprzymierzonych, dowodził w r. 1814 i 15 oddziałem darmsztadzkim przeciwko Francji. Pod rządem swego ojca i brata wywierał wielki wpływ w kraju; na sejmach odznaczał się poszanowaniem prawa i stałością charakteru. Był zwolennikiem Metternicha i sprzeciwiał się liberalnym reformom w księstwie. Od 1832—48 był prezydentem pierwszej izby. Następnie mieszkał po większej części w Wiesbadenie; † bezżenny 1856 w Baden-Baden.

Emilja, część królestwa Włoskiego, która obejmuje prowincje przerznięte starożytną drogą *Aemilia via*, a więc Romanja, wraz z Parmą i Modeną. Obszar ten obejmuje 20,750 klm. kw. z 2,300,000 miesz. Na północn.-wschodzie płaska i bagnista, na południo-zachodzie grunt jest górzysty, przytem bardzo żyzny. Obejmuje prowincje: Parma, Piacenza, Modena, Reggio, Ferrara, Bolonja, Rawenna i Forli.

Emilja, *Marja Emilja*, córka Ziemowita, ks. mazowieckiego na Płocku i Bełzie, siostra Cymbarki, siostrzenica Władysława Jagiełły, który ją wydał za Bogusława, księcia pomorskiego na Słupsku 1432.—**E.**, córka Henryka XI, księcia Lignicy i Brzegu, pretendenta do korony polskiej po śmierci Zygmunta Augusta, * 1563, † panną 1619. Ob. Stecki „Rodowody książąt i królów," tablica VI.

Emiljan Marcus Aemilius, Aemilianus, cesarz rzymski, r. 253 po Chr., z pochodzenia Maur, po odniesionem nad Gotami zwycięstwie, żołnierze ogłosili go cesarzem, i kiedy cesarz Gallus został zabity, **E.** wyprawił list do senatu oświadczając, że chce się zajmować sprawami wojennemi, pozostawiając senatowi rządy państwa. **E.**, uznany przez senat, wyruszył do Rzymu, lecz nie doszedłszy jeszcze do miasta, został pod Spoleto zabity przez własnych żołnierzy. Panował tylko 4 miesiące. Por. Pauly „Real-Encyclopädie".

Emiljusz Paweł *(Lucius Aemilius Paulus)*, waleczny Rzymianin, ze znakomitego patrycjuszowskiego rodu Emiljuszów *(Aemilia gens)*, jako konsul poległ w bitwie pod Kannami 216 r. prz. Chr.—**Emiljusz Paweł Macedoński** *(Aemilius Paulus Macedonicus)*, syn poprzedniego, podobny do ojca z odwagi i podniosłości umysłu, Rzymianin cnót starodawnych; po dwakroć konsul 182 i 168 prz. Chr.; odznaczył się na polach bitwy w Hiszpanji (191) i Ligurji (182) zwycięstwem, otrzymanem nad Perseuszem, kr. Macedonji, (22 czerwca 168), pod Pydna, wielki odniósł tryumf, przy którym tyle do skarbu państwa złożył łupów, że uwolniono obywateli od zwyczajnych podatków. Podczas tryumfalnych uroczystości utracił dwu synów, a śmierć ich znosił ze starorzymską siłą charakteru; † 160 prz. Chr.—Trzecim jego synem był słynny Scypjon (ob.) Afrykański. Por. Gerlacha „Perseus von Macedonien und L. Aemilius Paulus" (Bazyl., 1857).

Emin Teodor, autor rosyjski, * 1735 w Porsce, † 1770. Wychowywany przez Jezuitę, uczył się pierwotnie po polsku i łacinie; następnie podróżował z tymże Jezuitą po Europie i Azji. Zatrzymany w Turcji, przyjął islamizm i wszedł do korpusu Janczarów. Zbiegłszy stąd, przybył do Londynu, gdzie w kaplicy posła rosyjskiego przyjął chrześcijanizm. W 1761 przybył do Petersburga i otrzymał posadę nauczyciela w korpusie kadetów, a później tłómacza w ministerjum spraw zagranicznych. Wydał: „Historję Rosji" (do r. 1213, bez hist. krytyki, t. 3); „Krótką historję Porty Ottomańskiej" (1764 i 1787). Napisał także kilka romansów i wydał kilka tłómaczeń z obcych języków, a między innemi „Historję Polski" (z francuskiego Solignaca, 2 t., Petersb., 1765). Wydawał także czasopismo satyryczne *Poczta piekielna*.

Emin Pasza, właściwie Edward Schnitzer, podróżnik afrykański, * 1840 w Oppeln, skąd rodzice jego przesiedlili się w 1842 do Neisse, pochodzenia żydowskiego, przeszedł w 1846, z matką, na protestantyzm. Kształcił się 1858—64 we Wrocławiu i Berlinie, w 1876 został głównym lekarzem prowincji podrównikowych egipskich, a 1878 gubernatorem tychże, uratował po powstaniu Mahdiego Sudan, dla chedywa, za co tenże mianował go 1887 paszą. W r. 1876 przedsięwziął wyprawy dla zbadania okolic Białego Nilu i jezior Nilowych. Kiedy stanowisko jego w Wadelai zdawało się być zagrożonem, wysłano mu z Europy na pomoc dwie ekspedycje, pierwsza z nich w 1885, pod dowództwem Lenza i G. A. Fischera, nie powiodła się, druga, którą kierował Stanley, spotkała się z nim w 1888 nad Albert-Nyanza. Po powrocie Stanleya do Aruwimi, został **E.** na skutek rokoszu zdegradowany, lecz wkrótce znowu obrany wodzem, towarzyszył Stanleyowi i Casatiemu na brzeg wschodni. Po przybyciu do Bagamoyo spotkał **E.** przykry wypadek. Podejmowany przez Wissmana, podczas uczty spadł z balkonu i poniósł ciężkie obrażenia. Wyleczony, wstąpił 1890 do służby niemieckiej, udał się do Victoria Nyanza, gdzie założył stację Bukoba, w 1891 dotarł do południowego brzegu jez. Alberta-Edwarda. Brak żywności i nieprzyjazna postawa ludności zmusiły go do odwrotu ku Undusumie, gdzie wybuchła ospa, **E.** wysłał towarzyszącego mu zoologa Stuhlmanna z częścią karawany z powrotem; sam, choć chory i prawie ślepy, pozostał przy chorych. W 1893 zginął zamordowany skutkiem zdrady Araba, Saida ben Abedi. Ciało jego miało być zjedzone przez ludożerczych Murzynów. Ponthier oficer belgijski znalazł dziennik **E.**, doprowadzony do połowy października 1892 r. Por. Schweinfurth i Ratzel „E. Pasza" (Lipsk, 1888); Buchta „Der Sudan unter ägypt. Herschaft" (Lipsk, 1888); Stanley „Im dunkelsten" (Afrika, 1890); Jephson „E. P. und die Meuterei in Äquatoria" (Lipsk, 1890); Volz „E. P. Entsatz" (Lipsk, 1891); Paul Reichard „Dr. E. P." (Lipsk, 1891); Parke „My personal experiences in Equatorial Africa" (Londyn, 1892); Vita Hassan „Die Wahrheit über E. P." (Berlin, 1893); Stuhlmann „Mit. E. P. ins Herz von Afrika" (Berlin, 1894).

Emin pasza.

Emin-Muklis Pasza, dyplomata i administrator turecki, * 1811 w Smirnie, † 1873 w Konstantynopolu. W 1837 był urzędnikiem w biurze tłómaczeń, w ministerjum spraw zagranicznych, następnie sekretarzem ambasady w Londynie i Paryżu. W r. 1848 brał udział w uspokojeniu Mołdawji i Wołoszczyzny, a w 1849 w zawarciu traktatu z Rosją w Bałta-Limanie. W 1860 mianowany był gubernatorem Damaszku, później gubernatorem Trebizondy i Erzerumu.

Eminencja, (łac.), tytuł kardynałów, nadany im przez papieża Urbana VIII, dekretem z d. 10 stycznia 1630 r. Niegdyś używali tego tytułu królowie, cesarze, a nawet biskupi.

Eminescu Michał, poeta i publicysta rumuński, * 1849 w Botuszani, † 1889 w Bukareszcie, obok Alecsandriego najznakomitszy liryk Ru-

munji. Był on bibljotekarzem uniwersyteckim w Jassach, a później redaktorem dziennika konserwatywnego p. t. *Timpul* w Bukareszcie. Jego „Poesii" wyszły w 1884, 5 wyd. 1890, niektóre z jego wybornych satyr i sonet przełożyła na niem. Carmen Sylwa.

Eminowicz Wincenty, dyrektor straży ogniowej w Krakowie, napisał „Policja ogniowa" (1878).

Emir (arab., t. j. rozkazujący), tytuł muzułmański, dawany niegdyś wszystkim niezawisłym naczelnikom plemion (np. Abd-el-Kaderowi), a potem wszystkim prawdziwym lub domniemanym potomkom Mahometa (z jego córki Fatymy). Ci ostatni są dosyć liczni w Turcji, gdzie rozmaitym poświęcają się zawodom, a różnią się od innych tylko zielonym zawojem. Zostają oni pod zwierzchnictwem *Emir-Beszyra*. Dawnemi czasy dowódcy w mahometańskich wojnach religijnych nosili tytuł Emirów, podobnie jak niektóre panujące rodziny mahometańskie. *Emir-al-Mumenin*, t. j. książę wiernych, jest tytułem Kalifów; jednoznaczny *Emir-al-Muslemin* był tytułem Almorawidów. *Emir-al-Omrach* nazywał się u Kalifów i Mogołów indyjskich pierwszy minister. Teraz w Turcji *Emir-Achor*, znaczy wielkiego koniuszego sułtana; *Emir-Alem* chorążego państwa; *Emir-Bazar*, zawiadującego targami; *Emir-Hadżi*, przywódcę udających się corocznie do Mekki pielgrzymów. Rzewuski Wacław nosił ten przydomek.

Emis, *wujek*, rodzaj much (ob.).

Emisarjusz (z franc.), wysłaniec z tajemnem poleceniem lub na zwiady, głównie w celach politycznych, dla propagowania jakich idei, porozumienia się z tajnemi stronnictwami politycznemi, zbadania stanu umysłów, i t. p.

Emisyjna teorja, ob. Światło.

Em-Ka, pseudonim Marji Kamińskiej.

Emler Józef, historyk i archeolog czeski, * 1836 w Libanie nad Bystrzycą, nauki uniwersyteckie pobierał w Wiedniu, w roku 1861 został nauczycielem w szkole realnej, a później profesorem na uniwersytecie (1877) w Pradze; 1862 został adjunktem archiwum ziemskiego; 1864 przeszedł do archiwum miejskiego. Początkowo redagował *Pamatky archeologické* i był spólpracownikiem *Slownika naucznego*, od 1869 objął redakcję *Czasopisu Muzeum Czeskiego*. — Oprócz wielu rozpraw historycznych, drukowanych w rozmaitych czasopismach, wydał pomnikowe dzieło „Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno 1541 combustarum" (2 t., 1870—72), od 1870 prowadzi dalej znakomite wydawnictwo Erbena „Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae". Od 1869 jest sekretarzem i redaktorem źródeł historycznych czeskich. Wydał nadto: „Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica archiepiscopatus Prag." (1874—89, t. 5); „Decem registra censuum Bohemica" (1881); „Leitfaden der christlichen Chronologie für die Zeit 800--2000 Chr.". Wreszcie ogłosił mnóstwo dokumentów i rozpraw w sprawozdaniach czeskiego Towarzystwa historycznego, oraz w *Czasopismie Muzeum czeskiego*. Jest profesorem uniwersytetu czeskiego, oraz członkiem akademji.

Emma, królowa angielska, znana pod imieniem Aelfgify, † 1052, córka księcia normandzkiego, Ryszarda Nieustraszonego, z powodu niezwykłej piękności, nazywana była „perłą Normandji". W 1002 zaślubiła króla saksońskiego Ethelreda, którego tak znienawidziła, iż uczucie to przeszło nawet na dzieci z nim zrodzone, Edwarda Wyznawcę i Alfreda. Po śmierci męża 1016, wyszła w 1017 za Kanuta, uzurpatora duńskiego, i z krzywdą synów z pierwszego związku, starała się o tron angielski dla syna Hartaknuta. Kiedy ten 1040, po śmierci ojca objął tron, **E.** wywierała w Anglji wielki wpływ, ale wkrótce Edward Wyznawca został królem i skazał matkę na przymusowy pobyt w Winchester, gdzie **E.** zmarła. Por. panegiryk p. t. „Encomium Emmae" w „Monumenta Germaniae".

Emma Adelajda Wilhelmina Teresa, królowa matka, b. regentka holenderska. * 1858 w Arolsen, druga córka księcia Jerzego Wiktora Waldeck i Pyrmont, zaślubiona 7 stycznia 1879 w Arolsen królowi holenderskiemu Wilhelmowi III, któremu w d. 31 sierpnia 1880 powiła córkę, księżniczkę Wilhelminę. Po śmierci synów królewskich z pierwszego małżeństwa, została na mocy konstytucji z 1884, na wypadek śmierci męża, mianowana opiekunką córki swej, i gdy ten zachorował, ogłoszona była regentką 20 listopada 1890 r. Po śmierci Wilhelma III (23 listopada 1890), objęła regencję za swą córkę, królową Wilhelminę (do 1898 r.). Królowa-regentka jest w swoim kraju bardzo lubiona, jako uprzejma i mądra kobieta, oraz dzielna wychowańczyni.

Emmanuel, ob. Emanuel.

Emmaus, miasteczko w Palestynie o 1½ mili na wschód od Jerozolimy, znane z historji Nowego Testamentu.—Inne miasto *Emmaus* wspomniane jest w księdze I Machabejskiej (3, 40, 50), pamiętne zwycięstwem Judy Machabeusza nad wojskiem Antjocha, nazwane za panowania Heliogabala Nikopolis. Obecnie jest tam nieznaczna wioska Amwas na drodze z Jafty do Jerozolimy.

Emme, dwie rzeki w szwajcarskim obszarze Renu. 1) *Wielka* **E.**, prawy dopływ Aary, 73 klm. długi, wypływa z wyżyny Berneńskiej. W przepaści Rebloch zbiegają się stoki górskie, z obu stron tworząc most naturalny wysoko ponad rzeką. Urodzajna i piękna jej dolina *Emmenthal* słynie z *sera ementalskiego*, wyrabianego głównie w osadzie Langnau. Por. Türler „Das malerische und romantische Emmenthal" (1887). 2) *Mała* **E.** jest lewym dopływem rzeki Reuss, płynie na wschód poprzedniej w kantonie Luzerny; długość jej wynosi 54 klm.

Emmenthal, ob. Emme.

Emmeran, Emmeram (ś.), apostoł Bawarów, * około 605 w Poitiers; biskup akwitański, w 2 połowie VII stul. po N. Chr., przybył do Regensburga, celem udania się do północnych Słowian, lecz za namową księcia bawarskiego Teodora pozostał w Bawarji, ażeby tu wiarę chrześcijańską umocnić. Po trzyletniej działalności (712—715), wybrał się w drogę do Rzymu, ale oskarżony przez Ottę, córkę księcia, że stał się powodem jej brzemienności, tak został przez jej brata Lantbera zbity, że wkrótce potem w 715 † w Aschheimie. Pamiątkę jego kościół rzym.-kat. obchodzi 22 września. Por. Quitzmann „Die älteste Geschichte der Baiern bis zum J. 911“ (1873); Riesler „Geschichte Baierns“ (1878).

Emmerich, miasto w pruskiej regencji Düsseldorff, nad Renem, 10,000 miesz., posiada 4 kościoły, gimnazjum, wygodną przystań, liczne fabryki. Miasto, zwane niegdyś *Embricke*, powstało z osady rzymskiej.

Emmetropja, *miarowzroczność*, *prawidłowzroczność*, stan oka, przy którym promienie światła normalnie zostają załamywane.

Emminghaus Karol Bernard Arwed, ekonomista, * 1831, kształcił się w Jenie, od 1858 był dyrektorem jednego z drezdeńskich towarzystw ubezpieczeń, w 1865 założył towarzystwo do ratowania rozbitków, w r. 1866 został profesorem ekonomji w szkole politechnicznej w Karlsruhe. Napisał: „Schweizerische Volkswirtschaft“ (Lipsk, 1860—61, t. 2); „Lehrbuch der allgemeinem Landwirtschaft“ (1863); „Allgemeine Gewerkslehre“ (1868); „Das Armenwesen und die Armengesetzgibung in europäischen Staaten“ (1870); „Geschichte der Lebensversicherungsbank für Deutschland“ (1877) i in.

Empecinado, t. j. *Smolarz*, przezwisko dane *Don Juanowi Marcinowi Diaz*, * 1775. Podczas wojny francuskiej odznaczał się **E.** jako jeden z najwaleczniejszych gerylasów przeciwko Napoleonowi i mianowany został generałem. W 1815 uwięziony z powodu swoich zasad konstytucyjnych, wygnany potem został do Valladolid. W czasie rewolucji 1820 był drugim komendantem miasta Valladolid, a następnie gubernatorem Zamory. Po restauracji 1823 uwięziony, został osadzony w żelaznej klatce, wydany na obrazę motłochu i żołdactwa, nareszcie na powieszenie skazany. W chwili egzekucji bronił się rozpaczliwie, poszarpał więzy, pobił katów, lecz poległ, zakłuty przez otaczających rusztowanie żołnierzy.

Empedokles, filozof grecki, z Agrygentu w Sycylji, od 490—430 prz. Chr. U ziomków wielkie miał poważanie jako lekarz, polityk, poeta, powiernik bogów, wieszczek i zaklinacz natury. Ofiarowanej sobie przez spółobywateli władzy nie przyjął. O śmierci **E.** rozmaite krążą podania. Podług jednej wersji, rzucił się w krater Etny, co zdaje się być bajką; podług innej, utonął w morzu. Filozofja **E.** jest wypływem nauki jońskich filozofów natury i szkoły eleackiej. Przyjmuje on 4 niezależne od siebie materje czyli żywioły: powietrze, wodę, ogień i ziemię. Żywioły te za pomocą dwu sił poruszających: miłości (siła przyciągania) i nienawiści (siła odpychania), zmieszały się i ukształtowały jako byt. Powstawanie świata tłómaczył **E.** w ten sposób: początkowo znajdowały się te 4 żywioły w sferoidzie, utrzymywane w zupełnej jedności siłą miłości; kiedy zaś przeniknęła je nienawiść, jako siła dzieląca, jedność ustała, i począł się wytwarzać świat przeciwieństw, w którym żyjemy. Odwiecznej wierze w metempsychozę usiłował nadać znaczenie etyczne i zbliżył się w tym względzie do zasad pitagorejskich. Najdonioślejsze są poglądy biologiczne **E**-a. Celowość organizmów tłómaczył przechowaniem się gatunków lepiej przystosowanych do życia, odbieranie (percepto-wanie) wrażeń zmysłowych — wysiękami, ulatniającemi się z przedmiotów. Eklektyczny swój system wyłożył **E.** w poemacie „O naturze i zasadach rzeczy“, którego fragmenty wydali Sturz (1805), Karsten (1838) i Stein (Bonn, 1852). Pisali o nim Lommatzsch „Die Weisheit des E.“ (Berlin, 1830); Gladisch „E. und die Aegypter“ (Lipsk, 1858); Winnefeld „Die philosophie des E.“ (Rastadt, 1862); Tanzerbieter „Beiträge zur Britik und Erlänterung des E.“ (1844); następnie znakomite dzieła: Zellera „Die philosophie der Griechen“ (t. I, 1892) i tłómaczona na język polski „Historja filozofji materjalistycznej“ Lange'go (t. I, str. 33 i nast.).

Empetrum, ob. Bagnówka.

Empire (styl). Był to w końcu w. XVIII, w sztuce francuskiej, zwrot do klasycyzmu, zwrot, który wywołał zmiany i wytworzył nowy kierunek w sztuce plastycznej, zwłaszcza ornamentacyjnej. Kierunek ten utrwalił się i został ujęty w normy odpowiednie za pierwszego cesarstwa, i dlatego nazywa się **E.** Kodeksem, a zarazem rodzajem księgi pamiętniczej stylu tego, jest dzieło wydane w Paryżu 1812, p. t. „Recueil de decorations interieurs, comprenant tout ce qui a rapport à l'ameublement“, której autorami byli Percier, uchodzący prawie za twórcę tego kierunku, i Fontaine, obaj zdolni budowniczowie. Por. E. Chesneau „Dessin de décoration“ (1880); Ch. Blanc „Grammaire des arts décoratifs“; Alfred de Champeaux „Le Meuble“ (Paryż, 1885); Lechevaller-Chevignard „Les styles français“ (Paryż, 1892); A. Lambert i E. Stahl „Das Möbel... Ein Musterbuch styllvoller Möbel aus allen Ländern in historischer Folge“ (Stuttgardt, 1893).

Empireum (z grec. zapalam, rozżarzam; ognisty). Tak zwali starożytni filozofowie najwyższą sferę niebieską, która jest siedliskiem ognia, światłości. Według Pisma św., jest troje niebios: 1) powietrzne, 2) przestwór, 3) niebo, w którem mieszka Bóg ze Swiętymi i aniołami. Sw. Jan Zło-

tousty, św. Bazyli i in., to właśnie niebo zwą **E.**, i do tego nieba wstąpił Chrystus Pan, „wstąpił nad wszystkie niebiosa“ (Efez. 4, 10). Dante w „Boskiej komedji“ **E.** zwie najwyższe niebo światłości.

Empireumatyczne oleje, ob. Przypalone oleje.

Empiryczne nauki, nauki oparte na doświadczeniu, tak nazwane w przeciwieństwie do nauk teoretycznych i spekulacyjnych.

Empiryzm, *empirja*, pogląd przyjmujący, że jedynem źródłem wadomości jest doświadczenie. Wyraz ten naprzód pojawia się w medycynie w V w. przed Chr., która zrazu uważana jako wypływ władzy bogów nad chorobami, była praktykowaną przez kapłanów boga Asklepjosa na wyspie Kos i w Knidos, na sposób czarodziejów ludów dzikich, t. j. była połączona z religją i stanowiła rodzaj majątku odziedziczanego w jednej kaście. U Pitagorejczyków, a zwłaszcza u Eleatów, stawszy się medycyną, jak djetetyka częścią polityki, z Hipokratesem, Arystotelesem i Teofrastem staje się nauką. Alkmeon, uczeń Pitagora, jako anatom zwierząt, i powyżsi badacze stwarzają w tych naukach, a właściwie w badaniu przyrody, epokę, gdyż odrzucając poglądy religijne na nią, opierają się na faktach dotykalnych i sprawdzeniu ulegających, na doświadczeniu, t. j. na **E.** Synowie i krewni Hipokratesa (460—370): Tesalos, Drakon i Polibos, a za nimi Eudoksos z Knidos, Djokles, Chryzyp i in. w przeciwstawieniu do tych badaczów, *empirykow*, trzymają się dawnego systemu i tworzą szkołę *dogmatyków*, wyszłą po części z doświadczenia, ale zgubioną stałym wpływem oderwanych kombinacji. **E.** stała się polem pracy i chwały dla uczonych aleksandryjskich, z niej Herofil (300 przed Chr.) zwrócił uwagę na puls, Erazystrat z Ceos, lekarz Seleuka Nikatora, ledwo że nie odkrył obiegu krwi. Po ich zgonie, w połowie III wieku uczniowie Herofila (Filin i Serapjon) zaczęli leczyć na zasadzie **E.** choroby, bez badania ich przyczyn i pod ich wpływem rozwinęły się szczególnie botanika i materia medica. Koło 110 r. przed Chr. z Asklepjadesem zjawia się szkoła *metodyków* (Tesalos z Trales zwłaszcza), wykładająca system ogólnych zasad *(kojnotetes, communitates)*, wedle których poznaje się choroby i leki. Trales nawet miał tajemny i cudowny środek w 6 miesięcy nauczenia medycyny. Twórcami nowego empiryzmu są Bakon, Locke i Hume; głównym przeciwnikiem zupełnego **E**-u jest Kant. Właściwie teraz obejmuje empirja wszystkie nauki i służy im za podstawę, jako szczegółowe badanie wszystkich zjawisk życia wewnętrznego i zewnętrznego, skupiające dotąd poznane w pewien system, z pomocą domysłów czyli hypotez, lecz przedewszystkiem aktom stwierdzonym doświadczeniem dające przewagę i głos.

Emplektyt, *błyszcz bizmutu i miedzi*, minerał krystalizujący w szeregu rombowym, cynowo biały, twardość 2, c. wł. 6,3. Jest to siarek bizmutu i miedzi, znajduje się w górach Kruszcowych, w Węgrzech, Szwecji i Chile.

Emporiae, w starożytności handlowa osada, na wybrzeżu m. Śródziemnego, w dzisiejszej odnodze Rosas, założona przez Focejczyków z Massylji. W 218 przed Chr., Rzymianie uczynili miasto to głównym punktem wypraw dla zawojowania Hiszpanji. Za Juljusza Cezara była to kolonja rzymska. Dziś jest to licha wioska, nazywa się Ampurias.

Emporion (łac. emporium), w starożytności składowe miejsce towarów, centralne miasto, w którem się odbywała sprzedaż en gros. Najgłówniejszym z takich punktów handlowych była część portu Pirejskiego w Atenach, mieściły się tam magazyny i odbywał rodzaj giełdy. W Rzymie podobne **E.** założyli M. Emil. Lepid i L. Emil. Paullus na wzgórzu Awentyńskiem, między 193 a 174 przed Chr.

Empusa, rodzaj grzybów z rodziny owadomorków *(Entomophtorae)*, obejmujący grzyby pasożytne, żyjące na muchach i innych owadach. **E.** *muscae* sprowadza chorobę epidemiczną much pokojowych, która na jesieni powoduje zagładę tysięcy tych owadów.

Empusa, *Strasiec*, rodzaj owadów prostoskrzydłych z rodziny modliszkowatych (Mantidae), cechujący się przedkarczem wydłużonem oraz wyrostkami listkowatemi na pierścieniach odwłoka i na nogach. **E.** *egena*, barwy jasnozielonej, żyje w Europie płd., kryjąc się między roślinami.

Empusa (gr.), nocne widmo żeńskie; straszono niem dzieci; było to straszydło z oślemi nogami; odmianą jego są: Akko, Alfito, Gorgo, wogóle nazywane morlykeia; zaliczano do nich także Lamie i Mormoliki, które wysysały krew młodzieńcom i ciało ich rozszarpywały. **E.** była także hańbiącem mianem kobiet źle się prowadzących, między innemi zwano tak matkę krasomówcy Eschinesa.

Empyreja v. Empyromanteia, wróżba z kierunku i kształtu płomieni ofiarnych, wprowadzona przez wróżbitę i kapłana Amfiarosa.

Ems, rzeka w północno-zachodniej części Niemiec, wpływa z południowo-zachodnich stoków lasu Teutoburskiego, niedaleko Paderbornu, od Greven zaczyna być spławną, a od Papenburga staje się znakomitą rzeką, przyjmuje do swego koryta kilka również spławnych dopływów, jak Haase i Leda, a ubiegłszy 330 klm., wpada w pobliżu Emden do zatoki Dollart. Przez pośrednictwo kanału łączy się z Lipą, a przez nią i z Renem, obfituje w torfowiska, których osuszenie sprowadza się przez liczne kanały.

Ems, miasteczko i kąpiele mineralne w pruskiej regencji Wiesbaden, nad spławną rzeką Lahn, o $\frac{1}{2}$ mili od Koblenz, w powabnej dolinie położone, 6,300 miesz. Miejsce to było już Rzymianom znane i obecnie jest jednem z najsław-

niejszych zdrojowisk w Niemczech. Wyniesione jest na 70 stóp nad poziom morza. Źródła tutejsze należą do cieplic alkaliczno-ziemnych, temperatura ich wynosi 28°—50° C. Ważniejsze źródła są: Kesselbrunnen, Kränchen, Bubenquelle, Victoriaquelle. Używane bywają do picia, kąpieli albo natrysków. Są to źródła z wielkim skutkiem zalecane w katarach przewlekłych organów trawienia, oddechowych i płciowych, w obrzmieniach gruczołów, przy skrofułach, przy zaburzeniach w tworzeniu się i wydzielaniu żółci, w podagrze i t. p. Por. Vogler „**E.**, seine Heilquellen etc.“ (Ems, 6 wyd., 1888); Döring „Die Thermen von **E.**“ (3 wyd., 1884).

Emser Hieronim, * 1477 w Ulmie, † 1527 r. w Dreźnie, studjował w Bazylei prawo i teologję, od r. 1500 sekretarz kardynała i biskupa Kerckiego (Gurk), następnie profesor przedmiotów humanistycznych w Erfurcie i Lipsku, a od r. 1505 sekretarz ks. saskiego Jerzego, później proboszcz w Dreźnie. Po dyspucie lipskiej roku 1519 występował w rozmaitych broszurach przeciwko M. Lutrowi w sposób bardzo gwałtowny i szyderczy, a szczególnie też w przedmowie do swego tłómaczenia Nowego Testamentu (Drezno, 1527, 2 wyd., 1528). Wydał „Vita Bennois” (Lipsk, 1512) i „Gegen den Leipziger Bock,“ dziełko wymierzone przeciw Lutrowi. Por. Ender „Luther und ihre Streitschriften“ w „Neudrucken deutscher Literaturwerke“ (№ 83 i 96, r. 1890 i 1891).

Emskie Punktacje, czyli *Kongres Emski*, zowie się ugoda, zawarta pomiędzy książętami elektorami duchownymi, t. j. arcybiskupami, moguńckim, trewirskim i kolońskim, oraz arcybiskupem salzburskim, dnia 25 sierpnia 1786 r., na obronę praw ich przeciw kurji rzymskiej, a zwłaszcza przeciw nadużyciom władzy nuncjusza papieskiego w Monachjum, Zoglio. Ugoda miała na celu rozszerzenie zakresu władzy arcybiskupiej, zakaz apelowania do Rzymu. Wszelako umowa ta, popierana zrazu przez cesarza Józefa II, nie wydała żadnych skutków, gdyż oprócz papieża wystąpili przeciw niej biskupi, którzy od układów byli usunięci. Dla zbicia zarzutów, papież Pius VI ogłosił „Responsio super nuntiaturis“ (Rzym, 1789). Por. Müncha „Geschichte des Emser Congresses und seiner Punctate“ (Karlsruhe, 1840); Nippold „Handbuch der neuesten Kirchengeschichte“ (Elberf., 1880).

Emu, ptak, ob. Dromaj.

Emulsja, *zawiesina*, *mleczanka*, ciecz mająca w zawieszeniu jakikolwiek tłuszcz w postaci drobnych kropelek. Do zrobienia **E.** potrzeba wody, tłuszczu i gumy, żółtka, białka roślinnego lub podobnych substancji; przy rozcieraniu, kłóceniu, tłuszcz się na krople rozpada, każda kropla otacza się białkiem lub gumą i w takiej postaci może być już w płynie zawieszoną. Jeżeli roślina zawiera tłuszcz i białko (migdały, ziarna maku), to przy ucieraniu ich z wodą otrzymamy **E.**; aby otrzymać **E.** z olejów tłustych, potrzeba dodać jeszcze jednej z wyliczonych substancji. **E.** mają kolor biały, mleczny; mleko jest właściwie **E.** W medycynie używa się **E.**, albo jako jednej z form podawania tłuszczu, albo tylko dla rozpuszczania innych lekarstw.

Emulsyna, ciało białkowate, zawarte w migdałach; jest to substancja bezbarwna, amorficzna, strącana alkoholem z roztworu wodnego. Posiada ona własność rozkładu amygdaliny i benzaldehydu czyli olejku gorzkich migdałów. Rozkład następuje już przez roztarcie gorzkich migdałów i zarobienie ich wodą.

Emulsyny, wyroby kosmetyczne, złożone z mydła i drobno rozdzielonego tłuszczu, które przy mieszaniu z wodą wydają ciecze mleczne. Używane są najwięcej **E.** *migdałowe* czyli *amandyny* i *oliwiny*; wyroby te psują się łatwo i muszą być przechowywane w miejscach chłodnych.

Emund Stary, albo Zły, król szwedzki, † około 1060 r. Syn króla Olafa „Skötkonunga,” panował dopiero od 1050 po śmierci młodszego brata Amuda Jakóba, który tronu go pozbawił. Jako ostatni potomek starej gałęzi upsalskiej Lodbrokidów, otrzymał przydomek „Stary,“ a drugie przezwisko dlatego, że na kongresie w Danaholm ustąpił Danji Bleking. Syn **E.** zginął w wyprawie przeciw Kwenom, z tego powodu tron przeszedł na zięcia jego Stenkil, który był założycielem nowej dynastji.

Emys, ob. Żółwie.

Enalej lub *Jen-Ali*, początkowo car Kasimowa, został w r. 1531 carem Kazańskim, za sprawą rządu rosyjskiego, w miejsce wygnanego Safa-Gireja; posiadał w Rosji miasteczko Meszczersk; w roku 1535 zamordowany został przez zbuntowanych Kazańczyków, pod dowództwem carówny Gormandy. Safa-Girej ponownie powołany na tron i ożeniony z wdową Enaleja. Por. H. H. Howorth „History of the Mongols” (Londyn, 1876).

Enaliosauria, *smoki morskie*, rzęd gadów kopalnych, którego liczne rodzaje żyły w okresie drugorzędnym i pozostawiły obfite szczątki w pokładach jurajskich. Dzielą się na dwie grupy *Sauropterygia*, których przedstawicielem jest *Plesiosaurus* (ob.), i *Ichtyopterygia*, z których znany jest dokładnie tylko *Ichtyosaurus* (ob.).

Enallage albo *Heterozys* (z greck.), ob. Zamiennia.

Enancjomorficzne kryształy, ob. Kryształ.

Enargit, minerał krystalizujący w szeregu rombowym, zwykle w słupy rombowe, lub formy tablicowate, częściej występuje w skupieniach gruboziarnistych, barwy czarnej, blasku metalicznego, c. wł. 4, 4. Składa się z siarku miedzi i siarku arsenu. Znajduje się w Węgrzech, Tyrolu, a zwłaszcza w Peru i Argentynie.

En arrière (franc.) w tył.

Enarthrosis, ob. Staw.

Enault Stefan, powieściopisarz francuski, * 1818, † 1883 r., napisał wiele nowel i romansów, z których większą popularnością cieszyły się: „La vallée des pervenches“ (1847); „Le portfeuille du diable“ (3 t., 1859); „Le lac de cygnes“ (1864); „Le roman d'une Altesse“ (1866); „Histoire d'une conscience“ (1876); „Mademoiselle de Champrosay“ (1877); „Les jeunes filles de Paris“ (1880) i in.

Enault Ludwik, pisarz francuski, * 1824 w Isigny (Calvados), po ukończeniu studjów w Paryżu, podróżował po Anglji, Belgji, Niemczech, na Wschodzie i po państwach Skandynawskich. Pisał do wielu czasopism i w *Constitutionnel* prowadził krytykę artystyczną. Wydał: „Promenade en Belgique et sur les bords du Rhin“ (1852); „La Terre Sainte“ (1854); „Constantinople et la Turquie“ (1855); „La Norvége“ (1857); „Christine“ (1857); „La Vierge du Liban“ (1858); „De la littérature des Indous” (1860); „L'amour en voyage“ (1860); „Un amour en Laponie“ (1861); „Stella“ (1863); „L'Amérique centrale et méridionale“ (1866); „Le secret de la confession“ (1870); „La vie à deux“ (1874), wraz z Vanderheymem wydał: „Les diaments de la couronne“ (1884); „Paris brûlé“ (1871); „D'après François Bouché“ (1891); „Les perles noires“ (1872); „Le Cirocassienne“ (2 t., 1878) „L'amour et la guerre“ (2 t., 1882); „Tragiques amours“ (1891) i inne. W polskim przekładzie: „Przeznaczenie“ (1872); „Złamane życie“ (1891).

En avant (franc.), naprzód.

En bagatelle (franc.), z lekceważeniem.

En bas, nadół, na dole.

En bloc, w całości, ryczałtem.

Enceladus, grec. *Enkelados*, jeden z *Gigantów* (ob.).

Enceladus, drugi księżyc Saturna (ob.).

En chef, na czele: général *en chef*, generał głównodowodzący; redacteur en chef, główny redaktor.

Enchirydjon (grec.), książka podręczna, w której się znajduje treściwy wykład jakiego przedmiotu. Dawniej używano tego wyrazu na tytułach wielu dzieł elementarnych. Nazwa ta przysługiwała w szczególności dziełu Pomponjusza, które jest ważnem źródłem dla historji rzymskiego prawa.

Enchondroma, *chondroma*, *chrząstniak*, nowotwór chorobowy, zwykle łagodny, postaci guza twardego, gładkiego, występuje najczęściej na kościach ręki i stopy i niekiedy dochodzi do objętości znacznej. Leczenie jedyne polega na wyłuszczeniu.

Enchytraeus, rodzaj robaków z rzędu skąposzczetów *(Oligochaeta)*, gromady pierścienic, cechujący się 4 szeregami szczecin haczykowatych; ma krew białą, długość 8 do 20 mm. Gatunki **E.** *appendiculatus*, **E.** *ventriculosus* i in., żyją u nas w ziemi wilgotnej i wodzie.

Encina albo **Enzina** (Juan del), ojciec dramatu hiszpańskiego, * około 1469 w Salamance; przebywał naprzód w domu księcia Alby, później w Rzymie został kapelmistrzem papieskim, a w końcu osiadł w Salamance, gdzie † 1534 r. Zbiór swoich duchownych i świeckich utworów poetyckich ogłosił p. t.: „Cancionero“ (Salamanka 1496 i 1509). Ważniejszem wszakże dla historji literatury jest drugie jego dzieło: „Representaciones,“ t. j. przedstawienia, które rzeczywiście przedstawiano naprzód w domu ks. Alby, a potem i na scenie publicznej. Są to pierwsze zawiązki dramatu hiszpańskiego, po części treści świeckiej, po części duchownej. Forma i treść są jeszcze słabe. Najwięcej podobno zalet scenicznych miał dramat „Placida y Vitoriano“ (1514), który jednak, zginąwszy pod cenzurą inkwizycji, nie doszedł naszych czasów. Istnieli wprawdzie przed **E.** pisarze sceniczni, ale on pierwszy podniósł dramat do literackiej wartości i ustalił jego formę. Słusznie więc jest uważany za ojca dramatu hiszpańskiego. Napisał także wierszowany opis podróży do Jerozolimy, którą odbył w r. 1519, p. t.: „Tribagia ó via sagra de Hierusalem“ (Rzym, 1521, ostatnio w. Madryt, 1780). Utwory dramatyczne **E.** wydał razem Capete p. t.: „Teatro completo” (Madryt, 1891).

Encke Jan Franciszek, astronom, * 1791 roku w Hamburgu, † 1865 w Spandau; kształcił się w Getyndze pod Gaussem, miał udział w wojnie 1815 r., w r. 1816 został adjunktem, w 1822 dyrektorem obserwatorjum Seeberg pod Gotha. Tu obliczył drogę komety, znanej pod jego nazwiskiem, i oznaczył odległość słońca z dwu przejść Wenery: „Die Entfernung der Sonne” (2 cz. 1822—24). W 1825 mianowany dyrektorem obserwatorjum w Berlinie, objął po śmierci Bodego redakcję rocznika astronomicznego berlińskiego, który znakomicie ulepszył. Oprócz tego ogłosił „Astronomisch Beobachtungen auf der Sternwarte zu Berlin“ (5 t., 1840—60); „De formulis dioptricis“ (1845) i in. Jako rachmistrz astronomiczny był niezmordowany; również ważną była działalność jego jako obserwatora; znaczna liczba współczesnych astronomów jest jego uczniami.

Encke Jan.

Encke Erdmann, rzeźbiarz niemiecki, * 1843, kształcił się pod kierunkiem Alberta Wolffa, wykonał grupy: „Germańczyk walczący z dwoma Gallami,” „Odyseusz żegnający się z Penelopą,” bronzowy posąg „Kurfirsta Fryderyka I brandeburskiego,“ ustawiony w niszy berlińskiego ratusza (1872), posąg królowej „Ludwiki w Tiergarten,“ posąg „Fryderyka II” i in., grupę, wyob-

rażającą „Elżbietę brandeburską uczącą swego syna“ (1890). Wykonywał także portretowane biusty bronzowe, oraz figurki rodzajowe.

Enckego kometa, ob. Komety.

En comparaison (franc.), w porównaniu.

Encyklema, znaczy drewniany przyrząd ruchomy na kołach, który podczas widowisk teatralnych ukazywał widzom to, co działo się we wnętrzu domów. Jest to definicja scholjasty Arystofanesa, która była potwierdzoną i udokładnioną przez inne teksty.

Encyklika (grec.), czyli *obiegnik*, *okólnik*, dawniej zwało się tak każde pismo, wydane, przez biskupa do gminy; później nazwę tę zastosowano tylko do takich pism, wydawanych przez samego papieża do biskupów. Odezwy patrjarchów greckich, jak np. Focjusza, zwołująca sobór w r. 867 także nazywały się **E.** Do słynniejszych należą Encykliki papieża Piusa IX z d. 8 grudnia 1864 wymierzona przeciwko błędom dzisiejszych czasów i z d. 5 lutego 1875 potępiająca kościelno-polityczne prawa Prus i Niemiec.

Encykliki papieża Leona XIII w kwestjach ekonomicznych. Papież Leon XIII wydał w r. 1878 encyklikę „Quod Apostolici muneris,“ wyjaśniającą stanowisko kościoła rzymsko-katolickiego w kwestjach ekonomicznych. W r. 1891 wydał drugą jeszcze ważniejszą p. t.: „Rerum novarum,“ w której występuje przeciw socjalistom i wyjaśnia, w jaki sposób, podług Kościoła katolickiego, antagonizm między kapitałem a pracą może być usunięty.

Encyklopedja (z gr. *en kyklo paideia*), u Greków i Rzymian nazwa ta odpowiadała ogólnemu wykształceniu; obecnie pod wyrazem **E.** rozumiemy dzieła, obejmujące treść wszelkich gałęzi wiedzy ludzkiej. Oprócz takich Encyklopedji zwanych powszechnemi, jest wiele specjalnych, które jedną tylko naukę encyklopedycznie przedstawiają. Następnie bywają **E.** systematyczne, traktujące według pewnej klasyfikacji, albo alfabetyczne, jak niniejsza i w ogóle większość dzieł tego rodzaju. Do **E.** systematycznych mogą być zaliczone systematy Bacona, Comte'a, H. Spencera. W starożytności za autorów dzieł encyklopedycznych są poczytywani: Leucyp, Demokryt, Speusip, niewątpliwie zaś był nim Arystoteles. Oribasjusz w IV wieku po Chr. był autorem **E.** lekarskiej. W Rzymie zestawił systematycznie zbiór ówczesnych wiadomości ludzkich Varro, oraz Plinjusz Starszy. Za temi pierwszemi próbami poszli: około 470 po Chr. Marcjanus Capella, Izydor (około 630), Suidas (w końcu X wieku), tudzież w XIII w. Wincenty de Beauvais w obszernem dziele swojem („Specula“); za niemi zjawiały się już i inne w podobnym rodzaju prace pod ulubionemi tytułami: „Speculum“ i „Summa“. Bacon z Werulamu, w dwu dziełach swoich: „Organon scientiarum“ i „De dignitate et augmentis scientiarum,“ starał się ustanowić podział nauk, oparty na podstawach filozoficznych. Jako najznakomitsze próby późniejszych czasów wymienić należy Morghofa „Polyhistor“ (Lubeka, 1688, 4 wyd., 2 t., 1747), Sulzera „Kurzer Inbegriff aller Wissenschaftskunde“ (Berlin, 1792, wyd. 3, 1809), za któremi nastąpiły prace: Kruga, Helftera, Burdacha, Krausa, Erh. Schmida, potem Jäschego, Kronburga, Grubera i z nowszych czasów mianowicie Kirchnera („Akademische Propädeutik,“ Lipsk, 1842). Lubo dzieła encyklopedyczne istniały już od czasów Henryka Stephanusa (1544), nazwę atoli encyklopedji otrzymały dopiero wtedy, kiedy Diderot i d'Alembert wydali pod tym tytułem tak wielki wpływ mające wówczas dzieło: „Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et métiers“ (28 tomów, Paryż, 1751—72, do tego „Supplément,“ 5 t., Amsterdam, 1776—77 i „Table analytique,“ 2 t., Paryż, 1780). Najpierwszem na tej encyklopedji opartem dziełem była przez Panckouke'a i Agasse'a wydana „Encyclopédie méthodique“ (201 tomów, Paryż, 1781—1832). Z późniejszych wydawnictw najznakomitszy jest „Grand Dictionnaire“ Larousse'a (17 t., 1864—90), oraz „La grande E.“ Lamirault'a (od 1885). Liczne, obszerne tego rodzaju przedsięwzięcia posiada Anglja, a pomiędzy niemi najnowsza i najbardziej znana „Encyclopaedia Britannica“ (24 t., Londyn, 1875 — 1889). W Niemczech, oprócz dawniejszych dzieł Hoffmana i Jabłońskiego, zasługują głównie na wzmiankę: „Grosses vollständiges Universallexikon aller Wissenschaften und Künste“ (64 tomy, Lipsk, 1731—50, dopełnienia 4 t., 1751—54), od nazwiska nakładcy zwany powszechnie „Zedlersches Lexikon“; oraz redagowana przez Koestera i Roosa „Deutsche Encyklopädie“ (23 t., Frankfurt, 1778—1804), które przecież pod względem wartości naukowej o wiele przewyższyła, założona 1818 r. przez księgarza E. Richtera w Lipsku i profesorów Erscha i Grubera w Halli, a obecnie wydawana przez F. A. Brockhausa w Lipsku, olbrzymia „Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste,“ gdzie wszystkie artykuły, podobnie jak w „Enc. Britannica,“ stanowią monografje naukowe, obliczona na kilkaset tomów; dotychczas wyszło 167 tomów. Mniejsze encyklopedje w Niemczech noszą w ogóle nazwę „Konversations Lexikon;“ najwięcej są znane: Brockhausa, (14 wyd., 17 t., 1896—7), Pierera (40 t.), Meyera „Grosses Konversations Lexikon“ (1839—56, 52 t., 6 t. dod.), tegoż mniejsze dzieło (17 t., 5 wyd., od 1893). — W literaturze polskiej za pierwszą **E.** można uważać „Nowe Ateny“ ks. B. Chmielowskiego (1746—1756); potem ułożeniem Encyklopedji powszechnej zajął się ks. Ignacy Krasicki, którego dzieło wyszło w Warszawie naprzód w r. 1781, w 2 t., a następnie pomnożone 1830 w 6-u t., p. t. „Zbiór potrzebniejszych wiadomości, porządkiem abecadła ułożonych.“ — W r. 1835 bracia Glücksbergowie w Warszawie i Wil-

nie rozpoczęli wydawać **E.**, której wyszły 4 t. A—C, i spółcześnie początek głoski P, dzieło to jednak upadło przy ogólnie naówczas smutnym stanie piśmiennictwa polskiego. Następnie, w r. 1841 wyszła w Lesznie i Poznaniu „Mała encyklopedja polska“ przez Stanisława Platera, wydana w 2 tomach, która wiele zawiera w sobie braków i niedokładności. W r. 1849 — 50 J. A. Zabierzowski rozpoczął **E**-ę, którą doprowadził tylko do wyrazu „Admirał.“ Dopiero, znany z wielu ważnych wydawnictw, księgarz warszawski Samuel Orgelbrand w r. 1858 wprowadził w wykonanie powziętą oddawna myśl przysłużenia się krajowi wielkiem dziełem encyklopedycznem, odpowiadającem spółczesnemu stanowi nauk, oraz wymaganiom i potrzebom publiczności. Wedle własnego wyboru ukonstytuował redakcję, złożoną z F. H. Lewestama, Jana Pankiewicza, Leona Rogalskiego i K. Wł. Wójcickiego, którym powierzył kierunek wielkiego wydawnictwa „Encyklopedji powszechnej.“ Skład ten powiększył później przybyły F. M. Sobieszczański, i przy pomocy licznych współpracowników rozpoczęli swą działalność od 1859; ukończono „Encyklopedję w r. 1868, w 28 wielkich tomach. Dzieło te przynosi prawdziwy zaszczyt literaturze naszej i jest chlubą swego wydawcy, który mimo strat materjalnych poniesionych z powodu nieprzyjaznych okoliczności, jakie spowodowały ogólną stagnację w ruchu księgarskim, nie cofnął się od zamierzonego celu. Od r. 1872 wychodziło u nas spółcześnie kilka encyklopedji: „**E.** podręczna“ *Przeglądu Tygodniowego*, w 3 tomach, będąca niemal tłómaczeniem drobnej encyklopedji Meyera; „**E.** ogólna wiedzy ludzkiej“ Ungra pod kierunkiem redakcji *Tygodnika Illustrowanego* i *Wędrowca*; „**E.** powszechna“ Orgelbranda, w 12-tu tomach, z dwoma suplementami, ułożona na podstawie „**E.** powszechnej“ wielkiej, za której jednak skrócenie uważaną być nie może; stanowi nawet niejako jej dopełnienie, zawiera bowiem znaczną liczbę artykułów w poprzedniej zupełnie pominiętych, inne znów są obrobione wedle najnowszych zdobyczy nauki; w takim samym stosunku do poprzedniej znajduje się niniejsza **E.**, nowo opracowana, dopełniona, doprowadzona do chwili ostatniej, oraz zaopatrzona w ilustracje, mapy, tablice. W r. 1889 zaczęła wychodzić „Wielka Encyklopedja ilustrowana“ nakładem Sikorskiego i Granowskiego, doprowadzona obecnie do połowy litery *F.* Z **E.** polskich specjalnych wymienimy: „Nowy dykcjonarz historyczny“ (1783—7), „Ogólny rys **E.**“ K. Milewskiego (1840), „**E.** doręczna“ (dla panien) Kl. Hofmanowej (1851), **E.** dla dzieci J. J. Szczepańskiego (Lwów, 1842) i redakcji *Prawdy* (1892), „**E.** ilustr. wiadom. pożytecznych“ wydanie Arcta (1898), „**E.** handlowa“ (2 wyd.), „**E.** kościelna,“ „**E.** rolnicza“ (2 wyd.), „**E.** techniczna“ (1893), „**E.** wychowawcza“ (od 1882), St. H. Platera „**E.** mała polska,“ „Starożytności polskie“ J. Moraczewskiego (1841 — 1852), „Dykcjonarz biograficzno - historyczny“ W. Szymanowskiego (1851), „**E.** do krajoznawstwa Galicji“ redagowana przez A. Szneidera. Śród zagranicznych dzieł encyklopedycznych wymienimy tu jeszcze: „Slovnik Naucny,“ wychodzący w Pradze, „Dictionnaire de littérature“ i „D. des contemporains“ Vapereau. Z rosyjskich wymienić należy A. Starzewskiego „Sprawocznyj encikł. słowar“ (Petersburg, t. 12, 1847—55), dokładny tylko co do wiadomości tyczących Rosji; Pluszarowa „Encikłoped. słowar;“ Krajewskiego pod tymże tytułem, oraz Dahla i inny Tolla p. t. „Nastolnyj słowar'“ (Petersburg, 1863—64 i dopełnienia 1866); ze specjalnych: „Wojenno-encikłoped. słowar“ (1883 — 1892) Leera, „Morskoj słowar“ (1863) Engla, „Fiłosof. słowar“ (1876) Gogockiego.“

Encyklopedyści. Pod tą nazwą rozumiemy wydawców i spółpracowników wielkiej francuskiej encyklopedji, wyszłej w Paryżu 1751—72 pod kierunkiem Diderota i d'Alemberta p. t.: „Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers (28 t., 1751—72). Był to organ dla panującego w XVIII w. we Francji kierunku w filozofji, mianowicie w etyce, w religji i w umiejętnościach prawnych. Jako współpracownicy należeli: d'Alembert (1717—83) „Discours preliminaire“ rozprawa starająca się wykazać wzajemny stosunek umiejętności, Mallet (teologja i historja), Toussaint (prawo), Daubenton (medycyna), Yvon (logika i etyka), Rousseau Jan Jakób, (muzyka, filozofja), Grimm, baron von Holbach (filozofja), Marmontel (historja literatury), Diderot (1713—89), Holbach (1723—89), Voltaire (1694—1778). Nazwą **E.** oznaczają nadto tych, którzy hołdowali kierunkowi przez właściwych encyklopedystów wytkniętemu, jak Condillac (1715—80), Helvetius (1715—71), La Mettrie (1709—51), Cabanis (1757—1808), Destutt de Tracy (1754—1836). Por. Duprat „Les Encyclopedistes“ (Bruksela, 1866); Rocafort „Les doctrines littéraires de l'Encyclopédie“ (Paryż, 1891); S. Askenazy „Polityka Encyklopedystów“ (Studja historyczno-krytyczne, (Kraków, 1897).

Ende Herman, architekt niemiecki, * 1830, w Landsberg nad Wartą, w r. 1851 kształcił się w berlińskiej akademji budownictwa i jako stypendysta odbył podróż naukową do Austrji, Włoch, Grecji, Anglji i Francji. Po powrocie został budowniczym dworu, a w r. 1859 założył wraz z kolegą Wilhelmem Böckmanem, * 1832, pracownię i biuro architektoniczne, istniejące dotąd. **E.** jest oprócz tego profesorem w wyższej szkole technicznej w Berlinie, prezesem Królewskiej Akademji sztuk pięknych w Berlinie i członkiem honorowym akademji Wiedeńskiej i Petersburskiej. Do główniejszych prac spółki należą: gmach banku kredytowego 1875, Muzeum w Ber-

linie 1886, bank narodowy 1883, bank handlowy i przemysłowy 1891, wiele bardzo willi i domów, a także w Tokio dla rządu japońskiego, wszystkie gmachy skarbowe, w których znakomicie łączy styl japoński z formami renesansu.

Endecott John, * około 1588, † 1665, purytanin, jeden z pierwszych osadników angielskich w Stanach Zjednoczonych i w Naukeag (teraz Salem), założył kolonję, której od 1644, był gubernatorem i dowódcą siły zbrojnej kolonji. Por. „Dictionary of national biography“ (17 t., 366).

Endemann Wilhelm, prawnik niemiecki, * 1825 w Malburgu, kształcił się tamże i w Heidelbergu, następnie był profesorem i radcą najwyższego sądu apelacyjnego w Jenie (1862), roku 1867 został posłem do parlamentu, 1872 brał udział w międzynarodowym statystycznym kongresie w Petersburgu, 1876 profesor w Bonn, 1884 radca tajny. Napisał: „Die Beweislehre des Zivilprocesses“ (1860, Heidel, 2 cz.); „Das deutsche Handelsrecht“ (3 wyd., 1876); „Das deutsche Zivilprocessrecht“ (1868); „Das Recht der Aktiengesellschaften“ (Heidel., 1873); „Studien in der romanisch-kanonistischen Wirtschafts und Rechtslehre“ (3 t., 1874 –1883); „Der Markenschuts“ (1875); „Der Deutsche Zivilprocess“ (3 t., 1878—79); „Handbuch des deutschen Handels-See und Wechselrechts“ (4 t., 1881—84); „Das Recht des Eisenbahnen“ (1886); „Das deutsche Kontursverfahren“ (1889); w przekładzie polskim W. Sabowskiego „O rozwoju stowarzyszeń handlowych“ (1870).

Endemja, *Endemiczne choroby*, choroby, jakie w pewnej okolicy, mniej albo więcej rozległej, stale lub przynajmniej przez czas dłuższy panują. Są to choroby szerzące się drogą specyficznego zarazka. Czynnikiem, sprzyjającym szerzeniu się chorób endemicznych, są złe warunki zdrowotne w danej miejscowości. Do chorób endemicznych należą: zimnica, tyfus wysypkowy i brzuszny, febra żółta i t. p. Wzorowe urządzenia hygjeniczne są najskuteczniejszą bronią w walce z **E.**; tak np. z chwilą zaprowadzenia kanalizacji i wodociągów, tyfus należy już do chorób rzadkich, występuje tylko sporadycznie nawet w tych miejscowościach, gdzie dawniej srożył się przez długi czas. Hygjena miast i wsi ma na celu opanowania chorób endemicznych.

En dépit (franc.), na złość, przez upór.

En dépôt, na składzie.

Ender Jan, * 1793 w Wiedniu, † 1854 tamże, malarz historyczny i portretowy, wykształcony w akademji wiedeńskiej; przebywał przez długi przeciąg czasu we Włoszech, odbył także podróż do Grecji i Turcji, został potem profesorem szkoły sztuk pięknych w Wiedniu. Do najlepszych prac **E.** zaliczają „Judytę“ (1824) i wielki tonton, wyobrażający „Wjazd Chrystusa do Jerozolimy.“ — *Tomasz* **Ender,** bliźni brat poprzedniego, znakomity pejzażysta. Podczas podróży swojej do Brazylji, wykonał przeszło 900 szkiców. Krajobrazy jego odznaczają się szczególnie efektami światła i wiernem studjowaniem dzikiej natury. † 1875.

Endermatyczna metoda, metoda stosowania lekarstw na sztucznie obnażoną powierzchnię skóry, t. j. pozbawioną naskórka, zamiast przez usta, gdzie idzie o ogólne i bardzo szybkie działanie leku. Sposób ten, znany już w dawnych czasach, w początkach wieku XIX został wznowiony i rozszerzony; wprowadził go nanowo *Bally* (1802), badali go dalej i stosowali Orfila, Magendie, Lembert, Lehman i inni. Obecnie metoda ta słusznie została zupełnie zarzuconą; jej miejsce zajęła metoda hypodermatyczna, czyli zastrzykiwanie podskórne, pod wielu względami więcej celowi odpowiadające.

En détail, detalicznie, w drobnej sprzedaży.

Endlicher Stefan Władysław, botanik, * 1804 w Presburgu, † 1849, poświęcał się z początku w Wiedniu teologji, następnie dopiero zwrócił się do nauk przyrodniczych, pracując oraz nad językiem chińskim. W r. 1836 został kustoszem oddziału botanicznego w gabinecie historji naturalnej w Wiedniu, w r. 1840 profesorem botaniki i dyrektorem ogrodu botanicznego tamże. Przy schyłku życia żywy wziął udział w wypadkach 1848 r. Z licznych dzieł jego wymieniamy: „Grundzüge einer neuen Theorie der Pflanzenzeugung“ (1838); „Genera plantarum, secundum ordines naturales disposita“ (1836—1840), w którem przeprowadził własny swój układ naturalny roślin. „Grundzüge der Botanik“ (1843); wraz z Ungrem „Synopsis Coniferarum“ (1847). Od roku 1840 redagował z Martiusem „Flora brasiliensis.“ Z dzieł dotyczących innych przedmiotów: „Verzeichniss der chinesischen und japanischen Münzen des Münz und Antikenkabinets in Wien“ (1837); „Atlas von China“ (6 zesz., 1843) i „Anfangsgründe der chines. Grammatik“ (1845).

Endoarteriitis, zapalenie wewnętrznej błony tętnic, występuje w formie przewlekłej jako *ateromatyczny proces naczyń* (ob.).

Endocarditis, zapalenie wewnętrznej błony serca, wsierdzia (ob. Serce), niezmiernie rzadko (uraz klatki piersiowej) jest chorobą pierwotną, zawsze prawie występuje jako powikłanie chorób zakaźnych: ropnica (szczególnie połogowa), tyfus brzuszny, zapalenie płuc, błonica, choroba Brighta; najczęściej spotyka się przy ostrym gośćcu stawowym (reumatyzmie). Zmiany miejscowe są bardzo podobne do zmian w naczyniach przy ateromatycznym procesie (ob.). Bardzo często jako rezultat zmian takich napotyka się przy sekcji nieznaczne zgrubienia na wsierdziu, które niczem się nie objawiały za życia i za właściwą chorobę nie mogą być uważane. Bardzo rzadko **E.** prowadzi za sobą rozpad szybki i śmierć, skutkiem zatorów (ob.) i mocno upośle-

dzonej czynności serca. Najczęściej przez powolne zmiany zapalne ulega zmianie budowa wsierdzia, następują zboczenia w zastawkach sercowych, też ze wsierdzia złożonych, tak zwane wady zastawek. Krążenie skutkiem tego przestaje się odbywać w sposób normalny, co bardzo szkodliwy wpływ wywiera na ogólny stan organizmu. **E.** właśnie o tyle jest szkodliwe, że jest jedyną przyczyną tak częstych i zgubnych wad serca.

Endocardium, wsierdzie, błona wyścielająca wnętrze jamy serca (ob.).

Endocarpium, ob. Owoc.

Endochrom, barwnik brunatny, znajdujący się w niektórych wodorostach, ma się składać z chlorofilu i diatominy.

Endoeos, Endoios, rzeźbiarz grecki, pomiędzy 540 a 520 r. przed Chr. Według Pauzanjasza (1, 26, 5) był on uczniem Dedala, według Kleina przybył do Aten z Krety, a Loeschke przypisuje mu pochodzenie jońskie; wykonał między innemi cztery posągi Ateny, z tych jeden z drzewa oliwnego, „Alea," z kości słoniowej. Por. Overbeck „Geschichte der griech. Plastik" (1 t., wyd. 3); Lechat „Revue des études grecques" (1892 i 1893).

Endogamja. Zwyczaj nakazujący lub pozwalający na zawieranie ślubów małżeńskich w samem plemieniu, rodzie, ob. Egzogamia.

Endogenae, nazwa roślin jednoliścieniowych w układzie De Candolle'a, wyprowadzona z błędnego pojęcia, że w pniu tych roślin przyrost drzewa ma się dokonywać przez tworzenie się nowych wiązek włókno-naczyniowych wewnątrz dawnych, już zdrzewniałych.

Endometritis, zapalenie wewnętrznej błony macicy; powieważ jest to błona śluzowa, więc przedstawia te same formy zapalenia, co i inne śluzowe błony (ob.). Najczęstszy jest tu katar przewlekły, znany powszechnie pod nazwą białych upławów (ob.), najcięższem jest dyfterytyczne zapalenie błony śluzowej macicy, występujące prawie wyłącznie przy porodzie na skutek wprowadzenia infekcji do jamy macicznej, przy manipulacjach połogowych. Przy obecnem przestrzeganiu wymagań aseptyki i antyseptyki cierpienie to w miastach spotyka się nie często, natomiast po wsiach jest ono przyczyną śmierci wielu położnic. Leczenie przeważnie jest miejscowe za pomocą środków ściągających i przyżegających.

Endomorfizm, w geologji, ob. Metamorfizm.

Endophytae, rośliny pasożytne, w szczególności grzyby, których grzybnia rozwija się wewnątrz tkanek rośliny je żywiącej. *Exophytae* natomiast są to grzyby, których grzybnia rozwija się na powierzchni roślin.

Endor, starożytne miasto hebr., w pokoleniu Isachar w Palestynie, gdzie Saul zapytywał czarownicę o los bitwy, jaką miał stoczyć z Filistyńczykami (1 Sam. 28). Jest to prawdopodobnie dzisiejsze nędzne miasto Endur zw. Dżebel ed Dachi.

Endoskop, przyrząd do rozpatrywania organów wewnętrznych ciała, ob. Wziernik.

Endosmometr, ob. Endosmoza.

Endosmoza, *osmoza*, *diosmoza*, *przesiąkanie*, wzajemna wymiana cieczy, oddzielonych przegrodą dziurkowatą. Jeżeli dwie ciecze są oddzielone przegrodą, która zawiera wiele rurek włoskowatych, albo też porów, które z sobą stanowią rurki włoskowate, to w owe rurki wchodzi pewna ilość każdej cieczy i ilości te wessane wskutek dyfuzji (ob.) z sobą się mieszają. Mieszanina ta znajduje się w zetknięciu z każdą cieczą, w każdą przeto dyfunduje (przenika), i to w ogólności z różną prędkością, a więc po pewnym czasie w różnej ilości. Przez dziurkowate przeto przegrody, rozdzielające dwie ciecze, przechodzą różne ilości tych cieczy; własność tę tych przegród zowiemy **E.** Najlepiej własność tę okazują błony zwierzęce, jak pęcherz, rogówka i błony roślinne. Różne błony względem jednych cieczy rozmaicie się zachowują: jeżeli wodę i wyskok oddzielimy pęcherzem, przechodzi więcej wody *(endosmoza)*, alkoholu zaś ilość mniejsza *(egzosmoza)*, jeżeli je oddzielimy kauczukiem więcej wyskoku aniżeli wody. **E.** dostrzeżoną została przez Parrota (1811) i Fischera (1812). Dutrochet (1826) urządził *endosmometr* do badania ilości cieczy przechodzących przez błony (ob. fig.); naczynie *b* zamknięte u spodu błoną i opatrzone rurką *a a*, napełnione jest cieczą badaną, w naczyniu zewnętrznem znajduje się ciecz inna, której poziom dochodzi do *nn*; jeżeli w naczyniu *b* znajduje się alkohol, który w rurze sięga do *r*, a w naczyniu zewnętrznem woda, to po pewnym czasie ciecz podnosi się w rurce powyżej *r*, poziom zaś *nn* obniża się. Ściślej zjawisko to badał Jolly (1849); wprowadził on pojęcie *równoważnika endosmotycznego*, który lepiej określony przez Eckharda (1866) jest tą ilością wody w gramach, jaka wymienioną zostaje przez przegrodę dziurkowatą za 1 gram ciała rozpuszczalnego. **E.** objaśnia wiele zjawisk, jak wchodzenie deszczu w owoce i liście i stąd wpływ jego oświeżający na roślinność, wsysanie soków przez korzonki roślin, wsysanie soku mlecznego za pomocą naczyń mlecznych z kiszek cienkich i wyciąganie z krwi różnych soków trawieniu po-

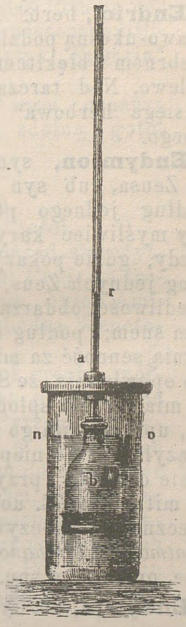

Endosmometr.

sługujących, jak śliny, żółci i t. p. Również gazy okazują zjawisko **E.**, przyczem wogóle gazy najlżejsze, najłatwiej i najprędzej przez przegrody przechodzą (Bunsen 1857); tak np. wodór przechodzi przez rozżarzoną platynę i pallad. Z tej to silnej **E.** wodoru pochodzi niebezpieczeństwo w balonach wodornych. Jednak żelazo przepuszcza więcej tlenku węgla, niż wodoru: być może że odegrywa tu pewną rolę powinowactwo do węgla. (Ob. Dyfuzja).

Endospermum, w botanice tkanka komórkowa nasienia (ob. Nasienie).

Endotermiczna reakcja, ob. Termochemja.

Endothelium, ob. Śródbłonek.

Endrici, herb: Na tarczy, linją prawo-ukośną podzielonej, w polach srebrnem i błękitnem — lew złoty w lewo. Nad tarczą korona. Por. „Księga herbowa“ J. hr. Ostrowskiego.

Endrici.

Endymjon, syn Etliosa, syna Zeusa, lub syn samego Zeusa, podług jednego podania pasterz czy myśliwiec karyjski, podług drugiego król Elidy, gdzie pokazywano nawet grób jego. Podług jednych Zeus, wynagradzając cnotę i sprawiedliwość, obdarza go wieczną młodością i ciągłym snem; podług drugich skazuje go na długoletnią senność za miłostki z Junoną. Inni wreszcie opowiadają, że Selene (Djana, księżyc), z którą miał 50 cór spłodzić, zachwycona pięknością **E.**, uprowadziła go do Karji na górę Latmos i pogrążyła w stan nieprzerwanego snu, aby go wiecznie całować i przy nim spoczywać. Według tego mitu, jest **E.** uosobieniem snu nocnego lub wiecznego, spoczywa na górze zapomnienia (*Latmos*, od *lanthano*, zapominam), a całuje go Selene, opiekunka snu.

Endywja, ob. Cykorja.

Eneasz (grec. *Aineias*, łac. *Aeneas*), syn Afrodyty i Anchizesa, który tak przez Kapysa i Asaraka szedł od Trosa, założyciela Troi, jak Pryjam przez Laomedona i Ilosa. Po zniszczeniu Troi, mając, wraz z Antenorem, darowane przez Greków, za zdradę ziomków życie, panował nad niedobitkami Trojan. Po śmierci pogrzebano go w mieście, poblizkiem Troi, Berecyntji nad rzeką Nolon. Z czasem (pono już w V w. prz. Chr.), wykładając inaczej słowa Homera o rządach **E.**, przenoszono go do Tracji, Grecji. Arystotoles, Tymeusz, Heraklides Lembus znajdują podobieństwa i ślady Trojan w Lacjum i Rzymie. Powroty (Nostoi) bohaterów greckich dają powód do podobnych wędrówek **E.**, z czem łączy się podanie o fundacji miasta, spaleniem okrętów greckich przez branki trojańskie wywołane. Pirrus już na antytezę swą do Rzymian—Trojan powoływał się, przez swe pochodzenie od **E.** Rzym i Egesta w III wieku przed Chr. Newjusz w tymże czasie, wspomina odwiedziny **E.** u Dydony i jej, czy Anny, wróżby o 1-ej wojnie punickiej (Warro mówi o miłostkach **E.** z Anną). Podobno jednak w Eryksie, gdzie ta wojna się skończyła, podanie o Dydonie powstało *(Klausen)*, źródło biorąc w rozbudzonych tą wojną namiętnościach. Wirgilim w wyborze **E.** za bohatera epopei kierowała już chęć schlebiania genealogicznej pretensji rodu Juljusza, który wywodził się od **E.** Jula i Wenery *(Lewes)*. Hooke, Gerlach i Bachofen uważają **E.** za osobę i dzieje prawdziwe, co zbił już Grote stanowczo; ks. Banier nawet w dziedzinie mitologji zaprzecza **E.** praw bytu. Niebuhr i inni zastanawiali się głównie nad genezą jej, nie zaś nad prawdziwością zawartych w niej podań. Imię Aineias pochodzi prawdopodobnie od Ajae, bogini czczonej w Ekbatanie, której kult mógł być przeniesiony na grecką Afrodytę, matkę **E.-a.** Starożytni wywodzili to imię od ainos: straszny, potężny, lub czasownika aineo—chwalę. Por. Müller O. „Explicatur causae fabulae de Aeneae in Italiam adventu“ (Classical Journ. 1822); Wörner „Die Sage von den Wanderungen des Aeneas bei Dionys v. Halikarnass und Vergil“ (Lipsk, 1822); Hild J. A. „La légende d'Enée avant Virgile“ (Paryż, 1883); Schwegler „Röm. Gesch.“ I; Preller-Jordan „Röm. Mythol.“ II; Roscher w „Lexic. der griech. und röm. Mythologie.“

Eneasz, taktykiem zwany, grecki pisarz wojskowy, żył w IV wieku prz. Chr., wydał około r. 350 dzieło o sztuce wojowania (strategiga biblia). Z dzieła p. t. „Hypomnemoneumata“ zachował się rozdział o sztuce oblężniczej, wydał Köhly i Rüstow 1853, Hercher 1870, Hug 1874. Por. A. Hug „Komentarze“ (1877); K. A. Lange (1879).

Eneasz z Gazy, filozof pogański, a potem chrześcijański z V wieku, wykładał w Aleksandrji wymowę i filozofję. Pozostały po nim listy i grecki djalog p. t. „Teofrast,“ którego najlepsze wydanie uskutecznił Boissonade 1836. Monografję wydał Wernsdorf 1816.

Eneasz (Aeneas) *Sylwjusz*, ob. Pius II.

En échec (franc.), w szachu.

En échelon (franc.) eszelonami, w formie występów, schodów (ustawiać wojsko), tak, żeby jeden szereg nie zakrywał zupełnie drugiego.

En effet (fran.) w rzeczywistości, faktycznie.

Enejda, *Eneida*, epopeja Wirgiljusza, której treścią jest pełna przygód wędrówka Eneasza i garstki Trojańczyków, ocalonych w rozgromie Troi, ku brzegom włoskim, w celu założenia państwa nowego (rzymskiego). Na polski tłómaczyli **E.:** Jędrzej Kochanowski, Jacek Przybylski, Fr. Dmochowski, Wężyk, a częściowo A. Kmita, M. Błażowski, St. Trembecki.

Enema, ob. Lewatywa.

Energetyka, nauka o energji (ob.).

Energja, w fizyce, zdolność wykonywania pracy. Przypisujemy **E.** ciału, gdy pozostaje

w warunkach takich, że jest zdolne do wykonania jakiejkolwiek pracy; energję posiada zatem ciężar spadający, kamień rzucony, pocisk armatni, w ogólności każde ciało w ruchu pozostające, ujawnić bowiem może działalność swoją. **E.** wszakże nie wiąże się wyłącznie z ruchem widocznym, kamień bowiem, złożony na wysokości, po usunięciu podtrzymującej go przegrody spada natychmiast i w spadku tym ujawnia **E.**, która przeto poprzednio już w nim nagromadzoną być musiała. Tak samo kula armatnia **E.** swą otrzymała przez wybuch prochu, który tedy ukrywał już w sobie znaczny zasób **E.** Rozróżniamy przeto dwie formy energji, **E.** *przygotowaną, potencjalną*, czyli **E.** *położenia*, i **E.** *istotną, cynetyczną* czyli **E.** *ruchu*. Różnice te oznaczała nauka dawniej nazwą *sił prężnych* i *sił żywych*. Przez *zachowanie energji* rozumie się zasada, że **E.** ani wytworzoną z niczego, ani zniweczoną być nie może, zachodzić tylko mogą przeobrażenia jednych form **E.** w inne, co wyraził Clausius ogólnem twierdzeniem: „**E.** wszechświata jest wielkością stałą.“ Gdy przez uderzenie wzajemne dwu ciał następuje ich rozgrzanie, zachodzi tu przemiana pracy mechanicznej w ciepło; w motorach parowych natomiast ma miejsce zamiana przeciwna, ciepła w pracę, a zamiany te dokonywają się według ścisłego stosunku liczebnego, wyrażającego się przez równoważnik mechaniczny ciepła. Zrozumienie zasady równoważności ciepła i pracy dało właściwie początek pojęciu energji (ob. Ciepło). W biegu wody płynącej, w prądach wiatru, w zasobach węgla kamiennego, posiadamy znaczne zapasy **E.**, ale ostatecznem źródłem **E.** dla ziemi jest promieniowanie słońca. Przeważna wszakże ilość **E.** słonecznej rozprasza się w przestrzeń światową, gdzie bezustannie krzyżują się promienie słońc niezliczonych, a związane z tem ujednostajnienie temperatury nazwano *rozpraszaniem* **E.**, przy jednostajnym bowiem rozkładzie **E.** dalsze jej przeobrażanie staje się niemożliwem. Jak woda przez spadek z miejsca wyższego pracę wykonywać może, tak też i ciepło wtedy tylko w pracę przeobrazić się zdoła, gdy z ciała cieplejszego przechodzi do zimniejszego. Nie wszystek więc zasób **E.** w ciele zawarty uzdolniony jest do przeobrażeń dalszych, a tę część wewnętrznej **E.** ciała, która się już nie da w pracę przeobrazić, nazwano *entropją*. Bardziej wszakże, aniżeli to rozpraszanie **E.** we wszechświecie, dotycze nas marnotrawstwo jej przez człowieka, ujawniające się w olbrzymiem obecnie zużytkowywaniu węgla kamiennego. Oceniono, że zasoby węgla w Anglji wystarczyć mogą zaledwie na 240 lat, a w każdym razie ostateczny kres węgla zawartego we wszystkich pokładach ziemi nastąpić musi w przyszłości niezbyt odległej. Stąd to ujawnia się obecnie dążność do lepszego, aniżeli dotąd, wyzyskiwania olbrzymich zasobów **E.**, złożonej w wodospadach, rzekach i potokach. Zadanie to ułatwia potężny rozwój elektrotechniki, elektryczność bowiem jest to pośrednik, który wybornie służy przy wszelkich przeobrażeniach **E.**, a maszyna dynamoelektryczna daje nam możność *przenoszenia* **E.** czyli *przenoszenia pracy* na znaczną odległość (ob. Magneto i dynamoelektryczne maszyny). Już teraz za pośrednictwem tych maszyn fale wody topią zdala rudy, wytwarzają światło w odległych miastach i wykonywają mnóstwo prac innych. Rozwój pojęć o **E.** wiąże się z teorją mechaniczną ciepła (ob. Ciepło) i opiera się na pracach Mayera, Joule'a, Helmholtza, Rankine'a, Clausiusa, Thomsona. Por. Planck „Prinzip der Erhaltung der Energie“ (1887); Helm „Die Lehre von der Energie“ (1887); Mach „Ueber das Prinzip der Erhaltung der Energie“ (Populär-wissenschaftliche Vorlesungen, 1896); S. Kramsztyk „Energja“ (Szkice przyrodnicze, 1893).

Energja, *w pojęciu psychologicznem*, oznacza siłę charakteru, niezłomną wolę, zdolną i gotową do czynu.

Energumeni, ob. Opętani.

En espèces (fran.), w gotówce.

En état (fran.), w stanie, w możności.

Enetowie, czyli Wenetowie, naród starożytny w Paflagonji, byli sojusznikami Pryjama trojańskiego. Głównem ich miastem było Amisos. Od nich prawdopodobnie pochodzą Wenetowie italscy.

Enezydem, *Oinesidemos*, filozof grecki, spółczesny Cycerona, uczeń Heraklita; urodzony na wyspie Krecie, wyznawał zasady Pyrrona. Urywki jego dzieł zostały zachowane w „Bibljotece Focjusza“. Głównym jego tytułem do sławy był wywód przeciw idei przyczynowości, dochowany przez Sekstusa Empiryka. Jego sceptycyzm zawierał niejako zasadnicze podstawy późniejszych teorji Berkeleya, Kanta i Hume'a. Por. Ständlin „Geschichte des Skepticismus“ (Lipsk, 1794); Saisset „Scepticisme“ (Paryż, 1865).

En face (fran.), z przodu.

En famille (fran.), w kółku rodzinnem.

Enfant terrible (fran.), dziecko źle wychowane, albo naiwne, które swemi pytaniami, lub odpowiedziami narusza formy światowe i wprowadza w kłopot.

Enfantin Bartłomiej Prosper, zwany pospolicie *le Père Enfantin*, główny przedstawiciel Saint-Simonizmu, * 1796 w Paryżu, † 1864. Usunięty po restauracji Burbonów ze szkoły politechnicznej (1814), podróżował przez lat kilka po Europie jako komisant; w 1825 został dyrektorem kasy hipotecznej. W tej epoce zapoznał się z Saint-Simonem (ob.); po jego śmierci, założył z Olindem Rodrigues dziennik *Le Producteur* (1825); w którym propagował teorje mistrza, dotyczące przeobrażenia stosunków przemysłowych, społecznych i religijnych. **E.** hołdował kierunkowi socjalnemu; Bazard (ob.) zaś, jeden z najczyn-

niejszych jego pomocników, politycznemu. **E.** przeistoczył zasady w dogmaty, szkołę w kościół, a ciało nauczające w stan kapłański, w hierarchję. Od 1827 powodzenie towarzystwa zaczęło się zmniejszać. Rewolucja lipcowa nowe tchnęła w nie życie. Kiedy jednak **E.** kwestję emancypacji kobiet posunął do skrajności, Bazard z polityczną frakcją sekty odłączył się zupełnie. Socjalna zaś frakcja, ogłosiwszy **E.** „*żywem prawem*," wystawiła Saint-Simonizm wielu niedorzecznościami na śmieszność. Po uwięzieniu „*Ojca*" (1832), sekta się rozwiązała. Uwolniony w kilka miesięcy, wyjechał **E.** do Egiptu, gdzie oddawał się pracom inżynierskim i studjom nad kwestją przekopania kanału Sueskiego. Wróciwszy do Francji, był poczthalterem, następnie został członkiem naukowej komisji algierskiej, a w końcu stanął na czele towarzystwa drogi żelaznej Liońskiej. Nauce swej pozostał wierny do końca życia. Pisał niewiele, wywierał więcej wpływu swą wymową i osobistym charakterem. Z prac jego najcelniejsze: „Traité d'économie politique" (Paryż, 1830); „La réligion Saint-Simonienne" (Paryż, 1831) i „Colonisation de l'Algérie" (Paryż, 1843). Zbiorowe wydanie listów i pism E-a i Saint-Simona wyszło w Paryżu w r. 1865—78 (47 tomów).

Enfants sans soucy, czyli dzieci bez troski, tak nazywało się stowarzyszenie dramatyczne w Paryżu, które za Karola VI uzyskało przywilej na wystawianie t. zw. sottises. Na czele stał prince de sots. Towarzystwo to zostało zniesione w r. 1659 z powodu swawoli, jakiej się dopuszczało.

Enfield, miasto w hrabstwie angielskiem Middlessex, 16 klm. na północ od Londynu, 32,000 m.

En front (fran.), z przodu.

Engadin, dolina górska w kantonie Graubündten w Szwajcarji, ciągnąca się po obu brzegach powstającej tutaj rzeki Inn, w kierunku północno-wschodnim, aż do granicy Tyrolu, 80 klm. długa. Dzieli się na górny i dolny **E.**, z których każdy zupełnie odmienny przedstawia widok. Górny **E.**, wzniesiony przeszło na 1,800 metrów, ciągnie się od Maloa do Samaden, odznacza się czarującą pięknością położenia i wegetacji. Niższy **E.**, obniżający się od 1,600 do 1019 metr., pokryty jest w znacznej części lasem. Ludność całej doliny (około 10,500 miesz.) zamieszkuje prześlicznie położone wioski w liczbie 21. Mieszkańcy tutejsi, pochodzenia romańskiego, są budowy silnej, obyczajów skromnych, wyznania reformowanego, mówią językiem romańskim. Por. Papon „Das Engadin" (1857); Caviezel „Das Oberengadin" (1886).

Engałyczew *(Jengałyczew).* Dwa rody książęce w Rosji. Protoplastą pierwszego był książę Mama, którego wnuk, Jagłycz Bedyszowicz, został 1580 księciem Mordwy kadomskiej. W XVII wieku przyjęli prawosławje. Ojcem drugiego rodu był murza Iszmamet **E.**, który został w 1621 r. księciem. Jego potomkiem był pisarz E. Partenjusz, * 1769, † 1829, marszałek pow. Szackiego. Napisał kilka przewodników, podręczników i słowników lekarskich.

Engbrecht, herb polski, znany tylko z nazwy.

Engel Jan Krystjan, historyk węgierski i słowiański, * 1770 w Lewoczy, † 1814 w Wiedniu, kształcił się w Presburgu i Getyndze, poczem był urzędnikiem w Siedmiogrodzie i Galicji, tudzież cenzorem w Wiedniu. W r. 1812 otrzymał szlachectwo. Zajmował się gorliwie dziejami Węgier i krajów sąsiednich, mianowicie słowiańskich, których języki posiadał, lecz w ogóle był im nieprzyjazny, mimo to jednak dość bezstronny. Z licznych dzieł jego, z których pewne dotychczas mają wartość, bliżej nas obchodzą: „Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772" (Wiedeń, 1792); „Geschichte der Ukraine" (Halle, 1796); „Geschichte des ungar. Reiches" (5 t., Wiedeń, 1814—15) i w. in.

Engel Józef, fizjolog i patolog, * 1816 w Wiedniu, był naprzód profesorem w Zürichu od 1844, potem w Pradze od 1849, od 1854 do 1874 profesorem anatomji patologicznej w akademji wiedeńskiej. Z licznych pism, któremi się zasłużył na polu anatomji i fizjologji, na szczególną wzmiankę zasługują: „Entwurf einer pathologisch-anatomischen Propädeutik" (Wiedeń, 1845): „Die Leichenerscheinungen" (Wiedeń, 1854); „Compendium der topographischen Anatomie" (Wiedeń, 1860); „Sectionsbeschreibungen" (Wiedeń, 1861); „Lehrbuch der pathologischen Anatomie" (Wiedeń, 1865).

Engel Karol, historyk muzyki, * 1818 pod Hanowerem, kształcił się pod kierunkiem Hammla w Wejmarze, przebywał dłuższy czas w Warszawie i Berlinie, w 1850 osiadł w Londynie, gdzie rozwinął działalność muzyczną jako nauczyciel i pisarz. Zmarł 1882 w Kensington pod Londynem. Napisał: „The pianist's handbook" (Londyn, 1853); „Reflections ou church musik" (1856); „The music of the most ancient nations" (2 wyd., 1870); „An introduction to the study of national music" (1866); „A descriptive catalogue of the musical instruments in the South Kensington Museum" (1874); „Musical myths and facts" (1876); „The literature of national music" (1879) i in.

Engel Ernest, znakomity statystyk, * 1821 w Dreźnie, † 1896. W r. 1858 założył w Dreźnie hypoteczne Towarzystwo ubezpieczeń, które było pierwszą tego rodzaju instytucją w Niemczech; od 1860 dyrektor biura statystycznego w Berlinie; w 1882 usunął się do życia prywatnego. Napisał: „Jahrbuch der Statistik und Staatswissenschaft" (1853); od 1860 wydaje „Zeitschrift des statist. Bureau," od 1863 „Jahrbuch für die amtliche Statistik des preussische Staats," od 1861 „Preuss. Statistik." Z pism jego zasługują jeszcze na uwagę: „Die Methoden der Volkszählung"

(1861); „Land und Leute des preussischen Staats" (1863); „Rechenschaftsbericht" (2 tomy, Berlin, 1865); „Die Verluste der deutschen Armeen an Offizieren und Mannschaften im krieg 1870—71" (Berlin, 1872); „Der Wert des Menschen" (1883); „Die moderne Wohnungsnoth" (1873) i in. On to założył także seminarjum statystyczne w Berlinie, o czem ogłosił oddzielne pismo.

Engel Jan Daniel Fryderyk, budowniczy niemiecki, * 1821 w Gdańsku, † 1890 w Berlinie; studjował budownictwo wiejskie w Anglji, Francji i Belgji, od 1857 był docentem budownictwa w akademji rolniczej w Proszkowie, po której zniesieniu w 1881 osiadł w Berlinie. Napisał: „Der Kalksandspisébau und die Kalkziegelfabrikation" (3 wyd., Lipsk, 1865); „Handbuch des landwirtschaftlichen Bauwesens" (7 wyd., Berlin, 1885); „Sammlung landwirtschaftlicher und ländlicher Bauausführungen" (1856—65); „Ausgeführte Familienhäuser für die ländlichen Arbeiter" (1857); „Hochbau-Materialenkunde" (1863); „Album für ländliche, landwirtschaftliche und gärtnerische Bauausführungen" (Lipsk, 1879—81, cz. 3).

Engel Gustaw, nauczyciel śpiewu i pisarz, * 1823 w Królewcu, filologję i muzykę studjował w Berlinie, był sprawozdawcą muzycznym dziennika *Vossische Zeitung*, od 1874 profesor śpiewu dramatycznego w wyższej szkole królewskiej. Między innemi napisał: „Die Vokaltheorie von Helmholtz und die Kopfstimme" (Berlin, 1867); „Das mathematische Harmonium"(1881); „Aesthetik der Tonkunst" (1884); „Die dialektische Methode und die mathematische Naturanschauung" (1865); „Die Idee des Raumes und der Raum" (1868).

Engel Edward, pisarz niemiecki, * 1851 w Stołpnie na Pomorzu, od 1870—1873 studjował w Berlinie sanskryt i języki nowożytne, następnie podróżował, w 1879—84 był redaktorem czasopisma *Magazin für Litteratur des In- und Auslandes*. Napisał: „Italienische Liebeslieder in deutscher Uebertragung" (1876); „Geschichte der französischen Litteratur" (Lipsk, 1882); „Geschichte der englischen Litteratur" (1883); „Psychologie der französischen Litteratur" (1885); „Griechische Frühlingstage" (1887) i in. Pisał także nowele „Wand an Wand" (1890) i in.

Engelbach, herb polski, znany tylko z nazwy.

Engelbert św., arcybiskup, książę elektor koloński, * 1185, młodszy syn Engelberta I, hrabiego bergeńskiego, pracował gorliwie nad wytępieniem rozbojów, jakich dopuszczała się szlachta niemiecka. Odzyskał utracone przez poprzedników dobra djecezjalne. Budził życie religijne, popierał nauki i sztuki piękne, nakreślił pierwszy projekt katedry kolońskiej. Swojem poświęceniem dla biednych zyskał przydomek *Ojca ludu*. Mianowany przez cesarza Fryderyka II, na czas wyprawy do Włoch 1220 r. namiestnikiem państwa i opiekunem syna jego Henryka. Synowiec jego, hr. Fryderyk Isenburg, obrażony na niego o strofowanie za przywłaszczenie dochodów opactwa esseńskiego, zamordował go podczas podróży 1225 r. Kościół rzymsko-katolicki obchodzi jego pamiątkę 7 listopada. Por. Ficker „Engelbert der Heilige" (Kolonja, 1853).

Engelbert II, pan na Falkenburgu, arcybiskup koloński 1261—1274. Wskutek zatargu, jaki miał z patrycjuszami kolońskimi, za pogwałcenie praw cechowych i municypalnych został przez 3½ roku więziony, za co papież rzucił klątwę na miasto. Uwolniony w r. 1271, przeniósł się z Kolonji do Bonn, w r. 1273 koronował króla Rudolfa I Habsburskiego, † 1274 w Bonn.

Engelbrecht, *Engelbrektsson*, bohater narodowy szwedzki. W roku 1434 stanął na czele rokoszu i po opanowaniu prowincji południowych i kraju duńskiego, został **E.** na sejmie w Arboga obwołany prezydentem państwa w 1435 i zawarł z Erykiem XIII kompromis, mocą którego Eryk obowiązywał się, podczas swej nieobecności, wykonywać władzę przez dwóch pełnomocników Szwedów, wójtostw i kasztelanji nie powierzać cudzoziemcom i dać **E**-owi w posiadanie ziemię lenną Oerebo. Kiedy Eryk nie dotrzymał zobowiązań **E.**, i Karol Knutsson postanowili wyzwolić ojczyznę z pod obcych rządów. Knutsson obległ Sztokholm, a **E.** zajął południową Szwecję, lecz na wysepce Hielmar został zdradziecko zamordowany, przez Mans Bengstona Natt och Daga. **E.** niejednokrotnie opiewanym był w powieściach, poematach i tragedjach. Historję jego napisał E. Tuneld.

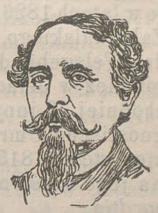

Engelhard Wilhelm.

Engelhard Wilhelm, rzeźbiarz i malarz niemiecki, * 1813 w Grünhagen, † 1808 w Hanowerze. Z początku rytownik na kości słoniowej, od 1837 kształcił się w rzeźbie, był uczniem Thorwaldsena, a od 1841 — 43 w Monachjum pracował pod kierunkiem Schwantalera. Najważniejszem jego dziełem jest fryz, wyobrażający sceny z Eddy, w zamku Marienburg pod Hanowerem, oprócz tego pomnik księżny Zofji hanowerskiej w Herrenhausen, statua „Odina" i w. in.

Engelhardt Jan, rzeźbiarz i rytownik zamieszkały w Wilnie. Pozostały po nim dwa medale: jeden wyobrażający Eustachego Wołłowicza, biskupa wileńskiego, wykonany 1629; drugi — Władysława IV, z roku 1635, tudzież rycina z popiersiem Andrzeja Boboli, podkomorzego królewskiego z r. 1629.

Engelhardt Jerzy, zasłużony w Rosji mąż stanu, pedagog i literat, * 1775 w Rydze, † 1862; służył początkowo w wojsku, w r. 1796 wstąpił do departamentu spraw zagranicznych, w 1811 został dyrektorem instytutu pedagogicznego, w

1816 przełożonym liceum w Carskiem Siole, za liberalny jednak kierunek, jaki pragnął nadać szkole, usunięty został 1823. Odtąd poświęcił się literaturze. Ogłosił „Russische Miscellen" (4 t., 1828—32), opracował według rękopisu Wrangla „Reise längs der Nordküste von Sibirien" (2 t., 1839) i in. Od r. 1838—52 redagował w Petersburgu gazetę rolniczą.

Engelhardt Jan Jerzy Witt, * 1791 w Neustadt, w Bawarji, † 1855, teolog ewangelicki. W r. 1822 został profesorem uniwersytetu w Erlandze, a w 1845—48 deputowanym uniwersytetu na sejmie, oprócz tego król mianował go radcą kościelnym i obdarzył orderem św. Michała. Był gruntownym znawcą historji kościelnej, oprócz tego uprawiał historję powszechną, literaturę, poezję, sztukę, patrystykę i mistykę, posiadał 16 języków. Z dzieł jego główniejsze są: „Dissertatio de Dionysio plotinizante" (Erlangen, 1820); „Leitfaden zu Vorlesungen über Patristik" (Erlangen, 1823); „Kirchengeschichtliche Abhandlungen" (Erlangen, 1832); „Handbuch der Kirchengeschichte" (Erlangen, 1833—34); „Dogmengeschichte" (Neustadt, 1839); „Die Universität Erlangen von J. 1743 bis 1843"; „Tertulliani de carne Christi doctrina" (1844). Nadto wiele rozpraw zamieszczał w „Zeitschrift für historische Theologie" Neandra.

Engelhardt Maurycy, geolog, * 1799 w dobrach Wieso w Estonji, † 1842. Studjował górnictwo w Freiburgu, we r. 1820 został profesorem mineralogji w uniwersytecie dorpackim i założył tam gabinet mineralogiczny. Odbyte podróże swoje w latach 1826, 27 i 28 w góry Uralskie i do kraju Zabajkalskiego, opisał w dziele: „Darstellungen aus dem Felsgebäude Russlands" (1828). Podróżował również w celach geologicznych po Europie zachodniej. Z innych jego dzieł wymieniamy: „Geognostische Umrisse von Frankreich, Grossbritanien etc." (1815); „Zur Mineralienkunde" (1823). Na jego cześć nazwany jest rodzaj roślin *Engelhardtia*.

Engelhardt Edward, publicysta i dyplomata francuski, * 1828 w Rothan (Wogezy). Od 1867 konsul generalny w Serbji, w 1884 minister pełnomocny i delegowany Francji na konferencji berlińskiej. Napisał: „Du regime conventionnel des fleuves internationaux" (Paryż, 1879); „La Turquie et le droit international;" „Histoire du droit fluvial constitutionnel" 1889 i in.

Engelhart Zofja, z domu *Nowosilców*, spółczesna autorka rosyjska, pisząca wierszem i prozą pod pseudonimem *Olga N.* Tłómaczyła na język francuski niektóre utwory Puszkina, nadto od r. 1854 napisała w języku rosyjskim wiele powieści i sztuk dramatycznych, drukowanych w rozmaitych czasopismach i w ogóle z upodobaniem czytywanych.

Engelien August, pedagog i autor, * 1832 r., kształcił się w Berlinie, następnie był nauczycielem gimnazjalnym. Z licznych prac jego zasługują na uwagę podręczniki do nauki języka niemieckiego, jak „Leitfaden für den deutschen Sprachunterricht" (Berlin 1862, t. 2, z których tom I miał wydań 90, II-gi t. 45); „Grammatik der neuhochdeutschen Sprache" (6 wyd. 1890); „Sammlung von Musteraufsätzen" (7 wyd. 1891); „Deutsches Lesebuch" (1876) i in.

Engelke.

Engelke, herb: Na tarczy ściętej, w polu górnem złotem — kruk czarny z pierścieniem złotym w dziobie; w dolnem błękitnem—trzy pierścienie złote, takiemiż ogniwami złączone. U szczytu między dwiema trąbami w pasy, naprzemian złote i błękitne, kruk jak na tarczy. Por. „Księga herbowa" hr. J. Ostrowskiego.

Engelke Aleksander, doktor obojga praw, * 1778 roku w Prusiech Zachodnich w regencji Kwidzyńskiej, † 1839 r. w Warszawie, był profesorem b. uniwersytetu Aleksandryjskiego w Warszawie, a później od 1796—1806 w Poznaniu. W r. 1810 powołany był na nauczyciela do szkoły prawa w Warszawie, a potem w uniwersytecie wykładał prawo i administrację, oprócz tego był regentem kancelarji ziemiańskiej województwa Mazowieckiego, w r. 1828 radcą, wreszcie prezesem konsystorza generalnego wyznań ewangelickich w Królestwie.

Engelmann Gotfryd, * 1788 r. w Miluzie, † 1839 r. Przeznaczony do stanu handlowego, porzucił go, zajmując się głównie sztukami pięknemi. Ożeniwszy się w Miluzie z córką właściciela fabryki perkalów, objął tam kierunek rysunkowy, gdy atoli wypadki 1813 zniszczyły ten zakład, **E.** poświęcił się litografji i w r. 1815 założył pierwsze zakłady litograficzne we Francji: w Miluzie i w Paryżu. Zakłady te miały ogromne powodzenie. Jest on wynalazcą chromolitografji. Napisał także kilka rozpraw o sztuce litograficznej.

Engelmann Wilhelm, księgarz i bibljograf, * 1808 r. w Lemgo, † 1878 r. w Lipsku. Od r. 1847 objął księgarnię ojca, którą rozwinął, wydając swoim nakładem wiele wybitnych dzieł naukowych, a także od 1850 katalogów specjalnych. Najważniejsze z tych wydawnictw są: „Bibliotheca scriptorum classicorum" (wyd. 8-e 1881); „Bibliotheca geographica" (1858); „Bibliotheca zoologica" (1861); „Bibliotheca mechanico-technologica"; „Bibliotheca medico-chirurgica" i in. Na podstawie własnych zbiorów znakomitych **E.** opracował „Daniel Chodowiecki's sämmtliche Kupferstiche" (1857—60), za co otrzymał w uniwersytecie jenajskim stopień doktora honoris causa.

Engelmann Jan, prawnik, * 1832 r. w Mitawie, kształcił się w uniwersytecie w Petersburgu,

a od r. 1860 jest profesorem prawa w Dorpacie, gdzie od 1887 wykłada prawo cywilne rosyjskie. Pisywał w języku niemieckim i rosyjskim. Główniejsze jego dzieła są: „Das Privatrecht der Pleskauschen Statuten“ (Petersburg 1885); „Die Zwangsvollstreckung auswärtiger richterlicher Urteile in Russland” (Lipsk 1884); „Die Leibeigenschaft in Russland“ (Lipsk 1884); „D. Staatsrecht des russ. Reiches“ (1889 w „Handbuch des öffentl. Rechts.“

Engelmann Rudolf, astronom, syn księgarza Wilhelma **E.**, * 1841 r. w Lipsku, † 1888, kształcił się w Bonn i Lipsku, był 1863—74 adjunktem w obserwatorjum i docentem uniwersytetu w Lipsku, ale po śmierci ojca zmuszony był objąć jego księgarnię; urządził wtedy obserwatorjum prywatne, w którem zajmował się głównie pomiarami gwiazd podwójnych. Ogłosił „Messungen von 90 Doppelsternen“ (1864), wydał zbiór rozpraw Bessla (3 t., 1876) i według Newcomba opracował wyborną „Populäre Astronomie” (1881, wyd. 2, uzupełnione przez Vogla, 1892).

Engelmann Wilhelm Teodor, brat poprzed., fizjolog, * 1843 r. w Lipsku, studjował nauki przyrodnicze i medycynę w Jenie, Lipsku, Heidelbergu, został asystentem Dondersa w Utrechcie, 1871 r. profesorem biologji ogólnej tamże, a 1897 prof. fizjologji w Berlinie. Badania jego tyczą się głównie fizjologji mięśni i nerwów; ogłosił ważne prace nad anatomją i fizjologją protoplazmy, nad procesami psychofizjologicznemi najniższych organizmów zwierzęcych, nad znaczeniem nerwów serca i in. Ogłosił: „Untersuchungen über den Zusammenhang von Nerv und Muskelfaser“ (1863); „Ueber die Hornhaut des Auges” (1867); „Ueber den Ursprung der Muskelkraft” (1893). Od r. 1898 redaguje „Archiv für Physiologie.”

Engels Fryderyk, socjalista niemiecki, * 1820 r. w Barmen w Prusiech, † 1895 r. w Londynie. Wysłany przez ojca, przemysłowca, do Manchesteru, dla obznajmienia się z interesami handlowemi, przejął się tam zasadami Owena i był ich gorącym propagatorem. Po powrocie do Prus służył w wojsku, poczem poświęcił się propagandzie socjalistycznej, w 1844 r. zawiązał w Paryżu stosunki z Karolem Marxem, był współpracownikiem „Deutsch - französischen Jahrbücher“, w r. 1845 wraz z Marxem napisał: „Die Heiligefamilie.“ W Londynie założyli obaj towarzystwo międzynarodowe pod nazwą *Związku komunistów*, w r. 1847 ogłosili manifest stronnictwa komunistycznego. **E.** brał udział w powstaniu w Badeńskiem 1848, a po stłumieniu go wrócił do Anglji, gdzie dorobił się majątku. Napisał: „Die Lage der arbeitenden Klassen in England” (1845, nowe wyd. 1892); „Die Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft” (4 wyd. Berlin 1891, przekład francuski 1881); „Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats” (6 wyd. 1894, przekład francuski 1893). Pomagał Marxowi w napisaniu dzieła „Das Kapital” (Hamburg 1885).

Engelspach August, zwany „La rivière,” polityk belgijski, * 1799 r. w Brukseli, † 1831 r. Podczas rewolucji w r. 1830, był szefem sztabu gwardji obywatelskiej. Rząd tymczasowy powierzył mu kierunek prac, podjętych w celu zaprowjantowania i obrony Brukseli i mianował go agentem generalnym. **E.** był także wykształconym geologiem. Napisał: „Description géognostique du grand duché de Luxembourg“ (Bruksela 1829); „Considérations sur les blocs erratiques des roches primordiales” (Bruksela 1829). Por. Deleutre „Histoire de la révolution de 1830” (Bruksella 1851).

Engelstoft Laurids, historyk duński, * 1774 w Gislum pod Habro, † 1851 r. w Kopenhadze. Napisał w r. 1798 memorjał o położeniu kobiet u starożytnych Skandynawów, za który otrzymał nagrodę od uniwersytetu w Kopenhadze. W r. 1798—1800, jako stypendysta, podróżował po Niemczech i Francji, w r. 1803 został profesorem geografji w uniwersytecie kopenhaskim, w r. 1805 sekretarzem, a od 1840—48 członkiem dyrekcji szkół. Z prac jego historycznych najgłówniejsze są: „Tanken om Nationalopdragetsen betragted som det virksomste Middelt til at fremme Almenaad og Foedrelandskjoerlighed” (1808); „Wiens Balejring af Tyrkerne 1683” (1817); „De Re Byzantinorum militari sub Justiniano I” (1808); „Universitets og Skole Annaler” (1806—1813); „Scriptores rerum Danicarum” (1814); „Glossarium der Friesischen Sprache” (1837). Wybór pism jego wydał Allen 1859—62, życiorys napisał Wegner 1852; Fr. Schiern ogłosił „Engelstoftiana” (1880).

Engelstoft Chrystjan Thorning, duński historyk kościelny, * 1805 r., † 1889 w Odense. W r. 1851 został biskupem Fjonji, od 1863—64 ministrem wyznań i oświecenia publicznego w gabinecie Monrada. Napisał: „Reformantes et catholici in Dania concertantes” (1836); „De confutatione latina, quae Apologiae Evangelicorum in comitiis Hafniensibus anno 1530 traditae opposita est” (1847), w języku duńskim: „Kirke-Ordinanses Historia” (1860); „Liturgiens ell. Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark” (1840); „Odense Bys Historie” (1860, wyd. 2-ie 1879) i in.

Engelstrem.

Engelstrem, *Engelström, Engeström*, herb: W polu błękit. z dwiema 6-promien. gwiazdami srebrnemi, między które wchodzi od dołu klin srebrny z gwiazdą błękitną (lub czerwoną) u spodu — pas poprzeczny

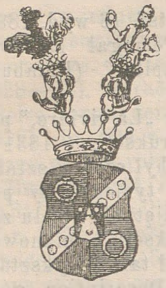

Engelstrem baron.

Engelstrem hrabia.

czarny z podwójnym krzyżem złotym. Nad hełmem w zawoju błękitno-srebrnym orla głowa czarna w koronie między dwoma piórami strusiemi, srebrnem i błękitnem (lub obu srebrnemi). Labry błękitne, podbite srebrem. Rodzina szwedzka, indygenowana w Polsce 1791 r. W r. 1809 otrzymała w Szwecji tytuł baronowski, w 1814—hrabiowski.

En général (fr.), w ogóle.

Engern, środkowa część dawnej Saksonji, ciągnąca się po obu stronach Wezery, która ją na Zachodnią i Wschodnią Engern dzieli.

Engeström Wawrzyniec, hrabia, poseł szwedzki w Polsce, w ostatnich latach panowania Stanisława Augusta. Przysłany do Warszawy 1788, bawił tu do r. 1792, w którym został odwołany, ponieważ w epoce wybierania kandydatów do tronu polskiego, nie zdołał zapewnić przyszłej korony swemu królowi. Był to mąż sympatyczny dla naszego narodu; podzielał wszystkie dobre chęci ludzi myślących szczerze o podniesieniu kraju, i dlatego też cieszył się powszechnem poważaniem. Ożeniwszy się z Polką, Rozalją Chłapowską, wziął za nią znaczną majętność w księstwie Poznańskiem, a za swą przychylność dla Polski nagrodzony został indygenatem. Mianowany później kanclerzem i pierwszym ministrem szwedzkim, złożył pod starość ten urząd, osiadł stale w Polsce i tu umarł we wsi Jankowicach r. 1827. Zostawił po sobie ważne pamiętniki, których krótką treść przytoczył Raczyński we „Wspomnieniach Wielkopolskich" (tom II). Część francuską tych pamiętników przetłómaczył i wydał J. Kraszewski, jako XV tom „Zbioru pamiętników XVIII wieku" (Poznań 1875).

Engeström Wawrz.

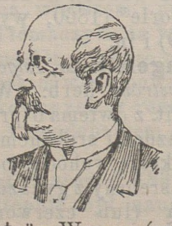

Engeström Wawrz. (wnuk).

Engeström Wawrzyniec, wnuk poprzedniego, spółczesny literat polski, * 1829 r. w Poznaniu, kształcił się w Krakowie, Berlinie i Wrocławiu, ogłosił po polsku: „Ezajasz Tegner," odczyt literacki (Drezno 1869); „Obrazki z podróży. Szwecja" (Kraków 1871); „Axel" powieść historyczna (Poznań 1867); „Karol Lineusz" (Warszawa 1874); „Kongres antropologji przedhistorycznej w Sztokholmie" (Poznań 1875); „Henryk Ibsen, poeta norweski" (Warsz. 1876); „Jan Jakób Berzeliusz" (Krak. 1879); „Ze szwedzkiej niwy," przekłady poezji (1889). W *Bibl. Warsz.* za m. styczeń 1873 dał przekład poezji króla szwedzkiego Karola XV.

Enghien, 1) Miasto w Belgji, w prow. Henegawji nad rz. Marcq, 4,300 miesz., fabryki płótna, koronek i rafinerja soli. Niegdyś było baronostwo. W r. 1485 przeszło w dom Burbonów, przy których pozostał tytuł d'Enghien, chociaż baronostwo zostało sprzedane ks. d'Aremberg.— 2) **E.**-*les-bains*, osada kąpielowa w depar. franc. Sekwany i Oazy, 12 klm. od Paryża, ma źródła siarczane temp. 10—14°, skuteczne w chorobach dróg oddechowych, pęcherza moczowego i organów rodnych u kobiet; 2,670 miesz.

Enghien Franciszek de Bourbon, hrabia, * 1519 r., † 1546 r., syn Karola Bourbon, księcia Vendôme i Franciszki d'Alençon. W r. 1544 został wodzem armji francuskiej w Pjemoncie i w tymże roku odniósł zwycięstwo pod Cérisoles nad margrabią del Vesto, gubernatorem Medjolanu, ale pod Nizzą, nie mając dostatecznych środków oblężniczych, został pobity. W r. 1546 zamordował go zazdroszczący mu sławy Kornel Lotaryński, który, chcąc dać zbrodni tej pozór wypadku, zrzucił z okna, siedzącemu na ławce w dziedzińcu zamkowym **E.**, na głowę ciężki kufer z bielizną, który go ranił śmiertelnie. Brat młodszy **E**-a Jan, przybrał tytuł hrabiego Soissons. Por. „Grande Encycl." Lamirault'a.

Enghien Ludwik Antoni Henryk de *Bourbon*, książę d', * 1772 r. w Chantilly, jedyny syn Henryka Ludwika Józefa, księcia Kondeusza (ob.), emigrował 1789 i podróżował po Europie; 1792 r. wszedł do korpusu emigrantów, którego przednią strażą dowodził w latach 1792—1799. Z miłości dla księżniczki Karoliny de Rohan-Rochefort, którą potajemnie zaślubił, osiadł 1804 w Ettenheim w księstwie Badeńskiem. Podejrzany, jak się okazało niesłusznie, o udział w spiskach przeciw Napoleonowi, został tu porwany 14 marca 1804 r. przez francuskich żandarmów, zawieziony do Vincennes, osądzony przez komisję wojenną i 21 marca t. r. rozstrzelany. Wina tego wypadku była przez długi czas niewyjaśnioną. Po obronie własnej Savarego, późniejszego księcia Rovigo, ukazało się przeszło 20 różnych pism, poświęconych tej sprawie. Według najnowszych dokumentów, zebranych

i ogłoszonych przez Welschingera, odpowiedzialność za porwanie i stracenie księcia **E.** spada głównie na Napoleona, następnie na jego ministra Talleyranda. Por. Joly „Histoire des trois derniers princes de la maison de Condé" (Par. 1867, 2 t.); Boulay de la Meurthe „Les dernières années du duc d'E." (1886); H. Welschinger „Le duc d'E." (1763—1804) i „L'Europe et l'exécution du duc d'E." (Amiens 1890).

Engimetr, toż co telemetr (ob.).

England sir Richard, * 1793 r. w Detroit w Wyższej Kanadzie, † 1883 r. w Tichfield. W r. 1808 wstąpił do wojska w stopniu chorążego, w r. 1811 był adjutantem głównodowodzącego w Sycylji i brał udział w obronie Taryfy. Po bitwie pod Waterloo był w armji okupacyjnej we Francji, a w 1833 służył w kolonji na Przylądku Dobrej Nadziei. Zostawszy generałem w Indjach Wschodnich, z dywizją bombajską udał się na pomoc generałowi Nott do Kandaharu. Później odznaczył się w bitwie pod Almą i pod Inkermanem. W r. 1855 kierował atakiem na Redan. W r. 1877 z powodu choroby wystąpił ze służby wojskowej. Por. „Dictionary of National Biography" (t. XVII, 371).

Engler Adolf, botanik, * 1844 r., studjował nauki przyrodnicze na uniwersytecie wrocławskim, w 1872 r. został docentem w Monachjum, w 1878 profesorem botaniki i dyrektorem ogrodu botanicznego w Kiel, gdzie napisał główne swe dzieło: „Versuch einer Entwickelungeschichte der Pflanzenwelt, insbesondere der Florengebiete seit der Tertiärperiode" (2 t., 1879—82); w 1884 został dyrektorem ogrodu botanicznego w Wrocławiu i założył instytut botaniczny, od 1889 jest profesorem botaniki i dyrektorem ogrodu botanicznego w Berlinie. Napisał jeszcze: „Monographie der Gattung Saxifraga" (1872); „Ueber die Verwandtschaftsverhältnisse der Rutaceen, Simarubaceen und Burseraceen" (1874); wraz z Prantlem wydaje: „Die natürlichen Pflanzenfamilien" (od 1888) i in.

Englishman (ang.), Anglik.

En grande tenue (fr.), w wielkiej, galowej toalecie, stroju.

En gros (fr.), hurtownie, na wielką skalę.

En haie (fr.), w dwa szeregi, w formie szpaleru.

En haut (fr.), w górze, w górę.

Enharmoniczny, rodzaj czyli tryb w muzyce, zwał się u dawnych Greków porządek tonów, przy którym dwa po tonice w tetrachordzie idące tony mniejsze, niż półton, przedstawiały odległości, zapewne więc ćwierć tony, wskutek czego trzeci stopień dawał odległości dwu całych tonów, czyli tercję wielką. Dzisiaj tonami **E.** zowią tony, do jednakowego sprowadzone brzmienia, za pomocą temperatury równobrzmiennej, np. *cis* i *des*, *eis* i *f*, *fes* i *e* i t. d., chociaż w naturze brzmiećby one powinny nieco odmiennie od siebie.

Enhidryt, minerał, odmiana chalcedonu, obejmująca okazy postaci migdałów, zawierające wewnątrz krople cieczy z pęcherzykami powietrznemi.

Enhydris, ob. Wydrozwierz.

Enianie (gr. Ainianes), lud heleńskiego pochodzenia, za czasów Homera zamieszkiwał na górach Ossie, Ecie, Otrysie, w dolinie rzeki Spercheiosu (Herod. VII, 132, 198), ujarzmiony przez Etolów, a później przez Atamanów. Stolicą ich była Hypata, położona na północnym stoku Ety.

Enkaustowanie, napajanie wyrobów woskiem lub tłuszczem, zwłaszcza odlewów gipsowych stearyną lub parafiną, dla nadania im pozoru przedmiotów marmurowych lub z kości słoniowej. Gips tak przygotowany stanowi surogat kości słoniowej.

Enkaustyka, u starożytnych sztuka pociągania woskiem tabliczek do pisania, także pewien rodzaj malarstwa, do którego używano wosku. **E**-ą posługiwali się już Egipcjanie, jak przekonywają liczne obrazy mumji, znajdowane od r. 1888 w El-Fajum. Zresztą żadne inne malowidła starożytnych, przy pomocy **E**-i wykonane, nie przechowały się do naszych czasów. Obecnie tak nazywają sztukę napawania woskiem lub tłuszczem przedmiotów gipsowych, dla nadania im lepszego pozoru. Por. Cros et Henry „L'encaustique et les autres procédès de peinture chez les anciens" (Paryż 1884); Donner von Richter „Die enkaustische Malerei der Alten" (Monachjum 1888) i E. Girard „La peinture antique" (Paryż 1892).

Enkelados, ob. Giganci.

Enklawa, drobna część obcego państwa, otoczona zewsząd posiadłościami danego kraju państwa; dla kraju, do którego ta część terytorjum należy, stanowi ona eksklawę; kilka przykładów tego było w Niemczech.

Enklityki (greck.), w gramatyce greckiej są to wyrazy krótkie, jedno lub dwuzgłoskowe, które w toku mowy tak ściśle łączą się z wyrazem poprzedzającym, że albo akcent swój tracą, albo go też przenoszą na poprzedzający wyraz.

Enkomion (grec.), pochwała, mowa pochwalna; enkomiasta, mówca pochwalny; enkomiastikon, wiersz pochwalny.

Enkratyci, ob. Akwarjanie.

Enkrynity, szczątki kopalne liljowców, stanowiących grupę jeżowców (ob.). Podobne są do zamkniętych lilji, których łodygi składają się ze stawowato między sobą połączonych krążków. Te ostatnie tworzą niekiedy całe warstwy (wapień trochitowy) i oddawna znane są pod nazwą *trochitów* lub *fenigów św. Bonifacego.* Najbardziej rozpowszechniony jest gatunek *Encrinus*

liliiformis, napotykany w różnych formacjach geologicznych.

Encrinus liliiformis, *a* trochit.

Enk von der Burg Michał Leopold, estetyk, profesor gimnazjum, * 1788 r. w Wiedniu, w r. 1810 spełniając ślub uczyniony przez matkę, wstąpił do stanu duchownego, rozgoryczony wszakże z powodu chybionej karjery, pozbawił się życia 17 czerwca 1843 r.; odznaczał się wielką bystrością obserwacji w swoich powieściach filozoficznych i badaniach psychologicznych, jak np. „Eudoxia" (Wiedeń 1824); „Ueber den Umgang mit uns selbst" (1829); „Von der Beurtheilung Anderer" (1835); „Ueber Bildung und Selbstbildung" (1842). Ważniejsze są jeszcze jego prace krytyczne dzieł dramatycznych, jak: „Melpomene" (Wiedeń 1827); „Briefe über Goethes Faust" (1834); „Studien über Lope de Vega Carpio" (1839).

En maître (fr.), po mistrzowsku, jak mistrz.

En masse (fr.), w masie, w wielkiej ilości.

En miniature (fr.), na małą skalę, w minjaturze.

Enna lub *Henna*, starożytne miasto w środkowej Sycylji, niegdyś silnie obwarowane, teraz Castro-Giovanni (ob). Była tu główna świątynia Demetry, i stąd Pluton miał uprowadzić córkę jej Persefonę. Por. Strabo (VI, 272); Owidjusz „Metamor." (V, 385).

Ennata, domyśl.—hiera—uroczystość; ennea—dziewięć. Nabożeństwo za zmarłych w Grecji starożytnej, odbywające się w dziewięć dni po pogrzebie, to samo, co u Rzymian sacra novemdialia.

Enneady, *Eneady* (grec. całość z 9-u części), wyraz używany zwłaszcza na oznaczenie danego układu bóstw babilońskich, syryjskich, egipskich. **E**-ami nazywają się pisma Plotinosa w układzie Porfirjusza: w 6 oddziałach po 9 ksiąg.

Enneapyle, albo Pelasgikon Enneapylon (dziewięć bram), była to serja szańców i bram, budowanych przez Pelazgów, które broniły wejścia do Akropolu ateńskiego. Na 20 metrów przed Propilejami znajduje się drugi mur pelazgicki, odkryty w r. 1853 przez Beulego. Od V wieku nazywano Pelazgikonem nie tylko mur północny Akropolu, lecz i cały teren przyległy, panujący z tej strony nad dzielnicą Aten, do której wydaleni zostali potomkowie Pelazgów.

Enneberg, *dolina Enneberska*, także *Gaderthal*, południowe odgałęzienie doliny Pusterskiej w Tyrolu, ma średnie wzniesienie 1200 m. Często zwiedzana jest przez turystów.

Ennemoser Józef, pisarz w zakresie lekarsko-filozoficznym, * 1787 r. w Hintersee w Tyrolu, † 1854 r.; towarzysz broni Andrzeja Hofera i Lützowa, w latach 1819—37 profesor medycyny w Bonn, potem lekarz, naprzód w Insbrucku, od 1841 w Monachjum, gdzie magnetycznemi kuracjami zjednał sobie rozgłos. Od początku zawodu swojego zajmował się magnetyzmem zwierzęcym. Z dzieł jego w tym przedmiocie celniejsze są: „Geschichte des Magnetismus" (Lipsk 1844); „Historisch psychologische Untersuchungen über den Ursprung und das Wesen der menschlichen Seele" (Stuttgard 1851); „Der Magnetismus im Verhältniss zur Natur und Religion" (Stuttgard 1842, 2 wyd. 1853); „Der Geist des Menschen in der Natur" (tamże 1849); „Anleitung zur Mesmer'schen Praxis" (Stuttgard 1852); „Das Horoskop in der Weltgeschichte" (1860).

Ennen Leonard, badacz historyczny, * 1820 w Schleiden, † 1880, od 1857 archiwista w Kolonji. Wydał: „Geschichte der Reformation in der Erzdiöcese Köln" (1848); „Joseph Clemens und der spanische Erbfolgekrieg" (1851); „Frankreich und der Niederrhein" (2 t., 1856); „Geschichte der Stadt Köln" (4 t., 1863—79); „Quellen zur Geschichte der Stadt Köln" (5 t., 1860—79) i in.

Enneper-Strasse, *Emper-Strasse*, dolina 11 klm. długa, ciągnąca się od Hagen do Gevelsberg w Westfalji w Prusiech, wzdłuż rzeki Ennepe czyli Empe, której cała długość pokryta jest nieprzerwanym łańcuchem hamerni, fryszerek, młynów i walcowni do obróbki żelaza.

Ennery Adolf, właściwie Philippe, dramaturg francuski, ob. Dennery.

Ennes Antoni, publicysta, poeta i autor dramatyczny portugalski, * 1848 w Lizbonie. W roku 1872 redagował dzienniki „Gazeta do povo" i „O paiz," w r. 1886 mianowany dyrektorem bibljoteki narodowej; a 1890 ministrem marynarki; a 1891 komisarzem nadzwyczajnym we wschodniej Afryce. Napisał dramaty: „Łazarzyści" (1874); „Os Trovadores" (1875); „Emigracja" (1878); „Rozwód" (1879) i in.

Ennis, miasto główne hrastwa Clare w Irlandji, nad rz. Fergus, 6,000 miesz., handel zbożem i bydłem; miasto posiada pomnik O'Connella.

Enniskillen, miasto główne hrabstwa Fermanagh w Irlandji, nad rz. Erne, 6,000 miesz., trudniących się garbarstwem i koszykarstwem; miasto zabudowane jest na brzegach i wyspach rzecznych, posiada dwa forty.

Ennjusz *(Quintus)*, jeden z najdawniejszych poetów rzymskich, * 239 przed Chr. w Rudiae w Kalabrji. Służąc wojskowo, zapoznał się w Sardynji z Katonem, przybył z nim do Rzymu, gdzie pozyskał przyjaźń najznakomitszych lu-

dzi, między innymi Scypjona afrykańskiego Starszego; † 169 r. przed Chr. Był to umysł wielostronny, obeznany dobrze z językiem i literaturą grecką. Już to samodzielnie, już naśladując mistrzów greckich, doświadczał sił we wszystkich gatunkach poezji i prozy. Pisał poematy dydaktyczne, tragedje (z których „Medea“ i „Hecuba“ najwięcej cenione), komedje i epigramaty; wprowadził także do poezji rzymskiej dydaktyczną satyrę. Sława **E.** spoczywa jednak na jego „Annales,“ epopei w 18 pieśniach, w której opiewał dzieje rzymskie od założenia stolicy aż do swoich czasów. **E.** wywarł znaczny wpływ na cały kierunek poezji rzymskiej, której nadał starą formę i poprawność stylową. Twardość języka i wiersza wynagradza siłą i zapałem wyrażenia. Najlepsze wydanie licznych fragmentów z różnych dzieł **E.** sporządził Vahlen w „Ennianae poësis reliquiae“ (Lipsk, 1854), pozostałe zaś utwory dramatyczne wydał Ribbeck w „Scenicae Romanorum poësis fragmenta“ (2 t., Lipsk, 1852—55, 2 wyd., 1871—73). Por. L. Müller „Q. Ennius Einleitung in das Studium d. röm. Poesie“ (Petersburg, 1884); O. Ribbeck „Die Römische Tragödie in Zeitalter der Republik“ (1875); W. S. Teufel „Geschichte der römisch. Literatur neu bearbeitet von L. Schwabe“ (Lipsk 1890).

Ennodius Magnus Feliks, * 473 w Arles, † 521, klasycznie wykształcony biskup Pawji, jest autorem znacznej liczby poezji, listów i panegiryku na cześć Teodoryka W. (który zamieścił Manso w „Geschichte des ostgoth. Reichs“ (Wrocław, 1824); wszystkie jego pisma wydał Sirmond (Paryż, 1611). Najnowsze wydanie ogłosił Vogel w zbiorach „Monumenta Germaniae historica” i „Auctores antiquissimi“ (Berlin, 1885). Por. Fertiga „**E.** und seine Zeit“ (Passawa, 1855 r.). Magani „Ennodius“ (Pawia, 1886).

Enns, rzeka w Austrji, poczyna się na południe od Radstadt w Salzburskiem i ubiegłszy 260 klm., wpada do Dunaju pod miastem *Enns*, liczącem 4,700 miesz. Rzeka ta dzieli arcyksięstwo austrjackie na dwie części zwane: *Unter der Enns* i *Ob der Enns*.

Enoch, hebr. *Hanoch*, *Henoch* lub *Enoch*, imię biblijne: 1) Syn Kaina, który tym imieniem nazwał wybudowane przez siebie miasto. Gdzie leżało to miasto, niewiadomo, Huetius upatrywał je w mieście Suzjany Anuchta, o którem wspomina Ptolemeusz (VI, 3); Hasse zaś (w „Entdeckungen in d. ältest. Erd- und Menschgeschichte“ (t. 2, 35) na Kaukazie, w miejscu, gdzie byli dawniej Heniochici. 2) **E.,** syn Madjana, urodzonego z Abrahama i Cetury. 3) Syn Rubena, głowa rodziny Henochitów. 4) **E.,** syn Jareda, ojciec Matuzala, o którym w starym, jak i w nowym zakonie utrzymuje się wiara, że nie umarł, lecz był wzięty, przeniesiony z ziemi. Wspomina o tem święty Paweł (List do Żydów XI, 5). Ob. Enocha księga.

Enoch, herb polski, znany tylko z nazwy.

Enocha, albo *Henocha księga*. Jest to apokryf, napisany w I wieku przed Chr., a przypisywany Henochowi patrjarsze. Oryginał tego utworu zaginął, a na początku bież. stulecia odnaleziono w Abisynji przekład etjopski. Rzekomy Enoch opisuje swoją wędrówkę, którą odbył, jak Dante, po świecie zagrobowym i zaczepiając o ustęp VI rozdziału (wiersz 1—11) księgi Rodzaju, opowiada o buncie, o upadku Aniołów, oraz o karze, jaka ich za to spotkała. Księga Henocha odegrała wielką rolę w tworzeniu się pojęć demonologicznych w chrześcijaństwie. Por. Dillmann „Das Buch Henoch,“ Ignacy Radliński „Apokryfy judaistyczno-chrześcijańskie“ (Wisła, 1898), Ignacy Matuszewski „Djabeł w poezji.“

Enos (staroż. *Aenos*), miasto w Adrjanopolskim wilajecie w Turcji, w pobliżu ujścia rzeki Marycy, posiada cytadelę z czasów bizantyńskich, 8,000 miesz.; siedziba arcybiskupa; o 15 klm. na północ leżą gruzy rzymskiego miasta Trojanopolis.

En particulier (franc.), specjalnie.

En passant (franc.), w przejściu, ubocznie.

En peine (franc.), w kłopocie w ambarasie.

En profil (franc.), z boku, z profilu.

En quatre (franc.), we czworo.

En question (franc.), w kwestji, w sprawie,

Enquête franc. ankieta, śledztwo przeprowadzone, w celu zbadania pewnych okoliczności, stanu pewnej kwestji polityczno-społecznej lub administracyjnej.

En regard, obok, naprzeciw. Przekład tekstu *en regard*: stronica oryginału obok stronicy przekładu.

En retraite, zdala od świata, na uboczu; także: w emeryturze.

Enriquey Gomez Antoni, właściwie *Enriquez de Paz* z Segowji, poeta hiszpański, syn chrzczonego Żyda portugalskiego; uciekając 1636 przed inkwizycją, osiadł w Amsterdamie i wrócił do wyznania mojżeszowego, za co podczas Auto da Fé 14 kwietnia 1660 w Sewili in effigie został spalony. Oprócz znacznej liczby innych utworów, napisał 22 komedje; niektóre z nich uchodziły za dzieła Calderona. Do najlepszych zaliczają: „La prudente Abigaïl” i „A lo que obliga el honor.” W komedjach **E.** widać dar inwencyjny, ale grzeszą one pod względem umotywowania i charakterystyki, jako też przesadnej fantastyczności. Jego liryczne poezje posiadają za to niewątpliwą wartość. Wyczerpującą wiadomość o życiu i dziełach **E.** daje José Amador de los Rios w dziele „Estudios historicos, politicos y literarios sobre los Judios de España“ (Madryt, 1848). Por. także Barrera v. Leirado „Catalogo del teatro antiguo español“ (Madryt, 1860).

Enschede, miasto w niderlandzkiej prowincji

Overyssel, w pobliżu granicy Westfalji, 15,500 miesz., szkoła handlowa; w r. 1862 zniszczone zostało zupełnie pożarem, rychło się wszakże odbudowało. Wraz z sąsiednią wsią Lonnecker jest głównem ogniskiem przemysłu nicianego i bawełnianego w Niderlandach.

Enschedé, rodzina holenderskich drukarzy, której protoplastą był Izaak **E.** z Groningen. W r. 1703 założył on drukarnię w Harlemie. Syn jego Jan **E.** * 1708, † 1780, rozszerzył zakład, połączył go z odlewnią czcionek i przy współpracownictwie słynnego wyrabiacza typów, Jana Michała Fleischmanna, wyciął szereg typów starogotyckich, zwanych dziś gotykiem holenderskim. W r. 1777 przystąpili do współki synowie: Jan, * 1750, † 1799, Jakób, * 1753, † 1783 i Abraham, * 1760, † 1820, od tego czasu firma nosi imię Johanes Enschedé en Zonen, właścicielami jej są Adrjan Justus **E.**, * 1829, Johannes **E.** * 1851 i Karol **E.**, * 1855, którzy w drukarni odbijają miedzioryty, założyli pracownie galwanoplastyczne, drzeworytnicze, cynkograficzne i t. d.

Ense et aratro (łac.), mieczem i pługiem.

Ensemble *(morceaux d')*, w operach, oratorjach i kantatach, części wykonane zbiorowo, jak finały, sekstety, kwintety i t. p. W malarstwie **E.** oznacza wrażenie, jakie wywołuje całość obrazu, bez względu na szczegóły, które je wywołały. Po polsku w ostatnich czasach wszedł w użycie wyraz „zespół," wprowadzony przez A. Sygietyńskiego i przyjęty przez większość krytyków muzycznych.

Ensifer (łac. ensis-miecz i fero-niosę), ob. Miecznik,

Ensoph (nieskończony), imię mistyczne, którem filozofja kabalistyczna nazywa istotę boską. **E.** odpowiada terminowi *Absolut* (ob.) w metafizyce europejskiej, a Atman, Brahm, Parabrahm w filozofji staroindyjskiej. Trentowski używał w tem znaczeniu terminu „Stnienie," czyli byt bezwzględny w przeciwstawieniu do istnienia— względnego i ograniczonego.

Enstatyt, minerał z rzędu krzemianów, z grupy augitów, krystalizuje w szeregu rombowym, bezbarwny, żółtawy lub zielonawy, twardość 5, 5, c. wł. 3, 2; składa się z krzemianu magnezji z domieszką tlenku żelaza i glinki. Znajduje się w Norwegji, Wogezach, Morawji, oraz w niektórych aerolitach.

En suite (franc.), w szeregu, po kolei.

Entada, *Osmoka*, rodzaj roślin z rodziny strąkowych, obejmujący drzewa gładkie, o liściach podwójnie pierzastych, kwiatach małych, żółtych, i bardzo długich strąkach; **E.** *pusaetha (O. wielkostrączna)*, w Indjach Wschodnich, wydaje strąki na 1 metr długie; nasiona o średnicy 5 cm. jako osobliwość sprowadzają się do Europy; wyrabiają z nich tabakierki; w bazarach indyjskich służą za gwichty.

Entada.

Entasis (grec.), jest to pewna wypukłość w formie kolumn. Forma taka rzadko jest używana w budowlach stylowych ściśle klasycznych, częściej zaś w renesansie i baroku.

Entelechja (grec.), wyrażenie filozoficzne, używane przez Arystotelesa, na oznaczenie duszy, jako zasady żywotnej i pierwotnej postaci wszystkich ciał, z któremi faktem życia ta dusza jest złączona. Leibnitz nazwę **E-** i nadaje swoim monadom. Por. „Metaphys." Arystotelesa; Ravaisson „Essai sur la Métaph. d'Aristot." (1 t.).

Entente cordiale (franc.), termin używany w polityce i oznaczający zbliżenie się i porozumienie dwóch mocarstw.

Enteritis, zapalenie błony śluzowej kiszek; odróżniamy tu te same formy zapalenia, co i na innych śluzowych błonach: zapalenie nieżytowe, toksyczne i zakaźne; to ostatnie sadowi się w pewnych tylko, sobie właściwych ustępach kiszek, gdy inne zapalenia obejmować mogą cały przewód kiszkowy. Zmiany zależne od tyfusu brzusznego i gruźlicy umiejscowiają się w dolnym odcinku kiszki cienkiej; sprawy dyzenteryczne odbywają się w kiszce grubej, cholera obejmuje całe kiszki. Najczęstsze jest zapalenie kataralne (nieżytowe), które może być ostre lub chroniczne. Przyczyną kataru kiszkowego bywa to wszystko, co drażni kiszki; więc najczęściej pokarmy nieodpowiednie, niestrawione, czy to z powodu za wielkiej ich ilości, czy też na skutek złego trawienia i fermentacji w żołądku, dalej zaziębienie, wreszcie cierpienia innych organów (serce, płuca, wątroba). Gdy przyczyny te chwilowo tylko i silnie działają, sprowadzają katar ostry, gdy działają z mniejszem natężeniem i przez czas dłuższy (alkoholizm), sprowadzają katar chroniczny. Ponieważ funkcje kiszek są rozległe, a kiszki tem samem na działanie szkodliwych bodźców bezustan-

nie wystawione, stąd katar kiszek, zwłaszcza przewlekły, jest bardzo częstą i rozszerzoną między ludźmi chorobą. Przy ostrym katarze krew obficie do błony śluzowej napływa i wydzielina nawpół surowicza obficie się wytwarza; stąd bóle brzucha, biegunka, często gorączka i ból głowy na skutek wsysania się nienormalnych produktów trawienia. Choroba najczęściej trwa krótko i mija bez śladu; śmiertelnie kończy się tylko u małych dzieci. Najsilniejszy katar ma miejsce przy cholerze i zależy od toksyn, wytwarzanych przez specyficzne bakterje, t. zw. bacillus cholerae asiaticae (ob. Bakterje). Jeżeli zapalenie umiejscowiło się w wyrostku robaczkowym lub kiszce ślepej, to cierpienie staje się groźniejszem, gdyż często przechodzi na sąsiednią otrzewnę, powstają nieraz ropnie, które do jamy otrzewnej wylać się mogą. Przy katarze chronicznym błona śluzowa kiszek grubieje, pokrywa się gęstym i lepkim śluzem, przesiąka ciemnym barwnikiem. Przy bardzo przewlekłych nieżytach błona śluzowa podlega zanikowi, cieńczeje, staje się do surowiczych podobną i wydziela obficie płyn wodnisty. Objawia się chroniczny katar kiszek głównie przez zmienioną czynność kiszek, przez zmienione pod względem ilości i jakości wypróżnianie kału. Najczęściej wypróżnienia daleko rzadziej następują i są konsystencji mocno zbitej (ob. Zaparcie stolca), rzadziej trwa ciągła biegunka (ob.). Ponieważ w kiszkach odbywa się wsysanie pokarmów, więc przy chorobliwym ich stanie ogólne odżywianie podupada; wytwarza się przytem często smutny nastrój umysłu, hypochondrja, melancholja. Biegunki uparte napotykają się mianowicie u wyniszczonych osób i są bez porównania szkodliwsze od suchego kataru. Ostry katar leczy się przeciwzapalnie, djetą lub usunięciem szkodliwych czynników. Leczenie chronicznego kataru jest różne i zależy ściśle od przyczyn go wywołujących; odpowiednia djeta, wody mineralne, owoce, hydropatja, są tu bardzo skuteczne.

Enterologja, nauka o wnętrznościach.

Enteroptosis — opuszczenie się trzewiów brzusznych wskutek rozluźnienia więzów, podtrzymujących je. Nazywa się też chorobą Glénarda, który pierwszy je zbadał i opisał; jest ono najczęściej skutkiem wielokrotnych porodów, skąd przeważnie spotyka się u kobiet; pociąga za sobą objawy dyspeptyczne, zaparcie stolca, bóle napadowe brzucha. Leczenie polega na podawaniu ogólnie wzmacniających środków i zastosowaniu odpowiednich pasów, trzewia podtrzymujących.

Enterorrhagia, krwotok z kiszek.

Enteroskop, przyrząd oświetlający, używany do badania wnętrzności, jak np. żołądka.

Enterostenosis—zwężenie światła kiszki.

Enterotomja—operacja, polegająca na przecięciu kiszki, w celu usunięcia zgangrenowanej części i połączenia szwem pozostałych części zdrowych, lub w celu połączenia przewodu kiszkowego na pewnej jego długości ze sztucznym otworem.

Enterozoa, ob. Wnętrzaki.

Entia sine necessitate non sunt multiplicanda (łac.). Nie należy mnożyć rzeczy bez potrzeby, t. z.n: nie należy dla objaśnienia pewnych zjawisk przypuszczać nowych istot, sił i t. p., jeżeli to nie jest niezbędnem.

Entlebuch, najbardziej na południe wysunięta część szwajcarskiego kantonu Luzern, przerznięta rzeką Małą Emme i jej dopływem Entlen, pokryta jest bujnemi łąkami i niwami. Mieszkańcy, w liczbie 6,000, zajmują się hodowlą bydła.

Entoderma, wewnętrzna blaszka zarodkowa, ob. Embrjologja.

Entomofagi, owadożerni, narody żywiące się owadami.

Entomologja, nauka o owadach.

Entomolity, szczątki owadów skamieniałych.

Entomostraca, ob. Skorupiaki.

Entoptyczne zjawiska, dostrzeganie przedmiotów, znajdujących się wewnątrz oka. Przyrządem czującym światło w oku jest siatkówka, i to najzewnętrzniejsze jej warstwy. Przed niemi oko jest w ogóle z przezroczystych środków złożone; w tych środkach wszakże w stanie normalnym, a zwłaszcza patologicznym, zjawiają się pewne zmętnienia, ktore cień na siatkówkę rzucają i w pewnych warunkach mogą być widziane. Jak wszystkie podrażnienia siatkówki, tak i te obrazy człowiek na zewnątrz odnosi, i one to stanowią **E. z.** Ponieważ obrazy te są bardzo niewyraźne, więc dla ich uchwycenia trzeba pewnej uwagi i wprawy. Najłatwiej je badać, jeżeli się patrzy na światło przez mały otworek w zasłonie blizko oka trzymanej; w ten sposób puszcza się w oko wiązkę równoległych promieni. Entoptycznie widziane być mogą zmętnienia rogówki, łzy, zmętnienia w innych środkach przezroczystych oka, zwłaszcza w ciele szklistem (muszki latające). Najciekawsze z **E. z.** są spostrzeżone przez Purkyniego, a bliżej zbadane i zużytkowane w nauce przez H. Müllera, cienie naczyń siatkówki; tu należą też drobne, błyszczące ruchome punkciki na śniegu.

En tout, w całości, w ogóle. *En tout cas*, parasol od deszczu i słońca.

Entozoa, pasożyty zwierzęce, żyjące w przewodzie pokarmowym, *wnętrzniaki* (ob. Pasożyty).

Entragues Henryka Katarzyna de Balsac d'**E.** margrabina de Verneuil, kochanka króla francuskiego Henryka IV, * 1579, † 1633. Król poznał ją wkrótce po stracie Gabrjeli d'Estrée i zaraz pokochał, **E.** jednak oddała mu się dopiero po otrzymaniu 100 tysięcy talarów gotówki i obietnicy poślubienia jej jawnie, po urodzeniu syna. **E.** jednak poroniła dziecko, i król zwolnio-

ny ze słowa, ożenił się z Marją Medycejską, a **E.** obdarował tytułem margrabiny de Verneuil, nie zrywając z nią stosunków, tak, że jednocześnie królowa i kochanka powiły synów. Stosunek **E.** trwał do 1608, chociaż ta ze złości należała do spisku przeciw królowi, i po zerwaniu z królem była duszą intryg, których ofiarą padł Henryk. Pragnęła się **E.** potem wydać za księcia Gwizjusza, ale bez skutku. Ostatnie lata życia spędziła w osamotnieniu i pogardzie. Por. De Lescure „Les amours de Henri IV"; Loiseleur „Problèmes historiques du XVII siecle"; „Ravaillac et ses complices"; Hector de La Ferriere „Henri IV, le roi, l'amoureux".

Entraigues Henryk Aleksander *Audainel Delaunai*, hrabia, zamordowany wraz z żoną 1812 w okolicach Londynu. Deputowany do stanów generalnych 1788, wsławił się zapalczywą rozprawą przeciwko ministrom i arystokracji, których znowu bronił w zgromadzeniu narodowem. Odepchnięty za to od wszystkich, wyjechał 1789 r. z Francji i tułał się po rozmaitych krajach, służąc niejednokrotnie kilku naraz panom. Uwięziony 1797 w Medjolanie, uciekł przy pomocy swej kochanki Saint-Huberti, z którą się potem ożenił. Śmierć jego otoczona była tajemnicą; podobno zobowiązał się dostarczyć rządowi francuskiemu dokumentów, wykradzionych ministrom angielskim, u których często przebywał. Zostawił następujące dzieła: „Dénonciation aux Français catholiques contre la philosophie du XVIII siècle"; „Réflexions sur le divorce"; „Fragment du XVIII livre de Polybe".—**E.** Antonina Cecylja *Chavel*, hrab. d', żona poprzedniego, * około 1756, śpiewna pod nazwą *Saint-Huberti*. Jako śpiewaczka dramatyczna rozpoczęła podobno swój zawód w Warszawie 1777, później występowała w Paryżu, gdzie niesłychaną zjednała sobie wziętość, łącząc piękność śpiewu z doskonałością sztuki dramatycznej.

En train (fr.) w trakcie, w nastroju, w ciągu.

Entrecasteaux Józef Antoni *Bruni*, marynarz francuski, * 1734 w Aix, † 1793. Jako kapitan okrętu, wysłany został 1791 ze statkami La Boussole i l'Astrolabe w podróż około świata, z poleceniem odszukania Laperouse'a. Zwiedził Nową Holandję, Ziemię Van Diemen, Nową Kaledonję, Nową Irlandję, Timor, Jawę i inne okolice.

Entre chien et loup (fr.) o zmroku.

Entre Douro e Minho, prowincja w Portugalji, ob. Minho.

Entrée wejście; entrée libre—wejście wolne.

Entremes także *Entrames*, u Hiszpanów, to samo co intermedja. Były to pierwotnie komiczne, jednoaktowe farsy, zwane Pasos. Grywano je zwykle w Hiszpanji pomiędzy aktami dramatów i komedji. Treścią ich bywały sceny z życia pospólstwa, kreślone z całą prostotą i naturalnością, urozmaicane przeważnie śpiewkami, muzyką i tańcami, układali je nawet tacy poeci, jak Lope de Vego, Calderon i Cervantes. Z wykształceniem smaku, znikły one zupełnie ze sceny, a miejsce ich zajęły tak zwane *Sainetes*, będące w modzie szczególnie w XVII w. W nowszych czasach ten rodzaj dramatu uprawiali Ramon de la Cruz (Teatro de Saynetes Madr. 1786—91) i Jan Ignacy Conzalez del Castillo.

Entremont, *Val d'***E.**, dolina alpejska w szwajcarskim kantonie Wallis, przecięta przez rz. Dransę, stanowi przejście z doliny Rodanu do wielkiego św. Bernarda; najwyższy punkt, Bourg St. Pierre, wzniesiony jest na 1633 m. nad p. m. Dolina liczy 5,500 miesz., uprawa roli możliwa jest tylko w najniższej jej części.

Entre nous, między nami.

Entre-Rios, prowincja rzeczypospolitej Argentyńskiej w Ameryce południowej, graniczącą na północ z Urugwayem, na wschód z rz. Uruguay, na połud. z rz. Parana, na zachód z rz. Paraguay, skąd pochodzi jej nazwa **E.-R.**, t. j. międzyrzecze; obejmuje 75,457 klm. kw. z ludnością 216,000. Z minerałów znajduje się tylko wapno i gips; grunt urodzajny sprzyja rolnictwu, które się wszakże dopiero zaczyna rozwijać, głównem zaś zajęciem mieszkańców jest hodowla bydła. Szkół elementarnych było w 1891 r. 131; wyższa szkoła narodowa znajduje się w Concepcion del Uraguay. Miastem stołecznem jest Parana. Konstytucja datuje od 1883, gubernator obierany jest na 4 lata, senat składa się z 14, izba deputowanych z 25 członków.

Entropium, zawinięcie powieki ku gałce ocznej; brzeg powieki ku gałce się zwraca, a trąc o rogówkę do stanu chorobliwego ją przywodzi (łuszczka); przytem drażnienie sprowadza bardzo przykre uczucie, łzawienie i t. p. Powodują **E.** najczęściej zapalne długotrwałe procesy na brzegu powieki lub jej chrząstce; brzeg bowiem zaokrąglony, ścieńczony, łatwiej się obsuwa, a rozmiękła chrząstka łatwiej naddaje. Czasem **E.** powstaje i na zdrowej powiece skutkiem silnego skurczu powiek (ob. Blepharospasmus). Dla wyleczenia **E.** usuwa się przedewszystkiem podtrzymujące je podrażnienie; przy stałem **E.** odciąga się brzeg powieki ku przodowi przez usunięcie mniejszej albo większej części skóry powiekowej za pomocą rozlicznych operacji.

Entropja, ob. Energja.

Entuzyastki. Około 1841—1850 pewne grono kobiet polskich nazywano **E.**; dążyły one do podniesienia skali oświaty naukowej wśród kobiet, wywalczenia pewnych swobód towarzyskich i zmiany pewnych przepisów prawnych, regulujących stosunki między małżonkami. Na czele tego grona była Narcyza Żmichowska, Wincenta Zabłocka, Anna z Sokołowskich Skimborowiczowa i Kazimiera z Jaczewskich Ziemięcka. Nie łączyły się one ani z tak zwanemi „emancypantkami", ani z „lwicami", nie podzielając przesady

pierwszych, ani zbyt swobodnego postępowania drugich. Entuzjastkom zawdzięczają dzisiejsze kobiety uznanie potrzeby gruntownej dla nich nauki i szacunek, jakim otaczają imiona kobiet poświęcających się medycynie, lub innym poważnym naukom. Por. Chmielowski „Autorki polskie wieku XIX"; Dzieła Żmichowskiej t. V, artykuł p. t. „Słowo przedwstępne do dzieł dydaktycznych pani Hoffmanowej" str. 563; Skimborowicz art. „Gabryela" i „Entuzjastki" w *Bluszczu* z 1880 № 10.

Entuzjaści, sekta religijna, ob. Mesaljanie.

Entuzjazm (z greck. *entheos* mający w sobie boga), wysoki stopień wzruszenia, wywołany potężnem pragnieniem osiągnięcia jakiegoś idealnego celu, lub też gwałtowną chęcią wyrażenia zachwytu, podziwu, uwielbienia dla jakiejś idei, dzieła sztuki, podniosłego czynu i t. p. Starożytni rozumieli przez **E**-m stan duszy wieszczków natchnionych przez boga. Platon i Arystoteles nazywali **E**-em gorącą miłość prawdy, ob. Entuzjastki. Ponieważ **E**-m budzi w duszy siły nadzwyczajne, powstaje więc uczucie, jak gdyby zstępował na człowieka duch wyższy i wywoływał owo działanie.

Entymemat—sylogizm, w którym opuszczoną jest jedna z przesłanek, mianowicie mniejsza. Jest to zatem sylogizm zwyczajny, używający wyrzutni, pomijający zdanie, którego łatwo domyślić się można. Np. jeżeli powiadamy: „Ponieważ w pewnych razach nagroda za dobry uczynek posłużyć może za zachętę dla innych, to Pawła wypada wynagrodzić"—opuściliśmy domyślną przesłankę: „a Paweł spełnił dobry uczynek".

Enuresis—niemożność powstrzymania uryny, bezwiedne oddawanie moczu. Dość często przytrafia się u dzieci podczas głębokiego snu (**E.** *nocturna*); na objaw ten patologiczny wpływają różne przyczyny: złe wychowanie, nadużycia w djecie, niezwykła wrażliwość dróg moczowych wskutek procesów zapalnych w sąsiednich organach, lub w samym pęcherzu; niekiedy też pochodzi z powodu robaków, drażniących zewnętrzne ujście cewki moczowej. Leczenie sprowadza się zawsze do zasadniczej przyczyny.

Envari, poeta perski, ob. Anwary.

En vogue, w modzie.

Envoyé (franc.) w języku dyplomatycznym oznacza wogóle posła, wysłanego z jednego państwa do drugiego; poseł może być zwykłym, ordinaire, kiedy został wysłanym z misją stałą, albo nadzwyczajnym extra-ordinaire, jeżeli był wysłany z misją czasową, np. z oznajmieniem o wstąpieniu na tron, urodzeniu, zejściu, w celu asystowania przy pewnym obrzędzie, jak koronacji i t. p.; są oni traktowani z większemi względami niżeli zwyczajni, i w ceremonjach dworskich członkowie ciała dyplomatycznego oddają im pierwszeństwo. Por. Calvo „Dict. du droit intern." (t. I. 298").

Enz, lewy dopływ Nekary, wypływa ze stoków Lasu Czarnego w Wirtembergji, 112 klm. długi. Obfituje w pstrągi i służy do spławu drzewa.

Enza, rzeka we Włoszech, wypływa z Apenin Etruskich i po przebiegu 112 klm. powyżej Brescello wpada do Po.

Enzelińska zatoka morza Kaspijskiego, w perskiej prowincji Gilan, z przystanią, zakryta prawie dokoła brzegami, głęboka jest od 2—10 metrów. W głębi zatoki leży miasto Reszt.

Enzerdorfer, herb polski, znany tylko z nazwy.

Enzio albo **Enzius,** król sardyński, * 1224 w Palermo, naturalny syn cesarza Fryderyka II Hohenstaufa i Bianki Lancia, był jednym z najwierniejszych uczestników wypraw wojennych swego ojca; skutkiem małżeństwa, zawartego z Adelazją, owdowiałą władczynią Sardynji i Korsyki, otrzymał tytuł króla Sardynji. Jednocześnie mianowany namiestnikiem całych Włoch. Brał czynny udział w walkach ojca swego z papieżem i Gwelfami. Podczas kiedy zdobywał tu jedno miasto po drugiem, dotknięty został wraz z ojcem (11 listopada 1229 r.) klątwą papieża Grzegorza IX. Największą sławę zjednał sobie zwycięstwem, odniesionem 3 maja 1241 nad flotą genueńską. Znajdując się na czele Modończyków w bitwie pod Fossalta (26 maja 1249) przeciwko Bolończykom, popadł w niewolę, w której zostawał do 15 marca 1272, to jest do śmierci swojej. Dzieje tego księcia posłużyły Raupachowi za przedmiot tragedji: „König Enzio". Por. Münch a „König E." (Ludwigsb., 1827); Schirrmacher „Die letzten Hohenstaufen" (Getynga, 1871); Grossmann „König E." (1883).

Enzoocja, endemja (ob.) odniesiona do chorób zwierzęcych.

Enzootyczne choroby, ob. Enzoocja.

Enzymy, fermenty; *enzymologja*, nauka o fermentach.

E. O., ex officio (łac.) z urzędu.

Eobanus Hessus Helius, ob. Hessus.

Eoceniczna formacja, *eoceniczne pokłady*, także *formacja paryska*, w geologji nazwa spodnich pokładów trzeciorzędowych, składających się z pokładów piasków, gliny i wapienia, mniej więcej piaszczystego, położonych obok siebie. Występują tu już muszle dosyć podobne do współczesnych. W wielu miejscach występuje wapień krzemionkowy, tak nazwany od znacznej ilości krzemionki, zbity; niekiedy tworzy on znaczne składy, wybierane na kamienie młyńskie, zwane kamieniem młyńskim bezmuszlowym. Wapień ten często pomieszany jest z gipsami; w gipsie są szczątki zwierząt ssących, jak *Anoplotherium*, *Paleotherium*. Pokłady tego okresu mało są rozpowszechnione, w Anglji zajmują małą powierzchnię, jak zagłębie londyńskie i w Southampton; w zagłębiu paryskiem ograniczają się Paryżem, Arpajon i kilku innemi. W królestwie

Polskiem **E.** f. odznacza się znajdującemi w nim pokładami węgli brunatnych, lignitów i bursztynu w Płockiem, Łomżyńskiem i ciągnie się do Baltyku. Te okolice obfitują też w glinę garncarską, która również jest właściwością części Poznańskiego, Mazowsza, gub. Wileńskiej, Grodzieńskiej i Mińskiej, a przez Kijów przeciąga się do Rosji południowej.

Eod., Eodem (łac., domyśl. *die*) tegoż dnia.

Eoetvoes Józef, autor i mąż stanu węgierski ob. Eötvös.

Eo instante (łac.) w tej chwili.

Eo ipso (łac.) tem samem.

Eol (grec. *Aiolos*, łac. *Aeolus*), z przydomkiem *Hippotades*, t. j. syn Hippotesa, dzielnego jeźdźca, władca i bóg wiatrów na dalekich morzach zachodnich, przebywający na wyspie Eolji, otoczonej śpiżowemi murami i skałami. Wspomina o nim Odyseja; Iljada i Hezjod go nie znają. Jest to demon stworzony wyobraźnią poetów; w Grecji nie czczą go nigdzie jako boga. U późniejszych poetów (Wirgiljusz, Owidjusz) jest już **E.** formalnym bogiem, do którego nawet Juno prośby zanosi. Z praojcem Eolów (ob.) pierwotnie w żadnym nie zostawał związku; w następnych dopiero czasach pomieszano ich obu.

Eolida, ob. Eolidzi.

Eolipila, przyrząd w pracowniach chemicznych i farmaceutycznych, używany do lutowania, gięcia i wydymania szkła, za pomocą płomienia spirytusowego. Składa on się z małego kociołka metalowego (fig. 1), opatrzonego często klapą bezpieczeństwa, napełnionego spirytusem, rurki do wylotu pary, pod spód zagiętej, i małej lampki spirytusowej, umieszczonej pod kociołkiem. Ogrzewając tą lampką kociołek, wywołujemy uchodze-

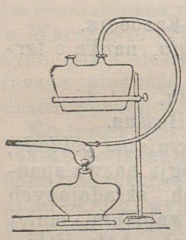

Fig. 1.

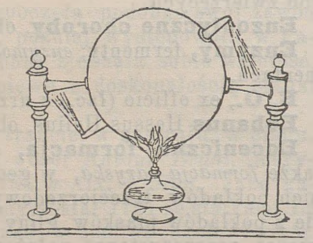

Fig. 2.

E o l i p i l e.

nie pary rurką zagiętą; para ta od płomienia lampki się zapala i daje tym sposobem duży i silnie grzejący płomień.—**E.** nazywa się też przyrząd (fig. 2) znany w dawnych gabinetach fizycznych, złożony z kociołka kulistego, napełnionego wodą i opatrzonego dwiema rurkami, umieszczonemi ze stron przeciwnych i zgiętemi w różne strony; za ogrzaniem woda wytryska i wywołuje obrót **E.** **E.** ta, opisana przez Herona z Aleksandrji w dziele „Pneumatica“ (120 przed Chr.), ważną jest w historji machin parowych, gdyż okazuje pierwsze usiłowanie użytkowania siły prężności pary.

Eolja (grec. *Aiolie*, łac. *Aeolia*), u Homera wyspa, będąca siedzibą władcy wiatrów Eola Hippotadesa. Co to była za wyspa, niewiadomo. Völker w swej „Homerische Geographie“ (str. 114), liczy ją do wysp Egackich. Rzymianie nazwę Eolskich (*Aeoliae insulae*) dawali wyspom Liparyjskim.

Eolomelodykon, *Choraleon*, narzędzie muzyczne klawiszowe, w którem powietrze, z miechów nadymanych nogami grającego, wepchnięte w odpowiednie trąby stroikowe, wydaje tony. Wynalazcami tego instrumentu byli Brunner i Hoffman w Warszawie około 1815 r. Przez zastosowanie działania miechów do wprawiania w ruch klawiszy zbudował Długosz, również w Warszawie 1825 r., przyrząd muzyczny, który nazwał *eolopantaljon*. Oba te przyrządy wszakże rychło wyszły z użycia.

Eolowie, Eolidzi, Eolczycy (greck. *Aioles*, *Aioleis*), jedno z głównych plemion greckich, wyprowadzało swe pochodzenie od **Eola** (Aiolos), syna Hellena a wnuka Deukaljona i zamieszkiwało pierwotnie połudn.-zachodn. połowę równiny Tesalskiej, z gł. m. Arne, późniejszem Kierion. W czasach historycznych rozumiemy przez **E.**, w przeciwieństwie do Doryjczyków i Jończyków, greckich osadników w półn.-zachod. części Azji Mniejszej, którzy po wtargnięciu Doryjczyków do Peloponezu, przesiedlali się na wyspy Lesbos i Tenedos, na wybrzeża Troady, Mizji i Lidji. Główną masę tych osadników stanowili Achajowie peloponescy, a z nimi połączyły się prawdopodobnie i gromady owych tesalskich **E.**, od których poszła nazwa **Eolidy** (*Aiolis*). Osady eolskie, w liczbie około 30, nie biorąc w rachubę handlownych, bogatych, potężnych, pielęgnujących muzykę i poezję miast lesbijskich, rozpadały się na 2 grupy. Południowa składała się z 12 miast, położonych opodal rz. Hermos i odnogi Klaia, stanowiących osobny związek (*Dodekarchja*), których reprezentanci zbierali się dla wspólnej uroczystości (*Panaeolium*) na przylądku Kane. Najgłówniejszemi miastami były: Smirna (która przeszła potem do związku jońskiego) i Kyme. Północną zaś stanowiły miasta, leżące u stóp góry Idy w Troadzie, od przylądka Lekton do zatoki Adramatyjskiej; wszystkie te miasta kwitły handlem, przemysłem i bogactwem. Na wyspie Lesbos wykształcił się eolski djalekt, w którym pisali słynni lirycy: Alceusz i Safo. Z upadkiem dawnej potęgi dzieliły te miasta losy innych osad greckich w Azji. Ujarzmione przez królów Lidji, a później przez Cyrusa, zostały wcielone do dzierżaw Aleksandra W.; po jego zejściu przeszły w ręce Seleucydów, następnie Rzymian, a w końcu Turków. Dzisiaj składają one część Anatolji. Por. Grote „Hist. Gr.“ I.

Eolska arfa, właściwie *arfa Eola*, przyrząd muzyczny strunowy, którego tony wywoływane są powiewem wiatru o struny uderzającego; jest ona różnych konstrukcji. Przy szybszym powiewie wiatru tony stają się wyższe; zresztą dobrej teorji tego przyrządu nie posiadamy. Wynalezioną miała być przez Kirchera w w. XVII, udoskonaloną przez Langgutha i Kaufmanna. Z niektórych wskazówek można wnosić, że nie była obcą i starożytnym. Ob. Anemochord.

Eolski djalekt, ob. Grecki język; **Eolska tonacja** (w muzyce) ob. Grecka muzyka.

Eon de Beaumont Karol Genowefa Ludwik Augusta Andrzej Tymotea d', znany pod nazwiskiem *Kawalera d'Eon*, * 1728 r. w Tonnerre w Burgundji, adwokat; jako sekretarz poselstwa, był tajnym i wielce wpływowym agentem Ludwika XV w Rosji do 1758. W r. 1760 wstąpił na krótki czas do służby wojskowej, brał udział w kampanjach Brogliego przeciw Fryderykowi II i dał niejednokrotnie dowody odwagi osobistej, potem udał się jako sekretarz poselstwa francuskiego do Londynu, gdzie nawet został ministrem pełnomocnym (1760); skutkiem dworskiej kabały popadł w pozorną u króla niełaskę, i, choć uwolniony od obowiązków, prowadził z nim dalej tajną korespondencję. Skompromitowany w intrygach dworskich, musiał z rozkazu królewskiego przywdziać strój niewieści, co przy niewieściej powierzchności **E.** i mieszaninie imion męskich i kobiecych, wywołało wielki skandal i wątpliwość o płci jego. Po śmierci Ludwika XV, z obawy, aby ważnych tajemnic nie zdradził gabinetowi angiels., został 1777 odwołany, a jakkolwiek łaskawie przez Ludwika XVI przyjęty, nie został przecież uwolniony od noszenia szat kobiecych. Po rewolucji wyłączony od wszelkiej służby, † ubogim w Londynie 1810. Autopsja, dokonana na trupie **E.** wykazała, iż w organizmie **E.** były znaczne zboczenia hermafrodytyczne, właściwie jednak należał do płci męskiej. Awanturnik ten posiadał duże zdolności i wyższe wykształcenie. Pisma jego wyszły p. t. „Loisirs du Chevalier d'E." (13 t., Amsterdam, 1775). Wydane pod jego imieniem przez Gaillardeta „Mémoires" są podrobione. Por. Jourdana „Un Hermaphrodite" (Paryż, 1861); Broglie „La diplomatie secrète de Louis XV" (Paryż, 1880, t. 2); Bontaric „Correspondance secrète de Louis XV" (Paryż, 1866, t. 2).

Eon Beaumont.

Eon de l'Estoile (Endo de Stella), szlachcic bretoński i kacerz z XII w., * w Loudéac, † 1148. Jak mówi podanie, w Bretanji w owym czasie, wyraz łaciński „eum" wymawiano jak „éon". **E.**, usłyszawszy w kościele śpiewane słowa: „Per eum qui venturus est judicare vivos et mortuos" — zastosował je do siebie i uroił, że jest synem Bożym, powołanym sądzić żywych i umarłych. W 1148 sobór w Rheims, pod prezydencją papieża Eugenjusza III, uznał **E.** za szaleńca i skazał na wieczne więzienie, gdzie **E.** niezadługo potem umarł. Wielu jego uczniów spalono żywcem i sekta **E.** wkrótce wyginęła. Por. Ch. Schmidt „Histoire et doctrine de la sècte des Cathares" (Paryż, 1849).

Eonjanie, ob. Eon (Endo de Stella).

Eos, u Rzymian *Aurora*, bogini rannego świtu, córka Hyperjona i Thei, siostra Heljosa i Seleny, żona Tytona i Astrajosa, a matka Zefira, Boreasza, Notosa, która w świetnym rydwanie z pochodnią w ręku przed słońcem wyjeżdża i różanemi palcami odchyla zasłonę nocy. U Homera występuje często, jako bogini dnia, a tragicy identyfikują ją z Hemerą czyli dniem.

Eosander Jan Fryderyk, zwany Göthem, pochodził z Gotlandji, architekt niemiecki, był synem generała **E.** w Rydze. Przybył do Berlina w 1692, gdzie w 1699 został nadwornym architektem. W 1711 wybudował zamek Monbijou, kierował robotami zamku w Charlottenburgu i w Berlinie. Napisał dzieło p. t. „Kriegsübung oder der deutsche Soldat". † 1729 w Dreźnie.

Eötvös Józef, baron, węgierski mąż stanu i pisarz, * 1813 w Budzie, † 1871 w Peszcie. Odbywszy 1825—31 studja uniwersyteckie w Peszcie, złożył 1833 egzamin adwokacki i rozpoczął karjerę urzędową, którą jednak wkrótce porzucił i poświęcił się wyłącznie literaturze. Już w 1830 wydał kilka, powszechnie dobrze przyjętych, komedji („Kritikus", „Házamlók") i tragedję „Bosszu". Owocem podróży jego po Niemczech, Francji, Anglji, Szwajcarji i Holandji jest dzieło „Vélemény a fogházjavitás ugyében" (Uwagi nad reformą więzień, Peszt, 1838), które spowodowało liczne zmiany w systemacie więziennym w Węgrzech. Jednocześnie stanął w szeregach młodomadziarskiego stronnictwa, domagającego się radykalnego przekształcenia instytucji publiczn. swego kraju. W tym czasie wydał także powieść „Carthausi" (Kartuz, Peszt, 1838, liczne wyd.), uważaną za jeden z lepszych płodów literatury powieściowej madziarskiej. Około tego czasu, t. j. w roku 1841, wmieszał się do sporu pomiędzy Kossuthem a Szechenym, stając po stronie pierwszego; po rozdzieleniu się liberalnych na municypalistów i centralistów **E.** został jednym z przywódców ostatnich. Następnie wydał 2 znakomite powieści: „A falu jegyzöje (Notarjusz, Peszt, 1844—46; polski przekład J. Dobrzańskiego, 4 t., Warszawa, 1855) i „Magyarország 1514-ben" (Węgry w 1514, Peszt, 1847—48);

Eötvös Józef.

w pierwszej z tych powieści maluje z mistrzowską wiernością i żywością kolorytu obecne życie na prowincji, w drugiej zaś powstanie z roku 1514. Po rewolucji marcowej (1848), został ministrem wyznań, lecz po rozwiązaniu ministerjum Batthyanyi'ego opuścił kraj i do 1851 przebywał w Monachjum, poświęcając się wyłącznie studjom literackim, których najważniejszym płodem jest dzieło „Der Einfluss der herschenden Ideen auf den Staat“ (1851—54). Od 1861 oddał się przeważnie polityce. W 1867 został ministrem wyznań i oświecenia w gabinecie Andrassy'ego i na tem stanowisku rozwinął niezwykłą działalność Główną jego zasługą jest przeprowadzenie prawa o szkołach ludowych, przez które wprowadził przymusowe nauczanie i uczynił szkoły ludowe instytucjami gminnemi wyzwolonemi z pod wpływu konfesjonalizmu. Jako minister wyznań starał się w całości przeprowadzić program z 1848, mianowicie co do zupełnego równouprawnienia wszystkich wyznań. Od 1856 był 2 prezydentem akademji madziarskiej, w 1866, po śmierci Dessewffy'ego, został 1 prezydentem akademji. Oprócz tego odznaczył się **E.** jako znakomity mówca zarówno polityczny jak i akademicki. W r. 1879 wzniesiono mu pomnik w Budapeszcie. Z innych jego prac na uwagę zasługują: „Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten“ (Lipsk, 1850) i „Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs“ (4 wyd., Lipsk, 1859).

Eötvös Roland, baron, syn poprzedniego, fizyk i polityk węgierski, * 1848, profesor fizyki w Budapeszcie, od 1883 prezes Akademji umiejętności tamże, dożywotni członek węgierskiej izby panów. W 1894 objął tekę ministra oświaty i starał się przeprowadzić obowiązkowo śluby cywilne, równouprawnienie Żydów i inne reformy w duchu liberalnym. W 1895 ustąpił wraz z całym gabinetem Wekerlego i powrócił na stanowisko profesora uniwersytetu.

Eozoiczne utwory geologiczne, utwory archaiczne, pierwotne; nazwa ta wprowadzoną została w miejsce nazwy *utworów azoicznych* w przypuszczeniu, że *eozoon* (ob.) przedstawia rzeczywiście skamieniałe szczątki zwierzęcia pierwotnego.

Eozoon (z grec. *eos* jutrzenka i *zoon* zwierzę), zwierzątko kopalne z gromady korzenionogów (Rhizopoda), odkryte 1859 przez Dawsona i Carpentera w Kanadzie (**E.** *canadense*), w skałach serpentynowych formacji gnejsowej. Uznano je za najdawniejszy ze znanych dotąd śladów życia zwierzęcego na ziemi. Znaleziono je następnie w Bawarji, Czechach i Pirenejach, w pokładach uważanych dotąd za azoiczne (ob.). Następnie wszakże wzbudziła się wątpliwość, czy istotnie skamieniałości te są pochodzenia organicznego, a Möbius i inni wykazali, że utwory mineralne podobnej budowy występować mogą, gdzie ziarna serpentynowe rozmieszczone są w wapieniach. Dla tego paleontologowie obecnie po większej części istnieniu tej pierwotnej formy zwierzęcej zaprzeczają. Por. Möbius „Der Bau des **E.**“ (1878); Hauer „**E.** canadense“ (1885).

Eozyna, barwnik, ob. Fluoresceina.

E. p., *en persone* (franc.)—osobiście.

Epacrideae, *nastroszowate*, mała rodzina roślin, spokrewniona z wrzosieniowatemi, różniąca się głównie od nich budową pylników, które tu są jednokomorowe, otwierają się podłużnie i przyrostków ostrogowych nie posiadają. Rodzaj *Epacris* w Nowej Holandji, zwłaszcza **E.** *grandiflora* o koronie okazałej na cal długiej, z dołu szkarłatnej, u góry żółtawej, hoduje się jako roślina ozdobna. Owoce gatunku *Lissanthe sapida* są jadalne w Nowej Holandji.

Epacris, *Nastrosz*, ob. Epacridae.

Epafos, syn Zeusa i Io, wykradziony zaraz po urodzeniu przez zazdrosną Herę, oddany na wychowanie Kuretom, czem Jowisz rozgniewany, pozabijał Kuretów, a dziecię powrócił matce. **E.,** dorósłszy, zaślubił Memfis, córkę Nilosa, i został królem Egiptu; wtedy zbudował miasto Memfis i od imienia jego córki Libji cały kraj otrzymał to nazwisko.

Epafras, *Epaphras*, prawdopodobnie rodem z miasta Kolossów, gdzie ogłaszał naukę Chrystusową, a później razem ze św. Pawłem w Rzymie. Według przypuszczeń **E.** i Epafrodyt są jedną osobą. Por. „Enc. Kościelna.“

Epakty, t. j. dni dodatkowe, w chronologji i obliczaniu kalendarzy liczby, które na każdy rok wskazują wiek księżyca w dzień Nowego Roku, t. j. podają, na ile dni ostatni nów poprzedzającego roku wyprzedził początek roku nowego. Jeżeli np. nów ostatni roku przypada d. 25 grudnia, **E.** wynosi 31—25, t. j. 6. Lunacje powtarzają się w jednakim porządku niemal co lat 19, a perjod ten stanowi cykl księżycowy (ob. Cykl).

Epaminondas (grec. *Epameinondas*), bohater grecki, największy obywatel, mąż stanu i wódz tebański, syn Polymnisa, * około 418 r. przed Chr., ze znakomitej, ale niezamożnej familji. Otrzymawszy jak najstaranniejsze wykształcenie, celował zarówno w ćwiczeniach gimnastycznych, jak w sztukach pięknych i filozofji. Naukę i wyrobienie dzielnego charakteru zawdzięczał przedewszystkiem pitagorejczykowi Lysisowi. Jako zdolny żołnierz, po raz pierwszy dał się poznać 385 roku przed Chr. w bitwie pod Mantyneją, gdzie Tebanie pomagali Spartanom; **E.,** chociaż sam raniony, ocalił tu życie Pelopidasowi (ob.), któremu czynną niósł pomoc w skutecznym zamachu, przedsięwziętym dla oswobodzenia Teb od załogi i przewagi spartańskiej 379 r. Odmówił wszakże swego udziału w zamordowaniu oligarchów. Wolny od wszelkiej ambicji, żył przez następnych lat 8 jako człowiek prywatny. Dopiero 371 r. mianowany

beotarchą, zasiadł na kongresie pokojowym w Sparcie, gdzie wykazał niepospolity talent krasomówczy, broniąc uroszczeń Teb do hegemonji nad wszystkiemi miastami beockiemi. Spartanie, chcąc zmusić Tebańczyków do przyjęcia swoich postanowień, wypowiedzieli im wojnę, ale 371 zupełną pod Leuktrami od **E.** ponieśli klęskę; wówczas uznaną została hegemonja Tebańczyków nad Beocją i Focydą i do związku grodów beockich przystąpiły także Lokryda i Etolja, w wyprawie 370—369 r. wzdłuż i wszerz przebiegł Lakonję; tylko waleczność Agezylaosa ocaliła Spartę. Dla złamania przewagi Spartańskiej, nakłonił południowych Arkadyjczyków do utworzenia wraz z oswobodzonymi Meseńczykami jednego państwa, którego politycznemi centrami miały być miasta Mesena i nowo założone Megalopolis. Wróciwszy do Teb, razem z Pelopidasem został skazany na śmierć, za samowolne przedłużenie swej władzy; w świetnej jednak mowie ocalił i siebie i kolegów i nadal pełnił urząd boetarcha. Dwie jego wyprawy do Peloponezu 368 i 366 nie przyniosły znacznych korzyści. W roku 365 namówił Tebańczyków do utworzenia floty morskiej; w r. 364 przedsięwziął wyprawę morską aż do Bizancjum i nakłonił wyspy Chios i Rodos do odłączenia się od Aten i przystąpienia do związku z Tebami. W czwartej ekspedycji 362 odnieśli wprawdzie Tebanie pod Mantyneją zwycięstwo, ale wśród bitwy **E.** ciężką otrzymał ranę. Gdy mu doniesiono o wygranej, rzekł: „Dość żyłem!“—wyciągnął żelazo z rany i wyzionął ducha. Czystość obyczajów, nieskazitelność charakteru, miłość prawdy, łagodność względem nieprzyjaciół zdobiły piękną duszę tego wielkiego męża. Ze śmiercią jego upadła i potęga Teb, którą on stworzył i utrzymywał. **E.** zaprowadził w boju szyk ukośny, któremu Aleksander W. zawdzięczał zwycięstwo nad Granikiem, Cezar pod Farsalją, a Fryderyk W. pod Hohen-Friedberg. Krótką biografję **E.** napisał w starożytności Korneljusz Nepos; w nowszych zaś czasach Bauch „**E.** und Thebens Kampf um die Hegemonie“ (Wrocław, 1834); Pomtow „Das Leben des **E.**“ (Berlin, 1870).

Eparch (grec. *Eparchos*), tak się nazywał u starożytnych Greków urzędnik, mający jakąkolwiek władzę wojskową lub administracyjną, jak u Rzymian prokonsul lub propretor. Później miano to nadawano zarządcom szczegółowych prowincji, zwanych *eparchjami* (jak u Rzymian *provincia* i *praefectura*).—Obecnie zowią się niekiedy *eparchjami* w kościele grecko-kat. djecezje biskupie lub arcybiskupie, a sami biskupi *eparchami*.—W państwie Rosyjskiem jest 60 eparchji. Królestwo Polskie wraz z gubernjami nadbałtyckiemi, północno-zachodniemi i Finlandją stanowią jedną eparchję, pozostająca pod zarządem arcy-biskupa. W dzisiejszych czasach *eparchje* oznaczają w królestwie Greckiem departamenta pojedyńczych nomarchji, każda zaś eparchja dzieli się na kilka demów czyli gmin. W roku 1892 podział na eparchje tam zniesiono, i demy przeszły bezpośrednio pod zarząd nomarchji.

Epée Karol Michał, ksiądz, założyciel instytutów naukowych dla głuchoniemych, * 1712 r. w Wersalu, † 1789 r. w Paryżu. Poświęcił się naprzód naukom prawnym, następnie zaś teologicznym, poczem pracował jako kapłan w Forges, wreszcie został kanonikiem w Troyes. Z powodu wyznawania zasad jansenizmu zostało mu wzbronione pełnienie obowiązków duchownych. Nauczanie dwu głuchoniemych dziewczynek powiodło go do wynalezienia nowej metody znaków mimicznych; następnie założył w r. 1770 instytut dla głuchoniemych, któremu odtąd poświęcił wszystkie swe siły i majątek. Od roku 1785 otrzymał ze szkatuły Ludwika XVI zapomogę coroczną 3100 franków. Dekretem Zgromadzenia Narodowego z roku 1791 instytut księdza **E.** został przyjęty na koszt narodowy. Ogłosił: „Institution de sourds et muets, par la voie des signes méthodiques“ (1776), „La véritable manière d'instruire les sourds et muets“ (1784), „L'ard de faire parler les sourds-muets,“ oraz „Dictionnnaire générale des signes employés dans la langue des sourds-muets,“ dokończony przez Sicarda. W r. 1843 wzniesiono księdzu **E.** pomnik na jednym z placów Wersalu, oraz na podwórzu zakładu paryskiego dla głuchoniemych. Por. Ferdynand Berthier „L'abbé de l'E., sa vie, son apostolat, ses travaux, sa lutte et ses succés, avec l'historique des monuments“ (Paryż, 1852).). Po jego już śmierci rząd otworzył instytut głuchoniemych kosztem państwa. Por. „Geschichte des Taubstummenbildungswesens“ (Bielefeld, 1882).

Epeira, pająk, ob. Krzyżak.

Epejos, syn Panopeusa, budowniczy sławnego drewnianego konia, przy którego pomocy Troję zdobyto; był to sługa i znakomity szermierz Atrydów.

Ependyma, cienka błoneczka wyścielająca komórki mózgowe i kanał w móżdżku przedłużonym. **E.** może podlegać zapaleniu *(ependymitis)*, przerostowi i zgrubieniom.

Epéries, po słowacku *Preszów*, po rusińsku *Priaszów*, po łac. zaś *Eperiesinum* i *Fragopolis*, główne miasto węgierskiego komitatu Szaryskiego, nad rzeką Torysą, 10,000 miesz. (Słowacy, Rusini i Madziary); rezydencja biskupa greckounickiego, liceum z akademją prawa, gimnazjum, bibljoteka z 30,000 tomów, instytut teologiczny ewangelicki i in., pięć kościołów i synagoga, oraz kilka zakładów dobroczynnych; piękne budowle i ogrody. Rusini mają tu swoje towarzystwo św. Jana Chrzciciela. W r. 1687

ustanowił tutaj komisarz cesarski, hr. A. Caraffa, pamiętny *sąd krwawy* na stronników Tökölego, tak czynny, że niekiedy dziennie po 30 ludzi traciło życie.

Epernay, miasto we francuskim departamencie Marne, nad rz. Marną, leży w powabnej, otoczonej winnicami, okolicy Szampanji i jest głównym punktem handlu winem szampańskiem, liczy 18,500 mieszkańców, z których wielu trudni się między innemi wyrobem doskonałych naczyń glinianych, znanych pod nazwą *terre de Champagne*.

Epernon Jan Ludwik *Nogaret de la Valette*, książę d', szlachcic gaskoński, * 1554, † 1642 w zamku Loches, przybył szukać fortuny na dworze francuskim pod nazwiskiem *de Caumont*. Po śmierci Karola IX, przywiązał się naprzód do króla Nawary, późniejszego Henryka IV; następnie, przypuszczony do poufałości Henryka III Walezjusza, który kazał go uczyć polityki i literatury, należał do liczby jego ulubieńców, zwanych *pieszczochami* (mignons). Mianowany księciem Épernon, pierwszym parem Francji, admirałem Francji, pułkownikiem generalnym piechoty, otrzymał jednocześnie kilka gubernatorstw. Był on wszakże wiernym swemu monarsze i podczas rozruchów ludowych 1588 r. Zagrożonemu królowi pierwszy pośpieszył na pomoc. Henryk III miał w nim najdzielniejszego stronnika ligi katolickiej. Po zgonie Henryka III, **E.** nie odrazu przeszedł na stronę Henryka IV, lecz pojednał się z nim dopiero w r. 1596, nie przestał wszakże należeć do potajemnych nieprzyjaciół króla i dworu. Obwiniano go nawet o udział w zamordowaniu Henryka. Po śmierci króla, zwołał parlament, ogłosił królową Marję Medycejską regentką i zawładnął całym sterem rządu, utworzywszy oddzielną radę, której sam był głową. Przymuszony usunąć się pod rządem Concini'ch, wystąpił na dworze dopiero po ich upadku. Richelieu oddalił go roku 1633 od spraw państwa i ze wszystkich godności pozostawił mu tylko gubernatorstwo Gujany. Por. Girard (sekretarz **E**-a) „Histoire de la vie du duc d'**E.**“ (Paryż 1655); Montbrison „Le premier duc d'**E.**“ (Faryż. 1874).

Eperyeszy, *Eperyasz*, v. *Eperiesz*, herb polski, znany tylko z nazwy.

Ephebe, rodzaj porostów z rodziny *Byssaceae*, czyli porostów nitkowatych, okazuje się wyraźnie złożonym z nitek grzybowych, otaczających wodorosty, skąd też posłużył do odkrycia istotnej natury porostów (ob.).

Ephedra, *Przęśl*, rodzaj roślin z rodziny Gnetaceae, krzewy lub podkrzewy o kwiatach rozdzielnopłciowych, liściach całobrzegich, kwiatach drobnych, zebranych w kłos lub kupki. Rosną głównie na miejscach słonych, nad brzegami potoków, w Europie południ., Azji i Ameryce. Owoce niektórych gatunków jadalne, mają też pewne znaczenie w medycynie. **E.** *vulgaris*, o owocach czerwonych, była dla Hindusów świętą rośliną *soma*, z której niegdyś wyrabiali wysoko przez nich ceniony napój. W ostatnich czasach zyskała ona w Rosji rozgłos, jako uniwersalny środek lekarski, pod nazwą *trawy Kuźmiczewa*, ale chwała ta rychło przebrzmiała.

Ephemera *(febris)*, gorączka krótko-trwała, jednodniowa; sprowadza ją najczęściej lekkie podrażnienie żołądka, czasem przyczyna niejasna; dochodzi ona nieraz, zwłaszcza u dzieci, dość wysokiego natężenia i po jednodniowem trwaniu, bez żadnego nawet leczenia, znika bez śladu.

Ephemera, owad, ob. Jętka.

Ephialtes, *Efialtes*, syn Sofonidesa, * około 500, † 456. pr. Chr., przyjaciel Peryklesa, stał na czele partji demokratycznej w Atenach, i występował przeciw Cymonowi, przywódcy partji arystokratycznej. Najważniejszem dziełem **E.** była reforma areopagu. Został on zamordowany przez Aristodikosa z Tanagry w r. 456. Por. Forchhammer „De Areopago” (Kiel, 1828); Schönmann „De Areopago et Ephetis“ (Greisw, 1833); „Griechische Alterthümer“ (1897); Oncken „Alten und Hellas,“ I tom, „Ephialtes;“ Philippi „Der Areopagus und die Epheten“ (Berlin, 1874).

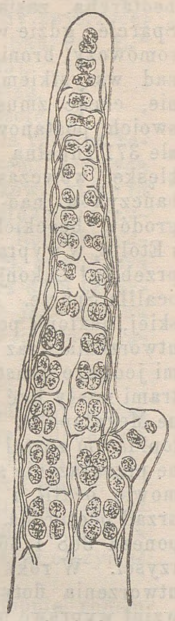

Ephebe.

Ephialtes, *Efialtes*, Grek z Malisu, który Persom, zebranym pod Termopilami, pod wodzą Kserksesa (480 przed Chr.), wskazał ścieżkę górską, wiodącą na tyły wojska greckiego, dowodzonego przez Leonidasa. Został zgładzony w Anticyra.

Ephialtes (Efialtes), Ateńczyk, z IV w. przed N. Chr., przeciwnik Macedończyków, na żołdzie perskim. Kiedy Aleksander Macedoński wziął Teby, **E.** przeniósł się do Azji Mniejszej i zginął podczas obrony Halikarnasu.

Ephod, nazwa biblijna, ob. Efod.

Ephraemios, historyk bizantyjski, z XIII w., napisał wierszami jambicznemi historję cesarzów, od Cezara do Michała VIII 1261. Wydał ją Mai (Rzym, 1828) i Bekker (Bonn, 1848).

Epibaci (grec.), Epibates, nazywali Grecy każdego wyruszającego konno, wozem, słoniem, czy okrętem. W liczbie mnogiej wyraz ten oznacza wojsko morskie, w rozróżnieniu nietylko od wojsk lądowych, zabieranych na okręty, lecz i od majtków. Por. Droysen „Die Griech. Kriegsal-

terthümer“ w Hermana „Lehrb. d. griech. Antiq.“ (Freiburg, 1889), J. Beloch „Die Nauarchie in Sparta“ w „Rhein. Mus.“ (1879).

Epibomios v. *Epi Bomo*, znaczy kapłan od ołtarza, ofiarnik. Jest to tytuł czwartego w rzędzie hierarchicznym z naczelnych kapłanów Eleuzyjskich, którego najrzadziej spotykamy w tekstach i zabytkach, to też funkcji jego domyślać się tylko można.

Epicentrum, punkt na powierzchni ziemi, przypadający ponad punktem w głębi ziemi, z którego rozchodzi się trzęsienie ziemi.

Epicharis, zalotnica rzymska, należała do spisku na życie Nerona, uknutego w. r. 69 przez senatora Pizona. Werbując zwolenników sprzysiężenia w Campanji wśród oficerów floty, zdradzoną została przez jednego z nich Woluzyusza Prokulusa, wszelako zniosła odważnie najstraszniejsze tortury, odmawiając uporczywie wykrycia spółwinnych. Gdy ją po raz drugi wzięto na męczarnie, z obawy, aby, znękana bólem, nie wydała tajemnicy, oszukawszy baczność oprawców zadusiła się własną przepaską i z życiem uniosła tajemnicę do grobu. Była kochanką jednego ze sprzysiężonych Skelassa, brata filozofa Seneki. Bohaterstwo tej kobiety opiewali Ximenes w tragedji „Epicharis“ (1753) i Legouvé. Ob. Tacyta „Annales“ (XV, 51,57).

Epicharmus (grec. *Epicharmos*), * około 536 przed Chr. na wyspie Kos, przybył w młodym wieku do Sycylji, żył na dworze Hierona syrakuzańskiego i tu † 452 lub 448 przed Chr. Wielką zjednał sobie sławę jako poeta dramatyczny i świetny przedstawiciel oddzielnego rodzaju komedji greckiej, zwanej dorycko-sycylijską. Komedje **E.** wypłynęły z mim ludowych, których rozrzucone obrazy i sceny z wielką zręcznością w jedną potrafił spajać całość. Przez długi czas uchodziły za wzór, celując głęboką znajomością ludzi, bystrością, dowcipem i żywością djalogów. **E.** był podobno wynalazcą akrostychu. Pozostałe szczątki jego utworów zebrał Krusemann (Harlem 1834), Meineke we „Fragmenta comicorum Graecorum“ (Berlin, 1839); Ahrens w „De dialecto dorica“ (Gett., 1843) i Guigniaut we „Fragments pour servir à l'histoire de la comédie antique“ (Paryż, 1863). Por. Lorenza „Leben und Schriften des Koers **E.**“ (Berin, 1864); Schmidt Leopold „Quaestiones Epicharmeae“ (Bonn, 1846). O nowo odnalezionych poezjach **E**-a pisał Gomperz w „Mittheilungen aus der Sammlung der Papyri Erzherzog Rainer“ (5 t., Wiedeń, 1889).

Epicheremat (z grec.), tak nazywają w logice sylogizm, uzupełniony argumentami dodatkowo przytoczonemi, mającemi na celu wzmocnienie łączności logicznej przesłanek sylogizmu. Sylogizm taki, nazwany przez Arystotelesa djalektycznym, nosi także miano agresywnego.

Epicuri de grege porcum (łać., Horacy), wieprz z trzody Epikura.

Epicykl, w dawnej astronomji, Hiparcha i Ptolemeusza, koło, po którego okręgu poruszać się miało słońce, księżyc lub planeta, podczas kiedy środek tego koła znów się poruszał po okręgu innego koła. Ostatnie to koło zwało się *circulus deferens*. Nieraz dla wytłómaczenia ruchu planety nie wystarczał jeden deferent i trzeba się było uciec do drugiego, po którego okręgu posuwał się środek pierwszego deferenta. Jakkolwiek teorja ta była zawiła, tłómaczyła geometrycznie ruchy ciał niebieskich i utrzymywała się, dopóki ziemię uważano za nieruchomą i za środek świata. Teorja Kopernika zwaliła zawikłaną i niedostateczną tę teorję świata (ob. Astronomja).

Epicyklojda, linja krzywa opisana przez punkt leżący na płaszczyźnie koła, które się toczy na okręgu innego koła stałego. **E.** jest *zwyczajną*, *przedłużoną*, lub *skróconą*, stosownie do tego, czy punkt tworzący znajduje się na okręgu tworzącym, zewnątrz lub wewnątrz niego. Nadto **E.** może być *zewnętrzną* (*epicyklojda* właściwa), lub *wewnętrzną* (*hypocyklojda*), stosownie do tego, czy okrąg tworzący toczy się zewnątrz lub wewnątrz okręgu tworzącego. Załączony rysunek przedstawia **E.** zewnętrzną i wewnętrzną, obie zwyczajne, t. j. opisane przez punkt przypadający na samym okręgu koła toczącego się po okręgu koła większego. **E.** mają w ogóle własności zbliżone do własności cyklojdy (ob.). Teorję **E.** rozwinęli Halley, Bernoulli, Newton, Euler i in.

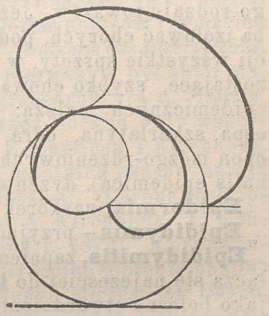

Epicyklojda i hypocyklojda.

Epiczna poezja, ob. Epos.

Epidamnos, ob. Durazzo.

Epidaurus (greck. Epidauros), starożytne miasto portowe nad zatoką Sarońską w Argolidzie, tworzyło wraz z okręgiem oddzielne państwo i słynęło głównie wspaniałą świątynią Asklepjosa z napisem: „Tylko czystym duszom wstęp jest dozwolony“. Zbudowany tamże przez Polykteta teatr zachował się dotąd bardzo dobrze. Wiele szczątków dawnych budowli wydobyło z gruzów w 1881 greckie Towarzystwo Archeologiczne. Dzisiaj jest tam wioska z niewielkim portem.

Epidemja, sposób rozszerzania się choroby, gdy ta jednocześnie na mniej lub więcej znacznej przestrzeni ziemi przez pewien czas panuje. W pewnem miejscu znaczna liczba osób chorować zaczyna z bardzo podobnemi objawami; przypadki takie w innym czasie nigdy prawie się nie zdarzają. Są to choroby zaraźliwe, zakaźne; czyn-

nikiem etjologicznym są tu specyficzne pasożyty, jak bakterje tyfusu, cholery, dżumy. Choroba przenosi się na coraz dalsze miejsca, aby po pewnym czasie zniknąć. Natężenie i szerzenie się **E.** jest w każdym poszczególnym przypadku rozmaite. Zwykle powstawaniu i rozszerzaniu się **E.** sprzyja nieczystość, wilgoć, nadmierne skupianie się ludności, brak powietrza i światła, klęski żywiołowe, jak głód lub powódź, wojna i t. p. Zapobiedz **E.** można za pomocą hygjenicznych urządzeń (kanalizacja, wodociągi, kąpiele, dozór nad produktami spożywczemi, mieszkania obszerne i widne). W razie zbliżania się epidemji koniecznem jest urządzenie kwarantanny i dezynfekcji tak przyjeżdżających ludzi, jak i wszelkiego rodzaju towarów. Jeżeli już wybuchła, trzeba izolować chorych, poddawać ścisłej dezynfekcji wszystkie sprzęty, w zetknięciu z chorym pozostające, szybko chować umarłych. Do chorób epidemicznych należą: cholera, dżuma, tyfus, ospa, szkarlatyna, odra, epidemiczne zapalenie opon mózgo-rdzeniowych (meningitis cerebrospinalis epidemica), dyzenterja, dyfteryt.

Epidermis, naskórek (ob.).

Epididymis—przyjądrze (ob.).

Epididymitis, zapalenie przyjądrza(ob.), przyłącza się najczęściej do trypra (ob.), objawia się jako bolesne stwardnienie na górnej i wewnętrznej stronie jądra, prowadzi nieraz do zatkania kanału przeprowadzającego nasienie, a stąd do bezpłodności. Leczy się przeciwzapalnie. (Ob. zapalenie).

Epidot *(achmatyt, delfinit, arendalit)*, minerał z rzędu krzemianów, krystalizujący w liczne formy szeregu jedno-skośnoosiowego, występuje najczęściej w postaci słupów poziomych, także w skupieniach ziarnistych lub zbitych. Zwykle jest zabarwiony, najczęściej żółty lub zielony, połysku szklistego, przeświecający, z objawami trójbarwności; twardość 6—7, c. wł. 3,5. Składa się z krzemianów wapna, glinki i żelaza. Rozróżniają się trzy grupy **E.**: *pistacyt*, zielony, *piemontyt* czyli **E.** *manganowy*, ciemnoczerwony, i *buklandyt*, czarny, z Achmatowska w Ur. u.

Epidoza, Epidosis, jest to nazwa dobrowolnego podatku, jaki składali obywatele miastom greckim, nie wyłączając cudzoziemców. Podatki te stanowiły i stanowią jedno z głównych źródeł dochodów w budżecie państwa. Por. Plutarch „Alcybiades"; zbiory napisów: Newtona „Greek inscr." II; Dittenbergera „Syll. inscr. graec."

Epifanes, „objawiony", „widzialny", „bóg widzialny, wcielony", przydomek, tytuł, świadczący o dokonanej za życia apoteozie danego monarchy, używany przez syryjskich Seleucydów i niektórych pokrewnych im dynastów Kommageny i Bitynji. Por. Diod. Sic. XXXIII; Appian. Syr. 45; Dümichen „Gesch. Aeg." 287; Holm „Griech. Gesch." IV, 200, 509.

Epifanja (z greck. zjawienie, objawienie się), zowie się w języku kościelnym święto, zwane także *Zjawienie Pańskie* lub *Trzech Króli* (właściwie mędrców), ustanowione w II w. przez Bazylidjan na pamiątkę objawienia się Chrystusa P. za pośrednictwem gwiazdy trzem mędrcom wschodnim, a przez nich poganom. Mędrcom tym w XIV w. kościół rzymsko-kat. nadał imiona *Gaspar*, *Melchior* i *Baltazar;* zwani zaś są królami na zasadzie Psalmu 71 (72) w. 10.—W dniu tym przypada także pamiątka chrztu Chrystusa P. w Jordanie, i ta jest przedniejszym przedmiotem tego święta w kościele grecko-katolickim, stąd zwyczaj święcenia wody w tym dniu, zwany Jordanem; przeciwnie zaś kościół rzymsko-katolicki daje pierwszeństwo *Zjawieniu P.* czyli *Powołaniu pogan* (do wiary).—Kościół ewangelicki tylko w niektórych krajach obchodzi tę uroczystość i tylko jako drugą pamiątkę. **E.** obejmuje jeszcze i rocznicę znanego cudu w Kanie Galilejskiej. Por. Usener „Religionsgeschichtliche Untersuchungen" (Bonn, 1889).

Epifanjusz (św.), grecki pisarz kościelny, * między r. 301 a 320, † 403 w Bezanduku w Palestynie; od 367 był biskupem w Konstancji na wyspie Cyprze. Występował silnie przeciwko szkole Orygenesa i in. Główne jego dzieło „Panarion" obejmuje spis i krytykę 80 sekt heretycznych. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamięć 12 maja. Pisma jego wydali: Petavius (2 t., Paryż, 1622); Dindorf (5 t., Lipsk, 1859—63) i P. de Lagarde (2 t., Getynga, 1877—80). Por. Lipsius „Zur Quellenkritik des E." (Wiedeń, 1865).—**E.**, zwany *Scholastykiem*, żył w VI w. i pomagał Kasjodorowi w ułożeniu dzieła „Historia ecclesiae tripartita", uchodzącego w wiekach średnich za podręcznik historji kościoła chrześcijańskiego.

Epifanjusz *Sławiniecki*, mnich monasteru kijowskiego, * na Ukrainie, uczeń akademji kijowskiej, od 1650 nauczyciel retoryki w szkole Czudowskiej w Moskwie, następnie przełożony bractwa, mającego na celu przekładanie ksiąg kościelnych z greckiego na słowiański. Celniejsze jego przekłady są: „Mowy Jana Złotoustego o kapłaństwie" i „Mowy ś. Grzegorza Nanzyjańskiego". Oprócz tego ułożył; „Słownik grecko-słowiańsko-łaciński"; „Słownik filologiczny, objaśniający znaczenie wyrazów i zwrotów Pisma ś.". Nadto zostawił przekład Pentateuchu Mojżesza i rozprawę o skażeniu Psalmów przez Apolinarjusza. † 1676 w Moskwie.

Epifań *(Jepifań)*, miasto powiatowe w gub. Tulskiej, nad rz. Donem, 4,200 m,; okoliczne osady zajmują się ogrodnictwem i sadownictwem.—*Epifański powiat* obejmuje 2,093 w. kw. z ludnością 116,000. Wzgłuż brzegów rz. Niepriadwy rozciąga się pamiętne bitwą 1380 r. *pole Kulikowe.*

Epifonemat (z grec.), w retoryce zdanie krót-

kie z wykrzyknikiem, kończące dłuższą opowieść lub wykład dydaktyczny.

Epigamja (grec.), Connubium (łac.), prawo dotyczące związków małżeńskich, między osobami i stanami równouprawnionemi, jak np. w Rzymie, według XII tablic między patrycjuszami, a później według prawa Canulejusa, między patrycjuszami i plebejuszami, w Atenach tylko między obywatelami, z wyłączeniem metojków, t. j. emigrantów, korzystających z opieki prawa, i cudzoziemców.

Epiglottis, nagłośnia (ob.).

Epigonowie (grec. *Epigonoi*), t. j. później urodzeni tak się nazywają synowie siedmiu bohaterów, którzy wyruszyli przeciwko Tebom, gdzie z wyjątkiem Adrasta, śmierć znaleźli. Synowie ci, celem pomszczenia śmierci ojców, przedsięwzięli w 10 lat później, zbrojną wyprawę przeciwko Tebańczykom i odnieśli nad nimi zwycięstwo. Nazwiska ich są: *Alkmeon*, syn Amfiarosa; *Agialeusz*, syn Adrasta; *Diomedes*, syn Tydeusza; *Promachos*, syn Partenopeosa; *Stenelos*, syn Kapaneusza; *Tersander*, syn Polinika; *Euryalos*, syn Mekisteusza. W wyprawie tej poległ tylko Agialeusz. W najdawniejszych już czasach wojna Epigonów dostarczała treści epikom, a później tragikom greckim. Brali ją za przedmiot do swych utworów szczególniej Hellanikos i Eforos. W literaturze i naukach nazywają Epigonami takich ludzi, którzy nie wprowadzają nowych prądów, lecz poprzestają na przetwarzaniu i rozpowszechnianiu form i pomysłów wielkich swoich poprzedników. Tak np. naśladowcy wielkich naszych poetów Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego są względem nich **E.**

Epigraf (z greck. *epi* na i *grapho* piszę), wszelki napis, zazwyczaj treściwy, na budowli, pomniku, medalu i t. p. W nowszych zaś czasach oznaczają tym wyrazem podpis lub napis na spodzie ryciny, na czele książki albo rozprawy, u nas także *godłem* nazwany, a wyrażający w niewielu słowach treść lub ducha danego dzieła.

Epigrafika, nauka napisów, od greck. *epigraphe* (łaciń. *inscriptio*) napis, ważna gałąź filologji klasycznej, trudniąca się wyjaśnieniem i ocenianem napisów i dokumentów epigraficznych, doszłych naszej epoki ze starożytności greckiej i rzymskiej. **E.** zajmując się napisami, jako płodami literackiej działalności danego narodu, stanowi właściwie tylko część historji jego literatury; wszakże dla odrębnej swojej istoty osobno bywa traktowaną. Chociaż już w epoce odrodzenia nauk uznano całą ważność epigrafów, jednak w nowszych dopiero czasach, przez zastosowanie ogólnych prawideł hermeneutyki i krytyki, zaczęto je rozbierać w sposób ściśle naukowy. Na polu *rzymskiej* **E.**, oprócz dawniejszych badaczów, takich, jak: Labus, Borghesi, Gruter, Scaliger, Muratori, Donat, zasłużyli się w nowszych czasach szczególnie Mommsen (ob.), Ritschl (ob.) i Zumpt (ob.). Ritschla „Tabulae lithographicae seu priscae latinitatis monumenta epigraphica“ (Berlin, 1862) i Mommsena „Inscriptiones latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem“ (Berlin, 1861) są początkiem wielkiego dzieła: „Corpus inscriptionum latinarum“, którego wydawnictwo podjęła berlińska akademja nauk przy głównem współpracownictwie Mommsena, Henzena, de Rossi i innych. Do r. 1894 wyszło 15 tomów. Krytyczny wybór napisów rzymskich dał Orelli w „Inscriptionum latinarum selectarum collectio“ (2 t., Zürich, 1828), oraz Zell w „Handbuch der röm. Epigraphik“ (3 t., Heidelb., 1850—57). Wybór najważniejszych napisów łacińskich dokonany został przez G. Willmannsa w dziele „Exempla inscriptionum latinarum“ (2 t., Berlin, 1873). Nad zupełnym zbiorem napisów rzymskich pracuje także francuska *Académie des inscriptions*. W zakresie **E.** greckiej pierwszym był zbiór p. t. „Corpus inscriptionum graecarum“ (4 t., Berlin, 1825—77), dokonany przez Böckha przy współpracownictwie Franza, E. Curtiusa i Kirchhoffa. Do najlepszych zbiorów ostatnich czasów należą wydania Akademji berlińskiej: „Corpus inscriptionum atticarum“ przez A. Kirchhoffa, U. Köhlera, W. Dittenbergera (od r. 1873), „Corpus inscriptionum graecarum Graeciae septentrionalis“ (1892). Oprócz tego zasłużyli się jeszcze: Osann, Ross, Keil, Leake, Letronne, Cauer, Collitz, Reinach i inni. Zestawienie wszystkich napisów semickich przedsięwzięła Akademja francuska w wydawnictwie „Corpus inscriptionum semiticarum“ (Paryż, 1881 i nast.). Zresztą każdy naród, w którego języku znajdują się napisy posiada w archeologji naukę **E.** I tak indyjską **E.** uprawiali Prinsep i Lassen; perską Lassen, Grotefend, Westergaard, Benfey i Rawlinson; asyryjsko-babilońską Botta, Rawlinson, Hincks, Oppert, Ménant i Talbot; fenicką Gesenius, de Saulcy, Judas, Ewald i Bargès; staro-arabską Gesenius, Rödiger, Frähn, Fresnel, Tuch i Osiander; egipską Champollion, Lepsius, Brugsch, Dümichen i t. d. Chrześcijańską **E.**-ą zajmowali się: J. B. Rossi „Inscriptiones christianae urbis Romae VII saeculo antiquiores“ (2 t., 1861—88), Le Blant „Ins. chrét. de la Gaule“, (1855—65) i Hübner „Inscr. Hispaniae christ.“ (1871). W zakresie **E.**-i wielkie zasługi położył także: Gaetano Marini (1742—1815) epokowem dziełem „Gliatti dei fratelli Arvali“ (Rzym, 1795) i uczeń jego B. Borghesi (1781—1860), którego prace zebrane zostały w „Oeuvres épigraphiques“ (3 t., Paryż, 1864—69). Co się tycze **E.** polskiej możemy zacytować dzieła Starowolskiego „Monumenta Sarmatorum“ (1660), Pruszcza „Forteca królów polskich“, a po części i Jana Potockiego „Voyage dans la Basse Saxe“ (1794).—**Epigraficzną stroną** nazywa się na medalach ta strona, na której znajduje się wizerunek z napisem; jeżeli jest na niej sam tylko napis, nazywają ją wówczas stroną *monepigraficzną*,

jeżeli zaś tylko wizerunek *anepigraficzną*. Por. J. Müller „Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft“ (2 wyd., Monachjum, 1892); Cagnat „Cours d'épigraphie latine“ (2 wyd., Paryż, 1889); de Ruggero „Dizionario epigrafico“ (Rzym, 1886); A. Kirchhoff „Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets“ (4 wyd., 1887).

Epigramat (z greck. *epigramma* nadpis), pierwotnie oznaczał u Greków prawdziwe napisy na dziełach sztuki, grobowcach i t. d., układane zwykle w dwuwierszach. Ponieważ napisy te w sposób poetyczny objaśniały przedmioty właściwe lub też przyczepiały do nich myśli nowe, przeto **E.** stał się wkrótce oddzielnym rodzajem poezji, który w najszczuplejszych ramach zawierał najrozmaitsze wyobrażenia i kończył się zwykle jakim dowcipem sarkastycznym. Dziś przez **E.** rozumiemy wiersz krótki a treściwy, mieszczący w sobie myśl trafną, zdanie dowcipne lub uszczypliwo-satyryczne, a jedno i drugie przypięte do jakiegoś przedmiotu zewnętrznego lub potoczonego zdarzenia. Ton lekki, barwa humorystyczna, osnowa delikatnym, ucinkowym przepleciona dowcipem, są to ogólne znamiona **E.** Twórcą epigramatycznej poezji był Symonides z Keos (w V w. przed Chryst.). W epoce aleksandryjskiej z utworów epigramatycznych słynął Asklepjades z wyspy Samos, później Palladas (w końcu IV w. po Chr.), który doprowadził ten rodzaj poezji do wysokiej doskonałości. Nadzwyczaj wielką ilość epigramatów greckich zebrano w czasach bizantyńskich w Antologjach (ob.). Najobszerniejszą jest antologja ułożona przez Konst. Kefalosa w X wieku (w 15 księgach). Krótki zaś wyciąg z tego dzieła ogłosił mnich Maksimos Planudes w XIV w. **E.** rzymski, zawsze prawie satyryczny, wykształcił głównie Martialis (ob.), którego za wzór sobie obrali i poeci nowołacińscy, jak np. Anglik Owen. U narodów romańskiego szczepu był **E.** zazwyczaj bronią satyry i dowcipu, ale przeszedł tu po części w formę madrygału, po części w formę sonetu. We Francji uprawiany był ze szczególnem upodobaniem, zwłaszcza od czasu Marota (1495—1544). Ostrzejszemi daleko były **E.** obiegające Francję w epoce od Richelieu'go aż do wybuchu pierwszej rewolucji. Najdawniejsze **E.** niemieckie zwały się w XIII, XIV i XV wieku *Präambeln* lub *Priameln* i wyrażały ogólne tylko maksymy; w XVII w. poczęto naśladować Martialisa. Na uwagę zasługują epigramatyczne utwory Goethego: „Xenien“ i „Weneckie E-y“. W naszej literaturze **E.**, przez Kochanowskiego *fraszkami*, a przez innych *ucinkami* zwane, spotykamy u rozmaitych pisarzów, najwięcej wszakże u Reja, Jana Kochanowskiego, Wespazjana Kochowskiego, Wacława Potockiego, Krasickiego, Węgierskiego i innych. W ostatnich czasach zręczne pisał **E.** Ignacy Legatowicz, J. N. Kamiński. Teorję **E.** podali Lessing w „Anmerkungen über das **E.**“ i Herder „Ueber das griechische **E.**“. Zbiór **E.** z czasów starożytnych i nowszych sporządził Booth (Londyn, 1863), później Dodd (Londyn, 1875) i Adams (tamże, 1890).

Epika, ob. Epos.

Epiktet, stoicki filozof grecki, * 50 po Chr. w stanie niewolniczym w Hierapolis, we Frygji. Dostawszy się do Rzymu, został usamowolniony, wkrótce jednak, za panowania Domicjana, wraz z innymi filozofami musiał opuścić Italję (r. 94 po Chr.), skąd udał się do Nikopolis, gdzie zajmował się wykładem filozofji; stąd prawdopodobnie powrócił do Rzymu po śmierci Domicjana i żył zdaje się jeszcze za panowania Hadrjana. System jego etyki, wyłożony przez ucznia Fl. Arriana w dziełach: „Enchiridion“ i rozmowach filozoficznych, sprowadza się do zasady: „Cierp i powstrzymuj się“. Wogóle zalecał pogardę dla wszystkiego, wobec czego wola człowieka jest bezsilną. Por. Schweighäusera „Epictetae philosophiae monumenta“ (5 t., Lipsk, 1799 — 1800); Schranka „Der Stoiker E.“ (Frankfurt, 1885); Bonhöffer „E. und die Stoa“ i „Die Ethik des Stoikers E.“ (Stut., 1890 i 1894).

Epikur.

Epikur, syn ateńskiego wychodźcy z Samos, * 341 pr. Chr., po większej części wykształcił się sam, lubo i pisma Demokryta i towarzystwo akademików i perypatetyków wpływały na rozwój umysłowy **E.** Uczył długo w Lampsaku i Mitylenie, a potem od roku 306, aż do śmierci, w Atenach († 270), gdzie stroniąc od polityki, żył na łonie swej szkoły w pogodzie ducha, umiarkowaniu, w dążeniach swych moralnie nienaganny; zostawił około 300 pism (Kepoj Epikura). Z dzieła jego „Peri physeos“ w 37 księgach doszły nas tylko urywki; wyciąg z nich dał Lukrecjusz w „De rerum natura“ (ks. VI) w formie mistrzowskiej. Djogenes Laertes zachował jego testament, 3 listy i 44 maksymy (*Kyriaj doksaj*). Filozofja **E**-a dzieli się na logikę czyli kanonikę, fizykę i etykę; ta ostatnia ma w jego systemacie główne znaczenie. Podstawą jej jest dążenie do rozkoszy, a właściwie zadowolenia, uznaje ona jednak rozkosz duchową za wyższą od fizycznej, a za największe dobro życia uważa przyjaźń. Za probierz prawdy filozofja (logika) **E**-a uznaje czucie, czyli spostrzeżenia zmysłowe. Uczniowie **E.** utworzyli związek, który sam **E.** chętnie porównywał z Pitagorejczykami, z tą różnicą, że majątku nie składali do wspólnej kasy, bo wedle **E.** prawdziwi przyjaciele powinni sobie ufać. Wydali dzieła **E.**: Schneider (1815), Orelli (1818); objaśniali Gassendi, Schaubach, Preller,

Steinhart (w Erscha i Grubera Encykl. 35), Schoenman „Schediasma de E. theologia“ (Grytja, 1864). Szkoła **E.** nosi nazwę *Epikureizmu*. Por. Giżycki „Ueber das Leben und die Moralphilosophie des E.“ (Halla, 1879); Kreibig „E., seine Persönlichkeit und seine Lehre“ (Wiedeń, 1886); Usener „Epicurea“ (Lipsk, 1887); „Guyau „La morale d'Epicure“ (Paryż, 1878). W naszej literaturze pisali w tym przedmiocie: K. Kaszewski „Epikureizm i Lukrecjusz“ (Bibljot. Warsz., 1861) i Al. Świętochowski „O epikureizmie“ (Warszawa, 1880).

Epikureizm rozwinął się z Sokratesowej etyki. Za cel filozofji stawia szczęśliwość życia, do której osiągnięcia swemi dowodami i pojęciami ma służyć. Zgodnie z teorją Sokratesową, etyka staje na pierwszem, w systemie nauk filozoficznych **E.**, miejscu. Logika (kanonika), obejmująca naukę o źródłach poznania, czyli probierzu prawdy, i fizyka, mająca ustrzedz od zamącenia szczęśliwości wykryciem zabobonów i bajek naturalnych, służą do osiągnięcia celu filozofji. Szczęśliwość **E.** polega na rozkoszy *trwałej* (co ją różni od cyników i cyrenaików), dla której wypada wyrzec się przemijających przyjemności, a nawet i boleść ponieść; stąd roskosz **E.** jest przeważnie natury duchowej, polega na spokoju ducha, poczuciu wewnętrznej wartości i wyższości nad zawody losu. Przyjaźń u **E.** ma pierwszorzędną wartość, umiarkowanie z jednej strony i używanie bez szkody z drugiej strony, są praktycznem zastosowaniem **E.** Cnota dla siebie samej nie ma znaczenia, lecz jako źródło rozkoszy i szczęśliwości. Bogi z tej samej zasady szczęśliwości nie rządzą losem ludzi, i dlatego ludzie niszczyliby niepotrzebnie swą szczęśliwość, lękając się ich gniewu. Kanonika epikurejska zawiera zasady metody doświadczalnej; za główne źródło poznania uważa ona czucie, to jest postrzeżenia zmysłowe, które muszą być wszakże ocenione przez sąd, wnioskowanie (doksa). Do szkoły **E.** należą Metrodor z Lampsaku, Hermarchos z Mityleny, Kolotes, który przeszedł do Euhemerystów, i najgłośniejszy Żeno z Sydonu. Źródła podane w art. „Epikur“.

Epilemma, figura retoryczna, w której mówca sam sobie czyni zarzuty i zaraz je odpiera.

Epilenion, śpiew połączony z tańcem, który Grecy starożytni wykonywali w czasie winobrania, na cześć Bachusa.

Epilepsja, *padaczka*, *wielka choroba*, *choroba św. Walentego*, chroniczna nerwica mózgowa, występująca pod postacią mniej lub więcej częstych napadów rozległych skurczów. Chory nagle traci przytomność, pada, mięśnie twarzy, kurcząc się co chwila inaczej, sprowadzają straszną grę mimiki, oczy zawracają się w jedną stronę, źrenice rozszerzone, z ust wypływa piana, często krwią zabarwiona w skutek przygryzienia języka, nogi i ręce kurczą się gwałtownie i szybko, dłonie zaciśnięte są mocno i wielki palec innemi objęty, przytem i cały tułów rzuca się we wszystkie strony; oddychanie przytem jest utrudnione, twarz sina, wargi prawie czarne. Napad trwać może do kilku minut, poczem chory zmęczony zwolna przychodzi do siebie, nie wiedząc o tem, co z nim zaszło. Poprzedzają napad często rozmaite, stałe u tego samego chorego objawy, zwane *aura*, które o blizkim napadzie go ostrzegają. Występują tu mianowicie zaburzenia w sferze czuciowej (ból, swędzenie, uczucie zimna), ruchowej (ciągoty, wzdęcia), lub wreszcie w zmysłowej (szum w uszach, mroczki w oczach, zapach); nieraz poprzedzają one napad zaledwie na kilkanaście sekund, często jednakże na pół godziny. W czasie samego napadu czasem łamią się kości, przerywają ścięgna, następują zewnętrzne lub wewnętrzne krwotoki. Czasami napady są słabsze, redukują się jedynie do zawrotu głowy, utraty przytomności i ograniczonych skurczów; dla tych wypadków służy nazwa *małej choroby (petit mal)*, podczas gdy poprzednie noszą nazwę *wielkiej choroby (grand mal)*. Gdy napady bardzo często się powtarzają, mogą sprowadzić stępienie umysłowe, lub nawet prawdziwe obłąkanie. W średnich wiekach choroba ta, złym duchom przypisywana, grozą przejmowała i ściągała na nieszczęśliwych chorych prześladowania. **E.** spotyka się najczęściej w młodym wieku od 7 do 18 roku; najczęstszą przyczyną są: obarczenie dziedziczne, alkoholizm, onanizm, krzywica, niektóre zakaźne cierpienia, jak szkarlatyna lub ospa. *Epilepsja odruchowa* zależy od czynników, powstających w organach, zdala od mózgowia leżących; tu należą epileptyczne napady przy cierpieniach ucha, macicy, przy miesiączkowaniu, szczególnie pierwszem, przy pasożytach w przewodzie kiszkowym, przy cierpieniach w kościach czaszki. Co się tycze patogenezy **E.**, większość badaczów ostatniemi czasy jest za anemją mózgu, głównie ruchowej okolicy substancji szarej. Zupełnego wyleczenia prawie nigdy osiągnąć nie można, jesteśmy jednak w stanie częstość napadów znieść do minimum. Leczenie polega na przestrzeganiu hygjenicznych warunków życia, ograniczeniu wysiłku umysłowego i fizycznego, wykluczeniu trunków; z leków najpospolitszym i najskuteczniejszym jest bromek potasu.

Epilobium, roślina, ob. Wierzbówka.

Epilog (greck. *Epilogos*), ostatnia część mowy lub rozprawy, czyli jej zakończenie, w którem autor zwykle streszcza główne punkta całego dzieła, albo na ich poparcie podaje dowody, albo nakoniec z całego biegu rozumowania ostateczny wyciąga rezultat. W powieściach epilogiem nazywa się często ostatni rozdział, w którym po właściwem już zakończeniu intrygi, mieszczą się wiadomości o dalszych losach i kolejach figur, objętych powieścią. Najpospoliciej **E.**, równie jak prolog (ob.), używa się w dramacie. W staro-

żytnej tragedji zawierał **E.** zwykle ogólne uwagi o samej sztuce lub roli aktora, który w **E.** występował; miał on albo zacierać wesołym zwrotem przykre wrażenie z przedstawionych widzowi namiętności, albo też zachęcić go do pobłażania; u Rzymian kończono zazwyczaj w tym razie wyrazami: *Valete et plaudite!* (Bądźcie zdrowi i klaskajcie!). Szekspir używał niekiedy **E.** w obu tych celach, wskazując zarazem punkt widzenia, z jakiego na dany utwór zapatrywać się należy. Epilogiem, we właściwem, starożytnem tego słowa znaczeniu, są także ostatnie zwrotki wodewilów francuskich, kończące się zwykle prośbą o pobłażanie i pochwałę.

Epimachja (gr.) znaczy związek ku wzajemnej obronie.

Epimenides, kapłan-filozof i śpiewak grecki, * w VI w. przed Chr. w Festos na Krecie; według podania, ulubieniec bogów, wróżbita i cudotwórca. Wezwany pewnego razu przez nawiedzonych zarazą Ateńczyków (596 przed Chr.), dla przebłagania gniewu bogów, gdy już uczynił ich żądaniom zadość i miał odjechać, odmówił przyjęcia wszelkich darów, zażądał w nagrodę jednej tylko gałązki z drzewa oliwnego, poświęconego Minerwie. Opowiadają także o nim, że, będąc jeszcze młodzieńcem, zdjęty został snem w pewnej jaskini i przespał w niej lat 57. Na tej legendzie osnuty został poemat Goethego „Przebudzenie się **E.**“ **E.** † w swej ojczyźnie w późnej już starości (podług podań Kreteńczyków miał żyć lat 299). Starożytni przypisywali mu pewne zasady nauki kosmogonji, oraz kilka utworów wierszem i prozą. W ostatnich czasach historyczne istnienie **E** a podawane jest w wątpliwość. Por. Heinrich „Epimenides aus Kreta“ (Lipsk 1801); Schultess „De Epimenide Crete“ (Bonn 1877); Kern „De Orpheo, Epimenidis etc. theogoniis quaestiones criticae“ (Berlin 1888).

Epimeteusz (grec. *Epimetheos*), syn Japeta, szalony brat Prometeusza, mimo przestróg swego brata, ożenił się z Pandorą (ob.) i tym sposobem sprowadził na świat wszystko złe i nieszczęścia.

Epimythion (gr.). Tak zwano sens moralny, wyprowadzony z bajki, używany przez pedagogów i gramatyków średniowiecznych. Krasicki zostawił nam mnóstwo wzorów w tym rodzaju, z których część stała się przysłowiową, jak np.: „Wśród serdecznych przyjaciół psy zająca zjadły“; „Gdzie wiele przygotowań, tam nic z djalogu“; „Kiedyśmy małpy, śpijmy na gałęzi“ i t. p.

Epinal, miasto główne francuskiego departamentu Wogezów, nad rz. Mozellą, 21,500 miesz., przędzalnie, fabryki kapeluszy, papieru, handel winem i zbożem. Miasto posiada kolegjum, bibljotekę z 25,000 tomów, muzeum sztuki. 11 października 1870 r. było po krótkiej walce zajęte przez Niemców. Obecnie jest silnie ufortyfikowane.

Epinay Ludwika Florencja Petronela de la Live d', przyjaciółka J. J. Rousseau, córka brygadjera *Tardieu d'Esclavelles*, * 1726 r., † 1783. Podczas gdy mąż jej, dzierżawca generalny d'Epinay, prowadził życie swawolne i rozpustne, ona szukała towarzystwa filozofów i ludzi uczonych. W r. 1745 zapoznała się bliżej z J. J. Rousseau i urządziła nawet dla niego w ogrodzie swego zamku w La Chevrette słynną samotnią Eremitage. Przyjazne te stosunki zostały jednak wkrótce zerwane z powodu barona F. M. Grimma (ob.), którego Rousseau do p. **E.** wprowadził, a który został następnie jej kochankiem. Skutkiem tego zerwał Rousseau stosunki ze wszystkimi dawniejszymi przyjaciołmi, o czem sam obszernie mówi w swoich „Confessions.“ W latach 1757—56 p. **E.** żyła w Genewie, gdzie znalazła wielbiciela w Wolterze, później wróciła do Paryża i utrzymywała się głównie z prac literackich. Oprócz „Mémoires“ (3 t., Paryż 1818, 1863 i 1878), zawierających autobiografję, pisaną z niezwykle śmiałą otwartością, napisała p. **E.** „Les conversations d'Emilie“ (2 t., Paryż 1774); „Lettres à mon fils“ (Genewa 1758, nowe wyd. 1869) i „Mes moments heureux“ (Genewa 1752 i 1758), przypisywane przez niektórych komu innemu. Por. Musseta „Anecdotes inédites pour faire suite aux mémoires de madame d'**E.**, précedées de l'examen de ces mémoires“; Perey i Maugras „La jeunesse de Madame d'**E.**“ (1882) i tegoż „Dernières années de Madame d'**E.**“ (1883).

Epinay-Saint-Luc, panna d'E., prawnuczka Tymolena d'E. S. L. marszałka Francji za Ludwika XIII, * 1771 r., † 1820. Matka jej wraz z dwuletnią **E.** porwaną była przez korsarzy algierskich, którzy sprzedali ją handlarzowi niewolników w Algierze. Ten wychował ją do 12 roku życia, poczem kupił ją dej algierski i ofiarował w darze sułtanowi tureckiemu, Abdul-Hamidowi. Pokochawszy ją namiętnie, sułtan wyniósł ją nad wszystkie swe żony, miał z nią syna Mahmuda II, który nadał jej tytuł Sułtanki—Walidy, czyli cesarzowej, i bardzo był do niej przywiązany.

Epinephele, motyl, ob. Żmurek.

Epinger (*Eppingen*), herb pierwotnie szwabskiej, a później pruskiej rodziny: Na tarczy w 4 pola (pasy) prostopadłe, naprzemian srebrne i czerwone, pomiędzy dwiema halabardami, na małej tarczy w polu srebrnem—krzyż kawalerski czerwony. Nad hełmem w zawoju czerwono-srebrnym między dwoma uszami, czy też piórami, i halabardami, czerwoną i srebrną, mała tar-

Epinger.

cza srebrna z krzyżem czerwonym. Labry czerwone, podbite srebrem.

Epingle, fr. szpilka; *tiré à quatre épingles*= ubrany z przesadną elegancją.

Epinikia, Epinicje (z greck.), nazywały się u Greków uczty i obchody, urządzane dla uczczenia zwycięzcy na wielkich igrzyskach, wyprawiane przez samego zwycięzcę lub przez jego przyjaciół. *Epinikia* nazywały się także pieśni zwycięskie, układane na cześć bohaterów i zwycięzców, często śpiewane przy ucztach lub na wielkich zabawach ludowych. Najpiękniejsze **E.** pisali Symonides i Pindar.

Epiornis, ptak zaginiony, ob. Aepiornis.

Epipedon, powierzchnia; *epipodometrja*, toż co planimetrja.

Epipetalia, w terminologji botanicznej nazwa pręcików umieszczonych przed płatkami korony.

Epiphania, ob. Epifanja.

Epiphora, ob. Łzotok.

Epiphysis, koniec stawowy długich kości. **E.** *cerebri*, *przysadka mózgowa*, ob. Mózg.

Epiphytae, rośliny żyjące na innych organizmach, zwłaszcza grzyby pasożytne, których grzybnia rozwija się na powierzchni owładniętych przez nie organów istot je żywiących (ob. Endophytae). Zwykle wszakże przez **E.** rozumie się tylko *pasożyty pozorne* czyli *narosty*, t. j. rośliny, które żyjąc na innych organizmach, używają ich tylko jako podpór, pokarm zaś czerpią z powietrza i wypuszczają korzenie powietrzne, gdy pasożyty istotne pokarm biorą z soków organizmu napastowanego. Narosty takie najobficiej występują w okolicach zwrotnikowych.

Epiploon, *błona siatkowa*, ob. Otrzewna.

Epir, prowincja starożytnej Grecji (obecnie południowa część Albanji), obejmująca 11,000 klm. przestrzeni, graniczyła na południe z zatoką Ambrakijską, Akarnanją i Etolją, na wschód z Tesalją i Macedonją, od której dzielił ją łańcuch gór Pindus, na północ z Ilirją, na zachód z morzem Jońskiem. W starożytności, zarówno jak i dzisiaj, był to kraj napół grecki, na północ mieszkało plemię Ilirów, na południu i wzdłuż wybrzeża morskiego Grecy. Kraj w części górzysty, w części poprzerzynany rzekami Achelous (obecnie Aspropotamos), Arachthos (Arta), Acheron (Mavropotamos) i Thyamis (Kalamos). Każda dolina tworzyła oddzielne państwo. Najliczniejszem plemieniem byli Molosowie. Za czasów Herodota uważani za barbarzyńców i dopiero w sto lat później przypuszczeni byli do igrzysk olimpijskich. Przez długi czas **E.** był państwem niepodległem i posiadał królów własnych, z których najsławniejszym był Pyrrhus II, według legendy syn Achillesa, żyjący w końcu V w. Tharypes, wychowany w Atenach, pierwszy wprowadził do **E.** cywilizację grecką i córkę swego brata Neoptolema, Olimpję, wydał za króla macedońskiego Filipa. Po nim nastąpił brat Olimpji, Aleksander I, który puścił się na zdobycze we Włoszech, lecz poległ w walce z Lukańczykami (326). Król Pyortus II (ob.), połączył drogą zdobyczy kraj nadbrzeżny z okolicami gór Pindus i stworzył potężne państwo, które w historji odegrało rolę ważną. Za panowania następnych królów: Aleksandra II, Ptolemeusza i Pyrrhusa III, władza królewska wskutek nieustannych walk wewnętrznych o posiadanie tronu była tak osłabiona, że Epiroci około 230 zdołali ugruntować republikańską formę rządu, wschodnie zaś prowincje: Atamanja, Ambrakja, Amfilochja, przyłączyły się do związku etolskiego. Gdy Epiroci wezwali Perseusza macedońskiego na pomoc w walce przeciw Rzymianom, wódz rzymski Paulus Emilius, zwyciężywszy go i wziąwszy do niewoli, wkroczył 167 do Epiru, zburzył 70 miast i 150,000 mieszkańców zaprzedał w niewolę. Od tej chwili **E.** został prowincją rzymską. W wieku XIII po Chr. **E.** wraz z Etolją i Akarmanją tworzył oddzielny despotat w państwie bizantyńskiem, w 1430 r. zdobyty był przez Turków, wyzwolony 1447 r. przez Skanderbega, po jego śmierci dostał się znowu w moc Turcji. Ob. Albanja. Por. Merleked „Histor.-geogr. Darstellung des Landes und der Bewohner von **E.**" (Königsberg, 1841).

Epirografja, opis lądu stałego, w różnicy względem hydrografji.

Episcopius albo *Bishop*, *Biscop* Szymon, * 1583 r. w Amsterdamie, † 1643 r.; od r. 1611 prof. teologji w Lejdzie, jako żarliwy szermierz *Arminjanizmu* (ob.), niedopuszczony na synod dordrechcki 1618 r. i wykluczony ze społeczności kościoła, a następnie z kraju wygnany, udał się naprzód do Antwerpji, później do Francji; w r. 1626 powrócił do Roterdamu, a 1634 r. został prof. teologji w seminarjum arminjańskiem w Amsterdamie. Dzieła jego wydali Curcellæus i Pölenburg (2 t., Amsterdam 1650—1665). **E.** był przeciwnikiem nauki o predestynacji, w moralnych zaś swoich poglądach zmierzał do tego, aby chrystjanizm nie zasadzał się na czystej nauce, lecz był samem życiem, i dlatego uznawał tylko te prawdy, które do życia religijnego są nieodzownie potrzebne. Do ważniejszych dzieł jego należą: „Confessio" (1622), „Apologja" (1629) i „Institutiones theologicae."

Episcopius Jan, kaznodzieja nadworny Dönhofów, wydał: „Imago militis spiritualis, to jest obraz żołnierza duchownego, objaśniony w kazaniu pogrzebowem nad zacnem ciałem Gerharda Dönhoffa, wojewody pomorskiego" (Gdańsk, 1649).

Episcopus (grec. episkopos—dozorca), znaczy biskup, Episkopat—biskupstwo, **E.** episcoporum—biskup biskupów; tak nazywany był przez

Tertuljana biskup rzymski, czyli papież. Od V w. papieże tytułowali się Episcopi ecclesiae catholicae. **E.** oecumenicus, tytuł biskupa konstantynopolitańskiego.

Episjer, z franc. „épicier," kupiec korzenny, synonim filistra, t. j. człowieka o ciasnym horyzoncie pojęć.

Episkopalizm czyli *Episkopalny system;* 1) W kościele rzymsko-kat. oznacza system przeciwny *papalizmowi* (papizmowi), t. j. opiera się na teorji, że najwyższą władzę kościelną pod każdym względem stanowi ogół, zgromadzenie (kompleks) biskupów, jako przedstawicieli kościoła, i że decyzja takiego zgromadzenia (soboru) obowiązuje samego papieża, który jest tylko pierwszym między równymi (primus inter pares). Z nauki tej wypływa pojęcie o prawach nietylko papieża, lecz i pojedynczych biskupów, o soborach powszechnych, krajowych i djecezjalnych. Nauka ta w wiekach średnich silnie się rozwijała i nieraz na soborach domagała się urzeczywistnienia (ob. Bazylejski Sobór). Najsilniejszych obrońców miał **E.** we Francji, gdzie duchowieństwo zawsze domagało się większej samoistności, a za Ludwika XIV otrzymało zatwierdzenie *Quatuor propositiones cleri Gallicani* w takiej formie, w jakiej Sobór Paryski (1682) przyjął je na wniosek Jakóba Bossueta (ob.); w Niemczech zaś w tym kierunku działali głównie: biskup trewirski Hontheim (Febronius) i prymas Dalberg. Pierwszy z nich wyłożył swoją teorję, przezwaną febronianizmem w dziele „De statu ecclesiae et legitima potestate Romani pontificis..." (Bouillon 1763), musiał ją wszakże później odwołać. Emskie punktacje (ob.) opierały się także na teorji **E**-a. Po Soborze Watykańskim, uznającym papieża za uniwersalnego biskupa, teorja **E**-u została dogmatycznie zupełnie zarzuconą.— 2) W kościele ewangelickim **E.** ma byt tylko częściowy i w tych tylko krajach, w których ten kościół powstał za wpływem rządu lub monarchy (Anglja, Niemcy, Szwecja i t. d.); w innych bowiem krajach (Francja, Szwajcarja i Polska) nie ma racji bytu, dlatego, że wytworzył się tam bez rzeczonej pomocy, t. j. samodzielnie i na zasadzie prezbiterjalno-synodalnej. W pierwszych zatem część praw i obowiązków biskupich (prezbiterskich) przeszła na monarchów lub przedstawicieli miejscowego rządu, wbrew przekonaniu teologów, którzy także pragnęli wyłączenia zarządu kościoła od wpływu rządu, zawsze krępującego lub zgubnego dla samego kościoła (por. Brentza i Melanchtona w „Corpus Ref." II, 333 i VI, 882); ulegli jednak chwilowej konieczności, celem zabezpieczenia dalszego istnienia kościoła. W następstwie tego wytworzyły się, mianowicie w Niemczech, dwie opinje: jedni, z widoków czysto politycznych, przyznają rządowi prawo brania udziału w sprawach kościoła, uważając zwierzchność świecką za stróża obudwóch tablic prawa (custos utriusque tabulae); drudzy zaś twierdzą, że ma prawo czuwać tylko, aby kościół nic nie stanowił szkodliwego państwu, nie ścieśniając atoli przytem w niczem swobodnego jego rozwoju. Pierwsza opinja mimo to jednak utrwaliła się w Niemczech. Por. M. Stephani „Tractatus de jurisdictione" (Frankfurt nad Menem 1611); T. Reinking „Dissertatio de brachio seculari et ecclesiastico" (1616), gdzie powołuje się na *Ugodę Passawską*; Nettelbladt „Observationes juris ecclesiastici" (1788); E. Richter „Die evang. Kirchen-Ordnungen des XVI Jahrh." (2 t., Wejmar 1846); Ben. Carpzow w „Jurisprudentia ecclesiastica" (1645) i Stahla w „Kirchenverfassung nach Lehre u. Recht d. Protest." (Erl. 1840).

Episkopalny Kościół, ob. Anglikański Kościół.

Epispadiaeus, mężczyzna, mający otwór cewki moczowej na dolnej powierzchni członka; wada ta, zwana epispadją, jest przeciwna anaspadji (ob.) i ma takież samo jak tamta znaczenie.

Epispadja, ob. Epispadiaeus.

Epispastica, środki lekarskie, toż co *derivantia*, ob. Derywacja.

Epispermium, pokrywa nasienna, przez niektórych zwana *ziarnoskór*.

Epistates, słownikowo grecki wyraz, znaczy: naczelnik, zwierzchnik, przełożony; łac. praeses. W Atenach i innych większych miastach greckich, wyraz ten stosuje się do rozmaitych urzędników, ale zwykle z jakiemś uzupełnieniem.

Epistaxis, krwawienie z nosa.

Epistola (z łac.), zowie się ta część Mszy św. po Kolekcie, w której czyta się lub śpiewa wyjątek z jakiego listu apostolskiego, najczęściej św. Pawła, lub z innej części Pisma św. **E**-ami zwą się także same listy apostolskie, zawarte w Piśmie św.

Epistola non erubescit, list nie rumieni się. Słowa Cycerona.

Epistolae obscurorum virorum (po łac. *Listy ciemnych mężów*), jest to tytuł zbioru satyrycznych listów z początku XVI w., pisanych umyślnie barbarzyńską czyli tak zwaną kuchenną łaciną, karcących z nieubłaganem szyderstwem obskurantyzm scholastyków i mnichów. Listy te, których autora nie znamy, w znacznej części utorowały drogę reformacji. Pobudkę do tej satyry, pisanej widocznie przez humanistów, dał spór w przedmiocie ksiąg hebrajskich, pomiędzy Pfefferkornem i Dominikanami kolońskimi a Reuchlinem, który dla poparcia swego zdania wydał „Clarorum virorum Epistolae" (Tybinga, 1514), t. j. zbiór listów pisanych poważnie przez zwolenników autora. Przeciwstawieniem tych listów były właśnie owe „**Ep.** obsc. vir.," pisane rzekomo przez zachowawców do niejakiego Ortuina Gratiusa, przywódcy kolońskiej partji

obskurantów. Pierwsza ich księga (wydana w Hagenau 1515) ma być dziełem uczonego i dowcipnego drukarza Wolfganga Augusta; w drugiej (wydanej 1517 w Bazylei), podobno Ulrych von Hütten i Crotus Rubianus najważniejszy mieli udział. W r. 1517 zostały z rozkazu papieża zamieszczone na indeksie. Odprawa, dana humanistom w wydanych przez Gratiusa „Lamentationes obscurorum virorum" (1518), nie sprawiła wrażenia. Z wielu wydań, najlepsze jest Böckinga (Lipsk 1858, 2 wyd. 1864). Przekład na język niemiecki wydał Binder (Stuttgardt, 1875). Wydane w Lipsku 1872 „Epist. obsc. vir.," dytyczą koncyljum watykańskiego.

Epistoleus v. epistoliaforos. Drugi, po nauarchu, w szeregu hierarchicznym oficer marynarki spartańskiej, czyli vice-admirał, wybierany nie przez nauarcha, lecz przez lud. Por. G. Gilbert „Handb. d. griech. Staatsaltert." (I, 65 i 83); Br. Fleischanderl „Die Spartanische Verfassung bei Xenophon" (Lipsk 1888).

Epistolografowie (z greck. *Epistolographos*, *epistole* list i *graphein* pisać), tak nazywają w historji literatury starożytnej pisarzów greckich i rzymskich, po których zostały mniejsze lub większe zbiory listów. Do takich **E.** między innymi należą: Platon, Arystoteles, Isokrates, Demostenes, Eschines, Cycero, Plinjusz Młodszy, Seneka, cesarz Juljan i t. d.

Epistrategos, jest to tytuł, nadawany za panowania Ptolemeuszów i Rzymian w Egipcie, gubernatorowi Tebaidy. Zamieszkiwał on Teby, ale objeżdżał miasta prowincji, aż po morze Czerwone i miał pod rozkazami strategów. Por. Letronne „Oeuvres choisies" (t. I).

Epistrofa (grec.), powtórzenie tego samego słowa lub zwrotu w końcu jakiego zdania lub jego części.

Epistropheus, *obrotnik*, drugi krąg szyjowy, ob. Kręgosłup.

Epistulis, tak zwie się kancelarja cesarska w państwie Rzymskiem, biuro korespondencyjne, lub tytuł urzędnika zajmującego się korespondencją, kanclerza, pisarza, sekretarza. Jeżeli obok tej instytucji postawimy inne podobne, jak: „a libellis, a cognitionibus, a rationibus," będziemy mieli pewne wyobrażenie dzisiejszych biur ministerjalnych.

Epistyl, ob. Architraw.

Epistylis, rodzaj wymoczków (ob.).

Epitaf (*Epitaphion*, z greck. *epi* na i *tafos* grób), nagrobek albo napis nagrobny, którym Grecy czcili pamięć ludzi zasłużonych krajowi.— *Epitafami* lub epitafjami, z gr. epitaphios (logos), nazywały się u Greków mowy pogrzebowe czy żałobne, głoszone w Atenach przez najznakomitszych mówców, przy końcu roku wojennego, na cześć poległych za ojczyznę. Odznaczyli się w nich między innymi: Lisyjasz, Iokrates i Demostenes. Szczególnie sławnym jest **E.** Perykiesa, wypowiedziany na cześć 431 poległych, a ogłoszony przez Tucydydesa. **E**-jami nazywały się także doroczne uroczystości pogrzebowe, odprawiane w Grecji na cześć zmarłych wojowników. Trwały one kilka dni z rzędu i kończyły się wygłoszeniem powyższych mów pogrzebowych. Por. Mommsen „Heortologja" (str. 88; 215, Lipsk 1864); A. Martin „Notes sur l'heort. ath." w „Rev. de philol. (str. 17—37).

Epitalam, *Epitalamion (Epithalamion*, z greck. *epi* na i *ithalamos*, komnata małżeńska), u Greków i Rzymian pieśni weselne, które zwykle chórem przed komnatą lub w komnacie nowożeńców śpiewano. **E.** takie pisali u Greków Anakreon, Stezychor i Pindar; pozostały z nich jednak tylko ułamki. Najwięcej słynęły **E**-ia Safony. Z poezji rzymskiej zasługuje na wzmiankę Katulla „Epithalamium Pelei et Thetidos," poemat większych rozmiarów. Zbiór grec. i rzym. **E.** mieści się w Wernsdorfa „Poëtae Latini minores" (t. 4, cz. 2). Por. także Körbera „De Graecorum Hymenaeis et Epithalamiis" (Wrocław, 1877). U nas dawniejsi zwłaszcza poeci pisywali także wiersze ślubne p. t. *Epitalamów*; jednakże rodzaj ten poezji okolicznościowej rzadko się wznosi do wysokości prawdziwego utworu poetycznego.

Epitasis (z greck.), u starożytnych druga część tragedji, w której mieści się węzeł tragedji, lub samo zadzierzgnięcie węzła dramatycznego.

Epitet (greck. *Epitheton*, przydany), zowie się w stylistyce przymiotnik dodany do rzeczownika. **E.** bywa dwojaki, to jest: albo konieczny, logiczny *(epitheton necessarium)*, czyli taki, bez którego rzeczownik nie wyrażałby jeszcze pojęcia przez nas zamierzonego, np. dziwna okoliczność; albo też ozdobniczy *(epitheton ornans)*, służący do uwydatnienia pojęcia głównego, szczegółową jaką oznaką, np. ciemna noc. W poezji szczególnego są znaczenia **E.** tak zwane stałe *(epitheta perpetua)*, przydawane zwykle jednemu i temu samemu rzeczownikowi, za każdem niemal jego użyciem; tak np. u Homera Achilles jest zwykle *szybkonogim*, Eos czyli Jutrzenka *różanopalca* i t. d.

Epithelioma, nabłoniak, ogólna nazwa nowotworów, mających podobieństwo do nabłonka, t. j. złożonych z nabłonkowych komórek; najczęściej ta nazwa oznacza rakowca (ob.), czyli raka skórnego.

Epithelium—nabłonek (ob.).

Epithymia (gr.), żądza, pożądanie gwałtowne, zachcenie, zachcianka niezwykłego pokarmu, która się nieraz zdarza u kobiet ciężarnych.

Epithymiatros (gr.), wyraz ten oznacza jednego z licznych ofiarników, którzy pomagali kapłanowi do sprawienia obiaty oczyszczającej, przechodzącej przez ogień i zamieniającej się w dym, roznoszący woń obiaty, zapach kadzidła. Same obiaty ogniowe zwą się Epithymiamata,

a ołtarz dla nich przeznaczony — Thymiaterion. Listę ofiarników takich sporządził K. F. Hermann w „Götterdienst. Alterth."

Epitome (z greck. *Epitemno*, obcinam), wyciąg z większego dzieła, albo w ogóle krótki rys jakiej nauki. Ze starożytnych **E.** znane są: Florusa, Eutropjusza, Juljana, zawierający wyciąg nowel Justynjańskich, Iljady Homera i inne. Epitomami nazywają także krótką treść zaginionych ksiąg Liwjusza. Autor takiego wyciągu, a stąd przenośnie każdy oschły kompilator historyczny, nazywa się *Epitomatorem*.

Epitropos, opiekun w prawodawstwie greckiem.

Epiur (z franc. *epuré*, oczyszczony), rysunek, według którego w sztukach ma być wykonany pewien przedmiot. U nas **E.** oznacza zwykle rysunki wykonywane przez uczących się geometrji wykreślnej.

Epizeuxis (z greck.), zwana też: *gemenitio*, *conduplicatio*, *palilloge*, *diplasiasmos*, postać retoryczna, oznaczająca blizkie powtarzanie tego samego wyrazu, dla nadania mu większego nacisku, np. Przestań źle czynić, przestań, bo inaczej zginiesz.

Epizoa, pasożyty zwierzęce, żyjące na powierzchni skóry (ob. Pasożyty).

Epizod (grec. *Epeisodion*, łac. *Episodus* rzecz wtrącona), podług Arystotelesa ta część akcji w starożytnej tragedji, którą wtrącano między jednym a drugim chórem, to jest akcja rozwijająca się w djalogu; w epopei zaś, w opowiadaniu prozaicznem i w dramacie, wszelka akcja uboczna, stanowiąca odrębną całość, która jakkolwiek pozostaje po za akcją główną i jest jakby do niej przyczepioną, ma z nią wszakże ścisły związek. Nowsi estetycy techniczne znaczenie **E.** ograniczają zwykle tem ostatniem pojęciem. W dobrym poemacie **E.** nie jest zbytecznym; rozjaśnia bowiem sam przedmiot lub rozwija jaką przyczynę całości dotąd ukrytą i bynajmniej nie nadwereża jedności utworu, raczej ją uzupełnia. Takiemi są np. piękny **E.** *Thersytesa* u Homera; *opowiadanie o zdobyciu Troi* w „Eneidzie" Wirgilego; *pieśń Wajdeloty* i *Alpuhara* w „Walenrodzie" Mickiewicza.—W życiu zwyczajnem rozumiemy pod epizodem każde zboczenie od głównego przedmiotu.

Epizoocja, epidemja (ob.) w stosunku do chorób zwierzęcych.

E plumis cognoscitur avis (łac.), z piór poznajemy ptaka.

Epoda (grec.), pieśń końcowa, u starożytnych część poematu lirycznego, śpiewana przez chór stojący na środku sceny, kiedy pieśń pierwszą czyli strofę śpiewał chór po stronie lewej, a drugą czyli antystrofę chór po prawej stronie. Pieśniami takiemi są w większej części hymny Pindara i chóralne śpiewy dramaturgów greckich. Wprowadzenie epodu do liryki chóralnej przypisują Stezychorowi.— **Epodą** zwano także mały poemat liryczny, złożony z kilku dystychów, których pierwsze wiersze zawierały po 6, drugie po 4 jamby. Pierwszy wprowadził epody do poezji greckiej Archiloch. Piąta (ostatnia) księga ód Horacego nosi tytuł „Liber Epodon." Ody te pisane były na wzór utworów Archilocha, i dlatego nadano im po śmierci autora powyższą nazwę. Sam Horacy nazywał je jambami.

Epoka (z grec. *epoche*, przestanek), jest to przeciąg czasu, w którym zaszły lub rozwijały się jakieś ważne zdarzenia w pewnym określonym kierunku. Np. epoka rewolucji, epoka reformacji, epoka oświeconego absolutyzmu, epoka romantyzmu. Stąd mówi się o jakimś ważnym wypadku, że *stanowi epokę*, lub, że jest epokowy, to jest, że wywołał prąd, wypełniający całą epokę.

Epolety (z franc.), z niemiecka *szlifami* zwane, są to naramienniki, które niegdyś część uzbrojenia stanowiły, a dzisiaj służą tylko za odznakę oficerską u mundurów wojskowych i cywilnych; w niektórych wojskach prości żołnierze noszą **E.** z wełny wyrabiane.

Epomeo, *Monte S.-Nicola*, wygasły od 1302 roku wulkan na wyspie Ischia, 790 m. wysoki; pod szczytem jego wytryska źródło mineralne Casamicciola, na szczycie znajduje się kaplica.

Epona, w starożytnym Rzymie bogini koni, osłów, woźniców, której wizerunki umieszczane były w stajniach.

Eponim, jest to: 1) bohater nadający początek jakiemu rodowi, np. Pelops, skąd Pelopidzi, Peloponez; otrzymywał on cześć religijną; 2) urzędnik w respublikach greckich, nadający od swego imienia nazwę rokowi, w ciągu którego sprawował urząd; imię to stało na czele lub na końcu uchwał; 3) imiona archonta **E**-a, oraz poprzednika jego w roku ubiegłym służyły w Atenach jako data popisu wojskowego, do którego stawać obowiązani byli wszyscy obywatele od lat 18 do 60. Por. Gilbert „Handbuch der griech. Alterth." (II, 323).

Epopeja, ob. Epos.

Epopeus, syn Posejdona i Kanaki, według legendy bóg słońca, przybył z Tesalji do Sykjonu, gdzie został królem, poległ w wojnie z królem tebańskim Nykteonem, któremu porwał córkę Antjopę.

Epos, *epika*, *poezja epicka*, *epopeja* (z greck. „epos"—mowa, opowiadanie), nazwa jednego z działów utworów poetyckich, a mianowicie tych, których treść główną stanowi opowiadanie mniej lub więcej ważnych wypadków. Za niezbędną cechę eposu była dawniej uważana przedmiotowość, objektywność opowiadania, t. j. bez wyrażania własnych uwag i uczuć przez autora. Z biegiem czasu, szczególnie u romantyków, zjawił się i pierwiastek podmiotowy, a umiejętnie użyty bynajmniej nie przyniósł szkody temu rodzajowi poezji. Treści do utworu epickiego może do-

starczyć życie ludzkie, a nawet zwierzęce (**E.** zwierzęcy), byleby obrany temat zawierał coś charakterystycznego, wydatnego, zasługującego na bliższą uwagę nietylko specjalistów, lecz wogóle ludzi na pewnym stopniu kultury stojących. Opowiadanie epickie zwykle bywa spokojne, nie uganiające się za skupieniem akcji, jak w dramacie; natomiast powinno być możliwie plastyczne. Epika dzieli się na dwa główne podziały: czysto przedmiotową i liryczno-powieściową. Do pierwszej należą: epopeja, powieść poetycka, romans, nowella, rapsod, gawęda, klechda, sielanka; do drugiej: duma, śpiew historyczny, legenda, ballada, romanca, fantazja (ob. te wyrazy). Utwory epickie u wszystkich narodów powstawały w samem zaraniu ich życia dziejowego; wiele z nich dla nas zaginęło, nie będąc spisanemi, a przechodząc tylko tradycyjnie w pamięci, a i te, które doszły, posiadają formę zewnętrzną znacznie późniejszą od swego powstania. Tak np. Iljadę i Odyseję posiadamy w nadanej im później postaci jednolitych poematów, a niewątpliwie powstały z luźnych pieśni bohaterskich, a nawet hieratycznych. Najpłodniejszemi w epopeje były okresy młodzieńcze w życiu narodów: czasy bohaterskie u Greków, wielkie wędrówki u Germanów; dalej, z późniejszych czasów — walki z Maurami u Hiszpanów, z Turkami u Serbów. O pojedyńczych epopejach mówi się w dziele niniejszem pod ich tytułami, pod nazwiskami ich autorów, lub też w dziejach literatury odpowiednich ludów; tutaj wymieniamy tylko najważniejsze, według narodów, wśród których powstały. **E.** *indyjski*: „Mahabharata," późno zredagowana ze zbioru starodawnych podań; „Ramajana," utwór pono jednego poety; „Purany" (legendy, podania religijne). W stuleciach VI — X po Chr. uprawiali **E.** poeci: Kalidasa, Bharawi, Kawiradża, Bhatti i inni. Również w Wiekach Srednich rozwinął się **E.** zwierzęcy, w owych czasach wyłącznie alegoryczny; do takich utworów należą:„ Panczatantra," „Hitopadesa," „Witalapanczawimsati," „Sukasaptati."— **E.** *perski:* „Szach-nameh" Firdusiego (podania i przedmahometańskie dzieje Iranu); Nizamiego „Chosru i Szirin," „Leila i Medżun," „Iskander-nameh." —**E.** *grecki*: Oprócz „Iljady" i „Odysei," Hezjoda „Teogonja," Cherilosa — opis wojen perskich, „Batrachomiomachja; Musajosa „Hero i Leander."— **E.** *rzymski* nie posiada utworów ludowych, z kusztowanych zaś: „Metamorfozy" Owidjusza, „Annales" Enjusza, „Farsalja" Lukana, „Eneida" Wirgiljusza.— Wśród narodów, które później wystąpiły na arenę dziejową, powstały: u Finnów „Kalewala," u Serbów „Łazarica" i „Królewicz Marko," u Skandynawów „Eddy" i sagi u Anglo-Sasów „Pieśń o Beowulfie," u Kastylczyków — cykl o Cydzie, u Francuzów „Chansons de geste," a szczególnie o Rolandzie, u Niemców „Nibelungi," „Gundrun," u Słowian ruskich—byliny („Słowo o pułku Ihora" niepewnej jest autentyczności); u Celtów **E.** jest jeszcze mało zbadany, a materjał zachowany dość obfity, złożony z licznych pieśni i podań (o królu Arturze, Konchobarze, Finnie). Epoka trubadurów przyniosła wiele poematów rycerskich. „Boska komedja" Dantego jest genjalną epopeją religijną. „Jerozolima wyzwolona," Tassa jest jednym z najpoważniejszych eposów heroicznych, a „Roland szalony" Arjosta—typowym okazem epopei żartobliwej. Wreszcie do wybitniejszych dawniejszych utworów epickich należą: „Luzjady" Kamoensa, „Królowa wieszczek" Spensera, „Raj utracony" Miltona, „Osman" Gundulića, „Araucana" Ercilli, „Gatomachja" Lope de Vega, „Francjada" Ronsarda, „Pulpit" Boileau, „Henrjada" Woltera, „Rosjada" Cheraskowa, „Sąd ostateczny" Young'a, „Mesjada" Klopstocka, „Oberon" Wielanda, „Borasjada" Rudbecka, „Staerkadder" Prama. W nowszych czasach: utwory Walter Scotta w Anglji; w Niemczech: Scheffel, Lingg, Hamerling, „Herman i Dorota" Goethego; w Skandynawji—Oehlenschläger, Grundtvig, Tegner, Geijer; w Holandji—Lennep, w Ameryce Longfellow, we Włoszech Grossi, w Hiszpanji Zorilla, w Rosji Puszkin i Lermontow, w Czechach—Czech, Zeyer, w Węgrzech Petöfi, Arany; prowansalski poeta Mistral napisał „Mireio," Musset „Rolla," Hugo „Legenda wieków" i t. d.—**E.** *polski*: Z eposu ludowego nic nie ocalało, prócz klechd, legend, podań, rzadko o królach. Za pierwszą próbę kunsztownej epopei należy uważać „Wojnę pruską" Jana z Wiślicy; Jan Kochanowski napisał fragment o Warneńczyku, „Zuzannę," „Jazdę do Moskwy;" St. Grochowski—„Św. Cecylja," Kochowski—„Dzieje boskie," „Chrystus cierpiący," Gawłowicki—„Jezus Nazareński," Twardowski—„Dafnis," „Paskwalina," „Legacja Zbaraskiego," „Władysław IV," „Wojna domowa," W. Potocki—„Wojna chocimska," „Argenis," „Nowy zaciąg," „Syloret," „Wirginja," Chróściński—o Janie III; Morsztyn H.—„Filomachja," „Bania-luka," „Antypasty," A. Morsztyn — „Psyche," Drużbacka—„Żywot Dawida," „o książęciu Adolfie," „o księżniczce Elefantynie," Krasicki „Wojna chocimska," „Myszeis," „Monachomachja," Węgierski „Organy," Tomaszewski „Jagieloniada," Muśnicki „Półtawa," Koźmian „Stefan Czarniecki," Mickiewicz—„Grażyna," „Konrad Wallenrod," „Księgi narodu," „Pan Tadeusz," Malczewski „Marja," Goszczyński „Zamek Kaniowski," Słowacki: „Szanfary," „Hugo," „Arab," „Mnich," „Bielecki," „Żmija," „Lambro," „Podróż do Ziemi św.," „Beniowski," „Piast Dantyszek," „Wacław," „Ojciec Zadżumionych," „Król Duch," „Anhelli," Zieliński — Kirgiz," Kraszewski—„Anafielas;" poematy i gawędy Syrokomli i Pola; Romanowski—„Dziewczę z Są-

cza," Deotyma—„Polska w pieśni," „Sobieski," Pług „Sroczka," Wysocki „Laszka," „Oksana," Br. Komorowski—„Kniaziowie Różyńscy," Gliński K. „Królewska pieśń," Wierzbicki „Hanka," Wojc. Dzieduszycki „Baśń nad baśniami," J. Terpiłowska „Borys," Konopnicka „Imagina," „Pan Balcer."

Eppendorf, przedmieście Hamburga (ob.).

Epping, miasteczko w angielskiem hrabstwie Essex, na płn. wsch. Londynu, 3,000 miesz.; obok słynny *las Eppingeński*, obszaru 2,200 hektarów, ulubiony park mieszkańców Londynu.

Eppomina, albo *Empone*, znaczny dosłownie „bohaterka," żona możnego Lingona. Pragnął on wyzwolić Galję, z pod jarzma rzymskiego, ale pobity wraz z Batawem Cywilisem, ukrył się w lochach swego wiejskiego domu, który poprzednio podpalił, a sam jakoby zginął w płomieniach. Żona jego **E.** udawała wdowę, ale w nocy potajemnie zaopatrywała męża w żywność. Starała się uzyskać ułaskawienie Sabinusa, co jednak okazało się niemożliwem, i **E.** w ten sposób udało się ukrywać męża przez lat 9 i wychowywać w podziemiu zrodzone w tym czasie bliźnięta. Kiedy wreszcie kryjówka odkrytą została, i Wespazjan pomimo błagań **E.** skazał Sabinusa na śmierć, **E.**, nie chcąc go przeżyć, obelgami zmusiła cesarza do wydania wyroku śmierci i na nią. O fakcie tym wspomina Plutarch, który znał w Delfach jednego z synów **E.** Losy **E.** nieraz brane były za temat do tragedji, przez francuskich pseudo-klasyków. Passerat 1695; Richer 1735; Chabanon 1762 r. Por. Tacyt „Hist. IV, 55, 67," Secousse „Hist. de Sab. et d'Eppon;" „Mém. de l'Acad. des Inscr.", (9 t., 424).

Eprius Marcellus, senator rzymski, za czasów cesarstwa, słynny krasomówca i oskarżyciel (delator) w procesach „laesae majestatis." Za czasów Nerona, między innemi, oskarżył w r. 66 słynnego stoika Trazeasza Paetusa, za co otrzymał 5 miljonów sesterców. W r. 70 był konsulem, a 71 — 73 wielkorządcą Pamfilji i Licji. W r. 79 należał do spisku Caeciny, co gdy zostało przez senat stwierdzone, **E.** brzytwą poderznął sobie gardło. Por. Tacyt. „Annal." „Hist." (2 t., 53); „Dio Cassius" (LXVI, 16).

Epruwetka, *próbetka*, małe naczynie szklane, walcowe, służące w laboratorjach chemicznych do badania reakcji odczynników i w ogóle do robienia prób przy badaniach chemicznych.

Epselwic.

Epselwic, baron *(Epselwitz, Oebschelwitz)*, herb: W polu błękitnem—kur srebrny z piórami w oponie naprzemian białemi i czarnemi. Nad hełmem w zawoju błękitno-srebrnym 9 gałązek z różą i liśćmi po 3, w wachlarz. Labry błękitne, podbite srebrem. Indygenat z r. 1788; baronowie od 1829.—**E.** II: Na tarczy ściętej, w polu górnem błękitnem—kur srebrny, jak w poprzednim; w dolnem srebrnem — trzy listki z jednego pnia o trzech korzonkach. U szczytu podobne trzy listki, bez korzonków. Labry błękitne, podbite srebrem.

Epselwitz (Oebschelwitz) Dawid, † około roku 1835, syn Franciszka Rudolfa i Agnieszki z Nałęczów Rudnickich, pochodził ze szlacheckiej rodziny saskiej von Oebschelwitz, indygenowanej w Rzeczypospolitej w r. 1788. W r. 1819 został senatorem Rzplitej Krakowskiej i posłem na sejmy Królestwa, w roku 1824 senatorem kasztelanem Królestwa Polskiego. Z małżeństwa swego z Teklą Wiesiołowską, pozostawił jedną córkę, Marję Nowosielską.

Epsom, miasteczko w hrabstwie angielskiem Surrey, o 22 klm. na płd. zach. od Londynu; ma 8,500 miesz. i sławne źródło mineralne, którego główną część składową stanowi sól gorzka, która skrystalizowana wydaje znaną powszechnie *sól angielską epsomską (epsomit);* nim poznano jej skład chemiczny *(siarczan magnezji)*, używała wielkiej wziętości. W maju od r. 1778 odbywają się tutaj corocznie głośne w całej Europie wyścigi konne.

Epsomit, *sól epsomska*, ob. Epsom.

Epstein, herb: W polu czerwonem srebrna krokiew między trzema srebrnemi 6-promiennemi gwiazdami. U szczytu pół lwa czerwonego z 6-promienną gwiazdą srebrną w łapach. Labry czerwone, podbite srebrem. Godło: „Labore et constantia" (trudem i stałością). Nobilitacja z r. 1889.

Epstein.

Epulis, mięsak (ob.) na dziąsłach, nowotwór zwykle wielkości orzecha włoskiego, rzadziej jaja kurzego, o nierównej powierzchni, mocno unaczyniony, stąd często bardzo krwawiący. Usuwa się przez operację.

Epulonowie (Epulones), kapłańskie kolegjum rzymskie, jedno z czterech, zwanych suma lub amplissima collegia, ustanowione r. 196 przed Chr., na wniosek trybuna plebejuszowskiego, Kaja Licynjusza Lukulla, złożone początkowo z 3-ch, następnie z 7-u członków (septemviri **E.**).

Epulosis, zabliźnienie rany.

Epureanu, Manolaki Costaki, polityk rumuński, * 1824; † 1884 w Schlangenbad; za jego prezydentury w Zgromadzeniu Narodowem książę Karol Hohenzollern ogłoszony został księciem rumuńskim 1866 roku. Należał do stronnictwa umiarkowanego, objął przewodnictwo w gabinecie 1 maja 1870 r. Gdy stronnictwo patrjotyczne, pragnąc skorzystać z wojny francusko-nie-

mieckiej, w celu odbudowania Wielkiej Rumunji, uknuło spisek i postanowiło strącić z tronu księcia Karola, ogłosić rzeczpospolitą i utworzyć rząd tymczasowy, złożony z generała Golesco, Jana Ghiki i Jana Bratianu, **E.**, uprzedzony o sprzysiężeniu, rozkazał przywódców jego aresztować, którzy jednakże przez sąd przysięgłych byli 29 października uwolnieni. Nowo zwołana izba niezadowolona z jego rządów umiarkowanych, podała księciu adres, wyrażający votum nieufności, w skutek czego ministerjum **E.** w d. 26 grudnia podało się do dymisji. **E.** był jeszcze ministrem sprawiedliwości w gabinecie Catargim od 9 listopada 1872 r., ustąpił 11 kwietnia 1873 r., 9 maja 1876 utworzył z Janem Bratianu liberalne ministerjum, lecz już w d. 5 sierpnia t. r. musiał z niego wystąpić, 1877—78 był ministrem skarbu.

E pur si muove! (włosk.): A jednak porusza się, (ziemia). Słowa Galileusza, po wymuszonem wyrzeczeniu się nauki o krążeniu ziemi koło słońca.

Equi donati dentes non inspiciuntur (łac.): Darowanemu koniowi nie zagląda się w zęby.

Equilibrium, równowaga (ob.).

Equisetum, ob. Skrzyp.

Equites (łac. equus—koń), była to klasa społeczeństwa rzymskiego, odpowiadająca, do pewnego stopnia, późniejszemu rycerstwu. **E.** mieli różne przywileje, głosowali pierwsi przy wyborach, rozpoczynali bitwę, mogli brać udział w spekulacjach skarbowych, przez co zdobywali wielkie majątki i coraz większego nabierali wpływu. C. Gracchus nadał stanowi temu życie urzędowe i uczynił z niego narzędzie polityczne, nadał im, aby ich podwyższyć w oczach ludu, odznaczenie honorowe, miejsca w teatrze i używanie złotego pierścienia. Za cesarstwa stan ten określony wyrażeniami: equites, ordo equester, turmae equitum, stanowił cel pożądań klas innych. Tytuł bowiem razem z prawami ekwita nie był dziedziczny, można go było nabyć tylko przy lustracji przez odpowiedni census 400 tysięcy sestercjów i utracić przy zmniejszeniu tej sumy. Trzeba było prócz tego mieć uznaną nieskazitelność czci. **E.** do szczytu potęgi doszli za Dioklecjana; jako prokuratorowie cesarzy posiadają oni najwyższe urzędy w całem państwie. W początkach IV w. mieli oni jeszcze wielkie znaczenie, jak świadczą napisy z tego czasu. Dopiero za Konstantyna przestają **E.** tworzyć stan drugi w państwie. Por. Muhlert „De equit. romanis" (1834); Schambach „Die Reiterei bei Caesar" (Mülhausen, 1881); Niemeyer „De eq. Romanis" (Greiswald, 1851); Belot „Hist. des chev. rom." (1866); Gerstewohl „Die Reiter und die Centuriae equitum" (Monachjum, 1883); Mommsen „Staatsrecht" (3 t.); R. Cagnat art. Equites w „Dict. des antiq." Daremberga (Paryż, 1892).

Era (z grec.), punkt wyjścia w chronologicznej rachubie lat, rozpoczynający nowy okres, nową epokę. **E.**-ę otwiera zawsze jakie ważne zdarzenie w dziejach, obchodzące bądź całą ludzkość, bądź tylko pewne ludy, jak np. stworzenie świata, narodzenie Jezusa Chrystusa, niewola babilońska ludu izraelskiego i t. d. Niekiedy wyrazu **E.** używa się, lubo niewłaściwie na oznaczenie ciągnącego się czasu, t. j. perjodu okresu. W dziejach napotykamy rozmaite ery; i tak: *Era żydowska*, której początkiem jest stworzenie świata na 3761 lat przed Chr.—*Era Abrahama*, przyjęta przez niektórych kronikarzy chrześcijańskich na wniosek Euzebjusza, przypadająca 1 października na 2015 lat przed Chr. *Era babilońskiej niewoli* na 588 lat przed Chr.—*Grecka Era Olimpjad* od 1 lipca 776 przed Chr. Weszła w użycie u pisarzów greckich dopiero od czasów Timoeusa Sycylijskiego, około 300 przed Chr.—*Era rzymska od zbudowania Rzymu (p. u.* albo *p. u. c.*, t. j. *post urbem conditam*, albo *a. u.* t. j. *anno urbis)*, zaczyna się podług Terencjusza Warrona 753 przed Chr. (stąd *Warrońską* zwana), podług zaś obliczenia M. Porcjusza Katona 752 przed Chr.—*Era egipsko-chaldejska Nabonassara*, założyciela Babilonu, przypadająca 747 przed Chr.— *Era syryjska Seleucydów*, której epoką jest jesień 312 r. przed Chr., używana przez Żydów jeszcze w XI w.—*Era indykcji* (ob. Indykcja).—*Era Aleksandra Wielkiego*, od śmierci tego zdobywcy, przypadająca na 12 lutego 324 przed Chr.—*Era Djonizjusza*, przypadająca na 24 czerwca 283 przed Chr.—*Era tyryjska*, poczyna się 19 listopada 125 przed Chr.—*Era Cezara* albo antjochejska, poczyna się od bitwy pod Farsalą na 48 lat przed Chr.—*Era Juljańska* od czasów reformy, zaprowadzonej w kalendarzu przez Juljusza Cezara, t. j. na lat 45 przed Chr.—*Era hiszpańska*, od opanowania półwyspu iberyjskiego przez Rzymian na 38 lub 28 lat przed Chr.—*Era konsulów*, poczyna się od wypędzenia z Rzymu królów, na lat 509 przed Chr. *Era chrześcijańska*, poczynająca się z narodzeniem Jezusa Chrystusa, przyjęta w VI w. po narodzeniu Chr. na wniosek Djonizego Małego, który ją oznaczył na 4004 lat od stworzenia świata.—*Era konstantynopolitańska*, w której kościół grecki przyjął stworzenie świata na 5508 lat przed nar. Chr.—*Era Dioklecjana* albo męczenników, poczyna się 29 sierpnia 284.—*Era Hegiry* mahometańskiej, od ucieczki Mahometa z Mekki do Medyny, 16 lipca 622.—*Era rzeczypospolitej francuskiej* od 16 października 1793, była w legalnem użyciu do 10 Nivôse'a r. XIV, czyli do stycznia 1806 r.—W Indjach, oprócz *Ery Kaliyuga*, opartej na niezmiernie fantastycznych obliczeniach i dziś jeszcze używanej, więcej są upowszechnione: *Era Vikramâdityi*, *Sanvat* zwana, poczynająca są na 56 lat przed Chr. i *Era Sâlivâhany*, zwana *Sâka*, datująca się od 78 po Chr.

Por. oprócz benedyktyńskiego dzieła: „Art. de vérifier les dates“ (prowadzonego dalej przez St.-Allais, t. 19, Paryż, 1808—21); Idelera „Handbuch der mathem. und technischen Chronologie“ (2 t., Berlin, 1825—26); Mutzka „Die Chronologie“ in ihrem ganzen Umfang“ (Wiedeń, 1844); Warrena „Kala Sankalita, a collection of memoirs on the various modes according to which the Indians divide time“ (Madras, 1825).

Eragrostis, *Prostnica*, rodzaj traw, cechujący się wiechą jednostronną, gałązkami spiralnie ustawionemi i owocami kulistemi lub jajowatemi, nierowkowanemi; liczne gatunki rosną w krajach gorących. **E.** *abessinica* uprawia się w Abisynji, pod nazwą *tef*, w różnych odmianach, jako zboże. Inne gatunki hodują się jako ozdobne i używają do bukietów zimowych.

Eranthis, *Pelnica*, *Rannik*, rodzaj roślin z rodziny jaskrowatych o kwiatach żółtych, rozwijających się wcześnie na wiosnę; **E.** *hiemalis* rośnie w górzystych okolicach Europy południowej i środkowej. Korzeń używany był niegdyś w medycynie.

Erard Sebastjan, fabrykant fortepjanów, * 1752 w Strasburgu, † 1831 r.; pracował od roku 1768 w jednej z paryskich fabryk instrumentów muzycznych i budową instrumentu *Clavecin mécanique* zwrócił na siebie uwagę, a zyskawszy poparcie, wspólnie z bratem swoim *Janem Chrzcicielem* założył własną fabrykę. **E.** wydoskonalił sztukę budowania fortepjanów i zbudował arfę o podwójnym pedale. Zakład jego w Paryżu, obok istniejącego takiego samego w Londynie, zyskał sławę europejską i po jego śmierci prowadzony był przez jego synowca *Piotra* **E.**, * 1794, † 1855, po którym przeszedł na własność synowca jego żony, Piotra Schäffera, († 1878).

Erasistratos, lekarz grecki około 300 przed Chr., * na wyspie Keos, żył w Aleksandrji, † w późnej starości w Jonji. Jest założycielem szkoły Erazystratejczyków. Uznawał on w ciele dwa przeciwne główne działacze: duch życia i krew; przyczyny chorób szukał w nadmiarze pożywienia i nadmiernej krwistości. Z pism jego pozostały tylko małe urywki. Por. Hieronymus „Erasistrati et Erasistrateorum historia“ (Jena, 1790).

Erastjanizm, w Anglji nazywają tak wszelkie wywyższenie władzy świeckiej nad kościelną, co niegdyś zalecał T. Erastus (ob.).

Erastus, chrześcijanin, wspominany w liście św. Pawła z Koryntu do Rzymian, jako skarbnik miasta Koryntu. Inny **E.**, towarzysz św. Pawła, który go z Efezu wysłał do Macedonji i Koryntu. Jeden z nich był później biskupem Cezarei Filipowej i męczennikiem. Niektórzy uważają ich obu za jedną osobę. Martyrologjum wymienia **E**-a pod dniem 16 lipca. Por. „Encykl. Kościel.“

Erastus, właściwie Lieber Tomasz, * 1524, † 1583 w Bazylei, jako profesor, lekarz i teolog protestancki, twórca erastjanizmu, teorji, według której samodzielność kościoła powinna podlegać władzy rządowej. W r. 1580 został profesorem medycyny i moralności w Bazylei. Po śmierci jego wydano broszurę p. t.: „Explicatio gravissimae quaestionis, utram excommunicatio mandato nitatur divino, an excogitata sit ab hominibus.“ Inne jego dzieła mają tylko wartość bibljograficzną. Por. K. Sprengel „Versuch einer pragmatischen Gesch. d. Arzneykunde,“ wyd. III, tom III.

Erateusz, architekt grecki, z epoki aleksandryjskiej, znany ze swej działalności zawodowej przy budowaniu miasta Aleksandrji.

Erato, muza poezji lirycznej, zwłaszcza erotycznej; bywa zwykle wyobrażana z cytarą w lewej ręce. Synem jej był Tamirys, mityczny pieśniarz tracki.

Erato.

Eratostenes, polihistor grecki, zwłaszcza geograf, matematyk i astronom, z powodu wielkiej uczoności *filologiem* zwany, * 276 przed Chr. w Cyrenie w Afryce, był od 236 nadzorcą bibljoteki aleksandryjskiej, † 194 przed Chr., w skutek dobrowolnego zagłodzenia się z powodu utraty wzroku. Położył on podstawy naukowego traktowania geografji, oznaczył położenie wielu miejsc i przeprowadził nawet pierwszy pomiar ziemi. Z dzieła jego: „Geographica“ znane są tylko ułamki, zachowane u Strabona (wydane przez Seidela w Getyndze 1789 r. i Bernhardy'ego w Berlinie 1822). Z prac jego astronomicznych posiadamy „Catasterismi,“ opis konstelacji (wyd. z przekładem łacińskim i komentarzem przez Schaubacha w Getyndze 1795, oraz przez Roberta w Berlinie 1878). Fragmenty prac jego poetycznych znajdują się w Analektach Brunecka. Podana przez niego metoda oddzielania liczb pierwszych od innych nosi nazwę *sita (przetaku) Eratostenesa*. Por. Wilberg „Die Konstruktion der allgemeinen Karten des **E.**“ (Essen, 1834); Berger „Die geographischen Fragmente des **E.**“ (1880).

Erazm św., biskup i męczennik. Był on podług wersji najdawniejszej Jana Cajetaniego, biskupem pewnego miasta w patrjarchacie antjochejskim i podczas prześladowań Dioklecjana, żył w górach Libanu jako pustelnik. Został on i tam wyśledzony, ujęty, umęczony i do więzie-

nia wtrącony, z którego jednak cudownym sposobem zdołał ujść, udał się do Formji (dzisiejsze przedmieście Gaety) i tam † około 303 r. Przedstawiany bywa na obrazach najczęściej w otoczeniu oprawców, którzy wydzierają mu wnętrzności, dlatego lud czci go jako patrona cierpiących bóle we wnętrznościach. W południowych krajach czczony jest pod imieniem S. Elmo. Żywot św. **E.** opisany w języku polskim wyszedł p. t.: „Góra Libanu, cedrami cnót św. Erazma zaszczepiona" w r. 1743. Por. „Euc. Kościelna."

Erazm Ciołek (Vittelius v. Vitellinus), prawdopodobnie syn księdza, * około roku 1460, † 1522 roku, herbu Sulima, biskup płocki, dyplomata, ulubieniec z urody i muzyki króla Aleksandra, którego był sekretarzem, jego kosztem zaczął akademję krakowską (1485), w której 1487 stopień bakałarza, 1489 mistrza, 1491 doktora filozofji otrzymał. We Włoszech, pod Filipem Berwaldem, zyskał stopień dr. pr. kanonicznego. Po powrocie był sekretarzem W. Ks. Lit., swego opiekuna, z jego łaski, lubo nieszlachcic, został proboszczem wileńskim, 1502 wyjednał sobie szlachectwo h. Sulima, dla zostania kanonikiem krakowskim, 1503 r. mianowany biskupem płockim. Bawił jako poseł, w Rzymie prawie ciągle, starając się przytem dla siebie to o kapelusz, to o wyłączenie Płocka z zależności od niechętnego sobie prymasa Łaskiego, który już przez Elżbietę, królowę matkę, wyrobiwszy obostrzenie o niedopuszczaniu plebejów do urzędów, 1515 r. wyrobił na to bulę Leona X. Mimo to Zygmunt I cenił **E.**, używał go do poselstw, do Augsburga 1518 r., gdzie mówił o krucjacie; do Rzymu, gdzie tak zjednał sobie Leona, iż ten go królowi polecał, lubo daremnie, na posła do Niemiec w sprawie elekcji cesarza. **E.**, zniechęcony do kraju zbyt już szlacheckiego, najchętniej bawił w Rzymie, skąd radził Zygmuntowi wcielić ziemie krzyżackie do korony. Chciał dostać nawet gdzieindziej biskupstwo niż w Polsce, za co znów fukano na **E.**, póki wreszcie 1522 z powietrza nie umarł, jako ofiara przesądów stanowych. **E.** uzyskał różne folgi dla katolików polskich, zasłynął jako mecenas nauk (Haller przypisał mu pierwszy mszał dla djecezji Płockiej 1520 r., Stanisław z Łowicza „Listy Philelpha)." Mowy jego, augsburska i rzymska, osobno były drukowane dla Erazma Roterdamczyka (pierwsza 1518) i dla matki Bony (obie w Rzymie 1519). Dużą miał bibljotekę, zostawił rękopis swych listów poselskich za Aleksandra i Zygmunta. Por. Ossolińskiego „Wiadomości hist.-kryt." (1 t., Kraków, 1819); Lucas „Erazm Ciołek, biskup płocki," „Bibljoteka Warszawska," (4 t., 1877 r. i 1 t., 1878); Hoszowski „Rozbiór krytyczny biografów Erazma Ciołka" (Kraków, 1875).

Erazm Dezyderjusz, jeden z najsłynniejszych humanistów niemieckich, * 1467 lub 1469 w Roterdamie i stąd zwany Erazmem Roterdamczykiem, otrzymał 1492 święcenia kapłańskie, poczem odbył podróż do Paryża, 1497 r. do Anglji, gdzie zaprzyjaźnił się z Tomaszem Morusem, a w r. 1506 do Włoch, wszędzie działając jako żarliwy szermierz humanizmu. Największą jednak cześć zjednał sobie w Niemczech, gdzie był popierany przez cesarza Karola V. Wróciwszy powtórnie do Anglji, zjednał sobie względy Henryka VIII. W r. 1521 przeniósł się do Bazylei i tu † 1536. Karcił **E.** surowo ciemnotę mnichów, dowcipy scholastyków, wady wszelkiego stanu, nie przebaczając nawet najwyższej władzy kościelnej, czem torował drogę reformacji. Z wrodzonej jednak trwożliwości i zamiłowania wygodnego życia, oraz pewnego arystokratyzmu wyrzekł się wszelkiej z Lutrem solidarności. Przeciwko Lutrowi wymierzona jest rozprawa **E.** i innych p. t.: „Diatribe de libero arbitrio" (1526). Z gruntowną uczonością łączył **E.** wykształcony smak i przenikliwy dowcip. Niepożyte są jego zasługi w sprawie odrodzenia nauk. Oprócz wydań klasyków, Ojców Kościoła i Nowego Testamentu (po grecku), ogłosił wiele własnych pism filologicznych i teologicznych, z których najwięcej znane są: „Colloquia" (najlepsze wyd., Amsterdam, 1650) i „Encomium moriae" t. j. pochwała głupstwa (oryginał wraz z tłómaczeniem niemieckiem, Bazyleja, 1780). Z okazji sporu z Lutrem ogłosił piękny traktat „O wolności sumienia." Najzupełniejsze wydanie dzieł jego uskutecznił Leclerc (10 t., Lejda, 1703—6). Życie **E.** opisali: Burigny (2 t., Paryż, 1758), Hess (2 t., Zürich, 1790) i Müller (Hamburg, 1828). Por. Glasiusa „**E.** als Kirchenreformator" (Haaga, 1850); Stichart „Erasmus" (Lipsk, 1870); Amiel „Un libre penseur du XVI siècle" (Paryż, 1889); A. Richter „Erasmus-Studien" (Lipsk, 1891). **E.** w Polsce utrzymywał stosunki piśmienne z Decjuszem i obu Janami Łaskimi, z Szydłowieckim, Kmitą Tomickim, Krzyckim, z Erazmem Ciołkiem, z Andrzejem Zebrzydowskim i in., a do Zygmunta Starego napisał list w sprawie transsubstancjacji, w którym broni się od zarzutu zerwania z katolicyzmem; jest to rzadka dziś „Epistola ad inclytum Sigis. Reg. Pol.... (Kraków, 1527). O stosunkach naszych z **E.** pisał Kazimierz Morawski w pracy p. t.: „Z dziejów Odrodzenia w Polsce" i „Andrzej Patrycy Nidecki" (Kraków, 1884—1892). Oprócz bardzo wielu przedruków w oryginale łacińskim, wyszły w Krakowie dwa przekłady na język polski: „Modlitwa Pańska rozdzielona na 7 części, według siedm dni w tydzień, przez Erazma Rotherodama" (1533) i drugi p. t.: „Księgi, które

Erazm z Rottendramu.

zowią język." Oprócz tych wydań dokonanych w Krakowie, w Łęcku, wydał Meletius w r. 1552 „Nowy Testament według łac. tekstu **E**-a" (Bazylea, 1516 jako „Novum Instrumentum" i „Rycerstwo chrześcijańskie, a żywot duchowny," przełożone przez Wojciecha z Nowego Miasta, a wydane nakładem Jana Seklucjana (Królewiec, 1558). W XVIII w. Krasicki wspomina o **E.** w w „Zbiorze potrzeb. wiadomości." Po Krasickim zjawiła się obszerniejsza o **E.** praca p. t.: „Pochwała głupoty Erazma Roterdamskiego" (Lwów, 1875). Por. Juszyński „Bunt w Antjochji."

Erazm, pseudonim Stanisława Koźmiana.

Erb *(Erbium)*, *Er.*, pierwiastek chemiczny, metaliczny, bardzo rzadki, którego tlenek, *erbinę* Er_2O_3, odkrył w gadolinicie Mosander 1843 r.; występuje tam ona razem z tlenkami itru i terbu. Erbina jest proszkiem czerwonawym, w kwasach trudno rozpuszczalnym. Prawdopodobnie nie jest to związek jednolity, lecz mieszanina kilku ziem metalicznych, dotąd nie rozpoznanych.

Erb Wilhelm Henryk, lekarz, * 1840, kształcił się w Heidelbergu, Erlangen i Monachjum, w 1869 r. został profesorem patologji, elektroterapji i chorób nerwowych w Heidelbergu, w roku 1880 objął katedrę w Lipsku, lecz w 1883 r. powrócił do Heidelberga. Napisał: „Handbuch der Krankheiten der peripheren cerebrospinalen Nerven" (2 wyd., 1876); „Handbuch der Krankheiten des Rückenmarks und des verlängerten Marks" (wyd., 1878); „Handbuch der Elektrotherapie" (1882) i w. in.

Erben Karol Jaromir, poeta i pisarz czeski, mianowicie w dziedzinie historyczno-prawniczej; * 1811 r. we wsi Miletynie, † 1870; od r. 1837—1843 praktykant przy sądzie kryminalnym praskim, od 1849 aktuarjusz, następnie członek Towarzystwa Nauk i innych zagranicznych, a od 1851 archiwarjusz m. Pragi, przez wiele lat pomagał w studjach historycznych Palackiemu. Jego utwory poetyczne: „Pieśni narodowe i ludowe", oraz powieści, tudzież cały szereg znakomitych prac historycznych, stawiają go w liczbie najzasłużeńszych pisarzów swojego narodu. Wiele jego pieśni i balad (mianowicie „Wierzba). zjednały sobie wielką popularność. Redagował także jakiś czas kilka pism czasowych. Wydał: „Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae 580 — 1253" (1855); „Wybór literatury czeskiej" (1845).

Erbs.

Erbina, ob. Erb.

Erbs v. *Leliwa* odm., herb: Na tarczy 4-dzielnej, w polach I i IV złoty pas prawo-ukośny czerwony z trzema srebrnemi kulami, w polach II i III błękitnych—nad półksiężycem złotym takaż gwiazda. U szczytu dwa skrzydła czarne z pasami czerwonemi i kulami, jak na tarczy. Nobilitacja z r. 1753.

Ercilla y Zuniga (Don Alfonso de), (poeta hiszpański, * 1533 w Madrycie, † 1595 r. tamże. Jako paź infanta Don Filipa zwiedził Niderlandy i Anglję, następnie walczył w Chili przeciwko zbuntowanym Araukanom. Natchniony stoickiem bohaterstwem nieszczęśliwego ludu, postanowił walkę tę opiewać w epopei. Jakoż na miejscu wziął się zaraz do pracy. Podejrzany niesłusznie o utworzenie spisku, już stał na szafocie, gdy uznano jego niewinność. W r. 1562 powrócił do Hiszpanji, poczem podróżował po Francji, Włoszech, Niemczech, Węgrzech i Czechach. W r. 1570 ożenił się w Madrycie z Marją de Bazan, której wdzięki i cnoty w wielu miejscach swojego poematu wynosi. W r. 1576 został szambelanem cesarza Rudolfa II, lecz już w r. 1578 powrócił do Madrytu, skarżył się na biedę i opuszczenie i † 1595. Historyczno-epiczny jego poemat „La Araucana" (napisany w 37 pieśniach oktawami, cz. I, Madryt, 1569, cz. II, 1578, cz. III z 2 pierwszemi 1590), będący, z wyjątkiem niektórych epizodów, wiernym obrazem wypadków, stawia Cervantes obok najlepszych epopei włoskich. Między nowszemi epopejami utwór **E.** wraz z *Luzjadami* Camoensa ma rzeczywiście najwięcej epicznego nastroju. Najpoprawniejsze wyd. wyszło w Madrycie (2 t., 1828). Poemat ten kontynuował Don Diego Santistevan Osorio (Salamanca, 1597; wraz z „La Araucana" (Madryt, 1733). Por. Royer „Etude littéraire sur l'Araucana d'Ercilla" (Dijon, 1880).

Ercilla y Zuniga.

Erckmann - Chatrian, wspólne nazwisko dwóch francuskich romansopisarzów, wydających pod tem mianem wspólnie pisane dzieła.—**Erckmann** Emil, * 1822 w Pfalzburgu w Lotaryngji, † 1899, karjerę prawną porzucił dla literatury. **Chatrian** Aleksander, * 1826 w okolicy Falcburga, † 1890, syn przemysłowca; przeznaczony do zawodu ojcowskiego, nie znalazłszy jednak odpowiednich dla siebie widoków, poświęcił się literaturze. Z **E.** zapoznał się w Falcburgu, i tu ścisłą obaj zawarli przyjaźń. Pierwsze ich utwory, jakkolwiek małej są wartości, odznaczają się jednak taką jednością kompozycji i stylu, że przez długi czas ani się nawet domyślano, że owa nazwa dwóch oznacza autorów. Całą serję romansów **E.-Ch.** poświęcili odtworzeniu epoki wojen rzeczypospolitej i pierwszego cesarstwa i w nich wyśmienicie odmalowali zwyczaje i obyczaje swojego kraju z owego czasu. Do najcelniejszych należą: „L'illustre Docteur Matheus"

(1859), który uczynił rozgłośnem imię autorów; „Contes fantastiques“ (1860); „Contes de la montagne“ (1860); „Maître Daniel Rock“ (1861); „Contes des bords du Rhin“ (1862); „L'invasion ou le Fou Yégof“ (1862); „Le joueur de clarinette“ (1863); „Madame Thérèse ou les volontaires de 92“ (1863); L'ami Fritz“ (1864); „Histoire d'un conscrit de 1813“ (1864); „Waterloo“ (1865); „Histoire d'un homme du peuple“ (1865); „Le Blocus, épisode de la fin de l'Empire“ (oblężenie Falcburga, 1870); „La guerre“ (1868); „Histoire d'un paysan“ (4 t., 1868—70); „Histoire d'un sous-maître“ (Paryż, 1869). Próbowali także sił na polu dramatycznem; dramat „L'Alsace en 1813“ po drugiem przedstawieniu został wzbroniony; komedja „Le Juif polonais“ (1869, 3 wyd. 1884) wielkie miała powodzenie. Na uwagę jeszcze zasługują: „L'histoire d'un plébiscite“ (1872); „Les deux frères“ (1873); „Maître Gaspard Fix“ (1876); „Contes vosgiens“ (1887); „Le grand père Lebigre“ (1880); „Les Rantzau“ (1882). Kilka ich powieści posiadamy w tłómaczeniu polskiem, jak: „Oblężenie Falcburga“ ustęp z wojny 1814, tłóm. Winc. Korotyński (Warszawa, 1891). Por. Narzymskiego „Studjum o **E.-Ch.**“ (*Wieniec* z r. 1872); Juljan Schmidt „Bilder aus dem geistigen Leben unserer Zeit“ (Lipsk, 1871).

Erdan Aleksander Andrzej, pseudonim publicysty francuskiego Andrzeja Jacob, * 1826 roku w Angles, † 1888 roku we Frascati pod Rzymem. Był on nieprawym synem pewnego prałata, przeznaczono go do stanu duchownego, kształcił się w seminarjum św. Sulpicjusza, ale nie czując powołania, oddał się publicystyce i występował jako wróg klerykalizmu, i w tym duchu wydał pamflet p. t.: „La France mystique ou tableau des excentricités réligieuses de ce temps“ 1855, za który został skazany na więzienie, ale **E.** zbiegł do Szwajcarji, gdzie założył pismo p. t. *Nationale Suisse*. Wydał jeszcze „Congrès linguistique, les révolutionaires de l' A. B. C.“ (Paryż, (1854); „Lettres d'un républicain rose“ (1848) i in.

Erdely, węgierska nazwa Siedmiogrodu.

Erdely Aleksander, polityk węgierski, * 1839. Prawnik z zawodu, prezes senatu, minister sprawiedliwości w gabinecie Banffyego od 1895 do 1899.

Erdelyi Jan, pisarz i poeta madziarski, * 1814 w Kapuszach (Kapos), † 1868; od 1839 członek akademji w Peszcie, w 1852 r. profesor filozofji w Szarospataku, położył znakomite zasługi wydaniem zbioru pieśni i powieści ludowych p. t. „Népdalok es Mondák“ (2 t., Peszt, 1846—48), którego przekład niemiecki wyszedł w Berlinie 1851 r. Po katastrofie pod Villagos opuścił stolicę. Redagował także w r. 1847 pismo beletrystyczne, a w 1849 „Respublica.“

Erden, *Herden, Gerden*, tak nazywał się książę litewski, o którym wspominają kroniki północno-ruskie, opisując czyny Dowmonta.

Erdl Michał Pius, anatom i fizjolog, * 1815, † 1848; od 1841 był profesorem w Monachjum. Ogłosił: „Die Entwickelung des Menschen und des Hühnchens im Ei“ (2 zesz., Monachjum, 1845—1846); „Leitfaden zur Kenntniss des Baues des menschlichen Leibes“ (2 części, tamże, 1843—45) i w ogóle wiele prac dotyczących anatomji porównawczej.

Erdmann Franciszek, * 1795 w Meklenbergu, † 1862 w Kazaniu, orjentalista, był profesorem języków wschodnich w uniwersytecie kazańskim, ogłosił drukiem: „Vollständige Uebersicht der ält. Türkischen, Tatar. u. Mongol. Volkerstämme i t. d.“ (w Pamiętn. naukowym uniwers. kazańskiego); „Ślady azjatyzmu w Słowie o pułku Igora“ (Dzien. Ministr. ośw. narod. t. XXXV); „Lettre à Mr. Reinaud sur la numismatique arabe“ (w *Journal asiatique)*; „Temudschin der Unerschütterliche nebst einer geogr.-etnogr. Einleitung“ (Lipsk, 1862) i w. in.

Erdmann Otto Linné, chemik, * 1804 w Dreznie, † 1869; był synem zasłużonego krzewiciela ospy ochronnej i botanika, lekarza *Karola Gottfryda* (* 1774, † 1815), studjował medycynę w akademji medyko-chirurgicznej w Dreźnie. W r. 1850 został profesorem chemji technicznej w Lipsku, a laboratorjum przez niego tam założone, posłużyło za wzór kilku innym. Z prac **E.** najważniejsze były badania niklu, indyga, kilku innych barwników i wraz z Marchandem oznaczanie ciężaru atomowego pierwiastków. Redagował: „Journal für technische und ökonomische Chemie“ (1828—33), wychodzący następnie p. t. „Journal für praktische Chemie.“ Z dzieł jego celniejsze są: „Lehrbuch der Chemie“ (4 wyd., Lipsk, 1851) i „Grundriss der allgemeinen Waarenkunde“ (11 wyd., 1885).

Erdmann Jan Edward, * 1805 w Wolmarze, w Inflantach, studjował naprzód teologję w Dorpacie, później filozofję w Berlinie pod kierunkiem Hegla i Schleiermachera, w 1836 został profesorem filozofji w Halli, † 1892. Jako wybitny przedstawiciel szkoły Hegla, zjednał sobie znakomite imię pracą p. t. „Versuch einer wissenschaftlichen Darstellung der Geschichte der neuern Philosophie“ (3 części, Lipsk, 1834—53). Z wielu innych pism jego celniejsze: „Grundriss der Psychologie“ (Lipsk, 1840, 5 wyd., 1873); „Grundriss der Logik und Methaphysik“ (Halla, 1841, 5 wyd., 1875, przekład polski Leop. Otto, 1844); „Philosophische Vorlesungen über den Staat“ (Halla, 1851); „Psychologische Briefe“ (Lipsk, 1851, 6 wyd., 1882); „Vorlesungen über akademisches Leben und Studium“ (Lipsk, 1858); „Glaube und Wissenschaft“ (Halla, 1856); „Grundriss der Geschichte der Philosophie“ (2 t., 3 wyd., 1878); „Ernste Spiele“ (4 wyd., 1890).

Erdmann Benno, filozof niemiecki, * 1851 w Guhrau pod Głogowem, kształcił się w Berlinie i Heidelbergu. W r. 1873 doktoryzował się, w 1876 habilitował się w Berlinie, a 1877 został profesorem w Kiel, 1884 we Wrocławiu, a wreszcie 1889 profesorem filozofji w Halli. Napisał: „Martin Knutzen und seine Zeit“ (Lipsk, 1876); „Kants Criticismus in d. ersten und in d. zweiten Auflage der Kritik d. rein. Vernunft“ (1878); „Reflexionen Kants zur krit. Philos.“ (1882—84); „Bericht über d. neuere Philosophie“ (1890) i w. in.

Erdmann Gustaw Adolf, pisarz niemiecki, * 1859 pod Stralsundem, kształcił się w Wittenbergu i Halbersztadzie, w 1881 został nauczycielem wojskowym w instytucie wychowawczym w Annaburgu. Napisał: „Geschichte der Entwickelung und Methodik der biologischen Naturwissenschaften” (Kassel, 1874); „Die Lutherfestspiele, litterarhistorischkritische Studien“(1888); „Populäre Abhandlungen über Erziehung und Unterricht” (1890); „Darwin und sein Einflus auf die Methode des Unterrichts in den biologischen Naturwissenschaften“ 1891); „Sempach, ein schweizer Epos“ (1891).

Erdmannsdorf Fryderyk Wilhelm, * 1736 w Dreźnie, † 1800; desauski budowniczy nadworny, uczeń Francuza Clerissean, wielbiciel starożytnej architektury rzymskiej, założył pałac i ogród w Wörlitz, budował teatr w Dessau i Magdeburgu, tudzież wiele innych tego rodzaju gmachów. Wspólnie z Fryderykiem Maurycym hrabią Brabeck w Dessau jest założycielem towarzystwa chalkograficznego, które w r. 1797 wydało studja architektoniczne. Por. Rode „Leben E-s“ (Dessau, 1801).

Ermannsdörffer Bernard, historyk niemiecki, * 1833 w Altenburgu, kształcił się w Jenie i Berlinie. W 1864 został profesorem akademji wojskowej w Berlinie, a w r. 1874 profesorem w Heidelbergu. Napisał: „Herzog Karl Emanuel I von Savoyen und die deutsche Kaiserwahl 1619“ (Lipsk, 1862); „Graf Georg Friedrich von Waldeck“ (Berlin, 1869); „Politische Korrespondenz Karl Friedrichs von Baden“ (1883); „Deutsche Geschichte vom westfäl. Frieden bis zum Regierungsantritt Friedrichs d. Gr.“ (Berlin, 1891).

Erdöd, rumuń. *Ardiudi*, miasto w węgierskim komitacie Satmarskim, 3,000 miesz. (Madziarów i Rumunów), starożytny zamek, winnice i huty szklane.

Erdödy *de Monyorókerék*, starożytny i najbogatszy ród w Węgrzech, pochodzący od *Mikołaja Bakácsa*, brata potężnego kardynała Tomasza Bakácsa. W XVI wieku ród ten wyniesiony do godności hrabiowskiej, pozyskał r. 1607 dziedziczny tytuł żupanów warażdyńskich. Do tego rodu należał hr. *Tomasz Erdödy*, * 1558, do r. 1596 ban Chorwacji, Sławonji i Dalmacji, stoczył z Turkami w latach 1584—95 mnóstwo bitew i † 1624, jako podskarbi koronny. Odznaczyli się również: Jan **E.** biskup egerski i rektor akademji ingolsztadzkiej, Mikołaj **E.** ban Chorwacji, pogromca Turków pod Kostajnicą w 1691, Emeryk **E.**, wielki skarbnik i członek sądu w procesie Frankopaniego; Gabrjel **E.**, biskup erlauski, zacięty wróg protestantów (w początku XVIII w.) i Aleksander **E.**, (1804—1881), jako mówca opozycji. Ród ten od 1728 istnieje w dwóch linjach, z których starsza rozdzieliła się w dwie gałęzie przez hr. *Franciszka* **E.**, * 1830 i *Jana* **E.**, * 1794, młodsza zaś przez hr. *Stefana* **E.**, * 1813 r. jest reprezentowaną.

Erdösi Sylwester Jan, gramatyk i poeta węgierski, * 1508 w hrabstwie Siedmiogrodzkiem Szathmar, kształcił się w Akademji Krakowskiej, a w 1533 w Wittenbergji. W 1536 Nadasdy powierzył mu zarząd założonej przez siebie szkoły i drukarni. **E.** w r. 1539 wydał: „Grammaticam hungaro-latinam in usum puerorum, recens scriptam Joanne Sylvestro Pannonio auctore“ (3 wyd., 1866). W 1541 przełożył z greckiego i łacińskiego na węgierski cały Nowy Testament. W 1544 **E.** został profesorem języka hebrajskiego w uniwersytecie w Wiedniu. Oprócz wyżej wymienionych pisał **E.** poezje, z których przechowała się tylko pieśń jego na uroczystość Zmartwychwstania Pańskiego. Por. Ks. W. K. w „Enc. Kośc.“

Erdziwił, *Erdiwił* i t. p. zwany, według Stryjkowskiego syn Montwiła, książę na Żmujdzi, 1244 r. w czasie najazdu Mongołów opanował Nowogródek litewski, zbudował Grodno, zajął część Podlasia, co sprowadziło zbrojny opór Daniela Halickiego, którego jednak pokonał pod Jasiołdą. **E.** 1251—52 z Towciwiłem i Wikuntem, jako synowiec Mendoga, wojuje Ruś suzdalską. Po zdobyciu Smoleńska i Druck, nie chciał uznać władzy stryja, a gdy Towciwił, zdobywca Połocka, i Wikunt, Witebska, również jak **E.**, nie ulegli, uciekli do Halicza, i z pomocą Daniela oraz Krzyżaków odbierają swe udziały na Rusi, **E.** ginie w dziejach. Wogóle wiadomości o rodzie **E**-ów, oparte na kronikach Bychowca i Stryjkowskiego, nie są historycznie pewne, nie zupełnie bowiem dają się pogodzić z faktami, opisanemi w kronice wołyńskiej i innych.

Erebus (grec. *Erebos*), postać mityczna, syn Chaosu, spłodził z siostrą swoją Nocą, Eter i Dzień. Ereb u Homera jestto kraina ciemna, między powierzchnią ziemi a głębiej jeszcze leżącym Hadesem, miejsce przejścia ze świata ziemskiego w podziemny.

Erebus, czynny wulkan na stałym antarktycznym lądzie Wiktorja, na 3,768 metrów wysoki, odkryty w 1842 przez Rossa, pod 78° szer. płd. położony. Tę samą nazwę ma zatoka w cieśninie Barrowa północnego morza Lodowatego, na lądzie Devon.

Erechtejon (grec.), była to przepiękna świątynia zbudowana podobno przez Erechteusza na

Akropolis w Atenach; czczono w niej Pallas Atenę, Posejdona i Erechteusza. W r. 480 prz. Chr. przez Persów zburzona, później odbudowana, dotychczas w części zachowana. Jest ona najpiękniejszym dziełem jońskiej architektury. Por. Bötticher „Bericht über die Untersuchungen auf der Akropolis" (Berlin, 1863); Julius „Das E." (Monachjum, 1878); Fergusson „Das E." (Lipsk, 1880); Michaelis i Borrmann w „Mitteilungen des Archäologischen Instituts in Athen" (2 t., 1877 i t. 6, 1881; Bötticher „Die Akropolis von Athen" (Berlin, 1888).

Erechteusz (grec. *Erechtheus*), w epoce najdawniejszej postać identyczna z *Erichtoniosem*, synem Dardanosa, w późniejszych dopiero podaniach (u Eurypidesa), przerobiona na dwie osobistości: dziada i wnuka. Jest to bohater attycki, którego mit ściśle wiąże się z kultem Ateny i pierwotną cywilizacją Attyki. Homer znał także jednego tylko **E.**, syna Ziemi, wychowanego przez Atenę. Podług Apollodora, jest **E.** synem Atthisy i Hefajstosa (Wulkana). W połowie miał postać węża, symbol autochtonji; wypędził Amfiktjona i ustanowił uroczystość Panatenajów. Pokonał Eleuzyńczyków i zabił w bitwie Eumolpa (ob.). Na prośby Posejdona, zabity przez Zeusa. Syn jego *Butes*, praojciec kapłańskiego rodu Butadów lub Eteobutadów, otrzymał po ojcu kapłaństwo Ateny.

Eregli. 1) Miasteczko w tureckim wilajecie Adrjanopolskim, nad morzem Marmora, 3,000 m., leży na miejscu starożytnego Perinthos, zwanego następnie Herakleą; ruiny amfiteatru. W zatoce **E.** odniosła flota turecka zwycięstwo nad czterema okrętami rosyjskiemi 20 maja 1829 r. — 2) *Bender Eregli*, w starożytności *Heraclea Pontica*, miasto w wilajecie Kastamuni w Azji Mniejszej nad morzem Czarnem, posiada port, handel budulcem, tytuniem i jedwabiem.

Erek, bohater średniowiecznej poezji rycerskiej z legendy o Artusie, rycerz okrągłego stołu, którego losy opowiedział Hartmann von Aue w utworze poetycznym tej samej nazwy.

Erekcja (łac. *erectio*) nabrzmiewanie niektórych tkanek ciała zwierzęcego, zwłaszcza tak zwanych *cialjamistych* przyrządów płciowych, męskich i kobiecych. **E.** polega na właściwej budowie przyrządów krwionośnych, przedstawiających w takich tkankach rozgałęziony układ jam; skoro naczynia te nagle krwią wypełnione zostają, następuje **E.**, która się kończy wraz z odpływem krwi; napływ zaś krwi zachodzi za pobudzeniem nerwów, działających na rozszerzenie naczyń. Grzebienie i kołnierze na głowie i szyi niektórych ptaków ulegają również erekcji. — **Erekcja** znaczy też wzniesienie, założenie np. klasztoru, kościoła, ołtarza i t. p., jako też ustanowienie beneficjum.

Erem, pustelnia; *Eremita*, pustelnik, ob. Anachoreta.

Eresburg, *Heresburg*, *Aereburgium*, stara forteca graniczna dawnych Saksonów, wzniesiona przeciw Frankom, dziś Stadtberge. W 775 zdobył ją Karol W. i wzniósł tam kaplicę, którą papież Leon III poświęcił w r. 799. W 938 Thankmar, brat Ottona, został w niej zabity. Por. Marsberg; Kentzler w „Forschungen zur deutschen Geschichte" (Getynga, 1871).

Eresos, starożytne miasto portowe na wyspie Lesbos, w którego okolicy rosły dobry jęczmień i wyborne wino; obecnie mały port *Ereso*, na południowo-zachodnim brzegu wyspy. Dnia 8 czerwca 1821 r. Papanikolis wysadził tam w powietrze turecką fregatę z 84-ma działami, i flota turecka musiała cofnąć się ku Dardanelom, dzięki czemu ocalała wyspa Samos.

Eretrja, teraz *Paläo-Castro*, jedno z najdawniejszych miast na wyspie Eubei; żeglugą i handlem podniosło się do wysokiego znaczenia, szczególnie w VI w. przed Chr. założyło wiele kolonji w Traeji i Italji i podbiło kilka wysp. Filozof Menedemus (352-278) założył tutaj własną szkołę, zwaną *eretryjską*. **E.** w 490 prz. Chr. zburzona przez Darjusza, powtórnie odbudowaną została. W r. 376 **E.** przystąpiła do związku Ateńskiego; po bitwie pod Kynokefalami r. 197 prz. Chr. uznaną została za wolne miasto pod opieką Rzymian. Teraz miejscowość ta z powodu niezdrowego klimatu zupełnie prawie opustoszała.

Eretyzm, *erethismus*, *rozdrażnienie*, *drażliwość*, stan organizmu lub oddzielnych jego części, przy którym wrażliwość nerwów na podniety ulega wzmożeniu. W stanie eretycznym, przy niektórych chorobach gorączkowych, chorzy za najsłabszym bodźcem doznają wstrząśnień lub ulegają przerażeniu.

Erft, lewy dopływ Renu w prowincji Nadreńskiej, ma źródło na wyniosłości Eifel i po przebiegu 120 klm. uchodzi do Renu w pobliżu Düsseldorfu.

Erfurt, stolica obwodu regencyjnego, w pruskiej prowincji saskiej, od 1814 r. silna forteca drugiego rzędu z dwiema cytadelami, Petersberg i Cyriaksburg, nad rz. Gera, liczy 78,000 miesz., posiada mnóstwo starożytności i godnych uwagi budowli, jak katedrę gotycką z XII wieku odnowioną w 1852, z wielkim dzwonem, Zuzanna a raczej Maria Gloriosa, ważącym 275 centnarów; kościół św. Seweryna z XIV w., kościół Augustjanów, w którym r. 1850 parlament erfurcki odbywał swoje posiedzenia; dawny klasztor Augustjanów, obecnie dom sierot (instytut Marcina), z celą Lutra, który tutaj 17 czerwca 1505 został zakonnikiem; ratusz z pomnikiem Rolanda, pałac regencyjny. **E.** posiada akademję wiadomości pożytecznych (od 19 czerwca 1754) z bibljoteką liczącą 60,000 tomów; nadto posiada 2 gimnazja, szkołę handlową, zakład głuchoniemych i jest sławny ze swoich zakładów ogrodniczych, zajmujących 170 hektarów, oraz licznych fabryk,

okryć damskich, obuwia, maszyn, lamp, przyrządów muzycznych. Erfurt, w wiekach średnich od swego założyciela zwany *Erpesfurt*, uczyniony został 805 przez Karola W. głównem miastem handlu ze Słowianami, w XII w. wszedł do liczby miast hanzeatyckich i był dwa razy większy niż dzisiaj. Od 1664 — 1802 należał do elektorstwa Mogunckiego, później do Prus. Po bitwie pod Jeną wskutek kapitulacji 16 października przeszedł w posiadanie Francuzów; za ich panowania odbył się tu 1808 r. tak zwany *kongres erfurcki*, na którym odbywali narady Napoleon I, Aleksander I, oraz królowie Bawarji, Saksonji, Westfalji i inni książęta. W 1813 miasto, a 1814 cytadela Petersberg poddały się znowu Prusakom. W marcu i kwietniu 1850 r. zasiadał w **E.** parlament państw niemieckich powołanych do unji *(parlament erfurcki)*. Istniejący tutaj od 1389 uniwersytet został zniesiony w 1816 r. W 1873 pozbawiony został charakteru fortecy. Por. Falkenstein „Civitatis Erfurtensis historia" (Erfurt, 1739—1746); Hermann „Bibliotheca Erfurtina" (Erfurt, 1863); Tetau „**E.** in seiner Vergangenheit und Gegenwart" (2 wyd., 1880).

Erga, *erg*, w bezwzględnym układzie miar jednostka pracy, ob. Mechaniczne jednostki.

Ergamenes, albo *Arkamen*, król Etjopji, współczesny Ptolemeusza Philadelphusa w III w. prz. Chr. Głównym jego miastem była Napata, u stóp dzisiejszej góry Barkal. Obalił on władzę kapłanów, a stolicę przeniósł do Meroë, gdzie dotąd znajduje się na wpół zwalona piramida, w której był pochowany.

Ergastulum, rodzaj kazamaty u Rzymian; były to budynki zwykle podziemne, zamieszkane przez niewolników i więźniów. Dopuszczano się tam strasznych nadużyć, i z tego powodu August i Tyberjusz nakazali rewizję wszystkich **E**-ów, a Hadrjan zniósł **E**-a. Por. Lipsius „Electorum" w jego „Opera" (t. 1, wyd. w Antwerpji, 1637).

Ergatia (grec.), praca, trud, nazywano tak uroczystość lakońską, obchodzoną na cześć Heraklesa i jego trudów.

Erginos, 1) król Miniów w Orchomenie (ob. Harakles); 2) ojciec Agamedesa (ob.); 3) sternik okrętu Argonautów.

Ergo (łac.), a więc, a zatem.

Ergo bibamus (łac.), a zatem pijmy.

Ergo erravi (łac.), więc się myliłem.

Ergograf, przyrząd zbudowany przez Mossa w Turynie do badań działalności mięśni pracujących. Ruchy mięśni wypisują się automatycznie, a nakreślone linje krzywe pozwalają ocenić stopień zmęczenia, oraz pracy dokonanej.

Ergostat, przyrząd zbudowany przez Gärtnera do terapeutycznego dozowania pracy, składa się z płyty żelaznej, obracanej za pomocą korby, którą się obiema rękoma ujmuje. Za pomocą **E.** odczytać można w kilogrametrach pracę dokonaną za każdym obrotem, a odpowiedni hamulec dozwala pracę tę dowolnie zmieniać. **E.** używa się przy leczeniu otyłości i pewnych zakłóceń nerwowych, oraz do doświadczeń fizjologicznych.

Ergotismus, *ruphania*, *rojnica*, zatrucie sporyszem (ob.), powstaje skutkiem użycia mąki tym grzybem zanieczyszczonej. Objawia się początkowo zaburzeniami żołądkowemi, jak nudności, wymioty, biegunka, do których w następstwie przyłączają się najrozmaitsze przypadłości nerwowe: drgawki, parestezje, znieczulenia, paraliże. Najcharakterystyczniejszem dla tej choroby jest dobrowolna gangrena i odpadanie pojedyńczych członków; przyczyną gangreny jest mocny skurcz tętnic, występujący pod wpływem sporyszu i stąd wstrzymany przypływ krwi do organu. **E.**, dziś niezmiernie rzadki, występował przed dokładnem poznaniem własności sporyszu w postaci epidemji.

Ergotyna, alkaloid otrzymywany ze sporyszu, wzoru $C_{50}H_5N_3O_3$ (podług Manassewicza), jest to proszek czerwonawy, niekrystaliczny, niemiłego zapachu i smaku, rozpuszcza się z trudnością w wodzie i wyskoku, łatwo w eterze i oddziaływa alkalicznie. W aptekach wyciągi eteryczny i wodny sporyszu są znane pod nazwą **E.** *Bonjeana* i *Wiggersa*.

Ergotyzm, choroba, ob. Ergotismus.

Erhard Henryk August, historyk niemiecki, * 1793 w Erfurcie, studjował medycynę i filozofję w Erfurcie i Getyndze, w r. 1813 mianowany profesorem uniwersytetu, w 1822 bibljotekarzem uniwersyteckim w Magdeburgu, w 1834 dyrektorem stowarzyszenia założonego w Münster dla studjów nad historją i starożytnościami w Westfalji; † 1852 na urzędzie archiwisty w Münster. Napisał pomiędzy innemi: „Geschichte des Aufblühens wissenschaftlicher Bildung vornhemlich in Deutschland" (Erfurt, 3 t., 1827—32); „Regesta historiae Westphaliae" (2 t., Münster, 1847—51); nadto, wspólnie z Höferem i Medem wydawał: „Zeitschrift für Archivkunde, Diplomatik und Geschichte" (2 t., Hamburg, 1833—37), oraz „Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Alterthumskunde Westfalens" (12 t., Münster, 1838—51).

Erhard Jan Krzysztof, malarz i akwafortysta niemiecki, * 1795 w Norymberdze, † 1822 w Rzymie, gdzie odebrał sobie życie. Pozostawił 150 pięknych pejzażów i kilka karykatur politycznych. Por. Apell „Das Werk von J. Chr. E., Maler und Radierer."

Erica, *Ericaceae*, ob. Wrzosień, Wrzosieniowate.

Erich Erik, król duński, ob. Eryk.

Erichson Wilhelm Ferdynand, naturalista, * 1809 w Stralsundzie, † 1848 w Berlinie, gdzie był profesorem. Odznaczył się głównie w entomologji dziełami: „Genera Dyticorum" (1832); „Entomologische Berichte" (1838 i nast.); „Genera et species staphilinorum" (2 t., 1840) i in.

Erichtonios, ob. Erechteusz.

Ericsson Jan, mechanik, * 1803 r. w Szwecji, † 1870. Był naprzód oficerem inżynierji w armji szwedzkiej, w r. 1839 udał się do Ameryki, gdzie zbudował pierwszą fregatę o jednej szrubie. Najważniejszym jego wynalazkiem (1833) jest machina cieplikowa oraz statki wojenne, zabezpieczone od strzałów armatnich, zwane *monitorami*, które w r. 1862 ocaliły flotę północno-amerykańską. Pomysł jednak urządzenia monitorów jest sporny między **E.** a oficerem marynarki angiejskiej Coles'em. W r. 1868 zbudował mały motor, wprawiony w ruch bezpośrednio działaniem promieni słońca (machina słoneczna). Zwłoki jego zostały w r. 1890 przewiezione do Szwecji. Por. Church „Life of John **E.**“ (2 wyd. 1893).

Ericsson Niels, starszy brat pop., * 1802 r., † 1870, również inżynier; od r. 1858 do 1863 kierował budową kolei żelaznych w Szwecji i poprowadził wiele robót wodnych.

Eridanos, w starożytności mityczna rzeka; niektórzy (Ajschilos) nazywali tak Rodan, inni Ren, najczęściej wszakże Po.

Eridanus, gwiazdozbiór, ob. Erydan.

Erie, najbardziej południowe z pięciu wielkich jezior kanadyjskich w Ameryce północnej, graniczące z Wyższą Kanadą i stanami Unji: Michigan, Ohio, Pensylwanja i Nowy York; ma długości 395, szerokości 50—92, a obwodu 1058 klm.; powierzchnia jego obejmuje 24.586 klm. kw. **E.** łączy się przez Njagarę i kanał Welland z leżącem o 98,5 m. niżej jeziorem Ontario, a przez kanał **E.** z Albany nad Hudsonem i Nowym Yorkiem, zaś przez kanał Erie-Extension z rzeką Delaware. Jezioro **E.**, bogate w ryby, głębokie, mimo licznych skał, wyskakujących przylądków i częstych, szczególnie w listopadzie i grudniu, burz, jest zaopatrzone wielu portami i wielkie ma znaczenie dla handlu.—Kanał **E.** łączy Buffalo nad jeziorem **E.** z Albany nad rz. Hudson, ma 588 klm. długości i 85 szluz, a kanałami pobocznemi łączy się z kotliną Mississippi; przystępny jest dla wielkich okrętów, i dlatego ruch handlowy i komunikacyjny jest na nim nadzwyczajny. Budowa kanału, dokonana w r. 1817—25, kosztowała 7,600,000, a wraz z późniejszemi dodatkami 45 miljonów dolarów. — Przy południowym brzegu jeziora leży miasto **E.** z wybornym portem, liczące 41,000 miesz.; fabryki skór i żelaza, handel rybami i naftą.

Erifyle (greck. *Eriphyle*), córka Talausa i Lizymachy, przekupiona przez Polinikesa darem naszyjnika Harmonji, skłoniła swego męża Amfiarausa do udziału w wyprawie na Teby, gdzie tenże zginął. Syn jej Alkmeon pomścił śmierć ojca, zabiwszy własną matkę. Temat ten był zużytkowany w jednym z zaginionych utworów Sofoklesa.

Erigena, ob. Scotus Jan.

Erigeron, roślina, ob Przymiotno.

Erikson Chrystjan, rzeźbiarz szwedzki, * 1858 r., wsławił się głównie rzeźbami drobnemi, o delikatnem wykończeniu.

Erin (z celt. Zielona wyspa), dawna nazwa Irlandji.

Erinaceus, ob. Jeż.

Erineum, choroba liści, ob. Rdzawik.

Erinna, poetka grecka, czas i miejsce jej urodzenia niewiadome, podobno żyła współcześnie z Safoną, t. j. w VI w. przed Chr., według innych dopiero około 350 r. przed Chr. Wielkiej używając sławy, † w 20 r. życia. Znamy tylko tytuł większego jej poematu „Elakate“ (kądziel) i kilka urywków, zamieszczonych przez Bergka w „Poëtae lyrici Graeci“ (4 wyd., Lipsk 1882). Por. Fr. Richter „Sappho und Erinne“ (1833); H. Flach „Geschichte der Griech. Lyrik“ (1884); Lubecki Józef „Ulubienice Safony“ (Warszawa, 1895).

Erinye, ob. Furje.

Eriobotria, *Kosmatka, Miszpelnik*, rodzaj roślin z rodziny różowatych, obejmujący drzewa w Azji Wschodniej i Ameryce, o gałęziach włosistych, liściach ząbkowanych, skórzastych, i kwiatach zebranych w grona. **E.** *japonica (Mispelus japonica, Crataegus bibas)*, drzewo w Chinach i Japonji uprawiane, wydaje owoce gruszkowate, soczyste, wielkości wiśni, które stanowią przyjemny pokarm; liście zaś używają się w Chinach jako ściągające.

Eriodendron, *Sięźypuchla, Puchowiec*, rodzaj roślin z rodziny sercecznikowatych *(Bombaceae)*, obejmujący wielkie drzewa w Indjach Wschod. i Ameryce Płd., torebki zawierają nasiona okryte wełną. Z **E.** *caraibaeum* w Indjach Zachod. wszystkie części mają własności lekarskie, również ma lekarskie znaczenie **E.** *orientale* w Indjach Wschodnich.

Eriometr, przyrząd do oznaczania grubości włókien wełny.

Eriomys, zwierzę, ob. Szynszylla.

Eriophorum, roślina, ob. Wełnianka.

Eripitur persona, manet res (łac). Osoba ginie, rzecz (idea) zostaje.

Eripuit coelo fulmen, sceptrumque tyrannis, „wydarł niebu pioruny a berło tyranom,“ wyrazy, jakiemi powitał w akademji francuskiej d'Alembert Benjamina Franklina. Dotyczą one odkrycia piorunochronu, a zarazem jego roli politycznej. Te same słowa pomieszczone zostały następnie na podstawie posągu wzniesionego Franklinowi w Bostonie w r. 1856.

Eris, w mitologji greckiej bogini Niezgody; podług Homera, przyjaciołka i siostra Aresa, znana powszechnie z podania o złotem jabłku, noszącem napis: „Najpiękniejszej“, które podczas wesela Tetydy rzuciła pomiędzy bogi i tym sposobem wywołała kłótnię Hery, Ateny i Afrodyty, a pośrednio spowodowała potem wojnę

Trojańską. U Rzymian podobne bóstwo zwało się *Discordia*.

Erismatura, *kaczka białogłowa*, rodzaj ptaków z rodziny blaszkodziobych, ob. Kaczka.

Eris mihi magnus Apollo (łac.), będziesz dla mnie większym od Apollina (boga przepowiedni)—jeżeli odpowiesz na to pytanie.

Eristalis, *Gnojka*, rodzaj owadów dwuskrzydłych, z rodziny bąków, o odwłoku eliptycznym, dłuższym od tułowiu. Niektóre jego gatunki są dość u nas pospolite i jesienią wlatują do mieszkań, jak **E.** *sepulcralis*, **E.** *tenax*.

Erithalis, *Połysta*, rodzaj roślin z rodziny marzanowatych, obejmujący wysokie krzewy w Indjach Zach., z których **E.** *odorifera* (**E.** *fruticosa*) posiada drewno cytrynowo-żółte, woni jaśminowej, które z powodu bogactwa żywicy służyć może za pochodnie; w wielkich kawałach przybywa do Europy, gdzie pod nazwą drzewa cytrynowego (ob.) lub jaśminowego używa się na wyroby.

Eritis sicut deus, scientes bonum et malum (łac.), będziecie jako bogowie, wiedzący co jest złe i dobre. Słowa szatana, kuszącego Ewę w raju i namawiającego ją do zjedzenia owocu wiadomości złego i dobrego (Genesis III, 5).

Erizzo, ród wenecki, z którego wyróżnili się: 1) Paweł **E.**, zabity na Negroponcie r. 1470; 2) Sebastjan **E.**, miłośnik starożytności i pisarz włoski, * 1525 r. w Wenecji, † 1585. Napisał „Trattato dell' instrumento e via inventrice degli Antichi“ (Wenecja 1554); „Discorso sopra le madaglie degli Antichi“ (1559) i in.; 3) Franciszek **E.**, * 1570 r., † 1646, od 1631 do 1646 r. był dożą weneckim. Odznaczył się jako mąż stanu i wódz w wojnie o Valtelinę i o sukcesję mantuańską; 4) Mikołaj **E.**, ambasador rzeczypospolitej na dworze Ludwika XIV od 1694 do 1698 r. i następnie poseł w Rzymie. Pisali o nim Barozzi i Berchet.

Erk Ludwik Chrystjan, * 1807 r. w Wetzlar, † 1883 w Berlinie; od 1826 nauczyciel muzyki w królewskiem seminarjum szkół miejskich naprzód w Mörs, później w Berlinie; zasłużył się wielce około wykształcenia niemieckiego śpiewu ludowego, tudzież jako zbieracz i kompozytor pieśni, przeważnie na głosy męskie, które umiejętnie opracowywał. Z licznych jego zbiorów pieśni najważniejsze są: „Der Deutsche Liederhort“ (Berlin 1855); „Deutscher Liederschatz“ (5 wyd. 1893); „Volksklänge, Lieder für mehrstimmigen Männerchor“ (6 zesz., 3 ed., Berlin 1865 i 67). W r. 1841 utworzył wielkie towarzystwo śpiewaków męskich, a 1853 r. towarzystwo śpiewaków mieszanych, które zajmują się głównie pielęgnowaniem pieśni ludowych. Por. Karol Schultze „L. Erk“ (Berlin, 1876).

Erkel Franciszek, kompozytor węgierski narodowy, * 1810 r., † 1893 r., od r. 1835 dyrektor opery w Koszycach, a od r. 1837 opery w Peszcie. Z rozmaitych jego utworów opera „Hunyady Laszló,“ wystawiona po raz pierwszy 1844 r., zjednała mu znakomite imię w kraju rodzinnym. Cieszyły się również popularnością „Bátory Maria“ (1840); „Ersèbet“ (1857); „Bank Ban“ (1861); „Dosza György“ (1867); „Król Stefan“ (1885).

Erlach, starożytna rodzina baronów szwajcarskich, wywodząca swój początek z Burgundji, od XII w. zaszczytne zajmuje miejsce w rocznikach m. Berna.—*Ulrych* **E.**, w r. 1298 przywodził zwycięskim Berneńczykom przeciwko szlachcie i Albrechtowi austrjackiemu. Jego syn *Rudolf* **E.**, odniósł 1339 r. zwycięstwo w bitwie pod Laupen, zamordowany 1360 przez swego zięcia, Josta von Rudens. Na jednym z placów miasta Bernu, znajduje się konny posąg Rudolfa **E.** *Jan Ludwik* **E.**, * 1595 r., † 1650, znakomity wódz i mąż stanu. Walcząc przy boku Krystjana anhalckiego, dostał się z nim do niewoli w bitwie pod Białą Górą (1620); wypuszczony później na wolność, zyskał zaufanie Gustawa Adolfa, króla szwedzkiego i Bernarda, księcia wejmarskiego, po którego śmierci wraz z jego armją wstąpił do służby francuskiej, gdzie za panowania Ludwika XIII i XIV znaczne miał wpływy. *Hieronim* **E.**, * 1667 r., † 1748, także słynny swego czasu generał, naprzód w służbie francuskiej, potem austrjackiej, przyjaciel księcia Eugenjusza. W r. 1712 otrzymał od cesarza Karola VI tytuł hrabiego państwa. Od r. 1732—47 stał na czele rzeczypospolitej berneńskiej.—*Karol Ludwik* **E.**, * 1746 r., aż do wybuchu rewolucji zostawał w służbie francuskiej, po wkroczeniu Francuzów do Bernu, otrzymał dowództwo nad zbrojną siłą narodową, lecz zmuszony uledz przemocy, został podczas odwrotu (5 marca 1798) przez własnych żołnierzy zamordowany.—*Rudolf Ludwik* **E.**, * 1749 w Bernie, † 1810 r., burmistrz w Burgdorf; 1801 r. połączył się z Redingiem i Steigerem przeciwko Francuzom. W r. 1802 podczas powstania został mianowany naczelnym wodzem wojska krajowego, lecz po ukończeniu go złożył swą godność dobrowolnie, usunął się do życia prywatnego i poświęcał się naukom. Z pism jego odznacza się przed innemi „Code du bonheur,“ przypisywany Katarzynie II. Por. Blösch „Rudolf von E. bei Laupen“ (Bern 1890); Gonzenbach „General Hans Ludwig von E.“ (3 t., Bern 1880—82).

Erlangen, miasto w bawarskim obwodzie Frankonji środkowej, nad rzeką Regnitz i kanałem Ludwika, liczy 21,000 miesz. i posiada uniwersytet, założony 1743 r. przez margrafa Fryderyka Brandenburg-Baireuth, któremu tu w r 1843 piękny posąg wzniesiono. Bibljoteka uniwersytecka liczy przeszło 185,000 tomów i 1,000 rękopisów. Oprócz tego jest tu gimnazjum

i szkoła realna. Najważniejszą gałęzią przemysłu jest piwowarstwo z wywozem rocznym 110,000 hektolitrów piwa. Por. Fick „Historisch-topographisch - statistische Beschreibung von Erlangen“ (1812); Lammers „Geschichte der Stadt Erlangen“ (1841).

Erlau (madz. *Eger*, słow. *Jagie*, łac. *Agria*), stolica węgierskiego komitatu Heveskiego, nad potokiem t. n., 22,000 miesz., rezydencja arcybiskupa katolickiego, który niegdyś tak był bogaty, że miał obowiązek każdego czwartego syna królewskiego wychować swoim kosztem; seminarjum i akademja arcybiskupia z bibljoteką, zawierającą 50,000 tomów, wyższy zakład naukowy, gimnazjum wyższe i kilka klasztorów, wiele pięknych budowli, między któremi kościół katedralny, zbudowany 1837 r. przez Ładysława Pyrkera; kąpiele gorące, pomnik króla św. Stefana i wielkie winnice, dostarczające wybornego wina węgierskiego czerwonego.

Erler Franciszek Krzysztof, rzeźbiarz niemiecki, * 1829 r. w Kützbühel w Tyrolu, kształcił się do r. 1860 w Akademji sztuk pięknych w Wiedniu. Wykonał w r. 1871 posąg marmurowy hr. Mikołaja Salma, figury dwunastu Apostołów, statuy: Fryderyka IV, Maksymiljana I, Franciszka Józefa I, nagrobek arcybiskupa Reuschera, wiele statuetek drewnianych i in.

Erlicki Alfons, lekarz, * 1876 r. w Warszawie, gdzie też medycynę studjował. Po kilkoletniej praktyce w Częstochowie, udał się w r. 1877 do Petersburga, gdzie zajął się badaniem chorób nerwowych. Po powrocie z wojny wschodniej, gdzie pełnił obowiązki lekarza wojskowego, został ordynatorem w klinice Mierzejewskiego, oraz w zakładzie dla obłąkanych. Napisał: „Kilka uwag o prawie przyrody“ (1876); „Zmiany w rdzeniu kręgowym amputowanych psów“ (1870); „O budowie pnia nerwu słuchowego“ (1882); „Rzut oka na pierwotne obłąkanie“ (*Medycyna* 1882); „Wykłady kliniczne o chorobach umysłowych“ (1897).

Erlik-chan, jeden z głównych burchanów kałmyckich, sędzia wszystkich zmarłych i władca piekła. Wyobrażają go z głową w płomieniach, uwieńczoną czaszkami ludzkiemi; nogami depcze jakiegoś złego ducha. Dusze wszystkich ludzi, z wyjątkiem niewinnych, oraz wyższych duchownych, stają przed jego sądem.

Erlkönig, z duńskiego *Elverkonge*, król elfów, albo król Olch (Olszyn), jak powszechnie tłómaczą. Tytuł znanej ballady Goethego, do której cudowną muzykę dorobił Schubert.

Erman Paweł, fizyk, * 1764 r. w Berlinie, † 1851; od 1809 był profesorem fizyki w uniwersytecie berlińskim, odznaczył się pracami nad magnetyzmem i elektrycznością, oraz niektóremi badaniami fizjologicznemi, jak nad oddychaniem ryb.

Erman Jerzy Adolf, fizyk, syn poprzedniego, * 1806 r. w Berlinie, † 1877, był od 1839 r. profesorem w Berlinie; odbył w latach 1828—30 podróż naokoło świata, głównie celem czynienia spostrzeżeń magnetyczno - meteorologicznych, które potem opisał w dziele: „Reise um die Erde“ (5 t., Berlin 1833—48, z atlasem). Na jego to spostrzeżeniach Gauss najpierw oparł swą teorję magnetyzmu ziemskiego. Ogłosił nadto „Die Grundlagen der Gaussischen Theorie und die Erscheinungen des Erdmagnetismus im Jahre 1829“ (1874). Od r. 1841 wydawał pismo: „Archiv fur wissenschaftliche Kunde von Russland“ (25 t., 1841—65).

Erman Jan Piotr Adolf, egiptolog niemiecki, * 1854 r., syn Jerzego Adolfa, od 1885 profesor egiptologji w uniwersytecie berlińskim, od 1892 dyrektor egipskiego oddziału muzeum tamże; napisał: „Neuägyptische Grammatik“ (1880); „Aegypten und aegyptisches Leben in Altertum“ (Tybinga 1885); „Aegyptische Grammatik“ (Berlin 1894); „Die Märchen des Papyrus Westcar“ (Berlin 1891). Od r. 1882 wydaje pismo poświęcone egiptologji: „Zeitsch. fur ägypt. Sprache und Altertumskunde.“

Ermeland, ob. Warmija.

Ermeler, herb polski, znany tylko z nazwy.

Ermengarda, cesarzowa Zachodu, † 818 r. w Angers, córka Enghirauma, księcia Hesbaye, a od r. 798 żona Ludwika, syna Karola Wielkiego.

Ermengarda, królowa Prowancji, * 855 r., † 890 r. w opactwie Saint-Suxte de Plaisance, córka cesarza Ludwika II. W r. 877 wyszła za księcia Lombardji, Bosona, późniejszego króla Prowancji. Namówiła swego męża do najazdu na Burgundję, gdzie został pobity. **E.**, oblężona przez wojska Ludwika III w Vienne, broniła się przez 2 lata, wreszcie r. 882 zmuszoną była się poddać i trzymaną była w niewoli do śmierci męża 888 r., poczem zarządzała królestwem podczas małoletności syna swego Ludwika.

Ermenonville, wieś we francuskim depart. Oise, niegdyś miejsce pobytu Gabrjeli d'Estrée, kochanki Henryka IV; szczególnie znana jest z pięknego i obszernego parku, w którym na wyspie złożone były popioły zmarłego tu (1778) Jana Jakóba Rousseau, przewiezione 1794 r. do Panteonu w Paryżu.

Ermentruda, królowa francuska, córka Odona, księcia Orleanu. W r. 842 poślubił ją król francuski, Karol Łysy; † 869 r.

Ermesinda, córka pierwszego króla Asturji, * około r. 757, żona księcia kantabryjskiego Alfonsa, który później był królem Asturji. Pozostawiła dwóch synów, Froila i Vimarano, którzy po śmierci ojca panowali kolejno.

Ermisch Hubert, historyk, * 1850, wydawca „N. Archiv J. Sächs. Geschichte“ współpracow-

nik „Codex diplomaticus Saxon. regiae“, wydał: „Die Chronik d. Regina“ (1872), „Schles. Verhältnische zu Polen“ (1873); „Urkunderbuch d. Stadt Chemnitz“ (1879); „Shedien zur Gesch. der sächs.-böhm. Bezichungen„ (1881); „Urkundenbuch o. Stadt Freiberg“ (1883 — 1891, 3 tomy), „Sächs. Bergrecht des Mittelalters (1887), „Freiberger Stadtrecht” (1889).

Ermitaż (z franc. *Eremitage*, pustelnia), miejsca ustronne w parkach, ulubione ich ozdoby w wieku ośmnastym.—**E.** nazywa się też wspaniały gmach w Petersburgu, przyległy do cesarskiego pałacu Zimowego; obejmuje on bibljotekę, zbiór antyków, medali i monet, galerję obrazów, zbiór rycin i zbiór rysunków oryginalnych. **E.** zbudowany został w r. 1840—1852.

Erndtel Krystjan Henryk, medyk, botanik i historyk Warszawy, * 1670 r. w Dreźnie, † 1734 r.; wezwany przez Augusta II na lekarza nadwornego do Warszawy, przepędził tu lat kilkanaście. Oprócz kilku dzieł botanicznych, ogłosił: „Varsavia physice illustrata, sive de aëre, aquis, locis et incolis Varsaviae, eorumdemque moribus et morbis tractatus. Cui annexum est viridarium vel catalogus plantarum circa Varsaviam nascentium“ (Drezno 1730, z 3 rycinami widoków Warszawy).

Erne, rzeka w Irlandji północnej, bierze początek z jeziora Gowna, przepływa jeziora **E.** dolne i górne i po przebiegu 120 klm., wpada do zatoki Donegal.

Ernest (po czesku *Arnoszt*) *z Pardubic*, pierwszy arcybiskup praski, ob. Arnoszt.

Ernest Żelazny, arcyksiążę austrjacki, syn Leopolda III, * 1377, † 1424, prowadził ciągle wojnę z bratem Leopoldem IV, czem rujnował kraj; ażeby zasilić skarb państwa, chciał zagarnąć część dóbr duchowieństwa, za co ściągnął na siebie klątwę kościelną i interdykt 1423. Ożeniony po raz drugi z Cymburgą, księżniczką mazowiecką, miał z nią 5 synów i cztery córki. Odznaczał się wielką siłą fizyczną, czem zyskał przydomek Żelaznego.

Ernest, elektor saski, założyciel *Ernestyńskiej linji* (ob.), syn Fryderyka Łagodnego, * 1441, † 1496 w Kolditz. Porwany w Altenburgu 1455 z bratem Albertem przez Kunzā von Kaufungen, szczęśliwie się ocalił i 1464 objął rządy elektorstwa, które do 1485, t. j. do odbytego w Lipsku podziału państwa sprawował łącznie z bratem. Obaj bracia we wspólnych działaniach rozszerzyli znacznie granice swych posiadłości.

Ernest, arcyksiążę austrjacki, syn Maksymiljana II, cesarza niemieckiego, wnuk Anny Jagiellonki, królewny węgierskiej, * 1553 w Wiedniu, † 1595 w Brukseli. Ubiegał się o koronę polską jednocześnie z Henrykiem Walezjuszem przez posłów cesarskich, Wilhelma Rosenberga i Wacława Pernsteina, chociaż starania te nie miały u wyborców poparcia, a następnie i po rychłym wyjeździe Henryka z Polski, zalecali go usilnie na sejmie 12 listopada 1575 r. posłowie Marcin Gerstmann, biskup wrocławski, Andrzej Dudycz i Mathias von Logau, ale i tym razem bezskutecznie, gdyż wybrany został Stefan Batory. Do nowej elekcji znowu wystąpił Ernest, a wraz z nim bracia jego: Maksymiljan i Maciej, oraz stryj Ferdynand. Ale i tym razem zabiegi ich zostały bezowocne, zwyciężyło bowiem stronnictwo Zamojskiego, które obrało Zygmunta królewicza szwedzkiego. Za Zygmunta III, znowu **E.** otworzyły się widoki na koronę polską, gdy Zygmunt, frymarcząc sprawami narodu, zamierzał porzucić Polskę (1590), a koronę na mocy tajemnego układu ustąpić **E.** Wszakże i ta nadzieja spełzła na niczem, albowiem Zygmunt przymuszony był pozostać w kraju, **E.** zaś udał się na wielkorządcę Niderlandów. Por. Tadeusz Piliński „Bezkrólewie po Zygmuncie Auguście i elekcja króla Henryka“ (Kraków, 1872); J. Caro „Das Interregnum Polens im Jahre 1587“ (Gotha, 1861).

Ernest I *Pobożny*, książę sasko-gotajsko-altenburski, protoplasta domu sasko-gotajskiego, * 1601 w Altenburgu, dziewiąty z dziesięciu synów Jana księcia wejmarskiego, † 1675. Za przybyciem do Niemiec Gustawa Adolfa przyłączył się do niego, ale od bitwy pod Nordlingen (1634) nie brał już udziału w dalszej wojnie i przystąpił do pokoju praskiego (1635). W 1644 odziedziczył połowę księstwa Eisenach, a 1672 kraje altenburskie i koburskie, z których jednakże część odstąpił Wejmarowi. Zasłużył się jako reorganizator zniszczonego 30-letnią wojną kraju. Ze szczególną pieczołowitością zajmował się sprawami kościelnemi i szkolnemi; wprowadził obowiązkowe nauczanie dla mas nieoświeconych, starał się o wykształcenie zdolnych nauczycieli i zreformował system szkolny. Siedmiu jego synów byli założycielami oddzielnych linji. Por. Klauniga i Schneidera „Ernst, Herzog zu Sachsen-Gotha“ (Lipsk, 1858); Böhne „Die pädagogisch. Bestrebungen **E**-s der Frommen“ (Gotha, 1888).

Ernest II, książę sasko-gotajski i altenburski, * 1745, † 1804; syn ks. Fryderyka III, objął rządy 1772, uporządkował skarb, ulepszył wymiar sprawiedliwości i z rzadką troskliwością czuwał nad poprawą wychowania publicznego, pielęgnując z zamiłowaniem nauki, a szczególnie matematykę. Sam zajmował się astronomją i napisał teorję gry szachowej z obliczeniem wszystkich skoków konika. Założył wiele zakładów dobroczynnych, zawiązywał towarzystwa literackie, a w 1791 wzniósł na Seebergu pod Gotą obserwatorjum astronomiczne. Przystąpił do związku książąt, założonego przez Fryderyka V i opierał się wszelkim nagabywaniom i wpływom cudzoziemskim. Na dworze jego panowała jak największa prostota.

Ernest III, książę sasko-kobursko-gotajski, * 1784, † 1844; syn ks. Franciszka, objął rządy 1806. Był najpierw sprzymierzeńcem króla pruskiego w wojnie z Napoleonem I, który zajął jego ziemie, ale zwrócił mu je na mocy pokoju Tylżyckiego. Po bitwie pod Lipskiem przyłączył się do sprzymierzonych, dowodził 5 korpusem armji i zajął Moguncję. Znajdował się z nimi w Paryżu i na kongresie wiedeńskim. Podczas drugiej kampanji przeciwko Napoleonowi dowodził wojskiem saskiem. W Koburgu nadał 8 sierpnia 1821 nową ustawę reprezentacyjną, gdy tymczasem w Gotajskiem, które mu się dostało 1826 przy podziale sukcesyjnym, utrzymał dawną konstytucję, zmieniwszy tylko ustawę miejską. Znakomicie upiększył swój kraj, wznosząc w wielu miejscach pełne smaku budowle i różne zakłady, wspierał nauki i sztuki. Z dwu jego synów, Albert († 1861) otrzymał rękę Wiktorji, królowej angielskiej.

Ernest IV August Karol Jan Leopold Aleksander Edward, syn poprzedniego, jako książę koburski Ernest II, * 1818 w Koburgu, † 1893 otrzymał bardzo staranne wychowanie, przy wielkiem zamiłowaniu do nauk i sztuk pięknych, zwłaszcza muzyki i nauk przyrodzonych. Od 1836 odbywał kilkakrotne podróże po rozmaitych krajach Europy, słuchał nauk wyższych w Bonn, a następnie przyjął służbę w armji saskiej, którą opuścił w stopniu generała majora; ożenił się (3 maja 1842) z księżniczką Aleksandryną, córką Leopolda ks. badeńskiego i osiadł stale w Koburgu. Objąwszy rządy księstw Koburgu i Gotha (29 grudnia 1844), udzieleniem pewnych reform (1846) zakończył długie spory ze stanami koburskiemi, publicznie wyraził konieczność nadania obu krajom odpowiedniej duchowi czasu konstytucji. W latach 1848 i 1849 dowiódł rzadkiej mądrości i siły charakteru. Podczas wojny przeciwko Danji, dowodząc naczelnie wojskami niemieckiemi, odniósł zwycięstwo pod Eckernförde (5 kwietnia 1849). Gdy plan zjednoczenia Niemiec stanowczo się nie powiódł, przystąpił **E.** IV do tak zwanego związku *trzech królów* i na kongresie reakcyjnych książąt w Berlinie przemawiał w duchu liberalnym, jako orędownik zasad konstytucyjnych. W tymże czasie wszedł w bliższe stosunki z Napoleonem III. Podczas całego reakcyjnego okresu był jedynym z książąt niemieckich, który zręcznie lawirując między stronnictwami ludowemi i zagranicznemi dworami, potrafił zjednać sobie pewną popularność, działając mniej więcej w duchu narodowych potrzeb. 1863 stał po stronie Austrji, skłaniającej się ku liberalizmowi. W wojnie 1866 wziął stronę Prus, przyłączył swe wojska do armji pruskiej i brał udział w wyprawie czeskiej. W wojnie francusko-niemieckiej (1870 — 71) trzymał również z Prusami. W chwilach wolnych poświęcając się sztukom i naukom, skomponował opery: „Casilda“, „St.-Chiara“, „Diana von Solanges“ i kilka hymnów. Owocem jego podróży, odbytej 1862 r. do Egiptu i Abisynji, jest dzieło: „Reise des Herzogs E. von Sachsen-Koburg-Gotha nach Aegypten und den Ländern der Habab, Mensa und Bogos“ (Lipsk, 1864). Ogłosił nadto pamiętniki p. t. „Aus meinem Leben und meiner Zeit“ (Berlin, 1887—89, t. 3). Por. Schmidt-Weissenfelsa „Der Herzog von Gotha und sein Volk“ (1861); Ohorn „Herzog E. II von Sachs.-Cob.-Gotha“ (Lipsk, 1894); Beyer „Der Vorkämpfer deutscher Grösse, Herzog E. II“ (Berlin, 1894).

Ernest August, król hanowerski, * 1771 r., † 1851; piąty syn króla angielskiego Jerzego III i Zofji Karoliny, księżniczki meklemburg-strelickiej, nosił tytuł księcia *Cumberland*; słuchał wyższych nauk 1786—91 w Getyndze, następnie wszedł do służby wojskowej i w 1793—95 dowodził pułkiem hanowerskim w Niderlandach. W r. 1813 udał się do głównej kwatery sprzymierzonych i kolejno przebywał w Londynie lub Berlinie, gdzie (29 maja 1815) zaślubił wdowę Fryderykę, księżniczkę meklemburg - strelicką. W angielskiej izbie parów należał do stronnictwa torysów, sprzeciwiał się gwałtownie emancypacji katolików i jako przeciwnik liberalizmu, niejednokrotnie obraził dumę współrodaków, dbałych o swoje przywileje. Odziedziczywszy (20 czerwca, 1837) koronę hanowerską, zniósł (1 listopada 1837) ustawę zasadniczą i przywrócił dawną konstytucję z 1819, skutkiem czego wywołał wielkie wzburzenie umysłów. Orędownik reakcyjnej szlachty, występował szorstko wobec ludu i opinji publicznej. W r. 1849 uległ jednak wpływom ówczesnych prądów i ustawa została zmieniona w duchu więcej liberalnym. Późniejsze jego rządy odznaczały się większą łagodnością i zmieniły opinję publiczną na jego korzyść. Por. Marlorti'ego „König Ernst August“ (Hanow., 1861); Wilkinson „Reminisscences of the court and times of King. Ernest of Hanover“ (Londyn, 1886).

Ernest August.

Ernest Ludwik, panujący wielki książę heski (Grossherzog von Hessen und bei Rhein), * 1868, wstąpił na tron 1892, generał-lejtnant w wojsku pruskiem (od 1896), ożeniony 1894 r. z Wiktorją Melittą, córką księcia Alfreda Sachsen-Coburg-Gotha. Ma córkę Elżbietę, * 1895.

Ernest Günther, książę (Herzog) na Szlezwigu i Holsztynie, głowa starszej linji książąt Szlezwig - Holstein - Sonderburg - Augustenburg, brat cesarzowej niemieckiej, * 1863 r., major w armji pruskiej.

Ernest Fryderyk Paweł Jerzy Mikołaj, panujący książę sasko-altenburski, * 1826, wstąpił na tron 1853. W 1862 zawarł z Prusami konwencję wojskową, brał udział w wojnie francusko-niemieckiej. W r. 1853 zaślubił księżniczkę Agnieszkę Anhalcką.

Ernesti Jan August, znakomity teolog ewang. i filolog, * 1707 r. w Tennstedzie w Turyngji, † 1781; w 1731 został spółrektorem, a następnie rektorem szkoły ś. Tomasza, w 1742 profesorem literatur starożytnych, potem profesorem wymowy i teologji w uniwersytecie lipskim. Jako teolog, ma on tę wielką zasługę, że zaprowadził system gramatyczno-historycznego wykładu pisma ś. i że nie odstępując od symbolów kościoła, starał się rozwinąć i uzasadnić dogmaty za pomocą egzegezy. Był przytem wytwornym stylistą łacińskim i z tego powodu nazywano go Cyceronem niemieckim. Z jego wydań greckich i rzymskich klasyków, najlepszem jest wydanie Cycerona (5 t., Lipsk, 1737—39) wraz z dziełem „Clavis Ciceroniana“ (6 wyd., Halle, 1831). Zasłużył się również jako wskrzesiciel wymowy. Oprócz wielu dzieł filozoficznych i oratorskich, wydał „Anti Muratorius” (Lipsk, 1755) i „Opuscula theologica” (1792). Wydawał także „Neue...” i „Neueste theologische Bibliothek” (Lipsk, 1760—79). Jego synowcowie: *August Wilhelm* **E.**, profes. wymowy w Lipsku, * 1733, † 1801 i *Jan Krystjan Bogumił* **E.**, * 1756, † 1802, profesor filozofji tamże, odznaczyli się wydaniem niektórych klasyków i innych dzieł naukowych.

Ernesti Jan Henryk Marcin, * 1755, † 1836, prof. w Koburgu, jest autorem licznych pism teologicznych, filozoficznych i pedagogicznych.

Ernestyni. Ernestiner, tak nazywają się stronnicy Ernesta Birona w księstwie Kurlandji i Semigalji. Od r. 1758 do 1763 sprawował tu rządy Karol Saski, królewicz polski, ale po wstąpieniu na tron Katarzyny II, Ernest Biron odwołany z wygnania, ogłosił się księciem Kurlandzkim. Po kilku miesiącach walki królewicz Karol, 1763, usunął się dobrowolnie, co wywołało spór między szlachtą kurlandzką, która się podzieliła na zwolenników Karola, zw. Caroliner, i Birona t. zw. Ernestiner, którzy w drukowanych broszurach zarzucali sobie zdradę. Zbiór tych broszur uprzystępniła badaczom wystawa historyczna w Mitawie 1886. Por. Gustaw Manteuffel „Listy z nad Bałtyku“ (Kraków, 1886) i tegoż „Przewroty w dziejach księstwa Kurlandzkiego XVIII w.” (Kraków, 1896).

Ernestyńska linja, tak się nazywa starsza linja saskiego domu książęcego, której protoplastą był Ernest, brat księcia Albrechta, założyciela linji Albertyńskiej (ob.). Przy podziale ojcowizny 28 sierpnia 1485, Ernest otrzymał z tytułem elektorskim południową Turyngję, połowę Osterlandu, księstwo saskie, posiadłości voigtlandzkie i frankońskie. Linja ta, na mocy układu erfurckiego (1572), rozpadła się na trzy części: wejmarską, koburską i eisenaską, które w latach 1633 i 1638 zjednoczyły się w domu wejmarskim. Następnie różne przeszedłszy koleje, obecnie reprezentowaną jest linja **E.** przez dom w. ks. wejmarski i ks. gotajski, który znowu rozpada się na linje sasko-meiningeńską, koburgsko-gotajską i sasko-altenburską. Por. Witzlebena „Geschichte des Ernestinischen Hauses Sachsen” (Budziszyn, 1837) i Burkhardt „Stammtafeln der E. L. des Hauses Sachsen” (Weim. 1885).

Ernestyński order, wspólny order książęcosaskich domów ernestyńsko-gotajskiej linji, ustanowiony 1830 r. przez książąt Sachsen-Meiningen - Hildburghausen, Sachsen - Koburg - Gotha i Sachsen-Altenburg, jako wznowienie ustanowionego 1690, przez księcia sasko-gotajskiego Fryderyka I, orderu niemieckiej uczciwości (Redlichkeit). Insygnjum tego orderu stanowi krzyż ośmiokończasty, biało emaljowany, z obwódkami złotemi, pomiędzy ramionami krzyża cztery lwy złote, na tarczy w środku portret Ernesta Pobożnego, a wokoło napis: „fideliter et constanter,“ otoczony wieńcem dębowym, nad krzyżem korona. Kawalerowie wielkiego krzyża noszą go na ciemno-ponsowej z zielonemi wypustkami wstędze morowej, przewieszonej przez lewe ramię.

Ernouf Alfred August, baron, publicysta i pisarz francuski, * 1817 w Paryżu, † 1889 w Passy, ożenił się w 1842 z córką Napoleońskiego ministra Bignona i pozyskany tym sposobem dla stronnictwa bonapartystów, gorąco popierał 1849—51 r. przezydenturę księcia Napoleona w swym dzienniku *Bulletin de Paris*. Napisał: „Nouvelles études sur la révolution française“ (1852—54, t. 2); „Histoire de la dernière capitulation de Paris” (1859); „Le général Kleber“ (1867); „L'art des jardins” (3 wyd., 1866, t. 2); „Souvenirs de l'envasion prussienne en Normandie” (1872); „Les Français en Prusse 1807—1808“ (1872); „Histoire de Maret duc de Bassano“ (1878); dokończył dzieło Beghona „Histoire de France sous Napoléon“ (1838—50, t. 14).

Ernoul Jan Edmund, polityk francuski, * 1829 w Loudun. W 1871 wybrany do Zgromadzenia narodowego, monarchista, członek prawicy, występował przeciwko Thiersowi, którego obalił wnioskiem swym 24 maja 1873. Później był ministrem sprawiedliwości w gabinecie Brogliego, ale w końcu 1873 musiał ustąpić miejsce Depeyre'owi.

Ernsdorf, ob. Jaworze.

Ernst Henryk Wilhelm, sławny skrzypek, * 1814 w Brünn, † 1865 w Nicei, był uczniem Boehma i Maysedera. Z jego kompozycji dotychczas grywane są „Elegja“, „Fantazja z Otella“, „Karnawał wenecki“ i in.

Erodium, roślina, ob. Dziobrenosek.

Eroli Jan, margrabia, archeolog włoski, * 1813 w Narni, kształcił się w konkwikcie biskupim, gdzie kolegował z papieżem Leonem XIII. Napisał: „Miscellanea storico-narnese" (1858—62); „Alcuni studii sulla Divina Commedia" (1859); „Favole Esopiane di Fedro" (1877); „Prosa e versi" (1880—89) i in.

Eros (greck. *erao*, kocham), łac. **Amor, Cupido**, bóstwo będące uosobieniem miłości, mianowicie miłości płciowej. Poeci i sztukmistrze greccy i rzymscy mienią **E.** synem i nierozłącznym towarzyszem Afrodyty (Wenery), łączą go niekiedy z pokrewnemi postaciami zwanemi *Himeros*, *Pathos* (tęsknota i pragnienie), a przeciwstawiają bóstwu *Anteros* (ob.). W teogonji Hezjodowej i u Orfików jest sprawcą wszelkiej płodności, a stąd i stworzenia świata (**E.** *kosmogoniczny*). Filozofja, zwłaszcza platońska, wyobraża **E.** w czystszem pojęciu, jako symbol przyjaźni i natchnionej miłości. Na podstawie tego pojęcia stworzył Apulejus (ob.) w swych „Metamorfozach" powiastkę o „Amorze i Psyche". Artyści greccy (Skopas, Praksyteles) wyobrażają **E.** w postaci skrzydlatego chłopięcia o miękkiej i delikatnej twarzy, z łukiem i kołczanem, jako towarzysza Afrodyty lub Dionysosa. U późniejszych zaś poetów i artystów (mianowicie u Anakreonta) występuje **E.** jako chłopiec swawolny, płochy, drażniący się, podbijający bogów i ludzi i dzikie nawet zwierzęta. Na rzymskich płaskorzeźbach przedstawianym jest **E.** (*Amor*) w mnóstwie chłopięcych figur (*Amoretty*), skrzydlaty lub bez skrzydeł. Por. Gerhard „Abhandlung über den Gott Eros" (Berlin, 1848); J. Grimm „Ueber den Liebesgott" (Berlin, 1851); Furtwangler „**E.** in der Vasenmalerei" (Monachjum, 1874); Roscher „Lexikon" I; Baumeister „Denkm. der klass. Alterchums".

Amor i Psyche.

Eros, 1) jeden z najznakomitszych aktorów rzymskich, 2) niewolnik Antonjusza, wymieniony przez Plutarcha, który kiedy mu pobity tryumwir rozkazał, aby go przebił mieczem, **E.** w oczach pana w sobie miecz utopił. Scenę te reprodukował Szekspir w tragedji „Antonjusz i Kleopatra".

Erosanthia, święto wiosenne, obchodzone w Peloponezie wyłącznie przez kobiety (Hesych. I).

Erotianos, gramatyk grecki z czasów Nerona, napisał objaśnienia wyrazów przestarzałych, napotykanych w dziełach Hipokratesa. Najlepsze wydanie tego ważnego dzieła wyszło staraniem Józefa Kleina, Lipsk, 1865.

Erotidia, uroczystość obchodzona w Tespjach, na cześć Erosa, opiekuńczego boga tego miasta. Jak się zdaje, obchodzono **E.** także w Parjonie.

Erotomanja, *obłęd miłosny*, podniecone uczucie miłości do pewnego przedmiotu, bądź istotnego, bądź istniejącego tylko w wyobraźni chorego; stan ten jest w blizkim związku z nimfomanją kobiet i satyrjazą mężczyzn.

Erotyczna poezja (greck. *erotikos*, *erotyczny*, stosuje się do wszystkiego, co zostaje w związku z miłością płciową), oznacza miłosną pieśń liryczną, przebiegającą wszystkie stopnie miłości, ale często także zmieniającą się w płochą igraszkę. U Greków pierwszy ów kierunek wyobrażała Safona, w drugim celował Anakreon. W epoce aleksandryjskiej poezją erotyczną wsławili się: Fileas, Kallimach, autor „Warkocza Bereniki" Kydippos, Meleagros i Teokryt. Do tej poezji należą także „Opowiadania milezyjskie" Arystydesa (II w. przez Chr.), z których powstała cała literatura romansów greckich, zebranych później w dziele p. t. „Scriptores erotici graeci". U Rzymian wesołej piosnki miłosnej mistrzami są: Apulejusz, Warron z Atoksu, Tibullus, Catullus i Horacjusz. W wiekach średnich wykształcili **E. p.** Hiszpanie, Włosi, Francuzi i niemieccy minezengerowie (*Minnesänger* śpiewacy miłości). We Francji wzięła kierunek więcej zmysłowy (XVIII w.), a najznakomitszymi jej reprezentantami są: Grécourt i Gresset. Nasza liryka dawniejsza i nowsza obfituje także w poematy erotyczne; wiek XVIII i tu odznaczył się drażliwą sprosnością (Kniaźnin, Trembecki, Węgierski, Naruszewicz); za to nowsi pisarze, jak: Brodziński, Mickiewicz, Słowacki, Zaleski, Garczyński i inni nacechowali tę gałąź poezji najczystszem i głębokiem uczuciem.

Erotyk (greck. *eroticos*), tak (podług etymologji wyrazu) nazywa się w ogóle każdy autor pisma traktującego o miłości; w literaturze zaś greckiej zowią erotykami w szczególności romansopisarzów i autorów tak zwanych powiastek milezyjskich z czasów chrześcijańskich.

Najznakomitszymi z nich są: Achilles, Tatius, Heliodor, Longus, Ksenofont z Efezu, Chariton i Partenius. Utwory ich zostały wydane przez Passowa w „Corpus scriptorum eroticorum Graecorum“ (2 t., Lipsk, 1824—34) i przez Herchera w „Scriptores erotici graeci“ (2 t., Lipsk, 1858—59). Por. Passowa „Vermischte Schriften“ (Lipsk, 1843). Rohde „Der griech. Roman und seine Vorläufer“ (Lipsk, 1876). — Erotykiem nazywa się także utwór poetycki treści miłosnej.

Erozja, w geologji, zmywanie pokładów przez wodę, a w znaczeniu dalszem wszelki wpływ rzek, morza, lodowców i wiatru na kształtowanie się powierzchni ziemskiej. Woda sama przez się nie jest w stanie żłobić powierzchni ziemi, lecz dostając się do wyżłobień, powstających działaniem procesów chemicznych lub wietrzenia, zmywa je, zabiera z sobą żwir i drobne kamienie, rozpuszcza niektóre części składowe skał i tem zmienia i kształtuje profil powierzchni.

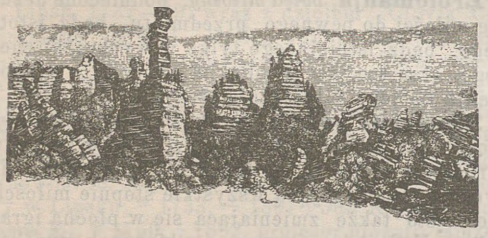

Skały kredowe pod Saermi na Kaukazie.

Oczywiście wpływ **E.** jest tem silniejszy, im większy i silniejszy jest pęd wody, oraz im łatwiej dany materjał geologiczny w wodzie się rozpuszcza. Załączony rysunek wyobraża skały kredowe pod Saermi na Kaukazie, które kształt swój zawdzięczają erozji. **E.** spowodowana deszczem dąży ostatecznie do wygładzenia powierzchni ziemi. **E.** rzeczna sprowadza tworzenie się i rozszerzanie dolin (ob.). Z ilości materjału unoszonego przez rzeki starano się ocenić przeciąg czasu na utworzenie ich dorzeczy; tak np. rzeka Mississippi unosi 1 metr grubości swego dorzecza w ciągu 18000 lat. O erozyjnem działaniu lodu, ob. Lodniki i Lodowy okres, o **E.** powodowanej przez wiatr, ob. Less.

Erpenius Tomasz, właściwie *von Erpen*, * roku 1584 w Gorkum w Holandji, † 1624, uczony orjentalista. Po czteroletniej podróży, objął w Lejdzie w r. 1613 profesurę języków wschodnich, w r. zaś 1619 umyślnie dla niego utworzoną katedrę języka hebrajskiego. Założył drukarnię z czcionkami hebrajskiemi, arabskiemi, syryjskiemi, etjopskiemi i tureckiemi; z dzieł jego: „Grammatica arabica“ (Lejda, 1613 i później), oraz „Historia saracenica (1625) i dziś jeszcze znakomitą mają wartość. Licznemi swojemi dziełemi przyłożył się do rozpowszechnienia w Europie studjów nad językiem i kulturą arabską.

Erpetologja, część zoologji, mająca za przedmiot naukę o gadach.

Errante Vicenzo, poeta i mąż stanu włoski, * 1813 w Palermo, † 1891 r. w Rzymie, brał on żywy udział w sycylijskim ruchu politycznym, w skutek czego skazany był na długie wygnanie. Następnie był senatorem, radcą stanu i członkiem wyższego sądu w Palermo. Napisał „Tragedie e liriche“ (Rzym, 1874); „La San Felice,“ „Solimano il Grande“ (Rzym, 1877) i poezje „L'ideale,“ „La libertà“ (Rzym, 1878); „Storia dell'impero Osmano da Osman alla pace di Carlowitz“ (Rzym, 1882—83 i „In convalescensa.“

Errard Karol, malarz i budowniczy, * 1606 w Nantes, † 1689 r. Za Ludwika XIII kierował pracami malarskiemi w Luwrze i Wersalu; w Paryżu wystawił kościół Wniebowzięcia. W roku 1648 założył akademję malarską, której został dyrektorem.

Errare humanum est (łac.), błądzić jest rzeczą ludzką. Słowa Seneki Starszego.

Errata (łac.), błędy, zwłaszcza popełnione w druku.

Erratyczne kamienie, ob. Narzutowe głazy.

Errera Albert, ekonomista włoski, * 1842 w Wenecji, po ukończeniu studjów został 1866 r. profesorem tamże, w 1874 redaktorem dziennika *Perseveranza* w Medjolanie, następnie profesorem w Neapolu. Napisał: „Le nuove istituzioni economiche nel secolo XIX“ (Medjolan, 1874); „Rassegna bibliografica di opere di economia politica e di diritto industriale“ (Florencja. 1874); „Daniele Menin e Venezia 1804—1853“ (1875); „Storia della economia politica nei secoli XVII e XVIII negli stati della republica Veneta“ (Wenecja, 1878); „Manuale teorico-pratico per le piccole industrie“ (1880); „Le finanze dei grandi comuni“ (1882); „La reforma del credito fondario“ (1886); „Demografia“ (1892); „Lezioni di economica politica“ (1892).

Erromango, jedna z największych wysp archipelagu Hebrydzkiego, o powierzchni 1266 klm. kw., dobrze uprawna, ma lasy drzewa sandałowego; zamieszkana jest przez Papuasów, którzy dawniej za ludożerców uchodzili. W r. 1839 zamordowany tu został misjonarz angielski Williams, zwany apostołem mórz południowych, w r. 1861 G. Gordon z żoną, w r. 1872 J. Gordon.

Error (łac.), błąd; **E.** calculi, **E.** in calculo, omyłka w rachunku.

Ersch Jan Samuel, założyciel bibljografji niemieckiej, * 1766 w Wielkim Głogowie, † 1818, od 1803 profesor historji i geografji, a od 1808 nadbibljotekarz w Halli. Główne jego dzieło: „Handbuch der deutschen Literatur seit der Mitte des 18 Jahrhunderst bis auf die neueste Zeit“ (4 t., Lipsk, 1812—14, 2 wyd., 1822—40), jest wzorem bibljograficznej dokładności. Z innych prac **E.** celniejsze: „Allgemeines Repertorium der Literatur“ wraz z „Allgemeine Literaturzei-

tung" (8 t., Jena, 1793—1809); „La France littéraire" (3 t., Hamburg, 1797—98 z dwoma tomami suplementów, 1802—1806); „Handbuch der deutschen Litteratur seit der Mitte der 18 Jahrh. bis auf die neueste Zeit" (4 t., 2 wyd., 1822—40). Oprócz tego rozpoczął wspólnie z Gruberem wydawnictwo wielkiego dzieła: „Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste" (Lipsk, 1818 i następ.), któremu aż do śmierci z największą przewodniczył pracowitością i troskliwością.

Erskine Ebenezer, * 1680 w Chirnfide, hrabstwie Berwick, † 1756; z początku pastor presbiterjański, w r. 1733 zawieszony został w tych obowiązkach za kazania przeciw patronatowi i zepsuciu kościoła; w r. 1737 założył oddzielny kościół w Szkocji, zwany *Secession-Church*. Jego przekonania i losy podzielał wspólnie z nim i brat jego *Ralf* **E.**, * 1685 w Monilows, † 1752; jego „Gospel sonnets" i inne religijne pisma nadzwyczajnej używały popularności. Ob. Donald Fraser „Life und diary of Erskine" (1840).

Erskine Tomasz, lord, * 1750 r., † 1823, początkowo marynarz i żołnierz, potem adwokat, później był członkiem parlamentu i parem szkockim, oraz prezydentem izby wyższej. Jako obrońca występował przeważnie w procesach politycznych. Sławne jego mowy sądowe wydrukowane zostały p. t.: „Collected Speeches" (nowe wyd., z biografją w r. 1847). Z innych jego pism ważniejsze: „View of the causes and consequences of the present war" (1797) i romans polityczny „Armata" (1817).

Erskine sir Henry, generał angielski, * 1765 w Yorku. Służył w wojsku w Irlandji, na Minorce i we Flandrji. Jest on podobno autorem popularnego marsza szkockiego „Garb of old Gaul." W roku 1749—54—61, zasiadał w parlamencie.

Erskine William, generał-major, syn znakomitej rodziny szkockiej, * 1769, † 1813 r., 1786 wstąpił do wojska, a 1791 r. został baronetem of Torry. Odznaczył się w bitwie pod Villiers-en-Conche w r. 1793, za co otrzymał order Marji Teresy. W r. 1796 i 1802 był on członkiem parlamentu w hrabstwie Fife. W r. 1808 jako generał-major dowodził brygadą kawalerji w Hiszpanji. W r. 1812 wskutek choroby umysłowej musiał opuścić armję, a w r. 1813 w przystępie obłędu rzucił się z okna w Lizbonie i zabił się na miejscu. Por. „Dict. of nat. biography" (17 tom, 445).

Erslev Tomasz Hansen, literat duński, * 1803, † 1870 w Kopenhadze, od r. 1849 dyrektor archiwum ministerjum wyznań; z prac jego najcelniejsza: „Słownik uczonych duńskich" (6 t., 1841—68).

Erslev Chrystjan, historyk duński, * 1852 w Kopenhadze, od roku 1883 profesor historji w uniwersytecie w Kopenhadze. Napisał „Konge og Lensmand i det 16 de Aarhundrede" (Kopenhaga, 1879); „Dronning Margrete og Kalmarunionens Grundläggelse" (Kopenhaga, 1882), nadto wydał dokumenta, dotyczące historji sejmów za Chrystjana IV 1883—1889.

Ertel, *Oertel*, herb polski, znany tylko z nazwy.

Ertel Bazyli, filolog i pedagog rosyjski, † roku 1847 w Petersburgu, gdzie był bibljotekarzem bibljoteki publicznej; wydał kilka dzieł, mających na celu naukę języka francuskiego, oraz słownik zoologiczny franc.-rosyjs.-łaciński i słownik niemiecki.

Erthal Fryderyk Józef Karol, kurfirst i arcybiskup moguncki, * 1719 w Moguncji, † 1802 w Aschaffenburgu. W r. 1754 został rektorem uniwersytetu, 1758 roku prezydentem rady nadwornej, 1763 r. kustoszem katedralnym, 1789, posłem na dworze wiedeńskim, a 1774 arcybiskupem mogunckim i księciem-biskupem Wormacji. W roku 1785 przyłączył się do sojuszu książąt i 1786 do emskiej punktacji, w r. 1792—94 wygnany przez Francuzów, zamieszkał w Aschaffenburgu.

Ertogrul, wódz turecki, * 1288; w drugiej połowie XIII w. założył w Azji Mniejszej pierwsze podwaliny państwa Otomańskiego. Będąc w służbie u sułtana seldżuckiego Iconium, zwyciężył Mongołów, za co otrzymał ziemię Karadżadach pod Angorą, stolicą było miasto Soegud (Thebassion), gdzie dotąd znajduje się jego mogiła. Syn **E.** Osman I, dał początek i nazwę dynastji sułtanów tureckich.

Erubescyt, odmiana pstrej miedzi, ob. Miedziane rudy.

Eruca, gatunek roślin, z rodziny krzyżowych, o liściach pierzastych i pstrych kwiatach; **E.** *sativa* uprawia się dla oleju, oraz jako jarzyna, we Włoszech i Grecji.

Erudycja (z łac.), wykształcenie gruntowne, uczoność.

Erukowy kwas, $C_{22}H_{42}O_2$, kwas z szeregu kwasu akrylowego, znajduje się jako gliceryd w tłustym oleju nasion gorczycy, ziarn winogronowych i rzepaku, tworzy igły krystaliczne, topiące się przy 42°; wydaje sole krystalizujące, a z działaniem potażu przechodzi w kwas arachinowy i octowy.

Erupcja, wybuch, *Stożek erupcyjny*, stożek wybuchowy, ob. Wulkany.

Ervalenta, toż co *rewalenta* (ob.).

Ervum, ob. Soczewica.

Erweb, pseudonim Ryszarda Berwińskiego.

Erwin, rodzina sławnych architektów niemieckich, wieków średnich. **E.** v. Steinbach, architekt, * 1244, † 1318, twórca fasady monasteru strasburskiego, której budowę rozpoczął w

1277, synowie jego Erwin 1335—38 i Jan Winlin († około r. 1342), kierowali budową Münsteru do 1339, inny syn budował kościół w Niederhaslach, gdzie † 1330. Istnienie córki jego Sabiny, która miała być także rzeźbiarką, nie jest stwierdzone. Por. F. X. Kraus, „Meister **E.** und seine Familie" w „Kunstchronik" (XI t., Lipsk, 1875); Woltmann, tamże.

Erychton, gwiazdozbiór, ob. Woźnica.

Erycyna, *Erycina*, grec. *Erykine*, przydomek nadawany przez Greków Afrodycie, od góry Eryks, położonej na zachodnim pobrzeżu Sycylji, gdzie bogini ta miała wspaniałą świątynię, wzniesioną przez Eryksa, czy też Eneasza.

Erydan, *rzeka Erydan*, *Eridanus*, wielki gwiazdozbiór na południowej półkuli nieba, między gwiazdozbiorami Orjona i Ryb, u nas częściowo tylko widzialny, obejmuje 293 gwiazd widzialnych okiem nieuzbrojonem, w tej liczbie jedną pierwszej wielkości, zwaną *Acharnar*, liczne gwiazdy podwójne, oraz mgławicę planetarną.

Erydan, ob. Eridanos.

Eryfile (grec. *Eryfyle*), siostra Adrastosa, króla Argosu; żona Anfjaraosa, matka Alkmeona. Wspomina o niej Homer (Odys. 244—248).

Erygona (grec. *Erigne*), w mitol. greckiej, córka Ikara, uwiedziona przez Dionysosa, zrodziła mu Stafylosa.

Eryk (szwedz. *Erik*), imię skandynawskie, noszone (po największej części w wiekach średnich), przez królów szwedzkich, duńskich, norweskich, książąt szlezwickich z rodu Abla i innych książąt północno-niemieckich, a także pomorskich.

Eryk, Eirik Haraldsson, przezwany Blodöx, „krwawy topór," król norweski, zabity w roku 950 w bitwie pod Stanmor w Nortumbrji. Wstąpił na tron r. 933 i musiał walczyć z braćmi, którzy wystąpili jako współzawodnicy. Był on znany z okrucieństwa i tak nielubiony w kraju, że Norwegczycy ogłosili w r. 935 brata jego Hakona królem, a **E.** schronił się na wyspy Orkadzkie, a w r. 936 został królem Nortumbrji.

Eryk, Eirik, Hakonarson „jarl," czyli książę norweski, * około 962, † 1023 w Anglji. Brał on udział wraz z Kanutem Wielkim w podboju Anglji 1015. Był to wojownik szlachetny, którego czyny opiewane są w poematach ośmiu skaldów.

Eryk, Eirik Raudi, czyli „czerwony, rudy," odkrywca i kolonizator Grenlandji, * około 1007. Pochodził z Norwegji, gdzie popełnił zabójstwo i dlatego zmuszony był opuścić kraj, osiedlił się na wyspie Islandji; odkryte przez siebie okolice, przezwał Grenlandją, sprowadził osadników, sam był poganinem, ale syn jego Leif Szczęśliwy, zaszczepić miał około roku 1000 naukę Chrystusa. Znajdujący się w napisanym pomiędzy 1387—1395 r. „Flateyjarbok," ustęp o **E.** Raudim, stanowi wraz z „Saga de Thorfinn Karlsefni" główne źródło do historji jego odkryć.

Eryk II Emund, król duński, † 1137, kazał zamordować brata swego Haralda z siedmiorgiem dzieci i ogłosił się królem, zdobył twierdzę Arkonę na Rugji i zmusił mieszkańców tej wyspy do przyjęcia wiary chrześcijańskiej. Zginął zasztyletowany w Ribe.

Eryk Lam „Gnuśny," † 1147, wstąpił na tron duński po zamordowaniu stryja Eryka Emunda, panował niedołężnie, w r. 1146 zrzekł się tronu i wstąpił do klasztoru.

Eryk Plogpenning, * 1216, † 1250, wstąpił na tron duński po śmierci ojca Waldemara II Zwycięskiego w 1241. Nałożył on na chłopów podatek od pługa, stąd jego przydomek (który znaczy dosłownie „Szeląg od pługa), z czego niezadowoleni chłopi podnieśli rokosz; jednocześnie brat jego Abel domagał się, aby go uznano następcą tronu, stąd wybuchła w r. 1242 wojna, która jednak skończyła się zwycięstwem **E.**, który w r. 1250 zmusił Abla do uznania jego zwierzchnictwa. Niezadługo jednak potem został przez brata podstępem schwytany i zamordowany.

Eryk Glipping, król duński * 1249, † 1286, panował od r. 1259, podczas małoletności króla, regentką była matka jego Małgorzata, która prowadziła wojnę z Jaromirem księciem Rugji, po którego śmierci Eryk I wziął do niewoli regentkę Małgorzatę i młodego króla, którego uwolnił dopiero w r. 1264 margraf brandeburski Jan I. Jednakże w r. 1271 młody król pobił przeciwnika i przyłączył Szlezwig do korony. **E.** odznaczał się charakterem gwałtownym i lubieżnym i z tego powodu licznych miał wrogów. **E.** został zamordowany przez konnetabla Stiga Andersena, któremu uwiódł żonę. **E.** był pierwszym królem duńskim, który zaprzysiągł stanom „pacta conventa" w r. 1282. Zobowiązał się zwoływać co rok sejm do Nyborga w Fionji i miastom nadał swobody municypalne.

Eryk. Z 14-u królów szwedzkich tegoż imienia, siedmiu pierwszych należy do dziejów bajecznych, z pozostałych zaś znakomitsi są: **Eryk** IX św., z przydomkiem *Prawodawca*, następca Sverkera, panował 1155—1160 nad górną Szwecją (Svithiod) ze stolicą Upsala, ostatecznie ugruntował w swym kraju chrześcijaństwo, które zaprowadził także w jednej części podbitej przez się Finlandji. Pokonany w bitwie pod Upsalą 18 maja 1160 r. przez księcia duńskiego Magnusa, wzięty został do niewoli i tam stracony. Z powodu cnót wielkich uznany za świętego, uchodził za patrona Szwecji.—**Eryk** XIV, syn i od 1560 następca Gustawa Wazy, * 1533 roku, z początku rządził państwem wzorowo; podniósł marynarkę szwedzką do stopnia, na jakim się nigdy dotąd nie znajdowała, zdobył Rewel i Estonję, pokonał Duńczyków, on także utworzył uprzywilejowany stan szlachty wyższej (hrabiów i baronów). Nie był pozbawiony zdolności, ale

namiętny, gwałtowny i podejrzliwy; astrologiczne urojenia doprowadzały go do zbrodni i obłąkania umysłu. Zgubny wpływ kochanek i kanclerza Joerana Perssona, odstręczył od niego umysły szlachty. W napadach szaleństwa dopuszczał się wielu okrucieństw. Podejrzewając jakiś spisek, kazał wymordować pewną liczbę wysokiej szlachty (1567). Wkrótce potem zaślubił swoją kochankę Katarzynę Mansdotter i uroczyście ją koronował, co wywołało powszechne zgorszenie. W państwie powstało wielkie zamieszanie. Bracia, Jan i Karol, podnieśli bunt, pojmali **E.** i osadzili w więzieniu (1568), gdzie został otruty (1577), z rozkazu Jana, jego następcy. Los **E.** XIV dostarczył treści kilku tragedjom szwedzkim. Por. Ahlquist „Konung Erik XIV“ (Sztokholm, 1879).

Eryk Eiegod, „Zawsze dobry, król duński, † 1103 roku, na wyspie Cypr, panował od roku 1095. Prowadził zwycięską walkę z Wendami, zdobył Rugję i warownię Oldenburg w Wagrji. Wystawił własnym kosztem kościół w Odense w r. 1101 i przeniósł tam szczątki brata swego Kanuta św. Za jego staraniem, papież Urban III ustanowił w Lundzie samoistne arcybiskupstwo duńskie. Po jego śmierci z powodu małoletności jedynego syna Kanuta panował brat **E**-a Niels.

Eryk X Knudson, † 1216, wnuk **E.** świętego, był pierwszym królem szwedzkim, który się koronował.

Eryk XI Eriksson, * 1216, † 1250 r., syn poprzedniego, zmarł bezpotomnie jako ostatni z rodu **E**-a świętego.

Eryk XII Magnusson, * 1339, † 1359. Otrzymał on, na mocy traktatu w Joenkoeping 1357, południowy Halland, Skanję, Bleking, Lister i Finlandję wraz z tytułem króla. Niezadługo potem umarł wraz z żoną i dziećmi w skutek grasującej wówczas w Europie morowej zarazy.

Eryk XIII, ob. Eryk Pomorski.

Eryk VI Menvede, * 1274, † 1319, syn **E.** Klippinga, król duński, w skutek długoletniego zatargu z Norwegją, o posag Ingeborgi zmuszony był w 1309 zawrzeć pokój i odstąpić północną część Hallandu, a oprócz tego arcybiskupowi Lundu musiał zapłacić 10,000 grzywien, będąc wkłopotach pieniężnych musiał oddać w zastaw Skanję, Fionję i inne ziemie i powiększyć podatki. Miał on 14 synów, z których ani jeden go nie przeżył.

Eryk Pomorski, **E.** VII, jako król duński, **E.** XIII, jako szwedzki, syn Warcisława VIII, księcia szczecińskiego i Marji meklemburskiej, blizki krewny Semiramidy północnej, Małgorzaty, królowej trzech połączonych królestw: Danji, Szweccji i Norwegji, uznany 1396 za następcę Małgorzaty, nie odznaczył się żadnemi szczególnemi zaletami, * 1382, † 1459 r. Panował niedołężnie od 1412—1439 roku, w którym utraciwszy tron duński, pozbawił się zarazem i dwu innych koron; odtąd przesiadywał na Pomorzu i mieszał się do spraw Polski z zakonem Krzyżackim, stając niby po stronie Polski. Jeszcze przed detronizacją odwiedzał Władysława Jagiełłę w Krakowie podczas koronacji królowej Sonki 1424. Napisał: „Die origine gentis Danorum“ (wyd. w „Scriptores rerum septentrionalium“ Lindenbroga.

Eryk Magnusson, przezwany „Prestader“ („wróg księży“), król norweski, * 1268, † 1299, wstąpił na tron po śmierci ojca swego Magnusa Lagabatiego, w r. 1280. W latach 1284—97 prowadził wojnę z Erykiem Glippingiem i Erykiem Menvedem o posag Ingeborgi. Po nim panował brat jego Hakon.

Eryk Magnusson, książę szwedzki, * 1282, † 1318 r., wystąpił on z bratem Waldemarem, przeciw starszemu bratu królowi Birgerowi, wybuchła stąd rewolucja, zakończoną została traktatem w Helsingborgu r. 1310, na mocy którego Szwecja podzieloną została pomiędzy Birgera i księcia **E.**, ale wkrótce **E.** został, wraz z bratem Waldemarem, zamordowany w Nykoeping, przez króla Birgera. Kronika Eryka, napisana za panowania syna **E.**, jest najdawniejszym poematem historycznym szwedzkim, wydał ją Klemming w „Svenska medeltidens Rimkroenikar“ (Sztokholm, 1865—68. Por. „Gr. Enc.“ Lamirault'a.

Eryk Ericus de Winsen, drugi biskup przemyski z końca XIV w., następca Mikołaja, który † 1377 r. **E.** był kapłanem i profesorem zakonnym, był bardzo cnotliwy i bogobojny. Założył podobno klasztor 1379 w Krośnie dla sprowadzonych przez siebie Franciszkanów.

Eryk, syn Warcisława IX księcia na Wolgaście, książę szczeciński na Pomorzu, z piękną Zofją, córką Bogusława IX, księcia słupskiego, a krewniaczką Eryka pomorskiego, otrzymał po jego śmierci księstwo szczecińskie. Jakkolwiek doznał łask i względów od Kazimierza Jagiellończyka, wiązał się z Krzyżakami przeciw Polsce. W 1460 wydał Zakonowi miasta Lauenburg i Bytów, powierzone mu przez króla *ad fideles manus*. Nieszczęśliwy jednak wraz z Krzyżakami w wojnie, ukarany za swą zdradę zniszczeniem księstwa przez wojska polskie, przeszedł na stronę Kazimierza Jagiellończyka. Wierność jego i w następnych czasach była wszakże wątpliwą; † 1474 r.

Erymantes, w starożytności pasmo gór w Peloponezie, między Arkadją, Achają i Elidą, gdzie przebywał sławny, przez Herkulesa zabity, *dzik erymancki*; obecnie góry te zowią się *Olonos*. Najwyższy szczyt sięga 2,224 m. nad poziom morza.

Eryngium, roślina, ob. Mikołajek.

Erynit, *erinit*, minerał, występuje w formach nerkowatych, o powierzchni chropawej, zielony, słabo przeświecający, twardość 4,5—5, c. wł. 4: jest to wodny arsenjan miedzi, znajduje się

w Kornwalji.—**E.** nazywa się też odmiana bolusu, znajdująca się w skałach bazaltowych w Irlandji (Erin).

Erysichton, w mitologji greckiej, syn Triopasa, króla Tesalji, za ścięcie dębu poświęconego Cererze, skazany na nienasycony głód, w którym własne pożerał ciało. Por. Owidjusza „Metamorfozy“ (VIII, 846).

Erysimum, roślina, ob. Gorczycznik.

Erysipelas, choroba, ob. Róża.

Erysiphe, grzyb pasożytny, ob. Mącznial.

Erystavi, książę, przełożył około 1840 r. na język gruziński *Sonety Mickiewicza* i improwizację *Samotność*.

Erystow Dymitr, książę, autor rosyjski, * 1797 r. w Zwienigrodzie (gub. Moskiewskiej), † 1858 r.; pobierał nauki w akademji ks. Jezuitów w Połocku, następnie w liceum carsko-sielskiem; miał czynny udział w wydaniu zbioru praw cesarstwa rosyjskiego „Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj Imperii“ i „Swoda Zakonow“ (1833). Od r. 1835 ogłosił mnóstwo artykułów treści historycznej oraz z historji sztuk pięknych, pomieszczonych w *Encyklopedji* Pluszarewa, wydanej w Petersburgu 1835—41, tudzież w *Encyklopedji Wojennej*. Nareszcie 1842 r. wydał „Słownik histor. świętych Kościoła Grecko-Katolickiego.“

Erystyczna szkoła (gr. eris, spór), w Grecji nazywano tak szkoły nadużywające djalektyki; i tak: Zenon z Elei, sofiści i przedstawiciele Nowej Akademji, zowią się erystykami. Właściwie szkołą **E.** zowie się szkoła Megarejska.

Erystyka (gr.), umiejętność prowadzenia sporów.

Erythacus, *Krasnogardziołko*, *Raszka*, *Ludarka*, rodzaj ptaków wróblowatych z rodziny drozdów. **E.** *rubecula* z czerwoną szyją i czołem, długości 15 cm., żyje w Europie i Afryce płn. U nas przebywa w miesiącach letnich, gniazda ściele na ziemi.

Erytheia, w mitologji greckiej, kraina na Zachodzie, gdzie pasły się woły króla Gerjona. Poszukiwano jej później pod Gadesem (Kadyksem). **E.** zwie się jedna z Hesperyd, albo córka króla Gerjona, uprowadzona jakoby przez Heraklesa; od niej wzięła nazwę wyspa (Ziemia czerwona).

Erythema, choroba, ob. Rumień.

Erythraea, ob. Tysiącznik.

Erythrina, *Koralogroch*, *Koralodrzew*, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, obejmujący drzewa o pięknych, szkarłatnych, dużych kwiatach i strąkach z licznemi nasionami owalnemi, błyszcząco-czerwonemi lub czarnemi, właściwe Afryce i Ameryce. Z 60 około gatunków niektóre zalecają się własnościami lekarskiemi, inne hodują się jako ozdobne. W cieplarniach zwłaszcza hodowane są **E.** *corallidendron* i **E.** *crista galli* (*koguci grzebień*). Z gatunku pierwszego w Ameryce płd. kora i liście używają się jako środek moczopędny, kwiaty w chorobach piersiowych, miękkie zaś drewno *(drzewo koralowe)* używa się na korki. **E.** *coffir* w Afryce płd. dostarcza drzewa na kubły i statki; podobnież używa się drzewo *dadap* gatunku **E.** *indica*, na wyspach wschodnio-indyjskich.

Erythronium, *Trzewnik*, rodzaj rośliny z rodziny liljowatych, obejmujący zioła trwałe, cebulonośne, w Ameryce i Europie połud. Cebule **E.** *americanum*, w lasach Ameryki płd., używają się w Ameryce, jako środek nawymiotny; również europejski gatunek **E.** *dens canis (psi ząb)*, był niegdyś lekarskim. Hodują się też jako rośliny ozdobne.

Erythrophlaeum, rodzaj roślin z rodziny brazyljowatych, drzewa o liściach podwójnie pierzastych, drobnych kwiatach, zebranych w grona, i strąkach podłużnych, miazgą wypełnionych; z pięciu gatunków, w Afryce, Chinach i Australji, najbardziej znanym jest **E.** *guineense* (drzewo *sassy*), którego kora używaną jest przez mieszkańców Złotego Wybrzeża w sądach bożych; winę oskarżonego poznają po skutku, jaki wyciąg z tej kory nań wywiera; działanie przeczyszczające ma dowodzić winy, wymioty zaś niewinności.

Erythroxylon, *Czerwik*, rodzaj roślin z niewielkiej rodziny *czerwikowatych (erythroxyleae)*, właściwej krajom zwrotnikowym, obejmujący krzewy i małe drzewka w Ameryce płd. i Madagaskarze. Gatunku **E.** *areolatum (C. siatkolistny)*, liście i młode pędy uważają się za chłodzące kora za toniczną. **E.** *coca (koka peruwjańska)* była rośliną świętą u dawnych Peruwjanów; liście zawierają pierwiastek podniecający; krajowcy żują je, pomieszane z wapnem. Chciano wprowadzić korę tego drzewa w użycie również w Europie, lecz bez rezultatu. Skuteczną częścią składową liści jest *kokaina* (ob.). Różne gatunki tego rodzaju posiadają drewno przejęte barwnikiem czerwonym. Por. Martindale „Coca und Cocaine, their history etc.“ (2 wyd., 1892).

Erytroxylon coca,—kwiat oddzielnie.

Erytreja, *Eritrea*, kolonja włoska w Afryce, nad morzem Czerwonem, na płn. i wschód Abisynji, obejmuje pas wybrzeża od Ras Kasar (18° 2′ szer. płn.) do Raheita. Obejmuje 247,300 klm. kw. z ludnością 220,000 miesz., między którymi jast 3,500 Europejczyków. Kraj tworzy wyżynę, na której wznosi się kilka stożków wulkanicznych; tylko wyżyny Asmara, Godofelassi i Gura, wzniesione na 2000—2300 m., stanowią obszar przydatny na uprawę i osady rolnicze. Rzeki, spływające z wyżyny abisyńskiej, giną w jeziorach słonych i nie dochodzą do morza. Klimat jest nader gorący, Massawa ma średnią temperaturę roczną 31,6° C.; deszcze padają rzadko. Mieszkańcy na płn. są pochodzenia arabskiego; część płd. zamieszkuje pokolenie Afar czyli Donahit. Główną miejscowością kolonji jest Massawa (ob.), najważniejszy przedmiot wywozu stanowi macica perłowa. Utrzymanie kolonji kosztuje Włochy około 16 miljonów lirów rocznie; załoga wojskowa w r. 1895 liczyła 285 oficerów i 10,741 żołnierzy, a w tej liczbie 7,973 krajowców, i posiadała 50 armat.

Dzieje. Pierwsze próby kolonizacji brzegów morza Czerwonego przez Włochów datują się od r. 1869. Firma handlowa Rubattini nabyła od miejscowych naczelników przystań w zatoce Assab i sprzedała ją w r. 1882 rządowi włoskiemu za 416,000 lir. Dzięki poparciu Anglji, która pragnęła zabezpieczyć się od południa, Włochy odważyły się na szerszą politykę kolonjalną i zajęły Massawę. Porozumienie z Abisynją (ob.) przyszło trudniej. Ras Alula, wódz abisyński, obległ Massawę, a w r. 1887 zniósł 3 kampanje włoskie pod Dogali. Wojna z Abisynją, pomimo nadejścia posiłków i zawotowania 20 miljonów lirów na koszta, nie wiodła się Włochom, rokowania o pokój rozbiły się o opór negusa Joannesa. Dopiero traktat zawarty z władcą Szoi, Menelikiem, i obietnica zrobienia go negusem Abisynji, ułatwiła Włochom sprawę. W r. 1889 umarł Joannes, a Menelik uznał protektorat Włoch nad Abisynją i koronował się na cesarza Etjopji w Aksumie (listopad 1889). W r. 1890 cała Erytreja znajdowała się w rękach włoskich. Anglja popychała we własnym interesie Włochy do rozszerzenia granic kolonji. Tymczasem Menelik zachowywał się dwulicowo i usunął się z pod zobowiązań traktatu. W 1895 jen. Baratieri pobił wodza Menelikowego Ras Mangaszę pod Koatitem, zajął Adigrat, ogłosił Tigre za prowincję włoską. Menelik, zajęty wojną domową, nie mógł na razie pośpieszyć na pomoc, ale w styczniu 1896, ułatwiwszy się ze sprawami wewnętrznemi, przybył do Tigre i niedaleko od Adui wydał bitwę Włochom, których zmiażdżył. Zabito dwóch jenerałów (Arimondiego i Dabormida), jednego, Albertone'go, wzięto do niewoli. Baratieri (ob.) uciekł do Massawy. Klęska ta obaliła gabinet Crispi'ego i zadała cios polityce włoskiej w Afryce. Następcy Baratierego, Baldisera i Vallis, nic nie zyskali. Abisynja stała się państwem niezależnem. Specjalna komisja wyznaczyła granice kolonji włoskiej. Por. Luzeux „Etude critiques sur la guerre entre l'Italie et l'Abyssinie“ (Paryż 1896); Miloni „Le armi italiane in Abissinia“ (Medjolan 1896).

Erytrejskie morze, starożytna nazwa morza Czerwonego; nazwa ta u Herodota i Strabona obejmowała cały ocean, rozciągający się na południe Azji.

Erytrofil, *czerwień roślinna*, produkt przeobrażania chlorofilu i jego pochodnych, sprowadza czerwienienie liści na jesień.

Erytropsja, widzenie czerwone, przy którem wszystkie jasne przedmioty wydają się pokryte powłoką czerwoną; doznają jej niekiedy oczy, których soczewka usuniętą została przy operacji zaćmy. **E.** przechodzi bez śladów po krótkim czasie, jest zapewne następstwem nadczułości siatkówki.

Erytroretyna, żółty barwnik rzewienia (*Rheum*), otrzymany być może oddzielnie w postaci żółtego proszku, rozpuszczalnego w alkoholu; rozpuszcza się też i w alkoholowych roztworach, nadając im barwę purpurową.

Erytroskop, przyrząd optyczny, polegający na kombinacji szkła ciemnoczerwonego z niebieskiem; przez oba te szkła przechodzą tylko skrajne promienie czerwone. Krajobraz, zielenią pokryty, przez **E.** rozpatrywany, wydaje się czerwonym, trawa jaśniejsza, aniżeli droga krzemieniami zarzucona. Odmiany **E**-u, z innych szkieł złożone, sprowadzają inne złudzenie barwne, jak *melanoskop* i *erytrofitoskop*.

Erytryn, ob. Kobaltowe minerały.

Erytryna, *Erytrynowy kwas*, $C_{20}H_{22}O_2$, barwnik lakmusu *(Rocella tinctoria)* i innych paproci. Jest to substancja krystaliczna, bezbarwna, która staje się czerwoną w wilgotnem powietrzu amonjakalnem; z chlorkiem wapnia daje osad purpurowy, zwany *purpurą francuską*.—**E.** nazywa się też pewien barwnik smołowcowy.

Erytryt, *erytromannit*, *ficyt*, *erytroglucyna*, $C_4H_{10}O_4$, alkohol czterowartościowy butanu, znajduje się w wodoroście *Protococcus vulgaris*, a w związku z kwasem orselinowym daje *erytrynę* (ob.). Tworzy kryształy bezbarwne, słodkie, rozpuszczalne w wodzie i topiące się przy 112°. Związek jego z azotem, *nitroerytryt*, jest substancją łatwo wybuchającą.

Erywań, po persku *Rewan*, miasto główne gubernji t. n., nad rz. Zangą (984 m. nad poziomem m.), cytadela, rezydencja biskupa, 6 kościołów ormiańskich, 5 meczetów, gimnazjum, seminarjum ormiańskie, młyny, browary, garbarnie, 29,000 miesz. Panowali tu naprzemian Turcy i Persowie, a podczas wojny rosyjsko-perskiej **E.** zdobyty został 13 paździer. 1827 r.

przez generała Paskiewicza, który z tego powodu otrzymał tutuł hr. Erywańskiego.—*Erywańska gubernja*, w kraju Zakaukaskim, graniczy na płd. z Turcją i Persją, a dalej z gub. Tyfliską, Elizabetpolską i obwodem Karskim, obejmuje 27,830 klm. kw. z ludnością 805,000. Jest to wyżyna, na której wznoszą się góry Ararat Wielki i Mały, oraz Alages; kraj ubogi jest w lasy, natomiast obfituje w minerały, zwłaszcza w sól kamienną. **E. g.** obejmuje 7 powiatów: Erywański (3,032 klm. kw. z ludnością 127,000), Aleksandropolski, Nachiczewański, Nowobajazecki, Surmaliński, Szaruro-Darałageski, Eczmiadziński.

Eryx, *wąż piaskowy*, ob. Węże.

Erzepki Bolesław, lingwista i archeolog, * 1852 r. Pawłowicach, w powiecie Wschowskim, w W. Ks. Poznańskim, gimnazjum ukończył w Lesznie 1873 r., uniwersytet we Wrocławiu, poświęcił się głównie filologji słowiańskiej i nauce historji i archeologji przedhistorycznej. Za rozprawę p. n. „Der Text der Gnesener Predigten kritisch beleuchtet“ otrzymał stopień doktora filozofji w r. 1885 i w tymże roku ofiarowano mu posadę konserwatora zbiorów Towarzystwa przyjaciół nauk w Poznaniu. W *Dzienniku Poznańskim* drukował rozprawki: „Jana Liciniusa Namysłowskiego Sententiae, nieznany druk polski z r. 1589“ (1882, Nr. 198); „Jakóba Lubelczyka Wirydarz Krzesciański, nieznany druk polski z roku 1558“ (1883, Nr. 28); „Wiadomość bibljograficzna o nieznanem kazaniu Piotra Artomiusa, w Toruniu wydanem w r. 1593“ (1884, Nr. 25); „Nowy przyczynek do bibljografji pism Piotra Artomjusza“ (1884, Nr. 44). Oprócz tego napisał: „Drobny przyczynek do bibljografji piśmiennictwa dolno łużyckiego“ (*Ateneum* 1888); „Wacława z Potoka Potockiego Merkurjusz Nowy, z rękopismu bibl. Tow. Przyj. Nauk“ (Poznań 1889); „Wacława Potockiego dwa nieznane poemata: Zgoda,—Do żałobnej Korony polskiej po traktatach tureckich; z rękop. bibl. Tow. Przyj. Nauk“ (Poznań 1889); „W sprawie książeczki Nawojki“ (Poznań 1889); „Szczątki dawnej polszczyzny“ (Poznań 1890); „Urywek z księgi rozchodów podrzędztwa niepołomickiego” z lat 1388 i 1389“ (Poznań 1890); „Krytyka krytyki i literatury, nieznany utwór Juljusza Słowackiego, z autografu poety“ (Poznań 1891); „Lament strapionej ojczyzny... nieznany wiersz W. S. Chrościńskiego“ (Poznań 1895); „Próbki gwary mazowieckiej z końca XVII i początku XVIII w.“ (Poznań 1895); „D-ra Wojciecha Adamskiego. Materjały do Flory W. Ks. Poznańskiego“ (Poznań 1896); „Masovita, słowniczek wyrazów gwary mazowieckiej“ (Poznań 1896); „Listy hr. Brunona Kicińskiego do Antoniny Ciecieszowskiej, pisane z Petersburga w r. 1817“ (1896); „Słownik łacińsko-polski Bartłomieja z Bydgoszczy, podług rękopismu z r. 1532, cz. I” (Poznań 1897, w „Roczniku T. P. N.”). Od r. 1887 do 1890 wraz z Wład. Jażdżewskim wydawał „Zapiski archeologiczne poznańskie,“ a także wiadomości o wykopaliskach: w Granowie, w Polskiej Przysiece, Pogorzelicy, oprócz tego opisał bronzy przedhistoryczne, znalezione w Słupach i Łuszczewie. Razem z dr. K. Koehlerem wydał: „Album przedhistorycznych zabytków W. Ks. Poznańskiego, zebranych w Muzeum Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu“ (1893) z tekstem niemieckim Koehlera i polskim Erzepkiego i w. in. Za pracę **E.** p. t. „Słownik łacińsko-polski Bartłomieja z Bydgoszczy z r. 1532,“ akademja umiejętności w Krakowie przyznała mu w r. 1895 nagrodę imienia Lindego.

Erzepki Bolesław.

Erzerum lub *Arzerum*, główne miasto wilajatu t. n. w Turcji azjatyckiej, obejmującego przeważną część Armenji, położone u źródeł rzeki Karassu (Eufratu), pod względem wojennym i handlowym nader ważne. Prócz wielu meczetów, posiada kilka kościołów ormiańskich, jest rezydencją paszy, patrjarchy ormiańskiego i biskupa greckiego i liczy 50,000 miesz., pomiędzy którymi trzecia część chrześcijan. **E.** otoczone jest podwójnym murem i głębokiemi rowami, a poza niemi rozciągają się przedmieścia. Domy są kamienne, w połowie podziemne, z dachami płaskiemi, pokrytemi trawą, na których pasie się bydło.— *Wilajet Erzerumski* ma obszar około 75,000 klm. kw., stanowi wyżynę na 1600—2000 m. wzniesioną, przerzniętą wielu wysokiemi górami, skropioną Eufratem, Araksem i Czorakiem, ma klimat surowy, grunt niezbyt urodzajny i wiele dzikich zwierząt. Ludność tutejsza dochodzi 600,000 miesz. i złożona jest z Turków, Turkomanów, Armeńczyków, Greków i Żydów. **E.** oblężone było przez Rosjan od listopada 1877 do lutego 1878 r. i zajęte po Adrjanopolskiem zawieszeniu broni, pokój wszakże w San-Stefano zostawił je przy Turcji. Z wilajetu **E.** ustąpiony jednak został Rosji obszar Karsu.

Erzgebirge, ob. Kruszcowe góry.

Es, *Mi - bemol*, czwarty ton skali diatoniczno-chromatycznej (ob. Diatonika), liczony od *C* jako tonu zasadniczego, powstały przez zniżenie tonu *E* o półton, co się oznacza przez znak ♭ położony przed *E*. Do tonu zasadniczego powinien zostawać w stosunku małej tercji, ale gdy przez miarkowanie czyli temperację ma zastępować zarazem ton *Dis*, zostaje przeto w mniejszym stosunku $^{27}/_{32}$.

Esaad-efendi Mahomet, historyk turecki, * 1790 r. w Konstantynopolu, od 1831 r. redaktor tureckiej gazety rządowej, 1836 r. poseł do sza-

cha perskiego, potem inspektor generalny szkół i członek rady wychowania. Wydał „Uss-i-Tzafer" (opis wytępienia janczarów przez Mahmuda 1826 roku, przekład francuski Perceval'a, 1832).

Esbjerg, miasto na wybrzeżu zachodniem Jutlandji, 4,200 mieszk.; posiada port założony 1868—1874 r., na 4 metry głęboki.

Escalonia, *Żywistka*, *Szkarłatnik*, rodzaj roślin z rodziny skalnicowatych *(saxifrageae)*, obejmuje drzewa i krzewy żywiczne, zawsze zielone, w Amer. płd., z których jedne są lekarskie, inne hodują się jako ozdobne. Z **E.** *resinosa* drewno używa się na wyroby.

Escambia River, rzeka w Ameryce północnej, wypływa w stanie Alabama, 225 klm. długa, wpada do zatoki Pensacola. Spławna jest na długości 150 klm.

Escamps Henryk, uczony francuski, * 1815, † 1891 r. w Paryżu; napisał: „De l'art décoratif et de ses principes" (1869); „Histoire et géographie de Madagascar" (1884) i in.

Escars, ród, którego członkowie podpisują się teraz Cars. Protoplastą ich był Audoin de Pérusse, pan St. Bonnet, ożeniony od r. 1281 z Małgorzatą Ségur. Znaczniejszymi z nich byli **E.** *Karol*, biskup oraz „duc de Langres," † 1614 r. w Fontaine-Bèze, przyjmował on posłów polskich, jadących ofiarować koronę księciu Andegaweńskiemu 1573 r., witał samego Henryka Walezjusza w powrocie jego do Francji i był obecny na koronacji jego w Reims 1575 r. **E.** *Anna*, kardynał de Givry, biskup w Lisieux i potem w Metz, * 1546 r. w Paryżu, † 1612 na zamku de Vic, brat przyrodni poprzedzającego. Stronnik Ligi, był w Rzymie współprotektorem Francji.—**E.** *Jan*, † 1595 r., książę de Carency, hr. de la Vauguyon, był marszałkiem, członkiem rady stanu i generał-pomocnikiem wojsk królewskich w Bretanji pod rozkazami Henryka Bourbona.—**E.** *Franciszek Mikołaj* René de Pérusse hr., * 1759 r., † 1822; był generał-porucznikiem i parem Francji.—**E.** *Amadeusz Franciszek*, Régis de Pérusse, książe („duc") dziedziczny des Cars, * 1790 r., † 1868 w Cannes; służył w wojsku angielskiem, potem w wojsku francuskiem, należał w r. 1823 do wyprawy do Hiszpanji, a w r. 1830 do Algieru. Pozostawił 6-ro dzieci, z których książę des Cars żyje dotąd. Por. „Gr. Enc." Lamirault'a.

Escaut, rzeka, ob. Skalda.

Escayrac de Lauture Stanisław, hrabia, podróżnik francuski, * 1826 r., † 1868; zwiedził 1848 r. Afrykę północną, 1849 Kordofan, którego opis wydał 1851, i Sudan (opisany przezeń 1853 i 1856); 1860 r. towarzyszył armji francuskiej do Chin i dostał się do niewoli. Oprócz innych wydał: „Notice sur le Kordofan" (1851); „Le Désert et le Soudan" (1853); „Mémoire sur le Soudan" (1856); „Mémoires sur la Chine" (1864) i „La guerre en Chine" (1867).

Escharotica, *leki zestrupiające*, są to środki lekarskie *żrące*, które, zastosowane na skórę, wchodzą w związek chemiczny z jej substancją i tworzą w ten sposób strupy, odpadające po kilku dniach; należą tu: chlorek cynku, arszenik, lapis silnie zastosowany, kwasy stężone.

Eschatologja (z greck.), nauka o rzeczach ostatecznych, t. j. część dogmatyki, traktującej o wieczności czyli o przeznaczeniu człowieka po śmierci, jako też o ostatecznym losie świata i ludzkości, a zatem o śmierci, zmartwychwstaniu, sądzie ostatecznym, końcu świata i t. d. Por. Richter „Die Lehre von den letzten Dingen" (1833); Bouchitté „De la persistance de la personnalité après la mort" (1849).

Eschenbach Wolfram von, ob. Wolfram von Eschenbach.

Eschenburg Jan Joachim, historyk literatury, * 1743 r. w Hamburgu, † 1820 w Brunświku; kształcił się w Lipsku i Getyndze, w r. 1767 przeniósł się do Brunświku i w r. 1768 został tam profesorem w Carolinum, zaprzyjaźnił się z Lessingiem (por. korespondencję **E.** z Lessingiem w wydaniu Hempel's'a „Lessing-Ausgabe") i był od r. 1814 współdyrektorem Carolinum. Wydał z Wielandem pierwsze niemieckie tłomaczenie Szekspira, napisał: „Entwurf einer Theorie und Litteratur der schönen Redekünste" (5 wyd., 1836); „Handbuch d. klass. Litteratur" (8 wyd., Berlin 1837); „Lehrbuch der Wissenschaftskunde" (3 wyd. 1809) i in.

Eschenlöer Piotr, * około 1420 r. w Norymberdze, sekretarz magistratu we Wrocławiu, opisał wyprawę pod Wrocławiem Kazimierza Jagiellończyka, króla polskiego, i syna jego Władysława, króla czeskiego, przeciw Maciejowi Korwinowi, królowi węgierskiemu, 1474 r. Kronika ta, opierająca się przeważnie na wiadomościach osobistych autora, jest nieocenionem źródłem do dziejów Jerzego Podiebrada i do stosunków jego z Kurją papieską, a także do rokoszu wrocławskiego przeciw królowi. Rękopis ogłosił drukiem po raz pierwszy Kunisch p. t. „Geschichte der Stadt Breslau oder Denkwürdigkeiten seiner Zeit vom Jahre 1440 bis 1479" (2 t., Wrocław 1827). Wyjątek z tego dzieła, zawierającego interesujące materjały dla historji naszej, przetłómaczony na język polski, znajduje się w „Rozmaitościach lwowskich" (Nr. 3). Krytykę pracy **E.** podał Palacki w „Monatschrift der Gesellschaft der vaterländ. Museums in Böhmen" w zeszytach marcowym i grudniowym z 1828 r. Por. Kunischa „De Petro Eschenloero, antiquissimo rerum vratislaviensium scriptore, ejusque Commentariis" (Wrocław 1826).

Eschenmayer Adam Karol August, filozof niemiecki, * 1768 r., † 1852; od 1811 r. profesor filozofji i medycyny w Tybindze. W poglądach

swoich skłaniał się do religijnego mistycyzmu; opierał się po części na metafizyce Kanta i Szellinga; nadto przyczynił się do zbadania magnetyzmu zwierzęcego. Napisał: „Versuch, die scheinbare Magie des tierischen Magnetismus aus physiologischen und physischen Gesetzen zu erklären“ (1816); „Psychologie“ (1822); „System der Moralphilosophie“ (1818); „Normalrecht” (1819—20, t. 2); „Grundriss der Naturphilosophie“ (1832); „Der Ischariotismus unserer Tage” (1835); „Organon des Christentums“ (1845); „Betrachtungen über den physischen Weltban“ (1852); „Archiv für den tierischen Magnetismus“ (Lipsk 1817—24, t. 12) i in.

Escher von der Linth Hans Konrad, zasłużony obywatel szwajcarski, * 1767 w Zurychu, † 1823; sprawował 1598—1802 rozmaite urzędy, zasłużył się głównie uregulowaniem i skanalizowaniem bagnistego koryta rzeki Linth. W tymże czasie wydawał wespół z Usterim gazetę *Schweizerische Republikaner*, stanowiącą ważne źródło dla poznania dziejów szwajcarskich tego okresu. W r. 1815 został członkiem rady stanu zuryskiej. Wielka rada nadała jemu i jego potomkom przydomek *von der Linth*, a zgromadzenie narodowe kazało mu wznieść pomnik nad kanałem Linth. Ogłosił kilka drobnych prac geograficznych. Por. Hottinger „Hans Konrad **E.**“ (1852).

Escher von der Linth Arnold, syn poprzedniego, geolog, * 1807 w Zurychu, † 1872, kształcił się w Genewie i Berlinie, w r. 1834 został docentem uniwersytetu w Zurychu i rozpoczął badania nad Alpami i ich lodnikami. Z Martinsem i Desorem podróżował po Algerji i poznał, że Sahara do końca okresu trzeciorzędowego była morzem pokryta. Od r. 1856 był profesorem geologji w politechnice zuryskiej. Ogłosił ze Studerem kartę geologiczną Szwajcarji (1853, 2 wyd. 1867). Por. Heer „Arnold **E.**, Lebensbild eines Naturforschers” (1873).

Escher Jan Henryk Alfred, * 1819 w Zurychu, początkowo docent prawa przy uniwersytecie, wszedł 1844 do wielkiej rady kantonalnej, a 1847 został jej prezesem. Jako jeden z najbardziej wpływowych kierowników stronnictwa liberalnego, został 1848 burmistrzem Zurychu, a po zaprowadzeniu nowych urządzeń prezesem rady rządzącej, od których to obowiązków został w pierwszych dniach października 1855 uwolniony w sposób najzaszczytniejszy. Od 7 lipca 1856—57 i 1861—62 wiceprezes szwajcarskiej rady narodowej, zjednał sobie imię jednego z najznakomitszych szwajcarskich mężów stanu. Za jego wpływem budowa dróg żelaznych oddaną została przedsiębiercom prywatnym; przeprowadzenie słynnej drogi Gotardzkiej jest jego dziełem. Jego staraniom głównie przypisać należy wydalenie Jezuitów 1845, jak niemniej osłabienie stronnictwa wstecznego. † 1882. W Zurychu wzniesiono mu pomnik. Por. Scherr „A. E.“ (1883).

Escherny Franciszek Ludwik, hrabia d', filozof szwajcarski, przyjaciel J. J. Rousseau, * 1733 w Neufchâtel, † 1815 w Paryżu; poświęcał się na przemiany naukom i rozrywkom życia towarzyskiego przy rozmaitych dworach: wiedeńskim, berlińskim, petersburskim, bawił także przez pewien czas w Warszawie i był tu mile witany w najświetniejszych towarzystwach; we Francji zabrał znajomość z Janem Jakóbem Rousseau, z którym pozostał w przyjaźni aż do jego śmierci 1778. Z pism jego celniejsze: „Le Moi humain, ou de l'égoisme et de la vertu;” „Correspondance d'un habitant de Paris avec ses amis de Suisse et de l'Angleterre sur les événements de 1789, 1790 et jusqu'au mois d'Avril 1791” (Paryż, 1791, nowe wyd. 1815) i „Mélanges de littérature, d'histoire, de morale et de philosophie” (3 t., Paryż, 1809 i 1814).

Eschke Hermann, malarz niemiecki, * 1823 w Berlinie, kształcił się tamże, następnie był uczniem u Poitevin'a w Paryżu. Celował jako krajobrazista. Malował sceny nadmorskie z brzegów niemieckich, angielskich i holenderskich z efektownemi oświetleniami. Z tych najlepsze są: „Zamek Elżbiety na wyspie Jersey” (1854); „Zmrok na morzu” (1865); „Latarnia morska przy świetle księżyca” (1870) i w. in. Od r. 1881 jest profesorem w Berlinie. Wraz z synem swoim Ryszardem, * 1859, wymalował panoramę floty niemieckiej pod Zanzibarem i dioramę zdobycia Nowej Gwinei.

Eschines (grec. *Aischines*), najsławniejszy po Demostenesie mówca grecki, * w Atenach 389 prz. Chr. Naprzód pracował w zawodzie nauczycielskim, później jako sekretarz wpływowych mówców i polityków ateńskich, Arystofonta i Eubulosa, potem próbował sił w karjerze aktorskiej, bez wielkiego jednak powodzenia. Uczestniczył także w wyprawach wojennych przeciw Sparcie i Eubei. Nadzwyczajne zdolności postawiły go szybko w rzędzie najpierwszych obywateli kraju, a piękna wymowa utorowała mu drogę do wysokiej godności męża stanu w Atenach. Z pierwszą mową wystąpił w r. 348, gdy miasto Olint wpadło przez zdradę w ręce Filipa macedońskiego; wzywał wówczas lud do zwołania kongresu wszystkich państw greckich dla wspólnej obrony przeciw najazdowi macedońskiemu. Wysyłany później w poselstwach do Filipa macedońskiego, poznał go z blizka, a ujęty jego hojnością, skłaniał się ze szkodą ojczyzny na jego stronę; czynił to tak zręcznie, że nawet patrjotyczne przeciwko niemu wymierzone mowy Demostenesa, jak np. „O sprzedajności poselstwa” (343), nie zdołały zachwiać jego stanowiska w narodzie. Dopiero klęska cheronejska otworzyła w zupełności oczy Atcńczykom i przekonała ich o wielkim patrjotyzmie Demostenesa, a niegodziwościach **E.** Zostając odtąd na żołdzie Antypatra, wystąpił po raz ostatni w Atenach ze

słynną mową „*Przeciw Ktezyfonowi*," w której wytężył wszystkie siły talentu, by otrzymać złoty wieniec, przeznaczony Demostenesowi. Uległ jednak przed potęgą mowy swego przeciwnika i poszedł na wygnanie. Bawił naprzód przy Aleksandrze W., a po jego śmierci kierował szkołą retoryki na wyspie Rhodos, stąd przeniósł się na wyspę Samos, gdzie † 314 prz. Chr. Z mów **E.** zachowały się 3 najlepsze, zwane *trzema gracjami:* 1) *obrona* przeciw mowie Demostenesa „O sprzedajności poselstwa" (343), 2) przeciw Ktezyfonowi (330) i 3) przeciw Tymarchowi (345). Znajdują się one w wydaniu mówców attyckich Reiskego, Bekkera, Didota (1850); osobno je wydali Bremi (2 t., Zurich, 1823—24); Franke (Lipsk, 1851 i 1860) i Benseler z tłóm. niem. (3 t., Lipsk, 1855—60); Fr. Schultz z krytycznym wstępem (Lipsk, 1865) i Weidner (Berlin, 1872). Dwanaście listów, znanych pod jego imieniem, uznała krytyka za podrobione. Biografję **E.** napisał Stechow (Berlin, 1841). Por. Schöfera „Demosthenes und seine Zeit" (3 t., Lipsk, 1856—58); Marchand „Charakteristik des Redners Aeschines" (Kasel, 1872); Castet „Eschine, étude historique et littéraire" (Paryż, 1875); Blass „Die attische Beredsamkeit" (Lipsk, 1880); dr. Zymunt Zapała „O miłości ojczyzny w politycznych mowach Demostenesa," (1898).

Eschscholtz Jan Fryderyk, naturalista i podróżnik, * 1793, † 1831 w Dorpacie, gdzie był profesorem medycyny i dyrektorem gabinetu zoologicznego. Jako lekarz okrętowy odbył łącznie z Chamisso, przedsięwziętą 1815—18 przez Kotzebuego podróż morską na morze Południowe, a następnie znajdował się także w powtórnej wyprawie Kotzebuego. Wyniki tych podróży znajdują się w 2 i 3 t. podróży Kotzebuego. Oprócz tego ogłosił „System der Akalephen" (1829); „Atlas zoologiczny" (5 zesz., 1829—33).

Eschscholtzia, *Pozłotka*, rodzaj roślin makowatych, obejmujący piękne dwuroczne rośliny pochodzące z Kalifornji. Gatunek **E.** *californiensis* hodowany jest u nas w ogrodach. Kwiaty złocisto-żółte, dosyć wielkie, pojedyncze, na długich szypułkach, stulające się podczas pory dżdżystej i odznaczające się szczególną budową kielicha, którego działki nasadą spojone odkrywają się przed rozkwitnieniem, nakształt małego, stożkowatego kapelusza. **E.** *crocea (P. szafranowa)*, podobna do poprzedniej, ma kwiaty większe, rdzawo-szafranowe.

Eschstruth Natalja, powieściopisarka niemiecka, * 1860, napisała: „Wolfsburg" (Jena, 1884); „Gänseliesel" (Berlin, 1886); „Katz und Maus" (1886); „Potpourri" (Drezno, 1886); „Humoresken" (Jena, 1887); „Der Jorgeist des Schlosses" (1885); „Gesammelte Novellen" (1887); „Polnisch Blut" (Berlin, 1887); „Die Erlkönigin," „Zauberwasser" (1887); „Hazard" (Jena, 1888); „Wandelbilder" (1888); „Verbotene Früchte und andere Erzählungen" (1889); „Hofluft" (1889) i in., oraz tomik poezji „Wegekraut" (Drezno, 1887); „Im Schellenhemd" (1890): „In Ungnade" (1891) i in.

Eschwege, miasto okręgowe, w pruskim okręgu regencyjnym Kaselskim, nad Werrą, posiada stary zamek, piękny ratusz, progimnazjum, liczne garbarnie, fabryki tkanin, maszyn, tytuniu, ożywiony handel, 10,500 miesz.

Eschweiler, miasto w obwodzie pruskiej regencji Akwizgrańskiej, nad rz. Inde, ma 19,500 miesz., wielkie kopalnie węgla, huty żelazne, fabryki drutu, wyrobów wełnianych, jedwabnych i skórzanych, tudzież huty ołowiu i srebra.

Eschylos (grec. *Aischylos*, łac. *Aeschylus*), ojciec tragedji greckiej, najstarszy z trzech wielkich tragików ateńskich, * 525 prz. Chr. w Eleuzys w Attyce. O życiu jego nader szczupłe mamy wiadomości. Walczył heroicznie w zwycięskich walkach pod Maratonem, Salaminą i Platejami, widział upadek olbrzymiej potęgi perskiej, natchnął się dumą i radosnem uczuciem ocalonej wolności. Pod wpływem tego natchnienia pisał najpiękniejsze swe tragedje. Dotknięty do żywego upokorzeniem z powodu klęski, odniesionej w zawodach poetycznych z Sofoklesem, czy też, co prawdopodobniejsze, oskarżony o obrazę religji, udał się do Sycylji do króla Hierona, i † tamże w Gela 456. Mieszkańcy tego miasta wznieśli mu pomnik. W sto lat po śmierci **E**-a za inicjatywą Likurga postawiono mu posąg w teatrze ateńskim. **E.** uchodzi słusznie za twórcę tragedji. On to bowiem po słabych usiłowaniach Thespisa (ob.) godną nadał postać sztuce tragicznej. Najważniejsze miejsce w tragedji naznaczył akcji, którą połączył z ustępującym na coraz podrzędniejsze miejsce chórem; do jednego aktora recytującego, wprowadzonego przez Thespisa, Frynicha i Choirylosa, dodał drugiego *(deuteragonistes)* i stworzył przez to djalog dramatyczny. W drugim okresie swej działalności, idąc za przykładem Sofoklesa, wprowadził jeszcze trzeciego aktora. Jednocześnie zmniejszył znaczenie chóru. Udoskonalił także i upiększył aparat sceniczny *(skeuopoiia)* zewnętrzną wystawą, ozdobniejszemi maskami, koturnami i długiemi szatami. Układ dramatyczny tragedji **E.** jest bardzo prosty, niema w nich nawet ani myśli o zawiązaniu i rozwiązaniu dramatycznego węzła, stąd akcja mało ma żywości. Osoby maluje krótko, ale silnie i ostro; głównym u niego motorem *strach;* działanie losu występuje twardo i niemiłosiernie. Obok winy rodowej stara się jednak wskazać zawsze winę osobistą, która stała się bezpośrednią przyczyną cierpień bohatera. Wszystkie utwory **E.,** odbijające na sobie silne wyprężenie narodowości swoich czasów, dowodzą umysłu wzniosłego i poważnego, nieprzystępnego łagodnym wzruszeniom, ale pełnego wspaniałej grozy. Malują one najlepiej polityczno-religijny dramatu greckiego charakter. W ogóle poezję **E**-a cechuje nadzwyczajna głębokość poglądów filozoficznych

religijnych i moralnych. Ze wszystkich tragedji **E.**, których miał napisać 72, czy nawet 90, doszły naszych czasów następujące, i to podobno najlepsze: „Prometeusz w okowach," jedna część z jego trylogji „Prometeja" (przekł. polski Szujskiego, Kraków, 1866); „Siedmiu bohaterów przeciw Tebom;" „Persowie;" „Agamemnon" (przekł. pol. Węclewskiego, Poznań, 1856 i Szujskiego, Kraków, 1864); „Choefory" („Ofiarnice"), przekł. pol. Węclewskiego, Poznań, 1851); „Eumenidy," trzy ostatnie stanowią trylogję p. t.: „Oresteja" i „Hiketydy" („Błagalnice"). Najlepsze wydania sporządzili: Stanley (Londyn, 1563), z poprawkami Porsona (Glazgow, 1794); Schütz (Halla, 1797—1804); Wellauer (Lipsk, 1823—30); Dindorf, w „Poëtae scen. graeci" (Lipsk, 1830 i osobno, Lipsk, 1857) i Hermann (2 ed., Berlin, 1859); H. Weila (1858—67, ost. wyd. Teutnera, 1885); A. Kirchhoff (1880) i Wecklein-Vitteli „Aeschyli fab. etc." vol. II (1885). Por. Petersena „De Aeschyli vita et fabulis" (Kopenhaga, 1814); Blümera „Ueber die Idee des Schicksales in den Tragödien des Aschylus" (Lipsk, 1814); Welkera „Die Aschylische Tragödie" (Darmstadt, 1824); P. de Saint Victor (przekł. pol. Morzkowskiej, 1866); Wecklein „Ueber eine Trilogie des Aesch. und über die Tril. überhaupt (München, 1891); Patin „Etudes sur les tragiques Grecs" (7 wyd., Paryż, 1890). Na język polski tłómaczyli tragedje **E**-a: Z. Węclewski (Poznań, 1873); J. Szujski (Kraków, 1887) i E. Kaszewski (Warszawa, 1895).

Escobar y Mendoza Antoni, znakomity kazuista i kaznodzieja hiszpański, * 1589 w Valladolidzie, † 1669; w 15 roku życia został Jezuitą. W pismach jego objawia się wielka pobłażliwość dla ludzkich słabości do tego stopnia, że największe zdrożności stara się usprawiedliwić. Dlatego też zapewne on także pierwszy wyrzekł ową zgubną zasadę jezuicką, że „cel usprawiedliwia czyny." Ważniejsze jego dzieła, a między temi: „Liber theologiae moralis" (Lion, 1644—46, Bruksela, 1651); „Universae theologiae moralis receptae sententiae" (7 t., 1663); doczekały się licznych wydań i tłómaczeń na inne języki. Etyka **E**-a była ośmieszoną przez Pascala w „Lettres provinciales." Od jego nazwiska utworzono we Francji wyraz *escobarder*, znaczący: kłamać, chytrze wykładać, używać kłamstwa.

Escoffier Marjan Henryk, publicysta i literat francuski, * 1837 w Serignan (Vaucluse), † 1891, jako współpracownik kilku dzienników, między innemi: *Petit Journal*; używał pseudonimu Thomas Grimm. Napisał: „La grève des patrons et des bourgeois" (1874); romanse: „La Vierge de Mabille" (1876); „Chloris la Goule" (1878); „Blonde aux yeux noirs" (1884); „Voyage autour du viaduc de Nogent-sur-Marne" i in.

Escoiquiz don Juan, * 1762 w Nawarze, ksiądz, był nauczycielem księcia Asturji, a gdy ten 1808 pod imieniem Ferdynanda VII wstąpił na tron hiszpański, mianowany był radcą stanu i został jego zaufanym powiernikiem. W grudniu 1813 r. pojechał do Valençay i przyjmował udział w układach, na mocy których Burboni odzyskali tron hiszpański. Będąc jednak liberalnego sposobu myślenia, popadł w niełaskę 1814 r. i wygnany, † 1820 w Ronda. Jego „Idea sencilla" (1808), rozbiór powodów, które skłoniły Ferdynanda VII, że udał się do Bajonny, stanowi ważny materjał do dziejów ówczesnych. Pismo to wydane także zostało po francusku p. t.: „Exposé des motifs qui ont engagé i t. d." (Paryż, 1816). Napisał także poemat p. t.: „México conquistada" (Madryt, 1798) i tłómaczył na hiszpański Younga i „Raj utracony" Miltona.

Escorial (błędnie *Escurial*), sławny z wielkości swojej i przepychu klasztor Hieronimitów, św. Wawrzyńca el-Real, w hiszpańskiej prowincji Madryckiej, o 52 klm. na północo-zachód od Madrytu, w pobliżu miasteczka t. n., liczącego 3,300 miesz. Filip II wyłożył na jego budowę 5 miljonów dukatów, a wzniósł go na pamiątkę zwycięstwa odniesionego pod Saint-Quentiu (10 sierpnia 1557). Tworzy on czworobok, składa się

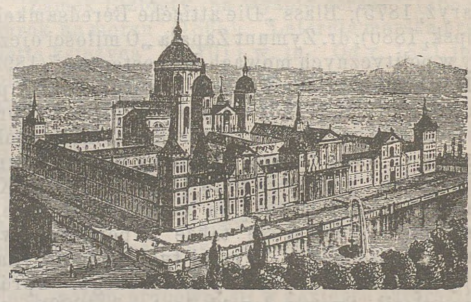

Escorial.

z 17 części, służy jednocześnie za zamek i klasztor, jest 240 m. długi, ma 20 dziedzińców, 890 wież, 1,000 kolumn i 1,110 okien. W tutejszym kościele znajduje się w głównym ołtarzu statua św. Wawrzyńca ze szczerego ulana srebra, 450 funtów ważąca, a także kaplica grobów królewskich, zwana Panteonem. Filip II założył tu również sławną bibljotekę, którą potomkowie jego znakomicie pomnożyli i która dziś ma przeszło 5,000 głównie arabskich rękopisów, oraz 130,000 tomów, między któremi wielką ilość rzadkich dzieł, ściągających się szczególnie do historji Wschodu. W r. 1872 **E.** uległ pożarowi, który część zabudowań spustoszył. Por. Rotondo „Historia descriptiva, artistica y pintoresca del monasterio den San Lorenzo" (Madryt, 1856—61).

Escosura don Patricio de la, mąż stanu i znakomity pisarz hiszpański, * 1807 w Madrycie, † 1878. Z powodów politycznych opuścił kraj 1824; przebywał w Paryżu i Londynie. Rzuciwszy się na pole literackie, redagował dziennik *El*

eco de la razon y de la justicia (1837) i „Revista Enciclopedica“ (1840), a zarazem czynnym był członkiem towarzystwa literackiego *Liceo*. W r. 1840 opierając się zbrojno generałowi Espartero, poszedł na wygnanie, z którego wrócił 1843 i w rządzie tymczasowym piastował urząd podsekretarza stanu aż do pełnoletności królowej Izabeli. W następnych czasach pełniąc różne wysokie urzędy, był między innemi ambasadorem w Lizbonie (1855), a następnie ministrem spraw wewnętrznych w gabinecie Espartero (1856), w 1872—74 posłem hiszpańskim w Berlinie. Z prac jego najcelniejsze: „El conde da Candespina“ (1832); „Ni Rey, ni Roque“ (1835) i „El patriarca del Valle“ (1846); romanse historyczne: „El amante novicio;“ „La corte del Buen-Retiro;“ „Barbara Blomberg“ i „Los mocedades de Herman Cortés“ (1837—46); utwory dramatyczne: „El bulto vestido de negro capuz“ poemat epiczny i „Historia constitutional del Ingleterra“ (Madryt, 1859). Podczas pobytu swojego w Paryżu sam prawie redagował tekst wykwintnego wydawnictwa „La España artistica y monumental“ (Paryż, 1842—49, 36). **E.** przełożył na język hiszpański „Mesadę“ Klopstocka. Zaliczają go także do najlepszych mówców Hiszpanji.

Escousse Wiktor, pisarz dramatyczny francuski, * 1813 w Paryżu, † 1832. W r. 1830 brał udział w rewolucji lipcowej. Napisał w r. 1831 dramat wierszem p. t. „Tarruck le Maur;“ tragedję „Piotr III“ i razem z przyjacielem Augustem Lebras melodramat „Raymond.“ Melodramat ten, wystawiony w teatrze francuskim, nie miał powodzenia, co doprowadziło do takiej rozpaczy młodych przyjaciół, że odebrali sobie życie przez zaczadzenie, **E.** w 19 roku życia, Lebras w 16. W rękopisach pozostawił **E.** dramat p. t. „Ulric“ i wiele pieśni i poezji.

Escovedo Jan de, sekretarz don Juana austrjackiego, zamordowany w Madrycie w 1578. Protegował go książę Ruy Gomez de Silva Eboli, który mianował go sekretarzem Don Juana 1573 r. Ale sekretarz Antonio Perez, od chwili kiedy **E.** dowiedział się o jego blizkim stosunku z księżną Eboli, stał się jego wrogiem i zadenuncjował go przed Filipem II, donosząc, iż **E.** sprzeniewierza się instrukcjom, otrzymanym od króla, na korzyść Don Juana austrjackiego. Król polecił Perezowi zgładzić **E.** potajemnie, ale kiedy zamiar otrucia **E.** przy obiedzie dwa razy się nie udał, Perez najął zbirów, którzy zamordowali **E.** na ulicy. Por. „Antonio Perez et Philippe II“ (Paryż, 1846); Prescott „Dzieje panowania Filipa II“ (Warszawa, 1873, przekład Br. Grabowskiego); „Gr. Encycl.“ Lamirault'a.

Escudier Leon i Marjan, bracia, wydawcy i autorowie, pierwszy * 1819 w Castelmaudary (Aude), drugi 1821 tamże; w młodości przybyli do Paryża, gdzie 1845 założyli czasopismo muzyczne *La France musicale*. Popierali w niem muzykę włoską, a występowali wrogo przeciw rozpowszechnianiu muzyki niemieckiej. Napisali nadto: „Dictionnaire de musique“ (nowe wydanie 1872); „Etudes biographiques sur les chanteurs contemporains“ (2 t., 2 wyd., 1858); „Rossini, sa vie et ses oeuvres“ (1854); „Vie et aventures des cantatrices célèbres“ (1856). Po rozwiązaniu spółki utrzymał Leon dawną firmę, założył nowy dziennik *L'art musical* i napisał: „Le pirates de la littérature et de la musique“ (1862); „Littérature musicale“ (1863); „Mes souvenirs, les virtuoses“ (1869). † 1881. — Marjan wydawał dalej *France musicale*.

Escudo, dawniejsza moneta w Hiszpanji i Portugalji. W Portugalji do 1835 były bite **E.** złote po $^1/_8$ dobra (ob.), wartości 2 rs. 75 kop. W Hiszpanji do 1870 **E.** był jednostką monetarną wartości 10 realów, która w złocie ważyła $16^4/_5$ granów kastylskich, w srebrze zaś 260 granów. **E.** złote w Kolumbji, Peru i Chile mają wartość 2 pesos. **E.** boliwijski ma wartość 6,27 marki niemieckiej.

Esculenta, (łać.), pokarmy, materjały jadalne.

Esdrelon, równina *Jezreel*, obecnie *Merdż-Ibn-Amer*, kraina w Syrji, na południe Galilei, na zachód Karmelu i na wschód Hermonu; w starożytności była pokryta bogatemi osadami i miastami, teraz jest zamieszkana tylko przez Beduinów i ma kilka nędznych wiosek. **E.** była pobojowiskiem, na którem mnogie ludy, w imię najrozmaitszych zasad walczące, ścierały się; tu odnosili zwycięstwa Gedeon, Saul, Achab, Nechaon, Holofernes, Wespazjan i wreszcie Napoleon I.

Esentuki, stanica wojska linjowego kaukaskiego, w gub. Stawropolskiej, w pięknej i urodzajnej równinie; w pobliżu znajduje się kilka źródeł wody mineralnej alkalicznej; 3,200 miesz.

Eskadra (z franc.), mała flota wojenna, czyli flotyla, zostająca pod osobnem dowództwem wice-admirała, kontradmirała albo komadora.

Eski, wyraz występujący często w złożonych nazwach miejscowości tureckich; znaczy „stary.“

Eskilstuna, miasto w szwedzkim lanie Södermanlandji, nad rzeką t. n., między jeziorami Hjelmar i Melar, 11,000 miesz., posiada szkołę techniczną, fabrykę broni i inne znaczne fabryki.

Eskimosy, *Eskimowie*, *Eskimo*, szczep zamieszkujący wybrzeża Ameryki północnej podbiegunowej, Grenlandji i wysp sąsiednich; nazwa **E.,** która znaczy—zjadacze mięsa surowego, nadana im została przez Algonkinów, we własnym języku nazywają się *innuit*, t. j. ludzie. **E.** lądu stałego dzielą się na dwa działy, wschodnich i zachodnich, którzy językiem, budową fizyczną i obyczajami mało się od siebie różnią. Granicę między nimi stanowi 120° dł. zach. od Ferro. Ogólna liczba ich nie przekracza 40,000, z czego 11,000 przypada na Grenlandję, a 13,000 na Alaskę. Według jednych tworzą **E.** upośledzone

ogniwo rasy amerykańskiej, według innych należą oni do rasy mongolskiej. Wzrostu są bardzo nizkiego, rzadko bowiem który z nich jest wyższy nad $5\frac{1}{2}$ stopy, a często spotyka się mężczyzn mających tylko 5 stóp, kobiety $4\frac{3}{4}$, a nawet $4\frac{1}{2}$

Typy Eskimów.

stopy, twarz mają szeroką i płaską, wargę spodnią grubą, nos mały, włosy czarne i długie, palce krótkie, ciało miękkie i obwisłe. Są dobroduszni i uczciwi, gościnni, odważni, przywiązani do ziemi rodzinnej, lecz także leniwi i niedołężni. Odzież przysposabiają sobie z podwójnej skóry psów morskich, włosem na wewnątrz wywróconej. Mieszkania ich w lecie stanowią namioty ob-

Młotek Eskimów z jadeitu.

Siekiera kościana Eskimów.

Drapacz z jadeitu.

łożone skórami renów, a w zimie chaty ze śniegu. Pożywienie składa się z mięsa renów, psów i ptaków morskich, ryb. jaj, tłuszczu psa morskiego i tranu, który im służy za napój. Główne zatrudnienie stanowi polowanie na psy morskie i reny. **E.** doskonale kierują łódkami, które z wielką zręcznością budują z gałęzi i fiszbinu i pokrywają skórami fok; łódki męskie zowią się kajaki, kobiece zaś umjaki. W wyrobie narzędzi okazują pewne uzdolnienie artystyczne (ob. rys.). Poligamja u nich jest dozwolona, chociaż rzadko się zdarza, najczęściej w wypadku niepłodności pierwszej małżonki. Małżeństwa zawierają się wcześnie, w 16 roku życia chłopców, a 14 dziewcząt. Kobiety są w ogóle dobrze traktowane; zajmują się one przyrządzaniem odzieży i pokarmu. Dzieci wychowują troskliwie i z wielką miłością. Wieku nie dochodzą późnego, rzadko który z nich dosięga lat 50, kobiety wszakże, mniej narażone na niebezpieczeństwa, żyją w ogólności dłużej. Handlują futrami, fiszbinem, tranem, narzędziami potrzebnemi, a to wszystko na zamian. Religja w części chrześcijańska, w części pogańska. Por. J. Franklin „Narrative of a second expedition to the Polar sea in the years 1825—27“ (3 t., 1828); Hall „Life with the Esquimaux“ (1864, 3 wyd., 1871); Morillot „Mythologie et légendes des Esquimaux” (1874); Klutschak „Als E. unter den Eskimos” (1880); „Cruise of the Corwin in Alaska ond N. W. Arctic Ocean in 1881” (1883); Rink „The E. Tribes” (1888).

Eskiszer, miasto w tureckim wilajecie Chodawendikjar, w liwie Kutahia, nad rz. Pursak, 10,000 miesz., posiada słynne źródło ciepłe. W pobliżu kopalnie pianki morskiej.

Eski-Zagra, miasto, ob. Zagora Stara.

Eskont (*eskonto* z franc. *escompte*, inaczej także *dyskonto*, albo *dyskont*), jest wynagrodzenie przy skupie weksli za opłacony już odsetek albo sam odsetek (procent) handlowy, t. j. stopa wynagrodzenia, pobierana za weksle handlowe. W tem ostatniem znaczeniu odróżnia się eskont handlowy od prywatnego; pierwszy jest wynagrodzeniem, pobieranem za weksle i inne pożyczki przez centralne banki państwowe, lub ustępujące je publicznie, drugi—stopą prywatnego rynku pieniężnego. Stopa urządowego eskontu bywa w bankach zachodnich zwykle wyższa od stopy prywatnej; w naszych stosunkach jest najczęściej przeciwnie: stopa urzędowa znacznie ustępuje prywatnej. W ogóle wysokość stopy eskontowej stanowi wskazówkę ekonomicznych stosunków kraju; im niższą jest ta stopa, tem bogactwo krajowe większe. W normie eskontu ujawniają się jednak stałe wahania, zależne od chwilowych warunków pieniężnych rynku i od napięcia przedsiębierczości. Bywają więc okresy wysokiego eskontu nawet w krajach, korzystających normalnie z nizkiej stopy procentowej. Względnie najniższy eskont (2—3%) utrzymuje się zwykle w bankach angielskim i francuskim; w tych krajach stopa eskontu prywatnego trzyma się na niższym jeszcze poziomie, a więc czasami poniżej 2%. Podnoszenie lub obniżanie stopy eskontowej w bankach centralnych nazywa się polityką eskontową, która za pomocą tych zmian stopy dąży do utrzymania w równowadze

zasobów pieniężnych banków, aby tym sposobem stale mogły one czynić zadość potrzebom kredytowym, i aby równowaga ta poręczała obieg banknotów, jak wiadomo, gruntujący się na rękojmiach kruszcowych zapasów banków. *Eskontem* (skupem) nazywa się także sama czynność skupowania weksli. Takie obroty eskontowe banków mają za przedmiot nabywanie dobrych (pewnych) weksli, dających się w drodze reeskonta łatwo realizować. Nadto jeszcze eskontowaniem, albo dyskontowaniem nazywamy działania rachunkowe, wykonywane przy skupie weksli, a więc wykazywanie doraźnej wartości wekslu, płatnego dopiero po pewnym czasie. Jeśli np. weksel na 200 rubli płatny jest za 2 miesiące przy 6%, drogą rachunku eskontowego przez potrącenie procentu do dnia płatności wykazuje się, że wart jest obecnie 198 rub. *Eskont* (albo dyskonto, inaczej jeszcze skonto) towarowy stanowi wynagrodzenie za utratę stopy procentowej, gdy za towar płaci się gotowizną zamiast wekslem. Zwyczaj uświęcił przytem, iż w handlu towarowym przy natychmiastowej zapłacie gotowizną, potrąca się od normalnej ceny eskont, nazywany także jeszcze *rabatem*, a czasami *dekortem*, gdy różna jego wysokość przy różnych towarach jest zwyczajowo mniej więcej ustalona.

Eskorta (franc.), konwój; tak zwie się zbrojny oddział wojska; towarzyszący transportow i pieniędzy, bagaży wojskowych, chorych, jeńców i t. p. Eskorta dodawaną bywa też wysoko postawionym osobom, jako oznaka czci, i składa się wtedy zwykle z oddziału jazdy. W marynarce **E.** zowie się pewna liczba statków wojennych, przeznaczonych do towarzyszenia okrętom kupieckim, w celu obrony ich od napaści nieprzyjaciół.

Eskulap, bożek grecki, ob. Asklepjos.

Eskulap, pseudonim K. Porcyanki.

Eskulapa wąż, ob. Węże.

Eskulina, $S_{15}H_{16}O_9+1\frac{1}{2}H_2O$, glukozyd zawarty w skorupie owoców kasztanowca pospolitego; tworzy drobne, bez barwy i woni igiełki gorzkiego smaku, rozpuszczające się łatwo w wodzie wrzącej; roztwór ten przedstawia zjawisko fluorescencji w barwie niebieskiej.

Eskurjal, ob. Escorial.

Eskwilińska góra, ob. Esquilinus mons.

Esla, prawy dopływ rz. Duero, w prowincji Leon w Hiszpanji, 250 klm. długi.

Eslava Antonio, pisarz hiszpański, z końca w. XV. Napisał zbiór powieści rycerskich p. t. „Noches de invierno," wydany kilkakrotnie, ostatnio w Kordubie 1626 r. i potępiony przez inkwizycję, wymieniona jest w „Index expurgatorius" z 1667. Oprócz tego Gr. Brunet wspomina o drugim romansie rycerskim p. t. „Los amores de Milon de Aglante con Berta y el nacimiento de Roldan" (1604).

Eslava Don Miguel Hilarjon, kompozytor hiszpański, * 1807; 1828 był dyrektorem orkiestry katedralnej w Ossuna, w 1832 w Sewili, w 1844 przy nadwornej kaplicy królowej Izabeli; † 1878 w Madrycie. Napisał wiele kompozycji kościelnych, trzy opery („Il solitario", „La tregua di Ptolemaide", „Pedro el Gruel"), bardzo popularną elementarną szkołę muzyki i ogłosił: „Museo organico español" i „Lira sacrohispaña" (1869, 5 cz.), zbiór utworów muzycznych kompozytorów hiszpańskich XVI—XIX wieku.

Esmarch Jan Fryderyk, chirurg, * 1823 r. w Tönning, medycynę studjował w Kiel i Getyndze, odbył kampanję szlezwig-holsztyńską, w 1857 objął po Stromeyerze katedrę chirurgji w Kiel, w 1866 został kierownikiem lazaretów w Berlinie, wprowadził szkoły samaratańskie w Niemczech, położył ważne zasługi w chirurgji wojskowej, odkrył i pierwszy zaczął stosować sposób operacji bez utraty krwi, pozwala to bowiem wykonywać operacje swobodnie; sposób ten opisał w dziele: „Ueber künstliche Blutlehre bei Operationen" (1873). Podczas wojny francusko-niemieckiej był naczelnym lekarzem armji, gdzie wykazał rzadką zręczność i pomysłowość, niezwykłą biegłość i bystrość spostrzegawczą. W1877 ożenił się z księżniczką Henryką Szlezwig-Holsztyńską. Ogłosił „Beiträge zur praktischen Chirurgie" (Kiel, 1859); „Ueber Resektionen nach Schusswunden" (1851); „Der erste Verband auf dem Schlachtfelde" (1870); „Ueber chronische Gelenkentzündungen"(1886); „Handbuch der kriegschirurgischen Technik"; „Die erste Hilfe bei plötzlischen Unglücksfällen ein Leitfaden für Samariterschulen" (1862, 10 wyd., 1892, przełożone na liczne języki); „Chirurgische Technik" (1892).

Esmarch Jan.

Esmarch Karol, prawnik niemiecki, * 1824 w Sonderburgu, w Szlezwigu, kształcił się w Bonn, Heidelbergu, Berlinie i Kiel, potem służył wojskowo i brał udział w wojnie Szlezwicko-Duńskiej 1848—51, następnie doktoryzował się w Getyndze i od 1855—57 wykładał prawo rzymskie w Krakowie, poczem przeniósł się do uniwersytetu praskiego. W kwestjach narodowych odznaczał się bezstronnością. W 1886 został obrany członkiem honorowym stowarzyszenia prawników czeskich, † 1887 w Pradze. Z dzieł jego celniejsze: „Ueber römisches und germanisches Recht" (1853); „Römische Rechtgeschichte" (1853, 2 wyd., 1877—80); „Grundzüge des heutigen römischen Familienrechts" (Kraków, 1856); „Grundsätze des Pandektenrechts" (1860) i w. in. Pod pseudonimem Karol von Alsen ogłosił także wiele utworów epickich, np.: „Der Hort der Dichtung" (Lipsk, 1853); „Aus alten und neuen Tagen" (Berlin, 1860), tłómaczył przytem wiele ze szwedzkiego.

Esmarch Erwin, syn Jana, hygjenista, * 1855 w Kiel, został w roku 1881 lekarzem i asystentem zakładu hygjenicznego w Berlinie, w 1891 został profesorem i dyrektorem pracowni hygjenicznej w Królewcu. Ulepszył metody dezynfekcji i przeprowadził liczne badania nad środkami dezynfekcyjnemi, oraz nad losami bakterji chorobotwórczych w ciele zwierzęcem. Ogłosił: „Hygienisches Taschenbuch“ (1897); „Hygienische Winke für Wohnungsuchende“ (1897).

Esmarkit, minerał, występujący w dużych dwunastościennych słupach, oraz w masach zbitych; twardość 3—4; c. wł. 2,709. Uważać go można za zmieniony kordjeryt, przez przybranie wody (Erdmann). Jest to podwójny krzemian glinki z krzemianem magnezu, żelaza i manganu. Znajduje się w Norwegji.

Esménard Józef Alfons, poeta francuski, * 1770 w Pélissane w depart. Bouches du Rhône, podróżował wiele po Europie i Ameryce, za swoje przekonania rojalistyczne był dwukrotnie wydalany z kraju, za Napoleona był cenzorem teatrów, kierownikiem organów Napoleońskich („Journal de l'Empire); w roku 1810 przyjęty do Akademji. W 1811 za artykuł satyryczny przeciw posłowi rosyjskiemu został wydalony, po paru jednak miesiącach ułaskawiony. Zmarł na powrotnej drodze do Francji 1811 w Fondi pod Neapolem. Z utworów jego poetyckich najgłośniejsze są: poemat dydaktyczny „La navigation“ (1805) i opery: „Le triomphe de Trajan“ (1808) i „Ferdynand Cortez“ (1809, z muzyką Spontini'ego). Dwie jego córki odznaczyły się jako malarki. Ogłosił także tłómaczone z angielskiego poezje Heleny Marji Wiliams (1808).

Esmeraldas, prowincja południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Ekwator, położona nad oceanem Spokojnym, posiada klimat gorący, wilgotny, nad brzegiem morza niezdrowy, prawie w całości pokryta odwiecznemi lasami. Powierzchni liczy 13,550 klm. kw. z 14,000 miesz., w tej liczbie wielu negrów. Główne produkty: tytuń i kakao, złoto, sassaparylla i kauczuk. Główne miasto *Esmeralda*, o 16 klm. odległe od ujścia rzeki t. n., liczy 3,000 m.

Esnech, *Esna*, miasto w górnym Egipcie, po lewej stronie Nilu; liczy 10,000 m. Ważne pod względem handlu, stanowi główną stację dla kupców, jadących karawanami do Darfuru i Sennaaru. Znajdują się tu zwaliska starożytnego miasta Latopolis. Jest głównem miastem prowincji czyli mudirjatu t. n., obejmującego 404,557 klm. kw. z ludnością 238,000 miesz.; drobna tylko część kraju przydatna jest pod uprawę.

Espagne Jan Ludwik Brygida, hrabia d', generał francuski, * 1769 w Auch, † 1809 pod Essling. Był generałem dywizji w armji włoskiej i neapolitańskiej pod Masseną 1805—1806, następnie przeszedł do wielkiej armji, pod Heilsbergiem w 1807, gdzie był ciężko ranny, wynagrodzony został tytułem hrabiego i godnością oficera Legji honorowej. Por. „Gr. Encyclop.“ Lamirault'a.

Espagne albo España Don Carlos, hr. d', generał hiszpański, * 1775, † 1839. Odznaczył się podczas wojen z Napoleonem 1808—1814, w bitwach pod Albuferą 1811, Samanką 1812, a Pampelune zmusił do kapitulacji 1813. Ferdynand VII mianował go gubernatorem Tarragony 1814, był gubernatorem Aragonji i jako dowódca gwardji królewskiej, stłumił bunt wojskowy generała Bessières'a 1825. Na stanowisku generał gubernatora Katalonji, odznaczył się okrucieństwem tak dalece, że król zmuszony był go stamtąd odwołać w 1823. Po śmierci Ferdynanda był stronnikiem Don Karlosa. Zginął uduszony przez własnych żołnierzy, którzy trupa jego wrzucili do rzeki.

Esparceta, *Esparseta* (*Onobrychis*), rodzaj roślin z rodziny motylkowych, zioła i podkrzewy o liściach nieparzystopierzastych; kwiaty czerwone lub białawe, zebrane w grona lub kłosy; straki okrągławe, niepękające, z jednem lub dwoma nasionami nerkowatemi. Około 80 gatunków w Europie środkowej i płd., oraz Afryce płn. *O. sativa* jest bardzo pożyteczną rośliną pastewną; udaje się tam, gdzie chybia koniczyna i lucerna; potrzebuje gruntu głęboko uprawnego i mocno wapiennego. Uprawa jak koniczyny, najlepiej po okopowych. Trwa lat 10 do 15; na nawóz najlepszy dla niej bywa gips, gnojówka i kompost; bronowanie z wiosną służy wybornie.

Esparceta, *a* kwiat, *b* owoc, *c* nasiono.

Espartero Don Joachim Baldamero, hr. Luchana, książę Vittoria, słynny generał i mąż stanu hiszpański, * 1792 r. w Granatula, prowincji Mancha, syn stelmacha, † 1879 w Logrono. Przeznaczony początkowo do stanu duchownego, porzucił seminarjum i 1808—14 służył w tak zwanym świętym bataljonie, a 1815—24 w Ameryce południowej przy boku generała Don Pablo Morillo w wyprawie przeciwko zbuntowanym koloniom, gdzie 1822 otrzymał stopień pułkownika. Po śmierci Ferdynanda VII-go (1833), kiedy wybuchła wojna domowa, oświadczył się otwarcie za królową Izabelą.

Espartero Bald.

W maju 1836 roku objął naczelne dowództwo nad armją, ocalił między innemi 1836 i 1837 Madryt, odparł Karlistów za Ebro, zdobył wzgórza Luchana (skąd ma tytuł hrabiowski) i dał odsiecz miastu Bilbao w 1836; otrzymał stopień generała i naczelne dowództwo nad armją północną. W 1838 zniszczył do szczętu korpus karlistowski generała Negri. Szczęśliwa jego kampanja z 1839 wyniosła go do godności granda pierwszej klasy i księcia Vittoria. Następnie ułożył z Maroto (ob.) warunki konwencji w Bergara, skutkiem której było cofnięcie się Don Karlosa do Francji; w 1840 walczył zwycięsko przeciwko Cabrerze, niwecząc w ten sposób ostatni opór przeciwników. Równocześnie stanął na czele konstytucyjnego stronnictwa „exaltados“ i przyłączył się do powszechnej narodowej manifestacji, protestującej głośno przeciw prawu ograniczającemu swobody municypalne. Po tryumfalnym wjeździe do Madrytu (t. r.), został prezesem ministrów i na tem stanowisku wyjednał (10 paźdz. 1840) abdykację królowej Krystyny regentki, a sam mianowany był przez Kortezy 8 maja 1841 regentem nieletniej królowej Izabeli. Uśmierzył wszystkie republikańskie i karlistowskie zamachy i powstania, ale stopniowo ujrzał wszystkie stronnictwa zwrócone przeciwko sobie, tak dalece, że po ogłoszeniu pełnoletności Izabeli musiał 30 lipca 1843 schronić się do Anglji. Wróciwszy 1848 do Hiszpanji, zasiadł w senacie. Spędzając następnie większą część czasu w majętności swojej Logrono, nie mieszał się do spraw politycznych. W czerwcu 1854 podczas rewol. Progresistów, stanął jednak po stronie wytwarzającego się ruchu liberalnego, został w lipcu t. r. prezesem ministrów, ale 1856 musiał ustąpić miejsca O'Donnellowi. Odtąd usunął się zupełnie od spraw publicznych. Po wypędzeniu królowej Izabeli (1868), przedstawiony na kandydata do tronu hiszpańskiego, odmówił przyjęcia tej godności. Po ogłoszeniu rzeczypospolitej (1873), uznał ją natychmiast. Por. Floreza „Espartero, historia de su vida militar y politica“ (3 t., Madryt, 1843—44); Mariano „La regencia de B. E.“ (1870).

Esparto (*Atocha*, w Algerji *Alfa*), liście trawy *Stipa tenacissima*, rosnącej obficie w Hiszpanji i Afryce płn., są zielone, następnie żółkną, 30—50 cm. długie, służą oddawna do wyrobów koszykarskich, na kapelusze, trzewiki, dywany. Otrzymywane z nich włókna są białe i używają się na papier. Część **E.** pochodzi z innej trawy *Lygeum spartum*. Wywóz **E.** z Algerji czyni obecnie 60, z Tunisu i Tripolis 30 mil. kg., wywóz natomiast z Hiszpanji upada; głównym odbiorcą jest Anglja, po części też Francja i Belgja. Por. „L'halfa, etude industrielle et botanique“ (1888).

Espejo Antoni, odkrywca i kolonizator hiszpański w XVI w., * 1534 r. w Kordubie. W r. 1582—83 przedsięwziął z doliny św. Bartłomieja w Nowej Biskai wyprawę w głąb kraju, dla odszukania dwóch zaginionych misjonarzów, zdołał dotrzeć aż do źródeł Rio Grande del Norte (37041 sz. półn.) i odkrytą przez siebie ziemię nazwał Nową Andaluzją. Napisał „Relacion del viaje al Nuevo-Mexico“ (1636), później drukowaną w „Documentos ineditos de Indias“ (Madryt, 1871).

Espen Zeger Bernard von **E.**, kanonista, * w Lowanjum 1648, † 1728. Od 1675 był profesorem prawa w kolegjum Adrjana IV w Lowanjum, odznaczał się wysokiem wykształceniem. Przez przyjaźń z Jansenistami naraził się na wiele przykrości. Główną pracą jego było dzieło p. t. „Jus ecclesiasticum universum, hodiernae disciplinae praesertim Belgi, Galliae et vicinarum provinciarum, accomodatum“ (Lowanjum, 1720). Zbiór jego dzieł wyszedł w 6 wydaniach, najlepsze w Paryżu 1753. Por. ksiądz Lucet „Analyse des ouvrages de Van Espen, adaptée aux usages de l'Eglise de France et à la jurisprudence du royaume“.

Esperanto, właściwie L. Samenhof, twórca nowego języka międzynarodowego, urodził się w Białymstoku, kształcił się na uniwersytecie warszawskim, w 1884 ukończył wydział lekarski i poświęcił się praktyce lekarskiej. Słownik języka d-ra **E.** składa się z 900 wyrazów zasadniczych, gramatyka mieści się na pięciu stronicach szesnastki. Maks Müller przyznał językom d-ra **E.** wyższość nad wszystkiemi próbami tego rodzaju. Lingwista francuski Baufront po 12 latach pracy nad językiem międzynarodowym własnego pomysłu zarzucił swoje próby i stał się żarliwym esperantystą. Najwięcej zwolenników **E**-o ma w Rosji, Szwecji i Francji. W Norymberdze, w Brukseli i Paryżu wychodzą specjalne miesięczniki, pisane w języku d-a **E.**, lub zajmujące się sprawą tego języka. W Petersburgu istnieje od 1892 stowarzyszenie *Espero* z filją w Odesie, w Upsali klub Esperantystów wydający miesięcznik „Lingvo internacia“. U nas język d-ra **E.** rozpowszechniali: ś. p. Józef Waśniewski i Antoni Grabowski. Ten ostatni ogłosił w 1893 „La Liro de la Esperantistoj“, gdzie umieścił wiele własnych przekładów z Mickiewicza, Słowackiego i innych poetów polskich. Ważniejsze dzieła d-ra **E.** są: „Język międzynarodowy, przedmowa i podręcznik kompletny“ (Warszawa, 1887); „Dua libro de lingvo internacia“ (Warszawa, 1888); „Słownik międzynarodowy polski“ (Warszawa, 1888). Katalog dzieł, wydanych w języku d-ra **E.** zawiera przeszło 100 tytułów; w tej liczbie znajduje się „Iljada“ Homera i „Hamlet“ Szekspira, tłóm. przez d-ra Samenhofa. Por. „La Question de la langue internationale et sa solution par Esperanto“ p. Gaston Moch (Paryż, 1897). Obszerniejsze wiadomości po polsku o języku **E.** znajdują się w №№ 1162 i 1163 „Kłosów“ z 1887 i w „Wielk. Enc. powsz. Ill.“

Espercieux Jan Józef, rzeźbiarz francuski,

* 1758 w Marsylji, † 1840 w Paryżu, był uczniem Juliena, Bridana i Rolanda. Najlepsze jego prace są: „Posąg pokoju“ (1803); „Erygona“ (1806); „Filoktet“ (1822); „Chłopak kąpielowy“ (1831); „Dziewczyna kąpielowa“ (1836); popiersa: Reynala Stoufa, Nepomucena Lemercier'a i w. in.

Esperson Piotr, prawnik włoski, * 1833 r. w Sassari, profesor prawa międzynarodowego w uniwersytecie w Pawji. Napisał: „Diritto diplomatico e giuridizione internationale maritima“ (1872—74); „La Russia e il trattato di Parigi del 1856“ (1871); „Le gouvernement de la défence nationale a-t-il le droit de conclure la paix avec la Prusse au nom de la France?“ (1870); „Cortezza del diritto internazionale e sua influenza sulla legislazione“ (1872) i in.

Espinas Alfred Wiktor, filozof francuski, * 1844, profesor i dziekan uniwersytetu w Bordeaux, zwolennik teorji ewolucyjno-biologicznej Spencera, wprowadził do Francji publiczne kursa pedagogji; napisał: „La philosophie expérimentale en Italie“ (1879); „Idée générale de la pédagogie“ (1884); „Histoire des doctrines économiques“ (1891) „Des Sociétés animales, étude de psychologie comparée“ (1878). To ostatnie tłómaczone było na polski przez J. K. Potockiego p. t. „Społeczeństwa zwierzęce“ (Warszawa, 1886).

Espinasse Julja Joanna Eleonora de l', * 1732 w Lionie, nieślubne dziecię pani d'Albon, przebywała w Paryżu, naprzód jako nauczycielka, potem jako towarzyszka margrabiny Dudeffand; z powodu piękności swojej stała się przedmiotem powszechnego zajęcia. Oddalona od tej ostatniej, otworzyła własny dom i grała znakomitą rolę na wielkim świecie; † 1776. Jej listy „Lettres“ (2 t., Paryż, 1809) przekonywają o wysokiem jej wykształceniu.

Espinasse Esprit Karol Marja, * 1815 w Saissac, służył naprzód w Algierze, w zamachu stanu 2 grudnia 1851 odegrał ważną rolę; z polecenia ówczesnego księcia prezydenta otoczył wojskiem pałac burboński i rozpędził członków zgromadzenia narodowego, za co został adjutantem Ludwika Napoleona i generałem brygady, w 1854 podczas wojny wschodniej dowodził nieszczęśliwą wycieczką do Dobruczy, odznaczył się 1855 nad rz. Czarną i jako generał porucznik przy szturmie Małachowa. Po zamachu Orsini'ego był od 8 lutego do 15 czerwca 1858 ministrem spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa publicznego i na tem stanowisku starał się przeprowadzić w sposób bezwzględny terorystyczne rozporządzenia cesarza. W czasie wojny włoskiej dowodził dywizją pod rozkazami generała Mac-Mahona i poległ 4 czerwca 1859 w bitwie pod Magentą.

Espinel Wincenty, poeta i muzyk hiszpański, * 1550 w Ronda, w królestwie Granady. Swoje burzliwe przygody żołnierskie, których doznał w wyprawach do Włoch i Flandrji opisał w dziele „Relaciones de la vida y avanturas del Escudero Marcos de Obregon“ (Madryt, 1618); później wstąpił do stanu duchownego, był kapelanem w mieście rodzinnem, żył w przyjaźni z Cervantesem, z którym w końcu się jednak poróżnił. † r. 1624 w Madrycie. W poezjach jego (Madryt, 1591), po większej części treści lirycznej, znajduje się dobre tłómaczenie Horacego „Epistola ad Pisones.“ Poezje („Diversas rimas“), a zwłaszcza jego Canzony, dotychczas są cenione. Udoskonalił on także decymy, strofy dziesięciowierszowe z wierszem ośmiozgłoskowym, zwane od jego imienia *Espinelas*. Obok tego grał znakomicie na gitarze i dodał temu instrumentowi piątą strunę. Romans „Relaciones...“ tłómaczył Tieck na język niemiecki (Wrocław, 1827). Por. Juan Perez de Guzman „Vicente **E.** e son obra“ (Barcelona, 1851).

Espingola (*Espingole*, *Espignole*), muszkiet, którego lufa rozszerzała się stożkowato, używany był przez kirasjerów austrjackich i przez mameluków gwardji cesarskiej we Francji (ob. fig.).

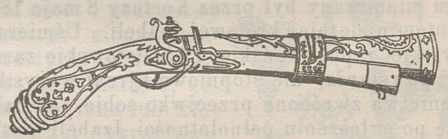

Espingola.

Także dawna armata o kilku lufach, z których każda nabijana była znaczną liczbą kartaczów. Armaty te, wprowadzone w końcu wieków średnich, używane były w Danji do r. 1864. Działo takie, po wystrzale, dla nabicia trzeba było sprowadzać do Kopenhagi.

Espino Romuald Alvarez, autor hiszpański, * 1839 r. w Sewili, jest obecnie profesorem filozofji w Kadyksie; zyskał sobie rozgłos wielce cenionem dziełem: „Ensago historico-critico del teatro español.“

Espinosa *de las Monteros*, miasto w hiszpańskiej prowincji Burgos, położone u stóp gór Kantabryjskich, 3,600 miesz., pamiętne zwycięstwem, odniesionem w d. 10 i 11 listopada 1808 r. przez 38,000 Francuzów, pod wodzą Victora i Lefebre'a, nad 45,000 Hiszpanów, dowodzonych przez Romana i Blake'a.

Espinosa Diego, mąż stanu hiszpański, * r. 1502 w Starej Kastylii, † 1572 r. Studjował prawo cywilne i kanoniczne i był profesorem w Cuença, później został prezydentem rady kastylskiej, przewodniczył radzie stanu i radzie tajnej, był inkwizytorem generalnym, biskupem w Siguenza, a w roku 1568 kardynałem. Wskutek intryg nieprzyjaciół, poróżniony z królem, umarł zakłóty skalpelem, przez własnego lekarza. Por. „Gr. Enc.“ Lamirault'a.

Espinosa Miguel, poeta hiszpański, * 1520 r. W wojsku Karola V był kapitanem. Napisał dal-

szy ciąg „Rolanda Szalonego:" „Segunda parte de Orlando etc." (Saragossa, 1555 i Antwerpja, 1556), poemat ten przełożył na język francuski Urera.

Espinosa Gabrjel, zwany Pasztetnikiem z Madrygału, samozwaniec portugalski z końca XVI w. Był on rzeczywiście pasztetnikiem; w r. 1595 mnich Miguel de Los Santos namówił go, aby się ogłosił królem Don Sebastjanem, który się wydostał z niewoli w Maroku, gdzie 17 lat spędził. Z początku uwierzono mu, a nawet księżniczka Anna austrjacka obsypała go podarunkami, ale wkrótce rzecz się wydała, i **E.** został powieszony, a Miguel de Los Santos obwożony na ośle i wtrącony do lochu. Czytamy o tem w kronice p. t.: „Historia de Gabriel de Espinosa pastelero en Madrigal, que fingió ser el rey Don Sebastian de Portugal y asimismola de fray Miguel de Los Santos" (Madryt, 1785), a Escosura napisał romans historyczny p. t.: „Ni Rey, ni Roque."

Espinosa Alfons Moreno, historyk i geograf hiszpański, * 1840, od 1874, profesor uniwersytetu w Salamance, następnie w Kadyksie; jest autorem kilku tomików poezji i podręczników naukowych, używanych w szkołach hiszpańskich.

Espirito Santo, wyspa największa w grupie Nowych Hebrydów, 4,857 klm. kw. przestrzeni, z 30,000 miesz., posiada port Veracruz. Roślinność wspaniała, ale klimat niezdrowy. Odkrytą została w r. 1606.

Espirito-Santo, prowincja czyli stan Brazylji, jest to wązki kraj nadbrzeżny, bardzo żyzny, obficie skrapiany rzekami, niedostatecznie zaludniony, leży na północ Rio-Janeiro, ma 44,839 klm. kw. przestrzeni i 122,000 miesz.; miasto główne (*Nossa Senhora de Victoria*) liczy 5,000 miesz.

Espivent de La Villesboisnet Henryk, hr. generał francuski, * 1813 w Londynie. Podczas wojny francusko-niemieckiej, był generałem dywizji, stłumił powstanie w Marsylji, zbombardował miasto, rozstrzelał w r. 1871 Gustawa Crémiex, pozawieszał dzienniki republikańskie i porozwiązywał wszelkie stowarzyszenia. W roku 1876 wybrany był do senatu i tu występował przeciw rządom republikańskim, a za Bulanżeryzmem. W r. 1879 otrzymał dymisję.

Esplanada (z franc.), niezabudowana i wolna przestrzeń, która się w warownych miastach pozostawia pomiędzy wałem cytadeli a samem miastem, aby nieprzyjaciel pod osłoną murów nie mógł podstępować pod samą cytadelę. **E.** nazywają się także otwarte i wolne place, powstałe przez zniesienie dawnych szańców lub warowni miejskich.

Esprit (franc.), duch, dowcip: *esprit de corps* duch korporacyjny; *esprit de vin* spirytus, *esprit fort*, dosłownie: silny umysł, synonim wolnomyśliciela, nie troszczącego się o tradycje, zwłaszcza religijne.

Espronceda José de, jeden z najznakomitszych nowoczesnych poetów hiszpańskich, * 1810 w Almendralejo w Estremadurze. Już w 14 roku życia osadzony został w klasztorze za poemat treści politycznej i za uczestniczenie w tajnem towarzystwie literackiem „De Numantinos." Następnie podróżował po Europie. W Paryżu należał do rewolucji Lipcowej. Pod wpływem Byrona i przez obcowanie z romantykami francuskimi w wielką popadł ekscentryczność. W r. 1833 wrócił do Madrytu, wstąpił do gwardji królewskiej, ale wkrótce za poemat polityczno-satyr. był wygnany na prowincję. Następnie brał udział we wszystkich prawie rewolucjach demokratycznych; mianowany 1841 sekretarzem poselstwa w Hadze, wrócił wkrótce do kraju i † 1842 w Madrycie. Utwory poetyckie **E.** (zbiorowe wyd., Madryt, 1840) są wiernem zwierciadłem jego epoki i jego życia. Odznaczają się techniczną biegłością, płomienną fantazją, podniosłem natchnieniem, językiem wytwornym, dźwięcznym i potoczystym, brak im tylko artystycznej miary. Do najpiękniejszych zaliczają: „El Pirata," „El Mendigo" (nawskroś socjalistyczny), „El Verdugo," „El estudiante de Salamanca," fragment znakomitej wartości epickiego poematu „El Blayo" i słynny fragment „El Diablo mundo" (Madryt, 1841). Napisał także romans „Don Sancho Saldana, ó el Castellano de Cuellar" (6 t., Madryt, 1834). **E.** był niepospolitym i jako poeta i jako człowiek. Zbiorowe wydanie prac jego wyszło w Paryżu 1840, 5 wydanie, 1885 oraz w Madrycie 1876 i Barcelonie 1882. Por. Rodriguez Solis „Espronceda" (Madryt, 1883).

Esquilache (Don Francisco de Borja y Aragon, książę de, hrabia Simari i t. d.), * około 1580, w Madrycie, † 1658, tamże, nazwisko **E.** i tytuł książęcy przybrał po zaślubieniu księżniczki neapolitańskiej Squillace, 1614—21 wice-król Peru. Odznaczył się wysokiem ukształceniem i talentem poetyckim. Z jego poezji (Madryt, 1639), romanse pasterskie dzisiaj jeszcze są cenione. Jego madrygały i epigramaty celowały nadzwyczajnym wdziękiem i dowcipem. Nie jest także bez wartości poetyckiej epiczny jego poemat: „Napoles recuperada por el rey Don Alonso" (Sarag., 1651, 1658). Pod koniec życia tłómaczył rozmyślania Tomasza a Kempis („Orationes y Meditationes" (Bruksela, 1661). **E.** był ostatnim reprezentantem stylu klasycznego szkoły hiszpańskiej z XVI w.

Esquilinus mons, jeden z siedmiu pagórków starożytnego Rzymu, położony tuż na wschód góry Kapitolińskiej. Na południowym stoku tego wzgórza zaczął Neron budować swój „złoty dom." Część wschodnia wzgórza, po za murami miasta przypadająca, została przez Me-

cenasa, zamieniona na słynne ogrody *(Horti Mecenatis)*.

Esquire (ang.), skrócone *Esq.*, pochodzi od angielsko-normandzkiego wyrazu *Escuier*, franc. „écuyer“ t. j. giermek, pierwotnie tytuł w Anglji takich ludzi, którzy nie będąc parami, baronetami lub rycerzami, byli zdolnymi do broni. Pierwotnie tytuł ten nadawany był osobom szlacheckiego pochodzenia, t. zw. gentry, mieszczanie zaś otrzymywali go tylko na mocy dyplomu królewskiego. W nowszych czasach tytuł ten przysługuje wszystkim sprawującym wyższe urzędy państwowe, udzielany bywa także osobom wyższego wykształcenia lub zajmującym poważniejsze stanowisko społeczne.

Esquirol Jan Stefan Dominik, psychjatra, * 1772 w Tuluzie, † 1840; nauki lekarskie studjował w Paryżu. Od 1713—1830 był **E.** generalnym inspektorem uniwersytetu paryskiego, od 1817 prowadził klinikę chorób umysłowych, świetne jego wykłady ściągały słuchaczów z całej Europy; w 1825 został dyrektorem szpitala dla obłąkanych w Charenton. Po rewolucji Lipcowej, do której nie chciał przystąpić, stracił wszystkie posady rządowe i odtąd tylko pracy naukowej się poświęcił. Najważniejsze jego dzieła są: „Des maladies mentales considerées sous le rapport médical, hygiénique et médico-legal“ (1838); „Des illusions chez les aliénés“ (1832).

Esquiros Alfons, francuski poeta, romansopisarz i publicysta republikański, * 1812 w Paryżu z rodziców niezamożnych. Całą naukę winien własnej pracy i zdolnościom. Ogólną uwagę zwrócił na siebie studjami nad Dantem i artykułami w dzienniku *Presse*. Z prac jego przed 1848 celniejsze są: „Le magicien“ romans (1837); „Charlotte Corday“ (1840 i 1850); pismo filozof.-polityczne „L'évangile du peuple“ (1840), w którym przedstawia Chrystusa jako rewolucjonistę, za które odpokutował więzieniem: „Chants d'un prisonnier“ (1841) i „Histoire des Montagnards“ (2 t., Paryż, 1847, nowe wyd., 1875). Podczas rewolucji 1848 wybrany do ciała prawodawczego redagował przez cały czas trwania rzeczypospolitej „Accusateur public“ i „Le Peuple.“ Po zamachu stanu 1852 poszedł na wygnanie do Anglji, skąd wrócił do Paryża za amnestją i wybrany został do zgromadzenia prawodawczego 1869, jako kandydat radykalny. Po upadku Napoleona III mianowany przez rząd narodowy generalnym administratorem departamentu Ujść Rodanu, dla pomagania prefektowi w Marsylji, wielką energją i roztropnością powściągnął panującą anarchję, zupełny zaprowadził porządek i zjednał sobie ogólną sympatję. Wypędzeniem Jezuitów i stosowaniem środków republikańskich ściągnął na siebie nienawiść klerykałów. Względem Gambetty występował samodzielnie i nie zawsze słuchał jego rozkazów. Wybrany przez stronnictwo, które pragnęło oderwania południowej Francji od półn., prezesem „Ligi Południa,“ podał się do dymisji (3 listopada 1870), by nie być powodem do bratobójczej walki. Usunąwszy się zaraz od wszelkiej agitacji stronnictw, oddał się wyłącznie swym studjom i pracom literackim, w styczniu 1876 r. mianowany został członkiem senatu, † tegoż roku w Wersalu. Z innych pism **E.** przytaczamy najważniejsze: „Paris, ou les sciences, les institutions et les moeurs aus XIX siècle“ (2 t., Paryż, 1847); „De la vie future au point de vue socialiste“ (Marsylja, 1851, polski przekład. Kraków, 1869); „Les factes populaires etc.“ (4 t., Paryż, 1851—53); „L'Angleterre et la vie anglaise“ (5 t., Paryż, 1859—1870); „La Néerlande et la vie hollandaise“ (2 t., Paryż, 1859); „Religionslife in England“ (Londyn, 1867); „English seamen“ (Londyn, 1868); „L' Émile du XIX siècle“ (Paryż, 1870, polski przekład, Warszawa, 1872); „Le bonhomme jadis“ (1875); „Le chateau enchanté“ (1877). Wspólnie ze swą żoną *Adelą*, z domu Battachon, * 1819 roku, † 1885 roku, znaną także romansopisarską ogłosił: „Histoire des amants célèbres de l'antiquité“ (2 t., Paryż, 1847).

Esquivel Antonio-Maria, malarz hiszpański, * 1806 w Sewili, † 1857 w Madrycie, uczeń Josego Gutierezza. W r. 1832 obrany był członkiem akademji San Fernando w Madrycie. Wielbiciel Murilla, kopjując jego obrazy, tak przejął się jego sposobem malowania, że niektóre z prac **E.** uważane są, nawet przez znawców, za dzieła Murilla. Najlepsze z jego obrazów są: „Matka Boska z dzieciątkiem,“ „Abraham wypędzający Agarę z Izmaelem,“ „Miłosierdzie,“ „Ofiara Izaaka“ i inne. Nadto napisał dzieło p. t.: „Tratado de anatomia pictorica..“

Esquivel Carlos Maria, syn Antonia, * w Sewili, † 1867 roku w Madrycie. Kształcił go w malarstwie ojciec, następnie Leon Cogniet w Paryżu. W r. 1857 mianowany został profesorem adjunktem anatomji malarskiej w akademji San Fernando. Główniejsze jego dzieła są: „Śmierć Filipa II w Eskorjalu,“ Tobiasz błogosławiący syna,“ „Św. Franciszek Borgia, odwiedzający Karola V“ i inne.

Esra v. *Ezra*, ob. Ezdrasz.

Esrom, jezioro na wyspie Zelandji, połączone kanałem t. n. z Kategatem. Powierzchnia jego obejmuje 18 klm. kw., głębokość 10—12 metrów. Nazwane tak zostało od sławnego klasztoru *Esrom*, wystawionego na północnym jego krańcu.

Ess Karol van, Benedyktyn, * 1770 w Warburgu pod Paderbornem, † 1824 r.; od 1811 komisarz biskupa paderborńskiego, znany szczególnie z przetłómaczenia wraz z synowcem „Nowego Testamentu“ (Brunświk, 1807 i nast.), oraz „Starego Testamentu“ (1822), wydanych także razem w Sulzbachu w r. 1840.

Ess Henryk Leander, van, synowiec poprzedniego, teolog rzymsko-kat., * 1772 r. w Warburgu, † 1847 r.; od r. 1793 Benedyktyn, 1812—22 proboszcz i profesor w Marburgu, później żył prywatnie w Affolterbachu pod Darmstadtem. Główny rozgłos zyskał tłómaczeniem Starego i Nowego Testamentu, dokonanem wspólnie ze stryjem Karolem **E.** (ob.). Nadto wydał: Auszüge aus den heiligen Vätern... über das nothwendige und nützliche Bibellesen zur Aufmunterung der Katholiken" (Lipsk, 1808); 2-gie wyd., Sulzbach, 1816; „Pragmatica doctorum catholicorum Tridentini circa Vulgatam decreti sensum nec non licitum textus originalis usum testantium historia" (Sulzbach, 1816). Gorliwie się starał o rozpowszechnienie czytania Pisma św. czem naraził się wielce władzy kościelnej. Ogłosił także wydania tekstu Wulgaty (Tybinga, 1827), „Septuaginty" (Lipsk, 1824) i „Nowego Testamentu" po grecku (Tubinga, 1827).

Esseda. Wóz używany naprzód przez Celtów, a potem przez Rzymian. Gallowie walczący z Rzymianami w r. 295 przed Chr. pod Sentinum, mieli mnóstwo takich wozów z woźnicą i bojownikiem na każdym. Wozy te miały przy uprzęży i u ścian zawieszone kawałki metalów, co wywoływało straszny hałas, którym chcieli przerazić nieprzyjaciela. W czasach późniejszych, za Cezara, przestano używać **E.**-ów. Por. Scheffer „De re vehiculari veterum" (1671); Ginzrot „Die Wagen und Fahrwerke der Gr. und Röm" (1 t. 1817); Arbois de Jubainville „Le char de guerre chez les Celtes" („Rev. arch." 1888); Friedländer „Uber den Gebr. der Wagen in Rom" w „Sittengesch. Roms" (5 t.).

Essedarius. Nazwa wojownika i woźnicy Essedy (ob.). Jak się zdaje, Cezar z placu boju w Brytanji sprowadził tabor Essedystów, aby ich ludowi pokazać w cyrku lub amfiteatrze. Cyceron wspomina o tych widowiskach („essedarios spectare" Ad famil. VII, 10). Od nich to pewna klasa gladjatorów wzięła nazwę, przyswajając sobie ich strój, broń, sposób walki i nazwę. Por. Friedländer „Sittengesch. Roms" II.

Esseg, *Eszék*, chorw. *Osjek (Osiek)*, miasto i twierdza w królest. Sławońskiem nad Drawą, 20,000 miesz. Miasto jest stolicą komitatu Virovitz i głównem ogniskiem w Sławonji, posiada kilka pięknych gmachów, jak dom komitatowy, teatr; kilka fabryk i ożywiony handel. Żegluga statków parowych na górnej Drawie. Pod miastem pałac hr. Pejaczewicza z pięknym ogrodem. Niegdyś w tem miejscu istniało miasto rzymskie *Mursia*.

Esseismus, ob. Esseńczycy.

Essejczycy, ob. Esseńczycy.

Essen, miasto w obw. pruskiej regencji Düsseldorfskiej, niedaleko rzeki Ruhr, ważne ognisko fabryczne. Z kilku kościołów najokazalsza jest katedra katolicka z bogatym skarbcem; z innych gmachów wyróżniają się—nowy ratusz, gmach urzędu okręgowego i szlachtuz. Liczba miesz. wynosi 96,000. Są tu fabryki broni, maszyn, tudzież wyrobów żelaznych i stalowych; słynne są zwłaszcza zakłady Kruppa (ob.). Z zakładów naukowych posiada **E.** gimnazjum, gimnazjum realne, wyższą szkołę miejską, handlową, dom sierot.—Okolica bogatą jest w kopalnie węgla i huty żelazne.

Essen.

Essen, *Essenius*, herb: W polu srebrnem, krzyż błękitny. U szczytu między dwoma srebrnemi skrzydłami krzyż błękitny. Labry błękitne, podbite srebrem. Indygenat z 1764 r.

Essen August Franciszek, dyplomata saski i przedstawiciel rządu elektorskiego w Warszawie, * 1720, † 1792. Pochodził z Holandji, skąd rodzina jego przeniosła się w XVII w. do Brunświku. Jeden z nich, Jan **E.**, † 1656 został pastorem i wyrzekł się tytułu szlacheckiego. Wnuk jego, Marcin, pastor przyjął łacińskie zakończenie nazwiska i odtąd zwał się Essenius. — Syn jego August Franciszek Essenius, * 1687 † 1758, wstąpił do służby państwowej i został królem polskim elektr. saskim, radcą dworu i „Oberamtmannem" w Dreźnie. Syn jego był posłem w Warszawie. W 1761 został radcą legacyjnym i wysłany był w misji dyplomatycznej do Gdańska. Relacje jego stamtąd znajdują się w archiwum w Dreźnie. W r. 1764 przybył do Warszawy i po śmierci Augusta III popierał kandydaturę saską. Po wstąpieniu na tron Stanisława Augusta pozostawał przy nim, ale nie cieszył się sympatją króla. W r. 1767 otrzymał od cesarza Józefa II szlachectwo w Rzeszy niemieckiej, a w r. 1768 indygenat polski. W r. 1769 został tajnym radcą legacyjnym, a r. 1791 posłem nadzwyczajnym i ministrem pełnomocnym. Umarł bezdzietnie. Znał doskonale stosunki miejscowe, i dlatego ważne są jego doniesienia z Warszawy do ministerjum drezdeńskiego. Z archiwów tych korzystał pierwszy Hermann do V i VI tomu swojej Historji Rosji, a także Flathe w „Die Verhandlungen über die d. Kurfürsten Friedrich August III von Sachsen..." 1870 r. Reimann w „Historji pruskiej" i Askenazy w rzeczy o bezkrólewiu 1763—64.

Essen Hans Henryk, hr., marszałek szwedzki, * 1755 w Kaflaes w Westgocji, † 1824; wszedł do szwedzkiej służby wojskowej, gdzie został ulubieńcem Gustawa III i nieodstępnym jego towarzyszem. Przy jego także boku otrzymał król śmiertelny strzał z ręki Ankarströma (1792 r.). I pod następnym królem utrzymał się **E.** na wysokiem stanowisku. W r. 1807 waleczną obroną Stralsundu ocalił honor wojskowy Szwecji; w r.

1813 otrzymał dowództwo nad wojskiem, działającem przeciwko Norwegji, a po przyłączeniu tego kraju do Szwecji, został jego namiestnikiem, feldmarszałkiem norweskim i kanclerzem uniwersytetu w Chrystjanji. Uwolniony 1816 r. od tych urzędów, mianowany był 1817 generał-gubernatorem wyspy Schonen. Korespondencja jego z Karolem XIV (1814—16) ogłoszoną została przez Nielsena w r. 1867.

Essenius ob. Essen (August).

Essentia, *Esencja* (z łac. *esse*, być), u dawnych Rzymian istota rzeczy, u dawnych pisarzów polskich istność. U dawnych lekarzy i chemików najsubtelniejszy pierwiastek każdego leku; obecnie wyraz ten używa się często na oznaczenie olejków lotnych, dla odróżnienia ich od olejów tłustych czyli mazistych. **E.** nazywają się też preparaty zagęszczone, które przez rozcieńczenie wydają napoje, jak np. **E.** ponczowa.

Essenwein August Ottmar, budowniczy i archeolog niemiecki, * 1831 w Karlsruhe, † 1892, od r. 1866 przełożony muzeum Germańskiego w Norymberdze. W celach naukowo-artystycznych długie odbywał podróże po Europie. Do 1866 r. zostawał w służbie austrjackiej. Zajmował się głównie restauracją starodawnych pomników architektury niemieckiej. Z prac jego najgłówniejsze są: „Die mittelalterlichen Kunstdenkmale der Stadt Krakau“ (Norymberga, 1867, 2 wyd. Lipsk, 1869) i „Die innere Ausschmückung der Kirche Gross-St.-Martin in Köln“ (Kolonja, 1866); „Kunst und kulturgeschichtliche Denkmale des Germanischen Nationalmuseums“ (Norymberga, 1867); „Bilderatlas zur Kulturgeschichte des Mittelalters“ (1884); „Die Kriegsbankunst und der Wohnbau der roman. und got. Periode“ (1889, 1892) i in. Oprócz tego umieszczał liczne artykuły w pismach perjodycznych.

Essenczycy, *Essejczycy*, jedna z trzech głównych sekt żydowskich (**E.** Faryzeuszów i Saduceuszów), zjawia się pierwszy raz w dziejach 160 r. przed Chr., przybrawszy miano od hebrajskiego *chaszah*—milczeć (wyznawcy tajemnych nauk, mistycy). Najstarszy Esseńczyk, którego imię się przechowało, jest Judasz, który żył za czasów króla Arystobula 105—104 przed Chr. Za czasów Chrystusowych sekta ta była w pełni życia, ale niewiele można wiedzieć o stosunku Jezusa do essenizmu; prawdopodobnie złączyli się z młodym chrystjanizmem, do którego wnieśli niektóre swoje nauki. Resztki ich należy przypuszczać w sekcie Ossejczyków, o której wspomina Epifanjusz z IV w. Naśladując Nazarejczyków, **E.** ściśle przestrzegali czystości w pokarmach, napojach i w pożyciu familijnem, żywili się wyłącznie pokarmami roślinnemi, wyrzekali się wina, a nawet oliwy, ale za to używali kąpieli jak najczęściej, skąd niektórzy wywodzą **E.** od *chosa*—kąpać. Nauka o aniołach, ich związek ze stworzeniem, tronem wozowym Ezechjela jest śladem **E.**, którzy jak najwyraźniej są objawem wpływu parsyzmu. W Egipcie *Terapeuci* (ob.) pod wpływem **E.** rozwijają się, podobnie jak późniejsza *Kabała* (ob.). Por. Frankel „Die Essäer nach thalmudischen Quellen“ w „Monatschrift für Gesch, u. Wissensch, d. Judenthums“ (1853); Ritschl „Ueber die Essener“ w „Theologische Jahrbücher“ (1855); Derenbourg „Histoire de la Palestine“ (1867); Tidemann „Het Essenism“ (Leida 1868); Lightfoot „St. Paul's Epistles to the Colossians and to the Philemon“ (Londyn 1876); Zeller „Die Philosophie der Griechen“ (Lipsk 1881); Schürer „Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi“ (Lipsk 1886); Graetz „Geschichte der Juden“ (1888); Weinstein „Beiträge zur Geschichte der Essäer“ (1892).

Essquibo, hrabstwo w Gujanie angielskiej w Ameryce południowej, nad rzeką t. n., kraina nadzwyczajnie urodzajna, ma 46,000 miesz., oprócz Indjan, przebywających w lasach.—Rzeka *Essequibo* wypływa z północnego stoku gór Acarai, przechodzi przez olbrzymie lasy dziewicze i ubiegłszy 750 klm., wpada czterema ujściami do oceanu Atlantyckiego.

Essex, hrabstwo w południowo-wschodniej stronie Anglji, ma 3,994 klm. kw. i liczy ludności 785,000; kraj to płaski, na pobrzeżach piaszczysty, wewnątrz przerznięty małemi pagórkami, wydaje pszenicę, chmiel, jarzyny; przydatny do chowu bydła, ma także rozwinięty przemysł. Miastem głównem jest Chelmsford.— Starożytne anglo-saksońskie królestwo Essex (*Eastseax*), założone około 527 r. przez Erkenwina, obejmowało także Hertford i Middlessex, z miastem głównem Lundenwyk, t. j. Londyn, później zostało złączonem z królestwem Kent i razem z niem podlegało królestwu Murcji, a nareszcie w r. 823 zostało podbite przez Egberta z Wessexu.

Essex, angielski tytuł szlachecki, używany kolejno przez rodziny Mandeville, Fitzpiers, Bohun i Bourchier. Henryk VIII nadał go 1539 r. swemu ulubieńcowi, ministrowi *Tomaszowi Cromwell* (* 1498), który, przyczyniwszy się najwięcej do zaprowadzenia reformacji, strącony przez katolików, został obwiniony o kacerstwo i zdradę stanu, a skutkiem tego w r. 1540 ścięty.— W r. 1572 królowa Elżbieta mianowała hrabią Essex *Waltera Devereux*, wicehrabiego Hereford, znakomitego wodza, * 1541 r., † 1576 w Dublinie. — Syn jego *Robert Devereux*, drugi *hrabia Essex*, * 1567 r., przybył 1584 r. na dwór królewski i został podstarzałej już Elżbiety jawnym faworytem, chociaż względy królowej niejednokrotnie i bezkarnie grubemi odpłacał obelgami. Mianowany wicekrólem Irlandji, mimo wyraźnych rozkazów Elżbiety, dopuszczał się rozmaitych wybryków samowoli, za co pociągnięty do odpowiedzialności, wszedł w tajemne układy ze

Szkocją i wywołał powstanie w Londynie. Został za to uwięziony i osądzony. Królowa długo wahała się nad podpisaniem wyroku śmierci; gdy atoli Essex wzbraniał się prosić ją o ułaskawienie, został ścięty 1601 r.—Z trzech jego synów *Robert Devereux*, * 1591 r., miał sobie przez Jakóba I w r. 1604 przywrócone wszystkie przywileje; † 1646 r. bezdzietnie, skutkiem czego, tytuł hrabiego Essex wygasł w jego rodzie. Por. Waltera Bourchier Devereux „Lives of the Earls of **E.**“ (2 t., Londyn 1852).—Dzisiejsi hrabiowie Essex pochodzą od *Williama Capel*, który 1503 był lordem majorem Londynu. Jego potomek *Artur*, * 1631 r., wyniesiony został 1661 do godności hrabiego Essex. Ten ostatni był 1672—77 lordem namiestnikiem Irlandji, a następnie pierwszym lordem izby skarbowej, lecz obwiniony o spisek, osadzony został w wieży londyńskiej, a 13 lipca 1683 r. znaleziono go z poderżniętem gardłem. Od niego pochodzi *Artur Algernon Capel*, * 1803 r., który po swym stryju Jerzym, nastąpił 23 kwietnia 1839 r., jako szósty hrabia *Essex*; w izbie wyższej należał do stronnictwa konserwatywnego; † 11 września 1892 r. Tytuł hr. Essex odziedziczył wnuk jego hr. Devereux de Vere Capel, * 1857 r.

Essex Jakób, architekt angielski, * 1722 r. w Cambridge, † 1784. Wykonał w Londynie Guildhall, most drewniany w Queen's College w Cambridge i in. Nadto pozostawił kilka dzieł o budownictwie i archeologji.

Essex William, malarz-emalier angielski, * 1784 r., † 1869. Po śmierci Bone'a 1834 r., **E.** był jedynym przedstawicielem malarstwa emaljowego w Anglji. W r. 1840 został malarzem dworu.

Essipow Grzegorz Bazylewicz, historyk rosyjski, zarządzający pałacowem archiwum w Moskwie, zajmujący się przeważnie dziejami sekt religijnych. Oprócz studjów w tym przedmiocie, pomieszczanych w rozmaitych czasopismach, z których ważniejsze: „Iwan Pososzkow“ (1861); „Kniażna Praskowija Jusupowa“ (1863); „Samozwancy carewiczi“ (1863); „Oswoboždienije carycy Ewdokii Fedorowny” (1860), wydał oddzielnie: „Sobranije dokumentow po diełu carewicza Aleksieja Pietrowicza“ (1861); „Raskolniczii dieła XVIII stoletija“ (2 t., 1861—2); „Caryca Ewdokija Fedorowna“ (1863); „Tuszinskij wor“ (1863) i in.

Essipow Dymitr Aleksandrowicz, malarz rosyjski, * 1854 r., redagował humorystyczny dziennik illustrowany *Szut*. Na wystawach akademji wystawiał „Etiudy”; „Sosny”; „W parku” i inne.

Essipowa Anna, współczesna pianistka rosyjska, * 1851 w Petersburgu, kształciła się w konserwatorjum miejscowem pod kierunkiem Leszetyckiego, którego małżonką została r. 1880, od 1875 czyniła liczne wycieczki artystyczne po Europie i Ameryce, w 1885 r. mianowaną została pianistką dworu pruskiego. Odznaczała się pięknym tonem i świetną techniką, celowała w wykonaniu utworów: Schuberta, Schumanna i Chopina.

Essipow Aneta.

Essken, herb, ob. Estken.

Esslair Ferdynand, aktor niemiecki, * 1772 r., † 1840 r., spokrewniony z arystokratyczną rodziną Khevenhüller. W r. 1795 debiutował w Innsbruku, w r. 1797 występował w Monachjum, 1798 w Pradze, gdzie przebywał aż do r. 1801. W tym roku przyjechał do Norymbergi, gdzie w r. 1805 został dyrektorem. W r. 1807 był w Sztutgardzie, stamtąd 1812 przeniósł się do Karlsruhe. W r. 1815 powołany został na reżysera do Wirtembergji, a 1820 został reżyserem w Monachjum. Najświetniej oddawał rolę Karola Moor'a, Tella, Wallenstein'a, Makbeth'a i Lear'a. Słynna aktorka Eliza Müller była jego drugą żoną.

Essling, *Esslingen*, wieś pod Wiedniem, ma 550 miesz., sławna jest bitwą 21 i 22 maja 1809 (ob. *Aspern i Esling)*, od której Massena pozyskał tytuł księcia Esling.

Esslingen, miasto w wirtemberskim powiecie Nekary, nad rz. Nekarą; ma 24,000 miesz.; składa się z miasta środkowego i 13 przedmieść, posiada piękny gotycki kościół Panny Marji, największą fabrykę machin w Wirtemberskiem z zakładem elektrotechnicznym i wiele innych zakładów rękodzielniczych. Obok tego **E.** wydaje znaczną ilość wina, szczególnie wina musującego, zwanego winem nekarskiem *(Esslinger Champanier)*. Z zakładów naukowych jest liceum, szkoła realna, seminarjum nauczycielskie. Miasto **E.** było niegdyś miastem wolnem państwa niemieckiego. Por. Pfaff „Geschichte der Reichstadt **E.**“ (1852).

Essonne, rzeka w depart. Seine-et-Oise we Francji, wypływa ze źródeł w okolicy Orleanu i ubiegłszy 100 klm., wpada do Sekwany pod Corbeil.

Estaing Jan Chrzciciel Karol Henryk Hektor, hrabia, * 1729 r. na zamku Ravel w Owernji, † 1794 r., ostatni potomek znakomitego rodu francuskiego, występujący już w X w. pod nazwą le Stagno. W r. 1757 jako brygadjer towarzyszył hr. Lally do Indji Wschodnich, gdzie w sześć dni zdobył Gudelur i odznaczył się pod St. Denis; przy oblężeniu Madras dostał się do niewoli angielskiej, z której przez uwielbienie, jakie wzbudził dla swej waleczności, uwolniony, wkrótce powtórnie w nią popadł i odesłany został do Portsmouth. W r. 1778 dowodził flotą, wysłaną w pomoc Stanom Zjednoczonym, i zdobył wyspę Granadę. W r. 1783 znowu powierzono

mu dowództwo połączonej floty francusko-hiszpańskiej. W pierwszych dniach rewolucji oświadczył się za sprawą ludu, 1789 r. był dowódcą gwardji narodowej wersalskiej i obronił króla, odprowadziwszy go do Paryża. Następnie powołany na świadka przeciw królowej, która go nie lubiła z powodu jego zasad demokratycznych, co mógł zeznać na jej pochwałę. W kilka miesięcy potem stawiony za to przed trybunałem, skazany został na karę śmierci i zginął pod gilotyną. Por. Guérin „Histoire maritime de France“ (1843).

Estamento, hisz. nazwa Kortezów (ob.).

Este, starożytne, murem otoczone miasto, we włoskiej prowincji Padewskiej, ma 6000 miesz. (wraz z gminą 11,000), kilka kościołów (jeden z wieżą pochyłą), gimnazjum, szkołę techniczną, fabryki wyrobów żelaznych, glinianych i powroźniczych; jest rodzinnem gniazdem domu Este.

Este, starożytny i słynny książęcy ród włoski, dzieli się na 2 szczepy: dawniejszy i późniejszy. Założycielem pierwszego ma być *Azzo* (około 900 r.), oswobodzony z więzienia przez Adelajdę, późniejszą żonę Ottona W. Protoplastą zaś drugiego jest syn Obertona, Oberto II († około 1015), którego wnuk Azzo II († 1097), został od cesarza Henryka III obdarowany kilku majętnościami włoskiemi. Był on stronnikiem papieża i był obecny przy akcie pokory Henryka IV w Kanosie. W synach jego Gwelfie IV i Fulkonie I, rozdzielił się szczep na dwie linje: niemiecką *gwelfo-esteńską* i włoską *fulko-esteńską*. Gwelf IV otrzymał 1071 r. od cesarza Henryka IV lennictwo Bawarji, i od niego to pochodzą domy brunświcki i hanowerski. Fulko I († 1135) jest znowu protoplastą późniejszych książąt Modeny i Ferrary. W XII, XIII i XIV w. dom ten stał w górnych Włoszech na czele Gwelfów, odznaczał się krzewieniem nauk i popieraniem ludzi uczonych. Takimi byli książęta: *Mikołaj II* († 1338), *Mikołaj III* († 1441), założyciel uniwersytetu w Ferrarze, synowie tego ostatniego *Lionel* († 1450), znakomity mówca i gorliwy krzewiciel handlu, przemysłu, sztuk i nauk, zwłaszcza odradzającego się klasycyzmu. Podobneż zasługi położyli *Borso* († 1471), który otrzymał 1452 od cesarza Fryderyka III tytuł księcia Modeny i Reggio, a od Piusa II tytuł księcia Ferrary i *Herkules I* († 1505). Syn jego *Alfons I* († 1535), mąż osławionej Lukrecji Borgia, brat okrutnego kardynała *Hipolita*, przystąpił 1509 do ligi Cambrayskiej i pokonał Wenecjan na lądzie i morzu, ale w kłótniach z papieżami utracił lenności papieskie, które mu dopiero zwrócił cesarz Karol V. Następca jego, *Herkules II* († 1559), przyłączył się do cesarza Karola V i był, podobnie jak brat jego kardynał *Hipolit Młodszy*, opiekunem sztuk i nauk. Jego syn *Alfons II* ubiegał się nadaremnie o koronę polską, wielkiem marnotrawstwem, żądzą sławy i surowością (7 lat więził Torkwata Tassa) skaził swój charakter; umierając bezdzietnie (1597), naznaczył swym następcą bratanka *Cezara* († 1628), który wszakże Ferrarę papieżowi musiał odstąpić. Syn Cezara *Alfons III* po śmierci żony popadł w melancholję i zakończył życie w klasztorze (1629). Po nim nastąpili: syn jego *Franciszek I* († 1658), *Alfons IV* († 1662), *Franciszek II* († 1694), *Rinaldo* († 1737), *Franciszek III*, na którego dworze żyli Muratori (ob.) i Tiraboschi (ob.), oraz *Herkules Rinaldo III* (* 1727), który pokojem w Campo Formio (1797) utracił Modenę i Reggio. Na nim wygasła 1803 linja męska domu **E.** Jedyna córka jego, *Marja Beatrycze Ricarda*, żona Ferdynanda, arcyksięcia austrjackiego, który jako wynagrodzenie za Modenę otrzymał księstwo Bryzgowji; † 1806 r. Najstarszy jego syn *Franciszek IV* (ob.) (* 1779), traktatami z lat 1814 i 1815 otrzymał napowrót księstwo Modeny, a 1829, po śmierci matki swojej, także Maltę i Carrarę. Po jego zgonie, 1846 objął rządy syn jego *Franciszek V* (ob.), ale 1859 musiał kraj swój odstąpić Wiktorowi Emanuelowi. Z jego śmiercią (1875) wygasł dom książąt *Este* austrjackich. Por. Venturi „L'arte ferrarese nel periodo di Ercole I d'Este“ (Bolonia 1888); A. Ciscato „Storia d'E. dalle origini al 1889“ (Este 1890); Sola „Curiosita stor.-art.-lett. tratte del carteggio di San-Riva“ (Modena 1887).

Este, było w nowszych czasach nazwiskiem dzieci Augusta Fryderyka, księcia Sussex (* 1773), szóstego syna Jerzego III, króla angielskiego, pochodzących ze związku morganatycznego z lady Augusty Murray (* 1768), starszej córki szkockiego hrabiego Dunmore. Małżeństwo to zawarte zostało 4 kwietnia 1793 w Rzymie bez wiedzy rodziców, a ponieważ nie było przy niem świadków, zostało powtórzone w Londynie 5 grudnia 1793 r. Mimo to jednak związek pomieniony był przez sąd arcybiskupi, na mocy istniejącego dla rodziny królewskiej prawa z r. 1772, unieważniony. Później dopiero dzieci ich, *August Fryderyk* (* 1794, † 1848) i *Augusta Emma* (* 1801), otrzymały nazwę rodzinną Este. Usiłowania Augusta Fryderyka, by uzyskać legalny tytuł księcia W. Brytanji, były bezowocne.

Esteja, pseudonim nowelistki polskiej, Skórzewskiej (ob.).

Estella, miasto okręgowe w prowincji Navarra w Hiszpanji, w dolinie rzeki Ega, 7,000 miesz., obfitującej w winnice i drzewa oliwne, założone przez Rzymian, z mocnym zamkiem obronnym, 6,000 miesz. Od 1871 było centralnym punktem zbrojnych sił Don Karlosa i jego główną kwaterą, opierało się długo oblegającym wojskom królewskim i poddało się dopiero po rozpoczęciu bombardowania 16 lutego 1876 r.

Estepa, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Sewilla, wśród gajów oliwnych, 9,000 miesz., z pięknym kościołem, przerobionym z dawnego meczetu, Za czasów maurytańskich stanowiło ważną fortecę.

Estepona, port i miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Malaga, położone u stóp gór Sierra Bermeja, 10,000 miesz., zajmujących się uprawą wina i owoców, oraz wyrobem korków.

Ester, eter złożony, ob. Etery.

Estera, po hebr. gwiazda szczęścia, Izraelitka, zwała się pierwotnie Hadasa (mirt), po śmierci ojca Abihaila, została przyjęta za córkę przez wuja Mardocheusza i wychowana w Suzie, rezydencji zimowej króla perskiego Achaszwerosza (Kserksesa), który ją pod imieniem E. zaślubił i dla niej poświęcił swego ulubieńca Hamana. Od jej imienia nazywa się jedna księga Starego Testamentu; w rękopismach greckim i łacińskim, a stąd i w Wulgacie jest obszerniejszą, w kościele ewang. zaś liczy nie 16, tylko 10 rozdz., reszta zaś mieści się pomiędzy apokryfami. Por. Reus „Littérature politique et polémique, VII partie de l'Ancien Testament" (Paryż 1879); M. Vernes „Ester" w „Enc. des sciences religieuses" (Paryż 1878, t. IV); Oppert „Commentaire du livre d'Esther d'après la lecture des inscriptions perses" (Paryż 1864); Dieulafoy „Le livre d'E. et le palais d'Assuerus" (1888).

Estera, z Piastów, jakoby córka Władysława I, księcia opolskiego i raciborskiego, a potem niszyńskiego, zmarłego około r. 1281. Według nowszych badań, istnienie księżniczki piastowskiej tego imienia podawane jest w wątpliwość. Kroniki wspominają tylko o czterech synach księcia Władysława, ożenionego z Eufemją, córką księcia wielkopolskiego, Władysława Odonicza. Por. H. Grotenfend „Stammtafeln" (Tab. V).

Esterhazy de Galántha, (w starych dokumentach *Esterád, Estorad, Eszterás, Estoras*), najbogatszy i najdawniejszy ród madziarski, wywodzący się od jednego z potomków Atylli, Pawła Estorasa, który w r. 996 był ochrzczony przez św. Wojciecha. Atoli w dokumentach zjawiają się dopiero w r. 1238, w którym dwaj synowie Salomona **E.**, Piotr i Eljasz, podzielili się majątkiem i założyli dwie linje: *Zerházy* i *Illésházy* (ta ostatnia wygasła po mieczu 1838). Franciszek *Zerházy* (* 1563, † 1594), przy otrzymaniu tytułu barona 1584 r., zamienił dotychczasowe nazwisko na *Esterházy de Galántha;* czterej jego synowie: *Gabrjel* († 1628), *Daniel* († 1654), *Paweł III* († 1641) i *Mikołaj II* (ob. niż.) byli założycielami czterech linji, z tych atoli pierwsza już w r. 1670 wygasła, trzy ostatnie zaś są: czesnecka, zolyomska i fraknoska. Z tych ostatnia 1626 r., a dwie pierwsze 1686 r. otrzymały tytuł hrabiowski. Linja *fraknoska* rozdzieliła się na *de Pápa* i *de Fraknó*, która otrzymała tytuł książęcy 1685 r. z prawem bicia monety, nadawania szlachectwa i t. d., skutkiem czego wielce się wzbogaciła. Poczynająca się na Franciszku V (* 1641, † 1683) linja hrabiowska, rozdzieliła się znowu na trzy gałęzie: **E.**-*Hallewyl*, **E.**-*Dotis* i **E.**-*Landszyc*. Znakomitsi z rodu **E.** są: *Tomasz*, który przyjąwszy wyznanie ew.-ref., napisał obszerne dzieło przeciwko kościołowi rzymsko-kat. pod tyt. „A Krisztus e földön" i t. d. (Galanta 1601). Stryj jego *Franciszek*, gorliwy krzewiciel ewangelicyzmu w Węgrzech, miał kilku synów, z których odznaczył się *Mikołaj II*, * 1582 r., † 1645 r.; przyjął wyznanie rzymsko-kat., za co wydziedziczony został przez ojca, ale świetnie wynagrodzony, mianowicie przez króla Macieja, naprzód ożenił się z bardzo bogatą wdową po Fr. Magóczym, otrzymał tyt. barona (1612), a następnie kilka urzędów, jak sędziego *Curiae Regiae*. W r. 1625 został palatynem, a później otrzymał tytuł hrabiego. Jego syn *Paweł*, * 1635 r., † 1713 r.; od r. 1663 feldmarszałek, a 1681 palatyn; w 1686 r. otrzymał tytuł książęcy. Brał udział we wszystkich ówczesnych wojnach węgierskich, szczególnie zaś odznaczył się w bitwie pod Wiedniem 1683 i podczas zdobycia Budy 1686 r. Wystawił mnóstwo kościołów i klasztorów, będąc zaś gorliwym czcicielem N. Panny Marji, zakupował w całym świecie cudowne obrazy i zbiór ich wydał w Ternawie 1690 p. t. „Az egész világon" i t. d., następnie pomnożony 1696 r. p. t. „Mennyei Korona." Wydał także dzieło p. t. „Speculum Immaculatum . . . „Beatis. Virgin. Mariam sine labe originali esse conceptam" (Wiedeń 1698), oraz kilka innych w tymże celu. *Józef hr.* **E.**, syn Franciszka V, * 1682 r. w Papie, † 1748 r.; przeznaczony na księdza, od r. 1700 doktor teologji, w r. jednak 1705 wstąpił do wojska, odznaczył się w wojnach z Turcją, w r. 1733 został banem chorwackim, 1741 feldmarszałkiem i *judex curiae*. Pierworodny syn *Pawła*, *Mikołaj III hr.* **E.**, † 1695 r. w Presburgu, kanonik ostrzygomski i proboszcz św. Szczepana; wydał pewną liczbę dzieł teologicznych po łacinie. *Emeryk hr.* **E.**, arcybiskup ostrygomski i książę prymas węgierski, * 1665 r., † 1745 r., upamiętnił się czynami dobroczynnemi. *Emeryk II hr.* **E.**, od 1740—1762 biskup nitrański. *Mikołaj IV ks.* **E.**, * 1714 r., † 1790 r., wielki feldmarszałek, opiekun nauk i sztuk; założył na swym zamku w Żelaznym Brodzie szkołę muzyczną, z której wyszli Heydn i Plewel oraz inni. *Karol hr.* **E.**, * 1725 r., † 1799, biskup wacowski od r. 1759, a od r. 1762 jagierski; był wielkim opiekunem nauk, wydał kilka dzieł. *Mikołaj VI ks.* **E.**, * 1765 r., † 1833, feldcechmistrz; opiekował się naukami i sztukami, założył w swym pałacu w Wiedniu bogatą bibljotekę, galerję obrazów i zbiór rycin, oraz inne. Napoleon I, chcąc oderwać Węgry od Austrji, ofiarował M. **E**-mu koronę węgierską,

ale ten jej nie przyjął. Syn jego *Paweł VI ks.* **E.**, * 1786 r., dyplomata, w r. 1842 stanął po stronie narodowych dążności swojej ojczyzny, usiłował w marcu 1848 r., jako minister spraw zagranicznych w gabineeie Batthyani'ego, zaprowadzić zgodę pomiędzy gabinetami austrjackim i węgierskim, lecz jeszcze przed rozwiązaniem się tego gabinetu, złożył swój urząd, † 1866 r. *Walenty Ładysław hr.* **E.**-*Hallewyl*, * 1814 r., † 1858 r. w Paryżu, do r. 1848 poseł austrjacki w Sztokholmie, potem 1850—53 w Monachjum i w Petersburgu. Obecnie istnieją cztery gałęzie tego rodu: a) *de Czesznek*, dzieląca się na linje *starszą* i *młodszą*; b) *de Zólyom* (Altsohl), której głową po śmierci *Kazimierza* († 1870 r.), jest *Danjel*, * 1843 r., dr. praw; c) *de Fraknó* (Forchtenstein), dwie linje: *starsza książęca*, której głową po śmierci *Mikołaja*, † 1894 r. w Wiedniu, jest syn jego *Paweł Antoni*, * 1843 r., oraz *młodsza hrabiowska*, która znowu dzieli się na *starszą de Tata* (Totis) i *młodszą de Czeklész* (Landschütz, Laanschitz), z której wsławił się *Michał hr.* **E.** († 1794 r.) swoim patrjotyzmem i tem, że wraz z hr. Szcz. Szechenyi'm na sejmie węgierskim 1825 r., pierwsi przemówili po madziarsku, zamiast po łacinie. Głową starszej linji Tobis jest obecnie *Mikołaj*, * 1839 r. Z linji tej wsławił się także *Maurycy hr.* **E.**, * 1807 r., dyplomata, do r. 1856 poseł austrjacki w Rzymie, od 1861—1866 minister bez portfelu, † w r. 1890.

Esterhazy, Walsin E., jeden z głównych bohaterów słynnej sprawy Dreyfusa (ob.). Esterhazy był majorem wojska francuskiego, a zarazem, jak twierdzą, szpiegiem czy też ajentem sztabu generalnego. Próbowano na niego zwalić winę w tej kwestji Dreyfusa, wszystko jednak, co wyszło na jaw, nie rozjaśniło sprawy. Faktem jest, że **E.** był osobistością bardzo nizkiego poziomu moralnego; czy i ile był jednak rzeczywiście winien i czy też był tylko — jak sam twierdzi obecnie—tylko narzędziem w ręku jenerałów francuskich, dotychczas niewiadomo. Stosunek **E.** do sprawy Dreyfusa przedstawiliśmy pod artykułem „Dreyfus."

Esterhazy Wal.

W roku 1899 kwestja rewizji procesu skazanego kapitana posunęła się tyle naprzód, że, wskutek publikacji dokumentów, dotyczących procesu, w paryskiem Figarze, wiele osób, zwłaszcza ze sfer wojskowych, zostało bardzo skompromitowanych. Zawikłania i nowe niedyskrecje (kap. Cuigneta), spowodowały dymisję ministra wojny Freycinet'a (ob.). Wyrok trybunału kasacyjnego (ogłoszony 3 czerwca 1899 r) orzekł, że proces Dreyfusa i skazanie go należy unieważnić ze względów formalnych, oraz z powodu ujawnienia nowych faktów. Unieważnienie wyroku atoli nie jest uniewinnieniem skazanego, którego sprawę ma osądzić po raz drugi sąd wojenny w Rennes (w lipcu 1899 roku). Dreyfusowi pozwolono wrócić do Francji, a Zola, ukrywający się dotąd przed skutkami wyroku, wydanego za obrazę sądu wojennego, powrócił także do Paryża. Orzeczenie sądu kasacyjnego wywołało szereg nowych zaburzeń. Rojaliści i antysemici napadli na prezydenta rzeczypospolitej Loubeta (ob.), i jeden z nich br. Christiani uderzył go kijem. Aresztowano wskutek tego 60 osób z arystokracji. Spodziewano się wielkich zaburzeń podczas wyścigów w Longchamps i wyprowadzono na ulice miasta mnóstwo wojska i policji, która zbyt ostro postępowała z publicznością. Wskutek tego parlament udzielił wotum nieufności gabinetowi Dupuy'a, który się podał do dymisji. Esterhazy przebywa za granicą, grożąc ciągle skandalicznemi odkryciami. Spodziewane jest wytoczenie procesu jenerałowi Mercier. Picquarta wypuszczono z więzienia. Ob. Dreyfus.

Esterka, Żydówka, sławna z piękności ulubienica Kazimierza W., króla polskiego, była podobno rodem z miasta Opoczna; ze stosunków swoich z królem wydała na świat dwu synów: Niemira i Pełkę. Nowsze jednak badanie przypisują pochodzenie tych synów stosunkowi Kazimierza W. z Cudką, kasztelanką sieciechowską. Pomiędzy ludem krążą o Esterce rozmaite legendy, na których tle osnuli powieści: Bronikowski („Kazimierz W. i Esterka", 1828), Bułharyn („Esterka", 1829) i Bernatowicz („Nałęcz", 1828). Wpływ Esterki na rozkochanego w niej króla był, jak niektórzy utrzymują, źródłem wielu przywilejów, które naród żydowski otrzymał za panowania tego monarchy w Polsce. Czas śmierci **E.** niewiadomy. Miała być pochowaną w ogrodzie łobzowskim. Jedyną pamiątką po **E.** są ruiny jej pałacu w Opocznie, w ostatnich czasach odrestaurowanego; ob. *Tygodnik Illustrowany*. Por. także O, Balcera „Genealogja Piastów" i „Pamiątki polskie" wydawane w Paryżu (1858—62); E. Sulimczyka Swieżawskiego „Esterka i inne kobiety Kazimierza W."

Estetyka jest nauką o pięknie (ob.), jego istocie, formie i t. p., filozofją piękna, filozofją sztuki. Pojęcie piękna *(kalon)* zjawia się u Sokratesa jeszcze połączone z dobrem *(agathon)* i użytecznem *(ofelimon)*. U Platona staje się ideją wieczną. Arystoteles, postawiwszy sztuce *(techne)* za zadanie wykończanie tego, co natura w szkicu zostawiła, i naśladownictwo, określił piękno, do którego ma ta sztuka dążyć, jako dobro przyjemne i za jego warunki podał wielkość i porządek. A. E. Baumgarten (ob.) pierwszy wprowadził do filozofji **E.** na zasadzie nowego określenia piękna, które wedle niego jest doskonałością zupełną pod względem zmysłowym. Tym sposobem piękn-

no, odłączone od dobra i korzyści, znajduje miejsce w ogólnych zasadach (w filozofji) jako cel poznawania zmysłowego *(aisthesis, aisthonomaj)* uczucia w przeciwieństwie do władzy myślenia i pojęcia. Kant w swej *Krytyce władzy sądzenia* piękno tak oddzielone określił bliżej jako bezinteresowne, ogólnie podobające się, celowe, koniecznie przyjemne. Bytu piękna objektywnego (**E.** *realna)*, t. j. bez naszego udziału, dowodzą twory organiczne, piękna li subjektywnego, to jest zasady jego bytu tylko w nas (**E.** *idealna)*, dowodzi mechanizm natury, który celowość ogranicza do człowieka. Najwyższe atoli pojęcie **E.** leży w pojmowaniu jej jako symbolu etycznego. Wedle Schellinga, ponieważ zadaniem filozofji transcendentalnej (ducha) jest zgoda subjektu z objektem, w historji identyczność ich objawia się *in actu*, w stawaniu się, w naturze zaś mechanizm łączy się z celowością, ale po za obrębem subjektu, istotną więc sferą absolutu, niezmiennej identyczności walczących dotąd świadomości i nieświadomości jest sztuka. Dlatego **E.** wedle Schellinga jest wyższa nad filozofję, bo tylko w sztuce intelektualna intuicja nabiera objektywności.—Libelt jest u nas jego następcą, **E.** czyniąc punktem wyjścia całej filozofji przez słówko „wyobrażam". U Hegla sztuka jest najniższym z 3 stopni powrotu ducha bezwzględnego do wiedzy o sobie. (Po sztuce idzie religja i filozofja). W sztuce absolut jest nieoddzielny od swej formy zmysłowej, i piękno jest wybłyskiwaniem idei z materji. Stosunek ducha do materji, w 3 stopniach objawiający się, wydaje sztukę symboliczną (architekturę, przewaga materji) klasyczną i romantyczną, w coraz mniejszej ilości zawierającą przestrzeń (rzeźba, malarstwo, muzyka, poezja (ob.). Poezja najwyższą ze sztuk, ale jeszcze w niej epopeja odpowiada plastyce, liryka muzyce, a dramat łączy obie. Uczniem Hegla jest u nas Kremer. W ostatnich czasach zaczęto rozpatrywać estetykę z innego stanowiska. Piękno (ob.) bezwzględne, którego nie można określić w sposób ściśle naukowy, zeszło na drugi plan i estetyka zstąpiła z obłocznych wyżyn metafizyki na grunt realny, psychologiczny, zajmując się psychologją wrażliwości estetycznej z jednej, a psychologją twórczości artystycznej z drugiej strony. Zamiast rozpraw o niezbadanej istocie piękna absolutnego, poczęto badać, na zasadzie obserwacji, jakie zjawiska wywołują w człowieku wrażenia przyjemne (piękno) i szukać przyczyn fizjologicznych i psychicznych warunkujących tę przyjemność. Prócz tego starano się zanalizować i określić dane, stanowiące istotę duchową genjuszu i talentu, oraz motywy psychologiczne twórczości artystycznej. Niezależnie od tego, zwrócono uwagę na związek sztuki ze społeczeństwem i na jej rolę w rozwoju duchowym ludzkości. Tak więc estetyka obecnie jest niejako synonimem psychologji piękna, oraz filozofji, sztuki (ob. Sztuka). Usiłowania, przedsięwzięte w tym kierunku, nie dały dotąd rezultatów ostatecznych; jest to dopiero szereg prób, hypotez i teorji, nie ujętych w syntezę skończoną i pełną. Zdaje się jednak, że na drodze badania psychologicznego estetyka zajdzie dalej, niżeli na drodze dociekań czysto metafizycznych. Por. w dziedzinie estetyki metafizycznej: Hegel „Vorlesungen über die Aesthetik, Weisse, „System der Aesthetik" (1830); Fryd. Teod. Vischor „Aesthetik oder Wissenschaft des Schönen" (1846—1857); Rosenkranz „Aesthetik des Hässlichen" (1853); M. Carrière „Aesthetik" (ost. wyd., 1885); Köstlin „Aesthetik" (1863); Lemcke „Populäre Aesthetik" (przekład polski Br. Zawadzkiego, 1874); Prölss „Katechismus der Aesthetik" (1878); Schassler „Aesthetik" (1886); Groos „Einleitung in die aesthetik" (1892), „Volhelet „Aesthetische Zeitfragen" (1895). Z opracowań w duchu szkoły Herbarta, który piękno widział tylko w formie, zasługują na uwagę Zimmermann „Allgemeine Aesthetik, als Formwissenschaft" (1865); Józef Durdik „Kallilogie" (1871) i „Všeobecna aestetika" (1875); „Das Gesammt Kunstwerk als Kunst ideal" (1880). W kierunku empirycznym, z uwzględnieniem psychologji i fizjologji, pisali: Zeising „Neue Lehre von den Proportionen de menschl. Körpers" (1854); „Die Metamorphosen der mensch. Gestallt" (1860); Kirchmann „Aesthetik auf realistischer Grundlage" (1868); Fechner Zur experimentallen Aesthetik" (1876); „Vorschulle der Aesthetik" (1876) (u nas pisał o nim prof. H. Struve w „Kwartalniku Kłosów" 1877, tom II); J. A. Byk „Physiologie des Schönen" (1878); Lipps „Aesthetische Factoren der Raumanschauung" (1891); Haacke „Die Schöpfung des Menschen und seine Ideale" (1895); Kumm „Entwurf einer empirischen Aesthetik" (1896). Myśliciele angielscy także rozwijali estetykę na gruncie psychologicznym. Al. Bain w dziele „The emotions and the Wille" (1859); Herbert Spencer w „Essays moral, political and aesthetic" (1864); Grant Allen „Physiological aesthetics" (1877) i „Aesthetic evolution in Man" (1880); Powell „Theorie of the beautifull and sublime" (1896). We Francji w duchu metafizycznym pisał Wiktor Cousin „Du vrai, du beau et du bien" (1837). W duchu przyrodniczo-psychologicznym najpoważniejsze są dzieła Taine'a: „Philosophie de l'art" (1861); „De l'idéal dans l'art" (1867); „Philosophie de l'art en Grèce" (1865)—„en Italie" (1866)—„dans les Pays-Bas" (1866). (Przekład polski tych dzieł p. t. „Filozofja sztuki" przez A. Sygietyńskiego, 1896); E. Veron „L'Esthétique" (1888; przekład polski A. Langego 1892); M. Guyau „Les problèmes de l'esthétique contemporaine" (1884); „L'art au point de vue sociologique" (1886); A. Fouille, przełożony na polski przez J. K. Potockiego „Moralność, sztuka i religja" (1894); Cherbuliez „L'art et la nature" (1892); Seailles „Essais sur le gé-

nie dans l'art" (ostatnie wyd., 1897). W ostatnich czasach wyszło jeszcze parę rzeczy zasługujących na uwagę. Poglądy estetyczne Johna Ruskina (ob.), który wywołał wielki przewrót w poglądach na sztukę, streścił Sizeranne: „Ruskin et la religion de la Beauté" (1897, przekład polski Antoniego Potockiego, p. t. „Ruskin i kult piękna", (Lwów 1899); Marjo Pilo, w przekładzie francuskim p. t. „La psychologie du Beau et de l'art." Z dzieł traktujących sztukę ze stanowiska czysto fizjologicznego ważne są: Brücke „Principes scientifieques des Beaux-Arts, suivis de l'optique et la peinture par H. Helmholtz;" Georg Hirth „Physiologie der Kunst".—*Historja estetyki*: Zimmermann „Geschichte der Aesthetik als philosophische Wissenschaft" (1858); H. Lotze „Gesch. der Aesth. in Deutschland" (1868); M. Schasler „Kritische Gesch. der Aesthetik" (1872); Edw. Hartmann „Die deutsche Aesthethik seit Kant (1886); H. Stein „Die Enstehung der neueren Aesthetik" (1886). W literaturze polskiej, prócz przekładów podanych wyżej, posiadamy dzieła oryginalne, Kremera: „Listy z Krakowa" (1843, 1855, 1877); Libelta „Estetyka, czyli umnictwo piękne" (1852); Trentowski w II tomie Panteonu wyłożył estetykę jako trzecią część Morfozyki czyli nauki o formach tego świata. Ankiewicz „O piękności w sztuce" (1847). Z nowszych: Por. H. Struve „O pięknie i jego objawach" (1865), „Estetyka barw" (1886), „Sztuka i Piękno" (1892); P. Chmielowski „Geneza fantazji" (1873), „O poezji w wychowaniu" (1881), „Estetyka Mickiewicza" (1898); K. Chłędowski „Sztuka współczesna i jej kierunki" (1873); J. Ochorowicz „O twórczości poetyckiej" (1877); „Wojciech Dzieduszycki" (Ateny, 1877), „Studja estetyczne" (1878); Ziemba: „Estetyka poezji"; Massonius „Szkice estetyczne" (1884); Kleczkowski „Analiza kształtów architektury" (1885, 1890); Al. Raciborski „Przyrodnicze podstawy naszych sądów estetycznych" (1888); Swieciánowski „Architektura męska i żeńska starożytnej Grecji" (1899); Al. Swiętochowski „Poeta jako człowiek pierwotny" (1896); Cezary Jellenta „Estetyka" (dodatek do Przeglądu pedagogicznego); Ignacy Matuszewski „Subjektywizm w krytyce" („Swoi i obcy" 1898); „Sztuka i społeczeństwo" (Tyg. Illustr. 1899); Stanisław Witkiewicz „Sztuka i Krytyka u nas" (wyd. 3, 1899). Prócz tego pisali u nas o sztuce: Wojciech Gerson, Henryk Piątkowski, Czesław Jankowski, Stanisław Tarnowski, Stanisław Przybyszewski etc. Ob. wyrazy: Artysta, Piękno, Poeta, Sztuka, Filozofja, Krytyka, Poezja, Malarstwo, Rzeźba. Muzyka, Budownictwo, Ornament.

Esticampianus, pseudonim Sommerfelda.

Estienne, właściwie **Etienne,** z łac. *Stephanus*, rodzina francuska, zasłużona w naukach i sztuce drukarskiej. Najdawniejszym drukarzem z tego rodu był *Henryk Estienne*, który rozpoczął swój zawód 1502, † 1520. Wsławił się wydaniem kilku dzieł, a mianowicie *Psałterza* (1509).—**E.** Robert, drugi syn poprzedniego, * 1503 w Paryżu, † 1559; przewyższył ojca pięknością i poprawnością swoich wydawnictw. Zamiłowany literat, posiadał dokładnie języki łaciński, grecki i hebrajski. Wydanie Biblji (1532) z komentarzem Leona Judy i przypiskami Kalwina, sprowadziły nań prześladowanie Sorbony. W 1534 wyd. po raz pierwszy znakomity swój „Thesaurus linguae latinae" z tłómaczeniem francuskiem. W r. 1539 zyskał tytuł drukarza królewskiego, mimo to zmuszony był uchodzić z kraju, osiedlił się 1552 w Genewie i założywszy tam drukarnię, wydał Nowy Testament po francusku. Z wydań jego najbardziej cenione są: Biblja hebrajska (4 t. in 4°), Biblja łacińska (1538—40), Nowy Testament grecki (1550, uważany za jeden z piękniejszych druków greckich), „Historiae ecclesiasticae scriptores" i pierwsze wydania Dionizjusza z Halikarnasu, Diona Kasjusza, Cycerona, Terencjusza i Plautusa. Na uwagę także zasługuje wydana przez niego „Historja kościelna Euzebjusza" (1544) drukowana ślicznemi czcionkami greckiemi, wyrzeźbionemi przez Grammonda na rozkaz króla i stąd nazwanemi „caractéres royaux". Wydał także doskonały podręcznik „Traité de la Grammaire françoise" (1557). W Genewie stał się zagorzałym kalwinistą i wydał polemiczną rozprawę, wymierzoną przeciwko teologom Sorbony: „Les censures des Theologiens de Paris..." (1552).—**E.** Karol, brat poprzedniego, * 1504, † 1564, obok drukarstwa pielęgnował sztukę lekarską; zostawił po sobie kilka dzieł rolniczych, ogrodniczych i innych.—**E.** Henryk, syn Roberta, * 1528 w Paryżu, † 1598; posiadał gruntowną znajomość języka greckiego, łaciny i matematyki. W r. 1547 podróżował po Włoszech, Anglji i Niderlandach, a wróciwszy do Paryża, założył tu 1554 drukarnię. Satyra ogłoszona przez niego przeciwko mnichom ściągnęła nań wyrok, skazujący go na spalenie w portrecie i zmuszający go do opuszczenia ojczyzny. Najsławniejsze jego dzieła lub wydawnictwa są: „Thesaurus linguae Graecae" (1572); „Poetae Graeci principes heroici carminis" (1566); „Pindari carmina" i in. W ciągu lat 14 wydał 170 ksiąg w różnych językach, między innemi Anakreonta, przekład Teokryta, Herodota i in. Członkowie tej rodziny odznaczali się w drukarstwie jeszcze do połowy w. XVII. Por. Renouarda „Annales de l'imprimerie des Etiennes" (2 wyd., Paryż, 1843); F. Didota w „Nouvelle biographie générale" (tom 16, Paryż, 1858); Gaulieuz „Etudes sur la typographie genevoise" (1855).

Estken, *Essken*, *Estko*, herb: Na tarczy ściętej, w górnem polu błękitnem—gwiazda złota sześciopromienna, w dolnem czerwonem—pas poprzeczny srebrny. W szczycie między dwiema trąbami,

szachowanymi w kolorach tarczy, 6-promienna gwiazda srebrna.

Estken.

Estko Piotr, pisarz duchowny, Jezuita, * 1749 na Mazowszu, † 1802 w Orszy; wstąpił do zakonu w prowincji mazowieckiej, po zniesieniu towarzystwa przybył 1773 do Połocka, był prefektem szkół i profesorem filozofji; pisał po łacinie i polsku pod pseud. *Aestrix Aegidius*. Wydał: „Prawdy pospolite" (Poznań, 1763); „Axiomata Christianae Philosophiae" (Wilno, 1769; toż po polsku); „Institutiones styli utriusque" (Połock, 1800).

Estko, ze starożytnego rodu Estków (Estka, Estken) praskiego pochodzenia osiadłego na Litwie już w wieku XVI, był w 1784 malarzem nadwornym księcia Karola Radziwiłła „Panie kochanku". Utwory jego pendzla znajdują się w wielkiej sali pałacu nieświeskiego.

Estkowski Ewaryst, zasłużony pedagog i pisarz, * w Drzązgowie, w W. Księstwie Poznańskiem 1820, kształcił się w seminarjum nauczycielskiem w Poznaniu i na uniwersytecie wrocławskim; nim jednak ukończył studja, musiał zająć się nauczycielstwem prywatnem, w 1848 pozyskał posadę nauczyciela w seminarjum nauczycielskiem w Poznaniu, ale wskutek wypadków politycznych musiał ją opuścić i odtąd poświęcał się z zamiłowania nauczaniu prywatnemu i literaturze pedagogicznej. Pod koniec życia był nauczycielem historji i literatury w prywatnej szkole w Ostrowie w W. K. Poznańskiem; † 1856 w Soden. **E.** wielkie położył zasługi w sprawie pedagogicznej w Wielkopolsce, tak wybornemi pismami, jako i niezmordowanem staraniem około podniesienia i oświecenia nauczycieli elementarnych. W roku 1848 założył w Poznaniu towarzystwo pedagogiczne i najczynniejszym był tegoż członkiem aż do chwili jego rozwiązania. Oprócz mnóstwa artykułów w rozmaitych czasopismach ogłosił wiele prac, z których najważniejsze: czasopisma pedagogiczne przezeń redagowane: *Szkoła polska* (5 t., Poznań, 1849—53); *Szkółka dla dzieci* (Poznań, 1850—53); *Szkółka dla młodzieży* (Poznań, 1854) i *Wielkopolanin* (Poznań, 1849—50); nadto ogłosił: „Żywot poczciwego człowieka" (1849, 2 wyd. powiększone, Warszawa, 1863); „Powieści nauczyciela" (Poznań, 1849); „Metoda pisania i czytania" (Poznań, 1851). Po śmierci autora wyszły: „Zbiorek rzeczy swojskich" (Poznań, 1859); „Nauki wiejskie" (Poznań, 1860); „Pisma pedagogiczne" z autobiografją autora (t. 1, Poznań, 1863). Por. artyk. Z. Samolewicza w „Encykl. Wychowawczej" (T. III, str. 610—620) i art. Chmielowskiego w tejże Encykl. p. t. „Czasopisma polskie dla młodego wieku".

Estkowski Ewaryst.

Estlandzka gubernja, ob. Estońska gubernja.

Est miser nemo nisi comparatus (łac.), nieszczęśliwym czuje się tylko ten, który się porównywa z bogatym.

Est modus in rebus (łac.), jest pewna miara w rzeczach; wszystko ma swoje granice. Wyrażenie, wypowiedziane przez Horacego w „Satyrach" (ks. I, I, 106). Słowa te często używane są w znaczeniu mylnem: jest sposób na wszystko.

Estoile Piotr, wielki audytor kanclerski, * w Paryżu 1569, † 1611. Bystry obserwator napisał z całą szczerością i bezstronnością ciekawą kronikę tego wszystkiego, co się działo pod panowaniem Henryka III i Henr. IV p. t. „Journal de l'Estoile", najlepszą ed. dał Montmerqué.

Esto mihi, (z łac. niech będzie dla mnie) są to słowa początku mszy ś. wyjęte z psalmu (30) 31 w. 3, oznaczają one ostatnią niedzielę przed wielkim postem.

Estonja, po niem. *Estland*, po czuchoń. *Wiroma* (ziemia pograniczna) lub *Mejema* (nasza ziemia), po łotewsku zaś *Igaun Zema* (kraj wygnańców). Stryjkowski Igowian tych zna 1) za Sułą w Karelji, 2) koło Nowogr. lit., Rajgrodu, Interborku, w Inflantach, i koło W. Nowogrodu. Ob. Estońska gubernja.

Estońska gubernja, *Estlandzka gub.*, jedna z trzech rosyjskich gubernji Nadbałtyckich, obejmuje razem z częścią jeziora Pejpuskiego, tudzież wyspami: *Dagoë*, *Worms* i in. 20,248 klm. kw. z 204,000 mieszkańców (Czuchońcy, Rosjanie i Niemcy). Głównem zatrudnieniem ludności jest rolnictwo i hodowla bydła. Przemysł ogranicza się płóciennictwem i wyrobem materji wełnianych i bawełnianych. Ogólna wartość produkcji przemysłowej wynosi około 40,000,000 rub. Dzieli się na 4 pow.: Rewelski (Garyjeński), Wezenberski (Wirlandzki), Wajsensztejnski (Jerweński) i Hapsalski (Wicki). Miastem stołecznem jest *Rewel*. W XII i XIII w. kraj ten podlegał Duńczykom; w 1347 Waldemar III sprzedał go Rycerzom Inflanckim, w 1561 Eryk XIV zajął go pod panowanie szwedzkie, pod którem pozostała do 1710. Po zdobyciu tej prowincji przez Piotra W. wcieloną została ostatecznie na mocy traktatu nysztadzkiego do cesarstwa Rosyjskiego. Por. Kruse „Urgeschichte des estnischen Volksstammes" (Lipsk, 1846); Rutenberg „Geschichte der Ostseeprovinzen" (2 t., 1859—61).

Estoński język, ob. Finnowie.

Estopsychologja, termin, proponowany przez Hennequin'a w jego krytyce naukowej (La critique scientifique), na oznaczenie metody badań sztuki, uważając je jako wyraz duszy artystów i duszy narodów, ras, etc.

Estouteville d', starożytny ród francuski, pochodzący z Normandji, Robert I d'**E.**, należał do pierwszej wyprawy krzyżowej. Kiedy wygasła linja męska tego rodu, Ardjanna d'**E.**, * 1521 wyszła w 1534 za Franciszka de Bourbon, hrabiego de Saint-Pol, który zobowiązał się przyjąć nazwisko d'**E.** i dołączyć do swego herbu herb żony. **E.** Wilhelm d', kardynał i dyplomata, francuski, * 1403, † 1483 w Rzymie. Papież Mikołaj V polecił mu misję zawarcia pokoju pomiędzy Francją i Anglją 1451, i w tymże roku przy pomocy inkwizytora generalnego Francji, Jana Bréhal, **E.** podjął rewizję procesu Joanny d'Arc. Niezwykle bogaty, wybudował dwie wieże katedry w Rouen, pałace arcybiskupie w Rouen i Pontoise, i parę kościołów w Rzymie. Jeden z naturalnych synów **E.**, zwany Tutteville, był wybitną osobistością na dworze medjolańskim. Jedna linja **E.** przeniosła się do Anglji. Por. „Gr. Enc." Lamirault'a.

Estowie, ob. Finnowie.

Estrada, pomost wzniesiony na posadzce pokoju lub na placu, służący dla pomieszczenia katedry, mównicy, orkiestry; wzniesienie w sali tronowej.

d'Estrada Marja, żona Corteza. Należała, razem z mężem, do wyprawy meksykańskiej, gdzie w przebraniu męskiem walczyła i zabitą została w r. 1521 przy oblężeniu pałacu Montezumy.

Estradjoci, najemni żołnierze konni greccy i albańscy, którzy w XV wieku pod dowództwem własnych naczelników służyli rzeczypospolitej Weneckiej i pełnili służbę na forpocztach. W następnem stuleciu **E**-ci służyli także w wojsku francuskiem.

Estragon, gatunek bylicy (ob.).

Estramadura, ob. Estremadura.

Estrée, starożytny ród francuski, wyprowadzający swą nazwę od majętności wiejskiej w pobliżu Arras. Znakomitszymi jego członkami są: *Jan* margr. *d'Estrée*, * 1486, lubo protestant trzymał się dworu i odznaczył się jako znakomity wojownik za Franciszka I, Henryka II, Franciszka II i Karola IX, † 1571 w godności wielkiego mistrza artylerji.—Jego syn Antoni *d'Estrée*, podobnież wielki mistrz artylerji, wsławił się obroną Noyon, † w początku XVII wieku, jako gubernator Lafère, Paryża i Isle de France.— *Gabrjela d'Estrée, księżna Beaufort*, córka poprzedniego, * około 1571, była, mimo związku małżeńskiego z niejakim Domerval de Liancourt, kochanką króla francuskiego Henryka IV, który ją nawet na tronie zamierzał posadzić. Kiedy w tym celu rozpoczął sprawę rozwodową ze swoją żoną Małgorzatą Valois, Gabrjela umarła nagle w Wielką Sobotę 1599 w Paryżu, z powodu przedwczesnego porodu, nie otrucia, jak powszechnie sądzono. Pozostawiła królowi troje dzieci: Cezara i Aleksandra (ob. Vendôme) i Henrykę Katarzynę, zaślubioną księciu Elboeuf. Na dworze **E.** była lubioną dla łagodności charakteru i skromnego obejścia. Mieszała się i do spraw państwa. Nienawidziła i prześladowała ks. Sully, który nietylko jej nie ulegał, ale nawet gromił za marnotrawstwo. Wydane z rękopisu pod jej imieniem „Mémoires" (4 t., Paryż, 1829) są prawdopodobnie napisane przez jednego z przyjaciół już po jej śmierci. Por. Desclozeaux „Gabrielle d'E, marq. de Monceaux" (Paryż, 1889).—*Franciszek Hannibal d'Estrée*, brat poprzedniej, * 1573, będąc już poprzednio biskupem w Noyon, przeszedł pod nazwiskiem margr. *de Coeuvres* do służby wojskowej, posuwał się szybko na wyższe stopnie; jako naczelny dowódca armji francuskiej w Niemczech, zdobył r. 1632 Trewir, przy wstąpieniu na tron Ludwika XIV był gubernatorem w Isle-de-France i Soissons, był często używany do misji dyplomatycznych; od r. 1636 — 48 był ambasadorem w Rzymie, w r. 1661 został parem Francji; ogłosił pamiętnik p. t. „Mémoires de la regence de Marie Médicis" (1666); † 1670. — *Jan d'Estrée*, syn poprzedniego, * 1624, słynny marynarz, dowodził 1672 połączoną flotą francuską i angielską i pobił admirała Ruytera, pod Southwood-Bay. Zdobywszy na Holendrach 1677 Tabago, został 1681 marszałkiem, a 1686 wicekrólem osad amerykańskich, w 1691 walczył z powodzeniem przeciwko Anglikom. W końcu jako gubernator Bretanji, † 1707.— Książę *Wiktor Marja d'Estrée*, syn poprzedniego, * 1660, marszałek francuski i grand hiszpański, odznaczył się wielokrotnie w bitwach z Anglikami i Holendrami, 1697 zdobył Barcelonę; jako naczelny wódz sił morskich podczas wojny o sukcesję hiszpańską, wielkie oddał usługi Filipowi V królowi hiszpańskiemu; w roku 1704 szczęśliwie dowodził flotą francuską przeciw sprzymierzonym pod Malagą; powołany został r. 1715 na członka rady marynarki, a 1733 na ministra, † 1737. — *Ludwik Karol Cezar Letellier*, książe *d'Estrée*, siostrzeniec poprzedniego, * 1697, służył naprzód w Hiszpanji, następnie pod dowództwem Maurycego saskiego, odznaczył się w Czechach i Niderlandach podczas wojny o następstwo tronu austrjackiego, otrzymał 1756 buławę marszałkowską i 1757 podczas wojny Siedmioletniej naczelne dowództwo nad armją w Niemczech; pod Hastenbeck pobił 26 lipca t. r. księcia Cumberland. Na nim wygasła ta rodzina 1771 r.

Estreicher *(Oesterreicher)* Dominik a Paulo, * 1750 w Igławie, w Morawji, uczył się w Rzymie malarstwa i sztuki wykładania mozaiki chińskiej. Sprowadzony 1778 do Polski przez Kołłątaja, był zrazu malarzem przy boku Stanisława Augusta, później nauczycielem rysunku w Akademji krakowskiej i tu † 1812. Oprócz wielu obrazów olejnych, pozostawił prześliczne roboty mozaikowe, między innemi serwis i stół, będący w posiadaniu rodziny i stanowiący prawdziwe arcydzieło, nad którego wykonaniem 13 lat pracował. **E.** zajmował się także entomologją i po-

zostawił zbiór przeszło 3,000 motyli, wyhodowanych przez siebie z gąsienic i poczwarek. Przekładał także dla teatru niemieckiego niektóre komedje włoskie, mianowicie Goldoniego.

Estreicher Aloizy Gonzaga Rafał, syn Dominika, * 1786 w Krakowie, † 1852, lekarz i przyrodnik polski; w 19 roku życia został nauczycielem weterynarji przy uniwersytecie Jagielońskim. Po kilkoletnim pobyciu w Wiedniu powrócił 1809 do Krakowa, wykładał jako profesor botanikę, mineralogję, zoologję, entomologję i geologję, będąc zarazem dyrektorem muzeów historji naturalnej i ogrodu botanicznego. Obierany dwukrotnie dziekanem, był później rektorem uniwersytetu (1831 — 33), prezesem towarzystwa naukowego, senatorem i zastępcą prezesa senatu. Niepodległość zdania poróżniła go z kolegami i skłoniła do wzięcia emerytury w 1842. Był on jednym z najuczeńszych naturalistów w Polsce, a jako entomolog nie miał sobie równego w kraju. Ogromny zbiór jego, składający się z 32,000 owadów, 5,000 minerałów i 8,000 roślin, nabył rząd Królestwa Polskiego razem z ich inwentarzem naukowym dla warszawskiego gabinetu zoologicznego. W r. 1842 spalił wiele swoich rękopisów; pozostawił: „Historję muzeów uniwersytetu Jagielońskiego i ogrodu botanicznego krakowskiego," „O formacji kuli ziemskiej," „Opis fauny krakowskiej i polskiej w ogóle" i in. Położył także wielkie zasługi jako pośrednik pomiędzy naszym a cudzoziemskim ruchem przyrodniczo-naukowym. Por. A. Waga „Wspomnienie o A. R. E-rze." *(Bibl. Warsz.* 1853, I).

Estreicher Al.

Estreicher Karol Józef Teofil, znakomity bibljograf polski, syn Aloizego, po ukończeniu nauk prawnych w uniwersytecie krakowskim i odbyciu praktyki sądowej jako aplikant trybunału w Krakowie, był następnie urzędnikiem sądowym we Lwowie do 1862 r., w którym powołany został na pomocnika bibljotekarza bibljoteki dawniej publicznej, a dziś uniwersyteckiej w Warszawie. Od 1865 wykładał bibljografję w Szkole Głównej warszawskiej, w której 1867 r. otrzymał stopień doktora filozofji. W r. 1868 opuścił Warszawę, otrzymawszy wezwanie na bibljotekarza bibljoteki Jagielońskiej i profesora bibljografji w uniwersytecie krakowskim. W 1872 został przyjęty na członka krakowskiej Akademji Umiejętności, w 1881 otrzymał order Żelaznej Korony 3 klasy i tytuł szlachectwa z przydomkiem Rozbierski. Oprócz pomnikowego swego dzieła, którem wielką oddał przysługę literaturze polskiej, „Bibljografja polska." (Kraków, 1870 i następnych, wydał: „A. Mickiewicz, rys biograficzny" (Wiedeń, 1863); „Bibljografja polska od r. 1800 do 1862... Wstęp o bibljografjach w XIX wieku i o układzie bibljografji polskiej za lat 63" (Warsz., 1863); „O bibljografji" (lekcja wstępna, Warszawa, 1865); „Günter Zainer i Swiętopełk Fijol" (rozprawa doktoryzacyjna, Warszawa, 1867); „Gwara złoczyńców" (Warszawa, 1867); „Niepokój domowy" (obrazek w 1 akcie z francuskiego, Warszawa, 1869); „J. D. Janocki" (Kraków, 1869); „T. K. Węgierski" (Kraków, 1869 i 1883); „J. K. Szlachtowski" (Kraków, 1872) i „Teatra w Polsce. Rzecz w r. 1860" (Kraków, 1873—79, 3 t., dzieło nieukończone); „Bibljografja polska od XV do XVI wieku" (Kraków, 1875); „Zestawienie przedmiotów, zawartych w 136 tomach *Bibljoteki Warszawskiej* (1875); „Wawrzyniec Puttkamer" (1880); „Przechadzka po bibljotece Jagielońskiej" (1882); „Bibljografja polska stulecie XV — XVIII w układzie abecadłowym" (1891 i następne). Streścił nadto 1 serję „Odczytów o umiejętności języka" Maksa Müllera (Warszawa, 1867) i przełożył z hiszpańskiego dramat Hartzenbuscha „Kochankowie z Ternelu" (Warszawa, 1867); dla sceny przetłómaczył około 30 komedji i dramatów. Portret i życiorys jego pomieścił *Tygod. Ilustr.* z 1889, t. 2, str. 329, oraz *Bluszcz* (przez St. Krzemińskiego). Por. także Wł. Wisłockiego „Uwagi nad pierwszym zeszytem Bibljografji Karola Estreichera" (Lwów, 1871).

Estreicher Stanisław, syn Karola, docent prawa niemieckiego w uniwersytecie krakowskim; napisał: „Szekspir w Polsce w XVIII w." (1892).

Estrella, *Serra d'Estrella,* t. j. Góry Gwiaździste, wysokie pasmo gór w Portugalji, ciągnące się 60 klm. pomiędzy Mondego i Zezere; w pośrodku jego wznosi się szczyt Malhao de Serra do wysokości 1,993 metrów.

Estremadura, 1) Okolica w Hiszpanji między Portugalją a Nową Kastylją leżąca, ma na przestrzeni 41,757 klm. kw. 822,000 miesz.; skropiona jest Tagiem i Gwadjaną. Klimat ma gorący, niezdrowy, grunt żyzny, lecz mało uprawny; hodowla bydła, na tak zwanych *dehesas de pasto,* a szczególnie owiec i kóz, stanowi główny artykuł przemysłu jej mieszkańców. Dzieli się od r. 1833 na dwie prowincje Badajoz i Cáceres, z miastem głównem Badajoz.—2) Prowincja portugalska, pomiędzy oceanem Atlantyckim, Alemtejo i Beirą, z miastem stołecznem Lizbona, obejmuje 17,800 klm. kw. i liczy 947,000 ludności. Jest to kraj nierówny, na północy wielu górami przerznięty, rzeką Tagiem na dwie części przedzielony; klimat ma bardzo gorący, suchy, grunt urodzajny, rolnictwo i chów bydła nieznaczne, przemysł nierozwinięty, handel kwitnący. Od 1836 r. dzieli się na trzy obwody: Leiria, Santarem i Lizbona.

Estremaduryt, fosforyt z hiszpańskiej prowincji Caceres, jest ziemisto-włóknisty, biały lub żółty, cz. wł. 3, zawiera 40—87 odsetek fosforanu wapna; przewozi się w znacznej ilości do

Hamburga i Londynu, gdzie się przerabia na superfosfat.

Estremos, miasto warowne w portugalskiej prowincji Alemtejo, w obwodzie Evora; ma cytadelę i 7,000 miesz., trudniących się po większej części wyrabianiem dla całej Portugalji glinianych naczyń dziurkowatych do chłodzenia wody. **E.** leży w okolicy nader żyznej i sławnej z łomów marmuru.

Estrup Hektor Fryderyk Janson, poligraf duński, * 1794 w Randers, † 1846 w Kongsdal. Między 1817—20 odbył podróż naukową po Europie, w r. 1820 — 21 był profesorem historji w Kopenhadze, a 1822 w akademji w Serö, gdzie od 1830 — 37 był dyrektorem. Posiadał liczne dobra ziemskie, w których zniósł pańszczyznę, założył szkołę parafjalną i t. p. Napisał: „Idea hierarchiae Romanae qualis saeculo XIII in Scandinavia praesertim extiterit" (Kopenhaga, 1817); „O stosunkach politycznych Francji, Danji i Szwecji od r. 1663—1689" (1823); „O niewolnictwie na Północy" (1823); „Podręcznik historji powszechnej (1826, przełożył na francuski L. A. Rothe); „O unji nierozerwalnej Szlezwigu i Holsztynu" (1832) i in. Zbiór dzieł **E.** wyszedł w Kopenhadze 1847 r.

Estrup Jakób Brönnum Scavenius, mąż stanu duński, * 1825, jako właściciel znacznego majątku zajmował się gospodarstwem. W 1854 wybrany został do sejmu, ale z powodu słabości musiał się usunąć, tak, że działalność jego polityczna datuje się dopiero od 1864. W r. 1864 wszedł do izby wyższej (Landsthingu) i brał gorący udział w rewizji konstytucji. Od 1865—1869 był ministrem spraw wewnętrznych, a od 11 czerwca 1875 r. stał na czele gabinetu, pomimo ciągłego oporu Folkethingu, który uparcie odmawiał uchwalania budżetów tymczasowych. Dopiero na wiosnę 1894 r. udało mu się przeprowadzić zgodne uchwały obu izb, ale już w sierpniu tegoż roku musiał ustąpić.

Estryda, księżniczka duńska z XI wieku. Mąż jej Svein Tjuguskegga brał udział wraz ze szwagrem swoim Kanutem Wielkim, w wyprawie do Anglji 1015 r., potem był wicekrólem Danji, ale w r. 1026 został z rozkazu Kanuta zamordowany w kościele św. Łukasza w Roskilde. **E.** z tego związku miała 3 synów, z których najstarszy został w 1047 królem Danji, i był protoplatą dynastji Estrydidów, której ostatnim przedstawicielem był Waldemar Odnowiciel, † 1375. Linja ta po kądzieli panuje do dziś w Danji, Rosji, Grecji i wiekiem księstwie Oldenburskiem. **E.** wyszła następnie za księcia normandzkiego Roberta Djabła 1028 r., ale wkrótce potem z nim się rozwiodła. Por. „Gr. Enc." Lamirault'a.

Esy-floresy (Esy—od litery S, floresy z łac. od flos, flores kwiaty), girlandy, ozdoby w gzygzaki, wężyki, w architekturze, malarstwie i snycerstwie, jako też w starych rękopisach i pierwotnych drukach.

Eszelony (z franc. *echelons, szczeble)*, w sztuce wojennej części linji zaczepnej albo odpornej, które nie są ustawione jedna za drugą, lecz obok siebie, w ten sposób, aby część piewsza wyprzedzała drugą, ta trzecią i t. d. Używa się tego sposobu szykowania wojska wtedy, kiedy się nie ma zamiaru wprowadzenia na raz do boju całej linji. Ruchy eszelonami tę przedstawiają korzyść, że łatwo jest zmienić front, a tem samem omylić nieprzyjaciela o zamierzonym celu, wymagają jednak doświadczonych dowódców. Gdy **E.** składają się z nieznacznej liczby ludzi i następują po sobie w nieznacznych odległościach, powstaje *linja ukośna*, ceniona przez Fryderyka II. **E.** odosobnione, formujące się w kwadraty *(carré)*, przedstawiają skuteczny opór przeciw kawalerji. W r. 1831 w takim szyku cofał się pod Dobrem Jan Skrzynecki.

Eszmunazar, imię króla, znaczy „Eszmun dopomógł". Sarkofag tego króla odnalazł Peretié, sekretarz francuskiego konsulatu w Bejrucie, w r. 1855 niedaleko dzisiejszego miasta Saida, na starożytnym cmentarzu. Sarkofag **E.** zakupił książę de Luynes w r. 1856, znajduje się obecnie w Luwrze. Postać zmarłego króla ma cechę stylu egipskiego z czasów XXVI dynastji. Por. Perrot et Chipiez „Histoire de l'art" (t. 3, 1885); De Vogüé „Notice sur la forme de la tombe d'E." („Jour. Asiot." 1880); Kaempf „Die Grabschrift Eschmunazar's"(1874); Derenbourg „L'inscription d'Eschmounazar" w „Revue archéologique"(1880); Rawlinson „History of Phenicia" 1889.

Eta, zwano tak w Japonji w czasach feudalnych wzgardzoną klasę ludności. W r. 1871 zniesione zostały ustawy, ograniczające ją tylko do pewnych, uważanych za poniżające, rzemiosł.

Etacyzm, nazywa się wymawianie greckiej samogłoski *eta*, wprowadzone przez Erazma w przeciwieństwie do itacyzmu Reuchlina, podług którego wymawia się jak w nowogreckim.

Etal, pospolita nazwa alkoholu cetylowego, ob. Cetyl.

Etalon, wzorzec, miara normalna, jak etalon metra, pierwowzór metra, urzędowo przechowywany.

Etampes, miasto fabryczne we francuskim departamencie Seine-Oise, nad rz. Juine, o 60 klm. od Paryża, ma 9,000 miesz. i szczątki zburzonej przez Henryka IV twierdzy, oraz tak zwanej wieży Brunhildy, posiada kilka kościołów, piękny ratusz, pomnik naturalisty Geoffroy Saint-Hilaire. Fabryki tkackie, maszyn i garbarnie.

Etampes, *Estampes* Anna de Pisseleu, księżna de, * 1508, córka Antoniego de Meudon, dama honorowa księżny Angoulême i kochanka Franciszka I króla francuskiego. Przemożny jej wpływ na króla wielce był dla kraju szkodliwy. Z nienawiści do Djany de Poitiers, kochanki Delfina

sprowadziła **E.** rozdział dworu i państwa na dwa stronnictwa. Za jej głównie staraniem przyszedł do skutku niekorzystny dla Francji pokój w Crespy 1544 r. Wygnana po śmierci króla (1547) do posiadłości swych, przeszła do obozu Hugonotów i wiele im oddała przysług. † 1576. Por. P. Paris „Etudes sur François I" (2 t., Paryż, 1885).

Etan, etylowodór, ob. Etyl.

Etapy (z franc. *etape*, popas, wypoczynek), na traktach wojskowych miejsca, w których zgromadzone są zapasy żywności i środki transportowe dla potrzeby przechodzących wojsk. Miejsca takie bywają zwykle o jeden dzień drogi oddalone od siebie, a droga, przy której one leżą, zowie się *drogą etapową*. Podobnież **E.** urządzone są dla przeprowadzanych więźniów.

Etat, pensja, płaca służbowa, jako też budżet wydatków dla jakiej władzy lub urzędu. Według etatów rocznych rząd przeznacza płace tak dla władz rozmaitych, jako i dla szczegółowych urzędników; stąd wyrażenie: *być na etacie*, znaczy pobierać płacę, podług stałej normy oznaczoną. Urzędnicy, tracący posadę z powodu reorganizacji władzy lub zniesienia danego urzędu, uważają się za *spadłych z etatu*.

Etat c'est moi, państwo to ja; słowa króla francuskiego Ludwika XIV, wypowiedziane w r. 1655 w parlamencie. Por. Cheruel „Administration monarchique en France" (2 t., str. 32 — 34, Paryż, 1855).

Etats généraux, ob. Stany generalne we Francji.

Etawa, główne miasto okręgu (dywizji) Agra w Indjach angielskich, 55,000 miesz., fort i garnizon wojsk angielskich. — Okrąg **E.** obejmuje 4,353 klm. kw. i liczy 723,000 miesz.

Et caetera (łac.), i inne, i tak dalej.

Etcetera Bomba, pseudonim Fel. Faleńskiego.

Et ego in Arcadia fui, i ja byłem w Arkadji. Arkadja, niewielka prowincja, położona w środku Peloponezu, znajdowała się w warunkach geograficznych i klimatycznych tak ponętnych, iż uważana była w starożytności za kraj błogosławiony. Zamieszkiwały ją plemiona, które pędząc życie pasterskie, przez wiele wieków zdołały zachować cnoty patrjarchalne i życie w wierności. Stan taki, idealizowany przez państwo, szeroko rozsławił imię Arkadji, jako ideału szczęścia ziemskiego i dał powód do wyrażenia: *Et ego in Arcadia fui*, oznaczające: i ja miałem swoje chwile szczęścia.

Etelbert, król Kentu, * około 550, † 616, ożenił się z córką księcia francuskiego Chariberta i za jej namową przyjął chrzest święty i przeznaczył miasto Canterbury na stolicę arcybiskupa, którym był apostoł Augustyn.

Etelbert, drugi syn Etelwolfa (ob.), król Kentu, a po śmierci brata—całej Anglji, z dynastji saskiej, panował 860 — 866; cnotliwy i kochany od poddanych; niejednokrotnie odpierał napady Duńczyków; † 866 r.

Etelred I, syn Etelwulfa (ob.), król angielski, z dynastji saskiej, panował roku 866—871, zginął w bitwie z najezdniczymi Duńczykami. Jego następcą był Alfred Wielki. — **Etelred II,** panował 978—1016. Nie mogąc siłą wypędzić z kraju łupieżczych Duńczyków, uciekł się do zdrady i w dniu umówionym kazał ich wszystkich w pień wyrżnąć (1002). Wygnany z kraju przez Swenona, króla duńskiego, powrócił w r. 1013; zginął w bitwie z następcą Swenona Kanutem 1016 r. Por. E. A. Frieman „History of the Norman Conquest of England" (t. 1.).

Etelwulf, król angielski z dynastji saskiej, syn i następca Egberta, 839—858. Udawszy się na pielgrzymkę do Rzymu, pozostawił kraj na pastwę Duńczyków, a chcąc go później uratować od wroga, ustanowił podatek świętopietrza i podwoił dziesięciny płacone duchowieństwu. W r. 851 zadał ciężką klęskę Duńczykom pod Ockley w Surrey. Synami jego są: Etelbald, Etelbert (ob.), Etelred I (ob.) i Alfred W. (ob.), którzy z kolei rządzili Anglją po ojcu.

Eten, toż co etylen (ob.).

Etele, *Ethele*, herb, ob. Wukry.

Eteokles, syn Edypa, króla tebańskiego, i Jokasty, brat Polinejka. Po wygnaniu ojca, miał sprawować rządy razem z bratem, zmieniając się corocznie, kiedy atoli po pierwszym roku umowy nie dotrzymał i rządów bratu zdać nie myślał, Polynejkes poszedł szukać opieki i pomocy Adrasta, który, wspierając pokrzywdzonego, z sześciu innymi książęty przedsięwziął przeciwko Tebom tak zwaną *wyprawę siedmiu wodzów*; w niej większa część bohaterów zginęła, a w końcu polegli i obaj bracia w śmiertelnym pomiędzy sobą pojedynku. Przedmiot ten obrobili tragicy: Eschylos, Eurypides i Racine, oraz epik Stacjusz w swej epopei „Thebais."

Eter (*Aether*), w fizyce, substancja hypotetyczna, wypełniająca przestrzeń światową, zarówno jak i odstępy między cząsteczkami ciał. Nazwa przyjętą została z filozofji greckiej, dla której **E.** był piątym żywiołem (quinta essentia), substancją sfery niebieskiej. Hypoteza **E.** dla fizyki nowoczesnej okazała się potrzebną dla wyjaśnienia zjawisk światła (ob.) teorją undulacyjną; **E.** jest środkiem, którego drgania przeprowadzają światło. **E.** przypisać trzeba sprężystość niesłychanie wielką i gęstość niesłychanie małą. Porównywano go też poprzednio do gazu niewypowiedzianie rozrzedzonego; ponieważ wszakże światło rozchodzi się przez drgania poprzeczne (ob. Falowy ruch), a gazy drganiom takim ulegać nie mogą, przypisuje więc Thomson eterowi pewną analogję do ciał galaretowatych, uważając go za substancję ciągłą, jednolitą, której gęstość jest 10^{15} lub 10^{20} razy mniejszą od gęstości wody. Pierwotnie hypoteza **E.** przyjęta

była jedynie dla wyjaśnienia zjawisk światła, badania wszakże Faradaya, Maxwella, Hertza wykazały, że z pewnych względów objawy elektryczne przedstawiają znaczną analogję do zjawisk światła (ob. Elektryczność), a stąd **E.** służy i do wyjaśnienia objawów elektrycznych; rozumieć można, że jest pośrednikiem przy działaniach wywieranych na odległość (actio in distans). Są też usiłowania zmierzające do wyjaśnienia siły ciężkości i wogóle wzajemnego przyciągania się ciał udziałem eteru. Por. S. Kramsztyk „Ostatni z nieważników. Eter i jego znaczenie w fizyce" (1897).

Eter, E. *zwyczajny, etylowy, tlenek etylu*, $C_4H_{10}O$ albo C_2H_5. O. C_2H_5, niewłaściwie od sposobu otrzymywania **E.** *siarczanym* zwany, może być uważany za alkohol zwyczajny, w którym wodór typowy zastąpiony został przez etyl. Otrzymuje się działaniem kwasu siarczanego na alkohol; miesza się 9 części kwasu siarczanego stężonego i 5 części 90% spirytusu, ogrzewa się w przyrządzie destylacyjnym *b* (ob. fig.) i z wyżej umieszczonego naczynia *a* (z lejkiem *e*, pływakiem *r* i kurkiem *g*), dopuszcza alkohol, dopóki objętość cieczy i jej punkt wrzenia (135°—140°) nie pozostaje niezmiennem; uchodząca para eteru skrapla się w oziębialniku *c* i zbiera w *d*. W odbieralniku zbiera się mieszanina **E.** i wody, współcześnie przechodzi mała ilość alkoholu, a na końcu działania nieco kwasu siarczanego; dla oczyszczenia **E.** kłóci się go z mlekiem wapiennem i wodą, a następnie przekrapla, po skłóceniu z suchym chlorkiem wapnia. Sądzono dawniej, że kwas siarczany po prostu odciąga wodę z alkoholu. Z prac jednak Wiliamsona nad eteryfikacją alkoholów okazuje się, że najpierw tworzy się kwas *etylosiarczany* i woda, kwas zaś ten dalej rozkłada się z drugą cząsteczką alkoholu na eter i kwas siarczany. Według teorji tej więc, mała ilość kwasu siarczanego powinnaby przeprowadzić nieskończoną ilość alkoholu w eter; wszakże z powodu tworzenia się dalszych produktów rozkładu, mieszanina czernieje i zdolność jej eteryfikacyjna zwolna ginie.—**E.** jest cieczą bezbarwną, ruchliwą, smaku z początku palącego, woni przyjemnej, właściwej (eterycznej), c. wł. (przy 0°) 0,7366, wre przy 34°,5, krzepnie przy—129°. Z wodą mało się miesza, na której powierzchni tworzy warstwę oddzielną; 9 części wody rozpuszczają 1 cz. eteru; 36 cz. eteru rozpuszczają 1 część wody. Z alkoholem miesza się we wszystkich stosunkach. Rozpuszcza w małej ilości siarkę i fosfor, w znacznej brom, jod, wiele ciał organicznych, jak tłuszcze, żywice, niektóre alkaloidy i t. d. Bardzo łatwo palny, płonie płomieniem silnie świecącym; para jego pomieszana z powietrzem lub tlenem silnie wybucha. Chlor działa nań bardzo silnie; przez stosowne działanie otrzymać można różne produkty podstawienia, z których zwłaszcza są znane: **E.** *jednochlorowy* $(C_2H_4Cl)_2O$, **E.** *dwuchlorowy* $(C_2H_3Cl_2)_2O$ (Malagutti) i **E.** *pięciochlorowy* $(C_2Cl_5)_2O$ (Régnault). Ten ostatni jest ciałem stałem, krystalizującem w ośmiościany. **E.** używa się do wyciągania tłuszczów, do wywabiania plam tłustych, do wyrobu preparatów chemicznych, zwłaszcza kolodjum. Ważne znaczenie ma w medycynie; dostawszy się do żołądka w małych ilościach, pobudza trawienie i sprawia ogólne podniecenie w całym organizmie; w większych ilościach zażyty powoduje zapalenie żołądka i silne ogólne upojenie; objawy takie często śmiercią się kończą. Przy wdychaniu par eteru następuje znieczulenie ogólne (eteryzacja). Używa się go jako środka orzeźwiającego, dawniejsze użycie jego w celu sprowadzenia znieczulenia ogólnego zostało przez chloroform (ob.) zastąpione. Na zewnątrz zastosowany, skutkiem szybkiego ulatniania, mocno ochładza skórę i stąd do bezczułości ją przywodzi: to też **E.** stanowi najlepszy ze środków znieczulających miejscowo. W tym celu po raz pierwszy użył go Richardson w r. 1866; podał on też przyrząd do eteryzacji, za pomocą którego **E.** na drobne kropelki się proszkuje i silnym strumieniem na skórę puszcza.—**E.** znany był prawdopodobnie już w XIII wieku. Valerius Cordus otrzymał go 1540 r. z alkoholu i kwasu siarczanego i nazwał *oleum vitrioli dulce*.

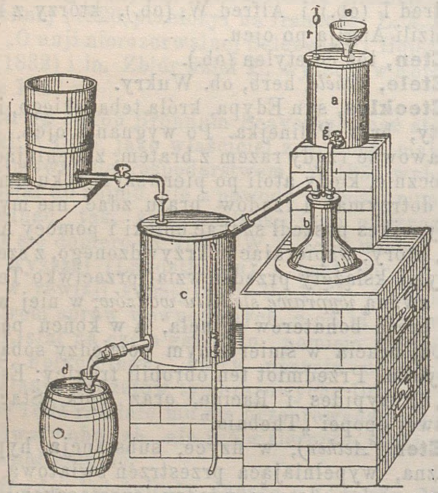

Przyrząd do wyrobu eteru.

Etery, w chemji, związki, różne pod względem własności fizycznych, ale zbliżone między sobą zachowaniem się chemicznem, których pierwowzorem jest *eter zwyczajny* (ob. Eter). **E.** *proste* są to związki, dające się wyprowadzić z pojedyńczego lub wielokrotnego typu (ob. Chemja) wody, przez zastąpienie wszystkich atomów wodoru rodnikami alkoholowemi, i tak $(C_2H_5)_2O$ eter

etylowy, zwyczajny, $(C_5H_{11})_2O$ eter amylowy; można je zatem uważać za tlenki rodników alkoholowych. **E.** *mieszane* powstają, gdy w typie wody jeden atom wodoru zastąpiony jest jednym, drugi innym rodnikiem, jak C_2H_5, C_5H_{11},O eter etyloamylowy. **E.** *złożone* wyprowadzają się z kwasów organicznych przez zastąpienie wodoru typowego rodnikami alkoholowemi, tak np. C_2H_3O, C_2H_5,O eter octowy lub octan etylu; **E.** te zatem są solami organicznemi. Schossberger nadał **E.** złożonym nazwę *ester*. Przykładem **E.** *prostego dwuatomowego* będzie $(C_2H_4)_2O_2$, **E.** etylenowy, w którym wodór typowy podwójnego typu wody zastąpiony lest rodnikiem dwuatomowym etylenem (ob.); mogą tu powstawać też **E.** mieszane np. C_2H_4, CH_3, C_2H_3, O_2 eter etylenometylowo-etylowy, gdy dwa atomy wodoru zastąpione są dwuatomowym etylenem, a dwa drugie rodnikami jednoatomowymi, metylem i etylem. **E.** prostym trójatomowym będzie $(C_2H_5)_3O_3$ eter glicerylowy, wyprowadzony z potrójnego typu wody przez zastąpienie trzech atomów wodoru trójatomowym glicerylem.—**E.** *owocowe* są to **E.** naśladujące woń owoców, których roztwory w alkoholu zowią się esencjami, lub olejkami owocowemi; należą tu **E.** ananasowy (ob.), gruszkowy (ob.), jabłkowy (ob.), używają się w fabrykacji napojów spirytusowych, cukierków owocowych, w perfumerji i t. d. Własności ważniejszych **E.** opowiedziane są przy właściwych rodnikach.

Etery owocowe, ob. Etery.

Eteryczne olejki, ob. Olejki lotne.

Eteryczne wody, *wody aromatyczne*, roztwory olejków lotnych w wodzie destylowanej, otrzymują się jako produkty uboczne przy wyrobie tych olejków. Ob. Olejki lotne.

Eteryzacja, ob. Eter.

Etex Antoni, rzeźbiarz, malarz i budowniczy francuski, * 1808 r. w Paryżu, † 1888, uczeń Dupaty'ego, Pradiera i Ingresa; od r. 1830 studjował mistrzów włoskich i podróżował w celach artystycznych po Europie. Kolosalną grupą *Kain* (1833) zwrócił na się powszechną uwagę tak śmiałością, jak i oryginalnością kompozycji, która zyskała tak wielkie uznanie, że minister Thiers powierzył mu robotę dwóch płaskorzeźb na „Arc de l'Etoile,“ mających wyobrażać opór ludu francuskiego przeciwko sprzymierzonym 1814 r. i pokój 1815 r. Jako gorący republikanin czynny brał udział sprawach publicznych 1848 r. Produkcyjność **E.** jako rzeźbiarza zadziwiająca. Oprócz mnóstwa biustów różnych znakomitości i posągów świętych, wykonał wiele innych utworów, z których najcelniejsze: Hera i Leander, „Blauka Kastylska“ (w muzeum wersalskiem), „Karol W.“ (w Luksemburgu), „św. Augustyn” (w kościele św. Magdaleny w Paryżu), „Rozbitki“ (1867), „św. Benedykt,” „Herkules,” „Matka z dziecięciem na łonie” (1866), „Pomnik dla Ingresa,” którego model dał 1869 roku. W malarstwie obrabiał głównie rzeczy biblijne i historyczno-antyczne. Z obrazów jego najlepsze: „Męczeństwo św. Sebastjana,” „Niewolnik starożytny” i „Niewolnik nowożytny” (1864). Do pism ilustrowanych wykonał wiele dobrych rysunków. Równocześnie celował także jako czynny i niepospolity architekt. Do główniejszych jego budowli należą; „Pałac Trocadero” i „Nowa opera.” Nadto jeszcze, oprócz mnóstwa artykułów estetycznych, zamieszczanych w różnych dziennikach, ogłosił: „Essai sur le beau” (Paryż, 1851); „Cours élémentaire de dessin” (3 ed., Paryż, 1859); „Beaux arts, Cours publique fait à l'Association polytechnique“ (1861) i in.

Etezyjskie wiatry, u starożytnych wiatry stałe, wiejące perjodycznie w tych samych porach roku, zwłaszcza wiatr północny, wiejący na morzu Egejskiem, przez 5 lub 6 tygodni po letniem przesileniu.

Et haec facienda, et illa non omittenda (łac.) i to uczynić i tamtego nie pominąć.

Ethicus *(Aethicus)*. pisarz łaciński, prawdopodobnie z V w. po Chr., przypuszczalny autor dwu kosmografji, których wydanie sporządził Simler (1575), a w nowszych czasach d'Avesac (1852) i Wuttke (1854). Pierwsza z nich jest tylko gołą nomenklaturą, tekstem do karty geograficznej, druga zaś daje dokładny opis 3 części świata, była już znana w XV w., ale uważano ją za podrobioną. Krytyczne wydania sporządzili Avesac w „Mémoires“ akademji napisów (19 t., 1852) i Wuttke (Lipsk, 1854). Por. Pertz „De Cosmographia Aethici“ (Berlin, 1853).

Etiam periere ruinae (nawet gruzy zniknęły). Słowa Lukana, zaczerpnięte z jego poematu *Farsalia*. Farnaces, syn Mitrydata, pragnąc wskrzesić państwo Armenji, wypowiedział wojnę Rzymianom. Juljusz Cezar, który przebywał wtedy na dworze Kleopatry, szybkim marszem pośpieszył do Azji, zniósł pod Zelą nieprzyjaciół i posłał do senatu rzymskiego ów słynny buletyn: *Veni, vidi, vici*. Wszakże znajdując się w bliskości Troi, zapragnął obejrzeć pola bohaterskie walk Trojańczyków z Grekami i zobaczyć ruiny słynnego Iljonu, ale czas zniszczył wszystko, zniknęły nawet gruzy — *etiam periere ruinae* (Pharsalia lib. IX). Do tej samej okoliczności stosuje się przysłowie: *Nec locus ubi Troia fiut.*

Etienne Karol Wilhelm, dramaturg francuski i pisarz polityczny, * 1778 r. w Chamouilly, † 1845 w Paryżu, był wielokrotnie wybierany do parlamentu, został 1837 parem Francji. Z jego sztuk teatralnych „Oeuvres” (4 t., Paryż, 1846), godniejsze wzmianki są: „Les deux gendres” (1811), tudzież opery: „Cendrillon“ i „Joconde.” Oprócz tego napisał: „Histoire du théâtre français” (4 t., Paryż, 1802). Zbiorowe wydanie dzieł **E.** ogłosił St. François w 5 tomach (Paryż, 1846—53). Por. Sainte-Beuve „Cause-

ries du lundi" (4 t., 1859); L. Thiessé „E. essai biographique et litteraire" (tamże, 1853).

Etienne Henryk, syn Karola, * 1801 r. w Paryżu; jako deputowany 1839—46, zajmował się głównie kwestjami finansowemi w Konstytuancie; w r. 1848 był wiceprezydentem komitetu finansowego i w zgromadzeniu prawodawczem popierał politykę rządu. Po zamachu 2 grudnia zajął znowu poprzednie stanowisko jako radca - referent w izbie obrachunkowej.

Etienne Gallois August Alfons, literat francuski, * 1809, † 1890 r. w Aisne, był naprzód profesorem, następnie sekretarzem ks. Decazes, w końcu biblijotekarzem księgozbioru luksemburskiego. Napisał: „Les ducs de Champagne" (1843); „L'expédition de Siam sous Louis XIV" (1853) i in.

Etienne Michał, publicysta niemiecki, * 1827 w Wiedniu, † 1879 tamże, od 1850—55 przebywał w Paryżu, 1855 r. został redaktorem gazety *Presse* w Wiedniu, 1864 r. wraz z *Maksem Friedländerem*, (* 1829 w Neisse, † 1872 w Nizzy), założył dziennik *Neue freie Presse*, redagowany przez niego w duchu niemiecko-liberalnym.

Etingen, *Oettinger*, herb: W polu czerwonem nad murem srebrnym lew złoty z kołem młyńskiem srebrnem w łapach. Nad hełmem w zawoju czarno-srebrnym pół lwa złotego z kołem, jak na tarczy. Labry czarne, podbite srebrem. Indygenat z r. 1768.

Etingen.

Etjolina, barwnik żółty, który się rozwija w roślinach kiełkujących przy braku światła; jest przeobrażeniem chlorofilu.

Etjologja, nauka o przyczynach chorób, ob. Medycyna i Patologja.

Etjonowy kwas, ob. Etylen.

Etjopja, tak się zwały u starożytnych kraje w Afryce, leżące na południe Egiptu i zamieszkane przez rasę czarną; w ściślejszem jednak znaczeniu **E.** nazywano dzisiejszą Nubję i Abisynję, okolice przerznięte Nilem z dopływami Astapos i Astaboras, oraz przedłużeniami gór Egiptu. Kraj ten obfitował w złoto, heban, kość słoniową, dalej konie rzeczne, słonie, lwy, nosorożce, pantery, hjeny, strusie, kazuary, krokodyle węże i t. d. Mieszkańcy, Etjopowie, byli koloru skóry ciemnego, a raczej czarnego, dobrego wzrostu, silnie zbudowani, długo żyjący, łagodni i dobrzy, lecz w ogóle na nizkim stopniu wykształcenia zostający; dzielili się oni na wiele pokoleń i mieli dość piękne i znaczne miasta, jak Aksum, Adule, Ptolemais i Meroe. Dzisiaj jeszcze widzieć można zwaliska miast Meroe z Napaty. Są tam szczątki ośmiu świątyń, otoczonych dwoma rzędami piramid. Wiadomości o Etjopach znajdują się u Herodota, Diodora, Ptolemeusza, Plinjusza i in. Co się tycze historji **E.**, ob. *Aksum*. *Etjopją* nazywano także południową część pobrzeża Fenicji, od Jaffy do Egiptu, ze stolicą Joppe.

Etjopski język i literatura. *Język etjopski*, z pomiędzy mnóstwa różnorodnych djalektów abisyńskich, zwany przez krajowców *Gees*, należy do semickiego szczepu języków. Pierwotnie była to mowa plemion, przybyłych z południowej Arabji, osiadłych następnie w krainie Tygre i jej stolicy Aksum. Z postępem czasu, gdy się utworzyło potężne państwo etjopskie, stała się ona mową panującą, urzędową, djalekty zaś innych kwitły dalej jako narzecza ludowe. Dopiero w XIV w., prawdopodobnie skutkiem zmian rządowych, została zastąpioną przez język amharski (ob.), a w pierwotnej ojczyźnie wykształciły się i żyją dziś jeszcze w ustach ludu tak zwane narzecza *Tygre*. Chociaż więc język etjopski dawno już zamarł, długo jednak jeszcze był językiem świętym i książkowym, uczono go w szkołach i pisano w nim ważne nieraz dzieła. Dziś przy ogólnem zdziczeniu Abisynji, mowa ta w zupełnem jest zaniedbaniu. Pod względem gramatycznym i leksykograficznym język etjopski zostaje w najbliższem pokrewieństwie z narzeczami arabskiemi; posiada zaś niektóre właściwości tak starożytne, że nie znajdzie się ich we wszystkich innych gałęziach szczepu semickiego. Po pracach Joba Ludolfa: „Grammatica aethiopica" (1702); „Lexicon aethiopico-latinum" (1699) i „Historia aethiopica" (3 t., 1694); najlepiej opracował go nowszemi czasy Dillmann (ob.) w gramatyce (Lipsk, 1857) i słowniku (Lipsk, 1865). Podręcznik języka etjopskiego i dyalektów amharskiego i tygryńskiego wydał także Praetorius (1886). Język etjopski ma i własne *pismo*, które wytworzyło się z pisma himjaryckiego i wraz z nim (oba pierwotnie były identyczne), w najbliższym zostaje związku z pismem starosemickiem (fenickiem). Od innych pism semickich różni się tem, że się pisze od lewej ręki ku prawej i że na oznaczenie samogłosek używa maleńkich znaczków, przyczepianych do spółgłosek. Do najdawniejszych piśmiennych pomników etjopskich należą napisy i monety zebrane przez Salta, Rüppela i Heuglina. *Literatura* zaczyna się od wprowadzenia chrześcijaństwa w IV w. i składa się przeważnie z dzieł religijnych, mniej historycznych. Cała Biblja (Stary Test. podług Septuaginty) była już w IV w. przetłóm. (wydanie Dillmanna, Lipsk, 1853 i nast.). Mnóstwo, pierwotnie po grecku pisanych, apokryfów istnieje tylko w języku etjopskim. Najbardziej z nich znaną jest księga Henocha (ob. Enocha księga) (po etjopsku przez Dillmanna, Lipsk, 1851) i księga Adama (wydana przez Dillmanna, Getynga, 1853). Przekład Nowego Test., dokonany przez Etjopczyka Petrusa, ogłoszony

został po raz pierwszy w r. 1548 w Rzymie. Nie mniej ważnemi są pisma historyczne, z których atoli żadne w zupełności nie zostało wydrukowanem. Do najważniejszych należą: historja tubylczych królów i historje świętych. Poezja zostaje całkowicie na usługach kościoła; składa się ze śpiewników, hymnów i modlitw. Wiele też wydano przekładów na język etjopski z arabskiego, syryjskiego i koptyjskiego. Bogate zbiory rękopisów etjopskich znajdują się w Oksfordzie, Tybindze, British Museum, Paryżu, Wiedniu, Berlinie. Por. M. René Basset „Etudes sur l'histoire d'Ethiopie," Fumagalli „Bibliografia Etiopica" (Medjolan, 1893).

Et lapis dabit vocem suam (łac.).—I kamień mówić będzie, t. j. jeżeli ludzie milczą, to kamienie dadzą świadectwo prawdzie.

Et le combat cessa faute de combattants (franc.).—I walka ustała, gdyż zabrakło walczących (którzy wyginęli). Wiersz z tragedji Kornela p. t.: Cyd.

Et l'on revient toujours à ses premiers amours (franc.).—I wraca się zawsze do pierwszej miłości. Przysłowie, które powstało z piosnki w operze Isouard-Etienne'a p. t.: „Joconde" (1841).

Et lux perpetua luceat ei (łac.).—A światłość wiekuista niech mu świeci.

Et seq., *Et sequentia* (łac.)—i następujące.

Et sic de similibus (łac.).—I tak samo o podobnych.

Etmajer *(Ettmayer)*, herb: **E. I.** Na tarczy 4-dzielnej, w polach I i IV złotych—pół orła czarnego, w II i III błękitnych—ręka przewiązana, trzymająca złotą obrączkę. U szczytu między dwoma skrzydłami czarnemi z pasem poprzecznym srebrnym—ręka jak na tarczy. Labry z prawej strony czarne, podbite złotem, z le-

Etmajer I.

Etmajer II.

wej błękitne, podbite srebrem. Nobilitacja z r. 1812.—**E. II:** Na tarczy 4-dzielnej, w polach I i IV złotych—pół orła czarnego, w II i III czerwonych—na klinie srebrnym o łukowatych bokach—6-promienna gwiazda czerwona. Na tarczy dwa hełmy ukoronowane, nad pierwszym, o labrach czarno-złotych, trzy pióra strusie, białe między czarnemi; nad drugim, o labrach czerwono-srebrnych—trzy pióra strusie, białe między czerwonemi.

Etna, największy i najwyższy z czynnych wulkanów europejskich; wznosi się w północno-wschodniej części Sycylji na równinach Katanji, w kształcie tarasów, z pośród mnóstwa pojedyńczo stojących gór, które stanowią jego 200 klm. kw. obejmującą podstawę, aż do wysokości 3313 m. Najwyższa zaś część góry, z której właściwy jej szczyt wystaje, *Regione scoverta*, pokryta jest lodem, śniegiem i popiołem wulkanicznym. Na wysokości 2,500 m. ustaje zupełnie wszelka roślinność. Krater czyli otwór wulkanu ma 25 klm. kw. powierzchni i dochodzi 1,000 metr. głębokości. Z czasów przechrześcijańskich znanych jest 11 wybuchów Etny; największe w późniejszych czasach były w latach 1169, 1669, 1693, 1843, 1852, 1865, 1879 i ostatni w r. 1883.

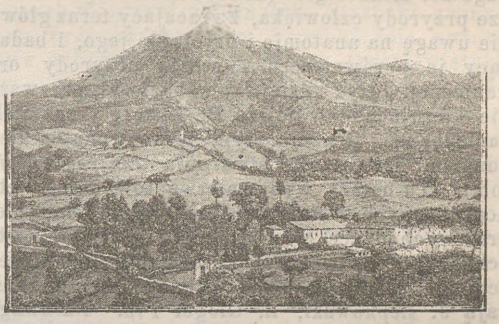

E t n a.

Etnarcha (z grec. władca ludu), rządca, dowódca, gubernator, monarcha. Tytuł ten nadawany był za panowania rzymskiego podwładnym Rzymowi książętom w Syrji i Palestynie, później namiestnikom oddzielnych prowincji wschodnich.

Etnicyzm, to samo co poganizm, wiara w wielu bogów, politeizm.

Etnofronowie (z grec.), czyli *Poganiści*, heretycy z VII w., łączyli obrzędy i wróżby pogańskie z chrystjanizmem. Pisał o nich św. Jan Damasceński.

Etnografja, *Etnologja* (ludoznawstwo) i *Antropologja*, są naukami zajmującemi się poznaniem człowieka, jako członka ludzkości, których granice i przedmiot ściśle dotąd nie są ograniczone. To jedne, to drugie uważane są za ogólniejsze (ob. Antropologja), choć najwłaściwiej miano nauk antropologicznych v. humanitarnych lub Antropologję należy przeciwstawić naukom przyrodniczym i matematycznym, obejmując nią etnografję lub etnologję, historję, geografję, prawo, filologję, filozofję i t. d. Wtedy opis *(lo-*

gos, grafein) ludów *(ethnos)* zajmie się kwestją pochodzenia, wieku i podziału ludzkości, a następnie określeniem cech pojedyńczych poddziałów ludzkości. Blumenbach, Prichard dali pierwszy popęd tym naukom, nowy zwrot wywołały odkrycia Boucher de Perthesa, w którego tropy poszli Huxley, R. Wagner, Vogt, Hervey Saint Denys, v. Baer, Retzius, Peschet „Völkerkunde" (przekład polski, 1876); Müller „Allgemeine Ethnographie" (2 wyd., 1879); Ratzel „Antropo-Geographie" (2 t., 1882—91); Bartian „Grundzüge der Ethnologie" (1884) i inni. Są to badacze przyrody człowieka, zwracający teraz głównie uwagę na anatomję i fizjologję jego, i badający je porównawczo z resztą przyrody organicznej. Język i dziejowe wskazówki, przeważnie kierujące dawniejszą **E.**, zostały przez nich zaniedbane. Reakcja, tym jednostronnym kierunkiem wywołana, stworzyła *Etnopsychologję* (ob.). Tu należą wydawnictwa towarzystw etnograficznych w Paryżu, New-Yorku i Londynie, oraz wychodzące w Brunświku od 1865 „Zeitschrift f. Antropol., Naturgeschichte und Urgeschichte des Menschen." U nas materjały zbierają J. Łepkowski, Z. Gloger i in. Na uwagę także zasługują: J. Popławskiego „Ciekawe obrazy z życia ludów" (Warszawa, 1893); L. Krzywickiego „Ludy, zarys antropologji etnicznej" i tegoż „Kurs systematyczny antropologii" (Warszawa, 1893 i 1897); wydawnictwa perjodyczne „Materjały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne" (od 1877), „Wisła" (od 1887), oraz „Lud, organ Tow. ludoznawczego we Lwowie" (od 1895); Achelis „Moderne Völkerkunde" (Sztutgard, 1896); Poradnik dla samouków, t. I, (1898).

Etnologja, ob. Etnografja.

Etnopsychologja, dawniej, pod nazwą etnografji, obejmowała studja nad ludzkością, rozważaną w rasach i narodach, przeważnie w kierunku historyczno-filologicznym. Wątpliwości stąd wynikłe od początku, a widoczne w pracach Grimma, Lelewela, Bielowskiego, Zeussa, Wittersheima, Szafarzyka, Klaprotha, Desguignesa i in. (pomijając dawniejszych), stworzyły zwrot przyrodniczy w tych badaniach (ob. Etnografja). Zaniedbana strona umysłowa ras i narodów daje początek **E.**, w której, na zasadzie wierzeń, języka i zwyczajów ludów dzikich, obecnie żyjących). Por. np. Waitza „Antropologie der Naturvölker" (6 t., 1859—1873); Diefenbacha „Vorschule der Völkerkunde" (1869), oraz zabytków starożytności w mitologji, filologji, starożytnościach, starają się uczeni odnaleźć typy umysłowe i moralne w ludzkości, odpowiednie rasom i narodom fizycznym etnografji. Ponieważ, wszystko tu obecnie opiera się na *gramatyce* i *mitologji porównawczej* (ob.), a więc na wspólnem tle i wyobrażeniach pewnych ras lub ludzkości w ogóle, obawa jednostronności jest mniejsza. Uwzględnienie wpływu natury na twory wyobraźni i modyfikowanie go, przez coraz samodzielniej wyrabiające się typy ludowe i narodowe, bronią od wpadnięcia w ostateczności. Nazwa sama **E.** wreszcie z góry zapowiada, że wszystkie ludy i narody, jako organizmy antropologiczne, są przez nie badane, w celu odkrycia tak wewnętrznej ich genezy ustroju i rozwoju, jak to czyni etnografja, uważając te organizmy jako twory materjalne. Ważne wydawnictwo dla **E.** jest „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft," od 1859 przez Steinthala i Lazarusa. Pojedyńczemi rasami zajmują się: Semitami Renan; Celtami Diefenbach; Romanami Diez; ludami Ameryki i Azji Pott, A. i W. Humboldt, d'Orbigny, Vambery, Weber, Lassen i in.; Słowianami Szafarzyk, Hilferding, Afanasjew, Kostomarow, Chodakowski, Lejean, Köppen; Finnami Castren, Sjögren, Schiefner, Hunfalvy i t. d.

Et nunc erudimini! (łac.)—a teraz nauczcie się. Słowa króla Dawida: *Et nunc reges intelligite: erudimini qui judicatis terram*, terazże tedy zrozumiejcie, królowie! nauczcie się sędziowie ziemi.

Etokracja. Panowanie cnoty, rząd uczciwy, oparty na prawości i sprawiedliwości.

Etolja, jedna z części starożytnej Hellady, leżała między Lokrydą, Dorydą, Tesalją, Epirem, Akarnanją i odnogą koryncką. Była to okolica górzysta, skropiona rzeką Achelous, klimat miała surowy, grunt nieżyzny i tylko nad brzegami Achelousu uprawny. Miast niewiele, znaczniejsze z tych były: Pleuron, Kalydon, Chalkis i Agrinon. Obecnie Etolja wraz z Akarnanją tworzy nomarchję królestwa greckiego, mającą 138 mil kw. 110,000 mieszkańców. Jako pierwotnych mieszkańców **E.** wymieniają starożytni pisarze nie helleńskiego pochodzenia *Lelegów* i *Kuretów*. Po przybyciu tu Hellenów, powstał mieszany *djalekt etolski*. Homer już daje miszkańcom ogólne miano *Etolów* (Aitoloi). Podczas wojny Lamijskiej (323 przed Chr.), rozproszone gminy etolskie utworzyły związek etolski, do którego w r. 280 przyłączyła się większa część państw Grecji środkowej. Po nieszczęśliwej wojnie z Rzymianami, związek etolski został zniszczony (r. 189). Później Rzymianie wcielili Etolję do prowincji Achai. Por. Brandstäter „Die Geschichte des ätolischen Landes."

Etologja (gr.), opisanie, studjum obyczajów, zwyczajów, charakteru, nawyknień, jednego człowieka lub całego narodu. Por. J. Stuart Mill „System of logic raciocinative and inductive."

Eton *(Eaton)*, małe miasto w angielskiem hrabstwie Buckingham nad Tamizą, naprzeciwko Windsoru, ma 2,500 m. Tu się mieści *Eton-College*, które uważane jest za jeden z najznakomitszych zakładów naukowych w Anglji, istniejący od 1440 r. Por. Lyte „History of Eton College" (1876).

Etrjoskop, przyrząd służący do oceny promieniowania nocnego, podany przez Wollastona i Lesliego; jest to termometr, którego kulka otoczona jest czarną wełną i znajduje się w ognisku metalowego zwierciadła wklęsłego. Do tego samego celu służy aktynometr (ob.) Pouilleta.

Etrurja i Etruskowie (po łac. *Etruria*, po grecku *Tyrrhenia*). Etrurją nazywała się w starożytności część Włoch, leżąca nad morzem Tyreńskiem między Apeninami oraz rz. Macra i Tiberis (Tyber). Był to kraj po większej części płaski, ledwie kilku odnogami Apeninów przerznięty, rzekami Arnus (Arno), Tybrem i wielu nadbrzeżnemi rzeczkami skropiony. Pobrzeże morskie w części bagniste, w części suche, obfitowało w dobre zatoki i porty. We wnętrzu kraju są jeziora, z których ważniejsze Trasimenus, Clusinus, Volsiniensis, Ciminius i inne. Nie wydawała **E.**, z powodu dość wysokiego wzniesienia, wszystkich płodów południowej Italji, za to rodziła obficie pszenicę, wino, drzewo budulcowe; posiadała marmur, żelazo, dobrą glinę garncarską i t. d. Nazwa *Tuscia* (stąd *Toskanja*) późniejszemi dopiero czasy weszła w użycie dla oznaczenia kraju, lecz nazwa *Tusków* była prawie jednocześnie z nazwą *Etrusków* używana dla tutejszych mieszkańców.— *Historja.* Najdawniejszymi mieszkańcami tego kraju byli może niegdyś Ligurowie i Umbrowie, ale ślady ich bytności zatarła w zupełności cywilizacja etruska. Według starożytnych, **E**-owie powstali ze zmieszania tubylczej ludności z przybyłymi tam w II w. przed Chrystusem wychodźcami z Lidji, którzy pod wodzą Tyrrhenosa przywędrowali morzem do Italji. Odnaleziony w r. 1885 w Lemnos napis Pelazgijski, zdaje się, w każdym razie wskazywać niewątpliwie pokrewieństwo językowe Pelazgów z italijskimi Tyreńczykami czyli Etruskami. Według innego poglądu, popieranego przez Niebuhra, Etruskowie, zowiący się sami *Ras*, t. j. *Razenowie (Ras-enae*, co znaczyło, zdaje się, „szlachetni"), u Rzymian znani pod nazwą *Tusci*, *Etrusci*, przybyli do Italji w dobie przedhistorycznej z północy, prawdopodobnie z Recji, i pod naciskiem Celtów, posuwając się zwolna ku południowi, zajęli cały kraj aż do Tybru. Utworzyli z czasem potężne na lądzie i morzu państwo, które już to drogą podboju, już to za pomocą kolonizacji, rozszerzyło swą potęgę w Kampanji, na wyspach Elbie (Ilva) i Korsyce. Dziś jeszcze jest zagadką, do jakiej familji narodów zaliczyć Etrusków i ich język. Mowa etruska, której resztki przechowały się w licznych napisach, zwłaszcza grobowcowych, wyróżnia się stanowczo od narzeczy wszystkich ludów italskich, jak również od języków greckiego, celtyckiego, germańskiego i semickich, jakkolwiek nabiera coraz większego prawdopodobieństwa przypuszczenie, iż należy ona do grupy języków indo-germańskich. Pismo przyjęli Etruskowie od Greków; odróżniają w niem alfabet dawniejszy i nowszy, a oba przeszły do różnych narodów staro-italskich. Z miast etruskich były najważniejsze: Veji, Falerii, Volsinii (dziś Bolsena), Clusium (Chiusi), Perusia, Cortona, Arretium (Arezzo), Faesulae (Fiesole), Pisae, Volaterrae, Vetulonia, Populonia, Rusellae, Cosa, Volci, Saturnia, Tarquinii i Caere. Dwanaście z nich stanowiło państwa (gminy) samoistne, połączone w jeden związek; inne zostawały od tamtych w pewnej zależności. Stosunki związkowe były bardzo luźne; zgromadzenia związkowe odbywały się raz na rok (przy świątyni bogini Woltumny) w celach religijnych i politycznych. W pojedyńczych gminach przemagała arystokracja kapłańska. Z rodów, których naczelnicy zwali się *lukumonami* (królowie), wybierano senat; w późniejszych czasach miejsce królów zajmują obierani corocznie urzędnicy. Lud zostawał w ścisłej zależności od stanu panującego, jak Heloci w Sparcie, a ludzie wolni znajdowali się tylko w miastach. Do *wojny* okazują się Etruskowie daleko mniej pochopni, aniżeli Rzymianie i Sabelowie. *Handel, żegluga* i *przemysł* rozwinęły się u Etrusków daleko wcześniej i silniej, niż u innych narodów italskich. Handlowali z Sycylją i Grecją (o czem świadczą monety i naczynia gliniane staro-attyckie, znajdowane w grobach etruskich), zawierali przymierza morskie z Kartagińczykami. Wpływ ustroju państwowego **E**-ów na Rzymian był prawie żaden. Za to religja rzymska uległa niezaprzeczenie wpływom etruskim.— *Religja* Etrusków, ponura i surowa, stosowana do życia publicznego i prywatnego, była do najdrobniejszych szczegółów wykształcona i rozwinięta. Bogowie rozpadali się na dwie grupy: wyżsi i utajeni, *Aesar* zwani, i niżsi, z których Tinea (Jupiter) stał na czele rady dwunastu bogów, zwanych przez łacińskich autorów *Consentes* (ob. Consentes dii). Świat podziemny, miejsce zamieszkania dusz umarłych, to—rzeczywiste piekło, przedstawione w najposępniejszych obrazach. Źródłem religijnej mądrości Etrusków były święte księgi Tagesa, bożka, wyobrażanego w postaci dziecka z siwemi włosami.—*Etruska sztuka* tworzy ogniwo pomiędzy sztuką rzymską a grecką i zostaje przeważnie pod wpływem ostatniej; pomimo to, posiada ona wiele znamion oryginalnych i wydała wiele utworów bardzo cennych. W *architekturze* etruskiej napotykamy przeważnie formę łukowatą sklepień wielkich rozmiarów, używanych w budowlach użytku publicznego, a najważniejszemi jej zabytkami są grobowce, których odróżniają 3 rodzaje. Jedne są to proste mogiły z kamiennem podmurowaniem, z których wytworzyły się stożkowate wieże, a na-

wet piramidy (grobowiec Horacjuszów i Kurjacjuszów pod Albano); drugiego rodzaju grobowce składają się z architektonicznych fasad, do których ściany kamienne obrobiono dłótem;

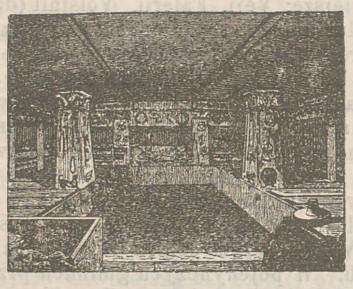

Wnętrze grobowca w Cervetri.

prostota form i w guście greckim dodany fryz nadawały tym pomnikom charakter uroczystej powagi (nekropole w Norchia i Axia); trzecie-

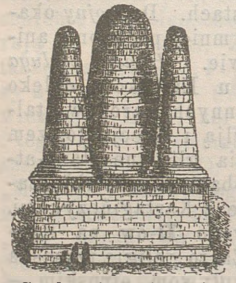

Grobowiec Horacjuszów i Kuracjuszów.

Brama w Falerii.

go wreszcie gatunku są grobowce podziemne, wkopane w kamieniach tufowych. Kształt świątyń był tutaj kwadratowy, porządek kolumn naśladuje styl joński młodszy, spuszczony dach,

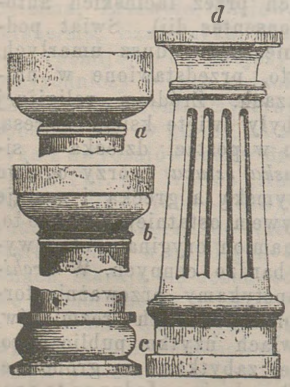

a i *b* kapitele etruskie, *c* podstawa, *d* filar z grobowca w Cervetri.

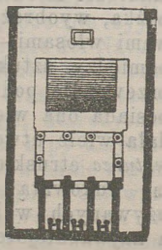

Plan świątyni etruskiej.

wielkie przedziały między kolumnami, nadają domom bożym szeroką, nizką, dziwaczną i ociężałą postać. Styl *rzeźby* etruskiej stoi na równi ze staro-greckim. Największą działalność rozwinęli Etruskowie w wyrobie naczyń glinianych (ceramika), z których wielka liczba przechowała się w grobowcach. Są one dwojakiego rodzaju: popielnice (urny) z przykrywami w

Zwierciadła ręczne.

Sarkofag gliniany w Caere.

postaci ludzkiej głowy (tak zwane *kanopy*) i naczynia z czarnej niepalonej ziemi ozdobione drobnemi płaskorzeźbami. Z wyrobów glinianych powstały odlewy śpiżowe, w których sztuka etruska najwyższego dosięgła szczytu (Chimera, posąg Minerwy i portretowa statua mówcy w galerji florenckiej, wieżyca kapitolińska i posąg Marsa w Watykanie i t. d.). Mnóstwo także etruskich figurek bronzowych znajduje się w różnych muzeach europejskich, zwłaszcza we Florencji, Peruggii i Rzymie. Ważniejszemi atoli nad wszystko były dekoracyjne bronzowe ich wyroby, a mianowicie: rydwany, trony, zbroje i t. p. Rznięte kamienie, okrągłe płyty, zdobne grawirowanemi wizerunkami i ozdoby złote, wykonywano w stylu fantastycznym, pokrewnym sztuce orjentalnej. — Wyroby z kamienia daleko są rzadsze

Wilczyca Kapitolińska, karmiąca Romulusa i Remusa.

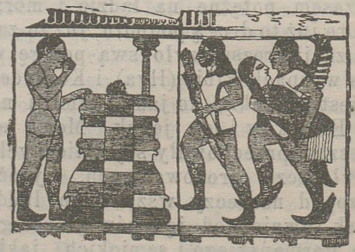

Płyty gliniane, ozdobione malowidłami.

i z późniejszej pochodzą epoki. — Ślady etruskiego *malarstwa* zachowały się na ścianach grobowców. Wykonanie bardzo proste, kolory jaskrawe i pstre; w obrazach więcej harmonji barw, niż naturalności i prawdy.—Rzym w ostatnich czasach królestwa, ściśle z Etrurją związany, rozpoczął w r. 485 przed Chr. walkę z etruskiem miastem Veji, które nareszcie 396 r. przed Chr. zostało przez Kamilla zdobytem. Około r. 310 przekroczyli już Rzymianie las Cyminijski, który od r. 375 tworzył naturalną granicę Etrurji od Rzymu. Potęga etruska została ostatecznie złamana w wielkich bitwach nad jeziorem Wadymońskiem 309 i 285. Od północy zaś posuwali się coraz bardziej Ligurowie i Celtowie. W epoce wojny ze sprzymierzeńcami otrzymali Etruskowie prawo obywatelstwa Rzymskiego (lex Julia). Zagładę narodowości etruskiej przyśpieszyli głównie Sulla, przez wydzielenie swym weteranom ziem w tej krainie, i Oktawjan, przez zakładanie osad wojskowych. Dawna nazwa Etrurji ustąpiła miejsca *Tuscji*, a ta Toskanji (ob.). W nowszych czasach raz jeszcze odżyła dawna nazwa. Po zawarciu bowiem pokoju lunewilskiego (1801) kraj ten, pod imieniem królestwa *Etrurji* (Hetrurji), nadany został Ludwikowi, księciu Parmy; po jego śmierci (1803), pozostała wdowa, infantka hiszpańska, Marja Ludwika, jako opiekunka swego syna, objęła rządy, które wszakże w r. 1807 musiała już złożyć. W r. 1808 Etrurja została prowincją francuską, lecz w r. 1814 powróciła znowu pod panowanie dawniejszych władców. Por. O. Müller „Die Etrusker" (2 t., Wrocław 1828, 2 wyd. Stuttgart 1877); Noel Desvergers „L'Etrurie et les Etrusques" (2 t., Paryż 1863); Sibaud „L'Etrurie studiata al fondo prima di osare la interpretazione dei monumenti etc." (Bolonja 1871); Gray „History of Etruria" (1843—70, t. 3); Corsen „Ueber die Sprache der Etrusker" (1874—75, t. 2); Deecke und Pauli „Etrusk. Forschungen und Studien" (Stuttgart 1881—84); Martha „L'art etrusque" (Paryż 1888); P. Girard „La peinture antique" (Paryż 1892); Th. Seemann „Die Kunst der Etrusker" (Drezno 1890) i Mommsen „Röm. Geschichte" t. 1 (8 wyd. Berlin 1888).

Etsch, rzeka, ob. Adyga.

Ettanuza, herb polski, znany tylko z nazwy.

Etterbeek, miasto w Belgji, położone w kierunku północno-wschodnim od Brukseli, 18.000 miesz., przędzalnie, farbiarnie, fabryki mączki.

Ettinghausen Andrzej, baron, fizyk, * 1796 w Heidelbergu, † 1878 r. w Wiedniu; studjował najpierw filozofję i prawo, ale zarazem, jako przeznaczony do zawodu wojskowego, uczęszczał do szkoły bombardjerów. W r. 1819 został profesorem fizyki w Insbruku, 1821 profesorem wyższej matematyki w Wiedniu, 1834 objął katedrę fizyki, od 1852 był zarazem prof. instytutu politechnicznego. Wydał wiele dzieł matematycznych i fizycznych, między innemi wykład fizyki (1842, 4 wyd. 1860).

Ettinghausen Konstanty, baron, paleontolog, syn poprzedniego, * 1826 r. w Wiedniu, † 1897; od r. 1854 był profesorem botaniki w Wiedniu, od 1870 w Hradcu. Położył wielkie zasługi badaniami nad roślinami kopalnemi. Z prac jego najważniejsze: „Physiotypia plantarum austriacarum" (5 t., 1856, z 500 tablicami); „Photogr. Album der Flora Oesterreichs" (1864, z 173 tabl.); „Fossile Algen des Korpathensandsteins" (1853); „Beiträge zur Erforschung der Phylogenie der Pflanzenarten" (1877—80).

Ettmüller Ernest Maurycy Ludwik, zasłużony filolog niemiecki, * 1802 w Gersdorf pod Löbau, w górnych Łużycach, † 1877 r. w Zurychu; od 1833 r. profesor języka niemieckiego i literatury tamże. Oprócz licznych wydań niemieckich pomników piśmienniczych, ogłosił między innemi następujące dzieła: „Handbuch der deutschen Litteraturgeschichte" (1847); „Lexicon Anglosaxonicum" (Quendlinb. 1851); anglo-saksońską chrestomatję „Engla and seaxna scôpas and bôceras" (Quendlinb. 1850); z literatury staro-skandynawskiej wydał wypisy z gramatyką i słownikiem (Zurych 1861) oraz tłómaczenia pieśni Eddy o Nibelungach i Boewulfa (Zurich 1837 i 1840). Napisał także wierszem aliterowanym dwa poematy: „Deutsche Stammkönige" (Zurich 1844) i „Das verhängnissvolle Zahnweh, oder Karl d. Grosse und der heil. Goar" (Zurich 1852); w innym znowu poemacie „Kaiser Karl d. Grosse und das fränk. Jungfrauenheer" (2 wyd., Zurrich 1847), starał się przedstawić rzecz romantyczną w szacie humorystycznej.

Et tu, Brute, contra me! (łac.)—i ty, Brutusie, przeciwko mnie! Słowa Juljusza Cezara, wypowiedziane na widok swego przyjaciela, Brutusa, znajdującego się w liczbie spiskowców na jego życie.

Etty Wilhelm, malarz angielski, * 1787 r. w Yorku, † 1849 r. tamże; od r. 1807 kształcił się w Akademji londyńskiej, gdzie był uczniem Lawrence'a. Wprowadził nowy sposób nakładania farb. W r. 1821 wystawił obraz pod tyt. „Żegluga Kleopatry na wyspę Kindos," którym zdobył sławę. Najgłówniejszą jego pracą jest historja Judyty w 3 obrazach (1831), oprócz tego „Pandora" (1823); „Kobieta, błagająca zwycięzcę o łaskę dla zwyciężonych" i wiele pejzażów. **E.** był założycielem towarzystwa popierania sztuk pięknych w Yorku. Por. Gilchrift „Life and letters of William E." (Londyn 1855).

Etuda, *Etiuda* (z franc. ćwiczenie, studjum), utwór muzyczny, który obok artystycznego wykończenia, głównie ma na celu wyrobienie lub okazanie wprawy i doskonałości technicznej. Najwięcej **E.** pisanych było na fortepjan; obok początkowych Herza, Czernego i Bellini'ego, odznaczają się **E.** Clementi'ego, Cramera, Chopina,

Dreyschocka, Moschelesa, Thalberga i in. Z **E.** na skrzypce wymienimy Vieuxtempsa i Paganini'ego.

Etyczny prąd, *ruch*, tak zowią ruch umysłów, który obudził się w Ameryce, do Europy, a specjalnie do Niemiec przeszedł w r. 1892, t. j. z chwilą założenia Niemieckiego Towarzystwa kultury etycznej. Ruch ten dąży do podniesienia poziomu ideałów etycznych. Na czele ruchu stoją w Ameryce William Mackintire, Salter i Feliks Adler; w Anglji—Stanton Coit; w Niemczech F. W. Förster, Fr. Jodl, Giżycki († 1895). Organem angielskim jest „The international Journal of Ethics" (Filadelfja 1891), wydawany przez komitet międzynarodowy. W Niemczech wychodzi „Ethische Kultur" (od 1893), najpierw pod redakcją Giżyckiego, następnie Förstera. Por. Brasch „Die Ziele der Ethischen Bewegung" (Lipsk 1893).

Etyka (z greck. ethos=obyczaj). **E**-ą nazywa się nauka o zasadach moralności, która nosi także nazwę filozofji praktycznej. Tak zwanych siedmiu mędrców oraz Lacedemończycy rozpoczynają **E.** praktycznemi zdaniami moralności, która jeszcze nie będąc filozoficzną nauką, już wykrywa drogę do pewnych zasad ogólnych. Z Pitagora *„przepisem życia,"* zalecającym rachunek codzienny życia, z atomistyków *euthymją* (ob.), sokratyczną jednością piękna, dobra i użyteczności, i samopoznaniem jako warunkiem cnoty, t. j. praktycznego dobra *(eupraksja)*, z wyniesieniem idei dobra do stanowiska pierwszej idei i „kształcicielki świata" (demiurga) przez Platona, zjawiają się wszystkie dane późniejszej **E.** Plato też jest duchowym twórcą **E.** jako nauki, choć dopiero Ksenokrates, uczeń jego, podzielił filozofję na etykę, fizykę (metafizykę) i djalektykę (logikę). *Moralność chrześcjańska* (ob.) skorzystała z dualizmu parsyzmu, choć może samodzielny jej rozwój wynikł z pitagorejskiej zasady, że dusza siedzi za karę w ciele, jako w więzieniu, i z Platona demiurga. Od tej pory przykazania Boże, rozwijane przez Kościół, występują przeciw starożytnej **E.** (opartej na *ethos* zwyczaju, przyzwyczajeniu), jako pryncypja objawione. Nauki polityczne i prawne wyłączyły z **E.** państwo, starożytne jej konieczne uzmysłowienie z rzadka tylko próbowane (*Utopja* Morusa) w zakresie filozofji. Locke, wracając się do dawnej zasady **E.** szczęśliwości, zwłaszcza przez Arystotelesa rozwiniętej *(eudaimonja)*, dał popęd nowy **E.**, stwarzając *Moralną filozofję* Cumberlanda, Shaftesburego, Fergusona i in. angielskich i szkockich uczonych. Z Kantem występuje krytyka eudajmonji, ograniczonej przezeń fałszywie do zmysłowości i egoizmu, przeciwstawiając według stałego swego systemu, logiczne prawo etyczne pod nazwą kategorycznego postulatu, przez co stopniowanie i indywidualność w **E.** giną. Benecke wprowadził system stosunkowej wartości funkcji psychicznych do **E.**, przez co ją ustalił psychologicznie i w prawdziwą sferę badań przeniósł. Z filozoficznych studjów etycznych najnowszej doby na uwagę zasługują: I. H. Fichtego młodszego „System der Ethik" (1850); Ed. Hartmana „Phaenomenologie des sittlichen Bewusstsein" (1879); G. Giżyckiego „Grundzüge der Moral" (1883); Wundta „Ethik" (1886), Johna St. Milla „Utilitarianism" (przekład polski 1873); H. Spencera „Zasady etyki" (przekład Karłowicza 1884); M. Guyau „Esquisse d'une morale sans obligation" (1885); Fourlie'go „Moralność, sztuka i religja M. Guyau" (przekład J. K. Potockiego 1894). W polskiej literaturze ostatnich czasów o zagadnieniach etycznych pisali: Al. Świętochowski, W. Dzieduszycki, Wł. M. Dębicki, N. Hirszband (Cez. Jellenta), J. Wł. Dawid, M. Morawski i inni. Por. Janet „Histoire de la philosophie morale et politique" (Paryż 1858); Strümpfel „Geschichte der praktischen Philosophie der Griechen" (Lipsk 1861); Ziegler „Geschichte der E." (Bonn 1880—92); Gass „Geschichte der christlichen E." (Berlin 1881); Jodl „Geschichte der E. in den neuern Philosophie" (Stuttgart 1882—89).

Etykieta (z franc. *etiquette*), napis, kartka z napisem, przytwierdzona na towarach, butelkach, drzewach i t. p., dla oznaczenia ich cechy, gatunku, nazwy, ceny i t. p. Etykieta stanowi w handlu często główny sposób odróżniania charakteru towaru, którego zawartość w opakowaniu nie może być próbowaną. Dlatego etykieta taka, jako *marka handlowa*, używana przez jedną firmę, jest jej niewzruszoną własnością, która nie może być podrabianą, ani naśladowaną. Podrabianie i naśladownictwo podlegają sądowej odpowiedzialności.—W przenośni *etykietą* nazywają się w ogóle zewnętrzne cechy przedmiotu.—**E.**, w innem jeszcze znaczeniu, jest to ogół zwyczajowych form zachowywania się, obejścia, które obowiązują w wyższych warstwach towarzyskich. Szczególnie ściśle przestrzegane są te formy u dworów, gdzie stanowią surowy ceremonjał.

Etykoteologja, w filozofji Kanta teorja dowodząca istnienia Boga z moralnego porządku świata, w przeciwstawieniu do *fizykoteologji*, która dowodzi go z porządku, piękności i stosowności przyrody. Teorja ta zawiera się w „Krytyce praktycznego rozumu" („Kritik der praktischen Vernunft" 1788).

Etyl ($C_2 H_5$), rodnik organiczny *grupy etylowej*, której znamy bardzo liczne związki. **E.** *wolny* $C_4 H_{10}=(C_2 H_5)_2$, otrzymany został przez Franklanda przez ogrzewanie jodku etylu z cynkiem w rurce zatopionej, przyczem najpierw tworzy się cynketyl (ob.), który przy nadmiarze jodku etylu rozpada się na jodek cynku i **E.**; jest to gaz bezbarwny, skraplający się przy: —23°. Ze związków **E.** najważniejsze są: *wodan etylu*, któ-

ry stanowi alkohol zwyczajny (ob.) i *tlenek etylu* – eter zwyczajny (ob.). *Siarkowodan* **E**-u stanowi *merkaptan* (ob.). Z innych związków wymienimy: *Etylowodór, etan*, $C_2 H_6 = C_2 H_5 H$, otrzymuje się (Frankland) działaniem wody na cynketyl; jest to gaz bezbarwny, płonący płomieniem słabo świecącym, skrapla się w temp. 40 pod ciśnieniem 46 atmosfer; znajduje się w surowej ropie naftowej, a pod Pittsburgiem wydobywa się z niej w takiej obfitości, że daje się technicznie zużytkować. *Chlorek* **E.**, *Eter solny*, $C_2 H_5 Cl$, otrzymuje się przez przekroplenie mieszaniny alkoholu z gazem kwasu solnego; jest to ciecz bezbarwna, ruchliwa, woni eterycznej, wrząca przy 11°; płonie płomieniem o zielonych brzegach. Działaniem chloru na ten związek tworzą się produkty podstawienia przez zastąpienie kolejne wodoru chlorem, atom za atom, tak, że nakoniec powstaje półtoro-chlorek węgla $C_2 Cl_6$. Znane są również jodek, bromek i cjanek **E.** *Azotan* **E**-u, *Eter saletrzany*, $C_2 H_5 NO_3 = C_2 H_5, NO_2 O$ (Millon), może być otrzymany działaniem kwasu na alkohol wobec mocznika; ciecz woni eterycznej, wrząca przy 86°, c. wł. przy 0° 1,1322; potaż rozkłada go, jak i inne etery złożone; tworzy się azotan potasu i alkohol. *Kwas etylo-siarczany, siarczan etylu kwaśny*, $C_2 H_6 SO_4 = SO_2, C_2 H_5, H O$, przedstawia przykład eteru kwaśnego; powstaje przez podstawienie etylu za jeden atom wodoru w kwasie siarczanym, tworzy się przez działanie kwasu siarczanego na alkohol (ob. Eter). Sole tego kwasu są wszystkie rozpuszczalne w wodzie i łatwo krystalizują; woda wrząca je rozkłada. *Siarczan* **E**-u $SO_2 (C_2 H_5)_2 O$, otrzymuje się działaniem bezwodnika siarczanego na eter. *Węglan* **E**-u $CO (C_2 H_5)_2 O_2$ (Ettling), otrzymuje się działaniem sodu na szczawian etylu; ciecz bezbarwna, w wodzie nierozpuszczalna; ogrzewany z amonjakiem do 180° w rurkach zatopionych, przechodzi w amid kwasu węglowego, który jest identyczny z mocznikiem (Natanson), ob. Mocznik. Znanych jest zresztą wiele innych eterów etylowych. Znane są też dobrze *amonjaki etylowe: Etyljak, etylamina* $C_2 H_7 N = C_2 H_5 H. H. N$, t. j. amonjak, w którym jeden atom wodoru zastąpiony został etylem, jest cieczą bezbarwną, ruchliwą i lotną, otrzymuje się przez ogrzewanie bromku **E.** z roztworem alkoholowym amonjaku przy 100°. Sole jego odpowiadają solom amonjaku; *chlorek etylinu* $(C_2 H_5 H_3 N) Cl$, odpowiada salmjakowi (ob.); *Siarczan etyliny* tworzy ałun równokształtny z amonjakalnym. *Dwuetyljak* $(C_2 H_5)_2 H N$ i *trzyetyljak* $(C_2 H_5)_3 N$, tworzą się przez dalsze podstawienie etylu za wodór amonjaku. Nakoniec amonji odpowiada *czteroetylina* $(C_2 H_5)_4 N H, O_2$, której roztwór ma odczyn silnie alkaliczny; otrzymuje się z *jodku czteroetylinu* $(C_2 H_5)_4 N, J$, powstaje przez zetknięcie trzyetyljaku z jodkiem etylu. Etyl jest w ogóle typem rodników alkoholowych jednoatomowych, ogólnego wzoru $C_n H_{2n} + 1$.

Etylamina, ob. Etyl.

Etylen, *Elail, Eten*, $C_3 H_4$, dawniej zwany *gazem oleistym* lub *gazem w olej zmiennym*, jest rodnikiem dwuatomowym grupy etylenowej i zarazem przedstawicielem rodników dwuatomowych, wzoru ogólnego $C_n H_{2n}$, które w związkach podstawiają się za dwa atomy wodoru. **E.** powstaje w wielu okolicznościach, jak przy suchej destylacji związków organicznych, bogatych w węgiel i wodór, jak tłuszczów, żywic i t. d. Otrzymuje się najłatwiej przez ogrzewanie alkoholu z kwasem siarczanym, przyczem alkohol traci cząstkę wody: $C_2 H_6 O = C_2 H_4 + H_2 O$. **E.** jest to gaz bezbarwny, lekkiej woni eterycznej, c. wł.=0,9784; w powietrzu płonie jasnym płomieniem. W temp. 0° skrapla się pod ciśnieniem 44 atmosfer na ciecz bezbarwną która wre przy—103°, a w próżni przy—142°, krzepnie zaś przy—160°; ciecz ta używa się często do wywoływania niskich temperatur przy skroplaniu gazów bardziej opornych. Zmieszany z 3 objętościami tlenu, za zapaleniem gwałtownie wybucha. Woda niewiele go pochłania. **E.** łączy się bezpośrednio z haloidami, a związki te łatwo mogą być przetworzone na tlenowe i inne. *Chlorek* **E**-u, $C_2 H_4 Cl_2$, zwany dawniej *cieczą chemików holenderskich, chloreterem*, jest cieczą oleistą (skąd znowu **E.**—gaz w olej zmienny), woni przyjemnej; przez podstawienie chloru za wodór, atom za atom, tworzą się związki co raz w chlor bogatsze: $C_2 H_3 Cl_3$, $C_2 H_2 Cl_4$, $C_2 H Cl_5$ i nakoniec półtorochlorek węgla $C_2 Cl_6$. Związki te są jednoskładowe z produktami podstawienia chloru za wodór w chlorku etylu (ob. etyl), ale z niemi nieidentyczne. *Wodan etylenu* $C_2 H_4 H_2 O_4$ stanowi alkohol etylenowy, czyli glikol (ob.); *tlenek* **E**-u $(C_2 H_4)_2 O_2$ stanowi *eter etylenowy*, który jest eterem (ob. Etery) dwuatomowym; znane są także etery złożone, podobnie jak w grupie etylowej (ob. Etyl). Znane są też i *amonjaki etylenowe* (Hoffmann), odpowiadające etylowym (ob. Etyl), otrzymane działaniem amonjaku na chlorek etylenu; wszakże należy je wyprowadzać z podwójnego typu amonjaku; jak etylenjak $(H_2 C_2 H_4 H_2) N_2$, dwuetylenjak, trzyetylenjak. Kwas siarczany dymiący tworzy z **E.** *kwas etjonowy* $C_2 H_6 S_2 O_7$, który przy destylacji wydaje alkohol; proces ten polecano jako metodę fabrykacji alkoholu z gazu węgli kamiennych *(spirytus mineralny)*.

Etylenowy alkohol, ob. Glikol.

Etylenowy błękit, mieszanina błękitu metylenowego z produktami jego rozkładu.

Etylin, ob. Etyl.

Etylina, ob. Etyl.

Etyljak, ob. Etyl.

Etylowa zieleń, ob. Brylantowa zieleń.

Etylowy fjolet, chlorek sześcio-etylopararozaniliny, barwi na kolor niebiesko-fjoletowy jedwab, wełnę i odpowiednio przygotowaną bawełnę.

Etymologja, (z grec. *étymos*, prawdziwy, pewny, a więc nauka, która dochodzi istotnego znaczenia) jest to dział lingwistyki, który objaśnia wyrazy przez wskazanie ich pochodzenia od pierwiastku, jak również przez odniesienie się do pierwotnego znaczenia. W szczególności nazywa się tak w nowszej gramatyce nauka o częściach składowych wyrazu, rozmaitych rodzajach wyrazów, pojęciach w nich zawartych, ich formach i nakoniec nauka o urabianiu wyrazów z pierwiastków za pomocą przyrostków i złożenia. Dawniej pod nazwą **E.** rozumiano naukę o odmianie przez deklinację i konjugację (ob. Fleksja), do której tylko dodatkowo dołączano właściwą **E.**; dotychczas jeszcze trudno oznaczyć dokładną granicę pomiędzy **E.** a fleksją, w ogóle jednak przyjęto, że granicę **E.** stanowi urobienie tematu (ob.),—Od zawiązków kultury ludzkiej napotykamy ślady wywodów etymologicznych, tak np. autor 1 ks. Mojżesza i poeci pieśni homerycznych starają się objaśnić i wytłómaczyć nazwy osób i bogów. Wiele bardzo mitów i podań rodowych, nietylko w mitologji i bajecznych dziejach Greków, Rzymian i innych dawnych ludów, lecz i w legendach chrześcijańskich (męczeństwo św. Urszuli i 11,000 panien, św. Krzysztofor i in.), jak również i w dziejach nowszych narodów, objaśnia się przez chęć etymologicznego wyjaśnienia sobie z własnego języka, przyjętych od obcych lub niezrozumiałych więcej nazw miejscowości, bóstw lub bohaterów (np. *Amazonki*, bezpiersiowe, *Apollo*, niszczyciel i t. p.). Pierwsze próby oparcia **E.** na podstawach naukowych znajdujemy u filozofów greckich, zajmujących się wiele badaniem początku mowy (np. Platon w „Kratylesie"). Popadły jednak one w wielką samowolność z powodu ograniczenia się jednym tylko językiem i przyjęcia z góry określonego filozoficznego systematu. Nie odkryli również ani prawdziwej zasady, ani też pewnej metody badań i uczeni aleksandryjscy, którzy **E.** wynieśli na stopień oddzielnej nauki, podobnie jak i naśladowcy ich Rzymianie, pomiędzy którymi odznaczył się szczególnie Varro dziełem „De lingua latina". Rezultaty ich poszukiwań przetrwały aż do naszych czasów, w pochodzącym prawdopodobnie z X w. „Etymologicum magnum" (Lipsk, 1816 i Oksford, 1848) i w „Etymologicum Gudianum" (Lipsk, 1819). Odrodzenie się nauk w XV w. wzbudziło naowo zajęcie się badaniami etymologicznemi, mianowicie pomiędzy uczonymi holenderskimi, bez żadnego jednak postępu, ponieważ za podstawę służyło przypadkowe często podobieństwo w brzmieniu i znaczeniu, lub też etymologizowano, tak jak i dawniej, podług samowolnie z góry przyjętych schematów. W najnowszych czasach **E.** przybrała odmienny, ściśle naukowy charakter, przez wprowadzenie metody historyczno-porównawczej, w szczególności przez zastosowanie do niej praw fonetycznych, bliższe zaznajomienie się z gramatykami wschodnimi, u których ta część gramatyki o wiele przewyższa odpowiednią u gramatyków zachodnich, jak równie i przez nieograniczanie się na jednym tylko języku, ale rozciągnięcie się na języki najbliżej pokrewne, a nawet i należące do całego szczepu.—W badaniach etymologicznych zwracają teraz uwagę zarówno na *formę* wyrazu jak na *treść* (znaczenie) jego; ważniejszą jest strona formalna, jednak strona wewnętrzna (t. j. znaczenie) uchrania nas często od rażących błędów. **E.** odda wielkie usługi historji, szczególnie w dziejach pierwotnych, gdzie zbywa na wszelkich innych pomnikach, jak również i w badaniach etnograficznych. Do wykształcenia **E.** przyczynili się przedewszystkiem uczeni niemieccy: Bopp, Grimm, Pott, (szczególne znakomitem dziełem „Etymologisch. Forschungen auf dem Gebiete der indogerm. Sprachen" (5 t., 1859—74), W. Humboldt, Benfey, Curtius, Schleicher, Leo Meyer, Kuhn, Fick („Vergleichendes Wörterbuch der indogerman Sprachen" (4 wyd., Getynga, 1891); H. Osthoff, K. Brugman, B. Delbrück. i in. Z uczonych słowiańskich odznaczyli się szczególnie Miklosziez, Matzenauer, A. Potebnia i Pawski. U nas o **E.** pisali Linde w „Słowniku języka pols."; Trzaskowski „Nauka o pierwiastkach i źródłosłowach języka pols.", A. Małecki „Etymologja" (Lwów, 1863 w 3 części Gramatyki), J. Karłowicz „Słownik wyrazów obcego pochodzenia" (Kraków, 1894—97), i „Słoworód ludowy"; A. Muchliński, G. Korbut i L. Malinowski.

Etzel (Staro-górno-niem. *Azzilo*, *Ezzilo*), w pieśni Nibelungów nazwa sławnego króla Hunnów Attyli, małżonka Krimhildy, na którego dworze bohaterowie burgundzcy, z jej namowy wezwani, śmierć znaleźli.

Etzel Franciszek August, inżynier i geograf, * 1783 w Bremie, † 1850; poświęcał się w młodości aptekarstwu i chemji, odbył kampanje lat 1810—15, od 1816 używany był do robót topograficznych w prowincjach nadreńskich, w 1820 przeznaczony do sztabu generalnego w Berlinie, tu otrzymał 1832 r. polecenie przeprowadzenia linji telegraficznej z Berlina do Koblencji, a następnie mianowany był dyrektorem utworzonej przez siebie służby telegraficznej. Z prac jego ważniejsze są: „Die Terrainlehre (4 wyd., Berlin, 1811); „Erdkunde" (3 cz., 1817—12); „Gewässerkarte von Deutschland" (7 tab., 1824), z Ritterem „Karten und Pläne zur allgemeinen Erdkunde" (7 zesz.; 1825—43).

Etzel Antoni, syn poprzedniego, * 1821 r. w Berlinie, † 1870, geograf, przedsiębrał wielkie podróże po Wschodzie, Skandynawji i Włoszech i opracował geograficzne opisy tych krajów; nadto ogłosił: „Die Ostsee und ihre Küstenländer" (Lipsk, 1859); „Grönland, geographisch und statistisch beschreiben" (Stuttgardt, 1860) i „Vaga-

bundentum und Wanderleben in Norwegen“ (Berlin, 1870).

Etzel Karol, inżynier, syn inżyniera Eberharda **E.** (* 1784, † 1840), znanego z budowy wielu dróg i mostów w Niemczech, * 1812 w Heilbronu, † 1865, kształcił się pod kierunkiem ojca i w Paryżu, w 1839 przeniósł się do Austrji, gdzie zbudował drogę żelazną z Wiednia do Gloggnitz, następnie przeprowadził liczne drogi w Niemczech, Austrji i Szwajcarji, między innemi drogę wschodnią cesarza Franciszka Józefa, oraz drogę przez Brenner, która ma znaczenie epokowe w budowie dróg żelaznych. Ogłosił „Brücken und Thalübergänge schweizerischer Eisenbahnen” (2 t., 1856—59); „Oesterreichische Eisenbahnen“ (1857—1860).

Eu (gr.), na początku wyrazów wziętych z greckiego nadaje im cechę dodatnią, dobrą, np. Eufonja, przyjemny zbieg dźwięków, *eufemizm* złagodzone wyrażenie.

Eu, miasto we francuskim departamencie Dolnej Sekwany, przy ujściu rzeki Bresle do Kanału, pod sławnem miastem portowem Tréport; ma 4,500 m., młyny, fabryki narzędzi muzycznych i wyrobów skórzanych, kolegjum. Starożytny, wspaniały zamek *Chateau d'Eu* z ciekawym zbiorem portretów i ślicznemi parkami był do 1852 w posiadaniu rodziny Orleańskiej, zawiera wiele historycznych wspomnień i pamiątek. Najstarszy syn księcia Nemours otrzymał tytuł *hrabiego d'Eu.*

Eu Ludwik Karol Bourbon hr. d', * 1701 r., † 1775, wnuk Ludwika XIV i pani de Montespan, syn księcia du Maine i Ludwiki Benedykty de Bourbon-Condé. Po śmierci księcia de Luynes **E.** otrzymał gubernatorstwo Gwienny w 11 r. życia. W r. 1733—35 brał udział, podczas wojny o następstwo tronu w Polsce, w zdobyciu Kehlu, Philipsburga i Wormacji, w 1735 został generał-porucznikiem, a potem wielkim mistrzem artylerji. Odznaczył się w r. 1742—47 w bitwach z Austrjakami pod Dettingen, pod Raucoux i pod Lawfeld, w 1755 został gubernatorem Langwedocji i naczelnym komendantem gwardji szwajcarskiej. Miał wielkie dobra, których część sprzedał królowi za 12 miljonów, resztę wartości 24 miljonów odziedziczył książę Penthievre; później dobra te przeszły do rodziny Orleańskiej.

Eu Ludwik Filip Marja Ferdynand Gaston, hr. Orleański, * 1842 w zamku Neuilly, najstarszy syn księcia de Nemours i księżniczki Wiktorji sasko-koburskiej, wnuk króla Ludwika Filipa, kształcił się w Anglji w zawodzie wojskowym, poczem wstąpił do armji brazylijskiej. W 1864 zaślubił jedyną córkę cesarza brazylijskiego Pedra II, księżniczkę Izabelę, następczynię tronu brazylijskiego, gdyż cesarz nie miał potomka płci męskiej. Wojna z Paragwajem dała mu możność wykazania zdolności wojskowych. 12 sierpnia 1869 r. zdobył obsadzaną przez Lopeza pozycję Piritebu, drugie zwycięstwo odniósł nad nim w bitwie pod Caraguatay i zakończył tym sposobem wojnę w 1870. W chwili upadku cesarstwa w 1889 zmuszony był z całą rodziną przenieść się do Europy.

Euagoras I, król Salaminy na wyspie Cyprze, panował od 410 do 374 prz. Chr. Pochodził ze starożytnego rodu władców Salaminy, Teukrydów, których protoplasta Teuker, brat Ajaksa, miał być założycielem tego miasta. Kiedy **E.** był dzieckiem, jakiś wygnaniec fenicki strącił z tronu Teukrydów, objął rządy i wyspę poddał Persom. Następnie wystąpił nowy uzurpator, Tyryjczyk, Abdemon; godził on na życie **E.,** który zmuszony był schronić się do miasta Soloi w Cylicji. Zebrawszy 50 towarzyszów, w r. 410 napadł na zamek, stoczył walkę, Abdemona wypędził i sam osiadł na tronie ojców. W r. 405 **E.** został przez Artakserksesa II uznany, musiał mu wszakże płacić daninę. **E.** prowadził zwycięskie wojny, zdobył Tyr, spustoszył Fenicję, wreszcie zawarł pokój Antalkidasa r. 387. Dwunastoletnia wojna z Persami w 376 zakończyła się pokojem. W r. 374 **E.** został zamordowany przez jakiegoś eunucha. Po nim panował syn jego Nikokles. Isokrates napisał panegiryk **E.;** wzmianki o nim znajdują się u Diodora Sycylijskiego Por. Engel „Kypros” I.

Euagrios, scholastyk, * 536 w Epifanji w Celesyrji, † około 594. Początkowo adwokat w Antjochji. Cesarz Tyberjusz Konstanty mianował go kwestorem, a Maurycy Tyberjusz prefektem Antjochji. **E.** napisał „Historję Kościelną“ w 6 księgach, obejmującą okres od 431 do 594. Por. Editio princeps: R. Etienne, Paryż, 1544, wydał H. de Valois, Paryż, 1659—73, przedrukowane z dodaniem dopisków przez Readinga, Cambridge, 1720.

Euander (po greck. *Euandros*), syn Hermesa i arkadyjskiej nimfy, czy też wieszczki Karmenty *(Carmenta)*; przybył według podania na 60 lat przed wojną trojańską z Arkadji do Italji i założył w okolicy późniejszego Rzymu, osadę pod górą Palatyńską. Przypisują mu wprowadzenie do Italji pisma, muzyki, rzemiosł, kultu niektórych bóstw greckich i ukształcenia obyczajowego.

Eubea, nowogrec. *Egripos* lub *Evvia*, włos. *Negropont*, wyspa grecka na morzu Egejskiem, od lądu stałego przez cieśninę Euripus, w najwęższem miejscu tylko 40 m. szeroką, oddzielona, ma 3775 klm. kw. i 92,000 m.; w całej swojej długości przerznięta jest pasmem gór wapiennych, których główna wyniosłość w środkowej części Delfi albo Dirfis 1745 met., a na południu Oche 1475 m. wynosi. Wyspa, bardzo urodzajna, pokryta jest w części pięknym lasem, wydaje

wino, pszenicę, cytryny; w starożytności słynęła z łomów marmuru, azbestu, kopalń żelaza i miedzi, wód mineralnych, oraz zręczności żeglarskiej mieszkańców. Na płn. pod Aedipsos znajdują się cieplice siarczane, używane już przez Rzymian w chorobach skórnych i podagrze. Dzisiaj **E.**, wraz z kilku mniejszemi wyspami sąsiedniemi, stanowi oddzielną nomarchję królestwa Greckiego (obejmującą ogółem 4,199 klm. kw. z ludnością 104,000), z miastem stołecznem Egribis albo Chalcis. Głównem zajęciem mieszkańców jest hodowla świń, kóz i owiec. **E.**, pierwotnie przez Jończyków, Abantów i Etolów zamieszkana, dostała się później pod zwierzchnictwo Aten, od których niejednokrotnie odpadała. Później przeszła pod władzę Macedończyków, a pod panowaniem Wespazjana została połączona z prowincją Achają. W 1204 opanowali ją Wenecjanie, w 1470 Turcy, aż nareszcie w r. 1821, odebrana od nich, do nowo utworzonego królestwa Greckiego została wcieloną. Por. Baumeister „Topographische Skizze der Insel E." (Lubeka, 1864).

Eubulides, Eubulos, filozof grecki z Miletu, nauczyciel Demostenesa, znany wynalazca kilku wykrętnych sylogizmów, za co wyśmiewany był przez współczesnych komików.—*Eubulides*, nazywał się także rzeźbiarz ateński, którego dłóta posąg odkryto tam w 1827.

Eubulos, poeta nowej komedji greckiej, żył około 376 przed Chr. i napisał przeszło 100 komedji, w których parodjował dawnych tragików, zwłaszcza Eurypidesa. Fragmenty dzieł **E.** znajdują się w wyd. „Comicorum Atticorum fragmenta" Kock'a (Lipsk, 1884).

Eubulos, mąż stanu ateński. Od 354 przed Chr., stał przed czas dłuższy na czele Ateńskiego stowarzyszenia finansowego i wywarł niekorzystny wpływ żądaniem składania pozostałości pieniężnych, ze wszystkich kas skarbowych do skarbca teorykonu, a ktoby sprzeciwił się temu, karany miał być śmiercią. Przeciwnikiem **E.** był Demostenes, któremu udało się znieść system **E.** (340—338 przed Chr.); wkrótce potem **E.** umarł. **E.** jako poseł do Filipa Mac., dał się ująć i zawarł 330 niekorzystny dla Grecji pokój. Jego mowy były w starożytności dość cenione, ale wszystkie zaginęły. Por. A. Schaefer „Demosthenes und seine Zeit" (Lipsk, 1885).

Eucalyptus, *Rozdręb*, *Gałkodrzew*, rodzaj roślin z rodziny mirtowatych, cechujący się kielichem okrągłym, o brzegu zamkniętym, który odpada dachówkowato wraz z przyrosłą do niego koroną, pręcikami licznemi i torebką 3—4 komórkową o nasionach licznych; obejmuje drzewa wysokie w Australji, najczęściej żywiczne, o liściach skórzastych. **E.** *amygdalina*, *wangara*, dorasta 155 m. wysokości przy 30 m. obwodzie pnia. **E.** *globulus*, *błękitne drzewo gumowe*, rośnie bardzo szybko i dorasta 110 m.; liście zawierają obficie olejek eteryczny i używają się jako środek przeciwfebryczny, drewno nadaje się na budowle wodne. Z powodu szybkiego wzrostu i woni aromatycznej, zaczęto drzewo to uprawiać w Europie płd. i innych okolicach; wywierać ma wpływ korzystny na klimat. **E.** *gigantea* dostarcza poszukiwanego mahoniu nowoholenderskiego; kora daje materjał na papier. Liście niektórych gatunków wydzielają *mannę australską*, przez krajowców uważaną za przysmak. Prawie wszystkie gatunki bogate są w sok czerwony, który po wypuszczeniu tworzy *kino australijskie* (ob. Kino). Z różnych też gatunków otrzymuje się olejek eteryczny, najlepszy z **E.** *globulus*, woni aromatycznej i smaku gorzkiego, c. wł. 0,9; zawiera *eukaliptol (cyneol)* $C_{10}H_{19}O$, w ilości 50—70 odsetek, oraz *pinen* $C_{10}H_{16}$, działa silnie antyseptycznie. Eukaliptol używa się na tynkturę do zębów, oraz do perfumowania mydła. Por. Müller „Eucalyptographia" (1879—84).

Eucalyptus i jego kwiat.

Eucharis, *Rozkoszcz*, rodzaj roślin z rodziny amarylkowatych, rośliny cebulkowate o liściach eliptycznych lub jajowatych, z kwiatami białemi i wonnemi; **E.** *amazonica*, **E.** *candida*, z Ameryki płd., hodują się często jako rośliny ozdobne.

Eucharystja, ob. Sakrament.

Eucheleon, (z grec.) w kościele grecko-kat. sakrament udzielany chorym (niekoniecznie nawet w niebezpieczeństwie życia), polegający na siedmiokrotnem krzyżowem namaszczeniu na czole, piersiach, rękach i nogach.

Eucherjusz św., biskup lugduński, z w. V. Pochodzenia arystokratycznego, bardzo wykształcony i ceniony, postanowił wraz z żoną poświęcić się życiu zakonnemu i około 422 wstąpił do klasztoru terneńskiego, a żona także została zakonnicą. Niezadługo przeniósł się na wyspę św. Małgorzaty i tam żył jak pustelnik, aż do r. 434, w którym został powołany na biskupstwo lugduńskie, † 450. Napisał po łacinie: „Epistola paraenetica de contemptu mundi et saecularis philosophiae"; „Liber formularum spiritualis intelligentiae"; „Instructiones"; „Komentarz do Księgi Rodzaju"; „Komentarz do Ksiąg Królewskich"; „Listy do Filona i Faustyna" i in. Dzieła **E.** wydał Erazm Roterdamski (Bazylea, 1530); później w „Maxima bibliotheca P. P." (t. VI) i w „Patro-

logji Migne'a". Pamiątkę jego Kościół święci 16 listopada.

Euchici (z gr.), sekta chrześcijańska, rozpowszechniona w IV i V w. po Chr. w Azji Mniejszej. **E**-i dowodzili, że sama i ciągła modlitwa dostateczną jest do zbawienia duszy.

Euchlaena, rodzaj traw, do kukurydzy zbliżony, z jedynym gatunkiem **E.** *mexicana (teosinte)*, stanowi w krajach gorących roślinę pastewną. Odmiana **E.** *luxurians* hoduje się w ogrodach, ale rzadko kwitnie.

Euchlaena.

Euchologion, (z grec. modlitewnik), zowią się w kościele grecko-kat. księgi, obejmujące rytuały i przepisy udzielania sakramentów, odprawiania liturgji, święceń i t. d. Goar, Dominikanin, wydał **E.** w Paryżu 1647 (2 wyd., Wenecja, 1754) w języku greckim i łacińskim pod tyt.: „E. sive Rituale Graecorum".

Euchroit, minerał, nazwany tak przez Breithaupta dla pięknej barwy (z gr. *euchroos*). Pierwotną jego postacią jest słup rombowy, kryształy krótkie z bocznemi ścianami zrysowanemi. Rozłam ma nierówny i muszlowy, twardość 3,5—4, c. wł. 3—3,5. Półprzezroczysty, lub przeświecający, barwy zielono-szmaragdowej. Jest to arsenjan miedzi; znajduje się w kwarcowatym łupku mikowym w Libethen w Węgrzech.

Eucken Rudolf Krzysztof, filozof niemiecki, * 1846, studja odbył w Getyndze, 1867—71 był nauczycielem gimnazjalnym w Berlinie, w 1871 został profesorem filozofji w Bazylei, 1874 w uniwersytecie jenajskim. Napisał: „Die Methode der Aristotelischen Forschung" (Berlin, 1872); „Geschichte und Kritik der Grundbegriffe der Gegenwart" (Lipsk, 1878); „Geschichte der philosophischen Terminologie" (1879); „Ueber Bilder und Gleichnisse in der Philosophie" (1880); „Beiträge zur Geschichte der neuern Philosophie, vornehmlich der deutschen" (Heidelberg, 1886); „Die Philosophie des Thomas von Aquino und die Kultur der Neuzeit" (Halla, 1886); „Die Einheit des Geistenslebens in Bewusstsein und That der Menschheit" (1888); „Die Lebensanschaungen der grossen Denker" (1890).

Eudajmon, Eudemon, demon, duch dobry.

Eudajmonja lub **Eudajmonizm.** Według zwykłej metody Arystotelesa, tylko cel *moralności* (ob.) mógł określić jej treść. Dla niego cel ten polega w osiągnięciu najwyższego praktycznego dobra, zwanego **E.** (szczęśliwością). Nie może **E.** polegać na samem życiu, bo to jest właściwe i roślinom, ani też na zmysłowości, spólnej ze zwierzętami, lecz na rozsądnej działalności *(eu dzen* v. *eu prattein)*. Ta sprowadza szczęśliwość, jako skutek dobrego życia i dobrej działalności. Wszakże do zupełnej szczęśliwości wymaga **E.** odpowiednich warunków materjalnych, potrzebnych cnocie do ziszczenia się. Rozkosz, jako wypływ działalności, jest towarzyszką najwyższej szczęśliwości. Moralność więc Arystotelesa polega na wolności i rozwadze; bywa zniesiona przez przymus i niewiadomość. Przez **E**-zm zresztą rozumie się wogóle kierunek filozofji moralnej, t. j. etyki, zasadzający cel życia na szczęśliwości, chociażby ta szczęśliwość tak lub inaczej była pojmowaną.

Eudemos, zwano tak dwóch filozofów, uczniów Arystotelesa; jeden miał pochodzić z Cypru, drugi z Rodosu, a być może, iż byli jedną osobą, której przypisywano dwa pochodzenia. W komentarzu Symplicjusza do „Fizyki" Arystotelesa jest kilka ułamków, przypisywanych **E**-wi z Rodosu. Przypuszczają także, iż on napisał księgę moralności, a Beocjusz przypisuje jemu udoskonalenie form sylogistycznych i nakreślenie prawideł sylogizmu hypotetycznego. Ułamki **E.** wydał Spengiel (2 wyd., w 1870).

Eudes, *Odo*, książę Akwitanji, syn Boggisa; objął rządy 688 r. i powiększył granice księstwa; prowadził wojnę z Pepinem Heristalem i opanował miasto Bourges. W r. 721 pobił Saracenów pod Tuluzą; zwyciężony znowu przez nich nad rzeką Dordogne, prosił o pomoc Karola Martela, którego wojsko złamało nareszcie potęgę Saracenów pod Tours (w r. 732); † 735, a dwaj jego synowie podzielili się jego państwem. Por. Perroud „Origines du premier duché d'Aquitaine" (Paryż, 1881).

Eudes, *Odo*, hrabia Paryża, książę Francji, syn Roberta Silnego. W r. 887 odpędził Normandów od oblężonego Paryża. Po złożeniu z tronu Karola Grubego, wybrany został 888 r. królem Neustrji. Zwyciężył kilkakrotnie Normandów i uśmierzył powstanie baronów, którzy chcieli wynieść na tron Karola Prostego. W końcu jednak zmuszony był oddać Karolowi Francję północną. Zdobył Laon i † 898 r. w La Fêre w Pikardji.

Eudes *(Eudo, Odo)*, † 942 r., drugi opat klasztoru Benedyktynów w Clugny; obostrzył regułę klasztorną, zakazawszy pożywania mięsa, a w niektóre dni i mówienia, oraz zaprowadził tak wiele różnych nabożeństw, że mnisi skutkiem tego zmuszeni zostali zaniechać wszelkich prac rolniczych i innych, jakiemi zajmowali się dotąd z pożytkiem dla ogółu. Był pośrednikiem w zawarciu przymierza 936 r. w Rzymie, pomiędzy Alberykiem II a królem Hugonem, którego we dwa lata później odwiódł od oblegania Rzymu. Pozostawił wiele hymnów i kilka dzieł religijnych (w „Bibl. Cluniacensis" (Paryż, 1614).

Eudes, książęta burgundzcy, *Eudes I Borel*, brat i następca Hugona I, walczył 1085 z niewiernymi w Hiszpanji i wygnał ich z nad brze-

gów Ebru. Pokutując za klęski, zadane poddanym swemi zdzierstwy i wyprawami wojennemi, udał się na pielgrzymkę do Grobu świętego, zginął za morzem w Tarsie, czy też w bitwie pod Ramą 1102. — *Eudes II*, 1143—1162, syn Hugona II, przymusił zbuntowanych poddanych do złożenia hołdu i † 1162. — *Eudes III* należał do krucjaty przeciwko Albigensom 1209 i odznaczył się walecznością w bitwie pod Bouvines 1214, gdzie dowodził prawem skrzydłem armji francuskiej; † 1218. — *Eudes IV*, 1315 — 1340, 1321 sprzedał księciu Tarentu tytularne królestwo Tesaloniki, tudzież księstwa Achai i Morei. Odziedziczywszy hrabstwa Artois i Burgundji (1330), niósł pomoc królom Filipowi Długiemu, swemu teściowi, Karolowi Pięknemu i Filipowi VI. Walczył odważnie pod Montcassel (1328), ocalił Saint-Omer w 1340; † 1350 r.

Eudes Jan, ksiądz rzymsko-katolicki, założyciel sekty *Eudystów* (ob.), * 1601 w Mezéray, w Normandji, † 1680, napisał 3-tomowe dzieło p. t.: „Życie Marji z Doliny." Założył on także stowarzyszenie kobiece N. Panny miłości bliźniego (Soeurs de Notre Dame de Charité du refuge), mające na celu wychowywanie dziewcząt i przyjmowanie pokutnic.

Eudjalit, minerał, tak nazwany przez Weissa, z gr. *eudialitos*, t. j. dobrze rozpuszczalny, z powodu łatwej rozpuszczalności w kwasach. Postacią jego pierwotną jest romboedr, kryształy wrosłe z gładką powierzchnią, bardzo rzadkie; twardość 5,5, c. wł. 2,89; blask szklisty, barwa brzoskwiniowa i brunatno-czerwona. Jest to podwójny krzemian cyrkonu z krzemianami rozmaitych metalów. Znajduje się w Grenlandji.

Eudjometr (z grec. *eudia*, czyste powietrze, i *metron*, miara), przyrząd służący do rozbioru gazów. Jest to rura ze szkła grubego, w jednym

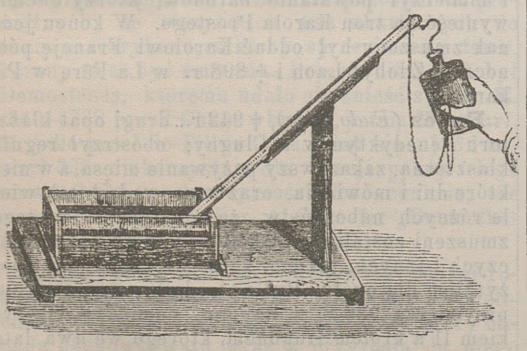

Eudjometr.

końcu zamknięta, w drugim otwarta, opatrzona staranną podziałką. Odczytanie objętości gazów, wpuszczonych do **E.**, stojącego ponad wodą lub rtęcią, powinno być bardzo ścisłem i objętość ta sprowadzona do temperatury 0° i ciśnienia atmosferycznego normalnego. Początkowo **E.** był używany wyłącznie do rozbioru powietrza atmosferycznego; w tym celu używano ciał łączących się z tlenem, tak, że w **E.** pozostawał azot, którego objętość odczytywano (ob. Atmosfera). Za takie ciało eudjometryczne, t. j. pochłaniające tlen, używano początkowo tlennika azotu (ob. Azot), który przechodził w kwas azotowy, rozpuszczający się w wodzie. Właściwie **E.** wynaleziony został przez Voltę; do zabrania tlenu użył on wodoru, który się zapala za pomocą iskry elektrycznej, przebiegającej między dwoma drucikami w rurę wtopionemi. Ponieważ przy powstawaniu wody łączą się 2 objętości wodoru z 1 objętości tlenu, trzecia część przeto gazu spalonego daje objętość tlenu, który był w **E.** zawarty. Używano też wątroby siarczanej (ob.), fosforu, roztworu kwasu pyrogalasowego w potażu gryzącym i in. **E.** został ulepszony przez Gay-Lussaca, Régnaulta, Doyère'a; całej zaś tej metodzie nadał znaczną ścisłość Bunsen. Zbiór zasad analizy gazów za pomocą **E.** zowie się *eudjometrją*. Por. Bunsen „Gasometrische Methoden."

Eudjometrja, ob. Eudjometr.

Eudoksja *(Eudokia v. Jewdokia)*, św. męczenniczka. Dzień, w którym kościół wschodni obchodzi jej pamiątkę (1 marca st. st.), Rusini uważają za zwiastuna wiosny; istnieje także podanie, że pewna **E.**, niemłoda już kobieta, chciała wyjść za młodego parobka, ale ten obiecał się żenić z nią wtedy, jeśli ona w noc św. **E.** nie zmarznie. Ubrała się więc we 12 kożuchów, lecz zerwała się burza śnieżna, i Jawdocha musiała kolejno przemoczone kożuchy zrzucać, aż w ostatnim zmarzła, i przez zemstę przez dni 12 jeszcze sprowadza wichry i śniegi, a lud rusiński powiada wtedy: „Jawdocha hulaje."

Eudoksja, rodem z Galji, córka zasłużonego generała Bauta, sławna z piękności i rozumu. Eunuch Eutropjusz wydał ją w r. 395 po Narodz. Chr. za Arkadjusza, cesarza bizantyjskiego. Zostawszy samowładną panią cesarstwa, rządziła niem dowolnie pod imieniem niedołężnego męża. Oburzona radami, dawanemi jej przez patrjarchę konstantynopolitańskiego, św. Jana Chryzostoma (Złotoustego), po dwakroć wyganiała go z biskupstwa (403 i 404). Była to niewiasta nieubłagana w mściwości i nienasycona w dumie. Umarła dość młodo, 6 października 404 r. Por. Thierry „St.-Jean Chrysostome et l'impératrice **E.**" (Paryż, 1874); Güldenpenning „Geschichte des oström. Reiches unter den Kaisern Arcadius und Theodosius II" (Halle, 1885).

Eudoksja, Elja, córka Leoncjusza, filozofa ateńskiego, nazywała się przed chrztem *Atenais*, * 394. Wydziedziczona przez ojca, który sądził, że ją dostatecznie już wyposażył, dając jej wyż-

sze wykształcenie, udała się do Konstantynopola ze skargą do Pulcherji, siostry cesarza Teodozjusza II. Księżniczka ta, zachwycona jej rozumem i pięknością, namówiła ją do przyjęcia chrztu i wydała ją za swego brata 421 r. Zasiadłszy na tronie, wyniosła **E.** braci swych do najwyższych godności i otoczyła się ludźmi uczonymi. Następnie wypędzona przez zazdrosnego i podejrzliwego małżonka, usunęła się do Jerozolimy, gdzie w dewocji, † 460 r. Przypisywane jej pisma, między innemi *Parafraza Biblji* w heksametrach, nie doszły naszych czasów. Ocalał tylko urywek z poematu bohaterskiego p. t. „Cyprjan i Justyn," znaleziony we Florencji, wydany przez Bandiniego w „Graecae Ecclesiae Vetera Fragmenta." Por. Gregorovius „Athenais, Geschichte einer byzantinischen Kaiserin" (Lipsk, 1882).

Eudoksja, Licynja, nazywana *Młodą*, słynna z urody, * 422 w Konstantynopolu, córka Teodozjusza II i Elji Eudoksji, żona Walentynjana III, po którego śmierci (455) oddała rękę Petronjuszowi, nie wiedząc o jego udziale w zabójstwie pierwszego męża. Przekonawszy się następnie o winie Petronjusza, w oburzeniu wezwała do Włoch Genzerycha, króla Wandalów (ob.). Petronjusz został zabity, Rzym spustoszony, **E.** razem z dwiema córkami uprowadzona do Afryki (455), a stąd dopiero na prośby cesarza Leona I odesłana do Konstantynopola 462 i tu zmarła.

Eudoksja Makrembolitissa, druga żona cesarza Konstantyna X Dukasa. Po śmierci męża (1067) kazała się ogłosić cesarzową razem z trzema synami, Michałem VII, Andronikiem I i Konstantynem VII, z tem zapewnieniem, że nigdy za mąż nie wyjdzie. Widząc atoli państwo zagrożone przez Turków, oddała rękę dzielnemu wojownikowi Romanowi Diogenesowi, którego mianowała opiekunem swych synów (1068). W 1071 syn jej Michał ogłosił się cesarzem i zamknął matkę w klasztorze, gdzie do końca życia zajmowała się literaturą. Umarła około 1096; przypisywane jej dzieło treści historyczno-mitologicznej p. t. „Jonia" albo „Violarium;" nowsza krytyka uznała jako kompilację Konstantego Palaiokoppa, Greka z XVI wieku. Por. H. Flach „Die Kaiserin E. Makrembolitissa" (Tubingen, 1876), i tegoż „Untersuchungen über E. und Suidas" (Lipsk, 1879).

Eudoksja, córka Izasława, księcia kijowskiego, żona Mieczysława, syna Bolesława Szczodrego (II), w r. 1087—1088. Por. O. Balcer „Gen. Piastów".— **Eudoksja** *(Wirchosława)* **Mieczysławówna,** księżna polska, córka Wszewłoda Mścisławowicza, ks. pskowskiego, druga żona Mieczysława Starego, zaślubiona między 1157—1160, była matką Bolesława, Mieczysława i Władysława Laskonogiego, oraz córki *Ludomiły Wirchosławy* (ob.).— **Eudoksja Konradówna,** córka Konrada mazowieckiego, synowca Leszka Białego, była żoną Teodoryka z Brenu. Miała czterech synów i dwie córki; wszyscy oni poświęcili się stanowi duchownemu z wyjątkiem jednej córki Judyty, która zaślubiła Mszczuja, księcia pomorskiego. Synowi jej Henrykowi, papież ofiarował w r. 1281 godność arcybiskupa gnieznieńskiego, której ten jednak przez nadzwyczajną skromność nie przyjął. Por. O. Balcer „Gen. Piastów."

Eudoksja, uważana mylnie za pierwszą córkę Bolesława Krzywoustego, była 14 z rzędu dzieckiem tego króla i Salomei córki Henryka hr. Bergu. **E.** * około 1129, † 1147. Około r. 1142 zaślubiła Dytryka, margrabiego Dolnych Łużyc, syna Konrada W., margr. Miśni i przybrała imię Ludgardy. Pożycie jej z mężem nie było szczęśliwe, w 1145 rozwiodła się z nim. Syn jej Konrad zginął na turnieju w r. 1175. Por. Stecki „Rodowody;" O. Balcer „Genealogja Piastów."

Eudoksja, córka Bolesława II, księcia ziembickiego, a żona Ziemowita III, ks. czerskiego, rawskiego, sochaczewskiego, wiskiego i mazowieckiego, który poznał ją na dworze cesarza Karola IV i zaślubił około r. 1360—63. W 1366 podejrzewając żonę o wiarołomstwo, kazał ją udusić. **E.** pozostawiła syna Henryka, który później był proboszczem płockim. Śmierć **E.** opisał szczegółowo kronikarz Janko z Czarnkowa. Por. Stecki „Rodowody ks. polskich;" O. Balcer „Gen. Piastów;" Caro „Gesch. Pol.;" Kozłowski „Dzieje Mazowsza."

Eudoksja Teodorówna.

Eudoksja Teodorówna, pierwsza żona cesarza rosyjskiego Piotra Wielkiego, córka bojara Teodora Łopuchina, * 1669, † 1731; zaślubiona w 1689 (miała wtedy lat 19, a Piotr 16); rozwiedziona 1698 i osadzona w klasztorze suzdalskim. Po śmierci jej syna, Aleksego Piotrowicza, przeniesiona do klasztoru w Ładodze, w 1725 r. za Katarzyny I do Szliselburga, zaś za Piotra II do Moskwy, gdzie wyznaczono jej osobny dwór i dostatnie utrzymanie. Por. Ustriałow „Istorija Pietra W." (t. 2, 3 i 4).

Eudoksjusz, biskup arjański, gorliwy krzewiciel arjanizmu. W r. 341 był biskupem w Germanicji w Syrji, w r. 357, po śmierci metropolity antjochijskiego Leoncjusza, biskupem w Antjochji, a 360 biskupem w Konstantynopolu. Napisał traktat o wcieleniu Chrystusa Pana, z którego ocalały tylko urywki.

Eudoksos z Knidos, jeden z najznakomitszych matematyków i astronomów starożytności, około 408 — 355 przed Chr., uczeń i przyjaciel Platona, wykształcił się głównie w Egipcie, nauczał w akademji w Atenach. Ważne usługi oddał matematyce przez podanie kilku twierdzeń stereometrycznych, między innemi, że piramida jest $^1/_3$ graniastosłupa, rozwinął naukę Platona o prze-

cięciach ciał i in. Jakkolwiek narzędzi astronomicznych nie posiadał, oparł jednak naukę nieba na obserwacji; sławną też była w starożytności jego teorja sfer, którą chciał połączyć w pewien związek zjawiska niebieskie. Z dzieł jego pozostały tylko cytaty, zwłaszcza u Hipparcha. Por. Schiaparelli „Le sfere omocentriche di Eudosso".

Eudoksos z Cyzyku, żeglarz grecki w II w. prz. Chr. Odbywał dalekie podróże, a ze spostrzeżeń jego korzystał Strabon. Podług Korneljusza Neposa i Posidonjusza miał opłynąć Afrykę. Podanie to, początkowo zaprzeczane, później uznane za prawdziwe, w nowszych czasach zaliczono stanowczo do rzędu baśni. Por. Gaffarel „Eudoxe de Cisique" (1872).

Eudoros, perypatetyk, mieszkał w Aleksandrji, napisał traktat o rzece Nilu, który zaginął. Por. Strabon, 17 i 790.

Eudromias, *Morynel*, rodzaj ptaków brodzących, oddzielony od rodzaju dżdżownika. **E.** *morinellus*, *Dżdżownik górny*, *Górnik*, przebywa latem na płn., a zimą na płd. Europy, zjawia się u nas, jako ptak przelotny.

Eudyści *(Eudyci)*, zgromadzenie księży świeckich pod wezwaniem Jezusa i Marji, założone we Francji 1643 r. przez Jana Eudesa (ob.), celem nauczania kleryków w seminarjach i odbywania misji; ślubów zakonnych nie składali i ubiorem nie odróżniali się od innych księży świeckich. Mieli kolegjum w Paryżu, a najwięcej ich było w Normandji. Kongregacja ta działała także w Ameryce; w r. 1880 została przez rząd republikański zniesioną.

Euergetes (gr. dobroczyńca). Był to przydomek jednego z Ptolemeuszów. Oprócz tego wyraz ten był tytułem honorowym, którym państwa greckie obdarzały cudzoziemców za wyświadczone im usługi.—Nazywał tak też Cyrus plemię Arjaspów w Drangjanie, za to, że go razem z wojskiem uratowało od śmierci, dowiózłszy mu żywność.

Euergezje, uroczystości z grupy świąt wyspy Delos, wymienione w rachunkach hieropów świątyni Apolina. Ustanowione były prawdopodobnie za czasów Ptolemeusza III Euergetesa, kiedy ten objął w posiadanie Cyklady z wyspą Delos, odebraną Macedonom około r. 244. Por. Dittenberger „Sylloge inscr. graec." (№ 367, 31); J. G. Droysen „Geschichte d. Hellenismus."

Eufemizm ob. Eufemja.

Eufemja, uroczyste milczenie, poprzedzające w nabożeństwach greckich każdą obiatę, każdą modlitwę wstępną. Uciszenie to wzywa się słowami: „Eufemia esto," albo „Eufemejte!" Odpowiadające rzymskiemu: „Favete linguis."—W retoryce, **E.** albo *Eufemizm*, *Omówienie*, gdy właściwe wyrazy byłyby zbyt nieprzyjemne lub przykre uczyniłyby wrażenie. Starożytni np. nieprzyjemne dla siebie pojęcie śmierci wielu oznaczali eufemizmami; to samo i my czynimy, mówiąc np.: *Pożegnał się ze światem*, zamiast *umarł*; *do djaska*, zam. *do djabła*; *mijać się z prawdą* zam. *kłamać*.

Eufemja św., panna z Chalcedonu, została z rozkazu prokonsula Pryskusa w r. 303 — 304 umęczona i rzucona dzikim zwierzętom na pożarcie, a według św. Asterjusza spalona na stosie. Relikwje jej znajdują się w części w Silivri, miasteczku nad morzem Marmora, po części w kościele Sorbony w Paryżu. W Konstantynopolu aż 4 kościoły były jej poświęcone. Pamiątkę jej Kościół obchodzi d. 16 września.

Eufemja, imię kilku ks. pols., skracane niekiedy w *Ofka*.—*Eufemja Władysławówna*, księżna opolska, córka Władysława Odonicza i Adelajdy pomorskiej, siostry Świętopełka, siostra Przemysława I i Bolesława Pobożnego, zaślubiła w r. 1251 Władysława I, ks. na Opolu i Raciborzu w XIII wieku, † po r. 1281, pozostawiając czterech synów: Mieszka I na Cieszynie, Kazimierza II na Bytomiu, Bolesława I na Opolu i Przemysława na Raciborzu. Por. O. Balcer „Geneal. Piastów" i Grotefend „Stammtafeln." — *Eufemja Trojdenówna*, córka Trojdena, ks. mazowieckiego, żona Kazimierza, ks. cieszyńskiego, w 1-ej połowie XIV w., około r. 1324. Małżeństwo to było polityczne, a spowodowała je potrzeba ścisłego sojuszu książąt przeciw Litwie. Przeżyła męża o lat kilka, † po r. 1364.— *Eufemja Ziemowitowa*, ks. mazowiecka, córka Mikołaja czyli Miklasza, ks. na Opawie, żona Ziemowita Trojdenowicza, który był po braciach księciem całego Mazowsza w XIV w. Namówiła ona męża do sprowadzenia na Mazowsze zakonu Augustjanów (1356) i świadczyła wiele dobrodziejstw klasztorom mazowieckim. Była matką Małgorzaty księżny szczecińskiej i Ziemowita IV. Imię tej **E.** poplątano z imieniem drugiej żony Ziemowita, Elżbiety (ob.) Ludomili. Por. O. Balzer „Gen. Piastów."—*Eufemja Bolesławowa*, ks. falkenberska, córka Henryka VI wrocławskiego, i Anny, córki Alberta I, cesarza, zaślubiła około r. 1325 Bolesława księcia szląskiego na Falkenbergu, w XIV w. † po roku 1383. Por. Grotefend „Stammtafeln;" H. Jungnitz „Grabstälten der Breslauer Bischöfe."—*Eufemja Konradowa*, ks. głogowska, córka Władysława, ks. kozielskiego, druga żona Konrada głogowskiego na Oleśnicy (od r. 1333), † około roku 1378.— *Eufemja Bolesławówna*, córka Bolesława, ks. na Koźlu, naprzód żona Wacława falkenberskiego (1364—1369), a potem (od 1370—1410), Bolka ziembickiego. † 26 sierpnia 1411.— *Eufemja Konradówna*, *Ofka*, córka Konrada III, ks. na Oleśnicy, naprzód żona Alberta III, elektora saskiego (1420—22), a potem Jerzego III, ks. Anhalt (od 1432). † w 1442.—*Eufemja*, *Ofka*, córka Ziemowita III, ks. na całem Mazowszu i pierwszej jego żony Eufemji opawskiej, * około 1341, od r. 1355 żona Władysława opolskiego ks. Rusi Czerwonej, ulubieńca króla Ludwika, wniosła mu w posagu Kujawy. † 9 maja 1418.—*Eufemja Bo-*

lesławowa, *Ofka*, córka Ziemowita IV, ks. na Płocku i Bełzie, siostrzenica Władysława Jagiełły, * około 1398, od 1412 żona Bolesława I, ks. na Cieszynie. Przeżyła męża o lat 10, † około 1445. *Eufemja Bolesławówna*, córka Bolesława IV, ks. na Warszawie i Czersku, * około 1420; starał się daremnie o jej rękę Dersław z Rytwian, syn Marcina Ścibora, bratanek prymasa Alberta. Na zaloty ogromny strwonił majątek. **E.** wyszła za mąż za Michała Bolesława, ks. litewskiego (1435), ale wkrótce potem (w marcu 1436) zmarła. Por. O. Balzer „Gen. Piastów," Grotefend „Stammtafeln" i Długosz „Historja Polski."

Eufemja, córka Konrada I, księcia głogowskiego, syna Henryka II, ks. wrocławskiego i Zofji córki Dytryka, margr. Miśnji, a od r. 1262 żona Albrechta II, hrab. Goryczji. Por. Grotefend „Stammtafeln" (II, 5); Stecki „Rodowody książąt Polskich."

Eufemja Ottonowa, margrabina Meranji. Por. **E.** córka Henryka V, Otyłego, ks. szląskiego na Wrocławiu.

Eufemja, *Ofka Przemysławówna*, córka Przemysława, ks. szląskiego na Raciborzu i Anny, córki Konrada II, ks. mazowieckiego. W r. 1313 wstąpiła do klasztoru Dominikanek w Raciborzu, gdzie później była ksienią. † w 1359. Por. Grotefend „Stammtafeln."

Eufemja, córka Kazimierza I, ks. kujawskiego i łęczyckiego i Eufrozyny, córki Kazimierza I, ks. opolsko-racíborskiego, siostra Władysława Łokietka, została jeszcze przed r. 1300 żoną Jerzego I, ks. na Haliczu i Włodzimierzu, syna Lwa I Daniłowicza. **E.** † 1308. Por. O. Balzer „Gen. Piastów."

Eufemja, pierwsza córka Ziemomysła, ks. kujawskiego, brata Władysława Łokietka i Salomei, córki Sambora II, ks. wschodnio-pomorskiego, umarła będąc dzieckiem w 1278. Por. O. Balzer „Gen. Piastów" (352).

Eufemja, *Ofka Bolesławowa*, córka Gedymina, w. ks. litewskiego, siostra Aldony, żony Kazimierza W. W r. 1331 zaślubiła Bolesława Jerzego II, ks. halickiego i włodzimierskiego, syna Trojdena I, ks. mazowieckiego, i Marji, córki Jerzego I, ks. na Haliczu i Włodzimierzu. Przy ślubie **E.** przyjęła chrzest św. W r. 1340 Bolesław został zabity przez czerwonoruskich bojarów, a w 1342 **E.** została także przez bojarów na Wiśle pod Zawichostem utopioną. Zwłoki jej, jako też grobowiec, znajdują się w Zawichoście. Por. O. Balzer „Gen. Piastów;" Narbutt „Pisma Historyczne" (296).

Eufemja, córka Bolesława, ks. opolskiego (syna Władysława ks. opolskiego) i ks. Grzymisławy. W 1349 wstąpiła do klasztoru Dominikanek w Raciborzu. Por. Grotefend „Stammtafeln."

Eufemja, *Ofka*, córka Władysława, ks. opolskiego, palatyna Węgier, księcia na Kujawach, Dobrzyniu i Wieluniu, syna Bolka II, ks. na Opolu i Ofki (**E.**), córki Ziemowita III (IV) księcia mazowieckiego. **E.** † około 1408. Por. Grotefend „Stammtafeln."

Eufemja, córka Bolka III, księcia na Ziembicy, syna księcia Mikołaja ziembickiego i **E.**, córki Bolesława, ks. na Koźlu, żona Fryderyka IV, hr. v. Oettingen, † 1447. Por. Grotefend „Stammtafeln."

Eufemja, córka Henryka V Otyłego, ks. szląskiego na Wrocławiu, syna Bolesława Rogatki i Elżbiety Bolesławówny kaliskiej, córki Bolesława Pobożnego, w 1292 zaślubiła Jana Albrechta, margrabiego brandeburskiego, który † 1300 i **E.** wyszła powtórnie za mąż za Ottona, ks. Karyntji, który † w r. 1306. **E.** w 1347 napisała testament i wkrótce potem zmarła. Por. Grotefend „Stammtafeln."

Eufemja, *Ofka*, *Przemysławówna*, córka Przemysława I, ks. wielkopolskiego, i Elżbiety, córki Henryka II, księcia wrocławskiego, * 1253, wstąpiła do klasztoru Klarysek we Wrocławiu i tam † 1298. Por. O. Balzer „Gen. Piastów," Grotefend „Stammtafeln."

Eufemjusz, patrjarcha konstantynopolski od r. 483, jakkolwiek prawowierny, jednakowoż został wyklęty przez papieża rzymskiego za to, że swych *heretyckich* poprzedników nie chciał wykreślić z wykazów kościelnych. W r. 491 wymógł na cesarzu Anastazym I, że ten przed swą koronacją złożył prawowierne wyznanie wiary i uznał sobór Chalcedoński; wkrótce atoli został **E.** przez niego wygnany do Ancyry, gdzie † 515 r.

Eufemos, syn Posejdona i Europy, córki Titjosa, mąż Laonomy, siostry Heraklesa; posiadał dar chodzenia po morzu. Uczestniczył, jako sternik, w wyprawie Argonautów.

Eufon *(Euphonicum)*, instrument muzyczny, wynaleziony 1790 r. przez Chladni'ego, podobny w zasadzie do harmoniki szklanej; z powodu przenikającego tonu w użycie nie wszedł, nadaje się jednak do niektórych doświadczeń akustycznych.

Eufonja, miły, przyjemny dźwięk, harmonijny zbieg sylab, wyrazów w wierszu, lub prozie. Przeciwstawieniem **E.** jest kakofonja (ob.).

Euforjon z Chalcydy na wyspie Eubei, * około r. 275 przed Chr., † około 200; bibljotekarz Antjocha W., uczony oraz wielce płodny poeta i prozaik w duchu szkoły aleksandryjskiej. Rzymianie wysoko go stawiali. Napisał wiele utworów epickich, z których więcej znane są: „Hezjod" i „Mopsopia" (dawna nazwa Attyki). Elegik Gallus podobno go naśladował i tłómaczył. Utwory **E.** odznaczały się uczonością i wielkim doborem wyszukanych zwrotów. Ułamki pism **E.** wydał Meineke w „Analecta Alexandrina" (Berlin, 1843).

Eufraksji św., żywot, jest to tytuł dzieła w języku polskim, znajdującego się w rękopisie, w bibljotece ordynacji hr. Krasińskich w War-

szawie, napisanego w r. 1524. Rękopis pochodzi ze zbiorów biskupa Józefa Jędrzeja Załuskiego. Zabytek ten wydany był w dokładnym przedruku w r. 1889 wraz z uwagami i słownikiem przez A. A. Kryńskiego, w tomie III „Prac filologicznych" i w osobnem odbiciu.

Eufranor, * na międzymorzu Korynckiem, żył w latach 375—335 przed Chr., malarz i rzeźbiarz, pisał o symetrji i barwach. Słynnym był jego posąg Parysa. Należał do szkoły sycyońskiej Polikteitosa. Wszystkie dzieła jego zaginęły. Por. Overbeck „Geschichte der griech. Plastik."

Eufrat (pers. *Ufratu*, hebr. *Frat*, arab. *El Fara*), największa rzeka w Azji zachodniej. Poczyna się w górach Armenji z dwu rzek *Karazu* (**E.** zachodni) i *Murad* (**E.** wschodni), przebija, płynąc ku południowi, góry Kurdyjskie, a wyszedłszy na równiny, płynie w kierunku południowo-wschodnim, oddzielając Mezopotamję od Syrji i syryjsko-arabskiej pustyni; pod Bagdadem zbliża się o 35 klm. do Tygrysu, przez 150 klm. płynie z nim równoiegle, a nareszcie łączy pod Korna czyste i spokojne swe wody z mętną wodą bystro płynącego Tygrysu, poczem obie połączone rzeki przybierają nazwę Szat-et-Arab i o 90 klm. poniżej Bassory wpadają do zatoki Perskiej. Cała długość tej rzeki wynosi 2770 klm., a rozległość kotliny Eufratu i Tygrysu obejmuje 673,400 klm. kw. W okolicy Bajazytu na jakiś czas niknie **E.** pod ziemią, pod Samosatą tworzy podwójny wodospad. Bieg ma **E.** w ogóle wolny i łagodny, wodę smaczną; w czerwcu występuje z brzegów, zalewa okoliczne pola i w ten sposób je użyźnia. Do żeglugi tylko w niektórych częściach jest przydatny z przyczyny licznych prądów i skał. Por. Chesney „The expedition for the survey of the river Euphrates and Tigris" (Londyn, 1850); Ainsworth „Narrative of the Euphrates expedition" (2 t., 1888).

Eufron, syn dramaturga Eschylosa, który po śmierci ojca utworami jego i własną tetralogją odniósł zwycięstwo nad Sofoklesem i Eurypidesem w r. 431. Zachowały się jego 2 wiersze.

Eufron, albo *Euforyon* (ob.) z Chalcydy na wyspie Eubei, * 276 przed nar. Chr., † jako bibljotekarz króla syryjskiego Antjocha Wielkiego.

Eufronjusz (Euphronios), artysta grecki, dekorator waz malowanych, żył w końcu VI i początku V w. przed Chr. W grobach etruskich znaleziono wiele pięknych wyrobów ceramicznych z jego podpisem. Por. Klein „Euphronios und Vasen mit Meistersignaturen," Rayet et Colignon „Céramique grecque," Dumont et Chaplan „Céramique de la Grèce propre."

Eufrozyna (św.), Egipcjanka, * około 413 r. w Aleksandrji, zmuszona przez ojca Pafnucego do związku małżeńskiego, uszła z domu rodzicielskiego i przebrana w szaty męskie, schroniła się do klasztoru, gdzie pod imieniem *Smaragda*, przeżyła przeszło lat 23. Gdy † 470 r., niepocieszony ojciec Pafnucy przywdział także habit zakonny i resztę życia spędził w jej celi. Kościół grecko-kat. obchodzi jej pamięć 25 września, a rzymsko-kat. 11 lutego.

Eufrozyna, zwana także *Heleną*, córka Mścisława W., a wnuczka Włodzimierza Monomacha, książąt kijowskich, żona Gejzy, kr. węgierskiego od 1130 r. Małżeństwo to wiele pomogło Mścisławowi w wojnach domowych. Por. Karamzin „Istorija gosudarstwa rossijskago."

Eufrozyna, ks. łęczycka i kujawska, córka Kazimierza I. ks. Opolskiego, od r. 1257, żona Kazimierza Konradowicza, pierwszego ks. na Kujawach, a matka Władysława Łokietka. Jako wdowa i opiekunka dwu małoletnich synów, prowadziła spory graniczne z Krzyżakami. Obie strony godził Bolesław Pobożny. W późniejszym wieku **E.** weszła w powtórny związek małżeński z Mszczujem II, ks. Wschodniego Pomorza, lecz wkrótce się z nim rozwiodła; † około 1291. na Kujawach. Por. prof. Ulanowski „Studja krytyczne z XIII w. i O. Balzera „Gen. Piastów.

Eufrozyna Władysławowa, żona Władysława, ks. oświecimskiego, syna Mieszka I, w I połowie XIV w. Por. A. Theiner „Mon. Pol." I i Grotefenda „Stammtafeln."

Eufrozyna, żona cesarza bizantyjskiego, Aleksego III (1195—1203). Nadzwyczaj piękna i inteligentna, wywierała przeważający wpływ na męża, jak i na sprawy państwa, ale prowadziła życie tak niemoralne i zbytkowne, że cesarz zmuszony był zamknąć ją w klasztorze. Niezadługo wszakże powróciła i podczas najazdu Krzyżowców, wpadła w ręce Izaaka Anioła, który skonfiskował jej dobra. Wydawszy córkę swą Eudoksję za Aleksego V Murzuflesa, zdołała uzyskać wolność. Kiedy Krzyżowcy po raz drugi zdobyli Konstantynopol w 1204, **E.** uciekła, i połączywszy się z mężem, stawiała opór Francuzom z Macedonji i Tesalji, ale Bonifacy z Montferratu wygnał ich do Epiru, gdzie **E.** † około r. 1211.

Eufrozyna, córka Przemysława I, księcia Wielkopolskiego na Poznaniu i Gnieźnie, syna Władysława Odonicza i Elżbiety, córki Henryka II, księcia wrocławskiego, siostra Przemysława II, odnowiciela królestwa, była około 1286 ksienią klasztoru Klarysek w Trzebnicy. **E.** † 1298. Por. O. Balzer „Gen. Piastów."

Eufrozyna (grec. *Euphrosyne*), w mitol. greckiej, ob. Charites.

Eugamon, z Cyreny, około 570 r. przed Chr., napisał utwór epicki w dwóch księgach p. t.: „Telegonia," który stanowił dalszy ciąg Odysei. Bohaterem tego poematu był Telegon, syn Odyseusza i Cyrcy, który przybył do Italji, aby

wyszukać ojca i zabił go, nie znając. Utwór ten zaginął.

Eugańskie góry, po włosku *Euganei Monti, Monti Isolati* lub *Paduani*, wznoszą się na równinach Lombardji, w stronie południowo-zachodniej od Padwy i odznaczają malowniczém położeniem. Długość ich wynosi 28, szerokość 70 klm. kw. Najwyższą w nich górą jest *Monte Venda*, dochodząca 605 met. U ich podnóża znajdują się gorące źródła siarczane. Góry dostarczają dobrej glinki i pięknego marmuru. Por. Reyer „Die Eugaenen" (1877).

Eugenikos, teolog grecki, † 1447 r.; od roku 1436 biskup efeski; w r. 1439 był na soborze florenckim z cesarzem Janem Paleologiem, gdzie był zarazem przedstawicielem djecezji antjocheńskiej i jerozolimskiej. Z powodu zaciętej obrony samoistności kościoła greckiego nazwali go biskupi łacińscy *kakobaimon*. Po powrocie do Konstantynopola był przez naród radośnie przyjęty. Pozostawił mnóstwo pism, ściągających się do jego czynności w sporze z kościołem rzymsko-kat.

Eugenja *(Eugienka, Piernia)*, rodzaj roślin z rodziny mirtowatych, obejmujący krzewy i drzewa w Ameryce i Azji, o liściach przeciwległych, kwiatach białych, jagodach czerwonych lub czarnych, uwieńczonych kielichem, z 1 lub 2 okrągłemi nasionami. Z 260 gatunków kilka jest znanych w europejskich ogrodach, jako rośliny owocowe, lekarskie i ozdobne. Niedojrzałe owoce gatunku antylskiego, **E.** *pimenta (Mirtus pimenta)*, podobne z powierzchowności do pieprzu, posiadają aromat i smak, łączący przymioty gałki muszkatołowej, cynamonu i goździków; używają się, pod nazwą *ziela angielskiego*, jako przyprawa kuchenna. Inne gatunki również zalecają się aromatami ostro korzennemi. **E.** *chekan*, w Chili, dostarcza *liści chekenowych*, używanych w chorobach błon śluzowych.

Eugenja (Marja de Montjo), żona Napoleona III, * 1826 w Granadzie, druga córka hr. Montjo, ks. Peneranda i jego małżonki, Marji Manueli Kirkpatrik (córki byłego konsula angielskiego w Maladze); po ojcu pochodzi ze staroszlacheckiego rodu Porto-Carrero, który w XIV w. z Genui przybył do Estremadury, w Hiszpanji, a przez powinowactwa przybrał nazwiska: Guzman, Cordova, La Cerda, Leira i otrzymał 3 grandostwa pierwszej klasy: Teba, Banos i Mora; po matce zaś należy do familji szkockiej, która uciekła z kraju po upadku Sztuartów. Wychowywana po większej części we Francji i Anglji, pierwsze lata młodości spędziła wraz z matką, pod imieniem hrabini *Teba*, w podróżach po rozmaitych krajach. W r. 1851 zjawiła się na balach w pałacu Elysée w Paryżu, gdzie urodą swoją i wdziękiem zwróciła na siebie uwagę cesarza Napoleona III, który zaślubił ją 30 stycznia 1853. Z małżeństwa tego miała tylko jednego syna, * 1856, który otrzymał imiona Ludwik Napoleon i nosił tytuł księcia cesarskiego *(prince impérial)*. Podczas wojny włoskiej 1859, podczas podróży Napoleona III do Algieru (maj i czerwiec 1865), oraz podczas wojny franc.-niemieckiej od 23 lipca 1870 r. miała **E.** powierzoną sobie regencję państwa. W październiku 1866 odbyła podróż na Wschód; z Konstantynopola udała się do Egiptu, gdzie wraz z cesarzem austrjackim i następcą tronu pruskiego była obecną przy otwarciu kanału Sueskiego. Kiedy wybuchła rewolucja 4 września 1870 r., uciekła przy pomocy Lessepsa i amerykańskiego dentysty dr. Evansa z Paryża i poszła na wygnanie do Anglji, gdzie zamieszkała w ofiarowanym jej przez królową Wiktorję zamku Chiselhurst i dokąd cesarz po uwolnieniu z niewoli na zamku Wilhelmshöhe przybył w d. 20 marca 1871 r. Dnia 9 stycznia 1873 została wdową. Odtąd brała udział we wszystkich ważniejszych wypadkach we Francji i wydawała znaczne sumy na podtrzymanie stronnictwa bonapartystów. Ze śmiercią jej syna wszelkie nadzieje na odzyskanie tronu francuskiego upadły. Po odbyciu 1880 podróży do Afryki na miejsce jego zgonu, przybrała nazwisko hrabiny Pierrefonds i usunęła się od życia publicznego. Pisze podobno pamiętniki, które mają być wydane po jej śmierci. W ostatnich czasach zapadła ciężko na zdrowiu. Jest to kobieta roztropna, sprężysta i energiczna. Na sprawy państwa, mianowicie pod koniec rządów Napoleona III, wywierała wpływ znaczny, ale szkodliwy; występowała zawsze jako szczególna opiekunka konserwatystów i nieprzyjaciółka zjednoczonych Włoch. Jej głównie namowom przypisują wypowiedzenie ostatniej nieszczęśliwej dla Francji wojny 1870—71. Por. Taxil-Delord „Histoire du second Empire," Sorel „Histoire diplomatique de la guerre des Tuileries" (Paryż, 1888—90); Lano „L'impératrice **E.**" (Paryż, 1891).

Eugenja.

Eugenjusz Flawjusz, cesarz rzymski 392—394. Sekretarz Walentynjana II, retor i gramatyk **E.** został wciągnięty przez Franka Arbogasta do spisku przeciw cesarzowi i po zamordowaniu Walentyniana 392 **E.** ogłosił się cesarzem Zachodu. Walcząc z Teodozjuszem I, **E.** został pobity nad rzeką Frigidus pod Akwileą 394, i przez Teodozjusza skazany na śmierć. Por. A. Morpurgo „Arbogaste e l'imperio romano dal 379—899" (Tryjest, 1883).

Eugenjusz św., biskup kartagiński, 480—505, następca Deogratiasa. Był prześladowany przez króla Hunerycha, który pragnąc wytępić katolicyzm w północnej Afryce, w r. 484 wszystkich biskupów katolickich wtrącił do więzienia,

a w r. 302 wygnał na puszczę afrykańską. Powołany przez następcę Hunerycha, Gunamunida, napowrót, był przez brata tegoż, Frazamunda w r. 498 znowu skazany na wygnanie do Galji, i tam † w r. 505. Pamiątkę jego Kościół święci d. 13 lipca.

Eugenjusz, imię czterech papieżów: *Eugenjusz* I (św.), Rzymianin, wybrany 652 r., a uznany przez cesarza dopiero 654 r. Nadaremnie usiłował zapobiedz agitacji i sporom z powodu monoteletyzmu, † 657 r. Pamięć jego obchodzą 2 czerwca. Por. Duchesne „Liber Pontificalis," Hefele „Conciliengeschichte." — *Eugenjusz* II, Rzymianin, obrany 824 r., † 827. Przyznał cesarzowi prawo zwierzchniczej kontroli przy obiorze papieża. Potwierdził uchwałę zwołanego do Paryża soboru (825), który oświadczył się przeciwko oddawaniu czci obrazom, co wszakże następstw praktycznych nie miało. Drugi sobór, zwołany przez **E**-a do Rzymu (826) uchwalił obostrzenie karności śród duchowieństwa i podniesienie wykształcenia teologicznego. Por. Lorenz „Papstwahl und Kaiserthum" (Berlin, 1874).—*Eugenjusz* III Bernard, z Pizy, uczeń św. Bernarda z Clairvaux, został papieżem w 1145 i żył w Witerbie z powodu republikańskich ruchów w Rzymie, gdzie lud nie chciał uznać świeckiej władzy papieża. Powracał później parokrotnie do Rzymu, ale w r. 1150 musiał ostatecznie opuścić to miasto, † 1153 w Tivoli. Por. Watterich „Romanorum Pontificum vitae..."— *Eugenjusz* IV (Gabrjel Condolmieri), † 1447 r., Wenecjanin, został papieżem 1431 r. Na soborze Bazylejskim 1439 r. złożony został z godności papieskiej, a w jego miejsce wybrany Feliks V. Dzięki wszakże przeniesieniu soboru do Ferrary, a później do Florencji, i zjednaniu sobie wielu książąt, odzyskał władzę papieską, wskutek zaburzeń we Włoszech opuścił Rzym, do którego wrócił dopiero 1443 r. Z kilkudziesięciu jego listów, dziesięć zamieścił Abraham Bzowski w swoich rocznikach. Por. Abert „Papież **E.** IV" (Moguncja, 1885).

Eugenjusz Franciszek ks. *Sabaudzki*, znany w całej Europie pod nazwą *Księcia Eugenjusza*, najznakomitszy wódz swojego czasu i biegły polityk, * 1663, † 1736 r. w Wiedniu; syn Eugenjusza Maurycego, księcia Sabaudji i Carignan, i siostrzenicy kardynała Mazariniego, Olimpji Mancini. Jako najmłodszy z pięciu synów, przeznaczony był do stanu duchownego, atoli odwaga i żywość charakteru wprowadziły go na drogę wojskowego zawodu; urażony żartobliwem przyjęciem przez Ludwika XIV prośby jego o zaliczenie go do muszkieterów gwardji, wszedł 1683 roku do służby austrjackiej i nietylko jako wielki wódz, ale także jako mąż stanu aż do swojej śmierci wyświadczał domowi austrjackiemu wielkie usługi. Już 7 lipca 1683 dał dowody swego męstwa w bitwie pod Petronell z Turkami, gdzie walczył obok swojego brata, stratowanego tam przez konia. Uczestniczył 12 września t. r. w pamiętnej odsieczy Wiednia przez Jana III. Walczył z odznaczeniem w bitwach pod Buda-Pesztem 1686, przy szturmie Belgradu 1688 i został tam nawet parokrotnie raniony. Mianowany 1690 naczelnym wodzem wojsk austrjackich walczył przez lat 6 (do 1696) w górnych Włoszech przeciw Francuzom. Jako feldmarszałek od 1692 odniósł 11 września 1697 nad Turkami zupełne zwycięstwo przy przeprawie Cisy pod Zenta, skutkiem czego nastąpił korzystny dla Austrji pokój karłowicki (1699) kończący wojnę z Portą. Podczas wojny o sukcesję hiszpańską, po odbyciu śmiałej przeprawy przez Alpy, pobił armję franc. pod Chiari (1701), a w połączeniu z Marlborough (ob.) Francuzów i Bawarów 13 sierpn. 1704 pod Höchstädt; 7 września 1706 r. odniósł zwycięstwo pod Turynem, skutkiem którego Francuzi opuścili Włochy; 1707 wkroczył do południowej Francji, ale nie mógł zdobyć Tulonu; 1708 i 1709 on i Marlborough pokonali znowu Francuzów pod Oudenarde i Malplaquet. Mniejsze już miał powodzenie po odłączeniu się Anglji od europejskiego aljansu i w imieniu cesarza Karola VI, zawarł 1714 pokój w Rastadt. We wznowionej wojnie pokonał Turków 1716 pod Petrowaradynem i zdobył Temeswar, a 1717 po krwawem zwycięstwie wziął Belgrad. Po zawarciu pokoju pasarowickiego (21 lipca 1718) przebywał w Wiedniu i należał do najznakomitszych doradców cesarza. W wojnie o następstwo tronu polskiego wystąpił do boju 1734, ale bez powodzenia; wróciwszy do Wiednia 1735, przykładał się wiele do zakończenia wojny. Charakteru był **E.** nieskażonego; u ludu wielką miał popularność. Jako miłośnik sztuk i nauk utrzymywał stosunki z wybitnymi uczonymi wszystkich krajów, jak Leibnitzem, J. J. Rousseau i in. Por. Arnetha „Prinz **E.** von Savoyen" (3 t., Wiedeń, 1858—59); von Sybel „Prinz **E.** von Savoyen" (Monachjum, 1861); Maleson „Prince **E.** of Savoy" (Londyn, 1888); A. Schulte „Die Jugend Prinz **E**-s.

Eugenjusz Sabaudzki.

Eugenjusz (Eleuterjusz), Bulgar, uczony grecki pochodzenia bulgarskiego, * 1716 na wyspie Korfu, † 1806 pobierał nauki w szkołach greckich, a następnie w różnych uniwersytetach niemieckich. Po przybyciu do Rosji, został sekretarzem cesarzowej Katarzyny II; od r. 1775—1779 r. był arcybiskupem djecezji Słowiańskiej i Chersońskiej; później oddał się zupełnie pracy pisarskiej. Z licznych pism jego w języku staro-greckim i in. ważniejsze są: przekład „Eneidy" i „Georgik" Wirgiljusza na język nowo-grec-

ki; „Rozprawa historyczna o czasie, w którym Olga chrzest św. przyjęła" po łacinie, tudzież po włosku: „Jakim mówili językiem starożytni Sarmatowie." Napisał też wiele dzieł treści filozoficznej i matematycznej. Wykaz jego prac w „Słowar. o bywsz. ross. pis. duch. czyna" (1 t.). Por. Sturdza „Eugène Boulgaris et N. Theotokis, précurseurs du réveil intellectuel et national de la Grèce" (Paryż, 1839); P. Sołowjew (w czasopiśmie Strannik 1867).

Eugenjusz *Bołchowitynow*, * 1767 w Woroneżu, † 1837 r.; historyk rosyjski, profesor filozofji i wymowy i prefekt akademji moskiewskiej od r. 1802; od r. 1804 biskup, a 1822 metropolita kijowski. Napisał kilkanaście dzieł treści historycznej i filozoficznej w języku rosyjskim i łacińskim. Por. „Słowar' swietskich pisatelej." Wydał wiele przekładów dzieł historycznych i filozoficznych z greckiego, łaciny i francuskiego; zajmował się także, zwłaszcza w Kijowie, poszukiwaniami archeologicznemi. Ważniejsze z jego prac historycznych: „O starożytnościach Nowogrodu" (1808); „Słownik historyczny pisarzów duchownych w Rosji" (2 t., wyd., 2-e 1827). Wyjątki z tego dzieła, dotyczące piśmiennictwa polskiego, przetłómaczyli A. Hlebowicz i L. Rogalski (Dziennik Wileński, 1820).

Engenjusz Fryderyk Karol Paweł Ludwik, książę wirtemberski, generał rosyjski, syn zmarłego 1822 r. generała pruskiego, ks. Eugenjusza Fryderyka Henryka Wirtemberskiego, * 1788, † 1857; w r. 1806 wszedł do służby rosyjskiej, uczestniczył w wojnie tureckiej 1810 r., dowodził 1812 czwartą dywizją drugiego korpusu armji, odznaczył się w bitwach pod Borodinem, Wiaźmą, Kaliszem, Lützen, Budziszynem, Kulmem, oraz pod Lipskiem, jak równie we Francji pod Bar-sur-Aube i Arcis-sur-Aube, a zwłaszcza pod Paryżem. W wojnie tureckiej 1828 r. dowodził 7 korpusem armji. Wydał między innemi: *Wspomnienia o wojnie* 1812 i Pamiętniki, wydane w r. 1862. Był także kompozytorem muzycznym. Por. S. Helldorfa „Aus dem Leben des Prinzen E. v. Würt." (1861).

Eugenjusz de Beauharnais, ob. Leuchtenberski (Eug., ks.).

Engenol, *kwas eugenowy*, *kwas goździkowy*. $C_{10}H_{12}O_2$, znajduje się w olejku goździkowym, w liściach cynamonu, w korze roślin wawrzynowych. Otrzymuje się przez dystylację olejku goździkowego z ługiem potażowym, a następnie z kwasem siarczanym. Jest to olej bezbarwny, rozpuszczalny w alkoholu i eterze, c. wł. 1,07, wre przy 253°. Wydaje sole krystaliczne, a działaniem nadmanganjanu potasu przechodzi w wanilinę.

Euglena, *Oczek*, rodzaj wymoczków z rzędu wiciowatych (Flagellata), postaci wrzecionowatej, z prążkowaniem spiralnem na powierzchni; biczyk rozpoczyna się w gardle, w ciele rozrzucone są liczne chromatofory. Liczne gatunki żyją w słodkich wodach na całej ziemi **E.** *viridis*, długości 0,12 mm., występuje często gromadnie i barwi wtedy wodę na zielono.

Euglena.

Eugubińskie tablice, tak nazywają 7 tablic miedzianych z napisami, znalezionych 1444 roku w Gubbio (starożyt. *Iguvium* albo *Eugubium*). Pięć z nich mają napisy umbryjskie, a dwie łacińskie; treść ich stanowią przepisy ofiarnicze i formuły modlitewne, prawdopodobnie z III i II w. przed Chr. Pierwszą dokładniejszą o tablicach tych wiadomość dał Buonarota w Dempstera „Etruria regalis" (2 t., Florencja, 1723—24). Oprócz Lanzie'go, O. Müllera, Lepsiusa i Lassena, najlepiej je zbadali i wyjaśnili Aufrecht i Kirchoff w dziele „Umbrische Sprachdenkmäler" (2 t., Berlin, 1849 — 51); najdokładniejsze zaś odbicie napisów dał Lepsius w „Inscriptiones Umbricae et Oscae" (Lipsk, 1841). Z najnowszych prac w tym przedmiocie ważne są: M. Bréala „Les tables Eugubines, Texte, traduction et commentaire (Paryż, 1875 z 13 tablicami fotograficznemi) i Büchelera „Umbrica" (Bonn, 1883).

Euhemeros albo *Euemeros*, prawdopodobnie z Mesany, filozof szkoły cyrenajskiej, żył na dworze króla macedońskiego Kasandra i starał się dowieść, że istoty, które Grecy za bogów uważali, byli tylko dawni bohaterowie, królowie lub znakomici ludzie, którym, bądź to przez podziw, bądź to przez bojaźń, boską cześć oddawano i z biegiem czasu w bogów przeistoczono. Ten sposób objaśniania dawnych mitów, zwany *Euhemeryzmem*, znajdował wielu zwolenników w starożytności i był wielokrotnie przez ojców kościoła używany. Urywki pism **E.**-a zebrane zostały przez Müllera we „Fragmenta historicorum graecorum" (Paryż, 1853). Por. także Block „Euhémère, son livre et sa doctrine" (Mons, 1876) i Gruppe „Die griech. Culte und Mythen" (Lipsk, 1887).

Euhemeryzm, od Euhemerosa (ob.), doktryna objaśniająca powstanie pojęć o bogach przez ubóstwienie bohaterów.

Eukajryt, minerał z rzędu siarków metalicznych, występuje w skupieniach drobnoziarnistych, jest szarawy i miękki; składa się z selenku miedzi i siarku srebra. Znajduje się w Smalandji w Szwecji i w Chile.

Eukaliptol, ob. Eucalyptus.

Euklaz, minerał z rzędu krzemianów, z grupy turmalinowej, krystalizuje w szeregu jednoskośnoosiowym, jest jasno-zielony, niebieski, żółty lub biały, z połyskiem szklanym, słabo przezroczysty, twardość 7, c. wł. 3. Jest to krzemian glinki i berylji. Znajduje się w Peru, Brazylji

i na Uralu, ale jest bardzo rzadki. Oszlifowane okazy są bardzo drogie, jako kamienie ozdobne.

Eukleje, uroczystość na cześć Artemidy Euklei (Ksenof. „Hellenica" IV, 4, 2).

Euklides z Megary, filozof grecki w połowie V w. przed Chr.), jeden z najstarszych uczniów Sokratesa, po którego śmierci założył własną szkołę, zwaną *megarejską*, albo *erystyczną* czyli *dysputującą*, dlatego, że zamiast szukać prawdy, zajmowano się więcej dysputami i próżnemi subtelnościami. Eleackie pojęcie jedności **E.** utożsamia z pojęciem dobra, tak, iż jedynie prawdziwem i istniejącem jest według **E**-a dobro, któremu nadaje także inne nazwy, jak: Bóg, mądrość i rozum. Argumenty **E**-a i jego szkoły były natury djalektycznej, i dlatego szkołę tę nazywano także erystyczną, t. j. kłócącą się. Por. Leller „Philosophie der Griechen" (4 wyd., Lipsk, 1889). † 424 prz. Chr.

Euklides.

Euklides (greck. *Eukleides*), najpierwszy archon w Atenach (403 prz. Chr.), zaraz po wypędzeniu tyranów. Rok ten stanowi erę w historji Aten, ogłoszono bowiem amnestję i przywrócono prawa solońskie. Jednocześnie na mocy prawa Archinusa wprowadzony został urzędownie alfabet joński, który nosi także nazwę Euklidesowego.

Euklides, *(Euklejdes)*, ojciec geometrji, żyjący około 300 r. przed Chr. na dworze Ptolemeusza Lagi; miał pochodzić z Gela, według źródeł arabskich z Tyru, zresztą szczegóły jego życia nie są znane. Zebrał wszystkie za jego czasów znane prawdy matematyczne, rozwinął je, uporządkował, dowiódł, tak, że może być uważany za twórcę geometrji. Już Archimedes i Apolonjusz z Pergi korzystali z jego dzieł; w średnich wiekach znaczenie **E.** wzrosło; wiele jego dzieł przetłómaczono na arabski, a stąd znów na łacinę; w Anglji jest on dotąd, z niewielkiemi zmianami, podstawą wykładu geometrji w szkołach. Zresztą wiele dzieł **E.** zaginęło, zwłaszcza sławiona *analiza geometryczna*. Posiadamy zaś: „Stoicheia," t. j. elementy, zasady czystej matematyki w 15 księgach, z których 2 ostatnie prawdopodobnie ułożone są przez Hypsyklesa około 160 r. przed Chr.; tekst, który nas doszedł, ma być poprawiony przez Theona około 390 po Chr. Dzieło to jest podstawą wszystkich wykładów geometrji elementarnej. Drugie jego dzieło „Data" zawiera 95 twierdzeń geometrycznych, służących za wstęp do analizy geometrycznej. „Phaenomena" rozważają geometrycznie zasady astronomji, zwłaszcza wschód i zachód gwiazd. Przypisują mu też dzieła o zasadach optyki i katoptryki, wszakże to niepewna. Z dzieła „Porismata" posiadamy ułamki, które uzupełnili Simson i Chasles. Najlepsze wydania dzieł **E.** sporządzili Gregory (Oxford, 1703), Peyrard (3 t., Paryż, 1814—18), oraz Heiberg i Menge (Lipsk, 5 t., 1883—88). Oddzielne jego dzieła były wielokrotnie wydawane, zwłaszcza „Stoicheia". Z tłómaczenia angielskiego Simsona mamy w języku polskim „Początków geometrji ksiąg ośmioro, t. j. sześć pierwszych, jedenasta i dwunasta z przypisami i t. d." tłóm. i wyd. przez Józefa Czecha (Wilno, 1807, wyd. 2, tamże 1817). Por. Cantor „Euklid und sein Jahrhundert" (1867); Dodgson „Euclid and his modern rivals" (1879).

Eukolit, minerał, odmiana eudjalitu (ob.).

Eukologium, ob. Euchologion.

Eukrazja (w przeciwieństwie do *dyskrazji*), dobre połączenie soków w ciele ludzkiem, zdrowa konstytucja ciała.

Eukryt, skała krystaliczna, złożona z anortytu i augitu, zawiera też niekiedy oliwin, djallag i żelazo magnetyczne, występuje w wapieniu węglowym w Carlingford w Irlandji, oraz pod Hortelge w Szwecji.—**E.** nazywają się też aerolity ziarniste, złożone z anortytu i augitu.

Euksantyna, *kwas euksantynowy*, $C_{19}H_{16}O_{10}$, substancja zawarta w barwniku żółtym, zwanym *żółcią indyjską (purrée)*, przybywającym z Azji i posiadającym charakterystyczną woń moczu lub piżma. Barwnik ten składa się przeważnie z soli magnezjowej kwasu euksantynowego.

Euksenit, minerał krystalizujący w szeregu rombowym, brunatno-czarny, twardość 6,5, c. wł. 4,6, składa się z tytanjanu i niobanu itru i uranu; znajduje się w Norwegji.

Eulalia, trawa, ob. Miscanthus.

Eulalja św., panna i męczenniczka, pochodziła z rodu hiszpańskiego z miasta Merydy. W 12 roku życia **E.**, za panowania Dyoklecjana, sama stawiła się przed sądem prześladowcy chrześcijan Dacjana w 303—305, i przyznawszy się do tego, że jest chrześcijanką, nie dała się żadnemi mękami odwieść od wiary. Skazana na szarpanie żelaznemi hakami, palenie pochodniami, została wreszcie spaloną na stosie. Podczas męczarni **E.** śpiewała hymny. Poeta Prudencjusz opisał jej żywot, a Kościół pamiątkę jej święci 10 grudnia.

Eulalji śpiew, jest to jedna z tak zwanych sekwencji kościelnych o św. Eulalji, najdawniejszy utwór poetycki francuski, ułożony około 878 w Saint-Amand, jako naśladowanie poematu łacińskiego. Por. „Zeitschrift für romanische Philologie" Tom XV, str. 24.

Eulaljusz, antypapież, archidjakon rzymski, wybrany został na papieża po śmierci Zozyma 418 jednocześnie z Bonifacym I, ale przymuszony do ustąpienia z Rzymu, zrzekł się tjary papieskiej.

Eule, miasto, ob. Ilowe.

Eulenburg, ród hrabiowski pruski, **E.** Botho Henryk hr., mąż stanu pruski, * 1804, † 1879. W 1855—58 prezydent izby deputowanych, 1864

członek izby panów, 1877 poseł do parlamentu ces. niemieckiego a w 1874 prezydent zarządu długów państwowych.

Eulenburg Herman, lekarz, * 1814, kształcił się w Bonn i Berlinie. Jako lekarz praktykował najpierw w Lennep, następnie został docentem medycyny sądowej w Bonn. Od 1870 do 1887 był radcą lekarskim w ministerjum oświaty w Berlinie. Napisał: „Zur pathologischen Anatomie des Cretinismus“ (1857); „Lehre von den schädlichen und giftigen Gasen“ (1865); „Das Medicinalwesen in Preussen“ (1874); „Handbuch der Gewerbe-Hygiene“ (1876); „Handbuch des öffentlichen Gesundheitswesens“ (1881); w 1873 założył z Bergmannem i Mannsfeldem: „Correspondenzblatt für Psychiatrie und gerichtliche Psychologie“; od 1871 do 1890 r. redagował założone przez Casparego czasopismo *Vierteljahrsschrift für gerichtliche Medizin und öffentliches Sanitätswesen*.

Eulenburg Fryderyk Albert, hr., potomek hrabiowskiej rodziny pruskiej, wywodzącej swój początek w Turyngji, * 1815. Pełniąc poprzednio obowiązki posła nadzwyczajnego przy dworach japońskim, chińskim i sjamskim, zawarł 1861 traktaty handlowe z Japonją i Chinami. Mianowany w gabinecie Bismarcka ministrem spraw wewnętrznych, toczył w tak zwanej *epoce konfliktu*, jako stanowczy konserwatysta, nieustanną walkę z opozycją liberalną. Po 1866 przeprowadził administracyjną organizację w nowo nabytych prowincjach. W chwili wypowiedzenia wojny przez Francję był **E.** jednym z zaufanych doradców króla pruskiego. W 1872—73 przeprowadza reformę administracji prowincjonalnej. W 1875 przeprowadził nową ordynację prowincjonalną dla pięciu prowincji wschodnich, nie bez zatargów ze stronnictwem liberalnem. Przy wyborach 1876 próżno starał się wytworzyć przychylną sobie większość konserwatywną, a gdy Bismarck w październiku 1877 r. odmówił zezwolenia na wprowadzenie nowej ordynacji do prowincji zachodnich, **E.** zażądał uwolnienia i otrzymał je 30 marca 1878, † 1881.

Eulenburg Botho, hr., stryj Fryderyka Alberta (ob.) i następca jego w ministerjum spraw wewnętrznych, * 1831; studjował prawo, następnie został landratem w Deutsch-Krone, 1865 obrany z tego okręgu do izby, przyłączył się do stronnictwa konserwatywnego i został obrany wiceprezesem izby. Następnie sprawował kilka urzędów, od r. 1876 był nadprezydentem w Hanowerze. 1878 został ministrem spraw wewnętrznych, i pierwszem jego dziełem na tem stanowisku było przeprowadzenie prawa przeciwko socjalistom, ale nie mogąc w innych sprawach pogodzić się z Bismarckiem, złożył tekę w lutym 1881, i objął stanowisko nadprezydenta prowincji Hessen-Nassau. W 1892 otrzymał godność prezesa ministrów, której pozbawiony został w październiku 1894 jednocześnie z kanclerzem Caprivim, którego antagonistą przez czas swych rządów pozostawał.

Eulenburg Botho.

Eulenburg Albert, lekarz, * 1840 w Berlinie, medycynę studjował w Berlinie, Bernie i Zurichu. Jako lekarz brał udział w wojnach 1864, 1866 i 1870, poczem osiadł w Berlinie, gdzie został asystentem w poliklinice uniwersyteckiej. W r. 1874 był powołany na profesora i dyrektora instytutu farmakologicznego w Greifswaldzie, skąd powróciwszy w 1882 do Berlina poświęcił się praktyce i badaniom naukowym w dziedzinie chorób nerwowych. Wydał „Lehrbuch der Nervenkrankheiten“ (1871, wyd. 2, 1878); „Pathologie des Sympaticus“ (1871); „Die Hydroelektrischen Bäder“ (1883) i „Realencyklopädie der gesammten Heilkunde“ (15 t., 1880—1883, 2 wyd., 22 t., 1884—90). Od 1891 wychodzą pod jego redakcją: „Encyklopädische Jahrbücher.“

Eulenburg Filip, hr., dyplomata niemiecki, * 1847 r. w Królewcu, kształcił się w Lipsku i Strasburgu. W 1879 był sekretarzem ambasady w Paryżu, później posłem w Oldenburgu, Brunświku, Sztutgardzie i Monachjum. Od 1894 ambasadorem w Wiedniu. Jest kompozytorem i poetą, napisał: „Skaldengesänge Dichtungen“ (Brunświk, 1892); „Das Weihnachtsbuch“ (Stutgard, 1892); „Abenderzählungen, Märchen und Träume“ (Stutgard, 1894) i in. Por. Mülverstedt „Urkundensammlung zur Geschichte und Genealogie der Grafen zu E.“ (Magdeburg, 1877—79).

Eulenspiegel (Till albo Tyll), wzór wszystkich błaznów późniejszych czasów, miał się urodzić we wsi Kneitlingen w Brunświckiem, a † w Mölln 1350, gdzie na cmentarzu jego kamień grobowy pokazują. Psoty i figle, jakie płatał wszystkim, których w swojem błędnem życiu napotykał, stanowią treść znanej pod jego imieniem książki ludowej, wydanej przez Tomasza Murnera. Późniejsze wydania tego dzieła dzielą się na katolickie i protestanckie. Dzieło to nie tylko że przez całe wieki było ulubioną podręczną książką Niemców, którą wielokrotnie w rozmaity sposób, aż do najnowszych czasów, przerabiano i wydawano, ale nadto tłómaczono ją i naśladowano w wielu językach europejskich. W Polsce znany jest pod dosłownym przekładem *Sowizdrzał* (ob.). Por. Prudentius van Duyse „Etude littéraire sur Tiel l'Espiègle“ (Gandawa, 1858).

Euler Leonard, jeden z największych i najpłodniejszych matematyków wszystkich czasów, * 1707 w Bazylei, † 1783 w Petersburgu. Poświęcał się z początku teologji, następnie medycynie, w matematyce był uczniem Jana Bernoullego. W 1727 powołany został do Petersburga,

Euler Leonard.

jako adjunkt akademji do wyższej matematyki, w 1730 r. został tam profesorem fizyki, a 1733 matematyki wyższej. Prace jego ówczesne już zwróciły nań uwagę świata uczonego. W r. 1741 powołany na profesora matematyki do Berlina, został 1744 dyrektorem klasy matematycznej akademji nauk. W 1766 roku wrócił do Petersburga jako członek akademji nauk, lecz wkrótce potem zaniewidział zupełnie, gdy już 1735 stracił jedno oko; jednak i po zaniewidzeniu okazało się jeszcze około 450 rozpraw dotyczących najtrudniejszych zadań matematyki i fizyki matematycznej. **E.** wdarł się w najwyższe sfery nauki, teorja światła, achromatyzmu, zboczeń planet i w. in. zostały przez niego znacznie rozwinięte. Przy śmierci pozostawił jeszcze około 200 rozpraw. Akademja francuska, której od 1759 był członkiem zagranicznym, przyznała mu 10 razy nagrodę. Z licznych klasycznych dzieł jego możemy tu tylko niektóre wymienić: „Mechanica sive motus scientia, analytice exposita“ (2 t., 1736); „Tentamen novae theoriae musicae“ (1739); „Methodus inveniendi lineas curvas maximi minimive proprietate gaudentes“ (1744), które powiodło Lagrange'a do odkrycia rachunku warjacyjnego; „Introductio in analysin infinitorum“ (1746); „Scientia navalis“ (1719); „Institutiones calculi differentialis“ (2 t., 1755); „Theoria motus corporum solidorum seu rigidorum“ (1865); „Institutiones calculi integralis“ (3 t. 1768—70); „Opuscula analytica“ (2 t. 1783—85). Z rozpraw matematycznych, jakie ogłaszała akademja petersburska w latach 1727 — 83, w 26 tomach, więcej niż połowa jest pióra **E.** Okazał też znakomitą znajomość innych nauk. Por. Fuss: „Eloge de Mr. Léon. **E.**“ (1783). Rudio: „Leonhard **E.**“ (1884).—Z 13 jego dzieci przeżyło go trzech synów.—**E.** Jan Albrecht, ur. 1734 r., † 1800 r.; matematyk, członek akademji nauk w Petersburgu; liczne jego rozprawy mieszczą się w pamiętnikach różnych akademji, z których 7 było uwieńczonych; między innemi odpowiadał na zadanie, czy planety odbywają ruch w środku mogącym sprawić opór dość silny do wywołania widocznej zmiany w ich drodze (1762). Wspólnie z ojcem pracował nad teorją księżyca.—**E.** Karol ur. 1740 r., † 1790 r.; poświęcał się naukom przyrodniczym i medycynie, był lekarzem nadwornym w Petersburgu, w r. 1760 otrzymał od akademji francuskiej nagrodę za zadanie, czy średni ruch planet ulega zmianom.—**E.** (Krzysztof), * 1743 r., † 1812 r.; poświęcał się inżynierji wojskowej, służąc najpierw w Berlinie, potem w Rosji; zajmował się też astronomją i w r. 1769 obserwował w gub. Orenburskiej przejście Wenery przez tarczę słońca.

Euler Karol, nauczyciel gimnastyki, * 1828 r., historję i filologję studjował w Bonn i Berlinie, lecz poświęcił się gimnastyce i od r. 1877 został kierownikiem królewskiego zakładu gimnastycznego i nauczycielem gimnastyki w Berlinie. Napisał: „Erzbischof Willigis von Mainz“ (1860); „Verordnungen und amtliche Bekanntmachungen, das Turnwesen in Preussen betreffend“ (1869); „Turngeräte und Torneinrichtungen“ (wraz z Klugem, 1872); „Der Unterricht im Turnen“ (w nowem opracowaniu Diesterwega „Wegweiser,“ Essen 1878); „Die Geschichte des Turnunterrichts“ (w Kehra „Geschichte der Methodik,“ Gotha 1880); „Das Leben Jahns“ (Stuttgart 1880). W r. 1893 rozpoczął wydawnictwo „Encyklopädisches Handbuch des gesamten Turnwesens.“ Jako autor dzieł o gimnastyce, znany też jest inny jeszcze Karol **E.** (* 1837, † 1882 r.).

Eulera liczby, pewne liczby, występujące jako spółczynniki w rozwinięciu siecznej, *sec x*, uporządkowanem według wzrastających potęg *x*; pierwsze z tych liczb są: 1, 5, 61, 1385, 50521, 270715).

Eulityn, minerał, *bizmutowa blenda*, ob. Bizmutowe minerały.

Eulizyt, skała złożona z oliwinu, djallagu i granatu, występuje w gnejsie pod Tunabergiem.

Eulogja (z gr.), u najdawniejszych ojców kościoła tyle co *eucharystja*, potem chleby poświęcone, które (niegdyś wszędzie) rozdawano obecnym w kościele, albo też rozsyłano nieobecnym. Chleby takie przesyłali sobie wzajemnie biskupi i kapłani na znak braterstwa i jedności w wierze.—**E.** zwano także poświęconą sól, którą dawano katechumenom do ust przy chrzcie, a także pewien rodzaj niższego święcenia sług kościelnych, dziś już nieistniejącego. Por. Guillois „Wykład wiary“ (wyd. 2, IV, 246).

Eulogjusz (św.), biskup edeski w Mezopotamji; jako niechętny stronnictwu cesarza arjańskiego Walensa, został wygnany do miasta Antinousa w Egipcie, skąd po śmierci powrócił do Edesy w r. 379 i wyświęcony został na biskupa. Uroczystość jego Kościół rzym.-kat. obchodzi 5 maja.

Eulogjusz (św.), rodem Sycylijczyk, patryarcha aleksandryjski od r. 580; żarliwy obrońca papiestwa, zwołał sobór 588 r. przeciwko Samarytanom i zostawał w ścisłych stosunkach z św. Grzegorzem papieżem, † 606 r. Pamiątkę jego obchodzą 13 września.

Eulogjusz (św.) z Korduby, arcybiskup toledański 859 r., ale wkrótce potem ścięty za danie przytułku Lukrecji, prześladowanej od swych rodziców pogan. Pamiątka jego obchodzoną jest 11 marca. Napisał trzy księgi o prześladowaniu chrześcijan. Pisma **E**-a wydał Morales p. t. „S. Eulogii opera omnia... cum notis“ (1574).

Eumelos, poeta epicki z Koryntu około r. 750 przed Chr. Napisał poemat „Corinthica,“ „Eu-

ropia" (legendy o Europie i założeniu Teb), „Bugonia," „Titanomachia" i in. Pouzanjasz widział jeszcze opracowany prozą poemat „Corinthica." Zbiór drobnych urywków wydał Markscheffel „Hesiodi, Eumeli... fragmenta" (1840). Por. Kinkel „Epic. graec. fragm." I; opracował Wilisch r. 1875.

Eumenes z Kardji w Tracji, około 363 przed Chr., królów Filipa i Aleksandra Macedońskiego długoletni sekretarz tajny i wódz znakomity; po śmierci ostatniego 323, mianowany przez Perdykasa (ob.) namiestnikiem Paflagonji i Kapadocji, pokonał 321 Kratera, ktory wraz ze swym sprzymierzeńcem Neoptolemem, satrapą Armenji, legł w boju. Po zamordowaniu Perdykasa, walczył przeciwko Antygonowi i Antypatrowi, a chociaż opuszczony przez wojsko, potrafił cały rok utrzymać się w górskiej twierdzy Nora w Kapadocji. Po śmierci Antypatra (319) wydobywszy się z Nory, toczył w Cylicji i Fenicji zwycięskie boje z Antygonem i mianowany został przez Pelisperchonta, regenta państwa, naczelnym wodzem na całą Azję. W r. 317 Antygon sam wyruszył przeciwko **E.** i stoczył z nim dwie nierozstrzygnięte bitwy. W drugiej z nich **E.** zdradziecko przez własnych żołnierzy wydany swemu współzawodnikowi, został przezeń zabity 316 r. Biografje **E.** napisali w starożytności Plutarch i Korneljusz Nepos. Por. J. G. Droysen „Geschichte des Hellenismus."

Eumenes, dwaj tego imienia królowie Pergamu.

Eumenes I, 263—241 przed Chr., wojował z królem syryjskim Antjochem I Soterem, którego zwyciężył w bitwie pod Sardami, † skutkiem nadużyć. Następcą jego był Attal I.

Eumenes II, starszy syn i od 197 przed Chr. następca Attala I, pomagał Rzymianom w wojnie z Antjochem W., królem Syrji, za co w r. 188 otrzymał od nich Chersonez tracki i azjatyckie prowincje z tej strony gór Taurus, a nadto wspierany był przez nich w wojnach przeciwko Prusjaszowi, kr. Bitynji, i przeciwko Farnacesowi, kr. Pontu. W końcu atoli, gdy podczas wojny z Perseuszem, kr. Macedonji, pewną zaczął okazywać chwiejność, utracił zupełnie względy Rzymian; † 159 r. przed Chr. **E.** był wielkim przyjacielem nauk i znakomicie pomnożył bibljotekę pergamską, założoną przez jego ojca. Po **E**-ie panował brat jego Attal II. Por. Meischke „Symbolae ad Eumenis regis historiam" (Lipsk 1892).

Eumenidy, w mit. greckiej, ob. Furje.

Eumenius, mówca rzymski, * 250 r., † 311 r. po Chr., wnuk Glaukusa, Ateńczyka, nauczyciela wymowy w Rzymie, a potem w Augustodunum. **E.** był także nauczycielem, następnie sekretarzem prywatnym Konstancjusza Chlorusa, który postawił **E.** na czele szkół retoryki w Augustodunum. Mowy **E.** znajdują się w zbiorze „Duodecim penegyrici veteres;" najlepsze wydanie Bährensa (Lipsk 1874). Por. Killian „Der Panegyrist Eumenius" (Münnerstadt 1869); S. Brandt „Eumenius und die ihm zugeschriebenen Reden" (Freiburg 1882); H. Sachs „De IV panegyricis qui ab Eumenio scripti esse dicuntur" (Halla 1885).

Eumetrja (gr.), stosunek, proporcja, stąd eumetryczny, według miary, według proporcji dokonany, proporcjonalny.

Eumolpos, słynny śpiewak, syn Posejdona i Chiony, przybył z Tracji do Attyki, dał początek misterjom eleuzyńskim, których nauczyła go podobno sama Demetera, kiedy był jeszcze pastuchem. Od założyciela misterjów eleuzyńskich pochodzi szlachetny ród *Eumolpidów*, z którego wybierano kapłanów Demetery w Eleuzys.

Eumolpus, *Szczerotka*, rodzaj owadów chrząszczowatych z rodziny zlotków, z długiemi różkami i szerokim tułowiem. **E.** *vitis*, barwy ciemnej, kropkowany, pokryty szarym puszkiem, długości 4 mm., jest szkodliwy dla winnic.

Eunapes albo *Eunapius*, sofista grecki, * około 347 po Chr., † około 420; nauczyciel i retor w Atenach, napisał pomiędzy innemi dzieło biograficzne o filozofach swojego czasu (wydane przez Boissonade'a w Amsterdamie 1822. 2 wyd. w „Philostratorum opera," Paryż 1849). Napisał także „Historję Cesarzów" w 14 księgach, od czasów ces. Klaudjusza II aż do roku 404. Resztki tego dzieła wydane zostały przez Bekkera i Niebuhra w r. 1829 i przez Dindorfa w „Hist. Gr. minor" (I, str. 205). Por. Cousin „Fragments de la philosophie ancienne."

Eunectes, wąż, ob. Anakonda.

Eunomja, w mitol. grec., ob. Hory.

Eunomjusz, biskup w Cyzyku od r. 360, rodem z Dakoru w Kappadocji, † 392 r. w sędziwym wieku; odznaczał się nauką i statecznością. Jako zwolennik arjanizmu twierdził, że Syn Boży jest tylko Bogiem z imienia. Pozbawiony przez cesarza Teodozjusza W. biskupstwa, żył od r. 383 na wygnaniu. Stronników jego zwano *Eunomjanami* i *Anomejczykami* (ob.). Istnieje jego pismo polemiczne przeciwko św. Bazylemu W. Por. Klose „Geschichte und Lehre des E." (Kiel 1833).

Eunuch, ob. Rzezaniec.

Eunus, niewolnik z Apamei w Syrji, który w II w. przed Chr. powstał na czele niewolników i ogłosił się królem Antjochem. Powstańcy, w których liczbie było także wielu włościan, opanowali całą Sycylję i dopiero po trzyletniej wojnie (134—132) udało się Rzymianom powstańców zwyciężyć. **E.** dostał się do niewoli, ale umarł wkrótce, nim został uprowadzony z Sycylji. Por. Siefert „Die Sklavenkriege" (Altona 1860).

Euö *(Euoi, Euan, Evoë)*, okrzyk radosny bachantek.

Eupator (gr.) znaczy: ze szlachetnego ojca, przydomek wielu królów syryjskich i ponckich, jak np. Antjoch V, Mitrydates Wielki i inni.

Eupatorium, *Upatrek, Sadziec*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, obejmuje drzewa i krzewy o liściach przeciwległych, i małych, czerwonych kwiatkach, najwięcej w Amer. płd. **E.** *ayapana*, krzew brazylijski na 1 m. wysoki, korzeń i liście są gorzko-korzenne i mają znaczenie lekarskie. **E.** *cannabinum* (*konopnica, św. Kunegundy ziele*), na mokrych łąkach w całej Europie; ziele od dawna było lekarskiem, obecnie stanowi środek ludowy przeciw podagrze i żółtaczce. Kilka gatunków hoduje się jako ozdobne.

Eupatorja (*Jewpatorja*, dawniej *Kozłów*, po tat. *Gezlew* albo *Kezlew*), miasto pow. gub. Tauryckiej, na zachodnim brzegu Krymu, 18,000 miesz. i port. Miasto posiada cerkiew prawasławną, dwa kościoły ormiańskie, 3 synagogi i 12 meczetów, 5 szkół tatarskich (medresy), studnię artezyjską, fabryki świec, mydła i skór. Pamiętne z czasów wylądowania wojsk sprzymierzonych w r. 1854 i nast.—**E.** powiat obejmuje 5,047 w. kw. z ludnością 62,500 miesz. (głównie Tatarów). Liczne jeziora słone dają rocznie 500,000 pudów soli.

Eupatrydzi (z greck.), w starożytnych Atenach potomkowie rodów szlacheckich, posiadacze większej własności ziemskiej w przeciwieństwie do „geomoroi," drobnych właścicieli ziemskich. Za Solona **E**-dzi utracili swoje przywileje administracyjne, lecz dzięki swoim bogactwom, aż do czasów Peryklesa wywierali wielki wpływ na sprawy państwa. Por. Fustel de Coulanges „La cité antique" (wyd. ost. 1897)

Eupen (franc. *Néaux*), miasto pow. w pruskim obwodzie regencyjnym Akwizgrańskim, o 15 klm. od Akwizgranu, tuż przy granicy belgijskiej, ma 15,500 miesz. i wielkie fabryki sukna, machin, dywanów, dwa kościoły kat., progimnazjum, zakład obłąkanych.

Euphema, ob. Papugi.

Euphoria (z greck.). dobre mienie się, łatwe przenoszenie czegoś, dobre przyjmowanie lekarstwa lub potrawy, subjektywne uczucie zdrowia, które zwykle rzeczywiście jest dowodem zdrowia, chociaż często chorzy w ostatnich właśnie okresach choroby, tuż przed śmiercią, doświadczają tego uczucia.

Euphorbia, *Euphorbiaceae*, ob. Wilczomlecz, Wilczomleczowate.

Euphrasia, *Świetnik, Ptasze oczka*, rodzaj roślin z rodziny trędownikowatych, drobne zioła z kwiatami zebranemi w grona i torebkami podłużnemi; liczne gatunki w okolicach umiarkowanych żyją głównie pasożytnie na korzeniach traw. **E.** *officinalis*, z kwiatami białemi, fioletowo i żółto znaczonemi, pospolita na łąkach i zaroślach; niegdyś używana była w chorobach oczu; obecnie zaliczyła ją homeopatja do swych leków.

Euplectes, ptak, ob. Tkacz.

Eupolis, dobry poeta z epoki dawniejszej komedji greckiej, * około 449 r. przed Chr., spółczesny Kratinosa i Arystofanesa. Przedstawił w teatrze ateńskim 27 komedji, z których 7 było uwieńczonych. Poległ podobno w wojnie peloponeskiej, walcząc dzielnie z Lacedomończykami. Utwory **E**-a odznaczały się bogactwem wyobraźni, świetnym dowcipem, wielką wytwornością i wdziękiem wysłowienia. Ułamki jego utworów wydał Runkel (Lipsk 1825). Z późniejszych wydań najlepsze są: A. Maineke'go „Fragmenta comicorum Graecorum" (5 tom., Berlin 1839—57) i Kock'a „Comicorum atticorum fragmenta" (Lipsk 1880).

Eupompos, malarz grecki z Sycjonu, założył szkołę malarską zw. Sycjońską, kwitnącą między końcem wojny Peloponeskiej i Aleksandrem Macedońskim. Głównym jego uczniem był Pamphilus. Por. Brunn „Gesch. der Griechischen Künstler" II.

Eurazja, nazwa wspólna Europy i Azji, jako jednej części świata.

Eurazjanie (ang. *Eurasians*), w Indjach Wsch., nazwa mieszańców, pochodzących z ojców Europejczyków i matek Indjanek. Mężczyźni służą w urzędach i na drogach żelaznych, niewielka tylko liczba zajmuje się rolnictwem; przez Hindusów pogardzani, nie mają też poważania u Europejczyków. Ogólna ich liczba wynosi 120,000.

Eure, rzeka we Francji; wypływa ze wzgórzy Perche i ubiegłszy 226 klm., wpada pod Pont-de-l'Arche, powyżej Rouen, do Sekwany; spławna jest na długości 86 klm. —Departament *Eure* obejmuje połd.-wsch. część Normandji, ma obszar 6,037 klm. kw. z ludnością 350,000; jest to kraj płaski, w kilku tylko miejscach pagórkami przerznięty, urodzajny, dobrze uprawny, z pięknemi pastwiskami i lasami, przemysłem i handlem znacznie rozwiniętym. Dzieli się na 5 okręgów: Evreux, Louviers, Bernay, Pont-Audemer, Andelys, stołeczne jego miasto jest Evreux.—Departament *Eure-et-Loire*, w środkowej Francji, obejmuje większą część dawnych prowincji Beauce i Perche, zawiera 5,938 klm. kw. z ludnością 285,000; stanowi krainę płaską, mającą klimat łagodny i zdrowy i niewiele lasów. W zachodniej stronie departamentu są wydmy i piaski, główna zaś część, skropiona rzekami Eure i Loire, jest urodzajną. Dzieli się na cztery okręgi: Chartres, Dreux, Nogent-le-Rotrou, Châteaudun, z miastem stołecznem Chartres.

Eureka, właściwie *Heureka* (grec.—znalazłem). Okrzyk Archimedesa, gdy odkrył prawo hydrostatyczne o ciężarze ciał pogrążonych w cieczach.

Euripus, nazywała się w starożytności cieśnina pomiędzy wyspą Eubeą a stałym lądem Grecji. W najwęższem miejscu tej cieśniny, mającem około 200 stóp szerokości, już w 411 r. przed Chr. przeprowadzony był most, później wielokrotnie odnawiany, zastąpiony obecnie silnym mostem zwodzonym. Z nazwy Euripus powstało Egripo, dzisiejsze miano miasta Chalcis (ob. Eubea).

Europa, córka Agenora, (podług innych Fojniksa), króla Fenicji i Telefassy, siostra Kadmusa, którą Zeus, przybrawszy na się postać białego byka, podszedł na wybrzeżu Tyru lub Sydonu, bawiącą się w gronie towarzyszek, i zwabiwszy ją swoją urodą i łagodnością, porwał i uniósł na wyspę Kretę. Synów jej: Minosa, Sarpedona i Radamanta, z Zeusem spłodzonych, przyjął późniejszy jej mąż Asterjos, król Krety.—**E.** jest także nazwisko wielu córek Oceana i Tetydy. Por. Overbeck „Griech. Kunstmythologie“ (t. 2, cz. 1, Lipsk 1873); Gahn „Die Entführung der **E.**“ (1870).

Europa.

Europa, jedna z pięciu części świata, najmniejsza z trzech części starego lądu. Pod względem położenia, rozwoju linji brzegowej, szczęśliwego klimatu, wielkiej ilości spławnych, w różne strony płynących rzek, niezmiernej liczby portów i wielu innych warunków, góruje ona nad wszystkiemi innemi częściami lądu i zdaje się być przeznaczoną przez samą przyrodę na miejsce, gdzie cywilizacja i postęp ludzkości najwięcej rozwijać się mogły. Dzieje **E.** są zupełnym dowodem tego, że nie bezwzględnie olbrzymie wielkości, nie masa gruba i nierozwinięta, lecz forma, dogodne ukształtowanie i rozwinięcie całego organizmu lądowego są najważniejszemi geograficznemi warunkami postępu. Nazwa **E.** jest prawdopodobnie pochodzenia asyryjskiego lub fenickiego, od wyrazu *ereb*, ciemny, t. j. strona, gdzie słońce zachodzi. Z jednej tylko strony, od wschodu, dotyka **E.** stałego lądu Azji i może być uważana za jeden olbrzymi półwysep tej ostatniej części świata, z innych zaś stron oblana jest wodami oceanu Północnego i Atlantyckiego. Najdalej na płn. wysunięty punkt Europy jest przylądek Północny pod 71° 10′ szer. płn. i 25° 50′ dług. wsch. względem Greenw., najbardziej południowy jest przylądek Tarifa, 35° 54′ 53″ szer. płn. i 5° 39′ dług. wsch., najbardziej zachodni przylądek da Roca 38° 40′ szer. płd. i 9° 31′ dług. zach. Długość Europy jest przeszło dwa razy większa od jej szerokości, bo gdy pierwsza wynosi 5,560 klm., druga na krańcach wschodnich ma tylko 3,860, a następnie stopniowo się zwęża na 370 klm. Pierwsze zwężenie jest między odnogą Ryską i portem Odeskim, drugie między morzem Baltyckiem a Adrjatyckiem, dalej między Zujdersee a odnogą Genueńską, a nakoniec między cieśniną Kaletańską a odnogą Ljońską. Wskutek takiego zwężania się od wschodu ku zachodowi, słusznie uważa Ritter, że ląd europejski stanowi trójkąt prostokątny, którego kąt prosty znajduje się nad brzegami morza Kaspijskiego, obok Astrachania, jedno ramię kąta prostego, najkrótsze, idzie stąd ku północy aż do cieśniny Wajgacz (granica lądowa), drugie na zachód do zachodniego krańcu Pirenejów, a przeciwprostokątnia łączy te dwa punkty. Powierzchnia zawarta wewnątrz tego trójkąta stanowi około 6,000,000 klm. kw. Potrąciwszy ją z ogólnej przestrzeni Europy 9,926,296 klm. kw. (180,272 mil kw.), pozostaje na wyspy i półwyspy blizko połowa tej rozległości, jaką pień stałego lądu zajmuje. Jest to więc stosunek nader korzystny i w żadnej innej części świata niespotykany, Z tego już można wnosić, że linja brzegowa **E.** jest bardzo rozwiniętą, jakoż wynosi ona przeszło 86,873 klm. Stosunek ten wyda nam się jeszcze korzystniejszym, gdy rozważymy, że granica morska północna (utworzona przez morze Lodowate i Białe), najmniej rozwinięcia potrzebująca, jest w rzeczy samej najmniej rozwiniętą (10,552 klm.), natomiast zaś południowa i zachodnia (utworzone przez ocean Atlantycki i jego części: morze Baltyckie, Północne, Śródziemne, Marmora i Czarne), otwierające szerokie drogi do stosunków z Afryką, Azją i Ameryką, są też i w wybrzeża morskie najbogatsze, a mianowicie wybrzeże Atlantyku (wraz z Baltykiem i morzem Północnem) 57,470, morza Śródziemnego 14,513, morza Czarnego 4,338 klm.—Zobaczmy teraz, jakie to są organy tego tak bogato wykształconego europejskiego organizmu; wymienimy tylko najważniejsze, zaczynając od północy, najprzód półwyspy, a potem wyspy; a mianowicie półwyspy: Kanin, Koło, Skandynawski, Jutlandzki, Holenderski (między rz. Ems a Renem), Normandzko-Bretański, Pirenejski, Apeniński, Grecki i Krymski; wyspy: Wielka Brytanja z Irlandją, Islandja, Balearskie, Sardynja i Korsyka, Sycylja, Elba i wyspy Greckie. Ogólna rozległość wysp europejskich wynosi około 736,000 klm. kw. (13,361 mil kw.), a po odtrąceniu wysp podbiegunowych około 469,000 klm. kw. (8,518 mil kw.). Może nie tak wielką rozmaitość przedstawia **E.** pod względem *ustroju pionowego*. Niziny przeważają tu znacznie, przeciwnie niż w Azji. Cała północno-wschodnia Europa stanowi jedną wielką, prawie nieprzerwaną nizinę, która wyszedłszy od Uralu, ciągnie się aż do ujść Renu. Ritter dzieli ją na trzy części: 1) niemiecko-sarmacko-rosyjską, środkowo-europejską, północną, nad brzegami Baltyckiego i Niemieckiego morza, a stąd rozciągającą

się głęboko ku południowi i południo-wschodowi, 2) północno-europejską, pochyloną ku morzu Białemu i Lodowatemu i 3) ponto-kaspijską, pochyloną ku południowi do morza Czarnego i Kaspijskiego. Niziny te zajmują blizko 5½ miljona klm. kw. W południowo-zachodniej części przeważają okolice górzyste. Jednak między temi dwiema połowami Europy przeciwieństwo nie jest zbyt rażące, a jedna forma przeniknięta jest drugą. Na nizinach spotykamy maleńkie wyniosłości, często tworzące nawet pewne systemy wyniesionej powierzchni, jak np. łańcuch niskich płaskowzgórz, zaczynający się na wysokiej równinie Jutlandzkiej, przechodzący następnie przez Holsztyn, Meklemburg, południowe krańce Pomorza, zachodnie i wschodnie Prusy, Litwę, aż do wyżyny Wałdajskiej. Na odwrót, obok gór i wewnątrz wyżyn spotykają się niziny, a przytem częste są kraje przechodowe, tarasowe. Nawet kraje najbardziej przez góry zamknięte nie są oddzielone od stosunków z resztą Europy, w górach bowiem częste są wąwozy i przejścia, ułatwiające komunikację. Zresztą wyżyny europejskie nie są zbyt wyniosłe i rzadko przechodzą 1,000 metrów wysokości: tak np. Nowa Kastylja w środku płaskowzgórza Hiszpańskiego ma 700 m., Stara Kastylja 1,000 m. wysokości, płaskowzgórze Bawarskie dochodzi 600 m., Auvergne we Francji ma 350, a wyżyna Wałdajska 300 m. wysokości. Główne góry w Europie centralnej stanowią: Alpy, Karpaty, góry Olbrzymie i góry francuskie, nie należące do systemu Alp. Z gór rozpościerających się na półwyspach, oraz granicach Europy, wymienimy Pirenejskie, Sierra Nevada, Apeniny, Bałkańskie, Kaukaskie, Uralskie i Skandynawskie. Góruje Europa nad innemi częściami świata i pod względem *hydrograficznym*. Wprawdzie rzeki jej nie są tak potężne i wielkie, jak w Azji i w Ameryce, lecz za to płyną one we wszystkich kierunkach, a ponieważ są rozwinięte (to jest posiadają dużo załamań, zagięć i zwrotów) i spławne, oddają wielkie usługi rolnictwu i handlowi. Największą z nich jest Wołga, 4000 klm. długości, podczas gdy odległość jej źródła od ujścia w linji prostej wynosi tylko 1600 klm. Tak więc rozwój jej (développement) dosięgnął przeszło podwójnej długości, jakąby miała, płynąc bez żadnego zgięcia w prostym kierunku, przytem obszar skrapiany przez nią dosięga 1,459,000 klm. kw. (26,500 mil kw.). Taki sam prawie stosunek spotykamy w Dnieprze, a trochę gorszy w Wiśle, Elbie, jeszcze gorszy w Renie i Odrze i t. d. Główne rzeki europejskie są: Wołga, Ural, Don, Dniepr, Dniestr, Bug, Dunaj, Po, Tyber, Rodan, Ebro, Tag, Gwadjana, Gwadalkwiwir, Garonna, Loara, Sekwana, Ems, Ren, Wezera, Tamiza, Elba, Odra, Wisła, Niemen, Dźwina Zachodnia, Newa, Torneo, Dal-elf, Onega, Dźwina Północna, Mezeń, Peczora. Największe *jeziora* Europy leżą w Rosji: Ładoga, Onega, Pejpus; oprócz Rosji bogatą jest w nie Szwecja (Wener, Wetter i Melar), oraz Szwajcarja i Włochy (Genewskie, Kostanecjeńskie, Lago Maggiore, Como, Garda), dalej znajdują się liczne, ale małe jeziora w północnych Niemczech, oraz w Wielkiej Brytanji. Wszystkie te jeziora dla handlu i żeglugi nie posiadają wielkiego znaczenia. — *Przegląd geognostyczny i minerały.* Rozmaitość stosunków geognostycznych **E.** odpowiada zupełnie bogactwu jej pionowego i poziomego układu i jest jego przyczyną. Na małej przestrzeni **E.** cisną się formacje wszystkich perjodów geologicznych, od najdawniejszych utworów pierwotnych aż do najnowszych; największa część gór jest budowy złożonej, składa się z mas pierwotnych, pochodzenia ogniowego, około których tworzyły się osady w morzach dawniejszych. Najdawniejsze utwory osadowe, które się utworzyły na północo-wschodzie **E.**, nie były już wyprowadzone z położenia poziomego następnemi wybuchami wulkanicznemi, i to jest przyczyną jednostajności tych stron, a warstwy daleko rozprzestrzenionych wapieni sprowadzają poziomy układ wielu okolic. W innych natomiast stronach działalność wulkaniczna zmieniała często układ lądów i mórz i wzajemne ich granice. Istoty organiczne jedne zajmowały zwolna miejsce innych, przybierając coraz bardziej postać obecnie żyjących istot, a dzisiejszy kształt **E.** nastąpił po ostatniem obniżeniu lądów, kiedy morze Biegunowe rozciągnęło się aż do stóp gór śródeuropejskich; ślad działalności wulkanicznej późniejszego okresu pozostał w wulkanach na półwyspach i wyspach europejskich. Pomimo odwiecznego wyzyskiwania gór **E.**, zawierają one jeszcze znaczne bogactwa kopalne. Złoto znajduje się w Uralu i górach węgiersko-siedmiogrodzkich, srebro w gnejsie gór Kruszcowych i w Hiszpanji, rtęć w formacji węglowej Hiszpanji i Ilirji, dalej cyna, cynk, miedź, żelazo, ołów, węgiel kamienny, sól kamienna, nadto obfite źródła mineralne.— *Klimat.* **E.** jest jedyną częścią świata, która nigdzie nie dotyka strefy gorącej i oprócz najbardziej północnych okolic Szwecji, Norwegji i Rosji, należy całkowicie do strefy umiarkowanej, przeważnie zatem posiada klimat umiarkowany. Wskutek tego niedostaje jej wspaniałości barw i rozmaitości form w świecie zwierzęcym, jakie się rozwijają pod słońcem zwrotnikowem, ale też nie posiada pustyń afrykańskich, stepów azjatyckich i nieprzebytych lasów amerykańskich. Posiada ona szczęśliwą mieszaninę klimatu lądowego i oceanicznego, a brak gór, przerzynających ją wybitnie w jednym kierunku, nadaje jej pewną jednostajność natury. Korzystne położenie **E.** względem ciepłych prądów powietrznych i morskich sprawia, że izotermy (linje jednakiej średniej temperatu-

ry rocznej) są tu najbardziej ku północy podniesione: południowy Labrador i południowa Kamczatka posiadają tęż samą temperaturę roczną, co Norwegja płn., jakkolwiek leżą o 15° bardziej na południe. Prądy te powietrzne sprowadzają zarazem wilgoć i deszcz, a ilość wody spadłej z deszczem maleje w miarę oddalania od brzegów zachodnich, wyjąwszy wysokich gór, gdzie ilość deszczu w ogóle jest większa. Wyjąwszy krańców najbardziej północnych i południowych, **E.** posiada cztery wybitne pory roku. Różnica temperatury średniej dwu miejsc zależy więcej od różnicy w temperaturze lata niż zimy: tak, różnica między średnią temperaturą lata dla Edymburga i Kazania, leżących pod tą samą szerokością, wynosi 2°, gdy średnia temperatura zimy różni się o 7°. Na stosunki pogody ma wpływ przeważny położenie gór. W **E.** płd. blizkość Afryki sprowadza wiatry gorące i suche, solano w Hiszpanji, sirokko we Włoszech. W **E.** dalszej panują wiatry: południowo-zachodni, ciepły i wilgotny, i północno-wschodni, zimny i suchy, których zbieg jest najczęstszą przyczyną deszczu. W **E.** płd. deszcze letnie są rzadkie, w **E.** płn. deszcz pada we wszystkich porach roku; burze na płn. są tylko w lecie częstsze, na płd. żadną porą roku nie są ograniczone. W ogóle **E.** rozpada się na trzy wielkie przestrzenie meteorologiczne: południowo-europejską, obejmującą półwyspy południowe, niziny Rodanu, Po i średniego Dunaju; północno-zachodnią, obejmującą większą część Francji, wyspy Brytańskie, Norwegję, Niemcy i Rosję zachodnią, mniej więcej do południka petersburskiego, i na wschodnio-europejską, obejmującą Szwecję i Rosję wschodnią.—Pod względem *roślinności* rozróżnić można w **E.** 4 strefy: 1) *Strefa mchów i roślin alpejskich* (ob. Alpejska roślinność), obejmuje Islandję, małe części Skandynawji płn. i Rosję płn.; brak drzewa występuje już po za 69° szer. 2) *Strefa drzew północnych* obejmuje Skandynawję środkową i znaczną część Rosji płn.; tu występują głównie lasy drzew iglastych, mniej daleko brzozy; uprawia się tu owies i jęczmień, w Szwecji także kartofle, bardziej na płd. przybywa żyto; z owoców idzie najbardziej na północ wiśnia. 3) *Strefa drzew liściastych z liśćmi opadającemi*, z dębem i bukiem, którego niema jednak w Rosji wsch., obejmuje największą część **E.**; tu przypadają najważniejsze okręgi rolnicze **E.**, w których pokrywa się nietylko potrzeba miejscowa, ale płody zbożowe i inne wystarczają też na rozległy handel; ze zbóż przybywa tu pszenica, na południu kukurydza, głównie na gruntach nieurodzajnych, dalej rozległa uprawa kartofli i jarzyn; z owoców hodują się wiśnie i śliwki, gruszki i jabłka, bardziej na południe orzech włoski, dalej migdały i kasztany. Łąki zielone na nizinach stanowią jeden z najważniejszych żywiołów tej strefy i pozwalają na obszerną hodowlę bydła. Granicę płd. tej strefy stanowią Pireneje i Alpy; granica uprawy wina dzieli ją na dwie części. 4) *Strefa lasów wiecznie zielonych i owoców południowych*, państwo roślin wargowych, obejmuje wybrzeża morza Śródziemnego i Hiszpanję. Tu kasztan staje się już drzewem, a latorośl winna obwija się około drzew wysokich; w niektórych miejscach występuje palma karłowata, gdzieniegdzie hodowaną jest palma daktylowa i cyprys. Na nizinach brak łąk, a natomiast na wiosnę występują pięknie kwitnące rośliny cebulowe; ze zbóż występuje pszenica i kukurydza, ryż w niektórych miejscach Turcji; próbowano też hodować bawełnę i trzcinę cukrową; z owoców pierwsze miejsce zajmują kasztan, figa i drzewo oliwne, dalej cytryna i pomarańcza, granat, migdał, latorośl winna, która tu dostarcza nietylko wina, lecz i jagód suszonych. Największa część gór do szczytu pokryta jest jeszcze lasem, niektóre jednak wznoszą się po za okolicę lasów i noszą tam cechy roślinności północnej.—Rozkład *państwa zwierzęcego* ulega podobnym prawom, co i świata roślinnego, jednak odrębność różnych stref zaciera się ruchliwością zwierząt, nadto tem, że zwierzęta drapieżne ustąpić musiały przed rozwojem cywilizacji i po większej części wytępione zostały. Fauna północy jest biedną, ale charakterystyczną niedźwiedziem białym, foką, renem, ptakami wodnemi i rybami; ludność północna ze zwierząt domowych posiada tylko psa i rena, hodowla bydła istnieje tylko w Islandji. Następnie można odróżnić strefę zwierząt okrytych futrem i strefę bydła, jakkolwiek nie są ściśle oddzielone. W lasach Rosji utrzymał się dotąd niedźwiedź i ryś, które **E.** środkowa posiada tylko gdzie niegdzie na wysokich górach; wilk przechował się jeszcze na Wschodzie słowiańskim i górach francuskich, żubr tylko w puszczy Białowieskiej. W **E.** środkowej hodowane jest bydło i koń, owca i koza, świnia i ptastwo domowe. Fauna wybrzeża morza Śródziemnego nosi już pewne cechy afrykańskie; przybywa tu hodowla osła i muła, tu też jest główne siedlisko jedwabnictwa. *Ludność* Europy wynosi przeszło 362,000,000, skąd na 1 klm. kw. przypada 36 miesz. Szczegółowe dane o rozległości, liczbie mieszkańców i gęstości zaludnienia oddzielnych państw europejskich, podaje drugostronna tabela. Średni przyrost ludności roczny największy jest w Serbji, czyni bowiem 2,2 odsetki, co wszakże jest liczbą bardzo wątpliwą; w Rosji wynosi 1,3, w Belgji 0,9, w Niemczech 0,89, w Austrji 0,88, we Francji zaledwie 0,5 odsetki i wciąż słabnie. Ludność europejska należy prawie całkowicie do rasy kaukaskiej, szczepu indo-europejskiego i z wyjątkiem mniej więcej miljona nomadów, jest osiadłą. Dzieli się na trzy główne familje ludów: romańską, germań-

Państwa uporządkowane według gęstości zaludnienia.	Rozległość		Liczba mieszkańców	
	w kilometr. kwadrat.	w milach kwadrat.	ogólna	na 1 klm. kw.
Belgja (1890)	29456	534,9	6069321	206
Holandja (1889)	33000	599,3	4511415	137
Wielka Brytanja i Irlandja (1891)	314956	5780,0	38082265	121
Włochy (1891)	286589	5204,0	30347291	106
Monaco (1888)	22	0,4	13304	
San Marino (1891)	59	1,0	8200	
Niemcy (1890)	540484	9815,8	49428470	91
Luksemburg (1890)	2587	47,0	211088	82
Szwajcarja (1888)	41242	749,0	2933334	71
Francja (1891)	536408	9741,8	38343192	71
Austro-Węgry (1890)	625557	11360,8	41384638	66
Lichtenstein (1891)	159	2,8	9434	59
Danja (1890)	38279	695,2	2172380	57
wraz z Faröer i Islandją	106118	1927,2	83882	—
Portugalja (z Azorami 1881)	91760	1666,4	4575955	50
Serbja (1890)	48590	882,5	2161961	44
Rumunja (1889)	131020	2379,4	5038342	39
Hiszpanja (1887, z Andorą)	497696	9037,7	17274727	35
Grecja (1889)	65119	1182,5	2217000	34
Turcja (z Bulgarją i Bośnią)	323653	5877,9	10243466	31
Czarnogórze	9080	164,9	200000	22
Rosja z Królestwem Polskiem (1891) i Finlandją (1890)	5389993	97887,9	100187479	18
Szwecja (1890)	450574	8182,9	4784981	11
Norwegja (1891)	322305	5853,4	1988674	6
Europa	9884706	179516,5	362273899	36
Morze Azowskie, jezioro Badeńskie i zatoki morza Baltyckiego	41590	755,3	—	—
Ogółem	9926296	180271,8	—	—

ską i słowiańską. Pierwsza familja składa się z ludów szczepu łacińskiego i greckiego (107 miljonów, 29,5 odsetek), jako to: Francuzów (lud najpotężniejszy), Hiszpanów, Portugalczyków, Włochów, Rumunów i Greków. Druga familja germańska (112 miljonów, 30,8 odsetek), najpotężniejsi tu są Anglicy i Niemcy, a dalej idą ludy skandynawskie i Holendrzy. Trzecia rodzina słowiańska (111 miljonów, 30,7 odsetek), zajmuje środek i północo-wschód Europy, należą tu Czesi, Polacy, Rusini, Słowacy, Rosjanie (najpotężniejsi) i inni. Do tych trzech głównych szczepów dodać jeszcze należy familje: litewską, albańską i celtycką (Irlandczycy, Walijczycy, Bretonowie, Walonowie). Nie należy jednak sądzić, aby ten podział opierał się jedynie na pochodzeniu. Ważnemi, ważniejszemi nawet czynnikami niż ród i krew, jest tu jeszcze język, obyczaj i prawo. Ludy często się z sobą łączą i mieszają, a który pierwiastek silniejszy, ten bierze przewagę. Tak np. niemieccy Frankowie, przyszedłszy do kraju zromanizowanych Celtów, sami się zromanizowali i dziś do familji ludów łacińskich się zaliczają; takich przykładów wynarodowienia się, przemiany języka i obyczajów, przedstawia Europa bardzo wiele, np. Grecy nowożytni. Chociaż nie idzie za tem, aby lud tracący swoją narodowość nie wniósł nowych własnych pierwiastków w łono narodu przeważającego i nie zmodyfikował odpowiednio charakteru tego plemienia silniejszego. Oprócz ludów aryjskich (indo-europejskich), są jeszcze w Europie ze szczepu semickiego, Żydzi 4,500,000, oraz ludy pochodzenia mongolskiego, należące do szczepu

fińskiego i turecko-tatarskiego, jak Finowie, Węgrzy i Turcy. — *Religja* w Europie prawie wyłącznie monoteistyczna; nieliczne tylko plemiona w Rosji są dotychczas pogańskie. Oprócz chrześcijaństwa, które stanowi główną religję ludów europejskich, w Rosji i Turcji są czcicielе religji Mahometa, a prawie we wszystkich państwach **E.** nieliczni wyznawcy mozaizmu. Chrześcijanie europejscy składają głównie trzy wyznania: katolickie, najliczniejsze, ma przeszło 162,5 miljona wyznawców, prawosławne 99,5 mil., oraz protestanckie (ewangelickie i reformowane), każde około 80,000,000 członków, różne drobniejsze sekty chrześcijańskie liczą około 8 mil. wyznawców.—Pod względem formy rządu przeważa w Europie dotychczas monarchja konstytucyjna; Rosja i Turcja są monarchjami nieograniczonemi; Niemcy, Austrja, Szwecja z Norwegją, Anglja, Danja, Belgja, Holandja, Hiszpanja, Portugalja, Włochy, Grecja, Serbja, Rumunja, Bulgarja są monarchjami konstytucyjnemi, a Francja i Szwajcarja stanowią rzeczypospolite. — *Literatura.* Oprócz ogólnych traktatów geograficznych, por. K. Ritter „Europa" (1863); Rudler i Chisholm „Europe" (1885); Reclus „Nouvelle géographie universelle" (t. 1—5, 1875—80); „Länderkunde von Europa" (wyd. przez Kirchhoffa, 4 cz., 1886—93); Brachelli „Die Staaten Europas, vergleichende Statistik" (4 wyd. 1883); Virchow „Die Urbevölkerung Europas" (1874); Kohl „Die Völker Europas" (1874); Geikie „Prehistoric Europe, a geological sketch" (1870); Dubois „Géographie économique de l'Europe" (1889).—*Karty geograficzne* Europy najlepsze są Berghausa, Kieperta, Petermanna, Ravensteina i in. Bardziej szczegółowe: Reymann „Topographische Specialkarte von Mitteleuropa" (1 : 200,000, 796 kart, z których 550 ukończonych); Liebenow „Mitteleuropa" (164 karty, 1869—71), oraz wydawnictwa instytutu wojskowo-geograficznego w Wiedniu: „Generalkarte von Zentraleuropa" (1 : 300,000, 207 kart, 1870—81, oraz druga 1 : 200,000, kart 260, od 1891) i „Uebersichtskarte von Mitteleuropa" (1 : 750,000, 45 kart, 1882—86). Dumont „Carte géologique de l'Europe" (1875); Parquier „Atlas de géographie physique et militaire de l'Europe" (1888); Bazin „Atlas de l'Europe économique" (1887); Koch „Eisenbahn und Verkehrsatlas von Europa" (140 kart, od roku 1892).

Historja. Dzieje **E.** rozpoczynają się w kotlinie morza Śródziemnego, mniej więcej na dwanaście wieków przed Chr., kiedy Fenicjanie założyli na wybrzeżach tego morza szereg kolonji handlowych, nadając zarazem naszej części świata nazwę *Ereb* (t. j. zachód w stosunku do ich miast macierzystych), z czego powstała później sza *Europa.* Dzieje **E**-y pozostają na brzegach morza Śródziemnego i Czarnego przez cały *Okres I starożytny.* Upadek orbis romani i odrodzenie orjentalno-semickie powołują do życia dziejowego **E.** zachodnią, północną i środkową, która przez *Okres II Wieków Średnich* oddziaływa na zamkniętą dotąd w sobie kotlinę południową, i od końca wędrówek narodów aż do reformacji te części **E.** łączy w jedną całość. *Okres III Wieków Nowych* rozpoczyna się reformacją religijną w XVI w., a kończy reformą społeczno-polityczno-literacką w XVIII w. W tym okresie wchodzi Azja i Ameryka, oraz wschodnia **E.** w ścisłe związki z **E.** wieków średnich, i wpływają twórczo na dzieje tej ostatniej. Oceany przestają być teraz przeszkodą w stosunkach międzynarodowych, jak niegdyś lądy i morza nią były. *Okres IV Spółczesny* rozpoczyna się rewolucją francuską i amerykańską, upadkiem cesarstwa, królestwa, rzeczypospolitych feudalnych. Półwysep bałkański i Azja Mniejsza sparaliżowane wędrówką Turków, wyspy oceanu Spokojnego wpływają na dzieje **E.** w okresie, który od XVIII wieku trwa ciągle jeszcze. Okresy te, prócz powyższych cech geograficznych, mają swoje specjalne znamiona, oraz poddziały. I tak podokres I zawiera starożytne czyli klasyczne dzieje **E.** to jest Greków i Rzymian, od chwili zawiązania się pierwszych organizacji politycznych na półwyspach heleńsko-trackim i apenińskim. Znamieniem ich separatyzm, obok uderzającego u obu synchronizmu. W Grecji (499—479) światowładcze zabory Persów wywołują reakcję i zorganizowanie się samoistnych państewek, a w Rzymie (510—496) nieograniczone zachcianki despotji sprowadzają tworzenie się rzeczypospolitej. Rywalizacja Sparty i Aten (od 456) po zniszczeniu przez pierwszą Mesenji, a zakończona wojną peloponeską (431—404), toczy się jednocześnie i jest wyrazem walki tych samych zasad, co antagonizm rzymskiego patrycjatu i plebejów. Wojna wejencka, jak peloponeska, sprowadza system wojska najemnego, t. j. żołnierstwa. Podokres II wyprowadza oba ludy na szersze pole działania, pod naciskiem wypadków przeszłego okresu. W chwili największego antagonizmu wewnętrznych pierwiastków, które w Grecji kończą się zwycięstwem arystokracji, Grecja interwenjuje w sprawy swych włoskich kolonji (Nicjasz, Alcybjades), w interesa Persji i Egiptu (Ksenofont, Agezylausz, Kleombrot). Jednocześnie Macedonja kładzie swe jarzmo na karki i dłonie Hellenów, krwią bratnią zbryzgane (338); Rzym podobnie zagrożony, jak Grecja, z północy przez Gallów, zwycięża najeźdźcę, wewnątrz święci tryumf plebejatu, nazewnątrz pokonywa groźnego swego rówieśnika, Samnitów. Pod koniec tego podokresu Aleksander W. Macedoński idzie mścić hańbę pokoju Antalcydasa (387) w głąb Wschodu, zmieniając tym sposobem rolę **E.** i Azji z r. 490 i buduje państwo wschodnio-**E.**-azjatyckie. Podobnie Rzym zatargiem

mamertyńskim wkracza w próg spraw zamorskich i przez wojny punickie zyskuje panowanie nad całym zachodem **E**-y. Dualizm Wschodu i Zachodu zarysowywa się; Archidamas i Kleonimos w wojnie spartańskiej z Italikami, Pyrrus (281—272), interwenjujący w sprawy W. Grecji, sprowadzają pierwszą kolizję dwóch tych potęg. Na polu umysłowem Nenjusz składa prawdziwe epos rzymskie o pierwszej wojnie punickiej, jakby hasło dalszej działalności Zachodu. Uczeni greccy zbierają skarby mądrości w okresie literatury aleksandryjskiej, i przeciwstawią się jako praca umysłowa Wschodu czynom Zachodu. Faza ta trwa przez cały podokres III, którego dzieje wypełnia Rzym w roli zdobywcy. W nim kotlina morza Czarnego staje się widownią wojen, i następuje nowy napad z za Alp (Teutony i Cymbry). Jest to pierwsza zapowiedź bojów następnego podokresu. W tym podokresie nowego rodzaju walka rozrywa społeczność rzymską, a mianowicie walka kapitału i pracy (lex agraria, wojny niewolników), prowincji ze stolicą (Sertorjusz, Cezar, Seks. Pompejusz, Antonjusz). Wytwarza się nowa organizacja polityczna, zastosowana do potrzeb orbis romani, przeszedłszy przez trybunat Grakchów, konsulat i dyktatury Marjusza, Sulli, Cezara i tryumwiratu. Oktawjan zostaje jedynym legalnym reprezentantem *populi romani quiritium* i piastunem jego światowładztwa. Wirgiljusz ród Juljusza panegirykiem Eneidy w poezji na odpowiednie stanowisko wynosi. Dziejopisarze spisują testament starożytności. Jednocześnie zjawiają się elementy nowego życia, jako konieczny wynik wypadków tego podokresu. Kobieta wychodzi przez lupanar i heteryzm z niewolnictwa i przez Aspazję Agrypinę, Arję i Mesalinę, Popeę Sabinę, oraz Kleopatrę zapowiada okres kobiety męczenniczki i uczonej. Podokres IV-ty (wiek II—V). Orbis romanus wciela całą **E.** ówczesną w swe granice. Panteon rzymski staje się przybytkiem wszech bogów, a religja Rzymu wymiera na stoicyzmie. Tron Cezarów jest miejscem spoczynku ludzi wszech narodów (69 r.), jeszcze przed wędrówkami samych narodów. Edykty cezarów-bogów dźwigają wyzwoleńca, kobietę, małoletniego, niewolnika, równają **E.** (211 — 217) obywatelstwem rzymskiem. Ogłoszone zostaje wypracowane przez prawników t. zw. prawo narodów (jus gentium), ustanawiające jednakowe prawa, jednakowy wymiar sprawiedliwości nie tylko dla kwirytów, dla rodowitych Rzymian, lecz dla wszystkich obywateli olbrzymiego ówczesnego państwa rzymskiego, o ile byli wolni z urodzenia lub z niewoli wyzwoleni. Ideja braterstwa, ogłaszana przez Proroka Nazarejskiego, rozniesiona przez Żydów (70) po **E.**, równolegle rozwija się, zwycięża reakcję pogańską (249—361 Szymon z Samarji i Apolonjusz z Tyjany), staje się religją państwa. Podział władzy (antycesarze 69, 235—238, 259—268, spółcesarze 161, 217, 284, 305, 364, 395), utrwalony w wieku IV po Chr., uprzedza dział upadku przez wędrówki. Wtedy i organizacja municypalna, będąca znamieniem starożytności, kojarzy się, lubo chwilowo, z zasadą reprezentacji nowożytnej (edykt Honorjusza 418 dla Arelatu), ale już niezdolna wystarczyć jako forma państwowa, ustępuje miejsca kościołowi, jego soborom i synodom. I tu powtarza się dawny dualizm Wschodu i Zachodu. Daremnie następuje chwilowe skojarzenie obu połów dawnego orbis romani (za Majorjana i Leona I) przeciw Wandalom, a Konstantyn W. (349), Teodozy W. (493), Justynjan I (527), Grzegorz I (590—604), przez blask odnowionego Rzymu w Carogrodzie, narodową jednolitość, jedność praw lub wiary, starają się przywrócić dawną jedność. Na Wschodzie aleksandryjska mądrość odżywa w sporach o naturę Założyciela chrześcijaństwa (Arjanie i Atanazjanie 350), Jego znaczenia dla ludzkości (Augustyn, Pelagjusz, Paulicjanie w VII w.) i bierze nawet górę nad interesami państwa, które wydaje na łup to Persów, to Arabów. Na Zachodzie wyższość kościoła i pierwiastku duchownego (na Wschodzie Leon I) za Grzegorza I rozwija się moralnie, zyskuje podporę w mnichostwie. Spór o formę w kościołach wschodnim i zachodnim (cześć obrazów, stosunek osób Trójcy Ś. i do władzy świeckiej) rozrywają cesarstwo do reszty.—Na tronach i w krajach dwu połów dawnego orbis romani zasiadają inne narodowości. Na Wschodzie Słowianie (277, 167 przed Chr., 491 po Chr. Justyn, Justynjan I), na Zachodzie Germanowie wnoszą w świat starożytny nowe zasady federalizmu i osobistej zależności człowieka od człowieka (system lenny). Wędrówki ludów arjo-germańskich z północy wywierają wpływ na konsolidowanie się katolicyzmu w papiestwie, któremu podobnego bodźca daje z południa zastosowanie chrześcijaństwa arabskie przez Mahometa i wywołane tem islamskie wędrówki do Carogrodu i przez Hiszpanję do Francji. Reakcja **E.** przeciw wędrówkom daje się uczuć w odnowieniu cesarstwa przez Karola W. i zamyślonej łączności z Ireną (jak potem Ottona II z Teofaną), oraz w sojuszu papiestwa z władzą świecką. — *Okres II. Wieki średnie.* Podokres V (w. VI—XII) zaczyna się z końcem wędrówek, wypełniających podokres IV, a ustających na Zachodzie z wiekiem V (Sasi za Karola W.), przynajmniej na lądzie stałym. W **E.** wschodniej warunki geograficzne (Mongołowie, Tatarzy, Turcy) przedłużają wędrówki ziemne do XV wieku i ustalają charakter krucjatowy aż do wieku XVII (obrona Wiednia 1683). Na Zachodzie ustalenie są spójniejszych organizacji politycznych zwraca Normanów na morze, przez co powstają państwa nad Wołchowem, Dnieprem, w Amalfi i Sycylji, we Francji (Nor-

mandja) i w Anglji. Arabowie pod Tours pokonani, cofają napływ swój fizyczny, działając na rozwój nauk i poezji (trubadurowie, szewalerja) moralnie. Ta sama idea, która paladjum Troi czyniła posąg Minerwy, a w całej starożytności posiadanie bóstwa łączyła z bytem państwa, wobec zdobyczy Arabów w Hiszpanji i Włoszech, w dojrzałym katolicyzmie (papiestwie) wywołuje dążność odzyskania grobu Chrystusa, reprezentującego zasadę duchowną (zwycięstwa nad materją). Wędrówka Normanów morzem daje w części środek zamiany wędrówek na wyprawy krzyżowe. Ogólny ten ruch europejski wydaje w państwie Jerozolimskiem arcytyp feudalizmu (assises de Jerusal.), ale i zasadę zupełnie nową solidarności idei całej **E.** Zagranica rozwija pogląd krzyżowcom, ich krytycyzm (por. Albigensi, Arnold z Brescji, Fryderyk II), nadto drobne feudalności upadają, dając miejsce większym skupieniom z pewnemi ogniskami oświaty (Tuluza, Arles, Nancy). Podokres VI (wiek XII do XVI) przedstawia w całej pełni dążność wytworzenia organizacji samoistnych, opartych na wewnętrznej sile. Papiestwo rozpoczęło tę pracę pro domo sua. Grzegorz VII ciągnie dalej pracę Mikołaja I, wszakże wypowiedzeniem swych dążności zawczasu ostrzegł **E.** o grożącem jej niebezpieczeństwie i przygotował do oporu, tem łacniejszego, że jednocześnie papizm zaczepił cesarstwo i kler feudalny, a celibatem skazał kościół na ciągłe i mozolne odnawianie się zewnętrzne. Następnie zaś walczy nawet ze swemi tendencjami (krucjata Fryderyka II wyklęta, 1307 r. Templarjurze zniszczeni, Prusy za sojusz z Polską wyklęte na korzyść Krzyżaków, stosy Arnolda z Brescji, Savonaroli, Cola di Rienzi). W odwet idzie w jarzmo Francji (1303—1377), popada w schizmę, której nie łagodzi sobór w Konstancji i stos Husa; owszem, wojna husycka (1419—1476) sprowadza reformację Lutra wbrew papiestwu. Cesarstwo, lubo od papiestwa wyzwolone (1338), staje się łupem pojedyńczych terytorjalnych książąt (Habsburgowie, Czecholuksemburgowie), miewa w XIII w. ciągłe schizmy, traci Szwajcarję (1309—1315). Miasta od 1273 r. dochodzą do wielkiego znaczenia, tak w Niemczech (Hanza, związek szwabski), jak we Francji (północ. i we Flandrji) i Anglji (izba gmin), w Polsce upadają, rozstrzygają walkę Francji z Anglją (1338—1475), w której oba te kraje stają się narodami wbrew feudalizmowi. Władza królewska wychodzi z nich potężną, oparta na miastach i ludzie (Henryk VIII, Ludwik XI). Na półwyspie Iberyjskim walka z Maurami i stosunki geograficzne wydają też narodowości wybitne i monarchizm, oraz nową przemianę ruchu (wędrówek, krucjat) w odkrycia geograficzne. We Włoszech republiki municypalne kolonizują sąsiadów (półwysep Bałkański, wyspy), ale wpadają w ręce dynastów (Sforza, oligarchja wenecka, Medici), lub stają się łupem Francji i Hiszpanji (Neapol i Sycylja), niezdolne wydać jednego organizmu, choć wydają Machiavellego. Unja kalmarska (1397—1520), skojarzona przez obawę Hanzy, upada pod ciosami oligarchji. Polska, wyszedłszy z federalizmu Lechji, wchodzi w federalizm Korony, Litwy i Prus; jednak wskutek upadku miast i ludu wiejskiego, a wygranej kleru i szlachty, nie bierze udziału w reformacji i odstręcza się zarówno od ruchu całej **E.**, jak i własnej zasady. Zostaje krzyżowniczką średniowieczną (Władysław III, 1683) i pomimo sposobności przestaje rozwijać się federalnie (Szwecja, 1605, Hadziacz); Ruś jedna trzyma się ogólno-europejskiego kierunku, skonsolidowawszy się pod władzą Iwonów (I do III 1328—1505). Zrzuciwszy jarzmo Mongołów, wychodzi z niej monarchiczną, gdy Polska wyniosła z ich napadu oligarchję. A kiedy Carogród stara się przez unję florencką połączyć z Zachodem, Iwan III bierze jego godło, mieni się jego następcą, zjawia się metropolita wszech Rusi i zamiary podziału Polski już przez Władysława Opolczyka inaugurowane w roku 1392. Szwajcarja, rzeczpospolita na Zachodzie, pokonywa ostatniego reprezentanta feudalizmu w osobie Karola Zuchwałego. *Okres III. Wieki nowe* (od XVI—XVIII). Podokres VIII (XVI do 1700). Hanza, łącząc interesem handlowym różne narodowości od Elby do Dźwiny, ligi kambryjska (1508) i święta (1511), sojusz Franciszka I z Turcją, Richelieu'ego ze Szwecją (pomysł rzplitej **E.** Henryka IV) wskazują nowy fakt sojuszów międzynarodowych, jako wynik dyplomacji. Wskutek tego władza królewska, jako zasada rządowa, wzmaga się, wpływa na bieg reformacji (Waza w Szwecji, 1520, Henryk VIII w Anglji, Filip II, Zygmunt III). Dzięki jej ruch umysłowy, poparty przez wypędzenie uczonych greckich z Carogrodu (1453), zyskuje grunt w materjalnych interesach dynastów niemieckich, rozwija sztuki i nauki we Włoszech i zadaje śmiertelny cios, przez klasycyzm, papiestwu. Scholastyka średniowieczna odżywa przy oryginałach greckich filozofów; Erazm Roterdamczyk, Petrarka, Reuchlin budują filologję starożytną; Janicki, Nowodworski i Sarbiewski słyną z przyswojenia sobie języka starożytnego. Nauki zyskują *Novum organon* Bakona; astronomja na nowe wchodzi tory pod ręką Kopernika; druk wydziera monopol wiedzy zamożnym; proch i wojsko zaciężne—oręż rycerstwu, Cervantes pisze jego testament. Reakcja przeciw tym faktom strąca Francję (Hugonoci), Hiszpanję (Inkwizycja i Moryski) i Polskę (Szwecja, 1605. Hadziacz) ze szczytu potęgi, w Filipie II i Sykstusie V traci bohaterów. Początek Niderlandów i Prus, epoka Elżbiety, okres Zygmuntów (krótki z braku miast), rozkwit Szwecji (Gustaw Karol, Gustaw Adolf, Karol XII), stają obok potrzeby monarchizmu w Polsce i Szwecji,

oparcia się na Jezuitach, szafotu Karola I i 30-letniej wojny, jako objawy reformy i konserwatyzmu. Rosja z Piotrem W. zajmuje na Wschodzie miejsce Polski i o pierwszeństwo w tej stronie ze Szwecją zaczyna walczyć. Włochy już od czasu Ludwika św., więcej nowoczesnego niż dotąd sądzono, wciągnięte w system interesów Francji, przez krucjatę Karola VIII stają się jej satelitą, co stanowi antytezę do wieków średnich. Tracą na tej reformacji, stają się biernym łupem Karola V i Franciszka I i w końcu Burbonów. Nowe Prusy rosną dla nich w Sabaudji.—Epoka odkryć, rozpoczęta przez Albuquerqua, Kolumba z myślą krucjatową przyczynia się, jak niegdyś krucjaty, do rozszerzenia krytycyzmu w **E.**, ale przez system fizjokratyczny wyzyskiwania osad zaeuropejskich ginie Hiszpanja, i podobna, nietylko stąd, do niej Polska mimo pozornej świetności upada. W podokresie też VIII (pierwsza połowa XVIII wieku) wojny sukcesyjne hiszpańskie (1701—1714), polska (1733) łączą się o ich rozbiór; Szwecja (1701—1721) i Saksonja, w nie uwikłana, giną jako pierwszorzędne krainy.—Bank Lawa wprowadza Amerykę do losów **E.** *Bogactwo narodów* A. Schmitta wykazuje błędy tego przedsiębierstwa i gruntuje podstawy dobrobytu. Sabaudja jest potęgą we Włoszech przez układy dyplomatyczne, które stają się cechą podokresu IX do XVIII wieku. Obawa **E.** przed Francją, potem przed Austrją, zgotowawszy im częściowa ruinę, mimo pozornej świetności za Ludwika XIV, pozwala wystąpić Prusom (1701) na pierwszy plan w dziejach środkowej **E.** Wojna o sukcesję austrjacką (1740 i 1748), oraz Siedmioletnia (1756—1763) daje im sankcję bytu, oraz powołuje Rosję do coraz wybitniejszej roli tamże, zamiast Polski. Ameryka wpływa na przebieg spraw w **E.** System sojuszów zmienia się, łączy Prusy z Anglją, Francję, wbrew polityce Henryka IV-go, z Austrją, Polskę z Turcją (1768, 1774, 1787, 1792), wskazując zupełny upadek idei i ról dawnych. Ogólny ruch umysłów w Anglji i Ameryce burzy polityczne formy przestarzałe w **E.** (cesarstwo niemieckie i drugie królestwo z bożej łaski na Zachodzie i rzeczpospolitą ze swej woli), na Zachodzie burzy katolicyzm (Janseniści, Baur, potem Encyklopedyści, Wolter, kalendarz republikański, bogini Rozumu); na zasadzie nauki głosi jedność natury organicznej (Bichat, Cuvier, Erazm Darwin, Geoffroy de Saint Hilaire, Goethe). Prace Champolliona, Anquetil du Perrona obznajamiają **E.** z przeszłością dotąd nieznaną i przygotowują wiek odrodzenia orjentalno-aryjskiego. *Epoka IV współczesna.* Podokres X do 1815 r. Napoleon roznosi ideje rzeczypospolitej francuskiej, niweczy dawne formy bytu (związek reński i królestwo Włoch), przez system kontynentalny wywołuje z czasem ideje wolnej wymiany (Cobden) i daje pobudkę do kongresów następnego okresu. Rzym (Klemens XIV), Austrja (Józef II) i Portugalja (Pombal) doznają wstrząśnienia reform. Pierwsza myśl wciągnięcia Azji i Afryki w obręb spraw **E.** (przeciw Indjom wyprawa Napoleona). Podokres XI (1815—1873). **E.** traci resztę zamorskich większych posiadłości lub ulepsza ich byt (Indje, Stany Kanadyjskie). Kongresy w Erfurcie, Tylży sprowadzają szereg kongresów monarszych, wystaw powszechnych i t. d.—Narodowości (Grecja, Belgja, Włochy, Szlezwig, Holsztyn, Alzacja i Lotaryngja), zyskują poparcie. System konstytucyjny z Francją za Ludwika Filipa rozbiega się po **E.** wraz z zasadą nieinterwencji, którą potem popiera Anglja. Cesarstwo francuskie, odnowione 1852, opiera się na starorzymskiej zasadzie mandatarjusza jedynego i głosowania ogólnego (cesarstwo demokratyczne), czem przyczynia się do rozbudzenia tendencji socjalnych. Stosunki zaoceanowe (Unja i Konfederaci, wojna o opjum, Meksyk) oddziaływają na samą **E.**, sprowadzając wraz z powyższą przyczyną utworzenie rzeczypospolitej francuskiej i hiszpańskiej. Egipt zastępuje Turcję wycieńczoną, przygotowując nowy okres stosunków nadśródziemnych. Ideja narodowości, rzucona przez Napoleona III, znajduje w Niemczech i Włoszech urzeczywistnienie; popycha Austrję do dualizmu i federacji i wywołuje na półwyspie Bałkańskim coraz szybszy proces rozkładowy, który dzięki poparciu Słowian południowych przez Rosję, doprowadza powoli drobne państewka bałkańskie do zupełnego wyzwolenia z pod jarzma tureckiego. W Rosji rozpoczyna się z inicjatywy Aleksandra II szereg reform wewnętrznych w duchu humanitarnym (uwłaszczenie włościan, reforma sądownictwa, powszechna służba wojskowa etc.). Nauka stawia tezę jedności świata ludzkiego i organicznego niższego, oraz zasady powolnego postępu (Lyell, Darwin, Boucher, de Perthes) od najniższego stopnia do obecnego stanu rzeczy. Geologja i archeologja wypełniają dzieje (wykopaliska ludzkie, napisy klinowe), nauki antropologiczne przyswajają sobie system nauk naturalnych (Buckle, Draper, pozytywizm, filologja porównawcza, etnopsychologja), kobieta domaga się uwzględnienia swych potrzeb i prawa, ich zaspokojenia samodzielnie (George Sand, Aleksander Dumas syn, Stuart Mill, Royer). Podokres XII od 1873. W dziedzinie politycznej głównemi: wypadkami są: zwycięstwo Niemców nad Francją, która zmienia się w Rzeczpospolitą, oraz wojna Rosji z Turcją zakończona kongresem Berlińskim. Niemcy organizują się w cesarstwo pod hegemonją Prus, Austrja idzie coraz dalej w kierunku federacyjnym, kosztem pokoju wewnętrznego, który zakłóca walka parlamentarna Niemców z ludami słowiańskimi. Rosja za Aleksandra III; zwanego „twórcą pokoju“ strzeże pokoju w Europie i zwraca

MAPA FIZYCZNA EUROPY.

lit. Tow. S. Orgelbranda S-ów Warszawa

MAPA POLITYCZNA EUROPY.

Lit. Druk. S. Orgelbranda Sy. Warszawa

się coraz bardziej ku Wschodowi, gdzie zdobywa coraz większe przestrzenie, starając się je połączyć z centrum za pomocą sieci olbrzymich dróg żelaznych. Polityka ta trwa dalej i za panowania Najjaśniejszego Cesarza Mikołaja II. Dzięki temu t. zw. „Kwestja wschodnia,“ czyli kwestja rozbioru Turcji schodzi na drugi plan, zwłaszcza, że i inne państwa, jak Anglja i Francja zwracają się ku Azji. Niemcy kolonizują Afrykę, gdzie i Belgja założyła państwo Kongo. W dziedzinie etyczno-społecznej przechodzi Europa przez silny kryzys moralny. Wojna francusko-niemiecka dała Niemcom przemagające stanowisko w Europie. Że zaś polityka niemiecka, kierowana przez Bismarcka, była nawskroś materjalistyczna i uznawała zasadę: „siła przed prawem,“ więc i w Europie zapanował duch brutalności. Nie liczono się z żadnemi względami moralnemi, wierzono tylko w potęgę wojenną. Źle zrozumiane zdobycze nauki (na której gruncie wyrosła filozofja materjalistyczna, ob. Materjalizm), zdawały się popierać kierunek egoistyczny w polityce i w życiu. Doprowadziło to jednak do rezultatów tak niepokojących, że wywołało reakcję. Początkowo w dziedzinie umysłowej. Obok empiryzmu zaczęto uprawiać badania teoretyczno-filozoficzne, a nawet pogardzana metafizyka zyskała na nowo prawo obywatelstwa ze znacznemi ograniczeniami w nauce, a bez ograniczeń w życiu pewnych sfer inteligencji wyższej i średniej, które wprost zwróciły się do mistycyzmu (ob. Spirytyzm, Okultyzm, Teozofja). Współcześnie powstała reakcja antyegoistyczna na polu etyki (ob. Etyczny prąd). W dziedzinie społecznej wzrósł ruch antykapitalistyczny (ob. Socjalizm), który wszedł nawet do programu rządów, pragnących zapanować nad nim i przez uwzględnienie słusznych żądań zapobiedz złym skutkom (uwłaszczenie włościan, zabezpieczenie starości robotników, upaństwowienie kolei, inspekcje fabryczne i t. p.). Zaczęto się również liczyć z religją i korzystać z jej umoralniającego wpływu. Swoją drogą antagonizmy rasowe rosły raczej, niżeli malały (ob. antysemityzm, hakatyzm, rzezie armeńskie). O ile jednak polityka wewnętrzna większości państw jest dotąd bezwzględną, o tyle w dziedzinie międzynarodowej zjawiają się dążenia do utrwalenia pokoju. Pochodzi to poczęści z obawy skutków wojny, które wobec wynalazków narzędzi zniszczenia, mogą być straszne, poczęści także z ciężarów, jakie pociąga za sobą militaryzm i konieczność utrzymywania olbrzymich mas wojska w czasie pokoju, oraz niezbędności ciągłego ulepszania broni. W r. 1899 zebrała się z inicjatywy Najjaśniejszego Cesarza Rosyjskiego, Mikołaja II, pierwsza konferencja pokojowa w Hadze. Ludy europejskie pragną zapewnić sobie pokój w domu, gdyż absorbują je poważne interesy na Wschodzie, a specjalnie ewentualny podział Chin (ob.), które po wojnie z Japonją (ob.) upadły zupełnie i rozbierane są przez Rosję, Anglję, Niemcy, Włochy i Francję. Równie ważnym faktem jest wystąpienie na scenę wielkiej polityki Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, które po zwycięskiej wojnie z Hiszpanją o Kubę i Filipiny, zaczynają się przeobrażać w państwo militarne. Że zaś Ameryka już przedtem zaczęła walczyć z Europą na polu ekonomicznem i że posiada ona także poważne interesy na Wschodzie, więc można przypuszczać, iż polityka europejska będzie się musiała liczyć z tym nowym czynnikiem. W dziedzinie literatury i sztuki jest w Europie obecnie ruch znaczny. Ciągle powstają nowe szkoły (symbolizm, prerafaelityzm, modernizm etc.) i zjawiają się nowe wybitne talenty, chociaż jednostek i dzieł prawdziwie genjalnych koniec w. XIX nie wydał. Por. Kohl „Die Völker **E**-s“ (Hamburg, 1872); Brachelli „Die Staaten **E**-s“ (Brunn., 1884); Rudler i Chisholm „Europe“ (Londyn, 1885).

Eurotas, rzeka w Peloponezie, poczynała się w górach pomiędzy Lakonją a Arkadją, przechodziła pod Spartą i wpadała do zatoki Lakońskiej. Teraz zowie się *Iri* lub *Basilipotamos*.

Eurotium, rodzaj grzybów z rzędu workowców, z rodziny zatwornic (Ascomycetes perisporiaccae), drobne grzybki pilśniowate, pokrywające cienkiemi nićmi swej grzybni powierzchnię owoców, chleba, gnoju; zarodniki rozwijają się w workach (asci), które pękają, a zarodniki rozpraszają się. Prawdopodobnie *Aspergillus* (ob.) nie jest rodzajem osobnym, ale tylko odmienną formą owocowania tego rodzaju. **E.** *oryzae* w Japonji, rozwijając się na mące ryżowej, wytwarza napój alkoholowy, zwany tam *sake*.

Euryale, w mit. gr.: 1) jedna z Gorgon (ob.); 2) córka Minosa i matka Orjona; 3) królowa Amazonek, która wspierała Aetesa przeciwko Argonautom.

Euryalos, w mit. gr.: 1) syn Mekisteusa, dowódca Myceńczyków pod kierunkiem Diomydesa, odznaczył się męstwem wśród Greków pod Troją, walczył też z Epigonami przeciw Tebom, oraz brał udział w wyprawie Argonautów; 2) syn Ofeltesa i towarzysz Eneasza, młodzian trojański nadzwyczajnej urody, znany z serdecznej przyjaźni z Nizosem i z bohaterskiej śmierci podczas wojny z Rutulami (Eneida, 9, 175 i nast.).

Eurybjades, syn Euryklejdesa, dowodził flotą grecką podczas wyprawy Kserksesa 480 prz. Chr. Pod Salaminą doradzał odwrót, ale roztropnością Temistoklesa został wstrzymany i przyczynił się mimowoli do zwycięstwa. Jakkolwiek niewielkiem odznaczał się męstwem, Spartanie jednak przyznali mu nagrodę za waleczność, a Temistoklesowi za roztropność. Starożytni zarzucali mu przedajność, i wiele innych wad.

Eurydyka, w mitol. grec., Orjada, żona Orfeusza (ob.), ścigana przez Aristeosa i ukąszona

przez węża, z tego powodu umarła. Stroskany małżonek udał się po nią aż do Hadesu, ale, wracając z nią, obejrzał się, wbrew rozkazom boga Piekieł, za siebie i wskutek tego utracił małżonkę na zawsze.

Eurymedon, rzeka w Pamfilji, w Azji Mniejszej, dzisiejsza *Keprin-Su*, wpadająca do zatoki Atelskiej, dzisiejszej Jerkon czyli Zakat, pamiętna zwycięstwem, odniesionem nad jej brzegami przez Cymona nad Persami, r. 470 prz. Chr.

Eurymedon, wódz ateński, wysłany na czele floty w 427 prz. Chr. do Kerkyry, a w r. 425 do Sycylji, gdzie pozostawał do 424 r., bez żadnego rezultatu, za co skazany został na grzywny; w r. 414 wyprawiony znów został z 10 okrętami do Syrakuz w pomoc Nikjasowi; poległ w jednej z bitew morskich pod tem miastem d. 31 sierpnia 413 r.

Eurynome, córka Oceanu, przez Zeusa matka Charyt, panowała nad światem jeszcze przed Kronosem z mężem swoim Tytanem Ofjonem. W arkadyjskiej Figalji była jej świątynia; wyobrażano ją od góry niewiastą, od dołu rybą.

Eurypides, najmłodszy z trzech słynnych tragików greckich, syn Mnesarcha i Kleito, * około 480 prz. Chr. w attyckiej gminie Phlya. Początkowo zajmował się atletyką i malarstwem, później zaś poświęcił się studjom retorycznym i filozoficznym pod kierunkiem sofistów Prodika, Protagorasa i Anaksagorasa. Z Sokratesem, o 10 lat od siebie młodszym, w przyjaznych zostawał stosunkach, a przyjaźń ta nie była bez wpływu na etyczne i religijne pojęcia **E.** Był pierwszym z Ateńczyków, który założył sobie większy księgozbiór. W sprawach publicznych żadnego nie brał udziału, żył w zupełnem odosobnieniu. Biografowie opowiadają o ponurem usposobieniu, o niechęci do rodu niewieściego, do czego przyczyniło się prawdopodobnie dwukrotne nieszczęśliwe małżeństwo. Jakkolwiek zaczął pisać już w roku 18 pierwsze swoje tragedje, wystawił na scenę dopiero w 455. W r. 408 zaproszony przez Archelausa, kr. Macedonji, udał się na dwór jego do Pelli, gdzie † w końcu 407 lub na początku 406 prz. Chr. (podług niepewnego podania, przez psy rozszarpany). Z wielkiej liczby jego tragedji (92, podług innych 78), tylko 18 naszych doszło czasów, mianowicie: „Alcest," „Medea," „Hipolit," „Troades," „Helena," „Orestes," „Andromacha," „Hiketides" (Błagalnice), „Heraklidy." „Ion," „Herkules Szalony," „Hekabe," „Elektra," „Phoenissae" (Fenicjanki), „Ifigenja w Taurydzie," „Ifigenja w Aulidzie," „Bachantki," oraz dramat satyryczny „Cyklop." W ocenianiu Eurypidesa już i starożytni krytycy nie zgadzali się z sobą. W zawodach z Sofoklesem rzadko odnosił **E.** palmę zwycięstwa. Krytycy aleksandryjscy i rzymscy stawiali go wyżej nad poprzedników, a i w nowszych czasach najlepiej z tragików był znanym **E.**; dopiero A. W. Schlegel zrzucił go z piedestału pierwszeństwa. **E.** samowiednie porzucił kierunek swych poprzedników; jest on w poezji przedstawicielem wielkiej przemiany ducha greckiego, jaka widzieć się daje po wojnie peloponeskiej; reprezentuje przewagę pierwiastku subjektywnego, przeciwstawia ogółowi prawo jednostki, zrywa z tradycją poprzedników względem religji i obyczajów. Z całą swobodą rozporządza się materjałem mitologicznym, przenikając go poglądami swego czasu i wciągając nieraz w zakres stosunków życia codziennego; stąd wynika kontrast między akcją i charakterem a sposobem myślenia bohaterów. Tragedja traci charakter idealny, religijny, a przybiera natomiast antropologiczny; staje się zwierciadłem życia rzeczywistego i krzyżujących się w niem planów i dążności ludzkich. Za ten kierunek filozoficzno-krytyczny wyszydzał go bronią swego dowcipu arystokratyczny Arystofanes. Wielkim jest i głębokim **E.**, gdy przedstawiając człowieka z własnych danych, z własnych obserwacji, maluje namiętności, a przedewszystkiem miłość ze strasznemi jej objawami i skutkami, czem najpotężniejsze na umysłach widzów sprawiał efekta. Najsłabszą zaś jego stroną jest kompozycja; niekiedy brak nawet jedności akcji, której rozwój przerywa poeta retorycznemi i filozoficznemi dygresjami. Rozwiązanie węzła dramatycznego następuje często w sposób czysto zewnętrzny, przypadkowy, przez interwencję tak zwanego *deus ex machina* (bóg z maszyny). Chór odegrywa już rolę podrzędną. Wogóle od **E.** datują upadek tragedji. — Z licznych wydań dzieł jego celniejsze są: Matthiaego (10 t., Lipsk, 1813—36); Hartunga (z tłómaczeniem, 19 t., Lipsk, 1848-53); Naucka (2 t., Lipsk, 1857); Kirchhoffa (2 t., Berlin, 1855); Weila (7 tragedji z komentarzami, Paryż, 2 wyd., 1878). Na język polski przełożył wszystkie tragedje Z. Węclewski (3 t., Poznań, 1881—82), i wydał je razem z komentarzami i gruntownem studjum o **E**-sie. Por. także P. Decharme „Euripide et l'esprit de son théâtre" (Paryż, 1893); Patin „Etudes sur les tragiques Grecs. Eurypide" (7 wyd., Paryż, 1894); Wilamowitz „Analecta Euripidea" (Berlin, 1875).

Eurypylos, syn Euaimona i Opy, przywódca Ormenijczyków z Tesalji pod Trojąj czczony jako bohater w Hyrji i wmieszany do kultu Djonyzosa Ksymnota.

Eurypylos, *Eurypilos*, syn Posejdona i Astypalai, władca wyspy Kos; zabity przez Herkulesa, którego burza na tę wyspę wyrzuciła.

Eurypylos, *Eurypilos*, syn Telefosa i Astjochy, siostry Pryjama, jeden z najwaleczniejszych rycerzy trojańskich, pokonał Machaona; sam poległ pod Trojąj.

Eurystenes, ob. Heraklidowie.

Eurysteusz, w mit. grec., syn Stenelosa i Nikippy, wnuk Perseusza; wsparty łaską Hery, zo-

stał królem Miken, a Herkules jego poddanym; zadał Herkulesowi znanych 12 prac, a po jego śmierci był wrogiem dzieci jego, które schroniły się do króla ateńskiego Tezeusza. W powstałej z tego powodu wojnie **E.** poległ razem ze swymi synami.

Eurytmja (z grec.), harmonja i proporcjonalność ruchów w tańcu, intonacji w muzyce i słowach, form i linji w architekturze. **E.** oznacza także wogóle harmonijny stosunek części do całości.

Eurytos, w mit. grec., syn Melaneosa i Stratoniki, król Ojchalji w Tesalji, znakomity łucznik, nauczyciel Herkulesa w strzelaniu z łuku. Wyzwawszy Apolina o lepsze w tej sztuce, poległ przez niego zwyciężony. Według innego podania, obiecał wydać córkę swą Iolę, za tego, który jego i synów jego w sztuce strzelania przewyższy, lecz gdy Herkules warunek ten spełnił, **E.** nie chciał dotrzymać obietnicy, za co został później przez tegoż zabity.

Euskirchen, miasto powiatowe w pruskim obwodzie regencyjnym Kolońskim, ma 9,000 miesz. progimnazjum i kopalnie ołowiu, żelaza i miedzi; posiada także znaczne fabryki sukna, cukru, bieli ołowianej.

Eustace James, vice - hrabia Baltinglas, † 1585. W r. 1580 walczył w celu przywrócenia katolicyzmu w Irlandji i zwyciężył w kilku bitwach lorda Artura Greya, ale nie miał środków do prowadzenia dłużej walki i w 1581 zmuszony był schronić się do Hiszpanji pod opiekę Filipa II, a dobra jego rząd angielski skonfiskował.

Eustachio Bartłomiej, anatom, * w San-Severino, † 1574 w Rzymie; ukończył studja lekarskie w Rzymie, był nadwornym lekarzem papieża i profesorem medycyny, położył znakomite zasługi jako biegły anatom. Od jego imienia nazwany został kanał, łączący ucho środkowe z jamą gardzielową *(Trąba Eustachjusza)* i zastawka półksiężycowa, znajdująca się w sercu, przy ujściu żyły czczej dolnej. Jego dzieło „Tabulae anatomicae" wydał Lancisi (Rzym, 1714), inne zaś pisma ogłosił Boerhave (Lejda, 1707 i Delft, 1736).

Eustachjusz, Eustathius święty (gr., mocno stojący, stały), według legendy, nazywał się on Placyd, ale kiedy na polowaniu ukazał mu się Zbawiciel i kazał mu się ochrzcić, **E.** razem z żoną Tatjaną i synami Agapjuszem i Teopistem przyjął chrzest św., i przybył około 130 roku do Rzymu, gdzie go Adrjan umęczyć kazał i spalić w piecu ognistym. Od VI wieku czczono pamięć **E.**, w Rzymie był kościół pod wezwaniem św. **E.** Kiedy papież Celestyn III, kazał kościół naprawić, ciało **E.** tam złożone 1191—98 umieszczono w opactwie Saint-Denis, a czaszka była ofiarowana do kaplicy św. Agnieszki w Paryżu. Istnieją greckie i łacińskie akta o św. **E.** Pamięć **E.** kościół święci 20 września. Na tle legendy o **E.** wydał ks. Schmidt zajmujące opowiadanie, przełożone przez ks. Osmańskiego, p. t. „Eustachjusz, powieść z pierwszych wieków chrześcijaństwa" (3 wyd., Leszno, 1859). Por. „Enc. Kośc."

Eustachjusza trąbka, ob. Eustachio.

Eustachjusza zastawka, ob. Eustachio.

Eustachy Mścisławowicz, syn Mścisława, a wnuk Włodzimierza św., księcia na Kijowie; † 1033.

Eustachy, zwany d'Agrain, wojownik francuski, † 1123; należał w r. 1096 do pierwszej wyprawy krzyżowej. Odznaczył się w 1102 podczas zdobycia Cezarei, w nagrodę otrzymał gród ten od króla Baldwina I, a w 1123 rycerstwo chrześcijańskie powierzyło **E.** regencję państwa Jerozolimskiego. **E.** odniósł w tym czasie zwycięstwo nad Saracenami. Ród **E.** przetrwał w Cezarei i na Cyprze do końca XVIII wieku. Jeden z jego potomków Juljan zaślubił córkę króla Armenji, od niego Templarjusze kupili w 1260 miasto Sydon. Por. „Gran. Enc." Lamirault'a.

Eustachy Mnich, słynny rozbójnik morski z XIII wieku, * w Courset w pobliżu Boulogne-sur-Mer, wstąpił do klasztoru Saint-Vulmer, ale niezadługo zrzucił habit i wstąpił do służby Jana bez ziemi; poróżniwszy się z nim, został korsarzem na usługach Filipa Augusta. Podczas wyprawy Ludwika VIII francuskiego, w celu zdobycia korony angielskiej, **E.** kierował flotą, ale napadnięty pod Dover przez stronników Henryka III, został zabity, a głowę jego obwożono po Anglji. Por. „Roman d'Eustache le Moine" (Paryż, 1834), ze znajdującego się w bibljotece Narodowej rękopisu przez Franciszka Michel'a. Por. „Gran. Enc." Lamirault'a.

Eustachy, książę pskowski, odznaczył się podczas oblężenia Pskowa w r. 1322 przez Niemców, z którymi równie jak z Litwą, ciągłe prowadził boje. W 1356 przedsięwziął wielką wyprawę na Połock. † 1360 z zarazy.

Eustachy, pseudonim E. Kalksteina.

Eustacjusz z Kapadocji, neoplatonik, uczeń Jamblicha, słynny mówca. W r. 358 po Chr. wysłał go cesarz Konstancjusz z poselstwem do króla perskiego Sapora. Por. Amiann. Marcel, XVII, 14.

Eustacjusz *(Eustathios* św.), rodem z Sydu w Pamfilji, † około 360, od r. 325 biskup czyli patrjarcha antjochijski, obrońca uchwał soboru nicejskiego przeciwko Arjanom. Z powodu surowości, z jaką ścigał zwolenników arjanizmu, oskarżony przed cesarzem Konstantynem, skazany został przez synod antjochijski na wygnanie do Tracji 331 r., a następnie do Ilirji. Z pism jego pozostały tylko urywki. Kościół rzymsko-katolicki obchodzi jego pamiątkę 16 lipca.

Eustacjusz, † 380, rodem z Kapadocji albo Armenji, uczeń Arjusza, a od r. 350 prezbiter czyli biskup cezarejski, z powodu jednak skłaniania się do semiarjanizmu, wyłączony ze spo-

łeczności kościoła, ze względu atoli na bogobojny żywot, powołany około 355 na biskupstwo sebajskie. Zwolennicy jego nauki, zwani *Eustacjanie*, lubowali się w przesadnym ascetyzmie i potępiali związki małżeńskie do tego stopnia, że od żonatego kapłana nie przyjmowali Komunji, pościli nawet w niedzielę i t. p. Uznani zostali za heretyków i potępieni przez synod gangreński (362—370), skutkiem czego wkrótce znikli.

Eustacjusz *(Eustathios)*, słynny komentator Homera i geografa Djonizjusza Peryegetesa, był profesorem retoryki w Konstantynopolu, od 1135 arcybiskupem tesalonickim, † około 1194. Uczony komentarz do Homera wyszedł w Rzymie (4 t., 1542—50 i Lipsku, 4 t., 1825—28), do Djonizjusza zaś w Paryżu (1577). Napisał także niezmiernie gruntowny komentarz do hymnów Pindara, z którego doszło do nas jedynie „Prooemium" (prolog), wydany przez Schneidewina w 1837 r. w Getyndze. Rozprawy teologiczne i listy **E.** ogłosił Tafel w „Opuscula" (Frankfurt, 1832) i Migne w „Patrologia graeca" (135—136). Por. Tafel „De Thessalonica" (Berlin, 1839).

Eustochja św., panna, * około 370, † 418, córka św. Pauli, uczennica św. Hieronima, od r. 382, ojciec jej pochodził z rodu Julia. **E.** ślubowała dziewictwo, a św. Hieronim, chcąc ją utwierdzić w tem postanowieniu, napisał traktat „De virginitate servanda." Traktat ten nie podobał się Rzymianom tak dalece, że św. Hieronim zmuszony był w 385 schronić się do Palestyny. Św. Paula podążyła za nim i założyła w Betleem 389 r. trzy klasztory żeńskie i jeden męski. Przełożona w klasztorach żeńskich była przez lat 34, **E.** tam też i zmarła. Por. św. Hieronim „Liber de virginitate," oraz Listy 22, 26, 27; Stilling u Bollandystów, tom 7; Am. Thierry „Saint Jérôme" (Paryż, 1867).

Eustronglius, wnętrzniak, ob. Strongilidy.

Euterpe, t. j. zachwycająca, córka Zeusa i Mnemozyny, jedna z dziewięciu muz, przewodnicząca muzyce; wyobrażają ją z podwójnym fletem w ręku.

Euterpe.

Euterpe, *Warzywnia, Kapustna palma*, rodzaj palm w Ameryce południowej, o trzonie wysmukłym, liściach pierzastych i okrągłych, purpurowych jagodach. **E.** *caribaea*, na wyspach Karaibskich, dostarcza w młodych pędach liściowych kapusty palmowej, podobnie jak **E.** *oleracea* w Brazylji. **E.** *edulis* w Brazylji wschodniej, wydaje owoce podobne do tarek, które przez roztarcie z wodą i przecedzenie wydają napój, zwany *assai*.

Euthanasia, skon łatwy, bez zwykłych przykrości.

Eutin (dawniej *Uthin, Oytyn)*, miasto główne księstwa Lubeki w wielkiem ks. Oldenburskiem, nad jeziorem Eutyńskiem, ma zamek z pięknym parkiem, gimnazjum i bibljotekę z 30,000 t., fabryki powozów i maszyn, 4,800 mieszk. W końcu zeszłego wieku przebywało w **E.** kilku poetów, jak Voss, Boie, Stolbergowie, Jacobi; tu się też urodził kompozytor Weber. Powabna okolica nazywa się Szwajcarją Holsztyńską.

Euting Juljusz, orjentalista, * 1839 w Sztutgardzie, kształcił się naprzód w Tybindze, następnie w Paryżu, Londynie i Oksfordzie, od 1871 r. był konserwatorem bibljoteki uniwersyteckiej w Strasburgu, w 1880 profesorem na wydziale filozoficznym tamże. Zwiedził Azję Mniejszą, Grecję i Włochy, gdzie badał staroświeckie napisy i następnie ogłosił: „Punische Steine" (1871); „Sechs phönikische Inschriften aus Idalien" (1875); „Sammlung der karthagischen Inschriften" (1884); „Nabatäische Inschriften aus Arabien" (1885); „Sinaitische Inschriften" (1891).

Eutokius z Askalonu, matematyk grecki, żyjący prawdopodobnie za czasów Justynjana; napisał między innemi komentarze do dzieł Archimedesa, z których najważniejszym jest dla historji matematyki komentarz do księgi 2, o kuli i walcu, pomieszczony w wydaniu Archimedesa przez Torelliego. Komentarz **E.** do przecięć stożkowych Apolonjusza z Pergi znajduje się w wydaniu tego dzieła przez Halleya (1710).

Eutropja, cesarzowa rzymska, żona Maksymjana Helkuljusza. Pod koniec życia przyjęła chrzest św., † w Palestynie, pozostawiła syna Maksencjusza i Faustę, wydaną za Konstantyna. Córkę zaś z pierwszego małżeństwa wydała za Konstancjusza Chlorusa.

Eutropjusz Flawjusz, historyk rzymski, epistolograf i sekretarz cesarski, żyjący za czasów Konstantyna, Juljana i Walensa; w r. 363 uczestniczył w wyprawie cesarza Juljana przeciwko Persom; † 370 po Chr. Napisał „Breviarium historiae Romanae," zawierające dzieje Rzymian od założenia Rzymu, aż do r. 364 po Chr., wydane przez Verheyka (2 t., Lejda, 1762 i 1770), w nowszych czasach przez Hartela (Berlin, 1872); Droysena w „Monumenta Germaniae historica" (2 t., Berlin, 1879) i Rühla (Lipsk, 1887). Dzieło to odznacza się zwięzłością, względną bezstronnością i zręcznym układem. U nas kilka było wydań **E.**: hallerowskie (Kraków, 1510), pijarskie (Warszawa, 1744, przypisywane Konarskiemu lub Dąbrowskiemu), grelowskie (Warszawa, 1777), dwa pijarskie (Warszawa, 1806 i 1821), Sobolewskiego (Białystok, 1817), Kalinki (Wrocław, 1822 i 1835, z biografją autora), Sumińskiego z objaśnieniami i słowniczkiem (5 edycji, ostatnia Warszawa, 1865). Na język polski przełożył **E.** Erazm

Gliczner (Grodzisk, 1581). Por. Pirogow „De Eutropii indole ac fontibus“ (Berlin, 1873).

Eutropjusz, sławny eunuch i minister cesarza Arkadjusza, * w Armenji. Przechodząc rozmaite stopnie w służbie pałacowej, został wielkim szambelanem. Chciwy władzy i dumny, zgubił naprzód Rufina, potem Stylikona (ob.), Abundantjusa, Timaza i Syjagrjusza, słowem wszystkich ludzi, którzy cesarzowi istotne nieśli usługi. Okrucieństwa jego i wyuzdana rozpusta, oburzyły nań wszystkich. Ocalony chwilowo od zemsty ludu sławną mową Jana Złotoustego, został powtórnie pojmany i wysłany na wyspę Cypr, gdzie 399 r. na śmierć go skazano. Por. Thierry „Trois ministres de fils de Théodose: Rufin, Eutrope, Stilicon.“

Eutyches, opat czyli archimandryta klasztoru pod Konstantynopolem. W 70 roku życia wystąpił przeciwko Nestorjuszowi; następnie jednak zaczął uznawać w Chrystusie Panu jedną tylko naturę boską. Potępiony na soborze konstantynopolskim, odbytym za wpływem św. Flawjana, patrjarchy, w 448. W roku jednak następnym uniewinniony został z zarzutu kacerstwa na soborze efeskim, zwołanym przez patrjarchę aleksandryjskiego, Dioskora (ob.), za staraniem archimandryty Barsumosa. Św. Flawjan pozbawiony został patrjarchatu i skazany na wygnanie, a przytem (jak twierdzą) zbity ciężko przez Barsumosa i Dioskora. Następnie zebrany w r. 451 sobór powszechny chalcedoński wyklął i skazał na wygnanie **E.,** Barsumosa i Dioskora, jako heretyków. Zwolennicy **E.** zwani byli *Eutychjanami*, znacznie się rozszerzyli na Wschodzie, a następnie podzieliwszy się na kilka odcieni, znanych pod nazwą *Acefalowie*, *Akefalici* (ob.) i t. p. znikli pomiędzy Monofizytami. Por. Hefele „Conciliengeschichte“ (Fryburg, 1873); Am. Thierry „La question des deux natures“ („Revue des deux mondes“ 1871—72); Hoffmann „Verhandlungen der Kirchenversammlung zu Ephesus“ (Kiel, 1873).

Eutychides, z Sycjonu z IV wieku prz. Chr., rzeźbiarz, uczeń Lizyppa, wykonał posągi: „Fortuny,“ „Eurotasa,“ „Bachusa“ i „bogini Antjochji,“ której reprodukcja znajduje się w zbiorach Watykanu.

Eutychides, z Miletu, rzeźbiarz, żył prawdopodobnie za czasów cesarstwa rzymskiego, wykonał płaskorzeźby grobowe, znalezione w Wenecji. Było jeszcze dwóch rzeźbiarzy tego imienia, których zachowały się tylko podpisy na podstawach posągów zaginionych, jednego na Akropolu ateńskim z III wieku prz. Chr., drugiego na wyspie Delos.

Eutychja, grec., szczęście, pomyślność, zbawienie.

Eutychjan św., papież, rodem z Tuskulanu, od r. 274 do 283, w którym został umęczony. Pamiątka jego obchodzi się 5 grudnia. Przypisywane mu „Dekretalja,“ są podrobione. Por. Northcote-Allard „Rome souterraine“ (Paryż, 1877).

Eutychjanie, ob. Eutyches.

Eutychjusz, patrjarcha konstantynopolski, * około 510, † 582, przełożony klasztoru w Amazji w Poncie, został jako apokryzjarjusz, wysłany do Konstantynopola, gdzie cesarz Justynjan I, po śmierci Mennasa, wyniósł go na stolicę arcybiskupią. Ale kiedy biorąc udział w sporach o Tria capitula, okazał się przeciwnikiem monofizytów i nie chciał uznać tej nauki, stracił łaski cesarza, który zamknąć go kazał w klasztorze amazejskim, skąd go dopiero wyzwolił Justyn II. **E.** napisał księgę „O Zmartwychwstaniu,“ ale przez Grzegorza został zmuszony do odwołania i spalenia swego dzieła. Fragmenty innych pism **E.** zebrał A. Maï i wydał w „Scriptorum veterum nova cellectio“ (t. 9, Rzym, 1825—38). Żywot **E.** opisał jego uczeń, kapłan Eustachjusz. Pamiątkę **E.** kościół grecki obchodzi 6 kwietnia.

Eutydemos, król Baktrjany, † około 195 przed Chr. Z początku satrapa Sogdjany, stał się potem założycielem grecko albo nowo-baktryjskiego państwa, ob. Baktrjana.

Eutydemos, sofista grecki, żył około 425 r. prz. Chr., pochodził z wyspy Chios, występuje on jako główna osoba w jednym z djalogów Platona, gdzie wygłasza mnóstwo paradoksów sofistycznych.

Eutydemos, syn Djoklesa, uczeń Sokratesa i jego wielbiciel, zebrał, jak mówi Ksenofont (Memorab IV 2), wiele dzieł poetów i sofistów, z czego bardzo był dumny.

Eutydemos, wódz ateński, należał do tych, którzy w r. 421 podpisali warunki tak zwanego „pokoju Nicjasza“ (Thuc. 5, 19). Brał on także, razem z Menandrem i Nicjaszem, udział w wyprawie sycylijskiej (Thuc. 7, 16).

Eutykrates, rzeźbiarz grecki z epoki macedońskiej, jeden z przedstawicieli szkoły zwanej *Socjońską*.

Eutymja, wedle Atomistyków (Leucypa, Demokryta z Abdery i in.), zwana też *euesto* (dobrobyt), *ataraksja* (beznamiętność), *athambia* (animus terrore liber) jest najwyższem szczęściem, polega na unikaniu ostateczności i dążeniu do równomierności, symetrji życia, a przyczyną jego nie złoto i trzody, lecz stan dobry wewnętrzny człowieka. Dobro polega nietylko na nierobieniu, ale nawet na niechceniu złego, najlepszą zaś jest rzeczą—nie patrząc na wynagrodzenie, dokonać czynu dobrego.

Eutymjusz Wielki (św.), * 376 w mieście armeńskiem Melitene, † 477, był on wraz z przyjacielem swym Teoktystem w zupełnem oderwaniu od świata, w jaskini pod Jerozolimą. W miejscu tem później powstał klasztor św. Eutymjusza. W życiu służył za wzór ascetom, otaczał opieką chrześcijan, wspomagał ubogich i gorliwie nawracał niewiernych. Z nauk jego niewie-

le zachowało się w zapiskach jego uczniów. Żywot św. **E.** opisał Cyryl ze Scytopolis. Pamiątkę jego kościół grecki święci 26 grudnia, rzymski 11 marca.

Eutymjusz (św.), występował w r. 787 na soborze chalcedońskim w obronie obrazów. Kilkakrotnie skazywany na wygnanie, † około 829, pod chłostą. Pamiątkę jego obchodzi kościół grecko-kat. 2 grudnia, a rzymsko-kat. 11 marca.

Eutymjusz, patrjarcha konstantynopolitański, 907—912. Cesarz Leon VI w r. 907 skazał na wygnanie patrjarchę Mikołaja, za to, że ten sprzeciwiał się jego czwartemu związkowi z Zoą Karbonopsiną, a na jego miejsce naznaczył **E**-sza, który związek ten zatwierdził i syna ich Konstantyna VII uznał za prawowitego. W r. 912 † Leon VI, a brat jego Aleksander, naznaczony regentem, usunął **E.** Sponiewierawszy i spoliczkowawszy go, skazał na wygnanie, gdzie **E.**, † 917. Życiorys **E.** niewiadomego a współczesnego **E.** autora wydał Boor w Berlinie r. 1888.

Eutymjusz, *Zigabenus* lub *Zygadenus*, uczony mnich bazyljański w Konstantynopolu, † około 1118 r. Wsławił się jako autor dzieła dogmatycznego p. t.: „Panoplia“ i t. d., które w kościele Wschodnim wielkiej używało powagi, a wydane zostało w Tryjeście 1711 r., w języku zaś łacińskim w Lionie 1536 i Wenecji 1555. Napisał także „Komentarz do Psalmów i Ewangelji“ (3 t., Lipsk, 1792, oraz 1845 w Berlinie i Londynie) i „Komentarz do listów św. Pawła“ (wydany przez Kalegorasa w Atenach 1887), oraz traktat „De Bogumilis” z przekładem łacińskim (Getynga, 1842). Zbiorowe wydanie dzieł **E.** znajduje się w tomach 128 i 131 Patrologji greckiej Migne'a (1864). Por. Ullmann „Die dogm. Entwickelung der griech. Kirche im XII Jahrh.” (w „Studien und Kritiken,” Hamburg, 1833).

Eutymjusz, ostatni patrjarcha bulgarski, z czasów niepodległości i pisarz kościelny z XIV w. Uczeń św. Teodozjusza Trnowskiego. Wybrany na patrjarchę trnowskiego, walczył przeciw różnym sektom szerzącym się w Bulgarji, zwłaszcza przeciw Bogomilom. W r. 1393 Turcy oblegli i zdobyli Trnowo. **E.** uwięzili i wysłali do Tracji, gdzie † w klasztorze św. Eljasza w Pirdopie. Z zamiłowaniem oddawał się pracom literackim, pracował nad rewizją przekładów starosłowiańskich Pisma św., napisał po starosłowiańsku wiele listów i mów, bibljograficzny ich wykaz znajduje się w „Sborniku,“ wydanym na cześć Łamańskiego, Petersburg 1883. **E.** zaliczony jest w poczet świętych bulgarskich. Żywot **E.** napisał uczeń jego, Grzegorz Camblaka, a wydał archimandryta rosyjski Leonid w białogrodzkim „Glasniku” (1871). Por. K. Jireczek „Diejiny bulhar.”

Eutymos, słynny zapaśnik grecki, z V wieku przed Chr., pochodził z południowej Italji, z ziemi Lokrów Epizefirskich. Kilkakrotnie odniósł zwycięstwo na igrzyskach Olimpijskich. Jak mówi legenda, **E.** uwolnił miasto Temessę od prześladującego je cienia Politesa (towarzysza Odyseusza), któremu corocznie składano w ofierze dziewicę, poczem zginął bez wieści.

Euxinus Pontus (morze gościnne), w starożytności grecka nazwa morza Czarnego, od czasu założenia na jego brzegach kolonji greckich. Przedtem nazywano je niegościnnem.

Euzebjusz z Cezarei, zwany *Pamphili*, * około 270 r. w Palestynie, † około 340 roku; od roku 314 biskup w mieście rodzinnem, ojciec kościoła najuczeńszy po Oryginesie. Dał opiekę Arjuszowi, wygnanemu z Aleksandrji, nie uważał bowiem jego nauki za błędną; mimo to podpisał wyrok soboru nicejsko-bityńskiego i nadal pozostał w przyjaźni z biskupami arjańskimi, których bronił i przed cesarzem Konstantynem przeciwko św. Anastazemu. Wsławił się wielu dziełami, z których najważniejszem, bo jedynem, obejmującem całość pewną z 3 pierwszych wieków, jest „Hist. Ecclesiastica” w 10 księgach (najlepsze jej wydanie jest Heinichena, Lipsk, 1827); Burtona, Oxford, 1838; Schweglera, Dindorfa, Lipsk, 1867—71 i Clossa tłómaczenie niemieckie, Stuttgart, 1839; Tybinga, 1852 i Lämmera, Szaffuza, 1859—62), którą kontynuowali Sokrates, Sozomenos i Teodoret, a potem Rufin (w V wieku) przełożył na język łaciński. Jego „Chronicon” (historja powszechna z synchronistycznemi tablicami od najdawniejszych czasów aż do r. 324), zachowany tylko został w języku armeńskim (Medjolan, 1818) i w łacińskim (2 t., Wenecja, 1818). Inne jego pisma są: „Praeparatio evangelica” (wyd. Vigera, Paryż, 1628 i Heinichena Lipsk, 1842), blizko połowa dzieła „Demonstratio evangelica” (wyd. Montacutiusa, 2 t., Oxford, 1852, 2-gie wyd. Lipsk, 1868—70, 3 t.); „Panegiryczny opis życia Konstantyna W.” (wyd. Heinichena, Lipsk, 1830, 2-e wyd., 1869); „Eclogae propheticae de Christo” (wyd. Gaisforda, Oxford, 1842). Por. Hely „Eusebe de Césarée, premier historien de l'église” (Paryż, 1877); F. C. Baur „Die Epochen der kirchlichen Geschichtschreibung” (Tubinga, 1852).

Euzebjusz Aleksandryjski, * 270. Za panowania cesarza Walerjana, podczas prześladowania chrześcijan **E.**, który był djakonem, oddawał chrześcijanom niesłychane usługi. Podczas wojny domowej w Aleksandrji r. 260 Rzymianie oblegli miasto, **E.** wraz z przyjacielem swoim Anatoljuszem ocalił wiele tysięcy chrześcijan. W r. 264 z powodu nieporozumień, wywołanych przez herezję Pawła Samosateńskiego, **E.** przeniósł się do Syrji, gdzie po śmierci biskupa laodycejskiego **E.** zajął jego stolicę. Następcą **E.** był przyjaciel jego Anatoljusz.

Euzebjusz (św.), papież (310), rodem Grek, przy objęciu przez niego pontyfikatu, wybuchły pomiędzy chrześcijanami zamieszki, wskutek

czego **E.** wygnany został z Rzymu przez cesarza Maksencjusza do Sycylji, gdzie † we 4 miesiące i 16 dni po wyborze. Mylnie twierdzą, że za niego znaleziony został krzyż Chrystusowy, dlatego niewłaściwie jemu przypisują list *ad Episcopos Tusciae et Campaniae*, oraz dwa inne do biskupów galicyjskich i egipskich, będące z późniejszego czasu. Pamiątkę jego kościół rzymsko-kat. obchodzi 26 września. Por. Lipsius „Chronologie der romischen Bischöfe" (Kiel, 1869).

Euzebjusz (św.), † 371 r., rodem z Sardynji, biskup werceleński; występował przeciw arjanom na soborze medjolańskim 355 r., na którym biskupi arjańscy przemogli, wskutek czego cesarz Konstancjusz, nie mogąc sobie zjednać **E**-a, skazał go na wygnanie do Scytopolisu w Palestynie, gdzie przez miejscowego biskupa (arjanina) został uwięziony. Napisał list: „Ad presbyteros et plebes Italiae cum libello facti." Z Palestyny wydalony do Kapadocji, a potem do Egiptu, jak mówi o tem w liście „Ad Gregorium Episcopum Hispaniae." Powołany przez cesarza Juljana mieszkał w Aleksandrji u św. Atanazego, w r. 363 wrócił do Werceli i prowadził dalszą walkę z Arjanami. Jest jeszcze trzeci jego list „ad Constantium Augustum." Czy „Evangeliarum" jest jego, zachodzi wątpliwość. Kościół rzymsko-kat. pamiątkę jego obchodzi 16 grudnia. Por. Ughelli „Italia sacra" (4 t.); Migne „Patrologia."

Euzebjusz z Nikomedji, patrjarcha konstantynopolski, od r. 338, krewny i wychowawca Juljana Apostaty, † około 342 r. Obok Euzebjusza z Cezarei, główny obrońca Arjusza, który u niego znalazłszy schronienie, napisał swe dzieło „Thalia." Za to, że jawnie wystąpił przeciwko potępieniu zdań Arjusza przez sobór nicejski, pozbawiony został biskupstwa nikomedyjskiego i wygnany do Galji, skąd jednak po trzech latach (328) przez cesarza Konstantyna W. do godności swej powrócony, tyle zdziałał, że św. Atanazy wygnany został do Trewiru. **E.** stanął na czele licznych swych stronników, mianowanych *Euzebjanami*, którzy, wspierani przez cesarza, zdołali uzyskać na soborze filipopolskim ekskomunikę na papieża rzymskiego Juljusza I, następnie na synodach arelaskim (353) i medjolańskim (355) ponowne potępienie św. Atanazego i innych, a między tymi i papieża Liberjusza. Z rąk **E**-a przyjął chrzest Konstantyn W. **E.** uważany jest za twórcę tak zwanego *Semiarjanizmu* (ob. Arjusz i Anastazy św.).

Euzebjusz, biskup emeseński, rodem z Edesy (w Mezopotamji), † około 360 r. na wygnaniu w Antjochji. Był uczniem Euzebjusza z Cezarei, który obznajmił go z arjanizmem. Synod antjochijski obrał go (341) na biskupa aleksandryjskiego po wygnaniu św. Atanazego; wolał jednak biskupstwo emeseńskie, które wszakże musiał porzucić, gdyż z powodu swojej biegłości w naukach matematycznych i astronomicznych uważany był przez Emeseńczyków za czarnoksiężnika. Z pism jego doszły tylko urywki (wydane przez Augusti'ego w Elberf., 1829), przypisują mu „Homilia ad populum et monachos" i „Homilia 145 in Evangelia et fasta," ale błędnie. Por. Thilo „Ueber die Schriften des **E.** von Alexandrien und des **E.** von Emesa" (Halla, 1832).

Euzebjusz, biskup samosateński, † 374 **r.** W r. 261 obrany biskupem w Samosacie w Syrji, występował przeciwko arjanizmowi. Kiedy nad tem pracował w prowincji Komagenie, został przez sekciarkę ugodzony kamieniem w głowę, w skutek czego umarł.

Euzebjusz, z Dorylei (w Syrji), żył w V w. W r. 428 wystąpił przeciwko biskupowi Nestorjuszowi i publicznie przerwał mu kazanie, za co biskup kazał go ochłostać i wtrącić do więzienia. W r. 448 **E.** będąc już biskupem, podczas koncyljum konstantynopolskiego złożył patrjarsze Flawianowi memorjał przeciw Nestorjuszowi i uzyskał wyrok potępiający. Z pism **E.** zachowały się „Contestatio adversus Nestorium," „Libellus adversus Eutycheten, synodo Constantinopolitano oblatus," „Libellus adversus Dioscorum, synodo Chalcedonensi oblatus," „Epistola ad Marcianum Imperatorem."

Evans Oliver, mechanik, * 1755 w Newport w Delavare, † 1819, wstąpił na naukę do fabrykanta powozów, zbudował urządzenie młyna i sporządził projekt machiny parowej o wysokiem ciśnieniu i bez kondensacji, tak, że mogła się nadawać do poruszania wozów. W r. 1800 rozpoczął budowę wozów parowych, nie zyskał jednak poparcia i pomysłów swych ostatecznie urzeczywistnić nie mógł; niemniej w historji motorów parowych zajmuje wybitne stanowisko. Zbudował też elewator i wprowadził znaczne ulepszenia w budowie młynów. Napisał: „The young millwright's and miller's guide" (1795, 14 wyd., 1853); „The young steam-engineer's guide" (1805).

Evans, bracia: Tomasz, Andrzej Birch, Alfred i Douglas, przemysłowcy. Po upadku Napoleona I i z nim systematu kontynentalnego, najstarszy z braci Tomasz More **E.** * 1794, w r. 1816, przybył do Warszawy i w domu pod № 492 przy ulicy Miodowej otworzył skład żelaznych wyrobów fabrycznych i rękodzielniczych, który następnie przeniósł do domu pod № 476 przy rogu ulic Senatorskiej i Nowosenatorskiej. Powodzenie, jakiego doznawał ten handel, skłoniło **E.** do założenia fabryki narzędzi rolniczych w Warszawie, a znalazłszy poparcie swych planów ze strony Staszica, ówczesnego dyrektora wydziału przemysłu, otrzymał do swego rozporządzenia kościół i klasztor po-Benoński, położony przy ulicy Pieszej pod № 1877. Z energją wziął się do dzieła i sprowadziwszy z Anglji w r. 1823 brata swego Andrzeja, * 1795 r., po-

siadającego wyższe techniczne wykształcenie, wkrótce zakład ten doprowadził do znacznego rozwoju tak dalece, że miejscowość ta okazała się niewystarczającą na rozwój zwiększającej się produkcji. Po uczynionem przedstawieniu rządowi otrzymał Evans mury i place niegdyś do kościoła św. Jerzego należące wraz z mieszkaniem kanoników regularnych, będące przy ulicy S-to Jerskiej pod № 1766. W tej miejscowości Evans urządził na większy rozmiar fabrykę i wkrótce ją rozszerzył nabyciem przybyłych prywatnych posesji. Po śmierci Tomasza w roku 1837 fabryka przeszła na zupełną własność dotychczasowego jej współwłaściciela Andrzeja, a po śmierci tego ostatniego w r. 1841 na rzecz pozostałych braci Alfreda, * 1802, i Douglasa, * 1808, którzy w 1854 weszli w spółkę z Stanisławem Lilpopem i Wilhelmem Rauem, a następnie sprzedali ją w r. 1865 dzisiejszej firmie Lilpop, Rau i spółka. Tomasz Evans zaprowadził również zakłady górnicze żelazne w Drzewicy w pow. Opoczyńskim, które udoskonalił Andrzej Birch **E.** i przyczynił się do zapewnienia im pomyślności. Fabryka Evansa posłużyła za wzór księciu Lubeckiemu do wzniesienia podobnej na rachunek skarbu królestwa, przy zbiegu ulic Smolnej i Książęcej pod № 3041, w zabudowaniach i w miejscu ówczasowej fabryki rządowej wyrobów bawełnianych, założonej staraniem Staszica. Po sprzedaży fabryki powrócili do Anglji i zamieszkali w Birmingham, gdzie Duglas † 1866 r., a Alfred Smith † 1870. Por. Tyg. illustr. № 320 z r. 1865 i № 423 z r. 1868.

Evans (sir de Lacy, sir George), generał angielski, * 1787 r. w Moig w Irlandji, † 1870 r.; służył w Indjach Wschodnich, Hiszpanji i Ameryce Północnej. Po bitwie pod Waterloo otrzymał stopień podpułkownika; w r. 1835 objął naczelne dowództwo nad legjonem angielsko-hiszpańskim, walczącym w obronie praw królowej Krystyny przeciwko Don Carlosowi, poczem mianowany generałem-porucznikiem, dowodził w wojnie krymskiej drugą dywizją, z którą w bitwie nad Almą (r. 1854) i pod Inkermanem, odznaczył się jako dzielny wojownik. Zasiadając obok tego w izbie niższej, w r. 1831 był głównym przedstawicielem liberalizmu; w r. 1846 głosował za zniesieniem ceł zbożowych, w r. 1865 usunął się od spraw publicznych. Napisał broszurkę skierowaną przeciwko polityce rosyjskiej na Wschodzie i przełożoną na francuski p. t.: „Projets de la Russie" (Paryż, 1828).

Evans Marja Anna, znana pod pseudonimem: *Jerzy Eliot*, autorka angielska, córka proboszcza, * 1819, † 1880, w półn. Anglji. Pozostawała pod silnym wpływem znakomitego filozofa Henryka Lewesa, z którym łączyły ją nawet serdeczniejsze stosunki. W r. 1880 po śmierci Lewesa, poślubiła bankiera J. W. Crossa, lecz w końcu tegoż roku po krótkiej chorobie sama zmarła. Uwagę powszechną zwróciła na siebie romansem „Adam Bede" (3 t., Londyn, 1859), którym stanęła odrazu w szeregu znakomitości. Wykazała w nim obok jasności i siły w przedstawieniu, głęboką znajomość natury ludzkiej i życia ludu angielskiego. Z innych jej utworów wymieniamy: „The mill on the Floss" (Londyn, 1860); „Silas Marner" (Londyn, 1861), arcydzieło prostoty w akcji i intrydze, apoteoza biednych i uciśnionych; „Romola" (Londyn, 1863), we wspaniałych rysach przedstawia epokę Savonaroli; „Feliks Holt, the Radical" (Londyn, 1866), zalecający się pięknością języka; głębokością refleksji i potęgą ekspozycji. W ostatnich latach swego życia zaczęła pisać romanse i nowele wierszowane. Z tego rodzaju, oprócz najobszerniejszego utworu „The spanish gipsy" (Londyn, 1868, 5 wyd., 1875), zaznaczamy jeszcze mniejszych rozmiarów poematy: „Agatha" (1869); „The legena of Tubal" (Londyn, 1870) i „Armgart, a dramatic poem" (1871). Wielką też wrzawę podniosła jej powieść „Daniel Deronda" (4 t., 1876), w której przedstawiła cały szereg dodatnich typów żydowskich. W r. 1879 wydała zbiór szkiców p. t.: „Impressions of Teophrastus Such." Na polski język były tłómaczone powieści jej: „Adam Bede" i „Middlemarch." Por. H. Conrad „George Eliot" (Berlin, 1887); O. Browning "Life of G. Eliot (Londyn, 1890); G. Negri „G. Eliot" (2 t., Medjolan, 1891).

Evans Tomasz, dentysta, * 1823 w Filadelfji, † 1897, poświęcił się dentystyce i wkrótce zyskał znaczny rozgłos. W roku 1848 przybył do Paryża, gdzie zdobył względy Napoleona III. Podczas wojny 1870 roku zorganizował amerykański ochotniczy korpus sanitarny, który wojsku francuskiemu oddał wielkie usługi; następnie ułatwił cesarzowej Eugenji ucieczkę z Paryża. Napisał: „Les commissions sanitaires des Etats-Unis" (1865); „Les institutions sanitaires pendant le conflit austro-prussien-italien" (1867) i ogłosił: „The memoirs of H. Heine" (1887).

Evanston, miasto w stanie Illinois w Unji północno-amerykańskiej, nad jeziorem Michigan, 14,000 miesz., o 18 klm. od Chicago, posiada uniwersytet (North Western University) i kolegjum dla kobiet.

Evansville, znaczne miasto handlowe w północno-amerykańskim stanie Indjana nad rz. Ohio, ma 52,000 miesz., liczne fabryki i dobre szkoły.

Evelyn John, pisarz, rytownik i mąż stanu angielski, * w Wooton 1620, † 1706. W r. 1651 był członkiem rady handlowej, a za Jakóba II zastępcą kanclerza. Napisał: „The state of France, as isstodin the ninth yere of this present monarch Louis XIV" (1652), dwa utwory satyryczne: „A Character of England" (Londyn, 1652); „A Charakter of France" (1659), nadto „Scul-

ptura, or the history and art of chalcography and engraving in cooper“ (1662 i 1755); „Sylva, or a discourse of forestetrees“ (1664, ostatnie wyd., 1825); „Navigation and Commerce, their original and progress“ (1674). Po śmierci **E.** W. Bray wydał jego dziennik p. t.: „Memoirs of John Evelyn,“ który Walter Scott nazwał najbogatszą kopalnią. W. Upcolt wydał w r. 1825 jego „Miscellaneous Works;“ „History of Religion,“ Evanson 1850. Oprócz tego **E.** wykonał akwafortą kilka obrazków p. t.: „Journey from Rome to Naples,“ portret malarza W. Dobsona i in.

Evenos, tak zwano dwóch poetów elegijnych greckich, z wyspy Paros, z których jeden był uczniem Sokratesa. Istniał podobno jeszcze trzeci **E.,** którego kilka elegji znajduje się po antologjach. Por. Bergk „Poet. lyr. Graec.“ (2 t.).

Eventus, Eventus Bonus, w starożytnym Rzymie pierwotnie bóg produktów rolnych, następnie powodzenia i pomyślnego rezultatu; wyobrażano go sobie jako młodego rycerza, jadącego na wozie skrzydlatym, z ofiarną czaszą w ręce prawej, a z makiem, kłosami zboża i rogiem obfitości w lewej. Posąg jego stał na Kapitolu obok posągu *Bona Fortuna*, świątynię miał na polu Marsowem.

Everdingen (Allart van), znakomity pejzażysta holenderski, * 1621 w Alkmaar, uczeń Rolanda Savery i Piotra Molyn, podróżował wiele po wybrzeżach morza Baltyckiego i Norwegji, w r. 1652 osiadł w Amsterdamie i tam † 1675 r. Jako rytownik wsławił się głównie rycinami do dzieła: „Reineke der Fuchs.“ Mistrzowskie są jego krajobrazy, przedstawiające wspaniałą, romantyczną, ponurą naturę krajów północnych. Najcelniejsze jego obrazy posiada galerja drezdeńska, monachijska i Luwr w Paryżu. Por. Drugulin „Allart van **E.**“ (Lipsk, 1873).—Dwaj jego bracia *Cezar van Everdingen* * 1606 w Alkmaar, † 1679 i *Jan van Everdingen*, * 1625 r., † 1665, byli również głośnymi malarzami.

Everest, *Mount* **E.,** góra, ob. Gaurizankar.

Everest Jerzy, inżynier, * 1790 w Gwerndale w Walji, † 1866, jako kadet artyleryjski udał się 1806 do Indji, gdzie brał udział w kilku kampanjach, 1813 r. był asystentem pułkownika Lambtona, przy trygonometrycznym pomiarze Indji, a po jego śmierci kierował temiż robotami 1823—1843. Nazwisko jego nadano górze Gaurizankar. Napisał „Measurement of two sections of the meridional arc of India“ (2 t., 1847).

Everett Aleksander Hill, mąż stanu amerykański, * 1792 w Bostonie, stanie Massachusetts; poseł w Haadze 1818 r., następnie w Hiszpanji; udał się w r. 1841 w misji dyplomatycznej na Kubę, w r. 1845 jako minister pełnomocny do Chin, gdzie † 1847 w Kantonie. Z dzieł jego celniejsze są: „Europe“ (Boston, 1822); „America“ (Filadelfja, 1827); „Critical and miscellaneous essays“ (2 t., Boston, 1845—1847). W dziełach swoich stara się dowieść, że zasadniczym motorem głównych państw europejskich jest walka gabinetów z wolnością, której ostateczne zwycięstwo uważa za pewnik.

Everett Edward, brat poprzedniego, uczony i dyplomata, * 1794 w Dorchester pod Bostonem, † 1865; z początku kaznodzieja unitarjanów, od 1815 podróżował po Europie; w Anglji zapoznał się z najznakomitszymi wówczas mężami, jak Scott, Byron i t. d.; za powrotem do Ameryki 1820, redagował „North American Review;“ 1824—34 zasiadał w kongresie, był 1836 gubernatorem w Massachusetts i na tem stanowisku ścigał abolicjonistów (zwolenników zniesienia niewoli murzyńskiej), na których stronę przeszedł dopiero po wojnie domowej, w latach 1841—1845 posłował do Anglji; 1846 r. mianowany prezesem Harward-College w Cambridge, 1852 sekretarzem stanu, a r. 1853 obrany senatorem w Waszygtonie. Od r. 1860 usunął się zupełnie od publicznego życia i oddał się zupełnie studjom naukowym i szerzeniu czci dla Waszyngtona. Z pism jego najwięcej są cenione „Orations and speeches“ (1851, 2 wyd., 1869). Był to człowiek niezmiernie wpływowy i wielką posiadał popularność. Por. J. M. Bughee „A Memorial of Edward E.“ (Boston, 1865).

Evers Karol Józef, baron, wojownik belgijski, * 1773 r. w Brukseli, † 1818 w Jambet-les-Namur. W r. 1803 uorganizował legję hanowerską i na jej czele walczył bohatersko w Neapolu i Hiszpanji, za co otrzymał stopień generała i tytuł barona. Podczas wyprawy do Rosji, uratował skarb armji francuskiej, towarzyszył Napoleonowi, ale ranny, ujęty został przez Rosjan. W r. 1804 odzyskał wolność. Brał udział w bitwie pod Waterloo, później został gubernatorem wojennym Namuru.

Eversmann Edward, naturalista, * 1794 r. w Hagen w Westfalji, † 1860 w Kazaniu; po ukończeniu studjów uniwersyteckich w Magdeburgu, Berlinie i Dreźnie, 1818 wstąpił jako lekarz do służby rosyjskiej, 1827 odbył podróż do stepów Kirgiz-Kajsackich; w r. 1828 został profesorem zoologji i botaniki w Kazaniu. Wydał w osobnych monografjach w języku niemieckim spostrzeżenia nad krainą Orenburską, nadto ogłosił: „Estestwennaja istorija Orenburgskago kraja“ (2 t., 1846—50); „Descriptio novarum lichenum specierum in desertis Kirgisiensibus lectarum“; „Die Expedition zwischen dem Caspischen Meere und Aralsee im Winter 1825—26“; „Reise in die Kalmukisch-kirgisische Steppe zwischen der unteren Wolga und dem unteren Ural“ (1827).

Evertsen, ród holenderski; znakomitszymi członkami byli: **E.** *Jan*, * 1600 r. we Vliessingen, † 1666 r. Odznaczył się w bitwach morskich przeciw Francuzom, Anglikom i Hiszpanom, w r. 1639 zniszczył pod Downs flotę hisz-

pańską. W r. 1666 został admirałem, ale wkrótce zginął w potyczce morskiej. **E.** *Korneljusz* zwany *Starszym*, brat poprzedzającego, * 1610 r., † 1666; odznaczył się w bitwie pod Dunkierką w r. 1639. Zginął w bitwie przeciw Anglikom. Z pomiędzy 7 synów jego wyróżnił się **E.** *Korneljusz*, zwany *Młodszym*, * 1642, † 1706. W 23 roku życia dowodził okrętem o 22 działach, napadnięty przez 3 okręty angielskie, chciał wysadzić swój okręt w powietrze, ale załoga nie dopuściła do tego, wskutek czego **E.** wpadł w ręce nieprzyjaciela. Ale król Karol, ujęty jego męstwem, kazał go uwolnić. W r. 1688 **E.** został wice-admirałem. Podczas bitwy pod Bevezier 1690, uratował swem bohaterstwem flotę holenderską. Potem został admirałem Zelandji. Por. De Jonghe „Historja marynarki holenderskiej" (Amsterdam 1840).

Every inch a king! (ang.).—W każdym calu król! Słowa króla Lira w tragedji Szekspira „Król Lir."

Evian-les-Bains, miasto we franc. departamencie wyższej Sabaudji nad jeziorem Genewskiem, 2,200 miesz., zajmujących się wyrobem wybornego sera i wódki wiśniowej. Tutejsze źródła alkaliczne mają temp. 12° i zalecane są w chorobach kiszek i organów moczowo-płciowych. Por. Tabarlet „E. et ses eaux minérales" (4 wyd., 1887).

Evocati (gr.). W Rzymie podwójny był pobór wojskowy, normalny i nienormalny, który nazywano evocatio, czyli powtórne wezwanie. Wtedy to żołnierz wstępuje do wojska nie na mocy prawa ogólnego, lecz na osobiste wezwanie wodza. **E.** byli to zwykle wysłużeni żołnierze, którzy wchodzili do służby na wezwanie jakiegoś wodza, by mu dać dowód przywiązania lub zyskać tytuł do jego protekcji. Sposób ten poboru, zwany **E.**, powstał wskutek ogromnej potrzeby wojska, wywołanej ciągłemi wojnami, a wodzowie tym sposobem zyskiwali wojowników doświadczonych i sobie oddanych. Por. Mommsen „Ephemeris epigraphica"; Lange „Historiae mutationum rei milit. Rom.", Le Beau „Memoires de l'Académie des Inscriptions"; Schmidt w „Hermesie" z r. 1879.

Evoe, *evohe*, *evoe evan*, z grec. *euoi euan*, wykrzyk radosny, wydawany w czasie obchodzenia orgji bachanckich; stąd powstał przydomek Dionysosa: Euios, Euan, Euius.

Evonymus, roślina, ob. Trzmielina.

Evora, miasto okręgowe w portugalskiej prowincji Alemtejo, rezydencja arcybiskupa; ma seminarjum, liceum, piękny kościół katedralny i wiele starożytności rzymskich, 13,000 miesz. Dawniej było często miejscem zbierania się kortezów.

Evreux, stolica francuskiego depart. Eure, nad rz. Iton; jest rezydencją biskupa, ma piękny kościół katedralny, liceum, seminarjum, szkołę rysunkową, bibljotekę z 20,000 tomów, muzeum, zakład dla obłąkanych; 14,000 miesz., zajmujących się wyrobem towarów metalowych, skórzanych i in., oraz handlem zbożem i bydłem.

Evreux, hrabstwo, założone przez Roberta, arcybiskupa Rouen, naturalnego syna księcia normandzkiego Ryszarda I. *Robert* † 1037 r., hrabstwo odziedziczył syn jego *Ryszard*, † 1067. wnuk jego *Wilhelm* † 1118 bezdzietnie, a hrabstwo **E.** otrzymał synowiec Wilhelma *Amalrycha* (Amaury) *de Montfort*, który o to musiał walczyć z królem angielskim. *Amalrych III*, wnuk jego, na mocy układu z *Janem Bez Ziemi*, otrzymał od tegoż, wzamian za to miasto, hrabstwo Glocester, a **E.** Jan Bez Ziemi odstąpił królowi francuskiemu *Filipowi Augustowi* 1193, zachowawszy sobie tylko zamek. Ale *Ryszard Lwie Serce*, kazał podstępnie wymordować załogę francuską, czem rozgniewany Filip August miasto zdobył szturmem i spalił je. Na mocy zawartego rozejmu, **E.** wróciło pod panowanie króla Ryszarda. Podczas wojny Filip August w r. 1198 kazał **E.** znowu spalić, a przyłączone miasto do Francji oddał w r. 1305 Filip Piękny bratu *Ludwikowi*. W r. 1317 przez Filipa V zostało **E.** podniesione do parostwa. Syn Ludwika, *Filip Dobry*, mieszkał stale w **E.** Po jego śmierci w r. 1343, hrabstwo otrzymał syn jego *Karol Złośliwy*, król Nawarry, a w r. 1378 znowu do Francji przyłączone zostało. W r. 1418 zdobyli je Anglicy, którzy posiadali je do 1441, poczem **E.** otrzymał od Karola VII *Jan Stuart*, konetabl armji szkockiej († 1429). W r. 1569 Karol IX nadał hrabstwo **E.** *Franciszkowi* księciu Andegaweńskiemu, ten † bezdzietnie w r. 1584. W r. 1634 *Fryderyk Maurycy* de la Tour d'Auvergne, książę de Bouillon, otrzymał **E.** od Ludwika XIII w zamian za księstwo Sedan. Dekret Napoleona dnia 3 stycznia 1809 r. odebrał hrabstwo **E.** od spadkobierców księcia de Bouillon i wystawił je na licytację. Nabyte przez koronę i zamienione na majorat, zostały w r. 1810 nadane cesarzowej *Józefinie*, pod nazwą księstwa Nawarskiego. W r. 1834 książę Leuchtenberski sprzedał **E.** drogą parcelacji. Por. „Gr. Encycl." Lamirault'a.

Evviva! (włos.), niech żyje!

Ewa (po hebr. *Chavvá*, żyjąca, ożywiająca, żywa); według legendy stworzenia, zawartej w Księgach Rodzaju, pierwsza niewiasta, żona pierwszego człowieka Adama, zrodzona z żebra Adamowego, a zatem matka rodu ludzkiego. Podanie o takim początku niewiasty istnieje i u Chińczyków i innych narodów Azji, a nawet i w Nowej Zelandji i innych wyspach.—Co do ustępu o skuszeniu przez węża tak mówi Talmud: „**E.** tak była piękną, że książę aniołów, serafin *Sammael*, zagorzawszy ku niej miłością, w postaci węża skusił ją, i porodziła Kaina." Podobnież mówi Zend-Avesta, że Ahriman, zły duch, przemienił się w zwodniczego węża. **E.** † w 940

roku życia swego, przeżywszy Adama o lat 10. Nowy Testament mówi o **E**-ie jedynie jako o sprawczyni upadku człowieka. Ojcowie kościoła, zwłaszcza Ireneusz, Tertuljan i Epifanjusz twierdzą, że Adam i **E.** po swoim upadku nawróciwszy się, cierpliwie znosząc swe cierpienia i wierząc w przyjście Zbawiciela, dostąpili zbawienia.

Ewakuacja, rugowanie, opróżnienie, w szczególności wyprowadzenie wojska z miejsca jakiego lub kraju.

Ewald Jan Joachim, poeta niemiecki, * 1727 w Szpandawie, kształcił się w Halli i Frankfurcie, był audytorem w Poczdamie, w r. 1757 ochmistrzem następcy tronu hesko-darmsztadzkiego, w r. 1759 odbył podróż do Włoch, w Rzymie przyjął katolicyzm, w r. 1762 przyjechał do Tunisu i odtąd zginął bez śladu. Jego „Lieder“ i „Sinngedichte“ wyszły w Berlinie 1755, wyd. 3-cie; H. Jördena, Berlin 1791; ostatnie Ellingera, Berlin 1890.

Ewald Jan, jeden z najznakomitszych poetów duńskich; * 1743 r. w Kopenhadze, † 1781 r.; czas jakiś służył w wojsku austrjackiem i walczył podczas wojny Siedmioletniej przeciw Prusom. Powróciwszy do Kopenhagi, złożył w 1762 egzamin na teologa. Skutkiem nieszczęśliwej miłości popadł w głęboką melancholję, co też stanowiło główną cechę jego charakteru. Wówczas też zwrócił się do studjów poetyckich. Klopstock swoją „Mesjadą“ wywarł na niego wpływ stanowczy pod względem estetycznym. Ogólną uwagę zwrócił na siebie alegorją: „Świątynia szczęścia“ (1764). Jako liryk okazał się niezrównanym w swej „Kantacie żałobnej“ na śmierć Fryderyka V (1766). Nadzwyczajne oklaski wywołały jego dramaty liryczne, np. „Adam i Ewa“ (1769; „Ralf Krage“ (1770); „Śmierć Baldera“ (1773) i „Rybacy“ (1778), arcydzieło **E.** Jako poeta komiczny, również świetnego doznawał powodzenia, mianowicie utworami „Brutalni plotkarze“ (1771) i „Arlekin patrjota“ (1772). **E.** jest twórcą narodowej liryki duńskiej i najwybitniejszym poetą swego czasu. W ostatnich latach przez wszystkich opuszczony, nawet przez własną matkę, zmarł w zupełnem odosobnieniu i nędzy. Najlepsze wydanie dzieł jego uskutecznił Liebenberg (8 tomów, 1850 do 1855). Życiorysy **E**-a ogłosili: M. Hammerich (3 wyd., Kopenhaga 1882) i Jörgensen (tamże 1888). Por. Oehlenschlaegera odczyty o **E**-ie i Szyllerze (Kopenhaga 1810—12).

Ewald Jan Ludwik, teolog ewangelicki racjonalistyczny, * 1748 r. w Hayn, księstwie isenburskiem, † 1822 r., radca ministerjum w Karlsruhe, jest autorem kilku dzieł treści moralnej i pedagogicznej. Napisał także dramat „Mehala“ (Mannh. 1808); należał do kółka przyjaciół Goethego, który dzień urodzin **E**-a 1775 uczcił poematem swoim „Bundeslied.“

Ewald Jerzy Henryk August von, znakomity orjentalista niemiecki i niepospolity znawca rzeczy biblijnych, * 1803 r. w Getyndze, † 1875 tamże; od 1831 r. profesor tamże. Usunięty 1837 wraz z sześciu swymi kolegami, za protest przeciw zniesieniu zasadniczych praw hanowerskich, powołany został (1838) na profesora wydziału filozoficznego w Tybindze, skąd rewolucja 1848 sprowadziła go napowrót do Getyngi; 1867—1874 występował w sejmie niemieckim, jako członek opozycji Welfów. Prace **E.** w zakresie języka hebrajskiego, egzegezy Starego i Nowego Testamentu, oraz historji ludu izraelskiego, stanowią epokę. Do najważniejszych należą: „Commentar zur Apokalypse“ (Lipsk 1828); „Kritische Grammatik der hebräischen Sprache“ (Lipsk 1827, 3 wyd. 1838); „Hebr. Sprachlehre für Anfänger“ (4 ed., Getynga 1874); „Die poetischen Bücher des Alten Bundes“ (2 t., Stuttgardt 1840, 3 wyd. 1866—67, t. 4); wyborne dzieło: „Geschichte des Volks Israel bis auf Christus“ (7 t., 3 ed., Getynga 1860—1867); „Die Alterthümer des Volks Israel“ (3 ed., Getynga 1866); „Die drei ersten Evangelien“ (2 w., 1875); „Die Johanneischen Schriften“ (1862, t. 2); „Die Propheten des Alten Bundes“ (2 wyd., Stuttgart 1867—68, t. 3); „Dichter des Alten Bundes“ (3 t., Getynga 1866—67); „Sieben Sendschreiben des neuen Bundes“ (Getynga 1871); „Die Lehren der Bibel von Gott oder Theologie des Alten und Neuen Bundes“ (t. 4, Lipsk 1871—78). Dla języka arabskiego zasłużył się głównie dziełami: „Grammatica critica linguae Arabicae“ (2 tom., Lipsk 1831—1833) i „De metris carminum Arabicorum“ (Braunszw. 1825). Pracował także nad starożytnościami fenickiemi. Uczone rozprawy w tym, jako też innych przedmiotach, umieszczał w różnych czasopismach niemieckich. W „Sprachwissenschaftlichen Abhandlungen“ (zesz. 1—2, Getynga 1861—1862) i w pracy „Ueber die geschichtliche Folge der semitischen Sprachen“ (Getynga 1871), toruje nową drogę, by dowieść pokrewieństwa wszystkich głównych szczepów językowych na kuli ziemskiej. Po 1866 r. zerwał stosunki z dotychczasowymi przyjaciołmi politycznymi, zwalczał politykę pruską, w r. 1867 po wcieleniu królestwa Hanowerskiego do Prus, odmówił przysięgi królowi pruskiemu, za co został usunięty od profesury i pozbawiony prawa publicznego nauczania. Mieszkał odtąd w Getyndze i ogłaszał pisma polemiczne przeciw Prusom. Z prac tych wymieniamy: „Die drei Nebel in Europa“ (Lipsk 1869); „Lob des Königs und des Volks“ (5 ed., Stuttgart 1869); „Meine Worte an Preussen“ (1870); „Fragen zur Wiederherstellung Deutschlands“ (1870).

Ewald Herman Fryderyk, powieściopisarz duński, * 1821 r. w Kopenhadze, przez wiele lat był geometrą, następnie nauczycielem. Napisał powieści: „Familien Nordby“ (1862); „Johannes

Falk“ (1865); „Hwad Ellen vilde“ (1869); „Agathe“ (1873); romanse historyczne: „Svenskerne poa Kronborg“ (1867); „Den Skotske Kvinde paa Tjele” (1871); „Knud Gyldenstjerne“ (1875); „Niels Brahe“ (1877); „Anna Hardenberg“ (1880); „Dronningens Jomfruer“ (1885); „Grifferfeld“ (1888); „Caroline Mathilde“ (1890). Większa część tych powieści wyszła także w niemieckiem tłómaczeniu.

Ewald Ernest, malarz niemiecki, * 1836 r. w Berlinie, kształcił się od 1856 do 1863 r. w Paryżu, a potem we Włoszech. W r. 1865 powrócił do Berlina i wystawił obraz pod tyt. „Siedem grzechów śmiertelnych,“ którym zyskał sławę. W r. 1868 został nauczycielem w Muzeum rzemieślniczem w Berlinie, a w r. 1880 dyrektorem szkoły sztuki stosowanej do rzemiosł. Wykonał jeszcze w r. 1869 malowidła ścienne w ratuszu berlińskim, malowidła woskowe w galerji narodowej i wiele innych. **E.** napisał „Farbige Dekorationen alter und neuer Zeit” (Berlin 1882—94).

Ewaldt Benjamin, lekarz, * 1674 r. w Gdańsku, † 1719 r., medycynę studjował w Królewcu i Erfurcie, w 1705 r. został profesorem w Królewcu. Napisał: „Disputationes de Polonia nunquam tributoria“ (1693); „De podagra“ (1694); „Dissertatio de somno“ (1711) i in.

Ewaluacja (łac.), oszacowanie, określenie wartości, ewaluować (walorować), oceniać, szacować; w szczególności zowie się tak urzędowe otaryfowanie, według krajowej stopy menniczej, pieniędzy zagranicznych, według której mają one być przyjmowane we wszelkich kasach publicznych.

Ewangelicki kościół. Tak zwane domaganie się poprawy kościoła chrześcijańskiego „w głowie i członkach” (ob. Reformacja) spowodowało w XVI wieku, że w kilku miejscowościach, niemal jednocześnie, sformułowane zostały odpowiednie *wyznania wiary* (ob. Augsburskie, Bazylejskie, Helweckie i Konsens Sandomierski). Gdy następnie kościół rzymsko-katolicki potępił „odszczepieńców” jako „heretyków” (ob. Trydencki Sobór), powstał oddzielny kościół, na podstawie narodowej i krajowej decentralizacji, t. j. niezawisły od zagranicznej władzy i stanowiący w sobie, w każdym kraju, samoistną społeczną całość, z uwzględnieniem przyrodzonych potrzeb każdego narodu, i zjednoczony jedynie tylko duchem z innemi, istniejącemi po za jego krajowemi granicami. Kościół ten z zasady, że za podstawę swej wiary i życia uważa tylko Ewangelję św., nazwany został kościołem Ewangelickim; ma on tylko dwa sakramenta: chrzest i wieczerzę pańską; za głowę zaś kościoła uznaje tylko Chrystusa Pana stosownie do słów w Liście do Żydów 7, 26,—do Efez. 1, 22. 4, 15. 5, 23.—do Kolos. 1, 18. Gdy jednak zwolennicy *wyznania augsburskiego* zmuszeni zostali uledz ówczesnym względom politycznym, przeto podzielił się na dwa wyznania, których główna różnica dogmatyczna istnieje w nauce o połączeniu się dwu natur w jednej osobie Chrystusa P., a stąd i różnica w nauce o sakramencie Komunji św. co do obecności ciała i krwi. (Ob. Ew.-Augsburski i Ew.-Reformowany kościół). — Pod nazwą *Kościół Ewangelicki* rozumiano zawsze w dawnem państwie Polskiem dzisiejszy *Ew.-Reform.*, jak jest dotychczas bez przerwy i w Szwajcarji. *Ew.-Augsb.* zaś zwany był wtedy *Niemieckim* lub *Saskim*, albo **Ew.** *wyznania Auszpurskiego* (Augsburskiego).— *Ewangelicki Kościół Nieodmiennego Wyznania Augsburskiego.* Tak się nazywają niekiedy wyznawcy kościoła Ew.-Augsburskiego (ob.), celem wyrażenia, że przyznają się do *Wyznania Augsburskiego* podług tekstu z r. 1530, nie do wydanego w 1540 (ob. Augsburskie wyznanie).— *Ewangelicki kościół wyznania Helweckiego* zowie się urzędownie w państwie Austr.-Węgiers. kościół Ew.-Reform., zowiący się sam w Czechach i Morawji *Kościołem Czesko-Braterskim* albo *Ewangelicko-Czeskim.* (Ob. Jednota Braci Czeskich).— *Ewangelicko-Augsburski kościół*, właściwie *Ewangelicki Wyznania Augsburskiego.* Stronnicy M. Lutra (w Niemczech), który jako reformator, a przedewszystkiem w imię nauki „usprawiedliwienia grzesznego człowieka z wiary, nie z uczynków zakonu,” złożyli na sejmie w Augsburgu (1555) wyznanie swej wiary i stąd otrzymali nazwę *Ewangelików wyznania Augsburskiego.* Kościół ten znalazł zwolenników, oprócz Niemiec, w Danji, Skandynawji, w krajach Nadbałtyckich i częściowo pomiędzy Czechami, Słowakami, oraz Polakami na Szląsku i w Prusiech. Luter, sądząc, że ze strony kościoła rzymsko-katolickiego poczynione będą ustępstwa, przynajmniej w najważniejszych spornych punktach, i że w takim razie nie zajdzie potrzeba zerwania jedności kościelnej, reformując kościół, zatrzymał to wszystko, co, jakkolwiek nie było (według jego zdania) koniecznem, a później dopiero zaprowadzonem, jednakowoż, jako drugorzędne, dla zwyczaju utrzymane być mogło. Wpłynął zresztą na to i silny wzgląd na ówczesny stosunek książąt niemieckich do samego cesarza. Z tego powodu w kościele tym istnieją obrazy, świece, krucyfiks, liturgja śpiewana, Komunja św. w postaci opłatka (Hostja), konsekracja opłatka i wina, egzorcyzm przy chrzcie i t. p. obrządki i zwyczaje. Zarząd kościelny jest episkopalno-konsystorjalny, a monarcha jest zwierzchnikiem kościoła, jeżeli sam do niego należy, zatem kościół *Ewan.-Augs.* jest zależnym w mniejszym lub większym stopniu od państwa. Podstawą jego, oprócz *wyznania augsburskiego*, są jeszcze inne tak zwane *Księgi Symboliczne* (ob. Symbol. księgi).—*Kościół Ewang.-Augs. w Polsce* powstał z tych samych przyczyn i w takichże warunkach, jak Kościół Ew.-Reform. (ob. niżej). Pierwszy jego synod odbył się w Po-

znaniu 1563, a drugi w Gostyniu 1565. Postanowiono tu między innemi „zatrzymać obrządki, nie sprzeciwiające się Pismu św." Co do ubioru zaś, śpiewów i t. p. urządzeń, postanowiono zostawić wolność gminom; wybrano dwu superintendentów (senjorów). (Pór. Kościół ew.-refor. polski). Kościół ten u nas składa większość napływowa niemiecka; w miejscowościach zaś, zamieszkanych przez Polaków wskutek dążności germanizacyjnych, ciągle się zmniejsza przez przechodzenie do kościoła rzymskiego, z wyjątkiem Szląska austrjackiego, gdzie dążność ta, krzewiona w widokach politycznych, zmuszoną została ustąpić miejsca rozwojowi życia kościelnego w duchu zasad kościoła ewangelickiego. Zarząd tego kościoła w Królestwie Polskiem stanowi konsystorz (od r. 1872 pod zwierzchnictwem konsystorza generalnego petersburskiego), oraz superintendent generalny i trzej superintendenci; każdy zaś zbór rządzi się przez swe kolegjum. W królestwie galicyjskiem jest superintendent we Lwowie; każdy zbór zaś ma swoje prezbiterstwo. W innych dzielnicach jest taki zarząd, jak w całem królestwie Pruskiem. — Por. Friesego „Beiträge zur Reformationsgeschichte in Polen und Lithauen" (Wrocław, 1786); „Kościół Augsburski w Wilnie" (Wilno, 1855). — *Ewangelicko-Genewski*, *Helwecki* lub *Szwajcarski kościół* jest tylko dawną nazwą dzisiejszego Ew.-Reform., używaną obecnie głównie tylko przez jego przeciwników. — *Ewangelicko-Luterski*, czyli właściwiej *Luterański kościół*. Po śmierci M. Lutra, gorliwsi jego zwolennicy zaczęli do tego stopnia nieprzyjaźnie występować przeciwko wszelkiemu dalszemu rozwojowi reformacji kościelnej, jeżeli ten nie był zgodny literalnie ze słowami Lutra, że pogardziwszy potężnym wpływem takiego męża, jakim był F. Melanchton, nazwali swój kościół (dla wybitniejszego wyróżnienia się) **E.-L.**, a nawet wprost tylko *Luterskim*. Idąc za tym przykładem i dzisiaj jeszcze niektórzy zeloci wyznania augsburskiego, używają tego wyrażenia, nie bacząc na to, że ich przeciwnicy bardzo chętnie je akceptują. — Nazwa: *Kościół Luterański* (Luterski) jest urzędową nazwą kościoła Ew.-Augsb. w cesarstwie Rosyjskiem. — *Ewangielicko-Polski Kościół* zwał się niegdyś w Polsce dzisiejszy *Ew.-Reform.*, który tę obecną nazwę przyjął w wieku zeszłym za przykładem innych krajów. Dla odróżnienia od *Kościoła Ewan.-Polskiego Mniejszego*, jak mianowali się sami tak zwani *Bracia Polscy* (ob.), dodawano do niego niekiedy „Większy." — *Ewangelicko-Reform. Kościół*, właściwie *Ewangelicki wyznania Reformowanego*, powstał naprzód w Szwajcarji wskutek wystąpienia U. Zwinglju-sza († 1537), Jana Oekolampadjusza († 1531), T. Bezy († 1605) i J. Kalwina († 1564), który, uważając się za powołanego do dokończenia dzieła reformacji, położył główny nacisk na chrześcijańskie życie, które zakwitnąć powinno wpośród usprawiedliwionych z wiary i dozwolić uczniom Chrystusowym budować się w żywy kościół Boży. Zwolennicy tych zasad znaleźli się we wszystkich krajach całej zachodniej Europy; organizowali się jednak w każdym kraju samodzielnie. W ogólności co do zwyczajów i obrządków dążyć on usiłuje do przywrócenia pierwotnej prostoty kościoła chrześcijańskiego z czasów apostolskich. Zarząd kościelny jest synodalno-prezbiterjalny z wyboru, w którym brać udział ma prawo każdy samoistny członek zboru (parafji), który znów jest samoistną całością jedności czyli całego kościoła w kraju lub jego prowincji. Najwyższą władzą jest synod, złożony i z osób stanu świeckiego. Kościół ten jest niezależny od państwa; dlatego też, gdzie tylko władze administracyjne rozciągają nad nim zbytnią opiekę, zaczyna się chylić do upadku (ob. Ewangelicko-unicki kościół). — *Kościół Ewangelicko-Reformowany Polski*. Reformacja kościelna musiała koniecznie oddziałać i na naród polski, nadto przyjazne okoliczności, wypływające z organizacji państwowej, dozwoliły znakomicie rozwinąć się temu kościołowi. W r. 1555 na synodzie koźmińskim nastąpiło zjednoczenie się z *Braćmi Czeskiemi* pod nazwą *Fratres Unitatis*. W 1559 na synodzie władysławowskim jedność małopolska rozdzieloną została na dystrykty czyli senjoraty; podobnież Wielkopolska i W. Ks. Litewskie. Obok synodów dystryktowych były synody prowincjonalne, działające jeno w sprawach, tyczących się ogółu jedności prowincjonalnej bez nadwyrężenia w czemkolwiek praw synodów dystryktowych. Do spraw zaś ogólnych całego kościoła zbierał się wedle potrzeby synod generalny czyli powszechny, złożony z delegatów, wybranych przez synody prowincjonalne, tak, jak te składały się z delegatów od synodów dystryktowych. W każdym dystrykcie, ale nie *nad* dystryktem, był *senjor* stanu duchownego i świeckiego; w każdej zaś jednocie prowincjonalnej *superattendent* (superintendent), także podległy synodowi. Każdy zbór (gmina) stanowił także samoistną jednostkę z pełną władzą rządzenia się wedle swej potrzeby i z prawem wysyłania na synod dystryktowy tylu delegatów, ilu tego wymagał jego interes lub możność dozwalała. W r. 1565 synod gostyński określił atrybucje *senjorów* i *superintendentów* (ordynowanie duchownych, czuwanie nad czystością nauki, upominanie błądzących, wizytacje kościołów, zwoływanie, wspólnie z patronami, t. j. senjorami świeckimi, synodów i t. d.); oraz *pastorów* (zachęcanie do dobroczynności, staranie się o miłość i zgodę i t. p.). Każdy zbór powinien posiadać *djakonów*, *nauczyciela* i *kantora*. — Celem zjednoczenia się z ewangelikami wyznania augsburskiego, zebrał się 1570 w Sandomierzu synod powszechny, na którym, na wniosek Stanisława Myszkowskiego, wojewody krakowskiego i dyrektora synodu: iż jedynym środkiem dojścia do

zamierzonego celu, jest ułożenie *polskiego wyznania wiary*, a to na podstawie czeskiego, helweckiego i augsburskiego, wybrano odpowiedni komitet i dnia 14 kwietnia spisano tak zwany *Consensus Sandomiriensis* (ob. Konsens Sandomierski). Wkrótce atoli potem ewangelicy augsburscy za przewodnictwem niektórych niemieckich księży z Prus, mianowicie Wschodnich, odrzucili *Konsens Sandomierski*, pozostał on jednak obowiązującym dla kościoła Ew.-Reform. polskiego. W dalszym rozwoju tego kościoła synod powszechny piotrkowski z roku 1578 zalecił zakładanie szkół wyższych; na synodach zaś powszechnych, odbytych w Orli (na Podlasiu) w 1633 i we Włodawie 1634, postanowiono zaprowadzić we wszystkich zborach jednakową agendę kościelną (ob. Agenda).—Rozdział kraju na trzy części i przejście ich pod panowanie trzech mocarstw sprawił, że, z wyjątkiem jednoty litewskiej, która prawie w całości swych granic przeszedłszy pod panowanie rosyjskie, zatrzymała swą organizację (synod, kolegjum, konsystorz w Wilnie, superintendenta generalnego i trzech superintendentów czyli senjorów), kościół ten w Wielkopolsce utracił ją w zupełności, w Małopolsce zaś w znacznej części; następnie zaś pod wpływem dążności germanizacyjnych i propagandy jezuickiej upadł zupełnie, z pewnym wyjątkiem tej części tych prowincji, które później weszły w skład Księstwa Warszawskiego. Ale i wtedy nie powrócił już do zasadniczej swej organizacji, nie odzyskał bowiem synodu, a tylko nadany miał sobie konsystorz. Wprawdzie w części dawnej Małopolski dochowała się jeszcze jednota małopolska z synodem, ale zakres jego czynności zbyt zmalał. Nie lepiej stało się i za czasów Królestwa Polskiego, utworzono bowiem tylko jeden wspólny konsystorz generalny wyznania ewangelickiego. Takim sposobem stało się, że konsystorz generalny był tylko narzędziem przełożonej nad nim władzy administracyjnej, złożonej z ludzi, nie znających ani praw ani ducha kościoła, którego sprawy decydowali ostatecznie stanowczo. Widocznie przewodniczyła tu idea prusko-niemiecka unji kościelnej (ob. Ew.-Unicki kościół). Pozbawiony synodu nie mógł się ten kościół rozwijać ani pod względem kościelnym, ani duchowym. Złe skutki tego były widoczne aż do tego stopnia, że nareszcie w 1849 ukazem Najwyższym z d. 8 (20) lutego anormalny ten stan był usunięty przez przywrócenie synodu do zarządu spraw całego kościoła w Królestwie Polskiem i ustanowienie konsystorza i sądu konsystorskiego z wyboru przez tenże synod, oraz superintendenta. Zarząd zborów wykonywają kolegja z wyboru. Ludność tego kościoła we wszystkich prowincjach wynosi około 80,000. Por. Węgierskiego (Regenvolscius) „Slavoniae Reform." (Amsterdam, 1650 — 2 i 1679); Jabłońskiego „Historia Consensus Sandomir." (Berlin, 1731); W. hr. Krasińskiego „Geschichte d. Refor. in Polen" (przekład z angiels., Lipsk, 1841); Moraczewskiego „Dzieje Rzplitej Polskiej" (3 t., Poznań, 1850); Fischera „Versuch einer Geschichte der Reform. in Polen" (Gratz, 1856); Łukaszewicza „O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkiej Polsce" (Poznań, 1835); „Dzieje kościołów wyz. Helweckiego w dawnej Małej Polsce" (tamże, 1853) i „Dzieje kościołów wyz. Helweckiego w Litwie" (2 t., tamże, 1843); Krzyżanowskiego „Dawna Polska" i t. d. (Warszawa, 1844 i 1857).—*Ewangelicko-Unicki Kościół*, zwany także *Kościołem Unji Pruskiej*, powstał w widokach politycznych z woli króla pruskiego, Fryderyka Wilhelma III, który w ślad za Fryderykiem I (1703), mającym, za przykładem Henryka VIII, zamiar podobnyż utworzyć sobie kościół urzędowy, wprowadził myśl tę w wykonanie w trzecią rocznicę stuletniego obchodu pamiątki reformacji kościelnej, t. j. 1817 r., tworząc nowy kościół, który stosownie do dekretu ministra spraw wewnętrznych z dnia 30 czerwca t. r. miał się zwać *Kościołem Ewangelicko-Chrześcijańskim*. Stało się to przez zjednoczenie rzeczonych dwu wyznań w sposób bardzo prosty, za pomocą odjęcia jednemu części tego, co miał z różniącego je od drugiego i dodanie mu w zamian coś z drugiego,czego nie miał, t. j. ignorując różnicę nauki, zaprowadzono wspólny zarząd kościelny, jednakową liturgję, W r. 1821 wydaną została nowa agenda, obejmująca w powyższy sposób streszczoną wspólną naukę. Wywołało to liczne protestacje i spory. Gdy zaś w r. 1834 rząd postanowił był ową agendę wprowadzić w wykonanie za pośrednictwem przymusu, objawił się tak silny opór, mianowicie na Szlązku, że do tego użyto aż wojska: wielu pastorów i starszych kościelnych uwięziono, a całe parafje karano uciążliwemi kwaterunkami. Nowe te dragonady niemieckie nie dopięły jednak w zupełności zamierzonego celu; w roku bowiem 1840, po wstąpieniu na tron Fryderyka Wilhelma IV, owi więźniowie zostali oswobodzeni, a w roku następnym uorganizował się nanowo kościół ewangelicko-augsburski, pod zarządem synodu generalnego we Wrocławiu. Podobnąż unję zaprowadziły u siebie rządy: badeński, nasauski, anhalcki, heski, wirtemberski, oraz w Królestwie Polskiem 1825 r. w mniejszym jednak zakresie, co trwało do r. 1849. Por. Basnage „Histoire de la religion des églises réformées" (2 t., Roterdam, 1690); Schweizer „Die Glaubenslehre der evangelisch-reformierten Kirche" (2 t., Zurich, 1844—47); tenże „Die protestantischen Zentraldogmen in ihrer Entwickelung innerhalb der reformierten Kirche" (2 t., 1854—56); Hagenbach „Die reformierte Kirche in Bezug auf Verfassung und Kultus" (Schaffh., 1842); Merle d'Aubigné „Die lutherische und die reformierte Kirche, ihre Verschiedenheit und Einheit" (Berlin, 1861); Schneckenburger „Vergleichende Darstellung des lutheri-

schen und reformierten Lehrbegriffs“ (Stuttgardt, 1855); Heppe „Ursprung der Bezeichungen reformierte und lutherische Kirche“ (Gotha, 1859).

Ewangelickie Stany ob. Corpus Catholicorum i Corpus Ewangelicorum.

Ewangeliczne Stowarzyszenie, założone 1800 r. przez Jakóba Albrighta we wschodniej Pensylwanji, głównie pomiędzy Niemcami. Pod względem zasad religijnych trzymają się Arminjanizmu (ob.), ze względu zaś na obyczaje zbliżają się do Metodystów. **E. S.** zakazuje używania napojów spirytusowych i wyłącza z siebie trudniących się ich wyrobem i sprzedażą, oraz właścicieli niewolników i handlujących nimi. Liczy około 80,000 członków i ma misjonarzy w Niemczech, oraz kilka własnych organów piśmiennych w języku niemieckim i angielskim.

Ewangeliści, ob. Ewangelja.

Ewangelja (z grec. *dabra nowina, zwiastowanie*). Wyraz ten w Piśmie św. wielokrotnie jest wymieniony (Łuk. 4,18—Rzym. 1,15—1 Tym. 1,8—1 Kor. 1,17 i t. d.), często jednak z dodaniem bliższego określenia, jak **E.** *Jezusa Chrystusa* (Mar. 1,1), *Chrystusowa* (Rzym. 1,16), *Królestwa* (Mat. 4,23), albo *Królestwa Bożego* (Mar. 1,14).—**E.** w ściślejszem znaczeniu oznacza cztery pierwsze księgi Nowego Testamentu, t. j. ś. Mateusza, ś. Marka, ś. Łukasza i ś. Jana. Opisują one żywot, naukę, czyny, mękę, śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa P. Uznane są one za autentyczne (kanoniczne) przez cały kościół chrześcijański. W początkach jego było wiele innych **E.** (Fabricus przytacza ich 50 w swym „Codex apocryphus N. T.“), te jednak uznane zostały (i przez sobór trydencki, ses. IV) za apokryficzne (ob. Księgi Apokryficzne).—**E.** ś. Mateusza, miała być napisaną pomiędzy 61 a 66 r. w jęz. syryjsko-chaldejskim i z tego dopiero przełożoną została na jęz. grecki. O **E.** ś. Łukasza są różne domniemania: ś. Hieronim twierdzi, że ten Ewangelista miał pod ręką **E.** śś. Mateusza i Marka; **E.** zaś tego drugiego uważa wielu za zebranie dwu pierwszych. Nakoniec **E.** ś. Jana ma być napisaną na żądanie biskupów i gmin w Azji Mniejszej, gdy powrócił z wygnania do Efezu i na podstawie poprzedniej. Napisana ona w języku greckim, ale z mnóstwem hebraizmów; **E.** ś. Marka znów ma nieco latynizmów. **E.** ś. Łukasza jest wolną od hebraizmów i zbliża się do narzecza atyckiego, sposób zaś pisania jest taki, jak dziejów Apostolskich. **E**-ie Mateusza, Marka i Łukasza, nazywają zwykle synoptycznemi, t. j. napisanemi podług jednego planu, **E**-ię Jana duchowną z powodu wzniosłości zawartych w niej myśli. Wszystkim **E.** jest to wspólne, że wszędzie mówi się, jakby to wszystko było wszystkim dobrze znane.—**E.** zowią także wyjątki z **E.** ułożone w pewien porządek (pericope, (ob. Perykopy).—*Ewangelista* zwał się w pierwszych czasach chrześcijaństwa każdy, kto opowiadał Jezusa Chryst., a zatem i każdy kaznodzieja; później tylko ten ksiądz, który zgromadzonym czytał lub śpiewał **E.**, stąd w kościele grecko-kat. tak się nazywa dotąd djakon, mający obowiązek odczytywania **E.** Zwykle jednak tak nazywają się autorowie czterech wymienionych Ewangelji.

Ewangelja w znaczeniu liturgicznem. Zaraz w pierwszych wiekach chrześcijaństwa na zebraniach wiernych czytano ustępy z Ewangelji; już w II wieku spotykamy o tem wzmianki. Dawniej Ewangelję czytali lektorowie, później epistołę czyta, raczej śpiewa subdjakon, a Ewangelję djakon. Ewangelji słucha się zawsze stojąc, a dawniej w Polsce i u Kawalerów Maltańskich dobywano miecza z pochwy do połowy, co miało oznaczać gotowość do zbrojnej obrony **E.** Już w dawnej starożytności używano kadzidła przy Ewangelji. Miejsce Ewangelji pierwszej we Mszy św. jest pomiędzy Graduałem a Credo, lub, gdy Credo się opuszcza—Ofertorjum. Po Ewangelji następuje kazanie. Za czasów papieża Piusa V wprowadzono zwyczaj czytania drugiej **E.** przy ołtarzu przy końcu Mszy św.

Ewangelja wieczna *(Evangelium aeternum).* Opat Cystersów kalabryjskich, Joachim de Flore, † 1202, przyznawał sobie dar przepowiedni Pisma św. i przepowiadanie przyszłości, opierając się na słowach w Objawieniu św. Jana (14,6) znajdujących się: „I widziałem drugiego anioła, lecącego przez pośrodek nieba, mającego Ewangelję wieczną, aby ją opowiadał siedzącym na ziemi i wszelkiemu narodowi i pokoleniu i językowi i ludowi.“ W tym duchu napisał Joachim de Flore trzy pisma: „Concordantia Veteris et Novi Testamenti,“ „Psalterium decem chordarum“ i „Expositio in Apocalypsin.“ Do tych dzieł Minoryta Gherardino de Borgo San Donino napisał w r. 1254 wstęp („Liber introductorius“), w którym dowodził, że w r. 1260 duch żywota opuści Nowy Testament, i że od tej epoki ludzie przyjdą do doskonałości, wykonywając naukę Joachima (Ewangelję wieczną); występował on też przeciw papiestwu. Dzieło to w r. 1255 zostało potępione przez uniwersytet paryski i przez papieża Aleksandra IV, a autor przesiedział lat 14 w więzieniu; sobór Arelateński w r. 1260 uznał stronników Joachima za heretyków, mimo to wyznawców mieli bardzo wielu, głównie zaś sekta Franciszkanów, do której należał Piotr Oliva (napisał on dzieło p. t. „Postilla super Apocalypsi“) i Ubertinus de Casali (napisał „Arbor vitae crucifixae“) i inni. O pismach Joachima i ich autentyczności wyraził powątpiewanie Preger w dziele p. t. „Das Evangelium aeternum und Joachim von Floris“ (1874), przeciwko czemu wystąpił Reuter w „Geschichte der Aufklärung im Mittelalter“ (1877). Por. Schneider „Joachim von Floris und die Apokaliptiker des

Mittelalters“ (Dillingen 1873); Döllinger „Kleinere Schriften“ (Stuttgardt 1890).

Ewaporacja, ob. Parowanie.

Ewaporymetr, ob. Atmidometr.

Ewaryst (ś.), także *Arystus*, papież (96—108, podług innych 101—109 lub 112—121), rodem Zyd z Syrji, umęczony w Rzymie za panowania Trajana. Dekretalja jemu przypisywane są podrobione. Pamiątkę jego obchodzą 26 października.

Ewaryst, przyjaciel i ziomek ś. Augustyna; biskup uzaliski w pobliżu Utyki, walczył przeciwko Donatystom i Pelagjanom. Pisma jego znajdują się dołączone do pism ś. Augustyna: urywki z *Listu do mnichów*, oraz „De unitate Trinitatis“ i t. d.; „De miraculis in Africa“ i t. d. zaginęło.

Ewdokimow N. J., hr., generał rosyjski, * 1804 w gub. Stawropolskiej, otrzymał tytuł hrabiego za pomyślne ukończenie wojny z góralami na Kaukazie 1860—61, był naczelnikiem okręgu Kubańskiego, następnie Tereckiego. Podczas wojny trzymał się systematu surowych środków represyjnych, które spowodowały szybkie ukończenie wojny i wychodźtwo górali do Turcji; † 1873.

Ewekcja, jedna z wielkich nierówności czyli niejednostajności w ruchu księżyca, wskutek której księżyc kołysze się o stopień przeszło dokoła swego położenia średniego, jakieby zajmował, gdyby biegł po dokładnej elipsie. **E.** powstaje ze zmiany mimośrodu (ob.) drogi księżycowej wskutek ruchu jej linji apsydów, czyli osi wielkiej. Zmiana ta mimośrodu jest największą, gdy oś wielka drogi księżyca schodzi się z linją łączącą położenia księżyca na nowiu i pełni, najmniejszą zaś, gdy oś ta schodzi się z linją kwadratur (ob. Księżyc).

Ewekta, czyli Evecta, łac. evehere—wywozić; tak dawniej nazywano u nas w bilansach Komisji skarbowych towary i produkta, wysyłane za granicę, dziś zwane wywozem.

Ewers Jan Filip Gustaw, * 1781 w Niemczech, † 1830 r. W r. 1803 osiadł w Liwonji; następnie w Moskwie zajmował się z Karamzinem badaniem dziejów rosyjskich; w r. 1810 został prof. uniwersytetu dorpackiego, w r. 1818 rektorem tegoż uniwersytetu. Wydał: „Ueber d. Ursprung d. russ. Reiches“ (Ryga, 1808); „Ueber d. Zustand der Bauern in Liw. u. Estland“ (Dorpat 1806); „Krit. Vorarbeiten zur Gesch. d. Russen” (t., 1814, po ros. w Moskwie, 1825); „Gesch. d. Russen“ (Dorpat., 1816); „Das älteste Recht d. Russen“ (t. 1826); „Estlands Ritter u. Landrecht“ (t. 1821); wspólnie z M. Engelhardtem „Beiträge zur Kenntniss Russlands u. seiner Geschichte” (t. 1816).

Ewikcja (łac.), dowód, rękojmia, zabezpieczenie; dawać ewikcję—coś poręczać, kogoś przekonywać; zaprzeczanie komuś czegoś w drodze prawej, mianowicie jakiegoś przedmiotu, nabytego od trzeciej osoby, na mocy lepszego prawa rzeczowego do tegoż przedmiotu; sprzedawca jest tu zobowiązany do wynagrodzenia nabywcy.

Ewikszta, prawy dopływ Dźwiny Zachodniej, wypływa z jeziora Łabuńskiego i po przebiegu 100 klm. uchodzi do Dźwiny pod Głazmanką.

Ewlat-Wakufs, renta, opłacona dożywotnie przez muzułmanów od majątków na korzyść meczetów w Turcji.

Ewokacja—wezwanie; w magji—wywoływanie duchów.

Ewolucja, rozwój, stopniowe przeobrażenie. W matematyce *rozwinięcie* linji krzywej, wskutek czego otrzymuje się *rozwinięta* (ob.). W naukach przyrodniczych *rozwój*, stopniowe kształtowanie się płodu (ob. Embrjologja), oraz przeobrażenie się istot organicznych, od początkowych i najprostszych do form coraz bardziej zawiłych i doskonalszych (ob. Darwinizm). *Teorja ewolucyjna*, *teorja rozwoju*, pogląd przyrodniczo-filozoficzny, który przyjmuje, że w świecie całym zachodzi ciągły, stopniowy rozwój, zawisły od praw mechanicznych i fizycznych, któremu ulegają wszelkie objawy w świecie nieorganicznym i organicznym (ob. Darwinizm). Rozwojowi takiemu ulegają i bryły niebieskie, przechodząc od stanu mgławicy pierwotnej do stanu słońc, a wreszcie brył zakrzepłych. Pogląd ten nie jest bynajmniej nowy; gdy wszakże filozofowie dawniejsi, od Arystotelesa poczynając, źródło przeobrażeń dostrzegali w przyczynach wewnętrznych *(evolucjonizm teleologiczny)*, starają się przyrodnicy i filozofowie nowocześni opierać go na wpływie przyczyn zewnętrznych *(ewolucjonizm mechaniczny)*. W pojęciu najobszerniejszem, obejmującym całą przyrodę, oraz życie duchowe człowieka i byt jego społeczny, pogląd taki rozwinął zwłaszcza Spencer. Kierunek naukowy, który pojęcie **E**-i przyjmuje jako zasadę objaśniającą, zowie się ewolucjonizmem.

Ewolucyjna teorja, *teorja rozwoju*, ob. Ewolucja.

Ewoluta, w matematyce, ob. Rozwinięta.

Ewolwenta, w matematyce, ob. Rozwijająca.

Ex (łac.), w zestawieniu z wyrazami oznacza: niegdyś, były, np. ex-profesor, ex-cesarz, ex-sędzia.

Ex abrupto (łac.), bez przygotowania.

Ex aequo et bono (łac.), według słuszności i prawa.

Exalgina, $C_6H_{11}NO$, otrzymuje się przez ogrzewanie metylo-aniliny z chlorkiem acetylu i tworzy kryształy, topiące się przy 100°, w alkoholu rozpuszczalne. Używa się w medycynie, jako środek antyseptyczny i obniżający temperaturę.

Exaltados (hiszp. gorący), nazwa stronnictwa krańcowo-liberalnego w Hiszpanji, w przeciwstawieniu do *Moderados*—umiarkowanego.

Examinator per Italiam, urząd rzymski za cesarstwa, o którym dowiedziano się dopiero przed 50-ciu laty, mianowicie znaleziono w roku 1850 w Rzymie, przy zakładaniu fundamentów pod pałac Filippanich napis, określający karjerę (cursus honorum) niejakiego Kaja Celiusa Saturnina, który, nie należąc do stanu (ordo) senatorskiego, sprawował jednak najwyższe urzędy stanu ekwitów. Napis ten znajduje się w muzeum św. Jana Lateraneńskiego. Napis ten badali: Borghesi (Memor., II), ojciec Garrucci i Mommsen. Borghesi dowodzi, że napis wyryty był między 314 a 323 r., a wszyscy badacze zgadzają się na to, że **E. p. I.** istniał za Konstantyna, prawdopodobnie od czasów Diokle-cjana. Por. największą pracę Cuq'a.

Exangellos. Angellos (poseł) i **E.** są to dwie stałe figury, używane w teatrze greckim od czasów Sofoklesa; opowiadają oni o ważnych wypadkach zaszłych za sceną.

Exauctoratio, wyraz oznaczający odjęcie powagi, używany przez Rzymian w znaczeniu kary, stosowanej przez wodza, a pozbawiającej wojskowego oznak wojskowych, przeistaczającej go na osobę cywilną zhańbioną. Por. Tacyt. „Ann." (I, 36), Lampridius „Vita Alexandri" (54), R. Cagnat w „Armée d'Afrique" i art. tegoż w „Dict. antiq." Daremberga.

Exaudi (łac. = wysłuchaj), szósta niedziela po Wielkiej Nocy, nazwana tak od początku pieśni, ułożonej podług psalmu 27.

Exauguratio u Rzymian starożytnych był to akt, przez który świątynia, gmach czy inny przedmiot poświęcony, utracał swój święty charakter i przechodził na świecki użytek. W takim razie przedmiot musiał być odświęcony (exaugurowany) przez osobny, nieznany nam obrządek religijny. Stosowało się też **E.** do Westalek, które na mocy tego aktu mogły do życia społecznego powrócić.

Ex-Bocian, pseudonim Faustyna Świderskiego.

Excalceatus, dosłownie bez obuwia, wyzuty; w innym sensie wyraz ten oznacza aktora komicznego (Sen. „Epist." 8) w rozróżnieniu od tragicznego (cothurnatus). Aktor tragiczny kładł bowiem obuwie, osłaniające całą stopę, a komiczny nosił tylko trepki na gołej nodze.

Ex cathedra (łac.) z katedry. Wyrażenie to, zawierające w sobie aluzję do katedry, z której profesorowie przemawiają z powagą do swoich słuchaczów, używa się w zastosowaniu do osób, wygłaszających swe opinje tonem dogmatycznym, stanowczym.

Excelsior! (z łac. wyższy, wznioślejszy). Wyraz ten użyty był przez amerykańskiego poetę Longfellowa, jako tytuł jednego z jego utworów, w znaczeniu wznoszenia się wyżej w sferę ducha i ideału.—**E.** znaczy też: wyborny, szczególnych zalet, i bywa często używany jako godło i jako reklama dla wyrobów przemysłowych. *Młyn excelsior*, ob. Młyn.

Exceptio confirmat regulam (łac.), wyjątek potwierdza prawidło; właściwie: świadczy o istnieniu prawidła.

Exceptis excipiendis (łac.), po wyłączeniu tego, co wyłączyć należało.

Exceptor, byli to w wojsku rzymskiem sekretarze, redagujący rozkazy dzienne naczelnych wodzów, rozsyłane między oddziały.

Exchequer (ang.), nazwa izby skarbowej w Anglji.

Exchequer bill, świadectwo skarbowe.

Excitantia, leki *pobudzające* (ob.).

Excoecaria *(Oślepiacz)*, rodzaj roślin z rodziny ostromleczowatych, drzewa i krzewy o kwiatach dwudomowych i owocach torebkowatych, niepękających, w Azji, Afryce i Australji. Gatunek najbardziej znany jest **E.** *agallocha*, drzewo w Indjach Wschodnich, posiada sok mleczny tak ostry, że, gdy przy ścinaniu drzewa wtryśnie w oczy, wywołać może oślepienie; mają też z niego przyrządzać rodzaj kauczuku.

Ex contractu (łac.), z umowy.

Excubitor (łac.) żołnierz, stojący na straży przy namiocie wodza naczelnego, albo u drzwi pokoju monarchy. Za Cesarstwa Wschodniego był osobny korpus excubitorów, pod dowództwem comesa. Excubitorium zwała się kordegarda, szczególnie kordegarda vigilów, straży pożarnej w Rzymie, gdzie w r. 1866 znaleziono doskonale zachowane excubitorium siódmej kohorty strażaków.

Excudit (łac.), na sztychach = wyrył, wyrznął.

Ex delicto (łac.), z przestępstwa.

Ex dono (łac.), z daru, darowane.

Exeat (łac.), niech wyjdzie, niech się wynosi.

Exegi monumentum aere perennius,— wzniosłem pomnik trwalszy od śpiżu. Słowa te wypowiedział Horacy (Ody, III, 30, 1) o własnych utworach, w przekonaniu, iż wysoka ich wartość będzie pomnikiem trwalszym od obelisków i piramid.

Exelmans René Józef Izydor hr., marszałek francuski, * 1775 r. w Bar-le-Duc, † 1852. Młodo wstąpiwszy do wojska, walczył we wszystkich wojnach za Rzeczypospolitej i pierwszego cesarstwa. Mianowany generałem po bitwie pod Eylau, udał się **E.** z Muratem do Hiszpanji (1808), gdzie wzięty do niewoli, przebywał w Anglji aż do 1811 r. Brał następnie czynny i zaszczytny udział w wojnach 1812—14 r. Aresztowany za restauracji, jednogłośnie uwolniony został przez sąd wojenny w Lille. Podczas Stu dni mianowany przez Napoleona parem Francji, dowodził drugim korpusem kawalerji. Za drugiej restauracji wyjechał z kraju i wrócił dopiero za Ludwika Filipa w r. 1831, wszedł do izby parów w r. 1849, został wielkim kanclerzem Legji honorowej, w r. 1849 marszałkiem Francji.

Exempli causa (łac.), naprzykład,

Exempli gratia (łac.), naprzykład.

Exemplis discimus (łac.), uczymy się na przykładach.

Exequatur (łac.), nazwa aktu, którym rząd państwa udziela zezwolenia akredytowanemu posłowi drugiego państwa na wykonywanie czynności w zakresie jego obowiązków i uznaje jego przywileje.

Ex est (łac.)—skończyło się, stało się.

Exeter, miasto i hrabstwo w Anglji, nad rz. Exema, 38,000 miesz., stolica biskupa; w katedrze tutejszej jest ogromny, 12,000 funtów ważący dzwon. Znajduje się tu wiele kościołów i zakładów dobroczynnych. Przedmieście *St. Thomas the Apostle*, w hrabstwie Devon, ma 8,300 miesz. **E.** było znacznem miastem fabrycznem, obecnie jest przeważnie handlowem. Z zakładów naukowych posiada 2 gimnazja, szkołę wyższą dla kobiet, seminarjum anglikańskie, muzeum, bibljotekę i szkołę sztuk pięknych. Do r. 1888 należało do hrabstwa Devon.

Exeter, książę, John Holland, hr. Huntingdon, * 1352 r., † 1400. W r. 1389 był admirałem floty zachodniej i członkiem rady tajnej, następnie gubernatorem Carlisle'u i komisarzem generalnym marchji szkockich 1396 r. W r. 1397 stłumił powstanie, wzniecone przez księcia Gloucester i hr. Arundela, za co otrzymał tytuł księcia Exeter. Wraz z Ryszardem II brał udział w wyprawie do Irlandji 1399, a po złożeniu Ryszarda z tronu, przez stryja Henryka IV, skazany na utratę dóbr i godności, dał się wciągnąć do spisku w celu przywrócenia tronu Ryszardowi, ale pobity pod Civencester, umarł na rusztowaniu.

Exeter sir Tomasz Beaufort, † 1427 w Greenwich. W r. 1403 admirał floty północnej, roku 1410 kanclerz Anglji, r. 1412 został namiestnikiem Akwitanji. W r. 1415 odznaczył się w bitwie pod Azincourt, a za zwycięstwa odniesione nad Francuzami, otrzymał tytuł księcia Exeter i został namiestnikiem Normandji. Opanował Evreux, za co mianowany został hr. Harcourt, zdobył w r. 1419 Rouen, Dieppe, Eu, Château-Gaillard i zawarł w r. 1420 z Francuzami traktat w Troyes. Po śmierci Henryka V należał do rady tajnej.

Exeter John Holland, hrabia Huntingdon, * 1395 r. w Darlington, Devonshire, † 1447 r. Odznaczył się pod Azincourt, za co otrzymał godność hrabiego Huntingdon. W r. 1417 zwyciężył Genueńczyków pod Harfleur, a w r. 1420 pobił Francuzów pod Fresney, poczem został konstablem Wieży (Tower) Londyńskiej. W r. 1421 po bitwie pod Beaugé został pojmany przez stronników Karola VII i dopiero w r. 1425 odzyskał wolność. W r. 1432 został marszałkiem Anglji, a w 1435 admirałem Anglji, Irlandji i Akwitanji. W r. 1443 odziedziczył tytuł Exeter; oprócz tego nosił tytuł hrabiego Ivry.

Ex fructibus eorum cognoscetis eos (łac.),—z owoców ich poznacie ich. Słowa Chrystusa (Ewan. św. Mat. VII, 16).

Exili albo *Eggidi*, słynny truciciel z XVII w. Miał on być na usługach pani Olimpji Maildachina, bratowej papieża Innocentego X, dla niej otruł **E.** 150 osób, po których dziedziczyła ona spadek. W r. 1663 został zamknięty w Bastylji. Mając potężne wpływy, został uwolniony i wysłany do Anglji. W r. 1681 donosił królowej Krystynie o swem małżeństwie z hrabianką Ludwiką Fantaguzzi, kuzynką księcia Modeny, Franciszka. Królowa Krystyna przyjmowała go na swym dworze, dzięki wiadomościom jego z alchemji. Por. Michelet „Decadence morale du XVII siècle."

Exin, miasto, ob. Kcynia.

Ex jure (łac.), z prawa, według prawa.

Ex lex, z prawa, według prawa, kodeksu.

Ex libris (łac.)—z książek. Tak nazywają także znaczki i godła, odbijane na książkach i świadczące, że dzieło pochodzi z danej bibljoteki.

Ex more (łac.), według obyczaju.

Exmouth, miasto portowe w hrabstwie Devon w Anglji, przy ujściu rz. Exe, liczy 8,100 miesz., kąpiele morskie.

Exmouth Edward Pellew, wicehrabia, admirał angielski, * 1757 r. w Dover, 1770 wstąpił do marynarki, służył w wojnie amerykańskiej, 1780 walczył z Francją, 1782 został kapitanem okrętu, 1793 w wojnie z Francją dowodził fregatą, 1802 wybrany był posłem do parlamentu, 1804 blokował francuską flotę pod Ferrol, następnie wysłany do Indji, zdobył posiadłości duńskie, 1814 podniesiony do godności para, 1816 zburzył Algier i flotę deja algierskiego, zmusił go do wypuszczenia jeńców chrześcijańskich na wolność i wyrzeczenia się korsarstwa, za co w nagrodę mianowany był wice-hrabią; podał się do dymisji 1820, † 1833. Por. Osler „Life of Admiral Viscount **E.**" (Londyn 1840).

Exner Franciszek Fryderyk, filozof, * 1802 w Wiedniu, † 1853 r. w Padwie, studjował prawo i filozofję w Wiedniu, od 1830 profesor filozofji w uniwersytecie wiedeńskim, 1832 w Pradze, 1848 powołany na radcę ministerjum do Wiednia. **E.** organizował szkoły na Węgrzech i reformował szkolnictwo w Austrji według wzorów niemieckich, w filozofji był przeciwnikiem Hegla i zwolennikiem Herbarta. Napisał: „Die Psychologie der Hegelschen Schule" (Lipsk 1842—44); „Ueber Nominalismus und Realismus" (Praga 1841); „Die Lehre von der Einheit des Denkens und Seins" (1845); „Was erwarten wir von der Philosophie?" (1837) i in.

Exner Jan Juljusz, malarz duński, * 1825 r. w Kopenhadze, syn muzyka czeskiego, kształcił

się w Akademji tamtejszej, był uczniem Lunda i Eckersberga, następnie odbył podróż naukową. Najlepsze jego obrazy są: „Niedzielne odwiedziny u dziadunia" (1853); „Wesele wiejskie" (1875); „Odwiedziny u chorego" (1877) i in. W r. 1864 **E.** został członkiem Akademji sztuk pięknych w Kopenhadze, a 1876 profesorem.

Exner Wilhelm Franciszek, technolog, * 1840 w Gänserndorf, kształcił się w instytucie politechnicznym w Wiedniu, w 1862 został nauczycielem szkoły realnej w Elbogen w Czechach, 1865 w Krems, 1875 profesorem technologji w szkole rolniczej w Wiedniu, 1879 założył muzeum przemysłowe w Wiedniu i został jego dyrektorem, 1882 został posłem do rady państwa. Napisał: „Tapeten- und Buntpapierindustrie" (1869); „Das Holz als Rohstoff für das Kunstgewerbe" (1869); „Die Kunsttischlerei" (1870); „Studien über das Rotbuchenholz" (1875); „Das Biegen des Holzes" (1876); „Die mechanischen Hilfsmittel des Steinbildhauers" (1877); „Werkzeuge und Maschinen zur Holzbearbeituug" (3 t., 1878—83); „Die Hausindustrie Oesterreichs" (1890).

Exner Adolf, prawnik niemiecki, * 1841 r. w Pradze, † 1894; kształcił się w Wiedniu, Heidelbergu i Berlinie, 1868—72 był profesorem zwyczajnym prawa rzymskiego w Zurychu, od 1872 wykładał ten sam przedmiot w uniwersytecie wiedeńskim. Był członkiem austrjackiej izby panów i członkiem najwyższego trybunału państwowego. Napisał: „Der Rechtserwerb durch Tradition" (Wiedeń, 1867); „Das Institut der Pfandrechtspränotation" (1868); „Kritik des Pfandrechtsbegriffs" (Lipsk 1873); „Das österreichische Hypothekenrecht" (1875—81); „Der Begriff der höhern Gewalt" (1883); „Uber politische Bildung" (3 wyd., Lipsk, 1892). Najwięcej zajmowały go zagadnienia prawa rzymskiego i prawa zastawu.

Exner Karol, fizyk, * 1842 r. w Pradze, kształcił się w Wiedniu i Zurychu, był nauczycielem gimnazjalnym, w 1892 został docentem uniwersytetu w Wiedniu, od 1885 jest prezydentem tamecznego towarzystwa chemiczno-fizycznego. Napisał: „Ueber die Fraunhoferschen Ringe" (1877); „Ueber das Funkeln der Sterne" (1885) i in., oraz opracował wydanie niemieckie Verdeta „Vorlesungen über die Wellentheorie des Lichts" (2 t., 1881—86).

Exner Zygmunt, fizjolog, * 1846 r. w Wiedniu, kształcił się tamże i w Heidelbergu, w 1870 został asystentem Brückego w Wiedniu, 1874 r. prof. nadzwyczajnym. Przeprowadził badania nad fizjologją zmysłów, nad ośrodkami nerwowemi, nad najprostszemi procesami psychicznemi, nad budową oczu owadów i in. Ogłosił: „Physiologie der Grosshirnrinde" (1879); „Die Physiologie des Fliegens und Schwebens in den bildenden Künsten" (1882); „Die Physiologie der facettierten Augen von Krebsen und Insekten" (1891). Wraz z Gadem wydaje „Zentralblatt für Physiologie" (od 1887).

Ex nexu (łac.), po za węzłem, po za konfliktem.

Ex nihilo nihil (łac.), z niczego nic.

Exocoetus, jaskółka morska, ryba latająca, ob. Płetwolot.

Exodium (gr.), dosłownie—wyjście; w starorzymskim teatrze wesołe zakończenie. Występujący w takiej wesołej sztuce naczelny błazen zwał się Exodiarius. Por. Suetonius „Tiber." 45.

Exodus (gr.=wyjście), zowie się druga księga Mojżeszowa, dlatego, że w niej jest mowa o wyjściu Izraelitów z Egiptu. Obejmuje 40 rozdziałów.

Ex officio (łac.), z urzędu, z obowiązku.

Exogyra, ob. Ostryga.

Exordium (łac.), początek, wstęp do mowy.

Exosmoza, ob. Osmoza.

Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor (łac.), z kości naszych urodzi się mściciel. Słowa Wirgiljusza (Eneida, ks. IV, w. 625).

Exostra (gr.), wyraz ten oznacza przyrząd, używany w teatrze starożytnym, podobny do Encyklemy, wyobrażający coś istniejącego zewnątrz domu. Jak się zdaje, był to rodzaj balkonu, umieszczonego na piętrze.

Expatriatio (łac.), przymusowe lub dobrowolne, bezpowrotne opuszczenie ojczyzny.

Ex parte (łac.), po części; ze strony.

Expectorantia—leki *wykrztuśne* (ob.).

Expedite (łac.), doskonale.

Experientia est optima rerum magistra (łac.), doświadczenie jest najlepszą mistrzynią.

Experimentum in corpore vili (łac.), doświadczenie na ciele bezwartościowem, nikczemnem.

Experto credite (łac.), wierzcie doświadczonemu. Słowa Wirgiljusza (Eneida, XI, 283).

Expiatio (łac.), zmazanie, odpokutowanie winy, szczególnie w pojęciu religijnem, zostaje przeto w związku z Sakramentem Pokuty.

Expilly Ludwik Aleksander, biskup i polityk francuski, * 1742 r. w Brest, † 1794. W r. 1789 został deputowanym do Stanów Generalnych, należał do lewicy Zgromadzenia Narodowego, któremu w r. 1790 przewodniczył. W r. 1790 obrany był biskupem w Finisterre. W r. 1794 wystąpił wraz z Żyrondystami przeciw tyranji Góry, za co został gilotynowany. Napisał: „Rapport sur le traitement du clergé actuel" (Paryż 1790); „Adresse au peuple breton des villes et des campagnes de la part de leurs députés à l'Assemblée nationale" (1790).

Expilly Jan Karol Marja, pisarz francuski, * 1814, † 1886. Kształcił się w Aix, w 1852 wyjechał do Ameryki południowej, gdzie studjował stosunki miejscowe społeczne i polityczne. Re-

zultat prac swoich ogłosił w dziełach: „Le Brésil tel qu'il est" (Bruksella 1862); „Les femmes et les moeurs de Brésil" (1863); „La traite, l'émigration et la colonisation au Brésil" (1864); „La verité sur le conflit entre le Brésil, Buenos-Ayres, Montevideo et Paraguay" (1865) i in.

Explicita et implicita fides, różnica w wierzeniu. **E. f.** szczegółowa znajomość religji, a przynajmniej główniejszych, najważniejszych prawd i artykułów wiary. **I. f.** ogólna wiara, umysł wierzący czyli szczera wola przyjmowania i zachowywania wszystkiego, co człowiek uznał za zbawienną prawdę, zwłaszcza za objawienie Boże. Twierdzą teologowie, że dla człowieka, który nie zdołał obznajmić się szczegółowo z prawdami religijnemi, wierzący umysł jest dostateczny; stąd wypływa, że kto nie miał możności zupełnie i dokładnie obznajmić się z objawieniem Bożem, nie może być tak surowo sądzony, jak ten, kto to osiągnął, i dlatego za tę skłonność do prawdy Bóg takiego człowieka do zupełnego jej poznania przywiedzie w przyszłem życiu. Z tego powodu i człowiek, który ma taką silną wiarę, choćby i nie był ochrzczony, zalicza się do chrześcijan.

Explicite (łac.), wyraźnie w przeciwieństwie do *implicite*, niewyraźnie.

Exposé (fr.), wykład, przedstawienie stanu rzeczy.

Expositio, exponere, techniczne wyrażenie na porzucenie, podrzucenie dziecka. W starożytnym Rzymie i w Atenach należało do obowiązków ojca zabijanie ułomnych i szpetnych dzieci. Ponieważ jednak podrzucano nieraz dzieci kształtne i zdrowe, wydano przepisy karzące czyny podobne. Za Justynjana porzucenie dziecka uważane było jako przestępstwo, za które ojciec karany był utratą władzy ojcowskiej (patria potestas). Por. Cic. de leg. 2, 8. Liv. 37, 37. Senec. de ira 1, 15.

Expositorium canonicale, oznaka, która znamionuje kanonika.

Ex post (facto) (łac.), po fakcie spełnionym.

Ex professo (łac.), z powołania, ze znajomością przedmiotu.

Ex promptu (łac.), bez przygotowania.

Ex pure negativis et particularibus nihil sequitur (łac.). Z przesłanek czysto negatywnych, przeczących, nic nie wypływa, nie można wyciągać wniosków.

Ex quovis ligno non fit Mercurius (łac.) — nie z każdego drzewa można wyrzeźbić Merkurego. Nie każdy nadaje się do wysokich zadań, godności.

Exterus, pseudonim powieściopisarki Ludwiki Godlewskiej.

Extispex (exta—trzewia, inspicere—wglądać), tak zwano wróżbitę, który z wnętrzności zabijanych na ołtarzu ofiarnym zwierząt poznawał wolę bogów i przepowiadał przyszłość (Cyc. „Divin" II, 18). Samą tę czynność zwano Extispicium. Por. Rich „Dict. of antiq." (str. 257).

Extra ecclesiam nulla salus (łac.), po za kościołem niema zbawienia.

Extra muros (łac.), zewnątrz murów, za miastem.

Extra prądy, oa. Indukcja elektryczna.

Extravagantes *(decretales extr.)*, zowią się wszelkie postanowienia kościelne i dekrety papieskie, wydane po r. 1150, a zatem nie znajdujące się w zbiorze „Decretum Gratiani," a tylko po za nim (extra); dlatego też i zbiór ich, dokonany w r. 1191, zwany jest *Breviarium Extravagantium.* Podobnież zbiór dekretów Jana XXII nazywają **E.** *Joannis XXII.* Są także **E.** *Communes*, t. j. zbiór dekretów Bonifacego VIII i Sykstusa IV, wydany około 1485 r. (ob. Corpus juris canonici).

Extrema semper se tangunt (łac.), ostateczności się schodzą.

Exuma, grupa wysp, należąca do archipelagu Bahamskiego, składająca się ze 168 wysepek i skał, położona pomiędzy 75 a 77° dług. zach. względem Greenw., obejmuje 380 klm. kw. i liczy 2,100 miesz., zajmujących się hodowlą bydła.

Ex umbra in solem (łac.), z cienia wyprowadzić na słońce; wyjaśnić rzecz ciemną, zawiłą.

Ex ungue leonem (łac.), poznać lwa po pazurach.

Ex-voto (łac.), na zasadzie ślubu. Jest to zwyczaj zawieszania w miejscach poświęconych różnych przedmiotów, na znak wdzięczności za otrzymaną łaskę od Boga. Starożytni składali swoje miecze, wieńce, kobiety—welony, pasy, a nawet warkocze. W Galji rzymskiej znaleziono w odkopanych świątyniach dużą ilość ex-votów marmurowych, kamiennych i t. p. I w czasach chrześcijańskich składano ex-vota w kościołach, gdzie znajdowały się obrazy lub posągi, słynące cudami, najbardziej Marji Panny. Składano ex-vota, przypominające cierpienia, z których cudem wyleczeni zostali, jak ręce, nogi, oczy i t. p. ze srebra lub złota, a także kosztowne korony, sukienki do obrazów, różne klejnoty, krzyże, kapliczki i t. p.

Eyb Ludwik, historyk i rycerz frankoński, * 1417 r., † 1502, przyjaciel markgrafa Albrechta i Achillesa Brandeburskiego. Jego dzieło „Denkwürdigkeiten brandenburgischer hohenzollerischer Fürsten" należy do najcenniejszych źródeł dziejowych. Wydał je Höfler w „Quellensammlung für fränkische Geschichte" (Bayreuth 1849). Oprócz tego ułożył zbiór dokumentów p. t.: „Das kaiserliche Buch des Markgrafen Albrecht" od r. 1440—86. Pierwszą część wydał Höfler w „Quellensammlung" (Bayreuth 1850), drugą Minutoli (Berlin 1850). Por. Ch. Meyer „Aus dem Gedenkbuch des Ritters v. **E.**" (Augsburg 1890).

Eybel Józef Walenty, publicysta i profesor prawa kościelnego w Wiedniu, * tamże 1741 r., † 1805 r. Doznawszy wiele przykrości z powodu swych dzieł, przeniósł się na urząd referenta do m. Linca. Jego poglądy na sprawy kościelne sprowadziły nań nienawiść kardynała Migazzi'ego i klątwę papieską; cesarz jednak Józef II opiekował się nim i zachęcał do dalszej pracy autorskiej. Między innemi wydał: „Adumbratio studii jurisprudentiae“ (1773); „Lucubratio canonica, exhibens nationes de natura, ortu et progressu electionum personarum ecclesiasticarum“ (1774); „Etwas v. den Wahlen d. Religionslehrer“ (1781); „Was ist ein Bischof? Was ist ein Abbas? Was ist ein Pfarrer? Sieben Kapitel v. Klosterleuten“; „Qu'est ce que le Pape?“ i in.

Eybel, *Aybel* Adolf, malarz niemiecki, * 1808 w Berlinie, † 1882 tamże. Kształcił się w Akademji berlińskiej, a od 1834 do 1839 w Paryżu, gdzie był uczniem Delaroche'a. Po powrocie został profesorem Akademji w Berlinie. Z obrazów jego wyróżniają się: „Kłosiarka,“ „Bitwa pod Fehrheiling“ i bardzo dobre portrety.

Eybler, Józef von, kompozytor kościelny, * 1764 w Schwechat pod Wiedniem, uczeń wiedeńskiego seminarjum muzycznego i sławnego Albrechtsbergera, w r. 1792 zostaje dyrektorem chóru przy kościele Karmelitów w Wiedniu, od r. 1825 cesarski kapelmistrz w Wiedniu, † 1846. **E.** należy w nowszej muzyce kościelnej do najlepszych mistrzów. Główną zaletą jego utworów jest bogactwo melodji i wyborne opracowanie. Zostawił między innemi: 28 mszy uroczystych, 7 *Te deum laudamus*, 34 graduały, 26 ofertorjów, 1 requiem i 3 wielkie oratorja, nadto kilka symfonji, sonat, kwartetów smyczkowych i operę „Zauberschwert.“

Eyck, Jan van, sławny malarz, * około 1386, prawdopodobnie w Maaseyck pod Liège, zwany także *Jan van Brügge* od miasta Brügge, w którem przemieszkiwał, syn malarza *Josse van Eyck*, wykształcony został, podobnie jak jego siostra *Małgorzata van Eyck*, przez starszego brata *Huberta van Eyck*, * około 1366, † 1426 r., również znakomitego malarza; razem z nim udał się do Brügge, potem około 1420 r. do Gandawy, by tam wykonać wielki obraz do głównego ołtarza: „Pokłon dziewic Apokalipsy przed barankiem,“ obejmujący przeszło 300 figur. Jan, po śmierci rodzeństwa, wykończył sam jeden to wspaniałe dzieło i wrócił następnie do Brügge, gdzie aż do swej śmierci, 1440, mnóstwo innych, znakomitej piękności, wykonał obrazów. On to pierwszy wprowadził olejne malowanie, chociaż wynalazek tegoż fałszywie mu jest przypisywany.

Jan van Eyck.

Główną zasługą obu braci jest to, że porzuciwszy marzycielstwo, abstrakcję, dążyli do prawdy i naśladowania rzeczywistości, malując twarze, portrety, nie kostiumy, lecz właściwe ubiory, otaczając swych bohaterów przedmiotami zwykłego użytku, słowem, nadając nowy kierunek szkole, zwanej *staroflamandzką*. Nieporównani są obaj w oddawaniu tkanin, zbroi, naczyń drewnianych; koloryt świetny, żywy, zachwycający, walczący o lepsze z najcelniejszemi utworami szkoły weneckiej. Prace obu braci i ich uczniów, jak Piotra Christophsena, Gerharda van der Meeren, Hugona van der Goes, Rogiera van der Weyden starszego, Justusa van Gent, Antonella da Messina i t. d. znajdują się w katedrze gandawskiej, oraz w galerjach: w Brügge, antwerpskiej, paryskiej, berlińskiej, monachijskiej i drezdeńskiej. Z obrazów Jana największą sławę posiadają jego Madonny i portrety. Miał on także wydoskonalić malarstwo na szkle. Por. Hotho „Die Malerschule Hubert's van Eyck“ (Berlin, 1855—58); Lalaing „Jean van **E.**, inventeur de la peinture à l'huile“ (Lille, 1887); Alphonse Wanters „Les deux Saint-François de Jean van **E.**“ (1883) i tegoż „La peinture flamande“ (1883).

Eydtkuhnen, ob. Ejtkuny.

Eye Jan Ludolf August, estetyk, * 1825 w Hanowerze, studjował prawo w Getyndze, filozofję i historję na uniwersytecie berlińskim, w r. 1853 mianowany dyrektorem zbiorów sztuk pięknych i starożytności w Muzeum norymberskiem, dla którego wielkie zasługi położył, 1875 powołany został na nauczyciela w szkole sztuki i rzemiosł w Dreźnie, 1879 r. osiadł w Brazylji. Napisał: „Leben und Wirken Albrecht Dürers“ (2 wyd., 1870); „Kunst und Leben der Vorzeit“ (3 t., 3 wyd., 1868); „Galerie der Meisterwerke deutsche Holzschneidekunst“ (1857—61); „Deutschland vor 300 Jahren in Leben und Kunst“ (Lipsk, 1857); „Das Reich des Schönen“ (1878); „Die neue Weltanschauung“ (1891) i in.

Eyger Emil, filolog francuski, * 1813 w Paryżu, od 1840 profesor greczyzny na fakultecie literackim w Paryżu, od 1854 członek akademji napisów. Z prac **E.**, oprócz wydań Longina, Festusa, Veriusa i Flaccusa, celniejsze są: „Examen critique des historiens anciens de la vie et du règne d'Auguste“ (Paryż, 1844); „Epigraphices graecae specimina selecta“ (1849); „Notions élémentaires de grammaire comparée pour servir à l'étude des trois langues classiques“ (1852, 5 ed., 1854; „Mémoires de littérature ancienne“ (1862). Umieszczał nadto w „Journal général de l'instruction publique“ wiele szacownych rozpraw, jak np. „Considerations historiques sur les traités internationaux chez les Grecs et chez les Romains“ (1856); „Réflexions sur quelques documents historiques du temps de la prise de Constantinople par les Turcs“ (1864)

Eyjafjord, głęboka zatoka przy północnych brzegach Irlandji, nad którą leży osada handlowa Akureyri.

Eylau. 1) *Preussich Eylau*, ob. Iławka. 2) *Deutsch Eylau*, ob. Iława.

Eylert Ruleman Fryderyk, * 1770 w Hamm w Westfalji, † 1852 r.; sprawując poprzednio rozmaite obowiązki duchowne, został kaznodzieją nadwornym w Poczdamie, a 1818 r. biskupem kościoła ewan.-unickiego w krajach pruskich, członkiem rady stanu, ministerjum wyznań i oświecenia publicznego; **E.** cieszył się wielkiem zaufaniem króla Fryderyka-Wilhelma (III), Oprócz kazań, celniejsze jego pisma są: „Betrachtungen über die trostvollen Wahrheiten des Christenthums bei der letzten Trennung von den Unserigen" (Dortm., 1803, 5 wyd., Magdeburg, 1848), oraz „Charakterzüge und historische Fragmente aus dem Leben des Königs von Preussen Friedrich Wilhelm III" (3 t., Magdeburg, 1842—46, wyd. luks., 1847).

Eyma Ludwik Ksawery, literat francuski, * około 1815 r. na w. Martynice, redaktor dziennika *Journal des actionnaires*. Po rewolucji 4 września 1870 r. w dzienniku *Figaro* występował przeciwko rzeczypospolitej i rządom obrony narodowej. Oskarżony 1871 przez komitet centralny, ratował się ucieczką. Wydał romanse: „Le medaillon" (1840); „Emmanuel" (1840); „Le grand cordon et la corde" (1852); nadto zarysy z podróży: „Les femmes du nouveau monde" (2 t., 1853); „Les peaux noirs" (1859) i kilka wodewilów pod anagramem *Amey*.

Eymeric Mikołaj, * około 1320 r. w Geronie w Katalonji, gdzie † 1399 r., Dominikanin, w roku 1356 został inkwizytorem generalnym w Aragonji. Okrutne zasady, któremi przez 43 lata rządził się w wykonywaniu swego urzędu, spisał w znanem z procesów inkwizycyjnych dziele „Directorium Inquisitorum" (Barcelona, 1503 i później wielokrotnie).

Eymont Gundysław, Dominikanin, nauczyciel rysunków w gimnazjum grodzieńskiem ks. Dominikanów, potem był wikarym w Jelnie. Napisał: „Nauka początkowa reguł proporcji znaczniejszych z rozmaitemi sposobami rysunek ułatwiającemi z różnych autorów zebrana" (Grodno, 1802).

Eynard Jan Gabrjel, * 1775 w Lionie, † 1863; bankier genewski, znany powszechnie filhelenista. Po zdobyciu Lionu przez wojsko konwencji w r. 1793, uciekł wraz z rodziną do Szwajcarji, skąd przeniósł się do Genui. Zręcznem prowadzeniem interesów, przy całej sumienności i bezinteresowności, znacznego dorobił się majątku. Jako sekretarz poselstwa genewskiego, znajdował się na kongresie wiedeńskim, a później na akwizgrańskim, gdzie wpływem swoim wiele się przyczynił do pomyślnego załatwienia spraw genewskich. Zapoznawszy się z hr. Kapodistrias, pośredniczył w zaciąganiu pożyczek dla Greków i stanął na czele wszystkich stowarzyszeń filheleńskich w Europie. Opowiadają nawet, że bez jego współdziałania trzy wielkie mocarstwa nie wypowiedziałyby wojny sułtanowi tureckiemu. W nagrodę położonych zasług, został przez zgromadzenie narodowe w Argos naturalizowany i uznany za obywatela ateńskiego. I później-szemi jeszcze czasy dowiódł kilkakrotnie swego współczucia dla Nowej Grecji, używając znacznego majątku na najszlachetniejsze cele. Podczas powstania na Krecie 1841, gwałtownie agitował za przyłączeniem tej wyspy do Grecji. Własnemu krajowi ważne także w różnych sprawach oddał usługi. Z pomiędzy wielu wspaniałych budowli, jakie wznosił w Genewie, by artystom dać możność wykazania swych talentów, zasługuje na uwagę przepyszne muzeum dla *Société des Beaux-Arts*. Zostawił „Lettres et documents officiels relatifs aux divers événements de Grèce" (Paryż, 1831); „Vie de la baronne Krüdener" (2 t., 1849).

Eyrbyggia saga, historja mieszkańców półwyspu Eyre, leżącego w głębi Breidafjordu, na zachodzie Islandji, zwana Sagą Thorsnesings od kantonu Thorsne, do którego ten półwysep się liczył, albo Alptfirdings od zatoki w tymże kantonie. Treść zawiera okres od 880 do śmierci Snorre Gode, 1031 r. Sagę tę zachowaną w pięciu starych rękopisach i przepisaną między 1221 a 1260, wydał G. I. Thorkelin z przekładem łacińskim w r. 1787 w Kopenhadze; Gulbrand Vigfusson (Lipsk, 1864); N. M. Petersen w skróceniu duńskiem (1844, 2 wyd., 1863); w języku szwedzkim C. J. L. (Sztokholm, 1873); w angielskim W. Moris i Eryk Magnusson (Londyn, 1891).

Eyre *(Lake Eyre)*, wielkie jezioro słone w środkowej części lądu Australskiego, obejmuje około 9,900 klm. kw., wzniesione jest na 24 m. nad p. m. Nazwa pochodzi od nazwiska podróżnika *Edwarda Johna Eyre* (* 1815 w Yorkshire), który 1862—66 r. był gubernatorem Jamajki i zyskał rozgłos okrutnem przytłumieniem powstania tamecznych negrów.

Eyria, półwysep na południowem wybrzeżu Australji. Kraj osiadły jest przez hodowców bydła; na krańcu płd. wschod. znajduje się port Lincoln.

Eysmont (*Eysymont*) Marcin, matemat. i wierszopis polski, * 1735 r. w Rachmanowie na Wołyniu, † około 1813 w Łukowie; uczył się u Pijarów w Złoczowie, wstąpił następnie do ich zgromadzenia i po odbyciu podróży do Włoch i Francji był nauczycielem w Rzeszowie i Warszawie, od 1789 prowincjałem, w r. 1792 objął zarząd konwiktu Szaniawskich w Łukowie. Pisał sielanki, elegje i ody, w języku polskim i łacińskim, z których celniejsze: „Palemon i Galatea" (2 sielanki, 1775); „Manualik pociesznego człowieka" (wierszem, 1779); „Do N. St. Augusta

imieniem młodzieży szkół radomskich," „Job z gruntu nieszczęśliwy" (1814) i in. W rękopisie zostawił: „Zasady architektury cywilnej i wojskowej." Rzecz ta nie została wydana i z biblioteki pijarskiej w Warszawie przepadła. Por. Bielski: Estr.; „Historia domus Vars."

Eysmont F. M., ob. Ejsmond.

Eyssenhardt Franciszek, filolog, * 1838 r. w Berlinie, studjował filologję tamże, w 1876 r. został profesorem w zakładzie Johanneum w Hamburgu, w 1882 dyrektorem bibljoteki miejskiej tamże. Ogłosił z Jordanem „Scriptores historiae Augustae" (2 t., 1864); napisał: „Die Homerische Dichtung" (Berlin, 1875); „Epistola urbica" (Hamburg, 1879); „Römisch und romanisch" (Berlin, 1882); „Hadrian und Florus" (1882); „Die Verschwerung gegen Venedig im Jahre 1618" (1888); „Arzneikunst und Alchimie im 17 Jahrh." (1890); „Italien, Schilderungen alter und neuer Dichter" (1890).

Eystein Magnusson, król norweski, * 1088, † 1122, naturalny syn Magnusa Berfaetta, wstąpił na tron r. 1103. Nazywany był „lögspake," prawodawca, dlatego, że kazał spisać w kodeks miejscowe prawo obyczajowe. On to nakłonił mieszkańców Jemtlandu do poddania się Norwegji. Syn córki jego, Marji, Olaf Ugafa, był królem Hettusveinów 1166—69.

Eystein Haraldsson, król norweski, * 1123, zabity w r. 1157 w Fors, naturalny syn Haralda Gillé. Wraz z bratem swoim Sigurdem pragnął obalić z tronu brata Ingego, ale stronnicy Ingego zmusili **E.** do ucieczki. Miejsce, gdzie został zabity **E.**, przezwano źródłem św. Oxstena i odbywano do niego pielgrzymki; chociaż on sam był gwałtowny i chciwy, lud uważał go za męczennika.—Syn jego **E.** Meyla był przez Birkibeinów obrany królem 1174, w r. 1176 opanował Throndhjem, ale został zabity w bitwie pod Toensbergiem w r. 1177.

Eystein Asgrimsson, † 1361, poeta islandzki, z XIV w. zakonnik augustj. w Thykkvibae, a od roku 1358 wizytator. **E.** ułożeniem satyrycznej piosenki na biskupa Gyrda naraził się tak dalece, że biskup odłączył go od Kościoła, ale później za pięknie napisaną wspaniałą pieśń p. t.: „Lilja" zdjął z niego ekskomunikę. Poemat ten wydany był w Holsa „Wisnabok" (1612 i 1748), w Finn Jonsona „Historia Eccles. Islandiae" (1774); w Kopenhadze 1858, w Wiedniu 1859, w Londynie 1870, w Rzymie z tłómaczeniem łacińskiem 1883, na niemiecki przełożył Al. Baumgartner 1884, na duński Finn Magnusson 1820 r. We francuskim języku wydał go Philpin de Rivière. Przypisywany **E**-owi poemat „Gimstein" napisał Halla Oegmandarson.

Eysymont Jan, domownik Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki, Jezuita i doktor filozofji akademji wileńskiej, rymopis dość gładki, * 1577, † 1610 r.; przełożył z łacińskiego na język polski poemat „Karolomachję," napisany w Wilnie 1606 przez Szweda, Jezuitę Bojera, p. t.: „Karolomachja to jest dwu Karolów bitwa i szczęśliwe zwycięstwo Karola Chodkiewicza nad Karolem Sudermańskim, otrzymane po dKircholmem i t. d." Napisał także wiersz na pożar miasta Wilna: „Threnodia, albo żałośne pienie o zgorzeniu Wilna i t. d., które się stało r. 1610 1 lipca i t. d.*

Eysymontt Leopold Stanisław, * 1781 na Litwie, † 1852 w Kozłowie, kształcił się w uniwersytecie w Wilnie. W r. 1811—12 brał udział w oblężeniu Modlina, poczem był kapitanem w armji księst. Warszawskiego. Napisał „Sztuczne skrapianie łąk podług Fryderyka Vorländera" (Warszawa, 1844), w rękopisie pozostawił pracę p. t.: „Statystyka rolnicza według Hlubeka."

Eytelwein Jan Albert, inżynier, * 1764 roku we Frankfurcie nad Odrą, † 1848 r.; był oficerem artylerji, 1794 został tajnym nadradcą budowniczym i pod jego kierunkiem otwartą została 1799 r. akademja budownictwa w Berlinie; 1830 usunął się ze służby; kierował znaczną liczbą robót inżynierskich, jak uregulowaniem koryta Odry, Warty, Wisły i Niemna, budową zakładów portowych w Memlu, Piławie i Swinemünde, ujednostajnieniem miar i wag pruskich. Ogłosił: „Praktische Anweisung zur Konstruktion der Faschinenwerke an Flussen und Strömen" (Berlin, 1800, 2 wyd., 1818); „Praktische Anweisung zur Wasserbaukunst" (wraz z Gillym, 2 wyd., 1809—21); „Grundlehren der höhern Analysis" (1824); „Handbuch der Hydrostatik" (1826).

Eyth Maks, inżynier i pisarz, * 1836 w Kirchheim pod Teck, syn pastora i poety Edwarda **E.**, († 1884 r.), jako inżynier fabryki narzędzi rolniczych Fowlera w Leeds odbywał liczne podróże po Europie i innych częściach świata, a w roku 1863—66 był naczelnym inżynierem Halima Paszy w Egipcie. Następnie przebywał w Bonn i wreszcie przeniósł się do Berlina. Ogłosił: „Das Wasser im alten und neuen Aegypten" (1867) i inne prace techniczne, a prócz tego: „Wanderbuch eines Ingenieurs, in Briefen" (6 t., 1871—84), poemat „Volkmar" (3 wyd., 1876), komedję „Waldteufel" (1876), powieść historyczną „Mönch und Landsknecht" (1886).

Eywind Finsson, zwany Skaldespilder, skald norweski z X w., prawnuk króla Haralda Harfagra, napisał na cześć swego dziadka stryjecznego, przy którego boku walczył w r. 961, na wyspie Stord, pieśń p. t.: „Haakonarmaal." Oprócz tego na cześć Islandczyków ułożył „Islendingadarpa," poemat „Haaleygiatal," który tłómaczony jest na wszystkie prawie europejskie języki, wydany był osobno przez Muncha i Ungera 1847 i Wimmera 1870—77. Na niemiecki przełożył Herder 1778, na angielski Percy 1763. Duński

pisarz P. M. Möller napisał poemat w rodzaju sagi, w którym **E.** jest bohaterem.

Ezaw (z hebr. *Włoszasty)*, zwany także *Edom (Czerwony)*, syn Izaaka i Rebeki, starszy, ale bliźni brat Jakóba. Osiadł na górze Seir i był ojcem plemienia Edomitów czyli Idumejczyków, w południowych górach ziemi Chanaan.

Ezdorf Jan Chrystjan Michał, znakomity pejzażysta, * 1801 w Pösneck, † 1851 w Monachjum; przedstawiał wyśmienicie przyrodę krajów północnych w wielkich i mniejszych obrazach, które bardzo poszukiwano. Znakomitej wartości jest jego malowidło: *Widok kuźni szwedzkiej*, w Pinakotece monachijskiej. Ogromną posiadał zręczność używania światłocienia w krajobrazach. Pomysły do swoich obrazów zbierał w podróżach po Anglji, Islandji i Skandynawji, które odbył umyślnie pomiędzy 1821 i 1831 r.— Młodszy jego brat, *Chrystjan Fryderyk* **E.** * 1807, był również dobrym pejzażystą.

Ezdrasz (pomoc), dziejopis i prawodawca izraelski, przyprowadził 478 r. przed Chr. drugi zastęp z niewoli babilońskiej do Judei. Starał się o poprawę bytu swoich rodaków; między innemi urządzeniami zakazał małżeństwa z poganami. Zebrał wszystkie pisma w jeden zbiór, zaprowadził nowe pismo. Przypisują mu ważność drugiego Mojżesza. Jest autorem 1 księgi swego imienia, napisanej w części po hebrajsku, a w drugiej po chaldejsku, która wraz z *księgą Nehemjasza*, zowie się także pierwszą i drugą księgą Ezdraszową, do których w późniejszych czasach dodano jeszcze trzecią i czwartą (apokryficzne). Por. Schrader „Die Dauer des zweiten Tempelbaues," Smeud „Das System der Bücher Ezra und Nehemia" (1881); Kuener „De Chronologie van het Persische fijdvak der Joodsche geschiedenis" (Amsterdam, 1890); Hunter „After the Exile; a Hundred Years of Jewish History and Literature" (1890); **E.** Meyer „Die Entstehung des Judentums" (Halle, 1897); J. Radliński „Apokryfy."

Ezechjasz Hiskiasz, syn i następca króla Judy Achaza, panował od 725 do 696 (728 do 699), zniósł cześć bałwanów i przywrócił zakon Mojżeszowy, zrzucił jarzmo Asyryjczyków, pobił Filistynów i obwarował Jerozolimę. W 14 roku jego panowanie Sennacheryb, król asyryjski, wkroczył do Judei z ogromnem wojskiem i zagroził samej Jerozolimie. **E.** złożył bogaty okup, ale i to nie pomogło. Sennacheryb wezwał miasto do poddania się, ale wkrótce, jak się zdaje, morowa zaraza wytępiła 186,000 Asyryjczyków, a król ich przerażony cofnął się do swoich krajów. Ezechjasz zbudował wielki wodociąg, prowadzący wodę z Gibonu do Jerozolimy.

Ezechjel *(Hezekiel)*, prorok, syn kapłana Buzy, w 598 przed Chr. będąc jeszcze młodzieńcem, został uprowadzony z Jojachinem, królem judzkim, do Mezopotamji, gdzie mieszkając nad rzeką Chaborasem, występował przeszło 20 lat jako prorok. Jego proroctwa zostały objaśnione przez Häuernicka (Erlangen, 1843) i Hitziga (Lipsk, 1847). Por. Smend „Kurzgefasstes exeget. Handbuch VIII" (1880); Keil „Der Prophet Ezechiel" (1882); Orelli „Kurzgefasstes Comm. etc." (1888); Davidson „The Book of Esekiel" (1892); Cornill „Der Prophet Ezechiel geschildert" (1882); Kühn „Ezechiel Gesicht vom Tempel der Vollen dungszeit" w „Teolog-Studien und Kritiken" (1882); Mulenbelt „De prediking van den profeten Ezechiel" (1888); Gautier „La mission du prophète Ezechiel" (1891); D. H. Müller „Ezechiel-Studien" (1894); „Ezechjel" w „Encyklopedji kościelnej" i komentarze ks. J. F. Alliolego w Piśmie Św., wydanem przez redakcję *Wędrowca* (1895).

Ezekiel Mozes Jacob, rzeźbiarz amerykański, * 1844 w Richmondzie w Wirginji; brał udział w wojnie domowej w szeregach południowców, potem poświęcił się rzeźbiarstwu, w r. 1869 kształcił się w Berlinie, a od r. 1874 w Rzymie, gdzie zamieszkał. Najgłówniejsze jego prace są: popiersia Washingtona, Liszta, Goethego i Szylera 1870 r., admirała Farraguta 1872, posągi Kaina, Ewy, Izraela, grupy „Natura i Sztuka" (1877); „Pan i Amor," „Wolność wyznaniowa" i in.

Ezel *(Oezel, Ozylia)*, wyspa należąca do gub. Inflanckiej, przy wejściu do zatoki Ryskiej, obejmuje 2618 klm. kw., jest w części porosła lasami; na brzegu płn. i zach. wznoszą się skały wapienne, spadzisto zagłębiające się w morze, zwane *Panki*. Wraz z sąsiedniemi wyspami Moon, Abro, Runo, tworzy *powiat Ezelski*, liczący 61,200 miesz., miastem głównem jest Arensburg (ob.).

Ezop (grec. *Aisopos*, łac. *Aesopus)*, starożytny poeta grecki, domniemany twórca bajki. Wiadomości o życiu **E.** są ciemne i niepewne. Żył podobno w epoce 7 mędrców (VI w. przed Chr.). Pochodził z Frygji, czy też z wyspy Samos, według innych jeszcze, z Egiptu; służył u różnych panów jako niewolnik; przez jednego z nich Jadmona został wyzwolony; wreszcie zjednał sobie łaski Krezusa; wysłany przezeń do Delf, obraził bajką kapłanów i został przez nich strącony ze skały. Mnich Byzant. z XIV wieku, Maximus Planudes, napisał życie **E.** pełne fantastycznych powiastek. Bajki **E.** prawdopodobnie nie były spisane przez niego samego, ale w tradycji ustnej przechodziły z pokolenia do pokolenia. Zbiór bajek Ezopowych Demetrjusza Falerejskiego, oraz dwa z czasów Cezara i Marka Aureljusza zaginęły. Według najnowszych badań, bajki

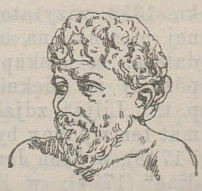

Ezop.

przypisywane **E**-owi, pozostały właściwie w Egipcie i w Indji i później przedostały się do Grecji, wiele zaś z tak zw. bajek Ezopa było dziełem innych poetów greckich, przed nim żyjących, zbiór więc bajek **E**-a należy uważać za zbiorową pracę wielu wieków, której **E.** jest tylko uosobieniem. Babrios (ob.) opracował je w choljambach. W epoce późniejszego cesarstwa używano ich za środek do ćwiczeń retorycznych. Wieki średnie zbogaciły skarb bajek **E.** bajkami wschodniemi. Do naszych czasów kilka doszło zbiorów. Ze zbioru Planudesa 1-ą część wydał Buonaccorso (Medjolan 1479), drugą Rob. Stephanus (Paryż, 1546). Rękopis florentyński, zawierający 199 bajek, ogłoszony przez Furia (2 t., Florencja, 1809) i Koraisa (Paryż, 1810) nową stworzył epokę w krytyce wszystkich zbiorów. Krytyczną ed. wszystkich znanych bajek **E.** sporządził Halm (Lipsk, 1852), później Knöll (1877). O bajkach **E.** u Rzymian ob. *Fedr.* Tłómaczone **E.** na wszystkie niemal języki europejskie. Polski przekład bajek **E.** okazał się po raz pierwszy w Krakowie 1585 (inne wydania tego tłómaczenia były 1686, 1703 i 1740): następnie przekładali je Krzysztof Niemirycz (Krośno, 1699), ks. Jabłonowski (Lipsk, 1731), Jakubowski (za Stanisława Augusta) i Z. Węclewski (Poznań, 1862). Wydań, już to samego oryginału, już z tłómaczeniem franc. lub innemi, było u nas dotąd kilkanaście, jedno z nich we Lwowie 1858. Por. Grauerta „De Aesopo et fabulis Aesopicis“ (1825); Kellera „Untersuchungen über die Geschichte der griech. Fabel“ w „Jahrbücher für Philologie und Pädagogik“ (4 t., Lipsk, 1862); Flach „Geschichte der griechischen Lyrik (1884); Zündel „Esop était il Juif ou Egyptien?“ (Revue archéol., 1861).

Ezop Clodius Aesopus, sławny aktor rzymski, współczesny Cyceronowi i Pompejuszowi, z którymi się przyjaźnił, w 65 wystąpił po raz ostatni podczas otwarcia teatru wzniesionego przez Pompejusza.

Ezoteryczny (z greck.), wewnętrzny, wyraz mający znaczenie przeciwne wyrazowi: *egzoteryczny* zewnętrzny (ob.). Ezoteryczną nauką nazywa się nauka nie przeznaczona dla ogółu, lecz tylko dla wtajemniczonych adeptów.

Ezzelino I *Jąkała*, pan na Romano, towarzyszył 1147 Konradowi III w wyprawie krzyżowej, za nagrodę otrzymał w lenność miasto i okrąg Vicenzę; † 1180—**E.** II *Mnich*, syn poprzedniego, wygnany 1194 przez Gwelfów z Vicenzy, przyjął dowództwo nad Gibelinami i przy pomocy cesarza Ottona wrócił do swoich posiadłości; † w klasztorze 1235, rozdzieliwszy majątki pomiędzy swoich synów.—**E.** III (IV) *da Romano*, syn poprzedniego, głowa Gibelinów za czasów Fryderyka II, *1194 w Onara, w marchji Trewizańskiej, sprzymierzeniec cesarza Fryderyka II, w wojnie z Lombardami, namiestnik Padwy 1236, zdobył Vicenzę, Weronę, Feltre, Bassano, Belluno i całe północno-wschodnie Włochy; mianując się *Biczem Bożym*, bezprzykładnem okrucieństwem wytępił wiele rodzin w Padwie i Weronie. Niezmordowaną czujnością, doświadczeniem wojennem i wiernością dla cesarza umiał obezwładnić nietylko wszelkie powstania przeciwko sobie, ale nawet i klątwę Innocentego IV (1252). Zamierzając podbić całą Lombardję, odniósł 1 września 1258 pod Torricella zupełne nad sprzymierzonemi miastami (Mantua, Ravenna i t. d.) zwycięstwo, ale w bitwie pod Addą, przy moście Cassano, 16 września 1259 r. ciężko raniony, popadł w niewolę, w której po 11 dniach zakończył życie. Był to człowiek niepospolitych zdolności, wódz znakomity, ale okrutny do nieuwierzenia. Przeszło 50,000 ludzi miało zginąć z rozkazu tyrana pod toporem kata lub w więzieniu. Jego brat *Alberyk* musiał 25 sierpnia 1260 poddać swój zamek, a po okrutnem zamordowaniu jego synów i córek, przywiązany do ogona końskiego w straszny sposób pozbawiony był życia. Na nim wygasł potężny ród Ezzelinów da Romano. Por. Verci'ego „Storia degli Ezzelini“ (3 t., Bassano, 1779 i Wenecja, 1844); C. Cantu „E. IV da Romano“ (Medjol., 1879); Gittermann „E. von Romano“ (t. 1, Stuttgardt, 1890). Dramatyczne opracowanie postaci **E**-a znajduje się w romansach Eichendorfa (1828).

F.

F, spółgłoska wargowa, szóste zajmuje miejsce w alfabecie łacińskim, piętnaste w polskim (złożonym z 45 głosek). W alfabecie fenickim wcale nie było głoski **F**, a u Rzymian, od których i my ją przyjęliśmy, oznaczała pierwotnie eolski przydech, tak zwane *digamma aeolicum*, skąd powstał kształt **F**, złożonego z dwu Γ greckich. Później przydech ten stwardniał i nabrał prawie brzmienia greckiego Φ (phi), zaś przydech, wyrażany przez dawniejsze **F**, oznaczano odtąd zamienionem w spółgłoskę **v** (*u*), do którego wymową najwięcej był zbliżony. **F**, jako znak liczbowy u Rzymian, oznaczało 40, zaś $\overline{F}$ = 40,000. W języku naszym **F** jest spółgłoska twarda, wargowa, mocna, zmiękczająca się przed samogłoskami miękkiemi i przed jotowemi dwugłoskami na f' (fi). W wyrazach czysto polskich spotyka się bardzo rzadko. W skróceniach dawnych napisów **F** znaczy: *Fabius*, *Factum*, *Flumen*, *Filius*, *Filia*; w późniejszych księgach **F** oznaczało *Folio* (stronica); na nagrobkach **F. A.** znaczy: *Filio amantissimo*, *Filiae amantissimae*; **F. D.**—*Flamen Dialis* (kapłan Jowisza); **F. R.**—*Forum Romanum*; znakiem **F** piętnowano u Rzymian czoło niewolnika zbiegłego (fugitivus) i powtórnie schwytanego. **F** na nowszych monetach wyraża: w Prusiech mennicę Magdeburską, we Francji Angerską, w Austrji Tyrolską. **F** nad nutami muzycznemi wskazuje *forte* (mocno), **ff.**—*fortissimo* (bardzo mocno); na tarczach regulatorskich zegarków angielskich *faster* (prędzej), w przeciwieństwie do *S.* t. j. *slowly* (powoli). **F** w chemji symbol fluoru; przy liczbie wskazującej stopnie ciepła, **F** znaczy podziałkę Fahrenheita; na receptach **f** oznacza *fiat*, np. *fiat emulsio*, ma być zrobiona emulsja. W języku angielskim **F** jest skróceniem wyrazu *Fellow* (członek), np. *F. A. S.*=Fellow of the society of Arts (członek Towarzystwa sztuk pięknych); *F. L. S.*=Fellow of the Linnean Society; *F. R. A. S.*=Fellow of the Royal Astronomical Soc.; *F. R. G. S.*=Fellow of the Royal Geographical Soc. i t. d.

F, *fa*, w muzyce nazwa jednego z siedmiu tonów skali muzycznej, który przy obecnym podziale oktawy, poczynającej się od tonu *C*, zajmuje miejsce czwarte. Ton ten jest też najdawniejszym kluczem muzycznym (clavis signata), używany bowiem jest już od X wieku.

Faba, ob. Bób.

Fabatus Roscius, Rzymianin, namiestnik Cezara, w wojnie z Gallami dowodził XIII legją w r. 54 przed Chr. W r. 49 był pretorem, w r. 43 został zabity w bitwie pod Modeną.

Fabatus Calpurnius, rycerz rzymski, w r. 61 po Chr. oskarżony był o cudzołóstwo i czary z Lepidą, żoną C. Cassiusa, został uniewinniony przez Nerona. Żył bardzo długo, wnuczkę swoją Kalpurnję wydał za Plinjusza Młodszego.

Faber (łac.), robotnik, kowal. W wojsku rzymskiem *fabri* byli to robotnicy, cieśle, kowale, którzy do czasu upadku rzeczypospolitej, tworzyli przy każdej armji korpus samodzielny i zajmowali się stawianiem mostów i budową maszyn oblężniczych, lub służących do obrony.

Faber est suae quisque fortunae (łac.), każdy jest sprawcą swojego losu.

Faber, herb: Na tarczy dwudzielnej w polu I srebrnem—ręka po za łokciem w rękawie, młot trzymająca; w polu II błękitnem—trzy 6-promienne gwiazdy srebrne. U szczytu ręka z młotem. Labry błękitne, podbite srebrem.

Faber.

Faber, właściwie *le Fèvre d'Estaples*, zwany *Stapulensis* (Jakób), * w Estaples w Pikardji około 1450, † 1536 lub 1537, komentator i wydawca Arystotelesa, a następnie Pisma ś. Wydał „Psalterium quintuplex“ (1508) i komentarz *Nowego Test.* (1512, 22 i 25); w roku 1523 został wikarym generalnym biskupa Meaux (Briçoneta). Na żądanie króla przełożył na jęz. franc. Nowy Test. (1523) i Psalmy (1525); wydał

także Ewangelje i Listy Apostołów z wykładem, które po bitwie pod Pawją (1525), gdy przeciwko nowatorom wystąpiono surowiej, zostały spalone, a **F.** umknął do Strasburga. Gdy król powrócił z niewoli, mianował go swym bibljotekarzem na zamku w Blois. W r. 1530 i powtórnie 1534 wydał całą Biblję w jęz. franc. Królowa nawarska, widząc go w niebezpieczeństwie za jego reformatorskie ideje, powołała go do siebie i tam poznajomił się z J. Kalwinem. Jakkolwiek nie wystąpił z kościoła rzymsko-kat., jednakże uważany jest z powodu swego sposobu myślenia i wpływu za jednego z czynniejszych tak zwanych przedreformatorów. Por. Graf „Essai sur la vie et les écrits de J. Lefèvre d'Estaples“ (Strasburg 1842).

Faber Jan, właściwie Heilingen, Dominikanin, * około 1470 r. w Szwabji, † 1541, biskup Konstancjeński i nadworny kaznodzieja cesarza Ferdynanda I-go, potem biskup wiedeński, przeciwnik reformacji. W r. 1524 wydał dzieło p. t. „Malleus haereticorum.“ Zbiorowe wydanie mniejszych pism **F**-a wyszło w r. 1837—41 w Kolonji, z tych na wyróżnienie zasługuje: „Wie sich Joh. Huss, der Pickarden und Joh. von Wessalia Leren und Bücher mit Martinos Luther vergleichen.“

Faber Bazyli, teolog i filolog niemiecki, * około 1520 r. w Sorau (Żarowie), † 1576 r. Od r. 1550 rektor szkoły w Nordhausen, ostatnio przełożony kolegjum Augustjańskiego w Erfurcie; znany jest głównie jako autor dzieła: „Thesaurus eruditionis scholasticae“ (Lipsk 1571), które wyszło w poprawnem wydaniu Leicha (2 t., Lipsk 1749). Był także współpracownikiem dzieła, zwanego „Centurje Magdeburskie“ (ob.).

Faber, właściwie *Favre* Antoni, * 1557 r. w Bourg en Bresse, † 1624 r. na urzędzie prezesa najwyższego sądu w Chambéry, napisał dotąd jeszcze wysoko cenione dzieła: „Codex Fabrianus“ (Lyon 1661); „Rationalia in Pandectos” (3 tomy, Londyn 1659—63); „De erroribus pragmaticorum et interpretum juris“ (2 t., Lyon 1658); „Conjecturarum juris civilis libri XX“ (Lion, 1661).

Faber Fryderyk, zoolog, * 1795 r. w Odense, † 1828, podróżował w r. 1819—21 po Islandji i ogłosił: „Prodromus der isländischen Ornithologie“ (1822); „Ornithologiske Notitser som bidrag til Danmarks fauna” (1824); „Naturgeschichte der Fische Islands“ (1829).

Faber Jan Lothar, przemysłowiec, * 1817 r. w Stein pod Norymbergą, † 1896; studjował prawo w Halli i Jenie, a po trzyletnim pobycie w Paryżu, objął 1839 założoną przez swego dziadka 1760 w Stein fabrykę ołówków, zajmującą w owym czasie zaledwie 20 robotników i produkującą ołówki według systemu dawnego. Skorzystawszy z ulepszeń francuskiego fabrykanta Conté, wprowadził je w swym zakładzie, czem tak dalece wpłynął na jego rozwój, że wkrótce wyroby jego zasłynęły w całej Europie. W 1874 r. wynalazł ołówki do kopjowania i założył fabryki w New-Yorku, Paryżu, Londynie, Berlinie, oraz agentury w Wiedniu i Petersburgu. W r. 1856 wydzierżawił kopalnie grafitu w górach Sajańskich w Syberji Wschodniej. Fabryka jego zajmuje obecnie przeszło 1,200 robotników. W r. 1864 został dożywotnim członkiem bawarskiej rady stanu, 1881 barouem. Por. „Die Bleistiftfabrik von A. W. Faber zu Stein bei Nürnberg“ (1873).

Faber du Faur Otto, malarz, * 1828 r. w Ludwigsburgu w Wirtembergji, syn malarza batalisty Wilhelma **F.**, kształcił się w Monachjum, następnie służył w wojsku i odbył kampanję 1866, a podniecony obrazami życia wojskowego, poświęcił się odtąd malarstwu. Główne jego obrazy: „Powrót Napoleona z Rosji“ (1869); „Bitwa pod Champigny” (1870), „Poddanie się jazdy francuskiej pod Sedanem“ (1872); „Atak strzelców afrykańskich pod Floing“ (1877); „Portret następcy tronu pruskiego“ (1878).

Faber Ernest Fr. Ludwik, sinolog niemiecki, * 1839 r. w Koburgu, misjonarz ewangelicki w Chinach, a od r. 1864 w Szangaju. Oddawał się gruntownym studjom religji i filozofji chińskiej, których owocem są dzieła: „Lehrbegriff des Konfucius“ (Hong-Kong 1872) w języku niemieckim i angielskim; „Die Lehre des Philosophen Micius“ (Elberfeld 1877); „Die Grundgedanken des alten chinesischen Sozialismus“ (1877); „Staatslehre auf etnischer Grundlage“ (1877); „Introduction to the science of chinese religion“ (Kanton 1879); „Der Taoismus“ (1844). Nadto wydał po chińsku wykład ewangelji św. Marka w 5 częściach.

Faberjusz Marcin, zwany od miejsca urodzenia „Rakovnickim,“ humanista czeski, * na początku XVI w., † 1599 r. w Chrudymie. Był magistrem uniwersytetu praskiego, od r. 1578 do 1580 dyrektorem szkoły chrudymskiej, następnie inspektorem szkół tamże. Zasłynął jako poeta łaciński i grecki. Napisał, prócz utworów pomniejszych: poemat po łacinie o bogaczu i Łazarzu (1579), „Dzieje książąt i królów czeskich“ oraz „Epitafia aliquot honestorum virorum“ (1581).

Fabert Abraham, margrabia, marszałek Francji za Ludwika XIV, * 1599 r. w Metz, † 1662; syn dyrektora drukarni w Nancy, wszedł w 14 roku życia do wojska; 1627 jako major odznaczył się przy oblężeniu Roszeli i przy zdobyciu Suze; następnie kierował oblężeniem Chivas i pobił księcia Tomasza Sabaudzkiego. Mianowany kapitanem gwardji francuskiej, walczył zaszczytnie pod Arras (1640) i pod Perpignan (1642). W r. 1654 kierował oblężeniem Stenay i wówczas wprowadził w użycie t. zw. paralele,

które najwięcej go wsławiły. Przeznaczony na gubernatora Sedanu, został 1646 generałem, a 1658 marszałkiem. Por. Bourelly „Le maréchal F." (Paryż 1880, 2 t.).

Fabia gens, ob. Fabjusze.

Fabian Szymon, farmaceuta polski, * 1803 r. w Poznaniu, † 1885; kształcił się w Gdańsku, posiadał aptekę w Warszawie, następnie w Nowym Dworze. Ogłosił: „Farmację" (wyd. 1, 1835—44; wyd. 2, 1852—58).

Fabian Oskar, matematyk, syn pop., * 1846 w Nowym Dworze, matematykę studjował w Szkole Głównej w Warszawie, oraz w Wiedniu, Heidelbergu i Monachjum, był nauczycielem gimnazjum we Lwowie, a następnie prof. matematyki i fizyki matematycznej w uniwersytecie lwowskim. Z powodu choroby katedrę tę opuścił w r. 1899. Napisał: „O zbieżności i rozbieżności szeregów" (1872); „Obliczanie wartości szeregów nieskończonych" (w „Pam. Akad. um. Krak." 1873); „O rozciągliwości i sprężystości lodu" (tamże 1875); „Minimum prismatischer Ablenkung der Lichtstrahlen" (w „Repertorium der Physik" 1876); „O tak zwanym czwartym stanie materji" (1882); „Zarys mechaniki analitycznej" (1886); „W Alpach i w Tatrach" (1888 w *Ateneum*) i in.

Fabian Aleksander, lekarz, brat pop., * 1847 w Nowym Dworze, studjował medycynę w uniwersytecie warszawskim, był lekarzem w Suchedniowie, Dąbrowie, w r. 1884 objął dyrekcję zakładu hydropatycznego w Nałęczowie, następnie osiadł w Warszawie, gdzie w r. 1890 objął urząd lekarza miejskiego. Napisał: „O pylicach" (Pneumonoconioses, *Gaz. Lek.* 1880); „Przyczynek do leczenia chorób gorączkowych chłodnemi kąpielami" (1878); „Zur Theorie des Cheyna-Stokesschen Athmungsphenomens" (1881); „O wpływie nerwów na oddychanie" (1871); „Hypnotyzm w nauce a praktyce" (1890) i in.; nadto przełożył na język polski dzieła Dondersa, Duflosa, oraz Hoha: „Fizykę lekarską" (Warszawa 1880).

Fabiani Karol, słynny swego czasu kaznodzieja polski, * 1716 r., † 1788; wstąpił do Jezuitów w r. 1732, podczas zniesienia zakonu był rektorem kolegjum poznańskiego, później został kanonikiem kaliskim i kaznodzieją szkół wydziałowych kaliskich. Wydał zbiory kazań, dotychczas cenionych i przedrukowywanych, jak „Kazania na niedziele i święta całego roku" (4 t., Kalisz 1781; ost. wyd. Brodnica 1865); „Misja apostolska" (3 t., Kalisz 1781; ost. wyd. Poznań 1876) i in.

Fabianić Donat, Franciszkanin dalmacki, rodem z Zadru; wydał kilka dzieł z zakresu dziejów i literatury południowo-słowiańskiej: „Memorie storicho-letterarie di alcuni conventi della Dalmazia" (Wenecja 1843); „Alcuni cenni sulle scienze e lettere dei secoli passati in Dalmazia" (1843); „Patrioti illustri" (1843; zawiera życiorysy zasłużonych Zadarczyków, np. Babića, Gjurovića, Filipovića, Kaczića, Zmajewića).

Fabiański, *Fabjański*, herb polski, znany tylko z nazwy.

Fabiański Erazm, malarz polski, perspektywista, * 1826 r. w gub. Kijowskiej, † 1892 r. w Krakowie, kształcił się w Akademji w Petersburgu, a od 1864 r. w Paryżu. Wykonał „Kościół Bożego Ciała"; „Widoki Krakowa"; wiele zamków, kościołów i t. p.

Fabié Franciszek Józef, poeta francuski, * 1846 r. w Durenque (Aveyron), był profesorem w liceum Charlemagne w Paryżu. Napisał: „La poésie des bêtes" (Paryż 1879); „Placet au roi" (1884); „Le chlochet, poème de Rouergue" (1887); „La bonne terre" (1889); „Voix rustiques" (1892) i in.

Fabiny Teofil, minister węgierski, * 1822 r. w Budapeszcie. W r. 1873 został vice-prezydentem stołu królewskiego, 1880 r. prezydentem senatu przy najwyższym trybunale, nadinspektor kościoła ewangelickiego, 1886—1889 ministrem sprawiedliwości.

Fabisz Paweł Władysław, historyk kościelny, * około 1823 r.; naprzód proboszcz w Baranowie, później dziekan w Ostrowcu w W. Ks. Poznańskiem; ostatnio kanonik katedralny gnieźnieński; gorliwie zajmował się zaprowadzeniem towarzystwa wstrzemięźliwości pomiędzy ludem, odznaczył się zarazem jako pisarz na polu dziejów kościoła w Polsce. Z pism jego w tym kierunku ważniejsze: „Kronika parafjalna baranowska" (Wrocław 1853); „Kronika dekanalna kempińska" (Wrocław 1855); „Krótka wiadomość o kościele ormiańskim" (Wrocław 1856); „Spis chronologiczny legatów i nuncjuszów w Polsce" (Oleśnic. 1859); „Spis kardynałów i biskupów polskich" (Oleśnic. 1860); „Wiadomość o synodach prowincjonalnych gnieźnieńskich i o prawach kościoła polskiego" i t. d. (Oleśnic. 1860, 2 wyd. Kępno 1861); „Wiadomość o legatach i nuncjuszach apostolskich w dawnej Polsce" (Ostrów 1863, 2 wyd. t. 1868); „Wiadomość krótka o kardynalskiej godności i o kardynałach gnieźnieńskich" (Gniezno 1868). Po niemiecku napisał: „Der Schneidemühler Glaubensheld. Eine kurze Erzählung fürs Volk" (Poznań 1848).

Fabjan (ś.), od r. 236 był papieżem, † śmiercią męczeńską r. 250. Jak mówi Euzebjusz w Historji Kościoła (VI, 29), kiedy chrześcijanie mieli obrać papieżem Anterusa, gołąb spoczął na głowie Fabjana, który niedawno przybył ze wsi i był laikiem; lud uważał gołębia za zesłanego z nieba na znak, iż **F.** ma zostać biskupem, i jego też obrano. **F.** miał założyć wiele kościołów i ustanowić siedmiu djakonów w celu kontrolowania siedmiu notarjuszów, którzy układali akta, tyczące się męczenników. Według św. Poncjusza, miał on ochrzcić cesarza Filipa (Araba) i jego synów; w niektórych dokumen-

tach nazywany był Flawjanem. Por. Lipsius „Chronologie der römischen Bischöfe" (Kiel 1869); Northcote-Allard „Rome souterraine" (Paryż 1877); E. H. Vollet w „Gr. Encycl." Lamirault'a.

Fabjusze, ród patrycjuszów rzymskich (*Fabia gens*); wszyscy zdolni do noszenia broni członkowie jego (w liczbie 306) wyginęli (podług podania) 477 przed Chr. nad Kremerą w wojnie z Wejentami, oprócz jednego tylko nieletniego chłopczyka, który nie brał w bitwie udziału i od którego ród ten dalej się krzewił. Do znakomitych wodzów i mężów stanu między Fabjuszami należą: *Kwintus Fabjusz Rullianus*, który dla siebie i rodziny zjednał przydomek *Maximus*. Zdolności znakomitego wodza okazał jako dyktator 315 r. przed Chr. i pięćkroć konsul w bojach z Samnitami, Etruskami, Umbryjczykami i Gallami. Pierwszy z Rzymian przekroczył (310) las Ciminiński (obecnie Viterbo) i pobił nieprzyjaciół pod Peruzją i przy jeziorze Wadymońskiem, a 295 wtargnął do kraju Gallów Senońskich. W ostatniej wyprawie odniósł świetne zwycięstwo pod Sentinum, gdzie zginęli: kolega jego Decjusz (ob.) i wódz samnicki Gellius Egnatius. Jako legat syna swego *Kwintusa Fabjusza* z przydomkiem *Gurges*, pomógł mu do odniesienia zupełnego nad Samnitami zwycięstwa (292). Umarł w 100 roku życia. Słynniejszym od niego był *Kwintus Fabjusz Maximus Verrucosus*, wnuk poprzedniego, zwany później *Cunctator* (Dojutrek), jeszcze przed drugą wojną punicką dwukrotnie konsul (233 i 228) i cenzor (230). Wielką sławę zyskał sobie w drugim roku owej wojny, kiedy mianowany przez lud dyktatorem, a właściwie prodyktatorem, umiał po klęsce trazymeńskiej (217) roztropnem zwlekaniem stanowczej unikać bitwy, drażnić Hannibala i dać Rzymianom czas do zgromadzenia nowych zastępów. Podwładny jego Marek Minucjusz Rufus, dowódca konnicy, wraz z ludem zarzucał **F.** brak odwagi; ale, gdy mianowany dyktatorem, został wciągnięty przez Hannibala w zasadzkę i ocalony jedynie przez **F.**, wojnę prowadzono dalej na wzór przezornego kunktatora. Jako konsul przyłożył się do niejakich zwycięstw nad Kartagińczykami 215 i 214, a 109 odebrał im Tarent. † w r. 203.—Boczna gałąź rodziny Fabjuszów nosiła przydomek *Pictor*, od *Fabjusza* malarza, który ozdobił świątynię bogini Salus, poświęconą r. 302. Do tej gałęzi należał *Kwintus Fabjusz Pictor*, najdawniejszy annalista rzymski, podczas drugiej wojny punickiej napisał historję Rzymu od Eneasza do swego czasu, z której korzystał Liwjusz. Pozostały z niej tylko fragmenty, wydane ostatnio przez H. Petera w „Historicorum romanorum reliquiae" (Lipsk 1870) i w „Historicorum rom. fragmenta" (tamże 1883). Por. Mommsen „Römische Geschichte" (wyd. 8-e, t. 1, str. 307); Susemihl „Krit. Skizzen zur Vorgeschichte des 2 pun. Krieges" (1853); Do Rien „De gente Fabia" (Lejda 1856) i Nitsch „Die römische Annalistik" (1873).

Fabliaux (z łac. *fabula*, franc. *fable* bajka), tak się nazywały w starofrancuskiej literaturze (XII w.) powiastki i bajki, przeznaczone wyłącznie do opowiadania i zawierające nowości i wypadki chwili. Opowiadacz taki zwał się *Fableor* (w licz. mn. *Fablière*) w przeciwstawieniu do *Chanteor* (śpiewak), który układał poezje do śpiewu lub je recytował. W zakres prac takich Fableor wchodziły także: *Romans d'aventure*, pisane dwuwierszowemi rymami; *Contes*, drobne powiastki (których autor lub opowiadacz zwał się *Conteor*), i przypowiastki *Dits* (stąd autor ich nosił miano *Diseur*). Opowiadania te swobodne, swawolne, noszą charakter anegdotyczny, epigramatyczny, a pod powłoką dowcipu i żartobliwości, kryją głębszą naukę i prawdę. Chłoszczą nietylko wykroczenia duchowieństwa i szlachty, lecz wyszydzają ideały religijno-rycerskiego ducha, kościelne i rycerskie dogmaty i ceremonje. Trzymają one środek między epopeją a dydaktyką. Treść tych powiastek przyniesioną została ze Wschodu podczas wypraw krzyżowych. Najpłodniejszym autorem **F.** jest Rutebeuf, w epoce Ludwika IX i Filipa III. Utwory jego wydał Jubinal (2 t., Paryż 1837). Również wielką sławą cieszyli się autorowie **F.**: Jean de Boves, Jean de Condé, Jacques de Baisieux Gautier i (ostatni) Vatriquet. Najlepsze zbiory **F.** i Contes sporządzili Barbazan (3 t., Paryż 1756); Méon (2 t., Paryż 1823) i Jubinal (2 t., Paryż 1839—43); najpełniejsze wydanie Montaiglon i Raynaud „Recueil général et complet des fabliaux des XIII et XIV siècles" (Paryż 1872—90, t. 6). Por. Formentin „Essai sur les fabliaux français des XII et XIII siècle" (1877); G. Paris „Contes orientaux" (Paryż 1877).

Fabre (z Hérault), członek konwencji, adwokat w Montpellier. Zapalony stronnik ruchu ludowego, w procesie Ludwika XVI głosował na śmierć bez odwołania i zwłoki. W 1794 wysłany jako komisarz armji pirenejskiej zginął bohaterską śmiercią pod Port-Vendres. Uczczony za to napisem w Panteonie, gdzie złożono jego zwłoki.

Fabre d'Eglantine Filip Franciszek Nazary, rewolucjonista i dramatyczny poeta francuski, * 1755 w Carcassone; w 1770 wstąpił do towarzystwa dramatycznego; w 1785 przeniósł się do Paryża i oddał się zawodowi literackiemu, w początkach rewolucji złączył się z Desmoulins, Lacroix i Dantonem; gdy ten ostatni otrzymał 10 sierpnia 1792 ministerjum sprawiedliwości, **F.** został sekretarzem generalnym. W konwencji głosował za śmiercią Ludwika XVI, zasiadał w komitecie ocalenia publicznego. Za silne występowanie przeciwko Jakobinom obwinio-

ny był, jak się okazało niesłusznie, o nadużycia w szafunku grosza publicznego i porozumiewanie się z Pittem, w skutek czego, jednocześnie z Dantonem, zginął pod gilotyną 1794. Z komedji jego najcelniejsze: „Le Philinte de Molière" (1790, n. wyd., 1878); „L'intrigue epistolaire", „Le convalescent de qualité", „L'usurier" i „Les precepteurs"; ta ostatnia wystawiona po raz pierwszy 1799, wszystkich wprawiła w entuzjazm. Po jego śmierci wydane zostały „Oeuvres posthumes et mêlées" (2 t., Paryż, 1803) i „Correspondance amoureuse de Fabre d'E. etc." (Paryż, 2 wyd., 1799).

Fabre de l'Aude Jan Piotr prezydent trybunału, senator i par Francji, * 1755, † 1832, początkowo dworak Napoleona I, później złożył przysięgę Ludwikowi XVIII. Za zdradę złożony był z urzędu członka izby parów, wrócił w 1819. Napisał projekt prawa o podatku na napoje wyskokowe, o podatku gruntowym i in.

Fabre Franciszek Ksawery, malarz francuski, * 1766 w Montpellier, † 1837, należał do szkoły Davida. W 1787 otrzymał nagrodę rzymską, podróżował w 1793 po Włoszech, we Florencji był profesorem akademji. Odziedziczone po hrabinie d'Albany w r. 1824 zbiory artystyczne darował Florencji. W 1826 powrócił do Montpellier, założył, bogatemi zbiorami swemi, muzeum swego imienia i szkołę rysunkową; w 1828 został baronem. Z dzieł jego najcelniejsze są: „Zuzanna i dwaj starcy" (1791); „Śmierć Milona z Krotony"; portrety „hrabiny Albany" (1797); „Alfierego" (1803); „Canovy" (1812), i swój własny (1835).

Fabre d'Olivet Antoni, pisarz francuski, * 1768 w Gange, † 1825 w Paryżu. Napisał: Notions sur le sens de l'ouïe en générale" (1809—19); „Les Vers dorés de Pythagore, expliqués pour la première fois et traduits en vers eumolpiques français" (1813); dramat p. t. „Le Quatorze Juillet" (1790); opera p. t. „Toulon soumis" (1794); „Le sage de l'Indoustan" (1796); „Lettres à Sophie sur l'histoire" (1801) i przekł. Byrona „Caïn, mystère dramatique" (1823) i in.

Fabre Marja Jakób Józef Wiktoryn, literat i poeta francuski, * 1785 w Jaujac, † 1831 w Paryżu. Między pismami jego ważniejsze są: „La mort de Henri IV"; „Eloges" i „Tableau littéraire de la France au 18-me siècle" (1811). Wszystkie dzieła **F.**: „Oeuvres" wyd. Sabatier (4 t., Paryż, 1844—45).

Fabre Jan August Rajmund, brat poprzedniego, publicysta i poeta, * 1792 w Jaujac, † 1839; znany jest jako autor pięknego poematu „La Calédonie ou la guerre nationale" (Paryż, 1823); „Histoire du siège de Missolonghi" (1826), tudzież dzieła: „La révolution de 1830 et le véritable parti républicain" (2 t., Paryż, 1833).

Fabre Ferdynand, powieściopisarz francuski, * 1830, studjował medycynę w Montpellier, później teologję, lecz porzucił to i tamto i oddał się pracy literackiej, którą rozpoczął od wydania tomu poezji p. t. „Feuilles de lierre" (1853). Następnie ogłosił szereg romansów, jak: „Les Courbezon" (1862); „Julien Sarignac" (1863); „Mademoiselle de Malavieille" (1865); „Le Chevrier" (1867); „L'abbé Tigrane" (1873); „Le marquis de Pierrerue" (1874); „Barnabé" (2 wyd., 1875); „La petite mère" (1877); „Le roman d'un peintre" (1878); „L'Hospitalière" (uscenizowany romans „Le Chevrier"); „Mon oncle Celestin" (1881); „Le roi Ramire" (1883); „Lucifer" (1884); „Monsieur Jean" (1886); „Toussaint Galabin" (1887); „Madame Fuster" (1887); „Norine" (1889); „Ma vocation" (1889); „Xavière" (1890); „Un illuminé" (1890); „Germy" (1892); „Sylviane" (1892); „Mon oncle Gaffarot" (1894); „Taillevent" (1893). **F.** w 1883 mianowany był bibljotekarzem bibljoteki Mazariniego; † 1898.

Fabretti Rafał, słynny archeolog włoski, * 1618 w Urbino, † 1700; był adwokatem poselstwa papieskiego przy dworze madryckim, za powrotem do Rzymu mianowany Judex Appellationum in Capitolio, później sekretarzem papieża Aleksandra VIII, wreszcie naczelnikiem archiwum w zamku św. Anioła w Rzymie. Z prac jego najcelniejsze: „De aquis et aquaeductibus veteris Romae" (Rzym, 1680 i 1688); „De columna Trajani" (Rzym, 1683 i 1790); „Inscriptionum antiquarum, quae in aedibus paternis asservantur, explicatio" (Rzym, 1699). Bogaty jego zbiór napisów i różnych zabytków starożytności znajduje się w dawnym książęcym pałacu w Urbino.

Fabretti Ariodante, archeolog i historyk włoski, * 1816, † 1894 w Perugji. W roku 1848 był członkiem konstytuanty w Rzymie, w 1868 profesorem uniwersytetu w Turynie, od 1889 senatorem. Z licznych jego prac zasługują na wyróżnienie dzieła: „Biografie dei capitani venturieri dell'Umbria" (Montepulciano, 1842—46); „Analogia delle antiche lingue italiche con la greca la latina e coi dialetti viventi" (Florencja, 1866); „Il Museo d'antichità di Torino" (1867); „Mosaico d'Acqui" (1878); „Gli scavi di Carru" (1879); „Necropoli della Cascineta nella provincia di Novara" (1885); „Cronache della citta di Perugia" (1887—88) i in.

Fabri Feliks (Schmid), Dominikanin z Ulmu, † 1502. Wsławił się opisami dwukrotnie (1480 i 1483) odbytych podróży do Ziemi świętej. Najważniejsze wydanie opisów tych podróży, wyszło po niemiecku, p. t. „Reisebuch des h. Lands" (Frankfurt, 1584, po łacinie wydał je Hossler w „Bibliothek des Litterarischen Vereins" (Sztutgard, 1843—49).

Fabri Giuseppe, rzeźbiarz włoski, * 1800 r. w Padwie, uczeń Canovy. Wykonał „Wielką grupę Milona Krotońskiego, opadniętego przez lwy;" „Venus i Amor;" „Pomnik Tassa;" „Aleksander

W. i Roksana;“ „Św. Łukasza;“ „Sw. Piotra” i w. in. **F.** był dyrektorem muzeów watykańskiego i laterańskiego i członkiem akademji sztuk pięknych: wiedeńskiej, paryskiej i św. Łukasza w Rzymie.

Fabri Fryderyk, teolog i polityk niemiecki, * 1824 w Schweinfurt, † 1891 w Würzburgu, w r. 1841—1845 studjował teologję w Erlandze i Berlinie, w 1852 został profesorem w Bonnland pod Würzburgiem, od 1857—84 był inspektorem reńskiego stowarzyszenia misyjnego w Barmen, w 1889 r. profesorem teologji na uniwersytecie w Bonn. Oprócz wielu pism treści religijno-filozoficznej wydał: „Die politische Lage und die Zukunft der evangelischen Kirche in Deutschland“ (Gotha, 1867); „Staat und Kirche“ (3 wyd. 1872); „Wie weiter? Kirchenpolitische Betrachtungen zum Ende des Kulturkampfes?“ (1887). Brał udział w kwestjach kolonjalnych i napisał: „Bedarf Deutschland der Kolonien?“ (3 wyd., Gotha, 1884); „Fünf Jahre deutscher Kolonialpolitik“ (1889).

Fabri, ob. Faber Jakób Stapulensis.

Fabriani Seweryn, ksiądz, pisarz i pedagog włoski, * 1792 w Spilamberto w ks. Modeńskiem, † 1849. Założył z pomocą ks. Modeny, instytut dla głuchoniemych, gdzie sam był nauczycielem. Ułożył metodę dla głuchoniemych dotąd używaną, którą ogłosił w „Listach logicznych“ o gramatyce włoskiej w r. 1847 w Modenie w „Opuscoli religiosi;“ oprócz tego napisał: „Statystyka głuchoniemych w państwie Modeny“ (1848); „Żywot Józefa Rinaldego“ (Modena, 1835, w języku francuskim, Paryż, 1834); „Żywot dwóch dziewcząt głuchoniemych“ (1837); „Żywot Marji-Isolani Borchetti“ (1848).

Fabriano, miasto we włoskiej prowincji Ankony, u stóp Apeninu, nad rz. Giano, 6,000 miesz., siedlisko biskupa, posiada galerję obrazów, gimnazjum, szkołę techniczną, fabryki papieru i wyrobów skórzanych.

Fabriano Gentile da, malarz włoski, * około 1370 w Fabriano w marchji Ankońskiej, † około 1450 w Rzymie, gdzie wspólnie z Wiktorem Pisanello ozdobił kościół San Giovanni Laterano. W Wenecji ozdobił wiele publicznych i prywatnych gmachów, między innemi salę wielkiej rady w pałacu dożów. Za odznaczenie się w bitwie morskiej zaszczycony został togą patrycjuszowską i wyposażony dożywotnią nagrodą jednego dukata dziennie. Był pierwszym przedstawicielem w Umbrji realistyczniejszej metody malarskiej XV wieku. Do najpiękniejszych robót **F.** należą: „Madonna“ (fresco w katedrze w Orvietto), „Madonna ze Swiętymi“ (dziś w muzeum berlińskiem) i „Pokłon Trzech Królów“ (dziś w galerji akademji florenckiej), jedno z arcydzieł szkoły zostającej pod wpływem Giotta. Obrazy **F.** widzieć można w Perugji, Medjolanie, Berlinie i Pizie. **F.** wywarł znakomity wpływ na rozwój malarstwa włoskiego.

Fabrice Jerzy Fryderyk Alfred, minister saski, * 1818 w Quesnoy sur Deule, † 1891 w Dreźnie; wstąpił 1834 do służby wojskowej saskiej, był 1864 szefem sztabu generalnego przy armji egzekucyjnej w Holsztynie, a 1866 przy korpusie saskim w Czechach, poczem został generał-porucznikiem i ministrem wojny i na tem stanowisku zreorganizował armję saską. W lipcu 1870 mianowany generał-gubernatorem okręgu 12 korpusu armji, podczas zawieszenia broni pozostał zastępcą kanclerza niemieckiego we Francji do lipca 1871 i pośredniczył we wszystkich układach dotyczących warunków pokoju i wycofania armji okupacyjnej, poczem, jako generał jazdy, objął tekę ministerjum wojny w Saksonji i w październiku 1876 r. został nadto prezesem rady ministrów i ministrem spraw zagranicznych. W r. 1878 otrzymał tytuł barona, w r. 1882 objął tekę spraw zagranicznych, w 1884 król Albert obdarzył go tytułem hrabiego. Por. Dittrich „General von F.” (Drezno, 1884).

Fabricius Jerzy, właściwie *Goldschmid*, uczony i poeta, * 1516 w Chemnitz, † 1571; od roku 1546 był rektorem szkoły książęcej w Meissen, odznaczył się jako poeta rymowanym opisem podróży do Rzymu „Itinerum liber unus“ (1551), jako uczony wydaniem Horacego Wirgilego i in. (2 t., Bazyleja, 1555), oraz dziełami historycznemi: „Res Misnicae“ (Lipsk, 1569) i „Res Germaniae et Saxoniae memorabiles“ (Lipsk, 1609). Por. Baumgarten-Crusius „De Georgii Fabricii vita et scriptis“ (Meis. 1839).

Fabricius Laurentius (Wawrzyniec), ogłosił: „Psalmi XV variis carminum generibus redditi“ (Królewiec, 1562).

Fabricius Tymoteusz, napisał: „Elegia in natalem Christi ex cap. Esaiae“ (Królewiec, 1598).

Fabricius Hieronim, anatom i chirurg, * 1537, † 1619; od miejsca swego urodzenia w Aquapendente w państwie Kościelnem nazywany *ab Aquapendente*, był nauczycielem anatomji i chirurgji w Padwie. Znany jest z licznych prac, ważnych na polu dwu tych nauk. Pierwsze wydanie jego „Opera chirurgica,“ wyszło w 2 tomach; najlepsza zaś edycja jest: „Opera omnia anatomica et physiologica,“ uskuteczniona przez Albinusa (Lejda, 1737).

Fabricius, Fabrycy, a raczej *Kowalski* Piotr, Jezuita, * około 1556 w Wielkopolsce we wsi Zgodzinie, † 1662 we Włocławku; wstąpił do zakonu 1570 i przez 20 lat zarządzał różnemi kolegjami, kierował nowicjatem i domem profesorów w Krakowie; był pierwszym prowincjałem Jezuitów polskich, licząc przeszło 70 lat życia. Zwany był przez Jezuitów *Magnus vir in Societate.* Ogłosił drukiem: „Łukasza Pinellego S. J. Rozmyślania nabożne o Najświętszym Sakramencie“ (tłómacz., Kraków, 1606); „O naśladowaniu Chrystusa Pana

ksiąg czworo“ (przekład św. Tomasza a Kempis, Kraków, 1608 i 1662, oraz Wilno, 1681); „Wzdychanie gołębicy etc.“ (przekład z Bellarmina, Kraków, 1621); „Kazanie o siedmiu słowach, które Zbawiciel nasz wyrzekł na Krzyżu“ (przekład z Bellarmina, Krak., 1622). Por. niżej **F.** Walenty.

Fabricius, *Hildanus*, Wilhelm *Fabry*, chirurg, * 1560 w Hilden pod Düsseldorfem, † 1634; kształcił się w Kolonji i jako lekarz przebywał w Szwajcarji. Wykazał konieczność znajomości anatomji dla chirurgów i napisał: „De gangraena de et sphacelo“ (1593); „De combustionibus“ (1607); „Lithotomia vesicae“ (1626); „Observationum et curationum chirurgicarum centuriae“ (1641, 1669, 1713).

Fabricius, Fabrycy, a raczej *Kowalski* Walenty Groza, Jezuita, * 1563 na Rusi Czerwonej, † 1628 w Warszawie; był nauczycielem filozofji, wymowy, poetyki i teologji; pod koniec życia kaznodzieja nadworny Zygmunta III; podług Starowolskiego „tak wymową potężny, że w umysłach słuchaczów zawsze jakby kolce zostawował.“ Z pism zostawił tylko kazanie p. t. „Kolęda“ (Kraków, 1622 i 1648). Siarczyński i Rostowski mylnie mu przypisują tłómaczenie dzieł Bellarmina „De gemitu columbae“ i „De 7 verbis in cruce prolatis,“ które są przekładu Piotra Fabriciusa (ob.).

Fabricius Dawid, astronom, * 1564 w Esens w Harlingerland, † 1617; był proboszczem w Osteel pod Aurich, gdzie zabity został przez chłopa, którego z kazalnicy wymienił jako złodzieja. W 1596 odkrył zmienność gwiazdy omikron Wieloryba, a w r. 1604 obserwował nową gwiazdę w konstelacji Wężownika, czem ważne oddał usługi astronomji.—Syn jego Jan **F.** * 1587 w Resterhaave, † 1615, był lekarzem, a przy ojcu wykształcił się w astronomji. W 1610 odkrył plamy na słońcu i poznał obrót osiowy słońca, o czem napisał: „Narratio de maculis in sole observatis et apparente earum cum sole conversione“ (1611).

Fabricius Jan, drukarz królewiecki XVII w. W 1615 wydał: Frantzkiusa i Golloviusa „Disput. de anima;“ Bugenhagena „Historję zburzenia Jerozolimy,“ Lutra „Enchiridion Cathechismi“ i w dawniejszym, z r. 1571 przekładzie Hieronima Maleckiego „Ustawa albo porząd. kościelny“ i „Passia, t. j. Historja o śmierci Jezusa Krystusa;“ w r. 1617 Crusiusa „Disp. da meteoris;“ w 1618 Frenckinga „Satyra ad Oppiam“ z listami polskiemi.

Fabricius Jan Albert, słynny polihistor niemiecki, * 1668 w Lipsku, † 1736 jako profesor gimnazjum akademickiego i rektor Johanneum w Hamburgu. Jego studja odznaczają się gruntownością, wielostronnością i erudycją. Ważniejsze z jego dzieł są: „Bibliotheca graeca“ (14 t., Hamburg, 1705—28, z dalszym ciągiem Harlesa, 12 t., Hamburg, 1790-1809, Indeks, Lipsk, 1838); „Bibliotheca latina“ (Hamburg, 1697, nowsze wyd. Ernesti'ego, 3 t., Lipsk, 1773—74); „Bibliotheca mediae et infimae aetatis“ (5 t., Hamburg, 1734, praca nieskończona, dodatek Schöttgena, 1746); Bibliotheca ecclesiastica“ (Hamburg, 1718); „Bibliographia antiquaria“ (Hamburg, 1713 i Schafh. 1760). Oprócz tego napisał wiele dzieł treści teologicznej i historycznej i wydał dzieła Sekstusa Empiryka (Lipsk, 1718), oraz „Codex pseudepigraphus Veteris Testamenti“ (2 t., Hamburg, 2 wyd., 1722—41). Por. Reimarus „De vita et scriptis J. A. Fabricii.“

Fabricius Bogumił, * 1679 w Polsce, † 1741 w Chociebużu na Łużycach, gdzie stał się jednym z pierwszych wskrzesicieli oświaty narodowej. Po ukończeniu nauk w Halli 1701, został pastorem w Korjeni, gdzie założył drukarnię łużycką, a 1708 w Pieni, w r. 1721 został superintendentem. Oprócz wielu różnych dzieł przełożył na język dolno-łużycki Nowy Testament (1709).

Fabricius Jan Krystjan, entomolog, * 1743 w Tondern, † 1808; kształcił się w Upsali u Linneusza i przyswoił sobie jego metodę, od r. 1775 był profesorem w Kiel. Pracami swemi nadał entomologji nowy zupełnie kierunek. Najważniejsze jego pisma są: „Systema entomologiae“ (1775, przerobione w 4 tomach, 1792—94; wraz z „Supplementum entomologiae“ 1797); „Philosophia entomologica“ (1778); „Genera insectorum“ (1777) i in.

Fabroni Angelo, * 1732 w Marradi w Toskanji, † 1803; od r. 1773 był nauczycielem synów Leopolda, księcia toskańskiego; ogłosił ważne dzieła biograficzne: „Vitae Italorum doctrina excellentium, qui saeculo XVII et XVIII floruerunt“ (30 t., Piza, 1778—1805); „Giornale de'Letterati“ (102 t., 1771—1796); „Laurentii Mediceі vita“ (2 t., Piza, 1784) i „Vita magni Cosmi Medicei“ (2 t., Piza, 1788—89). Por. Tipoldo „Biografia degli Italiani illustri.“

Fabrowic v. *Fabrowicz* Sebastjan, drukarz krakowski, żył na początku XVII w. Z niewielu jego druków, Sobolewski Ludwik, wspomina o jednym, który zapisał Estreicher (VIII). Jest to poemat J. Chryz. Kurkowicza, „nauk wyzwolonych mistrza, Philozophiey, w sławney Akademiey krakowskiej Doktora“ p. t.: „Proces sądu i pogrzebu piekielnego Kara-Kasz-baszy-budzińskiego, hetmana tureckiego“ (1621); jego nakładem wyszedł „Pielgrzym wielkanocny abo rozmowa podróżnych z Jeruzalem do Emaus“ (tytuł poematu K. Miaskowskiego, Kraków, 1621). Lelewel (Bibl. ks. dw.) miesza go z Fabrycjuszem królewieckim (ob.), a Jocher uważa go za autora przekładacza z poezji na prozę. Por. Bandtkie „Hist. drukarń w Król. Polsk., W. Ks. Litew. etc.“ (I, 252).

Fabry Grzegorz, pisarz czesko-łaciński, * 1718 w Hruszowie w Słowacji, † 1774 czy też 1788. Ostatecznie był superintendentem ewangelickim.

W 1744 r. był uwieńczony, jako znakomity poeta łaciński, w Jenie. Z poezji czeskich napisał: „Žalozpiev na smrt Tom. Descffyho" (1773); „Napomenuti k životu szlechetnému" (1776).

Fabricius.

Fabrycjusz, *Fabricius, v. Leszczyc* odm., herb: W polu czerwonem na złotym brogu o srebrnych słupach—jastrząb z pierścieniem złotym w dziobie. Por. Księga herbowa hr. J. Ostrowskiego.

Fabrycjusz Luscinus Gajus, Fabricius, najznakomitszy reprezentant rzymskiego rodu Fabrycjuszów *(Fabricia gens)* z hernickiego m. *Aletrium;* jeden z mężów, których późniejsi Rzymianie stawiali za wzór moralności i prawości, szczęśliwy wódz, zacny obywatel, bezinteresowny w rozdziale zdobytych łupów. W r. 282 przed Chr., będąc konsulem, pobił Samnitów, dał odsiecz oblężonomu przez Brutjów i Lukanów miastu Thurii. Będąc posłem do Pyrrhusa po zwycięstwie, odniesionem przez tego ostatniego pod Herakleą (280), nieugięty na wszelkie groźby i pokusy, wyjednał uwolnienie jeńców bez żadnego okupu; wkrótce potem wyrzekł się usług lekarza (279), który się ofiarował otruć Pyrrhusa, a zdrajcę oddał w ręce króla. Pokonał także ludy południowo-italskie. Umarł w ubóstwie. Senat publicznym kosztem wyposażył córki **F.**, a jemu samemu i jego potomkom wyznaczył na znak czci miejsce grzebania w obrębie Rzymu.

Fabrycjusz Paweł, księgarz krakowski z XVI wieku. Wyszły z drukarni Wierzbięty 1572 r. opis napadu Turków na Cypr, w r. 1571 jako nakładca ofiarował Janowi Chodkiewiczowi „Grabie na Szkłowie." Z opisem łączy się opowiadanie o bitwie pod Lepanto. Całość jest przekładem doniesień współczesnej publicystyki europejskiej.

Fabrycjusz, *Fabricius,* portrecista gdański, z drugiej połowy XVIII wieku, kilka jego portretów znajdowało się u Czopskiego w Gdańsku. Por. Rastawiecki z Bernoullego „Reisen."

Fabryczna inspekcja, ob. Inspekcja fabryczna.

Fabryczna marka, ob. Marka fabryczna.

Fabryczne prawo, ob. Prawo fabryczne.

Fabryczne sądy, ob. Sądy fabryczne.

Fabryka (z łac. *fabrica,* warsztat), zakład przemysłowy, gdzie materjały surowe przerabiają się w produkty sztuki, przy pomocy licznych sił ludzkich, maszyn i na zasadzie podziału pracy. Starano się rozróżniać **F.** od rękodzielni czyli manufaktur, rozróżnianie to zawsze jednak jest naciągane. Porównanie przemysłu fabrycznego z rzemiosłem polega na rozebraniu trzech kwestji: interesu ogółu, właściciela czyli fabrykanta i robotników. **F.** w ogóle tam są korzystniejsze, gdzie z materjału jednorodnego mają być wyrobione w znacznej liczbie jednakowe przedmioty, gdzie tem samem maszyny największe oddać mogą usługi. Gdzie zaś idzie o pewne uindywidualizowanie każdego pojedyńczego przedmiotu, albo gdzie żądane jest ściślejsze wykończenie, tam postępowanie fabryczne trudniej się nadaje, jak np. przy wyrobach krawieckich. O stosunku robotników do właścicieli ob. Robotnicy; ob. też Sądy fabryczne i Prawo fabryczne. Rozwój **F.** datuje się dopiero od połowy wieku zeszłego, a zwłaszcza od początku wieku bieżącego; wpływ ich na byt ekonomiczny, społeczny i polityczny narodów coraz jest donioślejszy. Dobroczynny atoli wpływ **F.** okazać się może tylko przy wykształceniu mas ludności, oraz przy swobodzie politycznej i ekonomicznej.

Fabula, w znaczeniu bajki ob. Bajka.

Fabula de te est (łac.), bajka o tobie mówi.

Fabula docet (łac.), bajka, czyli sens moralny opowiadania, uczy.

Fabuła (z łac. fabula—bajka), wyraz ten używany jest w znaczeniu intrygi w jakimś utworze literackim. **F.** odpowiada greckiemu mythos; wprowadził go Arystoteles na określenie osnowy epopei i tragedji, dlatego, że poeci greccy osnowę do swych utworów najczęściej brali z mitologji. Arystoteles („Poetyka" rozdz. VI) przyznaje fabule pierwsze miejsce przed charakterami, charakteryzując tym sposobem gust mas, które zawsze wolą opisy zdarzeń, wypadków i przygód od najsubtelniejszego nawet rysunku charakterów. Obecnie w krytyce nazwa **F.** wychodzi z użycia, zastępują ją wyrazem osnowa lub wątek.

Fabvier Karol Mikołaj, baron, generał francuski, * 1783 w Pont-à-Mousson w Lotaryngji, od r. 1804 do 1805 czynny miał udział we wszystkich wojnach Napoleona I. Z powodu rozruchów paryskich 1820 oskarżony był o zdradę stanu, ale wkrótce uniewinniony. W roku 1823 poświęcił się sprawie Grecji i wielkie jej oddał usługi, zwłaszcza przez bohaterską obronę Akropolu w r. 1827; zrażony wszakże nieufnością Greków, której nie zdołał rozproszyć, w 1829 wrócił do Francji i wszedł do armji w stopniu pułkownika. W czasie rewolucji lipcowej został szefem gwardji narodowej, w r. 1831 wziął dymisję i osiadł w rodzinnem mieście. W roku 1848 wysłany jako poseł rządu tymczasowego do Konstantynopola, skąd 1849 wszedł chwilowo do służby duńskiej jako dowódca wojska przeciwko Szlezwig-Holsztynowi. Za rządów nowego cesarstwa zaliczony do rezerwy, † 1855. Po jego śmierci rząd grecki wzniósł mu pomnik na Akropolu w Atenach. **F.** ogłosił „Lyon en 1817" (Paryż, 1818) i „Journal des opérations du 6-me Corps pendant la campagne de 1814 en France" (Paryż, 1819). Por. Debidour „Le général **F.**, sa vie et ses écrits" (1892); Mézières „Le général **F.** en Grèce."

Facciolati Jakób, filolog włoski, * 1682 w Torreglia pod Padwą, † 1769; od 1723 profesor filozofji przy uniwersytecie padewskim; zasłużył się głównie jako badacz literatury starożytnej. Po-

między innemi wydał tak zwany (od autora Calepinusa) Kalepiński „Lexicon undecim linguarum“ (2 t., Padwa, 1718) i powziął myśl wydania wielkiego słownika łacińskiego, co wszakże dopiero po jego śmierci uskutecznił Forcellini (ob.). Z tym ostatnim i kilku innymi sporządził nowe wydanie Nizoli'ego „Lexicon Ciceronianum“ (Padwa, 1734). Jego mowy łacińskie (Padwa, 1767) celują cyceroński wytwornością. Wydał nadto niektóre pisma filozoficzne Cycerona z gruntownemi komentarzami i wykład logiki (Wenecja, 1741 i 1750). Por. Natusch „Narratio de Jacobo F. grammatico“ (Drezno, 1836).

Facecje (z łac.), koncept zabawny, dowcipny żarcik. Pod tym tytułem wychodziły u nas książki, obejmujące anegdoty i żarty dowcipne. Pierwsze facecje pisał u nas Mikołaj Rej w tak zwanych „Przypowieściach przypadłych,“ z późniejszych wydawnictw tego rodzaju zasługuje na wzmiankę pismo zeszytowe, wychodzące przed r. 1830 p. t. „Pasztet nie z truflami, ale z facecjami,“ oraz „Momus“. Za ojca literatury **F**-ji uchodzi pisarz włoski Poggio Bracciolini (XV w.). Por. Ig. Chrzanowskiego „F. M. Reja“ (Kraków, 1894).

Fachinetti, rodzina ta pochodzi z Włoch, przybyła do Polski w XVII w., i tu się naturalizowała. Papież Inocenty IX, rodem z Bolonji (ob.), panujący dwa miesiące na stolicy rzymskiej w 1591 r., pochodził z rodziny Fachinettich. **F.** *Jan*, dworzanin i przełożony straży królewskiej, za zasługi położone dla kraju, otrzymał od króla Jana Kazimierza szlachectwo i wieś Pierzchnicę w dożywocie—z żoną Marjanną z Buczkowskich. Por. Akta Metr. Kor. z d. 17 sierpnia 1668 roku. — **F.** *Stanisław*, syn Bartłomieja, radca handlowy, kupiec i obywatel krakowski, otrzymał dyplom szlachectwa przez króla Augusta III, datowany w Dreźnie 22 maja 1749 r. — **F.** *Jan*, * 1790 w Krakowie, † 1841, pochowany w katedrze kieleckiej, po ukończeniu Wszechnicy Jagielońskiej został prawnikiem; b. senat krakowski powierzył **F.** pełnić przez czas jakiś urząd pełnomocnika wolnego miasta Krakowa. **F.** gdy przybył do m. Kielc, był tam adwokatem przy b. sądzie apelacyjnym Królestwa Polskiego, obrany też radcą dyrekcji szczeg. tow. kred. kieleck. Został opiekunem szpitala św. Aleksandra w Kielcach. **F.** zasłużył się miastu przez pomieszczenie rzeczonego szpitala w nowo wybudowanym przez siebie gmachu, który uporządkował z funduszów zebranych i z dobrowolnych ofiar. **F.** był ożeniony z Domicelą Bemówną († 1863 w Warszawie), siostrą rodzoną generała Józefa Bema (ob.).

Fachingen, wieś w pruskiej regencji Wiesbaden, w bliskości rz. Lahn, ma 200 klm. Znana jest z wytryskującej tutaj z trzech źródeł wody mineralnej, zwanej *Fachinger Wasser*, która należy do najmocniejszych alkaliczno-solnych wód w Niemczech, skuteczna przy cierpieniach nerek i pęcherza moczowego, katarach kiszek i żołądka.

Facies, łac. twarz; *facies hippocratica*, wyraz twarzy umierającego.

Facilis descensus Averni (łac.), łatwą jest droga do piekieł, do zguby.

Facit indignatio versum (łac.), gniew tworzy wiersz. Słowa Juvenalisa (Satyry 1, 79), oznaczające, że człowiek przejęty oburzeniem na widok wad lub głupstwa ludzkiego, czerpie w uczuciu tem tyle natchnienia, iż nie posiadając nawet talentu, zdolny jest stworzyć satyrę lub obraz poetyczny.

Facsimile (łac.), t. j. uczyń podobnem, u nas *podobizna*, oznacza najdokładniejsze, aż do najdrobniejszych szczegółów podobne zupełnie naśladowanie cudzego oryginalnego pisma. Tego rodzaju podobizny zdejmowane są z dawnych rękopisów do celów naukowych, szczególnie atoli z rękopisów znakomitych ludzi, dla bliższego poznania ich charakteru. Bogaty zbiór faksymiljów zawiera dzieło Kajetana Jabłońskiego p. t. „Podpisy i wzory pism sławnych w Polsce osób, począwszy od końca XV wieku aż do naszych czasów w naśladowaniach, z dołączeniem krótkich biografji“ (3 zeszyty, Lwów, 1840—41).

Factotum (z łac. czyń wszystko), człowiek używany do rozmaitych a właściwie nieokreślonych, nieurzędowych posług. Z wyrazu tego przez zmianę porządku wyrazów powstał drugi: *totumfacki*, oba zaś oznaczają rezydenta przy dawnych dworach polskich, który za pobieraną pensję, lub tylko za życie i mieszkanie, oraz podarki, spełniał rozmaite posługi domowe i używany był do załatwiania niektórych spraw publicznych.

Factum abiit, monumenta manent (łac.), zdarzenie przepadnie, pomniki zostaną.

Faddiejewska wyspa, ob. Nowa Syberja.

Faden, ob. Sążeń.

Fadiejew Rościsław, pisarz rosyjski, * 1826, † 1884; po ukończeniu szkoły artyleryjskiej w stopniu oficerskim, wszedł do służby wojskowej. Przez lat 15 służył w korpusie kaukaskim i brał udział we wszystkich bitwach z góralami; w 1853 do 1855 walczył w Azji Mniejszej z Turkami i pod Sewastopolem; w r. 1857 został adjutantem feldmarszałka ks. Barjatyńskiego naczelnika sztabu kaukaskiego, a następnie adjutantem W. Ks. Michała, w r. 1864 awansował na generał-majora i zajmował się opracowaniem projektu reorganizacji armji pod kierunkiem ks. Barjatyńskiego. Z powodu niezgodności zdania, co do tej organizacji z ministrem wojny, przeszedł do ministerjum spraw wewnętrznych. W 1875 wysłany był w szczególnej misji do Egiptu, w wojnie 1877—1878 nie miał udziału, kilka razy tylko udawał się do Belgradu ze zleceniami rządowemi i Cetynji, brał udział w oblężeniu Antivari; w 1881 r. na przedstawienie hr. Ignatjewa otrzymał stanowisko w głównym zarządzie prasy w Petersbur-

gu. Oprócz licznych artykułów w pismach czasowych, wydał: „Szest'diesiat' let kawkazskoj wojny" (Tyflis, 1860); „Pisma iz Kawkaza" (Petersburg, 1865); „Woorużennyja siły Rossii" (Moskwa, 1868) i „Mnienije o Wostocznom woprosie" (Petersburg, 1870); ostatnie dwa pisma zjednały mu uznanie nietylko w Rosji, lecz i w całej Europie. W drugim z nich wypowiada mniemanie, że do rozwiązania kwestji wschodniej w rosyjskim i słowiańskim duchu, koniecznym jest upadek monarchji austrjackiej, co musi ściągnąć za sobą wojnę pomiędzy Pruso-Niemcami a Rosją, jako przedstawicielką Słowiańszczyzny. Ogłosił także listy „O spółczesnym stanie Rosji" (1881). Zbiorowe prace jego razem z biografją wydane zostały w 1889, 3 t.

Fadinger Szczepan, przywódca rokoszu chłopskiego w górnej Austrji, w r. 1626 pochodził z wioski Agata pod Aschbachen. Odznaczał się talentem organizatorskim, silną wolą i porywającą wymową, wystąpił w obronie chłopów na czele zgromadzonych przez siebie 16,000 chłopów, przeciw namiestnikowi Herbersdorfowi i pobił go pod Paierbach. Wkrótce wojsko jego doszło do 70,000 ludzi, F. ogłosił się „naczelnym wodzem armji chrześcijańskiej," stał się panem całego kraju i wyruszył na Linz. Przy oblężeniu tego miasta został **F.** kulą armatnią raniony śmiertelnie, um. 5 lipca, powstanie zgasło, ale pamięć o tym chłopskim wodzu żyje dotąd w tak zw. pieśni o **F**-e, „Fadingerlied." Por. A. Promber „F., der Bauernführer" (Linz, 1877).

Faecula, mączka, *Fekulometr* przyrząd do badania mąki, polegający na tej zasadzie, że mąka przez zwilżenie wodą powiększa swą objętość w oznaczonym stosunku.

Faed John, malarz angielski, * 1820 w Burley Mill w Szkocji. Od roku 1850 kształcił się w Akademji w Edymburgu. Wykonał duży obraz: „Szekspir i jego współcześni," „Święto strzeleckie," „Córka leśniczego," „Stary koszykarz," „Po zwycięstwie" i in., nadto wydał dwie serje ilustracji: „Wieczór niedzielny wieśniaka" i „Powrót żołnierzy do ojczyzny."

Faed Tomasz, malarz szkocki, * 1826 w Burley-Mill, syn robotnika, studja akademickie odbył z odznaczeniem w Edymburgu, poczem od r. 1852 osiadł w Londynie, gdzie większe powodzenie miał u publiczności, niż u krytyki; w roku 1864 został członkiem królewskiej akademji w Londynie, w r. 1875 akademji wiedeńskiej. Malował akwarele i olejne obrazy rodzajowe i historyczne. Szczególną popularność zjednały mu obrazy, odtwarzające sceny z życia górali szkockich i klasy robotniczej. Z prac jego celniejsze: „Dziecię bez matki," „Walterscott z przyjaciółmi w Abotsford," „Pierwsza niezgoda familijna," „Nowa wojna o starego żołnierza," „Wychowanie dziecka," „Córka leśniczego" (1882); „Dla czego porzuciłem swój kraj?" (1886) i inne.

Faenza (star. *Faventia*), miasto okręgowe w włoskiej prowincji Ravenna, nad rz. Lamone; ma 14,000 miesz. (wraz z gminą 36,000 miesz.); wielki plac targowy, otoczony arkadami, wspaniały kościół katedralny, kilkanaście pięknych budowli, wielkie fabryki wyrobów majolikowych i kamiennych, od nazwy miasta zwanych fajansowemi , fabryki mebli i powozów, garbarnie; miasto jest siedliskiem biskupa; posiada liceum, gimnazjum i galerję obrazów. W **F.** urodził się Torricelli, któremu wzniesiono tu pomnik.

Faerber August, ob. Ferber August.

Faerne Gabrjel, poeta nowożytny łaciński, * 1520 w Kremonie, † 1561. Napisał na żądanie papieża Piusa IV zbiór bajek naśladowanych w większej części z Ezopa, wydane w Rzymie 1564 i komentarze do Filipik Cycerona i do Terencjusza.

Faesch Franciszek, porucznik w pułku szwajcarskim Boccart'a, przyjął katolicyzm i ożenił się z wdową po patrjocie korsykańskim Ramolino, w ten sposób był ojczymem Karola Buonapartego, ojca Napoleona I. **F,** miał jednego syna, który został kardynałem, ob. Fesch.

Faeton, według podań greckich, syn Klimeny *(klize, klismene* falująca) i Słońca, sam jak i jego siostry: Faethusa i Lampetie, znaczy światło. Gdy Epafos wszczął z nim kłótnię o pochodzenie **F.,** chcąc przekonać swego spółzawodnika, zażądał od ojca swego rydwanu słonecznego w skrzydlate rumaki zaprzężonego, lecz, gdy jadąc nim stał się powodem zniszczenia powszechnego, przez Jowisza strącony, spada w Erydan. Dwie siostry **F.** z żalu zmieniają się w drzewa wydające bursztyn (żywicę), brat jego z matki, król Ligurów, zostaje łabędziem *(kiknos)*. Por. Owidjusza „Metamorph." (I, 748, II, 400).

Faeton *(Phaëton)*, rodzaj ptaków z rzędu pływających *(Palmipedes)*, podrzędu długoskrzydłych *(Longipennes)*, mający za cechy dziób mierny, nożowaty, z brzegami szczęki ukośnie nasiekanemi; nogi krótkie, budowy jak u mew, lecz ksiuk ku przodowi podany, połączony jest błoną z palcem sąsiednim; skrzydła długie i wązkie; ogon krótki o 12 zaokrąglonych sterówkach, z których dwie środkowe są wydłużone, skąd nazwa francuska *paille en queue*. Całe upierzenie ptaka jest jedwabiste, połyskujące. Ściśle określone są trzy

Faeton.

gatunki, żyjące na morzach zwrotnikowych; lot ich jest powolny, lecz wytrzymały; dla wypoczynku siadają na wodzie lub po skałach i drzewach nadbrzeżnych, lubią także siadać na wierzchołkach masztów okrętowych. Żywią się rybami i mięczakami, na które w locie polują. Gnieżdżą się na skałach wysp międzyzwrotnikowych oceanów Atlantyckiego i Spokojnego. Jaja ich są białe, upstrzone w grubszym końcu plamkami brunatno-czerwonawemi.

Fagan Ludwik, estetyk angielski, * 1845 r. w Neapolu. W r. 1867 był sekretarzem komisji śledczej w sprawie W. Brytanji z Venezuelą. W r. 1870 opracował szereg projektów, dotyczących organizacji Muzeum brytańskiego. Napisał: „Handbook to the Departam. of Prints and Drawings, British Muzeum“ (1876); „Souvenir of Southern Italy“ (1880); „The Masters of Raphael“ (1882); „Raffaello Sanzio, his Sonnet in the Brit. Museum“ (1884); „A Catalogue raisonné of the engraved Works of William Woolen“ (1885); „History of english engravings“ (1893) i in.

Fagel, rodzina holenderska, której wielu członków, stojąc po stronie domu orańskiego, oddało znaczne usługi swej ojczyźnie. Znakomitszymi jej przedstawicielami są: *Fagel Kacper*, * 1629 w Hadze, podczas wojny z Ludwikiem XIV, jako sekretarz stanu, okazał wielką odwagę i dzielność charakteru; w r. 1672 zostaje pensjonarzem rady państwa na miejsce zamordowanego Jana Witta; 1678 r. łącznie z kawalerem Temple przywiódł do skutku preliminarja pokoju nimweskiego, a w r. 1688 t. j. w rok swej śmierci, wyniesienie Wilhelma III na tron angielski.—*Fagel Franciszek*, synowiec poprzedniego, * 1659, † 1746 r., był również sekretarzem stanu przy stanach generalnych.—*Fagel Franciszek Mikołaj*, baron, synowiec Kacpra; * 1645, † 1718; jako generał piechoty stanów generalnych i cesarski feldmarszałek-porucznik, dowiódł w kilkunastu bitwach (zwłaszcza pod Fleurus, Ramillies i Malplaquet) znakomitych zdolności wojskowych. Odznaczył się także przy obronie twierdzy Mons (1691), oblężeniu Namuru (1695) i zdobyciu miasta Bonn (1703).—*Fagel Henryk*, * 1765, † 1838 w Hadze, zawarł 1794 przymierze Holandji z Prusami i Anglją, poczem udał się do Anglji, skąd powrócił 1813 razem z wyniesionym na tron holenderski księciem Oranji. Będąc posłem w Londynie, podpisał traktat pokoju pomiędzy Wielką Brytanją a Niderlandami (1814) i został 1829 r. ministrem bez teki.—*Fagel Robert*, brat poprzedniego, * 1771, † 1856, generał holenderski, odznaczał się już w latach 1793—94 w wojnie przeciwko Francji, po długiej nieobecności wrócił 1813 do ojczyzny i wysłany był 1814 przez Wilhelma I w poselstwie do Paryża, gdzie obowiązki te sprawował do 1854. Por. E. Lenting „De Casparo Fagelio consiliaro“ (Utrecht, 1849); Macaulay „Dzieje Anglji.“

Fagerlin Ferdynand Juljusz, znakomity malarz szwedzki, * 1825 w Sztokholmie. Początkowo służył w wojsku, w r. 1854 wystąpił i oddał się sztuce, kształcił się w Akademji w Sztokholmie, później w Düsseldorfie, wreszcie był uczniem Couture'a w Paryżu. Celował w obrazach rodzajowych, z których główniejsze są: „Rodzina rybacka“ (1861); „Swaty“ (nagrodzone na wystawie w Dublinie 1865), „Smutne domowe ognisko,“ „Powrót z nad morza“ (1886); „Niespodzianka“ (1892) i wiele innych. W r. 1865 **F.** został członkiem akademji sztokholmskiej, a 1893 profesorem królewskim.

Faggot Jakób, górnik i ekonomista, * 1699 w Üplangwi, † 1777; zostawał pierwotnie w służbie górniczej, następnie w wydziale mierniczym, którego to zakładu został wkrótce naczelnikiem. Jednocześnie był sekretarzem akademji nauk w Sztokholmie. Jako urzędnik poczynił w rozmaitych gałęziach administracji ważne ulepszeszenia i zmiany. Napisał: „O zasadach i źródłach gospodarstwa wiejskiego.“ Akademja nauk w Sztokholmie na jego cześć wybiła medal.

Fagocyty (z grec. komórki pożerające), komórki ciału zwierzęcego, które swobodnie przebywają w krwi lub w tkankach i pokarm swój bezpośrednio przyjmują. Do kategorji tej należą białe ciałka krwi, którym przypisuje się zdolność niszczenia komórek pasożytnych, przenikających do organizmu *(fagocytoza)*; według innych niszczenie to pasożytów dokonywa się głównie w wątrobie.

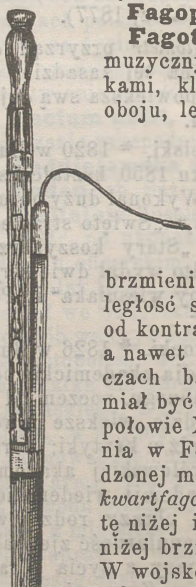
Fagot.

Fagopyrum, ob. Rdest.

Fagot (franc. *Basson*), instrument muzyczny drewniany, długi, z dziurkami, klapami i stroikiem jak dla oboju, lecz większym, osadzającym się w rurkę metalową (mosiężną), od swego kształtu *S* zwaną, który jego ton miękki i pełny nieco nosowym czyni i do tonu basetli zbliżonym w brzmieniu średniem i wyższem. Rozległość skali fagotu obejmuje tony od kontra *B* do jednokreślnego *g* i *a*, a nawet wyżej; pisze się nań w kluczach basowym i tenorowym. **F.** miał być wynalezionym w pierwszej połowie XVI *w.* przez kanonika Afrania w Ferrarze. Przy dobrze obsadzonej muzyce dętej używa się także *kwartfagot*, który idzie o jedną kwartę niżej i *kontrafagot* o całą oktawę niżej brzmiący od **F.** zwyczajnego. W wojskowej muzyce znajduje się także **F.** *tenorowy (fagattino)*, wyższy o kwintę od zwyczajnego. Nazwa **F.** pochodzi z włoskiego *fagotto* (wiązka), stąd, że może być na kilka części rozłożonym i upakowanym, niby w wiązkę.

Fagus, drzewo, ob. Buk.

Fahlcrantz Karol Jan, * 1774 w Stora-Tuna, † 1861; jeden z najznakomitszych pejzażystów szwedzkich, od r. 1815 profesor akademji sztuk pięknych. Wyłączną treścią jego obrazów jest natura północna, którą całem ukochał sercem i którą malował w duchu idealno-romantycznym. Najpiękniejsze jego prace są w posiadaniu dworu szwedzkiego.—Jego brat *Axel Magnus Fahlcrantz*, * 1780, † 1854 w Sztokholmie, odznaczył się szczególnie jako rzeźbiarz ornamentów i jako nowelista.—Brat poprzednich *Chrystjan Eryk Fahlcrantz*, * 1790, † 1866; od 1829 profesor teologji w Upsali, od 1849 biskup w Westeras, należy do celniejszych poetów szwedzkich. Z utworów poetycznych **F.** najlepsze: „Noeh's ark" (Arka Noego, 1825—26), poemat komiczny i „Ansgarius" (Upsala, 1846), poemat epiczny w XIV pieśniach. Nadto, oprócz wielu rozpraw teologicznych, ogłosił między innemi: biografję Almquista (2 cz., 1845—46); „Evangeliska alliansen" (2 cz., Upsala, 1847—48) i „Rom förr och nu" (6 cz., Upsala, 1858—61). Za życia jeszcze sporządził zbiorowe wydanie swych pism (5 t., Oerebro, 1863—1865). Od 1842 roku był członkiem akademji szwedzkiej. Dzieła jego świadczą o umyśle obdarzonym bogatą fantazją, jako też ciętością i dowcipem, szczególnie występującym w jego polemice z nieprzyjaznymi mu protestantami i racjonalistami.

Fahne Antoni, historyk niemiecki, * 1805 w Münster, studjował prawo w Bonn i Berlinie, od 1842 sprawował rozmaite urzędy w wydziale sprawiedliwości w Prusiech nadreńskich, udał się następnie w podróż po rozmaitych krajach, poczem poświęciwszy się wyłącznie naukom, osiadł w swoim zamku Roland, posiadającym liczne zbiory sztuk pięknych i starożytności, † 1883. Na polu literackiem **F.** okazał się niezmiernie czynnym, mianowicie w dziedzinie historji specjalnej krajów nadreńskich, genealogji, heraldyki i kunsztów. Ważniejsze jego dzieła są: „Geschichte der kölnischen, jülichschen und bergischen Geschlechter" (2 tomy, Kolonja 1848); „Der Carneval (1854); „Geschichte der westfälischen Geschlechter" (1858); pisma historyczne o mieście „Dortmund" (4 t., 1854—59), o rodzinach „Bocholtz (1856), „Hövel" (1856—60), i Salm-Reifferscheid" (1858); „Chroniken und Urkundbücher hervorragender, Geschlachten, Stifter und Klöster" (4 t., Kol., 1862—81) i in.

Fahrenheit Gabrjel Danjel, fizyk i mechanik, * 1586 w Gdańsku, † 1736, przeznaczony był do zawodu handlowego, ale zwrócił się do fizyki i osiadł w Holandji. Głównie wsławił się poprawą termometru, wprowadziwszy do niego rtęć zamiast wyskoku winnego; co do jego skali ob. Termometr. Urządził też areometr (ob.), który stał się wzorem późniejszych, i dostrzegł, że woda może być bez zakrzepnięcia oziębiona znacznie niżej 0°. Rozprawy swe zamieszczał w *Philosophical transactions* i w lipskich *Acta eruditorum*.

Faider Karol, adwokat i belgijski mąż stanu, * 1805 w Brukselli, † 1893. W nagrodę wielu poważnych pism w interesie instytucji i narodowości belgijskiej pisanych, wybrany 1846 r. na korespondenta akademji nauk i sztuk pięknych. Od 1652—1855 r. sprawował urząd ministra sprawiedliwości. Napisał: „De l'étude du droit coutumier en Belgique" (1847); „Etudes sur les constitutions nationales" (1842); „Histoire des institutions politiques de la Belgique" 1874) i in.,

Faid'herbe Łukasz, architekt niderlandzki, * 1617 w Mecheln, † 1697, początkowo rzeźbiarz, uczeń Rubensa. Wykonał kościół św. Michała w Louvain 1650—66, kościół w Brukseli, 1657 i wiele gmachów prywatnych. Por. Gurlitt „Geschichte des Barockstils, des Rokoko und des Klassicismus" (Stuttgard, 1888).

Faidherbe Ludwik Leon Cezar, wsławiony w ostatnich czasach generał francuski, * 1818 w Lille, † 1889 r. Kształcił się w szkole politechnicznej paryskiej i artyleryjsko-inżynierskiej w Metz. Od 1844 do 1852 r. służył w Algierze i na Gwadelupie. W r. 1851 brał udział w dowodzonej przez Saint-Arnauda wyprawie przeciwko Kabylom. Następnie mianowany gubernatorem Senegambji, potrafił, zaprowadzeniem wybornej administracji, zniszczyć panowanie Maurów i zjednać sympatję miejscowej ludności dla rządów francuskich. W r. 1858 podbił wojownicze szczepy maurytańskie Trarza i dzięki szczęśliwym wyprawom wojennym ogromnie rozszerzył posiadłości Francji w tym kraju. W r. 1861 wrócił do Francji, ale wkrótce wysłany został (1863) znowu do Algieru w stopniu generała brygady. W listopadzie 1870 r. zapomnianego generała powołał Gambetta do Francji i powierzył mu dowództwo armji północnej po śmierci generała Farre'a. Zorganizowawszy swą armję, wzmocnioną do przeszło 60,000 ludzi, **F.** miał ciężkie przed sobą zadanie, dać odsiecz oblężonemu Paryżowi. Rozpocząwszy w tym celu działania, wyparty został ze swych stanowisk pod Amiens przez generała Manteuffla 23 grudnia. I następne bohaterskie jego usiłowania przeciwko generałowi Goeben w bitwach pod Bapaume, na początku stycznia 1871 r. i pod St. Quentin 19 stycznia t. r. zostały bezowocne. Po ostatniej klęsce cofnął się do Lille. Przy wyborach do zgromadzenia narodowego w lipcu 1871 r., jako republikanin i przyjaciel Gambetty został wybrany w Paryżu; po ustąpieniu zaś Gambetty złożył mandat—ale przy dodatkowych wyborach, obrany został ponownie w 3-ch naraz departamentach, czem naród dał mu dowód swej wdzięczności za bohaterskie, choć nieszczęśliwe, trudy w obronie niepodległości podjęte. Wkrótce jednak złożył mandat deputowanego i udał się z polecenia rządu w misji naukowej do Górnego

Egiptu, skąd wrócił 1872 r. Mieszkańcy St.-Quentin i Amiens ofiarowali mu szpadę honorową (1872). W r. 1879 wybrany senatorem, 1880 r. mianowany wielkim kanclerzem Legji honorowej, został pochowany kosztem państwa. W roku 1891 wzniesiono mu pomnik w Bapaume. Faidherbe położył także znaczne zasługi w dziedzinie nauk geografji, etnografji i językoznawstwa. Z prac jego w tym rodzaju, oprócz mnóstwa cennych rozpraw umieszczanych w „Bulletin" paryskiego towarzystwa geograficznego, oraz w wydawanym przezeń od 1860 w St.-Louis, w Senegambji, „Annuaire du Sénégal," wymieniamy: „Chapitre de géographie sur le Nord-Ouest de l'Afrique" (St.-Louis, 1864) i „Collection complète des inscriptions numidiques" (Paryż, 1870); „Sur les tombeaux mégalitiques et sur les blonds de la Libye" (1870); „Instruction sur l'anthropologie de l' Algérie" (1874); „Les dolmens d'Afrique" (1873); „Epigraphie phénicienne" (1873) i „Le Soudan français" (1884) i in. „Essai sur la langue Poul" (1875); „Le Sénégal, La France dans l'Afrique occidentale" (1889). Dla usprawiedliwienia swych działań wojennych napisał „Campagne de l'armée du Nord" (Paryż, 1871). Por. Brunel „Le général **F.**" (Paryż, 1890).

Faidit, *Faydy* (Gancelm albo *Anzelm*), trubadur z Uzerche w Limuzynie, strwoniwszy cały majątek, wędrował przez 20 lat po Włoszech i Francji ze swoją ukochaną Gilelmą, którą później zaślubił. Następnie oddał się służbie dworskiej, na dworze Ryszarda Lwie-Serce w jego wyprawie krzyżowej i śmierć jego uczcił sławną pieśnią żałobną, przebywał przez długi czas u margrabiego Montferratu i Rajmunda z Azoul, † około 1240 r. Pozostałe po nim pieśni należą do najpiękniejszych szczątków poezji trubadurów. Por. Rob. Meyer „Das Leben des Trobadors Gancelm **F.**" (Heid., 1876); Diez „Leben und Werke der Troubadours" (2 wyd., Lipsk, 1882).

Failly Piotr Ludwik (Karol Achilles de), generał francuski, * 1810 r. w Rozoy-sur Serre, dep. Aisne. Od 1828 r., po ukończeniu szkoły wojskowej w Paryżu, służył w piechocie. W roku 1850 wysłany został w stopniu pułkownika do Algieru. Podczas wojny krymskiej jako generał brygady odznaczył się w bitwie nad Almą i w sewastopolskich szturmach (1855). Za powrotem do Francji stał się ulubieńcem Napoleona III. W wojnie włoskiej 1859 r. złożył dowody waleczności pod Solferino. Następnie brał udział w pracach nad reorganizacją armji i pierwszy wypróbował 1867 r. pod Mentaną szaspoty w zwycięskiej bitwie przeciw garybaldystom. Mimo braku odpowiednich zdolności, otrzymał dowództwo nad 5-ym korpusem armji w wojnie francusko-niemieckiej 1870 r., w której, skutkiem swego niedołęstwa przyczyniwszy się do klęsk armji francuskiej pod Beaumont i Sedanem, dostał się do niewoli i stracił dawną reputację. Po zawarciu pokoju dowództwa w armji już nie otrzymał, † 1892 w Compiègne. Dla usprawiedliwienia się napisał „Marches et opérations du 5-me Corps" (Bruksela, 1871).

Fain Agaton Jan Fryderyk, baron, pierwszy tajny sekretarz Napoleona, * 1778 w Paryżu, † 1837 r.; wcześnie już rozpoczął służbę cywilną; w r. 1795 służył w biurach dyrektorjatu, za konsulatu (1799) był naczelnikiem zarządu archiwalnego, i wkrótce potem został sekretarzem stanu. W r. 1806 wszedł do tajnego gabinetu cesarza i odtąd stał się nieodstępnym towarzyszem Napoleona; w r. 1809 pozyskał tytuł barona, a 1813 mianowany został tajnym sekretarzem. Po abdykacji jego usunął się do życia prywatnego, a po rewolucji Lipcowej został znowu pierwszym sekretarzem gabinetu królewskiego, w r. 1832 radcą stanu i oficerem legji honorowej, w r. 1834 zasiadał w parlamencie. Ogłosił ważne dzieła dla historji dyplomacji owego czasu, mianowicie: „Le manuscrit de l'an III" (Paryż, 1828), „Le manuscrit de 1812" (2 t., Paryż, 1827); „Le manuscrit de 1814" (Paryż, 1823—25); „Le manuscrit de l'an 1813" (1824—25).

Fair (ang. targ, odpust), wyraz wchodzący w skład nazw wielu miejscowości. *Fair-Head (Benmore)*, przylądek na płn. wsch. wybrzeżu Irlandji, wysoki na 200 m. *Fair-Island*, drobna wysepka szkocka na morzu Północnem, między Orkadami a Szetlandami, z 200 miesz., którzy są potomkami rozbitków hiszpańskich statku admiralskiego „niezwyciężonej armady."

Fairbairn William, inżynier, * 1789 w Kelso w Szkocji, † 1874 w Moor Park pod Farnham; pracował naprzód jako robotnik i za radą Stephensona w wolnych od pracy chwilach pracował nad własnem wykształceniem; następnie osiadł w Manchester jako inżynier, wprowadził ulepszenia do maszyn tkackich i zdobył środki do wzniesienia fabryki własnej. Badał wytrzymałość metali i konstrukcji metalicznych, ulepszył kotły parowe, w r. 1831 zbudował w Manchesterze okręt żelazny, w 1835 założył wielkie warsztaty okrętowe w Millwall pod Londynem, gdzie przez ciąg lat 14 zbudowano przeszło 120 okrętów. Należał do założycieli stowarzyszenia brytańskiego dla rozwoju nauki i w 1861 r. był jego prezesem; w 1869 został mianowany baronetem. Wydał: „Construction of boilers" (1851); „Iron" (2 wyd., 1869); „On Mill and millwork" (4 wyd., 1878); „On cast and wrought iron for building purposes" (4 wyd., 1870); „Iron ship building" (1865). Autobiografję **F.** ogłosił Pole (1877).

Fairfax Ferdynand, drugi lord, syn Tomasza, * 1584, † 1648 r. W r. 1641 dowodził wojskami parlamentu w hrabstwie York, wyparty był stamtąd przez rojalistów, został przez Newcastle'a pobity pod Bradford 1643, ale w r. 1644 **F.** po-

bił rojalistów pod Selby, obległ York, został jego gubernatorem i zdobył Pontefract.

Fairfax Tomasz, lord, generał angielski, * roku 1612 w Denton, hr. York, jedna z najwybitniejszych postaci podczas angielskiej wojny domowej za Karola I. Kiedy wybuchła wojna domowa, **F.**, będąc naczelnym wodzem wszystkich wojsk parlamentu, pobił króla pod Naseby 14 czerwca 1645 r., zagarnął znaczną część kraju i zdobył Oxford; Karol I rzucił się w objęcia Szkotów, a gdy wydany został przez nich Anglikom 30 stycznia 1647, **F.** mianowany był generałem armji, która miała jeszcze pod bronią pozostać i na tem stanowisku zwrócił oręż przeciwko parlamentowi, starając się ocalić króla. Cromwell przeszkodził temu i w roku 1650 w miejsce **F.** sam objął dowództwo wojsk angielsko-irlandzkich przeciwko Szkocji, która się ujęła za Karolem II. Po śmierci Cromwella, **F.** udał się z deputacją do Hagi 1660, by skłonić Karola II do objęcia władzy królewskiej; po rozwiązaniu parlamentu wyjechał do dóbr swoich, gdzie † 1671 r. **F.** zajmował się chętnie naukami i ogłosił między innemi „Memorials“ (Londyn, 1699). Jego korespondencję „**F.** Correspondence“ (4 t., Londyn, 1848—49) wydał Robert Bell i Johnson. Por. Markham „Life of the great lord **F.**” (Londyn, 1870). Do tej samej familji należy *Edward Faifrax*, † 1635, który dał się poznać w literaturze angielskiej wybornem tłómaczeniem Tassa „Jerozolimy Wyzwolonej” (1660; nowa ed., Londyn, 1853). Prócz tego napisał wiele eklog, które cieszyły się wielkiem uznaniem. *Rodzina* **F.** przeniosła się później do Ameryki półn. i osiadła w Wirginji, gdzie wiele miejscowości nosi jej nazwisko; najwięcej znane jest z ostatniej wojny *Fairfax Courthouse.*

Fairfax Tomasz.

Fairfax Tomasz, szósty lord, * 1692 w Denton, † 1782. Od r. 1746 mieszkał w swoich dobrach w Wirginji w Ameryce. Żył w blizkich stosunkach z Waszyngtonem, którego znał dzieckiem i uczył dla przyjemności. Podczas wojny o niepodległość **F.**, będąc rojalistą, umarł z żalu, widząc, że Anglja przez jego ucznia przegrała sprawę.

Faisst Immanuel, muzyk i kompozytor, * roku 1823 w Esslingen w Wirtembergji, kształcił się początkowo w teologji, ale potem oddał się muzyce, w której był samoukiem. W 1846 koncertował na organach w różnych miastach niemieckich. Osiadł w r. 1847 w Sztutgardzie i tu założył „Verein für Klassische Kirchenmusik” (1849), „Schwäbischen Sängerbund,” a 1857 konserwatorjum, w którem był dyrektorem od roku 1859. Z licznych jego kompozycji na organy wydano: psalmy, motety pieśni. Do współki z Ludwikiem Starkiem wydał szkołę śpiewu chóralnego. Stuttg. 1880—83. Kilkakrotnie na konkursach utwory jego otrzymywały pierwsze nagrody.

Faistenberger Antoni, malarz krajobrazowy, * 1678 w Insburku, † 1722 r. Najlepsze jego prace znajdują się w galerjach Drezdeńskiej i Wiedeńskiej.

Fait Emanuel, pisarz czeski, * 1854 w Berounie, od 1892 nauczyciel w Rakownicy; podróżował po Europie, Azji i Afryce, szczególnie wszakże po ziemiach słowiańskich. Opisywał swe wrażenia i spostrzeżenia z podróży w wielu czasopismach. W programie miejskiej szkoły średniej w Pradze umieścił pracę p. t.: „Ad. Mickiewicz i Al. Puszkin, najwięksi poeci słowiańscy”.

Fait accompli (franc.) fakt spełniony, ulubiony frazes dyplomatyczny nowszych czasów; oznacza zamach stanu, który jako rzecz spełnioną wszyscy przyjmują; jedyną bronią przeciw takim **F. a.** są, od czasu rewolucji Lipcowej, tak zwane protesty.

Faithorne Wilhelm, znakomity rysownik angielski, † 1691, rytował głównie portrety; napisał także „The art of graving” (Londyn, 1662).

Faiz Bi-Nasr-Allah, właściwie Abul Kwazim Iza, przedostatni kalif egipski z dynastji Fatymidów, * 1149, † 1160, syn i następca kalifa Ez-Zafira. W r. 1154 wezyr Abbas, chcąc pomścić hańbę syna swego Nasra, z którym kalif utrzymywał zdrożny stosunek, zasztyletował swego pana, a zabiwszy braci i synowca kalifa, osadził na tronie 5-letniego Izę, i obwołał go kalifem pod imieniem El-Faiz bi-Nasr Allah-Abbas. Pragnął on w imieniu dziecka sprawować rządy w Egipcie, ale niezadługo wskutek uknutego w haremie spisku w 1155 zmuszony był ustąpić Armeńczykowi Talaj ibn Ruzzik; on to pierwszy tytułował się królem „malik”. Wkrótce jednak Normandowie z Sycylji najechali i niszczyli Egipt, ażeby się od nich ubezpieczyć, Talaj zmuszony był płacić daninę królowi Jerozolimy. W 11 roku życia umarł El-Faiz, następcą jego został El-Adhid. Por. Ravaisse w „Gr. Enc.” Lamirault'a.

Faizabad (*Fyzabad*), dywizja w północno-zachodnich prowincjach indyjsko-angielskich, 31,639 klm. kw., z 7 mil. miesz. Stolicą dywizji jest miasto **F.** nad rz. Gogra, siedlisko misji katolickiej i ewangelickiej, ożywiony handel, 79000 miesz.—**F.** jestteż główne miasto Badachszanu (ob.).

Fajakowie, lud mityczny, ob. Feakowie.

Fajans, nazwa wyrobów garncarskich z gliny lepszego gatunku, niż naczynia pospolite, i pokrytych polewą, z przezroczystego lub nieprzezroczystego szkła ołowianego. Nazwa ta pochodzi od miasta Faenza, w którem naczynia takie najpierwej zaczęto wyrabiać. Od zwykłych wyrobów glinianych **F.** różni się większą czystością

i białością swej masy. Niegdyś wyroby fajansowe ozdabiane były wytwornemi malowidłami i zabytki tego rodzaju dochodzą obecnie znacznej ceny; na te ozdobne wyroby jednak obecnie **F.** wyszedł z użycia i zastąpiony został porcelaną. (Ob. Garncarstwo).

Fajans Maksymiljan, artysta litograf, * w Sieradzu 1827 roku. Po ukończeniu w Warszawie 1848 szkoły sztuk pięknych, udał się do akademji paryskiej i przez dwa lata był uczniem sławnego Ary Scheffera. Chromolitografję studjował w słynnym zakładzie Lemerciera. Wróciwszy 1853 r. do Warszawy, otworzył zakład artystyczno-litograficzny, z którego wyszło mnóstwo znakomitej wartości utworów, jak: „Wizerunki polskie" (1851—61); „Kwiaty i poezje" (1858); „Album brzegów Wisły" (1854); „Wzory sztuki średniowiecznej w Polsce" Przezdzieckiego, „Elegja" podług Siemiradzkiego i in. † w 1890 w Targówku pod Warszawą.

Fajardo Herakles, publicysta i poeta urugwajski, * 1833 w San Carlos, † 1875 w Buenos Ajres. W 1857 został redaktorem „El National". Pisma jego wyszły w zbiorze p. t. „Arenas del Uruguay" z pomiędzy nich wyróżnia się poemat na cześć Kolumba „América y Colon."

Fajerwerki, ob. Ognie sztuczne.

Fajfer (z niem.), w wojsku polskiem muzyk wojskowy, który tylko przygrywał doboszowi na poprzecznej piszczałce.—Także nazwa odmiany gołębia, wywracającego koziołki w powietrzu (ang. *tumbler*, *Columba gyratrix*).

Fajslawice, wieś w gub. Lubelskiej, pow. Krasnostawskim, dawne siedlisko arjanów. W r. 1575 Konstanty Ołtarzewski, podstoli lubelski, fundował tu kościół parafjalny, drewniany, na górze Arjańską zwanej. Na równinie blizko wsi znajduje się kopiec sypany, zabytek wojen z Jadźwingami. W r. 1863 zaszła tu jedna ze znaczniejszych bitew. Gmina **F.** liczy 5,900 miesz.

Fajum, ob. Fayum.

Fakcja (łac. Factio od facere—robić, działać), partja zwłaszcza polityczna. W ujemnem znaczeniu, jest to związek ludzi, działających dla widoków osobistych.

Fakelcug (niem. złożony z Fackel, łac. facula i Zug), ciągnienie, orszak czyli pochód z pochodniami. Przy różnych uroczystościach pochody takie znali już starożytni Grecy i Rzymianie. Obchody takie urządzali oni na cześć bóstw. Później bywały także tańce z pochodniami, które na niektórych dworach dotąd przetrwały. Taniec ten podobny jest do polonezа, mężczyźni niosą woskowe pochodnie; wprowadzony był z okazji zaślubin córki Joachima I z Albrechtem meklemburskim, a w XVII wieku wszedł w zwyczaj stały; tańce te odbywały się i na innych dworach europejskich, dziś posługują się nim jeszcze studenci dla uczczenia zasłużonego męża. Od Niemców zwyczaj ten przejęły Kraków i Lwów. Por. Raumer „Der Fackeltanz bei Vermählung im königlich. preussischen kurbrandenburgischen Hause" (Berlin 1754).

Fakhr-ed-Din, zwany także Fakkardin, emir Druzów, * 1584 r., † 1635, należał do arabskiego rodu Maan, który od r. 1119 miał w posiadaniu ziemię Szuf w górach Libanu. **F.** rozszerzył swoje posiadłości licznemi zaborami, zdobył Bajrut, Said, cały kraj Adżalun i Safed, czem o swoją władzę zaniepokojony sułtan, kazał mu oddać wszystkie zdobyte ziemie. **F.** nie miał dość środków do oporu, i dlatego udał się do Florencji z prośbą o pomoc, ale nie uzyskawszy nic, po pięciu latach powrócił na Liban. Tu zaatakowany był przez gubernatora Damaszku, **F.** wygrał dwie bitwy pod Safed, ale w trzeciej bitwie stracił syna i sam musiał ratować się ucieczką. Przez cały rok ukrywał się w górach, lecz zdradzony i ujęty przez Turków, został uduszony z rozkazu sułtana. Ród jego wygasł w r. 1699, ostatnim był emir Ahmed-Maan. Por. F. Wüstenfeld „Fakhr ed-Din der Drusenfürst und seine Zeitgenossen" (Getynga 1886).

Fakineti.

Fakineti, *Fachinetti*, herb: W polu srebrnem — drzewo naturalne. Iudygenat z r. 1673.

Fakir (arab.), w ogóle *ubogi*. Tak nazywają derwiszów mahometańskich. Nazwę tę stosują często, chociaż niewłaściwie do Jogisów indyjskich, pokutników prowadzących pustelnicze życie.

Faktis, surogaty kauczuku, otrzymywane przez traktowanie olejów schnących chlorkiem siarki. Materjały te używają się bądź oddzielnie, bądź jako przydatek do kauczuku, z którym tworzą masy miękkie i giętkie.

Faktor (z łac.), pośrednik, używany czasowo do załatwiania pewnych interesów. U nas wyraz ten oznacza właściwie stręczyciela, któremu zarazem, dawane bywają rozmaite zlecenia; w Niemczech **F.** jest nazwą dyspozytora drukarni, we Francji roznosiciela listów.

Faktorye (ang. *factories*), osady handlowe, zakładane w Wiekach Średnich, ze składami towarów wy-i przywozowych w obcych krajach, mianowicie zaoceanowych. Nazwa ta powstała w XVI stuleciu, stosowano ją do kolonji europejskich w Indjach Wschodnich i w tem znaczeniu termin ten dotąd jest używany. Por. Heyd „Historie du commerce des Levante" (1885—87); Simonsfeld „Der fondaco dei Tedeschi in Venedig" (1889).

Faktura, w sztukach pięknych, jest to sposób wykonania dzieła sztuki, właściwy każdemu artyście. **F.** powinna ściśle odpowiadać rodzajowi danego dzieła i traktowanego przedmiotu.

Faktura, rachunek kupiecki towarów zakupionych.

Fakultet, *wydział uniwersytecki*, ob. Uniwersytet.

Falaise, miasto okręgowe w depart. Calvados we Francji, nad rz. Aube, z trzema przedmieściami i pięciu kościołami, 8,200 miesz., zajmujących się wyrobem tkanin wełnianych i bawełnianych; kolegjum, bibljoteka. Miejsce urodzenia Wilhelma Zdobywcy (1027), któremu wzniesiono tu pomnik bronzowy.

Falak (z arab.), kara u Turków, podobna do bastonady, z tą atoli różnicą, że winny odbierając ją, nie leży, lecz siedzi.

Falanga *(Phalanx)*, u Greków pierwotnie nazwa każdego ściśniętego szyku bojowego, w szczególności zaś szyk ustawiony w czworobok, a złożony z hoplitów, czyli ciężko uzbrojonych, stojących w 16 szeregach, tak, że włócznie pierwszych 5 szeregów wychodziły po za front pierwszego. Przy ataku **F.** na równinie towarzyszył jej po obu bokach szyk lekko uzbrojonych *peltastów (pelte*, lekka tarcza). Epaminondas nadał jej kształt czworoboku ukośnego. Pierwotnie **F.** zawierała 4,000 ludzi; Aleksander W. liczbę jej czterykroć powiększył, a tak powiększoną **F.** zwano macedońską. Przy takiem wszakże powiększeniu brakło jej łatwości manewrowania, dla tego też uległa wojennej taktyce rzymskiej.

Falangi (gr.), tak z grecka nazywane bywają członki palcowe u rąk i nóg, szczególnie jeśli mowa o kościach składających je.

Falanster, oznacza zbiór budynków, należących i zajmowanych przez jedno socjalne stowarzyszenie, żyjące wedle systemu Fourriera, a jako jednostka zwane falangą. Miało być w **F.** 1,500—1,800 ludzi zajętych wspólną robotą na polach wspólnych, zwykle na 16 klm. kw. rozległych. **F.,** zbudowany w podkowę, w środku ma bibljoteki, wspólne jadalnie, teatr, telegraf, dzwon wieżowy, sale zarządu i t. d. W jednem skrzydle są warsztaty, w drugiem mieszkania, które wedle gustu, podobnie jak stół w jadalni, są obierane przez mieszkańców. Na polach są pawilony do zabaw i odpoczynku po pracy. Dla dzieci są osobne budynki, podobnież dla zwierząt gospodarskich.

Falarys, tyran m. Akragas *(Agrygent)* w Sycylji, postać nawpół legendowa; przy pomocy zagranicznych najemników wytępiwszy najznakomitszych obywateli, panował lat 16 (565—549 przed Chr.) z niesłychanem okrucieństwem, aż nareszcie w czasie powstania padł ofiarą wściekłości oburzonego ludu. Na dowód srogości **F.** opowiadają starożytni o śpiżowym byku, rozpalonym do czerwoności, w którego wnętrze rzucano nieszczęśliwych. Wynalazca tej piekielnej maszyny, rzeźbiarz ateński Perillus (czy Perilaos), pierwszy miał w niej zginąć, a według podania tenże los spotkał i samego tyrana. Byk **F**-a miał być porwany przez Kartagińczyków podczas zdobycia Akragasu, a następnie odnaleziony u nich przez Scypjona podczas burzenia Kartaginy (146). — Istniejące pod jego imieniem 148 listów (najlepsze wydanie Herchera w „Epistolographi graeci" Paryż 1873) są podrobione, jak tego dowiódł Bentley w słynnych „Rozprawach o listach Falarysa, Temistoklesa, Sokratesa, Eurypidesa i o bajkach Ezopa" (tłóm. niem. Ribbecka, Lipsk 1857).

Falaszowie, tak się nazywają w Abisynji Żydzi, którzy w najodleglejszych czasach tu przybywszy, w górach Samen i Belessa utrzymali swą niezależność pod własnymi królami i królowemi aż do początku XVIII w. Wypędzeni stąd następnie, osiedli między swymi nieprzyjaciołmi, znienawidzonymi Amharami. Obecnie zamieszkują prowincje: Dembea, Quara, Woggera, Czelega i Godjam. Sami nazywają się *Falasyan*, t. j. wygnańcy albo podróżnicy; wywodzą się z Jerozolimy i mianują dziećmi Lewiego. W religji tylko i obyczajach, mimo obcych naleciałości, przechowały się widoczne pierwiastki judaizmu. Według niektórych, **F**-owie nie są pochodzenia żydowskiego, lecz stanowią resztki dawnej miejscowej ludności pokrewnego Abisyńczykom szczepu, która od najdawniejszych czasów przyjęła religję żydowską. Zajmują się głównie rolnictwem i rzemiosłami, handlem nie: na $^1/_4$ mil. całej ludności, niema ani jednego kupca. Wychwalają ich obyczajność, czystość i pracowitość. Por. Stern „Wanderings among the Falashas in Abyssinia" (Londyn 1862); Flad „Kurze Schilderung der abessin. Juden" (Bazylea 1869); Halévy „Le dialecto des Falachas" (Paryż 1873).

Falb Rudolf, meteorolog, * 1838 r. w Obdach w Styrji, był pierwotnie księdzem, następnie nauczycielem, od r. 1869 studjował w Pradze i Wiedniu nauki przyrodnicze, w r. 1872 przeszedł na protestantyzm. W r. 1877—80 podróżował po Ameryce, wreszcie osiadł w Berlinie. Rozgłos zjednały mu przepowiednie pogody, trzęsień ziemi i innych katastrof, oparte na podstawie teorji, według której wszelkie ruchy atmosfery oraz ciekłego wnętrza ziemi, podobnie jak przypływy i odpływy morza, zależą jedynie od przyciągającego działania słońca i księżyca. Od wzajemnego więc położenia słońca i księżyca, a nawet planet, zawisły „dni krytyczne," w których następować mają burze, trzęsienia, oraz wybuchy gazów w kopalniach. Pod względem naukowym teorja Falba nie posiada żadnej wartości, a praktyczna doniosłość jego przepowiedni również nie ma znaczenia, nie oznacza on bowiem ani miejsca, ani dokładnej daty, gdzie i kiedy nastąpić ma zapowiedziana katastrofa. W r. 1868 założył popularne pismo astronomiczne „Sirius" i ogłosił: „Grundzüge zur Theorie der Erdbeben und Vulkanausbrüche"; „Przewroty we wszechświecie" (1881, 3 wyd. 1890, prze-

kład polski 1890); „Gwiazdy i ludzie“ (1882, przekład polski 1895) i in. Przepowiednie swe ogłasza w wydawanym corocznie „Kalender der kritischen Tage.“ Por. W. Kwietniewski „Dzień krytyczny Falba” (*Wszechświat*, 1890); S. Kramsztyk „Rudolf Falb. Przewroty we wszechświecie” (w temże piśmie i tegoż roku).

Falcidia lex testamentaria, prawo przeprowadzone w Rzymie przez trybuna Falcydjusza 40 r. przed Chr., mocą którego, jeśli spadkodawca zapisami różnym osobom wyczerpał cały lub prawie cały swój majątek, to prawo dozwalało zmniejszyć te zapisy tak, aby przynajmniej $^1/_4$ część majątku pozostałego w chwili śmierci dostała się spadkobiercom *(ut heres quartam partem hereditatis habeat)*.

Falck Jeremjasz, znakomity sztycharz i rysownik, * około 1619 r. w Gdańsku, † między 1663 a 1670 w Hamburgu; od 1641—46 pracował w Paryżu pod kierunkiem słynnego Chauveaux, następnie w Holandji, gdzie wykonał ryciny do „Cabinet de Reynst.“ Wróciwszy do kraju, mieszkał w Gdańsku 1647—53; później przebywał w Szwecji, Kopenhadze i Amsterdamie, a 1658 r. stale osiadł w Hamburgu. Prace swe wykonywał podług mistrzów włoskich i holenderskich; 317 znanych jego sztychów opisał Rastawiecki w *Bibl. Warsz.* (t. 1 z r. 1856). Znaczna liczba między niemi wyobraża postaci najznakomitszych mężów naszego kraju z owej epoki. Artysta na rycinach swoich podpisywał się zwykle *Jeremi Falk Polonus*. Najwięcej sztychów **F**-a znajduje się w Muzeum Rapperswylskiem, w gabinecie publicznym drezdeńskim, w muzeum brytańskiem i w bibljotece publicznej w Paryżu. Por. J. C. Block „Jeremias Falck, sein Leben und seine Werke mit vollständigem alfabetischen und chronologischen Register sämmtlicher Blätter“ (1890).

Falck Niels Mikołaj, prawnik duński, * 1784 w Emmerlef w Szlezwigu, † 1850 r.; od 1814 r. profesor prawa w Kiel, walczył piórem i słowem za sprawę przywrócenia konstytucji szlezwicko-holsztyńskiej; w r. 1835 jako przedstawiciel uniwersytetu w Kiel wszedł do zgromadzenia stanów holsztyńskich i został 1838 prezydentem tegoż zgromadzenia. W r. 1846 wziął udział w piśmie, wydanem przez 9 profesorów kielskich, przeciwko znanemu *Listowi otwartemu* króla. Będąc w r. 1848 członkiem zgromadzenia konstytucyjnego, opuścił szeregi opozycji i występował przeciwko demokracji. Oprócz rozmaitych pism w przedmiotach prawa politycznego oraz Historji Szlezwigu i Holsztynu, wydał „Juristische Encyklopädie” (5 ed., Lipsk 1851); „Handbuch des schlesw.-holstein. Privatrechts“ (1825 — 48). Protestując w r. 1846 przeciwko przyłączeniu Szlezwigu do Danji, ogłosił broszurę „O prawie publicznem i dziedzicznem ks. Szlezwigu” (Hamburg 1846).

Falckenberg, *Falkenberg*, *Falcemberg* Jan v., Dominikanin, * na Pomorzu w XIV w., † na Szląsku; autor rozgłośnego paszkwilu na Jagiełłę i Polaków. Na soborze konstancjeńskim wytrwale bronił papieża Grzegorza XII, nawet przeciwko przełożonym swego konwentu; w sprawie Kawalerów Mieczowych przeciwko królowi polskiemu wzywał wszystkich królów chrześcijańskich do wojny przeciwko Polakom; ale ujęty z rozkazu arcybiskupa gnieźnieńskiego, skazany został na dożywotnie więzienie, wezwany jednak przez papieża Marcina V do Rzymu, został uwolniony. Por. Chyliński M. „Pamflet Falkenberga” (*Ateneum* 1878, III, 278); Prohaska Ant. „Na soborze w Konstancji” (Rozprawy Akad. Um., ser. II, T. X, Kraków 1898) i po niemiecku Bessa „Johann Falckenberg.”

Falckenberg Ryszard, filozof niemiecki, * 1851 r. w Magdeburgu; kształcił się w Jenie, potem został profesorem w Erlangen, a w r. 1885 redaktorem „Zeitschrift für Philosophische Kritik” w Halli. Głośne jego prace są: „Uber den intelligiblen Charakter zur Kritik der Kantischen Freiheitslehre“ (Halla 1879); „Grundzüge der Philosophie des Nicolaus Cusanus“ (Wrocław 1880); „Geschichte der neueren Philosophie“ (Lipsk 1886, 2-gie wyd. 1893); dzieło to przetłómaczył na polski W. M. Kozłowski p. t. „Historja filozofji nowożytnej“ (Warsz. 1896). Pod kierunkiem **F.** nakładem Frommana w r. 1896 wydawano „Klassiker der Philosophie;“ dotąd wyszło tomów 7.

a Falckenburg Jakób, albo *Falckenberg*, *Falkenberg*, z rodu „Brennopolitanus,“ był dworzaninem cesarza niemieckiego, a potem królewski wychowanek Francji, „regius Franciae alumnus,” po wstąpieniu na tron Henryka, wyznaczony był jako delegat do orszaku królowej. W pismach swoich opisuje podróż Walezego do Polski i ucieczkę z niej. Napisał: „Elegiae aliquot tribus distinctae actibus“; (Paryż, 1573); „In regium sereniss. Henrici III Lutetiam Parisior, ingressum“ (Paryż, 1574); „Henrici III ex Polonia in Franciam reditus descriptio” (1574).

Falckenstein, Vogel von ob. Vogel von **F.,**

Falco, ob. Sokół.

Falco, pseudonim F. Faleńskiego.

Falcon, stan w rzeczypospolitej Venezuela, ograniczony od płn. i wsch. morzem Karaibskiem i zatoką Maracaibo, obejmuje 29,143 klm. kw. i liczy 139,000 miesz., tworzy równinę błotną i niezdrową. Mieszkańcy zajmują się uprawą roli i hodowlą bydła. Głównem miastem jest Copatarida, ale ważniejszem jest Coro.

Falcone Angelo, jeden z najznakomitszych włoskich malarzy, * 1600 r. w Neapolu, † tamże 1665 roku. Uczył się z Salvatorem u Spagnoletta, następnie założył własną szkołę, licznie

odwiedzaną. Czynny brał udział w powstaniu Masaniella (1647), podczas którego uorganizował ze swych uczniów i zwolenników straszny dla Hiszpanów *Związek śmierci*. Zmuszony uciekać, bawił czas jakiś we Francji. Malował po większej części sceny wojenne i jako ich mistrzowski przedstawiciel, pozyskał przezwisko *Wyroczni bitew*. Obrazy jego dziś bardzo rzadkie i przepłacane, zalecają się poprawnością rysunku, wybornym kolorytem, wielką żywością i prawdą, rozmaitością fizjognomji, broni i kostiumów. Z obrazów **F.** znane są: „Bitwa Turków z rycerzami" (w posiadaniu Luwru), oraz „Żołnierze hiszpańscy" i „Bitwa dawnych wojowników" (w muzeum Neapolitańskiem).

Falconer Wiljam, * 1732 r. w Edymburgu, † 1769; majtek i poeta szkocki. W 18 r. służył na okręcie kupieckim, który rozbił się u wybrzeża Kalabryjskiego, w drodze z Aleksandrji do Wenecji, i sam tylko **F.** z dwoma majtkami ocalał. Najcelniejszym jego utworem jest opis niebezpieczeństw życia morskiego p. t. „The shipwreck" (Londyn 1762, nową ed. z biografją poety uskutecznił Mitford, Londyn 1857, ostat. 1887); ogłosił także bardzo dobry słownik marynarski: „Universal marine dictionary" (Londyn 1769, n. wyd. 1815 i 1830). Utracił życie podczas rozbicia się okrętu w kanale Mozambickim. Pisał także ody, satyry i inne t. p. utwory, zebrane i wydane p. t. „Poems" przez Mitforda w r. 1836 i 1858.

Falconer Hugh, paleontolog angielski, * 1808 w Szkocji, † 1865 r.; ukończywszy nauki lekarskie 1830 r., udał się do Kalkuty jako chirurg w służbie kampanji wschodnio-indyjskiej i zajął się zbadaniem gór Himalajskich pod względem paleontologicznym; 1837 r. z Burnesem zwiedził Peszawar i Kaszmir, następnie zarządzał ogrodem botanicznym w Szaharanpur, 1848 został profesorem botaniki w kolegjum lekarskiem w Kalkucie, 1855 r. przeniósł się do Anglji, gdzie zajął się wyłącznie badaniem fauny kopalnej. Wydał: „Fauna antiqua Siwalensis"; „On the species of Mastodon and Elephant" (1855); „Paleontological memoirs and notes" (2 t., 1868) oraz liczne rozprawy w *Asiatic Researches* i *Geological Transactions*.

Falconet Stefan Maurycy, znakomity rzeźbiarz francuski, syn biednych rodziców z Pjemontu, * 1716 r. w Vevey (Szwajcarja), † 1791. Kształcił się pod kierunkiem Lemoine'a, który pierwszy zwrócił nań uwagę i wziął go do swej pracowni. W 24 roku życia wykonał **F.** posąg *Milona z Krotony*, arcydzieło nowoczesnego rzeźbiarstwa. Wezwany 1766 przez Katarzynę II do Petersburga, bawił tu od 1766 do 1778 i stworzył jedno z najcelniejszych dzieł swoich, posąg *Piotra I.* Za powrotem do Paryża został dyrektorem akademji malarstwa; od 1745 był członkiem Instytutu. Z innych jego dzieł rzeźbiarskich największą sławę posiadają: „Pigmaljon," „Wenus i Amor" i „Chrystus konający." Wysoko także cenią jego prace literackie, zwłaszcza: „Réflexions sur la sculpture" (Paryż 1761) i „Observations sur la statue de Marc Aurèle" (Paryż 1771), które razem z innemi wyszły p. t. „Oeuvres littéraires" (6 t., Lausanne 1781—82). Goethe w rozprawie „Nach **F.** und über **F.**" nietyle mówi o samym mistrzu, ile raczej o pedantyzmie estetycznym w zeszłem stuleciu.

Falconetto Jan Marja, * 1458 r. w Weronie, † 1534 r., malarz i architekt, należący do szkoły weneckiej, który wszakże nietyle swemi obrazami, ile raczej wspaniałemi budowlami wzniesionemi w Padwie, Wenecji i Weronie, zasłużył sobie na znakomite imię. Ozdobił freskami kaplicę w kościele San Nazaro w Weronie (1493), katedrę (1503) i kościół San Pietro Martiro (1515). Najważniejsze jego dzieło architektoniczne jest wykonany (1524) w szlachetnym stylu renesansowym pałac Giustiniani w Padwie.

Falconius T., pseudonim T. Sokołowicza.

Falczewski, ob. Chwalczewski.

Fale, ob. Falowy ruch.

Faleas z Chalcedonji, twórca układu społecznego, podobnego w niektórych częściach do republiki i praw Platona, znany jest ze świadectwa Arystotelesa (Polit., ks. 2).

Falenty, wieś w powiecie Warszawskim o $1^1/_2$ mili od Warszawy. Słynne są tutejsze piękne ogrody, posiadające mnóstwo najrzadszych roślin, oraz wspaniały pałac, odnowiony przez teraźniejszego właściciela, Aleksandra Przezdzieckiego, w którym mieszczą się bogate zbiory historycznych pamiątek narodowych i rzadkich malowideł. Gmina **F.** liczy 5,200 miesz.

Faleński Józef, * 1784 r. we wsi Kompinie, dawnej ziemi Sochaczewskiej. Wszedł 1810 r. do służby sądowej w Bydgoszczy, skąd przeniósł się 1819 do Warszawy i tu † 1839 r. jako sędzia najwyższej instancji. Ogłosił: „Historja Polski krótko zebrana, dzieje narodowe od powstania aż do podziału i upadku państwa tego obejmująca" (Wrocł. 1819); „Historja powszechna starożytna" (tłómacz. z Remera, tamże, 2 t., 1822). Por. Lelewel w „Pamiętniku Warszawskim" (t. XVI, 470).

Faleński Felicjan, syn pop., pisujący pod pseudonimem *Medarda* i *Felicjana*, * 1825 w Warszawie, utalentowany poeta i prozaik, przemieszkuje stale w Warszawie. Z utworów jego poetyckich, oprócz drukowanych w pismach czasowych, wymienimy: „Kwiaty i kolce" (Warszawa 1856); „Z ponad mogił" (Drezno 1870); „Odgłosy z gór" (Warszawa 1871); „Syn gwiazdy" dramat (Kraków 1871); „Z daleka i z blizka" powieść (2 ed., Kraków 1863); „Świstki Sylena" (Poznań 1876). „Meandry" (tamże 1892); „Pieśni spóźnione" (Kraków 1893); „Altea" tragedja (1875); „Florynda"; „Franczeska z Rawenny"; „Królowa"

(1888)—dramaty na tle wieków średnich; „Tam i z powrotem" komedja (1889); „Sama jedna" powieść (1877); „Przekłady obcych poetów: Hezjod, Horacjusz, Wirgiljusz, Juvenalis, Jacopone i Todi, Dante, Petrarka, Szekspir, Walter-Skott, Szyller, Wiktor Hugo, Heine, Alfred de Musset i Beranger" (Warszawa 1878); Petrarki „Pieśni" (1881). Napisał także wyborne studjum: „Treny Jana Kochanowskiego" (Warszawa 1867) i tłómaczył V. Hugo „Marja Tudor" (Warszawa 1864), oraz „Pracownicy morza" (Warszawa 1866). Por. art. P. Chmielowskiego w „W. Encyklopedji powsz. ilustr."

Faleńska Marja z Trembickich, * 1821 r., † 1896 w Warszawie, żona poprzedniego, przetłómaczyła kilka powieści z angielskiego. Pisała także utwory oryginalne, jak: „Powieść mojego życia" (1885); „Dar tęsknoty" (1892) i in., oraz wiele artykułów treści społeczno-etycznej. Przełożyła także na francuski kilka utworów, między innemi „Mogiły" Kraszewskiego.

Falerii, starożytne miasto w Etrurji, którego mieszkańcy *Faliskowie*, prawdopodobnie pochodzenia pelazgijskiego, w dawnych czasach Rzymu należeli do jego najzaciętszych nieprzyjaciół, w końcu atoli zostali ujarzmieni (394 przed Chr.). Powstanie, jakie 241 prz. Chr. wzniecić usiłowali, skończyło się zupełnem zburzeniem miasta, na którego miejscu powstała osada rzymska, a ta od czci składanej tutaj Junonie Faliscyjskiej nazwaną została *Junonia Faliscorum*. Por. Deecke „Die Falisker" (Strasburg, 1888).

Falernum, Falernus ager, ziemia falernijska w starożytnej Kampanji, dzisiejszem Neapolitańskiem, słynęła z wybornego wina falernijskiego, koloru jasno-żółtego i bardzo mocnego. Według podania, Bachus podarował pierwsze grona rolnikowi Falernusowi w nagrodę za gościnne przyjęcie. Dziś jeszcze jeden z gatunków wina kampanijskiego nosi nazwę Vino Falerno.

Falęcki Stanisław, biskup teodozyjski w XVI w., * 1516, bakałarz 1542 i doktor akademji krakowskiej 1545, był opatem sulejowskim i sufraganem gnieźnieńskim (1560). Wyświęcony później na biskupa, jeździł na sobór powszechny do Trydentu, a następnie znajdował się 1577 na synodzie piotrkowskim. Wiele lat mieszkał w Sulejowie i opiekował się klasztorem tamecznym Cystersów; tam też kapituła postawiła mu pomnik. Rok jego śmierci za Niesieckim podają zwykle 1581; tymczasem, podług Łubieńskiego, żył jeszcze 1582, a podług Gawareckiego „Opis ziemi Wyszogrodzkiej" (p. 111 i 115) nawet 1593.

Falęcki, Falencki Marcin z Falęczyc, herbu Leszczyc, kasztelan rozpierski w XVI w. Jako dworzanin króla Zygmunta Augusta (1559), używany był do wielu ważniejszych posług. Podczas bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta wyznaczony był przez zjazd w Kaskach, wraz z podskarbim, do ściągania wszelkich funduszów publicznych i prywatnych królewskich na potrzeby Rzeczypospolitej. W 1563 i 64 przeznaczony był do rewizji starostw małopolskich, a wkrótce potem został ekonomem księstwa Mazowieckiego i pod koniec życia tego króla starostą będkowskim. Za Stefana Batorego był starostą goszczyńskim i kruświckim (1576), oraz podkomorzym sieradzkim (na który to urząd mianowany był już przez Zygm. Augusta 1566, równocześnie ze Stan. Koniecpolskim, o co długo się obaj spierali), a nareszcie 1587 kasztelanem rozpierskim; † około 1606.

Falęcki Józef, lekarz, * 1829 pod Sanokiem, † 1879; miał udział w powstaniu węgierskiem 1848, następnie studjował medycynę w Krakowie, i został adjunktem kliniki lekarskiej; w r. 1868 osiadł w Królestwie Polskiem. Ogłosił: „O moczeniu cukrowem" (1862); „O gimnastyce hygjenicznej i lekarskiej" (1863); „Szkic semiotyki uroskopijnej" (1865).

Falguière Aleksander, rzeźbiarz i malarz francuski, * 1831 w Tuluzie, kształcił się pod kierunkiem Jouffroy, w 1859 otrzymał nagrodę rzymską. Wykonał „Zwycięzcę w walce kogutów" (w muzeum Luksemburskim), męczennika chrześcijańskiego Tarsiciusa (1868), figurę wyobrażającą dramat do Opery nowej (1869), posąg Corneille'a dla teatru francuskiego (1872), tancerkę egipską (1873), alegoryczną figurę Szwajcarji, posąg Lamartine'a (1878), Djanę (1882), Kobietę z pawiem (1890) i in. Od 1873 zaczął uprawiać malarstwo i między innemi wykonał Kaina i Abla, Zuzannę i in. Jest nadto malarzem portretowym. Jako malarz nie miał wielkiego powodzenia. Ostatnio zrobił projekt na pomnik Balzaca, wystawiony w Salonie 1899.

Falibogowski Krzysztof Franciszek, pochodził z Sieradzkiego, był nauczycielem we Lwowie, napisał: „Discurs o marnotrawstwie i zbytku Korony Polskiej" (Kraków, 1603 i Jarosław, 1626) i nieszczególny wiersz p. t. „Nowina lwowska".

Falibowski albo Falbowski, szlachcic wołyński, który jakoby mścił się okrutnie na Mazepie, za stosunki miłosne z jego żoną. W r. 1886 znalazł się dokument, dowodzący, że owym zdradzonym mężem nie był **F**-i, lecz Jan Zahorowski. Temat ten Byron i Słowacki rozwinęli w pięknych swoich poematach. Por. Pasek „Pamiętniki"; Otwinowski „Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II".

Falieri, starożytna rodzina wenecka, która dała rzeczypospolitej trzech dożów. Najsławniejszym z nich był *Marino Falieri*, * 1278, odznaczywszy się jako wojownik i polityk, został dożą 1354. Przez zemstę względem patrycjusza Michała Steno, który żonę jego obraził, a niedostatecznie za to przez senat był ukarany, uknuł spisek przeciwko arystokracji, ale w przeddzień jego wybuchu był ze swymi stronnikami uwięziony i 17 kwietnia 1355 r. na śmierć skazany.

Byron i Delavigne wzięli ten wypadek za przedmiot do swych tragedji, a Hoffman do pięknej nowelli p. t. „Doge und dogaresse". Donizetti osnuł na nim libretto do opery. Por Ronteix „Marino F. episode de l'histoire de Venise" (Paryż, 1829); Senger „Histor.-Kritische Studien" (Monachjum, 1878); Venosta „Marino F., racconto storico dal secolo XIV" (Medjolan, 1879).

Faliero Angelo, prokurator Rzeczypospolitej Weneckiej w 1225, który większością jednego głosu obalił projekt Piotra Zani, przeniesienia stolicy rzplitej do Konstantynopola.

Falimierz Szczepan, autor pierwszego dzieła botanicznego i lekarskiego w języku polskim, rodem z Rusi, nadworny lekarz Jana Tarnowskiego, hetmana i kasztelana krakowskiego. Dzieło jego prawdopodobnie jest tylko przekładem dawniejszego traktatu łacińskiego; w całości znalezione zostało dopiero w 1859, znajduje się w bibljotece Ossolińskich; nosi ono tytuł: „Falimierza Zielnik imprimowany w Krakowie u Florjana Unglera" (1534 w 4-ce). Por. Rostafiński „Nasza literatura botaniczna XVI wieku" (1888).

Faliński Stefan, malarz polski, w 1887 wystawił obraz historyczny „Stefan Batory", oprócz tego pejzaże „Okolice górskie", „Wybrzeże morskie", „Zamek", „Owoce" i in. **F.** mieszkał stale w Paryżu. W 1898 w Warszawie na wystawie obrazów malarzy polskich nieżyjących, znajdowały się dwie jego akwarele.

Faliskowie, ob. Falerii.

Falist Mikołaj, kanonik krakowski, mistrz dekretów. W 1462 Kazimierz Jagiellończyk powierzył jemu, wraz z Janem Dombrówką i Stanisławem Ostrorogiem, układy z książętami mazowieckimi o ziemię Rawską i Gostyńską.

Faliszewski, Falissowski Krzysztof Grot, dworzanin domu Mniszchów za Zygmunta III, znany jako wyborny tłómacz, ogłosił: „Juljusza Frontyna, v. Florusa, o początkach i dziejach narodu rzymskiego powieści ksiąg IV" (Kraków, 1646); „Hygiastycon Leonarda Lessiusza S. J., to jest prawdziwy sposób zdrowia dobrego i żywota wespół z całością zmysłów, rozsądku i pamięci w długowieczną starość zachowania" (Kraków t. r.); „O pożytkach trzeźwego i pomiernego żywota" (Kraków t. r.). Nadto ogłosił traktat p. t. „Historyko-polityk nowo zebrany" (Kraków, 1649).

Falit, szalbierz, ten, który zawiódł, lub nie oddał pożyczonych pieniędzy. Knapski tłómaczy ten wyraz: „Falit, niesłowny korespondent kupiecki, albo pożyczalnik".

Falize Lucjan Józef Mignon, złotnik francuski, * 1811 w Liège, † 1893, syn złotnika, którego zakład objął w 1876. Kształcił się gruntownie we Włoszech i wraz z Germanem Bapstem wyrabiał prawdziwie artystycznie wykończone przedmioty, emaljowane, z kości słoniowej, złota i t. p. Najpiękniejszemi są: „Waza, zwana Sasanidzka"; „Gallia"; „Zwycięstwo pod Samotrake" i wiele in. **F.** był twórcą gustu zwanego japońskim. Nadto umieszczał w „Gazette des beaux arts" i innych artykuły krytyczne o złotnictwie, bronzach i klejnotach i wydał pod pseudonimem kilka sztuk teatralnych.

Falk.

Falk, herb: Na tarczy, przedzielonej pasem poprzecznym czerwonym, z 5-ramiennym krzyżem Legji honorowej francuskiej, w polu górnem srebrnem — czerwony kur z piorunem w prawej łapie; w dolnem, złotem — na murawie czarna baszta o dwóch wieżach, a do niej wymierzone cztery luty karabinowe z bagnetami. Labry czerwone z obramowaniem zielonem, srebrem podbite z prawej, a złotem z lewej strony.

Falk Kohen Jozue (syn Aleksandra), ze Lwowa, uczony Izraelita, † we Lwowie 1614 r., wydał dwa dzieła: „Sefer meinat enaim" (Księga oświecająca oczy, Praga, 1606—1614), oraz „Derysza Uprysza" (Badanie i Objaśnienie, Lublin, 1635).

Falk Jozue (syn Izaaka) z Leszna napisał „Bynjan Jehoszua" (Budowa Jozuego), komentarz do talmudycznego traktatu „Abot Derabi Natan" (Dyrenfort, 1788).

Falk Jan Danjel, pisarz i filantrop, * 1768 r. w Gdańsku, † 1826; od 1797 mieszkał jako prywatny uczony w Wejmarze. Założył 1813 Towarzystwo przyjaciół w potrzebie i dom przytułku dla opuszczonych i zaniedbanych dzieci, znany od 1829 pod nazwą *Instytutu Falka* i do dziś dnia istniejący. W literaturze niemieckiej dał się poznać głównie wybornemi, pełnemi dowcipu satyrami. Adolf Wagner wydał „Falk's auserlesene Schriften" (3 t., Lipsk, 1819). Po śmierci autora wyszedł nowy zbiór jego „Satirische Werke" (7 t., Lipsk, 1826), oraz „Goethe aus näherem persönlichem Umgange dargestellt" (Lipsk, 1832, 3 wyd., 1856). Por. Heinzelmann „Johannes **F.** und die Gesellschaft der Freunde in der Noth" (Erfurt, 1879); Armin Stein „Johannes F." (Halla, 1881).

Falk Adalbert, pruski minister wyznań, * 1827 we Wrocławiu. Pełniąc różne urzędy w sądownictwie, został w ministerjum wyższym radcą sprawiedliwości. W 1867 zasiadał w sejmie związku północno-niemieckiego. Jako komisarz rządu pruskiego przy radzie związkowej, czynny brał udział w wypracowaniu projektów do nowego prawodawstwa szkolnego. Mianowany 1872 ministrem wyznań, przeprowadził (1873) prawa o nadzorze szkolnym, wzbraniające duchowieństwu wszelkiego mieszania się do spraw szkolnych, oraz prawa uszczuplające przywileje i znaczenie duchowieństwa w państwie, co silną

wywołało opozycję. W 1874 zaprowadził w Prusiech obowiązkowo śluby cywilne, uchwalone później przez parlament dla całych Niemiec. Również przeprowadził nową organizację synodalną w kościele ewangelickim. W skutek zbliżenia się Bismarcka do stronnictwa katolickiego złożył tekę oświaty w lipcu 1879 i wycofał się do życia prywatnego. W 1882 mianowany został prezydentem wyższego sądu krajowego w Hamm.

Falk Maksymiljan, publicysta węgierski, * 1828 w Peszcie, kształcił się tamże i w Wiedniu, działalność literacką rozpoczął w 1844 jako współpracownik dziennika *Ungar*. Następnie osiadł w Wiedniu, gdzie od 1850 jako współpracownik dziennika *Wanderer* i wychodzącego w Peszcie *Pesti Naplo* występował w obronie interesów Węgier. Pomieszczane w tem ostatniem piśmie jego artykuły zwróciły na siebie uwagę hr. Stefana Szechenyi, który zawiązał stosunki z **F.** Napisał monografję „Graf Stephan Szechenyi und seine Zeit". **F.** od 1868 jest redaktorem dziennika *Pester Lloyd* i jednym z najwybitniejszych liberalnych członków parlamentu węgierskiego. Ogłosił nadto studja: „Die fürstliche Familie Esterhazy", „Der ungarische Historiker Ladislaus Szalay" i in.

Falk Jeremjasz, ob. Falck.

Falke Jan Ernest Ludwik, weterynarz, * 1805 w Rudolstadt, † 1880, 1847 został profesorem weterynarji w Jenie. Ogłosił: „Lehrbuch der Anatomie und Psychologie" (1852); „L. der Diätetik und Gesundheitspflege" (1854); "L. der Staatsthierarzneikunde" (1853 –55); „L. der speciellen Veterinärnoselogie" (1854); „L. der Veterinärpathologie" (1854); „Handbuch der innern und äussern Krankheiten unserer nutzbaren Hausthiere" (1858); „Lehrbuch der gesammten Thierarzneiwissenschaft" (3 t., 1855).

Falke Jan Fryderyk Bogumił, historyk niemiecki, * 1823 w Ratzeburgu, † 1876; od 1855 sekretarz, 1859 r. kustosz muzeum germańskiego w Norymberdze, od 1862 sekretarzem głównego archiwum rządowego w Dreźnie. Najważniejsze jego dzieło jest: „Geschichte der deutschen Handels" (2 t., Lipsk, 1859—1860); „Die Hansa als deutsche See- und Handelsmacht" (Berlin, 1862). Za pracę „Geschichte des Kurfürsten August von Sachsen in volkswirtschaftlicher Beziehung" otrzymał w 1868 nagrodę imienia Jabłonowskiego. Oprócz tego wydawał wspólnie z J. Müllerem „Zeitschrift für deutsche Culturgeschichte" (1855—59).

Falke Jakób, brat poprzedniego, również historyk, * 1825 w Ratzeburgu, † 1897; z dziećmi księcia Solms-Braunfels'a odbywał dalekie podróże; od 1855 konserwator muzeum germańskiego w Norymberdze, 1858 bibljotekarz księcia Liechtenstein'a w Wiedniu, od 1865 pierwszy kustosz cesar.-królew. muzeum sztuk i przemysłu tamże. Oprócz głównego dzieła: „Die deutsche Trachten und Modenwelt" (2 t., Lipsk, 1858), ogłosił między innemi „Zur Costümgeschichte des Mittelalters" (Wiedeń, 1861) i „Die ritterliche Gesellschaft im Zeitalter des Frauencultus" (Berlin, 1863); „Die Kunst in Hause" (5 wyd., 1883); „Hellas und Rom" (1879); „Kostümgeschichte der Kulturvölker" (1882); „Aesthetik des Kunstgeworbes" (1883); „Der Garten. Seine Kunst and Kunstgeschichte" (1885); „Geschichte des Geschmacks im Mittelalter" (1893); obok tego, wydawał wspólnie z Eye'em: „Kunst und Leben der Vorzeit" (3 t., Norymberga, 3 wyd., 1868) i „Galerie der Meisterwerke altdeutscher Holzschneidekunst" (tamże, 1857—61).

Falkenau, miasto, ob. Falknów.

Falkenberg, miasto na południowo-zachodniem wybrzeżu Szwecji, przy ujściu Atranu do Kategatu, przy drodze żelaznej nadbrzeżnej od Halmstadu do Warbergu, ma dobrą przystań, resztki warowni średniowiecznej, około 2000 mieszkańców, zajmujących się przeważnie połowem łososi. Niedaleko od Falkenbergu na tak zwanych polach Falkenberskich odbyła się dnia 18-go października 1565 roku słynna bitwa, w której wódz duński Daniel Ranzau osiągnął walne nad Szwedami zwycięstwo.

Falkenberg Dietrich, pochodził z Herstelle w Westfalji, był dworzaninem u landgrafa Hesji Maurycego, który w r. 1615 posłał go do Sztokholmu na dwór Gustawa Adolfa, gdzie **F.** został ochmistrzem królowej matki. W r. 1626 brał udział jako pułkownik w wojnie polskiej, a 1630 objął komendę w Magdeburgu. Podczas oblężenia miasta przez Tillego w r. 1631 **F.** bohaterstwem się odznaczył i poległ podczas szturmu bramy głównej. Umierając, kazał, nie mogąc obronić miasta, podpalić je w kilku miejscach, w skutek czego spalił się cały Magdeburg; ocalała jedna tylko katedra. Por. Wittich „Dietrich von **F.**" (Magdeburg, 1892 i tegoż „Pappenheim und **F.**" Berlin, 1894).

Falkenberg Jakób, ob. a Falckenburg.

Falkenberg Jan, ob. Falckenberg.

Falkenburg, miasteczko w powiecie Drahimskim, na Pomorzu, nad rzeką Drawą, przy drodze żelaznej, ma szkołę tkacką, tartaki parowe, cegielnie, przeszło 4000 mieszkańców.

Falkelhagen Piotr, ob. Zaleski Piotr.

Falkenhajn, *Falkenhayn*, herb: W polu srebrnem trąba czerwona w złoto oprawna, na złotym sznurze, wylotem w lewo. Nad hełmem z zawoju czerwono-srebrnym ogon pawi. Labry czerwone, podbite srebrem.

Falkenhajn.

Falkenhan, *Falkenhahn*, herb: Na tarczy dwudzielnej na polach — prawem czerwonem i lewem srebrnem — nad złotym półksiężycem, wieniec z róż, a wokół ukośnie ułożone gwiazdy po dwie u góry i u dołu, z każdej strony. U szczytu, nad półksiężycem złotym wieniec na drążku zawieszony.

Falkenhan.

Falkenhayn Juljusz, hrabia, minister austrjacki, * 1829 roku, syn generała kawalerji Eugenjusza i brat Franciszka **F.**, członka izby panów, służył naprzód w wojsku, z którego wystąpił w stopniu rotmistrza i osiadł w majątku. Wybierany kilkakrotnie posłem do sejmu dolno-austrjackiego, należał do stronnictwa ultramontańskiego i zajmował się sprawami finansowemi. W roku 1879 otrzymał mandat poselski do rady państwa i 12 sierpnia t. r. mianowany był ministrem rolnictwa w gabinecie Taaffego. W r. 1893 wszedł do gabinetu koalicyjnego Windischgrätza, w czerwcu 1895 ustąpił wraz z całem ministerjum. Ogłosił: „Materiale zu Studien über das österr. Budget" (1876) i „Das Jahrzehnt der ersten Ausgleichs" (1879).

Falkenstein L. (Freiherr), napisał: „Der Veteran oder kurze Darstellung der Feldzüge der Russen in Sersien, der Türkei und Polen und der Holländer in Belgien etc." (Berlin, 1833). Dzieło to przetłómaczono na język holenderski (Delft 1834).

Falkenstein Karol Konstanty, * 1801 w Solurze (Solothurn) w Szwajcarji, wychawywał się w kolegjum jezuickiem, następnie w Genewie i Wiedniu, 1821 r., jako nauczyciel młodego hr. Łubieńskiego, przybył do Warszawy, 1825 był sekretarzem królewskiej bibljoteki w Dreźnie, od 1835—52 nadbibljotekarz królewskiej bibljoteki w Dreźnie, umysłową dotknięty chorobą, † 1855 w Pirna. **F.** poznał osobiście Kościuszkę w Solurze i był jego entuzjastycznym wielbicielem. Z rozmaitych pism jego celniejsze są: „Tadeusz Kościuszko" (3 wyd., 1839 w Lipsku, w polskiem tłómaczeniu są 3 wydania); rzecz ta wyszła także we francuskim przekładzie Karola Forstera (Paryż, 1839); „Geschichte der geographischen Entdeckungsreisen" (6 t., Drezno i Lipsk, 1828—30); „Geschichte der Buchdruckerkunst in ihrer Entstehung und Ausbildung" (Lipsk, 1840, 2 wyd., 1856 r.); „Geschichte des Johanniterordes" (1833); „Geschichte des Tempelherrenordens" (1833).

Falkenstein Jan Paweł, minister saski, * roku 1829 w Pegau, † 1882 w Dreźnie. Był ministrem spraw wewnętrznych, a od 1853 ministrem wyznań i oświecenia publicznego, wprowadził wiele pożytecznych zmian w szkolnictwie i zorganizował uniwersytet lipskl. W r. 1866, podczas nieobecności króla, zarządzał państwem, a po wojnie został prezesem gabinetu, od r. 1871 ministrem domu królewskiego. Napisał: „Johann, König von Sachsen" (Drezno, 1878).

Falkenstein Juljusz, podróżnik afrykański, * 1842 w Berlinie, studjował medycynę w akademji lekarskiej wojskowej i brał udział w wyprawie niemieckiej 1873 — 1876) do Loango, skąd przywiózł do Europy cenne zbiory i pierwszego żywego goryla. Ogłosił: „Afrikanisches Album" (1876); „Ueber das Verhalten des Haut in den Tropen" (1877); drugą część dzieła „Der Loango Expedition" (Lipsk, 1879); „Aerztlieter Ratgeber für Seeleute, Kolonisten etc." (2 wyd., 1883); „Afrikas Westküste" (1885) i „Die Zukunft der Congo und Guineagebiète" (1885).

Falkensztejna, *Zawisza* (z), ob. Zawisza z Falkensztejna.

Falkiewicz Lucjan Łukasz, żył w drugiej połowie XIX w., pedagog i powieściopisarz. Napisał: „O poznawaniu temperamentów dzieci w zastosowaniu do wychowania, dla rodziców, opiekunów, wychowawców i nauczycieli szkół ludowych" (Kraków, 1874); „Szkice charakterystyczne lwowskie z niedawnej przeszłości, czyli Los szulera" i inne.

Falkirk, miasto w szkockiem hrabstwie Stirling, nad kanałem Forth i Clyde, ma 20,000 m. i sławne jarmarki na bydło. W okolicy kopalnie węgla i huty żelazne.

Falkland Lucjusz Cary, wice hrabia, * 1610, † 1643 r. Jako członek Długiego Parlamentu, występował przeciw polityce Strafforda i Lauda. W r. 1642 Karol I mianował go sekretarzem stanu. Pragnął zapobiedz wojnie domowej, ale usiłowania jego były bezskuteczne, wskutek czego **F.** dał się zabić w bitwie pod Newbury. Napisał: „A Discourse of infaillibility" (Londyn, 1660); „A Speech concerning episcopacy" (Londyn, 1641) i in. W r. 1870 Grossart wydał zbiorek poezji **F.** p. t.: „Poems."

Falklandzkie wyspy (wym. *Faokland*), przez Francuzów zwane *Maluinami*, archipelag, należący do Anglji, leży na wodach południowego oceanu Atlantyckiego. Składa się z dwu głównych wysp: **F.** na wschód cieśniny Magielańskiej między 51—53° szer. płd. *zachodniej* **F.** albo *Maidenland* i *wschodniej* **F.** albo *Soledad*, oraz wielkiej liczby mniejszych wysp, obejmujących w ogóle 12531 klm. kw. Cieśnina, oddzielająca dwie wyspy główne, nazywa się *Falklandsund* lub *Carlislesund*. Klimat jest tutaj umiarkowany, ale bardzo często podległy straszliwym burzom. Ponieważ na wyspach tych zupełnie brakuje drzewa, przeto nie mogą być kolonizowane, chociaż ze względu na wyborne porty i szczęśliwe położenie geograficzne (stacja handlowa dla okrętów płynących z Europy do Ameryki zachodniej) są bardzo ważne dla Anglji. Zostały one odkryte 1593 przez Ryszarda Hawkins. W koń-

cu wieku XVIII Hiszpanie chcieli tu założyć swoje osady, toż samo próbowali uczynić Anglicy 1772 r., ale bez skutku. W roku 1833 Anglicy zajęli cały archipelag w swoje posiadanie, a obecnie przebywa tam 1800 osadników, zajmujących się hodowlą bydła. Główną osadą jest Port Stanley z 700 miesz., siedlisko biskupa anglikańskiego.

Falknów (niem. *Falkenau*), miasto w czeskim pow. Chebskim, nad rzeką Ochrzą (Eger), 5,500 miesz., trudniących się głównie uprawą chmielu; wielki zamek hr. Nisticów z parkiem. W okolicy znaczne zakłady górnicze i huty szklane.

Falkowska z Suchockich Cezarea, autorka dla dzieci, napisała „Powieść dla dzieci“ (1854); „Podarunek dla małych dzieci na kolędę” (1857); „Nowe powiastki” (1857); „Opowiadanie starca” (1861); „Dwie suknie” (1859); „Z pracy rąk“ (1873).

Falkowski Piotr z Falkowa, po łacinie zwany Petrus Zirik (Szyrzyk), syn Stanisława, hr. Doliwa, w r. 1322, kanonik krakowski i podkanclerzy nadworny Władysława Łokietka, opatrzony licznemi prebendami, sprawował jeszcze ten sam urząd i za Kazimierza W., został po śmierci Jana Grota biskupem krakowskim 1347 r. i przed objęciem jeszcze djecezji, † 1348 w Awinjonie, gdzie był wysłany przez Kazimierza W. w poselstwie do papieża Klemensa VI. Napisał w r. 1337 pod imieniem Piotra Szyszyka „Historję scholastyczną,“ która wszakże do nas nie doszła. Por. Paprocki „Herby rycerstwa,” Łętowski „Katalog biskupów krakowskich” i J. Bartoszewicz „Historja literatury.”

Falkowski Jakób Zebedeusz, założyciel instytutu głuchoniemych w Warszawie, * 1775 r. we wsi Budlewie, † 1848 roku. Po ukończeniu szkół w Drohiczynie, wszedł do zakonu Pijarów 1792 r. i z kolei był profesorem w Łomży, Drohiczynie i Szczuczynie. W roku 1803 wyjechał do Berlina dla dalszych studjów w swoim zawodzie. Wiedziony szlachetnością serca, już jako nauczyciel w Szczuczynie, wziął na wychowanie siedmioletniego głuchoniemego Piotra Gąsowskiego, którego usilną pracą, bez żadnego znikąd doświadczenia i wzoru, nauczył po trzech latach niektórych prawd religijnych, pacierza i modlitw codziennych, a przez ciągłe w mowie ustnej ćwiczenie dokazał tyle, że głuchoniemy rozumiał mówiących i sam na pytania dość zrozumiale odpowiadał. W r. 1807 został **F.** rektorem szkół w Szczuczynie, a 1817, po odbytej podróży do Wiednia i innych szkół specjalnych za granicą, otworzył w Warszawie instytut głuchoniemych, którego rektorstwo pełnił do 1831.

Falkowski Jakób

Był członkiem towarzystwa przyjaciół nauk i proboszczem parafji św. Aleksandra. Pisma jego są: „O początku i postępie instytutu warszawskiego głuchoniemych“ (Warszawa, 1823); „Wykaz zatrudnień w instytucie głuchoniemych od miesiąca września 1821 do sierpnia 1822,” „Rozmaitości, ofiarowane dziatkom przez życzliwych” (8 numerów Warszawa, 1828—1829); „Izydor, książka dla ludu,” „Ojcze nasz.“ W rękopisie, oprócz wielu kazań, zostawił: przekład dzieł Jägera w 4 t.: „Kwiaty na pustyni zebrane,“ „Historja świata do czytania dla ludu,” „Uwagi o nauczaniu głuchoniemych i ociemniałych.” Por. Nowicki Władysław „Ks. Jakób Falkowski” (Warszawa, 1876); Szczygielski J. ks. „Ksiądz J. F.” (Pamiętnik Warsz. Inst. Gł. i Oc. roz. XV, 1884).

Falkowski Jakób, Dominikanin, * 1778 roku w parafji Kodeńskiej, † 1836 roku, święcenia kapłańskie otrzymał 1801; od 1801—1806 słuchał wyższych nauk w uniwersytecie wileńskim. Następnie sprawował obowiązki nauczycielskie w różnych klasztorach i w szkole powiatowej w Nowogródku. W latach 1820—29 mieszkał w Wilnie, gdzie wsławił się jako kaznodzieja. Tu był przeorem klasztoru św. Jakóba na Łukiszkach; a od 1829—32 przeorem klasztoru debreczyńskiego. Stąd przeniósł się do klasztoru w Zabiałach, gdzie umarł. Ogłosił między innemi: „Nowa kaznodziejska bibljoteka“ (2 t., Wilno, 1823); tudzież dalszy ciąg p. t.: „Dzieła kaznodziejskie“ (6 t., Wilno, 1827—29); nowa ed., p. t.: „Bibljoteka kaznodziejska” (6 t., Wilno, 1846); „Kazania na Podolu, w czasie wielkiego jubileuszu 1827 miane“ (Wilno, 1827), oraz dzieła ascetyczne: „Ogród różany etc.“ (wyd. 8, Warszawa, 1879); „Zegar dusz czyścowych” (Wilno, 1820); „Nabożeństwo jubileuszowe w krótkości zebrane” (Wilno, 1826); „Wielki Tydzień“ (Wilno, 1829, 3 wyd., 1850 tamże). Kazania **F.** zawierają wiele cennego materjału, są wszakże nieco zimne i rozwlekłe. Por. Barącza Sadoka „Rys dziejów zakonu Kaznodziejskiego w Polsce” (Lwów, 1861, 2 t., str. 146—153) i ks. Pelczara „Zarys dziejów kaznodziejstwa w kościele katolickim“ (Kraków, 1896, cz. II, 327).

Falkowski Juljusz, oficer wojsk polskich w 1831 r., * 1813 r. na Podolu, † 1892, napisał: „Obrazy z życia kilku ostatnich pokoleń w Polsce“ (1882—86, 4 t.; t. 5—1887); „Wspomnienia z r. 1848 i 1849“ (Poznań, 1879); „Upadek powstania polskiego w 1831 r., rys historyczno-pamiętnikowy, z mapą teatru wojny i planem szańców Warszawy“ (Poznań, 1881). Ogłosił także dramat „Koniec Stuartów“ (Kraków, 1880) i dramatyzowaną historję Dymitra Samozwańca po francusku, przerobioną później i wydaną po polsku (Poznań, 1879).

Fallax fortuna (łac.), los zawodny.

Fallières Klemens Armand, polityk francuski, * 1841 w Mézin (Lot-et-Garonne); ukończył kursa prawne i był następnie adwokatem; w roku 1876 wybrany posłem do izby deputowanych wszedł do stronnictwa lewicy republikańskiej i odznaczył się wymową. Był jednym z gorliwych zwolenników Gambetty, w maju 1880 został podsekretarzem stanu ministerjum spraw wewnętrznych w gabinecie Constans'a. Za rządów Freycineta usunięty w styczniu 1882, objął tekę spraw wewnętrznych, 7 sierpnia t. r. w gabinecie Duclerc'a, a po upadku tegoż w d. 20 stycznia 1883 utworzył ministerjum prowizoryczne, którego był szefem do 18 lutego. W listopadzie 1883 Ferry powołał go na ministra oświaty, na którem to stanowisku pozostawał do 1 kwietnia 1885 r. W maju 1887 objął w ministerjum Rouviera tekę spraw wewnętrznych, w gabinecie Tirarda tekę sprawiedliwości, z tym ostatnim usunął się w kwietniu 1888 i znowu 21 lutego 1889 został ministrem oświaty w gabinecie Tirarda, w r. 1890 ministrem sprawiedliwości, ustąpił w lutym 1892. W d. 8 czerwca 1890 r. obrany został senatorem.

Fallmerayer Filip Jakób, historyk i podróżnik niemiecki, * 1790 w Tchötsch pod Briksen, † 1861; syn prostego wyrobnika, pierwotnie nauczyciel w Augsburgu, potem profesor w Landshut, odbywał 1831, 1840 i 1847—48 podróże na Wschód, został 1848 profesorem historji w Monachjum i członkiem parlamentu frankfurckiego, gdzie głosował z lewą stroną i z nią przeniósł się do Sztutgardu, za co 1849 pozbawiony został katedry. Wskutek tego wyniósł się do Szwajcarji; w r. 1850 powrócił do Monachjum, oddawszy się wyłącznie pracom naukowym. Najważniejsze jego dzieła są: „Geschichte der Kaiserthums Trapezunt" (Monachjum, 1831), „Geschichte der Halbinsel Morea im Mittelalter" (2 t., Stuttg., 1830—36); „Fragmente aus dem Orient" (2 t., Stuttg., 1845, nowe wyd. 1877); „Das albanesische Element in Griechenland" (3 wyd., Monachjum, 1857—1860). W ostatniem dziele dowodzi, że dzisiejsi Grecy są prawie wyłącznie pochodzenia słowiańskiego, gdyż dawny szczep helleński został zupełnie wytrzebiony w wiekach średnich. Jego „Gesammelte Werke" (3 t., Lipsk, 1861—1862) wydał Thomas.

Falloppio Gabrjel, zwany zwykle *Fallopjuszem*, anatom, * 1523 r. w Modenie, † 1562; nauki lekarskie studjował pod kierunkiem Vesala, w r. 1547 został profesorem anatomji w Ferrarze, potem w Padwie, gdzie był zarazem dyrektorem ogrodu botanicznego. Zasłużył się wielu pracami w anatomji. Pamięć o nim pozostała w nazwach licznych, przezeń odkrytych, organów, jak np. *kanał Fallopjusza* w kości skroniowej, podobnież jajowody noszą nazwę *trąb Fallopjusza*; całkowity zbiór pism jego ogłoszono w Wenecji 1584 i Frankfurcie 1606.

Falloux Fryderyk Alfred Piotr, hr. de, mąż stanu i pisarz francuski, * 1811 w Angers; † 1883, zasiadał w izbie deputowanych jako stronnik legitymizmu, a w zgromadzeniu narodowem 1848 jako wróg socjalistów; 20 grudnia mianowany został przez Ludwika Napoleona ministrem oświecenia publicznego. Wówczas opracował reakcyjny projekt prawa o nauczaniu, który przy jego następcy wszedł w wykonanie. W październiku 1849 usunął się z urzędu, a od zamachu 2 grudnia 1851 uczynił stanowczy rozbrat z polityką prezydenta i schronił się do dóbr swoich. W roku 1857 mianowany został członkiem akademji, a w r. 1860 jako jawny przeciwnik polityki cesarza względem sprawy włoskiej, ściągnął na siebie niezadowolenie rządu. W zgromadzeniu prawodawczem 1871 roku oświadczył się przeciw monarchji absolutnej. Ogłosił między innemi: „Histoire de Louis XVI" (6 wyd., Paryż, 1860); „Histoire de Pie V" (2 t., Paryż, 1844, 3 wyd., 1859); „Madam Svetchine, sa vie et ses oeuvres" (2 t., Paryż, 15 wyd., 1884); „Etudes et souvenirs" (1885); „Discours et mélanges politiques" (3 t., 2 wyd., 1883); „Lettres inédites de Madame Swetchine" (5 wyd., 1881) i in. Po śmierci wydano „Memoires d'un royaliste" (2 t., 1888); „Questions monarchiques" (1873); „Augustin Cochin" (1874), oprócz tego był głównym współpracownikiem dziennika „Correspondant." Por. Du Laussois „Le comte de **F.**" (Paryż, 1886) i Veuillot „Le comte de **F.** et ses mémoires" (tamże, 1888).

Fall-River, miasto w hrabstwie Bristol, w stanie Massachusetts, w Ameryce północnej, liczy 90,000 miesz., posiada wygodny port, liczne fabryki wyrobów bawełnianych i maszyn; w pobliżu łomy granitu.

Fallus (po grec. *fallos*), u starożytnych Greków symbol płodzącej siły w przyrodzie, który tak samo jak *lingam* u Indjan i we wszystkich w ogóle religjach wschodnich (z wyjątkiem parsyzmu), był przedmiotem czci i wywołał wiele mitów, a który przy uroczystościach publicznych i procesjach obnoszono po placach i ulicach. Częstokroć **F.**, wyciosany z drzewa, przedstawiano w połączeniu z częściami płciowemi żeńskiemi. Kult **F.** u Greków odgrywał rolę w obchodach na cześć Bachusa, z którym łączyły się mity o Pryjapie.

Falmouth, miasto portowe, na południowym brzegu angielskiego hrabstwa Cornwall. Port tutejszy, pod zasłoną warowni Pendennis i zamku Mawes, uchodzi za bardzo dobry. Miasto **F.** liczy 5,000 miesz. i jest stacją wojennej floty angielskiej.

Falowanie, *undulacja*, ob. Falowy ruch.

Falowy ruch, ruch drgający, rozchodzący się w jakimkolwiek układzie cząstek materjalnych. Jeżeli w ciele sprężystem cząstka jakakolwiek wyprowadzoną zostanie z położenia swe-

go równowagi, przechodzi w drgania; wskutek działania sił międzycząsteczkowych ruch ten udziela się i cząstkom sąsiednim ciała; cząsteczki, im dalej położone, tem później rozpoczynają swój ruch, tak, że gdy pierwsza cząstka wróciła już do położenia równowagi, inne znajdują się w różnych stanach czyli *fazach* swej drogi. Ruch atoli każdej cząstki nie ustaje za jej powrotem do położenia równowagi, ale wskutek bezwładności cząstka przechodzi w ruch drgający (ob. Wahadło); w ruchu więc tym cząstki z miejsc swoich nie występują daleko, odbywają tylko około położeń równowagi drgania (albo też ruchy obrotowe), ruch zaś rozchodzi się coraz dalej, udziela się bowiem coraz innym cząsteczkom. Cechą więc ruchu falowego jest to, że ruch rozprzestrzenia się coraz dalej, ale same cząstki pozostają na swych miejscach, wykonywając tylko ruchy drgające dokoła swych położeń równowagi. Ruch taki zowie się *falowym*; nazwa ta pochodzi od znanych zjawisk na rzekach, jeziorach, morzach, gdy powierzchnia tych wód wygina się w górę i na dół, pod działaniem siły uderzającej lub cisnącej. Wyniesienie nad poziom zowie się *górą fali*, obniżenie *dołem fali*; góra i dół stanowią *całą falę*; najwyższe wyniesienie góry i najgłębsze obniżenie dołu stanowią *wysokość* fali (obszerność czyli amplituda drgań), odległość początku góry od końca dołu zowie się *długością fali*. Długość ta fali równa jest drodze, o jaką się ruch drgający posuwa w czasie, gdy każda cząstka oddzielna kończy jedno drgnięcie. Drgania mogą być *poprzeczne*, t. j. prostopadłe do kierunku rozchodzenia się fali, mniej więcej, jak to się dzieje na powierzchni wody (fig. 1), albo też podłużne, t. j. w kierunku fali, jak przy rozchodzeniu się głosu w powietrzu, wtedy właściwie zamiast góry i dołu ma miejsce zagęszczanie i rozrzedzanie. Dwie fale przecinające się wywołują zjawisko interferencji czyli krzyżowania (ob.). Fala, uderzając o inny środek, odbija się i rozchodzi w kierunku przeciwnym (ob. Odbijanie). Fala odbita, spotykając się z falą rozchodzącą się, wywołuje zjawisko *fal stojących*, t. j. fal, w których wszystkie cząstki odbywają ruch współcześnie i pooddzielane są punktami, pozostającemi w spoczynku, *węzłami*; cząstki zajmują tu kolejno położenia na linjach M′ N′, MN, M″ N″ (fig. 2), a węzły przypadają w punktach przecięcia się tych trzech linji; fale takie przedstawia brzmiąca struna. Dalsze zjawiska, jakie okazuje ruch falowy, są załamywanie (ob.) i uginanie (ob.). **F. r.** powietrza wywołuje zjawisko głosu, **F. r.** eteru zjawiska światła i ciepła promienistego, nowsze zaś badania wykazały, że i działania elektromagnetyczne również się w postaci fal rozchodzą. Wykład ruchu falowego obejmują traktaty fizyki, zwłaszcza fizyki matematycznej Por. też Emy „Ueber die Bewegung der Wellen“ (1839). Doświadczalnie prawa **F. r.** wykazali bracia Weber w klasycznem dziele: „Wellenlehre, auf Experimente gegründet“ (Lipsk, 1825). Do doświadczalnego wykazania tych praw służą przyrządy Weberów, Eisenlohra, Fessla, Macha.

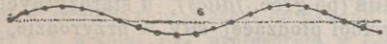

Fig. 1. Fale poprzeczne.

Fig. 2. Fale stojące.

Falsen Enewald, poeta duński, * 1755 w Kopenhadze, † 1808 r. Napisał tragedję „Idda” (przełożył na niemiecki Wettmer, Kopenhaga, 1831); komedje: „De snurrige Fättere”, „Drakedukken”, „Kunstdommeren” i in. Zbiór pism **F**-a wydał Stoud Platon, Chrystjanja, 1821.

Falsen Chrystjan Magnus, mąż stanu i historyk norweski, syn poety *Enevolda* **F.**, * 1782 roku w Oslo, † 1830 roku; adwokat, w roku 1808 sędzia w Fello, wstąpił 1814 r. do zgromadzenia prawodawczego w Eidsvold, gdzie, równie jak i na sejmach 1815, 16, 21 i 22, wyznawał zasady najliberalniejsze, a nawet zrzekł się szlachectwa. Występował przeciwko unji ze Szwecją i pospołu z Adlerem, sekretarzem prywatnym namiestnika, późniejszego króla duńskiego Chrystjana VIII, opracował projekt konstytucji, który stał się podstawą prawa zasadniczego, uchwalonego w Eidsvoldzie (1814) i obowiązującego dotychczas. Po konwencji w Moss (unja ze Szwecją), usunął się od spraw publicznych, powoli wszakże pogodził się z nowym stanem rzeczy. W r. 1822 obrany został generalnym prokuratorem. W r. 1827 mianowany członkiem najwyższego sądu w Chrystjanji. Najważniejszem jego dziełem jest: „Norges Historie” (4 t., Chrystjanja, 1823—24).

Falsen Karol Walenty, brat poprzedniego, * 1787 r., † 1852 r.; wyższy urzędnik administracyjny w Christiansand, od r. 1821 zasiadał na wszystkich sejmach, ciesząc się aż do śmierci całkowitem zaufaniem narodu; obierany kilkakrotnie prezydentem, celował jako dobry mówca.

Falset (włos. *falsetto*, franc. *fausset*), wyraz muzyczny, oznacza dźwięki głosu ludzkiego, zwane „dźwięki z głowy“; ob. Głos.

Falstaff Jan, najoryginalniejsza postać dramatyczna w Szekspira „Henryku IV” i „Wesołych kobietach windsorskich,” nicpoń, tchórz jako żołnierz, samochwalca, rozkszniś, lubieżnik, wytrawny filut, ospalec, przedstawiony jako gruby, otyły próżniak. Humor jego niewyczerpany, a dowcip dosadny. Por. Halliwell „On the character of sir J. F.” (Londyn, 1841); Morgan

„Essay on the dramatic character of sir J. F.“ (tamże, 1777, nowe wyd. 1825).

Falster, wyspa duńska na morzu Baltyckiem, oddzielona od Laaland cieśniną Guldborg, od Zelandji cieśniną Gaaben, a od Moën cieśniną Grönsund; ma 474 klm. kw. i 33,000 miesz. Kraina to płaska, niezbyt wysoka, zdrowa i żyzna; mieszkańcy główny dochód mają z hodowli bydła. Miasto główne jest Nykjöbing.

Falun *(Fahlun, Kopparberg)*, stolica górzystego szwedzkiego obwodu t. n., pomiędzy jeziorami Worpan i Runn; ma 8,000 miesz., rezydencja urzędu górniczego; posiada szkołę górnictwa i najbogatszą kopalnię miedzi w Szwecji. Prócz miedzi wydobywają tu także ołów, siarkę i wytryol, a także żelazo i srebro (300 kg. rocznie).

Falunit *(tryklazyt)*, minerał wydobywany w Falun w Szwecji, gdzie się znajduje w łupku chlorytowym. Właściwie istnieją pod tą nazwą dwa minerały: **F.** *twardy*, ciemno-błękitny, narzynający kwarc i stanowiący wyraźną odmianę tylko kordjerytu, oraz **F.** *miękki*, rysujący się stalą, przedstawiający wszystkie cechy rozłożonego minerału, prawdopodobnie kordjerytu. W ogóle **F.**, jeżeli się przedstawia w kryształach, to tylko w fałszywych czyli pseudoformicznych po kordjerycie; kryształy te mają krawędzie zaokrąglone, jakby stopione; występuje on także w masach krysztalicznych, z budową blaszkową, albo w masach zbitych. Rozłam ma muszlowy, przechodzący w nierówny lub blaszkowy; twardość 5, 5, c. wł. 2,68=2,79; blask słaby, szklisty, a często tłusty; barwy szare i ciemne z rozmaitemi odcieniami. Skład jego odpowiada, po potraceniu wody, składowi kordjerytu.

Faluńskie brylanty, *brylanty cynowe*, ozdoby wyrabiane ze stopu złożonego z 3 części ołowiu i 4 cyny. Stop ten łatwo się topi, i jeżeli w chwili stygnięcia naciskamy go szlifowanem szkłem, to przybiera jego kształty; po skrzepnięciu zachowuje żywy blask i posiada wejrzenie drogich kamieni.

Fałat Juljan, * 1853 r. w Tuligłowach w Galicji, ukończył gimnazjum w Przemyślu, był następnie pomocnikiem budowniczego, poczem rozpoczął studja malarskie w Monachjum, kształcąc się głównie na akwarelistę, ale jest malarzem wielostronnym. Znakomicie odtwarza sceny z życia myśliwskiego i wykonał wielki ich szereg, będąc zapraszany na łowy, przez ks. Antoniego Radziwiła, ks. Wilhelma pruskiego i in. Odznacza się doskonałym realizmem, wykończeniem drobiazgowem szczegółów i znakomitą plastyką. Miasto Berlin zakupiło jego „Powrót z polowania na niedźwiedzie.“ Do celniejszych utworów **F.** należy namalowana w r. 1896 przy współudziale Kossaka i kilku innych artystów, wielka panorama, wyobrażająca przejście wojsk Napoleona I przez Berezynę. Jest dyrektorem szkoły sztuk pięknych w Krakowie. Por. Życiorys *Tygod. illustr.* r. 1892.

Fałat Juljan.

Fałdowanie, w geologji, ob. Góry.

Fałsz *(Falsum, Falsificatio)*, oznacza w ogóle wszelkie umyślne naruszenie prawdy, wszelką nierzetelność; w prawie kryminalnem **F.** nazywa się wszelkie karygodne, z chęcią zysku, wprowadzenie w błąd, bądź to za pomocą podrobienia rzeczy nierzetelnej i przedstawienia jej za rzetelną, bądź to przez sfałszowanie rzeczy dobrej. Głównie jednak fałsz odnosi się do dokumentów i takich przedmiotów, które mogą posłużyć za dowód stosunków prawnych. W prawie rzymskiem **F.** był traktowany, jako oddzielna zbrodnia, chociaż pierwotnie ściągał się głównie do podrabiania monet i testamentów *(lex Cornelia de falsis)*; później pojęcie **F.** przybrało obszerniejsze rozmiary. Z nowszych prawodawstw rzadko które daje ogólne pojęcie **F.**, a tylko wylicza oddzielne jego rodzaje, zagrażając za to nader surowemi karami, surowszemi za sfałszowanie przedmiotów i dokumentów publicznych, niż prywatnych. Prawo obowiązujące za fałsz stanowi kary główne.—*Fałsz* w prawie cywilnem znany jest pod nazwą **F.** *głównego* (le faux principal) i **F.** *incydentalnego* (le faux incident). **F.** *główny* dochodzi się na drodze kryminalnej; jeżeli w sprawie cywilnej pokłada ktoś dokument sfałszowany i sprawca sfałszowania jest znany, żyje i przedawnienie przeciwko niemu nie zaszło, wtedy ten, na czyją szkodę dokument sfałszowano, udaje się do sądów karnych, i sprawa toczy się na drodze kryminalnej przeciw fałszerzowi, i to jest **F.** główny. Może się jednak często zdarzyć, że dokument sfałszowany nabyty został przez kogoś w dobrej wierze, że sprawca fałszu jest nieznany, umarł, lub przedawnienie nie dozwala go ścigać na drodze karnej, wtedy ten, na czyją niekorzyść dokument sfałszowano, dowodzi fałszu na drodze cywilnej, wytacza proces nie przeciw fałszerzowi, lecz przeciw skarżonemu aktowi i postępowanie dla wykrycia fałszu dokumentu nazywa się *zapisaniem się na fałsz*, dochodzeniem *fałszu incydentalnego*. Odróżniają jeszcze *fałsz materjalny*, gdy istnieje mechaniczne przeistoczenie całości lub części aktu lub pisma, i *fałsz moralny, substancyjny*, gdy istota, treść, osnowa wewnętrzna uległa podstępnej zmianie (proc. cyw. ros. z 1804, art. 555—565; proc. austr.: § 135 i 136, obacz: Dowody).

Fama (gr. *Pheme*, łac. *Fama*), u Rzymian uosobiona jako bogini sławy i wieści; u Sofoklesa nazywa się córką Nadziei, podług Wirgiljusza najmłodsza córka Ziemi, która ją urodziła, aby zemścić się na bogach za pokonanie Tytanów i Gigantów. Wyobrażano ją ze skrzydłami

u barków. Według Owidjusza, miejscem jej zamieszkania jest pałac z tysiącem otworów.

Fama crescit eundo (łac.). Wieść rośnie podczas drogi, idąc, rozszerzając się.

Fama nihil est celerius (łac.). Niema nic szybszego od wieści.

Fama volat (łac.). Wieść leci.

Famam extendere factis (łac.). Rozszerzać sławę przez czyny.

Fames (łac.—głód), w mitologji rzymskiej, uosobienie głodu; według *Eneidy* (VI, 275), mieszka u wejścia do świata podziemnego, a według Owidjusza (Memamor., VIII, 788) w Scytji, niedaleko Kaukazu, na ziemi nieurodzajnej, w postaci szkieletu.

Familijna rada zowie się zebranie członków rodziny, celem naradzenia się wspólnie nad interesami małoletniego, nieusamowolnionego. Instytucja ta weszła w r. 1825 do kodeksu cywilnego polskiego w interesie opieki nad małoletnimi, bezwłasnowolnymi i tymi, którzy wyrokiem ocznym na karę główną są skazani. W przypadkach prawem oznaczonych, zwołuje się sąd pokoju, na żądanie i dopilnowanie krewnych małoletniego, jego wierzycieli lub innych stron interesowanych, a nawet i z urzędu bez prywatnego żądania. Do zwołania rady familijnej właściwym jest sąd pokoju tego miejsca, gdzie małoletni przed urządzeniem opieki ostatnie miał zamieszkanie. Jeżeli do małoletniego nie należy majątek nieruchomy ziemski prawem własności, albo zastawu, ani dzierżawa dóbr ziemskich lub folwarku, radę familijną zwoływa po miastach prezydent lub burmistrz, a po wsiach wójt. Gdyby się zaś z inwentarza majątku okazało, iż masa czynna majątku wynosi 10,000 złp., albo czyni 500 złp. rocznego dochodu, prezydent, burmistrz lub wójt winien zaraz uwiadomić sąd właściwy, który radę familijną zwoła. Rada familijna składa się, nie rachując sędziego, z sześciu krewnych lub powinowatych, w połowie ze strony ojcowskiej, a w połowie ze strony macierzyńskiej, według porządku bliższości w każdej linji; krewni mają pierwszeństwo przed powinowatymi, a starsi wiekiem przed młodszymi. W radzie prezyduje sędzia, prezydent, burmistrz lub wójt z głosem stanowczym i w przypadku równości zdań przeważającym. Rada familijna mianuje i uwalnia od obowiązków opiekuna głównego i opiekuna przydanego (ob.), oznacza, sposobem przybliżonym wydatki na małoletniego i zarządzanie jego majątkiem łożyć się mające i postanawia, co opiekun ma robić i jak użyć przewyżki wpływów nad wydatkami, na małoletniego ponoszonemi, upoważnia opiekuna do zaciągania długów, obciążania hypotek i sprzedawania majątków nieruchomych małoletniego, do przyjmowania lub zrzekania się spadku na małoletniego spadającego, rozpoczynania spraw w niektórych przedmiotach i t. d. W tych dwu ostatnich wypadkach uchwały rady familijnej muszą jeszcze być zatwierdzone przez Sąd Okręgowy, który ma władzę ich zniesienia lub zmienienia.

Familijne prawo, ob. Osoba, Rodzina.

Familistère, to samo, co Falanster.

Familiści, sekta religijna, założona około 1575 r. przez Henryka Niklaesa z Münsteru, przyjaciela anabaptysty D. Jorisa. Podawał się on za posłańca Bożego; twierdził, że Mojżesz ogłosił nadzieję, a Chrystus wiarę, on zaś głosi miłość, którą też kładł za podstawę swej nauki i całej społeczności, stąd nazwanej *familia charitatis*. Doktryna ta szerzyła się w główniejszych miastach Niderlandów i w Anglji. W r. 1580 królowa Elżbieta nakazała spalić wszystkie pisma Niklaesa. Sekta **F**-ów znikła w połowie XVII wieku. Por. Nippold w „Zeitschrift für die histor. Theologie" (Gotha, 1862).

Familja, ob. Rodzina.

Familja. Z systemu *królewiąt polskich* (ob.), ich uraz, które najpożyteczniejsze zamysły rządu w niwecz obróciły, wyrosła bezpośrednio **F.**, jako związek rodziny Czartoryskich, połączonej małżeństwami z Poniatowskimi, Ogińskimi, Sapiehami i in., w celu owładnięcia, z razu faktycznie, a potem i tytularnie, kierunkiem spraw Rzplitej. Od pokrewnych tendencją rodów Potockich, Radziwiłłów, różni się konsekwencją w przeprowadzeniu planu, nadzwyczajną karnością swych członków, oraz nienarodową zasadą dziedziczności korony, która, poczerpnięta nie z biegu organicznego dziejów, ale ze spóźnionej dla kraju teorji, stała się jeszcze szkodliwą wskutek użytych środków. Działalność **F.** zaczyna się już za Augusta III, majątek Wiszniowieckich i Sieniawskich dozwala im współzawodniczyć z Potockimi, którzy, w przeciwieństwie do niej, trzymali się staroszlacheckiego obyczaju ujmowania popularnością magnacką, gdy **F.** używa przekupstwa, gwałtu na sejmikach i trybunałach ze wszelką jawnością. Utarczka z Adamem Tarłą (ob.), rozpoczynająca bój **F.** z Potockimi, odznacza się niezwykłą barwą, tak ze względu na młodą Lubomirską, jak na rolę Konstancji Poniatowskiej, kierującej swym rodem w tej sprawie. Misje polityczne młodego jej syna, Stanisława Augusta, dalej Adama Czartoryskiego i Michała Ogińskiego, noszą zupełnie ten sam charakter i zdradzają najcharakterystyczniej wpływ praktyk Wersalu i Drezna (za Ludwika XIV i Augusta II). Połączenie to dzikiego gwałtu z najpowabniejszą formą dyplomacji, obrzydza **F.** u ogółu i pęta ręce ukoronowanemu jej wybrańcowi. Dwór **F.** w Puławach w uderzający nawet sposób romantyczną tę barwę objawia w przygodach i charakterach literackich swych członków (Kniaźnin, Bernatowicz

dostają obłąkania). Dziecinnieje wprawdzie Trębecki w Zofjówce, a dwie żony Szczęsnego Potockiego obfitą dają karm poezji i sztuce (Malczewski, „Ogrody" Delille'a), ale **F.** obok wszelkich, równających się z innemi przewinień i, nowego, nienarodowości, kładzie wielką zasługę, jako opiekunka nauk (zbiory Porycko-Puławskie, Gołębiowski, Naruszewicz; komisja edukacyjna i szkoła kadetów pod prezydencją Adama Czartoryskiego, Linde zachęcony, prace samego Czartoryskiego). W Puławach, jak donosi W. Pol, powstała myśl Tow. Przyj. Nauk, zbiorów Sybilli, Ossolińskich, Liceum w Krzemieńcu. W Puławach też powieść i dramat (Bernatowicz, autorka „Malwiny," Kropiński), oraz poezja (Karpiński, Kniaźnin), biorą popęd lub zachętę; godne też uwagi, że Zabłocki w Końskowoli, a Woronicz w Kazimierzu koło Puław przebywali. Stąd się okazuje, że dla literatury wielce się **F.** zasłużyła. Ostatnia **F.** czynność, w osobie Czartoryskiego Adama, przedstawia tę samą antytezę niepraktyczności politycznej i literackiej zasługi. W tym razie jednak oparcie się **F.** na pomocy zagranicznych pierwiastków nie jest wyłączną jej cechą od czasów interwencji szwedzkich i wygaśnięcia rodu Jagiellonów nawet po kądzieli, jako objaw braku zaufania we własne siły. **F.** o tyle była nowoczesną wprawdzie, że z obrotem dziejów najnowszym oparła się na Anglji i Prusiech, gdy Branicki szedł za dawną polityką sojuszów z Francją. Później jednak **F.**, za Potockimi, zwróciła się do państw północnych i skończyła na Francji.

Famincyn Andrzej, botanik, * 1835 r. w Sokolnikach pod Moskwą, kształcił się w Petersburgu, w r. 1867 otrzymał stopień doktora botaniki i w tymże roku został profesorem. Zajmował się badaniem wpływu światła na roślinność i poznał, że porosty są organizmami złożonemi. Ogłosił: „Studja embrjologiczne" (1879), „Badania nad kryształami i krystalitami" (1884) i inne.

Famincyn Aleksander, muzyk kompozytor ruski, * 1841 r. w Kałudze, nauki przyrodnicze studjował w uniwersytecie petersburskim, następnie uczył się muzyki w Lipsku (1862—65), od 1866 do 1870 był profesorem historji muzyki w konserwatorjum muzycznem Towarzystwa petersburskiego, którego został też sekretarzem. Pisał kwartety, utwory na fortepjan, skomponował opery: „Sardanapal" (wystawioną w Petersburgu 1875) i „Uriel Akosta"; pieśni i t. d. Jako autor, krytyki swe pomieszczał w petersburskich dziennikach niemieckich, przetłómaczył Richtera „Harmonielehre"; „Lehrbuch des Kontrapunktes" i Marxa „Allgemeine Musiklehre" i in. na język ruski. Ogłosił nadto własne studja, jak „Bogowie dawnych Słowian" (1884); „Geśle, narodowy ruski instrument muzyczny" (1890) i in.

Famulus (łac. sługa). Zwano tak, w prawie niemieckiem w Wiekach Średnich, pachołków, używanych do rozmaitych posług na dworach królewskich, na łowach lub wojnie i t. p., a także giermka rycerza. Na uniwersytetach niemieckich, zwano tak studenta pomagającego profesorowi, dziś zwanego asystentem. W Warszawie nazywano tak sługi literatów, albo artystów.

Fämund, jezioro w okręgu Hademarken w Norwegji, w pobliżu granicy szwedzkiej, 670 m. nad p. m., w okolicy górzystej i dzikiej, bezludnej, mające 60 klm. długości, lecz tak wązkie, że powierzchnia wynosi tylko 203 klm. kw.

Fan, *Fanowie (Pangwe, Oszeba, Pahuin)*, naród afrykański w Kongo, różny od ludów sąsiednich, a zbliżony do plemion dalej na południu mieszkających, język ich wszakże bardziej podobny jest do mowy Bantu. Są to ludzie silni, wysokiego wzrostu, barwy brunatnej, za odzież służy im jedynie krótki fartuch skórzany, ciało malują na czerwono i piłują zęby. znają garncarstwo i kowalstwo, są dobrymi strzelcami, pod względem moralnym górują nad mieszkańcami wybrzeży, ale są ludożercami. Na wyżynie środafrykańskiej zjawili się w początkach wieku XIX i posuwali się stąd zwolna ku wybrzeżu zachodniemu. Liczba ich wynosi około 200,000. Por. Lenz „Skizzen aus Westafrika" (1878).

Fan, miara chińska, ob. Fen.

Fanagorja, osada i twierdza w rosyjskiej gub. Kubańskiej, na półwyspie Taman, nad cieśniną Kerczeńską, 3,500 miesz. Zbudowana jest na zwaliskach starożytnej osady greckiej, w XIV wieku zakwitła skutkiem handlu z Genuą i Wenecją, ale podupadła pod panowaniem tureckiem. W okolicy znajdują się liczne kurhany, oraz wulkany błotne.

Fanar, ob. Fanarjoci.

Fanarjoci, greccy mieszkańcy *Fanaru* czyli *Fanalu*, cyrkułu latarni morskiej *(phanarion, il fanale)* w Konstantynopolu, w szczególności zaś członkowie arystokracji greckiej, których rodziny ocalały przy zdobyciu Konstantynopola przez Turków i którzy następnie doszli do wysokich wpływów i urzędów w rządzie tureckim. Z pomiędzy nich wybierała Porta dragomanów czyli tłómaczów i do 1822 hospodarów Mołdawji i Wołoszczyzny. Rewolucja grecka 1821 r. nie znalazła w nich takiej podpory, jakiejby się spodziewać należało, a gdy obok tego na urzędach zaszkodzili sobie przekupstwem i intrygami, przeto dzisiaj nie mają już żadnego politycznego wpływu. Por. Zallony w dziele „Essai sur les Fanariotes" (1824, 2 wyd. 1830).

Fanatyzm (z grec. *fane*=pochodnia, lub łac. *fanum*=miejsce święte), zwykle bierze się w znaczeniu takiego umiłowania pewnej zasady religijnej, że w jej imię i dla niej dokonywa się czynów niezgodnych z normalnym stanem serca i umysłu człowieka. Tak **F.** Mahometan rozwi-

nięty został przez obietnicę rozkoszy zmysłowych niewyczerpanych, w razie śmierci poniesionej za islam. Seid w tragedji Voltaire'a „Mahomet albo **F.**," dedykowanej papieżowi Klemensowi XIV, jest literackim typem fanatyka. Za krucjat haszysz (sok konopny), sprowadzając halucynacje rozkoszne, takim samym zapałem przejmował *Hasasynów* (Asassins), jak na Kaukazie Miurydyzm (ob.). Prześladowanie Żydów w wiekach średnich, Maurów w Hiszpanji, czyny barbarzyńskie krzyżowców w Damiecie i t. p., tłomaczą się uczuciem politowania nad Chrystusem, które przez ciemnotę umysłową tak przeszło z moralnego uczucia w zbrodniczy **F.**, jak zapał Mahometan i Asasynów wziął początek ze zmysłowości. Dzieje potwierdzają, że wykształcenie prawdziwe, istotna wiedza nie dopuszcza **F.**, który jest dzieckiem ciemnoty. **F.** przyjmuje się także w znaczeniu namiętnego, bezwzględnego wyznawania pewnych zasad politycznych, teorji naukowych lub artystycznych.

Fancelli Łukasz, architekt włoski, * 1430 r. w Settignano, † 1501. Jako dyrektor budownictwa u margrabiego mantuańskiego, kierował robotami przy budowie kościoła św. Sebastjana i kościoła w Soave, oprócz tego pałaców w okolicach Mantui: Rovere, Saviole, Gonzaga i pałacu Pitti we Florencji. Córkę swą Klarę wydał za Perugina.

Fancelli Piotr, malarz włoski, * 1764 w Bolonji, † 1850 r., celował w rodzaju historycznym i dekoracyjnym, wykonał piękną kurtynę do teatru w Bolonji, sklepienie w kaplicy św. Pawła, ozdabiał w Modenie pałace Rangoni i Campori i wiele in.

Fandango, narodowy taniec hiszpański, $^6/_8$ taktu, umiarkowanie powolny, z akompanjamentem gitary i kastanietów.

Fanderlik Józef, polityk austrjacki. * 1839 r. w Ołomuńcu, wydział prawny ukończył w uniwersytecie wiedeńskim, patent doktorski uzyskał w r. 1860, poczem poświęcił się adwokaturze naprzód w Międzyrzecu, następnie w węgierskim Hradiszu. W 1871 wybrany był posłem do sejmu morawskiego, w 1884 r. członkiem komisji tegoż sejmu. Od 1873 roku należy do austrjackiej izby deputowanych i jest przywódcą stronnictwa staroczechów morawskich.

Fane, ród angielski: *Tomasz* † 1589, należał do spisku Wyatta 1554, za co skazany został na śmierć, ułaskawiony przez królową Marję.—**F.** *Franciszek*, † 1628 r., syn poprzedniego. W r. 1624 otrzymał tytuł barona Burghersh, a potem hrabiego Westmoreland.—**F.** *Mildmay*, stronnik Karola I. W r. 1660 mianowany został lordem namiestnikiem hrabstwa Northampton, napisał poezje p. t. „Otia sacra" (1648) i „Fugitive Poetry" (1648).—**F.** *John*, 7-y hrabia Westmoreland, * 1682 r., † 1762, w r. 1733 był pułkownikiem gwardji konnej i parem Irlandji z tytułem lorda Catherlough. W r. 1739 otrzymał dowództwo wszystkich sił zbrojnych królestwa.—**F.** *John*, 10-ty hrabia Westmoreland, * 1759 r., † 1841, przyjaciel Pitta, był od r. 1790 do 1795 lordem namiestnikiem Irlandji, a w r. 1798 kanclerzem pieczęci tajnej.—**F.** *John*, * 1784 r. w Londynie † 1859, syn poprzedniego. W r. 1808 jako adjutant Wellingtona, brał udział w bitwach pod Talavera, Vedras i Busaco. W r. 1814 był ministrem we Florencji, 1815 należał do wyprawy przeciw Neapolowi i podpisał konwencję w Casa Lanza. W r. 1841 — 1851 był ambasadorem w Berlinie, a od 1851 w Wiedniu. Miłośnik muzyki, napisał kilka oper, kantat, mszy i t. p., wydał: „Memoirs of the early campaings of the duke of Wellington in Portugal and Spain" (1820); „Memoirs of the operations of the allied armies under prince Schwarzenberg and marschal Blücher" (1822); „A Letter on the Claims of the British Roman catholics" (1827).—Żona jego *Priscila Anna* **F.**, * 1793 r., † 1879, z domu Pole, córka Williama Wellesley P., hr. Mornington, była utalentowaną malarką.—**F.** *Henry Sir*, generał angielski, * 1778 r., † 1840. W r. 1808 dowodził brygadą w Portugalji, przyczynił się do zwycięstwa pod Roliça i pod Vimeiro. W r. 1796 wybrany był do parlamentu. W r. 1809 odznaczył się w bitwie pod Talavera, 1813 pobił generała Villate, w r. 1814 po bitwie pod Waterloo, dowodził artylerją we Francji, w r. 1829 został szefem artylerji, a w r. 1835 był naczelnym wodzem armji angielskiej w Indjach.

Fanega, dawna miara hiszpańska, objętości 54,8 litra, używana do 1858; w różnych okolicach zresztą wielkość jej była różna. W hiszpańskich krajach Ameryki dotąd jest używana; w konfederacji Argentyńskiej=28,8, w Brazylji=54,8, na wyspie St.-Domingo=15,75 litra, czyli kwarty nowo-polskiej.

Fanegada, dawna miara gruntowa w Hiszpanji, różnej wielkości; **F.** madrycka czyniła 34,24 ara.

Fanellis, *Fanelli*, *Fanel*, *Fanuel*, herb: Na tarczy ściętej, w polu górnem dwudzielnem, z prawej strony czerwonem—orzeł biały w koronie, a w srebrnem z lewej strony—wąż zielony, zwinięty w ósemkę, dziecię w paszczy trzymający; w polu dolnem gronostajowem—nad gwiazdą 6-promienną złotą, dwie wązkie wężykowate rzeki. Nobilitacja z 1545.

Fanellis.

Fanfani Piotr, znakomity filolog i literat włoski, * 1817 w Pistoi w Toskanji, †1879. Początkowo studjował medycynę, a następnie poświęcił się wyłącznie literaturze. W 1847 założył w Pistoi wybornie redagowane filolog.-literackie czasopismo *Ricordi filologici*. W 1848 walczył w Lombardji przeciw Austrjakom, a wzięty do niewoli przesiedział pewien czas w twierdzy There-

sienstadt. Po odzyskaniu wolności urzędował w ministerjum oświaty w Turynie, później we Florencji. Od 1859 był bibljotekarzem w Turynie. Z prac jego wymieniamy najcelniejsze: „Vocabolario della lingua italiana“ (Florencja, 1856, 2 wyd., 1865); „I diporti filologici“ (2 ed., Florencja, 1871); „Vocabolario dell'uso toscano“ (2 t., Florencja, 1863); „Etruria studi di filologia, di litteratura, di publica istruzione e di belle arti“ (2 t., Florencja, 1851—52); „Borghini. Giornale di filologia e di lettere italiane“ (3 t., Florencja, 1863—65 i 1874—77); „Commento alla Divina Commedia d'Anonimo Fiorentino del secolo XIV“ (3 t., Bolonja, 1866); „Voci e maniere del parlar fiorentino“ (Florencja, 1870). Oprócz tego pisał i powieści. W 1876 był spółzałożycielem pisma florenck. *Rivista internazionale*. Por. Cerquetti „Pietro F. e le sue o pere“ (Florencja, 1879).

Fanfara (franc.) huczny sygnał na trąbie, używany w wojsku, lub w czasie uroczystości okolicznościowych; fanfaronada, chełpliwość, trzpiotostwo.

Fango (z włos. muł), muł mineralny z gorących źródeł Battaglia, używa się jako dodatek do kąpieli przy podagrze.

Fankidejski Jakób, ksiądz) * 1843, † 1883 w Pełplinie w Prusiech zachodnich, licencjat teologji, wikarjusz tumski i profesor przy kolegjum Marianum w Pełplinie, skrzętny badacz dziejów Prus królewskich, ogłosił: „Utracone kościoły w dawnej djecezji chełmińskiej“, i „Miejsca cudami słynące w dawnej djecezji chełmińskiej“ (Pełplin, 1880), „Klasztory żeńskie w djecezji chełmińskiej“ (Pełplin, 1863). W Słowniku geograficznym polskim“ zamieścił znaczną liczbę monografji miejscowości zachodnio- i wschodnio-pruskich.

Fannia lex. Rzymianie starożytni nazywali tak prawo, ustanowione na wniosek Cajusa Fanniusa, * 593 po założeniu Rzymu, dla powstrzymania zbytków na ucztach obiadach i t. p.

Fannière Franciszek August (* 1818) i Franciszek Józef (* 1822) bracia, złotnicy i cyzelerowie francuscy. Wykonali piękny serwis stołowy dla pana Tessler; srebrną galerę o trzech rzędach wioseł, z polecenia cesarzowej Eugenji, dla Lessepsa; tacę z motywami łowieckiemi, dwie tarcze z epizodami z Orlanda szalonego i in. Prace swe wystawiali w Salonie od 1849.

Fanning, *Wyspy Amerykańskie*, archipelag na oceanie Spokojnym, pomiędzy 1—7° szer. płn. i 157—163° dług. zach. wzgl. Greenwich, składa się z 5 wysp nizkich: Christmas (607 klm. kw.), Waszyngton albo New-Jork, Jarvis, Palmyra i Fanning, wogóle 668 klm. kw., z 200 miesz. Od 1886 należy do Anglji.

Fanny (ang.), skrócenie imienia Franciszki.

Fano, star. *Fanum Fortunae*, miasto portowe i rezydencja biskupa w prowincji włoskiej Urbino e Pesaro, nad morzem Adrjatyckiem, ma 9,500 m., wspaniały kościół katedralny i 16 innych kościołów; siedlisko biskupa, liceum, szkoły techniczne.

Fanoe, wyspa duńska, przy zachodnim brzegu Jutlandji, obejmuje 53 klm. kw. i posiada 3,200 ludności. Wyspa obejmuje 2 parafje, Nordhy i Sönderho; kąpiele morskie w pobliżu Nordhy.

Fanshawe Ryszard, poeta i dyplomata angielski, * 1608, † 1666, stronnik Karola I, który w r. 1662 mianował go ambasadoren w Portugalji, a w 1664 w Hiszpanji. **F.** przełożył: „Pastor Fido“ Guariniego, Luzjadę Camoensa, Ody Horacjusza i in., pisywał po angielsku i łacinie. W r. 1829 wydano pamiętnik z jego życia napisany przez żonę **F**-a z domu Harrison.

Fanshawe Katarzyna Marja, poetka angielska, * 1765, † 1834. Pozostawiła wiele poezji w rękopismach, których część wydał William Harnes w „The litterary Remains of Catherine Marja Fanshawe“ 1876, część zaś mieści się w życiorysie **F.** („Memorials“ 1865).

Fant, przedmiot służący do zabezpieczenia zwrotu pewnej pretensji, szkody lub pożyczki inaczej *zakład*.

Fantasmagorja, ob. Latarnia czarodziejska.

Fantasmoskop, toż co latarnia czarnoksięska.

Fantastyczność, oznacza w dziełach sztuki przewagę żywiołu fikcyjnego, fantazyjnego, nad żywiołem rozumowym, logicznym. *Fantastyczność* podlega jednak pewnym prawom psychologiczno-estetycznym, których przekroczenie wytwarza dziwactwa. Do najgłośniejszych pisarzów fantastycznych należy Hoffmann u Niemców i Edgar Poë u Amerykanów. U nas fantastyczne powieści pisali Sztyrmer, J. B. Dziekoński, oraz Bolesław Prus.

Fantazja, pod względem estetycznym, ob. Wyobraźnia. — **F.**, w kompozycji muzycznej, dzieło nie mające żadnej stałej formy, jednak w różnicy od kaprysu logicznie w pomysłach się rozwijające.

Fantazja u Arabów jest ulubioną zabawą wojenną w rodzaju dżygitówki czerkieskiej.— W Egipcie nazywają tak tańce mimiczne, wykonywane przez tancerki zwane almami, czyli alimami; w Hiszpanji, Algierji i Marokko—igrzyska przedstawiające zapasy Maurów z chrześcijanami.

Fantazy, pseudonim Wiktora Gomulickiego (ob.).

Fanti, *Fantowie*, naród murzyński na Złotem wybrzeżu Gwinei, z plemienia Aszantów; stanowił niegdyś potężne państwo na wybrzeżu Złotem; później atoli został w części podbity przez Aszantów, w części zaś wytępiony. Od 1864 dostał się pod władzę angielską. Por. Brakenbury i Huystee „Fanti and Ashanti“ (1873).

Fanti Manfred, generał włoski, * 1806 w Carpi, w Modeńskiem, † 1865 r. we Florencji.

Jako porucznik inżynierji przystąpił do ruchów rewolucyjnych 1831 roku, a następnie wszedł do służby francuskiej. W roku 1835 wszedł do służby hiszpańskiej, i odznaczył się w bitwach przeciw Karlistom. Posunięty na pułkownika w sztabie głównym, pośpieszył 1848 do Włoch, wszedł w stopniu generała majora do armji sardyńskiej i w kampanji 1849 r. otrzymał dowództwo nad dywizją lombardzką. Podczas wojny krymskiej 1855 kilkakrotnie złożył dowody wysokich zdolności inżynierskich. Mianowany generałem porucznikiem dowodził w wojnie 1859 czwartą dywizją piemoncką. Od października 1859 dowodził naczelnie zjednoczonemi siłami rządów Toskanji, Parmy, Modeny i Romanji, następnie objął w styczniu 1860 ministerjum wojny i marynarki i na tem stanowisku przygotował wyprawę do państwa Kościelnego i rozwinął ogromną działalność w reorganizacji armji włoskiej. Od 1860 był senatorem. Po śmierci Cavoura usunął się z urzędu (1861). Był to gorący patrjota, człowiek wysoko wykształcony, dzielny i waleczny wojownik. W r. 1872 Florencja wzniosła mu pomnik z bronzu. Por. Carantini „Vita di Manfredo **F.**“ (Werona, 1884).

Fantin des Odeards Antoni Mikołaj, publicysta i historyk francuski, * 1758 w Pont de Beauvoisin, † 1820 w Paryżu. Wychował się u Jezuitów, a wstąpiwszy do ich zgromadzenia został wikarjuszem generalnym. Napisał: „Andercan, raja de Brampour et Padmani“ (1783); „Dictionnaire raisonné des gouvernements, des lois, des usages et de la discipline de l'Eglise conciliée avec les libertés et les franchises de l'Eglise gallicane“ (1788); „Histoire de France depuis le régne de Charle-Max et la naissance de Henri IV, jusqu'à la mort de Louis XVI“ (w 26 tomach, 1808—10) i pozostawił w rękopiśmie jeszcze dalszych tomów 28. Wyraz dzieł **F.** podał Rocha w „Bibliographie du Dauphiné“ (1856).

Fantom, w ogólności widziadło, ułuda. W medycynie nazywają się tak sztuczne przyrządy, na których kształcący się lekarze uczą się wykonywać operacje. Takie **F.** istnieją np. dla operacji akuszeryjnych, ocznych; w operacjach chirurgicznych najlepiej wyćwiczyć się można na trupach.

Fantoskop, ob. Fenakistoskop.

Fantowanie, zabranie siekiery w lesie, bydła cudzego z pola za szkodę zrządzoną; w dawnej Polsce zwało się to *ciążą* (impignoratio), na Litwie zaś *zajmowanie.*

Fantownia, gdzie dają pieniądze na zastaw, na fanty, *lombard.*

Fanum (łac.) oznacza wszelkie miejsce bóstwu poświęcone: świątynię, gaj, osadę przy tej świątyni powstałe, w następstwie utworzyły się nazwy miejscowości jak: Fanum Fortunae, dziś Fano, F. Martis, dziś Famars, F. Petroniae, dziś Pietra Santa w Etrurji, Fanum Sancti Viti ad Flumen, dziś Fiume, cz. Rjeka i t. p.

Faon, był to u poetów greckich młody Miteleńczyk, którego obdarowała Wenera naczyniem alabastrowem z cudownym płynem, którym obmywając sobie twarz, stał się tak pięknym, że wszystkie kobiety, między niemi i poetka Sapfo w nim się kochały. Niektórzy pisarze mienią go kochankiem Wenery.

Farad, ob. Elektryczne jednostki.

Faraday Michał, fizyk i chemik, jeden z najgenjalniejszych eksperymentatorów wszystkich czasów, *1791 w Newington pod Londynem, †1867; syn biednego kowala, do 22 roku życia zajmował się introligatorstwem, znajdował wszakże czas na czytanie dzieł fizycznych i chemicznych, uczęszczał na odczyty publiczne i powtarzał doświadczenia, o których czytał. Poznawszy się z kilku wpływowemi osobami, został przez nich przedstawiony Davy'emu i w r. 1813 otrzymał miejsce zastępcy asystenta chemji w *Royal Institution*; w r. 1816 otrzymał 100 funtów st. płacy i odtąd do końca życia pozostawał przy tej instytucji, odbywszy poprzednio dwuletnią podróż po Europie, w charakterze sekretarza Davy'ego, po którego śmierci został dyrektorem laboratorjum w Royal Inst. Z początku zajmował się głównie chemją, po odkryciu Oersteda i pracach Ampère'a zwrócił się więcej do fizyki, i zwłaszcza na polu elektryczności i magnetyzmu rozwinął świetną działalność; Anglicy nazwali go wielkim elektrykiem. Jest on twórcą nauki o indukcji (ob.) i diamagnetyzmie (ob. Magnetyzm); dokładnie zbadał prawa rozkładów elektrochemicznych (ob. Elektrochemja) i poznał, że płaszczyzna polaryzacji światła skręca się pod wpływem magnetyzmu. Z innych prac jego wymienimy badania nad skraplaniem gazów, nad drganiem tafel, nad elektrycznością drętwy (ob.), dalej prace chemiczne, między innemi odkrycie benzolu, poszukiwania tyczące się fabrykacji szkła do celów optycznych i mnóstwo innych. Ożenił się w 1821 i odtąd życie jego domowe płynęło spokojnie, zaszczyty naukowe spływały nań obficie, przyjęcia proponowanej mu dwukrotnie prezydentury w *Royal society* odmówił. Prace jego mieszczą się w „Philosophical Transactions, Journal of the royal institution, Annals of philosophy”. Badania jego nad elektrycznością wyszły też oddzielnie p. t. „Experimental researches in electricity“ (1831—55, 2 wyd., 3 t., 1884, przek. niemiecki, 1889—91). Nadto ogłosił „Lectures on various forces of matter“ (wyd. 4, 1874, przek. polski „O siłach natury“ 1888); „Lectures on the chemical history of a candle“ (wyd. 5, 1874, przek. pol. „Dzieje*

Faraday Michał

świecy“ (1888, 1891). Por. Tyndall „F. und seine Entdeckungen“ (tłóm. niem. pod kierunkiem Helmholtza, 1870), Bence Jones „The life and lettres of F.“ (2 t. 1870); Jerrold „Michael F.“ (1891).

Faradyzacja, ob. Elektroterapja.

Faradż Abuś Sadat Bulhak El-Malik en-Nazir, drugi sułtan z dynastji Mameluków czerkieskich (Burdżydów w Egipcie), syn Barkuka, panował od 1399 do 1412. Prowadził wojnę z Tatarami, którzy pod wodzą Tamerlana najechali Syrję i pobili **F**-a w 1400 pod Alepem i zmusili go do uznania swego zwierzchnictwa i wydania mu Kara-Jasufa; księcia Azerbejdżanu, byłego władcy Bagdadu, który wypędzony ze swego państwa w r. 1392, schronił się na dworze Baruka. Niezadługo potem walczył **F.** z bratem swoim Izzed-Din Abd-el Aziz, który wywołał powstanie i obwołał się sułtanem pod imieniem El-Malik el Manzur w 1405. **F.** w bitwie pojmał brata i kazał go otruć. W tymże roku umarł Tamerlan, ale z następcami jego **F.** 6 lat prowadził wojnę, aż wreszcie opuszczony przez swych mameluków, wzięty do niewoli **F.** w 1412 został stracony. Następcą jego był El-Mostein Billach. Por. P. Ravisse w „Gr. Enc.“ Lamirault'a.

Farafrah, grupa oaz w pustyni Libijskiej, należąca do Egiptu, położona pod 27° szer. półn. i 28° dług. zach. wzgl. Greenw., obejmuje 3,300 klm. kw., z których 250 pokrytych jest palmami daktylowemi; liczba mieszkańców wynosi zaledwie 460. W stronie południowej znajdują się szczątki katakumb egipskich. Oazy te były po raz pierwszy zbadane 1873—74 przez Rohlfsa, Jordana i Zittela. Por. Rohlfs „Drei Monate in der Libyschen Wüste“ (1875).

Faraglioni, grupa skał w południowo-wschodniej stronie wyspy Capri, oraz grupa skał bazaltowych u południowego wybrzeża Sycylji, nazywanych również *Skałami Cyklopów.*

Farallones *(F. de los Frayles)*, grupa 3 skalistych wysepek, położonych o 48 klm. od wejścia do portu San-Francisco w Kalifornji, ogółem 81 hektarów powierzchni. Zlatują się tam wielkie stada ptaków i składają jaja, wywożone do San Francisco.

Farandole, rozpowszechniony w południowej Francji taniec, wesoły, parami, o szybkim ruchu.

Faraon, w Starym Testamencie nazwisko pospolite królów egipskich. Imię to bez punktuacji brzmi *Pra* albo *Phra* i pochodzi od egipskiego „pero“—dom wielki. Później nazywano **F.** głównie tego króla, za którego panowania wyciągnęli Izraelici z Egiptu. Stąd imię to w formie *Pherôs* przeszło za pośrednictwem Semitów i do opowiadań Herodotowych; za panowania bowiem *Pherôsa*, syna Sezostrysa (t. j. Menephtesa, syna Ramsesa II), nastąpiło wyswobodzenie Izraelitów z niewoli egipskiej, ob. Egipt.

Farbierskie rośliny, rośliny, których różne części dostarczają materjałów farbierskich, dających się zastosować technicznie; najliczniejsze są rośliny, które wydają barwniki czerwone i żółte. Znaczenie **F. r.** znacznie zmalało, odkąd zaczęto otrzymywać sztuczne barwniki anilinowe (ob. Barwniki, Anilina).

Farbierskie ziemie, materjały dostarczające farb mineralnych, ob. Barwniki, Farby.

Farbierstwo, sztuka nadawania różnym materjałom, a zwłaszcza tkaninom, rozmaitych kolorów, tak, ażeby one na swej giętkości i miękkości nie traciły. Sztuka farbowania tem się głównie różni od malowania, że w ostatniem farby tylko przez mechaniczne przyleganie, za pomocą różnych środków je wiążących, jak pokostów, żywic, gum, kleju, łączą się z przedmiotami, na które są nałożone, gdy tymczasem w **F.** połączenie tkaniny z farbą jest nierównie ściślejsze; farba bowiem, będąc rozpuszczoną, łatwo przenika całą masę tkaniny, wsiąka w pory włókna i w nich się osadza. Istota zatem **F.** polega na doprowadzeniu farby właściwemi środkami do stanu rozpuszczalnego, ażeby we włókna wsiąkać mogła, a następnie na przeprowadzeniu jej w stan nierozpuszczalny, ażeby woda, roztwór mydlany, ługi i inne rozpuszczalniki nie mogły jej z tkaniny oddalić. Zabarwienie tkanin pochodzi od pewnych materji kolorowych, zwanych farbnikami czyli barwnikami (ob.). Barwniki pochodzą głównie z ciał roślinnych i zwierzęcych, mineralne zaś barwniki zowiemy najczęściej farbami. Pierwiastki farbujące, zawarte w materjach farbierskich, albo posiadają właściwe sobie barwy, albo dopiero stają się kolorowemi w zetknięciu z powietrzem przez działanie tlenu. Działanie powietrza i światła na barwniki jest bardzo ważne: jedne z nich bowiem długo opierają się tym działaniom i barwy za pomocą nich na tkankach wyprowadzone nazywamy *trwałemi*, niepłowiejącemi; inne znowu pod wpływem tych działaczów utracają kolor, blakną czyli płowieją, i takie nazywamy *nietrwałemi*, płowiejącemi; kolory na wełnie daleko lepiej wytrzymują działanie powietrza i światła niż na jedwabiu i bawełnie, a w ogólności też wełna barwi się łatwiej, aniżeli bawełna. Największa część barwników jest rozpuszczalną w wodzie, a niektóre, podobnie jak żywice, rozpuszczają się tylko w alkoholu. Pod względem składu najczęściej są bezazotowe, niektóre jednak azot zawierają. Pewna ich część względem zasad zachowuje się jak kwasy, gdy inne są prawie zupełnie obojętne, jednakże do włókna pewne powinowactwo okazują. Chcąc barwnik na tkaninie stale utwierdzić, należy przeprowadzić go w stan nierozpuszczalny, a to dzieje się rozmaitemi sposobami: 1) Przez oddalenie rozpuszczalnika, jak np. przy farbowaniu wodanem tlennika miedzi rozpuszczonego w amonji, po której ulotnieniu powstaje farba błękitna

nierozpuszczalna w wodzie. 2) Przez utlenienie tych barwników, które przez przybranie tlenu przechodzą w stan nierozpuszczalny, co odbywa się albo przez działanie powietrza, jak w kąpieli indygowej, albo też przez działanie soli mogących odstąpić część swego tlenu, jak siarczan tlennika miedzi, dwuchromian potażu. 3) Przez rozkład podwójny, tak np. nierozpuszczalny błękit pruski tworzy się w tkaninie, jeżeli napoimy ją solą żelazną i przepuścimy przez roztwór cyanku żółtego. 4) Za pomocą trwalników, łączników czyli bejc (ob.), — wiele mianowicie wyciągów farbierskich, jak z marzanny, koszenili mają własność rozkładania niektórych soli, używanych na bejce, na kwaśne rozpuszczalne i zasadowe nierozpuszczalne, przyczem barwniki łączą się z zasadami i tworzą związki nierozpuszczalne, zwane *lakami farbierskiemi* (ob.); włókno tkanin posiada również własność pochłaniania podobnych soli z roztworów, a przez to działanie włókna i trwalników barwy zostają utrwalone. Najużywańsze w tym celu trwalniki są octany, zwłaszcza octan glinki, dalej ałuny i inne. Tkaniny do przyjęcia farby lub trwalnika muszą być pierwej stosownie przygotowane, poczem najczęściej zaprawiają się bejcami, albo w cieple, jak włókna roślinne, albo na zimno, jak zwierzęce, a następnie, po oddaleniu nadmiaru bejcy, farbują się w kąpieli farbierskiej w wolnem cieple lub we wrzeniu, albo w stanie naturalnym, albo po uprzędzeniu, albo po utkaniu. Zawiłe objawy, przy farbowaniu tkanin zachodzące, utrudniają dokładne rozumienie tego procesu. Według teorji Witta barwienie jest następstwem rozpuszczania się barwnika w substancji włókna, tak, że tworzą się tu roztwory stałe; jeżeli dany barwnik rozpuszcza się łatwiej we włóknie aniżeli w wodzie, włókno się zabarwia, w przeciwnym razie pozostaje niezabarwionem.—*Historja* **F.** sięga odległej starożytności, jednakże tkaniny zabarwione były nader kosztowne. W księgach Biblijnych napotykamy częste wzmianki o tkaninach purpurowych, szkarłatnych, niebieskich; purpura, która była symbolem kapłańskiej i książęcej godności, miała być wynaleziona w Tyrze. W Grecji **F.** słabo kwitło, było natomiast rozwinięte u Rzymian. Główne materjały farbierskie w starożytności stanowiły: alkanna, różne porosty, urzet, galas, nasiona granatu i pewnej akacji egipskiej, ałun, wytryol żelazny i miedziany. W początkach wieków średnich **F.** kwitło głównie na Wschodzie i w XIII w. przedostało się do Europy, a z wyrobów zasłynęła najpierw Florencja. Z odkryciem Ameryki **F.** zyskało drzewo błękitne i czerwone, orlean, kwercytron, koszenillę i inne. Pierwszą książkę o **F.** napisał w 1540 Rosetti. W początku XVI wieku uprawa marzanny przedostała się ze Wschodu na Szląsk i do Holandji; wkrótce potem wprowadzono do Europy indygo, ale w wielu krajach, dla utrzymania hodowli urzetu, przywóz tego materjału został surowo wzbroniony, tak, że dopiero od połowy wieku XVIII mogło się użycie indyga rozpowszechnić. Około r. 1700 odkryty został błękit berliński. W nowszych czasach na rozwój **F.** wpłynęło zbadanie zachowania się bejc względem barwników; przybyły nowe farby mineralne, a chemja organiczna wskazała sposoby otrzymywania mnóstwa barwników z różnych materjałów. Szczególnie zaś niesłychany rozwój **F.** datuje się od wprowadzenia w r. 1859 barwników pochodzących ze smoły (ob. Anilina); ważne też znaczenie ma odkrycie metod sztucznego otrzymywania barwników roślinnych, zwłaszcza alizaryny i indyga. Jakkolwiek **F.** w wielu ogniskach przemysłowych jest u nas znacznie już rozwinięte, książek o **F.** w języku polskim nie posiadamy i teraz dopiero zapowiedziane jest wydanie kilku podręczników. Z dzieł w innych językach przytoczymy: Reimann „Jedermann eigner Färber" (1873); Witt „Chemische Technologie der Gespinstfasern" (od 1888); Ganswindt „Handbuch der Färberei" (1889); Herzfeld „Das Färben und Bleichen der Baumwolle, Wolle und Seide" (3 cz., 1889—92); Vinant „Traité pratique de teinture et impression" (2 wyd., 1891); Knecht, Rawson i Löwenthal „Handbuch der Färberei der Gespinstfasern" (od 1893).

Farbniki, toż co barwniki (ob.).

Farbotrop (niem. *Schweisshund*), pies myśliwski, który idzie za postrzelonym zwierzem tak długo, dopóki go nie dojdzie i głosem myśliwego nie zwabi.

Farbownik, młody ptak, jak np. cietrzew, w którym z piór można już samca od samicy odróżnić.

Farbówka, młoda kuropatwa, której na głowie, skrzydłach i ogonie zaczynają się pokazywać czerwone piórka.

Farby, materjały, z których barwniki są do bezpośredniego technicznego użycia przygotowywane. Zwykle znajdują się w handlu w stanie stałym. Często pod nazwą farb rozumieją się tylko materjały mineralne, gdy **F.** pochodzenia organicznego mają nazwę barwników (ob.). *Farby malarskie* podzielić można na *metaliczne*, *ziemne* i *lakki*, które są nierozpuszczalne w wodzie, oraz na farby rozpuszczalne, po większej części organiczne, niekiedy i mineralne, jak błękit pruski rozpuszczalny w kwasie szczawiowym. Pod względem sposobu zastosowania farb, rozróżniamy głównie farby *olejne* i *wodne*. Największa część farb nierozpuszczalnych znajduje się w handlu w proszku lub w kawałkach i te do użycia muszą być poprzednio utarte z ciałami wiążącemi, jak z roztworem gumy lub kleju, z mlekiem, werniksem lub pokostem, i, stosownie do sposobu przygotowania, zowią się farbami klejowemi, olejnemi, lub lakierami kolorowemi. Ponieważ mała tylko liczba farb rozpuszczoną być może, starano się zatem nierozpuszczalnym farbom nadać tak

wysoki stopień podzielenia, iżby wodą równo rozprowadzać się dały (ob. Lawowanie). Tym sposobem powstały farby do malowania wodnego, zwane *tabliczkowemi*, albo niekiedy *tuszami*. Tego rodzaju farby są to zwykle laki farbierskie, albo farby ziemne lub metaliczne, jak najmniej utarte z gęstym roztworem gumy, uformowane w tabliczki i nakoniec wysuszone. Oprócz tych farb używane są jeszcze w malarstwie **F.** zwane *pastelowemi* albo *pastelami* (ob.), oraz *gwasze* (ob.) i inne. **F.** metaliczne i ziemne odznaczają się wogóle większą trwałością niż inne, a niektóre z nich są trujące, zawierają bowiem szkodliwe zdrowiu metale, jak ołów, miedź, arsen, i dlatego nie do wszystkich celów mogą być używane; dlatego też w różnych krajach wydane są przepisy policji lekarskiej co do stosowania różnych farb.

Fare, *de la*, starożytny ród francuski, którego baronję Fare w ziemi Vivarais, w r. 1646 przez *Jakóba* de la **F.** podniesiono do margrabstwa—**F.,** de La, *Karol*, * 1613, † 1654, generał francuski, walczył w wojnie 30-letniej i należał do wypraw przeciw Hiszpanji. Umarł z ran otrzymanych pod Geroną.—**F.,** de La, *Karol August*, * 1644, † 1712, syn poprzedniego, kapitan gwardji królewskiej, oddawał się z zamiłowaniem poezji i literaturze, napisał: „Memoires et réflexions sur les principaux événements du règne de Louis XIV" (Roterdam, 1716).—**F.,** de La, *Filip Karol*, syn poprzedniego, * 1687, † 1752, generał, został po wojnie austrjackiej w 1746 marszałkiem Francji. — **F.** de La, *Anna Ludwik Henryk*, kardynał, * 1752, † 1829 w Paryżu. W 1814 brał udział w ekshumacji zwłok Ludwika XVI i w 1815 Marji Antoniny. Następnie mianowany był parem Francji, ministrem stanu i komandorem orderów królewskich, w roku 1823 został kardynałem. Por. „Gr. Enc." Lamirault'a.

Farel Wilhelm, jeden z reformatorów francuskich, * 1489 w Delfinacie; był profesorem przy kolegjum kardynała Le Moine, a następnie w Meaux (za biskupa Briçonneta). Z powodu swych przekonań religijnych musiał opuścić Francję i udał się do Bazylei i w lutym 1524 odbył tam zwycięzką dysputę o 13 tezach reformatorskich, wskutek czego został z miasta wydalony; wówczas przeniósł się do Strasburga, a następnie do Mömpelgard, gdzie propagował swoje przekonania, 1526 był kaznodzieją w Aigle, w kantonie berneńskim pod nazwiskiem *Ursynusa*. W r. 1530 zaprowadził reformę kościelną w Neufchâtelu. Za prywatne kaznodziejstwo w Genewie skazany został przez sąd biskupi na wygnanie. Od 1548 r. przebywał aż do śmierci 1565 r. w Neufchâtelu. Głównie przyczynił się do zaprowadzenia organizacji prezbiterjalnej. Z pism jego celniejsze: „Sommaire" (1524) i „Du vrai usage de la croix" (1540). Por. Schmidta „Etudes sur **F.**" (Strasburg, 1834) i tegoż „Wilh. Farel und Peter Viret" (Elberfeld, 1860); Goguel „Histoire de Guillaume **F.**" (Neuch., 1873).

Farenholt, *Fahrenholtz*, herb: W polu srebrnem, na trójwierzchołkowym pagórku, na pniu drzewa zielonego z 6-promienną gwiazdą złotą w środku jego korony—dwie ryby błękitne, ukośnie skrzyżowane. U szczytu takież drzewo z gwiazdą, ale bez ryb. Labry czerwone, podbite srebrem.

Farenholt. Farensbach I. Farensbach II.

Farensbach, *Vernsbeke*, *Vernsbach*, *Vernsperch*, *Farensbeck*, *Farensbeke*, *Farembeke*, herb: **F.** I—w polu srebrnem, dwa mury czerwone z blankami, jeden nad drugim. U szczytu między dwoma czarnemi skrzydłami mąż w białej delji, opasany i zapięty, z rękoma w tył założonemi, w kołpaku czerwonym, o czarnych wyłogach, z chwastem.—**F.** II: W polu srebrnem poprzeczny pas czerwony z blankami u góry i u dołu naprzemianległemi. U szczytu między dwoma skrzydłami czarnemi pół męża w białem ubraniu, z kołnierzem wykładanym i pasem jak na tarczy, w czerwonej śpiczastej czapce, z 6-u piórkami, po trzy w każdą stronę i z wyłogiem białym, w środku wyciętym.

Farensbach Jerzy, jeden z bardzo zasłużonych krajowi naszemu ludzi w XVI wieku, potomek rodziny niemieckiej, osiadłej w Inflantach, * 1551, † 1602. Z młodych lat zaprawiał się do stanu rycerskiego w różnych wojskach europejskich. W r. 1572 dowodził w służbie wielkiego księcia Iwana oddziałem 7,000 Niemców przeciwko Tatarom i przyłożył się wiele do stanowczego zwycięstwa nad rz. Oką. Stamtąd przeniósł się na dwór cesarza Maksymiljana, a potem do króla duńskiego Fryderyka, od którego dostał dożywotnie namiestnictwo wyspy Ozylji na morzu Baltyckiem. Gdańszczanie, opierając się Batoremu, oddali **F.** dowództwo nad jazdą niemiecką; po uspokojeniu tej burzy, złożył **F.** hołd Stefanowi Batoremu i wziął udział w wojnie z w. ks. moskiewskim. Za zasługi, położone podczas tej wojny w 1580 i 1581, nadał mu król prawem dziedzicznem pow. Karkuski, mianował prezydentem wendeńskim i prefektem wojennym szlachty inflanckiej. Po śmierci Stefana, Zygmunt III zaszczycał go całkowitem zaufaniem, oddając rządy woj-

ska w wojnie ze Szwecją, podczas której także chlubnie się odznaczył, zwłaszcza pod Karkuszem i Rygą. W r. 1598 został pierwszym wojewodą wendeńskim i licznemi obdarzony był dobrami (1601), zabranemi szlachcie inflanckiej, która przeszła do Szwedów. W dalszym ciągu wojny szwedzkiej nową okrył się chwałą, aż nareszcie poległ pod Fellinem 1602, wobec hetmanów Zamojskiego i Żołkiewskiego, którzy go wielce cenili. Synowie jego *Wolmar*, starosta tarwesteński, i *Jan*, lemzalski, odznaczyli się czynami wojennemi—ale w Niemczech, nie w Polsce. O rodzinie **F.** pisał Gadebusch w dziele „Versuche in der livl. Geschichtskunde und Gelehrsamkeit;" żywot zaś wojewody opisał Chilchen p. t. „Vita Georgii Farensbach" (Zamość, 1609). Por. także Schiemann „Charakterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte" (Hamburg, 1885).

Farés (szeik), poeta i literat arabski, * około 1796, Syryjczyk, chrześcijanin, po arabsku nauczył się w Kairze, a potem kierował drukarnią dzieł w jęz. wsch. na Malcie. W roku 1851 przełożył dla towarz. biblijnego „Nowy Testament" na język arabski. Podróże swoje opisał w dziele p. t. „Les aventures de Farjak" (1855). W 1854 powrócił do Anglji i ofiarował przez siebie napisany poemat arabski sułtanowi, za co powołany został na tłómacza.

Farewell (ang.), bądź zdrów, żegnaj!

Farewell (wym. *feruel*). 1) Przylądek na południowo-wsch. wybrzeżu Grenlandji, położony pod 59° 44′ szer. półn. i 43° 53′ dł. zach. wzgl. Greenw., wystający 300 metr. nad poz. morza.— 2) Południowo-wsch. kraniec południowej wyspy Nowej Zelandji.

Farfura, *farfurowe wyroby*, ob. Porcelana.

Farges Piotr Marja Ludwik, historyk francuski, * 1858 w Aurillac. W 1846 został w ministerjum spraw zagranicznych towarzyszem naczelnika biura historycznego. W r. 1888 wydał w „Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France," dwa cenne tomy o Polsce; oprócz tego pomieszczał artykuły z zakresu historji nowszych czasów w „Revue historique," w „Bulletin bibliografique" i in.

Faria e Suosa Manuel, historyk i poeta portugalski, * 1590, † 1649 w Madrycie. Bawiąc w Rzymie 1631 w poselstwie margr. Caster-Rodrigo, uczonością swoją zwrócił na się uwagę Urbana XIII i wszystkich uczonych. Przemieszkiwał w Madrycie. Z dzieł jego po hiszpańsku pisanych, celniejsze są: „Epitome de las historias portuguesas" (Madryt, 1628, najlepsze wydanie z dalszym ciągiem: Bruksela, 1730); „Asia portuguesa" (3 t., Lisbona, 1666—75); „Europa portuguesa" (2 ed., 3 t., Lizbona, 1678—80); „Africa portuguesa" (Lizbona, 1681). Z poezji jego „Fuente de Aganipe, rimas varias" (7 cz., Madryt, 1644—46), zawierających sonety, eklogi, canzony i madrygały, większa część napisana po hiszpańsku; w języku ojczystym zostawił 200 sonetów i 12 eklog, napisanych z wielkiem natchnieniem i talentem, które wywarły wpływ wielce zbawienny na rozwój poezji portugalskiej. Napisał komentarz do Luzyad Kamoensa („Lusiadas comentadas" 3t., Madryt, 1639), przez co naraził się św. Officjum. Wydał także cenne studjum o Chinach (Madryt, 1642). Długo uchodził **F.** za wyrocznię.

Faria Manuel Sewerim, historyk portugalski, * 1583 w Lizbonie, † 1655 w Evora, odznaczył się jako autor dzieł: „Noticias de Portugal" (Evora, 1624 i Lizbona, 1791), w których mieści się biografja Kamoensa, będąca dla swej dokładności podstawą wszystkich późniejszych, **F.** należy także do najuczeńszych swego czasu numizmatyków.

Farid Ibn-ul F. Abu Hafz Omar ibn Ali, poeta arabski, * 1181 w Kairze, † 1234, jako autor Dywanu, zyskał sławę pierwszego mistyka muzułmańskiego. Dywan jest to zbiór poezji ułożonych alfabetycznie, według końcowych głosek. Abbé Bergès wydał go z komentarzami i wstępem francuskim (Paryż, 1855); Hammer Purgstall przełożył z niego kasydę „Tôijet" p. t. „Das arabische Hohe Lied der Liebe" (Wiedeń, 1854), a inną kasydę wydał Wallin (Helsingfors, 1850).

Farina Jan Marja, fabrykant wody kolońskiej (Eau de Cologne) i domniemany jej wynalazca, * 1685 w Santa Maria Maggiore, we Włoszech. † 1766; w r. 1709 osiadł w Kolonji, gdzie założył sklep z towarami galanteryjnemi i zdołał nadać rozgłos swej wodzie kolońskiej. Tajemnica fabrykacji tej wody przechowuje się dotychczas w rodzie **F.** Wkrótce jednak powstały liczne fabryki, które podszywać się zaczęły pod firmę **F.**, a obecnie w samej Kolonji jest 36 fabryk tej nazwy. Podstępne przywłaszczanie firmy dawało powód do częstych procesów.

Farina Salwator, powieściopisarz włoski, * 1846 na wyspie Sardynji, kursa prawne ukończył w Pawji, ale przerzucił się na pole beletrystyki. Napisał: „Due Amori" i „Un segreto" (1869); „Fiamma vagabonda" (1872); „Fuetti proibiti" (1878); „Romanzo di un vedovo" (1872); „Capelli blondi" (1876); „Oro nascostoso" (1878); „Il marito di Laurina" (1881); „L'intermezzo e la pagina nera" (1881); „Amore ha cent'occhi" (1883); „Caporal Silvestro" (1884); „Don Chisciottino" (1889); „Vivere per amare" (1890); „Per la vita e per la morte" (1891); „Che dirà il mondo?" (1894). Najlepszą powieścią **F.** jest „Signor Jo," gdzie znajdujemy wyśmienity typ samoluba. Utwory **F.**, którego we Włoszech nazywają „Dickensem włoskim," tłómaczone są na języki niemiecki, hiszpański, francuski i holenderski. W polskim przekładzie posiadamy: „Ukryte skarby" tłómacz. Aleksandry Callierowej (Lwów, 1880). Por. G. Boglietti „Scrittri Italiani contemporanaci: Salv. Farina" (Florencja, (1884); Mar Mon-

nier „Un humoriste italien" („Revue des deux mondes," 1884).

Farinato lub *Farinati* Paolo, malarz włoski, * 1525 r. w Weronie, † 1606, był uczniem Tycjana i Giorgione; jego obrazy odznaczają się polotem, oddają wyśmienicie gwałtowny zgiełk życia i świadczą o żywej wyobraźni, grzeszą za to pod względem technicznego wykończenia. Najlepsze dzieło **F**-a: „Cudowne nakarmienie rzeszy" (1603), znajduje się w kościele św. Jerzego w Weronie.

Farinelli, właściwie *Broschi* Karol, sławny śpiewak (kastrat), * 1705 r. w Neapolu, uczeń Porpory i Pistocchi'ego w Bolonji, w r. 1735 śpiewał w Londynie, gdzie wzbudził wielki entuzjazm i zebrał wielkie bogactwa; przybył 1737 do Madrytu, gdzie wkrótce został ulubieńcem Filipa V, a później nawet pierwszym jego ministrem; następcy tego króla zaszczycali go także swymi względami. W r. 1761 powrócił do Włoch i tu † 1782 pod Bolonją.

Farinelli Józef, * 1769 r. w Este, w Paduańskiem, † 1836 w Tryjeście, wykształcił się w Neapolu na artystę i został 1817 r. kapelmistrzem w Turynie, a później w Tryjeście. Oprócz rozmaitych utworów treści kościelnej, skomponował 34 opery poważne i komiczne. Jako muzyk, należał do szkoły neapolitańskiej.

Farini Karol Ludwik, mąż stanu i publicysta włoski, * 1812 r. w Russi pod Rawenną, † 1866 pod Genuą. W roku 1831 brał udział w powstaniu Romanji, później będąc już lekarzem, niepokojony przez policję papieską o rzekome należenie do tajnych związków, opuścił Bolonję (1843), udał się do Toskanji, a stąd do Paryża. Po wstąpieniu Piusa IX na tron papieski, wrócił do państwa kościelnego i w 1848 pełnił urząd generalnego sekretarza w ministerjum spraw wewnętrznych. Po stłumieniu rewolucji, ustępując przed fanatycznem stronnictwem księży, udał się do Turynu, gdzie został 1850 r. ministrem wychowania publicznego, a następnie członkiem najwyższej służby zdrowia. Jako deputowany popierał politykę Cavoura i założył w tym celu dziennik *Il Piemonte*. W początkach wojny włoskiej 1859 był sardyńskim ministrem pełnomocnym w Parmie i Modenie, po ukończeniu wojny był dyktatorem prowincji Emilii aż do czasu zupełnego jej wcielenia (w marcu 1860). W gabinecie Cavoura był ministrem spraw wewnętrznych i pełnił te obowiązki do czerw. 1861. W grudniu 1861 stanął na czele gabinetu, ale z nadmiaru pracy popadł w chorobę (marzec 1863), która skończyła się obłąkaniem. W Rawennie wystawiono mu pomnik. Oprócz artykułów i broszur politycznych, napisał „Storia dello stato Romano dal anno 1814—1850" (2 w., Florencja, 1850), dzieło przetłómaczone na język angielski przez Gladstone'a. W r. 1850 założył pismo satyryczne *La Frusta*, w r. 1854 *Il Piemonte*, w którem bronił polityki Cavoura.

Farini Dominik, mąż stanu włoski, syn pop., * 1834 r. w Romanji, w 1850 towarzyszył ojcu na wygnaniu w Turynie, gdzie kształcił się w akademji wojskowej, następnie wstąpił do wojska, w 1855 został porucznikiem, 1859 kapitanem w wojsku sardyńskiem, odznaczył się w wojnie z Austrją w 1860 pod Ankoną i Gaetą, 1866 został szefem sztabu generała Cosenza. Po wystąpieniu z wojska został wybrany posłem do parlamentu, gdzie zasiadł w opozycji, proponowanych mu urzędów i teki ministerjalnej nie przyjął, lecz kilkakrotnie pełnił obowiązki prezesa izby. 1886 r. mianowany był senatorem, 1887 prezesem senatu.

Farley James Lewis, dziennikarz i literat angielski, * 1823 r. w Dublinie, kształcił się w Trinity College i po odbyciu wojny krymskiej zajął wyższe stanowisko w założonym wówczas Banku Otomańskim w Bejrucie, a w r. 1860 dyrektora tureckiego Banku Państwa w Konstantynopolu, w r. 1870 mianowany był przez sułtana konsulem w Bristolu. W pracach swoich starał się dać dokładny obraz panujących w Turcji stosunków, zwłaszcza finansowych i handlowych, głosząc z początku wiarę w jej odrodzenie. Napisał: „Two years' travel in Syria" (1858); „The resources of Turkey" (1862); „Banking in Turkey" (1863); „Turkey, its rise, progress and present condition" (1866) i „Modern Turkey" (1872). Po wybuchu wojny 1875, **F.** zajął stanowisko nieprzychylne Turcji i głosił upadek jej w pismach: „Turks and christians, the solution of the Eastern question" (2 wyd., 1876); „Decline of Turkey" (2 wyd., 1875); „Egypt., Cyprus and Asiatic Turkey" (1878); „New Bulgaria" (1880).

Farmaceuta, zajmujący się przygotowywaniem lekarstw. **F.** musi posiadać pewne kwalifikacje naukowe i wprawę nabytą w aptece (ob.). U nas, stosownie do posiadanych kwalifikacji naukowych, są trzy stopnie **F.**: podaptekarz, prowizor i magister farmacji; 1-y otrzymuje się po 3-letniej praktyce w aptece i złożeniu egzaminu w uniwersytècie; 2-gi po ukończeniu dwuletniego kursu przy wydziale lekarskim, a ostatni po upływie dwu lat od daty otrzymania stopnia prowizora, przyczem wymaga się obszerniejszej znajomości nauk przyrodniczych, napisania rozprawy na zadany temat i publicznej jej obrony.

Farmacja, nauka o przygotowywaniu lekarstw (ob.). Jednym z najważniejszych sposobów przywracania zdrowia jest użycie pewnych substancji działających na organizm (ob. Leczenie, Terapja). Zebranie i przygotowanie tych lekarstw stanowi naukę odrębną, ściśle do medycyny należącą, ale wymagającą specjalnych wiadomości i wyłącznego zajęcia. **F.** w obszernem znaczeniu rozpada się na naukę o surowych pło-

dach natury, z których lekarstwa się otrzymuje—*farmakognozję* (ob.), na naukę o formach, w jakich lekarstwo wychodzi z apteki—*recepturę*, i na naukę o otrzymywaniu z surowych płodów rozmaitych przetworów lekarskich—*farmację* w ściślejszem rozumieniu. Surowe płody, których natura dostarcza, a które farmakognozja opisuje, są mieszaniną ciał bardzo rozmaitych, z których jedno tylko, albo kilka posiada rzeczywiste własności lecznicze. Oddzielić je można od reszty przez rozmaite operacje chemiczne. Prócz tego istnieje wiele lekarstw mineralnych, które otrzymuje się wprost w pracowniach. Wszystkie te chemiczne operacje są przedmiotem **F.** w jej ściślejszym zakresie. Przechodzi ona swój przedmiot porządkiem w chemji przyjętym, ale przy każdem ciele zwraca uwagę wyłącznie na cechy i metody postępowania ważne pod względem farmaceutycznym. Wydobywanie z surowych płodów pojedyńczych ciał leczniczych rozwinęło się najbardziej w ostatnich czasach; ale przytem **F.** stała się trudniejszą i wymaga dobrze urządzonych pracowni. Dlatego teraz wiele farmaceutycznych przetworów otrzymuje się w fabrykach przetworów chemicznych na wielką skalę. Por. Celiński „Farmacja, czyli nauka doskonałego przygotowania lekarstw“ (1811); Heinrich i Fabian „Farmacja” (Warszawa, 1852 i 1858); Duflos „Farmacja” (przekład polski Fabiana i Piaseckiego, Warszawa, 1871—1873); Hager „Handbuch der pharmazeutischen Praxis” (1891); Geissler i Möller „Realencyklopädie der gesammten Pharmazie” (1886—1891); Soubeiran „Traité de pharmacie” (1885—87). Pisma: „Wiadomości farmaceutyczne” (w Warszawie, od 1877); „Przegląd farmaceutyczny” (w Warszawie, od 1898); „Archiv der Pharmazie” (w Halli, od 1822); „Zeitschrift des Allgemeinen österreichischen Apothekervereins” (Wiedeń, od 1863); „Zeitschrift für Russland” (Petersburg); „Journal de pharmacie et de chimie” (Paryż); „Pharmaceutical Journal and Transactions” (Londyn); „American Journal of Pharmacy” (Filadelfja); „Jahresberichte der Pharmazie” (Getynga); „Yearbook of Pharmacy” (Londyn).

Farmakodynamika, toż, co farmakologja (ob.).

Farmakognozja, opisanie surowych środków lekarskich. Daje ona wiadomości o pochodzeniu prostych środków lekarskich, o sposobie ich zbierania, przerabiania i przechowywania; opisuje ich cechy anatomiczne, fizyczne i chemiczne, nakoniec podaje sposoby oceniania ich dobroci, odkrycia zafałszowań i przymieszek. Dzieli ona swój przedmiot stosownie do królestwa przyrody, z którego prosty środek lekarski pochodzi, na **F.** roślinną, zwierzęcą i mineralną. Pierwsza najobszerniejszy dział stanowi. Mniejsze grupy albo odpowiadają takimże grupom historji naturalnej, albo obejmują części odpowiednie istot organicznych, np. korzenie, kwiaty i t. d. Literatura: Ebermeier „Wykład lekarstw pojedyńczych, przerobionych i złożonych” (przekład polski Poluszyńskiego, Wilno, 1820); Heinrich „Zbiór treściwy sposobów dochodzenia dobroci lekarstw” (Warszawa 1842); Trapp „Farmakognozja” (2 t., Warszawa, 1869—71), Wąsowicz „Farmakognozja“ (Lwów, 1844 oraz 1884); Berg „Pharmaceutische Warenkunde“ (1878); Berg „Atlas zur pharmaceutischen Warenkunde“ (1869); Wigand „Lehrbuch der Pharmakognosie” (1887); Möller „Lehrbuch der Pharmakognosie“ (1889) i „Pharmakognostischer Atlas“ (1892); Guibourt „Histoire naturelle des drogues simples” (1878); Dudemans „Handleiding tot de pharmacognosie” (1880).

Farmakolit, minerał dwuskośnoosiowy, przytrafiający się najczęściej w podłużnych graniastosłupach, tworzy też masy gronkowate i nerkowate; blask perłowo-maciczny lub jedwabisty; bezbarwny, biały; c. wł. 2, 7, twardość 2—2, 5. Jest to arsenjan wapna. Znajduje się w Andreasburgu, Joachimsthal, Markirchen i in.

Farmakologja, *Materja lekarska*, nauka o działaniu lekarstw (ob.) na organizm, obejmująca wskazówki, w jakich wypadkach chorobobowych, w jakiej dawce każdy środek lekarski może i powinien być używany. Jest to integralna część medycyny. Dla łatwiejszego przeglądu, zbiera ona wszystkie środki lekarskie w pewne grupy, stosownie do ich skutków, ze względu na sposób ich działania na organizm, jak: leki pobudzające, wzmacniające, ściągające, przyżegające. Stosownie do narządu, na który środek działanie wywiera, odróżniają się leki moczopędne, przeczyszczające, napotne, sercowe, nasenne. **F.** ogólna zajmuje się wpływem lekarstw w ogóle, sposobami ich zastosowania, drogami, przez które działają. Dane swoje zdobywa **F.** drogą doświadczenia, co stanowi eksperymentalną część tej nauki. Środki lekarskie proste, pierwiastki, jak np. alkaloidy, tą lub inną drogą wprowadzone zostają do organizmu zwierzęcia, poczem za pomocą przyrządów lub też naszych zmysłów, czy też na drodze chemicznej, bada się poszczególne organy i funkcje ich, określa zmiany, jakie w nich pod wpływem tych środków zachodzą. W ten sposób poznaje się dokładnie działanie środka w stanie fizjologicznym, a to przeniesione do kliniki, kieruje stosowaniem leku przy łóżku chorego i objaśnia wpływ jego w chorobach. Literatura: Boerhaeve „Libellus de materia medica“ (1740); Burdach „System der Arzeneimittellehre“ (1819); Trousseau et Pidoux „Traité de therapeutique et de matière médicale“ (1855); Schroff „Lehrbuch der Pharmakologie“ (1857); Schuchardt „Handbuch der allgemeinen Arzeneimittellehre” (1867, przekład Wyrzykowskiego w Bibl. Um. lek.); Nothnagel „Handbuch der Arzeneimittel-

lehre“ (1871); Łuczkiewicz „Farmakologja” (Warszawa, 1860); Schuchardt „Farmakologja ogólna i szczegółowa” (Warszawa, 1869; wyd. 2, 1874); Nothnagiel i Rosebach „Farmakologja“ (przekład polski, 1892); „Archiv für experimentelle Pathologie und Pharmakologie“ (Lipsk, od 1873).

Farmakon, w ogólności każdy środek lekarski; dawniej nazwa ta oznaczała truciznę, napój czarodziejski lub miłosny.

Farmakopea, czyli *kodeks apteczny*, ustanowiony przez władzę dla kraju spis lekarstw, jakie w każdej aptece znajdować się winny, czy to w postaci materjałów surowych, czy w postaci przetworów. **F.** podaje nietylko spis tych środków, ale i ich własności i sposoby otrzymywania. Prócz tego **F.** obejmuje przepisy na niektóre lekarstwa złożone, częściej używane. Farmakopee, obejmujące przepisy ogólnie przyjęte przez władze i lekarzy w rozmaitych krajach, nazywają się uniwersalnemi, służące dla szpitali—szpitalnemi *(nosocomiales)*, dla wojska—polowemi *(castrenses)*. U nas obowiązującą obecnie jest **F.** rosyjska, wydana przez departament lekarski.

Farmakosyderyt, minerał krystalizujący według szeregu foremnego, najczęściej występuje w postaci sześcianu lub dwunastościanu rombowego; blask djamentowy lub tłusty, barwa zielonawa lub miodowo-żółta; c. wł. 2, 9, twardość 2, 5. Jest to arsenjan żelaza, z pewną ilością kwasu fosfornego i miedzi. Znajduje się w Cornwall, w departamencie Haute Vienne i in.

Farmazon (zepsute z franc. *Franc-maçon)*, wolny mularz, należący do tajnego towarzystwa wolnych mularzy. (Ob. Wolne mularstwo).

Farnabaz *(Pharnabasos)*, satrapa perski w Bitynji, uwikłany w wojny między Spartą i Atenami, pobity został przez Alcybjadesa, co go zmusiło do zawarcia ugody z Ateńczykami (409). Alcybjadesowi, któremu dał u siebie schronienie (404), przeniewierzył się później: z namowy Lizandra i oligarchów ateńskich, kazał go zabić Frygji. W wojnie Spartan przeciwko Artakserksesowi, zjednał sobie wodza ateńskiego Konona i przyjął za dowódcę floty perskiej, z którą ten ostatni pod Knidos (394) świetne odniósł zwycięstwo. Po zawarciu pokoju Antalcydasa (387 prz. Chr.), upadł wpływ **F.**

Farnabaz (Armaz), pobiwszy rządcę Gruzji Azona, z pomocą króla asyryjskiego, ogłosił się królem gruzyjskim w r. 3675 od stw. świata w 27 r. życia, rządził przez lat 65. Przed śmiercią wystawił na swoją cześć bałwana Armaza, któremu kazał w całej Gruzji pokłon oddawać. Jemu przypisują wynalezienie abecadła gruzyjskiego. Następcą jego był syn Saurmak.

Farnaces *(Farnakes)* **I,** król Pontu, książę ducha wojowniczego, dziad Mitrydata W. W r. 180 przed Chr. zdobył greckie miasto Synopę i założył tu swą rezydencję, stamtąd rozszerzył granice swego państwa na wschód, aż do gór Kaukazu, o czem świadczy także założone przezeń miasto Farnakii; dalszym jego podbojom na zachód położyli tamę Rzymianie.

Farnaces II, syn Mitrydata, zbuntowawszy się przeciwko ojcu, przywiódł go do samobójstwa 64 przed Chr. Po upadku Pompejusza, usiłował wskrzesić potęgę państwa, zajął Kappadocję i Armenję, pobił legata Cezarowego, Domicjusza Kalwinusa i Dejotara (ob.) pod Nikopolis, zdobył Pont i srożył się okrutnie przeciw tubylcom oraz Rzymianom; jednakże w bitwie pod Zela 2 sierpnia 47 taką od Cezara poniósł klęskę, że ten mógł napisać do Rzymu pamiętne słowa: *Veni, vidi, vici*, t. j. przyszedłem, zobaczyłem, zwyciężyłem. **F.** został zamordowany przez własnego sługę.

Farnborough, miasto w angiels. hrabstwie Hants, 12,000 miesz.; tu złożone są zwłoki Napoleona III i jego syna.

Farnese, włoska rodzina książęca, sięgająca połowy XIII w. i biorąca swą nazwę od zamku *Farnese* w pobliżu jeziora Bolsena; dostarczyła kościołowi i rzeczypospolitej florenckiej kilku znakomitych wodzów. Wielkość domu ufundował *Alessandro* **F.**, jako papież Paweł III (1534—1549), (ob.), który naturalnego swego syna, *Pietro Luigi* **F.**, * 1503 r., wyniósł do godności księcia Castro i Ronciglione, a 1545 dał mu tytułem lennym księstwa Parmę i Piacenzę. Pietro

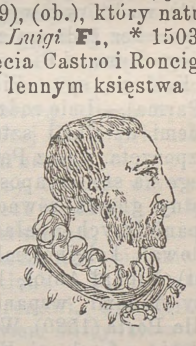

Farnese Ottavio.

Farnese Aleksander.

Luigi, jako głowa wrogiego Karolowi V stronnictwa we Włoszech, nielubiony z powodu swej rozpusty i samowolności, padł ofiarą szlacheckiego spisku 1547 r., uknutego pod przewodnictwem Ferrante Gonzagi. Por. Scarabelli „Dell ultimo Duca Pier Luigi F.“ (Bolonia, 1868).—Syn jego i następca *Ottavio* **F.**, * 1520 r., ożeniony z Małgorzatą Parmeńską, naturalną córką Karola V, po różnych kolejach losu wrócił do posiadłości ojca i rządził spokojnie lat 30 z największym dla swych poddanych pożytkiem († 1586).—Po nim nastąpił jego brat starszy, *Alessandro* **F.**, * 1547 r., † 1592 w Arras z odniesionej rany; walczył przeciwko Turkom pod Lepanto przy boku swego wuja Don Juana d'Austria, po śmierci zaś tegoż został (1578) namiest-

nikiem Niderlandów i walczył szczęśliwie przeciwko Geusom (zwycięstwo pod Gembloux 31 stycznia 1578). Przy obleganiu wielu twierdz, zwłaszcza Oudenarde 1582 i Antwerpji 1585, odznaczył się zarówno talentem, jak i odwagą. Dowodził także wojskami w nieszczęśliwej wyprawie hiszpańskiej Armady (ob.). Wysłany 1590 z liczną armją do Francji przeciwko Henrykowi IV, dał odsiecz Paryżowi i miastu Rouen, wkrótce jednak musiał uledz przewadze Henryka IV. Por. Fea „Alessandro F., duca di Parma, narrazione storica e militare" (Turyn, 1886); Terier-Santans „Campagnes d'Alexandre F." (Paryż, 1888).—Starszy syn jego i następca *Ranuzio I* **F.**, * 1569 r., † 1622, był to chciwy, pełen zemsty i podejrzliwości książę, atoli chętnie wspierał sztuki i nauki. Wielu członków wybitnych rodzin szlacheckich za rzekomy udział w zmyślonym przez siebie spisku kazał stracić (1612) i dobra ich skonfiskować.—Jego syn *Odoardo* **F.**, * 1612 r., † 1646, celował talentem satyrycznym i krasomówstwem, ale posiadał przytem wiele zarozumiałości i pychy. Przez nienasyconą dumę i żądzę sławy, popadł w wojnę z Hiszpanją i Urbanem VIII, która kosztowała go wiele pieniędzy.—Ostatnimi z tego domu byli *Ranuzio II* **F.** (* 1630 r., † 1694), *Francesco* **F.** († 1727) i *Antonio* **F.** († 1731), na którym wygasła ta familja (1731), książęta bez żadnego znaczenia. Po śmierci ostatniego Parma i Piacenza przeszła w posiadanie don Karlosa, syna Filipa V i Elżbiety Farnese (ob. Parma).—Imię rodziny **F.** łączy się z kilku sławnemi dziełami sztuki. *Pałac Farnese*, budowla rozpoczęta przez Pawła III (1530), jeszcze przed jego na stolicę apostolską wstąpieniem, czworokątny gmach równoboczny, należy do najwspanialszych pałaców w Rzymie. Pałac ten budowali kolejno: młodszy San Gallo (Ant. Picconi), Michał Anioł, którego dziełem jest między innemi wspaniały gzyms główny, i Jakób Della Porta (1580). Wielką wartość ma tutejsza galerja z freskami Hannibala Caracci. Antyki dostały się po większej części do muzeum neapolitańskiego. *Farnesina*, prześliczna willa w Trastevere, położona na przeciwległym brzegu Tybru, wprost pałacu Farnese, słynie z pięknych fresków, wykonanych przez Rafaela. Wybudował ją w r. 1508—11 Beltazar Peruzzi dla bankiera papieskiego Augustyna Chigi, od którego przeszła w ręce rodziny Farnezych. W r. 1861 stała się własnością księcia Ripalda. *Ogrody Farnezyjskie*, założone przez papieża Pawła III na Palatynie, z których wiele w nowszych czasach dobyto wykopalisk. Ze starożytnych dzieł rzeźbiarskich rodziny **F.**, które od r. 1786 znajdują się w muzeum neapolitańskiem, dziś jeszcze dwa utwory noszą nazwę pierwotnych ich posiadaczów, a mianowicie: *Byk farnezyjski*, kolosalna grupa marmurowa, dłuta Apolonjusza i Tauryskusa z Tralles w Azji Mniejszej, którzy żyli w II w. przed Chr., i *Herkules farnezyjski*, olbrzymi posąg marmurowy, wykonany przez Glykona, który w nim naśladował podobnież dzieło Lysippa. Obie grupy znajdują się obecnie w Neapolu.

Farniente, właściwie *Far-niente*, włoskie wyrażenie, znaczące: próżnowanie, odpoczynek, zwykle używanem bywa w znaczeniu bezczynnego, miłego marzenia, zwłaszcza z dodaniem przymiotnika *dolce* (słodki).

Farnovius, *Farnowski* Stanisław, także *Farnensius*, *Farnesius*, † 1615 r., socynjanin; w r. 1568 pod opieką Stanisława Mężyka, starosty sandeckiego, zaczął w Sączu zaprzeczać Ducha św. i głosić, że chrzest ważnym jest tylko, gdy odbyty przez zanurzenie. Wydał: „Okazanie sfałszowania i wyznania prawdziwej nauki" (1573); „O znajomości i wyznaniu Boga i t. d." (t. r.); „Nauka o karności chrześcijańskiej" (t. r.) i t. d. Po jego śmierci, zwolennicy jego połączyli się z socjanami. Por. Bock „Historia antitrinitariorum" i „Hist. socinianismi prussici"; Troschel „Die protestantischen Antitrinitarier" (Heidelberg, 1839).

Farnworth, miasto fabryczne w angielskiem hrabstwie Lancaster, rozwija się szybko i liczy 25,000 miesz.

Faro (po włosku *latarnia morska)*, nazwa kilku miejscowości, jak **F.** *di Messina*, cieśnina Mesyńska, *Cap di* **F.** północno-wschodni przylądek Sycylji z latarnią morską.

Faro, miasto okręgowe w portugalskiej prowincji Algarve, położone na południowem wybrzeżu Portugalji, posiada dogodny port, cytadelę i 9,000 miesz.; rezydencja biskupa.

Faro *(Paro)*, wielka rzeka w Afryce środkowej, wypływa z okolic miasta Ngaundere, płynie nadzwyczaj szybko i wpada pod Taepe do rzeki Binue; szerokość jej wynosi 600 m., ale ma zaledwie 1 m. głębokości.

Färöer (t. j. wyspy Owcze, od *faar*, owca, lub wyspy pierzaste, od *fjär*, pióro), grupa złożona z 17 zamieszkanych i 8 bezludnych wysp, należących do Danji, na północnym oceanie Atlantyckim, pomiędzy Szkocją a Islandją położona, między 61°,26′—62°25′ szer. płn. i 6°19′—7°40′ dług. zach. wzgl. Greenw., obejmuje 1,333 klm. kw., 13,000 miesz. Jest to wielka masa skał prostopadle z morza występujących, przedstawiających smutny i niemiły widok, pozbawionych drzew, z klimatem umiarkowanym, ale wilgotnym i mglistym; zima jest tak łagodna, że owce i konie znajdują pożywienie na polu. Najlepiej udają się tu jęczmień, groch i kartofle. Główny przemysł mieszkańców stanowią: chów owiec, których jest 80,000, polowanie na ptastwo i rybołówstwo. Największe wyspy są: Strömoe, Süderoe, Vaagoe, Sandoe i Bordoe. Mieszkańcy pracowici, uczciwi i gościnni, mówią staropółnocnym językiem skandynawskim, z małemi

bardzo odmianami. Wyspy dzielą się na 6 obwodów i zostają pod zarządem amtmana, mieszkającego w Thorshavn na wyspie Strömöe. Na sejmy duńskie mieszkańcy wysyłają dwu deputowanych, a prócz tego istnieje oddzielna reprezentacja wysp, *lagthing*, złożona z 18 członków. Por. Baumgartner „Island und die Färöer." (1890).

Farquar George, dramaturg irlandzki, * 1678 w Londonderry, † 1707 w Londynie. Kształcił się w Dublinie, potem był aktorem. Z ośmiu jego komedji na wyróżnienie zasługują: „The constant couple" 1700 (przerobił w niemieckim języku Schröder p. t.: „Der Ring);" „Sir Harry Wildair" 1701 (przerobił Schröder p. t.: „Die unglückliche Ehe durch Delikatesse" Berlin, 1790). „The beaux stratagem" (1707). W r. 1772 wyszło w Londynie 10-te wydanie dzieł **F.**; ostatnie z życiorysem r. 1892.

Farr Wilhelm, statystyk angielski, * 1807 w Kenley (Stropshire), † 1883 roku, z zawodu lekarz, został urzędnikiem regestratury generalnej w Londynie, gdzie opracowywał dane tyczące się urodzin, związków małżeńskich i śmierci; w r. 1871—3 był prezydentem towarzystwa statystycznego w Londynie. Napisał „Tables of lifetimes, annuities and premiums" (1864) i in. Wybór jego dzieł wydany został p. t.: „Vital statistics, a memorial volume" (1886).

Farragut Dawid Glascoe, admirał półn.-amerykański, * 1801 r. pod Knoxville w stanie Tennessee, † 1870 r. W r. 1817 walczył już pod Valparaiso. Przy wybuchu wojny z Meksykiem (1845) otrzymał dowództwo korwety „Saratoga" i blokował nią pomorze meksykańskie.

Farragut Dawid Glascoe.

W r. 1854 wysłany został na wyspę Mare przy brzegu Kalifornji, dla urządzenia arsenału morskiego. Na początku wojny domowej, zostając w stopniu kapitana, otrzymał naczelne dowództwo nad flotą, mającą działać przeciw Nowemu Orleanowi, do którego zdobycia przyczynił się najwięcej. Następnie oczyścił żeglugę na Mississipi przy pomocy wojsk lądowych generała Granta i Banksa. Najświetniejszym czynem **F.** jest zdobycie, ze słabemi stosunkowo siłami, portu Mobile (5 sierpnia 1864), dzielnie bronionego, zatarasowanego torpedami i t. p., przez co pozbawił konfederatów ostatniego punktu obronnego na wybrzeżu. W nagrodę otrzymał godność admirała Stanów Zjednoczonych. Zwiedzając porty Europy 1867—8, przyjmowany był wszędzie z największym zapałem. W Waszyngtonie wystawiono mu kolosalny posąg z bronzu. Por. biografję napisaną przez jego syna Loyalla **F.** „Life and letters of Admiral D. G. F." (New-York, 1879) i Mahana „Admiral **F.**" (Lond. 1893).

Farre Jan Józef Fryderyk, generał i minister wojny francuski, * 1816 w Valence, † 1887 w Paryżu; skończywszy szkołę politechniczną, wstąpił do francuskiej armji jako oficer. Odznaczył się w Algierji w wyprawach przeciw Kabylom, a od roku 1859 należał do korpusu okupacyjnego w Rzymie. W r. 1870 był naczelnym wodzem pod Amiens. W r. 1880 został ministrem wojny, w r. 1881 podał się do dymisji i nie brał już udziału w sprawach politycznych.

Fars (*Farsistan*, starożytna *Persis*), największa prowincja Persji, rozległa około 300,000 klm., z ludnością około 1,000,000, rozciąga się od gorącego pasa nadbrzeżnego nad zatoką Perską do wewnętrznych gór Persji, podnosząc się ku nim coraz wyżej. Są tu liczne piękne i urodzajne równiny. Klimat gorący, suchy i niezdrowy, grunt urodzajny. Z produktów najważniejsze: ryż, mak, bawełna, indygo, daktyle, kadzidła; hyjeny, lwy, tygrysy i szarańcza niszczą kraj i trapią mieszkańców, składających się z Tadzyków, Turkomanów, Persów i Żydów. Najważniejsze miasto jest Szyraz, a port główny Abuszehr.

Farsa (z łac. farsum=mieszanina), utwór teatralny komiczny, śmieszny, mogący jednak, pomimo swej formy, posiadać znaczenie głębsze. Początki jej sięgają wieku XII w.

Farsalja (*Pharsalos*, *Fersala*), podupadłe miasto w greckiej nomarchji Larissa, 2,300 miesz., pamiętne zwycięstwem odniesionem przez Rzymian nad Filipem Macedońskim, a więcej jeszcze bitwą, stoczoną 9 sierpnia 48 przed Chr., w której Cezar pokonał Pompejusza.

Farsang, *farzang*, dawna mila turecka (ob. Agacz), obecnie używana jeszcze w Persji, różnej jest wielkości, od 5,605 do 6,705 metrów.

Farsistan, ob. Fars.

Farsman, siedmiu królów iberyjskich (gruzyjskich).— **F.** I, współczesny Tyberjuszowi i Neronowi, syn Mitrydata, prowadził wojnę z bratem Mitrydatem o panowanie nad Armenją. **F.** II, panował od 72—87 r. po Chr., utracił część swoich posiadłości, które odebrał mu król ormiański Jarwan.—**F.** III, wstąpił na tron 113 r., otruty 122 r.—Wnuk jego **F.** IV, wstąpił na tron 125 r. Szukał opieki cesarza rzymskiego Adrjana.—**F.** V, panował od 405—408 r., wygnał Persów z Gruzji.—**F.** VI, wstąpił na tron 528 r. Kraj jego był kilkakrotnie pustoszony przez Persów.—**F.** VII, panował od r. 532, a w 5 lat potem zostawił koronę Pakorowi II.

Farthing, szeląg angielski, ob. Angielskie monety.

Farukbabad, miasto główne obwodu t. n. (4452 klm. kw. z 860,000 miesz.), w północno-zachodnich prowincjach państwa Anglo-indyjskiego, w pobliżu Gangesu, ma 78,000 miesz., wraz ze złączonem z niem miastem Fatihgarh.

Far-West (z ang. daleki zachód), nazwa najbardziej zachodnich okolic Stanów Zjednoczo-

nych. W miarę rozszerzania się kultury ku oceanowi Spokojnemu, nazwa ta przypadała coraz dalszym stanom i terytorjom.

Faryna. z łac. mąka, w szczególności mączka cukrowa, ob. Cukrownictwo.

Faryngitis, zapalenie błony śluzowej gardzieli, bywa ostre lub chroniczne; to ostatnie, zależnie od rodzaju sprawy patologicznej, przybiera charakter *przerostowy* na skutek przerostu tkanki adenoidalnej podśluzowej *(pharyngitis granulosa)*, lub też *zanikowy* z powodu zaniku w różnym stopniu i w różnych miejscach błony śluzowej gardzieli *(pharyngitis atrophica, sicca)*. Toczą się tu też sprawy specyficzne, jak gruźlica, syfilis, wreszcie grzybica, zależna od rozwoju różnorodnych grzybków, jak: Leptotrix buccalis, Aspergillus fumigatus, Sarcina.

Farynometr, przyrząd do oznaczania panifikacyjnej zdolności mąki, zbudowany przez Kunisa w Lipsku, różni się od aleurometru (ob.) tem, że badaniu poddaje wszystką mąkę, nie zaś tylko gluten.

Faryzeusze (z hebr. peruszim—oddzieleni, wybrani), obok Saduceuszów i Esejczyków trzecia sekta judaistyczna, wspominana już na 150 lat przed Chr., trzymała się ściśle zakonu Mojżeszowego, oraz tradycji i starych zwyczajów. **F.** wierzyli w nieśmiertelność duszy i nagrodę po śmierci. Wierzyli także, iż dusze cnotliwych mogą po śmierci przechodzić w inne ciała (metemsomatosis). W następstwie popadłszy w hypokryzję, liczyli mnóstwo świętoszków i obłudników, jak to widać z Nowego Testamentu. Za czasów Machabejskich i Heroda, posiedli wielką władzę i znaczenie: najwyższa rada (synedrium) była w ich ręku. Przeciwko Chrystusowi i jego nauce występowali ze szczególną zaciętością. Por. Wellhausen „Die Pharisäer und die Sadducäer“ (1874); Montel „Essai sur les origines des parties Sad. et Phar.” (Paryż, 1883).

Fasa, ufortyfikowane miasto w perskiej prowincji Farsistanie, położone o 100 klm. od Szirazu, na obszernej równinie wśród ogrodów owocowych i plantacji róż, 1295 m. nad p. m., 4,000 miesz., zajmujących się wyrobem tkanin złotem haftowanych.

Fasada, strona zewnętrzna, głównie frontowa budynku, toż co front.

Fasano, miasto we włoskiej prowincji Bari, 14,000 miesz.; w pobliżu ruiny starożytnego miasta portowego Egnatia.

Fasces, u starożytnych Rzymian pęki rózeg albo prętów, z pośród których wystawał topór, godło najwyższej władzy urzędowej, władzy życia i śmierci; nosili je wyłącznie do tego przeznaczeni słudzy *(liktorowie)* przed królami, za rzeczypospolitej przed konsulami i pretorami, a później i przed cesarzami. Od czasu Walerjusza Publikoli, w obrębie miasta Rzymu wolno było nosić **F**-es tylko bez toporów; jednocześnie weszło w zwyczaj, iż przed zgromadzeniem ludowem **F**-es były ku ziemi schylane. W samem mieście tylko dyktatorom wolno było mieć topory zatknięte w **F.**, które nosiło przed nim 24 liktorów. Urządzenie to, o ile się zdaje, przeniesione było z Etrurji.

Fasch Karol Fryderyk Chrystjan, znakomity muzyk i kompozytor niemiecki, * 1736 w Zerbst, † 1800, tamże, umieszczony 1756 w królewskiej orkiestrze Fryderyka II w Berlinie, w utworach swoich łączył głębszą znajomość techniki muzycznej z siłą wewnętrznego wyrazu; założył berlińską akademję śpiewu, w której po nim przewodniczył jego uczeń, Zelter. Szczególną biegłość i artyzm okazywał w utworach wielogłosowych. Większą część swych kompozycji spalił przed śmiercią. Por. Zelter „Karl Friedrich Christian **F.**” (Berlin, 1801).

Fascinum (łac.), u Rzymian starożyt. oczarowanie, urzeczenie, zaklęcie rzucone zwłaszcza na dzieci. **F.** był uważany za środek odwracający czary i wtedy nosił różne nazwy jak: fallus, fascinum lub fascinus; umieszczano go pod rydwanem zwycięzcy, zawieszano dzieciom na szyi, jako symbol płodności zostawał pod strażą westalek, a podczas uroczystości bożka Libera, obwożony był na rydwanie. Por. Jahn „Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten“ (Lipsk, 1855.

Fascynacja, łac. fascinare, oczarować, urzec, ob. Czary. Dziś **F**-ą nazywają niektórzy wpływ, wywierany przez hypnotyzera na osoby hypnotyzowane, dające się powodować sugestją.

Fas est et ab hoste doceri (łac.)—godzi się uczyć i od nieprzyjaciela (Owidjusz).

Fasoki, ob. Fazogl.

Fasola *(Phaseolus)*, rodzaj roślin z rodziny strąkowych, którego cechy główne są: kielich 2-wargowy, z wargą górną 2, a dolną 3-zębną, pręcików 10, słupek wraz z łódką szrubowo zwinięty, tuż pod znamieniem spodem brodaty; strąk równowązki lub sierpowaty, obły lub mniej więcej ściśniony. Rodzaj ten obejmuje około 150 gatunków, po większej części zioła wijące się, rzadziej krzewy, o liściach 3-listkowych i kwiatach zebranych w grona. Niektóre stanowią bardzo rozpowszechnione rośliny pożywne. **F.** *pospolita, tyczkowa, groch włoski (Ph. vulgaris)*, pochodzi pierwiastkowo z Indji Wsch., przez hodowlę wydała liczne odmiany, różniące się barwą nasion okrągławych lub podługowatych; kwitnie od czerwca do sierpnia. Celniejsze odmiany są: **F.** brunatna z kwiatem różowym, zwyczajna biała, żółta, biała, perłowa i czerwona orleańska. **F.** *karłowata, piechotna (Ph. nanus)*,

Fasola Szabelpospolita. bon.

uważa się za odmianę poprzedzającej. Hodowany też jest u nas gatunek amerykański, **F.** *liczнokwiatowa*, *szablak*, *szabelbon (Ph. multiflorus)*. Dla ozdoby hodowane są **F.** *ponsowa (Ph. coccineus)* i w cieplarniach **F.** *drzewna (Ph. caracalla)*.

Fass, dawna miara objętości w Niemczech, odpowiadająca polskiej beczce (ob.).

Fassait, nazwa kryształów diopsydu z doliny Fassa w Tyrolu, jakkolwiek szczególną cechą się nie odznaczają. Są one pięknej trawiastej barwy, podobnej jak u epidotu z tejże samej miejscowości. Kryształy **F.** są słupami sześciokątnemi, zakończonemi czworościanami.

Fassel Hirsz, uczony żydowski, * 1802 roku w Boskowitz, przez lat 32 był rabinem w Wielkiej Kanny, należał do stronnictwa postępowego. Podbudzony przez przeciwników, zalecał potrzebę reformy rytuału żydowskiego i przystąpił do wniosków synodu Augsburskiego. Oprócz kazań i pism mniejszych, ogłosił: „Das mosaisch-rabbinische Zivilrecht“ (2 t., 1852-54); „Das mosaisch rabbinische Gerichsterfahren in zivilrechtlichen Sachen“ (1858); „Die mosaisch, rabbinische Tugend- und Rechtslehre“ (2 wyd., 1862); „Das mosaisch-rabbinische Strafrecht und strafrechtliche Gerichtsverfahren“ (1870).

Fassman Dawid, rodem Saksończyk, opisał życie króla Fryderyka Augusta II p. t.: „Leben und Thaten Friedrichs Augusti” (Hamburg, 1733—34).

Fastel Henryk, architekt wiedeński, * 1828, † 1883. Należał do konkursu w r. 1855, na którym projekt **F**-a otrzymał pierwszą nagrodę. Wybudował w r. 1856—79 kościół, następnie gmach bankowy i szereg innych budowli. W roku 1866 **F.** został profesorem budownictwa w politechnice wiedeńskiej. W r. 1871 rozpoczął budowę gmachu uniwersytetu w Wiedniu, który dopiero po śmierci **F.** ukończono w roku 1884. Oprócz tego **F.** napisał: „Das bürgerliche Wohnhaus und das wiener Zinshaus“ (1859).

Faster Piotr, agitator czeski, * 1801 w Domažlicach, † 1868 w Brzewnowie pod Pragą. Po ukończeniu kilku klas gimnazjum w Pradze, poświęcił się młynarstwu; podróżował następnie w krajach sąsiednich, a wróciwszy 1823 r. do kraju, był przez lat kilka krupiarzem i przekupniem w Brzewnowie pod Pragą; następnie dzierżawił młyny i, zjednawszy sobie zaufanie współobywateli, był powoływany do rozmaitych urzędów i posług obywatelskich. W r. 1840 założył w Pradze *kawiarnię czesko-słowiańską*, która stała się klubem literackim. W r. 1848, podczas znanych wypadków politycznych, zwołał na 11 marca *Zgromadzenie narodowe*, na którem wykazał potrzebę podania do tronu petycji o równouprawnienie narodowości czeskiej i został członkiem *Komitetu święto-wacławskiego*, następnie jako członek deputacji czeskiej udał się do Wiednia, gdzie odznaczył się piękną mową, wyrażającą potrzeby i życzenia narodu, podobnież jak i w drugiej deputacji, która wyjednała statut, nadający Czechom sejm narodowy. Po uorganizowaniu komitetu narodowego, został jego wiceprezesem i członkiem rady miejskiej praskiej. W wypadkach 12 czerwca 1848 wśród gradu kul występował odważnie jako rozjemca pomiędzy walczącemi stronami. Później więziony i prześladowany, przetrwał wszystkie burze, sprawował jeszcze niektóre urzędy miejskie z zadowoleniem współobywateli, którzy mu w r. 1849 narodową przyznali nagrodę. Por. „Svietozor” z r. 1868.

Fasti albo **F.** *calendares*, znaczyło u Rzymian to samo, co u nas kalendarz, to jest spis wszystkich dni roku, z przedziałem co dni 8 (*nundinae*), w którym każdy dzień był oznaczony literami od *A* do *H*, w ściślejszem znaczeniu *fasti* (domyśla się dies), oznaczało dni, w których mogły się odbywać sprawy sądowe w przeciwstawieniu do *dies nefasti*, t. j. dni, w których czynności sądowe były zawieszone. Pierwsze były oznaczane w kalendarzach literą *F*, drugie literą *N*; nakoniec dni komicjów czyli zgromadzeń ludowych, oznaczane literą *C*. Oznaczano w nich także igrzyska i święta, w pewnych dniach przypaść mające. Z początku utrzymywano **F.** w tajemnicy, dopiero od 304 r. przed Chr., na zasadzie przeprowadzonej przez Knejusa Flawjusza uchwały, wykuwano je na kamieniu dla publicznego użytku. Z epoki Augusta pochodzą sławne **F.** *Maffeani*, przechowywane w pałacu Maffei, których wierną kopję dał Pighius. Zachowały się również tak zwane **F.** *Praenestini*. Wszystkie z takich **F.** pozostałe ułamki zawarte są w Foggini'ego **F.** *Praenestini* (Rzym, 1779) i w 2 części Orelli'ego „Inscriptionum latinarum selectarum collectio” (Zür., 1828). Cały materjał, dotyczący wyrytych na kamieniach kalendarzy, został krytycznie opracowany i wydany w 1-ym tomie „Corpus Inscriptionum Latinarum“ przez Mommsena (Berlin, 1863), ułamki zaś później odnalezione w „Ephemeris epigraphica“ (1877—1881) i w „Notizie degli scavi di antichità” (1892). Owidjusz jednemu ze swych poematów dał tytuł: „Fasti.”—**F.** *consulares* v. **F.** *Mabistratuum* nazywały się spisy corocznych wysokich urzędników (konsulów, dyktatorów), dowódców konnicy *(magistri equitum)* i cenzorów, które, z powodu że je wystawiano w Kapitoljum, nazywano także **F.** *Capitolini*; znaczne ułamki takiego regestru, sięgającego do 765 r. od założenia Rzymu, znalezione 1546 na Forum Romanum, jako też niektóre fragmenty, znalezione już w XIX w., wydali Borghese (2 t., Medjolan, 1818—20) i Laurent (Altona, 1833).—**F.** *triumphales* były to spisy tryumfatorów w chronologicznym porządku z podaniem zwyciężonego narodu i dnia tryumfu. Ułamki z ostatnich, jako też i poprzednich, zebrane są także przez

Baitera w Orelli'ego: „Onomasticum Tullianum“ (3 t., Zürich, 1837). Były także **F.** *sacerdotales*, zawierające spisy kapłanów.— W późniejszych czasach wyrazem **F.** oznaczano wszelkie regestry, archiwa, kroniki, roczniki, w ogóle spisy wypadków historycznych. Por. de Boor „**F.** censorii“ (Berlin, 1873); Wehrman „**F.** praetorii” (tamże, 1875); Klein „**F.** consulares“ (Lipsk, 1881); Seeck „Die Kalendertafel der Pontifices” (Berlin, 1885); Kaufman „Die Fasten der späteren Kaiserzeit“ (Getynga, 1874); C. Lacour-Gayet „Fastes consulaires des 10 premières années d'Antonin“ (w „Mél. de l'École franç. de Rome“ I 1881).

Fastolf John, ob. Falstaff.

Fastów, *Chwastów*, miasteczko w pow. Wasylkowskim, gub. Kijowskiej, nad Unawą, przy drodze żel. Brzesko-Kijowskiej, oraz drodze Fastowskiej, stanowiącej połączenie z drogą Charkowsko-Mikołajewską, posiada kościół katolicki, oraz cerkiew, garbarnie, młyny, 8,000 miesz. Za Zygmunta III nazywał się *Nowy Wereszczyn*, od biskupa Wereszczyńskiego, który przyczynił się do rozwoju osady.

Fastrada, od r. 783, trzecia żona Karola Wielkiego, córka wschodnio-frankońskiego hrabiego Rudolfa, † 794 we Frankfurcie. Pychą swą i srogością wywołała w roku 786 rokosz przeciwko Karolowi, hrabiego Hadrada, a w r. 792 zbuntowała przeciw ojcu syna królewskiego Pypina, za co go osadzono w klasztorze.

Faszoda, stolica dawnej prowincji egipskiej (mudiratu) t. n., nad rz. Bahr el Abiad, miała koszary, szpital i służyła rządowi egipskiemu, jako miejsce zesłania przestępców. Po powstaniu Mahdiego 1884 r. została przez Egipcjan opuszczona i dopiero w 1899 r. odzyskana.

Faszyny (z łac. *fascis*, wiązka), wiązki wałkowate z gałęzi okrzesanych lub chróstu, służące do urządzenia baterji i szańców polowych, jako też przy budowlach wodnych i przy drogach, dla utrwalenia luźnych nasypów ziemnych. Stosownie do celu, do jakiego są przeznaczone, daje się

Faszyna.

im 20—30 cm. średnicy i 2—6 m. długości; robią się na *kozłach faszynowych*, czyli palach w ukośny krzyż w ziemię wbitych; na takie kozły nakłada się odpowiednia ilość gałęzi lub chróstu i przewiązuje w łokciowych odstępach witkami lub drutem, poczem nadaje się faszynie żądaną długość przez przepiłowanie w obu końcach. Por. Scheck „Anleitung zur Ausführung der Faschinenbauten” (1885).

Fatalizm, ob. Fatum.

Fata-morgana, ob. Mamidła.

Fata obstant (łac.)—los się sprzeciwia.

Fatetur facinus (is), qui judicium fugit (łac.)—przyznaje się do winy, kto ucieka od wyroku.

Fateż, miasto powiatowe w rosyjskiej gubernji Kurskiej, nad ujściem rzeki Fateż do Usoża, 5,000 miesz., progimnazjum żeńskie. *Fatejski powiat* obejmuje 2471 wiorst kw. z ludnością 127,000 miesz.

Fathom, ob. Sążeń.

Fâtiha, po arab.: otwierająca, właściwie Sure, pierwszy rozdział w Koranie, modlitwa u Mahometan, mająca to samo znaczenie, co u chrześcijan „Ojcze nasz.“

Fatihgarh, ob. Farukhabad.

Fatio Piotr, patrjota genewski, * 1662 w Genewie, † 1707, doktor praw i adwokat, w r. 1688 został członkiem rady Dwustu i sędzią kapituły świętego Wiktora, w 1707 na czele stronnictwa ludowego wywołał w Genewie powstanie, które stłumiły wezwane z Zurychu i Bernu wojska, a **F.** został roztrzelany. Pozostawił syna Piotra, * 1704, † 1774, który był generałem w wojsku sardyńskiem.

Fatra, pasmo gór w systemacie Karpat, na południe Tatr. Część pomiędzy Turcem a Liptowem zowie się *Wielka* **F.,** w Orawie zaś *Mała* **F.** Pomiędzy obiema płynie rz. Waha. Składa się ono po większej części z trachitu, porfiru, bazaltu i utworów z niemi spokrewnionych. Najwyższe szczyty są: *Turczański Krywań* 1668 m., *Czarny Kamień* 1,400 m., *Wielka Krżyżna* 1,577 m., *Płoska* 1,535 m.

Fattori Giovanni, malarz włoski, * 1825 w Livorno, kształcił się we Florencji, gdzie od 1871 był profesorem. Wykonał: „Bitwa pod Magentą“ 1859 (w Galeryi florenckiej); „Bitwa pod Madonna della Scoperta“ 1868 (w Pinakotece w Livorno); „Walka kawalerji pod Montebello“ (w Galerji narodowej w Rzymie); „Książę Amadeusz raniony pod Custozzą“ 1870 (w Medjolanie) i in. Za obraz p. t. „Kłosiarki“ otrzymał złoty medal.

Fatum (z łac., w liczbie mnogiej: fata), jest to los, przeznaczenie, które, niezależnie od wszelkich wysiłków ludzkich, sprowadza wszystkie ważne wypadki w życiu jednostki, lub całego społeczeństwa, przynosi szczęście lub nieszczęście, prowadzi człowieka do zbrodni lub bohaterstwa. Wiara w przeznaczenie, w fatum, istniała w najdawniejszych czasach. Podług Greków, wobec fatum nie tylko ludzie, lecz nawet bogowie są bezsilni. Wiara w tajemniczą siłę jakiegoś przeznaczenia przeszła do filozofji, jako nauka o predestynacji, której nie trzeba mieszać z teorją determinizmu, ta ostatnia bowiem opiera się na zupełnie innych podstawach. W życiu praktycznem wiara w fatum przybrała nazwę fatalizmu.

Fatuus (łac. głupi). Za cesarstwa zwano tak kuglarzy, karłów, błaznów, nawet warjatów, utrzymywanych przez bogatych Rzymian dla zabawy.

Fatyma (arab. *Fatimeh*), czwarta najmłodsza i najukochańsza córka Mahometa i Kadydży, * w Mekce około 606 po Chr.; zaślubiona była 623 późniejszemu kalifowi Alemu, któremu powiła dwu nieszczęśliwych synów, Hasana i Huseina. Umarła w 6 miesięcy po śmierci proroka w 632. Mahomet miał ją za kobietę, która osiągnęła doskonałość.

Fatymidzi, Fatymici, nazwa dynastji arabskiej, wywodząca ród swój od *Obeid-Allah Ibn Mohammeda*, który był mniemanym czy też rzeczywistym wnukiem Izmaela, pochodzącego od Fatymy (ob.). Najczynniej do utrwalenia tej dynastji przyłożył się misjonarz izmaelski, Abu-Abd-Allah-Hassan, który pozbawił władzy panujących w Tunisie Aglabidów na rzecz Obeid-Allaha (909—934), mieniąc go długo oczekiwanym *Mahdi*, t. j. mesjaszem. Ten założył swą rezydencję w Mahdia, podbił Trypolis, Sycylję i rozszerzył swe posiadłości aż do Fezu. Jego prawnuk Muizz (953—975) zdobył Egipt i uczynił go głównym środkowym punktem swego państwa; tu założył 972 Kair, przybrał tytuł chalifa i zdobył Palestynę. Syn jego Abu Manssur Al-Azis (975—996) rozszerzył posiadłości **F**-ów na znaczną część Syrji. Po jego śmierci *Fatymidzi* utrzymywali jeszcze czas jakiś swą potęgę, ale później niewieścieli coraz bardziej, tracili stopniowo swoje posiadłości, aż nareszcie po śmierci ostatniego z nich, Aladhida (1171), Saladyn odebrał im ostatnią ich posiadłość: państwo egipskie. Por. Wüstenfeld „Geschichte der Fatimiden-Chalifen" (Getynga, 1881); Müller „Der Islam im Morgen und Abendlande" (1886 t. 1).

Fauche-Borel Ludwik, stronnik Burbonów, * 1768 w Neufchâtel, księgarz; na początku rewolucji mieszkał w Paryżu, później w Strasburgu; z całem poświęceniem oddał się rodzinie królewskiej, działając w porozumieniu z Burbonami na korzyść ich restauracji. Dla tych celów objeżdżał dwory sprzymierzone i w blizkich zostawał stosunkach z Pichegru, Moreau, Barrasem i innymi. Nie było spisku, nie było knowania przeciwko rzeczypospolitej lub Napoleonowi, w którychby nie miał udziału, chociaż przez to nic ani dla Burbonów, ani dla siebie nie wskórał. Kilkakrotnie z tego powodu więziony, zawsze przecież odzyskiwał wolność. Podczas pierwszej restauracji i po powrocie Napoleona niezmiernie jeszcze był czynny, okazując zawsze nadzwyczajną przezorność i zręczność. Burbonowie odpłacili **F.** za jego poświęcenie wdzięcznością. Później był pruskim konsulem generalnym w Neufchâtel. Dopiero Karol X wyznaczył mu 5,000 franków pensji, co wszakże niewiele wpłynęło na poprawę jego położenia materjalnego i nie wyciągnęło go z długów; † 1829, wyskoczywszy z trzeciego piętra. Za życia ogłosił: „Précis historique des differentes missions dans lesquelles M. L. Fauche-Borel a été employé pour la cause de la monarchie" (Paryż, 1815). Po śmierci **F.** Beauchamp wydał jego „Mémoires" (4 t., Paryż, 1830).

Fauche Hipolit, orjentalista francuski, * 1797 w Auxerre, † 1869 r. w Juilly w dep. Sekwany i Morny. Miłośnik poezji sanskryckiej, przetłómaczył „Gita-Gowinda" i „Ritu-Sanhara" (1850); centurje Bhartriharego i 50 strof Czaury 1852, epopeę Walmikiego „Ramajanę" (wydaną w 9 tomach od 1854 do 1858; w skróceniu wydana 1869 i 1892). Oprócz wyż. wymienionych wydał: „Oeuvres complètes de Calidasa" (1859—68); „Une Tetrade," zawierający cztery utwory: „Mriczakitaka" dramat Sudraki; romans „Dasakumaraczarika," hymn religijny „Mahimnasstawa", poemat dydaktyczny „Maghi Sizupa Wadha" (1861—63). Rozpoczął przekład „Maha-Bharaty", ale umarł, doszedłszy ledwie do jednej trzeciej części; praca ta wyszła w 10 tomach 1863—72. Oprócz przekładów, napisał poemat teologiczny w pięciu pieśniach p. t. „Pantheon" (1842) i „La Soeur Gabrielle" romans w 3 tomach. Por. Sylvain Levi w „Gr. Enc." Lamirault'a.

Faucher Cezary i Konstanty, bracia bliźnięta, generałowie francuscy, * 1759 w La Reole depart. Girondy, † rozstrzelani 1815 w Bordeaux. Walczyli za sprawę Rzeczypospolitej w Wandei i odznaczyli się odwagą, za co otrzymali stopień generała. Jako stronnicy Żyrondystów, skazani byli na śmierć, ale ułaskawieni, wzięli we 2 lata potem dymisję i założyli w Bordeaux interes handlowy. Po bitwie pod Waterloo Cezary był deputowanym do izby reprezentantów, a po rozwiązaniu tego zgromadzenia połączył się z bratem, który był merem i komendantem w La Réole, i razem ofiarowali usługi swoje generałowi Clausel. Kiedy wrócił Ludwik XVIII, **F.** zmuszeni byli wywiesić chorągiew burbońską, którą przechodzący oddział wojska cesarskiego w nocy zerwał. Oskarżeni o ten czyn, bracia zostali aresztowani i skazani na rozstrzelanie przez sąd wojenny.

Faucher Leon, publicysta i ekonomista francuski, * 1803 w Limoges. Kształcił się naprzód w kolegjum Tulońskiem, później przeniósł się do Paryża, gdzie studjował filozofję, archeologję i nauki ekonomiczne. Poświęciwszy się dziennikarstwu, redagował *Temps*, *Courrier Français*, *Constitutionel* (1830—1842); w roku 1846 głosował w izbie deputowanych z opozycją dynastyczną, a 1848 w zgromadzeniu narodowem z większością. Pod prezydencją Ludwika Napoleona objął 10 grudnia 1848 ministerjum budowli publicznych następnie ministerjum spraw wewnętrznych, ale krótko przed zamachem 2 grudnia usunął się od spraw publicznych i † 1854

w Marsylji. Z początku opozycjonista, powstający przeciwko reakcyjnym dążnościom Guizota, po dojściu do władzy **F.** przedzierzga się sam w reakcjonistę, występuje przeciwko ograniczeniu dnia roboczego i wprowadzeniu podatku dochodowego i w 1849 staje się jednym z najbardziej znienawidzonych ludzi we Francji. Na polu ekonomji politycznej wyznawał doktrynę bezwzględnego ekonomicznego liberalizmu w duchu Say'a i Bastiat'a i był nieprzejednanym wrogiem socjalizmu. Oprócz prac ekonomicznych, zamieszczanych głównie w „Revue de Deux Mondes", wydanych w części p. t. „Mélanges d'économie politique et de finance" (2 t., Paryż, 1856), z przedmową L. Wołowskiego, ogłosił jeszcze między innemi: Recherches sur l'or et sur l'argent etc." (Paryż, 1843); „Études sur l'Angleterre" (2 t., Paryż, 1845; 2 ed., 1856) i „Du droit du travail" (Paryż, 1848).

Faucher Juljusz, ekonomista niemiecki, * 1820 w Berlinie, studjował filozofję tamże, w r. 1848 wybrany posłem do parlamentu we Frankfurcie; w 1850 założył w Berlinie dziennik *Abendpost*, pierwszy organ wolnohandlowców w Niemczech, i był jego redaktorem; jednocześnie wespół z Prince-Smithem, Wissem i innymi utworzył pierwszy niemiecki *Związek wolnego handlu* w Berlinie, z którego powstało później Berlińskie Towarzystwo ekonomiczne, w 1856 był współpracownikiem *Morning Star* w Londynie. W 1861 należał w parlamencie do stronnictwa postępowego i gorąco występował przeciw reorganizacji armji, w 1866 brał udział w zawiązaniu partji narodowo-liberalnej, gorliwy obrońca wolności handlu i w tym duchu czynny w mowie jak i na piśmie, zwłaszcza w wydawanym przez siebie od 1863 do 1877 r. „Vierteljahrschrift für Volkswirtschaft und Kulturgeschichte". † 1878 w Rzymie. Nadto napisał: „Ein Winter in Italien, Griechenland und Konstantinopel" (Magd., 1876, t. 2); „Vergleichende Kulturbilder aus den vier europäischen Millionenstädten" (Hannower, (1877); „Streifzüge durch die Küsten und Inseln des Archipels und des Jonischen Meers" (Berlin, 1878).

Fauchet Klaudjusz, uczony francuski, * 1530, † 1604. W 1544, jako sekretarz kardynała de Tournon, jeździł z nim do Rzymu. W 1581 był prezydentem w izbie menniczej, od Henryka IV otrzymał tytuł historjografa Francji. Napisał: „Recueil de l'origine de la langue et poésie française, ryme et romans etc." (Paryż, 1581); „Origines des dignités et magistrats de France"; „Antiquités gauloises et françoises" (1599). W r. 1610 wyszło w dwóch tomach zbiorowe wydanie dzieł **F.** W 1582 ukończył i wydał rozpoczęty przez E. de la Planche przekład francuski Tacyta.

Fauchet Klaudjusz, ksiądz polityk, francuski, * 1744 w Dornes dep. Nievre, † pod gilotyną 1793. Był on kaznodzieją królewskim i wychowawcą dzieci margrabiego de Choiseul. Po wybuchu rewolucji, brał udział w zburzeniu Bastylji i w 1789 miał mowę żałobną na cześć poległych 14 lipca. W 1789 był członkiem i prezydentem komuny. Wraz z Bennevillem redagował pismo p. t. *Bouche de Fer*. W 1791 obrany był biskupem konstytucyjnym w Calvados, gdzie zwalczał monarchizm. Jako członek konwentu, głosował w procesie Ludwika XVI przeciw karze śmierci, a w 1793 umieścił w *Journal des Amis* protest przeciw straceniu króla. Wmieszany niezadługo potem w sprawę zamachu Karoliny Corday, chociaż jej nie znał, i oskarżony o stosunki z federalistami, został aresztowany i stracony razem z Żyrondystami. Por. Dorimon „L'abbé Claude F." w „Revue de la Révolution" (1887); F. Aulard „Les Orateurs de la Révolution" (Paryż, 1886).

Fauconberg Tomasz, baron, wojownik angielski, † 1471 w zamku Middleham, znany pod imieniem Bękarta **F**-a, był synem naturalnym Williama Nevill. W 1471 walczył w obronie tronu Henryka VI, pobity pod Tewkesbury, zebrał 20 tysięcy wojska i obległ Londyn, ale został odparty. Następnie pobity przez Edwarda IV pod Sandwich, wzięty do niewoli i stracony.

Faugère Prosper, badacz literatury francuskiej, * 1810 w Bergerac, † 1887 w Paryżu, założył „Moniteur religieux". Napisał: „Eloge de Blaise Pascal" (1842); „Pensées, fragments et lettres de B. Pascal" (1842); „Lettres de Jacqueline et de M-me Perier, soeurs de Pascal" (1845); „Lettres de la mère Arnaule" (1858) i „Oeuvres de Pascal" (1886). Oprócz tego wydał pamiętniki pani Roland 1864; „Fragments de littérature morale et politique" (1865); „Ecrits inédits" (Saint-Simona, 1880—83) i in.

Faujas de Saint-Fond Bartłomiej, geolog i paleontolog, * 1741 w Montelimart, † 1819, był profesorem geologji w muzeum historji naturalnej w Paryżu. Napisał: „Recherches sur les volcans éteints du Vivarais et du Velay" (1778); „Histoire naturalle du Dauphiné" (4 t., 1781—82): „Mineralogie des volcans" (1784); „Voyages en Angleterre" (2 t., 1797).

Faulcon de la Parisière Marja Feliks, pisarz i mąż stanu francuski, * 1758 w Poitiers, † 1843. Był deputowanym z depart. Wieneńskiego do rady Pięciuset i mianowany przez senat przedstawicielem departamentu Wieneńskiego, przewodniczył w obradach nad kodeksem cywilnym. W 1804 został członkiem rady dyscyplinarnej i dziekanem honorowym szkoły prawa w Poitiers. **F.** był reakcjonistą i jednym z członków komisji, wyznaczonej do zredagowania karty konstytucyjnej. Napisał: „Pot-pourri national, ou Matériaux pour servir à l'histoire de la Révolution" (1790); „Extraits de mon journal, dediés aux mânes de Mirabeau" (1791); „Fruits de la solitude et du malheur" (1796); „Précis histo-

rique de l'établissement du divorce“ (1800); „Voyages et Opuscules“ (1805). W 1803 **F.** został członkiem korespondentem Instytutu w sekcji historji i literatury starożytnej. Oprócz prac powyższych, pomieszczał on wiele artykułów w *Journal de Paris*, *Almanach des Muses*, *Historien* i in.

Faulensee, wieś i zakład kąpielowy w szwajcarskim kantonie Bern, nad jeziorem Taun, w pięknem położeniu, znana już w XVI w., zawiera źródła siarczane i alkaliczne ze znaczną ilością wolnego kwasu węglanego o temp. 11°C, zalecane przeciw chronicznym reumatyzmom i podagrze. Por. „Das neue Faulenseebad“ (1875).

Faulfisz Mikołaj, Czech, zwolennik Husa Wiklefa, w drugiej połowie XIV wieku powróciwszy do Pragi z uniwersytetu oksfordzkiego wraz z przyjacielem, przywiózł z sobą świadectwo tamecznego uniwersytetu, dowodzące prawowierności Wiklefa, co przyczyniło się do rozpowszechnienia nauki Wiklefa w Czechach. U późniejszych historyków często bywa mieszany z Hieronimem z Pragi.

Faulhorn, góra mająca 2,683 m. wysokości w szwajcarskim kantonie Berneńskim, na płd. jeziora Brienz, otwiera wspaniały widok na Finsteraarhorn.

Faulmann Karol, stenograf i pisarz niem., * 1835 w Halli, był zecerem, wykształcił się w językach wschodnich i stenografji, pracował w drukarni cesarskiej w Wiedniu i przygotował nowe czcionki stenograficzne. Od r. 1860 był tamże nauczycielem stenografji, później lektorem tegoż przedmiotu na uniwersytecie. † 1894 r. w Wiedniu. Wynalazł *fonografję*, stanowiącą nowy system stenografji, której zasady wyłożył w dziele: „System der deutschen Stenographie auf phonetischer Grundlage“ (1879). Oprócz licznych innych prac stenograficznych, ogłosił: „Illustrirte Geschichte der Schrift aller Völker der Erde“ (1879) i „Illustrirte Kulturgeschichte“ (1880—82); „Stenographische Antologie“ (6 wyd. 1885); „Schule der stenographischen Praxis“ (3 wyd., 1885); „Stenographische Unterrichtsbriefe nach Gabelsbergers System“ (1877); „Die Phonographie in ihrem Verhältniss zur Kurrenschrift und Stenographie“ (1878); „Buch der Schrift“ (1878); „Illustrirte Geschichte der Buchdruckerkunst“ (1882); „Handbuch der Buchdruckerkunst“ (1884); „Etymolog. Wörterbuch der deutschen Sprache“ (1892); „im Reiche des Geistes“ (1894).

Faun, *Faunus*, staroitalski bóg urodzajów, opiekun rolnictwa i hodowli bydła, bożek pól, lasów i pasterstwa, pokrewny z Sylwanem i identyfikowany z grec. *Panem* (ob.). Na cześć **F.** odbywały się 5 grudnia uroczystości (*Faunalia*), podczas których wieśniacy składali w ofierze kozły. Jako opiekun trzód, nosił **F.** przydomek *Lupercus* (broniący od wilków), stąd na cześć jego odprawiane 15 lutego uroczystości nazywały się *Lupercalia*, podczas których kapłani (*Luperci*) składali z kóz lub kozłów ofiary błagalne. Ze skór zabitych zwierząt wyrzynali rzemienie i, przepasawszy się nimi, w takiem jedynie odzieniu przebiegali miasto, a kobiety zamężne wychodziły na ich spotkanie i dawały się owemi rzemieniami smagać, w mniemaniu, że to sprowadza błogosławieństwo małżeńskie, oczyszcza i jedna z bogami. Dlatego też dzień ten nazywano *dies februatus* (od *februare*, oczyszczać i jednać), miesiąc *Februarius*, a samej uroczystości dawano także nazwę *Februalia*. Jako bożek wieszczy, przepowiadający przyszłość, nazywa się *Fatuus*, i w tym charakterze stojąca obok niego bogini *Fauna* (ob. Bona Dea), *Fatua Luperca*, odbierała cześć w kilku świątyniach. Jako bóg pasterzy i lasów, wyobrażany był w postaci mnóstwa półbożków, zwanych *Faunami*, to jest w postaci odrażającej, z krzywymi nosami, śpiczastemi wielkiemi uszyma, z ogonami i nogami koźlemi; wyrządzali oni rozmaite ludziom psoty i straszyli ich.

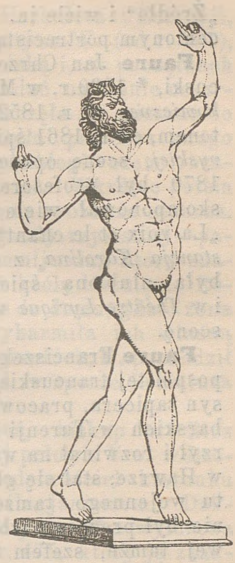

Faun.

Fauna albo *Fatua*, ob. Bona Dea i Faun.

Fauna (od boga Fauna), ogół zwierząt, właściwych pewnemu krajowi lub okolicy.

Faunalia, ob. Faun.

Faunteus, *Faunt* Wawrzyniec Artur, Jezuita, * 1552 r. w Lancaster w Anglji, † 1591 w Wilnie; kształcił się w Lowanjum i Rzymie; przysłany do Polski, uczył języka greckiego i teologji w Poznaniu. Napisał między innemi, w czasie sporów duchowieństwa ze stanem świeckim, dzieło: „De controversiis inter ordinem ecclesiasticum et secularem in Polonia“ (1587, 2 ed. 1592). Inne jego dzieła treści teologicznej i polemicznej, wymienia w swej „Bibljotece“ Brown (str. 171—172).

Faunus, bożek starożytny, ob. Faun.

Faure Eugenjusz, malarz francuski, * 1822 r. w Seyssinet pod Grenoblą, † 1879 w Paryżu. Uczeń Dawida d'Angers, później Rude'a. W r. 1849 odbył podróż naukową po Włoszech, od r. 1851 osiadł w Paryżu. W r. 1857 wystawił alegorję „Marzenia młodości“; 1859 „Wychowanie Amora“; 1861 „Pierwsze kroki Amora“; 1864 „Ewę“; 1865 „Wenerę“; 1869 „Chloe“; 1877

„Źródło“ i wiele in. W późniejszym wieku był cenionym portrecistą.

Faure Jan Chrzciciel, słynny śpiewak francuski, * 1830 r. w Moulins, debiutował w *Operze komicznej* w r. 1852, obdarzony pięknym barytonem, od r. 1861 śpiewał w *Wielkiej Operze paryskiej*, scenę opuścił w r. 1876. Od 1857 do 1870 był profesorem w konserwatorjum. **F.** skomponował wiele pięknych pieśni i napisał „La voix et le chant“ (1886).—Żona jego *Konstancja Karolina*, z domu Lefebvre, * 1828 r., była ulubioną śpiewaczką w *Operze komicznej* i w *Théâtre Lyrique* w Paryżu. W 1864 opuściła scenę.

Faure Franciszek Feliks, prezydent rzeczypospolitej francuskiej, * 1841 r., † 1899 roku, syn tapicera, pracował długo w zakładach garbarskich w Turenji i pracą własną tylko utworzył i rozwinął na większą skalę dom handlowy w Hawrze; stał się głośnym, jako kierownik portu wojennego tamże, następnie był prezesem izby handlowej tamże, szefem bataljonu gwardji ruchomej podczas wojny 1870 i z Hawru prowadził wojsko na pomoc Paryżowi przeciw komunie. W r. 1881, jako kandydat republikański, wybrany posłem do parlamentu, gdzie należał do unji republikańskiej. W listopadzie 1881 roku został podsekretarzem stanu w ministerjum handlu i kolonji aż do upadku Gambetty, Powołany znowu przez Juljusza Ferry na toż stanowisko 1883, podał się do dymisji wraz z gabinetem 1885. W tymże roku wszedł do parlamentu i głosował przeciwko wygnaniu książąt w d. 11 czerwca 1886 i przeciwko rewizji konstytucji 30 marca 1888. Był republikaninem umiarkowanym i zachowawczym. Prezydentem rzeczypospolitej, po zrzeczeniu się Casimir-Périera, wybrany został 17 stycznia 1895 r. Głównem jego dziełem na tem stanowisku, było doprowadzenie do skutku przymierza francusko-rosyjskiego. W ogóle cieszył się wielką popularnością, dzięki swej uprzejmości i taktowi. Następcą jego obrano Loubeta (ob. Francja). Napisał: „Havre en 1878“; „Budgets contemporains“ (nagrodzone przez Akademję) i „O obowiązkach pracodawców.“ Por. Maillard „Le président **F.**, sa vie commerciale, administrative et politique“ (Paryż, 1897).

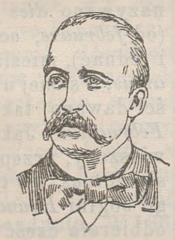

Faure Feliks.

Faure Gabrjel Urban, * 1845 r. w Pamier, francuski kompozytor muzyczny, uczeń Niedermeyera i Saint-Saëns. Był w r. 1866 organistą w Rennes, 1870 w Paryżu, przy kościele św. Sulpicjusza i przy kościele św. Honorjusza. W r. 1878 napisał sonatę na skrzypce, koncert na skrzypce, symfonję D-mol, Requiem, kantatę p. t. „Narodziny Wenery“ i wiele drobniejszych utworów na fortepjan i orkiestrę.

Fauriel Klaudjusz Karol, filolog, historyk i krytyk francuski, * 1772 r. w St. Etienne; † 1844 r. w Paryżu, początkowo służył w wojsku, od 1799—1802 sekretarz ministra policji Fouché'go, człowiek nieskażonego charakteru, opuścił służbę publiczną i poświęcił się wyłącznie naukom; studjował sanskryt, język grecki i arabski, historję wieków średnich i zdobył ogromną erudycję; zostawał w blizkich stosunkach z najuczeńszymi ludźmi; mawiano o nim, że „nauka i dobroć jego są niewyczerpane.“ Od 1831 był profesorem w Sorbonie. Najważniejszem jego dziełem jest: „Histoire de la Gaule méridionale sous la domination des conquérants germains“ (4 t., Paryż, 1836). Oprócz tego ogłosił: „Chants populaires de la Grèce moderne“ (2 t., Paryż, 1825); „Sur l'origine de l'épopée du moyen âge“ (Paryż. 1833); „Histoire de la croisade contre les héretiques albigeois“ (Paryż, 1837); „Histoire de la poésie provençale“ (3 t., Paryż, 1846); „Dante et les origines de la langue et de la littérature italiennes“ (2 t., Paryż, 1854). Od 1836 członek akademji; pisywał także do *Journal des savants* i innych czasopism. Z pism pośmiertnych Lalanne ogłosił: „Les derniers jours du Consulat“ (Paryż, 1885). Por. Guigniant „Notice histor. sur la vie et les travaux de **F.**“ (Paryż, 1862); Sainte-Beuve „Portraits contemporains“ (t. II).

Faust Jan, właściwie *Fust*, jeden z wynalazców sztuki drukarskiej, † 1460 r., był bogatym mieszczaninem miasta Moguncji i ojczymem Piotra Schöffera. Ob. Drukarstwo.

Faust, jest postacią nawpół historyczną, którą znał Tritheim, Melanchton, i mityczną. Pierwsza wydała w części drugą. Najdawniejsza o **F.** powieść wyszła 1587 we Frankfurcie nad Menem p. t. „Historia von Dr. Johan Fausten, dem weitbeschreiten Zauberer und Schwarzkünstler etc.“, którą wydał Jan Spiess. Dzieło to wydane było na nowo przez Kuhnego w Zerbst 1868; przez Brauna z bibljografją Zarnhego w Halli 1878 i przez Scherera 1884 w Berlinie. Jest to rodzaj biografji, opartej w znacznej części na faktach. Według świadectwa Melanchtona, pochodził **F.** z Kuittlingen (Kundlingen) w Szwabji i odbywał studja w Krakowie i Heidelbergu, gdzie w r. 1509 otrzymał stopień bakałarza. † około 1540 r., po burzliwym żywocie. Zajmował się magją i astrologją i poczytywany był za czarnoksiężnika, który z djabłem pakt zawarł. Uważne przestudjowanie

Faust.

książki o **F.** doprowadza do przekonania, że był to osobnik medjalny (ob. Medjumizm), t. j. obdarzony specjalnemi własnościami psychofizjologicznemi, a między innemi cierpiący na rozdwojenie osobowości, które przedstawiało mu się, jako spółka z szatanem. Książka o **F.** miała wielką liczbę wydań i dała wielu poetom pobudkę do wyzyskania tej postaci w sposób poetycki. Najsławniejszem i najwspanialszem jest opracowanie Goethego, który zrobił **F.** symbolem ludzkości, rwącej się do rzeczy wielkich i pragnącej napróżno skruszyć szranki, zakreślone jej przez rzeczywistość. **F.** Goethego należy do szeregu wielkich poematów filozoficznych ludzkości i stoi obok Księgi Hioba, Prometeusza Eschylosa, Komedji Boskiej Dantego, Hamleta Szekspira, Kaina, Manfreda Byrona, Rozpętanego Prometeusza Shelleya, a po części improwizacji Mickiewicza i Komedji Nieboskiej Krasińskiego. Prócz Goethego, opracowywali **F.**: Klinger „F. Leben, Thaten, und Höllenfahrt" romans (1725—1831); Soden (1754—1831); Schinch (1755—1835); Klingemann (1777—1831), którego utwór tłómaczył na polski książę Lubomirski 1819 r., oraz malarz, Müller. Ściśle związany z osobą **F.** jest jego djabeł przyboczny, Mefistofeles (ob.). W ostatnich czasach, dzięki badaniom nad medjumizmem i okultyzmem, zaczęto zdawać sobie dokładnie sprawę z psychologji mniemanego czarownika. W tym duchu napisał obszerną pracę znany historyk i badacz okultyzmu, Karol Kiesewetter: „Faust in der Geschichte und Tradition." U nas pisał o tem obszernie Ignacy Matuszewski w książce p. t. „Czarnoksięstwo i medjumizm" (Warszawa, 1895). Por. także tegoż autora „Djabeł w poezji." Z poezji przeszedł temat **F.** do innych sztuk pięknych, a specjalnie do muzyki i malarstwa. Słynne są opery Gounoda, Boita, symfonje Liszta i Berlioza, chór Schumanna, uwertura Wagnera. Z ilustratorów **F.** zasłynęli: Cornelius, Retzsch, Libertz, Kaulbach, Kreling i Lizen Meyer. Por. Hagen „Faust" (Berlin, 1844); Düntzer „Die Sage von Dr. Johannes Faust" (Stuttgard, 1846); Peter „Die Litteratur der Faustsage" (Lipsk, 1857): Hausse „Die Faustsage und der historische Faust" (Luksemburg, 1862); Creizenach „Versuch einer Geschichte des Volksschauspiels vom doktor Faust" (Halla, 1878) i tegoż „Der älteste Faustprolog" (Kraków, 1887). Faligan „Histoire de la legende de Fauste" (Paryż, 1888); Tille „Die deutschen Volkslieder vom Dr. F." (Halla, 1890); Kuno Fischer „Goethes Faust" (Sztutgard, 1893); „Zuzammenstellung der Faustschriften," wydał K. Engel (Oldenburg, 1885); Kiesewetter „F. in Geschichte und Tradition" (Lipsk, 1893); Tille „Volkslieder" (1890).

Fausta, córka dyktatora Sulli, żona F. Anjusza Milona, zabójcy Klodjusza.

Fausta Flawja Maksymjana, córka cesarza rzymskiego Maksymiljana Herkulesa i Eutropji, druga żona cesarza Konstantyna W. (od r. 307), przyjęła wiarę chrześcijańską i, w początkach zwłaszcza, godną była zasiadać na tronie cesarskim. Później wszakże zaczęła się mieszać do spraw publicznych, oskarżyła pasierba swego Kryspusa o krzywdzące ją zabiegi, czem obrażony ojciec śmiercią go ukarał. Wkrótce potem (327) i sama **F.** została zabitą z rozkazu cesarza.

Faustulus, według legendy rzymskiej—pasterz króla Albańskiego Amuljusza, który znalazł wyrzucone przez tegoż króla bliźnięta, Romulusa i Remusa, zaniósł je do domu, gdzie żona jego, Akka Larencja, wykarmiła ich własną piersią. Według pisarzów greckich, **F.** pochodził z Arkadji, a biorąc udział w sporze Romulusa z bratem, został zabity.

Faustus Semipelagianus, biskup w Riez w Prowancji, * w pierwszej połowie V w. w Bretanji, † około r. 490, przedstawiciel kierunku religijnego, zwanego pół-pelagjanizmem. Doktryna tego kierunku została przez **F.**-a wyłożona na synodzie w Arelatum r. 475, który ją zaakceptował. **F.** napisał dzieło p. t. „De gratia Dei et humanae mentis arbitrio," potępione w r. 520 przez synod w Sardynji. Wszystkie dzieła jego znajdują się w „Bibl. Patr. magn." (t. V). Por. Ceillier „Histoire des auteurs sacrés et ecclés." (XV).

Faustyn kapłan i *Jowita* djakon śś., dwaj bracia męczennicy, którzy opowiadali Ewangelję w Brescia, za cesarza Adrjana. Pojmani przez patrycjusza Juljana, nie chcieli wyrzec się Chrystusa, za co z rozkazu cesarza ścięto ich w Brescia około r. 121. Usuard przypuszcza, iż Jowita była dziewczyną. W r. 1152 wystawiono pod ich wezwaniem kościół w Brescia i święto ich obchodzą 15 lutego. Por. „Encyklopedja Kościelna."

Faustyn I, cesarz Haiti, ob. Soulouque.

Faustyna Anna Galerja, córka Anjusza Verusa, żona cesarza Antonina Pobożnego, którego poślubiła około r. 115. Kobieta bardzo płocha. Po jej śmierci (141 po Chr.) cesarz zaliczył ją w poczet bogiń, wystawił jej liczne świątynie i założył instytut *Faustynjanek (Puellae alimentariae Faustinianae)*, w którym ubogie dziewczęta odbierały wychowanie kosztem rządu.

Faustyna młodsza.

Faustyna starsza.

Faustyna Anna, córka poprzedniej, żona cesarza Marka Aureljusza, rozpustą i wyuzdaniem wyrównywała najbezwstydniejszym ladacznicom Rzymu. Obwiniają ją o zamordowanie swego zięcia, Lucjusza Verusa, z którym w występnych zostawała stosunkach. † 175 r. po Chr. w mieście Halala, u stóp góry Taurus; po śmierci zaliczoną została przez męża do rzędu bogiń. Jeden z medalów bitych na jej cześć nosi napis: *Mater castrorum* (Matka żołnierzy).

Faustyna Anna, wnuczka poprzedzającej i Marka Aureljusza, zaślubiła Pomponjusza Bassusa. Gdy Heljogabal wstąpił na tron, kazał zamordować Bassusa, a pozostałą po nim wdowę gwałtem pojął za żonę, ale wkrótce ją porzucił. Por. E. Renan „Examen de quelques faits, relatifs à l'impératrice Faustine, femme de Marc Aurèle“ (Paryż, 1867, „Comptes rendus de l'Académie des inscr.); Lacour Gayet „Antonin le Pieux et son temps.“

Faute (franc.), błąd, brak. *Faute d'acception, de paiment, de mieux*—z powodu braku akceptacji, zapłaty, czegoś lepszego.

Faux (franc.) fałsz; *faux fuyant*—manowce, wykręty; *faux frais*—koszty uboczne, dodatkowe; *faux pas*—fałszywy krok.

Fava Onorato, pisarz włoski, * 1859 r., jest profesorem literatury włoskiej w Neapolu; napisał: „Prince folie“ (1881); „Vita nostra” (1885); „Tesoruccio“ (1885); „Granellini di pepe“; „Vita napoletana“ (2 wyd., 1888); „Storielle di Francine“ (1888); „Morti, Capo d'anno, versi“; „Ometti e donnine“ (1888); romanse: „Rinascimento“ (1888); „Contro i più“ (1888) i in.

Favara, miasto we włoskiej prowincji Girgenti, ma 16,000 miesz., bogate kopalnie siarki, oraz łomy marmuru.

Favard de Langlade Wilhelm Jan, baron, znakomity prawnik francuski, * 1762 r. w Saint-Fleur, depart. Puy de Dôme, członek wszystkich zgromadzeń prawodawczych od 1795, podczas Stu dni należał do izby przedstawicieli, w r. 1817 został radcą stanu, w r. 1823 prezydentem izby rekursów w sądzie kasacyjnym; † 1831 r. Miał czynny udział w układzie kodeksu cywilnego, handlowego oraz procedury cywilnej i napisał następujące ważniejsze dzieła: „Conférence du code civil, avec la discussion particulière du conseil d'état et du tribunal, avec la redaction difinitive de chaque projet de loi. Code civil des Français, suivi de l'exposé des motifs sur chaque loi, présentés par les orateurs du gouvernement“ (12 tomów, 1805—1810); „Répertoire de la nouvelle législation civile, commerciale et administrative“ (5 tom., 1823—24); „Traité des privilèges et des hypothèques.”

Favaro Antoni, matematyk i fizyk, * 1847 r. w Padwie, studjował matematykę tamże, nadto w Turynie i Zürichu, w 1870 został docentem, w 1872 profesorem matematyki w uniwersytecie padewskim. Napisał: „La statica grafica nell' insegnamento tecnico superiore“ (1873); „Lezioni di statica grafica“ (2 wyd., 1877); nadto wydał: „Inedita Galileiana“ (1880); „Galileo Galilei e lo studio di Padova“ (2 t., 1883); „Scritti inediti di Galileo Galilei” (1884); „Miscellanea Galileiana inedita“ (1887); od r. 1887 kieruje narodowem wydaniem dzieł Galileusza.

Favart Karol Szymon, komedjopisarz francuski, * 1710 r. w Paryżu, † 1792 tamże, wraz z żoną swoją *Marją Justyną Benedyktą Duronceray*, śpiewaczką (* 1727 r. w Avignon, zaślubioną 1745, † 1772), z najświetniejszem powodzeniem stał na czele dyrekcji *Opery komicznej*, następnie zawiadował trupą aktorów Marszałka Saskiego, od r. 1752 kierował wspaniale upiększoną operą komiczną *Foire Saint-Laurent* i wprowadził do niej przyzwoitość, dobry smak i wytworny dowcip. **F.** należy do liczby lepszych komedjopisarzów francuskich. Pośród dzieł obojga, wydanych p. t. „Théâtre de Monsieur et Madame **F.**“ (10 t., Paryż, 1763—72), do najcelniejszych należą: „Le coq du village“; „La fille mal gardée“ i „Ninette à la cour.“ Z utworów zaś samego **F.** najlepsze komedje: „L'Anglais à Bordeaux”; „Annette et Lubin“; „L'astrologue de village”; „Bastien et Bastienne“; „Les trois sultanes.“ Utwory sceniczne obojga autorów **F.** wydane zostały zbiorowo p. t. „Oeuvres de M. et M-me Favart“ ostatnio w r. 1853. Ciekawe są także jego „Mémoirs et correspondance littéraires” (3 t., 1808).—Jego syn *Karol Mikołaj* **F.**, * 1749 r., † 1806 r., był śpiewakiem opery włoskiej i również napisał kilka sztuk teatralnych: „Les trois folies” (1786); „Le mariage singulier” (1784); „La sagesse humaine“(1790).

Favé Ildefons, pisarz wojskowy, * 1812 r. w Dreux, † 1894 r., w 1836 zawiązał stosunki z Napoleonem III, w 1853 został jego adjutantem i współpracownikiem w wydaniu dzieła „Etudes sur le passé et l'avenir de l'artillerie” (1846—1872); 1859 został profesorem w szkole politechnicznej w Paryżu, w 1865 generałem brygady; w 1870 pod Sedanem dostał się do niewoli i po zawarciu pokoju wycofał się do życia domowego. Napisał: „Nouveau système d'artillerie de campagne de Louis Napoléon Bonaparte“ (1850); „Nouveau système de défense des places fortes“ (1841); „Histoire et tactique de trois armes“ (1845); „Histoire de l'artillerie” (1845). Wykłady swe w szkole politechnicznej wydał p. t. „Cours d'art militaire” (1877).

Faventia, starożytna nazwa dzisiejszego miasta Faënza (ob).

Faversham, miasto w angielskiem hrabstwie Kent, o 14 klm. oddalone na płn.-wschód od Canterbury, nad odnogą rz. Swale, 10,000 miesz., fabryki cementu, cegielnie.

Favete linguis! (łac.) — milczcie! uciszcie się! Formuła, wygłaszana w starożytności przez

kapłanów rzymskich podczas święcenia ofiar na cześć któregokolwiek z bogów i nakazująca zebranym powstrzymanie się od niestosownej rozmowy.

Favonius Marcus, Rzymianin, † 42 r. przed Chr., zwolennik Katona młodszego. Brał udział w życiu politycznem, zwłaszcza w epoce Pompejusza i Cezara; starał się o pozostawienie jeszcze przez lat pięć praw konsulatu Cezara w Galji, rządów Pompejuszowi w Hiszpanji, a Crassusowi w Syrji. Podczas wojny domowej, w Macedonji został pobity przez Domitiusa Calvinusa. Po przegranej pod Farsalem odjechał z Pompejuszem do Egiptu. Jakkolwiek nie należał do spisku przeciwko dyktatorowi, ale potem bił się w szeregach Brutusa i Cassiusa, a pod Filippi wzięty do niewoli przez Oktawjana, zginął.

Favorinus v. *Phavorinus* z Arelatu, sofista grecki za Adrjana i Antonina Piusa, żyjący w Rzymie i Atenach; około 155 r. po Chr. był nauczycielem A. Geljusa, należy do szkoły młodszych sceptyków, datującej od Agrypy, wraz z Sekstem Empirykiem i Saturninem. On to dziesięć powodów wątpliwości (*tropoi*) sceptycznej do 5 zredukował, jakie płyną 1) z różnicy poglądów na te same przedmioty; 2) z całego szeregu wątpliwości, jakie powstają przy jednej kwestji; 3) z różnej względności, jaka zachodzi w stosunku przedmiotu do innych przedmiotów i do sądzących; 4) z dowolności dogmatyków, którzy dla uniknięcia *regressus in infinitum* № 2, przyjmują dowolną zasadę; 5) z djaleli, bo poparcie dowodu samo wymaga usprawiedliwienia w tem, co ma być dopiero przez ów dowód wykazane. Nadto nowe 2 *tropoi* utworzyli: 1) nic samo przez się nie może być udowodnione; 2) ani nic przez drugie, bo to znów jest w pierwszym przypadku. Sam **F.** podobno stał pośrodku między młodszą akademją a Pyrrhonizmem (ob.), nie przyjmując zdania pierwszego, że przynajmniej to jest pewnem, że nic nie możemy wiedzieć, ani też teorji ostatniego, że i tego nawet nie wiemy, czy nie wiemy. Napisał wiele dzieł treści filozoficznej i historycznej. Ułamki jego pism zebrane i wydane zostały w III tomie „Fragmenta historicorum Graecorum" C. Müllera (Paryż, 1849). Por. Maassa i von Wilamowic w „Philosoph. Untersuchungen"(zesz. 3 i 4, Berlin, 1880).

Favras Tomasz Mahy, margrabia de, * 1744 w Blois, pułkownik gwardji Szwajcarów hrabiego Prowancji (późniejszego Ludwika XVIII), powziął zamiar w początkach rewolucji ocalić rodzinę królewską od zamachów ludu. Obwiniony o zdradę stanu, został 19 lutego 1790 r. powieszony, nie wyjawiwszy nazwiska żadnego ze sprzysiężonych. Zaraz po jego śmierci ogłoszono napisany przez **F.** „Testament de mort" (1790) i „Correspondance du Marquis et de la Marquise de **F.** pendant leur détention" (1790). Por. Stillfried-Ratenic „Thomas de Mahy, Marquis de **F.**" (Wiedeń, 1851).

Favrat Franciszek Andrzej, generał-lejtnant wojsk pruskich, wydał przyczynek do historji wojen polskich 1794—96 p. t.: „Beiträge zur Geschichte der polnischen Feidzüge von 1794—96" (Berlin, 1799) wraz z mapą, obejmującą część dawnej Polski między Toruniem, Rajgrodem, Łomżą, Warszawą a Kołem.

Favre Piotr, ksiądz, był znany jeszcze pod nazwiskiem *Faber* i *Lefèvre*. * 1506 r. w Villaret w Sabaudji, † 1546 r. w Rzymie. Nauki pobierał w uniwersytecie paryskim, w którym poznał się z Ignacym Lojolą, a z inicjatywy tego ostatniego postanowili obydwaj utworzyć nowe towarzystwo zakonne. Dnia 25 sierpnia 1534 r. zebrali się: Jakób Loivera z Almazan, Alfons Salmeron z Toledo, Mikołaj Alfons Boabdilla i Szymon Rodrigueza w podziemiach opactwa na Monmartre i, po przyjęciu Komunji z rąk **F**-a, złożyli przysięgę dwóch ślubów: czystości i ubóstwa, a powierzywszy duchowne kierownictwo Lojoli, utworzyli Towarzystwo Jezusowe. **F.** był także profesorem teologji w Rzymie i w Parmie, w 1541 brał udział na sejmie w Ratyzbonie, zaś nowy zakon silnie propagował w Niemczech. Założył jeszcze kolegjum jezuickie w Kolonji, a także domy zgromadzenia w Valladolid i w Koimbrze. Życiorys jego napisał Mikołaj Orlandini w „Historia Societatis Jesu" (Rzym, 1615; wydanie osobne w Lionie, 1617). Ob. Lojola.

Favre Gabrjel Klaudjusz Juljusz, republikanin francuski, mówca parlamentarny i mąż stanu, * 1809 r. w Lugdunie, † 1880 w Wersalu. Studja prawnicze przeszedł w paryskiej Ecole de droit. W rewolucji Lipcowej czynny brał udział. Jako adwokat i republikanin, wielką miał wziętość w rodzinnem mieście. W r. 1835 udał się do Paryża, gdzie t. r. świetną obroną politycznych wichrzycieli 1834 r., ogromną zyskał popularność. Po rewolucji Lutowej 1848 mianowany generalnym sekretarzem w ministerjum spraw wewnętrznych, zagrzewał podobno Ledru-Rollina do działania w kierunku radykalno-rewolucyjnym. W zgromadzeniu ustawodawczem czynny brał udział, głosując już to z lewicą, już z prawicą. Po wyborach 10 grudnia stanął w szeregach opozycji, a w ciele prawodawczem był jednym z głównych mówców i przywódców Góry. Zamach stanu 2 grudnia 1851 r. usunął go od życia publicznego. Od r. 1852—58 zajmował się praktyką adwokacką i w tym czasie zjednał sobie wielki rozgłos świetnemi obronami w procesach kapitana Doineau i Orsiniego. W 1858 wybrany do zgromadzenia prawodawczego, jako główny przywódca stronnictwa *„nieprzejednanych"*, we wszystkich

Favre Gabrjel.

sprawach tak zewnętrznych, jako i wewnętrznych niemiłosiernie gromił szkodliwą dla Francji, dynastyczną politykę drugiego cesarstwa. W 1868 r. z Ernestem Picard i Hénon założył opozycyjny dziennik *l'Électeur*. W kwietniu tegoż roku przyjęty został do Akademji francuskiej na miejsce zmarłego Cousin'a. W lipcu 1870 oponował przeciw wojnie z Niemcami. Po klęsce Sedańskiej jeden z pierwszych doradzał detronizację dynastji Napoleońskiej. Po rewolucji 4 września 1870 mianowany członkiem rządu tymczasowego i ministrem spraw zagranicznych, wszelką odpowiedzialność za dalsze prowadzenie wojny składał w okólnikach z 6 i 7 września na Prusy, odmówił Niemcom wszelkiego wynagrodzenia za poniesione dotąd straty i żądał ustąpienia z granic rzeczypospolitej. Na podstawie tych zasad daremnie traktował z Bismarckiem w Ferrières 19—21 o zawieszenie broni. Mimo klęsk Francji, protestował (18 paźdz.) przeciw ustąpieniu Alzacji i Lotaryngji. Gdy w obleganym Paryżu stracono nadzieję odsieczy, z polecenia rządu tymczasowego ułożył z Bismarckiem 28 stycznia 1871 r. w Wersalu kapitulację Paryża i zawieszenie broni, wyłączające armję gen. Bourbaki. Wybrany następnie do zgromadzenia narodowego i mianowany przez Thiersa ministrem spraw zewnętrznych, brał udział (26 lutego) w układach pokojowych w Wersalu i podpisał warunki pokoju we Frankfurcie nad Menem (10 maja). W końcu lipca 1871 podał się do dymisji i zastąpiony został przez hr. Rémusat. Odkrycie jego stosunków rodzinnych (żył w związku nieślubnym z rozwódką), zmusiło go do prowadzenia kompromitującego procesu. W r. 1876 został senatorem. Jako mąż stanu, nie okazał **F.** odpowiednich zdolności, zwłaszcza w tak ciężkich okolicznościach. Za to jako mówca należy do najznakomitszych we Francji. Mowy swoje, pełne ognia i życia, wygłaszał z podziwu godną łatwością i z niepospolitą zręcznością władał bronią bystrej djalektyki.—Z powodu ostatniego swego urzędu napisał: „Gouvernement de la défense nationale" (3 t., Paryż, 1872—75); i „Rome et la république française" (Paryż, 1871). Oprócz tego ogłosił: „De la coalition des chefs d'atelier de Lyon" (Lyon, 1833); „Conférences et discours littéraires" (Paryż, 1873) i kilka mów swoich. Zbiór mów jego wydała wdowa p. t. „Discours parlementaires" (4 t., 1881). Por. Maritain „Jules **F.**, mélanges politiques" (1882).

Favretto Jakób, malarz włoski, * 1849 r. w Wenecji, † 1887 tamże; od dziesiątego roku życia kształcił się w Akademji tamtejszej i pomimo utraty jednego oka, wyrobił się jako świetny kolorysta. Tematy do swych obrazów czerpał przeważnie z życia ludu weneckiego wieku zeszłego. Obrazy jego cechuje nadto wytworne wykończenie szczegółów i charakterystyka indywidualna. Wykonał: „Ulicą w Wenecji"; „Na spacerze", „Targ na moście Rialto"; „Goldoni, poszukujący na placu św. Marka typów do swych komedji" i in.

Favus, choroba, ob. Parchy.

Fawcett Henryk, ekonomista angielski, * 1833 r. w Salisbury, † 1884 w Cambridge; kształcił się tamże, we wrześniu 1858 wskutek wypadku na polowaniu utracił wzrok. W r. 1863 został profesorem w Cambridge, a 1865 członkiem parlamentu, gdzie należał do partji radykalnej; w r. 1876 wystąpił gwałtownie przeciwko polityce wschodniej Beaconsfielda; w 1879 za rządów Gladstona, mianowany był generalnym dyrektorem poczt. Wydał: „Manuel ot political economy" (6 wyd., 1883); „Pauperism, its causes and remedies" (1871); „Free trade protection and reciprocity" (1878); „State socialisme and the nationalisation of the land" (1883). W polskim przekładzie wyszła „Ekonomja polityczna" (1874) i „Praca i zarobki" (1887, tłóm. Ignacego Swiętochowskiego). Por. Leslie Stephen „Life of Henry **F.**" (Londyn, 1885).—Żona jego *Millicent*, ur. *Garret*, dała się poznać również, jako autorka w kwestjach socjalnych, mianowicie w sprawie kobiecej, i napisała: „Essays and lectures" (1872); „Political economy for beginners" (5 wyd, 1885).

Fawcett Edgar, * 1847 r., powieściopisarz i poeta amerykański. Zaczął od utworów poetycznych p. t. „Short poems for Short People" w r. 1871. Powieści jego zasługują na zaznaczenie: „Pourple and Fine Liven" (1873); „Ellen Story" (1876); „A hopless Case" (1881); „A Gentlman of Leisure" (1882); „An Ambitious woman" (1883) i in.; pisał także sztuki teatralne i libreta operowe.

Fawkes Guy, naczelnik słynnego angielskiego spisku prochowego, * 1570 w Yorksh., w młodości porzucił religję protestancką dla katolicyzmu i służył w wojsku hiszpańskiem. Za powrotem do kraju fanatyczną dla nowej religji przejęty żarliwością, zamierzył króla, dwór i parlament w d. 5 listopada 1605 prochem wysadzić w powietrze. Pojmany z zapalonym w ręku lontem, został 31 stycznia 1606 osądzony i ścięty. Na pamiątkę tego zdarzenia dzisiaj jeszcze w wielu miastach angielskich obnoszą w dniu 5 listopada bałwana słomianego, przybranego w mundur oficerski i potem go palą. Nazwa Guy Fawkes jest bardzo powszechnie używaną w Anglji na oznaczenie człowieka dziwacznej powierzchowności i ubrania. W grudniowym zeszycie „Academy" 1897 r. Jezuita J. Gérard usiłuje dowieść, że cały ów spisek był zmyślony przez ministra Roberta Cecila.

Faworki, wstążki kolorowe u koszuli Krakowiaków. Także rodzaj ciasta kruchego, toż co chrósty.

Faworski, malarz portretów pastelowych z epoki Stanisława Augusta, urodził się w War-

szawie. W r. 1898 na wystawie „Retrospektywnej" żadnej jego pracy nie było. Por. Rastawiecki w „Słow. mal. polsk."

Fay Andrzej, de, * 1786 w Kohanach, w Węgrzech, † 1864, powieściopisarz i poeta liryczny i dramatyczny madziarski, znany także jako autor bajek i humoresek; jako członek sejmu od r. 1832 do 1840 stał na czele opozycji. Ogólny zbiór jego pism beletrystycznych wydany został w Peszcie, 1843—44, w 8 t. Nowe wydanie najlepszych jego nowel zjawiło się w r. 1883 w 3 tomach. **F.** należy do najlepszych prozaików węgierskich.

Fay Teodor Sedgwick, literat i dyplomata amerykański, * 1807 w Nowym Yorku; porzuciwszy adwokaturę, poświęcił się zawodowi dyplomatycznemu, był od r. 1837 sekretarzem legacji w Berlinie, a w 1848 i 1849 reprezentował jednocześnie Stany Zjednoczone przy tymczasowym rządzie centralnym we Frankfurcie, od roku zaś 1853 — 1861 przebywał jako minister rezydent przy związku helweckim i przyczynił się znacznie do usunięcia nieporozumień między Szwajcarją a Prusami w sprawie kantonu Neufchâtel. Potem przemieszkiwał już to w Berlinie, już to w Muskau na Łużycach. Z powieści jego najcelniejsze: „Norman Leslie" (1835, ost. wyd. 1869); „The countess Ida" (1840); „The Brothers" (1844); „Hoboken" (1843); „Robert Rueful" (1844); „History of Switzerland" (1870); „The three Germanie" (2 t., 1889). Z większych poematów **F.** zasługuje na uwagę „Ulric, or the Voices" (1851).

Fay Karol Aleksander, generał francuski, * 1827, wychowywał się w Pondichery, gdzie ojciec jego był kapitanem marynarki, następnie w szkole Saint-Cyr, w r. 1847 został mianowany porucznikiem sztabu generalnego. Potem służył w Afryce, odbył kampanję krymską, w 1870 czynny był w armji reńskiej i po kapitulacji Metzu dostał się do niewoli. W 1874 kierował reorganizacją głównego sztabu francuskiego, zużytkowując zręcznie swoje studja, czynione poprzednio w Niemczech, w 1879 został generałem brygady, w 1883 generałem dywizji, w 1890 komendantem 11 korpusu w Nantes, w 1892 wystąpił z czynnej służby. Napisał: „Souvenirs de la guerre de Crimée" (1867 i 1889); „Etude sur la guerre d'Allemagne en 1866" (1867); „Etude sur les opérations militaires en Bohème en 1866" (1867); „De la loi militaire" (1870); „Journal d'un officier de l'armée du Rhin" (1871, 5 wyd., 1890, przekład polski E. Callier, 1871) i in.

Fayal, jedna z wysp Azorskich (ob.).

Faydherbe, generał francuski, ob. Faidherbe.

Faye Jakób, pan na Espeisses, polityk francuski, * 1543 w Paryżu, † 1590 w Seulis, syn Bartłomieja **F**-a, radcy parlamentu paryskiego. Z Henrykiem Walezjuszem przyjechał do Polski, jako referendarz („maître des requêtes"). Po śmierci Karola IX był posłany do Francji, aby powiadomić o powrocie Henryka Walezjusza, a tymczasową regencję powierzyć Katarzynie Medycyjskiej. Wysłany przez Katarzynę Medycyjską z powrotem do Polski, popierał z całą zręcznością sprawy Henryka III, lecz nie udało mu się. Za starania i gorliwość został zamianowany „maître des requêtes" w radzie stanu. Był później adwokatem generalnym przy parlamencie paryskim, a potem prezydentem parlamentu w Tours. Napisał: „Négociations politiques," którego rękopis znajduje się w bibljotece narodowej w Paryżu.— *Ed. Faye Le Brys* „Trois Magistrats Français du XVI siècle" (Paryż, 1844); „Gr. Encycl." Lamirault'a.

Faye Hervé August, astronom, * 1814 w Benoit du Sault, w departamencie Indre, został pod Arago adjunktem obserwatorjum paryskiego, następnie profesorem astronomji w szkole politechnicznej, a w 1847 członkiem akademji nauk; 22 listopada 1843 odkrył kometę o krótkim obiegu, oznaczoną jego nazwiskiem, obliczył drogi kilku innych komet, pracował nad teorją słońca. Jest to wogóle więcej astronom spekulacyjny, niż obserwator; wiele jego teorji jest wybornych, inne utrzymać się nie mogą, w każdym razie dowcipnie są pomyślane i zręcznie przeprowadzone. Po śmierci Delaunaya 1872, był silnie popierany przez większość uczonych na dyrektorstwo obserwatorjum paryskiego, wszakże Leverrier zajął to miejsce powtórnie 1873. Oprócz wielu rozpraw ogłosił: „Leçons de cosmographie" (1852, 2 wyd., 1854), „Cours d'astronomie" (3 t., 1880—1883); „Sur l'origine du monde" (2 wyd., 1885); „Sur les tempêtes" (1887); przetłómaczył Humboldta „Kosmos."

Faye Stefan Leopold, mąż stanu francuski, * 1828 w Marmonde. Zaczął karjerę polityczną od wstąpienia do zgromadzenia narodowego w r. 1871, a w ministerjum spraw wewnętrznych został podsekretarzem w 1876. W gabinecie utworzonym przez Carnot'a w 1887 został mianowany ministrem oświaty i wyznań i wtedy popierał utrzymanie cenzury utworów dramatycznych. Będąc ponownie obranym do senatu, po upadku ministerjum, domagał się wygnania książąt krwi królewskiej, oraz występował przeciwko bulanżyzmowi. Blizko rok był ministrem rolnictwa w gabinecie Tirard'a.

Fayette, ob. Lafayette.

Fayot, *Fayod,* Alfred Fryderyk Karol, pisarz francuski, * 1797, † 1861; początkowo urzędnik w ministerjum spraw zewnętrznych, w 1828 porzucił służbę i poświęcił się wyłącznie dziennikarstwu. Z mnóstwa różnorodnych prac jego celniejsze: „L'Histoire de France depuis 1793" (Paryż, 1830); „Histoire de Pologne, depuis son origine jusqu'en 1831" (3 t., Paryż, 1831, z 32 rycinami i z objaśnieniami L. Chodźki i J. Lelewela, 2 wyd., 1832); „Essai historique sur Thadée Kościuszko" (Paryż, 1820); „Conjuration de

quatre-vingt-seize gentillhommes polonais“ (tłómaczenie z angielskiego, Paryż, 1821); i „Précis historique sur le duc de Reichstadt“ (1852).

Fayum *(Fajum*, staroegip. *Fiom)*, prowincja egipska (mudirat), między 29°5′ a 29°28 szer. płn., na zachód od Nilu, ma charakter oazy, jest otoczona naokoło pustynnemi wzgórzami gór Libijskich i tylko wązkiem przejściem złączona z doliną Nilu, przez które przepływa kanał użyźniający wodami oazę; obejmuje obszaru 1,277 klm. kw. z 235,000 miesz. Głównem miastem jest *Medinet el* **F.** Por. Brown „The **F.** and Lake Moeris“ (1892).

Faza (z gr. zjawisko), w pierwiastkowem znaczeniu nazwa rozmaitych postaci, czyli odmian, w jakich się nam przedstawia księżyc (ob.) i niektóre planety, jak Merkury i Wenus. W dalszem znaczeniu, pewien stopień rozwoju, pewny stan zjawisk perjodycznie wracających, wogóle pewna odmiana, postać, ukształtowanie się przedmiotu, zjawiające się w szeregu innych i t. d.

Fazio degli Uberti, poeta włoski, * około 1300 prawdopodobnie w Pizie, † wkrótce po 1367 r. Najważniejszem dziełem jego był poemat dydaktyczny p. t. „Dittamondo,“ opis ziemi, wzorowany głównie na Solinusa „Collectanea rerum memorabilium“ (Vicenza, 1474, Wenecja, 1501); formą i układem naśladuje „Boską Komedję“ Danta, ale bez tchnienia poetyckiego. W utworach jego poezji lirycznych po raz pierwszy znalazła wyraz poetyczny myśl o narodowem królestwie Włoskiem (wydane r. 1883 przez Renicza we Florencji).

Fazly-pasza, generał turecki, rodem Arnaut, * około 1836, był przez długi czas adjutantem zmarłego sułtana Abd-ul-Azisa, w którego orszaku odbył podróż po Europie, poczem był przy boku ks. Jussuf-Izzedina. Brał czynny udział w ostatnich wojnach. W 1876 pod Osmanem paszą dowodził podczas wojny serbskiej korpusem rezerwowym pod Widyniem, następnie uczestniczył w stłumieniu powstania bułgarskiego, przyczem nie splamił się okrucieństwem. Po wybuchu wojny wschodniej polecono mu zajęcie Suchum-Kale i brzegów Abchazji, w czem okazał wielką energję, wkrótce jednakże został razem ze swym oddziałem odwołany do armji dunajskiej Sulejmana-paszy.

Fazogl *(Fasokl)*, kraj górzysty w Wyższej Nubji, obfitujący w złoto, nad Błękitnym Nilem i wpadającą do niego rzeką Tumat, na południe od Sennar, między 10 — 11° szer. płn., ma około 500,000 miesz. Należy po części do sfery interesów włoskich; wieś *Famaka*, na prawym brzegu Nilu Błękitnego, była dawniej silną stacją wojskową Egipcjan.

Fazy Jan James, mąż stanu i przywódca radykalistów szwajcarskich, * 1796 w Genewie, † 1878. Początkowo mieszkał w Paryżu, gdzie studjował nauki prawne i polityczne, jednocześnie niezmiernie był czynny jako dziennikarz liberalny. Gdy po wstąpieniu na tron Ludwika Filipa zaczęły się prześladowania demokratów, wrócił **F.** do Genewy, gdzie wszedłszy w stosunki z Mazzinim i innymi rewolucjonistami, założył dziennik *Europe Centrale*, uważany za organ *Młodej Europy*, i stanął, jako niezmiernie wpływowy pisarz, na czele stronnictwa radykalnego. W 1843 został członkiem wielkiej rady, a podczas rewolucji 8 października 1846 wybrany prezydentem rządu tymczasowego, przyczynił się skutecznie do odmiany konstytucji w duchu demokratycznym i posiadał w rzeczypospolitej taki wpływ, jakim nikt się nie cieszył od czasów Kalwina. We wszystkich sprawach związkowych, jak również w upiększeniu m. Genewy, wielkie położył zasługi; energicznie oparł się żądaniom rządu związkowego, w sprawie wydalenia z Genewy emigrantów politycznych. Skutkiem zabiegów opozycji przepadł na wyborach 1853, ale ponownie stanął u steru rządu kantonowego 1855 i zyskał popularność większą jeszcze niż przedtem; podczas aneksji Sabaudji do Francji 1860 r., z całem stronnictwem występował stanowczo w interesie neutralności Sabaudji. Jego samowola wszakże i niepomyślna administracja finansów naraziły go silnie opozycji, wskutek czego przy wyborach 1862 roku znowu przepadł; 1864 r. stronnicy **F.** wywołali zbrojne starcie na jego korzyść; gdy go skutkiem tego miano aresztować, uciekł do Ferney. Sąd rewolucyjny nie znalazł jednak dostatecznych powodów do jego oskarżenia, wkrótce więc wrócił **F.**, zajął dawne miejsce w wielkiej radzie i występował dalej jako główny swego stronnictwa przewódca. Mimo wszelkich czynionych mu zarzutów, położył **F.** wielkie zasługi w politycznem i społecznem przeobrażeniu ojczystego kantonu. Z prac jego literackich, oprócz powieści i dramatów, najważniejsza jest: „Essai d'un précis de l'histoire de la république de Genève” (2 t., Genewa, 1838—40); „Cours de législation constitutionelle” (1874) i „De l'intelligence collective des sociétés“ (1874). Por. Henry Fazy „J. F., sa vie et son oeuvre“ (Genewa, 1887).

Fe, w chemji, symbol jednego atomu żelaza *(ferrum)*.

Fea Karol Dominik, zasłużony archeolog włoski, * 1753 w Pigna niedaleko Nicei, przyjął w Rzymie święcenia kapłańskie, w 1798 zamieszany w sprawy polityczne, musiał uciekać do Florencji, w 1799 niesłusznie o jakobinizm posądzony został uwięziony, wkrótce wszakże wypuszczony, † 1834 na urzędzie komisarza starożytności (*Commissario delle antichità*) i bibljotekarza księcia Chigi w Rzymie, zasłużył się jako kierownik wykopalisk, czynionych dla celów naukowych. Celniejsze jego pisma są: „Miscellanea filologica, critica e antiquaria“ (1 t., Rzym, 1790, 2 t., 1837); „L'integrità del Panteone rivendica-

ta a M. Agrippa“ (Rzym, 1807, 2 wyd., 1820); „Frammenti di fasti consolari“ (Rzym, 1820); „Iscrizioni di monumenti publici“ (Rzym, 1813) i „Descrizione di Roma“ (3 t., Rzym, 1822). Oprócz tego przełożył Winckelmanna „Historję sztuki“ (Rzym, 1783 — 1784) i wydał Horacego (Rzym, 1814).

Feakowie, *Fajakowie* (po grec. *Faiakoi*), mitologiczna nazwa słynącego z bogactw i gościnności narodu, który podług Homera przemieszkiwał w Hyperei, na wyspie Sycylji, a później na Korcyrze (dziś Korfu), gdzie zajęty żeglugą wesołe i szczęśliwe prowadził życie. Odyseusz gościnnie tu był podejmowany przez króla Alkinousa i jego córkę Nausikę. Niektórzy geografowie (Mannert i Uckert) upatrywali w **F.** mgliste podanie o Tyreńczykach, inni etymologicznie objaśniali **F.** przez *ludzi zmroku* i widzieli w nich przewoźników śmierci podług wyobrażeń przejętych z religji cudzoziemskich. Najnowsze wszakże badania wykazują, że ziemia **F.** była tylko wytworem wyobraźni poetyckiej i w rzeczywistości wcale nie istniała. Por. Welcker „Ueber die homerischen Phaeaken“ (Rhein, Mus.“ I, 1833); Hartung „Die Religion und Mythologie der Griechen“ (Lipsk, 1873).

Fearnley Tomasz, pejzażysta norweski, * 1802 we Frederikshall, † 1842 w Monachjum; kształcił się w akademji kopenhaskiej, w Sztokholmie, w Dreźnie i w Monachjum. W pierwszych utworach **F.** przebija wpływ jego rodaka Dahla, pod którego kierunkiem pracował podczas pobytu swego w Dreźnie. Odbywał liczne podróże w krajach północnych i południowo-zachodniej Europy w celach artystycznych i studjował szczególnie wspaniałą naturę Szwajcarji. Mnóstwo krajobrazów **F.** zakupowała Anglja. Obrazy jego wyróżniają się poetyckim polotem, starannem i wytwornem opracowaniem, oraz harmonijnym kolorytem. Do najcelniejszych prac jego należą „Wodospad Labro pod Kongsberg“ i z nieporównaną oddane prawdą „Lodniki szwajcarskie.“ Utwory jego pendzla miały wielki wpływ na rozwój sztuki w Norwegji.

Fearnley Karol Fryderyk, brat poprzedniego, astronom, * 1818 we Frederikshald, † 1890, kształcił się w Chrystjanji, Bonn i Królewcu, 1857 został profesorem astronomji w Chrystjanji, a 1861 dyrektorem tamecznego obserwatorjum. Przeprowadził obserwacje Neptuna, planetoid, oznaczył położenie gwiazd między 64° a 70° zboczenia północnego i przeprowadził pomiary południka w Norwegji.

Febra, ob. Zimnica.

Febrifuga, środki przeciwfebryczne.

Febris recurrens, ob. Gorączka powrotna.

Febronjanizm, ob. Hontheim Jan Mikołaj.

Februalia, ob. Faunus.

Febus (po grec. *Phoibos*), świecący, bóg słońca, przydomek dawany przez Homera Apolinowi (ob.).

Fec. = **fecit** (łac.), zrobił.

Fécamp, miasto portowe we francuskim departamencie Niższej Sekwany, przy ujściu rzeki t. n. do kanału La Manche, liczy 13,000 mieszk., posiada warsztaty okrętowe, fabryki narzędzi rolniczych, odlewnie żelaza, liczne zakłady solenia ryb, sąd handlowy, szkołę hydrograficzną, bibljotekę i fabrykę likieru zwanego pod nazwą *Bénédictine*. Tutejsze opactwo św. Trójcy, założone 662 r., oddał Ryszard II r. 1006 Benedyktynom. W pobliżu odkryto 97 grobów gallo-rzymskich, w których znaleziono około 300 różnych glinianych i szklanych naczyń. Por. Gourdon de Genouilhac „Histoire de l'abbaye de F.“ (1872).

Fechner Gustaw Tedor, fizyk i filozof, * 1801 w Gross-Särchen w Dolnych Łużycach, † 1887, kształcił się w Lipsku, gdzie w 1834 został profesorem fizyki i zasłużył się badaniami nad galwanizmem. W r. 1839 choroba oczu zmusiła go do porzucenia dalszych prac na polu fizyki i skutkiem tego poświęcił się filozofji natury i antropologji. Napisał pomiędzy innemi: „Ueber das höchste Gut“ (Lipsk, 1846); „Nanna, oder über das Seelenleben der Pflanzen“ (Lipsk, 1848) i „Zendavesta, oder über die Dinge des Jenseits“ (3 t., Lipsk, 1851). Do tych prac jego dodać jeszcze należy: „Ueber die physikalische und philosophische Atomenlehre“ (Lipsk, 1855, 2-gie wyd. 1864); „Elemente der Psychophysik“ (2 t., Lipsk, 1860); „Revision der Hauptpunkte der Psychophysik“ (1882); „Vorschule der Aesthetik“ (1876). Pod pseudonimem dr. Mises odznaczył się też Fechner jako niepospolity humorysta w pismach: „Beweis, dass der Mond aus Jodine bestehe“ (1821, 2 wyd., 1832); „Vergleichende Anatomie der Engel“ (1825) i in. **F.** połączył myśl Kanta i Spinozy, że ciało i dusza są tylko dwoma objawami jednej realności, z atomistyką, wedle której atomy są istotami bezprzestrzeniowemi, ale opatrzonemi duszą. W psychologji postawił **F.** ważną zasadę mierzenia siły wrażeń z pomocą fizycznie dających się obrachować podrażnień. Por. Kuntze „Gustav Theodor **F.**“ (1891).

Fecht Wilhelm, filolog i pedagog, * 1821 w Berlinie, † 1896 w Warszawie, kończył uniwersytet berliński (wydział teologiczny), otrzymał stopień doktora filozofji, w 1844 przybył do Warszawy na stanowisko profesora języków starożytnych w b. instytucie szlacheckim, był członkiem warsz. komitetu cenzury, następnie inspektorem zakładów naukowych prywatnych w Warszawie, później starszym cenzorem. Wydał: „Theor.-pract. Lehrbuch der deutschen Sprache“ (1859, 7 wyd. 1878); „Reden zur Schillerfeier in Warschau“ (1859); „Gramatyka łacińska teoretyczno-praktyczna“ (3 części, 1857, 3 wyd. 1868); „Wypisy greckie Jakobsa“ (1863). Zajmował się także z pastorem Manitiusem, Przystańskim, Fi-

fegerem, Przyborowskim Józefem, Diehlem, Dworkowiczem i J. Papłońskim, przekładem „Nowego Testamentu“ na język polski.

Fechtowanie, *fechtunek, szermierka*, sztuka używania broni zimnej, w walce pojedyńczej. W sztuce tej rozróżnia się **F.** na szpady, na bagnety i robienie lancą. Z bicia się na szpady, wyrobili Francuzi oddzielną sztukę. **F.** na bagnety, w nowszych dopiero czasach, saski kapitan Selmnitz podniósł do znaczenia osobnej sztuki. Robienie wreszcie lancą ma także swoje oddzielne prawidła. Dawni Polacy posiadali nad-

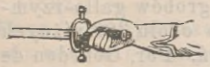

Fig. 1.
Położenie prima.

Fig. 2.
Położenie secunda.

Fig. 3.
Położenie terc.

Fig. 4.
Położenie quart.

zwyczajną biegłość w robieniu krzywą szablą, lubo opierali ją tylko na tak zwanej sztuce krzyżowej, to jest na dwu szybko po sobie następujących cięciach na krzyż od lewego z ukosa na prawo i na odwrót. W **F.** na pałasze ruchy obronne nazywają się *młyńcami*, z powodu obrotowego biegu pałasza, ruchy zaś atakujące *cięciami*, które rozróżniają się na pionowe, poziome i ukośne, według zaś każdochwilowego położenia pięści nazywają się *prima, secunda, terc* i *quart* (fig. 1—4). Por. Wincenty Krasiński „Essai sur le maniement de la lance“ (1811); Bogusławski „Die Fechtweise aller Zeiten“ (1880); Montag „Neue praktische Fechtschule“ (2 wyd., 1884); Marignac „Histoire de l'escrime“ (2 t., 1883—86).

Fecjalowie (z łac. *Fetiales, Feciales*), u Rzymian kolegjum kapłańskie, składające się z 20 członków i ustanowione przez Numę czy też Ankusa Marcjusza. Przełożony **F.** zwał się *pater patratus*. Przeznaczenie ich było czysto religijne. Rozpoznawali bowiem słuszność mającej się przedsięwziąć wojny wobec praw boskich, t. j., czy wypowiedzenie wojny odbyło się z zachowaniem uświęconych form i ceremonji, tak, aby jakakolwiek obraza bogów nie zaszła; wówczas 2 lub 4 członków kolegjum udawało się na granicę nieprzyjacielskiego kraju, oznajmiało żądania swojego państwa, a gdy nieprzyjaciel nie dał w ciągu dni 30 — 33 zadośćuczynienia stawianym żądaniom, wypowiadali wojnę, rzucając włócznię na ziemię nieprzyjacielską. Ze wzrostem państwa obrządek ten odbywał się w pobliżu świątyni Bellony. Uświęcali również **F.** zawarty pokój lub przymierze. Instytucja ta, zamieniwszy się w końcu na czczą formalność, przetrwała do czasów Trajana. U innych narodów staro-italskich spotykamy także **F.** Por. Conradi „De fecialibus et feciali populi Romani jure (Helmstedt, 1734) i Wetsels „De fecialibus“ (Groninga, 1854).

Feckert Gustaw Henryk Gottlob, malarz i litograf niemiecki, * 1820 roku. W roku 1836 uczył się litografji w Berlinie u Alberta Remy, później kształcił się w akademji sztuk pięknych, zaś członkiem jej został w r. 1869. Najświetniejsze prace jego w epoce rozkwitu kunsztu litograficznego są: „Muzykanci słowiańscy,“ według Gallait'a, „Śmierć w topieli syna rybaka,“ podług Meyerheima; „Szląscy tkacze,“ na wzór Webera i in.; także wiele portretów reprodukowanych z obrazów olejnych, albo z oryginalnych. Chwytanie kolorystycznych właściwości oryginałów, świetne wnikanie w ducha utworu i mistrzowska technika—oto czem się odznaczają litografje **F**-a, Malował także dużo obrazów olejnych, akwarelowych i pastelowych.

Fedczenko Aleksy Pawłowicz, naturalista i podróżnik rosyjski, * 1844 w Irkucku, † 1873, kształcił się w uniwersytecie moskiewskim, gdzie pracował zwłaszcza nad zoologją i geologją, w latach 1868—71 odbywał podróże po Turkestanie, zginął przy wstępowaniu na Montblanc. Opis jego podróży po Turkestanie wyszedł 1874.

Federacyjny system, ob. Federalizm.

Federaliści, ob Federalizm.

Federalizm (od łac. foedus=związek), zrzeszenie, sprzymierzenie, oznacza przeważnie utworzenie jednego państwa z kilku pojedyńczych, czyli państwo związkowe (po niem. Bundestaat lub Staatenstaat, po franc. état féderal). **F.** należy odróżniać od konfederacji państw (Staatenbund), która jest przymierzem związkiem państw, nie tracących swojej odrębności nie roztapiających się w państwie federalnym, jak to się dzieje w **F**-ie. **F.** nie trzeba także brać za jedno z Unją, która jest połączeniem, opartem na zasadach luźniejszych (Szwecja z Norwegją, Węgry z Austrją). **F.** jest specjalną formą społeczną Słowian, jako antyteza Wschodu do feudalizmu (ob.) Zachodu, która opiera się na jednej i tej samej zasadzie związku osobistego. Jest on w skutek tego niepodobny do federalizmu Szwajcarji, Stanów Zjednoczonych, czy to Ameryki Północnej, Kanady czyli też Niderlandów, gdyż w tych implikując autonomję pojedyńczych stanów, władzę centralną tworzy z naczelnika rządu i reprezentacji, czy to radą, czy kongresem lub stanami zwanej. U Słowian **F.** jest monarchicznym. W udziałach Słowian nad Elbą, Wisłą, Dnieprem i Dunajem panują książęta samodzielni, dobrowolnie lub związkami krwi połączeni w związki federalne, na których czele stoi *król królów*, bądź przez wiek, bądź

przez zdolności na to stanowisko powołany. Nad Wisłą stał się on charakterystycznym znamieniem całego ustroju politycznego. Z razu bowiem Polska była federacją księstw lechickich po 1146 roku odkąd Wielka a raczej Starsza *(major)* Polska, Młodsza czyli Mała *(minor)*, Mazowsze, Szląsk walczą o hegemonję, od 1138 przywiązaną do Krakowa. Walka 3 pierwszych (po odpadnięciu Szląska w XIV w. do Czech), stanowi życie wieków XIII do XV; w wieku XVII otwierały się szerokie widoki do objęcia także federacją w. ks. Moskiewskiego, w. ks. Kijowskiego, oraz Szwecji. **F.** widocznym jest i w sposobie tworzenia się szlachty polskiej, która, wbrew szlachcie feudalnej na Zachodzie, nie tworzyła się przez uzurpację praw suzerenalnych przez wasali, lecz przez uwolnienie od ciężarów prawa książęcego *(jus ducale)* pewnej liczby właścicieli ziemskich, w zamian służby wojennej *(jus militale)*. W skutek tego *ludność wiejska* przez wyłączne ponoszenie ciężarów, ciążących niegdyś i *szlachtę*, oraz inne ograniczenia, przyszła do tego samego stanu niewoli *(servitus)* na Wschodzie, co przez podbój na Zachodzie. Szlachta zaś w końcu stała się równą politycznie monarchom swoim i porównała swoje *jus militale* z *jus ducale* tych ostatnich. Nie czczą zatem mrzonką było nazywanie kandydatów krajowych *Piastami*, oraz projekt Szczęsnego Potockiego, podzielany przez Seweryna Rzewuskiego i Fr. Branickiego, utworzenia federacji województw z prezydentem bez korony (1788 r.). Podzielał go i Staszyc. Królewięta w tym razie były logiczniejsze i zgodniejsze z dziejami niż Familja, choć w równej nieufności do własnych tylko sił zostając, tak się oparli na jednym sąsiedzie, jak Familja na drugim, konfederacja barska na trzecim. Kostomarow „Myśli o federacyjnym początku starożytnej Rusi“ (1861).—Za wielkiej rewolucji Żyrondyści chcieli utworzyć federację z departamentów złożoną, co się też stało w departamencie Orient, Finisterre i Cote du Nord, ale po wzięciu Tulonu i Lionu, oraz klęsce federalistów pod Marsylją, znikł ten projekt. Po r. 1870 zjawiły się podobne dążności federalistyczne w prowincjach Hiszpanji. W Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej *federalistami* nazywali się mieszkańcy prowincji północnych, stronnicy utrzymania związku federalnego; stany bowiem południowe, dążące do oderwania się od unji, przezwano *separatystami* czyli *secesjonistami*. W Austrji *federalistami* zowią się stronnicy autonomji w krajach pojedyńczych; stronnicy zaś jedności całego państwa *unjonistami* albo *centralistami*. Por. Borel „Etude sur la souveraineté et l'état fédératif“ (Bern, 1889); Mohl Rob. „Das deutsche Reichstaatsrecht (Tübingen, 1873); Tocqueville Al. „De la démocratie en Amér.“ (15 wyd., Paryż, 1868); Westerkamp „Staatenbund u. Bundesstaat...“ (Lipsk, 1892).

Federici Kamil, właściwie *Jan Chrzciciel Viassolo*, komedjopisarz włoski, * 1749 w Poggiolo di Garessio w prowincji Mondovi, † 1802, był sędzią w Moncalieri, ale zakochawszy się w aktorce Kamilji Ricci, porzucił urząd i wstąpił do teatru, gdzie przybrał nazwisko Federici, utworzone z *fedele alla Ricci*. Z utworów jego „Opere teatrali“ (10 t., Floreneja, 1794—97, 5 t., Turyn, 1808), do najcelniejszych zaliczają: „L'aviso ai mariti,“ „Lo scultore e il cieco“ i „Enrico IV al passo della Marna.“ Komedje **F.** odznaczają się niezrównanym humorem, wypływającym głównie z sytuacji i trafnej charakterystyki. **F.** uważany jest za twórcę nowej szkoły dramatycznej.

Federowiczowa Marja Valery, aktorka dramatyczna teatrów rządowych w Warszawie, uczennica Kotarbińskiego i Rapackiego.

Federsee, jezioro w wirtemberskim obwodzie dunajskim, w pobliżu Buchau, ma 8 klm. obwodu. Niegdyś było ono nierównie obszerniejsze; dzisiaj atoli osuszone, obrócone zostało w części na grunta uprawne.

Fedi Pio, rzeźbiarz włoski, * 1815 w Viterbo, † 1842 we Florencji, złotnictwa, potem miedziorytnictwa uczył się w akademji wiedeńskiej, a we Florencji rzeźbiarstwa. Studja artystyczne skończył w Rzymie, później na żądanie Leopolda II wykonał posągi Mikołaja Pisana i A. Cisalpina w Palazzo degli Uffizi we Florencji. Późniejsze prace jego zasługują na uznanie: „Pomnik margrabiego P. Torrigiano,“ „Posąg Toskanji“ (na pamiątkę przyłączenia Toskanji do Pjemontu); „Nadzieja karmiąca miłość“ (1861); „Miłość podnosząca duszę,“ „Amor panujący nad Jowiszem i Ziemią;“ „Poezja święta;“ „Porwanie Polikseny“ jest arcydziełem **F**-ego (1860—65); grupa ta znajduje się w Loggia dei Lauzi i może być porównaną z dziełami Starożytności i Odrodzenia.

Fedkowicz-Hordyński Józef, poeta małoruski, * 1834 w Storonce na Bukowinie, w zamożnej rodzinie włościańskiej, † 1888 w Czerniowcach, 1852—63 służył w wojsku austrjackim, gdzie nauczył się czytać, w 1859 został oficerem, 1867—1872 roku był inspektorem szkół okręgowych na Bukowinie. Pierwsze próby poetyczne pisał w języku niemieckim, następnie od r. 1861 w języku małoruskim; ogłosił „Poezje“ (3 t., Lwów, 1864—77) i „Powisti,“ zbiór opowiadań i autobiografja (Kijów, 1876); „Dowbusz,“ tragedja, „Tak wam treba“ dramat. Do najlepszych jego utworów należą: „Dyki dumy“ (wojenne), „Koroł Hucuł.“ Por. „Slov. Sbornik“ z r. 1887, rozprawa K. Kadlca.

Fedon (*Faidon*) z Elidy, uczeń Sokratesa. Za przywiązanie do mistrza doznał zaszczytu, że imieniem jego Platon zatytułował jeden ze swych djalogów. Będąc młodzieńcem, dostał się jako jeniec do niewoli, służył u jednego z kupców ateńskich i wtedy spotkał go przed domem So-

krates. Wyraz twarzy przyjemny i dowcipny zwrócił uwagę filozofa i wykupił go przez Krytjasa, czy Alcybjadesa, a potem przyłączył do swoich uczniów. Po śmierci Sokratesa **F.** starał się założyć w swem mieście rodzinnem szkołę, która pod kierunkiem Menedema, zlała się z Eretrejską (ob.). Z jego djalogów bardzo cenionych przez starożytnych nic do nas nie przeszło. Por. Aul. Gell. „Noctes atticae“ (VI, 18); „Diog. Läert“ (II, 105); Preller w „Rhein. Mus.“ (IV, str. 391, nast.).

Fedor Korjatowicz, wnuk Gedymina, książę na Nowogródku, potem ks. Podola, był wybitną osobistością wśród dziedzicznych książąt litewskich XIV w. Był najmłodszym z braci, którym pozostawił **F.** troski i nadzieje zdobycia sobie dzielnic, a sam, jeszcze za życia ojca, Korjata, († około roku 1360), za granicą szczęścia szukać zechciał. Zupełne powody tej emigracji nie są wiadome; przypuszczalnie, powodem niejakim był Kazimierz Wielki, który przy końcu swego panowania, w myśl wschodniej polityki polskiej, utrzymywał zażyłe stosunki z Korjatowiczami, chcąc pozyskać sobie ich współdziałanie i pomoc przeciw Litwie. Najstarszy brat **F**-u, Jerzy, wcisnął się na Ruś Czerwoną i Multany, Aleksander na Wołyń, a Konstanty na Podole; wszystkie zaś te kraje były celem gorących zabiegów Polski, jak i Litwy. Czy był i jaki właściwie stosunek **F**-a z ostatnim Piastem? niewiadomo. W każdym razie daje dużo do myślenia fakt, że brat pożądanych przez Polskę sojuszników na Wschodzie wyrusza na dwór Kazimierzowego siostrzeńca, Ludwika, króla węgierskiego, i otrzymuje jego łaski i zaufanie właśnie wtedy, kiedy jego kandydatura na tron polski w sposób stanowczy została zdecydowaną 1350—1355 r. Na Węgrzech otrzymał **F.** bogate dary z rąk Ludwika, a w ziemiach, jakie otrzymał, założył twierdzę Munkacz, jedną z najważniejszych w tem państwie. Na bramie zamkowej wyryte nazwisko „Fedora Koryatowicza“ oglądano tam jeszcze w r. 1779. Oprócz twierdzy i zamku pozostały w ich okolicy inne jeszcze fundacje **F**-a i ich żony, niewiadomego pochodzenia. Jeszcze teraz znajduje się w archiwum kapitulnem w Preszburgu akt elekcyjny znakomitej fundacji **F**-a pod Munkaczem, a mianowicie klasztoru Bazyljanów, istniejący od 8 marca 1360 roku. Od końca wieku XV-go każdorazowy opat tego zgromadzenia, streszczonego obszernie w XVIII w. przez miejscowego Bazyljana, Jana Baziłowicza, piastował tytuł biskupa munkackiego, który to tytuł zachował się dotąd, pomimo przeniesienia właściwej stolicy biskupiej w roku 1775 do Ungwaru. Biskupstwo to przystąpiło do unji z Rzymem w r. 1649. W Bereghszaz, w okolicy Munkaczu, wybudował **F.** kościół i założył szpital dla katolików, a żona jego założyła w samym Munkaczu klasztor Bazyljanek, który przetrwał do XVIII w. W dziele swem p. t.: „Leges ecclesiasticae Regni Hungariae,“ hr. Ignacy Bathiany starał się powyższe fundacje **F**-a zakwestjonować, ale zarzuty te na podstawie autentycznych dokumentów w sposób stanowczy zbił hr. Kazimierz Stadnicki „Synowie Gedymina“ (1 t., str. 67—81). Z czasem **F.** opuścił Węgry i powrócił w progi rodzinne, ale data, pobudki wyjazdu i powrotu nie są dobrze znane. Po śmierci ojca widzimy **F**-a w szeregach w. ks. Olgierda, idących na słynną wyprawę podolską, zakończoną klęską Tatarów nad Sinemi Wodami, około r. 1360. W tym czasie, pozostawiwszy czasowo Podole we władaniu braci, zabrał **F.** Nowogródek, jako dzielnicę pozostałą po ojcu, i zaczął zaraz budowę licznych grodów, mających jej zapewnić bezpieczeństwo. Po śmierci braci całe Podole przeszło na jego własność. Radykalna zmiana ościennych stosunków politycznych przez nastąpienie unji Polski z Litwą popsuła plany **F**-a. Podniósłszy bunt wraz z Włodzimierzem Olgierdowiczem na Ukrainie, dostał się do niewoli i osadzony w lochu wileńskim, co stwierdza dokument z r. 1403, odzyskał potem wolność i dokonał żywota swego w zupełnem zapomnieniu. Postać **F**-a często występowała w naszem dziejopisarstwie. Pisał o nim Stryjkowski, Naruszewicz. Por. Kazimierz Stadnicki: „Synowie Gedymina“ (1 t.); „Olgierd i Kiejstut, synowie Gedymina,“ „Bracia Władysława Jagiełły; oraz Józef Wolff „Ród Gedymina.“

Fedor Petrykiejewicz, prawnuk Gedymina. Książęce rody Golicynów, Kurakinów i Chowańskich—Dołgorukow są to jego potomkowie. (Ross. Rodosł. kniga, I, 285. Kazimierz Stadnicki „Synowie Gedymina,“ 1 t., str. 43—65, i Józef Wolff „Ród Gedymina“).

Fedor Olgerdowicz, książę ratneński (Ratno nad Prypecią, dziś pow. Kowelski). Protoplasta Sanguszków (Por. Wolff 1 cz.).

Fedor, trzeci syn Dymitra Korybuta Olgierdowicza, miał czynny udział w sprawach publicznych na Litwie i Podolu od 1422—35, podpisał się na traktacie pokoju, zawartym 1422 r. między Polską i Litwą a Krzyżakami, oraz 1430 na traktacie, zawartym przez Świdrygiełłę z zakonem pruskim i inflanckim. Był za panowania tego księcia starostą podolskim. Gdy po zrzuceniu Świdrygiełły z tronu objął rządy Litwy Zygmunt Kiejstutowicz, **F.** przystał do niego i wraz z innymi książętami poręczył 1432 r., że w. książę dotrzyma wszystkich zobowiązań względem Korony i króla Władysława. W trzy lata jednak, za przykładem starszego brata Zygmunta Korybuta, stanął po stronie Świdrygiełły, wymówił wierność w. księciu i w bitwie pod Wiłkomierzem 1435 r. był wzięty do niewoli. Następnie odzyskał swobodę i w r. 1440 witał królewicza Kazimierza przy wjeździe jego na Litwę. Dal-

sze jego losy nieznane. Umarł prawdopodobnie bezdzietnie, jakkolwiek późniejsi kronikarze i heraldycy wywodzą od niego rody kniaziów Zbaraskich, Wiśniowieckich, Poryckich i t. d. Powodem tego było pomieszanie go z Fedorem lub Fedkiem Korjatowiczem, kniaziem ruskim z Nieświdy, w pow. Łuckim), żyjącym w ostatnich latach panowania Władysława Jagiełły, którego był najgorętszym przeciwnikiem na Wołyniu i Podolu i z którym nie jedną stoczył walkę, póki nie dostał się do niewoli. Por. Stadnickiego „Bracia Władysława Jagiełły" (str. 104—109) i Józefa Wolffa „Ród Gedymina."

Fedor, ks. Nieświdzki, znany pod popularnem mianem *kniazia Fedka*, żył w w. XV. W roku 1431 i 1432 występował jako świadek w dokumentach Swidrygiełły. Będąc starostą podolskim wzniecił powstanie przeciw Jagielle na korzyść Swidrygiełły, zaś w r. 1434 przeszedł na stronę króla, za co zażądał od Jagiełły potwierdzenia siebie w posiadaniu Zbaraża. Król dał mu tylko w dożywocie, to też w r. 1442 prawdopodobnie już po śmierci **F**-a, Kazimierz Jagiellończyk oddał Zbaraż Denisowi Mukosiejewiczowi. W jakiś czas później Zbaraż powrócił do synów **F**-a, którzy go objęli i stali się protoplastami rodu ks. Zbaraskich, od których poszli Wiśniowieccy, Poryccy i Woronieccy. Kniaź Wasyl Nieświdzki wyjechał w XVI wieku z Litwy do Moskwy i dał tam początek rodzinie kniaziów Nieświdzkich (Por. Józef Wolff, l. c.).

Fedor Iwanowicz, kniaź Zasławski, był namiestnikiem witebskim 1492 r., Brańskim (1494—1449) i Orszańskim od r. 1500, † 1539. Żona jego, Zofja Andrzejówna, była córką kniazia Andrzeja Aleksandrowicza Sanguszkowicza i siostrzenicą ks. Konstantego Ostrogskiego (ob. Ostrogscy). Na **F**-u skończyła się linja rodu kniaziów Zasławskich, następcy brata jego, ks. Michała, nazywali się kniaziami Mścisławskimi.

Fedor Iwanowicz noszący miano „Jarosławicza" po pradziadku, Jarosławie Włodzimierzowiczu, kniaziu Borowskim, † 1521 roku. Dzięki w. ks. Litewskiemu Aleksandrowi Jagiellończykowi władał, wraz z żoną swoją, córką Szymona Olelkowicza, kniazia pińskiego, Pińskiem od r. 1501—1518. W roku 1503 kniaź, chcąc powstrzymać najście Tatarów, został przez nich pobity nad rzeką Ussą pod Owruczem. Kniaź **F.** pochowany w Ławrze Peczerskiej w Kijowie. Wszystkie włości, jako też miasto Pińsk, w r. 1523 król Zygmunt oddał w posiadanie królowej Bonie.

Fedor I, Fiedor, Teodor, car rosyjski, trzeci syn Iwana Groźnego, * 1557, † 1598 r., wstąpił na tron 1584 r. Ożeniony z Ireną, siostrą Borysa Godunowa, wątły na ciele i umyśle, zdał rządy państwa swemu szwagrowi Borysowi Godunowowi, a sam pogrążył się w praktykach pobożnych. Po śmierci Stefana Batorego 1585 **F.** występował jako kandydat do korony polskiej, i aby zadać kłam opinji o swojem niedołęstwie, brał w roku 1590 udział w wyprawie przeciwko Szwecji. Za jego panowania powstał patrjarchat moskiewski ze względu na zawisłość patrjarchy konstantynopolskiego od rządu tureckiego.

Fedor II, syn Borysa Godunowa, * 1589 r., wstąpił na tron 1605 r. i tego samego roku zamordowany przez stronników Dymitra Samozwańca. Przed wstąpieniem na tron, odebrał staranne wychowanie i wykształcenie; ułożył nawet sam mapę Rosji, wydaną w r. 1614 przez Niemca Gerarda.

Fedor III, syn Aleksego Michałowicza, * 1661, † 1682 r., wychowaniec Symeona Połockiego, od którego nauczył się po polsku, wstąpił na tron r. 1676, założył w Moskwie akademję słowiańsko-grecko-łacińską. W r. 1680 zaślubił Agatę Gruszecką Polkę, która wprowadziła na dwór polskie zwyczaje i ubiory. Za jego panowania zawarty został w r. 1681 traktat z sułtanem Mahometem IV, na mocy którego Ukraina Zadnieprzańska i Zaporoże pozostały w posiadaniu Rosji. Zniósł t. zw. „miestniczestwo," t. j. hierarchję służbową według starszeństwa rodowego. Por. Sołowjewa „Historja Rosji" (7 i 13 t.); Kostomarow „Historja Rosji w życiorysach" (IV t.).

Fedor, fałszywy carewicz. W r. 1607 przybyli do Brańska kozacy dońscy i, dotarłszy do drugiego Dymitra Samozwańca, przedstawili mu niejakiego włóczęgę, mniemanego carewicza **F**-a, jako drugiego syna carycy Ireny; Dymitr, nie uznawszy go za swego synowca, kazał zabić. (Karamzin).

Fedor Iwanowicz, malarz rosyjski pochodzenia kałmuckiego, * 1765, † 1825 r.; w 1770 r. przywieziony do Petersburga, gdzie ochrzczony i przez cesarzową Katarzynę II wzięty został pod opiekę, a następnie podarowany księżnie badeńskiej Amalji, która dla dalszego wydoskonalenia w malarstwie wysłała go do Rzymu, odbył liczne podróże, mianowany został przez księcia Karola Fryderyka nadwornym malarzem. Celował szczególnie w malowaniu głów. Z pozostawionych przez niego sztychów na szczególną uwagę zasługują: „Bronzowe drzwi Ghibertego" i „Zdjęcie z krzyża" podług obrazu Daniela da Volterra.

Fedor Daniłowicz Ostrogski, ob. Ostrogscy.

Fedora Zofja, † 1512 r. Po matce, Owdotji ks. Rohatyńskiej, była **F.** wnuczką Andrzeja Włodzimierzowicza, wnuka Olgierdowego. Ślubowała związki małżeńskie trzy razy: 1-o voto Iwanowi, księciu Kobryńskiemu; 2-o voto Pocewiczowi, namiestnikowi kijowskiemu, i wreszcie 3-o voto w 1508 Mikołajowi Radziwiłłowiczowi, wojewodzie wileńskiemu, kanclerzowi W. Ks. Litewskiego. Pochowaną została w Różance (mię-

dzy Grodnem a Lidą). Por. Józef Wolff „Ród Gedymina."

Fedorenko Jan, astronom, * 1826 w Charkowie, † 1888 roku, pracował w obserwatorjum w Pułkowie, od r. 1862 do 1878 był profesorem w Charkowie. Opracował katalog gwiazd podbiegunowych (1854).

Fedorow Czeladnin Ilja, czy Jan, bojar i wojewoda moskiewski. Obwiniony 1546 niesłusznie o udział w powstaniu Nowogrodzian, zesłany na Białe-Jezioro, ale wkrótce ułaskawiony. W 1547 r. należał do spisku przeciwko Glińskim. W następnych latach zajmował rozmaite wysokie urzędy cywilne i wojskowe, w r. 1564 pobił Tatarów nad Oką. W r. zaś 1567 podejrzewany przez cara Iwana IV o zamiar strącenia go z tronu, został własnoręcznie przez niego zabity.

Fedorow (Fiedorowicz, Teodorowicz) Jan, drukarz moskiewski, potem lwowski i ostrogski, urodził się w W. Ks. Moskiewskim, († w 1583 r. we Lwowie). Przybywszy z Kaługi do Moskwy, został djakonem w klasztorze Hostunowskim. Od Hansa Mu(i)ssenheima, sprowadzonego przez Iwana Groźnego umyślnie z Danji, biegłego w kunszcie drukarskim cudzoziemca, wyuczył się drukarstwa i z Białorusinem Piotrem Mścisławcem, podobno wyuczonym w Krakowie (gdzie już w 1490 Fiol drukował kirylicą), w r. 1563 został pierwszym w państwie Rosyjskiem drukarzem pierwszych druków kirylickich, któremi były religijne. W tej drukarni, niechętnie widzianej przez dostojników duchownych i świeckich, wydrukował dwie książki: w 1564 „Apostoł" t. j. Dzieje apostolskie, a w następnym „Czasosłow." Gdy pospólstwo moskiewskie zburzyło drukarnię, a drukarze ledwie z życiem uszli, schronił się **F.** do Polski, dokąd pozwolił mu przybyć Zygmunt August, a przygarnął Grzegorz Chodkiewicz, hetman wielki litewski. Jest podanie, że Chodkiewicz dla niego założył drukarnię, w której **F.** wytłoczył „Ewangelie uczytelnoje" i „Psałtyr", które wyszły w latach 1569 i 1570, a zatem w tym czasie, kiedy „pobożny Moskwicin," jak go nazywano, u hetmana przebywał. Niewiadoma jest przyczyna, dla której opuścił łaskawych na niego Chodkiewiczów i pojechał do Lwowa. Tutaj, otrzymawszy środki ze źródeł dziś niewiadomych, nabył drukarnię na Podzamczu, znajdującą się w stanie upadku, zakład podniósł i zajął się drukowaniem ksiąg wyznaniowych. W październiku 1579 miał już urządzoną drukarnię kirylicką w Ostrogu, przy której pomocnym był młody chłopiec Hryncio Iwanowicz z Zabłudowa, kształcony przezeń w malarstwie u Filipowicza we Lwowie, dalej w „rzezaniu na stali—takoż i liter". O te litery głównie szło **F**-i i wymógł na wychowanku z Ostrogu zobowiązanie pod karą 500 złot., że ich dla nikogo rzezać nie będzie, okrom dla swego pana. Wychowanek zobowiązania nie dotrzymał i uciekł do Wilna; później się pogodzili. W r. 1580 drukarnia była czynną, a w 1581 wyszedł z niej wielki foliant: słynna „Biblia Ostrogska", ukończona 12 „Boedromiona" (sierpnia 1581). Na tem skończyła się produkcja kunsztu drukarskiego **F**-a. Bibl.: Z dawniejszych pisarzów rosyjskich Sopikow i Strojew. Z Sopikowa skorzystał Linde w „Pam. warsz." t. IV str. 290. Po nim Bandtkie „Hist. drukarń etc." t. I, str. 381; Jocher: „Obr. bibl. hist." t. II, nr. 2280 i 2352 (w Notach obszerne wyjątki, ważne do historji Biblji Ostrogskiej i przygód **F**-a, opowiedzianych w „Apostole"; „Kraj" Petersburg 1883 nr. 50; „Kłosy" 1884 półr. I t. XXXVIII str. 219 i 224 „Jan Fiedorowicz" przez Pietkiewicza i wyobr. płyty grobowej); Ptaszycki Stanisław „Iwan Fedorowicz, drukarz rosyjski we Lwowie z końca XVI w." (Kraków, 1884, toż w „Rozpr. i spraw. wydz. filolog. Ak. Um." t. XI, Kraków, 1886; 20 stronic wykładu i 23 druku 34 dokumentów archiwalnych).

Fedorowicz Władysław, przebywał dłuższy czas w Anglji, napisał: „Szkolnictwo ludowe w Anglji" (1893); „Studja z dziedziny filozofji i pedagogiki" (1880); „Studja polityczne, historyczne i filozoficzne" (Lwów, 1879).

Fedosiejewszczyzna, *Fiedosiejewcy*, ob. Bezpopowcy.

Fedotow Paweł, malarz rodzajowy rosyjski, * 1815 w Moskwie, † 1852 w Petersburgu; pierwotnie służył wojskowo, później uczęszczał do Akademji sztuk pięknych w Petersburgu i poświęcił się wyłącznie sztuce malarskiej, naprzód jako batalista, później pod wpływem bajkopisarza Kryłowa, przeszedłszy do malarstwa rodzajowego, które wbrew tradycjom klasycznym traktował na sposób realistyczny i sarkatyczny. Celniejsze jego prace są: „Przyjazd małżonka", „Nazajutrz po nocnej hulance", „Wdówka" i in. Nadto zajmował się literaturą, pisał wiersze i powiastki. Ob. Witkowskiego „Wospominanie o F." (1862).

Fedra (z grec. *błyszcząca*), córka Minosa i Pazyfai, żona Tezeusza, króla Aten, kocha Hipolita, swego pasierba (z amazonki Antiopy), a odepchnięta przezeń, nakłania męża do zemsty. Neptun przez tego zobowiązany do spełniania swej obietnicy dawnej, wysyła morskiego potwora, który pochłania Hipolita. **F.** trapiona wyrzutami, spowiada się mężowi z win i zabija się. Sofokles, Eurypides, Racine, Conrad (tłómaczył Anczyc) obrobili ten przedmiot.

Fedrus (greck. *Faidros*), syn Pytoklesa, uczeń Sokratesa i ulubieniec Platona, który jeden ze swoich djalogów od jego nazwał imienia. Pomimo to, Platon przedstawia **F.** jako człowieka słabego, przesadzonego, naśladowcę retorów sycylijskich. — To samo nazwisko nosił jeden z filozofów epikurejskich w Atenach, który przyjaźnił się z Attikusem i Cyceronem i który napi-

sał księgę o bogach. Z pisma tego korzystał Cyceron w dziele swojem „De natura Deorum“. Jemu przypisują autorstwo fragmentu odkrytego w Herculanum i wydanego przez Chrystjana Patersona p. t. „Phoedri epicurei de natura deorum fragmentum instauratum et illustratum” (Hamburg, 1833). Por. Olleris „De Phoedro epicureo, sive de Romanis Epicuri sectatoribus circa Caesaris tempora” (Paryż, 1841).

Fedrus (łac. *Phaedrus*), bajkopisarz rzymski, niewolnik z Tracji czy Macedonji, wyzwolony przez Augusta, pod Tyberjuszem, za pewne aluzje w bajkach licznych doznał prześladowań. Bajki **F.**, pisane sześciostopowemi jambami, po części są naśladowaniem tak zwanych bajek Ezopowych, po części samodzielne, a niektóre znowu mają charakter anegdotyczny. W wiekach średnich niejednokrotnie przerabiano je na prozę. Do pięciu ksiąg tych bajek, przekazanych nam przez starożytność, przybyła jeszcze szósta, znaleziona przez Perroti'ego (* 1430, † 1480), ale autentyczność jej ulega wątpliwości. Z rozlicznych wydań tego autora celniejsze są: Siebelisa (2 wyd., Lipsk, 1860); Raschiga (Lipsk, 1853); L. Müllera (z kryt. wstępem, Lipsk, 1877) i Riesego (Lipsk, 1885). U nas było także kilkanaście wydań, z których najlepsze: połockie (1803), Czerskiego (Wilno, 1815), Kotschula (Wrocław, 1822), Broma (Poznań, 1822), Sumińskiego (Warszawa, 1837, 3 ed. obrobiona przez Galickiego, Warszawa, 1867). Na język polski bajki **F.** tłómaczyli: Jan Potocki (właściwie Grz. Piramowicz, Lwów, 1767), ks. Ign. Chodźko (Wilno, 1774 i 76) i J. E. Minasowicz (Warszawa, 1777). Por. L. Müller „Die Phaedri et Aviani fabulis” (Lipsk, 1875); Herviena „Les fabulistes latins“ (2 t., Paryż, 1884).

Fee. Fea w podaniach celtyckich i romańskich jest to istota nadprzyrodzona, odpowiadająca czeskim Sudiczkom (Parkom, Nornom), a naszym Dziwożonom i Rusałkom. Nazwa ta pochodzi z łacińskiego fatum—przeznaczenie; poeci rzymscy wspominają tria fata (trzy niby losy uosobione): Fata-Parka, skąd włos. Fata, hiszp. i portug. Fada, franc. Fée, i średniowieczno-niemiec. Feie, albo Feine. Wyobrażano sobie w wiekach średnich trzy Fee, jako prządki rozporządzające życiem człowieka; dwie z nich były dobrotliwe, a trzecia złośliwa przecinała nożycami nić życia ludzkiego, ale wszystkie trzy były skończenie piękne. W podaniach i romansach średniowiecznych występują najczęściej, jako dobroczynne, a rzadziej szkodliwe. Ukazują się już w XI w. w „Podróży Karola W-go”, potem u Arjosta, Szekspira i t. d. Schreibera, „Die Feen in Europa” (1842); Maury „Les fées au moyen âge” (1845); Grimm „Deutsche Mythologie” (1854) rozdz. XVI od str. 382.

Féer Leon, orjentalista francuski, * 1830 r. w Rouen. Głęboką nauką zasłynął w dziedzinie wiedzy indyjskiej, tybeckiej i w mongolszczyźnie. W Bibljotece narodowej w Paryżu objął po F. Foucaux w 1864 katedrę języka tybeckiego, w 1865 w szkole języków wschodnich; w Collège de France w 1869 wykładał język tybecki i mongolski. W dziale rękopisów w Bibljotece narodowej pracował w 1872 i otrzymał tytuł bibljotekarza. Napisał: „Les ruines de Ninive” (1864); „La puissance et la civilisation mongole au XIII-me siecle” (1867); „République et Royauté” (1871, w 12-ce); „Analyse de Kaudjour” (1881, w 4-ce, stanowiące tom II roczników: „Les annales du musée Guimet”; „Le Sûura en quarante-deux articles” (1878, w 18-ce); „Contes indiens: les trente-deux récits du trone” (1883, w 18-ce); „Avadânaçataka: cent légendes boudhiques” (1891 w 4-ce, jako tom XVIII „annales du musée guimet”); w zbiorze tekstów staroindyjskiego języka pali p. t. Samguttanikâya, ogłosił 3 tomy: Sagâtha, Nidâna, Kaudha (Londyn, 1884—90). Studja buddyjskie (Etudes bouddhiques) w szeregu artykułów umieścił w *Journal asiatique*; prace te wzbogaciły literaturę i naukę buddyzmu północnego i buddyzmu Syngalów. **F.** pisywał także do: „La Revue chrétienne, La Revue des cours publics, La Revue bleue i Le Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français”; jest także współpracownikiem wielkiej encyklopedji Lamirault'a.

Féerie (franc. od fée—czarodziejka), przedstawienie teatralne, polegające na czarodziejskich scenach, dekoracjach, fantastycznych strojach, zwykle z udziałem baletu i orkiestry. Początki **F.** sięgają XVII w.

Fehling Herman, chemik, * 1812 w Lubece, † 1885, studjował chemję w Giessen pod Liebigem i został profesorem politechniki w Sztutgardzie. Przeprowadził badania nad kwasem bursztynowym i odkrył benzonitrol, szczególnie zaś rozwinął metody chemji analitycznej. Ogłosił też znaczną liczbę dzieł, z których najważniejszem jest „Neues Handwörterbuch der Chemie” (od 1869).

Fehlinga ciecz, ob. Cukrowe ciała.

Fehrbellin, miasto w obwodzie pruskiej regencji Poczdamskiej, nad rzeką Rhin; 1,700 miesz., pamiętne jest walnem zwycięstwem w. elektora Fryderyka Wilhelma, odniesionem 18 czerwca 1675 nad Szwedami pod dowództwem Wrangla. Na polu bitwy wznosi się na pamiątkę wspaniały pomnik.

Feidias, ob. Fidjasz.

Feigel z Feigelsfeldu Józef Jan, słynny prawnik czeski, * 1718 w Pradze, † 1784 tamże; po ukończeniu studjów uniwersyteckich był prokuratorem ziemskim i profesorem prawa w uniwersytecie. Wydał „Observationes theorico-practicae super processus summario plurium juri boemico adoptatae” (Praga, 1754); „Institutiones juris Bohemici” (t. 1765). Nadto rozpoczął

wydawać całkowity zbiór praw krajowych p. t. „Oeffentliche Vorlesungen über die k. Stadtrechte, neue Landesordnung, Novellen etc." (12 części, Praga, 1777—84).

Feigel Longin, lekarz, * 1845 w Błudnikach w Galicji, kształcił się w uniwersytecie krakowskim, od 1878 jest docentem medycyny sądowej na wydziale prawnym we Lwowie; napisał: „Podręcznik medycyny sądowej, na podstawie dzieł E. Hoffmanna, J. Maschki i własnego doświadczenia opracowany" (Lwów, 1883); „Kazuistyka rzadkich wypadków chorobowych ze stanowiska patologiczno-anatomicznego i klinicznego" (1878) i inne.

Feisi (Feijasi), Abul-Feis Ibn Mubarat, * 1547 w Agrze, † tamże 1595, słynny poeta indo-perski. Na dworze Akbara nosił tytuł króla poetów. Utwory jego liryczne zebrane są w t. zw. „Dywanie". Przypowieści jego, tchnące panteizmem, ściągnęły nań nienawiść duchowieństwa muzułmańskiego. Napisał jeszcze dwa poematy o podwójnych rymach (Mesnevis) „Markas-i-odwar" i „Nal-u-Damau", perskie naśladowanie słynnej opowieści indyjskiej „o Nalu i Damajanti" (litogr. w Kalkucie, 1830, w Laknau, 1847); przetłómaczył z sanskrytu na język perski „Lilarati", traktat algebraiczno-geometryczny, różne matematyczne i filozoficzne dzieła, oraz wydał komentarz do Koranu. Por. Max Müller „Einleitung in die vergleichende Religionswissenschaft" (1874, Strasburg i po angielsku).

Feitama Sijbrand, poeta holenderski, * 1694 w Amsterdamie, † 1758 tamże. Surowy krytyk obyczajów, był jednocześnie głową kierunku francuskiego w literaturze holenderskiej w w. XVIII. Sentencja: „Studio fovetur ingenium" była jego godłem, a formę i czystość języka uważał za rzecz główną, dlatego też niewiele tworzył oryginalnie, ale doszedł do doskonałości, o czem przekonywa jego tragedja „Fabricius" (1720). Przełożył z francuskiego 12 tragedji (wydanie zbiorowe w 2 tom., Amsterdam, 1735). Wierszami przetłómaczył Telemaka z Fenelona (1733, drugie 1763), a także Henrjadę Voltaire'a, nad którą pracował 20 lat, „Nagelaten Gedichten" poezje jego pośmiertne wydał Steenwyck w 1764.

Feith Rhijnvis, poeta holenderski, wespół z Bilderdijkiem (ob.) uważany za odrodziciela poezji ojczystej, * 1753 w Zwolle, studjował prawo w Lejdzie, w 1776 osiadł w mieście rodzinnem, gdzie w 1780 został burmistrzem, † 1824. Z utworów jego romans „Ferdynand i Konstancja" (1785), oraz poemat dydaktyczny „Het Graf" (Amsterdam, 1791, 1821), odznaczają się tonem sentymentalnym, od czego wolnym już jest „De Ouderdom" (Amsterdam, 1802, 1819). Z poezji lirycznych „Oden en gedichten" (4 t., Amsterdam, 1796 do 1810), wiele hymnów i ód odznacza się wysokiem natchnieniem i głębokiem uczuciem. Z jego tragedji najlepsze: „Thirza" (1784, 4 wyd. 1822), „Johanna Gray" (1791) i „Inez de Castro" (1793). Wydał poemat Harena „De Geuzen," przyoblókłszy go w gładszą formę. Oprócz tego pisał prozą: „Listy w rozmaitych przedmiotach" (6 t., Amsterdam, 1784—94), zalecające się pięknością stylu i nader dowcipnemi uwagami. Zbiorowe wydanie dzieł **F.** wyszło po śmierci autora (11 t., Rotterdam, 1825).

Fejer Jerzy, jeden z najznakomitszych nowoczesnych historyków węgierskich, * 1766 w Keszteljе, † 1851 w Peszcie; po ukończeniu studjów teologicznych w Presburgu, był od 1808 profesorem dogmatyki w uniwersytecie peszteńskim, później kanonikiem w wielkim Waradynie, a od 1824 bibljotekarzem uniwersyteckim. Był jednym z dzielniejszych bojowników narodowego ruchu węgierskiego. Z mnóstwa jego dzieł, w językach łacińskim, węgierskim i niemieckim, treści pedagogicznej, filozoficznej, statystycznej, historycznej, ekonomicznej i beletrystycznej, najcelniejsze są: „Encyklopedja nauk" (1818); „Słownik geograficzny teraźniejszych i dawniejszych wieków" (1817—18); „Badania o początku i pochodzeniu Madziarów" (1825); „O królu Kolomanie i synu jego Giejzie I" (1826); „Codex diplomaticus Hungariae" (43 t., Buda, 1829—1844); zawierający niezmiernie wiele źródeł do dziejów polskich, i in.

Fejérpataky, właściwie *Biełopotocky* z Klaczan (Kacper), patrjota słowacki, * 1794 w Wielkiej Paludze w Węgrzech; w 1807 rozpoczął naukę drukarstwa, poświęcając wszelki wolny czas na czytanie; w r. 1810 odbył wędrówkę po kraju ojczystym. Następnie oddał się z zapałem badaniu przeszłości i literatury swego narodu, wkrótce potem zaczął pisywać do różnych pism. W r. 1821 w m. S. Mikołaju otworzył księgarnię, czytelnię i teatr amatorski narodowy, ale instytucje te wskutek prześladowania Madziarów upadły. Od 1830 zaczął wydawać „Kalendarz Narodowy" a od 1841 „Dostrzegacza Słowackiego". Tego rodzaju działania, a zwłaszcza danie kaucji w kwocie 10,000 zł. r. na założenie „Nowin Słowackich", ściągnęły na niego nienawiść Madziarów, grożącą nawet w 1849 roku utratą życia; opowiada o tem sam w „Historji literatury" Jungmanna. W roku 1850 zmienił madziarskie swe nazwisko na dawne rodowe *Biełopotocky*. Później wybrany został na prezesa sądu kolegjalnego, lecz wkrótce pozbawiony tego urzędu, usunął się do życia prywatnego. Pracami swojemi (12 dzieł osobno wydanych), znakomite położył zasługi dla słowackiej narodowości. Zmarł w roku 1874 w liptowskim Św. Mikołaju. Prócz wymienionych wydawnictw, pisał poezję, wrażenia z podróży i artykuły naukowe, oraz elementarze, śpiewniki i t. p.

Fejérwary de Komlós-Keresztes Geza, minister węgierski, * 1833 w Josephstadt; kształcił się w akademji wojskowej, następnie przeszedłszy niższe stopnie, został w 1852 kapitanem sztabu generalnego. W wojnie z Włochami odznaczył się w bitwie pod Solferino, w 1865 został majorem i figiel-adjutantem cesarza, w 1872 pułkownikiem landwery, następnie sekretarzem stanu w węgierskiem ministerjum obrony narodowej, w 1878 generał-majorem, w 1883 feldmarszałkiem, w 1884 ministrem obrony narodowej w gabinecie Tiszy. Organizacja węgierskiej landwery honwedów jest zasługą **F**-ego. W r. 1894 w gabinecie Wekerlego był prowizorycznym ministrem rolnictwa, a w 1895 w gabinecie Banffy'ego ministrem obrony narodowej.

Feketehegy, po serbsku *Fekieticz*, osada w Dolnych Węgrzech, w komit. Backim, pamiętna bitwą 14 lipca 1849, w której ban Jelaczycz pobity był przez Perczela.

Fekonja Andrzej, pisarz słowiński, * 1851, ksiądz, znawca literatury chorwackiej. Ogłosił między innemi: „Primorz Trubar“ (1877); „Ljudevit Gaj“ (1881); „Stanko Vraz“ (1882); „O zaczetkich kristjanstva na slov. zemlji“.

Fekulometr, ob. Faecula.

Felapton, w logice formalnej jeden z sześciu gatunków trzeciego rodzaju sylogizmu, którego pierwsza część jest ogólnem przeczeniem, druga ogólnem twierdzeniem, a trzecia szczegółowem przeczeniem, np.

Żaden człowiek nie jest nieśmiertelnym;
Król jest człowiekiem;
Król nie jest nieśmiertelnym.

Felczer, *cyrulik*, osobistość upoważniona do pełnienia mniejszych obowiązków lekarskich, jak przystawianie baniek, prostszych opatrunków; robi on wszystko pod kiernkiem lekarza; na własną rękę wolno mu wykonywać małe operacje, jak rwanie zębów, lub dawać pomoc w razie nagłego zasłabnięcia. **F.** przygotowuje się do zawodu w szkole felczerskiej, gdzie wykłada się w krótkości anatomję, chirurgję mniejszą i t. p. **F.** też zajmują się goleniem bród i strzyżeniem włosów.

Feldberg, 1) Najwyższa góra w Czarnym Lesie, mająca 1,494 m. wysokości. 2) Dwa najwyższe wierzchołki gór Taunus: *Wielki Feldberg* ma 880 m., *Mały Feldberg* — 827 m. wysokości.

Felden.

Feldcechmistrz, ob. Feldmarszałek.

Felden, herb: W polu czerwonem złota gałązka oliwna. U szczytu dwie złote gałązki palmowe.

Felder Franciszek Michał, poeta ludowy niemiecki, wieśniak samouk, * 1839 r. w Schoppernau, † 1869 w Bregenz; za wolnomyślność prześladowany przez duchowieństwo. Wydał „Sonderlinge“ (2 t., 1867); „Reich und Arm“ (1868, now. wyd. 1891). Por. Sander „Das Leben **F.**“ (2 wyd., Insbruck, 1876).

Feldfebel (z niem. *Feldwebel, Feldwaibel*), pierwszy podoficer w kompanji piechoty, tak jak wachmistrz pierwszym jest podoficerem w szwadronie jazdy. Zajmuje on ważne stanowisko w kompanji, albowiem stoi na czele wszystkich jej wewnętrznych spraw służbowych i prowjantowych, skąd uchodzi za prawą rękę kapitana i od niego wprost rozkazy odbiera. **F**-om pozwala się nosić, dla podniesienia ich powagi, szpadę oficerską ze srebrnym felcechem. Por. Bendziulli „Die Feldwebelschule“ (3 w., 1876).

Feldjegrzy (z niem. *strzelcy polni*), w Austrji wojskowe bataljony strzelców; w Prusiech, według urządzenia wprowadzonego przez Fryderyka II, korpus feldjegrów tworzy się z leśników, liczy 80 ludzi i 2 oberjegrów, a naczelnik korpusu jest generał-adjutantem króla; służą w orszaku króla i jako kurjerzy do poselstw zagranicznych. W Rosji istnieje podobny korpus **F.**, nie ma wszakże związku z leśnictwem i składa się z oficerów wszelkich stopni. W niektórych państwach **F.** znaczą to samo, co żandarmi.

Feldkirch, miasto w Austrji, w kraju koronnym Vorarlberskim, nad rz. Ill, posiada piękny kościół gotycki z r. 1478, 2 gimnazja, kolegjum jezuickie i 3,800 miesz. W pobliżu zamek Schattenburg, niegdyś siedziba hrabiów Montfortów, dawnych władców **F.**

Feldman Wilhelm, powieściopisarz i dziennikarz, * 1868 r. W r. 1886 rozwijał żywą akcję na polu uobywatelenia Żydów, wydawał w tym duchu czasopisma i broszury („Asymilatorzy, sjoniści i Polacy“; „O żargonie żydowskim“; „Stosunek Mickiewicza do Żydów“; „Kościuszko i Berek Joselowicz“). Będąc sekretarzem barona Hirscha (w Krakowie 1891 — 1894), miał sposobność wcielania swych idei w życie. Z kwestji żydowskiej przeszedł do spraw społecznych i brał udział w formowaniu w Galicji partji radykalno-postępowej. Należał do założycieli organu młodzieży postępowej *Ognisko*. W 1895 r. w Berlinie słuchał wykładów z dziedziny nauk społecznych i filozofji, lecz z końcem roku musiał Berlin opuścić, ponieważ wytoczono mu proces o „propagandę wielkopolską,“ i osiadł w Krakowie, gdzie założył *Dziennik Krakowski*, redagowany w duchu demokratyczno-wolnomyślnym. Po półtorarocznem istnieniu dziennik przestał wychodzić, i **F.** osiadł we Lwowie, gdzie żyje z prac publicystycznych. Utwory jego literackie są następujące: „Piękna Żydówka“ (1887); „Żydziak“ (1888); „Nowele i obrazki“ (1889); „W okowach“ (1890); „Jak w życiu“ (1892); „Nowi ludzie“ (1894); „Ananke“ (1897); „Sądy Boże“ dramat (1898), wystawiony i drukowany, w Warszawie w r. 1899.

Feldmann Leopold, komedjopisarz niemiecki, * 1801 r. w Monachjum, † 1882 r.; naprzód uczył się rzemiosła, potem obrał sobie zawód kupiecki, jednocześnie wszakże zaczął pisywać do rozmaitych dzienników w Monachjum humorystyczne obrazki rodzajowe, które wielkie miały powodzenie, następnie oddał się komedjopisarstwu i został 1850 dramaturgiem teatru narodowego *an der Wien*. Przez pięć lat podróżował po Grecji i na Wschodzie. Liczne jego komedje: „Originallustspiele“ (6 t., Wiedeń, 1845—52; dalszy ciąg, 2 t., Berlin, 1855—57), dla komicznych pomysłów i swobodnej wesołości, należą do najlepszych utworów nowszych czasów w tym rodzaju.

Feldmanowski Hieronim, poeta i literat polski, nauczyciel, * 1823 r. w Poznaniu, † 1885 tamże, oddawał się głównie badaniom języka i bibljografji, ogłosił: „Drobnostki poetyczne“ (Poznań, 1861); „Wenecja w przededniu r. 1866“ (Poznań, 1866); „Przyczynek do historji sporów o pisownię p. prof. Rzepeckiego“ (Poznań, 1868); „Katalog bibljoteki Towarzystwa przyjaciół nauk poznańskiego“ (Poznań, 1869). Oprócz tego tłómaczył Andersena (ob.), żywot Celliniego (ob.), „Pieśni ilirskie” (Poznań, 1861) i „Pieśni kroackie” (Poznań, 1867). Wiele także artykułów umieszczał w pismach czasowych. Wydał także „Wykopaliska pawłowickie z 8 tablicami litografowanemi” (1877). Czynny brał udział w urządzeniu uroczystości czterechsetletniego jubileuszu urodzin Kopernika (1873), jako sekretarz zawiązanego w tym celu towarzystwa. **F.** był także sekretarzem Towarzystwa przyjaciół nauk poznańskiego.

Feldmarszałek, (z niemieckiego *hetman polny*), w wielu armjach, zwłaszcza rosyjskiej, pruskiej i austrjackiej najwyższa godność wojskowa. W armji austrjackiej nazwa ta służy dwu różnym rangom generalskim: feldmarszałek idzie przed feldcechmistrzem (feldzeugmeister), który to stopień odpowiada generałowi broni, po nim następuje feldmarszałek-porucznik, tyleż co generał-porucznik, albo generał dywizji.

Feldspat, minerał, ob. Szpat.

Feldzeugmeister, *feldcechmistrz*, ob. Feldmarszałek.

Felegyháza, miasto w węgierskim komitacie Peszteńskim, przy drodze żelaznej z Pesztu do Szegedynu, 30.000 miesz. (Madziary, rzym.-kat., a w części gr.-kat. i ew.); w XVII w. zniszczone było przez Turków.

Feletz, Karol Marja Dorimond de, główny bibljotekarz bibljoteki mazaryńskiej, * 1767 r. w Bijol-la-Gaillard, † 1850 r., sprawozdawca literacki dzienników *Mercure de France* i *Journal des Débats*, zajmował zaszczytne stanowisko pośród ówczesnych krytyków francuskich, w 1826 został członkiem Akademji francuskiej. Przełożył Horacjusza do wydania zbiorowego Panckoucke'a. Ogólny zbiór pism swoich wydał w 6 tomach w Paryżu 1837.

Felibrowie, poeci prowansalscy (Aubanel, J. Brunet, A. Mathieu, Mistral, J. Roumanille, Tavan i P. Giera), przybrali tę nazwę (po franc. *félibres*) i zawiązali towarzystwo ku odrodzeniu literatury i języka prowansalskiego w Fon-Ségugne (Vaucluse) w d. 1 maja 1854 r. i nazwali je *Félibrige*. Wyraz ten różnie tłómaczą. W kantykach średniowiecznych wyraz ten oznaczał: wierny; po łac. *felibris* znaczy niemowlę (*fellare*—ssać, stąd filius), po grecku *filebraios*—miłośnik hebrajczyzny, doktor, *filabros*—miłośnik piękna; irlandzkie *filea*—bard, *ber*—przywódca; wreszcie franc. *fait-livre*, tj. co pisze książki. Towarzystwo to rozpoczęło od wydawania kalendarzy w gwarze ludowej. „Armana prouvençau per lou bel an de Diéu 1855“ rozpoczął tę encyklopedję popularną, która obecnie liczy 40 tomów i jest niejako ewangelją Prowancji, zwiastunką odrodzenia narodowego. Entuzjazm i miłość Prowancji rozwijali i inni jeszcze pisarze, wszyscy oni jednakże głównie oddawali się poezji. Mistral pierwszy zrozumiał, iż należy ideę prowansalską uogólnić na wszystkie sfery, dlatego pisał rozprawy historyczne, geograficzne; podawał wiadomości z astronomji i botaniki; rady moralne, a nawet przepisy kuchenne. Później wyszły poezje Mistrala „Mirèio” (przekład polski Adama M-skiego) i „Calendau“; Aubanela „Miougrano eutreduberto”; Mathieu „Farandoulo”; komedje Roumieux, powieści Vidala i in. **F.** z granic literackich, przeszli do spraw politycznych i społecznych. **F.** mieli dwa pisma: *Lou Tambourinaire i le Ménestrel*, oraz *Lou Bonil-Abaisso*; a nadto w r. 1855 ogłosili księgę zbiorową „Lou Roumavagi deis Franbaïres.“ Rozwój literacki felibrów dzieli się na trzy okresy: 1) zaczyna się od założenia felibrige'u i kończy ukazaniem się „Mirèio” (1859); 2) od 1859—1876 jest okresem największego rozkwitu poezji langwedockiej, t. j. langue d'oc. Oprócz Mistrala i poprzednich pisarzów, odznaczyli się A. B. Crousillat („Bresco“); pani d'Arbaud („Amonzo de Ribas”) i in. W tym okresie założyli **F.** dwa pisma *Revue des langues romanes* i *Romania*, poświęcone filologji, etnografji, folklorowi i literaturze. Okres III (1876—1896) już okazuje pewne wyczerpanie się w ruchu felibrów w znaczeniu twórczem, a w zamian dowodzi o jego utrwaleniu się i unormowaniu. Niektórzy Felibrowie chcą odrodzić tradycje Waldensów i Albigensów, pod wpływem znakomitego pisarza protestanckiego, Napoleona Payzate. W 1876 r. Felibrige podzielili się na 4 *maintenances*, odpowiadające czterem wielkim djalektom języka oc (Provancja, Langwedocja, Akwitanja i Katalonja), zależne od konsystorza centralnego. Ten konsystorz stanowi tak zwane corps des majoraux, liczące 100 członków (50 dla Francji południowej i 50 dla Katalonji),

wybieranych z pomiędzy mainteneur'ów. Okręgi dzielą się na szkoły, z których każdej przewodniczy cabiscol. Okrąg Kataloński sam się rządzi od r. 1886. Felibrowie paryscy, dotąd niezależni, są członkami okręgów południowych. Wielkimi mistrzami Felibrige'u byli dotąd: Fryderyk Mistral (1876—1888); Józef Roumanille (1888—1891) i Felix Gras od r. 1891. Co siedm lat w dniu św. Estelli przypadają wielkie gry kwiatowe, na których otrzymują nagrody konkursowe jeden poeta i jeden prawnik, za utwory w narzeczu langwedockiem. Por. Marietou „La terre provençale" (Paryż, 1890) i monografje celniejszych felibrów (Lion, 1882); St. René Taillandier „Etudes littéraires" (Paryż, 1881); Roque-Ferrier „Etudes méridionales" (Paryż, 1892). Po czesku Jarosław Vrchlicky; po polsku Ed. Porębowicz.

Felicitas, rzymska alegoryczna bogini szczęśliwości, którą wyobrażano (szczególnie na monetach) spoczywającą na rogu obfitości i z laską Merkurego w ręku. W Rzymie posiadała świątynię, zbudowaną przez Lukullusa.

Felicitas Julia, rzymska nazwa starożytnego Olisipo, dzisiejszej Lizbony.

Felicjan, heretyk arjański, żył w początkach V w., przeciwko niemu św. Augustyn napisał księgę: „O jedności Trójcy świętej." Utrzymywał, że kwestje religijne wprzód należy roztrząsać rozumem, a później dopiero według Pisma ś.

Felicjan, pseudonim Felicjana Faleńskiego.

Felicjanie, to samo, co Adopcjanie (ob.).

Felicjanki, zgromadzenie zakonnic św. Feliksa, pod regułą ks. Kapucynów, głównie trudniące się wychowaniem ubogich sierot płci żeńskiej. Zgromadzenie to istniało do r. 1865 w Warszawie, w pałacu zwanym bibljoteką Załuskich. Miały one w Warszawie jeszcze zakład filjalny przy ulicy Nowolipie i kilka na prowincji, a między innemi w Grójcu i w Kałuszynie. **F**-ki posiadają obecnie klasztory swoje w Krakowie i w innych miastach Galicji i w Ameryce.

Felicyssymus (św.), djakon i towarzysz męczeństwa św. Ksysta (ob. Ksyst).

Felicyssymus (św.), męczennik i towarzysz św. Rogacjana (ob. Rogacjan).

Felicyta, towarzyszka św. Perpetui, umęczona w Kartaginie w początkach III w. (ob. Perpetua). A. E. Odyniec utworzył z jej dziejów piękny dramat wierszem w 5 aktach p. t. „Felicyta czyli Męczennicy Kartagińscy" (Wilno, 1849 i Poznań 1858).

Felicyta (św.), wdowa, umęczona wraz z siedmiu synami za cesarza Antonina za to, że wiary chrześcijańskiej odstąpić nie chciała. Pamiątkę jej kościół obchodzi 23 listopada, a synów jej 10 lipca.

Felidae, *koty*, rodzina zwierząt drapieżnych (ob. Koty).

Feliks (św.), kapłan, * się w Noli. Ciężkie przechodził prześladowania, a przez pokorę nie przyjął wyboru swego na biskupa Nolańskiego. † za cesarza Walerjana, czy Galliena. 14 stycznia kościół obchodzi pamiątkę jego męczeństwa.

Feliks (św.), za czasów Maksymjana schronił się przed prześladowaniem w Szwajcarji, gdzie, razem z siostrą św. Regolą, był jednym z pierwszych krzewicieli chrześcijaństwa, i tam razem ponieśli śmierć męczeńską.

Feliks (św.), jako żołnierz rzymski, został chrześcijaninem, a gdy wzbraniał się pełnić obrządków pogańskich, został ścięty w miejscu, gdzie obecnie stoi Zürich w Szwajcarji, i stąd go później zrobili patronem tego miasta. Kościół święci jego pamięć 11 września.

Feliks (św.), biskup afrykański (wenuzyjski), odmówił wykonania rozkazu Djoklecjana co do zburzenia kościołów i spalenia Pisma św.; odesłany do Rzymu, poniósł śmierć męczeńską w r. 303. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamiątkę 24 października.

Feliks Walezjusz (św.), * 1127 r., † 1212; założył wspólnie ze św. Janem Matha zgromadzenie Trynitarzy w swej pustelni, którą zamienili na klasztor i zostali obaj jego przełożonymi. Pamiątkę jego kościół rzym.-kat. obchodzi 20 listopada.

Feliks, imię pięciu papieży: **F. I** (św.), od 269—274, występował przeciwko Pawłowi z Samosaty, zakończył życie w więzieniu. Pamiątka 30 maja.—**F. II** (św.), wyniesiony po wygnaniu Liberjusza (355) i z tego powodu uważany jest przez niektórych za antypapieża. Po powrocie Liberjusza usunął się na wieś (358) i tam † 365 czy 366 r. Pamiątkę jego obchodzą 29 lipca.—**F. III** czy II (św.), od 483—492, odrzucił edykt cesarza Zenona, dążący do pojednania monofizytów z Kościołem i wyklął Akacjusza, patryarchę konstantynopolskiego, oraz Piotra Mongusa. Akacjusz ze swojej strony rzucił klątwę na **F**-a, i w ten sposób nastąpiło pierwsze rozdwojenie pomiędzy kościołem wschodnim a zachodnim, które trwało do r. 519. Pamiątka 25 lutego.—**F. IV** czy III (św.), od 526—530, wybrany za wpływem króla Ostgotów Teodoryka Wielkiego.—**F. V** czy IV, antypapież (1439—1449). Ob. Amadeusz VIII, książę sabaudzki.

Feliks, biskup urgelski w Katalonji, † 818 r., około r. 780 twierdził, że Jezus Chrystus nie jest prawdziwym synem Bożym, tylko przysposobionym, adoptowanym. Potępiony na soborze ratyzbońskim 792 r., wyrzekł się swych przekonań na czas pewien; powtórnie potępiony na soborach frankfurckim 794 r. i rzymskim 799 r. Ob. Adopcjanie.

Feliks (ojciec), słynny kaznodzieja francuski, Jezuita, * 1810 r. w okolicach Valenciennes, profesor retoryki w kolegjum w Brugelette, ob. Félix.

Felin, w dawnych kronikach łacińskich *Viliende*, w niemieckich *Velin*, miasteczko w Inflantach, pow. Parnawskim, niegdyś stolica wielkich mistrzów inflanckich. Pierwotnie był to tylko zamek, założony 1224 r. przez mistrza krzyżackiego Folkwina, przy nim powstało miasto, które rozmaite przechodziło koleje. Z początku własność mistrzów inflanckich, przeszło 1582 r. w posiadanie rzeczypospolitej polskiej, później opanowali je Szwedzi, nareszcie w r. 1710 wraz z Inflantemi dostało się Rosji. Ludności liczy obecnie przeszło 5000 m. Ob. Felińskie starostwo.

Felińska Ewa z Wendorffów, * 1793 roku w Uznolji, † 1859 roku; przez dość długi przeciąg czasu mieszkała we wschodniej Rosji. Niewiasta znana z cnót i różnych przygód życia, jak również z prac literackich. Pierwsze swoje powieści napisała w r. 1843, t. j. w 50-tym roku życia. Pomimo to, talent jej odrazu zdobył sobie uznanie. Oprócz miłych i dobrym językiem napisanych powieści: „Hersylja“ (Wilno, 1849); „Pan Deputat“ (Wilno, 1852) i „Siostrzenica i ciotka“ (Wilno, 1853), daleko są ważniejsze jej: „Wspomnienia z podróży po Syberji i pobytu w Berezowie i w Saratowie“ (Wilno, 1850, 2 ed. powiększona, 3 t., Wilno, 1853), przełożone przez L. Szyrmę na angielski (Londyn, 1852, 2 ed., Londyn, 1854) i przez Olimpję Chodźkową na francuski (w dzienniku *Le Tour du Monde*, 1862), zalecające się gładkiem opowiadaniem, pięknemi opisami i wielu ciekawemi szczegółami. Oprócz tego wyszły jej pióra bardzo zajmujące: „Pamiętniki z życia“ (3 t., Wilno, 1856) i „Pamiętniki z życia. Serja II“ (2 t., Wilno, 1860), które dostarczają wiele ciekawego materjału do historji nowych i niedawno ubiegłych czasów. Utwory **F**-ej nie posiadają wszakże artystycznego wykończenia. Nadto przeważa w nich koloryt ciemny, ponury. Ostatnie lata przepędziła w Wojutynie na Wołyniu. Por. Piotr Chmielowski „Autorki polskie XIX w.“ (Warszawa, 1885).

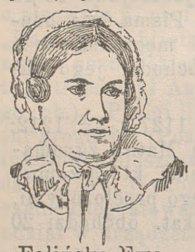

Felińska Ewa.

Felińska Emilja, ob. Feliński Alojzy.

Feliński kanał, tak się nazywa projektowany i tylko w części (bo od 1829 zaniechano dalszych robót) dokonany kanał, mający łączyć jezioro Czudzkie z morzem Baltyckiem, za pośrednictwem rzek Embachu i Parnawy.

Feliński Alojzy, * 1771 r. w Łucku, † 1820, poeta i pedagog; za sejmu Czteroletniego już się dawał poznać mniejszemi poematami; podczas rewolucji Kościuszkowskiej był sekretarzem w obozie; po skończonej wojnie osiadł pośród rodziny w Wojutynie, gdzie obok prac literackich, najmilszem jego zajęciem było kształcenie naukowe młodej siostry Emilji, okazującej wiele daru do poezji, i której przekład kantaty Rousseau p. t. „Cyrce,“ drukowany w *Dzienniku Wileńskim*, zjednał pewien rozgłos 18-letniej poetce. Jednocześnie studjował literaturę angielską, zapoznawał się z Wolterem i Rousseau, dla których przejął się bezwzględnem uwielbieniem, zachwycał się Horacym i Wirgiljuszem. Po stracie siostry, ożenił się i przeniósł do majętności Ossowy na Polesiu. Stąd na rok niespełna przed śmiercią, powołany został na profesora języka polskiego do Krzemieńca i na dyrektora tamecznego liceum. Z pomiędzy prac **F.**, składających się z drobnych wierszy, naśladowań i tłómaczeń (ob. Alfieri, Delille), oraz mniejszych rozpraw (o pisowni, o wierszowaniu, o listach i t. d.), najcelniejsza jest tragedja „Barbara Radziwiłłówna“ (Kraków, 1820; wyd. 6 w *Bibljotece Nowin*, Lwów, 1869), odznaczająca się świetnością języka i pięknością formy. Jest to do dziś dnia jeden z utworów najwybitniejszych w duchu pseudo-klasycznym. Zbiorowe wydanie prac **F.** wyszło w Warszawie (t. 1, 1816, t. 2, 1821) i Wrocławiu (2 t., 1840). Najnowsze wydanie „Barbary“ ogłosił B. Gubrynowicz (Lwów, 1892). Por. P. Chmielowski „Nasza literatura dramatyczna“ (Petersburg, 1898, t. 1) i Kl. Kantecki „Dwaj Krzemieńczanie“ (Lwów, 1879).

Feliński Alojzy

Feliński Antoni. W Bibljografji Estreichera wymieniony jest jako autor powieści wierszowanej p. t. „Polska bohaterka“ (Grodno, 1828). Z danych biograficznych nie jest wcale znany.

Feliński Stanisław, pisarz religijny i dydaktyczny, starszy kapelan wojskowy, poprzednio kaznodzieja i kanonik katedralny miński, † około 1880 w Mińsku. Wydał: „Czyn szlachectwa“ (Wilno, 1856); „Kazania na niektóre niedziele i uroczystości w roku“ (Warszawa, 1858); „Złoty medalik“ (Wilno, 1859); „Majowa Nowenna“ (1861); „Chciwość ukarana“ (2 wyd., 1861); „Zemsta“ (Wilno, 1864); „Powieści“ (3 wyd., Warszawa, 1878); „Krótkie opisanie początku obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej, z dodaniem modlitw“ (3 wyd., Warszawa, 1879).

Feliński Zygmunt Szczęsny, arcybiskup metropolita warszawski, * 1824 we wsi Wojutynie, w gub. Wołyńskiej, † 1895 w Krakowie, syn Gerarda i Ewy z Wendorffów, początkowo wychowanie otrzymał w gimnazjum klewańskiem, następnie kształcił się w uniwersytecie moskiewskim na wydziale filologiczno-filozoficznym, któ-

Feliński Zygm. Arcyb. Warsz.

ry w 1844 ukończył, następnie bawił przez jakiś czas w Paryżu, gdzie pozostawał w bliskiej zażyłości ze Słowackim; po powrocie do kraju wstąpił do seminarjum duchownego w Łucku; później do akademji duchownej rzymsko-katolickiej w Petersburgu. Ks. Żyliński, metropolita i arcybiskup mohylowski, chce zdolnego alumna zostawić w Petersburgu i za zgodą biskupa djecezji łucko-żytomierskiej ks. Kacpra Borowskiego, przenosi go do swojej djecezji. W d. 18 wrześ. 1855 otrzymał święcenia kapłańskie i został wikarjuszem przy kościele św. Katarzyny w Petersburgu. W rok potem uzyskał stopień naukowy magistra św. teologji. W r. 1857 był ojcem duchownym alumnów akademji i wkrótce potem profesorem logiki i etyki w tejże akademji. Działalność jego obejmuje jednocześnie zakres dobroczynny, który się zaznaczył założeniem ochrony sierot, najpierw w Petersburgu, a później w Warszawie przy ulicy Żelaznej. W d. 26 stycznia 1862 r. ks. Feliński został konsekrowany w Petersburgu, w kościele Maltańskim na arcybiskupa-metropolitę warszawskiego. Tegoż roku 9 lutego przybył do Warszawy, gdzie w d. 16 t. m. odbył *ingres* na katedrę. W d. 14 czerwca 1863 r. wyjechał do Carskiego Sioła, następnie zaś udał się do Jarosławia. W 1883 zrzekł się arcybiskupstwa warszawskiego, a otrzymał tytuł arcybiskupa Tarsu. Później osiadł w Czerniowcach na Bukowinie. Ostatnie lata życia upłynęły mu w ciszy i dobrych uczynkach. Z pod pióra J. E. ks. arcybiskupa wyszło w Warszawie w 1856 r. dzieło p. t. „Wspomnienie z życia i zgonu Ignacego Hołowińskiego, spisane na żądanie kolegów, przez jednego z uczniów jego;" „Konferencje duchowne" (2 t., Lwów, 1885): „Paulina córka Ewy Felińskiej" (Lwów, 1885); „Pamiętniki ks. Zygmunta Szczęsn. Felińskiego" (2 t., Kraków, 1897). Por. Ks. dra Winc. Smoczyńskiego „Ks. Zyg. Szcz. Feliński, arcybiskup-metropolita warsz." (Kraków, 1896).

Felińskie starostwo, niegrodowe. Leżało w Inflantach, w pow. Parnawskim, o 35½ mil od Rygi. Wedle metryk koronnych, król Stefan Batory po zawojowaniu Inflant, bawiąc w Grodnie w 1586, przywilejem z d. 6 listopada nadał to starostwo Marcinowi Kurczowi, marszałkowi nadwornemu, w nagrodę wielkich zasług dla kraju, a szczególnie okazanego męstwa przy zdobyciu Wielkich Łuków. Wówczas starostwo to składało się z dwu obronnych zamków Felina (ob.) i Taurusa z przyległemi wsiami. Słynne jest toż starostwo w wojnie przeciwko Szwedom, prowadzonej w 1602 r., gdy armja polska, pod wodzą Zamojskiego, Chodkiewicza, Wejera i w. in., nietylko całe wojsko szwedzkie w różnych potyczkach zniosła pod Wendą, Kokenhauzem, Rygą, ale i wszystkie zamki i fortece, między któremi był i Felin, powróciły znów pod berło polskie. Po różnych zmianach terytorjalnych, od r. 1710, razem z całemi Inflantami, przeszło to starostwo pod berło rosyjskie.

Felix Antonius Claudius, namiestnik rzymski Judei, Galilei i Samarji, od r. 52 do 60 albo 61 po Nar. Chr., był bratem ulubieńca Neronowego Pallasa i wyzwoleńcem cesarza Klaudjusza. Podług Tacyta, **F.** sprawował rządy w Palestynie z wielką surowością, arcykapłana żydowskiego Jonatana kazał zamordować. W ostatnich latach swoich rządów zawarł stosunek ze św. apostołem Pawłem, z którym miewał częste dysputy prywatne. **F.** pojął za żonę wnuczkę Antonjusza i Kleopatry, Druzillę, a po jej śmierci ożenił się z córką Heroda Agryppy, także z imienia Druzillą. Por. E. Schörer „Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter J. Chr." (2 wyd., 1890).

Felix, za cesarza Decjusza, prokonsul Judei (249—251 po Nar. Chr.), dla przypodobania się swemu władcy, ogromnie prześladował chrześcijan. Zamordował także własnego pasierba Polieuktesa.

Felix, malarz krakowski, vitreator (na szkle); był starszym cechu w 1548. Por. Rastaw. t. 1.

Félix, le Père, Celestyn Józef. głośny kaznodzieja francuski, * 1810 w Neuville sur l'Escaut, † 1891 w Lille, profesor retoryki i członek towarzystwa Jezusowego. Po przybyciu do Paryża w 1851 został kaznodzieją u św. Tomasza z Akwinu, potem u św. Germana de Près, a od r. 1853 w Notre Dame. Wydano cały szereg jego kazań, odznaczających się czystością języka i wytworną formą klasyczną, a mianowicie: „Progrès par le Christianisme" (16 t., 1856—71): „Socialisme devant la société" (1870); „Christianisme et socialisme" (1879); napisał jeszcze broszury polemiczne i okolicznościowe: „L'Athéisme à la porte de l'Académie" (1863); „Discours au Congrès de Malines" (1864); „Le prince Adam Czartoryski" (1862); „Les quatre types de l'autorité" (1853); „Renan et sa Vie de Jésus" (1863); „La Guerre aux Jésuites" (1878); „Qu'est ce que la Revolution" (1879); „Le charlatanisme social" (1884); „Paternité et maternité dans l'éducation" i in.

Felix Rachela, artystka dramatyczna francuska, ob. Rachela.

Felix z Gródkowa, pseudonim Wincentego Łosia.

Felix culpa (łac.), szczęśliwa wina. Słowa św. Augustyna, oznaczająca grzech pierworodny, który sprowadził przyjście Odkupiciela Boga.

Felix qui nihil debet (łac.), szczęśliwy, kto nic nie winien, kto nie ma długów.

Feljanci, po franc. Feuillants, po łac. Fulienses, Folietani (zakon). Jan de la Barrière, * 1544 w Saint-Cère, był założycielem kongregacji Fe-

ljantów i regułę zakonną doprowadził do ascetyzmu najostrzejszego, czem sobie zjednał pochwałę stolicy apostolskiej. Opat Cystersów był zwierzchnikiem zakonników Feljanckich, dopiero Klemens VIII (1592 — 1605) pozwolił im mieć własnego opata, zwanego abbé des Feuillants, wybieranego przez kapitułę generalną na 3 lata. Historję zgromadzenia **F**-ów napisał O. Józef Maronius p. t. „Cistercii reflorescentio, seu congregationum Cistercio-monasticarum B. M. Fuliensis in Gallia et reformatorum Sancti Bernardi in Italia, chronologica historia“ (Taurini, 1690).—Feljantki, zakonnice, miały wspólną regułę i nosiły habit podobny do habitu **F**-ów. Zakonnic tych nigdzie już niema.

Feljeton, *Fejleton* (franc.), ob. Odcinek.

Felka, po madziarsku, a po niem. *Fölk*, *Völk*, po słowacku zaś *Welka*, jedno z 16 miast król. na Śpiżu, przy ujściu rzeki t. nazw. do Popradu; w pobliżu jezioro t. n. Zamieszkane przez Niemców.

Folkerzamb.

Felkerzamb *(Völkersahm)* v. *Koło złamane*, herb: W polu srebrnem koło czerwone bez jednego górnego dzwona, o 6-u toczonych szprychach. U szczytu pół męża nagiego z wieńcem zielonym na głowie i u pasa; trzyma on ręką prawą na ramieniu jodłę z korzeniami, lewą ma na biodrze. Labry czerwone, podbite srebrem.

Felkerzamb Otto Fryderyk, wojewoda inflancki w końcu XVII w. Zostawał w wielkich łaskach u króla Jana Sobieskiego; będąc protestantem, przyjął z całym domem wiarę katolicką; wysłany do Inflant przez konstytucję sejmową, budował tam kościoły katolickie, w Warszawie założył kościół Trynitarzy na Solcu; † 1705.

Felkerzamb Adam Ewald, ostatni wojewoda inflancki, * około 1733, † 1794. Służył pierwotnie w wojsku rosyjskiem, potem został szambelanem Stanisława Augusta i sprawował rozmaite obowiązki publiczne; na sejmie wielkim powołany został na członka deputacji do egzaminowania oskarżonych o bunty na Rusi, a w r. 1790 mianowany wojewodą inflanckim.

Fellahowie (z arab. *felaha* orać, a więc rolnicy, włościanie), w Egipcie mieszkańcy trudniący się uprawą roli, prawdopodobnie pomieszani z krwią arabską potomkowie dawnych Egipcjan, różnią się zupełnie od Beduinów. Nad Nilem tworzą główną masę ludności i żyją ubogo, są pracowici, łagodni, i na płn. są mahometanami, na płd. wyznają religję koptyjską. Silnie zbudowani, wzrostu 1,6 metra, są w ogólności wysmukli, włosy mają czarne i słabo skręcone, brodę wązką; barwa twarzy jest czerwono-brunatna. Mężczyźni odziewają się szeroką koszulą bawełnianą, białą lub niebieską, kobiety noszą długie suknie niebieskie, a na rękach i nogach pierścienie metalowe.

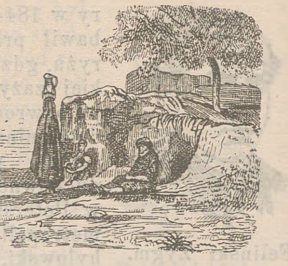

Fellahowie.

Fellata, *Fellatowie*, naród afrykański, ob. Fulbe.

Fellenberg Filip Emanuel, * r. 1771 w Bernie, † 1844. W 1789 studjował prawo na uniwersytecie w Tybindze, podróżując dla poratowania zdrowia po Szwajcarji i krajach sąsiednich, zwykle stawał nie w hotelach lecz u wieśniaków. To poznajomiło **F.** z potrzebami i wadami tego stanu i przekonało go, że jedynie dobre wychowanie ludu może doprowadzić do podniesienia jego dobrobytu i pomyślności. Przyjaźń z Pestalozzim (ob.) utwierdziła go w jego idei. W r. 1795 jeździł do Paryża, gdzie poznał Sieyès'a i Grégoire'a, w r. 1798 wrócił do Bernu i objął wysoki urząd kantonalny, który wszakże wkrótce porzucił. Już ojcem kilku dzieci będąc, 1799, głównie zaś 1801, w nowej swej majętności w Hofwyl, założył wzorową szkołę dla ubogich dzieci i zakład ten połączył ze wzorową szkołą rolniczą; takąż pracę podjął Pestalozzi w sąsiednim Buchsee (oba pod Bernem), przeniósłszy tam szkołę z Burgdorfu, a po oddaleniu się Pestallozzego do kantonu Waadt, a zwłaszcza jego upadku w 1817 tamże, **F.** sam w Hofwyl i Buchsee założone instytucje aż do śmierci prowadził. Praktycznie działał **F.** na sąsiadów starszych, podnosząc u siebie rolnictwo, teoretycznie—wydając opis swoich prób i prac rolniczych. Obok tego **F.** kształcił nauczycieli wiejskich, będąc w tym wzorem nawet dla panujących, którzy go dla nauki odwiedzali, w 1830 roku założył szkołę realną, a w lat kilka później dla dzieci małych. W 1833 został landsmanem berneńskim, wynagrodzony za długie prześladowania. Zakłady w Hofwyl prowadził czas jakiś syn **F.** *Wilhelm*, ale niezadługo musiał je zamknąć. Por. Hamm „**F**- s Leben und Wirken“ (Bern, 1845); Schöni „Der Stifter von Hofwyl „Leben und Wirken **F.** s.“ (Szaf, 1874).

Felleplastyka (z grec. *phellos*, korek, i *plasso*, formuję), formowanie z korku. Budowniczy Agostino Rosa w Rzymie zaczął wyrabiać w wymiarach zmniejszonych pomniki budownictwa greckiego i rzymskiego. Budowniczy Mey w Aszaffenburgu podniósł tę sztukę do wysokiego stopnia doskonałości. Piękny zbiór modeli felloplastycznych znajduje się w Monachjum.

Feller Franciszek Ksawery, * 1735 w Brukseli, † 1802 w Ratyzbonie, Jezuita, kaznodzieja

księcia biskupa frejsingeńskiego i ratyzbońskiego, był profesorem teologji w Liège, później w Tyrnawie w Węgrzech. Po powrocie do rodzinnego kraju wystąpił przeciwko reformom kościelnym cesarza Józefa II; pisał także wiele przeciwko ówczesnemu systematowi edukacyjnemu. Między innemi wydał: „Dictionnaire historique et littéraire“ (60 t., Liège, 1774—94) i „Dictionnaire historique“ (6 t., 1781).

Felling, miasto w hrabstwie Durham w Anglji, nad rz. Tyne, posiada fabryki przetworów chemicznych, huty szklane, liczy 18,000 miesz.

Fellows (ang.), towarzysze, tak nazywają członków korporacji uniwersyteckich, mających własne fundusze i zapisy. Głównie wszakże wyraz ten używany jest dla oznaczenia członków uczonych towarzystw angielskich.

Fellows sir Karol, archeolog angielski, *1799 w Nottingham, † 1860; zjednał sobie nieśmiertelną sławę licznemi odkryciami, jakie w Azji Mn. poczynił (od 1837), a mianowicie w Licji, o których obszerne zdał relacje w pismach: „Journal written during an excursion in Asia Minor” (Londyn, 1839, 2 wyd., 1852); „Discoveries in Lycia“ (Londyn, 1841) i „Travels and researches in Asia Minor“ (Londyn, 1852). Wykopaliska i inne zbiory ofiarował brytańskiemu muzeum w Londynie. Oprócz tego zasłużył się dziełami: „Account of the Xanthian marbles“ (Londyn, 1843) i „Coins of ancient Lycia“ (Londyn, 1855).

Felpa (z niem. *Velpel*), tkanina jedwabna, do aksamitu podobna, używana zwykle na pokrycie męskich kapeluszy jedwabnych. Od aksamitu właściwego różni się głównie większą długością włosów.

Felseis, herb: Na tarczy dwudzielnej, w polu I błękitnem—oskard i młot o złotych rękojeściach; w II czarnem — krzyż kawalerski srebrny. Labry z prawej strony błękitne, z lewej czarne, podbite srebrem. Nobilitacja z r. 1852 w Galicji.

Felseis.

Felsö-Bánya, miasto górnicze w węgierskim komitacie Szatmarskim, 4,800 miesz., urząd górniczy, bogate kopalnie złota i srebra, oraz rozmaite zakłady do przerabiania miedzi i ołowiu.

Felsztyn lub *Fulsztyn*, miasteczko nad Strwiążem, w obwodzie Samborskim, pow. Starasolskim, liczy 1,900 miesz.; pamiętne jest jako gniazdo starożytnej i zamożnej rodziny Herburtów.

Felsztyn, miasteczko w gub. Podolskiej, pow. Płoskirowskim, ma około 3,000 miesz.

Felsztyński v. *Nałęcz* odm., herb: W polu czerwonem chusta biała w obręcz zwinięta, ale niezwiązana. U szczytu trzy pióra strusie. Herb nadany 1780 (w gub. Kijowskiej).

Felsztyński.

Felsztyński Sebastjan, czyli *Sebastjan z Felsztyna*, teoretyk i kompozytor muzyczny z XVI wieku, uczeń Akademji Krakowskiej, w której uzyskał stopień bakałarza nauk wyzwolonych *(artium liberalium)*. Wstąpiwszy do stanu duchownego, otrzymał katedrę profesorską w Akademji Krakowskiej, gdzie zajął się skutecznie urządzeniem śpiewu chóralnego. Z teoretycznych prac jego znamy rzadkie niezmiernie dziś dzieło „Opusculum musicae, compilatum noviter per dominum Sebastianum presbyterum de Felstin. Pro institutione adolescentium in cantu simplici seu Gregoriano” (podług Janockiego, Kraków, 1519). Podług Janockiego, wydał jeszcze: „Aliquot Hymni ecclesiastici vario melodiarum genere editi“ (Kraków, 1522); „Divi Aurelii Augustini episc. Hipponensis, de musica dialogi VI etc.“ (Kraków, 1536) i „Directiones musicae ad cathedralis ecclesiae Premisliensis usum etc.“ (Kraków, 1544). Z kompozycji **F.** doszły do nas tylko trzy chóry, przechowywane w rękopisach archiwum katedry krakowskiej, a mianowicie: „Felix es, Virgo Maria,“ „Introit,“ „Rorate coeli“ i „Alleluja pro paschali tempore cum Prosa.“ **F.** był także znakomitym pedagogiem muzycznym.

Felton John, morderca księcia Buckinghama, *1595, † 1628. Służył w wojsku angielskiem, jako porucznik, brał udział w wyprawie do Kadyksu w 1625. W r. 1627 wziął dymisję dla tego, że książę Buckingham szorstką mu dał odprawę na jego prośbę o awans. Został bez środków do życia i 23 sierpnia 1628 przybył do Portsmouth, skąd Buckingham gotował się odpłynąć do Francji na odsiecz Roszelli, i, znalazłszy odpowiednią chwilę, zabił faworyta królewskiego pchnięciem noża. Czyn ten, jakkolwiek był owocem zemsty osobistej, wzbudził entuzjazm w Anglji. Cała literatura epitafjów i ballad sławiła jego pamięć. W. F. Fairholt zebrał i wydał w roku 1850 przez „Percy Society“ pod tyt. „Poems and songs relating to Buckingham and his assassination.“

Feltre, miasto okręgowe w prowincji włoskiej Belluno, w pobliżu rz. Piave, 3,800 (razem z gminą 13,000 miesz.), zajmujących się wyrobem przedmiotów żelaznych i koszykarskich. Pomniki Castaldiego, przypuszczalnego wynalazcy drukarstwa, i Ramboldiniego. Miasto posiada seminarjum, gimnazjum i lombard najstarszy w Europie. Dawne biskupstwo **F.** połączone zostało z biskupstwem Belluno.

Feluka, mały wojenny statek morski, używany w XIV i XV wieku na morzu Śródziemnem. Miał on kształt małej galery, z dwoma masztami, nieco naprzód pochylonemi, do których tylko w czasie wiatru przypinano dwa wielkie żagle, w czasie zaś spokojnym robiono wiosłami. **F.** by-

ła uzbrojona z przodu dwoma działami, z boków zaś posiadała 32 małych armatek miedzianych. Cervantes opisał żeglugę na takim statku.

Felupowie, *Felupa*, ogólna nazwa kilku ludów murzyńskich, jak Ajmatów, Jolów, Dżugutów i in., na wybrzeżu zachodniem Afryki, między 13° 30′ a 12° 30′ szer. płn.; nazwa ta służyła pierwotnie jednemu plemieniu, a przez Portugalczyków przeniesiona została na plemiona sąsiednie, mówiące wspólnym djalektem; wszystkie te ludy w nowszych czasach przyjęły mahometanizm.

Felzyt, skrytokrystaliczna mieszanina ortoklazu z kwarcem, tworzy podstawę wielu skał porfirowych (ob. Porfir), niekiedy występuje też samodzielnie. Sauer wykazał, że **F.** powstaje prawdopodobnie z przeobrażenia smołowca przez przybranie wody.

Felzytowe kule, ob. Smołowiec.

Felzytowy porfir, ob. Porfir.

Femern albo *Fehmarn*, wyspa na morzu Bałtyckiem, należąca do księstwa Szlezwickiego, oddzielona od północno-wschodniego Holsztynu cieśniną *Femern*, ma 185 klm. kw. powierzchni i około 10,000 miesz. Główne miasto jest Burg.

Femgericht, sąd tajemny, ob. Vehmgericht.

Fen (*Föhn*), właściwy wiatr wiejący w Szwajcarji, głównie w kantonie Uri, któremu towarzyszą niezwykłe zjawiska. Poprzedza go naprzód mgła, potem następuje wiatr północny, ten zaś wkrótce ustąpić musi miejsca gwałtownemu wiatrowi południowemu, który w ludziach i zwierzętach sprawia silny niepokój; niekiedy też i rośliny więdną. Następuje zwykle po nim deszcz (rzadko razem z nim), który na wiosnę przyśpiesza życie roślinne, a na topienie się śniegu wywiera silny wpływ. Czy pochodzi z Sahary, jest rzeczą sporną. Ob. Wiatr.

Fenacetyna, *paraacetfenetydyna*, $C_{10}H_{13}NO_2$, jest eterem etylowym acetylparaamidofenolu, tworzy kryształy bezbarwne, rozpuszczalne w alkoholu i topiące się przy 132°. W r. 1887 wprowadzoną została jak środek przeciwfebryczny.

Fenakistoskop, ob. Stroboskop.

Fenakit, minerał z grupy krzemianów, krystalizuje w słupy i piramidy układu sześciokątnego, bezbarwny, żółtawy lub blado-różowy, przezroczysty; twardość 7—8, c. wł. 3. Składa się z krzemianu berylu, znajduje się na Uralu i w Meksyku. Z powodu silnej łamliwości światła szlifuje się w brylant i ma pozór djamentu.

Fendi Piotr, * 1796 w Wiedniu, † 1842 tamże malarz historyczny i rodzajowy, rysownik i miedziorytnik. Szczególnie wysoką wartość mają jego małe obrazki rodzajowe, malowane olejno lub farbami wodnemi, tudzież obrazy treści historyczno-narodowej, z których najcelniejszym jest: „Arcyksiążę Ferdynand i Filipina Welser w Ambras" (1824). Zasłużył się także jako wyborny nauczyciel.

Fenek (*Zerda*, *Canis cerda*, *Megalotis cerda*), zwierzę drapieżne z rodziny lisów, długości 45 cm., z ogonem 20 cm. długim, uszy i oczy ma wielkie, futro jedwabiste, z wierzchu płowe, od spodu białe. **F.** żyje w Afryce płn., przebywa w walcowych norach podziemnych, nocą poluje na ptaki, jaszczurki, myszy i owady, jada też daktyle i melony wodne. W niewoli łatwo się oswaja.

Fénelon Franciszek *de Salignac de La Mothe*, pisarz i kaznodzieja, jeden z najszlachetniejszych ludzi swego czasu, * 1651 r. na zamku Fénélon dep. Dordogne. Uczył się w seminarjum św. Sulpicjusza w Paryżu; w 24 r. życia został kapłanem; w r. 1678 został przełożonym zakładu dla nawróconych protestantek; w kilka lat potem otrzymawszy misję nawracania Hugonotów w prow. Saintonge, nie wprzód wziął się do pracy, aż król odwołał swych dragonów. Sławiona wszakże łagodność **F.** w postępowaniu z Hugonotami w najnowszych badaniach nie znalazła potwierdzenia. Por. Donen „L'intolérance de **F.**" (Paryż, 1875). W każdym razie z powierzonego sobie zadania wywiązał się bardzo dobrze. Ludwik XIV, wynagradzając go za to, jak również za dzieło „L'éducation des filles" (1687, przekład polski Kosickiego, Warszawa, 1823), powierzył mu 1689 wychowanie swych wnuków, a między nimi ks. Burgundji, następcy tronu. Praca **F.**, podejmowana w duchu czysto chrześcijańskim, pożądany wydawała rezultat, ale śmierć przedwczesna zabrała księcia. W 1693 został **F.** członkiem akademji, a w roku 1694 arcybiskupem w Cambray. W kwestjach religijnych, zwłaszcza w teologicznym sporze dotyczącym *kwijetyzmu*, polemizował z Bossuetem. Jego „Explication des maximes des Saints" (1697), napisane dla obrony głoszonych przezeń zasad, zostało potępione przez Inocentego XII, a **F.** poszedł na wygnanie do swej djecezji. Królowi mówił prawdę śmiało i otwarcie, czego dowodem wydane w nowszych czasach pismo: „Lettre de **F.** à Louis XIV" (Paryż, 1825). Oddany wyłącznie naukom, † **F.** 1715 r., opłakiwany zarówno przez katolików i protestantów. Naród franc. wzniósł mu pomnik w Cambray 1826. We wszystkich swych pismach (filozoficznych, teologicznych i beletrystycznych) przeziera umysł wielki i wzniosły, pełen szlachetności i miłości ludzi, odczuwający głęboko potrzeby ludu i pragnący szczęścia ludzkości. Jako polityk podawał środki utworzenia rządu reprezentacyjnego w epoce absolutnego despotyzmu.

Fénelon Franciszek.

Styl pism jego płynny, czysty, harmonijny, pełen żywości i fantazji, zapewnia mu wysokie miejsce w literaturze franc. Najgłówniejsze z dzieł **F.** „Les aventures de Télémaque" (Paryż, 1699), w którem usiłował przedstawić swemu wychowańcowi wzór mądrości i książęcej edukacji, jeszcze przed ukończeniem druku zostało potępione. Spadkobiercy wydali je w całości dopiero po śmierci autora (2 t., Paryż, 1717). Odtąd doczekało się nieprzeliczonych wydań we Francji (najlepsze Villemaina, 1824; Janina, 1842; Lefèvre'a, 1853 r.), oraz tłómaczeń i przeróbek na wszystkie prawie żyjące języki (u nas od pierwszego wydania w przekładzie Jabłońskiego 1726 jest także kilka różnych edycji). Kompletną ed. „Oeuvres de **F.**" sporządził Gosselin (22 t., Paryż 1821—24); „Oeuvres choisies de **F.**" z biografją Villemaina (6 t., Paryż, 1825). Z rękopisów wydał Caron „Correspondance de **F.**" (11 t., Paryż, 1827—29). Niektóre z jego dzieł religijnych przełożone są także na język polski. Por. Bausseta „Histoire de **F.**" (3 t., Paryż, 1808, nowe wyd., 1856); Tabarand „Supplément aux histoires de Bossuet et de **F.**" (Paryż, 1822); Mahrenholtza Rich. (Lipsk, 1896); Bonnel „La controverse de Bossuet et de Fenélon" (Paryż, 1850).

Fénelon J. B. A., Salignac de la Mothe, z tej samej rodziny, * 1714, † 1794 w Paryżu; był jałmużnikiem królowej Marji Leszczyńskiej. W czasie rewolucji, podejrzewany o rojalizm, został gilotynowany.

Fengit, toż co anhydryt ziarnisty; także nazwa miki potasowej.

Fenicja (Foinike, Phoenicia). *Geografja.* W starożytności kraina nad brzegiem morza Śródziemnego leżąca, około 40 mil długa, 1—2 mil szeroka, graniczyła z Syrją i Palestyną. Wązkie to pobrzeże, ciągnące się wzdłuż morza Śródziemnego na południe od rzeki Eleuteros, tworzy piaszczystą równinę, przerzniętą kilkakroć aż do morza dochodzącemi odnogami gór Libanu i Antilibanu, skropioną kilku nieznacznemi rzekami, z których ważniejsze: Eleuteros, Adonis, Bostrenos, Belos, Kison, Charseos i t. d. Klimat tu umiarkowany, chociaż z powodu różnej wysokości kraju nader urozmaicony. Ziemia nie wszędzie żyzna, wydawała płody rolnicze, wino, oliwki, owoce i paszę dla licznych trzód bydła. Liban dostarczał cedrów i żelaza. Pobrzeże morskie zapełniał piasek, przydatny do fabrykacji szkła, a samo morze darzyło mieszkańców obfitością ryb. Mieszkańcy osiedli w miastach, mających doskonałe porty, dzielili się głównie na dwa plemiona Sydonitów i Giblitów. Do pierwszych należały miasta Sydon, Tyr i Arad, do drugich Beryt i Byblos.

Historja. Najdawniejsza historja Fenicjan osłoniona jest mgłą ciemności. Według podań mitycznych, najstarożytniejszemi miastami są: Byblos, Sydon, Arad i Berytus. Około 1474 przed Chr. **F.**-a uległa podbojowi Egipcjan; jarzmo to było jednak bardzo łagodne, i faraonowie pozostawili **F.**-ji zupełną prawie samodzielność polityczną. W połowie zaś XIII w. panowanie Asyryjczyków sięgało wybrzeży fenickich. Za czasów Jozuego potężnym już był Sydon ze swemi kolonjami, jak Tyr, którego świetność poczyna się około 1100 przed Chr., a najwyższej dochodzi potęgi w epoce Dawida i Salomona; z pomiędzy królów tyryjskich słyną szczególnie Hiram (969—936) i Itubaal (887—856). Prawnuczka ostatniego, Elissa (Dydona), siostra Pigmaliona (820—774), założyła lub właściwie tylko rozszerzyła Kartaginę. Potęga Tyru i handel Fenicjan, oraz ich panowanie w kolonjach, znacznie osłabły w połowie VIII w., skutkiem wojennych zapasów Asyryjczyków i Egipcjan w Azji przedniej; w ciągu VII w. bardziej jeszcze upadać poczęły pod ciosami Chaldejczyków, a ostateczną klęskę (w początku VI w.) zadał im faraon Hofra (Apryjes). Z kolonji, jedne dobiły się niezależności, inne przeszły w posiadanie cudzoziemców. Wybrzeża fenickie, podbite przez Persów, dostały się następnie Aleksandrowi W. a później Rzymianom, pod których panowaniem zaliczały się, jak i dzisiaj, do Syrji. Założenie Aleksandrji zniszczyło do reszty handel fenicki. Fenicjanie urośli w potęgę i sławę nie ze zwycięstw i podbojów, lubo umieli bronić swej niepodległości z poświęceniem życia i majątków, ale znaczenie wśród ludów starożytnych nadały im *handel, żegluga, przemysł i wynalazki.* Aczkolwiek drobny to kraik, ale skutkiem geograficznego położenia (w środku między oświeconemi państwami, w nizinach Eufratu i Nilu) i wybornych portów stał się centralnym punktem *handlu* między Wschodem a Zachodem. Naród posiadał tyle zdolności, że potrafił te szczęśliwe stosunki w zupełności dla swych wyzyskać interesów. Wszędzie, czy lądem czy wodą, przedzierał się kramarz fenicki, a handel urósł z czasem do wielkich rozmiarów tak w metropolji, jako i osadach. W Memfis mieli Fenicjanie osobną dzielnicę. W wielkich miastach handlowych posiadali własne domy handlowe i kupieckie kantory. Fenickie drogi handlowe prowadziły z Egiptu i portów m. Czerwonego do Nubji, Arabji i Indji (główna stacja Eziongeber); inne szły do krain nad Eufratem i odnogą Perską w okolice m. Czarnego i w głąb Azji. W gruzach Niniwy znaleziono wagi z napisami asyryjskiemi i fenickiemi. Okręty fenickie szybowały po całem m. Śródziemnem, zajeżdżały do wysp Brytańskich i wysp Kerne na zachodnich brzegach Afryki. Surowe produkty Północy, Południa, Wschodu i Zachodu, niezbędne do zaspokojenia pierwszych potrzeb życia, równie rzeczy najpowszedniejszego użytku, jak i najwykwintniejsze towary elegancji i zbytku, zboże, mąka, skóry, wełna

z Azji Mniejszej i hiszpańska, bydło, oliwa i wino, jedwab, indyjskie korzenie, wonności arabskie, kość słoniowa, bursztyn, złoto afrykańskie, srebro hiszpańskie, cyna brytańska i t. d., stanowiły przedmiot ich handlu przewozowego. Oprócz tych artykułów prowadzili Fenicjanie handel wyrobami własnego *przemysłu* i *rękodzielnictwa*, w którego niejednej gałęzi wysokiej doszli doskonałości. Sydońskie szaty, tyryjski szkarłat, fenickie naczynia, mianowicie puhary złote, srebrne i szklane, cacka i fraszki ze szkła, alabastru, kości słoniowej, klejnoty z bursztynu lub drogiego kruszcu, wyroby hebanowe, były jako płody fenickiej zręczności i sztuki w całym świecie znane i poszukiwane. W ziemi fenickiej słynęły winnice, sady i ogrody warzywne; len i konopie stanowiły główne produkty rolnictwa; górnictwo było ważną gałęzią przemysłu fenickiego. Oprócz sztuki farbowania purpurowo, przetapiania kruszców i tkactwa przypisują Fenicjanom *wynalazek* szkła i pisma głoskowego. Do nich wyłącznie należy udoskonalenie żeglugi i sztuki budowania okrętów, w czem żaden naród starożytny im nie dorównał. Naród tak handlowy posiadał ogromną moc kolonji we wszystkich stronach świata; powodem do nich były nie tylko interesa handlowe, lecz także wypadki polityczne i socjalne. Zakładali Fenicjanie swe osady głównie na wyspach i wybrzeżach m. Śródziemnego, w Syrji i Palestynie (Lais, Hamath, Laodycea, Dor, Joppe); na Cyprze, Melos, Oliaros, Tazos, Sycylji, Malcie, Sardynji i Balearach; w południowej Hiszpanji (Tartessus, Gadez); na wybrzeżach Afryki (Kartagina, Utyka, Hippo) i t. d.—*Rządy* były monarchiczne; nie składali jednak Fenicjanie jednego państwa, lecz w 5 głównych miastach (Sydon, Tyr, Aradus, Byblos i Berytos) tworzyli osobne państwa pod zarządem oddzielnych dziedzicznych królów z władzą ograniczoną dwoma senatami (obszerniejszym i szczuplejszym, których członkowie byli wybierani z rodzin arystokratycznych) i wpływem zgromadzenia ludu. Państwa te dla wspólnych interesów łączyły się w konfederację, której początkowo przywodził Sydon, później Tyr, a w końcu znowu Sydon.—*Religja* Fenicjan była, jak w ogóle u Semitów Chananejskich, panteistycznym kultem natury. Najwyższą jej trójcę stanowią: *Baal*, bóg nad światem, pan nieba; *Melkart*, objawiający się i działający w świecie, i *Astarte*, czczona w Sydonie jako bogini wojny i księżyca, w Tyrze jako Afrodyta. Oprócz tego było jeszcze mnóstwo innych bogów, Jak Adonis, ośmiu Kabirów i t. d.; cześć boską odbierały także: słońce, księżyc, planety, rzeki, źródła, ogień i inne siły przyrody. Kult obrzędowy **F**-jan był często krwawy lub rozwiązły. W razie klęsk składano bogom ofiary z pierworodnych dzieci królów lub bogatych rodzin. Na uroczystości religijne Fenicjan zjeżdżały się nietylko poselstwa z ich rozliczonych osad, lecz zbierała się ludność tysiącami z Azji i Afryki, nawet ze Scytji. Wpływ ten zachował się do późnych czasów cesarstwa rzymskiego.—*Język* fenicki należy do szczepu semickiego i w blizkiem stoi pokrewieństwie z hebrajskim. Znamy go z napisów (około 200), monet, imion własnych, glos i tekstów, przechowanych u niektórych starożytnych pisarzów (np. w komedji Plauta *Poenulus*), oraz z wykopalisk, poczynionych w r. 1855 pod Sydonem. Z *literackich* dzieł Fenicjan pozostały jeno ułamki, i to w tłómaczeniu i przeróbkach greckich. Najrozleglejszym ich pisarzem jest Sanchuniathon (ob.). Ze *sztuk pięknych* rozwinęło się do pewnego stopnia w Fenicji budownictwo i rzeźbiarstwo. Świątynia jerozolimska była dziełem artystów fenickich. Najgruntowniejsze badania nad Fenicjanami poczynił Movers (ob.). Oprócz Moversa odznaczyli się jeszcze: Gesenius, Judas, Munk, Rödiger, Dietrich, Hitzig, Bourgade, książę de Luynes, Ewald, Blau, Levy, Davis, de Vogüé i inni. Z nowszych prac na uwagę zasługują Renana „Mission de Phénicie“ (Paryż, 1865—74); Rawlinsona, History of Phoenicia“ (1889); Pietschmana „Geschichte der Phönicier“ (Berlin, 1889); Levy „Phönic. Studien“ (1856—70); Radliński w Dziejach literatury powszechnej z ilustracjami I t. (Warszawa).

Fenig (niem. *Pfennig*), oznaczał niegdyś zarówno monetę bitą, jako też monetę rachunkową, według której płacono. W Niemczech przez długie wieki jedyną monetą wybijaną był **F.** *srebrny* czyli *denarius*, których 12 czyniło 1 szyling (*Solidus*), a 240 1 funt (*Libra*), gdyż te dwa ostatnie były tylko monetą rachunkową. Po wojnach krzyżowych, monety te były większe i cieńsze niż poprzednio, i stąd powstały w XII w. tylko na jednej stronie wybijane fenigi puste, czyli *brakteaty* (ob.), których atoli wartość wewnętrzna tak dalece spadła, że około r. 1300 bito już 700 fenigów z 1 marki. Niedogodność z takiej cieńkości wywołała około r. 1500 potrzebę dwustronnie bitych *grubych* **F.** (*grossus denarius*, *grosz*), których 60 liczyło się na 1 markę. Odtąd **F.** stały się monetą zdawkową, a kopa (60 groszy) monetą używaną w rachubie. Od r. 1738 już tylko z miedzi je bito i w krajach należących do związku celnego srebrny grosz zawierał ich 12, a odpowiadający mu wartością nowy grosz 10 fenigów. Obecnie jest **F.** setną częścią marki niemieckiej; sztuki 1 i 2-fenigowe biją się z bronzu, pierwszych idzie 500, drugich 300 na kilogram.

Feniks (grec. *Foinix*, łac. *Phoenix*), grec. miano, spotykane na pomnikach egipskich, w postaci czapli pod nazwą *Bennu*, bajecznego ptaka, upiększonego przez poetów greckich, który, wedle podania, co 50 lat przynosi z Arabji do Egiptu zwłoki swego ojca, owinięte w jajko usłane z myry, i grzebie je w świątyni słońca w Heliopolis. Przed śmiercią palił się na własnem gnieździe, by potem

z popiołów powstać na nowo. Stąd wyrażenie: „odradzać się jak feniks z popiołów.“ Podaniu temu przypisują niektórzy znaczenie astronomiczne. Długość życia **F.** miała oznaczać pewien okres astronomiczny; jest to wszakże przypuszczenie bardzo wątpliwe. **F.** zjawia się także w legendach chrześcijańskich, jako godło nieśmiertelności, a u Bizantynów, jako godło wiecznej trwałości państwa rzymskiego. Por. Métrala „Le Fénix ou l'oiseau du soleil” (Paryż, 1824); Seyffart „Berichtigungen der römischgriech., pers., aegypt., hebr. Geschichte und Zeitrechnung, Mythologie und alten Religionsgeschichte“ (Lipsk, 1855).

Feniks, syn Amyntora i Hipodamji; prześladowany przez ojca za to, że przywłaszczył sobie jego kochankę, uszedł do Peleusa; ten uczynił go władcą Dolopów i powierzył mu wychowanie Achillesa, z którym poszedł **F.** na wojnę trojańską. — Inny **Feniks** mityczny, praojciec Fenicjan, brat Europy, syn Agenora i Agryjopy czy Teleassy; wysłany na odszukanie Europy, dał jakiemuś narodowi w Afryce od swego imienia nazwisko *Fenicjan.*

Fenil *(Phenyl)*, C_6H_5, rodnik grupy aromatycznej, który w stanie wolnym wydzielony został jako dwufenil $C_{12}H_{10}=(C_6H_5)_2$. Związki *grupy fenilowej* są bardzo liczne, a liczba ich powiększa się licznemi produktami podstawienia pierwiastków haloidalnych za wodór fenilu. Związki tej grupy są w ścisłym związku ze związkami grupy benzolowej i anilinowej; benzol (ob.) bowiem jest fenilowodorem, anilina (ob.) zaś feniljakiem. Z innych związków **F.** najważniejszym jest fenol (ob.).

Fenilen, dwuwartościowa grupa aromatyczna C_6H_4, występująca tylko w związkach.

Fenili Franceso Paolo, romansopisarz włoski, * 1833 w Palermie. Napisał: „Orfana torinese,“ „Irena,” „Pellegrinaggio in Sicilia,” „Il Mal Sentiero.” „Medico e malito“ i in. Komedję: „Un Colpo di stato.

Feniljak, ob. Anilina.

Fenilowodór, ob. Benzol.

Fenilowy alkohol, *F. kwas*, ob. Fenol.

Fenixfeld, Jan z Fenixfeldu, poeta, ob. Banno.

Fenjanie, nazwa irlandzko-amerykańskich rewolucjonistów, którzy, zorganizowawszy się w wielce rozgałęzione tak zwane *fenjańskie bractwo*, pracowali w ciągu 7-go dziesięciolecia XIX wieku nad osowobodzeniem Irlandji z pod panowania Anglików i utworzenia irlandzkiej rzeczypospolitej. Nazwa **F.** pochodzi od staroceltyckiego bohatera *Fionna* albo *Finna* (z II w. po Chr.) i ma oznaczać wojowników, t. j. ludzi Finna. Usiłowania **F.** są w dalszym ciągu wyrazem owej odwiecznej nienawiści celtycko-katolickiej Irlandji przeciw protestancko-saksońskiej Anglji. Początek ich można odnieść do epoki strasznego głodu (1845—47), skutkiem którego mnóstwo zbiedzonych Irlandczyków szukało przytułku w Stanach Zjednoczonych. W następnych latach liczba wychodźców powiększyła się ogromnie. Większość ich czynny brała udział w domowej wojnie płn.-amerykańskiej, uważając ją za szkołę wojskową, mogącą przyśpieszyć zrealizowanie nadziei młodo-irlandzkiego stronnictwa. Spodziewano się urzeczywistnić swe plany w razie prawdopodobnej wojny między Anglją a Stanami Zjednoczonemi. Sprzysiężenie zorganizowało się w latach 1861—62. Twórcami jego byli: w Ameryce O'Mahoney, w Anglji Stephens. W krótkim przeciągu czasu rozgałęziło się na całym obszarze Unji i znalazło silny odgłos i poparcie w Irlandji, zwłaszcza między rzemieślnikami, wyrobnikami i ludnością wiejską. Na jesieni 1863 r. **F**-ie urządzili kongres w Chicago. Dziennik *The Irish People*, wychodzący w Dublinie od 1863, był organem fenjanizmu. W Irlandji i Ameryce gromadzono broń (1863—64) i gotowano się do zbrojnego powstania. Po ukończeniu wojny amerykańskiej (1865) i rozwiązaniu wielkich armji, powiększyły się zastępy **F.** Odkrycia rządu angielskiego (wrzesień 1865) i aresztowanie Stephensa odwlekły zamach. W październiku 1865 zebrał się w New-Yorku powszechny kongres fenjański i utworzył rząd przyszłej rzeczypospolitej, której prezydentem został wybrany O'Mahoney. Czujność rządu angielskiego i liczne aresztowania uniemożliwiły powstanie Irlandji i w lutym 1866; równoczesna (maj) wyprawa amerykańskich **F.** do Kanady pozostała także bez skutku. Nie powiodły się również próby zbrojnego powstania w Anglji (11 luty 1867) i w Irlandji (15 marca i w kwietniu t. r.). Główniejsi przywódcy byli aresztowani, znaczne zapasy wojenne zniszczone, siły sprzysiężenia złamane. Odtąd rozpierzchli **F.** poczęli silną agitację między robotnikami w Anglji, chcąc tam wywołać wojnę domową. Oswobadzając gwałtem uwięzionych spółbraci, niszcząc arsenały i zbrojownie, wywoływali zaburzenia i wszelkiemi środkami niepokoili rząd angielski. Z końcem 1867 r. przycichła ostatecznie agitacja fenjańska. Jedynym pożądanym dla Irlandji rezultatem tego sprzysiężenia jest to, że przyśpieszyło ono przeprowadzenie na drodze pokojowej niezbędnych reform, prawodawstwem z lat 1869 i 1870. Potem nastąpiła cząstkowa dla **F.** amnestja 1870 i całkowita 1871 z warunkiem ekspatrjacji. Agitacja ligi *Home - Rule*, prowadzona głównie w parlamencie i popierana przez Gladstone'a, uśmierzyła na pewien czas rewolucyjny prąd fenjanizmu. Założona wszakże przez Davitta liga gruntowa (landliga) zbudziła na nowo **F**-n, którzy wystąpili teraz (1878—1381) w całym szeregu t. zw. przestępstw agrarnych. W r. 1880 **F.** utworzyli radę najwyższą *(Supreme Council)* w Londynie. W listopadzie 1881 r. zorganizowali stowarzyszenie tajemne „Niezwyciężo-

nych," które postanowiło dokonać swego dzieła za pomocą terroru, urządzając szereg wybuchów dynamitowych. Od r. 1885 dzięki sprężystości władz angielskich i zbudzonej w Anglji przychylności dla reform irlandzkich **F**-e stracili grunt pod nogami i ruch ten powoli zagasł. Por. Rutherford „Sociel history of the Fenian conspiracy" (2 t., Londyn, 1877).

Fenner von Fenneberg Danjel, * około 1820 w Tyrolu, syn austrjackiego feldmarszałka porucznika, barona *Franciszka Filipa Fenner von Fenneberg* (* 1762, † 1824), opuścił 1843 austrjacką służbę wojskową, wziął udział 1848 w wiedeńskich wypadkach październikowych, skutkiem czego uciekać musiał do Bawarji. W r. 1849 dowodził naczelnie wojskami powstańczemi w Palatynacie, ale nie mogąc podołać trudnemu zadaniu, złożył urząd i usunął się do Szwajcarji, skąd wygnany (1851) na żądanie mocarstw sąsiednich wyjechał do Ameryki. Od r. 1851 wydawał w New Yorku tygodnik niemiecki „Atlantis." Na początku 1862 r. otrzymał amnestję i † 1863. Ogłosił: „Oesterreich und seine Armee" (1847); „Geschichte der wiener Octobertage" (Lipsk, 1849); „Zur Geschichte der rheinpfältz. Revolution und des badischen Aufstandes" (Zurich, 1850).

Fenokol, $C_{10}H_{14}N_2O_2$, związek powstający z glikokolu i fenetydyny przez wystąpienie wody, tworzy białe igły, rozpuszczalne w gorącej wodzie i alkoholu, topiące się przy 95°. Chlorek **F.** używa się przeciw newralgjom i reumatyzmowi.

Fenol, *Oksybenzol, Karbol,* $C_6H_6O = C_6H_5HO$, związek chemiczny z grupy aromatycznej, odkryty został 1834 przez Rungego w produktach suchej destylacji węgla kamiennego i nazwany przez niego *kwasem karbolowym.* Laurent okazał, że odgrywa rolę alkoholu jednoatomowego, skąd jego nazwa *alkoholu fenilowego;* posiada jednak własności kwasowe, stąd też zowią go *kwasem fenilowym.* **F.** otrzymuje się głównie ze smoły węgli kamiennych, która poddaje się suchej destylacji; część przechodząca między 150 a 200° zawiera około 10-25 odsetek **F.** i znajduje się w handlu pod nazwą kwasu karbolowego surowego; dla oczyszczenia miesza się z potażem, przez co tworzy się *fenilan potażu;* rozpuszcza się go w wodzie wrzącej i zobojętnia roztwór alkaliczny kwasem solnym; **F.** się oddziela, następnie oczyszcza. Można też otrzymać **F.** działaniem kwasu siarczanego dymiącego na benzol. **F.** jest ciałem stałem; krystalizuje w długie igły bezbarwne, topiące się przy 35°; posiada woń właściwą i smak ostry i palący, wre przy 186°, w wodzie mało rozpuszczalny. Skórę nagryza, organizmy roślinne i zwierzęce niszczy, stąd stanowi środek chroniący od gnicia i odwaniający. Używa się w technice do napajania drzewa, jako środek przeciwgnilny w garbarstwie, do wyrobu farb, do tępienia robactwa (1 część **F.** na 30—100 części wody). Jako środek dezinfekcyjny zyskał **F.** bardzo rozległe zastosowanie w medycynie, zwłaszcza w słabym roztworze przy opatrywaniu ran; używa się też jako środek wewnętrzny przy tyfusie i niektórych innych chorobach. Jako kwas, **F.** tworzy z zasadami sole, a z rodnikami alkoholowemi etery złożone. Przez działanie chloru, bromu, kwasu azotnego, daje liczne produkta podstawienia. Por. Köhler „Karbolsäure und Karbolsäurepräparate" (1891).

Fenole *(oksybenzole),* grupa związków organicznych, powstających z węglowodorów aromatycznych przez zastąpienie jednego lub kilku atomów wodoru hydroksylem OH. Stosownie do liczby grup hydroksylowych **F.** mogą być jednowartościowe *(monooksybenzole),* jak fenol $C_6H_5.OH$, dwuwartościowe *(dioksybenzole),* jak rezorcyna $C_6H_4(OH)_2$, trójwartościowe *(trioksybenzole),* jak pirogallol $C_6H_3(OH)_3$. **F.** powstają przy suchej destylacji ciał organicznych i znajdują się w smole węgli kamiennych; zachowują się jak alkohole i wydają związki odpowiednie eterom. W technice i medycynie mają ważne zastosowanie.

Fenologja (z grec. nauka zjawisk), w szczególności **F.** roślin i zwierząt ma na celu rozpatrzenie zmiennych w ciągu roku objawów życia roślinnego i zwierzęcego, jak oznaczenia chwili rozkwitu, dojrzewania owoców, barwienia się liści, chwili przelotu ptaków, parzenia się zwierząt i t. p. szczegółów. **F.** danego kraju zależy ściśle od jego klimatu i jest ważnym czynnikiem jego fizjografji. Liczne dane w tym przedmiocie, tyczące się **F.** krajowej, zawiera „Pamiętnik fizjograficzny" wydawany w Warszawie, oraz wydawnictwa akademji nauk w Krakowie. Por. Günther „Die Phänologie" (1895).

Fenomen (z grec. *phainomenon),* zjawisko, pierwiastkowo nazwa tylko zjawisk atmosferycznych, następnie przez filozofów, zwłaszcza sceptyków, wyraz ten przyjęty został w metafizyce na oznaczenie tego, co się przedstawia zmysłom, w różnicy od wyobrażeń umysłowych. **F.** nazywa także zjawisko niezwykłe, dziwne, rzadkie.

Fenomenalizm, doktryna filozoficzna uznająca fenomeny (ob.) za jedyną rzeczywistość, albo też za jedyny materjał dostępny do badania naukowego. W tym drugim wypadku istnienie bytu bezwzględnego (absolutu, ob.) i rzeczy samej w sobie nie podlega zaprzeczeniu, lecz usuwa się ze sfery badania, jako kwestja przekraczająca granice ludzkiego poznania. Por. Emil Boirac „L'idée du phenomène" (Paryż, 1899).

Fenomenologja, jest to nauka o zjawiskach, albo dział jakiejkolwiek nauki, opisujący należące do niej zjawiska. **F.** przeciwstawiają t. zw. przez niemieckich filozofów numenologją, mającą badać zasadnicze pierwiastki zjawiska, istotę rzeczy, to co Kant nazwał noumen. U Hegla **F.**

jest jednym z poddziałów jego filozofji ducha. Heglowska fenomenologja ducha (Phänomenologie des Geistes) jest nauką o duchu objawiającym się na szczeblu refleksji pod postacią zmysłowości, postrzegania, rozsądku, samowiedzy i rozumu. Odpowiada ona temu, co stanowi dzisiaj główną treść psychologji. **F.** ducha przeciwstawiał Hegel ontologję ducha, czyli pneumatologję, mającą badać istotę zjawisk psychicznych, ducha bezwzględnego. Por. Ennemoser „Der Geist des Menschen in der Natur“ (Sztutgard, 1848).

Fenwick sir John, spiskowiec angielski, * 1645, † 1697; jeden z najbardziej gorących stronników Jakóba II. Za nieustanne spiski przeciwko Wilhelmowi Orańskiemu był w roku 1689 uwięziony, lecz dla braku dowodów wypuszczono go na wolność. W 1695 został powtórnie aresztowany za udział w sprzysiężeniu na życie króla i wtedy starał się zeznaniami swemi skompromitować swych wrogów politycznych, mianowicie leader'ów stronnictwa whigów: Marlborough'a, Godolphin'a, Russela i Shrewsburego, czem w parlamencie wśród torysów znalazł licznych obrońców. Jednak na mocy małej przewyżki głosów „Bill ofattainder,“ został ścięty na Tower Hill.

Fenyes Aleksy, geograf i statystyk węgierski, * 1807 w Csokaju, w węgierskim komitacie Biharskim, † 1876. W r. 1828 został adwokatem, od r. 1836 poświęcił się całkowicie działalności ekonomiczno-społecznej; w 1848 został szefem statystycznego wydziału przy ministerjum spraw wewnętrznych, w 1849 prezesem sądu wojennego peszteńskiego. Wydał pomiędzy innemi: „Teraźniejszy stan Węgier i krajów przyległych pod względem geograficznym i statystycznym“ (6 t., Peszt, 1836 — 40); „Statystyka Węgier“ (3 t., Peszt, 1842—43, także i po niem.); „Opis Węgier“ (2 t., tamże, 1847); „Atlas geografji powszechnej“ (1845). Od 1847 zbierał materjały do słownika stat.-jeogr.-histor. Był także redaktorem dwóch pism od 1839—40 i 1847.

Feo Franciszek, kompozytor włoski, uczeń Gizzi'ego i Pitoni'ego, * około 1699 w Neapolu, † 1752, od r. 1740 był dyrektorem słynnej szkoły śpiewu w Neapolu, założonej przez Gizzi'ego. Oprócz oper: „Ipermnestra,“ „Arianna,“ „Andromacca“ i „Arsace,“ skomponował wiele psalmów, mszy, litanji, requiem i jedno oratorjum. Styl **F.** wzniosły, poważny, ognisty, nosi znamiona niepospolitego mistrzostwa.

Feodosij Smorżewskij, misjonarz rosyjski, † 1758, kształcił się w Kijowie w akademji duchownej i w 1743 brał udział w misji rosyjskiej do Chin. W 1757 został archimandrytą monasteru Brańskiego w gub. Orłowskiej. Napisał dzieło: „Istorija rossijsko-pekinskoj missji i wsiech bywszich tam naszich missionierow.“

Feodosja, miasto, ob. Teodozja.

Feodozy, założyciel tak nazw. przezeń sekty Bezpopowców, pochodził z rodziny bojarskiej Urusowów; 1694 udał się do Polski i założył tam dwa klasztory: męski i żeński. Po powrocie do Rosji 1706 aresztowany, umarł w więzieniu nowogrodzkiem. Stronnicy jego wyznania rozszerzyli się w Rosji, Prusiech i Austrji.

Feofiłaktow Konstanty, geolog, * 1820 w Petersburgu, kształcił się w mieście rodzinnem, w 1845 został adjunktem, a 1853 profesorem mineralogji i geologji w Kijowie. Był też rektorem uniwersytetu. Ogłosił: Kartę geologiczną gub. Kijowskiej. O jurajskich i kredowych pokładach tejże gubernji, O utworach krystalicznych gub. Kijowskiej, Wołyńskiej i Podolskiej i in.

Feralia, ostatni i główny dzień uroczystości rzymskich Parentalia, odprawianych od 13 do 21 lutego na cześć zmarłych przodków *(manes)*; w dniu następnym po **F.** urządzali krewni zmarłych wesołą ucztę, co nazywało się *Caristia* v. *Charistia* i stanowiło dalszy ciąg uroczystości. Dni **F.** uważano za nieszczęśliwe.

Feralne dni (z łac.), właściwie dni żałoby, pogrzebów, oznaczają w mowie zwyczajnej dni, które przesąd uważa za nieszczęśliwe, t. j. takie, w których każdemu może się przytrafić jakaś przygoda, nieszczęście. Lud uważa za dni feralne każdy poniedziałek i piątek i sądzi, że żadnego nowego przedsięwzięcia nie należy rozpoczynać w te dni. Por. Feralia.

Feray Ernest, polityk francuski, * 1804 w Paryżu, † 1892, właściciel wielkich zakładów przemysłowych w Essonnes, w 1848 był merem tego miasta, a w 1871 został wybrany do zgromadzenia narodowego, gdzie założył własną frakcję, znaną pod nazwą „grupy F.,“ z której program liberalno-republikański popierał Thiersa, a po upadku tego męża stanu, grupa **F.** połączyła się ze środkiem lewicy i wytrwale walczyła przeciwko odbudowaniu monarchji. W 1876 r. **F.** został obrany senatorem w departamencie Seine-et-Oise. Popierał politykę oportunistyczną, występował przeciwko bulanżyzmowi. Napisał: „Du Traité de commerce de 1860 avec l'Angleterre“ (Paryż, 1881).

Ferber I.

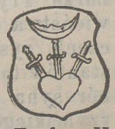
Ferber II.

Ferber I, herb: W polu złotem (czy też błękitnem *glauco)* — trzy czerwone głowy dzicze. U szczytu, między dwoma skrzydłami złotemi, na pawim ogonie — głowa dzicza czarna. Zatwierdzenie herbu 1515 r.—**F.** II: W polu barwy niewiadomej, nad sercem z trzema utkwionemi mieczami—półksiężyc. Stara rodzina kaszubska.

Ferber Maurycy, biskup warmiński, potomek rodziny osiadłej w Prusiech. Poświęciwszy się od młodości stanowi duchownemu, udał się do Rzymu na naukę i tam pozyskał stopień doktora obojga prawa i przez papieża Leona X mianowany został szambelanem i pisarzem apostolskim. Po powrocie do kraju był z kolei kanonikiem warmińskim, lubeckim, rewelskim i dorpackim; później został kustoszem warmińskim, a nareszcie 1523 wybrany biskupem warmińskim, odebrał zarząd djecezji z rąk jej administratora, Mikołaja Kopernika. Dzięki swojej energji i żarliwości, znakomicie podniósł swoją djecezję tak pod względem materjalnym, jak też i religijnym. Z powodu szerzącej się coraz bardziej reformy, opierał się silnie jej potokowi i nowemi ustawami postanowił obostrzyć karność kościelną. W tym celu zwołał kapitułę generalną, która 19 marca 1562 uchwaliła nowe prawa, zwane na cześć jego *Statuta Mauritiana*. Pod koniec życia przybrał za koadjutora Dantyszka, dawnego przyjaciela. † 1537 r.

Ferber Jan, z tejże familji co i poprzedni, wydał w Gdańsku 1722 „Dissertatio publici juris pruthenici de muneris Thesaurarii in Prussia Regia antiquitate, juribus et praerogativis." Por. Łętowski „Katalog biskupów warmińskich" t. 3.

Ferdinandea *(Nerita, Julja)*, chwilowa wyspa na morzu Śródziemnem, o 60 klm. od płd.-zachodniego wybrzeża Sycylji; powstała w 1831 r. skutkiem wybuchu wulkanicznego, ale rychło potem znikła; obecnie jest w tem miejscu głębia 34 metrów.

Ferdynand, imię trzech cesarzów rzymsko-niemieckich. — **Ferdynand I,** cesarz rzymsko-niemiecki 1556—64, * 1503 w Alcala w Hiszpanji, † 1564, syn Filipa I i Małgorzaty hiszpańskiej, młodszy brat Karola V, po którym wziął koronę cesarską (1556). W 1521 **F.** zaślubił Annę, królewnę węgierską, w r. 1522 cesarz Karol przekazał mu kraje austrjackie i księstwo Wirtemberskie. W 1526 r. otrzymał korony czeską i węgierską, a 1531 został wybrany królem rzymskim. Jako król węgierski długie o Węgry toczył boje z Janem Zapolyą, ogłoszonym królem narodowym przez stronnictwo arystokratyczne, a później z Solimanem, sułtanem tureckim; corocznym dopiero haraczem zapewnił sobie spokojne tej krainy posiadanie. Z papieżem nie zawsze w dobrych zostawał stosunkach, domagając się na soborze Trydenckim stanowczej reformy duchowieństwa i zniesienia wielu nadużyć. W Niemczech zyskał chwałę zupełną względem protestantów tolerancją. W 1562 przeprowadził wybór syna swego Maksymiljana II (ob.) na króla rzymskiego. W 1551 otworzył w Wiedniu kolegjum Jezuitów. Małżonka, z którą miał 15 dzieci, odumarła go w 1547 r. Por. Buchholtza „Geschichte der Regierung Kaiser Ferdinands I" (10 t., Wiedeń, 1830—41); Saftien „Die Verhandlungen Kaiser F-s I und Papst Pius IV über den Laienkelch" (Getynga, 1890). — **Ferdynand II,** cesarz rzymsko-niemiecki, 1619—37, wnuk poprzedniego, syn arcyksięcia Karola, księcia Styrji i Marji bawarskiej, * 1578 w Gratz, nastąpił po swym ojcu w dziedzicznych krajach Styrji, Karyntji i Krainie, został 1617 królem czeskim, 1618 królem węgierskim, a 1619 objął po Macieju tron cesarski. Napojony przez matkę i Jezuitów nienawiścią przeciwko protestantyzmowi, zaprzysiągł w Lorecie przywrócenie w swych krajach wyłącznego panowania katolicyzmu. Ślub ten spełnił naprzód w krajach dziedzicznych; srodze 1620 ujarzmił powstałe Czechy (ob. *Białogórska bitwa)*, a następnie rozdmuchał pochodnię wojny powszechnej w Niemczech (ob. *Trzydziestoletnia wojna).* Odniósłszy w pierwszych latach tej wojny znaczne korzyści, ogłosił 1629 r. edykt restytucyjny, którym chciał wydrzeć protestantom wywalczone od r. 1555 przywileje. **F.** † 1637, nie osiągnąwszy zamierzonych celów. Rządy jego dla wszystkich podwładnych mu narodów były najfatalniejsze. W Niemczech potoki krwi zalewały pola, unosiły się dymy ze zgliszcz miast i wiosek, powszechne złorzeczenie towarzyszyło cesarzowi do grobu. Hurter w dziele swem „Geschichte Kaiser Ferdinands II" (t. 1 — 11, Schaffh., 1850 — 64) napisał jego apologję; Khevenhüller „Annales Ferdinandei" (12 t., Lipsk, 1721—26). — **Ferdynand III,** cesarz rzymsko-niemiecki, 1637—57, syn i następca poprzedniego, * 1608 w Kratz, † 1657; od 1636 król rzymski, 1637 cesarz niemiecki, łagodniejszy i umiarkowańszy od ojca, okazywał skłonności do przywrócenia pokoju, który po krwawych dopiero bojach zawarto w Münster i Osnabrück 1648 (ob. *Westfalski pokój).* Na ostatnim za swego życia sejmie 1653 — 54 przeprowadził ważne zmiany w organizacji sprawiedliwości. Na dwa dni przed śmiercią zawarł sojusz z Polską przeciwko Szwedom. Następcą jego był Leopold I (ob.). Por. Koch „Geschichte des Deutschen Reichs unter Ferdinand III" (1 t., Wiedeń, 1865); J. Zahn „F. III und Leopold I vom Westphälischen bis zum Karlovizer Frieden" (Wiedeń, 1869).

Ferdynand IV, król rzymski, czeski i węgierski, * 1634, † 1654, syn ukochany cesarza Ferdynanda III, który w 1646 ukoronował go na króla czeskiego, a w następnym—na króla węgierskiego; przy tej ostatniej uroczystości wydany dyplom ogromnie rozszerzał swobodę wyznania i samorząd w Węgrzech. W 1653 na sejmie w Ratyzbonie był ukoronowany na króla rzymskiego, lecz w następnym roku zachorował na ospę i umarł.

Ferdynand I Karol Leopold Franciszek Marceli, zwany *Dobrotliwym*, cesarz austrjacki, * 1793 w Wiedniu, najstarszy syn cesarza Franciszka I, z drugiego małżeństwa z Marją Teresą, księżniczką Obojej Sycylji; 28 września 1830 został,

jako Ferdynand V, ukoronowany na króla węgierskiego, 12 lutego 1831 zaślubił Marję Annę Karolinę, księżniczkę sardyńską, córkę Wiktora Emanuela I (z której nie miał dzieci). 2 marca 1835 r. wstąpił po swym ojcu na tron cesarski. Z natury charakteru był spokojnego i łagodnego, mimo to zasady rządów ojcowskich żadnej nie uległy zmianie. Metternich kierował i dalej sprawami państwa; prowincje jęczały pod strasznym uciskiem biurokracji i despotyzmu. Smutne wypadki galicyjskie 1846 roku zalały krwią ziemię. Wśród rozruchów marcowych 1848 usunął **F.** Metternicha, ogłosił zasadnicze podstawy przyszłej konstytucji, ale wskutek wiedeńskich wypadków październikowych udał się do Ołomuńca, gdzie złożył rządy 2 grudnia 1848 na rzecz swego synowca, Franciszka Józefa. Resztę życia spędził w Pradze Czeskiej na ulubionych studjach technologicznych i botanicznych. † 29 czerwca 1875. Pozostała po nim wdowa cesarzowa Anna, † 4 maja 1884. (Ob. Austrjacko - węgierska monarchja). Por. Schimmer.

Ferdynand, imię kilku królów hiszpańskich. *Ferdynand I Wielki*, pierwszy król Kastylji i Leonu od 1035 roku, syn Sanszy III, króla Nawary; szczęśliwie walczył z Maurami, zdobył na swym szwagrze Bermudesie królestwo Leonu, część Portugalji, oraz część Nawary na swym bracie Garciasie (1054); nareszcie dla okazania władzy zwierzchniej nad całą Hiszpanją przybrał (1056) tytuł cesarza, † 1065.

Ferdynand II, syn i następca Alfonsa VII w królestwach Leonu, Asturji i Galicji od 1157, walczył szczęliwie z Portugalją i Maurami, za jego czasów powstał zakon rycerski Alcantara; † 1188.

Ferdynand III *Święty*, * 1199, † 1252, od 1217 król Kastylji, gdzie po swej matce, a od 1230 król Leonu, gdzie po swym ojcu Alfonsie IX otrzymał koronę, połączył Kastylję i Leon w nierozdzielne królestwo, zdobył Murcję, a po świetnem zwycięstwie pod Xeres de la Guadiana (1233) zajął Sewilę i Kordubę (1236 i 1248); dla podniesienia nauk założył (1239) uniwersytet w Salamance. Papież Klemens X zaliczył go w poczet świętych 1671 r. Życie i czyny **F.** opisał jego minister, Rodrigo Ximenes, arcybiskup Toledo, w dziele: „Cronica del santo rey Don Fernando III, sacada de la libreria de la iglesia de Sevilla," Por. Schirrmachera „Geschichte von Spanien" (4 t., Gotha, 1881).

Ferdynand IV, król Kastylji i Leonu od roku 1295, syn Sanszy IV; prowadził pomyślne wojny przeciwko Portugalji, Aragonji i Maurom; zwyciężył króla Granady, † 1312. Śmierć **F.** spowodowała wielkie zamieszanie w kraju, ponieważ syn i następca jego, Alfons XI, miał dopiero 2 lata wieku.

Ferdynand V czyli *Katolicki*, jako król Aragonji Ferdynand II, od 1479—1516, * 1452, † roku 1516 w Madrigalejo, syn Jana II z Aragonji, nastąpił po nim w r. 1479, a skutkiem małżeństwa z Izabellą Kastylijską, połączył oba chrześcijańskie królestwa, ale w Kastylji królowała faktycznie Izabela, i **F.** na sprawy i rząd Kastylji żadnego nie mógł wywierać wpływu. Panowanie **F.** jest nieprzerwanym szeregiem szczęśliwych wojen. W 1492 zdobył maurytańskie-królestwo Granady, 1503 królestwo neapolitańskie, a 1512 królestwo Nawary aż do Pirenejów. Ferdynand i Izabela przy pomocy przewrotnej polityki zaprowadzili zupełnie nowy systemat rządu; złamali potęgę feudalizmu, mianowicie przez zaprowadzenie trybunałów inkwizycyjnych w Kastylji 1480 i Aragonji 1484, używanych zarówno do celów religijnych, jak i politycznych (wypędzenie Zydów w r. 1492, prześladowanie Maurów 1501). Dążności ich do zaprowadzenia nieograniczonej monarchji wspierał silnie kardynał Ximenes. Po śmierci wszystkich dzieci, z wyjątkiem najmłodszej córki Joanny, którą 1495 r. zaślubił Filip, regent Niderlandów, syn cesarza Maksymiljana I, utracił i żonę Izabelę 1504, tak, że Kastylja przeszła pod zarząd Filipa, po którego śmierci 1506 dostała się ostatecznie **F.**, albowiem Joanna popadła w obłąkanie. **F.** doczekał się odkrycia Ameryki i pierwszych zdobyczy w tej części świata. Po zgonie Izabeli zaślubił powtórnie hrabinę Germain de Foix, ale małżeństwo to było bezdzietnem. Po nim nastąpił w Hiszpanji Karol I, jako cesarz Niemiec Karolem V zwany. Por. Prescotta „History of Ferdinand and Isabella" (Boston i Londyn, 1838); Francisco de Luque „History de Granada" (Paryż, 1858).

Ferdynand VI, czyli *Mądry*, * 1712 w Madrycie, syn Filipa V i Marji Ludwiki Gabrjeli Sabaudzkiej, objął tron hiszpański 1746, † 1759 w klasztorze obłąkany i bezdzietny. Był to monarcha dobry, ale słaby. Popierał handel, rolnictwo i żeglugę, przeznaczył osobne dni w tygodniu na przyjmowanie próśb i wysłuchiwanie skarg swoich poddanych. Założył królewską akademję św. Ferdynanda dla kształcenia malarzy i artystów. Po nim nastąpił Karol III, † 1788, a po tym Karol IV.

Ferdynand VII, król hiszpański, * 1784, † r. 1833, syn Karola IV i Marji Ludwiki Parmeńskiej. Wszechwładnego ministra Alcudia (ob.), księcia *Pokoju*, nienawidził serdecznie, podżegany niejednokrotnie przez zawistnych możnowładców. Gdy pragnąc pojąć w małżeństwo córkę Lucjana Bonapartego, wszedł w stosunki z Napoleonem (1807), został z rozkazu księcia Pokoju aresztowany i ogłoszony za zdrajcę. Jednakże rozgoryczenie ludności przeciwko Alcudia wywołało rewolucję w Aranjuez (18 maja 1808), poczem Karol IV abdykował, a koronę wziął **F.**, którą wśród największych upokorzeń musiał (5 maja 1808 w Bajonnie odstąpić Napoleonowi I

(za opłatą rocznej renty 600,000 franków) i zamieszkał w zamku Valençay. Atoli 14 marca 1814 r. powrócił znowu na tron hiszpański, zniósł konstytucję z 1812 r. i popuścił cugle krwawej kościelno-politycznej reakcji. Inkwizycja i tortury tłumiły wszelki objaw wolności. Wynikła z tego powodu rewolucja 1820 r. zmusiła go do przywrócenia 7 marca konstytucji z r. 1812, zniesionej jednak wskutek interwencji francuskiej 1823. Odtąd Ferdynand trzymał się systematu chwiejnego pomiędzy stronnictwem liberalnem a ultrareakcyjnem, będąc biernem narzędziem kamaryli i intryg dworskich. Po śmierci trzech pierwszych żon: Antoniny Teresy, księżniczki Obojej Sycylji, † 1806, Marji Izabeli Franciszki, portugalskiej, † 1818, Józefy, córki Maksymiljana, księcia saskiego, † 1829, ożenił się z Marją Krystyną, księżniczką Obojej Sycylji, z którą spłodził dwie córki: Izabelę II i infantkę Fernandę Ludwikę, małżonkę księcia Montpensier. Idąc za wpływem swej żony, zniósł 29 marca 1830 obowiązujące dotąd w Hiszpanji prawo salickie i przywrócił dawny kastylski porządek następstwa. Stąd powstała opozycja Karlistów, stronników jego brata don Karlosa, który miał najbliższe prawo do korony hiszpańskiej. Dnia 20 czerwca 1833 r. kazał deputowanym i grandom państwa złożyć hołd i przysięgę księżniczce Asturji Izabeli II, jako dziedziczce tronu (ob.), Por. Toreno „Historia de levantiamento guerra y revolucion de Espaňa“ (Paryż, 1851) i Baumgartena „Geschichte Spaniens vom Ausbruch der Französischen Revolution“ (3 t., Lipsk, 1865—71).

Ferdynand I Sprawiedliwy, król Aragonji i Sycylji, * 1373, † 1416, był młodszym synem króla Kastylji, Jana I i Eleonory aragońskiej. W 1407 roku po śmierci brata starszego, Henryka III, nie przyjął ofiarowanej sobie korony, lecz w imieniu niepełnoletniego bratanka swego, Jana II, sprawował regencję wraz z królową matką. Najazdy Maurów z Granady odpierał zwycięsko, w 1407 r. zdobył Zaharę, zniszczył kraj nieprzyjacielski aż do Malagi i w bitwie pod Anteguera pobił 15,000 niewiernych. Zwycięski **F.** koronował się w Saragosie 11 lutego 1414 i rządził krajem mądrze i sprawiedliwie. Chcąc położyć kres rozdwojeniu kościelnemu, jeździł z cesarzem niemieckim Zygmuntem do Perpignan, aby nakłonić papieża awinjońskiego Benedykta XIII do abdykacji, lecz nie udało im się przekonać upartego Benedykta. Wracając z tej podróży, **F.** umarł w Ignalada pod Barceloną. Ożeniony był z Eleonorą Albuquerque, z którą miał 4 synów; dwaj z nich kolejno po nim panowali: Alfons V Wspaniałomyślny i Jan II.

Ferdynand I, król Obojej Sycylji, 1759—1825, * 1751, † 1825 r., trzeci syn Karola III, króla hiszpańskiego i Marji Amalji, księżniczki saskiej, pozyskał koronę Neapolu i Sycylji, kiedy ojciec jego 1759 wstąpił na tron hiszpański. W r. 1767 odebrał od regencji opiekuńczej rządy, których duszą i głową została jego (od 1758) żona, Marja Karolina austrjacka, z oddanym sobie ministrem Actonem (od 1784). Po wybuchu francuskiej wojny rewolucyjnej, **F.** przystąpił 1793 do pierwszej koalicji; 1796 musiał zawrzeć pokój, ale już 1798 r. przyłączył się do drugiej koalicji przeciwko rzeczypospolitej; po wkroczeniu atoli Francuzów do Neapolu, uciekł do Sycylji, skąd wrócił 1800 r. Stronnicy ogłoszonej przez Francuzów rzeczypospolitej Partenopejskiej, stali się ofiarą krwawej reakcji, której głową był kardynał Ruffo. Podczas powtórnego zajęcia Neapolu przez Francuzów 1806 r., wyniósł się znowu do Sycylji; powrócił dopiero 17 czerwca 1815, połączył 12 grudnia 1816 r. swe posiadłości w jedno królestwo Obojej Sycylji i przybrał nazwisko Ferdynanda I. Po śmierci (8 września 1814) małżonki swojej, zaślubił 27 lutego owdowiałą panią de Partana, z domu Cassara, której nadał tytuł księżny Floridia. Skutkiem rewolucji 1820 r. musiał zaprowadzić konstytucję hiszpańską z r. 1812, którą wszakże zniósł 1821 r. przy pomocy oręża austrjackiego, ogłaszając zarazem w całym kraju stan oblężenia. Pierwsza jego żona urodziła mu jedenaście córek i siedmiu synów. Z synów nastąpił na tron ojcowski Franciszek I. Por. Lanzilotti „Memorie storiche di **F.** I.“ (Neapol, 1827); Bozzo „Nuovi documenti di **F.** (IV) Borbone (1880).

Ferdynand II, król Obojej Sycylji, * 1810, † 1859 w Caserta, wnuk poprzedniego, syn Franciszka I i Izabeli Marji, księżniczki hiszpańskiej, wstąpił na tron po ojcu 1830 r. Z początku zdawał się wstępować na drogę reform, poprawił stan wojska i finansów, usunął wielu urzędników, ale gdy uległ zupełnemu wpływowi Austrji, stał się podejrzliwym i okrutnym, przywrócił władzę Jezuitów, a spiski i powstania następowały jedne po drugich w Neapolu i w Sycylji. Najsroższy despotyzm stał się podstawą jego rządów, a jedynymi środkami były: policja, procesy, egzekucje, ucisk wszelkiego rodzaju. Skutkiem rewolucji sycylijskiej 1848 ogłoszony wraz z rodziną za pozbawionego tronu, zdołał strasznym krwi rozlewem pokonać naprzód stronnictwo liberalne w Neapolu 15 maja 1848 r., a następnie (maj 1849) odzyskać i Sycylję spustoszoną i również zakrwawioną, zniósł nadaną podczas pierwszych ruchów konstytucję i popuścił cugle srogiej reakcji. Szpiegostwo polityczne urządzono na ogromną skalę, weszły w użycie tortury, więzienia zapełniły się podejrzanymi (w 1850 r. znajdowało się 15—20 tys. więźniów), banicje i tracenia były na porządku dziennym. Polegając na Austrji, odrzucał wszelkie przedstawienia Francji i Anglji, doradzających mu większą łagodność. Zamach na życie **F.** 8 grudnia 1856 powiększył jeszcze bardziej jego sro-

gość. Z pierwszej żony, Krystyny sabaudzkiej († 1836), miał syna, który objął po nim tron jako Franciszek II; z drugiego zaś małżeństwa, z arcyks. austrjacką Marją Teresą (1816) miał dziewięciu synów i cztery córki. Por. Nisco „Ferdinando II e il suo regno" (Neapol, 1884).

Ferdynand I, król portugalski, * 1345 w Koimbrze, † 1383 w Lizbonie, syn i następca Piotra Okrutnego. Panowanie jego nie było szczęśliwe, doprowadził królestwo odziedziczone do ruiny, ciągłe wojny niszczyły kraj. Ostatni spór o Kastylję zakończył się małżeństwem jedynej córki króla **F**-a z królem Kastylji. Po śmierci **F**-a wstąpił na tron brat jego naturalny, słynny Jan I, założyciel donastji Aviz.

Ferdynand August Franciszek Antoni, król rejent portugalski, * 1816 r. w Wiedniu, † 1885 w Lizbonie, syn najstarszy Ferdynanda Jerzego Augusta, księcia Sasko-Koburgsko-Gotajskiego. W 1836 r. ożenił się z królową Portugalji, Marją da Gloria, po śmierci jej do r. 1855 sprawował regencję w imieniu najstarszego syna swego, Dom Pedra V. Bez względu na swe cudzoziemskie pochodzenie, **F.** był bardzo lubiony przez Portugalczyków, którzy po upadku królowej Izabeli, ofiarowali mu koronę, której nie przyjął. Ożenił się po raz drugi z Elizą Henster, która otrzymała tytuł hrabiny Idla.

Ferdynand tyrolski, arcyksiążę austrjacki, * 1529, † 1595, syn cesarza Ferdynanda I. Sprawował rządy namiestnika w Czechach, a łagodnością zyskał ogólną sympatję. W 1567 osiadł w Tyrolu i tutaj także bardzo był lubionym. Był dwa razy żonaty, pierwszy raz z Filipiną Welser, córką bogatego kupca, z którą miał czworo dzieci, a po jej śmierci ożenił się z Anną Katarzyną, córką księcia mantuańskiego, Wilhelma, z którą miał troje dzieci. Hirn „Erzherzog **F.** von Tirol" (2 t., Inspruk, 1885—87).

Ferdynand III Józef Jan Chrzciciel, wielki książę toskański i arcyksiążę austrjacki, * 1769, † 1824, drugi syn cesarza Leopolda II i Marji Ludwiki hiszpańskiej, objął 2 lipca 1790 rządy Toskanji, które sprawował roztropnie i silnie zarazem. Był on pierwszym z monarchów, który uznał rzeczpospolitą francuską 1792. Zniewolony przez Anglję i Rosję, przystąpił do koalicji 1793, wszelako już 9 lutego 1795 zawarł pokój z Francją. Jednakże w r. 1799 wojsko francuskie zajęło Toskanję, i **F.** musiał uciekać do Wiednia, a r. 1801 zrzec się Toskanji, za co 26 grudnia 1802 r. otrzymał nowo-utworzone elektorstwo salcburskie, 1805 r. musiał je zamienić na Würcburg, podniesiony w związku reńskim do godności wielkiego księstwa. Napoleon I wysoko cenił **F.** i 1812 r. zalecał go Polakom na przyszłego króla. W 1814 odzyskał Toskanję, ale ostatecznie usadowił się we Florencji dopiero po upadku Murata (1815 r.). Owdowiawszy 1802 po Ludwice, księżniczce Obojej Sycylji, zaślubił 1821 Marję, córkę Maksymiljana, księcia saskiego, zostawiając następcą syna swego, Leopolda II.

Ferdynand IV, wielki książę Toskanji, * roku 1835, syn Leopolda II i Marji Antoniny, ks. neapolitańskiej; objął tron wskutek abdykacji ojca 21 lipca 1859, ale ponieważ kraj jego wcielony został do królestwa Włoskiego, przemieszkuje odtąd po części w Salzburgu, po części w willi swojej pod Lindau nad jeziorem badeńskiem.

Ferdynand Karol Józef, d'Este, arcyksiążę austrjacki, * 1781, † 1850 na zamku Ebenzweier pod Gmunden, drugi syn arcyksięcia Karola Antoniego Józefa Ferdynanda i Beatryczy, ks. d'Este, feldmarszałek austrjacki. W 1805 r. zajmował w wojnach przeciwko Francji ważne stanowisko, ale częściej bywał zwyciężanym, niż zwycięzcą; zorganizował w Czechach pospolite ruszenie i dość pomyślnie walczył z Bawarami; w 1809 wkroczył z 7 korpusem armji do Księstwa Warszawskiego, pobity atoli został pod Raszynem 19 kwietnia przez księcia Józefa Poniatowskiego, a następnie wygnany z Warszawy i z Galieji. W 1815 dowodził rezerwą austrjacką, z którą 26 czerwca przeprawił się za Ren; 1816 r. dowodził w Węgrzech, a w latach 1830—46 r. był generałem gubernatorem Galicji.

Ferdynand Karol Wiktor, arcyksiążę i wice-marszałek austrjacki, * 1821, † 1849 r., syn Franciszka IV, księcia Modeny. W r. 1847 ożenił się z arcyksiężniczką Elżbietą, córką arcyksięcia Józefa, palatyna węgierskiego. Z tego małżeństwa miał córkę Marję Teresę, która w roku 1868 zaślubiła Ludwika bawarskiego. Umarł w Bernie morawskim na cholerę.

Ferdynand Sabaudzki, książę Genui, drugi syn króla Karola Alberta, * 1822, † 1855. Jako wielki mistrz artylerji kierował w r. 1848 oblężeniem Peschiery. Pod Custozzą 25 lipca, walczył po bohatersku na czele dywizji przeciwko czterykroć liczniejszemu nieprzyjacielowi. Tegoż roku parlament sycylijski obrał go na króla pod imieniem Alberta Amadeusza, młody książę wszakże ten zaszczyt odrzucił. W bitwie pod Novarą odznaczył się w 1849 r. Śmierć przeszkodziła mu w chwili, gdy miał objąć dowództwo nad wojskami sardyńskiemi, wyprawionemi do Krymu. Ożeniony był z księżniczką saską Elżbietą, która po jego śmierci wyszła w r. 1856 powtórnie za mąż za margrabiego Rapollo. **F.** miał dwoje dzieci: księżniczkę Małgorzatę, teraźniejszą królową włoską, * 1854, i księcia Tomasza, * 1854, który odziedziczył po ojcu tytuł księcia Genui.

Ferdynand hiszpański, wielkorządca Niderlandów, syn króla hiszpańskiego Filipa III, * roku 1609 w Madrycie, † 1641 w Brukseli, arcybiskup Toleda, później wice-król Katalonji. W r. 1634, dowodząc hiszpańskim korpusem posiłkowym w Niemczech, przyczynił się do zwy-

cięstwa pod Nördlingen. Objął zarząd Niderlandów w chwili, gdy korpus holenderski pod dowództwem Henryka-Fryderyka Orańskiego, maszerował ku Mozie, a i armja francuska, pod marszałkami Châtillon i Brezé, najechała Luksemburg. Przegraną bitwę pod Arennes w Hesbaye, odbił **F.** pod Louvain (Löwen) i ścigał Francuzów aż do Pontoise. Pod Callao w r. 1638 zadał Holendrom ciężką klęskę. Zmarł wkrótce po zwycięstwie nad Francuzami pod Thionville. Waleczność jego i zręczność uratowały Niderlandy hiszpańskie od podziału między Francją a Holandją. Namêche: „Cours d'histoire nationale" (30 t., Louvain, 1860—92).

Ferdynand, książę kurlandzki i semigalski, z dynastji Kettlerów, był młodszym synem genjalnego księcia Jakóba (ob.), * 1655 w Kurlandji, † 1707 r. w Gdańsku. W r. 1698 po śmierci brata swego księcia Fryderyka Kazimierza, wystąpił z pretensją do regencji, ponieważ zmarły książę pozostawił zaledwie 6-letniego syna, Fryderyka Wilhelma, urodzonego z księżny Elżbiety Zofji. Tak zwana *Formula Regiminis*, czyli ustawa krajowa kurlandzka, we czwartym paragrafie przyznawała ją wyraźnie czterem najwyższym radcom (supremi consiliarii), w których uznawała naturalnych regentów w czasie małoletności księcia panującego. Księżna wdowa i brat jej także przyznawali sobie słuszny tytuł do rządów, przeto spór miała rozstrzygać rzeczpospolita, jako lenna pani. Rozpoczęły się starania w Warszawie. Z początku wszystkich uprzedził **F.**, jako jenerał-lejtenant wojsk polskich, i już w 4 tygodnie po śmierci brata otrzymał od króla Augusta II edykt, mocą którego najformalniej uznanym został za opiekuna małoletniego i administratora całego księstwa. Jednakże brat księżny, elektor brandeburski, Fryderyk, wystarał się u króla polskiego, że ją mianował współopiekunką i spóładministratorką i jej wyłącznie powierzył wychowanie syna. Najwyższa zwierzchność krajowa (owi 4 consiliari supremi) także chciała brać udział w rządach, z czego powstał duży zamęt, a jeszcze więcej, gdy wmieszało się rycerstwo kurlandzkie. Gdy w roku 1700 wkroczył król szwedzki Karol XII, książę Ferdynand uszedł z kraju, wtedy księżna wdowa posłała z prośbą o opiekę do Karola XII, który przyrzekł ją wraz z dziećmi otaczać stale swoją królewską opieką. Tymczasem zajął całe królestwo kurlandzkie i gospodarował w niem, jak w kraju własnym. W roku 1701 zawiedziona królowa wyjechała z Mitawy do Berlina, gdzie zaślubiła margrabiego Brandenburg-Bayreuth i już do Kurlandji nie wróciła. Księstwo kurlandzkie, pozbawione obrońców, przechodziło straszne koleje. Do r. 1709 było w ręku Szwedów, a w latach 1705—1707 gospodarowały w niem wojska Piotra Wielkiego. W r. 1709 postanowiono na zjeździe Piotra W. i Fryderyka I pruskiego, że rządy w Kurlandji obejmie młodziutki książę Fryderyk Wilhelm, pod warunkiem zaślubienia jednej z synowic cara, co też się stało w 1710 roku dnia 11 listopada. Młody książę wkrótce umarł, a miejsce jego zajął stryj, człowiek stary i bardzo przez ogół nielubiony. W r. 1716 wszczęły się zatargi z inicjatywy Piltyńczyków, którzy wystąpili z prośbą do Rzeczypospolitej, ażeby ich uwolniła od obowiązków względem znienawidzonego księcia; prośbę tę uwzględniono, i ziemia Piltyńska przeszła w bezpośrednie władanie Rzeczpospolitej polskiej. Wobec takiego obrotu sprawy szlachta kurlandzka także domagała się w Warszawie wyznaczenia komisji, dla rozstrzygnięcia sporów z **F**-em. W odpowiedzi na prośbę rycerstwa kurlandzkiego, król August II wyznaczył komisję, ale ta nie wywiązała się z zadania, a tymczasem nie ustawały zabiegi około zapewnienia następstwa po niecierpianym Ferdynandzie któremukolwiek z postronnych książąt (ob. Mienszykow A. D. i Maurycy saski). W r. 1727 nowa komisja polska zajęła się określeniem przyszłych losów Kurlandji na przypadek wygaśnięcia linji męskiej książąt Kettlerów. Skutkiem tej pracy była tak zwana „Ordinatio futuri regiminis," w której rycerstwo kurlandzkie wyposażono licznemi nowemi przywilejami. Ferdynand w r. 1730, mając lat 75, ożenił się z księżniczką Sachsen-Weissenfels. Zgrzybiały Ferdynand przez długi szereg lat był tylko nominalnym władcą księstwa Kurlandzkiego i Semigalskiego. Źródła i literaturę monograficzną, dotyczącą dziejów Kurlandji podaje szczegółowo prof. E. Winkelmann w swojej „Bibliotheca Livoniae historica" (Berlin, 1878).

Ferdynand, książę brunświcki, wódz pruski podczas Siedmioletniej wojny, * 1721 w Brunświku, czwarty syn ks. Ferdynanda Alberta, wszedł 1740 r. jako pułkownik do służby pruskiej i odbył kampanję szląską przy boku Fryderyka W.; w 1755 został gubernatorem Magdeburga i dowódcą pułku piechoty; w wojnie Siedmioletniej odznaczył się szczególnie pod Pragą 1757, a bardziej jeszcze jako naczelny wódz wojsk prusko-austrjackich w zachodniej części Niemiec, gdzie miał przeciw sobie daleko silniejszą armję francuską; ze zwycięstw jego najświetniejsze to, które odniósł pod Minden 1759. W 1766 wziął dymisję i aż do śmierci 1792, poświęcając się naukom i sztukom, mieszkał w Brunświku. Por. Manvillon „Geschichte **F**-s von Braunschweig" (2 t., Lipsk, 1794); anonimowo „Vie militaire du maréchal prince **F.**" (Magd., 1796—98; Knesebecka „**F.**, Herzog von Braunschweig und Lüneburg, während des Siebenjährigen Kriegs" (Hannower, 1857—58) i Westphalena „Geschichte der Feldzüge des Herzogs **F.**" (4 t., 1859—72).

Ferdynand I, książę bulgarski, * 1861 w Wiedniu, † 1881, jako książę **F.** Maksymiljan Karol

Ferdynand książę bulgarski

Leopold Marja, sasko-koburski, młodszy syn ks. Augusta, z linji katolickiej Koburg Kobary i ks. Klementyny orleańskiej, córki króla Ludwika Filipa, otrzymał staranne wychowanie, w r. 1872 odbył podróż do Brazylji z bratem Augustem; spostrzeżenia botaniczne z tej podróży ogłosił w dziele „Itinera principum S. Coburgi“ (Wiedeń, 1883—88), wcześnie wstąpił do pułku huzarów austrjackich, 1886 przeszedł do węgierskiej armji honwedów, gdzie został porucznikiem i mieszkał wraz z matką na zamku Ebenthal na Morawach. Z wychowania i skłonności jest więcej Francuzem niż Niemcem. Gdy poselstwo bulgarskie, objeżdżając dwory europejskie, przybyło w końcu r. 1886 do Wiednia, zawiązało z **F.** układy o jego kandydaturę, a chociaż Rosja przeciw niej zaprotestowała, jednak cesarz Franciszek Józef i członkowie rady familijnej propozycję przyjęli, wskutek czego ks. **F.** został w d. 7 lipca 1887 przez sobranje księciem bulgarskim wybrany jednogłośnie. Będąc niepewnym zgody mocarstw, książę zwlekał z przyjęciem korony i zdecydował się dopiero 10 sierpnia i w d. 14 t. m. wykonał przysięgę w Tyrnowie. Po objęciu tronu dotychczasowego regenta Stambułowa mianował prezesem ministerjum. Mocarstwa europejskie nie uznały go, wszystkie zaś starania pojednania Rosji długo nie odnosiły skutku. W roku 1893 zaślubił Marję Ludwikę de Bourbon, * 1870 roku córkę księcia Parmy, która powiła mu dwóch synów Borysa, księcia Tyrnowy, * roku 1894 i Cyryla, * 1895. W roku 1894 po śmierci cesarza Aleksandra III, starał się ks. **F.** znowu zbliżyć do Rosji, oddalił więc Stambułowa (którego zamordowano w 1895) i zgodził się na wychowywanie następcy tronu Borysa w wierze grecko-katolickiej 1896. Następnie odbył dwa razy podróż do Rosji (ob. Bulgarja, dzieje) i otrzymawszy uznanie ze strony rządu rosyjskiego, dostał dwa firmany sułtańskie mianujące go, jako wasala porty księciem Bulgarji i namiestnikiem Rumelji Wschodniej. W ten sposób wszystkie mocarstwa uznały **F.** za prawowitego władcę Bulgarji (ob. Bulgarja).

Ferdynand, książę rumuński, właściwie Wiktor Albert Meinard ks. Hohenzoller, * 1865 r. w Sigmaringen, drugi syn ówczesnego następcy tronu Leopolda i księżniczki Antonji, infantki portugalskiej; kształcił się w gimnazjum düsseldorfskiem, w 1885 wstąpił do wojska pruskiego i w dalszym ciągu odbywał studja w uniwersytetach lipskim i tybingeńskim. Ponieważ stryj jego, ks. Karol rumuński, był bezdzietnym, ogłosił przeto w r. 1886 księcia **F.** następcą tronu rumuńskiego, a wybór ten potwierdziły i obie izby rumuńskie. Ks. **F.** osiadł 1889 w Rumunji, 1 maja odbył do Bukaresztu wjazd uroczysty, wstąpił do wojska rumuńskiego, 21 maja został mianowany senatorem. 10 stycznia 1893 zaślubił księżniczkę Marję Edymburską.

Ferdynand Henryk Fryderyk, landgraf hesko-homburski, * 1783, † 1866 bezpotomnie; najmłodszy syn landgrafa Fryderyka V i Karoliny, ks. hesko-darmsztadzkiej, był w służbie austrjackiej generałem jazdy, gdy 8 września 1848 objął rządy landgrafstwa po swym bracie Gustawie. W kwietniu 1849 roku zwołał sejm narodowy, a w styczniu 1850 ogłosił konstytucję, która jednakże 20 kwietnia 1852 została cofniętą; posiadłości jego przeszły na własność w. ks. heskodarmsztadzkiego, a po wojnie prusko-austrjackiej 1866 zostały wcielone do Prus.

Ferdynand Filip Ludwik Rosolin Karol Henryk Józef, książę orleański, syn Ludwika Filipa, ob. Orleański dom.

Ferdynand, malarz wileński, z pierwszej połowy XVII w. Przyozdobił malowidłami 1610 katedralny kościół w Wilnie i do ołtarza głównego wykonał obraz „Zdjęcie z krzyża Zbawiciela.“

Ferdynanda św. order, ustanowiony przez kortezy hiszpańskie 31 sierpnia 1811, otrzymał statut od króla Ferdynanda VII 19 stycznia 1815, udzielany za czyny „wybitne“ i „bohaterskie.” Dzieli się na pięć klas, z których pierwsza i druga przyznawane są oficerom do rangi pułkownika, trzecia i czwarta generałom, piąta głównym dowódcom. Do orderu tego przywiązana jest pensja od 400 do 4,000 realów, przechodząca w części na wdowę, dzieci i rodziców osoby dekorowanej. Order składa się z ośmioramiennego biało emaljowanego krzyża złotego, z wyobrażeniem św. Ferdynanda i dewizą: „Al merito militar.”

Fère (La), twierdza francuska w departam. Aisne nad rzeką Oise; ma 5,000 miesz., wielki arsenał i szkołę artylerji. W ostatniej wojnie została zajętą przez Niemców 27 listopada 1870 r. po dwudniowem ostrzeliwaniu.

Féré Karol Oktawjusz, powieściopisarz francuski, * 1815 r. w Tours, nauczyciel w Rouen, gdzie redagował dwa czasopisma. Z romansów jego ważniejsze: „Les mystères du Louvre” (6 t., 1859); „La rose d' Ivry” (2 t., 1862); „Les quatre femmes d'un pacha“ (5 t., 1864) i in,

Fère Champenoise (La), miasto we francuskim departamencie Marne, ma 2,200 m., pamiętne jest zwycięstwem, które tutaj wojska sprzymierzone odniosły 25 marca 1814 r. nad korpusami marszałków, Marmonta i Mortiera.

Ferecydes *(Pherekydes)*, filozof grecki z wyspy Syros, żyjący w VI w. przed Chr., mistrz Pitagora, napisał pod zagadkowym tytułem „Heptamychos,“ pierwszą kosmogonję i teogonję prozą, której ułamki zebrał Sturz (Lipsk, 1824).

Ferecydes *(Pherekydes)* z Leros, zwany Ateńczykiem, współczesny Herodota, napisał dzieło treści historyczno-mitycznej, zawierające nietylko podania ateńskie, lecz i innych miast greckich, ułożone porządkiem genealogicznym. Ułamki jego zebrał Müller w „Historicorum Graecorum fragmenta“ (tom 1, Paryż, 1840) i Sturz (1824).

Ferekrates *(Pherekrates)* z Aten, jeden z najcelniejszych poetów starszej komedji atyckiej, około 430 przed Chr., spółczesny Eupolisa i Arystofanesa; początkowo aktor, następnie poświęcił się poezji dramatycznej i napisał cały szereg komedji, do których treść brał z mitologji i zaprawiał je niekiedy aluzjami do stosunków współczesnych. Ułamki jego utworów wydał Meineke w dziele „Fragmenta comicorum Graecorum“ (tom 1 i 2, Berlin, 1839 i 1847), tudzież Kock w „Comicorum atticorum fragmenta“ (Lipsk, 1880). Wynaleziony przez **F.** rodzaj trochaiczno-daktylicznego wiersza (— ⏑ | — ⏑ ⏑ | — ⏑), nazywany bywa *wierszem ferekratycznym.*

Feretrius (po łac. przynosiciel, mianowicie zdobyczy), w Rzymie przydomek Jowisza od *Feretrum*, nosze, na których zdobyte na nieprzyjacielu zbroje (spolia opima), odnoszono w tryumfie do świątyni, poświęconej Jowiszowi na Kapitolu i zbudowanej podobno jeszcze przez Romulusa.

Fergański okręg, południowo-wschodnia prowincja Turkestanu, położona na południe od Kaszgaru, graniczącа z wyżyną Pamiru i Bucharą, Syr Darją i obwodem Semireczyńskim, mająca obszaru 92,342 klm. kw. i 1,560,411 miesz., (1897).

Fergus I, król Szkocji, panował w końcu V w. po Chr., walczył przeciwko Rzymianom i zginął w wyprawie na Bretanję. Najnowsza krytyka ustaliła czas jego panowania na lata od 498 do 501 r. Por. Skene „Celtic Scotland, a history of ancient Alban“ (Edynburg, 1876—80).

Fergus II, panował od 764 tylko 3 lata. Rozwiązły, tyran, został przez własną żonę w łożu małżeńskiem uduszony.

Ferguson James, mechanik i astronom, * 1710 r. w Keith, w szkockiem hrabstwie Banif, † 1776 w Edymburgu, od 1743 r. wywierał znakomity wpływ jako pisarz w Londynie i miewał odczyty o naukach przyrodniczych. Napisał: „Astronomy explained upon Sir Isaac Newton's principles“ (n. wyd., 1811); „Lectures on subjects in mechanics, hydrostatics, pneumatics and optics“ (1760); „Selected mechanical exercises“ (1773).

Ferguson Adam, historyk i filozof angielski, * 1723 r. w Logieraith, w Szkocji; † 1816 w St.-Andrews; 1742 r. kapitan wojskowy, guwerner lorda Bute, od 1759 profesor fizyki, a od 1764—1784 filozofji w uniwersytecie edymburskim, w r. 1785 usunął się do życia prywatnego. Jako filozof, był to moralista ze szkoły Lockego, uważał, że człowiek, jako członek społeczeństwa (z zasady), osiąga doskonałość, jak najdokładniej odpowiadając temu stanowisku. Cnotą jest miłość ludzi. System ten godzić usiłuje egoizm z interesami społeczeństwa i doskonałością. Z prac jego najcelniejsze: „Essay on the history of civil society“ (Londyn, 1767; 7 ed. 1814); „Institutes of moral philosophy“ (Londyn, 1769); „History of the progress and termination of the Roman Republic“ (3 t., Londyn; 1783) i „Principles of moral and political science“ (Edynburg, 1792). Por. Gumplowicz „Die sociologische Staatsidee“ (Graz, 1892) i Small „Memoirs of Adam **F.**“ (1864).

Ferguson Robert, poeta szkocki, * 1750 r. w Edymburgu, † 1774 w domu obłąkanych; znany jest szczególnie, jako autor pięknych śpiewów, pisanych w szkockim djalekcie ludowym. Zbiór utworów jego poetyckich wydany został przez Irvinga (Glasgow, 1880), Peterkina (Edynburg, 1805) i Grossarta z biografją (1851). Por. Fiedler „Geschichte der volksthümlichen schott. Liederdichtung“ (Zerbst, 1846).

Ferguson Samuel, antykwarjusz i poeta irlandzki, * 1810 r. w Belfast, † 1886 r. Pisał wiele studjów o starożytnościach celtyckich, nadto wydał książkę „The Cromlech on Howth,“ drukował artykuły w *Dublin University Magazine.* Będąc prezesem akademji królewskiej malarstwa w Dublinie, przyczynił się do utworzenia muzeum starożytności Irlandji. Poezje jego, odznaczające się patrjotyzmem i melodyjnością, ulubione w jego ojczyźnie są: „Lays of the weslern Gael”; „Congal“, „Leabhar Breac“; „The Forging of the auctor“; „Shakespearian breviales“ i in.

Fergusson *sir James* generał angielski, * 1787 r., † 1865 w Bath. Służył w Portugalji pod rozkazami Wellesleya w 1808 r., w 1809 r. brał udział w wyprawie na Walcheren, a powróciwszy do Portugalji, pozostawał tam do końca wojny, biorąc udział w wielu bitwach. W r. 1853 w stopniu generał-porucznika został naczelnym komendantem Malty i na tem stanowisku oddał Anglji ważne usługi w czasie wojny krymskiej. Od r. 1855 do 1859 był gubernatorem Gibraltaru.

Fergusson Wiljam, chirurg i anatom angielski, * 1808 r. w Prestonpans, † 1877 w Londynie, od 1840 r. profesor chirurgji w King's College w Londynie, pracował nad aneuryzmatami, resekcjami, litotrypsją i wynalazł wiele instrumentów chirurgicznych. Wydał: „System of practical surgery“ (5 wyd., 1870); „Lectures of the progress of anatomy and surgery“ (1867). Biografję jego napisał Smith (1877).

Fergusson Jakób, budowniczy i autor, * 1808 w Ayr w Szkocji, † 1886 r. w Londynie, będąc kupcem przez wiele lat mieszkał w Indjach i ba-

dał starożytne zabytki budownictwa. Owocem studjów jego i podróży po Wschodzie były dzieła: „Illustrations of the rockcut temples of India“ (Lond., 1845); „Essay on the ancient topography of Jerusalem“ (1847); „Picturesque illustrations of ancient architecture in Hindostan“ (1848); „Historical inquiry into the true principles of art“ (1849), pierwsza część wielkiego trzytomowego dzieła, obejmująca historję sztuki starożytnej Indjan, mahometan, Gotów i t. d. Zebrany w niem materjał ogłosił później p. t. „Illustrated handbook of architecture“ (1855, t. 2). Napisał nadto: „History of the modern styles of architecture“ (1862); „History of architecture in all countries“ (2 wyd. 1874, t. 4); „The holy sepulchre and the temple of Jerusalem“ (1865); „Rude stone monuments in all countries“ (1872); „Cave temples in India” (1880); „The Parthenon“ (1883); „The temple of diana at Ephesus“ (1883) i inne. Ogłosił także dzieło o nowym systemacie fortyfikacji p. t. „Essay on a new system of fortification“ (1849).

Fergusson Jakób, baronet, angielski mąż stanu, * 1832 r. w Edymburgu, kształcił się w uniwersytecie oksfordzkim, następnie służył w pułku grenadjerów gwardji i był ranny w bitwie pod Inkermanem. Po ukończeniu wojny krymskiej ustąpił z wojska, zasiadał 1854—1857 i 1859—68 w izbie gmin, 1866—1867 był podsekretarzem stanu w ministerjum spraw indyjskich, następnie zajmował takież stanowisko w ministerjum spraw wewnętrznych, 1868—73 był gubernatorem Australji południowej, 1873—75 gubernatorem Nowej Żelandji, 1880—83 gubernatorem Bombaju. W r. 1885 zasiadł znowu w parlamencie, 1886 r. podsekretarzem stanu w ministerjum spraw zagranicznych w gabinecie Salisburego, 1891 generalnym pocztmistrzem. W r. 1892 ustąpił wraz z całem ministerjum. Później zasiadał w izbie gmin, jako deputowany Manchestru.

Ferić (*Ferich*) Jerzy, zwany też *Gvozdenica*, poeta chorwacki, * 1739 r. w Dubrowniku, † 1820 r., Jezuita, po zniesieniu zakonu profesor literatury, od 1808 proboszcz kapituły, od 1815 wikary generalny. Wydał: „Fedra priczice Ezopove u piesni slovinske“ (1813); „Uzetje Oczakova“, oraz kilka prac po łacinie, dotyczących rzeczy ojczystych, między innemi „Descriptio locorum orae Ragusanae” (1803). Życiorys jego skreślił Kaznaczić („Zora Dalm.” 1845).

Feridun, bajeczny bohater perski, oswobodziwszy Persję z jarzma Dżemszyda, który ją przez tysiąc lat ciemiężył, sam po nim szczęśliwie panował przez 500 lat. Opowieści o **F**-nie, opierające się na starem podaniu aryjskiem, z którego wersją spotyka się w Zendaweście (Prytawan, Thaetasna, ob. Dahaka), później zabarwiona została naleciałościami nowszych czasów, jak z opowiadania Firdusego, gdzie **F.** występuje jako oswobodziciel od najazdu Arabów, upostaciowanych w potworze, któremu z tyłu wyrastały dwa gady, żywiące się mózgiem człowieczym. Por. I. A. Święcicki „Historja literatury nowoperskiej.”

Ferjarz, protokół dawnych sądów trybunalskich w Polsce.

Ferjenczik Samuel, patrjota i pisarz słowieński, * 1793 r. w Zwoleniu na Węgrzech, † 1855 r. w Braszowie: studjował teologję w Presburgu, później uczęszczał na wykłady w Jenie, jednocześnie z S. Chalupką, J. Kolarem i P. G. Szafarzikiem; od r. 1818 pleban ewangelicki w Bystrzycy, od 1827 w Jelszawie, senjor okręgowy od r. 1852. W czasie pobytu w Jenie zapoznał Goethego z pieśniami słowiańskiemi, sam zaś za jego zachętą oddał się naukom przyrodniczym. Do pism niemieckich pisywał o stanie kościoła ewang. na Węgrzech. Podawał też wiadomości meteorologiczne. Zasłużył się, jako gorliwy krzewiciel oświaty pomiędzy ludem swojej okolicy. Jest też autorem kazań i mów okolicznościowych, oraz dzieła: „Ideen für die künft. Gesetzgeb. der Protestanten in Ungarn“ (Wiedeń, 1852). W języku słowieńskim wydał „Pamieti jelsavské a murániské.”

Ferjenczik Mikołaj Stefan, pisarz słowieński, * 1825 r. w Zwoleniu, † 1881 r. w Turczańskim św. Marcinie. Redagował kilka czasopism *(Národni Noviny, Hlasnik, Orol)*, oraz pisał nowele („Irma”, „Ledlovsky uczitel”, „Bratia“, „Szefranik“), oraz dramaty. Był też współzałożycielem *Maticy slovenskiej*.

Ferlino, dawna waga włoska, wynosząca $^1/_{16}$ uncji, w różnych miastach od 1,8 do 1,9 grama.

Fermanagh, hrabstwo w irlandzkiej prowincji Ulster; obejmuje 1850,8 kl. kw. z ludnością 74,000, podzielone jest przez jezioro Erne na dwie równe części. Miasto główne Enniskillen.

Fermat Piotr, matematyk, * 1601 r. w Beaumont de Lomagne pod Beaumont, † 1665 w Tuluzie, gdzie był radcą parlamentu. Z wielu rozpraw, które pisał, doszły nas tylko uwagi na marginesach dzieła Diofantesa i listy do najznakomitszych ówczesnych matematyków. Do zasług jego należy wprowadzenie rachunku algebraicznego do geometrji (współcześnie, a nawet nieco przed Descartes'em), sprowadzenie wyprostowania wielu linji krzywych do okręgu koła i paraboli za pomocą dowcipnych przekształceń równań, metoda rugowania ilości niewymiernych z równań algebraicznych. Wynalazł metodę granic i zastosował ją do teorji największości i do prowadzenia linji stycznych do paraboli. Co do teorji załamania światła popadł w spór z Descartes'em. Ważne są dalej prace jego w rachunku prawdopodobieństwa i teorji liczb. Lagrange uważa **F.** za pierwszego twórcę rachunku wyższego. Zbiór pozostałych jego pism

wyszedł p. t. „Varia opera mathematica" (2 t., 1679).

Fermata, w muzyce, zatrzymanie się na jednym tonie dłużej, niż kształt jego wymaga. Oznacza się to przez znak 𝄐 lub 𝄐 i w koncertowych sztukach daje pole do *kadencji*, czyli do szeregu rzutów fantazyjnych, których sobie pozwala śpiewak lub grający, ściśle jednak w duchu całej sztuki. Kadencja dobra wymaga prawie tyle talentu, co napisanie samej sztuki i dowodzi zupełnego zlania się widzeń kompozytora i wirtuoza.

Ferment, ob. Fermentacja.

Fermentacja, reakcja chemiczna, przy której związek organiczny (materja fermentująca) ulega rozkładowi, dokonywającemu się w ściśle określonym kierunku, pod wpływem innego związku organicznego, *fermentu*, który z własnej swej substancji nic nie udziela produktom rozkładu (fermentacji), te ostatnie albowiem powstają wyłącznie z materji fermentujących. Z tego wypada, że do wywoływania tych przemian wystarczającemi są bardzo małe ilości fermentu. Rodzaj **F.** zależny jest: 1) od natury ciała fermentującego; 2) od kierunku rozkładu, czyli charakteru produktów **F.**; 3) od gatunku fermentu. Tu jednakże nadmienić wypada, że od gatunku fermentu ściśle zależy kierunek rozkładu, czyli natura produktów fermentu, zgodnie też z danemi, do dziś dnia znanemi w nauce, fermenty rozdzielić wypada na dwie grupy: fermentów organicznych nieorganizowanych i organizowanych.— I. Pierwsza z tych grup przedstawia ciała w wodzie rozpuszczalne, złożone z węgla, wodoru, tlenu i azotu, różniące się jednakże od zwykłych materji proteinowych tem, że nie zawierają siarki i z kwasem azotnym nie zabarwiają się na żółto, zresztą charakteryzują się one łatwością strącania się z roztworów wodnych, jeżeli w tychże sztucznie osadzamy fosforan wapnia. W stanie stałym fermenty tej grupy przedstawiają się, jako ciała białe, bezkształtne, strącane z roztworów alkoholem lub octanem ołowiu. Mogą one obudzać **F.** tylko w granicach temperatur niższych od 100°, ogrzane bowiem do tej temperatury, raz na zawsze utracają zdolność obudzania **F.** Przemiany chemiczne tu napotykane są następujące: 1° *Przemiana mączki w dekstrynę* i *dekstryny w cukier*, dokonywana przez ferment nazywany diastazą i zawarty w kiełkujących ziarnach zbożowych, jak np. w ziarnach słodu. Według Payena, diastaza, działając na mączkę, cukruje tylko 0,53 całej jej masy, jeżeli jednak powstały cukier usuwany będzie z roztworu w miarę wytwarzania się go, to cała ilość mączki będzie cukrowaną. Takie usuwanie cukru z roztworu dokonanem być może obecnością współczesną drożdży piwnych, które jak wiadomo zmieniają cukier w kwas węglany i alkohol. Ten rodzaj przemiany mączki dokonywanym bywa również przez zetknięcie wodnego jej roztworu z *emulsyną* (fermentem migdałów), *ptyaliną* (fermentem zawartym w ślinie wyższych zwierząt ssących), materjami zawartemi w soku pankreatycznym. Wreszcie wszystkie tkanki zwierzęce, pozostawione dłuższy czas w spokoju, ustępują wodzie substancje w niej rozpuszczalne, posiadające zdolność zamiany mączki w dekstrynę i cukier. 2° *Przemiana cukru trzcinowego w dekstrozę i lewulozę*, dokonywa się według wzoru $C_{12}H_{22}O_{11}+H_2O=C_6H_{12}O_6+C_6H_{12}O_6$. Reakcja ta, według Berthelota, dokonywa się pod wpływem fermentu zawartego w komórkach drożdżowych i dającego się z nich przeprowadzić w roztwór przez proste zetknięcie drożdży z wodą. Roztwór odfiltrowany zawiera ferment w wodzie rozpuszczalny, strącalny z niej alkoholem, zetknięty z roztworem cukru trzcinowego, przeprowadza go w dwa ciała wyżej wymienione. Maximum działania ma miejsce w temp. 20°—40°. Ferment ten stale przez drożdże bywa wydzielany. Najdłuższe przemywanie drożdży wodą nie wystarcza do całkowitego wyczerpania go. 3° *Rozszczepianie glukozydów pod działaniem fermentów rozpuszczalnych*: Amygdalina rozpada się na glukozę, aldehyd benzoolowy i kwas pruski: $C_{20}H_{27}NO_{11}+2H_2O=2C_6H_{12}O_6+C_7H_6O+CNH$. Salicyna, substancja krystaliczna, zawarta w korze wierzby i w kwiecie *Spiraea ulmaria*, rozpada się na glukozę i saligeninę: $C_{13}H_{18}O_7+H_2O=C_6H_{12}O_6+C_7H_8O_2$. Arbutyna, zawarta w liściach *Arctostaphylos uva ursi* i *Pyrola umbelata*, rozpada się na glukozę i hydrochinon: $C_{12}H_{16}O_7+2H_2O=C_6H_{12}O_6+C_6H_8O_2$. Floryzyna, zawarta w korze jabłoni i gruszy, rozpada się na floretynę i glukozę: $C_{21}H_{24}O_{10}+H_2O=C_6H_{12}O_6+C_{15}H_{14}O_5$. Eskulina, zawarta w korze kasztanu, daje glukozę i eskuletynę: $C_{21}H_{24}O_{13}+3H_2O=2C_6H_{12}O_6+C_9H_6O_4$. Dafnina, zawarta w korze *Daphne alpina* i *Daphne mezereum*, rozpada się na glukozę i dafnetynę: $C_{31}H_{34}O_{19}+2H_2O=2C_6H_{12}O_6+C_{19}H_{14}O_9$. Wszystkie powyżej przytoczone rodzaje rozkładu glikozydów wywołane są oddziaływaniem emulsyny, fermentu zawartego w migdałach gorzkich i słodkich, lub materji wyciągowej tkanek zwierzęcych, jednem słowem fermentów rozpuszczalnych w wodzie. Podobną reakcją objaśnia się ciekawy fakt wytwarzania się ostrego zapachu w nasionach gorczycy po roztarciu ich z wodą, zapachu, który w suchych nasionach dostrzedz się nie daje: działaniem *myrozyny*, fermentu zawartego w nasionach dojrzałych, myronjan potażu w nich zawarty rozpada się na glukozę, rodanek allilu i kwaśny siarczan potasu: $C_{10}H_{16}KNS_2O_9+H_2O=C_6H_{12}O_6+C_4H_5NS+SO_4KH$. Powstający rodanek allilu, czyli olejek musztardy, nadaje tu właściwy zapach musztardy jadalnej. 4) **F.** *pankreatyczna*, której ulegają tłuszcze pod działaniem soku pankreatycznego, we wnętrzu przyrządu pokarmowego,

lub też w warunkach sztucznych, rozszczepiając się wskutek przyłączenia wody na właściwe kwasy tłuszczowe i glicerynę. Fermentem soku pankreatycznego jest *pankreatyna*, podobna własnościami do wyż opisanych fermentów nieorganizowanych, charakteryzująca się zaś specjalną zdolnością zmydlania tłuszczów w temperaturze ciała ludzkiego. Jełczenie oliwy, masła, tłuszczów, jest następstwem fermentacji tego porządku. 5) **F.** *proteinowa*, której fermentem jest *pepsyna*, znajdująca się w soku żołądkowym i oddziaływująca na rozpuszczenie włókien mięsnych tylko w roztworach lekko zakwaszanych kwasem solnym, fosfornym lub mlecznym. Przeprowadzenie nierozpuszczalnych pokarmów mięsnych, w formę, dającą się przez organizm asymilować, oparte jest na powyższej reakcji pepsyny.—Wszystkie dotąd wymienione przemiany materji organicznych, pod wpływem fermentów rozpuszczalnych nieorganizowanych, noszą nazwę **F.** *fałszywych* dla odróżnienia ich od **F.**, dokonywanych przez ferment organiczny i organizowany.—II. **F.** *właściwa* z fermentem organizowanym. Typem tego rodzaju reakcji są przemiany, jakim ulega czysty sok winogronowy, pozostawiony w zetknięciu z powietrzem. Występuje tutaj szereg przemian chemicznych, po sobie kolejno następujących; każdej zaś z nich towarzyszy przejawianie się w roztworze organizmów, nazywanych zwykle *bakterjami* (ob.), a w systematyce botanicznej zaliczanych do *grzybków rozszczepkowych (Schizomycetes)*; organizmy te dokładnie charakteryzują się pod względem kształtu zewnętrznego, warunków życia i rozwoju, wreszcie chemicznego oddziaływania rodzaju tych fermentów i wzbudzonych przez nie przemian. Ważniejsze rodzaje takiej **F.** są: **F.** *alkoholowa*, której ulegają bezpośrednio: glukoza, lewaloza, maltoza i laktoza; pośrednio zaś, przechodząc w glukozę, bądź działaniem fermentów rozpuszczalnych nieorganizowanych, bądź przyłączeniem wody pod działaniem kwasów, następujące ciała: sacharoza, melitoza, melizytoza, laktyna, mączka, dekstryna, guma i glikogen. Głównemi produktami **F.** są tu stale: alkohol i kwas węglany. Ścisłe jednak analizy Pasteura okazały, że 100 części sacharozy (=105,36 glukozy) dają: alkoholu 51,11, kw. węglanego 48,89, kwasu węglanego z fermentacji bursztynowej 0,53, kwasu bursztynowego 0,67, gliceryny 3,16, błonnika, tłuszczu i materji wyciągowych 1,00. Stąd widać, że, oprócz alkoholu i kwasu węglanego, stałemi produktami **F.** alkoholowej cukru są kwas bursztynowy i gliceryna, których ilości zresztą są zmienne i zależne od warunków samej **F.**, o ile ona jest powolniejszą, o ile w cieczy znajduje się mniej kwasów lub wreszcie, o ile drożdże użyte do wywołania procesu są więcej wycieńczone, o tyle ilość gliceryny i kwasu bursztynowego są większe. Wreszcie przeprowadzając fermentację większych mas, soków naturalnych (wina, buraków), lub roztworów cukrowych sztucznych (z ziarn zbożowych lub kartofli) zawsze oprócz alkoholu etylowego, powstawać będą alkohole z nim jednobudowe, jak propylowy, butylowy i amylowy, w ilościach stosunkowo nieznacznych. W soku winogron świeżo odfiltrowanym, po zetknięciu z powietrzem i sfermentowaniu, dają się zauważyć obficie wytworzone w cieczy komórki, które po pewnym czasie opadają na dno; znano je oddawna pod nazwą drożdży (ob.). Rolę drożdży w procesie fermentacji alkoholowej po raz pierwszy objaśnił Pasteur, opierając się na doświadczeniach, przeprowadzonych z całą naukową ścisłością. Komórki drożdżowe rozwijają się w cieczy cukrowej z zarodków, t. j. takich samych komórek, znajdujących się w powietrzu na powierzchni łodyg i jagód winogronowych, lub też, jak to ma miejsce w przygotowywaniu piwa i wódki, sztucznie do cieczy dodawanych. Komórki te rozradzają się przez pączkowanie i młode komórki w pełni rozwoju oddzielają się od komórki macierzystej, które zwykle pod mikroskopem różnią się od własnej generacji wejrzeniem, więcej pomarszczoną powierzchnią i mniejszą przejrzystością. Warunkiem życia komórki drożdżowej jest chłonięcie cukru z roztworu i wydzielanie go w formie kwasu węglanego i alkoholu, przyczem pewna część węgla, wodoru i tlenu, należącego do cukru, zostaje procesem życia komórki zmieniona w błonnik, z którego wytwarzają się ściany nowych komórek, tłuszcz również w nich znajdujący się i materje wyciągowe. Ponieważ drożdże oprócz wodoru, węgla i tlenu, jak okazują analizy, zawierają jeszcze azot i popiół, t. j. materje mineralne, pozostające po ich spaleniu, dla stworzenia więc normalnych warunków ich życia, t. j. dla normalnego przebiegu fermentacji, która jest tego życia wyrazem, konieczna jest w procesie fermentacyjnym obecność w roztworze nietylko czystego cukru, ale nadto materji azotowych i mineralnych. Używając soków słodkich naturalnych, warunkom tym w zupełności czyni się zadosyć. Temp. 100° zabija komórkę drożdżową, a więc tym samym powstrzymuje raz rozpoczętą **F.**—**F.** *mleczna*. Glukoza i wszystkie ciała w nią przejść mogące, przechodzą pod działaniem specjalnego fermentu, zwanego *mlecznym*, w kwas mleczny, który jest jedynym produktem tej **F.**—**F.** *octowa*. Alkohol zmienionym być może w kwas octowy drogą reakcji czystych, przez użycie środków utleniających, lub też pod działaniem specjalnego fermentu roślinnego, zwanego *octowym*, który rozwija się na powierzchni kwaśniejącego wina i który maximum działania wywiera w temperaturze 30°—40°. — **F.** *masłowa*. Kwas mleczny i ciała ulegające **F.** mlecznej mogą przejść

w **F.** masłową. Cukier poddany działaniu fermentu masłowego, który z natury swej już jest zbliżony do wibrjona, wydaje kwas masłowy, węglany i wodór. — **F.** śluzowa, amonjakalna, bursztynowa, wywoływane są również specjalnemi fermentami w odpowiednich roztworach; do kategorji fermentów zaliczyć też należy bakterje (ob.) chorobotwórcze, których działalność chemiczna wszakże nie jest bliżej znana. Najdokładniej nawet zbadana **F.** alkoholowa należycie nie jest jeszcze wyjaśniona. W r. 1898 Buchner, przez roztarcie drożdży z piaskiem kwarcowym i poddanie ich ciśnieniu 500 atmosfer, otrzymał z nich ciecz żółtą, która nie zawiera organizmów żywych, a pomimo to sprowadza **F.** alkoholową cukru. Substancję białkowatą, w cieczy tej zawartą, nazwał Buchner *zymazą*; działa ona jak żywe komórki drożdżowe; stanowi ona ferment zbliżony do fermentów pierwszej kategorji czyli fermentów nieuorganizowanych, a tem samem zacieśnia się stanowcza granica między fermentem obu kategorji. Por. J. Natanson „Świat istot najdrobniejszych“ (Warszawa, 1885); M. Jakowski „Grzybki chorobotwórcze“ (1886); Buchner „Fortschritte in der Chemie der Gärung“ (1897); Jörgensen „Die Mikroorganismen der Gärungsindustrie“ (3 wyd., 1892).

Fermo, miasto okręgowe w prow. włoskiej Ascoli-Piceno, leży o 7 klm. od morza Adrjatyckiego, liczy 6,000 m., posiada starożytne mury, katedrę, liceum i jest rezydencją biskupa. W starożytności nazywało się Firmum.

Fermor William, hrabia, dowódca wojsk rosyjskich, * 1704 w Pskowie, w 1720 wstąpił do wojska rosyjskiego. Odznaczył się w wojnach z Turkami (1736—1738). Następnie w czasie wojny 7-letniej, zostając pod naczelnym dowództwem Apraksina, brał udział w bitwie z Prusakami pod Gross-Ebersdorf; w roku 1758 dowodząc armją rosyjską wszedł do Królewca, wziął Elbląg i Toruń, oblegał Gdańsk, zajął Kwidzyn (Marienwerder), Poznań i Landsberg i bombardował Kistrin, ale został pobity w bitwie pod Zorndorf. W roku 1759 zostając pod rozkazami głównodowodzącego armją rosyjską, hrabiego Sołtykowa, dowodził prawem skrzydłem w czasie bitwy kunnersdorfskiej. Katarzyna II mianowała go generał-gubernatorem smoleńskim; urząd ten sprawował do 1768; później osiadł w majątku swoim Nitawa, gdzie umarł w 1771. Po wygaśnięciu męskiej linji Fermorów, prawnuk jego po kądzieli hrabia Stenbok, otrzymał od rządu pozwolenie pisać się hrabią Stenbok-Fermor.

Fernambúco, ob. *Pernambuko.*

Fernambuk, *fernambukowe drzewo*, ob. Brazylijskie drzewo.

Fernan Nunez, książę, dyplomata i grand hiszpański, * 1778 w Madrycie, † 1821 w Paryżu. Ojciec jego był ambasadorem hiszpańskim we Francji za Ludwika XVI. Był powiernikiem Ferdynanda VII i odradzał królowi podróż do Bajonny. Jako wielki łowczy mianowany przez króla Józefa, spiskował przeciwko Francuzom; ogłoszony został zdrajcą i w 1808 musiał się ratować ucieczką. Gdy Ferdynand VII powrócił na tron, mianował go ambasadorem w Londynie (1814) a później jako pełnomocnik króla był wysłany na kongres do Wiednia. Ambasadorem hiszpańskim w Paryżu był w r. 1817, lecz rewolucja w 1820 r. usunęła go z tego stanowiska. Umarł, spadłszy nieszczęśliwie z konia.

Fernand t. j. *Ferdynand*, biskup Lukki, nuncjusz w Polsce za Władysława Jagiełły, przysłany był 1419 przez papieża Marcina V wraz z biskupem Spoletu, Jakóbem Camplo, celem pogodzenia króla Jagiełły i Witolda z Krzyżakami. Nuncjusze okazali się w tej sprawie nader stronnymi dla Krzyżaków. Sąd rozjemczy odbył się na zjeździe wrocławskim w r. 1420. Na tymże zjeździe **F.** ogłosił bullę Marcina V, wzywającą do wojny krzyżowej przeciwko Czechom. Por. Józef Szujski „Dzieje Polski” tom I, § 24 i 25.

Fernandez Jan, Portugalczyk, był pierwszym z Europejczyków, który się zapuścił w głąb Afryki. Należąc 1446 do wyprawy pod dowództwem Antoniego Gonzales, zamiast wrócić z ziomkami do kraju, pozostał w Afryce między narodem zwanym Assanhadży nad rzeką Rio d'Ouro, gdzie śród rozmaitych udręczeń przepędził przeszło 7 miesięcy. W r. 1448 odbył powtórną wyprawę z Diegą Guillomem do mieszkańców Mecanno. Gdy na ląd wysiadł, burza okręt na pełne morze porwała i **F.** opuszczony, pozostał na nieznanych brzegach; dalsze jego losy są niewiadome.

Fernandez Benito, misjonarz i lingwista z w. XVI. Jako zakonnik w klasztorze dominikańskim w Salamance udał się do Meksyku z ojcem Wincentym Las Casasem. Stamtąd wysłano go do Mixteki, gdzie świetnie się wyuczył tamtejszego narzecza. Nietylko apostołował we swoich parafjach: Tlatiaco (1848), a potem w Acrintli, ale także w innych nad oceanem Wschodnim. Zasługi położył niemałe, lecz pamięć splamił zburzeniem Nekropol w Czakaltongo, Cikahuasti i w Actiutli, ze znajdującemi się u nich bożyszczami. Napisał: „Arte eu lengua misteca” (Nanecza, Tlaxiaco i Aczintla) (Mexyk, 1567), „Narzecze Tepuzkulula“ (tamże 1568); „Doctrina christiana en lengua misteca”; w rękopismach pozostawił: „Algunos Modes de bien hablar en lengua chuchona de Cuextlahuca“; „Doctrina y moral cristiana de Tepuzkulula”; „Epistolas y Evangelios en lengua misteca”.

Fernandez Łukasz, pisarz sceniczny hiszpański z XVI w. Prace jego wydał dopiero Bartłomiej Gallardo pod tyt. „Farsas y eglogas al modo y e stilo pastoràl y castellano” (Salamanka, 1514, Madryt, 1836).

Fernandez Cuerra y Orbe Aureljan, pisarz hiszpański, * 1816 w Granadzie, studjował filozofję i prawo tamże, następnie był profesorem historji i literatury, poczem wykładał literaturę zagraniczną w uniwersytecie madryckim, zajmował wyższe stanowiska w ministerjum sprawiedliwości i oświaty, w 1856 został członkiem akademji i jej sekretarzem. Ceniony jest jako dramaturg, historyk i krytyk. Napisał poezje: „La pena de los enamorados"; „La hija de Cervantes"; „Alonso Cano" etc., prace historyczne: „Sobre la conjuracion de Venecia en 1618" (1856); „Itinerarios de la España romana" (1862); „Historia de la orden de Calatrava" (1864); „Mundo Pompeyano" (1866); „El rey don Pedro de Castilla" (1868) i in.

Fernandez Guerra Ludwik, brat poprzedniego, poeta i pisarz dramatyczny, * 1818 w Granadzie, kształcił się na wydziale prawnym, napisał: „Un juramento"; „Merecer para alcanzar"; „El peluquero de Sualteza"; „La novia de enear-go", nadto napisał nagrodzone przez akademję „Don Juan Riuz de Alcaron y Mendoza". Od r. 1872 jest członkiem akademji hiszpańskiej.

Fernandez de los Rios Angelo, hiszpański polityk i pisarz, * 1821 w Madrycie, studjował prawo tamże, później występował na polu dziennikarskiem przeciwko Ferdynandowi VII i całej dynastji Burbonów i zapamiętale walczył w obronie idei liberalnych, w 1854 został wybrany posłem do izby deputowanych, lecz 1866 zmuszony był opuścić Hiszpanję i do upadku królowej Izabeli (1868) przebywał we Francji. Po powrocie do kraju, mianowany był 1869 senatorem, od 1872 był posłem hiszpańskim w Lizbonie, po wstąpieniu na tron króla Alfonsa, powtórnie wyjechał do Francji, gdzie † 1879. Kilka dzienników hiszpańskich jak: *Los Noredades*, *La soberania nacional*, *Los sucesos* i in. zawdzięczają mu swe istnienie. Z pism jego ważniejsze: „Tesoro de cuentos" zbiór opowiadań; „Guia de Madrid" historja miasta Madrytu (1876); „El futuro Madrid"; „Tado o nada" broszura antydynastyczna; „Mi mision en Portugal" (1877) i in.

Fernandez y Gonzalez Manuel, jeden z przedniejszych nowoczesnych poetów i romansopisarzów hiszpańskich, * 1826 w Sewili. W r. 1850 wystąpił z jednym tomem „Poesias", nowy zbiór dał 1858 p. t. „Poesias varias"; wielkie miał powodzenie jako poeta dramatyczny, † 1888 w Madrycie. W tragedjach obrabia albo materjał z historji narodowej, albo też przedstawia wszelkiego rodzaju okropności z życia społecznego. Jego „Dramas fantasticas" i „Comedias", pełne dowcipu i humoru, grzeszą ekscentrycznością i zakrawają nieraz na farsy. Do najlepszych należą: „Con poche y sin contrato" (Granada, 1844); „El Cid" (Madryt, 1858); „Don Luis Osorio" (Barcel., 1863); „Aventuras imperiales" (Madryt, 1864) i t. d. Do romansów bierze treść po większej części z kronik i przyozdabia ją strasznemi scenami z życia prześladowanych kochanków. O charakterystyce głębszej niema nawet mowy; szczegóły za to są przewyborne. Te zaś powieści, które są jego nawskroś inwencji, celują pełnemi śmiałości i fantazji rysami. Najcenniejsze z romansów **F.** są: „Dona Isabel la Catolica" (Madryt, 1851); „Rodriguez de Sanabria" (1853); „Martin Gil" (1854); „El cocinero del Rey" (1857); „El pastelero de Madrigal" (1862); „La princesa de los Ursinos" (1864); „El collar del diablo" (1866); „La sangre del pueblo" (1860); „El rey maldeto" (1870); „Esperanza" (1870); „La virgen de la Palma" (1867); „El montero de Espinosa" (1869); „Las Mogigatas" (1883) i in.

Fernandez Prosper, prezydent rzeczypospolitej Costarica, * 1834 w San-Jose, pochodzący z rodziny, która wydała już dwóch prezydentów: Manuela **F.** i Franciszka Marję de Oreamum, kształcił się w uniwersytecie gwatemalskim, w r. 1852 powrócił do ojczyzny i wstąpił do wojska. Zaraz w następnym roku walczył w Nicarago z Hibastierem Williamem Walkerem, który, popierany przez Stany Zjednoczone, zagrażał krajom środkowo-amerykańskim. W walkach tych odznaczył się wielką odwagą, zmusił najeźdźców do kapitulacji i został awansowany na generała dywizji (1868). Następnie był gubernatorem prowincji Alajuela, w 1881 głównodowodzącym wojskami rzeczypospolitej, zaś w d. 10 sierpnia 1882 prawie jednogłośnie wybrany był prezydentem. Ogłosił natychmiast ogólną amnestję, zaprowadził w rządzie reformy i wytępił panujący nepotyzm, † w 1885.

Fernando-Neronha, wyspa odosobniona na oceanie Atlantyckim, o 400 klm. w stronie północno-wschodniej od przylądka San-Roque, stanowiącego wschodni kraniec Brazylji. Osadzają tu zwykle przestępców skazanych na wygnanie z kraju. Wyspa ta pod względem administracyjnym należy do prowincji brazylijskiej Fernambuko.

Fernando-Po, jedna z wysp Gwinei, przy brzegach zachodniej Afryki, w zatoce Biafra, rozległość jej wynosi 1,998 klm. kw., przerznięta jest górami dochodzącemi do 2,850 m. wysokości i posiada kilka bardzo wygodnych przystani. Ludność jej, wynosząca około 25,000 m., należy do plemienia murzyńskiego Bubiesów; w głównem mieście *Clarence*, obecnie przezwanem *Santa Isabel*, przebywają także i Europejczycy. Wyspa ta należy do Hiszpanji, odkrytą była w 1469, według innych 1471 lub 1486 przez portugalczyka Fernao de Po i nazwana przez niego Formozą (piękną), w 1778 przeszła w posiadanie Hiszpanji, od 1827 do 1845 należała do Anglji, poczem zwróconą była Hiszpanji.

Fernberg, herb: Na tarczy ściętej w polu górnem złotem—orzeł dwugłowy czarny; w dolnem, błękitnem—na zielonej murawie, w skale

otwór, czarny obramowany złotem. U szczytu dwa skrzydła czarne. Labry błękitne, podbite z prawej strony złotem, z lewej srebrem. Nadany w roku 1786.

Fernberg.

Fernel Jan, lekarz i matematyk, * 1497 w Clermont, † 1558. Był lekarzem w Paryżu i tem się szczególnie wsławił, że pierwszy z nowożytnych przedsięwziął pomiar południka ziemskiego. W tym celu stopień południka przejechał powozem, mierząc drogę przebytą liczbą obrotów koła u powozu; metoda ta oczywiście bardzo jest niedokładna. Oprócz licznych pism treści lekarskiej, zostawił: „De proportionibus libri duo“ (1528) i „Cosmotheoria” (1528).

Ferney, miasteczko mające 1,200 m., we francuskim depart. Ain, nad granicą szwajcarską, głośne z pobytu Voltaire'a w latach 1762—78,

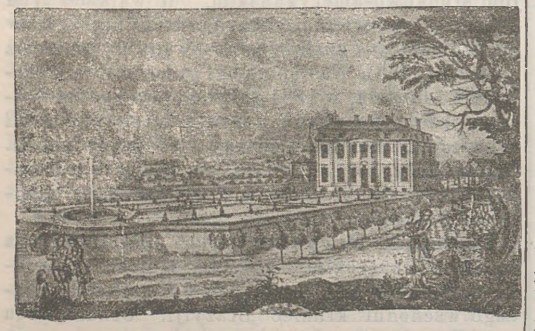

Zamek Voltaire'a w Ferney.

który z tego powodu nazywany bywa *filozofem z Ferney*. W zamku tutejszym sypialny pokój Voltaire'a dotąd utrzymywany jest w pierwotnym swoim stanie.

Fernig Felicyta i Teofila, bohaterki francuskie, słynnne czynnym udziałem w pierwszych wojnach wielkiej rewolucji. Fel. * 1770 w Mortagne, † 1841 w Brukseli; Teof. * 1775 w Château-l'Abbaye pod Mortague, † 1819 w Brukseli. Ojciec ich, stary wiarus, nauczył córki doskonale jeździć konno, strzelać z łuku i fuzji i przyzwyczaił do odbywania długich marszów. W 1792 kiedy wybuchła wojna między Francją a Austrją, i w Mortagne, jak i w innych miejscowościach, poczęły się formować oddziały ochotnicze w celu walki z najazdem, wtedy siostry **F.** pierwsze stanęły do apelu i wkrótce objęły dowództwo nad oddziałami, wysyłanemi w pościgu za rekonesansami austrjackiemi. Gdy nadszedł korpus Dumouriera, panny **F.** przyłączyły się do armji, brały udział w utarczkach z forpocztami nieprzyjacielskiemi i walczyły zawsze w pierwszym szeregu, odwagą swoją dając przykład żołnierzom. Dumourier odkomenderował je do sztabu; stały się wkrótce bożyszczem całej armji, której imponowały nietylko walecznością, lecz i zachowaniem się bez zarzutu. Wódz w Pamiętnikach zaznacza, że cnotliwość ich i skromność dziewicza budziły może jeszcze większy podziw, niż ich odwaga. W 1792 podążyły wraz z Dumourierem, bronić przed Prusakami przejścia przez Las Argoński. W Sainte-Ménéhould doznały entuzjastycznego przyjęcia ze strony komisarzów Konwencji, którzy przyrównali je do Joanny d'Arc i wręczyli im patenty na pomocniczki adjutantów generalnych. W tym czasie, gdy Dumourier zabrał je z sobą do Flandrji, Austrjacy przekroczyli odsłonioną granicę północną Francji i, wtargnąwszy do Mortagne, spalili przez zemstę dom rodzinny **F.** Konwencja, dowiedziawszy się o tym barbarzyńskim czynie, uchwaliła odbudowanie zniszczonego domu na koszt publiczny, **F.** zaś przysięgły nie opuszczać swych towarzyszów broni. W Niderlandach brały udział w bitwach pod Jemappes i Anderlecht, zagrzewając przykładem swego męstwa gasnący zapał żołnierzy. Kiedy korpus Chancela w nieszczęsnej bitwie pod Neerwinden poszedł w rozsypkę, obie siostry zdołały zebrać uciekających i ustawić ich na nowo w szeregi gotowe do walki. To był ich ostatni czyn bohaterski, bo w parę dni potem Dumourier popełnił zdradę. Siostry **F.** towarzyszyły wszędzie generałowi, nie podejrzewając go w ślepem zaufaniu o knowania z wrogami ojczyzny, aż się znalazły w obozie austrjackim. Zrozumiawszy wtedy, co zaszło, wręczyły mu swą dymisję, lecz już za późno. Konwencja zawyrokowała ich oskarżenie narówni z innymi wspólnikami Dumouriera. Wszelkie starania, czynione dla cofnięcia tego niesprawiedliwego wyroku, nie przydały się na nic i zostały na wygnaniu bez wszelkich środków do życia. Dzielne kobiety nie straciły odwagi i wzięły się do pracy, aby zarobić na utrzymanie. Felicyta w Brukseli została kolektorką loterji, a Teofila sprzedawała rozmaite drobiazgi tualetowe na jarmarkach w Belgji. Sześć lat trwało życie w niedostatku. W 1798 Felicyta wyszła zamąż za bogatego oficera belgijskiego, Vandervallena, któremu uratowała życie pod Anderlecht. Teofila zamieszkała przy siostrze. Por. Bonhomme „Correspondance inédite de Théophile **F.**“ (Paryż, 1873); A. Chuquet „Valmy” (tamże, 1887); Ch. Grandjean w „Gr. Encycl.” Lamirault'a.

Fernkorn Antoni Dominik, rzeźbiarz niemiecki, * 1813 w Erfurcie; pracował początkowo jako mechanik i odlewnik, następnie poświęcił się wyłącznie sztuce. Kształcił się w akademji monachijskiej i w pracowni Schwanthalera. W r.

1866 dotknięty chorobą umysłową, mieszkał w Wiedniu, gdzie † 1876. Wykonywał głównie odlewy ze spiżu. Do najlepszych prac jego należą: „Sw. Jerzy walczący konno ze smokiem", „Konny posąg arcyks. Karola" (1860), oba kolosalnych rozmiarów, i „Pomnik ks. Eugenjusza" (1865). Dwa ostatnie znajdują się w Wiedniu.

Fernow Karol Ludwik, * 1763 w Blumenhagen, w Marchji ukrzańskiej, naprzód aptekarz, potem malarz, następnie dzięki poparciom Carstensa i Bagessena odbywszy studja w Wejmarze, Jenie i Rzymie, mianowany profesorem nadzwyczajnym filozofji w Jenie (1802), nareszcie (1804) bibljotekarz owdowiałej ks. wejmarskiej Amalji; † 1808, zostawiwszy po sobie sławę niepośledniego pisarza w przedmiocie sztuk pięknych. Z prac jego celniejsze: „Ueber den Bildhauer Canova und dessen Werke" (Zürich, 1806); „Ariosto's Lebenslauf" (Zürich, 1809); „Francesco Petrarca" (Lipsk, 1808); „Römische Studien" (Zürich, 1806—1808). Wydał także: „Raccolta di autori classici italiani" (12 t., Jena, 1806—10) i Tassa „Gerusalemme liberata" (2 t., 1809). Por. J. Schopenhauer „F-s Leben" (Tüb., 1810).

Ferola, ob. Atłasowe drzewo.

Feronia, *Słonimia*, rodzaj roślin z rodziny rutowatych, którego jedyny gatunek, **F.** *elephantum*, jest wysokiem drzewem w Indjach wsch., liście ma nieparzysto-pierzaste, wydające woń anyżową; owoce, podobne do jabłek, są jadalne i mają smak orzechów. Z pnia przez nacięcie wypływa *guma feronia* czyli *prawdziwa guma wschodnio-indyfska*, używana zamiast gumy arabskiej.

Feronja, bóstwo staroitalskie urodzaju, w którego świątyni, znajdującej się w Anxur (obecnie Terracina), niewolnicy otrzymywali wolność; na cześć **F.** odbywano corocznie na górze Soracte w ziemi Kapenatów, gdzie była w pięknym gaju bogata świątynia, uroczystości ludowe. Poświęcony był jej ptak dzięcioł.

Ferować wyrokiem ustanawiać (durch gerichtlichen Ausprucb befestigen. Pr. Magdeb.). Ferować dekret znaczy potwierdzać wyrok.

Ferrand Antoni Franciszek Klaudjusz, hrabia, * 1751 w Paryżu, † 1825, radca tamecznego parlamentu; w czasie rewolucji emigrował, był doradcą księcia Kondeusza i członkiem rady regencyjnej; w 1801 wrócił do kraju, nie przyjąwszy żadnego urzędowania i oddał się pracom literackim. Jako gorliwy stronnik Burbonów został po restauracji parem, ministrem stanu gener. dyrektor. poczt, a następnie członkiem rady tajnej, oraz członkiem akademji francuskiej (1816), Napisał pomiędzy innemi: „L'esprit de l'histoire" (5 t., Paryż, 1826), dzieło będące apologją despotyzmu; „Théories des révolutions" (4 t., Paryż, 1817); „Histoire des trois démembrements de la Pologne" (3 t., Paryż, 1820, nowa ed. z objaśnieniami Kr. Ostrowskiego, 1865), jako dalszy ciąg pracy Rhulière'a (ob.).

Ferrand Marjan Ludwik, generał francuski, * 1753 w Besançon, † 1809 na wyspie San-Domingo. Oficerem został w Ameryce, walcząc pod dowództwem generała Rochambeau. W wojnach wielkiej rewolucji dosłużył się stopnia generała i w 1801 wysłany został wraz z generałem Leclerc dla stłumienia powstania murzynów na wyspie San-Domingo. Leclerc wkrótce umarł, a szczątki jego korpusu, zniszczonego przez żółtą febrę, musiały opuścić wyspę na mocy kapitulacji (30 listopada 1803). **F.** został w okolicach miasta z 1800 żołnierzy, odmówił złożenia broni, zamknął się w warowni i w ciągu kilkunastu miesięcy bohatersko odpierał atak 22,000 czarnych, dowodzonych przez Dessalines'a (ob.). W r. 1805 posiłki, przywiezione przez admirała Missiessy, pozwoliły **F.** przyjść nawet do działań zaczepnych. Toussaint Louverture, pan prawie całej wyspy, nie ośmielał się go niepokoić, ale w 1808 koloniści hiszpańscy, dowiedziawszy się o najeździe Napoleona na Hiszpanję, opuścili francuskiego generała, a potem, wskutek jakiegoś zatargu, 2,000 ich zgromadziło się w Seybo, pod wodzą Kreola Ramireza pomaszerowało na San-Domingo. **F.** wyszedł na ich spotkanie na czele 500 ludzi, a pobity przez nich, roztrzaskał sobie kulą z pistoletu czaszkę, nie chcąc przeżyć klęski. Zastępca jego, generał Bargnier, zbiegł z resztą żołnierzy do miasta, gdzie się bronili przeciwko powstańcom do 1809. Taki był epilog wyprawy de San-Domingo.

Ferrandus Fulgenty, pisarz kościelny, jeden z przedniejszych obrońców nauki o Trójcy ś., † 551, mnich jednego z klasztorów w Sardynii, następnie djakon w Kartaginie; w dziele „Breviarium canonum ecclesiasticorum (wraz z brewjarzem Cresconiego, w Paryżu 1588, 1609 i 1628), systematycznie uporządkował kanony kościelne. Oprócz tego znane są jeszcze jego „Listy do ś. Fulgentego i Opata Eugenjusza" (o Trójcy ś. i t. d.), oraz do innych, a nadto i dzieło „Paraeneticus ad Reginum Comitem de 7 regulis innocentiae".

Ferrara, prowincja królestwa Włoskiego, mająca 2,621 klm. kw. i 250,000 miesz., była niegdyś księstwem samodzielnem, które dom Este (ob.) otrzymał tytułem lennym od papieża. W 1598 papież Klemens VIII przyłączył ją do państwa kościelnego. W 1797 była naprzód z rzeczpospolitą Cyzalpińską, potem z królestwem Włoskiem zjednoczoną, w 1814 powróconą znowu została papieżowi, z wyjątkiem pewnej przestrzeni nad rzeką Po w stronie północnej, i tworzyła część państwa Kościelnego, aż nareszcie w 1860 jako jedna z prowincji Emilji do królestwa Włoskiego została wcieloną.

Ferrara, m. warowne nad odnogą rz. Po, bogate w kościoły i pałace, niegdyś rezydencja

książąt Este i jedno z najzamożniejszych miast włoskich, liczy obecnie 30,000 m., jest rezydencją arcybiskupa. Znajdują się tutaj sławne dwa domy Ariosta i Guarini'ego, tudzież szpital ś. Anny, w którym był więziony Torkwato Tasso, dalej uniwersytet i bibljoteka, obejmująca 100,000 tomów i 2,000 rękopisów.

Ferrara Franciszek (Francesco), znany ekonomista i statystyk włoski, * 1810 w Palermo. Brał udział w ruchu o niezależność Sycylji i za ostre artykuły przeciw polityce wewnętrznej rządu neapolitańskiego został zamknięty w cytadeli w 1847. Po uśmierzeniu rewolucji w Sycylji pozostał w Pjemoncie i w 1849 objął katedrę ekonomji politycznej w Turynie. W 1867 był ministrem finansów w ministerjum Ratazzego. Był zwolennikiem optymistycznych poglądów Careya i Bastiata. Napisał: O znaczeniu ekonomji („Importanza dell'economia"); Ekonomja u starożytnych; o taryfach protekcyjnych; o podrzutkach, oraz cenne przedmioty do wydanej przezeń w 27 tomach „Bibljoteki ekonomistów."

Ferrari Gaudenty, * 1471 r. w Valduggia, † 1546; słynny malarz szkoły medjolańskiej; połączył w swych pracach kierunki Leonarda da Vinci, Perugina i Rafaela z pewną właściwą sobie fantastycznością, nadającą jego obrazom charakter żywej wesołości. Rysunek **F.** poprawny, koloryt czysty, ale niezawsze harmonijny. Należy on do najpłodniejszych swego czasu malarzów; zostawił mianowicie znaczną ilość pięknych fresków; najwięcej jego utworów posiada Lombardja, najobszerniejszych zaś rozmiarów pracą są freski w Varollo w Pjemoncie. Do celniejszych jego obrazów należą: „Męczeństwo św. Katarzyny" (w Medjolanie), „Chrystus dźwigający krzyż" (w Connobio) i in. Por. Colombo „Vita ed opere di Gaudenzio F." (Tur., 1881).

Ferrari Ludwik, matematyk, * w Bolonji 1552, † 1564. Urodzony w ubóstwie, przyjęty był do usług przez Cardana, który sam zajął się wyuczeniem go matematyki. W 17 roku życia tak wysoko się posunął w matematyce, że już sam zaczął nauczać i wsławił się rozwiązaniem równania stopnia 4. Obok tego był biegłym budowniczym. Przebywał w domu kardynała Herkulesa Gonzagi i księcia Ferrante, który, jako rządca Medjolanu, powierzył mu pomiar całego kraju. W 1561 powrócił do Bolonji, gdzie zajął katedrę matematyki.

Ferrari Bartłomiej, rzeźbiarz włoski, potomek zamożnej niegdyś rodziny, osiadłej w Ferrarze, * 1780 w Wenecji, † 1844. Wykonał bardzo wiele posągów i pomników grobowych z marmuru, jak również wiele cennych prac z bronzu i drzewa. Do lepszych jego prac należą: „Pietà" z bronzu (w kościele w Portagno); popiersie Franciszka Józefa I w arsenale weneckim i in.

Ferrari Ludwik, syn poprzedniego, * 1810 w Wenecji, jeden z najznakomitszych rzeźbiarzy włoskich; uczył się pod kierunkiem ojca. Do najcelniejszych prac **F.** należą: „Laokoon", „Endymjon", „Nimfa zrywająca lotos", „Melancholja", „Dawid", „Madonna della Concezione", „Marco Polo", „ś. Justus", „grobowiec Fryderyka" arcyks. austrjackiego. Oprócz tego wykonał wiele pięknych grobowców i mistrzowskich dzieł z zakresu rzeźbiarstwa rodzajowego. W 1851 został profesorem w akademji weneckiej, † 1894.

Ferrari Józef, filozof i historyk włoski, * 1812 w Medjolanie. Ukończywszy studja prawne, poświęcał się dziennikarstwu. W 1837 udał się do Francji, gdzie wykładał filozofję w Rochefort, Strasburgu i Bourges, ale ze znacznemi przerwami; ultramontanie bowiem swemi denuncjacjami ciągle mu szkodzili, starając się o zupełne usunięcie go od profesury. W 1859 powołany został na profesora w Turynie, a następnie w Medjolanie, w tymże czasie wybrany do parlamentu pjemonckiego, zwalczał politykę Cavoura, a popierał system federalny. W filozofji należał do szkoły Romagnosi'ego i Vico, w polityce hołdował zasadom socjalizmu i komunizmu, † 1876. Najważniejszą jego pracą jest „Essai sur le principe et les limites de la philosophie de l'histoire" (Paryż, 1843). Z innych dzieł jego najcelniejsze: „Idées sur la politique de Platon et d'Aristôte" (Paryż, 1842); „Machiavel, juge des révolutions de notre temps" (Paryż, 1849); „La federazione republicana" (Paryż, 1851); „La filozofia della rivoluzione" (Paryż, 1851, 2 wyd. 1873); „Histoire des révolutions d'Italie, ou Gouelfes et Gibelins" (2 t., Tur., 1857—58); „La Chine et l'Europe, leur histoire et leur traditions comparées" (Paryż, 1867); „Storia della rivoluzione d'Italia" (Turyn, 1871—73, t. 3). Cenne są także jego prace o życiu i pismach Vico, jak np. „Vico e Italia" (Paryż, 1839). Ogłosił nadto zbiorowe wydanie utworów Vico (6 t., Med., 1836—37). Oprócz tego wiele szacownych artykułów **F.** mieści się w „Revue des deux Mondes" i w „Revue indépendante". Por. Mazzoleni „G. F." (Medjolan, 1877) i Wernera „Die ital. Philosophie des 19 Jahrh." (3 t., Wied., 1885).

Ferrari Paweł, komedjopisarz włoski, * 1822 w Modenie, † 1889 r. w Medjolanie, studjował prawo w Modenie, oraz historję i literaturę, w 1847 r. napisał pierwszą komedję „Bartolomeo calzolajo," następnie: „La donna e lo scettico"; „Il codicillo"; „Goldoni e le sue sedici commedie"; „Pavini e la satira" (1857), dwie ostatnie uważane za arcydzieła w literaturze włoskiej; następnie: „Prosa" pierwotnie p. t. „Il Tartuffo moderno"; „Dante a Verona"; „Poltrona storica"; „La medicina d'una ragazza ammalata" (1862); „Gli nomini serii" (1869); „L'attrice cameriera" (1871); „Nessan va al campo" (1871); „Cause ed effetti" (1872); „Il duello"; „Il suicidio," „Un ballo in provincia"; „Vecchie storie"; „Gliamiei e rèvali"; „Le due donne"; „Il ridicolo" (1878);

„Il perdono" (1879); „Per vendetta"; „L'Antonietta" (1880); „Fulvio Testi" (1889) i in. W r. 1860 **F.** został profesorem historji w Modenie, później w Medjolanie. Zbiorowe prace jego p. t. „Opere drammatiche" wyszły w Medjolanie 1897—80 w 14 t. Por. Fortis „P. **F.**, studio biografico" (Medjolan, 1889).

Ferrari Eugenjusz, filolog włoski, * 1832 r. w Arezzo, kształcił się w Pizie, 1858—59 r. był profesorem greckiego języka w liceum we Florencji, 1859—66 w uniwersytecie w Sienna, od 1866 r. w padewskim. Przyczynił się wiele do ożywienia klasycznych studjów we Włoszech, mianowicie przekładem dzieła Otfryda Müllera „Geschichte der griechischen Litteratur" (Flor. 1858—59, t. 2), wydał przekład Platona (Padwa, 1873—82) i kierował wydaniami dzieł Sofoklesa, Filokteta, Ksenofonta i inne.

Ferrari Carlotta, poetka i kompozytorka muzyczna włoska, * 1840 r. w Lodi. Senator Siotta Pintora napisał przedmowę do jej wszystkich utworów, które wyszły w 4 tomach (1857—1885). Później ukazały się: „San Filippo Benzi, ottave" (1885); trzy wydania poematu „Dante Alighieri" (ostatnie 1888) i „Nuove Liriche" (1889). Jako kompozytorka napisała opery: „Ugo" i „Eleonora Arborea," a także mszę.

Ferrari Luigi, hr. polityk włoski, * 1849. W młodym wieku wybrany do izby deputowanych należał naprzód do stronnictwa republikańskiego i zasiadał na lewicy. Z powodu sporu z Cavalottim, zerwał z opozycją i został stronnikiem rządu, 1892 został podsekretarzem stanu w ministerjum spraw zagranicznych, ustąpił z gabinetu wraz z upadkiem Giolittiego. W d. 4 czerwca 1895 został na ulicy napadnięty i otrzymał od kuli rewolwerowej ranę, w skutek której † 10 czerwca t. r.

Ferrari Severino, poeta włoski, * 1856 r. pod Bolonją, kształcił się we Florencji, następnie został profesorem licealnym w Faenza. Ogłosił zbiory poezji lirycznych: „Sibi suis" (1876); „Bordatini" (1885); „Secondo libro dei Bordatini" (1886); „Il Mago" (1884); „Nuovi versi" (1888). Wydał także zbiór polemik i satyr p. t. „Ai prepositi di Olimpo di Sasso-Ferrato." **F.** uważany jest we Włoszech za poetę oryginalnego i dobrego krytyka. Por. G. Manzoni „Poeti giovani" (1886).

Ferraris Karol Franciszek, znany statystyk włoski, * 1850 r., kształcił się we Włoszech, Niemczech i Anglji. Gorący zwolennik nauki niemieckiej. Profesor statystyki w Padwie. Napisał: „La reppresentana delle mineranze in Parlamento" (1870); „La statistica e la Scienza dell'amministrazione nella Facolta giuridiche" (1878); „Saggi di Economia, Statistica e Scienza dell'Amministrazione" (1880); „Les projets de législation sociale en Italie" (1883); „L'assicurazione obbligatoria e la responsabilità dei patroni" (1890). Pisał także wiele ważnych artykułów w „Nuova Antologia"; „Archivio giuridico"; „Gioruale degli Economisti"; „Bulletin de l'Institut international de statistique" i t. d.

Ferrata Ercole, rzeźbiarz włoski, * 1614 r. (według Naglera 1630) w Pelsotto di Como, † w r. 1686 w Rzymie. Nauki pobierał w Genui, a potem pracował u Algardego w Rzymie, następnie we Florencji i Neapolu. Posiadał świetną znajomość antyków i doskonale umiał je odnawiać. W Rzymie wystawił posąg „Siły" na grobie Leona XI w kościele św. Piotra; „Miłosierdzie" na grobie Klemensa IX w Santa Maria Maggiore i kilka pięknych płaskorzeźb. Za pontyfikatu Aleksandra VII pomagał Berniniemu modelować kolosy, unoszące ambonę w kościele św. Piotra, do kościoła Minerwy wykonał „Nagrobek kardynała Bonellego" i in. Powołany przez Koźmę III do Florencji, w r. 1677 odrestaurował tam trzy rzeźby starożytne, przyniesione z Rzymu: „Wenerę Medycyjską", „Zapaśników" i „Szlifierza." Do katedry w Sienie zrobił statuę św. Bernarda i posąg Aleksandra VII; do baptysterjum w Reggio—św. Joannę Chantal. Jednem z dzieł jego ostatnich był Herkules w wieku dziecięcym, walczący z wężem — zrobiony dla Wenecji. Członkiem akademji św. Łukasza był od r. 1650. Pod jego kierunkiem kształcili się: Carcani, Giuseppo, Moszuoli, Carlo Foggini, L. Lottone i P. Baliatri.

Ferratyna, *kwas żelazo-albuminowy*, otrzymuje się z białka jaja kurzego i winianu żelazo-sodowego; zawiera 6—10 odsetek żelaza i polecany jest jako środek lekarski, doprowadzać ma bowiem organizmowi żelazo w formie naturalnej.

Ferrazi Giuseppo Jacobo, literat i bibljograf włoski, * 1813 r. w Carigliano, † 1880 r. Napisał szereg bibljografji specjalnych wielkiej wartości, ważnych dla badacza literatury włoskiej: „Di Bassano o dei Bassaneri illustri" (Bassano, 1847); „Giuseppo Cogo, cenni biografici" (1832); „Volgarisamenti, in versi sciolti, dell' Eglohe di Virgilio"; „Antologia Italiana" (Wiedeń, 1858—59); „Mannalo Baulesco" (Bassano, 1864—65); „Bibliografia Dantesca" (1871—77, 2 tomy); „Bibliografia Petrarchesca" (Bassano, 1877); „Torquato Tasso, studii biografici, critici e bibliografici" (Bassano, 1880); „Bibliografia Ariostesca" (Bassano, 1881) i inne.

Ferré, zwany Grand-**F.**, chłop ze wsi Rivecourt, między Pont-Saint-Maxeme a Compiègne. Odznaczył się czynami bohaterskimi w r. 1558 w walce z Anglikami. Posiadał nadzwyczajną siłę. Z towarzyszem swoim Wilhelmem Aland albo L'Alone, uorganizował obronę warownego zamku Lonqueil. Anglicy dostali się do zamku przez wyłom w murze, Alanda z kilku towarzyszami zabili, lecz **F.**, zgromadziwszy resztę małej załogi ochotniczej, uderzył na napastników i wy-

ciął ich co do nogi. Kronikarze utrzymują, iż zabił on własnoręcznie 85-ciu, nie licząc tych, których ranił. Dokonawszy obrony zamku, powrócił do swej zagrody w Rivecourt, i dalsze jego losy nie są wiadome. W Lonqueil wzniesiono mu niewielki pomnik. S. Luce, referat w „Comptes Rendus del'Acad. des Inscr." (1891); Michelet „Histoire de France."

Ferré Teofil Karol Gilles, członek Komuny paryskiej, * 1847 r. w Paryżu, † 1871. W ostatnich czasach cesarstwa odznaczał się, jako zapalony agitator polityczny i mówca ludowy, występujący wrogo przeciw monarchji i duchowieństwu. Podczas pierwszego oblężenia Paryża, służył w gwardji narodowej. Po wybuchu powstania wybrany członkiem Komuny, należał do komitetu bezpieczeństwa i zarządzał prefekturą policji, naprzód z Raoul Rigault, a następnie sam jeden. Między przywódcami Komuny należał **F.** do najczerwieńszych. Po zajęciu Paryża aresztowany przez Wersalczyków, został rozstrzelany.

Ferreira Antoni, poeta portugalski, * 1528 r. w Lizbonie, † 1569; zasłużył się w literaturze portugalskiej, jako reformator formy poetyckiej, Był jednym z głównych twórców t. zw. smaku klasycznego, czyli naśladownictwa włoskich i łacińskich poetów w portugalskiej poezji, która w ten sposób weszła na nową drogę. Poezja portugalska zawdzięcza mu tragedje, ody, epigramaty, wzorowe listy i elegje; jego tragedja „Ines de Castro," liczy się dotąd w Portugalji do najcelniejszych ozdób literatury. Komedja **F**-y „Zazdrosny" uważaną jest za najsławniejszą nowo-europejską komedję charakterów. Zbiór główniejszych prac **F.** wyszedł pod tyt. „Poemas Lusitanos" (Lizbona, 1598, ost. wyd. 1875). Por. Castilho „Antonio **F.** poeta quinhentista" (3 t., Rio de Janeiro, 1875).—Inny *Ferreira de Vasconellos* Grzegorz, † 1585 r. w Lizbonie, napisał wiele komedji i słynny romans średniowieczny „O okrągłym stole" (1567, ost. wyd. 1867).

Ferreira Sylwester Pinheiro, dyplomata i filozof portugalski, * 1769 r. w Lizbonie, † 1846. W dziedzinie filozofji był wyznawcą Locke'a i Condillac'a. Napisał „Synopse do codigo do processo civil conforme as leis e estilos actuaes do fôro portuguez" (Paryż, 1825); „Essai de psychologie" (tamże, 1826); „Précis d'un cours de droit public interne et externe" (tamże, 1830); „Projectos de ordenasoes para o Reino de Portugal" (1881); „Principe du droit public constitutionel, administratif et des gens, au Manuel de citoyen dans un gouvernement representatif"; „Précis d'un cours d'économie politique" (1840). Por. Lourada de Magalhaes „S. P. Ferreira, sein Leben und seine Philosophie" (Bonn, 1881).

Ferrel William, meteorolog, * 1817 w stanie Wirginji, † 1891 r., był nauczycielem w Tennessee, w r. 1867 otrzymał miejsce w urzędzie pomiarów wybrzeży w Waszyngtonie, a w r. 1882 został profesorem w zarządzie meteorologicznym. Przeprowadził ważne badania nad krążeniem powietrza, nad powstawaniem burz wirowych i tornadów, nad przypływami i odpływami morza i in. Ogłosił „Popular treatise on the winds, moonsoons, cyclones" (1889, 2 wyd. 1893).

Ferreras Juan de, dziejopis hiszpański, * 1562 r. w Labaneza, † 1735 na urzędzie bibljotekarza królewskiego w Madrycie. Jako duchowny, wysokich doszedł godności; słynął z wymowy. Zasłużył się szczególnie dziełem „Histoira de Espaňa" (16 t., Madryt, 1700–27, n. wyd. 1775—81, 17 t., tłómaczone na niemiecki 13 t., Halla, 1754—72). Historja Hiszpanji jest tam doprowadzona do roku 1598.

Ferreri, *Ferrari*, *Ferrarius*, *Ferrerjusz* Zacharjasz, nuncjusz w Polsce, biskup w Garda we Włoszech, * 1479 r., † około 1530 r., przyjechał do Polski na początku 1520 r., mając godzić Zygmunta Starego z siostrzeńcem Albertem, mistrzem krzyżackim. Misja **F.** była bezowocna, gdyż przybył do Torunia już po rozpoczęciu wojny. Fanatyczny i chciwy, sprzedawał bez umiarkowania odpusty, łaski, ekspektatywy i różne zwolnienia; występował żarliwie (w mowach drukowanych) przeciw reformie religijnej, wyrabiał u króla różne postanowienia przeciw inowiercom, przez co naraził się Torunianom i przed ich zapalczywością musiał wyśmiany z miasta uciekać. Stąd udał się na Litwę, gdzie miał zbierać wiadomości o życiu i cudach królewicza Kazimierza, którego Zygmunt I przedstawił Leonowi X do kanonizacji. Za sprzedaż łask i odpustów gromadził pieniądze. W Wilnie, gdyby nie pomoc mieszkańców, padłby ofiarą chciwości własnej służby. **F.** zostawił brzydką w dziejach pamięć. Krzycki napisał nań dwa epigramaty, w których go nazywa *legatus impurus* (nieczysty legat). Bawił nuncjusz w Polsce jeszcze 1521 r. Wydał „Vita beati Casimiri confessoris," z przyłączeniem opisu podróży z Torunia na Litwę i dwu mów politycznych, mianych w Toruniu. Poselstwo **F.** opisywali także A. Krzycki i S. Górski (*Acta Tomiciana*, t. V). Zbiór dokumentów, dotyczących tej nuncjatury, wydał Haller (Kraków, 1521). Po śmierci Leona X, **F.** otrzymał od Adrjana VI gubernatorstwo Faenzy. Napisał wiele dzieł kanonicznych w języku łacińskim. Był także autorem hymnów wierszowanych.

Ferrerjusz Wincenty, św., ob. Wincenty Ferrerjusz.

Ferrero Gugielmo, sławny publicysta włoski, * 1871 r. w Neapolu. Jest laureatem wydziałów: prawnego i filozoficznego w Bolonji i Turynie. Współpracownik Cezarego Lombroso. Napisał piękne studjum, poświęcone symbolistyce w dziedzinie dziejów i filozofji prawa, w psychologji

i socjologji („I simboli in rapporto alla storia e filosofia del diritto, alla psicologia ed alla sociologia" Torino, Bocco) przełożone na język francuski. Por. *Ateneum* (1897): S. Posner „Warunki postępu moralnego."

Ferreti Giovani Domenico, malarz religijny włoski, * 1692 r. we Florencji, † po 1750 r. Wykonał wiele obrazów we Florencji, z których szczególnie freski odznaczają się dokładnością i delikatnością rysunku, kolorytem i fantazją. W Sienie ozdobił pałac Sansedoni pięknemi freskami, przedstawiającemi: Noc, Sztuki wyzwolone, Pracę, Herkulesa, Sławę, Cztery pory roku i in. (1745).

Ferri Jan, malarz—snycerz i budowniczy z Padwy. Na początku XVI w. czynny w Polsce. Por. Fuessli „Allg. Künstler Lexikon"; Rastawiecki (III, 205).

Ferri Baltazar, * 1610 r. w Perugji, † 1680; słynny śpiewak sopranista (kastrat). W 1625 r. książę Władysław, późniejszy Władysław IV król polski, zabrał **F**-go do Warszawy i umieścił w słynnej kapeli Zygmunta III. W r. 1675 wrócił do ojczyzny. Historycy muzyczni przypisują mu pomysł wprowadzenia do arji zwyczaju, zasadzającego się na powtarzaniu arji („da capo").

Ferri Ludwik, filozof włoski, * 1826 r. w Bolonji, † 1895 r. w Rzymie, z ojcem malarzem dekoratorem przybył do Paryża, kształcił się w wyższej szkole normalnej, następnie wykładał filozofję w kilku kolegjach prowincjonalnych, w końcu powrócił do Włoch, gdzie 1856 został profesorem w Annecy, 1869 sekretarzem ministra oświaty Mamianiego, profesorem filozofji i historji we Florencji, 1871 w uniwersytecie rzymskim. **F.** jest w filozofji spirytualistą; główne zasługi położył w dziedzinie historji filozofji. Napisał: „Il genio d'Aristotele" (1866); „Leonardo da Vinci: la Filosofia dell'arte" (1870); „Il senso commune nella filosofia" (1872); „Sulle nicendo della filosofia in Roma" (1876); „Essai sur l'histoire de la philosophie en Italie au XIX siècle" (1869, t. 2); „La psychologie de l'Association depuis Hobbes jusqu'à nos jours" (1883), dzieło nagrodzone przez Akademję, i in.

Ferri Henryk, znakomity kryminolog włoski, * 1856 roku w Mantui. Profesor prawa karnego na uniwersytetach Sieny, Pizy i Rzymu. Napisał: „Teoria della imputabilità e negezione del libero arbitrio" (1878); „I nuovi orizzonti del diritto e della procedura penale" (1881). Wspólnie z Lombrosem i Morsellim wydaje **F.** znane czasopismo, poświęcone sprawom antropologji kryminalnej: *Archivio di psichiatria, scienze penali ed antropologia criminale.* Por. H. Zimmerman „Enrico Ferrari" („Neir Contory Review" 1898, str. 352—359); Krzymuski „Szkoła pozytywna prawa karnego we Włoszech" (1887); Rosenblatt „Obecne szkoły prawa karnego i ich metoda" (1888); Stebelski „Nowe kierunki w nauce prawa karnego" (1893); Spasowicz „O najnowszych kierunkach prawa karnego" (1891—98).

Ferriani Lino, współczesny penolog, doktor praw, adwokat, a obecnie prokurator królewski przy sądzie w Como. * r. 1852 r. w Ferrarze. Napisał: „Dzieciobójstwo podług kodeksu i w życiu społecznem" (Medjolan, 1885); „Miłość w sądzie" (1889); „Matki zwyrodniałe" (1893); „Nieletni przestępcy" i in.

Ferridocjan, ob. Nadżelazocjan.

Ferrier (Susan—Edmostone), powieściopisarka szkocka; * 1782 r. w Edymburgu, † 1854 r. Napisała romanse: „Marriage"; „Inheritance"; „Destiny," w duchu satyrycznym, schwyciła znane osobistości współczesne.

Ferrier Paweł, dramaturg francuski, * 1843 r. w Montpellier, napisał komedje: „La Revanche d'Iris" (1868, przekład polski „Zemsta bogini," 1892); „La Chaste Suzanne" (1877); „Le Parisien" (1880) i in., oraz libreta operetkowe: „Les mousquetaires au convent" (1880); „Joséphine vendue par ses soeurs" (1886) i in.

Ferrier Gabryel, malarz francuski, * 1847 r. w Nîmes. Był uczniem Pils'a i Herberta. Pendzel jego odznaczał się czystością rysunku i nadzwyczajną żywotnością kolorytu. Wystawił: „Dawida, zwycięzcę Goljata" i „Betsabeę" w r. 1876, „Św. Agnieszkę, męczennicę" w 1878 r.

Ferrières, miejscowość w departamencie francuskim Seine-Marne, zamek barona Rothschilda; od 19 września do 5 października 1870 główna kwatera króla pruskiego Wilhelma I; 19 i 20 września 1870 r. toczyły się tu układy pokojowe pomiędzy Bismarkiem a Favre'm.

Ferrigni Pietro Franzesco Leopoldo Coccoluto, dziennikarz włoski, * 1836 r., † 1895; pisał pod pseudonimem Yorick. Dzielny publicysta i pisarz bystrego umysłu. Wydał dzieła następujące: „Viaggio dal traverso l'Esposizione italiana del 1861"; „Cronacha dei bagni di mare"; „Fra Quadri e statue" i in.

Ferripiryna, związek chlorku żelaza z antypiryną, tworzy proszek pomarańczowy, łatwo rozpuszczalny, używany do tamowania krwi, oraz przy anemji i newralgjach.

Ferris Ryszard, awanturnik angielski za czasów Elżbiety. W r. 1590 przepłynął wątłą łodzią z Londynu do Bristolu i tem wzbudził taki zapał, że stał się bożyszczem kobiet i natchnieniem poetów.

Ferro albo *Hierro*, wyspa położona najdalej na zachód pośród wysp Kanaryjskich, stanowi skałę wznoszącą się na 1,415 m. nad powierzchnię morza; ma 275 klm. kw. i 6,000 ludności, z miastem głównem Valverde. Ponieważ niegdyś wyspę tę uważano za ostatni kraniec starożytnego świata na zachodzie, przeto przyjęto,

że przez nią przechodzi pierwszy południk. (Ob. Południk).

Ferrocjan, ob. Żelazocjan.

Ferro nocentius aurum (łac.).—szkodliwszem od żelaza jest złoto.

Ferrol, pierwszorzędna twierdza morska w Hiszpanji, w prow. Galicji, o 5 godzin drogi od Coruna, nad t. n. zatoką oceanu Atlantyckiego; ma 26,000 miesz., wielki port wojenny, obszerny arsenał morski, akademję marynarki, tudzież szkołę pływaków i sterników.

Ferron Teofil Adrjan, generał francuski, * 1830 r., kształcił się w szkole politechnicznej, w 1855 jako porucznik inżynierji; na czele oddziału saperów zdobył redutę pod Małakowem, następnie przez wiele lat służył w Algierze, był nauczycielem w szkole inżynierskiej w Metz, 1866 został dyrektorem inżynierji w Nowej Kaledonji. W 1871 w szeregach armji wersalskiej walczył przeciw Komunie, w 1875 został podpułkownikiem, 1879 pułkownikiem, znowu czas niejaki służył w Algierze, następnie mianowany był szefem sztabu generalnego 9 korpusu armji, a 1880 podszefem sztabu generalnego ministerjum wojny. Przez kilka lat następnych był komendantem dywizji, w 1887 objął po Boulangerze ministerjum wojny i poświęcił się organizacji armji. Ustąpił z gabinetu 1888 wraz z Tirardem, w 1889 został komendantem 18 korpusu w Bordeaux. Pisał o obronie Paryża, o ufortyfikowaniu granic i studjum o kolejach żelaznych podczas wojny.

Ferrotypja, *fotografja pośpieszna*, fotografja na czarno werniksowanej płycie żelaznej, powleczonej asfaltem; obraz taki, po wywołaniu w izbie ciemnej, posiada barwę jasno-szarą. Tego rodzaju fotogramy otrzymuje się zwykle na jarmarkach i podobnych zgromadzeniach ludowych. Por. „Ferrotypie“ (11 wyd., Düsseldorff, 1893).

Ferry Klaudjusz Józef, członek Konwencji, * 1756 w okolicy Remirement, w depart. Wogezów, † 1845; uczeń i przyjaciel d'Alemberta, profesor inżynierji w szkole wojskowej w Mezières; wybrany ze swego departamentu do Konwencji, odznaczał się wielkim rozsądkiem i umiarkowaniem, należał jednak do głosujących za śmiercią Ludwika XVI; w r. 1793 wysłany do departamentów środkowych dla czuwania nad fabrykacją broni, miewał potem od dyrektorjatu rozmaite zlecenia polityczne, z których się zawsze chlubnie wywiązywał. Po utworzeniu konsulatu złożył obowiązki i oddał się wyłącznie naukom. W r. 1812 został profesorem szkoły politechnicznej, od którego to urzędu usunęła go restauracja, a nawet uwięziła. Wypuszczony na wolność, usunął się zupełnie do życia prywatnego, biorąc tylko udział w redakcji rozmaitych pism naukowych.

Ferry Louis Ferry Gabriel de Bellemare, znany pod pseudonimem Gabriel, autor francuski, * 1809, † 1852. Pisał romanse na tle życia i stosunków amerykańskich: „Le coureur des bois“; „Scènes de la vie mexicaine“ (1854) i in. Syn jego, Gabriel de Bellemare, używał tego samego pseudonimu, * 1846 r., pisał komedje, operetki, romanse i studja literackie. Niektóre utwory: „Les dernières années d'Alexandre Dumas;“ „Balzac et ses amies;“ „Lex deux maris de Marthe” i in.

Ferry Juljusz, publicysta francuski, * 1832 w St.-Dié, depart. Wogezów. Od r. 1851 adwokat w Paryżu i współpracownik wielu dzienników opozycyjnych; w 1856 został jednym z głównych redaktorów dziennika *Temps*. Wybrany 1869 do ciała prawodawczego, był jednym z najczynniejszych członków lewicy, stawiającej groźną opozycję drugiemu cesarstwu. Należał do założycieli komitetu demokratycznego, przeciwko plebiscytowi 8 maja 1870 roku. Po upadku Napoleona III był jednym z członków tymczasowego rządu narodowego. Od 1871 r. zasiadał w zgromadzeniu narodowem. 1879 r. przyjął w gabinecie Waddingtona tekę oświaty i rozwinął silną działalność w celu oswobodzenia szkoły od wpływu duchowieństwa, a po usunięciu się Freycineta, objął znowu wydział oświaty w styczniu 1882 r. i opuścił go z upadkiem ministerjum 29 lipca. W lutym 1883 r. stanął znów na czele gabinetu, złożonego z gambettystów, w którym objął wydział oświaty. Umiał się utrzymać mimo licznych trudności, a gdy w listopadzie t. r. Challemel-Lacour opuścił ministerjum spraw zagranicznych, **F.** objął tę tekę, a wydział oświaty ustąpił Fallières'owi. Na tem stanowisku zawiązał stosunki przyjacielskie z Niemcami, w celu zabezpieczenia interesów francuskich w Egipcie i Afryce, oraz przeprowadzenia aneksji Anamu i Tonkinu. W r. 1884 rozpoczął wojnę z Chinami i już miał zawrzeć korzystny dla Francji pokój, gdyż z powodu porażki wojsk francuskich w Tonkinie, zmuszony był 30 marca 1885 ustąpić z gabinetu. W r. 1887 energicznie występował przeciw Boulangerowi, który przez zemstę udaremnił jego kandydaturę na prezydenta rzeczypospolitej po ustąpieniu Grévy'ego, grożąc wojną domową w razie wyboru. **F.** Oportuniści pomimo przekonania, iż energiczny **F.** byłby najwłaściwszym prezydentem, ustąpili, wskutek czego na wyborach w d. 3 grudnia 1887 otrzymawszy tylko 212 głosów, ustąpił miejsca Carnotowi. Wtedy bulanżyści i nieprzejednani za pośrednictwem niejakiego Auberlina wykonali zamach 10 grudnia na życie **F.**, zakończony

Ferry Juljusz.

raną. **F.** mimo to w dalszym ciągu walczył z bulanżystami i dla skuteczniejszego działania utworzył w tym celu republikański związek narodowy 1888 r. Pomimo zdolności, energji i zasług, **F.** jednak, z powodu aneksji Tonkinu, był w kraju tak nielubiony, że Carnot nie miał odwagi powierzyć mu kierownictwa gabinetem. W r. 1889 we własnym okręgu wyborczym nie był wybrany do izby deputowanych, mandatu zaś z okręgu innego nie przyjął. Wybrany senatorem w 1891 r., wziął znowu udział w życiu politycznem, † 1893. Po śmierci nastąpił zwrot w opinji na korzyść zmarłego; w r. 1899 postawiono mu pomnik. Ogłosił: „Le Tonkin et la mère-patrie" (Paryż, 1890). Jego mowy wydał Robiquet pod tyt.: „Discours et opinions" (Paryż, 1894).

Ferse, rzeka, ob. Wierzyca.

Fersen, starożytny ród szlachecki w Inflantach, wywodzący swój początek od mieszkańca Turyngji nazwiskiem *Pherson*, *Versen* albo *Fersen*, którego potomkowie do rozmaitych poprzenosili się krajów. Znakomitsi z nich byli: **Fersen** Jan Wolthus, obrany 1470 mistrzem prowincjonalnym inflanckim Kawalerów Mieczowych, ściągnął na się podejrzenie o tajemne związki z wielkim księciem moskiewskim; wskutek tego uwięziony 1472 r., został zamknięty w zamku wendeńskim i tam wkrótce zakończył życie.—**Fersen** Jan hr., generał rosyjski, * 1739, † 1800; odznaczył się w wojnach przeciwko Turcji 1769—75 r., następnie ze Szwedami w Finlandji 1790 a 1792 w Polsce, za złożenie konfederacji w Litwie, otrzymał tytuł hrabiego i 2,000 dusz, w roku 1794 znajdował się przy oblężeniu Warszawy przez Prusaków; w d. 10 października wziął pod Maciejowicami do niewoli T. Kościuszkę, następnie połączył się z Suworowem i brał udział z szturmie Pragi. Ostatnio był dyrektorem korpusu kadetów. Zmarł wkrótce po wzięciu dymisji w Dubnie.—**Fersen** Hans Axel, hr., * 1755 w Sztokholmie, służył naprzód w gwardji szwedzkiej, później wszedł do służby wojskowej francuskiej, brał udział w wojnie amerykańskiej, zakochany w królowej Marji Antoninie, przebrany za woźnicę odwiózł uciekającą królewską rodzinę do Varennes, przebywał następnie w Wiedniu, Dreźnie, lecz z powodu rewolucji opuścił ją i wrócił do Szwecji, gdzie dosłużył się stopnia feldmarszałka; ściągnąwszy na się niesłuszne podejrzenie o zamordowanie następcy tronu, Karola Augusta, padł ofiarą rozhukanego ludu, który go okrutnie zamordował 20 czerwca 1810. Późniejsze śledztwo wykazało jego niewinność. Por. Klinckowström „Le comte de **F.** et la cour de France" (2 t., Paryż, 1878,

Ferstel Henryk, budowniczy, * 1828 w Wiedniu, † 1883 w Grenzing pod Wiedniem, kształcił się w szkole architektury akademji wiedeńskiej, następnie odbył podróż do Włoch, Francji, Anglji i Holandji, wziął w 1855 udział w konkursie nad budową kościoła zw. „Votivkirche" w Wiedniu i otrzymał pierwszą nagrodę, samą zaś budowę jego ukończył w 1879. Według jego planów wzniesiono kościół protestancki w Bernie, pałac arcyksięcia Ludwika Wiktora w Wiedniu, muzeum austrjackie, instytut chemiczny, pałac ks. Liechtensteina w Wiedniu, uniwersytet tamże w stylu renaissansu włoskiego. Zbudował także kościół św. Zenona w Cieplicach, gmach banku państwowego w Wiedniu, ratusz w Tyflisie i in. W r. 1866 **F.** został powołany na profesora architektury do wyższej szkoły technicznej w Wiedniu. W r. 1879 otrzymał od cesarza szlachectwo.

Ferster.

Ferster *(Förster)*, herb: Na tarczy z pasem poprzecznym srebrnym, w polach błękitnych, w górnem — złoty ul między 5-u pszczołami złotemi, w dolnem—na murawie, zielono ubrany leśnik z siekierą na prawem ramieniu ku kilku drzewom idący. U szczytu takiż leśnik do kolan. Labry błękitne podbite złotem. Nobilitacja galicyjska z r. 1788.

Ferté, nazwa kilku miejscowości i małych miast we Francji, jak np. *Ferté Milon*, *Ferté Macé* i t. d.

Fertit, lud afrykański, ob. Kredż.

Ferton, ob. Wiardunek.

Ferula, *Zapaliczka*, *Zarzewka*, *Łoczydło*, rodzaj roślin z rodziny baldaszkowatych, obejmujący zioła i podkrzewy w Europie południowej i Azji zachodniej, o liściach pierzasto-dzielnych, których ostatnie działki bardzo są wązkie; baldachy wielkie, kwiaty żółte; owoce okrągłe lub podłużne, silnie ściśnięte. Liczne gatunki zawierają w korzeniach i łodygach gumożywicę. **F.** *galbaniflua*, w Persji, dostarcza galbanu, **F.** *narthex* zaś w Tybecie asafetydy (ob. Asa foetida), podobnie jak i **F.** *asa foetida* w stepach między morzem Arabskiem i zatoką Perską, która tam tworzy gęste zarośla; korzeń dopiero po 5 latach wydaje łodygę, na 2 m. wysoką, która po dojrzeniu owoców wraz z korzeniem rychło obumiera. **F.** *communis*, ziele trwałe w Europie płd., 3—4 m. wysokie, miało u starożytnych pod nazwą *Narthex* ważne znaczenie; poświęcone było Bachusowi i używane na tyrsy; rdzeń łodygi zapalony tli się długo, stąd Prometeusz ogień Jowiszowi ściągnięty przechował w tej łodydze, która też służyła do przechowywania rękopisów, a gałązki jej dawały wici na chłosty dzieci i niewolników.

Ferulowy kwas, $C_{10}H_{10}O_4$, jest eterem metylowym kwasu kawowego, znajduje się w asa-

fetydzie, tworzy igły rozpuszczalne w wodzie wrzącej i topiące się przy 169°.

Ferwedinowie, w liczbie pojed. *Ferwer*, u Persów Frôhar, nazwa duchów opiekuńczych w religji Zaroastra. Mają one pieczę nad każdą dobrą istotą, czuwają nad obrotem gwiazd, biegiem wód, przyjściem na świat dzieci i t. d. Ilość tych duchów niezliczona, bo każda dobra istota, która żyje, żyła lub żyć będzie ma swojego Forwera; ma go nawet sam Ormuzd. W księgach Zendawesty poświęcony im jest jeden z tak zw. *jaszłów*, który jest źródłem do poznania mitologicznych wyobrażeń o F-ach.

Fery *(Pherae)*, potężne miasto Tesalji, w pobliżu Peljonu, starożytna rezydencja Admeta, później stolica całego szeregu tyranów, z których szczególnie znanym był z niesłychanych okrucieństw Aleksander (zamordowany 33 przed Chr.).

Ferzach, mila perska, ob. Farzang.

Fes *(fa bémel)*, ton f o pół tonu zniżony. Akord *fes dur=fes as ces*, akord *fes moll=fes asas ces*.

Fesceniny, *Fesceńskie wiersze (Versus Fescennini)*, prawdopodobnie tak nazwane od etruskiego miasta *Fescennium* pieśni, stanowiące część poezji staroitalskiej, śpiewane w Rzymie przy uroczystościach weselnych. Z czasem przeistoczyły się one w improwizacje uszczypliwe, a niekiedy zjadliwe, wymierzane przeciwko najwyższym dostojnikom rzeczypospolitej. Miara ich była saturnińska. Gdy później przybrały charakter rozwiązły, wzbroniono ich śpiewania. Powstałe stąd wyrażenie *Licentia Fescennina* weszło u Rzymian w przysłowie. Por. A. Broman „De versibus fescenninis“ (Upsala, 1852).

Fesch Józef, kardynał i arcybiskup lugduński, przyrodni brat Letycji, matki Napoleona I, * 1763 w Ajaccio, początkowo duchowny, sprawował w r. 1796 urząd komisarza wojennego we Włoszech. Po zawarciu konkordatu 1801 z Piusem VII, wrócił do duchownego stanu i został 1802 arcybiskupem lionskim, a 1803 kardynałem. Później mianowany został przez Napoleona wielkim jałmużnikiem państwa, hrabią i senatorem; jako prezydent zgromadzonego na sobór narodowy duchowieństwa w Paryżu (1810), na którym stanął śmiało w obronie praw więzionego Papieża, popadł w niełaskę u Napoleona, utracił cywilne godności i znosząc pewnego rodzaju wygnanie, przemieszkiwał w Lugdunie. Po wkroczeniu 1814 r. wojsk obcych do Francji, schronił się do Rzymu. Wbrew domaganiom się Burbonów, nie zgodził się na ustąpienie ze swego arcybiskupstwa, tak, iż djecezja jego przez szereg lat administrowaną była przez wikarjusza, † 1839 r. Sławna jego galerja obrazów została sprzedana przez publiczną licytację. Korespondencję jego z Napoleonem wydał Du Casse (2 t., Paryż, 1855). Por. Ricard „Le cardinal **F.**“ (1893).

Fessler Ignacy Aureljusz, * 1756 w Czurendorfie, w południowych Węgrzech, † 1839 r., od r. 1773, mnich kapucyński, żył w rozmaitych klasztorach, ostatnio w Wiedniu. W r. 1783 odkrył cesarzowi Józefowi II niektóre nadużycia klasztorne, za co prześladowany, wystąpił z zakonu i został profesorem języków wschodnich i nauki Starego Testamentu na uniwersytecie lwowskim. Z powodu przedstawienia we Lwowie tragedji „Sidney“ (1784) oskarżony o bezbożność i zachęcanie do buntu, przesiedlił się do Szląska, gdzie był guwernerem synów arcyksięcia Schönaich-Carolath. W r. 1891 przyjął wyznanie ewangelickie i przeniósł się do Berlina. W r. 1796 oddał się literaturze i z Fichtem reformował statuty Wolnych Mularzy. Ze związku masońskiego wystąpił jednak już w roku 1802. W r. 1809 przybył do Petersburga, gdzie został prof. wschodnich języków i filozofji w akademji imienia Aleksandra News., a 1819 r. superintendentem i prezesem konsystorza ewangelic. w Saratowie, w 1833 zaś superintendentem generalnym i członkiem ewang. rady kościelnej w Petersburgu. Najważniejszem jego dziełem jest: „Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen“ (10 t., Lipsk, 1812—25, 2 wyd., 5 t., 1867 — 83). Jego powieści historyczne są dzisiaj zapomniane; wydał także; „Rückblicke auf meine 70-jährige Pilgerschaft“ (Wrocław, 1826, 2-e wyd., Lipsk, 1851).

Fessler Józef, teolog niemiecki, * 1813 w Lochau w Vorarlbergu, † 1872; wyświęcony na kapłana 1837, był profesorem historji kościelnej (od r. 1841) i prawa kanonicznego w Brixen w Tyrolu, następnie (od r. 1852) na uniwersytecie wiedeńskim, od 1864 biskup djecezji St. Poelten; nadto był członkiem izby panów i sejmu dolno-austrjackiego, prałatem domowym papieskim i sekretarzem soboru watykańskiego. Odznaczał się wielką uczonością i żarliwością religijną. Wydał: „Papst Gregor VII und die Kirchenfreiheit“ (1850); „Institutiones patrologiae“ (2 t., 1850, 2 wyd., 1890 najlepsze jego dzieło); „Geschichte der Kirche Christi“ (4 wyd., 1877); „Ueber das Studium des Kirchenrechtes“ (1858); „Der kanonische Process“ (1860); „Die wahre und falsche Unfehlbarkeit des Papstes“ (Wiedeń, 1871); „Das vatikanische Concilium, dessen aussere Bedentung und innerer Verlauf“ (Wiedeń, 1871). Por. Erdinger „Jos. **F.**“ (Brixen, 1874).

Festenberg, miasto, ob. Twardogóra.

Festina lente (łac.).—śpiesz się powoli. Aforyzm, zalecając pośpiech, wypływający z rozważnego, umiejętnego ułożenia pewnego szeregu czynności, ustosunkowany do rozmiarów mającej się wykonać pracy, tak, aby natężenie jego było ciągle jednakowe, w przeciwstawieniu do pośpiechu gorączkowego, który zwykle jest bezładny, szybko słabnie i dlatego rzadko do celu prowa-

dzi. Wyrażenie to według Swetonjusza było w częstem użyciu Augusta („Życie Augusta“).

Festival, uroczystość muzyczna na wielką skalę urządzona.

Festuca, trawa, ob. Kostrzewa.

Festus, *Porcius*, prokurator Rzymski Judei, od r. 60 do 62 po Nar. Chr. Por. E. Schürer „Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter J. C.“ (1890).

Festus Sextus Pompejus, gramatyk rzymski, z połowy II w. po Chr., ułożył w 20 księgach wyciąg alfabetyczny z dzieła Verriusa Flaccusa „De verborum significatu,“ który znowu w drugiej połowie VIII w. Paweł Djakon skrócił powtórnie. Ułamki z rękopisu **F.** przechowywane były w bibljotece kardynała Farnese. Obecnie rękopis ten p. t.: Codex Festi Farnesianus znajduje się w Neapolu. Najdokładniejsze wydanie sporządził K. O. Müller (Lipsk, 1839, nowe wyd., 1880). Część tych fragmentów ogłosił Mommsen w „Abhandlugen“ akademji berlińskiej z 1864 r. Por. Hoffmann „De Festi de verborum significatione libris qnaest.“ (Królewiec, 1886).

Fet Atanazy, właściwie Szenszin, poeta rosyjski, * w r. 1820, † 1892 r. w Moskwie, początkowo służył wojskowo, odbył kampanję turecką 1853—56, potem poświęcił się literaturze i pisał poezje, które zebrane razem często były przedrukowywane (2 t., Petersburg, 1883). Opiewa w nich przyrodę, miłość i wiosnę; tłómaczył Horacego, Juwenalisa, Owidjusza, Shakespeare'a, Schillera, Heinego i Schopenhauera. Należał do szkoły zwolenników „sztuki dla sztuki.“ Styl jego odznacza się zwięzłością i melodyjnością.

Fet Atanazy.

Feth-Ali-Szach, drugi szach perski z panującej obecnie dynastji Kadżar, * 1768, † 1834, wstąpił na tron 1797 r. Wojnę z Rosją (1803) zakończył pokojem zawartym w Gulistanie 1813, na mocy którego Rosja pozyskała Dagestan, Szyrwan, Gasidżah, Karabah i Taliszah. W roku 1821 prowadził **F.** pomyślniejszą wojnę z Turcją. W 1826 ponownie wypowiedział wojnę Rosji, ale pokojem zawartym 1828 w Turkomanczaj ustąpił jej chanaty erywański i nachiczewański i zapłacił 20 miljonów rubli kontrybucji. W rok potem, kiedy poseł rosyjski Grybojedow zamordowany został przez motłoch perski, **F.** Alemu z ledwością udało się odwrócić nową wojnę z Rosją. Wraz ze synem *Abbas-Mirzą*, † 1833, pracował nad reformą kraju, mianowicie nad reorganizacją armji. **F.** był charakteru łagodnego i bez fanatyzmu. Zostawił 60 synów i 100 córek.

Feti Domenico, malarz włoski, * 1589, † 1644 w Wenecji. Dzieła jego znajdują się w akademji sztuk pięknych w Wenecji, w pałacu Pitti we Florencji, w galerji drezdeńskiej, w Pinakotece monachijskiej, w Ermitażu petersburskim, a najwięcej w Mantui.

Fetiales, ob. Fecjalowie.

Fétis Franciszek Józef, belgijski pisarz muzyczny, * 1784 r. Mons, † 1871 r. w Brukseli; kształcił się w konserwatorjum muzycznem paryskiem pod kierunkiem Boieldieu; w r. 1813 organista i nauczyciel szkoły muzycznej w Douai, w r. 1818 profesorem konserwatorjum w Paryżu, a od 1833 kapelmistrz królewski i dyrektor konserwatorjum w Brukseli. Oprócz rozmaitych kompozycji, a między niemi oper: „L'amant et le mari“ i „La vieille,“ wydał kilka prac w przedmiocie teorji i historji muzyki, z których najznakomitsze jest: „Biographie universelle des musiciens et bibliographie générale de la musique“ (8 t., Bruksela, 1838—44; 2 ed., Paryż, 1860 sq.); „Methode élémentaire d'harmonie“ ((Paryż, 1824); „Traité de la fugue“ (1825); „Solfèges progressifs“ (1827); „Manuel des principes de musique“ (1837); „La musique mise à la portée de tout le monde“ (1830). Z jego na 8 tomów przedsięwziętej „Histoire générale de la musique“ wyszło tylko 5 tomów (Bruksela, 1869—76).

Fetwa, wyraz arabski, oznacza opinję czyli orzeczenie muftego, rozstrzygające jakąś wątpliwość prawną. W tych wypadkach, w których *kady* wezwany jest do wydania wyroku w kwestjach nieprzewidzianych w żadnej z ksiąg (muzułmańskie kodeksy), wtedy udaje się do muftego i żąda wskazania drogi postępowania prawnego w wypadku, który został mu przedłożony. Wtedy mufta z komentarzy Koranu lub z dzieł prawnych albo teologicznych wyszukuje postanowień najbardziej zbliżonych istotą rzeczy do kwestji, w których żądają jego opinji, potem formułuje pod nazwą Fetwy zasadę, która, zdaniem jego, powinna być zastosowaną przez każdego. Fetwa, w razie zażądania, może służyć za władzę sądową.

Fetyszyzm (od portugal. *feitiçâo*, czarodziejstwo, czary), jest to oddawanie czci boskiej fetyszowi. *Fetyszem* jest każda rzecz, której przypisują siłę czarodziejską, np. kamienie, rznięte figury, pewne części roślin i zwierząt i t. d. W najogólniejszem tem pojęciu schodzi się fetyszyzm z wiarą w czary, ale różni się od nich przez to, że fetysz nie jest uważany (jak czar) za prosty łącznik ze światem duchów i bogów od niego różnym, lecz za demona lub bóstwo cześć odbierające. Jest to najniższy stopień bałwochwalstwa; dziki wyznawca fetyszyzmu bez żadnego skrupułu odrzuca lub druzgoce w drzazgi fetysz, jeżeli ten okazuje się dla niego nieprzychylnym, **F.** rozpowszechniony jest głównie między dzikimi ludami Afryki. Por. **F.** Schultze. „Der **F.**“ (Lipsk, 1871); Bastian „Der Fetisch an der Küste Guineas“ (Berlin, 1884).

Feuchère Jan Jakób, znakomity rzeźbiarz, * 1807 w Paryżu, † 1852, uczeń Cortota i Rameya. Celniejsze jego utwory są: statua marmurowa Rafaela „Szatan“ (1835); „Św. Teresa;“ „Poezja,“ grupa bronzowa (1841); „Joanna d'Arc” (1845). Oprócz tego wykonał mnóstwo popiersi i wiele dzieł innych.

Feuchtersleben Edward Ernest, lekarz, * 1806 w Wiedniu, † 1849, studja odbył w Wiedniu, został 1847 r. wice-dyrektorem kursów medyko-chirurgicznych. **F.** był nietylko biegłym lekarzem, lecz także poetą, estetykiem i krytykiem. Do celniejszych pism jego należą: „Lehrbuch der ärztlichen Seelenkunde“ (1845) i „Zur Diätetik der Seele” (1838, 45 wyd., 1882, polski przekład Thugutta, Warszawa, 1857), które to prace, wraz z poezjami jego i innemi pismami zostały pomieszczone w ogólnym zbiorze: „Gesammelte Werke” (7 t., Wiedeń, 1851—53).

Feuda w Polsce należy wyróżnić od polskiego feudalizmu „Feudami“ w Polsce nazywamy tylko te nieliczne ślady zachodniego prawa lennego, które wtargnęły do polski z za granicy i były zawsze w ustroju społeczno-politycznym państwa polskiego obcemi niejako naroślami. Feudów zachodnich było też w Polsce bardzo mało.

Feudalizm, lennictwo *(feodalité, Lehnsystem)*, jest systemem zawisłości osobistej, właściwej ludom germańskim, a opartym na związku *(foedus)* opieki, wierności, posłuszeństwa i usług między obdarowującym *(suzeren)*, a obdarowanym *(leudes, anstrutioni, humme-lige, man, vassus, vastandiö, wasal, lennik)*, czy to urzędem czy ziemią czy t. p., które nosiły nazwę *beneficium* (lehen). Oddanie beneficium odbywało się rozmaicie; najpowszechniej przez symbol oddania się lennika we władzę suzerena więc „przez trawę i ziemię,“ „kapelusz“ (Geslera, donacja Arelatu przez Ryszarda Lwie Serce Henrykowi VI, Polski przez Ottona III Bolesławowi I) i t. d. Prawa suzerena były różne, często prawie śmieszne lub iluzyjne, ale także obejmowały „powietrze, rzeki, ziemię, morze.” Prawo obdzierania rozbitków, pobór bydła, pieniędzy, prawo do roboty lenników (w Brunświku „ludzie słoneczni i księżycowi”), służba tychże osobista wojenna, prawo żenienia lenniczek (ob. Kunica) i t. d., stanowią przywileje suzerena.—**F.** nie ogranicza się dwiema osobami, lecz obejmuje całe państwo (por. typ w królestwie jerozolimskiem i assises de Jerusalem) od królów, wielkich wasalów aż do wasalów tychże *(arriere-vasselage)*; wyrobił rodzaj zakonu, do którego niewszyscy wprost mogli wstąpić—to jest rycerstwo (ob.). Przyczynił się do podniesienia i ustalenia życia rodzinnego, bo gineceum, życie patrjarchalne i kasty właściwie go nie wyrobiły. Z **F.** poszło poczucie wyższe indywidualizmu, chęć i możność samoobrony, które przez prawo mocniejszego *(Faustrecht)* i pokoje boże *(treuga Dei)* rozmaicie kierowane, wydały system późniejszej polityki lig i sojuszów. Por. Gneist „Englische Verfassungsgeschichte;“ Fustel de Coulanges „Les origines du système féodal,“ „Le bénéfice et le patronat pendant l'époque mérovingienne.“

Feudalizm w Polsce. Według badaczów historji polskiej, jak Bandtkie, Maciejowski i in., **F.** w Polsce (z wyłączeniem Litwy i Rusi), wcale nie istniał, a objawiał się tylko wyjątkowo pod wpływem Zachodu. Kwestja feudalizmu polskiego nie jest jeszcze rozwiązaną, doszła jednak już do ustalenia przekonania umiejętnego, że jakkolwiek Polska **F**-u zachodniego nie znała—z wyjątkiem nielicznych śladów (ob. Feuda w Polsce), to jednakże miała swój własny **F.** przeważnie gospodarczo-społeczny i nie przykrojony ściśle do ram prawa lennego. Dlaczego prawo takie u nas wytworzyć się nie mogło—jest to kwestja inna, otwarta jeszcze w nauce zupełnie i wchodząca w zakres powolnego wzrostu samowładztwa szlacheckiego na niekorzyść rządu centralnego. Pewne wskazówki w tym względzie można znaleźć w cennej pracy Pawińskiego „Rządy sejmikowe w Polsce,” Aleksander Maciejowski „Feudalność u Słowian,“ Gołębiowski „Ślady prawa lennego w Polsce” (Bibl. Warsz., IV 1852). Kostecki „O kmieciach w dawnej Polsce (wyjątek z rękopismu: czyli prawo lenne u nas obowiązywało); „Wieniec“ (3 t., Warsz., 1858); F. Piekosiński „Ludność wieśniacza w Polsce“ (studja, rozprawy i materjały z dziedziny historji polskiej i prawa polskiego” (1 t., Kraków, 1897); tenże „O dynastycznem pochodzeniu szlachty polskiej i rycerstwo polskie Wieków Srednich,“ Ulanowski „Wieś polska pod względem prawnym“ (Rocz. akad. umiej. w Krakowie, 1894). Do pewnego stopnia także Małecki „Studja heraldyczne.“—Ruś i Litwa: Karamzin „Historja Rosji”, Rakowiecki „Prawda Ruska” (1820—22); „Statut Wielik. kniaż. Lit.“ (i recenzja por. „Kwartalnik Histor.“ Lwów, 1893); Antonowicz W. D. „Oczerki ist. Wielikawo kniaż. lit.“ (Kijów, 1878).

Feudyści (feudistes), prawnicy, badacze prawa feudalnego.

Feuerbach Paweł Jan Anzelm, sławny kryminalista niemiecki, * 1775, † 1833 w Ansbach, był profesorem w Jenie, Kiel i Landshut, skąd powołany został 1805 roku do Monachjum. W roku 1808 otrzymał szlachectwo. W r. 1817 mianowany był prezesem sądu apelacyjnego w Ansbach. Jest on pierwszym uczonym przedstawicielem teorji prawa karnego, mającej na celu wstrzymanie od zbrodni za pomocą postrachu przed karą. Celem państwa, według niego, jest zachowanie prawnego porządku, a obowiązkiem działanie dla utrzymania tegoż porządku. Niedość więc, aby państwo za pośrednictwem fizycznego przymusu powstrzymało osoby gotujące się

porządek prawny naruszyć, lub karało, za naruszenie go, trzeba jeszcze, aby państwo wpoiło we wszystkich przekonanie, że popełnienie przestępstwa pociągnie za sobą niezawodną karę, i to jest teorja *psychologicznego przymusu*. **F.** pisał wiele dzieł, w których systematycznie przeprowadził swe poglądy, a mianowicie: „Kritik des natürlichen Rechts als Propädeutik zu einer Wissenschaft der natürlichen Rechte" (Altona, 1796); „Revision der Grundsätze und Grundbegrife des peinlichen Rechts" (2 t., 1799); „Lehrbuch des gemeinen in Deutschland geltenden peinlichen Rechts" (Giessen, 1800). Jest on także autorem dzieł: „Strafgesetzbuch für Baiern" (Monachjum, 1813) — projekt prawa karnego, wprowadzonego w życie w Bawarji i kilku innych państwach niemieckich; „Aktenmässige Darstellung merkwürdiger Verbrechen" (3 t., 1849); „Kasper Hauser" (1832); „Kleine Schriften vermischten Inhalts" (1833). Miał pięciu synów. Por. Feuerbach Ludwig „Anselm von **F**-s Leben und Wirken" (Lipsk, 1852).

Feuerbach Fryderyk Anzelm, syn najstarszy poprzedniego, archeolog i estetyk, * 1798, † 1851; był profesorem we Freiburgu, wsławił się dziełem: „Der vaticanische Apollo" (Norymberga, 1833, 2 wyd., 1855); jego „Nachgelassene Schriften," wyszły w Brunświku, w 4 t., 1853.

Feuerbach Karol Wilhelm, drugi syn Pawła, matematyk, * 1800, † 1834; był profesorem gimnazjum w Erlangen; ogłosił dwie wybitne prace: „Eigenschaften einiger merkwürdiger Puncte des geradlinigen Dreiecks," w której dowodzi rozmaitych własności koła przechodzącego przez środki boków trójkąta i nazwanego stąd *kołem Feuerbacha*, oraz „Grundriss zu analytischen Untersuchungen der dreieckigen Pyramide" (1827).

Feuerbach Ludwik Andrzej, czwarty syn słynnego kryminalisty, * 1804 w Landshut, † 1872 w Niemczech. W 1822 uczył się teologji w Heidelbergu, pociągnięty sławą Hegla, udał się w r. 1824 do Berlina, gdzie poświęcił się filozofji i jako prywat-docent 1828 wykładał filozofję w Erlangen, napisawszy w tym celu „De ratione una, universali infinita." Lubo uczeń Hegla, w roku 1830 wydał rozprawę „Gedanken über Tod und Unsterblichkeit," w której zbijał dogmat nieśmiertelności, co mu zamknęło drogę do powodzeń w karjerze akademickiej, a lubo w następnych dziełach rozwija ustępy z historji filozofji (hist. od Bakona do Spinozy, 1833 r.; krytyka systemu Leibnitza, 1837; znaczenie P. Bayle 1838), istotnie rozwija w nich tylko pojęcia swe o stosunku filozofji do religji i krytykę ostatniej. Praca „Ueber Philosophie und Christenthum in Bezieh. auf den der Hegels'chen Phil. gemachten Vorwurf d. Unchristlich" (1839), zapowiada już w nagłówku kierunek pracy **F.** coraz wydatniejący, który obejmując obszerne pole wiary i rozumu dla Niemiec jest tem, czem encyklopedyści i ich następcy dla Francji. Jest ojcem ateizmu i materjalizmu niemieckiego. **F.** bowiem, wychodząc z zasady, że zmysłowość sama przez się jest rzeczywistością tak, że dwa te wyrazy z prawdą są synonimami, odrzuca idealizm i jego wytwory, a przeto i Boga, jako ideję, gdyż ideje nie znają bytu realnego, prawdziwego. **F.** jest więc, jak encyklopedyści, ateistą. Religja objawiona, jako córa idealizmu, jest rozerwaniem człowieka i wskutek tego przyczyną nieszczęść ludzkości, zatruwa życie, niweczy moralność i poczucie prawdy. Jaźń (poczucie osobistej odrębności), podobnie jak życie i myślenie, są faktami zmysłowemi. — Takie teorje podały **F.** w opinję potwora, lubo jako człowiek odznaczał się prawością i miłym, sympatycznym charakterem. Wyjechał w 1855 do Ameryki, dostawszy w 1844 dymisję z profesury.—Po powrocie do Europy, zamieszkał w Niemczech. Napisał nadto: „Abälard und Heloise" (1833, 2-gie wyd., 1877); „Darstellung der Geschichte der neuern Philosophie" (2 tomy, 1833 — 1837); „Kritiken auf dem Gebiet der Philosophie" (1835); „Das Wesen des Christenthums" (Lipsk, 1841, 4 wyd., 1883); „Grundsätze der Philosophie der Zukunft" (1843); „Das Wesen des Religion" (Lipsk, 1845); „Theogonie oder von dem Unsprung der Götter nach den Quellen des klassischen, hebraischen und Christlichen Altertums" (Lipsk, 1857, 2 wyd., 1866); „Gottheit, Freiheit und Unsterblichkeit von Standpunkte der Anthropologie" (Lipsk, 1866, 2 wyd., 1890). Dzieła jego wyszły w Lipsku, w 10 tomach, 1846 — 1866. Por. Beyer „Leben und Geist L. Feuerbachs" (1872); Starcke „Ludwig F." (Stuttgardt, 1885); Bolin „Ludwig F., sein Wirken und seine Zeitgenossen" (1891).

Feuerbach Ludw.

Feuerbach Fryderyk Henryk, piąty syn Pawła, * 1806, † 1880; poświęcał się nauce języków wschodnich i nowożytnych. Oprócz dobrych przekładów z sanskrytu, włoskiego i hiszpańskiego, ogłosił kilka dzieł popularnych z zakresu filozofji religji, a mianowicie: „Theanthropos" (Zurich, 1838); „Religion der Zukunft" (Norymberga i Bern, 1844—45); „Gedanken und Thatsachen" (Zurich, 1862); „Die Kirche der Zukunft" (1847); „Mensch oder Christ" (1845).

Feuerbach Anzelm, malarz historyczny niemiecki, * 1829 w Spine, † 1880 Wenecji. Pierwszem jego dziełem był „Hafiz w winiarni." W Wenecji odmalował „Śmierć Aretina" i znakomitą kopję „Assunty" Tycjana. Dzieło jego klasyczne „Dante śród pań znakomitych w Rawennie" (1857), dało powód do namiętnego sporu między krytykami. Z mitologicznych tematów wymalował: „Ifigenję w Aulidzie," „Orfeusza i

Eurydykę," „Sąd Parysa," „Lesbję," „Palladę" i t. d.

Feugère Leon Jakób, literat francuski, * 1810, † 1858. Zyskał rozgłos literacki przez swą pochwałę Monthyona. Ważniejsze jego studja literackie: „Caractères et portraits littéraires du XVI siècle," „Etienne de la Boëtie" (1845); „Etudes sur les oeuvres d'Agrippa d'Aubigné".

Feugère Gaston, syn poprzedniego, * 1836, † 1890, był profesorem retoryki w liceum św. Ludwika. Pisał o rewolucji francuskiej, o komunie paryskiej i in.

Feuillants, tak się nazywała, założona 1577 r. przez Jana de la Barrière († 1600), kongregacja Cystersów, celem ściślejszego wykonywania reguły św. Benedykta, i tym samym poddana regułom, nazwana tak od langwedockiego miasta. Pierwszy klasztor żeński założony 1588 w Montesquieu. Urban VIII podzielił to bractwo w 1630 na dwie kongregacje, a mianowicie: francuską „Congregation de Notre Dame de Feuillans" i włoską „I Riformati di San Bernardo." We Francji **F.** skasowani 1790 r.—Ich klasztor w Paryżu nadał podczas rewolucji francuskiej swą nazwę klubowi politycznemu, który stronnictwo umiarkowane w 1790 zawiązało dla przeciwważenia wpływu Jakobinów, i w którym odbywało swoje posiedzenia. Po obiorze hr. Clermont-Tonnere prezesem tego klubu (27 stycznia 1791), powstanie ludowe 28 marca gwałtem rozpędziło zgromadzenie **F.** Stąd *feuillantyzm* oznacza zwykle zasady polityczne umiarkowane.

Feuillet *de Couches* Feliks Sebastjan, baron, pisarz francuski, * 1798, † 1887. Pisał studja literackie: „Méditations métaphisiques et Correspondance de Malebranche" (1841); „Léopold Robert, sa vie, ses oeuvres et sa correspondance," „Contes d'un viel enfant" i in.

Feuillet Oktawjusz, romansopisarz i dramaturg francuski, * 1812 w St.-Lô, depart. Manche, † 1890. Pod pseudonimem *Désiré Hazard* wystąpił po raz pierwszy z romansem „Le grand vieillard" (1845). Następnie ogłosił wiele romansów i nowel, w różnych dziennikach i przeglądach. Rozgłos swój jednak zawdzięcza głównie pracom dramatycznym, zebranym w „Scènes et comédies" i w „Scènes et proverbes" (5 t., Paryż, 1853—1855). On to głównie wykształcił nowy rodzaj literatury dramatycznej, tak zwane przysłowia dramatyczne, z których najcelniejszemi są: „Le pour et le contre," „Le cheveu blanc," „La partie des dames," „Le fruit defendu," „Péril en demeure," „La fée" i in. Z innych prac dramatycznych **F.** najlepsze: „Dalila" (1856); „Le roman d'un jeune homme pauvre" (1858); „Rédemption" (1860); „Montjoye" (1863) i „Julie" (1869); „L'acrobate" (1873). Z romansów zaś wymieniamy: „Le roman d'un jeune homme pauvre" (1854); „Sybille" (1862); „Monsieur de Camors" (1867); „Julia de Trécour" (1872); „Un mariage dans le monde" (1875); „Les amours de Philippe" (1877); „Le journal d'une femme" (1878); „Histoire d'une Parisienne" (1881); „La morte" (1886). **F.** wielką pozyskał sobie wziętość, zwłaszcza między kobietami, które 1863 ułatwiły mu wejście do akademji. Styl jego płynny, piękny, wyszukany; forma artystyczna; treść zazwyczaj mieszczańska. W polskim przekładzie mamy: „Miłość ubogiego młodzieńca" (1859); „Domowa zagroda" (1859); „Siwy włos" (Wilno, 1861 i w *Bibl. Warsz.* 1862) i „Hrabia de Camors" (Lwów, 1869); „Historja Paryżanki" przekład J. W. (Lwów, 1882); „B. Mak" przekł. Marji Olendzkiej (Warszawa, 1887).

Fevillet Oktaw.

Feuilleton, *fejleton*, *feljeton* (franc.), część gazety, od głównego tekstu, t. j. od wiadomości politycznych, bieżących i wszelkich innych oddzielona linją, i z tego powodu w języku polskim nosząca nazwę *odcinka*. **F.** wprowadzone były w r. 1800 w *Journal des Débats* przez księdza Geoffroy i zawierały początkowo krytyki teatralne, następnie recenzje książek, sprawozdania z podróży, dzieł sztuki, wiadomości ze świata mody, w końcu utwory beletrystyczne i całe powieści lub pogawędki pisane stylem lekkim.

Feuquières *Manasses de Pos*, margrabia, generał francuski, * 1590 w Saumur, odznaczył się głównie podczas wojny Trzydziestoletniej, brał udział w wojnie o sukcesję mantuańską, dowodził z księciem Bernardem Wejmarskim armją francuską przeciwko wojskom cesarskim, lecz przy oblężeniu Thionville dostał się do niewoli (1639) i w niej z ran † 1640. Jego „Lettres et négotiations" wydane zostały w Paryżu (3 t., 1753).

Feuquières Antoni, de Pas, margr. de, wnuk poprzedniego, * 1648, † 1711, również dzielny wojownik, odbywał pod dowództwem marszałków Luxembourg, Catinat i Villeroi wszystkie kampanje i mianowany został przez Ludwika XIV marszałkiem polowym. Zostawił „Mémoires sur la guerre" (4 t., Paryż, 1770).

Feurtrier Jan Franciszek Jacenty, biskup Beauvais, * 1785, † 1830. Pozostały po nim dwie mowy pogrzebowe (po księciu Berri i księżnie orleańskiej), a także pochwała św. Ludwika, wypowiedziana w akademji francuskiej w 1822 r.

Féval Paweł Henryk Corentin, znany także pod pseudonimem *Troloppe Francis*, niezmiernie płodny romansopisarz francuski, * 1817 w Rennes, † 1887. Zawód prawniczy, a następnie bankierski porzucił dla literatury. Początkowo dostarczał wodewilów znakomitszym tego produktu fabrykantom. Dopiero powieści „Le club des Phoques" (1841) i „Les chevaliers du firmament" otworzyły mu kolumny najpoczytniejszych dzien-

ników. Ogromne powodzenie miały romanse: „Loup blanc“ (1843); „Mystères de Londres“ (11 t., Paryż, 1844), które podpisane pseudonimem sir Francis Troloppe z wielką siłą i ogniem, tłómaczone na wiele języków, doczekały się w ciągu kilku lat 20 edycji; „Quitance de minuit,“ „Les amours de Paris“ (1846); „Le fils du diable“ (1847); „Le champ de bataille“ (1853); „Le paradis des femmes“ (1857); „La fabrique des mariages“ (1858); „Le poisson d'or“ (1863); „Annette Lais“ (1864); „La cavalière“ (1865); „La province de Paris” (1869); „Le dernier vivant” (1873). Jako pisarz dramatyczny stoi daleko niżej. Najlepszemi utworami w tym kierunku są: „Fils du diable” (1847), wystawione w teatrze *Ambigu Comique* 120 razy z rzędu; „Mystères des Londres” (1848); „Capitaine Fontôme” (1862); „La Chouanne“ (1867). Nie porzucając powieściopisarstwa, pracował i na polu historji. Z dzieł w tym rodzaju wymieniamy: „Histoire des tribunaux secrets“ (8 t., Paryż, 1851); „Histoire des ministres“ i „Histoire du gouvernement parlementaire en France.“ Nadto: „Les Jesuites“ (1877); „Les etapes d'une conversion“ (1877); „Les merveilles du Mont St.-Michel“ (1879); „Pas de divorce!“ (1880); „La première communion“ (1880). W polskim przekładzie mamy: „Tajemnice Londynu“ (1845); „Syn Szatana“ (1847); „Łowy królewskie“ (1851—54); „Żebrak Murzyn“ (1856); „Dziewice Nocy“ (1858); „Złote róże“ (przekład F. Krzyżanowskiej, Piotrków, 1885). Por. Buet „Paul F., souvenirs d'un ami“ (Paryż, 1888).

Février Wiktor Ludwik Franciszek, generał francuski, * 1823 w Grenobli. Odbył kampanję krymską i włoską, raniony pod Gravelotte, dostał się podczas kapitulacji Metzu do niewoli, ale z powodu rany wypuszczono go na wolność. W 1889 mianowany wielkim kanclerzem krzyża Legji honorowej na miejsce zmarłego generała Faidherbe'a.

Feydeau Ernest, romansopisarz francuski, jeden z przedstawicieli kierunku naturalistyczno-zmysłowego, * 1821 w Paryżu, † 1873. Początkowo poświęcał się badaniom archeologicznym i dziennikarstwu. Romansem „Fanny” (1858) zjednał sobie taką popularność, że w ciągu 10 miesięcy rozchwytano 16 wydań. Z innych jego romansów celniejsze: „Daniel“ (1859); „Catherine d'Overmeire“ (1860); „Sylvia“ (1861); „Un début à l'Opera“ (1863); „De la vertu“ (1866); „La Comtesse de Chalis“ (1868), przek. pol. Wł. Górskiego, 1872); „Les amours tragiques“ (1868) i „Les aventures du baron de Féneste“ (1869). Próbował także sił w dramacie, ale bez powodzenia. Ogłosił jeszcze: „Histoire générale des usages funèbres et des sépultures des peuples anciens“ (3 t., Paryż, 1858, ze 100 miedziorytami). Od 1869 redagował „Révue internationale des arts et de la curiosité;“ „L'Allemagne en 1871. Impressions de voyage“ (1872); „Teophile Gauthier, souvenirs intimes“ (1874). Na język polski mamy przetłómaczoną powieść „Hrabina Chalis“ (Lwów, 1872).

Feyen Jakób Eugenjusz, malarz francuski, * 1815, † 1892. Uczeń Pawła Delaroche'a. Przeważnie maluje sceny morskie, oraz epizody z życia rybaków.

Feyen-Perrin Franciszek August, brat poprzedniego, * 1829, † 1888. Wybitną zdolność i pociąg do malarstwa okazywał od najmłodszych lat. Pierwszy jego obraz był: „Powrót do chaty“ (1855); „La Barque de Caron“ znajduje się w muzeum w Nancy. Na szczególną uwagę zasługują: „Wykład anatomji doktora Velpeau“ (1854); „Karol Zuchwały“ (1855); „Kobiety z wyspy Batz.“ Jako naturalista i poeta zarazem, malował rybaczki kankalskie w wielkim stylu nimf starożytnych, nie wykraczając poza ścisłe granice obserwacji. Zasługują na zaznaczenie: „Kobieta wiejąca zboże;“ „Melancholja“ (1870); „Wiosna” (1872); „Kankalanka u źródła,“ która go postawiła u szczytu powodzenia. Muzeum luksemburskie nabyło: „Powrót z połowu ostryg“ (1874); „Śmierć Orfeusza,“ który utrwalił **F.** sławę mistrza. Jeszcze trzeba wspomnieć „Powrót z połowu ryb po odpływie morza“ (1880); „Astarte,“ „Taniec o zmroku,“ „Kąpiel“ i „Wązka ścieżka.“ Robił także świetnie portrety, jak: Alfonsa Daudet'a, Lepère'a i in.

Feyerabend lub *Feyerabent*, rodzina księgarzy z Frankfurtu nad Menem. Najgłówniejszym był Zygmunt (* 1558, † 1590). Wydał wespół z drukarzami D. Zöppelem i J. Raschem, a potem z G. Rabem i S. Hüperem mnóstwo pięknych książek, przeważnie klasyków starożytnych i Biblji, ilustrowanych głównie przez Wirgila Solisa, oraz Ammana.

Feyjóo y Montenegro Francesco Benito Jeronimo, wielce dla oświaty swego kraju zasłużony pisarz hiszpański, * 1701 w Cardamiro, † 1764. Wstąpiwszy do zakonu Benedyktyńskiego, chodził na uniwersytet w Oviedo, gdzie uzyskał stopień doktora na wszystkich fakultetach i wykładał następnie teologję. Ogromną naukę szlachetnie zużytkował dla dobra swego kraju, walcząc przeciwko ciemnocie i szarlatanerji. W tym celu rozpoczął 1726 wydawać „Teatro critico universal,“ prowadzony dalej pod zmienionym później tytułem „Cartas eruditas“ aż do 1760 (najlepsze wydanie, 33 t., Madryt, 1778-80). Jest to szereg rozpraw, najbardziej odpowiadających potrzebom ówczesnej Hiszpanji, w których wykrywał zakorzenione wady, przesądy, nadużycia i obracał je w śmieszność. **F. y M.** był przez pewien czas lekarzem przybocznym króla hiszpańskiego Ferdynanda VI, co zawdzięczał głównie krytycznemu stanowisku względem sztuki lekarskiej i w ocenie postępowania lekarzów spółczesnych. Por. Pardo Bazan „Estudio critico sobre et P. Feijoo“ (Corunna, 1887).

Fez, dawniej niezależny sułtanat, obecnie część państwa marokańskiego, leży nad brzegami morza Śródziemnego, przerznięty jest górami Atlas. Miasto *Fez*, jedna z dwóch stolic sułtana marokańskiego, a zarazem najbogatsze i najważniejsze miasto w kraju, położone w pięknej dolinie, ma około 150,000 miesz., wiele wspaniałych meczetów, arabski uniwersytet, pałac sułtański i inne gmachy. Przemysł i handel tutejszy jeszcze dziś są znaczne. Miasto założone zostało w VIII wieku po Chr. przez księcia Edrisa, w XII wieku doszło do szczytu świetności, tak, że wtedy miało około 700 meczetów i wielką liczbę szkół mahometańskich. Później zaczęło podupadać, a jako miasto święte islamitów zamknięte było dla Europejczyków prawie aż do ostatnich czasów.

Fezule *(Faesulae)*, jedno z ważniejszych miast Etrurji za panowania Rzymian, dostarczało tym ostatnim augurów i było zburzone przez Atyllę, później odbudowane i w 1010 po Chr. zburzone ponownie przez Florentczyków; dziś jeszcze obszerne jego ruiny znajdują się w mieście *Fiesole*, stojącem na miejscu dawnego **F.**

Fezzan, a raczej *Fessan*, kraina, złożona z grupy leżących przy sobie oaz w pustyni afrykańskiej Saharze, na południe od Tripolis, ma około 350,000 klm. kw. Jest to okolica po większej części płaska, choć zdarzają się i wzgórza do 900 metrów wysokie; obok żyznych i zaopatrzonych w wodę oaz, są miejsca puste i piaszczyste. Klimat gorący i suchy. W lecie upały dochodzą do 60° C., w zimie za to spada temperatura często do 4° C. Z produktów najważniejsze: saletra, sól, daktyle, mais, różne owoce, konie, owce, wielbłądy, gazele, strusie i t. d. Mieszkańcy, barwy ciemnej, są mahometanie, ogólna ich liczba przenosi 50,000. Pod względem politycznym należy **F.** do Tripolis, którego władcy opłaca roczny trybut. Stolicą kraju jest handlowe miasto Murzuk.

Fiala Edward, numizmatyk czeski, * 1855 w Pradze, syn Józefa, zasłużonego ogrodnika (* 1817, † 1884), również zrazu poświęcił się zawodowi ojcowskiemu i wiele parków i ogrodów założył. Później oddał się numizmatyce, zebrał około 20,000 numizmatów, pomiędzy któremi zbiór denarów czeskich jest ze znanych najkompletniejszy. Napisał też wiele prac w tym przedmiocie, przyczem nie ogranicza się tylko wyliczaniem i opisem monet, lecz kreśli też dzieje sztuki menniczej i skarbowości odpowiednich epok.

Fiale, tak nazywają się w architekturze małe wieżyczki w stylu gotyckim (ob. Budownictwo). Najpiękniejsze typy **F.** posiada katedra w Bourges, pałac sprawiedliwości w Rouen, katedra kolońska, katedra w Medjolanie i kościół reformowany na Lesznie w Warszawie.

Fialka Maurycy, pułkownik austrjacki i pisarz czeski, * 1809 w Pisku, † 1869 w Krakowie, syn lekarza. Wstąpił do wojska 1824, w r. 1838 został nauczycielem języka czeskiego w akademji wojskowej w Nowem Mieście pod Wiedniem, brał udział w walkach wewnętrznych 1848 i 1849. W r. 1862 przeniesiony do Krakowa, gdzie pozostał i po opuszczeniu służby wojskowej 1864 r. Tłómaczył na czeski język Dickensa, oraz pisał oryginalne artykuły do różnych czasopism czeskich.

Fiammingo *v. Flammingo*, t. j. Flamandczyk, włoski przydomek niektórych artystów holenderskich i północno-francuskich, jak np. *Jana de Calcar*, *Djonizego Calvaert*, *Michała Coxis*, *Franciszka Duquesnoy* i in.

Fiasko *(fiasco* z włosk., flaszka), miara wina w Toskanji, wyrównywająca 2,228 litra czyli kwarty nowopolskiej.—W dalszem znaczeniu **F.** oznacza upadek, bankructwo, zwłaszcza w zastosowaniu do artystów i sztuk teatralnych.

Fiat (łac.), niech się stanie, niech będzie.

Fiat justitia—pereat mundus (łac.), niech się stanie sprawiedliwości zadosyć, a niech świat (przy tem) zginie. Ulubione wyrażenie cesarza Ferdynanda I.

Fiat lux! (łac.), stań się światło! Słowa Boga, wyrzeczone przy stworzeniu świata.

Fiat voluntas tua! (łac.)—stań się wola Twoja!

Fiber, zwierzę, ob. Piżmoszczur.

Fibich Zdeńko, kompozytor czeski, * 1850 w Szeborzycach, kształcił się w Wiedniu, Paryżu, Pradze i Lipsku, i już w 14 roku życia skomponował symfonję na orkiestrę. Po krótkim pobycie w Wilnie (1874) wrócił do Pragi i w 1876 został drugim kapelmistrzem w teatrze narodowym. Ogłosił symfonję: „Otello" (1873), „Zabój i Sławój" (1874), „Toman i nimfa", dwie symfonje, kilka uwertur, dwa kwartety, operę „Blanik", „Narzeczona z Mesyny" (1884), trylogję operową „Hipodamia" (1890 — 91), kilka melodramatów i inne kompozycje muzyczne.

Fibiger Ilia Marja, autorka i filantropka duńska, * 1817, † 1867; siostra jej, **F.** Matylda, * 1820, † 1872 była więcej utalentowaną; ona pierwsza poruszyła kwestję kobiecą w ojczyźnie, wydawszy w 1850 „dwanaście listów Klary Rafael".

Fibiger Jan Henryk Tauber, pisarz duński, * 1821 w Nykjobing. Był proboszczem w Orslaw. Napisał tragedję rodzinną „Krzyż i miłość". Opowiadania wierszowane „Nogle Sagn" i tragedję w stylu starożytnym „De evige Strid", „Graabroderen" poemat w 16 pieśniach.

Fibiger Elfryda z domu Müller, autorka duńska, * 1832. Od r. 1873 ogłosiła szereg powieści i nowel z życia ludu duńskiego.

Fibonacci Leonard, właściwie *Filius Bonacci*, matematyk, żyjący przy końcu XII i na początku XIII w. w Pizie. Zwiedziwszy Egipt, Syrję, Grecję w celach handlowych, zapoznał się u Arabów z rachunkiem na znakach czyli cyfrach in-

dyjskich, pospolicie zwanych arabskiemi, i pierszy napisał w Europie dzieło o użyciu tych znaków, czyli pierwsze dzieło arytmetyczne; nosi ono tytuł: „Liber Abbaci compositus a Leonardo filio Bonacci Pisano, in anno 1202", dzieło to drukowanem nie było. W 1220 napisał „Practica geometriae" i t. d., w którem rozwiązał wiele zadań. Szczegóły życia jego nie są wiadome. Por. Cantor „Vorlesungen über Geschichte der Mathematik" (tom 2, 1892).

Fibra, ob. Włókno.

Fibroblasty, młode komórki tkanki łącznej, rozwijające się w tkance ziarninowej, która zwolna w tkankę łączną przechodzi.

Fibroferryt, minerał chilijski, odmiana siarczanu tlenniku żelaza.

Fibroina, ciało organiczne azot zawierające, stanowi główną część składową jedwabiu, nici jesiennych, zwanych babiem latem, oraz gąbek. Czysta **F.**, stanowiąca wewnętrzną część jedwabiu, jest biała, błyszcząca, niesprężysta. Ob. Jedwab'.

Fibromat, ob. Włókniak.

Fibryna, *fibrynogeniczna* czyli *fibrynoplastyczna substancja*, ob. Włóknik.

Ficaria, roślina, ob. Ziarnopłon.

Fichel Benjamin Eugenjusz, malarz francuski, * 1826, † 1895 w Paryżu, pracował pod kierunkiem Delaroche'a, następnie podróżował po Włoszech. Od 1849 wystawiał prace swe w „Salonie" i otrzymał kilka nagród. Płótna jego rozmiarami są małe i przypominające manierę Meissoniera. Są to przeważnie obrazy rodzajowe, odznaczające się starannem wykończeniem i subtelną charakterystyką; ważniejsze z nich: „Poranek dramatyczny"; „Partja szachów" (1857); „Biblioteka rycin" (1859); „Chrzest panny Clairon" (1861); „Amator u malarza" (1867); „Szynk Ramponneau"; „Wędrowni śpiewacy" (1883); „Raport" (1887); „Siostrzeniec proboszcza" (1879) i in.

Fichte Jan Bogumił, filozof niemiecki, * 1762 w Rammenau, w Górnych Łużycach, † 1814 r. w Berlinie, uczył się w Jenie, Lipsku i Wittenburgu, był nauczycielem domowym w Zurychu, gdzie poznał się w Pestalozzim i w Królewcu, w 1791 był w Warszawie. Za studjum „Versuch einer Kritik aller Offenbarung" (1792), ogłoszone anonimowe i przyjęte przez wielu za utwór Kanta, został profesorem w Jenie, gdzie już 1799

Fichte Jan.

oskarżony o ateizm przeniósł się do Wejmaru, stąd do Berlina; 1805 w Erlangen, 1810 w Berlinie wykładał swój system. Podczas najazdu Francuzów, wygłosił w Berlinie sławne mowy swoje „Reden an die deutsche Nation", które przywróciły mu utraconą popularność. Jako patrjota znany w r. 1808 i 1813, obchodząc lazarety 1814 r. † z gorączki szpitalnej. Wspomniany *Versuch* dowodził możliwości objawienia z „praktycznego rozumu", na zasadzie hypotezy takiego ogólnego upadku moralności, że Bóg sam musiał ją znowu wskrzeszać, a w takim razie praktyczny rozum wymaga objawienia, którego znów treścią a priori **F.** oznaczył: że nią była wolność. W następstwie **F.** porzucił dualizm dwu ja *Kantego* (ob.), przyjmując li ja praktyczne, to jest czynne, które jest samą wolą, gdy ja teoretyczne uważał za dobrowolne ograniczenie przedmiotowością. Dla rozumu praktycznego niema innej przedmiotowości prócz przezeń stworzonej, wola ma tylko *mus* (sollen), a żadnego *bytu* (sein). Tym sposobem rzecz w sobie zginęła, bo „wszystko co jest, jest ja" (ich), jak opiewa zasada systemu **F.**, będącego skończonym idealizmem—subjektywnym, gdy Schelling znowu rozwinął rozum teoretyczny Kanta. **F.** różni się jeszcze w metodzie od Kanta, połączeniem syntezy z analizą, wyprowadzeniem wszystkich zasad z jednego punktu, gdy Kant postępował tu jeszcze empirycznie. Pod koniec życia **F.** jaźń i mus zastąpił miłością i żywszą djalektyką, pewną mistyczną frazeologją i zbliża się do chrześcijaństwa, które wyłożone w Ewangelji ś. Jana ze swoją teorją łączy. Stawia zasady, że kto wszędzie i zawsze swoją jedność widzi z Bogiem i naśladuje go, dostępuje wcielenia *słowa* w siebie. Kto zaprzeczy sobie, zniszczy się, przez negację siebie zamienia się, pogrąża się w Bogu. W tym razie **F.** logicznie odtworzył system indyjski Nirwany. Do ważniejszych dzieł **F.**, rozwijających główne zasady jego filozofji, należą: „Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre" (Jena, 1794); „Die Thatsachen des Bewusstseins" (Stuttgart, 1817); „Die Wissenschaftslehre in ihrem allgemeinen Umrisse" (Berlin, 1810). Zbiór pism „F.'s sämmtliche Werke" (8 tomów, Berlin, 1845—1846) wydał jego syn. Por. W. Busse „F. und seine Beziehung zur Gegenwart des deutschen Volks" (2 t., Halla, 1848); J. H. Loewe „Die Philosophie F-s" (Sztuttgart, 1862); J. Zimmer „J. G. F-s Religionsphilosphie" (Berlin, 1878).

Fichte Emanuel Herman, syn Jana Bogumiła (ob.), * 1797 w Jena, † 1879; od 1822 do 1836 profesor gimnazjum w Saarbrücken i Düsseldorfie, od 1842 profesorem w Tybindze, 1846—47 zwołał kongres filozofów w Gotha, brał udział w ruchu 1848, jak Weisse, Chalibeus i in. Krytykując Hegla **F.**, zbliża się do późniejszego systemu Schellinga, i spekulację kojarzy z jednej strony z teologją, a z drugiej z empirją. Sam **F.** uważa, że dalszy postęp filozofji musi zaniechane przez Hegla strony kantyzmu podnieść i rozważyć je w innym duchu, jak to uczynili Hegel i Schelling. Z dzieł jego ważniejsze są: „Das Erkennen als Selbsterkennen" (1833); „Religion und Philosophie in ihrem gegenseitigen Verhältniss"

(1834); „Die Idee der Persönlichkeit und d. individ. Fortdauer“ (1856); „Psychologie, die Lehre von dem bewussten Geiste des Menschen“ (1864—73, t. 2); „Die Seelenfortdauer u. die Weltstellung des Menschen“ (1867); „System der Ethik“ (1850—53, t. 2); „Anthropologie“ (3 wyd. 1876); „Grundzüge zum System der Philosophie“ (1836—46); „Der neuere Spiritualismus, sein Wert und seine Täuschungen“ (1878). Wydawał czasopismo *Zeitschrift für Philosophie u. Speculative Theologie* od 1837. Bezwzględny spirytualista, **F.** uważa, że w poznaniu odtwarzamy tylko myśli pierwotne, już istniejące w świecie zewnętrznym, tak, że choć myśląc o myśli, tworzymy pojęcia wolne od wyobrażeń przypadkowych (*Anschauung*), wszakże już w samych owych wyobrażeniach szczegółowych nic niema bezpojęciowego. Wbrew Heglowi **F.** twierdzi, że skończoność istnieje w nieskończoności, odwieczności, a nasze czucie i myśl są tylko wynikiem miłości i świadomości samego pozaświatowego, bezwzględnie osobowego, pierwotnego ja. Jest to tak zwany konkretny deizm. Wedle niego objawienie Boże dokonywa się w procesie naszego poznania, jako cel przyszłości stawia ideję życzliwości, wypływającą z chrześcijaństwa, które **F.** uważa nie za naukę zbawiającą jednostki, lecz za wewnętrzną i ograniczającą potęgę państwa.

Fichtelgebirge (góry Sosnowe), po czesku *Smerczyny*, góry w bawarskim obwodzie Górnej Frankonji, dochodzą w szczytach Schneeberg 1,051 i Ochsenkopf 1,023 metr. wysokości. Z gór tych wypływają rzeki: Men, Saala, Eger i Nab. Całe pasmo jest bardzo zaludnione i posiada kopalnie żelaza, wraz z licznemi hutami i hamerniami. Przerzyna je kilka ważnych dróg, a 4 koleje żelazne wkoło je opasują. Por. Münnich „Das F.“ (Drezno, 1859).

Fichtelit, minerał, występujący w kształcie blaszek krystalicznych; jest biały, połysku macicy perłowej, bez woni i smaku, łatwo rozpuszcza się w eterze, trudniej w wodzie, topi się przy 46°; jest to węglowodór, skład chemiczny $C_{18}H_{32}$. Znajdują się w torfowiskach niedaleko Redwitz, oraz w Danji.

Fick Adolf, fizjolog, * 1829 w Kasselu, medycyny słuchał w Marburgu i Berlinie, w 1852 habilitował się w Zurichu, w 1856 został tam profesorem fizjologji, a w r. 1868 przeniósł się do Würzburga. Ogłosił „Die medicinische Physik“ (1856, wyd. 2, 1866); „Compendium der Physiologie des Menschen“ (1860); „Lehrbuch der Anatomie und Physiologie der Sinnesorgane“ (1862—4); „Ueber elektrische Nervenreizung” (1864); „Uber Muskelarbeit” (1867); „Die Naturkräfte in ihrer Wechselbeziehung” (1869); „Mechanische Arbeit und Wärmeentwickelung bei der Muskelthätigkeit” (Lipsk, 1882); „Ursache und Wirkung“ (1883).

Fick Adolf.

Fick August, lingwista niemiecki, * 1833, studja filologiczne odbył w Getyndze (1852—57), 1858 był nauczycielem w gimnazjum miejscowem, od 1876 profesorem lingwistyki porównawczej w uniwersytecie getyngeńskim, od 1888 na uniwersytecie wrocławskim. W 1891 z powodu słabego zdrowia opuścił katedrę i zamieszkał w Meranie. Napisał: „Vergleichendes Wörterbuch der Indo-germanischen Sprachen“ (Getynga, 1870, 4 wyd. 1891—94); „Die griechischen Personennamen” (1874); „Die ehmalige Sprachenheit der Indogermanen Europas“ (1873); „Die Homerische Odyssee (1883) und Ilias, nach ihrer Entstehung betrachtet und in der ursprünglichen Sprachform wiederhergestellt“ (1886) i „Hesiods Gedichte“ (1887).

Ficker Adolf, statystyk, * 1816 w Ołomuńcu, po ukończeniu studjów uniwersyteckich w Wiedniu, był profesorem liceum w Lublanie, Ołomuńcu i Czerniowcach, od 1853 urzędnikiem, a od 1864 naczelnikiem wydziału statyst. w Wiedniu, † 1880 w Wiedniu. Reprezentował rząd austrjacki na międzynarodowych kongresach statystycznych w Berlinie (1863), w Hadze (1869), w Petersburgu (1872), w Peszcie (1876). Oprócz wielu rozpraw, pomieszczanych w redagowanych przez niego „Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik“, wydał: „Grundriss der Weltgeschichte” (Ołomuniec i Czerniowce, 1846—51); „Bevölkerung der öster. Monarchie in ihren wichtigsten Momenten statistisch dargestellt” (Gotha, 1860); „Volkerstämme der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie” (Wiedeń, 1869); „Geschichte, Organisation und Statistik des österreichischen Unterrichtswesens” (2 cz., 1872) i in. Por. Schwab „Adolf **F.**” (Wiedeń, 1880).

Ficker Juljusz, badacz historyczny i uczony prawnik niemiecki, * 1826 w Paderbornie, od 1852 do 1879 profesor historji i prawa niemieckiego w Insbrucku. Wydał: „Rainald von Dassel” (1850); „Engelbert der Heilige” (1853); „Forschungen zur Reichs und Rechtsgeschichte Italiens” (4 t., 1868—74); „Beiträge zur Urkundenlehre“ (1877—78, t. 2); „Ueber das Eigentum des Reichs am Reichskirchengute” (1873); „Untersuchungen zur Rechtsgeschichte” (2 t., 1891—93).

Fickler Józef, przywódca stronnictwa demokratycznego w Badenie. W 1808 w Konstancji, † 1865. Redagował „Seeblätter,” wpływowy organ demokracji.

Ficlauz, ob. Bekas.

Ficquelmont Karol Ludwik, hrabia, generał i mąż stanu austrjacki, * 1777 w Dieuze w Lotaryngji. W roku 1793, służąc w wojsku austrjackiem, walczył w wojskach przeciw Francuzom, a następnie przerzucił się na pole dyplo-

matyczne. W 1829 został posłem w Petersburgu, w 1830 mianowany marszałkiem polowym, w r. 1840 został ministrem stanu i szefem sekcji wojskowej w ministerjum spraw zagranicznych, a 1843 generałem jazdy, 21 marca 1848 objął ministerjum spraw zagranicznych, po ustąpieniu zaś Kolowrata stanął zastępczo na czele gabinetu, aż demonstracja ludowa 4 maja zmusiła go do opuszczenia tego stanowiska. Usunąwszy się zupełnie od spraw publicznych, † 1857 w Wenecji. Występował zawsze jako stronnik polityki Metternicha i przyjaciel Rosji. Z pism jego godniejszemi wzmianki są: „Aufklärungen über die Zeit vom 20 März bis zum 4 Mai 1848" (Lipsk, 1850); „Deutschland, Oesterreich und Preussen" (Wiedeń, 1851); „Lord Palmerston, England und der Continent" (2 t., Wiedeń, 1852); „Russlands Politik und die Fürstenthümer" (Wiedeń, 1854); „Zum künftigen Frieden" (Wiedeń, 1856).

Ficus, ob. Figa.

Fidanza Grzegorz, Włoch, doskonały malarz krajobrazów, wraz z braćmi Franciszkiem i Józefem kształcił się pod kierunkiem Delacroix, naśladowca Claude-Lorraina i Salwatora Rosy; robił także bardzo piękne gwasze. Przez jakiś czas bawił w Polsce i otrzymał od króla Stanisława Augusta tytuł nadwornego malarza. Pod koniec życia prowadził w Rzymie handel dziełami sztuk pięknych i tam † 1823.

Fidei-commissum (rzecz dobrej wierze powierzona), zowie się w prawie rzymskiem ustne lub piśmienne rozporządzenie spadkodawcy, zalecające spadkobiercom poniesienie pewnych ciężarów na korzyść trzeciej osoby. Pierwotnie wykonanie takich rozporządzeń, a raczej prośby spadkodawców, było pozostawione dobrej woli sukcesorów, tak, że obdarowani przez **F.** nie mieli prawa dochodzenia sądowego dla odebrania rzeczy im przekazanej. Dopiero za czasów Augusta **F.** stały się instytucją prawną i mogły być poszukiwane sądownie. **Fidei-commissum hereditatis**, albo **Fidei-commissaria hereditas** zwał się w prawie rzymskiem spadek, nie otrzymany za życia przez spadkodawcę, a przeznaczony przez tegoż spadkobiercy z prośbą, aby ten ostatni, jak tylko pomieniony spadek otrzyma, wydał go całkowicie lub w części osobie trzeciej. Dziś tłómaczymy wyraz powyższy na *powiernictwo*, *dziedzictwo przekazowe*, *dowierczoręctwo* i jest rodzajem majoratu, gdy majątek nieruchomy przechodzi wyłącznie na najstarszego syna i ani obciążany ani sprzedany być nie może (porównaj: Majorat, Ordynacja).

Fide-jussio, wyrażenie prawne, oznaczające poręczenie jednej osoby za drugą.

Fide, sed cui vide! (łac.). Wierz, ale patrz, zastanów się—komu.

Fidelis (ś.), z Sigmaringenu, właściwie *Marek Roy*, * 1577, porzuciwszy zawód prawny, wstąpił 1611 r. do klasztoru Kapucynów Mniejszych we Freiburgu; wysyłany w rozmaitych misjach, w celu przywrócenia katolicyzmu w Szwajcarji, został zabity w Graubündenie (1622) przez zbuntowanych chłopów (podług *Martyrologji* przez heretyków). W 1746 zaliczony w poczet świętych; pamiątkę jego kościół rzym.-kat. obchodzi 24 kwietnia. Por. Schnella „Dr. Marcus Roy" (Freyburg, 1877).

Fideny (Fidenae), starożytne miasto łacińskie, założone podobno przez Sabinów, pomiędzy Tybrem a Anio, o 8 klm. na północ od Rzymu, którego mieszkańcy, *Fidenates*, jeszcze przez Romulusa byli zwyciężeni, ale kilkakrotnie wybijali się z pod jarzma rzymskiego, a po raz ostatni r. 445 prz. Chr. Z tego powodu, zdobyte 426, zamienione zostało na mało znaczącą osadę. Za panowania Tyberjusza zawalił się tu nowo wybudowany wielki amfiteatr przepełniony widzami, przy czem podług Tacyta, 50,000 ludzi zginąć miało lub odnieść rany.

Fideris, wieś parafjalna w szwajcarskim kantonie Graubünden, ma 470 m. i licznie zwiedzane kąpiele mineralne—szczawy alkaliczno-żelaziste.

Fides.

Fides (łac. wierność), uosobiona jako bogini wierności, miała kilka świątyń w Rzymie. Symbolem jej na monetach były dwie ręce złożone. „Fides publica populi romani" (wierność ludu rzymskiego) miała świątynię na górze Kapitolińskiej; święto jej obchodzono 1 października.

Fidjasz *(Phidias)*, syn Charmidesa, Ateńczyk, najznakomitszy rzeźbiarz grecki, * około 500 roku przed Chr., † 432 przed Chr. O bliższych szczegółach życia **F.** mało co wiemy. Uczył się swej sztuki u Hegiasa i Ageladasa w Argos, spółcześnie z Mironem i Polykletem. Swietności i potędze Aten w czasie między wojnami perskiemi a wojną peloponeską niemałego blasku dodaje i genjusz **F.**, który położył sobie za cel świetność tę odzwierciedlić w nieśmiertelnych swych dziełach. Zadanie to ułatwiały mu w znacznej części okoliczności zewnętrzne. Już za rządów Cymona objawiła się dążność, aby w odbudowanych Atenach uwiecznić bohaterską przeszłość pysznemi dziełami sztuki. Wówczas to wykonał **F.** ze śpiżu kolosalny posąg *Ateny Promachos*, umieszczony na zamku ateńskim. Pod Peryklesem doszła sztuka najwyższej, podziwienia godnej doskonałości. **F.**, na szczycie sławy już stojąc, przywodził całej armji artystów i rzemieślników, pod jego pracujących kierunkiem. Sam wykonał także mnóstwo w tym czasie prac pierwszorzędnych, z których najsławniejszą jest *Atena Parthenos*, ukończona 438, olbrzymi posąg ze złota i słoniowej kości. Trzeci okres jego działalności przypada w Olimpji, gdzie,

wygnany z Aten przez politycznych nieprzyjaciół Peryklesa, wykonał ze złota i słoniowej kości ogromnych rozmiarów posąg *Zeusa Olimpijskiego*, dzieło uważane za najwyższy utwór sztuki w całej starożytności. Z innych prac **F.** wielki także budziły podziw śpiżowe posągi: *Ateny* (A. Lemnia) w Atenach i *Amazonki* w Efezie. Z dzieł **F.**-a żadnych śladów nie pozostało z wyjątkiem małych reprodukcji marmurowych Ateny Partenos i podobizna Zeusa Olimp. na monetach elidzkich. O śmierci **F.** niepewne są wiadomości; podług jednych skończył życie w Elidzie, podług innych, wróciwszy do Aten, niesprawiedliwie wtrącony do więzienia umarł z choroby, albo nawet otruty. O **F.** pisali między innymi O. Müller „Commentationes de Phidiae vita et operibus“ (Getynga, 1827); Preller w Encyklopedji Ersch a i Grubera (3 sek., t. 22, Lipsk, 1846); Brunn „Geschichte der griechischen Künstler“ (Brunświck, 1852); Overbeck „Geschichte der griech. Plastik“ (t. 1, Lipsk, 1857); Petersen „Die Kunst des Ph. am Parthenom und zu Olympia“ (Berlin, 1873); Schreiber „Die Athena Parthenos des Ph. und ihre Nachbildungen“ (Lipsk, 1883).

Fidler *(Felix)*, opisał w języku niemieckim dzieje komisji, która zawarła układy pomiędzy rzecząpospolitą polską a Janem Zygmuntem, elektorem brandeburskim, i braćmi jego. Dzieło to przełożone na język łaciński, wydane zostało w Krakowie 1614 p. t.: „De rebus gestis sub Sigismundo, rege Poloniae“.

Fidler Henryk, lekarz, * 1864 w Radomiu, medycynę studjował w uniwersytecie warszawskim; oprócz prac specjalnych, napisał nowelkę: „Za cudze winy“ i powieść „Z życia idealisty”, nadto wiele artykułów dziennikarskich, jak: „Wiara i cuda“; „Mrożenie ideałów“; „Świątynia nędzy“ (1888).

Fidus Achates, ob. Achates.

Fidży po angielsku *Fiji Islands*, grupa 255, w części tylko zamieszkanych, wysp w Polinezji, obejmujących w ogóle 20,837 klm., z ludn. około 123,000. Główniejsze z tych wysp są: Witi-Lewu, mająca 11,600, Wanua-Lewu 6,406; Taviuni 553 i Kantawu 535 klm. kw. Wyspy te, formacji koralowej, trudno dostępne, otoczone wielu skałami, są dosyć górzyste i bardzo urodzajne. Płody ich są takie same, jak płody innych wysp na morzach południowych, a mianowicie: drzewo sandałowe, chlebowe, trzcina cukrowa, palmy; psy, świnie, szyldkrety i t. d. Mieszkańcy tworzą przejście z rasy Papuasów do polinezyskiej i mówią językiem **F.**, który więcej do języków Negrów australskich, niż polinezyjskich należy. Są oni fizycznie i intelektualnie dzielnem plemieniem, chociaż do najnowszych niemal czasów byli dzikimi ludożercami. Po długich usiłowaniach (od 1828) powiodło się nareszcie misjonarzom angielskim znaczną ich część nawrócić na wiarę chrześcijańską. Początkowo wyspy te tworzyły niezależne królestwo, obecnie zaś, od 1874, stanowią kolonję angielską. Porów. Williamsa „Fiji and the Fijians“ (2 t., Londyn, 1858).

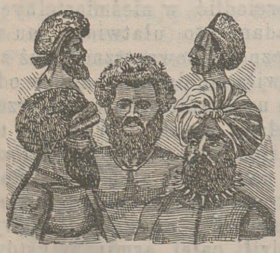

Mieszkańcy wysp Fidży.

Fiedler Robert, pastor ewangelicki z Międzyborza, zasłużony literat szląski. * 1810 r., nauki odbywał we Wrocławiu, potem był nauczycielem prywatnym w Warszawie, gdzie dobrze nauczył się po polsku. Oprócz artykułów, drukowanych w *Tygodniku literackim* poznańskim, wydał „Bemerkungen über die Mundart der polnischen Niedeschlesier“ (Wrocław, 1844); „Kazania na wszystkie święta roku kościelnego“ (tamże, 1844); „Mowy przygodne“ (tamże, 1850). Zbierał także pieśni ludu dolno-szląskiego, które pozostawił w rękopisie.

Fiedler Adolf Bogumił, założyciel pierwszorzędnej fabryki sukna w Opatówku (w pow. Kaliskim), istniejącej pod jego firmą od 1824 r., którą następnie prowadził syn jego *Edward* († 1864); później przeszła ona na własność Nitzscke'go; miała 3 machiny parowe i zatrudniała 600 robotników, 1870 zbogaconą została licznemi machinami i przyrządami. Wyroby tej fabryki mają ustaloną wziętość w kraju i za granicą.

Fiedler Józef, historyk niemiecki, * 1819 r, w Trzeboni, kształcił się w Pradze i Wiedniu, gdzie w r. 1860 został naczelnikiem archiwum tajnego. Oprócz rozpraw, pomieszczanych w Miklosicha „Slavische Bibliothek,“ z których więcej nas obchodzi „Chronicon Poloniae 965—1259“ (przedruk w *Rozmaitościach lwowskich* 1859, z przekładem polskim), wydał: „Aktenstücke zur Geschichte Franz Rakoczy's“ (2 t.); „Der blutige Landtag in Onod“; „Böhmens Herrschaft in Polen“ (1855); „Todtenbuch der Geistlichkeit d. böhm. Brüder“ (1863); „Relationen venetianischer Botschafter über Deutschland und Oesterreich im XVI Jahrh.“ (Wiedeń, 1870).

Fiedler Henryk, minerolog, * 1833 r. w Nissy na Szląsku, studjował nauki przyrodnicze we Wrocławiu, gdzie r. 1876 został dyrektorem szkoły realnej. Przyczynił się do rozwoju szkół technicznych w Prusiech i ogłosił: „Die Mineralien Schlesiens” (1856); „Die fossilen Früchte der Steinkohlenformation“ (1857) i in.

Fiedlerj Karol August, pisarz i działacz narodowy górno-łużycki, * 1835 r., od r. 1858 nauczyciel w ewangelickiem seminarjum nauczycielskiem w Budyszynie, w latach 1866—1873 redagował miesięcznik *Łužiczan*, w którym umie-

szczał artykuły prozą, oraz poezje, czasem pod pseudonimem Serbowski lub K. Pietrowicz. Pisał też do innych czasopism łużyckich, oraz wydał kilka śpiewników.

Field Jan, * 1782 r. w Dublinie, † 1837 r. w Moskwie, znakomity pjanista i kompozytor muzyczny, uczeń Clementi'ego w Londynie, po raz pierwszy wystąpił z koncertem w Petersburgu, zdobywając sobie odrazu ogromne powodzenie, 1822 osiadł w Moskwie, od 1831—34 podróżował po Anglji, Francji, Niemczech, Szwajcarji i Włoszech, przyjmowany wszędzie entuzjastycznie. W r. 1835 wrócił do Moskwy. Z licznych jego kompozycji najcelniejszemi były *Notturna*, których formę salonową on pierwszy wprowadził w użycie.

Field Cyrus West, przemysłowiec, założyciel telegrafu atlantyckiego, * 1819 r. w Stockbridge w Massachusetts, † 1892; początkowo był kupcem w New-Yorku. 1854 r. powziął zamiar połączenia linją telegraficzną podmorską Ameryki z Europą i, otrzymawszy 50-letni przywilej, zawiązał z Piotrem Cooperem, Mojżeszem Taylorem i in. spółkę, z której następnie 1856 wywinęła się spółka *Atlantic Telegraph C°*. 1854 i 56 odbył podróż w interesach towarzystwa do Anglji, poczem 1857, 8 i 9 próbował, lecz bezskutecznie, założyć linję podmorską; mimo to nie przestawał pracować nad swym zamiarem, który w końcu 1868 szczęśliwie do skutku doprowadził. W r. 1871 urządził pierwszy telegraf podmorski przez ocean Spokojny i wyspy Sandwich do Chin i Japonji. Por. „The Atlantic Telegraph“ (2 wyd. 1866).

Fielden (czyt. *Fajlden*) John, polityk angielski, * 1784 r., † 1849. Uczeń Williama Cobbeta (ob.). Popierał ruch unormowania długości dnia roboczego, przyczynił się do przeprowadzenia bilu o 10-godzinnym dniu roboczym. **F.** napisał: „The Mischief and iniquities of paper money“ (1832); „National Regeneration“ (1834); „A Selection of facts and arguments in favour of the ten hours bill“ (1845). Por. Alfred „History of the factory movement“ (1857).

Fielding Henryk, powieściopisarz angielski, * 1707 r. w Sharpham-Park w Somersetshire, † 1754 r. w Lizbonie po życiu pełnem rozmaitych przygód; został sędzią pokoju w Middlessex i tu dał się poznać z wielkiej prawości i szlachetności charakteru; pisał naprzód sztuki teatralne, ale z małem powodzeniem; wielką sławę zjednały mu dopiero jego romanse: „Joseph Andrews“ (Londyn, 1742); „History of Jonathan Wild“; „Tom Jones“ (Londyn, 1749) i „Amelia“ (Londyn, 1752). Trzema ostatniemi pracami podniósł romans angielski do wysokości klasycznej. Zostawił także niedokończoną „Voyage to Lisbon“ (Londyn, 1755). W romansach swoich celuje **F.** głęboką znajomością serca ludzkiego i maluje życie takiem, jakiem jest w rzeczywistości. Całkowity zbiór pism jego wyszedł w Londynie (1762, 4 t; 1784, 10 t.; 1808, 14 t.; 1871, t. 2) i w edymburskiej *Novelist's Library* (1821) z biograficzno-krytycznym wstępem, napisanym przez Walter-Scotta. Na język polski mamy przełożone: „Podrzutek, czyli historja Tom Dżona“ przez ks. A. Czartoryskiego czy też Fr. Zabłockiego (1 ed. Warszawa, 1793; 2 ed. Wrocław, 1804) i „Historja i awantury Roderyka Random“ przez I. Fr. (Warszawa, 1785). Por. Lavrence'a „Life and times of F.“ (Londyn, 1855); Thackeray „The English humorists“ (tamże, 1853).

Fieri curavit (łac.), w skróceniu **F. C.**, litery umieszczane na pomnikach i oznaczające: „żeby się stało, żeby było zrobione — postarał się o to.

Fierich Edward, prawoznawca, * 1817 r. w Samborze, † 1896 w Krakowie,; studja uniwersyteckie kończył we Lwowie, gdzie 1845 r. uzyskał stopień doktora praw. Do 1846 praktykował w prokuratorji skarbu we Lwowie, 1850 był mianowany profesorem prawa cywilnego i handlowego w uniwersytecie Jagiellońskim; kilkakrotnie był dziekanem wydziału prawnego, w r. 1872 był obrany rektorem, w r. 1873 został członkiem komisji prawniczej Akademji Umiejętności w Krakowie, opuścił katedrę 1890 r. Wydał: „Sätze aus sämmtlichen Rechts und polit. Wissenschaften“ (1845); „Zusätze zu den Vorträgen über öster, civilgerichtliche Verfahren“ (1862); „Vorträge über das öster. Civilgericht“ (1865 i 1867); „O ważności zobowiazania wekslowego z podpisem przez pełnomocnika położonym“; „Powszechny kodeks handlowy.“

Fierich Maurycy.

Fierich Maurycy, dr. syn Edwarda, prawnik polski, * 1856 r., † 1889, kształcił się w Krakowie, w r. 1876 otrzymał pierwszą nagrodę z fundacji książąt Czartoryskich za pracę pod tyt. „O wpływie zbioru pseudo-izydorskiego na karność kościelną“; drugi raz był nagrodzony za dzieło p. t. „Wiece polskie do końca XIV w.“ W 1888 zyskał nominację na profesora zwyczajnego. Napisał bardzo wiele artykułów, z których zasługują na zaznaczenie: „Historja ksiąg hypotecznych za byłego wolnego miasta Krakowa“ ogłoszony w *Gazecie sądowej* warszawskiej r. 1888; odczyt na Osady rolne, wygłoszony w Warszawie 1888 p. t. „Prawo i nauka prawa; ich znaczenie dla społeczeństwa,“ druk w №№ 30, 40, 41 i 42 *Gazety sądowej* z r. 1888 i w. in. Życiorys **F.** i ocenę jego działalności, napisał profesor Fryderyk Zoll w *Przeglądzie polskim* (sierpień, 1889).

Fierich Franciszek Ksawery, dr., brat Maurycego, prawnik polski, * 1860 w Krakowie, kształcił się tamże, gdzie w r. 1883 otrzymał stopień

doktora praw, następnie kształcił się w Berlinie, w r. 1889 został docentem w uniwersytecie Krakowskim, a od r. 1891 wykładał na katedrze procesu cywilnego austrjackiego; w r. 1896 mianowany został zwyczajnym profesorem precesu cywilnego. Napisał: „O prawie żądania zabezpieczenia z powodu niepewnej płatności dłużnika głównego, według ustawodawstwa wekslowego austrjackiego“ (Kraków, 1888); „O władzy dyskrecjonalnej sędziego w ustnem postępowaniu cywilnem, jako środku skupienia materjału procesowego” (Kraków, 1891); „O obecnem zadaniu sądów polubownych dla spraw cywilnych” (Kraków, 1892); „O spoczywaniu procesu” (Lwów, 1896) i in.

Fieschi Józef Marja, 1790 r. na wyspie Korsyce, pierwotnie żołnierz, w r. 1815 za popełnioną kradzież ukarany więzieniem, następnie agent policyjny, nareszcie włóczęga bez żadnego zajęcia. Po rewolucji lipcowej przybył do Paryża i po wielu szalbierstwach przyprowadzony do ostatecznego niedostatku, powziął myśl spełnienia zamachu na życie króla Ludwika Filipa, co też wykonał 28 lipca 1835 r., przy pomocy dwu towarzyszów, Moreya i Pépina, za pośrednictwem machiny piekielnej, złożonej z 22 luf broni palnej, umieszczonej w oknie mieszkania przy bulwarze du Temple. Król był tylko lekko raniony, ale do 20 osób zostało zabitych (między niemi marszałek Mortier), albo rannych. **F.** chciał się ratować ucieczką, ale był z towarzyszami schwytany i 16 lutego 1836 wraz z nimi ścięty. Por. „Le procès de F.” (3 t., Paryż, 1836); Du Camp „Les ancêtres de la commune. L'attentat **F.**” (tamże, 1877).

Fiesco Jan Ludwik, właściwie *de' Fieschi*, hrabia de Lavagna, * 1524 lub 1525 r. w Genui, powodowany żądzą sławy i zawiścią względem potężnej rodziny Doriów, jak również nienawiścią, skutkiem doznanej obelgi od Jana Doria, pysznego synowca sędziwego doży Andrzeja Doria (ob.), uknuł spisek, celem strącenia tego rodu i obalenia istniejącego rządu. W spisku tym oprócz pobudek osobistych, ważną grała rolę owa wieczna niezgoda między stronnictwami cesarskiem i francuskiem, która nigdy nie była silniejsza, niż za czasów Karola V i Franciszka I. Do tego łączyło się oburzenie **F**-a na Doriów, że niepodległą rzeczpospolitą czynili powolnem narzędziem polityki hiszpańskiej. **F.** zapewnił rzeczypospolitej na wypadek zatargu z Karolem V pomoc ze strony papieża, króla francuskiego Franciszka I, księcia Parmy i Florentczyków. Przygotowania czyniono z największą przezornością, ale w chwili wykonania zamachu, w nocy z 1 na 2 stycznią 1547, skutkiem przewrócenia się łodzi, utonął **F.** w porcie, a tym sposobem i zamierzona rewolucja wkrótce została stłumiona. Większą część spiskowych spotkała kara dożywotniego wygnania; bracia zaś **F.** Hieronim i Ottoboni, wydani w 8 lat później rządowi Genui, śmiercią byli ukarani. Żona jego, *Eleonora Cybo*, niewiasta wielkich przymiotów umysłu i serca, ocaliła się ucieczką i po zgonie drugiego męża, gen. Chiappino Vitelli, † 1594 we Florencji. Schiller na tle historji **F.** osnuł swą tragedję „Fiescos Verschwörung.” Por. Reumonta „Eleonora Cybo und ihre Angehörigen” w „Beiträge zur italien. Geschichte” (4 t.); Brea „Sulla congiura del conte G. L. Fieschi” (Genua, 1863); Canale „Storia della republica di Genova, ossia le congiure dei Fieschi e Cibo” (tamże, 1874); Garozzo „Nuovi documenti sulla congiura del Conte G. L. F.” (tamże, 1886).

Fiesco Jan.

Fiesole, miasto, ob. Fezule.

Fiesole Mino (*Mino da Fiesole* także *Mino di Giovanni*), malarz włoski, * 1341 r., † 1384 r. we Florencji. Najdzielniejsze jego dzieła są: portret biskupa fiesolskiego, Leonarda Salutatego; portret florenckiego męża stanu, Diotisalviego di Nerone. Por. E. Müntz „Histoire de l'art pendant la Renaissance”; Courajod „Un Bas-Relief de Mino de Fiesole au Musée du Louvre.”

Fiesole, Fra Giovanni da, klasztorne imię *Santi Tosini'ego*, zwanego także *Angelico* albo *Il beato*, jeden z najsławniejszych wskrzesicieli włoskiej sztuki malarskiej. * 1387 r. w Vieehio, † 1455 w Rzymie; wstąpił 1407 do zakonu Dominikanów i opracowywał wyłącznie przedmioty religijne. Ozdobiwszy wiele klasztorów i kościołów freskami, pozyskał taką sławę, że wezwany został przez papieża Mikołaja V do Rzymu, gdzie ozdobił prywatną jego kaplicę pod wezwaniem św. Wawrzyńca scenami z życia tego świętego. Florencja posiada wiele utworów jego pendzla, między którymi celuje naiwnością i wdziękiem obraz, przedstawiający „Narodziny św. Jana Chrzciciela,” oraz freski w dawnym klasztorze św. Marka, zamienionym obecnie na muzeum. Jedno z najpiękniejszych malowideł **F.** „Koronacja Marji Panny,” ozdabia pierwszą salę Luwru w Paryżu. Niektórzy ze znakomitszych mistrzów szkoły romantycznej stawiają **F.** za wzór w wyraźnem nieraz przeciwstawieniu do Michała Anioła i najcelniejszych utworów Rafaela. Tak samo zapatrują się na niego współcześni prerafaeliści angielscy (ob.), oraz ich teoretyk John Ruskin (ob.), który w dziełach swoich wielokrotnie powracał do Angelica. Por. Romano „Le pitture della capella di Nicolo V etc.” (Rzym, 1810); E. Förster „Leben und Werke des Fra G. da F.” (Londyn, 1886); Vasari, Eng. Müntz „Notice sur Fra Angelico” (*Magasin pittoresque*, 1879).

Fiesta, okolicznościowe sztuki dramatyczne,

przedstawiane z wielkim przepychem w Hiszpanji w czasie uroczystości dworskich. Najcelniejszym w tym rodzaju autorem był Calderon de la Barca.

Fietzek J. A., rodem ze Szląska, kanonik katedralny wrocławski, proboszcz i fundator kościoła w Piekarach Niemieckich, znany obywatel i troskliwy opiekun ludu, † 1862 r.; w latach 1848 i 9 redagował *Tygodnik Katolicki*, *pismo Towarzystwa Marjańskiego*. W r. 1849 wydał: „Wiadomość o kościele i obrazie cudownym w Piekarach Niemieckich."

Fiévée Józef, publicysta francuski, * 1767 r. w Paryżu, † 1839; czynny rojalista podczas rewolucji, został pod rządem Napoleona cenzorem i redaktorem dziennika *Journal de l'empire* i 1810 prefektem departamentu Nièvre. Jakkolwiek za restauracji przychylny Burbonom, to jednak z powodu pisma „Correspondance politique et administrative" (Paryż, 1817) uwikłany w proces, przeszedł do opozycji. Zajmującą jest jego: „Nouvelle correspondance politique et administrative" (3 t., Paryż, 1828). Obok prac powyższych napisał także kilka romansów, które swego czasu niepośledniej używały wziętości. Stosunki z Napoleonem przedstawił w dziele „Correspondance et relations de J. **F.** avec Bonaparte" (15 t., Paryż, 1837).

Fife, hrabstwo w Szkocji, nad brzegami morza Północnego; obejmuje 1,329 klm. kw. z ludnością 187,000; wogóle jest żyzne i dobrze uprawne, klimat ma łagodny, wydaje pszenicę, jęczmień, i znane jest z doborowego bydła (rasa **F.**). Miasto stołeczne Cupar.

Fife (czytaj *Fajf*), starożytny ród szkocki, biorący swój początek od legendowego Macduffa, tana (władcy) na Fife, współzawodnika Makbeta. Żyjący obecnie Aleksander William Jerzy Duff, margrabia Macduff, szósty hrabia **F.**, * 1849 r., zaślubił w 1889 r. najstarszą córkę księcia Walji, księżniczkę Ludwikę Wiktorję Aleksandrę Dagmarę, wskutek czego został księciem Fife.

Figa, *Figowe drzewo (Ficus)*, rodzaj roślin z rodziny morwowatych. Kwiaty tak męskie, jak i żeńskie, osadzone są na osadniku (dnie kwiatowem), który ma postać gruszkowatą i jest zupełnie zamknięty, w górze tylko posiada otwór zasłoniony dachówkowatemi przysadkami; kwiaty są bezkoronowe, męskie mają okwiat o 3 działkach i 3 pręcikach, żeńskie mają okwiat 5-dzielny, słupek o szyjce, dzielącej się na dwa znamiona. Osadnik po dojrzeniu staje się mięsistym i zawiera drobne owoce suche, ziarniaki, które zwane są pospolicie nasieniem figowem, gdy za owoc uważa się powszechnie sam osadnik. Rodzaj **F.** obejmuje krzewy i drzewa bogate w sok mleczny, o liściach przeciwległych. Z mnóstwa gatunków niektóre stanowią ważne drzewa owocowe w krajach cieplejszych. Gatunkiem najważniejszym jest **F.** *zwyczajna (F. carica)*, stanowiąca w stanie dzikim drzewo małe, pokręcone, wypuszczające ciągle z korzeni nowe łodygi drzewne, w uprawnym dochodzi do 10 metrów; liście szorstkie z różnemi wcięciami.

Figa braminów.

Figa zwyczajna. Kwiaty, owoc, owoc przecięty i nasiona.

Owoce (fałszywe), wyrastające parzysto lub pojedyńczo w końcach liści, krótkoszypułkowe, z początku zielone, fijołkowe, czerwonawe lub żółtawe. Pospolita w Afryce pół., na całym Wschodzie, w Europie połud., u nas hoduje się pod przykryciem dachowem w tak zwanych figarniach. W stanie dzikim kwitnie trzy razy do roku, w uprawnym tylko dwa, dając dwa zbiory, z tych pierwszy letni, dostarcza owoców gorszych, drugi jesienny wydaje właściwe figi, które się jedzą świeże lub też się suszą. Dla przyśpieszenia dojrzenia, owoce nakłuwają się drewienkiem maczanem w oliwie; hodowla wydała bardzo wiele odmian. Do nas przybywają **F.** częścią ze Wschodu, częścią z Włoch i Francji płd. **F.** *smyrneńskie* czyli *sułtańskie* nie stanowią

oddzielnej odmiany, a są tylko towarem wyborowym. W medycynie oddawna stanowią **F.** środek odmiękczający i otwierający. Z innych gatunków ważniejszych: **F.** *morwowa*, *karwia*, *syk*, *sykomor* (*F. sycomorus*) wydaje owoce mniejsze, ale słodkie i smaczne, długości 2—3 cm., zwane *figami egipskiemi* lub *adamowemi*; z drewna sykomora wyrabiano w dawnym Egipcie trumny dla mumji, z powodu nadzwyczajnej trwałości tego drzewa. **F.** *indyjska* (*F. indica*) i **F.** *wyniosła* (*F. excelsa*) spuszczają z gałęzi korzenie powietrzne, które w ziemię się zakorzeniwszy, przeobrażają się w nowe pnie, tak, że pierwsza stanowi istny gaj, druga zaś tak grubieje, że miewa często w obwodzie 15 m. (**F.** *indyjską* zowie się też gatunek kaktusa, *Opuntia vulgaris*). **F.** *braminów*, *topolowa*, *pipal*, *aswata* (*F. religiosa*), uważa się w Indjach za drzewo święte; na niej żyje w ogromnej ilości czerwiec lakowy czyli figowy, przez którego zakłócie wypływa z drzewa żywica biała, zwana *laką*, używana do fabrykacji laku i politury. **F.** *sprężnikowa* (*F. elastica*) i **F.** *grzybieniolistna* (*F. nymphaeaepholia*) i inne wydają sok mleczny, który gęstniejąc, przechodzi w kauczuk czyli gumę elastyczną. **F.** *domestica* uprawia się w Indjach dla liści, które przez lud jadane są surowe. Por. Laubach „Herkunft, Verbreitung und Domestikation des Feigenbaums“ (1882).

Figa rajska, ob. Banan.

Figaro, postać znanych komedji Beaumarchais'ego „Cyrulik sewilski“ (1775) i „Wesele Figara“ (1784). Jest to wesoły, dowcipny i przebiegły cyrulik, grający w tych sztukach główną rolę, z której Mozart, Paesiello i Rossini utworzyli swoje klasyczne opery. Od tego czasu wyrazem **F.** oznaczają typ żywego, wesołego, przebiegłego i zręcznego intryganta. **F.** jest także tytuł bardzo poczytnego dziennika paryskiego, który, nie troszcząc się o jakiekolwiek ideały, starał się być zajmującym i sensacyjnym.

Figenau, *Figenaw*, herb: Na tarczy dwudzielnej w polu I srebrnem — pół ukoronowanego orła czarnego z mieczem w prawej łapie; w II czarnem — pół kotwicy srebrnej. U szczytu między dwoma skrzydłami orlemi, prawem białem a lewem czarnem — ręka zbrojna z mieczem. Nadany 1569 Michałowi Figenawowi, admirałowi floty polskiej.

Figenau.

Figner Aleksander Samojłowicz, partyzant rosyjski, * 1787 r., † 1813.

Figowiec, inaczej *melonowiec*, ob. Carica.

Figueras, miasto w hiszpańskiej prowincji Gerona, przy drodze z Barcelony do Perpignan, 12,000 miesz. z wielką cytadelą San Fernando, stanowiącą klucz do Hiszpanji od strony Pirenejów.

Figueras Stanisław, hiszpański mąż stanu, * 1819 r., † 1882 w Madrycie. Ukończywszy studja prawne, zajmował się praktyką adwokacką w Madrycie, gdzie wielką miał wziętość. Jako reprezentant stronnictwa republikańskiego zasiadał w Kortezach. W czynnościach parlamentarnych lat ostatnich ważną odgrywał rolę. Potężna i przekonywająca wymowa zapewniła **F.** przywództwo nad całem republikańskiem w Hiszpanji stronnictwem. Mimo różnych, zmiennych i częstokroć ciężkich okoliczności, pozostał zawsze wiernym swoim przekonaniom. Zalety te, obok wielkich zdolności, postawiły go wysoko w opinji całego kraju. Po abdykacji Amadeusza I 11 lutego 1873 r., Kortezy ogłosiły w Hiszpanji rzeczpospolitą i wybrały nowy rząd republikański, którego prezesem mianowany został **F.** Wówczas **F.** przeprowadził uchwałę o zwołaniu konstytuanty, i ta 8 czerwca 1873 r. ogłosiła rzeczpospolitą federacyjną. Po przywróceniu monarchji pod Alfonsem XII, **F.** wycofał się z politycznego życia.

Figueroa Gomez Suarez de, mąż stanu hiszpański, † 1571 r. Był używany przez Filipa II do różnych misji dyplomatycznych. W charakterze komendanta gwardji dozorował wtrąconego do więzienia infanta Don Carlosa i w nagrodę swych usług otrzymał tytuł księcia Feria. Jest protoplastą sławnego w dziejach Hiszpanji rodu.

Figueroa Franciszek de, znakomity poeta hiszpański w XVI w., * 1540 r. w Alkala de Henares, † 1620 r. Skończywszy uniwersytet w rodzinnem mieście, wstąpił do służby wojskowej, ale obok zajęć żołnierskich, poświęcał się muzie z takiem powodzeniem, że pozyskał wieniec poetyczny i przydomek „boskiego“. W r. 1579 towarzyszył księciu Don Carlosowi Aragońskiemu w podróży do Flandrji, lecz wkrótce powrócił do miasta rodzinnego. Skromny aż do przesady, kazał krótko przed śmiercią wszystkie swe utwory spalić. Ocalały jednak niektóre, wydane przez Don Luis Tribaldos de Toledo (Lizbona, 1625; Madryt, 1804). Składają się one z sonetów, kanzon, elegji i słynnej eklogi „Tirsi.“ Wraz z Boscanem i Garcilaso należy do pierwszych krzewicieli smaku włoskiego w Hiszpanji. Rymował również dobrze po włosku, jak po hiszpańsku.

Figueroa Cristoval Suarez de, * w Valladolid przy końcu XVI w., przełożył Guarini'ego „Pastor Fido“ (Neapol, 1602); oprócz tego napisał romans pasterski „La constante Amarilis, prosas y versos“ (Walencja, 1609); „El Passagero“ zbiór nowel, djalogi i życiorys poety (Madryt, 1617) i dzieło treści historycznej „Hechos del marques Don Garcia Hurtado de Mendoza“ (Madryt, 1613).

Figueroa Geronimo, misjonarz i lingwista hiszpańsko-meksykański, * 1604 r., † 1683. Napisał gramatykę i obszerny słownik języków

Tepehuańskiego i Tarahumarskiego, także katechizm i konfesjonarz w obu tych językach. Życiorys jego ogłosił P. F. Florencia (1689).

Figuerola Lanzeano, mąż stanu i ekonomista hiszpański, * 1816 r. Napisał: „Estadistica de Barcelona en 1849"; ogłosił: „La Reforma orancelaria" (1879).

Figuier Wilhelm Ludwik, przyrodnik francuski, * 1819 r. w Montpellier, † 1894; od r. 1846 profesor chemji szkoły farmaceutycznej w Montpellier, a od 1853 w Paryżu. W r. 1857 opuścił katedrę profesorską i poświęcił się popularyzowaniu wiedzy, zyskując sobie na tem polu powszechne uznanie. Z ogłoszonych przez **F.** 80 tomów jego prac popularyzatorskich wymienimy najważniejsze, a mianowicie: „Exposition et histoire des principales découvertes scientifiques modernes" (6 wyd., 1862, t. 4); „Histoire du merveilleux dans les temps modernes" (3 wyd., 1870); „La terre avant le déluge" (1862); „La terre et les mers" (1863), przekład polski W. Niewiadomskiego (1873); „Histoire des plantes" (1864), przekład polski Wagi (1872); „La vie et les moeurs des animaux" (1865); „Vie des savants illustres depuis l'antiquité" (5 t., 2 wyd., 1875); „Les merveilles de la science" (4 t., 1867—70); „Les merveilles de l'industrie" (4 t., 8 w., 1874); „Le lendemain de la mort" (9 wyd., 1889; przekład polski 1873); „La tableau de la nature" (1862—73, t. 10); „Les races humaines" (1873). Od 1856 wydawał corocznie przegląd postępu nauk przyrodzonych p. t. „L'année scientifique." W polskim przekładzie wyszły nadto: „Najważniejsze odkrycia i wynalazki w dziedzinie nauk, sztuki i przemysłu" (1876).—Żona jego **F.** *Julja Bouscaren*—pseudonim *Klara Sénart*, * 1829 r. w Montpelier, † 1879, jest autorką kilku powieści i utworów dramatycznych, między innemi: „Mos de Lavene" (1859); „Nouvelles Languedociennes" (1860); „La soeur de lait" (1861); „Le gardien de la Camargue" (1892); „La prédicante des Cévennes" (1864); „L'Italie d'après nature" (1868); „Gutemberg" (1869); „Barbe d'or," dramat w 5 aktach (1876) i inne. **F.** uprawiała także malarstwo.

Figura, w matematyce, w znaczeniu właściwem część płaszczyzny, lub jakiejkolwiek powierzchni, ograniczona linjami, w dalszem zaś, każda część przestrzeni ograniczona powierzchniami, więc bryła (ob.). **F.** właściwie rozróżniają *płaskie* (nakreślone na płaszczyźnie) i *niepłaskie*; dalej: *prostolinijne* i *krzywolinijne*, t. j. ograniczone linjami prostemi lub krzywemi. Prócz tego można rozważać figury dwojakiego rodzaju: jako układ punktów, w których przecinają się pewne linje, lub też jako układ linij, których wzajemne przecięcia określają pewne punkty. Pierwsze stanowią wielokąty, drugie zaś—wieloboki, chociaż w geometrji elementarnej nazwy wielokątów i wieloboków uważają się często za jednoznaczne. W zależności od ilości boków i kątów figury noszą nazwę trójkątów, czworoboków, wielokątów i t. d. Dalej **F.** są *równe* czyli *przystające*, gdy nawzajem do siebie przystają; *równowarte* czyli *równoważne*, gdy pola ich powierzchni są między sobą równe; *podobne*, gdy mają ten sam kształt, lecz inne pola. Z figur krzywolinijnych tylko koło jest przedmiotem geometrji elementarnej, w ogóle jednak rozważają się w matematyce wyższej. — W fizyce nazwę figur mają rysunki, powstające pod wpływem pewnych zjawisk fizycznych (pyłków drobnych, kurzu, nasienia widłakowego, opiłek metalowych i t. p.). Najcharakterystyczniejsze są: w akustyce figury Chladniego (ob. Chladniego figury), w elekryczności **F.** Lichtenberga (ob. Lichtenberga **F.**), w świetle **F.** Lissajous'a (ob. Lissajous'a **F.**), dalej magnetyczne (ob. Magnetyzm), polaryzacyjne (ob. Polaryzacja). — *Figura*, w retoryce, ob. Postać, Przenośnia.

Figuracja w muzyce, oznacza kształtowanie motywów melodyjno-rytmicznych w ten sposób, aby urozmaicić lub ożywić główną melodję.

Figurał, w muzyce, znaczy muzykę pomierzoną na takty i w ogólności świecką w przeciwieństwie od niepodzielonej na takty, jak w muzyce kościelnej.

Figurant, *Figurantka*, tak się nazywa tancerz lub tancerka baletu, występujący w grupach, dla urozmaicenia ruchu i dla utworzeeia tła dla solistów; w dramacie są to osoby nieme, potrzebne do uzupełnienia akcji.

Figury (typy) biblijne, są to fakta w Starym Testamencie opisane, będące zarazem przepowiednią, odnoszącą się do Chrystusa i jego królestwa, to jest kościoła. Por. T. Krementz: „Das A. Testament als Vorbild des Neuen" (Koblencja, 1866). Encykl. kościel.

Figury w logice ob. Sylogizm.

Figuryczne liczby, wyrazy szeregów arytmetycznych, zaczynających się od jedności, jak np. liczby wchodzące w szeregi następujące:

1, 2, 3, 4, 5, 6 7...
1, 3, 6, 10, 15, 21, 28...
1. 4, 10, 20, 35, 56, 84...
1, 5, 15, 35, 70, 126, 210...

Nazwa ich poszła stąd, że gdy szereg pierwszy wyrazimy kropkami, jako wskazującemi jedności, otrzymamy kształt trójkąta równoramiennego; stąd liczby tego szeregu zowią się *trójkątnemi*. Używając zamiast kropek kul, łatwo zrozumieć można, że drugi szereg da się wyobrazić przez szereg trójkątów na sobie nałożonych, stanowiących razem stos kul kształtu ostrosłupa, stąd liczby tego szeregu zowią się *piramidalnemi* czyli *ostrosłupowemi*. Liczby szeregów dalszych nie dają się już wyrazić za pomocą kształtów geometrycznych, a nazwa ich powstała jedynie przez analogję, zowią się **L. F.**

rzędu 3-go, 4-go, i t. d. Liczby te stanowią spółczynniki rozwinięcia różnych potęg dwumianu Newtona (ob. Dwumian) i były przedmiotem zajęcia wielu dawniejszych matematyków; straciły swe znaczenie, odkąd Newton podał ogólne prawo tworzenia się tych potęg.

Fihauser, *Vichauser*, herb: Na tarczy 4-dzielnej, w polach I i IV czarnych — z czerwonego pnia wylatująca kuropatwa złota; w II i III złotych—trzy kule czerwone. U szczytu między dwiema trąbami, prawą pół-czerwoną i pół-złotą z trzema kulami czerwonemi, i lewą pół-złotą i pół-czarną z takiemiż kulami, z pnia wylatująca kuropatwa złota. Labry z prawej strony czarne, podbite srebrem, z lewej czerwone, podbite złotem. Por. Księga herbowa hr. J. Ostrowskiego.

Fihauser.

Fijałek Jan Nepomucen, * 1864, ksiądz, badacz dziejów kościoła polskiego. Wyższe gimnazjum skończył u św. Anny w Krakowie 1883 r. W r. 1887 otrzymał święcenie kapłańskie z rąk ś. p. kardynała Dunajewskiego. Wykładów prawa kanonicznego słuchał także w Università Gregoriana, gdzie za napisanie dysertacji licencjackiej przyznano mu pierwszą nagrodę. Na docenta historji kościelnej w Krakowie habilitował się 1894 r., mając odczyt o „ustawodawstwie synodalnem biskupów polskich w w. XVI."

Ks. Fijałek Jan Nepomucen.

Ks. Fijałkowski Antoni arcyb. warsz.

Fijałkowski Antoni Melchjor Optat, arcybiskup metropolita warszawski, * 1778, w Pszczowie pod Poznaniem, † 1861 r., pobierał pierwsze nauki w Poznaniu, dalsze w seminarjum gnieźnieńskiem, wyświęcony został na kapłana 1800 w djecezji kujawskiej. Powołany wkrótce na audytora przy biskupie Malczewskim, został 1811 r. kanonikiem katedralnym kujawskim, następnie proboszczem w Przedczu i oficjałem generalnym we Włocławku (1824), gdzie w roku 1830—31 założył szpital, nad którym z ojcowską czuwał pieczołowitością. Mianowany 1840 sufraganem płockim, a 1842 biskupem hermopolitańskim i tegoż roku członkiem honorowym kolegjum katolickiego w Petersburgu, dokąd wyjeżdżał w latach 1842 i 1844. Po śmierci ks. Chmielowskiego, jednomyślnie został obrany przez kapitułę administratorem archidjecezji Warszawskiej. Nominację urzędową otrzymał 24 września 1844 i jednocześnie mianowany został proboszczem płockim. Nareszcie po dwunastoletniem wzorowem administrowaniu archidjecezją został 11 listopada 1856 r. arcybiskupem metropolitą warszawskim i przyjął uroczyście paljusz w katedrze św. Jana 11 stycznia 1857 r. W Warszawie powołał do życia Towarzystwo rolnicze, a w r. 1858 wybrany został na prezesa Towarzystwa dobroczynności. Żarliwy pracownik w winnicy Pańskiej jako arcypasterz, a obok tego łagodny, serdeczny i wyrozumiały, zjednał sobie na tej wysokiej godności powszechny szacunek i miłość, któremi go cały naród otaczał aż do ostatniej chwili życia. Uroczyste przeprowadzenie zwłok jego odbyło się 10 października do katedry św. Jana, w której grobach nazajutrz zostały pochowane.

Fijałkowski Marcin, * w pierwszej połowie XVIII w., † pierwszej ćwierci XIX w., profesorem wymowy był w szkole głównej krakowskiej; za czasów Księstwa Warszawskiego został członkiem Towarzystwa naukowego krakowskiego. Napisał: „Mowa o użytku z nauk, publiczną dziś instrukcję w narodzie składających" (1787). Największą wartość (pedagogiczną) ma, praca **F**-go: „Poezje Horacjusza, przełożone prozą na język polski i przypisami objaśnione z tekstem łacińskim obok." Tłómaczenie wierne, a objaśnienia i uwagi czerpał **F.** przeważnie z retora angielskiego Blaiz'a (ob.) w tłóm francuskiem.

Fijałkowski Ignacy, chirurg, * 1783 w Andrychowie w Galicji, † 1855 we wsi Zawidzu, w gub. Płockiej; stopień doktorski osiągnął w Wiedniu. Przybywszy do Warszawy 1809 r., objął obowiązki lekarza w szpitalu św. Rocha, a niebawem został mianowany naczelnym lekarzem pierwszej dywizji wojska polskiego. W roku 1813 został naznaczony pierwszym lekarzem w szpitalu Dzieciątka Jezus, a w r. 1834 dyrektorem instytutu położniczego, z tymże szpitalem połączonego. Od r. 1819 był asesorem w radzie ogólnej dozorczej szpitali Królestwa Polskiego, a od 1834 r. członkiem rady lekarskiej. W r. 1823 objął w uniwersytecie warszawskim opróżnioną przez śmierć prof. Walburga katedrę położniczą. Ważniejsze jego prace są: „De fistula ani et castratione" (Wiedeń, 1809); „Rozprawa mająca za cel oświecenie ludu wiejskiego w Polsce, czego ma się wystrzegać dla uniknienia niewczesnej śmierci i słabości rozmaitych" (Warszawa, 1819); „O użyciu ołowiu (saccharum saturni) w wypróżnieniach niszczących" (Pam. Tow. Lek., t. 3); „Ueber das Kindbetterinnenfieber" (w „Magazin für Heilkunde in Polen," 1829); „Trzy spostrzeżenia dr. Fijałkowskiego, o skołowaceniu ciała. de tetano," tamże (t. 19).

Fijałkowski Antoni, ostatni biskup kamieniecki, * 1798 na Białorusi, † 1883 w Petersburgu, wyświęcony na kapłana 1825 r., był profesorem teologji dogmatycznej i historji kościelnej w b. uniwersytecie wileńskim, a od 1831 rektorem ówczesnej akademji duchownej rzymsko-katolickiej w Wilnie. W rokp 1846 obrany administratorem djecezji wileńskiej, sprawował ten urząd przez dwa lata, poczem wyjechał do Petersbuga, jako członek kolegjum katolickiego. W roku 1853 otrzymał probostwo szydłowskie na Żmujdzi, a 1855 obrany był administratorem archidjecezji mohylowskiej, następnie mianowany sufraganem kamienieckim, a w r. 1858 biskupem tanazyjskim in partibus infidelium, od 18 maja 1860 r. biskup kamieniecki, a od r. 1872 arcybiskup mohylowski i metropolita wszystkich kościołów rzymsko-katolickich w cesarstwie rosyjskiem. Ogłosił: „Dissertatio inaug. exegetico-histor. critica de fatis authentiae et exegeseos Apocalipsis“ (Wilno, 1825; „Rozprawa o potrzebie, pożytkach i wpływie historji kościelnej na teologiczne nauki“ (Wilno, 1834).

Fijałkowski Ant.

Fijolka, flaszka używana do robót chemicznych, formy mniej więcej kulistej, z długą szyją, z dnem płaskiem lub nieco wklęsłem.

Fijołek *(Viola)*, rodzaj roślin z rodziny fjołkowatych, cechujący się kielichem złożonym z 5 listków, z których każdy posiada u dołu mały przyrostek; koroną 5 płatkową, nieforemną, której płatek najniższy przedłuża się w krótką wydrążoną ostrogę, pręcikami o nitkach rozszerzonych i pylnikach z sobą zetkniętych, ale niezrosłych; owoc—torebka prawie kulista; należą tu zioła roczne lub trwałe, albo małe krzewy, głównie w krajach umiarkowanych półkuli płn., w licznych gatunkach. Najbardziej zwany gat. jest **F.** *wonny (V. odorata)*, mała roślinka o kwiatach wonnych, ciemno-fijoletowych, rzadziej czerwonych lub białych, pospolity prawie w całej Europie i płn. Azji; przez uprawę wydał liczne odmiany, z których najsłynniejszą jest **F.** *parmeński*. Korzeń, liście i nasiona były niegdyś lekarskie, z powodu zawartej w nich *wjoliny*, która co do własności zbliżona jest do emetyny. Obecnie kwiaty używają się do syropu fijołkowego, służącego na odczynnik dla kwasów i zasad. **F.** *brat z siostrą* czyli *bratki*, franc. *pensée (V. tricolor)* ma kwiaty bezwonne, rozmaicie zabarwione, pospolity na polach i zaroślach. Odróżniają dwie główne odmiany *V. t. grandiflora* o kwiatach większych od kielicha, i *V. t. arvensis* o kwiatach mniejszych od kielicha. Napar tego ziela wznieca poty lub pędzi mocz, stanowi też ulubiony środek ludowy przeciw chorobom skórnym. Przez skrzyżowanie tego gatunku z gat. *V. altaica* otrzymano liczne odmiany *(V. hybrida)*, stanowiące ulubione kwiaty. W krajach polskich kilkanaście jeszcze rośnie gatunków, jak **F.** *bagnowy (V. uliginosa)* około Krakowa, **F.** *dwukwietny (V. biflora)*, żółty, w Karpatach, **F.** *dziki (V. canina)*, o kwiatach podobnych do **F.** wonnego.

Fijołek wonny.

Kwiat fijołka.
A kwiat przecięty, B koniec słupka, C zawiązek owocowy.

Fijołkowate *(Violacea, Violarieae)*, rodzina roślin dwuliścieniowych, których typem jest *fjołek* (ob.). Rodzina ta obejmuje zioła i podkrzewy, należące głównie do strefy umiarkowanej, należy tu około 250 gatunków; wychodzą niekiedy po za koło biegunowe płn., a na górach sięgają do linji śnieżnej; niektóre zalecają się pięknością lub wonnością kwiatów. U wielu, głównie w korzeniach, znajduje się *wjolina* (ob. Fijołek), która im nadaje znaczenie lekarskie.

Fijołkowy korzeń, korzeń *kosaćca fjołkowego*, ob. Kosaciec.

Fikcja (łac.) złudzenie, zmyślenie. W prawie jest to podstawienie faktu wymyślonego w miejsce faktu rzeczywistego, w tym celu, aby zbyt surową ogólną zasadę prawa złagodzić, lub niestosowanie tej zasady do pewnego szeregu wypadków usprawiedliwić.

Fiksacja (z łac.), pomieszanie zmysłów, a szczególnie rodzaj choroby umysłowej, w której chory zajęty jest wyłącznie jedną myślą lub jednym przedmiotem.

Filadelfja, jedno z największych i najważniejszych miast w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, w stanie Pensylwanji, założone 1682 przez Wiljama Penn'a na przesmyku pomiędzy rzekami Delaware i Shuylkill; ma około 1,500,000 miesz. i obszerny port; posiada mnóstwo wspaniałych budowli publicznych i prywatnych, przeszło 300 kościołów i kaplic, tudzież rozmaite instytucje i zakłady naukowe, jak akademję nauk przyrodniczych z wielkiem muzeum, akademję sztuk pięknych, uniwersytet pensylwański, złożony 1755 r., obserwatorjum, ogród botaniczny; dalej 8 teatrów, banki, fabryki, składy i t. d. Przemysł miasta jest bardzo wielki, a handel wspierany kredytem i wielu

mądremi urządzeniami nader rozległy. W r. 1896 było tu około 18,000 fabryk i zakładów rzemieślniczych, które zatrudniały 266,000 robotników i przedstawiały wartość produkcji 580 mil. dol. Najważniejsze z fabryk są:: olbrzymie cukrownie, odlewnie żelaza, fabryki machin, lokomotyw, przemysłu przędzalniczo-tkackiego, konserw mięsnych, obuwia, stali; drukarń jest tu przeszło 600. Ogólny obrót handlowy miasta w r. 1892 wynosił 53 miljardy dolarów. Do portu tutejszego przybywa rocznie przeszło 800 okrętów, a własna flota handlowa **F.** składa się z 870 statków.

Filadelfowie, członkowie tajnego towarzystwa rozgałęzionego w armji francuskiej, które miało na celu strącenie Napoleona I i przywrócenie rzeczypospolitej. Głową związku był generał brygady Oudet. Opowiadają, że po bitwie wagramskiej Oudet wraz z 35 oficerami spiskowymi zwabiony w zasadzkę został rozstrzelany. Za objaw i dalszy ciąg tego związku uważają sprzysiężenie Malleta (ob.) 1812 r. Zresztą sprawa ta w wielu szczegółach ciemna. Historję tego stowarzyszenia podaje Cadet-Gassicourt w „Voyage en Moravie“ (1809). Por. „Histoire des societés secrètes de l'armeé et des conspirations militaires qui ont eu pour objet la destruction du gouvernement de Bonaparte“ (Paryż, (1815).

Filaleci (z grec.), przyjaciele prawdy, nazwa kilku towarzystw, których celem było rozkrzewianie racjonalizmu religijnego w Niemczech. Zasady swoje wyłożyli w piśmie „Grundsätze der religiosen Wahrheitsfreunden“ (Kiel, 1820).

Filalethes, pseudonim, pod którym król saski, Jan, wydał swój przekład „Boskiej komedji Danta” (wyd. ost., 1891).

Filangieri Kajetan, * 1752 w Neapolu, † 1788, syn ks. Cezara d'Arianello. Po ukończeniu studjów został adwokatem, później oddał się badaniom politycznym i filozoficznym, które zjednały mu wielki rozgłos, w r. 1787 mianowany został przez króla Ferdynanda radcą finansowym. W swej pracy „La scienza della legislazione“ (Neapol, 1781—88, 8 t., tłómaczonej na polski przez W. R. Karczewskiego, 1791), podobnie jak Cezar Beccaria żądał reformy prawodawstwa w liberalnym kierunku, wychodząc z zasad filozoficznych. Por. Oczapowski „Rozstrząsania i rozbiory w naukach politycznych“ (1889); G. Bianchetti „Elogio di G. **F.**“ (Wenecja, 1819).

Filangieri Karol, ks. Satriano i Taormina, * 1784 r. w La Cava pod Salerno, od 1799 kształcił się w szkołach wojskowych francuskich i walczył we wszystkich wojnach za pierwszego cesarstwa aż do upadku Murata, któremu dzielnie pomagał we Włoszech; przy zdobyciu mostu na rzece Panaro 1815 r., otrzymał ciężką ranę; Ferdynand I mianował go inspektorem generalnym piechoty. Po wybuchu rowolucji 1820 r., gdy starał się pośredniczyć między dworem a stronnictwem konstytucyjnem, naraził się i otrzymał dymisję 1822 r.; przywrócony do łaski przez Ferdynanda II 1831 wszedł do wojska neapolitańskiego i w r. 1848 otrzymał naczelne dowództwo w wyprawie przeciwko powstańcom sycylijskim, których pokonał i przywiódł do posłuszeństwa 1849 r.. Mianowany namiestnikiem wyspy, pełnił ten urząd do 1852, powściągając ile możności wyuzdaną reakcję. Od 21 maja 1859 do 16 marca 1860 był prezesem ministrów. Po upadku Burbonów w Neapolu usunął się **F.** od spraw publicznych i przemieszkiwał w Toskanji aż do śmierci 1867 r. Por. Reumonta „Carlo **F.** Fürst von Satriano” w „Historisches Taschenbuch” (Lipsk, 1871).

Filantropin, tak nazywano zakład Basedowa, przywódcy, filantropów, t. j. kółka ludzi, którzy dążyli do przekształcenia wychowania publicznego w duchu zasad Rousseau'a, żądającego warunków swobodnego rozwoju człowieka przez bliższą styczność z przyrodą. Zakład ten założony pod Dessau w r. 1774, posłużył za wzór dla wielu innych szkół tego typu. Późniejszy kierownik tej szkoły Campe otworzył własny zakład taki pod Hamburgiem w Trittow. Główny zakład w Dessau zjednał sobie pochwałę Kanta, jako instytucji używającej „mądrze z samej natury rzeczy dobytej” metody wychowania, istniał wszakże tylko do 1793. Z innych na uwagę zasługuje **F.** otworzony przez Salzmana w Schnepenthal. **F**-y wielkie położyły zasługi dla sprawy udoskonalenia oświaty publicznej.

Filantropinizm czyli *Filantropiczne wychowanie*, jest wynikiem zasady Lockego, przez Rousseau, Pestalozzego, Barhdta i in. do pedagogiki, a przez Benekego do psychologji, będącej podporą tamtej, zastosowanych. Niemoralność życia niektórych z rzeczników **F.** i niepraktyczne częstokroć jego przeprowadzanie zdyskredytowało na pewien czas ten system wychowania. Wszakże trudno zaprzeczyć, że zasada na której **F.** opiera się, ma za sobą powagę faktów. Dziecię bowiem zrazu rozwija się tak zmysłowo, że i jego dalsze życie od pierwszych tych wrażeń, ich kierunku i spożytkowania zależy. Pestalozzi zmysłowe to poznawanie tak zużytkowywa, że przez system umiejętnie stopniowanych pobudzeń zewnętrzno-zmysłowych dziecię przychodzi do ceraz większego owładnienia ich skutkami (wrażeniami), staje się samodzielnie działającą, rozumującą istotą. Psychologja Benekego streszczająca się w zdaniu, „że siły czyli zdolności wykształconej duszy, składają się i powstają ze śladów poprzednio wywołanych obrazów,” teoretycznie przeprowadza tę samą myśl. Wskutek takiego zapatrywania się, kary cielesne, sztuki piękne i poezja (za Rousseau'em i Campem), jako nie przynoszące pożytku zostały usunięte z wychowania, nacisk zaś wielki położony

na samodzielność, w czem wielkie zasługi położył Campe swoją literaturą dziecinną, a zwłaszcza Robinsonem Crusoe. Ogródki dziecinne **F.** Fröbla (ob.) i zabawa utylitarna dzieci, zamiast figurek i obrazków bez znaczenia, dająca w rękę systematyczny szereg przedmiotów i zajęć, są dalszym zastosowaniem **F.** najwięcej miał wyznawców i apostołów w ostatnich dziesięcioleciach XVIII w., kiedy był zarazem bardzo w modzie i jakkolwiek wprowadził kilka błędnych poglądów, wogóle zbawiennie oddziałał na poprawę metod wychowawczych, oświaty ludowej i większą troskliwość około zdrowia fizycznego młodzieży. U nas Wiślicki A. (redaktor *Przeglądu Tygod.* od 1865) wielkie położył zasługi, w tym kierunku występując.

Filantropja (z grec. *miłość człowieka*), oznacza działanie bądź jednostki bądź ogółu w celu przyjścia z pomocą ubogim materjalnie, jak dotąd zwykle **F.** pojmowano, tak, że właściwie zbiegała się z *Dobroczynnością* (ob.). Obok tego jednak mnóstwo ubogich w duchu, czy to dzieci, czy nawet dorosłych, wymaga opieki umysłowej, i ten to wzgląd wywołał bądź teorję nauczania bezpłatnego i przymusowego, bądź tanie wydawnictwa w pojedyńczych pismach perjodycznych lub książkach, bądź wreszcie odczyty naukowe. Tego rodzaju **F.** państwa, towarzystw lub jednostek wyrabiając samodzielność duchową i rozszerzając zakres spostrzeżeń, a w części i pracy ubogich na duchu, ogranicza potrzebę materjalnej dobroczynności i wpływa skuteczniej, niż ona, na dobrobyt kraju i państwa, w którym rozwija się. Towarzystwa opieki nad zwierzętami, nie należąc na pozór do **F.**, są ważnym czynnikiem w pracy nad rozwinięciem wyższych uczuć w klasach zdemoralizowanych nędzą i pracą niezbyt popłatną, co jest właśnie celem **F.**

Filar, w budownictwie każda część budynku odosobniona postaci prostej, bez ozdób, służąca za podporę jakiejkolwiek konstrukcji ciesielskiej lub mularskiej. Arkady, sklepienia, sufity, galerje i t. p. zwykle bywają podparte filarami. Są to podpory, które poprzedziły na długo użycie kolumn (ob.) w tym celu.

Filareci (z grec. miłośnicy cnoty), ob. Filomaci.

Filaret Fiedor Romanow, patrjarcha rosyjski, ojciec cara Michała Fiedorowicza, † 1633 r. Za Godunowa, jako niebezpieczny dla nowej dynastji, z powodu spokrewnienia z domem Ruryka, skazany został na wygnanie do klasztoru w gub. Archangielskiej (1601), gdzie przyjął śluby zakonne; przez Dymitra Samozwańca mianowany metropolitą rostowskim (1605), po jego upadku został uwięziony, potem wyzwolony przez wojska cara Wasila, jeździł z Golicynem do Zygmunta III pod Smoleńsk z propozycją korony carskiej dla królewicza Władysława. Gdy w r. 1613, syn **F.** Michał, został obrany carem, **F.** został patrjarchą (1619). **F.** pierwszy zwrócił uwagę na potrzebę kolonizacji Syberji, gdzie założył nową djecezję w Tobolsku. Przypisują mu dzieło p. t. „Opowiadanie o zamieszkach i klęskach, jakie po zgonie cara Borysa Godunowa aż do obrania na cara Michała Fiedorowicza w Rosji miały miejsce.” Opowiadanie to w rękopisie pozostawione, było wydane w Moskwie 1837 p. t. „Rękopis Filareta, patrjarchy moskiewskiego i całej Rosji” z uwagami historycznemi.

Filaret Wasyl Drozdow, metropolita moskiewski, * 1784 w Kołomnie, † 1867. W 1809 został profesorem filozofji i teologji w akademji duchownej w Petersburgu. Był to zarazem wpływowy mąż stanu, i cesarz Aleksander I nieraz zasięgał jego rad w sprawach polityki kościelnej. Między innemi wydał: „Wykład Psalmu LXVII” (1814); „Rys historji cerkiewno-biblijnej” (1816); „Wykład ksiąg Mojżeszowych“ (1816—19); „Obszerny katechizm;“ „Nauki dla chrześcijan“ (2 tomy, 1820); „Mowy i kazania“ (3 t., 1844). Nowsze jego prace drukowane były w czasopiśmie p. t. „Twory śś. Ojców.“

Filaret, biskup charkowski, wydał: „Obzor russkoj duchownoj literatury“ (Petersburg, 1857).

Filaret, biskup ryski, oprócz wielu rozpraw historycznych, wydał ważne dzieło p. t. „Historja kościoła rosyjskiego“ (5 t., 1847—59).

Filaria, rodzaj robaków, ob. Nitkowiec; choroba, przez te robaki powodowana, nazywa się *filariosis*.

Filatelia, wyraz, oznaczający miłośnictwo marek pocztowych, których zbieracze nazywają się filatelistami. Wyraz ten należy do barbaryzmów greckich, powstałych w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej.

Filc, ob. Pilśń.

File *(Philae)*, wyspa na Nilu, przy południowej granicy starożytnego Egiptu. Stała się ona głośną w późniejszych dopiero czasach. Znajdująca się na niej sławna świątynia Izydy, której kultowi poświęconą była ta wyspa, rozpoczętą została dopiero przez Ptolemeusza Filadelfa (284 przed Chr.). Obecnie wyspa ta zamieszkana jest przez Nubijczyków i zwie się po arabsku Dżezirет-el-birbe (wyspa świątyń). Por. Benedite „Description et l'histoire de l'île de Phile.“

Filelfo *(Philelphus)* Francesco, humanista włoski, * 1398, † 1481. Bawiąc jako sekretarz poselstwa weneckiego w Konstantynopolu, nauczył się pod kierunkiem Jana Chrysolorosa języka greckiego i po powrocie do Włoch objął katedrę wymowy w Bolonji (1427), a potem 1429 we Florencji, skąd w 1434 musiał wyjechać z powodu kłutliwości, potem bawił w Siennie, a od 1439 r. w Medjolanie, nareszcie powrócił do Florencji, jako profesor języka greckiego. **F.** tłómaczył wielu autorów greckich, pisał wiersze, satyry, i polemiki przepełnione potwarzami. Napisał także wielki poemat heroiczny „Sforziadę,“ na cześć

książąt Medjolanu. Najlepsze wydanie jego listów wyszło w Wenecji 1502. Por. Rosmini „Vita di F. F.“ (Medjolan, 1808); Klette „Die griech. Briefe des F. Philelphio“ (Gryfja, 1890); Porębowicz Literatura włoska (w Dziejach liter. powsz. z illustr., Warszawa).

Filemon *(Philemon)*, jeden ze znakomitszych poetów greckich, twórca tak zwanej nowszej komedji greckiej, syn Dajmona z Syrakuz, żył w IV wieku prz. Chr., spółczesny Menandra, z którym ubiegał się o pierwszeństwo. Umarł mając prawie 100 lat w r. 262 przed Chr. Z 97 jego komedji pozostały tylko ułamki, których najlepsze wydania sporządzili Meinecke, wraz z fragmentami Menandra, w „Fragmenta comicorum Graecorum“ (t. 1 i 2, Berlin, 1839); Dindorf w edycji Arystofanesa (Paryż, 1838); ostatnio von Kock w „Comicorum atticorum fragmenta“ (2 t., Lipsk, 1884). Tegoż imienia było kilku gramatyków greckich, z pomiędzy których najwybitniejszym jest *Filemon*, żyjący w połowie V wieku po Chr.; napisał „Lexicon technologicum“ wydany przez Burneya (Londyn, 1812) i Osanna (Berlin, 1821), chociaż w ostatnich czasach autorstwo tego dzieła przypisują nieznanemu pisarzowi XVI w.

Filemon (święty), nawrócony przez św. Pawła Apostoła obywatel miasta Kolossów, którego dom służył za miejsce schronienia dla tamecznych chrześcijan. Św. Paweł nazywał go swoim współpracownikiem. Podług tradycji Filemon, został biskupem w Kolossie, a następnie razem z żoną Appją, poniósł śmierć męczeńską pod panowaniem Nerona. Pamiątkę jego obchodzą 22 listop.

Filemon i Baucis, para małżeńska z Frygji, sławna w starożytności z dochowywanej wzajemnie w ciągu całego żywota wiernej miłości. Według podania, za gościnne przyjęcie w domu swoim wędrujących w przebraniu ludzkiem Jowisza i Merkurego, uprosili u niego śmierć jednoczesną i żądanie ich zostało spełnione w ten sposób, że oboje zostali przemienieni w dąb i lipę. Por. Metamorfozy Owidjusza.

Filenowie *(Philaeni)*, według podania greckiego, dwaj bracia Kartagińczykowie, którzy w sporze granicznym pomiędzy Cyreną a Kartaginą, wyruszyli o umówionej porze na spotkanie z wysłańcami strony przeciwnej; gdy zaś wytknięta w ten sposób linja graniczna okazała się korzystną dla Kartagińczyków i przeciwnicy zarzucili **F**-om niesumienność w wywiązaniu się z układu, ci oburzeni rzuconą im potwarzą, postanowili stwierdzić prawdę słów swoich, dając się na spornem miejscu żywcem pogrzebać. Na uwiecznienie ich pamięci wdzięczna ojczyzna wzniosła na południowym krańcu Wielkiej Syrty pod nazwą *Arae Philaenorum* (Ołtarz Filenów) pomnik, który nie istniał już za czasów Strabona, ale cała okolica i nadal zatrzymała tę nazwę. Por. K. Middendorf „Ueber die Philaenensage“ (Münster, 1858).

Filetas *(Philetas)*, elegijny poeta grecki, przyjaciel Hermezjanaksa (ob.), rodem z Kos lub Rodos, przebywał około 306 prz. Chr. w Aleksandrji na dworze Ptolemeusza Lagi i kierował wychowaniem jego syna Ptolemeusza Filadelfa. Słynął z wielkiej uczoności, której ślady pozostawił i w swych poezjach. Napisał między innemi poemat w heksametrach p. t. „Hermes,“ gdzie opiewa przygody miłosne Odyseusza z Polimelą, córką Eole. Fragmenty zaginionych elegji **F.** wydał Schneidewind w „Delectus poëseos Graecae“ (Getynga, 1838). Starożytni krytycy stawiali go zaraz po Kalimachu, a Propercjusz wziął go za wzór sobie.

Filewicz Iwan Porfirjewicz, współczesny historyk rosyjski. Napisał: „Walka Polski i Litwy-Rusi o spadek halicko-włodzimierski.“

Filharmonia, z grec., znaczy miłośnictwo muzyki, tak nazywają się towarzystwa muzyczne, popierające tę sztukę i zjednywające dla niej zwolenników przez wyrabianie znawstwa i smaku w publiczności na arcydziełach mistrzów, wykonywanych przez dobrą orkiestrę i wybornych solistów na koncertach symfonicznych. W Warszawie zawiązano Tow. filhar. w 1899 r.

Filhelleni (z grec., t. j. przyjaciele Greków), nazwa ogólna tych wszystkich, którzy, sprzyjając wyswobodzeniu Grecji, wspierali ją podczas wojny z Turkami, już to osobistym udziałem w walce, już to pieniędzmi lub też innymi sposobami. Do najczynniejszych w tej sprawie należą Eynard (ob.) z Genewy i Byron (ob.), poeta angielski.

Filibert I, zwany Myśliwym, książę Sabaudji. Panował od 1472—1482 r. * 1464 w Chambéry.

Filibert II, zwany Pięknym, książę sabaudzki. Panował od 1497—1504. * 1480. Towarzyszył królowi francuskiemu, Karolowi VIII w wyprawie do Neapolu, a potem następcy jego, Ludwikowi XII w wojnach włoskich, jako sprzymierzeniec.

Filicaja, Wincenty da, patrjotyczny poeta włoski, * 1642 we Florencji, † 1707 tamże. Studjował prawo i filozofję na uniwersytecie w Pizie. Krystyna szwedzka mianowała go członkiem założonej przez siebie akademji w Rzymie. W r. 1696 wielki książę toskański obdarzył go tytułem senatora. W zaciszu wiejskiem pisał mnóstwo pieśni łacińskich i włoskich, ale nie chciał ich ogłaszać. Dopiero ody na cześć zwycięstw odniesionych nad Turkami (Florencja, 1684) zapewniły mu sławę najznakomitszego w nowych czasach poety włoskiego. Wszystkie pieśni **F.** wydał syn jego Scypio **F.** p. t. „Poesie Toscane“ (Florencja, 1707), drugą edycję sporządził Tommaso Bonaventuri z dodaniem życiorysu poety

Filicaja Wincenty.

(Florencja, 1720); ostatnie wydanie poezji i listów **F.** razem z życiorysem ogłosił Amico (Florencja, 1864). **F.** wyswobodził lirykę włoską z bezmyślnej napuszoności pedanckiego naśladownictwa wzorów starożytnych. Pieśni swe śpiewał językiem prostym i silnym, co męskim jego myślom tym więcej dodaje uroczej potęgi. W dążnościach owoczesnych Włochów do odrodzenia ojczyzny położył wielkie zasługi, bo wśród ogólnej niewoli i zepsucia grzmiącym głosem nawoływał rodaków na drogę poprawy i cnoty. Sonet jego „Italia, Italia!“ uważają niektórzy za najpiękniejszy klejnot całej liryki włoskiej. Wiele utworów **F.** przetłómaczył Felicjan Faleński. Por. Al. Kraushara „Drobiazgi historyczne“ serja I.

Filices, *Filicineae*, ob. Paprocie.

Filigran, *filigranowe wyroby* (włos. *filigrano*), przedmioty ozdobne, wyrabiane z cienkiego drutu złotego i srebrnego, w rozmaity sposób zwijanego, przedstawiających liście, arabeski i t. p.

Wyroby filigranowe.

Wyroby te dawniej wysoko cenione. Do najbardziej znanych należą weneckie, następnie genueńskie i rzymskie; odznaczają się również pięknością hiszpańskie, szwedzkie, holenderskie i duńskie.

Filigranowe szkło, szkło, przez które przechodzą włókna ze szkła mlecznego, zazwyczaj spiralnie skręcone (ob. Rysunek). Dawniej z wyrobów podobnych słynęła Wenecja.

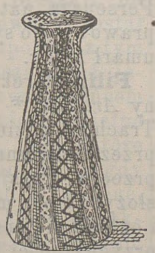

Szkło siatkowe z Wenecji.

Filigranowy papier, papier ozdobny, o znakach wodnych, czyli ornamentach, uwydatniających się, gdy patrzymy na nie pod światło. Bardzo piękny **F. p.** wyrabia papiernia Mirkowska.

Filimonowicz Metody, władyka mohylowski i mścisławski grecko-kat., sławny z intryg swoich podczas wojen kozackich, od 1661 nieodłączny przyjaciel i doradca Brzuchowieckiego, hetmana Ukrainy zadnieprskiej, uwięziony w r. 1668 przez Doroszenkę, zamknięty został w monasterze w Czehryniu, później w Humaniu, po nieudanej zaś stamtąd ucieczce, osadzony został w monasterze moskiewskim nowospaskim, zakończył życie około 1680 r.

Filip św., apostoł, rodem z Betsaidy, był jednym z pierwszych powołanych do apostolstwa przez Jezusa Chrystusa; po Zmartwychwstaniu Pańskiem, opowiadał Ewangelję we Frygji, Azji górnej i w m. Hieropolisie, gdzie w 87 roku życia został ukrzyżowany i ukamienowany. Ciało jego znajduje się w Rzymie. Pamiątkę jego obchodzą 1 maja.

Filip św., jeden z siedmiu djakonów jerozolimskich, których apostołowie wybrali po wniebowstąpieniu Jezusa Chrystusa; rodem z Cezarei w Palestynie. Po śmierci św. Szczepana, udał się do Samarji. Miał założyć w Trallesie w Azji gminę i był jej biskupem. Kościół wschodni obchodzi jego pamiątkę 11 października, rzymsko-katolicki zaś 6 czerwca.

Filip, przezwany *Filozofem*, żył na Rusi w XI wieku, napisał „Dioptrę“ (zwierciadło), obszerne dzieło treści filozoficzno-moralnej, obejmujące rozmowy duszy z ciałem. Dzieło nie zostało dotąd wydane, lecz znajduje się w licznych odpisach po różnych bibljotekach w Rosji.

Filip, arcybiskup gnieźnieński w XIII wieku. Był z początku proboszczem gnieźnieńskim, a od r. 1272 do śmierci (1278), arcybiskupem elektem, ponieważ nie był zatwierdzony przez papieża. Por. Korytkowskiego „Żywoty arcybiskupów gnieźnieńskich.“

Filip, biskup firmjański, legat apostolski, przysłany do Polski w r. 1279 dla sprawdzenia elekcji Włościborza na arcybiskupstwo gnieźnieńskie; następnie godził Mestwina, ks. pomorskiego z Krzyżakami, i Henryka wrocławskiego z biskupem i kapitułą wrocławską. Por. Naruszewicza „Historja narodu polskiego.“

Filip (de *Nova Villa* albo *Nova Domo*), biskup sydoński, rodem Włoch, † 1507 w Kutnohorze (w Czechach); oświadczywszy się 1504 r. za nauką *Utrakwistów Czeskich*, przybył do Taboru, a następnie do Pragi. Król Władysław II uznał go za biskupa czeskiego i prezesa konsystorza utrakwistów. Z powodu wszczętego z biskupem Augustynem sporu o niektóre obrządki, przeniósł się 1506 do Kutnohory, skutkiem czego nastało rozdwojenie, które trwało aż do jego śmierci.

Filip (grec. *Philippos*), imię pięciu królów macedońskich.— **Filip I,** syn Argeosa, trzeci władca z rodu Temenidów, rządził w końcu 7-go i po-

czątku 6-go wieku prz. Chr. Inny *Filip*, syn Aleksandra I, zbuntowawszy się około 440 przeciw bratu Perdykasowi, nie mógł się jednak utrzymać na tronie, i dlatego nie jest zaliczanym do szeregu królów macedońskich.— **Filip II,** 359—336, * 382 r. prz. Chr., syn Amyntasa II, ojciec Aleksandra W., właściwy twórca potęgi macedońskiej. Uprowadzony 368 r. przez Tebańczyków jako zakładnik, przemieszkiwał w domu Epaminodasa, zapoznał się bliżej z oświatą heleńską i zbadał taktykę, oraz wewnętrzny stan niezgodnych państw greckich. Uciekłszy z Tebanji 365, wrócił do Macedonji i tu po śmierci brata swego Perdikkasa 359 r. objął rządy kraju początkowo, jako opiekun nieletniego swego synowca Amyntasa. Zaprowadzeniem falangi zreorganizował armję, podbił ziemie Peonów i Illirów, oraz niektóre osady greckie na wybrzeżach Tracji, czem utorował drogę do założenia potęgi morskiej. W nagrodę Macedończycy obrali go swoim królem. Polityczne i moralne rozprzężenie Grecji, sprowadziło interwencję F., który postawił sobie za cel swych dążności ujarzmienie tego kraju. W r. 357 zdobył Amfipolis, zaraz potem (356—353) miasta: Pydnę, Potydeję, Metonę i in. W r. 352 zamienił Tesalję w prowincję macedońską; 348 zdobył zdradą, mimo płomiennych mów Demosthenesa (ob.), słabo przez Ateńczyków wspierany Olint i zburzył go razem z wielu innemi miastami. Sami Grecy niezgodni między sobą, przywołując go już to na pomoc już na rozjemcę, dozwalali we własne mieszać się sprawy i ułatwiali zadanie królowi, który grał rolę zbawcy w lisiej skórze. Przy pomocy przedajnego Eschinesa (ob.) wytworzył sobie wkrótce silne nawet stronnictwo. Jeden tylko Demosthenes miał odwagę wystąpić śmiało przeciw chytremu **F.**, widząc w nim największego wroga heleńskiej wolności, ostrzegał Ateńczyków i całą Grecję przed grożącem niebezpieczeństwem. Dopiero zajęcie Elatei (339), będącej kluczem do środkowej Grecji, otworzyło oczy gnuśniejącej Helladzie. Na głos Demosthenesa wszyscy Grecy porwali się do oręża, ale w bitwie pod Cheroneją (338) ulegli szczęśliwszemu przeciwnikowi. Miasta jedne przed drugiemi poddawały się **F.**; na zgromadzeniu narodowem w Koryncie (337) otrzymał on naczelne dowództwo w zamierzonej przeciw Persom wyprawie, ale w pośród przygotowań poległ z ręki mordercy Pauzanjasza 336 r. Głuche wieści posądzały o udział w tem zabójstwie żonę jego Olimpję i syna Aleksandra. **F.** należy do najwybitniejszych postaci w historji starożytnej. Obeznany ze wszystkiemi wykrętami dyplomacji, chytry i zręczny matacz, najprzewrotniejszych używał środków, by dopiąć głęboko obmyślanych planów. Gdzie nie mógł przemocą, tam działał udaną przyjaźnią, dobrocią, pochlebstwami, podstępem, wiarołomstwem, zdradą, przekupstwy. W ogóle większym był dyplomatą niż taktykiem. Charakter moralny **F.** nie jest bez skazy; więcej aniżeli cnót było w nim nieprawości. Z Grekami obchodził się łagodnie, ale nad Macedonją wywierał władzę despotyczną. Por. Oliviera „Histoire de Philippe, roi de Macédoine“ (2 t., Paryż, 1740—60); Lelanda „History of the life and reign of Philipp” (2 t., Londyn, 1761); Brückner „König Philipp, Sohn des Amyntas von Macedonien, und die hellen. Staaten” (Getynga, 1837); Schaefer „Demosthenes und seine Zeit” (3 tomy, Lipsk, 1885—87).— **Filip III,** *Arydeusz*, nieprawy syn Filipa II, ogłoszony przez Kratera po śmierci Aleksandra W. królem (323), ale wkrótce razem z małżonką Eurydyką uwięziony i z rozkazu Olimpji, wdowy po Filipie II zamordowany (317).—**Filip IV,** starszy syn Kassandra, kilkomiesięczny władca (296); F. III i F. IV, przez niektórych historyków nie bywają zaliczani w poczet królów macedońskich. — **Filip V,** syn Demetrjusza II, objął 220 prz. Chr. tron Macedonji, kiedy ta śród długiego pokoju, sprzymierzona z Achajczykami, dosyć była potężną i na długo zdawała się zabezpieczać swą samoistność. Ale **F.** przez niepokojenie Illirów, sprzymierzeńców rzymskich, i sojusz z Kartaginą uwikłał się z Rzymianami w tak zwaną pierwszą macedońską wojnę (215—206), podczas której nie umiał z ówczesnych korzystać okoliczności. Dążąc do rozszerzenia granic swego państwa, chciał z Antjochem królem Syrji zagarnąć Egipt, gdzie w r. 205 umarł Ptolemeusz Filopater, pozostawiając tron pięcioletniemu synowi swemu Epifanesowi. Wyprawa w tym celu przedsięwzięta doprowadziła **F.** do zatargów z Atenami, Attalem królem Pergamu i Rodyjczykami, którzy zanosząc skargi do Rzymu, wywołali drugą macedońską wojnę 200—197. Początkowo stało szczęście po stronie Filipa; ale zmieniła się fortuna, kiedy naczelne dowództwo objął Tytus Kwinejusz Flamininus. W bitwie pod Kynoskefale 197 r. poniósł **F.** zupełną klęskę, musiał zrzec się hegemonji nad Grecją i ustąpić ze wszystkich posiadanych dotąd miast i krajów heleńskich. Podejrzliwy i okrutny z natury, dawał ucho pochlebcom, za namową Perseusza, naturalnego syna, otruł Demetrjusza, prawowitego syna, i wkrótce z żalu i zmartwienia umarł 179 r.

Filip Marek Juljusz, cesarz rzymski, nazywany *Arabem*, * w Bosra, w prowincji arabskiej Trachonitydzie, około 204 po Chr.; mianowany przez Gordjana III dowódcą, podczas wyprawy przeciw Persji wywołał powstanie w wojsku, złożył z tronu młodego księcia, skazał go na śmierć i ogłosił się cesarzem 244. Dla zjednania sobie przychylności ludu, wyprawiał mnóstwo uroczystości i igrzysk wspaniałych. Za jego rządów dozwolono chrześcijanom publicznie sprawować obowiązki religijne. Niektórzy historycy dowodzą, że **F.** sam wyznawał wiarę chrześcijańską. Po pięciu latach panowania, gdy śpieszył

z licznem wojskiem przeciwko zbuntowanym legjonom Mezji i Panonji, został zamordowany przez własnych żołnierzy w pobliżu Werony (249). Por. Euzebjusza „Histor. Eccles" III.

Filip, imię sześciu królów francuskich.—**F. I**, syn Henryka I, * 1502, nastąpił po swym ojcu 1060. Po śmierci swego opiekuna Baldwina hr. Flandrji (1067) sam objął panowanie. W r. 1067 walczył nieszczęśliwie z Robertem, hrabią Fryzji i Flandrji, tudzież z Wilhelmem Zdobywcą. Niedbałością i wadami domowemi, sprzedażą beneficjów kościelnych i spodleniem monety nie zjednał dla władzy królewskiej ani szacunku ani bojaźni. Za rozstanie się ze swoją żoną Bertą Hollandzką i połączenie się z Bertradą Montfort, od 1092 pozostawał pod klątwą papieską; w chwili jego skonu (1108) upadła dynastja Kapetów na najniższy stopień. Za panowania **F. I**, przypada pierwsza Krucjata. Następcą jego był syn **F.** Ludwik VI, który już od 1101 był spółregentem ojca. Por. Luchaire „Hist. des institutions monarchiques de France" (1891).

Filip II *August*, 1180—1223, syn i następca Ludwika VII, * 1165, † 1223. W roku 1179 mianowany przez ojca współregentem i koronowany w Rheims. Na początku panowania ogłosił 3 edykty, z których pierwszy skazywał kacerzów na stos; drugi wyganiał z kraju kuglarzów, szarlatanów i komedjantów; trzeci bluźniercom i zaklinaczom groził utopieniem. Prócz tego, by dać dowody swej pobożności, łupił i wypędzał Żydów. Wytępił także z najemnych żołdaków powstałe bandy rozbójnicze, tak zwanych *Coteraux* i dał uczuć zaraz na wstępie potęgę swego ramienia nie jednemu z dumnych wasalów. Przeciw Henrykowi II, kr. angiel., burzył syna jego Ryszarda Lwie-Serce, z którym już jako królem Anglji przedsięwziął trzecią krucjatę (ob. *Krucjaty*). Obaj przyjaciele wkrótce się jednak poróżnili i gdy Ryszard został w Niemczech uwięziony, **F.** buntował przeciw niemu Jana bez Ziemi (ob.) a następnie z Ryszardem prowadził wojnę, która ogromne spustoszenia we Francji poczyniła. Po śmierci Ryszarda popierał pretensje Artura (ob.) ks. Bretanji, do tronu angiel., a gdy tenże zamordowany został przez Jana bez Ziemi (1203), rozpoczął z tym ostatnim walkę (1204); zdobył większą część jego posiadłości we Francji, nad sprzymierzeńcem angiel., cesarzem Ottonem IV, odniósł świetne zwycięstwo pod Bouvines 17 lipca 1214, które zapewniło Francji przewagę w Europie, a gdy oporni Janowi wasalowie ofiarowali **F.** koronę, wysłał do Anglji 1216 syna swego, który wszakże w następnym roku po śmierci Jana musiał, nic nie zdziaławszy, wracać do Francji. Wojny te prowadził **F.** dlatego, by królów angiel., jako swych wasalów upokorzyć lub pozbawić obszernych we Francji posiadłości. Wewnątrz nie przestawał rozszerzać swej władzy. Zastawione przez ojca królestwo powiększył we dwójnasób. Do wojny przeciw Albigensom (ob.), w której ginęli i osłabiali się wasale połdn. Francji, bardzo rostropnie postępując, nie mieszał się wcale. Cierpliwy wyczekujący, był **F.** zręcznym dyplomatą i nie przebierał w środkach, byle tylko prowadziły do zamierzonego celu. Znana jest jego wiarołomność. Feudalizmowi znacznie przytarł rogów i podniósł władzę królestwa z korzyścią dla przemysłu i handlu. Najukształceńszy ze wszystkich może ludzi swego czasu założył Louvre, uposarzył uniwersytet paryski, podniósł znaczenie Paryża, który opasał murami i nadał władzy królewskiej moc prawodawczą. O drugą swą żonę Ingeborgę, którą porzucił dla Agnieszki z Meranji, popadł w spór z Inocentym III, ale musiał się ukorzyć i żonę przyjąć (1213). Por. Małgorzaty de Lussan „Anecdotes de la Cour de Philippe" (6 t., Paryż, 1733—38) i Capefigue'a „Histoire de Philippe" (4 t., Paryż, 1829); Delisle'a „Catalogue des actes de Philippe-Auguste" (Paryż, 1856) i Davidsohna „Ph. und Ingeborg" (Stuttgart, 1888).

Filip III *Śmiały*, 1270—1285, syn i następca Ludwika IX, * 1245, † 1285. Rozszerzył posiadłości królewskie, odziedziczywszy po swoim bezdzietnym wuju Alfonsie, hr. Poitou i Tuluzy całą prawie Langwedocję. Najgłówniejszym jego czynem jest wyprawa, jakkolwiek niepomyślna, przedsięwzięta dla ukarania Piotra aragońskiego za Nieszpory Sycylijskie. Por. Langlois „Le rigne de Ph. le Hardi" (Paryż, 1887).

Filip IV *Piękny*, król Francji i Nawary, 1285—1314, syn i następca poprzedniego, * 1268. Najpotężniejszemu ze swych wasalów Edwardowi, kr. Anglji, wydarłszy 1294 Gwijennę, uwikłał się w wojnę z nim i z jego sprzymierzeńcem Gwidonem hr. Flandrji, którą zdobył 1297. Między Francją i Anglją stanął pokój 1299, a Flandrja została wydana na łup Francuzom. Mieszczanie flamandzcy, ciemiężeni przez namiestników królewskich, podnieśli 1302 zbrojny opór pod wodzą tkacza Piotra Kuninga i zadali Francuzom stanowczą klęskę pod Courtray (11 lipca 1302). Filip musiał 1305 zawrzeć pokój, odstąpił prawowitemu władcy zagrabione posiadłości (oprócz Flandrji francuskiej), i władza despoty francuskiego cofnęła się przed demokracją flamandzką. Wojna ta, zaprowadzenie stałego wojska i wystawne życie króla zubożyły skarb państwa. Daremnie starał się **F.** wydobyć z przykrego położenia samowolnem nakładaniem ogromnych podatków, konfiskacjami, zdzierstwem, biciem fałszywej monety i t. d. Gdy w końcu obłożył podatkami bogate duchowieństwo, wolne od wszelkich ciężarów, uwikłał sią w spór z papieżem Bonifacym VIII (ob.), który bullą „Clericis laicos" (1296), wzbroniwszy duchowieństwu płacić wszelkich królowi podatków, wystąpił jawnie w obronie przewagi upadającej już władzy kościelnej

nad świecką. Przezorny **F.**, zasłaniający się we wszystkich sprawach wyrokami swych legistów, odwołał się do narodu i zwołał po raz pierwszy (1302) stany państwa *(états généraux)*, do których weszli reprezentanci miast. Stany na tem i na następnem zgromadzeniu stanęły w obronie króla, który ponowiwszy zakaz wywożenia z kraju pieniędzy (świętopietrze) i zagroziwszy konfiskatą nieposłusznym prałatom, chciał pociągnąć do odpowiedzialności samego papieża. Bonifacy napadnięty w Anagni przez Nogareta, kanclerza królewskiego, i Sciarra Collonnę, wprawdzie oswobodzony został przez lud, ale wkrótce umarł z upokorzenia i zmartwienia (1303). Po rychłej śmierci jego następcy Benedykta XI (1304) wyniósł **F.** na tron papieski Bertranda, arcyb. Bordeaux, który jako Klemens V, przeniósłszy swą stolicę do Awinjonu, stał się narzędziem króla. Tym sposobem zakończył **F.** ową długoletnią walkę władzy kościelnej ze świecką, zapewniwszy ostatniej zupełne zwycięstwo nad pierwszą, której moralna powaga do cna w Europie upadła. Klemens V pomógł **F.** do zniesienia zakonu Templarjuszów (ob.). Mistrz ich Jakób Molay został 1314 spalony, a ogromne bogactwa zakonu stały się łupem chciwego króla. **F.** jest już typem nowoczesnych monarchów. Złamał potęgę wasalów, upokorzył duchowieństwo, wzmocnił władzę królewską i założył podwalinę despotycznego tronu. Najbliższemi następstwami takiej polityki było zaprowadzenie stanów generalnych, wykształcenie parlamentów (ob.), i rozwój prawa rzymskiego, które **F.** stosując we wszystkich gałęziach życia publicznego, podniósł w interesie korony uciśnione mieszczaństwo i postawił je jako przeciwwagę uprzywilejowanej szlachcie. Dokonał czego pragnął, ale przemocą i tyrańskwem, † 1314. Zostawił 3 synów, którzy krótko po sobie panowali. Por. Boutarica „La France sous Philippe le Bel" (Paryż, 1861); Rabanis „Clement V et Philippe le Bel" (Paryż, 1858); Jolly „Philippe le Bel" (tamże, 1869).

Filip V *Długi*, 1316—1322, * 1293, syn poprzedniego, objął tron po swym bracie Ludwiku X. Panowanie jego jest mieszaniną mądrych rozporządzeń z prześladowaniem Żydów, trędowatych, Franciszkanów, czarowników i skrwawionymi stosami. Często zwoływał przedstawicieli miast, podniósł znaczenie trzeciego stanu i dążył do poprawy administracji, † 1322. Ze śmiercią brata i następcy jego Karola IV wygasł ród męski Kapetyngów.

Filip VI, 1328—50, pierwszy z domu Walezjuszów, * 1293, syn Karola hr. de Valois, brata Filipa IV, jako najbliższy po mieczu krewniak wygasłej na Karolu IV męskiej linji Kapetyngów, wstąpił na tron francuski 1328. Jakkolwiek parlament na mocy prawa salickiego wykluczył od tronu córkę Filipa IV, mimo to jednak mąż jej, Edward III, kr. angielsk., wystąpił jako pretendent do korony francuskiej. **F.** pokonawszy Flamandów (1328 r.) wezwał swego rywala, Edwarda III, by jako wasal złożył przysięgę. Edward to wykonał 1321 w Amiens, ale powziął śmiertelną nienawiść do potężnego współzawodnika. Stąd wywiązała się między Francją i Anglją *stuletnia wojna o koronę francuską* dla obu państw zarówno niszcząca. Edward rozpoczął kroki nieprzyjacielskie 1337. Flota francuska została zniszczona pod l'Ecluse 1340; w bitwie pod Crecy ponieśli Francuzi straszną klęskę 26 sierpnia 1346. Calais i wiele miejsc innych wpadły w ręce Anglików. Wreszcie za pośrednictwem papieża zawarto rozejm, przedłużony następnie do 1350. Wojna, zaraza i głód niszczyły Francję, a przepych dworski wyczerpywał skarb państwa. W 1338 parlament uchwalił, że podatki mogą być ustanawione tylko za zgodą stanów państwa. Król, zapobiegając upadkowi finansów, dopuszczał się wielu nadużyć, fałszował monetę. Stany państwa uchwaliły 1345 podatek od trunków i soli, zwany *gabelle*. **F.** przyłączył do korony Delfinat, Montpellier, Anjou i Maine. † 1350 wzgardzony przez możnowładców, nienawidzony przez lud jako ciemiężyciel. Z pierwszej żony, Joanny burgundzkiej, zostawił 2 synów; z których starszy Jan wziął po nim koronę. Drugą żoną była Blanka nawarska. Por. Gaillard „Histoire de la querelle de Philippe de Valois et d'Edouard III" (Paryż, 1774, 2 wyd. 1819); Aubert „Le parlement de Philippe le Bel à Charles" (1887—90).

Filip Śmiały, książę Burgundzki, 1363—1404, czwarty syn króla francuskiego Jana Dobrego, * 1342. W bitwie pod Maupertuis (1356) za wielką waleczność otrzymał przydomek Śmiałego *(le Hardi)*, ale wraz z ojcem poszedł w niewolę Anglji, którą znosił aż do pokoju w Bretigny (1360). W 1361 dostawszy od ojca w lenność Burgundję, stał się założycielem domu burgundzkiego; przez zaślubienie Małgorzaty z Flandrji (1369) pozyskał w spadku (1384) Franche Comté, Flandrję, Artois, Réthel, Nevers. Wewnątrz kraju sprawował rządy roztropnie; w stolicy swej Dijon i w Lille ustanowił najwyższe izby obrachunkowe i z całą usilnością wspierał handel, przemysł i sztuki, ale ze szkodą swego państwa mieszał się ustawicznie do wewnątrznych spraw Francji, gdzie z przerwami sprawował regencję opiekuńczą nad Karolem VI; skutkiem tego powstała zawzięta nienawiść pomiędzy domami Burgundzkim i Orleańskim. **F.** † 1404 w Hall w Hennegawji. Następcą jego był *Jan Nieustraszony* (ob.).

Filip Łaskawy (Dobry), ks. Burgundji, 1419—67, syn Jana Nieustraszonego, zamordowanego z rozkazu delfina (Karola VII), * w Dijon 1396. Postanowił pomścić śmierć ojca. Przy pomocy królowej Izabeli objął panowanie we Francji, zawarł z Anglją traktat w Troyes (21 maja

Filip Dobry.

1420), na którego zasadzie tron francuski przechodził na własność dynastji Henryka V, kr. angielskiego; po śmierci Karola VI uznał Henryka VI angielskiego królem Francji i w połączeniu z Anglikami walczył przeciw prawowitemu królowi, Karolowi VII. Niezadługo przekonał się jednak, że przez zjednoczenie Francji z Anglją ucierpiałyby interesa jego i Burgundji. Wystąpił więc jako pośrednik między Karolem VII a Anglją na kongresie w Arras (sierp. 1435). Ponieważ Anglja na ułożone warunki nie przystała, zawarł osobny traktat z Karolem VII (21 wrześ. 1435) i otrzymał od niego znaczne posiadłości. Oprócz tego kosztem swej krewniaczki Jakobei, nabył Hennegawję i Holandję. Wespół z Karolem VII działał teraz dla oswobodzenia Francji od najazdu angielskiego. Pod rządami jego kwitły w Burgundji nauki, sztuki, handel, przemysł; ziemia ta stała się ogniskiem cywilizacji swego wieku. Założył uniwersytet w Dôle i powiększył fundusze uniwersytetu w Louvain. Wszelkiemi sposobami starał się przyciągnąć uczonych do swego kraju. Potężne miasta, Gandawa i Brügge, niejednokrotnie buntowały się, wielkich mu tem przysparzając kłopotów; † 1467. **F.** marzył o wypędzeniu Turków z Europy, ale obawa ze strony Francji udaremniła jego plany. Spory z własnym synem i pretensje Ludwika XI zatruły ostatnie dni **F.** Z trzeciego małżeństwa z Izabelą portugalską pozostawił następcę Karola Zuchwałego. Por. Barante „Histoire des ducs de Bourgogne" (13 t., Paryż, 1824, 8 wyd. 1858).

Filip, imię pięciu królów hiszpańskich.— **F. I,** *Piękny*, syn cesarza Maksymiljana I i Marji Burgundzkiej, * 1478 r., † 1506 r. w Burgos: został po śmierci matki dziedzicem Burgundji, zaślubił 1496 Joannę, córkę Izabeli, królowej Kastylji, i Ferdynanda Katolickiego, króla Aragonji, i razem z żoną swoją był uznany 1502 spadkobiercą państwa hiszpańskiego. Jego starszy syn został następnie, jako Karol I, królem hiszpańskim, a jako Karol V—cesarzem niemieckim. Por. Haebler „Der Streit Ferdinand des Katholischen und Philipps I um die Regierung von Castilien" (Drezno, 1882). — **F. II,** 1555—1598, syn Karola V i Izabeli portugalskiej. * 1527 r. w Valladolid, † 1598 na wszawą chorobę. Książę ten, z natury już surowy i ponury, otrzymawszy jednostronne, pod kierunkiem księży, wychowanie, odznaczał się całe życie krótkowidzącym uporem i bigoterją. Jakkolwiek w Niemczech minęła go cesarska korona, jednakże po abdykacji Karola V w jesieni 1555 r. przypadły **F.** w spadku najpiękniejsze krainy (Hiszpanja z obszernemi swemi kolonjami, prowincje niderlandzko-burgundzkie, Medjolan, Neapol, Sycylja i Sardynja), które w Europie stanowczą zapewniły mu przewagę. Wyćwiczone armje i najlepsi owego czasu wodzowie podnosili do niesłychanej wysokości jego potęgę. Umysł roztropny i twórczy, przy pomocy takich środków, najśmielsze przeprowadziłby plany. Ale monotonna i mechaniczna despotja **F.**, bezrozumna jakaś zastałość, upór i żądze, popychające go do narzucania całemu światu ciasnego widnokręgu swych poglądów, nienawiść przeciw wszelkiej swobodniejszej myśli, przywiodły Hiszpanję do zupełnego niemal upadku. Zakończywszy pierwszą wojnę z Francją (1556—59) na warunkach statu quo pokojem w Château-Cambrésis, przedsięwziął surowe środki przeciw Niderlandom (ob.), by zniszczyć dawne ich swobody i zaprowadzić jedność rządu na podstawie kościelnej i politycznej inkwizycji. Srogi Alba (ob.), namiestnik królewski, krwawemi rozporządzeniami wywołał powstanie, a to spowodowało oderwanie się prowincji północnych (1579). Szczęśliwszym był **F.** w wojnach z Turkami, nad którymi brat jego przyrodni don Juan d'Austria odniósł świetne zwycięstwo pod Lepanto (1571). Po śmierci Sebastjana, króla portugalskiego, zdobył Portugalję 1581 r. Przeciw najzawziętszemu wrogowi swych dążności, Elżbiecie, królowej angielskiej, wysłał 1588 dla podboju Anglji ogromną armadę (ob.); wyprawa ta jednak spełzła na niczem, gdyż jego „armada niezwyciężona" była przez burzę doszczętnie prawie zniszczona, a Anglicy mścili się, niszcząc handel morski i posiadłości hiszpańskie w Ameryce. Również niepomyślne były usiłowania jego we Francji, gdzie sprzymierzony z Gwizjuszami (ob.) i ligą katolicką, walczył przeciwko Henrykowi IV. Zwycięstwo ostatniego i pokój w Vervins (1598) zadały ostatni cios potędze **F.** Dążąc do monarchji uniwersalnej, nie ziścił rojonych projektów, ale zubożył Hiszpanję, zrujnował finanse, handel, żeglugę i przemysł; tylko kościół i duchowieństwo bogaciły się kosztem całego narodu. Fanatyczny do okrucieństwa, protegował inkwizycję, która gorejącemi stosy pokryła Hiszpanję. Nienaturalną surowość okazał nawet względem swego syna, Don Karlosa, który z rozkazu ojca był nawet więziony († 1568). Wspierał jednak nauki i sztuki i zbudował Eskurjal. **F.** czterykroć był żonaty: 1) z Marją portugalską, z której miał Don Karlosa; 2) z Marją Tudor; 3) z Elżbietą francuską, która mu urodziła infantkę Eugenję († 1568) i 4) z Anną, córką cesa-

Filip II.

rza Maksymiljana II, z której miał Filipa III. Por. Prescotta „History of the reign of Philipp II, king of Spain“ (4 t., Boston, 1855—56); Gayarre'a „Philip II of Spain“ (Nowy York, 1867); Forneron „Histoire de Philippe II“ (4 t., Paryż, 1882); Philippson „Westeuropa im Zeitalter von Ph. II, Elisabeth und Heinrich IV“ (Berlin, 1882); J. Karłowicz „Don Karlos“ (Warszawa, 1868).— **F. III,** 1598—1621, syn i następca poprzedniego, * 1578 r., † 1621. Wypędzeniem Maurysków z Grenady i okolic (1609) wyludnił prowincje i najcięższe przez to zadał swemu krajowi rany. Za jego panowania przewaga Hiszpanji śród ludów Europy przeszła zupełnie do Francji. Ożeniony z Małgorzatą Austrjacką, zostawił syna Filipa IV. Por. Philippson „Heinrich IV und Ph. III“ (Berlin, 1870).—**F. IV,** 1621—65, syn i następca poprzedniego, * 1605 r., † 1665. Rządy sprawowali ulubieńcy, głównie zaś książę Olivarez. Nieszczęśliwe wojny z Holandją i Francją wyczerpały zupełnie finanse, a potęga i znaczenie Hiszpanji w Europie całkowicie upadły. Portugalja wyswobodziła się na wolność 1640, Niderlandy — na mocy pokoju Westfalskiego (1648). Pokojem Pirenejskim (1659) odstąpił **F.** Francji Roussilon, Artois i zrzekł się pretensji do Alzacji. Por. Canovas del Castillo „Estudios del reinado de Filipe IV“ (Madryt, 1888—90).—

Filip IV.

F. V, 1701—1746, wnuk Ludwika XIV, króla francuskiego, drugi syn Delfina Ludwika, * 1683 r., † 1746; na mocy testamentu Karola II powołany był na tron hiszpański, z powodu czego wynikła tak zwana *hiszpańska wojna sukcesyjna* (ob.), ukończona na jego korzyść pokojem Utrechckim i Rastadzkim 1713—1714. Zaślubiony naprzód z Ludwiką Marją Gabrjelą, księżniczką Sabaudzką (1701), ulegał wpływowi nieodstępnej jej towarzyszki i damy nadwornej, hrabiny Orsini. Atoli druga jego małżonka (1714), Elżbieta Farnese, powodowała nim jeszcze samowolniej; pod jej sterem Alberoni i Ripperda ważne w zarządzie Hiszpanji pozaprowadzali reformy, chcąc podnieść kraj z uśpienia i wlać weń nowe życie. Melancholijny **F.** żadnego w sprawach państwa nie brał udziału, abdykował nawet (1724) na rzecz syna swego Ludwika, ale gdy ten umarł po 8 miesiącach, za namową żony objął ponownie rządy, które sprawowała Elżbieta z Ripperdą. **F.** popadł w rodzaj obłąkania. Z synów **F.** z pierwszego małżeństwa nastąpił po nim Ferdynand VI (1746—59), a po tym z drugiego małżeństwa Karol III (1759—88). Najmłodszy zaś syn *Filip* otrzymał 1748 księstwo Parmy, Piacenza i Guastali (1748—65). Por. Baudrillart „Ph. V et la cour de France 1700—15“ (2 t., Paryż, 1890).

Filip *szwabski*, z rodu Hohenstaufów, piąty syn cesarza Fryderyka I Rudobrodego; przeznaczony początkowo do stanu duchownego, był już w r. 1191 biskupem w Würzburgu, po śmierci jednak brata Fryderyka, porzucił tę drogę (1192); od 1195 margrabia Tuscji, od 1197, gdy brat jego Konrad został zamordowany, ks. Szwabji. Gdy po śmierci Henryka VI (1197), pozostał następcą 3-letni syn jego, Fryderyk (II), w Niemczech zapaliła się długoletnia wojna domowa. Stronnictwo Hohenstaufów wyniosło na tron Filipa, Gwelfowie zaś równocześnie oddali koronę Ottonowi, trzeciemu synowi Henryka Lwa. Papież Inocenty III, wróg Hohenstaufów, oświadczył się za Ottonem (1201). Po walkach i daremnych układach gotował się **F.** do stanowczego boju, ale niespodziewanie poległ z morderczej ręki Ottona von Wittelsbach 1208 r. **F.** miał sławę dzielnego wojownika, a zarazem monarchy łagodnego i wykształconego. Por. Otto Abel „König Philipp der Hohenstaufe“ (Berlin, 1852); Winkelmann „Philipp von Schwaben und Otto IV von Braunschweig“ (2 t., Lipsk, 1873—78).

Filip I *Wspaniałomyślny*, landgraf heski, * 1504 r., † 1567 r., nastąpił po swym ojcu Wilhelmie II; od 1509 zostawał pod opieką swej matki Anny Meklemburskiej, sam zaś objął rządy 1518 i ożenił się 1523 z Krystyną, córką Jerzego Brodatego, ks. saskiego. Sprzymierzywszy się z Trewirem i Palatynatem, pokonał 1523 Franciszka von Sickingen. W r. 1525 walczył przeciwko chłopom turyngijskim (ob. Chłopska wojna). Jeszcze w r. 1524 ogłosił się stronnikiem reformacji, którą 1526 wprowadził do Hesji, zawarł równocześnie obronne przymierze torgawskie z Janem, elektorem saskim, i 1527 założył pierwszy uniwersytet protestancki w Marburgu. Na sejmach w Spirze 1529 i w Augsburgu 1530 wystąpił otwarcie za reformacją; od 1535 razem z elektorem saskim Janem Fryderykiem stał na czele związku szmalkaldzkiego. Po bitwie pod Mühlbergiem poddał się Karolowi V (1547), ale zatrzymany w niewoli, uwolniony był dopiero przez zięcia, Maurycego elektora saskiego, na mocy traktatu pasawskiego 1552. Później dawał pomoc hugonotom, z Niemiec przybyłym. Podzielił kraj pomiędzy czterech synów. Był to książę wspaniałomyślny, waleczny, ale zbyt pośpiesznie i namiętnie działający. Dla rozwoju reformacji i zaprowadzenia powszechnego pokoju wielkie położył zasługi. Por. Rommell „Philipp der Grossmüthige, Landgraf von Hessen“ (3 t., Giessen, 1830); Rinck „Erinnerungen an Philipp den Grossmüthigen“ (Darmsztad, 1852); Wille „Ph. der Grossmüthige von Hessen und die Restitution Ulrich's von Würtemberg“ (Tybinga, 1882); Haidenhain „Die Unionspolitik Landgraf Ph-s von Hessen“ (Halla, 1890).

Filip August Fryderyk, landgraf hesko-hom-

burski, generał austrjacki, * 1779 r. w Hamburgu, † 1846 r.; służył naprzód w wojsku holenderskiem, a od 1795 w austrjackiem, gdzie 1813 otrzymał rangę feldmarszałka porucznika i ważne w Austrji zajmował stanowisko. W r. 1839 przez śmierć brata dostały mu się rządy Hessen-Homburga, które objął w lipcu t. r. W sierpniu 1839 został na lat pięć gubernatorem twierdzy związkowej Moguncji.

Filip, książę Parmy (Don Filipe), * 1720 r., † 1765 r. W wojnie z księciem Sabaudji 1743—1748 był popierany przez dwór hiszpański i francuski, ponieważ był synem króla hiszpańskiego Filipa V i zaślubił Ludwikę Elżbietę, córkę Ludwika XIV. W Parmie założył akademję sztuk pięknych.

Filip, wódz indyjskiego plemienia Wampanoag. W r. 1675 prowadził wojnę z białymi (t. zw. wojna króla Filipa). Church napisał zajmującą historję wojny **F-a** (1716, now. wyd. z dodatkami S. G. Drake'a, Boston, 1825); Washington Irving „Sketchbook."

Filip z konopi. Znane przysłowie: „Wyrwał się, jak filip z konopi," jest wzięte z małoruskiego, gdzie „pylip" jest jedną z nazw zająca, nie zaś imieniem „Filip," jak je na polski przełożono. Ażeby objaśnić przysłowie, dorobiono u nas potem bajeczkę o szlachcicu Filipie, dzielnym wojaku, dziedzicu wsi Konopie w Sandomierskiem, i o jego wyrywaniu się (na sejmikach) bądź to ni w pięć ni w dziewięć, bądź też rozumnie i szlachetnie, ale nie w porę. W tem drugiem pojmowaniu pięknie go wystawił L. Kondratowicz w swych „Fragmentach o Filipie z Konopi." Por. „Przysłowia polskie" (od nazwisk i miejscowości) przez Aleksandra Weryhę-Darowskiego, Poznań, 1874, str. 39—41.

Filip Nerjusz (św.), ob. Nerjusz Filip i Oratorjanie.

Filipecki Andrzej, Jezuita, nauczyciel i kaznodzieja katedralny lwowski, * 1727 r. na Rusi, † 1792 r. we Lwowie kanonikiem metropolitalnym. Oprócz kazań, które wylicza Brown w swej *Bibljotece*, ogłosił: „Leo filozof, cesarz wschodni, tragedja przy powitaniu od szkół lwowskich etc." (Lwów, 1754); „Na niedziele całego roku kazania" (4 t., Lwów, 1783—84; 2 ed., 4 t., Wilno, 1839—42; 3 ed., 1854, tamże); „O podwyższeniu Krzyża św. przez Polskę" (Lwów, 1766); „O nieśmiertelności duszy ludzkiej" (Lwów, 1769).

Filipek Wacław, pisarz czeski, * 1812 roku. † 1863 w Pradze, za młodu występował w teatrach pod pseudonimem *Lip;* następnie poświęcił się literaturze, przekładał i pisał oryginalne utwory dramatyczne dla teatru, oraz obrazki humorystyczne. Prace jego znajdują się w *Kvietach*, *Czeskiej Vczele* (Pszczole), *Vlastimilu*, *Rodinnej Kronice*, *Paleczku*, piśmie humorystycznem, wydawanem przezeń wspólnie z Rubszem i Hajniszem. Był też współredaktorem *Lumíra*, oraz redaktorem *Pozoru*. Dbał bardzo o czystość języka w wydawnictwach, w których brał udział. Por. Al. Mattuszek „Vaclav **F.**" (1887).

Filipepi, ob. Botticelli.

Filipiki, tak się nazywały pierwotnie 3 mowy Demosthenesa przeciwko Filipowi Macedońskiemu, później zaś i Cycero nazwał tak swe mowy (*Orationes Philippicae*), wymierzone przeciwko Markowi Antonjuszowi. Stąd wyrazem Filipika oznaczają w nowszych czasach każdą mowę gwałtowną lub karcącą.

Filipini, zwało się w Polsce zgromadzenie księży świeckich pod wezwaniem św. Filipa Nerjusza, inaczej *Oratorjanie* (ob.); mieli klasztor w Studziannie (do r. 1864), założony około 1673 r., i w Gostyniu (w W. Ks. Poznańskiem), założony 1778 r. Por. *Tygodnik Katolicki* (wych. w Grodzisku) z r. 1861.

Filipinki, kongregacja, założona przez Piusa V podług reguły św. Augustyna, z dwu bractw trzeciego stopnia reguły św. Franciszka. Jednem z jej zadań było wychowywanie dziewcząt na nauczycielki.

Filipińskie wyspy, wielka grupa wysp i wysepek, położona na północno-wschodnim krańcu archipelagu Wschodnio-Indyjskiego, zajmuje przeszło 296,182 klm. kw. powierzchni. Najważniejsze z pomienionych wysp są: Luzon albo Manila, Mindanao, Mindoro, Samar, Leyte, Negros, Panay, Zebu i Palawan. Wszystkie te wyspy są natury wulkanicznej i górzyste. Deszcze padają obfite; pora deszczowa na pobrzeżach zachodnich trwa od czerwca do września, na wschodnich od listopada do marca. Roślinność ich, właściwa krajom podzwrotnikowym, jest nadzwyczajna i nader rozmaita. Klimat mają gorący, przy porównaniach jesiennych dnia z nocą zdarzają się szalone burze (tajfuny), które łącznie z częstemi trzęsieniami ziemi zrządzają okropne spustoszenia. Ogromne bogactwa w państwie kopalnem dotąd nader słabo wyzyskiwane. Pierwotni mieszkańcy, w małej już tylko pozostali liczbie, należą do plemienia Negrytów i utrzymują się w stanie dzikim w najnieprzystępniejszych częściach wysp większych. Główną część ludności stanowią napływowe plemiona malajskie (Tagalowie, Vizayo i t. d.). 65,000 przebywających tutaj Chińczyków utrzymuje się z handlu i przemysłu. Oprócz tych znajdują się także Europejczycy, po większej części Hiszpanie (około 2,000), dalej kreolowie (5,000), mestyców jest tu 25,000. Ogólną liczbę ludności podają na 7 mil. Od wieku XVI aż do ostatnich czasów **F.** pozostawały pod władzą Hiszpanów, ale wskutek ciasnej polityki rządu hiszpańskiego wybuchło tu w r. 1897 powstanie, na którego czele stanął Aguinaldo, i które było tajemnie podsycane przez Stany Zjednoczone. Po nieszczęśliwej dla Hiszpanji wojnie ze Stana-

mi w r. 1898, Filipiny pokojem, zawartym w Paryżu d. 10 grudnia 1898 r., odstąpione zostały Stanom Zjednoczonym. Ale wkrótce powstańcy, żądający przyznania **F.** samodzielności, wystąpili przeciwko Amerykanom; Aguinaldo w styczniu 1899 r. ogłosił niepodległą Rzeczpospolitą wysp Filipińskich i d. 4 lutego napadł na Manilę, stolicę archipelagu, był wszakże przez Amerykanów ze stratą odparty. Por. Semper „Die Philippinen und ihre Bewohner“ (Würzburg, 1869); Foreman „The Philippine Islands” (Londyn, 1891).

Filiponi, tak się nazywają osiedli w Polsce zwolennicy sekty rozkolnickiej, zwanej także *Filipowcy* (Filipowszczyzna) od założyciela swego, Filipa. Ob. Bezpopowcy. **F.** *w Polsce* mieszkają w powiatach Sejneńskim, Augustowskim, Kalwaryjskim i Łomżyńskim (lud. 5541 w r. 1893), gdzie osiedlili się przed 1574 r. Znajdują się oni także w Galicji, w gub. Podolskiej i Wołyńskiej, gdzie zowią ich także Pilipówkami lub Pilipowcami. Por. art. B. Tykla w *Bibljotece Warszawskiej* z r. 1857, t. 3; por. także Adama Kirkora w „Pamiętniku gubernji Suwalskiej“ r. 1872.

Filipopol, *Filippopoli*, po bulg. *Plovdiv*, (tur. *Filibe*), miasto w bulgar. prow. Rumelji Wschod., nad rz. Marycą, przy zejściu się dróg prowadzących z Konstantynopola, Bulgarji i Wołoszczyzny. Jest rezydencją biskupów: greckiego, bulgarskiego i katolickiego, ma 13 kościołów, 26 meczetów, muzeum, bibljotekę, pięknie zabudowane nowe dzielnice, jest stolicą okręgu i liczy 36,000 miesz. W starożytności *Trimontium* albo Philippopolis na cześć Filipa II Macedońskiego; w roku 1363 wpada w ręce Turków, w roku 1818 niszczy je trzęsienie ziemi; d. 16 stycznia 1878 r. Rosjanie zajmują **F.** pod generałem Hurką. Po zawarciu pokoju **F.** zostaje stolicą autonomicznej prowincji Rumelji Wschodniej, ale rewolucja, wybuchła w d. 18 września 1885 r., spowodowała przyłączenie Rumelji do Bulgarji, i odtąd **F.** stał się miastem bulgarskiem.

Filipowcy, ob. Filiponi,

Filipowicz, herb, stanowi późniejszą odmianę herbu Pobóg (ob.).

Filipowicz A., pod tym nazwiskiem Gustaw Olizar wydał broszurę p. t. „Pomieszanie Jarosza Bejły” z powodu „Mieszanin obyczajowych” Henryka Rzewuskiego, drukowanych pod pseudonimem Jarosza Bejły. Ob. Olizar Gustaw.

Filipowicz Alojzy, * 1785 r., † 1843 r., proboszcz na Pradze i regens seminarjum św. Jana w Warszawie. Był to człowiek uczony i pełen cnót. Wydrukował wiersze polskie do ks. Woronicza 1814 r. i łacińskie do biskupa Zacharjasiewicza.

Filipowicz January, filolog i pedagog, * 1815 w Nowogródku, † 1869 r. w Wilnie, nauki uniwersyteckie kończył tamże. Wydał powiastkę „Pan Jasnotki“ (Wilno, 1843); pismo zbiorowe „Lud i Czas” (tamże, 1845); przełożył wspólnie z Tomaszewiczem Stöckhardta „Wykład chemji“ (tamże, 1855), oraz wspólnie z nim wydał rozprawę „O chemicznej polskiej terminologji” (tamże, 1855); brał też czynny udział w wydawnictwie „Słownika języka polskiego“ (Wilno, 1861, wyd. M. Orgelbranda), do którego opracował litery M, N i O. Wreszcie opracował „Elementarz polski, czyli przewodnik do nauki abecadła i czytania po polsku bez zgłoskowania“ (Wilno, 1862).

Filipowicz Józef, baron von Philippsberg, generał austrjacki, * 1818 w Gospiczy na Pograniczu wojskowem, † 1889 w Pradze, syn sztabsoficera pochodzenia bośniackiego, otrzymał wykształcenie wojskowe, 1836 był kadetem w korpusie pjonjerów, 1839 podporucznikiem, następnie przeniesiony do sztabu generalnego, został 1848 majorem w pułku pogranicznym warażdyńskim, mężnie walczył 1848—49 pod Jelaczyczem, 1850 został adjutantem bana i podpułkownikiem, 1857 pułkownikiem, 1859 generał-majorem i dowódcą brygady w 6 korpusie, na którego czele walczył we Włoszech; 1860 wyniesiony do godności dziedzicznego barona, był komisarzem cesarskim przy kongresie narodowym serbskim, 1866 znajdował się przy armji północnej jako adlatus przy dowódcy 2 korpusu, hr. Thun'ie, poczem został generałem dywizji w Wiedniu, następnie dowódcą wojsk krajowych w Insbruku, 1872 w Bernie moraw., a 1874 w Pradze, przyczem jednocześnie awansował na feldcechmistrza. W lipcu 1878 mianowany został dowódcą 13 korpusu, przeznaczonego do zajęcia Bośni. Pod koniec tegoż miesiąca przeszedł Sawę pod Brodem i dowodził osobiście kolumną środkową, z którą po upartym boju zajął 19 sierpnia Serajewo. We wrześniu zdołał prawie zupełnie przeprowadzić swe zadanie, przez zajęcie Bośni, Hercegowiny, poczem powrócił do Pragi, gdzie mieszkańcy przygotowali mu świetne przyjęcie. W 1882 został komendantem wojsk krajowych czeskich, a w grudniu tegoż roku dowódcą 8 korpusu armji.

Filipowicz Kazimierz, doktor; napisał: „Wiadomości początkowe z botaniki” (Warsz., 1884, ze 194 drzeworytami w tekście).

Filipowicz Karol, agronom; napisał: „Zarząd gospodarczy” (1 t., Warszawa, 1887); „Parcelacja jako program społeczny”; „Wobec nizkich cen zboża”. Jest współpracownikiem wydawanej w Warszawie *Gazety rolniczej* i *Encyklopedji rolniczej*.

Filipowicz Benedykt, publicysta, * 1861 r. w Tyrawie Wołoskiej, w pow. Sanockim, kształcił się we Lwowie. W latach 1885 i 1886 pracował w *Gazecie Toruńskiej*, później w Warszawie, gdzie jest obecnie współpracownikiem *Słowa* i *Kurjera Warszawskiego*. Ogłosił dramat p. t.

„Józef Wirski" (Sambor, 1880); w 1886 sztukę „Ogniem i mieczem", graną we Lwowie, Krakowie i Poznaniu; dramaty: „Wincenty z Szamotuł" i „Doża wenecki" (w *Gazecie Toruńskiej*); przetłómaczył kilkanaście powieści. Używał pseudonimu Benedykt Pobóg.

Filipowski Marcin, drukarz krakowski XVII w. Estr. wymienia druk: Ociesius Th. „Dulcis concordia etc." z 1616. Z 1647 jest: „Zadatek wdzięczności przy zleceniu klejnotu Zaklików ofiarowany".

Filipowski Kazimierz, * 1840, † 1897, dziennikarz, od 1871 do śmierci był sekretarzem redakcji *Kurjera Warszawskiego*.

Filipowskie starostwo niegrodowe. Mieściło się w wdztwie Trockiem, pow. Grodzieńskim, dziś w Sejneńskim, o 3 mile od Suwałk. W 1775 składało się z m. Filipowa (ob.) z przyległościami, jakie posiadali Puzynowie, opłacając kwarty złp. 1,367 gr. 24. Na sejmie warszawskim z r. 1773 przez oddzielne prawo Stany Rzpltej następujące wsie: Jemieliste, Olszanka, Szafranki, Wólka, przyłączyły do tego sstwa, a nadto w innej konstytucji pod tyt.: „Nagroda zasłużonym" w tymże roku, nadały na emfiteuzę toż sstwo Tadeuszowi Puzynie, dotychczasowemu staroście filipowskiemu.

Filipów, osada w gub. i pow. Suwalskim, nad rz. Rospudą, liczy 2,990 m. Jest to miejsce urodzenia znakomitego arjanina polskiego, Andrzeja Wiszowatego, który tu przyszedł na świat 1608. Filipów pamiętny jest niepomyślną bitwą hetmana polnego Gosiewskiego, stoczoną 21 października 1656 ze Szwedami i Niemcami.

Filippi *(Philippi)*, w starożytności miasto leżące w dzisiejszej prowincji tureckiej Macedonji, które Filip Macedoński po zdobyciu tego kraju, z powodu bogatych kopalni złota podźwignął i znakomicie rozszerzył. Na równinie pod **F**-ami Antonjusz i Oktawjan 42 prz. Chr. pokonali Brutusa i Kasjusza; tutaj także znajdowała się czasowo gmina chrześcijańska, do której list ś. Pawła do Filippensów jest pisany. Miasto to przez długi czas było stolicą biskupią. Zwaliska tego miasta dziś jeszcze noszą nazwę *Filippi* albo *Filibe*, obok nich jest nędzna wieś turecka.

Filippi Sebastjan, zwany Bastianino, malarz włoski, * 1532, † 1602. Uczeń Michała Anioła. Najlepsze jego dzieło: „Sąd ostateczny", znajdujący się w katedrze ferarskiej, nosi cechy mistrza, ale w kompozycji odznacza się oryginalnością.

Filippi, Filip de..., przyrodnik, * 1814 w Medjolanie, † 1867 w Hongkongu, przez dłuższy czas był profesorem zoologji w Turynie, w r. 1862 przedsięwziął podróż naukową do Persji i opisał ją w dziele: „Note di un viaggio in Persia" (1865); „Delle funzioni reproduttive negli animali" (2 wyd., 1856) i „Il regno animale" (1852).

Filippo Lippi, Fra, jeden z najcelniejszych malarzy XV w., * 1412 we Florencji. Uciekłszy z klasztoru, doznał najrozmaitszych przygód i awantur miłosnych. Osiadł nareszcie we Florencji pod opieką Kuźmy Medyceusza i † nagle, otruty podobno przez krewniaków swej kochanki, Lukrecji Buti. Prace **F.**, pełne wdzięku i powabu, noszą wybitnie realny charakter. Najgłówniejszym jego utworem są freski w chórze katedry w Prato. Ze szczególnem zamiłowaniem malował Madonny; najpiękniejsza znajduje się w muzeum berlińskiem. Inne jego obrazy posiada Florencja, oraz galerje paryska i monachijska.—**Filippo Lippi**, syn poprzedniego, urodzony z Lukrecji Buti 1460, † 1505. Słynął jako znakomity malarz historyczny. Do najpiękniejszych jego utworów należą: „Historja apostołów Jana i Filipa" i „ś. Bernhard".

Filippow Konstanty, malarz rosyjski, † 1878 we Włoszech. Następujące jego obrazy zasługują na wyróżnienie: „Podróż do Sewastopola 1855"; „Ucieczka Bulgarów z nad Dunaju do Rosji"; „Step krymski"; „Kawiarnia w Rzymie" i t. p.

Filisterja, *filisterstwo* (z greck.), wyrażenie, wprowadzone w użycie przez młodzież uniwersytecką w Niemczech, dla oznaczenia ludzi z ciasnym widnokręgiem życiowym, drobiazgowych, prozaicznych, niezdolnych do silnego przejęcia się szerszą ideą, poetycką lub inną. Dzisiaj bursze niemieccy nazywają wszystkich niestudentów *filistrami*. Wyrażenie to wzięto podobno z wersetu biblijnego „Philister über dir, Simson" („Filistyni nad tobą, Samson"), użytego przez pewnego kaznodzieję w 1693 r. w Jenie podczas krwawych zajść pomiędzy studentami a czeladnikami rzemieślniczymi.

Filistyni, lud starożytny szczepu semickiego, wojowniczy, ruchliwy i przemyślny, osiadły na południowo-zachodnim brzegu Palestyny. Główne ich miasta: Gaza, Azdod, Askalon, Gath i Ebron zostawały pod rządami osobnych książąt, ale łączyły się z sobą przez wspólną ustawę związkową. Religja **F.**, jak i innych Semitów, była naturalistyczna, ujęta przeważnie ze strony weselszej. Główne bóstwa Dagon i Derketo (Atergatis). Z Hebrajczykami w ustawicznych żyli niezgodach i wojnach, a często zdobywali sobie nawet zwierzchnią władzę nad nimi. W epoce Machabeuszów przeszli pod panowanie syryjskie. Od nazwy Filistyni (po niem. Philister) wzięło podobno początek wyrażenie „Filister" (o... Filisterja). Por. Hitziga „Urgeschichte u. Mythologie der Phil." (1841); Moversa „Phönizier" (1841); Roskoffa „Die Simsonssage" (Lipsk, 1860); „Renana „Histoire des langues semit." (1864); W. Maxa Müllera „Asien und Europa nach ägypt. Denkmälern" (1893).

Filit, *fylit, łupek filitowy*, skała pokrewna

łupkowi glinkowemu i łupkowi mikowemu, bogata w cząstki krystaliczne. **F.** występuje często w pokładach paleozoicznych, a **F.** bogaty w kwarc, zwany **F.** *kwarcowym*, rozpowszechniony jest w Alpach wschodnich.

Filius nullius (łac.) — niczyj syn.

Filja, *filjalny kościół*, nazywa się kościół nie stanowiący samodzielnej parafji, lecz zależny od innego kościoła parafjalnego, z którym stanowi jedną całość. Posługi duchowne w takim kościele spełnia proboszcz głównego kościoła lub jego wikarjusz; niekiedy wyznaczany jest do tego oddzielny kapłan, komendatarjusz, rektor. Często kościół filjalny powstaje z parafjalnego, gdy ten zostaje zależnym od innej parafji.

Filjacja w prawodawstwie: wywód rodu dzieci prawych; w heraldyce: pochodzenie godeł herbowych jednych od drugich.

Filleborn Seweryn, przedwcześnie zgasły dla literatury, obficie zasilał poczjami swemi w r. 1841—6 czasopisma: *Przegląd warszawski*, *Niezapominajki*, *Bibljotekę warszawską*. W 1842 wydawał wspólnie z Romanem Zmorskim pismo perjodyczne: *Nadwiślanin, pamiętnik literaturze poświęcony*, pierwszy organ „Cyganerji literackiej“, po wyjściu jednakże drugiego zeszytu Zmorski usunął się od wydawnictwa, pozostałe zaś cztery redagował sam **F.** przy współudziale J. B. Dziekońskiego. Wydał nadto tomik poezji (Warszawa, 1847), w których dał się poznać jako poeta liryczny o nastroju elegijnym, tęsknym, nieco zbolałym.

Filleborn Danjel, tenorzysta opery polskiej, * 1841 w Warszawie. Pierwotnie uczeń Quattriniego, następnie kształcił się w Medjolanie pod kierunkiem maestro Pratti. Wystąpił pierwszy raz na scenie warszawskiej w r. 1862 w operze „Aleksander Stradella“ w roli tytułowej. Grając główne role tenorowe w operach na scenie warszawskiej, zajmował wybitne stanowisko między artystami miejscowej opery i był ulubieńcem publiczności. Stracił jednak przedwcześnie głos i w 1886 opuścił scenę.

Filleborn Daniel

Fillmore Millard, 13 prezydent Stanów Zjednoczonych, * 1800 w Summer-Hill, † 1874. Ukończywszy nauki prawne, zajmował się praktyką adwokacką w Buffalo i pozyskał wziętość. W latach 1833, 1836 i 1841 wybierany był do Kongresu, gdzie należał do stronnictwa wigów. Od 1848 wiceprezydent unji, po śmierci (9 lipca 1850) prezydenta Taylora jego następca aż do zakreślonego ustawą terminu 4 marca 1853 r. Przy wyborze prezydenta był kandydatem, podanym przez stronnictwo republikańskie, ale Buchanan otrzymał nad nim pierwszeństwo. Odtąd nie mieszał się już do spraw publicznych, przebywając po większej części w Buffalo. Por. J. Chamberlain „Biography of Millard F.“ (Buffalo, 1856).

Filochorus, Filochoros, historyk grecki, z Aten, żyjący około 300 prz. Chr., napisał pt. „Atthis“, bogatą w materjały historję Aten, oraz wiele innych studjów literacko-historycznych. Ułamki z tych dzieł zebrali i ogłosili: Müller w „Historicorum Graecorum fragmenta“ (t. I, Paryż, 1841), Lenz i Siebelis (Lipsk, 1811). Por. Boeckh „Ueber der Plan der Attis des Philochoros“ (1832); Strenge (Lipsk, 1868); Wł. M. Dębicki „Filochor“ (po rosyjsku, Warszawa, 1877).

Filochowski Roch, ksiądz, * 1838, † 1896 w Piaskach pod Ostrołęką, kształcił się w szkołach łomżyńskich, od 1858 w seminarjum, od r. 1860 w akademji duchownej warszawskiej, święcenie kapłańskie otrzymał 1861. Był sekretarzem konsystorza płockiego, 1873 — 1877 proboszczem parafji Raciąż, kanonikiem katedry włocławskiej 1877—1883. Kanonikiem katedry warszawskiej został 1883 r., zaś 1895 prałatem kapituły metropolitalnej warszawskiej, oraz sędzią surogatem konsystorza warszawskiego. Napisał: „Krótkie nauki na niedziele całego roku“ (Warsz., 1881); „Opowiadanie pielgrzyma“ (Warsz., 1881); „Rozmowy o czytaniu Biblji“ (1881); „Historja święta Starego Testamentu“ (Warsz., 1883); „Rozmowy o Panu Jezusie“ (Warsz., 1884); „Dwaj biskupi: św. p. ks. Kasper Borowski i św. p. Kazimierz Wnorowski“ (Warszawa, 1885); „Podręcznik katechizmowy“ (Warszawa, 1887); „Doktorowie Kościoła“ (Warszawa, 1894); „Męczennicy chrześcijańscy“ (Warszawa, 1895).

Filochowski R.

Filodemus z Gadary w Celosyrji, około 60 r. prz. Chr., uczeń Zenona z Sydonu, który przez Cycerona był uważany za najwierniejszego epikureizmowi. Zenona też wykłady stanowią treść prac **F.** Spengel okazał, że tak zwany *Fedrus* albo *Anonim herkulański* (t. j. w wykopaliskach herkulań. znalezione jego dzieła) „Peri eusebeias“ (De natura deorum) jest pracą **F.** Czwartą księgę jego retoryki i rozprawy o cnotach i wadach wydał Spengel, Souppe, Gomperz, Ussing. Zeno z **F.** rozwinęli w system żądania Epikura, aby ze znanego można było wnosić o nieznanem, a mianowicie, aby ze zjawisk można było odkryć zmysłom ukryte przyczyny (np. atomy). Mianowicie twierdzą, że wniosek przez analogję jest drogą do przejścia ze znanego do nieznanego. Zeno wszakże miał zbijać dostateczność matema-

tycznych dowodów, bronionych przez stoika Posydonjusza (por. Th. Gomperz „Herculanische Studien“ Lipsk, od 1865). Pierwsza księga Cycerona „De natura deorum“ opiera się na pracy **F.** „Peri eusebejas“, a krytykę wogóle epikureizmu czerpał Cycero z prac Posydonjusza stoika. Oprócz prac filozoficznych napisał: 31 epigramatów przeważnie erotycznych, zamieszczonych w Antologji greckiej, wydanej przez Keibla w 1885, dwie nowele, ogłoszone przez Rosiniego i rozprawę o muzyce, wydaną krytycznie przez Kemke'go w 1884.

Filogeneza, nauka o dziejach danego szczepu (grec. *phylon*) zwierząt lub roślin; ma ona na celu odbudowanie, szczebel po szczeblu, drabiny biologicznej, która od najdawniejszego przodka doprowadziła do istniejącego typu zwierzęcego lub roślinnego. Trzy są środki, któremi się w badaniach swych posiłkuje **F.**: paleontologja, która śród wykopalisk szuka prawzoru istniejącego typu; prawo ontogenetyczne (ob. Ontogeneza) Haeckla, wedle którego każdy osobnik w rozwoju swym przechodzi te same stadja, przez jakie przechodził jego ród; oraz anatomja porównawcza, szukająca analogji i pokrewieństw między osobnikami badanemi. Por. Haeckel „Systematische Phylogenie“ (1894—1896); Nägeli „Mechanisch-physiologische Theorie der Abstammungslehre“ (1884).

Filoksen *(Filoxenos)*, grecki poeta dytyrambiczny, z wyspy Cytery, żyjący około 430 prz. Chr.; wyzwolony niewolnik, uczeń poety Melanipidesa odbywał rozliczne wędrówki po Grecji, Italji, Sycylji i Azji Mniejszej; przez pewien czas przebywał w Syrakuzach na dworze Djonizjusza Starszego, z którego rozkazu skazany do ciężkich robót, musiał pracować w kopalniach za to, że się ośmielił ganić liche poezje tyrana. W starożytności już smutną miał **F.** sławę z żarłoczności, która mu nawet śmierć zgotowała († 380). Ułamki jego dytyrambów zebrali Bippart (Lipsk, 1843); Bergk w „Poet. Cyr. Graec.“ (t. III) i Schmidt „Diatribe in Dithyrambum“ (Berlin, 1845). Por. Berglein „De Philoxeno Cythereo, dithyramb. poëta“ (Getynga, 1843); Klingender „De Philoxeno Cythereo“ (Marburg, 1845).

Filoksen z Suzjany (Xenajas), gorliwy monofizyta, od 485 biskup hierapolski, usunięty r. 518 przez cesarza Justyna, a 522 r. zaduszony w Gangrze. Ułamki jego pism znajdują się w Assemani'ego „Bibliotheca Orientalis“ (2 t.). Z jego polecenia Nowy Testament dosłownie przetłómaczono na język syryjski.

Filoksera *(Phylloxera)*, rodzaj owadów półtęgo pokrywych, z rodziny mszyc, którego najbardziej znany gatunek jest **F.** *pustosząca (P. vastatrix)*, niszczący winnice francuskie; jest to maleńki owad, 0.3—1.2 mm. długi, podobny nieco do mszyc, żyjący na winoroślach. Skrzydlate okazy jego zjawiają się między sierpniem a październikiem i składają po 4 różnej wielkości niezapłodnione jaja na spodniej stronie liści winogronowych. Późną jesienią z większych jaj

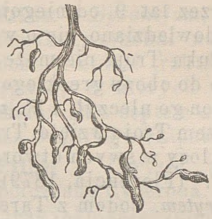

Korzeń winorośli z nabrzmieniami.

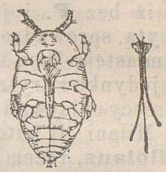

Poczwarka filoksery i jej smoczek (powięk.).

wylęgają się samice, z mniejszych samce, pozbawione narządów, służących do przyjmowania i trawienia pokarmów. Dzielą się one na pary, i samice w kilka dni po zapłodnieniu składają jedno duże jaje pod spodem gałązki, gdzie niema liści. Na wiosnę z jajka tego wylęga się mszyca, pozbawiona skrzydeł; żyje ona na liściach, składając jaja w wydzielonym przez siebie soku, lub też żyje w ziemi, na korzeniach krzewu winnego. Tam, pod ziemią, każdy osobnik składa bez zapłodnienia na korzeniu od 30 do 40 jaj, z których pozostające pokolenia dalej się rozwijają w ten sposób bez zapłodnienia, tworząc wielkie kolonje, które wysysają soki i niszczą całkowicie winnice. **F.** odkrytą została po raz pierwszy w połowie bieżącego stulecia w Ameryce północnej, gdzie nie przynosiła większej szkody. Przeniesiona z krzewem winnym do Francji, rozmnożyła się strasznie i zniszczyła prawie trzecią część winnic francuskich. Szkody, poczynione przez nią we Francji, od roku 1863 wynoszą około 5 miljardów franków. Walka z nią jest nader trudna: należy przez parę lat wstrzymywać się w nawiedzonem przez nią miejscu od sadzenia winorośli i zlewać ziemię siarkiem węgla lub innemi niszczącemi mikroby płynami. Por. Lichtenstein „Histoire du Phylloxera” (1878); Valery-Mayet „Les insectes de la vigne“ (1890). Z innych gatunków **F.** znaną **F.** dębowa *(P. quercus)*, tworząca żółte plamki latem na liściach dębowych.

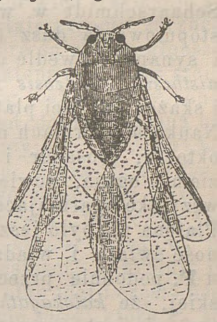

Filoksera — owad uskrzydlony (znacznie powiększony).

Filoktet, *Filoktetes*, w mitol. greckiej, syn Pojanta, który mu przekazał łuk Heraklesa, niezawodną śmierć każdą strzałą sprowadzający. Gdy się wybierał pod Troję, ukąszony przez żmiję na wyspie Tenedos, pozostawiony z powodu bluźnierstw, miotanych na bogów, na wyspie Lemnos, cierpiał tam przez lat 9 od niegojącej się rany. Dopiero gdy dowiedziano się o wróżbie, iż bez **F.** i jego łuku Troja nie może być zdobytą, sprowadzono go do obozu greckiego pod tem miastem. Tam Machaon go uleczył, i **F.** zabił w pojedynku Parysa, poczem Troję wzięto. Tragicy greccy opisywali jego losy w swych utworach. Por. Milani „Il mito di F." (Florencja, 1879).

Filolaus, razem z *Eurytem*, rodem z Tarentu, spółcześni Platona, z którym poznali się we Włoszech, należeli do szkoły Pitagora, jako jego uczniowie bezpośredni. **F.** głosił swoją naukę w Tebach, umarł w Heraklei. Z ich uczniami, Ksenofilem z Chalcydy w Tracji, Fantonem z Flius, Dioklesem i Polymnastem wygasła szkoła Pitagora. **F.** pierwszy ujął zasady swej szkoły w piśmiennie wyłożony system filozoficzny. Dzieła, istniejące pod nazwą **F.**, podaje wszakże Schaarschmidt w wątpliwość, z powodu że: 1) stopniowanie dusz (człowiek, zwierzę, roślina i synapanta wedle umiejscowienia *nous*, *psyche*, *aisthesis*, *rhidzosis* i *gennesis)* jest pomysłem i skażeniem idei platońsko-arystotelesowych. 2) Nauka o 5 formach matemat. (sześcian, tetraedr, oktoedr, ikosaedr i dodekaedr), jako formach ziemi, ognia, powietrza, wody i 5-go elementu wszystko ogarniającego, jest poplatońska, bo za Platona nie było jeszcze stereometrji. 3) Wieczność świata i władza boga, jako ojca i twórcy, u **F.** podobnie przeciwi się zasadzie pitagorejskiej, że *kalokagathon* (piękno i dobro najwyższe) nie jest pierwotne, lecz wynikiem rozwoju późniejszego. Główną zasadą doktryny **F.** było twierdzenie, że „nic dla nas nie istnieje prócz tego, co może być poznanem" i teorja o bezwzględnej jedności i harmonji świata, zbliżająca jego naukę do panteizmu. **F.**, wedle Djog. Laerta, a Hiketas, wedle Teofrasta i Cycerona, mieli nauczać o obrocie wirowym ziemi (circum axem), co jest tylko dalszą konsekwencją zasad starszych Pitagorejczyków, że ziemia ma przeciwziemię *(antichtôn)*, i obie koło nieruchomego środkowego ognia *(Hestia)* obracają się. Podobno *Ektantus*, uczeń Hiketasa, jego teorję obrotu ziemi podzielał; astronom Arystarch z Samos (281 przed Chr.) wykazał zgodność teorji nieruchomego słońca i wkoło niego krążącej ziemi ze zjawiskami dnia i nocy, a Seleukus z Seleucji (150 przed Chr.), przyjąwszy nieskończoność przestrzeni, skreślił cały system astronomiczny heljocentryczny (ob. Kopernik). Już jednak i w starożytności nie brakło posądzań z tej racji o herezję, i właśnie Arystarcha stoik Kleant o bezbożność posądził. Por. Böckh „Entwickelung der Lehren des Ph." (Berlin, 1819); Boulliau „Astronomie philolaïque" (Paryż, 1873).

Filologja (grec. filos — przyjaciel, miłośnik i logos — słowo); z początku oznaczało zamiłowanie w rozmowie o zagadnieniach życiowych i naukowych, a zatem i wykształcenie (czasy Platona u Greków, Cycerona u Rzymian): później zbieranie dawnych dzieł, badanie ich i objaśnianie (ludzi tem zajmujących się zwano też *gramatykami*, szczególnie w epoce Aleksandryjskiej, od III w. przed Chrystusem). Potem **F.** otrzymała znaczenie studjów nad przeszłością Greków i Rzymian (dzieje, język, mitologja, prawo, zwyczaje i obyczaje, filozofja); nakoniec, w najobszerniejszem znaczeniu, zastosowano tę nazwę i do studjów podobnych nad innemi narodami, zarówno wymarłemi, jak żyjącemi. **F.** grecką i rzymską nazywają też **F.** klasyczną, nauką starożytności klasycznych lub studjami humanistycznemi (humaniora, ob. Humanizm). Po studjach filologicznych w starożytności i epoce Odrodzenia, największy rozwój osiągnęła **F.** w Niemczech od czasów Fryderyka Augusta Wolfa (1759—1824) i Augusta Boeckha (1785 — 1867). Najnowszem zestawieniem wiedzy filologicznej klasycznej jest wydany w Monachjum (1886 i nast.) „Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft in sistematischer Darstellung," w 9-u tomach, wydane przez dr. I. v. Müller, przy udziale 33-ch profesorów filologów. U nas o **F.** klasycznej pisali: J. S. Kaulfus (1810), A. Małecki (1850), A. Mierzyński (1865), J. K. Plebański (1886, w „Encykl. Wychowawczej"), S. Witkowski (1893, w „Muzeum" lwowskiem). Lwowskie Towarzystwo Filologiczne posiada swój organ „Eos" (od r. 1894). Odsyłając do artykułów o literaturach poszczególnych narodów, co się tycze ich **F.**, zaznaczamy tu, iż za twórcę **F.** słowiańskiej jest uważany Józef Dobrovsky (ob.), po nim uprawiali tę niwę: Kopitar, Karadžić, Raczki, Szafarzyk, Jungman, Hanka, Hattala, Wostokow, Sreznewski, Dal, Linde, Kucharski, Rakowiecki, Lelewel; do najznakomitszych filologów słowiańskich należą: Miklosicz, Jagić (redaktor „Archiv für slavische Philologie"). O filologach polskich mówimy w osobnych o nich artykułach; tutaj wymienimy tylko najważniejszych z czasów nowszych: H. Cegielski, ks. F. Malinowski, H. Suchecki, B. Trzaskowski, Józef Przyborowski, A. Małecki, L. Malinowski (twórca nauki o djalektologji polskiej), J. Baudouin de Courtenay, Wł. Nehring, A. Brückner, A. Kalina, J. Karłowicz, A. A. Kryński, H. Łopaciński, G. Korbut. W Warszawie wychodzi czasopismo p. t.: „Prace filologiczne" pod redakcją J. Baudouin'a de Courtenay, J. Karłowicza i A. A. Kryńskiego. „Wisła," „Zbiór wiadomości do antropologji krajowej" (od r. 1896 pod zmienionym tytułem „Materjały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne"), „Lud," organ

Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie — zawierają cenne materjały do **F.** polskiej.

Filomaci i Filareci, „miłośnicy nauki“ i „miłośnicy cnoty,“ nazwy towarzystw studenckich w Wilnie, w pierwszej ćwierci wieku bieżącego. Zawiązki ich datują się od roku szkolnego 1804/5 (Jocher, „Bibljografja“ t. I; Małecki, w „Albumie dla Zagrzebia,“ 1881; „Listy“ Lelewela, 1879). Nazwa Filomatów zjawia się w roku 1808 i rychło znika; dopiero w roku 1817 powstaje nowe towarzystwo, pod wpływem z jednej strony ducha czasu, a z drugiej mając przykład w towarzystwie wolnych mularzy, w gronie „Szubrawców,“ wreszcie zachętę w Kontrymie, członku poprzedniego towarzystwa Filomatów, gorącego agitatora. Organizatorem nowych Filomatów był Tomasz Zan. W ustawie było wymienione jako cel Towarzystwa — nauka, cnota, braterstwo; polityka była wyraźnie wyłączona. Przyjmowano do Towarzystwa bardzo ostrożnie. Pierwszymi **F**-mi byli: Zan, Józef Jeżowski, Franciszek Malewski, Jan Czeczot, Onufry Pietraszkiewicz, Adam Mickiewicz, Teodor Łoziński, Jan Sobolewski, Józef Kowalewski, Marjan Piasecki, Ignacy Domejko, Wincenty Budrewicz, ks. Chlewiński, Adam Suzin i Stanisław Kozakiewicz. Zan zwany był przez uwielbiających go towarzyszów: promienistym, arcy promienistym, lub Arcy, a to z powodu jego teorji o promieniach, którą objaśniał zjawiska, szczególnie zaś uczucie sympatji. Stąd w następstwie liczni przyjaciele i zwolennicy Zana, odbywający wspólne wycieczki za miasto, otrzymali nazwę „promienistych.“ Z nich powstało towarzystwo Filaretów w roku 1820, podzielone na grona: Zielone, Amarantowe i Różowe (z wydziału fizycznego), Białe i Liljowe (prawnicy), Błękitne (filologowie), oraz Granatowe (lekarze); każde z nich miało swego przewodnika i pisarza. Towarzystwo to było zorganizowane przez filomatów, samo nie wiedząc o tem. W r. 1823 nastąpiło rozwiązanie towarzystwa i rozproszka jego członków. Por. Wierzbowski „ K istorji tajnych obszczestw i kružkow sredi litowsko-polskoj mołodeži w 1819 — 1823 gg.“ (Warszawa, 1898); dr. Szeliga (Bieliński) „Proces Filaretów w Wilnie“ w *Archiwum do dziejów literatury i oświaty* (t. VI, Kraków); Z. Wasilewski „Promieniści, Filareci i Zorzanie“ (tamże, tom IX); Domejko „O Filomatach i Filaretach“ (1872); Józef Tretiak „Młodość Mickiewicza“ (1898); F. Momidłowski „**F.** i Filareci w Wilnie“ (w *Roczniku filareckim*, 1886); dr. Szeliga (Bieliński) „O **F**-ch i Filaretach“ (*Przewodnik nauk. i literac.*,1889).

Filomele, córka Pandjona, ks. ateńskiego, siostra *Prokny*, która była żoną Tereasa, ks. trackiego i matką Itysa. Tereas, wysłany przez żonę do Aten, by przywiózł Filomelę, zbezcześcił tę ostatnią w drodze i wyrznął jej język, **F.** jednak uwiadomiła o tem siostrę za pomocą tkaniny, na której wyszyła zbrodnię Tereasa. Obie siostry, pałając zemstą, zabiły Itysa i dały zjeść Tereasowi. Ten chciał je zabić, ale bogowie zamienili Prokunę w słowika, **F.** w jaskółkę, Tereasa w dudka, a Itysa w makolągwę.

Filon *z Byzancjum*, pisarz grecki, w II wieku przed Chr., słuchał nauk w Grecji i na wyspie Rodos. Napisał traktat o *Poliorcetyce*, w pięciu księgach, z których trzy pierwsze zaginęły, i dzieło: „De septem orbis spectaculis,“ wydane przez Orelli'ego (Lipsk, 1815).

Filon *z Laryssy*, z I w. przed Chr., filozof, współczesny Cycerona. Żył w Rzymie, wspomniany jest jako założyciel czwartej akademji. Por. Sextus Empir. „Hypotyp. Pyrrhon.“

Filon (Żydowin), * około 20 r. przed Chr. w Aleksandrji, podobno z kapłańskiego rodu, brat Alabarcha, naczelnika aleksandryjskich Żydów, sam od nich posłował 40 r. po Chr., do cesarza Kajusa, już będąc starcem. Trzymał się alegorycznego wykładu Biblji, wychodząc z zasady, że prorocy byli tylko narzędziem mówiącego przez nich Ducha. Gani więc trzymanie się martwej litery, choć powstaje przeciw zarzuceniu obrzędów judaizmu, które są ciałem głębszej myśli. **F.** łączy ideje Platona i filozofji stoickiej z judaizmem, i tak: Bóg jest osobisty, choć najogólniejszy; wyższy nad dobro Platona nawet i pojmuje go się intuicyjnie *(energeia)* bez dowodów, tylko jako siłę, która jest *(dynameis)* wszędzie. Przy stworzeniu Bóg użył sił czyli idei, z których pierwsza „twórcza“ jest *theos*, druga „rządząca“ *kyrios*, obok w. in. Istnieją one jako inne osobistości, a króluje im *logos*, zawierające w sobie plan idei i często poddane wyższej jeszcze istocie *sofia*, którą **F.** zowie matką *logosu* (słowa). Przez miłość Bóg z pomocą „logosu“ stworzył świat z materji bezgatunkowej. Zadaniem człowieka stać się przybytkiem Boga, przez naśladowanie go. Teorje te okazują, że **F.** waha się w określeniu logos i Boga, podobnie jak to czyniło Chrześcijaństwo za Arjusza i Monarchjanizmu, stanowczo jednak milczy o wcieleniu się logosu, a więc i mesjanizmie, t. j. o spekulatywnym błędzie judaizmu. Filozoficzne pomysły **F**-a wpłynęły na teorje nowoplatoników i gnostyków. Ostatnie wydanie dzieł **F.**, Lipsk, 1851—53, o stworzeniu świata osobno Müller (Berlin, 1841); „Philonea“ Tischendorf (Lipsk, 1868). Pisali o **F.** Gfroerer „Kritische Geschichte des Urchristenthums,“ Grossman Delaunay „Philon d'Alexandrie“ (Paryż, 1867); Siegfrid „Ph. von Alexandrien, als Ausleger des Alten Testaments“ (Jena, 1875); **F.** Delaunay „Philon d' Alexandrie. Ecrits historiques“ (Paryż, 1867); J. Drummond „Philo Judaeus“ (2 t., Londyn, 1888); O. Willmann „Geschichte des Idealismus“ (Brunświk, 1898) i **F.**

Max Müller „Theosophie oder psychologische Religion“ (Lipsk, 1895).

Filon *z Byblos*, w Fenicji, gramatyk z I w. po Chr. Przetłómaczył na język grecki „Historję” Fenicji Sanchuniatona. Euzebjusz dochował niektóre ułamki *przedmowy* i długi urywek samej *Historji* z księgi pierwszej. Niektórzy pisarze poczytują Filona za autora historji, przypisywanej Sanchuniatonowi.

Filon Karol August Desiré, historyk francuski, * 1800 w Paryżu, † 1875, kształcił się w Collège Bourbon, następnie studjował prawo i nauki historyczne, w 1840 został profesorem w szkole normalnej w Paryżu, 1853 r. dziekanem i profesorem historji na fakulteeie w Douai, 1858 inspektorem w akademji paryskiej. Napisał: „Histoire comparée de France et d'Angleterre“ (1832); „Histoire de l'Europe au XVI” (2 t., 1838); „De la diplomatie française sous Louis XIV” (1843); „Histoire de l'Italie méridionale jusqu'à la conquête romaine“ (1849); „Histoire du sénat romain” (1850); „Histoire de la démocratie athénienne” (1854); „L'alliance anglaise au XVIII“ (1860) i in.—Z dwóch jego synów *Franciszek Gabrjel* **F.**, * 1835, również historyk napisał: „Histoire des Etats d'Artois“ (1861) i drugi *Piotr Marja* **F.**, * 1841, nauczyciel syna Napoleona III, ogłosił wiele prac historycznych, między innemi uwieńczoną przez akademję „Historję literat. angielskiej“ (1883) i pod pseudonimem *Piotr Sandrié*, wiele utworów beletrystycznych.

Filonardi Marjusz, czy Marcin, arcybiskup Awinjonu, asesor trybunału św. Inkwizycji, nuncjusz papieski za panowania Władysława VI, * w mieście Banco, djecezji Veroli. Urban VIII mianował go arcybiskupem Awinjonu i wicelegatem w tem hrabstwie. Podług Bartoszewicza (który się opiera na Przezdzieckim i Pamiętnikach kanclerza Radziwiłła), przybył **F.** do Polski w końcu 1635, lub na początku 1636 r., Rykaczewski zaś („Relacje,” 2 t., str. 272) twierdzi, że dopiero w parę lat po 1639 r. Rościł **F.** zbyt wielkie pretensje i przekraczał atrybucje nuncjusza, przyswajając sobie prawa rozstrzygania wszystkich spraw wbrew wyrokom soboru Trydenckiego. Protestował on przeciwko poręczonym przez króla swobodom wyznaniowym, potwierdzonym na sejmie r. 1635, i osobistemi zabiegami skłonił Władysława VI do zawieszania „szkodliwych” ustępstw. Całej Polsce chciał się narzucić na sędziego cywilnego. Skargi zanoszone do Rzymu pozostawały bez skutku. Rozdrażnienie w narodzie było stąd wielkie. Powiększyło się jeszcze tem bardziej, gdy F. coraz więcej popuszczał cugle swej dumie i samowoli, zadzierał z królem, rzucał nań oszczerstwa i szkalował naród cały w listach do papieża. Władysław IV go nie cierpiał; senat zażądał nakoniec stanowczo (27 marca 1643), aby Urban VIII odwołał **F.** i przysłał innego nuncjusza. Nie zaraz jednak przychylił się do tego żądania papież, który ze swej strony także niezbyt grzecznym okazał się dla króla. **F.** opuścił Polskę zapewne w końcu 1643 r., zostawiwszy smutną po sobie pamięć. † 1644 w Rzymie. Instrukcję daną **F.**, jak również list senatu do Urbana VIII, zamieścił Rykaczewski w swych „Relacjach” (2 t., str. 272—280). Por. Kwiatkowskiego „Dzieje narodu polskiego za panowania Władysława IV“ (Warszawa 1823).

Filopemen *(Philopoimen)*, *ostatni z Helenów*, jak go nazywają starożytni pisarze, znakomity wódz grecki, syn bogatego ziemianina Kraugisa z Megalopolis w Arkadji; * 253 roku przed Chr. i otrzymał bardzo staranne wychowanie; odznaczywszy się w bitwie z Kleomenesem pod Sellasia 221 r., mianowany został przez Achajczyków dowódcą konnicy, a następnie 207 strategiem związku Achajskiego. Na tem stanowisku rozwinął **F.** ogromną działalność; zreformował wojsko achajskie i odniósł pod Mantyneją świetne zwycięstwo nad tyranem spartańskim Machanidasem, którego własną zabił ręką 207. Po stracieniu następcy jego Nabisa, nakłonił Spartan 192, że wraz z Meseńczykami przystąpili do związku Achajczyków. Za współdziałaniem Rzymian, którzy starali się osłabić potęgę Achajczyków, odłączyli się od związku Meseńczykowie 184 przed Chr. **F.**, niewyleczony jeszcze z długiej choroby, wyruszył przeciw nim, ale po najwaleczniejszej obronie zwyciężony, raniony w głowę i wzięty do niewoli, musiał wychylić puhar z trucizną. Achajczykowie, zdobywszy ponownie Mesenę, ukarali sprawców tego mordu i popioły bohatera wśród największej uroczystości pochowali w rodzinnem jego mieście. Różne miasta greckie wznosiły pomniki mężowi, który do ostatka walczył za wolność Hellady. Dość wyczerpująco życie jego opisał Plutarch.

Filostratus Flawjusz, *Starszy*, z Lemnos, sofista i retor grecki, żył w końcu II i w początku III w. po Chr., uczył wymowy w Atenach i Rzymie. Zostawił kilka pism, które pomimo napuszonego stylu nie są bez wartości. Należą do nich: „Vita Apollonii,“ „Heroicus“ (ed. Boissonade'a, Paryż, 1806); „Eikones“ („Imagines“ t. j. obrazy), opis domniemanej galerji obrazów w Neapolu (ed. Jakobsa i Welckera, Lipsk, 1825); „Vitae sophistarum“ i w nowszych czasach znalezione „Libellus de arte gymnastica“ (1862, ost. wyd., Lipsk, 1893). Najlepsze wyd. wszystkich prac **F.** sporządził Kayzer (Zürich, 1844, ost. wyd., Lipsk, 1870). Por. Friderichs „Die Philostratischen Bilder” (Erl., 1860); Brunn „Die Philostratischen Gemälde“ (Lipsk, 1861); Bertrand „Un critique d'art dans l'antiquité. Phil. et son école“ (Paryż, 1882); Bergk „Fünf Abhandlungen“ (Lipsk, 1883).

Filostratus *Młodszy*, wnuk poprzedniego,

również nauczyciel wymowy, † 264 po Chr.; dodał do opisu obrazów dziadka, pod takimże tytułem: „Imagines," 18 innych opisów, umieszczonych w wydaniu „Imagines" *Starszego* **F.** Bibliografja, ob. Filostratus starszy.

Filozof z Sanssouci, pseudonim, którego użył Fryderyk Wielki w tytule pierwszego wydania zbiorowego dzieł swoich w r. 1752 „Oeuvres du Philosophe de Sanssouci. Au Donjon du Château. Avec privilège d'Apollon."

Filozoficzna lampa, ob. Wodor.

Filozoficzna wełna *(Lana philosophica)*, dawna nazwa tlennika cynku (ob. Cynk).

Filozoficzne kierunki. Różni filozofowie, różnie się zapatrywali na kwestje podstawowe filozofji, stąd wynika wielka rozmaitość kierunków. Jeżeli idzie o pewność wiedzy, to można być zwolennikiem *dogmatyzmu* (ob.), uznającego możliwość wiedzy pewnej, albo *sceptycyzmu* (ob.) nie uznającego podobnej możliwości. Jeżeli idzie o źródła wiedzy, to *racjonalizm* (ob.) za źródło pewne uważa idee wrodzone, a *empiryzm* (ob.) wierzy tylko w doświadczenie. Empiryzm, uznający za źródło wiedzy wrażenia zmysłowe, zwie się *sensualizmem* (ob.); *krytycyzm* uznaje za źródło wiedzy formalnej intuicje aprjoryczne, a za źródło wiedzy realnej—doświadczenie. Jeżeli idzie o kwestje substancji (ob.), to *dualizm* (ob.) uznaje dwie substancje bytu (materję i ducha), a *monizm*—jedną tylko substancję. Jeżeli tą substancją będzie *materja*, wtedy monizm zwie się *materjalizmem*, jeżeli zaś za istotę bytu uznaje się ducha, wtedy monizm nazywa się *spirytualizmem*. Pogląd na granice poznania wytworzył następujące kierunki: *Fenomenalizm* (ob.), uznający za przedmiot wiedzy realnej tylko zjawiska (fenomeny); *pozytywizm* i *agnostycyzm* (ob.) są to odmiany fenomenalizmu. *Realizm* przyznaje przedmiotom świata zewnętrznego byt realny, transcendentny (ob.), *idealizm dogmatyczny* nie uznaje istnienia świata zewnętrznego, a przyznaje istnienie istot świadomych (subjekt). Krańcowa forma idealizmu, zwana *solipsyzmem*, zaprzecza kategorycznie wszystkiemu, co nie jest *subjektem*, jaźnią. *Idealizm krytyczny* poprzestaje na twierdzeniu, że możemy poznawać tylko stany naszej świadomości, ale nie przedmioty zewnętrzne. *Naturalizm* dopatruje przyczyn wszystkiego, co istnieje, w samym świecie; *supranaturalizm* szuka tych przyczyn poza światem. Jeżeli naturalizm utożsamia Boga ze światem, wtedy zwie się *panteizmem*; jeżeli supranaturalizm za przyczynę poza światem uznaje istotę boską—zwie się *teizmem*. Źródła, ob. Filozofja.

Filozoficzny kamień, ob. Alchemja.

Filozoficzny olej, dawna nazwa oleju przypalonego, otrzymywanego przez napojenie proszku ceglanego olejem tłustym, który potem poddawano destylacji suchej. Ciało tym sposobem otrzymane stanowi płyn oleisty mniej więcej brunatny, nieprzyjemnego zapachu, okazujący reakcję kwasową. W składzie swoim zawiera różne utwory rozkładu tłuszczów działaniem wysokiej temperatury.

Filozofja, z grec. zamiłowanie mądrości. Pojęcie **F.** rozwijało się dziejowo i modyfikowało wedle systemów, lubo mniej więcej stale uważano ją za naukę, badającą istotę, prawa i związek objawów bytu, tak, że **F.** nazwaćby można *nauką podstaw, pryncypjów*. Wyrazu **F.** na oznaczenie pewnej nauki użył pierwszy Pitagoras, wychodząc z zasady, że Bóg jest tylko mądry *(sofos)*, a ludzie tylko kochają *(filein)* mądrość, są miłośnikami mądrości *(filosofoi)*. Plato zowie **F.** podstawą nauki *(ktesis epistemes)* i ogarnia nawet nauki pozytywne, jak np. geometrję. Dla Arystotelesa **F.** jest obecna metafizyka, t. j. studjum bytu w sobie (t. j. materji, formy, przyczyny i celu) a jako antyteza do niej są i inne nauki *(epistemai)*, lubo **F.** teoretyczną nazwał także matematykę, fizykę i teologję. Stoicy określili **F.** jako dążność do cnoty na polu fizyki, etyki i logiki, znosząc granice między 1-ą **F.** Arystotelesa i ideologją Platona a resztą nauk. Epikur uznaje **F.** za racjonalne dążenie do szczęśliwości *(energeia)*, Chr. Wolf uważa **F.** za naukę możliwości *(possibilium)*, o ile być mogą; u Kanta jest celowością rozumu ludzkiego *(teleologia rationis humanae)*; wedle Herbarta jest obrobieniem pojęć; **F.** u Hegla, Fichtego i Schellinga jest nauką absolutu w formie procesu djalektycznego, lub rozumu samopoznającego się. W nowszych czasach **F.** określają jako naukę ducha. U ludów wschodnich jest albo praktycznym utylitaryzmem (Konfucy i Mengtse), albo panteizmem ze śladami indywidualnej odpowiedzialności (Indje, Egipt). Dualizm parsyjski spotyka się z monoteizmem Żydów. U Hellenów dopiero rozpoczyna się **F.** jako nauka wolna od teologji. Naprzód występują *fizycy* (ob.), badający naturę, tak, że przeważa w nich kosmologja, od Talesa do Anaksagora i anatomistyków. Drugi okres rozpoczyna się zwrotem do człowieka, odznacza powagę etyki i logiki i obejmuje okres **F.** od sofistów do stoików, epikureizmu i sceptyków. Okres trzeci **F.** bada boga i jego stosunek do świata ludzi, tak teozofja, z dołączeniem fizyki, etyki, logiki przeważa w czasie od nowopitagoreizmu aż do upadku dawnej **F.** w nowoplatonizmie, do VI w. po Chr. Bezpośrednie badanie i wyłączności **F.** narodowe w I okresie, przewaga djalektyki i uprawianie **F.** przez Helenów, Rzymian i Macedonów w II, mistyka i Orjent, nie tylko Europa, w III okresie starożytnej **F.** są cechami formalnemi i geograficznemi. Po perjodzie chrześcijaństwa, nastaje w średnich wiekach w **F.** okres, dotąd trwający, walki z teologją, jaka przez starożytny rozwój **F.** i chrześcijaństwo na pierwszy plan została wysuniętą. Naprzód **F.** objawiła się ściśle zje-

dnoczoną z teologją i jest podstawą dogmatyki; jest to okres *ojców Kościoła*. Tu synod nicejski 325 stanowi granicę dwu podokresów, z których pierwszy jest czasem genezy dogmatów, drugi walki ortodoksji z herezją na tem polu. Okres II *scholastyki*, gdzie **F.** jest służebnicą teologji i głównie zastosowywa nabytki swoje w starożytności do wymagań teologji ma 2 podokresy: I) od IX—XIII w., to jest od zastosowania logiki Arystotelesa i nowoplatońskich zasad do nauki Kościoła (Jan Scotus Erigena), aż do Amalrykanów; II) od Aleksandra Halera do końca wieków średnich, w których walka Tomistów i Skotystów równie jest głośną jak Nominalistów i Realistów w I-ym. Grecka, syryjska, arabska i żydowska **F.** wpływają na europejskie szkoły i ich bieg, i gasną w tym okresie. Mistyka niemiecka, dotąd jeszcze trwająca, zaczyna się z Eckhartem Taulerem i in. Okres III nowej **F.** rozpoczął się z wyzwoleniem djalektyki z pod przewagi teologji, i rozpada się na 3 podokresy: 1) *Przechodowy*, do odnowienia platonizmu pod wpływem odrodzenia klasycyzmu w XV w., Gemistus Pletho, Bessarion i Plotin, Marsilius Ficinus z Platonistów, Gennadius, Valla, Poliziano i in. z arystotelików, najsłynniejsi ze szkoły averrhoistów (zwłaszcza w Padwie od XIV do połowy XVI w.) Vernius, ze stoików Justus Lipsius, epikureistów Gassendi, sceptyków Montaigne, Charron, Sancher, Le Vayer i in. głośniejsi są. Powstaje samodzielna **F.** natury z Mikołajem Cusanus (Krebs), Paracelsem, Cardanusem, i in. **F.** prawa z Machiavelli'm, Morusem, Grotiusem, Bodinem, Gentilicem i in. 2) Przedstawia szkoły *empiryzmu*, t. j. ograniczenia metody filozoficznego badania do doświadczenia, bez żadnej absolutnej zasady *a priori* (Bacon, Hobbes, Locke, sensualizm i materjalizm); *dogmatyzmu*, opierającego wszelkie **F.** poznanie na zbadaniu absolutów (Descartes, Spinoza, Leibnitz). *Sceptycyzm* wątpiący o pewności rzeczy niedoświadczonych, nieodgraniczony jednakże metodycznie od sfery, zgłębić i poznać się niedającej (Hume i Encyklopedyści). 3) Podokres kantowskiego krytycyzmu aż do naszych czasów. Kant, † 1804, obala dogmatyzm, a Fichte, † 1814, Schelling 1854 i Hegel † 1831, znoszą dualizm swego mistrza, rozwijając subjektywny, objektywny i absolutny idealizm; Herbart † 1831, realizm; Schleiermacher chce wytworzyć kierunek idealno-realny, łączący zaprzeczane jednostronnie zmysłowość i świat idei. Fries † 1843, uważa filozofję za naukę o idejach, prawdy, dobra i piękna; Schopenhauer, † 1860, jako odbicie świata w pojęciach abstrakcyjnych. We Francji *eklektyzm* Cousina, będący właściwie rozwinięciem zasady Leibnitza (twierdzenie systemów **F.** jest prawdą, ich zaprzeczanie fałszem), odbija epokę Cycerońskiej **F.** *Pozytywizm* Comte'a, oparty na związku empiryzmu i socjalizmu, neguje metafizykę i teologję, rozwija się odpowiednio do idealnego-realizmu, jako przeciwnik materjalnego dogmatyzmu Vogta, Moleschotta, Büchnera i in. Podobieństwa są ciekawe między Sokratesem, Platonem i Arystotelesem a Kantem, Heglem i Empiryzmem nowszym (K. Hermann). Kant z Sokratesem o tyle zgodni są sobie, że badają człowieka nie jako jednostkę, lecz w ogólnych i stałych jego cechach cały ogół ludzki, jako typ jeden. Plato i Hegel zgadzają się w dualistycznej antytezie idei do empirji, gdy późniejsza empirja stara się ustalić zgodność i jedność praw w naturze i duchu. Różnią się wszakże co do teorji idei, które wedle Platona są nadziemskie (transcendentalne), wedle Hegla tkwią w samych zjawiskach *(imanentae)*. Arystotelesa odtwarzają empirycy nowocześni.—Chcąc zrozumieć istotę filozofji, należy ją zestawić z innemi naukami, z których każda bada ograniczony zakres przyrody, gdy filozofja stara się o poznanie zasad wiedzy w ogóle, oraz metod badania. Filozofja jest niejako łącznikiem, wiążącym oddzielne nauki w jedną organiczną całość. Ostatnim celem filozofji jest poznanie stanowiska człowieka we wszechświecie. Filozofja dzieli się na **F.** ogólną, czyli teorję poznania, i **F.** specjalną czyli teorję nauki. Teorja poznania rozpada się na: 1) logikę (ob.), czyli naukę o formach myślenia; 2) krytykę władz poznania w ogóle, t. j. krytykę czystego rozumu i czystego doświadczenia. Filozofja specjalna, czyli teorja nauki zawiera: 1) wywód pojęcia nauki, wykazanie jej celów, zakresu i granic; 2) klasyfikację nauk; 3) metodologję ogólną. Poddziałami filozofji są filozofje nauk poszczególnych (filozofja matematyki, prawa, religjietc.). Prócz tego wielu filozofów włącza do filozofji etykę (ob.) i estetykę (ob.) i dzieli niekiedy filozofję na teoretyczną (teorję poznania) i praktyczną (etykę i estetykę). Pozytywiści odrzucają krytyczną teorję poznania i zatrzymują tylko teorję nauki i filozofję nauk poszczególnych. Prócz tego istnieją jeszcze inne podziały, np. na filozofję natury (ob.), filozofję ducha; na teorję bytu: metafizyka (ob.), ontologję (ob.), i t. p. Są to t. zw. podziały dogmatyczne. Por. I. H. v, Kirchman „Katechismus der Philosophie“ (wyd. 3, Lipsk, 1888); J. M. C. Duhamel „Des méthodes dans les sciences de raisonnement“ (wyd. 3, Paryż, 1885); Thiberghien „Introduction à la philosophie et préparation à la métaphysique” (wyd. 2, Paryż, 1880); A. Riehl „Ueber Begriff und Form der Philosophie. Eine allgemeine Einleitung in das Studium der Philosophie” (Berlin, 1872); H. Lotze „Grundzüge der Logik und Encyklopädie der Philosophie“ (Lipsk, 1883); L. Bourdeau „Teorie des sciences“ (Paryż, 1882); Ch. Renouvier „Esquisse d'une classification systematique des doctrines philosophiques” (2 t., Paryż, 1885—86); T. Maguire „Lectures on philo-

sophy" (Londyn, 1885); L. Rabus „Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie" (2 t., 1887—95); Paul Janet „Traité élementaire de philosophie à l'usage des classes" (wyd. 6, Paryż, 1889); E. Charles „Elements de philosophie" (Paryż, 1884); G. T. Ladd „Introduction to philosophy. An inquiry after a rational system of scientific principles in their Relation to ultimate reality" (Londyn, 1891); E. Höfler „Philosophische Propädeutik" (Wiedeń, 1890); J. L. A. Koch „Grundriss der Philosophie" (wyd. 2, 1885); J. Volkelt „Vorträge zur Einführung in die Philosophie der Gegenwart" (1892); O. Külpe „Einleitung in die Philosophie" (Lipsk, 1895); E. Boirac „Cours élémentaire de philosophie" (wyd. 6, Paryż, 1893), przekł. polski A. Dygasińskiego p. t.: „Zasady filozofji" (Warsz., 1891); P. Carus „Primer of Philosophy" (Londyn, 1893); Ad. Franck „Dictionnaire des sciences philosophiques par une société de professeurs et de savants" (wyd. 3, Paryż, 1886); F. Kirchner „Wörterbuch der Philosophischen Grundbegriffe" (wyd. 2, Lipsk, 1890); J. Ochorowicz „O zasadniczych sprzecznościach, na których się wspiera cała nasza wiedza o wszechświecie" (Warszawa, 1874); ks. Marjan Morawski „Filozofja i jej zadanie" (wyd. 3, Kraków, 1899); A. Raciborski „Ogólny zarys systemu filozofji" (1 t., Lwów, 1892); H. Struve „Wstęp krytyczny do filozofji (wyd. 2, Warszawa, 1898); Albert Schwegler „Geschichte der Philosophie im Umriss" (wyd. 2, Sztutgart, 1882, przekład polski ks. F. Krupińskiego, Warszawa, 1861); J. E. Erdmann „Grundriss der Geschichte der Philos." (2 t., wyd. 3, Berlin, 1878); E. Dühring „Kritische Gesch. der Philos." (wyd. 3, Berlin, 1878); O. Flügel „Die Probleme der Philosophie und ihre Lösungen, historisch-kritisch dargestellt" (Cöthen, 1876); F. Ueberweg „Grundriss der Geschichte der Philosophie" (3 t., wyd. 9, Berlin, 1897); G. W. Lewes „The history of philosophy from Thales to the present day" (2 t., wyd. 4, Londyn, 1871, przekład polski Dygasińskiego); A. Fouillé „Histoire de la philosophie" (wyd. 3, Paryż, 1882); J. E. Alaux „Histoire de la philosophie" (Paryż, 1882); Paul Janet et Gabriel Séailles „Histoire de la philosophie, les problèmes et les écoles" (Paryż, 1887); V. Knauer „Die Hauptprobleme der Philosophie in ihrer Entwickelung und theilweisen Lösung von Thales bis Robert Hamerling" (1892). Filozofja ludów azjatyckich: Pauthier „Esquisse d'une histoire de la philosophie chinoise" (Paryż, 1864); H. H. Wilson „Essays and Lectures on the religions of the Hindus" (Londyn, 1861—62); A. Barth „Les religions de l'Inde" (Paryż, 1889); M. Straszewski „Dzieje **F**-i w zarysie" (1 t., Kraków, 1887—94); J. Davies „Hindu Philosophy" (Londyn, 1881); Max Müller „History of ancient Sanskrit literature" (wyd. 2, Londyn, 1860); Burnouf „Introduction à l'histoire du bouddhisme indien" (Paryż, 1844); H. Oldenberg „Buddha sein Leben, seine Lehre seine Gemeinde" (Berlin, 1881); ks. Wł. Dębicki „Filozofja nicości;" H. Kern „Der Buddhismus und seine Geschichte in Indien" (Lipsk, 1882). Grecka i Rzymska: E. Zeller „Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwickelung dargestellt" (Lipsk, 1875—1882); A. Schwegler „Geschichte der griechischen Philosophie" (wyd. 3, Fryburg, 1882); C. Benard „La philosophie ancienne" (Paryż, 1885); ks. S. Pawlicki „Historja **F**-i greckiej od Talesa do śmierci Arystotelesa" (1 t., Kraków, 1890). Chrześcijańska: prof. Maks. Jakubowicz „Chrześcijańska **F.** życia w porównaniu z filozofją naszego wieku panteistyczną" (3 t., Wilno, 1853); H. Ritter „Die christliche Philosophie" (2 t., Getynga, 1858 — 59); Rousselot „Etudes sur la philosophie dans le moyen-âge" (Paryż, 1840—42); B. Haure'au „De la philosophie scolastique" (2 t., Paryż, 1850); A. Stöckl „Geschichte der Philosophie des Mitelalters" (3 t., Moguncja, 1864—66); Kuno Fischer „Geschichte der neueren Philosophie" (wyd. 3, Monachjum, 1878—80); dogmatycy od Descartes'a do Schellinga włącznie; tenże „Francis Bacon und seine Nachfolger, Entwickelungsgeschichte der Erfahrungsphilosophie" (Lipsk, 1875); F. Papillon „Histoire de la philosophie moderne dans ses rapports avec le développement des sciences de la nature" (Paryż, 1876); W. Windelband „Die Geschichte der neueren Philosophie in ihrem Zusammenhang mit der allgemeinen Cultur und den beson deren Wissenschaften" (Lipsk, 1878—80); H. Höffding „Geschichte der neueren Philosophie" (1895—97); Falckenberg „Geschichte der neueren Philosophie," przekład polski W. Kozłowskiego.

Filozofja w Polsce, ob. Polska.

Filozofja natury, dział filozofji dogmatycznej, traktujący o istocie i powstaniu świata. U starożytnych **F. n.** zwała się fizyką (ob. Fizycy filozoficzni), u nas kosmologją (ob.). W Anglji „Natural philosphy" oznacza fizykę matematyczną. W nowszych czasach dogmatyczną filozofję natury wznowili Schelling (ob.), Baader (ob.), Hegel (ob.), oraz Feuerbach, który jej nadał kierunek odmienny zwany naturalizmem (ob.). W znaczeniu dzisiejszem **F. n.** jest właściwie filozofja nauk przyrodniczych. Por. F. Bacon z Verulamu, Galileo Galilei, J. Newton, E. Kant, C. Lavoisier, R. Dalton, J. Cavendish, J. R. Mayer, J. Joule, J. Helmholtz, R. Clausius, J. Clark Maxwell, M. F. Bichat, J. Cuvier, Geoffroy-de-Saint Hilaire, Lamarque, J. W. Goethe, Av. Humboldt, Johannes Müller, Claude Bernard, K. Darwin, T. Huxley, E. Dubois-Reymond, A. Weissmann, J. Herschel „Preliminary discourse on the study of natural philosophy" (1831); W. Whewell „History of the inductive sciences" 1837 | 1857); „Philosopby of the inductive sciences" (1840 — 52); J. S. Mill

„A system of logic ratiocinative and inductive" (1843, opracował A. Dygasiński, 1879); A. Bain „Logic" (1870, przełożył na polski ks. F. Krupiński, 1872); W. Wundt „Die physikalische Axiome" 1866) i „Logik" (1893); W. Preyer „Ueber die Aufgabe der Naturwissenschaft" (1876); Fr. Schulze „Philosophie der Naturwissenschaft" (1881—82); C. Hauptmann „Die Methaphysik der moderner Physiologie" (1894); G. Volkmann „Erkenntnisstheoretische Grundzüge der Naturwissenschaft" (1896); L. Mabilleau „Histoire de la philosophie atomistique" (1895).

Filozofja prawa, ob. Prawo.

Filozofja religji. W filozofji dogmatycznej (ob. Filozofja), nadaje się to miano tej jej części, która roztrząsa ze stanowiska metafizycznego kwestję stosunku człowieka do Boga, pojmowanego bądź to jako osoba, bądź jako idea albo zasada. O przedmiocie tym pisali: A. Shaftesbury S. Clarke, Chr. Wolf, H. S. Reimarus, M. Mendelsohn, G. E. Lessing, Voltaire, J. J. Rousseau, Kant, J. G. Fichte, F. D. Schleiermacher, J. F. Hegel, Bruno Bauer, F. Ch. Baur, A. Cieszkowski, K. Daub, G. A. Gabler, F. Marheineke, de Bonald, de Lamennais, de Maistre A. Ritschl, W. Herman, D. Strauss, E. Renan, L. Feuerbach, M. Guyau. Ob. Religja.

Filtr, ob. Filtrowanie.

Filtr prasa, *prasa filtrująca*, przyrząd, służący do oddzielania cząstek stałych od cieczy—za pomocą wyciskania. W przyrządach tych woda zamyka się w ciasnych przestrzeniach, otoczonych substancją filtrującą. Pod wpływem silnego ciśnienia woda przechodzi przez tę substancję, a cząstki stałe pozostają wewnątrz. **F.** używane są w cukrownictwie, oraz w innych gałęziach przemysłu.

Filtrowanie, *cedzenie*, *przesączanie*, czynność, za której pomocą płyny mętne, nieprzezroczyste, zawierające w sobie ciała stałe, zostają oswobodzone, przepuszczając je przez *filtry* czyli *sączki*

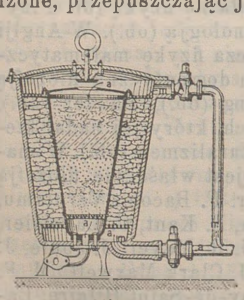

Filtr.

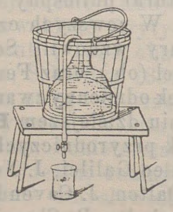

Filtr z węgla plastycznego.

z płótna, flaneli, bibuły, przez żwir, piasek, węgle i t. p. Ciało stałe zostające na filtrze zowie się *osadem*, płyn przecedzony zowią niektórzy *cedką*. Filtr jest tem lepszy, im powolniej zachodzi sam proces filtracji, drogi zaś, przez które przepływa ciecz cedzona, powinny być węższe, niż ciała, wywołujące zmętnienie. Ważnym jest również warunek, aby ciała filtrujące mogły być zmieniane; ulegając bowiem przy dłuższem użyciu zanieczyszczeniu, brudzą wreszcie same przechodzącą przez nie ciecz. Dlatego też dawniej używane filtry domowe, w których cedzenie odbywało się za pomocą masy kamiennej, nigdy nie

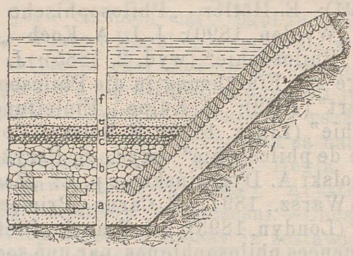

Filtr przy wodociągach miejskich.

zmienianej, z punktu widzenia hygjeny, nie miały żadnej wartości. W filtrze, wskazanym na fig. 1, woda wchodzi przez rurę *m* w kierunku strzałki, przebiega przez gąbkę, a następnie przez wełnę, piasek i węgle. Dla oczyszczenia filtru zamyka się cylinder wewnętrzny, wpuszcza się wodę przez otwór *A*, tak, że przepływa w kierunku strzałek *m*. Wygodne są również filtry, w których cedzenie odbywa się za pomocą węgla prasowanego. Nalana w kubeł (fig. 2) woda oczyszcza się za pomocą znajdującego się w nim węgla i wypływa nazewnątrz przez rurkę kauczukową. Gdy idzie o cedzenie wielkiej ilości wody, jak to ma miejsce na stacjach wodociągowych wielkich miast, za materjał filtrujący służą wielkie pokłady piasku (fig. 3), nad któremi budują się sklepienia, mające na celu uchronienie wody od pleśnienia i od zbytecznego ogrzewania w lecie. Filtry warszawskie na Koszykach dostarczają wody dostatecznie czystej do użytku.

Fiłomafitski Aleksy, * 1807, † 1858, kształcił się na uniwersytecie charkowskim i dorpackim oraz za granicą, od r. 1835 był profesorem fizjologji w uniwersytecie moskiewskim; napisał „Fizjologję" (3 tomy), za którą otrzymał premjum Demidowskie, oraz prace: „O transfuzji czyli wstrzykiwaniu krwi, pod względem historycznym, chemicznym i fizjologicznym, i „O objawach życia we wszystkich państwach przyrody" (1844 i 1848).

Fimbria Kajus *Flawjusz*, ob. Flawjusz.

Fin Samuel Józef, literat i historyk żydowski, czynny w sprawie kształcenia swych spółwyznawców na Litwie, * 1818 r. w Wilnie; studjował początkowo Biblję, Talmud i literaturę żydowską, następnie zaś języki europejskie i nauki świeckie. Od 1847 do 1856 był nauczycielem języka hebrajskiego w szkole rabinów w Wilnie. Redagował pismo perjodyczne: *Pyrche*

Cofon (Kwiaty północy, Wilno, 1841), oraz od r. 1860 tygodnik, a następnie miesięcznik *Hakarmel*. Nadto wydał oddzielnie wiele prac, z których ważniejsze: „Gramatyka rosyjska" w narzeczu żydowskiem (1847); „Historja Żydów" (*Nidche Israel*, 1851); „Historja Żydów w Wilnie" (*Kirja Neemana*, 1860) i in.

Finali Kacper, polityk włoski, * 1829 w Cesena, 1846—1850 studjował nauki prawne w Rzymie i Bolonji, zajmując się jednocześnie literaturą i polityką. Za udział w sprzysiężeniu przeciwko rządowi papieskiemu skazany na śmierć, ratował się ucieczką do Pjemontu, gdzie został urzędnikiem w ministerjum skarbu, następnie posłem w izbie deputowanych. W 1872 mianowany był senatorem, w 1867 generalnym dyrektorem podatków i dóbr państwa, w 1869 generalnym sekretarzem w ministerjum skarbu, od 1873 do 1876 ministrem rolnictwa w gabinecie Minghettiego; w 1889 ministrem robót publicznych do objęcia steru rządu przez Crispiego (luty, 1891). Ogłosił wiele prac z zakresu ekonomji politycznej i prawa finansowego. Przełożył wierszem na język włoski Plauta „Captivi" i „Miles gloriosus," napisał biografję Fariniego i innych mężów stanu (w „Nuova Antologia" 1878—91).

Finał (z włos.), oznacza w muzyce jeden z wydatniejszych ustępów wokalnych opery, stanowiących zakończenie bądź aktu, bądź też całego dramatu. Wprowadzony do opery po raz pierwszy przez N. Picciniego w „Cecchina" w r. 1760, wydoskonalony przez Mozarta i Cimarosę; nowsi kompozytorowie wielkie nim wywołują efekty.

Finanse. Finansami w ogólnem znaczeniu nazywają się różne formy środków pieniężnych, a w znaczeniu szczególnem, ale najpoważniejszem —te środki, któremi państwo rozporządza, dla zaspokojenia swoich potrzeb, czyli obowiązków względem społeczeństwa. Nauka, w jaki sposób środki te gromadzone i zarządzane być winny, nazywa się nauką finansów, skarbową, albo gospodarstwa państwowego. Taka nauka ma za cel wskazany, jak naczelna władza państwa gospodarować powinna, aby z najmniejszem obciążaniem obywateli, a zarazem z największą ich korzyścią pozyskać odpowiednie zasoby na pokrycie swoich wydatków, tudzież jak temi zasobami szafować. Ponieważ z tem się łączy kwestja obiegu pieniężnego, przeto prawa tego obiegu, choć bezpośrednio wkraczają w dziedzinę ekonomji, zaliczane są do sfery finansowości. Nauka skarbowa jest też z jednej strony częścią nauki o gospodarstwie społecznem (ekonomji politycznej), a z drugiej—częścią prawa publicznego. Ogólne prawidła i zasady ekonomiczne mają więc w nauce finansów zastosowanie, ograniczone jednak przepisami prawa publicznego, które określa wszystkie zadania państwa. Właściwie nauka finansów powinnaby się zajmować tak samo zadaniami skarbowemi gminy, miast, oddzielnych instytucji społecznych i t. p.,—zwykle jednak rozumie się pod nią tylko naukę o finansach państwa, jako ogólnego związku społeczeństwa, pilnującego różnych cywilizacyjnych zadań narodu i wyposażonego w szczególne przywileje. Dla osiągnięcia swych wielkich celów, państwo musi mieć do rozporządzenia środki pieniężne, których ciężar powinien stosunkowo, proporcjonalnie do możności każdej jednostki, spadać na obywateli państwa, pozostających pod opieką władzy państwowej. Te środki płyną dla państwa z trzech głównych źródeł: 1) z podatków w różnych ich postaciach; 2) z dóbr państwowych, oraz 3) z regalji, monopolów i przedsiębierstw przemysłowych samego państwa. Źródłem najobfitszem jest dziedzina podatków, czyli danin, których obywatele we własnym interesie udzielają państwu. To też nauka finansów obok głównego swego zadania dotyczącego gospodarstwa państwowego, traktuje jeszcze o zjawiskach, z niem pokrewnych, mianowicie: o systemach podatkowych i celnych. W dobrze zorganizowanem gospodarstwie finansowem rozkład i pobór danin na rzecz skarbu, jako też wydatkowanie ich, stosują się do poszczególnej zdolności podatkowej i spożywczej obywateli, oraz do ich potrzeb materjalnych i duchowych. Podług przestarzałej już teorji finansowości, wydatki, a więc i daniny (podatki) miały być w państwowem gospodarstwie stosowane do potrzeb, zamiast, jak w gospodarstwie prywatnem, na odwrót—potrzeby do środków rozporządzalnych. Wychodzono tu bowiem z błędnego przekonania, iż potrzebie państwa trzeba w każdym razie czynić zadość, a odpowiednie środki znaleźć się muszą. Obecnie ma się przedewszystkiem na uwadze zasoby materjalne, jakiemi w danej chwili społeczeństwo rozporządza, i do nich stosowane są pobory, a więc i wydatki państwowe,—choć oczywiście z tym warunkiem godzi się zasadę, że, w miarę środków, żadna z potrzeb społecznych nie powinna być pominiętą. Cały kunszt finansowy dobrego gospodarstwa państwowego polega na tem, by bez wytężenia struny podatkowej utrzymać równowagę budżetu, t. j. pogodzić potrzeby społeczne, przez państwo zaspokajane, z odpowiedniem gromadzeniem na ten cel zasobów, które znowu od społeczeństwa w formie podatków płyną. Ponieważ jednak państwo gospodaruje nie na czas ograniczony, lecz z uwzględnieniem ciągłości i niejako wieczystości swej administracji, przeto, stosując podatki tylko do środków dochodowych obywateli, może starać się zarazem o zaspokojenie i takich potrzeb, które doraźnie w środkach już rozporządzalnych nie miały pokrycia. Wtedy państwo ucieka się do kredytów, t. j. do pożyczek, których bezpieczeństwo gruntuje się nietylko na bieżących zasobach finansowych skarbu państwa, lecz w wyższym jeszcze stopniu na rękojmiach jego moralnego i materjalnego rozwoju w przyszłości. Do

najtrudniejszych gałęzi gospodarstwa państwowego należy tak samo rozkład podatków, dogodność i odpowiedniość sposobów ich poboru, jako też przezorne posiłkowanie się kredytami. Kwestje systemów podatkowych, a w tem przedewszystkiem system podatku dochodowego, stanowi dziś w nauce finansów zagadnienie najważniejsze (ob.), ale współrzędnie występuje i kwestja racjonalnego kredytu państwowego, bez którego żaden skarb obejść się nie może. Drugim, obok podatków i kredytów, działem dochodów państwa są majątki, będące jego własnością, czyli t. zw. *dobra państwowe*, albo *domeny*. Dawniej państwo w szerszym zakresie temi dobrami rozporządzało, gdyż wtedy w gospodarstwie państwowem przeważał pierwiastek administracji z charakterem prywatnym; w miarę, jak pierwiastek publicznego gospodarstwa uznawany był za właściwszy, państwo wyzbywało się części swoich domenów: dóbr ziemskich, lasów, kopalni i t. p. W każdym razie jednak w pewnej cząstce państwo musi posiadać takie dobra, nietylko dlatego, że są one źródłem stałych dochodów, ale też, że ze względu na same jego interesy dogodniej jest państwu zaspokajać niektóre potrzeby za pomocą własnych majątków. Tak więc np. państwo może korzystniej zużytkowywać do swych celów drzewo z własnych lasów, może ono potrzebować dóbr ziemskich dla prowadzenia wzorowych gospodarstw, może eksploatować własne kopalnie, aby nie zależeć od monopolistów przemysłowych i t. p. Nakoniec państwo powinno mieć do swego rozporządzenia drogi publiczne, a także musi posiadać publiczne gmachy, twierdze, porty, kanały i t. p. Trzeciem źródłem dochodów państwa są t. zw. *regalje*, *monopole* i *przedsiębierstwa państwowe*. Są to przywileje wyłącznego, lub po części wyłącznego gospodarstwa publicznego, które państwo sobie zastrzega. W dawnych urządzeniach państwowych regalji, t. j. ściśle wyłącznych praw monarchy było więcej, później zaś, gdy zasada wolnego handlu wywalczyła sobie przewagę, państwo zrzekło się wielu tych przywilejów, — lecz obecnie znowu — pod wpływem zasad socjalizmu państwowego — w zmienionych formach do nich powraca. Tak więc obecnie państwo wyłącznie zarządza pocztami, telegrafami, mennicą, które to przywileje zresztą zawsze dla siebie zachowywało, ale obok tego, dąży do monopolów kolejowych, telefonicznych, do wyłączności prawa bankowego w zakresie swoich bezpośrednich interesów skarbowych, oraz do długiego szeregu różnych upaństwowień przemysłowych i handlowych, a w tem między innemi: do monopolów ubezpieczeń, przemysłu i handlu spirytualjami i t. p. W tej sferze nie tyle jednak chodzi o interesy fiskalne, ile o należyte zagwarantowanie istotnej użyteczności publicznej, która z urządzeniami temi kojarzyć się powinna. Nauka finansów i praktyka ich rozwoju czynią wielkie postępy w najnowszych dopiero czasach. W starożytności miano bardzo słabe i niejasne pojęcie o teoretycznych poglądach na finansowość. Pozostała prawie jedna tylko pamiątka poglądów starożytnych w dziele Ksenofonta p. t. „De reditibus republicae Atheniensis.” W średnich wiekach nauka ta była również zaniedbana. Dopiero przewrót w pojęciach ekonomicznych, wywołany pracami Montesquieu'go, Turgota, Hume'a, A. Smitha i innych, doprowadził do prawdziwej nauki finansowej. Wielkie zasługi na tem polu mają ekonomiści niemieccy, którzy wyosobnili dziedzinę gospodarstwa państwowego z ogólnej niwy ekonomji politycznej. Klasycznem dotychczas dziełem jest „Finanswissenschaft” Raua (r. 1851), a znaczenie mają też „Finanswissenschaft” Roschera (1889) i Steina (takiż tytuł 1885); we francuskiem piśmiennictwie istnieje tylko jedno większe dzieło: „Traité de la science des finances” przez Leroy Beaulieu (1887). Z włoskich prac naukowych dobra jest książka L. Cossy „Elementi delle finanze“ (piąte wydanie w 1890). W angielskiem piśmiennictwie, rozwiniętem w zakresie ekonomji politycznej, samodzielnych podręczników finansowych prawie niema. W naszej literaturze żadnego specjalnego dzieła, obejmującego teorję finansowości nie posiadamy. Dobremi źródłami historji finansów są dzieła Jana Blocha „O finansach Rosji w XIX wieku,” oraz „Finanse Królestwa Polskiego.”

Finanse w Polsce miały na celu zaspokojenie potrzeb króla i dworu, oraz wydatków wojennych, a rozdział skarbu monarszego i publicznego (1505), oraz wytworzenie nowych pozycji stanowią epoki w **F.** Główne ich źródła są: 1) podatek gruntowy, składany w naturze i usługach osobistych, za wprowadzeniem prawa włodzieczego (jus militale) i niemieckiego, w r. 1374 w Korczynie ograniczył się do łanowego dwa grosze z łanu, co ustało 1632 r. Próby za Zygmunta I uorganizowania tego dochodu przez taksację dóbr (1527) doprowadziły tylko do pomiaru ekonomji królewskich (1551) na Litwie. Z nich Zygmunt August zrzekł się dla skarbu państwa *kwarty* (ob.); podwody (przewód i przewóz) bezpłatne ograniczone 1180, zniesione 1374, zostały na Mazowszu do 1419 i 1435; Zygmunt August i to zamienił na szos i czopowe, a Władysław IV 1647 zniósł nawet podwody płatne ze skarbu i ustanowił pocztę. W r. 1775 ustanowiono *podymne generalne*. Grzywny sądowe już były wcześnie na szlachtę razem z innemi prawami książęcemi przeszły. 2) Dochód z mennicy zjawia się już za Mieszka III, za Leszka Białego obyczajowo przebijano monetę co lat trzy, co już za Kazimierza W. upodliło o połowę monetę; za Aleksandra (1505) upodlenie to stało się „dla zbogacenia narodu, bo im więcej złota, tem większe bogactwo“ *(zasada plutokratów)*. Prusy tak tej zasady się trzymały, że 1545 prosiła szlachta króla o wywołanie monety pru-

skiej. Bicie klipingierów za wojen szwedzkich, tynfów, redukcje Wesla i in., fałszowanie przez Augustów i Fryderyka II zniweczyły dobrobyt kraju, źródła dochodów w fałszowaniu monety szukającego. 3) Cło znane już 1065 przez uwalnianie szlachty od powołowszczyzny i innych opłat nie mogło się rozwinąć. Co większa, szlachta, osiadając w miastach, zabijała ich dochody, zachowując swój przywilej wolności od ceł, zyskany 1447—1538. W r. 1658 ustanowiono akcyzę, 4 grosze (1673 szelążne), donatywę kupiecką 1628 (od cudzoziemców). Znaczny dochód czyniły żupy wielickie, lubo od XVI w. więcej dzierżawców (Lubomirscy), niż króla, bogacą. 4) Podatek osobisty ciążył 1453 na Żydach i Tatarach; 1578 r. Żydzi składali 1,000 grzywien srebra do mennicy wedle obyczaju; do 1764 trwał podatek karaimowego i rabinowego; od 1589 Cyganie płacili, 1520 było pogłówne generalne ustanowione. 4) Frycz Modrzewski proponował założenie banku pożyczkowego *(mons pietatis)*, P. Skarga założył lombard w Krakowie, a Lipnicki 1647 bank prywatny. Natomiast zasilano się *pożyczkami*, w czem wielką pomoc niosła spółka handlowa Jana Bonera, Zefryda i Seweryna Betmanów z Wisemburga, za co dochody z kopalń i akcyzy i t. p. wypuszczano im. I ten to *system monopolowy* był najczęściej w użyciu, aby zasilić **F.** Fugierowie z Augsburga, którzy z Turzami mieli spółkę handlową, chcieli za Zygmunta I wziąć monopol złota, srebra i miedzi, mennicę od 1502 wzięła w monopol spółka Łaskich, Bonera i Turza (Janów) później Boratiniego i in. Redygerowie za Stefana ofiarowali monopol na woski, miody i skóry krajowe. Od 1513 r. Toruń, Elbląg i Królewiec prawnie, a Gdańsk uzurpacją, miały monopol handlu morskiego. Handel był do pewnych punktów (emporia) zwracany, na które przywileje (1550, 1562) składano. 5) Po zniesieniu świętopietrza 1539, wielekroć jubileuszowy dochód był odstępowany skarbowi przez papieży. Duchowieństwo dawało dobrowolne daniny, 1567 annaty obrócono na skarb. Zrazu sam król wybierał przez swych urzędników *(monetariusz telonorius)* swe dochody. Następnie potrzeby króla i dworu opędzają głównie królewszczyzny; dawane często w dzierżawę, lub sprzedane za cenę 6-letniej dzierżawy („Głos wolny" Leszczyńskiego, edycja Turowskiego 126, 37), co przy hojności Jagiełłów wywołało późniejsze egzekucje co do ich odbioru. Skarb publiczny już przez Długosza odróżniony *((aerarium fiscus)*, przez ustanowienie podskarbiego koronnego obok nadwornego (1505), oraz zabiegi Andrzeja z Kościelca, zyskuje byt uprawniony w Koronie. Potrzeby publiczne, wymagające funduszów nowych, opędzano podatkami doraźnemi, uchwalonemi przez króla i naród, a pobieranemi już nie przez urzędników (żupników, jak wogóle oficium nazywa się) królewskich, lecz przez szlachtę i jej delegatów 1404 (pierwszy raz potem 1456). W. ks. Aleksander na Litwie przyrzekł brać dochody z ceł, karczem i kar sądowych za wiedzą panów i obracać je na potrzeby publiczne Wielk. Księstwa. W Prusiech Kazimierz IV 1454 r. potwierdził podobne prawo 1,430 ziemian. Tym sposobem naród w drugim okresie **F.** bierze udział w wykrywaniu ich źródeł i stanowieniu onych; szafunek zostaje przy panach, radzie i królu. Od 1510 ustalił się obyczaj zamykania rachunków regularnie 31 grudnia, dzielonych na dochód i rozchód. Wtedy ustaliły się i urzędy skarbowe wielkorządcy krakowskiego, żupnika (dzierżawcy i zawiadowcy żup solnych) i podskarbich. W 1562 zaprowadzono lustracje majątków króla (ekonomji i starostw) przez rewizorów, delegowanych ad hoc przez naród, i według tych lustracji kwartę ustalano. W 1613 ustanowiono trybunał skarbowy, w Radomiu i Wilnie urzędujący, wyrokujący w sprawach o podatki, w 1764 komisję skarbową, w 1775 włączoną jako wydział do rady nieustającej; była 1791 oddana pod kierunek *straży*, jako ostattnia z 4 komisji. Dochody prywatne za Zygmunta Augusta wynosiły 3,000,000, za Zygmunta III 14,000,000 w Koronie, 7 w Litwie (na obecną cenę 1,500 miljonów), w 1771 w Koronie 11, w 1780 w Koronie 14, w Litwie 5, zaś 1775 do 30 miljonów, 1790 r. 33,577,232 złp. wynosiły. Liczne były projekty poprawy **F.**; co do monety, Mikołaj Kopernik 1526, Freder St. „Quaestiones monetales" (Gdańsk, 1630), Szmiegleski „O lichwie i wyderkafach," F. Grot „De rebus fisci," Grodwagner „Dyskurs o cenie pieniężnej teraźniejszej" (1632), Starowolski „Dyskurs o monecie" (1645) i bezimienne 1645, 1762, 1782, 1788, 1753, 1746. Rozprawy Wereszczyńskiego, Grabowskiego, Pepłowskiego, Leszczyńskiego, Garczyńskiego.—Dembowski 1791 o podatkowaniu pisał (fizjokrata). Za W. Ks. Warszawskiego: Skarbek, Lubecki, Steinkeller dźwigali **F.** Por. F. Zielińskiego *(Bibl. Warsz.* III, 1849); T. Lubomirski „Trzy rozdziały o skarbowości polskiej;" Stawiski *(Bibl. Warsz.)*; W. A. Maciejowski „Historja praw. słowiańskich;" Czacki „O prawach polskich i litewskich;" Korzon „Dzieje wewnętrzne Polski" i in.

Finansista, oznacza albo męża stanu, kierującego skarbowością swego kraju, albo uczonego, specjalnie poświęcającego się nauce finansów, albo najpospoliciej kupca, handlującego na wielką skalę pieniędzmi, t. j. dokonywającego różne obroty pieniężne, które wymagają większych zasobów materjalnych i szczególnej znajomości tych obrotów.

Finck Henryk, muzyk niemiecki, * 1492 r., † 1545 r., był kapelmistrzem królów polskich, Albrechta i Aleksandra. Oprócz wielu pieśni, wydał hymn: „Veni Redemptor" (1542) i „Concentus" (1554). Większe jego kompozycje (msze) znajdują się w zbiorowych wydaniach,

jak Rhau'a „Sacrorum hymnorum liber I" (Wittemberga, 1542). Jego synowiec, *Herman* **F.**, był również czas jakiś w służbie u dworu polskiego i napisał dzieło teoretyczne o muzyce pod tyt. „Practica musica."

Finckenstein *(Fink von Finkenstein)* Karol Wilhelm, pruski mąż stanu, * 1714 r., † 1800 r.; ulubieniec króla pruskiego Fryderyka II, który w r. 1749 mianował go ministrem dworu. **F.** namówił króla do niespodziewanego wystąpienia przeciw sojusznikom cesarza niemieckiego, a w r. 1756 brał udział w sprawie rozbioru Polski.

Findel Józef Gabrjel, pisarz wolnomularski, * 1828 r., kształcił się w uniwersytecie monachijskim, za udział w wypadkach 1848 osadzony w więzieniu i po dziesięciu miesiącach ułaskawiony, osiadł w Lipsku, gdzie rozwinął działalność dziennikarską, jako współredaktor *Illustrierter Zeitung* i redaktor wolnomularskiego dziennika *Die Bauhütte*, gdzie zarazem założył księgarnię. Napisał: „Geschichte der Freimaurerei" (5 wyd., 1883); „Anti-Schiffmann" (2 wyd., 1870); „Meine maurerische Büchersammlung" (1870); „Grundsätze der Freimaurerei im Völkerleben" (2 wyd., 1882); „Geist und Form der Freimaurerei" (4 wyd., 1883); „Quickborn der Lebensweisheit" (2 wyd., 1860); „Bausteine zur Diätetik der Seele" (2 wyd., 1864); romans „Schach Bismarck" (1884) i in.

Fin de siècle, utworzona w ostatnich latach we Francji definicja dla wytworów i objawów przerafinowanych, usiłujących najlepiej odpowiedzieć schyłkowemu rzekomo duchowi nowoczesnej doby (modernizmowi); stosowaną jest ona zarówno do ubiorów, zwyczajów, języka, literatury i sztuki. Znamionuje również wynalazki i odkrycia nadzwyczajne, nadto wszelkie wybryki w życiu, słowem dekadentyzm i przerafinowanie.

Findlater i Seafield Jakób, hrabia, * 1749 w Cullen w górnej Szkocji, ze starożytnego rodu szkockiego Ogilvies, przepędził większą część życia na stałym lądzie i † 1811 r. w Dreźnie. Jako miłośnik budownictwa i sztuki ogrodniczej, przyczynił się wiele do upiększenia Cieplic i Karlsbadu. Pod Dreznem założył winnicę, zwaną *Findlaters Weinberg*, którą później zakupił książę pruski Albert. Na nim wygasło tytułowe imię Findlater, tytuł zaś hrabiego Seafield przeszedł wraz z dobrami, w Szkocji leżącemi, na pochodzącego w linji żeńskiej z domu Ogilvies syna Jakóba Grant'a, imieniem Lewis Aleksander Grant, po którym nastąpił 1840 jego brat *Franciszek Wilhelm Grant Ogilvies, hrabia Seafield*, * 1778 r., † 1853.

Finé Oroncjusz, matematyk, * 1494 w Briançon, † 1553 r.; wybrany był przez Franciszka I do wykładu matematyki w kolegjum królewskiem. Za opór stawiony konkordatowi, został uwięziony 1518 i dopiero 1524 odzyskał wolność. Urządził zegar planetowy, który aż do czasów rewolucji był troskliwie przechowywany w gabinecie św. Genowefy. Pozostawił liczne dzieła, jak „Joannis Martini Silicei arithmetica theoria et practica" (1514); „Protomathesis seu opera mathematica" (1532); „Quadratura circuli"; oprócz tego wiele kart geograficznych.

Fineus, syn Agenora, panował w Salmydessos w Tracji, ślepy wieszczek, dręczony długie lata przez Harpje, które mu część pokarmu zabierały, a resztę zanieczyszczały. Udzieliwszy Argonautom dobrej rady, skutkiem której szczęśliwie mogli odbyć przedsięwziętą podróż, był w nagrodę od swych cierpień oswobodzony.

Fingal (Find Mac Cumaill), bohater narodowych podań gelickich, żył w III w. przed Chr. Jest on głównym bohaterem poematu Macphersona „Poems of Ossian," gdzie występuje, jako król Kaledończyków na zachodnio-północnem wybrzeżu Szkocji. Jego imię przechowuje się dotąd w szkockich i irlandzkich podaniach.

Fingala grota, odkryta w 1772 r. na południowo-zachodnim brzegu wyspy Staffa, jednej z wysp Hebrydzkich. Jest to piękna i wielka grota, wsparta na wyniosłych kolumnach bazaltowych, długa 270 stóp, u wnijścia 120, w końcu 70 stóp wysoka, a szeroka stóp 50. Spadająca kroplami w jej wnętrzu woda wydaje dziwnej melodji tony.

Fingerhut Ferdynand i Wojciech, ob. Náprstek.

Fingu (*Fingoe*), plemię Kafrów, zamieszkałe w ziemi Kapskiej, liczy około 150 tysięcy głów, od innych Kafrów wyróżnia się jaśniejszą barwą skóry i zaleca się większą pracowitością. Mieszkali pierwotnie w Natalu, ale prześladowani przez Zulusów, otrzymali 1834 r. schronienie w Kafrerji angielskiej.

Finiguerra (Maso, właściwie *Tommaso di*), artysta florencki, żyjący około połowy XV w., uczeń Ghiberti'ego, odznaczał się szczególnie w robotach zwanych *niello*, t. j. w ryciu figur na płytach złotych i srebrnych, które następnie napuszczano czarną masą. Mówią, iż doszedłszy przypadkiem, że z tych płyt można robić odciski na płótnie, **F.** odkrycie to przeniósł na papier i tym sposobem wynalazł miedziorytnictwo. Pierwszy odcisk z takiej płyty na papierze zrobił ze swego obrazu „Koronacja N. Marji Panny" i odcisk ten znajduje się w muzeum florenckiem. Jest kilka odlewów tej płyty zrobionych z siarki, które są bardzo wysoko cenione. Zachowały się także we Florencji akwarele **F**-y.

Finis coronat opus (łac.), zakończenie wieńczy dzieło.

Finis Poloniae! Koniec Polski! — słowa, które miał jakoby wyrzec Kościuszko po bitwie pod Maciejowicami.

Finis sanctificat media (łac.), cel uświęca środki.

Finistere, departament leżący na zachodnim krańcu Francji, stanowiący część dawnej Niższej Bretanji; obejmuje 7,070 klm. kw. z ludnością 739,648 (1896). Jest to kraj nierówny, przerznięty wielu łańcuchami gór, dochodzących do 391 m. wysokości, ma klimat umiarkowany, grunt średniej żyzności, pokryty często lasami, wydaje zboża, konopie, len. W górach znajdują ołów, srebro i żelazo. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, przemysłem i rybołówstwem. Miasto główne Quimper.

Finisterre, *Capo Finisterre*, t. j. koniec kraju, starożytne *Promontorium Nerium*, zowie się przylądek leżący na północno-zachodnim krańcu Hiszpanji.

Fink, *Finck*, herb: Na tarczy 4-dzielnej, w polu I błękitnem — lew biały wspięty; w II i III — szachownica złoto - czarna; w IV błękitnem—6-promienna gwiazda srebrna. U szczytu między dwiema trąbami: czarno - srebrną i srebrno-czarną — pół lwa wspiętego. Labry z prawej strony czarne, podbite złotem, z lewej białe, podbite srebrem.

Fink.

Fink Gotfryd Wilhelm, teoretyk muzyczny, * 1783 roku w Sulza, † 1846 w Lipsku; oprócz wielu pism, dotyczących teorji i historji muzyki, wydał wysoko ceniony zbiór pieśni: „Musikalischer Hausschatz der Deutschen" (8 wyd., 1866); „Musikalische Grammatik" (2 wyd., Lipsk, 1839); „Wesen und Geschichte der Oper" (1838); „System der musikalischen Harmonielehre" (1842); „Geschichte und Wesenheit der Religion" (1843); „Musikaliche Kompositionslehre" (Lipsk, 1847, pośmiertne).

Finke (*Fincke*) v. *Ostoja* odm., herb: W polu czerwonem nad dwoma półksiężycami złotemi, barkami do siebie — 6-promienna gwiazda złota. U szczytu na 5-u piórach strusich czerwonych kotwica złota. Labry czerwone, podbite złotem. Nadany 1805 przez cesarza Franciszka I.

Finke.

Finkel Ludwik, historyk, * 1858 r. w Bursztynie, w Galicji. Nauki pobierał w szkole ludowej w Grzymałowie i w gimnazjum w Tarnopolu. Pod kierunkiem Ksawerego Liskiego kształcił się na wydziale filozoficznym w uniwersytecie lwowskim, pracował w seminarjum historycznem i był aplikantem w archiwum aktów grodzkich i ziemskich. W r. 1879 był członkiem komitetu redakcyjnego, zajmującego się wydaniem „Albumu uczącej się młodzieży polskiej, poświęconego J. I. Kraszewskiemu, z powodu jubileuszu jego 50-letniej działalności literackiej," w którym ogłosił pierwszą swoją rozprawę pod tyt. „Poselstwo Jana Dantyszka." Otrzymawszy stopień doktora filozofji, w 1882 wyjechał, jako stypendysta krajowy, na dalsze studja za granicę. Słuchał wykładów w Berlinie, potem w Paryżu. W r. 1885 został docentem historji i literatury polskiej w Wyższej Szkole Rolniczej w Dublanach; w r. 1886—docentem historji średniowiecznej i nowożytnej, a w 1892 nadzwyczajnym profesorem historji austrjackiej w uniwersytecie lwowskim. Był sekretarzem redakcji *Kwartalnika Historycznego*. W r. 1890 na zjeździe historyków polskich miał referat p. t. „Jakiego podręcznika historji polskiej koniecznie nam potrzeba i jaką drogą dojść do niego." Jest sekretarzem Towarzystwa Historycznego, członkiem Wydziału Tow. im. Mickiewicza i Tow. Oświaty ludu; członkiem komisji historycznej i historji sztuki Akademji Umiejętności w Krakowie; członkiem-korespondentem muzeum w Raperswilu. W r. 1896 podał myśl założenia „Kursów akademickich dla kobiet" we Lwowie i w wykonaniu tej myśli czynny wziął udział. Należy do Rady Wykonawczej Macierzy Polskiej we Lwowie. Prace jego drukowane są: „Mikołaj Sęp Szarzyński"; „Zjazd Mieszczański"; „Marcin Kromer, historyk polski XVI wieku" rozbiór krytyczny; „Elekcja Leszczyńskiego w r. 1704"; „Jadwiga Tarłówna"; „Opis Rzeczypospolitej polskiej z r. 1574"; „Charakterystyka Zygmunta Augusta"; „Okopy Świętej Trójcy"; „Stanisława Jabłonowskiego Djarjusz napadu Tatarów z r. 1692"; „Napad Tatarów na Lwów w r. 1695"; „O Konstytucji 3 Maja 1791" (Lwów, 1891); „Konstytucja 3 Maja, wstęp historyczny, odczyt miany w Towarzystwie prawniczem we Lwowie 1891"; „Bibljografja historji polskiej wspólnie z dr. Henrykiem Sawczyńskim i członkami Kółka historycznego"; „Księstwo Warszawskie, prelekcja publiczna" (w „Przewodniku naukowym i literackim" 1893); „Miasto Tarnopol w r. 1674"; „Habsburgowie i Jagiellonowie po klęsce mohackiej" (omówienie IV-go t. historji austrjackiej A. Huberta, w *Kwartalniku historycznym*, 1893); „O pieśni legjonów"; „O tak zw. metodzie regresywnej w nauczaniu historji"; „Konfesje, podane przez posłów na Sejmie Piotrkowskim w r. 1555"; „Historja uniwersytetu lwowskiego"; „Historja monarchji Austrjacko - Węgierskiej"; „Przegląd literatury historji powszechnej" z gronem współ-

Finkel Ludwik.

pracowników (1892—97). Jako wydawca ogłosił: „Vita et mores Gregorii Sanocei Leopoliensis, archiepiscopi auctore Philippo Buonacorsi Callimacho" (w „Monumenta Poloniae"); „Vita et mores Sbignei cardinalis auctore Philippo Buonacorsi Callimacho" (tamże); „Inwentarz zamku Żółkiewskiego z r. 1726" (w „Sprawozdaniach Komisji historji sztuki Akademji Umiejętności w Krakowie"). Z drobniejszych artykułów w zakresie historji i literatury, napisał: „O odzię do młodości Mickiewicza"; „Pamiętniki Ottona Śliźnia" i inne. W „Mittheilungen des Instituts für osterreichische Geschichtsschreibung" i „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft," zdaje sprawę z polskiej literatury historycznej. „Encyklopedja Macierzy polskiej" wyszła w r. 1897 pod jego redakcją, zawierająca zbiór wiadomości ze wszystkich gałęzi wiedzy.

Finkelhaus Jan, publicysta polski, * 1857 r. w Pińczowie, ukończył wydział prawny w uniwersytecie warszawskim, rozpoczął zawód publicysty w *Przeglądzie Tygodniowym* w r. 1877, następnie prace swe pomieszczał w czasopismach innych. W 1881 był redaktorem *Nowin*. Odbył podróż po Afryce i wydał „Obrazki z życia północno-wschodniej Afryki" (1879 i 81); nadto napisał „Z życia Norwegji"; „Bohater wieku (lord Beaconsfield)," szkic z życia społeczno-politycznego Anglji (Warszawa, 1879). Osiadł w Paryżu, gdzie prace swe podpisuje pseudonimem J. J. Finot i od 1890 wydaje *Revue des Revues*.

Finlandja (z niem. i szwed., po fińsku zaś *Suomi*, *Suomenmaa*), wielkie księstwo, graniczące na półn. z Norwegją, na półn.-wsch. z gub. Archangielską i Ołonecką, na połud.-wsch. z gub. Petersburską, jeziorem Ładogą i zatoką Fińską, na zach. ze Szwecją i odnogą Botnicką. Obejmuje 373,536 klm. kw. powierzchni, a liczba ludności w r. 1896 wynosiła 2,521,000 mesz. Księstwo Finlandzkie od r. 1809 należy do cesarstwa rosyjskiego. Dzieli się (od 1831) na ośm gubernji (län): Abo-Biörneborska, Uleaborska, Wazaska, Nylandzka, Wyborska, Kuopjoska, Św. Michalska i Tawasthuska. Stolicą jest Helsingfors. Na czele rządu stoi generał-gubernator, jako prezes senatu, a przy monarsze minister sekretarz stanu. Rząd jest konstytucyjny: sejm składa się z czterech stanów. Powierzchnię stanowią liczne góry, mianowicie granitowe (do 1,250 metr.), poprzerzynane wąwozami, urwiskami, jeziorami i rzekami, oraz błotami. Klimat zimny i zmienny (do —31°); upały bywają także bardzo silne. Głównem zajęciem mieszkańców **F.**, którzy w ogromnej większości są Finnami (2,170,000) (Szwedów jest tu 342,000, Rosjan 7,000, Niemców 2,000), jest rolnictwo, użytkowanie lasów, hodowla bydła, łowiectwo i rybołówstwo. Tylko 3% całej powierzchni kraju znajduje się pod uprawą (żyto i kartofle), 56% pokrywają lasy, 10% zajmują łąki, 24% — jeziora, błota i torfowiska. Przemysł górniczy jest nieznaczny i ogranicza się wydobywaniem niewielkich ilości żelaza i miedzi. Z zakładów przemysłowych są tu: garbarnie, tartaki, fabryki zapałek i papieru drzewnego. Ilość fabryk w r. 1891 wynosiła 6,770 z 61,302 robotn. i z produkcją 175 mil. marek fińskich (około 44 mil. rub.). W ostatnich czasach rozwinął się tu też przemysł tkacki i metalurgiczny, gorzelnictwo i wyrób piwa. Ważne miejsce zajmuje także gospodarstwo nabiałowe. W r. 1896 przywóz towarów dosięgał 193.8 mil. marek, wywóz 127.1 mil. Głównemi artykułami wywozu były drzewo i wyroby z niego, produkty hodowli bydła, mięso i zwierzyna, papier, tektura. Na przywóz składały się przedewszystkiem zboże i pieczywo, towary kolonjalne, wyroby metalowe, tkaniny i surowe materjały przędzalniane. Flota handlowa **F.** składała się w r. 1892 z 2,097 statków o 251,382 ton. objętości, W r. 1898 przypłynęło do portów finlandzkich i wypłynęło z nich 13,714 statków (w tej liczbie 10,116 finlandzkich, 637 rosyjskich i 2,961 zagranicznych) o objętości 2,618,000 ton. Do spraw handlu i przemysłu istnieją w kraju liczne instytucje finansowe i kredytowe, zogniskowane głównie w Helsingforsie; na ich czele stoi Bank finlandzki. Jednostką monetarną jest marka fińska, podzielona na 100 peni = 1 frankowi = 25 kop. System miar i wag metryczny, obok miejscowych. Długość dróg żelaznych w r. 1896 wynosiła 2,444 klm. Kościołem panującym jest protestancki (augsburski), zarządzany przez synod; jest tu także nieznaczna liczba prawosławnych i katolików.—*Oświata* stoi na bardzo wysokim stopniu rozwoju. W r. 1888 było w **F.** 971 szkółek elementarnych, do których uczęszczało około 415,000 dzieci. Średnich zakładów naukowych liczy **F.** około 80-ciu; dalej znajdują się tu 4 seminarja nauczycielskie, 50 liceów z kursem jednorocznym dla nauki języków i literatury starożytnej. Z wyższych zakładów naukowych jest tu uniwersytet (w r. 1827 przeniesiony z Abo do Helsingforsu), liczący na czterech wydziałach 1,500 słuchaczów, i politechnika; ze specjalnych—11 szkół agronomicznych, 8 przemysłowych, 6 handlowych, 7 morskich i 1 wojskowa. Gazet i czasopism wychodzi w **F.** do 140.—*Stan finansowy* jest w ogóle bardzo pomyślny; budżet na r. 1897 wykazywał 53,200,000 marek dochodu i 53,100,000 w wydatkach; dług krajowy wynosił około 75 mil. marek.—*Herb* **F.** wyobraża na tarczy czerwonej lwa złotego, trzymającego w przedniej łapie miecz obnażony, a tylną naciskającego szablę; jest on otoczony siedmiu różami.—*Dzieje*. Podbój szwedzki rozpoczął się zdobyciem wysp Alandzkich w r. 1130; w XIV zaś w. cała już dzisiejsza **F.** przeszła pod panowanie Szwecji. W r. jednak 1809 na mocy traktatu Fryderykshamskiego (17 września)

przeszła pod panowanie rosyjskie. Gdy jednak w czasie jeszcze trwania wojny zwołany został sejm do Borga i ten 29 marca zaprzysiągł wierność cesarzowi Aleksandrowi I, monarcha nawzajem zapewnił temu krajowi samorząd, potwierdziwszy dawną ustawę szwedzką z r. 1772 i 1789; w r. 1811 zaś przyłączoną do niego została gubernja Wyborska (od r. 1802 zowiąca się Finlandzką). Sejm jednak dopiero z rozkazu cesarza Aleksandra II zwołany został po raz pierwszy w r. 1861. W r. 1878 wprowadzona tam została powszechna powinność wojskowa, od r. 1889 zaczął się dla **F**-i okres stopniowego ograniczania praw autonomicznych kraju; w r. 1891 ustanowioną została kontrola prasowa, w latach 1892—1899 uległa zasadniczej reorganizacji ustawa senatu. 24 stycznia 1899 nowy generał-gubernator **F.**, gen. Bobrykow, odczytał w sejmie mowę tronową, w której zapowiedziano, że ponieważ **F.** nie potrzebuje odrębnej armji, ustawa wojenna **F.** winna być przystosowaną do ustawy ogólnej cesarstwa. W lutym 1899 wydany został Manifest Najwyższy o układaniu i ogłaszaniu praw, wydawanych dla Cesarstwa włącznie z W. Ks. Finlandzkiem. W Senacie połowa głosów była przeciwna ogłoszeniu Manifestu, prezydujący dał głos za ogłoszeniem, ale prokurator senatu, Sederhlejm, zaprotestował przeciwko publikacji, opierając się na ustawach sejmowych. W d. 19 lutego senat uchwalił adres do Najjaśniejszego Pana, prosząc o łaskawe obwieszczenie, że nowo-wydane prawa nie ograniczają praw narodu Finlandji, oraz o wyznaczenie komisji do wypracowania nowych zasad. Adres ten nie osiągnął skutku. Wtedy wysłano petycję narodową z półmiljonem podpisów, którą zawiozła deputacja, złożona z 550 osób z różnych stanów. Petycja ta również uwzględnioną nie została, i nowe prawa stały się faktami spełnionemi. Prócz reformy wojskowej i prawodawczej, wprowadzono trzecią: szkolną, dążącą do zwiększenia liczby szkół rosyjskich w Księstwie, oraz prasową, poddającą dzienniki finlandzkie pod przepisy ogólne ustawy cenzuralnej. Zamknięto gazety: *Nya Pressen* i *Oestra Finland*. Zmieniono także marki pocztowe, usuwając z nich znaczki, symbolizujące odrębność Księstwa. Por. Helms „**F.** und die Finnländе“ (Lipsk, 1869); Topelius „Aus **F.**“ (2 t., Gotha, 1888); „**F.** im 19 Jahrhundert, in Wort und Bild dargestellt“ (Helsingfors, 1894); Ramsay „**F.**, Handbuch für Reisende“ (Helsingfors, 1896); Ławrentjew „Putieszestwije po **F.**“ (1862); Hallsten „Das Grossfürstenthum Finnland“ w „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde“ (6 t., Berlin, 1871); Schybergson „**F**-s historia“ (Helsingfors, 1887—89); Danielson „Der Nordische Frage in den J. 1746—51“ (tamże, 1888); tegoż „**F**-s Vereinigung mit dem Russischen Reiche“ (1891); Retzius „**F.** Schilderungen aus seiner Natur, seiner alten Kultur und seinem heutigen Volksleben“ (w tłum. niem. Appla, Berlin, 1885); Topelius „Aus **F.**“ (po szwedzku, tłóm. na niem. przez Longe'go, Gotha, 1888); Buch „Die nationalitäten Frage in Finland“ (Sztutgard, 1883); B. Koskowski „Finlandja“ (według zbiorowego dzieła autorów fińskich i rosyjskich, Warszawa, 1899, w dodatku do *Głosu*).

Finlay Jerzy, historyk angielski, * 1799 r. w Glasgowie, † 1876 w Atenach, kształcił się w mieście rodzinnem, później w Getyndze; jako zagorzały przyjaciel Greków, osiadł w Atenach, gdzie wszedł w dozgonną przyjaźń z Byronem, w r. 1829 kupił w Attyce posiadłość ziemską, lecz wkrótce stracił cały majątek i żył z pracy literackiej; był korespondentem *Times'a* i współpracownikiem londyńskiego *Athenaeum*. Główne jego dzieła są: „Remarks on the topography of Oropia and Diacria“ (Ateny, 1838); „On the site of the holy sepulchre“ (Londyn, 1847); „Greece under the Romans“ (1843, przełożone w części na język niemiecki, Lipsk, 1861); „The history of Greece from its conquest by the Crusaderi to its conquest by the Turks, und of the Empire of Trebizond 1204—1461“ (Londyn, 1851, przełożone na język niemiecki 1853); „History of the Byzantine and Greek Empires from 713—1453“ (Londyn, 1853—54, t. 2); „The history of Greece under the Othoman and Venelian Domination“ (1856); „History of the Greek revolution“ (1861, t. 2). Po jego śmierci wydał Tozer główne dzieło **F.** w całości p. t. „History of Greece from its conquest by the Romans to the present time“ (Oksford, 1877, t. 7).

Finmarkja *(Finnmarken)*, najbardziej na północ wysunięta prowincja Norwegji, zwana Norweską Laponją; tworzy ona wązką, licznemi zatokami czyli fjordami poprzeżynaną krainę nadbrzeżną, z klimatem właściwym krajom północnym; na wyspie Magerö, pod 71° 11′ szerokości północnej, znajduje się ostatni przylądek europejski Nordcap. Rolnictwo ma tu małe znaczenie, a hodowla renów i rybołówstwo są najważniejszemi dla mieszkańców środkami wyżynia. Ludność, składająca się w największej części z Lapończyków, wynosi na przestrzeni 47,397 klm. kw. około 30,000 głów. Prowincja ta, stanowiąca jeden amt, dzieli się na pięć wójtostw. Głównem miastem jest Vardö.

Finn-Magnussen, ob. Magnussen.

Finowie, *Finnowie*, plemię rasy mongolskiej, należące do szczepu uralsko-ałtajskiego, który pierwotne siedlisko zajmował w Uralu i Ałtaju, a obecnie rozpościera się jeszcze w Azji płn. zachodniej i Europie płn., a po części i w Europie płd. Podzielić ich można na cztery rodziny: 1) *ugryjską* (Ostiacy, Wogulicze, Madziarowie); 2) *wołgo-bułgarską* (Czeremisi i Mordwini, oraz Czuwasi, którzy przyjęli język tatarski); 3) *permską* (Permiacy, Zyrianie, Wotiacy) i 4) *fińską*

w znaczeniu ściślejszem (Finowie europejscy, jak Estońcy i Liwowie, oraz Tepterowie i Treptiacy, którzy mówią językiem tureckim). Plemiona te odznaczają się poetycznem usposobieniem i zabobonnością. Język ich, jakkolwiek różni się znacznie u pojedyńczych plemion, jest jednak w gruncie rzeczy jednym i pokrewnym mandżurskiemu. O przeszłości tych narodów są tylko różne domniemania; nowsze zaś dzieje ściśle są złączone z dziejami narodów, którym ulegali i ulegają. To tylko pewne, że jeszcze w czasach historycznych zajmowali większą przestrzeń i byli liczniejsi, niż dzisiaj. **F.** w znaczeniu ściślejszem, czyli *Czudowie*, zamieszkują wschodnie i północne wybrzeża morza Baltyckiego. Nazwę *Finów* nadali im Niemcy; sami bowiem zowią się rozmaicie. Najrozciąglej utrzymuje się u nich nazwa *Suomalainen*, w liczbie mnogiej *Suomalaiset* (mieszkańcy bagien). W znacznej części pomieszali się z Germanami i Słowianami, i przyjęli znaczną liczbę ich wyrazów, oraz ich obyczaje. Przeważnie należą do wyznania luterskiego; zajmują się rolnictwem, hodowlą bydła i rybołówstwem (Ob. Fińskie języki, Fińska literatura, Finlandja).

Finsch Fryderyk Herman Otto, zoolog i podróżnik, * 1839 r. w Warmbrunn, został 1861 r. asystentem przy muzeum w Leiden, 1864 przełożonym muzeum przyrodniczo-etnologicznego w Bremen, 1876 wraz z Brehmem zwiedził Syberję, następnie zwiedził Amerykę, a 1879—82 wyspy Hawajskie i Oceanję, skąd bogate zbiory przywiózł do Niemiec. Cenne są zwłaszcza maski twarzy typów ludowych z Oceanji i archipelagu Malajskiego. Badał następnie Nową Gwineję i rezultaty swych spostrzeżeń opisał w dziele: „Ueber Bekleidung, Schmuck und Tättowierung der Papua auf der Südostküste von Neuguinea“ (1885), nadto ogłosił: „Monographie der Papageien“ (2 t., 1867—69); „Ornithologie Centralpolynesiens“ (1867); „Vögel Ostafrika's“ (1870); „Neuguinea and seine Bewohner“ (1865); „Reise nach Westsibirien“ (2 t., 1879) i w. in.

Finsteraarhorn, najwyższa góra w szwajcarskim kantonie Berneńskim, przy granicy Wallis; wznosi się pośród wielu lodowców do wysokości 4,275 metrów.

Finsterberg, góra w lesie Turyngijskim, położona na południe od Schneekopf, pomiędzy Suhl a Ilmenau, 938 m. wysoka.

Finstermünz, sławny wąwóz na drodze alpejskiej, skończonej 1855, prowadzącej z Graubünden do Tyrolu, na wysokości 1,137 m., w nowszych czasach silniej jeszcze obwarowany, niż był dawniej.

Fińska literatura. Po przyłączeniu Finlandji do Szwecji, stał się w tym kraju język szwedzki językiem piśmiennym i wszystkich uczonych, fiński zaś mową tylko prostego ludu. Badaniem tego języka w XVI już w. zajmowali się *Petreus* i *Martinius*, którzy napisali gramatyki: „Institutio linguae fennicae“ (Abo, 1649) i „Hodegus fennicus“ (Sztokholm, 1689). W tymże czasie wyszły słowniki: „Lexicon latino scandicum i t. d.“ (Sztokholm, 1632); „Variar. rerum vocabula i t. d.“ (1644); „Nomenclatura rerum i t. d.“ (Abo, 1683). Pierwszą jednak dokładniejszą gramatyką jest Vhaelsa „Gramatica fennica“ (Abo, 1733). Następnie wydał ks. Stralmann „Finnische Sprachlehre i t. d.“ oraz Renval „De orthoëpia et orthografia i t. d.“ (Abo, 1810) i „De signis relationum nominalium in lingua fennica“ (tamże, 1815). Ze słowników najlepszy jest: „Fennici lexici tentamen i t. d. a Danielo Juslenio“ (Sztokholm, 1745) i „Lexicon linguae fennicae“ (Abo, 1826). Z nowszych zaś gramatyk Judena (1818) i Beckera. Za czasów średniowiecznych literatura fińska nie istniała, poczęła się dopiero po wprowadzeniu reformacji religijnej około połowy XVI w., a silnie została pobudzoną przez rozpowszechnienie druku od 1642. Za ojca jej poczytywany bywa *Michał Agricola*, biskup w Abo, którego pisma treści religijnej przyczyniły się wielce do rozpowszechnienia wśród Finnów zmodyfikowanego protestantyzmu szwedzkiego. Pierwszy przekład Pisma św. dopełnił biskup M. Agricola (Stokholm, 1548); całkowity (1648). Dzieje mało są opracowane. Na uwagę zasługują: „Abea Literata“ przez Szernmana i niektóre rozprawy Skarina, Hasella, Bilmarka i Gadda oraz Yrjö-Koskiena dzieło: „Nuija Sota.“ Dobrem jest także „Messenii Scandia illustrata“ (Stokholm, 1770, t. 3) i „Kronika Biskupów“ przez Juslenjusza. Na początku bieżącego stulecia zaczął wychodzić dziennik p. t. *Turun Wiicko Sanomat;* Juden zaś wydał „Przysłowia,“ w roku 1819 wyszło w Wyborgu „Pożegnanie z Wäinämöinenem“ (fińskim Apollinem).—Finowie wielce są poetyczni i mają swoich narodowych poetów improwizatorów, których po kilku niekiedy na uroczystościach rodzinnych występuje, śpiewając przy wtórze rodzaju harfy (kantele). W licznych pieśniach zachowało się mnóstwo szczegółów z zakresu mitologji narodowej. Zebrał je Genander p. t. „Mithologia fennica“ (Abo, 1789). Pieśni te wydał P. Schröter, oraz Gotilund. Oprócz Genandera, odznaczyli się orjentaliści: H. Brenner i C. A. Clewberg; hellenista H. H. Fattenborg, badacze języka fińskiego: D. Juslenius, B. Whael, C. G. Vaman. Nowy Testament przełożony na wszystkie narzecza.—Do wzrostu literatury narodowej wielce się przyczynia *Towarzystwo Literackie* w Helsingforsie, założone 1831 r. Z najpiękniejszych jego wydawnictw jest poemat „Kalevala“ (ob.), wydany w r. 1835 przez Lönnrota, drugie wydanie 1849. Zbiór ten stanowi prawdziwy epos narodowy, pełen bogatej treści i oryginalnych piękności poetyckich. Jednocześnie Lönnrot ogłosił p. t. „Kanteletar“

zbiór starodawnych pieśni lirycznych i ballad (ostatnie wydanie Helsingfors, 1864), zbiory przysłów ludowych (1842), ludowych zagadek (1851) i zbiór zaklęć i formuł czarodziejskich (1880). Do najznakomitszych filologów fińskich należą *Castren* (ob.) i *A. Ahlquista*, prof. narzeczy fińskich uniwersytetu helsingforskiego. W r. 1860 wydał zbiór własnych i tłómaczonych poezji pod tyt. „Säkeniä“ (Iskry). W tymże r. wyszła „Flora Finlandzka“ (Suomen Kaswisto). W r. 1861 Towarzystwo Lit. zaczęło wydawać wybór utworów dramatycznych (z różnych języków) pod tyt. „Näytelmistö.“ W r. 1872 założony został pierwszy teatr fiński w Helsingforsie; z pisarzy dramatycznych sławniejsi są: C. J. Bergbom, Fr. Berndtson, Minna Canth, P. Hannikainen, E. F. Jahnsson, R. Kiljander, A. Kivi, M. Kurikka, J. F. Lagervall, V. G. Lagus, A. Th. Lindh, C. R. Malmstroem, E. F. Nervander. Z pośród poetów epickich i lirycznych, wyróżniali się w ostatnim wieku: A. E. Ahlgwist (Oksanen), P. E. Cojander, I. H. Erkko, I. F. Granlund, E. A. Ingman, A. Jaennes, Sahan Kalle, S. I. Kallio (Bergh), C. M. Kiljander, A. Kivi (Stenval), O. Kymaelaeinen, C. Kramsu, P. Makkonen, P. Mansikka, G. Pathuri, A. Poppius, A. Puhaka. Z pomiędzy romansopisarzy i nowelistów wymienimy główniejszych: N. Aejmelaeus, I. I. Aho (Brokfeld), I. A. Bergman, Th. Friman, Tyko Hagman, Sofia Th. Hahnsson, E. E. Jahnsson, Kauppis-Heiki, Minna Krohn, T. Pakkala, P. Paecivaerinta, I. Reijonen, V. Svini i in. Z pomiędzy Szwedów, zamieszkałych w Einlandji, wybitniejsi są poeci: Jan Ludwik Runeberg, 1804—1877; Zacharias Toplius, * 1818 r.; Fransen, E. von Ovanten, powieściopisarka Fryderyka Bremer i uczeni N. A. E. Nordenskioeld i Nordstroem.

Fińska mitologja, nie może być dokładnie zbadaną z powodu, że już w bardzo dawnych czasach pojęcia pogańskie zmieszały się z chrześcijańskiemi. Istnością boską był *Kawe*, zrodzony z *Kunotory* (przyrody); wyższem bóstwem ze starodawna był *Jumala* (grom, ziemia i słońce). Syn Jumali *Wäindmöinen*, pokonał olbrzyma *Jukawajna* i ze swym bratem stworzył na niebie ogień (bóg gromu), wynalazł kantelę (harfę) i stał się twórcą sztuk i nauk, oraz budownictwa morskiego. Żona jego *Rune* była sprawczynią burzy; był także *Ilmarajne*, bóg powietrza i wiatru. Podrzędniejszemi bogami byli: *Tapio* (łowów i zdrowia); *Kekri* (dobytku i roli); *Turrizas* (wojny), oraz zły duch *Gize*, pogromca niedźwiedzi. Z bogiń były: *Weden-Jeme* (morza); *Pojolan-Jemende* (macierza północy i wszelkich chorób); *Tapiolan-Jemende* (lasów); *Sakkamjeli* (bogini miłości). Wiara w duchy była bardzo rozległą: były duchy ziemskie, wodne i powietrzne, i to w wielkiem mnóstwie. Dusze przychodziły do krainy *Tuonala*, gdzie piły wino i spożywały zwierzynę. Bogom i duchom składano ofiary prywatne i publiczne; pierwsze składały się z miodu, piwa, soli, chleba; drugie odbywały się cztery razy do roku w czasie wielkich uroczystości: siejby i żniw, oraz w jesieni i za czasu łowów na niedźwiedzie. Bywały i ofiary ludzkie. Swiątyń narody fińskie nie miały; wróżbiarstwo i czarnoksięstwo było bardzo rozwinięte, i dlatego ich kapłani, a późniejsi wróżbici, wielki mieli wpływ nawet długo jeszcze po upowszechnieniu się chrześcijanizmu. Głównym źródłem mitologji fińskiej jest fiński epos narodowy, p. t. Kalewala, (ob.). opiewający walki trzech bohaterów z Kalewy, przeciwko bohaterom z Polejati i Luoneli, krainy śmierci. Z Kalewalą łączą się Kalewipoeg, poemat narodowy estoński. Por. Monego „Geschichte d. nord. Heidenthums“ I str. 43; Thomassena „Finnische Mythologie“ (w języku niem. przez Petersona w Rewlu 1821 r.). Léozon-Leduc „Kalewala“ Reinthal „Kalewipoeg eine esthnische Sage.“

Fińska zatoka, część morza Baltyckiego, pomiędzy Finlandją a brzegami gub. Estońskiej i Petersburskiej, długa 370 klm., szeroka od 50 do 110 klm.; z powodu licznych mielizn i skał niebezpieczna dla żeglugi.

Fiński język jest gałęzią języków czudzkich, dzielących się na języki: 1) właściwych Finów, Estów, Karelów i Lapończyków; 2) Mordwinów, Mokszanów i Czeremisów; 3) Permiaków, Zyrianów i Wotiaków, 4) Wogulíczów i 5) Ostiaków. Nie znosi zbiegu wielu spółgłosek, obfituje w różnego rodzaju samogłoski i dyftongi; (liczba podwójna tylko u Lapończyków, i to ułamkowo); przypadków ma 12; liczy mnóstwo słów pochodzenia słowiańskiego. Całą czystość swoją zachował tylko w ustach wieśniaków, gdyż Finowie wyższych stanów, starają się wszędzie naśladować tych, w których krajach lub sąsiedztwie przemieszkują. Jednakże w czasach ostatnich poczucie odrębnosci plemiennej budzi się w nich coraz silniej. Dziś wykształceni Łotysze i Estoni pozostają Łotyszami i Estonami i nie zniemczają się, jak dawniej. Dowodem wzrastająca wciąż liczba czasopism, wydawanych w tych językach, powstanie korporacjj studenckich łotewskich i estońskich, nie łączących się z niemieckiemi, oraz ostatnia wystawa łotewska, w Rydze w r. 1896. Por. Eurén „Finsk spräklära“ (Abo, 1849); togoż „Finsksvensk ordbod“ Tawastehus, 1860); Genetz „Larobok i Finska spräkets grammatik“ (Helsingf. 1882); Setälä „Suowen kilen lauseoppi“ (Helsinf. 1884); Jahnsson „Finska spräkess satslärä“ Helsingf, 1871); Ujfalvy et R. Hertzberg „Grammaire finnoise“ (Paryż, 1876); Eliot „A Finnish grammar“ (Oksford, 1890); M. Wellewill „Praktische Grammatik der Finischen Sprache für den Selbstunterichtt“ (Wiedeń, Pest, Lipsk, 1890). Słowniki Renwalla fińsko-łacińsko-niemiecki p. t. „Lexicon linguae finnicae“ (Abo

1826); Rothstena łacińsko-fiński (Helsingf. 1864); Godenhjelma niemiecko-fiński; Ahlmanna szwedzko-fiński (1874) i Lönnrota fińsko-szwedzki p. t. „Suomalais-Ruotsalainen sanakirja“ (Helsingf., 1886 — 80); Meurmana francusko-fiński (1877); Geitlina fińsko-łaciński (1883); Erwasta fińsko-niemiecki (1888); J. A. Sjögrena „Lirisch-deutsches und Deutsch-livisches Wörterbuch“ przerobiony przez F. Wiedemanna (Petersb. (1861); tegoż Gramatyka liwońska. Weske „Untersuchungen zur vergleich. Gramatik des finnischen Sprachstammes“ (Lipsk, 1873).

Fiol *(Feyl, Veyl, Fejel).* Ród znany już 1370 w Krakowie, pochodzenia niemieckiego Vojelów. Sweybolt **F.** 1489 prowadził roboty górnicze w Olkuszu, 1483, 1485 i 1490 znany jest haftarz tego imienia, 1491 r. występuje **F.** Świętopełk jako drukarz, w 1492 posądzony i więziony za herezje. Żonaty podobno z Małgorzatą, córką rzeźnika Lubczycera, którym 1511 opiekuje się jako zniedołężniałym, † 1525 w Lewoczy. Obok tego mnóstwo jest **F.** znanych do 1597 r., z których jeden przezywa się Fiolowski. Obok tego jest szlachecka familja, z których znany jest Szwantosław **F.** Dzdziesieński 1467 r. w mieście Żerniki. Szlachta zaś Dzieczeńskich h. Doliwa, osiadła w Kaliskiem. Wydał on: 1) „Oktoich“ t. j. ułożony przez św. Jana z Damaszku zbiór śpiewów na 8 nut r. 780, przełożony na słowiańskie.—Dotąd znane tylko 4 egzemplarze. Zajęty w Olkuszu pracą, bił to dzieło w Krakowie do współki z Melchjorem Frankiem (1509—1521) „Niemcem z niemieckiego rodu,“ jak się podpisali na ostatniej karcie z daty po Boz. Narodzeniu 1491. 2) Toż samo jest na „Czasosłowcu“ (księga godzin kanonicznych), egzempl. 10. 3) „Psałtir sledowannaja,“ mylony z poprzednim. 4) „Trijod cwietnaja,“ egz. 5, 5) „Trijod postnaja,“ zawierająca czytania biblijne i żywoty. Por. Estreichera „Günter Zainer i Świętopełk Fiol“ (1867).

Fionja (po duńsku *Fyen*, po niem. *Fünen)*, po Zelandji największa z wysp duńskich (2,942 klm. kw. i 222,000 miesz.), przez cieśninę Mały Bełt od Szlezwigu, a przez Wielki Bełt od Zelandji oddzielona, tworzy wraz z Langelandem i 16 mniejszemi wyspami djecezję Fionji. Wyspa **F.** z wyjątkiem skalistych pobrzeży, jest bardzo żyzna, wydaje wiele zboża, lnu, wybornego chmielu, odznacza się pięknością koni i bydła.— Cała prowincja dzieli się na dwa okręgi Odense i Svendborg. Stolicą jest miasto Odense.

Fiorafante Rudolf di, inżynier i architekt włoski, pochodził ze starego rodu Fierovante v. Fiorovane, * 1418 w Bolonji, † 1486, z powodu wysokiego wykształcenia zwany był Arystotelesem. Zasłużył się przy rozszerzeniu bibljoteki watykańskiej, a jako inżynier odznaczył się przeniesieniem monolitowych kolumn z dawnej świątyni Minerwy do Watykanu r. 1451. W roku 1473 zaprosił go cesarz Iwan III do Moskwy, gdzie przebudował cerkiew Wniebowzięcia, wybudował cerkiew św. Michała ozdobił Kreml i wykonał wiele innych prac, wreszcie stał się doradcą Iwana III przy zaprowadzeniu świetnego dworu.

Fioravanti Leonard, medyk i alchemik XVI w., rodem z Bolonji, † 1588 r.; w pismach swoich powstawał z zapałem na puszczanie krwi. Dzieła jego są: „Della specchio di scientia universali“ (1565); „Della fisica divisa in libri quattro” (1582); „Chirurgia“ (1588) i in.

Fioravanti Walenty, kompozytor włoski, dawniejszej szkoły, * 1770 w Rzymie, † 1837 r.; naprzód intendent teatru w Lizbonie, został 1816 kapelmistrzem kościoła św. Piotra w Rzymie i od tego czasu poświęcił się wyłącznie muzyce kościelnej. Napisał 49 oper przeważnie komicznych, zalecających się zdrowym humorem i miłą wesołością, z których „Cantatrice villane” i „I virtuosi ambulanti” największe miały powodzenie.

Fiore Pasquale, prawnik włoski, * 1837 r. Od r. 1861 profesor filozofji w Kremonie od 1863 w Urbino, 1865 w Pizie, r. 1875 w Turynie i 1881 w Neapolu. Napisał: „Elementi di diritto constituzionale“ (1862); „Nuovo diritto internazionale publico” (Medjolan, 1865, w 1869 przełożona na franc., 3 wyd., Turyn, 1887—91); „Diritto internazionale privato” (Florencja. 1869, 3 wyd., Turyn, 1888); Ordinamento giuridico della societa degli stati. Il diritto internazionale codificato e la sua sanzione giuridica“ (1890, tłóm. franc., Paryż, 1890).

Fiorelli Józef, znakomity archeolog włoski, * 1823 w Neapolu, † 1896 tamże; od 1845 kierował robotami w Pompei, od 1860 profesor archeologji na uniwersytecie w Neapolu, a od 1862 dyrektor muzeum narodowego w Neapolu i główny nadzorca wykopalisk w południ. Włoszech, 1865 został senatorem, 1875 generalnym inspektorem włoskich muzeów i wykopalisk w Rzymie. Oprócz wielu prac numizmatycznych, najcelniejsze dzieła **F.** są następujące: „Notizia dei vasi dipinti rinvenuti a Cuma dal Conte di Siracusa” (Neapol, 1853); „Inscriptionum oscarum apographa” (1855); „Pompejanarum antiquitatum historia” (2 t., Neapol, 1853); „Relazione dalle scoverte archeologiche fatte in Italia dal 1846 a 1866” (1 t., Neapol, 1868); „Gli scavi di Pompei dal 1861” (Neapol, 1873); „Descrizione di Pompei” (tamże, 1875); „Documenti inediti per servire alla storia dei musei d'Italia” (4 t., Florencja, 1878).

Fiorentini Piotr, pochodzenia włoskiego, * 1791 w Wilnie, † 1858 w Warszawie, kapitan b. wojsk polskich, potem urzędnik komisji rządowej przychodów i skarbu. Uzbierawszy w ciągu długiego życia piękną galerję obrazów, przekazał ją warszawskiej szkole sztuk pięknych. Naj-

celniejsze pomiędzy jego obrazami są: „Mona Liza“ albo „Joconda” Leonarda da Vinci; „Chrzest Chrystusa” Tintoretta; „Polowanie Djanny” Rubensa i Snydersa.

Fiorentini Piotr

Fiorentino Piotr Antoni, * 1806 w Neapolu, † 1864 r., kształcił się w miejscowem kolegjum Jezuitów; od 1846 przebywał w Paryżu, gdzie był współpracownikiem romansów Al. Dumasa i współpracownikiem kilku dzienników, oraz fejletonistą „Constitutionnel'a” i „Moniteur'a.” Napisał wierszem „Sergianni Caracciolo;” dramaty „La Fornarina“ i „Il medico di Parma” i przełożył na język francuski Dantego „Divina Commedia.“

Fiorentino Franciszek, * 1835, † 1884, filozof włoski, profesor uniwersytetu w Neapolu. Zwolennik szkoły Hegla, którego doktrynę usiłował zgodzić ze zdobyczami poczynionemi przez Spencera i Darwina. Napisał dzieła: „Saggio di filosofia greca,“ „Pomponazzi“ (Florencja, 1868); „Telesio“ (1872); „Manuale di storia della filosofia“ (Neapol); „Elementi di filosofia“ (Neapol, 1877); „Il risorgimento filosofico u el quatrocento.”—O **F**-im pisał S. Ferrari „Bruno, Fiorentino, Mamiani” (Mantua, 1887).

Fiorillo Jan Dominik, * 1748 r. w Hamburgu, † 1821 r.; od 1799 profesor w Getyndze, malarz i rysownik, wsławił się szczególnie jako autor dzieł następujących: „Geschichte der zeichnenden Künste” (5 t., Getynga, 1798 — 1808); „Geschichte der zeichnenden Künste in Deutschland und den Vereinigten Niderlanden” (2 t., Hannower, 1815—17) i „Kleine Schriften artistischen Inhalts“ (2 t., Getynga, 1803—6).

Fiorillo Fryderyk, * 1755 w Brunświku, † roku 1824, skrzypek i kompozytor. Napisał „kaprysy” na skrzypce, które w czasach nowszych zostały wydane przez Davida.

Fiorini-Mazanti Elżbieta, hrabina, * 1812 w Rzymie, oddała się od pierwszej młodości botanice i za napisanie kilku traktatów o tej nauce została przyjętą do akademji turyńskiej. Głównem jej dziełem jest: „Specimen biologiae romanae” (1841), w którem podaje własną klasyfikację mchów.

Fiorytury (po włos. *Fioretta*, *Fioritto*, *Fioritura*), kwiatki, upiększenia melodji w arjach, pieśniach przez rozkładanie głównych nut akcentowanych na wiele mniejszych, które nie przekraczają granic wartości głównej nuty.

Firan, oaza na pół wyspie Sinai, zwana *Perłą*, posiadająca obfitość wody i piękną roślinność, słynna z wybornych daktyli.

Fircks Teodor, baron, znany pod pseudonimem *Schedo-Ferroti*, publicysta rosyjski, * 1812 w Kurlandji, † 1872 w Dreźnie; służył początkowo w ministerjum komunikacji, następnie na komorze celnej w Rydze, wreszcie był członkiem legacji w Brukseli 1860 r., poczem usunął się od służby rządowej. Pisał w języku francuskim głośne w swoim czasie dzieła, dotyczące najważniejszych kwestji politycznych. Występował w pracach swoich często bardzo śmiało, wbrew widocznym celom władzy. Największy rozgłos miały jego „Etudes sur l'avenir de la Russie.” Z innych bliżej nas obchodzą: „Que fera-t-on de la Pologne” (1863); „Lettre d'un patriote polonais etc.“ (1863); „La question polonaise au point de vue de la Pologne, de la Russie et de l'Europe” (1863). Nadto „La liberation des paysans“ (4 wyd., 1859); „Le nihilisme en Russie“ (1867); „Le patrimoine du peuple” (1868); „Lettres sur l'instruction populaire en Russie” (Lipsk, 1869) i „Die internationale Arbeiterbewegung“ (Berlin, 1872).

Fircyk, trzpiot, wiercipięta; wyraz ten był powszechnie używany za czasów króla Stanisława Augusta, na oznaczenie ówczesnych elegantów i strojnisiów. Typ taki przedstawił Zabłocki w wybornej komedji „Fircyk w zalotach.”

Firduzi, raczej *Firdeusi* (t. j. rajski), właściwie *Abul-Kasim-Mansur ben Ahmed*, najsławniejszy epiczny poeta perski, rodem z Tus, * 939, † 1020, jest autorem dzieła „Szahnameh” (księga królów), wielkiego o 60,000 wierszach poematu bohaterskiego, w którym opisuje czyny władców perskich od początku świata do upadku Sasanidów (632 po Chr.). Poemat ten został w zupełności wydany przez Turnera Macan (4 t., Kalkutta, 1829); Jul. Mohla krytyczne wydanie wraz z tłómaczeniem francuskiem (7 t., Paryż, 1838—78); ustęp p. t.: „Biszen i Menisze,” przełożył na język polski Siemieński (Warszawa, 1855). Drugi poemat **F**-go (Jussuf i Sulajcha), którego autentyczność była niesłusznie podejrzewaną, znajduje się w rękopisie w Londynie i Oksfordzie. W tłómaczeniu niemieckiem wydany został przez Schlechta-Wssehrd w Wiedniu 1889. Inne liryczne poezje **F**-go zostały dopiero ogłoszone przez Hermana Ethé w „Sitzungsberichten der königl. bayrischen Akademie (Monachjum, 1872 i 1873). Szach-nameh na niemiecki tłómaczył Schack. Por. J. A. Święcicki „Literatura perska” (w „Dziejach literat. powszech. z ilustracjami”), Ignacy Matuszewski „Djabeł w poezji” (wyd. 2, str. 30—39).

Firenze, włoska nazwa *Florencji*, ob.

Firenzuola Agnolo, poeta i nowelista włoski z epoki Odrodzenia, * 1493 we Florencji, † 1546 w Prato. Zwano go: Michele Agnolo Girolami Giovannini od miejsca pochodzenia rodziny, położonego w Apeninach. Napisał: „Rozmowy“. („Raggionamenti” Florencja, 1548) i „Poezje żartobliwe i wesołe” („Rime burlesche e piacevole“ tamże, 1849).

Firkowicz Abraham, pisarz żydowski, karaita, * 1786 w Łucku, † 1874 w Bakczysaraju; był rabinem w Eupatorji i dążył do rozprzestrzenienia karaizmu; zwiedzając gminy swej sekty w Azji Mniejszej, Persji i Egipcie, zgromadził bogaty zbiór starych rękopisów żydowskich, z których 1500 włączono do bibljoteki cesarskiej w Petersburgu.

Firlej, osada w gub. Lubelskiej, pow. Lubartowskim, leży między dwoma jeziorami, ma 1,220 miesz., założona w 1557 r. przez Mikołaja Firleja z Dąbrowicy, wojewodę ruskiego.

Firlej, dawny ród szlachecki, h. Lewart. Por. A. Małecki „Studja heraldyczne," wedle świadectwa Paprockiego, dopiero koło 1564 r. wygasł we Frankonji, skąd przyszedł za Władysława Łokietka (1300—1305).—Syn wychodźcy, Ostazy czyli Anastazy, że był stolnikiem krakowskim, miał dane od urzędu swego niemieckie przezwisko Fürleger. Dokument jednak niby 1317, temuż Ostazemu i jego bratu przyrodniemu wydany na przeniesienie wsi dziedzicznych z prawa polskiego na niemieckie, a cytowany przez tegoż Paprockiego (Herby 492), obala chronologję przyjścia na świat samego przynajmniej Ostazego. Ma od **F.** pochodzić wieś Firlejów do Markuszewic należąca i Ostaszów (Staszów).—Syn Ostazego, *Stanisław Firlej*, odznaczył się za Kazimierza Wielkiego przy odsieczy zamku lubelskiego przeciwko Tatarom, gdzie ubiwszy celną strzałą hana, tym sposobem zmusił pohańców do odstąpienia od oblężenia. — **Firlej** Mikołaj, kasztelan krakowski, hetman w. koronny w XVI w., syn Piotra z Dąbrowicy, zaprawiał się do służby rycerskiej naprzód w Czechach, potem na Podolu, pod Jędrzejem Odrowążem, wojewodą ziem ruskich, skąd wezwany został na dwór króla Kazimierza. W 1487 towarzyszył potem królewiczowi Janowi Olbrachtowi na wyprawę przeciwko Tatarom i odznaczyć się miał w bitwie pod Kopestrzynem nad rzeką Zawraniem. W r. 1489 wysyłany był w poselstwie do sułtana Bajazeta i zawarł z nim tegoż roku pierwszy pokój w Europie. Następnie jeździł w sprawach dyplomatycznych do książąt chrześcijańskich w Grecji i Tracji. Po wyprawie bukowińskiej za Jana Olbrachta, gdzie **F.** już był rotmistrzem, mianowany został przez króla Aleksandra chorążym krakowskim i starostą lubelskim. W r. 1502 wysłany ponownie do Bajazeta, odnowił z nim przymierze na lat 5, a po powrocie został kasztelanem lubelskim. Po śmierci Aleksandra król Zygmunt posunął go na województwo lubelskie i podczas buntu Glińskiego 1508 wysłał przeciwko niemu wraz z Konstantym Ostrogskim, hetmanem litewskim. Spustoszywszy w. ks. Moskiewskie, skłonił **F.** Wasila Iwanowicza do żądania pokoju. W r. 1510 odprawiał z Tomickim poselstwo do Węgier w sprawie wspólnej wojny przeciw Turkom. W czasie następnej wojny, zakończonej zwycięstwem pod Orszą, **F.** znajdował się z wojskiem na Litwie i wtedy mianowany został wojewodą sandomirskim, a po powrocie stamtąd 1515 hetmanem wielkim i godność tę zaznaczył zaraz walką z Tatarami, którzy niespodzianie wtargnęli na Podole. Powtórnie potykał się z nimi 1519 w ziemi Lubelskiej i Chełmskiej, gdzie pod Sokalem stracił syna Mikołaja. W r. 1520 ściągnęła go do Prus wojna z mistrzem krzyżackim, gdzie w całej świetności rozwinął zdolności wojenne, wprowadziwszy po raz pierwszy do wojska polskiego obyczaj otoczenia obozu. Tu, prócz wielu innych miast, zdobył Kwidzyn i zadawszy Niemcom liczne klęski zmusił do zawarcia w Toruniu rozejmu na lat cztery (1521). W nagrodę położonych zasług otrzymał od króla kasztelaństwo krakowskie i wielkie dobra Kockie. Ostatni raz walczył jeszcze z Turkami i Tatarami na Podolu 1524 r., a wkrótce potem umarł, pochowany w Lublinie u Dominikanów, gdzie mu syn wystawił nagrobek.—**Firlej** Piotr, syn poprzed., wojewoda lubelski, następnie ruski, w zawodzie rycerskim odznaczył się świetnie pod Orszą i w bojach z Tatarami, † 1533 r.—**Firlej** Mikołaj, drugi syn Mikołaja zginął pod Sokolem w r. 1519. O Mikołaju **F**-u pisali: Orzechowski w Quincunxie, J. Kochanowski we fragmentach i Sierpiński („Opis Lublina" 1839). Por. też „Encykl." Orgelbranda w art. Jul. Bartoszewicza i Wł. K. Wójcickiego.—**Firlej** Jan, brat Piotra i Mikołaja, a syn hetmana, w Lipsku, gdzie się uczył, przystąpił do reformacji ze swoim wujem St. Tęczyńskim, podk. sand., zwiedziwszy potem Palestynę i sam część Afryki, został sekretarzem króla Zygmunta I. Od Zygmunta Augusta posłował 1545 r. do Karola V na sejm wormacki z potwierdzeniem przymierza, później od Bohdana na Wołoszy przyjmował hołd w imieniu króla, kasztelan, 1554 wojewoda bełski, potem lubelski i marszałek w. koronny, 1572 został wojewodą krakowskim. Za bezkrólewia, jako głowa helweckiego wyznania, ulubieniec ogółu i wysoki dostojnik, miał widoki do korony. Wszakże osobista niechęć, a może więcej obawa, by ewangelicki kościół nie upadł przez zwycięstwo kalwinów, popchnęła luterskich Zborowskich i Górków do opozycji. Commendoni kardynał, w układach z arcyks. Ernestem zastrzegłszy już zwrot prawa królewskiego obierania biskupów kapitułom, przez Andrzeja Zborowskiego, katolika sobie oddanego, spór ten na korzyść katolicyzmu wyzyskuje tak, że Zborowscy z nienawiści do **F.**, przechodzą na stronę katolickiego kandydata. Walka **F.** z prymasem o zarząd w czasie bezkrólewia, przyczem Małopolska go poparła, a Litwa lubo przychylna mu, zachowała się biernie, rozstrzygniętą została na korzyść prymasa, jako wskazówka przewagi katolicyzmu. Pominięcie warunków konfederacji 6 stycznia

1573 r., przy elekcji Henryka Valois 9 maja, wywołały zbrojną secesję **F.** z protestantami pod Grochów, a gdy przy koronacji opuszczono przysięgę warującą *pacem dissidentium*, **F.** i Dębiński W. kanclerz koronny podali Henrykowi ją, i gdy ten cofnął się, **F.** ze słowami: „*Si non jurabis, non regnabis*" — chciał wyjść z kościoła z koroną. Taka **F.** śmiałość utrzymała równość praw dla dysydentów. Wszakże biskupi, zachęceni przez króla, byli coraz nieprzychylniejsi dla nich. Solikowski napisał naganę układów elekcyjnych w kwestji swobody sumienia; **F.** na to odpowiedział uwięzieniem drukarza. Niezadowolenie z króla szerzyło się coraz bardziej, i tym łacniej, gdy Commendoni w łaskach u tegoż zastąpił luterskich Zborowskich. Śmierć **F.** 1574, przypisana truciznie, powiększyła obawy jednych, a wzmogła zuchwałość drugich do najwyższego stopnia.—**Firlej** Henryk, syn poprz., prymas arcybiskup gnieźnieński, * 1573 r. Pobierał nauki w szkole katolickiej w Hradeczu i w Rzymie, gdzie został pokojowcem papieża Klemensa VIII, następnie jego prałatem domowym, hrabią pałacowym, referendarzem i protonotarjuszem. Wróciwszy do kraju, był 1599 r. scholastykiem krakowskim, a od 1605 referendarzem wielkim koronnym. Następnie mianowany proboszczem płockim i z tego tytułu księciem sieluńskim, sprawował dyplomatyczne obowiązki podczas rokoszu Zebrzydowskiego, nakłaniając ostatniego do zgody. W r. 1613 otrzymał podkanclerstwo koronne, 1616 biskupstwo łuckie, 1617 biskupstwo płockie, nareszcie 1624 r. arcybiskupstwo gnieźnieńskie. Był to mąż wielkiej nauki, rozumu i prawości charakteru. W kolegjacie łowickiej wystawił ołtarz marmurowy i złożył relikwje św. Wiktorji, a w bliskości zamku wzniósł klasztorek zakonnikom św. Jana (Bonifratrom), który rocznym uposażył dochodem. W Lublinie wystawił kaplicę przy kościele dominikańskim, a w majętności swojej Czemiernikach wybudował kościół na cześć Najświętszej Panny; † 1626, wzniósłszy sobie nagrobek w kolegjacie łowickiej.—**Firlej** Jan, brat poprzedniego z Bonarówny, podskarbi w. koronny, pobierał nauki w Rzymie, skąd wróciwszy katolikiem, wysyłany był przez Zygmunta III w poselstwie do cesarza Rudolfa. Będąc podskarbim, gdy zabrakło funduszu na opłacenie wojska, zastawił dobra swoje i żołd zaległy wypłacił; † roku 1614 kasztelanem wojnickim.—**Firlej** Henryk, syn poprzedniego z Opalińskiej, biskup poznański. Odebrawszy wychowanie za granicą, po powrocie do ojczyzny został kanonikiem krakowskim i sekretarzem królewskim. Mianowany 1625 wielkim referendarzem koronnym, został 1627 opatem tynieckim. Posunięty 1631 na biskupstwo przemyskie, które podług Łętowskiego objął dopiero 1633. Na sejmie elekcyjnym 1632 był w liczbie posłów królewicza Władysława, którego silnie na tron popierał. Przeniesiony 1634 r. na biskupstwo poznańskie, niedługo na nim zostawał, gdyż † 1635, jeszcze przed nadejściem bul papieskich.—**Firlej** Mikołaj, wojewoda krakowski, po wzięciu arcyksięcia Maksymiljana przez Jana Zamojskiego do niewoli pod Byczyną, jeździł 1589 do cesarza Rudolfa o potwierdzenie układów będzińskich i jeńca na Szląsk odprowadził; w 1590 r. członek komisji, wyznaczonej do poprawy i zbioru ustaw krajowych, popierał swą pomocą Januszowskiego, który te ustawy ogłosił drukiem; † **F.** 1599 (podług Niesieckiego), czy też 1601 (co mniej prawdopodobne.—**Firlej** Mikołaj, † 1588, kasztelan wiślicki i rawski. Był uczonym i słynął z wymowy.

Firlejów, miasteczko nad rzeką Gniłą, w Galicji, w obwodzie Brzeżańskim, pow. Rohatyńskim, ma około 1,000 miesz. Założone zostało przez Jana Firleja, wojewodę lubelskiego, marszałka wielkiego koronnego i starostę rohatyńskiego. W **F**-wie urodził się historyk liter. polskiej, Michał Wiszniewski.

Firletka *(Lychnis)*, rodzaj roślin z rodziny goździkowych, obejmuje zioła roczne, dwuroczne lub trwałe o kielichu rurkowatym, w 5 ząbków wyciętym, koronie z 5 płatków paznogciowatych złożonej i torebce 5-ściennej, wieloziarnowej. Z licznych gatunków 5 rośnie dziko w naszym kraju, kilka innych jest dla ozdoby hodowanych. **F.** *pospolita (L. flos cuculi)*, zwana także *kukułką*, ma łodygę na 2—3 stóp wysoką, liście dolne lancetowate w ogonek zwężone, wyższe takież, lecz bezogonkowe, kwiat mocno-różowy. Rośnie gromadnie po łąkach wilgotnych. **F.** *smółka (L. viscaria)* i **F.** *leśna (L. silvestris)*, obie mają kwiaty purpurowe. Dalej **F.** *biała (L. dioica)*, **F.** *płomieńczyk (L. chalcedonica)*, której korzeń gotowany z wodę, pieni się jak mydlnicowy, i dlatego w Syberji używany bywa do prania zamiast mydła. Hodowane są **F.** *japońska (L. grandiflora)*, **F.** *włoska (L. coronaria)* i **F.** *sybirska (L. fulgens)*.

Firma, pochodzi od instytucji angielskiej *firma burgi*, ale otrzymała następnie inne znaczenie, mianowicie nazwy, którą kupiec, jako jednostka, czy spółka, przybiera dla odróżnienia od innego kupca, i która oznacza swój byt i swoją działalność handlową. Jako taka nazwa, firma ma w życiu handlowem to samo znaczenie, co nazwisko człowieka w życiu cywilnem; nazwa ta mianowicie trwa i nie może uledz zmianie przez cały czas bytu przedsiębierstwa. Jeśli się zmienia, chociaż przedsiębierstwo trwa dalej, to tylko dlatego, że w istocie samo przedsiębierstwo uległo zmianie, a właściwie w miejsce jednego powstało inne; jeśli zaś znowu istnieje, chociaż kupiec, od którego wzięła początek (założyciel firmy) żyć przestał, to dowód, że jego następcy prowadzą dalej to samo przedsiębierstwo.

Podług obowiązującego u nas kodeksu, do firmy spółki imiennej mogą wejść tylko nazwiska spólników, a do firmy spółek komandytowych nazwiska jednego lub kilku spólników solidarnie odpowiedzialnych; w praktyce jednak utarły się inne zwyczaje, i w wypadkach, gdy przedsiębierstwo przechodzi od założyciela do następców, lub od jednej osoby do innej, nazwa się nie zmienia, choć istotny właściciel nosi inne nazwisko. Błędnie, ale dość powszechnie nazywają firmą także samo przedsiębierstwo, mówiąc, lub pisząc: firma bankierska, firma kolonjalna i t. p., ściśle jednak firmą jest tylko sama nazwa, którą handlujący obierają sobie dla odróżnienia się od innych handlujących.—*Firmowy*, albo handlowy *rejestr* jest instytucją, ujawniającą szczegóły, dotyczące bytu handlujących i warunków ich przedsiębierstw. Ujawnienie to ma na celu rękojmię bezpieczeństwa dla wszystkich osób, wchodzących w stosunki z przedsiębierstwem. U nas dotychczas regestru firmowego niema, ale w chwili, gdy to piszemy (1899), gotowy już jest projekt do prawa (O firmie i regestracji firmowej, porów. artykuł Wł. Andrychiewicza w „Encyklopedji Handlowej").

Firmament, pozorne sklepienie nieba, według bowiem pojęcia starożytnych, było ono stałe (*firmus*).

Firman, **Ferman**, w Persji rozkaz, w Turcji każde w imieniu sułtana przez wielkiego wezyra wydane rozporządzenie, a stąd każdy przywilej, a nawet pasport podróżny.

Firmenich Jan Mateusz, germanista, * 1808 w Kolonji, † 1889 r. w Poczdamie, kształcił się na uniwersytecie w Bonn i Monachjum, odbył liczne podróże, później przemieszkiwał w Wiedniu, gdzie napisał swoją tragedję „Klotylda Montalvi" (1840), w roku 1860 został profesorem w Berlinie, wydał między innemi ważne dzieło do poznania narzeczy niemieckich: „Germaniens Völkerstimmen, Sammlung der deutschen Mundarten in Dichtungen, Sagen, Märchen, Volksliedern etc." (3 t., 1843—66; dodatek 1867). Wydał także „Tragondia Romaika" (Berlin, 1840—67) nowogreckie pieśni ludowe w oryginale i tłómaczeniach. Pisał sam pieśni w rozmaitych językach i narzeczach; nie doczekały się one wszakże zbiorowego wydania. W polityce był konserwatystą i nacjonalistą.

Firmin-Didot, ob. Didot.

Firmus Maur, wódz maurytański za czasów Walentynjana I, przeciwko któremu podniósł rokosz w 370 i zdobył Cezareę. Powstanie to stłumił Teodozjusz. W 372 odebrał sobie życie.

Firn, ob. Lodowce.

Firola, *Ścięźnica*, rodzaj mięczaków brzuchonogich, z rzędu wręgonogich (Heteropoda), różniący się od rodzaju Atlanta (ob.) brakiem muszli. Przebywają we wszystkich morzach cieplejszych.

Firuz, król perski z dynastji Sassanidów, syn Jezdegerda II Kadego. Strąciwszy z tronu brata swego Hormizdasa, panował od 457—482. Wydał wojnę Eftalitom i zginął w bitwie razem z wojskiem. Oprócz niego imię **F.** nosili i inni sułtanowie patońscy w Indjach: **F.** Szach I, 1351—1388; **F.** Szach II, 1494—1496 i **F.** Szach III, 1521—1522.

Firuzabadi Abu Tahir Muhammed ben Jakób, z przydomkiem Meżd-ud-din, filolog arabski, * 1329 w Karazinie, † 1417 w Zebidzie. W 7 roku życia umiał na pamięć cały Koran. Napisał sławny słownik: „al Kamus al-Mohit" (ocean wszystko ogarniający). Przełożył go na język turecki Asim efendi, Konstantynopol 1830, perski przekład wyszedł w Kalkucie 1840, najlepsze wydanie „al-Kamusa" wyszło w Kairze 1864. Oprócz słownika **F.** napisał arabską synonimikę p. t. „Erraud el masluf", komentarz do zbioru tradycji Buharego, żywot Proroka i in. Por. szeich Murtada „Tadż al-arus" (Kair, 1890).

Fischart Jan, przezwany Menter, genjalny satyryk niemiecki XVI w., * około 1545 w Strasburgu lub w Moguncji, z powołania prawnik, † w Forbach w końcu roku 1589. **F.** był obok Lutra najdzielniejszym bojownikiem ruchu reformatorskiego XVI w. Z licznych bardzo pism jego, które częścią pod własnem, częścią pod najrozmaitszemi zmyślonemi wydawał imionami, celniejsze są: „Aller Praktik Grossmutter" (1572); „Affentheurlich Raupengehörliche Geschichtklitterung von Gargantoa und Pantagruel" (1575); „Podagrammisch Trostbüchlein" (1577); „Bienenkorb des Heyligen Röm. Imenschwarms" (1579) i „Der Heilig Brotkorb" (1580); wszystko to są dzieła satyryczne, pełne swawolnego humoru i jaskrawej komiki; mimo naśladowania cudzoziemców (jak Rabelais), tryskają nieraz oryginalnością. Chłoszcze **F.** i wyszydza przesądy i wady swej epoki, bez żadnego względu na przyzwoitość. W literaturze niemieckiej ważne zajmuje miejsce jako znakomity stylista. Zbiorowe wydanie jego poezji wyszło w Lipsku 1866—68 w t. 3, i w Halli 1854, wybór w 1880). Czyt. o nim Gödekego „Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung" (t. 1, Drez., 1859—63); Wackernagla „J. F. von Strassburg" (Bazyleja, 1874); Bossona „Etude sur F." (Paryż, 1889); Wendelera „Fischartstudien des Freiherrn von Meusebach" (Halla, 1879).

Fischart Jan.

Fischbach Fryderyk, ornamentator niemiecki, * 1839, kształcił się w szkole rysunkowej w Berlinie, od r, 1870 był nauczycielem w Akademji w Hanau, 1882 został powołany na dyrektora szkoły artystyczno-przemysłowej w St. Gal-

len. Położył wielkie zasługi dla podniesienia w swoim kraju sztuki stosowanej do przemysłu. Wydał: „Album für Stickerei“ (ostatnie wyd., 1880); „Südslavische Ornamente“ (1872); „Ornamente der Gewebe“ (160 tablic, 1874—81); „Stilistische Flachornamente“ (1867); „Album für Wohnungsdekoration“ (portjery, firanki, dywany, pokrycia stołów, obicia i t. p., 1872 i nast.); „Photographienalbum mit Ornamenten“ (1874); „Die Tapetendekoration“ (1874, z tekstem); „Ornamente der Hausindustrie Ungarn“ (1878); „Lieder eines Ketzers, Ornamente in Versen“ (Hanau. 1878); „Geschichte der Textilkunst“ (1883); „Stickereimuster“ (1888); „Weisstickereivorlagen“ (1892).

Fischel Edward, publicysta niemiecki, * 1826 w Gdańsku, † 1863, po ukończeniu studjów prawnych był asesorem sądu miejskiego w Berlinie i oddawał się zarazem publicystyce. Wrażenie sprawił broszurą „Despoten als Revolutionäre“ (Berlin, 1859), przypisywaną ks. bawarskiemu. W broszurze „Gallischer Judaskuss“ (będącej odpowiedzią na pismo Edmunda About: „Prusy w 1860“), krytykował politykę Napoleona III. Napisał nadto: „Preussens Aufgabe in Deutschland“ (Berlin, 1859); „Manner und Massregeln“ (1861); wielkie dzieło „Die Verfassung Englands“ (2 wyd. 1864).

Fischer *von Erlach* Jan Bernard, * 1650 r. w Pradze, podług innych w Wiedniu; sławny budowniczy, wystawił 1696 pałac Schönbrunn i podał plany do wielu budowli wiedeńskich, które potem syn jego wykończył, † 1723.—Jego syn, *Józef Emanuel Fischer von Erlach*, * 1680, wykonał wiele projektów swego ojca i w r. 1727 wystawił w ogrodach Schwarzenberga pierwszą machinę parową do wprawiania w ruch tamecznych wodotrysków, † po roku 1740.

Fischer, drukarz gdański r. 1698.

Fischer Jan Eberhard, prof. historji i starożytności, członek akademji nauk w Petersburgu, * 1697 w Esslingenie, † 1771. W 1733 wysłany w celach naukowych do Kamczatki, skąd powrócił 1747. Z pism jego najważniejszem jest: „Historja Syberji“, napisana w języku niemieck. (2 t., Petersburg, 1768).

Fischer Marcin, albo Jan Marcin, rzeźbiarz, * 1740 w Bebel w Algawji, † 1820 w Wiedniu. Odbywszy gruntowne studja anatomiczne, wykonał podług zwłok pięknego młodzieńca sławny Posąg anatomiczny. Oprócz tego wykonał „Szermierz umierający“, „Pallada“, „Pokój i popiersie cesarza Józefa II, kilka nagrobków i t. p. Wybrany na członka akademji, został jej profesorem, a w końcu radcą.

Fischer Fryderyk Krzysztof Jonatan, publicysta i historyk niemiecki, * 1750 w Sztutgardzie, † 1797 w Halli jako prof. prawa. Z prac **F.** najcelniejsze: „Geschichte des Despotismus in Deutschland“ (Halla, 1780); „Geschichte Friedrich's II, König den Preussen“ (2 t., Halla, 1787) i „Geschichte des deutschen Handels“ (4 t., Hanow., 1791—97), najgłówniejsze jego dzieło.

Fischer *von Waldheim* (Gotthelf), naturalista, * 1771 r. w Waldheim, † 1853 r. Kształcił się w Niemczech i Paryżu. Zaproszony 1798 do Moguncji na katedrę historji naturalnej, wydał kilka dzieł w przedmiocie bibljografji i drukarstwa, 1804 przybył do Moskwy, gdzie wyłącznie poświęcił się historji naturalnej. 25 kursów prelekcji, mianych przez niego w uniwersytecie moskiewskim, i 17 w tamtejszej akad. medyko-chirurgicznej, ukształciły wielu uczonych. Założył w Moskwie towarzystwo badaczów przyrody, którego następnie został wice-prezesem. Ważniejsze jego prace są: „Studjum o kościach wykopanych w Rosji“; „Onomasticon du système d'oryctognosie” (1811); „Entomographie de la Russie et genres des insectes“ (1820—28); „Bibliographia animalium systematica“ (2 wyd. 1834).—Syn jego *Aleksander* **F.**, * 1803, † 1884, lekarz i botanik, był od 1830 profesorem botaniki w uniwersytecie moskiewskim.

Fischer Michał Gotthardt, * 1773 r. w Alach pod Erfurtem, † 1829 w Erfurcie, kompozytor muzyczny, napisał na organy i fagot wiele motetów, chorałów, fug, symfonji i t. p.

Fischer Aleksander, poeta niemiecki, * 1814 w Petersburgu, odebrał sobie życie 1843 we Freiburgu. Był przedstawicielem szkoły zw. młodoniemieckiej. Napisał tragedję „Masaniello“ (Lipsk, 1839) i po śmierci wydaną przez Ad. Sterna tragedję „Nausikaa“ (Lipsk, 1854).

Fischer (G. W. T.), pastor z Gdańska, wydał: „Versuch einer Geschichte der Reformation in Polen“ (2 t., Berlin, 1858).

Fischer Karol Filip, filozof, * 1807 w Wirtembergji, był naprzód profesorem filozofji w Tybindze, od 1841 w Erlangen, † 1885. Napisał: „Die Freiheit des Willens“ (Tybinga, 1833); „Wissenschaft der Metaphysik“ (Stuttg., 1834); „Idee der Gottheit“ (1839); „Spekulative Charakteristik und Kritik der Hegelschen Systems“ (1845); „Die spekulative Dogmatik des Dr. Strauss“ (1841—42); „Grundzüge des Systems der Philosophie“ (Frankfurt, 1845—55, t. 3); „Ueber die Unwarheit des Sensualismus und Materialismus“ (1855); „Ueber die Unmöglichkeit, den Naturalismus zum erganzenden Teil der Wissenschaft zu machen“ (1854) i in.

Fischer Henryk, mineralog, * 1817, † 1886, od r. 1859 był profesorem mineralogji i geologji, oraz dyrektorem mineralogiczno-geologicznego muzeum we Fryburgu. Jeden z pierwszych zastosował mikroskop do mineralogji, petrografji i paleontologji i ogłosił: „Orthoptera europaea” (1854); „Nephrit und Jadeit” (2 wyd., 1880); „Die Mineralogie als Hilfswissenschaft für Archäologie” (1877) i in.

Fischer Jan Jerzy, poeta niemiecki, * 1820 w Wirtemberskiem, od 1860 profesor przy wyższej szkole realnej w Sztutgardzie. W 1885 przeszedł w stan spoczynku. Wydał zbiory poezji, odznaczające się świeżością i młodzieńczym życiem: „Gedichte" (3 wyd., 1883); „Neuere Gedichte" (1865); „Den deutschen Frauen" (1869); „Aus frischer Luft" (1872); „Merlin" (1877); „Der glückliche Knecht" (1881); „Auf dem Heimweg" (1891). Cenione są również jego utwory dramatyczne: „Saul" (1862); „Friedrich II von Hohenstaufen" (1863); „Florjan Geyer" (1866); „Kaiser Maximilian von Mexiko" (1868); „Aus dem Leben der Vögel" (Lipsk' 1863) i in.

Fischer Ernest Kuno Berthold, * 1824 w Sandewalde na Szląsku, uczył się w gimn. poznańskim, 1844 w Lipsku filologji, potem w Halli teologji i filozofji do 1847, w 1850 zaczął wykładać ostatnią z wielkiem powodzeniem w Heidelbergu, do 1853, w którym ministerjum bez przytoczenia powodów zawiesiło jego wykłady, na co F. odpowiedział 1854 charakterystyką swych odczytów i przeciwników, poczem prywatnie pracował z Gervinusem i Strausem. W r. 1855 próżno chciał habilitować się w Berlinie, dopiero w 1856 uzyskał na to pozwolenie osobne króla, ale już wprzód powołany na profesora do Jeny, przeniósł się tam i wykładami swojemi wzbudził taki zapał, jakiego nie pamiętano od czasów Fichtego i Schillera; 1862 zyskał tytuł tajnego hofrata. Pierwsze jego dzieła: „Diotima. Die Idee d. Schönen" (Pforsh., 1849) i „Die Logik u. Metaph. o. Wissenschaftslehre" (Sztutgard, 1852) rozwijają estetykę i logikę Hegla. Głównem wszakże dziełem **F.** jest „Geschichte d. neuern Philosophie" (Heidelberg, 1852—77, t. 6) w której w szeregu monografji znakomicie rozwinął teorją Dekarta, Spinozy, Leibnitza i Kanta, a osobno „Baco v. Verulam" (Lipsk, 1856 i 1875), o Schillerze (1858—1861), o Kancie (1860), o J. B. Fichte i „Die beiden kantischen Schulen in Jena" (Sztutgard, 1862), Spinozie (Heidelberg, 1865). Nadto rozbiór „Natana" „Lessinga" (1864) i „Ryszarda III" „Szekspira" (Heidelberg, 1868) i „Hart-ann's Philosophie des Unbewussten. Ein Schmerzensschrei des gesunden Menschenverstandes" (1872); nadto studja: „Ueber die menschliche Freiheit" (1888); „Goethes Tasso" (1890); „Schoppenhauer, Leben, Charakter und Lehre" (1892). **F.** należy do szkoły Hegla, z odcieniem idealno-realnym; odznacza się wielką erudycją, krytycyzmem; zasłynął szczególnie swoją historją filozofji.

Fischer Kuno.

Fischer Robert, stenograf i pisarz wolnomularski, * 1829 w Gera, kształcił się w Lipsku, 1877 został nadburmistrzem w Gera. Napisał: „Stenographisches Wörterbuch" (7 wyd., 1889); „Handbuch der Gabelsbergerschen Stenographie" (1884); „Lehrgang der Gabelsbergeschen Stenographie" (32 wyd. 1890) i in. Z pism wolnomularskich: „Katechismus der Freimauerei" (nowe wyd. 1890); „Briefe über Freimauerei" (2 wyd. 1875); „Ritual und Symbol" (1878); „Licht, Liebe, Leben" (1880); „Die Schwesternloge" (1878); nadto: „Corpus juris für Kaufleute und kaufmannische Rechtskunde" (3 wyd. 1884).

Fischer Karol, historyk niemiecki, * 1840 w Darmsztadzie, studjował teologję i filozofję, był nauczycielem w kilku gimnazjach, w końcu dyrektorem gimnazjum w Dillenburgu. Napisał: „Geschichte des Kreuzzugs Kaiser Friederichs I" (Lipsk, 1870); „Geschichte der auswärtigen Politik und Diplomatie in Roformationszeitalter" (1871); „Die Nation und der Bundestag" (Lipsk, 1880); „Deutsches Leben und deutsche Zustände von der Hohenstaufenzeit bis ins Reformationszeitalter" (1884); „Biblische Psychologie, Biologie und Pädagogik" (1889); „Glauben oder Wissen?" (1890); „Fürst Bismarck"; „Grundzüge einer Socialpädagogik und Socialpolitik" (Eizenach, 1892) i in.

Fischer Teobald, geograf, * 1846. studjował geografję i nauki przyrodnicze na uniwersytetach w Heidelbergu, Halli i Bonn, 1879 został profesorem w Kiel, 1883 w Marburgu, w 1886 zwiedził Saharę tunetańską, 1888 Maroko i Algier. Napisał: „Beiträge zur physischen Geographie der Mittelmeerländer, besonders Siziliens" (1877); „Studien über das Klima der Mittelmeerländes" (1879); „Die Dattelpalme, ihre geographische Verbreitung" (1881); „Raccolta di Mappamondi e carte nautische del medio evo" (1881); „Beiträge zur Geschichte der Erdkunde und der Kartographie von Italien im Mittelalter" (1886); „Die südeuropäischen Halbinseln" (w zbiorowem dziele „Unser Wissen von der Erde" t. 3, 1890).

Fischer Gustaw Adolf, podróżnik po Afryce, * 1848, † 1886. Jako członek wyprawy Denhardta, zwiedził Zanzibar w 1876, w 1877 zwiedził krainę Witu i Galla; w 1878 Wapokomo; w 1885 przedsięwziął nową podróż celem uwolnienia Junkera, Emina i Casatiego. Nie udało mu się to zresztą, i w r. 1886 wrócił do Niemiec. Napisał: „Mehr Licht im dunkeln Welttheil" (1885).

Fischer Emil, chemik, * 1852 w Enskirchen, kształcił się w Bonn i Strasburgu, w 1882 został profesorem w Erlangen, 1885 w Würzburgu, 1892 w Berlinie. Przeprowadził liczne badania w chemji organicznej, zbadał budowę rozaniliny, odkrył hydrazyny i dokonał syntezy cukru gronowego.

Fischer Otto, brat stryjeczny pop., również chemik, * 1852 w Enskirchen, kształcił się w Berlinie, Bonn i Strasburgu, w 1885 został profesorem w Erlangen. Zajmował się głównie badaniem

barwników organicznych; w 1881 odkrył kairynę, pierwszy sztuczny środek przeciwfebryczny.

Fischhof Józef, * 1804 w Buczowicach w Morawji, naprzód prof. konserwatorjum w Wiedniu, później jego dyrektor, † 1857; oprócz licznych kompozycji, napisał także: „Versuch einer Geschichte des Klavierbaus“ (Wiedeń, 1853).

Fischhof Adolf, polityk austrjacki, * 1816 r. w Altofen, † 1893 w Emmersbach pod Klagenfurtem, doktor medycyny, porzucił swój zawód i zajął się polityką, w 1848 został komendantem legji akademickiej w Wiedniu 1848—49 członkiem parlamentu. W 1861 głosował za ustrojem dualistycznym, 1869 za federalistycznym. W 1861 z ministrem Ungerem ogłosił pismo: „Zur Lösung der ungarischen Frage“. W 1882 próbował założyć niemieckie stronnictwo narodowe. Napisał. „Zur Reduktion der kontinentalen Heere“ (Wiedeń, 1875); „Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität“ (Wiedeń, 1885) i „Der österreichische Sprachenzwist“ (Wiedeń, 1888).

Fiscus, ob. Fiskus.

Fish Hamilton, mąż stanu półn.-amerykański, * 1808, † 1893 w Stanie New-York. Biegły prawnik, zasiadał w kongresie, był gubernatorem New-Yorku, w końcu wybrany senatorem. W r. 1857 usunął się do życia prywatnego. Podczas wojny domowej pozostał wierny stronnictwu republikańskiemu, ale był przeciwny wszelkim gwałtom względem demokratów. Za pierwszej prezydentury generała Granta został (1869) ministrem stanu (ministrem spraw wewnętrznych). W tym charakterze zawarł z Anglją 8 maja 1871 t. zw. układ waszyngtoński, na mocy którego rozwiązanie pewnych kwestji spornych pomiędzy temi dwoma mocarstwami powierzono arbitrom państw obcych. Z ukończeniem prezydentury Granta złożył tekę spraw zagranicznych w ręce Evartsa 1877. Por. J. Jenkins „Lives of the Governors of the state of New-York“ (1851).

Fisharmonika, przyrząd muzyczny, będący niejako kombinacją fortepjanu z organami, powietrze bowiem, z miechów wytłaczane, wprawia tu w drganie stroiki metalowe, które zastępują miejsce piszczałek organowych.

Fisher Jan, * 1459 w Bewerly, od 1504 biskup rzym.-kat. roczesterski; wielce ceniony przez Henryka VIII, którego bronił przeciwko napaściom Lutra („Defensio Regiae assertionis“ Kol, 1525). Gdy w sprawie rozwodu stanął po stronie królowej, utracił łaskę i osadzony został w więzieniu. Gdy zaś papież Paweł III mianował go kardynałem, Henryk VIII oddał go pod sąd i d. 22 czerwca 1535 został ścięty. **F.** należał do liczby najuczeńszych teologów angielskich swojego czasu. Cały zbiór pism jego wyszedł w Würzburgu (1597), biografję zaś jego napisał Kerker (Tybinga, 1860). Por. także Th. Bayly „The life and death of John F.“ (Londyn, 1655); i Bridgetta „Life of F.“ (Londyn, 1888).

Fisher Payne, także Paganus Fisher albo Piscator, poeta i publicysta, * 1616, † 1693, w swoich utworach wysławiał Cromwella, pod którego rozkazami służył w wojsku i wydał je p. t. „Irenodia Gratulatoria“; „Veni, vidi, vici“ (1652). Jednak uwielbienie, jakie czuł dla Cromwella, zmieniło się w niechęć i rezultatem tego był pamflet p. t. „The Speechesof Oliver Cromvell, Henry Irreton and John Bradschaw intented to have been spoken at their execution at Tyburne“ (1660). Oprócz tego napisał: „A Catalog of the most of the memorable Thombs“ (1668) i „The Thombs, Monuments and Sepulcral Inscription lately visible in S. Pauls cathedral“ (1684).

Fisher Mary, wyznawczyni wiary kwakrów, żyła w XVII w. W 1656 przybyła, z Anną Austin, do Bostonu, gdzie po zrewidowaniu i spaleniu książek religijnych, przywiezionych przez sekciarki, obie wtrącono do więzienia, a po pięciu tygodniach odesłano je z powrotem do Europy, gdzie **F.** udała się pod opiekę sułtana Mahometa IV. Por. Lossing „A history of the United States“, Bancroft J. „Hist. of Unit. States“.

Fiske John, historyk i filozof amerykański, * 1842 w Hartfordzie, w Stanie Connectitut. Wydał cykl odczytów, wygłoszonych w Bostonie, z tych główniejsze: „The destiny of man viewed in the light of his origin“ (Berlin, 1884); „The idea of God, affected by modern Knowledge“ (Berlin, 1885). Nadto napisał: „Myths and mythmakers“ (Berlin, 1875); „Outlines of cosmic philosophy“ (Berlin, 1875); „Darwinism“ (Londyn, 1879); „The critical period of American history“ (Boston, 1888); „The beginnings of New-England“ (Londyn, 1889); „The discovery of America“ (Londyn, 1892).

Fiskus, **Fiscus**, (łac.) tak się zwał w Rzymie za pierwszych czasów cesarstwa skarb koronny cesarski (*fiscus caesaris*), w odróżnieniu od skarbu państwa lub senatu (*aerarium*). Do **F.** wpływały początkowo dochody tylko z prowincji należących bezpośrednio do cesarza, później jednak, gdy cesarze stali się zupełnymi jedynowładcami, gdy w ich władzy utonęło znaczenie ludu i senatu, skarb cesarski pochłonął w sobie skarb senacki, a pojęcie **F.** stało się obszerniejszem i oznaczało w ogóle skarb państwa. **F.** miał przymioty osoby prawnej, mógł przeto spadki przyjmować, majątki nabywać, układy zawierać i t. d., a prócz tego miał jeszcze w prawie cywilnem liczne przywileje sobie wyłącznie właściwe. Stąd *fiskalność*, skarbowość, *dobra fiskalne*, skarbowe, tudzież *fiskał*, urzędnik skarbu publicznego, czuwający nad całością funduszów skarbowych. Por. Herrlich „De aerario et fisco Rom. quaestiones“ (1872); G. Humbert „Essai sur les finances et la comptabilité publique chez les Romains“ (Paryż, 1887); Madvig „Die Verfassung u. Verwaltung des römischen Staates“ (1881—1882), p. 119—307); Hirschfeld „Unter-

suchungen auf dem Gebiete der römischen Verwaltungsgeschichte" (I p. 1—29); Brinz „Uber die rechtliche Natur der römischen F. Münchener Sitz. ber. 1886".

Fissilingues, *rościętojęzyczne*, ob. Jaszczurki.

Fistularia, ryba, ob. Cybuchówka.

Fistuła, w medycynie, ob. Przetoka.

Fistuła, *falset*, *fistułowy głos*, ob. Głos.

Fisz Zenon Leonard, pisarz polski, znany w piśmiennictwie naszem pod pseudonimem *Tadeusza Padalicy*, * 1820 we wsi Kluczki, gub. Mohylowskiej, † 1870; pochodził z dawnej rodziny polskiej galicyjskiej, piszącej się poprzednio *Fis*. Z powodu że całe naukowe wykształcenie swoje własnej tylko winien pracy, przybrał pseudonim *Padalica*, oznaczający na Ukrainie zboże, które bez żadnej uprawy porasta z ziarn, spadłych wprost z kłosa. **F.** pierwotne, około 1840, prace swoje zamieszczał w *Tygodniku Petersburskim*, potem w *Athenaeum* Kraszewskiego 1841. W 1846 wydał w Petersburgu 1 tom pisma zbiorowego „Gwiazda", pamiętnego z opozycji stawionej wstecznym dążnościom hr. Henryka Rzewuskiego i innych pisarzów. Dalsze tomy wydawał, przy współpracownictwie Fisza, Dołęga Jurkiewicz. W 1856 ogłosił **F.** w Wilnie szkic obyczajowy p. t. „Pokojówka". Następnie artykuły swoje, po większej części krytyczne, zamieszczał w czasopismach warszawskich i wileńskich. Oprócz tego ogłosił: „Konaszewicz w Białogrodzie", tragedja (Warszawa, 1844); „Wiadomość historyczna o śmilańskim kościele parafjalnym" (Wilno, 1856); „Opowiadania i krajobrazy" (2 t., Wilno, 1856) i „Listy z podróży" (3 t., Wilno, 1859), opowiadające wrażenia, jakich doznał w podróżach do Warszawy, Krakowa, Drezna, Paryża, Londynu i Konstantynopola w latach 1857—58. Powiastka jego „Nestor Pisanka" należy do najpiękniejszych tego rodzaju utworów w literaturze polskiej.

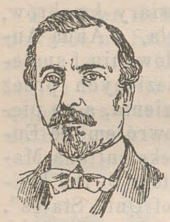

Fisz Zenon.

Fiszbin, masa rogowa w paszczy wieloryba, składająca się z warstw mniej więcej sierpowatego kształtu, leżących jedna na drugiej w ilości od 250 do 300 na każdej stronie paszczy na podniebieniu. U górnego końca warstwy te rozszczepiają się w długie włókna, podobne do włosia końskiego, wychodzą nazewnątrz paszczy i tworzą rodzaj brody. Ogólna waga **F.** w paszczy wielorybiej dochodzi do 1500 kg.; tworzy on rodzaj filtra dla połykanej wody morskiej, zatrzymując na sobie materjał, stanowiący pożywienie wieloryba. **F.** młodego wieloryba jest niebieskawy, u starych—czarny. Aby zużytkować **F.** dla celów praktycznych, wyjmuje się go z paszczy zabitego wieloryba, czyści, kraje na plastry, suszy, kraje następnie na możliwe długie pasy, gotuje w wodzie, aż zmięknie, wreszcie rznie na sztabki żądanej grubości, suszy znów i poleruje. W tym stanie idzie **F.** do przemysłu, na wyrób lasek w parasolach, batów, wstawek do kapeluszy damskich i t. p. Rozmiękczony w parze lub piasku gorącym, daje się **F.** prasować w formy dowolne. Jako surogatu **F.** używa się często trzciny południowo-amerykańskiej lub kauczuku.

Fiszen (Fischen), herb: W polu barwy niewiadomej dwie ryby jedna pod drugą, górna w prawo, dolna w lewo. U szczytu pół ryby łbem do góry.

Fiszen.

Fiszer I.

Fiszer II.

Fiszer III.

Fiszer *(Fischer)*, herb: **F.** I — na tarczy 4-dzielnej, poprzeczną rzeką białą przedzielonej, przez pół w polu I czerwonem, przez pół w II srebrnem—pół męża w sukmanie i czapce w wyłogiem, trzymającego na plecach w prawej ręce siatkę rybacką; w polu I ów rybak jest srebrny, w II czerwony. W polu III srebrnem — ręka w rękawie czerwonym, z gałązką wawrzynu. W polu IV czerwonem — nad kotwicą srebrną, trzy 6-promienne gwiazdy złote. Nad tarczą dwa ukoronowane hełmy; nad pierwszym—rybak jak na tarczy, nad drugiem — ręka, jak na polu III tarczy. Labry czerwone, podbite srebrem. Nadany 1782 przez cesarza Józefa II. — **F.** II: Na tarczy ściętej, w polu górnem błękitnem — pół jelenia, w dolnem srebrnem — ręka zbrojna z mieczem. U szczytu pół jelenia. Labry błękitno-srebrne. Nadany 1797. — **F.** III: Na tarczy dwudzielnej w polu I złotem—drzewo na murawie, w II srebrnem—na murawie porosłej trzciną bocian. Zaliczenie do szlachty inflanckiej 1756 r.

Fiszer Stanisław, generał, adjutant Naczelnika, legjonista i szef sztabu armji Księstwa Warszawskiego, * 1770, † 1812. Służył w stopniu porucznika w dywizji wielkopolskiej, i tu wyróżniony przez generał - porucznika Kościuszkę, był nieodstępnym jego towarzyszem. W 1792 brał udział w kampanji przeciw Kachowskiemu, był pod Połonnem i Dubienką. Po dymisji Kościuszki, chciał podać się do uwolnienia, ale odwiódł go od tego zamiaru list Kościuszki (Kościuszko do Fiszera 1792). W 1793 mianowany adjutantem generała porucznika Byszewskiego, jeździł z misją do Poznania, ale wkrótce poróżniwszy się z Byszewskim udał się do swego pułku do Radoszyc i tam objął komendę nad swoją kompanją. W czasie powstania natychmiast stanął u boku Naczelnika, jako jego adjutant. Ranny pod Maciejowicami i z Kościuszką wzięty do niewoli, dopiero w 1796 odzyskał wolność. Wkrótce zaciągnął się do legjonów naddunajskich Kniaziewicza i tu za waleczność został mianowany szefem brygady. Następnie w armji generała Moreau walczył przeciw Austrjakom i pod Offenburgiem dostał się do niewoli 1800, zamknięty w twierdzy Königgrätz, dopiero w 1801 odzyskał wolność. Później osiadł w Paryżu, gdzie oddał się naukom, tu straszną cierpiał nędze, którą ukrywał, aż wreszcie odkrył stan rzeczy Drzewiecki i zawiadomił o tem Kościuszkę, który przeznaczył dla **F.** zasiłek (100 tal.). W 1802 udał się **F.** do Anglji, a następnie powrócił do Warszawy, gdzie od księcia Józefa serdecznie był przyjęty. W roku 1803 osiadł w Poznańskiem na dzierżawie. Po kilku latach brał udział w powstaniu Księstwa Warszawskiego, przy ks. Józefie został szefem kancelarji wojskowej i naczelnikiem sztabu, a później generałem. Zabity 1812 jako szef sztabu pod Borodinem. Pozostawił „Dziennik," z którego zachowały się ustępy: sierpień 1792—sierpień 1793; 1795—6; 1802—6; 1809.

Fiszer Stanisław.

Fiszer Gustaw, aktor w rodzaju płaskiej komiki, w r. 1886 porzucił scenę lwowską i wystąpił w licznych podróżach, jako monologista w pisanych przez siebie charakterystycznych monologach. Monologi, a także humorystyczne feljetony pomieszczał w *Kurjerze Warszawskim*, *Gazecie Lwowskiej* i in.

Fiszerowa Stefanja, z Krakowa, pisywała poezje i powieści, które wychodziły w *Dniestrzance* (1841), *Dzienniku Domowym*, *Tygodniku literackim* (1840) i in.

Fitger Artur, poeta i malarz niemiecki, ur. 1840 w Delmenhorst, od r. 1869 osiadł w Bremie, gdzie wykonał freski w kościele św. Remberta, w Nowej Giełdzie, w piwnicy Ratuszowej i in. Napisał dramaty: „Adalbert von Bremen" (1873); „Die Hexe" (1887); „Die Rosen von Tyburn" (1888) i poezje liryczno-epiczne: „Fahrendes Volk" (1887) i „Winternächte" (1887).

Fitografja, opisywanie roślin; jest to jedna z głównych części botaniki (ob.).

Fitolit, roślina skamieniała, toż co dendrolit, ob. Skamieniałości.

Fitologja, wyraz proponowany na oznaczenie botaniki (ob.).

Fitotomja, rozbieranie roślin, to samo co anatomja roślin czyli organografja.

Fittig Rudolf, chemik, * 1835 w Hamburgu, kształcił się w Getyndze, gdzie był asystentem Wöhlera i w r. 1866 został tamże profesorem; w r. 1870 przeszedł jako profesor chemji do Tybingi, 1876 do Strasburga. Zbadał budowę węglo-wodorów i odkrył fenatren, fluoranten i laktony. Ogłosił: „Grundriss der Chemie" (część nieorganiczna, 3 wyd. 1882, i część organiczna, 11 wyd. 1886).

Fitz, wyraz staronormandzki, wyprowadzany od łacińskiego *filius*, lub franc. *fils* syn. Podobnie jak *Mac* u Szkotów, *O'* u Irlandczyków, *Ben* u ludów wschodnich, wyraz *Fitz*, dodany do imion własnych, znaczył u Normanów pochodzenie od osoby, tem imieniem wskazanej. Np. rodziny: *Fitz-Alan*, *Fitz-Walter*, *Fitz-William*, *Fitz-Gerald*, *Fitz-Herbert* i t. d. Nowszemi czasy używany był wyłącznie na oznaczenie pochodzenia nieślubnych potomków rodów szlacheckich, np. Fitz-Roy, Fitz-James, Fitz-Clarence.

Fitzclarence, ob. Wilhelm IV, król Wielkiej Brytanji.

Fitzgerald, Edward lord, młodszy syn księcia Leinster, ur. 1763 r. w Carlton-Castle pod Dublinem; w 16 roku życia wszedł do służby wojskowej i walczył na czele swego pułku w Ameryce. Wróciwszy do Europy, zasiadł w parlamencie irlandzkim, ale widząc rozdwojenie pomiędzy członkami, złożył mandat 1787, wyjechał do Ameryki północnej i żył przez 2 lata pośród dzikich Indjan. W r. 1790 wrócił do kraju i znowu zasiadł w Izbie. Wielbiciel rewolucji francuskiej, przybył do Paryża 1792, a za utrzymywanie związków z patrjotami francuskimi i za wzniesienie toastu za pomyślność oręża francuskiego, rząd angielski wykreślił go z rejestrów wojskowych. Tu ożenił się z wychowanką (a podług innych córką) pani de Genlis i księcia Orleańskiego, Pamelą. Pragnąc oswobodzenia ojczyzny z pod jarzma Anglji, stanął na czele stronnictwa ludowego (r. 1796) i objął kierunek spraw Irlandji Zjednoczonej *(Irishk-United)*, celem zupełnego oderwania Irlandji. Zdradzony dwukrotnie, został uwięziony w Dublinie i † r. 1798, wskutek ran odniesionych podczas aresztowania. Por. Fitzpatrick: „Lord E. F. and his Betrayers" (Londyn, 1859).

Fitzgerald Percy Hethrington, powieściopisarz angielski, * 1834 w Irlandji, kształcił się w Dublinie, następnie był prokuratorem honorowym w Londynie. Napisał wiele nowel i romansów, między innemi: „Never forgotten“ (1865); „Bella Donna,“ „Two farr daughters“ (1871); „The middle-aged lover“ (1873); „The parvence family“ (1876); „Kings and queens of an hours“ (1883); „Puppets“ (1884); dalej napisał szereg szkiców, biografji i rozpraw estetycznych, jak: „The romane of the english stage“ (1874); „New history of the english stage“ (2 t., 1882); „Dukes and pricesses of the family of George III“ (2 t., 1882) i „The history of Pickwick“ (1891).

Fitzherbert Marja Anna, * 1756 roku, córka Waltera Smytha, żona *primo voto* niejakiego Edwarda Welda, *secundo voto* Tomasza Fitzherberta, po którego śmierci (1781) zawiązała stosunek miłosny z księciem Walji, późniejszym królem Jerzym IV, i wzięła z nim za granicą ślub według obrządku katolickiego, ale małżeństwo to, zawarte bez zezwolenia królewskiego, było nieważne. Gdy następnie król Jerzy zaślubił (1795) księżniczkę Karolinę brunświcką, **F.** otrzymała listę cywilną, zachowała swe stanowisko wśród wyższej szlachty i † 1837 roku w Brighton. Por. Langdale „Memoirs of Mrs **F.**“ (Londyn, 1856).

Fitzinger Leopold Józef Franciszek Jan, zoolog, * 1802 w Wiedniu, † 1884; od 1844—61 był zatrudniony przy gabinecie przyrodniczym dworskim w Wiedniu; w 1863 został dyrektorem ogrodu zoologicznego w Monachjum, urządził w Peszcie ogród zoologiczny, po którego otwarciu usunął się od zarządu i osiadł w Hiezing pod Wiedniem. Położył zasługi nad systematyką, zwłaszcza zwierząt domowych. Między innemi wydał: „Naturgeschichte der Säugethiere“ (6 t., 1855—1861); „Der Hund und seine Rassen“ (1876); „Die Arten und Rassen der Hühner“ (1878); „Ueber das System und die Charakteristik der natürlichen Familien der Vögel“ (1856, 1862, 1863); „Ueber die Rassen des Hausschweins“ (1858); „...der Ziege“ (1859); „...des Schafs“ (1859, 1860); „Ueber die Abstammung und Rassen des zahmen Pferdes“ (1858 i 1859) i „...des Hundes“ (1866, 1867); „Natürliche Klassifikation der Fische“ (1873); „Gattungen der europäischen Cyprinen“ (1873); „Kritische Untersuchungen über die Arten der natürlichen Familien der Hirsche“ (1898); „Geschichte des Hofnaturalienkabinets zu Wien“ (5 cz., 1865 — 1880).

Fitzjames James książę, ob. Berwick James, książę.

Fitzmaurice lord Edmund Jerzy, polityk angielski, * 1846 w Londynie, syn czwartego margrabiego Landsdowne, kształcił się w Cambridge. W r. 1868—85 był reprezentantem okręgu Calne w izbie gmin. W 1872—73 był sekretarzem prywatnym ministra spraw wewn. R. Lowe'a, w 1881 członkiem komisji dla reorganizacji prowincji Turcji europejskiej, a w r. 1882—85 ministrem spraw zagranicznych. Napisał: „Life of Lord Shelburne.“

Fitzpatrik Wiljam Jones, literat angielski, * 1830 w Dublinie. W 1883 został profesorem historji i archeologji w Dublinie. Napisał: „Ireland before the Union 1774 — 1798“ (piąte wydanie wyszło w 1867); „Correspondance of Dan. O'Connell“ (1888) i in.

Fitzroy Henryk, książę Richmond, * 1519, † 1536, naturalny syn króla Henryka VIII i damy dworu królowej Katarzyny Aragońskiej, Elżbiety Blount. W szóstym roku życia został kawalerem orderu Podwiązki (1525), otrzymał tytuły hrabiego Nottingham, księcia Richmond, mianowany był namiestnikiem królewskim ziem położonych na północ od Trentu, gubernatorem zamku Carlisle i naczelnym lordem admirałem („high admiral“) Anglji, Walji, Irlandji, Normandji i Gaskonji, wreszcie lordem namiestnikiem Irlandji. W r. 1533 ożenił się z Marją córką Tomasza Howarda, trzeciego księcia Norfolk.

Fitzroy, książęta Southampton i Cleveland, pochodzili od Karola, * 1662, † 1730, syna naturalnego króla angielskiego Karola II i Barbary Villiers, hrabiny Castlemaine i księżny Cleveland. Syn jego Wiljam † 1744 bezdzietnie, a córka została żoną Henryka Vare, w r. 1833 wnuk jej Wiljam Vare mianowany został księciem Cleveland. Drugi syn króla Karola II i Barbary Villier Henryk. * 1663, † 1690, otrzymał w r. 1675 tytuł księcia Grafton. Mając lat 9 ożenił się z 5-letnią hrabianką Arlington. W 1688 należał do tych, którzy złożyli przysięgę Wilhelmowi III. Walcząc pod rozkazami Marlborougha, został zabity podczas oblężenia Corku, pozostawił syna Karola, * 1683, † 1759, po którym nastąpił syn August Henryk, * 1735, † 1811, który jako sprzymierzeniec lorda Temple, występował przeciw rządowi lorda Bute, w r. 1766 został ministrem i 1767 stanął na czele gabinetu. W 1770 podał się do dymisji, w 1771 został w gabinecie Northa lordem tajnej pieczęci, a 1782—83 był powtórnie ministrem skarbu w gabinecie Rockinghama. Syn jego Jerzy Henryk, * 1760, † 1844, zasiadał od 1784 w izbie gmin, gdzie reprezentował uniwersytet Cambridge. Syn jego Henryk zaślubił córkę admirała sir Jerzego Cranfield Berkeley.

Fitzroy Robert, admirał i meteorolog angielski, wielce zasłużony w żegludze i nauce, * 1805, w r. 1819 wstąpił do marynarki; młodo wybrany został do parlamentu i wysłany (1843) na gubernatora do Nowej Zelandji. Wsławił się najwięcej kilkoletniemi podróżami po wybrzeżach Ameryki płd. (1831—37); opis tej podróży ukazał się 1839 p. t. „Narrative of the surveying voyages of H. M. S. Adventure and Beagle“ (2 wyd., Londyn, 1848); trzecia część tego opisu jest pióra Darwina, który towarzyszył tej wy-

prawie. Bardziej stało się jeszcze znanem nazwisko **F.** przez zaprowadzenie *telegrafji meteorologicznej*, której jest istotnym założycielem; on to doprowadził do skutku połączenie telegraficzne różnych portów W. Brytanji, tak, że Londyn codziennie odbiera ze wszystkich wiadomości o stanie powietrza i ostrzega port, w którym grozi niebezpieczeństwo burzy, gdzie natychmiast wywiesza się sygnał ostrzegawczy. Instytucja ta znacznie później udoskonalona, wielkie zasługi żegludze oddała. **F.** łożył wiele na przedsięwzięcia naukowe, tak, że popadł niemal w nędzę i w napadzie melancholji odebrał sobie życie 1865 r. Napisał także: „Remarks on New Zealand“ (1846); „Weatherbook, a manual of practical meteorology“ (1862) i „Meteorological observations.“

Fitzwarin Foulques I, był w 1156 protoplastą rodu, † 1171, syn jego Foulques II, † 1197, Foulques III, † 1257, zbuntował się i podniósł rokosz z powodu wydanego przeciw niemu przez króla Jana bez Ziemi wyroku sądowego, w sprawie posiadania zamku Whittington, **F.** został wyjęty z pod prawa, w 1215 należał do konfederacji buntowniczych baronów w Stamford. Syn jego Foulques IV utonął podczas bitwy pod Lewes w 1264. Ostatni z rodu **F.** † 1420. Istnieje romans p. t. „Foulques Fitzwarin,“ wydany kilkakrotnie, między innemi przez Tomasza Wright (Warton Club, 1855); przez L. Molanda, C. d'Héricault'a (Paryż, 1858) i przez Stevensona „Rolls series“ (1875).

Fitzwilliam, ród angielski, wywodzący swój początek od Wiljama **F.,** naturalnego syna Wilhelma Zdobywcy, tudzież od Wiljama Fitz-Godric, krewniaka króla Edwarda Wyznawcy. Do młodszej linji tego rodu należy: sir *Wilhelm Fitz-William*, który 5 razy był Lordem-Deputy Irlandji, zniszczył on resztki zapędzonej do Irlandji wielkiej armady hiszpańskiej, umarł niewidomy 1599.—Wnuk jego *Wilhelm Fitz-William*, mianowany został 1620 lordem *Fitz-William de Lifford* i był dziadem *Wilhelma* (* 1643, † 1719), który 1716 otrzymał godność wice-hrabiego Milton i hrabiego Fitz-William w Irlandji. — *Wilhelm*, trzeci hrabia, otrzymał 1746 godność para Anglji; ożenił się 1744 z Anną Wentworth, siostrą ostatniego margrabiego Buckingham, od której później cała rodzina (1856) przyjęła nazwę *Wentworth Fitz-William*. —Jego syn *Wilhelm*, * 1748, objął po śmierci ojca jego tytuły (1756), wszedł 1769 do izby wyższej, został 1794 prezesem rady tajnej i 1795 wice-królem Irlandji, lecz jako sprzyjający emancypacji katolików, po trzech miesiącach uwolniony od tych obowiązków. Podczas rządów Grenvilla powrócił (1806) na krótko do swoich godności; później należał do opozycji, jako przeciwnik torysów, † 1833.—Syn jego *Karol Wilhelm Wentworth Fitz-William*, poprzednio lord Milton, * 1786, wszedł w 21 roku życia do izby niższej, a po śmierci ojca do izby wyższej, † 1857. Jako przeciwnik ceł zbożowych ogłosił „First second and third addresses to the landowners of England etc.“ (Londyn, 1839) i przyłożył się do zbiorowego wydania dzieł i korespondencji Edmunda Burke.

Fiume, miasto portowe, ob. Rjeka.

Fix Teodor, ekonomista francuski, * 1800 w Solurze, † 1846 w Paryżu. W r. 1830 był współpracownikiem redakcji „Bulletin universel des sciences,“ a 1823 „Revue mensuelle d'économie politique“ (Paryż, 1823—36). Oprócz bardzo wielu poczytnych artykułów, które umieszczał w *Siècle*, *Quotidienne*, *Journal des Economistes* i in., napisał dzieło p. t. „Observations sur l'état des classes ouvrières“ (Paryż, 1846).

Fixmillner, właściwie *Fiximillner*, Placyd, astronom, * 1721 w Achleuthen w wyższej Austrji, † 1791; wstąpiwszy 1737 do zakonu Benedyktynów, poświęcił się wyłącznie pracom naukowym i został przełożonym obserwatorjum w Kremsmünster. Jego obserwacje Merkurego posłużyły Lalande'owi do sporządzenia tablic tej planety; on też pierwszy obliczył drogę Urana. Ważniejsze jego dzieła są: „Meridianus speculae astronomicae“ (1765); „Decennium astronomicum ab anno 1765 — 75“ (1776), tudzież dzieło pośmiertne „Acta astronomica cremifanensia“ (1791).

Fizeau Armand Hipolit Leon, fizyk, * 1819, † 1896, był członkiem akademji nauk i egzaminatorem w szkole politechnicznej. Prace jego są głównie doświadczalne i dotyczą się wszystkich części fizyki. Najsłynniejszą z nich jest oznaczenie prędkości światła z doświadczenia (nie ze zjawisk astronomicznych), które mu zjednało 1856 nagrodę 10,000 franków. Ulepszył znacznie maszyny indukcyjne, oraz zajmował się badaniem rozszerzalności ciał metodą interferencji. Prace swe ogłaszał w „Annales de physique et de chimie,“ oraz w „Comptes rendus de l'académie des sciences.“

Fizetowe drzewo *(Fustet, Fustik)*, drewno z drzewa zwanego perukowem, które jest gatunkiem sumaku *Rhus cotinus*, rosnącego w Węgrzech, Dalmacji i Ilirji; zawiera żółty krystaliczny farbnik, *fustynę*, $C_{58}H_{46}O_{23}$, w związku z kwasem garbnikowym. **F. d.** używa się do farbowania na żółto wełny i skóry, a także do garbowania. Na bejcach glinkowych daje zabarwienie pomarańczowe, na cynkowych czerwonawe.

Fizjatryka, naturalne leczenie chorób, to jest pozostawienie środków leczenia siłom natury.

Fizjognomja, wyraz używany na oznaczenie nietylko rysów twarzy, lecz i jej wyrazu, to jest rysów, wzroku i całego zachowania się oblicza, jako zwierciadła duszy człowieka. Sztuka wyprowadzania z fizjognomji wniosków o charakterze i wewnętrznem usposobieniu człowieka nazywa się *fizjognomiką*, *fizjognomoniką* lub *fizjognomonją*.

Fizjokraci, szkoła ekonomistów przyjmująca za zasadę, że natura jest źródłem wszystkich dóbr, a więc i bogactwa narodowego, że zatem gospodarstwo wiejskie jedynie przynosi zysk czysty *(produit net)*, jako przewyżkę plonów nad kosztami uprawy ziemi. Rolnicy więc stanowią jedynie klasę ludzi produkujących *(classe productive)*, podczas gdy inne klasy społeczeństwa, nie przyczyniając się niczem do pomnożenia bogactwa narodowego, na to miano zasłużyć nie mogą i stanowią klasę nieprodukcyjną *(classe stérile)*. Z tej ogólnej zasady wywiedli **F.** następujące prawidła: 1) że gospodarstwo wiejskie jedynie zasługuje na wyłączną opiekę rządu; 2) wszelkie ciężary tamujące swobodną uprawę ziemi winny być zniesione, a możność zbytu produktów ułatwiona; 3) handel i przemysł winny być uwolnione z pod wszelkich ograniczeń, bo gdy one bogactwa nie tworzą, wydatki na nie przez państwo ponoszone są bezowocne; 4) ponieważ tylko rolnicy otrzymują zysk czysty, zatem oni tylko podatki płacić powinni. Główny błąd **F.** leży w fałszywej ich zasadzie, że natura wytwarza bogactwa. Natura bogactw nie wytwarza; wytwarza je człowiek, który może działalność swą zwrócić do uprawy ziemi, to jest do wydobycia surowych płodów, lub do ich przerobienia. I pierwsza i druga jego czynność jest produkcyjną. Z tem wszystkiem położyli **F.** wielkie zasługi. Dali oni poznać znaczenie rolnictwa, zburzyli system merkantylny i ograniczyli zakres mieszania się władzy państwowej w sprawy ekonomiczne do bardzo ciasnych rozmiarów. Myśl fundamentalną fizjokratyzmu odgadł wielki minister Henryka IV, Sully, który jednak nie był przez spółczesnych zrozumiany. Dlatego właściwym założycielem tej szkoły jest Franciszek Quesnay (ob.), który wydał w 1758 „Tableau économique," a w 1768 ogłosił „Physiocratie, ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au génie humain." Zbiorowe wydanie dzieł Quesnay'go ogłosili: Daire w „Physiocrates" (Paryż, 1846) i Oncken (Frankfurt i Paryż, 1888). Do wybitniejszych ekonomistów tego kierunku należą: Mercier de la Rivière, Mirabeau, Baudeau i Turgot. Por. także Kellnera „Zur Geschichte des Physiokratismus" (Getynga, 1847); Schmithennera „Zwölf Bücher" (I, 95).

Fizjologja, nauka o normalnych funkcjach organizmu, o prawidłowem życiu, ma właściwie znaczenie podwójne: raz oznaczą naukę o normalnych stosunkach ciała, dla odróżnienia ich od stosunków chorobowych (tak np. mówi się *anatomja fizjologiczna* dla odróżnienia od *patologicznej)*, w innych razach używa się dla oznaczenia czynności życiowych, czy to w zdrowym, czy w chorym organizmie, dla odróżnienia ich od prostego opisu organizmu, bez uwzględnienia jego funkcji (tak mówi się **F.** *patologiczna* dla odróżnienia od *anatomji patologicznej)*. Za punkt wyjścia dla fizjologji służy anatomja; całem zadaniem fizjologji jest połączyć czynności organizmu z dokładnie poznaną jego budową. W ten sposób razem z morfologją wypełnia ona całą naukę o życiu, całą biologję. Dzieli się ona na **F.** roślin i zwierząt. Życie jest skutkiem wzajemnych fizycznych albo chemicznych stosunków między organizmem a światem zewnętrznym. **F.** więc wymaga dokładnego poznania anatomji, tak grubej jak i drobnowidzowej, fizyki i chemji; zadanie **F.** stanowi najbardziej zawikłany przedmiot w naturze, a ona sama jest szczytem nauk przyrodniczych, stąd jasna, że **F.** dopiero po znacznym rozwoju innych nauk przyrodniczych może postępować i że ciągle za niemi pozostaje. Z drugiej strony, jako najważniejsza podstawa medycyny, bardzo wielu miała badaczów i zaprzątała najświetniejsze genjusze w medycynie. Istota życia jest takaż sama w każdej cząstce organizmu, ale w każdym organie innym się sposobem objawia. Z tego względu **F.** rozpada na ogólną i szczegółową. Jak w każdej nauce, tak i tu, badanie szczegółów poprzedza ogólne pojęcie, dlatego też **F.** szczegółowa jest znaczniej posuniętą, niż ogólna. Jak wszystkie nauki przyrodnicze, **F.** jest wiedzą empirycznie, doświadczalnie zdobywaną; śledzi ona naprzód poszczególne funkcje organów, aby z nich dopiero całokształt spraw życiowych, w organizmie zachodzących, pojąć i ustalić. Medycyna w znacznym stopniu opiera się na wiedzy fizjologicznej, cała elektroterapja z fizjologji tylko powstała, poprawa wzroku z niej jedynie wyszła. **F.** rozpada się na **F.** *procesów odżywczych*, jak trawienie, oddychanie, krążenie krwi, wydzieliny i samo odżywianie, a po części i czynności płciowe, oraz **F.** *nerwów, zmysłów* i *ruchu*. Badanie fizjologiczne dokonywa się podług rozmaitych metod. Jedną z najważniejszych metod jest obserwacyjne czysto badanie anatomicznej budowy, składu chemicznego i fizycznych warunków, zachodzących w organizmie (ciśnienie krwi, elektryczność zwierzęca, ciepło zwierzęce). Daleko głębiej sięgają rzeczywiste doświadczenia. Najczęściej usuwa się, lub zmienia pewne warunki życia na zwierzętach i bada się zmiany zaszłe w jego objawach; w ten sposób poznaje się znaczenie warunków usuniętych; jest to sposób badania, rzec można, patologiczny. Albo też starają się zebrać sztucznie warunki podobne do istniejących w organizmie; jeżeli się uda w ten sposób zupełnie podobne do życiowych otrzymać zjawiska, ma prawo nauka te warunki z życiowemi identyfikować. Ta ostatnia metoda, gdzie tylko daje się zastosować, do najdalszych rezultatów prowadzi (np. badania nad powstawaniem głosu, nad okiem, uchem, krążeniem krwi). Pomocną tu jest także obserwacja przy łóżku chorego; zmienione funkcje za życia tłómaczą zmiany, znajdowane następnie w poszczególnych organach na stole sekcyjnym; tą

drogą poznano wiele czynności mózgu i rdzenia. Z czasów starożytnych pozostały nieliczne wiadomości fizjologiczne Hipokratesa, Arystotelesa, Galena, które przez czas długi wcale się nie wzbogacały. W późniejszych wiekach w fizjologji zjawiły się liczne systematy spekulacyjne, liczne szkoły filozoficzne, bez rzeczywistego jednakże pożytku. Odrodzenie się anatomji przygotowywało zwolna grunt dla **F.** Pierwszym i olbrzymiej wagi nabytkiem nowych czasów w dziedzinie **F.** było odkrycie krążenia krwi przez Harvey'a. Ogólne podstawy życia **F.** odkryć mogła dopiero po znacznym rozwoju innych nauk przyrodniczych, mianowicie chemji. Wkrótce po wielkich odkryciach Lavoisiera w chemji, podał Jędrzej Śniadecki naukę o przemianie materji, jako istotnej podstawie życia. Badania fizjologiczne ożyły razem z innemi naukami. Bichat, Magendie, Longet, Flourens, Claude-Bernard we Francji, Karol Bell w Anglji, Joh. Müller, Weber, Du Bois Reymond, Helmholtz i inni w Niemczech łamali pierwsze lody i uczynili badania w **F.** dostępnemi dla ogromnego zastępu pracujących dzisiaj na polu tej nauki. **F.** stara się dziś zbadać najszczegółowiej, za pomocą rozmaitych metod, wszystkie zjawiska życiowe i przedstawić całe życie, jako konieczny skutek fizycznych i chemicznych czynników, działających na żywe, uorganizowane istoty. Po teorji obiegu materji najogólniejszy postęp w tym kierunku stanowi prawo zachowania energji (ob. Energja), wygłoszone i zastosowane przez R. Meyera i Helmholtza. Wszystkie zjawiska życiowe około tych dwu praw się grupują (ob. Życie).—*Literatura.* Haller „Elementa physiologiae corporis humani" (1757—66); Śniadecki „Teorja jestestw organicznych" (Warszawa, 1801); Magendie „Précis elementaires de Physiologie" (Paryż, 1836); Joh. Müller „Handbuch der Physiologie des Menschen" (1851); Beclard „Traité elementaire de Physiologie humaine" (1859); Ludwig „Lehrbuch der Physiologie des Menschen;" Hermann „Grundris der Physiologie" (1872, 11 wyd., 1896, przekład polski Portnera z przypiskami Hoyera); Majer „Fizjologja nerwów," „**F.** zmysłów" (1857); Piotrowski „Fizjologja ludzka w zarysie" (Kraków, 1865); Sieczenow „Fiziołogija nierwnoj sistiemy i organow czuwstw" (1870); Cl. Bernard „Leçons de physiologie expérimentale" (1855 — 56); Longet „Traité de physiologie" (1850); Brücke „Vorlesungen über Physiologie" (1885—87); Huxley „Grundzüge der Physiologie" (1891 — 93); Vierordt „Grundriss der Physiologie des Menschen" (1877); Cybulski „Fizjologja człowieka" (1891—93). Pisma perjodyczne: Reicherta i Du Bois Reymond „Archiv für die Anatomie, Physiologie" (w Berlinie, od 1877); Pflügera „Archiv für die gesammte Physiologie" (od 1868); „Journal de l'anatomie et de la physiologie" (w Paryżu); „Zentralblatt für Physiologie" (Wiedeń, od 1887); „Archives de physiologie," „Journal of physiology," „Archives italiennes de biologie," „Journal of anatomy and physiologie."

Fizycy filozoficzni zjawiają się w starożytnej Grecji, ze szkołą tak zwanych *starojońskich filozofów* (hylozoistów), którzy przyjmują jedność życia i materji, bez siebie istnieć nie mogących. Tu należą *Tales* z Miletu, twórca nietylko tego kierunku, lecz w ogóle całej filozofji (jego zwolennik Hippo z Samos w Atenach za Peryklesa), *Anaksymander* z Miletu, *Anaksymenes* z Miletu (Djogenes z Apolonji w V w. przed Chr. i Ideus z Himery jego stronnicy) i *Heraklit* z Efezu, przyjmujący za zasadę bytu jeden z elementów natury (wodę, materję, powietrze, ogień). Ostatni kładzie główny nacisk na stawanie się, zasadą *panta rei.* Kratylus, nauczyciel Platona, rozwinął do ostateczności teorję Heraklita. Plato uznał już odrębny byt idei, a Arystoteles, zbijający jego rozdział jednostki od ogółu, idei od zmysłowości, przyjmuje wszakże odrębny byt ducha *(nûs).* Eleacka szkoła, za której rozwoju żył Heraklit, rozwinąwszy zasadę *bytu,* zniweczyła możność wyjaśnienia zjawiskowości, co staje się przedmiotem badań *nowszej szkoły* **F.** *Empedokles* i *Anaksagoras* przyjmują pierwiastki duchowe (miłość i gniew, oraz nûs), obok materji. Atomistycy *(Leucyp* i *Demokryt),* samym ruchem i stanem materji tłómaczą zjawiskowość i szczegółowość. Tym sposobem już ta nowa szkoła **F.** wydaje teorję *dualizmu* ducha i materji, oraz *materjalizm. Strato* z *Lampsaku,* z przydomkiem *Fizyk* (w III w. przed Chr.), teorję Arystotelesa rozwija konsekwentnie w *naturalizm,* odrzucając nûs, na którego miejsce siły natury działają. *Stoicy,* zamieniwszy całą metafizykę Arystotelesa, badającą wspólne wszelkiemu bytowi zasady *(archoj:* formę, materję, przyczynę działającą, cel), przez pojęcie każdego bytu jako ciała, na fizykę, za owe 4 *archoj* przyjęli 2: *pojûn* (czynną, ratio, pyr technikon, en autê logos, theos) i *paschon* (bierną, materję, hylê). Boski ów rozum, i naturalna konieczność są tożsamością *(hejraormene* i *pronoja).* Odtąd nastaje zerwanie między **F.** właściwą, badającą ciała szczegółowe, ich cechy i stosunki i stanowiącą jedną z nauk ścisłych, podczas gdy studjum ogólnych form wszelkiego bytu, stanowiące **F.** dotychczasową, starożytną, oddziela się jako część filozofji, pod nazwą *Metafizyki,* niegdyś obu gałęziom służącej.

Fizyczno-techniczny instytut państwowy *(Physikalisch-technische Reichsanstalt),* instytut naukowy w Charlottenburgu pod Berlinem, służący do badań fizycznych, oraz do sprawdzania przyrządów i pomiarów. Bardzo zasobny w narzędzia ścisłe, jest ogniskiem, do którego zbiegają się fizycy świata całego dla doskonalenia się w nauce. Dawniej dyrektorem jego przez

długi szereg lat był Helmholtz, obecnie zarządza nim Kohlrausch.

Fizyk, oznacza nietylko człowieka poświęcającego się nauce fizyki, ale także w niektórych krajach i urzędnika lekarskiego; w języku angielskim, każdy lekarz nazywa się *physician;* w Królestwie Polskiem przy każdej komisji wojewódzkiej znajdował się **F.** *wojewódzki*, której to posadzie nadano następnie nazwę inspektora lekarskiego.

Fizyka (z grec. *physis*, natura), w najobszerniejszem znaczeniu obejmuje cały ogół nauki o przyrodzie i w tem znaczeniu pojmowaną była przez starożytnych; obecnie **F.** jest to gałąź nauki przyrody, która zajmuje się zmianami stanu ciał, t. j. zjawiskami, przy których nie zachodzą zmiany w wewnętrznym ustroju ciał, zmiany materjalne (w różnicy od chemji). Inaczej mówiąc i ogólniej, jest **F.** nauką o przemianach, jakim energja ulega, oraz o prawach, które temi przemianami rządzą; ten ostatni kierunek nadali jej przeważnie fizycy angielscy, od czasu, kiedy nauka o energji stanęła na bardziej ścisłej podstawie matematycznej. Dzięki tak szerokiemu traktowaniu, dzięki tym postępom, jakie poczyniła fizyka teoretyczna po wprowadzeniu metody badań czysto matematycznej, mogła **F.** stać się dziś tem, co Anglicy nazywają filozofją natury (Natural Philosophy). Jako nauki samodzielne, oddzieliły się od fizyki: astronomja, meteorologja i geografja fizyczna, a raczej w ogólności fizyka ziemi. **F.** w badaniu przyrody wychodzi z obserwacji i doświadczenia, używa zatem metody doświadczalnej (ob.), t. j. rozpoczyna indukcją i kończy dedukcją. Pierwszem jej zadaniem jest podać warunki, przy których dane zjawisko zachodzi. Jeżeli warunki te ściśle są podane, to opowiedzenie zjawiska ma już w sobie coś prawidłowego i może być nazwane *prawem natury*, gdyż to samo zjawisko znowu wraca, gdy znowu te same zachodzą warunki; w nauce wszakże zowie się prawem natury podanie, jak wielkości, występujące przy pewnem zjawisku, od siebie zależą (jak np. kąt odbicia światła równa się kątowi padania). Umysł wszakże ludzki nie poprzestaje na tem odczytaniu praw natury, pragnie on odgadnąć przyczynę zjawisk i za jej pomocą zjawiska wytłómaczyć, to w ogólności prowadzi do *hypotez* czyli przypuszczeń o przyczynach zjawisk. Hypoteza zyskuje tem więcej prawdopodobieństwa, im łatwiej i prościej można wytłómaczyć wszystkie pod nią podciągane zjawiska, nabiera cech pewności, jeżeli zdoła przewidzieć zjawiska poprzednio nieznane; upada i traci wszelkie znaczenie, jeżeli nowo odkryte zjawisko nie może przez nią być wytłómaczonem, albo jest z nią zgoła sprzecznem. Dla wytłómaczenia zjawisk światła przyjmowano niegdyś, że jest ono płynem nieważkim, wypływającym z ciał świecących; hypotezę tę musiano wszakże odrzucić, gdyż zjawisko interferencji (ob.) wprost jej było przeciwne; wszystkie natomiast zjawiska światła dają się wybornie tłómaczyć przypuszczeniem, że światło jest objawem drgań eteru (ob. Światło); teorja ta przewidziała wiele bardzo zjawisk, poprzednio wcale nieznanych, i rozumowaniem matematycznem powiodła do poznania ich praw, które doświadczenie najzupełniej stwierdziło; teorja przeto drgań jest obecnie bezwarunkowo przyjęta dla wyjaśnienia zjawisk światła. Również dla ciepła (ob.) należało od rzucić pojęcie o nieważkim ciepliku i przyjąć, że ciepło polega na ruchu najdrobniejszych cząstek ciał, a wiele analogji zmusza do przyjęcia, że elektryczność i magnetyzm także są objawem pewnego ruchu drobnych cząstek ciał; to przypuszczenie zresztą stało się pewnikiem, gdy Maxwell dowiódł go na drodze rozumowań czysto matematycznych, które pozwoliły mu teoretycznie wskazać sprawdzoną doświadczalnie szybkość rozpowszechniania się fal elektrycznych, i gdy wnioski Maxwell'a poparł Hertz swemi genjalnie prostemi doświadczeniami; co do głosu jest wprost widocznem, że polega on na ruchu drgającym ciał dźwięczących. Wszystkie zatem w ogóle zjawiska polegają na ruchu całych ciał, albo ich cząstek; a gdzie zjawisko zdaje się mieć cechę zupełnego spoczynku, to jednak oko fizyka, wsparte ruzumowaniem matematycznem, dostrzega jego przyczynę w pewnym ruchu. Fizyka również więc daje się określić, jako nauka o ruchu i prawach, jakim on ulega, jakkolwiek jest to już określenie bardziej ciasne niż poprzednie. **F.** rozpada się na naukę o ruchu ciał czyli *mechanikę* (ob.) i na naukę o ruchu cząsteczkowym czyli **F.** *właściwą* (którą można pojmować jako *mechanikę cząsteczkową*). **F.** właściwa obejmuje: 1) Naukę o ruchu *falowym* (ob.), czyli naukę ogólną o ruchu cząsteczkowym; 2) naukę o głosie, czyli *akustykę*; 3) naukę o świetle, czyli *optykę;* 4) naukę o cieple, czyli *kalorykę*; 5) naukę o *magnetyzmie;* 6) naukę o *elektryczności*. Poprzednio dzielono **F.** na naukę o ciałach ważkich i nieważkich, co, według powyższego, utrzymać się nie mogło. Aż do ostatnich czasów każda z wyżej wymienionych grup zjawisk uważaną była oddzielnie, bez związku z innemi; w ostatnich dopiero czasach ujęto wzajemny ich związek,—siły te ogólne są albo identyczne (światło i ciepło promieniste), albo też jedna w drugą się przeobrażają (praca mechaniczna i ciepło), a najogólniejszą zasadę, do jakiej się **F.** wzniosła, jest *zachowanie siły* (Mayer 1842, Helmholtz 1847,—ob. Siła), odpowiadająca zasadzie zachowania materji, stojącej na czele chemji. Zwykło się jeszcze **F.** dzielić na **F.** *doświadczalną* i *matematyczną*, obie te części wszakże nawzajem ściśle się łączą, i podział ten ma raczej wartość pedagogiczną, niż istotnie

naukową.—Starożytni niewiele zrobili dla **F.**; jakkolwiek Tales oddzielił **F.** od alegorji i bajek, rozpoczął jednak jej traktowanie jako nauki aprjorystycznej, spekulacyjnej. Prace Arystotelesa, tu się ściągające, pozostają daleko po za tem, co zdziałał dla historji naturalnej. W czasach następnych posunięto znacznie mechanikę, ściśle związaną z matematyką (Archimedes, Heron, Strabon, Ptolemeusz i in.). Przejście od wieków starożytnych do średnich stanowią Arabowie (optyk Alhazen, Ebn-Junis i in.). W wiekach średnich występują głównie Ciołek, Albert Wielki i Roger Bakon. Od wieku XIII napotykamy szereg dzieł encyklopedycznych o naukach przyrodzonych, z których wymienimy tu „Speculum naturale“ Wincentego de Beauvais” (1520) i „Margarita philosophica” Reischa (1480). Odkrycie Ameryki i praca Kopernika stanowią początek odrodzenia się nauk. Bacon Werulamski kreśli prawidła postępowania w naukach przyrodzonych, których Galileusz używa z ogromnem powodzeniem; może on być w znacznej części uważany za twórcę **F.** Za nim występują Pascal, Torricelli, Huygens, Papin, Otto von Guericke, Mariotte. Dalszą epokę stanowi Newton w mechanice i optyce; w XVIII wieku Halley, Hawkesbee, Euler, Rochon, Herschell wykształcili optykę; Taylor, Sauveur, Bernoulli akustykę; Fahrenheit, Réaumur, Halles, Muschenbrock, Stahl, Crawford położyli podstawy teorji ciepła; Nollet, Aepinus, Franklin, Galvani, Volta poczynili wieli odkryć w elektryczności, a Halley, Taylor, Duhamel, Coulomb w magnetyzmie. Istotnego wszakże rozwoju doszła **F.** w bieżącem stuleciu; tu występują w akustyce: Chladni, Savart, Helmholtz, Koenig, Tyndall, Lissajous, Reyleigh; w optyce; Young, Fresnel, Malus, Wollaston, Brewsten, Biot, Arago, Kirchhoff, Bunsen, Zöllner, Vögel, Kundt; w teorji ciepła: Fourier, Dulong, Petit, Dalton, Péclet, Despretz, Melloni, Regnault, Mayer, Helmholtz, Joule, Clausius, Magnus, Clark Maxwell, Thomson, Andrews, Cailletet, Pictet, Wróblewski, Olszewski; w elektryczności i magnetyzmie: Oersted, Ampère, Arago, Becquerel, Faraday, Jacobi, de la Rive, Matheucci, Pouillet, Grove, Masson, Riess, Knoblauch, Crookes, Riess, Edlund, Hertz; w elektrotechnice: Gramme, Siemens, Edison. Literatura **F.** niezmiernie jest bogatą; najobszerniejszy jej wykład stanowi „Allgemeine Encyklopädie der Physik,” pod redakcją Karstena. Pisma **F.** najważniejsze są: „Annalen der Chemie und Physik,” dawniej pod redakcją Poggendorffa (od 1797), obecnie zaś Wiedemanna; „Annales de chimie et de physique“ (od 1816); „Repertorium der Physik“ (Dove'go, od 1837). Literatura polska z dzieł dawniejszych posiada wykłady Osińskiego, Bystrzyckiego (1816); Drzewieckiego (1823); Krzyżanowskiego (1828); Radwańskiego (1837). Z nowszych Urbańskiego „Fizyka umiejętna” (1865), tegoż kurs krótszy dla gimnazjów, i kilka tłómaczeń dzieł nowszych, jak Ganot'a, przekład studentów akad. lek. pod kierunkiem prof. Przystańskiego (1860, wyd. 2, 1865); Kunzeka (tłóm. Stanieckiego), Reisa (tłóm. staraniem czasopisma „Przyroda i Przemysł”), A. Witkowskiego „Zasady Fizyki“ (1 t., oraz cz. 1 tomu 2, 1892—98)”, St. Kramsztyka „Wiadomości początkowe” (2 cz., 2 wyd., 1896); A. Daniela „Zasady fizyki” w tłóm. J. J. Boguskiego (1887); Balfour Stewarta „Fizyka” (przekł. W. Biernackiego), Kaweckiego i Tomaszewicza (1894)); Wł. Natansona „Wstęp do fizyki teoretycznej” (1891). Z pism polskich rozprawy fizyczne podają „Pamiętniki akademji umiejętności,” oraz „Wszechświat” w Warszawie i „Kosmos“ we Lwowie. Dokładny przekład piśmiennictwa polskiego z zakresu fizyki podał Biernacki w „Poradniku dla samouków” (1898); Winkelmann „Handbuch der Physik” (5 t., 1891—1898); Müllera (9 wyd., opracowane przez Pfaundlera, 1898), Wüllnera, Jamin'a, Violle'a. Przewodniki do robót praktycznych są Kohlrauscha, Weinsteina, Fricka.

Fizykoteologja, nazywano dawniej teologję naturalną, w przeciwstawieniu do teologji objawionej. W ściślejszem znaczeniu usiłowanie uzasadnienia wiary w mądrego i działającego z wytkniętemi celami Stwórcę, jedynie na porządku, piękności i stosowności całej przyrody.

Fizylier (z franc. *fusilier*), pieszy żołnierz, uzbrojony w lekką broń palną. Nazwa ta powstała za Ludwika XVI, kiedy po wynalezieniu zamku skałkowego, każdej kompanji muszkietników, czyli żołnierzy uzbrojonych w dawne muszkiety lontowe, dodano kilku ludzi opatrzonych w broń skałkową czyli fuzję. Następnie kompanjami fizyljerskiemi nazywano oddziały lekkiej piechoty, używane do służby tyraljerskiej; w wojsku Księstwa Warszawskiego nosiły one nazwę kompanji woltyżerskich. W wojsku polskiem po r. 1815 były cztery pułki strzelców pieszych, odpowiadające oddziałom fizyljerskim w innych wojskach.

Fjakr św., pustelnik, † około 670. Prawdopodobnie jest to ten sam święty, od którego jako od patrona wzięły nazwę fjakry francuskie. Ob. niżej.

Fjakr (z franc. powóz do najęcia, dorożka). Pewien mieszkaniec Paryża, który, trudniąc się furmanką, pierwszy wpadł na myśl zaprowadzenia powozów, wywiesił jako znak przed swoim domem obraz św. Fjakra (ob.), czy też mnicha Karmelity Bosego tegoż imienia, który słynął wówczas jako cudotwórca; stąd jego powozy przezwano **F.** Również i woźnicom nadają nazwę *fjakrów.*

Fjordy, długie i wązkie zatoki, w ogólności głębokie, występujące na skalistych i stromych wybrzeżach, często między sobą połączone, skąd

powstają wyspy różnej rozległości, od lądu oderwane. Występują tylko w Europie i Ameryce, w pewnych tylko okolicach; w Europie rozciągają się od najdalszej północy aż do 51° szer. płn.

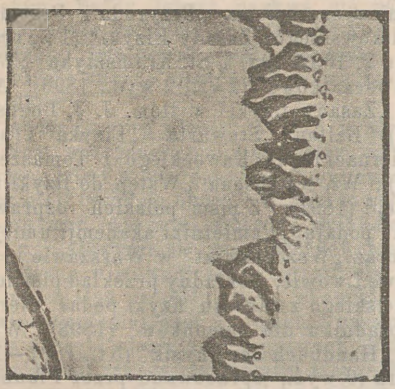

Fjordy na brzegu zachodnim Grenlandji.

Najbardziej rozwinięte są w okolicach, gdzie najsilniejsze zachodzą opady atmosferyczne. Uważać je należy jako utwory erozji; początek dały im rzeki, a ostateczną postać nadało im działanie lodowców. W Grenlandji dotąd lodowce przez **F.** spływają do morza. Por. Peschel „Neue Probleme der vergleichenden Erdkunde" (1883).

Flaccus, familijne nazwisko kilku rodów rzymskich, jak: gens *Fulvia*, *Horatia*, *Valeria* i t. d. *Lucjusz Walerjusz Flakkus*, współczesny Cycerona i pretor za jego cenzorstwa. Jest jedna mowa Cycerona *pro Flacco*, w której go broni przeciwko zarzutowi *derepetundis*.

Flaccus, C. Valerius F. Setinus Balbus, poeta epiczny rzymski z I wieku po Chr., jak się zdaje pochodził z Hiszpanji, w Rzymie był kapłanem, † 89. Napisał poemat epiczny p. t.: „Argonautica," który poświęcił cesarzowi Wespazjanowi; jest on niecały i uszkodzony. Wzorami jego byli Apolonjusz Rodyjczyk i Wirgiljusz, którym jednak nie dorównywa. Dzieło to wydane zostało w Bolonji 1474, następnie wydali je: Heinrius r. 1680 w Amsterdamie, Burman 1702—24 w Lejdzie; Dureau de Lamalle z tłómaczeniem francuskiem w Paryżu 1811, Thilo 1863 r. w Halli; Schenkl 1871 w Berlinie, Bährens 1875 r. w Lipsku. Por. Nodari Antonio w Rozprawach akademji Padewskiej, t. 4, str. 182; Schenkl „Studien zu den Argonautica des Valerius **F.**" w sprawozdaniach wiedeńskiej akademji, t. 68, str. 271; Meier Ew. „Quaestiones Argonauticae" (Lipsk, 1872); Kennerknecht „Zur Argonautensage" (Bamberg, 1887); Peters „De C. Valerii **F.** vita et carmine" (Królewiec, 1890).

Flaccus Horatius, ob. Horacjusz.

Flach Jakób Jacques, * 1846 w Strasburgu, prawnik francuski, był profesorem prawa porównawczego w Collége de France i w École des sciences politiques. Napisał: „De la subrogation reélle" (1870); „Etude historique sur la durée des effets de la minorité en droit romain et dans l'ancien droit français" (1870); „Cujas, les Glossateurs et les Bartolistes" (1883); „Etudes critiques sur l'histoire du droit romain au moyen âge, avec des textes inédits" (1890); „Les origines de l'ancienne France, le régime seigneurial aux X et XI siècles" (1883 2 t., 1893).

Flach Józef, literat polski, zamieszkały w Krakowie. Napisał „Studja nad współczesnym dramatem niemieckim. Gerhart Hauptmann" (Kraków, 1898). Pisuje sprawozdania z ruchu literackiego w Polsce do pism niemieckich.

Flachat Eugenjusz, inżynier, * 1802, † 1873, budował w Anglji warsztaty okrętowe i we Francji koleje żelazne. Napisał: „Traité de la fabrication du fer et de la fonte" (3 t., 1842—46); „Mémoire sur les travaux de l'istme de Suez" (1865); „Navigation à vapeur transocéanienne" (2 t., 1866).

Flachsbinder, ob. Dantyszek.

Flacius Illyricus, właściwie *Wlaczicz*, a także *Frankowicz* Maciej, uczony teolog ewangelicki, wyznawca ścisłego luteranizmu, * r. 1520 w Albonie (*Labinie*) w Ilirji (Istrji), † 1575 r.; studjował humaniora w Wenecji, od r. 1544 prof. języka hebrajskiego w Witemberdze, a od 1557 teologji w Jenie aż do r. 1561. Gdy Melanchton przyjął tak zwane *Lipskie Interim* (1548), wystąpił przeciwko niemu, uważając to za zdradę sprawy reformacji. Por. „M. **F.** „Scripta contra Interim et Adiaphora edita 1550." Wydał „Catalogus testium veritatis" (Bazyleja, 1556 i nast.) i „Clavis Scripturae Sacrae" (t. 1567 i nast.), Zwolennicy jego twierdzenia, że grzech pierworodny nie jest przypadkowym, lecz naturą i istotą człowieka, zwani byli *Flacjanami*. Zasłużył się wielce jako współpracownik *Centurji Magdeburskich*. Wydał także słownik do Biblji. Por. Twesten „Matthias **F.** Illyricus" (Berlin, 1844); Preger „Matthias **F.** Illyricus und seine Zeit" (2 t., Erlangen, 1859—61).

Flacourtia, rodzaj roślin z rodziny Flacourtiaceae, drzewa średniej wysokości lub krzewy o liściach krótko osadzonych, naprzemianległych, najczęściej ząbkowanych, wystających ciernianch; kwiaty drobne w gronach; owoc—jagoda. Gatunków znanych około 15, przeważnie azjatyckich, niewiele tylko afrykańskich. Niektóre z tych gatunków są uprawiane dla owoców.

Flader, albo *słój*, rozgałęzienie na drzewie wiązek włókien, które rozpościerają się nieforemnie w rozmaite strony, tworząc różne powyginane linje, częstokroć rozmaicie zabarwione. Drzewa, mające piękny **F.**, bywają najwięcej używane na forniry i inne wyroby stolarskie.

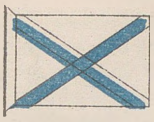

Rossja W.

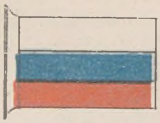

Rossja H.

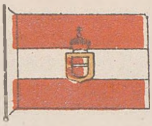

Austro-Węgry W.

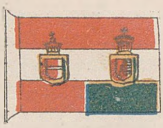

Austro-Węgry H.

Francja.

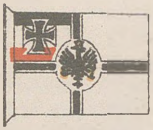

Niemcy W.

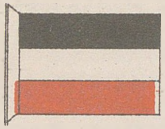

Niemcy H.

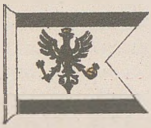

Prusy.

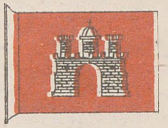

Hamburg.

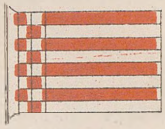

Brema.

Wielka Brytanja W.

Wielka Brytanja H.

Włochy.

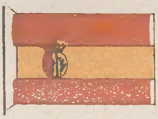

Hiszpanja W.

Hiszpanja H.

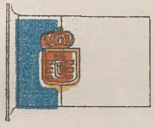

Portugalja.

Niderlandy.

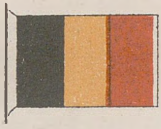

Belgja.

Szwecja W.

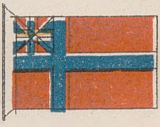

Norwegja H.

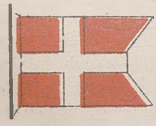

Danja.

Turcja W.

Turcja H.

Grecja.

Szwajcarja.

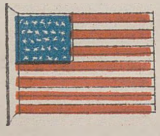

Stany Zjednoczone.

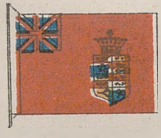

Kanada.

Meksyk.

Brazylja.

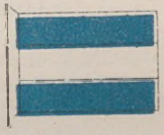

Argentyna.

Chile.

Peru.

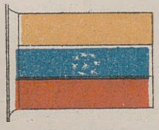

Wenezuela.

Guatemala.

Chiny.

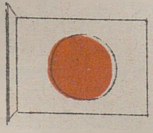

Japonja.

Egipt.

Tripolis.

Tunis.

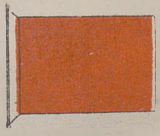

Marokko.

Ważniejsze flagi wojenne i handlowe.

Flaga, *bandera*, największa chorągiew okrętowa z herbem lub godłem narodu, monarchy lub miasta, do których okręt należy. **F**-ę okręt admiralski wywiesza na szczycie najwyższego masztu, wice-admirał ma ją na przednim, kontradmirał na tylnym maszcie, a zwykłe okręty na tylnym pokładzie. *Bandery* rozmaitych narodów mają każda osobny swój kształt, kolor i godła. **F.** państw główniejszych podane są na załączonej tablicy barwnej. *Flaga* cesarsko-rosyjska jest żółta, z herbem państwa w dwóch koronach królewskich, z cesarską u góry; orzeł w dziobie i szponach trzyma 4 mapy morskie; **F.** rosyjska krajowa jest biała z krzyżem błękitnym przez środek. Dawna *bandera* na statkach królewskich i rzeczypospolitej Polskiej miała orła białego w polu czerwonem; *bandery* zaś kupieckie polskie miały w takiemże polu rękę po ramię, trzymającą dobyty pałasz. Oprócz flag, po których poznać można przynależność statku do danej narodowości, istnieje cały szereg sygnałowych; kolory ich u wszystkich narodów są jednakowe. Tak np. **F.** białą wywiesza się na znak chęci rozpoczęcia układów: jest to flaga parlamentarska; czarna lub **F.** czerwona oznacza okręt, zajęty ładowaniem lub wyładowaniem prochu; **F.** żółta, kwarantanowa, zabrania okrętowi, na którym powiewa wszelkich stosunków z lądem lub innemi okrętami ze względów sanitarnych.

Flagelanci, ob. Biczownicy.

Flagellaria, *Biczownica*, rodzaj wodorostów morskich, którego gatunek **F.** *Desfontainii* znajduje się w morzu Śródziemnem; listowie rozgałęzione jest w postać wachlarza, skąd poszła nazwa biczownicy.

Flagellata, ob. Pierwotniaki.

Flagg Edmund, publicysta i literat amerykański, * 1815 r., studjował prawo w St. Louis (Missouri), początkowo poświęcał się dziennikarstwu, 1848 sekretarz poselstwa w Berlinie, 1850 konsul w Wenecji, od 1852 osiadł w St. Louis, jako redaktor dziennika demokratycznego. Oprócz malowniczego opisu podróży w sawanach: „The Far West" („Kresy Zachodu," 2 t., 1838), wydał romanse: „Carrero"; „Franciszek de Valois"; „Bianka z Artois"; „Katarzyna Howard"; kilka utworów scenicznych, wystawionych z powodzeniem i ważne dla współczesnych dziejów Wenecji: „Venise, the city of the sea" („Wenecja, miasto morza," 2 t., 1853), obejmujące okres od najazdu Napoleona I 1797 do poddania się miasta Radeckiemu. Dalszym ciągiem jest: „North Italy since 1849". („Włochy północne od r. 1849").

Flagrans (łac.), gorejący; in flagranti, na gorącym uczynku.

Flahault de la Billarderie August Karol Józef, hrabia de, generał i dyplomata francuski, * 1785 r. w Paryżu, † 1870 r.; odbył większą część kampanji z Napoleonem I i został 1813 r. jego adjutantem. W bitwie pod Hanau odznaczył się szaloną odwagą. W czasie Stu dni mianowany parem, przebywał potem w Szwajcarji i w Anglji. Po rewolucji Lipcowej zasiadał znowu w izbie parów, w r. 1831 mianowany został ministrem pełnomocnym w Berlinie; od 1841 do 17 kwietnia 1848 był posłem w Wiedniu. Po zamachu stanu oddał się pod rozporządzenie Ludwika Napoleona, który go w r. 1853 mianował senatorem, w roku zaś 1854 wielkim kanclerzem legji honorowej. Owocem jego stosunku z królową Hortensją (matką Napoleona III) był książę de Morny.

Flajszhans Wacław, filolog czeski, * 1866 r. w Pradze, w której się też kształcił, w r. 1894 stopień doktora filozofji otrzymał za rozprawę: „Początki literárni cinnosti Jos. Dobrovského." Od r. 1893 jest nauczycielem gimnazjum. Umieścił wiele prac, dotyczących języka czeskiego i jego zabytków w „Listach filologickich," „Athenaeum," „Naszej Dobie," „Slovniku naucznym" Otta. Pracuje nad obszernym życiorysem Dobrovskiego.

Flamandczycy, ob. Flandrja, Belgja.

Flamandja, ob. Flandrja.

Flamandzka szkoła malarstwa, ob. Niderlandzka szkoła.

Flamandzki język i literatura, jest właściwie tylko dawniejszą nazwą dzisiejszego języka holenderskiego, albo przynajmniej oba te języki są tylko djalektami jednego niderlandzkiego; zwykle jednak pod językiem flamandzkim rozumie się odcień, używany jedynie w Belgji. Dopiero po zupełnem odłączeniu się Niderlandów północnych od południowych, zjawiła się nazwa języka holenderskiego, jako panującego w Holandji, to jest w prowincjach, składających dzisiejsze królestwo niderlandzkie, wszakże pomiędzy językiem flamandzkim a holenderskim niema większej różnicy nad tę, jaka istnieje naprzykład pomiędzy djalektem Mazowsza a Wielkopolski, czyli, że różnica ta nie dotycze języka piśmiennego, lecz jedynie ustnej mowy ludowej. Z tego powodu i literatura flamandzka stanowi cząstkę niderlandzkiej, albo raczej zupełnie z nią się schodzi. (Ob. *Niderlandzki język i literatura*).—Po oddzieleniu się Niderlandów północnych, literatura i język flamandzki pod wpływem szerzącej się oświaty francuskiej i wobec politycznego ucisku, do zupełnego przyszły upadku. Rewolucja 1830 r. i wyrosła z niej samoistność Belgji stanu tego bynajmniej nie polepszyły. Główni bowiem jej kierownicy, pochodzenia walońskiego (ob. *Walonowie*), poddali nowy porządek rzeczy pod tryb francuski: do nich należy Ludwik Prosper Gachard, * 1800 r., pochodzenia francuskiego, wydał kilka prac, dotyczących historji południowych Niderlandów, a rząd dał przewagę językowi holenderskiemu.

W prowincjach jednak flamandzkich powstała przeciw temu reakcja, i naczelnicy *ruchu flamandzkiego* zakładaniem różnych towarzystw, wydawaniem czasopism, broszur i t. d., poczęli rozbudzać uśpione żywioły swej narodowości; z nich wymienić należy: J. F. Willems, Bormans, Heremans i prace swoje pisali językiem ojczystym. Odtąd i rząd belgijski zwrócił na nią uwagę, a akademja wzięła w swą opiekę literaturę flamandzką, wydając najcelniejsze pomniki średnich wieków. W szkołach nie jest jeszcze język flamandzki w zupełności uprawniony, ale mimo to rozwija się coraz dzielniej i dąży do zupełnej emancypacji. Do rozwoju języka i literatury flamandzkiej w nowszych czasach najwięcej przyczynili się swemi pracami: Van der Boorde, Delecourt, Dautzenberg, Blommaert, Henryk Conscience, * 1815 roku, Filip Blommaert, 1808 — 1871 roku, autor wielu pieśni lirycznych, Van Duyse 1804 — 1859, Snellaert, Snieders Jan * 1812 r., Van Ryswyck, Willems i Hiel Emanuel, który od 1862 wydaje *Nederduitsch Tijdschrift*; Jan Capelle, * 1787; Karol Ledeganck, * 1806; B. J. Boucquillon, * 1816 roku; P. F. van Kerkhooen * 1818 r.; Jan van Beers, * 1821 r.; Henryk Peters, * 1825 r.; Guido Geselle * 1830 roku; Franc de Cont * 1834 r., i w ostatnich czasach odznaczyli się poeci: Juljusz Vuylsterke, Max Rooses i Juljusz van Thielt. Najlepsze gramatyki napisali: Van Beers, Heremans, Verstraeten i Doms (Kolonja, 1878); najlepszy słownik wypracował Sleecks i Callewaert „Nederlandsch-Fransch Zakwoordenboek“; tegoż „Dictionnaire de poche français-néerlandais“ (wyd. 7, Bruksella i Amsterdam, 1884). Jan Broeckaert „Bastaardwoordenboek“ (Gandawa, 1895); L. de Bo „Westolaanisch idioticon“ (Brugga, 1879 i Gandawa, 1892); Schuermans „Algemeen vlaamsch idiotikon“ (Louvain, 1865—70). Por. Delecourt „La langue flamande, son passé et son avenir” (Bruksella, 1844); Lebrocquy „Analogies linguistiques. Du flamand dans ses rapports avec les autres idiomes d'origine teutonique” (Bruksella, 1845); Höfkena „Vlämische Belgien” (2 t., Brem., 1847). Wyczerpującą bibljografję literatury flamandzkiej od 1855 dali Snellaert (1857) i de Potter (1867). Najdokładniejszy obraz literackiego ruchu Flamandów daje Ida von Düringsfeld w dziele „Von der Schelde bis zur Maas” (3 t., Lipsk, 1861); Vandenhoven: „La langue flamande, son passé et son avenir” (Bruks, 1844); Scheler „Histoire des langues” (w „Patria Belgica”, t. 3); J. B. Hugewils i E. van Driessche „Cours théoretique et pratique de langue flamande” (Bruksela, 1859); Coussemaker „Quelques recherches sur le dialecte flamand de France“ (Dunkierka, 1859); Jagemann „Die Stellung der Niederdeutschen in Belgien” (Berlin, 1876).

Flamines (od *flare*, rozdymać ogień), kapłani ofiarni wyłącznie pewnych bóstw u Rzymian. Oznaka ich godności była między innemi czapka stożkowata *(apex)*. Wszystkich było 15. Dzielili się na dwie klasy: *Flamines majores*, obierani z rodów patrycjuszowskich i **F.** *minores*, z plebejuszowskich. Do pierwszych należeli: *Flamen Dialis* (Jowisza); **F.** *Martialis* (Marsa) i **F.** *Quirinalis* (Quirinusa), ustanowieni już przez Numę. Szczególne przywileje posiadał **F.** *Dialis.—Flamines minores* było dwunastu. W czasach cesarstwa przybyli jeszcze **F**-es ubóstwionych cezarów.

Flaming albo *Flaminko*, *Fleminger* (Antoniu II), † 1611 r., od r. 1599 mnich cysterski i opat klasztoru zbrasławskiego w Czechach, przysłany przez generała tego zakonu z Francji, z polecenia od kongregacji św. Inkwizycji, celem niszczenia w całym kraju wszelkich pism i książek kacerskich. Urząd ten sprawował do 1608 r. z wielką gorliwością.

Flamingo, toż co Czerwonak (ob.).

Flamininus Tytus Kwinkcjusz, znakomity wódz i mąż stanu rzymski, pochodził z patrycjuszowskiego rodu Kwinkcjuszów *(Quinctii)*. W 30 r. życia został konsulem (198 przed Chr.). W wojnie macedońskiej pokonawszy Filipa V pod Kynoskefale 197, otrzymał zlecenie uporządkować sprawy greckie. Obznajmiony z życiem i cywilizacją heleńską, działał nadzwyczaj ostrożnie; na igrzyskach istmijskich ogłosił wolność (196) Grekom wśród ogromnej radości ludu i zręcznie lawirował między stronnictwami, utwierdzając między nimi wpływ rzymski. W 194 r. wrócił do Rzymu i świetny odbył tryumf. W 192 udał się znowu do Grecji; występował jako ich przyjaciel i starał się odciągnąć od przymierza z Antjochem. Po powrocie (189) został cenzorem. W 183 r. wysłany był przez senat nie w zaszczytnej misji do Prusjasza I, kr. Bitynji, z żądaniem wydania Hannibala. Resztę życia przepędził w zaciszu domowem. Por. Gerlach „T. Q. Flamininus“ (Bazylea, 1871).

Flaminius, nazwisko plebejuszowskiego rodu rzymskiego, którego najznakomitszym przedstawicielem jest **F.** *Kajusz*; jako trybun ludu 232 przed Chr. przeprowadził wbrew woli senatu prawo rolne o podziale zdobytej dawnemi czasy u Gallów ziemi, w okolicy Ariminium; jako konsul 223 pokonał Gallów insubryjskich, jako cenzor 220 zbudował drogę *(via Flaminia)*, prowadzącą z Rzymu przez Etrurję do Ariminum i cyrk *(Circus Flaminius)*, nazwane od jego imienia; objąwszy naczelne dowództwo nad wojskami przeciw Hannibalowi, poniósł zupełną klęskę nad jez. Trazymeńskiem i poległ 217 r.

Flamm Filip, prawnik, * 1826 r. w Kaliszu, † 1895, studjował prawo w Warszawie, następnie został adwokatem; napisał: „Interpretacja kodeksu cywilnego“ (Warszawa, 1888); „O prawach spadkowych“ (1865); „Rzecz o wekslach

i czekach“ (1882); „Współki ekonomiczno-rolnicze“ (1890); „Regestr firmowy.” Por. Władysław Andrychiewicz w *Gazecie Sądowej*, № № 27 i 28 z r. 1895.

Flamm Filip.

Flammarion Kamil.

Flammarion Kamil, astronom i pisarz popularny, * 1842 r. w Montigny-le-Roi w departamencie wyższej Marny. Od r. 1858 do 62 był adjunktem obserwatorjum paryskiego, zajmując się głównie obliczeniami. Następnie oddał się wyłącznie literaturze popularno-naukowej, jest współpracownikiem *Cosmosa*, którego redaktorem został 1863, a od 1865 jest również redaktorem działu naukowego *Siècle'a*. Z prac jego naukowych najważniejszą jest teorja ruchu wirowego planet, którą jednak napotkały liczne zarzuty. Kilkakrotne jego podróże napowietrzne mają pewną wartość naukową. Z dzieł jego najgłośniejszem jest „O wielości światów zamieszkiwanych” (tłóm. polskie Jak. Wagi, wyd. 1, 1868, wyd. 2, 1870), w którem wszakże zanadto puszcza się na pole rojeń mistycznych; podobnąż cechę nosi dziełko „Les récits de l'infini” (1873). Ważniejszem jego jest „Życie Kopernika” (tłóm. polskie Filipa Sulimierskiego, Warszawa, 1873). Nadto ogłosił: „Les mondes imaginaires et les mondes réels“ (20 wyd., 1887); „Bóg w naturze” (21 wyd., 1888, przekład polski 1875); „Les merveilles célestes” (1865); „Contemplations scientifiques” (2 t., 1870—1887); „Voyages aériens“ (1868); „Etudes et lectures sur l'astronomie” (9 t.. 1867—80); „Niebo“ (przekład polski Stefanowskiej, 1895); „L'atmosphère” (2 wyd., 1872); „Les étoiles doubles et multiples etc” (1888); „Les étoiles et les curiosités du ciel“ (1881); „Les terres du ciel” (1884); „Le monde avant la création de l'homme“ (1886); „Grande carte céleste“ (1886); „Uranja“ (2 wyd., 1891; przekład polski S. Kramsztyka, 2 wyd., 1899); „Astronomie populaire“ (1890); „La planète Mars etc.” (1892).

Flammula (wyraz łaciński od flamen—płomień), w późniejszych czasach cesarstwa chorągiewka (proporzec) jazdy; nazwany tak, czy to od barwy, czy od kształtu.

Flamski (fran.), dawniej w Polsce tak nazywano towar z Flandrji sprowadzony.

Flamsteed Jan, astronom, * 1646 r. w Derby, † 1719; mianowany był 1675 przez Karola II astronomem nowo urządzonego obserwatorjum *(Flamsteed House)* w Greenwich. Prace swe astronomiczne rozpoczął rozprawą o wyznaczaniu równania czasu. Obserwacje jego odnoszą się głównie do oznaczenia położeń gwiazd stałych; rezultaty ich wyszły p. t. „Historia coelestis Britannica“ (wydane przez Halley'a w 3 tomach 1725). Po jego śmierci wydany został jego słynny „Atlas coelestis“ z 25 wielkich kart złożony (1753); mniejsze jego wydanie uskutecznił Fortin w Paryżu 1776.

Flandin Eugenjusz Napoleon, malarz i archeolog francuski, * 1809 r. w Neapolu, † 1876 r.; po powrocie z podróży po Algierze i Persji (1839 –41), odbytej w celach archeologicznych i artystycznych, ogłosił: „Etudes sur la sculpture perse“ (Paryż, 1848, t. 3); „Etudes sur la Perse moderne“ (1842, ze 100 tablicami); „Relation du voyage en Perse“ (1843, t. 2); „Voyage en Perse“ (1843—54, t. 6, z atlasem). W 1843—45 zwiedzał wraz z konsulem Botta okolice Tygrysu i rysował dla jego „Monuments de Ninive“ rzeźby w Chorsabadzie. Później wydał szereg obrazów z życia Wschodu p. t. „L'Orient“ (Paryż, 1853—74, 40 zeszytów ze 150 tablicami litografowanemi) i napisał dzieło historyczne „Histoire des chevaliers de Rhode“ (1864).

Flandrin Jan Hipolit, malarz francuski, * 1809 r. w Lugdunie, † 1864 r. Uczeń Ingresa. Jako stypendysta rządowy, bawił kilka lat we Włoszech. Do najcelniejszych prac **F.** należą malowidła, zdobiące chór w katedrze St.-Germain-de-Près (1842), główną i środkową nawę kościoła St.-Vincent-de-Paul w Paryżu (1853), oraz kościół św. Pawła w Nimes. Dzieła te bezsprzecznie należą do najważniejszych wytworów malarstwa francuskiego we Francji. Znać w nich wysoko wykształcony smak artysty, prawdziwie religijne uczucie i serdeczne ciepło, przypominające dawniejszych mistrzów włoskich. Z drugiej strony zalecają je prostota i surowość formy. Rysunek pełen rytmu, a koloryt piękny i harmonijny. Oprócz tego wysoko jeszcze cenią jego portrety, mniej obrazy historyczne. Od 1858 był **F.** członkiem instytutu. Por. Laborde'a „Lettres et pensées de H. **F.**“ (Paryż, 1865); Jouin „Hippolyte **F.**, les frises de Saint-Vincent de Paul“ (tamże, 1873), oraz życiorysy Poncet'a (1864) i Montrond'a (Lille, 1866).

Flandrin Jan Paweł, młodszy brat poprzed., * 1811 r. w Lugdunie, również uczeń Ingresa, ceniony jako wybitny pejzażysta. Z utworów jego najgłówniejsze: „Widok willi Borghese“; „Widok Alp“; „Brzegi Rodanu“; „Widok parku Vaux-le Peng“ (1861); „Podczas żniwa“ (1869); „Wspomnienie z Prowancji“ (1873); „Cienie“ (1885); „W parku“ (1890); „Las sosnowy w Pouliguen“ (1891) i t, d. Wykonał także kilka portretów i malowidła, zdobiące katedrę St.-Severin

w Paryżu. **F.** jest we Francji reprezentantem klasycznego malarstwa krajobrazowego.

Flandrja (po flamandzku *Vlaenderen*), niegdyś hrabstwo w Niderlandach, dzisiaj rozdzielone pomiędzy trzy państwa: Belgję, Holandję i Francję, ma ludność częścią germańskiego (Flamandczycy), częścią romańskiego (Walonowie) pochodzenia; odznacza się przemysłem i niezmiernie wydoskonalonem gospodarstwem wiejskiem. Część belgijska dzieli się na prowincje: *Wschodniej Flandrji*, z ludnością 950,000 na przestrzeni 3,000 kl. kw., z miastem stołecznem Gandawa, i *Zachodniej Flandrji*, z ludnością 740,000 na przestrzeni 3,235 kl. kw., z miastem głównem Bruges. Część holenderska tworzy południową część prowincji Zelandji; Francja nareszcie utworzyła z Flandrji zachodnią połowę departamentu Nord.—*Historja.* Kraj ten zamieszkany w starożytności głównie przez plemiona Belgów (ob.), a następnie podbity przez Rzymian, stanowił cząstkę prowincji *Belgica secunda.* Pod panowaniem Franków, Skalda stanowiła granicę między Austrazją i Neustrją; rozgraniczenie to utrzymało się także i po podziale państwa Karolowingów, tak, że półn. i południ.-zachod. część należały do Francji, a południ.-wschod. liczyła się od 1007 do Niemiec. Nazwę swą, wzmiankowaną po raz pierwszy w r. 678, otrzymała ta kraina od obwodu zwanego *Pagus Flandrensis* (okolice Bruges i Sluis), którego hrabiowie, zarządzający ustanowionym tu w IX w. przeciw Normanom margrabstwem, rozszerzyli tę nazwę z czasem i na posiadłości sąsiednie. Pierwszym z margrabiów był hrabia *Baldwin Żelazne Ramię* († 878), który, ożeniwszy się ze sławną z piękności Judytą, córką cesarza Karola Łysego, otrzymał od swego teścia nowo utworzone margrabstwo 864 z tytułem dziedzicznego kraju lennego. Godniejszymi wzmianki z następców Baldwina I byli: Arnulf II, Baldwin IV, Baldwin V, Baldwin VI, Robert Fryz, Robert II, Baldwin VII i duński książę Karol Dobry, synowiec Roberta II. Hrabiowie ci znacznie powiększyli swe ziemie. Po zamordowaniu ostatniego 1127, sześciu współzawodników ubiegało się o wakujące margrabstwo; otrzymał je Dytrych, landgraf Alzacji. Na synu jego Filipie († 1191) wygasła męska linja, ale pozostała córka Małgorzata, żona Baldwina VIII, z linji hennegawskiej, połączyła Flandrję z Hennegawją. Przez sukcesję dostała się **F.** 1280 w ręce Gwidona Dampierre'a († 1305), wnuka Baldwina IX, założyciela cesarstwa łacińskiego. Późniejszymi następcami byli: hrabia Ludwik I, poległy 1346 w bitwie pod Crecy, którego okrucieństwa wywołały powstanie, kierowane przez Jakóba Arteveldego (ob.), i jako ostatni hrabia **F.** jego lekkomyślny syn Ludwik II, pod którego panowaniem większe i potężniejsze miasta kraju, a mianowicie Gandawa i Bruges, dwukrotnie powstawały. Przez małżeństwo spadkobierczyni z Filipem Smiałym, ks. burgundzkim, weszła **F.** 1384 w skład Burgundji, skutkiem czego, gdy jeszcze i księstwo Dolnej Lotaryngji do niej wcielono, położoną była podstawa do późniejszego związku krajów niderlandzkich, które po śmierci Karola Zuchwałego (ob.), dostały się 1477 domowi habsburskiemu. Przy podziale państwa niemieckiego na obwody, **F.** była włączona do obwodu burgundzkiego, z którym, pod panowaniem Filipa II, przeszła w posiadanie Habsburgów hiszpańskich. Na mocy pokoju westfalskiego, otrzymały Stany Generalne tak zwaną Flandrję holenderską, a traktaty akwizgrański (1668), nimweski (1678) i utrecheki (1713), przyznały Francji część **F.** z Hennegawją, Cambray i Artois. W r. 1794 **F.** weszła w skład rzeczypospolitej francuskiej i tworzyła 2 departamenty: Lys i Skaldy. Kongres wiedeński oddał tę część kraju nowemu królestwu niderlandzkiemu, przy którem zostawały aż do czasu utworzenia królestwa belgijskiego (ob. Belgja). Por. Van Praeta „Histoire des comtes de la Flandre“ (2 t., Bruksela, 1825) i „De l'origine des communes flamandes“ (1829); Warnköniga „Flandr. Staats und Rechtsgeschichte bis 1305“ (3 t., Tybinga, 1835—39); Le Glay „Histoire des comtes de Flandre jusqu'à l'avènement des ducs de Bourgogne“ (2 t., Paryż, 1843); Kervyn van Lettenhove'a „Histoire de Flandre“ (6 t., Bruksela, 1847—51; ost. wyd. 4 t., 1874); „La Flandre pendant les trois derniers siècles“ (tamże, 1875); „Histoire et chroniques des Flandres“ (2 t., Bruksela, 1879—80); Vanderkinder „Le siècle des Artevelde“ (Bruksela, 1879).

Flandrji hrabia, podług rozporządzenia króla belgijskiego Leopolda I z 16 grudnia 1840, tytuł drugiego syna królewskiego, obecnie księcia Filipa, * 1837 r.

Flanela, tkanina z wełny gremplowanej, rzadko czesanej, raz tylko lub wcale nie strzyżona, zwykle używana na odzież, ciała bezpośrednio dotykającą; dlatego powinna być miękką i z wełny delikatnej. Najwyżej cenione są **F.** angielskie.

Flank, *Flanka* (z franc.), wyraz wojskowy, znaczący właściwie *bok*, posiada dwojakie znaczenie: w fortyfikacji **F.** czyli *barkiem*, nazywają linję przeznaczoną do ostrzeliwania z boku czoła innej linji fortyfikacyjnej; w systemie więc bastjonowym są to załamane linje, wiążące kurtynę z czołami bastjonów. W taktyce zaś **F.** oznaczają boki czyli skrzydła szyku bojowego; *flankowym marszem* zowie się marsz z obrotem w prawo lub lewo, w kierunku jednego ze skrzydeł.

Flankiery, w jeździe mniej więcej to samo, co tyraljery w piechocie; wysyłani są w rozsypce dla uważania nieprzyjaciela i ochronienia głównego zwartego oddziału od ognia karabino-

wego. Wysuwają się oni zwykle na 100 kroków przed front szwadronu czy pułku i, rozsypawszy się według prawideł sztuki, niepokoją nieprzyjaciela ogniem z karabinów lub pistoletów.

Flasieński Jan, autor polski, * 1789 r., † 1852; kształcił się w Krakowie. Wydał pierwszy w języku polskim „Przewodnik dla podróżujących po Europie“ (Warszawa, 1851).

Flassan Jan Chrzciciel (Kajetan de Raxis de), historyk i dyplomata francuski, * 1760 r. w Bedouin, † 1845 r. w Paryżu; podczas rewolucji opuścił Francję i przebywał we Włoszech; następnie mianowany profesorem historji w szkole kawalerji w St.-Germain en Laye, później historjografem w ministerjum spraw zagranicznych, towarzyszył 1814 poselstwu francuskiemu na kongres wiedeński. Głównem jego dziełem jest „Histoire générale de la diplomatie française“ (7 t., Paryż, 1811), napisane bardzo stronniczo. Z innych prac **F.** przytaczamy: „Des Bourbons de Naples“ (Paryż, 1811); „Histoire du congrès de Vienne“ (3 t., Paryż, 1829), dzieło bardzo szacowne, ale skażone zaciekłą nienawiścią przeciw Napoleonowi; „Solution de la question d'Orient et neutralité de l'Egypte“ (1840).

Flaszka Smil, „z Pardubic i z Rychmburka“ (mylnie nazywany Janem Smilem z Riesenberka), synowiec pierwszego arcybiskupa praskiego Arnoszta z Pardubic, * około 1350 r., najwyższy pisarz królestwa Czeskiego, bakałarz uniwersytetu czeskiego, poległ 13 sierpnia 1403 r. w szeregach stronników Zygmunta, króla węgierskiego, z mieszczanami kutnohorskimi, trzymającymi stronę Wacława IV, króla czeskiego, w bitwie pomiędzy Horą a Czasławiem. Jest autorem poematu alegorycznego p. t. „Nova rada“ (1394), oraz innych, jak: „Rada otce synovi“; „Svar vody s vinem“, „Koniuszy i student“ (Por. *Czasopis Muzeum król. Czeskiego* z r. 1855); nadto pozostawił „Zbiór starych przysłowi“ (w liczbie 239, drukowane 1827 r. w *Czasopisie Muzeum czeskiego*). „Rada otce“ przedrukowana ostatnio 1892 w „Listach filologickich“ i „Musejniku“; „Nowa rada“—1876 w „Památkach staré literatury české.“ Por. Vlczek „Diejiny literatury“ (I, 1893).

Flaszowe drzewo, ob. Anona.

Flatau Edward, lekarz, * 1868 r. w Płocku, studja lekarskie odbywał w Moskwie, a od 1892 roku w Berlinie; od r. 1896 był wolentarjuszem na oddziale dla umysłowo chorych przestępców prowincji Brandeburskiej w więzieniu Moabickiem, gdzie też wykonywał wszystkie sekcje mózgowe. Od r. 1898 przebywa w Warszawie. Ogłosił: „Atlas des menschlichen Gehirns und des Faserverlaufes“ (1894, Berlin, wyd. w językach: francuskim, angielskim, polskim, rosyjskim). „Beitrag zur technischen Bearbeitung des Centralnervensystems“ („Anatom. Anzeiger,“ 1897); „Neue experimentelle Arbeiten über die Pathologie der Nervenzellen“ („Fortschr. der Medizin,“ 1897); „Ueber Veränderungen der Nervenzellen beim menschlichen Tetanus“; „Normale und pathologische Anatomie der Nervenzellen“ (Berlin, 1898, wspólnie z prof. Goldscheiderem); „Neuritis und Polyneuritis“ (wspólnie z prof. Remak'iem, Wiedeń, 1899); „Handbuch der Anatomie und der vergleichenden Anatomie des Centralnervensystems der Säugethiere“ (wspólnie z prof. Jacobsohn'em, Berlin, 1899); „Ustrój nerwowy w świetle najnowszych badań“ (*Nowiny Lek.*, 1899).

Flathe Henryk Teodor, historyk, * 1827 r. w Tannebergu pod Nossen, studjował filologję i historję w uniwersytecie lipskim, w 1866 został profesorem w szkole leśniczej w Meissen. Głównem jego dziełem jest opracowanie i dalszy ciąg (od 1866) pracy K. W. Böttigera „Geschichte des Kurstaats und Königreichs Sachsen“ (nowe wyd., Gotha, 1867—1873, t. 3); nadto napisał: „Allgemeine Weltgeschichte“ (2 wyd., Lipsk, 1884); „Das Zeitalter der Restauration und Revolution 1815—1851“ (w Onckena „Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen,“ Berlin, 1883); „Geschichte der neusten Zeit“ (1890, t. 3); „Deutsche Reden“ (Lipsk, 1892).

Flatow, miasto, ob. Złotowo.

Flatt Jerzy Benjamin, rolnik, * 1788 w Skokach, w Wielkiem Księstwie Poznańskiem, † 1860 w Radzyminie. Po ukończeniu nauk w Poznaniu, był naprzód nauczycielem w korpusie kadetów w Kaliszu; potem, zwiedziwszy Niemcy i Szwajcarję, uorganizował instytut agronomiczny w Marymoncie, którego był pierwszym dyrektorem. Prace jego drukiem ogłoszone są: „Opis Księstwa Warszawskiego z krótkim rysem dziejów polskich aż do naszych czasów” (1809); „Opis instytutu ubogich uczniów w Hofwyl” (1816) i „O stanie chowu koni w Królestwie Polskiem” (Dzien. Warsz. 1829, tom 2). Jako dyrektor instytutu agronomicznego wydawał czasopismo „*Ceres*, dziennik rolniczy“ poświęcony wiejskiemu gospodarstwu” (Warszawa, 1823, dwa t.).

Flatt Oskar, synowiec poprzedniego, a syn zasłużonego nauczyciela szkół publicznych, * 1828 r. w Siedlcach, † 1872 r. w Warszawie. Był w 1849 współpracownikiem, następnie współredaktorem *Gazety codziennej*. Oprócz wielu rozpraw treści historycznej i z nauk społecznych, wydał oddzielnie: „Opis miasta Piotrkowa trybunalskiego” (1850); „Opisanie miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym” (1853); „Brzegi Wisły od Warszawy do Ciechocinka” (1854) i „Gawędy i notatki z podróży” (1855). Jego pracą jest podobno wydana bezimiennie w 1854 „Góra Kalwarja czy Nowy Jeruzalem” (ob. Estreichera „Bibljografja” t. IV pod nazwiskiem „Tripplin Ludwik”).

Flatters Paweł Franciszek Ksawery, podróżnik po Afryce; * 1832, † 1881; odznaczył się

podczas kampanji krymskiej, następnie jako komendant jednego z okręgów algierskich przedsięwziął 1880 wyprawę dla studjów przygotowawczych nad budową kolei przez Saharę. Napadnięty przez Tuaregów, został zabity z większą częścią swoich towarzyszów. Por. Brosselard: „Les deux missions F." (2 wyd., 1889),

Flaubert Gustaw, powieściopisarz francuski, * 1821 w Rouen, † 1880, ukończywszy nauki niższe w liceum miasta rodzinnego, początkowo studjował medycynę, którą jednak wkrótce porzucił, i poświęcił się wyłącznie literaturze. W latach 1849—51 wraz z przyjacielem swoim Du Camp, odbył podróż po Egipcie, Nubji, Syrji i Turcji. Pierwszym jego większym utworem był fantastyczno-archeologiczny romans „La tentation de Saint-Antoine", który obok nadzwyczajnej szerokości poglądów wykazuje w autorze niesłychaną erudycję filozoficzną i historyczną. Romans ten ukazał się jednak dopiero w 1874 **F.** był właściwym ojcem nowoczesnego kierunku naturalistycznego w literaturze francuskiej, Klasycznym pod tym względem jest jego mistrzowski romans „Madame Bovary" (2 t., Paryż, 1857), który, jako rzekomo przeciwny moralności publicznej, ściągnął na niego proces, zakończony uniewinnieniem od zarzutu. Pisma **F.** odznaczają się nadto wytwornym i malowniczym stylem, jak równie gorącem i namiętnem uczuciem. W r. 1858 odbył **F.** podróż do Tunisu i zwalisk Kartaginy; podróż ta natchnęła go myślą napisania historyczno-archeologicznego romansu, którą urzeczywistnił po kilkoletniej sumiennej pracy, wydając „Salammbô" (Paryż, 1862; tłómaczona w skróceniu na język polski w *Wędrowcu* z 1863, zaś w Krakowie, 1876); maluje w nim powstanie wojsk najemniczych przeciwko Kartaginie, jak również życie wewnętrzne i zewnętrzne starego grodu punickiego, podczas najwyższego rozkwitu. Wielką gruntowność historyczną połączył tu **F.** z bujną fantazją. W r. 1869 wydał **F.** trzeci swój utwór „L'éducation sentimentale. Histoire d'un jeune homme" (2 t., Paryż), który mimo świetnego stylu i wielu zalet mniejsze miał powodzenie od innych jego utworów. Po śmierci **F.** wydano listy jego pisane do Georges Sand (4 w. 1889) i „Correspondance," obejmującą czas od 1830—1854 (1887 i 1889, t. 2). Wydanie zbiorowe wyszło w 1885, w 8 t. Por. Zola „Les romanciers naturalistes;" P. Bourget „Essais de psychologie contemporaine" (1884); Maxime du Camp „Souvenirs littéraires" (t. 1, 1882); G. Doublett „La composition de Salammbô" (1894); „Notices de G. de Maupassant et de M-me Commanville"; Brandes w „Moderne Geister;" Faguet „Flaubert" (Paryż, 1899).

Flaum Maksymiljan, chemik i lekarz, * 1864 w Warszawie, studjował nauki przyrodnicze, a w szczególności chemję, w Warszawie i Dorpacie, gdzie w 1885 uzyskał stopień kandydata chemji; następnie studjował medycynę w Bernie, Monachjum, Berlinie i Dorpacie, i jako lekarz osiadł w Warszawie. Wcześnie też oddał się zawodowi piśmienniczemu; w 1884 ogłosił: „O powinowactwie chemicznem" we *Wszechświecie*, a odtąd stał się jednym z najczynniejszych współpracowników i członków redakcji tego pisma. Oprócz tego znaczną liczbę rozpraw z zakresu chemji i biologji zamieścił w *Ateneum*, *Bibljotece Warszawskiej*, oraz w innych pismach, zwłaszcza w *Gazecie Polskiej*. Również wybitnym popularyzatorem wiedzy przyrodniczej okazał się jako prelegent w odczytach, wygłoszonych w sali ratuszowej, oraz w Muzeum rolnictwa i przemysłu. Liczne też rozprawy z zakresu medycyny ogłosił w warszawskich pismach lekarskich i farmaceutycznych, oraz w „Zeitschrift für Biologie." W „Pamiętniku fizjograficznym" podał: „Rudy miedziane gór Kieleckich" (1886—87). Oddzielnie wydał: „Alkohol i alkoholizm" (1894); „Wykłady o hygjenie żywienia" (1896); „O życiu i śmierci" (1897) i in., oraz przekłady: „Chemja farmaceutyczna" Hagera (1887); „Chemja fizjologiczna" (1888); „Chemja nieorganiczna i organiczna" Zeisla (1894); „Strach" i „Znużenie" Mossa (1891 i 1892); „Bakterje" Migula (1893) i in.

Flaum Maxymil.

Flavia gens, ob. Flawjusz.

Flavius Justinus, rodem z Flavia Neapolis (Sychem, obecnie Nablus) w Palestynie, z greckiej familji, która przyłączyła się do kolonji, przez Wespazjana tu, po skończeniu wojny żydowskiej, przysłanej. Kształcił się w Grecji i Azji Mn. (Efezie i Koryncie). Od stoika nie uzyskał odpowiedzi zadowalającej na pytanie o istocie Boga; żądanie wysokiej zapłaty, niegodne filozofa, odpędziło **F.** od perypatetyków, wymaganie zaś uprzedniej nauki matematyki—od pitagorejczyków. Dopiero platonicy go zadowolili czasowo. Zarzuty wreszcie starego chrześcijanina przeciw materjalnej nieśmiertelności duszy, a uznawanie jej jako daru bożej łaski, uczyniły **F.** zwolennikiem chrześcijaństwa, którego obronę (apologję), po Kwadratusie i Arystydesie z Aten, głównie na podstawie filozofji oparł. Dwie „apologje" napisał koło 147, „djalog z Tryfonem" koło 150, † 166 po Chr. **F.** wszelkie ślady prawdy, u greckich filozofów i poetów znajdujące się, wyjaśniał za objawy logosu, uważał za „posiew prawdy" (*spermata tes aletheias*), uzupełniony przez Chrystusa, wcielone logos. Nie każde to jednak objawienie jest bezpośrednie; Pitagor i Plato czerpali z Mojżesza i Proroków. Chrystus jest nowym prawodawcą, znoszącym dawne. Obok Boga, ojca wszystkich i pana, wy-

stępuje u **F.** zbawca J. Chr. i duch S. Po nowem przyjściu Chrystusa na 1000 lat, nastaje sąd według czynów. Piekło *(geenna)*, jako miejsce kaźni ognistej, służy dla niesprawiedliwych i niewierzących w spełnienie zapowiedzi Boga, przez Chrystusa czynionych. Kara trwa wiecznie. Wpływ **F.** na późniejszych ojców kościoła, z których jest pierwszym (w przeciwieństwie do *ojców apostolskich)*, jest tak stanowczy, że cała teologja tetyczna opiera się na teorjach **F.** samego.

Flawanilina, $C_{16}H_{15}N_2Cl$, przedstawia się w postaci proszku pomarańczowo-czerwonego krystalicznego, farbuje bejcowaną bawełnę i jedwab na żółto, ten ostatni z zielonawą floreseencją; jest rozpuszczalna w wodzie.

Flawjan (ś.), biskup konstantynopolski 446—449, przeciwnik Eutychesa, za którego wygnaniem przemawiał usilnie na synodzie w Konstantynopolu. Usunięty przez synod efeski 449 skutkiem złego obchodzenia się z nim jego nieprzyjaciół, zmarł w trzy dni potem w Lidji. Pamiątkę jego kościół rzymsko-kat. obchodzi 18 lutego. Doszły naszych czasów trzy jego listy przeciw Eutychesowi.

Flawjusz, nazwisko wielu italskich familji (Flavia gens) w starożytnym Rzymie. Znakomitszymi ich przedstawicielami są: **F.** *Knejusz*, z prostego pisarza u Apidjusza Klaudjusza dostąpił godności edyla kurulnego 304 prz. Chr.; ogłosił spis dni sądowych i ogłosił t. zw. „Legis actiones“ często nazywane „Jus civile Flavianum“.—*Kajus* **F.** *Fimbria*, był jednym z najokrutniejszych stronników Marjusza i Cynny. W 86 prz. Chr. udał się z konsulem Walerjuszem Flakkusem do Azji, pozyskał przychylność wojska i zabił konsula. Następnie pokonał w kilku bitwach Mitrydata i surowo karał stronników Sulli, ale zwyciężony przezeń 84 r., uciekł do Pergamu i kazał się zabić niewolnikowi. Z rodziny Flawjuszów, osiadłej w Reati w ziemi Sabinów, *Tytus* **F.** *Wespazjan* (ob.) zasiadał na tronie cesarskim.

Flawjusz Józef, ob. Józef Flawjusz.

Flaxman Jan, znakomity rzeźbiarz i rysownik angielski, * 1755 w Yorku, † 1826, jako profesor akademji w Londynie. Jakkolwiek już od 15 r. życia uczęszczał do akademji, nie pracował jednak nigdy w pracowni żadnego mistrza. Od 1787 bawił kilka lat we Włoszech. Znane są powszechnie i cenione jego rysunki do Homera „Odysei“ (Rzym, 1793) i „Iljady“ (Londyn, 1795), jak niemniej rysunki do Danta, Eschylosa i Hezjoda. W kompozycjach tych, pierwszy ze spółczesnych, zrozumiał należycie ducha antycznego w przeciwstawieniu do panującego wówczas pseudoklasycyzmu. Znakomite są również jego rzeźby: „Ugolino“, pomnik poety „Collin“, pomnik lorda „Mansffield“, nagrobki lordów „Aberkromby“ i „Howe“, tudzież popiersia: „Washingtona“, „Pitta“ i in. Powszechny także podziw budził model „Tarczy Achillesa“, wykonany wedle opisu Homera. Z jego pism estetycznych na uwagę zasługuje: „Lectures on sculpture“ (Londyn, 1829).

Flażolet, mały, piskliwy instrument dęty, czyli flecik, do uczenia melodyjek ptaków używany, z twardego drzewa lub kości, z pyszczkiem do zadęcia. Oprócz otworów górnego i dolnego ma sześć dziurek. Nazwę **F.** nosi także jeden regestr u organów, którego piszczałki do mutacji należą; tudzież stosowne obejście się lewej ręki ze strunami narzędzi smyczkowych, które przez lekkie tylko dotknięcie zmusza się do wydawania tonów podobnych do flecika.

Flądra *(Pleuronectes)*, rodzaj ryb, należący u Cuviera do rzędu miękkopromiennych gardłopletwych *(malacopterigii subbranchiales)*, u Müllera do podrzędu bezcierniowych *(Teleostei anacanthini)*; rodzaj ten stanowi obecnie oddzielną rodzinę *flądrowatych* czyli *bokopływów*, cechującą się wśród miękkopromiennych brakiem pęcherza pławnego. Rodzina ta z pomiędzy wszystkich

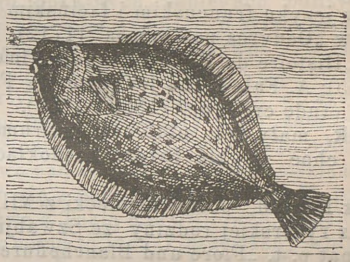

Flądra (Pleuronectes platessa.

kręgowych wyróżnia się szczególnem zboczeniem od prawa symetrji, objawiającem się nadewszystko w ukształceniu i osadzeniu głowy. Ciało ich bardzo jest wysokie, z boków ścieśnione, głowa zaś spłaszczona w czole i przekręcona na bok tak, iż oba oczy znajdują się po jednej stronie ciała, u jednych gatunków na lewej, u innych na prawej; wykrzywienie to spowodowane jest wybujałem rozrośnięciem się kości z jednej strony, a wstrzymaniem ich rozwoju z drugiej. Z powodu tego kształtu **F.** pływają na boku, bok górny ich jest mocno zabarwiony, dolny zaś blady, W ustawieniu płetw spostrzega się również naruszenie zwykłej symetrji; płetwa ogonowa ułatwia im wznoszenie się i podnoszenie w wodzie. Z należących tu rodzajów, czyli podrodzajów, najważniejsza **F.** właściwa *(Platessa)*, której gatunek **F.** *mała (P. flesus)* wchodzi w rzeki, gdy wszystkie inne gatunki żyją tylko w morzach. W Wiśle dochodzi aż pod Warszawę i może się stać ważnym przedmiotem gospodarnej hodowli w stawach i jeziorach. Mięso jej do suszenia lepiej się nadaje niż mięso **F.** *wielkiej* czyli *mor-*

skiej (P. vulgaris), choć to jest lepsze w stanie świeżym.

Flèche (La), miasto okręgowe we francuskim departamencie Sarthe, na prawym brzegu Loary, ma 8,300 miesz., szkołę wojskową, założoną w r. 1764, fabryki oleju, papieru, skór i rękawiczek.

Fléchier Esprit, * 1632 w Pernes, † 1710 r. w Montpellier, znakomity kaznodzieja kat.-francuski, szczególnie wsławił się w Paryżu swemi mowami pogrzebowemi „Oraisons funèbres" (Paryż, 1681 i 1842). W 1673 przyjęty był do Akademji, w 1687 został biskupem w Nîsmes. Napisał także „Hist. de Théodose le Grand" (n. wyd. 1881) i „Vie du cardinal Ximenès" (1693). Jego „Oeuvres complètes" wyszły w Nismes (10 t., 1782). Jego „Mémoires sur le grand jour d'Auvergne en 1665" wydał Chérue (1856). Jego poezje w języku francuskim i łacińskim wydane zostały w „Oeuvres posthumes" (1712). Por. Delacroix „Histoire de F., évêque de Nîmes" (Paryż, 1865); A. Fabre „La jeunesse de F." i „F. orateur, étude critique" (1882 i 1886).

Fléchier Esprit.

Flecik, mały flet, ulubiony instrument muzyczny, choć zwykle bardzo niedokładny (ob. Flet).

Fleck Konrad, poeta niemiecki z XIII w., pochodził z rycerskiej rodziny ze Szwabji. Napisał poemat p. t. „Flore und Blancheflure".

Flectere si nequeo Superos, Acheronta movebo (łac.), jeśli nie zmiękczę bogów w niebie, poruszę piekło (Wirgiljusz, Enejda).

Fleetwood, miasto portowe w Anglji, w hrabstwie Lancaster, przy ujściu rz. Wyre; założone w 1846, posiada wielkie doki, szkołę wojskową, kąpiele morskie i 9,300 m.

Flegel Edward Robert, podróżnik, † 1855 r. w Wilnie, † 1886, przeznaczony do zawodu handlowego, pracował jako uczeń księgarski w Rydze, następnie otrzymał miejsce w pewnym domu handlowym w Hamburgu, a 1875 w Lagos. W r. 1879 udał się na parowcu towarzystwa misyjnego londyńskiego do Kamerunu i zbadał bieg rzeki Binue. W 1880 kosztem towarzystwa afrykańskiego londyńskiego przepłynął Niger; w 1882 rozpoczął podróż do Adamana i odkrył źródła Binue. W 1885 przebywał w Europie i w kwietniu tegoż roku przedsięwziął podróż do Jola, ale z powodu zasłabnięcia wrócić musiał na wybrzeże i zmarł w Brass przy ujściu Nigru. Jego „Vom Niger zum Benue, Briefe aus Afrika" wyszły w 1890.

Flegeton, *Pyriflegeton*, (z greck. *flegein* palić się, goreć), rzeka mityczna w państwie podziemnem, toczy ogniste fale naokoło Tartaru. Nad jej brzegiem nie rosły ani drzewa, ani żadne krzewy. Wpadała do Acherontu.

Flegma, w dawnej chemji ciecz mętna, pozostająca przy destylacji płynów alkoholowych w części aparatu destylacyjnego, zwanej deflegmatorem. Tak nazywają też wydzielinę błony śluzowej oskrzeli, która w rozmaitych chorobach obficie przy krztuszeniu się wyrzucaną bywa (ob. Plwociny).

Flegmatyczny temperament, ob. Temperament.

Flegmazja, nazwa lekarska, oznaczająca w ogólności wszelkie zapalenia.

Flegon *(Phlegon)*, historyk grecki z Tralles w Lidji, zwany pospolicie *Trallianus*, wyzwoleniec Adrjana, żył w pierwszej połowie II wieku i prócz traktatu „De macrobiis", napisał „Cudowne powieści", wydane przez Westermanna w zbiorze „Paradoxographi" (Brunświk, 1839), Keller w „Rerum naturalium scriptores" (t I, 1877). Por. Friedländer „Sittengesch. Roms"; Rhode „Zu den Mirabilien des Phlegon" (1877); Diels „Sibyllinische Blätter" (str. 20).

Fleischer Henryk Leberecht, orjentalista niemiecki, * 1801 w Schandau, od 1835 profesor języków wschodnich w Lipsku, należy do liczby najgruntowniejszych znawców języka i literatury arabskiej, † 1888 w Lipsku. Najważniejszemi jego dziełami są wydania: Abulfedy, „Historia anteislamica" (oryginał z tłóm. łacińsk., Lipsk, 1831); Samachszari'ego „Złote naszyjniki" (Lipsk, 1835) i Beidhawi'ego „Komentarz do Koranu" (2 t., Lipsk, 1844—48). Oprócz tego przełożył Mohammeda Ibrahima na jęz. niem. „Grammatik der lebenden persischen Sprache" (Lipsk, 1847, 2 wyd., 1875) i umieszczał cenne rozprawy w „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", którego był jednym z założycieli. Wydał nadto katalog rękopisów orjentalnych w królewskiej bibljotece drezdeńskiej (1831) oraz rękopisów arabskich, perskich i tureckich w bibljotece lipskiej (1840), oraz prowadził dalszy ciąg rozpoczętego przez Habichta wydawnictwa arabskiego oryginału „Tysiąca i jednej Nocy" (t. 9—12, Wrocław, 1842—43). Rozprawy jego zebrane i wydane zostały p. t. „Kleinere Schriften" (3 t. Lipsk, 1885—1888). Por. prof. A. Müllera „Memoir of. H. L. Fleischer" (Waszyngton, 1892.

Fleischer Maurycy, chemik rolniczy, * 1843, studjował górnictwo, następnie chemję w Berlinie i Greifswaldzie, 1867—68 badał wpływ pokarmu na produkcję mleczną. 1875—77 był dyrektorem stacji doświadczalnej związku rolniczego w Bonn; od 1877 prowadził badania torfu w Bremie; 1891 został profesorem wyższej szkoły agronomicznej w Berlinie. Ogłosił: „Mitteilungen über die Arbeiten der Moorversuchstation" (1880, 1886, 1891); „Die Torfstreu, ihre Herstellung" (1890) i inne. Od 1881—91 redago-

wał „Centralblatt für Agriculturchemie“ Biedermanna.

Fleischer Oskar, badacz muzyki, * 1856 r., kształcił się od 1878—83 w Halli, na wydziale filologicznym, następnie do 1885 studjował muzykę w Berlinie, od 1888 urządził i katalogował, świeżo założony królewski zbiór starożytnych instrumentów muzycznych, od 1895 jest profesorem historji muzyki w uniwersytecie berlińskim. Napisał: „Denis Gaultier“ (1886); „Die Bedeutung internationalen Musik und Teaterausstelung in Wien für Kunst und Wissenschaft“ (Berlin, 1893); „Neumen-Studien. Abhandlungen über mittelalterliche Gesangstonschriften“ (Lipsk, 1895).

Fleischmann Wilhelm, chemik rolniczy, * 1837, studjował nauki przyrodzone w Würzburgu, Erlangen i Monachjum, pracował w laboratorjum Liebiga, od 1885 jest dyrektorem instytutu agronomicznego w uniwersytecie w Królewcu. Ogłosił: „Landwirtschaftliche Wandervorträge“ (1871); „Das Molkereiwesen“ (1876); „Lehrbuch der Milchwirtschaft“ (1893) i w. in.

Flekaczek Józef, pedagog i pisarz czeski. * 1857, pisze głównie dla młodzieży, prozą i wierszem, oraz przekłada z języków obcych (między innemi „Dekameron“ Boccaccia).

Fleksja (z łaciń. dosłownie: zginanie), tak nazywają w językoznawstwie wszelkie zmiany formy wyrazu dla wyrażenia względów i stosunków pomiędzy pojęciami, które owe wyrazy oznaczają. W największej części języków ulegają **F** i imiona (rzeczowne, przymiotne, zaimek), oraz czasowniki. Odmiana czasowników zowie się *konjugacją*, imion *deklinacją*.

Fleming.

Fleming *(Flemming)* herb: W polu błękitnem, wilk biały, ukoronowany, z klejnotem czerwonym w łapach. U szczytu ogon pawi. Indygenat z 1700.

Fleming *(Flemming)*, jedna z najdawniejszych rodzin szlacheckich na Pomorzu, pochodząca prawdopodobnie z Flamandji. Rodzina ta wydała wielu dyplomatów i generałów czynnych w służbie Szwecji, Brandeburgji, Saksonji i Polski, dzieli się od XIII wieku na kilka linji. Linja, pochodząca od *Jakóba Flemminga*, otrzymała 1700 roku tytuł hrabiów państwa niemieckiego. Najznakomitszymi jej przedstawicielami są: **F.** Jakób Henryk, hrabia, syn Jerzego Kacpra i Agnieszki Heleny z Flemingów, dyplomata saski w Polsce, * 1667, † 1728 w podróży do Wiednia. Będąc posłem Augusta w czasie elekcji 1697, zręcznem staraniem wyjednał koronę polską elektorowi saskiemu Augustowi Mocnemu, za co w najwyższych ciągle zostawał u niego łaskach. Z początku występował tylko w zawodzie wojskowym, w r. 1699 dowodził wojskiem saskiem i bił się z Kontystami pod Oliwą, uspokajał Litwę, należał do bojów w Inflantach pod Rygą, które spowodowały wojnę z Karolem XII, brał udział w bitwie pod Kliszowem 1702 r., gdzie był ciężko ranny, później atoli najwięcej zajmował się sprawami dyplomatycznemi, w r. 1703 został posłem w Kopenhadze. Został wielkim koniuszym litewskim i feldmarszałkiem saskim. Ożenił się z Franciszką Sapieżanką, by przez to zapewnić sobie przychylność i poparcie panów polskich. W 1710 mianowany generałem artylerji koronnej, 1712 walczył na Pomorzu i tegoż roku układał się imieniem Augusta II ze Stanisławem Leszczyńskim. W r. 1713 przyprowadził do skutku zgodę Augusta ze Szwedem. W r. 1719 podpisał sojusz Augusta II z cesarzem Karolem VI i Hannowerem przeciwko Brandeburgji. Oddany całą duszą swemu panu, pomagał mu we wszystkich jego pokątnych zabiegach politycznych, i dlatego nie miał sympatji u szlachty polskiej, która nieraz na jego życie nawet czyhała; w r. 1712 zmusiła go do wyrzeczenia się godności generała artylerji koronnej, którą otrzymał w r. 1710; stąd także pochodziły jego zatargi z hetmanem Sieniawskim, który w 1724 odebrał mu dowództwo nad wojskiem cudzoziemskiem. Rozwiódłszy się z Sapieżanką, zawarł **F.** powtórne małżeństwo z Teklą Radziwiłłówną, kanclerzanką litewską; mimo to jednak przeważny wpływ jego upadać począł, szczególnie od 1717; zmarł bezdzietnie, majątki jego odziedziczył synowiec. Por. Rauft „Leben und Thaten Jacobs Heinrich Fleming“ (Naumburg, 1731—2).

Fleming Jakób Henryk

Fleming Clas-Erikson, * 1530 albo 1540, † w Pojo w Finlandji w 1597. Odznaczył się jako dowódca i mąż stanu finladzko-szwedzki. Jako namiestnik Finlandji, występował po stronie Zygmunta III króla polskiego, przeciw Karolowi Sudermańskiemu. W czasie wyprawy Zygmunta III do Szwecji po koronę szwedzką, **F.** był dowódcą floty. Por. „La Gr. Encyclop.“ Lamirault'a.

Fleming Paweł, jeden z celniejszych poetów niemieckich XVII w., * 1609 r. w Hartenstein w Schönburskiem, studjował w Lipsku medycynę i nauki społeczne, w 1633 otrzymał stopień magistra w tymże roku udał się z poselstwem księcia Fryderyka Holsztyn-Gotorpskiego do Rosji, a 1637 do Persji, skąd wróciwszy, † 1640 w Hamburgu, gdzie osiadł jako lekarz prakty-

Fleming Paweł.

kujący. **F.** należąc do *szląskiej szkoły poetów*, celował głównie jako znakomity liryk. Jego „Geistliche und Weltliche Poemata“ (Jena, 1642) zawierają mnóstwo istotnie pięknych pieśni. Biografję **F.** i wybór jego poezji wydał Schwab (Sztutgard, 1820), J. Tittmann (Lipsk, 1870) i von Oesterley (Sztutgard, 1885). Por. także Varnhagen von Ense w „Biograph. Denkmalen“ (t. 4, 3 wyd., Lipsk, 1872); Fr. Staumer „P. **F**-s Leben und orient. Reisen“ (tamże 1892).

Fleming Henryk Heino, * 1632, † 1706 w Bukowcu. Był feldmarszałkiem brandeburskim, ministrem wojny, gubernatorem berlińskim i namiestnikiem Pomorza. W 1672 elektor Fryderyk Wilhelm wysłał go do Polski, z pomocą Michałowi Wiśniowieckiemu przeciwko Turkom. W 1683 **F.** był dowódcą kontyngensu Sasów w odsieczy wiedeńskiej.

Fleming Jan Jerzy Detlof, syn Henryka, feldmarszałka saskiego, a synowiec Jakóba Henryka * 1699, † 1771. Według Niesieckiego, był on synem Henryka, Żychliński twierdzi, że ojcem jego był Filip Krystyn. Iza Czartoryska w „Pamiętniku“ (Przew. lit. i nauk., tom XIII) nazywa go synowcem dyplomaty, a więc wnukiem Henryka Heino, feldmarszałka brandeburskiego. Otrzymał 1724 dowództwo pułku królowej, następnie był pułkow. i gen. w artylerji litewskiej, wreszcie generałem-lejtnantem wojsk koronnych. Przyjąwszy wiarę katolicką, został podskarbim wielkim litewskim i pisarzem ziemskim 1746, w 1752 starostą grodowym brzeskim. Po śmierci pierwszej żony Antoniny, ożenił się z jej siostrą, księżniczką Czartoryską, stąd poszły ścisłe jego stosunki z tym domem, którego był narzędziem w Polsce. Był to człowiek nadzwyczaj bogaty, zabiegły i rządny; jedyną córkę, Izabelę, wydał 1761 za księcia Adama Czartoryskiego, generała ziem podolskich. W czasie wielkiego przesilenia politycznego Czartoryscy, zwątpiwszy w jego pomoc, odebrali mu w 1764 podskarbstwo pomorskie ze starostwem grodowem Skarszewskiem. Zawzięty wróg konfederacji barskiej, kiedy król zamierzał urządzić swoją rekonfederację, **F.** miał zostać marszałkiem generalnym Litwy, ale śmierć temu przeszkodziła. Ogromny jego majątek przeszedł w dom Czartoryskich. Por. Żychliński „W. Ks. Szl. pol.“; Matuszewicz „Pamiętniki“; Dr. Antoni J. „Dwór w Terespolu“.

Fleming Jan Fryderyk, baron, † 1726, pułkownik saski, szambelan polski. Napisał: „Die volkommene teutsche Jäger und Fischer“ (Lipsk, 1719, 2 wyd. 1749).

Fleming Karol Jerzy, * 1705, † 1767, brat Jana Jerzego, dyplomata saski, był zięciem Lubomirskiego, w. miecznika koronnego, który dał mu starostwo Gniewskie.

Fleming Jan Henryk, syn poprzedniego, * 1752, † 1830, miecznik koronny. W 1775 przeniósł się do Prus.

Flensburg, miasto w pruskiej regencji szlezwickiej, położone w głębi 30 klm. długiej zatoki morza Baltyckiego, zwanej *Flensburger Förde*; liczy 40,840 miesz. (1895); ma bardzo dobry port, warsztaty okrętów, fabryki machin i żelaza, cegielnie, papiernie i inne zakłady przemysłowe; posiada nader ożywiony ruch handlowy, różne zakłady naukowe, muzeum, teatr i jest stolicą okręgu t. n.

Flers Kamil, znakomity pejzażysta francuski, * 1802 w Paryżu, † 1868. Zajmuje ważne stanowisko w nowoczesnej szkole francuskiej, jeden bowiem z pierwszych porzucił manjerę akademicką i oddał się sumiennemu studjowaniu natury. Jego krajobrazy pastelowe są bardzo poszukiwane przez znawców.

Flesar Antonin, ksiądz, pisarz czeski, * 1828, gorliwy patrjota, brał udział w wypadkach praskich 1848, wyświęcony 1852, od r. 1886 dziekan w Dobruszce. Szerzy oświatę przez budzenie czytelnictwa i zakładanie bibljotek ludowych. Napisał: „Poznámky o farze Trzebechovické,“ „Rodokmen Przemyslovců,“ „Diejiny gruntů farnosti Przepyszské od r. 1580,“ „Diejiny gruntů miesta Dobruszky od r. 1580.“

Flesynga *(Vliessingen)*, silnie obwarowana forteca i port wojenny na południowym brzegu wyspy Walcheren, należącej do holenderskiej prowincji Zelandji, przy ujściu Skaldy Zachodniej.

Flet (z włos. *flauto*), instrument muzyczny dęty, znany już od czasów najdawniejszych, z początku zapewne prosta rura, która w jednym końcu zamknięta, w drugim zadęta wydawała ton. Starożytni używali i **F.** *podwójnych*; **F.** *Pana* składał się z 7 trzcinek różnej długości. Następnie dodawać zaczęto i otworki, które przez zamykanie i otwieranie służą do skracania i wydłużania **F.**, a tem samem pozwalają zmieniać wysokość tonu. Powszechnie używany jest obecnie *fletrowers (flauto traverso)*, czyli **F.** poprzeczny, w którym zadęcie odbywa się nie wprost z góry, lecz z boku. Ulepszony **F.** składa się z nagłówka, dwu środków i stopy, czyli końca. Nagłówek ma zadęcie, wyższy środek ma 3 dziurki dla palców lewej, niższy 3 dziurki dla palców prawej ręki, u stopy są dwie klapy dla tonów *es* i *dis;* w nowszych czasach więcej klap dodano. Skala jego rozciąga się od jednokreślnego *d* do trójkreślnego *a* lub *b;* natura jego tonu jest łagodna. Jest kilka odmian **F.**, jak *flûte d'amour*, **F.** *tercjowy*, **F.** *kwartowy*, wreszcie **F.** *mały* czyli *pikulina (f. piccolo, oktawka)*, idący o całą oktawę wyżej od zwykłego **F.** Na wyrób **F.** używa się głównie

Flety.

drzewa hebanowego i granatowego; nowej konstrukcji Boehma **F.** są głównie metalowe, zwłaszcza srebrne. Szkoły na **F.** pisali: Tromlitz, Devienne (w tłóm. polskiem wyszła u Sennewalda), Frölich, Berbiguier, Briccialdi, Böhm i in.

Fletcher Giles, dyplomata angielski; z polecenia królowej Elżbiety posłował do Rosji 1588; za powrotem do kraju, oprócz opisu samego poselstwa, wydał nader ważne dzieło p. t. „Of the Russe Common Wealth, or manner of government by the Russe-Emperour i t. d." (Londyn, 1591).

Fletcher Jakób, młody pisarz angielski, * 1811, w r. 1832 z powodu nędzy skończył życie samobójstwem. Wydał w Londynie 1832 „History of Poland," francuski przekład tego dzieła wyszedł p. t. „Histoire de la Pologne traduit de l'anglais par Alphonse Violet et continuée depuis la révolution de 1830, jusqu'à la prise de Varsovie" (2 t.), z mapą i 4 portretami.

Fletcher Jan, poeta angielski, ob. Beaumont i Fletcher.

Fletrowers, ob. Flet.

Fletschhorn, góra w Alpach Walijskich, 4,016 metrów wysokości, oddzielona od Monte Leone przełęczą Symplońską.

Fleurus, miasteczko w belgijskiej prowincji Hainaut, w bliskości Charleroi, nad rzeką Sambre, ma 5,200 miesz. i pamiętne jest kilku stoczonemi tutaj bitwami, jak oto: 29 sierpnia 1622 r. przerznął się tutaj książę Chrystjan Brunświcki i hrabia Ernest Mansfeld przez armję hiszpańską do Holendrów; 1 lipca 1690 Francuzi pod dowództwem marszałka Luxemburg pobili Niemców i Holendrów, dowodzonych przez księcia Waldeck; 26 czerwca 1794 zwycięstwo Francuzów, dowodzonych przez Jourdana, nad Austrjakami.

Fleury Klaudjusz, pisarz francuski kościelny, * 1640 w Paryżu, † 1723. Początkowo adwokat, następnie wstąpił do stanu duchownego i kierował od 1672 r. wychowaniem dzieci królewskich i księcia Conti. W r. 1716 został spowiednikiem Ludwika XV; wsławił się wielu pracami uczonemi, z których najważniejszą jest: „Histoire ecclésiastique" (20 t., Paryż, 1691—1720), doprowadzona do 1414 r., a kontynuowana przez Fabre'a (20 t., Bruksela, 1726—40) i Lacrois do 1778 r. Łacińskie tłómaczenie całego dzieła z kontynuacjami wyszło w Augsburgu (85 t., 1768 — 93). Z innych prac **F.** na uwagę zasługują: „Moeurs des Israélites" (Paryż, 1681) i „Moeurs des Chrétiens" (1682, tłómaczone na polski p. t. „Obyczaje dawnych chrześcijan," Warszawa, 1811). Na język polski tłómaczył niektóre jego prace S. Bielski Pijar, a mianowicie „Historja świata" (Warszawa, 1793); „Katechizm historyczny" (Warszawa, 1812; są jeszcze dzieła tego inne przekłady, a każdy liczy po kilka i więcej wydań). Por. Hefele „Der Kirchenhistoriker **F.**" w „Beiträgen zur Kirchengeschichte" (2 t., Tybinga, 1864).

Fleury Andrzej Herkules de, kardynał i pierwszy minister Ludwika XV, * 1653 w Lodève w Langwedocji, † 1744. Na dworze Ludwika XIV w wielkich był łaskach; w 1698 został biskupem Fréjus i nauczycielem późniejszego Ludwika XV, którego posiadał względy i zaufanie. W r. 1726 otrzymał kapelusz kardynalski, a wkrótce potem godność pierwszego ministra. Odtąd nie bez powodzenia kierował sprawami Francji aż do swej śmierci. Wojnę o koronę polską 1733 zakończył zaszczytnym pokojem, mocą którego Francja dostała Lotaryngję. Nie doczekał jednak końca wojny o sukcesję hiszpańską. W sprawach wewnętrznych starał się uleczyć ciężkie rany Francji, pochodzące skutkiem rozstrojenia finansów, upadku handlu i ogólnego zubożenia. Por. Jobez „La France sous Louis XV" (t. 2 i 3, Paryż, 1865—66); Verlaque „Histoire du cardinal **F.**" (tamże, 1879).

Fleury Andrzej.

Fleury de Chaboulon Edward, baron, * 1782, w dniu 5 października 1795 wystąpił z mieszkańcami Paryża przeciwko konwencji narodowej; jako urzędnik skarbowy przyczynił się skutecznie do zasłonienia skarbu publicznego od rabunku. Później stanął po stronie Napoleona i aż do ostatniej chwili pozostał mu wiernym. Po upadku cesarza schronił się do Londynu i tam napisał wielce cenione „Mémoires pour servir à l'histoire du retour et du règne de Napoléon en 1815" (2 t., Londyn, 1820). Później wrócił do Francji, w r. 1834 był wybrany do parlamentu, † 1835.

Fleury Emil Feliks, generał francuski, * 1815 w Paryżu. Od r. 1837 służył w Algierze i wielokrotnie odznaczył się walecznością. Wróciwszy 1848 do Paryża, przyłączył się do stronnictwa bonapartystowskiego i posuwał się wysoko w urzędach dworskich jako wierny sługa cesarza. Używany był także do załatwiania różnych spraw dyplomatycznych: po włączeniu Wenecji do królestwa Włoskiego w 1866, jeździł do króla Wiktora Emanuela do Florencji; od 1869 aż do upadku cesarstwa był posłem w Petersburgu. W ostatniej wojnie żadnego nie brał udziału. † 1884.

Flibustjerowie, związek korsarzy w Indjach Zachodnich w końcu XVII wieku, zwany tak od lekkich statków *(flibots)*, jakich używali, a założony przez Francuzów, którzy w r. 1625 podczas wojny hiszpańskiej zdobyli wyspę św. Krzysztofa. W 1630 osiedli **F**-wie na San Domingo, trudniąc się łowami na dzikie bydło (stąd *boucaniers*, wędzarze). Tworzyli rodzaj rzeczypospolitej morskiej, groźnej Francuzom, Hiszpanom, popieranej przez Anglję. Zniknęli w początku XVIII wieku. Dobrzyński napisał operę p. t. „**F.** czyli Monbar." **F**-mi nazywano także w XIX wieku awanturników, którzy ekwipowali ze Stanów Zjednoczonych

wyprawy, mające na celu wywołanie rewolucji w stanach hiszpańsko-amerykańskich. Do głośniejszych **F**-ów tego rodzaju należeli: Miranda, Lopez i Walker. Por. Burney „History of the Buccaneers of America" (Londyn, 1816); Archenholz „Histor. Schriften" (2 t., Tybinga, 1803).

Fliedner Teodor, duchowny ewangelicki, * 1800 w Nasauskiem, † 1864; od 1822 proboszcz w Kaiserswerth, w 1836 założył w Kaiserswerth pierwszy zakład djakonis, będący wzorem podobnego rodzaju zakładów w Niemczech i za granicą. Obok zakładu istnieją szpital, seminarjum nauczycielek, przytułek sierot i zakład dla kobiet chorych na umyśle. W 1849 podczas podróży swojej do północnej Ameryki, założył takiż zakład w Pitsburgu, a w latach 1856—57—szpitale w Jerozolimie, Konstantynopolu i Aleksandrji, oraz domy schronienia dla sierot w Smirnie, Jerozolimie i Bejrucie. Z pism **F.** na uwagę zasługuje: „Buch der Märtyrer" (4 t., 1853—60). Por. G. Fliedner „Th. F., Abriss seines Lebens und Wirkens" (2 wyd., 1886).

Flinders, rzeka w Australji, w kolonji Queensland, wypływa pod 20° szer. płd. i pod 17°30′, wpada do zatoki Carpentaria.

Flinders Maciej, podróżnik, * 1760 w Domington, † 1814 w Londynie; zwiedził 1795, 1798 i 1801 południowe i południo-wschodnie, a 1802 wschodnie wybrzeża Australji. Wydał: „Voyage to terra Australia" (1814).

Flins, niby bożek łużycki, wspomniany w kronice saskiej pod 1116 r., jest niewątpliwie wymysłem autora jej, Botha, lub przekręceniem przezeń do niepoznania któregoś ze znanych bóstw słowiańsko-łużyckich.

Flinsberg, wieś w obwodzie pruskiej regencji lignickiej, w powabnej dolinie rzeki Queis, u stóp góry Iserkamm, ma 1,800 miesz., szczawy żelaziste i zakład leczenia serwatką. Liczba przebywających tu kuracjuszów dochodzi rocznie do 5,000.

Flint, wzorowo zagospodarowane hrabstwo angielskie w północno-wschodniej części księstwa Walji; obejmuje 655 klm. kw. z ludnością 77,500. Miasto główne *Flint*, blizko ujścia rzeki Dee, ma 5,300 miesz. i port.

Flint Robert, * 1838, filozof szkocki, od 1865 był profesorem w Edymburgu. Napisał: „Filozofja historji we Francji" (1878); „Filozofja historji w Niemczech" (1870); „Teizm" (1879); „Teorje antyteistyczne" (1884).

Flinta (z niem.), strzelba ręczna, rusznica, muszkiet, samopał.

Flintglas, gatunek szkła, zawierającego ołów, które obok krzemianu potażu i sody, zawiera także w sobie krzemian tlenku ołowiu i odznacza się większą ciężkością; ob. Szkło.

Flintpas, bandolet od strzelby, pasek, który służy do zawieszania jej przez ramię.

Flinzer Teodor, nauczyciel rysunków, * 1832, zasłużył się głównie jako metodolog po części jako artysta, **F.** wydał: „Metoda nauki rysunku, oparta na zasadach naukowych, z 43 rysunkami w tekście i tablicami litografowanemi," przekład dokonany staraniem redakcji „Przeglądu pedagogicznego" (Warszawa, 1887). Por. Friese „Teodor **F.**" (w „Methodiker des Zeichenunterrichts in Einzeldarstellungen", Hanower, 1890).

Flirt (ang.), lekka, zalotna rozmowa, kokietowanie.

Flius *(Phlius)*, starożytne peloponeskie miasto w Achai nad Azopem, stolica niezależnej krainy *Fliazja* (Phliasia), która dopiero od zawarcia pokoju Antalkidasa, 385 prz. Chr. zaprowadziła u siebie ustawę arystokratyczną. Dzisiaj jeszcze pod nazwiskiem Stafyliki istnieją nad Azopem szczątki tego grodu.

Flocon Ferdynand, publicysta francuski, * 1802 w Paryżu, † 1866. Współpracownik dzienników demokratycznych, należał do wszystkich prawie spisków przeciw rządowi. W 1845 stanął na czele dziennika ultrademokratycznego *La Réforme*. Podczas bankietów politycznych 1848 odgrywał nader ważną rolę; po rewolucji Lutowej został sekretarzem rządu rewolucyjnego, potem ministrem handlu, a w końcu reprezentantem departamentu Sekwany w konstytuancie. Nie wybrany do zgromadzenia prawodawczego, udał się do Alzacji, gdzie jako dziennikarz szerzył zasady demokratyczne. W grudniu 1851 r. wygnany z Francji, bawił długi czas za granicą i dopiero 1859, otrzymawszy amnestję, powrócił do kraju.

Flodoard albo **Frodoard,** kronikarz francuski, * 894 w Epernay (depart. Marne), kanonik katedry reimskiej i nadzorca jej archiwów. Przywróciwszy wpływem swoim w Rzymie na biskupstwo Artauda, wygnanego przez Hugona Heberta, usunął się do klasztoru pod Reims, którego został przełożonym i tam † 966. Zostawił po sobie następujące dzieła: „Historję kościoła w Reims do r. 948" (Sirmond, Paryż, 1611); „Historję papieży do Leona VII." oraz główne swe dzieło: „Chronicon rerum inter Francos gestarum 919—966," tłómaczoną i zamieszczoną przez Guizota w jego „Collection des Mémoires." Por. „Oeuvres de **F.**," wydanie Le Jeune'a (3 t., Reims, 1854—1855).

Floerke Gustaw, nowelista i estetyk niemiecki, * 1846 w Rostoku, kształcił się w uniwersytecie jenajskim, berlińskim i monachijskim, podróżował po Włoszech i brał udział w wojnie z Francją 1870—71. Od 1873 do 1879 był profesorem historji sztabu w Wejmarze. Napisał wiele rozpraw z zakresu estetyki: „Die vier Parochialkirchen Rostocks" (1871); „Von unsern Truppen im Felde" (1871); „Das Märchen von den sieben Raben" (1874); „Die Insel der Sirenen" (1879).

Flögel Karol Fryderyk, literat niemiecki, * 1729 w Jauer na Szląsku, † 1788; od r. 1774 był profesorem filozofji w akademji wojskowej

w Lignicy; znany jest jako autor dziś jeszcze cenionych dzieł: „Gesch. des menschlichen Verstandes“ (Wrocław, 1765, 3 wyd. 1876); „Geschichte der komischen Litteratur“ (4 t., Lignica i Lipsk, 1784—1787); „Geschichte d. Groteskkomischen“ (tamże, 1788, 5 wyd. 1888); „Geschichte der Hofnarren” (Lignica i Lipsk, 1789) i „Geschichte des Burlesken” (Lipsk, 1793).

Flogiston, palny pierwiastek ciał, istota ogniowa, przyjęta przez dawnych chemików dla wytłómaczenia palenia się ciał i w ogóle dla ujęcia zjawisk chemicznych w ogólną teorję. Najbardziej naukowo wyrobił *teorję flogistyczną* Stahl (1660—1734). Zdaniem jego, ciało palne było połączone z **F.**, ten uchodząc wywoływał zjawisko ognia; tak, że ciało spalone było *zdeflogistonowane*, zatem wedle dzisiejszych pojęć utlenione; również metale zwapnione (utlenione) były zdeflogistonowane, zatem **F.** odegrywał niejako rolę przeciwną tlenowi w dzisiejszem pojęciu. Sadze miały być prawie czystym **F.**, bo przy spaleniu nie dają pozostałości. Po odkryciu powietrza palnego czyli wodoru, powstało mniemanie, że **F.** jest toż co wodór, gdyż wodór w wysokiej temperaturze może tlenki metaliczne zamieniać w metale, zatem według owych pojęć flogistonować. Gdy Lavoisier okazał, że przy każdem spaleniu ciężar ciała spalonego się powiększa, zatem niepodobna przypuścić ujścia **F.**, stronnicy teorji flogistycznej ratowali się tem, że **F.**, jako pierwiastek ogniowy ma ciężar odjemny, przeto po ujściu jego ciało staje się cięższem. Około roku 1785 wszakże już teorja palenia Lavoisiera powszechnie była przyjętą, i odtąd datuje się istotny rozwój chemji i prawdziwych teorji chemicznych (ob. Chemja).

Flogistyczna teorja, ob. Flogiston.

Flogistyczne choroby, ob. Zapalenie.

Floquet Piotr Amable, historyk francuski, * 1797 w Rouen, † 1881; studjował prawo w Caen, potem uczył się w *Ecole des chartes*, następnie był urzędnikiem sądowym w Rouen. Pracował głównie nad historją Normandji i wydał: „Histoire du parlement de Normandie“ (7 t., Rouen, 1840—43, nagrodzone przez akademję); „Etude sur la vie de Bossuet“ (3 t., 1855, również nagrodzone przez akademję) i in.

Floquet Karol Tomasz, polityk francuski, * 1828 w Saint Jean de Lur, † 1896; studjował prawo w Paryżu i w r. 1851 został adwokatem tamże; był obrońcą w wielu procesach politycznych, między innemi w 1869 stawał przeciwko księciu Piotrowi Bonapartemu i pisywał do wielu dzienników radykalnych. Głośnym się stał z powodu swego okrzyku w r. 1867 „*Vive la Pologne!*“ podczas pobytu cesarza Aleksandra II w Paryżu, chociaż według stanowczego twierdzenia Juljusza Claretie, pomieszczonego w dzienniku *Le Temps* (23 stycznia 1896), nie **F.** wyrzekł te słowa, lecz Leon Gambetta. Po upadku cesarstwa został adjunktem mera Paryża, Stefana Arago, lecz z powodu swych komunistycznych przekonań, zmuszony był po wybuchu 31 października złożyć urząd. Dnia 8 lutego 1871 został wybrany do Zgromadzenia Narodowego, i podczas komuny usiłował zawrzeć układ pomiędzy powstańcami i rządem wersalskim. Z tego powodu podejrzany o porozumiewanie się z Komuną, po złożeniu mandatu był aresztowany i do końca czerwca przesiedział w więzieniu. W r. 1872 został członkiem rady municypalnej Paryża, 1876 członkiem izby deputowanych, gdzie zasiadł na skrajnej lewicy i gdzie jako znakomity mówca wywierał wpływ wielki. W styczniu 1882 mianowany prefektem depart. Sekwany, złożył ten urząd w październiku t. r., w 1885 wybrany był na prezydenta izby deputowanych, to samo w 1886 i 1887, wreszcie po złożeniu wizyty ambasadorowi rosyjskiemu i odwołaniu niejako swego okrzyku z r. 1867, stał się możliwym na stanowisku ministra i po ustąpieniu Tirarda stanął na czele gabinetu. Obrażony przez Boulangera, wyzwał go na pojedynek i ranił (1888). Po odroczeniu jego projektu (1889) rewizji konstytucji, zrzekł się władzy i w 1889 został znowu prezesem izby deputowanych. Por. „Discours et opinions de **F.**“ (2 t., Paryż, 1885, wydane przez Alb. Faivre'a'.

Floquet Karol.

Flora, u Rzymian bogini wiosny i kwiatów (u Greków *Chloris*), nazywana małżonką Zefira. Uroczystość jej obchodzono podczas świąt zwanych *Floralia*, od 28 kwietnia do 3 maja, ucztami i tańcami przy świetle pochodni. Kult jej był zaprowadzony przez Tytusa Tacjusza; najstarsza jej świątynia była na Kwirynale.

Flora.

Flora, w botanice, ogół roślin, zamieszkujących dany kraj lub pewną okolicę. Jest to zwykły tytuł dzieł, zawierających spis i opis roślin w pewnym obszarze występujących, jak **F.** polska, lub **F.** Karpat.

Flora Juan José, prezydent rzeczypospolitej Ekwatoru, * 1800, † 1864. Walczył pod Bolivarem; wybrany w 1843 po raz trzeci prezydentem, złożył ten urząd skutkiem powstania 1845 i agitował (1847, 48 i 52) w celu utworzenia rzeczypospolitej Kolumbijskiej. W 1860 pokonał rewo-

lucyjnego generała Franco; w 1861 prezydował w zgromadzeniu narodowem, pracującem nad nową konstytucją; w 1864 zwyciężył ultrademokratów w prowincji Loju. Zakończył życie na pokładzie okrętu.

Floréal, francuski *miesiąc kwiatowy, kwiecień*, ósmy miesiąc francuskiego kalendarza republikańskiego, jeden z miesięcy wiosennych, od 20 kwietnia do 19 maja, ob. Kalendarz.

Floren (po łac. *florenus*), pierwotnie moneta złota, wielkości zwyczajnego dukata, bita we Florencji, w XI wieku, z wyobrażeniem lilji, którą później naśladowano we Francji i Hiszpanji. W Niemczech powstał z niej gulden złoty i gulden dzisiejszy, którego oznaką, dotąd używaną, są pierwsze dwie litery pierwotnej jego nazwy *fl*. To samo nazwisko *(fiorino)* nosiła srebrna moneta toskańska, podobnież z wyobrażeniem lilji, bita od r. 1826, wartości około 2 złotych, tudzież srebrna moneta angielska *(florin)*, podobnej wartości.

Florencja (po włosku *Firenze* z dodatkiem *la bella*, piękna), stolica włoskiej prowincji t. n. (5,867 klm. kw. i 818,700 miesz.), w pięknem położeniu po obu brzegach rzeki Arno leżąca, ma 195,000 mieszkańców i 3½ mili obwodu. Połączona 4 kamiennemi i 2 żelaznemi mostami, ma 8 bram, 23 publiczne place, 160 posągów, 170 kościołów, z których najpiękniejszym jest, w 1298 roku rozpoczęty, a w 154 lat później ukończony, katedralny kościół Santa Maria

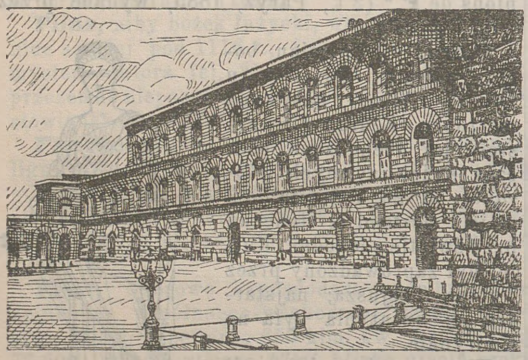

Front pałacu Pitti.

del Fiore. Kościół ten 148 metrów stóp długi i z zewnątrz czarnemi i białemi taflami marmuru, w szachownicę ułożonemi, pokryty, stanowi arcydzieło architektury średniowiecznej; prócz niego zasługują na uwagę kościoły: św. Wawrzyńca z bogato klejnotami ozdobioną kaplicą i grobowcami Medyceuszów; św. Krzyża (Santa Croce) z grobowcami Michała Anioła, Dantego, Machiavelli'ego, Galileusza; św. Jana, gdzie chrzczą wszystkie we Florencji urodzone dzieci i inne. Odznacza się **F.** wielką liczbą pałaców, z pomiędzy których za najpiękniejsze uchodzą: pałac Pitti, dawniej rezydencja w. księcia, później króla włoskiego, ma 900 pokojów, wielką galerję obrazów i dzieł sztuki: w 15 salach znajduje się tu 500 obrazów najznakomitszych mistrzów włoskich; pałac degli Uffizi zawiera wielką, 378,000 tomów i 16,500 rękopisów liczącą bibljotekę Magliabecchiana, galerję przepysznych utworów sztuki (Wenus Medycejska), archiwa i t. d.; pałace prywatnych osób nie odznaczają się tyle okazałą, ile potężną i warowną budową. Z pomiędzy zakładów naukowych celują: muzeum historji naturalnej, akademja sztuk pięknych, królewski wyższy zakład naukowy o 3 wydziałach (filozofja, przyroda i medycyna), 2 licea, 4 szkoły techniczne, instytut techniczny, szkoła wojskowa, szkoła nauk społecznych, szkoła wojskowo-lekarska; dalej znajduje się w **F.** wiele bibljotek i zbiorów sztuk pięknych, różne towarzystwa naukowe, akademje i 13 teatrów. **F.** jest siedliskiem arcybiskupa, prefekta, oraz różnych władz sądowych i administracyjnych. Dobroczynne instytucje są we **F.** dobrze uposażone znajdujemy tu wiele szpitalów, dom podrzutków, dom pracy, Confraternia della misericordia (założona w roku 1336). Casa d'Industria, gdzie około 1000 osób uczy się wielu nauk i rzemiosł. Przemysł tutejszy, chociaż niezbyt ważny, dostarcza jednak wyrobów jedwabnych, wełnianych, porcelanowych i innych na potrzeby domowe i handlowe. Szczególnie rozwinięty jest tu wyrób dzieł sztuki, jako to: przedmiotów mozaikowych, marmurowych, złotych, alabastrowych, drewnianych, a handel niemi jest głównem źródłem zarobkowania mieszkańców. **F.** jest stacją węzłową 3 dróg żelaznych i posiada w mieście i okolicy tramwaje i omnibusy. **F.** jest otoczona wielu wspaniałemi willami, z których najznaczniejsze są: Poggio Imperiale, Poggio a Cajano i Castello, hr. Demidowa i t. d. Por. Capponi „Storia della republica di Firenze" (2 t., 1875); Perrens „Histoire de Florence" (4 t., Paryż, 1877—79); Yriarte „Florence" (Paryż, 1880); Byers „**F.**" (Zurych, 1881); Kleinpaul „**F.** in Wort und Bild" (Lipsk, 1886).

Florencka lakka, ob. Lakka.

Florencka rzeczpospolita. Florencja prawdopodobnie niewiele co przed erą chrześcijańską została założona przez etruskie miasto Faesulae *(Fiesole)*, a jak inni twierdzą, w I w. przed Chr. przez Sullę, jako rzymska stacja wojskowa, która przeistoczyła się powoli w małe miasto. W wiekach średnich ulegała początkowo Lukce. Świetność jej datuje się dopiero od XI w., t. j. od czasu zburzenia jej metropolji, a zwłaszcza od śmierci margrabiny Matyldy (1115). Pod cesarzami frankońskimi i Hohenstaufami była Florencja najpotężniejszem miastem Toskanji i niejednokrotnie zamykała im swe bramy, jakkolwiek zostawała pod rządami margrabiego cesar-

skiego. Podczas strasznych walk Gwelfów z Gibelinami, Florencja trzymała stronę pierwszych, a nawet uchodziła za naczelniczkę tego stronnictwa. Mimo to rozwijał się wśród walk wewnętrznych przemysł i handel, rosły bogactwa, wzmagała się potęga miasta, zwłaszcza, kiedy coraz więcej słabło stronnictwo Gibelinów i Piza, jej współzawodniczka. Miasta toskańskie poddawały się dobrowolnie lub z musu potężnej *rzeczypospolitej florenckiej*. W r. 1285 ogłoszono pierwsze *statuty florenckie*. Wkrótce jednak wszczęły się walki domowe między mieszczanami, podzielonymi na cechy, zostające pod przewodnictwem *priorów*, a szlachtą. Miał je poskramiać ustanowiony *gonfalonier sprawiedliwości*. Z największą zaciekłością walczyły między sobą dwa stronnictwa: mieszczańskie Cerchich, zwane także *białem* (Bianchi), i szlacheckie Donatich, zwane *czarnem* (Neri). Na początku XIV w. ostateczne zwycięstwo zostało przy Białych, z którymi wzmogło się we Florencji i całych Włoszech stronnictwo Gwelfów. W ludzie powstały dwie klasy: niższe pospólstwo *(popolo minuto)* i zamożne mieszczaństwo *(popolo grosso)*. Priorowie, gonfaloniere, kapitan ludu i 12 obywateli składali zarząd miasta czyli to, co się zwało *Signoria*. Podczas niepomyślnej wojny z Pizą uznała Florencja dożywotnim panem Waltera de Brienne (1342), który skutkiem popełnionych gwałtów wywołał powstanie i musiał zrzec się swej władzy 1343 r. Utworzona natychmiast gwelfijska oligarchja poniżyła Gibelinów, do których należał i *popolo minuto*. Niesprawiedliwość tę usunęła rewolucja (22 czerwca 1378), tak zwana *dei Ciampi* (gremplarzy wełny), która przywróciła ludowi odjęte prawa i przywileje. Tymczasem pomyślne wojny z innemi miastami (z Pizą 1357—64) powiększały terytorjum rzeczypospolitej; w pierwszej połowie XV w. należała już do niej większa część Toskanji. Niesnaski wewnętrzne ułatwiały przewagę i władzę jednej rodzinie. Najpotężniejszą była kupiecka familja Medyceuszów (ob.). Cosimo (Kuźma) Starszy i Lorenzo il Magnifico (Wawrzyniec Wspaniały) rządzili bez żadnego tytułu z zachowaniem form republikańskich, dzięki swym bogactwom i roztropności. Działalność przemysłowa poczynała już wtedy słabnąć, ale interesa bankierskie niezmiernej doszły świetności; banki florenckie we wszystkich prawie istniały krajach. Syn Lorenza Piotr II został 1494 wypędzony; Savonarola (ob.) poświęcenie dla rzeczypospolitej i miłość dla swobód ludowych przypłacił śmiercią 1498 r. W 1527 Medyceusze po raz trzeci poszli na wygnanie, ale przez cesarza Karola V i papieża Klemensa VII (Giulio Medici) gwałtem zostali przywróceni, i Aleksander Medyceusz obwołany był księciem 1531 r. Jego syn i następca Cosimo I podbił Sjenę i wziął tytuł w. księcia Toskanji (1569). Co się tycze dalszych losów Florencji ob. Toskanja. W r. 1801 **F.** została stolicą Etrurji, w r. 1807 wcielona do Francji, 1814 jest ona znowu stołecznem miastem w. księstwa, 1859 staje się prowincjonalnem miastem, 1865 r. zostaje ogłoszona stolicą Włoch i pozostaje nią do r. 1871. Oprócz kronik Villani'ego i Dino Compagni'ego, oraz Machiavelli'ego „Storie fiorentine," por. Reumonta „Tavole cronologiche e sincrone della storia fiorentina" (Florencja, 1844); Trollope'a „History of the Republic of Florence" (Londyn, 1864); Capponi'ego „Storia della republica di Firenze" (3 wyd., Florencja, 1888); Yriarte'a „Florence" (Paryż, 1880); Byers'a „Florenz" (Zurych, 1881); G. O. Corrazzini'ego „Sommario di storia fiorentina" (Florencja, 1891); Ruskin „Morning in Florence."

Florencka sztuka malarska, ob. Włoskie sztuki.

Florencki odbieralnik, *F. flaszka*, flaszka o szerokiej szyi, opatrzona rurką, wychodzącą z dolnej części. Rurka ta wznosi się do góry i prawie pod samym otworem flaszki zagina się, tak, że stanowi dziobek do łatwego wylewania z niej płynu. Używa się ona przy destylacji olejków wonnych, do oddzielenia ich od wody. Ponieważ olejki lotne są zwykle lżejsze od wody, pływają zatem na wierzchu wody, we flaszce zebranej; skoro zaś płyn w miarę dopływu coraz nowych ilości nad poziom otworu rurki podnosić się zacznie, woda u spodu zebrana, ciągle rurką wypływać będzie, olejek zaś pozostanie i po ukończeniu roboty z wierzchu ściągniętym być może.

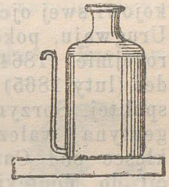

Florencki odbieralnik.

Florens, pseudonim poety niemieckiego, Józefa Eichendorfa (ob.).

Florentina, Marek z..., pseudonim Marka Bydżowskiego (ob.).

Florentini *(Fiorentini)*, herb: Na tarczy ściętej, w polu górnem złotem — brama forteczna czerwona z dwiema basztami o 5 blankach, dach bramy i dwóch przybudówek śpiczasty, po dwa okna w każdej baszcie i obok czarnego otworu bramy, a po trzy w przybudówkach. W polu dolnem błękitnem — ręka zbrojna z pięciolistną różą białą na gałązce z pączkiem i listkami. U szczytu 5 piór strusich, po bokach tarczy po trzy chorągwie, z prawej strony obramowane

Florentini.

frendzlą srebrną u góry czerwoną, na niej biały orzeł z berłem w prawej łapie, a kulą w lewej; druga chorągiew zielona, trzecia purpurowa; ze strony lewej—na chorągwi górnej złotej, obramowanej frendzlą srebrną—orzeł czarny dwugłowy z koroną, berłem i kulą; druga chorągiew błękitna, trzecia czerwona, obie obszyte frendzlą złotą. Rodzina włoskiego pochodzenia na Litwie.

Flores Venancio, prezydent rzeczypospolitej Urugwaj. W r. 1853 stanął na czele powstania wojskowego przeciwko prezydentowi Giro, w roku 1854, został obrany prezydentem, ale już w 1855 z powodu powstania w Montevideo musiał zrzec się tego urzędu. Za prezydentury Bustamante posunięty z pułkownika na generała, zwyciężył powstańców, a pod rządem prezydenta Pereiry, oskarżony o podżegania rewolucyjne, uciekł 1858 do Buenos-Ajres, skąd zagrażał pokojowi swej ojczyzny. W r. 1863 wkroczył do Urugwaju, pokonał wojska rządowe, po krótkim rozejmie (1864) zmusił do kapitulacji Montevideo (luty 1865) i został prezydentem rzeczypospolitej. Sprzymierzywszy się z Brazylją i Argentyną, walczył przeciw Paragwajowi, ale po klęsce pod Curopuiti (22 września, 1866), wrócił do Montevideo, gdzie podczas powstania, kierowanego przez własnego jego syna, poległ na ulicy 19 lutego 1868.

Floresco Jan Emanuel, albo *Florescu*, generał i polityk rumuński, * 1819 w Rimnic, † 1893, kształcił się w Bukareszcie i w szkole wojskowej w Paryżu. W r. 1854 podczas wojny wschodniej brał udział pod rozkazami Lüdersa i Dannenberga. Za panowania księcia Couza i Karola I, był ministrem wojny 1871—1876, w r. 1891 został prezesem ministerjum.

Floresy (z łac.), sztuczne figle rysunkowe, ob. Esy-floresy.

Floret, gruba i szorstka przędza jedwabników, którą one rozpoczynają budowę kokonów. Jedwabiu tego nie rozwijają, tylko gremplują i czeszą, a następnie przędą; tkaniny z tego materjału otrzymane są mniej delikatne i słabszego blasku, niż z właściwego jedwabiu.

Floret albo *Fleret* (z franc.), rapir do nauki fechtunku na szpady, złożony z wązkiej czworograniatej klingi bez rękojeści, i opatrzony przy ostrym końcu wypchaną gałką skórzaną, dla uniknięcia szkodliwości pchnięcia.

Florez Henryk, historyk i archeolog hiszpański, * 1701 w Valladolid, † 1773 r. Wstąpiwszy do zakonu Augustjanów, został profesorem teologji przy uniwersytecie w Alkali; następnie poświęcił się wyłącznie historji i numizmatyce. Oprócz głównego dzieła „Espańa sagrada etc." (29 t., Madryt, 1747—73), celniejsze jego prace są: „Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiquos de Espańa" (2 t., Madryt, 1757—58), dodatek 1773); „Memorias de las reynas catolicas etc." (2 t., Madryt, 1790). Biografję **F.** napisał Mendez p. t.: „Noticia de la vida y escritos de Henri Florez" (Madryt, 1780, 2 wyd., 1860).

Florez Estrada Don Alvaro, * 1769 w Polade-Somiedo w Asturji, † 1853, urzędnik hiszpański, potem publicysta. Jeden z pierwszych rozpoczął walkę o niepodległość przeciw Francuzom. W tym celu ogłosił: „Introduccion a la historia de la guerra de la independencia." Po upadku Napoleona występował z wielką śmiałością przeciwko despotyzmowi Ferdynanda VII, zwłaszcza w dziele: „Representation a Fernando VII en el anno de 1818 haciendole ver tados sus estravios," które było przełożone na wszystkie prawie języki europejskie. Z powodu ciągłej opozycji musiał po restauracji 1823 emigrować do Francji, gdzie wydał: „Curso de economia politica" (5 wyd., Paryż, 1843, po francusku przez Galiberta, 3 t., Paryż, 1833). Poprzednio jeszcze wydał cały szereg pism politycznych, które powszechną zwróciły nań uwagę.

Florian Jan Piotr Claris de, pisarz francuski, * 1755 w Langwedocji, † 1794 w Sceaux; początkowo służył wojskowo, następnie był dworzaninem ks. Penthièvre; 1788 przyjęty do akademji, w czasie teroryzmu aresztowany, wypuszczony został przed 9 Thermidora. Odznaczał się charakterem szlachetnym i bez skazy: z licznych jego utworów, wysoko w swoim czasie cenionych, główniejsze są: poemat „Voltaire et le serf du mont Jura" (1782), sielanki: „Galatée" (Paryż, 1783, przekład polski, Warszawa, 1801 i 1805) i „Estelle" (Paryż, 1788, polski przekład J. Nowickiego, Kraków 1796 i 1806, oraz wspólnie z Galateą ks. Korzeniowskiego, Mitawa, 1802); „Fables" (Paryż, 1792) ustępujące tylko bajkom Lafontaine'a; wiele komedji, odznaczających się naturalnym dowcipem i dziecięcą wesołością; powieści rycerskie, naśladowane z hiszpańskiego, jak np.: „Gonsalve de Cordoue" (Paryż, 1791, przekład polski Ginetta, Wilno, 1803 i Nowickiego, Kraków, 1804); „Nouvelles" (polski przekład, Warszawa, 1816); „Numa Pompilius" (polski przekład Staszyca, Warszawa, 1787, 88, 89, 1808 i Wilno, 1801); „Guillaume Tell" (tłóm. Rudnickiego, Warszawa, 1804). Z innych jego utworów wymienić należy: „Jeannot et Colin," „Blanche et Vermeille," a zwłaszcza „Jeunesse de Florian, ou mémoires d'un jeune Espagnol," w których **F.** opisuje wrażenia własnej młodości i pierwsze swoje przygody. Zbiór jego pism „Oeuvres complètes" (24 t., Paryż, 1784—1807 i 1820) uzupełniony został wydanemi przy Pixérécouta „Oeuvres inédites" (4 t., Paryż, 1824) i Jauffreta (12 t., 1837—38). Por. A. J. de Rosny „Vie de **F.**" (Paryż, 1797); Viancin „Eloge de **F.**" (Besançon, 1833); A. de Montvaillant „**F.** sa vie, ses oeuvres et sa correspondance" (Paryż, 1879).

Florida *(Anuda)*, jedna z angielskich wysp Salomona, ma wraz z sąsiedniemi drobnemi wysepkami 440 klm. kw. powierzchni, góry do 600 m. wysokie, charakteru wulkanicznego, dobry port, stację misyjną, faktorje handlowe.

Florida-Blanca, don Josefo Monino, hrabia de, mąż stanu hiszpański, * 1729 w Murcji, † 1808, za Karola III minister z władzą prawie nieograniczoną. Był to człowiek niepospolitych zdolności i krajowi swemu znaczne oddał usługi. Jako poseł przy dworze papieskim wiele okazał zręczności przy zabiegach o zniesienie zakonu Jezuitów i podczas obioru Piusa VI. Za Karola III mianowany ministrem spraw zagranicznych, ześrodkował w swych rękach całą prawie władzę i sprawował rządy nieograniczone. Zaprowadził dyliżanse, budował dobre drogi pocztowe, upiększył stolicę, zreformował najważniejsze gałęzie policji, wspierał handel, przemysł, sztuki i nauki; w przedsięwzięciach polityki zewnętrznej nie miał powodzenia. Na urzędzie swym pozostawał i za Karola IV aż do 1792 r., w którym ze szczytu władzy przez zawistnych nieprzyjaciół strącony i uwięziony, był wygnany do swych dóbr. W r. 1808 brał udział w ruchu rewolucyjnym przeciwko Francuzom.

Floridia, miasto we włoskiej prowincji Syrakuzy, na wyspie Sycylji, pomiędzy dwoma ramionami rzeki Anapos, 11,000 miesz.

Florimo Franciszek, włoski pisarz muzyczny, * 1800, † 1888, muzykę studjował w królewskiej szkole muzycznej w Neapolu, w 1826 został bibljotekarzem tegoż zakładu. Napisał: „Cenno storico sulla scuola musicale di Napoli" (2 t., 1869—1871); „Riccardo Wagner ed i Wagneristi" (1876); „Trasporto delle ceneri di Bellini a Catania," „Bellini memorie e lettere" (Florencja, 1885). Napisał nadto kilka utworów religijnych, na orkiestrę, kantat i pieśni. Jego „Metodo di canto" wprowadzono do konserwatorjum neapolitańskiego.

Florio-Rubattino, włoskie towarzystwo żeglarskie, *Navigazione generale italiana*, mające siedlisko w Rzymie, powstało ze zlania się założonego w 1835 w Genui towarzystwa Rubattino i utworzonego w dziesięć lat później towarzystwa Florio w Palermo. Posiada kapitału 100 miljonów lirów i flotę, złożoną ze 106 parowców. Pobiera subwencję od rządu włoskiego.

Floris, jedna z wysp Małej Sundy, na archipelagu Indyjskim, ma 15,610 klm. kw. i 250,000 miesz., wewnętrzna część wyspy jest prawie zupełnie niezależna; nominalnie należy część zachodnia, Mangerai, do holenderskiego gubernatorstwa Celebes, a większa, wschodnia część, Endeh, do rezydentury Timor.

Floris Franciszek, właściwie *de Vriendt*, malarz brabancki, zwany Rafaelem holenderskim * 1517 lub 1518 w Antwerpji, † 1570 tamże. Był pierwotnie zwolennikiem szkoły lombardzkiej, później kształcił się we Włoszech na wzorach Michała Anioła i dziełach starożytnych, a następnie założył własną, licznie zwiedzaną szkołę w Antwerpji. Utwory jego są pełne pretensji, ale bez siły duchowej i głębszej charakterystyki. Do celniejszych należą: „Mars i Wenus" (1547), „Wenus i Amor" (w muzeum brunświckiem); „Strącenie złych aniołów" (muzeum w Antwerpji).—Jego brat *Korneljusz Floris*, † 1578, budowniczy, wystawił sławny ratusz w Antwerpji. Wydał także bardzo pożyteczne dzieło o ustawianiu filarów (1563).

Florjan (św.), * około 190 r. w dolnej Austrji, służył w wojsku rzymskiem i za cesarza Djoklecjana umęczony w Laureaku (Lorch) i utopiony w Enży (230). Zwłoki jego z Lincu przeniesiono do Rzymu, a następnie do Krakowa za Kazimierza II (1184) i złożono na Kleparzu, stąd zwanym Florencją; ogłoszony został za patrona Polski, oraz od pożaru. Kościół rzymsko-katolic. obchodzi jego pamięć 4 maja.

Florjan, pseudonim Stanisława Rzętkowskiego (ob.).

Florjański Władysław (właściwie Wł. Koman), śpiewak, * 1856 we Lwowie, uczył się w akademji handlowej we Lwowie, potem przez lat 10 urzędował na poczcie. W r. 1882 wstąpił do szkoły operowej, gdzie kształcił się pod Gerliczem i Souvestrem; po raz pierwszy wystąpił w styczniu 1884 r. i przez półtrzecia roku uprawiał wyłącznie operetkę. Karjerę w wielkim stylu rozpoczął rolą Konrada Walenroda w operze Żeleńskiego. W r. 1887 został pierwszym tenorem w teatrze narodowym w Pradze czeskiej. Gościnnie występował w Warszawie, Wiedniu, Hamburgu, Berlinie, Petersburgu i in. Do repertuaru jego należą opery Moniuszki, Żeleńskiego, Noskowskiego, Jareckiego, Smetany, Dvorzaka i wielu innych europejskich kompozytorów.

Florjański Wł.

Florkiewicz Władysław, lekarz, * 1834 r., nauk lekarskich słuchał na wszechnicy Jagiellońskiej, stopień doktora medycyny otrzymał 1861. W r. 1860—61 był asystentem przy katedrze zoologji i mineralogji uniwersytetu krakowskiego; od 1862—79 był lekarzem szpitala w Koniecpolu. W r. 1879 przeniósł się do Warszawy. Napisał: „Rak pierwotny całego lewego płuca." „Uwagi nad chorobą Brighta," „Trzy przypadki powikłanego przymiotu spóźnionego" i inne.

Florus *(Lucius Annaeus* albo także *Julius)*, dziejopis rzymski, żył w II w. po Chr. i napisał: „Epitome rerum Romanorum," zwięzły rys historji rzymskiej, ułożony na zasadzie wcześniej-

szych dzieł historycznych, obejmujący czas od założenia Rzymu aż do Augusta w 2 księgach; z kilkunastu wydań tego autora godniejsze wzmianki są: Grävego (Utrecht 1680); Titzego (Praga, 1819) i Jahna (Berlin, 1852). Przypisywano dawniej niesłusznie Florusowi niektóre urywki zaginionych dzieł Liwjusza; na język polski przełożył jego dzieła Krzysztof Grot Falissowski (Kraków, 1646 i Wilno, 1790). Por. Rebera „Das Geschichtswerk des Florus" (Freising, 1865); Spengel „Die Geschichtsbücher des **F.**" (Monachjum, 1861); Heyna „De Floro historico" (Bonn, 1866).

Floryda, najbardziej ku południowi położony stan Ameryki północnej, składa się z półwyspu t. n. (700 klm. dł. i 150 klm. szerokości), pomiędzy oceanem Atlantyckim a odnogą Meksykańską położonego, i z wązkiego pasa ziemi, nad odnogą Meksykańską leżącego, które razem obejmują 151,980 klm. kw. powierzchni. Pobrzeża wschodnie są jednostajne, bez morskich zagłębień, za to pobrzeża zachodnie, nad odnogą Meksykańską leżące, mają podostatkiem zatok i portów. Grunt jednostajny, we wnętrzu półwyspu przerznięty nizkiemi pagórkami, nigdzie nie przechodzi 300 stóp wysokości. *Klimat* zwrotnikowy, złagodzony przez morskie wiatry, w lecie niezdrowy, z przyczyny wyziewów z wielu, na północy leżących bagien. *Płody*: mais, ryż, tytuń, cukier, wino, ananasy, banany, indygo, oliwy, pomarańcze, kakao, ogromne lasy drzewa budulcowego; niedźwiedzie, kaguary, aligatory, bydło, konie i t. d.; ciała kopalne mało znane. Przemysł i handel niezbyt rozwinięte. Ludność wynosi 392,000 głów, z których około 130,000 kolorowych, zajmuje się głównie rolnictwem; ma w kongresie 2 reprezentantów. **F.** dzieli się na 45 hrabstw, stolicą stanu jest m. Tallahassee. W stolicy stanu znajduje się uniwersytet, tamże istnieją różne szkoły specjalne; gazet wychodzi w stanie 129. Tylko 2,6% ogólnej powierzchni znajduje się pod uprawą, 66% pokryte jest lasem.

Floryda, departament w rzeczypospolitej Urugwajskiej, obejmuje 12,107 klm. kw. przestrzeni i 30,000 miesz. Główne miasto t. n. położone o 105 klm. od Montevideo, liczy 2,500 m.

Florydzka cieśnina, cieśnina dzieląca północno-amerykański półwysep Florydy od wyspy Kuby, oraz wysp Bahamskich, i łącząca zatokę meksykańską z oceanem Atlantyckim; ma długości 500 klm., w miejscu najwyższem 80 klm. szeroka, 677 m. głęboka, u końca zachodniego, pomiędzy Key West a Hawaną, 160 klm. szeroka i 1545 m. głęboka.

Florydzki kanał, dostępny dla statków morskich kanał w stanie Floryda w Unji północnoamerykańskiej, łączący ocean Atlantycki z zatoką meksykańską i statkom, płynącym z New-Yorku do Nowego Orleanu, skracający drogę o 800 klm. Zaczyna się pod Nassau Inlet pod Fernandiną, prowadzi rzeką St. John River do jeziora Doctor (20 klm. wyżej Jacksonville), następnie rzeką Suwanne; ma długości 257 klm., 6 m. głębokości i 30.5 m. szerokości. Szluz nie posiada wcale.

Flota, znaczy już to pewną liczbę okrętów zebranych w jednym celu pod rozkazami jednego dowódcy, admirała, wiceadmirała lub kontradmirała, już to całą siłę morską jakiego kraju. Bywają **F.** wojenne i handlowe czyli kupieckie. Prawdziwa flota wojenna powinna się składać przynajmniej z 18 okrętów; inaczej nazywa się *flotyllą* albo *eskadrą*.

Flotow, Fryderyk von, kompozytor niemiecki, * 1812 w Teutendorf w Meklemburskiem, † 1883, słuchał teorji muzyki w Paryżu. W r. 1855 został szambelanem dworu i intendentem teatrów dworskich w Szwerynie, w r. 1868 zamieszkał w swoich dobrach pod Wiedniem. Po kilku mniej pomyślnych próbach napisał 1839 pierwszą dobrze przyjętą operę: „Le naufrage de la Méduse" („Die Matrosen"). Największą atoli sławę zjednały mu dwie opery: „Stradella" (1844) i „Marta" (1847); oprócz tego napisał: „Le forestier" (1840); „L'esclave de Camoens" (1843); „Indra" (1852); „Rübezahl" (1854); „Die Grossfürstin" (1855); „Albin" (1856), kilka uwertur, romansy, pieśni i t. d. Głównemi zaletami jego kompozycji są: świeża i miła melodja, ostra charakterystyka i świetny koloryt instrumentacyjny. Por. „Friedrich von **F**-s Leben" przez jego wdowę (Lipsk, 1892).

Flotow Fryderyk

Flottwell Edward Henryk, mąż stanu pruski, * 1786 w Insterburgu, † 1865 r. w Berlinie; po ukończeniu studjów prawnych w Królewcu, 1805 wstąpił do służby rządowej w Gombinie i przez ciąg 30-letniego urzędowania w Poznańskiem odznaczał się energją i nienawiścią do żywiołu polskiego. Od 1830—41 był naczelnym prezesem w. ks. Poznańskiego i zostawił po sobie pamięć najzawziętszego tępiciela narodowości i wyznania. W r. 1841 został nadprezydentem prowincji saskiej, w r. 1844 mianowany ministrem finansów, stanowisko to jednak wkrótce (1846) opuścił. Wybrany do parlamentu w r. 1849 zasiadał na skrajnej prawicy. Przeniesiony w roku 1850 do Brandeburga, w r. 1858 został na krótko ministrem spraw wewnętrznych, w końcu panowania został nadprezydentem prowincji brandeburskiej, w r. 1862 wycofał się do życia domowego. Wydał: „Denkschrift über die Verwaltung der Provinz Posen" (1841).

Flotylla, ob. Flota.

Flourens Marja Jan Piotr, fizjolog i naturalista, * 1794 w Maureilhan, † 1867. Po uzyskaniu stopnia doktora medycyny w Montpellier osiadł w Paryżu, gdzie wykładał kurs swojej teorji fizjologicznej czucia w Ateneum i ogłosił kilka rozpraw, które zwróciły nań uwagę świata uczonego. Powołany 1828 r. do akademji nauk, miał sobie przez Cuviera poruczony wykład historji naturalnej w kolegjum francuskiem. Mianowany 1830 r. profesorem anatomji porównawczej, został 1840 członkiem akademji francuskiej; w tymże czasie był deputowanym z Béziers i zasiadał w Izbie po lewej stronie, a 1840 mianowany parem Francji. Od 1855 był profesorem w kolegjum francuskiem. Oprócz długiego szeregu pism, obejmujących jego badania, spostrzeżenia i doświadczenia, umieszczanych w czasopismach naukowych, celniejsze jego prace są: „Anatomie générale de la peau et des membranes muqueuses" (1843); „Théorie expérimentale de la formation des os" (1847); „Cours de physiologie comparée" (3 t., 1854); „Examen de la phrénologie" (1841, 3 wyd., 1851); „De l'instinct et de l'intelligence des animaux" (1841, 4 wyd., 1861); „De la vie et de l'intelligence" (1857, 2 wyd., 1859); „Histoire de la découverte de la circulation du sang" (1854); „Ontologie naturelle ou étude philosophique des êtres" (1864); „De la longevité humaine" (5 wyd., 1872); „Examen du livre de M. Darwin" (1864, 2 wyd., 1880) i w. in.

Flourens (Gustaw), socjalista francuski, syn Marji Jana Piotra, * 1838 w Paryżu. Kształcił się w liceum Louis-le-Grand. W r. 1863 bawił czas jakiś w Krakowie, skąd wróciwszy, objął t. r. w zastępstwie chorego ojca katedrę historji naturalnej w Collège de France. Usunięty jednak z tej posady dla wolnomyślnych poglądów, udał się 1864 r. do Londynu, a stąd do Belgji, gdzie miewał odczyty polityczne. Umieszczał także artykuły w dziennikach radykalnych. Następnie brał czynny udział w powstaniu kandjockiem i mianowany był przez Kandjotów członkiem zgromadzenia narodowego. Dał także inicjatywę do założenia pisma *L'indépendance hellenique*. Zmuszony opuścić Ateny, gdzie czas jakiś bawił, przybył do Neapolu i w dzienniku *Il Popolo d'Italia* zwalczał klerykalny despotyzm ministerjum Menabrea, za co został aresztowany i odesłany do Francji 1868 r. Pod koniec t. r. wybitne zajął stanowisko podczas agitacji wyborczych w Paryżu. W 1869 musiał 4-miesięczne odsiedzieć więzienie; złączony z Rochefortem (ob.), pisywał do dziennika *Marsellaise* i występował ciągle jako nieprzejednany wróg drugiego cesarstwa. Skutkiem usiłowań powstańczych na pogrzebie Noira uciekł do Belgji, a stąd do Londynu. Po rewolucji 4 września 1870 wrócił do Paryża, wstąpił do gwardji narodowej i podczas oblężenia mianowany był wraz z Rochefortem prezesem komisji barykad. Przeciwko nowemu rządowi organizował powstania, a zwłaszcza najniebezpieczniejsze 31 października 1870 r., za co został uwięziony, ale przez przyjaciół wkrótce uwolniony. Po wybuchu powstania 18 marca 1871 r. został członkiem Komuny i dowódcą legjonu robotników z Belleville i Montmartre. W wycieczce 4 kwietnia 1871 dzielnie walcząc, poległ, raniony w głowę. Był to człowiek niepospolitych zdolności, wielkiej szlachetności serca i rycerskiego animuszu. Z prac **F.** wymieniamy: „La question d'Orient et l'insurrection crétoise" (Paryż, 1867); „Science de l'homme" (1865). Był także członkiem towarzystwa etnograficznego i geograficznego.

Flourens Emil Leopold, mąż stanu francuski, * 1844 w Paryżu, syn fizjologa Marji Jana Piotra i młodszy brat komunisty Gustawa, kształcił się na wydziale prawnym, 1863—1868 był za drugiego cesarstwa audytorem w radzie stanu, poczem oddał się adwokaturze w Paryżu. W roku 1879 został dyrektorem w ministerjum wyznań i popierał projekta praw przeciwko zakonom. W r. 1885 został prezydentem sekcji (prawodawstwa, sprawiedliwości i spraw zagranicznych) w radzie państwa; 13 grudnia 1886 został w gabinecie Gobleta ministrem spraw zagranicznych, na którem to stanowisku zdołał uniknąć kilku konfliktów z sąsiedniemi państwami. Wraz z Tirardem ustąpił w kwietniu r. 1888. W roku 1889 wybrany był do izby deputowanych, gdzie zasiadał w szeregach umiarkowanych republikanów. Napisał: „Organisation judiciaire et administrative de la France et de la Belgique de 1814 à 1875" (1875, dzieło uwieńczone przez akademję.

Flower *(Flobert, Floberta strzelba)*, strzelba, z której pocisk jest wyrzucany siłą rozprostowującej się sprężyny. **F.** używa się przeważnie do strzelania do celu; bije tylko na niewielkie odległości.

Flückiger Fryderyk August, farmaceuta, * 1828 r. w Langenthal w Szwajcarji; od 1853—60 aptekarz w Burgdorf pod Bernem, od 1861 r. docent, a od 1870 profesor farmakognozji w Bernie, przeszedł 1873 na tęż katedrę do Strasburga, gdzie pozostawał do 1891 roku; w 1881 r. i 1887 roku brał udział w komisji do opracowania nowej niemieckiej farmakopei, w 1892 r. przeszedł w stan spoczynku i mieszka w Bernie. Napisał: „Lehrbuch der Pharmacognosie" (1867); wraz z Hanbury'm „Pharmacographia" (1874, 2 wyd. 1879); „Dokumente zur Geschichte der Pharmacie" (1876); „Pharmakognosie des Pflanzenreichs" (2 wyd., Berlin, 1881—83); „Grundlagen der Pharmakognosie" (2 wyd., 1885); „Pharmazeutische Chemie" (Berlin, 1878, t. 2); „Die Chinarinden" (1883); „Grundriss der Pharmakognosie" (Berlin, 1884).

Flügel Jan Gottfryd, znakomity leksykograf angielski, * 1788 r. w Barby; przez długi czas

kupiec w Ameryce północnej: powróciwszy do Europy, został 1824 lektorem języka angielskiego przy uniwersytecie lipskim, a w 1838 konsulem Stanów Zjednoczonych; † 1855. Najgłówniejszem jego dziełem jest „Vollständiges englisch-deutsches und deutsch-englisches Wörterbuch“ (2 t., Lipsk, 1830; 3 wyd. 1847). Z innych prac **F.** zasługują jeszcze na uwagę: „Vollständige englische Sprachlehre“ (2 t., Lipsk, 1824—26; 3 wyd. 1848); „Triglotte, oder kaufmännisches Wörterbuch in drei Sprachen: deutsch, englisch und französisch“ (3 t., Lipsk, 1840; 2 ed. 1853); „Kleines kaufmännisches Wörterbuch in drei Sprachen“ (3 t., Lipsk, 1840); „Practical-dictionary of the English and German language“ (2 t., Hamburg i Lipsk, 1847—52; 15 wyd. 1891).—Syn jego *Feliks Alfred* **F.**, * 1820 r. w Lipsku, opracował nową edycję tego ostatniego słownika (Hamburg, 1856); głównem jego dziełem jest „Allgemeine engl.-deutsche und deutsch-engl. Wörterbuch“ (3 t., Brunśw., 1891 i 1893), będący zupełną przeróbką słownika „Vollständiges Wörterbuch” jego ojca, nadto zasłużył się kilku dobremi pracami, dotyczącemi języka i literatury angielskiej.

Flügel Gustaw Lebrecht, orjentalista, * 1802 w Budziszynie, studjował teologję i filozofję w Lipsku, później w Wiedniu, następnie w Paryżu pod kierunkiem Sacy'ego; od 1832—50 r. profesor szkoły w Meissen, odtąd aż do śmierci 1870, mieszkał w Dreźnie; jest to jeden z najznakomitszych tegoczesnych znawców języka i literatury arabskiej. Najgłówniejszą jego zasługą jest wydanie Hadży-Chalfy wielkiego „Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum“ z przekładem łacińskim (7 t., Londyn i Lipsk, 1835—58). Obok tego zasługują na uwagę jego wydania: „Koranu” (Lipsk, 1833, 1841 i 58); „Definitiones” Dżordżani'ego (Lipsk, 1845); „Concordantiae Corani Arabicae” (Lipsk, 1842); „Korony życiorysów“ Ibn-Kutlubugâ (Lipsk, 1862), oraz „Kitâb-el-Fihrist” Ibn-al-Nadima (1 t, Lipsk, 1871). Z innych prac **F.** celniejsze: „Geschichte der Araber“ (3 t., 2 wyd., Lipsk, 1866); „Mani, seine Lehren und seine Schriften“ (Lipsk, 1862); „Die grammatischen Schulen der Araber“ (Lipsk, 1862) i „Katalog der arab., pers. und türk. Handschriften der Hofkaiserl. Bibliothek in Wien“ (3 t., Wiedeń, 1865—67).

Flügge Karol, lekarz, * 1847 r. w Hanowerze, medycynę studjował w Getyndze, Bonn, Lipsku i Monachjum, brał udział we francusko-niemieckiej wojnie, w 1883 r. został profesorem i dyrektorem instytutu hygjenicznego w Getyndze, w 1887 r. we Wrocławiu, od 1891 jest profesorem w Berlinie. Napisał: „Beiträge zur Hygiene“ (1879); „Lehrbuch der hygienischen Untersuchungsmethoden” (1881); „Fermente und Mikroparasiten” (1886); „Grundriss der Hygiene“ (1894). Od 1886 r. wydaje wraz z Kochem: „Zeitschrift für Hygiene.“

Fluid, toż co płyn; w dawniejszej fizyce **F.** *elektryczny* był płynem hypotetycznym, stanowiącym istotę elektryczności,

Fluktuacja, *chełbotanie*, objaw wywoływany przez płyny, czy to w naturalnych, czy w sztucznych jamach ciała zawarte. Polega na tem, że jeżeli w dwu różnych miejscach przyłożymy palce, to uderzenie jednego w ścianę jamy natychmiast się drugiemu oddaje. Przy pewnej wprawie można rozpoznać w ten sposób nietylko znajdowanie się płynu, lecz i jego gęstość i głębokość, stąd **F.** ma zwłaszcza w chirurgji ważne bardzo znaczenie.

Fluor, pierwiastek chemiczny jednoatomowy, o ciężarze atomowym 19; z powodu silnego powinowactwa do innych ciał, trudny jest bardzo do wydzielenia; w naturze występuje z wapniem, glinem i t. p.; główne jego minerały są: fluspat (ob.), kryjolit (ob.) i topaz (ob.). Otrzymuje się z kwasu fluorowodornego drogą elektrolizy. Jest to gaz bezbarwny, żółtawy, o bardzo przykrym zapachu, bardzo łatwo się łączy z innemi pierwiastkami i rozkłada wodę, tworząc kwas fluorowodorny i ozon. Krzem, mangan, żelazo spalają się łatwo we **F.**; alkohol zaś, eter, benzol zapalają się przezeń. **F.**, chlor, brom i jod tworzą naturalną grupę chemiczną. Ze związków jego najważniejszym jest *fluorowodór* czyli *kwas fluowodorny*, H Fl. Otrzymuje się przez działanie kwasu siarczanego na sproszkowany fluspat (fluorek wapnia) w retorcie platynowej; wywiązuje się gaz bezbarwny, woni drażniącej, który po ostudzeniu przechodzi w ciecz dymiącą na powietrzu i wrzącą przy 15°. Kwas ten i jego pary wywierają na skórę i płuca wpływ bardzo niszczący. Zwykle gaz prowadzi się do wody i otrzymuje tym sposobem kwas rozcieńczony, który się przechowuje w naczyniach platynowych, srebrnych, ołowianych lub gutaperkowych. Kwas fluowodorny cechuje się tem, że łatwo rozpuszcza krzemionkę, stąd silnie atakuje ciała ją zawierające, jak szkło, porcelanę i t. d., tak, że wybornie się nadaje do rycia na szkle. Własność ta znana już była 1670 r., ale dopiero Scheele 1771 r. wykazał własności kwasu. Związki **F.** z metalami, czyli *fluorki metaliczne*, mają własności zbliżone do chlorków metalicznych.

Fluoranten *(idryl)*, węglowodór C_{15} H_{10}, znajduje się w smole węgli kamiennych, tworzy kryształy bezbarwne, rozpuszcza się we wrzącym alkoholu, topi przy 109° i jest lotny.

Fluoren *(dwufenylenometan)* C_{13} H_{10}, węglowodór, znajdujący się w smole węgli kamiennych, powstaje też przy przeprowadzaniu pary dwufenylometanu przez rurę rozżarzoną. Tworzy listki połyskujące, rozpuszczalne łatwo

w alkoholu wrzącym; topi się przy 113° i wre przy 295°.

Fluoresceina, C_{20} H_{12} O_5, powstaje przez ogrzanie rezorcyny C_6 H_4 $(OH)_2$ z bezwodnikiem kwasu ftalowego, C_6 H_4 CO. O. CO. Tworzy żółto-czerwony proszek, trudno rozpuszczalny w wodzie, alkoholu i eterze. Jest kwasem słabym i wydaje sole niewyraźnie charakterystyczne. Związki **F.** dają piękne barwniki, jako to: uraninę, pyrozynę, floksynę, cyanozynę i inne. *Eozyna*, używana w farbiarstwie wełny i jedwabiu, jest *czterobromofluoresceiną*, C_{20} H_8 Br_4 O_5, cenione w przemyśle. **F.** odkrytą została w r. 1874 przez Caro, skład jej zbadał Hofmann.

Fluorescencja, zjawisko, polegające na tem, że niektóre ciała, wystawione na działanie światła, same przez cały ciąg oświetlenia wysyłają światło, którego barwa jest w ogólności różną tak od barwy padającego światła, jak i od barwy właściwej ciała. Zjawisko to świecenia nosi zwłaszcza nazwę **F.**, gdy jest wywołane przez promienie, polegające na wyższej liczbie drgań— niebieskie, fijoletowe, pozafijoletowe, i jest następstwem pochłaniania (ob.) światła przez ciała fluoryzujące: drganie atomów eteru udziela się najdrobniejszym cząstkom ciała, stąd następuje zmniejszenie szybkości drgań, zniżenie się łamliwości, tak, że promienie bezbarwne pozafijoletowe zamieniają się w światło niebieskie, zielone, czerwone, fijoletowe zaś i niebieskie w zielone i czerwone i t. d. Zwykłe źródła światła ziemskiego **F.** nie wywołują z powodu braku barw wyższej łamliwości, natomiast światło słoneczne, magnezjowe, elektryczne, płomień siarku węgla, są bogate w promienie wzniecające **F.** Zjawisko **F.** odkrył Brewster w r. 1838, zbadali je dokładniej Stokes, Lommel, Hagenbach i Stenger. Nazwa **F.** pochodzi od fluspatu, na którym zjawisko to najpierwej dostrzeżono; z ciał stałych okazuje ją jeszcze szkło uranowe i inne; z cieczy zwłaszcza roztwory siarczanu chininy, eskuliny, zieleni liściowej (chlorofilu), tynktura lakmusowa i kurkumowa, wyciągi roślinne w ogóle, fluoresceina i w. in. **F.** nie u wszystkich ciał rozpoczyna się przy tej samej liczbie drgań: chlorofil jest już wprawiany we **F.** przez promienie pomarańczowe, u chininy występuje ona dopiero w świetle fijoletowem. Barwy fluorescyjne wychodzą często daleko po za światło fijoletowe i wtedy okazują bardzo wyraźne linje Fraunhoferowe w świetle pozafijoletowem. Spis wszystkich, dotąd poznanych substancji fluoryzujących ogłosił Noack (1887). (Ob. Fosforescencja, Kalcescencja).

Fluorowodorny kwas, ob. Fluor.

Flus, ob. Topnik.

Fluspat, *fluoryt*, *flus*, minerał występujący zwykle w wykończonych kryształach, należących do szeregu pierwszego, których formą najpospolitszą jest sześcian z piramidami czworościennemi na każdej ścianie (ikozytetraedr); bywa też w masach gruboziarnistych, prętowych, zbitych i ziemistych. Jest to fluorek wapnia; twardość 4—4,25, C. g. 3,1—3,2. Zwykle zabarwiony bywa na żółto, zielono, niebiesko lub czerwono, z blaskiem szklistym; mniej więcej przezroczysty. Znajduje się w pokładach żył cynowych w Saksonji, Czechach i Kornwalji, obok żył srebrnych w Freibergu i t. d. Niektóre odmiany okazują zjawisko fosforescencji i fluorescencji (chlorofany). Odmiany jego, pięknie ubarwione i silnie przeświecające, używają się w Anglji na rozmaite ozdoby; przy wielu metalurgicznych postępowaniach używa się jako topnik *(fluss)*, i stąd nazwę swą bierze, nakoniec dla otrzymywania fluowodoru.

Flygre-Carlen, ob. Carlen Emilja.

Fo, chińska nazwa Buddhy (ob.).

Focjon *(Phokion)*, znakomity wódz ateński, mąż wypróbowanej cnoty, nieskazitelnego charakteru i wielkiego męstwa, * 402 przed Chr., z ubogiej rodziny mieszczańskiej w Atenach; odznaczył się po raz pierwszy w r. 376 w bitwie morskiej pod Naksos. Wielką sławę pozyskał sobie świetnem zwycięstwem, jakie odniósł 349 lub 348 pod Tamynae w Eubei nad Plutarchem, tyranem Eretrji, i wspierającymi go Macedończykami. Mądrze obmyślanemi środkami dzielnie bronił Grecji przeciwko nieprzyjaznym zamachom Filipa i Aleksandra Macedońskiego, pierwszego bowiem (339) przymusił do odwrotu z Peloponezu, a drugiego zaś umiał sobie zjednać wysoki szacunek. Po śmierci Aleksandra uzyskał u Antypatra korzystne dla Aten warunki pokoju. Nagrodzony niewdzięcznością od własnego kraju, poszedł szukać przytułku u Polisperchona w Focydzie, który go wydał Ateńczykom, a ci skazali na śmierć przez wypicie trucizny 318 przed Chr. Obałamuceni niedorzecznem uprzedzeniem, współobywatele dopiero po jego śmierci poznali prawdziwą wartość wielkiego męża i uczcili go uroczystym pogrzebem i wspaniałym pomnikiem. Jako mąż stanu niższym był **F.** od wielkiego swego ziomka Demostenesa, z którym, nie będąc zwolennikiem demokracji, często w kwestjach politycznych był niezgodny. Życie **F.** opisali w starożytności Plutarch i Korneljusz Nepos. Por. także Bernays „Ph. und seine neuere Beurteiler" (Berlin, 1881).

Focjusz, patrjarcha konstantynopolski, jeden z najuczeńszych greckich pisarzów kościelnych IX w.; pochodząc z rodu, spokrewnionego z domem cesarskim, wcześnie dostąpił wysokich godności dworskich; po zrzuceniu z patrjarchatu Ignacego 857 r., przeszedłszy na żądanie cesarskie w sześciu dniach wszystkie stopnie kapłańskie, otrzymał godność patrjarchy, ku czemu najbardziej dopomógł mu wuj Bardas, wszechwładny minister i wuj cesarza Michała III.

W r. 862 papież rzymski wyklął **F.** i przeznaczył na patrjarchę zrzuconego Ignacego; **F.** zwołał sobór do Konstantynopola, który nawzajem nietylko że wyklął papieża Mikołaja I, lecz nadto ogłosił kościół zachodni za heretycki, co następnie dało początek stanowczemu rozdzieleniu się w XI w. kościoła chrześcijańskiego na Wschodni i Zachodni. Po śmierci cesarza Michała, **F.** został przez cesarza Bazylego w r. 867 zamknięty w klasztorze, nowy jednak patrjarcha Ignacy popadł także w spory z papieżem rzymskim, który nowo nawróconych Bułgarów chciał mieć pod swoją juryzdykcją. Zatargi te wywiodły **F.** na pole działalności, pozyskał przyjaźń cesarską, a po śmierci Ignacego 877 r. objął patrjarchat. Gdy jednak nie dopełnił warunku, pod którym papież rzymski chciał go uznać, a mianowicie, aby zrzekł się juryzdykcji nad Bułgarami, papież Jan VIII powtórnie ekskomunikował go; w r. zaś 886, jako podejrzany o sprzysiężenie przeciwko cesarzowi Leonowi VI, złożony został z patrjarchatu i osadzony w klasztorze w Armenji, gdzie † 891 r. Z pism jego dogmatycznych i in. najważniejszem jest *Bibljoteka* czyli „Myriobyblos," t. j. wyciągi z 280 pisarzów greckich z własnemi o nich uwagami (najlep. wyd. I. Bekkera, 2 t., Berlin, 1824 i nast.); „Nomokanon," przekład prawa kościelnego, mający dotąd wartość (wyd. Justellusa, Paryż, 1615 i Voellus w „Bibl. juris can. veteris" (3 t., Paryż, 1661) i „Glossarium" (wyd. Porsona, Londyn, 1822 i Lipsk, 1823, powiększone).

Focjusz, rodem z Morei, metropolita kijowski i całej Rusi od 1409 r., przemieszkiwał zwykle we Włodzimierzu nad Klaźmą, a później w Moskwie; dało to powód do niesnasek pomiędzy nim a Witoldem, w. ks. litewskim, który żądał, ażeby metropolita siedział w Kijowie. Niechętny duchowieństwu litewsko-ruskiemu, skutkiem czego Witold, zaskarżywszy go przed patrjarchą, usunął jego zastępców, a dobra, jako należące do skarbu, rozdał pomiędzy panów, poczem wysłał Grzegorza Camblaka do Carogrodu, aby się tam wyświęcił na metropolitę (1416). Po śmierci Camblaka, **F.** przeprosił Witolda i 1420 znowu objął rządy kościoła litewsko-ruskiego, nie straciwszy jednak rządów i w Moskwie. W r. 1428 przybył do Litwy, a nawet złożył hołdy swoje królowi Jagielle w Sandomierzu. Wróciwszy do Moskwy, † 1431 r. Z licznych pism jego ważniejsze są: „Listy do Pskowian o strygolnikach"; „Słowo do kapłanów i mnichów"; „Słowo do biskupów"; „Listy do ludu, rządu i duchowieństwa pskowskiego"; „List do arcybiskupa Jana nowogrodzkiego z r. 1410 i urzędników," z poleceniem, ażeby zachowywali cnoty chrześcijańskie.

Fock Otto, historyk niemiecki, * 1819 r. na wyspie Rugji, † 1872 w Sztralzundzie; studjował filozofję i teologję w Bonn i Berlinie, od 1843 do 1848 miewał w Kielu odczyty z dziedziny historji. Napisał: „Der Socinianismus nach seiner Stellung in der Gesammtentwickelung des christlichen Geistes" (Kiel, 1847, t. 2). 1850 r. został posłem w sejmie szlezwicko-holsztyńskim, przedtem zaś brał udział w rewolucyjnych rozruchach 1848 i był redaktorem demokratycznej *Neue Freie Presse*. Nadto napisał: „Schleswig Holsteinischen Erinnerungen, besonders aus den Jahren 1848—51" (Lipsk, 1863); „Rügen-Pommerschen Geschichten" (Lipsk, 1861—72, t. 6). Por. Pyl. „Otto **F**-s Leben und Schriften" (Greifsn., 1874).

Focyda (łac. *Phocis*), okolica górzysta w środkowej Helladzie albo w Grecji właściwej, ma około 36 mil kw., skropiona rzeką Cefizus, przerzniętą jest górami, z których najważniejszą jest Parnas; tu była sławna wyrocznia delficka. *Focejczykowie* brali udział w wojnie perskiej, a podczas wojny peloponeskiej występowali po stronie Spartańczyków. Tworzyli oni jakby związek miast z religijnem centrum w Focykion. Szczep ten odznaczał się zawsze śmiałością i walecznością. Z powodu zajęcia gruntów, należących do okręgu świątyni w Delfach, wplątali się w tak zwaną *wojnę świętą* czyli *focejską* (355—346 przed Chr.); po bitwie pod Cheroneą 338 przed Chr., ulegli losowi reszty Grecji. Pod panowaniem rzymskiem Focyda zaliczała się do prowincji Achai; dzisiaj wraz z Ftyjotydą stanowi jedną z nomarchji królestwa Greckiego.

Foe, Daniel de, pisarz angielski, ob. Defoe.

Foeniculum, ob. Koper.

Foenum graecum, *Boża krówka*, ob. Trigonella.

Foerster Henryk, biskup wrocławski, * 1800, † 1881 r. W r. 1848 był posłem do zgromadzenia narodowego we Frankfurcie. 1853 został biskupem wrocławskim. W epoce walki kulturnej (ob. Kulturkampf) w Prusiech, opierał się Bismarckowi energicznie, za co go prześladowano i w r. 1875 złożono z urzędu.

Fogarassy Jan, lingwista i prawnik węgierski, * 1801 r. w Kásmarku, † 1878 r.; studjował prawo w Sarospataku, od 1829 był adwokatem, 1848 radcą w węgierskiem ministerjum skarbu. Później był prezydentem sądu handlowego, wreszcie sędzią najwyższego trybunału sądowego. Napisał: „Lateinisch-ungarisches Lexikon für ungarische Rechts und Staatswissenschaft" (2 wyd., Peszt, 1835); „Grundzüge des ungarischen Privatsrechts" (1839) i dodatek: „Ungarisches Handels und Wechselrecht" (1840); „Ungarisch-deutsches Wörterbuch" (2 t., 1836); „Metaphysik der ungarischen Sprache" (1834); „Geist der ungarischen Sprache" (1845) i wraz z Czuczorem na żądanie Akademji węgierskiej „Grosse Wörterbuch der ungarischen Sprache"

(Budapeszt, 1861—74), nagrodzone złotym medalem.

Fogarasz, węgierski komitat w południowym Siedmiogrodzie, graniczy z komitatem Hermansztadzkim, Nagykükülló, Kronsztadzkim i Rumunją, obejmuje 1875.5 klm. kw. i liczy 89,000 m.; górzysty, obfituje w lasy; gł. m. *Fogarasz*, 5,800 miesz.

Fogazzaro Antoni, popularny poeta i powieściopisarz franc., * 1842 w Vicenzy, studjował prawo w Turynie, poczem został adwokatem, ale głównie poświęcił się literaturze. W 1874 ogłosił poemat „Miranda" (2 wyd., 1888); w 1876 zbiór pieśni lirycznych „Valsolda"; następnie powieści: „Malombra"; „Daniele Cortis"; „Il mistero del poeta" (1888); „Il fiasco del maestra Chieco" (1885); „Fedele Altroi vaconti" (1887), oraz rozprawy: „L'Origine del uomo il sentimentreligioso" (1890); „Per un recente raffranto delle teorie d. s. Agostino e di Darvin circa la creazione" (1891).

Fogelberg Benedykt Erland, znakomity rzeźbiarz szwedzki, * 1786 r. w Gotheburgu, † 1854 w Tryjeście. Kształcił się w akademji sztokholmskiej, studjując równocześnie historję, archeologję i anatomję. Odbył także podróż artystyczną do Paryża i Włoch. Oprócz najcelniejszej pracy **F.** „Amor i Psyche," wysoko jeszcze cenią następujące jego utwory: „Amor zwyciężający"; „Wenus z jabłkiem"; „Apollon cytarzysta"; trzy kolosalne posągi marmurowe: „Odyn" (1831), „Thor" i „Balder" (1844) i „Karol XIII" (1832). Wykonał także kilka posągów bronzowych. Por. „L'oeuvre de **F.**, publié par Leconte" (wydanie zbytkowne, Paryż, 1856).

Fogelfeder *(Vogelfeder)*, herb: W polu srebrnem na ukośno-prawym pasie błękitnym, cztery 6-promienne gwiazdy złote. U szczytu pół młodzieńca ze wstęgą błękitną o 4-ch gwiazdach złotych 6-promiennych, trzymającego sokoła na lewej ręce.

Fogelfeder.

Fogelweder Stanisław, * 1525 r., † 1603 r., potomek rodziny niemieckiej *Vogelweider*, przybyłej z Szwajcarji i osiadłej w Krakowie, kanonik krakowski od 1588 i proboszcz miechowski, był sekretarzem tajnym Zygmunta Augusta, potem kanclerzem nadwornym królowej Anny Jagielonki; jeździł od króla Zygmunta Augusta w poselstwie do Hiszpanji, gdzie otrzymał godność szlachecką. Za Stefana Batorego posłował powtórnie 1576 do Hiszpanji, Był to człowiek wielkiej nauki; z J. Kochanowskim i Hozjuszem w przyjaznych zostawał stosunkach.

Foggia, stolica włoskiej prowincji t. n., także Capitanata zwanej (6,963 klm. kw. i 398,000 miesz.), nad rzeczką Cervaro, ma około 40,000 miesz., jest rezydencją biskupa i ważnym punktem handlowym dla prowincji wschodnich. Od 8 do 20 maja odbywa się tu jarmark sławny na całe Włochy.

Fogiel Longin, lekarz, * w Błudnikach, w obwodzie Stanisławowskim w Galicji, nauki gimnazjalne kończył we Lwowie, za udział w wypadkach 1863 r. był przez rok więziony, następnie studjował medycynę w Krakowie. W r. 1873 osiadł we Lwowie, gdzie od r. 1878 wykładał medycynę sądową dla słuchaczów wydziału prawnego. Oprócz wielu rozpraw ogłosił: „Podręcznik medycyny sądowej" (Lwów, 1835) i „Kazuistyka rzadkich wypadków chorobnych" (Kraków, 1878).

Foglar Ludwik, poeta niemiecki, * 1820 r. w Wiedniu, † 1889; po ukończeniu studjów filozoficznych tamże, poświęcił się handlowi. Ogłosił: „Cypressen" (Wiedeń, 1842); „Strahlen und Schatten" (Lipsk, 1846); „Ein Stück Leben" (Peszt, 1847); „Freiheits-Brevier" (1848); „Neuere Gedichte" (Wiedeń, 1859); „Minnehof" (1864); „Geschichten und Gedankenblätter in Versen" (1883); „Clara von Vissegrad" (1847); „Geschichten und Sagen" (1848); „Reliquien eines Honved" (1861); „Novellenbuch" (1863) i in.

Fo-Hi albo *Fu-hi*, słynny bohater z bajecznej epoki historji Chińczyków, miał żyć około 3468—2952 przed Chr.; uważany jest za założyciela nauk i kunsztów i za pierwszego prawodawcę ludzkości.

Föhn, ob. Fen.

Föhr, wyspa położona na morzu Północnem, u zachodnich wybrzeży Szlezwigu, należąca do okręgu Tondern, 13 klm. długa, 8 klm. szeroka, obejmuje 72 klm. kw. i 4,200 miesz., zajmujących się rybołówstwem.

Foix, miasto stołeczne niegdyś prowincji i hrabstwa tegoż nazwiska we Francji, a obecnie departamentu Ariège, przy zbiegu dwu rzek Ariège i Arget, ma 6,200 miesz. i starożytny zamek.

Foix, starożytny ród francuski hrabiowski, który w połowie XI w. przybrał nazwę od hrabstwa Foix (dep. Ariège). *Gaston II* **F.**, pomagał Francji przeciwko Anglikom i za to otrzymał część hrabstwa Lautrec; poległ 1343 przy oblężeniu Algesiras, walcząc w obronie Alfonsa XI przeciwko Maurom. — *Gaston III* **F.**, syn poprzedniego, z powodu nadzwyczajnej piękności zwany *Febus*, dzielny wojownik, pomagał Filipowi VI przeciwko Anglikom, był gubernatorem Langwedocji i Gaskonji, w r. 1356 uczestniczył w wyprawie wojsk niemieckich przeciwko Litwinom, w r. 1358 oswobodził rodzinę królewską z rąk tak zwanej Jacquerie i siłą oręża utrzymał się w Langwedocji przeciwko Karolowi; podejrzewając własnego syna o zdradę, zamorzył go głodem i † 1391 r. bezpotomnie. Zostawił poemat o myśliwstwie („Miroir de Phébus," Paryż, 1620), którego styl napuszony wszedł u Francu-

zów w przysłowie *(faire du Phébus)*.—Spadkobiercą jego posiadłości był *Maciej* **F.**, po którego śmierci 1398, jego szwagier Archambauld de Grailly otrzymał 1401 część hrabstwa, przybrał nazwisko **F.** i † 1412 r.—*Jan* hrabia *de* **F.**, syn poprzedniego, był za Karola VI generał-kapitanem Langwedocji, Owernji i Gujenny, za Karola VII wodzem naczelnym armji; † 1436 r.—*Gaston IV* **F.**, syn jego, ogłoszony został 1455 r. przez swego teścia Jana II, króla Nawary, następcą; † 1472 r. — *Gaston V*, hrabia *de* **F.**, książę *Nemours*, wnuk poprzedniego, ostatni potomek męski tego rodu, * 1489 r., waleczny wódz w wojnie przeciwko Hiszpanji i Wenecji, otrzymał przydomek „foudre de l'Italie"; poległ w zwycięskiej bitwie pod Ravenną 11 kwietnia 1512 r. Posiadłości jego dziedziczne przeszły na własność Henryka, króla Nawary. Por. Castillon „Histoire du comté de **F.**" (2 t., Tuluza, 1852).

Fojbos (grec.), *Febus* (łac. *Phoebus*), światły, jasny — epitet boga Apollina.

Foka, *Pies morski (Phoca)*, rodzaj zwierząt ssących, z rzędu pletwonogich, mających nogi krótkie, urządzone pletwowato; pływają jak ryby, chód zaś mają utrudniony, czołgający. Linneusz umieścił ten rodzaj na czele rzędu drapieżnych, Cuvier w rodzinie ziemnowodnych *(amphibia)* tegoż rzędu, a Bonaparte utworzył z nich rodzinę *fokowatych (phocidae)* w rzędzie pletwonogich *(pinnipedia)*. W ogóle mają kształt podłu-

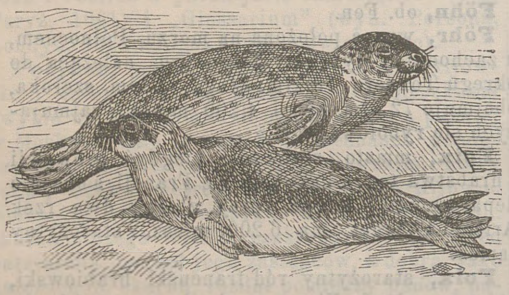

F o k i.
Wyżej Foka pospolita, czyli cielę morskie; niżej Foka grenlandzka.

gowaty, do rybiego zbliżony; nogi przednie bardzo krótkie, po 5 palców błoną spiętych i uzbrojonych ostremi pazurami, tylne na tył ciała zwrócone i do ogona bardzo krótkiego przytwierdzone. Głowę mają do psiej podobną, oczy wielkie, płaskie, o słabo ruchomych powiekach; nozdrza mogą się dowolnie zamykać, podobnie jak i otwory słuchowe, co jest niezbędne w czasie zanurzania się pod wodą. Całe ich ciało pokryte jest dubeltowem krótkiem futrem, składającem się z bardzo gęstego, miękkiego puchu, przerosłego twardym szczeciniastym włosem. Boki pyska opatrzone są sutemi wąsami. Zęby ich są rozmaite pod względem liczby i kształtów, zawsze jednak w obu szczękach bywają jednakowe, to jest zacząwszy od pierwszego aż do ostatniego prawie jednostajne. Krew w nich obfita i ciemna. **F.** żyją gromadnie w morzach całej kuli ziemskiej, ale najobficiej w morzach przybiegunowych, zawsze w bliskości brzegów, niekiedy wchodzą w rzeki; niektóre żyją w wielkich jeziorach. Żywią się rybami, mięczakami i roślinami morskiemi, które zawsze w wodzie spożywają. Łatwe są dosyć do oswojenia. Główny z nich użytek stanowią skóry i tłuszcz. **F.** dzielą się na kilka podrodzajów; z trzydziestu blizko gatunków fok, około dwunastu żyje w morzach europejskich. **F.** *pospolita, cielę morskie (P. vitulina)*, dorasta długości 1,9 m., a samice są większe od samców. Żyje na wybrzeżach europejskich oceanu Atlantyckiego, morza Bałtyckiego, oraz wybrzeża Grenlandji i Ameryki płn. Pływa doskonale, ale pod wodą utrzymać się może najwyżej 8 minut. **F.** *grenlandzka (P. groenladica)*, od poprzedniej mniejsza, żyje na płn. poza 67° szerokości i przebywa głównie na lodach. **F.** *szara (P. grypus)*, długości 4 m., żyje na wybrzeżach Szkocji i Irlandji. W morzu Śródziemnem przebywa *mnich morski (Leptonix)*, obecnie bardzo już rzadki, z białemi plamami i smugami; dał powód do legendy o „kobiecie morskiej."

Foks *(Fox, Foxius)*, herb: W polu czerwonem, dwie kosy skrzyżowane ukośnie drzewcami. U szczytu trzy pióra strusie. Indygenat 1606.

Foks.

Fokszany (*Focşani*), miasto okręgowe w Rumunji, po obu brzegach Miłkowy, która je dzieli na dwie części, 17,000 miesz. Tu w r. 1789 wojska rosyjskie i austrjackie odniosły zwycięstwo nad tureckiemi.

Földvár. 1) *Duna-Földvár*, miasteczko w węgierskim komit. Tolnańskim, na prawym brzegu Dunaju, 12,800 m., przystań żeglugi parowej.— 2) *Tisza-***F.** wieś w komit. Heweskim na prawym brzegu Cisy; 4,700 m.—3) **F.** po madz., a po niem. *Marienburg*, po rumuńsku zaś *Mermbrig* lub *Czétáteu de pament*, m. siedmiogrodzkie w komit. Braszowskim, nad rz. Alutą; 2,000 m., zwaliska zamku rycerzy niem., którzy ten kraj zajęli 1211, pamiętne też bitwą, w której Siedmiogrodzianie byli zwyciężeni przez księcia mołdawskiego Piotra 1529.

Foley Jan Henryk, rzeźbiarz angielski, * 1818 w Dublinie, † 1874 w Londynie. Uczeń akademji londyńskiej. Sławę znakomitego artysty pozyskał marmurową grupą „Ino i Bachus" (1840). Jego posąg „Egerji" przypomina wzory antyczne a „Caractacus" (1867) wykazuje niepospolitą zdolność artysty w przedstawianiu nagości ciała ludzkiego. Arcydziełem jego jest posąg „Kamp-

dena" (1844). Oprócz tego wykonał wiele innych posągów z marmuru i bronzu, któremi stanął w szeregu znakomitych nowoczesnych rzeźbiarzów. Od 1858 był członkiem akademji londyńskiej.

Folies-Dramatiques, nazwa teatru paryskiego, założonego w 1831, w którym od 1867 grywane są przeważnie operetki.

Foligno albo **Fuligno,** miasto okręgowe w prowincji włoskiej Perugia, przy ujściu rzeki Maroggia do Topino, rezydencja biskupa, ma 8,800 m. i piękny kościół katedralny. Znajdujący się tu niegdyś sławny obraz Rafaela: *Madonna di* **F.,** jest obecnie w Watykanie w Rzymie. Miasto było 23 stycznia 1833 prawie zupełnie zniszczone trzęsieniem ziemi.

Folin Bart., kapitan korpusu inżynierów polskich, wydał mapę p. t.: „Carte générale et nouvelle de toute la Pologne, du Grand Duché de Lithuanie et des pays limitrophes" (Warszawa, 1770, w 4 sekcjach).

Folkestone, miasto w angielskiem hrabstwie Kent, nad cieśniną Kaletańską, ma port, kąpiele morskie, 24,000 m. W 1896 przypłynęło tu 1798 okrętów objętości 320,683 ton, odpłynęło 1813 objętości 321,957 ton.

Folketing (duńs.), Volks-Thing, duńska izba deputowanych.

Folkierski Władysław, inżynier, * 1842 r. w Warszawie, kształcił się w gimnazjum gubernjalnem w Warszawie, następnie w szkole politechnicznej w Karlsruhe i w szkole dróg i mostów w Paryżu. W roku 1874 był powołany przez rząd poruwjański do przeprowadzenia kolei żelaznej przez Kordyljery, na wysokości 4,000 metr. nad poz. morza, poczem został profesorem mechaniki w uniwersytecie w Limie, oraz dyrektorem głównym kolei południowych i żeglugi parowej na jeziorze Titikaka. W 1889 wrócił do Europy i osiadł we Lwowie.

Folkierski Wł.

W czasie pobytu w Paryżu, był wiceprezesem polskiego Towarzystwa i redaktorem jego „Pamiętników", oraz ogłosił: „Rachunek różniczkowy i całkowy" (2 t., 1872—1874); „O orjentowaniu trasy i sprawdzaniu jej wymiarów kątowych za pomocą obserwacji słońca" (1897); „Stanowisko mechaniki w dziedzinie wiedzy ludzkiej" (1893); „O wodociągach i kanalizacji miast" (1897). O roli, jaką odegrał podczas oblężenia Paryża, ob *Tygodnik Ilustr.*, r. 1899, № 16.

Folklore, wyraz angielski (*folk*—lud, *lore*—wiedza), przyjęty i w krajach innych, na oznaczenie krążących wśród ludu baśni, opowiadań, przysłów, legend, pieśni, podań, zagadek, zabobonów, wogóle t. zw. literatury niepisanej ludu, czyli rzeczy ludowych, które w czasach nowszych stały się przedmiotem badań naukowych. Ojczyzną takich badań są właściwie Niemcy, gdzie pierwszy J. Grimm wykazał ich wielkie znaczenie w dziełach: „Deutsche Mythologie", „Hausmärchen" i „Rechtsalterhümer", a po nim Kuhn, Mannhardt, Schwatz i in. prowadzili dalsze studja porównawcze nad bajkami ludów indo-europejskich. W Anglji „Folk-lore Society" ogłosiło wiele cennych prac w tym przedmiocie. W innych krajach istnieją również dla badań folklorycznych towarzystwa i specjalne czasopisma; u nas: *Wisła* w Warszawie, *Lud* we Lwowie, *Zbiór wiadomości do antropologji krajowej* w Krakowie.

Folkungowie, ród dawnych władców szwedzkich, zaczyna się na królu Waldemarze 1250, a kończy z Magnusem II 1374.

Follen August, później Adolf Ludwik, zwany także *Follenius*, pisarz niemiecki, * 1794 w Giessen; podczas studjów uniwersyteckich odbył kampanję 1814 przeciwko Francji; następnie redagował wychodzące w Elberfeld czasopismo: *Allgemeine Zeitung.* Obwiniony o agitacje demagogiczne, przesiedział w więzieniu w Berlinie od 1819—21, potem przebywał w Aarau i Zürich, gdzie przez pewien przeciąg czasu był członkiem wielkiej rady. † 1855 w Bernie. **F.** jest autorem wielu pięknych demokratycznych pieśni, które dotąd żyją w ustach młodzieży niemieckiej, jak np. pieśń „Freie Stimmen frischer Jugend" (Jena, 1819), tłómaczem kilku utworów poezji starożytnej i wydawcą znanego powszechnie dzieła: „Bildersaal deutscher Dichtung" (2 t., 2 wyd., Brandeburg, 1847). Napisał także romans rycerski „Malegys und Vivian" (1829). Por. Matylda hr. Reichenbach „Arndt und F. Zeitgemälde aus dem deutschen Befreiungskriege" (Lipsk, 1862).

Follen Karol, brat poprzedniego, * 1795, walczył podobnie jak tamten za sprawę wolności Niemiec, następnie słuchał kursów prawa w Giessen i podobnie jak brat pisał pieśni polityczne, które powszechnej używały wziętości. Z powodu prześladowań politycznych przeniósł się do Jeny, później do Francji, a stamtąd do Szwajcarji. Mianowany profesorem uniwersytetu w Bazylei, i tam był ścigany przez władze pruskie, przeniósł się do Francji 1824, a stamtąd do północnej Ameryki (1829), gdzie w 1830 mianowany został profesorem języka niemieckiego w Cambridge, w r. 1836 przyjął święcenia kapłańskie i otrzymał probostwo w Cast-Lexington (St. Massachusetts). W powrocie stamtąd do Niemiec zginął 1840 r. na statku parowym ze 175 towarzyszami podróży. Pisma jego wyszły w Bostonie (1842).

Folnegović Franciszek, polityk i autor chorwacki, * 1848 w Slanowcu, uczył się w Zagrzebiu, Peszcie i Hradcu, w 1875 wybrany do sejmu chorwackiego, w którym był bardzo czynny

w kierunku obrony praw narodowych. Artykuły polityczne pomieszczał w *Pozorze*, *Primorcu* i *Slobodzie Hrvackiej*, prace nowelistyczne ogłaszał jeszcze jako student pod pseudonimem Vilko Slavoj. W 1874 ogłosił satyrę „Zanovietanja". Po śmierci Szenoi redagował *Vienac*.

Folowanie, w węglarstwie dokładanie drzewa do wypalonych już przestworów.—**F.** tkanin ob. Folusz.

Foltański Wojciech Joachim, profesor akademji krakowskiej i kanonik przy kościele św. Florjana, ogłosił: „Orator disertus Joannes Cantius" (Poznań, 1748); „Conclusiones theologicae de Sacramentis" (Kraków, 1769); „Conclusiones de fine ultimo et beatitudine hominis" (Kraków, 1771); „Conclusiones de actibus humanis voluntario et involuntario, de conscientia ac legibus" (Kraków, 1772).

Folticeni, gł. miasto okręgu Suczawa w Mołdawji, na granicy Bukowiny, nad rz. Szamos, 8,500 m.

Foltz Filip, malarz niemiecki, * 1805 w Bingen nad Renem. Uczeń Corneliusa, pod jego kierunkiem i wraz z nim malował freski w gliptotece monachijskiej; później zaś ozdabiał nową rezydencję królewską w Monachjum obrazami z balad i dramatów Schillera, oraz postaciami z poezji Bürgera; † 1877 w Monachjum. Z olejnych obrazów **F.** najwięcej są cenione: „Czuwająca Suljotka"; „Rybaczka z synem, oczekującym powrotu męża"; „Przekleństwo śpiewaka"; „Pielgrzymka w góry"; „Fryderyk I Barbarosa i Henryk Lew"; „Wiek Peryklesa" (1865); „Kobieta z dzieckiem" (1863). Jako profesor monachijskiej akademji sztuk pięknych (od 1839), wykształcił znaczną liczbę znakomitych artystów.

Folusz (z łac. *fullo* wałkarz). Folowanie jest działanie, za pomocą którego tkaniny wełniane poniekąd się spilśniają; uskutecznia się to albo ściskając i na wszystkie strony odwracając tkaninę, za pomocą rąk lub nóg, albo też na oddzielnej maszynie, zwanej *foluszem*. Tkaniny drobniejsze folują się w ręku, większych zaś wymiarów na foluszach, których dwa są gatunki: albo o tłokach, podobne do stępy, albo o młotach; w każdym razie tłok bywa podnoszony za pomocą zębów, osadzonych na drzewie walcowatem, poziomem, do pewnej wysokości, z której spadając uderza o tkaninę, umieszczoną w stosownem naczyniu drewnianem. Dla przyśpieszenia działania, stosownie do rodzaju tkanin, dodaje się do nich uryny, mydła, gliny folarskiej i in. (Ob. Sukno).

Fomin Aleksander, historyk rosyjski, * 1713 w Archangielsku, † 1802. W 1759 założył z Krestyninem w rodzinnem mieście towarzystwo do zbierania pomników historycznych. Odszukawszy kopję „Latopisu Dźwińskiego" i wyciągi z „Kormczej knigi", wydali pierwszy w „Pracach wolnego zebrania rosyjskiego przy uniwersytecie moskiewskim" (1774—1783), ostatni w 3 tomach kontynuacji „Bibljoteki starożytnej rosyjskiej" z 1788. W r. 1785 został dyrektorem gimnazjum w Archangielsku. Oprócz wielu artykułów historycznych, ogłosił „Opis morza Białego z jego brzegami i wyspami" (Petersburg, 1797, z mapami) i inne.

Fonautograf, przyrząd służący do automatycznego zapisywania drgań dźwiękowych złożonych. Zbudowany został przez Scotta i jest właściwie odmianą wibroskopu (ob.). **F.** składa się z szerokiej paraboloidy z porcelany, fajansu lub innego materjału elastycznego, ściętego w płaszczyźnie ogniska (ob. rys.). Otwór zamyka się

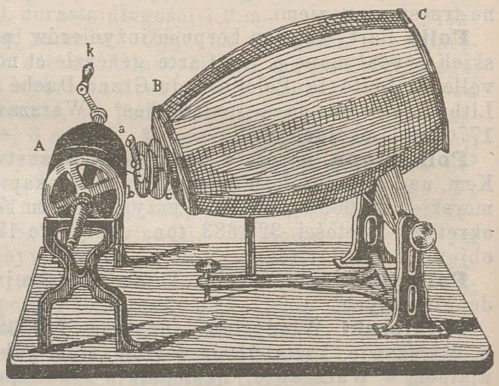

Fonautograf.

błonką elastyczną, zaopatrzoną w ostrze na stronie zewnętrznej. Fale powietrzne, wywołane przez ciało dźwięczące u wejścia do paraboloidy, zbierają się na błonie w płaszczyźnie ogniska. Ta ostatnia poczyna drgać i zapisuje ruchy złożone na cylindrze, znajdującym się naprzeciw ostrza i obracającym się jednostajnie za pomocą mechanizmu zegarowego. W ten sposób otrzymują się krzywe, mniej lub więcej złożone, charakterystyczne dla danego dźwięku, jak np. głosu ludzkiego.

Fonberg Ignacy, chemik polski, * 1799 r., † 1891 r. Ukończył nauki w uniwersytecie wileńskim, gdzie uzyskał stopień magistra filozofji; od roku 1822 wykładał w tymże uniwersytecie chemję, jako adjunkt profesor, potem jako profesor nadzwyczajny w wileńskiej medyko-chirurgicznej akademji od 1832 do 1840, po zamknięciu zaś tej akademji, przeniesiony został do uniwersytetu kijowskiego na profesora zwyczajnego, gdzie pozostawał do końca 1859. Ważniejsze dzieła jego są: „Wykład teorji gorzenia" (1821); „O najnowszych odkryciach w chemji" (w Dzienniku wileńskim, 1821); „O rozkładzie soli metalicznych za pomocą magnetyzmu" (tamże, 1821); „Słownik wyrazów chemicznych" (Wilno, 1825); „Wiadomości początkowe

z chemji na klasę III szkół powiatowych“ (1827); „Chemja z zastosowaniem do sztuk i rzemiosł“ (3 t., 1827) i in.

Fond du Lac, miasto w stanie Wisconsin w Unji północno-amerykańskiej, 14,000 m.

Fondi, miasto w prowincji Caserta w okręgu Gaeta we Włoszech, nad jeziorem *Lago di F.*, przecięte starożytną drogą *Via Appia*, posiada resztki starożytnych murów i zamku. W starożytności zwało się Fundi.

Fonetyka, ob. Głosownia.

Fonofor, rodzaj mikrofonu (ob.), zbudowany przez Wredena, który pozwala słyszeć najsłabsze szmery.

Fonofotografja, badanie dźwięków za pomocą fotografji; polega na tem, że błona drgająca, odbija promień światła, który kreśli krzywą na czułym na światło papierze.

Fonograf, przyrząd wynaleziony 1878 przez Edisona, służący do utrwalania głosu ludzkiego lub innych dźwięków i następnego ich odtwarzania. Składa się on z walca *c* (fig. 1), nawiniętego

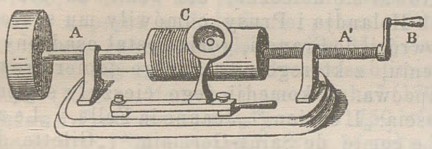

Fonograf.

tafelką cynfolji, obok której umieszczony jest lekki rylec. Głos wydawany w pobliżu **F.** wprawia w ruch rylec, który na obracającym się i przesuwającym walcu pozostawia ślad swych drgań. Jeżeli następnie walec z tak przygotowaną cynfolją obracany będzie tak, aby dotykał znów rylca, to rysy na cynfolji poprzednio utworzone wprawiać będą w odpowiednie drgania rylec, przez co odtworzą się tony, które poprzednio rysy te utworzyły. Przyrząd, rysujący dźwięki, posiada lejek *D* (fig. 2), służący do przyjmowania dźwięków, zakryty u dołu błonką sprężystą *F*, która za pomocą guziczka kauczukowego *F.* lekko przyciska do walca *C* ostrze *G*, rysując na obracającym się walcu krzywe dźwiękowe. Ta sama tafelka cynfolji użytą być może wielokrotnie, tak, że każdy dźwięk i głos uwiecznionym być może i na zawołanie zawsze na nowo wydawanym. **F.** jest jeszcze przyrządem nie dosyć dokładnym, dźwięki są nosowe, chropawe, a rysy na tafelce po kilkakrotnem użyciu zupełnie się ścierają. Dla usunięcia tych braków, zastąpiono cynfolję, pokrywającą walec, materjałem bardziej trwałym; do obracania walca nie używa się już korby, lecz mechanizmu zegarowego, przez co drgania dźwiękowe i głos zyskały na dokładności i czystości. Ob. Grafofon i Gramofon. Por. Moncel „Le téléphone, le microphone et le phonographe” (1878).

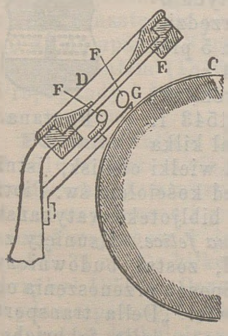

Przyrząd piszący fonografu.

Fonolit, *Dźwiękowiec*, skała należąca do grupy skał trachitowych; od właściwych trachitów różni się tem, że ulega działaniu kwasów, przyczem część skały się rozpuszcza, reszta stanowi osad. **F.** przedstawia masy zbite, szarawe lub zielonawe, niekiedy dzieli się na blaszki lub masy graniastosłupowe. **F**-y są prawie równoczesne z trachitami, ale zdaje się, że powstały oddzielnie, podobnie jak bazalty (ob.), a w różnych miejscowościach przeważa jeden lub drugi gatunek tych skał.

Fonologja, ob. Głosownia.

Fonopleks, przyrząd zbudowany przez Edisona, służący do telegrafowania za pomocą indukcji elektrostatycznej; przenoszenie sygnałów odbywa się bez pomocy przewodów łączących. **F.** używa się przeważnie dla sygnalizowania przybywających na stację kolejową pociągów. W tym celu na wagonie umieszcza się kondensator, połączony z przenośnym aparatem telefonicznym, a kondensator ten działa na podobny kondensator, umieszczony na stacji.

Fonopor, przyrząd, wynaleziony przez Langdona Daviesa w 1884, służący do tego, by urządzenia telegraficzne dały się zastosować zarazem do telegrafowania i do telefonowania.

Fonseca, Manoel Deodoro da, prezydent rzeczypospolitej Brazylijskiej, * 1827, † 1892, w 1843 jako kadet wstąpił do wojska, w 1849 został porucznikiem artylerji, w 1865 brał udział w oblężeniu Montevideo, w 1868—70 odznaczył się w wojnie z Paragwajem, w 1874 mianowany był generałem. Długi czas był stronnikiem rządu konserwatywnego i cesarza. W 1887 za demonstrację przeciwko rządowi wysłany do Matto Grosso, w 1889 przez ministerjum liberalne odwołany był stamtąd. Wtedy przyłączył się do stronnictwa republikańskiego i osiadł w stolicy, gdzie wkrótce zyskał sobie wśród wojska popularność tak wielką, iż d. 15 listopada 1889 zdołał bez wystrzału dokonać zamachu stanu, opanował główne punkta miasta, uwięził ministrów, i zmusiwszy cesarza Dom Pedra do abdykacji, wyprawił go do Lizbony, sam zaś stanął na czele rządu tymczasowego i objął władzę dyktatorską. Zebrany w 1891 kongres potwierdził go na tem stanowisku. W tymże roku wpadł w zatarg z kongresem, rozwiązał go 4 listopada i samowolnie objął dyktaturę, ale powstanie floty w d. 23 t. m. zmusiło go do ustąpienia.

Fontaine Piotr Franciszek Leonard, architekt francuski, * 1762 w Pontoise, † 1853. Mając 23

lata, otrzymał drugą wielką nagrodę rzymską. Powróciwszy z Włoch do Francji, został razem z Percierem, dyrektorem dekoracji teatru Opery, następnie budowniczym cesarskim, a potem królewskim. Celniejsze jego prace, wykonywane razem z Percierem, są następujące: za Napoleona I odnowienie Tuilerjów i wszystkich pałaców cesarskich; za Ludwika XVIII, dalsze roboty około Luwru; za Karola X, rozkład muzeum Karola X; za Ludwika Filipa, odnowienie Palais-Royal, pałacu Neuilly i t. p. Obaj oni byli odnowicielami dobrego smaku w budownictwie na początku XIX wieku. Z pism, które dwaj niezmiennie przyjaciele wspólnie wydawali, ważniejsze są: „Choix des plus célèbres maisons de Campagne de Rome et de ses environs“ (1810—13); „Résidences des souverains de France, d'Allemagne, de Russie” (1833) i t. d.

Fontaine des Bertins Aleksy, geometra i matematyk, * w Claveyson w Delfinacie, † 1771, był członkiem paryskiej akademji nauk; odznaczył się genjalnem rozwiązaniem zadania *tautochron* (ob.), w czem był poprzednikiem Lagrange'a; zajmował się rozwiązaniem równań liczebnych, z Eulerem spierał się o warunki całkowalności równań różniczkowych. Pamiętniki jego znajdują się w „Zbiorze Akademji,” oddzielnie drukowane były 1764 r. Pochwałę jego wygłosił Condorcet.

Fontaineblau, miasto we francuskim departamencie Seine-Marne, w wielkim, sławnym ze swoich dębów lesie, blizko lewego brzegu Sekwany; ma 14,000 mieszk., piękne ogrody, winnice (*Chasselas de Fontainebleau*) i wielką fabrykę por-

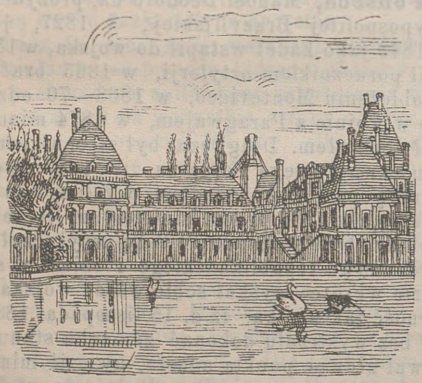

Zamek Fontaineblau.

celany. Sławny jest tutejszy piękny letni pałac, tudzież otaczający go rozległy las, urządzony jako park z wielu wodociągami, wodotryskami i wspaniałemi widokami. Wielki zamek w Fontaineblau, już we XII istniejący wieku, potem w części zniszczony, odnowiony został przez Franciszka I, a powiększany i ozdabiany przez następców tego monarchy. Liczne i ważne wspomnienia wiążą się do tego gmachu. Tu np. przyjmował Franciszek I Karola V, tu Krystyna, królowa szwedzka, kazała, w tak zwanej sali Jeleniej, ściąć 1657 Monaldeschi'ego, tu Napoleon I podpisał 22 czerwca 1815 r. akt zrzeczenia się tronu.

Fontan Walenty, astrolog magistratu krakowskiego od 1587—1610, jest autorem dzieła p. t.: „Kalendarz świąt rocznych z wyborem czasów na rok Pański 1589 i t. d.“ (w Krakowie). Por. Ambr. Grabowski „Starożytne wiadomości” (str. 261).

Fontan Ludwik Marja, publicysta i pisarz dramatyczny, * 1801, † 1839; był urzędnikiem, ale został pozbawiony urzędu z powodu zasad liberalnych, następnie osiadł w Paryżu, gdzie jako współpracownik dzienników *Album* i *Tablette*, występował z ostrą opozycją przeciw rządom Burbonów. Za ogłoszenie zjadliwego pamfletu „Le monton enragé” (1829) zagrożony więzieniem, ratował się ucieczką, ale ponieważ tak Belgja, jak Holandja i Prusy odmówiły mu schronienia, powrócił do Francji, gdzie został osadzony w więzieniu, z którego uwolniła go dopiero rewolucja Lipcowa. Z komedji jego cieszyły się popularnością: „L'espion,” „Jeanne la Folle,“ „Le moine,“ „Le comte de Saint-Germain,“ „Gilette de Narbonne“ i in. Napisał też „Odes et épîtres“ (Paryż, 1825 i 1827).

Fontana, herb: W polu czerwonem, pod orłem dwugłowym czarnym, ukoronowanym, na poprzecznym pasie srebrnym—wodotrysk, a z każdej jego strony po trzy rzędy gwiazd złotych 6-promiennych, po 5 w rzędzie, w szachownicę. U szczytu 5 piór strusich. Nobilitacja 1764 r.

Fontana.

Fontana Dominik, architekt papieża Sykstusa V, * 1543 r. w Mili, † 1607; wybudował kilka pałaców i w 1586 ustawił wielki obelisk, istniejący dotąd na placu przed kościołem św. Piotra. Jego dziełem jest także bibljoteka watykańska, oraz wodociąg zwany *Aqua felice*. Usunięty z urzędu za Klemensa VIII, został budowniczym króla neapolitańskiego. Sposób przenoszenia obelisków wyłożył w rozprawie: „Della transportatione dell'obelisco Vaticano e delle fabbriche di Sisto V“ (Rzym, 1590).

Fontana Jan, brat starszy poprzedn., * 1540 w Mili, zajmował się głównie budowaniem machin hydraulicznych, chociaż także jako architekt, miał należeć do budowy kościoła św. Piotra i in. Najważniejszem atoli jego dziełem było doprowadzenie, z rozkazu Pawła V, do pierwotnego stanu wodociągu Augusta, dla sprowadzenia wody do Rzymu z jeziora Bracciano.

Fontana Juljusz Cezar, syn Dominika, był także znakomitym architektem.

Fontana Karol, * 1634 blizko Como, † 1714, uczeń Berniniego, budowniczy kilku papieżów, wystawił kilka znakomitych gmachów w Rzymie. Głównem jego dziełem jest fronton kościoła św. Marcelego na Corso.

Fontana Prosper, malarz, * 1512 w Bolonji, † 1597, należał do szkoły tak zwanych manjerzystów, ale pod względem kolorytu był celującym artystą.

Fontana Lawinja, córka poprzedniego, była znakomitą portrecistką.

Fontana Horacy, był malarzem na porcelanie i † 1540 w Urbino.

Fontana Feliks, fizyk i przyrodnik, * 1730 w Pomarolo pod Roveredo, † 1085 we Florencji, gdzie był dyrektorem muzeum, urządził tamże sławny gabinet woskowy historji naturalnej, poczynił niektóre odkrycia co do zastosowania gazów; między innemi: „Ricerche filosofiche sopra la fisica animale“ (1781). — Brat jego, Grzegorz **F.**$_2$ * 1735, † 1808, był profesorem matematyki i filozofji, naprzód w Medjolanie, potem w Pizie, był członkiem rady prawodawczej w Medjolanie i zostawił między innemi „Analyseos sublimioris opuscula“ (1763); „Memoire matematiche“ (1796).

Fontana Franciszek, kardynał, * 1750 w Casalmaggiore, † 1822; wstąpiwszy w 16 roku życia do zakonu Barnabitów, ostatecznie był jego generałem. Jako geolog zwiedził 1772 kopalnie węgierskie. Następnie wezwany do Rzymu w sprawie konkordatu z cesarstwem francuskiem, towarzyszył papieżowi na koronację Napoleona I, a później wezwany był o zdanie w kwestji rozwodu tego cesarza. Z powodu intryg stronnictwa ultramontańskiego, którem kierował, został uwięziony, a następnie pozostawał pod dozorem policji aż do upadku Napoleona. Pius VII mianował go kardynałem (1816), był następnie prezesem Propagandy i jednym z redaktorów *Kodeksu Inkwizycyjnego*.

Fontana Juljan, fortepjanista i kompozytor, * 1810 w Warszawie, kształcił się w tutejszem konserwatorjum muzycznem, pod kierunkiem Elsnera; współuczeń i przyjaciel Chopina. W 1830 służył wojskowo i jako oficer artylerji emigrował 1831 r. Po kilkoletnim pobycie w Ameryce przybył 1850 do Paryża, gdzie † 1870. Oprócz wydania pośmiertnych dzieł Chopina i mnóstwa własnych drobniejszych kompozycji, jak: reminiscences, walce, etiudy, fantazje, kaprysy, marzenia (rêveries), elegje, ogłosił w Londynie: „Polish national melodies;“ „Kilka uwag nad pisownią polską“ (Lipsk, 1866, 2 ed. 1869); „Astronomja ludowa“ (Poznań, 1869).

Fontane Teodor, pisarz niemiecki, * 1819 w Neuruppin, † 1898; był z początku aptekarzem, następnie poświęcił się literaturze i osiadł w Berlinie, gdzie w kilku dziennikach pomieszczał swe feljetony. W 1852 pojechał do Anglji, i spędził tam kilka lat, w r. 1870 poszedł za wojskiem niemieckiem do Francji, uwięziony w Domrémy, wysłany został na wyspę Oléron, lecz wkrótce wypuszczony na wolność. W 1876 mianowany stałym sekretarzem akademji sztuk, lecz na stanowisku tem pozostawał tylko przez rok. Wydał: „Gedichte“ (2 wyd., 1875); „Balladen“ (1861); „Jenseits des Tweed“ (1860); „Der schleswig-holsteinische Krieg“ (1866); „Der deutsche Krieg von 1866“ (2 wyd., 2 t., 1871); „Der Krieg gegen Frankreich“ (2 t., 1873 — 1875); „Wanderungen durch die Mark Brandenburg“ (5 wyd., 4 t., 1892); „Aus den Tagen der Okkupation; eine Osterreise duch Frankreich und Elsass-Lothringen“ (2 t., 1872); „Vor dem Sturm,“ „Roman aus dem Winter 1812 auf 1813“ (4 t., 1878); nowele: „Grete Minde“ (1880); „Ellemklipp“ (1881); „L'Adultera“ (1882); „Schach von Wuthenow“ (1883); romans „Graf Petöfi“ (1883); „Stine“ (1890); „Unwiederbringlich“ (1892) i in.

Fontane Marjusz, literat francuski, * 1838 w Marsylji, sekretarz Ferdynanda Lessepsa. Pisał romanse, oraz dzieła treści ekonomicznej i historycznej, między innemi ogłosił: „Zaïra la rebelle“ (1866); „La tribu des Chacals“ (1864); „Selim l'égorgeur“ (1865); „La guerre d'Amérique“ (1866); „Le canal maritime de Suez“ (1868); „L'histoire universelle“ (6 t., 1881—1889); „Essais de poésie védique“ (1876).

Fontanella, to co *apertura*, ob. Źródełko.

Fontanges, Marja Aniela de Scoraille de Roussile, księżna de, kochanka Ludwika XIV, * 1661, została w 17 roku życia damą honorową królowej matki i wkrótce zupełnie owładnęła sercem Ludwika XIV, który ją wyniósł do godności księżny. Wkrótce atoli (28 czerwca 1681) zmarła, urodziwszy syna. Razu pewnego, gdy na polowaniu wiatr zerwał jej kapelusz z głowy, księżna, osłoniwszy włosy liściem, przewiązała je wstążkami, spadającemi na czoło. Nazajutrz wszystkie damy dworu były ubrane *à la Fontanges*, i stąd powstała nazwa *fontaziów* a. *fontanżów*.

Fontanka, rzeka w Petersburgu, a raczej odnoga Newy, poczynająca się przy moście Praczeszuym.

Fontanna, ob. Wodotrysk.

Fontanus Baltazar Andrzej, rodem z Gdańska, gdzie był księgarzem, wydał: „Dictionarium latino-germano-polonico-graecum“ (Gdańsk, 1624); „Nomenclator quadrilinguis, selectissimas rerum apellationes latina, germanica, polonica, graeca lingua explicatas judicans“ (Gedani, 1624).

Fontaż, *Fontanż*, ob. Fontanges.

Fontenay-le-Comte, miasto okręgowe w departam. franc. Vendée, ma 2 kościoły, piękny wodotrysk w stylu odrodzenia, ożywiony przemysł i handel 9,000 miesz.

Fontenelle Bernard le Bovier, dawniej Bouvier, pisarz francuski, * 1657 w Rouen, siostrzeniec Kornela, wychowaniec Jezuitów, przez długi przeciąg czasu (1699—1741) sekretarz akademji nauk, † 1757 r. w Paryżu. Utwory jego poetyckie poszły już w zapomnienie. Z pism prozaicznych najwięcej znanemi są: „Lettres du chevalier d'Her," „Dialogues des morts" na wzór Lucjana (1683); „Entretiens sur la pluralité des mondes" (Paryż, 1686, n. wyd., 1864); tudzież „Histoire du théâtre français jusqu'à Pierre Corneille." Na spory katolików z protestantami napisał Satyrę „Relation de l'île de Borneo." W swojej „Histoire des oracles" (1687) jest poprzednikiem filozofów oświecenia. Szczególną wziętość zjednał sobie dziełem „Mémoires de l'Académie des sciences," oraz pismem „Eloges" (1708), na cześć zmarłych uczonych. Zbiór jego prac: „Oeuvres complètes," wyszedł w Paryżu (3 t., 1818 i 1883, t. 2). Por. Charma „Biographie de **F.**" (Paryż, 1846); Sainte Beuve „Etude sur **F.**, sa vie et ses oeuvres (tamże, 1852).

Fontenelle Bernard

Fontenoy, wieś w belgijskiej prow. Hainaut, ma 800 m. i jest pamiętna wielkiem zwycięstwem, odniesionem 11 maja 1745 przez wojsko francuskie nad sprzymierzonymi Anglikami, Holendrami i Austrjakami.

Fontenoy-en-Puissaye, wieś w depar. franc. Yonne, okr. Auxerre, starożytne Fontanetum, pamiętna bitwą, stoczoną tu 25 czerwca 841 r. między synami Ludwika Pobożnego. W r. 1860 postawiono tu na pamiątkę tej bitwy obelisk.

Fontevraud albo *Fontevrault* (po łac. *Fons Ebraldi)*, miasteczko we franc. departam. Maine-Loire; ma 2,500 miesz., wielki instytut poprawczy, urządzony na miejscu zniesionego w 1790 r. opactwa **F.**

Fonvielle Wilfrid de, publicysta i popularyzator naukowy francuski, * 1824 r. w Paryżu, po ukończeniu nauk w kolegjum Sainte-Barbe, studjował nauki przyrodzone, następnie przez czas niejaki był profesorem matematyki, poczem poświęcił się popularyzowaniu nauk. W ostatnich latach kilkakrotnie w celach naukowych wznosił się balonem. W r. 1859 przez dwa dni pozostawał w balonie, 1869 r. odbywał wycieczkę napowietrzną z Tissandierem podczas oblężenia Paryża, opuścił stolicę balonem i udał się do Londynu. Z dzieł **F.** ważniejsze: „L'homme fossile" (1865); „Les merveilles du monde invisible" (5 wydanie, 1880 roku, przekład polski 1872); „Eclairs et tonnerres" (4 wydanie, 1885); „L'astronomie moderne" (1868); „Les voyages aériens (1870); „Les ballons pendant le siège de Paris" (1871); „Physique des miracles" (1872); „Aventures aériennes" (1876); „La conquête du Pôle Nord" (1877); „Le monde des atomes" (1885); „Mort de faim" (1887); „Le Pôle Sud" (1888); „Les Navires célèbres" (1890); „Histoire de la lune" (1886). Nadto wydał wiele broszur politycznych, jak: „L'entrevue de Varsovie" (1860); „La terreur, ou la Commune de Paris en 1871" (1871); „Paris en flammes," „Les dernières causeries de Rochefort," „Lettre d'un condamné à mort par la Commune," „Le saltimbanques de la science" (1884) i in.

Fon-Wizin Djonizy, dramaturg i satyryk rosyjski, * 1745 w Moskwie, † 1792 r. Największą sławę zjednał sobie znakomitą komedją satyryczną: „Niedorosl." Oprócz tego napisał drobniejsze utwory, jak „Brygadir" i in. Najlepsze wydanie pism jego wyszło w Petersburgu 1847, nakł. A. Smirdina, powtór. tamże 1852 i 1866 r., a wybór 1858. Obszerny życiorys napisał ks. Wiaziemski p. t.: „Fon-Wizin" (Petersburg, 1848).

Foot, stopa angielska (wym. *fut)*, ob. Angielskie miary.

Foote Samuel, aktor i komedjopisarz angielski, nowym *Arystofanesem* zwany, * 1720 w Truvo w Kornwalji; † 1777 r. Od 1747 do 1752 kierował teatrem Hay-Market i wystawiał własnego pióra komedje satyryczne. Posiadając nadzwyczajne zdolności mimiczne, wybornie naśladował wszystkie znakomitości i nie oszczędzał nikogo, do tego stopnia, że wielu musiało mu się okupować, by nie być wyśmianymi na scenie. Następnie, chociaż okulał na jedną nogę, grywał jeszcze w Dublinie i Londynie. Z utworów **F.** tylko „The major of Garrat" utrzymał się w repertuarze angiel. Kompletne wyd. dzieł jego wyszło w Londynie (4 t., 1778 i 1797); wiele komicznych anegdot o nim znajduje się w Cook'a „Memoirs of Sam **F.**" (3 t.; Lond., 1805).

Foraminifera, *Otwornice*, rząd żyjątek czyli pierwotworów *(protozoa)* z gromady korzenionogich (ob.), obejmujący zwierzątka mikroskopowe, czasami nagie, częściej wszakże pokryte pancerzem, najczęściej wapiennym, rzadko krzemionkowym. Pancerz ten albo składa się z jednej komory *(monothalamia)*, albo też z kilku obok siebie uporządkowanych i komunikujących się za pomocą wązkich kanałów, lub szerokich otworów w przegrodach *(polythalamia)*. Pancerz, oprócz otworu głównego, posiada zwykle mnóstwo drobnych otworów do wypuszczania odnóg galaretowatego ciała (sarkody). **F.**, pomimo swej

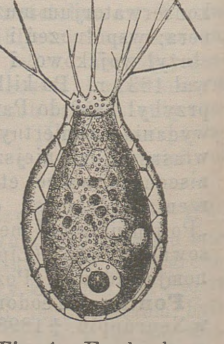

Fig. 1. Euglypha globosa.

drobności, mają ważne znaczenie w przyrodzie, już stąd, że w piasku morskim nagromadzone są w niezmiernej ilości (M. Schultze podał ich liczbę w uncji piasku z molo di Gaeta na $1\frac{1}{2}$ miljonów), już że występują jako kopalne w różnych formacjach, głównie w kredzie i pokładach trzecio-rzędowych i stanowią materjał budowy tych skał. Podział chaotycznej masy **F.** bardzo jest trudny. Carpenter dzieli je na *Imperforata*,

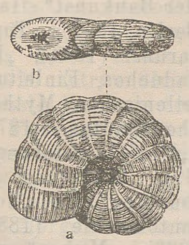

Fig. 2. Dendritina elegans, *a* z boku, *b* z przodu.

Fig. 3. Fusilina cylindrica, *a* wnętrze, *b* wzdłuż, *c* wielkość naturalna, *d* w poprzek.

z pancerzem bez drobnych otworków, i na *Perforata* z pancerzem posiadającym liczne otworki i kanaliki. Do tego drugiego działu należą *numulity*, największe i najbardziej zawikłane z tego rzędu. Jako przykłady tych żyjątek załączamy tu rysunki gatunków obecnie żyjących: *Euglypha globosa* (fig. 1) i *Dendritina elegans* (fig. 2), oraz gatunku *Fusilina cylindrica* z formacji węglowej. D'Orbiguy: „**F.** de la craie blanche" (w 4 t., „Memoires de la soc. de géol."); Carpenter „Introduction of the study o the **F.**" (1862); Parker i Jones „On the nomenclature of the **F.**" (1858—65).

Forbach, miasto w dawniejszym francuskim depart. Mozeli, a w dzisiejszej niemieckiej prowincji Lotaryngji, w pobliżu granicy pruskiej, ma 9,000 miesz. **F.** w d. 6 sierpnia 1870 po bitwie pod Saarbrücken było zajęte przez Niemców.

Forbes Jakób Dawid, przyrodnik, * 1809 w Colenton pod Edymburgiem, † 1868 r., wnuk sławnego bankiera Sir *Williama Forbes* (* 1739, † 1806), był od 1833—60 profesorem w Edymburgu, później dyrektorem United College w St.-Andreas i odznaczył się zwłaszcza badaniami lodników; ogłosił: „Travels through the Alps of Savoy" (2 wyd., 1845); „Letter on glaciers" (1847); „Norway and its glaciers visited in the year 1851" (1853); „The tour of Montblanc and of Monte Rosa" (1855); „Experiments on the temperature of the Earth" (1846).

Forbes Edward, przyrodnik, * 1815 w Douglas na wyspie Man, † 1854, od 1833 był profesorem w Edymburgu. Głównym przedmiotem jego zajęć naukowych było studjowanie życia zwierzęcego istot żyjących w morzu. Ważniejsze jego dzieła są: „Star-Fishes" (1841); „Malacologia Monensis" (1838); „British Mollusca" (4 t., 1853); „Collection of litterary papers" (1855); „Travels in Lycia, Mylias and the Cibyratis" (2 t., 1847); „Zoology of the European seas" (1859).

Forbes Dawid, podróżnik, * 1827 r., † 1876; był inżynierem, mieszkał długo w Peru i Boliwji i zasłużył się badaniami tamecznej przyrody i ludności, Wydał: „On the geology of Bolivia and southern Peru" (1861); „On the Aymara Indians." Ogłosił też gramatykę języka Ajmarów, studja nad geologją Szkocji i Norwegji, oraz ogłaszał od 1870 sprawozdania o produkcji żelaza na całej ziemi.

Forbes Archibald, dziennikarz angielski, * 1838 r. w hrabstwie Moray w Szkocji, kształcił się w Aberdeen, służył w dragonach, w 1870 został korespondentem *Daily News* z głównej kwatery niemieckiej w czasie wojny francusko-niemieckiej, był obecny zwalczaniu komuny paryskiej, zwiedził 1874 r. podczas głodu Indje, 1874—75 w czasie wojny karlistowskiej był już to w obozie rządowym, już w powstańczym, w r. 1876 opisywał wypadki wojny serbskiej, a 1877 był znowu korespondentem *Daily News* z kwatery rosyjskiej, towarzyszył walkom w wąwozie Szypki i pod Plewną i z nieustraszoną odwagą przeciskał się do pierwszych szeregów, aby przesyłać najświeższe wiadomości. Następnie z polecenia tegoż dziennika udał się do Cypru, towarzyszył armji angielskiej w Afganistanie, w końcu w południowej Afryce podczas wojny z Zulusami. Ogłosił: „My experiences of the war between France and Germany" (1871); „Soldiering and skribbling" (1872); „The war correspondence of the Daily News in the Russo-Turkish war" (1878, t. 2); „Glimpses through the canon-smoke" (1880); „Chinese Gordon, a succinet record of his life" (1884); „Souvenirs of some continents" (1885); „William I of Germany" (1888); „The Afghan wars" (1892) i inne.

Forbiger Albert, filolog, * 1798 r. w Lipsku, † 1878 r.; napisał: „Deutsch-lateinisches Handwörterbuch" (1825 i 1856); „Handbuch der alten Geographie" (1842—43, t. 3); „Rom im Zeitalter der Antonine" (Lipsk, 1871—74, t. 3); „Griechenland in Zeitalter des Perikles" (1876—78, t. 2).

Forbin, znakomity ród francuski z Prowancji, którego celniejszymi przedstawicielami są: **F.** *Toussaint de, kardynał de Janson*, * 1625 r., kolejno biskup w Digne, Marsylji i Beauvais. Ludwik XIV przeznaczył go na posła do Polski, gdzie był bardzo mile widziany na dworze króla Jana Sobieskiego, który mu nawet wyjednał kapelusz kardynalski. W czasie późniejszego pobytu swego w Rzymie tak roztropnie prowadził interesa Francji, że w nagrodę mianowany zo-

stał wielkim jałmużnikiem; † 1713.—**F.** *Ludwik Mikołaj Filip August, hrabia de*, * 1777 r. w Prowancji, w zamku La-Roque-d'Anthéron, † 1841; wojskowy i zarazem artysta, był później generalnym dyrektorem muzeów miasta Paryża i obok malarstwa w rodzaju historycznym, zajmował się także literaturą; podróż swoją, odbytą 1817 na Wschód, opisał w dziele: „Voyage dans le Levant“ (Paryż, 1819, z 80 rycinami); „Souvenir de la Sicile“ (1823); „Un mois en Venise“ (1824—25). Napisał także znaną pieśń: „Partant pour la Syrie,“ do której muzykę ułożyła królowa Hortensja, matka Napoleona III.

Forcade-Laroquette Jan Ludwik Wiktor Adolf, mąż stanu francuski, * 1820 r. w Paryżu, odebrał sobie życie 1874 r. Od 1841 adwokat, a od 1852 wyższy urzędnik; 1860—61 minister finansów; 1863 wiceprezes rady stanu; od 1867 wszedł znowu do gabinetu jako minister rolnictwa, handlu i robót publicznych, który to urząd zamieniwszy na tekę spraw wewnętrznych, przeprowadził represyjne prawa przeciw prasie i zgromadzeniom publicznym. W styczniu 1870 podał się z całym gabinetem do dymisji, a po katastrofie Wrześniowej, unikając aresztowania, opuścił Francję. **F.** należał do najgorliwszych zwolenników drugiego cesarstwa, jako stanowczy reakcjonista.

Forcellini Egidjusz, znakomity filolog włoski, * 1688 r. w Fener w prowincji Belluno, † 1768 w Padwie; od 1724—31 rektor seminarjum w Ceneva, od 1731—53 spowiednik przy seminarjum w Padwie. Wsławił się dziełem, które jeszcze w r. 1718 rozpoczął wspólnie ze swoim nauczycielem Facciolatim (ob.) i pracował nad niem 43 lata. Olbrzymia ta praca wyszła z druku dopiero po jego śmierci p. t. „Totius latinitatis lexicon“ (5 t., Padwa, 1771; 2 wyd. 1805) i stała się podstawą wszystkich następnych większych lub mniejszych słowników; Furlanetto dodał „Appendix“ (Padwa, 1841) i sporządził nowe dokładniejsze wydanie (4 t., Padwa, 1828—31). W ostatnich czasach ukazały się jeszcze na nowo opracowane dwie edycje w Padwie (1859 sq.) i w Prato (1858—79). Por. Ferrari „Vita Acqidii **F.**“ (Padwa, 1792).

Forchhammer Jan Jerzy, geolog, * 1794 r. w Husum, † 1865; od 1835 był profesorem chemji i mineralogji w Kopenhadze, a od 1851 zarazem i dyrektorem szkoły politechnicznej. Po śmierci Oersteda, akademja nauk obrała go na sekretarza wieczystego. Zasłużył się znaczną liczbą dzieł w przedmiocie geognostycznych stosunków Skandynawji, jak „Skandinaviens geognostiske Natur“ (1843); „On the composition of slawather in differents parts of the ocean” (1864).

Forchhammer Piotr Wilhelm, brat Jana Jerzego, znakomity archeolog niemiecki, * 1803 r. w Husum, od r. 1836 profesor w Kiel; odbywszy podróże po Włoszech, Grecji, Azji Mniejszej, Egipcie i t. d., powrócił w r. 1842 do swoich wykładów w Kiel i założył tamże muzeum archeologiczne. Od r. 1868 do 1873 zasiadał w izbie pruskiej i w parlamencie niemieckim i należał tam do stronnictwa postępowego. Napisał ważne dla archeologji dzieła, między innemi: „Hellenika” (t. 1, Berlin, 1837); „Topographie von Athen“ (Kiel, 1841); „Beschreibung der Ebene von Troja“ (Frankfurt, 1850); „Achill“ (Kiel, 1853); „Ueber die Reinheit der Baukunst“ (Hamburg, 1856); „Halkyonia“ (Berlin, 1857); „Topographia Thebarum heptapylarum“ (1854); „Die Gründung Roms“ (1868); „Daduchos, Einleitung in das Verständniss der hellenischen Mythen, Mythensprache und mythischen Bauten” (1875); „Das Erechteion” (1879); „Die Wanderungen der Inachostochter Jo“ (1880); „Erklärung des Ilias etc.” (1884); „Die Argonauten” (in „Nord und Süd,” 1874); „Die Gigantomachie” (1881); „Das Schöne ist schwer“ (1863); „Mykenä und der Ursprung der mykenischen Funde“ (1881); „Prolegomena zur Mythologie als Wissenschaft und Lexikon der Mythensprache” (1891).

Forchhammer Emanuel, orjentalista, * 1851 w Szwajcarji, † 1890 r.; studjował medycynę w New-Yorku, następnie przez lat kilka żył jako lekarz wśród Indjan zachodnich i badał ich język; w 1875 powrócił do Europy, gdzie w ormiańskim klasztorze San Lazaro pod Wenecją, a następnie do 1878 w Lipsku, studjował język ormiański i filologję wschodnią. W 1879 mianowany profesorem języka pali w Rangoon, stolicy Birmy, przeglądał bibljoteki klasztorów buddyjskich, zbierał rękopisy, badał djalekty krajowe i zabytki starożytności, † na parostatku w przejeździe z Mandolaju do Rangoon. Ogłosił systematyczny spis zebranych w Birmie rękopisów starożytnych (Rangoon, 1882); „Note on the early history and geography of British Burmo“ (tamże, 1883—84); „Jardine Prize Essay”; „Sources and development of Burmese Law“ (1885) i in. Wiele prac, przygotowanych do druku, pozostawił w rękopisach.

Forchheim, miasto w bawarskiej regencji Frankonji Wyższej, przy ujściu rz. Wiesent do Regnitz i nad kanałem Ludwika położone, posiada starożytny zamek, ratusz, ożywiony przemysł i handel, 6,800 miesz.

Forckenbeck, Maks von, niemiecki mąż stanu, * 1821 r. w Münster, † 1892; w r. 1847 mianowany sędzią w Głogowie, w r. 1849 prezydował w komitecie wyborczym stronnictwa liberalnego na Szląsku; od r. 1849 adwokat w Mohrungen, następnie w Elblągu, od 1873 nadburmistrz Wrocławia; od 1858—73 członek izby poselskiej pruskiej, od 1866—1873 prezes tejże, od 1874 do 1879 r. prezes sejmu niemieckiego i członek izby panów pruskiej; 1861 r. był jednym z założycieli stronnictwa postępowego, a 1866 r. stronnictwa narodowo-liberalnego. Od

1878 był nadburmistrzem Berlina, w r. 1890 wybór ten został ponowiony na lat 12.

Ford Edward Onslaw, rzeźbiarz angielski, * 1852 r., kształcił się w Antwerpji i Monachjum. Wykonał: portrety Sir Rowlanda Hilla (1882), Gladstone'a (1883), Irvinga w roli Hamleta (1883) etc. Na wystawie paryskiej 1889 otrzymał medal srebrny.

Fordon, miasto w Wielkiém Księstwie Poznańskiem, obwodzie regencji Bydgoskiej, o $1^1/_2$ mili od Bydgoszczy przy ujściu Brdy do Wisły, ma 2,300 miesz., zakład karny i wspaniały, 1,325 metrów długi, 16 m. szeroki, most przez Wisłę dla drogi żelaznej.

Foreign office, oznacza w Anglji urząd zagraniczny lub ministerjum spraw zagranicznych.

Forel Franciszek Alfons, przyrodnik, * 1841 w Morges w szwajcarskim kantonie Waadt, studjował medycynę i nauki przyrodnicze w Genewie, Montpellier, Paryżu i Würzburgu, jest profesorem anatomji w uniwersytecie w Lozannie. Napisał: „Introduction à l'étude de la faune profonde du lac Léman“ (1869); „Rapport sur l'étude scientifique du lac Léman“ (1873); „La faune profonde du lac Léman“ (1873); „Températures lacustres“ (1880); „Le variations periodiques des glaciers des Alpes“ (1881, 1882, 1883); „Les tremblements de terre, étudiés par la commission sismologique suisse“ (1881); „Le Léman“ (t. I, 1892) i w. in.

Forel August, lekarz, * 1848 r. w Morges, medycynę studjował w Zurychu i Wiedniu, od 1879 roku jest profesorem psychjatrji w Zurychu i dyrektorem kantonalnego zakładu dla obłąkanych. Położył wielkie zasługi w anatomji mózgu, między innemi odkrył jądro nerwu słuchowego (1885). Zajmowała go kwestja hypnotyzmu, pracował nad reformą prawa karnego, badał życie i rozwój mrówek. Napisał: „Les fourmis de la Suisse“ (1874); „Expériences et remarques critiques sur les sensations des insectes“ (1886); „Der Hypnotismus“ (1891). Jest także współwydawcą: „Internationaler Monatsschrift zur Bekämpfung der Trinksitten“ i pisma: „Zeitschrift für Hypnotismus“ (Berlin, od 1892).

Forele, ob. Pstrągi.

Forey Eljasz Fryderyk, marszałek francuski, * 1804 r. w Paryżu, † 1872; służąc od r. 1822 w armji, odznaczył się walecznością 1830 w Algierze. Podczas rewolucji Lutowej 1848 występował jako republikanin, później jednak przyłączył się do Ludwika Napoleona. W r. 1854 dowodził 4 dywizją armji wschodniej pod Sewastopolem, 1857 otrzymał dowództwo 1 dywizji armji paryskiej, w wojnie włoskiej 1859 r. dowodził 1 dywizją 1 korpusu armji i odniósł zwycięstwo 20 maja w krwawej bitwie pod Montebello i Casteggio, następnie walczył zaszczytnie pod Marignano i Solferino. W 1862 r. został mianowany wodzem wojsk francuskich w Meksyku. Za surowe środki, używane przeciw Meksykanom, opierającym się jego rozporządzeniom, ściągnął na się surową naganę prasy francuskiej i w ogóle europejskiej. Działania **F.** były jednak pomyślne; 17 maja 1863 zajął Puebłę, za co otrzymał godność marszałka Francji; następnie zorganizowawszy rząd tymczasowy z tuziemców, złożył dowództwo (6 paźdz.) w ręce Bazaine'a (ob.) i odpłynął do Francji. W 1867 mianowany został dowódcą obozu w Chalons, później był posłem w Petersburgu i usiłował nakłonić Rosję do udziału w wojnie przeciwko Niemcom. Po zawarciu pokoju powrócił do Paryża i usunął się do życia prywatnego.

Forez, dawna prowincja francuska, składająca obecnie północną część departamentu Loire, między rz. Loarą i Allier; w większej części pokryta pasmem gór *Forez.*

Forfar albo *Angus*, hrabstwo w środkowej Szkocji, obejmuje 2,306 klm. kw. z ludnością 278,000, która oprócz rolnictwa i hodowli bydła trudni się w znacznej części płóciennictwem. Miasto stołeczne **F.** ma 12,000 miesz.

Forgách lub **Forgacs,** *Forgáts de Ghymes et Gács*, jeden z najstarszych rodów węgierskich, wywodzący się od *Hunta* i *Páznána*, hrabiów niemieckich, przybyłych około r. 1000 pod wodzą Gejzy do Węgier. Ród ten rozdzielił się na dwie główne i cztery młodsze linje, z tytuł. baronów i hrabiów (od 1675). Znakomitszymi z nich są: 1) *Jędrzej* hr. *de Bánya*, **F.** *de Ghymes*, i 2) *Tomasz*, synowie *Iwanka*, syna *Iwanchy*, założyciela grodu Zniewskiego, wsławili się w obronie króla Beli IV, w bitwie pod Szajawą, stoczonej z Tatarami w r. 1241. —3) *Mikołaj* **F.** dał początek linji *de Lekenye*, następnie i *de Kozmál.*—*Piotr* **F.** wielki żupan nitrański, sławny wojownik, w r. 1411 wysłany przez króla Zygmunta przeciwko Polakom. — *Franciszek* **F.**, * 1500 r., † 1576 r., biskup wielkowaradyński; przesiedliwszy się do Siedmiogrodu, został kanclerzem. Wydał w języku łacińskim „Mowy pogrzebowe,“ oraz „Opis grodu Szygeckiego“ i „Dzieje król. węgierskiego“ (Presburg, 1788).—*Franciszek* **F.** baron, * 1560 r., † 1615 r., od 1607 arcybiskup ostrzygomski, namiestnik królewski i kardynał, gorliwy obrońca Jezuitów, pozostawił kilka dzieł w języku łacińskim, jak „De compescenda haereticorum petulantia.“—*Michał* **F.** baron, † 1603 r., wysoce uczony i z tego powodu uniwersytet witemberski 1588 r. wybrał go na rektora magnifika; wydał kilka pism łacińskich.—*Zygmunt* **F.** baron, brat poprzedniego, jeden z największych polityków węgierskich, * 1565 r., † 1621; od r. 1618 palatyn. Pisma jego świadczą, że był uczonym mężem.—*Ignacy* **F.** hrabia, * 1702, † 1772 r.; podczas wojny austrjackiej o następstwo tronu, zorganizował

(1741) oddział infanterji, którego sam został dowódcą, odznaczył się w ciągu wojny wielką walecznością, w r. 1757 został feldmarszałkiem, w r. 1763 generałem artylerji.—*Antoni* **F.** hr., mąż stanu austrjacki, * 1819, † 1885 r.; od r. 1853 do 1859 wiceprezes namiestnictwa czeskiego; od r. 1860 namiestnik morawsko-szlązki, a następnie (t. r.) czeski, gdzie okazał się przychylnym narodowości czeskiej i ukrócicielem samowoli dyrektora policji Paümana. W r. 1861 przeniesiony został do Węgier na urząd kanclerza nadwornego. W 1864 wycofał się do życia prywatnego, lecz w r. 1865 powołany został przez cesarza na wielkiego żupana nowogradzkiego komitatu, w 1869 został wybrany posłem do rady państwa, z przekonań swoich należał do konserwatystów.

Forkel Jan Mikołaj, * 1749 r. w Meeder pod Koburgiem, † 1818; studjował naprzód nauki prawne, później poświęcił się wyłącznie muzyce. W r. 1779 został dyrektorem muzyki uniwersyteckiej w Getyndze. Zostawił po sobie mnóstwo kompozycji muzycznych, a oprócz tego położył zasługi, jako teoretyk muzyczny. Ważniejsze jego pisma są: „Allgemeine Literatur der Musik“ (Lipsk, 1792); „Ueber Seb. Bach's Leben“ (Lipsk, 1802), tudzież dzieło niedokończone „Allgemeine Geschichte der Musik“ (2 t., Lipsk, 1788—1801).

Forko Józef, pedagog i pisarz chorwacki, * 1847 r. w Krzyżewcach, profesor w Osjeku, ogłosił: „Czrtice iz slavonskoj književnosti u XVIII stol.“ (Osiek, 1884—1888), oraz kilka rozpraw geograficznych i historycznych w programatach szkolnych w Pożedze.

Forkos, *Forkys*, *Forcys*, w mitologji greckiej, syn Pontusa i Gai, rodzic rozmaitych potworów morskich, jak Graj, Gorgony, Smoka hesperyjskiego i innych, spłodzonych z własną siostrą Keto.

Forli, stolica włoskiej prowincji t. n. (mającej 1,879 klm. kw. i 272,000 ludności), rezydencja biskupa, liczy 25,000 m. i posiada wspaniały kościół katedralny, oraz szereg pięknych pałaców. Jest to starożytne Forum Livii.

Forma, kształt, postać, w przeciwstawieniu do treści, materji, istoty zjawisk. Ponieważ pojęcie piękna opiera się na **F.** przedmiotów, przeto **F.**, o ile wyraża myśl wewnętrzną i siebie świadomą, jest głównym celem i treścią sztuki.—W niektórych rzemiosłach **F.** nazywa się model, służący do nadania pewnym przedmiotom zamierzonej postaci.—W drukarstwie **F.** nazywa się rama żelazna, obejmująca pewną liczbę stronic, zastosowaną do formatu; dwie takie formy składają jeden arkusz.

Formacja, w geologji, ob. Geologiczne formacje.

Formalizm, tak się nazywa w nauce i w życiu praktycznem postępowanie, zastosowane do formy. Często atoli wyraz ten znaczy także zbyt ścisłe trzymanie się form i przepisów zewnętrznych z pominięciem istoty, treści i ducha rzeczy w religji, nauce, życiu praktycznem, wadliwe przenoszenie formy nad treść przedmiotu, albo nadawanie temuż przedmiotowi formy niezgodnej z jego naturą.

Formalny, w filozofji oznacza wszystko, co dotycze formy, nie treści pojęć i rzeczy. Np.: Logika jest nauką formalną, operuje bowiem tylko formalnemi pojęciami i dąży do poznania prawdy formalnej, nie realnej (ob. Filozofja, Metafizyka).

Forman Bogumił, autor czeski, * 1857 r. w Pradze, pisał wierszem i prozą do *Obrazów života*, *Svietozora*, *Kvietów* i in.; wydał osobno zbiór poezji oryginalnych p. t. „Sny a touhy“ (1890).

Formankowicz Jan Stanisław, doktor filozofji i prawa, profesor akademji krakowskiej, ogłosił drukiem następujące dzieła: „Arithmetica practica bipartita generalis et specialis“ (Kraków, 1669); „Compendium geographiae“ (1671); „Medulla, sive summa eorum quae recentioribus hisce temporibus magis practicabilia reputantur, circa ordinem et modum procendi in judiciis“ (1678).

Format, czyli wielkość książki. zależy od wielkości arkusza, oraz od tego, ile razy ten arkusz jest złożony; bierze swą nazwę od liczby kartek, składających się na jeden arkusz drukowany; zatem liczba stronic w jednym arkuszu jest dwa razy większa od liczby kartek, nadających formatowi nazwę, i tak: format arkuszowy czyli *in folio*, ma 4 stronice; *czwórka* czyli *in quarto*, ma stronic 8; *ósemka* czyli *in octavo* 16, i t. d.

Formentera, wyspa hiszpańska na morzu Śródziemnem, należąca do grupy wysp Balearskich, na południe od Ibizy; obejmuje 96 klm. kw. i liczy 2,000 miesz.

Formey Jan Henryk Samuel, pisarz i teolog niemiecki, pochodzenia francuskiego, piszący po francusku, * 1711 r. w Berlinie, † 1797 r., w r. 1731 kaznodzieja francuskiej gminy reformowanej w Brandenburgu, 1737 profes. wymowy, a 1739 r. profes. filozofji w gimnazjum francuskiem w Berlinie, posiadał wielkie względy u Fryderyka W. W r. 1748 mianowany był sekretarzem akademji berlińskiej, a 1788 dyrektorem klasy filozoficznej. Oprócz wydanych przez się kilku pism perjodycznych, ogłosił: „Abrégé de l'histoire ecclésiastique“ (2 t., Berlin, 1762); „Anti-Emile“ (Berlin, 1762); „Emile chretien“ (2 t., Amsterdam, 1764); „La belle Wolffienne, ou abrégé de la philosophie Wolffienne“ (6 t., 1741—53); „Souvenir d'un citoyen“ (2 t., 1789); „Mémoirs pour servir à l'histoire et au droit public de Pologne“ (Haga, 1741) i t. d.

Formia, w starożytności powabna okolica na via Appia w Latium, nad zatoką Gaeta, gdzie znajdowało się wiele pięknych willi bogatych Rzymian, a między niemi i *Formianum* Cycerona.

Formil, C H O, rodnik organiczny kwasu mrówkowego (ob.), zwany przez niektórych *formoilem*, gdy inni pod tą ostatnią nazwą rozumieją rodnik beztlenowy C H; rozmaite związki tego rodnika stanowią *grupę formilową*.

Formilowy aldehyd, toż, co mrówkowy aldehyd (ob.).

Formilowy kwas, toż, co mrówkowy kwas (ob.).

Formoil, ob. Formil.

Formoza, po chińsku *Tajwan*, wyspa na morzu Chińskiem, oddzielona od stałego lądu Azji przez cieśninę **F.**, ma 34,550 klm. kw. przestrzeni i przerznięta jest wewnątrz górami, dochodzącemi 3,900 m. wysokości. Grunt tu żyzny, skropiony wielu, choć niewielkiemi, rzekami, wydaje trzcinę cukrową, agar-agar, herbatę, banany, indygo, tytuń, pomarańcze, ananasy. Bogatą jest także **F.** w zwierzęta swojskie, bawoły, małpy, ptaki rajskie, a z ciał kopalnych w węgiel kamienny, siarkę, sól, miedź, srebro, żelazo, ołów, naftę i piasek złoty. Klimat tu gorący i niezdrowy; trzęsienia ziemi częste. Liczbę mieszkańców **F.** podają na 3,300,000, część ludności stanowią Chińczycy, zajmujący zachodnie pobrzeże wyspy, a część plemiona malajskie, zamieszkujące brzegi wschodnie i pozostające w stanie zupełnej prawie dzikości. Głównemi artykułami wywozu są: cukier, herbata, węgiel, drzewo, sól, siarka, papier ryżowy, kamfora, agar-agar, ananasy, konopie. Od r. 1895 **F.** należy do Japończyków, którzy energicznie zabrali się do uporządkowania stosunków wewnętrznych wyspy i zaprowadzenia kultury.

Formoza, okrąg w Argentynie, między rzekami Pilcomayo, Teuco, Bermejo i Paragwajem, graniczący z Boliwją, Paragwajem, okr. Chaco i prowincją Salta, obejmuje 115,671 klm. kw. i liczy 4,830 miesz. (1895). Jest to kraj mało znany, lasem pokryty i bagnisty. Miasto główne t. n. liczy 1,540 miesz.

Formozus, papież 891—896 r., w którym zmarł; jako biskup portuański wysłany był w r. 866 jako rzymski misjonarjusz do Bulgarów przez papieża Mikołaja I. Następca **F**-a, Stefan VII, nie uznając prawowitości władzy swego poprzednika, kazał jego zwłoki utopić w Tybrze.

Formuła w matematyce, ob. Wzór.

Fornarina (włos. piekarka, córka piekarza), domniemana kochanka Rafaela, której rysy w wielu postaciach kobiecych upamiętnił.

Fórnax, bogini rzymska, opiekująca się pieczywem. W pierwszej połowie lutego obchodzono jej święto, *Fornacalia*, jakoby przez Numę ustanowione.

Forneron Henryk, historyk francuski, * 1834 w Troyes, † 1886 r. w Paryżu, kształcił się na wydziale prawnym, następnie wstąpił do służby rządowej w ministerjum skarbu. W końcu uwolnił się ze służby, by oddać się bez przeszkody studjom historycznym. Napisał: „Les amours du cardinal Richelieu, roman inédit de l'hôtel de Rambouillet, publié sur le manuscrit original“ (1870); „Histoire des débats politiques du parlament anglais depuis la révolution de 1688“ (1871); „Les ducs de Guise et leur époque“ (2 t., 1877); „Histoire de Philippe II“ (3 wyd., 1887), ostatnie dwa dzieła nagrodzone przez Akademję; „Histoire générale des émigrés pendant la révolution française“ (3 wyd., 1884, t. 2); „Louise de Kéroualle, duchesse de Portsmouth 1649—1734“ (1886).

Fornierowanie, w stolarstwie okładanie drzewa podlejszego gatunku cienkiemi deseczkami z drzewa piękniejszego, jak mahoniu, palisandru i t. p. Cienkie deseczki drzew kosztowniejszych, grubości $^1/_{12}$ do $^1/_8$ cala, noszące nazwę *fornierów*, nalepia się na wyroby z drzewa pospolitego. Machiny, służące do rznięcia fornierów, *forniernie*, są dwojakiego rodzaju: o ruchu powrotnym i o ruchu ciągłym; pierwsze podobne są do zwyczajnych tartaków (ob.): piła szybkim ruchem posuwa się w jedną i drugą stronę; w fornierni ciągłej piła osadzona jest na obwodzie wielkiego koła, poruszającego się szybkim jednostajnym ruchem.

Fornone lub *Fornovo*, miasto w królestwie Włoskiem, o 3 mile od Parmy, nad rzeką Taro, u stóp Apeninów, pamiętne jest świetnem zwycięstwem, odniesionem 6 lipca 1495 przez króla francuskiego Karola VIII nad sprzymierzonemi wojskami papieża, króla hiszpańskiego, króla rzymskiego i rzeczypospolitej Weneckiej.

Foroneus, według legendy peloponeskiej, syn Inacha i Melji Okeanówny, założyciel Argosu, praojciec Pelazgów, jak Deukaljon Hellenów.

Foronomja, nauka o prawach ruchu ciał, uważanego bez względu na przyczynę ruch ten wywołującą.

Forpoczty (z niem.), mocniejsze lub słabsze oddziały wojska, stawiane na posterunkach w odpowiedniej od głównego korpusu odległości, dla zabezpieczenia go od niespodziewanego napadu nieprzyjaciela i dla obserwowania ruchów nieprzyjacielskich. Nowsi nasi pisarze wojskowi nazywają także **F.** *posterunkami*, *czatami*, *strażami polowemi* lub *zewnętrznemi*. **F.** składają się z głównych straży polowych czyli grangardów (ob.), placówek (ob.) i czatów (ob.).

Forrest John, podróżnik, * 1847 w Bunbury w Australji zachodniej, był geometrą, odbył podróże w głąb Australji i zwiedził jej pobrzeże południowe; za podróże te nagrodzony został przez rząd australijski 500 f. st., oraz medalem złotym przez Towarzystwo geograficzne w Lon-

dynie. Przeprowadził pomiary trygonometryczne w Australji zachodniej i ogłosił: „Explorations in Australia“ (1875).

Forrest Aleksander, brat poprzed., również podróżnik po Australji, * 1849, towarzyszył w podróżach bratu, a w 1879 odbył w towarzystwie trzeciego brata, Mateusza, podróż po Australji płn.-zachodniej, zbadał bieg rzeki Fitzroy i otworzył dla osiedleńców żyzny obszar, który nazwał obwodem Kimberley. Ogłosił: „Journal of an expedition from the De Grey to Port Darwin“ (1880).

Fors, bogini rzymska nieprzewidzianych wypadków, czczona jako **F.** Fortuna. Serwjusz Tuljusz wzniósł jej świątynię za Tybrem na via Portuensis. Ob. Fortuna.

Forsell, Karol af, * 1783 we Fralssgarden, † 1848, należał do spisku przeciwko Gustawowi IV, mianowany został 1810 adjutantem Bernadottego, w r. 1817 otrzymał godność szlachecką i odtąd uczestniczył na wszystkich sejmach. Od r. 1824 dyrektor główny biura ogólnego pomiaru kraju, położył znakomite zasługi ułożeniem karty geograficznej Szwecji i Norwegji, oraz dziełami w zakresie statystyki rodzinnego kraju. Najcelniejszem z nich jest: „Statistik öfver Sverige“ (4 wyd., 2 t., 1844—45).

Forseti, podług Eddy skandynawskiej, bóg sprawiedliwości i pojednania, który usypia zwady, syn Baldura i Nanny (panny), córki Neffy.

Forskal Piotr, botanik, * 1732 w Segesmora w Uplandji, † 1763, uczeń Linneusza, został 1759 profesorem w Kopenhadze, w r. 1761 wziął udział w podróży naukowej Niebuhra do Arabji. Z pozostałych po nim rękopisów Niebuhr ogłosił: „Descriptiones animalium etc., quae in itinere orientali observavit...“ (1775); „Flora Aegypto-Arabica“ (1875); „Icones rerum naturalium, quae in itinere orientali depingi curavit...“ (1776). Na jego cześć Linneusz nazwał *Forskalea* rodzaj roślin, wychowany z ziarna przez niego nadesłanego.

Forssell Jan Ludwik, historyk szwedzki, * 1843, od r. 1859 kształcił się w Upsali, w roku 1866 został tamże docentem historji, lecz wkrótce przeniósł się do Sztokholmu, w 1874 r. mianowany był sekretarzem banku państwa, 1875 ministrem skarbu, w 1880 prezesem izby skarbowej. Od 1881 r. jest członkiem akademji szwedzkiej. Napisał: „Sveriges iure historia från Gustav I.“ (Dzieje wewnętrzne Szwecji od Gustawa I, 1869—75); „Swerige 1571“ (Szwecja 1571) 1872; „Studien och kritiker“ (Studja i oceny, 1875); „Anteckningar ar Sveriges jordbruksnäring i 16 sekled“ (1884) i in.

Forst: 1) *(F. in der Lausitz)*, miasto w pruskiej regencji Frankfurckiej, nad rz. Neisse, posiada 88 większych fabryk sukna, zatrudniających 9,000 robotników i produkujących za 20 mil. marek rocznie; liczba miesz. wynosi 26,000. 2) Wieś w pruskiej regencji i okręgu Aachen, posiada nader ożywiony przemysł i liczy 5,500 m.

Förstemann Ernest Wilhelm, lingwista niemiecki, * 1822 w Gdańsku, odbył studja w Berlinie, w r. 1844 wrócił do Gdańska, w 1851 profesor w liceum w Wernigerode, od 1865 r. bibljotekarz w Dreźnie, od r. 1887 administrator prywatnej bibljoteki króla saskiego. Wydał: „Altdeutsches Namenbuch“ (Personennamen, 1854; Ortsnamen. 2 wyd., 1872); „Ueber Einrichtung und Verwaltung von Schulbibliotheken“ (1865); „Geschichte des deutschen Sprachstammes“ (t. 1 i 2, 1874—5) i „Erläuterungun zur Mayahandschrift“ (1886).

Forster Jan Reinhold, podróżnik i naturalista, * 1729 we Wschowie w Prusiech zachodn., † 1798 r. Był z początku pastorem, w r. 1765 wraz z synem *Jerzym*, zwiedził gubernję Saratowską i zbadał położenie tamecznych osadników niemieckich, poczem zajmował się nauczycielstwem w Anglji i wziął udział, jako naturalista, w drugiej podróży Cooka naokoło świata (1772—75), którą to podróż opisał syn jego. W r. 1780 został profesorem historji naturalnej w Halli. Położył ważne zasługi w botanice i zoologji; posiadał 17 języków i bogate wiadomości z innych nauk, otwartość wszakże i gwałtowność charakteru wprowadzała go w ciężkie położenie i żył ciągle w niedostatku. Z pism jego godniejsze wzmianki są: „Observations made during a voyage round the world“ (1778); „Liber singularis de bysso antiquorum“ (Londyn, 1776); „Zoologia Indica“ (1781) i in.

Forster Jan Jerzy Adam, najstarszy syn poprzedniego, również podróżnik i naturalista, * 1754 w Nassenhuben pod Gdańskiem, † 1794 w Paryżu, towarzysz podróży ojca, został 1788 pierwszym bibljotekarzem elektora moguckiego. Popierając 1792 połączenie republikańsko usposobionych Moguncjan z Francją, stracił urząd i cały swój majątek. **F.** należy do klasycznych pisarzów niemieckich. Ważniejsze pisma jego są: „Reise um die Welt in den Jahren 1772 — 1775“ (2 t., 1777); „Kleine Schriften“ (6 t., Berlin, 1789—97); „Ansichten vom Niederrhein, von Brabant, Flandern, Holland, England und Frankreich“ (3 t., Berlin, 1791—94).—Rozwiedziona żona jego, *Teresa Huber*, wydała jego korespondencję (2 t., 1828—29), a córka jego, *Teresa Forster* († 1862)—jego *Sämmtliche Schriften*, z życiorysem napisanym przez G. G. Gervinusa (9 t., Lipsk, 1843—44). Historja życia **F.** podaną została w *Bibl. Warsz.*, za sierpień 1858 roku.

Forster Jan Jerzy.

Forster Franciszek, * 1790 w Locle, † 1872 w Paryżu, miedziorytnik francuski, przybył w r. 1805 do Paryża, w r. 1814 otrzymał pierwszą wielką nagrodę, od r. 1818 studjował w Rzymie starych mistrzów włoskich, później powrócił do Francji. Utwory **F.** należą do najlepszych dzieł nowoczesnego miedziorytnictwa. Z równem powodzeniem rytował obrazy historyczne, jako też portrety. Do najcelniejszych prac **F.** należą: „Vierge au bas relief“ podług Leonardo da Vinci, „Vierge de la maison d'Orléans“ i „Trzy Gracje“ podług Rafaela, „Franciszek I“ i „Cesarz Karol V,“ podług Grosa, „św. Cecylja,“ podług Delaroche'a i t. d. W 1844 wszedł do akademji sztuk pięknych, a 1863 mianowany był oficerem legji honorowej.

Forster Karol, pisarz polski, * 1800 roku w Warszawie, po ukończeniu nauk w liceum warszawskiem, wszedł r. 1817 jako konduktor do sztabu -generalnego kwatermistrzowstwa wojska polskiego, następnie dla słabości zdrowia przeniósł się do służby cywilnej i ostatecznie był urzędnikiem w kancelarji namiestnika do r. 1830, w którym opuścił kraj i bawił lat 17 w Paryżu. Następnie podróżował po Niemczech jako korespondent dziennika *La Patrie*. W końcu osiadł stale w Berlinie, gdzie † 1879. Z prac jego wymieniamy: „La vieille Pologne etc.“ (2 ed., Paryż, 1839); „Pologne“ (1840); „Souvenirs historiques“ (Paryż, 1840); „Physiologie de l'étranger“ (Paryż, 1844); „Quinze ans à Paris“ (Paryż, 1845—49); „Du Royaume à l'Empire“ (Paryż, 1854); „Leitfaden der deutschen und polnischen Conversations-Sprache“ (Berlin, 1854); „Rzut oka na ostatnie pisma polityczno-filozof. Guizota“ (Berlin, 1857; 2 wyd., 1857—62); „Klasom pracującym polskim“ (1 serja, Berlin, 1867, 2 i 3 serja, 1868); „Kwestja oświaty powszechnej“ (Berlin, 1869); „Ludowi polskiemu zdrowe rady z pola myślicieli zebrane“ (Berlin, 1872) i t. d. **F.** zasłużył się także wydawaniem „Bibljoteki podręcznej nauk moralnych i politycznych“ (20 t., Berlin, 1857—68), w której zawierają się tłómaczenia dzieł treści ekonomicznej i społecznej.

Forster Wiljam Edward, mąż stanu angiel., * 1818 w Bradpole, † 1886 r., był fabrykantem nici w Bradford, skąd 1861 obrany do parlamentu, przyłączył się do liberalnych i stał się jednym z przywódców stronnictwa; 1868 był wiceprezesem komisji edukacyjnej i przeprowadził prawo o wychowaniu r. 1870 i w ogóle przyczynił się do podniesienia szkół w Anglji. W 1874 ustąpił wraz z Gladstonem. W r. 1880 wszedł znowu do gabinetu Gladstona, został nadsekretarzem do spraw irlandzkich i przeprowadził w izbie niższej kilka nieprzyjaznych dla Irlandji bilów. Były one przez izbę lordów odrzucone, ale wywołały w Irlandji taką nienawiść do niego, iż **F.** cudem tylko uniknął śmierci. Gdy w r. 1882 rząd angielski w celu przejednania Irlandczyków postanowił uwolnić aresztowanych przywódców landligi, **F.** podał się do dymisji. Napisał: Wiliam Penn and T. B. Macaulay“ (1849); „How we tax India“ (1858). Por. Reid „Life of the Right Hon. W. E. F.“ (2 t., Londyn, 1888).

Förster Kacper, * 1617 w Gdańsku, uczeń Marco Sacchi, wszedł do kapeli króla polskiego, następnie, po odbytej podróży we Włoszech, wróciwszy do Gdańska, mianowany był kapelmistrzem króla duńskiego. Mieszkał potem czas jakiś w Wenecji, Hamburgu i Gdańsku; † 1673 w klasztorze oliwskim. Oprócz licznych kompozycji muzycznych, napisał także dzieło: „Musikalischer Kunstspiegel“ w przedmiocie nauki kompozycji.

Förster Fryderyk, historyk niemiecki, * 1791 w Münchengosserstädt; studjował w Jenie teologję, archeologję i historję sztuki, w r. 1813 towarzysz broni Teodora Körnera w korpusie Lützowa, był później nauczycielem w szkole artylerji i inżynierji w Berlinie, lecz zawikłany w sprawę o zamachy demagogiczne, został z urzędu tego usunięty, w r. 1830 odbył podróż artystyczną do Włoch, po powrocie zaś został drugim dyrektorem gabinetu kunsztów i muzeum etnograficznego w Berlinie, gdzie † 1868. Z rozmaitych pism jego na szczególną zasługują wzmiankę: „Albrecht von Wallenstein“ (Potsdam, 1834); „Wallenstein's Process” (Lipsk, 1884); „Geschichte Friedrich Wilhelm's I, König von Preussen“ (3 t., Postdam, 1834—35); „Geschichte der Befreiungskriege“ (3 t., Berlin, 1857—60); „Die Höfe und Kabinette Europas in 18 Jahrh.“ (3 t., 1836—39); „Preussens Helden in Krieg und Frieden” (1873). Pisał także poezje, sztuki sceniczne i mnóstwo pism popularno-historycznych, tyczących się dziejów pruskich.

Förster Ernest Joachim, brat poprzedniego, malarz i estetyk, * 1800 w Münchengosserstädt, † 1885 r.; poświęcał się w Dreźnie malarstwu, następnie w Monachjum pracował głównie nad historją sztuki. Ważniejsze pisma jego są: „München, ein Handbuch für Fremde und Einheimische” (7 wyd., 1854); „Handbuch für Reisende in Italien“ (1857 i 1866); „Denkmale deutscher Baukunst, Bildnerei und Malerei” (Lipsk, 1855); „Geschichte der deutschen Kunst“ (5 t., Lipsk, 1851 — 63); „Vorschule der Kunstgeschichte“ (Lipsk, 1862); „Reise nach Berlin, Paris und Burgund” (1864); „Geschichte der italienischen Kunst“ (5 t., 1869—78); „Denkmale italienischer Malerei“ (4 t., 1870—82); „Die deutsche Kunst in Bild und Wort” (1879). Po jego śmierci wydano jego autobiografję,” „Aus der Jugendzeit“ (Stuttgardt, 1887).

Förster Henryk, * 1800 w Głogowie Wielkiej (Grossglogau), wyświęcony 1825 r. na kapłana rzymsko-kat. W r. 1837 został kanonikiem

katedralnym we Wrocławiu, inspektorem seminarjum biskupiego i kaznodzieją katedry, a w roku 1853 biskupem wrocławskim; uważany był za znakomitego kaznodzieję. Energicznie sprzeciwiał się prawom majowym, wskutek czego pozbawiony urzędu w r. 1875, zmuszony był 1876 schronić się na Szląsk austrjacki, † 1881 r. na zamku Johannisberg. Wydał: „Lebensbild Diepenbrocks" (3 wyd., 1878); „Die christliche Familie" (4 wyd., 1854); „Kanzelvorträge" (6 t., 1854); „Der Ruf der Kirche in die Gegenwart" (4 wyd., 1879) i in.; w polskim przekładzie wyszły: „Kazania niedzielne całego roku kościelnego" (2 t., 1861). Por. Franz „Dr. H. F. Fürst bischof von Breslau, ein Lebensbild" (1875).

Förster Franciszek, prawnik niemiecki, * 1819 we Wrocławiu, † 1878 r., kształcił się tamże i w Berlinie, zajmował różne stanowiska sądowe, w r. 1874 został w ministerjum Falka dyrektorem wydziału do spraw kościelnych i rzeczywistym radcą tajnym w radzie ministerjum oświaty. Napisał: „Ueber Vergangenheit und Gegenwart des monarchischen Prinzips" (1846); „Preussisches Grundbuchrecht" (1873) i ważne dla prawników pruskich czterotomowe dzieło: „Theorie und Praxis des heutigen gemeinen preussischen Privatrechts auf der Grundlage des gemeinen deutschen Rechts" (1864—73; 6 wyd. w 4 t., 1892).

Förster Wilhelm, astronom, * 1832 w Grünbergu na Szląsku, matematyki i astronomji słuchał w Berlinie i Bonn, w 1852 został asystentem w obserwatorjum berlińskiem, w 1857 docentem, w 1863 profesorem w tamecznym uniwersytecie, w 1865 po Enckem dyrektorem obserwatorjum, w 1868 dyrektorem komisji do ujednostajnienia miar w Niemczech, 1891 r. obrany przewodniczącym komisji międzynarodowej miar i wag. Zajmował się głównie obliczeniami komet i planet i od 1865 redaguje berliński rocznik astronomiczny. Prace swoje ogłasza w „Astronomische Nachrichten," „Astronomisches Jahrbuch," „Metronomische Beiträge" i w „Publikationen des internationalen Komités für Mass und Gewicht." Prócz tego wydał: „Sammlung populärer astronomischer Mitteilungen" (1878—84, 2 cz.), trzy tomy swoich rozpraw naukowych (1887 i 1890); „Ortszeit und Weltzeit" (1884 i 1891); „Studien zur Astrometrie" (1880) i in. W 1888 założył w Berlinie stowarzyszenie „Urania," 1891—towarzystwo przyjaciół astronomji i fizyki kosmicznej; wreszcie 1892 założył towarzystwo niemieckie kultury etycznej, którego był prezesem.

Förster Wendelin, filolog, * 1844 w Wilczycach pod Trutnowem w Czechach, kształcił się 1861—65 w Königgrätz, 1865—67 w Wiedniu, następnie był profesorem gimnazjalnym, przebywał we Francji i Włoszech, w r. 1874 został profesorem romańskiej filologji w uniwersytecie praskim, skąd 1876 powołany został na katedrę do Bonn. **F.** zajmuje się głównie krytycznem opracowaniem zabytków piśmiennictwa średniowiecznego, badaniami etymologicznemi, porównawczemi studjami w ogóle, w szczególności zaś djalektami: pjemonckim, waldejskim i sardyńdyńskim. Nadto ogłosił: „Ueber die Sprache der Waldenser" (1888), wydał: „Altfranzösische Bibliothek" (11 t., 1879—1887); „Romanische Bibliothek" (3 t., 1889) i szereg starofrancuskich zabytków literatury.

Förster Ryszard, historyk polski, * 1845 roku we Wrześni (w Poznańskiem), studjował w uniwersytecie wrocławskim, gdzie dla otrzymania stopnia doktorskiego wydał starannie opracowane dzieje panowania Władysława, króla polskiego i węgierskiego, z nieznanych dotąd źródeł, p. t.: „Vladislaus Jagiello II Rex Pol. et Hungariae 1439—1444" (Wrocław, 1871).

Forsyth Tomasz Douglas, sir, urzędnik ang., * 1828 w Birkenhead, † 1886, 1848 wstąpił do służby kompanji wschodnio-indyjskiej, został 1852 komisarzem w Pendżabie, 1857 r. wziął tam energiczny udział w stłumieniu rokoszu; w roku 1870 podjął się trudnej misji do Kaszgaru, dla przeciwdziałania wpływowi rosyjskiemu, lecz dotarł tylko do Jarkandu i we wrześniu t. r. zmuszony był powrócić, nie dokończywszy układów. W r. 1873 przedsięwziął wyprawę drugą i zdołał zawrzeć z emirem Jakóbem Chanem 2 lutego 1874 traktat handlowy dla Anglji korzystny, gdy jednocześnie wyprawiona ekspedycja przyrodników zbadała Azję środkową. Napisał: „Despatches and memorands which have been sent to the government of India since 1866" (Londyn, 1869); „Forsytk's mission to Yarkand" (1871); „Report of a mission to Yarkand" (1875). Po powrocie został członkiem rady prawodawczej indyjskiej, w r. 1875 otrzymał misję dyplomatyczną do Birmy; w 1876 powrócił do Anglji. Por. „Autobiography and reminiscences of Sir Douglas **F.**" (autobiografja **F.** wydana przez jego córkę; Londyn, 1887).

Forsztan, w hucie szklanej kamienie, leżące przed samemi otworami, któremi płomień z pieca wybucha. **F.** zowią również w tychże hutach zębatą sztukę żelaza, na której robotnik rozgrzewając już nabrane szkło, *piszczał* opiera dla lepszej wygody.

Fort, drobna forteczka, przeznaczona do bronienia przejścia przez rzekę, wąwóz i t. p. **F**-y są zwykle foremnemi czworo-lub pięciokątami, albo też miewają kształt wieży. Podług nowego systematu, nazywają też **F.** odosobnione i samoistne fortyfikacje, założone w promieniu większej fortecy; celem ich jest albo panowanie nad ważnemi punktami w pobliżu twierdzy, albo też otoczenie jej w taki sposób, aby się nieprzyjaciel do niej nie mógł zbliżyć bez poprzedniego zdobycia tych **F.**, z których każdy wymaga od-

dzielnego oblężenia. W ten sposób ufortyfikowane są miasta: Paryż, Tulon, Genua, Poznań, Koblencja i in. Znaczenie podobnych **F.** okazało się świetnie w czasie oblężenia Paryża 1871 r.

Fort Beaufort *(Beaufort East)*, okrąg czyli dywizja w angielskim kraju Przylądkowym, w Afryce południowej, zajmuje 2,227 klm. kw. i 15,000 miesz. (w tem czwarta część białych), trudniących się hodowlą bydła. Miasto główne t. n. liczy 1,000 mieszk. i pamiętne jest zwycięstwem Anglików nad Kaframi i Hotentotami, odniesionem 3 stycznia 1851 r.

Fort Benton, miejscowość w północn-amer. stanie Montana, nad rzeką Missouri, ożywiony handel futrami, posterunek wojskowy, 1,000 m.

Fort-de-France, dawniej *Fort-Libre* albo *Fort-Royal*, warowne miasto portowe na zachodnio-indyjskiej, należącej do Francji, wyspie Martynice; ma 14,000 miesz., jest rezydencją sądowych i administracyjnych władz kolonji. Cyklon w r. 1891 prawie zupełnie zniszczył to miasto.

Fort-de-l'Écluse, twierdza na prawym brzegu Rodanu, we franc. depart. Ain, w głębokim wąwozie między górami Crêt de la Goutte i Mt. Vuache. Istniała już w XI w., dziś jest jedną z silniejszych warowni pogranicznych.

Fort Scott, miasto w północno-ameryk. stanie Kansas, nad rzeką Marmiton, ma 12,000 m. i liczne pokłady węgla w okolicy.

Fort Smith, miasto w północno-ameryk. stanie Arkansas, nad rzeką Arkansas, siedlisko sądu Unji dla terytorjum indyjskiego, ożywiony handel bawełną, drzewem, zbożem, 12,000 miesz.

Fort Wayne, miasto w północno-ameryk. stanie Indiana, rezydencja biskupa katolickiego, posiada kilka szkół wyższych, ożywiony przemysł (wartość produkcji dochodzi 9 mil. dolar.) i 36,000 miesz.

Fort Worth, miasto w północno-amer. stanie Texas; ważny węzeł kolejowy i punkt handlowy (roczny obrót wynosi 30 mil. dol.); wielkie elewatory zbożowe i obory dla bydła, 24,000 m.

Fortaventura, ob. Fuerteventura.

Forte (z włosk. *mocno)*, wyrażenie, używane w muzyce, na oznaczenie większego natężenia głosu.

Forteca, ob. Twierdza.

Forteguerria Mikołaj, poeta włoski, * 1674 w Pistoja we Włoszech, † 1735 w Rzymie, był nadwornym prałatem papieża Klemensa XII, 1733 został sekretarzem propagandy. Wsławił się głównie poematem satyrycznym „Ricciardetto," w którym ośmiesza przeważnie zepsute obyczaje duchowieństwa (2 t., Wenecja, 1738, ost. wyd. 1813). Por. Ciampi „Memorie di N. F." (Pisa 1813); Procacci „N. F. e la satira toscana" (Pistoja, 1877).

Fortepjan, przyrząd wynaleziony 1717 r. przez Schrötera, organistę w Nordhausen, † 1784, a po raz pierwszy przez G. Silbermana we Freibergu 1726 i B. Cristoforiego we Florencji 1718 lub 1720 r. zbudowany. Wynalazca zamierzył głównie otrzymać trwałość brzmienia i jego cieniowanie *(forte, piano*, skąd nazwa) i stopnie pośrednie mocy, na dotychczasowych klawikordach (ob.) niemożliwe, a ten cel osiągnął zastąpiwszy szarpanie strun, przez uderzanie w nie młotków. Stein w Augsburgu dał dwa razy większą klawjaturę, a 3 struny na każdy ton przeznaczył. Leuher w Rudolstadt (1765) wynalazł *tłumiki*, przez opadnięcie tamujące dowolnie długość trwania tonów. Roller wynalazł środek

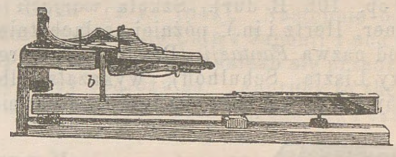

Dawny mechanizm fortepianowy.

osłabiania tonu, przez usuwanie młotków takie, że tylko w jedną strunę (una corde), zamiast w trzy (tre corde), uderzały (harmonika). **F.** rozmaitego bywa kształtu zewnętrznego, najczęściej harfy leżącej, dawniej stojącej *(fligiel)*, lub kwadratowej *(pianino)*. Następne części składają **F.:** 1) *kloc strojowy*, utrzymujący ćwieki strunowe, 2) *klawjatura*, złożona z dłuższych (tworzących gamę c dur) i krótszych klawiszy, które grupami po 12 rozłożone, obejmują wszystkie tony zrównoważone, to jest z pominięciem *lemmy*, tak, że cis np. brzmi jak des i t. d., 3) sztaby żelazne rozsadzające kloc i boki, ściągnione przez struny, 4) *deka brzmienna (Rezonanzboden)*, sta-

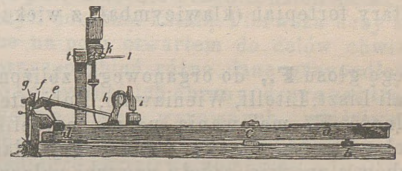

Nowy mechanizm fortepianowy.

nowiąca wierzch instrumentu w leżących, a przednią ścianę w pianinach, 5) struny, 6) system zawieszania młotków, dzielący się na *mechanikę angielską*, *wiedeńską* i ich kombinację (Breitkopfa). Streicher 1824 r. w Wiedniu, czy też Pope w Paryżu, zbudował **F.**, w którym przeciw zwyczajowi młotki biły z dołu (kapostat). **F.** mniejszą ma liczbę tonów, niż instrumenty rzniętе, wskutek zniesienia *lem*, ale rozleglejszą skalę (7, 7½, 8 oktaw), w skutek tego jest polifoniczny z natury rzeczy; ustępuje rzniętym w podobieństwie do głosu ludzkiego, ale je przewyższa siłą. Bez *pedałów*, znoszących działanie tłumików, lub drganie 2 strun (dawniej bywało ich

po 6), **F.** wszystkie natężenia głosu może oddać, i w pewnej mierze zastąpić orkiestrę. Starano się wprowadzić różne ulepszenia do **F.**, pewne wszakże znaczenie zyskał tylko **F.** *alikwotowe* Blüthnera w Lipsku, w których strunom każdego tonu dla wzmocnienia dodane są struny oktawy wyższej; struny te nie są wszakże uderzane młotkami, lecz pobudzane są do drgania przez współdźwięczność. Już w dziełach Heidna, Mozarta, a zwłaszcza Beethovena widoczny postęp w mechanice palcowej (użycie klawjatury w biegnikach) wzmógł się z powstaniem **F.** (Beethovena pierwsza sonata na **F.** *für Hammerklavier* op. 106 B dur). Szkoła *warjacji* (Kalkbrenner, Hertz i in.), później uszlachetniona nieco pod nazwą *Fantazji* (Prudent, Talberg, wiele rzeczy Liszta, Schulhoff), wykazała olbrzymie zasoby **F.** ze względu na lotność i brzmienność.

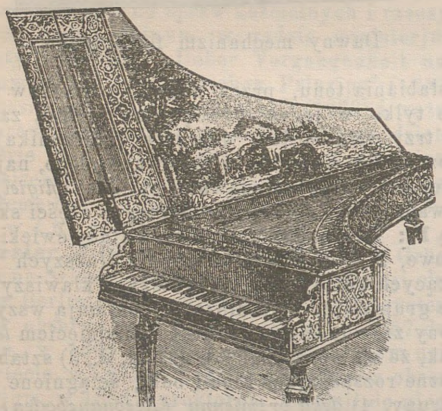

Stary fortepjan (klawicymbał) z wieku XVI.

Potęgę głosu **F.**, do organowego zbliżoną, wykazali Liszt, Litolff, Wieniawski, Rubinstein i in.; zdolność **F.** malowania uczuć najdelikatniejszych—Chopin. Sztukę dawnej gry klasycznej Bachów z energją szkoły nowszej połączył zbyt młodo dla sztuki zmarły Tausig. Do nauki **F.** używają tak zwanych szkół, t. j. zbioru gam, ćwiczeń stopniowanych na jedno i kilka położeń ręki (Kurpiński, Nowakowski, Simon, Nowiński, Dobrzyński, Sikorski, Cramer, Hünten, Bertini), których jednak ogólną wadą jest zaniedbanie teorji, przez co więcej jest maszyn, niż istot grających na **F.** Znakomite są: Clementi'ego „Gradus ad Parnassum,“ Czernego „Schule der Gelaüfigkeit, der Fingerfertigkeit“ i t. d. Chopina i Cramera „Etiudy,“ Bacha „Le clavecin bien temperé,“ przeciążone trudnościami Liszta „Etudes de l'exécution transcendentale“ i w. in. Dzieła Mozarta, Heidena, Beethovena, Dusseka, Schumanna, Webera, Bacha, Scarlattiego, Chopina i in. są niewyczerpaną skarbnicą dla grających na **F.** Obecnie są wielce cenione fortepjany Erarda, Blüthnera, Ibacha, Kapsa, Bechsteina, Steinwaya; w Warszawie istniały lub istnieją fabryki: Hofera, Małeckiego, Seydlera, Kraala, Buchholca, Zakrzewskiego, Budynowicza. Fisharmonika (ob.) jest kombinacją **F.** z organami. Obecnie coraz bardziej zamiast **F.** wchodzą w użycie pianina, wygodniejsze ze względu na swą formę i wielkość i niewiele ustępujące pod względem bogactwa tonu fortepjanom. Por. Welcker und Gontershausen „Der Klavierbau“ (1870); Blüthner und Gretschel „Lehrbuch des Pianofortebaues” (2 wyd., 1886); Marmontel „Histoire du piano et de ses origines” (1885).

Fortes fortuna adjuvat (łac.), szczęście odważnym sprzyja.

Fortescue, rzeka na północno-zachodniem wybrzeżu angielskiej kolonji Australji zachodniej, wytryska na północ od Mount Bruce i, ubiegłszy 280 klm., wpada pod 21°10′ szerok. płd. do oceanu Indyjskiego.

Fortescue, starożytny ród angielski, mający pochodzić od Ryszarda *Mocnego*, który z Wilhelmem Zdobywcą przybył z Normandji do Anglji i zasłonił go swoją tarczą w bitwie pod Hastingsem, skąd otrzymał przydomek Fort-escu (silna tarcza). Znakomitszymi jego członkami są: **F.** (sir John), z Devonshire, adwokat w Londynie, był 1442 roku prezesem sądu ławy królewskiej i wiernym stronnikiem Henryka VI, po którego upadku uciekł z królową Małgorzatą do Szkocji, a stamtąd do Flandrji. Wróciwszy do kraju 1471, został za Edwarda IV najwyższym sędzią i † około 1485 w Ebington, hrabstwie Gloucester. Sławne jest jego dzieło: „De laudibus legum Angliae“, wydane po raz pierwszy na początku XVI w., tłómaczenia angiel. najlepszą ed. sporządził Amos (Cambr., 1825).—Wnuk jego *Jan*, był pradziadem *Sir Hugh Fortescue* († 1751), który został 1721 hr. Clinton i baronem **F.**—*Hugh drugi hr. Fortescue*, * 1783, † 1861, członek izby niższej od 1804 i lord Irlandji (1839—41), napisał wyborną biografję lorda King (Londyn, 1844). Syn jego, *Hugh trzeci hr. Fortescue*, * 1818, od 1841 członek parlamentu; zyskał powszechny szacunek pracami pełnemi poświęcenia dla dobra klas najbiedniejszych. Jest także autorem wielu broszur i artykułów w kwestjach polityki i filantropji, między innemi „O szkołach publicznych dla klas średnich“ (Public school for the middle classes“ 1864).

Forth, rzeka w Szkocji, bierze początek w północno-zachodniej części hrabstwa Stirling, i ubiegłszy 97 klm., wpada do Firth of Forth; spławna od Stirling. W 1882—1889 wybudowano nad zatoką Firth of Forth, kosztem 2½ mil. funtów sterl., olbrzymi most dla kolei żelaznej, którego długość wynosi 2,466 metrów, a wysokość szyn nad poziomem wody 47,7 metrów.

Fortiter in re, suaviter in modo (łac.), stanowczo w dążeniu, łagodnie w postępowaniu. Słowa generała Jezuitów Aquavivy († 1615).

Fortlage Karol Arnold Rudolf, współczesny filozof niemiecki, * 1806, od 1829 docent w Heidelbergu, od 1845 w Berlinie, a 1846 profesor w Jenie, † 1881, zwolennik Benekego (ob.), jego system psychologji doświadczalnej połączył z Kanto-Fichtowską spekulacją w dziełach: „Philos. Meditationen über Platos Symposion“ (Hejdel., 1835); „Ueber Augustins Lehre von der Zeit“ (Hejdel., 1836); „Genet. Geschichte der Phil. seit Kant“ (Lipsk, 1852); „System der Psychol.“ (Lipsk, 1855); „Psychol. Vorträge“ (Jena, 1869); „Philosoph. Vortr.“(1874); „Darstellung und Kritik der Beweise für das Dasein Gottes“ (1840); „Das musikalische System der Griechen“ (1847); „Beiträge zur Psychologie als Wissenschaft aus Spekulation und Erfahrung“ (1875); „Ueber die kantische Phil.“ (6 Phil. Vortr. zum 1869). Por. Brasch „Karl F., ein philos. Charakterbild“ (w „Unsere Zeit“ Lipsk, 1883).

Fortoul Hipolit Mikołaj Honorjusz, pisarz i minister francuski, * 1811 w Digne we francuskim depart. Niższych Alp, stronnik estetycznego humanitaryzmu, był profesorem historji literatury naprzód 1840 w Tuluzie, a od 1846 w Aix. Po rewolucji lutowej wybrany do konstytuanty i izby prawodawczej, przyłączył się do bonapartystów; od 28 października 1851 do zamachu stanu 2 grudnia t. r. otrzymał tekę ministra wyznań i oświecenia publicznego. Na tem stanowisku okazał się nadzwyczajnie czynnym; † 1856 u wód w Ems. Z prac jego najcelniejszą jest „De l'art en Allemagne“ (2 t., Paryż, 1841); „Grandeur de la vie privée“ (Paryż, 1838, t. 2); „Etudes d'archéologie et d'histoire“ (1854).

Fortuna, u Greków *Tyche*, rzymska bogini losu zarówno szczęśliwego, jak i nieszczęśliwego. Podług Hezjoda, córka Okeanosa, podług Pindara, siostra Park. Stanowi przeciwieństwo do *Fatum* przez to, że działa samowolnie, zsyłając wedle własnego upodobania smutek lub radość. W Rzymie miała wiele świątyń pod różnemi nazwiskami, jak: Bona, Patricia, Plebeia, Equestris, Virilis, Primigenia, Publica, Privata, Muliebris, Virginiensis, Fors **F.**, Obsequens, Felix, Respiciens, Adversa, Mala, Manens, Stabilis, Brevis, Huiuscediei i t. d. Zwyczajnym jej atrybutem jest ster, a także wagi, róg obfitości, koło lub kula, kłosy, czasem skrzydła.

Fortuna.

Fortuna fovet fatuis—los sprzyja głupcom.

Fortuna multis dat nimium, satis nulli, (łac.) Los daje wielu za dużo, ale nikomu dosyć.

Fortunat Wenancjusz Honorjusz Klemencjan, poeta łaciński, * we Włoszech, † 609. Uleczony ze ślepoty cudownie przed obrazem ś. Marcina w Ravennie. W 599 został biskupem w Poitiers. Słynne są jego „Hymny na cześć ś. Krzyża“. Napisał także kilka żywotów świętych.

Fortunatae insulae, starożytna nazwa wysp Kanaryjskich.

Fortune Robert, podróżnik i botanik, * 1813, † 1880; w młodości zajmował się ogrodnictwem, w 1843 udał się do Chin dla zbadania tamecznej uprawy herbaty, bawełny i innych roślin użytecznych; sprawozdanie z tej podróży ogłosił w „Three years wanderings in the northern provinces of China“ (2 t., 1847). Następnie odbył trzy jeszcze podróże do Chin i Japonji i pod stosownem przebraniem umiał daleko się przedrzeć. Inne jego opisy podróży są: „Journey to the tea coutries of China“ (3 t., 1852); „Jedo and Peking“ (1863).

Fortuny Marjan, malarz hiszpański, * 1839 w Reus w Katalonji, towarzyszył gen. Prim w wyprawie do Marokko (1859—60), później pracował w Paryżu, gdzie mu przyświecał wielki talent Meissoniera, następnie powrócił do Hiszpanji, a w 1866 osiadł na stałe w Rzymie, gdzie † 1874. Z obrazów jego najcelniejsze „Wesele w Madrycie“, „Marokański pogromca wężów“ i in.; nadto wykonał wiele udatnych akwarel, jak „Modlący się Arabowie“, „Marokańscy handlarze dywanów“ i in. Por. życiorysy Davilliera (Paryż, 1875) i Yriarte'a (tamże 1886).

Fortyfikacja, sztuka umacniania miejsc do działania wojennego korzystnych, tak, iżby w nich mała liczba skutecznie opierać się mogła przeważnej sile nieprzyjacielskiej. Wedle miejscowości, którą się umocnić pragnie, dzieli się **F.** na polową, czyli doraźną, i stałą. Pierwsza uczy sypać szańce na polu otwartem do celów chwilowych i przysposabiać różne dane przypadłości lokalne do korzystnej ich obrony; druga zaś trudni się budową miejsc warownych, właściwych twierdzom. Różne systemy fortyfikacyjne, t. j. różne zasadnicze kształty i kombinacje linji fortyfikacyjnych w fortyfikacji stałej dają się sprowadzić do następnych głównych typów: **F.** *okólna*, w której wał główny ma kształt koła; *system wielokątowy, czyli poligonalny*, w którym wał główny składa się z linji prostych, schodzących się w kątach wyskakujących; *system kleszczowy*, w którym linje proste głównego wału tworzą kąty wyskakujące i wchodzące, oraz *system bastjonowy* (ob. Bastjon). Por. Meciszewskiego „F. polowa“ (1825); Gutkowskiego „Rozprawa o F.“ (1811); Bousmarda „Essai de F.“ (1837); Zastrowa „Geschichte der beständigen Befestigung“ (1854); Zweyera „Feldsbefestigunskunst“ (1862), Blumharta „Die stehende Befestigungskunst“ (1864).

Forum, tak się nazywał w Rzymie rynek, czyli plac otwarty, przeznaczony na targi, posiedze-

nia sądowe i zgromadzenia ludowe. Pierwotne **F.**, położone w okolicy dzisiejszego *Campo Vaccino* i zwane **F.** *Romanum* albo **F.** *Magnum*, leżało w środku miasta i ciągnęło się od półn.-zachodu ku południ. wsch., od stóp góry Kapitolińskiej do wzgórza Welijskiego; długość jego wynosiła stóp 630; szerokość ze strony zachod. stóp 190, ze wschodn. 110. Ze wszystkich stron otoczone było ulicami. Dzieliło się w podłużnym kierunku na dwie części: wschodnią, węższą, otoczoną świątyniami i publicznemi gmachami, zwaną *Comitium*, gdzie się odbywały najdawniejsze zgromadzenia rzymskie i zachodnią, szerszą, czyli właściwie **F.**, gdzie było miejsce dla targów, zgromadzeń ludowych i walk gladjatorskich. Od czasów zdobycia Macedonji wznosiły się na **F.** wspaniałe budowle, zwane bazylikami (najdawniejszą jest *Basilica Porcia*, zbudowana 184 prz. Chr.), Basilica Opimia, Fulvia, oraz różnego rodzaju pomniki, jak np. *Columna Rostrata* Duiljusza. Do Comitium przylegała kurja Hostyljusza, miejsce zgromadzeń senatu; w półn. stronie właściwego **F.** przed *Basilica argentaria* stały 3 przechodnie gmachy (Jani), z których środkowy był jakby giełdą rzymską, gdzie załatwiano interesa bankierskie. Granicę między obu częściami stanowiły katedry mównicze (Rostra). Od Cezara i Augusta czasów utraciło **F.** dawne znaczenie, jako ognisko życia publicznego; nie przestano go jednak upiększać wielu pysznemi gmachami.— W nowszym języku sądowym Forum oznacza sąd właściwy pewnego miejsca, okrąg, na który się rozciąga prawnie działalność danego sądu: stąd **F.** *competens*, sąd kwalifikujący się do rozpoznania pewnej sprawy, **F.** *incompetens* sąd niewłaściwy; **F.** *contractus*, sąd według miejsca zawartej umowy; **F.** *delicti commissi*, od miejsca popełnionej zbrodni; **F.** *domicilii* lub **F.** *habitationis*, od miejsca pobytu; **F.** *apprehensionis*, od miejsca schwytania przestępcy; **F.** *originis*, od miejsca urodzenia lub zamieszkania; **F.** *rei sitae*, od miejsca, w którym się znajdują przedmioty sporne i t. d. Por. Reber „Die Ruinen Roms" (Lipsk, 1878); Parker „The F. Romanum" (Londyn, 1876); Jordan „Kapitol, Forum und Sacra Via in Rom" (Berlin, 1881); Tocco „Ripristinazione del Foro romano" (Rzym, 1858) i Hülsen „Rekonstruction des Forum Romanum" (tamże, 1892).

Forum mixtum, w dawnej rzeczypospolitej polskiej tak nazywały się sądy duchowne z udziałem przedstawicieli sądownictwa cywilnego, skoro pod obrady przychodziły sprawy o testamenta. Nazwę tę nosiły następnie i Trybunały, ustanowione w Koronie 1578 i w Litwie 1581, na które województwa i kapituły wysyłały swych delegatów. Deputat kapituły gnieźnieńskiej był prezydentem trybunału, deputaci zaś świeccy marszałka z pomiędzy siebie wybierali. Duchowni zasiadali jedynie w sprawach o gwałty i naruszenie bezpieczeństwa publicznego pod bokiem Trybunału i na zjazdach publicznych; komplet *fori mixti* składał się z 8 członków, a mianowicie 4 duchownych i 4 świeckich, gdy zaś sami świeccy zasiadali tylko w 6 członków.

Foscari Franciszek, doża wenecki od 1423 do 1457, pamiętny ustawicznemi wojnami, jakie Wenecja za jego rządów z licznymi toczyła nieprzyjaciółmi i osobistemi nieszczęściami; † 1457 z żalu po utracie syna Jakóba, którego zawiść Wenecjan po kilkakrotnych torturach o śmierć przyprawiła. Tragiczna śmierć Foscarich służyła wielokrotnie za temat do utworów poetyckich, między innemi do Byrona „Dwóch Foskarich" (The two F. 1821). Por. Litta „Famiglie celebri italiane" (t. 9); Sengera „Historisch-kritische Studien" (Monachjum, 1878).

Foscolo Mikołaj Hugon, znakomity poeta włoski, * 1778 na wyspie Zante z rodziny weneckiej, † 1827 w Londynie. Gorąca miłość do ojczyzny i wiara w odrodzenie się i zjednoczenie Włoch kierowała jego krokami od wczesnej młodości, i uczuciom tym poświęcił **F.** swe życie jako poeta, nauczyciel i działacz. Wykształcony wojskowo, z początku chciał z orężem w ręku służyć swej ojczyźnie, zobaczywszy jednak wkrótce, że niewiele na tem polu uczyni, zamienił miecz na pióro. Natchniony francuską rewolucją, wystąpił w Wenecji z tragedją „Tieste" (1797), z zapałem przyjętą przez wszystkich oczekujących od Francji wyzwolenia Włoch. Sam **F.** wkrótce spostrzegł zawodność swych nadziei i boleść nad upadkiem ojczyzny w połączeniu z żalami własnemi wyraził w „Ultime lettere di Jacopo Ortis" (Medjolan, 1802, nowe wyd. 1887). Powołany do Konsulty, odznaczył się śmiałą i namiętną mową mianą w Lugdunie, wydaną dopiero po jego śmierci p. t. „Orazione a Bonaparte" (Lugano, 1829). W tymże czasie wykładał w Pawji po Monti'm literaturę włoską. W r. 1804 udał się z wojskiem franc. do Boulogne, 1805 powrócił do Włoch i zajął się tłómaczeniem Iljady, które wszakże doprowadził tylko do początku 7 księgi. Wygnany z Medjolanu, gdzie przebywał po powrocie, przez Eugenjusza, za tragedję „Ajace", udał się do Florencji i tam jeszcze silniej wypowiedział nadzieje w odrodzenie się Włoch w dramacie „Ricciarda," wydanym w Londynie 1820. Ściągnąwszy na siebie niezadowolenie rządu z powodu propagandy politycznej pomiędzy gwardją narodową, z którą miał stosunki jako adjutant gen. Pino, był zmuszony opuścić Włochy, Początkowo przebywał w Szwajcarji, następnie zaś od 1817 w Londynie, gdzie zajmował się wydaniem czterech wielkich poetów włoskich, zdołał jednak wykończyć tylko wydanie Danta „Divina commedia" (Londyn, 1825, z ilustracjami). Umarł tamże w niedostatku. Oprócz wymienionych utworów, wydał „Saggio sopra Petrarca" (Lugano, 1824), rozprawy o Dekameronie i Komedji Boskiej („Discorso storico del Decamerone"

1825, „Discorso sul testo della Commedia di Dante“ 1825), oraz przełożył z Kallimacha poemat „Włosy Bereniki,“ jak równie ustępy z „Iljady“ Homera (wspólnie z Monti'm). Po śmierci **F.** wydano „Lezioni di eloquenza” (Wenecja, 1830); „Discorsi storici e letterari” (Medjolan. 1843); korespondencję **F.** „Epistolario“ wydali Orlandini i Mayer (3 t., Florencja, 1854). Zbiór jego poezji „Poesie“ wychodził często (np. Florencja, 1856, 1884 i 1889). Por. życiorysy poety, napisane przez Pecchio (Lugano, 1833); Carrera (Wenecja, 1842); Artusi „Vita di U. F.” (Florencja, 1878); Ugoletti „Studi sui sepoleri di U. F.“ (Bolonja, 1888) i G. Chiarini „Gli amori di U. L. nelle sue lettere“ (2 t., tamże, 1892); u nas o **F.** pisano w *Kłosach* (1872).

Fosfeny, koła świetlne, które powstają przy mechanicznym nacisku na gałkę oczną; umysł odnosi je nazewnątrz oka i w stronę przeciwną naciskowi. Stanowią one ważny dowód, że specyficzność wrażenia światła, jak i wszystkich wrażeń leży w mózgu, nie w zewnętrznych działaczach (ob. Czucie). Prócz tego, **F.** mają pewne zastosowanie djagnostyczne w oftalmologji, wszakże bardzo podrzędne i mało ważne.

Fosfin, gaz, toż co *fosforowodór*, ob. Fosfor.

Fosfina, barwnik, ob. Chryzanilina.

Fosfor (z grec. *fos* światło i *fero* niosę) pierwiastek chemiczny trójatomowy, odkryty przez Brandta w 1669 r. Oznacza się symbolem *Ph* lub *P*, ciężar atomowy jego wynosi 31. W świecie mineralnym znajduje się w postaci fosforanów i za pośrednictwem roślin przechodzi do ciała zwierząt. Nieorganiczna część kości składa się z fosforanu i węglanu wapna, w moczu zawiera się fosforan sody, magnezji i t. d.; podobnież znajdujemy fosforany w krwi, mięsie, mleku. **F.** otrzymuje się z kości; kości, uwolnione przez spalenie od części organicznych, proszkują się i zarabiają rozcieńczonym kwasem siarczanym; z cieczy, przy wywiązywaniu kwasu węglanego, opada siarczan wapna (gips), a w cieczy pozostaje kwas fosforny, niezupełnie wolny od wapna; ciecz się odparowuje, miesza z proszkiem węgla, masę tę się suszy i wyżarza w retortach glinianych *C* (fig. 1). Węgiel redukuje

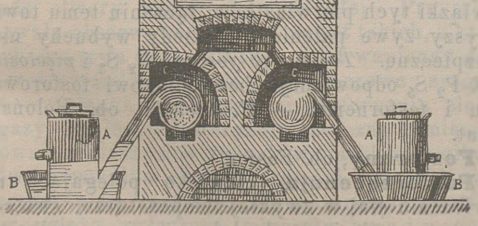

Fig. 1.

kwas fosforny i wywiązuje się tlenek węgla i pary **F.**, które się zagęszczają w odbieralnikach, napełnionych wodą. Nakoniec **F.** się oczyszcza i wylewa w formy. 100 kilogramów kości wydaje 8 do 9 klg. fosforu. **F.** jest to ciało stałe, żółtawo-białe, w zwykłej temperaturze miękkie jak wosk, w niższej kruche, woni właściwej — czosnkowej. C. wł. przy $10^0 = 1{,}83$. Topi się przy 44^0, wre przy 290^0; para jest bezbarwna, gęstość jej względem powietrza=4,32, względem wodoru = 62. Ciężar zatem jednej objętości **F.** odpowiada ciężarowi 2 atomów, a para **F.** zawiera pod tą samą objętością 2 razy więcej atomów niż para gazów prostych — tlenu, wodoru i t. p. (ob. Chemja); to się wszakże stosuje tylko do **F.** wolnego; w związkach jego gazowych ciężar 1 objętości=ciężarowi atomowemu. **F.** ulatnia się niżej punktu wrzenia, na powietrzu wydaje białe dymy i świeci w ciemności, co zdaje się być skutkiem wolnego utleniania. **F.** rozpuszcza się w siarku węgla, trudniej w alkoholu i eterze. Jeżeli **F.** ciekły zwolna krzepnie, to krystalizuje według szeregu foremnego. Te same kryształy tworzą się, gdy **F.** jest przechowywany w niedostępie powietrza; powstają też w jego roztworach. Są bezbarwne i przezroczyste; wobec nich **F.** zwykły, szybko studzony, okazuje się bezkształtnym. Jeżeli **F.** ciekły jest wystawiony przez pewien czas na temperaturę wyższą nad 200^0, to przy wywiązywaniu ciepła przechodzi zwolna w ciało czerwone lub brunatne, **F.** *czerwony*, który stanowi odmianę allotropową **F.** zwykłego. **F.** czerwony jest bezwonny, nie świeci w ciemności i nie rozpuszcza się w rozpuszczalnikach **F.** zwykłego, jest nietopliwy, przy 300^0 przechodzi w parę, która się zagęszcza na **F.** zwykły. Jeżeli jednak w naczyniach ściśle zamkniętych utrzymuje się przez pewien czas w temper. 360^0, to część jego się ulatnia i przy oziębianiu tworzy kryształy czarne, blasku metalicznego, przepuszczające światło czerwone. Znamy zatem 4 odmiany **F.**: dwie białe i dwie czerwone, dwie bezkształtne i dwie krystaliczne. Główny użytek **F.** jest do zapałek (ob.). W małych ilościach wprowadzony do żołądka, **F.** pobudza trawienie i wszystkie czynności w organizmie. W większych ilościach sprowadza ogromne spustoszenia w żołądku, ostre stłuszczenie wątroby i serca, stąd żółtaczkę, poraża czynności mózgu i szybko do śmierci prowadzi. Jako lekarstwo niezmiernie rzadko się używa; daleko ważniejsze znaczenie ma jako trucizna. Ponieważ bardzo łatwo dostać go można, stąd stanowi on bardzo często używany środek dla zabójstw i samobójstw. Używa się w tym celu głównie łebków od zapałek fosforowych. Prócz tego u robotników w fabrykach zapałek występuje często zatrucie chroniczne, objawiające się najwyraźniej zmartwieniem szczęki dolnej *(necrosis)*. Ponieważ przy-

tem fosfor jest bardzo częstą przyczyną pożarów, stąd stanowi w policyi lekarskiej kwestyę wielkiej wagi, która jeszcze wiele zostawia do życzenia. — *Związki F.* Z wodorem **F.** wydaje *fosforowodór*, H_3P; związek ten otrzymuje się różnemi sposobami; przez ogrzewanie kwasu podfosforowego lub fosforowego tworzy się fosforowodór i kwas fosforny, z których pierwszy uchodzi w stanie lotnym; powstaje również przez ogrzewanie **F.** czerwonego z mlekiem wapiennem. Jest to gaz bezbarwny, płonący jasnym płomieniem, przyczem powstaje woda i bezwodnik fosforowy, którego część unosi się w postaci białych pierścieniowych dymów (fig. 2). Jeżeli

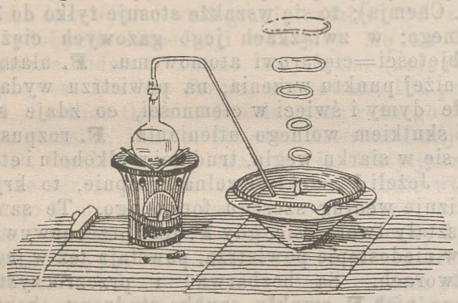

Fig. 2.

go się otrzymuje z **F.** zwykłego i ługu potażowego, to zapala się dobrowolnie w powietrzu (fig. 3); przyjmuje się pospolicie, że zawiera on w sobie wtedy nieco związku bogatszego w **F.** (H_2P), co wszakże nie pewna. Z chlorem **F.** łączy się bezpośrednio i wydaje *trójchlorek* **F**-*u*, PCl_3, ciało płynne, dymiące, albo, przy nadmiarze chloru, *pięciochlorek* **F**-*u*, PCl_5, ciało stałe. Przez zastąpienie dwu atomów chloru dwuatomowym tlenem powstaje *tlenochlorek* **F**-*u* PCl_3O_2. Z tlenem **F.** wydaje kilka kwasów: podfosforowy, fosforowy, fosforny. *Kwas fosforny* H_3PO_4 otrzymuje się przez ogrzewanie kwasu azotnego z **F.**, albo przez działanie kwasu siarczanego na kości palone i odcedzenie utworzonego siarczanu wapna, a rozcieńczone roztwory tego kwasu zagęszczają się przez odparowanie i ogrzewanie do słabego rozżarzenia. Tak otrzymany kwas stanowi szkło przezroczyste *(kwas fosforny szklisty)*, z którego roztworu krystalizuje i stanowi kryształy rozpływalne, łatwo rozpuszczalne w wodzie. Jest to kwas trójzasadowy, tworzy zatem trzy szeregi soli, powstające przez zastąpienie 1, 2, lub 3 atomów wodoru metalami. Sole tego kwasu, *fosforany* (wapna, magnezji) znajdują się w organizmach zwierząt i roślin, obecność

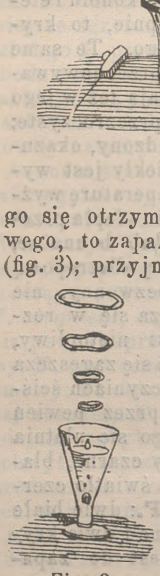

Fig. 3.

ich w gruncie jest niezbędną dla wykształcenia nasion. Kwas fosforny i rozpuszczalne fosforany dają z azotanem srebra żółty osad fosforanu srebra, który stanowi ogólną ich cechę. Przez stopienie i rozżarzenie kwasu fosfornego z dwu jego cząsteczek występują pierwiastki dwu cząsteczek wody i powstaje nowy kwas *pyrofosforny*: $2\,H_3PO_4 - H_2O = H_4P_2O_7$; kwas ten jest nietrwały i przechodzi napowrót w fosforny, w związkach jednak jest trwały; sole jego, *pyrofosforany*, otrzymać można przez wyżarzanie fosforanów. Cztery atomy wodoru tego kwasu są w solach normalnych (obojętnych) całkowicie, w solach kwaśnych do połowy zastąpione metalami. Sole rozpuszczalne dają z solami srebra biały osad *pyrofosforanu srebra*. Jeżeli kwas fosforny będzie silniej wyżarzony, z każdej jego cząsteczki występuje cząsteczka wody i tworzy się nowy kwas, *metafosforny:* $H_3PO_4 - H_2O = HPO_3$; wydaje on naturalnie jeden tylko szereg soli *metafosforanów*. — Przez spalenie **F.** w suchym tlenie tworzy się *bezwodnik fosforny*, P_2O_5, masa biała, szybko przyciągająca wodę. Teoretycznie różne kwasy fosforne wyprowadzają się z typu wody, przez zastąpienie trzech atomów wodoru trójatomowym rodnikiem, *fosforylem* PO; i tak: kwas fosforny $H_3(PO)O_3$ wyprowadza się z H_6O_3, kwas pyrofosforny $H_4 2(PO)O_5$ z $H_{10}O_5$, kwas metafosforny $H(PO)O_2$ z H_4O_2. W nowszych czasach poznano wielokrotne odmiany kwasu metafosfornego: $H_nP_nO_{3n}$. — *Kwas fosforowy* H_3PO_3 powstaje przez rozkład trójchlorku **F.** wodą. Jest to masa krystaliczna, topiąca się przy 74°; jest trującą. Znany jest też *bezwodnik fosforowy* P_2O_3, masa biała, dobrowolnie zapalająca się w powietrzu. *Kwas podfosforowy*, H_3PO_2, powstaje przez działanie **F.** na wodan baryty, przyczem tworzy się podfosforan baryty, z którego otrzymuje się kwas przez rozkład kwasem siarczanym. Jest to ciecz gęsta, przez ogrzewanie rozpadająca się na kwas fosforny i fosforowodór. — Pod względem teoretycznym **F.** odpowiada azotowi, a wodorki ich H_3N i H_3P_4 okazują wiele analogji, dlatego przez analogję do amonjaku, można fosforowodór nazwać *fosforjakiem*, w którym wodór może być zastąpiony przez chlor lub rodniki organiczne. — Przez ogrzewanie fosforu z siarką lub przez topienie ich mieszaniny pod wodą, otrzymują się związki tych pierwiastków; łączeniu temu towarzyszy żywe palenie, a niekiedy wybuchy niebezpieczne. *Trójsiarek fosforu* P_2S_3 i *pięciosiarek* P_2S_5 odpowiadają bezwodnikowi fosforowemu i fosfornemu. — **F.** *boloński*, ob. Boloński spat.

Fosforany, ob. Fosfor.

Fosforescencja, zjawisko polegające na świeceniu ciał w zwykłej temperaturze; świecenie to w ogóle jest tak słabe, że jest widoczne tylko w ciemności. Nazwa pochodzi od świece-

nia w ciemności fosforu. Ciała fosforyzują wskutek różnych przyczyn. Najważniejszą z nich jest *insolacja*, t. j. wystawienie ciała na promienie światła słonecznego, lub innego silnego. **F.** zaczyna się dopiero po pewnym czasie po wystawieniu ciała na promienie światła i trwa jeszcze po ich usunięciu, jest to główna różnica **F.** od fluorescencji (ob.), która rozpoczyna się i kończy wraz z wystawieniem na promienie światła. Według Bécquerela (1840—1860), wszystkie ciała świecą wskutek insolacji, trwanie wszakże **F.** dla różnych ciał jest bardzo różne i przypada według Bécquerela między 35 godzinami a 0,0001 sekundy; do obserwacji tak krótkiego zjawiska Bécquerel urządził oddzielny przyrząd *fosforoskop*. Składa się on z puszki walcowej *a* (fig. 1), z blachy wyczernionej, w której przedniej ścianie znajduje się otwór *b*. Taki sam otwór znajduje się również na tylnej ściance naprzeciw *b*. Wewnątrz skrzynki mieszczą się dwie wyczernione płyty *cc* i *dd* (fig. 1), umocowane na osi, która za pomocą korby *e* (fig 2) i systemu kół zębatych *fgh* może być wprowadzona w szybki ruch obrotowy; każda z płyt posiada cztery otwory tego samego kształtu co *b*. Aby dane

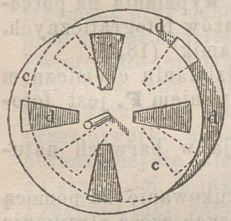

Fig. 1.

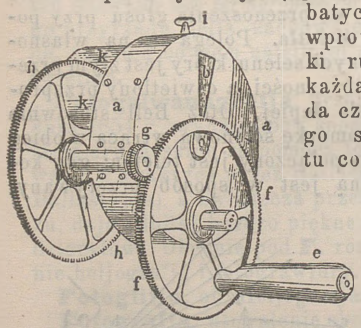

Fig 2.

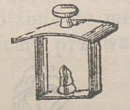
Fig. 3.

ciało badać za pomocą fosforoskopu, przytwierdza się je woskiem do ramki (fig. 3), którą się wstawia do przyrządu i przytwierdza do niego szrubką *i*. Promienie światła padają na ciało fosforyzujące przez rurkę *k*, obserwator zaś spogląda przez otwory ściany przeciwległej. Przyrząd pozwala obserwować **F.** ciał nawet takich, u których ona trwa nader krótko. Spat wapienny daje w przyrządzie światło pomarańczowe, aragonit — zielonkawe. Najkrócej fosforyzują ciecz i gazy. Najlepiej fosforyzują sztuczne kamienie, głównie z mieszaniny związków siarki oraz alkaljów i ziem alkalicznych (kamień boloński, fosfor Balduina, Cantona). Do naturalnych fosforów należą zwłaszcza minerały baru i wapna. Barwa **F.** zmienia się często z temperaturą i z własnościami fizycznemi ciała fosforyzującego. Gdyby **F.** i fluorescencja różniły się tylko czasem, to przyczyną tej różnicy byłoby to, że cząsteczki ciał fluoryzujących łatwo przyjmują drganie eteru i łatwo je tracą, podczas kiedy cząsteczki ciał fosforyzujących z trudnością ruch przyjmują i zwolna go tracą; z tego należałoby wnosić, że ciała fluoryzujące nie fosforyzują i nawzajem, co wszakże nie jest ogólnem. Inne sposoby pobudzania **F.** są: wolne palenie (tu zdaje się należeć świecenie gnijącego drzewa, gnijących ryb i t. p.), działania mechaniczne (cukier, kreda, i in., świecą przy rąbaniu i tłuczeniu), ciepło, elektryczność; nakoniec procesy życiowe wielu roślin i zwierząt: robaczki świętojańskie, wiele wymoczków, mięczaków, zwierzokrzewów, wywołujących zjawisko tak zwanego świecenia morza. Fosforescencję ciał organicznych, martwych, jak np. gnijących drzew lub ryb, albo żywych, jak robaczka świętojańskiego, lub różnych zwierząt morskich, powodujących tak zwane świecenie morza, wyjaśnił Radziszewski. Wykazał on najpierw na lofinie, a potem na innych substancjach, że świecą one bardzo żywo, gdy utleniają się zwolna przy oddziaływaniu alkalicznem; utlenianie to zachodzi pod wpływem rozwijającego się w takich warunkach ozonu. Świecenie zwierząt żyjących tłómaczy się tem, że wydzielają one substancje ulegające podobnemu powolnemu utlenianiu. Wyrób *sztucznych fosforów*, czyli ciał świecących w ciemności, stał się w ostatnich czasach przedmiotem fabrykacji; metody otrzymywania takich ciał podali Forster, Seelhorst, Bécquerel i Thomson; są to po większej części związki baru, strontu i wapnia z siarką. Po sproszkowaniu i pomieszaniu z werniksem materjały takie mogą być używane jako farby świecące Balmaina, światło pochłonięte przez nie we dnie wystarcza do nadania im własności świecenia przez całą noc. Proponowano zastosowanie ich do celów praktycznych, np. do powlekania okrętów, coby mogło uchronić od częstych wypadków spotykania się statków na morzu. Wogóle wszakże światło to jest zbyt słabe, by istotne korzyści z niego osiągnąć się dały.

Fosforjak, ob. Fosfor.

Fosforki, związki fosforu z metalami, ob. Fosfor.

Fosforny kwas, ob. Wodór.

Fosforochalcyt, fosforan miedzi, ob. Miedź.

Fosforografja, badanie promieni pozaczerwonych z widma rzucanego na substancję fosforyzującą. Nazwa ta zresztą powszechnie nie jest używana. Ob. Fosforescencja.

Fosforonekroza, zatrucie fosforem, ob. Fosfor.

Fosforos (światłonośny), w mitol. greckiej, przydomek Artemidy, oraz imię syna Astrai, spuszczającego rosę. Zwie się też Heosforos

(od *Heos* zorza), odpowiada łacińskiej nazwie *Lucifer*.

Fosforoskop, ob. Fosforescencja.

Fosforowodór, ob. Fosfor.

Fosforyl, ob. Fosfor.

Fosforyści, ob. Szwedzki język i literatura.

Fosforyt, minerał, odmiana ziemista apatytu (ob.), barwy białawej, szarawej lub brunatnej, ważny z tego względu, że przerabia się na *superfosfaty*, używane jako nawóz. Różne odmiany **F.**, pochodzące z różnych okolic, zawierają różne ilości fosforanu wapna, do 60 a nawet 80 odsetek; **F.** podolski, znajdujący się w łupku sylurskim nad Dniestrem, zawiera go tylko 25—40 odsetek. Por. Meyn „Die natürlichen Phosphate" (1873).

Foss Henryk Herman, poeta norweski * 1790 roku w Bergen, nauczyciel tamecznej szkoły realnej, był 1827 reprezentantem swego rodzinnego miasta na storthingu (sejmie), 1833 deputowanym sejmowym z Chrystjanji, które to miasto i na wszystkich późniejszych sejmach przedstawiał. Mianowany od 1845 r. radcą stanu, sprawował urząd ministra marynarki do r. 1849, poczem usunął się do Chrystjanji i tu † 1853 r. Zostawił po sobie liczne prace poetyczne.

Fossano, miasto w prowincji włoskiej Cuneo, nad rz. Stura, 390 metr. nad p. m. leżące, rezydencja biskupa, starożytny zamek, katedra, akademja nauk z bibljoteką, seminarjum, gimnazjum, szkoły techniczna i weterynaryjna, ożywiony handel, 8,000 miesz.

Fossarjusze, Fossarjanie, jacyś sekciarze XV w. w rodzaju Adamitów (ob.), tak nazwani od *fossa*, dół, jaskinia, w których się zgromadzali. Przybyli oni z Włoch czy Francji do Czech, a stąd do Polski, gdzie jeszcze w r. 1505 pięć kobiet, należących do tej sekty, spalono w Krakowie, a we Lwowie trzech mężczyzn 1506 r.

Fossilia (łac.) wszystko, cokolwiek z wnętrza ziemi się wydobywa. W rozleglejszem znaczeniu *minerały*, w ściślejszem zaś tylko *skamieniałości*.

Fossombrone, miasto w prow. włoskiej Pesaro-Urbino, rezydencja biskupa, gimnazjum, seminarjum, tkalnie jedwabiu i 4,500 miesz. W pobliżu ruiny starożytnego Forum Sempronii.

Foster John Wells, inżynier, * 1815 w stanie Massachusetts, † 1870 w Chicago; napisał „The Mississipi valley" (Chicago, 1869) i „Prehistoric races of the United States of America" (1873).

Fothergill (Jan), lekarz, * 1712 w Carrend, hrabstwie York, † 1780. Dzieła jego lekarskie są: „Aracount on the putrid sore throat"; „A concise and systematic vien on a painfal affection of the nerves of the face" (Lond. 1805). Posiadał znakomity zbiór zoologiczny i mineralogiczny i upamiętnił swe imię założeniem szkoły dla dzieci ubogich kwakrów.

Fothergill Jessie, powieściopisarka angielska, * 1851, córka kupca z Manchester, † 1891 w Bernie; napisała: „Healły" (1875); „Aldyth" (1877); „The first violin" (1878); „Probation" (1879); „The Wellfields" (1880); „Kith and Kin" (1881); „Peril" (1884); „A march in the ranks" (1890). W przekładzie polskim: „Po krwi i duchu", powieść, przełożyła Ksawera Dalewska (Warsz. 1883, t. 2); „Walka ducha" (1888, przekład tejże).

Fotheringhay, wieś w angielskiem hrabstwie Northampton, nad rz. Nen, zwaliska zamku, w którym 8 lutego 1587 Marja Stuart została straconą.

Fotoceramika, sztuka wypalania na porcelanie, szkle i metalach obrazów fotograficznych. Por. Krüger „Die Photokeramik" (1879).

Fotochemja, nauka o działaniu chemicznem światła. Głównem zastosowaniem **F.** jest fotografja (ob.).

Fotochromja, fotografja w barwach naturalnych, ob. Fotografja.

Fotochromografja, drukowanie za pomocą klisz wielokolorowych, których część otrzymuje się drogą fotografji. Zastosowanie praktyczne **F.** jest dotąd jeszcze słabe.

Fotofobja, chorobliwa obawa światła.

Fotofon, przyrząd wynaleziony przez Bella 1880 r., służący do przenoszenia głosu przy pomocy promieni światła. Polega on na własnościach elektrycznych selenu, który jest złym przewodnikiem elektryczności, a oświetlony przeprowadza ją o wiele lepiej. Otóż Bell stosownie przygotowaną komórkę selenową wtrąca w obieg prądu, z którym połączony jest telefon; gdy komórka oświetlaną jest w sposób przerywany,

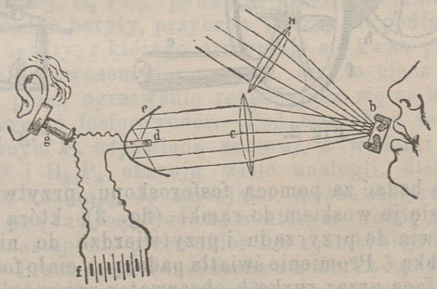

Fotofon.

w czasach szybko po sobie następujących, to natężenie prądu, wskutek zmiany przewodnictwa selenu, ulega też szybkim zmianom, co w dalszym ciągu wpływa na siłę magnesu w telefonie i wywołuje ruchy tafelki telefonowej. Jeżeli np. promień światła w ciągu sekundy ulega 500-krotnemu przerywaniu, to tafelka ulega tyluż drganiom i wydaje ton odpowiedni. Dla przysyłania głosu Bell i Tainter używają zwierciadełka *b* (ob. rys.),

od którego odbite promienie słoneczne lub elektryczne padają na komórkę selenową *d*, znajdującą w ognisku zwierciadełka parabolicznego *e*, osoba mówiąca zwraca swój głos ku tylnej stronie zwierciadełka, które wskutek tego przechodzi w drgania, a zależnie od tego promienie światła ulegają drżeniu, oświetlają więc selen w sposób przerywany, a w telefonie umieszczonym na drugiej stacji odtwarza się głos, który wywołał drżenie zwierciadełka. Przy dalszych badaniach poznał nawet Bell, że selen i prąd elektryczny są tu zbyteczne. Jeżeli mianowicie promienie światła, odbite od drgającego zwierciadełka padają na tafelkę ebonitu, czyli gumy stwardniałej, tafelka ta przechodzi w drgania, i jeżeli jest trzymaną przy uchu wydaje ton. Podobną własność oprócz ebonitu posiada i wiele innych ciał. Zwierciadło nie stanowi tu istoty rzeczy, idzie tylko o to, aby promień na cienką tafelkę jakiegokolwiek ciała padał w sposób przerywany, np. przez otworki umieszczone na brzegach szybko obracającej się tafelki. Wysokość tonu odpowiada szybkości, z jaką światło ulega przerywaniu. Przyrząd taki, zastosowany do przesyłania głosu ludzkiego, urządził Mercadier pod nazwą *radjofonu;* ponieważ zaś działanie to najsilniej wywierają promienie czerwone i pozaczerwone, czyli cieplikowe promienie widma, dlatego przyrząd ten nazwano też *termofonem*, gdy dla pierwotnego przyrządu Bella zachowuje się nazwę *fotofonu*, na selen bowiem najsilniej działają promienie świetlne.

Fotogalwanografja, przez Pretscha w Wiedniu 1854 r. wynaleziony sposób otrzymywania klisz drukarskich za pomocą fotografji. Zastosowany w praktyce przez Dallasa w Londynie (ob. Dallastypja), a zwłaszcza przez Goupila w Paryżu, daje odbitki bardzo piękne i zbliżone do miedziorytów. Obecnie pod **F.** rozumiemy przeważnie heljografję i fotograwiury.

Fotoglifja, ob. Heljografja.

Fotografja, utrwalenie obrazu otrzymywanego w ciemni optycznej (ob. Camera obscura). Utrwalenie to polega w ogóle na chemicznem działaniu światła, wskutek czego niektóre ciała ulegają rozkładowi. Niépce (1824) próbował użycia asfaltu, Daguerre (1838) użył tafelek srebrnych, pokrytych jodem *(dagerotypja)*, Talbot (1839) papieru napojonego chlorkiem srebra *(talbotypja)*, Archer, według propozycji Graya, tafelki szklanej, pokrytej warstwą kolodjonu, napojonego jodkiem srebra; obie te ostatnie metody połączone stanowią postępowanie obecnie w **F.** używane: Tafle szklaną polewa się kolodjonem, mieszanym z alkoholem i zawierającym nieco jodku potasu; następnie w ciemnej przestrzeni zanurza się ją w kąpiel srebrną, t. j. w wodny roztwór azotanu srebra, przez co powstaje jodek srebra. Tak przyrządzoną taflę wprowadza się do ciemni, dającej za pomocą dokładnego szkła przedmiotowego wyraźne obrazy, i umieszcza się ją ściśle w miejscu, gdzie powstaje obraz najwyraźniejszy, i które poprzednio winno już być ustalonem. W miejscach jasnych obrazu, pod wpływem światła, jodek srebra się rozkłada, srebro się wydziela w niesłychanie drobnym czarnym proszku, przez co miejsca jasne obrazu czernieją, a ciemne pozostają jasnemi. Tak powstaje obraz odjemny *(negatywa* fig. 1). Wszakże zupełny rozkład wymagałby dosyć długiego czasu; korzysta się przeto z faktu, że miejsca dotknięte światłem, jakkolwiek nie są jeszcze rozłożone, łatwiej jednak rozkładowi ulegają; taflę pozostawia się w ciemnicy przez czas krótki, a rozkład następnie kończy się przez polanie tafli kwasem pyrogalasowym, albo siarczanem tlenku żelaza, i przez to otrzymuje się negatywa. Teraz należy usunąć jodek srebra nierozłożony i pozostający na miejscach jasnych, gdyż inaczej w świetle dziennem cała tafla zczerniałaby; do tego używa się podsiarkonu sody, który rozpuszcza jodek srebra, a następnie usuwa się przez opłókanie wodą, i w ten

Negatywa.

Pozytywa.

sposób negatywa jest utrwaloną. Dla otrzymania obrazu dodatniego na papierze, czyli dla skopjowania negatywy i przygotowuje się papier w ten sposób, że najpierw kładzie go się na roztworze soli kuchennej, suszy nieco bibułą i tą samą stroną rozpościera na roztworze azotanu srebra, przez co napaja się chlorkiem srebra. Papier ten kładzie się na negatywie, na to czarne sukno, ujmuje się ramą i wystawia na słońce, tak, aby światło przechodziło przez negatywę, nim padnie na papier. Ciemne miejsca negatywy nie przepuszczają światła, po za niemi przeto papier pozostaje jasny, miejsca zaś jasne przepuszczają światło, po za niemi przeto chlorek srebra się rozkłada i papier czernieje. Tak otrzymana *pozytywa* (fig. 2) utrwala się podsiarkonem sody i wodą. Można też otrzymać bezpośrednie odbicia dodatnie na kolodjonie, zowią się one *ambrotypami*. Opisane tu postępowanie, oparte na użyciu kolodjonu pod względem dokładności ustępuje innemu, polegającemu na zastosowaniu bromku srebra i żelatyny. Wrażliwość suchych klisz żelatynowych, tym związkiem pokrytych, jest tak znaczna, że dają się one zastosować w aparatach migawkowych, używanych do zdjęć momental-

nych, których przykłady dajemy poniżej. Do fotografowania portretów, krajobrazów, oraz w celach naukowych klisze takie używane są obecnie prawie wyłącznie. Zresztą proponowano różne środki dla zastąpienia drogich przetworów srebrnych. Do fotografji należy też niejednaka czułość klisz na różne barwy. Tak np. promienie niebieskie i fijoletowe działają na klisze daleko energiczniej, niż czerwone, żółte i zielone. Stąd suknia czerwona na fotografji wychodzi zupełnie czarno, niebo zupełnie jasno. Aby uniknąć tego, starają się do związków chemicznych, pokrywa-

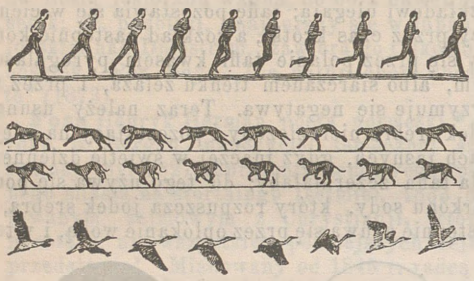

Obrazy chronograficzne człowieka i zwierząt, zdjęte w ciągu sekundy.

jących klisze, dołączać pewne substancje, szczególnie czułe na pewne barwy, nie zawsze jednak z powodzeniem. Ideał **F.** *fotochromja (heliochromja, chromofotografja)*, to jest otrzymywanie obrazów w naturalnych barwach, jest przedmiotem ciągłych usiłowań. Już Seebeck i J. Herschell zauważali zabarwienie chlorku srebra przez światło barwne, a Bécquerel otrzymał obraz widma słonecznego na tafelce srebrnej. Poitevin otrzymał na papierze obrazy fotochromiczne, które wszakże nie były trwałe. Następnie Ducos do Hauron zastosował tu teorję Younga trzech barw (ob.) zasadniczych: przez wtrącanie szkieł barwnych między przedmiot a taflę otrzymuje trzy negatywy, a następnie trzy różnobarwne pozytywy, które łączy w jeden obraz. W r. 1891 odkrył Lippmann w Paryżu inny sposób otrzymywania fotografji barwnych. Klisze, pokryte drobno ziarnistą emulsją bromku srebra, wprowadzają się do płytkiego naczynia, napełnionego rtęcią tak, że powierzchnia kliszy dotyka błyszczącej powierzchni rtęci. Promienie barwne, wychodzące z oświetlonego przedmiotu i przechodzące przez kliszę znoszą się (ob. *Interferencja)* z promieniami, które odbijają się od powierzchni rtęci. Przez tę interferencję powstają fale stojące, świecące maxima i ciemne minima. Przytem powierzchnia kliszy dzieli się na szereg cienkich płaszczyzn, których grubość równą jest długości fali danej barwy. Przy takiem postępowaniu otrzymał Lippmann w naturalnych barwach fotografję widma słonecznego, następnie kwiatów i innych przedmiotów. Tą metodą Lumière (1893) otrzymał fotografje krajobrazów, a nawet portrety. Metoda ta wymaga wszakże znacznych jeszcze udoskonaleń. Dalszem zadaniem **F.** jest połączenie jej ze sztukami graficznemi, tak, aby przez działanie światła otrzymać wprost taflę, nadającą się bądź do prasy drukarskiej (z rysunkiem wypukłym), albo też do prasy litograficznej. Nicefor Niépce jeszcze 1819 r. zauważył, że warstwa asfaltu w miejscach wystawionych na działanie światła staje się nierozpuszczalną w benzolu, w ten sposób po przemyciu nim takiej tafli olejkiem otrzymał rysunek, w którym miejsca dotknięte światłem były wypukłe, gdyż asfalt w miejscach niedotkniętych światłem został rozpuszczony *(fototypja)*. Talbot przekonał się, że mieszanina żelatyny z chromianem potażu pod wpływem światła również traci rozpuszczalność. Zasady te powiodły do różnych metod otrzymywania płyt do odbijania tuszem drukarskim lub podobną farbą: *helioplastja* Poitevina, *fotogliptyka* Woodbury'ego, *fotolitografja* Poitevina, dla której w miejsce żelatyny użył białka (albuminu) i która udoskonalona przez Albert'a nazywaną jest obecnie niekiedy *albertotypją* (ob.). *Fotoskulptura* (rzeźba fotograficzna) polega na połączeniu fotografji z pantografem. Osoby stosownie umieszczonej otrzymuje się na raz 24 odbicia fotograficzne za pomocą tyluż przyrządów w około niej ustawionych i otrzymuje się w ten sposób 24 profilów, których zarysy za pomocą pantografu (ob.) przenieść można na bryłkę gliny; tak otrzymany posążek wymaga jeszcze ręki artysty; wynalazca tego postępowania był Willeme w Paryżu, ulepszył go Claudet w Londynie. Do nowszych systemów w fotografji zalicza się też *platynotypja*, opierająca się na wrażliwości pewnych związków platyny i żelaza na światło. Tą drogą otrzymane fotografje odznaczają się pięknością pod względem artystycznym i podobieństwem do rysunków ręcznych. Czasem zamiast papieru używają się pozytywy szklane, są to wtedy przezroczyste obrazy na szkle, zwane *diapozytywami*, ustawia się je na oknach lub na szybach dla ozdoby. W kraju naszym **F.** ma znakomitych przedstawicieli; do jej rozwoju najwięcej przyłożyli się Bajer, Mieczkowski, Lebiedziński i in. Zastosowania **F.** są coraz rozleglejsze. Momentalne zdjęcia uczyniły możliwem zbudowanie *kinematografu* (ob.). **F.** dała się zastosować do zdejmowa-

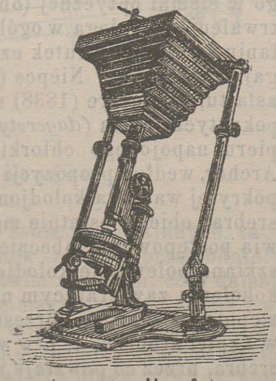

Aparat mikrofotograficzny.

nia obrazów preparatów mikroskopowych, do czego służy *przyrząd mikrofotograficzny* (ob. rys.), będący właściwie połączeniem mikroskopu z ciemnią optyczną. Por. Vogel „Die chemischen Wirkungen des Lichtes" (2 wydanie, 1884); tegoż „Photographische Kunstlehre" (1891); Neuhauss „Mikrophotographie" (1894); Landauer „Spectralanalyse" (1896); Harrison „History of photography" (1888); B. Smoliński „Krótki rys **F.** praktycznej" (1867); Pizzighelli „Wstęp do fotografji" (opracowanie polskie Skłodowskiego i Szalaya, 1899). Z pism poświęconych **F.** wymienimy: „Photographische Mittheilungen," „Jahrbücher für Photographie," „Światło" pod redakcją J. J. Boguskiego (Warszawa, od 1899).

Fotogram, obraz odtworzony drogą fotograficzną.

Fotogrammetrja, metoda miernicza, polegająca na mierzeniu kątów za pomocę zdjęć fotograficznych. Sposób ten w czasach ostatnich znalazł zastosowanie w topografji, przy mierzeniu wysokości chmur i przy wielu innych pomiarach. Por. Koppe „Photogrammetrie oder Bildmesskunst" (1889) i „Photogrammetrie und internationale Wolkenmessung" (1896); Schiffner „Die photographische Messkunst" (1892).

Fotograwiura, ob. Heliografja.

Fotolitografja, *Fototypja*, ob. Fotografja.

Fotometr, ob. Fotometrja.

Fotometrja, nauka o mierzeniu natężenia światła. Bezwzględnej miary dla oznaczenia ilości światła, wysyłanej przez płomień, nie posiadamy. **F.** też ma na celu jedynie porównywanie siły światła różnych płomieni; przyrządy do tego służące zowią się *fotometrami*. Przy zwykłych dochodzeniach fotometrycznych bierze się za jednostkę natężenie światła świecy stearynowej (6 na 1 funt). Kongres elektrotechniczny w r. 1884

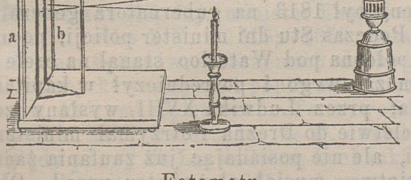

Fotometr.

obrał za jednostkę fotometryczną światło, jakie wysyła 1 centymetr kwadratowy roztopionej platyny w temperaturze jej krzepnięcia. Płomień badany umieszcza się w takiej odległości od fotometru, aby wywierał takie wrażenie, jak płomień normalny; płomień wtedy badany tak się ma do płomienia normalnego, jak kwadraty ich odległości od fotometru. Najprostszy fotometr jest Lamberta (1760), polegający na porównywaniu cieni rzuconych przez jeden przedmiot od dwu świateł. Pręcik *C*, oświetlony zarazem przez lampę *f* i świecę, rzuca na okran dwa cienie *d*, *e*, a przez zbliżanie lampy lub usuwanie świecy doprowadza się cienie te do równości; jeżeli wtedy świeca jest w odległości 1 stopy, a lampa w odległości 3 stóp od przegrody, światło lampy wyrównywa światłu 9 (3^2) takich świec. Inne więcej używane **F.** są Ritchiego, Bunsena, polegający na tej zasadzie, że plama tłusta ginie, gdy jest jednako oświetlona z dwu stron. **F.** Wheatstone'a składa się z krążka korkowego *S*, dźwi-

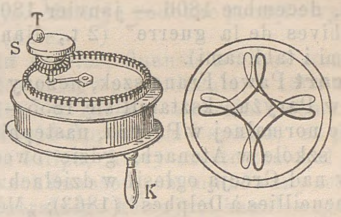

Fotometr Wheatstone'a.

gającego perłę stalową *T'* za pomocą rączki *K* krążek wprawia się w szybki obrót. Jeżeli **F.** umieszczony jest między dwoma światłami, dostrzegamy przy obrocie perły stalowej powstające wskutek odbicia dwie linje świetlne, które doprowadzić można do jednakiego blasku. Bardziej zawiłe są **F.** Dovego, oraz Wilda, **F.** polaryzacyjny. Wreszcie fotometr elektryczny Siemens'a, polegający na zmianie, jakiej ulega przewodnictwo selenu pod wpływem światła. Mierzenie natężenia światła gwiazd nosi nazwę *astrofotometrji* (ob.).

Fotosfera, ob. Słońce.

Fotoskulptura, ob. Fotografja.

Fototypja, *fotolitografja*, ob. Fotografja.

Fotożen, *fotogen*, materjał oświetlający, powstający przy suchej destylacji łupków bitumicznych, niektórych gatunków węgla kamiennego i brunatnego, torfu i t. p. W stanie oczyszczonym jest cieczą bezbarwną, cz. wł.=0,80—0,82, woni niemiłej, przenikającej. Jeżeli lampa ma dobry przeciąg, **F.** spala się bez żadnej woni. **F.** nie stanowi pojedyńczego związku chemicznego, lecz jest mieszaniną węglowodorów, należących do szeregu $C_n H_{2n}$ lub $C_n H_{2n} + 1$.

Fotynjanie, ob. Fotynus.

Fotynus z Ancyry, w Galacji, uczeń Marcellusa, biskupa ancyrskiego, następnie biskup w Syrmium w Panonji, w r. 341 zaczął ogłaszać sabeljanizm, zaprzeczając bóstwa drugiej osoby Trójcy św. i twierdząc, że w Chrystusie P., jako człowieku, objawiła się tylko moc boska *(logos)*; podobnież co do Ducha św. Naukę jego potępił synod arjański w Antjochji 345 r. odbyty. Pozbawiony godności biskupiej w 351 roku, † 376 r. na wygnaniu. Por. Klosego „Geschichte und Lehre des Marcellus und Photinus" (Hamburg, 1837).

Fotyzmy, poczucie barw, wzniecone przez wrażenia dźwięku. Niektórzy mianowicie ludzie, słysząc pewne, oznaczone tony, dostrzegają też pewne, oznaczone barwy. Właściwość ta zresztą należycie nie jest zbadana, a spostrzeżenia nad przedmiotem tym przeprowadzone nie są dosyć ścisłe. Por. Bleuler i Lehmann „Ueber zwangsmässige Lichtempfindungen durch Schall" (1881).

Foucart P., oficer wojsk Napoleońskich, kapitan bataljonu strzelców pieszych, napisał: „Campagne de Pologne, Pultusk et Golymin, novembre, decembre 1806 — janvier 1807, d'après les archives de la guerre" (2 t., Nancy, 1882, z kartami i tablicami).

Foucart Paweł Franciszek, uczony francuski, * 1836 w Paryżu, kształcił się 1855—1858 roku w szkole normalnej w Paryżu, następnie we francuskiej szkole w Atenach, gdzie owoce swych studjów nad Grecją ogłosił w dziełach: „Inscriptions recueillies à Delphes" (1863); „Mémoire sur l'affranchissement des esclaves par forme de vente à une divinité" (1867); „Mémoire sur les ruines et l'histoire de Delphes" (1865); „Des associations religieuses chez les Grecs" (1873). W 1868 został profesorem w liceum Karola W., w 1870 w liceum Bonapartego, w 1874 rozpoczął odczyty w *Collège de France* o epigrafice i starożytnościach greckich, w 1878 został członkiem akademji i w tymże roku dyrektorem szkoły francuskiej w Atenach. W r. 1890 objął na nowo katedrę w Collège de France.

Foucault Jan Bernard Leon, fizyk, * 1819 w Paryżu, † 1868; poświęcał się z początku medycynie, następnie zwrócił się do matematyki i fizyki i został fizykiem obserwatorjum paryskiego. Z doświadczeń jego najsławniejszem jest zastosowanie wahadła do okazania obrotu dziennego ziemi (ob. Wahadło); zjednało mu to nagrodę 10,000 fr. od Napoleona, której to sumy użył wyłącznie na cele naukowe; wkrótce też wszedł do akademji nauk. Podał metodę oznaczenia stosunku prędkości światła w dwu różnych środkach i metodę tę, opartą na użyciu szybko obracającego się zwierciadła, zastosował do oznaczenia bezwzględnej prędkości światła w próżni. Pracował również nad ulepszeniem teleskopów i pracę swą już znakomicie posunął, ale śmierć przerwała te plany. Na ukończenie prac **F.** Napoleon przeznaczył z własnej szkatuły 10,000 fr. rocznie. Od roku 1845 redagował dział naukowy w *Journal des Débats*. Prace **F.** są istotną ozdobą nowszej fizyki. Por. Lissajous „Notice historique sur la vie et les travaux de Léon **F.**" (1878).

Foucaux Filip Edward, orjentalista francuski, * 1811 w Angers, studjował w kolegjum francuskiem sanskryt pod Burnoufem, przy którym w 1852 został suplentem. W r. 1862 mianowany profesorem. Prócz sanskrytu, wykładał także język tybetański. Wydał: „Grammaire de la langue thibétaine" (1859); „Histoire de Buddha Sakya Mouni" (2 t., 1848); „Vikamôrvôa" dramat Kalidasy (1861); „Onze episodes du Mahâbhârata" (1861); „Doctrine des Bouddhistes sur le Nirvâna" (1864); „Sakountalâ" dramat Kalidasy (1861) i in. Przetłómaczył także na francuski z tybetańskiego powiastkę buddyjską: „Duchowny wypędzony z gminy" (1873) i dramat sanskrycki Kalidasy „Malavica i Agnimitra" (1878). — Żona jego Marja **F.**, * 1842, siostra Filona, b. guwernera księcia cesarskiego, napisała pod kierunkiem męża kilka studjów dotyczących literatury indyjskiej. Używała pseudonimu: Mary Summer.

Fouché Józef, książę Otranto, * 1763 w Nantes, † 1820 w Tryjeście; był naprzód nauczycielem w rodzinnem mieście, a następnie adwokatem. Wybrany do Konwencji, głosował za śmiercią króla; wysłany (1793) razem z innymi komisarzami dla ukarania Lugdunu, okazał najwięcej umiarkowania. Ścigany przez Robespierre'a, przyłożył się w pewnej części do jego upadku. Jako terorysta usunięty z Konwencji (1795) i uwięziony aż do ogłoszenia amnestji; w 1798 mianowany był przez Barrasa (jednego z członków dyrektorjatu) reprezentantem przy republice Cyzalpińskiej, a 1799 posłem w Holandji. W lipcu t. r. został ministrem policji; na tem stanowisku rozwinął niepospolite zdolności i wielki wpływ na wewnętrzną politykę Francji. Energją, roztropnością i niezmordowaną działalnością starał się o przywrócenie i utrzymanie porządku. Po 18 Brumaire'a (9 listop. 1799) organizował czujną i wszechwładną policję, przy pomocy której usiłował nie tyle mściwie karać zamachy, ile raczej je uprzedzać i nie dopuszczać wykonania. Z tego powodu popadł u Napoleona w podejrzenie i otrzymał dymisję w grudniu 1802. Przywrócony do tegoż urzędu w 1804, posiadał ogromną władzę skutkiem nieobecności cesarza podczas częstych wojen. Po ukończeniu wojny austrjackiej otrzymał od Napoleona godność księcia Otranto; 1810 popadł znowu w niełaskę i przeznaczony był 1813 na gubernatora generalnego Illirji. Podczas Stu dni minister policji; po upadku Napoleona pod Waterloo stanął na czele rządu tymczasowego i pośredniczył w kapitulacji Paryża; przez Ludwika XVIII wysłany został w poselstwie do Drezna i otrzymał ministerjum policji, ale nie posiadając już zaufania żadnego stronnictwa, musiał złożyć ten urząd. Objęty wyrokiem z dnia 12 stycz. 1816, wydanym przeciwko królobójcom, musiał opuścić służbę publiczną i Francję. Przeniósł się wtedy do Linz, a następnie do Tryjestu. „Mémoires de Fouché, Duc d'Otranto" (4 t., Paryż, 1822—24), spisane są podług autentycznych źródeł przez Beauchampa.

Foucher Paweł, publicysta francuski, * 1810 w Paryżu, † 1875 tamże; zachęcony do pracy literackiej przez swego szwagra Wiktora Hugo, napisał dla teatrów bulwarowych około 70 utwo-

rów, z których długi czas utrzymała się na scenie przerobiona z romansu W. Hugo sztuka „Notre Dame de Paris.“ Był głównym korespondentem *Indépendance Belge*.

Foucher de Careil Ludwik Aleksander, hr., literat, publicysta i mąż stanu francuski, * 1826 w Paryżu, † 1891; po ukończeniu studjów uniwersyteckich podróżował po Europie i Stanach Zjednoczonych, poczem zyskał rozgłos pracami nad Leibnitzem. Od 1859 członek rady generalnej w Calvados, odznaczał się żywą opozycją przeciwko drugiemu cesarstwu. Od 1871 prefekt depart. Côtes-du-Nord, następnie depart. Seine-et-Marne, 1876, 1882 i 1891 wybrany senatorem. W 1883 mianowany posłem francuskim w Wiedniu, z którego stanowiska ustąpił w 1886 wskutek wydalenia książąt orleańskich z Francji. Z dzieł jego celniejsze: „Réfutation inédite de Spinosa par Leibnitz“ (1854); „Lettres et opuscules inédites de Leibnitz“ (1854); „Leibnitz, la philosophie juive et la cabale“ (1861); „Hegel et Schopenhauer“ (1862); „Leibnitz, Descartes et Spinosa“ (1863); „Goethe et ses oeuvres“ (1865); „Descartes et la princesse Palatine“ 1862); „Descartes, la princesse Elisabeth et la reine Christine“ (1879); „Les Habitations ouvrières et les constructions civiles“ (1873) i in.

Foucher Wiktor Karol Paweł, dziennikarz i literat francuski, * 1849 w Paryżu, † 1894; ojciec jego był szwagrem W. Hugo. Wychowywał się w szkole centralnej sztuk i rzemiosł, odbył kampanję 1870 r., następnie był współpracownikiem dziennika *National*, od 1885 redaktorem; w 1888 pracował dla dzienników innych. Napisał: „Le catéchisme républicain du libre penseur“ (1881) i romanse: „Ceux qui souffrent“ (1885); „Le droit de l'amant“ (1891); „Monsieur Bienaimé“ (1891); „Fin Papa“ (1893); „Réchain, avare“ (1893). Miał pojedynki z Blanc'iem, Alfonsem Humbertem i Clémenceau. W jednym z nich przeszyty był szpadą na wylot.

Foucquet Mikołaj, minister finansów francuski za Ludwika XIV, * 1615; 1653 został nadintendentem finansów, olbrzymich dochodów używał na zbytkowne życie i popieranie poetów i artystów, którymi się otaczał. To wywołało gniew Ludwika XIV, zwłaszcza, że **F.** chciał zyskać względy panny de La Vallière, kochanki królewskiej. Aresztowany w 1661 pod zarzutem nadużyć urzędowych, został **F.** skazany na wieczne więzienie, † 1680 w Piquerol. Por. Chernel (1865), Luir (1890), oraz Alfred Droz „Le Procès de Foucquet („Revue de Paris“ 1899, N. 14). Losy **F.** opracował literacko Aleksander Dumas ojciec, w „Wicehrabim de Bragelonne.“

Fougères, miasto okręgowe w depart. franc. Ille-et-Vilaine, nad Nançon, posiada ruiny starożytnych murów i zemku, kolegjum, 17,000 miesz.

Fouillée Alfred Emil, filozof francuski, * 1838 w Pouèze (Maine et Loire), profesor szkoły normalnej wyższej w Paryżu. Napisał: „Histoire de la philosophie“ (1875); „La propriété sociale et la democratie“ (1884); „L'avenir de la métaphisique fondée sur l'expérience“ (1889); „L'enseignement au point de vue national“ (11891); „La philosophie de Socrate,“ „La philosophie de Platon;“ „La morale l'art et la réligion d'après M. Guyau,“ przekład polski J. K. Potockiego (1889) i inne.

Foulards, *fulary*, chustki jedwabne, pochodzące z Indji wschodnich. W Europie je farbują i drukują. Materje podobne poczęto wyrabiać teraz wszędzie.

Fould Achiles, finansista i mąż stanu francuski, żydowskiego pochodzenia, * 1800 w Paryżu, umarł 1867 w Tarbes; naczelnik domu bankierskiego Fould-Oppenheim i spółka; za panowania Ludwika Filipa, który często zasięgał jego rady w sprawach finansowych, mianowany został członkiem generalnego kolegjum handlowego, od 1842 był deputowanym i stronnikiem Guizota. W zgromadzeniu narodowem 1848 — 49 należał do konserwatystów, a później od 1849 do 1851 i od 1851 do 1852 zajmował urząd ministra skarbu. Mianowany senatorem, otrzymał t. r. tekę ministra stanu i ministra domu cesarskiego, w r. 1853 administrację teatru wielkiej opery, w 1857 przyjęty został do akademji sztuk pięknych i nareszcie 1858 został członkiem rady tajnej. Od 1861 aż do śmierci 1867 r. zarządzał znowu ministerjum skarbu. Jako znakomity finansista, podał i wprowadził w wykonanie myśl kredytu ruchomego, a następnie wielkich pożyczek narodowych, mających zdemokratyzować kredyt państwa, równomierniejszego rozkładu podatku gruntowego, zniesienia przymusowego kursu dla papierów obiegowych i in. **F.** pracami swemi przyczynił się niemało do utwierdzenia rządu bonapartystowskiego. Biografję **F.** napisał Goldszmit w „Wizerunkach wsławionych Żydów XIX wieku“ (zesz. II, Warszawa, 1869).

Foulon Józef Franciszek, jedna z pierwszych ofiar zawziętości ludu podczas rewolucji francuskiej, * 1715 w Saumur, był komisarzem wojskowym podczas wojny o następstwo tronu austrjackiego i generalnym intendentem armji podczas wojny Siedmioletniej. Następnie był intendentem skarbu (1771) i otrzymał tytuł barona Doué. Ogromne swe bogactwa zawdzięczał świetnemu małżeństwu z Holenderką Vanderdussen. Chciwość i egoizm podały go w nienawiść powszechną. Łaskom dworu przypisywano źródła jego bogactw. Opowiadają, że raz podczas panującego głodu udezwał się: „Si cette canaille n'a pas de pain, qu'elle mange du foin“ (jeżeli ta hołota nie ma chleba, niech się żywi sianem). Gdy 1789 r. po uwolnieniu Neckera mianowany został ministrem skarbu, nienawiść ludu zwróciła się głównie przeciw niemu. Wtedy **F.** ukrył się w swym majątku Juvisy, ale był przez rewolucjoni-

stów ujęty, zawleczony do Paryża i w dniu 22 lipca 1789 powieszony na latarni. Odciętą jego głowę z garścią siana w ustach, zatkniętą na tyce, obnoszono po ulicach.

Fouqué Henryk August, baron de la Motte, * 1698 r. w Hadze, † 1774 r.; oficer pruski i przyjaciel Fryderyka II; w r. 1738 z powodu zatargu swego z dowódcą księciem Dessau, **F.** porzucił służbę pruską i wstąpił do wojska duńskiego, ale wezwany napowrót przez Fryderyka II, gdy tenże wstąpił na tron (1740), przeszedł na nowo do armji pruskiej w randze pułkownika, dosłużył się w czasie wojny Siedmioletniej stopnia generała, odznaczył się w kilku bitwach, ale zwyciężony 23 czerwca 1760 pod Landshutem przez Dauna, wzięty został z całym korpusem do niewoli. Zostawił po sobie pamiętniki p. t. „Mémoires du baron de la Motte Fouqué“ (2 t., Berlin, 1788). Por. także życiorys napisany przez jego wnuka Fryderyka **F.** (Berlin, 1824.

Fouqué Fryderyk Henryk Karol, baron de la Motte, wnuk poprzedniego, * 1777 r. w Brandenburgu, † 1843 r. Jako oficer armji pruskiej walczył w wojnach z Francją, później przemieszkiwał po części w Paryżu, po części w majętności swojej Nennhausen pod Rathenow i w Halli, gdzie miał odczyty o najnowszym okresie historji i o poezji. **F.** odznaczył się jako romansopisarz i poeta. Z utworów poetycznych **F.** najcelniejsze: „Sigurd, der Schlangentödter“ poemat dram.(1808); „Eginhard und Emma“ (1811) i „Alboin, der Longobardenkönig“ (1813); komedje: „Corona“ (1814), epopeja romantyczna i „Bertrand du Guesclin“ (1821), epopeja historyczna. Z romansów zaś najlepsze: „Alwin“ (1808); „Der Zauberring“ (1813, nowa ed. 1855); „Undine“ (1811, 26 ed. 1887); „Abfall und Busse“ (1844). Po śmierci autora wydała żona jego „Geistliche Gedichte“ (1858) i „Christliche Liederschatz“ (1862). **F.** należy do szkoły romantycznej. Żywiołem jego muzy jest religijność, rycerskość i galanterja. Jest wprawdzie niekiedy suchy i wymuszony, ale ma bujną fantazję i silną indywidualność poetycką. Później zmanjerował się, stał się pietystą i wstecznikiem. Z prac swoich wydał jeszcze za życia „Auserwählte Werke“ (12 t., Halla, 1841).—Druga jego żona, *Karolina* z domu *von Briest*, rozwiedziona *Rochow*, * 1773 r. w Nennhausen, † 1831; odznaczyła się również jako płodna literatka. Powszechną uwagę zwróciły na siebie niektóre jej romanse, oraz „Briefe über Zweck und Richtung weiblicher Bildung“ (1811) i „Briefe über die griech. Mythologie“ (Berlin, 1812). Trzecia jego żona *Albertyna* z domu *Tode*, napisała między innemi piękny romans „Reinhold“ (1865).

Fouqué Fryd.

Fouquier Henryk Jakób Franciszek, publicysta francuski, * 1838 r. w Marsylji, w 1870 r. był sekretarzem w prefekturze miejscowej, następnie kierownikiem prasy w ministerjum spraw wewnętrznych i współpracownikiem założonego przez Edmunda About dziennika *XIX Siècle*. Rozgłos dziennikarski zawdzięcza swemu współpracownictwu (1878—88) w *Gil-Blas* (pod pseudonimem *Nestor* i *Colombine*), następnie pod własnem nazwiskiem pomieszczał artykuły w *Figaro*, nadto pisywał i do dzienników innych. **F.** uchodzi we Francji za znakomitego dziennikarza. Ogłosił oddzielnie: „Etudes artistiques“ (1859); „L'art officiel et la liberté“ (1861); „Sagesse parisienne“ (1885); „Au siècle dernier, seize monographies féminines“ (1884). W r. 1889 został wybrany posłem do izby deputowanych.

Fouquier-Tinville Antoni Kwentyn, * około 1747 r. w Herouel, depart. Aisne, † 1795 r., prokurator przy sądzie poprawczym Châtelet w Paryżu, przymuszony złożyć ten urząd z powodu bankructwa, został tajnym agentem policyjnym. Po wybuchu rewolucji przyłączył się do anarchistów i został oskarżycielem przy trybunale rewolucyjnym. Sporządził akt oskarżenia przeciw królowej Marji Antoninie i Elżbiecie, siostrze Ludwika XVI, domagając się na obie kary śmierci. Postępowanie jego na tym urzędzie było straszne i nieubłagane; wszystkie stronnictwa drżały przed nim; nareszcie sam oskarżony o pogwałcenie form prawa i powodowanie się zemstą osobistą w wydawaniu wyroków śmierci, zginął pod gilotyną, mimo protekcji Barrère'a. Por. Domenget „**F.** et le tribunal révolutionaire“ (Paryż, 1878).

Fourcroy de Ramecourt Karol Renat, inżynier, * 1715 r. w Paryżu, † 1791. Z woli ojca kształcił się na prawnika, ale potajemnie oddawał się z zapałem naukom matematycznym. Przyjęty 1735 po złożeniu egzaminu do korpusu inżynierów, odbył kampanje r. 1741, miał udział w wojnie Siedmioletniej, w r. 1761 dowodził korpusem inżynierów na brzegach Bretanji i 1764 znajdował się przy oblężeniu Almeidy w Portugalji, następnie został naczelnikiem korpusu inżynierów. Ważniejsze jego dzieła są: „L'art du tuilier-briquetier et du chaufournier“; „Mémoire sur la fortification perpendiculaire“ (1786).

Fourcroy, Antoni Franciszek de, chemik, * 1755 r. w Paryżu, † 1809 r. Ulubiony uczeń Bucqueta, zastępował go niekiedy w wykładzie chemji, aż nareszcie sam otrzymał katedrę tego przedmiotu 1784 w ogrodzie królewskim, którą zajmował przeszło lat 25. Ważniejsze jego prace są: odkrycie kilku mieszanin piorunujących; podanie sposobu rozbioru wód mineralnych; tani sposób oddzielania miedzi od cyny; wydoskona-

lenie rozbioru ciał roślinnych. W r. 1792 był członkiem konwencji, przeprowadził jedność miar, miał udział w komitecie wychowania publicznego. Oprócz wielu rozpraw, ogłosił: „Système des connaissances chimiques et de leur application aux phénomènes de la nature et de l'art“ (Paryż, 1801); „Analyse de l'eau sulfureuse d'Englisen“ (1788); „La philosophie chimique“ (Paryż, 1792 i 1806; polski przekład p. t. „Filozofja chemiczna“ ks. Bystrzyckiego, Warszawa, 1808).

Fourier Jan Chrzciciel Józef, baron, matematyk i fizyk, * 1768 r. w Auxerre, † 1830 r. Do r. 1794 był prof. matematyki w Auxerre. Miał udział w zgromadzeniach jakobinów i należał do *Comité de surveillance*. Następnie profesor szkoły politechnicznej w Paryżu, towarzyszył Napoleonowi do Egiptu, kierował wydawnictwem przepysznego dzieła: „Description de l'Egypte,“ od 1802 do 1814 był prefektem departamentu Isère, a później do 1815 departamentu Rodanu. W r. 1817 został członkiem akademji, a 1822 jej stałym sekretarzem. Najsławniejsze jego dzieła są: „Théorie analytique de la chaleur“ (1822); „Analyse des équations déterminées“ (wyd. Naviera, 1831); „Mémoire sur les temperatures du globe terrestre et des espaces planétaires“ (1827). W ogóle metody jego rachunkowe są zupełnie oryginalne, a teorja równań zawdzięcza mu wiele istotnych ulepszeń.

Fourier Karol Franciszek Marja, socjalista francuski, * 1772 r. w Besançon, † 1837; zmuszony przez ojca poświęcić się handlowi, buntował się przeciwko chybionemu powołaniu i powziął myśl nowego urządzenia społeczeństwa, które od twórcy przybrało imię *Furjeryzmu*. Zasadą **F.** jest przekonanie, że harmonja świata, zerwana została przez jednostronne wykształcenie i pracę często wbrew chęciom jednostki jej narzuconą. Z tej zasady wychodząc, dzieli zasoby ludzkości na kapitał, talenty i pracę. By zapobiedz uciemiężeniu jednego z tych pierwiastków przez drugi, jak to się dzieje dotąd, **F.** ustanawia wspólne mieszkania pod nazwą *falansterów* i skupienia ludności *(falangi)*. Członkowie ich łączą się stosownie do usposobienia i zajmują się pracami, wedle tejże zasady, często kilku jednocześnie, co rozwija ich zdolności i samodzielność. Każdy jest właścicielem dziedzicznym pewnych cząstek gruntu i osobistym całego mienia ruchomego przez się wniesionego lub zapracowanego w falandze, czem **F.** różni się od *komunizmu* (ob.). Z zarobku ogólnego, kapitał bierze $^4/_{12}$, praca $^5/_{12}$, talent $^3/_{12}$. Praca dzieli się na konieczną, użyteczną i przyjemną i odpowiednio jest wynagradzaną, a obejmuje wszystkie zajęcia, jak najszczegółowiej rozsegregowane i do gustu i usposobienia obierane. Naczelnicy falang — *unarch*, miljona *duarch* i wszystkich *omniarch* ulegają wyborom, podobnie jak nauczyciel i zarządy, z ludzi starszych co rok większością $^7/_8$ głosów. Kobiety stanowią trzy kategorje: kochanek bezdzietnych, rodzicielek z jednem i żon z 2 dzieci. Dzieci od 12—14 rozdzielone, pracują jak inni i odpowiednie mają wynagrodzenie. Każdy występek pociąga za sobą ciężkie roboty. Próby w Condé sur Vegres pod Wersalem, w Citeaux i Brazylji nie udały się, nie oziębiło to stronników **F.**, którzy liczną literaturę stworzyli. Tu należą: Wiktor Considérant (ob.), Pompery Lemoyne, Bennequin, Chevalier, Transoin. Z dzieł **F.** wymieniamy: „Théorie des quatre mouvements et des destinées générales“ (1808); „Traité de l'amour domest. et agric,“ (1831); „Pièges et charlatanisme de deux sectes de Saint Simon et d'Owen, qui promettent association et le progrès“ (1823); „La fausse industrie morcelée, repugnante, mensongère et l'antidote, l'industrie naturelle combinée attrayante véridique donnant quadruple produit“ (1835); „Le nouveau monde industriel et sociétaire“ (1829 i 1845); nadto wiele artykułów w dziennikach *le Phalanstère* 1832—1834 i *la Phalange* 1845—1849 wydawanych; najlepiej system **F.** przedstawili Considérant w „Destinée sociale“ i Galti de Gamon „Fourier et son système“ (1838). Jego „Oeuvres complètes“ wyszły w Paryżu 1840—46 i przedruk 1870 r. Por. Pellarin „Ch. **F.**, sa vie et sa théorie“ (5 wyd., 1871); Bebel „Charles **F.**“ (Sztutgard, 1888).

Fourmies, miasto w departamencie Nord, we Francji, ożywiony przemysł, 13,000 miesz.

Fournel Franciszek Wiktor, autor francuski, * 1829 r., kształcił się w Paryżu, poczem poświęcił się dziennikarstwu. Pomieszczane w różnych dziennikach swe literackie i humorystyczne feljetony, wydał w zbiorze p. t. „Esquisses et croquis parisiens“ (1876—78, t. 2). Inne jego pisma są cennym przyczynkiem do historji dawnego Paryża i obyczajów francuskich, zwłaszcza dawnego teatru. Należą do nich: „Ce qu'on voit dans les rues de Paris“ (1858); „Du rôle de coup de bâton dans les relations sociales et en particulier dans l'histoire littéraire“ (1858); „Curiosités théâtrales“ (1859, 2 wyd. 1878); „La littérature indépendante et les écrivains oubliés“ (1863); „Tableau du vieux Paris; les spectacles populaires et les artistes des rues“ (1863); „Paris et ses ruines en mai 1871“ (1874); „Les rues du vieux Paris“ (1879, 2 wyd. 1881); „Les contemporains de Molière“ (1863—76, t. 4), „Les artistes français contemporains“ (1883); „Au pays du soleil“ (1883); „Figures d'hier et d'aujourdhui (1883); „La confession d'un père“ (1889), dzieło uwieńczone przez Akademję francuską, i inne.

Fournet Wiktor, geolog, * 1801 r. w Strasburgu, † 1869. Po ukończeniu szkoły górniczej, zajmował się praktyką górniczą, w r. 1834 objął

katedrę mineralogji i geologji w Lionie. Prace jego geologiczne bardzo są ważne; podał nową teorję utworzenia węgla, granitu i in. Ulepszył metodę otrzymywania ołowiu; zaopatrzył Lion wodą przez odkrycie podziemnej odnogi Rodanu; wespół z Dufrenoy poprawił kartę geologiczną Francji, napisał: „Géologie Lyonnaise“ (1862) i inne.

Fournier Marek Jan Ludwik, francuski pisarz dramatyczny, * 1818 r. w Genewie, z francuskiej rodziny emigrantów, † 1879 w Paryżu; kształcił się w Genewie, w 1838 udał się do Paryża, gdzie poświęcił się literaturze i był współpracownikiem rozmaitych czasopism. W r. 1851 został dyrektorem teatru Port St.-Martin, na którym zbankrutował 1868. Napisał: „Les libertins de Genève“ (1848); „Les nuits de la Seine“ (1852); „Paillasse“ (1849) do spółki z Barrière'm; „Manon Lescaut“ (1852) z Decourcelle'm; „La bête de bon Dieu“ (1854).

Fournier Edward, autor francuski, * 1819 r. w Orleanie, † 1880; pędził życie w zaciszu domowem i był wielkim znawcą przeszłości Paryża. Z rozległą wiedzą łączył bystrość wrodzoną i silny umysł krytyczny. Napisał: „Paris démoli, mosaïque de ruines“ (3 wyd., 1883); „Les lanternes“ (1854); „Enigmes des rues de Paris“ (1859); „Histoire du Pont-Neuf“ (1861, t. 2); „Chroniques et légendes des rues de Paris“ (1864); „Paris à travers les âges“ (1876); „La musique chez le peuple“ (1847); „Essai sur l'art lyrique au théâtre“ (1849); „Histoire des hôtelleries et des cabarets“ (1850); „Un prétendent portugais au XIV s.“ (1851); „Théâtre francais au XVI i XVII s.“ (1874, t. 2); „Théâtre français avant la Renaissance“ (2 wyd., 1880); „Les Prussiens chez nous“ (1871). Po jego śmierci wydano: „Paris capitale“ (1881); „Histoire des enseignes de Paris“ (1884).

Fournier August, historyk austrjacki, * 1850 w Wiedniu, kształcił się naprzód w miejscowej Akademji handlowej, następnie studjował historję, 1878 został dyrektorem archiwum ministerjum spraw wewnętrznych, 1879 profesorem historji w uniwersytecie wiedeńskim, 1883 w niemieckim uniwersytecie w Pradze; 1891 r. został członkiem rady państwa, w r. 1892 otrzymał mandat do sejmu czeskiego. Napisał: „Gentz und Cobenzl“; „Geschichte der oesterreichischen Diplomatie von 1801 bis 1805“ (Wiedeń, 1880); „Historische Studien und Skizzen“ (1885); „Napoleon I Eine Biographie“ (1886—89, t. 3); „Handel und Verkehr in Ungarn und Polen um die Mitte des 18 Jahrhunderts“ (Wiedeń, 1887) i inne.

Fourtou, Marja Franciszek Oskar Bardy de, francuski mąż stanu, * 1836 r. w Ribérac; podprefekt pod koniec drugiego cesarstwa, w zgromadzeniu narodowem 1871 członek prawego centrum, od 8 grudnia 1872 do 18 maja 1873 minister robót publicznych, następnie minister wyznań i oświecenia, od 22 maja do 19 lipca 1874 r. spraw wewnętrznych, został 1876 powtórnie wybrany do izby, gdzie przyłączył się do najżarliwszych reakcjonistów klerykalnych; od 16 maja 1877, jako minister spraw wewnętrznych, rozpoczął zaciętą walkę ze stronnictwem republikańskiem, usunął 50 prefektów, zabronił kolporterji gazet liberalnych i zamknął gospody, trzymające te gazety, i t. d.; pomimo to, gdy republikanie zwyciężyli na wyborach do izby 14 października 1877, **F.** ustąpił z całym gabinetem, **F.** jest bonapartystą, z odcieniem klerykalnym. 1880—85 był członkiem senatu, w 1889 wybrany został do izby deputowanych, gdzie zasiadł na prawicy, zachowując wszakże rolę stale milczącą.

Foville, Alfred de, ekonomista francuski, * 1842 r. w Paryżu, był urzędnikiem w ministerjum skarbu, a w r. 1885 został profesorem w konserwatorjum sztuki i przemysłu. Napisał: „La transformation des moyens de transport et ses conséquences économiques et sociales“ (1880); „Etudes économiques et statistiques sur la propriété foncière“; „Le morcellement“ (1885); „La France économique“ (1890) i inne.

Fowler Jan, inżynier angielski, * 1817 r. w Sheffield, zbudował wiele dróg żelaznych i doków, wsławił się zwłaszcza budową kolei podziemnej w Londynie, dla której zaprojektował oddzielnej konstrukcji parowozy, budował warsztaty okrętowe i lokomobile własnego pomysłu dla celów rolniczych i wojennych, ulepszył pługi parowe i zaprowadził w nich system linowy; był nadto naczelnym inżynierem rządu egipskiego.

Fowlera krople, roztwór arsenjanu potasu, tak nazwany od lekarza Tomasza Fowlera (1736—1801).

Fox Jan, * 1566 r. w Kazimierzu nad Wisłą, † 1636; archidjakon krakowski, protonotarjusz apostolski i sekretarz królewski, kilkakrotnie był wysyłany do Rzymu. Liczne jego mowy, piękną pisane łaciną i uważane za dzieła sztuki krasomówczej, były drukowane nie tylko w kraju, lecz i za granicą, a mianowicie we Włoszech, gdzie je za wzór w szkołach używano.

Fox Jerzy, * 1625 r. Drayton, hrab. leicesterskiem, † 1691 r.; syn tkacza, był naprzód praktykantem u szewca, później u kupca bawełny. W 19 roku życia usunął się od świata, a w kilka lat później wystąpił w Walji i Leicester, jako kaznodzieja, kładąc całą wagę w religji na stronę wewnętrzną i odrzucając wszystkie oznaki zewnętrzne: pisma, stan kapłański, sakramenty i t. p.; w r. 1647 założył oddzielną gminę pod nazwą *Towarzystwa przyjaciół*, którą później przezwano *kwakrami*. Potępiając wojnę, klękanie przed człowiekiem i t. p., uległ prześladowaniu, nie uląkł się przecież ani wię-

zienia, a ni nawet kar cielesnych. Celem propagowania swych pojęć odbywał podróż do Holandji, Niemiec i Ameryki. Szczegóły życia **F.** zawarte są w jego dzienniku „Historical account of the life, travels and sufferings of G. Fox" (Londyn, 1691). Por. Marcha „Popular life of George Fox" (Londyn, 1847); Ruffet „Georges **F.** et les origines du quakerisme" (Genewa, 1886).

Fox Karol Jakób, słynny mówca i znakomity mąż stanu angielski, * 1749 r. w Londynie, † 1806 r. Po matce potomek Karola II, syn Henryka Fox, lorda Holland, sekretarz stanu za Jerzego II. W młodości otrzymał jak najstaranniejsze wykształcenie, skierowane głównie dla przygotowania do zawodu politycznego. Przed oznaczonym jeszcze przez prawo wiekiem obrany do izby niższej, okazał już pierwsze błyski krasomówczego talentu. Jako torys, został lordem admiralicji (1772), a następnie lordem skarbu w gabinecie Northa, swojem zachowaniem się wszakże naraził się królowi i w r. 1774 otrzymał dymisję, poczem zaznajomiwszy się z Burkem (ob.), przyłączył się do whigów i stanął z rządem w opozycji. Sprawy półn. Ameryki rozbudziły gorący jego patrjotyzm i rozwinęły w całej pełni polityczny genjusz męża stanu. Z porywającą wymową bronił przeciw Northowi prawa kolonji do samodzielnego nakładania podatków. W 1782 wszedł do gabinetu Rockinghama jako minister stanu; ale gdy mu się nie udało zawrzeć pokoju z Amerykanami, ustąpił miejsca Pittowi, z którym we wszystkich sprawach nieustanną toczył walkę. W 1783 utworzył z Northem i Portlandem nowy gabinet i natychmiast zawarł pokój. W 1784 r. wybrany do izby niższej, wraz z Burkem kierował słynną w historji Anglji opozycją, broniąc niezachwianie interesów ludzkości i powszechnej swobody. Jego sympatje dla demokratycznych zasad rewolucji franc. sprowadziły rozdwojenie w stronnictwie whigów (1790) i nieprzyjaźń z Burkem. Sam jeden prawie przeciwko całej izbie, bronił z zapałem i odwagą wolności ludów (1792—97). Nie mogąc przeprowadzić demokratycznej reformy parlamentu, usunął się (1798) od życia publicznego i oddał się wyłącznie naukom i pracy literackiej. W 1804 na nowo rozpoczął potężną, ale daremną opozycję przeciw sojuszowi Anglji z mocarstwami europejskiemi. Po śmierci Pitta objął w styczniu 1806 ster państwa, ale z nadmiaru pracy, † 13 września t. r. **F.** jest może największym mówcą, jakiego Anglja wydała. Zapał, potęga słowa i moc argumentacji, oto główne jego mów zalety. Mowy **F.** p. t. „Speeches in the House of Commons"

Fox Karol.

wyszły w 6 t. (Londyn, 1815). Pozostawił także niedokończoną historję ostatnich Stuartów „History of the early port of the reign of James II etc." (Londyn, 1808); przyjaciele wznieśli mu pomnik w Londynie 1816. Lord Russel napisał „Life and times of **F.**" (3 t., Londyn, 1859—66) i wydał „Memorials and correspondence of **F.**" (4 t., Londyn, 1853—57). Por. także Althausa „Charles J. F." (Lipsk, 1876) i życiorys **F.** przez Wakemana (Londyn, 1890).

Fox John, ob. Burgoyne (sir John Fox).

Foy Maksymiljan Sebastjan, generał francuski, * 1775 r. w Ham, † 1825. Poczynając od kampanji 1792, brał udział zaszczytny we wszystkich wojnach, jako rozważny i waleczny oficer. Skompromitowany w sprawie gen. Moreau, mimo zasług długo musiał czekać na stopień generała, używany będąc przez Napoleona po większej części do czynności niewdzięcznych. W 1807 kierował obroną Dardanelów, 1812 r. walczył z odznaczeniem pod Salamanca. Pod Waterloo dowodził dywizją i tu otrzymał piętnastą ranę. W r. 1819 mianował go Ludwik XVIII generalnym inspektorem 2 i 16 dywizji. Wybrany z departamentu Aisne deputowanym, zwrócił na siebie powszechną uwagę, jako znakomity mówca konstytucyjno-liberalny. Jego mowy „Discours du général **F.**" (2 t., Paryż, 1826) wraz z biografją wydał Tissot. **F.** zostawił także „Histoire de la guerre de la péninsule sous Napoléon" (4 t., Paryż, 1827).

Foyatier Djonizy, rzeźbiarz francuski, * 1793 w Bussière, w depart. Loary, † 1863 r., uczeń Lemota. Najcelniejsze jego dzieło jest „Spartakus kruszący pęta." Odznaczał się poprawnym, pracowitym rysunkiem i umiejętnem obrobieniem marmuru. Z innych jego prac ważniejsze: posąg św. Marka w kościele katedralnym w Arras, rzeźby dla kościoła św. Magdaleny w Paryżu i konny posąg Dziewicy Orleańskiej (z bronzu, Orlean, 1855).

Foyle, rzeka w irlandzkiej prow. Ulster, tworzy się z połączenia rzek Finn i Mourne pod Lifford i wpada poniżej Londonderry do zatoki t. n., ubiegłszy 117 klm.

Fra (po włosku, skrócone *brat*), nazwa używana we Włoszech i Hiszpanji na oznaczenie zakonników, szczególnie żebrzących = braciszek.

Fraas Karol, pisarz w dziedzinie rolnictwa, * 1810 r. w Rattelsdorf w Wyższej Frankonji, † 1875; kształcił się w medycynie i w botanice, następnie przeniósł się do Grecji, gdzie został dyrektorem ogrodów królewskich i profesorem botaniki przy uniwersytecie w Atenach. Wróciwszy do Bawarji, oddał się z zapałem rolnictwu i chemji rolniczej. W 1847 został profesorem gospodarstwa wiejskiego w Monachjum i 1853 dyrektorem centralnej szkoły weterynarji. Następnie wespół z Liebigiem pracował na stacji doświadczalnej bawarskiego związku rol-

niczego i ogłosił wyniki swych badań 1857—61. Do zasług jego należy rozpowszechnienie sztucznej hodowli ryb w Niemczech, oraz wiele odkryć w dziedzinie weterynarji. Z licznych jego pism ważniejsze: „Geschichtliche Uebersicht der Fortschritte der landwirthschaftlichen Erkenntnisse in den letzten 100 Jahren" (2 t., 1851—52); „Schule des Landbaus" (7 wyd., 1871); „Die Natur der Landwirthschaft" (2 t., 1857); „Buch der Natur fur Landwirthe" (1860); „Die künstliche Fischerzeugung" (Monachjum, 1854); „Geschichte der Landbau- und Forstwissenschaft" (1866); „Das Wurzelleben der Kulturpflanzen" (2 wyd., 1872). Założył pismo tygodniowe rolnicze *Schranne* (Monachjum).

Fraas Oskar, geolog, * 1824 r., † 1897; studjował w Tybindze teologję, zajmując się jednocześnie naukami przyrodniczemi, najwięcej geologją. Jako wikarjusz swego ojca w Balingen, prowadził swoje studja geognostyczne dalej; 1853 został kustoszem gabinetu królewskiego nauk przyrodniczych w Sztutgardzie, 1856 r. profesorem tamże, 1859 członkiem komisji do ułożenia atlasu geognostycznego Wirtembergji. Odbywał naukowe podróże na Wschód, zajmował się wykopaliskami, prowadził roboty przy wierceniu studni artezyjskich, zajmował się również sprawami techniki i przemysłu; przez dłuższy czas był prezesem niemieckiego towarzystwa antropologicznego. Ogłosił: „Die nutzbaren Mineralien Würtembergs" (1860); „Aus dem Orient" (1867); „Vor der Sündflut" (1867); „Geologische Beobachtungen an Libanon" (1878); „Geognostische Beschreibung von Würtemberg, Baden und Hohenzollern" (1882) i w. in.

Fraates (Phraates), nazwa kilku królów Partji z dynastji Arzacydów. Najznakomitszym z nich jest *Fraates IV*, który 36 przed Chr. pobił tryumwira Antonjusza i panował do r. 4 po Chr.

Fra-Bartolomeo, malarz florencki, ob. Bartolomeo di San Marco.

Fraccaroli Inocenty, rzeźbiarz włoski, * 1805 w Castel Rotto pod Weroną, † 1882 r., kształcił się w akademjach weneckiej i medjolańskiej, następnie w Rzymie, w 1842 powołany został do Florencji na profesora w akademji sztuk pięknych. Wykonał: „Rzeź dzieciątek w Betleemie," kolosalna grupa z marmuru (1847, znajduje się w Belwederze wiedeńskim); pomnik króla Karola Emanuela II (w kaplicy królewskiej w Turynie); „Ewa"; „Achilles"; „Dedal i Ikar"; „Zdjęcie z krzyża" i in.

Fracht. Tę nazwę niemiecką nadaje się albo przedmiotowi, który powierza się do przewozu kolejom, towarzystwom żeglugi, przewoźnikom, szyprom i t. d., albo opłacie, uiszczanej za taki przewóz. W pierwszem znaczeniu *fracht* odpowiada poprawniejszemu wyrazowi polskiemu *ładunek*,—w drugiem używany jest częściej w tej swojej czysto niemieckiej formie. Fracht, jako opłata przewozowa, oblicza się na kolejach żel. od wagi lub wagonu i oczywiście podług przestrzeni, którą ładunek ma przebiedz, przyczem w nowszych czasach wprowadzono t. zw. taryfy różniczkowe, normujące cenę przewozu za jednostkę przewozową (np. za t. zw. pudo-wiorstę), coraz taniej w miarę większych przestrzeni. Przy przewozie morzem, fracht oblicza się od objętości ton. Pospolicie wyraz „fracht" używa się jeszcze w trzeciem znaczeniu, mianowicie w znaczeniu *listu przewozowego*, czyli frachtowego (Frachtbrief), który w handlu morskim nosi miano Konosament (Connaissement). List przewozowy bywa adresowany przez wysyłającego do odbiorcy, a w przewozie kolejami i okrętami najczęściej wystawiany jest na okaziciela, aby tym sposobem list taki mógł być przedmiotem obrotów handlowych. Na taki list frachtowy sama instytucja przewozowa, bank, albo bankier wydają zaliczenia, które przy wykupie frachtu są zwracane przez jego nabywcę. Te manipulacje zastawnicze znacznie ułatwiają ruch towarami i ogólny rozwój handlu.

Fra-Diavolo (włosk. t. j. *Brat-Djabeł*), właściwie *Michał Pezza*, Kalabryjczyk, * 1760 r., był naprzód mnichem pod imieniem Fra Angelo (brat Anioł), potem hersztem bandy rozbójników, w latach 1799 i 1806 przywódcą powstania górali przeciwko Francuzom. Pojmany pod San-Severino, został powieszony w listopadzie 1806 w Neapolu. Znana opera Aubera, oprócz nazwiska Fra-Diavolo, nie ma z nim nic wspólnego. Na tle przygód **F. D.** Charles Nodier osnuł swój romans „Jean Sbogar."

Fraenkel Bernard, lekarz, * 1836 r. w Elberfeld, kształcił się w Würzburgu i Berlinie, w r. 1872 został docentem w Berlinie, 1884 profesorem, 1887 dyrektorem kliniki chorób gardła i nosa. Ogłosił: „Allgemeine Diagnostik und Therapie der Krankheiten der Nase" (1879); „Skrophulose und Tuberkulose" (1878); „Gefrierdurchschnitte zur Anatomie der Nasenhöhle" (1891) i in.

Fraenkel Wilhelm, inżynier, * 1841 w Odesie, † 1895 r.; kształcił się w Dreźnie, został inżynierem przy kolejach rosyjskich, w 1869 profesorem. Ulepszył budowę mostów żelaznych i podał nowe metody badania ich wytrzymałości. Ogłosił „Bewegliche Brücken" (1888) i in,

Fragaria, ob. Poziomka.

Fragmenty (z łac.), ułamki czyli pozostałe cząstki całości, wyraz używany najczęściej na oznaczenie szczątków rozmaitych pism starożytnych. W razie zaginienia dzieł całkowitych, takie fragmenty są dla historji literatury i w ogóle dla nauk starożytnych niezmiernie ważne. Z licznych tego rodzaju zbiorów celniejsze są: Meinekego „Fragmenta comicorum Graecorum" (5 t., Berlin, 1839 — 57); „Fragmenta" greckich

tragików Wagnera (3 t., Berlin, 1844—52) i Naucka (Lipsk, 1856); greckich historyków Müllera (5 t., Paryż, 1841 — 70); „Fragmenta scenicae Romanorum poesis“ (2 t., Lipsk, 1871 — 1873); Kinkel „Epicorum graecorum fragmenta“ (Lipsk, 1877); Kock „Comicorum atticorum fragmenta“ (Lipsk, 1880); Mulloch „Fragmenta philosophorum graecorum“ (Paryż, 3 t., 1860 — 81); Bergk „Poetae lyrici graeci“ (4-te wyd., Lipsk, 1878); Bährens „Fragmenta poetarum romanorum“ (Lipsk, 1886).

Frähn Krystjan Marcin, orjentalista i historyk, * 1782 r. w Rostoku, † 1851 r. w Petersburgu. Od r. 1807 prof. jęz. wschodnich w Kazaniu, a od 1815 r. członek akademii nauk, nadbibljotekarz i dyrektor muzeum azjatyckiego w Petersburgu, któremu oddał wielkie przysługi, powiększając bogate zbiory wschodnich napisów i monet. Z mnóstwa jego dzieł największą wartość posiadają jego prace numizmatyczne. Główniejsze z nich są: „Recensio nummorum Muhammedanorum“ (Petersburg, 1826 i dodatek 1855); i „Ibn-Fosslan's und anderen Araber Berichte über die Russen älterer Zeit“ (Petersburg, 1823). Wiele jego prac znajduje się w dziele: „Sammlung kleiner Schriften, die mohammedanische Numismatik betreffend“ (Lipsk, 1839); „Neuere Sammlung kleiner Schriften i t. d.“ (Petersb., 1844); „Opuscula posthuma“ wyd. Dorna (Petersb., 1855). Wydał także: „Miscellen aus dem Gebiete der orient. Litteratur. (tamże, 1840).

Fraknói (właściwie Frankl) Wilhelm, historyk węgierski, * 1843, kształcił się w Tyrnawie, Granie i Peszcie, już w 17 roku życiu został nagrodzony przez Akademję za pracę (w języku węgierskim) „Stan cywilizacji w Węgrzech za czasów książęcych“ (Peszt, 1861); w 1864 mianowany był profesorem w Tyrnawie w 1865 r. w Granie, w 1872 sekretarzem Akademji węgierskiej, w 1875 bibljotekarzem Muzeum narodowego, w 1879 generalnym sekretarzem Akademji, w 1889 wiceprezydentem Akademji i w r. 1890 tytularnym biskupem Arbe. Napisał (w języku węg.) „Historja Węgier“ (nowe wyd. 1873—74); „Pomniki sejmów węgierskich“ (1874—77, t. 6); „Spisek Martinovicsa“ (1880); „Węgry i liga Kambrejska“ (1883); „Węgry przed bitwą pod Mohaczem 1524 — 26“ (1886); „Maciej Korwin“ (1891), od r. 1884 kieruje wydawnictwem źródłowem p. t. „Monumenta vaticana, historiam regni Hungariae illustrantia“.

Fraksyna, $C_{54}H_{30}O_{34}$, ciało otrzymywane z kory jesionu; krystalizuje w bezbarwne igiełki, rozpuszczalne w wodzie i wyskoku, smaku ściągającego. Otrzymane zostało przez Rochledera.

Fraktura—złamanie, w szczególności fraktura kości.

Fram, statek, na którym Nansen (ob.) odbył podróż do bieguna północnego.

Frameries, gmina w belg. prowincji Hennegau, okr. Mons, kopalnie węgla, 11,000 mieszkańców.

Framingham, miasto w północno-amerykań. stanie Massachusetts, o 30 klm. na zachód od Bostonu, ma fabryki obuwia i 9,500 mieszkańców.

Frampol, osada w gub. Lubelskiej, pow. Zamojskim, nad rz. Ładą, o $2^1/_2$ m. od Janowa, ma 1,690 mieszkańców, trudniących się po większej części tkactwem, a mianowicie wyrobem drelichów.

Frampol, miasteczko w gub. Podolskiej, pow. Kamienieckim, niegdyś własność Potockich.

Framuga, właściwie sklepienie obłączyste, a także wszelka wklęsłość w ścianie, czy to w kształcie owalnym lub prostokątnym, mogąca służyć za rodzaj szafy lub schowania.

Français Ludwik, malarz francuski, * 1814 w Plombières, † 1897; z początku zyskał pewien rozgłos jako litograf, następnie studjował malarstwo. W r. 1890 został członkiem Akademji Sztuk Pięknych. Malował przeważnie krajobrazy, zwłaszcza włoskie. Wykonał między innemi: „Park St. Cloud,“ „Zachód słońca we Włoszech,“ „Okolice Rzymu“ (1853): „Ścieżka w polu“ (1855); „Widok Bas-Meudon“ (1861); „Orfeusz u grobu Eurydyki“ (1863); „Wykopaliska w Pompei“ (1865); „Okolice Paryża“ (1866); „Montblanc“ (1869); „Daphnis i Chloe“ (1872); „Poranek pochmurny” (1890); „Widok Sèvres” (1890) i inne.

Franc-Archers, kompanje wolnych łuczników francuskich, ustanowione 1448 r., uzbrojone w łuki, strzały i miecze.

Francavilla fontana, miasto w prowincji Lecce, w okręgu Brindisi, we Włoszech, 18,000 miesz.

France Jakób Anatol Thibault, poeta franc., * 1844 w Paryżu, kształcił się w Collège Stanislas, od 1876 bibljotekarz senatu. Napisał „Poèmes dorés“ (1873); „Les noces corinthiennes“ (1876), utwory, którym głównie zawdzięcza swój rozgłos; „Iocaste et le chat maigre“ (1879); „Le crime de Sylvestre Bonnard,“ „La bûche de Noël“ (1881); „Les désirs de Jean Servien;“ „Abeille;“ (1883); „Nos enfants“ (1886); „Thaïs“ (1890); „Les opinions de M.;“ „Jerôme Coignard;“ „La rotisserie de la reine Pédauque“ i w. in. W ostatnich czasach zaczął wydawać cykl romansów: („L'orme du moail,“ „Mannequin d'Osier,“ „L'anneau d'Amethyste“), w których przedstawia współczesny nastrój umysłów we Francji, w sposób humorystyczno-ironiczny. **F.** należy do najznakomitszych pisarzów francuskich doby obecnej. Charakterystycznym rysem jego umysłu jest pobłażliwy i pogodny sceptycyzm, który objawia się we wszystkich jego utworach, a najsilniejszy wyraz znalazł w zbiorze małych rozprawek, aforyzmów p. t. „Jardin d'Epicure“ (14 wyd., 1897).

Franche-Comté, byłe wolne hrabstwo Burgundji, dawna prowincja francuska z miastem stołecznem Besançon, obejmowała dzisiejsze departamenty: Doubs, Wyższej Saony i Jura, leżała między Burgundją a Szwajcarją, dotykając na północ Lotaryngji i Alzacji, miała 15,743 klm. kw. powierzchni (286 mil kw.); przestrzeń tę obecnie zamieszkuje 857,000 miesz. Kraina to górzysta, obfitująca w lasy i pastwiska, mająca bardzo żyzne okolice niżej położone. — *Historja.* Za czasów Cezara mieszkali tu celtyckiego pochodzenia Sekwanowie, po których zwycięzeniu zostało **F.-C.** wcielone do państwa rzymskiego pod nazwą *Belgica prima.* Później wraz z zachodnią Szwajcarją stanowiło prowincję *Maxima Sequanorum,* nazywaną także, po osiedleniu się Germanów, *Germania tertia.* W V w. zajęte przez Burgundów weszło pod następcami Klodoweusza wraz z Burgundją w skład monarchji frankońskiej. Od 887 należało do nowo utworzonego państwa *Burgundia Transjurana,* od którego cesarz Lotarjusz oddzielił Małą Burgundję i Szwajcarję zachodnią i oddał ją Konradowi Zähringen, **F.-C.** zaś, tak nazwane od swych swobód i przywilejów, wniosła Beatryksa w posagu mężowi swojemu Fryderykowi Barbarosie (1156). Po długich sporach z Otonem II, hrabią Meranu, przeszło **F.-C.** 1248 w posiadanie hrabiego Châlons, którego familja służyła interesom Francji. Przez małżeństwo Filipa V 1316 r. weszło do korony francuskiej, lecz po śmierci Filipa 1322 znowu zostało odstąpione Burgundji. Po wygaśnięciu panującego domu staro-burgundzkiego 1361 r., **F.-C.** wraz z ręką córki Małgorzaty z Flandrji przypadło założycielowi domu nowo-burgundzkiego, księciu franc. Filipowi Śmiałemu. Później (1477) posiadł je mąż dziedzicznej księżniczki burgundzkiej Maksymiljan Austryjacki i wcielił do Burgundji jako jej cyrkuł, a z tą po śmierci Karola V dostało się hiszpańskiej linji domu Habsburgów. Nakoniec pokojem Nimwegeńskim 1678 wraz z hrabstwem Charolais zostało **F.-C.** ostatecznie ustąpione Francji. Por. Clerc „Histoire de la F." (2 wyd., 1870, t. 2); Bouchot: „La F." (Paryż, 1890).

Francheville, Francavilla, lub Franqueville, Piotr de, * w Cambray 1548 r., † 1615 r. w Paryżu, słynny swego czasu rzeźbiarz francuski, mianowany został 1601 królewskim rzeźbiarzem i na wezwanie Henryka IV, wykonał znaczną liczbę bardzo pięknych posągów. Głośniejsze z nich: „Dawid" (1612) i „Grupa jeńców" (1614), —w Luwrze: konny posąg króla (1604), czterech Ewangelistów dla katedry w Genui, alegoryczne postacie pokory, niewinności i mądrości w kaplicy Nicolinich i in.

Franchi Aleksander, kardynał, sekretarz stanu, * 1819 w Rzymie, † 1878 tamże; potomek poważanej rodziny adwokackiej, w seminarjum zyskał względy kardynała Lambruschini'ego, i otrzymawszy 1841 stopień doktora teologji, został referentem w sekretarjacie stanu; w r. 1848 delegowany przez papieża Piusa IX do cesarza Ferdynanda dla pertraktacyj o ustąpienie zagarniętych przez Austrję części Włoch. Następnie 1852 był szambelanem honorowym, 1853—6 posłem nadzwyczajnym przy dworze madryckim; 1856 arcybiskupem Saloniki *in partibus* i jednocześnie internuncjuszem przy dworze toskańskim do 1859; od 1860 — 68 przewodniczącym w kancelarji do nadzwyczajnych spraw kościoła, poczem został nuncjuszem w Madrycie; 1871 przebywał jakiś czas w Konstantynopolu, jako poseł nadzwyczajny; 1873 został kardynałem, 1874 r. prefektem kongregacji propagandy. Podczas konklawy w marcu 1878 r. otrzymał **F.** znaczną liczbę głosów, złożył ją jednak na korzyść Leona XIII, przez którego został wynagrodzony godnością sekretarza stanu. Na stanowisku tem usiłował **F.** przeprowadzić zgodę pomiędzy kościołem a rządem niemieckim, nagła jednak śmierć, jak głosi opinja publiczna, zaszła wskutek zadanej mu trucizny, nie pozwoliła doprowadzić rzeczy do zamierzonego celu.

Franchi Ausonius, filozof włoski, * 1821 pod Genuą, † 1895, nazywał się właściwie *Christoforo Bonavino,* poświęcił się stanowi duchownemu, ale studja nad filozofją zachwiały jego wiarę i po dwóch latach szamotań wewnętrznych, przedzierzgnął się w filozofa racjonalistycznego; ogłosił: „Racjonalizm ludu" („Il razionalismo del popolo" 3 wyd. 1864) i „Religja XIX w." („La religione del secolo XIX" 1853). Następnie napisał: „Filozofja szkół włoskich" („La filosofia delle scuole italiane" 1852); w 1860 został profesorem filozofji historji w akademji w Pawji, a 1863 w Medjolanie. Pozostając na tem stanowisku, ogłosił: „Lettere suela storia della filosofia moderna" (1863, t. 2); „Sulla teoria del guidizio" (1870, t. 2); „Saggi di critica e polemica" (1870—72, t. 3); „Nuovi elementi di grammatica generale, applicati alla lengua italiana" (2 wyd. 1874) i in.

Francia Józef Kacper Rodryg, dyktator paragwajski, * 1757 w Assuncion, † 1840. Studjował teologję (w której otrzymał stopień doktora) i prawo. Energją i nauką zyskawszy pewną sławę, został, po oderwaniu się Paragwaju od Hiszpanji (1811) sekretarzem mianowanej przez kongres junty, na którą wywierał wpływ stanowczy. W 1813 Fulgencjusz Yegros i **F.** obrani byli konsulami. Nie chcąc jednak ze swym towarzyszem najwyższej dzielić władzy, oświadczył **F.** zebranemu 1814 kongresowi, że zbawienie kraju leży w dyktaturze; następnie wymową i groźbami dokazał tego, że sam wybrany został dyktatorem na lat dwa, a 1817 na całe życie. Stanąwszy u szczytu władzy, okazał się najsroższym tyranem. Więzienia zapełniały się jego przeciwnikami. Gdy skutkiem tego wybuchły

niespokojne poruszenia, **F.** ogłosił, że kraj ma się nadal rządzić wedle form czystej demokracji. Zwołał kongres, w którego ręce miał oddać władzę, ale na usilne prośby deputowanych pozostał u steru. Teroryzmu nie zaniechał wszakże. Prześladował krwawo Hiszpanów i duchowieństwo. Zniósł klasztory i dobra ich skonfiskował na rzecz państwa. Spiski karał bez litości. Ujarzmiwszy kraj nareszcie srogiemi środkami, zdawał się zwracać na drogę łagodności (od 1824); mimo to wszakże w napadach hypochondrji popuszczał cugle samowolności. Rządząc nieograniczenie, starał się o podniesienie przemysłu i rolnictwa, ale zawsze środkami najgwałtowniejszemi. Naród znosił cierpliwie srogie jarzmo tyrana aż do jego śmierci. Por. Bazan „El dictator **F.**“ (Madryt, 1887) i Carlyle'a w „Edinburgh Review“ (1843).

Francillon Robert Edward, powieściopisarz angielski, * 1841 r. w Gloucester, kształcił się w Cambridge, w 1864 został prokuratorem w Londynie, w r. 1867 objął redakcję czasopisma *Law Magazine*; napisał: „Perl and Emerald“ (1872); „Zelda's fortune“ (1873); „Olympia“ (1874); „A dog and his shadow“ (1876); „Strange waters“ (1878); „Queen Cophetua“ (1880); „Streaked with gold“; „Like a snowball“; „Rave good luck“; „In the dark“; „National characteristics and flora and fauna of London“ (1872); „King or knave“ (1888) i „Gods and heroes“ (1892).

Francis Francis, pisarz angielski, * 1822 r. w Seaton, większy niż swemi romansami („Pickackifax“ 1853; „The real salt“; „Newton Dogvane“ 1859; „Sidney Bellew“) zyskał sobie rozgłos usiłowaniami o rozwój hodowli ryb. Był współdyrektorem akwarjum w Brighton i napisał: „Fish-culture“ (1873); „A book on angling“ (6 wyd. 1885); „By lake and river“ (1874); „Practical management of fisheries“ (1883); „Angling reminiscences“ (1887) i in.

Francisci Jan, (pseudonim *Janko Rimavsky*), jeden z najgorliwszych bojowników narodowości i języka słowackiego na Węgrzech, * 1822 r. w Hnuszce, nauki kończył w Presburgu, gdzie był jednym z najgorliwszych pomocników Sztura; potem służył w sądownictwie i był wyższym urzędnikiem w rozmaitych komitatach. 1848 brał czynny udział w ruchu słowiańskim przeciw Madziarom, za co przez nich skazany był na śmierć, i ocalenie swe winien upadkowi sprawy węgierskiej. Na pole literackie wystąpił w 1841; w 1843 ogłosił pierwsze swe poezje liryczne w *Nitrze*, zbierał z innymi pieśni ludowe, wydane przez Reussa, p. t. „Prostonarodnij zabavnik“; ogłosił udatne powiastki dla dzieci „Slovenskje povesti“ (1845), oraz „Janko Podhorsky“ (1844—46). Od 1861 do 1863 redagował *Pesztbudinskie Vedomosti*, zastąpione następnie *Slovenskiemi Novinami*. Przewodniczył zgromadzeniom narodowym (szczególnie w r. 1861 na zjeździe Słowian w Turczańskim św. Marcinie, gdzie wykluła się Słowieńska Matica, zatwierdzona w roku następnym) i należał do wszystkich spraw, mających na celu dobro narodu słowackiego. W 1880 ogłosił: „Iskry ze zaviatej pahraby“. Por. Jar. Viczek „Diejiny literatury sloven.“ (1890).

Franciszek *(Seraficki)* z *Asyżu* (św.), właściwie *Giovanni Bernardone*, nazwany *Francesco* z powodu znajomości języka frankońskiego, * 1182 w m. włoskiem Assisi, † 1226. W pierwszej młodości swojej prowadził życie światowe i lekkomyślne. W 25 roku powróciwszy do zdrowia z ciężkiej choroby, której się nabawił podczas wyprawy wojennej przeciwko Perugji, zmienił tryb życia, rozdał całe mienie ubogim i poświęcił się usłudze bliźnich, mianowicie w szpitalu trędowatych, następnie otrzymawszy od opata Benedyktynów na górze Subiaco cząstkę gruntu, którą nazwał *Portiuncula*, wraz ze zrujnowanym kościołkiem, osiadł tu i założył regułę ś. Franciszka *Braci Mniejszych* czyli *Minorytów* (Fratres Minores). Papież Grzegorz IX zaliczył go w poczet świętych, a jego pamiątkę obchodzą 4 października, zaś pięciu ran jego 17 września, przeniesienia zwłok 25 maja. Z licznych pism jego doszły do naszych czasów: listy, kazania, pisma ascetyczne, rozmowy, krótkie uwagi, pieśni duchowne w języku włoskim, które wydał Jan de la Haye w ogólnym zbiorze p. t. „S. Francisci opera“ (Pedeponti, 1739, fol.), później Joseph von der Burg p. t. „S. Patris F. Assisiatis opera omnia“ (Kolonja, 1849). O poezjach jego pisał J. Görres „F. ein Troubadour“ (1826 i 1879), oraz Ozanam „Les poètes franciscains“ (Paryż, 1852), u nas Porębowicz (w druku). Najdokładniejszy żywot napisał ś. Bonawentura. Czyt. Vogta (1840) i Hazego (1846); oraz P. Leszczyńskiego „Historja o znalezieniu ciała ś. F.“ (Wilno, 1840). Por. także Chavin de Malan „Histoire de S. François“ (Paryż, 1861); Magliano „Storia di S. Francesco e de Francescani“ (Rzym, 1874); Cherancé „S. François d'Assise“ (Paryż, 1886 i 1892), oraz Le Monnier „Histoire de S. François“ (tamże, 1889).

Franciszek a Paulo (ś.), * 1416 w m. Pauli, w Kalabrji, † 1507 we Francji. Od 14 roku żył jako pustelnik w grocie skalnej. 1436 wybudował klasztor i kościół, a zarazem założył zgromadzenie *Braci Najmniejszych* (Fratres Minimi), czyli *Paulinów*. Karol VIII kazał wybudować dla niego klasztor w Plessis les Tours i w Amboise. Leon X papież zaliczył go w poczet świętych 1519; obchodzą pamiątkę jego 2 kwietnia.

Franciszek Ksawery (ś.), apostoł Indjan. * 1506 w zamku Xavier w Hiszp., † 1552; nauki pobierał w Paryżu, a potem wykładał filozofję w kolegjum w Beauvais, gdzie poznajomił się z Ignacym Lojolą; zostawszy członkiem przez tegoż założonego zakonu, przeznaczony był na

misjonarza do Indji Wschodnich (1541). Papież Grzegorz XV kanonizował go 1622, pamiątkę jego obchodzą 3 grudnia.

Franciszek Borgjasz (ś.), syn Jana, księcia Gandji, granda hiszpańskiego, * 1510, † 1571 r. w Rzymie, w 1528 przybył na dwór cesarza Karola V, któremu towarzyszył we wszystkich wyprawach. Od 1540 mianowany wicekrólem Katalonji, po stracie żony opuścił urzędowanie i wstąpił do zgromadzenia Jezuitów (1551). W 1565 wybrany został na generała tego zakonu. Kanonizowany przez papieża Klemensa X 1671. Pamiątkę jego obchodzą 30 września (ur.) i 10 października. Jest autorem kilku dzieł teologicznych w języku hiszpańskim.

Franciszek Salezy (ś.), * 1567 r., † 1622 r. w Lugdunie; 1594 zostawszy kapłanem, a 1602 biskupem genewskim, poświęcił się misjonarstwu. Założył zgromadzenie Wizytek; kanonizowany 1665 r. Pamiątkę jego obchodzą 29 stycznia. Z dzieł jego najpowszechniej znanem jest „Introduction à la vie dévote“. Cały zbiór jego pism wyszedł w Paryżu 1823 w 16 t. i w Lugdunie 1868, 8 t. Por. Hamon „Vie de François de Sales“ (5 wyd., Paryż, 1867).

Franciszek I, król francuski 1515 — 47, * 1494 w Cognac, syn Karola Orleańskiego, hrabiego d'Angoulême i Ludwiki Sabaudzkiej, wstąpił 1 stycznia 1515 na tron franc. po swoim teściu Ludwiku XII, † 1547. Chciwy sławy, ognisty i pełen rycerskiego animuszu, wznowił pretensje swych poprzedników do Genui i Medjolanu, wkroczył do Włoch i odniósł pod Marignano 13 i 14 września 1515 r. wielkie zwycięstwo nad Szwajcarami, zostającymi w służbie ks. medjolańskiego Maksymiljana Sforza, który musiał skutkiem tej klęski odstąpić swe posiadłości Francji. Leon X zawarł z **F.** konkordat (1516) a Karol I, kr. hiszpański, późniejszy Karol V, pokój w Noyon (1516). Po śmierci Maksymiljana (1519) **F.** i Karol V ubiegali się o koronę cesarską. Król franc. mimo usilnych starań i wielkich kosztów musiał ustąpić szczęśliwemu współzawodnikowi. Niepowodzenie to rozdrażniło **F.** i wywołało nieprzerwaną prawie walkę, pomiędzy nim a Karolem V, a w następstwie długie spółzawodnictwo między Francją a domem habsburskim. Pierwsza wojna (1521—1526) toczyła się w Hiszpanji, Niderlandach, Francji i Włoszech. Henryk VII, kr. angielsk., stał po stronie Karola V. Francuzi ponieśli klęski pod Bicoca (2 kwietnia 1522), pod Romagnano (14 kwietnia 1524), a nareszcie (24 lutego 1525) pod Pawją, gdzie sam **F.** został wzięty do niewoli. Pokojem madryckim 14 stycznia 1526 dla odzyskania wolności **F.** zrzekł się nietylko wszystkich roszczeń do Włoch, ale nadto zobowiązał się zwrócić cesarzowi zdobytą przez Ludwika XI Burgundję, oraz przyrzekł zaślubić siostrę cesarza Eleonorę. Odzyskawszy atoli wolność, nie dotrzymał żadnego z powyższych warunków; owszem 22 maja 1526 zawarł w Cognac z papieżem, królem ang. Henrykiem VIII i książętami włoskimi tak zwaną *ligę świętą* i rozpoczął wojnę (1527—1529), prowadzoną ze zmiennem szczęściem we Włoszech i zakończoną niezaszczytnym dla **F.** traktatem w Cambray 5 sierpnia 1529 roku, na mocy którego musiał ustąpić zupełnie z Włoch i Flandrji i zrzecz się księstwa Artois. Pokój to był jednak chwilowy. **F.** zrozumiał, że waleczność i duch rycerski nie są jeszcze dostateczne do mądrego sprawami politycznemi kierownictwa. Aby więc dobrze do następnych przygotować się zapasów, zawarł sojusz z książętami protestanckimi w Niemczech, Madziarami, a nawet z Solimanem II, sułtanem tureckim, co, lubo powszechną obrzucano wówczas ohydą, okazuje jednak w **F.** roztropność męża stanu. Widownią trzeciej wojny (1536—1538) były górne Włochy i Francja. Zakończył ją 10-letni rozejm zawarty w Nizza 1538 za pośrednictwem papieża; obie strony zostały przy swych zdobyczach. Czwarta wojna (1541—44), w której przeciw Francji wystąpił ponownie i Henryk XII, przyniosła Francuzom świetne zwycięstwo pod Cerisolles (1544), ale skutkiem obustronnych wysileń zakończyła się pokojem w Crepy 18 września 1544 r. **F.** zrzekł się ostatecznie pretensji do posiadłości włoskich, a cesarz do Burgundji. **F.** był niepospolitym monarchą. Obok zalet posiadał **F.** wady, dla których Francja była pobłażającą. Zalotny aż do rozpusty, szczodry do marnotrawstwa, śmiały aż do zuchwalstwa, był gwałtowny, kapryśny, oddany niegodnym ulubieńcom i ulubienicom, często niesprawiedliwy, wiarołomny, ale zawsze nieugiętej woli. Obdarzony żywą imaginacją, otaczał się artystami i wspierał nauki, które z zapałem starał się jak najbardziej rozpowszechniać. Sam nawet posiadał mały talent poetycki i zostawił dosyć udatne próby poezji lekkiej (wyd. przez A. Champollion-Figeac'a 1847). Mimo to wszystko był **F.** despotą w całem tego słowa znaczeniu, a panowanie jego podkopało obyczaje i dobrobyt publiczny. Koniec swych rządów splamił srogiem prześladowaniem protestantów. Por. Guillarda „Histoire de François I“ (7 t., Paryż, 1760—1769); Hermanna „Franz I“ (Lipsk, 1824); Röderera „Louis XII et François I“ (2 t., Paryż, 1825); Migneta „Rivalité de François I et de Charles XV“ (2 t., Paryż, 1875); P. Paris „Etudes sur François I“ (2 t., 1885) i „Catalogue des actes de François I“ (4 t., 1888—90) i Guiffrey'a „Cronique du roy François I“ (1860).

Franciszek II, król francuski, 1559—60, * 1544 w Fontainebleau, syn Henryka II i Katarzyny Medici, od 29 kwietnia 1558 r. zaślubiony z Marją Stuart, córką Jakóba V króla szkockiego, wstąpił na tron 10 lipca 1559. Pod jego rządem Gwizjusze, stryjowie królowej, stronnicy katolicyzmu, zyskali przeważny wpływ

na sprawy państwa, a Hugonoci po raz pierwszy wystąpili przeciwko królowi. Spisek w Amboise, na którego czele był Ludwik I Condé (ob.) i de la Renaudie, jeszcze przed wybuchem został odkryty; 1200 sprzysiężonych poszło na szafot. **F.** † nagle 1560. Por. de Ruble'a „Antoine de Bourbon et Jeanne d'Albert" (2 t., 1882); de la Barre-Duparcq „Histoire de François II" (1867).

Franciszek Stefan, pod imieniem *Franciszka I*, 1745—65 cesarz rzymsko-niemiecki, założyciel domu habsbursko-lotaryńskiego, * 1708, najstarszy syn księcia Lotaryngji, Leopolda Józefa i Elizy Karoliny, księżniczki Orleańskiej, † 1765 w Insbruku. Nastąpił po swym ojcu w Lotaryngji 1729 roku, którą, po zapewnieniu otrzymania Toskanji, odstąpił 1735 królowi polskiemu Stanisławowi Leszczyńskiemu. Zaślubił 1736 Marję Teresę, dziedziczkę tronu austrjackiego, 7 lipca 1737 objął w posiadanie Toskanję. W 1740 po wstąpieniu Marji Teresy na tron cesarski, mianowany współregentem wszystkich dziedzicznych krajów austrjackich, został 13 września 1745 (po śmierci Karola VII) obrany cesarzem rzymskim i ukoronowany 4 października t. r. we Frankfurcie. Pozostawiwszy rządy w ręku żony, sam zajmował się wyłącznie zbieraniem majątku, interesami handlowemi i różnego rodzaju przedsiębierstwy, na których zyskał do 80 miljonów złp. Wspierał nauki i sztuki.

Franciszek II Józef Karol, jako ces. rzym.-niemiecki 1792—1806, a *Franciszek I* jako cesarz austrjacki 1804—35, * we Florencji 1768, syn cesarza Leopolda II i Marji Ludwiki, infantki hiszpańskiej, objął 1 marca 1792 po śmierci ojca rządy w dziedzicznych krajach austrjackich; koronowany był 6 czerwca t. r. jako król węgierski, 14 lipca t. r. jako cesarz rzymsko-niemiecki, 5 sierpnia jako król czeski, † 1835. Od r. 1792 uwikłany w ustawiczne wojny z Francją, po większej części znajdował się osobiście przy wojsku, chociaż główne dowództwo nie w jego ręku leżało. W skutek zawartego pokoju w Presburgu i powstania ligi reńskiej, przez co całe południowe Niemcy oderwane zostały od państwa niemieckiego i zwróciły się do Francji, złożył 6 sierpnia 1806 godność cesarza rzym.-niemieckiego, a przyjął tytuł cesarza Austrji, której władcą dziedzicznym ogłosił się jeszcze 11 sierpnia 1804, po utworzeniu cesarstwa francuskiego. Po zawarciu pokoju 1815 r. mały brał udział w rządach, powierzywszy cały ster państwa w ręce swego ministra stanu Metternicha (ob. *Metternich*, oraz *Austrjacko-węgierska monarchja*). W ogóle zasadą jego rządów tak w stosunkach zewnętrznych, jak i wewnętrznych był najrozciąglejszy konserwatyzm i surowa reakcja, które ani Austrji, ani Niemcom, ani Europie pożądanych nie przyniosły owoców. Mając bowiem zapobiegać wstrząśnieniom i rewolucjom, właśnie przeciwne temu wywoływały skutki. Dla Austrji zasłużył się **F.** przynajmniej uzupełnieniem Józefińskiego prawodawstwa, podniesieniem przemysłu, zakładaniem szkół ogólnych i technicznych i rozszerzeniem uniwersytetu wiedeńskiego. Żonaty był czterokrotnie: 1) 6 stycznia 1788 z Elżbietą Wilhelminą Ludwiką, księżniczką wirtemberską († 1790 bezdzietnie); 2) 15 sierpnia 1790 z Marją Teresą, ks. sycylijską († 1807), która urodziła mu 13 dzieci, a między niemi Marję Ludwikę (żonę Napoleona I), cesarza Ferdynanda I i arcyksięcia Franciszka Karola; 3) 6 stycznia 1808 z Marją Ludwiką Beatrycze, ks. modeńską († 7 kwietnia 1816); 4) 10 listopada 1816 z Karoliną Augustą, ks. bawarską, rozwiedzioną królewną wirtemberską. Por. Meynert'a „Kaiser F. I" (Wiedeń, 1872); Springera „Geschichte Oesterreichs seit dem Frieden 1809" (1 t. Lipsk, 1863).

Franciszek Józef I Karol, panujący cesarz austrjacki, * 1830, najstarszy syn arcyksięcia Franciszka Karola (* 1802, † 1878); mianowany został w kwietniu 1848 namiestnikiem Czech. Kiedy książę Schwarzenberg stanął na czele ministerjum austrjack., **F. J.** ogłoszony 1 grudnia 1848 w obozie pod Ołomuńcem pełnoletnim, a nazajutrz, kiedy cesarz Ferdynand I abdykował, a jedyny brat tegoż Franciszek Karol zrzekł się następstwa tronu, wyniesiony został na tron cesarski. Szczegóły jego panowania znajdzie czytelnik w artykule „Austrjacko-węgierska monarchja". 7 października 1879 doszło do skutku niemiecko-austrjackie przymierze, do którego przystąpiły później także Włochy. 25-letni jubileusz panowania **F. J.** (2 grudnia 1873) i uroczystość srebrnego wesela (24 kwietnia 1876), na których powszechna sympatja dla cesarza ukazała się w pełnem świetle, dały mu okazję do wspaniałych fundacji i darów. W 1898 stracił cesarz małżonkę swoją Elżbietę, zasztyletowaną podczas podróży po Szwajcarji, przez anarchistę Luccheniego. Rozterki wewnętrzne w Austrji (ob.) zatruły ostatnie lata panowania cesarza **F. J.**, który pragnął ciągle rządzić w zgodzie z konstytucją, nie mógł dojść do pozytywnych rezultatów wskutek ciągłego oporu Niemców, którzy sprowadzili parlamentaryzm austrjacki do absurdu. Mimo to jubileusz 50-letniego panowania 1898 r. odbył się bardzo serdecznie. Od 1867 przemieszkuje **F. J.** na przemian to w Wiedniu, to w Ofen, lub Gödöllö. Ożeniony 24 kwietnia 1854 z księżniczką bawarską Elżbietą-Amelją-Eugenją (* 1837, † 1898), córką księcia Maksymiljana Bawarskiego, z linji Zwei Brücken Birkenfeld, jest ojcem arcyksiężniczki Gizeli (* 1856) i arcyksięcia Rudolfa (* 1858, † 1889,

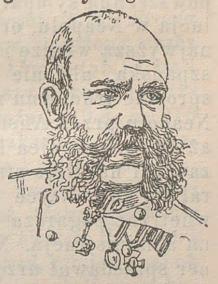

Franciszek Józef.

śmiercią samobójczą), oraz Walerji (* 1868, zaślubiona ks. Franciszkowi Salwatorowi). Por. Emmera „Kaiser F. J. I" (Cieszyn, 1880); Smolle'go „Das Buch von unserem Kaiser 1848—1888" (Wiedeń, 1888).

Franciszek I January Józef, król obojej Sycylji 1825—30, syn Ferdynanda I i Marji Karoliny, arcyksiężny austrjackiej, * 1777 w Neapolu. † 1830. Po śmierci starszego brata Karola Tytusa 1778 otrzymał tytuł następcy tronu. Po zajęciu Neapolu przez Francuzów mieszkał wraz z ojcem w Palermo. Z opozycji przeciw matce, która usuwała go od spraw publicznych, występował jako zwolennik konstytucjonalizmu. Mianowany przez ojca 1812 królewskim alter ego, pod wpływem angielskiego admirała Bentincka dał Sycyljanom nową konstytucję i zwołał parlament; po odjeździe jednak Bentincka król odjął synowi godność alter ego i parlament rozwiązał. Po restauracji 1815 otrzymał tytuł księcia Kalabrji i urząd gubernatora Sycylji (1816), gdzie poszanowaniem konstytucji i rządną administracją zyskał sobie powszechną sympatję. Gdy 1820 wybucha rewolucja w Neapolu, otrzymał znowu jako alter ego najwyższą władzę i zaprzysiągł konstytucję hiszpańską, ale nie posiadał tyle zdolności, by sprostać trudnemu naówczas zadaniu. Po zajęciu Neapolu przez Austrję (1821), żył w osobnieniu aż do śmierci ojca 1825. Wstąpiwszy na tron, zawiódł nadzieje stronnictwa liberalnego. Opierał się na polityce austrjackiej a stosunki wewnętrzne pogarszał srogą, nieudolną i bezczynną administracją. Nie umiejący czytać kamerdyner sprzedawał urzędy; denuncjacje i prześladowania podejrzanych były na porządku dziennym; okrucieństwom nie było miary; 1829 wydał córkę swoją Marję Krystynę za Ferdynanda VII; Z drugiej żony infantki Marji Izabeli zostawił pięciu synów, z których Ferdynand II (ob.) wziął po nim koronę. Por. Nic-Nisco „Il reame di Napoli sotto Francesco I" (Neapol, 1887).

Franciszek II, ostatni król obojej Sycylji, jedyny syn króla Ferdynanda II i Marji Krystyny sabaudzkiej, * 1836 r., wychowany przez Jezuitów, bardzo ograniczoną odebrał edukację i dla braku zdolności żadnego w sprawach państwa nie brał udziału. Ożeniony 8 stycznia 1859 z Marją Zofją Amalją, ks. bawarską, wśród najtrudniejszych tak zewnątrz, jak i wewnątrz stosunków, wstąpił na tron po śmierci ojca 22 maja t. r. Ulegając dworskiej kamaryli, kierowanej przez swą macochę, odrzucił sojusz z Sardynją przeciw Austrji i przedsiębrał środki represyjne w duchu skrajnie reakcyjnej polityki ojca. Setkami szli obywatele na wygnanie, a więzienia zapełniały się coraz bardziej. Sycylja podniosła zbrojny opór, a przybycie Garibaldi'ego (maj 1860) szybko rozszerzyło pożar ogólnego powstania i przyśpieszyło utratę tej wyspy. Udzielenie powszechnej amnestji i obietnica narodowej polityki żadnego nie miały skutku. Wojska przechodziły na stronę powstańców. **F.** 6 września 1860 r. opuścił stolicę, do której wśród niezmiernego zapału ludu wkroczył Garibaldi (ob.). Gdy na czele resztek wiernych żołnierzy poniósł **F.** od powstańców klęskę, a wojska pjemonckie wkroczyły do Neapolu, uciekł do Gaëty, w której oblężony przez Pjemontczyków, mimo walecznego oporu, musiał 13 lutego 1861 r. kapitulować. Potem przeniósł się do Rzymu, skąd podżegał rozbójniczą partyzantkę w prowincjach dawnego królestwa. Po wzięciu Rzymu przez wojska włoskie w r. 1870, musiał **F.** II opuścić i to schronienie i przeniósł się do Bawarji, a później do Paryża, gdzie utrzymywał nieliczny dwór wojskowy i czekał na okazję restauracji swego królestwa. Po śmierci Wiktora Emanuela 1879 podniósł jeszcze raz protest, który jednak nie zwrócił uwagi, † 1894 w Arco. Pobyt dworu Franciszka II w Paryżu dał Daudetowi temat do romansu p. t.: „Królowie na wygnaniu" (Les rois en éxil"). Por. Reuchlin „Geschichte Italiens," cz. 4 (Lipsk, 1873); Nic. Nisco „Francesco II" (Neapol, 1891).

Franciszek IV, książę Modeny, arcyksiążę austrjacki, * 1779, syn arcyksięcia Ferdynanda, † 1806 i Marji Beatrycze d'Este, † 1829, objął rządy 1814, zniósł urządzenia francuskie i surowo tłumił wszystkie ruchy polityczne. Przymuszony 1831 uciekać z kraju, został przywrócony mocą oręża austrjackiego i znowu panował z dawną surowością. Długo nie chciał uznać Ludwika Filipa, a pieniędzmi czynnie wspierał Don Karlosa. Powszechny ucisk, ciemnota, panowanie Jezuitów, tendencyjne procesy, gwałty i egzekucje cechują smutne rządy tego księcia. Ożeniony 20 czerwca 1812 r. z Beatrycze, księżniczką sardyńską, (* 1792, † 1840), † 1846. Por. Galvani „Memorie storiche intorno alla vita dell'arciduca **F.** IV (4 t., Modena, 1846—54).

Franciszek V, ostatni książę Modeny, arcyksiążę austrjacki, syn i następca poprzedniego, * 1819 r., zaślubiony 1842 z Adelgundą, księżniczką bawarską (* 1823). We wszystkiem naśladował ojca. Rady Piusa IX nie skłoniły go bynajmniej do łagodniejszego postępowania. Czuł się więcej księciem austrjackim, aniżeli włoskim. Wypadki 1846 r. wygnały go także 1 marca na krótki przeciąg czasu z dziedzicznego państwa, ale oręż austrjacki utorował mu drogę do powrotu (sierpień 1848). Łagodne z początku rządy zamieniły się po klęsce Pjemontczyków pod Nowarą w najstraszniejszy despotyzm. Nawpół austrjackie sądy wojenne, zachęcane przez księcia, srożyły się bez upamiętania. Po bitwie pod Magenta (1859) uciekł do Mantui, a księstwo jego zostało wcielone do królestwa Włoskiego. Odtąd mieszkał **F.** już w Wiedniu, już w swych dobrach czeskich († 1875 r.

w Wiedniu). Por. Bayard de Volo „Vita di **F.** V" (4 t., Modena, 1878—85).

Frenciszek Praski, kronikarz czeski, * około 1290, † po r. 1353 r., do którego doprowadził swoją kronikę. Był księdzem, przebywał przeważnie w Pradze. Najlepsze wydanie jego kroniki znajduje się w „Pramenach diejin czeskych" (4 t., Praga, 1884).

Franciszek z Asyżu, Moryc Ferdynand, * 1822, były tytularny król hiszpański, małżonek Izabeli II, królowej hiszpańskiej, Syn infanta Franciszka, księcia Kadyksu, brata króla Ferdynanda. Sprawował obowiązki naczelnego wodza armji. W 1868 wygnany razem z królową z ojczyzny, osiadł w Paryżu. W 1870 rozwiódł się z żoną.

Franciszka kanał, wielki, spławny kanał w Węgrzech południowych. Właściwy kanał **F.**, łączący Dunaj z Cisą, ma 115 klm. długości, 20 metr. szerokości, wybudowany został w latach 1793—1801. Do niego dochodzą dwa inne około roku 1870 wybudowane kanały, z których jeden (Baja-Bezdański) ma $40^3/_4$ klm. długości, a drugi (Franciszka Józefa) ma $74^1/_2$ klm.

Franciszka Józefa Fjord, odkryty przez drugą niemiecką wyprawę 1869—70 do bieguna północnego. Znajduje się między przylądkiem Franklina (kończącym ziemię Hudson) a przylądkiem Humboldta, szeroki jest na 12 mil morskich, później się zwęża do 2 i 6, z kilku rozgałęzieniami, objętemi 4000′ wysoką ścianą i lodnikiem Waltersshausen.

Franciszka Józefa order, udzielany za zasługi cywilne, order austrjacki, ustanowiony 2 grudnia 1849 r., przez cesarza Franciszka Józefa, składający się z czterech stopni: wielkiego krzyża, komandorskiego z gwiazdą, komandorskiego i szlacheckiego. Udzielany bywa wszystkim bez względu na stan, urodzenie i wyznanie. Stanowi go krzyż czerwony, z białem, okrągłem w środku polem, na którem wyobrażone są cyfry F. J. (Franciszek Józef), między czterema ramionami krzyża dwugłowy, ukoronowany orzeł i napis: *Viribus unitis* (połączonemi siłami); na stronie odwrotnej cyfra: 1849. Wstęga czerwona.

Franciszka Józefa Ziemia, kraina w okolicy podbiegunowej, położona na północ od Nowej Ziemi między 80 a 83° szerok. płn.; składa się z dwóch części: Ziemi Wilczka na wschodzie i Ziemi Zichy'ego na zachodzie, otoczona jest licznemi wyspami i poprzerywana fjordami. Temperatura średnia wynosi —18°C., roślinność ogranicza się gdzieniegdzie spotykanemi nędznemi porostami, mnóstwo lodowców. Ziemia F. J. została odkryta przez drugą austrjackę ekspedycję podbiegunową pod wodzą Payera i Weiprechta d. 30 sierpnia 1873 r., a w r. 1874 bliżej zbadana.

Franciszka z Rimini, nadobna córka Gwidona da Polenta, pana Rawenny; około 1275 r. zaślubiona wbrew własnej woli ze szpetnym Giancioto Malatesta da Rimini, pokochała jego przyrodniego brata Paolo, za co, wraz z kochankiem przez obrażonego męża została zabitą. Dante w piątej pieśni *Piekła* uwiecznił nieszczęśliwą miłość pięknej **F.** Przygody **F.** zużytkowali także w swoich utworach: Uhland, P. Heyse, Rossini. Por. Tonini'ego „Memorie storiche intorno a **F.**" (1870); Yriarte „Françoise de Rimini dans la légende et dans l'histoire" (1882); Ricci „L'ultimo rifugio di Dante" (Medjolan, 1891).

Franciszka (św.), * 1384 w Rzymie, † 1440, poświęcała się pielęgnowaniu chorych w szpitalach. Razem z innemi niewiastami, z których utworzyła pod kierunkiem Benedyktynów bractwo, nieodróżniające się żadnemi zewnętrznemi oznakami, a potem klasztorne bractwo, zwane *Kollatynkami* albo *Oblatkami*, *della torre degli Speculi*, do którego następnie sama wstąpiła jako przełożona. Zaliczoną została w poczet świętych przez papieża Pawła V, 1608 r. Pamiątkę jej obchodzą 9 marca.

Franciszkanie albo *Minoryci*, t. j. *Bracia Mniejsi (Fratres Minores)*, zakon, założony przez św. Franciszka Serafickiego z Asyżu (ob.) i stąd zwany także *Seraficki*m; pierwszy zakon jałmużniczy, zatwierdzony przez papieża 1210 r., a 1215 przez sobór lateraneński; wszakże z czasem pozwolono mu mieć fundusze w kapitałach i majątkach nieruchomych. Tacy zwali się *Fratres Minores Conventuales*, inni zaś trzymający się ściśłej reguły, noszą nazwisko *Fratres de Observantia*. Pierwsi przyjęli obuwie, odzież czarną lekką i pasek cienki; drudzy pozostali przy habicie z grubej brunatnej wełny, przy powrozie i trepkach na bosą nogę. Od założenia zakonu (1208), w ciągu około pół wieku, istniało już przeszło 8,000 klasztorów w rozmaitych krajach, a w nich przeszło 200,000 mnichów. W początkach XVIII w. we wszystkich rozgałęzieniach reguły św. Franciszka, do której oprócz właściwych **F.** należą także Bernardyni, Reformaci, Kapucyni i t. d. liczono 7,000 klasztorów męskich, a 115,000 mnichów, tudzież 1,000 klasztorów żeńskich, a w nich 28,000 mniszek. Organizacja zakonu polega na pierwiastku demokratycznym; każdy klasztor ma gwardjana i wikarego, wybieranych przez zgromadzenia prowincjonalne na trzy lata. Klasztory dzielą się na prowincje, któremi zarządza prowincjał, wybierany przez zgromadzenie gwardjanów i wikarych. Na czele wszystkich prowincji jest gwardjan generalny; zakon zaś zostaje pod opieką gwardjana protektora (jeden z kardynałów). **F.**, jako obrońcy Niepokalanego Poczęcia się N. Marji Panny, byli przeciwnikami Dominikanów. Do zgromadzenia **F.** należą jeszcze tak zwani *Tercjarze* (od r. 1221), t. j. osoby świeckie, wykonywające przepisane prawidła. Do Polski **F.** zo-

stali wprowadzeni około 1232, a liczba ich klasztorów dochodziła tu niegdyś do stu. Pierwszy ich klasztor założony był w Krakowie 1232 r. przez Bolesława Wstydliwego, na prośbę jego matki Grzymisławy. Por. ks. J. Piaseckiego „Opisanie kościoła i klasztoru i t. d.“ w *Pamiętniku Relig.* z roku 1843—45. Waddinga „Annales minorum sive historia trium ordinum, a S. Francisco institutorum“ (do 1540, 8 t., Lugdun, 1625 i Rzym, 1731); Helyot'a „Histoire des ordres monastiques“ (Paryż, 1714—19); Wokera „Geschichte der norddeutschen Franciskanermissionen“ (Freyburg, 1880); Friessa „Geschichte der oester. Minoritenprovinz“ (Wiedeń, 1882); Eversa „Analecta ad fratrum minorum historiam“ (Lipsk, 1882) i Hamera „Die **F.** in den Vereinigten Staaten Nordamerikas“ (Kolonja, 1892).

Francja. *Geografja.* **F.** (po franc. *la France*, po łacinie *Franco-Gallia*), rzeczpospolita, jedno z najpotężniejszych państw Europy, leży na zachodniej stronie środkowego pasu tej części ziemi i graniczy z oceanem Atlantyckim (kanałem La Manche, cieśniną Kaletańską, odnogą Gaskońską), Hiszpanją, morzem Śródziemnem, Włochami, Szwajcarją, Niemcami i Belgją. Granica morska znacznie przeważa nad lądową i wynosi 3,120 klm., chociaż nie przedstawia zbyt wielkich zagłębień. Najważniejsze z odnóg są: Gaskońska i Lionska. Położenie **F.** między krajami germańskiemi a romańskiemi jest nader korzystne, i prawie żadne z państw europejskich nie zajmuje tak wygodnej miejscowości; więc ma przewagę **F.** nad Hiszpanją przez swe bardziej centralno-europejskie położenie, nad Włochami przez formę bardziej zaokrągloną, nad Anglją przez połączenie bezpośrednie ze stałym lądem, nad Niemcami przez łatwiejsze do obrony granice. Rozległość **F.**, według najnowszych obliczeń: 536,494 klm. kw.— *Układ pionowy.* Tylko na wschodzie i południo-zachodzie jest **F.** górzystą. Główny węzeł gór francuskich znajduje się w departamencie Lozère. Stąd ciągną się ku południowi, prawie aż do Pireneów, południowe Sewenny. Ku północo-zachodowi idą góry de la Marguerite, góry d'Auvergne, góry Dore, góry Dome i t. d. Dalej na północ idą aż do Kanału środkowego (Canal du centre) północne Sewenny. Po za kanałem rozpoczynają się Côte d'Or i góry Faucilles. Dalej należy wymienić Wogezy i Jura, stanowiące w części wschodnie granice naturalne **F.** Południową granicę tworzą od Hiszpanji góry Pirenejskie, mające 56 mil długości, a od Włoch Alpy Morskie, Alpy Graickie, Alpy Kottyjskie i Alpy Peninskie, z najwyższemi szczytami w Europie.— *Wody.* Francja jest hojnie uposażona w rzeki, płynące prawie we wszystkich ważniejszych kierunkach. Stanowią one ważny środek komunikacyjny, spławne są bowiem na przestrzeni 8,387 klm. i dają możność połączenia wielu okolic kanałami. Rzeki francuskie w ogóle płyną albo do oceanu Atlantyckiego, albo do morza Śródziemnego. Do oceanu wchodzą Mozella, Maas (Meuse), Sekwana, Loara, Garonna, a z mniej ważnych: Skalda (Escaut), Somme, Charente i Adour. Do morza Śródziemnego wpada Rodan i Aude. *Jezior* we Francji prawie niema, największe z nich Grand-Lieu, w dep. Niższej Loary, ma 70 klm. kw. powierzchni. Za to jest wielka ilość kanałów (180), z których najważniejsze są: Saint-Quentin, który łącznie z kanałem Crozat łączy Skaldę z rzekami Somme i Oise; Burgundzki pomiędzy Saoną a Sekwaną; Briare i Orleański, między Sekwaną a Loarą; canal du Centre między Loarą a Saoną; canal du Midi najważniejszy ze wszystkich, łączy bowiem pośrednio ocean Atlantycki z morzem Śródziemnem.—*Klimat.* **F.** jest w ogóle łagodniejszy niż w innych częściach Europy, leżących pod tą samą szerokością. Tylko w miejscach znacznie nad poziom morza wzniesionych (jak w Pirenejach, Alpach lub Sewennach) stosunek jest odmienny. W ogóle można odróżnić we **F.** 3 pasy umiarkowanej strefy. Północna **F.** ma w dolinach i nizinach $+8^0$ R. średniej temperatury. Zima tam połączona jest ze śniegiem i trwa blizko 6 miesięcy. Środkowa **F.** po obu brzegach Loary, zima tu daleko łagodniejsza, trwa 4 do 5 miesięcy. Południowa **F.** ma lato długie, suche i gorące, potem wilgotną jesień, która zastępuje miejsce zimy.—*Płody. Z ciał kopalnych* zasługują na uwagę: granit, porfir, kwarc, amjant, mika, bazalt, glinka porcelanowa, wapień, marmur, kamień litograficzny, kreda, kamienie młyńskie, gips, sól, glina, srebro, cynk, miedź, antymon, kobalt, żelazo (bardzo obficie), węgiel kamienny, grafit, asfalt i t. d.—*Roślinność* we **F.** bardzo bogata; grunt wyborny do uprawy zboża, którego jednak **F.** nie produkuje więcej nad własną potrzebę. Za to wydaje wiele wina, które uprawiają w całej Francji, prócz nadbrzeżnego pasa północnego. Z innych roślin najważniejsze są: kukurydza, drzewo oliwne, pomarańczowe, figi, migdały, kasztany, brzoskwinie, morele i orzechy. Brakuje we **F.** drzewa opałowego i budulcowego, chociaż w ostatnich czasach lasy się zwiększają. Ze *zwierząt* domowych zasługują przedewszystkiem na uwagę konie i bydło, które w niektórych okolicach są bardzo dobre. Najlepsze konie spotykamy w Bretanji, Normandji, Flandrji, Limousin, Perche i t. d. Bydło wysoko poprawne, znajduje się także w tych okolicach. Dobre rasy owiec ma Pikardja, Berri, Delfina; świnie najlepsze są w Burgundji, Auvergne, Perigord i Limousin. Dzikich zwierząt jest mało; powodem do tego wytrzebienie lasów. Spotykają się jednak wilki, lisy, niedźwiedzie (w Pirenecach, Alpach i Jura), dzikie kozy, jelenie, zające i t. d.—*Ludność* **F.** według spisu z dnia 29 marca 1896 roku wynosi:

FRANCYA PÓŁNOCNO-WSCHODNIA

lit. Tow. S. Orgelbranda S-w

FRANCYA

lit. Tow. S. Orgelbranda Sy Warszawa

38,517,975 głów, i w przeciągu pięciolecia 1891—95 wzrosła o 175,027, czyli roczny przyrost wynosi 0,09%. Składa się ona: 1) z Francuzów, narodu głównego, stanowiącego $^9/_{10}$ ogólnej ludności, powstałego ze zlania się zromanizowanych Celtów z Germanami (Frankami); 2) Bretonów, mieszkających w Niższej Bretanji, mówiących djalektem języka celtyckiego; 3) Basków, żyjących nad granicą hiszpańską i 4) Włochów, w liczbie 600,000 na wyspie Korsyce, w Nicei i Sabaudji osiadłych. Ludność ta głównie przemieszkuje na wsi, chociaż i miasta francuskie są dość zaludnione. Widzimy we Francji jedno miasto, mające przeszło 2,000,000 miesz., 11 miast mających więcej niż po 100,000, 22 miasta mające od 50,000 do 100,000, oraz 70 miast od 20—50,000 miesz.—*Religja.* Ogromna większość mieszkańców (98%) wyznaje religję katolicką. Ogólna liczba protestantów wynosi około 600,000, z których 470,000 należy do kościoła reformowanego, reszta do innych sekt; jest także około 50,000 Izraelitów i 85,000 osób religji niewiadomej. We **F.** panuje wolność sumienia, i nikt za swe zasady religijne prześladowanym być nie może. Rząd jednak dzieli religje na uznane przez państwo i nieuznane. Pierwsze są równouprawnione; do nich należą, prócz katolickiej, protestancka i żydowska. Do drugiego szeregu należą wszystkie inne religje, które tylko są cierpiane. Francja dzieli się obecnie na 87 departamentów, które znów dzielą się na 362 okręgi, 2,881 kantonów i 36,144 gminy.—*Oświata.* Na zasadzie prawa z dnia 28 marca 1882 r. wprowadzono we Francji przymus szkolny, i każde dziecko od 6—13 roku życia musi do szkoły elementarnej uczęszczać. W r. 1895 liczba szkół elementarnych wynosiła 82,135, do których uczęszczało 5,442,010 dzieci; szkółek dla dzieci kilkoletnich (écoles maternelles) było w tym roku 5,460 z 688,719 dziećmi; prócz tego istnieje około 280 wyższych szkół początkowych i przeszło 490 kursów kształcących. Pomimo to jednak procent analfabetów wciąż jeszcze jest dość znaczny. Z zakładów naukowych średnich istniało tu w 1895 r. 110 liceów, liczących ogółem 53,962 uczniów i 235 kolegjów z 32,161 uczniami, w tymże roku było 35 liceów i 28 kolegjów żeńskich, które łącznie liczyły 10,413 uczennic. Dla przygotowywania nauczycieli dla średnich zakładów naukowych istnieje wyższa szkoła normalna w Paryżu, dla nauczycielek zaś zakład specjalny w Sèvres. Zakłady naukowe wyższe reprezentują we Francji fakultety, które dzielą się na 5 kategorji, mianowicie są fakultety teologiczne (jest ich we Francji 2, protestanckie), prawne (13), matematyczno-przyrodnicze (t. zw. sciences, jest ich 15), filozoficzno-historyczno-filologiczne (15), lekarskie (6); należy dodać tu jeszcze 17 szkół przygotowawczych do medycyny i farmacji, oraz 3 wyższe szkoły farmaceutyczne. Wszystkie te fakultety miały w 1895 r. 24,855 słuchaczów, a w tej liczbie 1,437 cudzoziemców. Prócz tego istnieją fakultety wolne, które mogą być połączone w wolne uniwersytety. Do wyższych zakładów naukowych należą jeszcze: Collège de France, szkoła praktyczna dla studjów wyższych, 4 szkoły wyższe techniczne, a mianowicie: École politechnique, École nationale des ponts et chaussées, École centrale des arts et des manufactures i École spéciale d'architecture—wszystkie w Paryżu. Ze szkół specjalnych wymienić należy: seminarja katolickie duchowne, szkołę języków wschodnich, konserwatorjum narodowe, szkoły rzemieślnicze, handlowe, agronomiczne, szkoły sztuk pięknych; dalej szkołę wojskową wyższą w St.-Cyr i różne inne wojskowe zakłady naukowe. Wśród *naukowych stowarzyszeń* Francji najważniejsze miejsce zajmuje Instytut Francuski; prócz tego istnieje w Paryżu akademja nauk lekarskich, orjentalna, 5 geograficznych i wiele innych towarzystw naukowych. Akademja i towarzystwa naukowe znajdują się i w innych większych miastach Francji. Pod względem liczby bibljotek, muzeów, galerji sztuk pięknych, teatrów, gazet i czasopism, zgromadzonych przeważnie w stolicy, zajmuje **F.** jedno z najpierwszych miejsc w Europie.—*Rolnictwo.* Wśród rozmaitych, racjonalnie rozdzielonych, zawodów ludności **F.**, najwięcej stosunkowo uprawiane jest rolnictwo, któremu oddaje się 48% ogółu mieszkańców. Grunt **F.** jest w ogóle urodzajny i przeważnie dobrze uprawny. Zużytkowywana część powierzchni **F.** wynosi 443,382 klm. kw., czyli 83,9% całego obszaru. Z tego 260,167 klm. kw. przypada na grunta orne, 21,968—na winnice, 41,154 na łąki, 17,111 na pastwiska, 94,552 klm. kw. na lasy, 4,729 na plantacje drzew, 2,918 na ogrody owocowe, 773 klm. kw. na sady i parki. Pod względem ilości produkowanego wina **F.** zajmuje pierwsze miejsce w rzędzie krajów, wino produkujących. Tylko 10 departamentów zupełnie pozbawionych jest winnic; produkcja wina w roku 1896 wyniosła 44,656,000 hektolitrów.—*Hodowla bydła*, aczkolwiek w niektórych okolicach Francji nader wysoko stojąca, nie odpowiada potrzebom kraju, tak, że szczególnie na rzeź. musi być częścią sprowadzane z za granicy. W końcu r. 1894 było w całej **F.**: 2,807,042 konie, 218,762 muły, 359,879 osłów, 12,879,240 sztuk bydła rogatego, 20,721,850 owiec, 6,038,372 świnie i 1,484,921 kóz. Bardzo wysoko stoi jedwabnictwo (około 10 mil. klgr. kokonów rocznie), oraz pszczelnictwo. Bardzo znaczna część mieszkańców wybrzeży oddaje się rybołówstwu tak u brzegów **F.**, jak i na dalekich morzach.—*Górnictwo i hutnictwo.* **F.** liczyła w r. 1892 ogółem 1375 kopalń, z których tylko 482 były eksploatowane. Zatrudniały one 123,708 robotników i wyprodu-

kowały 31,200,349 ton, wartości 391,274,536 franków. Najważniejszym produktem metalowym jest żelazo. 1891 roku wydobyto 2,905,942 tony rudy żelaznej, wartości 10,224,775 frank.; hut żelaznych było w 1891 r. 254. Dobywanie innych metali jest we **F.** nieznaczne i ogranicza się niewielkiemi ilościami ołowiu, srebra, cynku i manganu. **F.** obfituje w węgiel kamienny i brunatny; w 1896 wydobyto tu 28,870,091 ton węgla kamiennego i 440,741 ton brunatnego. Bardzo bogate są pokłady granitu, sjenitu, porfiru, bazaltu, marmuru, piaskowca, kamienia wapiennego; dalej zasługują na uwagę: gips, glinka porcelanowa i fajansowa i sól. *Przemysł* **F.** kwitnął już w 17 i 18 w., ale dopiero w 19 doszedł do olbrzymich granic. O rozwoju przemysłu francuskiego świadczy najlepiej siła machin parowych, używanych w zakładach fabrycznych **F.** W r. 1894 liczba machin parowych, które się znajdowały w ruchu, wynosiła 63,518 o sile 1,072,462 koni parowych. Wartość produkcyi rocznej obliczają na 12 miljardów franków z górą. Wśród wszelkich uprawianych tutaj gałęzi przemysłu na pierwszem miejscu postawić należy przemysł tkacki, a szczególnie wyroby jedwabne, w których **F.** jest nieprześcignioną. W r. 1893 wywieziono z **F.** wyrobów jedwabnych za 212.13 mil. fr. Tegoż roku tkanin wełnianych wywieziono za 290.5 mil. fr., a bawełnianych za 99.49 mil. fr. Swojemi koronkami, wyrobami tiulowemi, bielizną, kapeluszami, ubraniami i wszystkiemi artykułami mody **F.** zyskała sławę wszechświatową i rozsyła wyroby te do wszystkich krajów świata. Przemysł metalurgiczny również stoi bardzo wysoko i obejmuje wszelkie do niego należące rodzaje produkcyi poczynając od wielkich fabryk machin i lokomotyw aż do wyrobów ze złota i srebra; za wyroby jubilerskie otrzymała **F.** w r. 1893 blizko 29 mil. fr. Dalej wymienić należy fabryki wyrobów porcelanowych i szklanych, mebli, skór, papieru, tytuniu, przetworów chemicznych, browary, gorzelnie i t. d.—*Handel* **F.** z zagranicą da się podzielić na ogólny i specjalny; ten ostatni obejmuje przywóz towarów na potrzeby krajowe i wywóz wyrobów miejscowych. Zagraniczny handel specjalny w przeciągu lat 1827—36 średnio przedstawił wartość 480 mil. fr. w przywozie i 521 w wywozie rocznie; w ciągu 1847—56 rocznie: 1,001 i 1,204; od 1857—66: 2,200 i 2,430; 1867 — 1876: 3,408 i 3,307 mil. fr. W r. 1891 wartość przywozu doszła do sumy 4,768 mil. fran., wywozu zaś do 3,570. Od czasu wprowadzenia w r. 1892 taryfy ceł protekcyjnych, przywóz towarów zagranicznych zaczął się zmniejszać i w r. 1896 wynosił 3,798.6 mil. fr., a wartość wywozu w tym roku wynosiła 3.400.9 mil. fr. Obroty handlu ogólnego w r. 1896 przedstawiały wartość: 4,928.8 mil. fr. w towarach przywiezionych i 4,593.6 w wywiezionych. Najważniejszemi artykułami przywozu były w r. 1896: wełna z owiec, wino, jedwab, kawa, węgiel, bawełna, drzewo, rzepak, zboże, skóry niewyprawne, miedź, len, machiny, bydło; wywozu—tkaniny wełniane, jedwabne i bawełniane, wino, artykuły paryskie, ubrania i bielizna, jedwab, wyroby metalowe i skórzane, przedmioty mody, kwiaty sztuczne, papier, przetwory chemiczne, wyroby ze szkła i porcelany, ser i masło. Flota handlowa **F.** liczyła w początku r. 1896: 14,386 żaglowców o objętości 386,510 ton i 1,212 parowców o 500,568 ton. Długość dróg wodnych wewnętrznych wynosiła w r. 1894 12,253 klm., w tem 4,777 klm. kanałów. Drogi szosowe miały ogółem 690,439 klm. (1889 r). Sieć dróg żelaznych miała w 1896 r. 37,117 klm., koncesjonowanych i projektowanych było 43,241 klm.; kolei lokalnych było 4,056 klm., miejskich—2,439. Długość linji telegraficznych wynosiła w r. 1892: 96,125 klm., a drutów—302,130 klm. Prócz tak rozwiniętych środków komunikacyjnych, ważną pomoc handlowi przynoszą liczne banki z nader znacznemi kapitałami zakładowemi. W r. 1888 było we **F.** 15,138 zakładów wspierania ubogich, 1,631 szpitali o 178,637 łóżkach, oraz kilkadziesiąt zakładów dla obłąkanych i szpitali prywatnych; różne inne zakłady dobroczynne, stowarzyszenia wzajemnej pomocy i t. d. liczą się tu na tysiące.—*Ustrój państwowy* **F.** jest reprezentacyjno-republikański. Władza ustawodawcza spoczywa w ręku izby deputowanych, oraz senatu. Pierwsza składa się z 584 członków, wybieranych na lat 4 przez głosowanie powszechne; senat składa się z 300 członków, wybieranych na lat 9. Prezydenta rzeczypospolitej obierają izba i senat w połączeniu na podstawie absolutnej większości głosów. Prezydent jest głową i najwyższym dostojnikiem państwa i obierany bywa na lat 7. Władza wykonawcza sprawowaną jest przez 11 ministrów (sprawiedliwości, spraw zewnętrznych, wewnętrznych, finansów, wojny, marynarki, oświaty, handlu i przemysłu, rolnictwa, robót publicznych, kolonji), którzy pod przewodnictwem prezydenta rzeczypospolitej tworzą radę ministerjalną. Ministerjum odpowiedzialne jest przed izbą i senatem solidarnie. Władza wykonawcza w każdym z 87 departamentów spoczywa w ręku prefekta.—*Finanse.* Budżet na rok 1897 wykazywał: 3,385,705,145 fr. w wydatkach i 3,385,705,145 fr. w dochodach; dług państwowy w r. 1893 doszedł sumy 30,611,685,122 franków.—*Wojsko.* Armja francuska na zasadzie nowej ustawy z r. 1893 powinna liczyć na stopie pokojowej 543,892 żołnierzy, 28,320 oficerów, 140,879 koni; na stopie wojennej armja ogółem liczyć powinna 4,053,000 ludzi, ze służbą wojskową obznajmionych.—*Flota wojenna* **F.** w końcu r. 1893 składała się z 63 pancerników, 250 przeszło torpedowców, 55 krzyżowców, oraz kilkudziesięciu

okrętów rozmaitego przeznaczenia; w skład marynarki wchodziło 71,071 ludzi. **F.** posiada kolonje we wszystkich częściach świata; obszar ich nie da się dokładnie określić, a ludność obliczają na 32,730,000 głów. W skład kolonji wchodzą:

Herb Francji.

Pieczęć Francji.

Algier, Tunis i inne posiadłości afrykańskie, w Azji Indo-Chiny i Indje francuskie, w Ameryce — Gwadelupa, Martynika, Guajana i kilka drobniejszych wysp, dalej wyspy na oceanie Indyjskim i Południowym. Barwy narodowe **F.**

Order Legji Honorowej:
Krzyż wielki. Gwiazda.

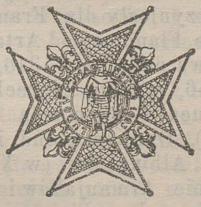

Order Legji Honor. Dawne Ordery królewskie św. Ludwika. św. Ducha.

są: błękitna, biała i czerwona.—*Herb*, wprowadzony w r. 1896, wyobraża otoczone wieńcem inicjały R. F., złote w błękitnem polu (jak wskazuje załączony rysunek). Jedynym orderem jest order Legii honorowej. Por. Paweł Joanne: „Dictionnaire géographique et administratif de la France et de ses colonies," (wychodzi od 1890 r.); Maltebrun: „La F. illustrée (1879—84, 5. t.); Reclus: „La F. et les colonies" (1886, 2 t.); dalej dzieła Levasseux, Dubois, Hellwalda i in.

Historyja. Dzieje **F.** zaczynają się walkami plemion, które ją zamieszkiwały, a w części i wytworzyły jej narodowość. Gallowie czyli Celtowie, przeważnie mieszkający w wielkich gromadach i na równinach, odparli Iberów w góry, zasilani napadem Cymbrów (Kimrów), pod rządem druidów zostających, którzy osiedli w środku **F.** nad Sekwaną i Loarą, dalej Belgów w Langwedocji. Wszakże najazdy Gallów wywołały reakcję Rzymian w końcu III w. przed Chr., oraz Teutonów z Cymbrami (112—101), aż nareszcie jednoczesny najazd Cezara i Swewów (58—51) oddaje Gallów w ręce Rzymu, którzy przyjmują rzymską cywilizację, tak, że po upadku ces., rzymski system municypalny ocala Galję. Jednocześnie chrześcijaństwo daje oświatę (szkoły w Bordeaux, Autun, Poitiers, Ljonie, Arles, klasztory w Nîmes, Marsylji ś. Wiktora, we Franche Comté, Lérins na wyspach Hijerskich). Galija wydaje Pelagjusza (w IV w. po Chr.) w epoce, gdy jej dzieci z Owernji Avitus jest cesarzem w Rzymie, a Fercole i Apolinarjusze błyszczą umysłowo. *Frankowie* (ob.), już od 255 wchodzący do Galji, zakładają konfederację germańską w końcu IV w. na północy Francji, Gotowie za Ataulfa zagarniają południe, szczątki Rzymian w środku Celtów w Bretanji zostają, Burgundy nad Rodanem siedzą. Centralizacja rozpoczyna się z Tournay przez frankońskiego Chlogiona, rzymskie Soissons zdobyte, potem Burgundja (ob.) arjańska przez sojusz z katolickiem duchowieństwem i skrytobójstwa. Wizygoci w otwartym boju pokonani są. Władza Rzymian intelektualna wzrasta między Frankami, przez co i skarbowość rozwija się. Wnet rozwija się antagonizm Burgundji i Neustrji, więcej galskiej, przeciw Austrazji (wschodniej), wciąż zasilanej przez Niemców (za Chilperyka II, wdowy Fredegundy neustryjskiej i Brunehildy austrazyjskiej), podczas gdy Akwitanie i Prowansale próbowali utworzyć oddzielne państwo. Walka ta zakończyła się zwycięstwem Austrji, więc kościoła, i Gallorzymian (584—613), lecz rozstrój słabych tych elementów za Dagoberta daje początek *merom pałacowym* (ob.) i nowej walce germanizmu, rozstrzygniętej przez Pepina (687) na korzyść pierwszego pierwiastku, i zarazem na korzyść możnowładztwa. Wewnętrzny ten rozkład zachęcił Arabów do napadu na Francję (Karol Martel pod Poitiers 732), oraz Germanów, a wtedy Pepin i Karol W., by osłabić ostatnich wewnętrznem rozdwojeniem, popierają usiłowania papiestwa do nabycia powagi w Germanji i Włoszech (Bonifacy ś., Lombardzka i Saska wojny). Jednocześnie (752)

z Saksonją Pepin z tej strony Pirenejów, a Karol W. i południowych Waskonów (po Ebro) zgnębił. Wszakże uniwersalna zachodnia monarchja Karola W., utrzymywana oderwaną ideją cesarstwa rzymskiego, upada po zgonie swego założyciela (814—843) i już za wnuków Karola W. znowu rozwiązała się na pierwotne swoje części składowe. Dział Karola Łysego obejmował kraje pomiędzy Rodanem, Saoną, Maas Skaldą i Ebro (Neustrję, Akwitanję i Marchję hiszpańską), w których zromanizowani Celtowie tworzyli główne jądro ludności, a którzy następnie ze swymi frankońskimi władcami zleli się w nowy naród Francuzów (843—987). Pod panowaniem *Karolingów* objawiło się coraz większe osłabienie władzy królewskiej w obec przewagi chciwych władzy panów. Normandowie trapili i nakładali corocznie haracze na prowincje nadbrzeżne. Do 887 trwają usiłowania utrzymania korony cesarskiej i całości monarchji, wszakże bezpłodność 8 kr., śmierć wczesna 9 królów zniechęca Francuzów do Karolingów; ostatni z tej linii, Karol Gruby, a wspólny król Niemiec, Włoch i Francji, zostaje pozbawiony korony tej ostatniej w Tryburze 887, a z rokiem jego zgonu (877) feudalizm, a z nim rozkład F. na księstwa dziedziczne, hrabstwa odnosi górę. Powstają królestwa dwu Burgundji (Boso prowancki 879, Rudolf Welf burgundzki 888), księstwo Gaskonji, hrabstwa Gocji, Poitiers, Tuluzy, Flandrji, Vermandois, Bretanji. Już groźni za Karola W. Normandowie, osiadają nad ujściem Loary i Sekwany (911). Z Anjou, pogranicza Bretanji, wychodzą rody Plantagenetów i Kapetyngów. Za Karola Łysego, Robert Silny jest obrońcą ziem między Sekwaną a Loarą, jego syn Eudes, zwycięzca Normandów, zostaje królem Francji na miejscu Karola Grubego 887. Korona przechodzi z głowy Karola Prostaka (898) na Roberta, ks. Francji Kapetynga (922); przez ręce jego syna, Hugona Białego, na Raula, króla Burgundji (do 936) i wreszcie † 954 r. Ludwika d'Outre mer (936). Związek tego ostatniego z Otonem I niemieckim obrusza poczucie narodowości, którego reprezentant Hugo, hr. Paryża, a władca ziem między Loarą a Sekwaną (stąd Wielkim zwany) i jego syn Hugo Kapet z pomocą Normandów zwyciężają (945) zamorczyka, mimo Niemców, i zrzucają opiekę Otona W. i Otona II, tak, że 987 Kapet zostaje królem Ile de France i Anjou, przynajmniej równie silnym, jak inni książęta i hrabiowie (987 — 1328). Z *Kapetyngami*, przez kościół i Normandów poparte, rozwija się królestwo narodowe, lubo tak słabe jeszcze, że szczęściem była dla Kapetyngów wyprawa Normandów na Anglję, bo staliby się sami ich łupem, tak, jak to się stało z Włochami, Rusią, Anglją i Jerozolimą. System feudalny i wpływ papieży dochodzi szczytu potęgi za Filipa I (1060—1108). Wszakże już koło 1119 tworzą się gminy miejskie (*komuny:* Noyon, Beauvais, Laon, Mans. St. Quentin); z ich pomocą królewskość Ile de France występuje przeciw Normandom, interwenjuje na Południu. Uniwersytet i Abelard tworzą z Paryża centrum umysłowe Francyi. Kobiety wszędzie w XII wieku nagle przychodzące do feudów, i we Francyi stają się powodem utraty dla Ile de France dziedzictwa Eleonory, hr. Poitiers i Akwitanji, żony Ludwika VII franc. i Henryka II angielskiego (1152). Tym sposobem król Anglji miał 47, a król Francyi ledwo dwadzieścia obecnych departamentów (do 1189). Spory Henryka II z Bekketem wzmogły wpływ Francji, jako opiekunki prześladowanego. Filip II August (1180—1223) zyskuje Flandrję przez żonę, a przez to legitymuje Kapetyngów, i posiadaniem Oise i Somy zasłania Paryż z północy. We wspólnej krucjacie 1190 osłabiony Ryszard angielski znalazł u siebie uzurpatora z zachęty Filipa, który pogniewawszy się z papieżem Inocentym III o żonę, stracił ważną sposobność 4 krucjaty dla ustalenia Francji w Carogrodzie. Spostrzega teraz Filip błąd swój i w sojuszu z papieżem niszczy moralną władzę Anglji, choć sprzymierzonej z Niemcami, we Francji, a feudalizm półn. w krucjacie na Albigensów połud., na których zabiera Langwedocję i gruntują swą przewagę. Ludwik św. zyskuje Normandję, Touraine, Anjou, Maine i Poitou (1258), podczas gdy w Anglji (Szym. Montfort) i we Włoszech (Karol d'Anjou) Francuzi tryumfują, lubo na krótko. Po raz pierwszy lud się rusza w obronie króla (Pastoureaux). Za Filipa III i IV rozwija się system skarbowy (templarjusze, kupno Gujany, sprzedaż praw wolności), ale w sporze o Gujanę Anglja zyskuje córkę Filipa IV, w sporze z Bonifacym VIII stany generalne pierwszy raz zjawiają się (1302). Zwycięstwo nad papiestwem łączy się ze źródłem wojen francusko-angielskich, które po szybkim zgonie 3 synów Filipa IV, (1314—1328) wybuchły, skoro Filip IV wyłączył kobiety od tronu Francji. Wojny te (1328 — 1453) przyniosły dla Francji opozycję mieszczaństwa we Flandrji pod Artaveldem, a po klęskach rycerstwa pod Crecy 1346, Calais 1347, pod Poitiers 1356, władzę Marcela Caboche'a w Paryżu, Jacques Bonhemme'a (t. j. chłopa) we Francji (1358). Dualizm połud. i północ., widoczny w wojnie Albingesów (w XIII w.), teraz występuje w wojnie Armanjaków i Burgundczyków, z których pierwsi, pobici przez Anglików pod Arincourt 1415, zostali do reszty wyrznięci 1418; drudzy zdradzili Francję, przez patrjotyzm ludu (Dziewica Orleańska, Jaques Coeur) stanowczo ocaloną, która już tylko w Burgundzkim wasalu, władcy późniejszej Belgji, miała groźnego współzawodnika. Ludwik XI, oparty na miastach, rozpoczyna walkę tak z nim, jak z ostatnim reprezentantem Francji południowej, René'm,

hr. Prowancji, Anjou i Lotaryngji. Pomimo ligue du bien public, utworzonej przez wasalów, Ludwik XI zwyciężył ich, Szwajcarzy pomogli mu zgnębić Karola Zuchwałego Burgundzkiego, po którym spadek przez rozwód Karola VIII ożenionego z ostatnią księżną Bretanji, staje się jabłkiem niezgody między Francją a Niemcami. Podobnie walka o spadek po bracie Ludwika we Włoszech za Karola VIII, Ludwika XII i Franciszka I (1515—1547), staje się powodem strasznych wojen z Hiszpanją i Niemcami, a mięszają do nich Anglję i Turcję, sprowadzają *zdradę ostatniego wasala* Konetabla Bourbon i skoncentrowanie władzy monarchicznej, przez sankcję pragmatyczne konkordaty (1269, Bourges, 1515) co do kościoła, przez powiększenie liczby parlamentów (1451—1501) co do władzy świeckiej i że rycerstwo ustępuje wojsku zaciężnemu. Za Ludwika XII zjawia się pierwszy minister (Georges Amboise), jako poprzednik Richelieu'ego i Mazarini'ego. Wpływ wypraw do Włoch odbił się w umysłowości Francyi, przynosząc z sobą przewagę kobiet, tak, że Djana de Poitiers za Henryka II, Katarzyna de Medici, wdowa po nim, za jego synów (1559—1589), Marja de Medici za Ludwika XIII i XIV, pani de Maintenon, Du Barry (za Ludwika XIV i XV) są równie głośne jak sami ci królowie i owi 2 ministrzy. Podniesione życie umysłowe na dworze Franciszka I i Nawary, sprowadziło postęp reformacji, względem której sprzecznie sobie postępują królowie Francji. Henryk II, 1547—59, wspiera ją z widoków politycznych protestantów niemieckich, a prześladują francuskich. Za trzech ich następców, Franciszka II (1559—60), Karola IX (1560—74), Henryka III (1574—89), wybuchły wojny familij spokrewnionych z królami (Guises, Bourbons) i braci króla z Katarzyną Medicis i jej synami, z którą połączyły się walki religijne protestantów hugonotów i katolików (ob. Liga), zależna od pierwszych. W ich biegu prawodawstwo rozwinęli Olivres i l'Hopital kanclerze. *Rzeź S. Bartłomieja* (1572) pozbawiła Francję mnóstwa zdolnych Hugonotów, i wydała ją w ręce katolików, którzy Filipa II ogłosiliby swym królem, lub rozbili ją na części, gdyby nawrócony „dla korony" kalwin Henryk IV (1589—1610) nie ocalił jedności kraju i ran nie zagoił z pomocą Sullego. Wśród marzeń o Rzpltej Europejskiej, sprząta go ręka Jezuitów, oburzonych na pokój Nantejski (1598) z Hugonotami. Za Ludwika XIII i Maryi Medici (ob.) despotyczny Richelieu (ob.), trzymając się polityki Henryka IV, na zewnątrz w wojnie 30-letniej dąży do pognębienia Austrji, na wewnątrz zaś dławi resztki feudalizmu, podnosi władzę królewską do formy nowoczesnego despotyzmu, stara się zniszczyć Hugonotów, stanowiących państwo w państwie. Politykę jego prowadził dalej podczas małoletności Ludwika XIV (1643—1661) kardynał Mazarini (ob.), którego samowolne rządy wywołały wojnę domową, znaną pod nazwiskiem Frondy (ob.). Długoletnie samowładne rządy Ludwika XIV (1661—1715), zapełnione zaborczemi wojnami, podniosły do szczytu potęgę **F.** na zewnątrz, uświetnioną wewnątrz ogromnym rozwojem przemysłu, handlu, sztuk i nauk. Jednakże ciężkie wojny, marnotrawny dwór, pasożytne duchowieństwo, samowolna szlachta, wysysały żywotne soki narodu, pochłaniały owoce nowo rozbudzonej przemysłowości. Prócz tego usystematyzowany despotyzm królewski szkodził istotnym interesom narodowym. Prześladowania protestantów zaburzały porządek wewnętrzny. Wojna niemiecka (zakończona pokojem ryświckim 1697) i hiszpańska wojna sukcesyjna wyczerpały wszystkie zasoby kraju i wiodły go do upadku. Regencja Filipa ks. Orleańskiego (1715—1723), pamiętna zgubnemi operacjami finansowemi Lawa (ob.) i strasznem zepsuciem dworu, następnie samowolne i bezwstydne rządy kochanek rozpustnego Ludwika XV (1715—1723—1774) prowadziły **F.** nad brzeg przepaści. Pod administracją ogłędnego ministra Fleury (ob.), za którego przypadła wojna o wybór króla polskiego 1735—1737 i austrjacka wojna sukcesyjna, która jakkolwiek pomyślna dla **F.** wykryła już jednak nie jedną słabą jej stronę. Następnie Choiseul, wsparty wpływami pani Pompadour, przywiódł do skutku przymierze z Austrją, które wciągnęło Francję do niefortunnej wojny Siedmioletniej i przywiodło o stratę znacznej części jej osad. Ani układ familijny Bourbonów, ani osławione nabycie Korsyki, nie zrównoważyły poniesionej straty. Choiseul pragnął reform, wygnał Jezuitów, lecz został strącony przez panią Du Barry, a zatargi z parlamentem pomnożyły wewnętrzne zamieszanie w chwili, gdy Ludwik XV † 1774. Wnuk jego, Ludwik XVI (1774—1793), wstąpił na tron z najlepszemi zamiarami, nie posiadał jednak ani potrzebnych zdolności, ani odpowiedniej energji, by podołać ówczesnemu położeniu. Obok zgrzybiałego i nieudolnego Maurepas, Turgot (ob.). i Malesherbes (ob.) weszli na drogę zbawiennych reform, ale usiłowania ich zostały zniweczone przez szlachtę i parlament. To samo spotkało oszczędnego Neckera (ob.), który po wojnie angielsko-amerykańskiej, dla ocalenia państwa żądał zniesienia przywileju podatkowego. Calonne (ob.). jego następca, zniszczył kredyt państwa i zgromadzonym 22 lutego 1787 notablom musiał się przyznać, że roczny deficyt wynosi 140 miljonów liwrów. Przeciwko środkom, do jakich się uciekł biskup Loménie de Brienne (ob.), wystąpił parlament, co wywołało gwałtowne spory, w których już cała **F.** brała udział. Zwołanie stanów generalnych ogólnem było żądaniem; jakoż, po przywołaniu napowrót Neckera i po naradzie nowego zgromadzenia notablów, zostały

one zwołane na dzień 25 maja 1789 do Wersalu z podwójną reprezentacją stanu trzeciego. Z chwilą tą rozpoczyna się *rewolucja* i nowa faza historji **F.**

Stan państwa i społeczeństwa przed rewolucją. Ażeby zrozumieć samą rewolucję, jej źródło i przebieg, wreszcie jej konieczność, należy zwrócić uwagę na stosunki i formy życia publicznego we **F.** przed rozpoczynającą się epoką. Formy te, z pośród których wyrosła monarchja absolutna, w rażącej zostawały sprzeczności z ogólnym postępem, powszechnym wszystkich sił rozwojem i niezbędnemi potrzebami narodu. Jedność terytorjalna i jedność władzy zwierzchniej ugruntowały się na gruzach feudalizmu, ale gruzy te pokryły swym ciężarem ziemię. Wieki średnie zniknęły z porządku politycznego i naukowego, ale istniały w stosunkach cywilnych. Stąd głęboka niezgodność między żywotnemi pierwiastkami społeczeństwa. Zwyczaje i instytucje z XIII w. istniały wśród wyobrażeń i obyczajów, znamionujących wiek XVIII. Społeczeństwo francuskie, jak dawniej tak i teraz, dzieliło się na 3 stany: duchowieństwo, szlachtę i nieszlachtę czyli stan trzeci *(tiers-état)*. *Duchowieństwo*, składające pierwszy stan państwa, na równi ze szlachtą było wolne od wszelkich podatków i ciężarów, posiadało ogromne dobra nieruchome (stosunek dóbr duchownych do świeckich jest, jak 1 do $5^3/_4$) i pobierało dziesięcinę z każdego gruntu szlacheckiego i nieszlacheckiego, co czyniło razem 138 mil. dochodu. Z tego, oprócz ustanowionej przez Franciszka I dziesięciny *(décime paschaline)*, nie płaciło żadnych podatków, ale składało państwu podarunki zwyczajne *(dons gratuits ordinaires)*, wypłacane co lat 5 i w wypadkach szczególnych nadzwyczajne *(dons gratuits extraordinaires)*, udzielane w formie bezprocentowych pożyczek. Według obliczeń Neckera ciężary duchowieństwa wynosiły 11 mil., z czego do kasy państwa nie wpływało jednak więcej niż $3^1/_2$ mil. Wyższe duchowieństwo, marnotrawne i niegodne swego powołania, w zupełnej u ludu było pogardzie.—*Szlachta*, nadzwyczaj liczna, miała się w stosunku do całej ludności jak 1 do 250. Dzieliła się na starą szlachtę rodową i szlachtę urzędniczą. Pierwsza (książęta, hrabiowie, margrabiowie, wicehrabiowie, baronowie) zajmowała wyższe stopnie w wojsku, wysokie dostojeństwa w kościele oraz wyższe urzędy u dworu i w dyplomacji; druga (zwana przez tamtą z lekceważeniem *Noblesse de robe*) zajmowała wszystkie urzędy sądowe i wyższe administracyjne. Szlachta, wolna od podatku gruntowego *(taille)*, służby wojskowej, szarwarków, kwaterunków i t. d., posiadała większą część majątków nieruchomych, wykonywała nad poddanymi w całej rozciągłości prawa senjoralne, płaciła tylko pogłówne *(capitation)* i dwudziestą część dochodu *(vingtième)*, ale wielka liczba znajdowała środek wyzwolenia się w części od tego. W epoce, o której mowa, szlachta francuska nadzwyczaj była zdemoralizowana. Trzymając się niewolniczo dworu, grzęzła z nim razem w kałużę rozpusty i ogólnego zepsucia, traciła wszelkie poczucie obowiązku dla sprawy publicznej, usuwała się od wszelkiej solidarności z ludem. *Stan trzeci* obejmował wszystkie klasy społeczeństwa oprócz szlachty i duchowieństwa, a więc stanowił większość narodu. Uważano go za niezdolny do osiągania pewnych praw politycznych i zajmowania wyższych urzędów w państwie. Posiadał on zaledwie trzecią część ziemi, a sam jeden tylko płacił podatek gruntowy i ponosił wszystkie inne ciężary publiczne. Coroczny pobór 60,000 rekrutów połączony był z wszelkiego rodzaju uciskiem i krzywdami. Wyższe mieszczaństwo, mimo inteligencji, oświaty i bogactwa, wyłączone od wszelkiego udziału w życiu publicznem, a podpierające jednak budowę państwa, było zniechęcone i rozdrażnione. Klasy robocze znajdowały się w gorszem jeszcze i ze wszech miar pożałowania godnem położeniu. Chłopstwo przyparte do ziemi starofeudalnemi i państwowemi ciężarami, gniecione i odzierane niemiłosiernie przez generalnych dzierżawców i urzędników skarbowych, wystawione skutkiem złego sądownictwa na wszelkiego rodzaju bezprawia i niesprawiedliwości, traciło poważanie dla stanów uprzywilejowanych, szacunek dla reprezentantów państwa, które zamiast się niem opiekować, stało się jego ciemiężycielem. Demoralizacja polityczna przenika najniższe warstwy ludu. Wśród takich stosunków życia społecznego każdy pierwszy cios silniejszy musiał zgruchotać skołataną machinę państwową; pożar, któremu zapobiedz nie chciano, musiał wybuchnąć. Co się tycze właściwych *urządzeń państwowych*, to przechowały się wprawdzie z czasów dawniejszych niektóre organa konstytucyjne, ale istniejąc bez żadnego z sobą związku, funkcjonowały tylko na korzyść pewnego stanu i nie dawały żadnej rękojmi przeciw rozporządzeniom absolutnego rządu. Niektóre prowincje (Artois, Bourgogne, Béarn, Bretagne, Languedoc) miały stany, t. j. zgromadzenia prowincjonalne i posiadały cień wolności w zarządzie swemi sprawami (głównie rozkład i wybieranie podatków), ale przeszkadzały ujednostajnieniu administracji skarbowej i utrzymywały cła wewnętrzne. W pozostałych prowincjach stany nie istniały już wcale; zastąpili je deputowani, wybierani niegdyś przez parafje do ściągania podatków, później zaś wyznaczani przez ministrów, znali tylko samowolne rozkazy dworu. Stany generalne, jedyne ciało polityczne, reprezentujące potrzeby narodu, nie były zwoływane już od 1614 r. Za trzeci konstytucyjny organ starej Francji uważać można parlamenty, a zwłaszcza parlament paryski, bę-

dący najwyższą podatkową i sądowniczą instytucją. Ponieważ istniał zwyczaj, że postanowienia rządowe, dotyczące zwłaszcza podatków, wtedy dopiero nabierały prawomocności, kiedy były zaciągnięte w jego protokóły, przeto parlament występował często z opozycją, unieważniając prawa i edykty podatkowe. Spór parlamentu z rządem kończył się jednak tem zwykle, że zarządzano królewskie posiedzenie *(lit de justice)*, na którem przewodniczył sam król i niweczył wszelką opozycję. Opór parlamentu za Ludwika XV niewiele jednak pomagał ludowi i sprowadził czasowe jego zawieszenie 1771 r. *Sądownictwo* starej Francji, zasypane gruzami feudalizmu, najzupełniejszy przedstawiało chaos. Zarząd sprawiedliwości, jakkolwiek wolny od wszelkiej kontroli rządu, ulegał jednak najniegodniejszym zachceniom i kaprysom dworu i ministrów. Do tego przydać jeszcze należy liczne nadużycia, pochodzące ze sprzedaży i dziedziczności większej części urzędów tak sądowych, jak i administracyjnych. Despotyzm i srogość sądów kryminalnych znalazły sankcję w prawodawstwie Ludwika XIV *(ordonnance criminelle)*; sądy zaś cywilne, przeładowane formalnościami bardzo kosztownemi, przewlekały sprawy do nieskończoności, a sędziowie wyzyskiwali interesantów niemiłosiernie. Najwyższą instancją sądową były parlamenty, które posiadając podwójny charakter, polityczny i sądowy, przenikały we wszystkie gałęzie życia publicznego. Mimo niezależności parlamentów, prawa i postanowienia ich gwałcił jednak i unieważniał rząd lub dwór w sposób najsamowolniejszy. Na mocy tak zwanych *lettres de cachet* (które z łatwością otrzymywał każdy, kto miał wpływ u dworu) zapełniano potajemnie więzienia podejrzanymi, lub uwalniano z rąk sprawiedliwości zarówno winnych, jak i niewinnych.—*Administracja* państwa w ściślejszem znaczeniu była również bezładna i despotyczna. Wolność i municypalny samorząd miast, podkopane już za Franciszka I, zniweczył ostatecznie despotyzm Ludwika XIV. Przez ustanowienie po miastach kupnych i dziedzicznych urzędów (prokuratorów królewskich, pisarzów miejskich, merów, asesorów i radców), usunięto dawne prawo wyborcze. Prowincjami zarządzali królew. intendenci nie lepiej od tureckich paszów. Zarząd centralny zostawał w ręku króla, albo raczej ministra i dworu. Administracja finansów była prowadzona jak najgorzej. Zgraja drapieżnych urzędników królewskich uniemożliwiała wszelką kontrolę. Uciążliwe podatki konsumcyjne puszczano w arendę dzierżawcom generalnym, których srogość i chciwość nie znały granic. Nierówność podatków, istniejąca między stanami, istniała także między prowincjami. Centnar soli np. przy wolnym handlu kosztował 1½ liwra, obłożony zaś podatkiem *(gabelle)* dochodził w niektórych prowincjach do ceny 62 liwrów. Taka niejednostajność opodatkowania wikłała administrację i demoralizowała lud nieuniknioną kontrabandą. Corocznie szło około 300 przemytników na galery. Nie mniej uciążliwy zakaz wywozu zboża (nawet z jednej prowincji do drugiej), zaprowadzony po raz pierwszy przez Colberta, a zniesiony dopiero za Ludwika XVI, szkodził rolnictwu, otwierał szerokie pole lichwiarzom i monopolizował wielce rozwój ekonomiczny. Od Franciszka I skarb publiczny stanowił jedno ze skarbem nadwornym i nie podlegał żadnej kontroli. Niesłychana marnotrawność dworu słusznie oburzała lud przeciążony podatkami. Wprowadzone przed Ludwikiem XVI tak zwane *acquits à comptant*, t. j. własnoręczne pokwitowania króla za wypłacone przez podskarbiego sumy, stały się źródłem ogromnych nadużyć. Za Ludwika XVI wzięte w ten sposób z kasy państwa pieniądze wynosiły 860 mil. liwrów i były użyte na zabawy, tajemne gratyfikacje i pensje dworzan. Smutny stan finansów groził zupełnym upadkiem kredytu i niechybnem bankructwem. Długi czas pędziła **F.** takie życie i pędziłaby je dłużej jeszcze, gdyby kraj i nadal nie dbał o siebie. Zgubne nadużycia i w ogóle smutny stan państwa nie wszystkich jednak zaślepiały. Znajdowali się już dawniej mężowie stanu, jak *Vauban*, *Michault*, *Bois-Guillebert*, *Fénélon*, *margr. d'Argenson*, *Choiseul*, którzy widzieli złe i różnorodnych domagali się reform. Tego samego żądali publicyści, badający stosunki polityczne i religijne. Najpotężniejsze umysły XVIII w. zajmowały się prawie wyłącznie sprawami dobra publicznego. Literatura (ob. Francuska literatura) nie zamykała się już w dziedzinie sztuki, lecz weszła na pole praktyczne, rozbierała najżywotniejsze kwestje społeczne, wnikała we wszystkie gałęzie życia publicznego, malowała zdrożność, karciła występki. Zadając staremu porządkowi straszne i nieuleczalne razy, parła społeczeństwo ku radykalnemu przeobrażeniu.—Streściwszy to, co powiedziano, zobaczymy, że przyczynami nieuniknionej rewolucji były: 1) *Rażące nierówności w rozdziale ciężarów publicznych na korzyść duchowieństwa i szlachty*; 2) *Samowolność rządu królów i ich ministrów*; 3) *Ogólna nędza ludu*; 4) *Olbrzymi dług państwa*; 5) *Niemożność zapobieżenia bankructwu państwa*, wreszcie 6) *Negacyjny kierunek literatury*, nihilizującej istniejący porządek rzeczy w państwie, społeczeństwie i kościele.

Rewolucja francuska (1789 — 99). W dniu 17 czerwca na wniosek Sieyes'a ogłosił się stan trzeci jedynem, prawdziwem zgromadzeniem narodowem *(Assemblée nationale)* i pozostawił szlachcie i duchowieństwu wolność przyłączenia się do niego. To był początek rewolucji. Wykonanie w sali „gry w piłkę“ przysięgi, obowiązującej do uchwalenia konstytucji *(20 czerwca)*, ogłoszenie nietykalności deputowanych *(23 czerwca)*, zdo-

bycie Bastylji (*14 lipca*), to były najważniejsze wypadki owej chwili. Król ulegał; przywołał usuniętego poprzednio Neckera, zatwierdził Bally'ego na urzędzie mera Paryża i *Lafayette'a* w dowództwie gwardji narodowej. Lecz książęta domu królewskiego pierwsi dali początek emigrowania za granicę kraju. Zgromadzenie narodowe, zwołane przez króla dla zaradzenia nieporządkowi w finansach, ogłosiło się *ustawodawczem (Assemblée constituante)* i postanowiło *4 sierpnia* zniesienie ciężarów feudalnych, poczem nastąpiło znane ogłoszenie praw człowieka. Narady nad ułożeniem nowej ustawy zasadniczej nie zdołały uspokoić burzącego się ludu. 5 października tłumy wpadły do Wersalu, zdobyły zamek i zmusiły króla przenieść się wraz z zgromadzeniem ustawodawczem do Paryża, gdzie to ostatnie dokonało wiele ważnych czynności reorganizacyjnych. Dobra kościelne zamieniono na dobra narodowe, a duchowieństwu wyznaczono stałą płacę *(2 grudnia)*; dla ułatwienia sprzedaży tych dóbr uchwalono wypuszczenie asygnat, ogłoszono równość wszystkich przed obliczem prawa; dla ujednostajnienia administracji zastąpiono prowincje departamentami, okręgami i kantonami; ogłoszono wolność sumienia i druku, wyzwolono handel i przemysł od wszelkich obostrzeń; królowi odjęto prawo wypowiadania wojny, zawierania pokoju, stanowienia praw i nakładania podatków; zreformowano sądownictwo; zniesiono zakony duchowne i świeckie, korporacje, wszelkie tytuły. Wśród wynikłych z tego powodu gniewów i intryg stanów uprzywilejowanych odbyła się *14 lipca 1790 r.* na polu *Marsowem* uroczystość *Federacyjna*, podczas której król, władze państwa, deputowani departamentów *(fédérés)* i tłumy ludu zaprzysięgli nową konstytucję. Do zupełnego pojednania było jednak daleko. Część duchowieństwa odmawiała przysięgi cywilnej, polityczne kluby, mianowicie Jakobinów (ob.), podżegały masy; w samem zgromadzeniu ustawodawstwa utworzyły się partje: konstytucjonistów, republikanów i stronników dworu. Wzmagały się wzajemne niechęci.—Ze zgonem sławnego *Mirabeau* (ob.) znikła ostatnia nadzieja ocalenia tronu. Szlachta powiększa szeregi emigracji. Książę Condé i hrabia Artois utworzyli korpus emigracyjny. Austrja, Anglja, Hiszpanja i Sardynja zawarły z sobą związek przeciw **F.** *(20 maja 1791)* i obiecały pomoc Ludwikowi XVI, który usiłował ratować się ucieczką, lecz ujęty 22 czerwca w Varennes przez Drouet'a (ob.), został odprowadzony do Paryża i suspendowany. Republikanie (Robespierre, Pétion, Desmoulins i Danton) domagają się złożenia go z tronu. Ale Lafayette uśmierzył wywołane w tym celu powstanie (17 lipca), a Ludwik XVI zaprzysiągł znowu 14 września konstytucję z 3 września, podług której zgromadzenie, z 747 członków złożone i co dwa lata w całości się odnawiające, posiada władzę prawodawczą, król zaś wykonawczą z prawem *veto*, t. j. władzą zawieszającą na lat cztery wykonanie praw uchwalonych przez zgromadzenie. 30 września rozeszło się zgromadzenie ustawodawcze, ustępując miejsca *zgromadzeniu prawodawczemu* (otwartemu 1 października), w którem zasiadali ludzie zupełnie nowi. Dwa utworzyły się stronnictwa: *Żyrondyści* (ob.), t. j. krańcowi konstytucjoniści i *demokraci* albo *republikanie* z klubem Jakobinów i Robespierrem na czele. Emigracja, opór w składaniu przysięgi przez wielu duchownych, protestacje państw zagranicznych, powstania rojalistowskie w Calvados i Wandei zmuszały zgromadzenie do coraz surowszych postanowień i środków, gdy tymczasem każde usiłowanie króla korzystania ze służącego mu prawa veto zwiększało ogólne rozdrażnienie. 20 kwietnia 1792 wypowiedziano wojnę Austrji, ale początek jej był niepomyślny, a klęski zwalono na karb króla. 20 czerwca pierwszy napad ludu na Tuileries. Nieoględny manifest ks. Brunświckiego, dowódcy armji sprzymierzonych (25 lipca), rozjątrzył najspokojniejszych nawet obywateli, a innych popchnął do gwałtów. W powstaniu 10 sierpnia lud zdobył Tuileries, król uciekł do zgromadzenia, które zawiesiło go w urzędowaniu i postanowiło ustąpić miejsca Konwencji narodowej. Wszystka władza przeszła teraz w ręce gminy Paryża, a zgromadzenie legalizowało tylko jej akta. Król z rodziną zamknięty w więzieniu Temple (13 sierpnia). Wiadomość o zdobyciu przez nieprzyjaciół Verdun wywołała rzezie wrześniowe (2—4 września), za których sprawcę uważano Dantona (ob.). Tymczasem bezwładne zgromadzenie prawodawcze rozwiązało się 21 września 1792 r., i *Konwencja narodowa* (ob.) zajęła jego miejsce. Tu Jakobini *(Górale)* rozpoczęli zawziętą walkę ze słabszymi liczbą Żyrondystami; między Góralami a Żyrondystami była jeszcze tak zwana *Płaszczyzna* (Plaine), która składała się z ludzi umiarkowanych i słabych i tworzyła podporę większości. Na wniosek Collota d'Herbois, Francja została ogłoszona 25 września rzecząpospolitą. Tego pragnęli także i Żyrondyści, ale chętnie chcieliby ocalić życie królowi, przeciw któremu 20 stycznia 1793 został wydany wyrok śmierci, a następnego dnia wykonany. Teraz dopiero cała niechęć zwróciła się przeciwko Żyrondystom. Napaści zewnętrzne i burze wewnątrz kraju, między któremi powstanie Wandei (ob.) było nader groźne, przyszły w pomoc zwolennikom teroryzmu. Na wniosek Dantona ustanowiony został 9 marca *trybunał rewolucyjny* (ob.), 6 kwietnia *komitet dobra publicznego* (ob.), 2 czerwca potępienie Żyrondystów i przedsięwzięcie najsurowszych środków przeciwko opierającym się miastom prowincjonalnym. Pośród tych wszystkich zawichrzeń Konwencja 10 sierpnia 1793

zaprzysięgła na polu Marsowem nową i czysto demokratyczną konstytucję, która jednakże na czas trwającej wojny została zawieszoną i nigdy nie weszła w wykonanie. *Teroryzm* (ob.) strącał wszystkich ludzi podejrzanych, albo też zapychał nimi szeregi armji, której organizację genjalnie przeprowadzał *Carnot*, i na której czele stawiano generałów w zupełności oddanych nowemu systematowi. 6 października wprowadzono nowy kalendarz. Religję chrześcijańską zniesiono, a na jej miejsce ustanowiono „cześć Rozumu.“ Za wszystkiemi dekretami komitetu bezpieczeństwa wznosiła się gilotyna, a w komitecie rządził Robespierre (ob.), przy którego boku stali *St. Just* i *Couthon*. Poświęcił on także 24 marca 1794 Hebertystów (ob. *Hebert*), ponieważ byli nazbyt energiczni, poświęcił Dantona i jego przyjaciół, ponieważ okazywali dążność do postępowania sprawiedliwszego. Wszystko zmierzało do nadania dyktatury Robespierre'owi, który zaprowadził wprawdzie cześć Najwyższej Istoty, ale obok tego masami skazywał na śmierć, a komitetom wyjednał prawo pociągania przed trybunał rewolucyjny nawet deputowanych. Trwoga powszechna dodała nareszcie odwagi Konwencji, która 9 Thermidora (27 lipca) powstała przeciwko Robespierre'owi. Śmierć Robespierre'a i jego stronników 10 Thermid. (28 lipca) sprowadziła silną reakcję. Wewnątrz uśmierzono powstanie rojalistowskie (gen. Bonaparte, ob. Napoleon I). Na zewnątrz w ciągu tych wypadków walczyła **F.** z pierwszą koalicją (ob. Rewolucyjne wojny) początkowo nieszczęśliwie, ale od czasu odwrotu Prusaków z Szampanji, oręż francuski wszędzie odnosił zwycięstwa, posuwając się śmiało pod dowództwem Custine'a (ob.) do Moguncji, Dumourieza (ob.) do Belgji, Pichegru (ob.) do Holandji. Nareszcie po rozmaitych kolejach losu zawarto 1795 pokój z Prusami i Hiszpanją. 26 października 1795 rozwiązała się Konwencja, miejsce jej zajął *Dyrektorjat* (ob.), a z nim zaczyna się nowy zwrot w rewolucji francuskiej. Stare państwo i stare społeczeństwo zostały zniszczone; masa ludu znużona walkami o panowanie, zapragnęła odetchnienia i zwraca się do zajęć pokojowych. Świetna kampanja włoska Bonapartego (1796), utworzenie nowych rzeczypospolitych, podnoszą sławę i potęgę Francji. Za to wyprawa do Egiptu 1798 (ob. Egipska wyprawa Francuzów) mija się ze swym celem. W nieszczęśliwej wojnie z drugą koalicją 1799 r. (ob. Rewolucyjne wojny) trzyma się **F.** na stanowisku tylko odpornem, a Dyrektorjat stracił wszelką powagę i znaczenie. Skutkiem wzmagającej się anarchji wyradzała się potrzeba jednozgodniejszego działania i większego ześrodkowania władzy. Jeden z dyrektorów Sieyès wyczekiwał tylko sposobnej chwili do obalenia istniejącego porządku. W tej właśnie chwili wrócił z Egiptu Bonaparte (październik 1799). Sieyès zaraz się z nim porozumiał i 18 Brumaire'a (ob.), przy pomocy siły zbrojnej dokonano zamachu stanu.—*Konsulat.* Władza Dyrektorjatu została zniszczoną i po krótkiem istnieniu rządu tymczasowego z 3 konsulów (Bonaparte, Sieyès i Roger Ducos) ogłoszono już 27 grudnia nową konstytucję, przyjętą przez naród urzędownie 7 lutego 1800 r., na mocy której cała władza polityczna przeszła w ręce trzech konsulów na lat 10 obranych; pierwszy: z nich, Bonaparte, był rzeczywistym władcą, dwaj zaś drudzy, Cambacérès i Lebrun, mieli tylko głos doradczy (ob. Konsulat). Państwu groziły w tej chwili ze wszech stron niebezpieczeństwa; potrzeba było całej energji i bystrości pierwszego konsula, aby przywrócić zaufanie i spokój. Ogólna reorganizacja zarządu państwa i zręczna polityka Bonapartego zapewniły wewnątrz porządek, sprowadziły dobrobyt i pojednanie stronnictw; świetne zaś zwycięstwa na zewnątrz (Marengo, Hohenlinden) podniosły znakomicie potęgę państwa. Wszystko to razem wzięte zjednało Bonapartemu, zatracicielowi wszystkiego, co tylko mogło przypominać rewolucję, powszechne uznanie i dożywotni konsulat przez głosowanie ludu (2 sierpnia 1802). Przygotowania do nowej wojny z Anglją i spisek Cadoudala (ob.) były dla pierwszego konsula stopniami, wiodącemi do tronu. Jakoż senat *dla umocnienia państwa i zabezpieczenia osoby pierwszego konsula* ogłosił go 20 maja 1804 dziedzicznym cesarzem Francuzów pod imieniem Napoleona I, a głosowanie ludu (3,572,329 głosami na 3,574,498) akt ten potwierdziło. Równocześnie została zmienioną i konstytucja wedle woli nowego cesarza. Rewolucja wróciła tym sposobem do źródła, z którego wyszła. Konstytucyjno-umiarkowana wolność zatonęła w monarchji militarnej, a ta musiała prowadzić do nowych wstrząśnień i przewrotów. Mimo to wszakże zniszczeniem przestarzałej machiny państwowej, zaprowadzeniem odpowiedniejszej duchowi czasu administracji, ustanowieniem nowego porządku społecznego, rozwinięciem wszystkich sił duchowych i materjalnych zrobiła **F.** podczas rewolucji tak ogromny postęp, że stanowi on ważną w historji świata europejskiego epokę.—*Pierwsze cesarstwo.* Masa narodu, odurzona wielkością i szczęściem Napoleona I, zapomniała o celach, dla których tyle krwi przelała. Papież Pius VII namaścił Napoleona 2 grudnia 1804 r. w kościele katedralnym Notre-Dame. Cesarz otoczył się świetnym dworem. Ustanowiony już przedtem order Legji honorowej nową wytwarzał szlachtę. Około tronu skupiali się książęta krwi, wielcy dygnitarze i urzędnicy korony. Ośmnastu swoich generałów wyniósł Napoleon do stopnia marszałków. Ustanowił cesarski trybunał dla sądzenia zbrodni stanu i wszelkich wykroczeń przeciw państwu i cesarzowi. Senat skutkiem swego serwi-

lizmu stracił wszelkie znaczenie. Ciało prawodawcze jednak pozostało. Aby zniszczyć nawet ślad zwyczajów republikańskich zastąpiono i kalendarz republikański gregorjańskim. Napoleon począł rządzić jako nieograniczony monarcha, i cała **F.** zamknęła się wówczas w Napoleonie wojowniku i w Napoleonie despocie. Dnia 18 marca 1805 roku ogłosił się Napoleon i królem włoskim; 4 czerwca przyłączył do **F.** rzeczpospolitą Liguryjską, a 21 lipca Parmę i Piacenzę. Wojnę z trzecią koalicją (Anglja, Rosja, Szwecja i Austrja) zakończyła (2 grudnia 1805) zwycięska bitwa pod Austerlic i korzystny pokój petersburski (26 grudnia). Ale Nelson zniszczył flotę francusko-hiszpańską pod Trafalgarem (21 października). Klęska ta przekonała Napoleona, że Anglicy na morzu są niezwyciężeni. Chwycił się więc konsekwentnie przeprowadzanej polityki, by zniszczyć nieprzyjaclela zagrodzeniem mu drogi do lądu stałego. W tym celu ustępował Prusom Hannower, braci swoich Józefa i Ludwika osadził na tronach neapolitańskim i hanowerskim, pasierba Eugenjusza Beauharnais (ob. *Leuchtenberg ks.)* zrobił wicekrólem włoskim, a szwagra Joachima Murata wiel. księciem Bergu. Nowe te dynastje, na mocy osobnych traktatów i cesarskiego statutu familijnego, najściślejszemi były złączone węzłami z cesarstwem i wraz z nowo utworzonemi lennościami stanowiły system federacyjny, mający zniszczyć równowagę Europy, za którą walczyły Anglja i Austrja. Cesarstwo niemieckie zostało rozwiązane. Powstały z jego ruin związek *Reński* (ob.) przyjął cesarza Francuzów za swego protektora. Teraz wzięły się także i Prusy do oręża, ale poniosły straszne klęski pod Jeną i Auerstadt (14 październike 1806). W Berlinie ogłosił Napoleon 21 listopada 1806 dekret o *blokadzie kontynentalnej* (ob.), wymierzonej przeciw Anglji. Zwycięstwa Francuzów w kampanji polskiej 1807 pod Eylau (8 lutego) i Friedlandem (4 czerwca) sprowadziły pamiętny pokój tylżycki 7 i 9 lipca 1807, którego warunki podyktował sam zwycięzca. Następnie w porozumieniu z Hiszpanją zajął zbrojnie Portugalję (listopad 1807), korzystając z rodzinnej niezgody królewskiego domu hiszpańskiego, wymógł w Bajonnie ustąpienie sobie korony hiszpańskiej (5 maja 1808), którą włożył na głowę swego brata Józefa, oddając Muratowi opróżniony tym sposobem tron neapolitański. Powstanie Hiszpanji uśmierzył cesarz chwilowo tylko, bo na czas swej obecności w tym kraju. Austrję, która na nowo porwała się do broni, pokonał pod Eckmühl, a następnie po wątpliwej bitwie pod Aspern pobił ją znowu pod Wagram (5 i 6 lipca 1809), skutkiem czego zawarty w Wiedniu 14 października 1809 pokój, oddał prowincje iliryjskie Francji, posiadającej już i państwo Kościelne, wcielone (po uwięzieniu Piusa VII) w maju 1809. Teraz stanęło cesarstwo na szczycie potęgi. Małżeństwo Napoleona z arcyksiężną Marją Ludwiką zdawało się legitymizować tron nowy. Naród francuski, niedawno tak dumny ze swej republikańskiej wolności i równości, myślał i żył teraz arystokratycznie, znajdował w tym swą sławę, że pomagał nowe wznosić trony, jak poprzednio wznosił republiki. Dla podniesienia zewnętrznego blasku swej korony i utworzenia wiernego stronnictwa, przywrócił Napoleon godności książ., majoraty i dziedziczną szlachtę, która jednak różniła się od szlachty feudalnej przez to, że nie miała żadnych przywilejów publicznych i upadała wraz z utratą wymaganego ku temu przez prawo odpowiedniego majątku. Zwrócił także cesarz baczną uwagę na wszystkie gałęzie administracji wewnętrznej. Zreformował sądownictwo ogłoszeniem nowego prawodawstwa i organizacją trybunałów; popierał przemysł i handel wewnętrzny; przeprowadzał kanały, budował drogi i przedsiębrał inne roboty publicznego użytku. Wszystkie usiłowania zwrócił jednak na materjalny rozwój sił narodowych; duchowe zaś potrzeby narodu tłumił policją i militarną karnością. W literaturze przedstawia się świetna epoka cesarstwa najuboższą ze wszystkich epok historji francuskiej; żywy blask rzucają tylko sztuki piękne, zwłaszcza malarstwo. Nawet zakłady naukowe ujęto w formę militarną. W 1808 założono uniwersytet paryski, w którym koncentrowały się wszystkie instytucje naukowe całego cesarstwa. Nauki realne, popierane z góry, pięknie zakwitły i ogromny zrobiły postęp. Po abdykacji Ludwika, króla holenderskiego, cała Holandja (jak poprzednio już Belgja) została przyłączona do Francji (9 lipca 1810). To samo stało się z Wallisi (12 list.), z ujściami rzek: Ems, Wezery i Elby (10 grud.), z miastami hanzeatyckiemi i Oldenburgiem. Z tego powodu, jak równie z powodu blokady kontynentalnej, Napoleon poróżnił się stanowczo z Rosją, z którą od 1807 r. zostawał w przymierzu. W lipcu 1812 wyprowadził Napoleon pięćkrocstotysięczną armję do Rosji (ob. *Rosyjsko-niemiecka wojna)* i 14 września wkroczył do Moskwy. Atoli trudne położenie w kraju nieprzyjacielskim, tysiączne przeszkody na każdym spotykane kroku, czas stracony na mniemane układy pokojowe, a przedewszystkiem wczesna i straszna zima złamały siły Napoleona. W ciężkim odwrocie zginęła cała prawie wielka armja, której jądro stanowili teraz głównie tylko Polacy. W tym samym czasie nie lepiej się wiodło orężowi francuskiemu w Hiszpanji (ob.), gdzie Wellington (ob.) zupełne miał powodzenie. Spisek Malleta (ob.), jakkolwiek stłumiony, zaniepokoił także cesarza. Mimo to w kwietniu 1813 r. wystawił Napoleon znowu 300,000 wojska; zwyciężył pod Lützen i Budziszynem, ale nie zdołał zapobiedz połącze-

niu się Austrji ze sprzymierzonemi przeciwko sobie Rosją i Prusami. Wprawdzie odniósł jeszcze zwycięstwo pod Dreznem, ale jego generałowie przegrali cały szereg rozmaitych bitew, a w końcu i sam pobity został pod Lipskiem (ob.). Jeszcze poraził nieprzyjaciół pod Hanau i na wiosnę 1814 odbył rozpaczliwą kampanję przeciwko nacierającym nań ze wszystkich stron sprzymierzeńcom; ale nareszcie opuściła go sama Francja. Paryż poddał się sprzymierzonym 14 marca 1814. Napoleon abdykował na rzecz swego syna i odpłynął na przeznaczoną dla niego wyspę Elbę. Senat pod przewodnictwem zmiennego Talleyranda (ob.) mianował rząd tymczasowy, usunął od tronu Napoleona wraz z całą jego familją i przywołał Burbonów. Ciało prawodawcze zatwierdziło te postanowienia. Francja była głęboko upokorzona, ale mimo niezmiernych ofiar i wstrząśnień, nie była zniszczoną.

Pierwsza restauracja (od 3 maja 1814 do 19 marca 1815). W dniu 3 maja 1814 Ludwik XVIII wjechał do Paryża, a powrót swój winien był nie żądaniom narodu, nie życzeniom nawet sprzymierzonych, ale zabiegom jednostek, Talleyranda zwłaszcza. Naród czuł zawsze nieprzeparty wstręt ku Burbonom. W ich despotyzmie, wspieranym przez uprzywilejowaną szlachtę i duchowieństwo, widział rzeczywistego sprawcę narodowych nieszczęść, Ludwik XVIII nadał państwu 4 czerwca 1814 r. konstytucję, ustanawiającą monarchję ograniczoną. Zapewniono w niej równość w obec prawa, proporcjonalny rozkład ciężarów publicznych, wolność osobistą, wolność majątku, religji, prasy i t. d., oraz amnestję. Pierwszy pokój paryski (30 maja 1814 r.) zawarł **F.** w granicach z 1 stycz. 1792 r., dołączając do tego Avignon i Venassin, oraz połowę Sabaudji i przywracając jej większą część utraconych osad. Tymczasem rząd przeprowadziwszy najniezbędniejsze urządzenia, rozpoczął wbrew konstytucji powszechną reakcję i rozniecił największą ku sobie nienawiść. Niesprawiedliwe sądy, prześladowania imperjalistów i republikanów, oburzały naród i podniecały zapalonych rojalistów. Nie lepiej postępowano i z waleczną armją napoleońską. Smutne to położenie **F.** obudziło nadzieje w Napoleonie. Korzystając więc z tych okoliczności, jak również z niezgody kongresu wiedeńskiego, opuścił Napoleon Elbę i wylądował 1 marca 1815 r. w Fréjus. Ludwik XVIII uciekł 14 marca do Gandawy.—*Sto dni.* Wojsko i masa narodu przyjęły Napoleona z upojeniem radości. Paryż dobrowolnie otworzył mu bramy 20 marca. Napoleon obiecał w Paryżu rząd spokojny, liberalny. Jednakże akt dodatkowy (ob. *Akt*), modyfikujący konstytucję pierwszego cesarstwa na wzór ustawy Ludwika XVIII, wywołał niezadowolenie stronnictwa liberalnego. Wieść o wylądowaniu Napoleona przeraziła kongres. Ogłoszono go za burzyciela pokoju świata i traktatem 25 marca utworzono nową przeciw niemu koalicję z Rosji, Prus, Austrji i Anglji. Organizacyjny genjusz Napoleona nowe do boju wystawił siły. Murat, wystąpiwszy za wcześnie do walki, pokonany został przez Austrjaków pod Tollentino (23 maja), Napoleon zwyciężył nieprzyjaciół 16 czerw. pod Ligny, Quatrebras, ale kiedy pokonany przez Wellingtona i Blüchera pod Waterloo (18 czer.) nie doznał już w Paryżu żadnego poparcia, abdykował w Blois na rzecz syna (21 czerw.) i opuścił tron na zawsze. W Paryżu utworzył się rząd tymczasowy pod przewodnictwem Fouché. Na mocy konwencji wojskowej (3 lipca) armja francuska cofnęła się za Loarę; 7 lipca wkroczyli sprzymierzeni do Paryża, a 9 lipca wrócił powtórnie Ludwik XVIII. Drugi pokój paryski zamknął **F.** w granicach z 1790 r. Musiała **F.** odstąpić twierdze: Phillippeville, Saarlouis, Marienburg i Landau, księstwo Bouillon, część departamentu Niższego Renu i Sabaudję, musiała wypłacić 700 mil. fr. kontrybucji wojennej i utrzymywać przez 5 lat 150,000 wojska okupacyjnego w 17 swych fortecach.

Druga restauracja. Na czele powtórnie przywróconego rządu Burbonów, stanął ks. Richelieu. Wznowiona reakcja zadała kłam obietnicom Ludwika XVIII, zapewniającym ogólną amnestję. Izba deputowanych, złożona z najzaciętszych rojalistów, podżegała rząd do mściwości i prześladowania. Sądy wojenne (ob. Ney), więzienia i banicje bonapartystów i republikanów były na porządku dziennym. Rojaliści spiskowali przeciw konstytucji i dopuszczali się najstraszniejszych przeciw protestantom i liberalistom w południowej **F.** wybryków, przewyższających swemi okropnościami czasy rewolucyjne. Na kongresie akwizgrańskim (1818) wyjednał rząd wcześniejszą ewakuację kraju od postoju cudzoziemskiego i przystąpił do *świętego przymierza* głównych mocarstw europejskich. Richelieu przymuszony jednak był ustąpić z ministerjum (28 grud.), a utworzony po nim gabinet liberalny (Dessoles) upadł niezwłocznie, obalony przez stronnictwa ultrarojalistów, zwanych także *Jakóbinami białymi.* Nowe ministerjum Decazes'a (19 marca 1819), reprezentujące rojalizm umiarkowany, starało się nowem prawem wyborczem zapewnić przewagę arystokracji ziemskiej, a prawami wyjątkowemi powściągać opinję publiczną. Po zamordowaniu ks. Berry (ob.) musiało ustąpić miejsca gabinetowi ultrarojalistowskiemu (18 lutego 1820), na którego czele stanął powtórnie ks. Richelieu. Przywrócono cenzurę, przeprowadzono nowe prawo wyborcze (z 29 czerw.), za pomocą którego, jak również za pomocą praw wyjątkowych zapewniono systemowi arystokratyczno-monarchicznemu zupełne zwycięstwo nad mieszczańskim liberalizmem. W grudniu 1821 utworzyło się nowe minister-

jum, złożone z najskrajniejszych rojalistów, w którem Villèle został 4 wrześ. 1822 prezesem. Naród czynami okazywał głębokie z takiego stanu rzeczy niezadowolenie. Nie brakło na spiskach i nieporządkach, które dla bezecnych swych interesów częstokroć prowokowali sami rojaliści. Wbrew liberalnym usposobieniom narodu interwenjował rząd zbrojnie w Hiszpanji (kwiecień—październik 1823) na korzyść absolutyzmu. Opozycja została całkowicie złamaną. Wśród tego † Ludwik XVIII (16 wrześ. 1824), a tron objął po nim brat jego Karol X (1824—30) i Villèle został u steru państwa, popierając zawsze interesa stronnictwa jezuicko-szlacheckiego. Tymczasem w r. 1827 wybory wypadły dla rządu najniepomyślniej. Ogłoszono skutkiem tego niezmiernie surowe prawo prasowe i zwinięto gwardję narodową za głośne objawy antykonstytucyjne. Na korzyść Grecji zawarła **F.** z Rosją i Anglją traktat pacyfikacyjny (12 lipca 1827) i zaczęła blokadę Algieru. Nowe wybory wypadły tak opozycyjnie, że ministerjum Villèle musiało ustąpić miejsca (4 czerwca 1828) gabinetowi Martignac'a, złożonemu z rojalistów umiarkowanych. Nowe ministerjum odwołało więc wojsko z Hiszpanji, zniosło za upoważnieniem papieża kongregacje i szkoły jezuickie, pomagało do oswobodzenia Grecji, nadało łagodniejsze prawo prasie i ulepszyło nieco system wyborczy; z tem wszystkiem jednak nie umiało zadowolić nieprzyjaznych stronnictw, zachwiało się przy debatach nad prawem gminnem i departamentowem, a skutkiem napaści przeciw środkom finansowym podało się do dymisji (8 sierpnia 1829) i zostało zastąpione przez ministerjum ks. Polignac (ob.), stanowczego nieprzyjaciela konstytucji. Stronnictwo klerykalno-dworskie odniosło zwycięstwo, ale naród gotował się do oporu. Daremnie usiłował Polignac zjednać sobie popularność wyprawą do Algieru (5 lipca 1830 r.). Z drugiej zaś strony surowem prześladowaniem prasy zwiększał tylko jej śmiałość i opór. Deputowani w liczbie 221 wyrazili w adresie do tronu najzupełniejsze dla rządu wotum nieufności, izby rozwiązano (16 maja), ale przy nowych wyborach ciż sami opozycyjni deputowani (221) zostali ponownie przez lud wybrani. Ministerjum nakłoniło króla do ogłoszenia (26 lipca) fatalnych rozporządzeń *(Ordonnances)*, mocą których zawieszono wolność prasy perjodycznej, zarządzono nowe wybory i rozwiązano zwołane na 3 sierpnia izby. Samowolność ta, oraz ciągła i straszna klerykalno-szlachecka reakcja, wywołała w Paryżu silne wzburzenie. Dzienniki liberalne *(Temps* i *National)* wystąpiły energicznie przeciw bezprawiom rządu. Tak rozpoczęła się *rewolucja Lipcowa*. Tłumy ludu rozpędzono 27 lipca ogniem. Część wojska linjowego odmówiła posłuszeństwa. Po krwawych walkach na ulicach miasta 28 i 29 t. m., rząd tymczasowy (Lafayette, ks. Choiseul i gen. Gérard) i komitet municypalny ogłosiły detronizację Karola X (29 lipca). Parowie i deputowani, ukonstytuowawszy się w ciało prawodawcze, powierzyli rządy Ludwikowi Filipowi, ks. Orleańskiemu, jako namiestnikowi państwa. Ten objął urzędowanie 30 lipca. Karol X zatwierdził go i abdykował na rzecz ks. Bordeaux (hr. Chambord) z warunkiem, że będzie ogłoszony królem pod imieniem Henryka V. Gdy jednak reszta wojska odstąpiła jego sprawy, uciekł 16 sierpnia do Anglji. Na tem skończyła się rewolucja. Usiłowania celem przywrócenia rzeczypospolitej nie miały powodzenia. Izby (pod wpływem Lafayette'a i Lafitte'a) ofiarowały koronę ks. Orleańskiemu i powierzyły Bérardowi przerobienie konstytucji w duchu wszechwładztwa ludowego. Ludwik Filip miał być królem mieszczańskim monarchji, otoczonej formami republikańskiemi. Umieli jednak temu przeszkodzić Guizot i ks. Orleański. Postanowili oni jak najmniej osłabić zasadę monarchiczną, a przez politykę *juste milieu* powściągnąć krańcowe stronnictwa od wszelkiego wpływu na bieg wypadków. Zreformowany wniosek nowej konstytucji opiewa zasadę wszechwładztwa ludu, usuwa na zawsze cenzurę i udziela obu izbom inicjatywę w rzeczy prawodawstwa.

Panowanie Ludwika Filipa (1830—48). Wkrótce potem (9 sierpnia 1830) zaprzysiągł ks. Orleański tę ustawę i wstąpił na tron, jako Ludwik Filip I, król Francuzów. Ludwik Filip, uważając się za spadkobiercę starszej linji Burbonów, starał się z jednej strony oswobodzić swą królewskość od pęt, nałożonych przez zwycięską demokrację, z drugiej zaś strony usiłował przekonać wielkie mocarstwa, że jest orędownikiem porządku i pokoju świata, oraz legalnym następcą wygnanych Burbonów. Taka dążność i taki wykład rzeczy znalazły najgorliwszych popleczników w *doktrynerach* (ob.) i ich naczelniku Guizot (ob.), lecz sprzeciwiając się idei ostatniej rewolucji, obrażały nietylko partję republikańską, lecz nawet umiarkowaną demokrację (Lafayette, Lafitte, Odillon-Barot) stanu średniego. Ponieważ więc na początek nie chciał król z nią zrywać, przeto pierwsze jego ministerjum (Broglie—Guizot) ustąpiło miejsca (2 listopada) gabinetowi Lafite—Montalivet, który ogłosił w stosunkach zewnętrznych zasadę zbrojnego pokoju. Gdy jednak po chwilowych niebezpieczeństwach ze strony republikanów i legitymistów widział Ludwik Filip tron swój ubezpieczony i nie potrzebował już pomocy twórców rewolucji Lipcowej, powierzył władzę ministerjum Kazimierzowi Périer (13 marca 1831), który opierał się na *juste milieu* stanu średniego czyli mieszczaństwa, reprezentował doktryneryzm i utrzymywał system zbrojnego pokoju. Skutkiem tego zasady rewolucji zostały zaniechane. Polska pozosta-

wiona swemu losowi, a ruch włoski żadnego nie otrzymał poparcia. Zajęcie bowiem Ankony było tylko spowodowane wkroczeniem Austrjaków. Wszystko to sprowadziło zupełne zerwanie między rządem a demokracją. Stronnictwo republikańskie coraz więcej nabierało siły i dążyło do usunięcia monarchji Lipcowej. Z drugiej strony niepokoili rząd i legitymiści (stronnicy wypędzonych Burbonów). Śmierć Kazimierza Périer (16 maja 1837) zbliżyła króla do utęsknionego celu, zastąpienia rządów parlamentarnych rządem osobistym. Jakoż efemeryczne ministerja w ciągu pierwszego dziesięciolecia jego panowania były tylko zmianą osób, nie systemu rządowego. Konstytucjonalizm i odpowiedzialność ministrów stały się czystą iluzją. Powstania republikańskie w Lionie (listopad 1831 i 9 kwietnia 1834) i w Paryżu (5 czerwca 1832. 13 kwietnia 1834 i 12 maja 1839), wywoływane reakcyjnemi środkami rządu, szczęśliwie zostały stłumione. Zniweczono również zamach legitymistowski przez aresztowanie księżny Berry (ob.), usiłującej wzniecić powstanie w Wandei (1832). Kilkakrotne zamachy na osobę króla (najniebezpieczniejszy Fieschi'ego 28 lip. 1835) wykazywały głębokie niezadowolenie klas najniższych, podburzanych przez stowarzyszenia tajne. Poczęli się też ruszać i bonapartyści, czego dowodem dwa zamachy Ludwika Napoleona (ob. Napoleon III) w Strasburgu (30 paźdz. 1836) i Boulogne (6 sierpnia 1840), usiłującego daremnie wzniecić rewolucję wojskową i ogłosić się cesarzem. Ani wyprawa Belgijska (1832), ani sprowadzenie zwłok Napoleona I (1840), nie zjednały monarchji Lipcowej popularności u mas narodu. W polityce zewnętrznej okazał się Ludwik Filip słabym i trwożliwym; ulegał obcym gabinetom, byle tylko uniknąć choćby najmniejszego starcia. **F.** utraciła wszelki głos na radzie mocarstw europejskich. Nawet więcej od innych wojownicze ministerjum Thiersa (1840), chcąc się wmieszać czynnie w kwestję wschodnią, musiało wbrew żądaniom narodu, a skutkiem nalegań króla znieść upokorzenie **F.** i ustąpić miejsca ministerjum Soult—Guizot, które rządziło od 29 października 1840 r. do 24 lut. 1848 i trzymało się polityki pokojowej, miłej królowi i wygodnej dla bogatego mieszczaństwa. W stosunkach zewnętrznych ta sama słabość i trwożność sprowadziły lekceważenie **F.** przez inne mocarstwa. Nawet serdeczna zgoda *(entente cordiale)* z Anglją zamieniła się w otwartą nienawiść. Wewnątrz dążył rząd do zupełnego zmaterjalizowania społeczeństwa. Sam król ściągnął na się zarzut sobkostwa, prywaty i chciwości. O to samo obwiniano większą część jego radców, ministrów i urzędników, których przedajność oburzała wszystkich. Okazało się to widocznem przy wyborach 1846, a wybitniej jeszcze w skandalicznych procesach ministrów Cubières (ob.) i Teste (ob.) 1847 r. Znikczemnienie klas wyższych pociągało za sobą zepsucie i warstw niższych. Nawet bogate mieszczaństwo, jedyna podpora rządu, stanowiące większość w izbach, które przestały być wyrazem potrzeb narodu, nie miało do rządu głębszego przywiązania. Istniejący system rządowy nie mógł też zniszczyć powstających licznie stowarzyszeń republikańskich, socjalistycznych i komunistycznych, które wyzyskiwały materjalną nędzę ludu i zaszczepiły weń doktryny o konieczności socjalnych reform. Z coraz silniejszą opozycją frakcji radykalnych szli ręka w rękę i legitymiści. Po gorących, ale daremnych rozprawach w izbach 1847, mniejszość popierana przez naród, postanowiła przeprowadzić reformę wyborczą i urządzała w tym celu tak zwane *bankiety reformatorskie*. Bankiety, odbywane we wszystkich stronach **F.**, wprawiły w ruch opinję publiczną i obudziły powszechną w narodzie agitację, z którą połączyli się niektórzy członkowie *dynastycznej opozycji* (ob.) i część mieszczaństwa. Prąd ten, coraz bardziej się wzmagający, daremnie usiłowały powstrzymać żywioły umiarkowańsze. Niewczesne i surowe rozporządzenia rządu sprawiły większe jeszcze rozdrażnienie. Zakaz bankietu naznaczonego na 22 lutego spowodował z rana 23 lutego zbiegowiska ludu z okrzykami „Vive la reforme! A bas Guizot!“ Rząd wszedł na drogę ustępstw za zgodą opozycji dynastycznej i mieszczaństwa, ale masy ludu i republikanie nie okazali uległości, nawet mimo zmiany ministerjum. Wieczorem 23 i rankiem 24 lutego wybuchło zbrojne powstanie i dokonała się tak zwana *rewolucja Lutowa*. Król abdykował 24 lutego na rzecz hrabiego Paryża, opuścił Paryż i wyniósł się do Anglji; za nim poszła i cała rodzina, zwłaszcza gdy księżna Orleańska nie potrafiła w izbie deputowanych zapewnić praw następstwa dla swego syna. Władza przeszła w ręce rządu tymczasowego, złożonego z członków krańcowej lewicy: Dupont de l'Eure, Lamartine, Arago, Marie, Garnier-Pagès, Ledru-Rollin, Crémieux, Goudchaux, Carnot, Blanc i t. d. Na ratuszu ogłoszono rzeczpospolitą, którą uznał kraj cały.

Druga rzeczpospolita (1848—1852). Rząd tymczasowy, z różnorodnych złożony żywiołów, nie posiadał należytej sprężystości. Krańcowi republikanie (Ledru-Rollin, L. Blanc i t. d.) i demagogowie (Barbès, Blanqui i t. d.) za pomocą klubów i prasy utrzymywali w masach wrzenie i rozwijali opozycję przeciw rządowi. Wybitnym charakterem pierwszych dni rzeczypospolitej są dążności do uporządkowania i normalnego ułożenia stosunków społecznych (ob. *Blanc Ludwik*). Jednakże ruch socjalistowski (warsztaty narodowe, nieustająca komisja *pour les travailleurs*, parlament robotniczy w pałacu Luksemburskim) paraliżował kredyt i handel.

Tymczasem zebrało się zgromadzenie narodowe (4 maja) i ogłosiło urzędownie rzeczpospolitą. Rząd tymczasowy oddał władzę w ręce komisji wykonawczej (10 maja), złożonej z 5 członków (Arago, Garnier-Pagès, Marie, Lamartine i Ledru-Rollin), której dodano nowo mianowane ministerjum (Recurt, Bastide, Trélat, Duclorc, Crémieux, Bethmont, Carnot, Flacon, Cavaignac). Zamach socjalistowski (z okazji manifestacji na korzyść Polski) 15 maja, nie powiódł się w zupełności, Groźne powstanie Czerwcowe (24—26 czerwca) krwawo zostało stłumione przez Cavaignaca, któremu wyłącznie powierzono 28 maja władzę wykonawczą. Ruch socjalistowski stanowczą poniósł klęskę. Rzeczpospolita staje się coraz bardziej umiarkowaną. Korzystają z tego stronnictwa monarchiczne, zwłaszcza bonapartystowskie, starające się wyzyskać ówczesne położenie dla własnych interesów. 4 listopada ukończyło zgromadzenie narodowe nową ustawę, podług której władza prawodawcza należy do zgromadzenia prawodawczego, złożonego z 750 członków, a władza wykonawcza do prezydenta, obieranego przez powszechne głosowanie co lat cztery. Przy wyborach na prezydenta (10 grudnia) Cavaignac, wspierany tylko przez czystych republikanów. a mając przeciw sobie socjalistów i wszystkie stronnictwa monarchiczne, otrzymał 1,400,000 głosów, gdy tymczasem spółzawodnik jego Ludwik Napoleon $5^1/_2$ mil. 20 grudnią odbyła się instalacja Ludwika Napoleona jako prezydenta, który utworzył zaraz nowe mieszane ministerjum z Odillon-Barot na czele. Wybór Ludwika Napoleona był klęską dla rzeczypospolitej. I wewnątrz i zewnątrz trzymał on się od początku polityki konserwatywnej. W takim duchu interwenjował zbrojnie w sprawy włoskie (maj 1849) i zdławił rzeczpospolitą rzymską. Przeciw republikanom francuskim (zamach powstańczy 13 lipca) używał także środków najsurowszych i prześladował zasady, których miał być obrońcą. Aresztowania, ograniczenia wolności prasy i zgromadzeń, stan oblężenia były na porządku dziennym. Różnemi sposobami zyskiwał prezydent popularność mas i przywłaszczał sobie coraz widoczniej rządy osobiste. Całe zmiany ministerjów w duchu bonapartystowskim wskazywały niewątpliwie dążności dynastyczne. W tym celu zamierzono urządzić gwardje ruchome i podzielono kraj na 4 wielkie dywizje wojskowe (styczeń 1850), przez co koncentrował prezydent władzę w ręku oddanych sobie generałów. Pochlebstwami i szczodrobliwością zjednywał armję. Reakcyjna większość zgromadzenia długo go wspierała. Dopiero agitacja (wiosną 1851) za rewizją ustawy, mającą na celu usunięcie prawa wyborczego z 31 maja i przedłużenie władzy prezydenta, poróżniła go stanowczo ze zgromadzeniem, które przez wotum nieufności sprowadziwszy zmianę ministerjum, zostało odroczone (od sierpnia do listopada). Tymczasem przy pomocy wiernych stronników (Persigny, Morny, St.-Arnaud, Maupas, Magnan), przygotował prezydent *zamach stanu*, wykonany 2 grudnia 1851 r. Najznakomitsi przeciwnicy byli aresztowani, zgromadzenie rozwiązane, prawo wyborcze z 31 maja usunięte, stan oblężenia ogłoszony, a opór zbrojny w Paryżu (3 grudnia) i na prowincji krwawo stłumiony. Sztucznie rozniecony strach przed stronnictwem *Czerwonych*, prawo wyjątkowe i nieograniczona władza policji sprawiły to, że głosowanie ludu ($7^1/_2$ mil. głosów za, $6^1/_2$ mil. przeciw) czyn ten zatwierdziło. Opinja publiczna zamilkła pod grozą wszechwładnej policji, i dekretem 10 stycznia 1852 skazano wszystkie opozycyjne znakomitości parlamentarne i wojskowe na banicję, a wielu republikanów na deportację. Podług nowej konstytucji (14 stycznia 1852) prezydent posiada władzę nieograniczoną na lat 10, a ministrowie są tylko przed nim odpowiedzialni; obok tego istnieje wyposażany senat i wielce ograniczone w działaniu ciało prawodawcze. Dekretem 22 stycznia 1852 zarządzono sprzedaż prywatnych majątków księcia Orleańskich; 18 lutego ogłoszono niezmiernie surowe prawo prasowe. Wybory pod naciskiem rządu wypadły stanowczo w duchu bonapartystowskim, a ciało prawodawcze żadnego nie miało znaczenia. Teraz dążył Ludwik Napoleon do przywrócenia napoleońskiego cesarstwa. Bojaźliwe mieszczaństwo uspokoił słynnem: „L'empire c'est la paix" (cesarstwo to pokój), a masy ludu różnemi przyciągał środkami. Jakoż na skutek uorganizowanych przez rząd adresów, domagających się cesarstwa, senat przyjął wniosek prezydenta i 4 listopada 1852 r. ogłosił go dziedzicznym cesarzem Francuzów, a głosowanie ludu 21 i 22 listopada akt ten zatwierdziło (8,157,752 głosów tak, 254,501 nie). Konstytucja została zastosowaną do nowych stosunków monarchicznych postanowieniem senatu 25 i dekretem 31 grudnia 1852. Wkrótce uznały cesarstwo i mocarstwa europejskie. Tylko cesarz Mikołaj odmówił używanego względem monarchów tytułu: „Monsieur mon frère."

Drugie Cesarstwo (1852—70). Zaraz po swem ukonstytuowaniu poczęło rozwijać cesarstwo ogromną działalność na drodze postępu materjalnego. Organizowano wielkie towarzystwa kredytowe (*Crédit foncier* i *Crédit mobilier*), prowadzono liczne drogi żelazne, przedsięwzięto na dużą skalę roboty publiczne, zwłaszcza w Paryżu; ożywił się handel, przemysł i żegluga; zwiększały się ciągle interesa handlowe, napływały bogactwa. Przez reformę wychowania publicznego zapewnił Napoleon III wielki wpływ duchowieństwu i tem zyskał sobie jego przychylność. Mieszczaństwo i robotnicy byli zadowoleni. Prasa pod grozą środków administra-

cyjnych musiała milczeć. Ciało prawodawcze, pod naciskiem wybrane, żadnego nie miało znaczenia; senat, złożony z gorących bonapartystów, okazywał usposobienia serwilistyczne. Całą władzę przywłaszczył cesarz wyłącznie samemu sobie. Podczas, gdy życie państwowe we wszystkich prawie gałęziach niezmierną rozwijało działalność, zwróciło uwagę cesarstwo na sprawy zewnętrzne. Spór z Rosją o miejsca święte w Jerozolimie doprowadził 1854 przymierze angielsko-francusko-tureckie (później przyłączyła się także Sardynja) i wojnę (ob. *Wschodnia wojna*), z której sprzymierzeni wyszli zwycięsko. Na kongresie paryskim zawarto ostatecznie pokój (30 marca 1856), który uwieńczył najzupełniejszem powodzeniem wschodnią politykę Napoleona III. **F.** stanęła teraz niezaprzeczenie, jako najpierwsze mocarstwo w Europie. Ze wszystkich stron śpieszyli książęta z odwiedzinami do cesarza, państwa ubiegały się o przyjaźń cesarstwa. Paryż (pierwsza wystawa powszechna 1855) stał się politycznem ogniskiem całej Europy. Taka pomyślność przywiązała do cesarstwa masy narodu. Pojedyncze objawy niezadowolenia żadnego nie robiły wrażenia. Groźny zamach Orsini'ego (ob.) 14 stycznia 1858 pociągnął za sobą większe jeszcze obostrzenie dotychczasowego systemu i środki nadzwyczajne. Kraj podzielony na 5 wielkich okręgów wojskowych, oddanych pod główny zarząd marszałkom. Na przypadek ewentualnej regencji ustanowiono radę tajną (5 lutego 1858), która miała w danym razie funkcjonować, jako rada regencyjna. Na mocy tak zwanego prawa bezpieczeństwa (10 lutego), otrzymał rząd nieograniczoną władzę względem politycznie skompromitowanych. Prasę gnębiono niezmiernie surowo. Zamach ten oziębił także stosunki z Anglją. Napoleon III, stojąc na szczycie władzy, rzucił Europie zasadę swobodnego rozwoju narodowości, oraz żywił myśl odrodzenia rasy łacińskiej (narody romańskie), dla utworzenia przeciwwagi rasie germańskiej. Pierwsze i drugie sprowadziło sojusz z Sardynją i wojnę włoską 1859 (ob. *Włochy*), której następstwem, po świetnych zwycięstwach pod Magenta (4 czerw.) i Solferino (24 czerwca), było zniszczenie wpływu i panowania austrjackiego na półwyspie Apenińskim. Po preliminarjach w Villafranca (8 lipca), nastąpił pokój Zuryski (10 listopada). Francja oddała zdobytą Lombardję Sardynji. Plan Napoleona III utworzenia federacji włoskiej, dla ugruntowania supremacji francuskiej nad całym półwyspem, rozbił się o powszechny prąd narodowy włoski i mądrą politykę Cavoura, dążące ręka w rękę do zupełnego zjednoczenia Italji. **F.**, zachowując się biernie względem dalszych ruchów, naraziła się papieżowi i własnemu duchowieństwu, ale pozyskała Sabaudję i Nizzę, ustąpione przez Włochy traktatem turyńskim (24 marca 1860 r.). Zręcznie pokierowane głosowanie ludności annektowanej ogromną większością przyjęło rządy francuskie. Mocarstwom europejskim, zaniepokojonym tą aneksyjną polityką (zjazd warszawski, październik 1860), oświadczył Napoleon III, że dawny porządek we Włoszech przywrócony być nie może, ale że nadal obowiązuje się utrzymać zasadę nieinterwencji. Polityka włoska nabawiała **F.** wiele kłopotów z powodu otwartej nieprzyjaźni między papieżem a nowem królestwem włoskiem. Okupacyjny korpus francuski, konsytujący w Rzymie od 1849, został wzmocniony (1860) dla obrony patrymonjum św. Piotra od napaści włoskiej. Nie przejednał jednak Napoleon III tym środkiem ani papieża, ani własnego duchowieństwa, a narażał się Włochom, pragnącym Rzymu za stolicę swego państwa. Konwencja wrześniowa, zawarta (15 września 1864) między Włochami, **F.**, mocą której Włochy zrzekały się Rzymu, a **F.** w ciągu 2 lat miała odwołać swe wojska, nie sprowadziła zamierzonej między rządem włoskim a papieskim zgody. Ruchliwa i czynna polityka Napoleona III sięgała i dalszych stron świata, już to dla rozpowszechnienia wpływu **F.**, już to dla powiększenia własnych kolonji. W 1853 r. zdobyto Nową Kaledonję, w szczęśliwych wojnach rozszerzono posiadłości nad Senegalem i w Algierji. Traktat handlowy z Sjamem (15 sierpnia 1856), otworzył dla handlu francuskiego Indo-Chiny; przedsięwzięta wespół z Anglją wyprawa chińska 1857—60 (ob. *Chiny*), sprowadziła ostatecznie kapitulację Pekinu i korzystny pokój; równoczesna (przy współdziałaniu Hiszpanji) wyprawa do Kochinchiny (1858—62) zakończyła się pokojem w Sajgon (6 lipca 1862) i wcieleniem do Francji krainy przy ujściu Kambodży; wypadki syryjskie (czerwiec — lipiec, 1860) spowodowały tu za zgodą wielkich mocarstw okupację francuską. Po wybuchu domowej wojny amerykańskiej, ogłosiła **F.** (10 czerwca 1861) swą neutralność i utrzymała ją do końca. Równocześnie zapragnął jednak Napoleon III silną stanąć nogą i na kontynencie amerykańskim. Sprawy rzeczypospolitej meksykańskiej (ob. *Meksyk*) pożądaną dawały sposobność. Zawieszenie wypłat przez rząd Juareza (ob.) wywołało zbrojną interwencję hiszpańsko-francusko-angielską (1861—62). Niezadługo jednak sprzymierzeńcy się poróżnili. Hiszpanie i Anglicy odpłynęli do Europy, a Francuzi wystąpili jawnie z zamiarami zaborczemi. Napoleon ogłosił, „iż chce zabezpieczyć całość i niepodległość Meksyku, podnieść w Ameryce znaczenie rasy łacińskiej i ugruntować tam dobroczynny wpływ Francji." W ciągu 1862 i 63 r. zdobyto większą część kraju i utworzono zależne od Francji (lenne) cesarstwo meksykańskie, którego koronę otrzymał arcyksiążę austrjacki Maksymiljan (ob.). Przekonano się je-

dnako niebawem, że dla utrzymania tego cesarstwa potrzeba znacznej armji okupacyjnej. Było to klęską polityki Napoleońskiej, która obudziła z jednej strony zawiść w Stanach Zjednoczonych, a z drugiej, i co ważniejsza, wzniecila w samej **F.** wielkie niezadowolenie z powodu zawodnej wyprawy i niepomiernych na nią wydatków. Zabiegi o wspólne pośrednictwo w wojnie amerykańskiej rozbiły się o odmowę Anglji i Rosji. Z okazji powstania polskiego (1863) przedsięwziął Napoleon łącznie z Austrją i Anglją środki dyplomatyczne (noty wspólne 4 kwietnia i 3 sierpnia 1863) przeciw Rosji. Opuszczony jednak przez oba te mocarstwa, zrzekł się interwencji, a dyplomacja francuska poniosła klęskę (nota ks. Gorczakowa 7 września 1863), tem dotkliwszą, że i usiłowania jego celem załatwienia kwestji polskiej na kongresie europejskim (gdyż traktaty 1815 całkowicie zostały zniszczone) nie powiodły się skutkiem stanowczej odmowy Anglji. Zemścił się później na Anglji rząd franc., nie dając mu się wciągnąć do czynnej interwencji w sprawie duńsko-niemieckiej. W całym tym przeciągu czasu polityką zewnętrzną odwracał Napoleon umysłu narodu od spraw wewnętrznych. Opozycję podnosili tylko ultramontanie i przeciwnicy wolnego handlu (1860). Rządy osobiste cesarza nie ustawały. Niejakie rozszerzenie atrybucji ciała prawodawczego 1860 i 61 dozwoliło temu zgromadzeniu występować więcej czynnie. Klęski w polityce zagranicznej budziły w narodzie niezadowolenie. Wybory 1862, mimo najusilniejszego protegowania kandydatur rządowych, przysłały do ciała prawodawczego słabą liczebnie, ale moralnie silną opozycję, która atakowała politykę rządową tak w sprawach zewnętrznych, jak i wewnętrznych; szczególnie napadała (Thiers) na złą administrację finansów. Rok 1863 można zaznaczyć jako punkt zwrotny w dziejach drugiego cesarstwa. Świetność jego z pierwszego dziesięciolecia poczyna w następnych latach coraz bardziej blednąć, a potęga wywiera na zewnątrz coraz mniejszy urok. Na żądanie Stanów Zjednoczonych musiał Napoleon III (mimo demonstracji floty angielsko-franc. na przeglądach w Cherbourgu, Brest i Plymouth w sierpniu 1865) zgodzić się (6 kwietnia 1866) na odwołanie swych wojsk w Meksyku, co też nastąpiło 1867. Po wojnie duńskiej (ob. *Danja*, *Niemcy*, *Prusy*), najważniejszym w polityce zagranicznej był stosunek **F.** do Prus. Bismarck, odwiedzając Napoleona III w Biarritz (1866), ofiarował mu podobno lewy brzeg Renu za neutralność w blizkiej wojnie z Austrją. Jakoż podczas niespodziewanie pomyślnego dla Prus przebiegu tej wojny 1866 (ob *Prusy*, *Austrja*, *Niemcy*, *Włochy*), Napoleon III ścisłą zachował neutralność. Nakłonił Austrję do odstąpienia Włochom Wenecji i zapośredniczył pokój. Ale zwycięzca z pod Sadowy nie myślał teraz o wykonaniu danej obietnicy. Jako kompensatę wskazywał Bismarck Francji Belgję, w której zdobyciu obowiązywał się nie przeszkadzać. Napoleon III jednak żądał lewego brzegu Renu z Moguncją i wysłał ultimatum. Gdy zaś Prusy gotowe były przyjąć wojnę, dyplomacja franc. musiała swe żądania cofnąć; okazało się bowiem, że **F.** nie jest należycie do boju przygotowaną. Odtąd wojna między **F.** a Prusami była tylko kwestją czasu. Sprawa luksemburska zakończyła się pokojowo (1867). Stosownie do warunków konwencji wrześniowej, odwołał Napoleon III swe wojska z Rzymu (grudnia 1866), ale pozwolił na uformowanie dla obrony papieża legjonu cudzoziemskiego w Antibes. Gdy jednak stronnictwo narodowe pod wodzą Garibaldiego przedsięwzięło teraz i Rzym przyłączyć do jednolitego królestwa, Napoleon III interwenjował zbrojnie na korzyść papieża. Generał Failly (ob.) pobił Garibaldystów pod Mentaną (3 listopada 1867), a korpus francuski zajął Rzym na nowo i zostawał tam aż do wojny 1870. Wewnątrz **F.** wzmagała się tymczasem ciągła opozycja. W ciele prawodawczem utworzyła się pod kierunkiem Olliviera (ob.) partja środkowa (36—46 członków), żądająca umiarkowanych koncesji w duchu wolności i parlamentaryzmu (1866). Jakoż pod naciskiem opinji publicznej przedstawił rząd projekty do nowych praw o zgromadzeniach i prasie, które weszły w życie 1868, oraz udzielił prawa interpelacji. Przeciw temu występowała większość rządowa (*Arkadyjczykowie*), a Rouher (ob.), tak zwany wice-cesarz, przywódca gorących imperjalistów, nie przestawał wywierać w zmienionym gabinecie wpływu jako minister stanu. Równocześnie marszałek Niel (ob.) przeprowadzał reorganizację armji. Wystawa powszechna 1867 sprowadziła do Paryża wszystkich prawie monarchów europejskich i pokazała światu potęgę **F.** więcej pozorną, niż rzeczywistą. W 1868 wzrastała opozycja w prasie (*Lanterne*, ob. Rochefort); 2 i 3 listopada zaszły w Paryżu groźne demonstracje republikańskie. W ciele zaś prawodawczem wykazała opozycja (1869) smutny stan finansów i krytykowała ostro rozrzutność Hausmanna (ob.), prefekta Sekwany. Nowe wybory przysłały do ciała prawodawczego, wbrew zalecanym kandydaturom rządowym, wielu radykalistów (Gambetta, Bancel, Raspail, Rochefort i t. d.), którzy pod nazwą *nieprzejednanych* utworzyli silną opozycję i wraz z partją środkową starali się położyć koniec rządom osobistym. Jakoż na wezwanie cesarza (27 grudnia 1869) utworzył Ollivier pierwsze ministerjum parlamentarne (3 stycznia 1870), ale za mało posiadał energji, aby się oprzeć osobistym wpływom cesarza i jego doradców. Ruchy manifestacyjne (12 stycznia 1870), zwłaszcza robotników, należących do stowarzyszenia międzynarodowego (*Internationale*), groźny przybierały charakter.

Nowa konstytucja, mająca utworzyć rząd parlamentarny, została zatwierdzoną (8 maja 1870) przez plebiscyt (7,350,142 głosów za, 1,538,825 przeciw), który jakkolwiek zdawał się wyrażać przychylność kraju dla dynastji, nie mniej jednak przeciwne głosy większych miast i części wojska nabawiły rząd trwogi. Tymczasem kandydatura Leopolda ks. Hohenzollern do tronu hiszpańskiego, stawiona przez Prima (ob.), znalazła opór w rządzie francuskim, który choć niedostatecznie przygotowany, ale licząc w mylnych rachubach (od zjazdu salzburskiego 1867) na pomoc Austrji, wypowiedział Prusom wojnę (9 listopada 1870) wbrew opozycji (ob. *Niemiecko-francuska wojna 1870—71*). Prusacy w połączeniu z południ. Niemcami odnieśli kilka wielkich zwycięstw. Klęska Francuzów pod Sedanem (2 września 1870) i niezaszczytne poddanie się cesarza sprowadziły detronizację dynastji Bonapartych i ustanowienie Rzeczypospolitej 4 września 1870.

Trzecia Rzeczpospolita (od 4 września 1870 r.). *Rząd tymczasowy obrony narodowej*, złożony z członków lewicy (Arago, Crémieux, Favre, Ferry, Gambetta, Garnier-Pagès, Glais-Bisoin, Pelletan, Picard, Rochefort, Simon, gen. Trochu, jako prezes i wódz naczelny sił zbrojnych Paryża), musiał dalej rozpaczną toczyć walkę. Paryż został oblężony; wycieczki dla przełamania oblężniczych linji niemieckich pozostały bezowocne. Dla obrony prowincji działała delegacja rządu tymczasowego w Tours, na czele której stał Gambetta, jako minister wojny i spraw wewnętrznych. Wszystkie jego i generałów franc. wysilenia nie miały powodzenia, zwłaszcza od kapitulacji Metzu (27 października 1870). Nareszcie kapitulował i Paryż (28 stycznia 1871); równocześnie zawarto 3-tygodniowy rozejm, przedłużony później do 3 marca; w ciągu tego czasu miało się zebrać zgromadzenie narodowe i traktować o pokój. Gambetta usunął się od urzędu (4 lutego). Zgromadzenie narodowe, wybrane 8 lutego, zebrało się 11 lutego w Bordeaux i rząd tymczasowy złożył swą władzę w jego ręce 12 lutego. Thiers został przez nie mianowany *naczelnikiem władzy wykonawczej*, a Favre ministrem spraw zewnętrznych. Preliminarja pokojowe ułożono w Wersalu (26 lutego). **F.** musiała ustąpić Niemcom Alzację i część Lotaryngji z twierdzą Metz, zapłacić 5 miljardów franków kosztów wojennych i zgodzić się na okupację wschodnich departamentów aż do czasu całkowitej wypłaty kontrybucji (1874). Warunki te zatwierdziło zgromadzenie narodowe 1 marca, a ostateczny pokój podpisano we Frankfurcie n. Menem 10 maja. W Paryżu tymczasem socjaliści zrobili zbrojne powstanie 18 marca, zagarnęli władzę i utworzyli *Komunę* (ob. *Komuna paryska* 1871), która chciała zrzucić Thiersa i odjąć władzę zgromadzeniu narodowemu, obradującemu w Wersalu. Paryż wreszcie po zaciętej obronie zdobyty przez wojska rządowe 18 maja 1871. Wybory 8 lutego, dokonane pod wpływem klerykalistów i naciskiem niemieckiego najazdu, przysłały do zgromadzenia narodowego większość legitymistowsko-orleańską. Stronnictwo to pracowało nad restauracją monarchiczną, wbrew żądaniom narodu. Usiłowania jego celem utworzenia z obu frakcji *fuzji* dynastycznej na korzyść hr. Chambord (Henryka V) pozostały bezowocne. Po rozprawach 30 i 31 sierpnia 1871 r. przywłaszczyło sobie zgromadzenie władzę prawodawczą, mianowało Thiersa prezydentem rzeczypospolitej z władzą wykonawczą, który wybiera ministrów i wraz z nimi jest odpowiedzialny przed zgromadzeniem. Po takiem ukonstytuowaniu pracował rząd nad reorganizacją armji, podniesieniem handlu i przemysłu, zagojeniem ran zadanych przez nieszczęśliwą wojnę. Na mocy konwencji francusko-niemieckiej 15 marca 1873 przyśpieszył wypłatę kontrybucji i wcześniejsze oswobodzenie departamentów od okupacji niemieckiej. W 1873 imperjaliści usiłowali przeprowadzić fuzję bonapartystowsko-legitymistowską pod warunkiem, aby hr. Chambord uznał za swego następcę Napoleona (IV), syna Napoleona III. 24 maja 1873 w skutek koalicji stronnictw monarchicznych upadł Thiers i w miejsce jego wybrany został na prezydenta Mac-Mahon, który powołał do rządu ministerjum reakcyjne, z Broglie'm na czele. Broglie usiłował przez fuzję monarchistów obalić rzeczpospolitą i osadzić na tronie hr. Chamborda, jako Henryka V. Zamiar ten jednakże był udaremniony przez manifest hrabiego z 27 października, poczem monarchiści, jako formę przejściową, przeprowadzili 20 listopada septennat, przedłużając Mac-Mahonowi prezydenturę na lat siedm. Ministerjum Broglie opierało się na absolutystach i klerykałach i wszelkiemi siłami starało się przeszkodzić przyjęciu ostatecznej ustawy państwowej. Upadek Brogliego (16 maja 1874), którego miejsce zajął Cissey, nie wywarł wpływu na reakcyjne postępowanie rządu. Pomimo to wielu orleanistów, widząc niemożność zaprowadzenia monarchji konstytucyjnej, przyłączyło się do republikanów, poczem 25 lutego 1875 izba przyjęła prawo konstytucyjne Wallona, zniosła stan prowizoryczny i ugruntowała ostatecznie republikę. Napół konstytucyjne ministerjum Buffeta (18 marca 1875) utrzymało się aż do czasu przeprowadzenia wyborów do utworzonej świeżo izby wyższej (senatu, składającego się z 300 członków, z których 75 wybiera izba deputowanych), oraz izby deputowanych. Po wyborach 20 lutego 1876 w izbie deputowanych okazała się większość stanowczo republikańska (360 republikanów i 170 monarchistów, w tej liczbie 80 bonapartystów), podczas gdy w senacie nieco przeważyło stronnictwo monarchiczne; rezultatem tego był upadek mi-

nisterjum Buffeta (21 lutego), którego miejsce zajęło ministerjum republikańskie pod Dufaurem (od 8 marca). Zdawało się, że intrygi monarchistów ucichną, namiętności będą ułagodzone i umiarkowana republika na stałe utrwaloną, tembardziej, że zakwitł handel i przemysł, oraz wzniósł się dobrobyt powszechny. Jednakże intrygi klerykalne sprowadziły w grudniu 1876 upadek Dufaure'a, którego miejsce zajęło od 12 grudnia również republikańskie ministerjum Simon'a, lecz i to, pomimo protestu izby deputowanych, było 16 maja 1877 usunięte przez Mac-Mahona i zastąpione przez ministerjum walki, pod przewodnictwem Broglie'go, złożone z klerykalnych, bonapartystów i orleanistów. Ministerjum to dla zgniecienia ogólnego niezadowolenia w narodzie przedsięwzięło najenergiczniejsze środki. Odroczono posiedzenia izby na miesiąc, usunięto lub przeniesiono 50 prefektów i 150 innych wyższych urzędników, rozciągnięto ścisły nadzór nad wszelkiego rodzaju stowarzyszeniami, zgromadzeniami i prasą i t. d. Gdy po zebraniu się, izba deputowanych, na wniosek komisji budżetowej pod przewodnictwem Gambetty, odrzuciła 21 czerwca (większością 364 przeciwko 160 głosów) przedstawiony budżet, zatwierdziwszy tylko kredyta na reorganizację armji, Broglie uzyskał 22 t. m. od senatu (150 przeciwko 130 głosom) zgodzenie się na rozwiązanie izby i rozpisanie nowych wyborów, poczem 25 czerwca rozpuszczono izbę. Połączone lewice, z Thiersem i Gambettą na czele, wybrały komitet pod przewodnictwem Dufaure'a, mający za zadanie przestrzeganie nadużyć władz przy przeprowadzeniu wyborów i zbieranie materjałów do oskarżenia postępowania rządu. Republikanie występowali z zupełną ufnością w wygraną swej partji, do tego stopnia, że Gambetta słynną swą mowę, mianą 15 sierpnia w Lille, zakończył wyrazami: „będzie zmuszonym poddać się lub ustąpić" (il faudra se soumettre ou se démettre). Wskutek tego 11 września skazany został na 3-miesięczne więzienie, 12 zaś października za powtórzenie tych wyrazów na takąż karę; nie odważono się jednak wykonać wyroku. Ministerjum ze swej strony przedsięwzięło najenergiczniejsze środki w przeprowadzeniu kandydatów rządowych. Wytoczono około 3500 procesów politycznych i prasowych, prezydent odbywał podróże do prowincji, żeby zjednać ludność dla rządu i t. d., w ogóle nacisk był większy, niż kiedykolwiek za cesarstwa. Zwycięstwo reakcji zdawało się być zapewnionem; wybory jednak 14 października dały świetny dowód wykształcenia politycznego kraju. Republikanie zyskali w nowej izbie 320 miejsc na 210 stronników rządowych (w tej liczbie 112 bonapartystów). Jeszcze bardziej stanowczem było zwycięstwo partji republikańskiej przy wyborach 4 listopada do rad generalnych, w których przeprowadzili swoich kandydatów w 50 departamentach. Po zebraniu się izby 7 listopada postawił A. Grévy wniosek o utworzeniu komisji z 23 członków dla zbadania nadużyć przy wyborach. Wniosek ten, pomimo sprzeciwienia się Broglie'go i Fourtou, przyjęty był przez izbę 16 listopada (320 głosami). Broglie odwołał się do senatu, którego konstytucyjna część oświadczyła, że pod żadnym pozorem nie przystanie na nowe rozwiązanie izby. W skutek tego ministerjum Broglie'go podało się 20 listopada do dymisji. Mac-Mahon jednak nie chciał i wtedy ustąpić i zamiast powołania ministerjum parlamentarnego, ustanowił 24 t. m. tak zwane ministerjum fachowe, złożone z urzędników reakcyjnych, pod przewodnictwem generała Rochebouета. Ferry jednak w imieniu lewicy oświadczył, że izba nie może wchodzić w żadne stosunki z ministerjum. Nie zważając na to, przedstawiono izbie do zatwierdzenia 4 bezpośrednie podatki, co izba na posiedzeniu 4 grudnia odrzuciła. Wtedy prezydent pod naciskiem umiarkowanych senatorów, izby handlowej i licznych deputacji z prowincji, oraz z uwagi na mającą się odbyć w roku przyszłym wystawę powszechną, nie chcąc przytem za radą krańcowych reakcjonistów posunąć się do militarnego zamachu stanu, widział się zmuszonym ustąpić żądaniu większości, 13 grudnia powierzył Dufaure'owi uformowanie nowego gabinetu. Do składu tegoż weszli: Dufaure jako prezes i minister sprawiedliwości, Mercère—spraw wewnętrznych, Waddington—zagranicznych, Bardoux—wychowania, Borel — wojny, Pothuau—marynarki, Leon Say—finansów, Teisserenc de Bort—rolnictwa i handlu, Freycinet—robót publicznych. Jakkolwiek większość republikańska w nowej izbie znacznie się wzmogła przez skasowanie wielu nielegalnych wyborów, oraz wybory dodatkowe, nauczona jednak smutnem doświadczeniem, nie chciała izba zatwierdzić odrazu całego budżetu, który przyjęto dopiero w marcu 1878, po zatwierdzeniu przez senat nowego prawa o stanie oblężenia, uniemożliwiającego nadal wszelkie w tym względzie nadużycia. Izba stopniowo dążyła do zatarcia nadużyć poprzedniego rządu. Zawieszono rozpoczęte procesy polityczne i prasowe, umorzono nałożone kary, ogłoszono ogólną amnestję za przewinienia prasowe; usunięto 82 prefektów i t. p. Minister robót publicznych Freycinet rozwinął energiczną działalność w podniesieniu handlu i przemysłu, przez przedsięwzięcie budowy dróg żelaznych, kanałów i portów. Wogóle przyszłość rzeczypospolitej zdała się zapewnioną, tembardziej, że stronnictwa monarchiczne coraz więcej się rozkładały, a orleaniści konstytucyjni przechylali się ku umiarkowanym republikanom; bonapartyści rozpadli się na dwie frakcje: klerykalnych i demokratycznych. Również i w polityce zagranicznej przyniosło **F.** korzyść zaprowadzenie spokoju i ugrun-

towanie republiki. Stosunki z Niemcami i Włochami, poprzednio dość naprężone z powodu knowań klerykałów i przechylania się Decazesa ku Rosji, weszły na dobrą drogę. W kwestji Wschodniej **F.** zbliżyła się do dawnej swej sojuszniczki Anglji i na kongresie berlińskim zejęła ważne wpływowe stanowisko.—Wybory październikowe 1877 r. i wytworzone przez nie ministerjum republikańskie Dufaure'a zapewniły stanowcze zwycięstwo rzeczypospolitej nad stronnictwami monarchicznemi, a wystawa 1878 wykazała znakomity rozwój **F.** na polu przemysłu. W początkach 1879 nastąpiły wybory uzupełniające do senatu w miejsce trzeciej części członków losem usuniętych, i one wypadły w duchu stanowczo republikańskim. Mając zapewnioną większość w obu izbach, republikanie wystąpili śmielej, podjęli myśl oddania pod sąd członków poprzednich, antykonstytucyjnych ministerjów, czem byłby dotknięty i Mac Mahon, i zażądali usunięcia od dowództwa generałów, mających przekonania bonapartystowskie, jak Douai i Bourbaki. Wobec tych żądań, Mac Mahon, złamany już od 1877, nie uważał za możliwe dalszego sprawowania prezydentury i podał się do dymisji w końcu stycznia 1879 r. Obie izby, zebrane natychmiast w kongres, przystąpiły do wyboru prezydenta; 563 głosami przeciw 99, które padły na Chanzego, wybrany został Grévy, przywódca republikanów umiarkowanych, dotychczasowy prezydent izby deputowanych. Na to ostatnie stanowisko obrany został Gambetta, gdy prezydentem senatu już od 15 stycznia był również republikanin Martel. Dufaure, przewidując teraz silne dążności antyklerykalne izby, usunął się, a Grévy polecił utworzenie nowego gabinetu Waddingtonowi, który objął tekę spraw zagranicznych; Freycinet—roboty publiczne i Ferry—oświata, byli wybitniejszymi członkami tego gabinetu. Nowy rząd rozpoczął działalność swoją od amnestji dla skazanych za udział w komunie; uchwalono przeniesienie izb z Wersalu do Paryża od listopada 1879. Silną burzę wywołało nowe prawo Ferrego, usuwające lub ograniczające udział duchowieństwa w nauczaniu publicznem. Podnieciło to intrygi stronnictw monarchicznych, a gdy przez śmierć księcia cesarskiego, Napoleona III, partja bonapartystowska została niemal zniweczoną, tem wyraźniej na widownię wystąpili książę Chambord i Orleaniści. I w łonie republikanów zgody zupełnej nie było, unja republikańska, na której czele stali Gambetta i Brisson, domagała się oczyszczenia stanu sędziowskiego od żywiołów monarchicznych; radykaliści, których przywódcą był Clémenceau, żądali amnestji powszechnej, od której prawo poprzednie wyłączyło 850 komunardów. Zatargi te skłoniły Waddingtona do usunięcia się 21 grudnia 1879. W skład nowego gabinetu pod prezydencją Freycineta, który objął sprawy zagran., weszli: Lepère—sprawy wewn., Jaurégiuberry—marynarka, Ferry—oświata, Tirard—handel, Cochery—poczta, Cazot—sprawiedliwość, Farre—wojna, Magnin—skarb, Varroy—roboty publiczne. Pod wpływem Gambetty przeszło nakoniec prawo o zupełnej amnestji w czerwcu 1880, poprzednio zaś, w marcu, uchwalone zostało prawo znoszące kongregacje nieupoważnione, a w szczególności Jezuitów. 14 lipca urządzono w Paryżu obchód uroczysty, mający uświęcić tryumf republiki, przyczem rząd umiał okazać staranie swe o wojsko i marynarkę. Gdy gambetyści domagali się bezwzględnego przeprowadzenia praw marcowych przeciw zakonom, Freycinet we wrześniu ustąpił; nowy gabinet utworzył się pod Ferrym, a wydział spraw zagr. objął Barthélemy Saint-Hilaire; miał on być rękojmią pokojowych dążności rządu, który czynności swe rozpoczął od zamknięcia klasztorów, przyczem urzędnicy nieraz napotykali opór; wywołało to po otwarciu izby ze strony rojalistowsko-klerykalnej taką wrzawę, że kilku deputowanych przemocą zostało z sali posiedzeń wydalonych i osadzonych w więzieniu izby. Na pierwsze zaraz posiedzenia wziętą została pod obrady w izbie deputowanych sprawa oczyszczenia magistratury od żywiołów nieprzychylnych rzeczypospolitej, prawo nieusuwalności sędziów zostało na rok zawieszone, a nieusuwalność prezydenta sądu apelacyjnego stanowczo zniesioną. Następnie przeszło prawo o nauczaniu elementarnem, wprowadzające przymus szkolny dla dzieci od 6 do 13 roku życia i pozostawiające wykład religji uznaniu i staraniu samych rodziców. Oba te jednak prawa napotkały opór w senacie. Na rok 1881 prezesem izby obrany został Gambetta, a najważniejszą sprawą, która pod obrady przyszła, była kwestja głosowania z list, wniesiona przez byłego ministra Bardoux, a gorąco popierana przez Gambettę. Sposób ten wyborów polega na tem, że nie dokonywają się one okręgami, ale całemi departamentami, t. j. każdy wyborca oddaje listę z tylu nazwiskami, ilu deputowanych przypada na cały departament. Metoda ta wyborów usuwa oddziaływanie wpływów lokalnych, pozwala silniej rozwinąć agitację stronnictw, a przywódca stronnictwa, wybrany w licznych departamentach stronnictwa, łatwo jako dyktator wystąpić może. Dlatego właśnie dążył do głosowania z list Gambetta, chcąc się wyemancypować od dotychczasowego swego okręgu wyborczego w Belleville, gdzie przeciw niemu wystąpili radykaliści, odkąd się zwrócił do polityki oportunistycznej. Prawo to przeszło w izbie, a Gambetta w podróży podjętej potem do Cahors występował już jako dyktator; to wszakże właśnie zraziło senat, który też projekt ten odrzucił. W sprawach zagranicznych uwaga rządu zwróconą była głównie do rozwoju potęgi kolonjalnej; w r. 1880 przyłączone zostały do **F.** wyspy Towarzyskie czyli Tahiti, w r. 1881 wyspy Mangareva na

Oceanie Południowym; dla powiększenia kolonji Kochinchiny postanowiono zająć prowincję anamitańską Tonkin (ob.), a napady rozbójnicze plemienia tunetańskiego Krumir na granicy Algierji spowodowały wyprawę do Tunisu (ob.), w maju 1881, która, rychło ukończona, oddała Tunis zupełnie pod przewagę **F.** W lipcu jednak wybuchły tam zaburzenia, które wymagały nowej wyprawy wojennej. Tymczasem w sierpniu odbyły się wybory do izby deputowanych, które wypadły na korzyść republiki postępowej; monarchiści zyskali tylko 88, radykalni czyli intrasygenci 47 głosów. Interpelacja w sprawie tunetańskiej spowodowała upadek gabinetu zaraz po otwarciu izby, w listopadzie 1881 r. Teraz sam Gambetta stanął na czele gabinetu, który z góry przychylna mu prasa nazwała „*grand ministère*," ale który zgoła szumnym tym zapowiedziom nie odpowiedział. Do wybitniejszych członków jego należał minister oświaty, Paweł Bert, znany z ateizmu i nienawiści do kościoła. Sprawy wewnętrzne objął Waldeck-Rousseau, bardzo młody deputowany. Projekty Gambetty rewizji konstytucji, głosowania z list, oraz polityka zagraniczna, mająca cechy awanturniczości, wszystko to odstręczało od niego większość, tak dalece, że już po 10 tygodniach ministerjum podało się do dymisji, 26 stycznia 1882. Nowe ministerjum Freycineta, w którego skład weszli Say—finanse i Ferry—oświata, odłożywszy na czas późniejszy rewizję konstytucji, zamierzyło rozwinąć autonomję prowincjonalną, a w sprawie egipskiej, wbrew zamiarom Gambetty, połączyć się z ostrożną polityką angielską. Przymus szkolny został przeprowadzony w senacie w marcu, a w izbie przeszło kilka innych projektów antyklerykalnych, mimo oporu ministrów, którzy tedy dostatecznej siły w izbie nie mieli, a gdy rozwój wypadków w Egipcie skłonił Freycineta do czynniejszego udziału, izba odmówiła żądanego na ten cel kredytu w lipcu 1882, wskutek czego gabinet podał się do dymisji; po wielu dopiero trudach złożył się nowy gabinet Duclerc'a, przeważnie z gambetystów. Uwaga zwrócona była jednak głównie na sprawy kolonjalne w Tonkinie (ob.), Madagaskarze (ob.), w Tunisie, z którym zawarty został traktat w lipcu 1882, znaczący niemal aneksję. Na dalszy rozwój wypadków we **F.** wywarła wpływ niespodziana śmierć Gambetty 31 grudnia 1882 r. Ośmieleni tem bonapartyści i orleaniści wichrzyć zaczęli, postawiono projekt wydalenia członków rodzin monarchicznych z **F.**, co znów wywołało zmianę gabinetu, na którego czele stanął teraz Fallières w styczniu 1883, ale ustąpił już w miesiąc później. Trwalszym dopiero okazał się gabinet Ferrego, który pierwotnie objął wydział oświaty, a po usunięciu się w listopadzie Chalemel-Lacoura, tekę spraw zagranicznych, oświatę zaś ustąpił Fallières'owi. Inne wydziały zajęli: Waldeck-Rousseau sprawy wewn., Martin Feuillé sprawiedliwość, Tirard skarb, Thibaudin, następnie Campenon—wojna, Méline rolnictwo, Hérisson handel, Cochery poczta, Raynal roboty publiczne, Brun marynarka. Książętom orleańskim pozostawiono tytuły wojskowe, ale odebrano stanowiska. W sprawie reformy sądownictwa uchwalono zawieszenie nieusuwalności sędziów na 3 miesiące, co pozwoliło rządowi przeprowadzić zmianę osób. Niemniejsze powodzenie osiągnął gabinet w sprawie tonkińskiej. Po zajęciu stolicy Hue, **F.** zawarła traktat w sierpniu 1883, którym Anam przyjął protektorjat francuski; na protesty i groźby Chin uwagi nie zwrócono. Ferry 1883—1885 ujął sobie radykalistów, przez oczyszczenie stanu sędziowskiego z żywiołów reakcyjnych, prowadził wojnę o Tonkin, a także z Chinami o panowanie nad Anamem. Naród pragnął odzyskać Alzację i Lotaryngję, i dlatego po klęsce w Tonkinie pod Langoonem 1885, Ferry upadł. Ministerja Brissona, Freycineta i Goblet'a, pod wpływem ministra wojny Boulangera, stały się radykalne i patrjotyczne. W 1885 zawarty został pokój z Chinami, ale Tonkin zatrzymano. Po upadku Boulangera następuje ministerjum Rouviera z charakterem umiarkowanym. Kiedy ustąpił z prezydentury Grévy, z powodu udziału zięcia swego Wilsona w skandalicznej sprawie frymarczenia orderami, prezydentem został Carnot (1887), który zachowując się zgodnie z duchem konstytucji, popierał jednak umiarkowany kierunek. Boulanger (ob.) ideą rewizji konstytucji podburzył masy, przygotowując przez to upadek rzeczypospolitej na korzyść monarchji, ale usunięty został w 1889 przez ministra Constansa. Po świetnie udanej w 1889 wystawie powszechnej, monarchiści ustąpili, i utworzony w r. 1890 gabinet Freycineta utrzymał się czas dłuższy; w tym czasie **F.** wzmocniła i powiększyła swoje siły morskie i lądowe, zaprojektowała przymierze z Rosją i wprowadziła wysoką taryfę celną. Wzmocnieniu się i rozwojowi rzeczypospolitej towarzyszył jednak szereg kryzysów moralnych. Najważniejszą z nich była sprawa panamska (ob. Panamska sprawa), oraz sprawa Dreyfusa (ob. Dreyfus, Esterhazy). Sprawa Panamska wynikła z bankructwa towarzystwa akcyjnego budowy kanału przez przesmyk Panama w Ameryce. W r. 1889 towarzystwo, na którego czele stał sławny i genjalny inżynier Lesseps (ob.), zbankrutowało i przy tej okazji wyszły na jaw skandaliczne przekupstwa, o które deputowany bulanżysta Delahay oskarżył (1892) wielu b. ministrów i deputowanych, co dało powód do śledztwa i procesów. Bulanżyści, chociaż ich wódz ośmieszony i wypędzony, skończył samobójstwem w Brukseli (1891), nie przestawali atakować ministerjum Freycineta, które upadło w lutym 1892 r. Prezydjum nowego gabinetu objął Loubet. W tym samym czasie papież w encyklice uznał urzędownie republikańską formę rządu we

Francji. Za to wewnątrz nie brakło katastrof, prócz wspomnianej sprawy panamskiej, zdarzył się szereg olbrzymich bezroboci, oraz zamachów anarchicznych (Ravachol etc.). Sprawa Panamska, rozwijając się coraz bardziej, obaliła ministerjum Loubeta. W r. 1893 (styczeń) objął prezydjum Ribot. W tym samym dniu Floquet (ob.), obwiniony o tolerowanie przekupstw, nie został wybrany prezydentem izby i miejsce jego zajął Casimir Perier (ob. Perier). D. 4 kwietnia 1893 upadło ministerjum Ribota, ster rządu objął Dupuy. W tym samym roku umarł prezes senatu Ferry (ob.) i miejsce jego zajął Challemel-Lacour. Ministerjum Dupuy upadło w końcu 1893, i kierunek spraw objął gabinet Casimira Perier, które zaczęło walczyć z anarchizmem. Wybory 1893 wypadły w duchu republikańsko-umiarkowanym. Ministerjum objął znowu Dupuy (30 maja), w którego gabinecie tekę spraw zagr. objął zdolny dyplomata Hanotaux (ob.). 24 czerwca 1894 anarchista Caserio zamordował w Lugdunie prezydenta Carnota, na którego miejsce wybrano Casimira Periera, jako przedstawiciela republikanizmu konserwatywnego. (27 czerwca 1894) Casimir Perier, ignorowany przez ministrów, nie mógł wytrzymać na stanowisku i zrzekł się prezydentury dnia 15 stycznia 1895 roku. Prezydentem obrano Feliksa Faure'a (ob.), który bardzo szybko zyskał taktownem postępowaniem sympatje ogółu i Europy. Ministerja zmieniały się ciągle. Po Ribocie, który zajął miejsce Dupuy'a (styczeń 1895) nastąpił Bourgeois z Cavaignac'iem jako ministrem wojny i Berthelotem, jako ministrem spraw zagranicznych. Bourgeois występował ostro przeciwko monarchistom, socjalistom i wielkim finansom, doprowadził do skutku aresztowanie „panamisty" Artona (ob.), ale poszedł za daleko w kierunku radykalnym, pragnąc wprowadzić podatek dochodowy. Senat wystąpił przeciwko gabinetowi, który ustąpił 23 kwietnia 1896. Ministerjum objął opportunista Méline, który reprezentował bogate mieszczaństwo, bojące się radykalizmu. Méline zrzekł się wprowadzenia podatku dochodowego, ale chciał opodatkować rentę, żeby ulżyć ciężarom, gniotącym własność nieruchomą, musiał jednak wobec oporu parlamentu cofnąć ten projekt. W polityce zewnętrznej nie zaszła żadna wybitna zmiana. Nad wszystkiem dominowała idea sojuszu z Rosją. Wzajemne odwiedziny flot (1893), a następnie podróż Najjaśniejszego Cesarza Mikołaja II do Paryża (październik 1896) i rewizyta prezydeta Faure'a w Petersburgu i t. p. świadczyły o coraz ściślejszej przyjaźni, która dopiero w ostatnich czasach zdaje się być chłodniejszą, prawdopodobnie wskutek skandalicznych awantur, wywołanych przez sprawę Dreyfusa (ob. Dreyfus, Esterhazy). Z Anglją zdarzały się lekkie konflikty w Afryce, gdzie Francja zabrała Dahomej (ob.) 1893, Madagaskar (ob.) 1895 i próbowała bezskutecznie osłabić wpływ angielski nad Nilem. W ciągu ostatnich lat czterech wszystkie sprawy wewnętrzne Francji obracają się około wspomnianej już sprawy kapitana Dreyfusa (ob.). Pod hasłem rewizji lub antyrewizji procesu skazanego za zdradę oficera powstawały i upadały ministerja. Ministerjum Méline'a uznawało tę sprawę za *res judicata* i opierało się rewizji. W czerwcu 1898 gabinet Méline'a upadł, i ster gabinetu objął Brisson (ob.), wziąwszy za ministra wojny Cavaignac'a (ob.), który opierając się na dokumentach ministerjum wojny, zaręczył w izbie, że Dreyfus jest winien. Potem okazało się, że jeden z tych aktów był sfałszowany przez oficera sztabu jeneralnego, Henry'ego; swoją drogą sprawę powierzono trybunałowi kasacyjnemu, który (3 czerwca 1899) unieważnił wyrok i powierzył osądzenie powtórne trybunałowi wojskowemu w Rennes. Tymczasem gabinet Brissona upadł, ministerjum znowu objął Dupuy, który miał zamiar zlikwidować sprawę, gdy nagła śmierć Faure'a (ob.) i objęcie prezydentury przez Loubet'a (1899) powiększyło zamęt. Rojaliści i nacjonaliści próbowali urządzić zamach stanu, a jeden z najgorętszych szowinistów, deputowany i poeta Deroulède, próbował podburzyć wojsko przeciwko nowo obranemu prezydentowi. W czerwcu zaś, członkowie klubów arystokratycznych urządzili na polu wyścigowym formalny zamach na Loubet'a. Dało to powód do wielu aresztowań i do wykrycia olbrzymiego spisku na rzecz księcia Filipa orleańskiego. Cała sprawa Dreyfusa była, jak się zdaje, pretekstem do mącenia wody i obalenia rzeczypospolitej. Gabinet Dupuy'a upadł 10 czerwca z powodu, że zbyt ostro traktować kazał manifestantów ulicznych. Po wielu nieudanych kombinacjach udało się Waldeck-Rousseau'owi sformować gabinet następujący (23 czerwca 1899): Waldeck-Rousseau prezydjum i sprawy wewnętrzne, generał Gallifet—wojna, Munis—sądownictwo, Delcassé—sprawy zagraniczne, Decrais—kolonje, Millerand—handel, Lanessan—marynarka, Baudin—roboty publiczne, Cailloux—skarb, Leygnes—oświata, Jan Dupuy—rolnictwo. Gabinet ten, złożony z najróżnorodniejszych żywiołów, powstał pod hasłem ratowania rzeczypospolitej od zguby. Mimo to obecność w nim socjalisty Milleranda razi konserwatystów, a obecność jenerała Gallifeta, który się zapisał krwawo w wojnie domowej z komunardami, oburza socjalistów. Gabinet odroczył izbę na ferje letnie i ma przed sobą parę miesięcy do uporządkowania zawikłanych spraw wewnętrznych. Ważnym symptomem ostatnich czasów była wizyta, jaką złożył cesarz Wilhelm II niemiecki na pokładzie „Ifigenji," statku francuskiego, przebywającego na wodach norweskich. Po wizycie tej nastąpiła wymiana serdecznych depesz pomiędzy cesarzem niemieckim a prezydentem Loubetem. Obudziło to wielkie zdziwie-

nie w całej Europie. Tymczasem sprawa Dreyfusa, którego sprowadzono z wygnania do Francji i postawiono przed sądem wojennym w Rennes (w sierpniu 1899), nie przestawała burzyć umysłów. Przy śledztwie wyszło na jaw tyle brudów i intryg, jenerałowie francuscy, a specjalnie jen. Mercier, b. minister wojny (ob.), tak się skompromitowali, że opinja publiczna zaczęła się zwracać przeciwko wyższym przedstawicielom armji (ob. Freystetter). Z drugiej strony znowu, antysemici, nacjonaliści i rojaliści nie przestawali działać przeciwko rządowi, który wziął się energicznie do obrony rzeczypospolitej i rozpoczął szereg aresztowań na wielką skalę. Uwięziono po raz wtóry uniewinnionego przez sąd przysięgłych Deroulèda, oraz mnóstwo przedstawicieli partji Orleanistowskiej i antysemickiej. Jeden z antysemitów, redaktor dziennika *Anti-Juif*, zamknął się w swoim domu przy ulicy Chabrol w Paryżu i groził, że będzie strzelał do policji. Prezes ministrów Waldeck-Rousseau, nie chcąc dopuścić do rozlewu krwi, niekazał brać domu szturmem, tylko urządził formalne oblężenie. Współcześnie anarchiści pod wodzą Sebastjana Faure'a zaczęli urządzać manifestacje i bójki z policją, rujnować kościoły i t. p. (sierpień 1899), a proces Dreyfusa, wlekący się w Rennes, ciągle podsycał zamęt. Kwestja winy oskarżonego występuje niejasno, zwłaszcza że Esterhazy (ob.) oświadczył, iż on sam napisał osławione „bordereau," dokument, na którego zasadzie skazano Dreyfusa. Zdania ekspertów były podzielone. Prócz tego wyszło na jaw, że skazanie w pierwszym procesie nastąpiło wskutek zakomunikowania sędziom dokumentów, nieznanych oskarżonemu i obronie. Słowem, w r. 1899 Francja przechodzi przez ciężki kryzys wewnętrzny. Do wielu przykrych spraw, dołączył się bunt dwóch oficerów Vouleta i Chanoine'a, dowodzących misją w Afryce, przeciwko wysłanym na ich miejsce zastępcom, pułkownikowi Klobbowi i porucznikowi Meunierowi, których buntownicy zamordowali. Mimo to, przygotowania do wystawy powszechnej 1900 w Paryżu nie ustają ani na chwilę, a minister handlu, socjalista Millerand zaczął wprowadzać reformy w duchu swoich przekonań (departament pracy).

Literatura. Z pisarzów nowszych, traktujących historję **F.** oprócz Daniela, Velly, Villareta i Garnier, Anquelita, Ségura i t. d., zasługują szczególnie na uwagę: Simonde de Sismondi „Histoire de France" (31 t., Paryż, 1832—43); Aug. Thierry „Lettres sur l'histoire de France" (2 t., Paryż, 1827); Guizot „Essai sur l'histoire de France" (2 t., Paryż, 1834); Michelet „Histoire de France" (16 t., Paryż, 1833—66); Martin „Histoire de France" (17 t., Paryż, 1855—60); Schmidt „Geschichte von Frankreich" (4 t., Hamburg, 1839—48). Niezmiernie bogatą jest literatura, dotycząca historji pojedyńczych epok. Wymieniamy tu tylko prace niektórych najcelniejszych pisarzów: Thierry „Récits des temps Mérovingiens" (Paryż, 1839) i „Histoire de la conquête de l'Angletere par les Normands" (7 ed., Paryż, 1842); Warnkönig i Gérard „Histoire des Carolingiens" (Bruksela, 1862); Michaud „Histoire des croisades" (6 edycja, Paryż, 1840); Lacretellle „Histoire de France pendant les guerres de religion" (Paryż, 1814—16); Ranke „Franz. Geschichte, vorzüglich im 16 und 17 Jahrh." (Stuttgardt, 1852—61); Lacretelle „Histoire de France pendant le 18 siècle" (14 t., Paryż, 1819—26); o czasach pierwszej rewolucji, oprócz Roux i Buchez „Histoire parlamentaire de la révolution française" (40 t., Paryż, 1833—38), cenne dali prace: Mignet, Thiers, L. Blanc, Michelet, Wachsmuth, Dahlman, Sybel, Villiaumé, Arnd, Lamartine, Barante, Bignon i t. d.; o Restauracji: Lacretelle, Lamartine, Viel-Castel, Duvergier d'Hauranne; o monarchji Lipcowej i rewolucji Lutowej: L. Blanc, Regnault, Lamartine, Stern, Delvau, Guizot; o ostatnich czasach: Favre „Gouvernement de la defence nationale" (Paryż, 1871); Claretie „L'empire, les Bonapartes et la cour" (Paryż, 1872); tegoż „La Guerre nationale 1870—71" (Paryż, 1872) i „Histoire de la révolution de 1870 — 1871" (Paryż, 1872 sq.); L. Martin „Histoire complète de la révolution de Paris en 1871" (Paryż, 1872) i mnóstwo broszur; Heuze „La France agricole" (1875); Lami „Dictionnaire encyclopédique de l'industrie et de arts industriels de la France" (1876 i nast.); Delèbre „Les colonies françaises" (1877); Lorsignol „Atlas départamental" (z tekstem Fisquet'a 1877 i nast.); Kalckstein „Geschichte des französischen Königsthums unter den ersten Kapetingern" (1 t., 1877); Ranke „Ursprung und Beginn der Revolutionskriege" (1875); Hillebrand „Geschichte Frankreichs seit der Thronbesteigung Louis Philipps" (1 t., 1877); Taine „Les origines de la France contémporaine" (1875 i nast.); Fustel de Coulanges „Histoire des institutions politiques de l'ancienne France" (2 wyd., 1877 i nast.); Favé „L'empire des Francs" (Paris, 1888); „Papiers sécrets et correspondances du second empire" (1875); Beaumont-Passy „Histoire intime du second empire" (1874); Delora „Histoire du second empire;" Bulle „Geschichte des zweiten Kaiserreichs und des Königreichs Italien" (1890); Coubertin „L'évolution française sous la troisième republique" (Paryż, 1896); R. Vogel „Die dritte französische Republik bis 1895" (Stuttgart, 1895); Paquiet „Histoire de l'unité politique et territoriale de la France" (3 t., 1879—83); Dussieux „L'armée en France, Histoire et organisation" (3 t., 1884); Rambaud „Histoire de la civilisation française" (2 t., 1885); Sorel „Histoire de la guerre franco-allemande" (1875).

Franck Adolf, filozof francuski, * w r. 1809, † 1893, pochodził z rodziny żydowskiej, kształcił się w Nancy i Tuluzie, w r. 1840 został profesorem filozofji w kolegjum Karola W. w Paryżu, 1844 członkiem Instytutu i 1849 profesorem

w Collège de France, naprzód filozofji greckiej i łacińskiej, później prawa międzynarodowego; napisał: „Esquisses d'une histoire de la logique“ (1838); „La Cabbale ou philosophie religieuse des Hébreux“ (1843); „Le communisme jugé par l'histoire“ (3 wyd. 1871); „Philosophie du droit pénal“ (3 wyd. 1880); „Philosophie du droit ecclésiastique“ (1864); „La philosophie mystique en France à la fin du XVIII siècle“ (1866); „Philosopie et la religion“ (2 wyd. 1869); „Moral pour tous“ (6 wyd. 1883); „Elements de morale“ (7 wyd. 1881); „Philosophes modernes“ (1879); „Réformateurs et publicistes de l'Europe XVII siècle“ (1881); „Philosophie du droit civil“ (1886) i in. W r. 1888 założył czasopismo *Paix sociale*, organ „ligi narodowej przeciwko ateizmowi“.

Franck Cezar, kompozytor franc., * w 1822, † 1890. Profesor gry na organach w konserwatorjum paryskiem. Był przedstawicielem niemieckiego kierunku w muzyce francuskiej. Napisał pod wpływem Bacha i Beethovena wiele utworów („Missa solennis,” oratorjum „Les Béatitudes” i w. in.).

Franck Ludwik, weterynarz, * 1834 w Meiningen, † 1884, był weterynarzem w armji bawarskiej, a jednocześnie studjował medycynę w Monachjum i Würzburgu; w r. 1864 został profesorem w szkole weterynaryjnej w Monachjum, w 1878 jej dyrektorem. Napisał: „Handbuch der Anatomie der Haustiere“ (1870, 3 wyd., 1893); „Handbuch der tierärztlichen Geburtshilfe“ (2 wyd. 1887). Od r. 1875 wydawał wraz Bollingerem czasopismo: „Zeitschrift für Thiermedizin und vergleichende Pathologie.“

Franckel Leon, jubiler, członek Komuny paryskiej, * w Budzie 1844 r., syn lekarza węgierskiego. Otrzymał wyższe wykształcenie i należał do stowarzyszenia międzynarodowego, jako jeden z najbardziej wpływowych członków w radzie federalnej. W 1862 walczył w wojsku Garibaldi'ego pod Aspromonte. W 1871 wybrany członkiem Komuny, należał do komisji: robotniczej, finansowej i wykonawczej, broniąc energicznie prawa klas pracujących. Po zdobyciu Paryża przez Wersalczyków, uciekł do Anglji, gdzie jest członkiem rady generalnej stowarzyszenia międzynarodowego.

François Mikołaj Ludwik, hrabia, nazywany zwykle *François de Neufchâteau*, mąż stanu francuski, * 1750 r. w Neufchâteau w Lotaryngji, od 1782 generalny prokurator na wyspie San-Domingo, odznaczył się podczas rewolucji jako patrjota i mąż stanu. Za umiarkowane opinje, przedstawione w dramacie „Pamela“ (1793), wtrącony został do więzienia, z którego wyszedł 9 Thermidora. Dwukrotnie minister spraw wewnętrznych (1797 i 1798 r.), był czas jakiś członkiem dyrektorjatu na miejscu Carnota. Od Napoleona otrzymał godność senatora w Dijon, a 1804 godność hrabiego. W r. 1814 usunął się od życia publicznego i † 1828 r. Jako minister spraw wewn., pierwszy podał myśl wystawienia na widok publiczny płodów przemysłu i kunsztów. Z licznych jego pism treści: poetyckiej, historycznej, politycznej i ekonomicznej, na wyróżnienie zasługują: „Pièces fugitives“, zbiór poezji (1766); „Discours sur la manière de lire les vers“ (1775); „Nouveaux contes moraux en vers“ pod pseudon. Vadé (1781); „Fables et contes en vers“ (1814); „Esprit du grand Corneille“ (1819). Bonnelier wydał „Mémoires sur François de Neufchâteau“ (Paryż, 1829).

François, Ludwika von, powieściopisarka niemiecka, * 1817 r. w Herzbergu, osiadła później w Weissenfels, gdzie † 1893 r., między innemi wydała: „Die letzte Reckenburgerin“ (1871, ost. wyd. 1888); „Ausgewählte Novellen“ (2 t. 1868); „Erzählungen“ (2 t., 1871); „Stufenjahre eines Glücklichen“ (2 t., 1877); „Der Katzenjunker“ (1879); „Hellstädt und andre Erzählungen“ (3 t. 1874); „Natur und Gnade“ (1876, t. 3); „Phosphorus Hollander;“ „Zu Füssen des Monarchen“ (1881); „Geschichte der preussischen Befreiungskriege in den Jahren 1813—15“ (Berlin, 1873), „Der Posten der Frau“ (Sztutg. 1882).

Francuska akademja, powstała w XVI w. w skutek troskliwości bogatego miłośnika nauk w Paryżu, Jana de Baïf, który w swoim pałacu zbierał najuczeńszych onego czasu ludzi, celem badania języka francuskiego i roztrząsania kwestji literackich. Według innych, zasługa inicjatywy należy do protestanta Walentego Conrart, który około 1630 r. gromadził w domu swoim kółko 10 uczonych dla poufnej wymiany myśli o sztuce, nauce i literaturze, oraz o nowinach chwili bieżącej. Zgromadzenie to, naprzód prywatne, otrzymało nazwę Akademji francuskiej, tudzież pierwsze statuta i przywileje od Karola IX, które potem ustalił i rozszerzył kardynał Richelieu w r. 1635, wyznaczywszy nawet każdemu z 40 jej członków po 2,000 lirów płacy. Akademicy używali odtąd wielkich prerogatyw; nikt nie mógł wejść do akademji za inne zasługi, prócz literackich, a o zaszczyt ten ubiegali się nieraz najwięksi magnaci, już to własną, już też podstawioną pracą. Pierwsze prace akademików składały się przedewszystkiem z mów, które każdy kolejno obowiązany był co tydzień odczytywać w zgromadzeniu, później atoli postanowiono zastąpić czcze deklamacje poważniejszą pracą, mianowicie ułożeniem słownika i gramatyki języka francuskiego. Pierwsze dzieło wyszło 1694 r. p. t. „Dictionnaire de l'Académie française“ (7 wyd., 2 t., Paryż, 1878), nad którem stowarzyszenie to jeszcze dzisiaj pracuje. Ludwik XIV wyznaczył **A.** lokal w Luwrze, gdzie posiedzenia swoje odbywała 3 razy na tydzień i prócz pensji, przeznaczył każdemu z obecnych członków po jednym pistolu za każde posiedzenie. Z upadkiem monarchji i **A.** utraciła pier-

wotną świetność, a obecnie stanowi część Instytutu (ob.) francuskiego. Por. Pelissona i d'Oliveta: „Histoire de l'Académie française“ (2 t., Paryż, 1730, ost. wyd. 1858); Tasteta „Histoire des quarante fauteuils“ 4 t., Paryż, 1844).

Francuska czerwień, ob. Angielska czerwień.

Francuska Gwinea, od dnia 17 grudnia 1891 r., nazwa, oznaczająca wszystkie posiadłości francuskie na zachodniem wybrzeżu Afryki, które ogółem obejmują 30,000 klm. kw. z 300,000 miesz.

Francuska literatura, bardziej aniżeli którakolwiek z nowożytnych literatur europejskich dorosła znaczenia literatury świata, bo bardziej niż którabądź inna wypiętnowała w sobie wszystkie ogólne żywioły nowożytne. Chrystjanizm, rycerstwo, monarchizm, demokratyzm, główne potęgi powszechnego ducha czasu w Europie, wybiły głęboko swe znamiona na literaturze francuskiej, która odzwierciadlając w sobie najwierniej wszystko to, co w danej epoce stanowiło treść życia narodów, stanęła na czele wszystkich niemal literatur europ. i długo była dla nich wzorem, mistrzynią i przewodniczką.

I. *Literatura piękna.* Narodowa **L. fr.** w historycznym swym rozwoju rozpada się na dwa główne okresy: średniowieczny albo starofranc., sięgający aż do Franciszka I i nowoczesny albo nowofrancuski, od Franciszka I do naszych czasów. Pierwszy można rozdzielić na 3 podokresy: 1-y obejmuje czas od utworzenia się państw nowo-europejscich, po upadku cesarstwa rzymsko-zachodniego do początków XII w., t. j. epokę rozwoju zarodków nowego życia pod gruzami starego świata; 2-i zawiera wieki XII i XIII, czyli epokę rozkwitu średniowiecznych literatur; 3-i od końca XIII w. sięga początków XIV w. i obejmuje epokę kontrastów i przejścia od literatury średniowiecznej do nowożytnej. Drugi okres dzielą zwykle na 4 podokresy: 1-y obejmuje czas od Franciszka I do Ludwika XIV (1515—1643); 2-i epokę panowania Ludwika XIV (1643 — 1717); 3-i wiek XVIII aż do rewolucji francuskiej (1717 — 1789) i 4-y od rewolucji do naszych czasów. W ostatnim wyróżniają znowu epokę rewolucji, cesarstwa, monarchji Lipcowej i ostatnią fazę od rewolucji Lutowej. **Okres I średniowieczny.** *Podokres I do początków XII w.* Narodowy charakter francuski składa się z trzech pierwiastków: celtyckiego, romańskiego i germańskiego. Prastary pierwiastek celtycki, mimo długo zachowywanej siły narodowej, okazał się w końcu dość słabym i upadł pod przewagą żywiołów potężniejszych. Już przed wędrówką narodów uległ znacznemu zromanizowaniu, a po upadku państwa zachodniego wpływom chrystjanizmu, który łącząc nabytki nadbutwiałej cywilizacji starożytnej z napływami dziczy germańskiej i niszcząc materjalizm pogański, stał się pierwiastkiem nowego życia, najpotężniejszą dźwignią duchową. Dlatego też wszystkie płody literackie aż do IX w. pisane w języku łacińskim noszą na sobie charakter przeważnie religijno-kościelny. W pieśniach jednak ludowych, zwłaszcza kościelnych (których nieliczne zachowały się ułamki) narzecza ludowe *(lingua romana rustica)*, odstępują już coraz bardziej od uczonej łaciny, dążą do samoistności i rozwinięcia się w narodowe języki i takąż literaturę. Na początku już IX w. wytworzyły się 2 samodzielne we Francyi narzecza romańskie: południowe *(roman provençal, langue d'oc)* i północne *(roman vallon, langue d'oïl albo d'oui)*. Co się tycze bliższych szczegółów tego rozwoju ob. *Francuski język.* Z wykształceniem tych narzeczy rozpoczyna się i właściwa literatura narodowa, rozwijająca się w pewnych charakterystycznych odrębnościach, innych na północy, a innych na południu. Obie te jednak gałęzie literatury (południowa i północna) mają wspólne tło w przeważającym ciągle pierwiastku religijno-kościelnym. Do najdawniejszych pomników narzecza południ. należą: ułamek z życia Boecjusza (X w.), legendy o ś. Amandusie i ś. Fides z Agen (XI w.), „Epistolae farcitae,“ t. j. pół łacińskie, pół romańskie pieśni kościelne (XI w.) i hymny (począt. XI w.), jak np. „Cantinella provençale du XI siècle en l'honneur de la Madeleine“ (wyd. Bory, Marsyl. 1862); pierwszemi zaś płodami literatury północnej są: romanza o ś. Eulalji (IX w.; wyd. Hofmann i Willems, Gand. 1837); parafraza ksiąg Królewskich i Machabeuszów (XII w. „Epîtres farcies“; legendy świętych, jak: „La passion de notre Seigneur“ i „La vie de Saint Léger“ (X w.; wyd. Diaz, Bonn 1852); „Vie d'Alexis en vers“ (XII w.) i t. d. — *Podokres II. Wieki XII i XIII.* W epoce tej obok poczucia narodowego wytwarza się feudalizm i stan rycerski, z których pod wpływem dworskiej towarzyskości *(courtoisie)*, kobiet *(galanterie)* i duchowieństwa powstaje idealna rycerskość *(chevalerie)*, a moralnemi jej dźwigniami były: honor, miłość i religja. W czasie krucjat dochodzi ona swego szczytu. Pod wpływem tych pierwiastków życia narodowego rozwijają się w zupełnej od siebie niezawisłości: literatura południowa (ob. Prowansalski język i literatura) i północna. W północnej Francji, nie do tyla zromanizowanej co południ., zasilonej nadto świeżym pierwiastkiem germańskim z przymieszką normandzką, wyrobiła się większa świadomość narodowej dumy i indywidualnej niezawisłości, a literatura półn. nie rozwinęła się, jak na południu, w wyłączną lirykę, ale objawiła się pod postacią epiki, historji epicznej i dydaktyki scholastycznej. Poeci półn.-franc. *(Trouvères)* nie są dworskimi śpiewakami miłości, lecz mistrzami rycerskimi *(Clercs, Maistres)*. Zabytki półn.-franc. literatury rozdzielają zwykle w ten

sposób: 1) *Poematy kościelne*, źródłem dla nich był Stary i Nowy Testament, martyrologje i żywoty świętych; 2) *Poematy narodowe bohaterskie*, z których jedne stanowią cykl podań frankońsko-karolowińskich, drugie normandzkich, trzecie bretańsko-normandzkich. Ze względu na formę bywają albo recytowane i śpiewane *(chansons de geste)*, albo tylko recytowane i przeznaczone do czytania *(Romans, Contes)*.. Do cyklu frankońsko-karolowińskiego należą podania rodowe o władcach i bohaterach germańskich, o Karolu W. (do czego podstawą jest kronika Turpina), o walkach z niewiernymi lub też podania treści mieszanej. Z ogłoszonych dotąd najlepsze znajdują się w zbiorach: „Romans de douze pairs de France" (12 t., Paryż 1832—50) i „Anciens poètes de la France" (t. 1—8, Paryż 1859—64): najlepszą ed. „Chanson de Roland ou de Roncevaux" sporządził Müller (2 ed. Getyng. 1864), a „Renaut de Montauban" Michelant (Stuttg. 1862). Do cyklu podań normandzkich, przypominających niejednokrotnie mity staropółn., należą: „Lai d'Havelok le Danois" (ed. Madden, Lond. 1828); „Roman du roi Horn et de Rimel" (ed. Michel, Paryż 1845); „Roman de Robert le Diable" (ed. Trebutien, Paryż 1837); Wace'go († 1184 r.) „Roman de Rou et des ducs de Normandie" (ed. Plagnet, Rouen 1827); Benoit „Chronique des ducs de Normandie" (ed. Michel, Paryż 1836 — 44) i t. d. Podania bretańsko-normandzkie mają to w sobie szczególnego, że chrystjanizm miesza się w nich z pogańskiem a wesołem używaniem życia. Występuje on tu w postaci duchowego rycerstwa, mającego za dewizę cześć dla krwi najświętszej *(sanctus cruor, sang real, sangreal, Gral*, stąd podania i *poezja Gralowa)*, którą Józef z Arymatei przywiózł do Anglji i dał do przechowania rycerskiemu zakonowi czci tej krwi poświęconemu. Do najlepszych należą: „Roman du St.-Graal" i „Roman de Merlin" Roberta Borron, utwory najlepszego z tych czasów poety, Chrétien (ob.) de Troyes, romanse z cyklu podań Artusa czyli „Romans de la table ronde", epizodyczne powieści zwane „*Lais*", jak np. *Lais* Maryi de France (wyd. Roquéfort, Paryż 1820) i t. d. Por. Villemarqué „Le romans de la Table ronde" (3 e. Paryż 1861); 3) *Romantyczno-bohaterskie obrobienia starożytnych materjałów*. Początek tego rodzaju dziełom, w których starożytność miesza się z romantycznością, w których podania o starożytnych bohaterach występują w średniowiecznej szacie, a więc zupełnie sparodjowane i śmieszne, dała zapewne przesadna pretensja feudalnych dynastji, chcących wywodzić swój rodowód aż od pogańskich niby herbów. Do takich należą: „Chansons de geste" o Aleksandrze W. i jego rodzie, pióra Aleksandra z Paryża i Lamberta li Cors, około 1184 r. (ed. Michelant, Stuttg. 1846); „Roman de la destruction de Troyes"; naśladowania Tebaidy, Eneidy, Teseidy i t. d.; podania biblijne i wschodnie o Judzie Machabeuszu, Barlaamie i Józefacie i t. d. Porów. Héricaulta „Essai sur l'origine de l'épopée française et sur son histoire au moyen âge"; 4) *Epickie powieści o awanturniczych przygodach bohaterów spółczesnych* (Romans d'aventure), np. „Roman du chevalier au Cygne ou de Godefroi Bouillon" (ed. Reiffenberg, Bruksela 1846—48); „L'histoire du chatelain du Coucy"; „Roman de la Violette" (XIII w.; ed. Michel, Paryż 1834); „Roman de septs sages de Rome" (ed. Keller, Tübing. 1830; polski przekład Jana z Koszyczek, Kraków 1521); tu także można zaliczyć rymowane kroniki, jak: „Chronique rimée" Filipa Mouskes (XIII w.; ed. Reiffenberg, Bruksela 1836—37); prace historyczne pisane prozą, jak „Chronique de Robert Viscart" z XII w., jeden z najdawniejszych pomników prozy francuskiej (ed. Champollion-Figeac, Paryż 1835), wreszcie wyborne pamiętniki Villehardouina († około 1218 r.) i Joinville'a († 1315 r.); 5) *Fabliaux* i *Contes* (ob. *Fabliaux*). Nie uboższą od epickiej jest także w północnej Francji poezja dydaktyczna, ograniczająca się pierwotnie parafrazami i naśladowaniem dzieł łacińskich, a skutkiem tego przenikniona nawskroś scholastycyzmem (np. „Livre de créatures"); więcej oryginalności mają pisma moralno-parenetyczne (np. „Roman de charité") i homiletyczne; moralizująco-epicki charakter noszą naśladowania bajek wschodnich i Ezopowych, tak zwane „*Ysopets*", z których najsłynniejsze są Maryi de France; wiele ich zebrał Robert w „Fables inédites des XII, XIII et XIV siècles et fables de Lafontaine" (Paryż 1825). Do rodzaju dydaktycznego z odcieniem satyrycznym należą bajki o lisie i wilku, które stanowią prawdziwą zwierzęcą epopeję francuską. Słynna ta epopeja, znana pod nazwą „Romans du Renard", opracowaną jest w wielu oddzielnych odroślach (branches). Porów. Rothego „Les romans du Renard" (Paryż 1845) i Jonckbloeta „Sur le roman du Renard" (Gröning. 1864); 6) *Satyra* występuje w tak zwanych *Dits*, *Complaintes*, a zwłaszcza w *Bibles*, mianowicie Guiota de Provins (ed. Wolfart, Halla 1861) i *Disputaisons*; 7) *Romanse alegoryczne*, bardzo już liczne w tej epoce, zaprawiają pierwotny mistyczno-ascetyczny charakter w biegu czasu coraz bardziej satyrą. Szczególnie ulubionem było przybieranie ich w formę snów *(Songes)* i podróży do innego świata *(Voie d'enfer, de paradis)*. Wszakże i miłość ziemska często główną bywała ich osnową, jak tego dowodzi po wsze czasy słynny „Roman de la Rose" (ed. Méon, 4 t., Paryż 1813); porów. Wolfa „Ueber einige altfranz. Doctrinen und Allegorien von der Minne" (Wied. 1864). W XII i na początku XIV w. celowali Baldwin i Jan de Condé (ojciec i syn), Mądrość scholastyczna przechowała się także w znacznej liczbie dzieł dydaktyczno-ale-

gorycznych; większą jednak od nich poetycznością celują przysłowia, które w dawniejszych już czasach zbierali truwerowie, a w późniejszych Crapelet (1831) i Leroux de Lincy (1842); 8) *Dworska liryka kunsztowna* doszła największej świetności w pierwszej połowie XIII stulecia, odkąd sztuka rymotwórcza stała się niejako zabawą szlachecką, w której nie tylko książęta (np. Thibaut IV z Szampanji, król Nawarry), ale nawet każdy dworak brał udział. Pośród wielkiej liczby tych piewców dworskich (przeszło 136) najgłośniejszym jest kasztelan Coucy. Wzory tej liryki dworskiej podają Jubinal w „Jongleurs et Trouvères“ (Paryż 1835); Paris w „Romancero français“ (Paryż 1833); Wackernagel w „Altfranz. Lieder und Leiche“ (Bazyl. 1846); „Les chansonniers de Champagne aux XII et XIII siècles“ (Rheims 1850); Mätznera w „Altfr. Lieder“ (Berl. 1853) i Le Clec w „Histoire littéraire de France“ (t. 23, Paryż 1862); 9) Od połowy XIII w. napotykamy już i na polu dramatycznem nieźle wykształcone próby religijnych *Mystères* i *Miracles*, oraz *Jeux*. Wszystkie prawie z tej epoki próby dramatyczne zebrane są w „Théâtre français au moyen âge“ (Paryż 1839). Porów. także Guessarda „Les anciens poètes de la France“ (Paryż 1860). — *Podokres III. Od końca XIII w. do Franciszka I.* Od Filipa Augusta począwszy, znacznie się już wzmaga władza królewska we Francji. W następnych zaraz czasach królowie, wspierając municypalne urządzenia miast południowych i komuny północnej, wytworzyli stan wolnego mieszczaństwa. Na samym początku XIV w. królewskość i mieszczaństwo stanowcze nad kościołem i rycerstwem odniosły zwycięstwo, stały się panującemi potęgami. Ludwik XI i Franciszek I byli już monarchami nieograniczonymi. Wszystko skupiało się na świetnym dworze i od dworu też wychodził każdy impuls materjalnego i duchowego życia. Skutkiem takiej przemiany polityczno-społecznych stosunków zmienia się także i kierunek literatury narodowej. Ideały rycerstwa ustępują przed dążeniami obywatelstwa do coraz bardziej rzeczywistych interesów kraju, fantazja przed panowaniem rozumu. Poezja przenosi się z zamków na rynki miejskie i do komnat retorycznych piewców *(Rhétoriciens)*, a literatura staje się z kościelnej i rycerskiej mieszczańską i królewską. Stare epopeje poprzerabiano na opowieści (*Dits*), potem na romanse prozaiczne, albo na książki ludowe. Najcelniejszemi z nich są: „Roman de Parceforest;“ „Roman d'Artus;“ romanse o Amadisie (ob. Amadis); podania o pięknej Magelonie, Meluzynie, i t. d. *Fabliaux* i *Contes* przerobiono także na prozę; najsłynniejszym zbiorem tego rodzaju utworów są: „Les cent nouvelles“ (ed. Jacob, Paryż, 1858). Inny zbiór nowel z XIV w. wydali Moland i Héricault (Paryż, 1858). Z romansów miłosnych zasługuje na uwagę de Lasall'a „Roman de Petit Jehan de Saintré“ (Paryż, 1843). W duchu jeszcze rycerskim opiewał Duguesclina truwer Cavelier („Chronique,“ed. Charrière, Paryż, 1839). Epicką naiwnością odznacza się kronika Froissarta. W kontynuatorze jego, Monstrelet, występuje już jawnie duch mieszczańsko-polityczny, a królewskość jest głównem tłem pamiętników Filipa de Comines. Dydaktyka zajmuje nader ważne stanowisko, chociaż obraca się tylko w przyjętych już poprzednio formach satyry i alegorji; powstały w poprzednim perjodzie *Roman de la Rose* zyskuje coraz większe znaczenie. Zjawia się znaczna liczba poezji moralno- lub satyryczno-alegorycznych w formie tak zwanych *Songes*, *Doctrinaux*, *Débats*, *Nefs*, *Danses*, *Blasons* i t. d., ale mało jest pomiędzy niemi większej wartości. Liryka najbardziej charakteryzuje tę epokę przejścia i kontrastów. Odźwięki rycersko-dworskiej poezji miłosnej brzmią jeszcze w utworach ks. Karola Orleańskiego (ed. Guichard, Paryż, 1842) i jego poetach nadwornych. Forma i sztuka stają się głównem zadaniem okolicznościowych poetów dworskich i śpiewaków cechowych, ale pod niezręcznem ich kierownictwem popadają utwory liryczne w formułkowość i przesadę, objawiają na sobie wpływ pedanckiej uczoności, chęć moralizowania i alegoryzowania. Jednakże w ciągu tego czasu występują jako ludowi, a więc prawdziwie narodowi, poeci: Franciszek Villon (XV w.) i Olivier Basselin (1350—1419); pierwszy jest właściwym twórcą poetycznej formy, nazywanej zwykle imieniem jego następcy Marota, drugi przez swoje *Vaux-de-Vire* dał początek wodewilom (ob.). *Vaux-de-Vire* Basselina i jego następcy Jana Lehoux wydał ostatnio Jacob (Paryż, 1858). Przed wszystkiemi atoli innemi utworami poezja dramatyczna najwięcej w tym perjodzie przybrała charakter ludowy. Od końca XIV w. zaczęły się zawiązywać towarzystwa do przedstawiania sztuk dramatycznych. Jedno z nich, *Confrérie de la passion* (bractwo pasyjne), założyło na początku XV w. pierwszy właściwy teatr w Paryżu, gdzie przedstawiano nietylko sceny z historji męki Zbawiciela, lecz także wypadki biblijne. *Mystères* i *Miracles* do wielkiej urosły liczby; wzory ich podał Jubinal w „Mystères inédites du XV siècle“ (Paryż, 1837). Por. Leroy „Etudes sur les Mystères.“ Za Karola VI utworzone towarzystwo dramatyczne, którego zwierzchnik zwał się *Prince des sots*, dało początek tak zwanym *Sottie*, zalecającym się dowcipem i ironją, z przymieszką barw politycznych. Inne towarzystwo (pisarzów sądowych i parlamentu) tworzyło *Moralités* i *Farces*. Te ostatnie są prototypami późniejszej francus. komedji charakterystycznej. Wzory wszystkich tych gatunków znajdują się w Carona „Recueil de plusieurs farces, sotties et moralités“ (11 t., Paryż, 1798—1806); w „Ancien théâtre français“

(5 t., Paryż, 1853—54) i t. d. Por. Magnina „Les origines du théâtre moderne" (Paryż, 1838) i Leroy „Histoire comparée du théâtre et des moeurs en France" (Paryż, 1844). — **Okres II. Od Franciszka I do nowszych czasów.** *Podokres I. Od Franciszka I do Ludwika XIV* (1515—1643). Średniowieczna literatura francuska, jakkolwiek nieokrzesana, była jednak nawskroś narodową i wszechstronnym wyrazem właściwości narodu francuskiego. Za Franciszka I wniknęła w naród znajomość starożytnych pisarzów greckich i rzymskich. Epoka odrodzenia studjów klasycznych świetnie jest reprezentowaną we Francji przez prace Budégo, Lefèvre'a, d'Etaples, Scaligera, Casaubona, Daurata, obu Etienne'ów i licznych tłómaczów. Franciszek I, jakkolwiek lubiący romantyczność i ożywiony animuszem rycerskim, jednakże jako roztropny władca i przedstawiciel silnie ugruntowanego monarchizmu, dokładał wszelkich usiłowań, aby duchową działalność swego narodu zwrócić na pole jak najwięcej odległe od romantycznych czasów rycerstwa i feudalizmu. Z wielkim więc zapałem on sam i dwór jego zajmowali się i opiekowali naukami klasycznemi. Stąd pochodzą usiłowania, aby nowszą cywilizację francuską przywiązać do starożytności klasycznej, nie zaś do średniowiecznego feudalizmu. Usiłowania te wprędce znaczne wydały owoce; wycisnęły one na poezji franc. znamię naśladownictwa, bo ją gwałtem do starożytnych nakręcano wzorów, bez względu na ducha tych wzorów. Z drugiej zaś strony, skutkiem opieki królewskiej występuje literatura franc. dość wyraźnie zadowoloną ze służebniczego życia na dworze, co naturalnie samodzielnemu jej rozwojowi bynajmniej sprzyjać nie mogło. Klemens Marot (1495—1544), przywódca poetów franc. za Franciszka I, wstrzymywał się dosyć jeszcze od naśladowania wzorów starożytnych; obok niego zasługują na wzmiankę: Teodor Beza, Mellin de St.-Gelais, Stefan Dolet, Wiktor Brodeau i mianowicie Gilles d'Aurigny, oraz poetki: Ludwika Labé, Magdalena i Katarzyna Desroches, oraz Małgorzata Valois. Silniejszy wpływ studjów klasycznych objawił się już w tak zwanem siedmiogwieździu *(Pléiade)*, t. j. szkole poetycznej, na której czele stał Ronsard (ob.), a do której należeli: Jodelle († 1573), de Baif i Dubellay; Wilhelm de Salluste i Sieur du Bartas posunęli najdalej żądzę wprowadzania inowacji do języka francuskiego. Jako satyryk i zawzięty przeciwnik Ronsarda występuje Agryppa d'Aubigné (ob.), lecz przewyższa go jeszcze Mathurin Regnier (ob.), najoryginalniejszy poeta francuski do czasów Villona. Poetów, jak: Bertaut, Desportes, de Laroque, Expilly przewyższył o wiele Malherbe (ob.), którego dziś jeszcze uważają za wzór dobrego stylisty. Ze współczesnych mu autorów zasługują jeszcze na wzmiankę: sielankarz margrabia de Racan, epigramacista Ogier de Gombauld i liryk Godolin, jeden z najlepszych poetów franc., którzy pisali językiem ludowym *(Patois)*. Poznajomienie się ze starożytnością klasyczną wywołało zupełne przekształcenie poezji dramatycznej. Tłómaczono na wyścigi dramatyków greckich i rzymskich. Stefan Jodelle założył nowy teatr franc. na wzór greckiego i rzymskiego. Dokonana przezeń rewolucja dramatyczna oddziaływała bardzo szkodliwie; w nowszych dopiero czasach system jego zniszczyła szkoła romantyczna. Pod Franciszkiem I czyniono już usiłowania do utworzenia prawidłowego dramatu. Szczęśliwszą jednak próbę wykonał dopiero Jodelle za Henryka III. Za nim poszli: Laperouse, Toutain, Bonin, Garnier, Grévin. Komedji nową także dał postać Jodelle swoim „Eugène, ou la rencontre". Drogą tą szli: Baïf, Leloyer, Larivey i t. d. W komedji pasterskiej, wprowadzonej do Francji przez Filleula, odznaczył się Lecocq, Bassecourt i Béliard. Jan de Rotrou uważany jest za poprzednika Corneille'a. Aleks. Hardy miał napisać około 800 komedji. Por. Eberta „Entwickelungsgeschichte der franz. Tragödie" (Gotha, 1856). Wprowadzone znowu przez Sévina, Colleta, Desessarts romanse rycerskie, ustąpiły wkrótce naśladownictwu włoskich (Boccaccio) i hiszpańskich wzorów (Montemayor, którego naśladował d'Urfé), tudzież licznym, dziś już zapomnianym, romansom pasterskim. Romans polityczny zaprowadził Barclay. Najdawniejszym mistrzem i wzorem dla późniejszych czasów pod względem romansu satyrycznego był Rabelais (ob.), pośród którego licznych naśladowców można tylko wymienić d'Aubigné'go. Balzac i Voiture wykształcił do zabawy przeznaczone, po większej części niezmierne mdłe listy romansowe. Wiele jednakże na studjowaniu literatury klasycznej zyskała proza (za której ojca uważanym jest Balzac), a szczególnie proza historyczna. Najznakomitszym dziejopisarzem XVI w. jest de Thou (ob.), z jego poprzedników znamienitsi: Klaudjusz de Seyssel, a z następców d'Aubigné, Teodor Beza, Voisin de la Popélinière i ks. Rohan. Zasługują także na uwagę autorowie pamiętników: de Montluc, de Tavannes, de Castelnau, Małgorzata de Valois, Lanoue zwany Bras-de-fer, de Bourdeille, de Brantôme, Sully, Duplessis-Mornay. Na polu prozy dydaktycznej, której przeważającym charakterem jest kierunek popularno-filozoficzny, odznaczyli się obok Montaigne'a (ob.): Charron, de Laboétie, de Seres, du Pradel, Karol Estienne, Jan Bodin i reformator Calvin (Kalwin). *Podokres 2. Czasy Ludwika XIV.* Co przygotował wiek Franciszka I, to się spełniło za Ludwika XIV. Z feudalizmu wyrosła monarchja, a z niej wyrafinowany despotyzm. Narodowe wspomnienia zamarły, siła ludu złamana lub zdenerwowana, stałe wojsko i policja były środkami wysysania i podporą tronu. Lud francuski żył w po-

niżeniu, a blask dworu Ludwika XIV oślepiał Europę. Nigdy może poezja nie poniżyła się bardziej takiemi pochlebstwami, jakie poeci sypali temu despocie i jego wnukowi Ludwikowi XV. Pisali oni nie dla narodu, lecz dla dworu. Wygładzenie poezji brano fałszywie za szlachetną prostotę Greków, niewolniczo trzymano się prawideł starożytnych (Horacy) i wyciągano z nich teorje, których następstwa były niesmaczne i niedorzeczne. Poprawność i ogłada oto jest, za czem się głównie ubiegano; cała zaś literatura była formułkową i konwencjonalną. Założona przez Richelieu'go 1635 akademja wydawała wyrok nieśmiertelności lub potępienia, utrwaliła owo przymusowe w najdrobniejszych szczegółach naśladowanie form starożytnych i stworzyła to, co stanowi klasycyzm francuski. Z drugiej jednak strony akademja ta przyczyniła się znakomicie do gramatycznego i stylistycznego wykształcenia języka francuskiego. Niezrównani tego czasu prozaicy francuscy, pod których piórem dosięgła proza najwyższego stopnia jasności, czystości, lekkości, delikatności i precyzji, uczynili swą mowę językiem uniwersalnym. Francuzi długo czasy Ludwika XIV nazywali *złotym wiekiem* swej literatury. Dla nauki i sztuki zrobione bardzo wiele. Największe zasługi położył Colbert założeniem akademji napisów i nauk wyzwolonych (1663), akademji malarstwa i rzeźbiarstwa (1664), akademji nauk (1666), obserwatorjum astronomicznego (1667), ogrodu botanicznego, laboratorjum chemicznego i *Journal des Savants*. — Poezja dramatyczna odniosła w tym przeciągu czasu przewagę nad innemi rodzajami. Piotr Corneille (ob.), wykształcony na wzorach starożytnych i hiszpańskich, jest ojcem klasycznego teatru francuskiego (ob. Francuski teatr); obok niego odznaczył się szczególnie Jan Racine (ob.). Kiedy śród innych tragików można wymienić tylko Tomasza Corneille, Antoniego de la Fosse i Crebillon'a, w komedji występuje Molière jako mistrz i wzór niezrównany; z następców jego Regnard jest najznakomitszym. Za nim podążają: Brueys, Rivière Dufresny, Dancourt, a szczególnie Le Grand. W farsie celowali Lesage i Scarron, w operze Lully jako muzyk i Quinault jako poeta. Tak zwane sztuki szufladowe *(pièces à tiroir)* Edmunda Boarsaulta długo wielkiej używały wziętości. Niezrównanym bajkopisarzem jest Lafontaine, a Boileau-Despréaux, typ spółczesnego kierunku w teorji i praktyce, silnem, samoistnem i estetycznem zdaniem góruje nad wszystkimi pisarzami. On to w swoim „Lutrin" stworzył arcydzieło epopei komicznej, gdy tymczasem epopeja poważna z owego czasu nie posiada nic znakomitszego. Podobnież i poezja liryczna nie mogła kwitnąć wśród takich stosunków, jak za Ludwika XIV. Wykształciła się jednak poezja lekka, a raczej lekkomyślna *(la poésie folâtre)*, zwłaszcza przy coraz widoczniejszem zepsuciu obyczajów w stanach wyższych. Pośród tego rodzaju poetów przed wszystkimi zasługują na wzmiankę: Chapelle, de Chaulieu, Lainez, de la Fare, de la Motte i t. d.; w sielance próbowali sił Antonina Deshoulières i Renaud de Segrais. Przedstawicielem wyższej poezji lirycznej jest jeden tylko Jan Chrzciciel Rousseau (ob.). Liczne romanse malują dość wiernie ducha i skłonności tego czasu. Klasycyzm nie odrazu przeniknął literaturę romansową. Pierwszy dopiero Costes de la Calprenède († 1663) wypadki z historji greckiej i rzymskiej obrabiał na sposób dawniejszych romansów rycerskich, ale tak, że imiona tylko były greckie i rzymskie, a zaś sytuacje i charaktery przypominały romantyczne czasy rycerskie; manjerę tę rozwinęła dalej Magdalena Scudéry. Z mnóstwa romansów rycerskich i historycznych najlepsze są hrabiny Lafayette. Rabutin de Bussy przewyższył wszystkich produkcjami bezwstydnemi. Bogatą jest literatura powiastek czarodziejskich, którą stworzył Perrault; obok niego wspomieć trzeba: hrabinę d'Aulnoy i Fénélona (ob.), który oprócz nieśmiertelnego *Telemaka* pisał i drobne powiastki; jednak pierwszeństwo w tym rodzaju należy się przed nimi wszystkimi Anglikowi Antoniemu Hamilton. Wyborne są także komiczne romanse Scarrona i Lesage'a, a pod innym względem Labruyère'a. W rodzaju listów, pisma Babety, kochanki Boursaulta, są arcydziełami; piękne są także listy margrabiny de Maintenon, margrabiny de Sévigné i hrabiny de Staal. Wymowa dosięgła w tym czasie wysokiego stopnia doskonałości. Niektórzy z kaznodziejów są dziś jeszcze niezrównani. Nad wszystkimi góruje Bossuet (ob.), po nim idą: Fénélon, Bourdaloue, Massillon, Fléchier, Saurin. Pierwszorzędnych dzieł historycznych epoka Ludwika XIV nie wydała wcale; historycy jednak odznaczają się wybornym stylem i metodycznym układem. Zasługują z nich na uwagę: St.-Réal, Mézéray, Vertot, Rollin, Fleury, Basnage, a mianowicie Bossuet, twórca nowoczesnego filozoficznego traktowania historji. Pamiętniki z tej epoki są klasyczne. Najważniejsze są: Piotra de Gondy, kard. Retz, ks. La Rochefoucauld, L. Rouvroy, ks. Saint-Simon, hrabiny Staal, Hamiltona i Grammonta. Co się tycze prac z dziedziny filozofji, ob. *Francuska filozofja.—Podokres 3. Wiek XVIII.* W XVIII w. ogólny upadek moralności we Francji postępował ręka w rękę z upadkiem literatury. Duch, objawiający się w pismach tego wieku, nazywanego *filozoficznym*, jest koniecznem następstwem braku wszelkiej gruntownej filozofji i powszechnego a strasznego zepsucia obyczajów, jako też pogardy religji, niegodziwości klas rządzących, oraz wpływów panującej mody i próżności, bujnie się krzewiących za regencji Filipa Orleańskiego i pod panowaniem Ludwika XV. Ucisk narodowego ducha

przez dawny rząd francuski musiał koniecznie wywołać równy mu odpór. Literatura, zostająca dotąd na służbie dworu, poczęła dążyć do zupełnej emancypacji, a w końcu rewolucyjną działalnością okupić pragnęła owo służebnictwo. U wielu tak zwanych filozofów działały naturalnie pobudki najszlachetniejsze; treść najsłynniejszych pism onego czasu da się streścić w tych słowach. W filozofji, począwszy od Condillaca, występuje coraz jawniej materjalizm i ateizm; zasadą rozumnej moralności jest egoizm; w religji wśród ogólnego zwątpienia i szyderstw rozpoczęto walkę zniszczenia przeciw chrystjanizmowi i głoszono zasadę, że Bóg to chimera, że wiara w nieśmiertelność duszy to błąd najszkodliwszy; podobnyż kierunek i w polityce; w literaturze objawia się skeptycyzm w napaściach (Fontenelle, Lamothe) na starożytny klasycyzm, nieszczęśliwie broniony przez panią Dacier. Mimo wszelkich zarzutów lit. tej epoki, której głównym charakterem jest negacja, ma ogromne, uniwersalne znaczenie, nie tylko dla Francji lecz i dla całej Europy. Znakomici myśliciele (ob. *Encyklopedyści*), podniósłszy chorągiew rozumu, wypowiedzieli walkę pojęciom, zasadom i instytucjom już przestarzałym. Bronią ironji, szyderstwa i rozumu zwalczają przesąd, zabobon, fanatyzm, ciemnotę, przywilej, bronią praw człowieka przeciw uciskowi kościelnemu i politycznemu, burzą jednem słowem cały społeczno-państwowy porządek czasów ubiegłych. Z wielkich i śmiałych myśli wyszły w następnej epoce większe i śmielsze czyny—wyszła rewolucja. Uwagi jest godnem zjawisko, że życie literackie, które poprzednio koncentrowało się u dworu, cofnęło się do salonów prywatnych. Salony pani Geoffrin, pani de l'Espinasse, pani Dudeffant i barona Holbach odgrywają w historji literatury spółczesnej niezmiernie ważną rolę. Jako uosobienie ducha ówczesnego życia salonowego uważanym być winien Rivarol. Ale najważniejszy i najbardziej stanowczy wpływ na kierunek ducha i wieku, zarówno we Francji, jak i w całej Europie, wywarli niezaprzeczenie Voltaire (ob.), reprezentujący ujemną stronę rozumu i dodatnią J. J. Rousseau (ob.), do których także zaliczyć trzeba Montesquieu. Przez prace ostatniego i Voltaire'a dziejopisarstwo nowym poszło torem. Tu zasługują na uwagę Condorcet, Mably, Barthélemy, Raynal; jako wyborny rysownik charakterów przedstawia się Duclos, jako malarz obyczajów Toussaint, w humorystycznem szkicowaniu epoki Mercier. Powszechną uwagę zwracały na siebie swojego czasu listy Dupaty'ego i Demoustiers; również ciekawemi i nauczającemi są korespondencje Grimma i Diderota, Laharpe'a i pani d'Epinay. Wymowa kościelna nie miała powodzenia; w kwitnącej za to wymowie akademickiej celowali: d'Alembert, Chamfort, Laharpe, Thomas, Maury, Mairan, Bailly i hr. Guilbert; w wymowie sądowej i parlamentarnej słynęli: Pélisson, Fouquet, Talon, Lamoignon, Terrasson, Cochin. Por. Fournela „Histoire des avocats au parlament" (Paryż, 1831) i Pinarda „Le barreau français" (Paryż, 1843). W romansie, który poszedł płochym torem XVIII wieku, odznaczyli się, prócz Voltaire'a, Rousseau i Diderota, Florian, Marmontel, a mianowicie Bernardin de St.-Pierre i Montesquieu. W rodzaju angielskiego romansu familijnego pisał Prévet d'Exiles. Szczytem duchowej płochości jest Louveta „Faublas" i osławione plugawe romanse Crébillana Młodszego. W dziedzinie tragedji, oprócz Voltaire'a, wiek XVIII nie wydał nic szczególnego. Pojawiony w tym czasie dramat uprawiali: Diderot, Destouches, Nivelle de Lachaussée i Sédaine. Jako tragicy godni są wzmianki: Ducis, Dubelloy, Lemierre, Chateaubrun, Chamfort, Laharpe, pani Riccoboni i Guymond de Latouche; jako komedjopisarze Chamblain de Marivaux, Gresset, Collé, Piron. Dla opery pisali między innymi: Poinsinet, Bernard Lafont, Vadé, Poullain de St.-Foix, Favart, ale żaden nie pozyskał takiej sławy, jak Beaumarchais (ob.). Na wzór poetycznych powieści Voltaire'a pisali Ewaryst de Parny, Bertin, Villaret de Grécourt, pani Verdier, Stanisław Boufflers i Gresset. W epopei próbowała sił Anna du Boccage. Baladę stworzył Aug. Paradis de Moncrift. W poezji opisowej odznaczył się St.-Lambert, w dydaktycznej Ludwik Racine, Dorat, Watelet, kard. de Bernis i t. d.; w satyrze Gilbert, w sielance Leonard i Berquin, w bajce Florian i Aubert. W dydaktycznej poezji swawolnej głównym był Bernard, w liryce rozwiązłej Voltaire i Piron; jako wesoły poeta ludowy słynął Panard. W odzie obok Gilberta celował tylko Lefranc de Pompignan. Oprócz tego dokonano wielu tłómaczeń z pisarzów starożytnych i nowszych zagranicznych.—*Podokres 4. Od rewolucji 1789 do nowszych czasów.—Epoka rewolucji.* Jakkolwiek wielki był wpływ literatury XVIII w. na przekształcenie politycznych, społecznych i religijnych stosunków we Francji, jednakże bieg wypadków podczas wielkiej rewolucji bynajmniej dla dalszego rozwoju literatury nie był korzystny. Poczęły wprawdzie wykluwać się i nowe żywioły, ale wogóle trzeba zaznaczyć pewien zastój w przekazanych przez wiek poprzedni poglądach literackich, stagnację duchowej twórczości wśród krwawych wewnętrznych i zewnętrznych zapasów. Cała prawie literatura zeszła do dzienników i paszkwilów; wymowa tylko parlamentarna dosięgła najpiękniejszego rozwoju. Mimo to jednak nie zbywało na rozmaitych płodach poetycznych i w ogóle literackich, mających przeważnie wartość chwilową. Najgłośniejszym pośród właściwych poetów rewolucyjnych jest Lebrun; obok niego zasługują na wzmiankę Rouget de Lisle, poeta i kompozytor „Marsyljanki", Józef Ché-

nier, Andrzej Chénier, Delille, Roucher. Nierównie większy interes budzą utwory dramatyczne. Scena często zamieniała się na trybunę, z której poeci przemawiali do narodu. Szczególnie podobały się tragedje Józefa Chénier, Fabre d'Eglantine i Laya; najgodniejszą uwagi sztuką, jaką owego czasu na scenie przedstawiano, była Maréchala „Le jugement des rois". Wymowa polityczna i dziennikarstwo najwyższego doszły szczytu. Nigdzie może słowo takiej nie wywierało potęgi; żadna epoka ani żaden kraj tylu i tak znakomitych nie wydały mówców. Nieśmiertelne zyskał sobie imię najsłynniejszy z nich Mirabeau (ob.); obok niego stoją: Maury, Mounier, Lally-Tollendal, Clermont-Tonnerre, Adrjan Duport, Barnave, Sieyès, Volney, Cazalès, Vergniaud, Danton, Desmoulins, Marat, Carnot, Robespierre, St.-Just i t. d. Swobodnemu rozwojowi dziennikarstwa obciął skrzydła 18 Brumaire. Por. Roux i Buchez „Histoire parlamentaire de la révolution française" (40 t., Por. 1833—40) i „Choix de rapports, opinions et discours prononcés sur la tribune nationale, depuis 1789 jusqu'à ce jour" (20 t., Paryż, 1818—22).— *Czasy cesarstwa i restauracji.* Działalność literacka, powstrzymana wielkimi wypadkami rewolucji, i w tej epoce zwolna postępowała na drodze dalszego rozwoju. Dwie tego były przyczyny. Po pierwsze, Napoleon, nieprzychylny swobodnemu polotowi ducha, popierał tylko nauki ścisłe; powtóre, najpodnioślejsze umysły, oszołomione wielką potęgą Francji na zewnątrz, usuwały się od cichej pracy na polu sztuki i nauk wyzwolonych. Napoleon sprzyjał tylko tej szkole, która przy niewinnych dążnościach trzymała się dawnych form klasycyzmu. Mimo to jednak oddawna już w cichości rozwijały się nowe ideje, które wzrósłszy w siłę, później objawiły się nagle w kierunku romantycznym, a których pierwszymi założycielami byli: pani de Staël, Chateaubriand i Nodier. Za cesarstwa, zaledwie Désaugiers i Riouffe okazują się swobodnymi lirykami. Podczas restauracji niektórzy hołdowali jeszcze tradycjom klasycznym, jak Delavigne, inni spokojnemu kierunkowi katolizującemu, których przewodnikiem jest Chateaubriand; później uchodził za takiego czas jakiś Lamartine († 1869). Błędami polityki restauracyjnej obrażone uczucie narodowe, objawiało swe życie w niezrównanym pieśniarzu Béranger'ze, obok którego, chyba tylko Debraux wymienionym być może. Ostateczny nareszcie upadek klasycyzmu sprowadził Wiktor Hugo, założyciel i przez pewien przeciąg czasu główny przewodnik szkoły romantycznej. Utwory jego liryczne są nieporównane. Około niego stanęli 1825 Emil i Antoni Deschamps, St.-Beuve, Alfred de Musset, Piotr Lebrun i wielu innych, do których przyłączyć należy A. de Vigny († 1863). Poezja dydaktyczna w pierwszych dziesiątkach bieżącego stulecia ze szczególną była uprawiana troskliwością. Tu należą pisarze: Fontanes, Boisjolin, Castel, Esménard, Lalane, Michaud, Fabre, Legouvé, St.-Victor, Leroux, Chênedollé; w bajce i listach satyryczno-politycznych odznaczył się Viennet; najsłynniejszymi epikami byli Barthélemy i Méry. Różnica pomiędzy klasycyzmem a romantyzmem pokazała się najwybitniej w literaturze dramatycznej. Teatr stał się polem walk najzawziętszych. Jakkolwiek zwolennicy szkoły klasycznej zacięcie bronili sceny Corneille'a i Racine'a od wszelkich nowości, mimo to jednak wywalczyli w końcu młodzi romantycy zwycięstwo, przedstawiając swe sztuki, w nowszym pisane już duchu, na deskach teatralnych. Lepsze zrozumienie Shakespeare'a, studja nad Goethem i Schillerem dodawały im odwagi i pomogły do ostatecznego zerwania pęt klasycyzmu. Zwyciężeni klasycy daremnie się szamotali, upojeni zaś zwycięstwem romantycy nietylko że przekroczyli ciasne z początku szranki, lecz poczęli szydzić ze wszystkich nawet prawideł zdrowego rozsądku, popuszczając samowolnie cugle fantazji. Do obozu klasyków w tym perjodzie należą jeszcze Chénier i Laharpe, a obok nich Arnault, Legouvé, Raynouard, Viennet, Soumet, Delavigne i Lemercier stoją w pośrodku między klasykami a romantykami. Najgłośniejszymi dramatykami z obozu romantyków są Wiktor Hugo i Aleksander Dumas († 1870); wiele własnej oryginalności posiadał A. de Vigny. Obok tego kierunku wytworzyła się szkoła tak zwana *realistyczna*, która postawiła sobie za cel realność, t. j. wierne odźwierciadlanie rzeczywistości. Twórcami jej są Vitet i Merimée († 1870), a należą do niej także pseudon. Fongerai (Dittmer i Cavé), Leclercq i Monnier; płody ich jednak niewielkiej są wartości. Ważniejszym był Henryk Beyle, pisujący pod pseudonimem Stendala, który jednak dopiero około r. 1870 został należycie oceniony i wywarł niemały wpływ na współczesny romans t. zw. psychologiczny. Pośród wodewilistów najsłynniejszym jest Scribe († 1858). Wszyscy niemal dopiero wymienieni poeci nowszych czasów próbowali także sił swoich i na polu romansu. Znakomitymi są pod tym względem prace pani de Staël, Châteaubrianda, Nodiera, Sénancoura. Chciwie były czytane na początku tego wieku romanse pani de Genlis, Juljanny Krüdener, pani Cottin, Adeli de Souza, księżny Duras. W romansie historycznym Wiktor Hugo utworem „Notre Dame de Paris" odniósł palmę zwycięstwa; dosięga go A. de Vigny, ale Paweł Lacroix, Pitre-Chevalier i inni stoją jeszcze daleko za nim. Znakomitym jest także Soulié, ale więcej w romansie psychologicznym, który uprawiał także Saintine. Biegłym malarzem obyczajów jest Jony, a bardziej jeszcze genjalny i pełen fantazji P. L. Courier. W dziejopisarstwie wytworzyły się trzy różne szkoły: 1) systematyczna, racjonal-

na także filozoficzną zwana, której twórcą jest Guizot; należą do niej także Sismondi i Capefigue; 2) opisowa albo opowiadająca, właściwym jej założycielem jest Barante, a znakomitymi reprezentantami obadwaj Thierry'owie; 3) fatalistyczna, której najcelniejszymi przedstawicielami są Mignet i Thiers, obrabiająca historję polityczną. Michelet, jeden z najgłośniejszych historyków francuskich, trzyma środek między dwiema pierwszemi szkołami. Historycy ci, jako też następni: Ségur, Bignon, Gourgaud, Arnault, Jay, Jouy, Norvins. Mat. Dumas, Jomini, Chambray i t. d., opracowują przeważnie spółczesną historję Francji, mniej dawniejszą. Michaud, stojąc w pośrodku między szkołą opisową a manjerą pragmatyczną, wielki zyskał rozgłos dziełem: „Histoire des Croisades.“ Ogromna jest także liczba pamiętników z epoki rewolucji i cesarstwa. Z pomiędzy zbiorów w tym rodzaju najcelniejsze są: St.-Albin Berville i J. F. Barrière „Collection des mémoires relatifs à la révolution française“ (30 t., Paryż, 1822—28) i „Mémoires particuliers pour servir à l'histoire de révolution.“ Do celniejszych mówców z czasów restauracji należą: Benjamin Constant, Foy, Manuel, Châteaubriand, Villèle, Royer-Collard; w wymowie sądowej wsławili się bracia Dupin, *Epoka monarchji Lipcowej*. Rewolucja Lipcowa wiele znakomitych talentów odciągnęła z pola literackiego na polityczne. Okoliczność ta, jak również zupełna klęska klasyków, rozprzęgły spójną dotąd falangę romantyków. Najczynniejszymi są Wiktor Hugo, St.-Beuve Quinet i de Vigny; zwolna poczęli zamilkać obaj Deschamps'owie i Musset. Lamartine oddał się wyłącznie prawie polityce. Najznakomitszym poetą, który wyrósł i przebrzmiał wraz z monarchją Lipcową, jest August Barbier. Mniej silnymi są poeci ludowi: Jan Reboul (piekarz) i Hegesip Moreau (zecer), którzy są przedstawicielami poetów-rzemieślników. Większa jeszcze zmiana zaszła po 1830 r. na polu dramatu. Delavigne i Scribe, trzymający środek między dawniejszą a nowszą szkołą, zaledwie mogli się już utrzymać na scenie ze swemi pół-klasycznemi sztukami. Romantycy unikali starannie wszystkiego, coby miało jakąkolwiek wspólność z kierunkiem dawniejszym. Oswobodziwszy się od despotyzmu monarchji, duchowieństwa i szlachty, oswobodzili się także od despotyzmu akademji. Odrzucono wszystkie dawne prawidła i narzucone pęta, jedność czasu, miejsca i akcji, ograniczoną liczbę aktów, wszystko jako już przestarzałe i trącące szkolnictwem. Wyuzdana fantazja dramatyków wzniosła się w sfery grozy i szaleństwa. Najgłówniejszymi wyobrazicielami tego nowożytnego dramatu są: Wiktor Hugo i Al. Dumas (Starszy); wszystko u nich obliczone na efekt i wzruszenie, budzące nieraz ohydę; wszędzie przeziera gruby materjalizm; sceny, pełne okropności i nienaturalności, ranią często moralność i prawdę. Taki kierunek zwrócił w końcu zamiłowanie i gust publiczności do muzy klasycznej Corneille'a i Racine'a. Z reakcji tej skorzystali Augier i Ponsard († 1867), stworzyli oni tak zwaną szyderczo szkołę zdrowego rozsądku (*École du bon sens*), która miała połączyć główne cechy obu szkół już przeżytych. W wodewilu obok Scribe'a celowali Bayard i Dumanoir. Romans po 1830 roku pochłonął wszystko i stał się panującą formą w literaturze francuskiej. W krótkim przeciągu czasu powstały romanse: obyczajowy, miłosny, żołnierski, tendencyjny i t. d.. ojcem ich wszystkich jest nowożytny romans historyczny. Sensualizm i szalona fantastyczność dochodzą w nim swego szczytu, granicząc niekiedy z najgrubszym materjalizmem. Na czele romansopisarzów, zarówno z talentu, jak i popularności, stoją: Balzac, Eugenjusz Sue, Aleksander Dumas i Soulié. Balzac, który z fizjologicznych pierwiastków swoją rozwinął psychologję („Eugénie Grandet, 1834“); „Le père Goriot“ (1855), był ojcem późniejszego naturalizmu, zaś przeciwne temuż były romanse George Sand, malujące wylewy serca i idealne obrazy duszy, w których pretensjonalnie ochładza zmysłowość, motywując potrzebę duchowego życia. Mniej huczne były romantyczne nowele Mérimée i mistrzowskie opowiadania Musset'a. Nadzwyczajnie płodnym był A. Dumas, który przez 40 lat dostarczał duchowego pokarmu mało wymagającym czytelnikom; przy nim powstał Gaston, Louis Reybaud, Ponson du Terrail; E. Sue wprowadził romans socjalistyczny, któremu długi czas wtórował George Sand. W duchu Rodiers'a pisali J. Sandeau, E. Souvestre i inni. Paul de Kock w swoich lekkich opowiadaniach odmalował obyczaje Paryża. W dziale historycznym zaś, gdy Guizot i Bazaute oddali się wyłącznie polityce, Augustyn Thierry i Miguet pracowali. Thiers napisał „Histoire du Consulat et de l'Empire“ (1845); Michelet wydał podług nowego planu historję francuską, którą Henri Martin bardzo zręcznie opracował. Niektóre działy historji pisali badacze, jak: Amédée Thierry, Droz, Barante. Wyprzedza wszystkich Sainte-Beuve swoją świetną „Port-Royal,“ historję rewolucji francuskiej Armand Marrast, Cahet, Buchez, Roux i inni. Socjalistyczną „Revolution française“ (1847—62); „Histoire de dix ans“ (1841—44) Louis Blanc. Z dziedziny pamiętników: „Mémoires du Maréchal Ney” i pamiętniki Lamarque'a, Grégoire'a, Lafayette'a i Barrière'a. Ważnem jest dla historji starej franc. liter. dalszy ciąg „Histoire littéraire de la France,” kontynuowanej przez członków akademji. Między krytykami dzienników i przeglądów sztuki odznaczyli się: de Sacy, Sainte-Beuve, Saint Marc-Girardin, Philarète Chasles, Génin, Théophile Gautier. Naj-

ważniejszym wypadkiem (1831) było założenie poważnego miesięcznika *Revue de deux Mondes*. Nad historją literatury pracowali: Nisard, Fauriel, Ampère i Magnin. Z krytyków najcelniejsi: de Sacy, St.-Beuve, St.-Marc Girardin († 1873), Philaret Chasles, Génin; Gautier († 1872), Villemain, Prevost-Paradol († 1870) i t. d. Dziennikarstwo znacznej także uległo zmianie. Czterdziesto-frankowa (zniżona, dawniej 80 fran.), albo tak zwana młoda prasa *(la jeune presse)*, po większej części broniąca zasad demokracji, ogromne znalazła koła czytelników i wywierała na publiczność wpływ niezmierny. Fejleton, zajmujący dotąd w dzienniku podrzędne miejsce, stał się główną jego dźwignią. Tanie dzienniki rozchodziły się w ogromnej ilości między fabryki i warsztaty robotnicze, jako środki propagandy demokratycznej i socjalnej. Najznakomitsze pióra poświęcały swe zdolności publicystyce. W wymowie celowali: Guizot, Thiers, Berryer, Odillon-Barrot, Garnier-Pagès, Wiktor Hugo i t. d.—*Epoka rewolucji Lutowej i drugiego Cesarstwa*. Po rewolucji Lutowej 1848 cała prawie literatura stanęła pod sztandarem polityki. Romansopisarze, dramatycy, krytycy i t. d., jak Sand, Dumas, Soulié, poświęcali swe pióra rozwiązaniu kwestji socjalnych, pisali broszury, pracowali w dziennikach. Wśród ogólnego wrzenia rewolucji zjawił się jedyny wyższy talent Piotra Dupont, śpiewaka socjalizmu, ale i ten zamilkł po wypadkach Grudniowych.—Drugie cesarstwo, ugruntowawszy się przemocą i krwi rozlewem, pragnęło wszelkiemi sposobami zatrzeć w narodzie niemiłe wspomnienia. Dzielnym ku temu celowi środkiem było materjalizowanie społeczeństwa. Jakoż rząd Napoleona III rozwinął ogromną działalność na drodze dobrobytu i postępu materjalnego. A dobrobyt ten i materjalizm, mając zachętę z góry, uwikłał w swe sidła kraj cały i przywiązał go do zwycięskiego nazewnątrz, a demoralizującego nawewnątrz rydwanu cesarstwa. Literatura uległa także ogólnemu prądowi, zapisała na swym sztandarze realizm i grzęzła coraz bardziej w błoto. Poezja, chociaż z jednej strony pozytywny, prozaiczny duch czasu, oraz społeczne i polityczne stosunki teraźniejszości, z drugiej zaś wpływ akademji francuskiej nie sprzyjały wcale jej rozwojowi, była jednak starannie pielęgnowaną. Liryka, oprócz Wiktora Hugo, znalazła godnych przedstawicieli w parnasistach: T. Gautier, Teodor de Banville, których śmiałością i poetyczną siłą o wiele przewyższa Leconte de Lisle (ob.). Niepospolity talent okazali także W. de Laprade i dawniejszy J. Autran (ob.). Obok nich zasługują jeszcze na uwagę L. Bouilhet, Pommier, Essards, Boulmier, Lefèvre. Liryka w ogóle mało znajduje czytelników. Specjalne stanowisko zajął dziwaczny Baudelaire (ob.), którego dzisiejsi dekadenci i symboliści (ob.) uznają za swego mistrza. Literatura za to dramatyczna i romanse ogromne mają powodzenie. Na polu dramatu pracowało więcej niż 300 pisarzów. Wyższą komedję szczęśliwie uprawiał Ponsard. Feuillet, Laya, Doucet, w swoich mieszczańskich komedjach przeprowadzając tendencję idealizująco-moralizującą. Rolard, Bouilhet, Pailleron, Meilhac usiłują poetyczny polot złączyć z powagą i wygładzeniem stylu. Przeważnie jednak panującym w dramatyce jest tak zwany kierunek realistyczny, polegający na najwierniejszem we wszystkich szczegółach odtwarzaniu życia rzeczywistego. Głównymi reprezentantami tej szkoły są: Al. Dumas (młodszy), E. Augier, Teodor Barrière i W. Sardou, zaciekły monarchista, wyprowadzający na scenę kwestje polityczne. W niższej komedji i wodewilach, krotochwilach i t. d. celują Thiboust, Labiche, Clairville, Siraudin; w melodramatach i dramatach pełnych zgrozy i okropności mistrzami są: Dennery, Anicet-Bourgeois, Meurice, Séjour, Dugué i t. d. Wszystkie te sztuki piszą zwykle prozą, Romans i nowela większej jeszcze niż przedtem nabrały wziętości i liczą największe koło czytelników. Zdyskredytowany od czasów Dumasowego „Le Comte de Monte-Christo," romans fantastyczno-awanturniczy wznowili Féval i Ponson du Terrail. George Sand utrzymuje dalej zasłużoną sławę. Wyobrazicielami romansu realistycznego są: Feuillet, Dumas (młodszy), Champfleury i Murger († 1861); ten ostatni reprezentuje w literaturze tak zwany *bohemizm* (Vie de Bohème). Niemały także rozgłos mają: Flaubert (ob.) Feydeau, About, Assolant, Fromentin, Claretie, Erckman-Chatrian, Bayeux, Bataille i t. d. Najwyżej z nich stoi Flaubert, genjalny autor „Madame Bovary" Romans z praktyki kryminalnej uprawiał z powodzeniem Gaboriau, Pośród tegoczesnych dziejopisarzów napotykamy imiona, które do dawnej sławy pięknego przedstawiania łączą zasługę gruntownych badań i rozległej nauki. Obok wyżej już wspomnianych zasługują jeszcze na wzmiankę: Cousin, Clément, hrabia de Houssonville, Martin, Ravignan Pichot, Chalembert, Vaulabelle, Granier de Cassagnac, Rénan, Alfred Maury, wreszcie Napoleon III i inni. Pamiętników przybyła także niemała ilość. Ważne w tym względzie jest wydawnictwo Du Casse'a „Memoires et correspondance politique et littéraire du roi Joseph" (10 t., Paryż, 1853 –56), a nierównie ważniejszą jeszcze jest „Correspondance politique et littéraire de Napoléon I," wydana przez ustanowioną umyślnie w tym celu komisję. W krytyce literackiej, oprócz dawniejszych, celują: Weiss, Taine, Scherer, Caro i t. d. Po upadku drugiego cesarstwa, skutkiem wielkich bieżących wypadków, literacka działalność zwróciła się znowu na pole publicystyki i dziennikarstwa. Największymi lirykami tego czasu po Wiktorze Hugo († 1885) byli: Sully-Prudhom-

me, Coppée, Leconte de Lisle, Jean Aicard (* roku 1848), Frédéric Bataille (* 1850 roku), Henri Chantavoine (* 1850 roku), słynny krytyk Anatole France (* 1844), Paweł Déroulede 1872) i André Theuriet. Utworzyła się potem grupa „Les vivants," przeciwna bałwochwalstwu formy: Paweł Bourget, Maurice Bouchor, Raoul Ponchon, Jean Richepin. Richepin napisał: „Blasphèmes" (1884). Pod wpływem Baudelaire'a powstała szkoła „Décadents," „Symbolistes" albo „Déliquescents," w której nie pokazali, czego właściwie chcą (por. Baju „L'école décadente" 1887). Do najwyższego punktu doszli w „Revue indépendante," „Revue décadente," „Symbolistes." Gałązkami tej szkoły były: „Les Mages," Narodowe „chansons," zamieniły się w „cafés concerts" i Yvette Guilbert swojemi „chansons du chat noir" (1890) usunęła stare pieśni Désaugiers'a i Béranger'a. Po wojnie powstał dramat heroiczny. Jules Barbier „Jeanne d'Arc" (Gaité, 1873); „La fille de Roland" Henryka de Bornier (Théâtre français, 1875). Wielkie powodzenie miała tragedja „Rome vaincue" (1876), mniej szczęśliwym był Coppée ze swojemi sztukami: „La guerre de cent ans," „Madame de Maintenon," „Le luthier de Crémone." Sardou napisał „Thermidor" (1891). Erckman-Chatrian dramatyczną idylę „L'ami Fritz" (1876); „Les Rantzau" (1882). Charakterystyczne są starania wprowadzenia do Odeonu obcych mistrzów w przeróbce: Echylos'a „Les Erinnys" Leconta de l'sle (1873), Eurypidesa „Alceste, drame lyrique" Gassier'a (1891); „Comte d'Egmont" Goethego (1890) i całe sztuki Shakespear'a w przeróbkach, jak: „Songe d'une nuit d'été," „Hamlet," „Macbeth," „Shylock," „Romeo et Juliette," „La mégère apprivoisée," Emil Augier († 1889) napisał „Les Fourchambault" (1878). Dumas (syn), bystrym djalektem konwencjonalnie rozstrzygał kwestje moralne w „Princesse Georges" (1872); „La femme de Claude" (1873); „L'étrangère" (1876). Wictorien Sardou komedje: „Fernande" (1870), „Dora" (1877); „Fedora" (1882), polityczną sztukę: „Rabagos" (1872); „Les bourgeois de Pont-Arcy" (1878) i napisał dla Sary Bernhardt historyczne sztuki: „Théodora" (1884), „La Tosca" (1887), „Le crocodile" (1886). Edouard Pailleron w „Le monde où l'on s'ennuie" (1881) zmodernizował Molière'a „Les femmes savantes." Halévy et Meilhac nietylko zręczność swą wykazali w „Toto chez Tata" (1873), „La boule" (1874), „Tricoche et Cacolet" (1871), ale „Froufrou" (1869), a w ostatnich czasach „Ma cousine," „Decoré" i inne. Alfons Daudet pisał także oryginalne sztuki, ale długo się na scenie nie utrzymały: „L'obstacle" (1890), napisany na temat Ibsenowskiego „Gespenster." Jules Lemaître, znany krytyk, pisał komedje i dramaty, jak: „Revoltée" (1889), „Mariage blanc" (1891), ale sławy w tym kierunku nie zyskał. Henri Becque: „Parisienne" (1890), „Les honnêtes femmes;" Abraham Dreyfus, H. Lavedan „Le prince d' Aurec" (1892), George de Partoriche „Amoureuse" (1891). Labiche († 1888) nie ma w kierunku komicznym godnego następcy. Gondinet († 1888), Clairville († 1879), Barrière († 1877), kończą czasy drugiego cesarstwa. Następnie rozpoczyna się okres naturalizmu z Zolą na czele: „Ventre de Paris," „Nana," „Germinal; Daudet: „Fromont," „Sapho," „L'immortel;" bracia Goncourtowie „Renée Mauperin," „Germinie Lacerteux;" Theuriet: „Raymonde" i inne romanse Claretie, Glouvet, Bourget, Ohnet. Naturalizm przedostał się do teatru „Théâtre libre" (1891); ob. Francuski teatr i „Porte Saint-Martin," gdzie naturaliści i symboliści próbowali swoich sił; w tych teatrach grywano także sztuki Ibsena, Tołstoja, Turgeniewa, Strindberga, a także Paul Alexisa, Leon Henniqne, J. Julien, G. Ancey, Brieux, Descaves, Méténier i in. Przy teatrze wolnym powstał „Théâtre des nouveautés," w którym wystawiano różne humorystyczne misterja, jak: „Le mystère de la nativité" i „Tobie" (1890) Maurice'a Bouchor i marjonetki. W ostatnim dziesiątku lat odznaczył się romans i nowele więcej, aniżeli dramat. Zola pod zbiorowym tytułem „Les Rougons-Macquart" napisał cykl powieści. W „Roman expérimental" (1880) wyłożył doktrynę kierunku. Obok Zoli stał Alfons Daudet, którego w 1874 „Fromont jeune et Risler ainé" zajął poczesne miejsce w szeregu romansopisarzy francuskich. „Soirées de Medan" (1880) były początkiem nowej szkoły mistrzów. Jednym z „medanistów" był Paweł Alexis „Education amoureuse" (1890); Henryk Céard, Camille Lemounier „Le possédé" (1890); Henryk Rabusson, Edouard Rod „La vie privée de Michel Teissier" (1892); Paul Mariéton, Octave Mirbeau i inni w tym kierunku. J. M. Huysmau, * 1848, Lucien Descaves, Paul Margueritte, J. H. Rosny „Daniel Valgraive" (1891); Marcel Prévost „Confession d'un amant" (1891), są przesiąkli materjalistycznym pesymizmem. Pośrodku naturalistów i psychologów stał Guy de Maupassant * 1850 „Pierre et Jean" (1888); „Fort comme la mort" (1889). „Une Vie," „Bel Ami." Wszyscy „psychologiści" i analitycy duszy ludzkiej i jej chorobliwej nerwowej przemiany powołują się na Beyle'a, a na ich czele Paweł Bourget „Cruelle énigme" (1883); „Crime d'amour" (1886); „Mensonges" (1887); „Le disciple" (1889). Gyp (hrabina Martel-Mirabeau) kreśli lekkie obyczaje wielkiego świata. Antony Blondel „L'heureux village" (1892). Octave Feuillet, † 1890, „La morte" (1886); „Honneur d'artiste" (1890). Cherbuliez, André Theuriet, także pilni współpracownicy „Revue de Deux Mondes." Ohnet bardzo czytany we Francji „Batailles de la vie" (1881—91); Ernest Daudet, Henri Gréville (Madame Alice Durand), Théres Benson (Fran. Blanc), Albert Del-

pit, Hector Malot i inni. Erckman-Chartian „Histoire du plébiscite“ (1872); Loti (oficer marynarki Julien Viaud), prędko zdobył sobie imię: „Le mariage de Loti“ (1882); „Madame Chrysanthème“ (1888); „Pêcheur d'Islande“ (1886). Z *nowel* wymienić trzeba Coppée: „Contes rapides,“ „Les vrais riches“ (1892); Bourget „Pastels“ (1889); legendy Anatola France'a, Juljusza Lemaître'a i Catulle Mendès'a, który pisał tak cynicznie, jak i romanse swoje. Anatole France wytworzył nowy typ romansu ironicznego, który u nas naśladował z powodzeniem Weyssenhoff w „Podfilipskim.“ Romans mistyczno-okultystyczny reprezentował głównie Sar, Józefin Peladan (ob.), autor olbrzymiego cyklu interesujących powieści p. t.: Décadance des races latines.“ Krytyką literacko-estetyczną zajmowali się: Paweł Bourget, Anatole France (w Temps), Jules Lemaître (w Journal des Débats). Mistrzem krytyki teatralnej był Franciszek Sarcey († 1899), a także J. J. Weis, Bellaique *(Revue des Deux Mondes)*, Gaudecax i inni. W filologji i historji doszli Francuzi także do świetnych wyników. Wielu młodych historyków na wzór Mouod, Lavisse, Longnon i innych opracowali francuską historję. Przetłómaczyli Ernesta Curtiusa „Historję Grecji.“ Dieulafoy „L'art antique de la Perse (1884—89); G. Perrot „Histoire de l'art dans l'antiquité.“ Wictor Duruy „Histoire des Romains“ (1876—85); Charles Joseph Tissot „Géographie comparée de la province romaine d'Afrique“ (1884). Wictor Gay „Glossaire archéologique du moyen âge et de la Renaissance“ (1882); Babeau „La vie rurale dans l'ancienne France“ (1883); „Les bourgeois d'autrefois“ (1886); Antonin Lefèvre Pontalis „Vingt années de république parlementaire au XVII siècle,“ Jean de Witt, „Grand pensionnaire de Hollande“ (1884), Broglie, „Fréderic II et Louis XV“ (1885); jeneral Pajol „Les guerres, sous Louis XV“ (1881—91); Mention „Le comte de Saint-Germain et ses réformes“ (1885); Batel „Histoire de Madame du Barry“ (1882—84); André Michel „Correspondance inédite de Mallet du Pan avec la cour de Vienne dans les années 1794—98“ (1884); Albert Sorel „l'Europe et la Revolution française“ (1885); Taine († 1893) „Origines de la France contemporaine,“ „Le régime moderne Napoléon“ (1890); Boulay de la Meurth „Le Directoire et l'expédition d'Egypte“ (1885); „Les dernières années du duc d'Enghien“ (1866); Ernest Daudet „Les émigrés et la seconde coalition“ (1886); Thureau-Dangin „Histoire de la monarchie de juillet“ (1884—92); Renan „Histoire du peuple d'Israël“ (1887—90). Pamiętników literatura: Paweł de Rémusat „Mémoires 1802—1808“ (1879—80); Comte de Cosnac et Ed. Pontal „Mémoires du marquis de Sourches sur le régne de Louis XIV“ (1882—90); Robert de Crèvecoeur „Mémoires du comte Dufort de Cheverney sur les règnes de Louis XV et de Louis XVI et sur la Revolution“ (1886); Cars „Memoires de la duchesse de Tourzel“ (1883); Eugéne Forques „Memoires et relations prolitiques du baron de Vitrolles“ (1883—84); Comte de Contades „Coblenz et Quiberon, souvenir du comte de Contades“ (1885); Broglie „Souvenirs“ (1886—87); Marbot „Memoires“ (1892); Rochechouart „Souvenirs sur la Révolution, l'Empire et la Restauration“ (1892); Talleyrand „Mémoires“ (wyd. Broglie, 1891); E. de Goncourt „Journal des Goncourt“ (1851—70, 1887—88, 1870—84, 1890—92); Ernest Legouvé „Soixante ans de souvenirs“ (1886—1887).— F. Godefroy „Dictionnaire de l'ancienne langue française“ 1880 — 91). W zbiorze „Grands écrivains de la France:“ Molière de Mesuard (1873 — 89); Lafontaine H. Réquier'a i Saint Simons'a „Mémoires“ Boislisl'a (1871—90). Louis Moland wydał dzieła Woltera (1878—85); Assezat i Tourvent dzieła Diderot'a (1875 — 77). Tournent „Correspondance“ Grimm'a i Diderot'a (1877 — 1882). Marivaux napisał „La comédie de Molière“ (1886), a Edmunda Scherer'a wyszła pracowita robota: „Melchior Grimm, l'homme de lettres, le factotum, le diplomate“ (1887). Por. Paul Ginisty „L'année littéraire“ (1885—92): Edouard Noel i Edmond Stoullig „Les annales du Théâtre“ (1875—92). O historji francuskiej literatury pisali: „Histoire littéraire de la France“ (1733 — 1888); „Le lycée ou cours de litterature ancienne et moderne“ (1799); Risard „Histoire de la littérature française“ (1844—61); Demogeot „Histoire de la lit. fran.“ (1889); Geruzez „Histoire de la lit. française depuis les origines jusqu'à la Révolution (1882); tego samego „Histoire de la lit. française du moyen âge aux temps modernes (1852); Villemain „Cours de littérature française“ (1828—29, 1864); Godefroy „Histoire de la littérature française depuis le XVI siècle jusqu'à nos jours“ (1878—81); Paul Albert „La littérature française des origines au XVII siècle“ (1872); „La littérature française au XVII siècle“ (1873), XVIII siècle (1875), XIX siècle (1882 — 85); Kreyssig „Geschichte der franz. Nationallitteratur“ (von Kreszner und Sarrazin, Berlin, 1889); Hettner „Litteraturgeschichte des XVIII Jahrh. II;“ Houegger „Kritische Geschichte der franz. Kultureinfüsse in den letzten Jahrhunderten“ (Berlin, 1875); H. P. Junker „Grundriss der Geschichte der F. L.“ (1889); Engel „Geschichte der franz. Litteratur“; „Psychologie der franz. Litteratur.“ U nas wyszła niezła kompilacja Sarneckiego p. t. „Historja literatury francuskiej“ (Kraków, Spółka wydawnicza, 1898); Wermonty „Historja literatury francuskiej“ (Poznań, 1866). A. Sygietyński „Współczesna powieść we Francji“ (Ateneum, 1881, 1882, 1883); K. Waliszewski „Współczesna powieść we Francji“ (Ateneum, 1886); A. Lange „Studja z literatury francuskiej“ (Lwów, 1897). Dużo informacji znaleźć

można u Brandesa: „Główne prądy literatury XIX wieku“ (5 t., Warszawa, 1882 — 85), oraz „Historja literatury powszechnej“ Scherra, tłóm. przez B. Zawadzkiego (Warszawa, 1882 — 1884), jako też W. Gostomskiego: „Historja literatury powszechnej“ (Warszawa, 1898), oraz w „Dziejach literatury powszechnej z ilustracjami“ opracowanych zbiorowo, a wychodzących w *Bibljotece najcelniejszych utworów* S. Lewentala, pod redakcją P. Chmielowskiego. Szczegółowe i doskonałe wskazówki do studjów nad językiem i literaturą francuską podaje II tom „Poradnika dla samouków“ (Warszawa, 1899 z zapomogi kasy Mianowskiego).

II. *Nauki.* Na kosmopolitycznym gruncie nauki trudniej doszukać się pierwiastku narodowego, niż w literaturze pięknej; można wszakże powiedzieć, że nauka francuska odznacza się świetnemi pomysłami, które dają nieraz początek całym gałęziom wiedzy. Natomiast w opracowaniu szczegółowem literatura francuska ustępuje innym, przyczem ujemną jej stroną jest nieznajomość prac obcych narodów, jakkolwiek w ostatnich czasach zwrot pomyślniejszy daje się tu zauważyć. Przyczyny tego lekceważenia obcych szukać należy w części w usposobieniu narodowem, w części też w tem, że we Francji kwitły już nauki, gdy narody ościenne pogrążone jeszcze były w ciemności, i że długo Francja istotnie ponad innemi narodami znacznie nauką górowała. W *matematyce* umysł francuski świetnie się objawia; w znacznej części matematyka jest dziełem francuskiem. Z dawniejszych słynniejsi są: Ramus i Vieta, który wprowadził do Francji algebrę. Descartes zastosował algebrę do geometrji. Pascal dał początek rachunkowi prawdopodobieństwa i wraz z Fermatem pracował nad liczbami figurycznemi. Rachunek różniczkowy i całkowy, wziąwszy początek w Anglji i Niemczech, najznakomitszych znalazł przedstawicieli we Francji; dosyć przytoczyć nazwiska: d'Alembert, Condorcet, Lagrange, twórca rachunku warjacyjnego, Monge, Legendre, Cauchy, Lacroix, Poisson, Poinsot, Serret, Moigno, Bertrand. Vauban, Folard, Carnot, byli nauczycielami Europy w sztuce fortyfikacji. *Astronomja*, jakkolwiek wzięła początek po za Francją—w Polsce, Niemczech i Anglji,— rozwinęła się jednak teoretycznie dzięki geometrom francuskim, na których czele stoi Laplace, autor mechaniki niebieskiej; słynni też są astronomowie: Picard, Auzoux, rodzina Cassinich, Bailly, Lalande, Delambre, Leverrier, Tisserand. W nowej nauce astronomji fizycznej, **F.** reprezentowaną jest głównie przez Janssena. Teorja obecna *światła*, w zasadzie podana przez Descartesa, rozwiniętą została przez Fresnela, Biota, Couchy'ego; również ważne są prace Fizeau, Foucaulta, Becquerela, Violle'a, Lippmanna. Savard był jednym z twórców *akustyki*, Fourier znacznie rozwinął niektóre części *teorji ciepła*, a doświadczalnie opracowali ją Dulong, Arago Dalton, Gay-Lussac, Régnault, Despretz, Jamin i w. in.; nad *elektrycznością i magnetyzmem* pracowali Coulomb, Arago, Ampère, twórca teorji elektrodynamiki i elektromagnetyzmu, Becquerel, Jamin, Planté, Poincaré. Za twórcę *chemji* uważać można Lavoisiera, Dalton rozwinął teorję równoważników, dalej Berthollet, Thénard, Chevreuil, Gerhardt, Dumas, Pasteur, Wurtz, Berthellot są pierwszemi powagami w nauce. W *mineralogji i geologji* również wiele spotykamy nazwisk. Hauy uzasadnił *krystalografję*, Cuvier stworzył *paleontologję* zresztą wymienimy Saussurs'a, Dolomieu, Cordiera, Brongniarta, d'Orbigny'ego, d'Aubuissona, Moissana. *Botanika* dawno już bardzo się we Francji rozwinęła, i literatura botaniczna **F.** zaleca się wielu wspaniałemi dziełami. Jussieu, a za nim Decandolle, przeprowadzili układ naturalny, a Dumortier, Brissat-Mirbel, Dutrochet, Guillemin, Lefebure, Geoffroy, St.-Hilaire, Dupetit-Thouars, Bory de St.-Vincent i in., zasłynęli już to z prac nad fizjologją, już nad systematyką roślin. *Zoologja* rozwija się właściwie od połowy XVIII w.—Buffon, Adanson, Lacepede, Vicq d'Azyr, Daubenton i in. Cuvier, jako twórca anatomji porównawczej, stanowi w zoologji epokę; po nim słynniejsi anatomowie porównawczy i zoologowie są: St.-Hilaire, d'Orbigny, Valenciennes, Lamarck, poprzednik Darwina, Macquart, Lacordaire, Deshayes, Dumeril, Peron, Blainville, Milne Edwards, Blainville, Quatrefages i w. in. Wzorowi pisarze popularni w naukach przyrodniczych są: Fontenelle, Arago, Figuier, Flammarion, Reclus, Guillemin, Fonvielle, Tissandier. Pisma naukowo popularne są: *Revue Scientifique*, *Revue des sciences*, *La Nature*; co do pism specjalnych, ob. właściwe nauki.

Medycyna. W ogólnej nauce medycyny położyła **F.** bardzo ważne zasługi i wielokrotnie zyskała reformatorskie znaczenie. Najwyżej stały we Francji zawsze nauki lekarskie na czystej obserwacji oparte, stąd postąpiła naprzód przedewszystkiem w anatomji, chirurgji, semjotyce (ob. Djagnostyka). Kiedy w XVI w. medycyna zaczęła rozrywać krępujące ją pęty scholastycyzmu, znajdujemy pomiędzy walczącymi w pierwszych szeregach i z największą energją francuskich uczonych. Brissot, Fernel (1497—1558), Joubet (1529—1585) występują przeciw błędnemu kierunkowi dotychczasowej medycyny, przeciw wyłącznemu oddaniu się naukom Galena i Arabów. Inni francuscy lekarze urzeczywistniają ich reformatorskie idee i realne nabytki dla nauki osiągają. Takimi są anatomowie francuscy owego czasu. Znakomity Sybonius, Etienne (1503—64) i Vesal (1514—64). Jednocześnie chirurgja i akuszerja zmieniły się zupełnie pod wpływem Ambrożego Paré (1517—

90), którego zasługi są niezmiernie ważne i dla kierunku, jaki nadał chirurgji i dla licznych odkryć i ulepszeń operacyjnych. W połowie XVIII wieku zasłynęła szkoła w Montpellier, której przewodnicy wszakże mniej do rzeczywistego postępu nauki się przyczynili, a więcej zajmowali się abstrakcjami o istocie życia i choroby. Tu należą Sauvages (* 1706), sławny przez wprowadzenie po raz pierwszy klasyfikacji w dziedzinę chorób, Bordeus (1722—1766), Barthez (1734 — 1806). Jednocześnie chirurgja, wciąż pielęgnowana, przedstawia naówczas nazwiska głośne na zawsze, jak Jean Louis Petit (1674—1750). Za wpływem La Peyronie (1678—1747) założoną została w Paryżu akademja chirurgiczna (1731), w której chirurgja stanęła bez porównania wyżej, niż we wszystkich innych ówczesnych państwach europejskich; jej przewodnikami byli De la Motte († 1740), Quesnay (1694—1753), Garrengot (1688—1759), Sabatier ojciec i syn, Chopart (* 1779), Bellocq i najsławniejszy ze wszystkich Desault (1744—1795). Ale najjaśniej zaświeciła gwiazda nauki francuskiej przy końcu XVIII w.; oprócz wyliczonych już chirurgów, napotykamy głośne nazwiska we wszystkich niemal innych gałęziach medycyny. Należy ruch, wówczas we Francji się dokonywający, uważać za istotną podstawę całego dzisiejszego kierunku medycyny. Bichat (1771 — 1802) wprowadził zupełnie nieznaną przedtem, a dziś tak ważną naukę o tkankach. Anatomja patologiczna została też wówczas, rzec można, stworzoną i na wysoki stopień doskonałości posuniętą pod kierunkiem Bichata i Corvisarta (4755—1821). Epokę w tym kierunku stanowi Broussais (1772—1838) i jego uczniowie: Dupuytren (1777—1834) w patologji chirurgicznej, Lallemend, Bouillaud. Właściwie tak zwana szkoła anatomo-patologiczna we Francji ma za przewodników Bayla (1774—1805) i genjalnego przeciwnika Broussais'go, Laenneca (1781—1826). Do znakomitych anatomo-patologów należą jeszcze Cravеilhier, Andral (* 1797). Trzecia nauka, jaka pod kierunkiem ówczesnych uczonych we Francji powstała, była to semjotyka; mianowicie Corvisart i Piorry wprowadzili perkusję, a Laennec auskultację. Także i fizjologja po raz pierwszy doświadczalnie badaną była i do nauk fizycznych zbliżyła się przez nowe metody i ścisłość wyników. Najsławniejszymi z tych fizjologów są: Magendie (1783—1831), Longet i już późniejsi Claude Bernard i Brown Séquard. Przy tak położonych podstawach, nauka o chorobach wewnętrznych dosięgła nieznanej dotąd doskonałości i naukowego kierunku. Spotykamy też tu klinicystów, jak Pinel (1745—1826, Begin, Boisseau, Rostan, Chomel (* 1781), Andral, Louis, Trousseau. Zarazem chirurgja przedstawia takie znakomitości, jak Dupuytren, Santon, Velpeau, Malgaigne i in. Tak obszerny materjał wywołał wówczas po raz pierwszy potrzebę specjalności, tak ważnych w dzisiejszej medycynie; spotykamy też specjalnych dermatologów (Ricord, Biett, Casenave), lekarzy chorób nerwowych i umysłowych (Esquirol, Longet i w. in.), pedjatrów (Vallex, Trousseau, Legendre), okulistów (Sichel, Desmarres), akuszerów i t. d. Zrobiwszy w ciągu lat kilkunastu (1815—1840) tak stanowczy i olbrzymi przełom w nauce lekarskiej, medycyna francuska osłabła wprawdzie na pewien czas, ale badania Pasteura nad mikrobami, wskazując nowy kierunek medycynie, znowu stanowisko jej we Francji podniosły.

Geografja we Francji dawniej była zaniedbaną, i dziś jeszcze trafiają się podręczniki geograficzne, odznaczające się bezprzykładną niedokładnością i powierzchownością. Ważniejsi z pisarzów w tym kierunku są: Rougemont i Vulliemin, Bouillet („Dictionnaire universel d'histoire et de géographie* 1858), a zwłaszcza Réclus, autor wielkiego dzieła „La Terre." Wybornych map dostarczyli: Cl. Delisle, d'Anville, Cassini, Barbie du Boccage, Dufour, Brué, Du Frenoy i Elie de Beaumont. Statystyka powstała we Francji już za czasów Richelieu'go, i wielkie w niej zasługi położył sam rząd. Podróżopisarstwo ma także wielu zdolnych przedstawicieli.

Filozofja przedstawia te same okresy, co ogólna **F.**, tożsamość z teologją do w. XV, walki z nią do XVIII, i odrębności. Za Jana Szkota Erygeny (810—877), ojcowie kościoła zyskują tę samą powagę, co Pismo ś., i **F.** zlewa się z religją, pod natchnieniem nauk św. Augustyna. Tenże Erygena daje powód do walki późniejszego Nominalizmu i Realizmu. Szkoły w Auxerre, Aurillac (w Owernji), St. Victor (w Prowancji), wydają wielu filozofów, z których Henryk i Remigjusz, Roscelin, Wilhelm z Champeaux, Abellard, należą do Auxerre i stamtąd wyszłej walki o uniwersalia post rem, ante rem, in re. Gerbert z Aurillac już zapoznaje się z arabską filozofją, Foulbert napróżno ostrzega przed djalektyką, która wiedzie jego ucznia Berengara z Tours do głośnej walki o eucharystję z ortodoksą Lanfrankiem. St. Victor słynie z mistycyzmu (Bernard z Clairveaux, Walter, Hugo i Ryszard z St. Victor). Racjonalny kierunek Abellarda nosi to samo piętno niesubordynacji galikańskiej, co dawniejszej Ireneusza i in., a nadto ma cechy (późniejszej) sztuki francuskiej popularyzowania pięknie i lekko myśli Erygeny, Szkota i Anzelma. Aleks. Hales († 1245) pierwszy wszystkie dzieła Arystotelesa i część komentarzy z arabskiego poznał i użył do teologji, równie jak bisk. Wilhelm z Owernji. Paryski uniwersytet, odrzuciwszy podręczniki Occama 1339 r., 1340 zakazał nominalizmu, 1473 wszystkich nauczycieli przysięgą zobowiązał do

wykładów realizmu, lubo już 1481 znów nominalizm dozwolono objaśniać. Piotr z Ailly († 1425), w filozofji trzymający środek między sceptycyzmem a dogmatyzmem, przyznający powagę Biblji przed tradycją, soborom nad papieżem, oraz jego uczeń i przyjaciel Gerson († 1429), mistyk podobnie jak Saboude, oraz Gabrjel Biel, *ostatni scholastyk*, są reprezentantami bądź schyłku uległości teologji, bądź początku opozycji. Piotr de la Ramée († 1572) zbijał już nietylko scholastykę, lecz i djalektykę Arystotelesa, Gassendi starał się pod wpływem odnowionych nauk starożytności, łączyć teologję z epikureizmem i jest twórcą nowoczesnego naukowego materjalizmu. René Descartes († 1650), przyjąwszy dualizm ciała i ducha, zupełnie różnorodnych i niezłączonych tylko pod naciskiem Boga, sprowadził *okazjonalizm* Guelinxa Clauberga, Ludwika de la Forge, Cordemoya i Malebranche'a (1715), *monizm* Spinozy i *monadologję* Lejbnitza. Nadto powstała szkoła *francuskich mistyków* w Port Royal (Pascal), Poiret i inni, oraz *materjalizmu*, którego całkowity system dał Holbach († 1789), łącząc mniej więcej wykształcone strony empiryczne materjalizmu de la Mettrie († 1751), sensualizmu (Condillaca), determinizmu (Diderota), ateizmu (Freret 1749) i egoizmu (Helvetiusa, St. Lamberta, Volney'a, Condorceta), w jeden system przeciwny teologji. Sceptycyzm, zaczęty przez Michała Montaigne († 1692), w *Baylim* doszedł do szczytu. **F.** XVIII w. głównie ma charakter opozycji przeciw dogmatom i form istniejącego państwa i kościoła, wszystko opierając na naturalizmie. Tak Voltaire zbijał religję, opierając się na Newtonie i Lockem, Maupertuis kosmologję Descartesa, Montesquieu absolutyzm, Rousseau i Balleux zasady dotychczasowej pedagogiki i estetyki, Helvetius etyki, Robinet, stawiąc system stopniowych typów do człowieka, uprzedza Schellinga, Bomet i Condillac materjalizuje duszę. *Encyklopedja*, wydawana przez d'Alemberta i Diderota, przy współudziale Voltaira, Rousseau, Grimma, Holbacha, Turgota, Jancourta i innych, reprezentuje cały ten nastrój. D'Alembert, wątpiący o możności poznania ducha i materji, skreślił do niej wstęp na zasadach podanych przez twórcę indukcji, Bakona z Werulamu. Diderot wyznawał w końcu panteizm, czczący bóstwo w prawach natury, prawdzie, pięknie i dobru, atomom przyznawszy poznanie, przekroczył nawet materjalizm. Cabanis rozwinął w duchu Condillaca psychologję i fizjologję, Destutt de Tracy (ideologja), Laromiguière i in. dalej pracowali sensualistycznie. De Bonald († 1840), Lamennais († 1854), de Maistre († 1821), tworzą szkołę *teologiczną* (1⁰ tradycjonalną, 2⁰ sceptyczną, 3⁰ ultramontańską). Szkoła *psychologiczna*, niezawisła od pozytywnej teologji, w psychologji punkt wyjścia filozofji upatrująca i rozwijająca system Descartesa, ma przedstawicieli: Royer Collard († 1845), de Biran († 1824), Cousin, Jouffroy († 1842), Bouillier, rozwinęli *szkołę elektyczną*, a August Comte († 1857) *pozytywną*, będącą związkiem socjalizmu i empiryzmu. Wśród wychowańców filozofji Comte'a zasłynęli Littré, oraz Renan i Taine, z dwóch ostatnich jednak każdy wyrobił sobie samodzielne stanowisko i wywarł wielki wpływ na współczesną umysłowość francuską. Pod wpływem Cousina historją **F.** zajęli się Ravaisson, Hauzeau, Remusat, Damiron, Saisset, Janet, J. Simon. Niemiecka **F.** wpłynęła na dzieła takich, jak Renouvier, Leroux, Bastiat, Quinet, Renan, Taine, Michelet, J. E. Vacherot, Littré, a we francuskiej Szwajcarji Vinet, Sécrétan. Por. Dawison „Mémoires pour servir à l'histoire de la philosophie au XVIII siècle" (1858—64); tego samego „Essai sur l'histoire de la philosophie en France au XIX siècle" (1846); Taine „Les philosophes classiques français du XIX siècle" (1857, 1868); Janet „La Philosophie française contemporaine" (1879); Ravaisson „La philosophie en France au XIX siècle" (1885).

Filologja. Języki klasyczne uprawiano we Francji oddawna z największem zamiłowaniem. Jednakże o filologji, jako nauce, nie może być mowy wcześniej, niż na początku XVI w. Właściwym twórcą i krzewicielem filologji klasycznej (mianowicie nauki języka greckiego) jest Budaeus w epoce Franciszka I. Obok niego położyli na tem polu największe zasługi: Jul. Cezar Scaliger, Rob. i Henryk Etienne (Stephanus), Pithöus, J. J. Scaliger, Muretus, Turnebus, Lambinus, Hotomannus, Izaak de Casaubon; jako tłómacze godni uwagi: Colin, Millet, Amyot, Dupinet i t. d. Pod absolutnemi rządami Ludwika XIV nauka filologji, mimo cennych wydań *ad usum delphini*, znacznie osłabła; mnożyły się za to przekłady i brała przewagę filologja realna, zwłaszcza archeologja artystyczna. Do najznakomitszych uczonych w tym czasie należą: Vigerus, Salmasius, Polmerius, Tonaquil, Lefèvre i jego córka Anna Lefèvre, Dufresne, Andrzej Dacier, jego żona Anna Dacier, Danet, Cantel, Larue, J. Hardouin, Pomey, Petavius. Nowy zapał dla nauki filologji rozbudził się około połowy XVIII wieku, ale ostygł znacznie w następnych, nawskroś realnych czasach. Najcelniejszymi filologami w XVIII i XIX wieku są: M. Fréret, J. Pellerin, d'Anville, Montfaucon, Caylus, Crévier, K. de Bresses, Villvisin i Lorcher. W najnowszych czasach zasługują na uwagę: J. J. Barthélemy, Sainte-Croix, Volney, Clavier, Boissonade, Couvier, Letronne i t. d. Do studjów nad *językami wschodniemi* pierwszy poped dali: Savary de Brèves, Aquinas (1629) i Wallius (1632); godnymi ich następcami są: Herbelot, Galland, Gagnier, Lacroix, Renoudot i t. d. W literaturze i krytyce biblijnej odznaczyli się szczególnie: Capellus, Morin Bochart, Calmet,

a zwłaszcza R. Simon. Od Ludwika XIV do rewolucji najczynniejszymi byli: Morigny, Cordonne, de Guignes, Langlés, Anquetil du Perron, Fourmont i t. d. Założone 1822 r. *Société asiatique* przyczyniło się niemało do studjów orjentalnych. *Chiński* uprawiali szczególnie Abel Rémusat i Klaproth, ostatniemi zaś czasy St. Julien i Pauthier; *sanskryt* Chézy i Langlés, *indostański* Garcin de Tassy, *zend* Burnouf, *turecki* Kieffer, Bianchi i Jaubert; *hebrajski* Rénan; *armeński* St. Martin; *egipski* Champollion; *arabski* Sylvestre de Sacy, Perceval i Delagrange; *georgijski* Klaproth i Brosset; *malajski* Jacquet. Gruntowne badania języka i bogatej średniowiecznej literatury francuskiej nowe we Francji dla filologji otworzyły pole (ob. *Francuski język*).

Francuska muzyka przedstawia się zrazu w formie sonetów, soulas, lais, albas, serenas i różnych kanzon, które układali wynalazcy (trouvères), a *żonglerzy* prowansalscy zastępczo odśpiewywali. Nazwa *vaudeville* (ob.) ma nawet pochodzić od jednego gatunku (vire-lay) najdawniejszych tych pieśni z muzyką łączonych. Niezależnie od tej narodowej muzyki, pod wpływem muzyków włoskich (Acorades 996, Theodoros w Metz i Benedykt w Soissons, uczących za Karola W. muzyki), szerzy się śpiew kościelny, który uprawiają Henryk, Remigjusz z Auxerre, Odilon z Cluny, a dzieła teoretyczne pisze Jan de Muris. Z Adamem de la Hale z Arras (1280) i Wilhelmem z Machault (1264) zjawia się polifonja w muzyce trubadurów, która przenika nawet do muzyki kościelnej i w formie rozkosznych lais (lay) przeplata creda i in. ustępy mszy. Wszakże melodje wiele cierpiały z powodu kontrapunktu, wedle którego zasad przerabiano je bezwzględnie na wymagania ucha, Giles Binchois (1450), Antoni Busnois, kapelmistrz Karola Zuchwałego (z Temeraire) i kilku innych; Jan Mouton (za Ludwika XII) i Bromel, uczeń Ockeghama, kapelmistrza Ludwika XI, słynęli w tym rodzaju. Za Franciszka I i poprzedników, stosunki z Włochami, oraz potrzeba śpiewania psalmów protestanckich, nowy dały popęd **F. M.** Duiffoprugear, boloński lutmistrz (muzyk i fabrykant), Albert, Verdelot, Sermisy i in., zwłaszcza Klemens Jannequin (1544), autor inwencji na 4—5 głosów i obrazu muzycznego „Bitwa pod Marignan," oraz Klaudjusz Goudimel z Besançon (utopiony 1572 za napisanie muzyki do psalmów Morota i Bèze) godniejsi są wzmianki. J. A. Baif założył wreszcie akademję muzyczną, w której Karol XI grywał. Eustachy du Cauroy z Beauvais († 1609) unieśmiertelnił się wielu melodjami swych gawotów i t. d., zamienionych w Noëls (kolędy). On to skomponować miał „Vive Henri IV" i „Charmante Gabrielle" (d'Estrées). Wtedy i feerje, dla których 1313 zbudowano teatr, przechodzą w tak zwany balet, mieszaninę tańca, śpiewu i deklamacji (1581 pierwszy „Ballet comique de la Royne"), który obok obcych oper (1645 „La Feste théatrale de la Finta Passa"; 1647 Monteverdego „Orfeo e Ereudice"; 1660 „Ercole amante"), za Ludwika XIV rozwija się w wysokim stopniu. Pierwsze opery Cambert i Perrin (1691—72) napisali p. tyt. „Pomona" i „Les peines et les plaisirs de l'amour", wszakże maszynerje, jak w dawnych feerjach, główną grały rolę *(la comédie des machines)*. Orkiestra *(la bande des 80 violons du roi)* przez *les petits violons* Lulego (ob.), podobnie jak libreto przez Quinea ulta (Molière'a nieco dawniej) stanowczo się reorganizują. Akademja królew. muzyki, 1672 przez Lulego złożona, jest początkiem W. Opery, a system jego muzyki, przeważnie oparty na recitativach, trwa do czasów Rameau (1733), który rozwinął chóry, zbogacił nowemi metodami instrumentację i wywołał walkę między stronnikami Lulego i swojego systemu. W Andrzeju Campre († 1735) może najtęższego miał przeciwnika Rameau, przeciw któremu wystąpili znowu Włosi (1752), poparci przez Rousseau w teorji i czynie, oraz Jomelli, twórcy opery komicznej, Leo, Duni, Philidor Gretry i in. 1774 Gluck (ob.) zagłuszył tę waśń nową zasadą stosowania melodji i rytmu do ducha akcji, w czem go dzielnie wsparł librecista Calzabigi i du Rollet. Przedmowa Glucka do Alcesty podniosła na takie stanowisko dramat (libreto), jakie dopiero Wagner mu teraz przypisuje. Piccini (1778), rozwijając przeciwnie melodję, stał się poprzednikiem Rossiniego i Verdego. W walce, która stąd wynikła między Glukistami a Picinistami, jak niegdyś między Lulistami i Ramistami, wziął udział cały świat literacki. Jednocześnie muzyka instrumentalna podnosi się: obok organistów Bournonvillów (3), Marchanda (przeciwnika Bacha), słyną jako twórcy szkoły skrzypków francuskich Senaillé (* 1668) i Leclaire, waltornista Lebrun, fleciści Hugo, Devienne, klarnecista Michel, fagocista Ory i in. Szkoła śpiewu i deklamacji barona Breteuil (1784) ustępuje konserwatorjum, założonemu 1799 wedle planu Bern. Sarrette, które wydało śpiewaków, jak Garat, Nourrit, Rolin, Despéramons, Lecomte, Ponchard i in., panie Branche, Maillard i t. d., skrzypkowie Viotti, Kreutzer, Allard, Habeneck, Girard i t. d., fortepjaniści Adam, Boieldieu, Kalkbrenner, Pleyel, Bertini, Molinos, Prudent, Godefroid i t. d.; 1789 perukarz Leonard i Viotti tworzą operę włoską. Mehul, wielbiciel Glucka, pierwszy w finałach gwałtowne modulacje i niespodziane kadencje wprowadza, arje i zbiorowe ustępy, oraz instrumentacje wykształca. Rewolucję tę (od 1790) uzupełnia Cherubini, rozwijając harmonję. Z Della Marią († 1800) nastaje reakcja, która wpłynęła nawet na Méhula, muzyki łagodnej, kojącej umysły po wstrząśnieniach rewolucji. Boiel-

dieu, Herold, Auber, Halévy, Adam, po zabłysnięciu Spontini'ego bez echa na scenie francuskiej, podnoszą tradycje dawnej opery komicznej, której ostatni nadał właściwe piętno lekkości, dowcipu, niezawsze nowych i oryginalnych melodji. Halévy i Herold są przedstawicielami poważnej opery francuskiej. Fel. David odznacza się orjentalizmem w muzyce, którą z Berliozem, Onslowem i in. więcej z orkiestrowej strony opracowywa. Z Gounodem i Offenbachem opera francuska rozwija się w dwu przeciwnych kierunkach. Z pierwszym wkracza w sferę niemieckiej muzykalności i literatury, kojarząc najpiękniejsze obu kwiaty. Ostatni, żywy obraz drugiego cesarstwa, prostytuuje twórczość melodyjną i spryt instrumentacyjny w operetkach wodewilowego zakroju. Rossini, Meyerbeer, jak dawniejszy Spontini, są właściwie kompozytoramî Paryża, jako stolicy Zachodu, aniżeli Francji. Chozon, Chevé słyną jako założyciele szkół specjalnych śpiewu, które Delaporte przekształcił w orfeony (ob.). Por. Chouqueta „L'Histoire de la musique dramatique en France" (Paryż, 1873).

Francuska sztuka, *a) Budownictwo.* Prócz niewielu zabytków z czasów celtyckich i rzymskich (Porte de France, Maison carrée, cyrk w Nimes, i Pont du Gard w okolicach; Porte St. André w Autun, termy Juljusza w Paryżu i t. d.), na których powstały budynki epoki merowingow-

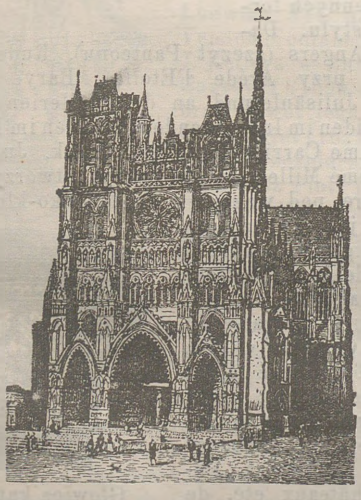

Katedra w Amiens (w. XIII).

skiej (Porta Nigra w Trier, kościół St. Denis VII wieku pod Paryżem, kruchta St. Gervais w Rouen z IX, kościół i baptisterium św. Jana w Poitiers i t. d.) i karlowingowskich (opactwo Fontanelles, w XI wieku, zwłaszcza w Normandji), rozwinął się *styl romański* (w Caen, Bayeux, Rouen, N. Dame du Port w Clermont i t. d.), którego specjalną francuską cechą jest otaczanie chóru wieńcem, a potem wielokątem kaplic (Avignon, Vienne, Vaucluse, S. Giles pod Arles i t. d.). Mieszaninę gotyku z romantykiem (St. Germain du Prés w Paryżu, fasada St. Denis, Notre Dame w Evreux i Etampes i t. d.) zastępuje *styl gotycki*, ostrołukowy, w XIII wieku (Notre Dame w Paryżu, katedra w Amiens, zaczęta 1220 przez R. Luzarches, w Rheims, Chartres), którego najsłyn-

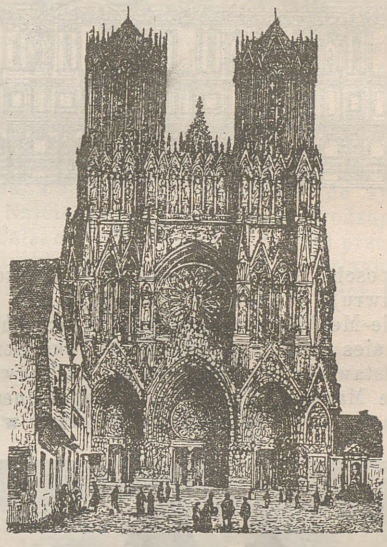

Katedra w Reims (w. XIII).

niejszym przedstawicielem jest Piotr de Montereu i Eudes de Montreuil za Ludwika św. Schyłek gotyku, jako *styl płomienisty* (flamboyant), w XV wieku odznacza się linją krzywą odpowiedniego kształtu, w osadzie okien, wiszącemi sklepieniami i t. d. (katedra w Alby, Orléans, St. Madeleine w Troyes, palais de Justice w Rouen, hotel Cluny w Paryżu, szpital w Beaune, mieszka-

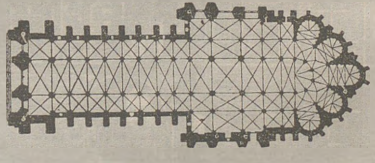

Plan katedry w Reims.

nia w Bourges). *Styl promienny* (rayonnant), z rozkwitu gotyki, objawia się w katedrach Reims i Meaux, Metz, Perpignan, Narbonne i t. d. W epoce wojen włoskich, pod wpływem tamtejszej architektury starorzymskiej, powstaje *styl odrodzenia* (renaissance), znany z chóru St. Pierre w Caen, zaczętego przez Gohiera 1521, zamków w Blois, Gaillon, pałacu w Nancy (spalonego r. 1872), zachodniej fasady Luwru (przez Pierre

Lescot) i ratuszu w Paryżu i Reims, zamku w Fontainebleau, Azai le Rideau, Chambord, zbudowanego przez Piotra Nepvau, Tuileries przez Filiberta Delorme. Obok tych gmachów królewskich wznoszą się prywatne Duprata w Nantouillet, Semblançay w Tours, konetabla Montmorency w Econe i Chantilly. W XV wieku styl staje się

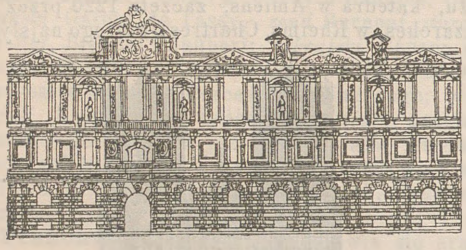

Galerja Henryka IV.

coraz oschlejszym, choć i tu Perrault (kolumnada Luwru), Soufflot (Pantheon), Ange Gabrjel (Garde-Meuble) mają piękne chwile; l'hôtel des Monnaies Antoine'a i szkoła lekarska Gondonina przedstawiają odwrotną stronę. Za Ludwika XIV słynie Mansard i Perrault. Z Napoleonem I zaczyna się styl starorzymski, widoczny w kolum-

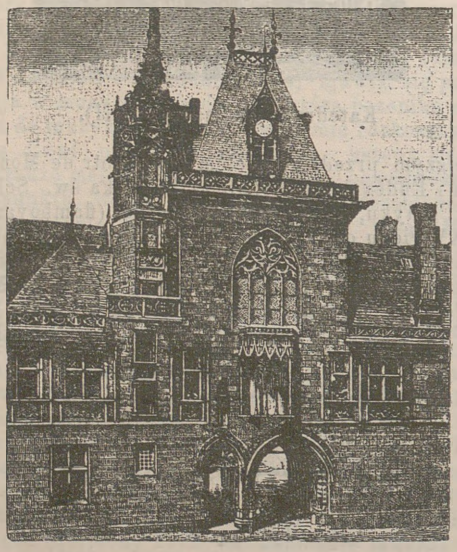

Dom Jacques'a Coeur w Bourges (w. XV).

nach (Vendôme przez Bergereta) i łukach tryumfalnych (de l'Etoile Chalgrina i Bloneta 1806—1836). Budowle i ten styl kończyła restauracja (de la gloire d'Armée, późniejsza St. Madeleine, Vignona i Huvégo, 1806—1830, giełda Brougnarta i Labarre'a 1808—1826, także łuk du Carrousel Perciera i Fontaine'a; kolumna Lipcowa Adavoine'a). Napoleon III wykonał myśl stryja aby połączyć Luwr z Tuilerjami, zbudował Wielką Operę, ratusz, przecięciem nowych ulic i bulwarów (Hausman), zachęcił do budowli pałaców, których styl, podobnie jak gmachów publicznych, nadzwyczaj jest różnorodny. — *Visconti* najsłynniejszy dał plan połączenia (1852—1857) Luwru z Tuilerjami. Budownictwo pod Napoleonem III stopniowo, a potem coraz silniej wyzwalało się ze szkoły stylu dawnego i rwało się ku nowszym czasom, ku nowej sztuce, którą reprezentują: Garnier—w budowie Wielkiej Opery, Ballu i Deperthes—ratusza, Davioud i Bourdais—pałacu Trocadero, potem Questel, Lalande, Brocswillwald, Abaché, Vaudremer, Corroyer i inni, i traktowali nową sztukę w odmiennych formach stylu. Dawid d'Angers (szczyt Panteonu), Rude i Etex (grupy przy Aréde l'Etoile), Barye (Löwen an der Julisäule und an den Tuilerien), Duret (Kariatiden im Inwalidendom arbeiten im Louvre), Guillaume Carrier Belleuse, Czauk, Jules Thomas, Aimé Millet (ozdoba opery) stworzyli dzieła, które pod względem akademicko-klasycznej formy jeszcze dziś są niedoścignione. Porów. Violet-de-Duc „Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siècle" (Paris, 1854—69); Gonse „L'art gothique" (1890); Berty „La renaissance monumentale en France" (1864); Sauvageot „Palais, châteaux etc. de France du XV au XVIII siècle;" Lübke „Geschichte der Renaissance in Frankreich" (1885); Bloudel „Architecture française" (1752 — 1756); Guzeitti „Geschichte des Barockstils, des Rokoko und des Klassicismus" (1888); Rouher „L'art architectural en France depuis François I jusqu'à Louis XIV" (1859 — 1860); E. Daiy „L'architecture privée au XIX siècle"

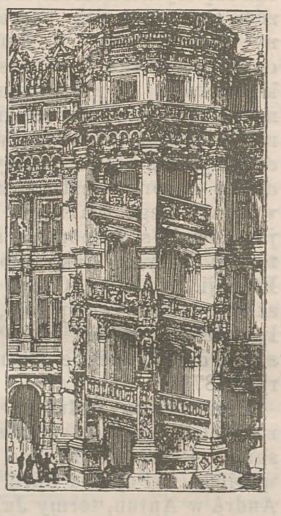

Schody zamku w Blois.

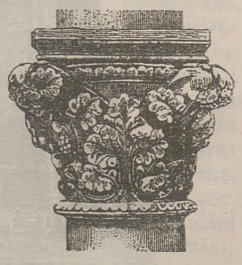

Głowica katedry w Laon.

(1860—77). — *Rzeźba.* Z epoki gallo-rzymskiej są nagrobki w St. Denis Childeberta, Chlotara II i Fredegondy. Słynne są rzeźby z XIII wieku w katedrach Chartres, Reims, Amiens, drzwi bronzowe w St. Denis przez Sugera, oraz nagrobki dwu biskupów z Amiens, oraz Jana, syna św. Ludwika. Z XV i XVI wieku święci z Solesmes, w klasztorze pod Sablé, nagrobki kardynałów z Amboise w katedrze w Rouen, nagrobki Franciszka II i żony jego Małgorzaty de Foix, książąt Bretanji w Nantesprez, Michała Colomb, nagrobek Ludwika II i Anny Bretańskiej w St. Denis przez Jana Juste z Tours, posągi Franciszka I i Klaudji w St. Denis przez Piotra Bontemps, nagrobek admirała Chabot w Luwrze przez Jana Cousin († 1589). Benvenuto Cellini (1540—1545) i Primaticcio wprowadził styl włoski, który pielęgnowała *szkoła Fontainebleau:* Germain Pilon, Dominik de la Barrière (Domenico Fiorentino) w Tours, Jakób d'Angoulème, Mikołaj Bachelier, Bartłomiej Pieur; najgorsza manjera za Janem z Bolonji Piotra Francheville (* 1548), Jakób Sarazin († 1660) i bracia Franciszek i Michał Auguier. Za Ludwika XIV wyrobił się *styl dworski*, teatralny, pod despotycznym kierunkiem malarza Le Bruna (ob.) Girardon (1630—1715), twórca konnego posągu Ludwika XIV na placu Vendôme, odlanego przez J. Kellera w Zurychu, i Coysevox (1690 — 1720) brali nawet jego wzory. Piotr Pujet (1622 — 94), malarz, rzeźbiarz i architekt, oraz Piotr Le Gros (1666 — 1719) są samodzielni i naturalniejsi. Lenôtre jako modelator figur z drzewa, i Boullé stolarz tu także należą.

J. A. Houdon (w. XVIII). Biust Woltera.

Kierunek manjerowy do śmieszności rozwinęli: Lemoine, Stodtz, Falconet, Coustou, naturalistyczny: Bouchardon (1698—1672) i Pigalle. Za cesarstwa słynęli 2 uczniowie Lemoine'a: Houdon (1741—1828) i Pujou (1730—1809), a po zimnem naśladownictwie antyków przez Chaudeta, Bosio, Cartelliera i in. marmury Elgina i prace Canovy prócz podrzędniejszych (Costot, Roman, Le Maire, Dumont i in.), wywołały arcydzieła *Davida d'Angers*, jako reakcję charakteru i przyrody. Odtąd powstały 2 kierunki rzeźby: antykom hołdują członkowie instytutu; naturalistyczny kierunek rozwijają Jakób Pradier (1786—1852), A. I. Clésinger, Jules Cavalier i in.; Hipolit Maindron i August Préault odznaczyli się dramatycznością swych rzeźb, An. L. Barye grupami zwierząt. Rzeźba od czasów drugiego cesarstwa wzniosła się do wyżyn, na których do dziś pozostała. Ponieważ rząd popiera tę sztukę i w Rzymie istnieje francuska akademja rzeźbiarstwa, przeto te okoliczności tak posunęły tę szkołę naprzód, iż żadna inna pod względem wiedzy gruntownej i stylu w wykonaniu z nią się równać nie może. Prąd ku realizmowi najlepiej odźwierciedlał życie i skłonności ludzkie, bo zamiast alegorji i klasycznych bóstw, zaczęto odtwarzać rzeczywistość. Dawny idealizm zwyciężonym został, czego dokonali zręczną ręką: Elesinger, Schonewerk, a przyczynili się jako dzielni mistrzowie: Carpeaux, Frémiet, Cabet, Cain, Cordier, Moreau, Dubois, Delaplanche, Falguière, Bartholdi, Bavrias, Rodin, Mercié. W ostatnich czasach, w rzeźbie, podobnie jak w malarstwie i literaturze, objawiła się skłonność do symbolizmu. Najciekawszem dziełem tego rodzaju był posąg Balzaca, wystawiony w r. 1898 przez Rodin'a i traktowany w sposób tak oryginalny, że wywołał powszechne zdziwienie w całej Europie. — *c) Malarstwo*, jak wszędzie, tak i we Francji rozpoczyna się minjaturami w rękopisach (*Evangelarium* z bibljoteki Luwru i publicznej paryskiej, *Biblja* Karola Łysego), i tu słynie Jan Fouquet z Tours, nadworny malarz Ludwika XI, który tła swoich minjatur wypełnia krajobrazami i t. p., naśladuje antyki i sztukę, zna perspektywę; słynne są w tym rodzaju książki do modlitw Anny Bretańskiej i Renego le Bon. W XVI wieku Claude, Bernard Palissy, Guillaume, Jan Cousin i in. na szybach malują; po założeniu przez Franciszka I fabryki emalji w Limoges, słyną w tej sztuce: Jan Limousin, Piotr Reymond, Jan Court, Vigier i in. Malarstwo dekoracyjne było w ręku Włochów (Rosso, Primaticcio i in.), zdobiących Fontainebleau, co wytworzyło szkołę malarską tej samej nazwy, co w rzeź-

Fr. Clouet (w. XVI). Eleonora de France.

biarstwie. Prócz T. Clouet Janet, stronnika szkoły flamandzkiej, i Jana Cousin, czerpiącego natchnienie z Rafaela i Buonarotti'ego, za Primaticco poszli M. Freminet, Toussaint du Breuil, Jakób Bunel. Od 1625 Caracciowie i Caravaggio

Hiacynt Rigaud (w. XVII—XVIII). Portret Ludwika XIV.

nowym kierunkiem natchnęli Valentina, Blancharda, Voueta. Z *Mikołajem Poussin* († 1655), Kacprem Dughet, zwanym *le Gaspre*, uczniem i szwagrem Poussina, i Claude Gelée zwanym *le Lorrain*, najlepszym pejzażystą, rozpoczyna się oryginalna szkoła francuska. Z ich naśladowców

Franciszek Gérard (w. XVIII—XIX). Cesarzowa Józefina.

słynniejsi dwaj Lenain, dwaj Courtois (Jakób, zwany *le Bourguignon)*, malarze bitew, krajobrazista Patel le Bon, humorysta Jan Callot, Mikołaj Mignard, zwany *d' Avignon* (od niego *mignardise*, przesada). Obok Poussina, pełnego wzniosłości dramatycznej, o kolorycie posępnym, występuje Lesueur (1617—1655) o delikatnym i łagodnym kolorycie, Le Brun (1619-1690), teatralny, o rysunku niedokładnym, ale frapujący, stąd ulubiony Ludwikowi XIV i Filip de Champagne, portrecista i autor słynnego *Zjawienia się św. Protazego i Gerwazego.* Uczeń Lebruna Jouvenet z Ruen (1647 — 1707), znany z obrazów „Połów cudowny" i „Ester przed Aswerem," Santerre (1651—1717) z „Teresy;" de la Tone, Bon i Ludwik Boullongne, razem pracujący nad kaplicą wersalską, Lemoine (1688—1737), twórca „Salonu Herkulesa," zachowują tradycje malarstwa za Ludwika XIV. Watteau z Valenciennes (1684—1722) z Lancretem i Paterem dali początek nowemu stylowi, pełnemu wdzięku, kokieterji, ale i nienaturalności. Podobnie rodzina Vanloów przechodzi w afektację, F. Boucher i jego zięciowie, Des Hayes i Baudouin, plugawe sceny malują, Greuze (1726—1805) wpada w sentymentalizm, J. M. Vien (1716—1809) i jego uczeń Jak. Lud. David oczyszczają sztukę z pomocą wzorów antycznych, lubo swą despotycznością, jak Lebrun za Ludwika XIV, zgubił malarstwo. Napoleon I założeniem „Musée Napoléon" i dyrektor tegoż Denon skuteczniej wpłynęli na podniesienie sztuki, tak, że nawet David poszedł za ich kierunkiem. Zasłynęli A. Gros, Gérard, z obrazów historycznych, w czem byli uczniami Davida, uwieczniającego epokę Napoleona w malarstwie. Guérin i Proudhon malowali antyki lub obrazy fantazyjne. Isabey minjaturzysta i rysownik kredkowy, K. Vernet malarz bitw i koni, Redonte, Vandael, 2 Spaendouch, malarze kwiatów, Le Prince, Dolliny, sceny domowe przedstawiają. Z walką romantyków i klasyków w literaturze występują stronnicy pierwszych Delacroix E. (ob. drugich Géricault, Ingres M.) (1867), Paul Delaroche (ob. 1791—1824) odznaczył się dokładnością rysunku i szczegółów historycznych, obok wielkiej czułości („Kaźń J. Grey"), Ary Scheffer (1858), filozof w malarstwie, prócz arcydzieł historycznych, dał szereg poetycznych obrazów z Fausta Goethego. Leopold Robert słynie swym obrazem „Żniwiarzy w bagnach pontyjskich" (1831), dalej Decamps, Lehman, Hipolit Flandrin († 1864), Meissonier, Horacy Vernet († 1863 roku) uwiecznił czyny bohaterskie Francuzów w Algierze, jak niegdyś David Napoleona I, dalej Gérome, T. Courbet, Glaise i in. Jako portreciści: Winterhalter, 2 Dubufe i in.; pejzażyści: Marilhat, Wickenberg, P.

L. David (w. XVIII—XIX). Portret Bonapartego.

Flandrin, Justin-Ouvrié, T. Gudin, Rosa Bonheur, A. Dedreux, F. Rousseau, G. Deville, n. G. Doré, Tony, R. Feury, Cobanel. W podobny sposób malarstwo historyczne zwróciło na siebie uwagę nietylko przez wykonywanie rzeczy materjalnych, lecz i przez uwzględnienie strony duchowej danej chwili. Malarstwo było odbiciem rzeczy przeszłych, których bez znajomości historji zrozumieć nie można było (malarstwo programowe). Szkoła romantyczna była wykwitem wyobraźni, a w kolorach chciała przewyższyć naturę: „Exagérer la beauté“ stało się hasłem na punkcie kolorystyki. Jako adeptów tego prądu można wymienić: Couture, Gleyre i Cogniet, których delikatne malowidła co do kolorów należycie się odznaczyły w sztuce francuskiej. Między uczniami Couture'a odznaczył się Puvis de Chavannes, którego główne freski znajdują się w Panteonie. Z uczniów Cogniet'a najbardziej się

Ludwik David (w. XVIII—XIX). Przysięga Horacjuszów.

odznaczył Sissonier swemi wyraźnemi, charakterystycznemi i pewnemi pod względem psychologicznym malowidłami. Ze szkoły Cogniet'a, plastyczny w swoich obrazach Bonnet i również nie o wiele słabsi w tym kierunku Guillard, Jacquemart, Feyen-Perrin i inni. Od Delacroix zaczyna się okres malarstwa przesiąkłego nerwami. Połączenie strachu i lubieżności. Gérôme, Boulanger, Laurens, Laudelle, Jalabert, Doré, Regnault, Rochegrosse, Gervex. W dziełach bitew — Neuville i Detaille. Najwybitniejsi z romantyków utworzyli drugą szkołę; przenieśli się z Paryża do Fontainebleau, skąd powstała „szkoła Fontainebleau albo Barbizon,“ uprawiająca specjalnie krajobraz i pragnąca za pomocą kolorytu i oświetlenia wywołać w obrazie nastrój. Do szkoły tej zaliczają Corota, Daubigny'ego, braci Rousseau, Juljusza Dupré, Bretona, Milleta, etc. Był to zarazem zwrot do realizmu, malarze ci bowiem nie upiększali natury, lecz dążyli do prawdy i prostoty. Powoli ze szkoły tej rozwinął się impresjonizm (ob.), dążący przedewszystkiem do oddania gry światła, jego wibracji i rozkładu. Najwybitniejsi w tym kierunku byli: Manet, Monet, Pissaro, Gervex, Bastien-Lepage, Lhermitte, Morisot. Szkoła ta, pomimo przesady, w jaką wpadali krańcowi impresjoniści, wywarła dodatni wpływ na całe malarstwo europejskie, które porzuciło dawny konwencjonalny sposób wydobywania efektów świetlnych i wywołała nowy ruch, nowe problematy malarskie. Artyści, jak Dagnan Bouveret, Roll, Boldini, Bérand, Carrière, Duez etc., zdumiewają oryginalnością pomysłów i techniki. Ta ruchliwość i dążenie do oryginalności w połączeniu z wpływami prerafaelitów (ob.) angielskich, oraz z prądem mistycznym w literaturze, stworzyła w ostat-

Mikołaj Poussin (w. XVII). Krajobraz heroiczny.

nich szkołę symbolistów (ob.), którzy starają się doskonałość nowoczesnej techniki zużytkować do celów idejowych i wywoływać w widzu za pomocą obrazów uczucia i nastroje duchowo-mistyczne. Sławnemi były wystawy t. zw. *Różanego Krzyża*, którym przewodniczył znany romansopisarz okultysta S. Peladan (ob.). Wogóle malarstwo francuskie współczesne zajmuje w sztuce europejskiej stanowisko najwybitniejsze i wywiera wpływ na wszystkie narody. Jak niegdyś do Rzymu, tak dziś wszyscy malarze jeżdżą na studja do Paryża. Por. Herbé „Histoire des beaux arts en France par les monuments“ (Paryż, 1847, z atlasem); E. Chesneau „La peinture au XIX siècle;“ „Peintres et statuaires romantiques“ (1880); Duret „Les peintres impressionistes“ (1878); J. Meyer „Geschichte der modernen franz. Malerei seit 1789“ (1866—67); Muther „Geschichte der Malerei im XIX Jahrhundert.“

Francuski język. Język francuski powstał w rozwoju rzymskich narzeczy ludowych (*lingua Romana rustica*), które utrzymywały się obok prawidłowo wykształconej mowy piśmiennej (*sermo*

urbanus), a rozkrzewione przez wojska rzymskie w Galji, nietylko wyparły mowę celtyckich pierwotnych mieszkańców (z wyjątkiem Bretanji), lecz nawet pod koniec VII w. zapanowały i nad językiem germańskich zdobywców. Od tych ostatnich (Franków) otrzymał tworzący się wówczas język francuski swą nazwę *(Francisca, Francica)*, gdy tym czasem dawny znany był jako galijski *(Gallica)*, albo romański *(Romana rustica)*. Na początku zaraz IX stulecia język gallo-romański rozszczepił się na dwa główne, charakterystycznie odmienne narzecza: południowo-francuskie czyli prowansalskie *(Roman provençal, langues d'oc)* i północno-francuskie *(Roman wallon, langue d'oil* albo *d'oui)*. W ciągu wieków średnich oba te narzecza istniały obok siebie jako piśmienne, aż stopniowo narzecze południowo-francuskie (ob. *Prowansalski język i literatura)* wyparte zostało przez narzecze północno-francuskie, które pod panowaniem Franciszka I wyrosło na język narodowy i dzisiaj już przez wszystkich wykształconych używane jest Francuzów. Jednakże język *starofrancuski* (północny, do końca XV w.) tak dalece różni się od dzisiejszej mowy franc., że osobnych wymaga studjów, czego z całą ścisłością naukową dokonali we względzie gramatycznym Raynouard, Diez, Fuchs, Orelli, we względzie zaś leksykograficznym Roquefort, Pougens, Scheler, Littré. Panowanie Franciszka I, skutkiem badań i naśladowania literatury i języków staro-klasycznych, stanowi epokę w kształtowaniu się piśmiennego języka franc. Gramatyka bowiem oparła się przeważnie na wzorach łacińskich, a mowa ludzi ukształconych oddzieliła się wybitniej od mowy ludu. Paryż i dwór nadawali odtąd ton i kierunek językowi narodowemu. Skutkiem wpływu akademji franc. i złotego wieku literatury za Ludwika XIV, przyjął on nietylko stałą lecz ściśle nawet w sobie zamkniętą postać, której szranki w najnowszych dopiero czasach (około 1830) przekroczyć usiłowali noworomantycy. Obok tego języka klas ukształconych, istnieją jeszcze we Francji narzecza *(patois)*, które, włączając tu i zagraniczne ziemie, tak się dadzą podzielić: **A.** *narzecza północne*, do których należą: 1° normandzkie, 2° Isle-de-France, 3° lotaryńskie, 4° burgundzkie, 5° orleańskie, 6° Angevin i Manceau, 7° berlińskie *(style réfugié)*, 8° kanadzkie, 9° belgijskie albo walońskie; **B.** *narzecza środkowe i zachodnie*, mianowicie: 1° owernijskie, 2° Poitou, 3° wandejskie, 4° *Bas-Breton-français*, 5° Berri, 6° Bordeaux; **C.** *narzecza wschodnie*, mianowicie: 1° Franche-Comté (z odcieniami *le Bâlois* i *le Neufchâtelois)*, 2° Vaud, 3° sabaudzkie i genewskie, 4° lońskie, 5° w miastach Delfinatu. Por. Pierquin de Gembloux „Histoire littéraire, philologique et bibliographique des patois" (Paryż, 1841); Schnackenburga „Tableaux synoptique et comparatif, des idiomes ou patois de la France" (Berlin, 1840).

Za granicami Francji mówią tym językiem (oprócz osad francuskich), południowo-zachodnia część Szwajcarji, Belgja, części Kanady, Missouri, Luizjana i Haiti. W wiekach średnich język francuski bardzo był upowszechniony; mówiono nim na dworach w Anglji, Niemczech i Szkocji; przez Normandów wprowadzony był do Sycylji i Apulji, a przez Krzyżowców do Konstantynopola i na Wschód *(Lingua franca)*. Po dziś dzień, jak wiadomo, jest język francuski językiem dyplomatycznym i mową wszystkich ludzi wykształconych. Przyczyniła się do tego wielce, oprócz wewnętrznych jego zalet i wypadków politycznych, bogato rozwinięta literatura narodowa. Najdawniejszą gramatykę języka nowo-francuskiego napisał Anglik Palsgrave (Londyn, 1530, nowa ed. Génina, Paryż, 1852), we Francji zaś Dubois (Paryż, 1531). Za tym przykładem poszli: Meigres, Ramus, Caucius, Pilotus i inni; o wiele gruntowniejsze są prace Roberta i Henryka Estienne. Oprócz Vaugelasa z późniejszych gramatyków zasługują na uwagę Francuzi: Wailly, Girault-Duvivier, Landais, Bescherelle (1840), Poitevin (2 tomy, 1857), Boniface; Niemcy: Städler, Collmann, Schipper, Mützner. Pierwszy słownik ułożył R. Estienne (1539); na szerszej już podstawie opracowane są słowniki Richeleta (1680), Furetière'a (1690), pracę ostatniego wydali Jezuici p. t. „Dictionnaire de Trévoux" (1704), „Dictionnaire de l'Académie française" (1694) z „Supplément" Raymonda (1836), „Complément" Landais (1837), Barrégo (1842) i t. d. stanowi od czasu swego ukazania leksykograficzną dla Francuzów powagę i podstawę dla prac Boiste'a, Becherell'a, Landais, Poitevina (1857), Dochesa (1860), Larousse'a (1865) i t. d. Najcelniejszym wszakże jest „Dictionaire" Littrégo (Paryż, 1863 sq.). Wyłącznie tylko etymologiczne słowniki wypracowali: Ménage, Borel Du Fresne, Pougens, Roquefort, Noël i Carpentier, Charrasin, Hauschild, Mazure (1863) i Scheler „Dictionnaire d'étymologie française" (Bruksela, 1862). Dobry słownik francusko-polski i polsko-francuski wyszedł w edycji stereotypowej nakładem Behra w Paryżu i Berlinie. Historję języka franc. traktują: Wey „Histoire de révolutions du langage en France" (Paryż, 1848), tegoż „Remarques sur la langue française au XIX siécle" (Paryż, 1845); Génin „Des variations du langage français depuis le XII siécle" (Paryż, 1843), tegoż „Récréations philologique" (Paryż, 1856); Du Méril „Essais philosophique sur la formation de la langue française" (Paryż, 1852); Chevallet „Origine et formation de la langue française" (3 t., Paryż, 1853—57) Littré „Histoire de la langue française" (2 t., Paryż, 1863—72; Supplément 1892); Bescherelle „Grammaire nationale" (1835). Por. E. Stengel „Chronologisches Verzeichnis französischer Grammatiken" (Oppeln, 1890); „Dictionnaire de l'acadé-

mie française" (1694, 1835, 1878); Barré „Complement du Dictionnaire de l'Académie" (1881); „Dictionaire général de la langue française" Hatzfeld'a, A. Damesteter'a i A. Thomas'a (1889). Synonimy: Girard (1736), Guizot (1809, 1822), Lafaye (1879); „Französische Synonymik mit Berücksichtigung des Lateinischen" von Schmitz (1877). Badaczami języka francuskiego byli: Roquefort, Raynouard i F. Diez, Paul Meyer, Gaston Paris, Antoine. Por. Thomas i inni: Schmitz „Encyclopädie des philologischen Studiums der neuern Sprachen" (1876); tegoż „Die neusten Fortschrifte der französisch-englischen Philologie" (1866—72); Körting „Encyclopädie und Methodologie der romanischen Philologie" (1883, 1886, 1888); Suchier „Die französische und provensalische Sprache" (1886 i Paryż, 1891). Doskonałe studjum o języku francuskim i metodzie przyswojenia go sobie napisał Appel w II tomie „Poradnika dla samouków," wydanego z zapomogi kasy Mianowskiego w Warszawie 1899.

Francuski kościół, ob. Galikański kościół.

Francuski Sudan, na wschód od Senegalu położona część posiadłości francuskich w północno-zachodniej Afryce, ma 131,600 klm. kw. i 284,000 miesz., a wraz z sąsiedniemi, pod protektoratem Francji pozostającemi państwami liczy 1,231, 500 klm. kw. i 8,8 mil. miesz. Siedliskiem władz zarządzających tym obszarem jest Kayes.

Francuski teatr. Rozwój scenicznych przedstawień we Francji, zarówno jak i wszędzie, idzie ręka w rękę z rozwojem poezji dramatycznej (ob. *Francuska literatura*). Założone w połączeniu z Jodellem (ob.) towarzystwo sceniczne dla wystawienia jego utworów, wzięło miano *Comédiens*, a jakkolwiek wyparte chwilowo przez bractwo pasyjne, otrzymało jednak 1543 przywilej wystawienia sztuk świeckich. Wywołana przez sztuki Jodelle'a rewolucja w guście publicznym przyprowadziła do zupełnego upadku bractwo pasyjne, które nie tracąc dawnego przywileju, wydzierżawiło swój teatr w Paryżu towarzystwu *Comédiens*. Ci grali odtąd (1548) w Hotel de Bourgogne i takim sposobem powstał *Théâtre français*. Wkrótce otworzyło teatr także towarzystwo włoskie i wielkiem cieszyło się powodzeniem. Mniejszego znaczenia były teatry, dające przedstawienia podczas jarmarków na przedmieściach. Z jednego z pomiędzy takich teatrów jarmarcznych powstał drugi stały teatr *Théâtre du Marais*, z którym po śmierci Molière'a (1673) połączyło się jego towarzystwo, grywające dotychczas w Palais-Royal. Za Ludwika XIV wszyscy aktorowie paryscy oswobodzili się ostatecznie od bractwa pasyjnego, a *Théâtre français* w Hotel de Bourgogne otrzymał nazwę *Troupe royale*. W 1780 oba towarzystwa paryskie złączyły się pod nazwą *Théâtre français* w Palais Royal, zaś Hotel de Bourgogne odstąpiono trupie włoskiej, która nosiła miano *Théâtre italien*, a później *Troupe italienne de Son Altesse le duc d' Orléans*. Z jarmarcznego teatru powstał także teatr opery komicznej (1678), który nazwę tę otrzymał jednak dopiero 1715. W XVII w. utworzył się również teatr opery poważnej. Zaznaczyć tu trzeba, że, gdy się mówi o teatrze francuskim, to rozumieć przez to należy Paryż, w którym koncentruje się wyłącznie sztuka dramatyczna. Na prowincji ruch w tym względzie jest nadzwyczaj mały; wszystkie wyższe talenta prowincjonalne absorbowane są przez teatry paryskie. Teatry te dzielą się na wielkie i małe. Ważniejsze z nich są: 1° *Wielka opera (Académie de musique)*, mieszcząca się od 1870 na *Boulevard des Capucins*; przedstawiają tam z niezmierną okazałością tak zwane opery bohaterskie w języku franc. i wielkie balety pantomiczne; istnieje przy niej także szkoła dla kształcenia w różnych kierunkach artystów płci obojej; 2° *Opera włoska*, mieści się na placu Vendatour, miejsce zgromadzeń najwykwitniejszego świata; 3° *Opera komiczna*, właściwie narodowa opera francuska, na ulicy Favart; 4° *Théâtre français* w Palais Royal, przeznaczony początkowo wyłącznie dla komedji i tragedji; od czasów rewolucji grywają tu wszelkiego rodzaju sztuki; 5° *Odéon* w pobliżu pałacu Luksemburskiego. Oprócz tych znajduje się jeszcze znaczna liczba drugiego, trzeciego i t. d. rzędu. Tak np. wodewile przedstawiają w *Gymnase Dramatique*, *Vaudeville*, *Variétés*, *Théâtre Montansier* v. *Théâtre du Palais Royal*, które w życiu Paryżan wielką odgrywają rolę. Dramaty i melodramaty dają zwykle na scenach: *Porte Saint-Martin*, *Ambigu comique* i *Gaité*. Dla oper i operetek są oprócz tego jeszcze dwa teatry: *Théâtre lyrique* i *Bouffes parisiens*. W ostatnich czasach zasłynął w całej Europie *Théâtre Libre*, założony w 1887 przez Andrzeja Antoine'a (ob.), który zreformował patetyczną grę autorów francuskich w duchu większej prostoty i zapoznał publiczność z najoryginalniejszemi utworami literatury europejskiej; 1895 r. *Théâtre Libre* przeniósł się do Menus-Plaisir pod nazwą *Théâtre Antoine'a* i należy do najgodniejszych widzenia osobliwości Paryża. W podobnym rodzaju założył 1894 Luym Poé *Théâtre l'Oeuvre*, gdzie grywali przeważnie Ibsena i Björnsona. W 1898 powstał prowadzony w podobnym do poprzednich, ale łagodniejszym nieco kierunku *Nouveau Théâtre*, założony przez Pawła Fracka. Specjalny rodzaj widowisk stanowią *Cabarets artistiques*, których typ stworzył Rudolf Salis w „Chat-Noir" (1888—1896). Był to rodzaj uszlachetnionego café-chantant, gdzie pod przykrywką humoru, występowała ostra satyra społeczna i polityczna.

Francuskie Indje obejmują posiadłości: Pondiszery, Tszandarnagar, Karikal, Mahé i Janaon, ogółem 509 klm. kw. i 283,000 miesz.

Francuskie Indochiny obejmują pod jednym zarządem pozostające posiadłości: Kochinchinę, Kambodżę, Anam i Tongking, razem 489.500 klm. kw. z 19 mil. miesz. W 1890 wywieziono z krajów tych towarów za 56,995,119 fr., przywieziono za 60,248,460 fr.

Francuskie Kongo, kraina w Afryce podrównikowej do Francji należąca, dawniej Gabun zwana, leży między 2°20′ szer. płn. a 5° szer. płd., od 8°40′ długości wschodniej od Gr. aż do Mobangi, graniczy na północy z Kamerunem, na wschód z państwem Kongo, na południe z temże i Kabindą, na zachód z oceanem Atlantyckim; przestrzeń ta ma 570,000 klm. kw. w przybliżeniu.

Francuskie miary i monety dawne, używane przed wprowadzeniem układu miar metrycznych. *Miary długości.* Jednością ich była *stopa paryska*, zawierająca 12 cali=0,3248394 metra=1,1279 stopy warsz. Sążeń paryski *(toise)* zawiera 6 stóp. Do mierzenia pól używany był *pręt (perche)*=18 stóp; pręt zaś do mierzenia lasów=22 stóp par. *Mila (lieue)*, będąca dwudziestą piątą częścią stopnia, wynosiła 2280,329 sąż. par.; będąca zaś dwudziestą częścią stopnia=2850,411 sąż. par.; *mila morska* równa była 950,137 sążni par. *Miar pawierzchni* jednością był *arpent*, dzielący się na 100 prętów kwadr. *Arpent polowy*=34,18868 ara, t. j. 0,6106 morga. *Arpent leśny*=51,07198 ara, t. j. 0,9122 morga. *Miary objętości*, do zboża: *boisseau*=13,0083 litra, czyli kwarty; do płynów *muid*=268,2195 litra; *pinte*=0,9313 litra. *Wagi.* Jednością ich był *funt paryski (livre)*=489,5058 gramów=1,027 funta nowopolskiego; *quintal*=100 funt.; *beczka morska (tonneau de mer)* ważyła 2000 funtów paryskich. *Monety.* Jednością monet był liwr *(livre)*, dzielący się na 20 *sous* a 240 denarów *(déniers)*; 81 liwrów czyni 80 dzisiejszych franków.

Francuskie miary i monety nowe, ob. Metryczne miary.

Francuskie prawo. Podbici przez Rzymian orężem, Gallowie poddali się również ich prawu. W III w., gdy cesarz Karakalla nadał Gallom prawo obywatelstwa rzymskiego, szczątki starożytnych ich praw zostały wyparte przez prawo zwycięzców. W epoce najazdu plemion germańskich na Galję, ta ostatnia już kierowała się kodeksem ces. Teodozjusza II (V w.). Sami Germanowie na nowem terytorjum rządzili się swemi osobistemi prawami (pomniki prawa Starogermańskiego: lex Salica, lex Ripuariorum). Atoli i oni, zwłaszcza Wizygotowie, w południowej części Francji, zaczęli przyswajać sobie prawo rzymskie; pod królem Alarykiem II (w końcu V w.) poczuli oni potrzebę kodyfikacji tego prawa na własny użytek (lex Romana Visigothorum v. Codex Alarici). Powoli zaczyna się wyłaniać, a ku końcowi XII w. wyraźnie zarysowuje się dualizm porządków prawnych: w południowej Francji przeważa moc *prawa rzymskiego*, pisanego (Pays de droit écrit), w północnej zaś Francji prawo rozwija się samoistnie i objawia w *zwyczajach* (Pays de droit coutumier). Wszakże i prawo zwyczajowe z postępem czasu zaczyna utrwalać się na piśmie; tak np. już w 1283 Filip de Beaumanoir zebrał i wydał zwyczaje prowincji Beauvoisis. W 1453 Karol VII postanowił, aby przystąpiono do zebrania zwyczajów miast i prowincji francuskich; ogłaszano je po uprzedniem ich zatwierdzeniu przez króla; tak powstawały rozmaite zbiory praw prowincjonalnych (Château Meillant w 1648, Thionville 1661, Richebourg-l'Advoyé 1690 i inne). Niezależnie od prawa rzymskiego i zwyczajowego źródłem prawa francuskiego, przeważnie publicznego, były jeszcze *rozporządzenia królewskie* (ordonnances royales). Początkowo miały one moc obowiązującą tylko w dziedzicznych posiadłościach króla, później atoli, po złączeniu wielkich lenności z koroną, rozciągały się do całej Francji. Ważniejsze prawa tej kategorji były: ord. de Villers-Coterets (1539); ord. d'Orleans (1560); zwłaszcza de Moulins (1566), ta ostatnia już nawet w zakresie prawa cywilnego. W 1585 Barnabe Brisson wydał zbiór dotychczasowych ordonansów p. t. „Code d'Henri III". Ważne są także ordonanse Ludwika XIV z 1673 i 1681, stanowią one bowiem podwalinę późniejszego kodeksu handlowego, i ordonanse Ludwika XV o darowiznach (1731), o testamentach (1735), aktach stanu cywilnego (1736) i substytucjach (1747), odtworzone bowiem zostały w kodeksie Napoleona. Oprócz przytoczonych źródeł prawa, nie należy zapominać i *prawa kanonicznego*, gdyż juryzdykcja kościelna początkowo była obszerną i tylko z postępem czasu ulegała ograniczeniu. *Nauka prawa* do XVIII w. włącznie miała wielu znakomitych przedstawicieli; byli to: w XVI w. Cujas, Pithou, Chopin, Guy, Coquille, Doneau, Dumoulin; w XVII w. Soisel, Donat; w XVIII w. Pothier i inni. *Wielka rewolucja* obaliła prawodawstwo poprzedniej epoki i w konstytucji 1791 zapowiedziała utworzenie jednego dla całej Francji Kodeksu cywilnego. Dzieło to zostało wykonane dopiero w 1803; kodeks opracowany przez znakomitych prawników: Trouchet'a, Portalis'a, Bigot de Preameneu i Melville'a, został przyjęty i ogłoszony jako „Code Civil de Français" (w 1807 r. przybrał nazwę Kodeksu Napoleona). W r. 1806 ogłoszono „Code de procédure civile"; w 1807 „Code de Commerce"; w 1808 „Code d'instruction criminelle;" w 1816 „Code pénal." Znacznie później zostały wydane: „Code forestier" (1827), „Code de la pêche fluviale" (1829); „Code militaire" (1858). Dla objaśnienia nowych kodeksów nauka prawa we Francji dostarczyła bogatych materjałów i komentarzy, stanowiących cenny nabytek dla prawoznawstwa; działalność na tem polu trwa jeszcze do chwili obecnej, aczkolwiek za-

czyna się już doba żywszej krytyki ze względu na zmienione warunki ekonomiczne i społeczne. Pośród komentatorów najsławniejsze imiona posiadają: Pardessus, Delvincourt, Delsal, Toullier, Marcadé, Mourlou, Demolombes Aubry i Rau. *W naukach politycznych* nie ustępuje Francja żadnemu z narodów. Pomijając prace Languet'a, Bodin'a i Naudé, wymienimy liczny zastęp pisarzów politycznych z czasów od Ludwika XV począwszy, jako to: Voltaire, J. J. Rousseau, Montesquieu, Mably, Raynal, Sieyès, Diderot, Condorcet, Mercier de la Rivière, Mirabeau, Benj. Constans, de Maistre, Hollbach, Guizot, Thiers, Tocqueville, Aug. Comte, Dupont-White, Laboulaye. *W ekonomji politycznej* z dawniejszych czasów wypada wspomnieć o Sully'm, o fizjokratach (ob.) i licznym szeregu nowszych ekonomistów, już to opierających się na pracach Adama Smitta, już to tworzących samodzielne systemy. Najważniejsi z pomiędzy pracowników na tem polu są: Jan Bapt. Say, Canard, Dunoyer, Chevalier, Sismondi, Bastiat, Blanqui, Garnier, Leroy-Beaulieu, a także Louis Blanc, Proudhon, Saint-Simon, Bazard, Fourrier i in.

Francuskie wina, tak nazywają u nas wszystkie wina francuskie, a w szczególności wina langwedockie, orleańskie, andegaweńskie, prowanckie; w ogóle niższe gatunki, których oddzielnemi nie oznaczamy nazwami, jak burgundzkie, bordoskie lub szampańskie.

Francuskie wódki, wódki otrzymywane we Francji przez destylację z różnych gatunków wina. Najlepszym z nich jest koniak (ob.).

Francuskie wychowanie, jak wszędzie, tak i we Francji, było zrazu w ręku duchownych, i w kierunku jego odbijała się walka filozofji z teologją. Pierwotnie w Marsylji, Arles, Tuluzie i in. były szkoły starorzymskie, zajmowały się retoryką. Karol W. przepisał, by dzieci posyłano do szkół, bądź w klasztorach, bądź przez księży utrzymywanych, dla nauki wiary, a to pod karą postów i t. p. pokut. Za jego pomocą *Alkuin*, podzieliwszy cały zasób wiedzy starożytnej na etykę *(trivium)* i fizykę *(quadrivium)*, uczynił go przedmiotem wykładów w *szkole pałacowej* (schola palatina), obok której zakwitła przekształcona na wzór jorckiej w Tours, oraz w Lionie. Wypadki polityczne i miejscowe sprowadziły upadek tych zakładów, których nie zastąpiła nauka zakonów żebrzących, w formie i zakresie ludowym udzielana. Z *Wincentym* z *Beauvais* (ob.), w połowie XIII wieku, zjawia się pierwsza teoretyczna pedagogika, lubo wpływu nie miała tyle na stan szkół, co *Speculum* tegoż autora. Uniwersytet paryski (1180), tuluski (1223) i in. pozostały jak dawniej rodzajem korporacji, w której nauczyciele byli absolutnymi panami swych uczniów, i jako korporacje polityczne popierał je król Filip II, Inocenty III i Grzegorz IX. W Montpellier istniejąca szkoła medyczna zyskała statuty od papieży 1220, a obok tego kwitła szkoła prawa rzymskiego i kanonicznego, oraz sztuki wolne. Orlean już 1200 miał szkołę prawa; 1250 założono w Paryżu *Sorbonę*, rodzaj bursy dla biednych uczniów. Szkoła w St.-Victor zasłynęła z mistycznego kierunku. Za Ludwika IX powstała nawet pierwsza publiczna bibljoteka, a obok tego satyry *(Buteboeuf, La bataille des vices contre les vertus, Sur les ordes religieux)* zapowiadały nowy kierunek w wychowaniu. Gramatyka *Aleksandra z Ville dieu* (Dolemis) i jego metoda, od XIV—XVI wieku panująca, dalej ostre napady Teinturiera i d'Andeli na zostawienie wychowania w ręku duchownych, i wykład humanjorów w Orleanie, w przeciwieństwie do scholastycznego kierunku w Paryżu, cechują ten okres walki nowych pojęć ze scholastycyzmem. Wojny włoskie sprowadziły epokę Gagnina (zbieracza rękopisów), helenistów z Vatable, Budé, Danès (nauczyciel Amyota). Babtysta de la Salle (1651—1719) zakłada zakon braci szkolnych, głównie zajętych wychowaniem chrześcijańskiem dzieci ubogich, a Montaigne (1533 — 1592) o krok dalej w pedagogice idzie niż Wincenty z Beauvais, zalecając więcej uwzględniać ucznia niż naukę. Metody jansenistów, użyte w ich zakładzie *Port Royal* (ob.), z Rollinem i Fenelonem, który pierwszy pomyślał o edukacji dziewcząt, stanowią tego rodzaju przewrót w pedagogice francuskiej, jak pijetyzm w Niemczech. *Akademja francuska*, 1635 r. założona, miała kierować rozwojem języka, co może służyć za najlepszy dowód zwycięstwa narodowości nad scholastyką. Właściwego jednak, systematycznego wychowania całego narodu nie było. Konwencja dopiero postanowiła szkoły elementarne i centralne, oraz normalne dla nauczycieli, a nadto specjalne dla medyków, prawników i weterynarzy, 1798 ustanowiła w Paryżu *Conservatoire des arts et métiers*, *Instytut*, to jest połączenie pięciu akademij, uorganizowała szkołę politechniczną (1797). Wziąwszy pod swą opiekę wychowanie, wyłączyła udział kościoła, bractw i t. d., planem nauk objęła prace rolne i gimnastykę, miernictwo, nauki przyrodzone i naukę uczyniła przymusową dla wszystkich. Pierwszy konsul ustanowił nauczycieli tylko w gminach dość bogatych, by ich mogły opłacać, a sądząc że wychowanie średnie jest ważniejsze, zniósł szkoły centralne, tworząc natomiast 29 (36 w 1810) liceów, następnie 10 szkół prawa, 6 medycyny, ulepszył wykład szkoły politechnicznej, do której dodano szkołę dróg i mostów, założono w Compiègne szkołę mechaników, po przeniesieniu do Châlons sur Marne nazwaną Ecole des arts et métiers. Jako cesarz (10 maja 1806, oraz dekretami 7 marca 1808 i 5 listopada 1811) utworzył *uniwersytet*, a więc instytucję *świecką* z przywilejem nauczania. Na czele stała zrazu rada profesorów najznakomitszych, potem w. mistrz z radą; gdzie

trybunał, tam miała być i akademja (t. j. okrąg naukowy) z rektorem, radą i inspektorami. W stolicy każdej akademji był fakultet literacki i naukowy, oraz szkoła normalna dla przyszłych nauczycieli. Uniwersytet sam wyłączał swych członków, i miał swój majątek odrębny (400,000 liwrów renty w w. księdze długów państwa, wpisy i opłaty). Druga restauracja utrzymała uniwersytet, ale poddała komisji edukacji publicznej, a 1824 utworzone ministerjum spraw religijnych i wychowania, połączyło zarząd uniwersytetu do swoich biur, z tytułem w. mistrza. Biskupi zyskali dozór nad szkołami ludowemi, i r. 1830 Francja, na 38,000 gmin, liczyła 100,000 nauczycieli elementarnych, lubo od 1810 już była dla nich szkoła specjalna. Guizot 1833 przeprowadził prawo, rozdzielające edukację elementarną na wiejską i miejską, oraz odjął przewagę duchowieństwu. Każda gmina musiała utrzymywać szkołę pod dozorem miejscowego i okręgowego komitetu. Dzieci niezamożne pobierały naukę bezpłatną, nauczyciel był płatny od rządu i uczniów, a nadto miał udział w kasie oszczędności, utworzonej z 20% ich pensji. Już 1833 było 47,000 szkół elementarnych, a wprędce doszły do 60,000. Tenże uczony przywrócił akademję nauk moralnych i politycznych. Wykłady Quineta, Micheleta, Collin-Noyarda i in. ożywiły ducha wyższych nauk. Jacotot († 1840) wydaje nową, wszędzie przyjętą metodę nauczania. Za Napoleona III kierunek realistyczny stwarza szkołę nauczycieli w Chegny, który minister Daru uczynił bezkontesyjnym. Od 15 marca 1850, wychowanie w Francji jest wolne, każdy Francuz, mający lat 21, może uczyć w szkołach elementarnych, nie przechodząc szkół normalnych, każdy 25-letni może zakładać instytuty wychowawcze drugiego stopnia, bez składania egzaminów w uniwersytecie. Zarząd wychowawczy składał się z 4 prałatów, pastorów każdego z wyznań uznanych, 3 członków izby kasacji, 3 z Instytutu in. Miały być nadto z departamentów utworzono akademje z rektorem i radą na czele, co zastąpiono 14 czerwca 1854 16, a po włączeniu Sabaudji, 17 okręgów uniwersyteckich z rektorem i radą na czele. Po departamentach są inspektorowie. Edukacja elementarna obejmowała 1848 roku 3,000,000 dzieci, roku 1863 było szkółek 38,886 rządowych i 30275 wolnych, z 4.000,000 uczniów. Wychowanie średnie miało 75 liceów, 250 kolegjów i 1081 pensjonatów prywatnych. W r. 1865 uchwalono prawo edukacji specjalnej, 10 kwietnia 1867 r., zmieniono jej system, który za ministerjum Jules Simona i prezydentury Thiersa, stał się powszechnym, bezpłatnym i przymusowym, i w zakres nauk dotąd zwykle wykładanych wciągnął i ćwiczenia wojskowe.

Franek z Piotrkowa, pseudonim F. K. Martynowskiego.

Franek z Wielkopolski, pseudonim Franciszka Staszica.

Franeker, miasto w prowincji holenderskiej Fryslandji, ma 6,500 miesz.; sławne niegdyś założonym tutaj 1585 uniwersytetem, który zniesiono 1811 i 1816 zamieniono na Athenaeum, a później na gimnazjum.

Frangipani, rzymski ród szlachecki, wielokrotnie wspominany w rycerskich kronikach średniowiecznego Rzymu. W XIII w. ważne zajmuje stanowiska, czynny biorąc udział w ówczesnych sprawach. Znakomitszymi jego członkami są: **F.** Jan, obdarowany przez Fryderyka II i jego synów obszernemi dobrami i zaszczycony wysokiemi godnościami, zdradził 1268 r Konradyna, ostatniego z rodu Hohenstaufów. — **F.** Latino, wielki inkwizytor, kardynał-bisk. Ostia i Velletri, występował jako pośrednik podczas politycznych walk stronniczych i sprowadził 4 Sierpnia 1279 r. uroczyste między przeciwnikami pojednanie; † 1294 r. Poboczne linje istniały aż do najnowszych czasów. Chorwacka rodzina tego samego nazwiska, otrzymała w nagrodę położonych zasług od Beli III, kr. węgierskiego (1173 — 96), tytułem lennym Fiume. Jan *Frangipani*, (około 1390), był banem Chorwacji, Dalmacji i Slawonji; *Franciszek Frangipani*, hr. Szlun, † 1572, zjednał sobie wielką sławę w wojnach z Turkami. *Krzysztof Frangipani* był stronnikiem Jana Zapolskiego w jego zabiegach o koronę węgierską i poległ przy oblężeniu Waradynu (1527). *Franciszek Krzysztof Frangipani*, w r. 1667 współuczestnik w spisku Rakoczego i Zriny'ego, przeciwko Leopoldowi I, został ścięty 1671. Dobra jego skonfiskowano, a rodzinę jego ze stanu szlacheckiego wykreślono.

Frangula, roślina, ob. Szakłak.

Frangulina, C_{12} H_6 O_6 (Casselmann 1857), jest to masa, otrzymywana z szakłaku kruszyny (ob.), składa się z jasnożółtych tabliczek mikroskopowych, rozpuszcza się w wyskoku, olejach tłustych i olejkach lotnych.

Frank.

Frank *(franc)*, jedność monet francuskich, wybijana ze srebra, ważąca 5 gramów, zawiera4,5 grama czystego srebra i 0,5 grama miedzi; dzieli się na 100 centymów, a równa jest blizko 25 kop. w monecie złotej. Ponieważ stosunek ceny srebra do złota przyjęty jest 1 : $15\frac{1}{2}$, przeto 1 **F.** przedstawia zarazem 290,3225 miligrama złota. Wybijają według tej stopy monety złote po 100, 50, 40, 20, 10 i 5 franków, w których zawartość czystego złota czyni $^9/_{10}$, tudzież srebrne 5, 2, 1, $^1/_2$, $^1/_4$ i $^1/_5$-frankowe.—Nazwa **F.** używaną była i dla niektórych dawnych monet francuskich, począwszy od Ludwika IX; w dzisiejszem znaczeniu **F.** ustanowiono w roku 1795.

Frank Jakób Józef Lejbowicz, sławny szarlatan, uchodzący za reformatora Żydów polsk. w XVIII w. * 1726 r. w Korolówce na Podolu. W młodości swej miał wielki pociąg do kabały i studjował gorliwie księgę Szymona ben Jochai p. t. „Zohar“. Ta okoliczność i częste zastanawianie się nad nieszczęśliwą dolą ówczesnych Żydów zrodziły w nim myśl podnoszenia ich w oczach opinji publicznej i polepszenia ich bytu. Założył więc sektę, która miała pozornie wykonywać obrządki wiary chrześcijańskiej, w gruncie zaś była żydowską. Z początku myśl ta podobała się, **F.** ujął rabinów w Lanckoronie, Busku i Opocznie, ale wkrótce starowiercy podnieśli krzyk zgrozy nad takiem oszustwem. Schronił się więc ze swymi zwolennikami do Turcji, do Rabina Berachjah w Salonice. Później znajdując protektora w osobie Dembowskiego biskupa kamienieckiego, wrócił do Kamieńca i założył sektę *soharystów*, czyli *anty-talmudystów*. Po śmierci Dembowskiego w 1757 r., kiedy minister Brühl im nie sprzyjał, musieli napowrót wynieść się do Multan i Turcji. Wszędzie wyznawali wiarę panującą, t. j. katolicką lub mahometańską, bo chodziło im tylko o prawo obywatelstwa, którego się nabywało wyznawaniem religji panującej. Ale ponieważ satrapowie tureccy dokuczali im zanadto, postanowili *frankiści* bądź co bądź powrócić do Polski i w tym celu udawali, że szczerze się nawrócili do wiary chrześcijańskiej. W 1759 r. odbył się chrzest Franka i głównych jego zwolenników w katedrze lwowskiej z wielkim przepychem i wystawnością. Trzymali ich do chrztu najwyżsi dygnitarze państwa. To zajęcie, które sekta wzbudziła wśród szlachty, do najwyższego wzrosło stopnia, kiedy sam **F.** do Warszawy przyjechał. Później, gdy zajęcie to trochę ostygło, zaczęto zauważać, że nowonawróceni zaczynają i chrześcijan do swoich przekonań nawracać. Osądził przeto król i nuncjusz, że lepiej wstrzymać ten ich zapał misjonarski. Dlatego **F.** wysłany został do Częstochowy prawie na więzienie dnia 26 lut. 1760. Innych frankistów, przekonanych, że są Żydami, ukarano wygnaniem, lub użyto do sypania szańców w Kamieńcu podolsk., lub innych twierdzach. **F.** uzyskał wolność dopiero po upadku konfederacji Barskiej. Puścił się z Częstochowy prosto do Wiednia, gdzie żył z wielkim przepychem pod opieką rodziny cesarskiej. Potem przeniósł się do Offenbachu, dokąd zjeżdżali się do niego liczni zwolennicy. Tu zamieszkał w książęcym pałacu, mając dwór, liczący do 1000 ludzi. Synów miał dwóch i jedną córkę; istne królewięta, odbierały te dzieci cześć i poważanie. W córce wiele się paniąt kochało, ale pierwszeństwo przed innymi otrzymał książę Jerzy Marcin Lubomirski. **F.** † 1791 r. w Offenbachu. Z biografów **F.** najwierniejszy jest baron Brinken, Niemiec. Doskonałe studjum o Franku i Frankistach napisał Aleksander Kraushar p. t. „Frank i Frankiści polscy“ (2 t. 1895). Prócz tego pisali o F. Z. L. Sulima „Historja F. i F.“ 1893, a dawniej Skimborowicz (1866), oraz po niemiecku Graetz „Frank und die Frankisten“ (1868).

Frank Jan Piotr, lekarz, * 1745 r. w Bothalben w Badeńskiem, * 1821 r. w Wiedniu, studjował filozofję, potem medycynę w Heidelbergu i Strasburgu, w 1784 był profesorem fizjologji i medycyny policyjnej w Getyndze, w 1785 został profesorem kliniki w Padwie, w 1795 powołany do Wiednia, aby reformować służbę lekarską w armji, jednocześnie objął katedrę na uniwersytecie i założył muzeum anatomiczne. W 1804 był profesorem w Wilnie, w 1805 zaś roku udał się do Petersburga, jako lejb-medyk cesarski, w 1808 r. powrócił do Wiednia. Był to jeden z najznakomitszych lekarzy swego czasu i uważany jest za założyciela medycyny policyjnej. Ogłosił: „System einer vollständigen medicinischen Polizei“ (6 t., 1784—88; 2 wyd. 1817—19); „Behandlung der Krankheiten der Menschen,“ 2 wyd. pod tyt. „Specielle Pathologie und Therapie“ (2 t., 1841). Po śmierci wyszły jego „Opuscula posthuma“ (1824).

Frank Józef, lekarz, syn Jana Piotra **F.**, * 1771 r. w Bastadt, † 1842 w Como, medycynę studjował w Padwie i Getyndze, od 1804 r. do 1822 r. był profesorem patologji w Wilnie. Najważniejsze jego dzieła są: „Grundriss der Pathologie nach den Gesetzen der Erregungstheorie“ (1803) i „Praxeos medicae universae praecepta“ (3 t., 1826—1843).

Frank Adolf, przemysłowiec, * 1834 w Klötze, z początku aptekarz, wstąpił w r. 1858 do fabryki cukru, a po otwarciu kopalni soli potażowych w Stasfurcie zajął się fabrykacją chlorku potasu i nawozów potażowych, a usilnością swą zjednał dla potażu w rolnictwie uznanie obok kwasu fosfornego i azotu. W r. 1865 rozpoczął fabrykację bromu z ługów stasfurckich soli potażowych i udoskonalił metody tego wyrobu. W r. 1876 objął zarząd huty szklanej w Charlottenburgu.

Frank Bernard, botanik, * 1839 r. w Dreźnie, studjował nauki przyrodnicze w Lipsku, w 1878 został profesorem nadzwyczajnym, 1881 powołany został na katedrę fizjologji w wyższej szkole rolniczej w Berlinie. Napisał: „Beiträge zur Pflanzenphysiologie“ (1868); „Pflanzentabellen zur leichten, schnellen und sichern Bestimmung der höhern Gewächse“ (6 wyd., 1892); „Die Krankheiten der Pflanzen“ (2 wyd., 1894); „Untersuchungen über die Ernährung der Pflanze mit Stickstoff und über den Kreislauf desselben in der Landwirtschaft“ (1888); „Ueber die Pilzsymbioze der Leguminosen“ (1889); „Lehrbuch der Pflanzenphysiologie“ (1890, przekład polski W. M. Kozłowskiego „Wykład fizjologji roślin,“ 1896).

Franke Jan Nepomucen, matematyk polski, jest profesorem mechaniki w szkole politechnicznej lwowskiej, członkiem akademji umiejętności krakowskiej oraz redaktorem czasopisma Towarzystwa technicznego we Lwowie. Oprócz rozpraw w „Pamiętnikach" i „Rozprawach" akademji umiejętności, oddzielnie wydał: „Jan Brożek, akademik krakowski, 1585—1652, jego życie i dzieła" (1884); „Mechanika teoretyczna" (w „Bibljotece matem.-fizycznej", Warszawa, 1889).

Frankenberg, miasto w saskim okręgu Zwickau, bardzo ożywiony przemysł tkacki i 11,500 miesz.

Frankenhausen, miasto w ks. Szwarcburg-Rudolstadt, nad odnogą rz. Wipper, posiada zamek książęcy z ogrodem, kąpiele solankowe, pokłady węgla brunatnego, łomy piaskowca i syenitu, 6,000 miesz. W okolicy kilka pięknych zamków.

Frankenstein, miasto okręgowe w pruskiej regencji Wrocławskiej, jest jeszcze otoczone murami, posiada ruiny zamku, klasztor i gimnazjum katolickie, i 8,200 miesz.

Frankenthal, miasto w bawarskiej regencji Pfalz, nad rz. Isenach i nad 6 klm. długim kanałem t. n., dochodzącym do Renu, ma kilka ciekawych zabytków architektury, największą w Niemczech rafinerję cukru i fabryki armatur, maszyn, kotłów parowych, mebli i inne; liczba mieszkańców wynosi 13,000.

Frankfort, miasto główne północno-ameryk. stanu Kentucky, nad rz. Kentucky, wielkie gorzelnie, młyny, handel drzewem, 8,000 miesz.

Frankfurcka czerń, farba czarna, złożona przeważnie z węgla, a otrzymywana przez zwęglenie drożdży winnych i zmycie pozostałości. Gatunki pośledniejsze otrzymują się w tenże sposób z łodyg winorośli. Używa się na wyrób farby drukarskiej.

Frankfurcki błękit, toż, co pruski błękit.

Frankfurt nad Menem, do r. 1866 pierwsze z czterech miast wolnych Związku niemieckiego i rezydencja posiedzeń sejmowych tegoż związku, od 1866 stolica regencji pruskiej Wiesbaden, leży w powabnej dolinie Menu, na prawym jego brzegu. Miasto nosi na sobie piętno starożytności i odznacza się wielu historycznemi pamiątkami. Z kościołów tutejszych piękniejsze są: katedra, założona w r. 874, wykończona w wieku XIV i XV, miejsce koronacji dawnych cesarzów niemieckich; kościół św. Pawła, zbudowany w stylu nowo-rzymskim i od 1833 otwarty, służył za miejsce posiedzeń parlamentu niemieckiego w r. 1848 i 1849; kościół św. Mikołaja, św. Katarzyny, św. Piotra i t. d. Inne, godne uwagi budowle są: ratusz, w którym dotąd przechowywaną jest złota bula cesarza Karola IV z r. 1356, z salą cesarską; pałac ks. Thurn i Taxis, w którym dawniej odbywały się posiedzenia Związku niemieckiego; gmach zwany Braunfels z giełdą i inne. Śród publicznych pomników sztuki odznaczają się: pomnik Goethego, wykonany przez Schwanthalera, pomnik Gutenberga, Karola W. i Schillera. Ważniejsze zakłady publiczne są: instytut artystyczny Städela, Senkenberga, sala starożytności Bethmanna, a przed wszystkimi innymi bibljoteka miejska z gabinetem monet. Oprócz tego Frankfurt posiada liczne zakłady naukowe, towarzystwa dla szerzenia nauki i sztuki, zakłady dobroczynne i inne instytucje, mające na celu dobro ogółu. Ludność miasta wynosi 180,000. Przemysł mieszkańców ożywiony i wielostronnie rozwinięty; są tu fabryki maszyn do szycia, przetworów chemicznych, mydeł toaletowych, kapeluszy, browary i drukarnie. **F,** pod względem handlowym ważne zajmuje stanowisko i uważa się zawsze za jeden z najważniejszych i najwięcej wpływu wywierających punktów na targ pieniężny w Niemczech. Sześć zbiegających się tutaj kolei żelaznych, tudzież żegluga na Menie, ułatwiają niezmiernie komunikację, i stąd też mało jest miast w Niemczech, któreby tak licznie i o każdej porze przez cudzoziemców były zwiedzane.—*Historja.* Początki miasta sięgają czasów Karola W., który wybudowawszy tutaj 794 osadę (Franconofurt) i naprzeciwko Sachsenhausen, sam w niej osiadł i stąd kierował swemi wyprawami wojennemi przeciwko Saksonom. Ludwik Niemiecki wyniósł wzrosłe już nieco miasto na rezydencję państwa wschodnio-frankońskiego; samoistność Frankfurtu datuje się od r. 1245, t. j. chwili, gdy zastało miastem wolnem państwa niemieckiego. Od 1562 r. w **F.** odbywała się tu koronacja cesarzów niemieckich. W r. 1810 Napoleon utworzył z Frankfurtu i innych ziem *W. Księstwo Frankfurckie*, obejmujące 95 mil kw. i liczące 300,000 ludności. W 1815 **F.** został miastem wolnem i rezydencją Związku Niemieckiego. W 1866 zajęty przez generała Vogel v. Falkenstein, przeszedł w posiadanie Prus.

Frankfurt nad Odrą, stolica obwodu t. n. (19,196 klm. kw. i 1,140,000 miesz.), w prowincji brandeburskiej w Prusiech, leży po większej części na lewym brzegu Odry i ma 56,000 miesz. Z pomiędzy gmachów zasługują na uwagę: kościół P. Marji z XIII stulecia, ratusz, teatr, pałac biskupi. **F.** jest miastem wielce handlowem i przemysłowem; trzy jarmarki tutejsze są licznie odwiedzane. Od 1806 do 1811 **F.** posiadał uniwersytet, który następnie z uniwersytetem wrocławskim połączono.

Frankiści, ob. Frank Jakób Józef Lejbowicz.

Frankl Ludwik August von Hochwart, poeta niemiecki, * 1810 r. w Chrast w Czechach, studjował medycynę, szczególnie jednak pracował nad historją; po otrzymaniu dyplomu wyrzekł się karjery medycznej, objął 1838 posadę głów-

nego sekretarza i dyrektora archiwum gminy izraelskiej, 1851 mianowany został profesorem estetyki przy konserwatorjum przyjaciół muzyki w Wiedniu; zjednał sobie głośne imię, jako autor balad p. t. „Habsburgslied" (Wiedeń, 1832). Położył także zasługi, jako założyciel instytutu dla ociemniałych dzieci w Wiedniu i jako organizator pierwszego europejskiego kongresu, na którym zgromadzili się (1873) wszyscy nauczyciele i kierownicy zakładów dla ociemniałych. Z utworów **F.** najcelniejsze są: „Cristoforo Colombo" (Sztutgart, 1836); „Don Juan d'Austria" (Lipsk, 1846; 3 wyd., 1884) i „Primator" (Praga, 1862; 5 wyd., 1880), które należą do najlepszych nowoczesnych epopei niemieckich. Zyskał także niemały rozgłos dowcipnemi satyrami i drobniejszych rozmiarów poezjami, np. „Helden und Liederbuch" (1861, 2 wyd. 1863). Oprócz tego ogłosił dobre tłómaczenie pieśni serbskich („Gusle," Wiedeń, 1852) i wspomnienia z podróży na Wschód: „Nach Jerusalem" (Lipsk, 1858) i „Aus Aegypten" (Wiedeń, 1860). Później jeszcze ogłosił: „Ahnenbilder" (1864); „Libanon" (1867); „Tragische Königes Epen" (1876) i „Episches und Lyrisches" (1890). Poetyczne jego utwory, z wyjątkiem satyr, wyszły w Wiedniu w 3 tomach (1880).

Frankland Edward, chemik, * 1825 r., kształcił się w Berlinie, Marburgu i Giessen u Liebiga, 1851 został profesorem chemji w kolegjum Owena w Manchester, 1865—w królewskiej szkole górniczej i *Royal Institution* w Londynie, obecnie przebywa w majątku swym Yews pod Reigte Surrey. Dzisiejsza chemja organiczna zawdzięcza mu wiele odkryć, a badaniami nad atomowością pierwiastków należy do twórców chemji nowoczesnej; 1853 ogłosił pracę epokową o gazie oświetlającym i o wpływie ciśnienia na natężenie światła w płomieniu gazowym; wraz z Normanem Lockyer'em zajmował się badaniami z dziedziny analizy spektralnej. Ogłosił: „Lecture notes for chemical students" (1866, 2 t.); „Researches in pure, applied and physical chemistry" (1877); „Water analysis for sanitary purposes" (2 wyd., 1891); wraz z F. R. Jappem „Inorganic chemistry" (1884).

Franklin Benjamin, mąż stanu i pisarz amerykański, * 1706 r., † 1790. Był on 15 dzieckiem mydlarza i w 12 roku życia oddany został na naukę do brata drukarza, gdzie wszystkie wolne chwile poświęcał kształceniu się, tak, że wkrótce mógł pomieszczać artykuły w gazecie, przez brata wydawanej. Nieporozumienia z bratem skłoniły go do udania się w r. 1723 do Filadelfji, a 1724 do Londynu, gdzie pracował w jednej ze znakomitszych drukarni i dał się poznać rozprawą, w której usiłował zbić zasady Wollastona o religji naturalnej. W r. 1726 wrócił do Ameryki, jako buchalter pewnego kupca pensylwańskiego, ale wkrótce wrócił do drukarstwa, założył własną drukarnię i zaczął wydawać gazetę; wkrótce otworzył księgarnię, założył stowarzyszenie dla kształcenia kupców i rzemieślników, oraz bibljotekę; zakłady te znalazły naśladownictwo i w innych kolonjach. W r. 1736 został sekretarzem parlamentu kolonjalnego w Pensylwanji,

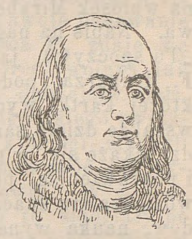

Franklin Benjamin

w 1737 naczelnikiem poczt tamże; odtąd zaczął brać udział coraz żywszy w życiu publicznem, urządził milicję, straż ogniową, założył akademję dla kształcenia młodzieży pensylwańskiej, w r. 1743 towarzystwo filozoficzne, którego do końca życia był prezesem i w. in. Na tenże czas przypadają jego prace nad elektrycznością, które go powiodły do odkrycia piorunochronu, i których wyniki ogłosił w dziele: „New experiments and observations on electricity;" to mu zjednało uznanie w świecie naukowym w Europie, a towarzystwo królewskie w Londynie mianowało go swym członkiem. W r. 1747 obrany został członkiem zgromadzenia kolonjalnego Pensylwanji i Filadelfji, gdzie wystąpił, jako gorliwy stronnik partji ludowej i powziął wielką myśl ogólnej konstytucji i centralnego zarządu wszystkich kolonji północno-amerykańskich; projekt wszakże jego przez rząd angielski uznany był za zbyt demokratyczny. Dwa razy był następnie wysyłany do Londynu dla załatwienia sporu o podatki między rządem a kolonjami, gdzie bronił tak gorliwie praw swej ojczyzny, iż był w niebezpieczeństwie aresztowania. Mianowany doktorem praw przez uniwersytet oksfordzki, wrócił do Filadelfji, gdzie został członkiem kongresu i stanął na czele wydziału bezpieczeństwa. Na tem stanowisku po raz pierwszy wypowiedział wielkie słowo niepodległości, wykazał w okólniku wszystkie uciski ze strony Anglji i ogłosił akt niepodległości 4 lipca 1776. Dla wydobycia środków przeprowadzenia tego kroku zaproponował wypuszczenie pieniędzy papierowych i energicznie zajął się wojskową organizacją kraju. Następnie, jako minister pełnomocny 13 stanów, udał się do Francji, z którą zawarł traktat przymierza i za pomocą prasy umiał zjednać dla sprawy amerykańskiej sympatję całej Europy. Nakoniec 3 września 1783 podpisał w Paryżu z komisarzami angielskimi świetny dla swej ojczyzny pokój. Po powrocie trzykrotnie był obierany gubernatorem Pensylwanji i jej deputowanym na kongres. Z powodu wieku i choroby usunął się do życia prywatnego 1788, a krótko jeszcze przed śmiercią 1790 podpisał, jako prezes stowarzyszenia do zniesienia niewolnictwa, memorjał do kongresu. Kongres zalecił po nim żałobę miesięczną, a zgromadzenie narodowe francuskie,

na wniosek Mirabeau, nałożyło żałobę trzydniową. Napis na nagrobek sam sobie przygotował: „Tu spoczywa, jako pokarm robaków, ciało B. F., drukarza, podobne do oprawy starej książki, której kartki wydarto, starto tytuł i pozłotę; wszakże dzieło samo nie zaginie, ale, jak on sądzi, ukaże się w nowem wydaniu, przejrzanem i poprawionem przez autora." Ojczyzna zawdzięcza mu znaczną liczbę zbawiennych zakładów, nauka wynalazek piorunochronów, ulepszenie harmoniki, prasy miedziorytniczej, pieców, ważne uwagi nad żeglugą i in. W dziele „Nauki poczciwego Ryszarda" (tłóm. pol., 1827) zostawił wzór wybornego dzieła ludowego. Pamiętniki jego dyplomatyczne, rozprawy o prawie karnem, mowa o płacy urzędników, pisma o szlachcie, o równouprawnieniu Żydów, utwory satyryczne, mają trwałą wartość. Nie obdarzony genjalnością, umiał pracą, wytrwałością, poświęceniem, osiągnąć znakomite rezultaty. Działalność jego dobrze streszczają słowa, któremi go powitał d'Alembert w akademji francuskiej: „*Eripuit coelo fulmen, sceptrumque tyrannis*" (wydarł niebu piorun, a berło tyranom). W r. 1856 wzniesiono mu pomnik w Bostonie. Zbiór pism **F.** wyszedł w Londynie 1806, dopełnienia 1817. Por. „Memoirs of the life and writings of B. **F.**" (3 t., 1818—19); Master „B. **F.** as man of lettres" (1887); Morse „B. **F.**" (1889). W języku polskim oprócz „Nauk poczciwego Ryszarda" wyszły: „Uwagi nad powiększeniem zapłat robotnikom i t. d." (Warszawa, 1814); „Wybór pism moralnych i t. d." (tłóm. Wik. Zielińskiego, 1845); „Droga do majątku" (1862 i później); „Pamiętniki i t. d." (1871); „Życie i pisma B. **F.**" (tłóm. Hoffmana, 2 t., 1817); „Życie B. **F.** i wyjątki z pism tegoż" (Lwów, 1871).

Franklin Sir John, marynarz angielski, * 1786 r. w Spilsby w Lincolnshire, † 1847; dowodził 1818 brygiem Trent podczas wyprawy do bieguna północnego kapitana Buchan i odbył 1819 podróż lądową do ujścia rzeki Miedzianej, kiedy jednocześnie Parry miał zwiedzać te same okolice drogą morską. Zwiedziwszy brzegi aż do przylądka Turnagain ($68^1/_2^0$ szer. półn.) i wróciwszy 1822 do Anglji, mianowany został kapitanem okrętu. Podczas drugiej wyprawy rozpoznał brzegi pomiędzy rzekami Mackenzie i Miedzianą, dotarł 18 sierpnia 1827 do 70^0 30′ północnej szerokości i 150^0 długości zachodniej, ale z powodu spóźnionej pory roku musiał wracać do kraju. Mianowany 1843 gubernatorem ziemi Vandiemen, odpłynął stąd 19 maja 1845 r. z dwoma okrętami w towarzystwie kapitanów Crozier i Fitzjames w nową podróż do bieguna północnego; przybył 4 lipca do wysp Wielorybich, a 26 lipca był ostatni raz widziany w zatoce Melville (77^0 płn. szer.). Przedsiębrane od 1848, przez żonę **F.**, rząd angielski i amerykański, kupca Grinelle, liczne wyprawy, celem odszukania śmiałego żeglarza, długo były bezowocne. W r. 1850 trafiono na ślad, że zimę 1846 przebył **F.** w cieśninie Wellingtona; dopiero 1859 M'Clintock przekonał się na pewno o smutnym losie wyprawy. Według poszukiwań jego, stwierdzonych podaniami Eskimów, **F.**, przebywszy drugą jeszcze straszną zimę, zmarł skutkiem wielkich wysileń. Towarzysze **F.**, podług wszelkiego prawdopodobieństwa, co do jednego wyginęli wszyscy z głodu i zimna w ciągu t. r. i następnego. W r. 1879 wyprawa Schwatki napotkała szczątki wyprawy **F.**, ale żadnych pism nie znalazła. Pierwszą i drugą podróż **F.** opisują dzieła: „Narrative of a journey to the shores of the Polar Sea, in the years 1819—22" (2 t., 1824); „Narrative of a second expedition to the shores of the Polar Sea 1825—27" (3 t., 1828). Por. Beesly „Sir John **F.**" (1881); Markham „Life of sir John **F.**" (1891).

Franklina tablica, ob. Kondensator.

Franklinit, minerał z rzędu bezwodników, występuje w kryształach kostkowych, lub w masach ziarnistych, czarny, słabo magnetyczny, twardość 6, c. wł. 5; składa się z tlennika cynku i tlenku żelaza, z dodatkiem tlenników żelaza i manganu. Znajduje się w New Jersey, gdzie przerabia się na cynk i żelazo.

Franklinizacja, ob. Elektroterapja.

Franko, „biskup polski", jest wspomniany 1085 r. przez Gallusa (I 30). Bielowski (*Mon. Vet. Pol.* I 376 n. I i str. 425 n. 1) uważa go za biskupa kruszwickiego, zrzuconego wraz z innym biskupem Czesławem krakowskim (1101) ze stolicy swojej przez Urbana II papieża. Przezdziecki (*Ślady Bolesławów pol.*) zgadza się na djecyzję kruszwicką, ale ze względu, że imię Franciszka powstało dopiero w wieku XIII, oraz że właściwie tylko poznańscy byli polskimi biskupami, mniema, że nazwa **F.** oznacza narodowość, i jest to ten sam, co Lambert (u Bogufała). Hipoteza pierwsza wiele ma za sobą prawdopodobieństwa.

Franko Iwan, Rusin galicyjski, * 1856 w Nahujowiczach. Zaczął pisać bardzo wcześnie; jadąc na uniwersytet do Lwowa, wiózł z sobą przekład Rękopisu Królodworskiego. Wkrótce został współpracownikiem *Druha* (1874—1877) i wydał swe „Balady i rozkazy," Z powodu tendencji politycznych i społecznych, często był więziony; wyjawiał je w „Hromadzkim Druhu," „Dzwonie," „Mołocie." Wydawał „Dribną bibliotekę." „Literaturno-naukową bibliotekę," po śmierci Barwińskiego pracował w *Dile*, redagował *Zorję*, od r. 1887 pracował w *Kurjerze lwowskim*.. Z Iwanem Belejem założył *Swit*, z M. Pawlikiem *Naród*; organ radykalistów rusińskich. Pisze wiele i różnej treści artykuły do czasopism rusińskich, rosyjskich (*Kijewskaja starina*), a najwięcej do polskich (*Prawda, Kraj, Wisła*). Wydał osobno: „Z werszyn i nyzyn," „Pańsky

czarty," „Smert Kaina," „Ukradene szczastie," „Boa constrictor," „Zachar Berkut," „Czuma," „Bez praci," „Surka," „W poti czoła," „Iwan Wyszeńskij i jeho twory," „Dumy i piśni," „Nawernenyj hrisznik." W r. 1894 zaczął wydawać „Żytie i słowo." Przekładał na rusiński Marka Twaina, Gogola, Szczedrina, Dostojewskiego, Goethego („Faust" i „Reineke Fuchs"), „Don Kichota," Heinego, Nerudę, Havliczka. Z prac naukowych wielką wartość posiadają jego wyprawy z zakresu ludoznawstwa. W r. 1897 oburzył na siebie Polaków artykułem o tendencjach Mickiewicza w „Konradzie Walenrodzie."

Frankolin *(Pternistes)*. rodzaj ptaków grzebiących, powstały z rozbicia rodzaju *Perdrix* Temmincka; obejmuje kilkanaście gatunków, cechujących się dłuższemi skokami, uzbrojonemi u samców jedną lub dwiema ostrogami. Gatunki afrykańskie opatrzone są motyczkowatym dziobem, którym wykopują cebulki i główkowate korzonki, służące im za pożywienie; w Europie mieszka jeden gatunek w południowej Francji, Hiszpanji i Sycylji, *P. vulgaris*, 34 cm. długi, czarny, z plamami brunatnemi i białemi.

Frankonja (po niem. *Franken*), jedno z wielkich księstw, na które rozpadły się Niemcy po rozdziale państwa Karola W-go, obejmowało ziemie leżące nad Renem, Nekarem i Menem, i składało się za czasów Ludwika Niemieckiego ze wschodniej **F.** *(Francia orientalis)* i **F.** nadreńskiej *(Francia Rhenensis)*. Pierwszym książęciem **F.** był Konrad I, który w 911 r. otrzymawszy koronę niemiecką, księstwo swoje oddał bratu Eberhardowi, który zginął w bitwie pod Andernach 939 r. Potem **F.** otrzymał Konrad II Czerwony albo Mądry, którego potomkowie rządzili tym krajem do r. 1039. W tym roku **F.** przeszła w posiadanie cesarzów z domu Frankońskiego i ściśle z koroną połączoną została. Dopiero Henryk V cesarz, oddał **F.** Konradowi Hohenstaufen, który w 1148 wybrany został cesarzem. Po wygaśnięciu Hohenstaufów, **F.** nadreńska przeszła w posiadanie Palatynatu reńskiego, a godność księcia **F.** wschodniej otrzymali biskupi Würzburga. W bieżącem stuleciu 1837 nazwę **F.** przywrócił Ludwik, król bawarski, który nazwę obwodów bawarskich Wyższego Menu, Niższego Menu i Rezat, zastąpić kazał nazwami Wyższej, Niższej i Środkowej **F.** Por. Steina „Geschichte Frankens" (Schweinfurt, 1885—86, 2 t.).

Frankońskie prawo, ob. Germańskie prawo.

Frankońskie wina, wina pochodzące z bawarskiego obwodu Dolnej Frankonji, z winnic położonych nad Menem. Celniejsze z nich są wina *Leistein* i *Stein*. Część tych win szampanizują.

Frankowicz, ob. Flacius Maciej.

Frankowie, tak się nazywał szczep germański, który około 100 r. przed Chr. oderwał się od związku Swewów i zajął brzegi dolnego Renu; w III i IV w. część **F**-ów rozszerzyła swoje panowanie na półn.-wschod. Galję. Nazwa **F.** zdaje się pochodzić od pierwiastku *fri*, *frei* (wolny) lub gock. *friks*, staroniem. *frekr*, dzisiejszy niem. *frech* (zuchwały). Jądrem frankońskiego związku byli Sygambrowie (ob.), z którymi złączyli się następnie Brukterowie, Chamawowie, Ampsywarjowie, Chatowie i Chatuarjowie. W pierwszych czasach cesarstwa ludy te siedziały po prawym brzegu Renu od Ems do Sieg i Werry i sięgały już za brzeg lewy. W połowie IV w. dzielą się **F.** na *Salickich i Rypuarskich*. **F.** Saliccy (tak nazwani albo od staroniem. *sal*, albo od rz. Sala t. j. Yssel, albo od okręgu Salo) siedzą nad niższym Renem i już pod Probusem występują jako niebezpieczni sąsiedzi Rzymian. Za Carausiusa (ob.) zajęli wyspę Batawów i kraj cały do Skaldy; wyparli ich stąd Konstancjusz i Konstantyn, ale cesarz Juljan pozostawił im te ziemie. **F.** Rypuarscy (*ripa*, brzeg) siedzą na początku V w. po obu brzegach Renu, z prawej strony między Menem i Ruhr aż do Werry, z lewej zaś aż do rz. Maas i do Ardennów. Później, zająwszy posiadłości burgundzkie, alemańskie i słowiańskie, posunęli się na lewym brzegu do Lauter, a na prawym do Murg, Kocher, Rednitz i źródeł Menu. — Obie grupy posiadały osobne prawa pisane: *Lex Salica* i *Lex Ripuariorum*. Ze względu na język, stanowią **F.** przejście od dolno-niemieckiego do górno-niemieckiego. Uniwersalno-historyczne znaczenie **F.** poczyna się z chwilą, kiedy **F.** *Saliccy* wtargnęli w głąb rzymskiej Galji, i powoli zlewając się z żywiołami: celtyckim i rzymskim, utworzyli *państwo frankońskie*. Pierwszy z główniejszych królów w V w. jest *Merwig* (456), u Grzegorza Toruneń. *Meroveus*, skąd poszła nazwa królewskiej dynastji *Merowingów*. Wnuk jego, a syn Childeryka, Klodoweusz, po bitwie pod Soissons (486) położył koniec potędze rzymskiej; zwyciężył Alemanów (496), Wizygotów (507) i połączył wszystkich **F.** w jedno państwo, a przez przyjęcie ortodoksyjnego chrześcjaństwa, stał się krzewicielem kościoła rzymskiego na Zachodzie. Państwo to posiadało największe znaczenie ze wszystkich nowo powstałych państw germańskich. Odtąd historja **F.** należy w części do Francji (ob.), w części do Niemiec (ob.). Por. Watterich „Die Germanen des Rheins" (Lipsk, 1872); Dederich „Der Frankenbund, dessen Ursprung und Entwickelung" (Hannower, 1874); R. Schröder „Die **F.** und ihr Recht" (Weim., 1881).

Frankowski Karol, * 1795, † 1846 r. w Warszawie; pobierał nauki w liceum Riszeliego w Odesie, następnie służył wojskowo i 1831 był pułkownikiem lejb-gwardji ułanów. Uwolniony z powodu ran, mianowany został 1841 dyrektorem gimnazjum realnego i obok tego 1844 dyrektorem ówczesnej szkoły sztuk pięknych. Pisał

po francusku i po polsku. Ogłosił: „Paris de Juillet 1836 à Mars 1837" (Bruksela, 1837); „Feuilletons du Glaneur de Varsovie" (Warszawa, 1842) i „Etudes phisiologiques sur les grandes métropoles de l'Europe occidentale" (Paryż, 1840); „Gra namiętności," dramat (Warszawa, 1843) i „Wędrówki moje po obczyźnie" (Warszawa, 1846).

Franmason, *Frankmason*, ob. Wolne mularstwo.

Fransecky, Edward Fryderyk von, generał pruski, * 1807 roku. w Gederu w Heskiem, † 1890 r. w Wiesbadenie; wstąpił 1825 do armji pruskiej, odbył 1848 kampanję duńską, 1849 r. został majorem sztabu generalnego, 1857 pułkownikiem, od 1860—64 dowodził brygadą oldenburską, w wojnie austrjacko-niemieckiej 1866 dowodził 7 dywizją piechoty, na której czele walczył pod Königgrätz i Blumenau; w wojnie francusko-niemieckiej dowodził drugim korpusem armji, poczem 1871 otrzymał komendę nad 15 korpusem w Strasburgu. Był mianowany szefem 5 pomorskiego pułku piechoty i otrzymał od parlamentu nagrody 150,000 talarów; w 1879 r. został gubernatorem Berlina, podał się do dymisji 1882. **F.** zajmował się także studjami naukowemi, zwłaszcza historją wojny. Rezultaty tych zajęć zawierają się głównie w pracy jego: „Geschichte des 16 Infanteriereginents" (Münster, 1834).

Franta Franciszek, pisarz czeski, * 1841 r. w Tynie nad Wełtawą, od r. 1861 nauczyciel, napisał historyczno-statystyczny „Okres trzebonsky" (1880), oraz inne pomniejsze monografje miejscowości, komedję „Kto se smieje naposled," wreszcie wiele prac dla młodzieży osobno i w czasopismach.

Franta Szumavsky Józef, autor czeski, ob. Szumavsky.

Frantzius *(Frantius)*, v. *Taczała* odm., herb: Na tarczy ściętej w polu górnem błękitnem trzy 6-promienne gwiazdy srebrne: jedna i dwie; w dolnem złotem—na zielonej murawie bocian z kulą w prawej łapie. U szczytu takiż bocian. Nobilitacja z r. 1790.

Frantzius

Franz Jan, filolog niemiecki, * 1804 w Norymberdze, † 1851 r. w Langewiese; w r. 1830 był prywat. docentem w uniwersytecie monachijskim, w r. 1832 towarzyszył królowi Otonowi w podróży do Grecji, gdzie pozostawał do 1834 r., później przez 5 lat mieszkał w Rzymie, od r. 1840 profesor filologji w Berlinie, zasłużony wielce na polu epigrafiki greckiej, już przez obrobienie trzeciego tomu dzieła „Corpus inscriptionum," już też przez oryginalne dzieło „Elementa epigraphices Graecae" (Berlin, 1840). Oprócz tego zostawił wiele innych prac szacownych, mianowicie z zakresu literatury greckiej. Ważniejsze z nich: „Des musicis graecis" (Berlin, 1840); „Fünf Inschriften und fünf Städte in Kleinasien" (tamże, 1840) i „Monument chrétien à Autun" (tamże, 1841).

Franzen Franciszek Michał, ulubiony poeta szwedzki, * 1772 r. w Uleaborgu w Finlandji, † 1847; studjował teologję i filozofję w Abo, odbył liczne podróże po Europie, po powrocie (1796) otrzymał w Abo profesurę historji literatury, a w r. 1801 katedrę historji i etyki, w r. 1810 został proboszczem w Kumla (w Szwecji), w r. 1831 biskupem w Hernösand. Poezje jego wyszły p. t. „Skaldestykken" (Orebro, 1824—61; n. wyd. 1867—69) i „Valda Dikter" (2 t., Sztokholm, 1871 i 1889); od 1824 będąc wieczystym sekretarzem akademji szwedzkiej, napisał wiele życiorysów słynniejszych akademików.

Franzensbad, zwane także *Franzensbrunnen* i *Kaiser-Franzensbrunnen* lub *K.-F-nsbad* (po czesku *Frantiszkove laznie)*, kąpiele mineralne w królestwie Czeskiem, o 4½ klm. od Chebu (Eger). Wszystkie źródła tutejsze, używane na kąpiele i do picia, należą w ogólności do alkaliczno-słonych żelazistych. Temperatura dochodzi do 12.5° C. **F.** posiada kurhauz, kolumnady, 4 wykwintnie urządzone zakłady kąpielowe, teatr, parki; odwiedzany jest rocznie przez 8—9,000 gości. Por. Buberl „Führer für Kurgäste und Besucher von **F.**" (4 wyd., 1893); Loimann „**F.** in Böhmen und seine Heilmittel" (Wiedeń, 1887).

Franzensfeste, twierdza w Tyrolu, w okr. Brixen, 744 m. nad p. m., położona przy ujściu doliny Pusterthal do Eisackthal, stacja węzłowa kolei Kufstein—Ala i Franzensfeste—Marburg. Twierdza ta zbudowaną została w r. 1833—38 w celu obrony Brenneru i wejścia do doliny Pusterthal. Nad nurtami rzeki Eisack przerzucony tu jest most dla drogi żelaznej na wysokości 100 metrów, dla drogi zwyczajnej na wysokości 48 metrów.

Franzoj August, podróżnik włoski, w 1883 r. przedsięwziął podróż przez Kasalę do Masawy i przez Abisynję do Czala, stolicy królestwa Ghera, w celu przywiezienia do Włoch zwłok Chiariniego, zmarłego tam 1879 w niewoli, i odbył ją pomyślnie. Napisał „Continente nero" (Turyn, 1885).

Franzos Karol Emil, powieściopisarz niem., słynny ze szkalowania stosunków galicyjskich i polskich w ogólności, * 1848 r. na Podolu, syn lekarza okręgowego, Żyda, młodość przepędził w Czortkowie (w nowelach swych nazywa go Barnowem), kształcił się w gimnazjum niemieckiem w Czerniowcach, następnie (1867—72) na wydziale prawnym w Grac i Wiedniu, i po podróży po Europie osiadł w tem ostatniem mieście. Ponieważ ministerjum Hohenwarta odmówiło mu wstąpienia do służby rządowej z powodu spra-

wy, jaką miał będąc jeszcze studentem w Gracu, **F.** rzucił się na drogę dziennikarską. Od r. 1887 mieszkał w Berlinie. Kierunek jego prac przebija już w tytułach: „Aus Halbasien. Kulturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrussland und Rumänien" (1876—1889); „Vom Don zur Donau, neue Bilder aus Halbasien" (1878 i 1890); „Die Juden von Barnow" (1877); „Junge Liebe" (Wrocław, 4 wyd., 1884); „Stille Geschichten" (Drezno, 1881); romanse: „Moschko von Parma" (Wrocław, 1880); „Einkampf ums Recht" (1881, t. 2); nowele: „Mein Franz" (Lipsk, 1883); „Das Ghette des Ostens" (1883, t. 3); „Der Präsident" (1884); „Die Reise nach dem Schicksal" (1885); „Tragische Novellen" (1886); „Judita Trachtenberg" (1891) i in.

Frapan Ilza, właściwie nazywała się J. Levien, autorka niemiecka, * 1852 r. w Hamburgu, mieszkała kolejno w Sztutgardzie, Monachjum i Hamburgu. Napisała: „Hamburger Novellen" (1886, 1888, 1890); „Enge Welt" (1890); „Bittersüss" (1891); „Vischer-Erinnerungen" (1889); „Gedichte" (1891).

Fra-Paolo, ob. Sarpi Paolo.

Frascati, miasto we Włoszech, w prowincji Rzymskiej, na stoku gór Albańskich, w pobliżu ruin starożytnego Tusculum; rezydencja biskupa; posiada piękny kościół katedralny i 7,500 miesz., zajmujących się po większej części ogrodnictwem; znajduje się mnóstwo przepysznych willi bogatszych Rzymian.

Fraser River, główna rzeka w angielskiej Kolumbji w Ameryce północnej, wypływa z gór Skalistych (Rocky Mountains) i wpada do zatoki Georgia, naprzeciw wyspy Vancouver, 1,250 klm. długa.

Fraserburg, dywizja czyli okrąg w angielskim kraju Przylądkowym, w Afryce południowej, ma 25.769 klm. kw. i 6,900 miesz., w tej liczbie połowa białych. Główne miasto t. im. liczy 570 miesz., prowadzących ożywiony handel bydłem i wełną.

Frassine, rzeka we Włoszech, w prowincji Vicenza, poczyna się na granicy Tyrolu; z początku nazywa się Agno, od Cologna, gdzie spławną zostaje, przybiera nazwę Frassine; po połączeniu się z rzeką Bisato pod Este, dzieli się na dwa ramiona, z których jedno płynie jako kanał św. Katarzyny, drugie zaś pod Battaglia łączy się z kanałem Cagnola. Długość **F.** wynosi 102 klm.

Fraszka, mała rzecz, drobnostka, bagatela. Dawni nasi poeci drobne swoje wiersze nazywali *Fraszkami*. Odznaczają się żartobliwością, niezawsze wolną od pewnej, zbytecznej nawet swobody języka, oraz zwięzłością wypowiedzenia, przez co odpowiadają epigramatom starożytnych. W tym rodzaju odznaczyli się Kochanowski Jan, Kochowski Wespazjan; Rej z Nagłowic nadał im tytuł „Figlików."

Fratres *Arvales*, ob. Arwalscy bracia.

Fratricelli (z włos.=*braciszkowie*), pierwotnie mnisi reguły św. Franciszka z Asyżu, którzy, nie mogąc znieść rozprzęgnięcia się karności klasztornej, postanowili utrzymać ją, głównie pod względem ubóstwa. W tym celu opuściwszy klasztor, zaczęli wieść życie pustelnicze. Następnie przyłączyli się do nich *Tercjarze* tej reguły. Wielu z nich wypowiedziało później posłuszeństwo stolicy papieskiej i urządziło własną hierarchję. W r. 1317 papież Jan XXII wyklął ich, jako jawnych swych przeciwników. Tępieni ogniem i mieczem, znikli nareszcie w początkach XVI w. Mieli oni wiele wspólnego z Beguinami (ob. Beginy).

Fratrje, dawny podział ludu w Atenach, zasadzający się na pokrewieństwie familijnem. Każda składała się z 30 rodzin i było ich w ogóle 12. Na czele **F.** stał *fratryjarcha*, który utrzymywał regestra i zapisywał do nich nowonarodzone dzieci, a to celem możności udowodnienia ich praw obywatelskich i dziedzictwa.

Fraucymer (niem.), znaczy pomieszkanie kobiet, dwór pański składających; fraucymer królowych składać się miał zawsze z samych szlachcianek, dzielił się na górny i dolny, to jest kobiety rodów magnackich i szlacheckich, te ostatnie zajęte były robotami i tylko w czasie uroczystości występowały na dworze.

Frauenburg, miasto w obwodzie pruskiej regencji Królewieckiej, na wschodnim brzegu zatoki Fryskiej, rezydencja biskupa warmijskiego; ma 2,450 miesz. i wspaniały kościół katedralny z grobowcem zmarłego tu Kopernika.

Frauenfeld, główne miasto kantonu Szwajcarskiego Thurgau, skład artylerji związkowej, starożytny zamek, fabryka machin i broni i kilka innych; 6,000 miesz.

Frauenlob, przezwisko poety niemieckiego *Henryka z Miśnii*, * około 1250, † 1318 r. Zostawał przez długi przeciąg czasu przy dworach książąt południowo i północno-niemieckich; od 1311 roku mieszkał w Moguncji, gdzie założył szkołę poetów (*Meistersängerschule*), opowiadają, że kobiety na rękach zaniosły jego zwłoki do grobu. W r. 1842 wzniósł mu w tamecznej katedrze pomnik Schwanthaler. **F.** był głównym przedstawicielem scholastycznej uczoności w poezji Meistersängerów. Najzupełniejsze wydanie poetycznych utworów **F.** dał Ettmüller (Kwedlinburg, 1843.

Frauenstädt Krystjan Marcin Juljusz, * 1813 w Bojanowie, w Wiel. Księstwie Poznańskiem, † 1879. Słuchał w Berlinie najprzód teologji, potem filozofji i był guwernerem w domu księcia Sayn-Wittgenstein, w jego dobrach pod Wilnem. W podróży po Niemczech, odbytej w latach 1846—47, zapoznał się we Frankfurcie nad Menem z Schopenhauerem i stał się odtąd żarliwym szermierzem jego filozofji. Od r. 1848 przebywał

w Berlinie, zajmując się piśmiennictwem. Celniejsze prace jego są: „Studien und Kritiken zur Theologie und Philosophie“ (Berlin, 1840); „Ueber das wahre Verhältnis der Vernuft zur Offenbarung” (Darmstadt, 1848); „Aesthetische Fragen” (Dessau. 1853); „Briefe über die Schopenhauer'sche Philosophie” (Lipsk, 1854); „Ueber die Naturwissenschaft in ihrem Einflus auf Poesie, Religion, Moral und Philosophie” (Lipsk, 1855); „Der Materialismus” (Lipsk, 1856); „Briefe über natürliche Religion” (Lipsk, 1858). Mianowany przez Schopenhauera dziedzicem jego literackiej puścizny, ogłosił ostatniemi czasy kilka pism, dotyczących tego filozofa, jak np. „Lichtstrahlen aus Schopenhauer's Werken” (Lipsk, 1862, 7 wyd., 1891); „Aus A. Schopenhauer's Nachlas” (Lipsk, 1864).

Fraunhofer Józef, optyk, * 1787 w Straubing w Bawarji, † 1826. Ojciec jego, szklarz, zatrudniał go w swem rzemiośle: osierocony w 14 roku życia, pracował u szlifierza szkła, gdzie dom jego pryncypała się zawalił; **F.** jednak ocalał i był przez króla obdarzony 18 dukatami; za tę sumę kupił warsztacik szlifierski; wkrótce szkła jego tak zasłynęły, że powołano go jako optyka do słynnego zakładu mechanicznego Reichenbacha, Utzschneidera i Liebhera, a następnie został wspólnikiem i dyrektorem zakładu optycznego, założonego przez Utzschneidera, gdzie **F.** polerował szkła z nieznaną dotąd ścisłością i znakomicie wydoskonalił flintglas (ob.). W r. 1817 został członkiem akademji bawarskiej. Wtedy zajął się badaniem zjawisk światła, poznał zjawiska uginania (ob.) przez małe otwory i otrzymał widma bez pryzmatów. Opisał też ciemne linje widma (ob.), które noszą jego nazwisko. Ulepszył lub wynalazł wiele narzędzi, jak heliometr, mikrometr, reflektor paralaktyczny i in. W r. 1823 został konserwatorem gabinetu akademji bawarskiej; kilka akademji mianowało go swym członkiem. Rozprawy jego zamieszczone były w *Pamiętnikach akademji bawarskiej*, w Gilberta *Rocznikach fizyki* i in. Zupełne wydanie jego dzieł: „Gesammelte Schriften” wyszło pod kierunkiem Lommela 1888. Por. Voit „Joseph von **F.**” (1887).

Fraunhofera linje, ob. Widmo i Analiza spektralna.

Fraus est celare fraudem (łac.).—ukrywać podstęp jest także podstępem.

Fraus in auctorem recidit (łac.)—podstęp zwraca się przeciwko sprawcy: kto pod kim dołki kopie, sam w nie wpada.

Frauscini Stefan, statystyk i ekonomista szwajcarski, * 1796 w Bodio, kantonie Tesyńskim, † 1857. Słynny jest jako wielki znawca stosunków Szwajcarji, dla której położył znaczne zasługi przez wydanie następujących dzieł, tyczących się statystyki tego kraju: „Statistica delle Svizzera” (Lugano, 1828); „Statistica della Svizzera Italiana” (3 tomy, Lugano, 1837—1839); „Uebersichten der Bevölkerung der Schweitz“ (Bern, 1850) i dalszy ciąg poprzedniego dzieła: „Beiträge zur Statistik der schweizerischen Eidgenossenschaft.”

Fraustadt, ob. Wschowa.

Fraxinus, ob. Jesion.

Fray Bentos (Independencia), liczące 5,000 miesz., miasto w południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Urugwaju, w departamencie Rio Negro, nad rz. Urugwaj; posiada założone w roku 1864 przez Gieberta z Hamburga „Saladeros”, czyli szlachtuzy do rzezi bydła na wyrób ekstraktu. Zakład obejmuje 2,630 hektarów przestrzeni, na której oprócz szlachtuzów wznoszą się budynki do fabrykacji ekstraktu, topienia łoju, solenia skór i t. d., zajmujące 800 robotników. Dziennie zabijanych jest do 400 sztuk bydła, soli zużytkowują rocznie 4,000 ton, węgli kamiennych 8,000 ton.

Frayssinous Djonizy, hr. de, mąż stanu francuski, * 1765 w Eurière w Gaskonji, † 1841 r. w St.-Geniès; ks. rzymsko-kat., kaznodzieja przy kościele św. Sulpicjusza w 1809, za swoje rojalistyczne przekonania pozbawiony tego urzędu w 1815 r. został członkiem komisji oświecenia publicznego i odzyskawszy prawo do kazań, zwalczał żarliwie wszelkie nierojalistyczne poglądy, w r. 1816 został jałmużnikiem i nadwornym kaznodzieją Ludwika XVIII, potem biskupem (in partibus) w Hermopolis, następnie wyniesiony do godności hrabiego i para, mianowany 1824 r. ministrem wyznań, a 1828 r. usunięty z tego urzędu, w 1830 r. odmówił Ludwikowi Filipowi przysięgi i udał się do Pragi na dwór Karola X. W r. 1838 powrócił do Francji i żył w odosobnieniu. Napisał: „Défense du christianisme“ (3 t., Paryż, 1825, n. wyd. 1889, przekład polski M. W. Kosickiego, 4 t., Warszawa, 1827, 2 wyd., 1828), wyjątki z niego wydał M. Watt Kosicki p. t.: „Mowy o wychowaniu“ i t. d. (Warszawa, 1826), oraz wyszłe po jego śmierci „Conférences et discours inédits“ (Paryż, 1843). Por. Henrion „Vie de **F.**” (2 t., Paryż, 1844).

Frazeologja (z grec.), nauka o zdaniach lub zwrotach właściwych jakiemu językowi, albo też zbiór takich zwrotów. Od czasów, jak zaczęto uczyć po szkołach greczyzny i łaciny, sporządzano takie zbiory dla ułatwienia nauki tych języków, p. t.: „Phraseologia graeca lub „Phraseologia latina.” Wyrazem tym oznaczają także w pogardliwem znaczeniu czcze, ale szumnie i pięknie brzmiące sposoby mówienia.

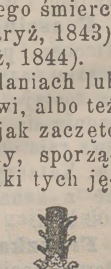

Frącki.

Frącki v. *Ostrzew* odm., herb: Pieniek o 5 sękach, poprzecznie leżący, w polu czerwonem. U szczytu takiż pieniek, ale prosto stojący.

Frączkiewicz Augustyn, matematyk, * 1796 w Kurozwękach, † 1883, szkoły średnie ukończył w Kielcach, matematyki słuchał w Krakowie, gdzie po obronie rozprawy „Demonstratio formulae differentialis a Cl. Cauchaus inventae determinandis, cui subjunguntur quatuor propositiones ex geometria," uzyskał stopień doktora. W r. 1819 został nauczycielem w Kielcach, następnie w liceum św. Anny w Krakowie, w 1825—6 odbył podróż za granicę dla dalszego kształcenia się, a w 1829 na skutek konkursu uzyskał katedrę algebry i rachunku wyższego przy uniwersytecie warszawskim. Po zniesieniu uniwersytetu był nauczycielem matematyki w gimnazjum gubernjalnem w Warszawie, adjunktem obserwatorjum, następnie profesorem matematyki czystej w kursach dodatkowych i w powstałych z nich kursach pedagogicznych; w r. 1853 uzyskał emeryturę. Gdy w roku 1862 otwarto Szkołę Główną, **F.** powołany został na profesora matematyki i wykładał algebrę wyższą, następnie różne części rachunku różniczkowego i całkowego aż do zamiany tej szkoły na uniwersytet; przez dwa pierwsze lata pełnił obowiązki dziekana. **F.** był profesorem istotnie zasłużonym, dla wykładu ścisłego i jasnego, prowadzonego językiem pięknym i jędrnym; starał się o wyrobienie zdolnych pedagogów. Wiele jego rozpraw mieści się w pismach czasowych, jak: „Dowody różnych podań trygonometrji" (w 12 t. „Roczników tow. nauk. krak.), „Dwa wyjątki o czworościanie" (15 t., tamże); „Dowód twierdzenia Legendre'a o pierwiastkach wymiernych w zrównaniu stopnia 3" *(Dziennik warsz.*, 1829, I); „O twierdzeniu Eulera, tyczącem się wielościanów" (tamże, III); „Kilka nowych twierdzeń o kołach stycznych do wszystkich boków trójkąta" (tamże, IV); „Dowody kilku podań geometrycznych" (Bibl. Warsz., 1844, II); „O pewnym wzorze na bryłowatość graniastosłupa ściętego, podanym przez profesora Grunerta za nowy" (tamże, 1859, t. 4) i in. Liczne prace jego pozostały w rękopisie, zwłaszcza kursa przedmiotów przez niego wykładanych. Por. Sulimierski „A. **F.**, wspomnienie pośmiertne" (Wszechświat z r. 1884).

Frebner, *Frobner*, *Fröbner*, herb: W polu złotem czarna głowa barania z rogami i językiem czerwonemi. U szczytu trzy pióra strusie, czarne między złotemi. Labry czarne, podbite złotem.

Frebner.

Fredegar, kronikarz frankoński, z epoki Merowingów. * pod koniec VI, albo na początku VII wieku. Najlepsze wydania kroniki jego, stanowiącej nader ciekawy i ważny pomnik dziejowy, sporządzili: D. Ruinard i G. Monod „Compilation dite de Frédégaire" (Abbeville, 1880). Por. Brosiena „Kritische Untersuchungen zur Geschichte Dagoberts I" (Gotynga, 1868), oraz przedmowę B. Kruscha do wydania kroniki, zawartego w „Monumenta Germaniae historica" (Scriptores rerum Merovingicarum, 2 t., Hanower, 1888).

Fredegunda, zabiwszy Galezwinthę, żonę Chilperyka, frankońskiego króla Neustrji, została z nałożnicy jego małżonką. Siostra zamordowanej, Brunehilda (ob.), wiedziona zemstą, nakłoniła męża swojego, Zygberta Austrjackiego, do wojny przeciwko bratu Chilperykowi, który wprawdzie został pokonany, lecz Fredegunda kazała skrytobójcom zamordować Zygberta w obozie pod Vitry 576, wygnała nieprzyjaciół, pojmała Brunehildę, ale po krótkiej niewoli odesłała napowrót do Austrazji, a następnie pozbawiła życia dwu swoich pasierbów. Zamordowawszy potem (584) własnego męża, oddała się z czteromiesięcznym synem swoim Klotarjuszem (II) pod opiekę Guntramowi, kr. Burgundji. Po jego śmierci 593 objęła sama rządy w imieniu Klotarjusza i † 597 r.

Fredericia, duńskie miasto i twierdza w Jutlandji, nad Małym Bełtem, liczy 10,000 miesz. Założona w 1650, przez Fryderyka III, króla duńskiego, od niego wzięła swoje nazwisko.

Fredericia v. *Fredericia* Juljusz Albert, historyk duński, * 1849, asystent przy uniwersyteckiej bibljotece w Kopenhadze, oprócz wielu rozpraw w czasopismach (np. „O upadku szlachty duńskiej w XIX w.") napisał: „Danmarks ydre politiske Historie i Fiden fra Freden i Lybek til Freden i Brömsebro" (2 t., 1876—81); „Christian IV egenhoendige Breve" (1878—90).

Frederick, główne miasto hrabstwa Frederick, w północno-amerykańskim stanie Maryland, na zachód od Baltimore, 9,000 mieszk.

Fredericq Paweł, historyk flamandzki, * roku 1850, jeden z przewodników rodu flamandzkiego w Belgji, walczącego o równouprawnienie języka flamandzkiego. Napisał: „Marnix en zijne nederlandsche geschriften" (1881); „De nederlanden onder Keizer Karl" (1885); „Vezameling van stukken betreffende de panielijke en bissch oppelijne Inguisitie in de nederlanden" (1889—96), Po francusku: „Essais sur le rôle politique et social des ducs de Bourgogne dans les Pays Bas" (1871); „Travaux du cours pratique d' histoire nationale, Dissertition sur l'histoire de Pays Bas aux XVI siècle" (1883—89).

Fredericton, główne miasto prowincji Nowy Brunświk w Ameryce angielskiej, na rz. Św. Jana, posiada sąd wyższy, uniwersytet Nowobrunświcki (60 słuchaczów), jest siedliskiem biskupa anglikańskiego, liczy 6,500 miesz.

Frederiksberg, wielka wieś w duńskim obwodzie (Amt) Kopenhagi, posiada zamek i 47,000 miesz. Obecnie przyłączona do przedmieść Kopenhagi.

Frederikshald, *Friedrichshall*, miasto w norweskim obwodzie Smaalenene, nad Tistedals-Elt; ma 11,500 miesz.; na wschód jego leży silna twierdza na skale *Frederikstcen*.

Frederikstad, miasto i forteca w prowincji Smaalenene w Norwegji, przy ujściu rz. Glommen do fjordu Chrystjanji, liczy 12,500 miesz.

Fredrikshavn (po fińsku *Hamina*), miasto portowe w finlandzkiej gub. Wyborskiej, 2,800 miesz., wielkie koszary. Mocą zawartego tutaj 17 września 1809 r. traktatu, Finlandja przeszła pod panowanie rosyjskie.

Fredro, hrabia, v. *Bończa* odm., herb: Na tarczy ściętej w jednej trzeciej u góry w polu błękitnem, na poduszce czerwonej jabłko królewskie; na reszcie tarczy, 5-dzielnej: w polu I srebrnem mur o trzech blankach *(Odwaga)*; w II błękitnem nad półksiężycem złotym—strzała

Fredro.

żeleźcem do góry między dwiema 6-promiennemi gwiazdami złotemi *(Sas)*; w III czerwonem—pień o dwu sękach z prawej, a trzech z lewej strony, z krzyżem kawalerskim u góry *(Nieczuja)*; w IV złotem—na niedźwiedziu czarnym panna ukoronowana, z rozpuszczonemi włosami, z rękoma do góry, w sukni błękitnej *(Rawa)*; w V błękitnem—wspięty jednorożec biały *(Bończa)*. Nad koroną hrabiowską 5 hełmów ukoronowanych: nad I—pień jak w polu III, nad II—proporzec czerwony, nad III—pół jednorożca takiego, jak w polu V, nad IV—ogon pawi, nad V—między dwoma złotemi rogami jeleniemi pół niedźwiedzia czarnego z różą w prawej łapie. Labry, podbite srebrem, z prawej strony błękitne, z lewej czerwone. Tytuł hrabiowski nadany 1822 r. przez cesarza Franciszka I.

Fredro, h. Bończa. 1385 królowa Marja węgierska, córka Ludwika, a siostra polskiej Jadwigi, darowała swemu rodakowi, *Kis Pallugya* nazwiskiem, trzy wsie w Przemyskiem: Jesmanice, Pleszewice, Popowice, a już 1410 r. „szlachetny Fredro z Pleszowic" ma sobie nadane od Jagiełły dwie dalsze wsie królewskie pod Kamieńcem Podolskim Fredrowce i Szurzę (Katona „Hist. crit." XI, 97, Grab. i Przezdz. „Źródła do dziej. Pol." I, 159). Imię to chrzestne Fryderyk, skrócone na Frydrus, stało się imieniem rodu Fredrów, na wzór takich, jak Dobek, Zawisza i t. p. (Szajnocha „Jad. i Jag." ed. II, str. 318, 384). Paprocki („Herby" ed. Turow. str. 602), donosząc, że Fredrowie pisali się z Niżnowa, praojca ich nazwiska, zowie Dobiesławem, i wywodzi samo nazwisko z niem. *Friede Herr*. Okazuje się, że wtedy **F.** chcieli uchodzić za Polaków, lubo podanie niezbyt pochodzenie ustarożytnia, odnosząc je do czasów Kazimierza W. Umie też wymienić tylko *Jana*, wojewodę. rusk. 1496, *Andrzeja*, woj. podolsk. i star. kamienieck., *Franciszka*, obrońcę Lubaczowa, 3 synów jego i wnuków. — **F.** Jakób Maksymiljan, referendarz koronny, odznaczył się świetnie na posługach publicznych, † 1646.—**F.** Gabrjel, czy też Mikołaj, brat poprzedniego, biskup bakowski od 1624. Czas śmierci niewiadomy. Następca jego jest już 1633 Jan Zamojski.

Fredro Jędrzej Maksymiljan, syn Jerzego, stolnika przemyskiego, * w 1-ej ćwierci XVII w., zwany *Tacytem polskim*, wojewoda podolski. Po raz pierwszy występuje na sejmie elekcyjnym 1648, gdzie gromił wewnętrzne rozterki w obec burzy kozackiej; królowi Janowi Kazimierzowi dostawił uzbrojonych z własnej szkatuły kilka chorągwi pod Zborów i Beresteczko, odprawił także własnym kosztem poselstwo do Węgier. Ze stolnika lwowskiego został 1653 r. kasztelanem lwowskim, a 1667 wojewodą podolskim. Żarliwy obrońca swobód szlacheckich wielkiego na Rusi zażywał miru. † 1679 roku. Słynny z głębokiej nauki, wymowy i cnoty zostawił następujące pisma: „Przysłowia, albo przestrogi obyczajowe, radne, wojenne" (ed. anonimowa, Kraków, 1658, niejednokrotnie później przedrukowane; ostatnia ed. w „Bibljotece ludowej polskiej" (Paryż, 1867); „Potrzebne consideratie około porządku wojennego i pospolitego ruszenia i t. d." (Kraków, 1660); „Militaria" obszerny traktat o sztuce wojennej (Amsterdam, 1668); „Gesta populi Poloni sub Henrico Valesio, Polonorum postea vero Galliae rege" (Gdańsk, 1655; polskiego przekładu tego dzieła dokonał i życiorysem go opatrzył Ludwik Kondratowicz, Petersburg, 1855); „Montia-politico-moralia, et Jcon Ingeniorum" (Gdańsk, 1664, przełożone na język polski przez ks. J. Ign. Jankowskiego p. t. „Przestrogi polityczno-obyczajowe, oraz dokład o różności rozumów" (Wilno, 1781); „Vir Consilii Monitis Ethicorum nec non prudentiae civilis" (Lwów, 1730). W swych „Dziejach" okazał się **F.** zdolnym historykiem, a w przysłowiach jednym z głębszych myślicieli XVII w.

Fredro Andrzej Maksymiljan.

Fredro Aleksander Antoni, biskup przemyski, syn Stanisława, kasztelana czernihowskiego, od 1712 kantor gnieźnieński, 1718 biskup Chełmski, a 1724 przemyski. Podczas konfederacji tarnogrodzkiej trzymał stronę królewską. Dla kościoła przemyskiego uczynił bardzo znaczne z własnego majątku ofiary, jak również dla kościoła Je-

zuitów w Jarosławiu, oraz dla klasztoru i kościoła Paulinów pod Brzozowem, który także z własnego założył funduszu. Nadto, dla katedry przemyskiej wyjednał u papieża Benedykta XIII przyłączenie do wszystkich łask duchownych, przywilejów i odpustów kościoła laterańskiego w 1729; † 1734 w Radymnie.

Fredro Aleksander, * 1793 w Suchorowie pod Jarosławiem, † 1876 we Lwowie, wstąpił do wojska polskiego 1809—14, a po powrocie do stanu cywilnego rozpoczął swój zawód literacki 1821 przekładem dramatu Goethego „Clavigo"; 1822 wyszła pierwsza oryginalna komedja **F.** „Mąż i Żona"; 1824 r. zjawiły się dwie ostatnie „Dożywocie" i „Zemsta za mur graniczny". Ostro skrytykowany przez Goszczyńskiego i in., umilkł. Prace jego wydano w Wiedniu i Lwowie (1826 — 30 sam autor), w Warszawie (1853, 1872, 1898 i in.). Uczczono **F.** medalem 1866. Dzieła tego pisarza odznaczają się łatwością wiersza, gładkością stylu. Choć kształcony na wzorach francuskich, podejmował chętnie tematy narodowe. „Pan Jowjalski" np. odtwarza dawny temat Baryki „Z chłopa król", ale z odcieniem sceny tureckiego Mamamuszy Molière'a i z komizmem przechodzącym w patologiczną karykaturę. „Gwałtu, co się dzieje" podnosi przysłowie narodowej „Sąd jak w Osieku," ale z tą samą wadą szarży i rozwlekłości. „Zemsta" chwilami kusi się być wyższą komedją, ale grzeszy niezgodnością charakterów i sytuacji (Rejent nie jest spółczesny Cześnikowi, Papkin niemożliwy na dworze ostatniego, Podstolina, jako wdówka polująca na mężów, godzi się tylko z Papkinem chronologicznie). Następnie maluje głównie salon, t. j. refleks francuski w naszej społeczności, na którą też patrzy z salonu. Figury dorobkowicza, anglomana w „Panu Geldhabie" i „Cudzoziemczyźnie" nie dochodzą miary typów. „Zrzędność i przekora", „Sluby panieńskie" i t. p. na fragmentach i odcieniach, nie zasadach się osnuły. „Nowy Don-kiszot" jest szyderczym żartem z romantyzmu. „Nikt mnie nie zna" odtwarza Brühla z kom. przerobiona przez Bogusławskiego, nierównie gorzej. Komedje pozostawione przez niego w rękopisie są w ogóle słabsze, niż dawniejsze. Są one: „Wielki człowiek do małych interesów" (w 5 akt.); „Żenić się, czy się nie żenić", „Dwie blizny", „Rewolwer"; „Swieczka zgasła"; „Z jakim przestajesz, takim się stajesz"; „Wychowanka" (w 5 akt.); „Pan Benet"; „Komedja zwierząt"; „Dyliżans" (w 4 akt.), grana już około 1838 we Lwowie; „Rajmund mnich" (opera z muzyką Mireckiego). Bądź co bądź, **F.** zasłużył na miano ojca komedji polskiej. Z komedji **F.** tłómaczone są na niemiecki: „Sluby panieńskie" przez Paumanna, „Dożywocie" przez Thulliego, „Zrzędność i przekora" przez Pohla de Pollenberg, „Mąż i żona", „Damy i Huzary"; na rosyjski „Zemsta za mur graniczny, na czeski „Damy i Huzary" przez Wollaka, oraz „Nikt mnie nie zna", na chorwacki „Damy i Huzary" i in.—Rodzaj jego pamiętników, p. t. „Trzy po trzy", drukowała *Gazeta Polska* 1876. Por. Lewestama „A. F., szkic biograficzno-literacki" (1876); Tarnowskiego „Komedje A. F., trzy odczyty publiczne" (Warszawa, 1876, odczyty te na krótko przed śmiercią **F.** wygłoszone były w Warszawie). Smólski pomieścił życiorys **F.** w „Deutsche Zeitung" (1876).

Fredro Aleksander hr.

Fredro Jan Aleksander, komedjopisarz, syn poprzed., * we Lwowie 1829. Z końcem 1848 zaciągnął się (z pierwszego roku prawa) jako szeregowiec do legjonu generała Wysockiego, tworzącego się na Węgrzech na polu bitwy pod Tarczal, jedyny z całego legjonu mianowany został oficerem, po bitwie zaś pod Turą ozdobiony krzyżem wojskowym. Po przegraniu bitwy pod Temeszwarem przeszedł granicę turecką w sztabie generała Dembińskiego. W styczniu 1850 przybył do Francji, gdzie (głównie w Paryżu) bawił do 1857, w którym za amnestją wrócił do kraju; † 1891 w Siemianicach pod Poznaniem. Pierwszym jego utworem komedjopisarskim (w 1864) był obrazek dramatyczny „Przed śniadaniem", po którym nastąpiły: „Drzemka pana Prospera" kom. w 4 aktach wierszem (1866); „Piosnka wujaszka", komedyjka ze śpiewkami w 1 akcie (1866); „Poznaj, nim pokochasz" przysłowie dram. w 1 akcie (1868); „Posażna jedynaczka" kom. w 1 akcie (1868); „Mentor" kom. w 3 aktach (1871); „Consilium facultatis" kom. w 1 akcie (1871); „Obce żywioły" kom. w 5 aktach (1873); „Wielkie bractwo" (1875); „Kalosze" (1877); „Alfons"; „Ubogi czy bogaty". Ogólne wydanie jego komedji wyszło w Warszawie 1872 w 2 tomach. Utwory jego mają wiele humoru i werwy, układ mniej więcej szczęśliwy, i nie wychodzą po za granice niższej komiki. Życiorys i portret **F.** pomieścił *Tyg. Illustr.*, z 1891, w t. I, st. 321.

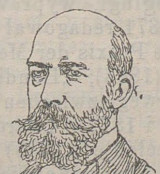

Fredro Jan Aleks.

Fredro Andrzej.

Fredro Andrzej Maksymiljan Dobiesław, syn poprzedniego, poeta, * 1859, † 1898, po ukończe-

niu szkół służył w wojsku, poczem osiadł na roli. W czerwcu 1892 poślubił Felicję Szczepańską. Napisał: „Zbieranina" (Kraków, 1892); „Stowarzyszenie wyższych kobiet" (komedja w 1 akcie, 1895).

Fredum, tak nazywano w średniowiecznej łacinie opłatę, jaką składał zabójca wolnego człowieka rządowi, dla uchronienia się od zemsty rodziny zamordowanego; w Polsce zwano ją *frej*.

Free Church (angiel.=*wolny kościół*), powstał w Szkocji (1843) pod kierunkiem Tomasza Chalmersa (ob.). Na początku 1862 kościół ten posiadał już 819 duchownych i trzy seminarja: w Edymburgu, Glasgowie i Aberdeenie.

Free holders, w Anglji posiadacze wolnych gruntów (freehold), to jest takich, które posiadają prawem zupełnej własności lub użytkowania na czas z góry nieoznaczony. W tym charakterze i o ile opłacają 40 funt. st. podatku gruntowego, mają prawo wybierania deputowanych do parlamentu.

Free soilers, to jest wolnogruntowi, zwani także *Nationalreformes*. Tak się nazywała partja polityczna w Stanach Zjednoczonych północnej Ameryki z 1848—52. Zasady jej streszczają się w 3 punktach: 1) należy bezpłatnie ustąpić gruntów Unji, dotąd niesprzedanych, wszystkim ludziom chcącym lub mogącym je uprawiać, w niewiększej wszakże ilości nad 160 arków na jedną osobę; 2) własność gruntowa powinna być ograniczona do pewnej liczby akrów; 3) niema być wolno zajmować posiadłości ziemskiej obywatela za większą wysokość długów nad połowę jej wartości. Por. Wilsona „Rise and fall of the slave pover" (2 t., Boston, 1874); von Holsta „Verfassungsgeschichte der Vereinigten Staaten von Nord-Amerika" (4 t., Berlin, 1873—89); W. Wilson „Division and Reunion" (New-York, 1893).

Freeden Wilhelm Ihno Adolf von, * 1822 r. w Norden, † 1894, od 1856 był rektorem szkoły żeglarskiej w Elsfleth; od 1867—75 kierował założoną przez siebie strażnicą morską w Hamburgu. Gorliwie zajmował się oceanografją, meteorologją morską, statystyką żeglugi, wyprawami podbiegunowemi i t. d. Od 1871 redagował czasopismo *Hansa*. Napisał: „Die Praxis der Methode der kleinsten Quadrate" (1863); „Handbuch der Nautik" (1864); „Dampferwege zwischen dem Kanal und New-York" (1870 i 1872); „Barometerbuch zum Gebrauch der Seeleute" (1885) i in.

Freeman Edward August, historyk angielski, * 1823 w Harborne, † 1892 w Alicante. Od 1884 profesor historji w uniwersytecie oxfordzkim. Wydał: „History of the Saracens" (nowe wyd., 1870); „The history of the Norman conquest of England" (6 t., 1867—79); „Old English history" (2 wyd., 1871); „Historical essays" (4 ser. 1872—92); „Ottoman power in Europe" (1877); „The growth of the English constitution from the earliest times" (4 wyd., 1884); „Historical geography of Europe" (2 t., 1881); „History of a architecture" (1849); „Chief periods of European history" (1887); „Methods of historical study" (1886); „History of Sicily" (3 t., 1891—92); „Historical essays" (4 t., 1892).

Freeport, miasto w północno-ameryk. stanie Illinois, nad rz. Peccatonica, stacja węzłowa kolei żelaznych, ożywiony przemysł, 10,000 miesz.

Freetown, miasto główne kolonji angielskiej Sierra-Leone, na zachodnim brzegu Afryki; ma 30,000 m., jest rezydencją gubernatora i biskupa anglikańskiego, ma port, koszary, katedrę, szpital, szkołę misyjną, kilka pięknie zabudowanych ulic.

Fregata (*Tachypetes*), rodzaj ptaków z rzędu pływających (*Palmipedes*), podrzędu *Totipalmi*; dziób dłuższy od głowy, silny, prawie prosty, w końcu dopiero obie szczęki są razem zgięte, wierzchnia haczysto zakończona; nogi krótkie, czteropalcowe, trzy przednie palce długie, do połowy płetwami mocno wyciętemi spięte, ksiuk długi, na przód skierowany; skrzydła bardzo długie, wązkie, z lotką pierwszą najdłuższą; ogon

Fregata.

także bardzo długi, głęboko widłowaty. **F.** posiada lot wytrwały, lekki i potężny; nieustannie też buja w powietrzu nad morzami; siada tylko po nadbrzeżnych skałach i drzewach, na wodzie nigdy. Trzyma się przy brzegach morskich między zwrotnikami. Ryby bierze z pod powierzchni wody, spuszczając się nagle na upatrzoną, którą dziobem lub szponami porywa. Często także odbiera kormoranom i mewom ujętą przez nie zdobycz. Gniazda zakłada na wysokich drzewach i skałach, niesie jedno lub dwa jaja, o skorupie białej. Znany jest dotąd jeden tylko gatunek. **F.** *aquilus*, 1 m. długi, 1,5 m. szeroki, ale ważący zaledwie około 1,5 klg.; samiec jest czarny, purpurowo, stalisto i zielono-połyskujący, z czerwono-pomarańczową torbą gardzielową; samica odznacza się białością głowy, szyi i brzucha.

Młode przechodzą kilka zmian przed dojściem do ostatecznej barwy, co było powodem utworzenia kilku nominalnych gatunków.

Fregata, trzymasztowy okręt wojenny, mający około 60 dział i 125 do 340 ludzi załogi. Z kolei jest to pierwszy statek po okrętach linjowych, a odznacza się szybkością i zwinnością. Układ jej masztów i żagli jest prawie taki sam, jak na okręcie linjowym. Po wprowadzeniu okrę-

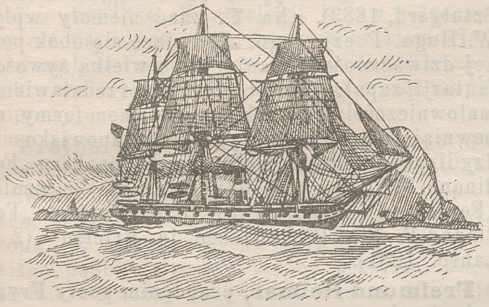

Fregata.

tów opancerzonych stały się **F.** opancerzone głównym typem okrętów wojennych, a chociaż następnie usunięto z nich dawne maszty, zachowano nazwę **F.** dla okrętów, które działa swe prowadzą pod pomostem zakrytym. Znacznie mniejszy jest od niej *fregaton*, statek hiszpański, mogący ładować do 500 beczek ciężaru, używany do przeprawy wojsk lub do ładowania galer.

Frege Arnold Waldemar, polityk, * 1846, do niego należały dobra w Abtnaundorf pod Lipskiem, 1878 był konserwatywnym członkiem Rady państwa i przedstawicielem interesów rolniczych.

Fregenal de la Sierra, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Badajoz, na północ od Sierra Morena, starożytny zamek, 9,000 miesz.

Freher Markward, historyk niemiecki, * 1565 w Augsburgu, prof. w Heidelbergu, † tamże 1614. Z prac jego najcelniejsze: „Origines Palatinae“ (Heidelberg, 1599); „Germanicarum rerum scriptores aliquot insignes“ (3 t., Frankfurt, 1602); „Rerum Bohemicarum scriptores aliquot antiqui“ (Frankfurt, 1602, n. wyd. 1717); „Corpus Francicae historiae veteris“ (Hanau, 1613, n. wyd. 1720); „Directorium in omnes fere chronologos Romano-Germanici imperii“ (ostatnie wyd., Getynga, 1772).

Freiberg, główne miasto górnicze w Saksonji i jedno z najsławniejszych miast tego rodzaju w Europie; leży w okręgu drezdeńskim, ma 29,300 m. i rozmaite zakłady przemysłowe, jest siedliskiem wyższych władz górniczych i założonej w 1766 akademji górniczej, tudzież środkowym punktem górnictwa saskiego. Wewnętrzna część miasta posiada jeszcze resztki murów i baszt obronnych; jest tu kilka starożytnych gmachów i wiele pamiątek po znakomitych ludziach, którzy tu przebywali, jak po księciu Maurycym, pochowanym tu, Wernerze, Buchu, Humboldcie, Körnerze i in. Godną uwagi jest szczególnie katedra, w 1484 odbudowana; dalej t. zw. Złota Brama, po starym kościele Panny Marji pozostała, wspaniały okaz wczesnego gotyku, kaplica z grobami książąt, kościół św. Piotra, zamek, ratusz i in. Od wieków znane tutejsze kopalnie wydały od 1524 — 1850 r. 2 mil. klg. srebra i 24,000 centn. podwójnych ołowiu i zatrudniają razem 3,200 górników. Z kopalniami połączone są wielkie huty, których produkcja wynosiła w r. 1892: 778 klg. złota, 94,830 klg. srebra (wartości 13 mil. marek), dalej bizmut, nikiel, cynk, arszenik, kwas siarczany i in., ogółem wartości 16,5 mil. marek. Prócz tego znajdują się tu i inne zakłady przemysłowe, jak odlewnia żelaza, fabryka maszyn, śrótu, przetworów chemicznych, cygar, instrumentów matematycznych, fortepjanów, przędzalnie i t. d. Tutejsza akademja górnicza liczyła w 1893 r. 19 docentów i 193 studentów; dalej jest tu szkoła górnicza, handlowa, agronomiczna, garbarska, gimnazjum, szkoła realna, muzeum i wielki szpital.

Freibiterowie lub *Frajbejtorowie* (z niem. *Freubeuter*), tak nazywano niegdyś korsarzy polskich; utrzymywali blokadę wybrzeży i portów nieprzyjacielskich. Pierwszy ślad **F.** trafia się za Zygmunta Starego podczas wojny z w. ks. Moskiewskiem 1520, w dwu listach królewskich, upoważniających do tej czynności trzech Gdańszczan. W podobnychże listach z lat 1532 i 33 nazywani są **F.** *milites maritimi*. Czyt. Gołębiowskiego „O marynarce polskiej“ w *Przegl. Nauk.* (t. II, z r. 1843).

Freiburg na Szląsku, miasto w pruskiej regencji Wrocławskiej, okręgu Swidnickim, przy dr. żel. Wrocław-Halbstadt, 2 kościoły, szkoła realna, zakład dla głuchoniemych, ociemniałych i obłąkanych, towarzystwo akcyjne wyrobów lnianych, 9,200 miesz.

Freiburg w Bryzgawji, główne miasto badeńskiego obwodu t. n. (1.186 klm. kw. i 215.000 miesz.), niegdyś stolica Bryzgawji, nad rzeką Dreisam, u stóp gór Szwarcwaldu; ma 53,118 (1895) miesz. i śród innych pięknych budowli wspaniałą gotycką katedrę z wieżą wysoką 125 m. i licznemi historycznemi pomnikami. Jest rezydencją arcybiskupa i posiada uniwersytet katolicki, założony 1457, do którego należy bibljoteka ze 250,000 tomów, botaniczny ogród, gabinet zoologiczny i t. d. Z zakładów przemysłowych są tu fabryki guzików porcelanowych, pereł sztucznych, jedwabiu do szycia, papieru, cykorji i in. Handel, wspierany kilku bankami, obejmuje głównie drzewo i wino.

Freiburg, kanton i miasto w Szwajcarji, ob. Fryburg.

Freidank (*Vrídanc* t. j. wolnomyślny), pseudonim nieznanego autora dydaktycznego poematu w djalekcie średnio-niemieckim p. t. „Bescheidenheit“ (skromność) z 1229 r., przedstawiającego wierny obraz obyczajów owej epoki. Poemat ten także bywa nazywany „Weltliche Bibel“ albo „Freidank“. Autor był niezawodnie człowiekiem śmiałego, niezależnego charakteru, stronnikiem cesarza przeciwko papieżowi, wyposażony dobrym smakiem, rozległem oczytaniem i obyty z podaniami ludu. Najlepsze jego wydania sporządzili W. Grimm (2 ed., Lipsk, 1860), Beszenberger (Halla, 1872). Na nowożytny język niemiecki przełożyli go Simrock (Sztutgart, 1867); Bacmeister (tamże, 1874) i Pannier (Lipsk, 1878). Por. W. Grimma „Kleinere Schriften“ (4 t., Gütersloh, 1887).

Freie Bühne, wolna scena, ob. Niemiecki teatr i literatura.

Freienwalde, miasto w obwodzie pruskiej regencji poczdamskiej, nad rz. Odrą, ma 7,700 m., dawny zamek, źródła wody mineralnej żelazistej i zakład kąpielowy.

Freiesleben Jan Karol, mineralog i geolog, * 1774 w Freiburgu, † 1846; od 1838 do 1842 był naczelnym zawiadowcą wszystkich zakładów górniczych w Saksonji. Z wielu dzieł jego „Geognostische Arbeiten“ (6 tomów, 1807—18) uważane jest za dzieło klasyczne.—Jego starszy syn, Karol Fryderyk Gottlob **F.**, * 1801 w Eisleben, † 1836, był asesorem górnictwa we Freiburgu. Napisał „Der Staat und der Bergbau“ (1837, 2 wyd., 1839) i inne.

Freiherr, tytuł niemiecki, znaczył od końca XIV w. pana dziedzicznego, nieobowiązanego do służby suzerenowi. W ostatnich czasach tytuł szlachecki najbliższy hrabiowskiemu, odpowiedni baronowi; Freifrau małżonka **F.**, Freiin córka **F.**

Freiligrath Ferdynand, poeta niemiecki, * 1810 w Detmold, pracował do 1839 w rozmaitych domach kupieckich i bankierskich, następnie oddał się wyłącznie literaturze; w poezjach politycznych skłaniał się przeważnie do stronnictwa demokratycznego. W 1842 król pruski wyznaczył mu stałą pensję roczną, ale po 2 latach **F.** zrzekł się jej. Od 1844 przebywał w Szwajcarji i w Londynie, skąd 1848 powrócił do Niemiec. Zagrożony uwięzieniem, wyjechał 1841 powtórnie do Londynu, skąd wrócił dopiero 1868 i osiadł w Sztutgardzie. W 1874 przeniósł się do Cannstatt i umarł tamże 1876. Pierwszy zbiór jego „Gedichte“ wyszedł w Sztutgardzie (1838, 27 ed., Sztutgard, 1871) z dodatkiem do nich: „Zwischen den Garben“ (Sztutgard, 1849). Oprócz tego wydał już to sam, już z innymi współpracownikami: „Roland's Album“ (Kolonja, 1840); „Rheinischer Odeon“ (Koblenz, 1839); „Rheinischer Jahrbuch“ (Kolonja, 1840—41); „Das malerische und romantische Westfalen“; „Karl Immermann, Blätter der Erinnerung an ihn“ (Sztutgard, 1842). Zawód poety politycznego rozpoczął swojem: „Wyznaniem wiary“ (Glaubens Bekentniss, Moguncja, 1844); potem ogłosił: „Ça ira! Sechs Gedichte“ (Herisau, 1846) i „Neuere politische und sociale Gedichte“ (Brunświk, 1850). Całkowity zbiór prac jego wyszedł w Nowym Yorku (6 t., 1858—59) i Sztutgardzie (6 t., 1870, 5 wyd., 1886). Z pozostawionych rękopisów wydano po jego śmierci: „Nachgelassenes von Ferdinand F.“ („Mazeppa“, „Der Eggersterstein“ Sztutgard, 1883). Na **F.** znać niemały wpływ W. Hugo. Poezje jego, zalecające się obok pewnej dziwaczności i manjeryzmu wielką żywością fantazji, zapałem treści, plastyką przedstawienia, malowniczością i wysokiem artyzmem formy, zapewniają mu ważne i oryginalne stanowisko między lirykami niemieckimi. Por. Kippenberg „Ferdinand F.“ (Lipsk, 1868); Schmidt-Weissenfels „Ferdinand F.“ (Sztutgard, 1876); Buchner „Ferdinand F. Ein Dichterleben in Briefen“ (2 t., Lahrb., 1881).

Freimund Reimar, pseudonim poety Fryderyka Rückerta.

Freising, miasto w bawarskim obwodzie Wyższej Bawarji, nad rz. Izarą, ma 9,800 m., gimnazjum, seminarjum duchowne, liceum dla kandydatów teologji, szkołę realną, instytut wychowawczy, seminarjum nauczycielskie, kilka fabryk i piękną bazylikę o dwu wieżach, wzniesioną 1159. Jest to starożytne Fruxinium, później Frizynga; już w r. 444 był tu wzniesiony kościół. Od 724 aż do 1802 było **F.** stolicą biskupstwa, które obejmowało 825 klm. kw. i podległe było Salzburgowi.

Freisinnige Vereinigung. Związek wolnomyślny, odłam niemieckiej partji wolnomyślnej, który się odłączył w r. 1893 od partji głównej. Na czele secesji stanął Rickert (ob. Niemcy, dzieje).

Freisinnige Volkspartei. Partja ludowa wolnomyślna, nazwa, którą przybrało niemieckie stronnictwo wolnomyślne, po odłączeniu się odłamu zwanego związkiem wolnomyślnym (Freisinnige Vereinigung; ob. Niemcy, dzieje).

Freistadt, nazwa kilku miasteczek w Austrji i Niemczech: 1) **F.** w Austrji Wyższej, nad rz. Feldaist, liczy 3,000 m.; 2) **F.**, miasto okręgowe w pruskiej regencji Lignickiej, 4,200 miesz.

Frej Jan Zacharjasz, malarz polski, * w Wiedniu 1771, † 1829; kształcił się w tamecznej akademji malarstwa, następnie w Londynie. Wezwany 1804 do Puław dla zdjęcia tamecznych widoków, osiadł następnie w Warszawie i był nauczycielem rysunków w konwikcie księży Pijarów na Żoliborzu. Celniejsze jego prace malarskie są: „Widok bitwy pod Lipskiem“; „Elekcja Henryka Walezjusza pod Wolą“; „Wjazd uroczysty tegoż króla do Krakowa“; „Widok Syberji“ i „Scena z Raju Utraconego Miltona“.

Freja oraz **Frejr,** a także Frigg i Friga, są dziećmi Niorda, pochodzącego z plemienia Wanów i przyjętego dopiero później w poczet Azów. Stąd nawet Freja zowie się *Vanadis*. Gdy zaś Wanowie, wedle badań Szafarzyka, są Wendami czyli Słowianami, a zatem, nawet wedle podań bóstwo to miłości jest słowiańskiego pochodzenia. U Słowian wszakże odpowiednie brzmienie dla **F.** znajdujemy tylko w Perunie (ob.), którego jednak pochodzenie zupełnie jest inne. W mitologji ludów północnych była żoną Odyna i dzieliła z małżonkiem władzę nad niebem i powietrzem; uchodziła także za boginię śmierci, i przynoszono jej w ofierze ciała nieprzyjaciół, topiąc je w błotach.

Frejberg *(Freyberg)*, herb: Na tarczy dwudzielnej, w polu I błękitnem—pół słońca złotego i dwie 6-promienne gwiazdy złote, w II srebrnem—kotwica czarna, błękitnym sznurkiem okręcona. U szczytu trzy pióra strusie. Labry błękitne, podbite z prawej strony srebrem, z lewej złotem. Nadany 1839 przez cesarza Mikołaja I.

Frejberg.

Frejman.

Frejman *(Freyman)* herb: Na tarczy 4-dzielnej, w polach I i IV, dwudzielnych, w prawem złotem—pół orła czarnego, w lewem czarnem—pas poprzeczny złoty; w II i III, ściętych, od góry srebrnych—dwie róże błękitne 6-listne, od dołu błękitnych—po takiejże róży białej. Nad tarczą dwa ukoronowane hełmy, nad I orzeł czarny, nad II z wazonu błękitnego z dwiema różyczkami białemi—5 piór strusich. Labry z prawej strony czarne, podbite złotem, z lewej błękitne, podbite srebrem.

Frejszyc (po niem. *Freischütz*, wolny strzelec), według podania niemieckiego, myśliwiec, który na mocy zawartego z djabłem przymierza, otrzymuje od niego kule, z których sześć trafia nieomylnie, siódma zaś jest własnością szatana, dowolny jej nadającego kierunek. Podanie to było szczególnie rozpowszechnione śród niemieckich wieśniaków XV stulecia i podczas wojny Trzydziestoletniej (1618—1648). Pod tym tytułem K. M. Weber napisał operę (1821), stanowiącą przewrót w muzyce, jako objaw potężny romantyzmu (ludowości). Por. Graesse „Die Quelle des F.“ (Drezno, 1875).

Frejus, starożytne *Forum Julii*, założone przez Cezara 44 przed Chr., obecnie miasto we francuskim depart. Var, przy ujściu rzeki Reyron do morza Śródziemnego; jest rezydencją biskupa i liczy 3100 m. W pobliżu leży nowy port ś. Rafała, w którym Napoleon wylądował 9 października 1799 po wyprawie Egipskiej, i z którego 1814 odpłynął na wyspę Elbę. Jeszcze dzisiaj znajdują się tam ruiny rzymskich budowli. W wiekach średnich **F.** należało do hrabiego Prowancji. W końcu IX w. było zburzone przez Saracenów, później odbudowane dzięki staraniom biskupa Ricalfa. W 1475 zostało znowu zburzone przez korsarzy, a 1536 przez Karola V. **F.** jest miejscem urodzenia Juljusza Agrykoli, Korneljusza Gallusa i Sieyèsa. Por. Rousse „F. ancien et moderne“ (Frejus, 1866); Aubenas „Histoire de **F.**“ (tamże, 1882).

Fremiet Marcin, nazywany u Francuzów *Michał Anioł francuski*, * 1564, † 1619; znakomity swojego czasu malarz, mianowany przez Henryka IV pierwszym malarzem narodowym, otrzymał zlecenie przyozdobienia kaplicy w Fontainebleau, którą to robotę ukończył dopiero za Ludwika XIII. W pracach swoich lubił popisywać się szczególnie wielką znajomością anatomji.

Frémont Jan Karol, podróżnik i mąż stanu amerykański, * 1813, † 1890 w New-Yorku; jako inżynier otrzymał od rządu amerykańskiego polecenie zbadania gór Skalistych, przekroczył je w 1842 i ustalił przez nie przejście do Kalifornji. Podczas drugiej podróży zbadał jezioro Słone w Utah, w 1843—4 góry Newada i równinę Sacramento. Brał udział w zdobyciu Kalifornji i został gubernatorem nowej prowincji; wkrótce jednak podał się do dymisji. W 1848 zbadał kraj Apaczów i nad brzegami Sacramento zakupił posiadłość, która się następnie okazała bardzo złotodajną. W 1849 został senatorem, w 1861 jenerałem-majorem, następnie gubernatorem Arizony. W 1856 był kandydatem partji republikańskiej do prezydentury Stanów Zjednoczonych. Ogłosił: „Report of the exploring expedition to the Rocky Mountains etc.“ (ost. wyd., 1849). Por. Bigelow „Life and public services of J. C. F.“ (1856).

Frémy Arnold, romansopisarz francuski, * 1809 w Paryżu, był naprzód profesorem literatury francuskiej w Lionie, ale z powodu lekkomyślnych i dwuznacznych utworów swoich, zmuszony był stanowisko to opuścić. Wprawdzie w r. 1847 otrzymał znowu katedrę w fakultecie strasburskim, ale i tej zrzekł się po rewolucji lutowej i odtąd poświęcił się wyłącznie dziennikarstwu. Od 1854 do 1859 był redaktorem *Charivari*. Napisał: „Les maitresses parisiennes“ (1855—58); „Les confessions d'un Bohémien“ (1857); „Les moeurs de notre temps“ (1860); „Les amants d'aujourdhui“ (1862); „Les batailles

d'Adrienne" (1865); „Les gens mal élévés" (1867); „La guerre future" (1875); „Qu'est ce que la France" (1882). Napisał także dwie komedje wystawione w Odeonie: „Le loup dans la bergerie" (1853) i „la Reclame" (w 5 akt., 1857).

Frémy Edmund, chemik, * 1814 w Wersalu, † 1894, kształcił się pod kierunkiem swego ojca Franciszka **F.**, chemika i profesora w szkole wojskowej w Saint-Cyr, od r. 1833 był asystentem Gay-Lussaca, od 1837 Pelouze'a, w 1842 został profesorem nadzwyczajnym w Muzeum historji naturalnej, w 1846 objął katedrę chemji w szkole politechnicznej, a w 1850 w Muzeum historji naturalnej po Gay-Lassac'u. W 1864 założył w tem muzeum pierwsze we Francji laboratorjum, przeznaczone specjalnie do badań naukowych, w którem uczniowie pracowali bezpłatnie. Ogłosił bardzo wielką liczbę rozpraw i kilka podręczników chemicznych. Odkrył kwas metaantymonowy i związki amonokobaltowe, podał metodę sztucznego otrzymywania kamieni drogich, badał kwas winny, mleczny, celulozę, zieleń roślinną i in. Ulepszył metody otrzymywania stearyny, sztucznych nawozów, cementu i w. in.

Frencel (*Brancel*), ród pisarzów łużyckich: Michał, * 1628 r. w Bieczecach pod Hodżyją, † 1706 w Budystecach; od 1651 pastor w Koźlach (Kosel), a od 1662 w Budystecach. Pierwszy zaczął uprawiać ojczystą mowę i zaszczepiać w rodakach ustnie i piśmiennie jej zamiłowanie. Tym celem udoskonalił ortografję i własnym kosztem sprawił odpowiednie nowe czcionki. Oprócz innych, w r. 1706 wydał własny przekład *Nowego Testamentu*, dokonany na podstawie polskiego i czeskiego, oraz *Psałterza* Dawidowego (1703).— **F.** Abraham, syn poprzedn., * 1656 w Koźlach, † 1740; od 1684 pastor w Husce (*Gaussig*), we dwa lata potem w Szunowie pod Biernarzycami. Gorliwie zajmował się studjami języka i dziejów ojczystych. Wydał „De originibus linguae sorabicae" (Budz., 1693—1696), oraz materjały do mitologji słowiańskiej „De diis Slavorum" i t. d. (w Hoffmana „Scriptores rerum Lusiticarum" t. II, str. 85—136) i t. d. Wiele też pozostawił w rękopisie, jak: „Lexicon harmonico-etymologicum Slavicum, in quo linguae Sorabicae, nec non Polonicae ac Bohemicae non tantum vocabula recensentur i t. d." Por. „Lausitzer Magazin" (1838 — 1839); „Czasopis Macicy Serbskiej" (1880—82 i 1891, przez d-ra A. Mukę).—**F.** Michał, brat poprzedn., * 1667 r. w Budystecach, † 1752, od 1695 kaznodzieja w Chołmcu Czarnym, a 1725 w Wojerecach. Między innemi napisał „Dissertatio de idolis Slavorum" (Wittemberg, 1691).—**F.** Salomon Bogusław, syn poprzedniego, * 1701, † 1768; od 1729 pastor w Lejnie, a od r. 1729 w Wojerecach. Oprócz innych wydał „Hist. Schauplatz oder Chronik u. Beschr. der Stadt u Herrsch. Hoierswerda" (Lipsk i Budys., 1744).

Frenezja (grec.), zboczenie umysłowe, połączone z bredzeniem, furją; frenetyczny — gwałtowny, wściekły, zapalczywy.

Frenkel (*Fraenkel*), baron, herb: W polu czerwonem, nad prawoukośnym pasem czarnym z trzema 6-promiennemi gwiazdami złotemi pół orła czarnego ukośnie, pod pasem—czaszka skrzydlata Merkurego. U szczytu trzy pióra strusie. Labry czerwone, podbite srebrem. Tarczę podtrzymują dwa charty białe w obrożach. Godło: „Sapienter et audacter" (Mądrze a śmiało). Nadany 1839 przez cesarza Mikołaja I. Tytuł baronowski, nadany 1854 r.

Frenkel.

Frenkiel Mieczysław, artysta dramatyczny polski, * 1859 we wsi Byszowie w pow. Sandomierskim, kształcił się w gimnazjum sandomierskiem, uniwersytecie warszawskim, potem gospodarował na wsi w majątku rodziców. W 1880 wstąpił do szkoły dramatycznej, w roku 1881 zaangażowany przez Koźmiana do teatru krakowskiego, w r. 1885 przez Jana Dobrzańskiego do Lwowa, od 1890 w teatrze warszawskim, gdzie objął po Żółkowskim repertuar ról komicznych i stał się ulubieńcem publiczności. Pisywał też artykuły bieżące do pism krakowskich, lwowskich i warszawskich; napisał kilka monologów językiem archaicznym, „Wspomnienia" i t. d.

Frenkiel Mieczys.

Frenologja, system wprowadzony przez kilku autorów do nauki. Przyjmuje ona za zasadę, że rozmaite wydatności, wklęsłości i t. d. na czaszce wyczuć się dające, są w związku z umysłowemi władzami człowieka, że z tych własności budowy czaszki w każdym szczegółowym wypadku poznać można charakter i zdolności człowieka. Sama ta zasada nie jest oparta na ścisłych, niewątpliwych zasadach, więc i szczegółowe wyniki nie mają żadnego znaczenia. Najznakomitszym z frenologów jest Gall (ob.).

Frentzel, herb: Na tarczy ściętej, w górnej trzeciej części, w polu zielonem—dwie 6-promienne gwiazdy złote, w dolnem srebrnem—drzewo. Tarczę okrywa płaszcz zielony i korona szlachecka; z lewej strony olbrzym oparty o tar-

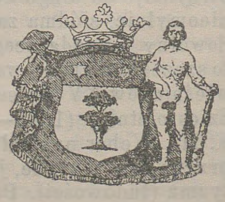
Frentzel.

czę, z maczugą w ręku. Nadany 1826 przez cesarza Mikołaja I.

Frenzel Karol Wilhelm Teodor, pisarz niemiecki, * 1827 w Berlinie, gdzie chodził także i na uniwersytet, studjując tam filozofję i nauki historyczne, od r. 1854 jest spółpracownikiem „Unterhaltungen am häuslichen Herd" (Lipsk), później redaktorem tychże. Od 1861 jest spółredaktorem *Nationalzeitung*. Rozgłos pozyskał wybornemi romansami historycznemi, jak: „Papst Ganganelli" (3 t., 1864); „Watteau" (2 t., 1864); „Charlotte Corday" (1864); „Freier Boden" (3 t., 1868); „Im goldenen Zeitalter" (1870); „La Pucelle" (3 t., 1871); „Lucifer, ein Roman aus der Napoleonischen Zeit" (5 t., 1873); „Frau Venus" (2 t., 1880); „Chambord" (1883); „Der Hausfreund" (1884); „Frauenrecht" (1892). W romansie nowożytnym jest on przedstawicielem umiarkowanego realizmu. Do tej kategorji utworów należą między innemi: „Die Geschwister" (4 t.. 1881); „Das Abenteuer" (1882); „Geld" (1885); „Schönheit" (1887). Pisał także rozprawy estetyczne. Celniejsze z nich: „Dichter und Frauen" (1857—66); „Renaissance und Rococo" (1875), a zwłaszcza „Berliner Dramaturgie" (2 t., 1877, 1882). Por. E. Wechslera „Karl **F.**" (Lipsk, 1891) i R. von Gottschalla „Studien zur neuen deutschen Litteratur" (Berlin, 1892). Niepospolity także okazał talent w szkicach literackich: „Dichter und Frauen" (Hanower, 1858); „Büsten und Bilder" (Hanower, 1864) i „Neue Studien" (Berlin, (1868).

Freppel Karol Emil, prałat francuski, * roku 1827 w Obernai w Alzacji, † 1891 w Paryżu, odbywał studja w Strasburgu, wyświęcony 1849 na kapłana, był od 1854 r. profesorem teologji w Paryżu; w końcu 1870 r. został biskupem w Angers. Na koncyljum watykańskiem odgrywał wybitną rolę i walczył za nieomylnością papieża, w późniejszej działalności występował jako nieprzyjaciel Niemiec. Wybrany w r. 1880 do izby deputowanych, stanął na czele stronnictwa klerykalnego. Był wymownym kaznodzieją, żarliwym kapłanem i monarchistą. Wydał wiele cennych dzieł, z których ważniejsze: „Les pères apostoliques et leurs époques" (3 wyd., 1870); „Les apologistes chrétiens au deuxième siècle" (1860); „Examen critique de la vie de Jésus-Christ par Renan" (15 wyd., 1866); „Conferences sur la divinité de Jesus-Christ" (1863, przekł. polski, 1872, przekł. polski ks. K. Wnorowskiego, biskupa . lubelskiego); „Tertulien" (1864); „St.-Cyprien" (1865); „Clément d'Alexandrie" (1865); „Examen critique des Apôtres de M. Renan" (1886); „Origène" (1868); „Oeuvres pastorales et oratoires" (7 t., 1869—88); „Oeuvres polémiques" (5 t., 1874—84) i in.

Frere Henryk Edward Bartle, dyplomata angielski, * 1815, † 1884, kształcił się w Haileybury, 1834 wstąpił w służbę kompanji indyjskiej, gdzie odznaczywszy się na różnych urzędach, został 1862 r. gubernatorem Bombaju, następnie zaś wysłany do Zanzibaru, w celu skłonienia sułtana tamtejszego do zniesienia handlu niewolnikami. Misję swoją spełnił pomyślnie i zawarł układ z d. 5 czerwca 1873 r. W 1884 został członkiem rady tajnej, w 1875 towarzyszył księciu Walii w podróży do Indji, w 1877 mianowany był gubernatorem ziemi Kapskiej i komisarzem wszystkich kolonji Afryki południowej. W r. 1879 przeprowadził aneksję Transwaalu i ukończył wojnę z Zulusami; wprawdzie rządził tak energicznie, że czyniono mu za to zarzuty w parlamencie, rząd jednak pozostawił go na stanowisku. Dopiero Gladstone, ulegając stronnictwu liberalnemu, odwołał go w roku 1880 z Afryki. W roku 1882 został prezesem londyńskiego stowarzyszenia geograficznego i azjatyckiego. Napisał: „Eastern Africaas a field for missionary labours" (nowe wyd. 1874); „On the impendiug Bengal famine" (1874); „Pondurang Hari, memoir of a Hindoo" (1873).

Frère-Orban Hubert Józef Walter, właściwie *Frère*, dodatek Orban to nazwisko żony, dodane na żądanie jej bogatych rodziców, mąż stanu belgijski, * 1812 roku w Liège, † 1896 r. w Brukseli, adwokat tamże; wszedł 1847 do izby deputowanych; w tym samym roku został ministrem robót publicznych, a od dnia 18 lipca 1848 roku do 17 września 1852 roku sprawował urząd ministra skarbu. W roku 1857, gdy liberalni przyszli do władzy, mianowany był powtórnie ministrem skarbu, a 1868 został prezesem gabinetu, z którym razem wziął dymisję 1870 r. Spór z Francją za jego rządów o koleje belgijskie skończył się 1869 pokojowo (ob. Belgja). Znany jest jako przywódca stronnictwa liberalnego, znakomity mówca i biegły finansista. W r. 1878 stanął ponownie na czele gabinetu i usiłował za pomocą nowego prawa szkolnego złamać potęgę partji klerykalnej, nie zląkł się 1880 groźby Watykanu zerwania stosunków dyplomatycznych, ale gdy nie zgodził się na wymagane przez stronnictwo liberalne głosowanie powszechne, zmuszony był ustąpić 1884. Z pism jego najważniejsze są: „La main-morte et la charité" (2 t.. Bruksela, 1854—57) i „La question monétaire" (Paryż, 1874).

Frères Plymouth, to samo co Darbyści (ob.).

Fréret Mikołaj; uczony badacz starożytności, * 1688 r w Paryżu, † 1749 jako sekretarz akademji napisów; zasłużył się wielce licznemi traktatami o chronologji narodów starożytnych, zamieszczonemi w „Oeuvres complètes" (20 t., Paryż, 1796 i 1825). Za dzieło „Sur l'origine des Français" osadzony był w Bastylji; w „Lettre de Thrasybule à Leucippe" (1758) i w „Examen critique des apologistes de la réligion chrétienne" (Paryż, 1767) wykładał systematycznie zasady ateizmu.

Frerichs Fryderyk Teodor, patolog i terapeuta, * 1819 w Aurich, † 1885 w Berlinie, medycynę studjował w Getyndze i Berlinie, po kilkoletniej podróży za granicą osiadł w Kiel, gdzie został dyrektorem polikliniki i szpitala; podczas wojny był podlekarzem armji szlezwicko-holsztyńskiej, w 1851 objął katedrę patologji i terapji we Wrocławiu, w 1859 został profesorem medycyny wewnętrznej i dyrektorem kliniki uniwersyteckiej w Berlinie. W wojnie francusko-niemieckiej (1870—71), był naczelnym lekarzem armji niemieckiej. **F.** był zwolennikiem naturalistycznego kierunku w medycynie. Ogłosił: „Die Klinik der Leberkrankheiten" (1861—62); „Die Brightsche Nierenkrankheit und deren Behandlung" (1851); „Ueber den Diabetes" (Berlin, 1884). Umieszczał artykuły w „Handwörterbuch der Physiologie" Wagnera i w „Handwörterbuch der Chemie" Liebiga, Poggendorfa i Wöhlera. Wespół z Leydenem wydawał czasopismo: „Zeitschrift für Klinische Medicin".

Fréron Eljasz Katarzyna, literat francuski, * 1719 r. w Quimper, † 1776 w Paryżu, znany głównie jako przeciwnik filozofów, encyklopedystów, a zwłaszcza Woltera. W tym duchu redagował dzien. liter.: „Lettres de madame la comtese de*** " (Genewa, 1746), później p. t.: „Lettres sur quelques écrits de ce temps" (Londyn, Paryż, 1752—54), wreszcie jako redaktor pisma: „Année littéraire" (1754—76), które ściągnęło nań rozmaite prześladowania i gorzkie satyry ze strony Voltaire'a, szczególnie w dramacie „Ecossaise." Stanisław Leszczyński otaczał go swą opieką.

Fréron Stanisław Ludwik, syn poprzedniego, * 1765 w Paryżu, wydawał po ojcu pismo „Année littéraire" aż do r. 1790 (razem 290 tomów), po wybuchu rewolucji 1789 zaczął wydawać polityczny dziennik skrajnie radykalnej barwy „Orateur du peuple;" był zaufanym przyjacielem Robespierre'a, później jednak przyczynił się do jego upadku. Wysłany 1802 na podprefekta do San-Domingo, umarł tam we dwa miesiące po swojem przybyciu. Napisał: „Mémoire historique sur la réaction royale et sur les massacres du Midi" (Paryż, 1796). Por. Ch. Barthélemy'ego „Les confessions de **F.** Sa vie, souvenirs..." (Paryż, 1876).

Fresenius Karol Remigjusz, chemik, * 1818 we Frankfurcie nad M., † 1897 r., kształcił się w uniwersytecie giesenskim, w 1845 został profesorem chemji i fizyki w instytucie agronomicznym w Wiesbaden; założył tam słynną pracownię chemiczną. Zasługi położył głównie w chemji analitycznej. Napisał: „Lehrbuch der Chemie für Landwirte" (1847); „Anleitung zur qualitativen chemischen Analyse" (15 wyd., 1886); „Anleitung zur quantitativen chemischen Analyse" (6 wyd., 1873—83). Od 1862 wydawał „Zeitschrift für analytische Chemie."

Fresko (malarstwo *al fresco*), rodzaj malarstwa, wykonywanego farbami wodnemi na ścianach, pokrytych świeżym jeszcze pokładem gaszonego wapna z piaskiem, tak, że malowidło wciela się w zaprawę i wysychając wraz z nią, staje się prawie niezniszczalnem. Mury przeznaczone do tego malowidła winny być suche, następnie powlekają się kilkakrotnie warstwą zaprawy, złożonej z wapna gaszonego, drobnego piasku i puzzolany; obrzucanie to odbywa się kawałkami i nigdy na większej przestrzeni, niż artysta może w jeden dzień zapełnić. Utrudnienie malarstwa **F.** stanowi ograniczenie w farbach; roślinne i zwierzęce są zupełnie wyłączone, a i z mineralnych należy unikać tych, które od wapna ulegają zmianom chemicznym. Istotny postęp malowania **F.** stanowi *stereochromja*, wynaleziona w 1846 przez Fuchsa i Schlotthauera, a użyta po raz pierwszy przez Kaulbacha w Berlinie; według niej można tło nałożyć odrazu, nie częściowo, tak, że obraz można dowoli wykończać. Ciekawą częścią techniki tego malarstwa jest przenoszenie dawnych malowideł *al* **F.**, wymagające ostrożnego i zręcznego postępowania; przy restauracji ratusza w Warszawie przeniesiono tam **F.** Bacciarellego, z pałacu prymasowskiego. Ze swej natury malarstwo *al* **F.** właściwsze jest rodzajowi historycznemu. Najdawniejsze freski są egipskie, etruskie i pompejańskie. Pierwotne chrześcijaństwo pozostawiło freski w katakumbach w Rzymie i Neapolu. **F.** z wieków średnich znajdują się w licznych kościołach w Europie. Najwspanialsze posiada katedra w Ulm. Szkoła Giotta mnóstwo dostarczyła obrazów na ścianach. W XVI w. **F.** rozwinęły się głównie w szkole rzymskiej, florenckiej i medjolańskiej. Po tej epoce sztuka ta się wyrodziła, zwłaszcza gdy zaprowadzono sztuczki perspektywiczne na sklepieniach i sufitach; tego rodzaju są **F.** w zamku królewskim w Warszawie. W drugiej połowie XVIII w. sztuka ta poszła w zapomnienie. Najdawniejsze w Polsce **F.** są w Lędzie, z czasów Mieczysława Starego, najpiękniejsze w Piotrkowie, w kościele pojezuickim. W bieżącym wieku sztuka ta znów się podniosła pod pendzlem Corneljusa, Kaulbacha, Appiani'ego, Jolliveta i in.; u nas z powodzeniem poświęcali się malarstwu *al* **F.** Hadziewicz, Kolberg i K. Marconi. Monachjum stało się siedliskiem nowego malarstwa freskowego w Niemczech; szczególnem poparciem otaczał je król Ludwik I. Do wybitniejszych malarzów francuskich *al* **F.** należą: Charles Auguste Conder († 1873), który ozdobił freskami liczne kościoły w Paryżu; Hipolit Flandrin, a zwłaszcza Paul Delaroche, oraz Puvis de Chavannes, twórca fresków w Panteonie paryskim. Por. Bretona „Histoire de la peinture à fresque" (Paryż, 1866).

Fresnel Augustyn Jan, fizyk, * 1788 w Broglie, depart. Eure, † 1827; po ukończeniu szko-

ły politechnicznej był inżynierem w Wandei, a następnie przebywał w Paryżu jako inżynier naczelny i sekretarz zarządu latarń morskich; w r. 1823 wszedł do akademji nauk. Badania jego naukowe tyczą się optyki i mają dla niej znaczenie epokowe, ugruntowały bowiem teorję undulacyjną światła. Dał jej zarazem podstawy doświadczalne i rozwinął ją matematycznie. Wyjaśnił naturę światła spolaryzowanego, oraz wykazał doświadczalnie polaryzację obrotową. Znakomicie też udoskonalił latarnie morskie. Jego „Oeuvres completes“ wyszły kosztem rządu francuskiego (3 t., 1866—70).

Fresnela doświadczenie, ob. Interferencja.

Fresnillo, miasto górnicze w meksykańskim stanie Zacatecas, położone na wysokości 2,195 metr. nad p. morza, u stóp obfitującej w srebro i miedź, Cerro de Proano, 15,000 miesz.

Fresno, miasto w północno-amerykańskim stanie Kalifornji, na południo-wschód od San Francisco, ważny punkt dla handlu winem, owocami i zbożem, 11,000 miesz.

Fret *(Mustela furo)*, gatunek łasicy (ob.), najbliższy tchórza, używany w południowej Europie do łowienia królików, gdzie zwierzątko to,

Fret.

żyjące dziko w północnej Afryce, zamieniono na domowe. Ubarwienie jego jest białe, szare lub szaro-rudawe. Jest to zwierzę nadzwyczaj ospałe i niewiele potrzebuje żywności.

Freudenhamer G., lekarz, wydał mapę wielkości arkuszowej p. t.: „Palatinatus Posnaniensis in Majori Polonia primarii, nova delineatio, etc.“ (Amsterdam, 1645); wyszło 6 rozmaitych edycji.

Freudenreich Józef, pisarz dramatyczny chorwacki, * 1827 r. w Nowej Gradiszce na Pograniczu Wojskowem, † 1881; pierwotnie aktor (od 12 roku życia) na teatrze warażdyńskim, a potem zagrzebskim i innych, od roku zaś 1855 dyrektor zagrzebskiego. W r. 1856 napisał dramat „Graniczar,“ wystawiany z wielkiem powodzeniem, a w r. 1857 „Crna Kralica.“ Okoliczności, nieprzyjazne dla rozwoju narodowego w jego ojczyźnie, zmusiły go udać się do Lwowa, gdzie występował od r. 1858 do 1860 w teatrze Skarbka; następnie przeszedł do teatru w Wiedniu, a wkrótce potem wrócił do Zagrzebia. W r. 1860 napisał dramat „Magjari u Hratskoj,“ w 1873 r. „Udmanić.“ W r. 1881 zagrzebski „Vienac“ umieścił jego antobiografję.

Freudenstadt, miasto i stacja klimatyczna w wirtemberskim okręgu Szwarcwaldzkim, na stokach Szwarcwaldu, na wysokości 730 m. nad p. m. położone, ożywiony przemysł, 6,500 miesz.

Freudenthal, miasto na Szląsku austrjackim, w dolinie rzeki Schwarzbach, ma stary zamek, 2 kościoły, pomnik Józefa II, 7,800 miesz.

Freund Wilhelm, filolog niemiecki, * 1806 w Kępnie w W. ks. Poznańskiem; w r. 1829 nauczyciel gimnazjum wrocławskiego, w r. 1848 rektor gimnazjalny w Hirszbergu na Szląsku; od r. 1855 dyrektor wyższej szkoły żydowskiej w Gleiwitz na Szląsku; odbył w celach naukowych podróż do Londynu i Szwajcarji; w r. 1870 osiadł we Wrocławiu, zasłużył się głównie jako leksykograf. Ważniejsze jego prace są: „Wörterbuch der latein. Sprache“ (1834—45); „Gesammtwörterbuch der lateinischen Sprache“ (2 t., Wrocław, 1844—45); „Lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisch-griechisches Schulwörterbuch“ (2 t., Berlin, 1848—55); „Triennium philologicum oder Grundzüge der philologischen Wissenschaften“ (3 wyd., 1885); „Präparationen zu den griech. und römischen Klassikern“ (370 zeszytów, 1859 i nast.); „Tafeln der griechischen, römischen, deutschen, englischen, französischen und italienischen Litteraturgeschichte“ (1873—75, 6 tablic) i „Wandelungen auf klassischem Boden“ (1889—1892);

Frey Jakób Michał, lekarz polski, * 1801 w Nowej Aleks., † 1865 w Warszawie. Studja lekarskie odbył w uniwersytecie warszawskim, poczem wstąpił jako lekarz do wojska polskiego. W r. 1835 osiadł w Warszawie, gdzie został lekarzem seminarjum duchownego (1835—1837), w r. 1846 dyrektorem instytutu położniczego i członkiem egzaminatorem w radzie lekarskiej. Wydał: „O wpływie chemji na wzrost nauk lekarskich,“ „O przyczynach gorączki połogniczej,“ „Rzecz o konwulsjach kobiet brzemiennych,“ „Zasady położnictwa dla niewiast pragnących się wykształcić na akuszerki“ (1851). Prócz tego wydawał roczne sprawozdania z czynności instytutu położniczego.

Frey Henryk, anatom i zoolog, * 1822, † 1890, studjował medycynę w Bonn, Berlinie i Getyndze, od r. 1848 był profesorem histologji i anatomji porównawczej na uniwersytecie w Zurychu, oraz profesorem zoologji w szkole politechnicznej tamże. Ogłosił: „Lehrbuch der Zootomie“ (1847); „Beiträge zur Kenntniss wirbelloser Thiere“ (1847); „Gründzüge der Histologie“ (3 wyd., 1885); „Die Lepidopteren der Schweiz“ (1880); „Das Mikroskop und die Mikroskopische Technik (8 wydanie, 1886).

Frey Jakób, dziennikarz szwajcarski, * 1824 w Gutenschwyl w kantonie Aargau, † 1873 r., studjował filologję w Tybindze, Monachjum i Zürychu, następnie był redaktorem kilku dzienników. Jako nowelista nie miał powodzenia, za to utwory: „Zwischen Jura und Alpen" (2 t., Lipsk, 1858); „Die Waise von Holligen" (Basel, 1864); „Schweizerbilder" (Aarau, 1864) i „Neue Schweizerbilder" (Bern, 1877), zaliczane są do pereł literatury szwajcarskiej.—Syn jego *Adolf* **F.**, * 1855 r., profesor w Aarau, ogłosił: „Schweizersagen" (Lipsk, 1881); „Erzählungen aus Sage und Geschichte" (1883) i in.

Freycinet Klaudjusz Ludwik, *de Saulces*, żeglarz francuski, * 1779 w Montélimart, † 1842 w majętności swojej Loriol (Drôme), wszedł 1793 r. do marynarki francuskiej, towarzyszył 1800 Baudinowi w jego podróży naokoło świata, potem, jako kapitan fregaty, sam odbył 1817—20 wyprawę na Ocean Wielki. Naukowe sprawozdanie o swojej podróży ogłosił w dziele: „Voyage autour du monde" (13 t., 1824—44), z dodatkiem atlasu o 350 kartach.

Freycinet, Karol Ludwik de Saulces de, inżynier i mąż stanu francuski, * 1828 w Foix, po ukończeniu szkoły politechnicznej był inżynierem górniczym, poczem od 1856 do 1861 dyrektorem drogi żelaznej południowej i na stanowisku tem położył wielkie zasługi. Od 1862 do 1867 z polecenia rządu odbywał podróże naukowe; w r. 1870 po upadku cesarstwa został przez Gambettę mianowany prefektem depar. Tarnvel-Garonne, ale już 10 października t. r. powołany do Tours i mianowany szefem tamtejszej delegacji ministerjalnej. Na stanowisku tem rozwinął godną podziwu działalność, organizował nowe korpusy wojsk, zaopatrywał je w broń i amunicję i tworzył plany walk. Ponieważ rozporządzenia jego wkraczały niejednokrotnie w zakres kompetencji generałów, naraził się więc na niechęć wielu oficerów, którzy nawet występowali z armji. Pochód Bourbakiego na wschód, zakończony katastrofą, zaprojektowany był przez **F.** Wybrany senatorem 1876 r., zasiadł na lewicy republikańskiej. W gabinecie Dufaura (13 grudnia 1877), minister robót publicznych, przedstawił olbrzymi projekt rozwoju dróg żelaznych, bitych, oraz komunikacji wodnych i uzyskał 1878 od izb kredyt 500,000,000 fr. na kupno pewnej liczby małych dróg żelaznych prywatnych. Po ustąpieniu Waddingtona, objął 29 grudnia 1879 tekę spraw zagranicznych, którą posiadał do 21 września 1881; po upadku Gambetty i ustąpieniu Ferry'ego, powołany był znowu do steru sprawami zagranicznemi (1885), a w 1886 został prezesem gabinetu i ministrem spraw zagranicznych, wydalił książąt orleańskich z Francji (prawo z d. 23 czerwca 1886) na domaganie się radykalistów i w tymże roku w grudniu podał się do dymisji. W gabinecie Floqueta objął (3 kwietnia 1888) zarząd ministerjum wojny, w roku 1890 po ustąpieniu Tirarda, stanął na czele gabinetu i zatrzymał dla siebie tekę ministra wojny. Na tem ostatniem stanowisku rozwinął **F.** wielką działalność około wzmocnienia granicy wschodniej i powiększenia sił zbrojnych Francji, a ponieważ usiłowania jego znalazły uznanie nawet wśród armji, pozostał więc w dalszym ciągu ministrem wojny, choć ster gabinetu ustąpił (19 lutego 1892) Loubetowi. Objął znowu tekę ministra wojny po ustąpieniu Chanoina 1898 i zgodził się na rewizję procesu Dreyfusa. W początku r. 1899 podał się znowu do dymisji i usunął się do prywatnego życia. Od r. 1891 jest członkiem francuskiej Akademji. Napisał: „La guerre en province pendant le siège de Paris" (1871; „Traité de mécanique rationelle" (2 t., 1858); „De l'analyse infinitésimale" (2 wyd., 1881); „Des pertes économiques en chemin de fer" (1861); „Principes de l'assainissement des villes" (1870) i in.

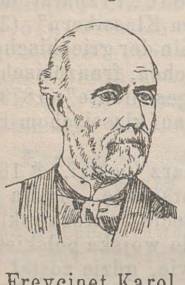

Freycinet Karol.

Freyer Jan Bogumił, lekarz, * 1778 w Siedlcach, † 1828 r., po ukończeniu szkół w Toruniu, słuchał nauk lekarskich w Królewcu, a od 1800 w Getyndze, gdzie otrzymał stopień doktora medycyny i chirurgji. Po powrocie do kraju, praktykował jako lekarz i akuszer w Siedlcach. Mianowany 1810 fizykiem obwodowym warszawskim, 1816 r. fizykiem departamentu warszawskiego, a 1817 prezesem rady ogólnej lekarskiej, wykładał jednocześnie od 1811 materję lekarską i formularz w wydziale akademickim nauk lekarskich. W r. 1817 obrany był dziekanem wydziału, od 1825 do śmierci wykładał tamże klinikę terapeutyczną i terapję. Ważniejsze jego dzieła są: „Formularz czyli nauka o sztucznem przepisywaniu lakarstw" (Warszawa, 1816); „O dzielności ziela jaskółczego większego w chorobie wenerycznej," „Materja medyczna, czyli nauka o sposobie skutkowania środków lekarskich" (2 t., 1817).

Freyer August, znakomity organista polski, * 1803 w Mulda pod Dreznem, † 1883. Przybywszy do Warszawy jako biegły już organista, uczył się kontrapunktu u Elsnera. W r. 1834 przedsięwziął podróż artystyczną do większych miast niemieckich, skąd wróciwszy, został 1836 organistą kościoła ewangelicko-augsburskiego, a od r. 1861—1866 był profesorem w instytucie muzycznym warszawskim. Ważniejsze jego dzieła są: „Fantazje na śpiew Bortniańskiego," „Warjacje koncertowe na hymn Lwowa," „Kompozycje kościelne," „Praktyczna szkoła na organy i fisharmonikę" (Warszawa, 1861); „Zasady

główne harmonji.“ Jest także autorem „Księgi chorałów,” zawierającej chorały i wszystko, co organiście wiedzieć należy.

Freystaetter Marcin, * 1857 r., oficer francuski, Alzatczyk, w r. 1877 wstąpił do legji cudzoziemskiej w Algierze. Odznaczył się tam w walkach z Arabami, w r. 1882 wstąpił do szkoły wojskowej, skąd wyszedł w stopniu podporucznika, zaliczony do piechoty marynarki, brał udział w wyprawie Tonkińskiej i w Madagaskarskiej, nad której historją pracuje. W r. 1894 należał do sędziów, którzy wydali wyrok skazujący Dreyfusa (ob.) na deportację. W r. 1899 jako świadek przed sądem wojennym w Rennes, gdzie rozpatrywano tą sprawę w rewizji, oświadczył szczerze, że na sędziów ministerjum wojny wywarło nacisk moralny, komunikując im w tajemnicy dokumenty, obciążające Dreyfusa, a nie przedstawione oskarżonemu ani obrońcy. To szczere przyznanie zrobiło **F.** sławniejszym niż jego czyny i zasługi wojenne, zwłaszcza, że świadectwo jego skompromitowało prezesa owoczesnego sądu pułkownika Maurela, oraz owoczesnego ministra wojny jenerała Merciera (ob.), którzy starali się kwestje nieformalnego przedstawienia tajemnych aktów sędziom zbagatelizować i po części ukryć. Konfrontacja **F.** z Mercierem należała do najdramatyczniejszych epizodów tej głośnej sprawy, która przez lat pięć roznamiętniała Francję, podkopując w niej fundamenty porządku społecznego (ob. Dreyfus, Esterhazy, Francja). Dreyfusa skazano powtórnie na 10 lat więzienia (wrzesień, 1899).

Freytag Adam, rodem z Torunia, gdzie był nauczycielem, † 1621, dobry rymopis i muzyk, zbogacił *Kancjonał* Artomjusza licznemi pieśniami i melodjami.—Jego syn, **Freytag** Adam, zdolny lekarz, towarzysz księcia Janusza Radziwiłła w podróżach za granicę, wydał: „Architectura militaris, oder neue vermehrte Fortification von regularen Festungen,“ † 1650 r.

Freytag Jerzy Wilhelm Fryderyk, * 1788 r. w Lüneburgu, † 1861 r. w majętności swojej Dettendorf w Prusiech nadreńskich, od 1819 profesor języków wschodnich w Bonn; zjednał sobie chlubne imię dziełem: „Lexicon Arabico-Latinum” (4 t., Halla, 1837). Inne celniejsze jego prace są: „Hamasae carmina“ (2 t., Bonn, 1828—52); „Arabum proverbia“ Meidani'ego (3 t., Bonn, 1838—43); „Darstellung der arabischen Verskunst” (Bonn, 1838), oraz „Einleitung in das Studium der arab. Sprache” (tamże, 1861).

Freytag Teodor Fryderyk, * 1800 r. w Serbach w Liwonji, pobierał nauki w Rydze, a od r. 1817—20 w uniwersytecie dorpackim; po odbyciu podróży w Niemczech, Włoszech, Szwajcarji i Francji, mianowany 1833 r. profesorem literatury greckiej i rzymskiej w liceum odeskiem, skąd przeszedł 1837 r. na katedrę literatury rzymskiej w uniwersytecie petersburskim. Oprócz wielu mów i rozpraw wydał: „Epistolae virorum doctorum ad Bibl. Pirckheymerum, etc. inedita cum adnotationibus” (Lipsk, 1831); „Homeri Iliadis primi duo libri, recognovit et cum commentariis edidit” (Petersburg i Lipsk, 1837).

Freytag Gustaw, poeta i romansopisarz niemiecki, * 1816 w Kreuzburgu na Szląsku; † 1895 w Wiesbadenie, chodził na uniwersytet we Wrocławiu i Berlinie. W r. 1839 został prywat-docentem języka i literatury niemieckiej we Wrocławiu. Obok prac swego fachu ogłosił: „In Breslau” (Wrocław, 1845), drobne poezje epiczne w tonie ludowym. Jako poeta dramatyczny ustalił swą sławę tragedjami: „Valentine” (Lipsk, 1847, przekład polski D. Chodźki, Wilno, 1860) i „Graf Waldemar” (Lipsk, 1850). Po krótkim pobycie w Dreźnie (1847), przeniósł się 1848 do Lipska, gdzie objął kierownictwo dziennika *Grenzboten* i redagował je do 1870 r. Od r. 1870 jest jednym z najgłówniejszych spółpracowników tygodnika *Im neuen Reich*. Do najcelniejszych jego utworów należą: komedja „Die Journalisten” (1854); tragedja „Die Fabier” (1859); romanse: „Soll und Haben” (3 t., 30 wyd., 1885), który mimo niezaprzeczonych i wysokich zalet oburza niesprawiedliwem traktowaniem Polski i jej mieszkańców, oraz „Die verlorene Handschrift” (3 t., Lipsk, 22 wyd., 1892). W dramatach rozwiązuje zagadnienia psychologiczne; charaktery jego są jednolite i przezroczyste; język naturalny i elegancki. W powieściopisarstwie odrębne zajmuje stanowisko, gdyż na wzór humorystów angielskich przeszczepił do Niemiec romans realistyczny. Z prac literackich **F.** bardzo dobre są: „Bilder aus der deutschen Vergangenheit” (15 wyd., 1884); „Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volks“ (Lipsk, 1862); „Aus dem Mittelalter” (Lipsk, 1866) i „Vom Mittelalter bis Neuzeit” (Lipsk, 1867); „Ingo und Ingraban” (14 wyd., 1885); „Das Nest der Zaunkönige” (1874); „Die Brüder von deutschen Hause” (1875); „Markus König“ (1876); „Die Geschwister” (1878); „Aus einer kleinen Stadt” (2 t., 1881); „Errinerungen aus meinen Leben” (1887); „Gesammelte Aufsätze” (2 t., 1889); „Der Kronprinz und die deutsche Kaiserkrone” (1889). Zbiorowe wydanie dzieł jego wyszło w 22 tomach w Lipsku 1886 i nast. **F.** zostawił majątek, wynoszący przeszło miljon marek. Por. Alberti „Gustav **F.**” (Lipsk, 1885).

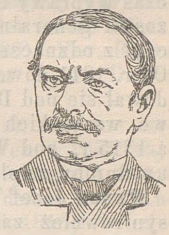

Freytag Gustaw

Freznel (Fresnel), herb: Na tarczy 4-dzielnej, w polach I i IV, w trzeciej części od góry czer-

Freznel.

wonej — lew złoty, w dolnej części — dwubarwne dzwonki w szachownicę *(vair)*; w polach II i III złotych—dwugłowy orzeł czarny w koronie. Nad tarczą korona hrabiowska. Indygenat galicyjski z r. 1825.

Friant Ludwik, hrabia, generał francuski, * 1758 r. w Morlancourt, † 1829 w majętności swojej Gaillonet pod Meulan, wszedł do armji na początku rewolucji i brał udział we wszystkich prawie wojnach. Głośne imię pozyskał podczas wyprawy egipskiej. Za powrotem do kraju został generalnym inspektorem piechoty i walczył z odznaczeniem w kampanjach 1805—1809. Od r. 1811 dowodził grenadjerami gwardji, znajdował się pod Dreznem, Lipskiem, Hanau i 1814 we wszystkich bitwach przy boku Napoleona, a 1815 r. pod Waterloo. Po drugiej restauracji uwolniony ze służby.

Fricz Józef Wacław, polityk i pisarz czeski, syn również zasłużonego polityka i prawnika, dr. Józefa, (* 1804, † 1876), * 1829 w Pradze, † 1891: za udział w ruchu politycznym uwięziony w r. 1849, skazany został 1851 na 18 lat więzienia, ułaskawiony w r. 1854 i oddany pod dozór policyjny, w r. 1858 internowany do Siedmiogrodu, a gdy w r. 1859 został uwolniony, opuścił kraj i osiadł w Paryżu, gdzie miewał prelekcje w języku polskim o literaturze czeskiej. Część swych utworów ogłosił pod poeudonimem *Brodskiego*. Oprócz powieści do pism *Kviety* i *Lumir*, napisał kilka dramatów, jak: „Wacław IV," „Drahomira," „Svatupluk a Rostislav" (1857) i „Lubuszin Soud" (1862), „Ulryk Hutten," „Syn Otokara," „Brzetislav bezjmenny," „Hynek z Podiebrad," „Mazeppa," „Pobielohorci;" najlepszy jest „Asjenów pad." Największy wpływ na jego twórczość wywarł Byron, a także Heine, Börne, Słowacki, Mickiewicz. Tłómaczył z Krasińskiego „Irydjona". W r. 1855 wydał almanach „Lada Niola," a 1861 wybór poezji w Genewie, gdzie także wydawał pismo polityczne (bardzo radykalne) w języku czeskim p. t.: „Czech." Pisywał też do pism francuskich. W Berlinie wydawał czasopismo „Blanik," potem „Correspondance tchèque," w Zagrzebiu „Agramer Zeitung." Z Légerem opracował „La Bohême historique, pittoresque et littéraire." W r. 1877 bawił w Petersburgu. Dopiero 1879 mógł powrócić do ojczyzny. Por. Zdziechowski „K. H. Macha i bajronizm czeski."

Fricz Antoni Jan, zoolog i paleontolog, brat poprzedniego, * 1832 w Pradze, gdzie z woli ojca studjował prawo, ale następnie przeszedł na medycynę i został asystentem Purkyniego, a potem profesorem zoologji w uniwersytecie czeskim, oraz dyrektorem oddziału zoologicznego i paleontologicznego w muzeum czeskiem. Zwiedził Francję, Anglję, Węgry, Dalmację, Czarnogórze i, oprócz rozpraw, pomieszczonych w czasopismach specjalnych, napisał po czesku: spis ludowych nazw ptaków (1850), przegląd ptaków czeskich, monografję czeskich nietoperzy (1858) i ryb (1859), o hodowli ryb, szczególnie łososia i wiele in.; po niemiecku: „Naturgeschichte" (1862—71); „Die Cephalopoden der böhmischen Kreideformation" (1872) i in. Dwukrotnie był dziekanem wydziału, a w r. 1892 został rektorem uniwersytetu.

Fricz Celestyn Liposław, pisarz czeski, * 1856 w Rożmitalu, † 1886 w Pradze, pisał do wielu czasopism opowiadania i poezje, tłómaczył Bałuckiego, Sienkiewicza i pisarzów rosyjskich; wogóle był miłośnikiem literatur słowiańskich. Wydał osobno: „Stručné diejiny university w Pradze" (1882); „Prvni rektor české univ. v Praze, W. W. Tomek" (1882); „Z Prahy do Kostnice" (1883); „Bol. Jablonsky" (1882).

Fricze Jan, profesor literatury polskiej w korpusie kadetów w Kaliszu. Ogłosił 1818 „Rys historji miasta Kalisza," wydrukowany w programacie tegoż korpusu z r. 1818.

Frida Emil Bohusław, znakomity poeta czeski, ob. Vrchlicki Jarosław.

Frida Fryderyk (Bedrzich), autor i tłómacz czeski, * 1855 w Slanem, ukończył wydział filozoficzny w Pradze i został nauczycielem historji, geografji i dziejów sztuki. Pisze z zakresu dziejów kultury, przeważnie w *Lumirze*. Najwięcej wszakże poświęca się przekładaniu sztuk dramatycznych, powieści i nowel, przeważnie z języków romańskich.

Friedberg, 1) miasto w bawarskiej regencji Bawarji Wyższej, 2,658 miesz. (1895). 2) **F.** *in der Wetterau*, miasto okręgowe w heskiej prow. Hesji Wyższej, nad rz. Uzą, posiada kilka pięknych kościołów, starożytny zamek, pałac wielkoksiążęcy z pięknym ogrodem, kilka zakładów naukowych i 6,0000 miesz.

Friedberg Emil Albert, badacz prawa kościelnego, * 1837 r. w Konitz, od 1865 profesor w Halli, od 1868 we Freiburgu, od 1869 w Lipsku. W walce państwa z kościołem był gorliwym zwolennikiem przewagi państwa. Wydał: „Ehe und Eheschliessug im deutschen Mittelalter" (1864); „Das Recht der Eheschliessung" (1865); „Die Geschichte der Civilehe" (2 wyd., 1877); „Der Staat und die katholische Kirche in Grossherzogthum Baden" (2 wyd., 1874); „Die Grenzen zwischen Staat und Kirche" (1872); „Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts" (2 wyd., 1884); „Das geltende Verfassungsrecht der evangel. Landeskirchen in Deutsschland und Oesterreich" (1888). Nadto ogłosił pierwsze krytyczne wydanie: „Corpus juris Canonici" (1879—81) i „Quinque compilationes antiquae" (1882). Od roku 1864 wydaje czasopismo poświęcone zagadnieniom prawa kościelnego „Zeitschrift für Kirchenrecht."

Friedchuber Antoni, geometra, rodem Austrjak, który 1760 roku z kilku innymi geome-

trami wykonał pomiar i plany kopalń wielickich. Tytuł atlasu obejmującego pomienione plany jest: *Salis fodinarum Cracoviensium tria tabula subterranea, jubente Stanislao Augusto Rege delineata.* Plany te znajdowały się w wydziale górnictwa przy b. komisji przychodów i skarbu w Warszawie.

Friedenthal Karol Rudolf, mąż stanu pruski, * 1827 w Wrocławiu, † 1890 r., był 1857—landratem w Grottkau, następnie fabrykantem; w 1867 obrany do sejmu pruskiego i niemieckiego, został przywódcą stronnictwa wolno-konserwatywnego, a 1874 został ministrem rolnictwa. Po ustąpieniu Eulenburga objął czasowo zarząd spraw wewnętrznych od października 1877 do marca 1878 r. W r. 1879 objął na czas krótki zarząd dóbr państwa i lasów w ministerjum rolnictwa, ale ustąpił z powodu polityki celnej Bismarcka, ofiarowaną mu wówczas godność szlachecką odrzucił; w tymże roku został mianowany członkiem izby panów. W r. 1881 ustąpił również z tego stanowiska i poświęcił się wyłącznie zarządowi swoich gospodarskich i przemysłowych majętności.

Fridericia, ob. Fredericia.

Friedjung Henryk, publicysta, * 1851 w Roscrinie, był redaktorem *Deutsche Zeitung*; w roku 1883—86 założył w Wiedniu *Die deutsche Wochenschrift.* Z dzieł jego wymienić należy: „Kaiser Karl IV und seiner Antheil am geistigen Leben seiner Zeit" (1876); „Der Ausgleich mit Ungarn" (1877) i in.

Friedland, miasto powiatowe w obwodzie pruskiej regencji Królewieckiej, ma 2,700 miesz. i pamiętne jest zwycięstwem Napoleona nad armją pruską i rosyjską, pod dowództwem generała Bennigsena, 14 czerwca 1807.

Friedland, *Frydland,* miasto okr. w król. Czeskiem, w pow. Bolesławskim, nad rz. Wittigbachem, 5,300 miesz. Tuż pod miastem, na skale bazaltowej, zamek ze starożytną zbrojownią i wiernym portretem Albrechta Wacława Euzebjusza Waldszteina (Wallensteina), właściciela tego grodu i okolicznych posiadłości, który w r. 1625 otrzymał tytuł księcia Frydlandzkiego. Zamek jest obecnie własnością hr. Clam-Gallas.

Friedland Walenty, pedagog niemiecki, * 1490 w Trotzendorf w Wyższych Łużycach (stąd zwany także *Trotzendorf*), † 1556 w Lignicy. Udał się 1518 do Wittenbergi, gdzie zostawał w bliskich stosunkach z Lutrem i Melanchtonem; 1523 przeznaczony był na rektora gimnazjum w Goldbergu, gdzie zaszczytne zostawił po sobie wspomnienie. Urządzenie w niej odznaczało się zakazem używania języka niemieckiego nawet w potocznej mowie, natomiast wprowadzając łacinę. Co ważniejsza, surowe dyscyplinarne przepisy wykonywał urząd z uczniów złożony. Por. Pinzger „Walentyn **F.**, genannt Trotzendorf" (Hirschberg 1825). Po spaleniu gmachu szkolnego przeniósł się ze szkołą swoją do Lignicy.

Friedländer Dawid, * 1750 w Królewcu, † 1834, jako członek rady miejskiej w Berlinie; zostawał w ścisłych stosunkach przyjaźni z Mendelsohnem, Spaldingiem, Tellerem, Meierotto i Engelem i jako generalny deputowany Izraelitów w krajach pruskich, popierał gorliwie dążenia emancypacyjne swoich współbraci. Napisał pomiędzy innemi: „Moses Mendelsohn, von ihm und über ihn" (Berlin 1819); „Beitrag zur Geschichte der Verfolgung der Juden im 19 Jahrh. durch Schriftsteller" (Berlin 1820). Por. Ritter „Geschichte der jüd. Reformation" t. 2, Dawid F. (Berlin 1861).

Friedländer (Ludwik Herman), profesor medycyny w Halli, * 1790 w Królewcu, † 1351; zajmował się troskliwie sztukami pięknemi i złożył owoce swej podróży do Włoch w dziele p. t. „Ansichten von Italien" (2 tomy, Lipsk 1818). W dziele zaś „Vorlesungen über die Geschichte der Heilkunde" (2 części, Lipsk 1838—39) przedstawił wyborny obraz rozwoju sztuki lekarskiej.

Friedländer Juljusz, numizmatyk, * 1813 w Berlinie, kształcił się w uniwersytecie miejscowym i w Bonn, następnie podróżował po Włoszech, w 1854 został dyrektorem gabinetu numizmatycznego w Berlinie, 1872 członkiem akademji nauk; † 14 kwiet. 1884. Oprócz wielu rozpraw, pomieszczonych w czasopismach specjalnych napisał: „Die oskischen Münzen" (1850, z 10 tabl.); „Die Münzen der Ostgoten" (1844); „Das königlich. Münzkabinet, Geschichte und Uebersicht der Sammlung" (Berlin, 2 wyd. 1877 z 11 tabl.); „Die italienischen Schaumünzen des 15 Jahrbunderts" (1882, 4 cz. z 42 tabl.); „Verzeichniss von griechischen Münzen, welche aus modernen Stempeln geprägt sind" (1883) i in.

Friedländer Ludwik, filolog i archeolog, * 1824 w Królewcu, od r. 1846 profesor filologji klasycznej w uniwersytecie tamtejszym. W r. 1892 usunął się do prywatnego życia i zamieszkał w Strasburgu. Napisał: „Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms" (5 wyd. 1881, t. 2); „Ueber den Kunstsinn der Römer in der kaiserzeit" (Królew. 1852); „Die Homerische Kritik von Wolf bis Grote" (1853) i in. Wydał nadto dzieła Martialisa z komentarzami (1886) i „Cena Trimalchionis" Petronjusza z przekładem niemieckim i uwagami (1891).

Friedlein Bogumił, matematyk i filolog, * 1825, † 1875, był profesorem matematyki w Ansbach, następnie rektorem gimnazjum w Haf. Zajmował się studjami nad matematyką starożytną, wydał dzieła Pediasimusa, Boetiusa, Victoriusa i Proklosa, oraz napisał: „Gerbert, die Geometrie des Boethius und die indischen Ziffern" (1861); „Die Zahlzeichen und das elementare Rechnen der Griechen und Römer" (1869).

Friedreich Mikołaj, lekarz, * 1825 r. w Würzburgu, † 1882 w Heidelbergu; studja medyczne odbywał w Würzburgu i Heidelbergu, w r. 1857 mianowany został profesorem anatomji patologicznej w Würzburgu, w r. 1858 profesorem patologji i terapji, oraz dyrektorem kliniki uniwersyteckiej w Heidelbergu. Prace jego dotyczą przeważnie serca i mięśni. Napisał: „Beiträge zur Lehre von den Geschwülsten innerhalb der Schädelhöhle“ (1853); „Krankheiten des Herzens“ (1861, 2 wyd. 1867); „Muskelatrophie und Muskelhypertrophie“ (1873); „Der acute Milztumor“ (1874).

Friedrich Kacper Dawid, pejzażysta niemiecki, * 1774 w Greifswald; kształcił się w kopenhaskiej, a następnie drezdeńskiej akademji sztuk pięknych; w 1811 przyjęty został do akademji berlińskiej, 1815 mianowany profesorem w Dreźnie, † tamże 1840. **F.** jest jednym z najwcześniejszych przedstawicieli romantycznego kierunku w malarstwie krajobrazowem. Do najlepszych jego utworów należy wielki krajobraz zimowy, wyobrażający cmentarz z ruinami kaplicy gotyckiej. Piękny także obraz jego pendzla znajduje się w wielkim ołtarzu kościoła cieszyńskiego w Czechach.

Friedrich Jan, teolog katolicki i historyk niemiecki, * 1836 w Poxdorf w Górnej Frankonji, przyjął w r. 1859 święcenia kapłańskie, od 1865 profesor w Monachjum; przy rozpoczęciu soboru watykańskiego 1869 był przez kardynała księcia Hohenlohe-Schillingsfürst powołany do Rzymu, jako doradca teologiczny. 17 kwietnia 1871, wraz z Döllingerem, ekskomunikowany z powodu nieprzyjęcia dogmatu nieomylności, został jednym z przywódców starokatolików. Po powrocie z Rzymu wykładał w dalszym ciągu historję kościelną na uniwersytecie monachijskim, dopiero w r. 1882 minister wyznań ulegając naciskowi większości ultramontańskiej, przeniósł go na katedrę historji w wydziale filozoficznym. Wydał: „Kirchengeschichte Deutschlands“ (2 t., 1867—69), „Documenta ad illustrandum Concilium Vaticanum anni 1870“ (2 t., 1871); „Tagebuch, während des vatikanischen Koncils geführt“ (2 wyd., 1873); „Der Mechanismus der vatikanischen Religion“ (1876); „Geschichte des vatikanischen Koncils“ (1877—78, t. 2); „Zur ältesten Geschichte des Primats“ (1879); „Beiträge zur Geschichte des Jesuitenordens“ (1881); „Die Konstantinische Schenkung“ (1889). Opracował Döllingera „Janus“ p. t. „Das Papsttum“ (1891).

Friedrichroda, miasto w księstwie Gotha, w pięknej, głębokiej dolinie, u stóp lasu Turyngijskiego, 400 metr. nad p. m., 4300 miesz. **F.** jest licznie odwiedzaną stacją klimatyczną i posiada różne urządzenia kąpielowe. Rocznie bywa tu do 9,000 gości.

Friedrichsberg (po czesku *Bedrzichovy Wrch*), północno-wschodni szczyt w górach, niedaleko m. Kolina i Planian, gdzie zaszła 1757 r. bitwa pomiędzy wojskami austrjackiemi a pruskiemi, niepomyślna dla ostatnich, zostających pod dowództwem samego króla pruskiego, Fryderyka II. Na szczycie tym wzniesiony został 1849 r. pomnik kamienny.

Friedrichsdor, złota moneta pruska pięciotalarowa, 1750—1857, której rzeczywista wartość wynosiła $5^2/_3$ talara. Bite były także friedrichsdory podwójne i połowiczne. Podobnejże wartości były **F.** saskie i duńskie.

Friedrichshafen, miasto w wirtemberskim okręgu Dunaju, nad jeziorem Bodeńskiem, ma 3,700 miesz. i piękny zamek królewski. **F.** jest ożywionym punktem handlowym i licznie odwiedzanem uzdrowiskiem letniem.

Friedrichshagen, wieś w pruskiej regencji Poczdamskiej, okr. Niederbarnim, wielka akcyjna fabryka odlewów bronzowych, 9,700 miesz.

Friedrichshall, dawna kopalnia soli w księstwie Sax.-Meiningen, okręgu Hildburghausen, pod wsią Lindenau; tutaj otrzymują sławną wodę gorzką, która rozchodzi się po Europie pod nazwą Friedrichshalskiej.

Friedrichsruh, zamek przy stacji kolejowej na linji Wittemberg—Hamburg, w pruskiej prowincji szlezwicko-holsztyńskiej, w okręgu lauenburskim; podarowany był przez cesarza Wilhelma I ks. Bismarckowi w r. 1871. Tu spędził kanclerz niemiecki ostatnie lata życia i zmarł w r. 1898.

Friedrichsen Ernestyna, malarka niemiecka, * 1824 w Gdańsku, † 1892 w Düsseldorfie. Kształciła się w Düsseldorfie. Do pierwszych swych obrazów czerpała tematy z życia ludu miasta rodzinnego, wybierając przeważnie pestacie Mazurów i Żydów. Zwiedziła następnie Holandję, Belgję, Anglję i Włochy. Z jej licznych, dość cenionych płócien, wymieniamy: „Flisacy polscy“; „Szkoła klasztorna“; „Posterunek polski“; „Flisacy na modlitwie“; „Polscy powstańcy“; „Dzieci w kąpieli“ i in.

Frieman Gustaw, muzyk skrzypek, profesor konserwatorjum warszawskiego; dawał koncerty w Warszawie i za granicą; napisał kilka utworów koncertowych na skrzypce i fortepjan.

Friendly societies, towarzystwa pomocy w Anglji.

Fries Jakób Fryderyk, * 1773 w Barby, † 1843, uczeń Braci Morawskich w Barby, słuchał filozofji w Lipsku i Jena, gdzie został prywat-docentem, po podróży za granicą 1805 profesorem filozofji i matematyki w Heidelbergu, 1816 wrócił do Jeny, gdzie 1819 pozbawiono go, dla pojęć demokratycznych, katedry filozofji, pozostawiając matematykę i fizykę. Badając, czy krytyka rozumu, która śledzi *a priori* możliwości poznania, ze swej strony wspiera się na poznaniu

a posteriori czy *priori*, decyduje, że źródłem jej jest *a posteriori*, wewnętrzne doświadczenie. Z Kantem uważa czas i przestrzeń za formy subjektywne, apryjoryczne, wyobrażenia (zjawiska) podlegają wiedzy empiryczno-matematycznej, sama jednak wiekuista istota rzeczy, t. j. rzeczy w sobie są zagadką, są przedmiotem wiary. Pośredniczące stanowisko między wiarą a wiedzą zajmuje przeczucie, które w uczuciu wzniosłości i piękna dopatruje się odwiecznego, w historji — celu, w naturze — dobroci. Teorja **F.** o mechanicznem wzajemnem na się działaniu części organizmu (tak, że ruch jest jego cechą, a równowaga czyli indeferentyzm cechą anorganicznej natury), została zastosowana przez ucznia **F.** J. Macieja Schleidena do botaniki. Prócz Schleidena do szkoły **F.** należą: F. A. Apelt, Schlömilch, Schmidt (por. „Abhandlungen der **F.** Schule“, przez tychże, Jena, 1847), teolog *Welte* i *Beneke*, który ukończył na stanowczym psychologicznym empiryzmie. Najważniejsze z dzieł **F.** „Neue Kritik der Vernunft“ (1828—31); „Wissen, Glaube und Ahndung“; „Handbuch der psychischen Antropologie“ (1837—39); „Matematische Naturphilosophie“ (1822); „System der Metaphysik“ (1824); „Geschichte der Philosophie“ (1837—40, t. 2); „Die Lehren der Liebe, des Glaubens und der Hoffnung“ (1823) i romans filozoficzny „Julius und Evagoras, oder die Schönheit der Seele“ (2 t., 1822). Por. Kuno Fischera „Die beiden kantischen Schulen in Jena“ (1860) i Henke'go „Jakób Friedrich F.“ (1867).

Fries Eljasz, botanik szwedzki, * 1794 w Tomsjö, † 1878, od 1851 był profesorem botaniki w Upsali, kilkakrotnie posłował na sejmy ze strony uniwersytetu upsalskiego, a w 1849 został członkiem akademji szwedzkiej. Zajmował się głównie grzybami i gąbkami. Oprócz kilku dzieł w przedmiocie flory skandynawskiej, wydał: „Systema mycologicum“ (3 t., Greifswalde 1820—32); „Lichenographia Europaea reformata“ (Lund i Greifswalde 1831) i in. Zbiór mniejszych jego rozpraw wyszedł p. t. „Botaniska ut flygeter“ (3 t., 1843—64).

Fries Ernest, malarz krajobrazów, * 1801 w Heidelbergu, † 1833 jako nadworny malarz w Kalsruhe; celował w wiernem naśladowaniu natury, którą troskliwie badał w podróżach swoich po Włoszech, i doskonałą techniką. Lepsze z jego obrazków: „Wodospad pod Isolą“ (1828); „Zamek heidelberski“ (1829); „Krajobraz włoski“ (1833).

Fries Bernard, brat poprzedniego, * 1820 w Heidelbergu, † 1879, również pejzażysta, wziął naturę włoską za przedmiot do swych utworów. Za udział w ruchach 1848 został z Bawarji wydalony. Głównem jego dziełem jest cykl 40 obrazów do charakterystyki Włoch i Sycylji, ukończony 1865 r. **F.** obeznany należycie z estetyką filozofją jest gruntownym znawcą całej nowoczesnej sztuki.

Friesach, po słowińsku *Breze* lub *Breže*, miasto w Korutanach (Karyntji), nad rz. Motnicą (Metnitz), przeszło 2,000 m., starożytny zamek, kościół dominikański, kopalnie rudy żelaznej, wspominane już w IX w., huty.

Friese Krystjan Bogumił, * 1717, † 1795 w Warszawie, konsyljarz nadworny króla Stanisława Augusta i prezes konsystorza ewang.-augsburskiego; przełożył na język niemiecki Łukasza Górnickiego i Życie Jana Zamojskiego p. t. „L. Górnicki Unterredung von der Wahl, Freiheit, Gesetzen und Sitten der Polen etc.“ (wyd. 2, Wrocław 1762), oraz wydał: „Von der Kirchenverwaltung der evangelischen Gemeinde augsburgischer Confession in Warschau von 1778 bis 1782“ (Warszawa 1783); „Kirchengeschichte des Königreichs Polen vom Ursprunge der christlichen Religion in diesem Reiche und der Entstehung Bischofthümer Posen, Gnesen, Krakau, Breslau, Lebus etc. wie auch der verschiedenen Religionsstreitigkeiten dieses Landes bis auf jetzige Zeit“ (Wrocław, 1786); tom drugi w dwu częściach p. t. „Beiträge zu der Reformationsgeschichte in Polen und Lithauen besonders“.

Friese Chr. Got., zwany także *Proszechowskim Janem Bogusławem*, zaczął wydawać 1754 w Warszawie *„Journal littéraire de Pologne“*, którego tylko 1 tom wyszedł. Inne jego pisma są: „De episcopatu Kijoviensi ejusqus praesulibus brevis commentatio“ (Warsz. 1663); „La Metropolitaine de Léopol avec ses archevêques jusqu'à notre temps“ (Warsz. 1758); „Peregrinus sive laese virtutis querela Stanislai Sokolovii“ (Warsz. 1759); „Notitia libri Graeci omnium primi in Polonia typis excusi“ (1750).

Frigga, ob. Freja.

Friis Jens Andrzej, filolog i geograf norweski, * 1821, studjował teologję i filologję w Chrystjanji, w 1851 powołany był na profesora filologji w uniwersytecie w Chrystjanji. Z licznych prac jego ważniejsze: „Lappiske Grammatik“ (1856); „Lappiske Sprogpröuer“ (1856); „En Sommer i Finnmarken“ (1871); „Reise af H. M. Kongen i Finnmarken“ (1873), w której służył królowi za przewodnika; „Filfjeds i Ferierne“ (obrazy z życia myśliwskiego i rybackiego w górach norweskich, 1876); przełożył Psalmy i Nowy Testament na język lapoński i wydał słownik lapońsko-łacińsko-norweski (1879).

Frijs—Frijzenborg Krystjan Emil, hr. mąż stanu duński, ur. 1817, od 1865 — 1870 był prezesem ministrów.

Frimaire, t. j. miesiąc szronu, trzeci miesiąc francuskiego kalendarza republikańskiego, ob. Kalendarz.

Frimmel, Teodor von, niemiecki historyk sztuki ur. 1853; napisał: „Beethoven und Goethe“ (1883); „Handbuch der Gemäldekunde (1894);

„Vom Sehen in der Kunstwissenschaft“ (1897); „Zur Methodik und Psychologie des Gemäldebestimmens” (1897).

Frimont Jan Filip Marja, hrabia de, książę Antrodocco, generał austrjacki, * 1759 w Lotaryngji, † 1831 w Wiedniu; emigrował 1791, następnie wszedł do korpusu Kondeusza, a po rozwiązaniu jego do służby austrjackiej, gdzie doszedł stopnia feldmarszałka porucznika. W 1812 dowodził korpusem posiłkowym w Polsce przeciwko Rosji, 1813 i 14 kawalerją, 1815 walczył przeciwko Muratowi; po traktacie paryskim stanowił część załogi we Francji południowej. W r. 1821 stłumił karbonaryzm w Neapolu, za co król Ferdynand nadał mu tytuł księcia Antrodocco i dobra wartości 220,000 dukatów. W 1825 otrzymał naczelne dowództwo w Lombardji, a następnie został prezesem rady wojennej w Wiedniu.

Frind Antoni, czeski historyk kościoła, * 1823, † 1881; w 1847 otrzymał święcenia kapłańskie, w 1851 został kapelanem w Warnsdorfie, w 1860 dyrektorem gimnazjum w Eger, w 1879 biskupem litomierzyckim. Napisał: „Kirchengeschichte Böhmens“ (Praga 1862—78, t. 4); „Lehrbuch der katholischen Apologetik“ (3 wyd. 1877); „Geschichte der Bischöfe von Prag“ (1873); „Scriptum super Apocalypsin cum imaginibus” (1873); „Der geschichtliche heil. Johannes von Nepom.“ (1861) i in.

Fringilla, ptak, ob. Łuszczak.

Frisches Haff, odnoga, a raczej zatoka *Fryska*, stanowi część morza Baltyckiego, ciągnącą się od Elbląga do Fischhausen i Królewca; ma $860^1/_2$ klm. kw. powierzchni i oddzielona jest od morza wązkim przesmykiem ziemi, Nehrung zwanym. Cieśnina przy mieście Piławie, 380 metr. szeroka. łączy **F.** zatokę z morzem Baltyckiem. Woda tu słodka, nie przechodzi 3—5 metrów głębokości, i dlatego **F.** zatoka dla większych okrętów nie jest dostępną.

Frischman, jest autorem: 1) „Animorum in Europa et vicina Asia motus“; 2) „De Suetici belli motu in Polonia“ (Upsala 1656); 3) „Comitia Varsavica de eligendo rege Polonorum“ (1669).

Frithjofssaga, ob. Frytjofowa saga.

Fritillaria *(Korona)*, rodzaj roślin z rodziny liljowatych, obejmujący rośliny ozdobne z kwiatami podobnemi do lilji, właściwe Europie płd., Azji zach. i Ameryce pn. **F.** *imperialis (K. cesarska)* ma kwiaty wielkie, dzwonkowate, brudno-pomarańczowe lub żółte; każdy płatek zabarwiony jest u dołu na wewnątrz plamką ciemniejszą i odznacza się głębokim dołkiem miodnikowym. Ostre i niemiłej woni cebule używane były niegdyś w medycynie. **F.** *meleagris (K. szachowa, szachownica)*, otrzymała uazwę polską od plamek barwnych, które barwią koronę w kształt szachownicy; rośnie dziko w Eur. pd., przytrafia się też na Podolu. Oba te gatunki hodują się jako ozdobne.

Fritillaria.

Fritsch Karol, meteorolog * 1812 w Pradze, † 1879 w Salzburgu, studjował prawo i został urzędnikiem w Pradze, ale wcześnie zajął się obserwacjami meteorologicznemi i fenologicznemi. W r. 1846—48 towarzyszył Kreilowi w podróży po Austrji dla pomiarów magnetyzmu ziemskiego. W r. 1862 został wice-dyrektorem centralnej stacji fenologicznej, w r. 1872 objął zarząd stacji meteorologicznej w Strasburgu. Wyniki rozległych swych badań fenologicznych ogłaszał w czasopismach. W przekładzie polskim Jabłońskiego wyszła jego „Instrukcja dla badaczów pojawów w świecie roślinnym“ (1867).

Fritsch Karol, von, geolog, * 1838 w Weimarze, odbył podróż po Maderze, wyspach Kanaryjskich, 1865 po Santorinie, 1872 po Marokko i w górach Atlasu; 1873 został profesorem geologji w Halli. Wydał: „Reisebilder von den Kanarischen Inseln“ (1867); „Das Gotthardgebiet“ (1873); „Tenerife, geologisch, topographisch, dargestellt“ (1867); i wraz z Reissem „Geologische Beschreibuag von Tenerife“ (1868); „Allgemeine Geologie“ (1888).

Fritsch Gustaw Teodor, anatom i podróżnik, * 1838 w Chociebużu, 1863—66 podróżował po Afryce południowej, 1868 udał się do Aden i Górnego Egiptu, 1874 do Ispahanu. Zasłużył się badaniami etnograficznemi nad południową Afryką, pracami nad anatomją porównawczą i fizjologją oraz mikrofotografją. Po powrocie poświęcił się studjom nad anatomją porównawczą i fizjologją i został prof. nadzwyczajnym w Berlinie. W 1881—82 wysłany był przez akademję umiejętności do Egiptu i na morze Śródziemne dla studjów nad rybami elektrycznemi. Wydał: „Drei Jahre in Südafrika“ (1868); „Die Eingeborenen Südafrika's“ (1872); „Skulptur und feinere Strukturverhältnisse der Diatomaceen“ (1870); „Untersuchungen über den feinern Bau des Fischgehirns“ (1878); „Die elektrischen Fische im Lichte der Deszendenzlehre“ (1884); „Südafrika bis zum Zambezi” (1885) i w. in.

Fritsche Gustaw, lekarz, * w Warszawie 1838, † 1893, medycynę studjował w Warszawie i Heidelbergu, jako lekarz mieszkał w Warszawie. Od 1880 redagował tygodnik *Medycynę*, w którym pomieścił znaczną liczbę prac. Był też bardzo czynny jako popularyzator nauk lekarskich w pismach warszawskich. Przełożył na język polski „Historję rozwoju terapji lekarskiej“ Petersena; kierował zakładem hydropatyczno-pneumatycznym w Warszawie, oraz kolonjami letniemi.

Fritz Jan Mikołaj, * 1809 w Prusiech, † 1870; do 1846 utrzymywał pensjonat w Krakowie, skąd przeniósłszy się do Wrocławia, został lektorem języka polskiego przy tamecznym uniwersytecie. Tłómaczył na niemiecki prace Korzeniowskiego, Kraszewskiego, Antoniewicza i t. d. i pisywał do czasopism niemieckich artykuły o literaturze polskiej. Oprócz tego wydał: „Elementarbuch der polnischen Sprache zum Gebrauche an Gymnasien und Realschulen“ (Wrocł. 1849, 4 ed. 1862) i „Wypisy z pisarzów polskich dla użytku młodzieży szkolnej“ (Wrocł. 1861). Pisywał także korespondencje do pism warszawskich.

Fritzsche Krystjan Fryderyk, * 1776 w Neuendorfie pod Życzem (Zeitz) w Saksonji, † 1850 w Zürich, od 1830 profesor teologji w Halli. W pismach swoich występował przeciwko narodowości. Z początku był wyznawcą nadprzyrodzoności, później skłaniał się do racjonalizmu. Główniejsze jego pisma: „De revelationis notione biblica“ (Lipsk 1828); „De anamartesia Jesu Chr.“ (3 t., 1835—37); „Nova opuscula academica“ (Zür. 1846). Z jego synów, *Karol Fryderyk August* **F.**, ur. 1801 w Steinbach pod Borna, 1826 profesor teologji w Rostoku, † 1836, jako profesor telogji w Giessen, odznaczył się na polu krytyki i wykładu Nowego Testamentu. Metodę ściśle gramatyczną i filologiczną swego mistrza Gotfryda Hermana zastosował do egzegezy biblijnej. Główne jego dzieła: „Kommentar über den Römerbrief“ (1836—43) i „Kommentare zum Matthäus (1826) und zum Markus“ (1830); drugi, *Franciszek Volkmar* **F.**, * 1806 w Steinbach, † 1887 w Rostocku, oe 1828 profesor w Rostocku, poświęcał się wyłącznie prawie opracowaniu Lucjana i Arystofanesa. Pierwszego z nich dotyczą, oprócz kilku pojedyńczych wydań, znakomite „Quaestiones Lucianeae“ (Lipsk 1826) i ogólne krytyczne wydanie (t. 1—3, Rostock 1860—82); co do drugiego, to oprócz licznych rozpraw, zasługują na uwagę wydania „Thesmophoriazusae“ (Lipsk 1838) i „Ranae“ (Zürich 1845), oraz „Quaestiones Aristophaneae“ (t. 1, Lipsk 1835). W dziełach tych okazał ogromne oczytanie i głębokie zrozumienie istoty komedji greckiej. Najmłodszy z braci *Otto Fridolin* **F.** * 1812 w Dobroługu, od 1837 profesor teologji w Zurich. Celniejsze jego prace są: Wydanie Laktancjusza (2 t., Lipsk 1842—44), greckie tłomaczenie „Księgi Estery“ (Zürich 1848), kilka traktatów o historji kościoła i Dogmatów, tudzież (wspólnie z Grimmem) „Das kurzgefasste exegetische Handbuch zu den Apokryphen des Alten Testaments“ (Lipsk 1851—60). Drobniejsze pisma tak jego ojca, jako i starszych braci zamieszczone są w „Opuscula academica Fritzschiorum“ (Lipsk 1838).

Fröbel Fryderyk, niemiecki pedagog, * 1782 w Oberweissbach, † 1852 w Marienthal, zrazu leśnik, od 1800 w Jenie uczył się nauk kameralnych, matemat. i przyrodz., których wszakże dla braku środków nie mógł ukończyć. Od 1802 we Frankfurcie nad M. nauczał prywatnie według metody Pestallozego, w 1808 r. przeniósł się do Yverdon, 1810 wrócił na nauki do Getyngi i Berlina, 1811 objął kierownictwo zakładu prof. Plamanna, wedle zasad Pestallozego urządzonego. Po odbyciu kampanij 1813 i 1814, został inspektorem instytutu mineralog. w Berlinie, a od 1816 w Griesheim sam, a w Keilhau z Langethalem i Middendorfem, zaczął prowadzić szkołę według zasad wyłożonych w dziełku „Die Menschenerziehung“ (Keilhau 1826), a praktycznie stosowanych w t. z. *ogródkach dziecinnych* (ob.). Pierwszy urządził w Blankenburgu turyngijskim. W 1831 **F.** założył własny instyt. wychowawczy w Szwajcarji w Wartensee, później w Willisau. Ale gdy system zaczął się szerzyć i w ks. Meiningen, zakazano w Prusiech pod pozorem ateizmu, a mimo bronienia się **F.**, że jest obcy dążeniom i osobie Karola **F.**, zakaz nawet rozciągnięty został i do Saksonji. To ściągnęło tylko uwagę na system **F.** i 1837 w Liebenstein nastąpił zjazd pedagogów w celu bliższego zbadania go. Od 1850 **F.** zaczął wydawać „Wochenschrift für Freunde d. Menschenbildung“ (1852 w Marienthal). W Warszawie Ad. Wiślicki wydaje jego prace (ob. Bibl. Estrejchera I, 519). Zbiorowe wydania **F**-a ogłosili Lange p. t. „Gesammelte pädagogische Schriften“ (1862—71). Seidel „Pädagogische Schriften“ (1883) i Pösche „Kindergartenbriefe“ (1887); Por. Bühlmann „Friedrich F. und der Kindergarten“ (1871); Goldammer „Friedrich F., der Begründer der Kindergartenerziehung“ (1880); Reinecke „F-s Leben und Lehre“ (1885).

Fröbel Fryderyk.

Fröbel Juljusz, czynny publicysta, synowiec poprzedniego, * 1805 w Griesheim, 1833—44 profesor mineralogji przy uniwersytecie w Zürich, poświęcił się potem wyłącznie założonemu przez siebie w Zürichu i Winterthur kantorowi literackiemu, którego głównem zajęciem było wydawnictwo pism demokratycznych. Od 1845—48 przebywał w Dreźnie; następnie jako członek zgromadzenia narodowego należał do przywódców lewego stronnictwa krańcowego, udał się 1848 z Robertem Blum (ob.) do Wiednia, gdzie pojmany i uwolniony, brał udział w powstaniu Palatynatu. W 1849 emigrował do Ameryki, skąd wrócił do Niemiec 1857. W 1862 przeniósł się do Wiednia i rozwinął ożywioną działalność polityczno-literacką, mającą na celu popieranie wielko-niemieckiej polityki. W 1867 założył w Monachjum z polecenia rządu bawarskiego dziennik *Süddeutsche Presse*, redagowany w duchu

polityki pruskiej. W 1873 został konsulem niemieckim w Smirnie, a w 1876 w Algierze; w 1889 podał się do dymisji. Z pism jego oprócz „Grundzüge eines Systems der Krystallographie“ (Lipsk 1847) i innych prac na polu historji naturalnej, zasługują na uwagę: „System der socialen Politik“ (2 cz., Manheim 1847); „Aus Amerika“ (2 t., Lipsk 1858); „Theorie der Politik“ (2 t., Wied. 1861—64); „Die Wirthschaft des Menschengeschlechts auf dem Standpunkte der Einheit idealer und realer Interessen“ (Lipsk 1870—76, t. 3); „Die Gesichtspunkte und Aufgaben der Politik“ (1878); „Die realische Weltansicht und die utilirische Civilisation“ (1881) i „Ein Lebenslauf“ (autobiografja, 2 t., Stuttg. 1890—91).

Frobisher *(Forbischer)*, sir Martin, marynarz angielski, * w Doncaster, hrabstwie York, † 1594. W czasie pierwszej podróży, celem wyszukania północno-zachodniego przejścia, odkrył 11 sierp. 1576 cieśninę, którą od jego imienia nazwano *cieśniną Frobisher*. W latach 1577—78 przedsięwziął nową wyprawę w te same okolice. Wysłany 1594 z 10 okrętami na pomoc Henrykowi IV, królowi franc., zmarł skutkiem ran, otrzymanych w bitwie przy wybrzeżach Bretanji. Życie jego opisał Jones (1878).

Fröding Gustaw, poeta szwedzki, * 1860. Napisał „Guitarr och Dragkaharmonika“ (3 wyd. 1896); „Nya Dikter“ (2 wyd. 1896); „Stänk och Flikar“ (1895). Początkowo hołdował radykalizmowi i lubował się w tematach lubieżnych. W r. 1897 wyrzekł się dawnych przekonań i upodobań i pogrążył się w mistycyzm religijny oparty na Ewangelji. W tym duchu napisał „Gralstänk“ (1898).

Fröhlih Gustaw, pedagog niemiecki, * 1827, kształcił się w seminarjum w Weimarze, następnie był nauczycielem, 1850 rektorem w Stadt-Lengsfeld, 1865—68 studjował filozofję, matematykę, nauki przyrodzone i pedagogikę w Jena; w 1871 został dyrektorem wyższej szkoły żeńskiej w Hildesheimie, 1875 rektorem i inspektorem szkół miejskich w St. Johann. Napisał: „Pädagogische Bausteine“ (1863—74, t. 2); „Die Volksschule der Zukunfts“ (Jena 1886); „Die Mittelschule“ (2 wyd., Drezno 1888); „Die Simultanschule“ (Wiedeń 1876); „Die Erziehungschule“ (1878) i in.

Fröhner Eugenjusz, weterynarz, * 1858 w Hirsav w Wirtembergji, studjował weterynarję w Sztutgardzie, medycynę w Getyndze i Monachjum, w 1878 został profesorem w szkole weterynarji w Sztutgardzie, 1886 w Berlinie. Licznemi badaniami zyskał rozgłos, a wyborne jego podręczniki zostały na różne języki przełożone. Ogłosił: „Lehrbuch der speziellen Pathologie und Therapie der Hausthiere“ (z Friedbergerem, 2 t., 1887, 4 wyd. 1896); „Lehrbuch der Arzneimittellehre für Tierärzte“ (1888, 4 wyd. 1896); Lehrbuch der allgemeinen, Therapie“ (1893); „Kompendium der speziellen Chirurgie“ (1898) i in.

Frohschammer Jakób, filozof niemiecki, * 1821 pod Regensburgiem, † 1893, uczył się 1841 teologji i filozofji w Monachjum, 1847 został księdzem, 1851 kapelanem, a 1854 profesorem teologji, 1855 filozofji w Monachjum. Żądając niezależności filozofji od teologji, ściągnął na się niezadowolenie Rzymu, któremu gdy nie chciał posłać submisji, 1863 został zawieszony a divinis, pozbawiony słuchaczów, wreszcie 1871 wyklęty przez arcyb. swego. Wyd. „Beiträge zur Kirchengeschichte“ (Landsh. 1850); „Der Ursprung d. mensch. Seele“ (Monach. 1858); „Einleitung in die Philos.“ (1858); „Ueber die Freiheit d. Wissensch.“ (1861); „Beleuchtung der päpst. Encyklik und des Syllabus“ (2 wyd., 1870); „Der Fels Petri in Rom“ (5 wyd., 1875); „Die Phantasie als Grundprinzep des Weltprocesses“ (1877); „Uber die Prinzipen des Aristotelischen Philosophie und die Bedeutung der Phantasie in derselben“ (1881); „Ueber die Genesis der Menschheit und deren geistige Entwickelung” (1883); „Ueber die Organisation und Kultur der menschlichen Gesellschaft“ (1885); „Die Phylosophie des Thomas von Aquino, kritisch gewürdigt” (1889); na indeksie są „Menschenseele“ i „Physiologie” przeciw K. Vogtowi 1855. R. 1862 założył czasopismo *Athenäum*, jako organ swobodniejszego kierunku badaczów kościoła katolickiego.

Frohsdorf, właściwie *Froschdorf*, wieś w Niższej Austrji, w pobliżu miasta Wiener Neustadt, posiada piękny zamek i park, które niegdyś były własnością wdowy Murat, a później rezydencją hrabiego Chambord.

Froissart Jan, poeta i historyk francuski, * około 1337 w Valenciennes, † około 1410 r., jako kanonik w Chimay. Jako człowiek uczony, dowcipny i wielce światowy, chętnie był widziany na dworach książęcych. Czas jakiś bawił w Anglji, gdzie znalazł opiekunkę w królowej. Następnie po różnych przygodach, objął urząd sekretarza u Wacława, ks. Brabantu; tu z jego i własnych poezji ułożył romans „Meliador.“ Dla dokończenia rozpoczętej już w 20 r. życia historji wojen spółczesnych długie odbywał podróże i zbierał autentyczne wiadomości od naocznych świadków. Opowiadania jego historyczne, obejmujące czas od 1322—1400, wyszły p. t. „Chronique de France, d'Angleterre, d'Ecosse, d'Espagne, de Bretagne” (najlepsza edycja Buchona, 15 t., Paryż, 1824—26 i następna 1869—77, t. 6). Są one wiernem zwierciadłem ruchliwego życia autora i obyczajów owego czasu. Zupełne przerobienie 1 ks. kroniki, dokonane przez samego **F.**, wydał Kervyn de Lettenhove (Bruksela, 1863). Poezje jego, mające rzeczywistą wartość liryczną, wydał także Buchon (Paryż, 1829) i Scheler (Bruksela, 1870—72). Rękopis kroniki przechowuje bibljoteka wro-

cławska. Por. Kervyn de Lettenhove „Froissart, étude littéraire sur le XIV siècle“ (2 t., Paryż, 1858); P. Paris „Nouvelles recherches sur la vie de **F.**“ (Paryż, 1860); Weber „Jean **F.** und seine Zeit“ (Lipsk, 1871); Scheler „Glossaire des chroniques de **F.**“ (Bruksela, 1877).

Frola Secondo, polityk włoski, * 1850 r., adwokat z zawodu; 1882 wybrany do parlamentu; 1891—93 podsekretarz stanu w ministerjum skarbu. W r. 1898 został ministrem poczt i telegrafów w gabinecie Rudiniego, ale 20 czerwca t. r. ustąpił razem z całem ministerjum.

Frölich Abraham Emanuel, poeta niemiecki, * 1796 r. w Brugg pod Aargau, † 1865 w Baden, pisał bajki i poezje opisowe, dzieła jego wyszły 1853 i 1861 w 6-ciu tomach.

Frölich Oskar, elektrotechnik, * 1843 r. w Bernie, kształcił się w Bernie i Królewcu, w 1868 został docentem w Hohenheim, 1873 r. naczelnikiem laboratorjum u Siemensa i Halskiego w Berlinie. Prowadził badania nad temperaturą słońca i wnętrza ziemi, nad teorją maszyn dynamo-elektrycznych i w. in. Ogłosił: „Handbuch der Elektrizität und des Magnetismus“ (2 wyd., 1887); „Die dynamoelektrische Maschine“ (1886).

Frome, miasto w angielskiem hrabstwie Somerset, nad rzeką t. n., ma 9,600 miesz., fabryki sukna i towarów wełnianych.

Frommann Jerzy Karol, badacz języka niemieckiego, * 1814 r. w Koburgu, † 1887; najprzód nauczyciel tamże, później przełożony archiwum i bibljoteki w muzeum germańskiem w Norymberdze; zasłużył się wielce swemi badaniami nad rozmaitemi djalektami niemieckiemi, a mianowicie jako wydawca czasopisma *Die deutschen Mundarten* (6 t., Norymberga, 1854—1859 i Halla, 1877). Z prac jego, dotyczących staroniemieckiej literatury, ważne są niektóre wydanie dawniejszych pisarzów, oraz „Deutsche Lesebuch der mittelalterlichen Literatur“ (Heidelberg, 1845). Wydał także „Vorschläge zur Revision von Dr M. Luthers Bibelübersetzung“ (Halla, 1863).

Fronda, nazwa we Francji stronnictwa, które podczas małoletności Ludwika XIV, przeciwne polityce dworu i ministra Mazarina, wywołało znaczne poruszenia zbrojne wewnątrz kraju 1648—54. Nazwa ta pochodzić ma od *la fronde*, proca; przeciwników swoich nazywali szyderczo stronnicy Mazarina *frondeurs*, t. j. krytykujący sprawy państwa. Absolutyzm wszechwładnego Mazarina (ob.) gwałcił prawa wszystkich stanów. Książęta krwi i magnaci byli wyłączeni na korzyść cudzoziemców od wyższych urzędów, parlamenty zagrożone w swych przywilejach, a lud jęczał pod brzemieniem podatków i nadużyć administracyjnych. Silną opozycję parlamentu, gdy nic nie pomagało i *Lit de justice* (ob.), postanowił złamać Mazarin środkami gwałtownemi. Jakoż 26 sierpnia 1648 kazał uwięzić Potier de Blancmenil, prezesa parlamentu i Piotra Broussel, radcę parlamentu, obu najzaciętszych przeciwników dworu. Na wieść o tem lud rzucił się 27 sierpnia do budowania barykad (*la journée des barricades*), a dwór w przestrachu poczynił ustępstwa. Parlament większej nabrał śmiałości; dwór postanowił zgnieść ruch i usunął się do St.-Germain-en-Laye (6 stycznia 1649). Książęta: Conti, Longueville, Beaufort, Orléans, Bouillon, Elbeuf, Vendôme, Nemours, koadjutor Retz, marszałek de la Mothe, połączyli się z parlamentem i wezwali lud do oporu. W tak groźnem położeniu zawarł rząd konwencję w Ruel (11 marca 1649), przyobiecał ulgi i wrócił do Paryża. Gdy jednak książęta krwi z Kondeuszem (ob. *Condé*) na czele, lekceważąc mieszczan, spierali się z Mazarinem dla interesów osobistych o władzę najwyższą i zostali niespodziewanie uwięzieni (18 stycznia 1650), wypadek ten wywołał na prowincjach zbrojne powstanie. Naczelny wódz powstańców, marszałek Turenne, zupełną poniósł klęskę pod Réthel (5 grud. 1650). Mazarin wjechał tryumfalnie do Paryża, ale zagrożony przez wszystkie stronnictwa, musiał wypuścić książąt i uciekł do Niderlandów. Kondeusz otrzymał u dworu przewagę. Rozpoczęły się zaraz haniebne intrygi chciwych władzy książąt, a położenie stronnictw zmieniło się stanowczo, i walka podjęta w interesie ludu zmieniła się w dworską kabałę. Kondeusz zagrożony przez Turenne'a i Retza, pozyskanych dla dworu, uciekł do Bordeaux i rozpoczął wojnę. W lipcu 1652 zajął Paryż i, skalawszy swą sławę rzezią Mazarinistów, musiał opuścić Paryż (15 października 1652), a gdy nikt w jego sprawie walczyć nie chciał, przeniósł się do Flandrji i wstąpił 1654 do służby hiszpańskiej. Dwór wrócił jesienią t. r. do Paryża. Ludwik XIV ogłosił ogólną amnestję, Kondeusza zaś zdrajcą. Mimo to jednak skazano na banicję 12 najniespokojniejszych radców parlamentu. Walka ta, przedsięwzięta pozornie w interesie ludu, była w rzeczy samej wichrzycielstwem ambitnych książąt, reakcją panów przeciw systemowi Richelieu'go. Możnowładcy, nikczemnie zdradziwszy sprawę ludu, zamiast złamać władzę królewską, przyczynili się do wprowadzenia Ludwika XIV na drogę rządów najabsolutniejszych. Por. Sainte-Aulaire „Histoire de la Fronde“ (3 t., Paryż, 1827; 2 wyd. 1860); Chéruel „Histoire de France pendant la minorité de Louis XIV“ (4 t., 1879—80) i tegoż „Histoire de France sous le ministère de Mazarin“ (3 t., 1882).

Frondsperg Jerzy von, ob. Frundsberg).

Front (franc. czoło), przednia strona człowieka lub przedmiotu; w języku wojskowym **F.** ma wielorakie znaczenie; komenda: *front*, *frontem*, stosuje się do wykonać się mającego obrotu, celem zwrócenia szeregów do pierwszego ich

szyku, t. j. czołem do dowódców; *marszem frontowym* zowie się marsz naprzód w szyku rozwiniętym, w przeciwstawieniu do marszu kolumną, marszu skrzydłowego, lub innego; *stać we* **F.**, toż co w szeregu, stąd *żołnierz frontowy*, szeregowiec. **F.** *fortyfikacyjny*, oznacza część obwodu twierdzy, między kątami wyskakującemi dwu bastjonów.—**F.** w architekturze, postawa, wystawa, przedstawia budowlę tak, jak jest widziana zewnątrz, czyli jest to rzut jej pionowy zewnętrzny.

Fronti nulla fides (łac.), nie wierz powierzchowności.

Frontinus Sextus Juljusz, pisarz rzymski, w r. 71 po Chr. pretor w Rzymie, sprawował później jeszcze kilka wyższych urzędów i † 106. Z pism jego matematycznych pozostały: „De aquae ductibus urbis Romae“ (wyd. Büchelera, Lipsk, 1858) i „Strategematicon libri IV“ (wyd. Dedericha, Lipsk, 1855 i von Gundermanna z krytyczną przedmową, Lipsk, 1888). Dzieło **F,** „De re militari“ zaginęło.

Fronto Marcus Cornelius, autor rzymski z Cirty w Numidji, † około 175 po Chr., nauczyciel wymowy za czasów Hadrjana; uczył Marka Aureljusza i Lucjusza Verusa; z dzieła jego „De differentiis vocabulorum“ pozostały tylko ułamki. W r. 1815 starożytnik kardynał Angelo Maii odszukał w księgozbiorze ambrozyjskim i wydał inne jeszcze urywki Frontona; w r. zaś 1823 ten sam ksiądz Angelo Maii wydał korespondencję jego z Markiem Aureljuszem. Wybór listów **F.** wydał Orelli w „Chrestomathia Frontoniana“ (Zürich, 1830). Por. Mommsena „Die Chronologie der Briefe **F**-s“ (8 t., „Hermesa,“ Berlin, 1874).

Fronton (z franc.), przyczółek, czoło; miejsce trójkątne nad środkiem budowli w jej szczytach, albo po jej krańcach wznoszące się i otoczone gzymsem wydatnym.

Froriep Fryderyk Ludwik, lekarz, * 1779 r. w Erfurcie, † 1847; był kolejno profesorem medycyny w Jenie, Halli i Tubindze, od 1816 starszym radcą lekarskim w Weimarze, gdzie po śmierci Bertucha (1822) objął prowadzony przez niego kantor rolniczo-przemysłowy. W tymże samym roku 1822 zaczął wydawać czasopismo. „Notizen aus dem Gebiete der Natur-und Heilkunde“ (50 tomów, Weimar, 1822—36), które później pod zmienionym tytułem „Neue Notizen i t. d.“ (40 tomów, Weimar, 1836—45) wspólnie z synem swoim dalej wydawał. Jego pisma lekarskie były swojego czasu bardzo cenione. Był on jednym z pierwszych, co akuszerji nadali znaczenie naukowe. Wydał prócz tego: „Handbuch der Geburtshilfe“ (9 wyd., 1832); wraz z Cuvierem „Vorlesungen über vergleichende Anatomie“ (1809—10); wespół z Cooperem „Handbuch der Chirurgie“ (1831).

Froriep Robert, syn poprzedniego, również lekarz, * 1804 w Jenie, † 1861; naprzód profesor medycyny tamże, później w Berlinie, następnie członek deputacji naukowej ministerjum, objął 1846 po ojcu swoim kantor przemysłowy w Wejmarze, który prowadził do 1856. Wsławił się szczególnie swemi sztychami: „Chirurgische Kupfertafeln“ (Wejmar, 1820—47, zesz. 96); „Atlas der Hautkrankheiten“ (Wejmar, 1833—39); „Ueber die Heilwirkung der Elektricität bei Anwendung des magneto-elektrischen Apparates“ (Wejmar, 1843). Wydawane wspólnie z ojcem „Notizen,“ po wydrukowaniu 100 tomów, prowadził dalej p. t. „Tagesberichte über die Natur- und Heilkunde.“

Froriep August, syn poprzedniego, lekarz, * 1849 r. w Weimarze, od 1884 r. jest profesorem anatomji w Tübingen. Napisał: „Anatomie für Künstler“ (1880; 2 wyd. 1890).

Froschdorf, ob. Frohsdorf.

Frosinone, starożytne Frusino, miasto główne okręgu **F.**, w prowincji rzymskiej, stolica dawniejszej papieskiej delegacji t. n. (1870 klm. kw. i 150,000 ludności), nad rz. Cosa, jako gmina ma około 9,000 miesz. W r. 1527 było zburzone przez Hiszpanów. Stolica biskupia przeniesioną została już w r. 1743 do Veroli. Por. O. Fortuna „Martirie patrioti del circondario di **F.**“ (Frosinone, 1890).

Frossard Karol August, generał francuski, * 1807 r., † 1875. Ukończywszy szkołę politechniczną w Paryżu oraz szkołę inżynierji i artylerji w Metz, służył w Algierze, gdzie odznaczył się w wielu bitwach. W r. 1840 budował fortyfikacje Paryża. Brał udział w wyprawie rzymskiej (1849—50) i wojnie krymskiej, podczas której, dowodząc korpusem inżynierji, otrzymał stopień generała. Przedtem był czas jakiś drugim komendantem szkoły politechnicznej, a później dyrektorem fortyfikacji w Oran i członkiem komisji fortyfikacyjnej. Walczył także w kampanji włoskiej 1859 r. Dekretem 1867 mianowany był guwernerem księcia cesarskiego. W wojnie francusko-niemieckiej 1870 dowodził 2 korpusem armji. Z nierównie większemi siłami zajął słabo obsadzone miasto Saarbrücken (2 sierpnia 1870), ale na głowę pobity pod Forbach (6 sierpnia) cofnął się do Metz, w którego okolicach walczył pod rozkazami Bazaine'a w zaciętych bitwach 14, 16 i 18 sierp. Po kapitulacji Metzu poszedł w niewolę do Niemiec, z której wróciwszy, ogłosił „Rapport sur les opérations du 2-e corps d'armée du Rhin pendant la campagne de 1870“ (Paryż, 1871). W r. 1873 został członkiem wyższej rady wojennej.

Froude Jakób Antoni, historyk angielski, syn wysoko położonego w hierarchji księdza, * 1818 w Darlington w Devonshire. † 1894 r. Pobierał nauki w Westminster i Oxford. Był współpracow-

nikiem dzieła „Lives of the English saints“ i przyjął pierwsze święcenia 1844. Wkrótce całkowicie jednak zmienił swe przekonania i napisał „Shadows of the clouds“ (1847), oraz „Nemesis of faith“ (1848), dzieła, które z powodu swego racjonalizmu, zostały potępione przez uniwersytet, a **F.** opuścił stan duchowny i profesurę. W r. 1869 obrany został rektorem szkockiego uniwersytetu w St. Andrew. W r. 1874 wysłany został na Przylądek Dobrej Nadziei dla wygładzenia nieporozumień, jakie wywiązały się pomiędzy kolonją a rządem angielskim. W r. 1892 mianowany profesorem historji w uniwersytecie oksfordzkim. Od 1850 czynnym był współpracownikiem *Westminster Review* i *Fraser's Magazine*. Dzieło jego „History of England from the fall of Wolsey to the death of Elizabeth“ (t. 1—10, Londyn, 1856—66; n. wyd. 1881) jest jednem z najcenniejszych źródeł do poznania owej epoki. Szacowną także jest praca: „Short studies on great subjects“ (Londyn, 1867, n. wyd. 1883, t. 4); napisał nadto: „The English in Ireland in the 18 Century“ (n. wyd. 1881, t. 2); „Caesar, a sketch“ (1879). Jako wykonawca testamentu Carlyla wydał „Reminiscences“ (1881, t. 2) i „Letters and memorials of Jane Welsh Carlyle“ (1883, t. 3), oraz napisał jego biografję (1882, t. 2). Nadto: „Oceana, or England and her colonies“ (1886); „English in the west Indies“ (1888); „Earl of Beaconsfield“ (1890); „Spanish history of Armada“ (1892) i in.

Fructidor, t. j. miesiąc owoców, we francuskim kalendarzu republikańskim 12-ty miesiąc, który przypadał na czas od 18 sierpnia do 16 września. Pamiętną jest historycznie data 18 Fructidora roku V (4 września 1797) z zamachu stanu dyrektorjatu, dokonanego przeciwko rojalistom (ob. Dyrektorjat).

Fruczek *(Oranismia, Ortorhynchus)*, rodzaj ptaków oddzielony od kolibrów, różniący się od nich dziobem prostym, przedłużonym lub miernym, cokolwiek w końcu zgrubiałym. Obyczaje i inne cechy ma wspólne z kolibrami. Wszystkie gatunki mieszkają w Ameryce międzyzwrotnikowej, a mała ich tylko liczba posuwa się dosyć daleko na południe lub ku północy. (Ob. Koliber).

Fruges consumere nati (łac.), zrodzeni do spożywania owoców ziemi; zjadacze chleba (Horacy).

Frugoni Karol Inocenty Marja, poeta włoski, * 1692 r. w Genui, † 1768. Obdarzony wielką bystrością umysłu i bujną wyobraźnią, szybkie w naukach czynił postępy. W 1716 został nauczycielem retoryki w Brescia, gdzie założył tak zwaną *Arkadyjską kolonję* i zyskał wielki rozgłos, jako elegancki pisarz prozą i wierszem w językach włoskim i łacińskim. Później uczył czas jakiś w Genui i Bolonji. Najwięcej jednak przebywał na dworze w Parmie, gdzie za pamiętniki o domu Farnezych (1729) wynagrodzony został tytułem królewskiego historyka. Od ślubów zakonnych, które przyjął w r. 1709, uwolnił go, za wstawiennictwem kardynała Bentivoglio, papież Klemens XII. Wielka jego canzona na zdobycie Oranu przez Hiszpanów i inne poezje, ogromne miały powodzenie. Najzupełniejsza edycja utworów **F.** wyszła w Lucca (15 t., 1779), wybór w Brescia (4 t., 1782) i Wenecji (3 t., 1793).

Fruktoza, cukier owocowy, ob. Lewuloza.

Fruktydor, ob. Fructidor.

Frullini Luigi, rzeźbiarz włoski, * 1839 r. we Florencji, gdzie w r. 1855 został profesorem akademji; wydał: „Rzeźby w drzewie“ (1884—1886) i in.

Frundsberg, Jerzy von, zwany także *Frondsperg* lub *Freundsberg*, * 1473 r. w Mindelheim, † 1528; przywódca wojsk cesarskich; wraz z cesarzem Maksymiljanem I był twórcą nowego rodzaju piechoty, zwanego *landsknechtami*. W r. 1512 zostawał na czele wojsk cesarskich we Włoszech, gdzie w bitwie pod Pawją (1525) oddał znakomite usługi Karolowi V; następnego roku przyczynił się do zdobycia Rzymu, a później dowodził piechotą związku szwabskiego przeciwko Ulrychowi w Wirtembergu i pod Filibertem Orańskim służył w wojnie przeciwko Francji. Życiorys jego ogłosił Barthold (Hamburg, 1833). Por. także Hailmanna „Kriegsgeschichte von Bayern, Schwaben etc.“ (1 t., Monachjum, 1868).

Frustra laborat, qui omnibus placere studet (łac.) — Napróżno pracuje ten, kto się wszystkim przypodobać pragnie.

Fruszić Szczepan, pisarz serbski, * w Szremie, † 1861 r. w Słowacji, pisał poezje, opowiadania i artykuły naukowe do *Sedmicy*, przyczynił się do odświeżenia romantyki serbskiej; osobno wydał powieść „Slavoljub“ (Zagrzeb, 1851).

Frutti di mare (włos. owoce morskie), nazwa ludowa zwierząt morskich, jadanych przez lud w miastach nadbrzeżnych włoskich, najczęściej w stanie surowym, jak niektóre robaki, ślimaki, ostrygi, jeżowce, drobne raki.

Fry Elżbieta, znana ze swoich zabiegów około poprawy urządzeń więziennych w Anglji, * 1780 r. w Norwich, † 1845 w Ramsgate; córka kwakra, właściciela dóbr ziemskich, Jana Gurney, zaślubiona 1800 z bogatym kupcem londyńskim *Józefem Fry*. Wiedziona głębokiem uczuciem religijnem, poświęciła się cierpiącej ludzkości, założyła naprzód szkołę bezpłatną dla osieroconych dziewcząt, później urządziła w Londynie szkołę dla dzieci więźniów, w 1819 otworzyła prowadzony przez 12 kobiet dom pracy i nauki dla skazanych. Dla poprawy losu więźniów odbywała także podróże do Ameryki, Francji i Niemiec. Por. „Memoirs of the life of Elisabeth Fry“ (2 wyd., 2 t., Londyn, 1848);

Susannah Corder „Life of Mrs. **F.**“ (tamże, 1853) i Pitman „Elizabeth **F.**“ (tamże, 1884).

Fry Jakób, organizator wojskowy i generał-major wojsk Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, * 1827 r. w Corollton w stanie Illinois, w 1847 wstąpił do wojska i walczył w Meksyku, następnie powołany był na nauczyciela do Akademji wojskowej, 1861—63 brał udział w wojnie ze Stanami południowemi i w tymże 1863 r. otrzymał polecenie wprowadzenia w wykonanie prawa o poborze, wydanego na miejsce dotychczasowego systemu kompletowania armji ochotnikami. Na stanowisku dostarczył armji 1,120,621 rekrutów, ściągnął pod chorągwie 76,562 dezerterów. Napisał: „Final report of the operation of the Provest Marshal-general of the United-States“ (1863 — 1866) i „Historical and legal effect of brevets in the ormés of Great Britain and the United States“ (1877).

Fryburg *(Freiburg)*, kanton w zachodniej Szwajcarji, graniczący z kantonami Bern, Waadt i jeziorem Neufchatelskiem, obejmuje 1699 klm. kw. z ludnością 120,000, z której trzy czwarte części mówi po francusku, to jest językiem, który tu jest urzędowym. Powierzchnia kraju, przeważnie górzysta, szczególniej na południu i południo-wschodzie. W tych okolicach góry przenoszą 2,000 metrów wysokości (Vanil Noir 2,386 m., Dent de Brenleire 2,360 m.). Równiny ciągną się tylko w pobliżu jeziora Murten. Klimat łagodniejszy na północy, niż na południu, a temperatura średnia jest 8°—10° C. ciepła. Główne rzeki kraju są: Saane, Chaudon i Broye.

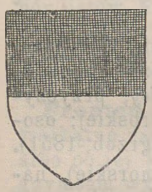

Herb Fryburga.

Mieszkańcy utrzymują się w ogólności z gospodarstwa rolnego. Przemysł i handel stoją tu na niższej stopie, niż w innych kantonach. W okręgu Murteńskim zaprowadzono fabryki zegarków. Kanton dzieli się na 7 okręgów: Broye, Glane, Greyerz, okrąg Jezior, Saane, Sense i Veveise. Stolicą kraju jest miasto Fryburg nad Saaną (ob.).

Historja. Pierwotnymi mieszkańcami byli bez wątpienia celtyccy Helwetowie. Podczas wędrówek ludów osiedli tu Allemanowie i Burgundowie. W r. 1032 weszła ta kraina w skład państwa niemieckiego, a od 1481 należy do konfederacji helweckiej. W r. 1798 stanowił **F.** część rzeczypospolitej helweckiej. Skutkiem rewolucji 1820 lud przeprowadził konstytucję Styczniową 1831 roku, na mocy której religję rzymsko-katolicką uznano za religję panującą, z wyjątkiem tylko okręgu Murteńskiego, gdzie wyznanie ewangelicko-reformowane ogłoszone zostało za panujące. Stronnictwo hierarchiczno-arystokratyczne podniosło tu wkrótce głowę i taką zjednało sobie przewagę, że pod jej wpływem przystąpił kanton do Sonderbundu. Usiłowania stronnictwa liberalnego, celem obalenia rządu, były bezowocne; jednakże skutkiem zajęcia kantonu Fryburskiego w listopadzie 1847 r. przez wojsko związkowe, stronnictwo jezuicko-arystokratyczne upadło. Wreszcie zwołane następnie zgromadzenia konstytucyjne i prawodawcze, ułożyły konstytucję liberalną w r. 1848. Gdy atoli znajdujące się u steru rządu stronnictwo liberalne zbyt mało miało poparcia w narodzie, a nadto chwytało się także i środków gwałtownych, wybuchały więc kilkakrotnie, ale bezskuteczne powstania partji jezuicko-arystokratycznej (23 i 24 października 1848, w październiku 1850, 22 marca 1851, 23 kwietnia 1853 r.). Kiedy przy nowych wyborach do wielkiej rady (grudzień 1856) konserwatyści odnieśli przewagę, ustawa 27 maja 1857 r. została zmienioną i między innemi cofnięty dekret o zniesieniu klasztorów. Wskutek nieograniczonego wszechwładztwa partji klerykalnej, zwrócił się w r. 1870 protestancki okrąg Murteński do Rady związkowej z prośbą o oddzielenie go od Fryburga i przyłączenie do Berna, ale prośbę tę odrzucono.

Fryburg, stolica kantonu szwajcarskiego t. n., leży w romantycznej okolicy nad rz. Saaną; składa się z dwóch części, dolnej i górnej, mostem drucianym połączonych. Miasto posiada piękny kościół św. Mikołaja z 86 metr. wysoką wieżą i słynnemi organami, i 12,500 miesz., jest rezydencją władz kantonalnych i biskupa Lozanny. W r. 1890 założono tu międzynarodowo-katolicki, przez papieża aprobowany, uniwersytet z wydziałem teologicznym, ale bez medycznego; liczył on w r. 1893: 170 studentów, a wśród profesorów znajduje się 4 polaków,

Fryburg w Bryzgawii, ob. Freiburg w Bryzgawji.

Fryco Pomhajbóh Khrystalub (Gotthilf Christlieb), pisarz dolno-łużycki, * 1744 w Gołkojcach, † 1815 r. w Chociebużu, proboszcz ewangelicki, autor i wydawca wielu książek dla ludu, przeważnie religijnych w języku łużyckim.

Fryco Bjedrich (Fryderyk), brat poprzedniego, * 1747 r., † 1819, również pastor, sam jeden przełożył Stary Testament na język łużycki (1796).

Frycz *(Fritsch)*, herb: Na tarczy dwudzielnej, na polach I złotem, a II błękitnem — kolumna srebrna na piedestale, z korynckim kapitelem, między dwoma wspiętemi kozłami: srebrnym z prawej, czarnym z lewej strony. U szczytu takaż kolumna z kozłem złotym po stronie lewej. Labry błękitne, podbite złotem. Indygenat z r. 1775.

Frycz.

Frycz Modrzewski, ob. Modrzewski.

Fryczaj Tomasz, autor czesko-morawski, * 1759 r., † 1839, ksiądz, jeden z pierwszych budzicieli ducha narodowego na Morawie. Wydał: „Pisnie duchovne" (1788 i 1801), które rozeszły się w dziesiątkach tysięcy egzemplarzy; „Zrcadlo vyborného selského obcování" (1807—9); „Ortografii czyli pravidla pravopisemnosti moravsko-slovanské rzeczi" (1820); wydał poezje swego przyjaciela Gallasza „Musa moravská" (1813), opracował czeski kalendarz rolniczy. Por. *Svietozor* (1885 ,570); *Slavín* (III); *Hlas* (1886, № 4 i 16).

Fryczyński Michał, agronom, * 1792 r. na Litwie, † 1859 r.; kształcił się w liceum krzemienieckiem, następnie był nauczycielem gospodarstwa wiejskiego tamże, a w końcu dyrektorem instytutu agronomicznego przy byłym uniwersytecie wileńskim w Zameczku pod Wilnem. Ogłosił „Wykład skrócony dzieła P. Crud: „Gospodarstwo rolnicze" (*Dziennik Wileński*, 1821, I, 325—341). Oprócz tego umieszczał wiele artykułów rolniczych w kalendarzach wileńskich.

Fryderyk Jagiellończyk, królewicz, kardynał, arcybiskup gnieźnieński, prymas i biskup krakowski; szósty syn króla polskiego Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Rakuszanki, cesarzówny niemieckiej, * 1468 r. w Krakowie, † 1503 tamże. Jakkolwiek od dzieciństwa przeznaczony już do stanu duchownego, nie okazywał jednak **F.** żadnej ku temu skłonności. Wychowując się naprzód pod okiem Kallimacha, a później Piotra Tomickiego, prowadził w gronie

Nagrobek Kardynała Fryderyka Jagielończyka, postawiony w r. 1510, przez Zygmunta Starego w Katedrze Krakowskiej.

towarzyszów życie wesołe i hulaszcze. Mimo to wszakże 13 kwietnia 1488 wybrany przez kapitułę biskupem krakowskim, wziął t. r. mniejsze święcenie kapłańskie, a wyższe dopiero 1492 r. Po śmierci Zbigniewa Oleśnickiego za przyzwoleniem Rzymu otrzymał katedrę arcybiskupią w Gnieźnie, a kardynałem ogłoszony był 20 września 1493, mając 25 lat wieku. Staraniami swemi przyłożył się wielce do zapewnienia korony dwu swoim braciom Olbrachtowi i Aleksandrowi, których sam koronował i przez co umacniał unję Litwy z Koroną. Zgromadziwszy 1491 synod prowincjonalny w Piotrkowie (w sierpniu), wyrobił na nim opłatę czwartej części dochodów na sprawy ojczyzny. Podczas wojny wołoskiej, pamiętnej klęską bukowińską, sprawował obowiązki namiestnika w Polsce. Tęż samą godność zajmował powtórnie w czasie wojny brata Aleksandra Jagiellończyka z w. ks. moskiewskim. Przez cały ciąg krótkiego swego żywota, nie mógł się zupełnie pogodzić ze stanem duchownym, więcej bowiem oddawał się uciechom świata, które śmiertelną chorobę mu przyniosły, niż sprawom ołtarza. Był to mąż rycerski, hojny, wspaniałomyślny. Opiekował się ludźmi uczonymi i przestrzegał mocno praw duchowieństwa. Por. Bartoszewicza „Królewicze biskupi" (Warszawa, 1851).

Fryderyk, imię kilku książąt szląskich z familji Piastów.—**Fryderyk,** z linji cieszyńskiej, syn Kazim. IV księcia na Cieszynie, Koźlu i Głogowie został biskupem wrocławskim 1527 i † 1535.—**Fryderyk I,** książę na Lignicy i Brzegu, syn Jana I, księcia brzeskiego i Jadwigi księżniczki lignickiej, * 1446. Na zjeździe we Wrocławiu 1469 poddał się wraz z innymi książęty szląskimi Maciejowi Korwinowi, obranemu przez przeciwników Jerzego Podiebrada królem czeskim. Dochowywał mu wierności nawet i wówczas jeszcze, kiedy tron czeski objął Władysł. Jagiellończyk; † 1488.—**Fryderyk II,** książę na Lignicy i Wolawie, zięć Kazimierza Jagiellończyka, syn poprzedniego, * 1480. Był jednym z najznakomitszych ówczesnych książąt szląskich rozumem i nauką. Po śmierci Macieja Korwina i obiorze królem czeskim Władysława Jagiellończyka, **F.** jako i inni książęta szląscy wrócił pod zwierzchnictwo czeskie. Za Ludwika, syna Władysławowego, był z Kazimierzem, ks. cieszyńskim, od 1516 namiestnikiem Szląska. Duszą i sercem sprzyjał Niemcom, zwłaszcza gdy po krótkiem życiu pierwszej żony Elżbiety, królewny polskiej, ożenił się powtórnie z Niemką Zofją, córką margrabiego Fryderyka na Anspachu i przyjął luteranizm. Pośredniczył kilkakrotnie pomiędzy Zygmuntem Starym a Niemcami i zakonem krzyżackim, okazując się i w tych układach wiernym stronnikiem nieprzyjaciół Polski; † 1547.—**Fryderyk III,** książę lignicki, syn poprzedniego i Zofji brandeburskiej z Anspachu, * 1520. W młodości służył Francji w wojnie przeciwko cesarzowi Karolowi V, za co ściągnął na siebie niechęć tego ostatniego, który też dopiero 1559 dopuścił go do rządów nad ojcowizną, i to z wielkiemi ograniczeniami; † 1571.—**Fryderyk IV,** ostatni książę lignicki, syn poprzedniego, * 1552, † bezdzietnie 1596, a księstwo lignickie dostało się po jego śmierci bratu stryjecznemu Joachimowi Fryderykowi, księciu na Brzegu.—**Fryderyk Kazimierz,** książę cie-

szyński w XVI w., był synem Wacława Adama Pogrobowca, ożenił się 1563 z Katarzyną, córką Fryderyka III na Lignicy.—**Fryderyk Wilhelm,** książe na Cieszynie, syn Adama Wacława i Elżbiety Kettlerówny Kurlandzkiej, * 1601, † 1625, był ostatnim księciem na Cieszynie, który po jego śmierci wcielony został do posiadłości rakuskich.

Fryderyk, imię kilku elektorów i królów saskich.—**Fryderyk I Kłótliwy,** książę i elektor saski, 1423—28, * 1369 w Altenburgu, najstarszy z trzech synów margrabiego Fryderyka Surowego i Katarzyny z Hennebergu: podzielił kraje swego ojca (13 listopada 1382), ale w ogólności sam prowadził wszystkie sprawy braci. W 1407 umarł bezdzietnie jego stryj, margrabia Wilhelm, wskutek czego bracia 1410 otrzymali północną część Miśnji, gdy tymczasem część południowa wraz z okręgami voigtlandzkimi dostała się linji turyngijskiej. W 1409 założył uniwersytet w Lipsku. Za gorliwy współudział w wojnach husyckich nagrodzony był 1423 przez cesarza Zygmunta lennictwem Elektoratu i księstwa saskiego. Pobity atoli na głowę przez Husytów 1425 pod Brüx i 1426 pod Aussig, † 1428. Por. Horna „Leben Friedrich's des Streibaren“ (Lipsk, 1733).

Fryderyk II Łagodny, elektor saski, 1428—64, syn poprzedniego, przodek dwu linji: ernestyńskiej i albertyńskiej, * 1412, † 1464; od r. 1428 obok należnego mu z prawa elektorstwa, sprawował rządy i za swych braci. Z tego powodu wywiązywały się spory i wynikła między nimi wojna, ukończona dopiero 1451. Pośredniem domowych tych zawikłań następstwem był zwany w dziejach Niemiec wypadek uprowadzenia książąt *(Prinzenraub)*. Z małżeństwa swego z Małgorzatą austrjacką (zaśl. 1431, † 1486), miał **F.** 5 synów i 5 córek, z których dwaj synowie Ernest i Albrecht byli jego następcami.

Fryderyk III Mądry, elektor saski, 1486—1525, * 1463 w Torgawie, † 1525; syn elektora Ernesta i Elżbiety, księżniczki bawarskiej; elektorstwem rządził sam jeden, innemi zaś posiadłościami wspólnie z bratem Janem Stałym. Wstąpił na tron 1486 r.; 1502 r. założył uniwersytet w Wittenbergu i odmówił przyjęcia ofiarowanej sobie po śmierci Maksymiljana I korony cesarskiej. Nie przyznając się otwarcie do nauki Lutra, popierał jednak reformację. Por. Kolde „F. der Weise utid die Anfänge der Reformation“ (Erlangen, 1881).—**Fryderyk August I,** elektor saski, król polski, ob. August II, król polski.—**Fryderyk August II,** elektor saski, król polski, ob. August III król polski.—**Fryderyk August I,** król saski, ob. **F.** August I Sprawiedliwy.

Fryderyk III Mądry

Fryderyk August II, król saski, 1836—54, * 1797, najstarszy syn Maksymiljana, księcia saskiego († 1838) (brata królów Fryderyka Augusta i Antoniego) z pierwszego jego małżeństwa z Karoliną Marją Teresą, księżniczką Parmy († 1804); otrzymał wszechstronne wykształcenie i odbywał liczne podróże. Gdy 30 września 1830 ojciec jego zrzekł się następstwa tronu, mianowany przez króla Antoniego współregentem, pomagał wiele do wprowadzenie ustawy krajowej i przekształcenia stosunków wewnętrznych w duchu postępowym. Wstąpiwszy wreszcie na tron saski 6 czerwca 2836, sprawował rządy w tymże samym kierunku. Mimo to jednak wypadki 1848 odbiły się także w Saksonji (ob. *Saksonja*). **F. A.** był wielkim zwolennikiem sztuk i nauk; ze szczególnem zamiłowaniem zajmował się botaniką i dla niej częste odbywał wycieczki; na jednej z nich uległ nieszczęśliwemu wypadkowi, skutkiem którego † 1854 w pobliżu Brennbüchel pod Imst w Tyrolu. Zaślubiony był w pierwszem małżeństwie (7 paźdz. 1819) z Karoliną austrjacką († 1832); następnie ożenił się 24 kwietnia 1833 z Marją, księżniczką bawarską (* 1805). Oba te małżeństwa były bezdzietne, Por. Schladebach „F. A. II König von Sachsen“ (Dreźno, 1854).

Fryderyk August I Sprawiedliwy, król saski, 1806—1827, i wielki książę warszawski, 1807—15, * 1750, syn Fryderyka Krystjana, elektora saskiego i królewicza polskiego i Marji Antoniny, księżniczki bawarskiej. Wstąpił na tron elektorsko-saski 15 września 1768 i ożenił się 1769 z Marją Amelją Augustą, księżniczką Dwu Mostów. Rządy swojego kraju sprawował spokojnie, mądrze i z wielką pieczołowitością o dobro poddanych. Ustawą 3 maja 1791 powołany został wraz ze swem potomstwem na tron polski jako monarcha dziedziczny. Ofiary tej jednakże, z obawy narażenia się mocarstwom sąsiednim, nie przyjął. Długie lata panowania w elektorstwie saskiem poświęcał zbawiennym dla kraju swego reformom i wśród tych zajęć doczekał się wielkich w Europie wstrząśnień, wywołanych przez ówczesną potęgę Napoleona I, którego wiernym był sprzymierzeńcem. Jakoż, po bitwie pod Jeną i pokoju poznańskim (1806) Napoleon wyniósł Saksonję do rzędu królestw; następnie po wojnie pruskiej i pokoju tylżyckim (1807) utworzywszy księstwo warszawskie, powołał na jego tron Fryderyka Augusta, jako potomka rodziny dawniejszemi już czasy panującej w Polsce. Nowo utworzone księstwo otrzymało konstytucję, nadaną przez Napoleona w Poznaniu, a książę przybył do Warszawy 20 września 1807. Wydawszy pierwsze rozporządzenia, powrócił wkrótce do Drezna, nie spuszczając przecież z oka zniszczonego wojnami kraju i pracując z równie dobremi chęciami dla niego, jak

i dla rodzinnej Saksonji. W nowo utworzonem księstwie zaprowadzono kodeks franc. i administrację departamentową franc. Pierwszy sejm odbył się 1809 pod laską marszałka Ostrowskiego. Ministrem wojny został ks. Józef Poniatowski, który w pomyślnej wojnie z Austrją (1809) zdobył większą część Galicji, przyłączonej pokojem wiedeńskim do księstwa. Odwiedzając jeszcze kilkakrotnie Warszawę, zajmował się **F. A.** głównie dwiema nader ważnemi sprawami: wychowaniem publicznem i organizacją wojska, które we wszystkich częściach świata krew swą przelewało w sprawie Napoleona. Upadek cesarza Francuzów rozwinął losy księstwa; **F. A.** po bitwie Lipskiej jako jeniec sprzymierzonych mieszkał na zamku Friedrichsfelde, a następnie aż do swego uwolnienia w Presburgu. Na mocy traktatu wiedeńskiego księstwo warszawskie zostało zamienione na królestwo polskie, a połowa prawie Saksonji odstąpiona Prusom. **F. A.** wrócił do Drezna 1815 wśród ogólnej radości mieszkańców; rządził i nadal chwalebnie uszczuplonym krajem, starając się przedewszystkiem o uleczenie ran zadanych mu długiemi wojnami, † 1827, zostawiwszy następcą w Saksonji brata Antoniego. Z żony Marji Amelji, * 1752, † 1828, pozostawił jedną córkę, księżniczkę Augustę, * 1782. Por. A. L. Hermanna „F. A. Eine biograph. Skizze“ (Drezno, 1827); Pölitza „Die Regierung F. A.'s von Sachsen“ (2 t., Lipsk, 1830).

Fryderyk, imię cesarzów i królów niemieckich.—**Fryderyk I Rudobrody** (Barbarossa), drugi ces. rzymsko-niemiecki z domu Hohenstaufów, 1152—90); * 1121, syn księcia Szwabji Fryderyka Jednookiego, a synowiec cesarza Konrada III, nastąpił po swym ojcu na księstwo 1147, po stryju zaś na cesarstwo 1152. Za główne zadanie położył sobie **F.** przywrócić upadłe za jego poprzedników znaczenie cesarstwa jako potęgi świeckiej, zupełnie niezależnej od supremacji papieskiej. Aby tego dokonać, potrzeba było ujarzmić Włochy. Szybko więc załatwiwszy wewnętrzne sprawy niemieckie, rozpoczął długi szereg wypraw wojennych, mających na celu zrealizowanie jego uroszczeń do całego niemal półwyspu Włoskiego. Pierwszą wyprawę (1154) skierował głównie przeciw miastom lombardzkim, które od czasów Henryka IV dążyły pod przewodnictwem potężnego Medjolanu do utrzymania swej niepodległości. **F.** kilka miast zburzył, niektóre zdobył i zmusił do uległości. Następnie wezwany przez Adrjana IV udał się do Rzymu, zniszczył zamysły Arnolda (ob.) z Brescia i otrzymał od papieża cesarską koronę. W drugiej wyprawie (1158—62) zdobył i w części zburzył Medjolan (1162), zmusił wszystkie miasta lombardzkie do przyjęcia uchwał ronkalskich, niszczących całkowicie dotychczasową ich swobodę. W tymże czasie przy wyborze papieża po śmierci Adrjana IV utworzyły się 2 stronnictwa: antycesarskie i cesarskie; pierwsze wybrało Aleksandra III, drugie Wiktora IV, a po rychłej jego śmierci Paschalisa III. Powstałe skutkiem tego spory chciał załatwić **F.**, ale Aleksander III (ob.) energicznie się oparł jego żądaniom. Po odjeździe cesarza m. górnych Włoch zawarły między sobą tak zwaną *ligę lombardzką*, z której interesami połączył swą sprawę papież i stanął na czele Włoch jako obrońca narodowej niepodległości przeciw panowaniu niemieckiemu. Nadto papież Aleksander znalazł poparcie króla francuskiego Ludwika VII. **F.** w piątej wyprawie (1174—1178), opuszczony przez Henryka Lwa (ob.), przegrał stanowczą bitwę pod Legnano (29 maja 1176). Po tej klęsce musiał zawrzeć pokój z papieżem Aleksandrem III, tudzież zawieszenie broni z miastami lombardzkiemi, zakończone formalnym traktatem pokoju w Konstancji 1183. Pokój ten załatwił spór między cesarstwem a niepodległością włoską na korzyść Włoch i papieża. Następnie upokorzył **F.** w Niemczech Henryka Lwa, zabrał mu Bawarję i Saksonję, a przez ożenienie syna swego Henryka z Konstancją, dziedziczką Neapolu i Sycylji (27 czerwca 1186), pozyskał dla swego domu całe Włochy południowe. Na wiadomość, że Jerozolima (1187) popadła w ręce niewiernych, wziął krzyż w rękę i 1189 na czele 100,000 wojska udał się przez Grecję do Azji Mniejszej, odniósł zwycięstwa pod Filomelium i Ikonium, ale utonął 10 czerwca 1190 w rzece Kalycadnus pod Seleucją. Większa część Krzyżowców poszła w rozsypkę, resztki zaś powiódł do Tyru syn jego *Fryderyk ze Szwabji* (* 1166, † 1191). Podanie ludowe utrzymuje, że Fryderyk Rudobrody, śpiąc, oczekuje w głębiach podziemnych Kyffhäuseru w Turyngji na szczęśliwą chwilę, w której dawną wielkość i świetność państwa wskrzesi. Następcą po nim był jego syn Henryk VI. Por. Voigta „Geschichte des Lombardenbundes und seines Kampfs mit Kaiser Friedrich I“ (Królew., 1813); H. Prutz „Kaiser F. I“ (Gdańsk, 1871—73); P. Scheffer-Boichorst „F-s letzter Streif mit der Kurie“ (Berlin, 1866); F. von Raumer „Geschichte der Hohenstaufen“ (Lipsk, 1878); L. von Ranke „Weltgeschichte“ (tamże, 1887); W. von Giesebrecht „Geschichte der deutschen Kaiserzeit“ (1880—88).

Fryderyk II, cesarz niemiecki, * 1194 w Jesi koło Ankony, syn cesarza Henryka VI i normańskiej księżniczki Konstancji, dziedziczki Sycylji, 1208 przez swego opiekuna Inocentego III, papieża, ogłoszony za pełnoletniego, by położyć kres zaburzeniom w Sycylji, w 1209 zaślubiony z Konstancją aragońską, od 1211 przeciwstawiony przez papieża w Niemczech Ottonowi IV (ob.), 1212 w Moguncji uznany za króla Niemiec, w Toul odnowił przymierze z Filipem, Augustem II, warujące obu sprzymierzeńców od antykróla Ottona i angielskiego Jana bez Ziemi i 1213 r. w Eger (co odnowił 1216 w Strasburgu, 1220

w Rzymie) wydał dokument obowiązujący go do pomocy Rzymowi w kwestji odzyskania (rekuperacji) patrimonium s. Petri, 1215 koronowany na króla rzymskiego, 1220 na cesarza, zgoła nie myślał o zadość uczynieniu obietnicom, które go pozbawiły Sycylji. Owszem wbrew dążeniom Innocentego III, przybrał **F.** tytuł króla Sycylji już 1218, na co mniej zważał Honory III, spodziewając się, że **F.** urzeczywistni plany jego co do podjęcia nowej krucjaty. Gwoli temu, papież ten pozwolił mu floty krucjatowej użyć na uspokojenie Sycylji, ożenić się z Jolantą (po † Konstancji aragońskiej). Z dowodu jednak rozkoszy jaki podniosły w 1226 miasta lombardzkie, a następnie choroby, która **F**-a w 1227 zatrzymała w Brindisi, zamierzona wyprawa krzyżowa nowej uległa zwłoce. Widząc w tem złę wolę monarchy, następca Honorego, Grzegorz IX, za tę zwłokę wyklął **F.** 1228, co lubo przyśpieszyło krucjatę, której owocem był tytuł króla Jerozolimy, przyznany **F.** traktatem z sułtanem Egiptu, papież najechał Neapol, i fałszywą wieścią o śmierci **F.** sprowadził rzeź Niemców i uznanie swej władzy w Apulji. **F.** za powrotem udało się tych *kluczników* (ś. Piotra) wygnać i z pomocą Hermana Salza uchylić klątwę. Tak rozpoczęty bój cesarstwa z papiestwem i gdzieindziej uwidomił się. **F.** już od 1221 zajęty uregulowaniem prawa w Sycylji, 1231 z pomocą swego kanclerza Piotra a Vineis, wydał pierwszy narodowy kodeks prawa (Constitutions Siculae), oparty wprawdzie na obyczajach feudalnych normandzkich, ale dopuszczający i reprezentantów miast. Nadto, uważając że „oświata musi wspierać administrację i naukę“, założył uniwersytet w Neapolu 1224. Grzegorz IX na to odpowiedział sławnym zbiorem *Dekretaljów*, najśmielsze uroszczenia Grzegorza W. popierających. Wszakże przeważne zwrócenie się **F.** do spraw Sycylji, zmuszało Niemcy do samoobrony, której 1220 i 1232 był dopomógł **F.**, czyniąc wielkie ustępstwa panom duchownym, 1226 związek wasalów i miast odzyskał ziemie zaelbiańskie, w wirze wojen z Ottonem IV odstąpione przez **F.** Waldemarowi II duńskiemu. Ruch ten nie wstrzymany przez wyroki króla rzymskiego (od 1222), a syna **F.** Henryka (1224 i 1231), dobitnie się wyraził 1233 w zabiciu pod Marburgiem zbyt pośpiesznego w sądach w. inkwizytora papieskiego Konrada. 1234 tenże Henryk, już od 1231 wielkiemi przewilejami jednający sobie niemieckie księstwa i miasta lombardzkie, powstał przeciw ojcu, co tylko jednak korzyść owym, a jemu do śmierci († 1242) więzienie przyniosło. R. 1235 w Moguncji **F.** ogłosił „po niemiecku“ po raz pierwszy „constitutio patis”, wszelkie sprawy do sędziów odsyłające. Jednocześnie **F.** załatwił sprawy z Welfami, Brunświk z Oldenburgiem, jako lenne ces., oddając wnukowi Henryka Lwa Ottonowi Puer. Teraz 1236 i 1237 upokarza miasta lombardzkie i Medjolan (pod Cortenuova), i drugiego swego syna, Konrada, ogłasza królem niemieckim. Ale odtąd karta szczęścia się odwraca. Syn **F.** Enzio Piękny ożenił się z bogatą Sardynką Adelazją i ogłoszony królem Sardynji, co wywołało protest Grzegorza IX, uważającego ten kraj za własność papiestwa. W ślad poszło uwolnienie wasalów cesarskich od wierności **F.**, zarzut kacerstwa na tegoż, że Chrystusa, Mojżesza i Mahometa za 3 oszustów głosi. Lubo brata Ludwika IX papież ogłosił cesarzem na miejscu **F.**, nie zyskał przez to pomocy Francji. Owszem 1241 umarł w oblężonym przez **F.** Rzymie, a tron papieski przez zabiegi **F.** dopiero Inocenty IV w 2 lata posiadł. Ten, lubo stronnik cesarski, uciekł, do Lugdunu, to mimo zabiegów Tadeusza z Syjenny, wyklął **F.** 1245, ogłosił landgrafa turyngijskiego Henryka Raspe cesarzem (*rex clericorum*), potem, gdy ten umarł w 1247, Wilhelma z Holandji, przez zakony żebracze burzył lud na **F.**, którego wreszcie 1249 próbował otruć z pomocą Piotra a Vineis. Tegoż roku Enzio pokonany przez miasta lombardzkie w bitwie pod Fosalta koło Bolonji, dostał się do niewoli dożywotniej, wierny Tadeusz z Syjenny zginął w bitwie pod Parmą, co tak wstrząsnęło umysłem **F.**, że choć Rzym uciśniony ledwo nie wpadł w jego ręce, Arles i Avignon przysięgły mu na wierność, a papież czuł się nie zupełnie bezpiecznym w Lugdunie, Fryderyk umarł na apopleksję 1250 roku. Mąż to ponad swoją epokę uczony, że jednak swą wiedzę czerpał z dzieł arabskich i greckich, zajmował się medycyną i naukami przyr.. był posądzany o pogaństwo. Skłonnościami i urodzeniem pociągany do Włoch, tam głównie zwracał uwagę, co przyśpieszyło upadek władzy cesarskiej w Niemczech. Por. Raumera „Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit“ (6 t., 2 ed., Lipsk, 1840—42); Huillard-Bróholles i H. de Albertis de Ruynes „Historia diplomatica Frederici II“ (12 t., Paryż, 1852 –61); Abla „Kaiser Otto IV und König F. II“ (Berlin, 1856); Winkelmann „Geschichte Kaiser F-s II und seiner Reiche“ (Berlin, 1863 i Getynga, 1872) i tegoż „Kaiser F. II“ (Lipsk, 1889); Böhmer - Ficker „Regesta imperii“ (5 t., Innsbr., 1881); Köhler „Das Verhältniss Kaiser F. II, zu de Päpsten seiner Zeit“ (Wrocł., 1888).

Fryderyk III Piękny, król niemiecki od r. 1314, antykról Ludwika IV (ob.) bawarskiego, * 1286, syn cesarza Albrechta I. Został 1308 księciem austrjackim i po śmierci Henryka VII (1313) był jednocześnie z księciem bawarskim Ludwikiem obrany królem niemieckim, w skutku czego wynikła wojna domowa. Wojna ta z początku wypadła na korzyść Fryderyka; lecz kiedy brat jego Leopold pod Morgarten ciężką poniósł klęskę (1315), Ludwik nowej nabrał otuchy, i walka dalej się toczyła. Fryderyk, pobity 28 września 1322 pod Mühldorf (Ampfing) i wzięty

do niewoli, trzymany był przez 3 lata jako więzień w zamku Trausnitz. Dopiero 1325 otrzymał wolność na zapewnienie, że Ludwika uzna cesarzem, że swoich stronników skłoni do tego samego uznania, a w razie przeciwnym, że powróci do niewoli. Jakoż, gdy **F.**, nie mogąc dotrzymać warunków umowy, powrócił, Ludwik wzruszony taką sumiennością, zawarł z nim układ, mocą którego obaj mieli wspólnie sprawować rządy państwa. Książęta jednak nie potwierdzili tego układu. **F.** usunął się wówczas do życia samotnego i † 1330 na zamku w Guttenstein. Por. J. E. Kopp „Geschichte der eidgenössischen Bünde“ (Luzerna, 1856); Döbner „Die Auseinandersetzung zwischen Ludwig IV, dem Bayer und F. dem Schönen von Oesterreich“ (Getynga, 1875) i Friedensburg „Ludwig IV der Bayer und F. von Oesterreich etc.“ (tamże, 1877).

Fryderyk IV, król niemiecki, 1440—93, jak i cesarz rzymski Fryderyk III, jako arcyksiążę austrjacki Fryderyk V, * 1415 w Insburgu, syn księcia Ernesta Żelaznego i księżniczki mazowieckiej Cymbarki. Objął 1435 z bratem swoim Albrechtem Marnotrawcą rządy Styrji, Karyntji i Krainy. Po śmierci Albrechta II 1430 został obrany cesarzem i ukoronowany 1442 w Akwizgranie. Na początku zaraz prowadził nieszczęśliwą wojnę z bratem swoim Albrechtem, z którym i później w częstych zostawał sporach. Następnie nie dał należytego oporu Węgrom, którzy domagając się wydania obranego przez się króla Ładysława, pustoszyli 1445 Austrję, a 1452 oblegali nawet Wiedeń. Pozwolił Medjolan przywłaszczyć Sforzom, przywołał przeciwko Szwajcarom Armagnaców, którzy jednak byli pokonani, przywiódł do skutku konkordat książąt i zawarł korzystny dla papieża konkordat wiedeński 1448. W 1452 wyruszył do Włoch; jest on ostatnim królem niemieckim; który w Rzymie był koronowany. W 1457 zajął Dolną Austrję, ale Czechy przeszły w ręce Podiebrada, a Węgry w ręce Macieja Korwina. Względem potęgi tureckiej, posuwającej się coraz bardziej w głąb Europy, zachowywał się najobojętniej. Skutkiem wiarołomnej polityki uwikłał się w nieszczęśliwą wojnę z Maciejem Korwinem, po którego śmierci wziął koronę węgierską Władysław Jagielończyk. W Niemczech panowało prawo silniejszego, a usiłowania **F.** o utrzymaniu pokoju, niezawsze pomyślny miały skutek. W 1490 pozostawił rządy państwa swemu synowi i następcy Maksymiljanowi, usunął się do Linz, gdzie zajmując się alchemją, astrologją i botaniką, † 1493. Był to monarcha słaby, bezradny, lubiący pokój i mało dbający o sprawy państwa. Na książkach swych, naczyniach i pałacach kazał poumieszczać anagram A. E. I. O. U. (Austriae Est Imperare Orbi Universo—do Austrji należy panowanie nad całym światem). Od **F.** począwszy, pozostała korona cesarska dziedziczną w domu austrjackim. Por. Chmela „Geschichte Kaisers Friedrichs IV“ (2 t., Hamburg, 1840—43); Bachmanna „Deutsche Reichsgeschichte im Zeitalter Friedrichs III und Max“ (I t., Lipsk, 1884).

Fryderyk, imię elektorów brandeburskich i królów pruskich.

Fryderyk Wilhelm, elektor brandenburski, 1640—88, zwany *elektorem Wielkim* (der Grosse Kurfürst), syn elektora Jerzego Wilhelma i Elżbiety Karoliny, elektorówny palatyńskiej, * 1620 r. w Berlinie, objął rządy 1 grudnia 1640, † 1688 r. w Poczdamie. Zastawszy po ojcu wojnę 30-letnią, położył koniec zniszczeniom swego kraju przez zawarcie ze Szwecją rozejmu (1641) w Sztokholmie, przedłużonego 1643 w Szczecinie. Na mocy pokoju Westfalskiego, musiał ustąpić Szwecji Pomorze wschodnie, Rugję i część Pomorza zachodniego, a otrzymał za to hrabstwo Hohenstein, biskupstwa Halberstadt, Minden i Kamin, tudzież miał obiecane arcybiskupstwo magdeburskie po śmierci ówczesnego administratora. Przyłożył się także do tego, że w warunkach pokoju zabezpieczono równouprawnienie reformowanych z luteranami. Po zawarciu pokoju starał się o podźwignienie kraju przez osiedlenie w nim kolonistów holenderskich, uporządkowanie gospodarstwa krajowego i wystawienie odpowiedniej siły zbrojnej. W r. 1647 ułożył się z księciem palatynem neuburskim o dziedzictwo klewejuliskie. Korzystając ze smutnego wówczas stanu Polski, starał się uwolnić od hołdownictwa, a nawet powiększyć jej kosztem swe posiadłości. W sprawie tej okazał się politykiem zarówno zręcznym, jak obłudnym i przewrotnym. Zachowując z początku najazdu szwedzkiego zbrojną neutralność, wyczekiwał tylko sposobności, od której by strony korzystniejsze za swą pomoc wytargował warunki. Miasta pruskie odrzuciły chytrą protekcję elektora, ale stany pruskie zawarły z nim zaczepno-odporne przeciw Szwedom przymierze (12 listopada 1655). Otrzymawszy jednak od Karola Gustawa obietnice większych korzyści, zdradził Polaków i zobowiązał się ugodą królewiecką (7 stycznia 1656) dostarczyć mu 1,500 żołnierza. Stał się nawet wspólnikiem ambitnych planów Karola Gustawa co do podziału Polski. Na mocy traktatów malborskiego (25 czerwca 1656) i labiawskiego (20 listopada 1656), wytargował elektor na królu szwedzkim udzielność Prus książęcych, Warmję, a nawet i Wielkopolskę. Gdy jednak Polakom lepiej iść zaczęło, i Austrja zbrojnie przeciw Szwedom interwenjowała, opuścił ich wiarołomny **F.** i zawarł z Janem Kazi-

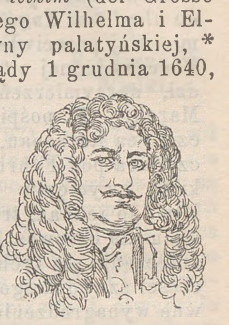

Fryderyk Wilhelm.

mierzem traktat welawski (19 września 1657), mocą którego został uwolniony od hołdownictwa z Prus książęcych i obowiązał się za to dostawić na każde zawołanie 1,500 wojownika. Stany jednak pruskie (zwłaszcza Królewiec), niechętne tej zmianie, stawiały opór i surowemi dopiero środkami były zmuszone do złożenia przysięgi (1663). Podobnymże sposobem przynaglił **F. W.** do uległości Magdeburg (1666). W wojnie niemieckiej przeciwko Francji czynny brał udział. Podczas jednej z tych kampanji w r. 1675 Szwedzi, sprzymierzeńcy francuscy, wkroczyli do Marchji; **F.** pośpieszył z nad Renu, zdobył 15 czerwca Rathenau, zwyciężył nieprzyjaciela 28 czerwca pod Fehrbellin, zajął Pomorze i odniósł kilka zwycięstw w kampanji zimowej 1679 r. Mimo to jednak, traktatem zawartym w St.-Germain (29 czerwca 1679), zmusiła go Francja do zrzeczenia się tych zdobyczy, z wyjątkiem małej części szwedzkiego Pomorza; otrzymał za to pewne wynagrodzenie. Z powodu nieporozumień z cesarzem niemieckim, zawiązał bliższe stosunki z Francją, atoli związek ten wkrótce został zerwany. Zrzekając się pretensji i do 4 księstw szląskich (po wygaśnięciu Piastów 1675) na rzecz Austrji, otrzymał w zamian okrąg szląski Schwiebus. Książę ten jest właściwym twórcą świetności domu Hohenzolernskiego i założycielem późniejszej potęgi państwa pruskiego, w znacznej części dokonał tego kosztem Polski. Wspierał handel, przemysł, rolnictwo, nauki i sztuki. Państwo swe, powiększone o 602 mil kw., ale spustoszone wojnami, zaludniał wychodźcami z Holandji i Francji. Z pierwszego małżeństwa z Ludwiką Henryką, ks. orańską (* 1627, † 1667), zostawił swym następcą Fryderyka I. Por. Förster „Geschichte **F.** Wilhelms, des Grossen Kurfürsten" (Berlin, 1855); i Erdmannsdörffera „Der Grosse Kurfürst" (w „Neuer Plutarch" (6 t., Berlin, 1879); Hiltl „Der Grosse Kurfürst und seine Zeit" (1880); Pribram „Oesterreich und Brandenburg 1685—86" (Insbruck, 1884); Belling „Der Grosse Kurfürst in der Dichtung" (Berlin, 1888).

Fryderyk I, syn poprzedniego, pierwszy król pruski, 1701 — 13, jako elektor brandenburski i udzielny książę pruski od 1688 Frzderyk III, * 1657 r. w Królewcu, † 1713 r. Jako panujący książę, starał się usilnie o postawienie swego kraju na stopie potęgi i świetności, chociaż osobiście lubił zbytki, przepych i marnotrawstwo. Na wzór Ludwika XIV otoczył się pełnym ceremonji i przepychu dworem i zawiązał blizkie stosunki z największemi mocarstwami. Posiłkował Wilhelma III, księcia Oranji, w wyprawie jego do Anglji, wspierał cesarza nad Renem, w Węgrzech, a później w hiszpańskiej wojnie sukcesyjnej i powiększył swoje kraje wielu nowemi nabytkami. Za 6 miljonów, oraz za pomoc już udzieloną i nadal obiecaną cesarzowi, przywiódł do skutku 16 listopada 1700 traktat koronny wiedeński, skutkiem którego 18 stycznia 1701 r. włożył w Królewcu na swą głowę długo upragnioną koronę królewską. Wszystkie państwa uznały nowego króla, nawet Polska z wyraźną dla siebie szkodą. Zamiłowanie przepychu, marnotrawcza szczodrobliwość względem ulubieńców, niewdzięczność względem zasłużonych i straszny ucisk poddanych, ciężkie rzucają nań plamy. Zasługami zaś jego są założenie uniwersytetu w Halli (1694), akademji nauk oraz akademji malarstwa i rzeźbiarstwa w Berlinie (1696), który wielu pięknemi ozdobił budowlami. Zaślubiony był: 1) 1679 z Elżbietą Henryką, hesko-kaselską (* 1661, † 1683 r.); 2) 1684 z Karoliną Zofją, hanowerską, słynną przyjaciółką uczonego Leibnitza (* 1668, † 1705 r.); 3) 1708 z Zofją Ludwiką, ks. Meklemburg-Grabow (* 1685, † 1736 r.). Z pierwszego małżeństwa pochodziła Ludwika Dorota Zofja, późniejsza królowa szwedzka; z drugiego następca tronu Fryderyk Wilhelm. Por. von Ledebur „König **F.** I von Preussen" (1878 i 1884); Waddington „L'acquisition de la couronne royale de Prusse par les Hohenzollern" (Paryż, 1888).

Fryderyk Wilhelm I, król pruski, 1713—40, syn poprzedniego, * 1688, † 1740. Wychowany pod kierunkiem generała Dohna i ks. Anhalt-Dessau, przyzwyczaił się od dzieciństwa do karności, porządku i pracy, oraz nabrał zamiłowania do wojskowości. Zaraz po objęciu rządów ograniczył zbytek, panujący na dworze ojca. Nie spuszczał z oka żadnej sposobności, byle tylko módz powiększyć granice swych posiadłości i poprawić finanse państwa. Na mocy traktatu utrechckiego 1713 r. otrzymał za księstwo Oranji większą część Geldrji i przyznanie praw do posiadania Neufchâtelu i Valengin. W wojnie północnej, jakkolwiek ubóstwiał Karola XII, gdy jednak ten ostatni po powrocie z Turcji, odrzucił przedstawiony przez Prusy traktat, sprzymierzył się **F.** 1715 z Rosją, Danją i Saksonją; ks. Anhalt-Dessau zdobył Rugję i Stralsund. Pokojem sztokholmskim (1 lutego 1720 nabył za 2 mil. talarów Wollin, Usedom i zachodnią część Pomorza do Piany (Peene). Sprzymierzył się 1725 z Anglją i Holandją przeciwko Austrji, lecz w następnym zaraz roku (12 października 1726) połączył się znowu z tą ostatnią w Wusterhausen, obiecał cesarzowi uznać sankcję pragmatyczną i dostarczyć posiłków pod warunkiem, że Austrja wesprze jego pretensje do księstw Jülich i Berg, po wygaśnięciu linji palatyńsko-neuburskiej. Zwracał też baczną uwagę na upadającą Polskę, by korzystać z nieszczęść sąsiad-

Fryderyk Wilh. I.

ki. Interwenjował dyplomatycznie w sprawie toruńskiej 1724—25. Bojąc się, by dom saski nie usadowił się w Polsce stale i nie uczynił jej królestwem dziedzicznem, zawarł z Austrją i Rosją tak zwany układ Löwenwoldzki 15 grudnia 1732 r., mocą którego syn Augusta II miał być wykluczony od tronu polskiego na korzyść Emanuela, infanta portugalskiego. Mimo tego traktatu nie wahał się równocześnie prowadzić układu z Augustem II co do podziału Polski. Gdy zaś Polacy obrali Stan. Leszczyńskiego, a Rosja i Austrja układem wiedeńskiem (16 lipca 1733) zobowiązały się popierać elektora saskiego, syna zmarłego Augusta II, pokrzyżowały się plany pruskie. **F.** zdawał się sprzyjać Leszczyńskiemu, ale w wybuchłej o elekcję polską wojnie (1733—35) stanął przeciw Francji. Nic jednak na niej nie zyskał. Wewnątrz państwa ciągnął dalej dzieło swych poprzedników, nowe państwu przydając siły. Dwie rzeczy szczególnie go zajmowały: pomnożenie wojska i wzmocnienie potęgi państwa przez podniesienie kultury ziemi i oszczędną administrację finansów. Rządy jego nawskroś były militarne. Stan wojskowy stawiał wyżej nad cywilny; wszyscy dworzanie musieli być wojskowymi. Wyszukiwał na żołnierzy mających 6 stóp wzrostu, płacił za każdego po 2,000 talarów. Stanowili oni jego gwardję. Państwu nadał rzeczywiście ogromną potęgę wojskową, podniósłszy liczbę żołnierzy do 70,000 przeszło. Berlin zamienił w rękodzielnie i koszary, a państwem rządził, jakby regimentem. Finanse jednak uporządkował, zostawił pełen skarbiec, wspierał rolnictwo, handel i przemysł, zwłaszcza wełniany. Prostak, bez żadnego prawie wykształcenia, nie sprzyjał wcale naukom i sztukom. Zniósł akademję sztuk, założoną przez ojca i niewiele brakowało, by tegoż losu doznała akademja nauk. Gburowate towarzystwo *tytuniowe* było dla niego najulubieńszem. Francuzów nienawidził. Oszczędność posuwał do skąpstwa, prostotę do gburostwa, szorstkość do grubjaństwa. Samowolność i gwałty dotykały zarówno poddanych, jak i własne jego dzieci. Popierając wszędzie protestantów, nie znał żadnej w rzeczach religji tolerancji. Zaślubiony był 1706 z Zofją Dorotą, księżniczką hanowerską (* 1687, † 1751 r.), która mu zostawiła 7 synów i 7 córek. Por. Morgenstern „Ueber Friedrich Wilhelm I“ (Brunświk, 1793); Förster „Geschichte Friedrich Wilhelms I” (3 t., Potsdam, 1834—35); Koser „Friedrich der Grosse als Kronprinz” (Sztutgard, 1886); Paulig „F. W. I” (2 wyd., 1889).

Fryderyk II, zwany *Wielkim*, król pruski, * 1712 r. z Fryderyka Wilbelma I i ks. hanowerskiej Zofji Doroty, † 1786 r. Młodość spędził na ćwiczeniach wojskowych z woli ojca. Gdy **F.** ukryta skłonność do poezji, muzyki oraz franc. literatury, podniecana przez matkę i koło francuskich emigrantów wykryła się, ojciec z drugiej strony, podmawiany przez ministra Grumbkowa, ks. Anhalt Dessau i posła austrjackiego, bardzo srogo i nieufnie jął się z nim obchodzić. Pomysł ucieczki do Anglji, do Jerzego II, pozbawił **F.** wolności i stanowiska, a jego towarzysza Katt 1730 r. Fryd. Wilhelm I kazał uwięzić i pod oknami syna stracić. Ożeniony wbrew chęciom

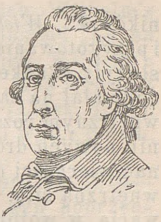

Fryderyk II Wielki.

1733 z ks. brunświcką († 1797), od 1734 bawił w hr. Rupin, oddając się naukom i muzyce w gronie Francuzów. Owocem tego czasu są prace o systemie państwowym w Europie i „Anti Macchiavel” (Haga, 1740). Ze śmiercią ojca wstąpił na tron, w chwili właśnie, gdy *sankcja pragmatyczna* (ob.) po zgonie Karola VI wywołała wojnę sukcesyjną austrjacką i otworzyła widoki na rozdział spadku tego cesarza, wbrew nowo stworzonym prawom Marji Teresy. **F.** w przymierzu z Francją, naprzód orężem, później traktatem we Wrocławiu, zyskał dolny i górny Szląsk z hr. Glatz (1741—42), a za tę cenę opuściwszy sprzymierzeńców, sprowadził tryumf Austrji i jej sojusz z nimi 1743. Wojny następne i przymierza, miały też ciągle Szląsk na celu; pokój w Dreźnie, kończący walkę Prus z Austrją oraz w Aachen 1748 r., gwarantowały **F.** posiadanie Szląska. 1749 r. Kaunitz wbrew innym członkom rady wiedeńskiej, odzyskanie go za cel dalszych działań postanowił, i korzystając z antagonizmu Francji i Anglji w Ameryce, zbliżył się do pierwszej, podczas gdy ostatnia już 1746 zdradzająca niechęć do zbyt austrjackiej polityki swego króla Jerzego II, jednocześnie 1754 r. w kwestji stosunku Niderlandów do Austrji z nią się rozdwoiła; następnie obawy o prowincje nadreńskie i asekuracja religijna dla protestantyzmu sasko-kaselskiego, zbliżyła **F.** z Jerzym, podczas gdy Austrja wystąpiła w obronie katolicyzmu. Z tem łączyła się niechęć Austrji do Prus, dawnego wasala, teraz rywala, a przyjaciela i Francji i Anglji, tak, że przymierze **F.** z Anglją, wskutek tego zawarte 1756, a warujące neutralność „Niemców,“ oraz Francji z Austrją w Wersalu i Rosją, wypływając z za europejskich nawet przyczyn, z przeciwieństw religijnych i politycznych, było tak dla Prus, jak dla całej Europy znakiem i początkiem nowego okresu. Lubo wielbiciel Voltaire'a i krzewiciel jego idei, **F.** w *siedmioletniej wojnie* (ob.), która jest tylko wykonaniem owych przymierzy, gra właściwie rolę Gustawa Adolfa, z tą różnicą, że był Niemcem i walczył zarówno z Francją i Austrją. Rezultatem jej było usprawiedliwienie czynami, wskazującym moralną siłę Prus, pretensji i praktyk poprzed-

ników **F.**, *Wielkiego Kurfirszta* i króla *sierżanta*, i przygotowanie jej do przyszłej roli, na którą zasłużyły (Ranke). Taki stan rzeczy koniecznie oddziałał na sąsiednie państwa, które przy wewnętrznym rozstroju, braku stanowczości w obraniu nowych dróg życia, nie mogły poprzeć i zjednać wierności dawnemu systemowi sojuszów zewnętrzną siłą. Saksonja, państwo Piastów, Bawarja w wojnie sukcesyjnej 1778—1779, spłaciły haracz zwykły pełnej życia monarchji **F.**, który na rok przed śmiercią, tworząc związek książąt niemieckich w obronie Niemców, 1785 r. pchnął swe państwo niewstrzymanie po drodze i do celu w ostatnich czasach dopiętego. **F.** otworzył napowrót akademję nauk, kopał kanały (Plauen między Odrą i Elbą), zachęcał przemysł (jedwabnictwo), zasilał lud ze swych magazynów zbożem, budował domy, dla nowo włączonych prowincji wschodnich utworzył kredyt, założył bank berliński 1764, akcyzę tylko i cła 1766 r. oddał w ręce Francuzów, 1794 ogłoszony *Preussisches Landrecht* zaczął za niego układać Cocceji i O. Cramer, finanse tak podniósł i państwo, że umierając 50 miljonów, wojska 200,000, kraj o 1,325 mil kw. większy zostawił. **F.** był głównym przedstawicielem oświeconego despotyzmu. Zbiorowe wydanie dzieł **F.** II, pisanych po francusku, wyszło po raz pierwszy w Berlinie (25 t., 1788—89), ostatnią ed. sporządziła akademja berlińska (30 t., Berlin, 1846—57), później jeszcze ogłosili: Koser i Neudé „Polit. Korrespondenz F-s d. Gr." (1879—1892, t. 19); Koser i Krauske „Preuss. Staatsschriften aus der Regierungszeit F-s d. Gr." (3 t., Berlin, 1877—92); Posner „Histoire de mon temps" napisana w r. 1746 (Lipsk, 1879) i Taysen „Militar. Testament" (Berlin, 1878, w „Miscellaneen zur Geschichte F-s d. Gr."). Por. Förster „Leben und Thaten **F**'s des Grossen" (Meissen, 1840); Macaulaya „**F.** the Great" (tłóm. niem.. Berlin, 1858—70, t. 6); Carlyle'a „History of **F.** II" (tłum. niem., Berlin, 1858); Ranke „Der Ursprung des siebenjährigen krieges" (Lipsk, 1871); Droysen „Geschichte der preussischen Politik" (1879—86, t. 4); Klopp „**F.** II und Preussen und die deutsche Nation" (1867); Bernhardi „**F.** d. G. als Feldherr" (1881, t. 2); Koser „**F.** d. Gr." (Sztuttgart, 1890); Zeller „**F.** d. Gr. als Philosoph" (1886); Mommsen „Die Wirtschaftspolitik **F.** d. Gr." (1891).

Fryderyk Wilhelm II, król pruski, 1786—97, * 1744 r., † 1797; syn księcia Augusta Wilhelma pruskiego i Ludwiki Amalji brunświckiej, ogłoszony został 1758 następcą tronu przez swego stryja Fryderyka II; walczył w wojnie Siedmioletniej, a po objęciu rządów, wysłał 1787 r. armję pod dowództwem księcia brunświckiego do Holandji, gdzie przywrócił do rządów swojego szwagra, dziedzicznego namiestnika Holandji. 1791 zawarł konwencję w Pilnitz, skutkiem czego uwikłany został we francuską wojnę rewolucyjną, w której zawarty oddzielny pokój w Bazylei 5 Kwietnia 1795 r. gwarantował jego i Niemiec północ. neutralność i odstąpił lewy brzeg Renu w zamian kilku państewek na prawym. Zagrożony sojuszem rosyjsko-austrjackim (1787 r.), wojną obu sprzymierzonych państw z Turcją, okazywał przyjaźń Polsce. Podczas sejmu 4-letniego chwalił projekt nowej ustawy, stanął otwarcie po stronie Polski i 29 marca 1790 zawarł z nią przymierze, którego ceną miały być Toruń i Gdańsk w zamian Galicji, którą miano Austrji odebrać. Niechęć sejmu 4-letniego do tego ustępstwa, oraz wpływ Anglji, która wynagrodzeniu Austrji kosztem Turcji oparła się, przygotował drugi rozbiór, w którym bez żadnych warunków **F.** (1793) wziął z Gdańskiem i Toruniem 1,100 mil. kw. i 1,200,000 mieszkańców, a w trzecim (1795) cały kraj na zachód od Niemna z Warszawą, wogóle 990 mil kw. i miljon mieszkańców. W początkach swego panowania starał się usilnie o podniesienie dobrobytu, wspierał rolnictwo, handel i przemysł, zakładał pożyteczne instytucje i wprowadził 1794 prawo krajowe (*preussisches Landrecht*), lecz surowemi edyktami cenzuralnemi z 19 grudnia 1788 r. i 5 Marca 1792, oraz edyktem religijnym, pełnym pietyzmu z 9 lipca 1788, wywołał wielkie niezadowolenie. Roku 1792, wzamian za przyznane dożywocie, zyskał margrabstwa Ansbach i Baireuth t. j. 160 mil kw. i 385,000 mieszkańców. Ministrowie Bischofswerder, Wölner, Lucchesini i cały szereg ulubienic (jak hr. Lichtenau, hr. Ingenheim, hr. Dönhoff i t. d.), mieli wielką i szkodliwą nad jego umysłem przewagę. Ożeniony był: 1) 1765 z Elżbietą Krystjan Ulryką, ks. brunświcką (* 1746, † 1840), z którą się 1769 rozwiódł; 2) 1769 z Ludwiką, ks. hesko-darmsztadzką (* 1751, † 1805), który mu urodziła pięciu synów i cztery córki. Por. Philippson „Geschichte des preussischen Staatswesens vom Tode Friedrichs d. Gr. bis zu den Freiheitskriegen" (2 t., Lipsk, 1880); hr. Voss „69 Jahre am preuss. Hofe" (tamże, 1887).

Fryderyk Wilh. II.

Fryderyk Wilhelm III, król pruski, 1797—1840, najstarszy syn poprzedniego z drugiego jego małżeństwa, * 1770 roku, † 1840; zawarł 24 grudnia 1793 związek małżeński z Ludwiką księżniczką meklemburg-strelicką († 1816) i zaraz po swojem na tron wstąpieniu zaprowadził porządną administrację finansów i ścisły wymiar sprawiedliwo-

Fryderyk Wilhelm III.

ści. Dopóki mógł, starał się o utrzymanie pokoju, lecz w roku 1806, na mocy zawartego z Rosją układu, wszczął z Francją wojnę, w której bitwy pod Saalfeld, Jena i Auerstädt, sprowadziły stratę najważniejszych twierdz i uczyniły Francuzów panami całego niemal kraju; późniejsze bitwy pod Eylau i Friedland pociągnęły za sobą pokój tylżycki (9 lipca 1807), odejmujący królowi połowę jego ziem (z ich części utworzono księstwo Warszawskie), a resztę pod najuciążliwsze poddający warunki. Klęskom tym miały zaradzić naprzód przez Steina, a potem przez Hardenberga zaprowadzone reformy wewnętrzne. Zniesiono pańszczyznę (9 października 1809), wprowadzono samorząd miejski (19 listopada 1809), dobra klasztorne wcielono do gruntów państwowych (1810) i t. p. 23 grudnia 1809 król, dotąd w Królewcu przebywający, powrócił znowu do Berlina. W r. 1812 musiał wziąć udział w wojnie przeciwko Rosji. Atoli po odwrocie Napoleona generał York (ob.) odłączył się samowolnie od Francuzów, co król z Wrocławia, dokąd 22 stycznia stolicę swą przeniósł, potwierdził i powołał (luty i marzec 1813) naród swój do ostatniej walki przeciwko Francuzom. W wojnach 1813 i 15 występowały już Prusy, jako mocarstwo pierwszorzędne. **F. W.** ze sprzymierzonymi wszedł do Paryża i na mocy zawartego tutaj 1815 pokoju, nie tylko odzyskał utracone kraje, ale nadto otrzymał znakomite dodatki. Reszta jego panowania przeszła w pokoju, śród pracy ministrów nad wewnętrzną reorganizacją państwa. Polityczna reakcja silne miała w Prusiech poparcie. Zapowiedziana 22 maja 1815 ustawa konstytucyjna nie została jednak po ubiegłych chwilach niebezpieczeństwa wprowadzoną w wykonanie, a ustanowiono natomiast stany prowincjonalne. Za jego rządów przyszedł do skutku związek celny. Wiele starań poświęcił sprawie unji kościołów protestanckich i zaprowadzeniu nowej agendy (2 lipca, 1826). Przeciwko tak zwanym knowaniom demagogicznym występował z niezmierną surowością. W polityce zagranicznej trzymał stale z Austrją i Rosją. Po rewolucji Lipcowej wysłał korpus okupacyjny nad Maas, a podczas powstania polskiego (1830—31) zbrojną neutralnością ułatwił zwycięstwo Rosjan. Dnia 9 listopada 1824 zawarł związek morganatyczny z hrabiną Augustą Harrach, której później nadał godność księżny lignickiej. Z pierwszego małżeństwa przeżyli go: jego następca Fryderyk Wilhelm IV; Wilhelm I, cesarz niemiecki i król pruski; księżniczka Karolina, później Aleksandra, cesarzowa rosyjska († 1860); książę Karol; ks. Aleksandryna, wdowa po w. ks. meklemburg-szweryńskim; ks. Ludwika, zaślubiona z księciem niderlandzkim Fryderykiem i książę Albrecht († 1872). Por. Eylerta „Charakterzüge und historische Fragmente aus dem Leben des Königs von Preussen Friedrich Wilhelm's III" (3 t., Magdeburg, 1846); Klödena „Leben und Regierungsgeschichte Friedrich Wilhelm's III" (Berlin, 1841); Dunckera „Aus der Zeit Friedrichs d. Gr. und F. W-s III" (Lipsk, 1876); W. Hahna „F. W. III und Luise" (3 wyd., Berlin, 1877).

Fryderyk Wilhelm IV, król pruski, 1840—61, * 1795 r., † 1861; najstarszy syn poprzedniego, uczestniczył w wojnach 1814 i 15; jako następca tronu, okazywał wielkie zamiłowanie do nauk i sztuk, ale wtedy już uważany był przez stronnictwa racjonalistów i liberalistów za przedstawiciela średniowiecznych dążności. Gdy 7 stycznia 1840 wstąpił na tron, rozpoczął rządy środkami pojednawczemi, ogłosił amnestję, zbliżył do siebie wybitniejsze umysły, jak Szellinga, Tiecka, Mendelsohna-Bartholdy, dał większą swobodę prasie, zniósł cenzurę (1842) dla książek większej objętości i t. p. Jednakże na ogólne w następnych latach żądania konstytucji z głosem decydującym, najzupełniej odmowną dał odpowiedź (1847). Ale ruchy marcowe 1848 wymogły na nim takie ustępstwa, jakich nie chciał zrobić dobrowolnie (ob. *Prusy*). Skutkiem wypadków 1848 zajmował się gorliwie kwestją niemiecką (ob. *Niemcy*). Następnie zaprzysiągł ustawę pruską z 31 stycznia 1850, nie tając przecież myśli jej przejrzenia i usunięcia. Dwukrotnie nastawano na jego życie (26 lipca 1844 Tschech i 22 maja 1850 Sefeloge). Od sierpnia 1854 zaczął podlegać chorobie umysłowej, która rozwinęła się jeszcze silniej skutkiem paraliżu 1857. Regencję państwa objął z tego powodu (październik 1858) brat jego Wilhelm I (ob.). Pomimo wybitnych zdolności umysłowych i gruntownego wykształcenia **F. W. IV,** panowanie tego króla uważane jest dla politycznego rozwoju Prus i Niemiec za niepomyślne; był on zbyt przywiązany do swoich romantycznych poglądów na państwo i nie rozumiał ducha i potrzeb swojej epoki. Małżeństwo **F. W.** z Elżbietą ks. bawarską (od 29 listopada 1823) było bezdzietne. Por. Ranke „Friedrich d. Gr., F. W. IV. Zwei Biographien" (1878); tegoż „Aus dem Briefwechsel F. W-s IV mit Bunsen" (1873); von Reumont „Aus F. W-s IV gesunden und kranken Tagen" (2 wyd., 1885).

Fryderyk W. IV.

Fryderyk III Wilhelm Mikołaj Karol, cesarz niemiecki i król pruski, syn Wilhelma I, * 1831 w Poczdamie, † 1888 r.; na uniwersytet uczęszczał w Brun. Walczył w wojnie duńsko-niemieckiej 1864; w wojnie prusko-austrjackiej 1866 dowodził 2-ą armją, pobił Austrjaków pod Nachodem i Trautenau 29 i 30 czerwca, pod Ska-

Fryderyk III.

licami i Schweinschädel 29 t. m., przyczynił się także do stanowczego zwycięstwa pod Königgrätz 3 lipca. W wojnie francusko - niemieckiej 1870—71 dowodził naczelnie 3 armją, zdobył Wissemburg, zwyciężył Mac-Mahona pod Wörth; podczas bitew pod Metz miał polecone nie dopuścić połączenia Bazaine'a z Mac-Mahonem i zatamować ostatniemu odwrót do Paryża; następnie brał udział ze swą armją w oblężeniu stolicy Francji. W Wersalu, głównej kwaterze pruskiej, otrzymał godność generał-feldmarszałka 28 października 1870 r. W 1858 wszedł w związki małżeńskie z Wiktorją Adelajdą Marją Ludwiką, ks. angielską. Osobiste przymioty i przystępność zjednały mu sympatję narodu, ale z powodu władzy ks. Bismarka, wpływu na rząd nie miał żadnego. W r. 1887 zachorował na gardło, i gdy trzej specjaliści lekarze niemieccy: Gerhardt, Bergmann i Tobold skonstatowali istnienie raka w krtani, **F.** zdecydował się na dokonanie operacji, którą wykonał polecony przez królową Wiktorję angielski lekarz Mackenzie. Gdy ta jednakże nie pomogła, doktor Bramann dokonał operacji drugiej w San-Remo. W d. 9 marca 1888 umarł cesarz Wilhelm I, wtedy **F.** pomimo choroby pośpieszył do Berlina, objął rządy państwa i w d. 12 marca wydał proklamację do narodu. Potem gorliwie zajął się sprawami państwa, ogłosił amnestję. † po 99 dniach panowania, doświadczywszy przez ten czas wielu przykrości od ks. Bismarcka. Por. Rennell Rodd „Kaiser F. III als Kronprinz und Kaiser“ (Berlin, 1888); „Die Krankheit des Kaisers F. III,“ urzędowe sprawozdanie lekarzy niemieckich (1888); Mackenzie „Kaiser **F.** der Edle und seine Aerzte” (1888); „Auch ein Programm aus den 99 Tagen“ (Berlin, 1889); Freytag „Der Kronprinz und die deutsche Kaiserkrone” (Lipsk, 1889); Philippson „F. III als Kronprinz und Kaiser” (Berlin, 1893).

Fryderyk Karol Mikołaj, książę pruski, generał-feldmarszałek, syn ks. Karola, starszego brata cesarza Wilhelma I, * 1828 r. w Berlinie, † 1885 r. Uniwersytet kończył w Bonn, studja wojskowe odbywał pod kierunkiem późniejszego ministra wojny von Roon. W 1848 walczył w Szlezwigu, 1849 w Badenie, gdzie odznaczył się w ataku huzarów pod Wiesenthal, sam przytem dwukrotnie raniony. W 1861 r. mianowany generałem, dowodził w wojnie duńskiej 1864 r. prawem skrzydłem i zdobył Düppel, a 28 maja objął tymczasowo naczelne dowództwo nad wojskami sprzymierzonemi. W wojnie prusko-austrjackiej 1866 roku dowodził I-ą armją, pobił Austrjaków pod Liebenau i Padolem 26 czerwca, pod Münchengrätz 28 t. m., a następnego dnia pod Giczynem; po stanowczem zwycięstwie pod Königgrätz 3 lipca ruszył pod Wiedeń. W wojnie francusko-niemieckiej 1870—71 dowodził naczelnie 2-ą armją; w walkach pod Metz mały brał udział i kierował oblężeniem tej twierdzy aż do jej kapitulacji 27 października 1870 r. Wziąwszy tu do niewoli całą armję francuską, mianowany był 28 października generał-feldmarszałkiem. Następnie udał się na pomoc wojskom niemieckim, zwyciężonym przez francuską armję Loary. Po szczęśliwych z nią bitwach pod Beaune-la-Rolande (28 listopada), pod Chevilly i Chilleues (3 grudnia), zajął 5 grudnia Orléans, pokonał generała Chanzy pod Vendôme (6 stycznia 1871), wziął Le Mans (12 stycznia) i skoncentrował swe wojska w Tours, gdy rozejm, zawarty 26 lutego, położył koniec wojnie. Odtąd żył w odosobnieniu, oddany głównie swoim studjom i polowaniu. W r. 1883 odbył kilkomiesięczną podróż do Egiptu i Palestyny. Ks. **F. K.** studjował szczególnie taktykę francuską i napisał broszurę „Eine militärische Denkschrift von P. **F. C.**“ (Frankfurt n. M., 1860), która wielkiej w sferach wojskowych swego czasu narobiła wrzawy; we Francji wyszła p. t. „L'art de combattre l'armée française“ (Paryż, 1860). Od 1854 ożeniony był z Marją Anną, ks. Anhalt-Dessau. Por. Hoenig „Prinz F. K. von Preussen, General-Feldmarschall“ (Berlin, 1885); Rogge „Der Prinz-Feldmarschall F. K. von Preussen” (tamże, 1885); Théod. Fontane „Fünf Schlösser“ (tamże, 1889).

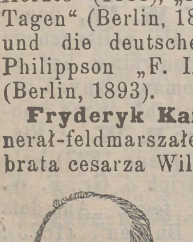

Fryderyk Karol.

Fryderyk Marja Albrecht Wilhelm Karol, arcyksiążę austrjacki, * 1856 r., drugi syn arcyksięcia Karola Ferdynanda, w 1871 wstąpił do pułku strzelców tyrolskich, w 1875 został kapitanem, 1877 majorem, 1879 pułkownikiem i komendantem rezerwy 13 pułku piechoty, 1882 r. generał majorem, 1886 feldmarszałkiem i komendantem 14 dywizji piechoty, 1889 komenderującym generałem 5-go korpusu armji. W r. 1878 zaślubił księżniczkę Izabellę von Croy-Dülmen.

Fryderyk Franciszek III, wielki książę Meklemburgsko-Szweryński, * 1851 w Ludwigslust, † 1897 r. w Cannes. W r. 1883 wstąpił na tron po ojcu swym Fryderyku Franciszku II. W 1879 zaślubił Wielką Księżniczkę Anastazję, córkę Wielk. Ks. Rossyj. Michała, z którego to małżeństwa miał troje dzieci: w. ks. Fryderyka, * 1882 r. i dwie córki księżniczki: Aleksandrynę i Klelję. Był generałem kawalerji pruskiej.

Fryderyk, imię różnych książąt niemieckich.—**Fryderyk z ukąszonem licem** (*mit der gebissener Wange*), margrabia Miśnji i land-

graf Turyngji, 1291—1324, * 1257, syn Albrechta Niegrzecznego i Małgorzaty, córki cesarza Fryderyka II, która z boleści przy pożegnaniu miała go w lice ugryść, wraz z bratem swoim Diezmannem (ob.), wyszli zwycięsko (skutkiem bitwy pod Lucka 31 maja 1307) z walki przeciwko królowi Albrechtowi I. Po śmierci Diezmanna (1307), **F.** sam już panował w Miśnji, Łużycach i Turyngji, a nawet zdobył Altenburg, Chemnitz i Zwickau. W wojnie z Waldemarem Brandeburskim, został wzięty do niewoli pod Grossenhain (1317) i musiał się okupić 32,000 markami srebra i utratą Dolnych Łużyc. W roku 1322 dostał nagle pomieszania zmysłów i † w Eisenach 1324 r.. Por. Wegele'go „**F.** der Freidige" (Nördl., 1870).

Fryderyk I Zwycięski, przez swoich nieprzyjaciół *Złym Frycem* przezwany, elektor palatyński, 1451—76, * 1425, drugi syn Ludwika III Brodatego. Przywłaszczył sobie opiekę nad swoim 13-miesięcznym synowcem Filipem (1449) i by się zabezpieczyć od grożących sąsiadów, kazał się 1451 stanom ogłosić dożywotnim elektorem, z zastrzeżeniem, że się nie ożeni odpowiednio stanowi, a synowca uzna za swego syna i następcę. Papież i elektorowie zgodzili się na to, ale cesarz odmówił swego zatwierdzenia. **F.** oporne miasta Palatynatu przywiódł prędko do posłuszeństwa, a sąsiadów do uległości i pokoju. Kiedy z powodu niezgodnego wyboru arcybiskupa Moguncji przyszło do tak zwanej wojny palatyńskiej, **F.** skazany był na banicję, i wysłano przeciw niemu elektora brandeburskiego Albrechta Achillesa, do którego przyłączyli się jeszcze Ulrych wirtemberski, Karol badeński i Jerzy biskup z Metz. Ale **F.** pokonał ich roku 1462 pod Seckenheim i zabrał do niewoli trzech ostatnich. Z synowcem żył w jak najlepszej zgodzie i stosownie do uczynionego zobowiązania zawarł małżeństwo morganatyczne (1472) z córką mieszczanina augsburskiego Klarą Dettin, od której pochodzą książęta i hrabiowie Löwenstein. † 1476 r., zostawiwszy po sobie wspomnienie mądrego i powszechnie szanowanego księcia. Tron objął po nim jego synowiec, Filip Wspaniałomyślny. Por. Kremer „Geschichte des Kurfürsten **F.** I. von der Pfalz" (Monachjum, 1766); K. Menzel „Kurfürst **F.** der Siegreiche" (tamże, 1861); K. Mensel „Kunfirst **F.** der Siegreiche" (tamże, 1861); Roder „Die Schlacht bei Seckenheim" (Villingen, 1877).

Fryderyk V, elektor Palatynatu, król czeski, 1610—20, * 1596 w Ambergu, † 1632, syn elektora Fryderyka IV i Ludwiki Juljanny księżny Oranji, objął rządy Palatynatu 1610 i ożenił się 1613 z Elżbietą, córką króla angielskiego Jakóba I. Wybrany 28 sierpnia 1619 przez powstających Czechów królem, za namową żony przyjął koronę czeską, którą wszakże po przegranej bitwie 8 listopada 1620 pod Białą Górą znowu utracił, a z nią nietylko swoje kraje dziedziczne, lecz nawet i elektorstwo. Nazwany przez szyderstwo królem „zimowym," tułał się jako wygnaniec po rozmaitych krajach, aż wiadomość o śmierci Gustawa Adolfa przyprawiła go o śmierć. Por. Lipowski „F. V" (Monachjum, 1824).

Fryderyk I, Wilhelm Karol, król wirtemberski, 1806—16, * 1754 w Treptow, syn Fryderyka Eugenjusza, księcia wirtemberskiego, i Zofji Doroty Brandenburg-Schwedt. Podobnie jak siedmiu jego braci, wszedł do pruskiej służby wojskowej, później towarzyszył swej siostrze i jej mężowi, wielkiemu księciu Pawłowi, do Włoch, został następnie rosyjskim generał-porucznikiem i 1787 generalnym gubernatorem Finlandji. Od 1790 r. przebywając w Ludwigsburgu, potem w Ansbach i Wiedniu, objął rządy 23 grudnia 1797, po pokoju Lunewilskim otrzymał 1803 r. godność elektora i wynagrodzenie 368 mil. kw. z 1,400,000 miesz. za straty, poniesione na lewym brzegu Renu, W r. 1806 otrzymał tytuł króla. Istniejącą w dawnym jeszcze Wirtembergu ustawę stanową zniósł dowolnie i zaczął panować samowładnie. Dopiero po bitwie pod Lipskiem zbliżył się do sprzymierzonych i przystąpił do nich formalnie 6 listopada 1813. Na kongresie wiedeńskim opierał się długo przystąpieniu do związku niemieckiego i dopiero 1 września 1815 podpisał akt związkowy. Mając zamiar nową dla swego kraju ułożyć ustawę, † 1816. Zaślubiony był: 1) z Augustą, ks. Brunświk—Wolfenbüttel (* 1764, † 1788); 2) Karoliną, ks. angielską, (* 1766, 1828). Tylko z pierwszego małżeństwa pozostawił dzieci: następcę tronu Wilhelma; Katarzynę, żonę Hieronima Bonapartego i Pawła. Por. Pfister „König **F.** von Württemberg und seine Zeit" (Stuttgard, 1888); Schlossberger, „Polit. und militär. Korrespondenz König **F**-s von Württemberg mit Kaiser Napoleon I 1805—13" (tamże, 1889).

Fryderyk Wilhelm, książę brunświcki, * roku 1771, czwarty i najmłodszy syn księcia Karola Wilhelma Ferdynanda i Augusty, księżniczki angielskiej. Od r. 1792 brał udział w wojnie przeciwko Francji. Zaślubił 1 listopada 1804 Marję Elżbietę Wilhelminę, księżniczkę badeńską (* 1782, † 1808), odziedziczył 1805 r. księstwo Oleśnicy; w r. 1806 pod Lubeką dostał się wraz z Blücherem do niewoli i przez Napoleona został pozbawiony swych posiadłości. Następnie przemieszkiwał w Bruchsal. Stąd przeniósł się w roku 1809 do Czech, gdzie zwerbował oddział ochotników, wtargnął z nim do Saksonji i dotarł aż do Frankonji, ale w końcu był odparty przez wojsko westfalskie. Po zawieszeniu broni prze-

Fryderyk Wilh.

darł się ze szczupłym oddziałem przez Niemcy, dostał się szczęśliwie do Elfleth i popłynął do Anglji. W r. 1813 powrócił do Brunświku, 1815 wyruszył powtórnie przeciwko Francji i poległ 16 czerwca pod Quatrebras. 1890 r., w 75 rocznicę bitwy, wzniesiono mu w tem miejscu pomnik. Pozostawił dwu synów, Karola i Wilhelma, którzy z kolei po nim rządzili. Por. Spehr „F. W. Herzog von Braunschweig-Lüneburg-Öls“ (3 wyd., 1865); Schneidawind „Letzter Feldzug und Heldentod des Herzogs F. W.“ (1852).

Fryderyk Wilhelm I, elektor heski, * 1802, syn elektora Wilhelma II i Augusty Fryderyki Chrystjany ks. pruskiej; został 30 września 1831 współregentem ojca, chociaż rzeczywiście sam tylko rządy sprawował aż do 20 listopada 1847, od której to daty już został aktualnym władcą swego kraju. Panowanie **F.** było nieustającą walką z reprezentacją narodu, wywołaną ciągłem dążeniem księcia do usunięcia konstytucji 1831 i ograniczenia praw sejmu. W wojnie 1866 stanął po stronie Austrji. Skutkiem tego wojska pruskie zajęły Hesję, a elektor został uwięziony. Gdy posiadłości jego pokojem praskim wcielono do Prus, musiał **F. W.** 1867 r. podpisać formalne zrzeczenie za 600,000 talarów rocznego do śmierci wynagrodzenia (ob. Hessen-Kassel). Od 1831 r. zaślubiony był morganatycznie z Gertrudą (* 1806), rozwiedzioną żoną pruskiego porucznika Lehmanna, która 1831 r. została hrabiną Schaumburg, a następnie księżną Hanau, i która mu dziewięcioro urodziła dzieci. Umarł niepojednany z Prusami 6 stycznia 1875 r.

Fryderyk Wilhelm Karol Jerzy Ernest Adolf Gustaw, wielki książę meklemburg-strelicki, * 1819 r., syn w. ks. Jerzego i Marji landgrafówny hesko-kaselskiej, nastąpił po swym ojcu 6 września 1860 r. Ożeniony jest od 28 czerwca 1843 r. z Augustą (* 1822), córką Adolfa ks. Cambridge.

Fryderyk Franciszek, wielki książę meklemburg-szweryński, * 1823 r., syn wielkiego księcia Pawła Fryderyka i Aleksandry, księżny pruskiej; nastąpił po swym ojcu 7 marca 1842. Jako generał pruski walczył w wojnach 1864, 1866 i 1870—71; w ostatniej wojnie dowodził na czele korpusu przeciw francuskiej armji loarskiej. Po śmierci (1862) pierwszej żony Augusty Matyldy Wilhelminy, ks. Reuss-Schleiz, ożenił się powtórnie z Anną ks. heską († 1865). Po raz trzeci ożenił się w r. 1868 z Marją Karoliną Augustą ks. Szwarcburską, † 1883. Na tron po nim wstąpił w r. 1883 najstarszy syn jego Fryderyk Franciszek III, * 1851, w 1879 zaślubił w. ks. Anastazję Michałównę, która powiła syna Fryderyka Franciszka (1882). Ob. także Meklemburg-Szweryn.

Fryderyk Wilhelm Ludwik, wielki książę badeński, * 1826, syn wielkiego księcia Leopolda i Zofji, córki króla szwedzkiego, Gustawa IV; po śmierci ojca 1852 r. objął rządy jako regent zamiast chorego brata Ludwika, a patentem z dnia 5 września 1856 przybrał tytuł wiel. ks. Przywrócił odrazu dawną konstytucję i przywileje sejmu. Ożeniony jest od 1856 z Ludwiką, córką Wilhelma I, cesarza niemieckiego i króla pruskiego. Co się tycze bliższych szczegółów jego panowania, ob. Baden. Dotknięty w roku 1881 poważnem cierpieniem, przekazał rządy arcyksięciu Fryderykowi Wilhelmowi (* 1857). Por. Keller „Grossherzog **F.** von Baden“ (Karlsruhe, 1892); Freydorf „Grossherzog **F.** von Baden“ (1892).

Fryderyk W. Lud.

Fryderyk, imię siedmiu królów duńskich: **Fryderyk** I, młodszy syn króla Chrystjana **F.** * 1471 r., od r. 1482 książę Szlezwigu i Holsztynu, po upadku swego synowca Chrystjana II król od 1523 do 1533, wprowadził do Danji reformację, † 1533.

Fryderyk II, syn Chrystjana III, * 1534 r., panował 1559—88. Od 1563 prowadził wojnę ze Szwecją, zakończoną pomyślnym dla Danji pokojem w Szczecinie 1570 r. Wspierał nauki, lubił uczonych i szczególną otaczał opieką Tycho Brahe'go.

Fryderyk III. * 1609 w Hadersleben, † 1670, król od 1648—70 r., przywrócił samowładztwo i był zapalonym alchemikiem. Prowadzona przez **F.** od r. 1657 wojna z Karolem X Gustawem zakończyła się pokojem w Kopenhadze (1660), na mocy którego Dania utraciła niektóre prowincje.

Fryderyk IV, * 1671 w Kopenhadze, † 1730, panował 1699—1730 r. i miał udział w wojnie przeciwko królowi szwedzkiemu Karolowi XII. Na mocy pokoju, zawartego ze Szwedami 1720, znaczna część księstwa Szlezwig-Holsztyńskiego przeszła na własność Danji. Wspierał handel, przemysł i oświatę. W Indjach zachodnich nabył (1719) wyspę św. Jana. W Grenlandji za pomocą misjonarza Egede (ob.), starał się o rozszerzenie chrześcijaństwa i zakładanie faktorji handlowych.

Fryderyk V, * 1723 w Kopenhadze, † 1766, panował od 1746—1776 r., rządził w duchu ówczesnego *światłego despotyzmu*, wspierał handel, przemysł, rolnictwo, nauki i sztuki; poetę niemieckiego Klopstocka wezwał do Kopenhagi i wyznaczył mu roczną pensję, wznosił wspaniałe budowle, ale niedołężna administracja finansów obciążyła państwo znacznemi długami.

Fryderyk VI, * 1768 r. w Kopenhadze, syn Chrystjana VII i Karoliny Matyldy, księżniczki angielskiej, od 14 kwietnia 1784 regent i zastępca chorego na umyśle ojca, po którym objął tron 13 marca 1808 r., przeprowadził wiele wewnętrz-

nych reform, podniósł przemysł i handel i rządził roztropnie aż do śmierci zaszłej 1839 r. W czasie wielkiej wojny pomiędzy Anglją a Francją starał się zachować neutralność, ale przez to wystawił Kopenhagę na oblężenie, i flota duńska była przez Anglików dwukrotnie zniszczona (1801 i 1807). Przymierze z Napoleonem pociągnęło za sobą częściowe bankructwo finansowe (1813), oraz stratę Norwegji i Helgolandu (1814). Por. Giessinga „Zur Regierungsgeschichte F-'s VI“ (2 t., Kiel, 1851—52).

Fryderyk VII, syn Chrystjana VIII i Karoli-Fryderyki, księżn. meklembursko-szweryńskiej, * 1808 w Kopenhadze, † 1863, zaślubił w 1828 Wilhelminę Marję, księż. duńską, z którą rozwiódł się 1837 r. Znosił następnie pewnego rodzaju wygnanie i mieszkał we Fryderycji (Jutlandja) do r. 1839, t. j. do chwili, kiedy ojciec jego wstąpił na tron i mianował go członkiem rady stanu i gubernatorem Fionji. W 1841 ożenił się z Karoliną Marjanną, księżniczką Meklemburg-Strelicką, z którą także się rozwiódł (1846). Wstąpił na tron 1848 w nader trudnych dla kraju okolicznościach i rządził aż do swej śmierci 1863 r. Przez ogłoszenie demokratycznego prawa gruntowego z d. 5 czerwca 1849 zyskał sobie ogromną popularność. Jako namiętny zbieracz starożytności, był prezesem północnego towarzystwa archeologicznego w Kopenhadze i rezultaty swoich poszukiwań ogłosił w szeregu rozpraw między innemi: „Ueber den Bau der Riesenbetten der Vorzeit“ (1857). Następstwo tronu zostało uregulowane protokułem warszawskim na korzyść Chrystjana księcia Holsztyn-Glücksburskiego (Ob. Chrystjan IX). Od 7 sierpnia 1850 połączony był **F.** VII morganatycznym ślubem z Ludwiką Rasmussen, wyniesioną do godności hrabiny Danner (ob.). Por. Giessinga „Kong Frederik VII Ungdoms-og Regjeringshistorie“ (Kopenhaga, 1865) i Thorsöe „Kong Frederik den Syvendes Regering“ (tamże, 1882—89). Bliższe szczegóły, dotyczące historji narodu za panowania tych królów, znajdzie czytelnik niniejszej Encyklopedji pod artykułem *Danja*.

Fryderyk I, król szwedzki z młodszej linji heskiej, * 1676 w Kassel, ożenił się 1715 z Ulryką Eleonorą, siostrą Karola XII, i to małżeństwo wprowadziło go na tron szwedzki w r. 1820. Od r. 1730 był także landgrafem heskim; samowładztwo królewskie było za jego panowania nieco ograniczone. Troskliwy o dobro kraju, panował w nim mądrze i sprawiedliwie, chociaż skutkiem wojny z Rosją 1740 r. do 1743 znaczne przymuszony był ponieść ofiary. † bezdzietnie 1751 r.

Fryderyk Wilhelm Karol, ks. niderlandzki, drugi syn króla Wilhelma I, * 1797, † 1881 w Hadze, pośród zamętu wojny rewolucyjnej. Służył naprzód w armji pruskiej, później wstąpił do służby niderlandzkiej i w 1815 walczył w holenderskiem wojsku pod dowództwem lorda Wellingtona. Według układu familijnego, miał on po wstąpieniu na tron swego starszego brata, odziedziczyć kraje niemiecko-orańskie, ale po ich ustąpieniu nagrodzony został obszernemi posiadłościami w północnym Brabancie. Zaślubił 1825 Ludwikę, ks. pruską, został generalnym komisarzem departamentu wojskowego i w r. 1829 admirałem. Walczył 23—26 września 1830 przeciwko Brukseli, a następnie w wojnie belgijskiej, i położył znakomite zasługi w organizacji wojska niderlandzkiego, którego był feldmarszałkiem. Z małżeństwa swego ma dwie córki: Ludwikę, * 1828 roku, obecnie wdowę po królu szwedzkim Karolu XV († 1872), i Marję, * 1841.

Frydewald Michał, zwany po łacinie *Fridewaldus*, rodem z Elbląga, słynny z wymowy sądowej i wielkiej nauki, wysoko cenionej przez Zygmunta Augusta, Henryka i Stefana Batorego. Podczas zawichrzeń pruskich, które Stefan Batory orężem uśmierzył, był instygatorem królewskim. Z dzieł jego wymieniamy: „Accusatio criminalis contra rebelles tam Elbingensem scilicet quam Gedenensem in Prussia Magistratus, specialiter vero contra Nicolao Scholtz et Georgio Clefeld perfidos“ (Kraków, 1569). Życiorys jego napisał J. M. Ossoliński w *Rozmaitościach naukowych* (Kraków, 1828, № 1).

Frydhuber *(Friedhuber)*, herb: Na tarczy w jednej trzeciej od góry ściętej w polu I złotem—pół orła czarnego; w II dolnem, na zielonej murawie trójszczytowa góra z otworem czarnym, obramowanym złotem, na środku i z 13-tu drzewkami na szczytach. Nad tarczą dwa hełmy w koronach: w I-m pół orła czarnego, labry czarne, podbite złotem; w II-m między dwiema trąbami napół srebrnemi, napół błękitnemi otwór kopalni, labry błękitne, podbite złotem. Nadany 1794.

Frydhuber.

Frygijska czapka—tak nazywają czerwoną, podługowatą, z przodu zwieszoną czapkę, jaką często widzieć można na utworach sztuki starożytnej, a która w czasach pierwszej rewolucji francuskiej uważaną była za godło wolności.

Frygja *(Phrygia)*, kraina w Azji Mniejszej, dzieliła się za czasów perskich na *Frygję Wielką* i oddzieloną od tej przez Mizję, *Frygję nad Hellespontem*, później zwaną *Frygją Mniejszą*. **F.** Wielka, albo właściwa, graniczyła za czasów rzymskich z Pizydją, Karją, Lidją, Mizją, Bitynją, Galacją i Izaurją; była to kraina górzysta, skropiona wielu rzekami, z których najważniejsze Meander i Hermos; grunt miała żyzny i obfitowała w sławny marmur synadyjski.—*Historja.*

Mieszkańcy Frygijczykowie *(Fryges)* stanowią bezsprzecznie najdawniejszą ludność Azji Mniejszej, sami uważali się za tubylców, ale podług powszechnych podań starożytności są przybyszami, prawdopodobnie z Tracji. Był to naród miłujący pokój, oddany głównie rolnictwu i handlowi. Frygja miała pierwotnie własnych królów, u których imiona Gordius i Midas (ob.) idą w kolejnym porządku, ale należą oni do czasów bajecznych; później przechodziła pod władzę Lidyjczyków, Persów i Macedończyków, aż nareszcie roku 130 przed Chr. została prowincją rzymską, wcieloną do Azji właściwej *(Asia propria)*. O narodowej kulturze Frygijczyków świadczą tylko pomniki królów, opatrzone niekiedy napisami w alfabecie pokrewnym greckiemu. Musiała ona jednak stać na dość wysokim stopniu rozwoju, kiedy nawet Grecy przejęli od Frygijczyków niektóre rzeczy z religji i sztuki, mianowicie orgjastyczny kult Cybeli i Djonizosa, oraz muzykę fletową. Muzyka frygijska nosiła na sobie piętno zapału wojskowego. W późniejszych czasach mieli Frygijczykowie smutną sławę u Greków i Rzymian z lenistwa i głupoty. Por. Haasego artykuł „Phrygien," w Erscha i Grubera „Allgemeine Encyklopädie" (24 t., sekc. III).

Fryjul, po włosku *Friuli*, po niem. *Friaul*, niegdyś niezależne księstwo **F.**, czyli *Furlańskie*, które do 1865 r. stanowiła dzisiejsza prow. włoska Udine i okrąg Portogruaro prow. Wenecji (stanowiły one t. zw. wenecki **F.**), oraz margrabstwa Goryckie (Görz), Gradyskie i t. zw. okrąg Idrjański (Austrjacki **F.**), razem 9,000 klm. kw. z ludnością 700,009. Kraj ten po Rzymianach, Gotach i t. d. dostał się Longobardom, których król Alboin (w poł. VI w.) utworzył z niego oddzielne księstwo. W r. 611 wschodnia jego część aż za rz. Soczę (Isonzo) zajętą została przez Słowian. W r. 774 **F.** zawojowany przez Karola W., na początku IX w. podzielony na cztery margrabstwa. Berengarjusz I (ob.), jeden z tych margrabiów, przyjął tytuł księcia (875). W 952 przyłączony do Bawarji, a 1077 oddany na prawie lennem patrjarsze akwilejskiemu. W 1411—15 część zachodnia (z małym wyjątkiem) przeszła pod panowanie weneckie, wschodnia zaś dostała się hr. Goryckiemu, a po wymarciu tych hrabiów (1500) domowi austrjackiemu, z wyjątkiem części nad rz. Soczą, która pozostała przy patrjarchacie akwilejskim aż do jego zniesienia (1542). W r. 1797 dostał się **F.** wenecki cesarzowi austrjackiemu, a w r. 1805 przyłączony do nowoutworzonego królestwa włoskiego, w roku atoli 1814 wcielony do cesarstwa austrjackiego. W r. 1866 wszedł **F.** wenecki w skład nowego królestwa Włoskiego.

Fryjulczycy albo *Furlanie*, mieszkańcy plemienia romańskiego, z obu stron granicy austrjacko-włoskiej osiedleni, nazywani tak od okolicy, którą zamieszkują (ob. Fryjul), około 700,000 miesz. Różnią się od Włochów jasnemi włosami, silniejszem i roślejszem ciałem, oraz zimniejszym temperamentem. Wyznają katolicyzm rzymski, a mówią oddzielnem narzeczem celtycko-romańskiem, zmieszanem ze słowami słowiańskiemi i niemieckiemi. *Literatura* **F.** ogranicza się powieściami i pieśniami narodowemi. Znakomitsi ich poeci są: *Zorutti*, który wydał i gramatykę (1860), oraz hr. *Collerodo*. Słownik, bardzo dokładny, ułożony przez ks. J. Pirona, wyszedł 1861. Por. Manzano „Annali del Friuli" (7 t., Udine 1858—70); tenże „Compendio di storia friulana" (1876); Antonini „Il Friuli orientale" (1865); Zahn „Friaulische Studien" (1878).

Frykcja, *wcieranie*, jedna z metod stosowania lekarstw (ob.). Lekarstwo w postaci maści stosuje się na skórę i przez długie wcieranie dostaje się w głębsze warstwy skóry i do krwi; badania specjalne okazały, że ta metoda ma rzeczywistą zasadę. Używa się **F.** prawie wyłącznie do wprowadzenia w krew rtęci w postaci maści szarej i przewyższa wszelkie inne metody wprowadzania rtęci do organizmu (ob. Rtęciowe leki).

Fryling Zygmunt, dziennikarz polski, *1854 w Stanisławowie, kształcił się tamże i w politechnice lwowskiej. W 1875 należał do redakcji *Ojczyzny* i wydawał *Gazetę świąteczną*, od 1877 wydawał *Ekonomistę*, przez wiele lat był współredaktorem *Gazety narodowej*, od 1890 współredaktorem *Kurjera lwowskiego*. Od 1881 pisze korespondencje do *Kurjera warszawskiego*.

Fryne, właściwie *Mnesarete* (w IV w. przed Chr.), jedna z najsłynniejszych heter greckich rodem z miasta Thespi w Beocji, gdzie pierwotnie handlowała kaparami. Przybywszy w młodym jeszcze wieku do Aten, wdziękami swemi ogromnego dorobiła się majątku. Najznakomitsi ludzie dobijali się jej względów, i w późnym już wieku miała jeszcze tłumy wielbicieli, przepłacających jej życzliwość. Praksyteles w wielu swoich arcydziełach plastycznych wsławił jej piękność, a w Hyperydesie znalazła świetnego obrońcę, kiedy porzucony przez nią kochanek oskarżył ją o ateizm. Jeden tylko Ksenokrates, na którego się nawet uwzięła, nie uległ jej pokusom. Malarze wielokrotnie brali **F.** za temat do swych obrazów, między innymi Siemiradzki.

Frynichus *(Phrynichos)*, z Aten, uczeń Tespisa, jeden z pierwszych założycieli sztuki tragicznej u Greków, † około 470 przed Chr. W roku 511 przed Chr. otrzymał nagrodę za tragedję. Aparat sceniczny udoskonalił zaprowadzeniem ról kobiecych; jego pieśni chórowe długo żyły w ustach ludu, ale same tragedje, z których żadna czasów naszych nie doszła, nie mogły się ostać wobec dzieł Eschylosa i Sofoklesa. Starożytni wspominają między innemi „Wzięcie Miletu," przy której wystawieniu żaden z widzów

nie mógł się powstrzymać od łez. **F.** dożył późnego wieku; umarł prawdopodobnie w Syrakuzach na dworze Hierosa I.

Frynichus, poeta komiczny, współczesny Arystofanesa i jego współzawodnik.

Frynichus, wódz ateński, zdrajca ojczyzny, przeciwnik Alcybjadesa; sprowadził okrutne rządy *Czterechset* i był zamordowany przez demokratów.

Frynichus, gramatyk i sofista grecki, z przydomkiem *Arabius*, rodem z Bitynji, napisał około 180 przed Chr. wielkie dzieło retoryczne, z którego niektóre wyjątki przytoczył Bekker w „Anecdota Graeca“ (1 t., Berlin, 1814); tudzież „Eclogae nominum et verborum atticorum,“ wydane przez Lobecka (Lipsk, 1820).

Fryslandja, *Fryzja* (po holender. *Friesland* albo *Vriesland)*, prowincja północno-zachodnia w królestwie Niderlandzkiem, obejmująca 3306,87 klm. kw., z ludnością 337.000. Powierzchnia jej jest w ogólności płaska, przerznięta wielu kanałami, złożona po większej części z piasków, bagien i torfowisk, które tylko niesłychana cierpliwość i praca mieszkańców potrafiły przerobić na urodzajne niwy. Główny przemysł tego kraju stanowią: rolnictwo, chów bydła, pszczelnictwo, róbołówstwo, kopanie torfu, handel i budowanie statków wodnych. Mieszkańcy językiem, obyczajami, ubraniem, trzymają się dawnych zwyczajów i są po większej części wyznania reformowanego. Główne miasto jest Leeuwarden, główny port Harlingen.

Fryszerka, albo kuźnica, zakład, w którym surowiec żelazny czyli surowizna, przez przetopienie w ogniskach podobnych do kowalskich, przerabianą bywa na żelazo sztabowe (ob. Żelazo).

Frytjofowa Saga *(Frithjofssaga)*, nazywa się zapisane prawdopodobnie w XIV w., ale nierównie w dawniejszych czasach powstałe, podanie islandzkie o bohaterze norweskim Frythjofie (właściwie *Fridthjofr*, t. j. złodziej spokoju) i jego miłości dla Ingebiörgi, córki króla Beli, żyjących około 800 czy 700 r. po Chr. Saga ta została wydana przez Rafna w „Fornaldarsögur (2 t., 1829) i Dietricha w „Altnordisches Lesebuch“ (Lipsk, 1864). Na tle tego podania szwedzki poeta Jezajasz Tegner napisał sławny swój poemat „Frithjofssaga,“ przełożony na język polski przez Jagielskiego (Poznań, 1859), Józefa Grajnerta (Warszawa, 1859) i Jana Wiernikowskiego (Petersburg, 1861). Por. Falk „Om F.“ (Christjania).

Frytta, *dważonka*, masy pierwiastkowo proszkowate, które przez rozpalenie ich do początku topienia łączą się w mniej lub więcej spójną masę. Czynność ta, zwana *frytowaniem*, używaną bywa szczególnie przy wyrobie szkła (ob. Szkło).

Frytura (włosk. *frittura)*, potrawa narodowa we Włoszech, otrzymywana z mięsa, jarzyn i ryb, smażonych w roztopionym tłuszczu lub oleju. We Francji ulubione są w tenże sposób przyrządzane kartofle, *pommes de terre frites.*

Fryxell Jędrzej, znakomity historyk szwedzki, * 1795 w Hesselskog w Dalsland, † 1881. Po ukończeniu studjów w Upsali, był nauczycielem w Sztokholmie, a 1836 został proboszczem w Sunne, w 1834—35 odbył podróż do Prus, Polski, Belgji, Holandji i Danji, celem przetrząsania archiwów i odszukania dokumentów szwedzkich, wywiezionych do Polski za Gustawa I. Podróże takie odbywał później prawie corocznie. Główną pracą **F.** jest historja Szwecji p. t. „Berättelser ur Svenska historien” (t. 46, 1832—80), dzieło klasyczne, prawdziwie narodowe. Pierwsze tomy kilka miały wydań i tłómaczone są na wszystkie prawie języki europejskie. Oprócz tego ogłosił: „Om aristokrat-fördömandet i Svenska historien” (4 cz., Upsala, 1845—50), dzieło, w którem broni arystokracji i polemizuje z liberalniejszym Geijerem i całą jego szkołą demokratyczną. Z innych prac **F.** zasługuje na uwagę „Svensk språklåra” (Sztokholm, 1824 i później); „Bidrag till Sucriges literatur-historia” (t. 9, 1860—62). Napisał także libreto i partycję opery „Wermlands flickan,” celującej pełnemi oryginalności melodjami ludowemi. W 1884 wyszła jego autobiografja p. t. „Min historias historia.”

Fryz, *nadbrusie*, *średnik*, *zwierzyniec*, po łacinie *zeophorus*, oznacza środkową część gładką, w belkowanie architektoniczne wchodzącą, znajdującą się pomiędzy dolną jego częścią, architrawem,

Fig. 1. Fryz łukowy.

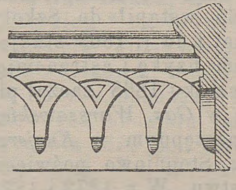

Fig. 2. Fryz krzyżowo-łukowy.

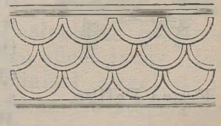

Fig. 3. Fryz łuskowy.

a górną, gzymsem zwaną. Różne style architektoniczne używają różnych **F.**; jak w stylu romańskim występuje **F.** *łukowy* (fig. 1), *krzyżowo-łukowy* (fig. 2), *łuskowy* (fig. 3), *zębaty* (fig. 4), *szachowy* (fig. 5), w stylu anglo-normańskim **F.** *dziobkowy* (fig. 6, 7). W architekturze nowej **F.** malo-

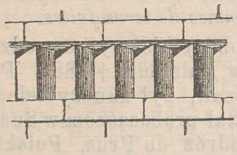

Fig. 4. Fryz zębaty.

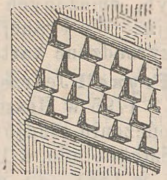

Fgi. 5. Fryz szachowy.

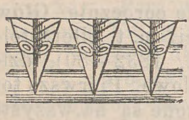

Fig. 6. Fryz dziobkowy.

Fig. 7. Fryz dziobkowy.

wane lub z mozaiki szklanej wprowadzają się też w fasadach.

Fryze.

Fryze *(Friese)*, herb: Na tarczy dwudzielnej w polu I ściętem, od góry złotem — podwójna lilja błękitna, od dołu zaś srebrnem—ukoronowana brodata głowa; w II, zielonem—olbrzym, zielonym wieńcem przepasany, w prawej ręce dzidę ostrzem w ziemię, lewą na biodrze opartą trzyma. Nad hełmem korona. Herb rodziny pochodzenia mieszczańskiego warszawskiego, z której Antoni Friese, miles aureatus, generalny kontroler mennic królewskich, otrzymał szlachectwo w r. 1768.

Fryze Feliks (de), publicysta polski, * 1843 w Warszawie, z ojca naczelnika w b. komisji wojny b. wojsk polskich; ukończywszy gimnazjum realne (wydział chemiczny) w r. 1861, wstąpił do szkoły przygotowawczej, później do politechniki w Nowej Aleksandrji, a po jej zamknięciu, czekając jej przywrócenia, pracował w dyrekcji rządowej ubezpieczeń. W 1865 wstąpił do Szkoły Głównej i do r. 1869 studjował tam fizykę i astronomję. Od początku 1868 zaczął pisywać w *Gaz. Warszawskiej*, a w następnym w *Kurjerze Warsz.* Stopniowo poświęcił się całkowicie dziennikarstwu. W r. 1872 i 1873 odbył trzy wycieczki balonem, jako sprawozdawca; pisywał sprawozdania z wystaw wiedeńskiej i filadelfijskiej. W 1875 nabył *Muchę* i redagował ją przez lat 10. W 1876 przeszedł chwilowo do *Kurjera Codziennego*, w r. 1877 objął *Antrakt* i przekształcił go na *Kurjer Poranny*, który dotychczas prowadzi. Opracował ustawę kasy dla ranionych strażaków i zebrał na ten cel 8,500 rub. W 1873 wespół z Chodorowiczem wydał „Przewodnik po Warszawie i jej okolicach.” Uchodzi za powagę w sprawach strażactwa ogniowego, któremi z zamiłowaniem zajmował się od lat 30 w kraju i za granicą.

Fryze Feliks.

Fryzja, ob. Fryslandja.

Fryzowie, Fryzonowie, we własnym ich języku *Fresa*, *Fresen*, po łac. *Frisii*, w średnich wiekach *Frisones*, *Frisiones*, *Fresones* nazywani, lud germański, osiadły za czasów Drususa, który go zmusił do daniny, na ostatnim krańcu północno-zachodnich Niemiec, między rzekami Renem i Ems, otoczony siedzibami Batawów, Brukterów i Chauków. Przeciw Rzymianom walczyli razem z Batawami pod wodzą Civilisa (ob.). Pod naciskiem Franków rozeszli się **F.** po wyspach utworzonych w ujściach rzek Renu, Maasy i Skaldy. Nazwisko **F.** przeszło także i na ich sąsiadów Chanków. Dzielili się oni na *Frisii majores* i *Frisii minores*, z których pierwsi mieszkali na zachód, drudzy na wschód od Zuidersee, a w XIII wieku siedzieli także wzdłuż brzegów morza Północnego od Flandrji do Jutlandji. Co do *Fryzów północnych*, zwanych także *Fryzami nadbrzeżnymi* w zachodnim Szlezwigu i na leżących przed nim wyspach, mniemają niektórzy, że prócz nazwy nie mają oni nic wspólnego z właściwymi **F.** *Południowo-zachodni Fryzowie* zostali przez Pepina Heristall, który 689 ich księcia Ratboda (Redbad) pod Dorsted zwyciężył, oraz przez Karola Martela, który zabił 734 ich księcia Poppo, zmuszeni do uległości Frankom i nawróceni do wiary chrześcijańskiej przez św. Bonifacego i Liudgara. Karol Wielki kazał 785 zebrać ich prawa narodowe w księdze *Lex Frisionum*. Wtedy już kraj ich dzielił się na trzy części, z których jedna, *Fryzlandja zachodnia*, dostała się przy podziale Karolowi Łysemu, dwie zaś inne Ludwikowi niemieckiemu, i te nazwane zostały *Fryzlandją wschodnią*. W części zachodniej język **F.** pod wpływem języka frankońskiego i dolno-saskiego wyrobił się na holenderski. W X i XI wieku utworzyła się tu dziedziczna władza zwierzchnia w kilku pojedyńczych hrabstwach. Z czasem nazwa Fryzlandji zachodniej ograniczyła się tylko krainą, leżącą pomiędzy Zuidersee a Lauvers, zaś Fryzlandji wschodniej do dzisiejszej prowincji hanowerskiej Aurich. Przed połączeniem się z Holandją, **F.** zachodni, zowiący się także *Fryzami wolnymi*, należeli do związku tak zwanych *Siedmiu kantonów morskich* który śród wewnętrznych niezgód i okoliczności zewnętrznych rozszedł się bez śladu. W r. 1457 poddali się cesarstwu niemieckiemu. Karol V wcielił ich r. 1523 do swoich posiadłości burgundzkich. We Fryzlandji wschodniej panowali pojedyńczy naczelnicy nad wolnymi chłopami, ale z czasem powstała zwierzchnia władza Cirksenów, których ród wygasł na hrabi Karolu Edzard 1744. Odtąd kraj ich na zachód od Ems należy do Niderlandów, na wschód zaś tej rzeki do Niemiec. W ostatnich

dwóch wiekach przeważna część **F**-ów zarzuciła swoją mowę i swoją narodowość i stali się szczepem niemieckim. Por. Klopp „Geschichte Ostfrieslands" (Hanower, 1854—56). Język Fryzów trzyma środek między anglosaksońskim a staropółnocnym. Narzecze *starofryzyjskie* (do XVI w.) znajduje się mianowicie w starych „Źródłach prawa Fryzonów" jak „Asegabuch" (księga ułożona około 1200), „Brokmerbrief" (z połowy XIII w.), „Emsiger Domen" (1300 albo 1312) i t. d., których kompletny zbiór sporządził Richthofen w. „Friesische Rechtsquellen" (Getynga, 1840). Obecnie język fryzyjski używany jest w niektórych tylko okolicach jako narzecze ludowe, nazywane językiem *nowo-fryzyjskim* czyli *chłopskim*. Z poetycznych utworów dawniejszego języka fryzyjskiego ważniejsze są: „Friesche Pymlesye" Gysberta Japiex, ed. Epkema (Leeuwarden, 1824); dowcipna ludowa komedja „Waatze Gribberts brilloft" (Leeuwarden, 1812 i 1820); interesująca ludowa książka „It libben fon Aagtje Ysbrants" (Sneek, 1837). W trzecim dziesiątku XIX wieku poczęto pracować nad odrodzeniem narzecza zachodnio-fryzyjskiego. Odznaczyli się w tym względzie szczególnie: Heutema, Halbertsma, Salderda, Posthamus, Windsma, von der Been i t. d. Założone 1829 we Francken *Towarzystwo Fryzyjskie* wydaje od 1850 r. czasopismo *De vrije Fries*. Gramatykę języka fryzyjskiego najlepiej opracował J. Grimm w swej „Deutsche Grammatik;" najlepszy słownik napisał Richthofen (Getynga, 1840). Por. także O. Leding „Die Freiheit der **F.** im Mittelalter und ihr Bund mit den Versammlungen beim Upstalsbom" (Emden, 1878); Blok „Friesland im Mittelalter" (Leer, 1891).

Ftaleiny, ob. Ftalowy kwas.

Ftalowy kwas, $C_8H_6O_4$, kwas organiczny z grupy aromatycznej, otrzymuje się z alizaryny, która pod wpływem kwasu azotnego rozpada się na kwas szczawiowy i **F.—F. k.** tworzy kryształy bezbarwne, topiące się przy 105°, rozpuszczalne w wodzie wrzącej, alkoholu i eterze; jest to kwas dwuzasadowy i przy destylacji wydaje wodę i bezwodnik. Sole jego alkaliczne są rozpuszczalne. Używa się do wyrobu kwasu benzoesowego i w farbierstwie. Przy ogrzewaniu kwasu **F.** z fenolenem i kwasem siarczanym powstają *ftaleiny*, ciała bezbarwne, których wszakże roztwory w alkaljach posiadają wspaniałe barwy.

Fuad-basza Mehemed, dyplomata turecki, * 1814 w Konstantynopolu, syn poety Izzet-Mollaha, naprzód lekarz, potem urzędnik wydziału spraw zagranicznych, rozpoczął zawód dyplomatyczny, 1840 jako pierwszy sekretarz poselstwa naprzód w Londynie, poźniej w Paryżu. Następnie sprawując wyższe urzędy, wysyłany był w rozmaitych poselstwach do Madrytu, Lizbony, Księstw Naddunajskich i Petersburga (1849). Mianowany 2 grudnia 1849 mustaszarem wielkiego wezyra, czyli ministrem spraw wewnętrznych, został 1852 ministrem spraw zagranicznych i na tem stanowisku w wywołanym przez Francję sporze co do miejsc świętych zajął nieprzychylną względem Rosji postawę, i w tym duchu ogłosił: „La verité sur des lieux Saints," co spowodowało zajście z posłem rosyjskim księciem Menszykowem, a następnie podanie się do dymisji **F.-b.** Powołany 1854 na członka rady tanzymatu, sprawował powtórnie od maja 1855 do lipca 1857 r. urząd ministra spraw zagranicznych, a następnie, chociaż nie miał żadnego wydziału, pozostał jednak w radzie ministrów i został we wrześniu 1857 prezesem rady tanzymatu. W styczniu 1858 mianowany po raz trzeci ministrem spraw zagranicznych, był reprezentantem Porty na konferencjach paryskich. W 1860 wysłany został do Syrji, gdzie odważnie i silnie występując przeciwko fanatyzmowi Mahometan, przywrócił porządek, uspokoił przez to mocarstwa europejskie i uwolnił Portę od powtórnej wojny wschodniej. Po wstąpieniu na tron Abdul-Azisa (1861) został t. r. wielkim wezyrem, a 1862 objął zarząd finansów i przedsięwziął pewne reformy, zwłaszcza w zakresie zaniedbanej i źle administrowanej skarbowości. Na początku 1863 musiał zamienić wezyrat na ministerjum wojny, ale już w kilka miesięcy stanął znowu na czele rządu z okazji powstania polskiego i zawiadował sprawami państwa do maja 1866. Z powodu wyniosłych pretensji wicekróla Egiptu i powstania kandyjskiego otrzymał ministerjum spraw zewnętrznych 1867 i zarządzał niem aż do śmierci 1869. Umarł w Nizzy, dokąd się udał dla kuracji. **F.-b.** należy do najznakomitszych mężów stanu tureckich. Jakkolwiek podczas urzędowania swego wiele oddał Turcji usług, nie zdołał jednak z gruntu jej zreformować i na nowe pchnąć ją tory. **F.-b.** jest autorem bardzo dobrej gramatyki tureckiej (Konstantynopol, 1852). Był także członkiem konstantynopolskiej akademji nauk, założonej w r. 1851.

Fuad-basza, generał turecki, z pochodzenia Czerkies, * około 1840, wychował się w Konstantynopolu, gdzie otrzymał staranne wykształcenie wojskowe, w 1867 był członkiem poselstwa w Paryżu, odznaczył się jako oficer jazdy i jako dowódca oddziału jazdy odniósł zwycięstwo 4 grudnia 1877 pod Eleną nad ks. Światopełkiem-Mirskim; w r. 1878 został dowódcą korpusu pod Konstantynopolem. W 1879 usiłował obalić Osmana-baszę, ale nie zdołał i sam utracił swe stanowisko. Został następnie adjutantem sułtana, wszakże dawny wpływ na niego utracił. W r. 1882 należał do delegacji wysłanej do cesarza austrjackiego; po powrocie z powodu popełnionych rzekomo nietaktów, został przed sąd postawiony, ale uniewinniony; był później jeszcze wielokrotnie w misjach dyplomatycznych wysyłany.

Fuca, *San Juan de Fuca*, cieśnina na oceanie Spokojnym, pomiędzy wyspą Vancouver i stałym lądem Stanów Zjednoczonych północnej Ameryki.

Fuchs Jan Nepomucen von, chemik i mineralog, * 1774 w Mattenzell, † 1856; był profesorem w Landshut, potem w Monachjum, obok tego 1835—44 radcą górnictwa. Ogłosił: „Ueber den gegenseitigen Einfluss der Chemie und Mineralogie" (1824); „Ueber die Theorien der Erde" (1837); „Naturgeschichte des Mineralreichs" (1842, jako t. 3 Wagnera „Handbuch der Naturgeschichte") i wiele rozpraw w pismach naukowych.

Fuchs Jerzy, pisarz rosyjski, * 1798, † 1829; w czasie wojny włoskiej zarządzał kancelarją Suworowa, a w 1812 Kutuzowa. Wydał: „Historja kampanji rosyjsko-austrjackiej w 1779" (Petersburg, 1825 — 30); „Historja hr. Suworowa Rymnickiego" (1811); „Anegdoty hr. Suworowa" (1827); „O wymowie wojennej" (1825).

Fuchs Konrad Henryk, lekarz, * 1803 w Bambergu, † 1855; był profesorem polikliniki w Würzburgu, od 1808 w Getyndze, zasłużony wielce w nozologji, djagnostyce, terapji i klinice. Ważniejsze jego dzieła są: „Die krankhaften Veränderungen der Haut und ihrer Anhänge" (3 t., 1840—41) i „Lehrbuch der speciellen Nosologie und Therapie" (4 t., 1845—48).

Fuchs August, lingwista, * 1818 w Dessau, studjował języki romańskie i sanskryt w Lipsku i Berlinie. Napisał: „Lehrbuch der spanischen Sprache" (Lipsk, 1837); „Beiträge zur Kenntniss der romanischen Sprache" (Berlin, 1840); „Die romanischen Sprachen in ihrem Verhältniss zum Lateinischen" (Halla, 1849); „Zur Geschichte des Schriftentums der Griechen und Römer, der romanischen und germanischen Völker" (Halla, 1846).

Fuchs Emanuel Łazarz Ludwik, matematyk, * 1833 w Mosznie w W. Ks. Poznańskiem, był nauczycielem, następnie profesorem w Berlinie, Getyndze, Heidelbergu, a od 1884 znowu w Berlinie. Ogłosił liczne rozprawy, zwłaszcza z zakresu algebry i z teorji funkcji. Po śmierci Kroneckera (1891) objął redakcję „Journal für die reine und angewandte Mathematik."

Fucus, wodorost, ob. Szuwar.

Fudakowski Bolesław Herman, fizjolog, *1834 w gub. Kijowskiej, † 1878; ukończył uniwersytet w Dorpacie 1859. W r. 1864 rozpoczął w Szkole Głównej warszawskiej wykład fizjologji, następnie wykładał w tejże szkole i w uniwersytecie warszawskim chemję fizjologiczną. Znanem jest jego zastosowanie analizy spektralnej (ob.) do badania żółtaczki. Wydał: „Disquisitiones pharmacologicae de senna. Dissertatio inauguralis" (1859); „O trawieniu glutyny, oraz ciał w nią przechodzących;" „Chemję lekarską" (w szeregu dzieł Bibljoteki Umiejętności Lekarskich). Prócz tego umieszczał szczegółowe prace lekarskie w polskich i niemieckich pismach. Życiorys jego napisał Jul. Kramsztyk w „Pam. Tow. lek. warsz." (1879).

Fudalewski Władysław, ksiądz prałat kolegjaty opatowskiej i dziekan; napisał: „Miasto Opatów podług miejscowych źródeł i podań" (Warszawa, 1895).

Fuego *(Volcano del Fuego)*, wulkan czynny w środkowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Gwatemali, z trzema wierzchołkami, 4,261 metrów wysoki.

Fuengirola.

Fuengirola, herb: W polu czerwonem w czarnej bramie baszty 6-bocznej z blankami i oknami — lew złoty z mieczem w prawej łapie. Labry czerwone, podbite złotem. Nadany 1844 r. Franciszkowi Młokosiewiczowi, b. radcy komisji centralnej likwidacyjnej, przez cesarza Mikołaja I herb ten przypomina waleczność Młokosiewicza, ówczesnego pułkownika legjonów w obronie twierdzy Fuengirola w Hiszpanji.

Fuëntes Don Pedro Henriquez d'Azevedo, hr. de, * 1560 w Valladolid, hiszpański wódz i mąż stanu. Naprzód służył w wojsku pod Albą, w r. 1589 dowodził wojskiem hiszpańskim w Portugalji, zajął Lizbonę i wypędził Anglików z tego kraju. W r. 1595 jako tymczasowy gubernator Niderlandów usiłował daremnie drogą oręża i dyplomatycznych sztuczek ugiąć Holendrów pod jarzmo hiszpańskie. W 1600 został gubernatorem Medjolanu, ale swoją chytrą i niespokojną polityką rozjątrzył książąt włoskich. Po objęciu tronu przez Henryka IV, występował jako zawzięty nieprzyjaciel Francji. Poległ 1643 r. pod Rocroi, gdzie dowodził armją hiszpańską przeciwko księciu Eugenjuszowi. Był to człowiek odważny, energiczny, nadzwyczaj czynny, ale zarazem jednostronny i uparty; doskonały typ ówczesnej Hiszpanji.

Fueros (z łacińsk. *forum*), tak się nazywają w Hiszpanji zbiory zwyczajów sądowych, a szczególnie prawa swobody i przywileje oddzielnych miast i prowincji hiszpańskich, które niegdyś królowie zaprzysięgać musieli. Najsławniejszemi stały się **F.** Basków, które zależały na wolności od konskrypcji, na uwolnieniu w czasie pokoju od obowiązków przyjmowania załogi, na własnej administracji i wymiarze sprawiedliwości.

Fuerteventura, *Fortaventura*, jedna z największych wysp Kanaryjskich, mająca 1,717 klm. kw. i 10,000 miesz. **F.** grunt ma płaski, tylko we środku wzgórkowaty, jest żyzną, klimat ma gorący i suchy. Miasto główne jest Puerto de Cabras.

Fuga, znaczy formę polifoniczną kompozycji muzycznej, wysnutą ze znajomości podwójnego kontrapunktu, a mającą naśladowanie za środek, równie jak i kanon. Fuga składa się z rozmaitych części: tematu (subjekt, dux), odpowiedzi (towarzysz, comes), przeciwnika (kontrasubjekt) i t. d. Może ona być surowa czyli obligata, lub wolna, a obok tego może być dwu, trój i więcej głosowa, a nadto mieć oddzielne głosy przygrywające, z których niektóre, ująwszy pewną figurę, stateczne ją przeprowadzają przez całą fugę.

Fugam dedit (łac.), uciekł.

Fugasy (z franc.), miny czyli podkopy, używane w fortyfikacji polowej dla utrudnienia nieprzyjacielowi przystępu do szańców polowych, lub obronnych stanowisk wojennych, które przed frontem się zakładają, rzadko są jednak obecnie używane.

Füger Fryderyk Henryk, malarz historyczny, * 1751 w Heilbronn, † 1818, studjował prawo na uniwersytecie w Halli, od 1774—1782 pracował nad studjami malarskiemi w Rzymie, później udał się do Neapolu, gdzie w sali bibljotecznej królowej Karoliny wykonał ośm alegorycznych obrazów freskowych, od r. 1795 był dyrektorem szkoły malarstwa i rzeźbiarstwa w Wiedniu. Z obrazów historycznych **F.** najcelniejsze: „Prometeusz," „Dydona na stosie," „Sąd Brutusa nad synami," „Semiramida," „Sokrates wobec sędziów," „Święta Magdalena," „Umierający Germanik," „Jan Chrzciciel," „Alegorja Pokoju 1815." Był także dobrym portrecistą. Jego portret cesarza Józefa II jest jedynym rzeczywiście podobnym wizerunkiem tego monarchy. 20 swoich rysunków, przygotowanych do Klopstock'a „Mesjady," wykonał później olejno. Był on przedstawicielem akademickiego klasycyzmu.

Fugger, książęcy i hrabiowski ród niemiecki, którego przodkiem był tkacz *Jan Fugger*, we wsi Graben pod Augsburgiem. Jego syn najstarszy *Jan Fugger* nabył przez ożenienie się 1370 prawo obywatelstwa w Augsburgu i przez połączenie tkactwa, handlu i górnictwa zostawił 1409 r. dwu swoim synom, Andrzejowi i Jakóbowi, znaczny na owe czasy majątek 3,000 złotych. *Ulrych, Jerzy* i *Jakób Fuggerowie, z linji von den Lilien*, podnieśli świetność i bogactwo całego rodu tak dalece, że np. cesarz Maksymiljan I, zastawiwszy u nich hrabstwo Kirchberg i majętność Weissenhorn za 70,000 złotych, otrzymał jeszcze później 170,000 dukatów na wojnę przeciwko Wenecji. Wystawili oni w Tyrolu wspaniały zamek Fuggerau i założyli w Augsburgu dziś jeszcze istniejący gmach zwany Fuggerei. — Synów Jerzego, *Rajmunda Fugger* (* 1489, † 1535) i *Antoniego Fugger* (* 1493, † 1560), Karol V w roku 1530 podniósł do godności hrabiów, nadawszy im na własność zastawione dobra. Ferdynand I obdarzył ich za okazane sobie usługi tytułem książęcym Kirchberg i Weissenhorn. Obok wysokich godności zajmując się handlem, przyszli obaj bracia do ogromnych bogactw, hojnie wspierali sztuki i nauki, sprowadzili do Augsburga Jezuitów i bogato ich wyposażyli. Od nich pochodzą dwie główne linje *Fuggerów*, które się następnie podzieliły na kilka drobniejszych. Głową książęcej linji Rajmunda jest obecnie *Franciszek hrabia Fugger* (* 1843), dziedziczny radca stanu korony bawarskiej; naczelnikami zaś linji Antoniego *Karol* hr. **F.** (* 1859), dziedziczny radca stanu i *Karol Ludwik Marja* **F.** (* 1829), od 1891 r. prezydent bawarskiej rady stanu.

Fuggerowie w Polsce. Sławny ten z bogactw ród niemiecki zostawał oddawna w stosunkach z Polską; niektórzy jego członkowie przesiedlili się tutaj i mieli posiadłości w Krakowie i w Warszawie. Kroniki i akta miejskie często o nich wspominają pod nazwiskiem *Fukarów* lub *Fukierów*. W 1527 król Zygmunt I nadał Fuggerom przywilej, że mogą prowadzić kupiectwo nawet i w czasie pojarmarcznym, za co obowiązali się do dochodów miasta wnosić rocznie pewną kwotę pieniędzy. W 1564 *Bartłomiej Fukar* był ławnikiem wyższego prawa magdeburskiego na zamku krakowskim. Oni też dostarczali srebra do menicy królewskiej w Warszawie i prowadzili najznaczniejszy handel zbożowy z Gdańskiem.

Fugit hora (łac.), godzina bieży.

Fugit irreparabile tempus (łac.), czas ucieka bezpowrotnie (Wirgiljusz).

Führich Józef, znakomity malarz historyczny, * 1800 w Chrastawie (Kratzau) w Czechach. Za protekcją ks. Metternicha udał się do Rzymu, gdzie studjował dawnych mistrzów i wszedł w bliższe stosunki z malarzami niemieckimi, twórcami tak zwanej szkoły romantycznej. Wespół ze Schnorrem, Veitem, Kochem i Overbeckem pracował nad przyozdobieniem willi Massimi. W Rzymie zwrócił się stanowczo do malarstwa religijnego i rodzaj ten uprawia bez przerwy od czasu powrotu (1830) do kraju. W 1834 osiadł stale w Wiedniu i został później nieco profesorem kompozycji historycznej w akademji sztuk pięknych, † 1876 w Wiedniu. Najcelniejszem i najpiękniejszem dziełem **F.** jest przyozdobienie kościoła na przedmieściu wiedeńskiem Lerchenfeld; malowidła te wyobrażają całą historję Objawienia (1854—61). Z innych jego obrazów, których większą część sam rytował, zasługują na uwagę: „Historja ś. Genowefy"; „Tryumf Chrystusa"; „Spotkanie księcia Rudolfa z księdzem"; 14 fresków w kościele ś. Jana w Wiedniu, przedstawiających „Drogę krzyżową Chrystusa"; „Droga betleemska", t. j. 11 kompozycji stanowiących cykl z historji młodości Chrystusa; cykl 8 kompozycji z historji syna marnotrawnego (1870), 25—z życia N. Marji Panny, oraz dwa rysunki: „Podanie" i „Proroctwo". Większą

część swych prac robił ołówkiem; niektóre malował później olejno dla hr. Raczyńskiego. **F.** należy do najcelniejszych malarzy religijnych w nowszych czasach. Por. „F-s Selbstbiographie" (Wiedeń, 1875); „Jos. von F-s Briefe aus Italien an seine Eltern" (Freyburg, 1883).

Fuhrmann Ludwik, malarz, * 1783 w Prusiech, odbył nauki w akademji paryskiej, później pracował w Rzymie i osiadł w Poznaniu. Jako towarzysz hr. Edwarda Raczyńskiego w podróży jego do Turcji, dostarczył pięknych rysunków do opisu tej podróży, wydanego 1821; † w Poznaniu 1829. Z utworów jego celniejsze są: „Objawienie na górze Tabor"; „ś. Jan na puszczy" (oba w zbiorze Raczyńskiego); „ś. Stanisław Kostka" (w katedrze poznańskiej); „ś. Marceli"; „ś. Rodzina"; „Obraz familijny hr. Raczyńskich" i t. d. Wykonał także wiele wysokiej wartości portretów.

Fuimus Troes (łac.) byliśmy Trojanami. Słowa Wirgiljusza, oznaczające: „I my niegdyś znaczyliśmy wiele" (Eneida, ks. II, w 325).

Fuit Ilium! była Troja (Ilion).

Fujarka, ob. Piszczałka.

Fujiama lub **Fujisan,** wulkan położony na wyspie Nipon w Japonji, wysoki 3,760 m.; szczyt jego wolny jest od śniegów tylko w lipcu i sierpniu. Ostatni wielki wybuch zdarzył się w 1707. Zagasły i dostępny krater ma 150 m. głębokości i 1 klm. obwodu.

Fu-kian albo **Fokian**, prowincja nadbrzeżna w państwie chińskiem, mająca 120,000 klm. kw. jedna z najbogatszych krain w Chinach, posiada 20½ mil. ludności. Główne jej płody są: ryż, herbata, pszenica, jarzyny, owoce, tytuń, bawełna, cukier. Z wyrobów przemysłu tutejszego zasługują na uwagę: tkaniny jedwabne i bawełniane, płótno w doskonałym gatunku, papier, szkło, przedmioty ze stali i żelaza. Znajduje się tu wiele bardo dobrych portów. Miasto stołeczne Futszu.

Fuks.

Fuks *(Fuchs)*, herb: W polu złotem lis czerwony wspięty. Nad hełmem w czapce z wyłogiem gronostajowym lis czerwony siedzący z podniesioną łapą prawą. Labry czerwone, podbite złotem. Nobilitacja z 1520.

Fuksja, *ułanka (Fuchsia)*, rodzaj roślin z rodziny wiesiołkowatych *(Onagraceae)*, obejmujący krzewy ozdobne, pochodzące z Meksyku i Brazylji, znane z wielkiej liczby odmian i hodowane w cieplarniach i ogrodach. Najpowszechniejszym gatunkiem jest **F.** *szkarłatna* (**F.** *coccinea*), prototyp wszelkich odmian ogrodniczych; jest to krzew, albo drzewko małe, o liściach jajowatych, ząbkowatych, w wierzchołku kończystych, kwiaty ma na dość długich szypułkach wiszące, kielich szkarłatny, a płatki fijoletowe. Owoc — jagoda z sokiem ciemno-czerwonym, barwiącym. Inne, znane u nas gatunki są: **F.** *arborescens*, **F.** *corymbiflora*, **F.** *discolor*.

Fuksja.

Fuksyna, ob. Rozanilina.

Fukui (dawniej *Sakata*), miasto w prowincji Echizen w Japonji, na wyspie Nipon, na obu brzegach rzeki Asuwagawa, 40,000 m.

Fukuoka, miasto w prowincji Chikuzen w Japonji, na wyspie Kiusiu, 55,000 m.

Fukuzawa Yukichi, współczesny literat japoński. Napisał sto szkiców o mądrości życiowej, oraz popularną ekonomję polityczną. Dzieła jego cieszą sie wielkiem uznaniem i poczytnością w Japonji.

Fulbe, *Fulo*, *Fellani*, *Fellata*, plemię afrykańskie, którego siedliskiem było wnętrze Senegambji. **F.**, naprzód jako spokojni osadnicy, a w nowszych czasach nawet jako zdobywcy, rozeszli się po większej części Sudanu, osiadłe tam plemiona ujarzmili i pomiędzy niemi założyli kilka dosyć dobrze uorganizowanych państw mahometańskich, jako to: Futa-djalon, Mazina, Haussa i inne. **F.** z budowy czaszki są bardzo zbliżeni do ludów rasy kaukaskiej, skórę mają dość jasną, włosy gładkie, budowę ciała silną, są odważni, zamiłowani w wojnie i fanatycznie islamowi oddani. Liczba ich ogólna wynosi 6—8,000,000. Są uzdolnieni, i gdzie się zetknęli z plemionami bardziej ucywilizowanemi, szybko się rozwinęli. Gramatykę języka **F.** wydał Reichardt (1876) i Faidherbe (1882).

Fulbert, * około 950 po Chr. prawdopodobnie w Chartres, † 1029, uczeń sławnego Gerberta, późniejszego papieża Sylwestra II, głośny z nauki opat Benedyktynów w Ferrières i założyciel szkoły teologicznej w Chartres, a od 1007 biskup tamże. Brał żywy udział w kościelnych i politycznych walkach swego kraju. Występował ostro przeciwko biskupom, którzy w sprawach religijnych używali miecza; zwany był *Sokratesem Franków*. Zostały po nim *kazania*, *listy* (138) i *hymny*, oraz „Panegiryk o N. P. Marji," wydane po raz pierwszy w Paryżu 1585, ostatnio w Migues „Patrologiae cursus completus" (t. 141). Zaliczają go niektórzy w poczet świętych, ale niewłaściwie.

Fulda, rzeka w północnych Niemczech, wypływa z prowincji pruskiej Hessen-Nassau, nie-

daleko Gersfeld, pod Hersfeld staje się spławną i pod Münden łączy się z Werrą, tworząc w ten sposób Wezerę. Długość **F.** wynosi 180 klm. W 1890—95 **F.** została skanalizowaną na przestrzeni od Münden do Kassel kosztem blizko 4 mil. marek.

Fulda, miasto okręgowe w pruskiej regencji Kassel, rezydencja biskupa, ma 14,600 m. Posiada katedrę, wzniesioną w 1704—12 na miejscu spalonej bazyliki, na wzór katedry ś. Piotra w Rzymie, w której spoczywają relikwje ś. Bonifacego. Prócz tego jest tu kilka innych pięknych gmachów i ogromny pomnik św. Bonifacego. Było niegdyś stolicą opactwa, założonego w 744 przez św. Bonifacego, które w 1752 zamienione zostało na biskupstwo. W 1803 biskupstwo sekularyzowane i jako księstwo **F.** przyłączone do Nassau, w 1815 oddane zostało w. księciu heskiemu i obecnie zostaje w posiadaniu Prus. Por. Browera „Antiquitates Fuldenses“ (Antw., 1861); Dronkego „Traditiones et antiquitates“ (Fulda, 1844); Schneider „Führer durch die Stadt F.“ (2 wyd., Fulda, 1890).

Fülek, miasteczko w węgierskim komitacie neogradzkim; ma 1,900 m. i źródła mineralne; pod miastem leżą zwaliska słynnego w wojnach z Turkami zamku tegoż nazwiska.

Fulgenty (ś.), * 468 w m. Leptydzie (Telepte), w północnej Afryce, † 533, kurator prowincji bizaceńskiej, wstąpił do jednego z klasztorów tej prow.; wygnany przez Arjanów, udał się do Rzymu; po długich podróżach wróciwszy do ojczyzny, zbudował klasztor i został jego opatem, oraz biskupem ruspeńskim (508). Skazany na wygnanie przez Trazymunda, króla wandalskiego, zwolennika arjanizmu, udał się do Sardynji, założył tam klasztor pod Cagliari i w licznych pismach występował przeciw arjanom i semipelagianom. Po śmierci Trazymunda (523) w skutek edyktu króla Hilderyka wraz z innymi wygnańcami, wrócił do ojczyzny. Kościół rzym.-kat. obchodzi jego pamiątkę 2 stycznia. Zwany był Augustynem swojego wieku. Jego dzieła, (po większej części treści polemicznej), pod tyt. „Opera“ (*Contra Arianos*); „Ad Trasimundum regem Vandal.“; „Ad Donatum contra Arianos“; „O odpuszczeniu grzechów“; „O predestynacji i łasce Boga“; „O wierze i t. d.“ wydał Dr. Mangeaut w Paryżu 1684. Por. Mally „Das Leben des heiligen F.“ (Wiedeń, 1885).

Fulgenty, ob. Ferrandus Fulgenty.

Fulguryt, materjał wybuchowy, złożony z nitrogliceryny i węglanu magnezji lub mąki.

Fulguryty (z łac.), rurki wewnątrz zeszklone, zewnątrz zaś ziarniste, utworzone przez iskrę piorunu, która przeszła przez pokład piasku kwarcowego.

Fulham, przedmieście Londynu, o 5 klm. na południo-zachód od Hyde Parku, nad Tamizą, kościół z XIV w. z grobami biskupów Londynu, pałac biskupi, 92,000 miesz.

Fulko, arcybiskup gnieźnieński, ob. Pełka.

Full dress (ang.), gala, ubranie galowe.

Fuller Sara Małgorzata, uczona Amerykanka, * 1810 w Cambridge-Port w Stanie Massachusetts. Otrzymawszy wychowanie zupełnie męskie, zarówno w kraju rodzinnym, jak i w Anglji, pismami swemi i odczytami wielkie wzbudzała zajęcie. Po śmierci ojca (1835) przeniosła się do Bostonu, gdzie wydawała kwartalnik „The Dial,“ zasilany przez Emersona i innych wybitnych pisarzów. W 1844 osiadła w New-Yorku i pisała do dziennika *Tribune*. W Paryżu zaprzyjaźniła się z p. Dudevant. Przybywszy do Włoch poznała się z margrabią Ossoli, zaślubiła go 1848 i czynny brała udział w politycznych sprawach czasu. Po upadku rzeczypospolitej rzymskiej opuściła z mężem Włochy, ale wśród strasznej burzy zginęli oboje u brzegów Ameryki półn. 1850. Z pism jej, odznaczających się śmiałością myśli i trafnemi, lubo niekiedy przesadnemi poglądami, najcelniejsze: „Papers on literature and art“ (Londyn, 1846); „Woman in the nineteenth century“ (Londyn, 1850, n. wyd., 1869); „Memoirs of Sarah Margaret Fuller“ (3 t., Londyn, 1852, n. wyd., 1884) wydali Emerson i Channing. Zbiorowe wydanie dzieł **F.** wypuszczono w 1874 w Bostonie (6 t.). Niepospolity talent, dzielny charakter i tragiczny koniec życia otoczyły jej pamięć pewnego rodzaju aureolą. Por. biografję **F.,** napisaną przez Julję Ward Hove (Boston, 1888) i Higginson „Ossoli Margaret F.“ (tamże, 1884).

Fullerton Georgiana Karolina, romansopisarka angielska, siostra hr. Granville (ob.), * 1812, a 1833 r. poślubiła kapitana Fullerton, † 1885. Pierwsze jej romanse „Ellen Middleton” (1844) i „Grantley Manor“ (1847) wykazały niepospolity talent ekspozycyjny, siłę i wytworność języka, pewną oryginalność, oraz wielką śmiałość w traktowaniu kwestji społecznych, a zwłaszcza religijnych. Przeszedłszy 1846 na katolicyzm, przedstawiła w romansie „Lady Bird”(1853) historję własnych walk religijnych i poświęciła się odtąd wyłącznie wysławianiu katolicyzmu. Z innych prac **F.** wymieniamy: „Life of St.-Frances of Rome“ (1855); „The Countesse of Bonneval“ (1858), naprzód po francusku p. t. „La comtesse de Bonneval“ (Paryż, 1857); „Rose Leblanc“ (1861); „Too strange not to be true“ (1864), oraz romanse historyczne: „Constance Sherwood“ (1865) i „A stormy life“ (1867) najlepsze ze wszystkich jej utworów. Do romansów z tendencją katolicką należą jeszcze: „Life of Louisa de Carvajal“ (Londyn, 1873): „A willand a way“ (3 t., 1881); „Life of Elizabeth Lady Falkland“ (1883). Por. Craven „Lady G. F., sa vie et ses oeuvres“ (Paryż, 1888).

Fulminatyna, materja wybuchowa ze sprosz-

kowanej bawełny strzelniczej, napojonej nitrogliceryną.

Fulminjany, ob. Pioruniany.

Fulsztyn, Felsztyn, miasteczko w gub. Podolskiej, pow. Kamienieckim, nad rz. Smotryczem, dawniej wieś *Dobrohoszcze*, posiadało niegdyś drewniany zamek obronny, wystawiony przez Mikołaja Herburta. Sławne jest jarmarkami na konie.

Fulton Robert, mechanik, wynalazca statków parowych, * 1765 w Little-Eritain w hr. Lancaster w Pensylwanji, † 1815. Był naprzód złotnikiem, potem uczniem malarza West w Londynie; następnie zwrócił się do mechaniki, urządził kilka nowych machin, a w końcu przystąpił do budowy statku parowego; dopiero w Nowym-Yorku zbudował 1807 r. pierwszy swój statek, na który otrzymał stosowny patent; dla braku wszakże funduszów przymuszony był go odprzedać za bardzo tanie pieniądze, tak, że został przywiedziony do zupełnego ubóstwa. Kongres przeznaczył jego dzieciom 100,000 fr. Por. Montgery „Notice sur la vie et les travaux de R. F.“ (1825); Knox „Life of R. F.“ (1886).

Fulton Robert.

Fulvio Antoni, sławny muzyk i śpiewak; był nadwornym muzykiem Zygmunta III; wykształcił wielu muzyków w Polsce.

Fulwja, ob. Fulwjusz.

Fulwjusz, znakomity ród plebejski w Rzymie, pochodzi prawdopodobnie z Tusculum; dzielił się na kilka familji, odróżnianych przydomkami: *Petini*, *Centumali*, *Flacci*, *Nobiliores*, *Curvi*, *Bombaliones*, *Gillones*. Z rodu tego pochodzili: **Kwintus Fulwjusz Flaccus,** który w najniebezpieczniejszych chwilach drugiej wojny punickiej sprawował dwakroć urząd konsula. W r. 224 przeprowadził po raz pierwszy wojsko rzymskie przez rzekę Po na terytorjum Gallów. W 212 walczył szczęśliwie przeciw Hannonowi w Kampanji; 211 zdobył Kapuę i srodze ukarał odstępstwo tego miasta. W 209 będąc po raz czwarty konsulem, podbił Lukańczyków i innych. — Jego wnuk **Marek Fulwjusz Flaccus** przedstawił jako konsul 125 prz. Chr. projekt do prawa o nadaniu obywatelstwa sprzymierzeńcom, skutkiem czego wysłany został przez senat z pomocą dla Masylczyków do Galji. Jako stronnik Kajusa Grakcha zginął z dwoma synami 121. — **Fulwja,** córka Marka Fulwjusza Bombalio, z kolei żona Klodjusza, Kurjona i Marka Antonjusza (od 49 prz. Chr.) tryumwira. Posiadała charakter więcej męski aniżeli kobiecy; nieraz można ją było widzieć w obozie. Znana jest jako zawzięta nieprzyjaciółka Cycerona. Wywołała wojnę peruzyjską, spodziewając się w ten sposób odciągnąć swego męża od Kleopatry; po zakończeniu jej zwycięstwem, Oktawjana uciekła do Grecji i † 48 r. prz. Chr. w Sycjonie.

Fumago (*Capnodium*), rodzaj grzybów z rodziny Perisporiaceae, cechujący się grzybnią czarno-brunatną, która rozwija się na liściach różnych drzew, skąd wydają się, jakby okopcone. Jest ona dla liści tych szkodliwą, powstrzymując bowiem dostęp światła, utrudnia im przyswajanie węgla z kwasu węglanego atmosfery.

Fumaria, *Fumariaceae*, ob. Dymnica, Dymnicowate.

Fumarole, *dymice*, wytryski pary z ziemi, mianowicie ze szczelin w lawie, lub innym gruncie wulkanicznym, i które okazują niewygasłą w tem miejscu działalność wulkaniczną. Pary te w niektórych miejscach składają się wyłącznie prawie z pary wodnej (Wezuwjusz, Etna, Pico de Teneriffa). Często para wodna unosi z sobą większe lub mniejsze ilości siarki, kwasu siarkowego, solnego, soli kuchennej, azotu, tlenu, kwasu bornego. W niektórych miejscach zaprowadzone są zakłady dla otrzymywania niektórych z tych ciał, jak siarki z **F.** siarkowicy pod Puzzuoli, kwasu bornego z tak zwanych *suffioni* w Toskanji (ob. Bor).

Fumarowy kwas, $C_4H_4O_4$, kwas organiczny znajduje się w dymnicy lekarskiej *(Fumaria officinalis)*, w wielu grzybach i paprociach. Powstaje też z kwasu jabłkowego, który przez ogrzewanie rozpada się na dwa kwasy izomeryczne: maleinowy i **F.**; krystalizuje w delikatne łuszczki, podobne do miki, w wodzie trudno, w alkoholu i eterze łatwo są rozpuszczalne. Sole alkaliczne łatwo są rozpuszczalne, inne trudno. Z pomiędzy związków organicznych kwasu **F.** najwięcej znany *etyloeter fumarowy (fumaran etylu)*, ciecz miłej, owocowej woni, która traktowana amonją wydaje amid fumarowy, *fumaramid.* Ten zaś działaniem potażu zamienia się na *furfurynę*, $C_{15}H_{12}NO_3$, alkaloid z nim izomeryczny. Z roztworu alkalicznego furfuryna osiada w łuszczkach jedwabistych, jest trującą, w alkoholu i eterze rozpuszczalną. Według Stenhouse'a furfuryna z aniliną (ob.) wydają barwnik czerwony, równie piękny jak fuksyna, ale mniej trwały.

Fumaryna, alkaloid wykryty w dymnicy lekarskiej (ob.); nietylko chemiczna natura i własności tego ciała są nieznane, lecz i byt jego wątpliwy.

Fumigacja, nakadzanie, w sztuce lekarskiej powolne palenie albo rozgrzewanie jakiej żywicy i t. p., z której wydobywające się dymy zwracane bywają na pewną oznaczoną część ciała. Dawniej używano **F.** jako środka zmiękczającego lub drażniącego; atoli działanie jego jest mało znaczące; obecnie postępowanie to w lecznictwie zupełnie zarzucono.

Funchal, miasto główne portugal. okręgu t. n. (obejmującego wyspy Maderę i Porto Santo) na wyspie Maderze, 20,000 miesz., stolica gubernatora, rezydencja biskupa; posiada katedrę, wiele klasztorów, jest głównym portem handlowym Madery. **F.**, dzięki swemu umiarkowanemu klimatowi, jest odwiedzane przez wielu chorych na piersi.

Funck-Brentano Teofil, filozof, * 1830 r. w Luksemburgu, studjował prawo i medycynę w kilku uniwersytetach, od 1873 był profesorem prawa międzynarodowego w *Ecole des sciences politiques* w Paryżu. Napisał: „Les pensées et maximes nouvelles" (Würzb., 1858); „Les sciences humaines: la philosophie" (Bruksella, 1868); „La pensée exacte en philosophie" (Paryż. 1869); „La civilisation et ses lois" (1876); „Précis du droit des gens" (1877); „Les sophistes grecs et les sophistes anglais contemporains" (1879); „Les principes de la decouvertes" (Lipsk, 1885); „Les sophistes allemands et les nihilistes russes" (1887).

Fundamentalny bas, głos basowy, powstały z dobrania do następstwa rozmaitych akordów po sobie takich tonów, które stanowią podstawę akordów, jak np. w akordzie:

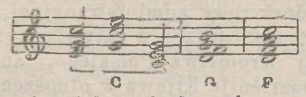

Różni on się wielce od głosu basowego, który jest wynikiem praktyki, gdy tamten teorją spowodowany, służy w nauce harmonji do obrazowego przedstawienia i wyjaśnienia następstw akordów.

Fundamentum est justitiae fides (łac.), Podstawą sprawiedliwości jest wiara, zaufanie.

Fundamenty, zbiór budowli, mających podpierać stawiane budynki, tudzież przedstawiać dostateczny opór ciśnieniom, które mogą być na nie wywierane; ze wszystkich urządzeń konstrukcyjnych, mających na celu trwałość, **F.** są najważniejsze, winny więc być najstaranniej wykonywane. Rozróżniamy **F.** *zwyczajne*, na gruncie suchym i **F.** *hydrauliczne*, t. j. w wodzie. Co do **F.** *zwyczajnych*, jeżeli grunt jest ścisły i dostatecznie wytrzymały, pierwsza warstwa muru z cegły lub kamienia ustawia się na zaprawie wapiennej, za której pomocą łączy się z gruntem (fig. 1). Gdy mamy do czynienia z ciśnieniem

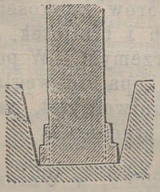

Fig. 1. Fundament zwyczajny.

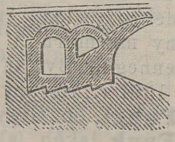

Fig. 2. Fundament zębaty.

ukośnem, wówczas fundamentom nadaje się kształt bardziej złożony, **F.** *zębatych* (fig. 2) i *schodkowatych* (fig. 3). Jeżeli grunt jest piaszczysty, ruchliwy, gliniasty, **F.** zakładają się na palach, dochodzących do gruntu stalszego, albo też na słupach murowanych pełnych lub pustych;

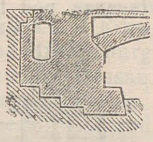

Fig. 3. Fundamnnt schodkowy.

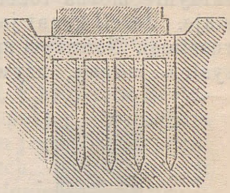

Fig. 4. Ruszt stojący i poziomy.

takie wzmocnienie gruntu zowie się postawieniem *rusztu stojącego*. Wierzchołki tych palów ścina się poziomo i na nich opiera się *ruszt poziomy* z belek na krzyż położonych (fig. 4). Przy gorszym gruncie kładzie się **F.** na gruncie ubitym, na pokładzie narzuconych kamieni, na zaprawie betonowej, lub na gruncie naniesionym. Na takiej zaprawie betonowej, celem zapewnienia większej trwałości budowli, zakłada się **F.** w kształcie łuków, jak na fig. 5 i 6.—**F.** *hydrau-*

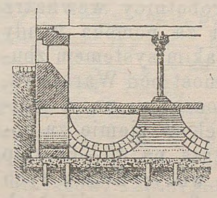

Fig. 5.

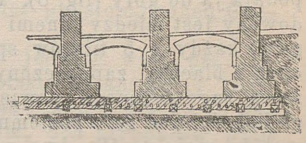

Fig. 6.

Fundamenty łukowe.

liczne bardzo rzadko dawane być mogą na gruncie naturalnym, prawie zawsze koniecznem jest urządzić przynajmniej niektóre budowle, zabezpieczające grunt od wpływu wody. Wogóle zakładanie **F.** hydraulicznych może się uskuteczniać albo za pomocą wypompowania wody, albo nie używając tego. W pierwszej metodzie zaczyna się od zabudowania ogrodzenia, nie przepuszczającego wody, następnie wodę się wypompowuje, a otrzymawszy tym sposobem suchy grunt, postępuje się jak z **F.** zwyczajnemi; zakładanie **F.** bez wypompowywania wody odbywa się za pomocą narzutowych pokładów, t. j. przez wrzucanie kamieni, wzmocnionych zaprawą, przez co się tworzy silna masa, którą należy wynieść nad wodę; na niej zakładają się **F.**; do tych robót wodnych używa się puzzolany lub wapna hydraulicznego. Daleko lepszy sposób polega na użyciu betonu (ob.); zapuszcza się w wodę stosowną ramę i przez obciążenie obniża

i osadza na gruncie; tak ustawiona rura, zapełnia się betonem wskroś wody, a na tej masie można już zakładać **F.** (fig. 7). Jeżeli grunt jest płaski, można użyć skrzyni z dnem, wewnątrz której wznosi się mur, przytem stopniowo się ją obniża, aż osiądzie na dnie; wtedy skrzynię można rozebrać; mur w wodzie pozostaje. Jeżeli grunt jest zły, należy go wzmocnić rusztami. Nowszym sposobem zakładania **F.** jest system *rurowy*, używany zwłaszcza pod filary

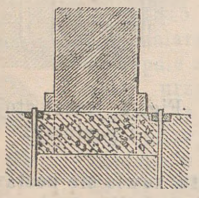

Fig. 7. Fundament betonowy.

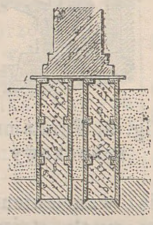

Fig. 8. Fundament rurowy.

mostów. Używa się tu rur czyli walców żelaznych znacznych wymiarów, które się zapuszczają w rzekę, a woda wypycha się z nich przez wtłaczanie powietrza zagęszczonego pod kilku atmosferami; walec taki zagłębia się w ziemię przez obciążanie, przyczem robotnicy wewnątrz walców podkopują ziemię i za pomocą windy podają ją do góry (fig. 8). Takim systemem zbudowany jest między innemi most pod Warszawą, gdzie każdy z 5 filarów spoczywa na 4 walcach z blachy, zapuszczonych w ziemię za pomocą zagęszczonego powietrza na 40—60 stóp głębokości pod zero poziomu wody; dwa z tych walców mają po 18, dwa po 9 stóp angielskich średnicy. Metoda ta, wskazana przez Trigera (1841), użytą była po raz pierwszy przez Hughesa (1851), przy budowie mostu pod Rocherster. Potts w r. 1843 otrzymał patent na zapuszczanie

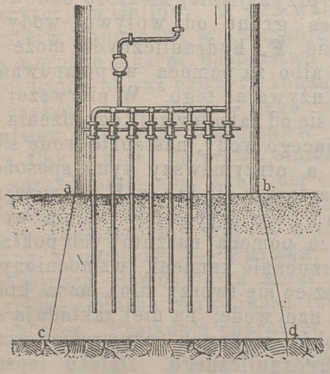

Fig 9. Przyrząd do zamrażania gruntu pod fundamenty

walców przez wyciąganie z nich powietrza, a które są wtłaczane ciśnieniem powietrza atmosferycznego. Zakładanie **F.** na gruntach wodnistych ułatwione zostało metodą *zamrażania*, wprowadzoną przez Poetscha, polegającą na tem, że grunt przez sztuczne oziębienie zamienia się w masę lodową, kamienistą, w której można wiercić otwory i murami je zapełniać. Do oziębiania gruntu używa się najczęściej ługu chlorku wapnia, który krzepnie dopiero przy—40°; ług doprowadza się do gruntu za pośrednictwem rur (fig. 9), a obszar zamrożony abcd rozszerza się ku dołowi, gdzie ług jest najzimniejszy. Por. Brennecke „Der Grundbau“ (1887).

Fundsz (w liczbie pojed. *Fungi*), naród Afrykański z plemienia Nuba, przebywający między Białym i Błękitnym Nilem, od 10 do 13° szer. płn. Barwę skóry mają ciemno-brunatną, wargi mięsiste, włosy silnie skręcone. Chaty mają okrągłe z dachem śpiczastym, uprawiają ziemię i hodują osły, wielbłądy, owce, kozy i kury. Są dobrymi kowalami i wyrabiają tkaniny bawełniane. Znani byli już Rzymianom, a po przyjęciu islamu w XVI w., utworzyli państwo Senaar, które uległo Egiptowi dopiero w r. 1822.

Funduklej Jan, senator, wice-prezes rady stanu, członek rady administracyjnej, kontroler generalny, prezydujący w najwyższej izbie obrachunkowej Królestwa Polskiego, autor trzech dzieł: „Obozrienije Kijewa w otnoszenii k drewnostiam“ (Kijów, 1847); „Obozrienije mogił, wałow i horodyszcz Kijewskoj gub.” (Kijów, 1848); „Statisticzeskoje opisanije Kijewskoj gub.“ (Petersburg, 1852).

Fundybai, wielka zatoka oceanu Atlantyckiego w Ameryce północnej, pomiędzy angielskiemi posiadłościami, Nowym Brunświkiem i Nową Szkocją. Długość jej wynosi 280 klm., szerokość 40—60 klm.

Fünen, wyspa, ob. Fionja.

Fünfhaus, dawne przedmieście Wiednia, obecnie do miasta włączone, tworzy jego 15 okrąg.

Fünfkirchen po niem., a po madziar. *Pécs*, chorw. *Peczub*, po łac. *Quinque Ecclesiae*, *Pięciokościoły*, królewskie miasto wolne w węgierskim komit. Barańskim, nad rzeką Peczą, 34,000 miesz. (Madziary, Chorwaci i Niemcy, przeważnie rzymsko-kat. wyzn.), kościół katedralny, zbudowany 1009 r., najokazalszy w całych Węgrzech, rezydencja biskupa, 7 klasztorów i 6 kościołów, kilka zakładów naukowych i bibljotek, teatr, nader ożywiony handel i przemysł. W pobliżu łomy marmuru i obszerne kopalnie węgla kamiennego. Był tu niegdyś uniwersytet, założony 1367 r., liczący do 2,000 studentów.

Fungi, ob. Grzyby.

Funk Jakób, lekarz, * 1855 r. w Warszawie, studjował medycynę tamże i w Wiedniu. Napisał: „O wstrzykiwaniach w ostrym okresie try-

pra"; „Ueber einen Fall von Dermatitis exfoliativa"; „Leczenie łuszczycy"; „Przyczynek do nauki o rybiej łusce wrodzonej"; „Obecny stan terapji syfilisu" t in.

Funkcja. W każdem zadaniu mamy do uważania ilości stałe i zmienne; pierwsze w ciągu całego badania zachowują wartość niezmienną, drugie przybierać mogą rozmaite wartości, tak np. pole koła P wyraża się $P=\pi r^2$, gdzie r jest promieniem koła. Wzór ten jest prawdziwy dla każdego koła, P i r zatem mogą przybierać różne wartości, π zaś jest ilością stałą. Ale gdy promień koła przybiera wartość coraz inną, jaką mu dowolnie nadawać możemy, pole (powierzchnia) koła już ma tem samem wartość oznaczoną, promień zatem jest *zmienną dowolną*, pole zaś koła *zmienną zależną* od promienia, czyli *funkcją* promienia. Wogóle ilość pewna zowie się **F.** innej, gdy się zmienia wraz z nią i przybiera wartość oznaczoną na każdą wartość tej zmiennej nadaną. **F.** mogą być tak rozmaite, jak różnemi są sposoby wiązania z sobą ilości, wszakże mówić można o ogólnych własnościach **F.**, i jeżeli ilość y jest jakąkolwiek **F.** ilości x, zwykło się w ogólności oznaczać $y=f(x)$, $y=F(x)$, $y=\varphi(x)$ i t. d. **F.** nazywamy *ciągłą*, gdy wielkość jej zmienia się w sposób ciągły, t. j. jeżeli wzrasta ona dowolnie mało, kiedy jej zmienna również o dowolnie mały przyrostek się powiększa. Ściślej daje się to wyrazić w sposób następujący: Jeśli różnica pomiędzy dwoma znaczeniami *zmiennej niezależnej* $x-a=\delta$ jest wielkością dowolnie małą, a jednocześnie różnica pomiędzy odpowiedniemi znaczeniami funkcji $f(x)-f(a)=\varepsilon$, jest również wielkością dowolnie małą, wówczas funkcja nosi nazwę *ciągłej*. Funkcje ciągłe mają największe zastosowanie w matematyce, gdyż tylko one dają się różniczkować (ob. Różniczkowy rachunek). **F.** nazywamy *wyraźną*, gdy wskazany jest rodzaj działań, jakie dokonać należy na zmiennej niezależnej x, aby wartości ilości y otrzymać, jak np. $y=3x+5$; w równaniu zaś $y^5+y+x=1$, y jest **F.** *uwikłaną* ilości x, gdyż zależy od niej oczywiście, ale bez rozwiązania równania nie możemy wiedzieć, w jaki mianowicie sposób. **F.** dzielą się na *algebraiczne* i *przestępne (transcendentalne)*; w pierwszych związek między **F.** a zmienną niezależną ustalony jest działaniami tylko algebraicznemi: $y=ax^2+bx+c$; jest to **F.** algebraiczna *całkowita* i *wymierna*; gdy zmienna występuje w mianowniku, **F.** będzie *ułamkową*, gdy zmienna znajduje się pod znakiem pierwiastku, **F.** jest niewymierną: $y=a+\sqrt{ax}$. W **F.** przestępnych zmienna poddana jest innym działaniom; najprostsze **F.** przestępne są: **F.** *wykładnicza* ($y=a^x$), *logarytmiczna* ($y=\log x$), *trygonometryczna* ($y=\text{wst}\,x$, $y=\text{sty}\,x$), *kołowa* ($y=\text{łuk wst}x$). Wyprostowanie łuku elipsy zależy od zcałkowania pewnych **F.**, zwanych *eliptycznemi*, których zbadanie stanowi osobny dział nauki. Mogą być dalej **F.** zależne od dwu lub więcej zmiennych, tak np. gęstość gazu jest **F.** temperatury i ciśnienia. Dogodny i nauczający sposób badania **F.** stanowi graficzne przedstawienie ich biegu (ob. Geometrja). — W fizjologji *funkcje żywotne* — toż co czynności żywotne roślin i zwierząt.

Funkcje pochodne, ob. Różniczkowy rachunek.

Funke Karol Filip, * 1752, † 1807 r. w Görtzsalke pod Brandeburgiem, inspektor seminarjum nauczycieli w Dessau. Z prac jego popularnych, swego czasu wielce cenionych, ważniejsze są: „Naturgeschichte und Technologie" (3 t., Brunświk, 1790—91, tłóm. pol. Badera, 3 ed., 1830); „Neues Realschullexikon" (5 t., Brunświk, 1800—5); „Naturgeschichte für Kinder" (10 wyd., Lipsk, 1841, tłóm. polskie Kuszańskiego, Wrocław, 1820).

Funke Otto, fizjolog, * 1828 r. w Chemnitz, † 1879 we Freiburgu, studja odbywał w Lipsku i Heidelbergu, w r. 1856 został profesorem chemji fizjologicznej w Lipsku, w 1860 profesorem fizjologji i zoologji w Freiburgu. Przeprowadził szereg badań nad kryształami krwi, wchłanianiem białka i tłuszczu, nad potem, zmęczeniem mięśni; dowiódł on także, że substancja nerwowa w stanie spokoju tych ostatnich jest odczynu obojętnego, po znacznych zaś wysiłkach kwaśnego. Wydał: „Lehrbuch der Physiologie" (7 wyd., 1884); „Atlas der physiologischen Chemie" (2 wyd., 1858).

Funt (po łac. *libra*), jedność wagi przyjęta w wielu krajach. **F.** polski, ustanowiony 1819, równy był 405,504 grama i dzielił się na 16 uncji, 32 łutów, 128 drachm, 384 skrupułów, 9216 granów, 50,688 graników, 405,504 miligramów. **F.** rosyjski, równający się 409,5115 grama, dzieli się na 96 zołotników, a zołotnik na 96 doli. **F.** aptekarski we wszystkich prawie krajach wynosił $^2/_3$ funta handlowego.

Funtek Antoni, pedagog, poeta i nowelista słowieński, * 1862 r. w Lublanie. Jako poeta, wystąpił w r. 1881 w *Lubljańskim Zvonie*, który od r. 1891 do 1894 sam redagował. Nadto ogłaszał swe utwory w pismach: *Kres*, *Dom in svet*, *Slovan*; wydał też osobno kilka prac oryginalnych i tłómaczonych, w tem kilka libret.

Funtstopa, ob. Praca mechaniczna.

Furbringer Maks Karol, anatom, * 1846 r. w Wittenbergu, kształcił się w Jenie i Berlinie, został 1879 profesorem anatomji w Amsterdamie, 1888 w Jenie. Ogłosił: „Die Knochen und Muskeln der Extremitäten bei den schlangenähnlichen Saurier" (1870), „Untersuchungen zur Morphologie und Systematik der Vögel" (2 t., 1888).

Furbringer Paweł, lekarz, brat poprzedniego, * 1849 r. w Delitzsch, kształcił się w Berlinie i Jenie; pierwotnie zajmował się anatomją porównawczą, następnie zwrócił się do medycy-

ny klinicznej. W 1878 został docentem farmakologji i chemji lekarskiej w Heidelbergu, w r. 1876 objął w Jena klinikę chorób dziecinnych. Następnie zajmował się badaniem chorób przyrządów moczowych. W r. 1886 został lekarzem naczelnym oddziału chorób wewnętrznych w szpitalu Friedrichshain w Berlinie. Ogłosił: „Die inneren Krankheiten der Harn und Geschlechtsorgane" (2 wyd., 1890) i in.

Furch Wincenty, poeta czeski, * 1817 r. na Morawie, † 1864 r.; ojciec jego był Niemcem, ale syn podczas studjów prawnych w Ołomuńcu, przyłączył się do odradzających się Morawian, wykształcił się w mowie macierzyńskiej i w r. 1843 wydał pierwszy zbiorek swych poezji, w r. 1844 drugi, a 1848 nowele p. t. „Barvy a zvuky," już jako urzędnik w Wiedniu. Słowiańszczyzna, ojczyzna, przyroda i miłość były tematami jego utworów; do wielu jego poezji dorobiono muzykę, inne uludowiły się. Pierwszy zaczął po czesku pisać gazele. W r. 1850 wydał „Pieśni i balady z wojny węgierskiej"; napisał „Polskie dumki" o naszych bohaterach, zdramatyzował powieść morawską „Slavibora na Sztramberce"; ostatnią jego pracą była tragedja „Posledni boje baltických Slovanóv." Tłómaczył romanse hiszpańskie, pieśni nowogreckie, Osjana i in. Życiorys jego pisali: Fr. Schuselka w swej „Reformie"; Fr. Zakrejs w ogólnem wydaniu dzieł **F**-a, oraz w „Osviecie" (1883).

Füred *(Balaton-Füred)*, znana miejscowość kąpielowa na Węgrzech, w kom. Zala, na północno-zachodnim brzegu jeziora Balaton, 3 już w XVII w. znane źródła mineralne (alkaliczno-siarczano-żelaziste o $12,_5^0$ C.), używane do picia i kąpieli.

Furfuran, *furan*, C_4H_4O, powstaje przy destylacji cukru z wapnem, jest cieczą bezbarwną, woni chloroformu, wre przy 32^0, z kwasem solnym rozkłada się z wybuchem. Przez zastąpienie wodoru różnemi grupami atomów wydaje liczne pochodne. Por. Bender „Das Furfuron und seine Derivate" (1889).

Furfurol, *furol, sztuczny olejek mrówkowy*, $C_5H_4O_2$, olejek lotny, odkryty przez Döbereinera; powstaje przez traktowanie mąki, otrębów, trocin i t. d. kwasem siarczanym; tworzy się też przy sztucznem otrzymywaniu kwasu mrówkowego, znajduje się między utworami suchej destylacji węgla. Jest to olejek bezbarwny, woni cynamonowej, c. wł. = 1,16, na powietrzu barwi się żółto i brunatno. Traktawany amonjakiem, następnie gotowany z potażem, przechodzi w furfurynę (ob. Fumarowy kwas).

Furfuryna, ob. Fumarowy kwas.

Furina, bogini rzymska, której znaczenie nie było wiadomem już za czasów Warrona. Na cześć jej odprawiano uroczystość *Furinalia*. W gaju **F.** za Tybrem zginął Kajus Gracchus.

Furioso (włosk. szalenie), znaczy w muzyce ruch gwałtowny, połączony ze wszelkiemi symptomatami namiętności.

Furje, greckie *Eumenidy* lub *Erynje*, występują w liczbie nieoznaczonej, jako mścicielki krzywoprzysięstwa, mordu, zgwałconego prawa gościnności i t. p. U najdawniejszych poetów i u tragików, znakomitą odgrywają rolę. Ograniczona liczba trzech, to jest: *Alekto*, *Megera* (Megaira) i *Tyzyfona*, zjawiła się dopiero później. Eschylos p. t. *Eumenidy*, znakomitą napisał tragedję. Sztukmistrze przedstawiają je już to z wyrazem łagodnej powagi w twarzy, już to w sposób straszny, z pochodniami, wężami, niekiedy z kańczugiem i łukiem w ręku; szaty prawie zwykle wysoko podkasane.

Furjer (z franc.), podoficer, dodany do pomocy feldfebla lub wachmistrza, który pod ich rozkazami trudni się administracyjnemi i biurowemi szczegółami kompanji.

Furjusz *(Furius)*, patrycjuszowski ród rzymski, podług napisów pochodził z Tusculum, odznaczył się szczególnie podczas wojny z Gallami. Dzielił się na familje: *Philli*, *Medullini*, *Camilli*, *Aculeones*, *Bibaculi*, *Purpureones*. Najsłynniejszym z tego rodu jest *Marek Furjusz Kamillus (Marcus* **F.** *Camillus)*, cenzor 404 r. przed Chr. i kilkakrotnie trybun wojskowy z władzą konsularną. Odznaczywszy się wcześnie w wojnie z Faliskami, otrzymał naczelne dowództwo przeciwko Wejom i zdobył je 396 r.; w 2 lata potem zdobył także m. Falerji. Obwiniony o przywłaszczenie części łupów zdobytych na Wejensach (a właściwiej może skutkiem wznowionych sporów między stanami), poszedł na wygnanie. Jednakże po zdobyciu Rzymu przez Gallów, zwrócono się do niego w ciężkiej potrzebie i mianowano dyktatorem 390 r. Wówczas zebrał rozproszonych rozbitków, pokonał Gallów, odbudował zburzone miasto i zapobiegł wyjściu ludu do Wejów, za co otrzymał przydomek *Ojca ojczyzny* (pater patriae). I później jeszcze kilkakrotnie piastował urząd dyktatora, jak np. 387 r., kiedy pobił Wolsków, Etrusków i Ekwów, i ostatni raz 367 r. w wojnie przeciw Gallom, którym stanowczą zadał klęskę. Występował jako nieprzyjaciel praw rolnych Licynjusza, ale nie mógł ich usunąć. † 364 r. z zarazy. Drugi syn jego *Lucjusz* **F.** *Kamillus*, dyktator 349; jako konsul 348 pokonał Gallów niedaleko bagien Pomptyńskich. Synowiec ostatniego *Lucjusz* **F.** *Kamillus*, konsul, 337 podbił Lacjum, za co jemu i jego kolegom przyznano tryumf i wzniesiono konne posągi na forum. Z Latynami obchodził się bardzo łagodnie.— Z innej gałęzi tegoż rodu pochodził poeta *Aulus Furjusz Antias*, rodem z Antium, autor z 12-u ksiąg składającego się poematu p. t. *Annales*, z którego mało co pozostało. Naśladował go Wirgiljusz.

Furka, wąwóz między kantonami szwajcarskiemi Uri i Wallis, w wysokości 2,436 miesz.

Furkiet, pręt u dołu zaostrzony, w górze rozwidlony, służył do podpierania dawnych muszkietów przy strzelaniu; wyszedł z użycia wraz z wprowadzeniem broni mniejszego kalibru.

Furlana, ob. Fryjul.

Furneaux wyspy, grupa wysp w południowo-wschodniej części cieśniny Bassa, na południowym krańcu Australii; wyspy te, odkryte r. 1773 przez żeglarza Furneaux, towarzysza Cooka, obejmują 2,070 klm. kw. i liczą tylko 270 miesz.

Furrer Jonasz, mąż stanu szwajcarski, * 1805 w Winterthur; początkowo adwokat w Zürich, od 1834 naczelnik stronnictwa radykalnego; stawał kilkakrotnie na czele ruchów w kantonie Zürich; 26 stycznia 1845 r. przeprowadził w Unterstrass liberalne postanowienia zwołanego przez się zgromadzenia ludowego; w r. 1847 występował przeciwko Sonderbundowi, a 1848 r. w obronie nowej ustawy związkowej. Zaraz po jej przyjęciu wybrany został 1849 r. do rady związkowej, w której objął zarząd ministerjum sprawiedliwości i policji, a wkrótce potem prezydenta związku. W r. 1857 na godność tę był po raz czwarty wybrany, † 1861 r. w kąpielach w Ragatz. Napisał: „Das Erbrecht der Stadt Winterthur“ (Winterthur, 1832).

Furs Bilicki Atanazy Zacharjasz, biskup chełmski grecko-unicki w połowie XVII wieku, † 1649 r. Był naprzód rektorem szkół we Włodzimierzu, potem dziekanem kaznodzieją przy katedrze, biskupem zaś mianowany 1649 i był nim tylko przez pięć miesięcy. Po nim nastąpił Jakób Susza.

Fürst Walter, szwajcar z kantonu Uri, stanął wraz z Arnoldem Melchtal i Walterem Stauffacher na czele związku utworzonego 1317 r. dla wyswobodzenia Szwajcarji. W każdym razie postać ta, jak Tell i inni, należy do bohaterów legendowych.

Fürst Juljusz, orjentalista niemiecki, * 1805 w Żerkowie, w W. ks. Poznańskiem, † 1873 r.; studjował filozofję i filologję w Berlinie, później wstąpił do szkoły rabinów w Poznaniu; od 1839 lektor, a od r. 1864 profesor przy uniwersytecie lipskim. W r. 1862 miał przybyć na prof. języków wschodnich do Warszawy, lecz wypadki następne temu przeszkodziły. Pracował głównie nad językami aramejskimi, a także nad historją i literaturą hebrajską. Ważniejsze jego dzieła są: „Librorum sacrorum Veteris Testamenti hebraicae et chaldaicae“ (Lipsk, 1837—40); „Bibliotheca Judaica“ (4 t., Lipsk, 1849—54); „Geschichte der Juden in Asien“ (Lipsk, 1849); „Hebr. und chald. Handwörterbuch“ (Lipsk, 1857—60, 3. wyd., 1876); „Geschichte der biblischen Litteratur“ (2 t., tamże, 1867—70); „Geschichte des Karäerthums“ (tamże, 1865). Od r. 1840—51 wydawał czasopismo p. t.: *Der Orient.*

Fürstenau Antoni Bernard, muzyk nadworny króla saskiego, * 1792 w Münster, † 1852 r., jeden z najznakomitszych wirtuozów na flecie, przyjaciel Webera. Napisał przeszło 100 dzieł na flet i szkołę na ten instrument.

Furstenberg *(Fürstenberg)*, herb: W polu złotem dwa poprzeczne pasy czerwone. U szczytu dwa pióra bażancie złote z dwoma pasami czerwonemi. Labry czerwone, podbite złotem. Herb rodziny, która z Westfalji z Krzyżakami do Inflant, a później do Kurlandji się przeniosła.

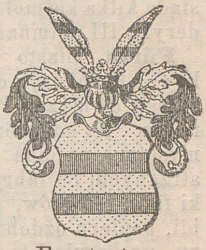

Furstenberg.

Fürstenberg, nazwa kilku miasteczek niemieckich, 1) **F.** w pruskiej regencji Frankfurckiej, okr. Guben, przy połączeniu się Odry z kanałem Szprewy, 5,000 miesz.; 2) **F.** w okr. Badeńskim Villingen, u stóp 919 m. wysokiej góry **F.,** posiada ruiny zamku, który był gniazdem rodzinnym książąt Fürstenbergów; 3) **F.** w ks. Meklenburg-Strelitz nad rz. Hawel i trzema jeziorami, 2,400 miesz.

Fürstenberg, *rodu Fürstenbergów*, wywodzących swój początek od hrabiów Urach, a mianowicie od *Henryka I* († 1284), najmłodszego syna Egona VI z Urach, który przy podziale familijnym 1270 r., otrzymał część Fürstenbergu. Znakomitszymi tego rodu członkami są: *Egon VIII hr. Fürstenberg*, * 1588 r., porzucił stan duchowny 1630 r., wstąpił jak żołnierz do szeregów ligi katolickiej i pod rozkazami Tilly'ego dowodził 1831 pod Lipskiem prawem skrzydłem i † 1635 r. jako elektorsko-bawarski generał-feldcejgmistrz.— *Wilhelm Egon Fürstenberg*, syn poprzedniego, * 1629 r., wraz z dwoma swymi braćmi wyniesiony 1664 przez cesarza Leopolda do godności książęcej, niewdzięcznością odpłacił tę łaskę, działał bowiem w Niemczech na korzyść interesów króla francuskiego Ludwika XIV, który, uwolniwszy go swojem wstawiennictwem od zasądzonej nań 1774 r. kary śmierci, mianował 1682 arcybiskupem strasburskim i wyjednał mu kapelusz kardynalski 1686 r. Wyłączony w Kolonji 1688 z grona elektorów, † 1704 w Paryżu.—*Antoni Egon Fürstenberg*, synowiec poprzedniego, * 1656 r., ulubieniec elektora Augusta Mocnego, po obiorze elektora królem polskim był jego namiestnikiem w Saksonji, † 1716. Potomkowie tego rodu posiadają także znaczne posiadłości w Czechach i Morawji. Por. Müncha „Geschichte des Hauses und Landes **F.**“ (3 t., Aachen, 1829—47); Riezler „Geschichte des fürstl. Hauses **F.**“ (Tub., 1883); Fürstenbergisches Urkundenbuch“ (7 t., Tub., 1877—91).

Fürstenberg Maurycy, weterynarz, * 1818 w Berlinie, † 1872, jako nauczyciel w Eldena. Wydał: „Krätzmilben der Menschen und Thiere“ (1861); „Anatomie und Physiologie des Rindes“ (1868) i in.

Fürstenwalde, miasto w pruskiej regencji Frankfurckiej, okr. Lebus, nad rz. Sprewą, posiada kilka kościołów, pomniki Wilhelma I i Fryderyka III, gimnazjum, różne fabryki, 14,000 m.

Fürth, miasto w bawarskim obwodzie Środkowej Frankonji, o 6 klm. od Norymbergi, przy zbiegu dwu rzek Pegnitz i Regnitz, liczy 47,000 miesz. **F.** odznacza się nader ożywionym przemysłem; posiada przeszło 100 fabryk szyb lustrzanych, 80 fabryk ram do luster, dalej fabryki farb, ołówków, towarów galanteryjnych, mebli, papieru ozdobnego, maszyn, cykorji, browary, garbarnie i t. d. Handel również jest bardzo rozgałęziony i dotycze wszystkich krajów świata. W r. 1890 wywieziono stąd towarów za 14,122,000 marek. **F.** jest stacją węzłową kilku dróg żelaznych, posiada różne zakłady naukowe i jest siedliskiem władz okręgowych.

Fusan, miasto portowe w Korei, na wybrzeżu południowo-wschodniem, otworzonem 1876 r. dla handlu japońskiego, a następnie europejskiego, zamieszkane po większej części przez Japończyków, liczy 6,000 miesz.

Fusaro, Lago del, jezioro w włoskiej prow. Neapolitańskiej, 1 klm. na południe od Cumae, połączone z morzem dwoma kanałami; jest tu kasyno, wybudowane przez Ferdynanda I i ruiny starożytnych willi.

Fushigi, miasto portowe w japońskiej prow. Echiu, na wyspie Nipon, z 19,000 miesz. i portem Szynminato, w r. 1888 otwarte dla handlu międzynarodowego.

Fushimi, miasto portowe w prow. Yamashiro w Japonji, w południowej części wyspy Nipon, na prawym brzegu rz. Uji-gawa, 23,000 m.

Fusinato Arnold, poeta włoski, * 1817 r. w Schio pod Vicenzą, † 1888 w Weronie, kształcił się na wydziale prawnym w uniwersytecie padewskim, brał udział w walce z Austrjakami we Włoszech w 1848, w 1870 został dyrektorem stenograficznego biura parlamentu włoskiego. Wydał: „Poesie“ (1853, często przedrukowane); „Poesie patriotiche“ (1870); „Lo studente di Padova“ (1869), malujący żartobliwie życie studenckie. Od r. 1856 był żonaty z poetką *Herminją Fuà*, * 1834 w Rovigo, † 1867 w Rzymie, która wydała: „Versi e fiori“ (1852); „Stornelli“ (1870); „Emigranti“ (1880) i in.

Füssli, ród szwajcarski, który wydał wielu artystów i uczonych.—**Füssli** Jan Kacper, portrecista, * 1707 w Zurychu, † 1782; malował wyborne portrety i wydał oprócz „Geschichte der besten Künstler in der Schweiz“ (5 t., Zurych, 1769—79) i „Verzeichniss der vornehmsten Kupferstecher und ihrer Werke“ (Zurych, 1771), zbiór Winkelmana listów „Briefe an seine Freunde in der Schweiz“ (1778), oraz Menga „Gedanken über die Schönheit und den Geschmack in der Malerei“ (Zurych, 1762).—Jego syn, *Jan Henryk* **Füssli**, malarz historyczny, dyrektor królewskiej akademji malarstwa w Londynie (gdzie go zwano *Fuseli*), * 1742 w Zurych, † 1825 w Puttney-Hill pod Londynem; obrał sobie za wzór Michała Anioła i zyskał sławę niepospolitego artysty. Z utworów jego najcelniejsze są: „Cień Djany,“ „Lady Macbeth,“ „Walka Herkulesa z końmi Djomedesa“ i „Galerja Miltona,“ obejmująca 60 ilustracji do poematu Miltona. Zostawił także kilka prac w przedmiocie sztuk pięknych, które wydał wraz z jego biografją Knowles (3 t., Londyn, 1831).—*Jan Rudolf* **Füssli** *Młodszy*, minjaturzysta i rysownik, * 1709 w Zurych, † 1795 r.; zajmował się więcej literaturą sztuki; wydał „Allgemeine Künstlerlexikon,“ mający dotychczas swoją wartość (Zürich, 3 wyd., 1799).—*Hans Henryk* **Füssli,** syn ostatniego, * 1744 w Zurychu, † 1832 r.; profesor historji ojczystej i bardzo wpływowy mąż stanu ze stronnictwa postępowego. Uzupełnił dzieło swego ojca „Kunstlerlexikon“ (1806—21) i napisał: „Ueber das Leben und die Werke Rafael Sanzios“ (Zurych, 1815).— *Wilhelm* **Füssli,*** roku 1803, † 1845; do r. 1839 wyższy sędzia w kantonie rodzinnym, popierał usilnie zaprowadzenie liberalnej konstytucji z 1831 r. Wydał między innemi: „Zürich und die wichtigsten Städte am Rhein mit Bezug auf alte und neue Werke der Architektur, Skulptur und Malerei“ (2 t., Zurych, 1842—43) i „Münchens vorzüglichste öffentliche Kunstschätze“ (Monachjum, 1841).

Fustel de Coulanges Numa Djonizy, historyk francuski, * 18 marca 1830 w Paryżu, † 1889, kształcił się w szkole Normalnej, następnie był profesorem w Amiens, później w liceum św. Ludwika w Paryżu, a od roku 1861 na fakultecie w Strasburgu; w r. 1875 profesorem w szkole Normalnej i w tymże roku członkiem Instytutu. Napisał: „Mémoire sur l'île de Chio“ (1851); „Polybe, ou la Grece conquise par les Romains“ (1858); „La cité antique“ (13 wyd, 1890); dzieło uwieńczone przez Akademję i wysoko cenione przez historyków, „Histoire des institutions politiques de l'ancienne France” (2 wyd., 1877); „Recherches sur quelques problèmes d'histoire“ (1885) i in.

Futa Dżallon, państwo w Afryce północnozachodniej, pod protektoratem Francji zostające, obejmuje 110,000 klm. kw. z 600,000 miesz. Jest to kraj górzysty, obfituje w złoto, miedź i żelazo. Głównem miastem jest Timbo z 1,500 m.

Futa Toro, państwo pozostające pod protektoratem Francji na lewym brzegu Senegalu, ma 173,000 miesz.

Futro, *Futryna*, ramy do drzwi i okien, z bali 3-calowych, sosnowych lub dębowych.

Futrzec *(Semnocebus)*, rodzaj małpozwierzy *(lemurina)*, ma głowę prawie kulistą, o twarzy spłaszczonej, członki tylne dwa razy od przednich dłuższe. Jedyny gatunek *S. avahi* mieszka na Madagaskarze. Ob. Małpozwierze.

Futszu, stolica chińskiej prowincji Fukian, nad rz. Min, liczy 650,000 m.; wolny port, fabryki jedwabnych i bawełnianych tkanin i papieru, wielki arsenał.

Fuza, pseudonim Alex. Walickiego.

Fuzel, ob. Fuzlowy olejek.

Fuzja, toż co ręczna strzelba.

Fuzlowy olejek, *fuzel* (z niem. *Fuselöl*), nazwa ciał nadających właściwą woń rozmaitym gatunkom wódki, otrzymywanym z materjałów zawierających mączkę lub cukier (ob. Alkohol). Ciała te są w ogóle trudniej od alkoholu lotne, i dlatego w destylacie alkoholowym z początku przechodzącym znajdują się w małej ilości, przeciwnie zaś ostatnie części destylatu, zwane *niedogonem* lub *niedochodem*, są w nie bogate i dla tego bywają mętne i niemiłej woni. Zresztą zapach tych ciał niekiedy jest przyjemny i zowie się wtedy aromatem; one te nadają wartość koniakowi, rumowi, arakowi. **F. o.** nie są zawarte w materjałach do wyrobu wódki użytych, powstają one przy fermentacji, a nawet i później zwolna się tworzą, jak to widzimy w różnicy win młodych i starych, która się głównie objawia w wystąpieniu tak zwanego bukietu. Pod względem chemicznym **F. o.** są najczęściej alkoholami wyższemi (ob. Alkohole), których punkt wrzenia jest wyższy niż wody. Najlepiej jest poznany **F. o.** *wódki kartoflanej*, którego główną częścią składową jest alkohol amylowy (ob.). Do wódek lepszego gatunku okowita oczyszcza się w dystylarniach. Oddzielenie alkoholu amylowego nie daje się dokonać przez samę destylację. Dawniej używano w tym celu kwasów, wapna, alkaljów, które nie odbierały surowej wódce **F.**, a tylko działając na alkohole zamieniały je w etery (ob.), których zapach przyjemny zakrywał woń **F.** Najlepszą wszakże metodą okazało się roztwarzanie wodą silnego alkoholu i oziębianie, przez co największa część alkoholu amylowego zostaje wydzieloną, pozostała zaś część zabiera się węglem drzewnym, grubo sproszkowanym, a po oddzieleniu węgla przez cedzenie spirytus poddaje się destylacji. **F. o.** *żytniówki* zawiera alkohol amylowy, heksylowy, oraz pewien terpen, który wódce tej smak właściwy nadaje. **F. o.** *burakowy* występuje w wódce z melasy, ma woń nieprzyjemną i składa się z różnych kwasów tłustych i ich eterów. Służy on do otrzymywania różnych wonnych olejków eterycznych. Por. Sell „Ueber Branntwein“ (1888); Windisch „Ueber die Zusammensetzungen der Trinkbranntweine” (1892).

F. v., folio verso na drugiej stronie karty.

Fycyt, *ficyt*, ob. Erytryt.

Fylit, ob. Filit.

Fyt (wym. fajt) Jan, malarz holenderski, * 1611 w Antwerpji, † 1661; pracował nad wielu obrazami wspólnie z Rubensem, Jordaensem i Willebortem; nadzwyczajnie był płodnym. Malował głównie polowania, zwierzęta, ptaki i sceny z życia sielskiego. Celował także jako biegły rytownik. Obrazy jego znajdują się w galerjach: monachijskiej, berlińskiej, wiedeńskiej, drezdeńskiej i paryskiej.

Koniec tomu piątego.

3110

BIBLIOTEKA NAUKOWA Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego

BIBLIOTEKA NAUKOWA
Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego

Biblioteka
I.5
80309/2
Naukowa